॥ श्रीः ॥

श्रीमद्भट्टोजि-दीक्षित-विरचिता

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी ।

श्रीमद्वासुदेवदीक्षित—विदुषा विरचितया बालमनोरमा-
ख्यव्याख्यया समलङ्कृता, वैदिकभागे श्रीमज्जय-
कृष्णपण्डित—विरचितया सुबोधिनीव्या-
ख्यया सनाथीकृता, लिङ्गानुशासन-
भागे भैरवी—व्याख्योपेता,
अन्ते गणपाठादिभिः
संयोजिता

——:०:——

सा चेयम्

लवपुरीय—प्राच्यमहाविद्यालय—प्रधानाध्यापकैः

महामहोपाध्याय—श्रीमन्माधवशास्त्रिभाण्डारिभिः

टिप्पण्यादिना परिष्कृता
संशोधिता च ।

(उत्तरार्द्धम्)

लवपुरीयपञ्जाबसंस्कृतपुस्तकालयाध्यक्षवर्यैः

मोतीलाल बनारसीदास

इत्येतैः स्वीये "मुम्बई संस्कृत" इत्याख्ये मुद्रणालये
सम्मुद्रय प्रकाशिता

सन् १९२६ ४) रु०

भूमिका

इदं बालमनोरमासनाथायाः सिद्धान्तकौमुद्या उत्तरार्धस्य शुद्धतमं संस्करणं वैयाकरणसूरिवराणां सेवार्थं मुद्रापयित्वा प्रकाशितं विराजते ।

अत्र च बालमनोरमाकृतः श्रीवासुदेवदीक्षितस्यागाधं पाण्डित्यं वैयाकरणाः स्वयमेव परिचिनियुरिति तद्दीयपाण्डित्यस्तुतिपुनरुक्तौ न प्रवर्तामहे । तथापीदमवश्यवक्तव्यतामर्हति यत् तस्यां टीकायां लेखकादिप्रमादाद्यत्र यत्र स्खलनान्यासंस्तानि प्रायशः परिशोधितानि । एतद्विषये सुधीभिरुत्तरार्धे भ्वादिप्रकरणे-मुञ्चुम्लुञ्चुधात्वोः, छदेर्मित्त्वप्रकरणे, स्थाघ्वोरिच्चेति सूत्रस्य च व्याख्याने, जुहोत्यादिगणे-धिषतुरधातुव्याख्याने, दिवादिगणे-जनी प्रादुर्भावे इति धातुव्याख्यायां, प्रक्रियाभागे—'गिरतेर्लुङि ध्वमि चतुराधिकं शत'-मिति मूलव्याख्याने, एवमादिषु बहुषु स्थलेषु मद्रप्रान्तीयसंस्करणेऽस्मदीयसंस्करणे च यथाशास्त्रं पर्यालोचनीयम् ।

किंच स्वरवैदिकप्रकरणे सुबोधिन्यामपि पठनपाठनप्रणालीशैथिल्याल्लेखकादिदोषवशाच्च यत्र यत्र विषये स्थूलानि स्खलनान्यासन्, तान्यपि यथासंभवं संशोध्याऽपसारितानीति दोषापनयनरूपसंस्कारेणेदं संस्कृतम् ।

तथा मूले यत्र यत्रान्यदीयग्रन्थानामुद्धरणान्यासंस्तेषामपि ग्रन्थानां तत्कर्तॄणां तत्तत्सर्गश्लोकसंख्यादीनां च यथायथं टिप्पण्यां प्रदर्शना कृता । एवं यत्र यत्र देशविशेष-नदीविशेष-महर्षिविशेषाणां चोदाहरणादिरूपेण समुल्लेख आसीत्, तेषामपि यथासंभवं गवेषणापूर्वकं परिचयष्टिप्पण्यां संपादितः ।

बहुषु स्थलेषु च मूलकौमुद्याः, सूत्रादीनां च विषयवैशद्यार्थं स्वातन्त्र्येण टिप्पणीं विरचय्य विषयविवेचना मतभेदादिकं वा प्रदर्शितम् । ग्रन्थगौरवभयाच्च प्रतिभातानपि विषयविशेषांष्टिप्पण्यादौ प्रदर्शयितुं संकोच एव समादरणीय इत्यभ्युपागच्छम् । तदेवं गुणाधानेनापीदं संस्कृतम् । एवं पूर्वार्धेऽपि दोषापनयनगुणाधानाभ्यामिदं यथासंभवं संस्कृत्य मूल्यमप्यस्य न्यूनान्न्यूनतरं निर्धार्य विदुषां सेवायां समुपाहार्षम् ।

सहस्रद्वयपृष्ठपरिमितदेशीयस्यास्य महतो ग्रन्थस्याल्पीयसा कालेन मुद्रापयित्वा प्रकाशने सुन्दरलालजैनमहोदयैर्महती कर्मवीरता शास्त्रसेवानुरागिता च प्रदर्शिता ।

तदेवं परिश्रमपूर्वकं संस्कृत्य संशोध्य च प्रकाशनेऽपि संभाविताविशेषा अशुद्धीर्गुणैकपक्षपातिनो विद्वांसः क्षाम्येयुः, गुणग्राहितया सफलयेयुश्च परिश्रममिति प्रार्थयते—

विदुषामनुचरो
महामहोपाध्यायो
माधवशास्त्री भाण्डारी
व्याकरणवेदान्ताचार्यः साहित्यमीमांसातीर्थः
लवपुरीयप्राच्यमहाविद्यालयप्रधानाध्यापकः ।

आषाढकृष्णद्वादश्यां
भौमे संवत् १९६३

सिद्धान्तकौमुद्या उत्तरार्द्धगतविषयानुक्रमणिका

॥ श्रीः ॥

बालमनोरमाव्याख्योपेता

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी ।

उत्तरार्धम् ।

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः
उत्तरार्धम् ।

श्रौत्राहन्तीचणैर्गुण्यैर्महर्षिभिरहर्दिवम् ।
तोष्टूय्यमानोऽप्यगुणो विभुर्विजयतेतराम् ॥ १ ॥
पूर्वार्धे कथितास्तुर्यपञ्चमाध्यायवर्तिनः ।
प्रत्यया अथ कथ्यन्ते तृतीयाध्यायगोचराः ॥ २ ॥

अस्तु नमः पाणिनये भूयो मुनये तथास्तु वररुचये ।
किंचास्तु पतञ्जलये भ्रात्रे विश्वेश्वराय गुरवे च ॥ १ ॥
व्याख्याता बहुभिः प्रौढैरेषा सिद्धान्तकौमुदी ।
वासुदेवस्तु तद्व्याख्यां वष्टि बालमनोरमाम् ॥ २ ॥

ॐ मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते, वीरपुरुषाणि भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि चाध्येतारश्च मङ्गलयुक्ताः स्युरिति भाष्यप्रमाणकं ग्रन्थमध्ये विघ्नविघातादिप्रयोजनाय कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै ग्रन्थतो निबध्नाति—**श्रौत्रेति ।** वेदाध्येता श्रोत्रियः । 'श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते' इति वेदपर्यायात् छन्दश्शब्दात् द्वितीयान्तादधीत इत्यर्थे घन्प्रत्ययः । प्रकृतेः श्रोत्रादेशश्च निपातितः । श्रोत्रियस्य भावः श्रौत्रम् । श्रोत्रियस्य यलोपश्चेत्यणि इकारादुत्तरस्य यकाराकारसंघातस्य लोपे इकारस्य 'यस्येति चे'ति लोपः । अर्हति आर्यैः प्रशस्यमानेषु वेदविहितकर्मसु योग्यो भवतीत्यर्हन् । 'अर्हः प्रशंसाया'मिति शतृप्रत्ययः । अर्हतो भावः आर्हन्ती । 'अर्हतो नुम् चे'ति ष्यञि आदिवृद्धौ प्रकृतेर्नुमागमे षित्त्वान्ङीषि 'हलस्तद्धितस्ये'ति यकारलोपे 'यस्येति चे'त्यकारलोपः । स्त्रीत्वं लोकात् । श्रौत्रं च आर्हन्ती च श्रौत्रार्हन्त्यौ । ताभ्यां वित्ताः श्रौत्रार्हन्तीचणाः । तैरिति विग्रहः । 'तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपा'विति चणप् वेदाध्येतृत्वेन वेदविहितकर्मयोग्यतया च प्रसिद्धैरिति यावत् । **गुण्यैरिति ।** नित्यानित्यवस्तुविवेकः, इहामुत्रार्थफलभोगविरागः, शमदमादिसम्पत्तिः, मुमुक्षुत्वमित्यादिप्रशस्तगुणसम्पन्नैरित्यर्थः । 'रूपादाहतप्रशंसयो'रिति सूत्रे 'अन्येभ्योऽपि दृश्यत' इति वार्तिकेन यप् प्रत्ययः, तद्भाष्ये गुण्या ब्राह्मणा इत्युदाहरणात् । **महर्षिभिरिति ।** महान्तश्च ते ऋषयश्चेति कर्मधारयः । 'आन्महत' इत्यात्वम् । अतितपस्विभिरित्यर्थः । **अहर्दिवमिति ।** अहश्च दिवा चेति वीप्सायां 'अचतुरे'त्यादिना द्वन्द्वो निपातितः । अहन्यहनीत्यर्थः ।

---

१ अहर्दिवमित्यनेन स्तुतेः पौनः पुन्यं, 'तोष्टूय्यमान' इति यङा भृशत्वं स्तुतेः प्रतिपाद्यते, इति न पुनरुक्तिः । नाप्यन्यतरेणान्यतरस्य गतार्थता ।

अथ भ्वादिप्रकरणम् ।

तत्रादौ दश लकाराः प्रदर्श्यन्ते—लट् । लिट् । लुट् । लृट् । लेट् । लोट् । लङ् । लिङ् । लुङ् । लृङ् । एषु पञ्चमो लकारश्छन्दोमात्रगोचरः ।

तोष्टूय्यमानोऽपीति । ष्टुञ् स्तुतौ, सकर्मकः । गुणवत्त्वेनाभिधानं स्तुतिः । अभिधानक्रियानिरूपितं कर्मत्वमादाय देवान् स्तौतीत्यादौ द्वितीया । न तु गुणाभिधानमेव स्तुतिः, तथा सति गुणस्य धात्वर्थोपसंगृहीतत्वेनाकर्मकत्वापत्तेः । 'धात्वादेः षः सः' इति षकारस्य सकारे ष्टुत्वनिवृत्तौ, 'धातोरेकाच' इति भृशार्थे यङि, 'अकृत्सार्वधातुकयो'रिति दीर्घे, 'सन्यङो'रिति द्वित्वे, 'शर्पूर्वाः खयः' इति सकारस्याभ्यासगतस्य लोपे, गुणो यङ्लुकोरित्यभ्यासोकारस्य गुणे, ततः परस्य सस्य 'आदेशप्रत्यययो'रिति षत्वे, ष्टुत्वेन तकारस्य टकारे, तोष्टूयेति यङन्तात् 'सनाद्यन्ता' इति धातुसंज्ञकात् कर्मणि लटश्शानचि 'आने मु'गिति मुगागमे, 'सार्वधातुके य'गिति यकि, यङोऽकारस्य 'अतो लोप' इति लोपे, तोष्टूय्यमान इति रूपम् । भृशं स्तूयमानोऽपीत्यर्थः । अचिन्त्यजगद्रचनाद्यनन्तगुणसम्पन्नतया भृशङ्कीर्त्यमानोऽपीति यावत् । **अगुण इति** । निर्गुण इत्यर्थः । साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेत्यादिश्रुतेरिति भावः । निर्गुणस्य गुणवत्त्वेन कथनात्मिका स्तुतिर्विरुद्धेत्यापातप्रतिपन्नं विरोधमपिशब्दो द्योतयति । गुणानां व्यावहारिकसत्यत्वेऽपि पारमार्थिकत्वाभावान्न विरोध इत्युत्तरमीमांसायां स्पष्टम् । **विभुरिति** । सर्वव्यापकः परमेश्वर इत्यर्थः ।

विजयतेतरामिति । जि जये, अकर्मकः । उत्कर्षेण वर्तनं जयः । 'विपराभ्यां जे'रित्यात्मनेपदम् । 'तिङश्चे'त्यतिशायने तरप् । 'किमेत्तिङव्ययघा'दिति तरबन्तात् स्वार्थे आम्प्रत्ययः । 'तद्धितश्चासर्वविभक्ति'रित्यत्र तसिलादिषु परिगणनादामन्तमव्ययम् । सर्वोत्कर्षेण वर्तेत इत्यर्थः । न च विजयते इति समुदायस्यातिङन्तत्वात् कथं ततस्तरबिति वाच्यम् । वि इति हि भिन्नं पदम्, तिङन्तोत्तरपदसमासस्य छन्दोमात्रविषयत्वात् । ततश्च जयत इत्यस्मादेव तरप् । न च जयत इत्यस्य 'विपराभ्यां जे'रिति कृतात्मनेपदस्य विशब्दसापेक्षत्वादसामर्थ्यं शङ्क्यम् । वीत्युपसर्गस्य द्योतकत्वेन पृथगर्थविहीनतया तत्सापेक्षत्वाभावात् तिङन्तस्य प्रधानतया तस्य विशब्दापेक्षत्वेऽपि बाधकाभावाच्चेत्यलम् ।

वृत्तकथनपूर्वकं वर्तिष्यमाणनिरूपणं प्रतिजानीते—**पूर्वार्धे इति** । तुर्यश्चतुर्थः । चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्चेति चतुरशब्दाद्यत्प्रत्ययः, प्रकृतेश्चकाराकारसंघातलोपश्च । पूर्वार्धे चतुर्थपञ्चमाध्यायवर्तिनः प्रत्ययाः कथिता इत्यन्वयः । 'स्पृशोऽनुदके क्वि'न्नित्यादितार्तीयीककतिपयप्रत्ययोपन्यासस्तु प्रासङ्गिक इति भावः । **अथेति** । चतुर्थपञ्चमाध्यायवर्तिप्रत्ययनिरूपणानन्तरं तृतीयाध्यायगोचराः प्रत्ययाः कथ्यन्त इत्यन्वयः । तृतीयाध्यायस्य गोचराः प्रतिपाद्यतया विषयाः ।

(२१५१) वर्तमाने लट्। ३। २। १२३॥ वर्तमानक्रियावृत्तेर्धातोर्लट् स्यात्। अटावितौ। **(२१५२) लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः। ३। ४। ६९॥** लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्तरि च स्युरकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि च। **(२१५३) लस्य। ३। ४। ७७॥** अधिकारोऽयम्। **(२१५४) तिप्त-**

तृतीयाध्यायविहिता इति यावत्। कृत्सु 'णचः स्त्रियाम'ञित्यादितद्धितव्युत्पादनं तु प्रासङ्गिकमिति भावः।

तत्रेति। निर्धारणसप्तम्यन्तात्त्रल्। तेषु तृतीयाध्यायवर्तिप्रत्ययेष्वित्यर्थः। **दशेति।** अनुबन्धभेदाल्लकारभेद इति भावः। **पञ्चम इति।** लेडित्यर्थः। **छन्दोमात्रेति।** लिङर्थे लेडित्यत्र छन्दसि लुङ्लङ्लिटः इति पूर्वसूत्रात् छन्दसीत्यनुवृत्तेरिति भावः। एतेन लेड्रूपाणि इह कुतो न प्रदर्श्यन्त इति शङ्का निरस्ता। **वर्तमाने लट्।** धातोरिति सूत्रमातृतीयाध्यायसमाप्तेरधिकृतम्। वर्तमाने इति तत्रान्वेति। वर्तमानेऽर्थे विद्यमानाद्धातोः लडिति लभ्यते। फलितमाह—**वर्तमानक्रियावृत्तेरिति।** धात्वर्थक्रियाया वर्तमानत्वं तु वर्तमानकालवृत्तित्वम्। कालस्य तु वर्तमानत्वम् अतीतानागतभिन्नकालत्वम्। 'भूतभविष्यतोः प्रतिद्वन्द्वी वर्तमानः काल' इति भाष्यम्। वर्तमानत्वं च न प्रत्ययार्थभूतकर्त्रादिविशेषणम्। अतीतपाकादिक्रिये कर्तरि वर्तमाने, पचति इत्याद्यापत्तेः किंतु धात्वर्थविशेषणमेव वर्तमानत्वम्। लट् तु तस्य द्योतक एव। **अटाविताविति।** न च अकार उच्चारणार्थ एवास्त्विति वाच्यम्। लिडादिवैलक्षण्याय तस्यावश्यकत्वात्। तथाच तस्य इत्संज्ञां विना निवृत्त्युपायाभावात् इत्संज्ञेवादर्तव्येति भावः।

लः कर्मणि च। वाक्यद्वयमिदं सूत्रम्। 'लः कर्मणि चे'ति प्रथमं वाक्यम्। ल इति प्रथमाबहुवचनान्तम्। चकारेण कर्तरि कृदित्यतः कर्तरी त्यनुकृष्यते। धातोरित्यधिकृतम्। लकाराः कर्मणि कर्तरि च धातोः स्युरिति लभ्यते। सकर्मकधातुविषयमेवेदम्। अकर्मकेषु कर्मणीत्यस्य बाधितत्वात्। तदाह—**लकाराः सकर्मकेभ्यो (धातुभ्यः) कर्मणि कर्तरि च स्युरिति।** एवं च सकर्मकेभ्यो भावे लकारा न भवन्ति। सकर्मकेभ्योऽपि भावलकारप्रवृत्तौ तु देवदत्तेन घटं क्रियत इत्यादौ भावलकारेण कर्मणोऽनभिहितत्वात् द्वितीया स्यादिति भावः। 'भावे चाकर्मकेभ्य' इति द्वितीयं वाक्यम्। अत्रापि चकारेण कर्तैवानुकृष्यते। न तु कर्म, असंभवात्। तदाह—**अकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि चेति।** अत्राकर्मकग्रहणेन अवि-

---

१ वर्तमानत्वं च प्रारब्धापरिसमाप्तत्वं, तच्च यत्किञ्चित्क्रियाकलापविशिष्टत्वं, वैशिष्ट्यं च स्वघटकयत्किञ्चित्क्रियाप्रतियोगिकध्वंसाधिकरणत्वे सति स्वघटकयत्किञ्चित्क्रियाप्रतियोगिकप्रागभावाधिकरणत्वमिति सबन्धेन। तथा च तत् कालविशेषे भूतभविष्यद्भिन्ने पर्यवस्यति।

स्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांझथासाथांध्वमिड्वहिमहिङ् ।३।४।७८॥ एतेऽष्टादश लादेशाः स्युः । (२१५५) **लः परस्मैपदम्** । १ । ४ । ९९ ॥ लादेशाः परस्मैपदसंज्ञाः स्युः । (२१५६) **तङानावात्मनेपदम्** ।१।४।१००॥ तङ् प्रत्याहारः । (तादिनवकं) शानच्कानचौ चैतत्संज्ञानि स्युः । पूर्वसंज्ञाप-वादः (२१५७) **अनुदात्तङित आत्मनेपदम्** । १ । ३ । १२ ॥ अनुदात्तेत उपदेशे यो ङित् तदन्ताच्च धातोर्लस्य स्थाने आत्मनेपदं स्यात् । (२१५८) **स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले** । १ । ३ । ७२ ॥ स्वरितेतो ञितश्च

वक्षितकर्मका अपि गृह्यन्ते । तेन देवदत्तेन भुज्यत इत्यत्र सतोऽप्योदनरूपकर्मणः अविवक्षायां भावे लकारोऽस्त्येवेत्यन्यत्र विस्तरः । **लस्य** । 'धातो'रित्यधिकृतम् । अकारो न विवक्षितः । तेन लिडादीनामपि संग्रहः । चूडाल इत्यादौ च नातिप्रसङ्गः । **तिप्तस्** । तिप्, तस्, झि, सिप्, थस् थ, मिप्, वस्, मस्, त, आताम्, झ, थास्, आथाम्, ध्वम्, इट्, वहि, महिङ् । एषां समाहारद्वन्द्वात् प्रथमैकवचनम् । लस्येति स्थानषष्ठ्यन्तमधिकृतम् । तेन आदेश इति लभ्यते । फलितमाह-**एत इति** तसादौ रुत्वाभावः आर्षः । तिबादौ पकारानुबन्धयोजनं तु द्वेष्टीत्यादौ सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वनिवृत्त्यर्थम् । तदुदाहरणेषु स्पष्टीभविष्यति ।

ल पर । ल इति स्थानषष्ठी । आदेश इत्यध्याहार्यम् । तदाह—**लादेशा इति** । **तङानौ** । तङ् च आनश्चेति द्वन्द्वः । **प्रत्याहार इति** । त आतामिति तशब्दमारभ्य महिङिति ङकारेणेति शेषः । तदाह—**तादिनवकमिति** । इह पूर्वसूत्राल्ल इत्यनुवर्तते । ततश्च आनग्रहणेन शानच्कानचावेव गृह्येते । न तु ता-च्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानशिति विहितश्चानशपि । तस्य लादेशत्वाभावात् । तेन परस्मैपदिभ्योऽपि चानश् सिध्यति निघ्नाना इत्यादौ । तदाह—**शानच्कानचौ चेति** । **एतत्संज्ञानीति** । आत्मनेपदसंज्ञकानीत्यर्थः । **पूर्वसंज्ञेति** । परस्मै-पदसंज्ञापवाद इत्यर्थः । एवं च तिबादिनवके परस्मैपदसंज्ञा पर्यवस्यति । अथ कस्माद्धातोः परस्मैपदम्, कस्मादात्मनेपदमित्याकाङ्क्षायामाह—**अनुदात्तङितः** । अनुदात्तश्च ङ्च अनुदात्तङौ । तावितौ यस्य सः अनुदात्तङित् । तस्मात् अनुदात्त-ङितः । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाण इच्छब्दः प्रत्येकं सम्बध्यते । अनुदात्तेतः ङितश्चेति लभ्यते । 'उपदेशेऽजनुनासिक इ'दित्यस्मात् मण्डूकप्लुत्या उपदेश इत्यनुवृत्तम् ङित इत्यनेन सम्बध्यते । नत्वनुदात्तेत इत्यनेन । उपदेशादन्यत्र अनुदात्तस्येत्संज्ञाया अप्रसक्तत्वेनाव्यभिचारात् । 'भूवादयो धातव' इत्यस्मान्मण्डूकप्लुत्या धातव इत्यनु-वृत्तं पञ्चम्या विपरिणतम् अनुदात्तेता ङिता च विशेष्यते । तत्रानुदात्तेदंशे तदन्त-विधेः प्रयोजनाभावात् ङिदंशे तदन्तविधिः । तदाह—**अनुदात्तेत इत्यादिना** । **लस्य स्थान इति** । आत्मनेपदग्रहणलभ्यमिदम् । तिङां लादेशत्वनियमात् । उपदेशे किम् । चुकुटिषति । अत्र गाङ्कुटादिभ्य इति सन आतिदेशिकमेव ङि-

धातोरात्मनेपदं स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले । (२१५९) शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् । १ । ३ । ७८ ॥ आत्मनेपदनिमित्तहीनाद्धातोः कर्तरि परस्मैपदं स्यात् । (२१६०) तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः । १ । ४ । १०१ ॥ तिङ उभयोः पदयोस्त्रयस्त्रिकाः क्रमादेतत्संज्ञाः स्युः । (२१६१) तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः । १ । ४ । १०२ ॥ लब्धप्रथमादिसंज्ञानि तिङस्त्रीणि

त्त्वम्, नत्वौपदेशिकम् । धातोः किम् । अदुद्रुवत् । अत्र णिश्रीति चङन्तादात्मनेपदम् । ङिदंशे तदन्तविध्यभावे तु बोभूयत इत्यादौ 'सनाद्यन्ता' इति धातुसंज्ञकात् यङन्तादात्मनेपदं न स्यात् । ङित इत्येतोक्तौ यङो ङित्त्वेऽपि तदन्तस्य धातोर्ङित्त्वाभावादात्मनेपदं न स्यात् ।

स्वरितञितः । स्वरितश्च ञ् च स्वरितञौ तौ इतौ यस्य तस्मादिति बहुव्रीहिः । इच्छब्दः प्रत्येकं सम्बध्यते । तदाह—**स्वरितेतो ञितश्चेति** । धातोरित्यनन्तरं लस्य स्थान इति शेषः । कर्तारमभिप्रैति गच्छतीति कर्त्रभिप्रायम् । कर्मण्यण् । तदाह—**कर्तृगामिनीति** । एवं च होता याज्यया यजतीत्यादौ यागफलस्य स्वर्गस्य यजमानगामित्वेन होतृगामित्वाभावात् नात्मनेपदम् । तथा वेतनेन यज्ञदत्तभृतो देवदत्तः पचतीत्यत्रापि पाकफलस्य भोजनस्य पक्तृगामित्वाभावान्नात्मनेपदम् । दक्षिणादिलाभस्तु न फलम् । लोकतो वेदतो वा यदुद्देशेन क्रियाप्रवृत्तिः तस्यैवात्र क्रियाफलशब्देन विवक्षितत्वात् । कर्तृगामिफलकक्रियावृत्तेर्धातोरित्यर्थः । आत्मनेपदं तु धात्वर्थफलस्य कर्तृगामित्वं द्योतयतीत्यलम् । **शेषात्कर्तरि** । अनुदात्तङित इति स्वरितञित इति चोक्तात् आत्मनेपदविषयादन्यः शेषः । तदाह—**आत्मनेपदनिमित्तहीनादिति** । अनेन भूधातोः कर्तरि लस्य परस्मैपदं सिद्धम् ।

तत्र तिबादिनवके युगपत् पर्यायेण एकद्वित्र्यादिकतिपयरूपेण वा प्राप्ते 'युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः' 'अस्मद्युत्तमः' 'शेषे प्रथमः' इति व्यवस्थां वक्ष्यन् प्रथमादिसंज्ञां तावदाह—**तिङस्त्रीणि त्रीणि** । तिङः षट् त्रिकाः, संज्ञास्तु तिस्र इति यथासंख्यासम्भवादेकैकस्य त्रिकस्य तिसृषु संज्ञासु प्राप्तास्वाह—**तिङः उभयोः पदयोरिति** । 'लः परस्मैपद'मित्यतः परस्मैपदमिति, 'तङानावात्मनेपद'मित्यत आत्मनेपदमिति चानुवृत्तं षष्ठ्यन्ततया विपरिणम्यते । ततश्च परस्मैपदात्मनेपदयोरुभयोरपि प्रत्येकं त्रयस्त्रिकाः सन्तीति यथासंख्यं प्रथमादिसंज्ञाः प्रवर्तन्त इति भावः । प्रथमादिषु पुरुषसंज्ञा तु प्राचीनाचार्यशास्त्रसिद्धेति बोध्यम् ।

अथ प्रथमादिपुरुषेषु एकैकस्मिन् पुरुषे प्रत्ययत्रिकात्मके युगपत् पर्यायेण वा एकैकप्रत्यये प्राप्ते 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने' बहुषु 'बहुवचन'मिति व्यवस्थार्थमेकवचनादिसंज्ञामाह—**तान्येक** । तच्छब्देन पूर्वसूत्रोपात्तानि प्रथममध्यमोत्तमाख्यानि तिङ्त्रीणि त्रीणि परामृश्यन्ते । तदाह—**लब्धप्रथमादिसंज्ञानीति** । एकश इत्यस्य विवरणं प्रत्येकमिति । 'संख्यैकवचनाच्च वीप्साया'मिति शसिति भावः ।

त्रीणि वचनानि प्रत्येकमेकवचनादिसंज्ञानि स्युः । (२१६२) **युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः । १ । ४ । १०५ ॥** तिङ्वाच्यकारकवाचिनि युष्मदि अप्रयुज्यमाने प्रयुज्यमानेऽपि मध्यमः स्यात् । (२१६३) **प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च । १ । ४ । १०६ ॥** मन्यधातुरुपपदं यस्य धातोस्तस्मिन्प्रकृतिभूते सति मध्यमः स्यात्परिहासे गम्यमाने । मन्यतेस्तूत्तमः स्यात्स चैकार्थस्य वाचकः स्यात् । (२१६४) **अस्मद्युत्तमः ।**

युष्मदि । उपोच्चारितं पदमुपपदम् । युष्मदि समीपोच्चारिते सतीत्यर्थः । समानमेकमधिकरणं वाच्यं यस्येति विग्रहः । सामानाधिकरण्यं च युष्मदस्तिङः स्थानीभूतलकारेण विवक्षितम् । लः परस्मैपदमित्यतस्तदनुवृत्तेः । तथा च फलितमाह—**तिङ्वाच्यकारकवाचिनि युष्मदीति ।** स्थानं प्रसङ्गः अस्यास्तीति स्थानी तस्मिन्, प्रसक्ते सतीत्यर्थः । प्रसङ्गश्च तदर्थावगतौ सत्यां वक्त्रा अप्रयोग एव भवति। तथा च स्थानिनीत्यनेन उपपदभूते युष्मदि प्रयोगं विना स्वार्थं बोधयति सतीत्यर्थः पर्यवस्यति । तदाह—**अप्रयुज्यमान इति ।** स्थानिनीत्यनुक्तौ युष्मद्युपपदे प्रयुज्यमान एव मध्यमः स्यात् । ततश्च राम पाहीत्यादौ अव्याप्तिः स्यात्। अपिना लब्धमाह—**प्रयुज्यमानेऽपीति ।** युष्मद्युपपदे स्थानिनीत्येवोक्तौ राम त्वं पाहीत्यादौ युष्मत्प्रयोगे मध्यमो न स्यात् । अतोऽपिग्रहणमिति भावः । अत्वं त्वं संपद्यत इत्यत्र तु न मध्यमपुरुषः, तत्र युष्मच्छब्दस्य गौणत्वात् । भवानागच्छतीत्यादौ भवच्छब्दयोगे तु न मध्यमपुरुषः, युष्मच्छब्दस्य संबोध्यैकविषयत्वात्, भवच्छब्दस्य तु स्वभावेन संबोध्यासंबोध्यसाधारणत्वादित्यलम् ।

प्रहासे च । वाक्यद्वयमिदं सूत्रम् । प्रहासे च मन्योपपदे इति प्रथमं वाक्यम् । मध्यम इत्यनुवर्तते । मनधातुः श्यन्विकरणः उपपदं यस्येति बहुव्रीहिः । मन्यपदश्रवणबलात् धाताविति विशेष्यं लभ्यते । तदाह—**मन्यधातुरित्यादिना। तस्मिन् प्रकृतिभूते सतीति ।** तस्माद्धातोर्लस्य स्थाने इत्यर्थः । **मध्यमः स्यादिति ।** अस्मद्युपपद इति शेषः । अस्मद्युत्तम इत्युत्तरसूत्रात्तदनुवृत्तेः । एवंच उत्तमपुरुषापवादोऽयं मध्यमविधिः । मन्यतेरुत्तम एकवच्चेति द्वितीयं वाक्यम् । तद्व्याचष्टे—**मन्यतेस्तूत्तमः स्यादिति ।** युष्मद्युपपद इति शेषः । पूर्वसूत्रात्तदनुवृत्तेः । **स चेति ।** सः मन्यतेरुत्तमपुरुषः द्वित्वबहुत्वयोरपि एकवचनं लभत इत्यर्थः। मध्यमोत्तमयोर्व्यत्यासार्थमिदम् । एतत्सर्वमनुपदमेवोदाहरणे स्पष्टीभविष्यति । **अस्मद्युत्तमः । तथाभूत इति ।** तिङ्वाच्यकारकवाचिनि प्रयुज्यमाने अप्रयुज्यमाने चेत्यर्थः । **शेषे ।** उक्तान्मध्यमोत्तमविषयादन्यः शेषः । तदाह—**मध्यमोत्तमयोरविषय इति ।** त्वम् अहं च पचाव इत्यत्र तु परत्वादुत्तमपुरुष एव । न तु

१ । ४ । १०७ ॥ तथाभूतेऽस्मद्युत्तमः स्यात् । **(२१६५) शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०८ ॥** मध्यमोत्तमयोरविषये प्रथमः स्यात् । **भू** १ **सत्तायाम्** । कर्तृविवक्षायां भू ति इति स्थिते । **(२१६६) तिङ्शित्सार्वधातुकम् ।३।४।११३॥** तिङः शितश्च धात्वधिकारोक्ता एतत्संज्ञाः स्युः । **(२१६७) कर्तरि शप् । ३।१ ६८ ॥** कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे धातोः शप् स्यात् । शपावितौ । **(२१६८) सार्वधातुकार्धधातुकयोः । ७ । ३ । ८४ ॥** अनयोः परयोरिगन्तस्याङ्गस्य गुणः

मध्यमः । देवदत्तस्त्वं च पचथ इत्यत्रापि न प्रथमपुरुषः । युष्मदस्सत्त्वेन शेषत्वाभावादित्यलम् । **भू सत्तायामिति** । वर्तत इति शेषः । भ्वादिगणे प्रथमो धातुरयम् । तत्र भू इत्येव गणे पाठः । अर्थनिर्देशस्त्वाधुनिक इति वक्ष्यते । यद्यपि सत्ता जातिः, न क्रिया, तथापि आत्मधारणं सत्तेत्युच्यते । स्वरूपेणावस्थानमिति यावत् । **कर्तृविवक्षायामिति** । वर्तमानसत्तावृत्तेर्भूधातोः कर्तरि लटि आत्मनेपदनिमित्तहीनतया परस्मैपदे तिबादिनवके तत्रापि युष्मदस्मत्सामानाधिकरण्याभावात् प्रथमपुरुषत्रिके तत्रापि कर्तुरेकत्वविवक्षायां तिपि सति, भू ति इति स्थिते प्रक्रिया वक्ष्यत इत्यर्थः।

तत्र सार्वधातुककार्यं वक्ष्यन् सार्वधातुकसंज्ञामाह—**तिङ्शित्** । धातोरित्यधिकृतम् । तदाह—**धात्वधिकारोक्ता इति** । तेन हरीनित्यत्र शसः सार्वधातुकत्वं न । अन्यथा तिङ्शित्सार्वधातुकमिति शसः सार्वधातुकत्वात् सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वे घेर्ङितीति गुणः स्यात् । **कर्तरि शप्** । सार्वधातुके यगित्यस्मात् सार्वधातुक इत्यनुवर्तते । धातोरेकाचो हलादेरित्यस्माद्धातोरिति । तदाह—**कर्त्रर्थ इत्यादिना ।** तिङि परे धातोर्विहितानां प्रत्ययानां शबादीनां विकरणसंज्ञा प्राचीनाचार्यसिद्धा । **शपावितावििति** । शकारपकारौ लशक्वतद्धित इति हलन्त्यमिति चेत्संज्ञकावित्यर्थः । ततश्च शपि शकारपकारयोः लोपे अकारमात्रं शिष्यत इत्यर्थः भू अ ति इति स्थिते—**सार्वधातुकार्धे** । 'इको गुणवृद्धी' इति परिभाषया इक इत्युपस्थितेन अङ्गस्येत्यधिकृतं विशेष्यते । तदन्तविधिः । 'मिदेर्गुणः' इत्यस्मात् गुण इत्यनुवर्तते । तदाह—**अनयोरित्यादिना** । तथा च ऊकारस्य गुणः ओकारः। **अवादेश इति** । ओकारस्येति शेषः । तथा च परिनिष्ठितं रूपमाह—**भवतीति । भवत इति** । कर्तृद्वित्वविवक्षायां भूधातोर्लटः तसादेशे शपि गुणे अवादेशे सकारस्य रुत्वविसर्गाविति भावः । कर्तृबहुत्वविवक्षायां भूधातोर्लटः झि इत्यादेशे शपि गुणे अवादेशे च कृते—**भो-**

---

१ शेषपदेन 'युष्मदस्मद्भिन्ने समानाधिकरणे उपपदे' इत्यर्थविवक्षायां तु एषोऽहमागच्छामीत्यादौ परत्वात्प्रथमः स्यादुत्तमो न स्यात् । स चाहं च गच्छाव इत्यत्रापि प्रथमः स्यादुत्तमो न स्यात् । किंच देवदत्तेन स्थीयते इत्यादौ भावे प्रयोगे युष्मदस्मद्भिन्नेन सह सामानाधिकरण्याभावात् प्रथमो न स्यात्, इति त्रिविधा दोषाः प्रादुष्युः । अतः शेषपदेन मध्यमोत्तमयोरविषयत्वमिह विवक्ष्यते ।

स्यात् । अवादेशः । भवति । भवतः । (२१६९) **झोऽन्तः** । ७ । १ । ३ ॥ **प्रत्ययावयवस्य झस्यान्तादेशः स्यात्** । 'अतो गुणे' (सू १९१) । भवन्ति । भवसि भवथः भवथ । (२१७०) **अतो दीर्घो यञि** । ७ । ३ । १०१ ॥ **अदन्तस्याङ्गस्य दीर्घः स्याद्यञादौ सार्वधातुके परे** । भवामि भवावः भवामः । स भवति । तौ भवतः । ते भवन्ति । त्वं भवसि । युवां भवथः । यूयं भवथ । अहं भवामि । आवां भवावः । वयं भवामः । एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यस इति, भुक्तः सोऽतिथिभिः । एतमेत वा मन्ये ओदनं भोक्ष्येथे भोक्ष्यध्वे इत्यादि ।

ऽन्तः । झः अन्तः इति छेदः । झ इति षष्ठ्यन्तम् । आदेशे तकारात् अकार उच्चारणार्थः । आयनेयी इति सूत्रात् प्रत्ययग्रहणमनुवर्तते । न त्वादिग्रहणमपि, अस्वरितत्वात् । अनुवृत्तं च प्रत्ययग्रहणमवयवषष्ठ्यन्तमाश्रीयते । तदाह—**प्रत्ययावयवस्येति** । **झस्य** । झकारस्येत्यर्थः । **अन्तादेशः स्यादिति** । अन्त् इत्ययमादेशः स्यादित्यर्थः । प्रत्ययावयवस्येति किम् । उज्झिता । अत्र धात्ववयवस्य झकारस्य न भवति । आदिग्रहणानुवृत्तौ तु शयान्तै इति न सिध्यति । अन्तादेशात्प्रागेवान्तरंगत्वाल्लेटोऽडाटावित्याटि कृते झकारस्य प्रत्ययादित्वाभावात् इति भाष्ये स्पष्टम् । एवं च भव झि इत्यत्र झकारस्य अन्त् इत्यादेशे, भव अन्ति इति स्थिते, अतो गुण इति द्वयोरकारयोः सवर्णदीर्घापवादे पररूपे कृते, भवन्तीति रूपमित्यर्थः । अन्तादेशे प्रथमाकारोच्चारणं तु लुग्विकरणे द्विषन्तीत्यादौ अकारश्रवणार्थम् ।

भवसीति । मध्यमपुरुषैकवचने सिपि शपि गुणे अवादेशे रूपम् । **भवथ इति** । मध्यमपुरुषद्विवचने थसि शपि गुणे अवादेशे रुत्वविसर्गयोश्च रूपम् । 'न विभक्तौ तुस्माः' इति सस्य नेत्त्वम् । **भवथेति** । मध्यमपुरुषबहुवचने थादेशे शपि गुणे अवादेशे रूपम् । उत्तमपुरुषैकवचनेऽपि शपि गुणे अवादेशे भव मि इति स्थिते- **अतो दीर्घो यञि** । अङ्गस्येत्यधिकृतम् अता विशेष्यते । तदन्तविधिः । 'तुरुस्तुशम्यम' इत्यतः सार्वधातुक इत्यनुवृत्तं यञा विशेष्यते । तदादिविधिः । तदाह— **अदन्तस्येत्यादिना** । **भवामीति** । न च भूधातोर्विहितलादेशं प्रति भूधातुरेवाङ्गम्, न तु भवेति विकरणान्तमिति वाच्यम् । 'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्ग'मित्यत्र तदादिग्रहणेन विकरणविशिष्टस्यापि अङ्गत्वात् । **भवावो भवाम इति** । लस्य वसि मसि च शपि गुणे अवादेशे अतो दीर्घे रुत्वे विसर्गे च रूपे । न विभक्ताविति सस्य नेत्त्वम् । अथ प्रथममध्यमोत्तमपुरुषव्यवस्थामुक्तां स्मारयितुमाह—**स भवतीत्यादि** ।

अथ प्रहासे चेति सूत्रस्योदाहरति—**एहीति** । सर्वेषु भुक्तवत्सु भोक्तुमागतं जामातरं प्रति परिहासाय प्रवृत्तमिदं वाक्यम् । भो जामातः, एहि आगच्छ, ओदनं भोक्ष्ये इति त्वं मन्यसे, नैतद्युक्तमित्यर्थः । कुत इत्यत आह—**भुक्तः सो-**

भोक्ष्ये, भोक्ष्यावहे, भोक्ष्यामहे । मन्यसे, मन्येथे, मन्यध्वे इत्यादिरर्थः । 'युष्मद्युपपदे' (सू २१६२) इत्याद्यनुवर्तते । तेनेह न । एतु भवान्मन्यते ओदनं भोक्ष्य इति भुक्तः सोऽतिथिभिः । प्रहासे किम् । यथार्थकथने मा भूत् । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्य इति, भुक्तः सोऽतिथिभिः । **(२१७१) परोक्षे लिट्** । ३ । २ । ११५ ॥ भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्लिट् स्यात् । लस्य तिबादयः । **(२१७२) लिट् च** । ३ । ४ । ११५ ॥ लिडादेशस्तिङार्धधातुकसंज्ञ एव स्यान्न तु सार्वधातुकसंज्ञः । तेन शबादयो न । **(२१७३) परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः** । ३ । ४ । ८२ ॥ लिटस्तिबादीनां

ऽतिथिभिरिति । स ओदनः अतिथिभिर्भक्षित इत्यर्थः । अत्र भुजेरुत्तमपुरुषे प्राप्ते मध्यमः पुरुषः । मन्यतेस्तु मध्यमपुरुषे प्राप्ते उत्तमः पुरुषः । **एतं एत वेति** । हे जामातरौ आगच्छतम् ओदनं भोक्ष्यावह इति मन्येथे इति, भो जामातरः ओदनं भोक्ष्यामह इति मन्यध्वे इति चार्थः । अत्रोभयत्रापि भुजेरुत्तमे प्राप्ते मध्यमः । मन्यतेस्तु मध्यमे प्राप्ते उत्तमः । द्वित्वबहुत्वयोरेकवचनं च । **इत्यादीति** । एहि एतं एत वा मन्ये जलं पास्यसि पास्यथः पास्यथ इत्यादिसंग्रहः । मन्ये इत्युत्तमपुरुषैकवचनान्तं व्याचष्टे—**मन्यस इत्यादिना** । **अनुवर्तत इति** । प्रहासे चेति सूत्र इति शेषः । **एतु भवानिति** । युष्मद्भवतोः पर्यायत्वाभावस्यानुपदमेवोक्तत्वादिति भावः । इति लट् प्रक्रिया ।

परोक्षे लिट् । अनद्यतने लङित्यस्मादनद्यतन इत्यनुवर्तते । भूते इत्यधिकृतम् । परोक्षत्वं धात्वर्थविशेषणम् । तदाह—**भूतानद्यतनेत्यादिना** । अतीतरात्रेरन्त्ययामेन आगामिरात्रेराद्ययामेन सहितो दिवसः अद्यतन इति लुङ्सूत्रभाष्ये कैयटे स्थितम् । परोक्षत्वं तु वर्षशतवृत्तत्वमित्येके । वर्षसहस्रवृत्तत्वमित्यपरे । द्व्यहवृत्तत्वं त्र्यहवृत्तत्वं चेत्यन्ये । कुड्यकटाद्यन्तरितत्वमितीतरे । एते पक्षा भाष्ये स्थिताः । तत्र प्रयोक्तुरिन्द्रियागोचरत्वं परोक्षत्वमित्येव सर्वसम्मतमित्यलम् । **लस्य तिबादय इति** । तिबादिनवकमित्यर्थः । **लिट् च** । लिडिति लुप्तस्थानषष्ठ्यन्तम् । 'तिङ्शित्सार्वधातुक'मित्यस्मात् तिङित्यनुवर्तते। 'आर्धधातुकं शेष' इत्यस्मादार्धधातुकमिति । तदाह—**लिडादेशस्तिङिति** । एकसंज्ञाधिकारबहिर्भूतत्वात् सार्वधातुकसंज्ञाया अपि समावेशे प्राप्ते आह—**आर्धधातुकसंज्ञ एवेति** । 'लङश्शाकटायनस्यैवे'ति सूत्रादेवकारानुवृत्तेरिति भावः । **तेनेति** । सार्वधातुकत्वाभावेन तन्निमित्ताः शप्श्यनादयो न भवन्तीत्यर्थः ।

परस्मैपदानाम् । लिटस्तझयोरित्यस्मात् लिट इत्यनुवृत्तिमभिप्रेत्याह—**लिटस्तिबादीनामिति** । **णलादय इति** । णल्, अतुस्, उस्, थल्, अथुस्, अ, णल्, व, म, इत्येते नव यथासंख्यं स्युरित्यर्थः । तत्र तिपो णल् सर्वादेशः । न च णकारलकारयोः 'चुटू' इति 'हलन्त्य'मिति च इत्संज्ञकत्वाल्लोपे कथमनेकाल्त्वमिति

नवानां णलादयो नव स्युः । भू अ, इति स्थिते । (२१७४) **भुवो वुग्लुङ्लिटोः । ६ । ४ । ८८ ॥** भुवो वुगागमः स्यात् लुङ्लिटोरचि । नित्यत्वात् **वुग्गुणवृद्धी बाधते । (२१७५) एकाचो द्वे प्रथमस्य ६ । १ । १॥(२१७६) अजादेर्द्वितीयस्य । ६ । १ । २ ॥** इत्यधिकृत्य । (२१७७) **लिटि धातोरनभ्यासस्य । ६ । १ । ८ ॥** लिटि परेऽनभ्यासधात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्त आदिभूतादचः परस्य तु द्वितीयस्य । भूव् भूव् अ, इति स्थिते । (२१७८) **पूर्वोऽभ्यासः । ६ । १ । ४ ॥** अत्र ये द्वे विहिते तयोः पूर्वोऽभ्या-

---

वाच्यम् । सर्वादेशत्वात्प्राक् णलः प्रत्ययत्वाभावेन 'चुटू' इत्यस्याप्रवृत्तेः । णित्त्वं तु जुहावेत्यादौ वृद्ध्यर्थम् । लित्त्वं तु लित्स्वरार्थम् । ननु मध्यमपुरुषबहुवचनथस्य विधीयमानः अकारः 'अलोऽन्त्यस्ये'त्यन्त्यस्य स्यात् । अकारस्य अकारविधिस्तु यथासंख्यापादनार्थ इति चेत्, सत्यम् । द्वयोरकारयोः पररूपेण अ इति सूत्रे निर्देशादनेकाल्त्वात् सर्वादेशत्वमिति भाष्ये स्पष्टम् । न च अतुसादीनामादेशत्वात् पूर्वं विभक्तित्वाभावेन न विभक्ताविति निषेधाभावात् सकारस्येत्त्वं दुर्वारमिति वाच्यम् । सकारादुपरि सकारान्तरस्य संयोगान्तलोपेन लुप्ततया श्रूयमाणसकारस्योपदेशेऽन्त्यत्वाभावादित्यलम् । **भुवो वुक्** । **अचीति** । अचि श्नुधात्वित्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । अचीति किम् । अभूत् । ननु णलि परत्वात् वुकं बाधित्वा 'अचो ञ्णिती'ति वृद्धिः स्यात् । बभूविथेत्यत्र तु 'सार्वधातुकार्धधातुकयो'रिति गुणः स्यादित्यत आह— **नित्यत्वादिति** । कृतयोरपि गुणवृद्ध्योरेकदेशविकृतन्यायात् वुक् प्रवर्तते । अकृतयोरपि प्रवर्तते । ततश्च 'कृताकृतप्रसङ्गी यो विधिः स नित्य' इति न्यायेन वुक् नित्यः सन्, गुणवृद्धी बाधत इत्यर्थः । वुकि ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः । कित्त्वादन्तावयवः । भूव् अ इति स्थिते ।

एकाचः । अजादेः । इत्यधिकृत्येति । षष्ठाध्यायारम्भे द्वे इमे सूत्रे । ते च न विधायके, अतिप्रसङ्गात् । किन्तु 'ष्यङः सम्प्रसारण'मित्यतः प्राक् अनुवर्तेते एवेति भावः । **लिटि धातोः** । 'एकाचो द्वे प्रथमस्ये'त्यधिकृतम् । धातोरित्यवयवषष्ठी । तदाह—**धात्ववयवस्येति** । एकाच इति प्रथमस्येति च धात्ववयवस्य विशेषणम् । एकः अच् यस्येति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । तथा च लिटि परे अभ्यासभिन्नस्यैकाच्कस्य प्रथमस्य धात्ववयवस्य द्वे उच्चारणे[1] स्त इत्यर्थः । एकाच

---

१ अत्रैकाच इति अध्याहृतोच्चारणक्रियानिरूपितकर्मणि षष्ठी, न तु स्थानषष्ठी, उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति न्यायात् । तेन षाष्ठ द्वित्वप्रकरणे द्विरुच्चार्यमाणयोर्द्वयोरपि मूलप्रकृतिवत्तत्तद्धर्मवत्त्वं संभवति । तेनैकाचोऽर्थवत्त्वे द्वयोरप्यर्थवत्त्वं, तेन प्रतिपूर्वके इणधातौ सन्नन्ते स इत्यस्य द्वित्वे तस्यार्थवत्त्वात्पूर्वस्य 'सन्यत' इतीत्वं सिध्यति, आदेशपक्षे तु द्विरुक्तस्यैवार्थवत्त्वादुत्तरमात्रस्यार्थवत्त्वाभावान्नेत्वं सिध्येत् ।

ससंज्ञः स्यात्। (२१७९) हलादिः शेषः। ७। ४। ६०॥ अभ्यासस्यादिर्हल् शिष्यतेऽन्ये हलो लुप्यन्ते। इति वलोपः। (२१८०) ह्रस्वः।७।४।५९॥

इत्यत्र कर्मधारयाश्रयणे तु पपाचेत्यादि न सिध्येदिति भाष्ये स्पष्टम्। 'अजादेर्द्वितीयस्ये'त्यप्यधिकृतम्। तत्राद्यासावादिश्च अजादिः तस्मादिति कर्मधारयात् पञ्चमी। तदाह—**आदिभूतादचः परस्य तु द्वितीयस्येति।** एकाच इति शेषः। अजादिर्धात्ववयवस्य एकाचश्चेत् द्वित्वम्, तर्हि द्वितीयस्यैवैकाचो द्वित्वम्। नतु प्रथमस्येति यावत्। अत्र द्वे इत्यनन्तरमुच्चारणे इत्यध्याहृत्यैकाचः प्रथमस्येति कृद्योगलक्षणषष्ठीं चाश्रित्य द्विः प्रयोग एवात्र विधीयते। न स्थानषष्ठीमाश्रित्यादेशपक्ष इति प्रकृतसूत्रभाष्ये प्रपञ्चितम्। आदेशप्रत्यययोरिति सूत्रभाष्येऽपि द्विःप्रयोगपक्ष एवोक्तः। तदिह विस्तरभयान्न लिखितम्। पपाच इयायेत्यादौ प्रथमत्वमेकाच्कत्वं च व्यपदेशिवत्त्वेन बोध्यम्। अजादेरिति बहुव्रीह्याश्रयणे तु, इन्द्रमात्मन इच्छति इन्द्रीयति इन्द्रीयितुमिच्छति इन्दिद्रीयिषतीत्यादौ 'न न्द्राः संयोगादय' इति दकारस्य द्वित्वनिषेधश्च स्यात्। तत्राजादेरित्यनुवृत्तेः। धातोरिति किम्। तदभावे हि लिटि परे यः प्रथमः एकाच् तस्य द्वे इत्यर्थः स्यात्। एवं सति पपाचेत्यादावेव स्यात्। न तु जजागारेत्यादाविति भाष्ये स्पष्टम्। न च पपाचेत्यादौ लिटि धातोरिति द्वित्वे कृते लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुनर्द्वित्वस्याप्रसक्तेरनभ्यासग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्। यङन्तात् 'सन्यङो'रिति यङ्निमित्तकद्वित्वविशिष्टन्वात् सनि सन्निमित्तकद्वित्वनिवृत्तये, सन्नन्तात् 'सन्यङो'रिति कृतद्वित्वाण्णिचि लुङि चङि कृते 'चङी'ति द्वित्वनिवृत्तये चानभ्यासग्रहणस्यावश्यकत्वात्।

भाष्ये तु 'कृष्णो नोनाव वृषभो यदीदमित्यादौ नुधातोर्यङन्तात् 'सन्यङो'रिति कृतद्वित्वात् नोनूय इत्यस्मात् लिटि 'कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटी'ति मन्त्रपर्युदासादामभावे 'यस्य हल' इति यकारलोपे अतो लोपे तिपो णलि वृद्धावावादेशे नोनावेत्यत्र 'लिटि धातो'रिति द्वित्वनिवृत्तये अनभ्यासग्रहणमित्युक्त्वा, 'अनभ्यासग्रहणमनर्थकम् छन्दसि वा वचना'दित्युक्तम्। यङन्तात् सनि सन्नान्ताण्णिचि चङि च प्रयोगो लोके नास्त्येवेति तदाशय इति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम्। प्रकृते च भूव् अ इत्यत्र चत्वार एकाचः। तत्र भू इति प्रथमः, ऊव् इति द्वितीयः, ऊ इति व्यपदेशिवद्भावेन तृतीय एकाच्, भूव् इति समुदायस्तु चतुर्थः। तत्र समुदाये द्विरुच्य-

---

१ वस्तुतस्तु द्वितीयैकाजवधिकपूर्वत्वविशिष्टाजादिप्रथमैकाजवयवस्य धातोरेकाचश्चेद्द्वित्वं तर्हि द्वितीयस्यैवेति नियमाकारः। तेन आत, आततुरित्यादौ द्वितीयैकाजवधिकपूर्वत्वविशिष्टाऽजादिप्रथमैकाचोऽभावान्न निर्दिष्टनियमप्रवृत्तिः। आतितत्, इत्यादौ णिजन्ते तु तथात्वान्नियमप्रवृत्तिर्भवतीति बोध्यम्। एतच्च तत्कन्यायस्य विषयतयोर्व्याप्यव्यापकभाव एव प्रवृत्तिनियमाल्लभ्यते इति विभावनीयम्।

अभ्यासस्याचो ह्रस्वः स्यात्। (२१८१) भवतेरः। ७। ४। ७३॥ भवतेरभ्यासोकारस्य अः स्याल्लिटि। (२१८२) अभ्यासे चर्च। ८। ४। ५४॥ अभ्यासे झलां चरः स्युर्जशश्च। झशां जशः। खयां चरः। तत्रापि प्रकृतिजशां प्रकृतिजशः, प्रकृतिचरां प्रकृतिचर इति विवेकः, आन्तरतम्यात्। (२१८३)

माने सर्वे अवयवाः द्विरुच्यन्त इति भूव् इति समुदायस्यैव द्विर्वचनमिति भाष्ये स्पष्टम्। तदाह—**भूव् भूव् अ इति स्थित इति।** अत्र भूव् इत्यस्य एकाचः धात्ववयवत्वं प्रथमत्वं च व्यपदेशिवत्त्वाद्बोध्यम्। **पूर्वः। अत्रेति।** 'एकाचो द्वे प्रथमस्ये'ति षाष्ठद्वित्वप्रकरण इत्यर्थः। तेन 'सर्वस्य द्वे' इत्यादिविहितस्य द्वित्वस्य न संग्रहः। कस्य पूर्व इत्याकाङ्क्षायां द्वे इत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणतं संबध्यते। तदाह—**ये द्वे विहिते तयोरिति। हलादिः शेषः।** 'अत्र लोपोऽभ्यासस्ये'त्यस्मादभ्यासस्येत्यनुवर्तते। शिष्यत इति शेषः, कर्मणि घञ्। शिषधातुरितरनिवृत्तिपूर्वकावस्थितौ। तदाह—**अभ्यासस्येत्यादिना। इति वलोप इति।** भूव् भूव् इत्यत्र अभ्यासवकारस्य लोप इत्यर्थः। भू भूव् अ इति स्थिते—**ह्रस्वः।** 'अत्र लोपोऽभ्यासस्ये'त्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते। ह्रस्वश्रवणादचश्चेति परिभाषया अच इत्युपस्थितम्। तदाह—**अभ्यासस्याच इति।** भुभूव् अ इति स्थितम्। यद्यपि 'भवतेर' इति वक्ष्यमाणाकारविधिनैव सिद्धमिदम्। तथापि लुलावेत्याद्यर्थमावश्यकमिदम् अत्रैव न्याय्यत्वादुपन्यस्तम्।

भवतेरः। भवतेः अः इति छेदः। भवतेरिति श्तिपा निर्देशः। भूधातोरित्यर्थः। इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे इत्युक्तेः। अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यस्मादभ्यासस्येनुवर्तते। 'व्यथो लिटि' इत्यस्मात् लिटीति। भूधातोरभ्यासस्य भवन्नकारः 'अलोऽन्त्यस्ये'त्यन्त्यस्योकारस्य भवति। तदाह—**अभ्यासोकारस्येति।** 'नानर्थकेऽलोन्त्यविधि'रिति तु नेह प्रवर्तते। अनभ्यासविकार इत्युक्तेः। भ भूव् अ इति स्थिते—**अभ्यासे चर्च।** 'झलां जश् झशि'त्यस्मात् झलामित्यनुवर्तते। चकारेण जश् समुच्चीयते। तदाह—**अभ्यासे झलामित्यादिना।** झलश्चतुर्विंशतिः। तत्र शषसाः शरः। तेषामभ्यासे लोपो वक्ष्यते शर्पूर्वाः खय इति। हकारस्य त्वभ्यासे कुहोश्चुरिति चुत्वं वक्ष्यते। एवं च झल्षु झयो विंशतिरिहाभ्यासगताः स्थानिनो लभ्यन्ते। तेषां मध्ये कस्य चरः कस्य जशः इत्याकाङ्क्षायामाह—**झशां जश इति।** वर्गाणां तृतीयचतुर्था झशः। तेषां जशः जबगडदा इत्यर्थः। यद्यद्वर्ग्याः स्थानिनः तत्तद्वर्ग्या आदेशा इत्यपि बोध्यम्। **खयां चर इति।** वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः खयः, तेषां चरः चटकतपा इत्यर्थः। अत्रापि यद्यद्वर्ग्याः स्थानिनः तत्तद्वर्ग्या आदेशा इत्यपि बोध्यम्। **तत्रापीति।** तेष्वपि वर्ग्येषु प्रकृत्या स्वभावेन जशामेव सतां प्रकृत्या स्वभावेन जश एव सन्तः तत्तद्वर्ग्या आदेशाः स्युः। एवं प्रकृत्या स्वभावेन चरामेव सतां प्रकृत्या स्वभावेन चर एव सन्तः तत्तद्वर्ग्या आदेशाः स्युरित्यर्थः। पर्जन्यवल्लक्षण-

असिद्धवदत्राभात् । ६ । ४ । २२ ॥ इत ऊर्ध्वमापादपरिसमाप्तेराभीयम् समानाश्रये तस्मिन्कर्तव्ये तदसिद्धं स्यात् । इति वुकोऽसिद्धत्वादुवङि प्राप्ते । वुग्युटावुवङ्यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ । बभूव बभूवतुः बभूवुः । (२१८४) **आर्धधातुकस्येड्वलादेः । ७ । २ । ३५ ॥** वलादेरार्धधातुकस्येडागमः स्यात् । बभूविथ बभूवथुः बभूव । बभूव बभूविव बभूविम । (२१८५) **अनद्यतने**

प्रवृत्तेरिति भावः । कुत इयं व्यवस्थेत्यत आह—**आन्तरतम्यादिति** । झशां जशां च घोषसंवारनादप्रयत्नसाम्यम् । खयां चरां च श्वासाघोषविवारप्रयत्नसाम्यम् । तत्तद्वर्गीयाणां तत्तद्वर्ग्या आदेशा इत्यत्र तु स्थानसाम्यं नियामकं बोध्यम् ।

तथा च प्रकृतेः अभ्यासभकारस्य बकारे सति बभूव् अ इति स्थिते 'अचिश्नुधात्वि'त्युवङादेशमाशङ्कितुमाह—**असिद्धवदत्र** । षष्ठस्य चतुर्थपादे इदं सूत्रम् । 'श्नान्नलोप' इति सूत्रात् पूर्वं पठितम् । आभादित्यभिविधावाङ् । भस्येत्यधिकारमभिव्याप्येत्यर्थः । भाधिकारश्च आ पादपरिसमाप्तेरिति सिद्धान्तः । तथा च आ पादपरिसमाप्तेरिति लभ्यते । विहितं कार्यमिति शेषः । किमारभ्येत्याकांक्षायामुपस्थितत्वादस्मादेव सूत्रादूर्ध्वमिति लभ्यते । ततश्च 'श्नान्नलोप' इत्यारभ्यापादसमाप्तेः विहितं यदाभीयं कार्यं तदसिद्धवद्भवति । प्रवृत्तमप्यप्रवृत्तवत् भवतीत्यर्थः । अधिकारसूत्रमिदमुत्तरत्र 'श्नान्नलोप' इत्यादौ प्रतिसूत्रमुपतिष्ठते । तथा च यद्यत्सूत्रे इदमनुवर्तते तत्तदाभीयकार्ये कर्तव्ये इति लभ्यते । एवंच श्नान्नलोप इत्यादि तत्तदाभीयं कार्यं श्नान्नलोप इत्याद्याभीये कार्ये कर्तव्ये असिद्धवदित्यर्थः पर्यवस्यति । अत्रेत्यनेन निमित्तसप्तम्यन्तेन त्वसिद्धीभवतः कार्यस्य यन्निमित्तं तन्निमित्तके कार्ये कर्तव्ये सतीत्यर्थलाभात् समानाश्रये कार्ये कर्तव्ये सतीति लभ्यते । एतत्सर्वं भाष्ये स्थितम् । तदाह—**इत ऊर्ध्वमित्यादिना । तस्मिन्निति** । आभीये कर्तव्ये सतीत्यर्थः । एधि शाधीत्युदाहरणम् । अत्र 'ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चे'त्यस्तेरेत्वस्य 'शाहा'विति शास्तेः शाभावस्य चाभीयत्वेनासिद्धत्वात् 'हुझल्भ्यो हेर्धि'रिति हेर्धित्वमाभीयं प्रवर्तते । तथा जहीत्याद्यप्युदाहरणम् । हनधातोर्यङ्लुगन्तात् लोण्मध्यमपुरुषैकवचने सिपो हिभावे अनुदात्तोपदेशेति नलोपस्याभीयस्यासिद्धत्वादतो हेरित्याभीयो लुङ् न भवति । समानाश्रय इति किम् । पपुष इत्यत्र पाधातोर्लिटः क्वसौ 'लिटि धातो'रिति द्वित्वे अभ्यासह्रस्वे क्वस्वन्तात् द्वितीयाबहुवचने शसि 'वसोः संप्रसारण'माभीयम् 'आतो लोप इटि चे'त्याल्लोपे आभीये कर्तव्ये असिद्धं न भवति । आल्लोपः क्वसौ, संप्रसारणं तु शसीति भिन्नाश्रयत्वात् । आभीये कर्तव्ये इति किम् । अभाजि राग इत्यत्र भञ्जेश्चिणि, रञ्जेर्घञि च कृते, 'भञ्जेश्च चिणि', 'घञि च भावकरणयो'रिति नलोपस्याभीयस्यानाभीयायामुपधावृद्धौ कर्तव्यायां नासिद्धत्वम् । आभादित्यभिविधिः किम् । भाधिकारात् प्रागित्युक्ते भूयानित्यत्र 'बहोर्लोपो भू च बहो'रिति बहोर्भूभावस्य ओर्गुणे कर्तव्ये असिद्धत्वं न स्यात्, भस्येति सूत्रादूर्ध्वभावित्वादित्यलम् । **इति**

लुट् । ३ । ३ । १५ ॥ भविष्यत्यनद्यतनेऽर्थे धातोर्लुट् स्यात् । (२१८६) **स्यतासी लृलुटोः** । ३ । १ । ३३ ॥ लृ इति लृङ्लृटोर्ग्रहणम् । धातोः स्यतासी एतौ प्रत्ययौ स्तो लृलुटोः परतः शबाद्यपवादः । (२१८७) **आर्धधातुकं शेषः** । ३ । ४ । ११४ ॥ तिङ्शिद्भ्योऽन्यो धातोरिति विहितः प्रत्यय एतत्सञ्ज्ञः स्यात् । इट् । (२१८८) **लुटः प्रथमस्य डारौरसः** । २ । ४ । ८५ ॥ डा, रौ, रस् एते क्रमात्स्युः । डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः । (२१८९) **पुगन्तलघूपधस्य च** । ७ । ३ । ८६॥ पुगन्तस्य लघूपधस्य चाङ्गस्येको गुणः

वुकोऽसिद्धत्वादिति । वुक आभीयस्य अचि श्नुधात्वित्युवङि आभीये कर्तव्ये असिद्धतया ऊकारस्योवङि लघूपधगुणे बभोवेति प्राप्ते सतीत्यर्थः । वुग्विधिस्तु गुणवृद्धिबाधकत्वेन चरितार्थ इति भावः। **वुग्युटावुवङ्यणोरिति**। यथासंख्यमन्वयः। **बभूवेति** । णलो णित्त्वं तु जगादेत्यादौ वृद्ध्यर्थम् ।

बभूवतुरिति । तसः अतुसादेशे वुगादि पूर्ववत् । सकारस्य रुत्वविसर्गौ । **बभूवुरिति** झेरुसादेशे वुगादि पूर्ववत् । सिपः थलि बभू थ इति स्थिते—**आर्धधातुकस्येट्** । 'नेड्वशिकृती'त्यस्मादनुवृत्त्यैव सिद्धेरिहेड्ग्रहणं न कार्यमिति 'नेड्वशी'ति सूत्रभाष्ये प्रत्याख्यातम् । आर्धधातुकस्येति किम् । जुगुप्सति । अत्र 'गुप्तिज्किद्भ्यः' इति सनो धातोरित्यधिकृत्य विहितत्वाभावान्नार्धधातुकत्वम् । **बभूविथेति** । सिपः थलि तस्य इडागमे वुगादि पूर्ववत् । **बभूवथुरिति** । थसः अथुसादेशे वुगादि पूर्ववत् । सकारस्य रुत्वविसर्गौ । **बभूवेति** । मध्यमपुरुषबहुवचनस्य अकारः सर्वादेश इति परस्मैपदानां णलतुसित्यत्रोक्तम् । वुगादि पूर्ववत् । **बभूवेति** । मिपो णलि वुगादि पूर्ववत् । **बभूविवेति** । वसो वादेशे वलादित्वादिडागमे वुगादि पूर्ववत्। नचात्र 'श्र्युकः किती'तीडागमनिषेधः शङ्क्यः 'कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटी'ति क्रादिनियमादिट्सिद्धेः । **बभूविमेति** । मसो मादेशे इडागमे वुगादि पूर्ववत् । इति लिट्प्रक्रिया ।

अनद्यतने लुट् । धातोरित्यधिकृतम् । 'भविष्यति गम्यादयः' इत्यतः भविष्यतीत्यनुवर्तते । भविष्यत्यनद्यतन इति धात्वर्थेऽन्वेति । तदाह—**भविष्यत्यनद्यतन इति** । अनद्यतनशब्दस्तु परोक्षे लिडित्यत्र व्याख्यातः । उटावितौ । लुटस्ति-

---

१ ननु भविष्यत् पदं 'लृटः सद्वा' इति लृट्स्थानिकशत्रा साध्यम् । लृट्च अनद्यतनभिन्न एव स्यात्, अनद्यतने लुटा बाधात्, तथा च यद्यत्र अनद्यतन इति विशेषणं समानाधिकरणं विवक्ष्यते, तर्हि 'भविष्यत्' इति लृडन्तं न साधु भवति, अतः अनद्यतने भाविनि इति प्रयोक्तव्यं स्यात् । इति चेन्न । अनद्यतनत्वस्याविवक्षायां पूर्वं भविष्यत् इति सामान्यभाविकालार्थकं विवक्षित्वा तस्यैव विशेषविवक्षायां पश्चादनद्यतन इति विशेषणोक्तौ बाधकाभावात् ।

स्यात्सार्वधातुकार्धधातुकयोः । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि, वचनप्रामाण्यात् । तेन भिनत्तीत्यादावनेकव्यवहितस्येको न गुणः । भवित् आ, अत्रेको

बादयः । भू ति इति स्थिते 'कर्तरि शबि'ति शपि प्राप्ते—**स्यतासी लृ** । स्यश्च तासिश्चेति द्वन्द्वात् प्रथमाद्विवचनम् । तासेरिकार उच्चारणार्थः । लृ लुट् अनयोर्द्वन्द्वात् सप्तमीद्विवचनम् । **ग्रहणमिति** । लृस्वरूपस्योभयत्राविशिष्टत्वादिति भावः । धातोरित्यधिकृतम् । तदाह—**धातोरिति** । भू तास् ति इति स्थिते—**आर्धधातुकं शेषः** । 'तिङ्शित्सार्वधातुक'मिति पूर्वसूत्रोपात्ततिङ्शिदन्यः शेषः । तदाह—**तिङ्शिद्भ्योऽन्य इति । विहित इति** । धातोरित्यधिकृतं विहितविशेषणमाश्रीयत इति भावः । एवं च जुगुप्सत इत्यादौ 'गुप्तिज्किद्भ्य' इत्यादिविहितसनादीनां धातोरित्युच्चार्य विहितत्वाभावेन आर्धधातुकत्वाभावादिडागमो न भवति । **एतत्संज्ञः स्यादिति** । आर्धधातुकसंज्ञक इत्यर्थः । **इडिति** । तास्प्रत्ययस्योक्तसूत्रेणार्धधातुकत्वात् स्वतो वलादित्वाच्च 'आर्धधातुकस्येड्वलादे'रितीडागम इत्यर्थः । भू इ तास् इति स्थिते, ऊकारस्य गुणे अवादेशे च भविता स् इति स्थिते—**लुटः प्रथमस्य डा** । डा रौ रस् एषां द्वन्द्वात् प्रथमाबहुवचनम् । लुट इति स्थानषष्ठी लुडादेशस्य प्रथमपुरुषस्येत्यर्थः । **क्रमादिति** । यथासंख्यलभ्यम् ।

ननु परस्मैपदस्य त्रयः प्रथमाः आत्मनेपदस्य च त्रयः प्रथमाः इति स्थानिनः षट्, आदेशास्तु त्रय इति कथं यथासंख्यमिति चेन्न । डाश्च रौश्च रस् चेति कृतद्वन्द्वानां डारौरसश्च डारौरसश्चेति एकशेषमाश्रित्य भाष्ये समाहितत्वात् । डाभावस्य चादेशत्वात् प्राक् प्रत्ययत्वाभावेन 'चुटू' इत्यस्याप्रवृत्त्या सर्वादेशत्वम् । सति च तस्मिन् प्रत्ययत्वाच्चुटू इति टकारस्येत्संज्ञेति भाष्ये स्पष्टम् । एवं च भू तास् आ इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—**डित्त्वसामर्थ्यादिति** । डाभावस्य कप्रत्ययावधिषु स्वादिष्वनन्तर्भूतत्वेन तस्मिन् परे भत्वाभावेऽपि डित्त्वसामर्थ्यात् टेरिति टिलोप इत्यर्थः ।

तथाच भवित् आ इति स्थिते—**पुगन्तलघू** । मिदेर्गुण इत्यतः गुण इत्यनुवर्तते । अङ्गस्येत्यधिकृतमवयवषष्ठ्यन्तमाश्रीयते । पुगन्तलघूपधस्येति तद्विशेषणम् । पुक् अन्तो यस्य तत् पुगन्तम् । लघ्वी उपधा यस्य तल्लघूपधम् । पुगन्तं च लघूपधं चेति समाहारद्वन्द्वात् षष्ठी । इको गुणवृद्धी इति परिभाषया इक इत्युपस्थितं स्थानषष्ठ्यन्तमाश्रीयते । तदाह—**पुगन्तस्येत्यादिना । अङ्गस्येक इति** । अङ्गावयवस्येत्यर्थः। द्वेष्टि द्वेष्टा इत्याद्युदाहरणम् । नन्वत्राङ्गावयवस्येकः तदुपरितनहला व्यवधानात् सार्वधातुकपरत्वाभावात् कथमिह इको गुण इत्यत आह—**येन नेति** । येन स्थान्युत्तरवर्णेन परनिमित्तस्य नाव्यवधानं व्यवधानं अवर्जनीयमिति यावत् । तेन वर्णेन व्यवहितेऽपि परनिमित्तं कार्यं भवतीत्यर्थः । कुत इत्यत आह—**वचन-**

गुणे प्राप्ते । (२१६०) **दीधीवेवीटाम्** । १ । १ । ६ ॥ दीधीवेव्योरिटश्च गुणवृद्धी न स्तः । भविता । (२१६१) **तासस्त्योर्लोपः** । ७ । ४ । ५० ॥ तासेरस्तेश्च लोपः स्यात्सादौ प्रत्यये परे । (२१६२) **रि च** । ७ । ४ । ५१ ॥ रादौ प्रत्यये प्राग्वत् । भवितारः । भवितासि भवितास्थः भवितास्थ । भवितास्मि

प्रामाण्यादिति । तथाविधवर्णव्यवधानेऽपि कार्यप्रवृत्तौ वचनारम्भस्यैव प्रमाणत्वादित्यर्थः । लघूपधस्य हीको गुणो विधीयते । उपाधात्वं चान्त्यादलः पूर्वस्यैव भवति । ततश्चेक उपर्यन्त्यस्य वर्णस्याभावे इक उपधात्वाभावाल्लघूपधस्याङ्गस्य गुणविधानं निर्विषयमेव स्यात् । अतस्तद्व्यवधानं सोढव्यमिति भावः । ननु व्यवहितस्यापीको गुणप्रवृत्त्यभ्युपगमे भिनत्ति छिनत्तीत्यादौ इकारस्यापि गुणः स्यादित्यत आह—**तेनेति** । अत्रजनीयव्यवधानस्यैवाश्रयणेनेत्यर्थः । उपधात्वस्यैकमेव वर्णमुपरितनमादाय संभवादनेकवर्णव्यवधानं नादर्तव्यमिति भावः । **गुणे प्राप्त इति** । भवित् आ इति स्थिते डाभावसंपन्नस्याकारस्य स्थानिवत्त्वेन सार्वधातुकतया तस्मिन् परे भवित् इत्यङ्गावयवस्योपधाभूतस्येकारस्य गुणे प्राप्ते सतीत्यर्थः । न च भूधातोर्विहितं सार्वधातुकं प्रति भूधातुरेवाङ्गम्, न तु भवित् इति विकरणविशिष्टमिति वाच्यम् । अङ्गसंज्ञासूत्रे तदादिग्रहणेन विकरणविशिष्टस्याप्यङ्गत्वात् ।

दीधीवेवी । दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः वेवीङ् वेतिना तुल्ये । दीधीश्च वेवीश्च इट् चेति द्वन्द्वात् षष्ठी । 'इको गुणवृद्धी' इत्यतो गुणवृद्धी इति, 'न धातुलोप' इत्यतो नेति चानुवर्तते । तदाह—**दीधीवेव्योरित्यादिना** । अथ प्रथमपुरुषद्विवचने तसि परे शबपवादे तासि इडागमे ऊकारस्य गुणे अवादेशे तसो रौभावे भवितास् रौ इति स्थिते रि चेति सकारस्य लोपं वक्ष्यन् तत्रानुवृत्तिप्रतिपत्तये तत्पूर्वसूत्रमुपन्यस्यति—**तासस्त्योः** । तास् चास्तिश्चेति द्वन्द्वात् षष्ठी । 'सस्यार्धधातुके' इत्यतोऽनुवृत्तेन सीति सप्तम्यन्तेनाधिकृताङ्गाक्षिप्तप्रत्ययस्य विशेषणात् तदादिविधिः । तदाह—**तासेरित्यादि** । अस्तेरिति श्तिपा निर्देशः । असधातोरित्यर्थः । अलोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्य लोपः । भवितासीत्यनुपदमेवोदाहरणं वक्ष्यते । **रि च** । तासस्त्योर्लोपे इति सूत्रं अस्तिवर्जमनुवर्तते । रीत्यनेनाङ्गाक्षिप्तप्रत्ययस्य विशेषणात्तदादिविधिः । तदाह—**रादाविति** । **प्राग्वदिति** । तासेर्लोप इत्यर्थः । अस्तिस्तु नानुवर्तते । ततो रादिप्रत्ययस्यासंभवात् । आर्धधातुके तस्य भूभावविधानात् । एवं च

---

१ अत्र 'सहचरितासहचरितयोः सहचरितस्यैव ग्रहणम्' इति न्यायेन दीधीवेव्योर्धात्वोः साहचर्यात् ' इट गतौ ' इति धातुस्तु न गृह्यते, किन्तु 'आर्धधातुकस्येड् वलादेः ' इतीडागम एव गृह्यते । ' द्वित्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे ' इति सूत्रे द्वित्रिस् साहचर्यात् कृत्वोर्थकसुजन्त 'चतुर्'शब्दस्यैव ग्रहणेन सिद्धे पुनः ' कृत्वोर्थे ' इत्युक्त्या साहचर्यपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात् ।

भवितास्वः भवितास्मः । (२१६३) **लृट् शेषे च । ३ । ३ । १३ ॥** भविष्यदर्थाद्धातोर्लृट् स्यात्क्रियार्थायां क्रियायामसत्यां सत्यां च । स्य इट् । भविष्यति भविष्यतः भविष्यन्ति । भविष्यसि भविष्यथः भविष्यथ । भविष्यामि भविष्यावः भविष्यामः । (२१६४) **लोट् च । ३ । ३ । १६२ ॥** विध्यादिष्वर्थेषु धातोर्लोट् स्यात् । (२१६५) **आशिषि लिङ्लोटौ । ३ । ३ । १७३ ॥** (२१६६) **एरुः । ३ । ४ । ८६ ॥** लोट इकारस्य उः स्यात् । भवतु । (२१६७)

भवितास् रावित्यत्र सलोपे सति रूपमाह—**भवितारावितिं । भवितार इति ।** झौ तासि इडागमे ऊकारस्य गुणे अवादेशे झेः रस् इत्यादेशे तासः सकारस्य लोपे रसः सकारस्य रुत्वविसर्गाविति भावः । **भवितासीति ।** सिपि तासि इडागमे ऊकारस्य गुणे अवादेशे तासस्त्योरिति सकारस्य लोप इति भावः । **भवितास्थ इति ।** थसि तासि इडागमे गुणे अवादेशे थसः सस्य रुत्वविसर्गाविति भावः । **भवितास्थेति ।** बहुवचने थे तासि इटि गुणावादेशौ । **भवितास्मीति ।** मिपि तासि इटि गुणवादेशौ । **भवितास्व इति ।** वसि तासि इटि गुणे अवादेशे रुत्वविसर्गौ । एवं मसि भवितास्म इति रूपम् । इति लुट्प्रक्रिया ।

लृट् शेषे च । धातोरित्याधिकृतम् । 'भविष्यति गम्यादयः' इत्यतो भविष्यतीत्यनुवृत्तं धात्वर्थेऽन्वेति । तदाह—**भविष्यदर्थाद्धातोः लृट् स्यादिति ।** तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायामिति पूर्वसूत्रे क्रियार्थायां क्रियायामित्यर्थनिर्देशः स्थितः ततोऽन्यः शेषः । क्रियार्थायां क्रियायां असत्यामिति लभ्यते । चकारात् क्रियार्थायां क्रियायां सत्यामित्यपि लभ्यते । तदाह—**क्रियार्थायां क्रियायामसत्यां सत्यां चेति ।** ननु लृट् इत्येव सूत्रमस्तु । शेषे चेति मास्तु । भविष्यदर्थाद्धातोः लृट् इत्येतावतैव क्रियार्थायां क्रियाया मसत्यां सत्यां च लृटो लाभ इति चेत् नैवम् । 'शयिष्यत इति स्थीयत' इत्यादौ भावकर्त्रोः तुमुन्ण्वुल्भ्यां लृटो बाधाभावार्थत्वात् । न च वासरूपविधिना तत्सिद्धिः शङ्क्या । क्ल्युट्तुमुन्खलर्थेषु वा सरूपविधिर्नास्तीति तन्निषेधादित्यास्तां तावत् । **स्य इडिति ।** लृटस्तिपि 'स्यतासी लृलुटो'रिति स्यप्रत्ययः । तस्य वलाद्यार्धधातुकत्वात् इडागम इत्यर्थः । **भविष्यतीति ।** स्यप्रत्ययस्य इटि ऊकारस्य गुणे अवादेशे प्रत्ययावयवत्वात् सकारस्य षत्वे भविष्यतीति रूपमित्यर्थः । तसादौ भविष्यत इत्याद्यप्येवं योज्यम् । भविष्यामीत्यादौ 'अतो दीर्घो यञि'ति दीर्घः । इति लृट्प्रक्रिया ।

लोट् च । विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु इत्यनुवर्तते । तदाह—**विध्यादिष्विति ।** विध्यादिशब्दा अनुपदमेव लिङ्विधौ व्याख्यास्यन्ते । **आशिषि लिङ् ।** आशिष्यपीत्यर्थः । आशासनमाशीः इष्टप्राप्तीच्छा । लोटस्तिपि विशेषमाह—**एरुः ।** एः उः इति च्छेदः । एरिति षष्ठ्यन्तम् । इवर्णस्येति लभ्यते । 'लोटो लङ्व'दित्यतो लोट इत्यनुवर्तते । तदाह—**लोट इति । भवत्विति ।**

तुह्योस्तातङ्ङाशिष्यन्यतरस्याम् । ७ । १ । ३५ ॥ आशिषि तुह्योस्तातङ्वा स्यात् । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । यद्यपि ङिच्च (सू ४३) इत्ययमपवादस्तथाप्य-नन्यार्थङित्त्वेष्वनङादिषु चरितार्थ इति गुणवृद्धिप्रतिषेधसंप्रसारणाद्यर्थतया संभवत्प्रयोजनङकारे तातङि मन्थरं प्रवृत्तः परेण बाध्यते । इहोत्सर्गापवादयो-

---

तिपि शपि गुणे अवादेशे तिप इकारस्य उकारः । अथाशिषि लोटो विशेषमाह—**तुह्योस्तातङ्** । तुश्च हिश्च तुही तयोरिति विग्रहः । तातङि ङकार इत् । अकार उच्चारणार्थः । तादित्यादेशः शिष्यते । ननु किमस्य अनेकाल्त्वात्सर्वादेशता उत ङित्वादन्तादेशतेत्यत आह—**अनेकाल्त्वात् सर्वादेश इति** । ननु 'ङिच्चे'त्यस्य सर्वादेशापवादतया अनङादेरिव तातङोऽप्यन्त्यादेशत्वमेवोचितमित्याशङ्क्ते—**यद्यपि ङिच्चेत्ययमपवाद इति** । परिहरति—**तथापीति** । **परेण बाध्यत इति** । तातङादेशे 'ङिच्चे'त्ययं विधिः 'अनेकालशित् सर्वस्ये'ति परेण बाध्यत इत्यर्थः । ननु 'परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीय' इति परापेक्षया अपवादस्य प्रबल-त्वात् ङिच्चेत्यन्तादेशत्वमेव तातङि युक्तमित्यत आह—**तातङि मन्थरं प्रवृत्त इति** । 'ङिच्चे'ति विधिरिति शेषः । तातङ्विषये ङिच्चेति विधिर्मन्थरं प्रवृत्त इति हेतोः परेण सर्वादेशविधिना बाध्यत इत्यर्थः । कुतो मन्दप्रवृत्तिकत्वमित्यत आह—**अन-न्यार्थेत्यादिना** । अन्तादेशत्वादन्योऽर्थो यस्य ङित्त्वस्य न विद्यते तदनन्यार्थम् । तथाविधं ङित्त्वं येषां तेषु अनङादिषु ङिच्चेति विधिः चरितार्थः लब्धप्रयोजनक इति कृत्वा मन्दं प्रवृत्त इत्यर्थः ।

तातङो ङित्त्वं तु अन्तादेशत्वापेक्षया अनन्यार्थं नेत्याह—**सम्भवत्प्रयोजन-ङकारे इति** । सम्भवन्ति प्रयोजनानि अन्यानि यस्य सः सम्भवत्प्रयोजनः । तथा-विधः ङकारः यस्य तथाविधे तातङीत्यर्थः । कथं सम्भवत्प्रयोजनकत्वमित्यत आह—**गुणवृद्धिप्रतिषेधसम्प्रसारणाद्यर्थतयेति** । द्विष्टादित्यादौ लघूपधादिगुण-निषेधः । स्तुतात् युतादित्यादा'वुतो वृद्धिर्लुकि हली'ति विहिताया वृद्धेर्निषेधः । वश कान्तौ उष्टादित्यत्र 'ग्रहिज्यावयी'ति सम्प्रसारणम् । आदिना व्रतादित्यत्र 'ब्रव ईडि-' तीटोऽभावस्य संग्रहः । ननु तातङ्विषये ङिच्चेति विधिर्मन्दं प्रवर्तताम् । अथापि परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीय इति न्यायेन परस्यापि सर्वादेशविधेरप-वादभूतेन ङिच्चेत्यनेन बाध एवोचित इत्यत आह—**इहेति** । इह तातङ्विषये अने-काल्शित्सर्वस्येति सामान्यशास्त्रस्य ङिच्चेति विशेषशास्त्रस्य च समबलत्वात् सामा-न्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेण न बाध्यत इत्यर्थः । अयं भावः—अपवादशास्त्रस्य परनि-त्यान्तरङ्गापेक्षया प्राबल्ये निरवकाशत्वमेव बीजम् । प्रकृते च ङिच्चेति विधिः अन-ङादिङित्त्वमन्तादेशत्वैकप्रयोजनकं प्रयोजनान्तरविरहेण निरवकाशत्वात् झटिति परिगृह्णन् कृतार्थतामनुभवन्, तातङो ङित्त्वं प्रयोजनान्तरसत्त्वेन सावकाशत्वादु-

रपि समबलत्वात् । भवतात् । (२१९८) **लोटो लङ्वत्** । ३ । ४ । ८५ ॥ लोटो लङ इव कार्यं स्यात् । तेन तामादयः सलोपश्च । तथाहि । (२१९९) **तस्थस्थमिपां तांतंतामः** । ३ । ४ । १०१ ॥ ङितश्चतुर्णामेषां तामादयः क्रमात्स्युः ॥ (२२००) **नित्यं ङितः** । ३ । ४ । ९९ ॥ सकारान्तस्य ङिदुत्तमस्य नित्यं लोपः स्यात् । 'अलोऽन्त्यस्य' (सू ४२) इति सस्य लोपः । भवताम् भवन्तु । (२२०१) **सेर्ह्यपिच्च** । ३ । ४ । ८७ ॥ लोटः सेर्हिः स्यात्सोऽपिच्च । (२२०२) **अतो हेः** । ६ । ४ । १०५ ॥ अतः परस्य हेर्लुक्स्यात्[1] । भव-भव-

---

पेत्त्वत इति । तदुक्तं भाष्ये—ङित्त्वस्य सावकाशत्वाद्विप्रतिषेधात्तातङ् सर्वादेश इति । अधिकात्तु विस्तरभिया विरम्यते । **भवतादिति** । आशिषि लोटस्तिपि शपि गुणे अवादेशे उकारे तोस्तातङ् सर्वादेशः । ङकार इत् । द्वितीयतकाराद-कार उच्चारणार्थः । **लोटो लङ्वत्** । लङ इव लङ्वत् । 'तत्र तस्येवे'ति षष्ठ्य-न्ताद्वतिः । तदाह—**लोटो लङ इवेति** । ननु तर्हि 'लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त' इत्य-डागमोऽपि स्यादित्यत आह—**तेनेति** । लङ इति स्थानषष्ठ्यन्तात् वतिप्रत्ययाश्रय-णेनेत्यर्थः । अडागमस्तु न लङो विधीयते । किन्तु लङि अङ्गस्येति भावः ।

केन तामादयः, केन वा सलोप इत्यत आह—**तथा हीति** । तामादयः स-लोपश्च यथा ज्ञायन्ते तथा स्पष्टमुच्यन्त इत्यर्थः । **तस्थस्थमिपाम्** । तस् थस्, थ मिप् एषां द्वन्द्वात् षष्ठीबहुवचनम् । ताम् तम् त अम् एषां द्वन्द्वात् प्रथमाबहु-वचनम् । 'नित्यं ङित' इत्यस्मात् ङित इत्यनुवर्तते । तदाह-**ङितश्चतुर्णामिति** । ङितो लकारस्य आदेशभूतानामित्यर्थः । **क्रमादिति** । यथासंख्यसूत्रलभ्यमिदम् । **नित्यं ङितः** । उत्तमपुरुष एवास्य सूत्रस्य प्रयोजनम् । प्रसङ्गादिहोपन्यस्तम् । 'स उत्तमस्ये'ति सूत्रमनुवर्तते । तत्र स इति षष्ठ्यन्तम् । तेन उत्तमो विशेष्यते । तद-न्तविधिः । 'इतश्च लोप' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते । तदाह—**सकारान्तस्य ङिदुत्तमस्येति** । ङितो लकारस्य य आदेशः उत्तमपुरुषः तस्येत्यर्थः । 'वैतो-ऽन्यत्रे'त्यस्माद्वाग्रहणानुवृत्तिनिवृत्तये नित्यग्रहणम् । अलोऽन्त्यस्येत्यन्त्यलोपः । **भवतामिति** । लोटस्तस् । तस्य तामादेशः । शप् गुणावादेशौ । न च ता-मादेशस्य सर्वादेशत्वात् प्राक् विभक्तित्वाभावा'न्न विभक्तौ तुस्माः' इति निषेधाभावात् मकारस्येत्संज्ञा शंक्या । संयोगान्तलोपेन मकारान्तरप्रश्लेषेण उपदेशेऽन्त्यत्वाभा-वात् । **भवन्त्विति** । लोटो झेः अन्तादेशे शपि गुणे अवादेशे द्वयोरकारयोः पररूपे एरुरितीकारस्य उकारे भवन्त्विति रूपम् । अथ लोटः सिपि शपि गुणावा-

---

[1] हेर्लुकि कृतेऽपि प्रत्ययलक्षणेन तिङन्तत्वात्पदत्वम् । न च 'नलुमते'ति निषेधः शङ्क्यः । 'सुप्तिङन्त'मिति तिङन्तस्य पदत्वे कर्तव्ये प्रत्ययान्तस्य कार्यसत्त्वेना-ऽङ्गस्य कार्याभावेन 'न लुमते'ति निषेधस्येहाप्राप्तेः ।

ताद् भवतम् भवत । (२२०३) **मेर्निः** । ३ । ४ । ८९ ॥ **लोटो मेर्निः स्यात्** । (२२०४) **आडुत्तमस्य पिच्च** । ३ । ४ । ९२ ॥ **लोडुत्तमस्याडागमः स्यात्स पिच्च** । **हिन्योरुत्वं न** । **इकारोच्चारणसामर्थ्यात्** । **भवानि भवाव भवाम** । (२२०५) **अनद्यतने लङ्** । ३ । २ । १११ ॥ **अनद्यतनभूतार्थवृत्तेर्धातोर्लङ् स्यात्** (२२०६) **लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः** ।६।४।७१॥ **एषु परेष्वङ्गस्याडागमः**

देशयोः भव सि इति स्थिते । **सेर्ह्यपिच्च** । हि इति लुप्तप्रथमाकम् । लोटो लङ्वदित्यतो लोट इत्यनुवर्तते । तदाह—**लोटः सेरिति** । स्तुहीत्यादौ सिप्स्थानिकस्य हेः पित्त्वात्सार्वधातुकमपिदिति ङिद्वत्त्वाभावात् गुणे प्राप्ते अपिद्वचनम् । एवं ङिद्वत्त्वात् 'क्क्ङिति चे'ति गुणो न । सेर्हि ङिच्चेत्येव तु न सूत्रितम् । पितस्सिपः अनुदात्तस्य स्थाने हेरप्यनुदात्तत्वापत्तेः । भव हि इति स्थिते । **अतो हेः** । अत इति पञ्चमी । हेरिति षष्ठी । 'चिणो लु'गित्यतो लुगित्यनुवर्तते । तदाह—**अतः परस्येति** । **भवेति** । हिविधानं तु स्तुहीत्याद्यर्थमिति भावः । **भवतादिति** । आशिषि लोटः सिपि तस्य 'सेर्ह्यपिच्चे'ति हिभावे शपि गुणावादेशयोः 'अतो हे'रिति लुकं परत्वात् बाधित्वा 'तुह्यो'रिति पक्षे तातङिति भावः ।

भवतमिति । थसि शपि गुणे अवादेशे च भव थस् इति स्थिते 'लोटो लङ्व'दिति लङ्वत्त्वात्तस्थस्थमिपामिति थसः तमादेशे रूपम् । एवं भवतेति । थस्य तादेश इति विशेषः । लोटो मिपि शपि गुणे अवादेशे मिपः तस्थस्थमिपामित्यमादेशे प्राप्ते—**मेर्निः** । लोटो लङ्वदित्यतः लोट इत्यनुवर्तते । तदाह—**लोटो मेरिति** । भव नि इति स्थिते । **आडुत्तमस्य** । लोटो लङ्वदित्यतः लोट इत्यनुवर्तते । तदाह—**लोडुत्तमस्येति** । स्तवानि स्तवावेत्यादौ सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वनिवृत्त्यर्थम् पिद्वचनम् । यद्यपि मिप्स्थानिकस्य नेः पित्त्वात्तदागमस्यापि सिद्धं पित्त्वं तथापि वस्मसोराडागमस्याङित्त्वार्थम् पिदिति वचनम् । ननु स्तुहि भवानीत्यत्र 'एरु'रित्युत्वं कुतो न स्यादित्यत आह-**हिन्योरुत्वं नेति** । **सामर्थ्यादिति** । अन्यथा हुनु इत्येव विदध्यादिति भावः । **भवानीति** । आडागमे सवर्णदीर्घः । नचात्र लङ्वद्भावादितश्चेति लोपः शङ्क्यः । इकारोच्चारणसामर्थ्यात् । अन्यथा मो न इत्येव विदध्यात् । एवं हेरपि बोध्यम् । यद्यपि भवानीत्यादावतो दीर्घो यञि इत्येव दीर्घसिद्धेराडागमविधिः व्यर्थः । तथापि स्तवानीत्याद्यर्थमावश्यकमिहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तम् । **भवावेति** । लोटो वस् गुणावादेशौ आडागमः सवर्णदीर्घः । लङ्वद्भावात् 'नित्यं ङित' इति सकारलोपः। एवं मसि भवामेति रूपम्। इति लोट् प्रक्रिया।

अनद्यतने लङ् धातोरिति भूत इति चाधिकृतम्। भूत इति धात्वर्थे अन्वेति। तदाह—**अनद्यतनभूतार्थवृत्तेरिति** । **लुङ् लङ्लृङ्क्षु** । अङ्गस्येत्यधिकृतम् । तदाह—**एषु परेषु अङ्गस्येति** । अन्तरङ्गत्वात् नित्यत्वात्परत्वाच्च यथायथं तिपि शपि विकरणे गुणे अवादेशे विकरणविशिष्टस्याङ्गस्य अडागमः । लावस्थायामेवा-

स्यात्, स चोदात्तः। (२२०७) इतश्च। ३। ४। १००॥ ङितो लस्य परस्मैपदमिकारान्तं यत्तदन्तस्य लोपः स्यात्। अभवत् अभवताम् अभवन्। अभवः अभवतम् अभवत। अभवम् अभवाव अभवाम। (२२०८) **विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाऽधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्** ।३।३।१६१॥एष्वर्थेषु द्योत्येषु वाच्येषु वा लिङ् स्यात्। विधिः प्रेरणम्, भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तनम्। निमन्त्रणं नियोगकरणम्, आवश्यके श्राद्धभोजनादौ दौहित्रादेः प्रवर्तनम्। आमन्त्रणं कामचारानुज्ञा। अधीष्टं सत्कारपूर्वको व्यापारः। प्रवर्तनायां लिङ् इत्येव सुवचम्। चतुर्णां पृथगुपादानं प्रपञ्चार्थम्। (२२०९) **यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च।**

डागम इति तु पक्षान्तरं भाष्ये स्थितम्। **इतश्च**। लस्येत्यधिकृतम्। इतश्च लोपः परस्मैपदेष्वित्यस्मात् लोप इति परस्मैपदेष्विति चानुवर्तते। परस्मैपदेष्वित्येतत् षष्ठ्या विपरिणम्यते। तदाह—**ङितो लस्येत्यादिना**। अलोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्य लोपः। तदाह—**अभवदिति। अभवतामिति**। लङस्तसः तामादेशः शप् गुणावादेशौ अट्। **अभवन्निति**। झेरन्तादेशः। शप् गुणावादेशौ अट् 'इतश्चे'ति इकारलोपः। तकारस्य संयोगान्तलोपः। **अभव इति**। सिपि शपि गुणे अवादेशे अटि इकारलोपे रुत्वविसर्गौ। **अभवतमिति**। थसस्तमादेशः। शप् गुणावादेशौ अट्। **अभवतेति**। थस्य तादेशे शपि गुणे अवादेशे अटि। **अभवमिति**। मिपः अमादेशे शपि गुणे अवादेशे पूर्वरूपम्। **अभवावेति**। वसि शपि गुणावादेशौ अट्। 'अतो दीर्घो यञी'ति दीर्घः। 'नित्यं ङित' इति सकारलोपः। एवं मसि अभवामेति रूपम्। इति लङ्प्रक्रिया।

विधिनिमन्त्रण। ननु विध्यादयो हि न लिङो वाच्याः। लः कर्मणि च भावे चेति सूत्रेण कर्तृकर्मभावानां लकारवाच्यत्वबोधनात्। नच लः कर्मणि चेति शास्त्रं लिङ्व्यतिरिक्तलकारविषयकमेवास्त्विति वाच्यम्। तथा सति यजेतेत्यादौ कर्तृवाचकत्वाभावेन शबाद्यनापत्तेरित्यत आह—**द्योत्येष्विति**। 'लः कर्मणि चे'ति सूत्रं सामान्यविषयं चेदपि विधिनिमन्त्रणेति विशेषशास्त्रेण न बाध्यते, अविरोधात्। तथाच विध्यादिविशिष्टकर्त्रादिषु लिङिति फलतीति मत्वाह—**वाच्येषु वेति**। पक्षद्वयमपीदं भाष्ये स्थितम्। विधिः प्रेरणमिति भाष्यम् अर्थतस्संगृह्णाति—**विधिः प्रेरणमिति**। ननु निमन्त्रणादीनामपि प्रेरणान्तर्भावात्पौनरुक्त्यमित्यतो व्याचष्टे—**भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तनमिति**। तद्यथा भृत्यं स्वामी वदति—भवान् वस्त्रं क्षालयेदिति। आमन्त्रणात् भेदं दर्शयितुं निमन्त्रणशब्दं व्याचष्टे—**निमन्त्रणं नियोगकरणमिति**। नियोगशब्दस्य प्रेरणशब्दपर्यायत्वभ्रमं वारयति—**आवश्यके श्राद्धभोजनादौ दौहित्रादेः प्रवर्तनमिति**।

'त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलः'।

१ अत्र भाष्ये 'अधीष्टः' इत्यपपाठः, क्तान्तस्य पुंस्त्वा संभवात्।

३ । ४ । १०३ ॥ लिङः परस्मैपदानां यासुडागमः स्यात् स चोदात्तो ङिच्च । ङित्त्वोक्तेर्ज्ञायते क्वचिदनुबन्धकार्येऽप्यनल्विधाविति प्रतिषेधः इति । अः शानचः शित्त्वमपीह लिङ्गम् । (२२१०) **सुट् तिथोः** । ३ । ४ । १०७ ॥ लिङस्तकारथकारयोः सुट् स्यात् । सुटा यासुट् न बाध्यते । लिङो यासुट् तकारथकारयोः सुडिति विषयभेदात् । (२२११) **लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य** । ७ । २ । ७९॥ सार्वधातुकलिङोऽनन्त्यस्य सस्य लोपः स्यात् । इति सकारद्वयस्यापि निवृत्तिः । सुटः श्रवणं त्वाशीर्लिङि । स्फुटतरं तु तत्राप्यात्मनेपदे। (२२१२) **अतो येयः**। ७ । २ । ८० ॥ अतः परस्य सार्वधातुकावयवस्य या इत्यस्य इय् स्यात् । गुणः । यलोपः । भवेत् । सार्वधातुके किम् । चिकीर्ष्यात् । मध्येऽपवादन्यायेन

इत्यादिवचनादिति भावः। तद्यथा दौहित्रादीन् प्रति इह श्राद्धे भवान् भुञ्जीतेति। **आमन्त्रणं कामचारानुज्ञेति** । यथेच्छं क्रियतामित्यभ्यनुज्ञानमित्यर्थः । **अधीष्टं सत्कारपूर्वको व्यापार इति** । भाष्यवाक्यमिदम् । सत्कृत्य प्रवर्तनमित्यर्थः । अधिपूर्वकस्येषधातोर्भावे क्तान्तस्योपसर्गवशादस्मिन्नर्थे वृत्तिः । अत एव भाष्यप्रयोगादधीष्टशब्दस्य पुंस्त्वम् । अधीष्टमित्येव क्वचित्पाठः । माणवकं भवानध्यापयेदित्युदाहरणम् । इदं कार्यं न वेति विचार्य निर्धारणम् संप्रश्नः। यथा—किं भोः व्याकरणं भवानधीयीतेति। प्रार्थनं याञ्चा। यथा भवानन्नं मे दद्यादिति । **सुवचमिति** । प्रवर्तनात्वस्य विध्यादिचतुर्षु अनुस्यूतत्वादिति भावः । प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारः प्रवर्तना । तत्र प्रवृत्तिः शिष्यादिनिष्ठा । तदनुकूलव्यापारस्तु प्रेरणात्मकः प्रवर्तयितृगुर्वादिनिष्ठः ।विस्तरस्तु मञ्जूषायां द्रष्टव्यः । **चतुर्णामिति** । विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टानामित्यर्थः ।

अथ लिङस्तिपि इतश्चेतीकारलोपे शपि गुणे अवादेशे भव त् इति स्थिते—**यासुट् पर** । 'लिङः सीयु'डित्यतः लिङ इत्यनुवर्तते । षष्ठ्यर्थे सप्तमी । तदाह—**लिङः परस्मैपदानामिति** । सीयुटोऽपवादः। यासुटि टकार इत्, उकार उच्चारणार्थः । टित्वात् तिबादीनामाद्यवयवः । अवयवे ङित्वं च 'आनर्थक्यात्तदङ्गेषु' इति न्यायेन समुदाये आगमविशिष्टतिबादौ विश्राम्यति। 'आगमा अनुदात्ता' इति यासुटः अनुदात्तत्वे प्राप्ते उदात्तवचनम् । इदमेव । वचनमागमा अनुदात्ता इत्यत्र ज्ञापकमिति भाष्यम् । स्तुयात् स्तुयातामित्यादौ गुणादिनिषेधार्थं यासुटो ङित्त्ववचनम् । ननु यदागमा इति न्यायेन यासुडागमो लिङादेशपरस्मैपदावयवः । ततश्च स्थानिवत्त्वेनैव ङित्त्वसिद्धेः यासुटो ङित्त्वविधिर्व्यर्थः न च स्थानिभूतलिङो ङकारस्याल इत्त्वेन गुणनिषेधविधावाश्रयणादनल्विधाविति निषेधः शङ्क्यः । 'घुमास्थागापाजहातिसां हलि'ति क्ङिति विहितस्य ईत्वस्य 'न ल्यपि'ति निषेधेन लिङ्गेनानुबन्धकार्ये अनल्विधाविति निषेधाभावज्ञापनादित्यत आह—**ङित्त्वोक्तेरिति । क्वचिदनुबन्धकार्येऽपि अनल्विधाविति निषेध इति** । यासुटो ङित्त्वेन ज्ञायत

हि अतो लोप एव बाध्येत। भवेदित्यादौ तु परत्वाद्दीर्घः स्यात्। भवेताम्।
(२२१३) **झेर्जुस्।३।४।१०८॥** लिङो झेर्जुस् स्यात्। ज इत्।

इत्यन्वयः। तथा च एतज्ज्ञापनार्थमेव यासुटो ङित्त्वमिति भावः। ज्ञापनफलं तु वक्ष्यमाणेत्यत्र ङीबभावः। अन्यथा लृडादेशस्य शानचः स्थानिवत्त्वेन टित्त्वात् ङीप् स्यात्।

ननु 'क्वचिदनुबन्धकार्येऽप्यनल्विधाविति निषेध' इत्यत्र यासुटो ङित्त्ववचनं न ज्ञापकम्। अनुबन्धकार्ये सर्वत्र अनल्विधाविति निषेधाभावे सत्यपि यासुटो ङित्त्वस्य तिप्सिप्मिबागमयासुटो ङित्त्वार्थमावश्यकत्वात्। नहि लिङादेशत्वेऽपि तिप्सिप्मिपां ङित्त्वं स्थानिवत्त्वलभ्यम्। हलःश्नःशानज्झाविति सूत्रभाष्ये ङिच्च पिन्न पिच्च ङिन्नेति प्रपञ्चितत्वादित्यस्वरसादाह—**श्नः शानचः शित्त्वमपीह लिङ्गमिति।** इह अनुबन्धकार्येऽपि क्वचिदनल्विधाविति निषेधोऽस्तीत्यस्मिन्नर्थे श्नः—श्नाप्रत्ययस्य यः शानजादेशः हलः श्नःशानज्झाविति विहितः तस्य शित्त्वमपि लिङ्गं—ज्ञापकमित्यर्थः। अन्यथा स्थानिवत्त्वेनैव तस्य शित्त्वसिद्धेस्तद्वचनं व्यर्थं स्यादिति भावः। अत्र च यद्वक्तव्यं तत् स्त्रीप्रत्ययप्रकरणे वक्ष्यमाणेत्यत्र प्रपञ्चितम्। तथा च प्रकृते भव यास् त् इति स्थिते—**सुट् तिथोः।** लिङस्सीयुडित्यतः लिङ इत्यनुवर्तते। तिश्च थ् चेति द्वन्द्वात् षष्ठीद्विवचनम्। इकार उच्चारणार्थः। तदाह—**लिङस्तकारेति।** सुटि टकार इत्, उकार उच्चारणार्थः। भव यास् स् त् इति स्थितम्। नन्विह परेण सुटा यासुटः कथं न बाधः। भवेयुरित्यादौ परस्मैपदेषु यासुड्विधेः चरितार्थत्वादित्याशङ्क्य निराकरोति—**सुटा यासुट् न बाध्यत इति।** तत् कुत इत्यत आह—**लिङो यासुडिति।** लिङः सीयुट् यासुडागमश्च। लिङादेशैकदेशस्य तकारस्य सुडागम इति विषयभेदादित्यर्थः। तथा च यौगपद्यासम्भवाभावात् विप्रतिषेधाभावान्न परेणापि सुटा यासुटो बाध इति भावः।

लिङः स। सेति लुप्तषष्ठीकं पदम्। 'रुदादिभ्यः सार्वधातुक' इत्यतः सार्वधातुक इत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते। तदाह—**सार्वधातुक लिङ इति। सकारद्वयस्यापि।** अविशेषात् सकारद्वयस्यापि युगपल्लोपः प्रवर्तते। लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तिरिति तु पर्यायेण पुनःप्रवृत्तिनिवृत्तिपरमिति भावः। यद्यपि भव यास् स् त् इत्यत्र स्कोरित्येव सिध्यति। तथापि भवेयुरित्याद्यर्थं सूत्रम्। ननु सुटो लोपे किमर्थस्सुड्विधिरित्यत आह—**सुटः श्रवणं त्वाशीर्लिङीति।** भूयास्तामित्यादौ लिङाशिषीत्यार्धधातुकत्वेन तत्र सकारलोपस्याप्रसक्तेरिति भावः। व्यञ्जनपरस्यैकस्यानेकस्य वोच्चारणे विशेषाभाव इति भाष्यादाह—**स्फुटतरं त्विति।** तत्रापि आशिषि लिङ्यपि एधिषीष्टेत्यादावात्मनेपदे स्फुटतरं सकारद्वयस्य श्रवणमित्यर्थः। तत्र यासुटो अभावेन सलोपाभावेन च सुस्पष्टमेव सकारस्य पृथक्

(२२१४) उस्यपदान्तात्। ६। १। ९६॥ अपदान्तादवर्णादुसि परे पररूपमेकादेशः स्यात्। इति प्राप्ते। परत्वान्नित्यत्वाच्च 'अतो येयः' (सू २२१२)

स्पष्टं श्रवणसम्भवादिति भावः। तथाच भव यात् इति स्थिते। **अतो येयः।** या इति लुप्तषष्ठीकं पदम्। अत इति पञ्चमी। परस्येत्यध्याहार्यम्। इय इत्यत्राकार उच्चारणार्थः। 'रुदादिभ्य' इत्यस्मात् 'सार्वधातुक' इत्यनुवृत्तम् अवयवषष्ठ्या विपरिणम्यते। तदाह–**अतः परस्येत्यादिना।** भव इय् त् इति स्थितम्। **गुण इति।** 'आद्गुण' इत्यनेनेति शेषः। भवेय् त् इति स्थितम्। **यलोप इति।** लोपो व्योरित्यनेनेति शेषः। **भवेदिति।** यलोपात् प्राक् हल्ङ्यादिलोपः संयोगान्तलोपश्च न शङ्क्यः अन्तरङ्गत्वेन यलोपस्य पूर्वं प्रवृत्तेः, संयोगान्तलोपस्य त्रैपादिकत्वेनासिद्धत्वाच्चेति भावः।

सार्वधातुके किमिति। रुदादिभ्य इत्यतस्सार्वधातुक इत्यनुवृत्तिलभ्यं सार्वधातुकावयवस्येति किमर्थमित्यर्थः। भूयादित्यादावाशीर्लिङि आर्धधातुके अतः परत्वाभावादेव इयादेशाभावसिद्धेः सार्वधातुकग्रहणानुवृत्तिर्व्यर्थेत्याशयः। **चिकीर्ष्यादिति।** कृञ्धातोः सन्नन्तात् आशीर्लिङि तिबादौ चिकीर्ष यादिति स्थिते अतो लोप इत्यकारलोपे चिकीर्ष्यादिति रूपम्। तत्र 'अतो येय' इत्यत्र सार्वधातुकग्रहणाननुवृत्तौ चिकीर्ष यादिति स्थिते अतो येय इति इयादेशे आद्गुणे यलोपे चिकीर्षेदिति स्यात्। सार्वधातुकग्रहणानुवृत्तौ तु न दोषः आशीर्लिङादेशस्य तिङः लिङाशिषीत्यार्धधातुकतायाः वक्ष्यमाणत्वादिति भावः। ननु आशिषि लिङि चिकीर्ष यादिति स्थिते नित्यत्वात् अतो लोप इति अकारलोपे सति अतः परत्वाभावादेव अतो येय इत्यस्याप्रवृत्तेः तत्र सार्वधातुकग्रहणानुवृत्तिर्व्यर्थैवेत्यत आह–**मध्येऽपवादन्यायेन ह्यतो लोप एव बाध्येतेति।** षष्ठस्य चतुर्थपादे अतो लोप इति सूत्रम्, सप्तमस्य द्वितीयपादे अतो येय इति सूत्रम्, सप्तमस्य चतुर्थपादे तु अतो दीर्घो यञीति सूत्रमिति स्थितिः। तत्र आशीर्लिङि आर्धधातुके चिकीर्ष यादित्यत्राल्लोपप्राप्त्या विधिलिङि तु भव यादित्यत्र अतो दीर्घप्राप्त्या च इयादेशस्य निरवकाशत्वेन बाध्यसामान्यचिन्तामाश्रित्यापवादतया तेन अन्यतरस्मिन् बाध्ये सति मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरा'निति न्यायेनातो लोप एव बाधमर्हति। न तु अतो दीर्घ इत्यर्थः। एवं चार्धधातुके चिकीर्ष यादिति स्थिते अतः परत्वादियादेशः प्रसज्येतेत्यतिव्याप्तिः स्यादिति स्थितम्। एवं चाव्याप्तिरपीत्याह—**भवेदित्यादाविति।** अतः परस्य इयादेशविधौ सार्वधातुकग्रहणाननुवृत्तौ विधिलिङस्तिपि सार्वधातुके भव यादिति स्थिते इयादेशं परत्वात् बाधित्वा अतो दीर्घो यञीति यञादौ सार्वधातुके परे अतो विधीयमानो दीर्घः स्यात्। ततश्च अतः परत्वाभावादियादेशो न स्यादित्यव्याप्तिः स्यादित्यर्थः। नच इयादेशस्य निरवकाशत्वात् दीर्घबाधकत्वं शङ्क्यम्। चिकीर्ष्यादित्यार्धधातुके दीर्घप्राप्त्ययोग्ये इयादेशस्य सावकाशत्वादिति भावः।

१ वस्तुतस्तु अपृक्तत्वाभावात् 'हल्ङ्यादि' लोपाऽप्राप्तिरत्र बोध्या।

इति प्राञ्चः । यद्यप्यन्तरङ्गत्वात्पररूपं न्याय्यम् । तथापि 'यास्' इत्येतस्य इय् इति व्याख्येयम् । एवं च सलोपस्यापवाद इय् । 'अतो येयः' (सू २२१२) इत्यत्र तु सन्धिरार्षः । भवेयुः । भवेः भवेतम् भवेत । भवेयम् भवेव भवेम ।

भवेतामिति । तसः तामादेशे शपि गुणे अवादेशे यासुडागमे सुटि सकारद्वयलोपे या इत्यस्य इयादेशे आद्गुणे यलोपः । **अथ** लिङो झेर्झोऽन्त इति प्राप्ते–**झेर्जुस्** । लिङस्सीयुडित्यतो लिङ इत्यनुवर्तते । तदाह—**लिङो झेरिति** । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । **ज इदिति** । जुसः स्थानिवत्त्वेन प्रत्ययत्वात् चुटू इति जकार इत्संज्ञक इत्यर्थः । उसि शपि गुणे अवादेशे यासुटि सकारलोपे भव या उसिति स्थिते इयादेशं बाधित्वा पररूपप्रवृत्तिं शङ्कितुमाह—**उस्यप** । एकः पूर्वपरयोरित्यधिकृतम् । आद्गुण इत्यस्मादादित्यनुवर्तते । एङि पररूपमित्यस्मात्पररूपमिति । तदाह—**अपदान्तादिति । उसीति** । उसि यः अच् उकारः तस्मिन् परत इत्यर्थः । इको यणचीत्यतः अचीत्यनुवृत्तेः । यद्यपि उसः कृत्स्नस्याकारस्य च उसित्येकादेशेऽपि रूपं तुल्यम् । तथापि अकः सवर्णे दीर्घ इत्यादावुत्तरत्राचीत्यावश्यकमत्राप्यनुवर्तत इति बोध्यम् । भिन्द्युरित्याद्युदाहरणम् । **इति प्राप्त इति** । भव या उसित्यत्राकारस्योकारस्य चाद्गुणं बाधित्वा एकस्मिन्नुकारे पररूपे प्राप्ते सतीत्यर्थः । सति च पररूपे या इत्यस्याभावात् इय् न स्यादिति मन्यते—**परत्वादिति** । पररूपापेक्षया इयादेशः परः नित्यश्च, अकृते कृते च प्रवृत्तेः । कृते पररूपे य् इत्यस्यैकदेशविकृतन्यायेन एकादेशस्य पूर्वान्तवत्त्वेन वा इयादेशस्य निर्बाधत्वात् । ततश्च पररूपं बाधित्वा इयादेशे भवेयुरिति रूपमिति प्राचीना मन्यन्त इत्यर्थः ।

ननु पररूपमङ्गाधिकारस्थत्वाभावात् अङ्गानपेक्षत्वात् अन्तरङ्गम्, इयादेशस्तु आङ्गत्वात् प्रकृतिप्रत्ययोभयसापेक्षत्वात् बहिरङ्गः । ततश्च परान्नित्यादपीयादेशात् पररूपस्यान्तरङ्गतया बलवत्त्वात् पररूपमेव इह स्यादिति शङ्कते—**यद्यपीति** । परिहरति—**तथापीति** । अतः यास् इयः इति पदच्छेदः । यासिति लुप्तषष्ठीकं पदम् । ततश्च अतः परस्य यासित्येतस्य इय् स्यादिति व्याख्येयमित्यर्थः । ननु लिङः स लोपोऽनन्त्यस्येति सकारस्य लोपः इयादेशं बाधित्वा नित्यत्वात् प्राप्नोतीति ततश्च यास् इत्यस्य इय् इति कथमित्यत आह—**एवं चेति** । यासिति सकारान्तस्य इयादेशविधिसामर्थ्यादेव सकारलोपं बाधित्वा प्रागेव यासिति सकारान्तस्य इयादेशो भवतीत्यर्थः । तथा च सकारावस्थायां अवर्णात्परत्वाभावेन पररूपस्याप्रवृत्तिरिति भावः । ननु यदि यास् इयः इतिच्छेदः, तदा सकारस्य रुत्वे, भोभगो इति यत्वे, लोपः शाकल्यस्येति तस्य लोपे अतो या इयः इति स्यात् । आद्गुणे कर्तव्ये यलोपस्यासिद्धत्वादित्यत आह—**सन्धिरार्ष इति** । आने मुगिति सूत्रे भाष्ये तु अतो या इय इत्येव सूत्रपाठो लक्ष्यते । **भवेरिति** । सिपि, शपि गुणः । अवादेशः

(२२१५) लिङाशिषि। ३। ४। ११६॥ आशिषि लिङ्स्तिङार्धधातुकसंज्ञः स्यात्। **(२२१६) किदाशिषि। ३। ४। १०४॥** आशिषि लिङो यासुट् कित्स्यात्। 'स्कोः' (सू ३८०) इति सलोपः। **(२२१७) क्क्ङिति च।**

इतश्चेति इकारलोपः। यासुडागमः। सकारस्य लोपः इयादेशः। आद्गुणः यलोपः। रुत्वविसर्गौ। एवं थसः तमादेशे थस्य तादेशे च, भवेतम् भवेतेति च रूपम्। **भवेयमिति।** मिपि अमादेशः। शप्। गुणः। अवादेशः। यासुट्। सलोपः। इयादेशः। आद्गुणः। **भवेवेति।** वस् शप् गुणावादेशौ। नित्यं ङित इति सकारलोपः। यासुट्। सलोपः। इयादेशः आद्गुणः। यलोपः। एवं मसि भवेमेति रूपम्। इति विधिलिङ्प्रक्रिया।

अथाशीर्लिङि विशेषमाह—**लिङाशिषि।** लिङिति लुप्तषष्ठीकं पदम्। तिङ्शित्सार्वधातुकमित्यतस्तिङित्यनुवर्तते। तदाह—**आशिषि लिङस्तिङिति।** सार्वधातुकसंज्ञापवादोऽयम्। ततश्च सार्वधातुकसंज्ञाकार्यं शबादि न भवति। **किदाशिषि।** लिङस्सीयुडित्यतः लिङ इत्यनुवर्तते। यासुट् परस्मैपदेष्वित्यतः यासुडिति च। तदाह—**आशिषि लिङ इति।** यासुट् परस्मैपदेष्विति ङित्त्वस्यापवादः। यद्यपि ङित्त्वेनैव गुणनिषेधः सिध्यति। तथापि इज्यादित्यादौ वचिस्वपियजादीनां किताीति संप्रसारणार्थं कित्त्वमावश्यकम् इह न्याय्यत्वादुपन्यस्तम्। अथ आशिषि लिङस्तिपि आर्धधातुकत्वात् शबभावे इतश्चेतीकारलोपे यासुडागमे अतः परत्वाभावात् सार्वधातुकत्वाभावाच्च इयादेशाभावे सुटि भूयास् स् त् इति स्थिते प्रक्रियामाह—**स्कोरिति सलोप इति।** लिङस्सलोप इत्यस्य सार्वधातुकविषयत्वात् स्कोरिति सुटः पदान्तसंयोगादित्वात् लोपः। ततः यासुटः सस्यापि पदान्तसंयोगादित्वादेव लोपः। न तु झल्परसंयोगादित्वेन यासुटः सस्य लोपे सुटः सस्य पदान्तसंयोगादित्वाल्लोप इति युक्तम्। तथा सति झल्परसंयोगादिलोपस्यासिद्धत्वेन संयोगान्तलोपापत्तेः। भ्रष्ट इत्यादौ सावकाशस्य झल्परसंयोगादिलोपस्य संयोगान्तलोपाबाधकत्वादिति शब्दरत्ने विस्तरः।

एवं च भूयास् स् त् इति स्थिते सकारद्वयस्य निवृत्तौ भूयादिति रूपम्। तत्र

---

१ जागर्यादित्यत्र गुणसिद्धिः कित्वफलं, ङिति तु 'अविचिण्णल्ङित्सु' इति जागर्तेर्गुणः प्रतिषिध्यते इति आदिपदेन ग्राह्यम्।

२ लक्ष्ये लक्षणन्यायस्तु नात्र प्रवर्तते, तत्परिष्कारे 'समानकालिकप्राप्तिविषयाघटितत्वं तल्लक्ष्यत्व'मिति निवेशसत्त्वात्। अतएव 'राजन् ङस् पुरुष सु' इत्यादौ 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो'रिति युगपद्द्वयोर्लुक् सिध्यति। प्रकृते च त्रयाणां संयोगमाश्रित्य यासुटः सस्य द्वयोः संयोगं चाश्रित्य सुटः सस्य पदान्तसंयोगादित्वमस्तीति समानकालिकप्राप्तिविषयघटितत्वमस्तीति तल्लक्ष्यत्वं नास्तीति दिक्।

१ । १ । ५ ॥ गित्किन्ङिन्निमित्ते इग्लक्षणे गुणवृद्धी न स्तः । भूयात् भूयास्ताम् भूयासुः । भूयाः भूयास्तम् भूयास्त । भूयासम् भूयास्व भूयास्म । (२२१८) लुङ् । ३ । २ । ११० ॥ भूतार्थवृत्तेर्धातोर्लुङ् स्यात् । (२२१९) माङि लुङ् । ३ । ३ । १७५ ॥ सर्वलकारापवादः । (२२२०) स्मोत्तरे लङ् च । ३ । ३ । १७६ ॥ स्मोत्तरे माङि लङ् स्याल्लुङ् च । (२२२१) च्लि लुङि । ३।१।४३॥

सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणे प्राप्ते । **क्क्ङिति च** । ग्क्ङ् एषां समाहारद्वन्द्वः कात्पूर्वं गकारस्य चर्त्वेन निर्देशात् ग्क्ङ् च इत् यस्येति विग्रहः । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाण इच्छब्दः प्रत्येकमन्वेति । तथा च गिति किति ङिति चेति लभ्यते । निमित्तसप्तम्येषा । इको गुणवृद्धी इत्यनुवर्तते । चकार इत्यर्थे । इक इन्युच्चार्य विहिते इति लभ्यते । न धातुलोप आर्धधातुक इत्यतः नेत्यनुवर्तते । तदाह—**गित्किन्ङिन्निमित्ते इत्यादिना** । गितीत्यनुक्तौ तु ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुरिति ग्स्नुप्रत्यये जिष्णुरित्यत्र गुणनिषेधो न स्यात् । न च ग्स्नुप्रत्ययः किदेव क्रियतामिति वाच्यम् । तथा सति घुमास्थेति किति विहितस्य ईत्वस्य प्रसङ्गात् । यदि तु गिति किति ङिति परतो गुणवृद्धी न स्त इति व्याख्यायेत, तदा च्छिन्नं भिन्नमित्यत्र क्तप्रत्यये परे लघूपधगुणनिषेधो न स्यात् । स्थानिभूतस्येकः हला व्यवधानात् । नच येन नाव्यवधानन्यायः शङ्क्यः । चितं स्तुतमित्यादावव्यवहिते चरितार्थत्वात् । यदि च इको न गुणवृद्धी इत्येव व्याख्यायेत न त्विग्लक्षणे इति, तदा लिगोरपत्यं लैगवायनः, नडादित्वात् फक्, इह आदिवृद्धेरोर्गुणस्य च वस्तुगत्या इक्स्थानिकत्वात् निषेधः स्यादित्यलम् । **भूयादिति** । इहार्धधातुकत्वाल्लिङः सलोप इत्यस्याप्रवृत्तेः स्कोरिति सलोप इत्युक्तं न विस्मर्तव्यम् । न चैवमपि संयोगादिलोपस्यासिद्धत्वाद्धल्ङ्यादिलोपः स्यादिति वाच्यम् । सुटि यासुटि च सति ताभ्यां विशिष्टस्यैव प्रत्ययत्वेनापृक्तत्वाभावादित्यलम् । **भूयास्तामिति** । आशिषि लिङस्तसस्तामादेशे आर्धधातुकत्वात् शबभावे यामुडागमे अतः परत्वाभावादियादेशाभावे सुटि झल्परसंयोगादित्वेन यासुटः सकारस्य लोपः गुणनिषेधश्च । **भूयासुरिति** । झेर्जुसि यासुडागमे गुणनिषेधे रूपम् । **भूया इति** । आशीर्लिङः सिपि इतश्चेतीकारलोपः यासुटः स्कोरिति सलोपः, गुणनिषेधः, रुत्वविसर्गौ । **भूयास्तमिति** । थसस्तमादेशे यासुटि गुणनिषेधः । एवं थस्य तादेशेऽपि भूयास्तेति रूपम् । **भूयासमिति** । मिपः अमादेशे यासुटि गुणनिषेधः । **भूयास्वेति** । लिङो वस् नित्यं ङित इति सकारलोपः । यासुट् । गुणनिषेधः । एवं मसि भूयास्मेति रूपम् । इत्याशीर्लिङ् प्रक्रिया ।

लुङ् । धातोरिति भूत इति चाधिकृतम् । तदाह—**भूतार्थवृत्तेरिति** । **माङि लुङ्** । माङि प्रयुज्यमाने धातोर्लुङ् स्यादित्यर्थः । ननु लुङ् इत्युदाहृतसूत्रेणैव सिद्धेः किमर्थमिदमित्यत आह--**सर्वलकारापवाद इति** । मास्त्वित्यादौ तु

शबाद्यपवादः। (२२२२) च्लेः सिच्। ३। १। ४४॥ इचावितौ। **(२२२३) गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु। २। ४। ७७॥** एभ्यः सिचो लुक्स्यात्। गापाविहेणादेशपिबती गृह्येते। **(२२२४) भूसुवोस्तिङि। ७। ३। ८८॥** भू सू एतयोः सार्वधातुके तिङि परे गुणो न स्यात्। **(२२२५) अस्तिसिचोऽपृक्ते। ७। ३। ९६॥** सिच् च अस् चेति समाहारद्वन्द्वः। सिच्छब्दस्य सौत्रं भत्वम्। अस्तीत्यव्ययेन कर्मधारयः। ततः पञ्चम्याः सौत्रो लुक्। विद्य-

---

मा इत्यव्ययान्तरं प्रतिषेधार्थकमित्याहुः। आङ्माङोश्चेति सूत्रभाष्ये तु ङितो माशब्दस्य निर्देशात् प्रमाछन्द इत्यत्र तुक् न भवतीत्युक्तम्। माशब्दस्याऽव्ययान्तरस्य सत्त्वे तु तदेवोदाह्रियेत। मास्मिन्वत्यत्र तु अस्त्विति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमित्यन्ये। **स्मोत्तरे लङ् च।** चकारात् माङि लुङित्यनुकृष्यते। स्म इत्यव्ययं उत्तरं यस्मादिति विग्रहः। तदाह—**स्मोत्तरे माङीति।** अयमपि सर्वलकारापवादः। **च्लि लुङि।** च्लि इति लुप्तप्रथमाकम्। लुङि परे धातोः च्लिप्रत्ययः स्यादित्यर्थः। **शबाद्यपवाद इति।** आदिना श्यनादिविकरणसंग्रहः। **च्लेः सिच्। इचाविति।** चित्स्वरश्चित्त्वस्य प्रयोजनम्। इदित्त्वस्य तु अमंस्तेत्यत्र अनिदितां हल उपधाया इत्युपधालोपस्याप्रवृत्तिः प्रयोजनम्। **गातिस्थाघु।** गाति स्था घु पा भू एषां द्वन्द्वात् पञ्चमीबहुवचनम्। परस्मैपदेष्विति शेषः। सिच इति षष्ठी। गातीति श्तिपा निर्देशात् गाधातोर्ग्रहणम्। घु इत्यनेन दाधाघ्वदाबिति घुसंज्ञकयोः दाधातोर्धाधातोश्च ग्रहणम्। ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोरित्यस्माद्व्यवहितादपि लुगित्यनुवर्तते। जुहोत्यादिभ्यः श्लुरित्यव्यवहितमपि श्लुग्रहणं नानुवर्तते। व्याख्यानात्। तदाह—**एभ्यः सिच इत्यादिना। गापाविहेति।** इह गातिस्थेति सूत्रे गातीत्यनेन पाग्रहणेन च इणो गा लुङीति लुग्विकरणस्येणो गादेशः, शब्विकरणः पिबादेशयोग्यः पाधातुश्च गृह्येते इत्यर्थः। गापोर्ग्रहणे इण्पिबत्योर्ग्रहणमिति भाष्यादिति भावः।

तथा च लुङस्तिबादेशे इतश्चेति इकारलोपे शबपवादे च्लिप्रत्यये तस्य सिचि तस्य लुकि अडागमे अभूत् इति स्थिते पित्त्वात् ङित्त्वाभावे सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणे प्राप्ते—**भूसुवोस्तिङि।** मिदेर्गुण इत्यतो गुण इति, नाभ्यस्तस्याचि पितीत्यतो नेति सार्वधातुक इति चानुवर्तते। तदाह—**एतयोरिति।** भू सू इत्यनयोरित्यर्थः। इह षूङ् प्राणिगर्भविमोचन इति लुग्विकरणस्यैव ग्रहणम्। न तु सुवतिसूयत्योः शविकरणश्यन्विकरणयोरपि। तत्र तिङो विकरणेन व्यवधानात्। अथ अभूत् इत्यत्र तकारस्येडागममाशङ्कितुमाह—**अस्तिसिचोऽपृक्ते।** अस्तिश्च सिचेति समाहारद्वन्द्वात् पञ्चमी। ब्रुव ईडित्यत ईडित्यनुवर्तते। तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषया 'अस्तिसिचः' इति पञ्चमी अपृक्तस्येति षष्ठीं प्रकल्पयति। ततश्च अस्तेः सिचश्च परस्यापृक्तस्य ईडागमः स्यादिति प्राञ्चो व्याचक्षते। तथा सति लुङि

मानात्सिचोऽस्तेश्च परस्यापृक्तहल ईडागमः स्यात् । इति ईट् नेह, सिचो लुका लुप्तत्वात् । अभूत् । हलः किम् । ऐधिषि । अपृक्तस्य इति किम् । ऐधिष्ट । अभूताम् । (२२२६) सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च । ३ । ४ । १०९ ॥ सिचोऽभ्यस्ताद्विदेश्च परस्य ङित्संबन्धिनो झेर्जुस् स्यात् । इति प्राप्ते । (२२२७) आतः ३ । ४ । ११० ॥ सिज्लुक्यादन्तादेव झेर्जुस् स्यात् । अभूवन् । अभूः अभूतम्

अस्तेर्भूभावे अभूदिति न स्यात् । भूभावस्य स्थानिवत्त्वेन अस्तितया तत्रापृक्तस्य हल ईडागमस्य दुर्वारत्वात् । तथा अगात् अस्थात् अपादित्यादावपि गातिस्थेति सिचो लुक्यपि स्थानिवत्त्वेन सिचः परत्वादीडागमः स्यात् । अतः प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—**सिच्च अस् चेत्यादिना ।** ननु सिचस्शब्दे सिच्शब्दस्य पूर्वखण्डस्यान्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वाच्चोः कुरिति कुत्वप्रसङ्ग इत्यत आह—**सिच्शब्दस्य सौत्रं भत्वमिति ।** तथा च भत्वेन पदत्वस्य बाधान्न कुत्वमिति भावः । ननु सिचस्शब्दे अस् इत्यनेनैवास्तेर्लाभात् अस्तिग्रहणं किमर्थमित्यत आह—**अस्तीत्यव्ययेन कर्मधारय इति ।** अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं लुप्तसुब्विभक्तिकं विद्यमानार्थकम् । तेन सिचस्शब्दस्य कर्मधारय इत्यर्थः । तथा च अस्तिसिचस् इत्येकं पदमिति स्थितम् । **ततः पञ्चम्याः सौत्रो लुगिति ।** सुपां सुलुगित्यनेनेति शेषः । तथा च अस्तिसिच इति पदात् लब्धार्थमाह—**विद्यमानात्सिचोऽस्तेश्च परस्येति । हल इति ।** उतो वृद्धिर्लुकि हलीत्यतोऽनुवृत्तस्य हलीत्यस्य षष्ठ्या विपरिणाम इति भावः । **इतीट् नेहेति ।** अनेन सूत्रेण अभूत् इत्यत्र ईडागमो नेत्यर्थः । कुत इत्यत आह—**सिचो लुका लुप्तत्वादिति ।** विद्यमानत्वविशेषणेन लुप्तात्सिचः परस्य नेति भावः । एवं च अगादित्यादावपि लुप्तात्सिचः परस्य, अस्तेर्लुङि कृतभूभावात्परस्य च नेत्युक्तप्रायम् ।

ऐधिषीति । एधधातोर्लुङि उत्तमपुरुषैकवचनम् इट् । अत्र इकारस्य सिचः परत्वेऽपि हल्त्वाभावात् ईडागमो नेति भावः । **ऐधिष्टेति ।** एधधातोर्लुङि प्रथमपुरुषैकवचनम् । अत्र त इत्यस्य सिचः परत्वेऽपि एकाल्प्रत्ययत्वाभावेनापृक्तत्वाभावात् ईडागमो नेति भावः । **अभूतामिति ।** लुङस्तसि तस्य तामादेशः च्लिः सिच् ।

---

१ 'अस्ति सिचस् 'इति कर्मधारये द्वन्द्वादौ श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसंबध्यते' इति न्यायेन विद्यमानार्थकास्तीत्यस्य सिजंशे असंशे चान्वयः । तत्र सिजंशेऽन्वयेन भ्वादिधातोर्लुङि सिचो लुक्यपि लुका लुप्तप्रत्ययात्परस्यापृक्तस्येडागमः कर्तव्य इत्यङ्गकार्याभावेन 'नलुमते'ति निषेधाप्राप्तया सिचः प्रत्ययलक्षणेन प्राप्त ईडागमो व्यावर्त्यते । अस्धात्वंशे तदन्वयेन तु अस् धातोर्लुङि 'अस्तेर्भूः' इति भू आदेशे तस्य स्थानिवत्त्वेन अस्धातुत्वात् अस्ग्रहणेन आसीदिति लङीव प्राप्त ईडागमो निवर्त्यते । इतिभावः ।

अभूत । अभूवम् अभूव अभूम । (२२२८) **न माङ्योगे । ६ । ४ । ७४ ॥** अडाटौ न स्तः । मा भवान् भूत् । मा स्म भवत् भूद्वा । (२२२९) **लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ । ३ । ३ । १३९ ॥** हेतुहेतुमद्भावादि लिङ्निमित्तं तत्र भविष्यत्यर्थे लृङ् स्यात्क्रियाया अनिष्पत्तौ गम्यमानायाम् । अभविष्यत् अभविष्यताम् अभविष्यन् । अभविष्यः अभविष्यतम् अभविष्यत । अभविष्यम् अभविष्याव अभविष्याम । (२२३०) **ते प्राग्धातोः । १ । ४ । ८० ॥** ते गत्युपसर्गसंज्ञका धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्याः । (२२३१) **आनि लोट् । ८ । ४ । १६ ॥** उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य लोडादेशस्यानीत्यस्य नस्य णः स्यात् । प्रभवाणि । 'दुरः षत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः' । दुःस्थितिः । दुर्भवानि । 'अन्तःशब्दस्याङ्किविधिणत्वेषूपसर्गत्वं वाच्यम्' । अन्तर्धा । अन्तर्धिः । अन्तर्भवाणि । (२२३२) **शेषे विभाषाऽकखादावषान्त उपदेशे । ८ । ४ । १८ ॥** उपदेशे कादिखादिषान्तवर्जे गदनदादेरन्यस्मिन्धातौ परे उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नेर्नस्य णत्वं वा स्यात् । प्रणिभवति—प्रनिभवति । इहोपसर्गाणामसमस्तत्वेऽपि संहिता नित्या । तदुक्तम्—

अट् । गुणनिषेधः । **सिजभ्यस्तविदि ।** झेर्जुसिति सूत्रमनुवर्तते । नित्यं ङित इत्यतः ङित इति च तदाह—**सिचोभ्यस्तादित्यादिना । इति प्राप्त इति ।** लिङो झेर्जुसीति शेषः । **आतः ।** झेर्जुसिति सूत्रमनुवर्तते । आतः सिज्लुगन्तादिति वक्तव्यमिति वार्तिकं भाष्ये पठितम् । ततश्च सिज्लुकि यदाकारान्तं तस्मात्परस्य झेर्जुसिति लभ्यते । सिजभ्यस्तेति पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे नियमार्थमिदम् । तदाह—**सिज्लुक्यादन्तादेवेति । अभूवन्निति ।** झिः च्लिः सिच् लुक् अट् झोऽन्तः इतश्चेति इकारलोपः । तकारस्य संयोगान्तलोपः । भुवो वुग्लुङ्लिटोरिति वुक् । सिज्लुकि आतः परस्यैवेति नियमात् सिजभ्यस्तेति न जुसिति भावः । **अभूरिति ।** सिप् च्लिः सिच् लुक् अट् इकारलोपः रुत्वविसर्गौ **अभूतामिति ।** थसस्तम् च्लिः सिच् लुक् अट् गुणनिषेधः । एवं थस्य तादेशे अभूतेति रूपम् । **अभूवमिति ।** मिप् अम् च्लिः सिच् लुक् अट् वुक् । **अभूवेति ।** वस् च्लिः सिच् लुक् अट् नित्यं ङित इति सकारलोपः गुणनिषेधः । एवं मसि अभूमेति रूपम् ।

अथ माङि लुङि विशेषमाह—**न माङ्योगे ।** शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**अडाटौ न स्त इति ।** लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त इत्यतः आडजादीनामित्यतश्च, तदनुवृत्तेरिति भावः । **मा भवान् भूदिति ।** मा भूदित्यत्र अडागमे सति असति च विशेषाभावात् भवत्पदस्य मध्ये प्रयोगः । अथ स्मोत्तरे लङ् चेत्यस्य उदाहरति—**मा स्म भवद्भूद्वेति ।** एवं बहुवचने मा स्म भवन् मा स्म भूवन्निति चोदाहरणं बोध्यम् । इति लुङ्प्रक्रिया । **लिङ्निमित्ते । हेतुहेतुमद्भावादीति ।** हेतुहेतुमतोर्लिङ्, इच्छार्थेषु लिङ्लोटावित्यादि लिङ्निमित्तं लका-

'संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ।
नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥' इति ।
सत्ताद्यर्थनिर्देशश्चोपलक्षणम् । यागास्स्वर्गो भवतीत्यादावुत्पत्त

रार्थप्रक्रियायां स्पष्टीभविष्यति। **भविष्यत्यर्थ इति**।'भविष्यति मर्यादावचन' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । क्रियातिपत्तिपदं व्याचष्टे-**क्रियाया अनिष्पत्ताविति**।सुवृष्टिश्चेदभविष्यत् तदा सुभिक्षमभविष्यत् इत्युदाहरणं बोध्यम्। **अभविष्यदिति**। लृङ् तिप् इतश्चेतीकारलोपः।स्यतासी लृलुटोरिति शबपवादः स्यप्रत्ययः।अट् ,वलादिलक्षण इट् । गुणावादेशौ । षत्वम् । **अभविष्यतामिति** । तसस्तामादेशः । स्यः अट् इट् गुणावादेशौ षत्वम्। **अभविष्यन्निति**।झिः स्यः अट् इट् गुणावादेशौ। झोऽन्तः इति झेरन्तादेशः इतश्चेतीकारलोपः । तकारस्य संयोगान्तलोपः । षत्वम्।**अभविष्य इति** । सिप् स्यः अट् इट् गुणः अवादेशः इतश्चेतीकारलोपः षत्वम् रुत्वविसर्गौ। । **अभविष्यतमिति**।थसः तमादेशः स्यः अट् इट् गुणावौ षत्वम् ।एवं थस्य तादेशादि पूर्ववत्। **अभविष्यमिति** । मिपः अम् स्यः अट् इट् गुणावौ पूर्वरूपम् षत्वम् । **अभविष्यावेति**। वस् स्यः अट् इट् नित्यं ङित इति सकारलोपः । अतो दीर्घः । षत्वम् । एवं मसि अभविष्यामेति रूपम् । इति लृङ्प्रक्रिया ।

अथ प्रसङ्गादाह-**ते प्राग्धातोः**।ते इत्यस्य विवरणम्-**गत्युपसर्गसंज्ञा इति**। 'उपसर्गाः क्रियायोगे' गतिश्चेति प्रकृतत्वादिति भावः ।**प्रागेवेति** । न परतः नापि व्यवहिता इत्यर्थः । इह धातोः प्रगेव प्रयुज्यमाना गत्युपसर्गाः स्युरिति संज्ञानियमपक्षोऽपि भाष्ये स्थितः।**आनि लोट्**।लोडिति आनीति च लुप्तषष्ठीकम् पदम्। रषाभ्यां नो णः इत्यनुवर्तते।उपसर्गादसमासेऽपीत्यतः उपसर्गादिति च । तदाह—**उपसर्गस्थान्निमित्तादिति**।रेफषकारात्मकादित्यर्थः।असमानपदत्वार्थ आरम्भः।'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपी'-ति सूत्रं णत्वप्रकरणे सर्वत्र भवतीति भाष्यम्।**दुरः षत्वेति**। षत्वणत्वयोःकर्तव्ययोः दुर उपसर्गत्वप्रतिषेध इत्यर्थः । **दुःस्थितिरिति** । अत्रोपसर्गात्सुनोतीति षत्वं न भवति । **दुर्भवानीति** ।अत्रानि लोटि णत्वं न भवति। **अन्तःशब्दस्येति**। अङ्विधौ किविधौ णत्वे च कर्तव्ये अन्तर् इत्यस्य उपसर्गत्वमित्यर्थः। प्रादित्वाभावादप्राप्ते वचनम् । **अन्तर्धेति** । स्त्रियामित्यधिकारे धाधातोः 'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ् । टाप् । **अन्तर्धिरिति** । उपसर्गे घोः किः । **अन्तर्भवाणीति** । आनि लोडिति णत्वम् । **शेषे विभाषा** । अकखादाविति च्छेदः । 'नेर्गदनदे'ति पूर्वसूत्रोक्तधातुभ्योऽन्यः शेषः । तदाह—**गदनदादेरन्यस्मिन्निति** ।

ननु णत्वप्रकरणं संहिताधिकारस्थम् । ततश्चाविवक्षितायां संहितायां उपसर्गात्परत्वाभावात् णत्वाभावः । विवक्षितायां तु णत्वमिति विकल्पसिद्धेः किमिह

१ लोट् किम् ? प्रकृष्टा वपायेषां तानि प्रवपानि मांसानि, अत्र माभूत् ।
२ उपदेशे किम् ? प्रनिचकार, प्रनिचक्शे ॥ षान्ते व्यावर्त्यम् प्रनिपिनष्टि ।

इत्याद्यर्थात्। उपसर्गास्त्वर्थविशेषस्य द्योतकाः। प्रभवति पराभवति संभवति अनुभवति अभिभवति उद्भवति परिभवतीत्यादौ विलक्षणार्थावगतेः।
उक्तं च—'उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते।
प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत्॥' इति।

एध २ वृद्धौ। कत्थन्ताः षट्त्रिंशदनुदात्तेतः। (२२३३)
टित आत्मनेपदानां टेरे। ३। ४। ७९॥ टितो लस्या-

विभाषाग्रहणेनेत्यत आह—**इहोपसर्गाणामिति। उक्तमिति।** हरिणेति शेषः। अत्र एकपद इत्यनेन अखण्डं पदं विवक्षितम् 'नित्या समास' इति लिङ्गात्। अखण्डत्वं च पदभिन्नोत्तरखण्डकत्वम्। अन्यथा राजीयतीत्यादौ 'अतो गुणे' इति शपा पररूपं एकादेशः पक्षे न स्यात्। **अर्थनिर्देशश्चेति**। धातुपाठे भू सत्तायामित्याद्यर्थनिर्देश इत्यर्थः। **उपलक्षणमिति।** प्रदर्शनमात्रमित्यर्थः। नन्वर्थान्तरपरिसंख्या कुतो न स्यादित्यत आह—**यागादिति।** नच यागात् स्वर्गो भवतीत्यादौ उत्पत्त्यादौ लक्षणा कुतो न स्यादिति वाच्यम्। प्रयोगप्राचुर्यसत्त्वात्। पाणिनिर्हि धातुपाठे धातून् कांश्चिदर्थसहितान् कांश्चिदर्थरहितान् पठतीति चुट्ट इति सूत्रभाष्ये स्थितम्। न चातिप्रसङ्गः शङ्क्यः। अनेकार्था अपि धातवो भवन्तीति भाष्ये अपिशब्देन प्रयोगानुसारित्वावगतेः। सर्वेषु धातुष्वर्थनिर्देशस्त्वाधुनिकः। एवं च 'सेधतेर्गता'विति सूत्रे गतावित्युपादानात् षिध गत्यामित्यर्थनिर्देशः अपाणिनीय एवेति दिक्। ननु भूधातोः केवलस्योत्पत्त्याद्यर्थकत्वे उद्भवतीत्यादौ उपसर्गा व्यर्था इत्यत आह—**उपसर्गास्त्विति**। उपसर्गं विनापि भूधातोरुत्पत्त्याद्यर्थप्रतीतेः। उद्भवतीत्यादौ प्रयुज्यमाना अप्युपसर्गा द्योतका एव, न तु वाचका इति भावः। द्योतकत्वं वा तेषां किमर्थं स्वीकार्यमित्यत आह—**प्रभवतीत्यादि**। प्रभवः प्रकाशः उत्पत्तिः शक्तिर्वा। पराभवः पराजयः। सम्भवः सम्भावना। अनुभवः उपभोगः। अभिभवः हिंसा। उद्भवः उत्पत्तिः। परिभवः तिरस्कारः। **उक्तं चेति**। हरिणेति शेषः। प्रहारः कशाद्याघातः। आहारो भक्षणम्। संहारः वधः। विहारः क्रीडा परिहारः परित्यागः। इति भूधातुप्रक्रिया।

एध वृद्धाविति। जायते, अस्ति, विपरिणमते, वर्धते, अपक्षीयते, विनश्यतीति षट् भावविकाराः। तत्र चतुर्थावस्था वृद्धिः उपचयः। **कत्थन्ता इति**। कत्थ श्लाघायामित्यन्ता इत्यर्थः। **अनुदात्तेत इति।** ततश्च एतेभ्य आत्मनेपदमेवेति भावः। तत्र एध् इत्यस्मात् कर्तरि लटि तस्यात्मनेपदप्रथमपुरुषैकवचने तादेशे शपि एधत इति स्थिते—**टित आत्म**। टेः ए इति च्छेदः। लस्येत्यधिकृतम्। तदाह—**टितो लस्येति**। आदेशानामिति शेषः। अत्रात्मनेपदशब्देन तङेव गृह्यते नत्वानोऽपि। तेन पचमानो यजमान इत्यादावेत्वं नेति भाष्ये स्पष्टम्। **एधत इति।** अत्र तकारादकारस्य व्यपदेशिवद्भावेनान्त्यादित्वेन टित्वादेत्वम्। अथ लटः प्रथम-

त्मनेपदानां टेरेत्वं स्यात् । एधते । (२२३४) **सार्वधातुकमपित्** । १ । २ । ४ अपित्सार्वधातुकं ङिद्वत्स्यात् । (२२३५) **आतो ङितः** । ७ । २ । ८१ ॥ अतः परस्य ङितामाकारस्य इय् स्यात् । एधेते एधन्ते । (२२३६) **थासः से** । ३ । ४ । ८० ॥ टितो लस्य थासः से स्यात् । एधसे एधेथे एधध्वे । 'अतो गुणे' (सू १९१) । एधे एधावहे एधामहे । (२२३७) **इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः** । ३ । १ । ३६ ॥ इजादिर्यो धातुर्गुरुमानृच्छत्यन्यस्तत आम्स्याल्लिटि ।

पुरुषद्विवचने आतामित्यादेशे टित आत्मनेपदानामिति आम एत्वे शपि एध आते इति स्थिते ङित्कार्यं वक्ष्यन् ङित्त्वमाह—**सार्वधातुकमपित्** । गाङ्कुटादिभ्य इत्यतो ङिदित्यनुवर्तते । अङितो ङित्त्वं वास्तवं न संभवतीति ङिद्वदिति लभ्यते । तदाह—**ङिद्वदिति** । **आतो ङितः** । ङित इत्यवयवषष्ठी। 'अतो येय' इत्यस्मात् अत इति पञ्चम्यन्तं, इय इति प्रथमान्तं चानुवर्तते । यकारादकार उच्चारणार्थः । तदाह—**अतः परस्येति** । ङितामित्यनन्तरं अवयवस्येति शेषः । **एधेते इति** । एध आते इति स्थिते, आकारस्य इय्, आद्गुणः, लोपो व्योर्वलीति यकारलोप इति भावः । **एधन्त इति** । लटः प्रथमपुरुषबहुवचने झादेशे परे शपि झकारस्य अन्तादेशे पररूपे टेरेत्वमिति भावः । अथ लटो मध्यमपुरुषैकवचने थासादेशे कृते टित आत्मनेपदानामित्येत्वे प्राप्ते । **थासः से** । से इति लुप्तप्रथमाकम् । **एधस इति** । थासि शपि थासः सेभावः **एधेथे इति** । लटो मध्यमपुरुषद्विवचने आथामादेशे शपि आम एत्वे आकारस्य इयादेशे गुणे यलोप इति भावः । **एधध्व इति** । लटो मध्यमपुरुषबहुवचने ध्वमादेशे शपि टेरेत्वे रूपम् । लट उत्तमपुरुषैकवचने इडादेशे एत्वे शपि एध ए इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—**अतो गुणे इति** । अतो गुण इति पररूपे वृद्ध्यपवादे कृते सति एधे इति रूपमित्यर्थः । **एधावहे इति** । लट उत्तमपुरुषबहुवचने वहि इत्यादेशे टेरेत्वे शपि अतो दीर्घः । **एधामह इति** । लट उत्तमपुरुषबहुवचने महि इत्यादेशे टेरेत्वे शपि अतो दीर्घः । महिङिति ङकारस्तङ्प्रत्याहारार्थः । इति लट्प्रक्रिया ।

इजादेश्च । नञः ऋच्छ इत्यनेन समासे अनृच्छ इत्यस्मात् पञ्चमी । धातोरेकाच इत्यतो धातोरित्यनुवर्तते । कास्प्रत्ययादित्यतः आमिति लिटीति चानुवर्तते । तदाह—**इजादिरित्यादिना** । **आस्कासोरिति** । कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटीति, दयायासश्चेति च, कास्धातोः, आस्धातोश्च लिटि आम् विहितः । तत्र मकारस्य इत्संज्ञकत्वे 'मिदचोऽन्त्यात् पर' इति आकारादाकारान्तरं स्यात् । ततश्च सवर्णदीर्घे कृते

१ भ्वादिगणे सर्वत्र आत्मनेपदे लटि उत्तमैकवचने एकारे परे पररूपप्रवृत्त्यर्थमत्र सूत्रे गुणग्रहणम् । भवन्तीत्यादीनां तु 'अतोऽति' इत्युक्त्यापि सिद्धेः । ओकाररूपे गुणे परतः पररूपोदाहरणं तु चालनीवाचकस्य तितउ शब्दस्य संबुद्धौ 'ह्रस्वस्य गुणः' इति गुणे तित ओ इति स्थिते अनेन पररूपे हे तितो इति रूपसिद्धिरिति ।

'आमो मकारस्य नेत्वम्' । आस्कासोराम्विधानाज्ज्ञापकात् । (२२३८) **आमः । २ । ४ । ८१ ॥** आमः परस्य लेर्लुक्स्यात् । (२२३९) **कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि । ३ । १ । ४० ॥** आमन्ताल्लिट्पराः कृभ्वस्तयोऽनुप्रयुज्यन्ते । 'आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य' (सू २२४०) इति सूत्रे कृञ्ग्रहणसामर्थ्यादनुप्रयोगो-

---

कास् आस् इत्येव भवतीति आम्विधिरनर्थकः स्यात् । अत आमो मकारस्य नेत्संज्ञेति विज्ञायत इत्यर्थः । तथाच एध् आम् ल इति स्थिते—**आमः** । मन्त्रे घसह्वरेत्यतः लेरिति, एयचत्रियार्षञित इत्यत लुगिति चानुवर्तते । तदाह—**आमः परस्य लेरिति** । अत्रेदमवधेयम् । कृन्मेजन्त इत्यत्र कृद्यो मान्तस्तदन्तमव्ययमिति व्याख्याने एधामित्यादि नाव्ययं, लिट एव कृत्त्वात् तस्य च मान्तत्वाभावात् । तथाच प्रत्ययलक्षणेन कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वे स्वाद्युत्पत्तौ आम इति लुक् । लेरिति तु नानुवर्तते । मान्तं कृदन्तमव्ययमिति व्याख्याने तु प्रत्ययलक्षणेन कृदन्तत्वात् एधामिति मान्तमव्ययम् । ततः सुबुत्पत्तौ अव्ययादाप्सुप इति लुक् । आम इत्यनेन तु परिशेषाल्लेरेव लुक्सिद्धेर्लेरिति नानुवर्तनीयम् । आमः परस्य लेरिति विवरणवाक्ये तु लेरिति स्पष्टार्थमेव । एवं च एधामित्यव्ययं न वेति पक्षद्वयम्, उभयथापि सुबन्तं[1] पदमिति भाष्ये स्पष्टम् ।

कृञ्चानु । कास्प्रत्ययादामित्यतः आमित्यनुवृत्तं पञ्चम्या विपरिणम्यते । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तं गृह्यते । लिटि परे यः कृञ् सः अनुप्रयुज्यत इत्यन्वयः । फलितमाह—**आमन्ताल्लिट्परा इति** । लिट्शिरस्का इत्यर्थः । **कृभ्वस्तय इति** । कृञित्यनेन कृभ्वस्तीनां ग्रहणमिति भावः । **अनुप्रयुज्यन्त इति** । प्रशब्दादनुशब्दाच्चाव्यवहिताः पश्चात्प्रयुज्यन्त इत्यर्थः । विपर्यासनिवृत्त्यर्थं व्यवहितनिवृत्त्यर्थं चेति वार्तिकात् भाष्याच्च । एवं च 'तं पातयां प्रथममास पपात पश्चात्' 'प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकार' इत्यादिप्रयोगाः प्रामादिका एव । धातोराम् स्यात्, कृञ्चानुप्रयुज्यत इत्युक्तसमुच्चयार्थश्चकारः ननु कृञ एवानुप्रयोगश्रवणात् कथं भ्वस्त्योरप्यनुप्रयोग इत्यत आह—**आम्प्रत्ययवदित्यादिना** । कृञ्चानुप्रयुज्यत इत्यत्र कृञ एकस्यैवानुप्रयोगविधौ सति 'आम्प्रत्ययव'दिति सूत्रे अनुप्रयुज्यमानस्येत्यस्य कृञ इति विशेषणं व्यर्थं स्यात् । धात्वन्तरस्यानुप्रयोगाप्रसक्तेः । ततश्च कृञ इति विशेषणादन्यस्यापि अनुप्रयोगो विज्ञायत इत्यर्थः ननु कृञोऽन्यस्याप्यनुप्रयोगो विज्ञायताम्, भ्वस्त्योरपीत्येव कुत आयातमित्यत आह—**तेनेति** । कृञ्ग्रहणेनेत्यर्थः । **प्रत्याहाराश्रयणादिति** । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । नन्वनुप्रयुज्य-

---

१ एवंच 'एधाम्' इत्यादेः पृथक् पदत्वेन ततः चक्रे इत्यनुप्रयोगे परे 'मोऽनुस्वार' इत्यनुस्वारे 'वा पदान्तस्य' विकल्पेन परसवर्णः सिध्यति। अन्यथाऽपदान्तत्वे 'नश्चापदे' त्यनुस्वारे 'अनुस्वारस्य ययी'ति नित्यपरसवर्णापत्तिरिति भावः।

ऽन्यस्यापीति ज्ञायते। तेन 'कृभ्वस्तियोगे—' (सू २११७) इत्यतः 'कृञो द्वितीय—' (सू २१२६) इति ञकारेण प्रत्याहाराश्रयणात्कृभ्वस्तिलाभः। तेषां क्रियासामान्यवाचित्वादाम्प्रकृतीनां विशेषवाचित्वात्तदर्थयोरभेदेनान्वयः। सम्पदिस्तु प्रत्याहारेऽन्तर्भूतोऽप्यनन्वितार्थत्वान्न प्रयुज्यते। कृञस्तु क्रियाफले परगामिनि परस्मैपदे प्राप्ते। (२२४०) **आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य।** १।३।६३॥ आम्प्रत्ययो यस्मादित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। आ-

---

मानानां कृभ्वस्तीनां आमूप्रकृतिभूतानां च कथमन्वय इत्यत आह—**तेषामित्यारभ्याभेदेनान्वय इत्यन्तेन**। सामान्यविशेषयोरभेदान्वयस्य न्याय्यत्वादिति भावः। कृञ इव भ्वस्त्योरपि क्रियासामान्यवाचित्वात् धातूनामनेकार्थत्वादिति ज्ञेयम्। ननु 'कृभ्वस्तियोग' इत्यस्य 'कृञो द्वितीये'त्यस्य च सूत्रस्य मध्ये 'अभिविधौ संपदा च' इति पठितम्। एवं च कृञ्प्रत्याहारे संपदोऽपि कुतो न ग्रहणमित्यत आह—**संपदिस्त्विति। अनन्वितार्थत्वादिति।** सिद्धस्य वस्तुनो रूपान्तरापत्तिः सम्पदेरर्थः। एधादिधातोस्त्वामप्रकृतिभूतस्य वृद्ध्यादिरर्थः। तयोरुभयोरपि विशेषरूपत्वेन सामान्यविशेषभावाभावेन अभेदान्वयासंभवादित्यर्थः। अत एव कृभ्वस्तीनां ग्रहणमिति भाष्यं संगच्छत इति भावः।

ननु आमूप्रत्ययवदिति। कृञ आत्मनेपदविधायकसूत्रं वक्ष्यमाणं व्यर्थम्। स्वरितञित इत्येव तत्सिद्धेरित्याशङ्क्याह—**कृञस्त्विति। आम्प्रत्ययवत्कृञः।** अनुदात्तङित इत्यत आत्मनेपदमित्यनुवर्तते। तत्राम्प्रत्ययस्यात्मनेपदाभावादाह—**आम् प्रत्ययो यस्मादित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरिति।** तस्य अन्यपदार्थस्य गुणाः विशेषणानि वर्तिपदार्थरूपाणि तेषां संविज्ञानं क्रियान्वयितया ज्ञानं न विद्यते यस्य बहुव्रीहेः सः अतद्गुणसंविज्ञानः। यथा चित्रगुमानयेति। अत्र हि पुरुषस्यैवान्यपदार्थस्य क्रियान्वयः। न तु चित्राणां गवामपि। तथा च प्रकृते आम्प्रत्ययविनिर्मुक्तः आमूप्रत्ययप्रकृतिभूतः एधादिधातुरेव आम्प्रत्ययशब्देन लभ्यत इति भावः। आम्प्रत्ययवदिति तृतीयान्ताद्वतिः। अनुप्रयुज्यत इत्यनुप्रयोगः। कर्मणि घञ्। पञ्चम्यर्थे षष्ठी। तदाह—**आमूप्रकृत्येत्यादिना।** आम्प्रकृतेर्भवितुं योग्यं यदात्मनेपदं तत् अनुप्रयुज्यमानात् कृञोऽपि स्यादिति यावत्। अत्र न प्रत्याहारग्रहणम्। 'अनुप्रयोगस्येत्येव सिद्धे कृञ्ग्रहणादिह न प्रत्याहारग्रहण'मिति भाष्यम्। परगामिन्यपि क्रियाफले कृञ्धातोरात्मनेपदार्थोऽयमारम्भः। इदांचकारेत्यादौ तु परगामिनि क्रियाफले नानेनात्मनेपदम्। आम्प्रकृतेः 'इदि परमैश्वर्ये' इति धातोरात्मनेपदाभावात् तस्य परस्मैपादित्वात्। एतदर्थमेव आम्प्रत्ययवदित्युपात्तम्।

नन्विन्दांचकारेत्यादौ मास्त्वनेन सूत्रेण परगामिनि क्रियाफले आत्मनेपदम्। आत्मगामिनि तु क्रियाफले 'स्वरितञित' इत्यात्मनेपदं दुर्वारम्। अस्य सूत्रस्य एधांचक्र इत्यादौ परगामिनि क्रियाफले आत्मनेपदस्याप्राप्तस्य विधान एव समर्थनया

ऽप्रकृत्या तुल्यमनुप्रयुज्यमानात्कृञोऽप्यात्मनेपदं स्यात्। इह पूर्ववत् इत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन संबध्यते। पूर्ववदेवात्मनेपदं न तु तद्विपरीतमिति। तेन कर्तृगेऽपि फले इन्दांचकारेत्यादौ न तङ्। (२२४१) **लिटस्तझयोरेशिरेच्।** ३।४।८१॥ लिडादेशयोस्तझयोः एश् इरेच् एतौ स्तः। एकारोच्चारणं ज्ञापकं 'तङादेशानां टेरेत्वं न' इति। तेन डारौरसां न। कृ ए इति स्थिते। (२२४२) **असंयोगाल्लिट्कित्।** १।२।५॥ असंयोगात्परोऽपिल्लिट् कित्स्यात्। 'क्ङिति च' (सू २२१७) इति निषेधात् 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' (सू २१६८) इति गुणो न। द्वित्वात्परत्वाद्यणि प्राप्ते। (२२४३) **द्विर्वचनेऽचि**।१।१।५६॥

आत्मगामिनि क्रियाफले 'स्वरितञित' इति प्राप्तस्यात्मनेपदस्य निवारणे सामर्थ्याभावादित्यत आह—**इहेति**। इह 'आम्प्रत्ययवत् कृञोऽनुप्रयोगस्ये'ति सूत्रे 'पूर्ववत् सनः' इति पूर्वसूत्रात् पूर्ववदित्यनुवर्त्य आम्प्रत्ययवत् कृञोऽनुप्रयोगस्येत्येकं वाक्यं, पूर्ववत् कृञोऽनुप्रयोगस्येति अन्यद्वाक्यमिति, वाक्यद्वयं संपाद्यम्। तत्र पूर्ववदिति तृतीयान्ताद्वतिः। पूर्वेण पूर्वप्रयुक्तेन एधादिधातुना तुल्यमित्यर्थः। तत्र वाक्यद्वयस्य समानार्थकत्वे वैयर्थ्यात् द्वितीयं वाक्यं नियमार्थं संपद्यते। पूर्ववदेव आत्मनेपदं न तु तद्विपरीतमिति। एवं च पूर्ववाक्येन एधांचक्रे इत्यादौ कृञः परगामिन्यपि क्रियाफले आत्मनेपदविधिः द्वितीयवाक्येन तु इन्दांचकारेत्यादौ कर्तृगामिनि क्रियाफले 'स्वरितञित' इत्यात्मनेपदस्य निवृत्तिः फलति। तदाह—**तेनेति**। द्वितीयवाक्येनेत्यर्थः। **न तङिति**। न आत्मनेपदमित्यर्थः। एवं चानुप्रयुज्यमानात्कृञः लिटस्तङि प्रथमपुरुषैकवचने तादेशे एधाम् कृ त इति स्थिते। **लिटस्तझयोरेशि**। ननु लिटस्तझयोरिशिरिजित्येवास्तु। आदेशयोरेकारोच्चरणं व्यर्थम्। टित आत्मनेपदानामित्येत्वेनैव सिद्धेरित्यत आह—**एकारोच्चारणमिति**। ज्ञापनस्य फलमाह—**तेन डारौरसां नेति**। डा रौ रस् एषां लुडादेशभूतात्मनेपदादेशानां टेरेत्वं नेत्यर्थः। वस्तुतस्तु परत्वादेत्वे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानेन डादिषु कृतेषु लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायात् एत्वं नेति लुटः प्रथमस्येति सूत्रभाष्ये स्पष्टम्। **कृ ए इति स्थित इति**। तकाराकारसंघातस्य एकारः शित्त्वात् सर्वादेश इति भावः। **असंयोगाल्लिट्। अपिदिति**। सार्वधातुकमपिदित्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वं तु नात्र प्रवर्तते। लिडादेशानामार्धधातुकत्वादिति बोध्यम्। कित्त्वस्य फलमाह—**क्ङिति चेति**। **द्वित्वादिति**। कृ ए इति स्थिते लिटि धातोरिति द्वित्वात् परत्वात् इको यणचीति ऋकारस्य यणादेशे रेफे प्राप्ते सतीत्यर्थः। कृते तु यणि एकाच्त्वाभावात् लिटि धातोरिति द्वित्वं न स्यादिति भावः।

द्विर्वचनेऽचि। द्विरुच्यते येन परनिमित्तेन तत् द्विर्वचनं द्वित्वनिमित्तमिति यावत्। अचीत्यस्य विशेषणमिदम्। 'अचः परस्मि'न्नित्यतः अच इति 'स्थानिवदादेश' इत्यतः आदेश इति न पदान्तेत्यतः नेति चानुवर्तते। द्विर्वचन इत्यावर्तते।

द्वित्वनिमित्तेऽचि परे अच आदेशो न स्याद्द्वित्वे कर्तव्ये । (२२४४) उरत् । ७ । ४ । ६६ ॥ अभ्यासऋवर्णस्यात्स्यात्प्रत्यये परे । रपरत्वम् । 'हलादिः शेषः' (सू २१७९) । प्रत्यये किम् । वव्रश्च । (२२४५) कुहोश्चुः । ७ । ४ । ६२ ॥

एवं च द्वित्वे कर्तव्ये सतीत्यपि लभ्यते। तदाह—**द्वित्वनिमित्ते अचीत्यादिना।** द्वित्वे कर्तव्ये सतीत्युक्तेः कृते द्वित्वे चक्रे इत्यादौ यणादयो भवन्ति । अन्यथा तु न स्युः । द्वित्वनिमित्तस्य अचः सत्त्वात् । द्वित्वनिमित्त इति किम् । दुद्यूषति । दिव् धातोः सनि द्वित्वात्परत्वात् ऊठि कृते द्वित्वात्प्राग्यण् भवत्येव । तथाच द्यू इत्यस्य द्वित्वे दुद्यूषतीति सिध्यति । द्वित्वे कर्तव्ये यणो निषेधे तु दिद्यूषतीत्यभ्यासे इकार एव श्रूयेत । न तूकारः । द्वित्वनिमित्त इत्युक्तौ तु ऊठि परे द्वित्वात् प्राक् यणो न निषेधः । ऊठो द्वित्वनिमित्तत्वाभावात् । अचीति किम् । जेघ्रीयते । अत्र घ्राधातो र्यङि द्वित्वात् प्राक् 'ई घ्राध्मोः' इति ईकारादेशो न निषिध्यते । ईत्वस्य द्वित्वनिमित्तयङ्निमित्तकत्वेऽपि द्वित्वनिमित्ताज्निमित्तकत्वाभावात् । अचः किम् । असूषुपत् । इह स्वापेश्चङि द्वित्वात् प्राक् 'स्वापेश्चङी'ति वकारस्य सम्प्रसारणं न निषिध्यते । तस्याजादेशत्वाभावात् । ततश्च कृते सम्प्रसारणे सुप् इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासे उकारस्य श्रवणं सम्भवति । सम्प्रसारणे निषिद्धे तु स्वप् इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासे उकारो न श्रूयेत । एवं च प्रकृते यणादेशात् प्राक् लिटि धातोरिति द्वित्वे कृ कृ ए इति स्थिते—**उरत् ।** उः अत् इति छेदः । ऋ इत्यस्य उरिति षष्ठ्येकवचनम् । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्ये'त्यस्मादभ्यासस्येत्यनुवर्तते । अङ्गस्येत्यधिकृतम् । तद्वशात् प्रत्यये परत एव अङ्गसंज्ञाविधानात् । तदाह—**अभ्यासऋवर्णस्येत्यादिना । रपरत्वमिति ।** अभ्यासऋवर्णादेशस्याकारस्योरण्रपर इति रपरत्वमित्यर्थः । तथाच कर् कृ ए इति स्थिते ।

हलादि शेषः इति । रेफस्य निवृत्तिरिति भावः । **प्रत्यये किमिति ।** अङ्गेनैव प्रत्ययस्याक्षिप्तत्वात् प्रत्यये परत इति किमर्थमित्यर्थः । **वव्रश्चेति ।** ओव्रश्चू च्छेदने, लिटि णल् द्वित्वं लिट्यभ्यासस्येति अभ्यासरेफस्य सम्प्रसारणं ऋकारः । उरत् । रपरत्वम् । हलादिः शेषः । वव्रश्चेति रूपम् । अत्र अभ्यासऋवर्णस्येति रेफस्थानिकस्य सम्प्रसारणस्य यः उरदत्वसम्पन्नः अकारः तस्य अचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेन सम्प्रसारणतया तस्मिन् परे वकारस्य 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारण'मिति निषेधान्न सम्प्रसारणमिति स्थितिः । उरदित्यत्र प्रत्यये परत इत्यनुक्तौ तु सम्प्रसारणभूतऋकारस्थानिकस्य अकारस्य परनिमित्तकत्वाभावेन स्थानिवत्त्वाप्रसक्तेः सम्प्रसारणत्वाभावात्तस्मिन् परतो 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारण'मिति निषेधो न स्यादिति भावः । एवं च क कृ ए इति स्थिते—**कुहोश्चुः ।** कु ह् इत्यनयोर्द्वन्द्वात् षष्ठीद्विवचनम् । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्ये'त्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते ।

अभ्यासकवर्गहकारयोश्चवर्गादेशः स्यात् । एधांचक्रे एधांचक्राते एधांचक्रिरे ।
(२२४६) एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् । ७ । २ । १० ॥ उपदेशे यो धातुरे-काजनुदात्तश्च ततः परस्य वलादेरार्धधातुकस्येट् न स्यात् । उपदेशे इत्युभया-न्वयि । एकाच इति । किम् यङ्लुग्व्यावृत्तिर्यथा स्यात् । स्मरन्ति हि—

तदाह—**अभ्यासेति**। यद्यपि स्थानिनां कवर्गीयाणां हकारस्य च षट्त्वात् चवर्गीयाणां पञ्चत्वान्न यथासंख्यम्, नापि स्थानत आन्तर्यम्, कण्ठतालुस्थान-भेदात् । आभ्यन्तरप्रयत्नसाम्यं तु कवर्गचवर्गयोरविशिष्टम् । हकारचवर्गयोस्तु ना-स्त्येव तत् । अतो बाह्यप्रयत्नत एवान्तर्यमिह व्यवस्थापकमाश्रयणीयम् । तत्र प्रथमस्य कवर्गीयस्य प्रथम एव चवर्गीयो भवति, अघोषश्वासविवाराल्पप्राणप्रयत्नसाम्यात् । नतु द्वितीयः, महाप्राणत्वात् । नापि तृतीयपञ्चमौ, घोषसंवारनादप्रयत्नत्वात् । नापि चतुर्थः, घोषसंवारनादमहाप्राणप्रयत्नत्वात् । तथा द्वितीयस्य कवर्गीयस्य द्वितीय एव चवर्गीयो भवति, अघोषश्वासविवारमहाप्राणप्रयत्नत्वात् । ननु प्रथमः, अल्पप्राण-त्वात् । नापि तृतीयपञ्चमौ, घोषसंवारनादाल्पप्राणप्रयत्नत्वात् । नापि चतुर्थः, घोषसंवारनादप्रयत्नत्वात् । तथा तृतीयस्य कवर्गीयस्य तृतीय एव चवर्गीयो भवति । घोषसंवारनादाल्पप्राणप्रयत्नत्वात् । न तु प्रथमः, अघोषश्वासविवारप्रयत्नत्वात् । अत एव न द्वितीयोऽपि, महाप्राणप्रयत्नत्वाच्च । नापि चतुर्थः, महाप्राणत्वात् । नापि पञ्चमः, घोषसंवारनादाल्पप्राणसाम्येऽपि अनुनासिकतया भेदात् । तथा चतुर्थस्य कवर्गीयस्य चतुर्थ एव चवर्गीयो भवति, घोषसंवारनादमहाप्राणप्रयत्नत्वात् । न तु प्रथमः, अघोषश्वासविवाराल्पप्राणप्रयत्नत्वात् । नापि द्वितीयः, अघोषविवारश्वास-प्रयत्नत्वात् । नापि तृतीयपञ्चमौ, अल्पप्राणत्वात् । पञ्चमस्य तु कवर्गीयस्य अनु-नासिकत्वात् ञकार एव । हकारस्य तु घोषसंवारनादमहाप्राणवतः तादृशो वर्गचतुर्थ एव झकार इति विवेकः ।

प्रकृते तु क कृ ए इति स्थिते अभ्यासककारस्य चकारे ऋकारस्य यणि रेफः । तदाह—**एधांचक्रे इति**। एककर्तृका भूतानद्यतनपरोक्षा वृद्धिरूपा क्रियेत्यर्थः । **एधांचक्राते इति**। कृञो लिटः आतामि टेरेत्वम् । 'द्विर्वचनेऽची'ति यणि निषिद्धे कृ इत्यस्य द्वित्वे उरदत्वम् । हलादिः शेषः । चर्त्वम् । यण् । न च आतामित्यस्य द्वित्वनिमित्तत्वेऽपि आकारस्याचो द्वित्वनिमित्तत्वाभावात् कथमिह 'द्विर्वचनेऽची'ति यणनिषेध इति वाच्यम् । साक्षाद्वा समुदायघटकतया वा द्वित्वप्रयोजकस्यैव द्वित्व-निमित्तशब्देन विवक्षितत्वादिति भावः । **एधांचक्रिरे इति । झस्य इरेच्** । कृ इत्यस्य द्वित्वादि पूर्ववत् । अथ लिटि थासः सेभावे कृ इत्यस्य द्वित्वादौ एधां चकृ से इति स्थिते आर्धधातुकस्येड्वलादेरिति इडागमे प्राप्ते—**एकाच उपदेशेऽनु-दात्तात्** । 'ऋत इद्धातो'रित्यत धातोरित्यनुवर्तते । 'नेड्वशिकृती'त्यतः नेति च । तदाह—**उपदेशे यो धातुरेकाजिति** । एकः अच् यस्येति बहुव्रीहिः । **आर्ध-**

'श्तिपा शपाऽनुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च ।
यत्रैकाज्ग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकि ।' इति ।

एतच्चेहैवैकाज्ग्रहणेन ज्ञाप्यते । अचः इत्येवैकत्वविवक्षया तद्वतो ग्रहणेन च सिद्धे एकग्रहणसामर्थ्यादनेकाच्कोपदेशो व्यावर्त्यते । तेन वधेर्हन्त्युपदेशे एकाचोऽपि न निषेधः । आदेशोपदेशेऽनेकाच्कत्वात् । अनुदा-

---

धातुकस्येति । यद्यपीदं न श्रुतम् । नाप्यनुवृत्तिलभ्यम् । तथाप्यार्थिकमिदम् । आर्धधातुकस्यैवेटः प्राप्तेः । वृत्तिग्रन्थे तु आर्धधातुकस्येति नोपात्तम् । नन्वेकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्यत्र यदि उपदेश इत्येतदेकाच इत्यत्रान्वेति तदा कर्तुमित्यत्र इण्निषेधो न स्यात् । कृञ्धातोरूदॄदन्तैरित्यादिना अनुदात्तत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेऽपि तुमुन्प्रत्यये कृते 'ञ्नित्यादिर्नित्य'मित्याद्युदात्तत्वात् । यदि तु उपदेश इत्येतत् अनुदात्तादित्यनेनान्वेति । तदा यद्यपि नायं दोषः । कृते तुमुन्प्रत्यये उदात्तत्वेऽपि धातूपदेशकाले अनुदात्तत्वेन तत्र इण्निषेधस्य निर्बाधत्वात् । तथापि एधांचकृषे इत्यादौ इण्निषेधो न स्यात् । द्वित्वे कृते अनेकाच्त्वादित्यत आह—**उपदेश इत्युभयान्वयीति** । 'उपदेश' इत्येतत् 'एकाजि'त्यत्रा'नुदात्ता'दित्यत्र चान्वेति । मध्यमणिन्यायादिति भावः ।

ननु ऊदॄदन्तैरित्यादिना परिगणितानामनुदात्तोपदेशधातूनामेकाच्त्वाव्यभिचारादेकाज्ग्रहणं मास्तु । उपदेशेऽनुदात्तादित्येवास्तु । एतावतैव कर्तुं चकृष इत्यादाविण्निषेधसिद्धेरिति पृच्छति—**एकाचः किमिति । यङ्लुग्व्यावृत्तिरिति** । यङ्लुकि चर्करितेत्यादौ इण्निषेधव्यावृत्तये एकाज्ग्रहणमित्यर्थः । ननु कृतेऽप्येकाज्ग्रहणे कथं यङ्लुग्व्यावृत्तिः । कृते द्वित्वे अनेकाच्त्वेऽपि धातूपदेशे एकाच्त्वादित्यत आह-**स्मरन्ति हीति** । प्राचीनाचार्या निबध्नन्तीत्यर्थः । श्तिपा शपेत्यादेरुदाहरणानि यङ्लुङ्निरूपणे स्पष्टीभविष्यन्ति । नन्विह एकाज्ग्रहणाद्यङ्लुकि इण्निषेधस्य व्यावृत्तावपि श्तिबादिनिर्दिष्टानां यङ्लुकि व्यावृत्तिः प्राचीनाचार्यसंमताऽपि पाणिनेरसंमतैवेत्यत आह—**एतच्चेति** । एतत् श्तिपा शपेति श्लोकसिद्धं सर्वमपि, इह सूत्रे एकाज्ग्रहणेनैव एकदेशानुमत्या ज्ञाप्यत इत्यर्थः । ननु 'हनो वध लिङि' 'लुङि चे'ति हनधातोर्वधादेशे कृते अवधीदित्यत्र इडागमो न स्यात् । वधादेशे कृते अनेकाच्त्वेऽपि धातूपदेशे हन्तेरेकाच्त्वादित्यत आह—**अच इत्येकत्वेत्यादि व्यावर्त्यत इत्यन्तम्** । 'एकाच उपदेशेऽनुदात्ता'दित्यत्र हि एकग्रहणमपनीयाच इत्युक्तेऽपि एकाच्कादिति लभ्यते । एकवचनोपात्तस्यैकत्वस्य त्यागे प्रमाणाभावात् । न चैवं सति एकत्वविशिष्टादचः परस्येत्येव लभ्येत । नत्वेकाच्कादिति बहुव्रीह्यर्थ इति वाच्यम् । अनुदात्तोपदेशपरिगणने शक्लृपचिमुच्यादीनां परिगणनसामर्थ्येन अच इत्यस्य मत्वर्थलक्षणामाश्रित्य एकाज्वतो ग्रहणसंभवात् । तदेवमच इत्यनेनैव एकाच्कादिति सिद्धे यदेकग्रहणं करोति तत्सामर्थ्यादुपदेशे सर्वत्र एकाजेव, न तु कस्मिंश्चिदप्युप-

साश्चानुपदमेव संग्रहीष्यन्ते । एधांचकृषे एधांचक्राथे । (२२४७) इणः षीध्वं-लुङ्लिटां धोऽङ्गात् । ८ । ३ । ७८ ॥ इण्णन्तादङ्गात्परेषां षीध्वंलुङ्लिटां धस्य मूर्धन्यः स्यात् । एधांचकृढ्वे । एधांचक्रे एधांचकृवहे एधांचकृमहे । एधांबभूव । अनुप्रयोगसामर्थ्यादस्तेर्भूभावो न । अन्यथा हि 'कस्चानुप्रयुज्यते' इति 'कृभु'-इति वा ब्रूयात् । **(२२४८) अत आदेः । ७ । ४ । ७० ॥**

देशे अनेकाजित्यर्थकल्पनया कदाचिदनेकाच्कोपदेशधातुर्व्यावर्त्यत इत्यर्थः । **तेनेति** । उपदेशे सर्वत्र एकाजेवेत्यर्थलाभेन, हन्त्युपदेशे (हनिति स्थान्युपदेशे) एकाचोऽपि सतो हनिति धातोरादेशस्य वधेः परस्य इण्निषेधो नेत्यर्थः । कुत इत्यत आह—**आदेशोपदेश इति** । अवधीदित्यत्रातो हलादेर्लघोरिति वृद्धिनिवृत्तये हनो वधादेशस्य अदन्तताया भाष्ये उक्तत्वादिति भावः । ननु के ते अनुदात्ता धातव इत्यत आह—**अनुदात्तास्त्वनुपदमेवेति** । पदस्य पश्चादनुपदम्, पदमात्रे अतीते सतीत्यर्थः । अनन्तरमेवेति यावत् । **एधांचकृषे इति** । इडभावे प्रत्ययावयवत्वात् षत्वम् । **एधांचक्राथे इति** । लिटः आथामादेशः । टेरेत्वम् । द्वित्वादि पूर्ववत् ।

लिटो ध्वमष्टेरेत्वे द्वित्वादौ एधांचकृध्वे इति स्थिते—**इणः षीध्वंलुङ्लिटाम्** । षीध्वं लुङ् लिट् एषां द्वन्द्वः । धः इति षष्ठ्येकवचनम् । इण इत्यङ्गविशेषणम् । तदन्तविधिः । अपदान्तस्य मूर्धन्य इत्यधिकृतम् । तदाह—**इण्णन्तादित्यादिना** । धकारस्य ढकारो मूर्धन्यः । घोषसंवारनादमहाप्राणप्रयत्नसाम्यात् । तदाह—**एधांचकृढ्व इति** । उत्तमपुरुषैकवचने इटि एत्वे पूर्ववत् द्वित्वादौ कृते रूपमाह—**एधांचक्र इति । एधांचकृवह इति** । लिटो वहिभावे एत्वे द्वित्वादि पूर्ववत् । एवं लिटो महिभावे द्वित्वादि पूर्ववत् । सर्वत्रासंयोगाल्लिट्किदिति कित्त्वाद्गुणाभावः । अथ भूधातोः लिडन्तस्यानुप्रयोगे उदाहरति—**एधांबभूवेति** । एधांचक्र इत्यनेन समानार्थकम् । अनुप्रयुज्यमानस्य भूधातोः क्रियासामान्यार्थकत्वात् । नन्वस्तेरनुप्रयोगे लिडादेशस्यार्धधातुकत्वात् अस्तेर्भूरित्यार्धधातुके विहितो भूभावः कुतो न स्यादित्यत आह—**अनुप्रयोगेति** । कृञ्चानुप्रयुज्यत इत्यत्र प्रत्याहारमाश्रित्य कृभ्वस्तीनामनुप्रयोगविधिसामर्थ्यादस्धातोर्भूभावो नेत्यर्थः । तदेवोपपादयति—**अन्यथेति** । अनुप्रयुज्यमानस्यास्तेर्भूभावाभ्युपगमे कृञ्चानुप्रयुज्यत इत्यनुप्रयोगविधौ कस्चानुप्रयुज्यत इति वा कृभुचानुप्रयुज्यत इति वा ब्रूयात् । तावता एधांबभूवेति सिद्धेरित्यर्थः । यद्यपि कृभ्वित्युक्तौ लाघवमस्ति । तथापि एकस्यैव भवतेरधिकस्य लाभाय कृञिति प्रत्याहारक्लेशो न कर्तव्य इति भावः । अत एवात उत्सार्वधातुक इति सूत्रभाष्येऽनुप्रयोगे भूभावेन अस्तेरबाधनमिति भाष्यं सङ्गच्छते । ततश्च अनुप्रयुज्यमानादस्धातोर्लिटि भूभावनिवृत्तौ णलि एधां अस् अ इति स्थिते द्वित्वे हलादिशेषे अ अस् इति स्थिते सवर्णदीर्घं बाधित्वा अतो गुणे इति पररूपे प्राप्ते—**अत आदेः** । 'अत्र लोप' इत्यस्मादभ्यासस्येत्यनुवर्तते । 'दीर्घ इणः' इत्यतो दीर्घ इति

अभ्यासस्यादेरतो दीर्घः स्यात्। पररूपापवादः। एधामास एधामासतुरित्यादि। एधिता एधितारौ एधितारः। एधितासे एधितासाथे। (२२४६) धि च। ८।२।२५॥ धादौ प्रत्यये परे सलोपः स्यात्। एधिताध्वे। (२२५०) ह एति। ७।४।५२॥ तासस्त्योः सस्य हः स्यादेति परे। एधिताहे एधितास्वहे एधितास्महे। एधिष्यते एधिष्येते एधिष्यन्ते। एधिष्यसे एधिष्येथे एधिष्यध्वे।

इति च। तदाह—**अभ्यासस्येति**। अत्र यद्वक्तव्यं तन्नामधातुप्रक्रियायां अ इवाचरति अतीत्यादिग्रन्थस्य व्याख्यानावसरे वक्ष्यते। **एधामासेति**। नचात्रानुप्रयुज्यमानाभ्यामस्तिभूभ्यामाम्प्रत्ययवदित्यात्मनेपदं शङ्क्यम्। तत्र कृञ्ग्रहणेन प्रत्याहारग्रहणाभावस्य भाष्ये उक्तत्वात्। **एधामासतुरित्यादीति**। एधामासुः। एधामासिथ एधामासथुः एधामास। एधामास एधामासिव एधामासिम। इति लिट्प्रक्रिया।

एधितेति। लुटः तादेशे एध् त इति स्थिते शबपवादस्तास् इट्। लुटः प्रथमस्येति डा टिलोपः एधितेति रूपम्। दीधीवेवीटामिति लघूपधगुणो न। **एधिताराविति**। लुट आताम् तास् इट् आतामित्यस्य रौभावः। रि चेति सलोपः। **एधितार इति**। झस्य रस् तास् इट् रि चेति सलोपः रुत्वविसर्गौ। **एधितास इति**। थासः से तास् इट् तासस्त्योरिति सलोपः। **एधितासाथे इति**। आथाम् टेरेत्वं तास् इट्। अथ ध्वमि टेरेत्वे तासि इटि एधितास् ध्वे इति स्थिते—**धि च**। 'सस्स्यार्धधातुक' इत्यतः स इत्यनुवर्तते। तासस्त्योरित्यतो लोप इति। अत्राच्चिप्रत्ययो धीत्यनेन विशेष्यते। तदादिविधिः। तदाह—**धातावीति**। तासः सलोपे एधिताध्वे इति रूपम्। अथ लुटः इडादेशे एत्वे तासि इटि एधितास् ए इति स्थिते—**ह एति**। ह इति प्रथमान्तम्। अकार उच्चारणार्थः। सस्यार्धधातुक इत्यतः स इति तासस्त्योर्लोप इत्यतः तासस्त्योरिति चानुवर्तते। तदाह—**तासस्त्योरिति**। तासः सस्य हकारे एधिताहे इति रूपम्। **एधितास्वहे इति**। लुटो वहिभावः टेरेत्वम् तास् इट्। एवं एधितास्महे इति। तत्र महिभावो विशेषः। इति लुट्प्रक्रिया।

एधिष्यत इति। लृटः तादेशे टेरेत्वम्। स्यतासी इति शबपवादः स्यः इट् प्रत्ययावयवत्वात् षत्वम्। **एधिष्येते इति**। आताम् टेरेत्वम् स्यः इट् 'आतो ङित' इत्याकारस्य इय् लोपो व्योरिति यलोपः आद्गुणः षत्वम्। **एधिष्यन्त इति**। झस्य टेरेत्वम् झकारस्य अन्तादेशः स्यः इट् पररूपं षत्वम्। थासादावपि लटीव प्रयोजनमिति मत्वा रूपाणि न प्रदर्शितानि। तत्र थासः से स्यः इट् षत्वम् एधिष्यसे इति रूपम्। एधिष्येते इतिवदाथामि एधिष्येथे इति रूपम्। ध्वम एत्वे स्यः इट् षत्वम् एधिष्यध्वे इति रूपम्। इट एत्वे स्यः इडागमः षत्वम् अतो गुण इति पर-

एधिष्ये एधिष्यावहे एधिष्यामहे। (२२५१) **आमेतः। ३। ४। ९०॥ लोट एकारस्यामस्यात्। एधताम् एधेताम् एधन्ताम्।** (२२५२) **सवाभ्यां वामौ। ३। ४। ९१॥ सकारवकाराभ्यां परस्य लोडेतः क्रमात् व अम् एतौ स्तः। एधस्व एधेथाम् एधध्वम्।** (२२५३) **एत ऐ। ३। ४। ९३॥ लोडुत्तमस्य एत ऐ स्यात्। आमोऽपवादः। एधै एधावहै एधामहै।** (२२५४) **आडजादीनाम्। ६। ४। ७२॥ अजादीनामाट् स्याल्लुङादिषु। अटोऽपवादः। 'आटश्च' (सू २६९)। ऐधत ऐधेताम्**

रूपम्। एधिष्ये इति रूपम्। वहिमह्योष्टेरेत्वम्, स्यः, इट्, अतो दीर्घः, एधिष्यावहे एधिष्यामहे इति रूपे। इति लृट्प्रक्रिया।

आमेतः। आम् एतः इति च्छेदः। 'लोटो लङ्वत्' दित्यतो लोट इत्यनुवर्तते। तदाह—**लोट एकारस्येति**। लोडादेशावयवस्य एकारस्येत्यर्थः। **एधतामिति**। लोटः तादेशे टेः एत्वे आमादेशे शपि रूपम्। **एधेतामिति**। आताम्। टेरेत्वं शप् सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वादातो ङित इत्याकारस्य इय्, गुणः यकारलोपः आमेत इत्येकारस्य आम्। **एधन्तामिति**। झस्य टेरेत्वे शपि झकारस्य अन्तादेशे एकारस्य आम्। अथ लोटः थासः सेभावे शपि एधसे इति स्थिते। **सवाभ्याम्**। सश्च वश्च सवौ। ताभ्यामिति विग्रहः। अकारावुच्चारणार्थौं। वश्च अम्च वामौ। 'लोटो लङ्वत्' दित्यस्मात् लोट इति 'आमेत' इत्यस्मादेत इति चानुवर्तते। तदाह—**सकारेति**। आमेत इत्यस्यापवादः। **एधस्वेति**। एधसे इत्यत्र एकारस्य व इति वकाराकारसंघात आदेशः। **एधेथामिति**। आथाम् टेरत्वं शप् 'आतो ङित' इत्याकारस्य इय् गुणः यलोपः आमेत इत्याम्। **एधध्वमिति**। ध्वमि शप् टेरेत्वे कृते सवाभ्यामिति वकारात् परत्वादेकारस्य अम्। उत्तमपुरुषैकवचने इटि टेरेत्वे शपि 'आमेत' इत्येकारस्य आमि प्राप्ते। **एत ऐ**। ए इति लुप्तप्रथमाकम्। लोटो लङ्वदित्यस्माल्लोट इति आडुत्तमस्य पिच्चेत्यस्मादुत्तमस्येति चानुवर्तते। तदाह—**लोडुत्तमस्येति। एधै इति**। एध ए इति स्थिते एकारस्य ऐत्वे आडुत्तमस्येत्याडागमे **आटश्चेति** वृद्धौ वृद्धिरेचीति वृद्धिः। **एधावहै एधामहै इति**। वहिमह्योष्टेरेत्वे शपि एकारस्य ऐत्वे आटि सवर्णदीर्घः। इति लोट्प्रक्रिया।

अथ एधधातोर्लङि लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त इत्यडागमे वृद्धिं बाधित्वा परत्वादतो गुण इति पररूपे प्राप्ते। **आडजादीनाम्। लुङादिष्विति**। लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वित्यनुवृत्तेरिति भावः। **अटोऽपवाद इति**। अटि सति पररूपं स्यादिति भावः। आटश्चेत्यनन्तरं वृद्धिरिति शेषः। यद्यपि वृद्धिरेचीति एत्येधतीति वा वृद्धौ इदं सिध्यति। तथापि ऐक्षतेत्याद्यर्थम् सूत्रमिहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तम्। **ऐधतेति**। लङ्स्तादेशे शपि आडागमे आटश्चेति वृद्धिः। लङादेशानां टिदादेशत्वाभावात् एत्वम् न भवति। आडजादीनामिति सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम्। **ऐधेता-**

ऐधन्त । ऐधथाः ऐधेथाम् ऐधध्वम् । ऐधे ऐधावहि ऐधामहि । (२२५५) **लिङः सीयुट् । ३ । ४ । १०२ ॥** (लिङात्मनेपदस्य सीयुडागमः स्यात्) सलोपः । एधेत एधेयाताम् । (२२५६) **झस्य रन् । ३ । ४ । १०५ ॥** लिङो झस्य रन्स्यात् । एधेरन् । एधेथाः एधेयाथाम् एधेध्वम् । (२२५७) **इटोऽत् । ३ । ४ । १०६ ॥** लिङादेशस्येटोऽत्स्यात् । एधेय एधेवहि एधेमहि। आशीर्लिङि आर्धधातुकत्वाल्लिङः सलोपो न । सीयुट्सुटोः प्रत्ययावयवत्वात्ष-त्वम् । एधिषीष्ट एधिषीयास्ताम् एधिषीरन् । एधिषीष्ठाः एधिषीयास्थाम् एधि-

---

मिति। आताम् शपि आटि वृद्धिः । आतो ङित इत्याकारस्य इय् आद्गुणः यलोपः। **एधन्तेति।** झेरन्तादेशः शप् आट् वृद्धिः । **ऐधथा इति।** थास् शप् आट् वृद्धिः। **ऐधेथामिति।** आथाम् शप् आट् वृद्धिः इय् आद्गुणः यलोपः। **ऐधध्वमिति।** ध्वम् शप् आट् वृद्धिः । **ऐधे इति** । इट् शप् आद्गुणः आटो वृद्धिः । **ऐधावहि ऐधामहि इति** । वहिमह्योः शप्, आट्, वृद्धिः, अतो दीर्घः। इति लङ्प्रक्रिया ।

लिङः सीयुट् । स्पष्टम् । परस्मैपदानां लिङादेशानां यामुडागमविधानादात्मनेपदविषयमिदम् । सीयुटि टकार इत् । उकार उच्चारणार्थः । **सलोप इति** । लिङः सलोप इत्यनेनेति शेषः । **एधेतेति** । लिङस्तादेशः सीयुट् शप् सलोपः आद्गुणः यलोपः । **एधेयातामिति** । आता-मि सीयुट् शप् सलोपः आद्गुणः । **झस्य रन्** । लिङः सीयुडित्यतो लिङ इत्य-नुवर्तते । तदाह—**लिङो झस्येति** । लिङादेशस्य झस्येत्यर्थः । अनेकाल्त्वात्स-र्वादेशः । **एधेरन्निति** । झस्य रन् शप् सीयुट् सलोपः आद्गुणः यलोपः । **एधेथा इति** । थास् सीयुट् शप् सीयुटस्सस्य लोपः आद्गुणः यलोपः थासस्स-स्य रुत्वविसर्गौ । **एधेयाथामिति** । आथाम् सीयुट् सलोपः शप् आद्गुणः । **एधेध्वमिति** । ध्वं सीयुट् शप् सलोपः आद्गुणः यलोपः । **इटोऽत्** । इटः अत् इति च्छेदः । 'लिङस्सीयुडि'त्यतो लिङ इत्यनुवर्तते । तदाह—**लिङादेश-स्येति** । 'अत्र घे'रित्यत्रैव आदेशे तकार उच्चारणार्थ एव, नत्वित्संज्ञक इति श-ब्देन्दुशेखरे दिव औदित्यत्र प्रपञ्चितम् । इत्संज्ञक एवेत्यन्ये । न विभक्ताविति निषेधस्तु न । आदेशत्वात् प्राक् विभक्तित्वाभावात् । 'झस्य र'न्नित्यत्र तु लक्ष्यानु-रोधेन संयोगान्तलोपमाश्रित्य नकारान्तरप्रश्लेषादुपदेशे अन्त्यत्वाभावान्नकारस्य नेत्संज्ञेत्यलम् । **एधेयेति** । इट् तस्य अकारादेशः । सीयुट् शप् सलोपः आद्-गुणः । **एधेवहि एधेमहीति** । वहिमह्योः सीयुट् सलोपः शप् आद्गुणः य-लोपः । इति विधिलिङ्प्रक्रिया ।

आर्धधातुकत्वादिति । लिङाशिषीत्यनेनेति भावः **सलोपो नेति** । सार्व-धातुकग्रहणस्य लिङः सलोपः इत्यत्रानुवृत्तेरिति भावः । **सीयुट्सुटोरिति** । लक्ष्यभेदात्पुनः प्रवृत्तिरिति भावः । युगपदेवोभयोः षत्वमित्यन्ये । **एधिषीष्टेति** ।

षीध्वम्। एधिषीय एधिषीवहि एधिषीमहि। ऐधिष्ट ऐधिषाताम्। (२२५८) **आत्मनेपदेष्वनतः। ७। १। ५॥** अनकारात्परस्यात्मनेपदेषु झस्य 'अत्' इत्यादेशः स्यात्। ऐधिषत। ऐधिष्ठाः। ऐधिषाथाम्। 'इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात्' (सू २२४७)। ऐधिढ्वम्। इड्भिन्न एव इणिह गृह्यत इति मते तु ऐधिध्वम्। ढधयोर्वस्य मस्य च द्वित्वविकल्पात्षोडश रूपाणि। ऐधिषि

आशिषि लिङः तादेशः। आर्धधातुकत्वात् न शप् सीयुट् तकारस्य सुट् सीयुटस्सकारात् प्रागिडागमः यलोपः, सीयुटः सुटश्च सकारस्य षत्वं, तकारस्य ष्टुत्वेन टकारः। **एधिषीयास्तामिति**। आताम् सीयुट्। आकारादुपरि तकारात्प्राक् सुट्। सीयुटः प्रागिट्। तत उत्तरस्य सकारस्य षत्वम्। **एधिषीरन्निति**। झस्य रन्। सीयुट् इडागमः यकारलोपः षत्वम्। **एधिषीष्ठा इति**। थास् सीयुट्, थकारस्य सुट्, सीयुटः प्रागिट्, सकारद्वयस्य षत्वम्। थकारस्य ष्टुत्वेन ठकारः। रुत्वविसर्गौ। **एधिषीयास्थामिति**। आथाम् सीयुट्। आकारादुपरि थकारात् प्राक् सुट् सीयुटः प्रागिट्। तत उत्तरस्य सकारस्य षत्वम्। **एधिषीध्वमिति**। ध्वम् सीयुट् यलोपः सीयुटः प्रागिट् षत्वम्। इणः परत्वेऽपि इणन्तादङ्गात्परत्वं नास्ति। इटः प्रत्ययभक्तत्वात्। ततश्च इणः षीध्वमिति ढत्वं न भवति। **एधिषीयेति**। इटः अत् सीयुट् इट् षत्वम्। **एधिषीवहि एधिषीमहीति**। वहिमह्योस्सीयुट् इट् षत्वम्। इत्याशीर्लिङ्प्रक्रिया।

ऐधिष्टेति। लुङः तादेशः च्लिः सिच् इट् धातोराट् वृद्धिः षत्वम् ष्टुत्वम्। **ऐधिषातामिति**। आताम् च्लिः सिच् इट् आट् वृद्धिः षत्वम्। अथ झस्य आदेर्झकारस्य झोऽन्त इत्यन्तादेशे प्राप्ते—**आत्मनेपदेषु**। 'झोऽन्त' इत्यतः झ इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते। आत्मनेपदेष्विति षष्ठ्यर्थे सप्तमी। आत्मनेपदावयवस्य झकारस्येति लभ्यते। अदभ्यस्तादित्यतः अदित्यनुवर्तते। न अत् अनत्। तस्मादिति विग्रहः। तदाह—**अनकारादित्यादिना**। **ऐधिषतेति**। झावयवझकारस्य अत् इत्यादेशः च्लिः सिच् इट् आट् वृद्धिः षत्वम्। **ऐधिष्ठा इति**। थास् च्लिः सिच् इट् आट् वृद्धिः षत्वं थकारस्य ष्टुत्वेन ठकारः रुत्वविसर्गौ। **ऐधिषाथामिति**। आथाम् च्लिः सिच् इट् आट् वृद्धिः षत्वम्। अथ ध्वमो धस्य ढत्वम् स्मारयति—**इणः षीध्वमिति**। **ऐधिढ्वमिति**। ध्वम् च्लिः सिच् इट् आट् वृद्धिः धि चेति सस्य लोपः। इणः षीध्वमिति धकारस्य ढत्वम्। इटः लुप्तसिज्भक्ततया सिजन्ताङ्गान्तर्भूतत्वेन इडन्तस्य इणन्ताङ्गत्वादिति भावः। **इड्भिन्न एवेति**। उत्तरसूत्रे विभाषेट इत्यत्र इड्ग्रहणात् पूर्वसूत्रे इणः षीध्वमित्यत्र इड्भिन्न एव इण् गृह्यत इति केचिदाहुः। तन्मते तु प्रकृते इटः परत्वात् धकारस्य ढत्वाभावे ऐधिध्वमित्येव रूपमित्यर्थः। इदं तु मतान्तरं भाष्यानारूढमिति सूचयितुं तुशब्दः। **ढधयोरिति**। मतभेदमाश्रित्येदम्। तत्र ढत्वाभावपक्षे धकारस्य अनचि चेति द्वि-

ऐधिष्वहि ऐधिष्महि । ऐधिष्यत ऐधिष्येताम् ऐधिष्यन्त । ऐधिष्यथाः ऐधिष्येथाम् ऐधिष्यध्वम् । ऐधिष्ये ऐधिष्यावहि ऐधिष्यामहि । उदात्तत्वाद्धलादेरिट् । प्रसङ्गादनुदात्ताः संगृह्यन्ते ।

ऊदृदन्तैर्यौतिरुक्ष्णुशीङ्स्नुनुक्षुश्विडीङ्श्रिभिः ।
वृङ्वृञ्भ्यां च विनैकाचोऽजन्तेषु निहताः स्मृताः ॥

त्वविकल्पात् द्विधमेकधमिति रूपद्वयम् । एवं ढत्वे ड्ढिढं एकढं इति रूपद्वयम् । रूपचतुष्टयेऽपि 'यणो मयो द्वे वाच्ये' इत्यत्र मय इति पञ्चमीमाश्रित्य वकारस्य द्वित्वविकल्पादेकवकाराणि द्विवकाराणि च प्रागुक्तानि चत्वारि रूपाणि भवन्ति । तथाच अष्टौ रूपाणि संपन्नानि । मकारस्य द्वित्वविकल्पादेतान्यष्टौ रूपाणि एकमकाराणि द्विमकाराणि चेति षोडश रूपाणि संपन्नानीत्यर्थः । **ऐधिषीति** । लुङः इडादेशः च्लिः सिच् इडागमः आट् वृद्धिः । वहिमह्योस्तु च्लेः सिचि इडागमे आटि वृद्धौ ऐधिष्वहि ऐधिष्महीति रूपे । इति लुङ्प्रक्रिया ।

ऐधिष्यतेति । लृङः तादेशः स्यः इट् आट् वृद्धिः षत्वम् । **ऐधिष्येतामिति** । आतां स्यः इट् आकारस्य इय् आद्गुणः यलोपः आट् वृद्धिः षत्वम् । **ऐधिष्यन्तेति** । झावयवझकारस्यान्तादेशः स्यः इट् आट् वृद्धिः षत्वम् । **ऐधिष्यथा इति** । थास् स्यः इट् आट् वृद्धिः रुत्वविसर्गौ । **ऐधिष्येथामिति** । आथाम् स्यः इट् आकारस्य इय् आद्गुणः यलोपः आट् वृद्धिः षत्वम् । **ऐधिष्यध्वमिति** । ध्वम् स्यः इट् आट् वृद्धिः षत्वम् । **ऐधिष्य इति** । इडादेशः स्यः इडागमः षत्वम् आद्गुणः । वहिमह्योस्तु स्यः इट् अतो दीर्घः आट् वृद्धिः षत्वम् । ऐधिष्यावहि ऐधिष्यामहि इति रूपे । नन्वेधधातोरनुदात्तेत्त्वात् एकाच उपदेशेऽनुदात्तादितीण्निषेधः कुतो न स्यादित्यत आह--**उदात्तत्वादिति** । एधधातुर्यद्यपि अनुदात्तेत् । तथापि अनुदात्तस्येतः लोपे सति परिशिष्टो धातुर्नानुदात्त इति भावः ।

ननु कतिपये धातवः पाणिनिना अनुदात्ता उच्चरिता इति कथमिदानीन्तनैरवगन्तव्यमित्यत आह--**प्रसङ्गादिति** । स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्गः । पाणिनिपठितानामनुदात्तधातूनां तदानींतनशिष्यपरम्परया आनुनासिक्यवदिदानीं ज्ञानं संभवतीति भावः । **ऊदृदन्तैरिति** । अजन्तेषु धातुषु ऊदन्तैः ॠदन्तैश्च धातुभिः विना यु रु क्ष्णु शीङ् स्नु नु क्षु श्वि डीङ् श्रि एतैश्च धातुभिर्विना वृङ् वृञ् आभ्यां च विना अन्ये एकाचः अजन्तधातवः निहताः अनुदात्ताः स्मृताः । पाणिनिशिष्यपरम्परया ज्ञाता इत्यर्थः । अथ हलन्तेषु अनुदात्तान् धातून् परिगणयति--**शक्ऌ पच् मुचिति** शक्ऌ पच् मुच् रिच् वच् विच् सिच् प्रच्छि त्यज् निजिर् भज् एषां द्वन्द्वः । तत्र कान्तेषु शक्ऌ इत्येकः । ऌकार इत् । भाष्ये तु अनुबन्धरहितः पाठो दृश्यते । चान्तेषु पच् मुच् रिच् वच् विच् सिच् इति षट् ।

शक्लृपच्मुच्रिच्वच्विच्सिच् प्रच्छित्यजनिजिर्भजः ।
भञ्ज्भुज्भ्रस्ज्मस्जियज्युज्रुज्रञ्ज्विजिर्स्वञ्जिसञ्ज्सृजः ॥
अद्क्षुद्खिद्छिद्तुदिनुदः पद्यभिद्विद्यतिर्विनद् ।
शद्सदी स्विद्यति स्कन्दिहदी क्रुध् क्षुधिबुध्यती ॥
बन्धिर्युधिरुधी राधिव्यधशुधः साधिसिध्यती ।
मन्यहन्नाप्क्षिप्छुपितप्तिपस्तृप्यतिदृप्यती ॥
लिप्लुप्वप्शप्स्वप्सृपियभ्रभ्लभ्गम्नम्यमो रमिः ।
क्रुशिर्दंशिदिशि दृश्मृश्रिश्रुश्लिश्विश्स्पृशः कृषिः ॥
त्विष्तुष्द्विष्दुष्पुष्यपिष्विष्शिष्शुष्श्लिष्यतयो घसिः ।

अत्र डुपचष् इत्यस्यैव ग्रहणं प्रसिद्धत्वात् । न तु पचि व्यक्तीकरणे इत्यस्येत्याहुः । मुच्लृ मोक्षणे इत्यस्यैव ग्रहणं, न तु मुचि कल्कन इति भौवादिकस्य । अविशेषात्सर्वस्येत्यन्ये । छान्तेषु प्रच्छ् एकः । प्रच्छीतीकार उच्चारणार्थः । णिजिरित्यत्र इर इत्संज्ञा वक्ष्यते । भञ्ज् भुजित्यादि सृज इत्यन्तमेकं पदम् । जान्तेषु त्यज् निज् भज् भञ्ज् भुज् भ्रस्ज् मस्ज् यज् युज् रुज् रञ्ज् विज् स्वञ्ज् सञ्ज् सृज् इति पञ्चदश । अद् क्षुदित्यादि नुद इत्यन्तमेकं पदम् । तत्र तुदेरिकार उच्चारणार्थः । पद्यभिदित्येकं पदम् । समाहारद्वन्द्वः । पद्येति श्यना निर्देशः । विद्यतिरिति श्यना निर्देशः । विनदिति श्नमा निर्देशः । शद्सदी स्कन्दिहदी क्षुधि बुध्यती इति द्विवचनान्तानि । सदि स्कन्दि हदि क्षुधि इति इका निर्देशः । स्विद्यति बुध्यतीति श्तिपा श्यन्विकरणयोर्निर्देशः । ततश्च दान्तेषु अद् क्षुद् खिद् छिद् तुद् नुद् पद् (श्यन्विकरणः) भिद् विद् (श्यन्विकरणः) विद् (श्नम्विकरणः) शद् सद् स्विद् (श्यन्विकरणः) स्कन्द् हद् इति पञ्चदश । बन्धिरिति इका निर्देशः । युधिरुधी इत्येकं पदम् इका निर्देशः । राधिव्यधशुधः इत्येकं पदम् । राधीति इका निर्देशः । साधिसिध्यती इति द्वन्द्वः । साधीति इका निर्देशः । ततश्च धान्तेषु क्रुध् क्षुध् बुध् (श्यन्विकरणः) बन्ध् युध् रुध् राध् व्यध् शुध् साध् सिध् (श्यन्विकरणः) इत्येकादश । मन्येत्यादि तिप इत्यन्तमेकं पदम् । मन्येति श्यना निर्देशः । छुपीति इका निर्देशः । तृप्यतिदृप्यती इति द्वन्द्वः श्यना निर्देशः । लिबित्यादि यम इत्यन्तमेकं पदम् । सृपीति इका निर्देशः । रमिरिति भिन्नं पदम् इका निर्देशः । तथाच नान्तेषु मन् हन्निति द्वौ । मनिः श्यन्विकरणः । पान्तेषु आप् क्षिप् छुप् तप् तिप् तृप् दृप् लिप् लुप् वप् शप् स्वप् सृप् इति त्रयोदश । भान्तेषु यभ् रभ् लभ् इति त्रयः । मान्तेषु गम् नम् यम् रम् इति चत्वारः । क्रुशिरित्यादि स्पृश इत्यन्तमेकं पदम् । दंशिरिति च इरित् । क्रुशि दिशि दंशीति इका निर्देशः । तथा च शान्तेषु क्रुश् दंश् दृश् दिश् मृश् रिश् रुश् लिश् विश

वसतिर्दहदिहिदुहो नहमिहरुहलिहवहिस्तथा ॥
अनुदात्ता हलन्तेषु धातवो द्व्यधिकं शतम् ।
तुदादौ मतभेदेन स्थितौ यौ च चुरादिषु ॥
तृपदृपी तौ वारयितुं श्यना निर्देश आदृतः ।
किं च । स्विद्यपच्यौ सिध्यबुध्यौ मन्यपुष्यश्लिषः श्यना ॥
वसिः शपा लुका यौतिर्निर्दिष्टोऽन्यनिवृत्तये ।
निजिर्विजिर्शक्लृ इति सानुबन्धा अमी तथा ॥
विन्दतिश्चान्द्रदौर्गादेरिष्टो भाष्येऽपि दृश्यते ।
व्याघ्रभूत्यादयस्त्वेनं नेह पेठुरिति स्थितम् ॥
रञ्जिमस्जी अदिपदी तुद् क्षुध् शुषिपुषी शिषिः ।

स्पृश् इत्येते दश । कृषिरिति पृथक्पदम् । इका निर्देशः । त्विषित्यादि श्लिष्यत्यन्तमेकं पदम् । पुष्येति श्यना निर्देशः । श्लिष्यतीति श्यन्विकरणस्य श्तिपा निर्देशः । तथाच षान्तेषु कृष् त्विष् तुष् द्विष् दुष् पुष् (श्यन्विकरणः) पिष् विष् शिष् शुष् श्लिष् (श्यन्विकरणः) इत्येकादश । घसिरिति पृथक्पदम् । इका निर्देशः । वसतिरिति पृथक्पदं श्तिपा निर्देशः । सान्तेषु घस् वस् इति द्वौ । दहदिहिदुह इति द्वन्द्वः । दिहीति इका निर्देशः । नह् मिह् रुह् लिह् इति समाहारद्वन्द्वः । वहिः इति पृथक्पदं इका निर्देशः । तथेति चकारपर्यायः । हान्तेषु दह् दिह् दुह् नह् मिह् रुह् लिह् वह् इत्यष्टौ । **द्व्यधिकं शतमिति ।** भाष्ये मृषेः षान्तेषु पाठस्तु लेखकप्रमादकृत इति भावः । अथ पान्तेषु द्वयोः श्यना निर्देशस्य फलमाह—**तुदादाविति ।** यौ तृपदृपी तुदादौ चुरादौ च मतान्तरीयत्वेन धातुपाठे स्थितौ तौ अनुदात्तेभ्यो वारयितुं श्यना निर्देशः अभ्युपगत इत्यर्थः । अत एव 'शे मुचादीना'मिति सूत्रभाष्ये तृपितो दृपित इत्युदाहृते सङ्गच्छत इति भावः ।

किं चेति । अन्यदपि वक्ष्यत इत्यर्थः । **अन्यनिवृत्तय इति ।** विकरणान्तरनिवृत्तय इत्यर्थः । तच्चाग्रे तदार्धधातुकनिरूपणे स्पष्टीभविष्यति । **अमी तथेति ।** उक्तानुबन्धरहितानां व्यावृत्तय इत्यर्थः । एतदपि तत्तदार्धधातुकनिरूपणे स्पष्टीभविष्यति । **विन्दतिरिति ।** विदॢ लाभे इति तौदादिकः । चान्द्रदौर्गादिव्याकरणसम्मतः । **भाष्येऽपि दृश्यत इति ।** विन्दतिविनत्तिविद्यतीति तत्र पाठादिति भावः । **एनमिति ।** विन्दतिमित्यर्थः । **नेह पेठुरिति ।** तथापि भाष्यप्रामाण्यादस्यानिट्कत्वमिति भावः । रञ्जिमस्जी इत्येकं पदम् । नुद् क्षुध् इति पृथक्कृते पदे । शुषिपुषी इत्येकं पदम् । शिषिरित्यनन्तरम् इत्येते इति शेषः । **नवेहेति ।** नव धातवः भाष्यानुक्ता अपि इहानुदात्तेषु परिगणिता इत्यर्थः । कुत

१ अत्र 'नुद्' इति पाठं मन्यते टीकाकृत् । परन्तु तदन्यासं मतम् ।

भाष्यानुक्ता नवेहोक्ता व्याघ्रभूत्यादिसंमतेः ॥
स्पर्ध ३ संघर्षे । संघर्षः पराभिभवेच्छा । धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मकः । स्पर्धते ॥
(२२५६) शर्पूर्वाः खयः ।७ । ४ । ६१॥ अभ्यासस्य शर्पूर्वाः खयः शिष्यन्ते ।
'हलादिः शेषः' (सू२१७६) इत्यस्यापवादः । पस्पर्धे । स्पर्धिता । स्पर्धिष्यते ।

इत्यत आह—**व्याघ्रभूत्यादिसम्मतेरिति** । भाष्ये त्वेभ्यो नवभ्योऽन्येषां परिगणनं नवानामप्येषामुपलक्षणमिति भावः । तेन रक्तं रागात्, तदस्मिन्नन्नं प्रायेण, क्रोऽकृतमितप्रतिपन्नाः, शुष्कधृष्टौ, क्लेन नञ्विशिष्टेनेत्यादिसौत्रप्रयोगाः नुन्नः मग्नः पुष्टः मङ्क्त्वा मङ्क्ष्यामीत्यादिभाष्यप्रयोगाश्चात्र लिङ्गम् । इत्यनिट्कारिकाः ।

स्पर्ध संघर्षे इति । वर्तते इति शेषः । **पराभिभवेति** । परस्याभिभवः पराजयः । तद्विषयकेच्छेत्यर्थः । नन्वत्रेच्छायां पराभिभवस्य कर्मतया स्पर्धधातोः सकर्मकत्वात् देवदत्तः यज्ञदत्तं स्पर्धयतीत्यादौ गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामित्यकर्मककार्यं कथमित्यत आह—**धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मक इति** । धात्वर्थबहिर्भूतकर्मकत्वमेव सकर्मकत्वमिति 'सुप आत्मनः क्यजि'ति सूत्रभाष्ये प्रपञ्चितत्वादिति भावः । नचैवं सति पदव्यवस्थायां 'स्पर्धायामाङ' इत्यत्र कृष्णश्चाणूरमाह्वयते स्पर्धत इत्यर्थ इति मूलग्रन्थविरोध इति वाच्यम् । तत्र स्पर्धेरभिभवपूर्वकाह्वाने वृत्तेरित्यलम् । **स्पर्धत इति** । कत्थन्ताः षट्त्रिंशदनुदात्तेत इत्युक्तेरात्मनेपदम् । एधधातुवत् लटि रूपाणीति भावः । धातोरिजादित्वाभावादिजादेश्चेति लिट्याम् न । अत एव नानुप्रयोगोऽपि । किन्तु लिटस्तादेशे 'लिटस्तझयो'रिति तस्यैशि 'लिटि धातो'रिति द्वित्वे 'हलादिः शेष' इत्यभ्यासे प्रथमहल्व्यतिरिक्तहलां निवृत्तौ सस्पर्धे इति प्राप्ते । **शर्पूर्वाः खयः । अभ्यासस्येति** । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्ये'त्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। शर्पूर्वाः इत्यत्र शर् पूर्वः येभ्य इत्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । तेन शर् न शिष्यते । **शिष्यन्त इति** । 'हलादिः शेष' इत्यतः शेषः इत्यनुवृत्तं कर्मणि घञन्तं बहुवचनान्ततया विपरिणम्यत इति भावः । तथाच प्रकृते अभ्यासे खय् पकारः शिष्यते । 'न न्द्राः संयोगादय' इति रेफस्य द्वित्वनिषेधो न शङ्क्यः । द्वितीयैकाजवयवस्यैव तन्निषेधात् । तदाह—**पस्पर्ध इति** । नच व्रश्चेत्यत्राभ्यासे चकार एव शिष्येतेति वाच्यम् । हलादिः शेष इत्यतो हि आदिरित्यप्यनुवर्तते । शर्व्यतिरिक्तवर्णापेक्षया धात्वादिभूता इत्यर्थः । पस्पर्धाते पस्पर्धिरे, पस्पर्धिषे पस्पर्धाथे पस्पर्धिध्वे, पस्पर्धे पस्पर्धिवहे पस्पर्धिमहे, इति लिटि रूपाणि सुगमानि । **स्पर्धितेति** । लुटि एधधातुवत् रूपाणि सुगमानीति भावः । **स्पर्धिष्यत इति** । लृटि एधधातुवद्रूपाणीति भावः । **स्पर्धतामिति** । लोटि एधिवद्रूपाणीति भावः । **अस्पर्धतेति** । लङि एधिवद्रूपाणीति भावः । हलादित्वादडेव न त्वाडिति विशेषः । **स्पर्धेतेति** । विधिलिङि एधिवद्रूपाणि । **स्पर्धिषीष्टेति** । आशिषि लिङि एधिवद्रूपाणि । **अस्पर्धिष्टेति** ।

स्पर्धेताम्। अस्पर्धेत। स्पर्धेत। स्पर्धिषीष्ट। अस्पर्धिष्ट। अस्पर्धिष्यत। गाधृ ४ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च। गाधते। जगाधे। बाधृ ५ लोडने। लोडनं प्रतिघातः। बाधते॥ नाथृ ६ नाधृ ७ याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु। 'आशिषि नाथ इति वाच्यम्'। अस्याशिष्येवात्मनेपदं स्यात्। नाथते। अन्यत्र नाथति। नाधते। दध ८ धारणे। दधते। (२२६०) **अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि। ६। ४। १२०॥** लिण्निमित्तादेशादिकं न भवति यदङ्गं तदवयवस्यासंयुक्तहल्मध्यस्थस्याकारस्यैकारः स्यादभ्यासलोपश्च किति लिटि। (२२६१) **थलि च सेटि। ६। ४। १२१॥** प्रागुक्तं स्यात्। आदेशश्चेह वैरूप्यसंपादक एवाश्रीयते। शसिदद्योः प्रतिषेधवचनाज्ज्ञापकात्। तेन प्रकृतिजश्चरां तेषु

लुङि एधिवद्रूपाणि। अडागमः, न त्वाट् इति विशेषः। **अस्पर्धिष्यतेति**। लृङि एधिवद्रूपाणि। अडागमो विशेषः। न त्वाट्।

गाधृ प्रतिष्ठेति। चतुर्थान्तो धातुः। ऋकारो 'नाग्लोपिशास्वृदिताम्' इति निषेधार्थः। अजगाधत्। प्रतिष्ठा आधारे स्थितिः। ग्रन्थः ग्रन्थनं रचनम्। **जगाधे इति**। लिटि द्वित्वादि। अभ्यासस्य ह्रस्वः चुत्वम्। **बाधृ इति**। प्रतिघातः पीडनम्। **नाथृ नाधृ इति**। द्वितीयचतुर्थान्तौ धातू। उपतापः ज्वरप्रयुक्ता पीडा। आशीः आशासनम्। द्वितीयान्तस्य नाथृधातोर्विशेषमाह—**आशिषि नाथ इति**। अत्र नाथ इति षष्ठी। 'अनुदात्तङित' इत्यतः आत्मनेपदमित्यनुवर्तते। अनुदात्तेत्वादेव सिद्धे नियमार्थमिदं वार्तिकम्। तदाह—**अस्याशिष्येवेति**। आशासनार्थवृत्तेरेव नाथधातोरात्मनेपदम्। याच्ञाद्यर्थवृत्तेस्तु 'शेषात् कर्तरी'ति परस्मैपदमेवेत्यर्थः। **नाथत इति**। आशास्ते इत्यर्थः। **अन्यत्रेति**। याच्ञाद्यर्थे विद्यमानस्येत्यर्थः। अथ चतुर्थान्तस्य नाधधातोरुदाहरति—**नाधते इति**। **दधेति**। चतुर्थान्तोऽयम्। तस्य लटि एधिवद्रूपाणि सिद्धवत्कृत्य लिटस्तादेशे तस्यैशि द्वित्वे दध् दध् ए इति स्थिते।

अत एकहल्मध्ये। आदेशः आदिर्यस्येति बहुव्रीहिः। अङ्गस्येत्यधिकृतम् अन्यपदार्थः। लिटीति निमित्तसप्तमी अनादेशादेरित्यस्यैकदेशे आदेशेऽन्वेति। लिटि परे निमित्ते य आदेशः सः आदिर्यस्य न भवति तथाविधस्याङ्गस्येति लभ्यते। अङ्गस्येत्यवयवषष्ठी। तथाच तथाविधाङ्गावयवस्यात इति लभ्यते। एकशब्दः असहायवाची। 'एके मुख्यान्यकेवला' इत्यमरः। एकौ असंयुक्तौ हलौ एकहलौ, तयोर्मध्यः एकहल्मध्यः तत्रेति विग्रहः। अत इत्यस्यैव विशेषणमिदम्। 'घ्वसोरेद्धा'-वित्यतः एदिति अभ्यासलोप इति चानुवर्तते। 'गमहने'त्यतः कितीत्यनुवर्तते, नतु ङितीति लिडादेशानां ङित्त्वासंभवात्। लिटीत्येत्वविधौ परनिमित्तं च। आवृत्त्या उभयार्थलाभः। तदाह—**लिण्निमित्तेत्यादिना**। **थलि च**। **प्रागुक्तमिति**। एकहल्मध्य इति यत् प्रागुक्तं एत्वादि तत् सेटि थलि च स्यादित्यर्थः। थलः कित्त्वा-

सत्स्वपि एत्वाभ्यासलोपौ स्त एव। देधे देधाते देधिरे। अतः किम्। दिदिवतुः। तपरः किम्। ररासे। एक—इत्यादि किम्। तत्सरतुः। अनादेशादेः किम्। चकणतुः। लिटा आदेशविशेषणादिह स्यादेव। नेमिथ। सेहे॥ स्कुदि आप्रवणे। आप्रवणमुत्प्लवनमुद्धरणं च। (२२६२) इदितो नुम्धातोः।

पूर्वसूत्रेणाप्राप्तौ वचनम्। ननु देधे पेततुरित्यादौ 'अभ्यासे चर्चे'ति जशां चरां च जशि चरि च लिण्निमित्तादेशादित्वात् कथमेत्वाभ्यासलोपावित्यत आह—**आदेशश्चेति**। इह 'अत एकहल्मध्य' इति सूत्रे, आदेशशब्देन स्थान्यपेक्षया विरूप एवादेशो विवक्षितः। तथाच तथाविधादेशादेरेव एत्वाभ्यासलोपौ न भवतः स्थानिसरूपादेशादेस्तु न पर्युदास इत्यर्थः। **शसिदद्योरिति**। 'न शसददवादिगुणानाम्' इति शसिदद्योरेत्वाभ्यासलोपयोः प्रतिषेध उच्यते। यदीह यथाकथंचिदादेशादेः पर्युदासः स्यात्, तर्हि शसिदद्योरभ्यासे शकारदकारयोश्चर्जशोः शकारदकारादेशे सति आदेशादित्वादेव एत्वाभ्यासलोपयोः अभावसिद्धौ 'न शसददवे'ति तत्प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्। अतः वैरूप्यसंपादकादेशादेरेव पर्युदासो विज्ञायत इत्यर्थः। **तेनेति**। स्थानिसरूपादेशादेः पर्युदासाभावादित्यनेनेत्यर्थः। **सत्स्वपीति**। देधे पेततुः इत्यादौ दकाराद्यादेशेषु सत्स्वपीत्यर्थः।

देधे इति। दध् दध् ए इति स्थिते दकारादकारस्य एत्वेऽभ्यासलोपे च रूपम्। 'असंयोगाल्लिट्कित्' इति कित्त्वमिह बोध्यम्। **देधिरे इति**। देधिषे देधाथे देधिध्वे, देधे देधिवहे देधिमहे इति रूपाणि संभवन्तीति भावः। **दिदिवतुरिति**। दिव्धातोरतुसि द्वित्वे हलोर्मध्ये अतोऽभावादेत्वाभ्यासलोपौ नेति भावः। **तपरः किमिति**। अत इति तपरकरणं किमर्थमित्यर्थः। **ररासे इति**। रासृशब्दे भ्वादिरात्मनेपदी। अत्र हल्मध्यस्थावर्णस्य ह्रस्वत्वाभावादेत्वाभ्यासलोपौ नेति भावः। **एकेत्यादि किमिति**। एकहल्मध्यस्थस्येति किमर्थमित्यर्थः। **तत्सरतुरिति**। त्सर छद्मगतौ। लिटोऽतुसि द्वित्वे अभ्यासाकारस्य नासंयुक्तहल्मध्यस्थत्वमिति भावः। **चकणतुरिति**। कण शब्दे। लिटोऽतुसि द्वित्वे कुहोश्चुः इति ककारस्य चुत्वेन चकारः। तथाच वैरूप्यसंपादकादेशादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ नेति भावः। अथ लिण्निमित्तादेशादिकमित्यत्र लिण्निमित्तत्यस्य प्रयोजनमाह—**लिटेति**। **नेमिथेति**। णमु प्रह्वत्वे शब्दे च। 'णो नः' इति नत्वम्। थलि इटि द्वित्वे नत्वसंपन्ननकारादेशादित्वेऽपि नत्वस्य लिण्निमित्तकत्वाभावाल्लिण्निमित्तकादेशादित्वाभावादेत्वाभ्यासलोपौ निर्बाधाविति भावः। **सेहे इति**। षह मर्षणे। 'धात्वादेः षः सः' इति सत्वे लिटि द्वित्वे सत्वसंपन्नसकारादेशादित्वेऽपि सत्वस्य लिण्निमित्तकत्वाभावात् लिण्निमित्तकादेशादित्वविरहादेत्वाभ्यासलोपौ निर्बाधाविति भावः। दधिता। दधिष्यते। दधताम्। अदधत। दधेत। दधिषीष्ट। अदधिष्ट। अदधिष्यत।

७ । १ । ५८ ॥ स्कुन्दते । चुस्कुन्दे । श्विदि १० श्वैत्ये । अकर्मकः । श्विन्दते । शिश्विन्दे । वदि ११ अभिवादनस्तुत्योः । वन्दते । ववन्दे । भदि १२ कल्याणे सुखे च । भन्दते । बभन्दे । मदि १३ स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । मन्दते । ममन्दे । स्पदि १४ किञ्चिच्चलने । स्पन्दते । पस्पन्दे । क्लिदि १५ परिदेवने । शोक इत्यर्थः । सकर्मकः । क्लिन्दते चैत्रम् । चिक्लिन्दे । मुद १६ हर्षे । मोदते । मुमुदे । दद १७ दाने । ददते । (२२६३) न शसददवादिगुणानाम् ।

स्कुदीति । उत्प्लवनमुत्प्लुत्य गमनम् । इदितः । इत् ह्रस्व इकारः इत् इत्संज्ञकः यस्य सः इदित् , तस्येति विग्रहः । इत्संज्ञकेदन्तधातोरित्यर्थः । तेन चक्षि-कादौ न दोषः । नुमि मकार इत् । उकार उच्चारणार्थः मित्त्वादन्त्यादचः परः । स्कुन्दत इति । 'नश्चापदान्तस्य—' इत्यनुस्वारः परसवर्णः । चुस्कुन्द इति । लिटि द्वित्वे 'शर्पूर्वाः खयः' इत्यभ्यासे ककारः शिष्यते । 'कुहोश्चुः' इति तस्य कुत्वेन चकारः । श्विदीति । श्वैत्यम् श्वैत्यकरणम् । अकर्मक इति । श्वैत्यस्य धात्वर्थोपसंग्रहादिति भावः । ततश्च श्विन्दयति देवदत्तं यज्ञदत्त इत्यादौ 'गतिबुद्धि-प्रत्यवसान—' इत्यादिना अकर्मककार्यं द्वितीया भवति । श्वेतीभवनं वा श्वैत्यम् । श्विन्दत इति । श्वेतीभवतीत्यर्थः । इदित्वान्नुम् । अनुस्वारपरसवर्णौ । शि-श्विन्द इति । नुमि कृते गुरुमत्त्वेऽपि इजादित्वाभावादाम् नेति भावः । वदी-ति । अभिवदनम् आशीर्वादः, तत्कारणभूतो व्यापारः प्रणामादिरभिवादनम् । वन्दत इति । इदित्वान्नुम् । भदीति । कल्याणं शुभक्रिया, सुखं सुखीभावः । भन्दत इति । इदित्वान्नुम् । बभन्द इति । अभ्यासे भकारस्य जश्भावेन बकारः । मदीति । मोदः सन्तोषः । मदः गर्वः । मन्दत इति । इदित्त्वा-न्नुम् । ममन्द इति । नुमि सति संयुक्तहल्मध्यस्थत्वादेत्त्वाभ्यासलोपौ नेति भावः । स्पदीति । अकर्मकः । स्पन्दत इति । इदित्त्वान्नुम् । पस्पन्द इति । 'शर्पूर्वाः खयः' इत्यभ्यासे पकारः शिष्यते । क्लिदीति । परिदेवनशब्दं व्याचष्टे—शोक इति । स्मृत्वा क्लेशः शोकः । तदाह—सकर्मक इति । क्लि-न्दते चैत्रमिति । अतीतं चैत्रं स्मृत्वा क्लिश्नातीत्यर्थः । इदित्त्वान्नुम् । चि-क्लिन्द इति । अभ्यासे ककारस्य चुत्वेन च इति भावः । मुदेति । हर्षः तुष्टिः । मोदत इति । शपि लघूपधगुणः । मुमुद इति । 'असंयोगाल्लिट्कित्' इति कित्त्वान्न गुणः ।

ददेति । न ममेति त्यागो दानम् , न तु द्रव्यत्यागः । तथा सति धात्वर्थोप-संग्रहादकर्मकत्वापत्तेः । न शसदद । शस दद वादि गुण एषां द्वन्द्वः । अवयव-

---

१ वस्तुतस्तु कर्मधारयोऽत्र न तु बहुव्रीहिः । कर्मधारयाश्रयणे एव तदन्त-विधिनाऽन्तेदित इत्यर्थलाभात् ।

६ । ४ । १२६ ।। शसेर्ददेर्वकारादीनां गुणशब्देन भावितस्य च योऽकारस्तस्यै-त्वाभ्यासलोपौ न । दददे ददवाते ददविरे । ष्वद १८ स्वर्द १९ आस्वादने । अयमनुभवे सकर्मकः । रुचावकर्मकः । (२२६४) धात्वादेः षः सः । ६ । १ । ६४ ।। धातोरादेः षस्य सः स्यात् । 'सात्पदाद्योः' (सू २१२३) इति षत्वनिषेधः । अनुस्वदते । सस्वदे । स्वर्दते । सस्वर्दे । उर्द २० माने क्रीडायां च । (२२६५) उपधायां च । ८ । २ । ७८ ।। धातोरुपधाभूतयो रेफवकारयोर्हल्परयोः परत इको दीर्घः स्यात् । ऊर्दते । ऊर्दांचक्रे । कुर्द २१ खुर्द २२ गुर्द २३ गुद २४ क्रीडायामेव । कूर्दते । चुकूर्दे । खूर्दते । गूर्दते ।

षष्ठी । गुणशब्देन विहित एव गुणोऽत्र गुणशब्देन विवक्षितः । अन्यथा शसि-ददिग्रहणवैयर्थ्यात् । 'अत एकहल्मध्ये' इत्यस्मात् अत इति, 'घ्वसोरेद्धौ—' इत्यतः एदिति, अभ्यासलोप इति चानुवर्तते । तदाह—**शसेरित्यादिना** । गुण-शब्देनेति किम् । पेचे । अत्र पचेरकारस्य गुणत्वेऽपि गुणशब्देन विहितत्वाभावा-न्नायं निषेधः । पृधातो पपरतुरिति तु गुणस्योदाहरणम्, गुणशब्देन विहितः यः अर् तदवयवत्वादकारस्येति बोध्यम् । **ददद इति** । ददेर्लिटस्तादेशस्य एशि द्वित्वे 'अत एकहल्मध्य' इति प्राप्तावेत्त्वाभ्यासलोपौ न भवतः । **ष्वद स्वर्देति** । आ-स्वादनं अनुभवः । प्रीतिविषयीभावात्मिका रुचिर्वा । तदाह—**अयमिति** । प्रत्ये-काभिप्रायमेकवचनम् । **धात्वादेः** । ष इति षष्ठ्यन्तम् । तदाह-**धातोरादेः षस्य सः स्यादिति** । षकारस्य सः स्यादित्यर्थः । धातुग्रहणं किम्, षट् । अत्र धा-त्वादित्वाभावान्न सकारः । आदिग्रहणं किम् । लषति । न चैवमपि षकारीयती-त्यादौ सुब्धात्वादेरपि षस्य सकारः स्यादिति वाच्यम्, 'आदेच उपदेशेऽशिति' इ-त्यतः उपदेश इत्यनुवृत्तेः । एवं च षडित्यादावपि उपदेशग्रहणानुवृत्त्यैव व्यावृत्ति-सिद्धेर्धातुग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातम् ।

ननु धातुपाठे स्वद स्वर्देत्येवं सकार एव उपदिश्यताम् । एवं च 'धात्वादेः षः सः' इत्यपि मास्तु इति चेन्मैवम्—णयन्तात् लुङि असिष्वददित्यत्र षकारश्रवणा-र्थकत्वात् धातुपाठे सकारस्यैवोपदेशे तु असिष्वददित्यत्र सकारस्य आदेशसकारत्वा-भावेन षत्वासंभवात् । नन्वेवं सति अनुस्वदत इत्यत्रादेशसकारत्वात् षत्वापत्तिरि-त्यत आह—**सात्पदाद्योरिति । सस्वद इति** । लिटि द्वित्वे संयुक्तहल्मध्यस्थ-त्वादेत्वाभ्यासलोपौ नेति भावः । **उर्देति** । चकारादास्वादनेऽपीति केचित्.-**उपधायां च** । सिपि धातोरिति, 'र्वोरुपधाया' इत्यतः र्वोरिक इति, 'हलि च' इत्यतः हलीति चानुवर्तते । उपधयोरित्यर्थे उपधायामित्यार्षम् तदाह—**धातोरित्यादि । ऊर्दत इति** । अत्र धातोः रेफवान्तत्वाभावात् 'र्वोरुप-धायाः' इत्यस्य 'हलि चे'त्यस्य चाप्राप्तौ उपधायां चेत्यारम्भः । धातोरित्यभावे पदाधिकारस्थत्वात् पदस्य उपधाभूतयोरित्यर्थः स्यात् ।

गोदते। जुगुदे। षूद २५ क्षरणे। सूदते। सुषूदे।

सेक्सृप्सृस्तृसृजस्तृस्त्यान्ये दन्त्याजन्तषादयः।
एकाचः षोपदेशाः ष्वष्क्[1]स्विद्स्वद्स्वञस्वप्स्मिङः॥

ततश्च क्विबन्ते ऊर्द् इत्यत्रैव स्यात् ऊर्दत इत्यादौ न स्यात्। रेफवकारयोः किम्? पुष्यति। हल्परयोः किम्? चिरिणोति। इकः किं? नर्दति। **ऊर्दांचक्र इति**। इजादित्वादाम्। 'कृञ्चानुप्रयुज्यते' इत्यनुप्रयोगः। **कुर्दते**। गुदेत्यपि पृथग्धातुः। क्रीडायामेवेत्यर्थनिर्देशः। एवकारस्तु इतोऽन्यत्र धात्वर्थनिर्देशस्य उपलक्षणत्वं ज्ञापयति—**कूर्दत इति**। 'उपधायां च' इति दीर्घः। **चुकूर्दे इति**। 'कुहोश्चुः' इति चुत्वम्। **खूर्दत इति**। 'उपधायां च' इति दीर्घः। एवं गूर्दत इति। **गोदत इति**। शपि लघूपधगुणः। **जुगुद इति**। 'असंयोगात्' इति कित्त्वान्न गुणः। **षूदेति**। क्षरणं प्रस्रवणम्। **सूदत इति**। प्रस्रवतीत्यर्थः। 'धात्वादेः' इति षस्य सः। अलघूपधत्वान्न गुणः। **सुषूद इति**। 'धात्वादे'रिति षस्य सत्वे लिटि द्वित्वादौ इणः परस्यादेशसकारत्वात् षत्वम्। यदि धातुपाठे सकारस्यैव पाठः, तर्हि इहादेशसकारत्वाभावात् षत्वं न स्यात्। षोपदेशे तु षस्य सत्वे सति आदेशसकारत्वात् षत्वं सूपपादमिति भावः।

ननु धातुपाठे के धातवः षादयः पठिताः, के वा सादयः पाणिनिकृतषोपदेशपाठस्य इदानीं परिभ्रष्टत्वादित्याशङ्क्य पाणिनीयपरम्परासिद्धान् षोपदेशान् पठति—**सेगिति श्लोकेन**। दन्त्याजन्तषादय एकाचः षोपदेशाः स्युरित्यन्वयः। दन्त्यश्च अच्च दन्त्याचौ तौ अन्तौ अव्यवहितपरौ यस्य सः दन्त्याजन्तः, तथाविधः षः षकारः आदिर्येषां ते दन्त्याजन्तषादयः। दन्त्यपरकः अच्परकश्च यः षकारः तदादय एकाचो धातवः इदानीं कृतसत्वाः सकारादित्वेन परिदृश्यमाना अपि षकारादित्वेन पाणिनिना उपदिष्टाः प्रत्येतव्या इत्यर्थः। सादय इति पाठेऽप्येवमेव व्याख्येयम्। 'अज्दन्त्यपराः षादयः षोपदेशाः' इति भाष्यम्। षूद क्षरणे इत्यादयः अच्परकषोपदेशाः। ष्ठा गतिनिवृत्तावित्यादयस्तु दन्त्यपरकषोपदेशाः। दन्त्याजन्तेति किम्। स्कुदि आप्रवणे। चुस्कुन्दे। अत्र सकारो न दन्त्यपरकः नाप्यच्परकः। एकाचः किम्। सोसूत्र्यते। सूत्र वेष्टने, चुरादिरजन्तः अनेकाच्। यद्यप्येकाच इति भाष्ये न दृश्यते, तथापि यङ्विधौ सोसूच्यत इति भाष्यं तत्र मानमिति बोध्यम्। एवं च साध संसिद्धौ इत्यादौ सकारपाठस्यैव दृश्यमानत्वेऽपि षोपदेशत्वमेव। ननु सेकृ गतौ, सृप्लृ गतौ, सृ गतौ, सृज विसर्गे एते चत्वारः अच्परकसादयः। स्तृञ् आच्छादने, ऋदन्तः श्नुविकरणः, । स्तृञ आच्छादने

---

१ अत्र मद्रासप्रान्तमुद्रितपुस्तके ष्वक्क इति पाठो द्विःककारघटितो दृश्यते, स गणपाठादिविरोधाद्दुष्ट इति बोध्यम्।

दन्त्यः केवलदन्त्यो न तु दन्तोष्ठजोऽपि । ष्वष्कादीनां पृथग्ग्रहणाज्ज्ञापकात् । ह्राद् २६ अव्यक्ते शब्दे । ह्रादते । जह्रादे । ह्लादी २७ सुखे च । चादव्यक्ते शब्दे । ह्लादते । स्वाद २८ आस्वादने स्वादते । पर्द २६ कुत्सिते शब्दे । पर्दते । यती ३० प्रयत्ने । यतते । येते । युतृ ३१ जुतृ ३२ भासने । योतते । युयुते । जोतते । जुजुते । विथृ ३३ वेथृ ३४ याचने । विविथे । विवेथे । श्रथि ३५ शैथिल्ये । श्रन्थते । ग्रथि ३६ कौटिल्ये । ग्रन्थते । कत्थ ३७ श्लाघायाम् । कत्थते । एधादयोऽनुदात्तेतो गताः ।

अथाष्टात्रिंशत्तवर्गीयान्ताः परस्मैपदिनः । अत ३८ सातत्यगमने ।

ऋदन्तः शविकरणः, स्त्यै शब्दसंघातयोः, एते त्रयः दन्त्यपरकसादयः ' एतेषां समानामपि षोपदेशत्वं स्यादित्यतिव्याप्तिमाशङ्क्य तद्भिन्नत्वं विशेषणमाह—**सेक् सृप् सृ स्तृ सृज स्तृ स्त्यान्ये इति** । स्त्यैधातोः कृतात्वस्य निर्देशः श्लोके समावेशार्थः । स्त्यै इत्यैकारान्तस्य निर्देशे स्त्यायन्य इत्येकस्याक्षरस्याधिक्यापत्तेः ।

नन्वेवमपि ष्वष्क् गतौ, ष्विदा गात्रप्रस्रवणे, ष्वद आस्वादने, ष्वञ्ज परिष्वङ्गे, ञि ष्वप् शये, ष्मिङ् ईषद्धसने, इत्येतेषु सकारस्य दन्त्यपरकत्वाभावात् अच्परकत्वाभावाच्च षोपदेशेष्वसंग्रहः स्यादित्यव्याप्तिमाशङ्क्य तानपि संगृह्णाति—**ष्वष्क् स्विद् स्वद् स्वञ्ज स्वप् स्मिङ् इति** । अपीति शेषः । ननु स्व शब्दोपतापयोरित्यादीनामपि दन्त्यवकारपरकत्वात् षोपदेशत्वं स्यादित्यत आह—**दन्त्यः केवलदन्त्य इति** । कुत इत्यत आह—**ष्वष्कादीनामिति** । अन्यथा दन्त्यपरकत्वादेव सिद्धे ष्वष्कादिग्रहणं व्यर्थं स्यादिति भावः । यद्यपि ष्वष्कतिरत्र भाष्ये न दृश्यते तथापि सुब्धातुष्ठिवुष्वष्कतीनां सत्वप्रतिषेधः इति वार्तिकात्तल्लाभ इति भावः ।

ह्रादेति । रेफवानयम् । अव्यक्तशब्दः अमनुष्यवाक् । **जह्राद इति** । अभ्यासस्य ह्रस्वः चुत्वम् । **ह्लादीति** । लकारवानयम् । ' श्वीदितो निष्ठायाम् ' इति इण्निषेधार्थमीत्वम् । **स्वादेति** । केवलदन्त्यपरकत्वाभावान्नायं षोपदेशः । असिस्वदत् । **पर्देति** । गुदरव इत्यर्थः । **यतीति** । ईदित्त्वमिण्निषेधार्थम् । **येते इति** । ' अत एकहल्मध्ये ' इत्येत्वाभ्यासलोपौ । **युतृ जुतृ इति** । ऋदित्त्वम् 'नाग्लोपिशास्वृदिताम्' इत्याद्यर्थम् । **योतत इति** । शपि लघूपधगुणः । **युयुत इति** । असंयोगादिति कित्त्वान्न गुणः । **विथृ वेथृ इति** । द्वितीयान्ताविमौ । ननु विथृ इत्येवास्तु, लघूपधगुणे सति वेथत इत्यस्याविशिष्टत्वादित्यत आह—**विविथे विवेथे इति** । वेथृधातोर्विवेथे इति रूपम् । विथृधातोस्तु असंयोगादिति कित्त्वात् गुणाभावे विविथ इति रूपमिति भावः । **श्रथीति** । द्विती-

---

१ प्राचीनपुस्तकेषु प्रायः अष्ट त्रिंशदिति पाठो दृश्यते । तत्र अष्ट इति पृथक् पदं त्रिंशदिति च । समस्तत्वे तु अष्टनः संख्यायामितिनित्यमात्वप्राप्तेः । अत्र तु समस्त एव पाठः स्थापितः ।

अतति । 'अत आदेः' (सू २२४८) । आत आततुः आतुः । लुङि आतिस् ई त् इति स्थिते । (२२६६) **इट ईटि** । ८ । २ । २८ ॥ इटः परस्य सस्य लोपः स्यादीटि परे । 'सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः' । आतीत् आतिष्टाम् आतिषुः । (२२६७) **वदव्रजहलन्तस्याचः** । ७ । २ । ३ ॥ वदेर्व्रजेर्हलन्तस्य चाङ्गस्याचः स्थाने वृद्धिः स्यात्सिचि परस्मैपदेषु । इति प्राप्ते । (२२६८) **नेटि** । ७ । २ । ४ ॥ इडादौ सिचि प्रागुक्तं न स्यात् । मा भवानतीत् अति-

---

यान्तः । शैथिल्यं स्रंसनम् । श्रन्थते इति इदित्त्वान्नुम् । **श्रथीति** । द्वितीयान्तः । कौटिल्यं वक्रीभवनम् । **ग्रन्थ इति** । इदित्त्वान्नुम् । **कत्थेति** । अविद्यमानगुणज्ञापनं श्लाघा ।

अथाष्टात्रिंशदिति । अष्टौ च त्रिंशदिति द्वन्द्वः अष्टाधिका त्रिंशदिति वा । 'अष्टनः संख्याया'मित्यात्वम् । अष्टत्रिंशदिति पाठे तु अष्टेति पृथक्पदम् । **परस्मैपदिन इति** । अनुदात्तस्वरितङित्त्वाभावात् 'शेषात् कर्तरि' इति परस्मैपदिन एवेति भावः । **अतेति** । सातत्यगमनं संततगमनम् । लिटि णलि द्वित्वे हलादिशेषे अ अत् अ इति स्थिते पररूपे प्राप्ते आह—**अत आदेरिति** । इति दीर्घ इति शेषः । तथा च अभ्यासाकारस्य दीर्घे सति सवर्णदीर्घः । तदाह—**आतेति** । अकारस्य हल्मध्यस्थत्वाभावादेत्वाभ्यासलोपौ न । **लुङीति** । अतधातोर्लुङ्स्तिपि इतश्चेति इकारलोपे च्लेः सिचि तस्य इडागमे अस्तिसिचोऽपृक्त इति ईडागमे आटि वृद्धौ आतिस् ई त् इति स्थिते सतीत्यर्थः । **इट ईटि** । इट इति पञ्चमी । रात्सस्येत्यतः सस्येति संयोगान्तस्येत्यतो लोप इति चानुवर्तते । तदाह—**इटः परस्येति** । एवं च आति स् ई त् इति स्थिते सकारस्य लोपे आति ई त् इति स्थिते सवर्णदीर्घे आतीदिति रूपं वक्ष्यति । तत्र सलोपस्यासिद्धत्वात् कथं सवर्णदीर्घ इत्यत आह—**सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वक्तव्य इति** । **आतिष्टामिति** । लुङ्स्तस् । तस्य ताम् । च्लेः सिच् । तस्य इटि आटि वृद्धौ षत्वम् । अपृक्तत्वाभावेन ईडभावात् सलोपो न । **आतिषुरिति** । लुङो झिः । च्लेः सिच् । जुस् इट् आट् वृद्धिः षत्वं रुत्वविसर्गौ । आतीः आतिष्टम् आतिष्ट । आतिषम् आतिष्व आतिष्म ।

अत्र वृद्धिमाशङ्कितुमाह—**वदव्रज** । वद व्रज हलन्तः एषां समाहारद्वन्द्वात् षष्ठ्येकवचनम् । अङ्गस्येत्यधिकृतम् । सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्वित्यनुवर्तते । तदाह—**वदेरित्यादिना** । हलन्तत्वादेव सिद्धे वदव्रजग्रहणं तु अवादीदव्राजीदित्यत्र 'अतो हलादेर्लघोः'रिति वृद्धिविकल्पबाधनार्थम् । **नेटि** । **प्रागुक्तं नेति** । 'वदव्रजहलन्तस्याचः' इत्युक्तं नेत्यर्थः । तत्र वदव्रजयोर्विशिष्य विधानात् हलन्तलक्षणाया एव वृद्धेर्निषेधोऽयम् । हलन्तलक्षणा वृद्धिस्तु अधाक्षीदित्यादावनिडादौ सिचि चरितार्था ।

ष्टाम् अतिषुः। चिती ३९ संज्ञाने। चेतति। चिचेत। अचेतीत् अचेतिष्टाम् अचेतिषुः। च्युतिर् ४० आसेचने। सेचनमार्द्रीकरणम्। आङीषदर्थेऽभिव्याप्तौ च। 'इर इत्संज्ञा वाच्या'। च्योतति। चुच्योत। (२२६९) इरितो वा। ३।१।५७॥ इरितो धातोश्च्लेरङ् वा स्यात्परस्मैपदे परे। अच्युतत्—अच्योतीत्। श्चुतिर् ४१ क्षरणे। श्च्योतति। चुश्च्योत अश्च्युतत्—अश्च्योतीत्। यकाररहितोऽप्ययम्। श्चोतति। मन्थ ४२ विलोडने। विलोडनं प्रतिघातः। मन्थति। ममन्थ। यासुटः 'किदाशिषि' (सू २२१६) इति

नन्वातीदित्यादौ अकारस्य वृद्धौ सत्यामसत्यां च आटा एकादेशे सति रूपे विशेषाभावात् किं तन्निषेधेनेत्याशङ्कयाह—मा भवानतीदिति। माङ्योगे आडभावे सति वृद्धिनिषेधः सफल इति भावः।

चितीति। ईदित्त्वम् 'श्वीदितो निष्ठायाम्' इति इण्निषेधार्थम्। **चेततीति**। शपि लघूपधगुणः। **चिचेतेति**। तिबादेशणलः पित्त्वेन असंयोगादिति कित्त्वस्याप्रवृत्तेः न गुणनिषेधः। चिचिततुरित्यादौ तु कित्त्वान्न गुणः। **अचेतीदिति**। इट ईटीति सलोपः। **अचेतिष्टामिति**। अपृक्तत्वाभावादीडभावान्न सिज्लोपः। नेटीति निषेधान्न हलन्तलक्षणा वृद्धिः। **च्युतिरिति**। अत्र इकारस्य रेफस्य च प्रत्येकमित्संज्ञायामिदित्त्वान्नुमि प्राप्ते आह—**इर इत्संज्ञेति**। तथाच इर् इति समुदायस्य इत्संज्ञकत्वादिदित्त्वाभावान्न नुमिति भावः। **च्योततीति**। लघूपधगुणः। **चुच्योतेति**। णलः पित्त्वेन कित्त्वाभावान्न गुणनिषेध इति भावः। चुच्युततुरित्यादौ तु कित्वान्न गुणः। लुङि च्लेः सिचि प्राप्ते। **इरितो वा**। 'धातोरेकाच' इत्यतो धातोरिति 'च्लेः सि'जित्यतः च्लेरिति 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्य' इत्यतः अङिति 'पुषादिद्युताद्ये'त्यतः परस्मैपदेष्विति चानुवर्तते। तदाह—**इरितो धातोरित्यादिना**। **अच्युतदिति**। अङि सति ङित्त्वान्न गुणः। अच्युतताम् अच्युतन्। अच्युतः अच्युततम् अच्युतत। अच्युतम् अच्युताव अच्युताम। अङभावे त्वाह—**अच्योतीदिति**। इट ईटीति सिज्लोपः। अच्योतिष्टामित्यादि। **श्च्युतिरिति**। च्युतिवद्रूपाणि। **चुश्च्योतेति**। शर्पूर्वा इति चकारः शिष्यते। **यकाररहितोऽपीति**। 'मधुश्चुतं घृतमिव सुपूत'मित्यादौ

---

१ वस्तुतस्तु 'इदितो नुम् धातोः' इति सूत्रे इदित् इति कर्मधारयः। इच्चासौ इत् इति विग्रहः। तेन धातुर्विशेष्यते, तथा च तदन्तविधिना इदिदन्तस्य धातोर्नुम् इत्यर्थपर्यवसानेन चक्षिङादाविवात्रापि अन्तेदित्वाभावान्नुमः प्राप्तिर्नास्ति तथापि 'इरितो वा' इति च्लेरङादेशसिद्धये स्वातन्त्र्येण इर् इति समुदायस्येत्संज्ञेष्यते। सा च 'इरितो वा' इति पाणिनीयसिद्धवदनुवादादेव ज्ञाप्यते। एवं च 'इर इत्संज्ञा वाच्या' इति वार्तिकं नापूर्वमिति भावः।

कित्वात् 'अनिदिताम्'–(सू ४१५) इति नलोपः । मथ्यात् । कुथि ४३ पुथि ४४ लुथि ४५ मथि ४६ हिंसासंक्लेशनयोः । इदित्वान्नलोपो न । कुन्थ्यात् । पुन्थ्यात् । लुन्थ्यात् । मन्थ्यात् । षिध ४७ गत्याम् । सेधति । सिषेध । सेधिता । असेधीत् । 'सात्पदाद्योः' (सू २१२३) इति षत्वनिषेधे प्राप्ते । (२२७०) **उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम्** । ८ । ३ । ६५ ॥ उपसर्गस्थान्निमित्तादेषां सस्य षः स्यात् । (२२७१) **सदिरप्रतेः** । ८ । ३ । ६६ ॥ प्रतिभिन्नादुपसर्गात्सदेः सस्य षः स्यात् । (२२७२) **स्तन्भेः** । ८ । ३ । ६७ ॥ सौत्रस्य सस्य षः

तथा दर्शनादिति भावः । **मन्थेति** । विलोडनमास्फालनम् । **मन्थतीत्यादि** । सुगमम् । आशीर्लिङि विशेषमाह—**यासुट इति** । **कुथीति** । चत्वारोऽपि द्वितीयान्ताः । इदित्वान्नुमि कुन्थतीत्यादि सुगमम् । आशीर्लिङि यासुटः कित्त्वेऽपि इदित्त्वेन अनिदितामिति पर्युदासात् नलोपो नेत्याह—**इदित्त्वादिति** । **कुन्थ्यादिति** । पुन्थ्यात् लुन्थ्यात् मन्थ्यात् एतदर्थमेव मन्थधातोः पृथक् मथीति निर्देशः ।

षिध गत्यामिति । अच्परकषकारादित्वात् षोपदेशोऽयम् । ततश्च धात्वादेरिति सः । तदाह—**सेधतीति** । **सिषेधेति** । आदेशसकारत्वात् षत्वम् । अनिट्सु श्यन्विकरणस्यैव सिधेर्ग्रहणात् सेट्कोऽयम् । **असेधीदिति** । इट ईटीति सिज्लोपः । नेटीति निषेधात् न हलन्तलक्षणा वृद्धिः । असेधिष्टामित्यादि । अथ निषेधतीत्यादौ 'उपसर्गात्सुनोती'ति षत्वं वक्ष्यति । तत्किमर्थं 'आदेशप्रत्यययो'रित्येव सिद्धेरित्याशङ्क्याह—**सात्पदाद्योरिति** । **उपसर्गात्सुनोति** । **उपसर्गस्थादिति** । उपसर्गशब्द उपसर्गस्थे लाक्षणिक इति भावः । **निमित्तादिति** । इण्रूपादित्यर्थः । 'इण्को'रित्यधिकारेऽपि कोरिति नात्र संबध्यते, असंभवात् । **सस्येति** । सहेः साडः स इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तत इति भावः । **षः स्यादिति** । 'अपदान्तस्य मूर्धन्य' इत्यधिकारादिति भावः । अत्र सुनोतीत्यादिः श्तिपा निर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थ इति प्राञ्चः । स्पष्टार्थ इति प्रौढमनोरमायाम् । सेनयेति णिजन्तो नामधातुः । सेधतीति शपा निर्देशात् सिध्यतेर्न ग्रहणम् । अभिषुणोतीत्याद्युदाहरणम् । प्रकृते निषेधतीत्याद्यर्थमिह सूत्रोपन्यासः ।

प्रसङ्गादाह—**सदिरप्रतेः** । **उपसर्गादिति** । उपसर्गस्थादिणः परस्येत्यर्थः । सदिरिति षष्ठ्यर्थे प्रथमेत्यभिप्रेत्याह—**सदेः सस्येति** । निषीदतीत्युदाहरणम् । **स्तन्भेः** । नकारोपधनिर्देशस्य प्रयोजनमाह—**सौत्रस्येति** 'स्तन्भुस्तुन्भु' इति सूत्रनिर्दिष्टस्य नोपधस्येत्यर्थः । स हि प्रतिपदोक्तः । ष्टभि प्रतिबन्ध इत्यस्य तु धातोरिदित्वान्नुमि लाक्षणिकत्वान्न ग्रहणम् । तेन विस्तम्भत इत्यादौ न षत्वम् । 'उदस्थास्तम्भो'रिति सूत्रे तु मोपधग्रहणादुभयोरपि ग्रहणम्, मकारस्य उभयत्रापि लाक्षणिकत्वात् । ननु सदिस्तन्भ्योरप्रतेरित्येकमेव सूत्रं कुतो न कृतमित्यत आह—

स्यात्। योगविभाग उत्तरार्थः। किंच अप्रतेः इति नानुवर्तते। 'बाहुप्रतिष्टम्भविवृद्धमन्युः' इति। (रघुवंशे स० २ श्लो० ३२)। (२२७३) **अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः**। ८। ३। ६८॥ अवात्स्तन्भेरेतयोरर्थयोः षत्वं स्यात्। (२२७४) **वेश्च स्वनो भोजने**। ८। ३। ६९॥ व्यवाभ्यां स्वनतेः सस्य षः स्याद्भोजने। (२२७५) **परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम्**। ८। ३। ७०॥ परिनिविभ्यः परेषामेषां सस्य षः स्यात्। निषेधति। (२२७६) **प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि**। ८। ३। ६३॥–'सेवसित'–(सू २२७५) इत्यत्र सितशब्दात्प्राक् ये सुनोत्यादयस्तेषामड्व्यवायेऽपि षत्वं स्यात्। न्यषेधत्। न्यषेधीत्। न्यषेधिष्यत्। (२२७७) **स्थादिष्वभ्यासेन**[1]

योगविभाग उत्तरार्थ इति। अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोरित्युत्तरसूत्रे सदेरननुवृत्त्यर्थ इत्यर्थः। ननु सदेरस्वरितत्वादालम्बनाविदूर्ययोर्वृत्त्यभावादेव च अनुवृत्त्यभावः सिद्ध इत्यस्वारस्यादाह—**किंचेति**। **नानुवर्तत इति**। स्तन्भेरित्यत्र अप्रतेरित्यस्य अनुवृत्तिर्नेष्टा। एकसूत्रत्वे तु अप्रतेरित्यस्य स्तन्भिनाऽपि संबन्धः स्यादिति भावः। अप्रतेरित्यस्य स्तन्भावनन्वयो वृद्धप्रयोगानुगत इत्याह—**बाहुप्रतिष्टम्भेति अवाच्च**। आलम्बनं च आविदूर्यं चेति द्वन्द्वात्सप्तमीद्विवचनम्। **एतयोरिति**। आलम्बनाविदूर्ययोरर्थयोर्विद्यमानस्य अवात्परस्य स्तन्भेरित्यन्वयः। अपूर्वविधिरयम्, इणः परत्वाभावादप्राप्तेः। आलम्बने यथा—यष्टिमवष्टभ्य तिष्ठतीति। आश्रित्येत्यर्थः। आविदूर्यं सामीप्यम्। अवष्टब्धा गौः। निरुद्धा सती समीपे आस्त इत्यर्थः। **वेश्च**। अवादित्यनुकर्षणार्थश्चकारः। तदाह-**व्यवाभ्यामिति**। विष्वणति। अवष्वणति। सशब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः। अट्कुप्वाङिति णत्वम्।

परिनिविभ्यः। सेवेत्यकार उच्चारणार्थः। षेवृ सेवायामिति धातोर्ग्रहणम्। परिषेवते। निषेवते। विषेवते। सितेत्यनेन षिञ् बन्धन इति क्तान्तस्य ग्रहणम्। अस्यैव धातोः एरजन्तो वा पचाद्यजन्तो वा सयशब्दः। विषितः विषयः। षिवु तन्तुसन्ताने। परिषीव्यति। षह। मर्षणे परिषहते। सुट् आगमः। परिष्करोति। स्तुस्वञ्जो'रुपसर्गात् सुनोती'त्येव सिद्धे 'सिवादीनां वे'ति विकल्पार्थं पुनर्वचनम्। **प्राक्सितात्। सुनोत्यादय इति**। उपसर्गात्सुनोतीत्यादिसूत्रोपात्ता इति शेषः। **तेषामिति**। पञ्चदशानामित्यर्थः। **न्यषेधदिति**। अकारेण व्यवहितत्वादिणः परत्वाभावादप्राप्तौ वचनम्। अभ्यषुणोदित्यप्युदाहार्यम्। **स्थादिषु**। अभ्यासेनेति

[1] अत्र 'स्थादिष्वभ्यासेन, इति आद्यवाक्यं विध्यर्थं, तेन अकारान्ताभ्यासेन व्यवधाने इणः परत्वाभावात् षत्वाऽप्राप्तावनेन विधीयते, यथा अधितष्ठौ, अवतष्टम्भ, विषष्वाण, निषषञ्ज इति स्था, स्तम्भु, स्वन, सञ्ज इति चतुर्णां धातूनां निमित्तभूतोपसर्गपूर्वकत्वेऽकारान्ताभ्यासात्परस्य षत्वविधिः। निषसाद, परिषस्वजे इति

चाभ्यासस्य । ८ । ३ । ६४ ॥ प्राक्सितात्स्थादिष्वभ्यासेन व्यवायेऽपि षत्वं स्यात् । एषामेव चाभ्यासस्य न तु सुनोत्यादीनाम् । निषिषेध । निषिषिधतुः । (२२७८) **सेधतेर्गतौ** । ८ । ३ । ११३ ॥ गत्यर्थस्य सेधतेः षत्वं न स्यात् । गङ्गां विसेधति । षिधू ४८ शास्त्रे माङ्गल्ये च । शास्त्रं शासनम् । (२२७९) **स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा** । ७ । २ । ४४ ॥ स्वरत्यादेरूदितश्च पर-

---

तृतीयान्तम् । प्राक्सितादित्यनुवर्तते । तदाह—**प्राक्सितादिति** । उपसर्गात्सुनोतीति सूत्रे स्थाधातुमारभ्य परिनिविभ्यः सेवसितेत्यत्र सितशब्दात्प्राक् ये धातव उपात्ताः तेषु दशस्वित्यर्थः । निषिषेधेत्यादौ अभ्यासात्परस्य सस्य अभ्यासव्यवहितत्वेन उपसर्गात्परत्वाभावादप्राप्तौ वचनम् । ननु निषिषेधेत्यादौ अभ्यासस्थेकारस्य उपसर्गात्सुनोतीत्यनेनैव सिद्धत्वादभ्यासस्येति व्यर्थमित्याशङ्क्य नियमार्थमित्याह—**एषामेवेति** । अभ्यासस्थसकारस्य चेत् षत्वं तर्हि स्थादिदशानामेवेत्यर्थः । एवं च षू प्रेरणे, अभिसुसूषति । अत्राभ्यासस्य न षत्वम् । अभ्यासात्परस्य तु सस्य स्तौतिण्योरेवेति नियमान्न षत्वम् । **सेधतेः । न षत्वमिति** । न रपरेत्यतो नेत्यनुवृत्तेरिति भावः । **गङ्गां विसेधतीति** । गच्छतीत्यर्थः । इह 'उपसर्गात्सुनोती'ति षत्वं न भवति । अनन्तरस्येति न्यायेन उपसर्गात्सुनोतीत्यस्यैवायं निषेधः, न त्वादेशप्रत्यययोरित्यस्यापि । तेन सिषेधेत्यादौ आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं भवत्येव ।

षिधू इति । ननु वाक्यसङ्घविशेषात्मकस्य शास्त्रस्य अक्रियारूपत्वात्कथं धात्वर्थत्वमित्यत आह—**शास्त्रं शासनमिति** । माङ्गल्यं तु शुभकर्म । षिध गत्यामितिवदस्यापि रूपाणि । तत्र वलादावार्धधातुके नित्यमिटि प्राप्ते । **स्वरति** । 'आर्धधातुकस्येड्वलादे'रित्यनुवर्तते । स्वरति सूति सूयति धूञ् ऊदित् एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम् । फलितमाह—**स्वरत्यादेरिति** । स्वरतीति स्वृधातोः शपा निर्देशः । सूतीति सूयतीति च लुग्विकरणस्य श्यन्विकरणस्य च सूधातोर्निर्देशः ।

सदेः स्वञ्जेश्च 'सदेः परस्य लिटि' इति सूत्रेण, तत्रत्यवार्तिकेन च प्रतिपदोक्तो निषेधो वक्ष्यत इति न तत्र प्रकृतवाक्यप्रवृत्तिः । किं च सेनयाऽभियातुमिच्छतीत्यर्थके अभिषिषेणयिषतीतिप्रयोगेऽषोपदेशत्वेनाऽऽदेशरूपसकाराभावात्षत्वाप्राप्तौ अनेन विधीयतेऽभ्यासात्परस्य षत्वम् । किं च परिषिषिक्षतीत्यत्र 'स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात्' इति नियमेन षभूते सनि अभ्यासात्परस्य षत्वाप्राप्तावनेन षत्वविधिरिति षट्सु धातुषु आद्यवाक्यस्य फलानि बोध्यानि। 'चाभ्यासस्य' इति द्वितीयं वाक्यं नियमार्थं, तत्फलानि अभिसुषाव, अभिससौ इत्यादीनि बोध्यानि ।

१ 'षिध गत्याम् । इति गत्यर्थे पठितस्य धातोः 'उपसर्गात्सुनोती'ति प्राप्तषत्वस्य गत्यर्थे एव 'सेधतेर्गतौ' इत्यनेन निषेधाद्धातूनामनेकार्थत्वमनेन ज्ञाप्यते । तेन निषेधतीत्यादौ निषेधाद्यर्थे षत्वसिद्धये 'उपसर्गात्' इत्यत्र सेधग्रहणं चरितार्थम् ।

स्य वलादेरार्धधातुकस्येड्वा स्यात् । (२२८०) **झषस्तथोर्धोऽधः ।** ८ । २ । ४० ॥ झषः परयोस्तथोर्धः स्यान्न तु दधातेः । जश्त्वम् । सिषेद्ध-सिषेधिथ । सेद्धा-सेधिता । सेत्स्यति—सेधिष्यति । असैत्सीत् (२२८१) **झलो झलि ।** ८ । २ । २६ ॥ झलः परस्य सस्य लोपः स्याज्झलि । असैद्धाम् । असैत्सुः । असैत्सीः असैद्धम् असैद्ध । असैत्सम् असैत्स्व असैत्स्म । पक्षे असेधीत् । असेधिष्टामित्यादि । खाद ४१ भक्षणे । अकार इत् । खादति । चखाद । खद ४० स्थैर्ये हिंसायां च । चाद्भक्षणे । स्थैर्येऽकर्मकः खदति । (२२८२) **अत उपधायाः ।** ७ । २ । ११६ ॥ उपधाया अतो वृद्धिः स्यात् ञिति णिति च प्रत्यये परे । चखाद । (२२८३) **णलुत्तमो वा ।** ७। १ ।९१॥

एवंच षू प्रेरणे इति तौदादिकस्य न ग्रहणम् । धूञ् कम्पने स्वादिः क्रयादिश्च । ञकारानुबन्धनिर्देशात् धू विधूनन इत्यस्य न ग्रहणम् । 'इट्सनि वे'त्यतो वेत्यनुवर्तमाने वाग्रहणं 'लिङ्सिचोरात्मनेपदेष्वि'ति सूत्रयोः विकल्पनिवृत्त्यर्थमिति भाष्यम् । एवं च थलि इडभावपक्षे द्वित्वादौ सिसेध् थ इति स्थिते । **झषस्तथोः** झष इति पञ्चमी । तश्च थ् चेति द्वन्द्वः । तकारादकार उच्चारणार्थः । तकारथकारयोरिति लभ्यते । धः इति प्रथमैकवचनम् · अकार उच्चारणार्थः । धकार इति लभ्यते । अध इति षष्ठ्यन्तम् । धाधातुभिन्नस्येति लभ्यते । तदाह—**झषः परयोरिति । जश्त्वमिति ।** सिसेध् ध इति स्थिते 'झलां जश् झशि' इति प्रथमधकारस्य दकारे सिषेद्धेति रूपमित्यर्थः । सिषिधिव-सिषिध्व सिषिधिम-सिषिध्म । क्रादिनियमस्तु नेड्वशीति प्रक्रमान्नञ्प्रापितस्यैवाभावस्य निवर्तकः, नतु विभाषादिप्रापितस्यापि, अनन्तरस्येति न्यायात् । इट्पक्षे आह-**सिषेधिथेति । सेद्धेति ।** लुट् तास् इडभावः डा टिलोपः गुणः धत्वं जश्त्वम् । सेद्धारौ सेद्धार इत्यादि । **सेधितेति ।** इट्पक्षे रूपम् । **सेत्स्यति सेधिष्यतीति ।** लृटि स्यः इड्विकल्पः । **असैत्सीदिति ।** लुङ्सिप् इकारलोपः च्लिः सिच् इडभावः 'अस्तिसिचः' इति इट् वदव्रजेति वृद्धिः । धकारस्य चर्त्वम् । असैध् स् तामिति स्थिते, अपृक्तत्वाभावादीडभावादिडभावाच्च, इट ईटीति सिचो लोपे अप्राप्ते । **झलो झलि ।** झल इति पञ्चमी । संयोगान्तस्येत्यतो लोप इति, रात्सस्येत्यतः सस्येति चानुवर्तते । तदाह—**झलः परस्य सस्य लोपः स्यादिति । असैद्धामिति ।** असैध् स् तामिति स्थिते सलोपे धत्वे जश्त्वे च रूपम् । **पक्ष इति ।** इट्पक्षे इत्यर्थः । **असेधीदिति ।** इट ईटीति सलोपः । नेटीति वृद्धिप्रतिषेधः । लघूपधगुणः ।

खाद इति । अत्र ऋदित्वं नाग्लोपीत्याद्यर्थमित्यभिप्रेत्याह—**अकार इदिति । खदेति ।** स्थैर्यम् स्थिरीभवनम् । णलि अजन्तत्वाभावादचो ञ्णितीति वृद्धेरप्राप्तौ । **अत उपधायाः । वृद्धिः स्यादिति ।** मृजेर्वृद्धिरित्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । **ञिति णिति चेति ।** 'अचो ञ्णिती'त्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः ।

उत्तमो णल्वा णित्स्यात्। चखाद्—चखद। (२२८४) **अतो हलादेर्लघोः।** ७।२।७॥ हलादेर्लघोरकारस्येडादौ परस्मैपदपरे सिचि वृद्धिर्वा स्यात्। अखादीत्—अखदीत्। बद ४१ स्थैर्ये। पवर्गीयादिः। बदति बबाद। बेदतुः। बेदिथ। बबाद—बबद। अबादीत्—अबदीत्। गद ४२ व्यक्तायां वाचि। गदति। (२२८५) **नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च।** ८।४।१७॥ उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नेर्णः स्याद्गदादिषु। प्रणिगदति। जगाद। रद ४३ विलेखने। विलेखनं भेदनम्। रराद। णद ४४ अव्यक्ते शब्दे। (२२८६) **णो नः।**

चखादेति। एत्वाभ्यासलोपौ तु नात्र भवतः। पित्त्वे अकित्त्वात् आदेशादित्वात् तदपेक्षया वृद्धेः परत्वाच्च। **णलुत्तमः। णित् स्यादिति।** 'गोतो णि'तित्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। **चखाद चखदेति।** णित्त्वे उपधावृद्धिः। तदभावे न। **अतो हलादेः।** 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्वि'त्यनुवर्तते। 'नेटी'त्यस्मादिटीति 'ऊर्णोतेर्विभाषे'त्यतो विभाषेति च। तदाह—**हलादेरिति।** हलाद्यङ्गावयवस्येत्यर्थः। आदिग्रहणं स्पष्टार्थम्। हलः परस्येत्येव सिद्धेः। **अखादीत् अखदीत् इति।** वृद्धौ तदभावे च इट ईटीति सिज्लोपः। अखादिष्टाम्, अखदिष्टामित्यादि।

बदेति। स्थैर्यम् स्थिरीभवनम्। **पवर्गीयादिरिति।** पवर्गतृतीयादिरित्यर्थः। नतु दन्त्योष्ठ्यादिरिति भावः। **बबादेति।** 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः। **बेदतुरिति।** अभ्यासजश्त्वेन आदेशादित्वेऽपि जश्त्वस्य वैरूप्यापादकत्वाभावादेत्वाभ्यासलोपाविति भावः। बबादेत्यत्र तु पित्त्वेन कित्त्वाभावादेत्वाभ्यासलोपौ न। **बेदिथेति।** अकित्त्वेपि 'थलि च सेटि' इत्येत्वाभ्यासलोपौ 'बेदथुः बेद। अथ उत्तमपुरुषणलि 'णलुत्तमो वे'ति णित्त्वविकल्पादुपधावृद्धिविकल्प इत्याह—**बबाद बबदेति।** बेदिव बेदिम। **अबादीत् अबदीत् इति।** 'अतो हलादे'रिति वृद्धिविकल्पः। **गदेति।** व्यक्तवाक् मनुष्यकृतशब्दप्रयोगः। **जगादेति।** कुत्वजश्त्वे। उपधावृद्धिः। वैरूप्यापादकादेशादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न। जगदतुः जगदुरित्यादि। **नेर्गद।** रषाभ्यां नो णः इत्यनुवर्तते। 'उपसर्गादसमासेऽपि' इत्यत उपसर्गादिति च। तच्च उपसर्गस्थे लाक्षणिकम्। तदाह—**उपसर्गस्थादिति।** शितता शपा च निर्देशाः यङ्लुग्निवृत्त्यर्थाः। **प्रणिगदतीति।** भिन्नपदस्थत्वादप्राप्तौ वचनम्। **रदेति।** णलि उपधावृद्धिमभिप्रेत्याह—**रारादेति।** रेदतुरित्यादि। अरादीत् अरदीत्।

णदेति। अव्यक्तशब्दः अमनुष्यपशुपक्ष्यादिकृतशब्दप्रयोगः। **णो नः।**

---

१ वस्तुतस्तु मनुष्याणां वैखर्याऽनभिव्यक्तः शब्दोऽपि नादशब्देन गृह्यते यथा मध्यमानादः, अनाहतनाद इत्यादि। किंच 'वैखर्या हि कृतो नादः परश्रवणगोचरः' इत्यादौ वैखर्यामपि नादशब्दप्रयोगो दृश्यते।

६ । १ । ६५ ॥ धातोरादेर्णस्य नः स्यात् । नदति । 'णोपदेशास्त्वनर्द् नाटिनाथ्नाधृनन्द्नक्कनॄनृतः ।' नाटेर्दीर्घाहस्य पर्युदासाद्धटादिर्णोपदेश एव । तवर्गचतुर्थान्तनाधतेः नॄनन्द्योश्च केचिण्णोपदेशतामाहुः । (२२८७) **उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य** । ८ । ४ । १४ ॥ उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य णोपदेशस्य धातोर्नस्य णः स्यात्समासेऽसमासेऽपि । प्रणदति । प्रणिनदति । **अर्द ५५** गतौ याचने च । 'अत आदेः' (सू २२४८) (२२८८) **तस्मान्नुड्द्विहलः** । ७ । ४ । ७१ ॥ द्विहलो धातोर्दीर्घीभूतादकारात्परस्य नुट् स्यात् । आनर्द । आर्दीत् । नर्द २६ गर्द २७ शब्दे । णोपदेशत्वाभावान्न णः । प्रनर्दति । गर्दति ।

ण इति षष्ठ्यन्तम् । 'धात्वादेः षः सः' इत्यतोऽनुवर्तनादाह--**धातोरादेरिति** । तेन अणतीत्यादौ न नत्वम् । **नः स्यादिति** । नकारः स्यादित्यर्थः । **नदतीति** । मेघादिरिति शेषः । 'णो नः' इति नत्वस्यानैमित्तकतया लिङ्निमित्तादेशादित्वाभावादेत्वाभ्यासलोपौ स्त एव—नेदतुरित्यादि । अथ 'नृनर्दनन्दनक्कनाट्नाथृनाधॄनृवर्जम् णोपदेशाः' इति भाष्यं श्लोकार्धेन सङ्गृह्णाति—**णोपदेशास्त्विति** । नर्द शब्दे । नट अवस्कन्दने चुरादिः । नाथृ नाधृ याच्ञादौ । द्वितीयचतुर्थान्तौ । टु नदि समृद्धौ । नक्क नाशने । नॄ नये । नृती गात्रविक्षेपे । एभ्योऽष्टभ्योऽन्ये णकारादिधातवः इदानीं नकारादित्वेन दृश्यमाना अपि नत्वसंपन्ननकारादितया णोपदेशाः प्रत्येतव्या इत्यर्थः । नाटीति णयन्तस्य प्रयोजनमाह—**नाटेरिति** । **घटादिरिति** । नट नृताविति घटादिपठित इत्यर्थः । तत्फलं घटादौ वक्ष्यते । मतान्तरमाह—**तवर्गेति** । तवर्गचतुर्थान्तनाधधातोः नॄनन्द्योश्च णोपदेशेषु पर्युदासाभावमङ्गीकृत्य तेषामपि णोपदेशत्वमाहुरित्यर्थः । अत्र मते पञ्चभ्यो भिन्ना णोपदेशा इति फलितम् । भाष्यविरोधोऽत्राप्यर्चिर्बीजम् ।

ननु णकारमुपदिश्य तस्य किमर्थं नकारो विधीयते । नकार एवोपदिश्यतामित्याशङ्क्य तत्प्रयोजनमाह—**उपसर्गात्** । 'रषाभ्यां नो णः' इत्यधिकृतम् । तदाह—**उपसर्गस्थादिति** । 'समासेऽङ्गुलेः सङ्गः' इत्यतः समास इत्यनुवृत्तेरसमासे न स्यादित्यसमासग्रहणम् । तथा सति प्रणाम इत्यादौ समासे न स्यादित्यपिग्रहणम् । तदाह—**समासे असमासेऽपीति** । णस्योपदेशो यस्मिन्निति विग्रहः । **प्रणदतीति** । भिन्नपदत्वादप्राप्तिः । **प्रणिनदतीति** । नेर्गदेति णत्वम् । नचात्र 'उपसर्गादसमास' इति धातुनकारस्य णत्वं शङ्क्यम्, अट्कुप्वाङ्भिन्नेन व्यवधानात् । **अर्दीति** । 'उपधायां च' इत्यत्र इक इत्यनुवर्तनात् अर्दतीत्यादौ न दीर्घः । लिटि णलि द्वित्वे हलादिशेषे अत आदेरित्यभ्यासाकारस्य दीर्घे आ अर्देति स्थिते—

---

१ शरदद्धनं नार्दति चातकोऽपि रघुवंशे स.५ श्लो.१७ इत्यादौ याचनार्थेऽर्दतिः प्रसिद्धः ।

जगर्द । तर्द ४८ हिंसायाम् । तर्दति । कर्द ४९ कुत्सिते शब्दे । कुत्सिते कौक्षे कर्दति । खर्द ६० दन्दशूके । दंशनहिंसादिरूपायां दन्दशूकक्रियायामित्यर्थः । खर्दति । चखर्द । अति ६१ अदि ६२ बन्धने । अन्तति । आनन्त । अन्दति । आनन्द । इदि ६३ परमैश्वर्ये । इन्दति । इन्दांचकार । बिदि ६४ अवयवे । पवर्गतृतीयादिः । बिन्दति । अवयवं करोतीत्यर्थः । भिदि इति पाठान्तरम् । गडि ६५ वदनैकदेशे । गण्डति । अन्तत्यादयः पञ्चैते न तिङ्विषया इति[1] काश्यपः । अन्ये तु तिङमपीच्छन्ति । णिदि ६६ कुत्सायाम् । निन्दति । प्रणिन्दति । टु

तस्मान्नुट् । द्वौ हलौ यस्य तस्येति विग्रहः । तच्छब्देन 'अत आदे'रिति कृतदीर्घः परामृश्यते । तदाह—**दीर्घीभूतादिति** । टकार इत्, उकार उच्चारणार्थः । टित्वादाद्यवयवः । तदाह—**आनर्देति** । **आर्दीदिति** । 'इट ईटि' इति सिज्लोपः । नर्देत्यादि स्पष्टम् । **कर्देति** । कुत्सितशब्देन कुत्सितविशेषो विवक्षित इत्याह— **कुत्सिते कौक्ष इति** । कुक्षिभवे इत्यर्थः । **खर्देति** । दन्दशूकः दंशनस्वभावः सर्पः । 'दन्दशूको बिलेशयः' इत्यमरः । ननु सर्पस्य क्रियात्वाभावात् कथं धात्वर्थत्वमित्यत आह—**दंशनेति** ।

अति अदीति । इदित्त्वान्नुम् । तदाह—**अन्ततीति** । **आनन्तेति** । 'अत आदेः' इति दीर्घः । 'तस्मान्नुड्द्विहलः' इति नुट् । एवम् अन्दति । **आनन्देति** । नुट् । आन्दीत् । **इदीति** । परमैश्वर्यम् परमेश्वरीभवनम् । **इन्दतीति** । इदित्त्वान्नुम् । **इन्दांचकारेति** । 'इजादेश्च' इत्याम् । **बिदीति** । इदित्त्वान्नुमित्याह—**बिन्दतीति** । नन्ववयवस्य अक्रियारूपत्वात् कथं धात्वर्थत्वमित्यत आह—**अवयवं करोतीत्यर्थ इति** । अबिन्दीत् अबिन्दिष्यमित्यादि । **पाठान्तरमिति** । पवर्गीयचतुर्थादिरित्यर्थः । **गडीति** । **वदनैकदेश इति** । तत्क्रियायामित्यर्थः । गण्डति । अगण्डीत् । **अन्तत्यादय इति** । अति अदि बन्धने, इदि परमैश्वर्ये, बिदि अवयवे, गडि वदनैकदेशे इति पञ्च धातवः तिङ्प्रकृतयो न भवन्तीति काश्यपमतमित्यर्थः । **अन्य इति** । काश्यपादन्ये मुनयः तिङमपि एभ्य इच्छन्तीत्यर्थः । **णिदीति** । इदित्त्वान्नुम् णोपदेशत्वात् णस्य नत्वम् । तदाह— **निन्दतीति** । **प्रणिन्दतीति** । 'उपसर्गादसमासेऽपी'ति णत्वम् ।

टु नदीति । समृद्धिः प्रजापश्वादिसम्पत्तिः । **आदिः** । 'भूवादयो धातवः' इत्यस्मात् धातव इत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते । 'उपदेशेऽजनुनासिकः' इत्यस्मात् उपदेश इति, इदिति चानुवर्तते । आदिरिति इदिति च बहुत्वे एकवचनम् । तदाह—

---

१ काश्यपमते अन्तः, अन्दुको निगडः, इन्द्रः, बिन्दुः गण्डः इत्यादिकृदन्तरूपसिध्यर्थमेषां पञ्चानां धातूनां गणे पाठ इति भावः ।

णदि ६७ **समृद्धौ**। (२२८६) **आदिर्ञिटुडवः**। १। ३। ५॥ उपदेशे धातोराद्या एते इतः स्युः। नन्दति। इदित्वान्नलोपो न। नन्द्यात्। **चदि** ६८ **आह्लादे**। चन्दति। चचन्द। **त्रदि** ६९ **चेष्टायाम्**। त्रन्दति। तत्रन्द। **कदि** ७० **क्रदि** ७१ **क्लदि** ७२ **आह्वाने रोदने च**। चकन्द। चक्रन्द। चक्लन्द। **क्लिदि** ७३ **परिदेवने**। चिक्लिन्द। **शुन्ध** ७४ **शुद्धौ**। शुन्धति। शुशुन्ध। नलोपः। शुध्यात्।

अथ कवर्गीयान्ता अनुदात्तेतो द्विचत्वारिंशत्। **शीकृ** ७५ **सेचने**। तालव्यादिः। दन्त्यादिः इत्येके। शीकते। शिशीके। **लोकृ** ७६ **दर्शने**। लोकते। लुलोके। **श्लोकृ** ७७ **संघाते**। संघातो ग्रन्थः। स चेह ग्रथ्यमानस्य व्यापारो ग्रन्थितुर्वा। आद्येऽकर्मको द्वितीये सकर्मकः। श्लोकते। **द्रेकृ** ७८ **ध्रेकृ** ७९ **शब्दोत्साहयोः**। उत्साहो वृद्धिरौद्धत्यं च। 'एच इग्घ्रस्वादेशे' इति ह्रस्वः। दिद्रेके। दिध्रेके। **रेकृ** ८० **शङ्कायाम्**। रेकते। **सेकृ** ८१ **स्रेकृ** ८२ **स्रकि**

उपदेश इति। ट्वित्करणं 'ट्वितोऽथु'जित्येतदर्थम्। **नन्दतीति**। इदित्त्वान्नुम्। **इदित्त्वादिति**। आशीर्लिङि यासुटः कित्त्वेऽपि इदित्त्वात् अनिदितामिति नलोपो नेत्यर्थः। **नन्द्यादिति**। अन्त्यात् अन्द्यादित्यस्याप्युपलक्षणम्। **चदीति**। इदित्त्वान्नुमित्याह—**चन्दतीति**। **त्रदीति**। अदुपधोऽयम्। इदित्त्वान्नुमित्याह—**त्रन्दतीति**। **क्रदि क्लदीति**। अदुपधौ। **क्लिदि परिदेवने इति**। अनुदात्तेत्सु पठितस्येह पाठः परस्मैपदार्थः। **शुन्ध शुद्धाविति**। अकर्मकोऽयम्। **शुन्धतीति** शुचिर्भवतीत्यर्थः। ननु शुधीत्येवमिदिदेवायं कुतो न पठित इत्यत आह—**नलोप इति**। आशीर्लिङि अनिदितामिति नलोपे शुध्यादिति रूपमिष्टम्। इदित्त्वे तु नलोपो न स्यादिति भावः।

अथ कवर्गीयान्ता इत्यादि लोकृ इत्यन्तम्। स्पष्टम्। **श्लोकृ इति**। संघातशब्दं व्याचष्टे—**ग्रन्थ इति**। ननु वाक्यसमुदायात्मकस्य ग्रन्थस्य अक्रियात्वात् कथं धात्वर्थमित्याशङ्क्याह—**स चेहेति**। ग्रन्थनं ग्रन्थः संघीभावः संघीकरणं वा। तत्र संघीभवनं संघनिष्ठम्। संघीकरणं तु संघीकर्तृनिष्ठम्। तत्र संघीभवनार्थकत्वे अकर्मकः। संघीकरणार्थत्वे सकर्मक इत्यर्थः। **श्लोकत इति**। संघीभवतीत्यर्थः, संघीकरोतीति वा। **द्रेकृ ध्रेकृ इति**। शब्दनम् शब्दः। **एच इति**। लिट एशि द्वित्वे 'हलादिःशेषे' देद्रेक् ए इति स्थिते अभ्यासे एकारस्य ह्रस्वो भवन् 'एच इग्घ्रस्वादेशे' इति इकारो भवतीत्यर्थः। **दिध्रेके इति**। अभ्यासे धकारस्य जश्त्वेन दकारः। एकारस्य तु ह्रस्व इकारः। **रेकृ इति**। शङ्का संशयः आक्षेपो वा। शीकृ सेचन इत्यारभ्य एतत्पर्यन्ता ऋदितः। **सेकृ इति**। आद्यौ

---

१ 'विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषा'मित्यात्वाभावपक्षे रूपम्।

अकि ८४ श्लकि ८५ गतौ । त्रयो दन्त्यादयः । द्वौ तालव्यादी । अषोपदेशत्वान्न षः । सिसेके । शकि ८६ शङ्कायाम् । शङ्कते । शशङ्के । अकि ८७ लक्षणे । अङ्कते । आनङ्के । वकि ८८ कौटिल्ये । वङ्कते । मकि ८९ मण्डने । मङ्कते । कक ९० लौल्ये । लौल्यं गर्वश्चापल्यं च । ककते । चकके । कुक ९१ वृक ९२ आदाने । कोकते । चुकुके । वर्कते । ववृके । 'ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन ।' चक ९३ तृप्तौ प्रतिघाते च । चकते । चेके । ककि ९४ वकि ९५ श्वकि ९६ त्रकि ९७ ढौकृ ९८ त्रौकृ ९९ ष्वष्क १०० वस्क १०१ मस्क १०२ टिकृ १०३ टीकृ १०४ तिकृ १०५ तीकृ १०६ रघि १०७ लघि १०८ गत्यर्थाः । कङ्कते । डुढौके । तुत्रौके । 'सुब्धातुष्ठिवुष्वष्कतीनां सत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः ।' ष्वष्कते । षष्वष्के । अत्र तृतीयो दन्त्यादिः इत्येके । (टेकते । टीकते । एवं तेकते । तीकते) । लघिर्भोजननिवृत्तावपि । अघि १०९ वघि

एकारमध्यौ ऋदितौ । इतरे त्रयः अदुपधाः इदितः । **त्रय इति** । पञ्चसु आद्यास्त्रय इत्यर्थः । **अषोपदेशत्वादिति** । सेकृधातोः पर्युदासान्न षोपदेशत्वम् । द्वितीयतृतीययोस्तु दन्त्याच्परकसादित्वाभावान्न षोपदेशत्वम् । ततश्च सकारस्यादेशसकारत्वाभावान्न षत्वमिति भावः । 'एच इग्घ्रस्वादेशे' इत्यभिप्रेत्याह—**सिसेक इत्यादि** । सस्रङ्के इत्यादावितित्वान्नुम् । **शकीति** । इदित्त्वान्नुमित्याह—**शङ्कत इति । शशङ्क इति । अकीति** । लक्षणं चिह्नीकरणम् । **अङ्कत इति** । इदित्त्वान्नुम् । **आनङ्क इति** । 'तस्मान्नुड्द्विहलः' इति नुट् । वकि कौटिल्ये इत्यादि स्पष्टम् । **कुक वृकेति** । द्वितीयः ऋदुपधः । शपि लघूपधगुणं मत्वा आह—**कोकत इति । चुकुक इति** । असंयोगादिति कित्त्वात् न लघूपधगुणः । अभ्यासे चुत्वम् । लघूपधगुणे रपरत्वं मत्वाह—**वर्कत इति** । लिटि असंयोगादिति कित्त्वान्न गुण इति मत्वाह—**ववृके इति** । उरदत्वं हलादिश्शेषः । ननु कित्त्वात् परत्वात् गुणः स्यात्, कृते गुणे रपरत्वे संयोगात्परत्वेन कित्त्वस्याप्रवृत्त्या अनित्यत्वादित्यत आह—**ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणात् पूर्वविप्रतिषेधेनेति** ।

चकेति । तृप्तावकर्मकः । प्रतिघाते सकर्मकः । एत्वाभ्यासलोपौ मत्वाह—**चेक इति । ककीति** । एते पञ्चदश धातवः । आद्याश्चत्वारः इदितः । द्वितीयो वकारादिः । तृतीयस्तालव्यादिः । पञ्चमषष्ठौ दशमाद्याश्चत्वारश्च ऋदितः । दशमद्वादशौ । इदुपधौ । रघिलघी इदितौ चतुर्थान्तौ । कङ्कत इत्यादाविदित्वान्नुम् । **डुढौके तुत्रौक इति** । अभ्यासे ढस्य जश्त्वेन डकारः ओकारस्य ह्रस्व उकारः । अथ ष्वष्कधातोः षोपदेशपरिगणनात् 'धात्वादे'रिति सत्वे प्राप्ते **आह—सुब्धात्विति । षष्वष्क इति** । संयुक्तहल्मध्यस्थत्वादेत्वाभ्यासलोपौ न, संयोगात्परत्वेन लिटः कित्त्वाभावाच्च । **तृतीय इति** । तथा च स्वष्कत इति रूपम् । केवल-

११० मघि १११ गत्याक्षेपे । आक्षेपो निन्दा । गतौ गत्यारम्भे च इत्यन्ये । अङ्घते । आनङ्घे । वङ्घते । मङ्घते । मघि कैतवे च । राघृ ११२ लाघृ ११३ द्राघृ ११४ सामर्थ्ये । राघते । लाघते ध्राघृ इत्यपि केचित् । द्राघृ आयामे च आयामो दैर्घ्यम् । द्राघते । श्लाघृ ११५ कत्थने । श्लाघते ।

अथ परस्मैपदिनः पञ्चाशत् । फक्क ११६ नीचैर्गतौ । नीचैर्गतिर्मन्दगमनमसद्व्यवहारश्च । फक्कति । पफक्क । तक ११७ हसने । तकति । तकि ११८ कृच्छ्रजीवने । तङ्कति । बुक्क ११९ भषणे । भषणं श्वरवः । बुक्कति । कख १२० हसने । प्रनिकखति । ओखृ १२१ राखृ १२२ लाखृ १२३ द्राखृ १२४ ध्राखृ १२५ शोषणालमर्थयोः । ओखति । ओखांचकार । शाखृ १२६ श्लाखृ १२७ व्याप्तौ । शाखति । उख १२८ उखि १२९ वख १३० वखि १३१ मख १३२ मखि १३३ णख १३४ णखि १३५ रख १३६ रखि १३७ लख १३८ लखि १३९ इख १४० इखि १४१ ईखि १४२ वल्ग १४३ रगि १४४ लगि १४५ अगि १४६ वगि १४७ मगि १४८ तगि १४९ त्वगि १५० श्रगि १५१ श्लगि १५२ इगि १५३ रिगि १५४ लिगि १५५ गत्यर्थाः । द्वितीयान्ताः पञ्चदश । तृतीयान्तास्त्रयोदश । इह खान्तेषु रिख त्रख त्रिखि शिखि इत्यपि चतुरः केचित्प-

---

दन्त्यपरकसादित्वाभावेन षोपदेशत्वाभावः । **टेकते इति** । लघूपधगुणः । **टीकत इति** । दीर्घोपधत्वान्न गुणः । **एवं तेकते तीकत इति** । रङ्घते लङ्घते । इदित्त्वान्नुम् । **लघिर्भोजननिवृत्तावपीति** । निवृत्तिः विमुखीभवनम् । लङ्घते न भुङ्क्त इत्यर्थः । **अघीति** । त्रयोऽपि चतुर्थान्ता इदितः । **आनङ्घ इति** । 'तस्मान्नुड्द्विहलः' इति नुट् । **वङ्घत इति** । इदित्त्वान्नुम् । लिटि तु ववङ्घे इति रूपम् । वादित्वात्संयुक्तहल्मध्यस्थत्वात् संयोगात्परत्वेन लिटः कित्त्वाभावाच्च एत्वाभ्यासलोपौ न । **मघि कैतवे चेति** । कैतवं वञ्चना । **राघृ इति** । त्रयोऽपि ऋदितः । सामर्थ्यं कार्यक्षमीभवनम् । **ध्राघृ इत्यपीति** । चतुर्थादिमपि केचित् पठन्तीत्यर्थः । **द्राघृ इति** । आयामः दीर्घीभवनम् । **श्लाघृ कत्थन इति** । कत्थनं स्तुतिः । शीङ् इत्यादयो द्विचत्वारिंशदात्मनेपदिनो गताः ।

फक्क नीचैरित्यादि स्पष्टम् । **प्रनिकखतीति** । 'शेषे विभाषा' इत्यत्र अकखादाविति पर्युदासान्नेर्णत्वं नेति भावः । **ओखृ इति** । अलमर्थः भूषणक्रिया, पर्याप्तिः, वारणं वा । ओखति । ओखांचकार । **शाखृ श्लाखृ इति** । श्लाघृ इति चतुर्थान्त आत्मनेपदेषु गतः । **उख उखीति** । **पञ्चदशेति** । ईखि इत्यन्ता इति शेषः । **त्रयोदशेति** । वल्गादय इति शेषः । तत्र इदित्त्वान्नुम् । आशीर्लिङि नलोपाभावश्च । **पठन्तीति** । तेषां मते खान्ता एकोनविंशतिरिति बोध्यम् । **ओखतीति** । शपि लघूपधगुणः । लिटि णलः पित्त्वेन कित्त्वाभावात् प्राप्तस्यापि लघूपधगुणस्य द्विर्वचनेऽचीति निषिद्धतया गुरुमत्त्वाभावादामभावे सति पूर्वं द्वित्वे

ठन्ति। ओखति। (२२९०) **अभ्यासस्यासवर्णे।** ६।४।७८॥ इवर्णोवर्णान्तस्य अभ्यासस्येयङुवङौ स्तोऽसवर्णेऽचि। उवोख। संनिपातपरिभाषया 'इजादेः—' (सू २२३७) इत्याम् न। ऊखतुः। ऊखुः। इह सवर्णदीर्घस्याभ्यासग्रहणेन ग्रहणाद्ध्रस्वः प्राप्तो न भवति। सकृत्प्रवृत्तत्वात्। आङ्गत्वाद्धि पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या ह्रस्वे कृते ततो दीर्घः। 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इति न्यायात्परत्वाच्च। उङ्खति। ववाख। ववखतुः। वङ्खति। मेखतुः। (मङ्खति। ममङ्ख।

कृते हलादिशेषे पश्चात् 'वार्णादाङ्गं बलीय' इति परिभाषया अन्तरङ्गमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा लघूपधगुणे कृते उ ओख् अ इति स्थिते, उवर्णस्य यणि प्राप्ते—**अभ्यासस्य**। अचि श्नुधात्वित्यतः अचीति, य्वोरियङुवङाविति चानुवर्तते। इश्च उश्च यू तयोरिति विग्रहः। अभ्यासविशेषणमिदं तदन्तविधिः। तदाह—**इवर्णोवर्णान्तस्येति**। ङित्त्वादन्तादेशौ। **उवोखेति**। अचि श्नुधात्वित्यस्य तु नात्र प्राप्तिः, अजादौ प्रत्यये परत एव तत्प्रवृत्तेः अभ्यासस्य अङ्गत्वाभावाच्च।

ननु द्वित्वे कृते लघूपधगुणे सति इजादिगुरुमत्त्वादाम् स्यादित्यत आह—**संनिपातेति**। णलि परे विहितगुणसंपन्नमिजादिगुरुमत्त्वमाश्रित्य आमं गुणो न प्रवर्तयति, आमि सति धातोर्णल्परकत्वव्याघातादिति भावः। **ऊखतुरिति**। अपित्त्वेन कित्त्वात् लघूपधगुणाभावे द्वित्वे हलादिशेषे सवर्णपरकत्वादभ्यासस्यासवर्णे इति इयङभावे सवर्णदीर्घे रूपमिति भावः। ननु ऊखतुरित्यत्र ऊकारस्य सवर्णदीर्घसंपन्नस्य एकादेशतया पूर्वान्तत्वेनाभ्याससंबन्धित्वात् 'ह्रस्व' इत्यभ्यासस्याचो विधीयमानो ह्रस्वः प्राप्नोतीत्याशङ्कते—**इह सवर्णदीर्घस्य अभ्यासग्रहणेन ग्रहणाद्ध्रस्वः प्राप्त इति**। अथ परिहरति—**न भवतीति**। कुत इत्यत आह—**सकृत्प्रवृत्तत्वादिति**। तदेवोपपादयति—**आङ्गत्वादिति**। उ उखतुरिति स्थिते पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या अभ्यासह्रस्वे सवर्णदीर्घे ऊखतुरिति स्थितिः। तत्र ऊकारस्य पुनरभ्यासह्रस्वो न भवति। 'लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्ति'रिति न्यायादित्यर्थः। ननु वर्णमात्रापेक्षत्वेन अन्तरङ्गतया प्रथमं सवर्णदीर्घ एव स्यादिति ह्रस्वस्य प्रथमं प्रवृत्तिर्दुरुपपादेत्यत आह—**वार्णादिति**। तथा चानया परिभाषया बहिरङ्गोऽपि ह्रस्व एव प्रथमं प्रवर्तत इति भावः। **परत्वाच्चेति**। नन्विदमनुपपन्नम्, उक्तरीत्या अन्तरङ्गं सवर्णदीर्घं प्रति ह्रस्वस्य परत्वकथनानौचित्यादिति चेत् न—परत्वादित्यपरकालप्राप्तिकत्वादित्यर्थात्। अभ्यासविकारेषु परस्परं बाध्यबाधकभावाभावेन युगपदेव हलादिशेषे ह्रस्वे च कृते पश्चात्प्रवर्तमानस्य सवर्णदीर्घस्य पूर्वं

---

१ 'अभ्यासकार्ये तदुत्तरखण्डाजादेशस्याभ्यासकार्यप्रतिबन्धकीभूतं स्थानिवत्त्वं न' इति अनेनैवासवर्णग्रहणेन ज्ञाप्यते इति ओकारस्यासवर्णत्वं स्थानिवद्भावेन सवर्णत्वमादाय न प्रतिबध्यते।

नखति नङ्खति। रखति। रेखतुः। रङ्खति। एखति। इङ्खति। ईङ्खति। वल्गति। रङ्गति। लङ्गति। अङ्गति। वङ्गति। मङ्गति। तङ्गति। त्वङ्गति। श्रङ्गति। श्लङ्गति। इङ्गति। रिङ्गति। लिङ्गति। रेखति। त्रखति। त्रिङ्खति। शिङ्खति)। त्वगि कम्पने च। युगि १५६ जुगि १५७ बुगि १५८ वर्जने। युङ्गति। घघ १५९ हसने। घघति। जघाघ। मघि १६० मण्डने। मङ्घति। शिघि १६१ आघ्राणे। शिङ्घति।

अथ चवर्गीयान्ताः। तत्रानुदात्तेत एकविंशतिः। वर्च १६२ दीप्तौ। वर्चते। षच १६३ सेचने सेवने च। सचते। सेचे। सचिता। लोचृ १६४ दर्शने। लोचते। लुलोचे। शच १६५ व्यक्तायां वाचि। शेचे। श्वच १६६ श्वचि १६७ गतौ।

पूर्वमन्तरङ्गं परं परं बहिरङ्गमिति न्यायेन बहिरङ्गत्वादित्यलम्।

उङ्खतीति। इदित्त्वान्नुम्। **ववाखेति**। वखधातोर्णलि उपधावृद्धिः। **ववखतुरिति**। वादित्वादेत्त्वाभ्यासलोपौ न। **वङ्खतीति**। वखिधातोरिदित्त्वान्नुम्। ववङ्ख। **मेखतुरिति**। एत्त्वाभ्यासलोपौ। **मङ्खतीति**। मखिधातोरिदित्त्वान्नुम्। **ममङ्खेति**। संयुक्तहल्मध्यस्थत्वादेत्वाभ्यासलोपौ न। **नखति नङ्खतीति**। 'णो नः' इति नत्वम्। **रखतीति**। णलि तु उपधावृद्धिः। रराख। अतुसादावेत्वाभ्यासलोपौ—**रेखतुरित्यादि**। **रङ्खतीति**। इदित्त्वान्नुम्। ररङ्ख। **एखतीति**। इखधातोः शपि लघूपधगुणः। इयेख। ईखतुः। **इङ्खतीति**। इदित्त्वान्नुम्। इङ्खांचकार। **ईङ्खतीति**। अलघूपधत्वान्न गुणः। ईङ्खांचकार। **वल्गतीति**। लिटि ववल्ग ववल्गतुः। **रङ्गतीति लङ्गतीति**। ररङ्गतुः। **अङ्गतीति**। लिटि आनङ्ग। **वङ्गतीति**। लिटि ववङ्ग ववङ्गतुः। **मङ्गतीति**। लिटि ममङ्ग ममङ्गतुः। **तङ्गतीति**। लिटि ततङ्ग ततङ्गतुः। **त्वङ्गतीति**। लिटि तत्वङ्ग तत्वङ्गतुः। **श्रङ्गतीति**। लिटि शश्रङ्ग शश्रङ्गतुः। **श्लङ्गतीति**। लिटि शश्लङ्ग शश्लङ्गतुः। **इङ्गतीति**। लिटि इङ्गांचकार। **रिङ्गतीति**। लिटि रिरिङ्ग रिरिङ्गतुः। **लिङ्गतीति**। लिटि लिलिङ्ग लिलिङ्गतुः।

अथ खान्तेषु रिखादिचतुर्णां मतान्तरसिद्धानामुदाहरणमाह—**रेखतीति**। शपि लघूपधगुणः। रिरेख रिरिखतुः। **त्रखतीति**। लिटि तत्राख तत्रखतुः। **त्रिङ्खतीति**। लिटि तित्रिङ्ख तित्रिङ्खतुः। **शिङ्खतीति**। लिटि शिशिङ्ख शिशिङ्खतुः। **त्वगिं कम्पने चेति**। चाद्गतौ। त्वङ्गति तत्वङ्ग। **युगीति**। त्रयोऽपि इदितः। युङ्गति बुङ्गति जुङ्गति। **घघ हसने इति**। घघति। णलि उपधावृद्धिः। जघाघ जघघतुः। लिण्निमित्तादेशादित्वादेत्त्वाभ्यासलोपौ न। **मघि मण्डन इति**। इदित्त्वान्नुमित्याह—**मङ्घतीति**। ममङ्घ ममङ्घतुः। **शिघि आघ्राण इति**। शिङ्घति शिशिङ्घ। फक्कादयः पञ्चाशद्गताः।

वर्च दीप्ताविति। दीप्तिः प्रकाशः। **षच सेचन इति**। अच्परकसादित्वात्

मचते । मञ्चते । कच १६८ बन्धने । कचते । कचि १६९ काचि १७० दीप्तिबन्धनयोः । चकञ्चे । चकाञ्चे । मच १७१ मुचि १७२ कल्कने । कल्कनं दम्भः शाठ्यं च । कथनम् इत्यन्ये । मेचे । मुमुञ्चे । मचि १७३ धारणोच्छ्रायपूजनेषु । ममञ्चे । पचि १७४ व्यक्तीकरणे । पञ्चते । ष्टुच १७५ प्रसादे । स्तोचते । तुष्टुचे । ऋज १७६ गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु । अर्जते । नुड्विधौ ऋकारैकदेशो रेफो हल्त्वेन गृह्यते । तेन द्विहल्त्वान्नुट् । आनृजे । ऋजि १७७ भृजी १७८ भर्जने । ऋञ्जते । 'उपसर्गादृति'—(सू ७४) इति वृद्धिः । प्रार्ञ्जते । ऋञ्जांचक्रे । आर्ञ्जिष्ट । भर्जते । बभृजे । अभर्जिष्ट । एजृ १७९ भ्रेजृ १८० भ्राजृ १८१ दीप्तौ । एजांचक्रे । ईज १८२ गतिकुत्सनयोः । ईजांचक्रे ।

षोपदेशोऽयम् । स्वरितेत्सु षच समवाय इति वक्ष्यते । **सेच इति** । सत्वस्य लिण्निमित्तत्वाभावादादेशादित्वेऽपि एत्वाभ्यासलोपौ । **दम्भः शाठ्यं चेति** । परविस्रम्भार्थं धर्माद्याचरणं दम्भः कापट्यापरपर्यायः । 'कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयः' इत्यमरः । शाठ्यं कुटिलीभावः । 'निकृतस्त्वनृजुः शठः' इत्यमरः । **पचि व्यक्तीकरण इति** । पचि विस्तार इति चुरादौ वक्ष्यते । **ष्टुच प्रसाद इति** । ष्टुत्वसंपन्नः टकारः । ततश्च दन्त्यपरकसादित्वात् षोपदेशोऽयम् । **स्तोचत इति** । षस्य सत्वे सति ष्टुत्वं निवर्तत इति भावः । **तुष्टुचे इति** । 'शर्पूर्वाः खयः' इति तकारशेषः । आदेशसकारत्वात् षत्वम् । **ऋज गतीति** । अर्जनम् संपादनम् । उपार्जनम् सेवनम् । **अर्जत इति** । शपि लघूपधगुणः रपरत्वम् । **नुड्विधाविति** । वार्तिकमिदम् । **आनृज इति** । लिटः असंयोगादिति कित्त्वात् गुणाभावे द्वित्वे उरदत्वे रपरत्वे हलादिशेषे अत आदेरिति दीर्घे नुडिति भावः । **ऋजी भृजी इति** । ऋदुपधौ द्वौ । आद्यः इदित् । द्वितीयस्य ईदित्त्वात् 'श्वीदितो निष्ठाया'मिति नेट् । इदित्त्वान्नुम् । अनुस्वारपरसवर्णौ । **ऋञ्जांचक्र इति** । नुमि सति संयोगे गुर्विति ऋकारस्य गुरुत्वादिजादेश्चेत्याम् । ऋञ्जिता । ऋञ्जिष्यते । ऋञ्जताम् । आर्ञ्जत । ऋञ्जेत । ऋञ्जिषीष्ट । अथ लुङि रूपं दर्शयति—**आर्ञ्जिष्टेति** । लुङः तादेशः । च्लिः । सिच् । इट् । लघूपधत्वाभावान्न गुणः । आट् । वृद्धिः । षत्वम् । ष्टुत्वम् । लृङि आर्ञ्जिष्यत । **भर्जत इति** । शपि लघूपधगुणः रपरत्वम् । बभृजे । भर्जिता । भर्जिष्यते । भर्जताम् । अभर्जत । भर्जेत । भर्जिषीष्ट । लुङि रूपमाह—**अभर्जिष्टेति** । लुङस्तादेशः च्लिः सिच् इट् गुणः रपरत्वम् अडागमः षत्वं ष्टुत्वम् । लृङि अभर्जिष्यत । **एजृ भ्रेजृ भ्राजृ इति** । आद्ययोः ऋदित्वम् नाग्लोपीत्यर्थम् । तृतीयस्य तु अकारेत्कत्वेऽप्यात्मनेपदं सिध्यति । ऋदित्त्वस्य न किञ्चित्फलमस्ति । न च नाग्लोपीति चङ्परे णौ उपधाह्रस्वः फलं भवितुमर्हति, 'भ्राजभासे'त्यादिना तत्र उपधाह्रस्वविकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वात् । **ईज गतीति** । अलघूपधत्वान्न गुणः । ईजते । **ईजांचक्र इति** । इजादेश्चेत्याम् । वर्चादय एकविंशतिर्वृत्ताः ।

अथ द्विसप्ततिश्चवर्गीयान्ताः परस्मैपदिनः। शुच १८३ शोके। शोचति। कुच १८४ शब्दे तारे। कोचति। कुञ्च १८५ क्रुञ्च १८६ कौटिल्याल्पीभावयोः। 'अनिदिताम्' (सू ४१५) इति नलोपः। कुच्यात्। कुञ्च्यात्। लुञ्च १८७ अपनयने। लुच्यात्। अञ्चु १८८ गतिपूजनयोः। अच्यात्। गतौ नलोपः। पूजायां तु अञ्च्यात्। वञ्चु १८९ चञ्चु १९० तञ्चु १९१ त्वञ्चु १९२ म्रुञ्चु १९३ म्लुञ्चु १९४ म्रुचु १९५ म्लुचु १९६ गत्यर्थाः। वच्यात्। चच्यात्। तच्यात्। त्वच्यात्। अम्रुञ्चीत्। अम्लुञ्चीत्।

(२२९१) जॄस्तन्भुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्विभ्यश्च ३।१।५८॥

एभ्यश्च्लेरङ् वा स्यात्। अम्रुचत्–अम्रोचीत्। अम्लुचत्–अम्लोचीत्। ग्रुचु १९७ ग्लुचु १९८ कुजु १९९ खुजु २०० स्तेयकरणे। जुग्रोच। अग्रुचत्–

द्विसप्ततिरिति। चवर्गीयान्ता इति शेषः। **शुच शोक इति**। स्मृत्वा क्लेशः शोकः। **शोचतीति**। वियुक्तं पित्रादिकं स्मृत्वा क्लिश्नातीत्यर्थः। **कुच शब्द इति**। शब्दनं शब्दः। चुकोच चुकुचतुः। अकोचीत्। **कुञ्च क्रुञ्चेति**। उभावपि चवर्गपञ्चमोपधौ। कुञ्चतौ अनुस्वारपरसवर्णसंपन्नस्य नकारस्थानिकञकारस्य धातुपाठे निर्देशः। धातुपाठे 'नकारजावनुस्वारपञ्चमौ' इत्यभियुक्तवादात्। तदाह—**अनिदितामिति**। अनुस्वारपरसवर्णयोरसिद्धतया नकारस्य सत्त्वेन आशीर्लिङि अनिदितामिति लोपे कुच्यादिति रूपमित्यर्थः। लिटि तु चुकुञ्च चुकुञ्चतुः इत्यादौ पित्त्वेन संयोगात्परत्वेन च कित्त्वाभावान्नलोपो न भवति। कुञ्चधातुस्तु स्वाभाविकञकारोपध एव। न त्वनुस्वारपरसवर्णसंपन्नञकारोपध इति 'परेश्च घाङ्कयोः' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्थितम्। अतस्तस्याशीर्लिङि अनिदितामिति नलोपस्य न प्रसक्तिरित्यभिप्रेत्योदाहरति—**कुञ्च्यादिति**। ञकाररहितपाठस्तु प्रामादिक इति शब्देन्दुशेखरे स्थितम्। **लुञ्चेति**। अयमपि नोपधः। अनुस्वारपरसवर्णसंपन्नस्य ञकारस्य निर्देशः। तथा च आशीर्लिङि अनिदितामिति नलोपः। तदाह—**लुच्यादिति**। एवमञ्चुधातोरपि द्रष्टव्यम्। **पूजायां त्विति**। 'नाञ्चेः पूजायाम्' इति निषेधादिति भावः।

वञ्चु चञ्चु तञ्चु इति। आद्याः षट् नोपधाः। अनुस्वारपरसवर्णाभ्यां ञकारनिर्देशः। तथा च तेषामाशीर्लिङि अनिदितामिति नलोपः। तदाह—**वच्यादिति**। लुङि अम्रुञ्चीत् अम्लुञ्चीदिति नोपधयो रूपम्। सिज्लोपः। **जॄस्तन्भु**। 'च्लेः सिच्' इत्यतः च्लेरिति, 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्यः' इत्यतः अङिति, 'इरितो वा' इत्यतः वेति चानुवर्तते। तदाह—**एभ्यश्च्लेरङ् वेति**। जॄष् वयोहानौ, स्तन्भुः सौत्रो धातुः, म्रुचुम्लुचू गत्यर्थौ, ग्रुचु ग्लुचु स्तेयकरणे, ग्लुञ्चु

अम्रोचीत्। जुग्लोच। अग्लुचत्—अग्लोचीत्। अकोजीत्। अखोजीत्। ग्लुञ्चु २०१ षस्ज २०२ गतौ। लुङि अङ् वा। अग्लुचत्—अग्लुञ्चीत्। सस्य श्चुत्वेन शः, तस्य जश्त्वेन जः। सज्जति। अयमात्मनेपद्यपि। सज्जते। गुजि २०३ अव्यक्ते शब्दे। गुञ्जति। गुञ्ज्यात्। अर्च २०४ पूजायाम्। आनर्च। म्लेच्छ २०५ अव्यक्ते शब्दे। अस्फुटेऽपशब्दे चेत्यर्थः। म्लेच्छति। मिम्लेच्छ। लछ २०६ लाछि २०७ लक्षणे। ललच्छ। ललाञ्छ। वाछि २०८ इच्छायाम्। वाञ्छति।

आछि २११ आयामे। आञ्छति। 'अत आदेः' (सू २२४८) इत्यत्र तपरकरणं स्वाभाविकह्रस्वपरिग्रहार्थम्। तेन दीर्घाभावान्न नुट्। आञ्छ। तपरकरणं मुखसुखार्थमिति मते तु नुट्। आनाञ्छ। ह्रीच्छ २१० लज्जायाम्।

गतौ, इत्येतेभ्य इत्यर्थः। **अम्रुचदिति**। च्लेरङि सति ङित्त्वान्न लघूपधगुणः। **अम्रोचीदिति**। अङभावे 'इट ईटि' इति सिज्लोपः। **म्रुचु ग्लुचु इति**। 'जॄस्तम्भु' इति अङ् वेत्याह—**अम्रुचत् अम्रोचीदिति**। आद्यस्य रूपे। अथ द्वितीयस्य अङ्विकल्पमुदाहरति—**अग्लुचत् अग्लोचीदिति**। अङि सति ङित्त्वान्न लघूपधगुणः। अङभावे सिज्लोपः। **ग्लुञ्चु षस्जेति**। आद्यो नोपधः द्वितीयस्तु षोपदेशः, अच्परकसादित्वात्। तत्र आद्यस्य लुङि विशेषमाह—**अङ् वेति**। जॄस्तम्भ्वित्यनेनेति शेषः। ग्लुचुग्लुञ्च्वोः पृथग्ग्रहणसामर्थ्यात् नलोपो नेति वृत्तिकृत्। अग्लुञ्चत्। **सस्येति**। धात्वादेः सत्वे सस्ज् इति स्थिते, द्वितीयस्य सकारस्य श्चुत्वेन शकार इत्यर्थः। **तस्येति**। शकारस्य 'झलां जश् झशि' इति जकार इत्यर्थः। **गुजीति**। इदित्त्वादाशीर्लिङि नलोपो नेत्याह—**गुञ्ज्यादिति**। **अर्चेति**। लिटि 'तस्मान्नुड्द्विहल' इति नुटं मत्वाह—**आनर्चेति**। म्लेच्छेत्यादि स्पष्टम्। लुकि लच्छतीति रूपम्। ललच्छ ललच्छतुः।

आञ्छतीति। लिटि णलि द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासह्रस्वे अ आञ्छ् अ इति स्थिते अत आदेरिति दीर्घं 'तस्मान्नुड्द्विहल' इति च नुटमाशङ्कयाह—**अत आदेरिति**। तत्र हि दीर्घस्याकारस्य दीर्घविधौ प्रयोजनाभावादेव ह्रस्वाकारस्य दीर्घ इति सिद्धौ अत इति तपरकरणं स्वाभाविकस्यैव ह्रस्वाकारस्य परिग्रहार्थमित्यर्थः। ततः किमित्यत आह—**तेनेति**। 'अत आदेः' इति दीर्घविधौ स्वाभाविकह्रस्वाकारस्यैव ग्रहणेन 'अत आदेः' इति दीर्घस्याभावान्न नुडित्यर्थः। **आञ्छेति**। द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासह्रस्वे सवर्णदीर्घ इति भावः। **मुखसुखार्थमिति**। तथाच ह्रस्वस्थानिकदीर्घाकारादपि परस्य नुड् भवत्येवेति भावः। ह्रीच्छ लज्जायामित्यादि स्पष्टम्।

---

१ केचित्तु वर्णयन्ति अङ्विधौ द्वयोरुपादान सामर्थ्यान्न लोपोनेति काशिका।

जिह्मीभावे। हुर्च्छा २११ कौटिल्ये। कौटिल्यमपसरणम् इति मैत्रेयः। 'उपधायां च' (सू २२६५) इति दीर्घः। हूर्च्छति। मुर्छा २१२ मोहसमुच्छ्राययोः। मूर्च्छति। स्फुर्छा २१३ विस्तृतौ। स्फूर्च्छति। युच्छ २१४ प्रमादे। युच्छति। उछि २१५ उञ्छे। 'उञ्छः कणश आदानं कणिशाद्यर्जनं शिलम्।' इति यादवः। उञ्छति। उञ्छांचकार। उछी २१६ विवासे। विवासः समाप्तिः। प्रायेणायं विपूर्वः। व्युच्छति। ध्रज २१७ ध्रजि २१८ ध्रज २१९ ध्रजि २२० ध्वज २२१ ध्वजि २२२ गतौ। धर्जति। धृञ्जति। ध्रजति। ध्रञ्जति। ध्वजति। ध्वञ्जति। कूज २२३ अव्यक्ते शब्दे। चुकूज। अर्ज २२४ षर्ज २२५ अर्जने। अर्जति। आनर्ज। सर्जति। ससर्ज। गर्ज २२६ शब्दे। गर्जति। तर्ज २२७ भर्त्सने। तर्जति। ततर्ज। कर्ज २२८ व्यथने। चकर्ज। खर्ज २२९ पूजने च। चखर्ज। अज २३० गतिक्षेपणयोः। अजति। (२२९२) **अजेर्व्यघञपोः। २।४।५६॥** अजेर्वी इत्ययमादेशः स्यादार्धधातुकविषये घञमपं च वर्जयित्वा। 'वलादावार्धधातुके वेष्यते' विवाय विव्यतुः विव्युः। अत्र वकारस्य

युच्छ प्रमाद इति। यकारादिरुदुपधोऽयम्। **युच्छतीति**। अन्तरङ्गत्वात् 'छे च' इति तुकि लघूपधत्वाभावात् न गुणः। युयुच्छ। युयुच्छतुः। **उछि उञ्छे इति**। अयमप्युदुपधः। **उञ्छतीति**। इदित्त्वान्नुमि अलघूपधत्वान्न गुणः। **उञ्छांचकारेति**। नुमि कृते 'संयोगे गुरु' इत्युकारस्य गुरुत्वात् 'इजादेश्च' इत्यामिति भावः। **धृजेति**। आद्यौ ऋदुपधौ। इतरे चत्वारः अदुपधाः। द्वितीयचतुर्थषष्ठाः इदितः। **धर्जतीति**। शपि लघूपधगुणः रपरत्वम्। दधर्ज दधृजतुः। धृज्यात्। अधर्जीत्। **धृञ्जतीति**। इदित्त्वान्नुम्। दधृञ्ज। इदित्त्वान्नलोपो न। धृञ्ज्यात्। अधृञ्जीत्। **ध्रजतीति**। णलि दध्राज दध्रजतुः। अध्राजीत् अध्रजीत्। **ध्रञ्जतीति**। अदुपधोऽयम्। दध्रञ्ज। इदित्त्वान्नलोपो न दध्रञ्जतुः। **ध्वजतीति**। दध्वाज। **ध्वञ्जतीति**। दध्वञ्ज। **कूज अव्यक्त इति**। स्पष्टम्। सर्जतीत्यत्र षोपदेशत्वात् षत्वम्।

अज गतीति। लटि अजतीत्यादि सिद्धवत्कृत्य लिटि विशेषमाह—**अजेर्व्यघञपोः**। वी इति दीर्घान्तं लुप्तप्रथमाकम्। 'आर्धधातुके' इत्यधिकृतम्। विषयसप्तम्येषा, नतु परसप्तमी, व्याख्यानात्। तदाह—**आर्धधातुकविषय इत्यादि**। अजेरिति इका निर्देशः, अजधातोरित्यर्थः। आर्धधातुक इति परसप्त-

---

१ मैत्रेयरक्षित इत्यर्थः। जिनेन्द्रबुद्धिविरचिते काशिकाटीकारूपे न्यासग्रन्थे याऽनुन्यासनाम्नी टीका तस्याः कर्ता मैत्रेयरक्षितोऽयम्। किं च धातुप्रदीपनाम्नी धातुपाठटीकाऽस्य प्रसिद्धा वर्तते। अनुन्यासश्च तन्त्रप्रदीपनाम्नाऽपि व्यवह्रियते। अयं च रक्षितः नवमशताब्द्यां जातः।

हल्परत्वात् 'उपधायां च' (सू २२६५) इति दीर्घे प्राप्ते 'अचः परस्मिन्'- (सू ५०) इति स्थानिवद्भावेनाच्परकत्वम् । न च 'न पदान्त'-(सू ५१) इति निषेधः । 'स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश एव न स्थानिवत् ।' इत्युक्तेः । थलि 'एकाचः'– (सू २२४६) इतीण्निषेधे प्राप्ते । (२२९३) कृसृभृवृ-

---

म्याश्रयणे तु वेवीयत इति न स्यात्, वीभावात्प्राक् अजादित्वात् यङसंभवात् । विषयसप्तम्याश्रयणे तु यङि विवक्षिते वीभावे सति हलादित्वाद्यङ् निर्बाधः । अघञपोः किम् ? घञि समाजः । 'समुदोरजः पशुषु' इत्यपि समजः । अत्र अघञपोरिति न वक्तव्यम् । वा लिटि इत्यतो वेत्यनुवर्तते । व्यवस्थितविभाषेयम् । घञि अपि च न भवति । ल्युटि वलादावार्धधातुके च विकल्पः । अन्यत्र तु आर्धधातुके नित्यमिति भाष्यकैयटयोः स्थितम् । तदाह—**वलादावार्धधातुके वेष्यत इति।** उक्तव्यवस्थितविभाषोपलक्षणमिदम्। **विवायेति**। लिटो णलि विवक्षिते वीभावे सति णलि द्वित्वे अभ्यासह्रस्वे 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धौ आयादेश इति भावः । **विव्यतुरिति**। वीभावे सति अतुसि द्वित्वे अभ्यासह्रस्वे 'असंयोगात्' इति कित्त्वात् गुणाभावे इयङपवादे 'एरनेकाचः' इति यणि रूपम्। एवं उसि विव्युरिति रूपम्। ननु विव्यतुः विव्युरित्यत्र द्वितीयवकारस्य यकारात्मकहल्परकत्वात् 'उपधायां च' इति इकारस्य दीर्घः स्यादित्याशङ्क्य ईकारस्थानिकस्य यकारस्य 'अचः परस्मि'न्निति स्थानिवत्त्वेन द्वितीयवकारस्य हल्परकत्वाभावात् तस्मिन्वकारे परे इकारस्य न दीर्घ इति परिहरति—**अत्र वकारस्येत्यादि अच्परकत्वमित्यन्तम्** । ननु दीर्घविधौ 'न पदान्त' इति निषेधात्कथमिह यकारस्य स्थानिवत्त्वमित्याशङ्क्य निराकरोति— **न च न पदान्तेति निषेध इति** । शङ्क्य इति शेषः । कुत इत्यत आह— **स्वरदीर्घेति । इत्युक्तेरिति** । वार्तिककृतेति शेषः ।

थलि एकाच इति। अजधातोरनुदात्तोपदेशानन्तर्भावेऽपि वी इति तदादेशोऽनुदात्तः अजन्तेषु ऊदॄदन्तादिचतुर्दशभिन्नधातूनामनुदात्तत्वाभ्युपगमादिति भावः । **कृसृ** । कृ सृ भृ वृ स्तु द्रु स्रु श्रु इत्यष्टानां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । लिटीति षष्ठ्यर्थे सप्तमी । 'नेड्वशिकृति' इत्यतो नेति इडिति चानुवर्तते । तदाह—**एभ्य इति** ।

---

१ अयंभावः वृ इति वृङ् वृञोर्ग्रहणं, तत्रानिट्कारिकासु 'वृङ्वृञ्भ्यां च विना' इत्युक्तेरनयोरनुदात्तत्वाभावात् यद्यपि 'एकाच उपदेशे' इतीण्निषेधो न प्राप्नोति, तथापि लिटि कित्सु परेषु 'श्र्युकः किति' इति निषेधात् वृङ् धातोरात्मनेपदित्वात्तत्र च सर्वेषां कित्वात्सर्वेषु वलादिषु इण्निषेधः सिद्धः । वृञ्धातोरपि थल्व्यतिरिक्तेषु सर्वेषु कित्वादेव निषेधसिद्धिः । थलः अकित्वेऽपि 'बभूथा ततन्थजगृम्भ ववर्थेति निगमे' इति सूत्रेण वेदे एव इडभावस्य निपातनात् लोके तस्य 'ववरिथ' इतीडागम इष्ट एव । एवं च वृग्रहणमपि 'सिद्धे सती'तिन्यायेन साजात्याच्च प्रत्ययाश्रयं नियमं कल्पयतीति ।

स्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि । ७ । २ । १३ ॥ एभ्यो लिट इण्न स्यात् । क्रादीनां चतुर्णां ग्रहणं नियमार्थम् । प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययाश्रयो वा यावानिण्निषेधः स लिटि चेत्तर्हि क्रादिभ्य एव नान्येभ्य इति । ततश्चतुर्णां थलि भारद्वाजनियमप्रापितस्य वमादिषु क्रादिनियमप्रापितस्य चेटो निषेधार्थम् । (२२९४) **अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम्** । ७ । २ । ६१ ॥ उपदेशेऽजन्तो यो धातुः तासौ नित्यानिट् ततः परस्य थल इण्न स्यात् । (२२९५) उपदेशेऽत्वतः ।

ननु ' एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् ' इति ' श्र्युकः किति ' इति च सिद्धे किमर्थमिदं सूत्रमित्यत आह—**क्रादीनामिति** । कृ सृ भृ वृ इत्येतेषामित्यर्थः । नियमस्वरूपमाह—**प्रकृत्याश्रय इत्यादि** । कृ सृ भृ इत्येषां त्रयाणां अनुदात्तोपदेशान्तर्भूतानामेकाच उपदेश इति यः प्रकृत्याश्रयो निषेधः, यश्च वृधातोः ' श्र्युकः किति ' इति प्रत्ययाश्रयो निषेधः, तदुभयमपि यदि लिटि स्यात् तर्हि कृसृभृवृ इत्येभ्य एव परस्य लिटो भवति । नतु तदन्येभ्यः परस्येत्यर्थः । तेन बिभिदिव बिभिदिमेत्यादौ 'एकाच उपदेशे' इति निषेधः, बभूविव बभूविमेत्यादौ 'श्र्युकः किति' इति निषेधश्च न भवति ।

अथ स्तुद्रुस्रुश्रुवां ग्रहणस्य प्रयोजनमाह—**तत इति** । अन्येषामिति शेषः । **चतुर्णामिति** । ग्रहणमिति शेषः । ततः तेभ्यः कृसृभृवृ इत्येभ्यः अन्येषां स्तुद्रुस्रुश्रुवां ग्रहणं थलि तुष्टोथ दुद्रोथ सुस्रोथ शुश्रोथ इत्यत्र 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति वक्ष्यमाणेन ऋदन्तस्यैव थलि नेट् अन्यस्य तु स्यादेवेति नियमेन प्राप्तस्य इटो निषेधार्थम् । तथा तुष्टुव तुष्टुमेत्यादौ कृसृभृवृ इत्युक्तेन कादिभ्य एव परस्य लिट इण्निषेधः, अन्येभ्यस्तु परस्य इट् स्यादेवेति नियमेन प्राप्तस्य इटो निषेधार्थं चेत्यर्थः । तदेवं अजेः थलि वीभावे ' एकाचः ' इति निषेधाभावादिडागमो निर्बाध इति स्थितम् ।

अथ तस्य थलि इडागमस्य भारद्वाजनियमाद्विकल्पं वक्ष्यन् तदुपयोगित्वेन सूत्रद्वयमुपन्यस्यति—**अचस्तास्वत्** । अधातोस्थलोऽभावाद्धातोरिति लभ्यते । अच इति तद्विशेषणम् । तदन्तविधिः । ' उपदेशेऽत्वत ' इत्युत्तरसूत्रादुपदेश इत्यपकृष्यत इति ' ऋतो भारद्वाजस्ये 'ति सूत्रभाष्ये स्थितम् । उपदेशे अजन्तादित्यन्वयः । अनिट इति बहुव्रीहिः पञ्चमी । नित्यमिड्विहीनादित्यन्वयः । ' तासि च क्लृप ' इत्यतस्तासीत्यनुवर्तते । तासौ नित्यमनिट इत्यन्वयः । थलीति षष्ठ्यर्थे सप्तमी । ' गमेरिट् परस्मैपदेष्वि' त्यतः इडिति, ' न वृद्भ्यश्चतुर्भ्य ' इत्यतो नेति चानुवर्तते । तास्वदिति सप्तम्यन्तात् वतिः । तदाह—**उपदेशे योऽजन्त इत्यादि इण्न स्यादित्यन्तम्** । तास्वदिति शेषः । यथा तासि नेट् तथा थल्यपि नेट् इत्यर्थः । चिचेथ जुहोथेत्याद्युदाहरणम् । अत्र क्रादिनियमप्राप्त इण्न

७ । २ । ६२ ॥ उपदेशेऽकारवतस्तासौ नित्यानिटः परस्य थल इण्न स्यात् । (२२१६) **ऋतो भारद्वाजस्य** । ७ । २ । ६३ ॥ तासौ नित्यानिट ऋदन्तादेव थलो नेड् भारद्वाजस्य मतेन । तेनान्यस्य स्यादेव । अयमत्र संग्रहः—

अजन्तोऽकारवान्वा यस्तास्यनिट् थलि वेडयम् ।

भवति । अजन्तात्किम् । बिभेदिथ । उपदेश इति किम् । हृञ् जहर्थ । इह गुणे रपरत्वे अजन्तत्वाभावादिण्निषेधो न स्यादित्युपदेशग्रहणम् । नित्यग्रहणं किम् । स्वृ गतौ, सस्वरिथ । स्वरितसूतीति तासौ विकल्पितेट्कत्वान्न निषेधः । तासौ किम् । लूत्वा लुलविथ । थलः किम् । पपिव पपिम । इह तासीत्यनुवृत्त्यैव सिद्धेः 'तास्व'दिति नातीवोपयुज्यत इति केचित् । वस्तुतस्तु यस्तासौ विद्यते तस्मादेव परस्य थल इण्निषेधार्थं तास्वदित्यावश्यकम् । तेन ' लिट्यन्यतरस्याम् ' इत्यदो घस्लृभावे जघसिथेत्यत्र न निषेधः, घसस्तासावभावादिति अद भक्षण इति धातौ मूल एव वक्ष्यते । यस्तासावस्ति अनिट् चेति भाष्यम् । एवं वेञो वयादेशेऽपि ।

उपदेशेऽत्वतः । अत्वत इति छेदः । अत् ह्रस्वाकारः सः अस्य अस्तीति अत्वान् तसौ मत्वर्थे इति भत्वान्न जश्त्वम् । अच इति वर्जम् पूर्वसूत्रं, तत्र यदनुवृत्तं तदप्यनुवर्तते । तदाह—**उपदेशे अकारवत इति** । शक्लृ शशक्थ, पच् पपक्थेत्युदाहरणम् । अत्र क्रादिनियमप्राप्त इण्न भवति । उपदेशे किम् । कृष विलेखने । चकर्षिथ । अत्वत इति किम् । बिभेदिथ । तपरः किम् । रराधिथ । तासौ किम् । जग्रहिथ । जिघृक्षतीत्यत्र 'सनि ग्रहगुहोश्चे'ति सनि नित्यमनिट्, नतु तासौ । नित्येति किम् । अञ्ज, आनञ्जिथ । ऊदित्त्वात्तासौ वेडिति भाष्यम् । चक्रमिथेत्यप्युदाहरणम्, 'स्नुक्रमो'रिति नियमेनात्मनेपदे तासावनिट्कत्वेऽपि परस्मैपदे सेट्कत्वात् ।

ऋतो भारद्वाजस्य । तासौ नित्यमनिट इति, थलीति, नेति, इडिति चानुवर्तते । भारद्वाजस्य मते ऋदन्ताद्धातोः परस्य नेडिति फलितम् । हृञ्भृञादौ 'अचस्तास्व'दित्येव सिद्धम् । अतो नियमार्थमिदमित्याह—**ऋदन्तादेव थलो नेडिति** । अनृदन्तात्परस्य तु थल इट् स्यादेवेत्येवकारार्थः । तदाह—**अन्यस्य स्यादेवेति** । ऋदन्तभिन्नात्परस्य थल इट् स्यादेवेत्यर्थः । तथा च ऋदन्तभिन्नाद्धातोः परस्य थलो नेण्निवृत्तिरिति भारद्वाजमते फलतीति न वैयर्थ्यमिति भावः । तथाच अनृदन्ताद्धातोः परस्य थलो भारद्वाजमते इट् । मतान्तरे तु अचस्तास्वदिति उपदेशेऽत्वत इति च तत्र नेडिति विकल्पः फलतीति भावः । तद्यथा—पपिथ–पपाथ । पेचिथ–पपक्थ ।

अयमत्रेति । कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटीति, अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यमिति उपदेशेऽत्वत इति, ऋतो भारद्वाजस्येति च सूत्रचतुष्टयस्य विषयाणां संग्रहो वक्ष्यत इत्यर्थः । **अजन्त इति** । यः धातुः ऋदन्तभिन्नाजन्तः ह्रस्वाकारवान् वा तासौ

ऋदन्त ईदृङ्नित्यानिट् क्राद्यन्यो लिटि सेड् भवेत् ॥

न च स्तुद्रुस्रुश्रुवामपि थलि विकल्पः शङ्क्यः। 'अचस्तास्वत्'-(सू २२९४) इति 'उपदेशेऽत्वतः' (सू २२९५) इति च योगद्वयप्रापितस्यैव हि प्रतिषेधस्य भारद्वाजनियमो निवर्तकः 'अनन्तरस्य'-इति न्यायात्। विवयिथ-विवेथ-आजिथ। विव्यथुः। विव्य। विवाय-विवय। विव्यिव। विव्यिम। वेता-अजिता।

नित्यानिट् सोऽयं थलि विकल्पितेट्क इति पूर्वार्धस्यार्थः। अत्र 'ईदृग्'इत्यस्य तासौ नित्यानिडित्यर्थः। यः ऋदन्तस्तासौ नित्यानिट् सः थलि नित्यानिडित्यर्थः। 'अचस्तास्व'दिति पाणिनिमते 'ऋतो भारद्वाजस्ये'ति भारद्वाजमतेऽपि तस्य अनिट्कत्वादिति भावः। **क्राद्यन्य इति**। क्रादिभ्योऽन्यो धातुः लिटि नित्यं सेडित्यर्थः। क्रादिभ्य एव परस्य लिटि नेडिति कृसृभृवृ इति सूत्रेण नियमितत्वादिति भावः। नन्वत्र क्राद्यन्य इत्युक्त्या क्रादीनाम् अष्टानां लिटि नित्यानिट्कत्वमवगतम्। तदनुपपन्नम्, स्तुद्रुस्रुश्रुवाम् ऋदन्तभिन्नत्वेन तेभ्यस्थलि अचस्तास्वदिति निषेधस्य भारद्वाजमते अप्रवृत्त्या इड्विकल्पस्य दुर्वारत्वात्।

नचैवं सति कृसृभृवृ इति सूत्रे स्तुद्रुस्रुश्रुग्रहणमनर्थकमिति वाच्यम्। तुष्टुव तुष्टुमेत्यादौ वमादिषु क्रादिनियमप्राप्तस्य इटो निवृत्त्या चरितार्थत्वादित्याशङ्क्य निराकरोति—**न च स्तुद्रुस्रुश्रुवामपि थलि विकल्पः शङ्क्य इति**। कुत इत्यत आह—**अचस्तास्वदिति**। ऋदन्तादेव परस्य थल इण्निषेधः अनृदन्तात्परस्य तु थल इण्निषेधो नेति भारद्वाजीयं मतम्। अयं च इण्निषेधस्य निषेधः 'अचस्तास्व'दिति 'उपदेशेऽत्वत' इति च सूत्रद्वयप्राप्तस्यैव इण्निषेधस्य पक्षे निवर्तकः। न तु क्रादिसूत्रप्राप्तस्य इट्प्रतिषेधस्यापीत्यर्थः। कुत इत्यत आह **अनन्तरस्येति**। 'अचस्तास्व'दिति 'उपदेशेऽत्वत' इति 'ऋतो भारद्वाजस्ये'ति च सूत्रक्रमः। कृसृभृवृ इति सूत्रं तु ततः प्राग्बहुव्यवहितमिति भावः। किंच 'नेड्वशिकृती'त्यादिप्रतिषेधकाण्डोत्तरम्'आर्धधातुकस्येड्वलादे'रिति विधिकाण्डारम्भसामर्थ्यादपि स्तुद्रुस्रुश्रुवामिण्निषेधो भारद्वाजनियमं बाधत इति 'नेड्वशिकृती'त्यत्र 'वस्वेकाजाद्घसा'मित्यत्र च भाष्ये स्पष्टम्।

ततश्च प्रकृते अजेस्थलि वीभावे तस्य अजन्तत्वात्तासौ नित्यानिट्त्वाच्च इड्विकल्प इति सिद्धम्। तदाह—**विवयिथ विवेथेति**। सिबादेशस्य थलः पित्त्वात् असंयोगादिति कित्त्वाभावाद्गुणः। इट्पक्षे अयादेशः। **आजिथेति**। 'वलादावार्धधातुके वेष्यते' इति वीभावाभावपक्षे अजधातोरनुदात्तोपदेशबहिर्भूतत्वादिट्। द्वित्वम्। हलादिशेषः। 'अत आदे'रिति दीर्घः। **विव्यथुरिति**। अथुसि वीभावे द्वित्वे अभ्यासह्रस्वे असंयोगादिति कित्त्वात् गुणाभावे इयङपवादे एरनेकाच इति यणि रूपम्। **विव्येति**। थस्य अकारे वीभावादि। **विवाय विवयेति**। 'णलुत्तमो वे'ति णित्त्वविकल्पात् वृद्धिविकल्पः। **विव्यिव विव्यिमेति**। 'क्राद्यन्ये'।

वेष्यति—अजिष्यति । अजतु । आजत् । अजेत् । वीयात् । (२२६७) **सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु** ।७।२।१॥ इगन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात्परस्मैपदे परे सिचि । अवैषीत्—आजीत् । अवेष्यत्—आजिष्यत् । तेज २३१ पालने । तेजति । खज २३२ मन्थे । खजति । खजि २३३ गतिवैकल्ये । खञ्जति । एजृ २३४ कम्पने । एजांचकार । टु ओ स्फूर्जा २३५ वज्रनिर्घोषे । स्फूर्जति । पुस्फूर्जे । क्षि २३६ क्षये । अकर्मकः । अन्तर्भावितण्यर्थस्तु सकर्मकः । क्षयति चिक्षाय चिक्षियतुः चिक्षियुः । चिक्षयिथ चिक्षेथ । चिक्षियिव । चिक्षियिम । क्षेता । (२२६८) **अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः** । ७ । ४ । २५ ॥ अजन्तस्याङ्गस्य दीर्घः स्याद्यादौ

लिटि सेट् भवे'दिति नित्यमिटि यण् । **वेता अजितेति** । लुटि तासि वीभावविकल्पः । **वेष्यति अजिष्यतीति** । लृटि स्ये वीभावविकल्पः । **वीयादिति** । आशीर्लिङादेशस्य आर्धधातुकत्वात् वीभावः । अथ लुङि सिचि वीभावे 'सार्वधातुकार्धधातुकयो'रिति गुणे प्राप्ते । **सिचि वृद्धिः** । **इगन्तस्येति** । वृद्धिश्रुत्या इक इत्युपस्थितमङ्गस्येत्यधिकृतस्य विशेषणम्, तदन्तविधिरिति भावः । एवं च अकोषीदित्यादौ व्यञ्जनस्य न वृद्धिः । **अवैषीदिति** । लुङस्तिप् इकारलोपः सिचि वीभावः एकाच इति इण्निषेधः वृद्धिः अडागमः षत्वम् । **आजीदिति** । सिज्लोपः । 'वदव्रजे'ति हलन्तलक्षणायां वृद्धौ 'नेटि' इति निषिद्धायामाडागमे 'आटश्चे'ति वृद्धिः । लृङि अवेष्यत् आजिष्यत् ।

तेज पालन इत्यादि । स्पष्टम् । **एजृ कम्पन इति** । दीप्तौ त्वात्मनेपदी गतः । **टु ओ स्फूर्जेति** । 'आदिर्ञिटुडव' इति टुरित् । उपदेशेऽनुनासिकत्वादोकार आकारश्च इत् । 'ट्वितोऽथुजि'त्यथुच् 'आदितश्चे'ति निष्ठानत्वम्, 'ओदितश्चे'ति निष्ठायामिण्निषेधश्च तत्फलानि । 'उपधायां चे'ति दीर्घस्यानित्यत्वज्ञापनार्थमिह दीर्घ ऊकारः पठितः । तेन हुर्छतीत्यादौ न दीर्घ इत्याहुः । **स्फूर्जतीति** । लिटि पुस्फूर्जे, अस्फूर्जीत् । **क्षि क्षय इति** । क्षयो नाशः । **अन्तर्भावितण्यर्थ इति** । नाशनार्थक इत्यर्थः । अजन्तेष्वेवास्य पाठो युक्तः । **क्षयतीति** । नश्यतीत्यर्थः, नाशयतीति वा । शपि गुणे अयादेशः । **चिक्षायेति** । णलि वृद्धिः आयादेशः । **चिक्षियतुरिति** । असंयोगादिति कित्त्वान्न गुणः । इयङ् । **चिक्षयिथ—चिक्षेथेति** । पित्त्वेन कित्वाभावात् गुणः । अजन्तत्वात्तासौ नित्यानिट्त्वाच्च भारद्वाजनियमात्थलि वेट् । इट्पक्षे अयादेशः । चिक्षियथुः । चिक्षिय । चिक्षाय चिक्षय । वस्मसोस्तु क्रादिनियमात् नित्यमिट् । तदाह—**चिक्षियिव चिक्षियिमेति** । क्षेता । क्षेष्यति । क्षयतु । अक्षयत् । क्षयेत् । आशीर्लिङि विशेषमाह—

अकृत्सार्वधातुकयोः । अङ्गस्येत्यधिकृतम् । 'अयङ् यि क्ङिती'त्यतः यीति सप्तम्यन्तमनुवृत्तमङ्गाक्षिप्तप्रत्ययविशेषणम्, तदादिविधिः । दीर्घश्रुत्या अच इत्युपस्थितमङ्गविशेषणम् । तदन्तविधिः । तदाह—**अजन्तस्येत्यादिना** ।

प्रत्यये परे। ननु कृत्सार्वधातुकयोः। क्षीयात्। अक्षैषीत्। क्षीज २३७ अव्यक्ते शब्दे। कूजिना सहायं पठितुं युक्तः। चिक्षीज। लज २३८ लजि २३९ भर्त्सने। लाज २४० लाजि २४१ भर्जने च। जज २४२ जजि २४३ युद्धे। तुज २४४ हिंसायाम्। तोजति। तुतोज। तुजि २४५ पालने। गज २४६ गजि २४७ गृज २४८ गृजि २४९ मुज २५० मुजि २५१ शब्दार्थाः। गज मदने च। वज २५२ व्रज २५३ गतौ। ववजतुः 'वदव्रज'-(सू २२६७) इति वृद्धिः। अव्राजीत्।

अथ टवर्गीयान्ताः शाड्न्ता अनुदात्तेतः षट्त्रिंशत्। अट्ट २५४ अतिक्रमहिंसयोः। दोपधोऽयम्। तोपधः इत्यन्ये। अट्टते। आनट्टे। वेष्ट २५५ वेष्टने। विवेष्टे। चेष्ट २५६ चेष्टायाम्। अचेष्टिष्ट। गोष्ट २५७ लोष्ट २५८ संघाते। जुगोष्टे। लुलोष्टे, घट्ट २५९ चलने। जघट्टे। स्फुट २६० विकसने। स्फोटते। पुस्फुटे। अठि १६१ गतौ। अण्ठते। आनण्ठे। वठि १६१ एकचर्यायाम्। ववण्ठे। मठि १६३ कठि १६४ शोके। शोक इह आध्यानम्। मण्ठते कण्ठते। मुठि १६५ पालने। मुण्ठते। हेठ १६६ विबाधायाम्। विबाधा शाठ्यम्। जिहेठे। एठ १६७ च। एठांचक्रे। हिडि १६८ गत्यनादरयोः। हिण्डते। जिहिण्डे। हुडि १६९ संघाते। जुहुण्डे। कुडि १७० दाहे। चुकुण्डे। वडि १७१ विभाजने। मडि १७२ च। ववण्डे।

अकृत्सार्वधातुकयोरिति किम्, प्रकृत्य, तुकं बाधित्वा परत्वाद्दीर्घो न। चिनुयात्, सार्वधातुकत्वान्न दीर्घः। **क्षीजेति**। ईदुपधः। **कूजिनेति**। कूज अव्यक्ते शब्दे इत्यनुपदमेव पठितम्। तत्रैव कूज क्षीज अव्यक्ते शब्दे इति पठितुं युक्तमित्यर्थः, अर्थैक्यादिति भावः। **लज लजि भर्त्सन इति**। 'भर्त्सनं त्वपवादगीः' इत्यमरः। द्वितीय इदित्। आशीर्लिङि लज्यात्। लञ्ज्यात्। **लाज लाजि भर्जन इति**। आदुपधौ। द्वितीय इदित्। **जज जजीत्यादि**। स्पष्टम्। **वज व्रजेति**। आद्यस्य असंयुक्तहल्मध्यस्थाकारवत्त्वेऽपि 'न शसददवादिगुणानाम्' इत्येत्त्वाभ्यासलोपौ नेत्याह--**ववजतुरिति**। अवाजीत् अवजीत्। द्वितीयस्य तु संयुक्तहल्मध्यस्थाकारवत्त्वादेवैत्वाभ्यासलोपयोर्न प्रसक्तिः। अव्राजीदित्यत्र 'अतो हलादे'रिति वृद्धिविकल्पमाशङ्क्याह—**वदव्रजेति वृद्धिरिति**। हलन्तत्वादेव सिद्धे व्रजग्रहणस्य अतो हलादेरिति विकल्पनिरासार्थत्वादिति भावः। शुचादयो द्विसप्ततिर्वृत्ताः।

शाड्न्ता इति। शाडृ श्लाघायामित्यन्ता इत्यर्थः। शाडन्ता इति क्वचित्पाठः। **अट्टेति**। तवर्गतृतीयोपधोऽयम्। चर्त्वष्टुत्वाभ्यां टोपधनिर्देशः। तदाह— **दोपधोऽयमिति**। तथा च अद्दधातोः सनि इटि अद्दि स इति स्थिते ष्टुत्वचर्त्वयोरसिद्धत्वादजादेर्द्वितीयस्येति प्रवर्तमानं द्वित्वम् 'नन्द्राःसंयोगादय' इति दकारं विहाय टिस् इत्यस्य भवति। ततो हलादिशेषे दकारस्य ष्टुत्वचर्त्वयोः अट्टिटिषत इतीष्टं सिध्यति। स्वाभाविकमूर्धन्योपधत्वे नन्द्रा इति निषेधाभावात् टकारद्वयसहितस्यैव

भडि २७३ परिभाषणे । परिहासः सनिन्दोपालम्भश्च परिभाषणम् । बभण्डे पिडि २७४ संघाते । पिपिण्डे । मुडि २७५ मार्जने । मार्जनं शुद्धिर्न्यग्भावश्च । मुमुण्डे । तुडि २७६ तोडने । तोडनं दारणं हिंसनं च । तुतुण्डे । हुडि २७७ वरणे । वरणं स्वीकारः । हरणे इत्येके । जुहुण्डे । चडि २७८ कोपे । चचण्डे । शडि २७९ रुजायां संघाते च । शशण्डे । तडि २८० ताडने । ततण्डे । पडि २८१ गतौ । पपण्डे । कडि २८२ मदे । चकण्डे । खडि २८३ मन्थे । हेडृ २८४ होडृ २८५ अनादरे । जिहेडे । जुहोडे । बाडृ २८६ आप्लाव्ये । बशादिः । आप्लाव्यमाप्लवः । बबाडे । द्राडृ २८७ ध्राडृ २८८ विशरणे । दद्राडे । दध्राडे । शाडृ २८९ श्लाघायाम् । शशाडे ।

अथ आटवर्गीयान्त समाप्तेः परस्मैपदिनः । शौटृ २९० गर्वे । शौटति । शुशौट । यौटृ २९१ बन्धे । यौटति । म्लेटृ २९२ म्रेडृ २९३ उन्मादे । द्वितीयो डान्तः । टान्तमध्ये पाठस्त्वर्थसाम्यान्नाथतिवत् । म्लेटति । म्रेडति । कटे २९४ वर्षावरणयोः । चटे इत्येके । चकाट । सिचि 'अतो हलादेर्लघोः' (सू २२८४) इति वृद्धौ प्राप्तायाम् ।

द्वित्वे हलादिशेषेण द्वितीयटकारस्य निवृत्तौ अटिट्टिषते इत्यनिष्टं प्रसज्येतेति भावः । **लोपध इत्यन्य इति** । ष्टुत्वेन टोपधनिर्देश इति भावः । अस्मिन्पक्षे सनि द्वित्वे कर्तव्ये ष्टुत्वस्यासिद्धत्वेऽपि नन्द्रा इति निषेधाभावात्तकारविशिष्टस्य तटि स् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषेण टकारस्य निवृत्त्या अतिट्टिषते इति रूपमिति भावः । **आनट्ट इति** । इह नन्द्रा इति निषेधो न, तत्र द्वितीयस्यैकाच इत्यनुवृत्तेः । **घट्ट चलन इति** । अयं चुरादावपि । **स्फुट विकसन इति** । अयं कुटादावपि । **अठि गताविति** । लिटि नुमि द्वित्वे हलादिशेषे अत आदेरिति दीर्घे तस्मान्नुड्द्विहल इति नुडिति मत्वाह—**आनण्ठ इति** । **वठि एकचर्यायामिति** । असहायचर्यायामित्यर्थः । **मडि चेति** । विभाजन इत्यनुषज्यते । मडि भूषायामिति परस्मैपदिषु वक्ष्यते । **शाडृ श्लाघायामिति** । डलयोरैक्यात् शालत इति काश्यपः।[1] इत्यट्टादयः षट्त्रिंशद्गताः ।

अथ टवर्गीयान्ता इति । गडि वदनैकदेश इत्यन्ता इत्यर्थः । **म्लेटृ म्रेडृ इति** । एदुपधौ । **द्वितीयो डान्त इति** । टवर्गतृतीयान्त इत्यर्थः । ननु टान्तेष्वस्य कथं पाठः, वुड भावकरण इत्यारभ्यानुक्रम्यमाणेष्वेवास्य पठितुं युक्तत्वादित्यत आह—**टान्तमध्ये इति** । **नाथतिवदिति** । एध वृद्धावित्यारभ्यानुक्रान्तेषु तवर्गचतुर्थान्तेषु यथा नाथृ नाधृ याच्ञेति तवर्गद्वितीयान्तस्यापि अर्थसाम्या-

---

१ भाग्येन शालते इति भाग्यशाली इत्यादौ बहुषु प्रयोगेषु दर्शनात्पाणिनेरप्यस्य लकारान्तप्रयोग इष्ट एव ।

(२२६६) ह्म्यन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदिताम् । ७ । २ । ५ ॥ हमयान्तस्य क्षणादेर्ण्यन्तस्य श्वयतेरेदितश्च वृद्धिर्न स्यादिडादौ सिचि। अकटीत्। अट २९५ पट २९६ गतौ। आट आटतुः आटुः। पपाट पेटतुः पेटुः। रट २९७ परिभाषणे। रराट। लट २९८ बाल्ये। ललाट। शट २९९ रुजाविशरणगत्यवसादनेषु। शशाट। वट ३०० वेष्टने। ववाट ववटतुः ववटुः। ववटिथ। किट ३०१ खिट ३०२ त्रासे। केटति। खेटति। शिट ३०३ षिट ३०४ अनादरे। शेटति। शिशेट। सेटति। सिषेट। जट ३०५ झट ३०६ संघाते। भट ३०७ भृतौ। तट ३०८ उच्छ्राये। खट ३०९ काङ्क्षायाम्। णट ३१० नृत्तौ। पिट ३११ शब्दसंघातयोः। हट ३१२ दीप्तौ। षट ३१३ अवयवे। लुट ३१४ विलोडने। डान्तोऽयमित्येके। चिट ३१५ परप्रेष्ये। विट ३१६ शब्दे। बिट ३१७ आक्रोशे। बशादिः। हिट इत्येके। इट ३१८ किट ३१९ कटी ३२० गतौ। एटति। केटति। कटति। ईकारः 'श्वीदितो निष्ठायाम्'

त्पाठः, तद्वदित्यर्थः। **कटे इति**। कराठ्यादिः। **चटे इति**। तालव्यादिः। आद्यस्य लिटि अभ्यासस्य चुत्वमित्याह—**चकाटेति**। चकटतुः। द्वितीयस्य चेटतुः, वैरूप्यापादकादेशादित्वाभावादेत्त्वाभ्यासलोपौ। **प्राप्तायामिति**। हलन्तलक्षणाया नित्यवृद्धेर्नेटीति निषेधात् 'अतो हलादे'रिति वैकल्पिकवृद्धौ प्राप्तायामित्यर्थः। **ह्म्यन्त**। ह्म्यन्त क्षण श्वस जागृ णि श्वि एदित् एषां द्वन्द्वात्षष्ठी। ह् म् य् इत्येते वर्णा येषामन्ते ते ह्म्यन्ताः। तदाह—**ह्मयान्तस्येति**। **क्षणादेरिति**। आदिना श्वस जागृ इत्यनयोर्ग्रहणम्। **ण्यन्तस्येति**। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया णिग्रहणेन तदन्तग्रहणमिति भावः। **श्वयतेरिति**। श्विधातोरित्यर्थः। **एदित इति**। एत् इत् यस्येति विग्रहः। **वृद्धिर्न स्यादिति**। 'सिचि वृद्धि'रित्यतो नेटीत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः। **इडादौ सिचीति**। सिचि वृद्धिरित्यतः सिचीति नेटीत्यत इटीति चानुवर्तत इति भावः। **अकटीदिति**। एदित्वान्न वृद्धिः।

अट पटेति। 'अत आदे'रिति दीर्घं मत्वा आह—**आटेति**। **पेटतुरिति**। एत्वाभ्यासलोपौ। वट वेष्टने। **ववटतुरिति**। न शसददवादिगुणानामिति निषेधः। **ववटिथेति**। अत्र 'थलि च सेटी'ति प्राप्तस्य न शसददेति निषेधः। **किट खिट त्रास इति**। यद्यपि इट किट कटी गताविति अग्रे किटधातुः पठ्यते। तथाप्यर्थभेदात् पुनरिह पाठः। खिट त्रासे, किट गतौ चेति पठितुं युक्तम्। **शिट षिटेति**। आद्यस्तालव्यादिः। द्वितीयस्तु षोपदेशः। **जट झटेति**। आद्यस्य अवैरूप्यापादकादेशादित्वादेत्त्वाभ्यासलोपौ। द्वितीयस्य तु न। जेटतुः जझटतुः। **णट नृत्ताविति**। णोपदेशः। चुरादेरेव नाटेः पर्युदासादयं णोपदेश एव। प्रणटति। **इट किट कटी गताविति**। कटे वर्षावरणयोरिति कटिः पूर्वमेदित्पठितः। इह ईदित्पठ्यते। एदित्त्वाभावात् ह्म्यन्तेति वृद्धिनिषेधो न भवति।

(सू ३०३६) इतीणिनषेधार्थः । केचित्तु इदितं मत्वा नुमि कृते कण्टतीत्यादि वदन्ति । अन्ये तु इ ई इति प्रश्लिष्य, अयति । इयाय इयतुः इयुः इययिथ–इयेथ इयाय–इयय, ' दीर्घस्य तु इजादेश्च– ' (सू २२३७) इत्यामि अयांचकारे-त्यादि उदाहरन्ति । मडि ३२१ भूषायाम् । कुडि ३२२ वैकल्ये । कुण्डति । कुण्डत इति तु दाहे गतम् । मुड ३२३ प्रुड ३२४ मर्दने । चुडि ३२५ अल्पी-भावे । मुडि ३२६ खण्डने । मुण्डति । पुडि च इत्येके । पुण्डति । रुटि ३२७ लुटि ३२८ स्तेये । रुण्टति । लुण्टति । रुठि लुठि इत्येके । रुडि लुडि इत्यपरे । स्फुटिर् ३२९ विशरणे । इरित्वादङ्वा । अस्फुटत्–अस्फोटीत् । स्फुटि इत्यपि केचित् । इदित्त्वान्नुम् । स्फुण्टति । पठ ३३० व्यक्तायां वाचि । पेठतुः । पेठिथ । अपठीत्–अपाठीत् । वठ ३३१ स्थौल्ये । ववठतुः । ववठिथ । मठ

अकटीत्-अकाटीत् । ननु तर्हि कटेत्येव कुतो न पठ्यत इत्यत आह-**ईकार इति** । **केचित्त्विति** । कटि इति ह्रस्वान्तपाठं मत्वा इदित्त्वान्नुमि कृते अनुस्वारे परसवर्णे च कण्टतीति वदन्तीत्यर्थः ।

अन्ये त्विति । उदाहरन्तीत्यन्वयः । **प्रश्लिष्येति** । कटि इत्यनन्तरम् इ ई इति धातुद्वयं सवर्णदीर्घेण प्रश्लिष्य निर्दिष्टमिति भावः । **अयतीति** । इधा-तोर्लटि शपि गुणे अयादेशः । **इयायेति** । णलि द्वित्वे वृद्धौ आयादेशे 'अभ्यास-स्याऽसवर्णे' इति इयङ् । **इयतुरिति** । इकारोऽत्र ह्रस्वः । तथाहि—इ अतुसिति स्थिते कित्त्वाद्गुणाभावे द्विर्वचनेऽचीति निषेधायणभावे इ इत्यस्य द्वित्वे इ इ अ-तुसिति स्थिते सवर्णपरकत्वादभ्यासस्य इयङभावे सति 'वार्णादाङ्गं बलीय' इति सव-र्णदीर्घं बाधित्वा 'एरनेकाच' इत्युत्तरखण्डस्य यणि इयतुरिति रूपम् । इधातोर्भार-द्वाजनियमात्थलि वेट् । तत्र इट्पक्षे रूपमाह—**इययिथेति** । थलि द्वित्वे इटि पित्त्वेन कित्त्वाभावात् गुणे अयादेशे अभ्यासस्य इयङ् । नचाचः परस्मिन्निति गुणस्य स्थानिवत्त्वेन असवर्णपरत्वाभावात् कथमभ्यासस्य इयङिति वाच्यम्, अस-वर्णग्रहणसामर्थ्यादेव स्थानिवत्त्वाप्रसक्तेः । एवं णलि इयायेत्यत्रापि वृद्धेर्न स्थानि-वत्त्वम् । थलि इडभावपक्षे रूपमाह—**इयेथेति** । थलि द्वित्वे गुणे अभ्यासस्ये-यङ् । अथुसि इयथुः । (**इयेति** । थस्य अकारादेशे द्वित्वे उत्तरखण्डस्य एरनेकाच इति यणि रूपम्) । णलुत्तमो वेति णित्त्वपक्षे आह—**इयायेति** । द्वित्वेन पित्त्वेन कित्त्वाभावात् वृद्धौ आयादेशे अभ्यासस्य इयङ् । णित्त्वाभावे आह—**इययेति** । द्वित्वे पित्त्वेन कित्त्वाभावात् गुणे अयादेशे अभ्यासस्य इयङ् । वसि मसि च क्रा-दिनियमान्नित्यमिटि द्वित्वे उत्तरखण्डस्य 'एरनेकाच' इति यणि इयिव इयिमेति

---

१ अयं स्वामी क्षीरस्वामीति प्रसिद्धः, अस्य धातुपाठे 'तरङ्गिणी' नाम टीका वर्तते, तथा अमरकोशेऽपि अस्य 'क्षीरतरङ्गिणी' नाम टीका प्रसिद्धा ।

३३२ मदनिवासयोः । कठ ३३३ कृच्छ्रजीवने । रट ३३४ परिभाषणे । रठ इत्येके । हठ ३३५ प्लुतिशठत्वयोः । बलात्कारे इत्येके । हठति । जहाठ । रुठ ३३६ लुठ ३३७ उठ ३३८ उपघाते । ओठति । ऊठ इत्येके । ऊठति । ऊठांचकार । पिठ ३३९ हिंसासंक्लेशनयोः । शठ ३४० कैतवे च । शुठ ३४१ प्रतिघाते । शोठति । शुठि इति स्वामी । शुण्ठति । कुठि ३४२ च । कुण्ठति । लुठि ३४३ आलस्ये प्रतिघाते च । शुठि ३४४ शोषणे । रुठि ३४५ लुठि ३४६ गतौ । चुड्ड ३४७ भावकरणे । भावकरणमभिप्रायसूचनम् । चुड्डति । चुचुड्ड । अड्ड ३४८ अभियोगे । अड्डति । आनड्ड । कड्ड ३४९ कार्कश्ये । कड्डति । चुड्डादयस्त्रयो दोपधाः । तेन क्विपि चुत् अत् कत् इत्यादि । क्रीडृ ३५० विहारे । चिक्रीड । तुडृ ३५१ तोडने । तोडति । तुतोड तूडृ इत्येके । हुडृ ३५२ हूडृ ३५३ होडृ ३५४ गतौ । हुड्यात् । हूड्यात् । होड्यात् । रौडृ ३५५ अनादरे । रोडृ ३५६ लोडृ ३५७ उन्मादे । अड ३५८ उद्यमे । अडति । आड आडतुः आडुः । लड ३५९ विलासे । लडति । डलयोरेकत्वस्मरणाल्ललतीति स्वाम्यादयः । कड ३६० मदे । कडति । कडि इत्येके । कण्डति । गडि ३६१ वदनैकदेशे । गण्डति । इति टवर्गीयान्ताः ।

अथ पवर्गीयान्ताः । तत्रानुदात्तेतः स्तोभत्यन्ताश्चतुस्त्रिंशत् । तिपृ ३६२ तेपृ ३६३ ष्टिपृ ३६४ ष्टेपृ ३६५ क्षरणार्थाः । आद्योऽनुदात्तः । क्षीरस्वामी त्वयं सेडिति बभ्राम । तेपते ।

रूपम् । एता एष्यति अयतु आयत् अयेत् । आशीर्लिङि तु अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घात् ईयात् । सिचि वृद्धिः । ऐषीत् । ऐष्यत् । **दीर्घस्य त्विति** । दीर्घस्य ई-धातोरित्यर्थः । तस्य लिटं वर्जयित्वा लडादिषु पूर्ववत् । लिटि विशेषमाह—**अयाञ्चकारेति** । ईधातोरामि गुणे अयादेशः अनुप्रयोगश्च ।

कुडि वैकल्य इति । वैकल्यम् अविवेक इत्याहुः । अपूर्णभावो वा । **मुड प्रुड मर्दन इत्यादि** । स्पष्टम् । पठधातोर्लिटि अतुसादौ किति एत्वाभ्यासलोपौ । तदाह—**पेठतुरिति** । **पेठिथेति** । पित्त्वेन अकित्त्वेऽपि थलि च सेटीत्येत्वाभ्यास-लोपौ । **अपठीत् अपाठीदिति** । अतो हलादेर्लघोरिति वृद्धिविकल्पः । **वठ स्थौल्य इति** । स्थौल्यं स्थूलीभवनम् । न शसददवादिगुणानामित्येत्वाभ्यासलोप-निषेध इति मत्वा आह—**ववठतुः, ववठिथेति** । **दोपधा इति** । ष्टुत्वेन डोप-धनिर्देश इति भावः । **चुदिति** । चुड्डधातोः क्विपि हल्ङ्यादिना सुलोपे द्वितीयस्य डस्य संयोगान्तलोपे ष्टुत्वनिवृत्तौ 'वावसान' इति चर्त्वे चुत् इति रूपम् । **अदिति** । अड्डधातोः क्विपि पूर्ववत् रूपम् । **कदिति** । कड्डधातोः क्विपि रूपम् । **इत्यादीति** । आदिना जश्त्वेन चुदित्यादिसंग्रहः । **एकत्वस्मरणादिति** । शिक्षादाविति शेषः । **गडि वदनेति** । तवर्गान्तेषु गडीति गतम् । परस्मैपादिनः शौटृ गर्व इत्यादयो गताः ।

तिपृ इति । प्रथमतृतीयाविदुपधौ । द्वितीयचतुर्थौ एदुपधौ । तृतीयचतुर्थौ

तितिपे । क्रादिनियमादिट् । तितिपिषे । तेप्ता । तेप्स्यते । (२३००) लिङ्सिचावात्मनेपदेषु । १ । २ । ११ ॥ इक्समीपाद्धलः परौ झलादी लिङात्मनेपदपरः सिचेत्येतौ कितौ स्तः किस्वान्न गुणः । तिप्सीष्ट तिप्सीयास्ताम् तिप्सीरन् । लुङि 'झलो झलि' (सू २२८१) इति सलोपः । अतिप्त अतिप्साताम् अतिप्सत । तेपते । तितेपे । तेपिता । तिष्टिपे तिष्टिपाते तिष्टिपिरे । तिष्टेपे तिष्टेपाते तिष्टेपिरे । तेपृ कम्पने च । ग्लेपृ ३६६ दैन्ये । ग्लेपते । टु वेपृ ३६७ कम्पने । वेपते । केपृ ३६८ गेपृ ३६९ ग्लेपृ ३७० च । चात्कम्पने गतौ च । सूत्रविभागादिति स्वामी । मैत्रेयस्तु चकारमन्तरेण पठित्वा कम्पने इत्यपेक्षत इत्याह । ग्लेपेरर्थभेदात्पुनः पाठः । मेपृ ३७१ रेपृ

षोपदेशौ च, तकारस्य ष्टुत्वेन टकारस्य निर्दिष्टतया दन्त्यपरकसादित्वात् । **आद्य इति** । तिपृधातुरित्यर्थः, भाष्यादौ अनुदात्तोपदेशेष्वस्य पाठादिति भावः । **बभ्रामेति** । भाष्यविरुद्धत्वादिति भावः । आद्यस्योदाहरति—**तेपत इति** । शपि लघूपधगुणः । **तितिप इति** । असंयोगादिति किस्वान्न गुणः । अथ तितिपिष इत्यत्र एकाच उपदेश इति निषेधमाशङ्कयाह—**क्रादिनियमादिति । तेप्स्यत इति** । लोडादौ तु तेपताम्, अतेपत, तेपेत । अथाशीर्लिङि सीयुटि सुटि तिप्सीष्टेति रूपं वक्ष्यति । तत्र लघूपधगुणे प्राप्ते । **लिङ्** । इको झलिति, हलन्ताचेति च सूत्रमनुवर्तते । 'असंयोगा'दित्यतः किदिति च । इक इति सामीप्ये षष्ठी हलि अन्वेति । तदाह—**इक्समीपादित्यादिना** । आत्मनेपदपरकत्वं सिच एव विशेषणम्, नतु लिङः, लिङादेशस्यात्मनेपदस्य लिङः परत्वासंभवात् । इकः किम्? वह् वक्षीष्ट । सति तु किस्वे वचिस्वपीति संप्रसारणं स्यात् । आत्मनेपदेषु किम्? अद्राक्षीत् । इह किस्वे सति सृजिदृशोर्झल्यमकितीत्यम् न स्यात् । **अतिप्तेति** । लुङस्तादेशे, च्लिः, सिच् । 'झलो झली'ति लोपः । आत्मनेपदपरकत्वेन सिचः किस्वात् न लघूपधगुणः । अथ तेपृधातोरेदुपधत्वस्य प्रयोजनमाह—**तितेपे इति** । इदुदुपधत्वे तु किस्वाद्गुणो न स्यादिति भावः । सेट्कोऽयमिति सूचयति—**तेपितेति** । तेपिषीष्ट । अतेपिष्ट । ष्टिपृधातोस्तु 'धात्वादेः षः स' इति सत्वे ष्टुत्वनिवृत्त्या लटि स्तेपत इति रूपं सिद्धवत्कृत्य लिटि रूपमाह—**तिष्टिप इति** । 'शर्पूर्वाः खयः' इति तकारः शिष्यते, षकारस्य निवृत्तौ ष्टुत्वनिवृत्तेः । किस्वान्न गुणः । **तिष्टेप इति** । ष्टेपृधातोः रूपम् । **तेपृ कम्पने चेति** । चात्क्षरणे । वस्तुतस्तु चकारेण क्षरणार्थस्य लाभात् पूर्वत्रास्य पाठस्त्यक्तुं शक्यः । केचित्तु देपृ इति वर्गतृतीयादिं पठन्ति । **चात्कम्पने गतौ चेति** । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकार इति भावः । एतच्च टु वेपृ केपृ गेपृ ग्लेपृ कम्पन इत्येव सिद्धे पृथक्पाठाल्लभ्यते । **अर्थभेदादिति** । ग्लेपृ दैन्य इति पूर्वं पठितम् । इह तु अर्थभेदात् पुनः पाठः । अन्यथा ग्लेपृ दैन्ये कम्पने गतौ चेति गौरवं स्यादिति भावः ।

३७२ लेपृ ३७३ गतौ । त्रपूष् ३७४ लज्जायाम् । त्रपते । (२३०१) **तॄफल-भजत्रपश्च** । ६ । ४ । १२२ ॥ एषामत एकारोऽभ्यासलोपश्च स्यात्किति लिटि सेटि थलि च । त्रेपे त्रेपाते त्रेपिरे । ऊदित्वादिड्वा । त्रपिता–त्रप्ता । त्रपिषीष्ट-त्रप्सीष्ट । कपि ३७५ चलने । कम्पते । चकम्पे । रबि ३७६ लबि ३७७ अबि ३७८ शब्दे । ररम्बे । ललम्बे । आनम्बे । लबि ३७९ अवस्रंसने च । कबृ ३८० वर्णे । चकबे । क्लीबृ ३८१ अधार्ष्ट्ये । चिक्लीबे । क्षीबृ ३८२ मदे । क्षीबते । शीभृ ३८३ कत्थने । शीभते । चीभृ ३८४ च । रेभृ ३८५ शब्दे । रिरेभे । अभिरभी क्वचित्पठ्येते । अम्भते । रम्भते । ष्टभि ३८६ स्कभि ३८७ प्रतिबन्धे । स्तम्भते । नुम्यनुस्वारः । उत्तम्भते । ' उदः स्थास्तम्भोः–' (सू११८) इति पूर्वसवर्णः। विस्तम्भते । 'स्तन्भेः'(सू२२७२) इति षत्वं तु न भवति। श्नुविधौ निर्दिष्टस्य सौत्रस्यैव तत्र ग्रहणात् । तद्बीजं तु '–स्थास्तम्भोः–' (सू ११८) इति पवर्गीयोपधपाठः, 'स्तन्भेः' (सू २२७२) इति तवर्गीयोपधपाठश्चेति माधवः । केचिदस्य टकार औपदेशिक इत्याहुः । तन्मते

त्रपूषिति । ऊकारः षकारश्च इत् । अदुपधः । संयुक्तहल्मध्यस्थत्वादेत्त्वाभ्यासलोपयोरप्राप्तावाह—**तॄफल** । 'अत एकहल्मध्ये' इत्यतः अत इति लिटीति चानुवर्तते । ध्वसोरित्यतः एदिति अभ्यासलोपश्चेति च, गमहनेत्यस्मात् कितीति, थलि च सेटीति सूत्रं च । तदाह—**एषामिति** । गुणशब्देन भाविताकारवत्त्वाद्विरूपादेशादित्वादेकहल्मध्यस्थत्वाभावाच्चाप्राप्ते विधिरियम् । **आनम्ब इति** । द्विहल्त्वान्नुट् । **ष्टभि स्कभीति** । आद्यः षोपदेशः, ष्टुत्वेन तकारस्य टकारनिर्देशेन दन्त्यपरकसादित्वात्, ततः षस्य सत्वे ष्टुत्वस्य निवृत्तिः । तदाह—**स्तम्भत इति। नुम्यनुस्वार इति** । इदित्त्वान्नुमि 'नश्चापदान्तस्ये'ति तस्यानुस्वारः । 'अनुस्वारस्य ययी'ति तस्य परसवर्णः मकारः। ष्टम्भ इत्येव पाठे तु प्रतिपदोक्तत्वात् ' उदः स्था ' इत्यत्र अस्यैव ग्रहणं स्यादिति भावः । **पूर्वसवर्ण इति** । सकारस्य थकारः । तस्य खरि चेति चर्त्वे तकार इत्यर्थः । अत्र यद्वक्तव्यं तत् उदस्थास्तम्भोरित्यत्र हल्सन्धौ प्रपञ्चितम् । **विस्तम्भत इति** । सात्पदाद्योरिति षत्वनिषेध इति भावः । नन्वेवमपि स्तन्भेरिति षत्वं कुतो न स्यादित्यत आह—**स्तन्भेरिति षत्वं तु न भवतीति** । कुत इत्यत आह—**श्नुविधाविति** । 'स्तन्भुस्तुन्भुस्कन्भुस्कुन्भुस्कुञ्भ्यः श्नुश्चे'ति सूत्रे निर्दिष्टस्यैव प्रतिपदोक्तस्य षत्वविधौ ग्रहणादित्यर्थः । नन्वेवं सति उदस्थास्तम्भोरिति पूर्वसवर्णविधावपि सौत्रस्यैव ग्रहणं, स्यादित्यत आह—**तद्बीजं त्विति** । षत्वविधौ सौत्रस्यैव ग्रहणं, पूर्वसवर्णविधौ तु तदन्यस्यापीत्यत्र प्रमाणमित्यर्थः।ननु पूर्वसवर्णविधौ मोपधस्य,षत्वविधौ तु नोपधस्य पाठः इत्यत्र किं प्रमाणमित्यत आह—**इति माधव इति** । पाणिनिशिष्यपरम्परैव तत्र प्रमाणमिति भावः । लिटि ' शर्पूर्वाः खयः ' इति षकारस्य निवृत्तौ ष्टुत्वनिवृत्त्या तकारः

विष्टम्भते। टम्भते। टष्टम्भे। जभी ३८८ जृभि ३८९ गात्रविनामे। (२३०२) **रधिजभोरचि** ।७।१।६१॥ एतयोर्नुमागमः स्यादचि। जम्भते। जजम्भे। जम्भिता। अजम्भिष्ट। जृम्भते। जजृम्भे। शल्भ ३९० कत्थने। शशल्भे। वल्भ ३९१ भोजने। दन्त्योष्ठ्यादिः। ववल्भे। गल्भ ३९२ धार्ष्ट्ये। गल्भते। श्रम्भु ३९३ प्रमादे। तालव्यादिर्दन्त्यादिश्च। श्रम्भते। स्रम्भते वा। ष्टुभु ३९४ स्तम्भे। स्तोभते। विष्टोभते। तुष्टुभे। व्यष्टोभिष्ट।

अथ परस्मैपदिनः। गुपू ३९५ रक्षणे। (२३०३) **गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः** ।३।१।२८॥ एभ्य आयप्रत्ययः स्यात् स्वार्थे। 'पुगन्त'–(सू २१८९) इति गुणः। (२३०४) **सनाद्यन्ता धातवः** ।३।१।३२॥ सनादयः कमेर्णिङन्ताः प्रत्यया अन्ते येषां ते धातुसंज्ञाः स्युः। धातुत्वाल्लडा-

---

शिष्यते। तस्तम्भे। **टकार औपदेशिक इति**। स्वाभाविक एव टकारो नतु ष्टुत्वसंपन्न इत्यर्थः। **तम्भते विष्टम्भत इति**। तथा च षकारस्यापि स्वाभाविकत्वात् षत्वविधौ स्तन्भेरेव ग्रहणेऽपि षकारो निर्बाध इति भावः। **टष्टम्भ इति**। 'शर्पूर्वाः' इति टकार एव शिष्यत इति भावः।

जभी जृभि गात्रविनाम इति। गात्रस्य विनामः वक्रभावः। आद्य ईदित्। द्वितीय इदित्। आद्यस्य ईदित्त्वं 'श्वीदितो निष्ठाया'मिति इण्निषेधार्थम्। **रधिजभोः**। 'रध हिंसाया'मिति श्यन्विकरणस्य चतुर्थान्तस्य इका निर्देशः। इदितो नुम् धातोरित्यतः नुमित्यनुवर्तते। तदाह—**एतयोरिति**। अनिदित्त्वात् नुम्विधिः। **जम्भत इति**। शपि नुम्। जम्भितेत्यादाविटि अच्परकत्वान्नुम्। अचि किम्। रद्धा। जब्धम्। **श्रम्भु इति**। अकारमध्यः। **ष्टुभु स्तम्भ इति**। ष्टुत्वेन तकारस्य टः। षोपदेशोऽयम्। **विष्टोभत इति**। उपसर्गात्सुनोतीति षत्वम्। **व्यष्टोभिष्टेति**। 'प्राक्सितादड्व्यवायेऽपी'ति षत्वम्। तिपृ इत्यादयः स्तोभत्यन्ता अनुदात्तेतो गताः।

गुपू रक्षण इति। ऊदिदयम्। **गुपूधूप**। **एभ्य इति**। गुपू धूप विच्छि पणि पनि इत्येभ्य इत्यर्थः। अर्थनिर्देशाभावादाह—**स्वार्थे इति**। आयप्रत्ययः अकारान्तः। तत्फलं तु 'गोपायतं नः सुमनस्यमान' इत्यत्र गोपायेत्यस्य धातुस्वरेणान्तोदात्तत्वेन शबकारेण एकदेशस्यापि 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्युदात्तत्वे, तमित्यस्य अदुपदेशात् परलसार्वधातुकत्वेन अनुदात्तस्य 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' इति स्वरितत्वमिति बोध्यम्। 'धातोरेकाच' इत्यतो धातोरित्यनुवृत्त्या धातोरिति विहितत्वादायप्रत्ययस्यार्धधातुकत्वात् तत्कार्यं गुणादि भवति। तदाह—**पुगन्तेति गुण इति**। नन्वायप्रत्ययान्तस्य भ्वादिषु पाठाभावेन धातुत्वाभावात् कथमस्माल्लडादयः इत्यत आह—**सनाद्यन्ताः**। गुप्तिज्किद्भ्यः सनित्यारभ्य कमेर्णिङित्यन्तैः सूत्रैः सनादिप्रत्ययान्विधाय सूत्रमिदं पठितम्। सन् आदिर्येषां ते सना-

दयः गोपायति। (२३०५) आयादय आर्धधातुके वा। ३। १। ३१॥ आर्धधातुकविवक्षायामायादयो वा स्युः। (२३०६) कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि। ३। १। ३५॥ कास्धातोः प्रत्ययान्तेभ्यश्चाम्स्याल्लिटि न तु मन्त्रे। 'कास्यनेकाज्ग्रहणं कर्तव्यम्'। सूत्रे प्रत्ययग्रहणमपनीय तत्स्थानेऽनेकाच इति वाच्यमित्यर्थः। (२३०७) आर्धधातुके। ६। ४। ४६॥ इत्यधिकृत्य। (२३०८) अतो लोपः। ६। ४। ४८॥ आर्धधातुकोपदेशकाले यदकारान्तं तस्याकारस्य लोपः स्यादार्धधातुके परे। गोपायांचकार-गोपायांबभूव-गोपा-

---

दयः णिङ्प्रत्ययपर्यन्ताः, ते अन्ते येषां ते सनाद्यन्ता इति विग्रहः। तदाह—**सनादयः कर्मेणिङन्ता इति**। 'सन्क्यच्काम्यच्क्यङ्क्यषोऽथाचारक्विब्णिज्यङौ तथा। यगाय ईयङ् णिङ् चेति द्वादशामी सनादयः।' इति संग्रहः। संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणप्रतिषेधादिह तदन्तग्रहणम्। **धातुत्वादिति**। आयप्रत्ययान्तस्येत्यर्थः। **गोपायतीति**। शपि 'अतो गुणे' इति पररूपम्। **आयादयः**। आयः आदिः येषां ते आयादयः। आय ईयङ् णिङ् चेति त्रय आयादयो मताः। गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः, ऋतेरीयङ्, कमेर्णिङित्युत्तरमस्य सूत्रस्य पाठात्। **विवक्षायामिति**। 'आर्धधातुक' इति विषयसप्तमीति भावः। परसप्तमीत्वे तु गोपायितेत्यत्र अतो लोपो न स्यात्, आर्धधातुकोपदेशकाले अदन्तत्वाभावादिति भावः। तथा च लिटि आयप्रत्ययस्य विकल्पः स्थितः।

तत्र आयप्रत्ययपक्षे आह--**कास्प्रत्ययात्**। आम् अमन्त्रे इति च्छेदः। चकासृ दीप्तौ, जागृ निद्राक्षये, इत्यादिभ्योऽपि लिटि आमिष्यते। तदर्थमाह--**कास्यनेकाजिति**। ननु यद्यस्मिन् वार्तिके सूत्रस्थं प्रत्ययग्रहणमपि संबध्यते। तदा कास्धातोश्च अनेकाचश्च प्रत्ययान्ताच्चेति लभ्यते। ततश्च अ इवाचरति अति क्विबन्तात्लडादयः। लिटि औ अतुरित्यादीष्टं न सिध्येत्, प्रत्ययान्तत्वेन आमः प्रसङ्गात्। यदि तु कास्धातोश्च अनेकाचः प्रत्ययान्ताच्चेति व्याख्यायेत, तदा चकासृजागृआदिभ्यो न स्यादित्यत आह—**प्रत्ययग्रहणमपनीयेति**। तथाच कास्धातोरनेकाचश्च आमित्येतावदेव लभ्यत इति नोक्तदोषद्वयमिति भावः। वस्तुतस्तु अ इवाचरति अतीत्यादि नास्त्येवेति सुब्धातुनिरूपणे वक्ष्यते। तथा च गोपाय आमिति स्थितम्। **अतो लोपः**। 'अनुदात्तोपदेशवनती'त्यतः उपदेशग्रहणमनुवर्तते। आर्धधातुक इत्यधिकृतम्। तदिह आवर्तते। एकमुपदेशे अन्वेति। द्वितीयं तु लोपे परनिमित्तम्। तदाह--**आर्धधातुकोपदेश इत्यादिना**। आर्धधातुकोपदेश इति किम्। अय वय गतौ, आभ्यां क्विपि, लोपो व्योरिति लोपे, ह्रस्वस्य, पितीति तुकि, अपृक्तलोपे अत् वत् इतीष्यते। अत्र यलोपे सति अतो लोपो न भवति, आर्धधातुकोपदेशकाले धातोर्यकारान्तत्वात्। 'आर्धधातुकोपदेश' इत्यत्र आर्धधातकग्रहणाभावे चिकीर्षितमित्यत्र अल्लोपो न स्यात्, सन उपदेशकाले नका-

चामास । जुगोप जुगुपतुः । ऊदित्त्वादिट् । जुगोपिथ-जुगोप्थ । गोपायिता-गोपिता-गोप्ता । गोपाय्यात्-गुप्यात् । अगोपायीत्-अगोपीत्-अगौप्सीत् । धूप ३९६ संतापे । धूपायति । धूपायांचकार-दुधूप । धूपायितासि-धूपितासि । जप ३९७ जल्प ३९८ व्यक्तायां वाचि । जप मानसे च । चप ३९९ सान्त्वने । षप ४०० समवाये । समवायः संबन्धः सम्यगवबोधो वा । सपति । रप ४०१ लप ४०२ व्यक्तायां वाचि । चुप ४०३ मन्दायां गतौ । चोपति । चुचोप । चोपिता । तुप ४०४ तुम्प ४०५ त्रुप ४०६ त्रुम्प ४०७ तुफ ४०८ तुम्फ ४०९ त्रुफ ४१० त्रुम्फ ४११ हिंसार्थाः । तोपति । तुतोप । तुम्पति । तुतुम्प । तुतुम्पतुः । संयोगात्परस्य लिटः कित्त्वाभावान्नलोपो न । 'कित्वाशिषि'

न्तत्वात् । आर्धधातुकग्रहणे तु न दोषः, अनुबन्धविनिर्मुक्तात् सन्प्रत्ययादेव क्तप्रत्ययस्य आर्धधातुकस्योत्पत्तेः । आर्धधातुके पर इति किम् ? कथयति । चुरादावदन्तोऽयम् । अत्र उपधावृद्धिर्न भवति, 'अचः परस्मि'न्नित्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् । आर्धधातुके पर इत्यनुक्तौ तु अल्लोपस्य परनिमित्तकत्वाभावात् स्थानिवत्त्वं न स्यात् । तथाच प्रकृते गोपाय आमिति स्थिते अतो लोपे गोपायामिति सिध्यति । यद्यपि सवर्णदीर्घेणाप्येतत्सिद्धम् । तथापि न्याय्यत्वादतो लोप उपन्यस्तः । आयप्रत्ययाभावपक्षे आह—**जुगोपेति** । पित्त्वेन कित्त्वाभावाल्लघूपधगुणः । **जुगुपतुरिति** । कित्त्वान्न गुणः ।

ऊदित्त्वाद्वेडिति । थलादाविति शेषः । जुगुपिव—जुगुप्व । जुगुपिम—जुगुप्म । क्रादिनियमस्तु नञ्प्राप्तस्यैवाभावस्य, नतु विभाषाविलभ्यस्येति विधू शाक इत्यत्रोक्तम् । **गोपायितेति** । लुटि आयप्रत्ययपक्षे नित्यमिट् । आयप्रत्याभावपक्षे इड्विकल्पः । ऊदित्त्वस्य केवले चरितार्थत्वात् । तदाह—**गोपिता गोप्तेति** । गोपायिष्यति गोपिष्यति गोप्स्यति । गोपायतु । अगोपायत् । गोपायेत् । आशीर्लिङि आयप्रत्ययपक्षे अतो लोपे रूपमाह—**गोपाय्यादिति** । आयप्रत्ययाभावे आह—**गुप्यादिति** । लुङि सिचि आयप्रत्ययपक्षे आह—**अगोपायीदिति** । आयप्रत्ययाभावपक्षे इटि रूपमाह—**अगोपीदिति** । इट ईटीति सिज्लोपः । नेटीति हलन्तलक्षणवृद्धेर्निषेधः । इडभावे तु इटः परत्वाभावात् न सिज्लोप इत्याह—**अगौप्सीदिति** । वदव्रजेति वृद्धिः । अगोपायिष्यत् अगोपिष्यत् अगोप्स्यत् । **धूप संताप इति** । गुपूधूप इत्यायः । आर्धधातुके तद्विकल्पः । **षप समवाय इति** । षोपदेशोऽयम् । **चुप मन्दायामिति** । चवर्गप्रथमादिरयम् । चवर्गद्वितीयादिस्त्वनिट्कः । **तुप तुम्पेति** । अष्टावप्युदुपधाः तृतीयचतुर्थौ सप्तमाष्टमौ च रेफवन्तः इति मूले स्पष्टीभविष्यति । तुतुम्पतुरित्यत्र नलोपमाशङ्क्याह—

(सू २२११) इति किस्वान्नलोपः। तुप्यात्। 'प्रात्तुम्पतौ गवि कर्तरि' इति पारस्करादिगणे पाठात्सुट्। प्रस्तुम्पति गौः। श्तिपा निर्देशाद्यङ्लुकि न। प्रतोतुम्पीति। त्रोपति। त्रुम्पति। तोफति। तुम्फति। त्रोफति। त्रुम्फति। इहाद्यौ द्वौ पञ्चमषष्ठौ च नीरेफाः। अन्ये सरेफाः। आद्याश्चत्वारः प्रथमान्ताः। ततो द्वितीयान्ताः। अष्टावप्युकारवन्तः। पर्प ४१२ रफ ४१३ रफि ४१४ अर्ब ४१५ पर्ब ४१६ लर्ब ४१७ बर्ब ४१८ मर्ब ४१९ कर्ब ४२० खर्ब ४२१ गर्ब ४२२ शर्ब ४२३ षर्ब ४२४ चर्ब ४२५ गतौ। आद्यः प्रथमान्तः। ततो द्वौ द्वितीयान्तौ। तत एकादश तृतीयान्ताः। द्वितीयतृतीयौ मुक्त्वा सर्वे रोपधाः। पर्पति। पपर्प। रफति। रम्फति। अर्बति। आनर्ब। पर्बति। लर्बति। बर्बति। पवर्गीयादिरयम्। मर्बति। कर्बति। खर्बति। गर्बति। शर्बति। सर्बति। चर्बति। कुबि ४२६ आच्छादने। कुम्बति। लुबि ४२७ तुबि ४२८ अर्दने। लुम्बति। तुम्बति। चुबि ४२९ वक्त्रसंयोगे। चुम्बति। षृभु ४३० षृम्भु ४३१ हिंसार्थौ। सर्भति। ससर्भ। सर्भिता। सृम्भति। ससृम्भ। सृभ्यात्। षिभु षिम्भु इत्येके। सेभति। सिम्भति। शुभ ४३२ शुम्भ ४३३ भाषणे। भासने इत्येके। हिंसायाम् इत्यन्ये।

अथानुनासिकान्ताः। तत्र कम्यन्ता अनुदात्तेतो दश। घिणि ४३४ घुणि ४३५ घृणि ४३६ ग्रहणे। नुम्। ष्टुत्वम्। घिण्णते। जिघिण्णे। घुण्णते। जुघुण्णे। घृण्णते। जघृण्णे। घुण ४३७ घूर्ण ४३८ भ्रमणे। घोणते। घूर्णते। इमौ तुदादौ परस्मैपदिनौ। पण ४३९ व्यवहारे स्तुतौ च। पन ४४० च। स्तुताविस्येव संबध्यते पृथङ्निर्देशात्। पनिसाहचर्यात्पणेरपि स्तुतावेवायप्रत्ययः।

संयोगादिति। आशीर्लिङि विशेषमाह—**किदाशिषीति**। **प्रात्तुम्पताविति**। श्तिपा निर्देशोऽयम्। प्रात् तुम्पधातौ परे सुट् स्यात् गवि कर्तरि सतीत्यर्थः। तुम्पधातोः सुट् आद्यवयवः। सुड्विधावस्मिन् तुम्पताविति श्तिपा निर्देशस्य प्रयोजनमाह—**श्तिपा निर्देशाद्यङ्लुकि नेति**। शपाऽनुबन्धेनेत्युक्तेरिति भावः। **षृभु षृम्भु इति**। ऋदुपधौ षोपदेशौ। **सृभ्यादिति**। आशीर्लिङि अनिदित्वान्नलोपः। **षिभु षिम्भु इत्येक इति**। आद्य इदुपधो द्वितीयो मोपधः। **शुभ शुम्भेति**। द्वितीयस्य आशीर्लिङि अनिदित्त्वान्नलोपः। इति गुपू इत्यादयः पवर्गीयान्ताः परस्मैपदिनो गताः।

कम्यन्ता इति। कमु कान्तौ इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः। **घुण घूर्णेति**। द्वितीयस्य दीर्घपाठः स्पष्टार्थः उपधायां चेत्येव दीर्घसिद्धेः। केचित्तु घुर्णेति ह्रस्वमेव पठन्ति। **स्तुताविस्येवेति**। न तु व्यवहार इत्येवकारार्थः। **पृथङ्निर्देशादिति**। अन्यथा पण पन व्यवहारे स्तुतौ चेत्येव निर्दिशेदिति भावः। यद्यपि

व्यवहारे तु, पणते । पेणे । पणितेत्यादि । स्तुतावनुबन्धस्य केवले चरितार्थत्वादायप्रत्ययान्तान्नात्मनेपदम् । पणायति । पणायांचकार । पेणे । पणायितासि पणितासे । पणाय्यात् । पणिषीष्ट । पनायति । पनायांचकार । पेने । भाम ४४१ क्रोधे । भामते । बभामे । क्षमूष् ४४२ सहने । क्षमते । चक्षमे । चक्षमिषे-चक्षंसे । चक्षमिध्वे-चक्षन्ध्वे । चक्षमिवहे । (२३०९) **म्वोश्च ।८।२।६५॥** मान्तस्य धातोर्मस्य नकारादेशः स्यान्मकारे वकारे च परे । णत्वम् । चक्षण्वहे । चक्षमिमहे-चक्षण्महे । क्षमिष्यते-क्षंस्यते । क्षमेत । आशिषि क्षमिषीष्ट-क्षंसीष्ट । अक्षमिष्ट-अक्षंस्त । कमु ४४३ कान्तौ । कान्तिरिच्छा । (२३१०) **कमेर्णिङ् ।३।१।३०॥** स्वार्थे । ङित्वात्तङ् । कामयते । (२३११) **अयामन्ताल्वाय्ये-**

पृथङ्निर्देशो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थ इत्यपि वक्तुं शक्यम्, तथापि संप्रदायानुरोधादेवमुक्तम् । **पनिसाहचर्यादिति** । पनधातुः स्तुतावेव वर्तते तत्साहचर्यात् गुपूधूपविच्छेत्यत्र पणधातुरपि स्तुत्यर्थक एव गृह्यते, नतु व्यवहारार्थकः । अतः स्तुतावेव पणधातोरायप्रत्ययः । न तु व्यवहारे इत्यर्थः । क्रेतव्यद्रव्यस्य मूल्यनिर्धारणाय प्रश्नप्रतिवचनात्मको व्यवहारः । ननु स्तुतौ पणायतीति रूपं वक्ष्यमाणमनुपपन्नम् पणधातोरनुदात्तेत्त्वेनात्मनेपदापत्तेः । न च आयप्रत्ययान्तस्यानुदात्तेत्त्वं नेति शङ्क्यम्, पणधातौ श्रुतस्यानुदात्तेत्त्वस्य 'आनर्थक्यात्तदङ्गे'न्यायेन आयप्रत्ययान्ते अन्वयोपपत्तेरित्यत आह--**स्तुताविति** । अनुबन्धस्य अनुदात्तात्मकस्य इतः आर्धधातुकविषये कदाचिदायप्रत्ययविनिर्मुक्ते चरितार्थत्वादायप्रत्ययान्तादात्मनेपदं नेत्यर्थः । एवं च तुल्यन्यायत्वादेकाच उपदेश इति निषेधोऽपि नेति सूचितम् । **क्षमूष् सहन इति** । 'षिद्भिदादिभ्योऽङि'त्यर्थं षित्त्वम् । ऊदित्त्वादिड्विकल्पं मत्वाह—**चक्षमिषे चक्षंस इति** । इडभावपक्षे 'अनुनासिकस्य क्विझलोः' इति दीर्घस्तु न भवति, क्विसाहचर्येण तिङ्भिन्नस्यैव झलादेः तत्र ग्रहणात् । वहिमह्योरिडभावपक्षे विशेषमाह—**म्वोश्च** । मो नो धातोरित्यनुवर्तते । तदाह—**मान्तस्येति** । **णत्वमिति** । षात्परत्वात् अट्कुप्वाङिति नकारस्य णत्वमित्यर्थः ।

कमु कान्ताविति । उदितो वेति क्त्वायां इड्विकल्पार्थमुदित्त्वम् । कान्तिशब्दस्य प्रभापरत्वभ्रमं वारयति—**कान्तिरिच्छेति** । स्वर्गकाम इत्यादौ कमेरिच्छायां प्रयोगबाहुल्यदर्शनादिति भावः । 'कामोऽभिलाषस्तर्षश्च' इत्यमरः । **कमेर्णिङ्** । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**स्वार्थे इति** । अर्थविशेषानिर्देशादिति भावः । णकाविती । 'णेरनिटि' इत्यत्र उभयोर्ग्रहणाय **अनुबन्धकरणम्** । **ङित्वात्तङिति** । अनुदात्तेत्त्वं तु णिङभावे चकम इत्यादौ चरितार्थमिति भावः ।

---

१ 'जनीजॄष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च' इति अमन्तत्वात्प्राप्तं मित्वं 'न कम्यमिचमाम्' इत्यनेन निषिद्धमिति 'मितां ह्रस्व' इति न प्रवर्तते ।

त्न्विष्णुषु। ६। ४। ५५॥ आम् अन्त आलु आय्य इत्नु इष्णु एषु णेरयादेशः स्यात्। वक्ष्यमाणलोपापवादः। कामयांचक्रे। 'आयादय आर्धधातुके वा' (सू २३०५)। चकमे। कामयिता—कमिता। कामयिष्यते—कमिष्यते। (२३१२) णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ्। ३। १। ४८॥ ण्यन्तात् श्र्यादिभ्यश्च च्लेश्चङ् स्यात्कर्त्रर्थे लुङि परे। अकाम् इ अ त इति स्थिते। (२३१३) णेरनिटि। ६। ४। ५१॥ अनिडादावार्धधातुके परे णेर्लोपः स्यात्। परत्वात् 'एरनेकाचः—' (सू २७२) इति यणि प्राप्ते। 'यण्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन' इति वार्तिकम्। णिलोपस्य तु पाचयतेः पाक्षि-

---

कामयत इति। णिङि 'अत उपधायाः' इति वृद्धौ कामि इति णिङन्तम्। 'क्ङिति चे'ति निषेधस्तु न, अनिग्लक्षणत्वात्। णिङन्तस्य धातुत्वात् लडादयः। तत्र लटि शपि गुणे अयादेशे कामयत इति रूपम्। कामयेते इत्यादि सुगमम्। लिटि 'कास्प्रत्ययादाम-' इत्यामि, आम इति लिटो लोपे, कामि आम् इति स्थिते, सार्वधातुकेति गुणं बाधित्वा णेरनिटि इति वक्ष्यमाणे णिलोपे प्राप्ते—**अयामन्त**। अय् इति छेदः। णेरनिटीत्यतो णेरित्यनुवर्तते। तदाह—**णेरयादेशः स्यादिति**। तथा च कामयामित्यामन्तं स्थितम्। ततः कृञ्चानुप्रयुज्यत इत्यनुप्रयोगाल्लिडिति मत्वाह— **कामयांचक्र इति**। णिङ आयादिष्वन्तर्भावाल्लिडादावार्धधातुके तद्विकल्पमुक्तं स्मारयति—**आयादय इति**। **चकम इति**। सेट्कोऽयम्। चकमिषे। चकमिध्वे। चकमिवहे चकमिमहे। **कामयितेति**। लुटि णिङ्पक्षे तासि इटि वृद्धौ गुणे अयादेशे रूपम्। कामयताम्। अकामयत। कामयेत। कामयिषीष्ट—कमिषीष्ट। अथ णिङन्तात् कामि इत्यस्माल्लुङः तादेशे च्लेः सिजादेशे प्राप्ते—**णिश्रि**। णि श्रि द्रु स्रु एषां द्वन्द्वः। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया णी ति तदन्तस्य ग्रहणम्। च्लि लुङीत्यतो लुङीति, च्लेः सिजित्यतः च्लेरिति चानुवर्तते। तदाह—**ण्यन्तादित्यादिना**। चङाविती।

णेरनिटि। आर्धधातुक इत्यधिकृतम्। 'अतो लोप' इत्यस्मात् लोप इत्यनुवर्तते। अनिटीत्यस्य आर्धधातुकविशेषणत्वात् तदादिविधिः। तदाह—**अनिडादाविति**। तथाच णिलोपे काम् अ त इति स्थिते—**परत्वादिति**। एरनेकाच इत्यस्य णेरनिटीत्यपेक्षया परत्वाण्णिलोपं बाधित्वा यणि प्राप्ते सतीत्यर्थः। कृते तु यणि लोपो दुर्लभः णेरभावात्। स्थानिवत्त्वेऽपि यणा बाधितस्य पुनरुन्मेषो दुर्लभः। वस्तुतस्तु स्थानिवत्त्वमेवेह दुर्लभम्। यणस्थानिनमिकारम् अल्रूपम् णित्वरूपेणाश्रित्य प्रवर्तमानस्य णिलोपस्याल्विधित्वेन तत्र स्थानिवत्त्वासंभवात्। स्पष्टा चेयं रीतिः ओभगो इति सूत्रभाष्ये इति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः। **यण्लोपाविति**। णिलोपः इयङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः, अल्लोपस्तु वृद्धिदीर्घाभ्यां पूर्वविप्रतिषेधेनेति विवेकः। तथा

रित्यादि क्विजन्तमवकाश इति भावः । वस्तुतस्तु अनिटि इति वचनसामर्थ्यादार्धधातुकमात्रमस्य विषयः । तथा चेयङादेरपवाद एवायम् । इयङ् अततक्षत् । यण् आटिटत् । गुणः कारणा । वृद्धिः कारकः । दीर्घः कार्यते । (२३१४)

च पूर्वविप्रतिषेधादिह यणं बाधित्वा णिलोपो भवतीति स्थितम् । ननु अततक्षत्, आटिटत्, कारणा, कारकः, कार्यते इति वक्ष्यमाणेषु वार्तिकोदाहरणेषु क्रमेण इयङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घाणामवश्यं प्राप्तेर्णिलोपस्य निरवकाशत्वादेव इयङादिबाधकत्वसंभवादिदं वार्तिकं व्यर्थम् । सुधियौ, प्रध्यौ, कर्ता, चिकाय, सूयात् इत्यादौ इयङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घाणां सावकाशत्वादित्यत आह—**णिलोपस्य त्विति** । पचधातोर्णिचि उपधावृद्धौ पाचि इति ण्यन्तात् स्त्रियां क्तिनिति क्तिनि, 'तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च' इति इण्निषेधे णेरनिटीति णिलोपे कुत्वे पाक्तिरिति स्थितिः । क्विजन्तमिति पाठे तु 'क्तिच् क्तौ च संज्ञायाम्' इति क्तिच् बोध्यः । पाक्तिरिति कस्यचित्संज्ञा । अत्र इयङादीनां अप्रसक्तेर्णिलोपस्यापि सावकाशत्वं तुल्यम् । तत्र अततक्षदित्यादौ परत्वादियङादिप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थं वार्तिकमिदमारम्भणीयमिति भावः ।

वार्तिकं व्यर्थमेवेत्याह—**वस्तुतस्त्विति** । **आर्धधातुकमात्रमिति** । कृत्स्नमनिडार्धधातुकमस्य णिलोपस्य विषय इत्यर्थः । तथाच अततक्षदित्यादौ परानपि इयङादीन् णिलोपः अपवादत्वात् बाधते, परापेक्षया अपवादस्य प्रबलत्वात् । परत्वादियङादीनां णिलोपबाधकत्वाभ्युपगमे हि णेरनिटीत्यत्र अनिटीति व्यर्थम् । कारयितेत्यादाविडार्धधातुके गुणेनैव णिलोपस्य बाधसिद्धेः । ततश्च अनिटीति वचनसामर्थ्यादनिडादावार्धधातुके सर्वस्मिन्परे णिलोप इति विज्ञायते । एवं च अततक्षदित्यादावियङादिप्रवृत्तियोग्येऽप्यार्धधातुके सर्वत्र णिलोप इत्यस्य निरवकाशत्वादपवादत्वादेव णिलोपेन इयङादिबाधसिद्धेर्वार्तिकमिदं व्यर्थमिति भावः । **अपवाद एवायमिति** । णिलोप इत्यर्थः । अतो लोपस्तु चिकीर्षक इत्यत्र वृद्धिं चिकीर्ष्यादित्यत्र अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घं च बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधाद्भवति । नह्यतो लोपो वृद्धिदीर्घयोरपवादः, गोपायितेत्यादौ वृद्धिदीर्घयोरप्राप्तयोरप्यतो लोपस्यारम्भादित्यलम् । **इयङिति** । उदाहरणसूचनमिदम् । **अततक्षदिति** । तक्षधातोर्ण्यन्ताल्लुङस्तिपि इकारलोपे चङि द्वित्वे संयोगपूर्वकत्वादेरनेकाच इति यणभावे इयङि प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेधात् णिलोपे हलादिशेषे अडागमे अततक्षदिति रूपम् । **यणिति** । उदाहरणसूचनम् । **आटिटदिति** । अटधातोर्ण्यन्तात् आटि इत्यस्मात् लुङि तिपि इकारलोपे चङि टि इत्यस्य द्वित्वे 'एरनेकाच' इति यणं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधाण्णिलोपे आटि वृद्धौ रूपम् । **गुण इति** । उदाहरणसूचनम् । **कारणेति** । स्त्रियामित्यधिकारे कृञ्धातोर्ण्यन्तात् कारि इत्यस्मात् 'ण्यासश्रन्थो युच्' इति युचि अनादेशे 'सार्वधातुकार्धधातुकयो'रिति गुणं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधाण्णिलोपे स्त्रीत्वाट्टापि कारणेति रूपम् । **वृद्धिरिति** । उदाहरणसूचनम् । **कारक इति** । कृञ्धातोर्ण्यन्तात्कारि इत्यस्मा-

णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः। ७। ४। १॥ चङ्परे णौ यदङ्गं तस्योपधाया ह्रस्वः स्यात्। (२३१५) **चङि। ६। १। ११॥** चङि परेऽनभ्यासधात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्तोऽजादेस्तु द्वितीयस्य। (२३१६) **सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे। ७। ४। ९३॥** चङ्परे इति बहुव्रीहिः। (अन्यपदार्थो णिः)। स च अङ्गस्य इति च द्वयमप्यावर्तते। अङ्गसंज्ञानिमित्तं यच्चङ्परं णिरिति

णणलुलि अकादेशे वृद्धिं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधाण्णिलोपे रूपम् । **दीर्घ इति।** उदाहरणसूचनम्। **कार्यत इति** । कृञ्धातोर्ण्यन्तात्कारि इत्यस्मात् कर्मणि लटि यकि अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधाण्णिलोपः।

तथाच प्रकृते काम् इ अ त इत्यत्र 'एरनेकाच' इति यणं बाधित्वा णिलोपे काम् अ त इति स्थितम्। **णौ चङि।** अङ्गाधिकारादाह—**यदङ्गमिति** । उपधायाः किम् अचकाङ्क्षत्। चङि किम् कारयति। णौ किम् 'चङ्युपधाया' ह्रस्व इत्युच्यमाने अदीदपदित्यत्र दाधातोः ण्यन्तात् लुङि चङि दा इ अ त् इति स्थिते आकारस्य ह्रस्वे सति पुक् न स्यात्। णावित्युक्तौ तु आकारस्य णौ परतः उपधात्वाभावान्न ह्रस्वः। द्विर्वचनेऽचीति निषेधस्तु न शङ्क्यः, द्वित्वनिमित्तचकः उपधया व्यवहितत्वात्। तथाच प्रकृते कम् अ त इति स्थितम् । **चङि** । एकाचो द्वे प्रथमस्येति अजादेर्द्वितीयस्येति चाधिकृतम्। लिटि धातोरनभ्यासस्येति सूत्रं लिटि इति वर्जमनुवर्तते। तदाह—**चङि पर इत्यादिना।** तथाच कम् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे क कम् अ त इति स्थितम्।

सन्वल्लघुनि। अनग्लोप इति च्छेदः । **बहुव्रीहिरिति** । चङ् परो यस्मादिति विग्रह इति भावः। कर्मधारयमाश्रित्य चङि परे इति नार्थः, परग्रहणवैयर्थ्यात्। ननु बहुव्रीह्याश्रयणेऽपि अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवृत्तौ चङ्परके लघुनि परे अभ्यासः सन्वदित्यर्थो लभ्यते। तथा सति अण्यन्तेभ्यः श्रिद्रुस्रुभ्यश्चङि द्वित्वे अशिश्रियत् अदुद्रुवत् असुस्रुवदित्यत्रापि सन्वत्त्वं स्यात्। ततश्च दीर्घो लघोरिति सन्वद्भावविषये अभ्यासस्य वक्ष्यमाणो दीर्घः स्यादित्यत आह—**अन्यपदार्थो णिरिति।** तथाच चङ्परे णौ इति लभ्यते। अशिश्रियदित्यादौ च णेरभावात् न सन्वत्त्वमिति भावः। **स चाङ्गस्येति चेति।** बहुव्रीहिगम्यो णिः अङ्गस्येत्यनुवृत्तं चेत्यर्थः। तत्र णावित्यावृत्तौ एकं लघुनीत्यत्रान्वेति। तथाच चङ्परे णौ यल्लघु तस्मिन्परत इति लभ्यते। द्वितीयं तु अनग्लोपे इत्यत्रान्वेति। तथाच णौ परतः यः अग्लोपः तस्याभावे सतीति लभ्यते। अङ्गस्येत्यावृत्तौ एकं चङ्परे इत्यत्रान्वेति। निमित्तनिमित्तिभावे षष्ठी। तथाच अङ्गसंज्ञानिमित्तभूते चङ्परके वर्णे परे इति लभ्यते। चङ्परकश्च वर्णः अर्थात् णेरिकार एव। न तु श्रिद्रुस्रुवामन्त्यवर्णः, तस्य अप्रत्ययत्वेन अङ्गसंज्ञाप्रापकत्वाभावात्। एतदर्थमेव अङ्गस्येत्यस्य निमित्तषष्ठ्य-

यावत् तत्परं यल्लघु तत्परो योऽङ्गस्याभ्यासस्तस्य सन्वत् कार्यं स्याण्णावग्लोपेऽसति। अथवा अङ्गस्य इति नावर्तते। चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासो लघुपरस्तस्येत्यादि प्राग्वत्। (२३१७) सन्यतः। ७।४।७९॥ अभ्यासस्यात इकारः स्यात्सनि। (२३१८) दीर्घो लघोः। ७।४।९४॥ अभ्यासस्य लघोः दीर्घः स्यात्सन्वद्भावविषये। अचीकमत। णिङभावपक्षे तु 'कमेश्च्लेश्चङ् वक्तव्यः'। णेरभावान्न दीर्घसन्वद्भावौ। अचकमत।

न्ततामाश्रित्य चङ्पर इत्यनेनान्वयोऽभ्युपगतः। चङ्पर इत्येतावतैव तु णाविति न लभ्यते श्रिद्रुस्रुषु व्यभिचारात्। द्वितीयं त्वङ्गस्येत्येतत् अभ्यासस्येत्यनुवृत्तेन अन्वेति। सन्वदिति सप्तम्यन्ताद्वतिः। तदाह—**अङ्गसंज्ञानिमित्तमित्यादिना**।

अथवेति। अस्मिन्व्याख्याने चङ्परे इत्येतत् अङ्गस्येत्यत्रान्वेति। न तु लघुनि। अङ्गस्य च प्रत्ययनिमित्तत्वादेव णेरन्यपदार्थस्य लाभः। लघुनीति तु अभ्यासस्येत्यत्रैवान्वेति। तदाह—**चङ्परे णौ यदङ्गमित्यादिना। प्राग्वदिति**। सन्वत् कार्यं स्याण्णावग्लोपे असतीत्यर्थः। अत्र प्रथमपक्ष एव भाष्यसंमतः, अजजागरदित्यत्र चङ्परे णौ यल्लघु तदभ्यासव्यवहितमिति न सन्वत्त्वमिति भाष्योक्तेः। एवं च प्रथमपक्षे उन्देर्ण्यन्ताच्चङि द्वित्वे उन्दिदि अ त् इत्यत्र अभ्यासोत्तरखण्डे चङ्परे णौ लघोरभावेनाभ्यासस्य तथाविधलघुपरकत्वविरहात् सन्वत्त्वाभावान्नाभ्यासदीर्घः। द्वितीयपक्षे तु चङ्परे णौ यदङ्गम् उन्दिद् इत्येतत् तदीयोऽभ्यासश्चकमादाय लुप्तं णिमादाय वा लघुपर इति सन्वत्त्वसत्त्वादभ्यासदीर्घ इति भेदः। एवं च प्रकृते कम् अ त इत्यत्र व्याख्याद्वयेऽपि सन्वत्त्वं स्थितम्। **सन्यतः**। सनि अतः इति च्छेदः। 'अत्र लोप' इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते। भृञामिदित्यस्मात् इदिति। तदाह—**अभ्यासस्येति**। किकम् अ त इति स्थितम्। **दीर्घो लघोः**। अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते। तदाह—**अभ्यासस्य लघोर्दीर्घ इति**। अभ्यासावयवस्य लघोरित्यर्थः। सन्वल्लघुनि चङ्पर इति सूत्रं सन्वच्छब्दवर्जमनुवर्तते। तच्च प्राग्वदेव द्वेधा व्याख्येयम्। तथा च फलितमाह—**सन्वद्भावविषय इति**। सन्यत इत्यत्र तपरत्वं स्पष्टार्थमिति दीर्घोऽकित इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्।

तथा च कि कम् अ तेत्यत्र अभ्यासेकारस्य दीर्घे अभ्यासचुत्वे अडागमे परिनिष्ठितं रूपमाह—**अचीकमतेति**। अत्र लघोर्णिपरत्वं येन नाव्यवधानन्यायाद्बोध्यम्। **णिङभावपक्षे त्विति**। 'आयादय आर्धधातुके वे'ति णिङो वैक-

---

1 'अङ्गस्य' इत्यावर्त्यं अङ्गसंज्ञानिमित्तं यच्चङ्परमित्युक्ते अङ्गसंज्ञानिमित्तत्वस्य प्रत्यये एव संभवात् चङ्परत्वे सति प्रत्ययरूपता च णिच एव, न तु श्रिद्रुस्रुवामिति फलितमाह णिरिति यावदिति।

संज्ञायाः कार्यकालत्वादङ्गं यत्र द्विरुच्यते।
तत्रैव दीर्घः सन्वच्च नानेकाच्स्विति माधवः॥ १॥
चकास्त्यर्थापयत्यूर्णोत्यादौ नाङ्गं द्विरुच्यते।
किं त्वस्यावयवः कश्चित्तस्मादेकाचिदं द्वयम्॥ २॥

ल्पिकत्वादिति भावः। **कमेश्च्लेश्चङ् वक्तव्य इति**। अण्यन्तत्वादप्राप्तौ वचनम्। **णेरभावादिति**। णिङभावपक्षे कमिधातोरनुदात्तेत्त्वात्तङि प्रथमपुरुषैकवचने च्लेश्चङि द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासचुत्वे अडागमे अचकमतेति रूपं वक्ष्यते। तत्र णेरभावात् दीर्घो लघोरित्यभ्यासलघोर्दीर्घो न भवति, तत्र लघुनि चङ्परेऽनग्लोप इत्यनुवर्त्य चङ्परे णाविव तद्विधानोक्तेः। अत एव सन्वत्त्वाभावात्सन्यत इत्यभ्यासाकारस्य इत्त्वं च न भवतीत्यर्थः। दीर्घो लघोरिति दीर्घविधौ सन्वत्त्वं न निमित्तम्। किंतु लघुनि चङ्पर इत्यस्य तत्रानुवृत्त्या सन्वद्भावविषये तत्प्रवृत्तिः। अतः दीर्घसन्वद्भावाविति पृथगुक्तिः।

अथ पञ्चभिः श्लोकैः सन्वद्भावसूत्रं दीर्घो लघोरिति सूत्रं च विशदयति—**संज्ञाया इत्यादिना**। अस्मिन् शास्त्रे कार्यकालं संज्ञापरिभाषमित्येकः पक्षः। कार्यकालमित्यस्य कार्यप्रदेशकमित्यर्थः। अस्मिन्पक्षे तत्तत्कार्यविधिप्रदेशेषु संज्ञाशास्त्रस्य परिभाषाशास्त्रस्य च उपस्थितिः। यथोद्देशं संज्ञापरिभाषमिति पक्षान्तरम्। उद्देशाः संज्ञापरिभाषाशास्त्रस्थानप्रदेशाः तान् अनतिक्रम्य यथोद्देशम्। संज्ञाशास्त्रं परिभाषाशास्त्रं च स्वप्रदेशे स्थितमेव तत्तद्विध्यपेक्षितं स्वं स्वमर्थं समर्पयतीति यावत्। अस्मिन्पक्षे कार्यप्रदेशेषु संज्ञापरिभाषायां तदर्थस्यैवोपस्थितिः न तु संज्ञापरिभाषाशास्त्रयोरिति स्थितिः। सन्वल्लघुनीति सूत्रे दीर्घो लघोरिति सूत्रे च अङ्गस्येति अभ्यासस्येति चानुवृत्तम्। तत्र कार्यकालपक्षे 'पूर्वोऽभ्यास' इति सूत्रं संनिहितम्। ततश्च अङ्गस्य ये द्वे उच्चारणे तयोः पूर्वः अभ्याससंज्ञः स सन्वद्भवतीति फलितम्। तत्र कृदन्तोच्चारणशब्दयोगादङ्गस्येति कर्मणि षष्ठी, न त्ववयवषष्ठी, कारकषष्ठ्या बलवत्त्वात्। अङ्गं च प्रत्यये परतः कृत्स्नमेव प्रकृतिरूपम्, न तु तदेकदेशः। ततश्च कृत्स्नमङ्गं यत्र द्विरुच्यते न तु तदेकदेशमात्रं तत्रैव दीर्घो लघोरिति दीर्घः, सन्वल्लघुनीति सन्वद्भावश्च भवति। एवं च अङ्गस्य एकाच्कत्वे सत्येव तयोः प्रवृत्तिः, तत्र कृत्स्नस्याङ्गस्य द्विरुक्तेः। अनेकाच्केषु तु अङ्गेषु न तयोः प्रवृत्तिः, तत्र एकस्यैव एकाचः अङ्गैकदेशस्य द्विरुक्तेरिति माधवो मन्यत इति प्रथमश्लोकस्यार्थः।

नानेकाच्स्वित्युक्तं विशदयति—**चकास्तीति श्लोकेन**। चकासृ दीप्तौ। अर्थमाचष्टे इत्यर्थे णिचि अर्थवेदयोरिति प्रकृतेरापुगागमे अर्थापि धातुः। ऊर्णुञ् आच्छादने। एते त्रयः अनेकाच्का धातवः। आदिना जागृ निद्राक्षये इत्यादि-

वस्तुतोऽङ्गस्यावयवो योऽभ्यास इति वर्णनात् ।
ऊर्णौ दीर्घोऽर्थापयतौ द्वयं स्यादिति मन्महे ॥ ३ ॥
चकास्तौ तूभयमिदं न स्यात्स्याच्च व्यवस्थया ।
णेर्विशेष्यं सन्निहितं लघुनीत्यङ्गमेव वा ॥ ४ ॥
इति व्याख्याविकल्पस्य कैयटेनैव वर्णनात् ।

संग्रहः । एभ्यो ण्यन्तेभ्यश्चङि अङ्गं कृत्स्नं न द्विरुच्यते । किंतु अङ्गस्य कश्चिदेकाजवयव एव द्विरुच्यते । तस्मात् अनेकाच्केषु कृत्स्नस्याङ्गस्य द्विरुक्त्यभावात् एकाच्केष्वेवाङ्गेषु दीर्घो लघोरिति दीर्घः, सन्वल्लघुनीति सन्वद्भावश्चेत्येतद्द्वयं भवति, नत्वनेकाच्काङ्गेष्वित्यर्थः ।

नन्वेवं सति दिदरिद्रासति इत्यादौ हलादिः शेष इत्याद्यभ्यासकार्यमनेकाच्केष्वङ्गेषु न स्यात् कृत्स्नाङ्गस्य द्विरुक्त्यभावात् । किंच अजजागरदित्यत्र सन्वत्त्वमाशङ्क्य णिपरकलघोर्गकाराकारस्य जा इत्यनेन व्यवहितत्वादभ्यासस्य न सन्वत्त्वमिति समाहितं भाष्ये । तदेतत् अनेकाच्काङ्गेषु सन्वत्त्वस्याप्रवृत्तौ विरुध्येत, कृत्स्नस्याङ्गस्य द्विरुक्त्यभावादेव तत्र सन्वत्त्वस्याप्राप्तौ तच्छङ्काया एवानुन्मेषादित्यस्वारस्याद्यथोद्देशपक्षमालम्ब्याह—**वस्तुत इति** । अङ्गस्येत्यवयवषष्ठी । अङ्गावयवस्याभ्यासस्येति लभ्यते । ततश्च ऊर्णुञ् ण्यन्ते चङि नु इत्येकदेशस्य द्वित्वेऽपि और्णूनुवदित्यत्र दीर्घो लघोरित्यभ्यासलघुर्दीर्घो भवति । सन्वत्त्वं तु प्रयोजनाभावादुपेक्षितम् ,अभ्यासे अकाराभावेन सन्यत इत्यस्यासंभवात् । अर्थमाचष्टे इत्यर्थे णिचि प्रकृतेरापुकि अर्थापिधातोश्चङि णिलोपे उपधाह्रस्वे थप् इत्यस्य द्वित्वेऽपि आर्तिथपदित्यत्र सन्वद्भावात् सन्यत इत्यभ्यासस्य इत्वम् अभ्यासदीर्घश्चेति द्वयं भवतीति जानीम इति तृतीयश्लोकार्थः ।

अङ्गस्यावयव इति पक्षेऽपि चकास्तौ विशेषमाह—**चकास्तौ त्विति** । चतुर्थश्लोकोऽयम् । अवस्था वस्तुस्थितिः । व्यवस्थया पक्षद्वयेनेति यावत् । चङ्परे इत्यनेन अन्यपदार्थतया लब्धस्य णावित्यस्य संनिहितं लघुनीत्येतत् विशेष्यम् । तथाच चङ्परे णौ यल्लघु इति प्रथमव्याख्यानं फलितम् । अङ्गमेव वा णेर्विशेष्यम् । तथाच चङ्परे णौ यदङ्गमिति द्वितीयं व्याख्यानं फलितम् । इति व्यवस्थया पक्षद्वयेन सन्वत्त्वं दीर्घश्चेत्युभयमिदं चकासृधातौ ण्यन्ते चङि णिलोपे द्वित्वे अचचकासत् इत्यत्र न स्यात्, स्याच्चेत्यन्वयः । तत्र चङ्परे णौ यल्लघ्विति व्याख्याने सति नैव उभयं स्यात् । चङ्परस्य णेः कास् इत्यनेन व्यवहितत्वात् । अचीकमतेत्यादौ त्वेकव्यवधानं येन नाव्यवधानन्यायात्सोढव्यमेव । चङ्परे णौ यदङ्गमिति व्याख्याने तु अचीचकासदित्यत्र उभयं स्यादेव, अङ्गस्य णिपरकत्वसत्त्वादिति बोध्यम् ।

नन्तु चङ्परे णौ यल्लघ्विति, चङ्परे णौ यदङ्गमिति च व्याख्याभेदे किं प्रमाण-

णेरग्लोपेऽपि संबन्धस्त्वगितामपि सिद्धये ॥ ५ ॥

अथ कम्यन्तास्त्रिंशत्परस्मैपदिनः । अण ४४४ रण ४४५ वण ४४६ भण ४४७ मण ४४८ कण ४४९ क्वण ४५० व्रण ४५१ भ्रण ४५२ ध्वण ४५३ शब्दार्थाः । अणति । रणति । वणति । वकारादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । ववणतुः । ववणिथ । धणिः अपि कैश्चित्पठ्यते । धणति ओणृ ४५४ अपनयने । ओणति । ओणांचकार । शोणृ ४५५ वर्णगत्योः । शोणति । शुशोण । श्रोणृ ४५६ संघाते । श्रोणति । श्लोणृ ४५७ च । शोणादयस्त्रयोऽमी तालव्योष्मादयः । पैणृ ४५८ गतिप्रेरणश्लेषणेषु । प्रैणृ इति क्वचित्पठ्यते । पिपैण । ध्रण ४५९ शब्दे । उपदेशे नान्तोऽयम् । रषाभ्याम्–' (सू २३५) इति णत्वम् । ध्रणति । णोपदेशफलं यङ्लुकि । दन्ध्रन्ति । बण इत्यपि केचित् । बेणतुः । बेणिथ । कनी ४६० दीप्तिकान्तिगतिषु । चकान । ष्टन ४६१ वन ४६२ शब्दे । स्तनति । वनति । वन ४६३ षण ४६४ संभक्तौ । वनेरर्थभेदा-

---

मित्यत आह—**इति व्याख्याविकल्पस्य कैयटेनैव वर्णनादिति** । आदर्तव्यतेति शेषः । ननु णौ इत्यस्यावृत्तिमभ्युपगम्य अग्लोपेऽपि तदन्वयः किमर्थ इत्यत आह—**णेरग्लोपेऽपीति** । **अगितामिति** । कमु कान्तावित्यादीनामपीत्यर्थः । **सिद्धय इति** । दीर्घसन्वत्त्वसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । अन्यथा कमुप्रभृतीनामुकाराद्यनुबन्धलोपमादाय अग्लोपित्वात् दीर्घसन्वद्भावौ न स्यातामित्यर्थः । इति घिणिप्रभृतयः कम्यन्ता दश गताः ।

कम्यन्ता इति । कमु पादविक्षेपे इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः । अनुनासिकान्ता इति शेषः । **अण रणेति** । इतः प्रभृति कन दीप्तावित्यतः प्राक् मूर्धन्यान्ताः । **ओणृ इति** । ऋदित्त्वं नाग्लोपीति निषेधार्थम् । **ध्रण शब्द इति** । अदुपधोऽयम् । **उपदेश इति** । धातूपदेशे नकारान्तोऽयम् । अकारस्य उच्चारणार्थस्य निवृत्तौ तवर्गपञ्चमान्त इत्यर्थः । तर्हि णकारस्य कथं श्रवणमित्यत आह—**रषाभ्यामिति णत्वमिति** । ननु स्वाभाविक एव णकार इत्यस्तु, किं नकारस्य कृतणत्वस्य निर्देश इति कल्पनेनेत्यत आह—**णोपदेशेति** । नकारस्थ.निकणोपदेशस्य 'नश्चे'त्यनुस्वारात्मकं फलं यङ्लुकि प्रत्येतव्यमित्यर्थः । **दन्ध्रन्तीति** । ध्रणधातोर्यङ्लुकि द्वित्वे हलादिशेषे 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्ये'त्यभ्यासस्य नुकि उत्तरखण्डे णकारस्यासिद्धत्वेन अनुस्वारे परसवर्णे तस्यासिद्धत्वात् णत्वाभावे नकारस्यैव श्रवणम् । स्वाभाविकणकारोपदेशे तु उत्तरखण्डे णकार एव श्रूयेतेति भावः । **बणेत्यपीति** । पवर्गतृतीयादिरिति भावः । कन दीप्तीत्यारभ्य श्रम गत्यादिष्वित्यतः प्राक् तवर्गपञ्चमान्ताः । **ष्टन वनेति** । आद्यः षोपदेशः । ष्टुत्वसंपन्नः टकारः । तदाह—**स्तनतीति** । **वन षणेति** । द्वितीयः षोपदेशः । ननु ष्टन वन शब्दे इति वनेः पठितस्य पुनः पाठो व्यर्थ इत्यत आह-**अर्थभेदादिति** । वनेः शब्दे

त्पुनः पाठः । सनति । ससान सेनतुः । (२३१९) **ये विभाषा** ।६। ४ । ४३॥ जनसनखनामात्वं वा स्याद्यादौ क्ङिति । सायात्-सन्यात् । **अम** ४६५ गत्यादिषु । कर्मा दीप्तिकान्तिगति-इत्यत्र गतेः परयोः शब्दसंभक्त्योरादिशब्देन ग्रहः । अमति । आम ।। **द्रम** ४६६ **हम्म** ४६७ **मीमृ** ४६८ गतौ । द्रमति । दद्राम । 'ह्मयन्त-' (सू २२६६) इति न वृद्धिः । अद्रमीत् । हम्मति । जहम्म । मीमति । मिमीम । अयं शब्दे च । **चमु** ४६९ **छमु** ४७० **जमु** ४७१ **झमु** ४७२ अदने । (२३२०) **ष्ठिवुक्लमुचमां शिति** । ७ । ३ । ७५ ॥ एषामचो दीर्घः स्याच्छिति । (आङि चम इति वक्तव्यम्) आचामति । आङि किम् । चमति । विचमति । अचमीत् । जिमि केचित्पठन्ति । जेमति । **क्रमु** ४७३ पादविक्षेपे । (२३२१) **वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषः** । ३ । १ । ७० ॥ एभ्यः श्यन्वा स्यात्कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे । (२३२२) **क्रमः परस्मैपदेषु** । ७ । ३ । ७६ ॥ क्रमेर्दीर्घः स्यात्परस्मैपदपरे शिति । क्राम्यति-क्रामति । चक्राम । क्राम्यतु-क्रामतु । (२३२३) **स्नुक्रमोरनात्म-**

संभक्तौ च वृत्तिरिष्टा । ष्टनेस्तु शब्द एव वृत्तिरिष्टा । तत्र ष्टन वन शब्दे संभक्तौ चेत्युक्तौ ष्टनेरपि संभक्तौ वृत्तिः स्यात् । ष्टन शब्दे इत्युक्त्वा वन संभक्तौ चेति पाठे गौरवमिति भावः । आशीर्लिङि विशेषमाह--**ये विभाषा** । 'जनसनखनां सञ्झलो'रित्यतः जनसनखनामित्यनुवर्तते । अनुदात्तोपदेशेत्यत क्ङितीति । ये इति तद्विशेषणम् । अकार उच्चारणार्थः । तदादिविधिः । 'विड्वनोरनुनासिकस्या'दित्यतः आदित्यनुवर्तते । तदाह—**जनसनखनामित्यादिना** । **सायादिति** । नकारस्य आत्वे सवर्णदीर्घः । **द्रम हम्म मीमृ गताविति** । आद्योऽदुपधः । **न वृद्धिरिति** । अद्रमीदित्यत्र हलन्तलक्षणायां वृद्धौ नेटीति निषिद्धायां ह्मयन्तेत्यतः अतो हलादेरिति वृद्धिर्नेत्यर्थः । **जहम्मेति** । अभ्यासचुत्वेन हस्य झः । तस्य 'अभ्यासे चर्चे'त्यनेन जः । **मिमीमेति** । मीमृधातोर्णलि द्वित्वे अभ्यासह्रस्वः । **अयं शब्दे चेति** । मीमृधातुरित्यर्थः ।

ष्ठिवुक्लमु । 'शमामष्टानां दीर्घः श्यनी'त्यतः दीर्घ इत्यनुवर्तते । दीर्घश्रुत्या अच इत्युपस्थितम् । तदाह—**एषामचो दीर्घ इति** । ष्ठिवु क्लमु चम् एषां द्वन्द्वः । चम् इत्यनेन आङ्पूर्वकस्य चमेर्ग्रहणम् । **अचमीदिति** । ह्मयन्तेति न वृद्धिः । **क्रमु पादेति** । उदित्त्वमुदितो वेति विकल्पार्थम् । **वा भ्राश** । 'दिवादिभ्यः श्य'नित्यतः श्यनिति, कर्तरि शबित्यतः कर्तरीति, सार्वधातुके यगित्यतः सार्वधातुक इति चानुवर्तते । तदाह—**एभ्यः श्यन्वेत्यादि** । **क्रमः** । **दीर्घः स्यादिति** । शमामष्टानामित्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । **शितीति** । ष्ठिवुक्लम्वाचमामित्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **क्रामत्विति** । मध्यमपुरुषैकवचने क्रामेत्यत्र तु क्रमः परस्मैपदेष्विति दीर्घो भवत्येव । नच दीर्घस्याङ्गाधिकारस्थत्वात् नलुमतेति निषेधः

नेपदनिमित्ते । ७ । २ । ३६॥ अत्रैवेट् । अक्रमीत् ।

अथ रेवत्यन्ता अनुदात्तेतः । अय ४७४ वय ४७५ पय ४७६ मय ४७७ चय ४७८ तय ४७९ णय ४८० गतौ । अयते । (२३२४) दयायासश्च । ३ । १ । ३७ ॥ दय अय आस् एभ्य आम् स्याल्लिटि । अयांचक्रे । अयिता । अयिषीष्ट । (२३२५) विभाषेटः । ८ । ३ । ७९ ॥ इणः परो य इट् ततः परेषां षीध्वंलुङ्लिटां धस्य वा मूर्धन्यः स्यात् । अयिषीढ्वम्—अयिषीध्वम् । आयिष्ट । आयिढ्वम्–आयिध्वम् । (२३२६) उपसर्गस्यायतौ ।८।२।१९॥ अयतिपरस्योपसर्गस्य यो रेफस्तस्य लत्वं स्यात् । प्लायते—पलायते । निस्दुसो

शङ्कयः, लुमता लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तस्य कार्य एव तस्य प्रवृत्तेः । शिति परतः क्रमेरङ्गस्य दीर्घस्तु न लुप्तप्रत्यये परस्मैपदे परे अङ्गस्य कार्यम्, किंतु शिति परे अङ्गस्य कार्यमिति बोध्यम् । स्नुक्रमोः । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । आत्मनेपदनिमित्तस्याभावः अनात्मनेपदनिमित्तम्, अर्थाभावे अव्ययीभावेन सह नञ्तत्पुरुषो विकल्प्यत इत्युक्तेः समासः । आत्मनेपदनिमित्ताभावे सति स्नुक्रमभ्यां परस्य वलाद्यार्धधातुकस्य इट् स्यादित्यर्थः । स्नुक्रमोरनुदात्तोपदेशानन्तर्भावादिटि सिद्धे वचनमिदं नियमार्थमित्याह—अत्रैवेडिति । एवंच भावकर्मलकारेषु इण्न भवति । उपस्नोष्यते जलेन । भावलकारोऽयम् । उपक्रंस्यते । कर्मणि लृट् । स्यः । प्रस्नुतमित्यत्र तु श्र्युकः किति निषेधान्नेट्, आर्धधातुकस्येड्वलादेरिति इड्विधेः पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात् । स्नुक्रमोरनात्मनेपद इति तु न सूत्रितम्, आत्मनेपदभिन्ने परस्मैपदे परे इत्यर्थे चिक्रमिष्यतीत्यसिद्धेः स्येन व्यवधानात् । आत्मनेपदे परे नेडित्यर्थे तु प्रचिक्रंसिष्यत इत्यसिद्धिः । अतो निमित्तग्रहणमित्यलम् । अक्रमीदिति । ह्मयन्तेति नः वृद्धिः । इति क्रम्यन्ताः परस्मैपदिनो गताः ।

रेवत्यन्ता इति । रेवृ प्लवगतावित्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः । अयपयेत्यारभ्य शल चलने इत्यतः प्राक् यकारान्ताः । दयायासश्च । दय अय आस् एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम् । कास्प्रत्ययादित्यतः आम् लिटीत्यनुवर्तते । तदाह—एभ्य आम् स्याल्लिटि इति । विभाषेटः । 'इणः षीध्वंलुङ्लिटां धः' इत्यनुवर्तते । अपदान्तस्येत्यतो मूर्धन्य इति च । तदाह—इणः परो य इडित्यादि । इण्णन्तादङ्गादित्यर्थः । अयिषीढ्वमिति । आशीर्लिङो ध्वमः सीयुट् । यलोपः । आर्धधातुकत्वान्न सलोपः । इट् । यकारादिणः परो य इट् ततः परत्वात् धस्य मूर्धन्यो ढः । इटः परभक्तत्वाद्यकारान्तादङ्गात् परस्य षीध्वमः इण्णन्तादङ्गात्परत्वान्नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम् । आयिढ्वमिति । लुङो ध्वमि च्लेः सिचि आटि वृद्धौ सिच इटि धि चेति सलोपः । ध्वम इवर्णान्तादङ्गात्परत्वान्नित्ये प्राप्ते विकल्पः । अङ्गादिति निवृत्तमिति केचित् । उपसर्गस्यायतौ । अयताविति श्तिपा निर्देशः । 'कृपो रो लः' इत्यतः रो ल इत्यनुवर्तते । तदाह—अयतिपरस्येत्यादिना ।

लत्वस्यासिद्धत्वान्न लत्वम् । निरयते । दुरयते । निर्दुरोस्तु निलयते दुलयते । प्रत्यय इति त्विणो रूपम् । अथ कथम् 'उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जौ'[1] इति माघः । इट किट कटी इत्यत्र प्रश्लिष्टस्य भविष्यति । यद्वा 'अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम्' (प १७) । चक्षिङो ङित्करणाज्ज्ञापकात् । वादित्वात् ववये । पेये । मेये । चेये । तेये । प्रणयते । नेये । दय ४८१ दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । आदानं ग्रहणम् । दयांचक्रे । रय ४८२ गतौ । ऊयी ४८३ तन्तुसन्ताने । ऊयांचक्रे । पूयी ४८४ विशरणे दुर्गन्धे च । पूयते । पुपूये । क्नूयी ४८५ शब्दे उन्दे च । चुक्नूये । क्ष्मायी ४८६ विधूनने । चक्ष्माये । स्फायी ४८७ ओ प्यायी ४८८ वृद्धौ । स्फायते । पस्फाये । प्यायते । (२३२७) **लिड्यङोश्च** । ६ । १ । २९ ॥ लिटि यङि च प्यायः पीभावः स्यात् । पुनः

प्लायत इति । प्र इत्युपसर्गः । **पलायत इति** । परा इत्याकारान्त उपसर्गः । ननु निरयते दुरयत इत्यत्रापि लत्वं स्यादित्यत आह—**निस्दुसोरिति** । तर्हि निलयते दुलयत इति कथमित्यत आह—**निर्दुरोस्त्विति** । एतदर्थमेव प्रादिषु सान्तयो रेफान्तयोश्च निर्देश इति भावः । तर्हि प्रत्यय इत्यत्रापि प्रेतेरयतिपरत्वात् रस्य लत्वं स्यादित्यत आह—**प्रत्यय इति त्विति** । प्रतिपूर्वकादिणधातोरच्प्रत्यये प्रत्यय इति रूपम् । अयतिपरत्वाभावान्न लत्वमित्यर्थः । अयधातुमादाय प्रत्यय इति न, अनभिधानादिति कैयटः ।

कथमुदयतीति । उत्पूर्वकादयधातोः शत्रन्तात्सप्तम्यन्तामिति मत्वा आक्षेपः । अनुदात्तेत्त्वेन लटः शानच्प्रसङ्गादिति भावः । **प्रश्लिष्टस्येति** । इधातोरिति शेषः । तस्य अनुदात्तेत्त्वाभावाच्छतृप्रत्ययो निर्बाध इति भावः । **ज्ञापकादिति** । चक्षिङ्धातौ इकारस्य अनुदात्ततया अनुदात्तेत्त्वादेव आत्मनेपदसिद्धौ ङित्करणं अनुदात्तेत्त्वप्रयुक्तात्मनेपदस्य अनित्यतां ज्ञापयति । तस्य अनित्यत्वे तु नित्यात्मनेपदार्थं ङित्करणमर्थवदिति भावः । इदं तु भाष्ये न दृश्यते । **वादित्वादिति** । वयधातोर्लिटि वादित्वादेत्वाभ्यासलोपयोरभावे सति ववये इति रूपमित्यर्थः । णयधातुर्णोपदेश इति मत्वा आह—**प्रणयत इति** । उपसर्गादसमासेऽपीति णत्वमिति भावः । **दयांचक्र इति** । 'दयायासश्च' इत्याम् । **ऊयांचक्र इति** । इजादित्वादाम् । **उन्दने चेति** । क्लेदने चेत्यर्थः । **स्फायी ओ प्यायीति** । ओदित्त्वम् 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वार्थम् । ईदित्त्वं तु श्वीदितो निष्ठायामिति इण्निषेधार्थम् । **लिड्यङोश्च** । लिट् च यङ् चेति द्वन्द्वात्सप्तमी । 'प्यायः पी' इति सूत्रमनुवर्तते । तदाह—**लिटि यङि चेति** । ननु प्यायेर्लिटि द्वित्वं बाधित्वा परत्वात् पीभावे द्वित्वे एरनेकाचः इति यणि पिप्ये इति रूपमिष्यते ।

---

1 शिशुपालवधे सर्गे ४ श्लो. २० ।

प्रसङ्गविज्ञानात् पीशब्दस्य द्वित्वम्। 'एरनेकाचः–' (सू २७२) इति यण्। पिप्ये पिप्याते पिप्यिरे। (२३२८) **दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम्**। ३। १। ६१॥ एभ्यश्च्लेश्चिण्वा स्यादेकवचने तशब्दे परे। (२३२९) **चिणो लुक्**। ६। ४। १०४॥ चिणः परस्य तशब्दस्य लुक्स्यात्। अप्यायि–अप्यायिष्ट। तायृ ४८९ सन्तानपालनयोः। सन्तानः प्रबन्धः। तायते। तताये। अतायि–अतायिष्ट। शल ४९० चलनसंवरणयोः। वल ४९१ वल्ल ४९२ संवरणे संचरणे च। ववले। ववल्ले। मल ४९३ मल्ल ४९४ धारणे। मेले। ममल्ले। भल ४९५ भल्ल ४९६ परिभाषणहिंसादानेषु। बभले। बभल्ले। कल ४९७ शब्दसंख्यानयोः। कलते। चकले। कल्ल ४९८ अव्यक्ते शब्दे। कल्लते। अशब्दे इति स्वामी, अशब्दस्तूष्णींभाव इति च। तेवृ ४९९ देवृ ५०० देवने। तितेवे। दिदेवे। षेवृ ५०१ गेवृ ५०२ ग्लेवृ ५०३ पेवृ ५०४ मेवृ ५०५ म्लेवृ ५०६ सेवने। 'परिनिविभ्यः–' (सू २२७५) इति षत्वम्। परिषेवते। सिषेवे। अयं सोपदेशोऽपीति न्यासकारादयः। तत् भाष्यविरुद्धम्। गेवते। जिगेवे। जिग्लेवे। पिपेवे। मेवते। म्लेवते। शेवृ खेवृ क्लेवृ इत्यप्येके। रेवृ ५०७ प्लवगतौ। प्लवगतिः प्लुतगतिः। रेवते।

अथावत्यन्ताः परस्मैपदिनः। मव्य ५०८ बन्धने। ममव्य। सूर्क्ष्य ५०९

तत्र द्वित्वं बाधित्वा परत्वात् पीभावे कृते पुनर्द्वित्वं न संभवति, 'विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव' इति न्यायादित्यत आह—**पुनः प्रसङ्गेति**। 'पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम्' इति परिभाषा। विप्रतिषेधे बाधितस्यापि पुनः प्रवृत्तेरभ्युपगमात्कृतेऽपि पीभावे द्वित्वादिकं सिद्धमिति तदर्थः। **दीपजन**। 'च्लेः सिच्' इत्यतः च्लेरिति, 'चिण् ते पदः' इत्यस्मात् चिण् ते इति चानुवर्तते। तदाह—**एभ्यश्च्लेरिति। एकवचन इति**। दीपादीनामात्मनेपदित्वेन तेभ्यस्तशब्दस्य एकवचनत्वनियमादिति भावः। **चिणो लुक्**। चिण इति पञ्चमी। तदाह—**चिणः परस्येति**। चिणः परस्य अर्थात् तशब्द एव भवति। चिणभावे च्लेः सिचि रूपमाह—**अप्यायिष्टेति**।

तायृ संतानेति। लुङि 'दीपजन' इति च्लेश्चिणि तलोपे रूपमाह—**अतायीति**। चिणभावे सिचि अतायिष्टेति रूपम्। शल चलनेत्यारभ्य तेवृ इत्यतः प्राक् लान्ताः। तेवृ इत्यारभ्य रेवृत्यन्ता वकारान्ताः। षेवृधातोः षोपदेशत्वात्सत्वे सेवत इत्यादि रूपम्। परिषेवत इत्यत्र 'सात्पदाद्योः' इति निषेधे प्राप्ते आह—**परिनिविभ्य इति। सिषेव इति**। आदेशसकारत्वात् षत्वमिति भावः। **अयं सोपदेशोऽपीति**। षेवृधातुरित्यर्थः। **तद्भाष्यविरुद्धमिति**। सेकसृप्सृस्तृसृजस्तृस्त्यानामेव भाष्ये षोपदेशपर्युदासादिति भावः। **रेवृ प्लवगताविति**। प्लवेति

ईर्क्ष्य ५१० ईर्ष्य ५११ ईर्ष्यार्थाः। हय ५१२ गतौ। अहयीत्। यान्तत्वान्न वृद्धिः। शुच्य ५१३ अभिषवे। अवयवानां शिथिलीकरणं सुरायाः सन्धानं वा अभिषवः। स्नानं च। शुशुच्य। चुच्य इत्येके। हर्य ५१४ गतिकान्त्योः। जहर्य। अल ५१५ भूषणपर्याप्तिवारणेषु। अलति। आल। (२३३०) अतो ल्रान्तस्य। ७।२।२॥ ल्र इति लुप्तषष्ठीकम्। अतः समीपौ यौ ल्रौ तदन्तस्याङ्गस्यातो वृद्धिः स्यात्परस्मैपदपरे सिचि। 'नेटि' (सू २२६८) इति निषेधस्य 'अतो हलादेः' (सू २२८४) इति विकल्पस्य चापवादः। मा भवानालीत्। अयं स्वरितेदित्येके। तन्मते अलते इत्याद्यपि। ञि फला ५१६ विशरणे। 'तॄफल-' (सू २३०१) इत्येत्वम्। फेलतुः फेलुः। अफालीत्। मील ५१७ स्मील ५१८ क्ष्मील ५१९ क्ष्मील ५२० निमेषणे। निमेषणं संकोचः। द्वितीयस्तालव्यादिः। तृतीयो दन्त्यादिः। पील ५२१ प्रतिष्टम्भे। प्रतिष्टम्भो रोधनम्। णील ५२२ वर्णे। निनील। शील ५२३ समाधौ। शीलति। कील ५२४ बन्धने। कूल ५२५ आवरणे। शूल ५२६ रुजायां संघोषे च। तूल

न धात्वन्तरमिति सूचयन्नाह—**प्लवगतिः प्लुतगतिरिति**। अयपयेत्यादिरेवत्यन्ता गताः।

अवत्यन्ता इति। अव रक्षणे इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः। मव्येत्यारभ्य अल भूषणेत्यतः प्राक् यकारान्ताः। अल भूषणेत्यारभ्य खोर्ऋ प्रतीघात इत्यतः प्राक् लकारान्ताः। **अतो ल्रान्तस्य**। 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इत्यनुवृत्तम्। अङ्गस्येत्यधिकृतम्। तद्विशेषणत्वात्तदन्तविधिनैव सिद्धे अन्तग्रहणं व्यर्थम्। तत्राह—**ल्रेति लुप्तषष्ठीकमिति**। ल्र अन्तस्य इति छेदः। ल् च र्श्चेति समाहारद्वन्द्वात् षष्ठ्येकवचनं लुप्तम्। ल्रस्यान्तस्येति सामानाधिकरण्येनान्वयः। अत इति व्यधिकरणषष्ठ्यन्तम् अन्तस्येत्यत्रान्वेति। अन्तशब्दः समीपवर्तिवाची। तथा च अतः समीपवर्तिनो ल्रस्येति लभ्यते। ल्रस्येत्यङ्गविशेषणत्वात्तदन्तविधिः। ततश्च अत्समीपवर्तिरेफलकारान्तस्य अङ्गस्य सिचि वृद्धिरिति लभ्यते। अत इत्यावृत्तं वृद्धौ स्थानित्वेनान्वेति। तदाह—**अतः समीपावित्यादिना**। अतः समीप इति किम्। अखोरीत्। अमीलत्। ल्रान्तस्येति किम्। मा भवानतीत्। अतो वृद्धिरित्युक्त्वा अतः समीपावित्यनुक्तौ तु अवर्धीत् अश्वल्लीदित्यत्रातिव्याप्तिः। अत्र अङ्गस्यान्तौ रेफलकारौ नातः समीपाविति न वृद्धिः। नचात्र अतः भकारेण लकारेण च व्यवहितत्वादेव न वृद्धिः। आलीदित्यादौ एकव्यवधाने चरितार्थत्वादिति वाच्यम्, सिचि परे यदङ्गं तदकारस्य वृद्धिरित्यर्थाश्रयणे अतिव्याप्तिवारणार्थत्वात्। **ञि फलेति**। विशरणं शिथिलीभावः। 'आदिर्ञिटुडवः' इति ञिरित्। 'ञीतः क्तः' इति प्रयोजनम्। 'आदितश्च' इति इण्निषेधार्थमादित्त्वम्। लिण्निमित्तादेशादित्वादप्राप्ते आह—**तॄफलेति**।

५२७ निष्कर्षे। निष्कर्षो निष्कोषणम्। तदन्तर्गतस्य बहिर्निस्सारणम्। तुतूल। पूल ५२८ संघाते। मूल ५२९ प्रतिष्ठायाम्। फल ५३० निष्पत्तौ। फेलतुः फेलुः। चुल्ल ५३१ भावकरणे। भावकरणमभिप्रायाविष्कारः। फुल्ल ५३२ विकसने। चिल्ल ५३३ शैथिल्ये भावकरणे च। तिल ५३४ गतौ। तेलति। तिल्ल इत्येके। तिल्लति। वेलृ ५३५ चेलृ ५३६ केलृ ५३७ खेलृ ५३८ क्वेलृ ५३९ वेल्ल ५४० चलने। पञ्च ऋदितः। षष्ठो लोपधः। पेलृ ५४१ फेलृ ५४२ शेलृ ५४३ गतौ। षेलृ इत्येके। स्खल ५४४ संचलने। चस्खाल। अस्खालीत्। खल ५४५ सञ्चये। गल ५४६ अदने। गलति। अगालीत्। षल ५४७ गतौ। सलति। दल ५४८ विशरणे। श्वल ५४९ श्वल्ल ५५० आशुगमने। शश्वाल। अश्वालीत्। शश्वल्ल। अश्वल्लीत्। खोलृ ५५१ खोर्ऋ ५५२ गतिप्रतिघाते। खोलति। खोरति। धोर्ऋ ५५३ गतिचातुर्ये। धोरति। त्सर ५५४ छद्मगतौ। तत्सार। अत्सारीत्। क्मर ५५५ हूर्च्छने। चक्मार। अभ्र ५५६ वभ्र ५५७ मभ्र ५५८ चर ५५९ गत्यर्थाः। चरतिर्भक्षणेऽपि। अभ्रति। आनभ्र। मा भवानभ्रीत्। अत्रान्त्यरेफस्यातः समीपस्थाभावान्न वृद्धिः। ष्ठिवु ५६० निरसने। 'ष्ठिवुक्लमु-' (सू २३२०) इति दीर्घः। ष्ठीवति। अस्य द्वितीयो वर्णस्थकारष्ठकारो वेति वृत्तिः। तिष्ठेव तिष्ठिवतुः तिष्ठिवुः। टिष्ठेव टिष्ठिवतुः टिष्ठिवुः। 'हलि च' (सू ३५४) इति दीर्घः। ष्ठीव्यात्। जि ५६१ जये। अयमजन्तेषु पठितुं युक्तः। जयः उत्कर्षप्राप्तिः। अकर्मकोऽयम्। जयति। (२३२१) सन्लिटोर्जेः।

मील श्मीलेति। निमेषणं नेत्रसंकोचः। संकोच इति पाठेऽप्ययमेवार्थः। **णील वर्णे इति**। वर्णक्रियायामित्यर्थः। **फल निष्पत्ताविति**। ञि फलेति पूर्वं पठितम्। अनुबन्धभेदात्पुनः पाठः। **खोलृ खोर्ऋ इति**। द्वितीयो रेफान्तः। ऋदित्। इत आरभ्य ष्ठिवेः प्राक् रेफान्ताः। **धोर्ऋ गतिचातुर्ये इति**। अश्वगतिविशेष इत्यर्थः। रेफान्तोऽयम्। ऋदित्। **त्सर छद्मगताविति**। कपटगतावित्यर्थः। **क्मर हूर्च्छन इति**। कुटिलीभवन इत्यर्थः। **ष्ठिवु निरसन इति**। इदुपधः। उदित्। इत आरभ्य ऊष्मान्तेभ्यः प्राक् वकारान्ताः। तिपि शपि लघूपधगुणे प्राप्ते आह—**ष्ठिवुक्लम्वितीति**। ल्युटि तु शित्परकत्वाभावात् दीर्घाभावे लघूपधगुणः। ष्ठीवनमिति तु पृषोदरादित्वात् समाधेयम्। **अस्येति**। ष्ठिवुधातोः द्वितीयो वर्णः थकार इत्यर्थः। कृतष्टुत्वस्य निर्देश इति भावः। षोपदेशोऽयम् केवलदन्त्यथकारपरकसादित्वात् षोपदेशत्वेऽपि न सत्वम्, सुब्धातुष्ठिवु' इति निषेधात्। लिटि तु 'शर्पूर्वाः खयः' इति षकारवकारयोर्निवृत्त्या ष्टुत्वनिवृत्तौ रूपमाह—**तिष्ठेवेति**। ठकारस्य स्वाभाविकत्वे तु टिष्ठेवेति रूपम्।

जि जय इति। जिधातुरनिट्कः। **सन्लिटोर्जेः**। 'अभ्यासाच्च' इति सूत्रात् अभ्यासादित्यनुवर्तते। 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' इत्यस्मात् कु इति च। सन्लिटोरिति

७।३।५७॥ जयतेः सन्लिण्णिमित्तो योऽभ्यासस्ततः परस्य कुत्वं स्यात्। जिगाय जिग्यतुः जिग्युः। जिगयिथ-जिगेथ। जिगाय-जिगय जिग्यिव जिग्यिम। जेता। जीयात्। अजैषीत्। जीव ५६२ प्राणधारणे। जिजीव। पीव ५६३ मीव ५६४ तीव ५६५ णीव ५६६ स्थौल्ये। पिपीव। मिमीव। तितीव। निनीव। क्षीवु ५६७ क्षेवु ५६८ निरसने। उर्वी ५६९ तुर्वी ५७० थुर्वी ५७१ दुर्वी ५७२ धुर्वी ५७३ हिंसार्थाः। ऊर्वांचकार। 'उपधायां च' (सू २२६५) इति दीर्घः। तुतूर्व। गुर्वी ५७४ उद्यमने। गूर्वति। जुगूर्व। मुर्वी ५७५ बन्धने। पुर्व ५७६ पर्व ५७७ मर्व ५७८ पूरणे। चर्व ५७९ अदने। भर्व ५८० हिंसायाम्। कर्व ५८१ खर्व ५८२ गर्व ५८३ दर्पे। अर्व ५८४ शर्व ५८५ षर्व ५८६ हिंसायाम्। आनर्व। शर्वति। सर्वति। इवि ५८७ व्याप्तौ। इन्वति। इन्वांचकार। पिवि ५८८ मिवि ५८९ णिवि ५९० सेचने। तृतीयो मूर्धन्योष्मादिरित्येके। सेवने इति तरङ्गिण्याम्। पिन्वति। पिपिन्व। हिवि ५९१ दिवि ५९२ धिवि ५९३ जिवि ५९४ प्रीणनार्थाः। हिन्वति। दिन्वति।

(२३३२) धिन्विकृण्व्योर च।३।१।८०॥ अनयोरकारोऽन्तादेशः स्यादु-प्रत्ययश्च शब्विषये। 'अतो लोपः' (सू २३०८) तस्य स्थानिवद्भावाल्लघूप-

---

निमित्तसप्तमी अभ्यासे अन्वेति। तदाह—**सन्लिण्णिमित्तो योऽभ्यास इत्यादि**। सनि लिटि च अभ्यासात् परस्य कुत्वमिति व्याख्याने तु यङ्लुगन्तात् सनि जेजयिषति इत्यत्र कुत्वं स्यात्। अतः सन्लिण्णिमित्तो योऽभ्यास इति व्याख्येयमिति माधवः। **जिगायेति**। णलि द्वित्वे वृद्धौ उत्तरखण्डे जस्य कुत्वेन गः। **जिग्यतुरिति**। कित्त्वाद्गुणाभावः लिटि एकाच इति इण्णिषेधं बाधित्वा क्रादिनियमादिटि प्राप्ते, थलि 'अचस्तास्वत्' इति तन्निषेधस्य भारद्वाजनियमाद्विकल्पः। तदाह—**जिगयिथ जिगेथेति**। जिग्यथुः। जिग्य। 'णलुत्तमो वा' इति मत्वा आह—**जिगाय जिगयेति**। क्रादिनियमादिटं मत्वा आह—**जिग्यिव जिग्यिमेति**। **जेतेति**। जेष्यति। जयतु। अजयत्। आशीर्लिङि 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घं मत्वा आह—**जीयादिति**। **अजैषीदिति**। 'सिचि वृद्धिः' इति वृद्धिरिति भावः। अजेष्यत्। षर्वधातुः षोपदेशः। इविधातोरिदित्त्वान्नुम्। तदाह—**इन्वतीति**। **इन्वांचकारेति**। नुमि इजादिगुरुमत्त्वादामिति भावः। पिविमिवीत्यादय इदितः।

धिन्विकृण्व्योः। अ इति लुप्तप्रथमाकम्। धिविकृव्योः कृतनुमोः धिन्विकृण्वीति निर्देशः। 'तनादिकृञ्भ्य उः' इत्यतः उरिति चकारादनुकृष्यते। 'कर्तरि शप्' इत्यतः कर्तरीति, 'सार्वधातुके यक्' इत्यतः सार्वधातुक इति च। तदाह-

धगुणो न। उप्रत्ययस्य पित्सु गुणः। धिनोति[1] धिनुतः धिन्वन्ति। (२३३३) **लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः।६।४।१०७॥** असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारस्तदन्तस्याङ्गस्य लोपो वा स्यात् म्वोः परयोः। धिन्वः-धिनुवः धिन्मः-धिनुमः। मिपि तु परत्वाद्गुणः। धिनोमि। (२३३४) **उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्।६।४।१०६॥** असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारस्तदन्तादङ्गात्परस्य हेर्लुक्स्यात्। धिनु। नित्यत्वादुकारलोपात्पूर्वमाट्। धिनवाव धिनवाम।

अनयोरित्यादिना। वकारस्याकारः धिन् अ उ ति इति स्थितम्। **अतो लोप इति**। युगपत्संनियोगशिष्टतया उप्रत्ययाकारयोर्विधानेऽपि श्रुतक्रमानुरोधेन प्रवृत्त्या आर्धधातुकोपदेशकाले धिन इत्यस्यादन्तत्वमिति भावः। नन्वत्र वकारस्य लोप एव विधीयतां किमकारविधिनेत्यत आह—**तस्येति**। वकारस्य लोपविधौ तु अजादेशत्वाभावात् स्थानिवत्त्वं न स्यादिति भावः। तथा च धिनु ति इति स्थिते आह—**उप्रत्ययस्येति। धिनुत इति**। धिविधातोर्नुमि तसि उप्रत्यये वकारस्य अकारादेशे अतो लोपे तसो ङित्त्वादुकारस्य न गुणः। **धिन्वन्तीति**। धिन्व इत्यस्मात् झिः। झोऽन्तः। उप्रत्ययः। वकारस्य अकारः। अतो लोपः। उकारस्य यणिति भावः। अत्र वकारस्य स्थानिवत्त्वेन आर्धधातुकत्वेऽपि नेट्। उकारवृत्त्यार्धधातुकत्वस्य अल्धर्मत्वेन अनल्विधाविति निषेधात्। तदिदं भोभगो इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम्। धिनोषि धिनुथः धिनुथ। धिनोमि।

लोपश्च। 'उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्' इति पूर्वसूत्रोक्त उकारः अस्येत्यनेन परामृश्यते। प्रत्ययशब्दः प्रत्ययसंबन्धिनि वर्तते। असंयोगपूर्वात् प्रत्ययादिति च उकारे अन्वेति। स च अङ्गस्य विशेषणम्। तदन्तविधिः। तदाह—**असंयोगेति। प्रत्ययोकार इति**। प्रत्ययसंबन्धी उकार इत्यर्थः। प्रत्यय उकार इति व्याख्याने तु सुनुवः सुनुमः इत्यत्र न स्यात्, तत्र श्नोरेव प्रत्ययत्वात्। प्रत्ययेति किम्। युवः। युमः। असंयोगपूर्वादिति किम् शक्नुवः शक्नुमः। **धिन्वः धिनुवः इति**। अत्र उप्रत्ययस्य उकारान्तत्वं व्यपदेशिवत्त्वेन बोध्यम्। नन्वेवं धिनोमीत्यत्र मिपि धिनु मि इति स्थिते उकारस्य लोपः स्यादित्यत आह—**मिपि त्विति**। दिधिन्व। धिन्विता। धिन्विष्यति। धिनोतु। **उतश्च। हेर्लुक्स्यादिति**। चिणो लुगित्यतः अतो हेरित्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः। लोटो मिपि उप्रत्यये वकारस्य अकारे अतो लोपे धिनु मि इति स्थिते मेर्निभावं आडुत्तमस्येत्याडागमं च बाधित्वा परत्वादुकारस्य 'लोपश्चास्यान्यतरस्याम्' इति लोपमाशङ्क्याह—**नित्यत्वादुकारलोपात् पूर्वमाडिति**। निभावस्याप्युपलक्षणम्। उकारलोपे

---

[1] धिनोति हव्येन हिरण्यरेतसम्' किरातार्जु० स. १ श्लो० २२ इत्यादौ प्रीणनेऽस्य प्रयोगः प्रसिद्धः।

जिन्वतीत्यादि । रिवि ५९५ रवि ५९६ धवि ५९७ गत्यर्थाः । रिण्वति । रण्वति । धन्वति । कृवि ५९८ हिंसाकरणयोश्च । चकाराद्गतौ । कृणोति इत्यादि धिनोतिवत् । अयं स्वादौ च । मव ५९९ बन्धने । मवति । मेवतुः मेवुः । अ-वीत्-अमावीत् । अव ६०० रक्षणगतिकान्तिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेश-श्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्यालिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिषु । अवति । आव । मा भवानवीत् । धावु ६०१ गतिशुद्ध्योः । स्वरितेत् । धावति-धावते । दधाव-दधावे ।

अथोष्मान्ता आत्मनेपदिनः । धुक्ष ६०२ धिक्ष ६०३ सन्दीपनक्लेशनजीवनेषु । धुक्षते । दुधुक्षे । धिक्षते । दिधिक्षे । वृक्ष ६०४ वरणे । वृक्षते । ववृक्षे । शिक्ष ६०५ विद्योपादाने । शिक्षते । भिक्ष ६०६ भिक्षायामलाभे लाभे च । भिक्षते । क्लेश ६०७ अव्यक्तायां वाचि । बाधने इति दुर्गः । क्लेशते । चिक्लेशे । दक्ष ६०८ वृद्धौ शीघ्रार्थे च । दक्षते । ददक्षे । दीक्ष ६०९ मौण्ड्येज्योपनयननियमव्रतादेशेषु । दीक्षते । दिदीक्षे । ईक्ष ६१० दर्शने । ईक्षांचक्रे । ईष ६११ गतिहिंसादर्शनेषु । ईषांचक्रे । भाष ६१२ व्यक्तायां वाचि । भाषते । वर्ष ६१३ स्नेहने । दन्त्योष्ठ्यादिः । ववर्षे । गेषृ ६१४ अन्विच्छायाम् । ग्लेषृ इत्येके । अन्विच्छा अन्वेषणम् । जिगेषे । पेषृ ६१५ प्रयत्ने । पेषते । जेषृ ६१६ णेषृ ६१७ एषृ ६१८ प्रेषृ ६१९ गतौ । जेषते । नेषते । एषांचक्रे । पिप्रेषे । रेषृ ६२० हेषृ ६२१ ह्रेषृ ६२२ अव्यक्ते शब्दे । आद्यो वृकशब्दे । ततो द्वौ अश्वशब्दे । रेषते हेषते । ह्रेषते । कासृ ६२३ शब्दकुत्सायाम् । कासांचक्रे । भासृ ६२४ दीप्तौ । बभासे । णासृ ६२५ रासृ ६२६ शब्दे । नासते । प्रणासते । णस ६२७ कौटिल्ये । नसते । भ्यस ६२८ भये । भ्यसते । बभ्यसे । आङः शसि ६२९ इच्छायाम् । आशंसते । आशशंसे । ग्रसु ६३० ग्लसु

कृते अकृते च निभावस्य आडागमस्य च प्रवृत्त्या नित्यत्वादुकारलोपात्पूर्वमेव निभावाडागमयोः कृतयोः उकारलोपस्याप्रसक्तौ आटः पित्त्वेन ङित्त्वाभावादुकारस्य गुणे अवादेशे च धिनवानीति रूपमिति भावः । अधिनोत् । धिनुयात् । धिन्व्यात् । अधिन्वीत् । अधिन्विष्यत् ।

कृणोतीत्यादीति । धिविवद्रूपाणीति भावः । **अयं स्वादौ चेति** । कृविरित्यर्थः । **अव रक्षणेति** । स्वाम्यर्थः ऐश्वर्यम् । **मा भवानवीदिति** । नेटीति न वृद्धिः । मव्यादयोऽवत्यन्ताः परस्मैपदिनो गताः । **धावु गतीति** । उदिदयम् । **स्वरितेदिति** । ततश्च कर्तृगामिनि फले आत्मनेपदम् । अन्यथा परस्मैपदमिति भावः । **अथोष्मान्ता इति** । तत्र धुक्षेत्यारभ्य कासृधातोः प्राक् षकारान्ताः । तत्र क्लेशधातुरेकः शकारान्तः । **दीक्ष मौण्ड्येति** । पञ्चार्थाः । णेषृधातुर्णोपदेशः । कासृधातुमारभ्य ईहधातोः प्राक् सकारान्ताः । **कासांचक्र इति** । कास्प्रत्ययादि-

६३१ अदने। जग्रसे। जग्लसे। **ईह ६३२ चेष्टायाम्।** ईहांचक्रे। **बहि ६३३ महि ६३४ वृद्धौ।** बंहते। बबंहे। मंहते। **अहि ६३५ गतौ।** अंहते। आनंहे। **गर्ह ६३६ गल्ह ६३७ कुत्सायाम्।** जगर्हे। जगल्हे। **बर्ह ६३८ बल्ह ६३९ प्राधान्ये।** ओष्ठ्यादी। **वर्ह ६४० वल्ह ६४१ परिभाषणहिंसाच्छादनेषु।** दन्त्योष्ठ्यादी। केचित्तु पूर्वयोर्दन्त्योष्ठ्यादितामनयोरोष्ठ्यादितां चाहुः। **प्लिह ६४२ गतौ।** पिप्लिहे। **वेह ६४३ जेह ६४४ बाह ६४५ प्रयत्ने।** आद्यो दन्त्योष्ठ्यादिः। अन्त्यः केवलोष्ठ्यादिः। उभावप्योष्ठ्यादी इत्येके। दन्त्योष्ठ्यादी इत्यपरे। जेहतिर्गत्यर्थोऽपि। बबाहे। **द्राह ६४६ निद्राक्षये।** निक्षेपे इत्येके। **काशृ ६४७ दीप्तौ।** चकाशे। **ऊह ६४८ वितर्के।** ऊहांचक्रे। **गाहू ६४९ विलोडने।** गाहते। जगाहे। जगाहिषे-जघाक्षे। जगाहिढ्वे-जगाहिध्वे-जघाढ्वे। गाहिता। **(२३३५) ढो ढे लोपः। ८। ३। १३॥** ढस्य लोपः स्यात् ढे परे। गाढा। गाहिष्यते-घाक्ष्यते। गाहिषीष्ट-घाक्षीष्ट। अगाहिष्ट-अगाढ

त्याम्। णासृधातुर्णसधातुश्च णोपदेशः। **आङः शसीति।** आङः परः शसिधातुरिच्छायामित्यर्थः। ईहेत्यारभ्य काशृधातुवर्जं घुषि कान्तीत्यतः प्राक् हकारान्ताः। काशृधातुस्तु शकारान्तः। प्लिहधातुरिदुपधः। **ऊह वितर्के इति।** युक्त्या अर्थनिर्णयो वितर्कः। 'अनुक्रमप्यूहति पण्डितो जनः' इत्यत्र तु अनुदात्तेत्वलक्षणात्मनेपदमनित्यमिति बोध्यम्।

गाहूधातुरूदित्त्वाद्वेट्। तदाह—**जगाहिषे जघाक्षे इति।** इडभावे जगाह् से इति स्थिते हो ढः, एकाच इति भष्भावेन गस्य घः, षढोरिति ढस्य कः, सस्य षः। **जगाहिढ्वे जगाहिध्वे इति।** इट्पक्षे 'विभाषेटः' इति ढत्वविकल्पः। इडभावे त्वाह—**जघाढ्व इति।** जगाह् ध्वे इति स्थिते हस्य ढः, धस्य ष्टुत्वेन ढः' गस्य भष् घकारः, पूर्वस्य ढस्य 'ढो ढे लोपः' इति वक्ष्यमाणो लोपः। ढलोपसूत्रं त्विहैव पठितुं युक्तम्। **गाहितेति।** इट्पक्षे रूपम्। इडभावे तु गाह् ता इति स्थिते हस्य ढत्वे 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति तकारस्य धत्वे, ष्टुत्वेन धस्य ढत्वे, गाढ् ढा इति स्थिते—**ढो ढे।** ढः इति षष्ठ्यन्तम्। तदाह—**ढस्येति।** ढकारस्येत्यर्थः। इति पूर्वस्य ढकारस्य लोपे गाढा इति रूपम्। ढलोपे ष्टुत्वस्यासिद्धत्वं तु न, तथा सति ढलोपविधिवैयर्थ्यात्। **घाक्ष्यते इति।** इडभावे हस्य ढः, गस्य भष् घकारः, ढस्य कः, सस्य ष इति भावः। **घाक्षीष्टेति।** आशीर्लिङि सीयुटि इडभावपक्षे हस्य ढः, गस्य भष् घकारः, ढस्य कः, सस्य ष इति भावः। **अगाहिष्टेति।** सिचि इट्, सस्य षः, तकारस्य ष्टुत्वेन टः। इडभावे त्वाह—**अगाढेति।** अगाह् स् त इति स्थिते सिचि इडभावे झलो झलीति लोपः ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः। सलोपात्पूर्वं भष्भावस्तु न, भष्भावस्यासिद्धतया झलो झलीति सलोपस्य पूर्वं प्रवृत्तेः। न च

अघाक्षाताम् अघाक्षत । अगाढाः अघाढ्वम् । अघाक्षि । गृहू ६५० ग्रहणे । गर्हते । जगृहे । 'ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन' (वा ५६३) जगृहिषे–जघृक्षे । जघृढ्वे । गर्हिता–गर्ढा । गर्हिष्यते–घर्क्ष्यते । गर्हिषीष्ट–घृक्षीष्ट । लुङि अगर्हिष्ट । इडभावे । (२३३६) **शल इगुपधादनिटः क्सः ।** ३ । १ । ४५ ॥ इगुपधो यः शलन्तस्तस्मादनिटः च्लेः क्सादेशः स्यात् । अघृक्षत । (२३३७) **क्सस्याचि ।** ७ । ३ । ७२ ॥ अजादौ तङि क्सस्य लोपः स्यात् । 'अलोऽन्त्यस्य' [सू ४२] अघृक्षाताम् अघृक्षन्त । ग्लहू ६५१

कृतेऽपि सलोपे प्रत्ययलक्षणेन सकारपरकत्वात् भष् दुर्वार इति शङ्क्यम्, वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणाभावादिति भावः । **अघाक्षातामिति** । इडभावपक्षे ढघकशाः । **अघाक्षतेति** । पूर्ववत् । **अगाढा इति** । थास् सिच् इडभावे सलोपः । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । **अघाढ्वमिति** । ध्वमि इडभावपक्षे सलोपः । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । ध्वममाश्रित्य ढलोपात्पूर्वं भष्भावः । **अघाक्षीति** । इडभावे हस्य ढः, भष्भावः, ढस्य कः, सस्य षत्वमिति भावः । अघाक्ष्वहि । अगाहिष्यत अघाक्ष्यत ।

गृहूधातुः ऊदित् ऋदुपधः । **गर्हते इति** । लटस्तिपि शपि लघूपधगुणे रपरत्वम् । **जगृहे इति** । असंयोगादिति कित्त्वाद्गुणाभावः । न च कित्त्वात् परत्वाद्गुणः शङ्क्यः, 'ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणात् पूर्वविप्रतिषेधेन' इति वार्तिकादिति भावः । ऊदित्त्वादिड्विकल्पं मत्वा आह—**जगृहिषे जघृक्षे इति ।** अभ्यासे उरदत्वं, हलादिः शेषः, जश्त्वम्, इट्, षत्वम् । इडभावे तु ढत्वभष्भावकत्वषत्वानि । ध्वमि जगृहिध्वे इति सिद्धवत्कृत्य इडभावे आह—**जघृढ्वे इति ।** हस्य ढः, भष्भावष्टुत्वढलोपाः । **गर्ढेति** । इडभावे गुणे रपरत्वे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । **घर्क्ष्यते इति** । गुणः, रपरत्वं, हस्य ढः, भष्भावः, ढस्य कः, षत्वम् । **घृक्षीष्टेति** । आशीर्लिङः सीयुटि इडभावे लिङ्सिचाविति कित्त्वाद्गुणाभावे, हस्य ढः, भष्भावः, ढस्य कः, षत्वम् । **अगर्हिष्टेति** । सिच इटि गुणे रपरत्वे षत्वे रूपम् । **शल इगुपधा । शलन्त इति** । धातोरेकाचः' इत्यतोऽनुवृत्तधातुविशेषणत्वात्तदन्तविधिरिति भावः । सिचोऽपवादः क्सादेशः अदन्तः । ककार इत् । **अघृक्षतेति** । च्लेः क्सः । तस्य कित्त्वादृकारस्य न गुणः । हस्य ढः, भष्भावः, ढस्य कः, षत्वमिति भावः । अघृक्ष आताम् इति स्थिते 'आतो ङितः' इति इयादेशे प्राप्ते—**क्सस्य ।** अचीत्यस्याङ्गाक्षिप्तप्रत्ययविशेषणत्वात् तदादिविधिः । 'घोर्लोपो लेटि वा' इत्यतः लोप इत्यनुवर्तते । तदाह—**अजादावित्यादिना । अलोऽन्त्यस्येति** । अन्त्यस्याकारस्य लोप इति भावः । वस्तुतस्तु 'लुग्वा दुहदिह' इत्युत्तरसूत्रादात्मनेपदे इत्यपकृष्य तद्विशेषणत्वादचीति तदादिविधिः । तेन दृशेः क्सप्रत्यये तादृक्षा इत्यादौ नायं लोपः । अजादौ तङीत्येव क्वचित्पाठो दृश्यते । **अघृक्षातामिति** । अघृक्ष

च। ग्लहते। घुषि ६५२ कान्तिकरणे। घुंषते। जुघुंषे। केचित् घष इत्यदुपधं पठन्ति।

अथार्हत्यन्ताः परस्मैपदिनः। घुषिर् ६५३ अविशब्दने। विशब्दनं प्रतिज्ञानं,ततोऽन्यस्मिन्नर्थे इत्येके। शब्दे इत्यन्ये पेठुः। घोषति। जुघोष। घोषिता इरित्त्वादङ्वा। अघुषत्-अघोषीत्। अक्षू ६५४ व्याप्तौ। (२३३८) अक्षोऽन्यतरस्याम् ।३।१।७५॥ अक्षो वा श्नुप्रत्ययः स्यात्कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे। पक्षे शप्। अक्ष्णोति अक्ष्णुतः अक्ष्णुवन्ति। अक्षति अक्षतः अक्षन्ति। आनक्ष। आनक्षिथ-आनष्ठ। अक्षिता-अष्टा। अक्षिष्यति। 'स्कोः' [सू ३८०] इति

आताम् इति स्थिते वसाकारस्य लोपे अतः परत्वाभावात् 'आतो ङितः' इति इय नेति भावः। **अघृक्षन्तेति**। झस्य अजादित्वाभावात्तस्मिन्परे क्सस्य अकारलोपाभावादतः परत्वात् 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यदादेशो न। कृते तु झोऽन्तादेशे क्सस्याकारलोपः पररूपं वा। **ग्लह चेति**। ग्लहधातुरपि ग्रहणे वर्तत इत्यर्थः। अदुपधोऽयम्। **घुषि कान्तीति**। उदुपधोऽयम्। इदित्त्वान्नुम्। नश्चेत्यनुस्वारः। यण्परकत्वाभावान्न परसवर्णः। तदाह—**घुंषत इति**। सेट्कोऽयम्। अदुपधपक्षे तु घंषते। जघंषे। ऊष्मान्ता आत्मनेपदिनो गताः।

अथार्हत्यन्ताः परस्मैपदिन इति। ऊष्मान्ता इति शेषः। तत्र तुस हसेत्यतः प्राक् षान्ताः। **घुषिरिति**। इर् इत्। **प्रतिज्ञानमिति**। वेदाः प्रमाणमित्याद्यभ्युपगम इत्यर्थः। **ततोऽन्यस्मिन्निति**। विशब्दनात् अन्यत् अविशब्दनं तस्मिन्नित्यर्थः। **इरित्त्वादङ् वेति**। इरितो वेत्यनेनेति शेषः। **अघुषदिति**। अङो ङित्त्वान्न लघूपधगुणः। **अघोषीदिति**। अङभावपक्षे लघूपधगुणे 'इट ईटि' इति सिज्लोपः। हलन्तलक्षणवृद्धेः 'नेटि' इति निषेधः। अक्षूधातुः ऊदित्त्वाद्वेट्कः। **अक्षोऽन्यतरस्याम्**। अक्ष इति पञ्चमी। स्वादिभ्यः श्नुरित्यतः श्नुरिति, 'कर्तरि शबि'त्यतः कर्तरीति, 'सार्वधातुके यगि'त्यतः सार्वधातुक इति चानुवर्तते। तदाह—**अक्षो वेति**। श्नुप्रत्ययस्य शित्त्वं सार्वधातुकत्वार्थम्। तत्फलं तु 'स्वादिभ्यः श्नुः' इत्यत्र वक्ष्यते। **अक्ष्णोतीति**। तिपि श्नुः तस्य तिपः पित्त्वेन ङित्त्वाभावात् सार्वधातुकेति गुणः णत्वम्। **अक्ष्णुत इति**। तसः अपित्त्वेन ङित्त्वात् श्नोर्न गुणः। **अक्ष्णुवन्तीति**। ङित्त्वाद्गुणाभावे उवङ्। अक्ष्णोषि अक्ष्णुथः अक्ष्णुथ। अक्ष्णोमि अक्ष्णुवः अक्ष्णुमः। **अक्षतीति**। शप्पक्षे रूपम्। **आनक्षेति**। णलि द्विहल्वान्नुट्। आनक्षतुः आनक्षुः। ऊदित्त्वादिट्पक्षे आह—**आनक्षिथेति**। इडभावे आह—**आनष्ठेति**। आनक्ष् थ इति स्थिते स्कोरिति कलोपः षस्य ष्टुत्वेन ठः। **अष्टेति**। लुटि तासि इडभावपक्षे स्कोरिति कलोपे तकारस्य ष्टुत्वेन टः। अक्ष् स्य तीति स्थिते, प्रक्रियां दर्शयति—**स्कोरिति कलोपः, षढोः कः**

१ एवं च अन्तादेशे कृतेऽल्विधित्वं न तस्य झत्वाभावात् अदादेशो न।

क्षलोपः । 'षढोः कः सि' [सू २९५) अक्षति । अक्ष्णोतु । अक्ष्णुहि अक्षणवानि । आक्ष्णोत् । आक्ष्णवम् । अक्ष्णुयात् अक्ष्णुयुः । अक्ष्यात् । ऊदित्त्वाद्वेट् । 'नेटि' (सू २२६८) । मा भवानक्षीत् आक्षिष्टाम् आक्षिषुः । इडभावे तु मा भवानाक्षीत् आष्टाम् आक्षुः । तक्षू ६५५ त्वक्षू ६५६ तनूकरणे । (२३३९) **तनूकरणे तक्षः । ३ । १ । ७६ ॥** श्नुः स्याद्वा शब्विषये । तक्ष्णोति-तक्षति

सीति । कात्परत्वात् सस्य षत्वं च । **अक्ष्णोत्विति** । अक्ष्णोतु अक्ष्णुतात्-अक्ष्णुताम् अक्ष्णुवन्तु । **अक्ष्णुहीति** । संयोगपूर्वत्वादुतश्चेति हेर्लुक् न । हेरपित्त्वेन ङित्त्वात् श्नोर्न गुणः । अक्ष्णुतात् अक्ष्णुतम् अक्ष्णुत । **अक्ष्णवानीति** । आटः पित्त्वेन ङित्त्वाभावान्न गुणनिषेधः । गुणे अवादेशः । अक्ष्णवाव अक्ष्णवाम । शपि तु अक्षत्वित्यादि । **आक्ष्णोदिति** । लङस्तिपि श्नोर्गुणः आट् वृद्धिः । आक्ष्णुताम् आक्ष्णुवन् । आक्ष्णोः आक्ष्णुतम् आक्ष्णुत । **आक्ष्णवमिति** । मिपः अम् श्नोर्गुणः अवादेशः । आक्ष्णुव आक्ष्णुम । **अक्ष्णुयादिति** । विधिलिङि यासुटो ङित्त्वात् श्नोर्न गुणः । **अक्ष्णुयुरिति** । 'लिङः सलोपः' इति सलोपे 'उस्यपदान्तात्' इति पररूपमिति भावः । अक्ष्णुयाः अक्ष्णुयातम् अक्ष्णुयात । अक्ष्णुयाम् अक्ष्णुयाव अक्ष्णुयाम । शप्पक्षे अक्षेदित्यादि । **अक्ष्यादिति** । आशीर्लिङि आर्धधातुकत्वान्न श्नुः, नापि शप् ।

लुङि सिचि विशेषमाह—**ऊदित्त्वाद्वेडिति** । तत्र इट्पक्षे आह—**नेटीति** । हलन्तलक्षणा वृद्धिर्नेत्यर्थः । नच अभैत्सीदित्यादावेकेन हला व्यवधाने हलन्तलक्षणवृद्धेश्चरितार्थत्वादत्र न तत्प्रसक्तिरिति शङ्क्यम्, रञ्जेः अराङ्क्षीदित्यत्र वृद्धिसिद्धये अनेकाल्व्यवधानेऽपि हलन्तलक्षणवृद्धिप्रवृत्तेर्भाष्यादौ प्रपञ्चितत्वादिति भावः । **मा भवानक्षीदिति** । आटि सति हलन्तलक्षणवृद्धौ सत्यामसत्यां च रूपे भेदाभावात् मा भवानित्युपात्तम् । **आक्षिष्टाम्** । **आक्षिषुरिति** । अत्रापि मा इति संबध्यते । **इडभावे त्विति** । लुङस्तिपि अक्ष् स् ईदिति स्थिते इडभावान्नेटीति निषेधाप्रसक्त्या हलन्तलक्षणवृद्धौ 'स्कोः' इति कलोपे 'षढोः' इति कत्वे षत्वमिति भावः । अत्र 'नेटि' इति निषेधाभावेन हलन्तलक्षणवृद्धिर्निर्बाधेति स्पष्टयितुमेव 'मा भवान्' इत्यत्राप्युपात्तमिति बोध्यम् । **आष्टामिति** । अक्ष् स् ताम् इति स्थिते हलन्तलक्षणवृद्धौ 'झलो झलि' इति सिज्लोपे स्कोरिति कलोपे तकारस्य ष्टुत्वम् । **आक्षुरिति** । अक्ष् स् उस् इति स्थिते हलन्तलक्षणवृद्धौ स्कोरिति कलोपे षस्य कत्वे सस्य षत्वमिति भावः । आक्षीः आष्टम् आष्ट । आक्षम् आक्ष्व आक्ष्म । आक्षिष्यत्—आक्ष्यत् आक्ष्यताम् आक्ष्यन् । आक्ष्यः आक्ष्यतम् आक्ष्यत । आक्ष्यम् आक्ष्याव आक्ष्याम ।

तक्षू त्वक्षू इति । स्थूलस्य, काष्ठादेः कतिपयावयवापनयनेन सूक्ष्मीकरणं तनूकरणम् । **तनूकरणे** । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**श्नुः स्याद्वा शब्विषये**

वा काष्ठम्। ततक्षिथ-ततष्ठ। अतक्षीत् अतक्षिष्टाम्। अताक्षीत् अताष्टाम्। तनूकरणे किम्। वाग्भिः संतक्षति। भर्त्सयतीत्यर्थः। उक्ष ६५७ सेचने। उक्षांचकार। रक्ष ६५८ पालने। णिक्ष ६५९ चुम्बने। प्रणिक्षति। त्रक्ष ६६० ष्ट्रक्ष ६६१ णक्ष ६६२ गतौ। त्रक्षति। स्त्रक्षति। नक्षति। वक्ष ६६३ रोषे। सङ्घाते इत्येके। मृक्ष ६६४ सङ्घाते। म्रक्ष इत्येके। तक्ष ६६५ त्वचने त्वचनं संवरणं त्वचो ग्रहणं च। पक्ष परिग्रहे इत्येके। सूर्क्ष ६६६ आदरे। सुसूर्क्ष। अनादरे इति तु क्वाचित्कोऽपपाठः। 'अवज्ञावहेलनमसूर्क्षणम्' इत्यमरः। काक्षि ६६७ वाक्षि ६६८ माक्षि ६६९ काङ्क्षायाम्। द्राक्षि ६७० ध्राक्षि ६७१ ध्वाक्षि ६७२ घोरवाशिते च। चूष ६७३ पाने। चुचूष। तूष ६७४ तुष्टौ। पूष ६७५ वृद्धौ। मूष ६७६ स्तेये। लूष ६७७ रूष ६७८ भूषायाम्। शूष ६७९ प्रसवे। प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम्। तालव्योष्मादिः। यूष ६८० हिंसायाम्। जूष ६८१ च। भूष ६८२ अलङ्कारे। भूषति। ऊष ६८३ रुजा

इति। स्वादिभ्यः श्नुरित्यतः श्नुरिति, कर्तरि शबित्यतः कर्तरीति, सार्वधातुके यगित्यतः सार्वधातुक इति चानुवर्तते। तनूकरणेऽर्थे विद्यमानात् तक्षधातोः श्नुः स्यात्कर्त्रर्थे सार्वधातुके इति फलितम्। नच तक्षूधातोस्तनूकरणार्थकत्वाव्यभिचारात् श्नुविधौ तनूकरणग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्, अत एव धातुपाठे अर्थनिर्देशस्य उपलक्षणत्वावगमात्। **तक्ष्णोतीत्यादि।** अक्षूवद्रूपाणि लुङि सिचि इट्पक्षे नेटीति वृद्धिनिषेधे अतक्षीदिति, इडभावे तु अताक्षीदिति च रूपम् **अक्षूवत्।** एवं त्वक्षूधातुरपि। णिक्षधातुर्णोपदेशः। **प्रणिक्षतीति।** 'उपसर्गादसमासेऽपि' इति णत्वम्। **त्रक्ष ष्ट्रक्ष णक्ष गताविति।** त्रयोऽप्यकारमध्याः द्वितीयः षोपदेशः। तदाह—**स्त्रक्षतीति।** षस्य सत्वे ष्टुत्वनिवृत्तिरिति भावः। **णक्षधातुर्णोपदेशः।** सिचि नेटीति हलन्तलक्षणवृद्धिनिषेधः। **वक्ष रोष इति।** दन्त्योष्ठ्यादिः। म्रक्ष-धातुरकारमध्यः। त्वचनशब्दस्य विवरणं—**संवरणमिति।** सूर्क्षधातुः रेफमध्यः अपपाठत्वे हेतुमाह—**अवज्ञेति।** सूर्क्षधातोरनादरार्थकत्वे असूर्क्षणमित्यस्य आदरार्थकत्वापत्त्या अमरकोशे अवज्ञापर्यायत्वावगमविरोध इति भावः। **घोरवाशिते चेति।** चात् काङ्क्षायामपि। घोरवाशितं क्रूरशब्दः।

चूषेत्यारभ्य ऊष रुजायामिति यावदुदुपधाः। **ईष उञ्छ इति।** ईदुपधः। कषेत्यारभ्य दश धातवः। तत्र तृतीयो दशमश्च इदुपधः। शिषधातुरनिट्कः। क्रादिनियमात्थलि वसि मसि च नित्यमिट्, अजन्ताकारवत्त्वाभावेन थलि वेट्कत्वाभावात्। शिशेषिथ। शिशिषिव शिशिषिम। **अशिक्षदिति।** 'शल इगुपधात्' इति च्लेः क्सादेशे कित्त्वाल्लघूपधगुणनिषेधे षस्य कत्वे सस्य षत्वमिति भावः। **ववषतुरिति।** 'न शसदद' इति निषेधादेत्त्वाभ्यासलोपौ न। रुषधातुः सेट्कः। रोषति। रुरोष रुरुषतुः रुरुषुः। रुरोषिथ रुरुषथुः रुरुष। रुरोष परुरुषि

याम् । ऊषांचकार । ईष ६८४ उञ्छे । कष ६८५ खष ६८६ शिष ६८७ जष ६८८ झष ६८९ शष ६९० वष ६९१ मष ६९२ रुष ६९३ रिष ६९४ हिंसार्थाः । तृतीयषष्ठौ तालव्योष्मादी । सप्तमो दन्त्योष्ठ्यादिः । चकाष । चखाष । शिशेष। शिशेषिथ । शेष्टा। क्सः अशिक्षत् । अशेक्ष्यत् । जेषतुः जझषतुः। शेषतुः । ववषतुः । मेषतुः । (२३४०) **तीषसहलुभरुषरिषः** । ७ । २ । ४८॥ इच्छत्यादेः परस्य तादेरार्धधातुकस्येड्वा स्यात् । रोषिता–रोष्टा । रोषिष्यति । रेषिता–रेष्टा । रेषिष्यति । भष ६९५ भर्त्सने । इह भर्त्सनं श्वरवः । भषति । बभाष । उष ६९६ । दाहे । ओषति । (२३४१) **उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम्** । ३ । १ । ३८ ॥ एभ्यो लिट्याम्वा स्यात् । ओषांचकार । उवोष । ऊषतुः । उवोषिथ । जिषु ६९७ विषु ६९८ मिषु ६९९ सेचने । जिजेष । क्रादिनियमादिट् । विवेषिथ । विविषिव । वेष्टा । वेक्ष्यति । अविक्षत् । पुष ७०० पुष्टौ । पोषति । पोषिता । पोषिष्यति । अपोषीत् । अनिट्केषु पुष्य इति श्यना निर्देशादयं सेट् अतो न क्सः । अङ्विधौ दैवादिकस्य ग्रहणान्नाङ् । श्रिषु ७०१ श्लिषु ७०२ प्रुषु ७०३ प्लुषु ७०४ दाहे । श्रेषति । शिश्रेष ।

रुरुषिम । **तीषसह** । आर्धधातुकस्येत्यतः इडित्यनुवर्तते । 'स्वरतिसूति' इत्यतो वेति च । तीति सप्तम्युपादानात्तदादिविधिः । इष सह लुभ रुष रिष एषां द्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम् । तदाह—**इच्छत्यादेरिति** । इच्छतीति इषेः श्तिपा निर्देशः । इषधातुर्विवक्षितः । इषु इच्छायां तुदादिः शविकरणः । इष गतौ दिवादिः श्यन्विकरणः । इष आभीक्ष्ण्ये क्र्यादिः श्नाविकरणः । तत्र 'इषेस्तकारे श्यन्प्रत्ययात्प्रतिषेधः' इति वार्तिकात् श्यन्विकरणस्य न ग्रहणम् । **रोषिता रोष्टेति** । इडभावे ष्टुत्वेन तकारस्य टकारः । रिषेस्तादाविड्विकल्पं मत्वा आह—**रेषिता रेष्टेति** ।

उष दाह इति । सेट्कोऽयम् । उखधातुवत् रूपाणि । **उषविद** । कास्प्रत्ययादित्यतः आम् लिटीत्यनुवर्तते । तदाह—**एभ्यो लिटीति** । आमभावपक्षे आह—**उवोषेति** । 'अभ्यासस्यासवर्णे' इति उवङादेशः । **जिषु विषु मिषु सेचन इति** । द्वितीयो दन्त्योष्ठ्यादिः । थलि वसि मसि च विशेषमाह—**क्रादिनियमादिडिति** । **विवेषिथेति** । अजन्ताकारवत्त्वाभावेन भारद्वाजनियमाप्रवृत्तेस्थल्यपि क्रादिनियमान्नित्यमिट् । **वेष्टेति** । तासि ष्टुत्वेन तकारस्य टः । **वेक्ष्यतीति** । षढोरिति षस्य कः, सस्य षः । **अविक्षदिति** । 'शल इगुपधात्' इति क्सः, षस्य कः, सस्य षः, कित्त्वान्न गुणः । पुषधातुः सेडिति मत्वा आह—**पोषितेति** । **अपोषीदिति** । नेटीति वृद्धिनिषेधः । नन्वनिट्सु पुषेः पाठात् कथं सेट्कत्वमित्यत आह—**अनिट्केष्विति । अत इति** । सेट्कत्वात् क्सो नेत्यर्थः ।

श्रेषिता। श्लेषति। शिश्लेष। श्लेषिता। अयमपि सेट्। अनिट्सु दैवादिकस्यैव ग्रहणम् इति कैयटादयः। यत्त्वनिट्कारिकान्यासे द्वयोर्ग्रहणमित्युक्तं तत्स्वोक्तिविरोधाद्ग्रन्थान्तरविरोधाच्चोपेक्ष्यम्। पुप्रोष। पुप्लोष। पृषु ७०५ वृषु ७०६ मृषु ७०७ सेचने। मृषु सहने च। इतरौ हिंसासंक्लेशनयोश्च। पर्षति। पपर्ष। पृष्यात्। घृषु ७०८ सङ्घर्षे। हृषु ७०९ अलीके। तुस ७१० ह्रस ७११ ह्लस ७१२ रस ७१३ शब्दे। तुतोस। जह्रास। जह्लास। ररास। लस ७१४ श्लेषणक्रीडनयोः। घस्लृ ७१५ अदने। अयं न सार्वत्रिकः। 'लिट्यन्यतरस्याम्' (सू २४२४) इत्यदेर्घस्लादेशविधानात्। ततश्च यत्र लिङ्गं वचनं वास्ति तत्रैवास्य प्रयोगः। अत्रैव पाठः शपि परस्मैपदे लिङ्गम्। लृदित्करणमङि। अनिट्कारिकासु पाठो वलाद्यार्धधातुके। क्मरचि तु विशिष्योपादानम्। घसति। घस्ता। (२३४२) सः स्यार्धधातुके। ७। ४। ४९॥ सस्य तः

ननु पुषादित्वलक्षणः अङ् कुतो नेत्यत आह—**अङ्विधाविति**। एतच्चानुपदमेव पुषादिसूत्रव्याख्यावसरे स्पष्टीभविष्यति। **अयमपीति**। पुषधातुवत् श्लिषधातुरपि भौवादिक सेडित्यर्थः। **कैयटादय इति**। 'श्लिष आलिङ्गने' इति सूत्रे कैयटहरदत्तादिभिस्तथा प्रपञ्चितत्वादिति भावः। **द्वयोर्ग्रहणमिति**। भौवादिकदैवादिकयोरित्यर्थः। **स्वोक्तीति**। 'श्लिष आलिङ्गने' इति सूत्रे दैवादिकश्लिषेरनिट्केषु ग्रहणमिति न्यासकृता कैयटादिभिश्चोक्तत्वादिति भावः। पृषु वृषु इत्यारभ्य हृषुपर्यन्ता ऋदुपधाः। अलीकं मिथ्याभवनं मिथ्योक्तिर्वा। तुस ह्लसेत्यारभ्य णश गतावित्यतः प्राक् सकारान्ताः।

घस्लृधातुरनिट्कः। **अयमिति**। घस्लृधातुः सर्वेषु न प्रयोज्य इत्यर्थः। कुत इत्यत आह—**लिटीति**। यद्ययं सार्वत्रिकः स्यात् तदा लिट्यपि प्रयुज्येत। ततश्च 'अद भक्षणे' इति धातोर्लिट्यन्यतरस्यामिनि घस्लृभावविधिर्व्यर्थः स्यादिति भावः। असार्वत्रिकत्वे सति क्व प्रयोगः क्व नेत्यत आह—**ततश्चेति**। यत्र घस्लृधातोः प्रयोगे ज्ञापकं प्रत्यक्षवचनं वास्ति तत्रैवास्य प्रयोग इत्यर्थः। तत्र तावल्लिङ्गं दर्शयति—**अत्रैवेति**। भ्वादिगणे अत्रैव क्रमे अस्य पाठः शपि परस्मैपदे प्रयोगे लिङ्गमित्यर्थः। नच धातुसंज्ञार्थः पाठ इति शङ्क्यम्, द्युत दीप्तावित्यतः प्राक् पाठेनैव सिद्धे अत्र क्रमे तत्पाठवैयर्थ्यादिति भावः। **लृदित्करणमङीति**। प्रयोगे लिङ्गमिति शेषः। **अनिट्कारिकास्विति**। अनुदात्तोपदेशेषु घस्लृधातोः पाठः वलाद्यार्धधातुके प्रयोगे लिङ्गमित्यर्थः। अथ क्वचिदस्य प्रयोगे प्रत्यक्षवचनं दर्शयति—**क्मरचीति**। 'सृघस्यदः क्मरच्' इत्यत्र विशिष्य घसेरुपादानं क्मरचि प्रयोगे प्रमाणमित्यर्थः। **घसतीति**। लटि तसाद्युपलक्षणमिदम्। लिटि अस्य

---

१ एवं च लिटि थलि 'जघसिथ' इत्येकमेव भवति न तु 'जघस्थ' इति अस्य लिटि प्रयोगे तु रूपद्वयं थलि दुर्वारमिति भावः।

स्यात्सादावार्धधातुके । घत्स्यति । घसतु । अघसत् । घसेत् । लिङ्गाद्यभावादाशिष्यस्याप्रयोगः । (२३४३) पुषादिद्युताद्यॢदितः परस्मैपदेषु । ३ । १ । ५५ ॥ श्यन्विकरणपुषादेर्द्युतादेर्ऌदितश्च परस्य च्लेरङ् स्यात्परस्मैपदेषु । अघसत् । जर्ज ७१६ चर्च ७१७ झर्झ ७१८ परिभाषणहिंसातर्जनेषु । पिसृ ७१९ पेसृ ७२० गतौ । पिपिसतुः । पिपेसतुः । हसे ७२१ हसने । एदित्वान्न वृद्धिः । अहसीत् । णिश ७२२ समाधौ । तालव्योष्मान्तः । प्रणिशति । मिश ७२३ मश ७२४ शब्दे रोषकृते च । तालव्योष्मान्तौ । शव ७२५ गतौ । दन्त्योष्ठ्यान्तस्तालव्योष्मादिः । शवति । अशवीत्—अशावीत् । शश ७२६ प्लुतगतौ । तालव्योष्माद्यन्तः । शशाश शेशतुः शेशुः । शेशिथ । शसु ७२७ हिंसायाम् । दन्त्योष्मान्तः । 'न शसदद–' (सू २२२३) इत्येत्वं न । शशसतुः शशसुः । शशसिथ । शंसु ७२८ स्तुतौ । अयं दुर्गतावपीति दुर्गः । 'नृशंसो घातुकः क्रूरः' इत्यमरः । शशंस । आशिषि नलोपः । शस्यात् चह ७२९ परिकल्कने । कल्कनं शाठ्यम् । अचहीत् । मह ७३० पूजायाम् । अमहीत् । रह ७३१ त्यागे । रहि ७३२ गतौ । रंहति । रंह्यात् । दृह ७३३

प्रयोगाभावाल्लुङ्युदाहरति—**घस्तेति । सः सि ।** सः इति छेदः । सः इति षष्ठ्यन्तम् । सि इति सप्तम्यन्तम् आर्धधातुकविशेषणम् । तदादिविधिः । 'अच उपसर्गात्तः' इत्यतः तः इत्यनुवर्तते । अकार उच्चारणार्थः । तदाह—**सस्य तः स्यादिति ।** आदेशे अकारस्य उच्चारणार्थत्वात्तकारः स्यादित्यर्थः ।

लुङि च्लेः सिचि प्राप्ते—**पुषादि ।** 'च्लेः सिच्' इत्यतः च्लेरिति 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्यः' इत्यतः अङिति चानुवर्तते । पुषादि द्युतादि ऌदित् एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । तत्र पुषधातुस्तु भ्वादौ क्र्यादौ चुरादौ दिवादौ चास्ति । तत्र यदि भौवादिकः पुषादिगणो गृह्येत, तर्हि द्युतादिग्रहणमनर्थकं स्यात्, पुषादिगणोत्तरमेवात्र द्युतादिगणपाठात् । नापि क्र्याद्यन्तर्गणः । तत्र हि 'मुष स्तेये' 'खच भूतप्रादुर्भावे' 'हेठ च' 'ग्रह उपादाने' इति चत्वार एव पठ्यन्ते । यदि त एवात्र पुषादयो विवक्षिताः स्युः तर्हि लाघवात् ऌदित एव ते क्रियेरन् । नाप्यत्र चौरादिकःपुषादिर्गृह्यते, णिचा च्लेर्व्यवहितत्वात् । अतः परिशेषात् दिवादय एव गृह्यन्ते । तदाह—**श्यन्विकरणेति । जर्ज चर्च झर्झेति ।** एतेषां चवर्गीयान्तेष्वेव पाठ उचितः । **हसे हसन इति ।** एदिदयम् । **न वृद्धिरिति ।** ह्म्यन्तेत्यनेनेति शेषः। **णिश समाधाविति ।** णोपदेशत्वादुपसर्गादसमासेऽपीति **नस्य णत्वम्।** तदाह—**प्रणेशतीति ।** 'शसु हिंसायाम्' इत्यतः प्राक् शकारान्ताः । **शवति**स्तु वान्तः । **शंस्विति ।** नोपधः, कृतानुस्वारस्य निर्देशः । 'चह परिकल्कने' इत्यारभ्य अर्हतिपर्यन्ता हकारान्ताः । **रह त्यागे इति ।** नायमिदित् । **रहि गताविति ।** अयमिदित् । **दृह दृहीति ।** ऋदुपधा एते । द्वितीयचतुर्थाविदितौ ।

रहि ७३४ बृह ७३५ बृहि ७३६ वृद्धौ। रहति। ररह ररहतुः। रंहति। बर्हति। बृंहति। बृहि शब्दे च। 'बृंहितं करिगर्जितम्' इत्यमरः। बृहिर् इत्येके। अबृहत्-अबर्हीत्। तुहिर् ७३७ दुहिर् ७३८ उहिर् ७३९ अर्दने। तोहति। तुतोह। अतुहत्-अतोहीत्। दोहति। दुदोह। अदुहत्—अदोहीत्। अनिर्ट् कारिकास्वस्य दुहेर्ग्रहणं नेच्छन्ति। ओहति। उवोह ऊहतुः। ओहिता। मा भवानुहत्। औहीत्। **अर्ह ७४० पूजायाम्**। आनर्ह।

अथ कृपूपर्यन्ता अनुदात्तेतः। **द्युत ७४१ दीप्तौ**। द्योतते। (२३४४) **द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम्**। ७। ४। ६७॥ अनयोरभ्यासस्य संप्रसारणं स्यात्। दिद्युते दिद्युताते। द्योतिता। (२३४५) **द्युद्भ्यो लुङि**। १। ३। ९१॥ द्युतादिभ्यो लुङः परस्मैपदं वा स्यात्। पुषादिसूत्रेण परस्मैपदे अङ्। अद्युतत्-अद्योतिष्ट। **श्विता ७४२ वर्णे**। श्वेतते। शिश्विते। अश्वितत्-अश्वेतिष्ट। **ञि मिदा ७४३ स्नेहने**। मेदते। (२३४६) **मिदेर्गुणः**। ७। ३। ८२॥ मिदे-

---

अबृहत्। अबर्हीदिति। इरित्त्वादङ्विकल्प इति भावः। **उवोहेति**। उहिधातोर्लिटि द्वित्वे हलादिशेषे पुगन्तलक्षणे गुणे 'अभ्यासस्यासवर्णे' इत्युवङ्। **मा भवानुहदिति**। इरित्त्वादङि रूपम्। **औहीदिति**। अङभावपक्षे च्लेः सिचि तस्य इटि 'अस्तिसिचः' इति तकारस्य ईटि 'इट ईटि' इति सिचो लोपे 'आडजादीनाम्' इति आटि वृद्धिः। माङ्योगे तु मा भवानुहीत्। **आनर्हेति**। 'अत आदेः' इति दीर्घे नुट्।

कृपूपर्यन्ता अनुदात्तेत इति। द्युतेत्यारभ्य कृपूपर्यन्ता इत्यर्थः। **द्युतिस्वाप्योः। अभ्यासस्येति**। 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः। **दिद्युते इति**। द्वित्वे 'हलादिः शेषः' इत्यनेन यकारस्य लोपे प्राप्ते तदपवादत्वेन 'द्युतिस्वाप्योः' इति संप्रसारणे, 'संप्रसारणाच्च' इति उकारस्य पूर्वरूपे रूपम्। **द्युद्भ्यो लुङि**। बहुवचनात् द्युतादिभ्य इति गम्यते। दिग्योगे पञ्चमी। 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति परिभाषया परस्येति लभ्यते। 'शेषात्कर्तरि' इत्यतः परस्मैपदमित्यनुवर्तते। तदाह—**द्युतादिभ्य इति। परस्मैपदे अङिति**। आत्मनेपदपक्षे सिजेव नत्वङ्, पुषादिसूत्रे परस्मैपदग्रहणादिति भावः। तदाह—**अद्योतिष्टेति। श्विता वर्णे इति**। श्वेतवर्णकरणे श्वेतीभवने वेत्यर्थः। **अश्वितदिति**। द्युतादित्वादङ्। **अश्वेतिष्टेति**। आत्मनेपदपक्षे रूपम्। एवमग्रेऽपि द्युतादौ लुङि रूपभेदो ज्ञेयः। **ञि मिदा स्नेहने इति**। ञिरित् 'ञीतः क्तः' इत्येतदर्थः। मिमिदे इत्यत्र लिटः असंयोगादिति कित्त्वेऽपि गुणं शङ्कितुमाह—**मिदेर्गुणः**। मिदेरित्यवयवषष्ठी। गुणश्रुत्या 'इको गुणवृद्धी' इति परिभाषया इक

रिको गुणः स्यादित्संज्ञकशकारादौ। एशः आदिशित्त्वाभावाभानेन गुणः। मिमिदे। अमिदत्—अमेदिष्ट। ञि ष्विदा ७४४ स्नेहनमोचनयोः। मोहनयोः इत्येके। स्वेदते। सिष्विदे। अस्विदत्—अस्वेदिष्ट। ञि क्ष्विदा च इत्येके। अक्ष्विदत्—अक्ष्वेदिष्ट। रुच ७४५ दीप्तावभिप्रीतौ च। रोचते सूर्यः। हरये रोचते भक्तिः। अरुचत्—अरोचिष्ट। घुट ७४६ परिवर्तने। घोटते। जुघुटे। अघुटत्–अघोटिष्ट। रुट ७४७ लुट ७४८ लुठ ७४९ प्रतिघाते। अरुटत्—अरोटिष्ट। शुभ ७५० दीप्तौ। क्षुभ ७५१ संचलने। णभ ७५२ तुभ ७५३ हिंसायाम्। आद्योऽभावे च। 'नभन्तामन्यके समे'। 'मा भूवन्नन्यके सर्वे' इति निरुक्तम्। अनभत्—अनभिष्ट। अतुभत्—अतोभिष्ट। इमौ दिवादौ क्र्यादौ च। स्रंसु ७५४ ध्वंसु ७५५ भ्रंसु ७५६ अवस्रंसने। ध्वंसु गतौ च। अङि नलोपः। अस्रसत्–अस्रंसिष्ट। 'नास्रसत्करिणां ग्रैवम्' इति रघुवंशे। भ्रंशु इत्यपि केचित्पेठुः। अत्र तृतीय एव तालव्यान्त इत्यन्ये। भ्रशु भ्रंशु अधः पतने इति दिवादौ। स्रम्भु ७५७ विश्वासे। अस्रभत्–अस्रम्भिष्ट। दन्त्यादिरयम्। ताल-

इत्युपतिष्ठते 'ष्ठिवुक्लमुचमां शिति' इत्यतः शितीत्यनुवर्तते। श् चासाविच्चेति कर्मधारयः। तेन च अधिकृताङ्गाक्षिप्तः प्रत्ययो विशेष्यते। तदादिविधिः। इत्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे इति लभ्यते। तदाह—**मिदेरित्यादिना**। दैवादिकमिदेः श्यनि मेद्यते इत्याद्युदाहरणम्। श् इत् यस्येति बहुव्रीहिमाश्रित्य शिति प्रत्यये परे मिदेरिको गुण इत्येव कुतो न व्याख्यायत इत्याशङ्क्य मिमिदे इत्यत्र गुणाभावार्थमित्संज्ञकशकारादाविति व्याख्येयमित्यभिप्रेत्याह—**एशः आदिशित्त्वाभावादिति।**

ञिष्विदेति। षोपदेशोऽयम्। अनिट्सु स्विद्येति श्यन्विकरणस्यैव ग्रहणादयं सेट्। **रुच दीप्तावभिप्रीतौ चेति**। अभिप्रीतिः प्रीतिविषयीभवनम्। दीप्तौ उदाहरति—**रोचते सूर्य इति**। प्रकाशत इत्यर्थः। अभिप्रीतौ उदाहरति—**हरये रोचते भक्तिरिति।** भक्तिः हर्याश्रितप्रीतिविषयो भवतीत्यर्थः। 'रुच्यर्थानाम्' इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी। **क्षुभ संचलने इति**। क्षोभते। क्षुभ्यतीति दिवादौ। क्षुभ्नातीति क्र्यादौ। णभधातुः णोपदेशः। नभते। **आद्योऽभावे चेति।** चात्संचलनेऽपि। तत्र अभावार्थकस्य प्रयोगं दर्शयति-**नभन्तामन्यके समे इति।** मन्त्रोऽयम्। नन्वत्र मन्त्रे णभेर्हिंसार्थकत्वमेव कुतो न स्यादित्यत आह—**मा भूवन्नन्यके सर्वे इति।** नभन्तामित्यस्य विवरणं–मा भूवन्निति। न भवन्तीत्यर्थः। समे इत्यस्य विवरणं—सर्वे इति। **निरुक्तमिति।** वेदव्याख्यानात्मको यास्कप्रणीतो ग्रन्थविशेषो निरुक्तम्। **स्रंसु ध्वंसु भ्रंसु इति।** त्रयो नोपधाः कृतानुस्वारनिर्देशाः। **ध्वंसु गतौ चेति।** चादवस्रंसनेऽपि। **अस्रसदिति।** द्युतादित्वात्परस्मैपदे अङि नलोप इति भावः। **नास्रसदिति।** नास्रंसदित्यपपाठः। नचास्रंसदिति लङो

१ रघुवंशे स. ४ श्लो० ४८।

ण्यादिस्तु प्रमादे गतः। वृतु ७५८ वर्तने। वर्तते ववृते। (२३४७) **वृद्भ्यः स्यसनोः** । १।३।९२॥ वृतादिभ्यः परस्मैपदं वा स्यात्स्ये सनि च। (२३४८) **न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः** । ७। २। ५९॥ एभ्यः सकारादेरार्धधातुकस्येण्न स्यात्तङानयोरभावे। वर्त्स्यति–वर्तिष्यते। अवृतत्–अवर्तिष्ट। अवर्त्स्यत्–अवर्तिष्यत। वृधु ७५९ वृद्धौ। शृधु ७६० शब्दकुत्सायाम्। इमौ वृतुवत्। स्यन्दू ७६१ प्रस्रवणे। स्यन्दते। सस्यन्दे। सस्यन्दिषे–सस्यन्त्से। सस्यन्दिध्वे। स्यन्दिता–स्यन्ता। 'वृद्भ्यः स्यसनोः' (सू २३४७) इति परस्मैपदे कृते ऊदिल्लक्षणमन्तरङ्गमपि

रूपमिति भ्रमितव्यम्। तत्र परस्मैपदासंभवात्। संभुधातुरकारमध्यः। **वृतु वर्तने इति**। उदित् ऋदुपधः सेट्कः। **वर्तते इति**। शपि गुणे रपरत्वम्। **ववृते इति**। असंयोगादिति कित्त्वाद्गुणाभावे द्वित्वे उरदत्त्वे रपरत्वे हलादिशेषे रूपम्। लुटि वर्तिता। **वृद्भ्यः**। बहुवचनाद्वृतादिभ्य इति गम्यते। शेषात्कर्तरीत्यतः परस्मैपदमित्यनुवर्तते, 'वा क्यषः' इत्यतो वेति च। तदाह—**वृतादिभ्य इति**। **न वृद्भ्यः**। सेऽसिचीति सूत्रात् से इति आर्धधातुकस्येडिति चानुवर्तते। तदाह—**एभ्यः सकारादेरिति**। **तङानयोरभावे इति**। गमेरिडित्यतः परस्मैपदेष्वित्यनुवृत्तम्। तेन च तङानयोरभावो लक्ष्यते, व्याख्यानादिति भावः। तेन जिगमिषिता इत्यत्र गमेः सन्नन्तात् तृचि इट् सिध्यति, वृतेः सन्नन्तात् हेर्लुकि विवृत्सइत्यत्र इण्निषेधश्च सिध्यति। **वर्त्स्यतीति**। लृटि स्यः। 'वृद्भ्यः स्यसनोः' इति परस्मैपदविकल्पः। 'न वृद्भ्यः' इति इण्निषेधः। गुणः रपरत्वम्। परस्मैपदाभावे त्वाह—**वर्तिष्यते इति**। तङानयोरभावे इत्युक्तेः 'न वृद्भ्यः' इति इण्निषेधो न। **अवर्तिष्टेति**। परस्मैपदस्य अङश्चाभावे रूपम्। **अवर्त्स्यदिति**। लृङि स्यः। 'वृद्भ्यः स्यसनोः' इति परस्मैपदम्। 'न वृद्भ्यः' इति इण्निषेधः, गुणः, रपरत्वमिति भावः। **अवर्तिष्यतेति**। परस्मैपदस्याभावे 'न वृद्भ्य' इति इण्निषेधोऽपि नेति भावः।

वृधु शृधु इति द्वौ ऋदुपधौ। तत्रापि 'द्युद्भ्यो लुङि' इति परस्मपदपक्षे द्युतादिलक्षणः अङ्। लृट्लृङोः 'वृद्भ्यः स्यसनोः' इति परस्मैपदपक्षे 'न वृद्भ्यः' इति इण्निषेधश्च। तदाह—**इमौ वृतुवदिति**। वर्त्स्यति–वर्धिष्यते। अवृधत्–अवर्धिष्ट। अवर्त्स्यत्–अवर्धिष्यत। शर्त्स्यति–शर्धिष्यते। अशृधत्—अशर्धिष्ट। अशर्त्स्यत्—अशर्धिष्यत। स्यन्दूधातुः ऊदित् नकारोपधः कृतानुस्वारपरसवर्णनिर्देशः। **सस्यन्दिषे सस्यन्त्से इति**। इडभावे दस्य चर्त्वेन तः। **सस्यन्दिद्ध्वे सस्यन्द्ध्वे इति**। इडभावे धकारात् प्राक् दकारः। खर्परकत्वाभावान्न चर्त्वम्। **स्यन्दिता स्यन्तेति**। इडभावे दस्य चर्त्वम्। ननु लृटि स्ये सति 'वृद्भ्यः स्यसनोः' इति परस्मैपदपक्षे परत्वादूदिल्लक्षणमिड्विकल्पं बाधित्वा 'न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः' इति इण्निषेधे *स्यन्त्स्यतीत्येव* रूपमिष्यते, ननु स्यन्दिष्यति इति। तदयुक्तम्, अन्तरङ्गतया ऊदिल्लक्षणस्यैव इड्विकल्पस्य उचितत्वात् सकारादिविशेषापेक्षतया तङाना-

विकल्पं बाधित्वा चतुर्ग्रहणसामर्थ्यात् 'न वृद्भ्यः—' इति निषेधः। स्यन्त्स्यति-स्यन्दिष्यते-स्यन्त्स्यते। स्यन्दिषीष्ट-स्यन्त्सीष्ट। 'द्युद्भ्यो लुङि' (सू २३४५) इति परस्मैपदपक्षे अङ्। नलोपः। अस्यदत्-अस्यन्दिष्ट-अस्यन्त अस्यन्त्साताम् अस्यन्त्सत। अस्यन्त्स्यत्—अस्यन्दिष्यत—अस्यन्त्स्यत। (२३४६) **अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु।** ८। ३। ७२॥ एभ्यः परस्याप्राणिकर्तृकस्य स्यन्दतेः सस्य षो वा स्यात्। अनुष्यन्दते-अनुस्यन्दते वा जलम्। अप्राणिषु किम्। अनुस्यन्दते हस्ती। अप्राणिषु इति पर्युदासात् मत्स्योदके अनुष्यन्देते

भावनिमित्तापेक्षतया च 'न वृद्भ्यः' इति निषेधस्य बहिरङ्गत्वादित्याशङ्क्य निराकरोति-**वृद्भ्य इति।** 'वृद्भ्यः स्यसनोः' इति परस्मैपदे कृते अन्तरङ्गमपि विकल्पं बाधित्वा न वृद्भ्यः इति निषेध इत्यन्वयः। कुत इत्यत आह—**चतुर्ग्रहणसामर्थ्यादिति**। यदि अत्र ऊदिल्लक्षण इड्विकल्प एव स्यात् नतु 'न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः' इति निषेधः, तर्हि चतुर्भ्यः इति व्यर्थं स्यात्। नच कृपूव्यावृत्तिस्तत्फलमिति शङ्क्यम्, 'तासि च क्लृपः' इति चकारेण सकाराद्यार्धधातुकेऽपि नित्यमिण्निषेधप्रवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात्। तथा च चतुर्ग्रहणं चतुर्णामपि सर्वत्र इण्निषेधार्थमिति भावः।

भाष्ये तु 'निषेधाश्च बलीयांसः' इति न्यायेन अन्तरङ्गस्यापि ऊदिल्लक्षणेड्विकल्पस्य 'न वृद्भ्यः' इति निषेधेन बाधसिद्धेश्चतुर्ग्रहणं प्रत्याख्यातम्। तथा च लृटि परस्मैपदपक्षे ऊदिल्लक्षणमिड्विकल्पं बाधित्वा 'न वृद्भ्यः' इहि नित्यमिण्निषेधे स्यन्त्स्यतीत्येकमेव रूपमिति स्थितम्। आत्मनेपदपक्षे तु ऊदित्त्वादिड्विकल्पं मत्वा आह—**स्यन्दिष्यते स्यन्त्स्यते इति।** इडभावे दस्य चर्त्वम्। आशीर्लिङि सीयुटि ऊदित्त्वादिड्विकल्पं मत्वा आह—**स्यन्दिषीष्ट स्यन्त्सीष्टेति।** 'न वृद्भ्यः' इति निषेधस्तु न, तङानयोरभाव एव तत्प्रवृत्तेरिति भावः। लुङि विशेषमाह—**द्युद्भ्यो लुङीत्यादिना। अङिति।** द्युतादिलक्षण इति शेषः। **नलोप इति।** अनिदितामित्यनेनेति शेषः। आत्मनेपदपक्षे तु अङभावादूदिल्लक्षणमिड्विकल्पं मत्वा आह—**अस्यन्दिष्ट अस्यन्त्तेति।** तत्र इडभावपक्षे अस्यन्द् स् त इति स्थिते 'झलो झलि' इति सलोपे दस्य चर्त्वम्। नचापित्त्वेन ङित्त्वात् 'अनिदिताम्' इति नलोपः शङ्क्यः, सिज्लोपस्यासिद्धत्वेनानुपधात्वादिति भावः। **अस्यन्त्साताम् अस्यन्त्सतेति।** अस्यन्त्थाः अस्यन्त्साथाम् अस्यन्द्ध्वम्। अस्यन्त्सि अस्यन्त्स्वहि अस्यन्त्स्महि। अस्यन्त्स्यत्—अस्यन्त्स्यत—अस्यन्दिष्यत। **अनुविपर्यभिनि। एभ्य इति।** अनु वि परि अभि नि इत्येतेभ्य इत्यर्थः। **सस्येति।** 'सेहः साडः सः' इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तस्यानुवृत्तेरिति भावः। **षो वा स्यादिति।** 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यधिकारादिति भावः। ननु मत्स्योदके अनुष्यन्देते इत्यत्र कथं षत्वं प्राणिकर्तृकत्वस्यापि सत्त्वादित्यत आह—**अप्राणि-**

इत्यत्रापि पक्षे षत्वं भवत्येव । प्राणिषु न इत्युक्तौ तु न स्यात् । कृपू ७६२ सामर्थ्ये । (२३५०) कृपो रो लः । ८ । २ । १८॥ कृप उः रः लः इति छेदः। कृप इति लुप्तषष्ठीकम् । तच्चावर्तते । कृपो यो रेफस्तस्य लः स्यात् । कृपेर्ऋकारस्यावयवो यो रेफसदृशः तस्य च लकारसदृशः स्यात् । कल्पते । चक्लृपे । चक्लृपिषे—चक्लृप्से । इत्यादि स्यन्दिवत् । (२३५१) लुटि च क्लृपः । १ । ३ । ९३ ॥ लुटि स्यसनोश्च क्लृपेः परस्मैपदं वा स्यात् । (२३५२) तासि च क्लृपः । ७ । २ । ६० ॥ क्लृपेः परस्य तासेः सकारादेरार्धधातुकस्य

ष्विति पर्युदासादिति । प्राणिकर्तृकस्य नेति न प्रतिषेधः, येनात्र प्राणिकर्तृकत्वस्यापि सत्त्वात् षत्वं न स्यात् । किन्तु प्राणिभिन्नकर्तृकस्येति पर्युदास आश्रीयते । एवंच प्राण्यप्राणिकर्तृकस्यापि अप्राणिकर्तृकत्वानपायादिह षत्वं निर्बाधमिति भावः ।

कृपू सामर्थ्ये इति । सामर्थ्यं कार्यक्षमीभवनम् । ऊदित्त्वाद्वेट्कोऽयम् । ऋदुपधः । तङि प्रथमपुरुषैकवचनस्य टेरेत्वे शपि लघूपधगुणे रपरत्वे कर्पते इति स्थिते—कृपो रो लः । कृप इति लुप्तविभक्तिकम् । षष्ठ्येकवचने उः इति ऋकारस्य रूपम् । अवयवषष्ठी । कृप उरिति स्थिते आद्गुणे कृपोरिति भवति । र इति षष्ठ्यन्तम् । कृपोर् रः इति स्थिते ' रो रि ' इति रेफलोपे कृपो रः इति भवति । लः इति प्रथमान्तम् । अकारः उच्चारणार्थः । तदाह—कृप उः रः लः इति छेद इति । एतच्च ऋलृक्सूत्रभाष्ये स्थितम् । ननु कृपेत्यत्र का विभक्तिर्लुप्तेत्यत आह—कृप इति लुप्तषष्ठीकमिति । पकारादकार उच्चारणार्थः । कृप्धातोरिति लभ्यते । तच्चावर्तते इति । कृप रः लः इति पदत्रयमावर्तत इत्यर्थः । तथाच वाक्यद्वयं संपद्यते—कृप रः लः इत्येकं वाक्यम् । तदाह—कृपो यो रेफस्तस्य लः स्यादिति । तथाच कल्पते इति भवति । कृप उः रः लः इति द्वितीयं वाक्यम्। तत्र कृपेत्यवयवषष्ठ्यन्तम् उरित्यत्रान्वेति । उरित्यवयवषष्ठ्यन्तं रेफे अन्वेति । तथाच कृप्धातोरवयव यः ऋकारः तस्य यो रेफः तस्य लकारः स्यादिति लभ्यते । तत्र ऋकारावयवत्वं रेफस्य न संभवतीति रेफशब्दो रेफसदृशे ऋकारांशे लाक्षणिकः । ल इत्यपि लकारसदृशे लृकारांशे लाक्षणिकः । तदाह—कृपेर्ऋकारस्यावयव इत्यादिना । एवं च लिटि चकृप् ए इति स्थिते कित्त्वाद्गुणाभावे ऋकारैकदेशस्य रेफसदृशस्य लकारसदृशे सति चक्लृपे इति रूपम् । कृपः रः लः इति छेदमभ्युपगम्य कृपधातोः रेफस्य लकार इति व्याख्याने तु चक्लृपे इति न सिध्येत् । तदर्थमावृत्तिराश्रितेत्यभिप्रेत्याह—कल्पते चक्लृपे इति । ऊदित्त्वादिड्विकल्पं मत्वा आह—चक्लृपिषे चक्लृप्से इति । स्यन्दिवदिति । चक्लृपाथे चक्लृपिध्वे—चक्लृब्ध्वे । चक्लृपे चक्लृपिवहे—चक्लृप्वहे चक्लृपिमहे—चक्लृप्महे ।

चेदन स्यात्तङानयोरभावे । कल्तासि । कल्तास्थ । कल्पितासे—कल्तासे । कल्प्स्यति—कल्पिष्यते—कल्प्स्यते । कल्पिषीष्ट-क्लृप्सीष्ट । अक्लृपत्—अकल्पिष्ट—अक्लृप्त—अकल्पिष्यत—अकल्प्स्यत । वृत् । वृत्तः संपूर्णो घुतादिर्वृतादिश्चेत्यर्थः ।

अथ त्वरत्यन्तास्त्रयोदशानुदात्तेतः षितश्च । घट ७६३ चेष्टायाम् । घटते । जघटे । 'घटादयो मितः' इति वक्ष्यमाणेन मित्संज्ञा । तत्फलं तु णौ मितां ह्रस्वः' (सू २५६८) इति 'चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्' (सू २७६२)

लुटि च क्लृपः । चकारात् 'वृद्भ्यः स्यसनोः' इत्यतः स्यसनोरित्यनुकृष्यते । 'शेषात्कर्तरि' इत्यतः परस्मैपदमिति । 'वा क्यषः' इत्यतो वेति च । तदाह—**लुटि स्यसनोरित्यादिना** । **तासि च** । चकारात्सकाराद्यार्धधातुकं गृह्यते । 'सेऽसिचि कृत' इत्यतः से इति 'आर्धधातुकस्य' इत्यतः आर्धधातुकस्येडिति चानुवर्तते । 'न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः' इत्यतो नेति च । 'गमेरिडि'त्यतः परस्मैपदमिति च । तदाह-**क्लृपेः परस्येत्यादिना** । **कल्तासीति** । 'लुटि च क्लृपः' इति परस्मैपदपक्षे ऊदिल्लक्षणमिड्विकल्पं बाधित्वा 'तासि च क्लृपः' इति इण्निषेधे गुणे रपरत्वे लत्वे रूपम् । परस्मैपदाभावपक्षे तु ऊदिल्लक्षणमिड्विकल्पं मत्वा आह—**कल्पितासे कल्तासे इति** । लृटि तु 'लुटि च क्लृपः' इति परस्मैपदपक्षे ऊदिल्लक्षणमिड्विकल्पं बाधित्वा 'तासि च क्लृपः' इति इण्निषेधं मत्वा आह—**कल्प्स्यतीति** । परस्मैपदाभावे तु ऊदित्त्वादिड्विकल्पं मत्वा आह—**कल्पिष्यते कल्प्स्यत इति** । कल्पताम् । अकल्पत । कल्पेत । आशीर्लिङि ऊदिल्लक्षणमिड्विकल्पं मत्वा आह-**कल्पिषीष्टेति, क्लृप्सीष्टेति च** । इडभावे 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति कित्त्वान्न गुणः । **अक्लृपदिति** । 'द्युद्भ्यो लुङि' इति परस्मैपदपक्षे द्युतादिलक्षणे अङि सति ङित्त्वान्न गुणः । अङभावे तु ऊदिल्लक्षणमिड्विकल्पं मत्वा आह—**अकल्पिष्टेति, अक्लृप्तेति** । **अकल्प्स्यदिति** । लृङि स्ये 'लुटि च क्लृप' इति परस्मैपदपक्षे तु ऊदिल्लक्षणमिड्विकल्पं मत्वा आह—**अकल्पिष्यत अकल्प्स्यतेति** । **वृदिति** वृतेः समाप्त्यर्थकात् कर्तरि क्विप् । तदाह—**वृत्तः इति** । 'गत्यर्थाकर्मक' इति कर्तरि क्तः । वृत्तशब्दस्य विवरणं—**सम्पूर्ण इति** । द्युतादयः कृपूपर्यन्ता अनुदात्तेतो गताः ।

अथ त्वरत्यन्ता इति । ञि त्वरा संभ्रमे इत्यन्ता इत्यर्थः । **षितश्चेति** । षित्संज्ञका इत्यर्थः । षित्कार्यभाज इति वा । ञि त्वरा संभ्रमे इत्युक्त्वा घटादयः षितः इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । षित्फलं तु स्त्रियामित्यधिकारे 'षिद्भिदादिभ्यः' इत्यङ् । घटा व्यथा इत्यादि रूपम् । **घटते इति** । चेष्टते इत्यर्थः ।

इति च वक्ष्यते । घटयति । विघटयति । कथं तर्हि 'कमलवनोद्घाटनं कुर्वते ये' प्रविघाटयिता समुत्पतन्हरिदश्वः कमलाकरानिव' इत्यादि । शृणु । घट सङ्घाते इति चौरादिकस्येदम् । न च तस्यैवार्थविशेषे मित्त्वार्थमनुवादोऽयमिति वाच्यम् । 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति निषेधात् । अहेतौ स्वार्थे णिचि ज्ञपादिपञ्चकस्यति-

---

तत्फलं त्विति । मित्त्वफलं तु 'मितां ह्रस्वः' इति णौ ह्रस्वः, 'चिण्णमुलो-र्दीर्घः' इति दीर्घश्च वक्ष्यते । धातुपाठे अर्थनिर्देशः उपलक्षणमित्युक्तम् । ततश्चार्था-न्तरवृत्तेरपि घटधातोर्घटादिकार्यं भवत्येव । तदाह—घटयति विघटयतीति । संश्लेषयति विश्लेषयतीत्यर्थः । णौ ह्रस्वोदाहरणमिदम् । अघटि अघाटीनि चिण्णु-दाहरणम् । घाटंघाटम्, घटंघटमिति णमन्तारणमुलि दीर्घविकल्पस्योदाहरणम् । 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विर्वचनम् । ननु यद्यर्थान्तरवृत्तेरपि घटधातोर्मित्त्वं, तदा उद्घाटनं प्रविघाटयितेत्यत्र विकसनार्थकस्यापि घटधातोर्णौ मित्त्वाद्ध्रस्व. स्यादि-त्याक्षिपति—कथं तर्हीति । शृणिवति । समाधानमिति शेषः । चौरादिक-स्येति । चुरादौ 'घट संघाते' इति पठितम् । तदिदं घाटादिकात् घट-धातोर्धात्वन्तरमेव । तस्य णौ मित्त्वाभावात् ह्रस्वाभावे उद्घाटनं प्रविघाटयितेति निर्बाधमेव, अर्थनिर्देशस्योपलक्षणतया संघातादन्यत्र विकासनेऽपि चौरादिकस्य वृत्तिसंभवादिति भावः ।

ननु घटादिगणादन्यत्र अर्थान्तरे पठितानां धातूनामिह घटादिगणे पाठः घटा-दिगणनिर्दिष्ट एवार्थे मित्त्वार्थोऽनुवाद एव, नतु धातुभेदः । अन्यथा घाटादिकत्वं ग णान्तरस्थत्वं चादाय मित्त्वतदभावयोर्विकल्पापत्तेः । ये तु धातवो घटादिगण एव पठिताः नतु गणान्तरे, तेषां त्वर्थान्तरवृत्तावपि मित्त्वमिति धातुवृत्त्यादिग्रन्थेषु सिद्धान्तः । घटधातुस्तु घट संघाते इति चुरादौ पठितः । अतस्तस्यैवात्र गणे चेष्टा-यामर्थे मित्त्वार्थोऽनुवाद इति लब्धम् । एवंच विघटयति इत्यादावर्थान्तरवृत्तौ णयन्तस्य कथं मित्त्वमित्याशङ्क्य निराकरोति—नचेति । तस्यैव चौरादिकस्यैव घटधातोः चेष्टात्मके अर्थविशेषे वृत्तौ मित्त्वार्थोऽनुवादः स्यादिति न वाच्यमित्यर्थः । कुत इत्यत आह—नान्ये मितोऽहेताविति । चुराद्यन्तर्गणसूत्रमिदम् । तत्र हि 'ज्ञप मिच्च' 'यम च परिवेषणे' 'चह परिकल्कने' 'रह त्यागे' 'बल प्राणने' 'चिञ् चयने' इति पञ्च धातून् पठित्वा 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति पठितम् । तत्र चह परिकल्कने इत्यस्य स्थाने चपेति केचित् पठन्ति । तथाच पञ्चत्वस्य न विरोधः । एषु पञ्चस्वपि मिदित्यनुवर्तते । अहेताविति च्छेदः । कस्मादन्ये इत्यपेक्षायां संनिहितत्वात् ज्ञपादि-पञ्चभ्य इति लभ्यते । हेतुशब्देन 'हेतुमति च' इति सूत्रविहितो णिच् लभ्यते । तद्भिन्नो णिच् स्वार्थिकः अहेतुः । तदाह—अहेतौ स्वार्थे णिचीति । ज्ञपः

---

१ किरातार्जुनीय स. २ श्लो ४६ ।

रिक्ताः चुरादयो मितो नेत्यर्थः । व्यथ ७६४ भयसञ्चलनयोः । व्यथते । (२३५३) **व्यथो लिटि** । ७ । ४ । ६८ ॥ व्यथोऽभ्यासस्य संप्रसारणं स्या-ल्लिटि । हलादिशेषापवादः । थस्य हलादिशेषेण निवृत्तिः । विव्यथे । प्रथ ७६५ प्रख्याने । पप्रथे । प्रस ७६६ विस्तारे । पप्रसे । म्रद ७६७ मर्दने । स्खद ७६८ स्खदने । स्खदनं विद्रावणम् । क्षजि ७६९ गतिदानयोः मित्त्व-सामर्थ्यादनुपधात्वेऽपि 'चिण्णमुलोः–' (सू २७६२) इति दीर्घविकल्पः । अक्षजि–अक्षाजि । क्षञ्जंक्षञ्जम् । क्षाञ्जंक्षाञ्जम् । दक्ष ७७० गतिहिंसनयोः । योऽयं वृद्धिशैघ्र्ययोरनुदात्तेत्सु पठितस्तस्येहार्थविशेषे मित्त्वार्थोऽनुवादः । क्रप ७७१ कृपायां गतौ । कदि ७७२ क्रदि ७७३ क्लदि ७७४ वैक्लव्ये । वैकल्ये

आदिर्येषामिति अतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । ज्ञपधातोस्तदुत्तरेभ्यश्च पञ्चभ्य इत्येवं षड्भ्योऽन्ये ये चुरादयः ते मितो नेति फलितम् । एवं च चुरादौ ज्ञपादिपञ्चकव्य-तिरिक्तानां मित्त्वाभावात् ' घट चेष्टायाम् ' इति निर्देशश्चौरादिकस्य 'घट संघाते' इत्यस्य चेष्टायां वृत्तौ मित्त्वार्थोऽनुवाद इति न युज्यते । किंतु इहैव घटादिगणे 'घट चेष्टायाम्' इत्यपूर्वोऽयं धातुः । तस्य चार्थान्तरवृत्तावपि मित्त्वमस्त्येवेति विघटयती त्यादौ मित्त्वाद्ध्रस्वो निर्बाध इति भावः ।

व्यथधातुर्द्वितीयान्तः । **व्यथो लिटि** । 'अत्र लोपः' इत्यतः अभ्यासस्येति 'द्युतिस्वाप्योः' इत्यतः संप्रसारणमिति चानुवर्तते । तदाह—**व्यथोऽभ्यासस्ये-त्यादिना । हलादिशेषापवाद इति** । व्यथ् व्यथ् ए इति स्थिते हलादिशेषलभ्यं यकारस्य लोपं बाधित्वा संप्रसारणमित्यर्थः । तथाच यकारस्य इकारे पूर्वरूपे विव्यथे इति रूपम् । वकारस्य तु न संप्रसारणम्, 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' इति निषेधात्। ननु संप्रसारणेन हलादिशेषबाधे थकारस्यापि निवृत्तिर्न स्यादित्यत आह—**थस्येति।** यकारलोपस्य बाधं विना संप्रसारणस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेस्तेन तद्बाधेऽपि थकारलोपस्य बाधे प्रमाणाभावादिति भावः । **म्रद मर्दने इति** । म्रदुपधोऽयम् । मर्दते । मम्रदे। क्षजिधातुरिदित् क्षञ्जते । चक्षञ्जे । ननु घटादिगणे अस्य पाठो व्यर्थः, क्षञ्जयती-त्यत्र णौ नुमि कृते अकारस्यानुपधात्वेन उपधादीर्घस्याप्रसक्त्या 'मितां ह्रस्वः' इत्यस्याप्रवृत्तावपि विशेषाभावात् अनुपधात्वेन 'मितां ह्रस्वः' इत्यस्य प्रसक्त्यभावाच्च । अत एव अक्षञ्जि क्षञ्जं क्षञ्जमित्यत्रापि 'चिण्णमुलोः इति दीर्घविकल्पस्यापि न प्रसक्तिरित्यत आह—**मित्त्वसामर्थ्यादिति । दक्ष गताविति ।** ननु 'दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च' इत्यनुदात्तेत्सु पाठादेव सिद्धे किमर्थमिह पाठः? अर्थनिर्दे-शस्योपलक्षणत्वादेव गतिहिंसार्थकत्वस्यापि संभवादित्यत आह—**वृद्धिशैघ्र्ययो-रिति** । मित्त्वसामर्थ्यादनुपधात्वेऽपि चिण्णमुलोर्दीर्घविकल्पः । अदक्षि अदाक्षि। दक्षंदक्षम् दाक्षंदाक्षम् । **क्रप कृपायां गताविति** । अदुपधोऽयम् । कृपायां गतौ चेत्यर्थः । कदि क्रदि क्लदि इति नन्दिमते । क्षीरस्वामिमते च त्रय एव धातवः ।

इत्येके। अयोऽप्यनिदितः इति नन्दी। इदितः इति स्वामी। कदिक्रदी इदितौ, क्रद क्लद इति चानिदिताविति मैत्रेयः। कदिक्रदिक्लदीनामाह्वानरोदनयोः परस्मैपदिषूक्तानां पुनरिह पाठो मित्त्वार्थं आत्मनेपदार्थश्च। ञि त्वरा ७७५ संभ्रमे। 'घटादयः षितः' (ग सू १८६)। षित्त्वादङ् कृत्सु वक्ष्यते।

अथ फणान्ताः परस्मैपदिनः। ज्वर ७७६ रोगे। ज्वरति। जज्वार। गड ७७७ सेचने। गडति। जगाड। हेड ७७८ वेष्टने। हेडृ अनादरे इत्यात्मनेपदिषु गतः। स एवोत्सृष्टानुबन्धोऽनूद्यते अर्थविशेषे मित्त्वार्थम्। परस्मैपदिभ्यो ज्वरादिभ्यः प्रागेवानुवादे कर्तव्ये तन्मध्येऽनुवादसामर्थ्यात्परस्मैपदम्। हेडति। जिहेड। हिडयति। अहिडि-अहीडि। अनादरे तु हेडयति। वट ७७९ भट ७८० परिभाषणे। वट वेष्टने, भट भृतौ इति पठितयोः परिभाषणे मित्त्वार्थोऽनुवादः। णट ७८१ नृत्तौ। इत्थमेव पूर्वमपि पठितम्। तत्रायं विवेकः। पूर्वं

मैत्रेयमते चत्वार इति बोध्यम्। तत्र इदितां त्रयाणां पौनरुक्त्यं परिहरति—**कदिक्रदिक्लदीनामित्यादिना। ञि त्वरेति।** ञिरित्। 'ञीतः क्तः' इति क्तः प्रयोजनम्। आदित्त्वं तु 'आदितश्च' इति निष्ठायामिण्निषेधार्थम्। वस्तुतस्तु आदित्त्वं व्यर्थम्, ह्रस्वेऽप्यात्मनेपदसिद्धेः 'रुष्यमत्वरसंघुषास्वनाम्' इति निष्ठायामिड्विकल्पसिद्धेश्च। **घटादयः षित इति।** त्वरत्यन्ता इति शेषः। गणसूत्रमिदम्। तत्प्रयोजनमाह—**षित्त्वादिति। वक्ष्यते इति।** 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' इत्यनेनेति शेषः। घटादिषु त्रयोदशानुदात्तेतो गताः। घुत दीप्तौ इत्यतः प्राक् घटादिसमाप्तिरिति वक्ष्यते।

अथ फणान्ता इति। फण गतावित्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः। **ज्वर रोगे इति।** णौ ज्वरयति। चिणि तु अज्वरि-अज्वारि। णमुलि तु ज्वरंज्वरं ज्वारंज्वारम्। एवमग्रेऽपि ज्ञेयम्। **हेड वेष्टने इति।** डकारादकार उच्चारणार्थः। ततश्च 'नाग्लोपिशास्वृदिताम्' इति निषेधो न भवति। **स एवेति।** हेडृधातुरेव ऋकारानुबन्धमुत्सृज्य वेष्टनरूपे अर्थविशेषे मित्त्वार्थमनूद्यते इत्यर्थः। धात्वन्तरत्वे तु मित्त्वतदभावयोर्विकल्पः स्यादिति भावः। नन्वात्मनेपदिन एवात्रानुवादे परस्मैपदं न स्यादित्यत आह—**परस्मैपदिभ्य इति।** यदि त्वात्मनेपदमिष्टं तर्हि घटादिषु त्वरत्यन्तेष्वेवानुदात्तेत्सु पठ्येतेति भावः। **हेडतीति।** वेष्टते इत्यर्थः। **हिडयतीति।** वेष्टयतीत्यर्थः। 'हेतुमति' इति णिचि 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्व इति भावः। **अहिडि अहीडीति।** 'चिण्णमुलोः' इति दीर्घविकल्पः। **अनादरे तु हेडयतीति।** वेष्टनरूपार्थ एव मित्त्वान्न ह्रस्व इति भावः। 'वट परिभाषणे' इति नापूर्वो धातुरित्याह—**वट वेष्टने इत्यादि। अनुवाद इति।** धात्वन्तरत्वे तु मित्त्वतदभावयोर्विकल्पः स्यादिति भावः।

'णट नृत्तौ' इत्यस्य पौनरुक्त्यमाक्षिपति—**इत्थमेव पूर्वमपि पठितमिति।**

पठितस्य नाट्यमर्थः। यत्कारिषु नटव्यपदेशः। वाक्यार्थाभिनयो नाट्यम्। घटादौ तु नृत्तं नृत्यं चार्थः। यत्कारिषु नर्तकव्यपदेशः। पदार्थाभिनयो नृत्यम्। गात्रविक्षेपमात्रं नृत्तम्। केचित्तु घटादौ णट नतौ इति पठन्ति। गतौ इत्यन्ये। णोपदेशपर्युदासवाक्ये भाष्यकृता 'नाटि' इति दीर्घपाठाद्घटादिर्णोपदेश एव। ष्टक ७८२ प्रतीघाते। स्तकति। चक ७८३ तृप्तौ। तृप्तिप्रतीघातयोः पूर्वं पठितस्य तृप्तिमात्रे मित्त्वार्थोऽनुवादः। आत्मनेपदिषु पठितस्य परस्मैपदिष्वनुवादात्परस्मैपदम्। कखे ७८४ हसने। एदित्त्वान्न वृद्धिः। अकखीत्। रगे ७८५ शङ्कायाम्। लगे ७८६ सङ्गे। ह्रगे ७८७ ह्लगे ७८८ षगे ७८९ ष्टगे ७९० संवरणे। कगे ७९१ नोच्यते। अस्यायमर्थः इति विशिष्य नोच्यते। क्रियासामान्यार्थत्वात्। अनेकार्थत्वादित्यन्ये। अक ७९२ अग ७९३ कुटिलायां गतौ। कण ७९४ रण ७९५ गतौ। चकाण। रराण। चण ७९६ शण ७९७

टवर्गान्तेष्विति शेषः। तथा च उभयोरप्यर्थैक्येन अर्थविशेषे मित्त्वार्थमिहानूद्यते इति परिहारस्यासंभवात्पौनरुक्त्यमेवेति भावः। परिहर्तुमुपक्षिपति—**तत्रायं विवेक इति**। तत्र तयोः धात्वोः अयं वक्ष्यमाणः विवेकः अर्थभेदः प्रत्येतव्य इत्यर्थः। **पूर्वं पठितस्येति**। टवर्गान्तेषु पठितस्येत्यर्थः। **यत्कारिष्विति**। यस्य कर्तृषु नटव्यवहारः तन्नाट्यं पूर्वं पठितस्य नटधातोरर्थ इत्यर्थः। किं तन्नाट्यमित्यत्राह—**वाक्यार्थेति**। **घटादौ त्विति**। यस्य कर्तृषु नर्तकव्यपदेशः तत् नृत्यं, नृत्तं च घटादौ पठितस्य नटेरर्थ इत्यर्थः। नृत्यनृत्तयोः को भेद इत्यत आह—**पदार्थेति**। एवंच टवर्गान्तेषु पठितस्य घटादिगतस्य चार्थभेदसत्त्वादर्थविशेषे मित्त्वार्थोऽनुवाद इति युज्यते। धात्वन्तरत्वे तु मित्त्वतदभावयोर्विकल्पः स्यादिति भावः। अथ नटधातोरस्य णोपदेशपर्युदासभ्रमं वारयति—**णोपदेशेति**। अनर्द्नाटीत्यादिपर्युदासवाक्ये नाटीति णिज्लक्षणवृद्धिनिर्देशेन 'नट अवस्कन्दने' इति चौरादिकस्यैव ग्रहणादयं णोपदेश एवेत्यर्थः। ष्टकधातुः षोपदेशः। कृतष्टुत्वस्य निर्देशः। **स्तकतीति**। 'धात्वादेः' इति षस्य सत्वे ष्टुत्वनिवृत्तिः। **चक तृप्तौ। तृप्तीति**। 'चक तृप्तौ प्रतीघाते च' इत्यात्मनेपदिषु पठितस्य तृप्तावर्थे मित्त्वार्थोऽत्रानुवाद इत्यर्थः। एवंच धात्वन्तरत्वाभावान्न मित्त्वतदभावविकल्पः। ननु आत्मनेपदिषु पठितस्यात्रानुवादादात्मनेपदं स्यादित्यत आह—**आत्मनेपदिष्विति। षगे ष्टगे इति**। षोपदेशौ। ष्टगे इति कृतष्टुत्वनिर्देशः। **कगे नोच्यत इति**। ननु कगे इत्यनेन यदि किमपि नोच्येत, तर्हि कथमस्य धातुत्वमित्यत आह—**अस्यायमिति**। क्रियाविशेषो नास्यार्थ इति भावः। ननु यदि न कोऽपि क्रियाविशेषोऽस्यार्थः, तर्हि कथमयं धातुरित्यत आह—**क्रियासामान्यार्थवाचित्वादिति**। धातुपाठपठितस्य क्रियाविशेषार्थकत्वाभावे सति क्रियासामान्यवाचित्वं परिशेषलभ्यमिति भावः। **अनेकेति**। कलिः कामधेनुरिति

श्रण ७९८ दाने च । शण गतौ इत्यन्ये । श्रथ ७९९ श्लथ ८०० क्नथ ८०१ क्रथ ८०२ हिंसार्थाः । 'जासिनिप्रहण—' (सू ६१७) इति सूत्रे क्राथेति मित्त्वेऽपि वृद्धिर्निपात्यते । क्राथयति । मित्त्वं तु निपातनात्परत्वात् 'चिण्णमुलोः' (सू २७६२) इति दीर्घे चरितार्थम् । अक्रथि-अक्राथि । क्रथंक्रथम् । क्राथंक्राथम् । वन ८०३ च । हिंसायामिति शेषः । वनु च नोच्यते । वनु इत्यपूर्व एवायं धातुर्न तु तानादिकस्यानुवादः । उदित्करणसामर्थ्यात् । तेन क्रियासामान्ये वनतीत्यादि । प्रवनयति । अनुपसृष्टस्य तु मित्त्वविकल्पो वक्ष्यते ।

न्यायेन कलधातुवदपरिमितार्थकत्वमिति भावः ।

श्रथ क्नथ क्रथ क्लथ इति । चत्वारोऽपि द्वितीयान्ताः । आद्यतृतीयौ रेफमध्यौ । द्वितीयो नकारमध्यः । चतुर्थस्तु लकारमध्यः । आद्यस्तु शकारादिः । इतरे ककारादयः । ननु क्रथधातोर्घटादित्वेन मित्त्वात् णौ उपधावृद्धिसंपन्नस्य आकारस्य 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वे क्रथयतीति स्यात्, नतु क्राथयतीति । तत्राह—**जासिनीति** । 'जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम्' इति षष्ठीविधौ णौ मित्त्वेऽपि क्राथेति वृद्धिर्निपात्यत इत्यर्थः । नन्वेवं सति घटादौ क्रथधातोः पाठो व्यर्थ इत्यत आह—**मित्त्वं त्विति** । चिण्णमुलोर्दीर्घपक्षे चरितार्थमित्यन्वयः । ननु तत्रापि क्राथेति निपातनाद्वृद्धिरित्यत आह—**निपातनात्परत्वादिति** । क्राथेति निपातनापेक्षया चिण्णमुलोरित्यस्य परत्वादित्यर्थः । यद्यपि 'मितां ह्रस्वः' इत्यपि परम् । तथापि पुरस्तादपवादन्यायेन क्राथेति वृद्धिनिपातनं 'मितां ह्रस्वः' इत्यस्यैवाव्यवहितस्य बाधकं, नतु चिण्णमुलोरित्यस्यापि, तस्य व्यवहितत्वादिति बोध्यम् । **अक्रथि-अक्राथीति ।** क्रथेर्ण्यन्ताच्चिणि दीर्घविकल्पः । **क्रथंक्रथं क्राथंक्राथमिति ।** णमुलि दीर्घविकल्पः । **वन चेति ।** चकारो हिंसानुकर्षकः । तदाह—**हिंसायामितीति । शेष इति ।** वन शब्दे, वन संभक्ताविति पठितस्य हिंसायां मित्त्वार्थोऽत्रानुवादः । वनति । णौ तु वनयति । णमुलि तु वनंवनं वानंवानम् ।

वनु च नोच्यते इति । कर्मणि नोच्यते इतिवद्व्याख्येयम् । नन्वन्यत्र पठितस्य घटादौ मित्त्वार्थोऽनुवाद इति सिद्धान्तात्तनादौ 'वनु याचने' इति पठितस्य अनुदात्तेतोऽत्रानुवादात् क्रियासामान्येऽर्थे वनुते इत्यात्मनेपदम् उप्रत्ययश्च स्यादित्यत आह—**अपूर्व एवायमिति । उदित्करणेति ।** यदि तानादिकस्यैव अत्रानुवादः स्यात्, तर्हि तनादिगणे वनु इति कृतेन उदित्करणेनैव 'उदितो वा' इत्याद्युदित्कार्यस्य सिद्धेरिह गणे पुनरुदित्करणमनर्थकं स्यात् । अतस्तानादिकस्य नात्रानुवादः, किं त्वपूर्व एवायं वनुधातुः । तथा च वनतीति परस्मैपदं शब्विकरणं चेत्याह—**तेन क्रियासामान्ये वनतीत्यादीति ।** आदिना वनतः वनन्तीत्यादिसंग्रहः । **प्रवनयतीति ।** घाटादिकस्य क्रियासामान्यवाचिनो णिचि मित्त्वाद्-

१ अत्र टीकाकारः 'क्लथ' धातुभङ्गी करोति, परन्तु तद्धातुपाठादि विरुद्धं भाति ।

ज्वल ८०४ दीप्तौ । णप्रत्ययार्थं पठिष्यमाण एवायं मित्त्वार्थमनूद्यते । प्रज्वलयति । ह्वल ८०५ ह्मल ८०६ चलने । प्रह्वलयति । प्रह्मलयति । स्मृ ८०७ आध्याने । चिन्तायां पठिष्यमाणस्य आध्याने मित्त्वार्थोऽनुवादः । आध्यानमुत्कण्ठापूर्वकं स्मरणम् । दॄ ८०८ भये । दॄ विदारणे इति क्र्यादेरयं मित्त्वार्थोऽनुवादः । हणन्तं प्रेरयति दरयति । भयादन्यत्र दारयति । धात्वन्तरमेवेदमिति मते तु दरतीत्यादि । केचिद्घटादौ 'अत्स्मृदृत्वर-' (सू २५६६) इति सूत्रे च दृ इति दीर्घस्थाने ह्रस्वं पठन्ति । तन्नेति माधवः । नॄ ८०९ नये । क्र्यादिषु पठिष्यमाणस्यानुवादः । नयादन्यत्र नारयति । श्रा ८१० पाके । श्रै

ध्रस्वः । **वच्यत इति** । 'ग्लास्नावनुवमां च' इत्यनेनेति शेषः । तानादिकात्तु वनु याचने इत्यस्माण्णिचि उपधादीर्घे वानयतीत्येव भवति । **ज्वल दीप्तौ । णप्रत्ययार्थमिति** । 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' इति णप्रत्ययार्थं ज्वलादिगणे पठिष्यमाणस्य इह मित्त्वार्थोऽनुवाद इत्यर्थः । ज्वलतीत्यादि सिद्धवत्कृत्य मित्त्वस्य णौ ह्रस्वं प्रयोजनमाह—**प्रज्वलयतीति** । धात्वन्तरत्वे तु मित्त्वतदभावयोर्विकल्पः स्यादिति बोध्यम् ।

स्मृ आध्याने । चिन्तायामिति । स्मृ चिन्तायामिति पठिष्यमाणस्य आध्याने मित्त्वार्थोऽनुवाद इत्यर्थः । चिन्ताया आध्यानमन्यदिति दर्शयितुमाह—**आध्यानमुत्कण्ठेति । दॄ भये इति** । अस्य दृणातीति रूपं नतु शप् । तदाह—**क्र्यादेरयं मित्त्वार्थोऽनुवाद इति** । भयेऽर्थे मित्त्वार्थमिति शेषः । अर्थनिर्देशस्य उपलक्षणत्वात् भये वृत्तिः । तथाच क्र्यादित्वात् श्नाविकरण एवायमिति भावः । मित्त्वप्रयोजनं दर्शयति—**हणन्तं प्रेरयति दरयतीति** । भीषयतीत्यर्थः । **भयादन्यत्र दारयतीति** । भेदयतीत्यर्थः । **धात्वन्तरमेवेति** । नतु क्र्यादेरनुवाद इत्यर्थः । अस्मिन्मते भौवादिकत्वात् शबेवेत्याह—**दरतीत्यादीति । सूत्रे चेति** । 'अत्स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तॄस्पशाम्' इति अत्वविधावित्यर्थः । **ह्रस्वं पठन्तीति** । तन्मते क्र्यादेरनुवादप्रसक्तिरेव नास्तीति भावः । **तन्नेतीति** । यदि ह्ययं घटादौ ह्रस्वान्तः क्र्यादौ तु दीर्घान्तो भवेत् तर्हि 'शॄदॄप्रां ह्रस्वो वा' इत्यत्र दॄग्रहणमनर्थकं स्यात् । ह्रस्वदीर्घान्तधातुभ्यामेव तत्फलसिद्धेरिति भावः । **नॄ नये इति** । नयः नयनम् । **क्र्यादिष्विति** । नॄ नये इत्येव क्र्यादिषु पठ्यते । तत्रार्थनिर्देशो न विवक्षितः । क्र्यादिषु पठिष्यमाणस्य नॄधातोर्नयादन्यत्र विद्यमानस्य नयेऽर्थे मित्त्वार्थोऽनुवाद इत्यर्थः । तथाच श्नाविकरण एवायम् । नृणातेर्धात्वन्तरत्वाभावान्न मित्त्वतदभावौ । अपि तु नित्यमेव मित्त्वम् ।

श्रा पाके इति । नन्वत्र भ्वादौ पठ्यमानाच्छ्रायतेः, उत्तरत्र अदादौ पठिष्यमाणाच्च श्रातेरन्य एव यदि कश्चन स्वतन्त्रो धातुर्घटादौ निर्दिश्येत तदा प्रकृते लटि शपि श्रातीति रूपसंपत्त्या लुग्विकरणस्थेन श्रा पाके इत्यनेन पौनरुक्त्यमित्यत

इति कृतात्वस्य श्रा इत्यादादिकस्य च सामान्येनानुकरणम्। 'लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य' (प ९१), 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्' (प ११४) इति परिभाषाभ्याम्। श्रपयति। विक्लेदयतीत्यर्थः। पाकादन्यत्र श्रापयति। स्वेदयतीत्यर्थः। मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा ८११। निशामनं चाक्षुषज्ञानम् इति माधवः। ज्ञापनमात्रम् इत्यन्ये। निशानेषु इति पाठान्तरम्। निशानं तीक्ष्णीकरणम्। एष्वेवार्थेषु जानातिर्मित्। ज्ञप मिच्च

आह—**श्रै इतीति**। अग्रे भ्वादिगणे श्रै पाक इति पठिष्यते। तस्य कृतात्वस्यानुकरणमित्यन्वयः। तथाच तस्यैव श्रैधातोरनेकार्थकतया पाके वृत्तस्य मित्त्वार्थमत्रानुवादात् शपि श्रायतीत्यादि रूपम्। एतच्च 'श्रतं पाके' इइि सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्थितम्। एवं च सति संभवे अन्यत्र पठितानामिह मित्त्वार्थोऽनुवाद इति सिद्धान्तादग्रे भ्वादौ श्रै पाके इत्यस्य पौनरुक्त्यं न शङ्क्यम्। नन्वेवं सति 'श्रै पाके' इत्येवात्र कुतो न पठितमित्यत आह—**श्रा इत्यादादिकस्य चेति**। ननु लाक्षणिकत्वात् 'श्रै पाके' इति भौवादिकस्य कृतात्वस्याप्यनुवाद इति न युज्यत इत्यत आह—**लुग्विकरणेत्यादि परिभाषाभ्यामित्यन्तम्**। परिभाषाभ्यामुभयोरनुकरणमित्यन्वयः। 'स्वरतिसूतिसूयति' इति सूत्रे सू इति पठितेऽपि द्वयोर्ग्रहणे सिद्धे सूतिसूयत्योः पृथग्ग्रहणं 'लुग्विकरण' इति परिभाषां ज्ञापयतीत्याहुः। प्रतिपदोक्तपरिभाषा तु न्यायसिद्धेत्युक्तमेव। **श्रपयतीति**। श्रैधातोर्णिचि 'आदेच उपदेशे' इत्यात्वे 'अर्तिह्री' इति पुकि मितां ह्रस्वः। श्राधातोस्तु स्वत एवाऽऽदन्तत्वाण्णिचि पुकि ह्रस्वः। **पाकादन्यत्रेति**। अर्थनिर्देशस्योपलक्षणत्वादिति भावः।

मारणेति। मारणे तोषणे निशामने च ज्ञाधातुर्वर्तत इत्यर्थः। अक्षतस्य मारणे संपूर्वकस्यैव ज्ञाधातोः प्रयोगः। **चाक्षुषज्ञानमिति**। निपूर्वकात् शम आलोचने इत्यस्मात् चौरादिकण्यन्तात् ल्युटि निशामनशब्दस्य निष्पत्तेरिति भावः। **ज्ञापनमात्रमिति**। उपसर्गवशादिह ज्ञापने वृत्तिः, चाक्षुषत्वं च ज्ञानस्य न विवक्षितमिति भावः। **निशानेष्विर्तीति**। 'मारणतोषणनिशानेषु ज्ञा' इति पाठान्तरमित्यर्थः। ननु ज्ञाधातोरस्माल्लडादौ शपि 'ज्ञाजनोर्जा' इति जादेशे जाति जातः इत्यादि स्यादित्यत आह—**एष्वेवेति**। ज्ञा अवबोधने इति श्नाविकरणस्यैव मारणादिष्वर्थेषु णौ मित्त्वार्थमिहानुवादात् श्नाविकरण एवायमिति भावः। जानातेः मित्त्वफलं तु णौ ह्रस्वः—पशुं संज्ञपयति अक्षतं मारयतीत्यर्थः। हरिं ज्ञापयति। संतोषयतीत्यर्थः। रूपं ज्ञपयति माधवमते दर्शयतीत्यर्थः। मतान्तरे तु बोधयतीत्यर्थः। शरं ज्ञपयति तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः। ननु माधवमते बोधयतीत्यर्थे ज्ञपयतीति कथं मित्त्वम्, तन्मते चाक्षुषज्ञानस्यैव निशामनशब्दार्थत्वादित्यत आह-**ज्ञप मिच्चेति चुरादाविति**। एवंच चौरादिकं ज्ञाधातुमादाय बोधनेऽप्यर्थे ज्ञपयतीति ह्रस्वः संगच्छते इति भावः।

इति चुरादौ। ज्ञापनं मारणादिकं च तस्यार्थः। कथं 'विज्ञापना[1] भर्तृषु सिद्धिमेति' इति 'तज्ज्ञापयत्याचार्यः[2]' इति च। शृणु। माधवमते अचाक्षुषज्ञाने मित्वाभावात्। ज्ञापनमात्रे मित्वमिति मते तु ज्ञा नियोगे इति चौरादिकस्य। धातूनामनेकार्थत्वात्। निशानेष्विति पठतां हरदत्तादीनां मते तु न काप्यनुपपत्तिः। कम्पने चलिः ८१२। चल कम्पने इति ज्वलादिः। चलयति शाखाम्। कम्पनादन्यत्र तु शीलं चालयति। अन्यथा करोतीत्यर्थः। हरतीत्यर्थः, इति स्वामी। सूत्रं चालयति। क्षिपतीत्यर्थः। छदिः ८१३ ऊर्जने। छद अपवारणे

ननु चौरादिकस्यापि ज्ञपेर्मारणतोषणनिशामनेष्वेवार्थेषु मित्त्वमस्तु, तत्रार्थान्तरनिर्देशाभावात्। तथाच माधवमते कथं बोधनेऽर्थे मित्त्वमित्यत आह—**ज्ञापनं मारणादिकं च तस्यार्थ इति**। ज्ञापनं मारणं तोषणं निशामनं च तस्य चौरादिकस्य ज्ञपधातोरर्थो माधवमते इत्यर्थः। **कथमिति**। ज्ञाधातोर्ज्ञपधातोश्च णौ मित्त्वाद्धस्वप्रसङ्गादिति भावः। **शृणिवति**। उत्तरमिति शेषः। **मित्त्वाभावादिति**। ह्रस्वो नेति शेषः। विज्ञापनेत्यत्र तत् ज्ञापयतीत्यत्र च अचाक्षुषमेवाऽऽत्मज्ञानं विवक्षितमिति भावः। ननु ज्ञापनमात्रे मित्त्वमिति मते विज्ञापनेत्यत्र तत् ज्ञापयतीत्यत्र च मित्त्वं दुर्वारमित्यत आह—**ज्ञापनमात्रे इति**। **चौरादिकस्येति**। विज्ञापनेति, ज्ञापयतीति च रूपमिति शेषः। 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति निषेधान्न तस्य मित्त्वमिति भावः। ननु नियोगार्थस्य तस्य कथं ज्ञापने वृत्तिरित्यत आह—**धातूनामिति**। **न कापीति**। विज्ञापनेत्यत्र ज्ञापयतीत्यत्र च ज्ञापनार्थवृत्तित्वात् ज्ञापनस्य च मारणतोषणतीक्ष्णीकरणान्यत्वान्न तस्मिन्नर्थे ज्ञाधातोर्मित्त्वप्रसक्तिरिति भावः। एवंच माधवमते बोधने ज्ञाधातोः ज्ञापयतीत्युपधादीर्घः। ज्ञपधातोस्तु ज्ञपयतीत्युपधाह्रस्व इति रूपद्वयमपि साध्विति स्थितम्।

कम्पने चलिरिति। इका निर्देशोऽयम्। चलधातुः कम्पने मिदित्यर्थः। **ज्वलादिरिति**। तस्य चलेः कम्पने मित्त्वार्थोऽत्रानुवाद इति भावः। **शीलं चालयतीति**। अत्र कम्पनार्थकत्वाभावान्न मित्त्वमिति भावः। तदाह—**अन्यथा करोतीत्यर्थ इति**। धातूनामनेकार्थत्वादिति भावः। **छदिरूर्जने इति**। इका निर्देशोऽयम्। छदधातुरूर्जने मिदित्यर्थः। ऊर्जनं बलवत्करणं प्राणनं वा, ऊर्ज बलप्राणनयोरित्युक्तेः। अन्यत्र पठितस्यात्रार्थविशेषे णौ मित्त्वार्थोऽनुवाद इति सिद्धान्तः। छदधातुस्त्वयं चुराद्यन्तर्गणे युजादौ पठितः। तस्यात्रानुवादो

---

१ काले प्रयुक्ता खलु कार्यविद्भिर्विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेति। कुमार सं० स० ७ श्लो० ९३।

२ व्याकरणमहाभाष्ये पाणिनिसूत्रे १-१-६८ इत्यादौ।

इति चौरादिकस्य स्वार्थे णिजभावे मित्वार्थोऽयमनुवादः अनेकार्थत्वादूर्जेऽर्थे वृत्तिः। छदन्तं प्रयुङ्क्ते छदयति। बलवन्तं प्राणवन्तं वा करोतीत्यर्थः। अन्यत्र छादयति। अपवारयन्तं प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः। स्वार्थे णिचि तु छादयति। बलीभवति प्राणीभवति अपवारयति वेत्यर्थः। जिह्वोन्मथने लडिः ८१४। लड विलासे इति पठितस्य मित्वार्थोऽनुवादः। उन्मथनं क्षोभणम्। जिह्वा-शब्देन षष्ठीतत्पुरुषः। लडयति जिह्वाम्। तृतीयातत्पुरुषो वा। लडयति जिह्वया। अन्ये तु जिह्वाशब्देन तद्व्यापारो लक्ष्यते। समाहारद्वन्द्वोऽयम्। लडयति शत्रुम्। लडयति दधि। अन्यत्र लाडयति पुत्रम्। मदी ८१५ हर्षग्लेपनयोः। ग्लेपनं दैन्यम्। दैवादिकस्य मित्वार्थोऽयमनुवादः। मदयति। हर्षयति ग्लेपयति

त्यर्थः नान्ये मितोऽहेताविति ज्ञपादिपञ्चकव्यतिरिक्तस्य चुरादौ मित्त्वनिषेधादित्यत आह—**छद अपवारणे इति**। चुराद्यन्तर्गणयुजादिपठितस्य 'आ धृषाद्वा' इति स्वार्थिकणिजभावपक्षे ऊर्जनेऽर्थे मित्त्वार्थोऽनुवाद इत्यर्थः। हेतुमण्णिचि इत्यर्थः। स्वार्थिकणिचि सत्येव नान्ये मित इति निषेधप्रवृत्तेरिति भावः। नन्वप-वारणार्थकस्य छदेः कथमूर्जने वृत्तिरित्यत आह—**अनेकार्थत्वादिति**। ननु स्वार्थणिजभावे सति मित्त्वं किमर्थमित्यत आह—**छदन्तं प्रयुङ्क्ते छदयतीति**। अत्र हेतुमण्णिचि ह्रस्वः। नान्ये मित इति निषेधस्तु हेतुमण्णिचि नेति भावः। **अन्यत्रेति**। ऊर्जनादन्यत्र अपवारणे इत्यर्थः। **स्वार्थे णिचि त्विति**। 'नान्ये मितः' इति निषेधस्य तत्र प्रवृत्तेरिति भावः।

जिह्वोन्मथने लडिरिति। इका निर्देशोऽयम्। लडधातुर्जिह्वोन्मथने मिदि-त्यर्थः। **लडेति**। 'लड विलासे' इति टवर्गान्तेषु भ्वादौ पठितस्य जिह्वोन्मथनेऽर्थे मि-त्त्वार्थोऽनुवाद इत्यर्थः।एवंच धातुभेदाभावात् सर्वथैव मित्त्वकार्यं भवति।गणभेदाद्धातु-भेदे मित्त्वतदभावयोर्विकल्पः स्यादिति भावः। **लडयति जिह्वामिति**। रसनां रसान् ज्ञापयतीत्यर्थः। 'गतिबुद्धि' इति द्विकर्मकोऽयम्। **लडयति जिह्वयेति**। देवदत्तो रसान् जानाति तज्जिह्वया ज्ञापयतीत्यर्थः। **तद्व्यापार इति**। शब्द-प्रयोगादिजिह्वाव्यापार इत्यर्थः। **समाहारेति**। जिह्वा च उन्मथनं चेति समा-हारद्वन्द्वः। जिह्वाव्यापारे उदाहरति—**लडयति शत्रुमिति**। गेहेशूर इत्यादि-शब्दप्रयोगेण गर्हत इत्यर्थः। उन्मथनं लोडनम् इत्यभिप्रेत्योदाहरति—**लडयति दधीति**। विलोडयतीत्यर्थः। **अन्यत्रेति**। जिह्वोन्मथनादन्यत्रेत्यर्थः। **लाड-यति पुत्रमिति**। क्रीडयतीत्यर्थः। **ग्लेपनं दैन्यमिति**। दीनीभवनमित्यर्थः।

---

१ अस्य भोजस्य 'शब्दानुशासनं' नाम प्रसिद्धो ग्रन्थो व्याकरणे। एष च दशमशताब्द्यां जातः। अयमेव योगसूत्रवृत्तेः राजमृगाङ्कनामकवैद्यकवृत्तिग्रन्थस्य च प्रणेता।

वेत्यर्थः। अन्यत्र मादयति। चित्तविकारमुत्पादयतीत्यर्थः। ध्वन ८१६ शब्दे। भाव्ययं मित्त्वार्थमनूद्यते। ध्वनयति घण्टाम्। अन्यत्र ध्वानयति। अस्पष्टाक्षरमुच्चारयतीत्यर्थः।

अत्र भोजः 'दलिवलिस्खलिरणिध्वनित्रपिक्षपयश्च' इति पपाठ। तत्र ध्वनिरणी उदाहृतौ। दल विशरणे, वल संवरणे, स्खल संचलने, त्रपूष् लज्जायाम् इति गताः। तेषां णौ, दलयति, वलयति, स्खलयति, त्रपयति। क्षै क्षये इति वक्ष्यमाणस्य कृतात्वस्य पुका निर्देशः। क्षपयति। स्वन ८१७ अवतंसने। शब्दे इति पठिष्यमाणस्यानुवादः। स्वनयति। अन्यत्र स्वानयति। 'घटादयो मितः' (ग सू १८७)। मित्संज्ञका इत्यर्थः। 'जनीजॄष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च' (ग सू १८८)। मितः इत्यनुवर्तते। जॄष् इति षित्वनिर्देशाज्जीर्यतेर्ग्रहणम्। जॄणातेस्तु जारयति। केचित्तु 'जनीजॄष्णसु—' इति पठित्वा ष्णसु

ननु लडादौ शपि मदतीत्यादि स्यादित्यत आह—**दैवादिकस्येति**। तथाच श्यन्विकरण एवार्थमिति भावः। **ध्वन शब्दे इति**। पूर्वमनुनासिकान्तेषु अणरणेत्यत्र ध्वणधातुर्मूर्धन्यान्तः पठितः। अयं तु दन्त्यान्त इति भेदः। **भाव्यीति**। ज्वलादौ 'ध्वन शब्दे' इति पठिष्यमाण एवात्र ध्वन्यात्मके अनुच्चारणजन्ये शब्दने मित्त्वार्थमनूद्यते इत्यर्थः। धातुभेदे तु मित्त्वतदभावौ स्यातामिति भावः। **ध्वनयति घण्टामिति**। शब्दायमानां करोतीत्यर्थः। **अन्यत्रेति**। अस्पष्टोच्चारणात्मके शब्दने इत्यर्थः।

अत्रेति। घटादावित्यर्थः। **तत्रेति**। दलिवल्यादिष्वित्यर्थः। **उदाहृताविति**। घटादाविति शेषः। तत्र ध्वनिरनुपदमेवोदाहृतः। रणिस्तु कण रण गतावित्यत्रेति बोध्यम्। भोजमते प्रागनयोः पाठो नेति न पौनरुक्त्यम्। **गता इति**। भ्वादौ पठिता इत्यर्थः। इह मित्त्वार्थमनूद्यन्त इति शेषः। धात्वन्तरत्वे तु मित्त्वतदभावौ स्यातामिति भावः। ननु क्षपेरत्र पाठान्मित्त्वे णौ ह्रस्वे क्षपयतीति वक्ष्यति। अस्त्वेवम्। तथापि क्षै क्षये इति भ्वादौ पठिष्यमाणस्य णौ आत्वे पुकि क्षापयतीत्यपि स्यात्, क्षैधातोः क्षपीत्यनुवादासंभवात्। तत्राह—**क्षै इत्यादि**। णौ आत्वे पुकि मित्त्वाद्ध्रस्वे सति क्षपीति क्षै इत्यस्यानुवादसंभव इति भावः। **स्वन अवतंसने इति**। अवतंसनं अलंकृतिः। **पठिष्यमाणस्येति**। घटादिगणादूर्ध्वं स्वन शब्दे इति पठिष्यमाणस्य स्वनेरवतंसनेऽर्थे णौ मित्त्वार्थोऽत्रानुवाद इत्यर्थः। धात्वन्तरत्वे तु मित्त्वतदभावौ स्यातामिति भावः। **स्वनयतीति**। भूषयतीत्यर्थ। **अन्यत्रेति**। अवतंसनादन्यत्र शब्देऽर्थे णौ मित्त्वाभावान्न ह्रस्व इति भावः। **घटादयो मित इति**। गणसूत्रम्। ननु घटादिषु मकारानुबन्धादर्शनात्कथं मितस्ते स्युरित्यत आह—**मित्संज्ञका इति**। मित्कार्यभाज इत्यर्थः।

जनीजॄषिति। गणसूत्रम्। जनी जॄष् क्नसु रञ्ज् एषां द्वन्द्वात्प्रथमाबहुवच-

निरसने इति दैवादिकमुदाहरन्ति। 'ज्वलह्वलह्मलनमामनुपसर्गाद्वा' (ग० सू० १८६) एषां मित्त्वं वा। प्राप्तविभाषेयम्। ज्वलयति-ज्वालयति। उपसृष्टे तु नित्यं मित्त्वम्। प्रज्वलयति। कथं तर्हि प्रज्वालयति उन्नामयतीति। घञन्तात् 'तत्करोति-' इति णौ। कथं संक्रामयतीति। 'मितां ह्रस्वः' (सू २५६८) इति सूत्रे 'वा चित्तविराग' (सू २६०५) इत्यतो, वा इत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति वृत्तिकृत्। एतेन 'रंजो विश्रामयन् राज्ञां' 'धुर्यान्विश्रामयेति सः' इत्यादि व्याख्यातम् 'ग्लास्नावनुवमां च' (ग सू १९०)। अनुपसर्गादेषां मित्त्वं वा स्यात्। आद्ययोरप्राप्ते इतरयोः प्राप्ते विभाषा। 'न कम्य-

---

नम्। अम् अन्ते येषां ते अमन्ताः। कमिगम्यादयः। एते अघटादित्वेऽपि मित इत्यर्थ। **जीर्यतेरिति**। 'जृष् वयोहानौ' इति श्यन्विकरणस्येत्यर्थः। **जृणातेस्त्विति**। जॄ वयोहानौ इति श्नाविकरणस्य षित्त्वाभावेनात्र ग्रहणाभावान्न मित्त्वमिति भावः। **उदाहरन्तीति**। तन्मते जृणातेरपि मित्त्वमिति भावः। **ज्वलह्वल**। इत्यपि गणसूत्रम्। **प्राप्तविभाषेयमिति**। ज्वलह्वलह्मलां घटादित्वान्नमेर्मान्तत्वाच्च मित्त्वस्य प्राप्तेरिति भावः। **उपसृष्टे त्विति**। सोपसर्गे त्वित्यर्थः। **कथं तर्हीति**। अनुपसर्गादिति विशेषणे सति ज्वलेर्नमेश्च णौ मित्त्वविकल्पाभावाज्जनीजृषिति मित्त्वाद्ध्रस्वो नित्यः स्यादित्याक्षेपः। समधत्ते—**घञन्तादिति**। तत्करोतीति णावित्यनन्तरं समाधेयमिति शेषः। प्रज्वलनं प्रज्वालः। उन्नमनम् उन्नामः। भावे घञ्। उपधावृद्धिः। प्रज्वालं करोतीति उन्नामं करोतीति चार्थे 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिचि 'णाविष्ठवत्' इति इष्ठवत्त्वात् टिलोपे सति तस्य स्थानिवत्त्वात् मित्त्वप्रयुक्तह्रस्वाभावे प्रज्वालि उन्नामि इत्याभ्यां लटि तिपि शपि गुणे अयादेशे प्रज्वालयति उन्नामयतीति रूपे इति भावः। ननु संपूर्वात् क्रमेर्णौ संक्रामयतीति रूपमिष्यते। तत्र अमन्तत्वेन मित्त्वाद्ध्रस्वप्रसङ्गः। नच क्रमणं क्राम इति घञन्तात्तत्करोतीति णावुक्तरीत्या ह्रस्वाभाव इति समाधानं संभवति, क्रमेर्घञि हि 'नोदात्तोपदेशस्य' इति वृद्धिप्रतिषेधे सति क्रम इत्येव भवति, ननु क्राम इति कृत्वा उक्तसमाधानासंभवादित्यभिप्रेत्याक्षिपति—**कथमिति**। समाधत्ते—**मितामिति**। 'मितां ह्रस्वः' इति सूत्रे वेत्यनुवर्त्य मित्त्वाभावे संक्रामयतीति रूपमित्यन्वयः। ननु कदाचिद्ध्रस्वो दुर्वार इत्यत आह—**व्यवस्थितेति**। तथा चात्र ह्रस्वाभाव एवाश्रीयत इति भावः। **वृत्तिकृदिति**। भाष्ये तु नैतत् इति भावः। **एतेनेति**। व्यवस्थितविभाषाश्रयणेनेत्यर्थः।

'ग्लास्नावनुवमां च' इत्यपि गणसूत्रम्। प्रथमार्थे षष्ठी। अनुपसर्गादिति मित इति वेति चानुवर्तते। फलितमाह-**अनुपसर्गादिति**। **आद्ययोरिति**। ग्लास्ना इत्यनयो-

---

१ रघुवंश सर्ग ४ श्लो. ८५। २ रघुवंश सर्ग १ श्लो. ५४।

मिचमाम्' (ग सू १६१)। अमन्तत्वात्प्राप्तं मित्त्वमेषां न स्यात्। कामयते। आमयति। चामयति। शमो दर्शने (ग सू १६२)। शाम्यतिर्दर्शने मिन्न स्यात्। निशामयति रूपम्। अन्यत्र तु 'प्रणयिनो निशमय्य[1] वधूः कथाः'। कथं तर्हि 'निशामय तदुत्पत्तिं विस्तराद्गदतो मम' इति। शम आलोचने इति चौरादिकस्य। धातूनामनेकार्थत्वाच्छ्रवणे वृत्तिः। शाम्यतिवत्। यमो ८१६ अपरिवेषणे (ग सू १६३)। यच्छतिर्भोजनतोऽन्यत्र मिन्न स्यात्। आयामयति। द्राघयति व्यापारयति वेत्यर्थः। परिवेषणे तु यमयति ब्राह्मणान्। भोजयतीत्यर्थः। 'पर्यवसितं नियमयन्' इत्यादि तु नियमवच्छब्दात्तत्करोतीति

रघटादित्वादप्राप्ते मित्त्वे इतरयोर्वनुवमोः प्राप्ते मित्त्वे विभाषेत्यर्थः। तत्र वनेः 'वनु च नोच्यते' इति घटादौ पाठाद्वमेस्त्वमन्तत्वान्मित्त्वप्राप्तिरिति बोध्यम्। 'न कम्यमिचमाम्' इति 'शमो दर्शने' इति च गणसूत्रम्। दर्शनं चाक्षुषज्ञानम्। 'शम उपशमे' इति दैवादिकः श्यन्विकरण एवात्र गृह्यते। ननु 'शम आलोचने' इति चौरादिकः, 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति, तस्य मित्त्वनिषेधात्। तदाह—**शाम्यतिरिति। निशामयति रूपमिति**। पश्यतीत्यर्थः। उपशमार्थकस्यापि अनेकार्थकत्वात् दर्शने वृत्तिः। **अन्यत्रेति**। दर्शनादन्यत्रेत्यर्थः। **निशमय्येति**। श्रावयित्वेत्यर्थः। शमेर्ण्यन्तात् क्त्वो ल्यपि कृते 'ल्यपि लघुपूर्वात्' इति णेरयादेशः। **कथमिति। तर्हि**। दर्शनार्थकस्यैव शमेर्मित्त्वनिषेधे सति 'शृणु' इत्यर्थे मित्वाद्ध्रस्वप्रसङ्गान्निशामयेति कथमित्याक्षेपः। समाधत्ते—**शम आलोचने इति चौरादिकस्येति**। निशामयेति रूपमिति शेषः। नान्ये मितोऽहेताविति तस्य मित्त्वनिषेधात् न ह्रस्व इति भावः। ननु चौरादिकस्य शमेरालोचनार्थकत्वात् कथं श्रवणे वृत्तिरित्यत आह—**धातूनामिति। शाम्यतिवदिति**। श्यन्विकरणस्य शमेरुपशमार्थकस्य यथा दर्शने वृत्तिस्तद्वदित्यर्थः।

'यमोऽपरिवेषणे' इत्यपि गणसूत्रम्। भोजनपात्रे ओदनापूपादिभोज्यद्रव्याणां स्थापनं परिवेषणम्। तदाह—**भोजनातोऽन्यत्रेति**। भुक्त्यनुकूलपरिवेषणादन्यत्रेत्यर्थः। 'यम उपरमे' इत्यस्य उपसर्गवशात् परिवेषणे ततोऽन्यस्मिन्नप्यर्थे वृत्तिः संभवति। तत्र अपरिवेषणे वृत्तौ मित्त्वं नेत्यर्थः। **आयामयतीति**। अत्रापरिवेषणे वृत्तेर्न मित्त्वमिति भावः। तदाह—**द्राघयतीति**। दीर्घीकरोतीत्यर्थः। **व्यापारयतीति**। प्रवर्तयतीत्यर्थः। **यमयति ब्राह्मणानिति**। परिवेषणार्थकत्वान्मित्त्वमिति भावः। तदाह—**भोजयतीति**। भुञ्जते ब्राह्मणाः,

---

१ प्रणयिनो निशमय्य वधूर्बहिः स्वरमृतैरमृतैरिव निर्ववौ। इतिपाठः शिशुपालवधे स. ६ श्लो. १६।

२ मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये अ. १ श्लो. १।

णौ बोध्यम् । स्खदिः ८२० अवपरिभ्यां च (ग सू १६४) मित्त्वेव । अव-स्खादयति । परिस्खादयति । अपावपरिभ्यः इति न्यासकारः । स्वामी तु 'न कमि-' इति नञमुत्तरत्रिसूत्र्यामननुवर्त्य शमः अदर्शने इति चिच्छेद । यमस्तु अपरिवेषणे मित्त्वमाह । तन्मते 'पर्यवसितं नियमयन्' इत्यादि सम्य-गेव । उपसृष्टस्य स्खदेश्चेदवादिपूर्वस्य इति नियमात्प्रस्खादयतीत्याह । तस्मा-

---

तान्परिवेषणेन प्रवर्तयतीत्यर्थः । ननु पर्यवसितं नियमयन्नित्यत्र अपरिवेषणार्थक तया मित्त्वाभावात्कथं ह्रस्व इत्यत आह—**पर्यवसितमित्यादि** । नियमनं नि-यमः । 'यमः समुपनिविषु च' इति भावे अप्प्रत्ययः । तस्मान्मतुप् । नियमव-च्छब्दात्तत्करोतीति णिचि 'विन्मतोर्लुक्' इति मतुपो लुकि णयन्ताच्छतरि गुणायादेशयोर्नियमयच्छब्द इति भावः । वस्तुतस्तु मतुपो लुकि टिलोपस्याप्राप्त्या 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धौ पुगागमापत्तिः । ततश्च नियमवदित्यर्थकात् अर्शआद्य-जन्तात् नियमशब्दात् 'तत्करोति' इति णिचि इष्ठवत्त्वाट्टिलोपे तस्य स्थानिवत्त्वा-दुपधावृद्ध्यभावे नियमयन्निति समर्थनीयमिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् ।

'स्खदिरवपरिभ्यां च इत्यपि गणसूत्रम् । स्खदिरिति इका निर्देशः । अव परि आभ्यां परः स्खदधातुर्मित्संज्ञ इत्यर्थः । 'स्खद स्खदने' इति घटादौ पाठान्मित्त्वप्राप्तिः । **परिस्खादयतीति** । अषोपदेशत्वेन आदेशसकारत्वाभावान्न ष इति भावः । **अपावेति** । 'स्खदिरपावपरिभ्यः' इति न्यासकारः पपाठेत्यर्थः । तन्मते अपस्खा-दयतीत्यत्रापि मित्त्वाभावान्न ह्रस्वः । **स्वामी त्विति** । 'न कम्यमिचमाम्' इत्यत्र श्रुतः नञ् 'शमो दर्शने' 'यमोऽपरिवेषणे' 'स्खदिरवपरिभ्यां च' इति त्रिषु सूत्रेषु नानुवर्तते । शमः अदर्शने इति च्छेदः । शमधातुः अदर्शने मित्स्यादित्यर्थः । अमन्तत्वादेव सिद्धे नियमार्थमिदम् । अदर्शन एव शमधातुर्मित्स्यात् नतु दर्शने इति स्वामिमतम् । इदं च पर्यवसानगत्या पूर्वमतान्नातिरिच्यते ।

यमस्त्विति । यमधातोस्तु अपरिवेषण एव मित्त्वमाहेत्यर्थः । अमन्तत्वादेव सिद्धेरपरिवेषण एव यमधातुर्मित् नतु परिवेषण इति फलति । एवं च द्राघयति व्यापारयति वेत्यर्थे मित्त्वाद्ध्रस्वे आयमयतीत्येव रूपम् । परिवेषणे तु मित्त्वाभावा-द्ध्रस्वाभावे यामयति ब्राह्मणानिति भवतीति पूर्वमताद्विपरीतं फलति । एवं च पर्यवसितं नियमयन्नित्यत्र यमेरपरिवेषणार्थत्वान्मित्त्वे ह्रस्वो निर्बाधः । तदाह—**तन्मते इति** । स्खदेर्घटादित्वादेव मित्त्वसिद्धेः स्खदिरवपरिभ्यां चेति सूत्रमपि नियमार्थम् । सोपसर्गस्य चेत् स्खदेर्मित्त्वं तर्हि अवपरिभ्यां परस्यैव मित्त्वं न तूपसर्गान्तरादिति । एवंच प्रस्खादयतीत्यत्र मित्त्वाभावान्न ह्रस्वः । **अवस्खदयति** परिस्खदयति इत्यत्र तु मित्त्वाद्ध्रस्व इति फलति । तदाह—**उपसृष्टस्येति** । सोपसर्गस्येत्यर्थः । पूर्वमते तु अवपरिभ्यां परस्य मित्त्वनिषेधादव**स्खादयति परिस्खा-**

स्सूत्रद्वये उदाहरणप्रत्युदाहरणयोर्व्यत्यासः फलितः । इदं च मतं वृत्तिन्यासादिविरोधादुपेक्ष्यम् । फण ८२१ गतौ । न इति निवृत्तमसंभवात् । निषेधात्पूर्वमसौ न पठितः । फणादिकार्यानुरोधात् । (२३५४) **फणां च सप्तानाम्** । एषां वा एत्वाभ्यासलोपौ स्तः किति लिटि सेटि थलि च । फेणतुः फेणुः । पफणतुः पफणुः । फेणिथ—पफणिथ । फणयति । वृत् । घटादिः समाप्तः । फणेः प्रागेव वृदित्येके । तन्मते फाणयतीत्येव । राजृ ८२२ दीप्तौ । स्वरितेत् । राजति-राजते । रेजतुः-रराजतुः । रेजे-रराजे । अतः इत्यनुवृत्तावपि विधानसामर्थ्यादात एत्वम् । टु भ्राजृ ८२३ टु भ्राजृ ८२४ टु भ्लाशृ ८२५ दीप्तौ ।

दयतीति न ह्रस्वः । प्रस्खदयतीत्यत्र तु अवपरिपूर्वकत्वाभावेन मित्त्वनिषेधाभावाद्ध्रस्व इति विपरीतम् । **तस्मादिति** । यमोऽपरिवेषणे, स्खदिरवपरिभ्यां चेति सूत्रद्वये उक्तरीत्या मित्त्वनियमविध्याश्रयणादुदाहरणप्रत्युदाहरणयोरुक्तरीत्या व्यत्यासः फलित इत्यर्थः । **उपेक्ष्यमिति** । 'न पादम्याङ्' इति सूत्रव्याख्यावसरे यमोऽपरिवेषणे इति मित्त्वं प्रतिषिध्यत इति वृत्तिन्यासयोरुक्तत्वादिति भावः । केचित्तु स्वामिमते पर्यवसितं नियमयन्नित्यादिसामञ्जस्यात्तावेवोपेक्ष्याविल्याहुः ।

फण गताविति । ननु घटादित्वेऽपि नायं मित्, इतः प्राक् 'स्वन अवतंसने' इत्युत्तरमेव घटादयो मित इत्युक्तेः । अतः कथमत्र निषेधः तत्राह—**न इति निवृत्तमसंभवादिति** । प्राप्तिं विना मित्त्वस्य निषेधासंभवादिह नेति नानुवर्तते, किंतु मिदित्येवानुवर्तते इत्यर्थः । ननु फण गतावित्यत्र मिन्नेति यदि नानुवर्तते तर्हि 'न कम्यमिचमाम्' इति निषेधकाण्डात् प्रागेवायं कुतो न पठितः । तत्राह—**निषेधात्पूर्वमसौ न पठित इति** । कुत इत्यत आह—**फणादिकार्यानुरोधादिति** । निषेधकाण्डात्प्रागेव फणेः पाठे कम्यमिचमादीनामपि फणादिष्वन्तर्भावः स्यादिति भावः । **फणां च** । 'अत एकहल्मध्ये' इत्यतो लिटीति 'थलि च सेटि' इति चानुवर्तते । 'ध्वसोः' इत्यतः एदिति, 'गमहन-' इत्यतः कितीति, 'वा जॄभ्रमुत्रसाम्' इत्यतो वेति च । तदाह—**एषामिति** । फणादीनामित्यर्थः । फणामिति बहुवचनात् तदादिलाभः । 'फण गतौ' इत्यत्र मिदित्येवानुवर्तते नेति तु नानुवर्तते इत्यस्य प्रयोजनमाह—**फणयतीति** । **वृदिति** । कर्तरि क्विबन्तम् । वृतुधातुरिह समाप्त्यर्थकः । तदाह—**घटादिः समाप्त इति** । **फणेः प्रागेवेति** । एवं सति फणेरघटादित्वान्न मित्त्वमिति भावः । तदाह—**तन्मते फाणयतीत्येवेति** ।

इति घटादयः ।

राजृ दीप्ताविति । इत आरभ्य षण्णामेत्त्वाभ्यासलोपौ फणादित्वात्पक्षे भवतः । तदाह—**रेजतुरित्यादि** । ननु ' फणां च सप्तानाम् ' इत्यत्र अत इत्यनुवृत्तेः कथमिह एत्वाभ्यासलोपावित्यत आह—**अत इत्यनुवृत्तावपीति** । अत इति नानुवर्तते । तदनुवृत्तावपि फणादिसप्तानामपि वचनसामर्थ्यात् राजृधातोराका-

अनुदात्तेतः। भ्राजतेरिह पाठः फणादिकार्यार्थः। पूर्वं पाठस्तु व्रश्चादिषत्वाभावार्थः। तत्र हि राजिसाहचर्यात्फणादेरेव ग्रहणम्। भ्रेजे-बभ्राजे। 'वा भ्राश-' (सू २३२१) इति श्यन् वा। भ्राश्यते-भ्राशते। भ्रेशे-बभ्राशे। भ्लाशते-भ्लाश्यते। भ्लेशे-बभ्लाशे। द्वावपीमौ तालव्यान्तौ। स्यमु ८२६ स्वन ८२७ ध्वन ८२८ शब्दे। स्यमादयः चरत्यन्ताः परस्मैपदिन। स्येमतुः-सस्यमतुः। अस्यमीत्। स्वेनतुः-सस्वनतुः। अस्वनीत्-अस्वानीत्। विष्वणति। अवष्वणति। सशब्दं भुङ्क्त इत्यर्थः। 'वेश्च स्वनः-' (सू २२७४) इति षत्वम्। फणादयो गताः। दध्वनतुः। षम ८२९ ष्टम ८३० अवैकल्ये। ससाम। तस्ताम। ज्वल ८३१ दीप्तौ। 'अतो लरान्तस्य' (सू २३३०)। अज्वालीत्। चल ८३२ कम्पने। जल ८३३ घातने। घातनं तैक्ष्ण्यम्। टल ८३४ ट्वल

रस्याप्येत्त्वाभ्यासलोपस्य विकल्पः स्यादेवेत्यर्थः। अत इति राजादिधातौ न संबध्यते, असंभवादिति यावत्। **टु भ्राजृ टु भ्राशृ टु भ्लाशृ दीप्ताविति।** टुरित् 'ट्वितोऽथुच्' इत्येतदर्थः। **अनुदात्तेत इति।** एते त्रय इति शेषः। ननु पूर्वं चवर्गान्तेष्वनुदात्तेत्सु भ्राजतेः पाठात् पुनरपि तस्येह पाठः किमर्थ इत्यत आह—**भ्राजतेरिति।** तर्हि 'एजृ भ्रेजृ भ्राजृ दीप्तौ' इति भ्राजेः पूर्वं पाठो व्यर्थ इत्यत आह—**पूर्वं पाठस्त्विति। षत्वाभावार्थ इति।** व्रश्चभ्रस्जेति षत्वविधौ भ्राजेर्ग्रहणाभावार्थ इत्यर्थः। ननु पूर्वं पठितस्यापि षत्वविधौ कुतो न ग्रहणमित्यत आह—**तत्र हीति।** षत्वविधौ हीत्यर्थः। एत्त्वाभ्यासलोपयोः पाक्षिकत्वादाह—**भ्रेजे बभ्राजे इति। द्वावपीमाविति।** द्वितीयातृतीयावित्यर्थः। ननु विष्वणतीत्यत्र कथं षत्वम्? केवलदन्त्याजन्तसादित्वाभावेन अषोपदेशतया आदेशसकारत्वाभावात्। अवष्वणतीत्यत्र इणकवर्गाभ्यां परत्वाभावान्न षत्वस्य प्रसक्तिः। सात्पदाद्योरिति निषेधाच्चेत्यत आह—**वेश्च स्वन इतीति।** तत्र चकारेण अवाच्चेत्यपि लभ्यत इति भावः।

फणादयो गता इति। ध्वनतेः प्रागिति शेषः। ततश्च ध्वनेर्न फणादिकार्यमिति भावः। तदाह—**दध्वनतुरिति। षम ष्टमेति।** षोपदेशौ। **तस्तामेति।** सत्वे सति ष्टुत्वनिवृत्तिरिति। **तैक्ष्ण्यमिति।** तीक्ष्णीभवनमित्यर्थः। **टल ट्वल वैक्लव्ये इति।** वैक्लव्यं भयादिजनितो व्यग्रीभावः। **णल गन्धे इति।** णोपदेशोऽयम्। गन्धः गन्धक्रिया। **तद्व्यापार इति।** बन्धुतानुकूलो विवाहादिव्यापार इत्यर्थः। पत्लृधातुस्तवर्गप्रथमान्तः सेट्कः। लुङि लृदित्त्वात् च्लेरङि कृते अपत् अ त् इति स्थिते—**पतः पुम्।** शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**अङि परे इति।** 'ऋदृशोऽङि' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः। पतेः पुम् स्यादङि परे इति फलितम्। पुमि मकार इत्, उकार उच्चारणार्थः। **मित्त्वादन्त्यादचः परः।** तदाह—**अपप्तदिति। क्वथे निष्पाके इति।** जलक्षीरघृतादीनां

८३५ वैक्लव्ये । ष्ठल ८३६ स्थाने । हल ८३७ विलेखने । णल ८३८ गन्धे। बन्धने इत्येके । पल ८३९ गतौ । पलति । बल ८४० प्राणने धान्यावरोधने च । बलति । बेलतुः बेलुः । पुल ८४१ महत्त्वे । पोलति । कुल ८४२ संस्त्याने बन्धुषु च । संस्त्यानं संघातः । बन्धुशब्देन तद्व्यापारो गृह्यते । कोलति । चुकोल । शल ८४३ हुल ८४४ पत्लृ ८४५ गतौ । शशाल । जुहोल । पपात पेततुः। पतिता । (२३५५) पतः पुम् । ७ । ४ । १९॥ अङि परे । अपप्तत् । 'नेर्गद—' (सू २२८५) इति णत्वम् । प्रण्यपप्तत् । क्वथे ८४६ निष्पाके । क्वथति । चक्वाथ । अक्वथीत् । पथे ८४७ गतौ । अपथीत् । मथे ८४८ विलोडने । मेथतुः । अमथीत् । टु वम् ८४९ उद्गिरणे । इहैव निपातनात् ऋतः इत्त्वमिति सुधाकरः । ववाम ववमतुः । वादित्वादेत्त्वाभ्यासलोपौ न । भागवृत्तौ तु वेमतुरित्याद्यप्युदाहृतम् । तद्भाष्यादौ न दृष्टम् । भ्रमु ८५० चलने । 'वा भ्राश—' (सू २३२१) इति श्यन्वा । भ्रम्यति—भ्रमति । भ्राम्यति इति तु दिवादौ वक्ष्यते । (२३५६) वा जॄभ्रमुत्रसाम् । ६ । ४ । १२४ ॥ एषामेत्त्वाभ्यासलोपौ वा स्तः किति लिटि सेटि थलि च । भ्रेमतुः—बभ्रमतुः । अभ्रमीत् । क्षर ८५१ संचलने । अक्षारीत् ।

अथ द्वावनुदात्तेतौ । षह ८५२ मर्षणे । 'परिनिविभ्यः—' (सू २२७५) इति षत्वम् । परिषहते । सेहे । सहिता । 'तीषसह—' (सू २३४०) इति वा इट् । इडभावे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । (२३५७) सहिवहोरोदवर्णस्य ।

पादभागादिशोषणपर्यन्तः पाको निष्पाकः । **अक्वथीदिति** । एदित्त्वान्न वृद्धिः । एवं अमथीत् । **टु वम् उद्गिरणे इति** । टुरित् । नायमुदित् । तेन 'उदितो वा' इति क्त्वायामिड्विकल्पो न । 'गॄ निगरणे' इति दीर्घान्तोऽयम् । नन्वस्माद्धातोर्ल्युटि 'ॠत इद्धातोः' इति इत्त्वं बाधित्वा परत्वात् 'सार्वधातुक' इति गुणे सति उद्गरण इत्येव निर्देशो युज्यत इत्यत आह—**इहैवेति** । उद्गिरण इत्यर्थनिर्देशः पाणिनीय इति सुधाकरो मन्यते । **भ्रमु चलने इति** । वक्रमार्गसंचारे इत्यर्थः । अयथार्थज्ञानेऽप्ययम् । 'उदितो वे'ति क्त्वायामिड्विकल्पार्थमुदित्त्वम् । **वा जॄभ्रमु** । 'अत एकहल्मध्ये' इत्यतो लिटि इति 'थलि च सेटि' इति चानुवर्तते । 'घ्वसोरेद्धौ' इत्यतः एदिति 'गमहन' इत्यतः क्ङितीति च । तदाह—**एषामिति** । **अभ्रमीदिति** । ह्मयन्तेति न वृद्धिः । **अक्षारीदिति** । 'अतो ल्रान्तस्य' इति वृद्धिः ।

षह मर्षणे इति । अपराधे सत्यपि कोपानाविष्करणं मर्षणम् । **इडभावे इति** । सह् ता इति स्थिते 'हो ढः' इति ढत्वं 'झषस्तथोः' इति तकारस्य

६।३।११२॥ अनयोरवर्णस्य ओत्स्याड्ढलोपे सति। (२३५८) सोढः। ८।३।११५॥ सोढ्रूपस्य सहेः सस्य षत्वं न स्यात्। परिसोढा। (२३५९) सिवादीनां वाड्व्यवायेऽपि। ८।३।७१॥ परिनिविभ्यः परेषां सिवादीनां सस्य षो वा स्याद्ड्व्यवायेऽपि। पर्यषहत–पर्यसहत। रमु ८५३ क्रीडायाम्। रेमे। रेमिषे। रन्ता। रंस्यते। रंसीष्ट। अरंस्त।

अथ कसन्ताः परस्मैपदिनः। षद्लृ ८५४ विशरणगत्यवसादनेषु (२३६०) पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्तिसर्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्च्छधौशीयसीदाः। ७।३।७८॥ पादीनां पिबादयः स्युरित्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे। सीदति। ससाद सेदतुः। सेदिथ—ससत्थ। सत्ता। सत्स्यति। लृदित्त्वादङ्। असदत्। 'सदिरप्रतेः' (सू २२७१)। निषीदति। न्यषीदत्। (२३६१) सदेः परस्य लिटि। ८।३।११८॥ सदेरभ्यासा-

धत्वम्। धस्य ष्टुत्वेन ढः। 'ढो ढे लोपः' इति पूर्वस्य ढस्य लोप इत्यर्थः। सढा इति स्थितम्। **सहिवहोः। ढलोपे इति।** ढ्रलोप इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः। रलोप इति तु नानुवर्तते असंभवात्। तथाच सकारादकारस्य ओत्वे सोढेति रूपम्। परिसोढेत्यत्र 'परिनिविभ्य' इति षत्वे प्राप्ते। **सोढः।** सोढ इति सहेरोत्वसंपन्नस्य षष्ठ्यन्तम्। 'सहेः साडः सः' इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते। 'न रपर' इत्यतो नेति। मूर्धन्य इत्यधिकृतम्। तदाह—**सोढ्रूपस्येत्यादिना। सिवादीनाम्।** 'परिनिविभ्यः' इति सूत्रादुत्तरमिदं सूत्रम्। तदाह—**परिनिविभ्यः परेषामिति।** सिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जामिति शेषः। **रमु क्रीडायामिति।** नायमुदिदिति माधवः। केचित्तु उदितं मत्वा 'उदितो वा' इति क्त्वायामिड्विकल्पमिच्छन्ति। अनिट्कोऽयम्। लिटि क्रादिनियमादिट्। तदाह—**रेमिषे इति।**

अथ कसन्ता इति। 'कस गतौ' इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः। षद्लृधातुः षोपदेशः अनिट्कश्च। लटि शपि सद् अ ति इति स्थिते—**पाघ्राध्मा।** पा घ्रा ध्मा स्था म्ना दाण् दृशि अर्ति सर्ति शद् सद् एषां द्वन्द्वात् षष्ठीबहुवचनम्। पिब जिघ्र धम तिष्ठ मन यच्छ पश्य ऋच्छ धौ शीय सीद एषां द्वन्द्वात् प्रथमाबहुवचनम्। यथासंख्यमादेशाः। 'ष्ठिवुक्लमु' इत्यत शितीत्यनुवर्तते। श् चासौ इच्चेति कर्मधारयः। अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययविशेषणत्वात् तदादिविधिः। तदाह—**इत्संज्ञकेति। ससादेति।** इत्संज्ञकशकारादिप्रत्ययाभावात् न सीदादेशः। श् इत् यस्य सः शित्। शितीति बहुव्रीह्याश्रयणे तु पाधातोः कर्मणि लिटि एशि आल्लोपे पपे इत्यत्रापि पिबादेशः स्यादिति बोध्यम्। थलि क्रादिनियमप्राप्तस्य इटः 'उपदेशेऽत्वतः' इति निषेधेऽपि भारद्वाजनियमाद्वेट्। तत्र इट्पक्षे 'थलि च सेटी'त्येत्त्वाभ्यासलोपौ। तदाह—**सेदिथ ससत्थेति।** सेदिव सेदिम। क्रादिनियमादिट्। **न्यषीददिति** 'प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि' इति षत्वम्। निषसादेत्यत्र अभ्यासात् परस्य 'स्था-

१ 'यम रम' इति सक् तु 'व्यरं सी'दित्यादौ परस्मैपदे उपयोक्ष्यते।

रपरस्य षत्वं न स्यात्लिटि। निषसाद निषेदतुः। शद्लृ ८५५ शातने। विशीर्णतायामयम्। शातनं तु विषयतया निर्दिश्यते। (२३६२) शदेः शितः। १।३।६०॥ शिद्भाविनोऽस्मादात्मनेपदं स्यात्। शीयते। शशाद शेदतुः। शेदिथ-शशत्थ। शत्ता। अशदत्। क्रुश ८५६ आह्वाने रोदने च। क्रोशति। क्रोष्टा। च्लेः क्सः। अक्रुक्षत्। कुच ८५७ सम्पर्चनकौटिल्यप्रतिष्टम्भविलेखनेषु। कोचति। चुकोच। बुध ८५८ अवगमने। बोधति। बोधिता। बोधि-

दिष्वभ्यासेन' इति षत्वे प्राप्ते—**सदेः परस्य**। 'न रपर' इत्यतः नेत्यनुवर्तते। मूर्धन्य इत्यधिकृतम्। सदेरित्यवयवषष्ठी। परशब्द उत्तरखण्डपरः। सदेरुत्तरखण्डस्य षत्वं नेति लभ्यते। फलितमाह—**सदेरभ्यासात्परस्येति।**

शद्लृ शातने इति। ननु शद्धातोरस्मात् हेतुमण्ण्यन्तात् ल्युटि 'शदेरगतौ तः' इति दकारस्य तकारे शातनशब्दः। तथाच शातनं शीर्णतानुकूलक्रियेति फलति। एवं च सकर्मकत्वापत्तौ विशीर्यतीत्यर्थे शीयत इति वक्ष्यमाणमुदाहरणं कथमित्यत आह—**विशीर्णतायामिति।** विशरणे इत्यर्थः। तर्हि कथं शातनमिति हेतुमण्णिजित्यत आह—**शातनं तु विषयतयेति।** विपूर्वात् 'षिञ् बन्धने' इत्यस्मात् विषयशब्दः। अविनाभावेनेत्यर्थः। प्रयोजकव्यापारं विना विशरणस्यासंभवात् शातननिर्देशः। ण्यर्थस्याविवक्षितत्वात् विशरणमेव शद्लृधात्वर्थ इति यावत्। **शदेः शितः।** 'अनुदात्तङितः' इत्यस्मादात्मनेपदमित्यनुवर्तते। श् इत् यस्य सः शित्। शप् विवक्षितः। शिति विवक्षिते सतीत्यर्थः, तिङुत्पत्तेः पूर्वं सार्वधातुकाश्रयस्य शपोऽसंभवात्। तदाह—**शिद्भाविन इति।** शित् भावी भविष्यन् यस्मात्स शिद्भावी तस्मादित्यर्थः। **शीयते इति।** शपि शदेः शीयादेशः। विशीर्यतीत्यर्थः। शीयेते शीयन्ते इत्यादि। शिद्विषयादित्युक्तेर्लिटि नात्मनेपदम्। इत्संज्ञकशकाराद्भावित्युक्तेर्न शीयादेशः। तदाह—**शशादेति।** अनिट्कोऽयम्। क्रादिनियमप्राप्तस्य इटः 'उपदेशेऽत्वतः' इति नियमात्थलि भारद्वाजनियमात् वेट्। तदाह—**शेदिथ शशत्थेति च।** इट्पक्षे 'थलि च सेटि' इत्येत्त्वाभ्यासलोपाविति भावः। शेदिव शेदिम। क्रादिनियमादिट्। **अशददिति।** लृदित्त्वादङिति भावः।

क्रुशधातुरनिट्कः। चुक्रोशिथ। क्रादिनियमात्थलि नित्यमिट्। अजन्ताकारवत्त्वाभावान्न भारद्वाजनियमः। चुक्रुशिव चुक्रुशिम। **क्रोष्टेति।** व्रश्चादिना शस्य षत्वे ष्टुत्वेन तकारस्य टः। **च्लेः क्स इति।** इगुपधशलन्तत्वादिति भावः। **अक्रुक्षदिति।** व्रश्चादिना शस्य षः। 'षढोः' इति षस्य कः, सस्य षत्वम्। क्त्विान्न गुणः। **कुच संपर्चनेति।** 'कुच शब्दे' इति पठितस्य पुनरिह पाठः संपर्चनादावेव ज्वलादिकार्यणप्रत्ययार्थः। अर्थनिर्देशः क्वचित्पाणिनीय इति भूधातौ प्रपञ्चितम्। **बुध अवगमने इति।** सेट्कोऽयम्, अनिट्सु श्यन्विक-

१ अत्र 'विश्रणाति' इत्युचितम्।

ष्यति। रुह ८५९ बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च। रोहति। रुरोह। रुरोहिथ। रोढा। रोक्ष्यति। अरुक्षत्। कस ८६० गतौ। अकासीत्-अकसीत्। वृत्। ज्वलादिगणः समाप्तः।

अथ गूहत्यन्ताः स्वरितेतः। हिक्क ८६१ अव्यक्ते शब्दे। हिक्कति-हिक्कते। अञ्चु ८६२ गतौ याचने च। अञ्चति—अञ्चते। अचु इत्येके। अचि इत्यपरे टु याचृ ८६३ याच्ञायाम्। याचति—याचते। रेटृ ८६४ परिभाषणे। रेटति-रेटते। चते ८६५ चदे ८६६ याचने। चचात-चेते। अचतीत्। चचाद-चेदे। अचदीत्। प्रोथृ ८६७ पर्याप्तौ। पुप्रोथ-पुप्रोथे। मिदृ ८६८ मेदृ ८६९ मेधाहिंसनयोः। मिमेद-मिमिदे। थान्ताविमौ इति स्वामी। मिमेथ। धान्तौ इति न्यासः। मेधृ ८७० संगमे च। मेधति। मिमेधे। णिदृ ८७१ णेदृ ८७२ कुत्सासंनिकर्षयोः। निनेद निनिदतुः। निनिदे। निनेदे। शृधु८७३मृधु ८७४उन्दने। उन्दनं क्लेदनम्। शर्धति-शर्धते। शर्धिता। मर्धति-मर्धते। बुधिर् ८७५ अवबोधने। बोधति-बोधते। इरित्त्वादङ्वा। अबुधत्—अबोधीत्-अबोधिष्ट। 'दीपजन—' (सू २३२८) इति चिण्तु न भवति। पूर्वोत्तरसाहचर्येण दैवादिकस्यैव तत्र ग्रहणात्। उ बुन्दिर् ८७६ निशामने। निशामनं ज्ञानम्। बुबुन्दे। अबुदत्। अबुन्दीत्। वेणृ ८७७ गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्र-

---

रणस्यैव बुधेर्ग्रहणात्। तदाह—**बोधितेति**। अबोधीत्। रुहधातुरनिट्कः। क्रादिनियमात्थल्यपि नित्यमिट्। अजन्ताकारवत्त्वाभावात् न भारद्वाजनियमः। **रोढेति**। लुटि तासि गुणे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः। **रोक्ष्यतीति**। लृटि स्ये ढकषाः। **अरुक्षदिति**। इगुपधशलन्तत्वात् क्से ढकषाः कित्त्वान्न गुणः। **वृदिति**। 'ज्वलितिकसन्तेभ्यः' इति उत्तरावधेरपि कसेर्ग्रहणादेव सिद्धेः वृत्करणं स्पष्टार्थमित्याहुः। इति ज्वलादयः।

गूहत्यन्ता इति। 'गुहू संवरणे' इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः। चते चदे याचने। **अचतीदिति**। एदित्त्वान्न वृद्धिः। एवमचदीत्। **बुधिर् अवबोधने इति**। 'बुध अवगमने' इति केवलपरस्मैपदी गतः। स तु ज्वलादिकार्यार्थः। अयं तु इरित् स्वरितेत्। अनिट्सु श्यन्विकरणस्यैव पाठादयं सेट्। **अबुधदिति**। इर इत्त्वेऽपि तदवयवस्य इकारस्य प्रत्येकं मित्त्वाभावान्न नुम्। स्वरितेत्त्वप्रयुक्तमात्मनेपदं तु भवत्येव, स्वरितेत्सु पाठसामर्थ्यात्। वस्तुतस्तु इकारस्य प्रत्येकमित्त्वेऽपि न नुम्, इदितो नुमित्यत्र कर्मधारयमाश्रित्य इत्संज्ञकेकारान्तस्यैव नुम्विधेः। **पूर्वोत्तरेति**। जनपूरिसाहचर्येणेत्यर्थः। **उ बुन्दिरिति**। आद्य उकार इत् 'उदितो वे'ति क्त्वायामिड्विकल्पार्थः। **अबुददिति**। इरित्त्वादङि अनिदितामिति नलोपः। इर इकारस्य प्रत्येकमित्संज्ञाविरहात् अनिदितामित्यस्य इत्संज्ञकेकारान्तभिन्नानामित्यर्थाश्रयणाच्चेति शब्देन्दुशेखरे स्थितम्। **वेणृ गतीति**। वाद्यभाण्डस्य वादनार्थं

प्रहणेषु । वेणति–वेणते । नान्तोऽप्ययम् । खनु ८७८ अवदारणे । खनति–खनते । (२३६३) **गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि** । ६।४।९८॥ एषामुपधाया लोपः स्यादजादौ क्ङिति न त्वङि । चख्नतुः । 'ये विभाषा' (सू २३१९)। खायात्–खन्यात् । चीवृ ८७९ आदानसंवरणयोः । चिचीव–चिचीवे । चायृ ८८० पूजानिशामनयोः । व्यय ८८१ गतौ । अव्ययीत् । दाशृ ८८२ दाने । ददाश–ददाशे । भेषृ ८८३ भये । गतौ इत्येके । भेषति–भेषते । भ्रेषृ ८८४ भ्लेषृ ८८५ गतौ । अस ८८६ गतिदीप्त्यादानेषु । असति–असते । आस–आसे । अयं षान्तोऽपि । स्पश ८८७ बाधनस्पर्शनयोः । स्पर्शनं ग्रथनम् । स्पशति–स्पशते । लष ८८८ कान्तौ । 'वा भ्राश—' (सू २३२१) इति श्यन्वा । लष्यति–लषति । लेषे । चष ८८९ भक्षणे । छष ८९० हिंसायाम् । चच्छषतुः चच्छषे । झष ८९१ आदानसंवरणयोः । भक्ष ८९२ भ्लक्ष ८९३ अदने । भक्ष इति मैत्रेयः । दासृ ८९४ दाने । माहृ ८९५ माने । गुहू ८९६ संवरणे । (२३६४) **ऊदुपधाया गोहः** । ६।४।८९॥ गुह उपधाया ऊत्स्याद्गुणहेतावजादौ प्रत्यये । गूहति–गूहते । ऊदित्त्वादिड्वा । गूहिता–गोढा । गूहिष्यति–घोक्ष्यति । गूहेत् । गुह्यात् । अगूहीत् । इडभावे

प्रहणं वादित्रग्रहणम् । खनुधातुरुदित् । क्त्वायामिड्विकल्पः । **गमहन** । **उपधाया इति** । 'ऊदुपधायाः' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । **अजादाविति** । अचि श्नुधात्वित्यतः अनुवृत्तस्य अचि इत्यस्य अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययविशेषणतया तदादिविधिलाभ इति भावः । क्ङितीत्युक्तेः चखानेत्यत्र नोपधालोपः । अनङीति किम् । अगमत् । चख्ने चख्नाते इत्यादि । **व्यय गताविति** । अयं वित्तत्यागेऽपि, अर्थनिर्देशस्योपलक्षणत्वात् । **अव्ययीदिति** । ह्ययन्तेति न वृद्धिः । **चष भक्षणे इति** । चचाष चेषतुः । **छष हिंसायामिति** । वैरूप्यसंपादकादेशादित्वादेत्त्वाभ्यासलोपौ न । तदाह—**चच्छषतुः इति** ।

गुहू संवरणे इति । उदुपधोऽयम् । ऊदित् । **ऊदुपधायाः** । गोह इति कृतलघूपधगुणस्य गुहेर्निर्देशः । ततश्च गुणविषय एवेदं भवति । अचि श्नुधात्वित्यतः अनुवृत्तस्य अचीत्यस्य अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययविशेषणत्वात्तदादिविधिः । तदाह—**गुह उपधाया इत्यादिना** । **गुणहेताविति** । गुणं प्रति परनिमित्तभूत इत्यर्थः । गुणापवादः । जुगूह । गुणहेताविति किम् । जुगुहतुः जुगुहुः । जुगुहे जुगुहाते जुगुहिरे । जुगूहिथ–जुगोढ । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । जुगुहथुः जुगुह । जुगुहिषे–जुघुक्षे । ढत्वभष्भावकत्वषत्वानि । जुगुहाथे जुगुहिध्वे–जुघुढ्वे । जुगूह जुगुहिव—जुगुह्व जुगुहिम—जुगुह्म । जुगुहे जुगुहिवहे—जुगुह्वहे जुगुहिमहे—जुगुह्महे । इति लिटि रूपाणि सिद्धवत्कृत्य लुटि इट्पक्षे ऊत्वे रूपमाह—**गूहितेति** । इडभावे अजादिप्रत्ययाभावात् ऊत्त्वाभावे गुणे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु रूपमाह—**गोढेति** । लुटि से

क्सः। अघुक्षत्। (२३६५) लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये। ७।३।७३॥ एषां क्सस्य लुग्वा स्याद्दन्त्ये तङि। ढत्वधत्वष्टुत्वढलोप-दीर्घाः। अगूढ। अघुक्षत। 'क्सस्याचि' (सू २३३७) इत्यन्तलोपः। अघु-क्षाताम् अघुक्षन्त। अगुह्वहि-अघुक्षावहि। अघुक्षामहि।

अथाजन्ता उभयपदिनः। श्रिञ् ८९७ सेवायाम्। श्रयति-श्रयते। शिश्रियतुः। श्रयिता। 'णिश्रि—' (सू २३१२) इति चङ्। अशिश्रियत्। भृञ् ८९८ भरणे। भरति। बभार बभ्रतुः। बभर्थ। बभृव। बभृषे। भर्ता।

इट्पक्षे ऊत्वे रूपमाह—गूहिष्यतीति। इडभावे तु गुणढत्वभष्भावकत्वषत्वेषु रूपमाह—घोक्ष्यतीति। गूहिष्यते, घोक्ष्यते इत्यप्युदाहार्यम्। गूहतु। गूहताम्। अगूहत्। अगूहत। गूहेदिति। गूहेतेत्यपि ज्ञेयम्। गुह्यादिति। आशीर्लिङि अजादिप्रत्ययाभावादूत्त्वं न। कित्त्वान्न गुणः। लुङि इट्पक्षे सिज्लोपे ऊत्वे रूप-माह—अगूहीदिति। अगूहिष्टाम् अगूहिषुरित्यादि। इडभावे क्सः इति। इगुपधशलन्तत्वादिति भावः। अघुक्षदिति। ढत्वभष्भावकत्वषत्वानि। अघुक्षाताम् अघुक्षन्नित्यादि।

लुङस्तङि विशेषमाह—लुग्वा दुह। दन्त्ये तङीति। दन्त्यादौ तङीत्यर्थः। प्रत्ययादर्शनत्वात्सर्वादेशोऽयं लुक्। अगूढेति। अगुह् स त इति स्थिते क्सस्य कित्त्वेन गुणहेतुत्वाभावादजादित्वाभावाच्च ऊत्वाभावे क्सलुकि अगुह् त इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घा इति। अघुक्षतेति। क्सलु-गभावे ढत्वभष्भावकत्वषत्वानीति भावः। अघुक्षातामिति। चलेः क्सादेशे क्सस्य कित्त्वेन गुणहेतुत्वाभावादूत्वाभावे ढत्वभष्भावकत्वषत्वेषु कृतेषु क्सस्याचीत्यन्त्यलोपे अतः परत्वाभावादातो ङित इति न भवतीति भावः। अघुक्षन्तेति। झस्य अजादित्वाभावात्तस्मिन्परे क्सस्य अन्त्यलोपाभावादतः परत्वाभावादात्मनेपदेष्वनत इत्यदादेशो न भवति। कृते तु झोऽन्तादेशे क्सस्यान्तलोप इति भावः। अघुक्षथाः अघुक्षाथाम् अघुक्षध्वम्। अघुक्षि। इति रूपाणि सिद्धवत्कृत्याह—अगुह्वहीति। दन्त्यादिप्रत्ययपरत्वात् क्सस्य लुङि अजादिप्रत्ययाभावात् ऊत्वाभावे रूपम्। अघुक्षावहीति। क्सलुगभावे ढत्वभष्भावकत्वषत्वानि। अतो दीर्घश्च। अघु-क्षामहीति। दन्त्यादिप्रत्ययपरत्वाभावान्न क्सलुक्। इति गूहत्यन्ताः स्वरितेतः।

उभयपदिन इति। ञित्वादिति भावः। श्रिञ्धातुः सेट्। शिश्रियतु-रिति। कित्त्वान्न गुणः। इयङ् शिश्रियुः। शिश्रयिथ शिश्रियथुः शिश्रिय। शि-श्राय—शिश्रय शिश्रियिव शिश्रियिम। शिश्रिये शिश्रियाते शिश्रियिरे। शिश्रियिषे शिश्रियाथे शिश्रियिढ्वे—शिश्रियिध्वे। शिश्रिये शिश्रियिवहे शिश्रियिमहे। श्रयि-तेति। श्रयिष्यति श्रयिष्यते। श्रयतु श्रयताम्। अश्रयत् अश्रयत। श्रयेत् श्रयेत श्रीयात्। श्रयिषीष्ट। लुङि विशेषमाह—णिश्रीति। अशिश्रियदिति।

(२३६६) ऋद्धनोः स्ये । ७ । २ । ७०॥ ऋतो हन्तेश्च स्यस्य इट् स्यात् । भरिष्यति । **(२३६७) रिङ् शयग्लिङ्क्षु । ७ । ४ । २८॥** शे यकि यादावार्धधातुके लिङि च ऋतो रिङादेशः स्यात् । रीङि प्रकृते रिङ्विधि-सामर्थ्याद्दीर्घो न । भ्रियात् । **(२३६८) उश्च । १ । २ । १२ ॥** ऋवर्णात्परौ झलादी लिङ् तङ्परः सिचेत्येतौ कितौ स्तः । भृषीष्ट भृषीयास्ताम् । अभार्षीत्

चङीति द्वित्वम् । अशिश्रियत । अश्रयिष्यत् अश्रयिष्यत । भृञ्धातुरनिट् । **भर-तीति** । भरते इत्यपि ज्ञेयम् । **बभ्रुतुरिति** । कित्त्वान्न गुणः । यण् । बभ्रुः । थलादौ 'एकाचः' इति नेट्, कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुषु लिट्यपि तन्निषेधस्य प्रवृत्तेः । थलि अचस्तास्वदिति निषेधाच्च, ऋदन्तेषु भारद्वाजमतेऽपि थलि निषेधाच्च । तदाह— **बभर्थेति** । बभ्रथुः बभ्र । बभार--बभर । इति सिद्धवत्कृत्याह—**बभृवेति** । बभृम । बभ्रे बभ्राते बभ्रिरे । इति सिद्धवत्कृत्याह—**बभृषे इति** । बभ्राथे बभृढ्वे । बभ्रे बभृवहे बभृमहे ।

लृटि स्ये इण्निषेधे प्राप्ते—**ऋद्धनोः** । ऋत् हन् अनयोर्द्वन्द्वात् पञ्चम्यर्थे षष्ठी । स्ये इति षष्ठ्यर्थे सप्तमी । आर्धधातुकस्येडित्यतः इडित्यनुवर्तते । तदाह— **ऋत इत्यादिना** । एकाच इति इण्निषेधस्यापवादः । **भरिष्यतीति** । भरिष्यते। भरतु भरताम् । अभरत् अभरत । भरेत् भरेत । आशीर्लिङि परस्मैपदे भृ यात् इति स्थिते—**रिङ् शय** । श यक् लिङ् एषां द्वन्द्वात्सप्तमीबहुवचनम् । 'अयङ् यि क्ङिती'त्यतो यीति सप्तम्यन्तमनुवृत्तं लिङो विशेषणम् । तदादिविधिः । शे तु यीति नान्वेति, असंभवात् । नापि यकि, अव्यभिचारात् । अत एव अकृत्सार्व-धातुकयोरित्यनुवृत्तमपि लिङ एव विशेषणम् । तदाह—**शे यकीत्यादिना** । **ऋत इति** । 'रीङृत' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । अङ्गस्येत्यधिकृतम् । ऋत इति तद्विशेषणम् । तदन्तविधिः । ऋदन्तस्याङ्गस्येति लभ्यते । आदेशे ङकार इत् । ङित्त्वात् अन्तादेशः । निर्दिश्यमानपरिभाषयैव सिद्धे ङकारोच्चारणम्, इडा-गमेनैव सिद्धे रेफोच्चारणं च स्पष्टार्थम् । ननु भ्रियादिति वक्ष्यमाणमुदाहरणम-युक्तम्, कृते रिङि 'अकृत्सार्वधातुकयो'रिति दीर्घप्रसङ्गादित्यत आह—**रीङि प्रकृते इति** । कृते रिङि यदि दीर्घः स्यात्तर्हि रिङ्विधिर्व्यर्थः स्यात्, 'रीङृत' इत्येव सिद्धेः । अतो रिङि कृते सति न दीर्घ इत्यर्थः । **भ्रियादिति** । भ्रियास्ता-मित्यादि सुगमम् ।

आशीर्लिङि भृषीष्टेत्यत्र गुणे प्राप्ते—**उश्च** । 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति सूत्रमनुवर्तते । 'इको झल्' इत्यतो झलिति च । तदाह—**ऋवर्णादिति** । **भृषीष्टेति** । कित्त्वान्न गुणः । **अभार्षीदिति** । परस्मैपदे सिचि वृद्धौ रपरत्वम् । तङि तु अभृ स् त इति स्थिते—**ह्रस्वादङ्गात्** । ह्रस्वान्तादित्यर्थः । सिच इति

अभार्षीम् अभार्षुः । (२३६९) **ह्रस्वादङ्गात्** । ८ । २ । २७ ॥ **सिचो लोपः स्याज्झलि** । अभृत । अभृषाताम् । अभरिष्यत् । हृञ् ८९९ **हरणे** । **हरणं प्रापणं स्वीकारः स्तेयं नाशनं च** । **जहर्थ** । **जह्रिव** । जह्रिषे । हर्ता । **हरिष्यति** । धृञ् ९०० धारणे । धरति । अधार्षीत् । अधृत । णीञ् ९०१ प्रापणे । **निनयिथ–निनेथ निन्यिषे** ।

अथाजन्ताः परस्मैपदिनः । धेट् ९०२ पाने । धयति । (२३७०) **आदेच उपदेशेऽशिति** । ६ । १ । ४५ ॥ उपदेशे एजन्तस्य धातोरात्त्वं स्यान्न तु

भाष्यम् । 'झलो झलि' इत्यतो झलीति 'संयोगान्तस्य लोपः' इत्यतो लोप इति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**सिचो लोपः स्याज्झलीति** । ह्रस्वात्किम् । अच्योष्ट । अङ्गात्किम् । अलाविष्टाम् । सिचः किम् । द्विष्टराम् । द्विष्टमाम् । सुजन्तात्तरसमपौ । **अभृतेति** । 'उश्च' इति सिचः कित्त्वान्न गुणः । झलीत्युक्तेः अभृषाताम् अभृषतेत्यत्र न सिज्लोपः । अनतः परत्वात् झस्य अदादेशः । अभृथाः अभृषाथाम् अभृढ्वम् । अभृषि अभृष्वहि अभृष्महि । हृधातुरनिट् । हरणं चतुर्विधमित्याह—**प्रापणमित्यादि** । तद्यथा—भारं हरति, प्रापयतीत्यर्थः । अंशं हरति, स्वीकरोतीत्यर्थः । परस्वं हरति, चोरयतीत्यर्थः । पापं हरति हरते वा, नाशयतीत्यर्थः । जहार जहतुः जहुः । 'एकाचः' इति इण्निषेधस्य क्रादिष्वेव लिटि नियमितत्वादिह थलि इटि प्राप्ते 'अचस्तास्वत्' इति तन्निषेधः । ऋदन्तत्वेन भारद्वाजमतेऽपि इण् निषेध एव । तदाह—**जहर्थेति** । जहथुः जह । जहार–जहर । इति सिद्धवत्कृत्याह—**जह्रिवेति** । क्रादिनियमादिट् । जह्रिम । जह्रिषे । क्रादिनियमादिट् । जह्राथे जह्रिढ्वे—जह्रिध्वे । जह्रे जह्रिवहे जह्रिमहे । लुङादिषु भृञ इव रूपाणि । धृञ्धातुरनिट् । हृञ इव रूपाणि । णीञ्धातुरनिट् णोपदेशः । नयति नयते । निनाय निन्यतुः निन्युः । क्रादिनियमाल्लिटि इट् । थलि तु 'अचस्तास्वत्' इति इण्निषेधस्य भारद्वाजनियमादिड्विकल्प इत्यभिप्रेत्याह—**निनयिथ निनेथेति** । निन्यिषे निन्याथे निन्यिढ्वे—निन्यिध्वे । निन्ये निन्यिवहे निन्यिमहे । नेता । नेष्यति नेष्यते । नयतु नयताम् । अनयत् अनयत । नयेत् नयेत । नीयात् नेषीष्ट । अनैषीत् अनेष्ट । अनेष्यत् अनेष्यत इत्यजन्ता उभयपदिनो गताः ।

परस्मैपदिन इति । जि ज्रि अभिभवे इत्येतत्पर्यन्ता इति शेषः । **धेट् पाने इति** । स्तनंधयीत्यादौ ङीबर्थं टित्त्वम् अवयवे टित्त्वस्य व्यर्थतया समुदायार्थत्वादिति हरदत्तः । **आदेचः । एजन्तस्य धातोरिति** । 'लिटि धातोः' इत्यतः धातोरित्यनुवृत्तं एचा विशेष्यते, तदन्तविधिरिति भावः । **न तु शितीति** । श् चासौ इच्चेति कर्मधारयात्सप्तमी, प्रत्ययविशेषणत्वात्तदादिविधिः, **इत्संज्ञकशका-**

---

१ 'विभाषेटः' इति पाठः ।

शिति। **(२३७१) आत औ णलः। ७।१।३४॥** आदन्ताद्धातोर्णल औकारादेशः स्यात्। दधौ **(२३७२) आतो लोप इटि च। ६।४।६४॥** अजाद्योरार्धधातुकयोः क्ङिदिटोः परयोरातो लोपः स्यात्। द्वित्वात्परत्वाल्लोपे प्राप्ते 'द्विर्वचनेऽचि' (सू २२४३) इति निषेधः। द्वित्वे कृते आल्लोपः।

रादौ प्रत्यये परे इति लभ्यते। 'ल्यपि च' 'न व्यो लिटि' इत्यादिपूर्वोत्तरसूत्राणां प्रत्ययेष्वेव प्रवृत्त्या प्रत्यये इति विशेष्यलाभः। अशितीति न पर्युदासः। तथा सति शिद्भिन्ने प्रत्यये परे इत्यर्थः स्यात्। ततश्च सुग्लः इत्यत्र ग्लैधातोः 'आतश्चोपसर्गे' इति कप्रत्ययो न स्यात् कप्रत्ययनिमित्तमात्त्वम् आदन्तात्प्रत्यय इत्यन्योन्याश्रयात्। शिति नेति प्रसज्यप्रतिषेधे तु आत्त्वस्य अनैमित्तिकतया कप्रत्ययनिमित्तकत्वाभावात् प्रथममात्त्वे कृते कप्रत्ययः सूपपादः। शितीति बहुव्रीह्याश्रयणे ग्लैधातोर्भावे लिटि 'भावकर्मणोः' इति तङि एशि आत्त्वे आतो लोपे जग्ले इति न सिध्येत्, एशः शित्त्वेन तस्मिन्परे आत्त्वस्य निषेधात्। अतः कर्मधारयमाश्रित्य इत्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे नेत्यर्थ आश्रितः। एवंच पर्युदासेऽपि न क्षतिः। इत्संज्ञकशकारादिभिन्नप्रत्यये विवक्षिते इत्याश्रयणेन सुग्ल इत्यत्र कप्रत्ययात्प्रागेव आत्त्वोपपत्तेः। उपदेशे किम्? चेता, स्तोता। धातोः किम्? गोभ्याम्। 'गमेर्डोः' इति डोप्रत्ययोपदेशात् उपदेशे यः एच् तदन्तत्वात् गो इत्यस्य प्राप्तिः। न च मेङादीनामुपदेशे एजन्तत्वाभावात् कथमात्त्वमिति न शङ्क्यम्, 'उदीचां माङः' इति निर्देशेन 'नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम्' इति ज्ञापनादित्यास्तां तावत्।

तथाच प्रकृते लिटि द्वित्वादौ दधा अ इति स्थिते—**आत औ**। औ इति लुप्तप्रथमाकम्। अङ्गस्येत्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणम्यते। आत इति तद्विशेषणम्। तदन्तविधिः। तदाह—**आदन्ताद्धातोरिति**। णल्प्रकृतिश्च धातुरेवेति धातुग्रहणम्। तथाच णल औत्वे वृद्धौ रूपमाह—**दधाविति**। दधा अतुसिति स्थिते—**आतो लोपः**। आर्धधातुके इत्यधिकृतम्। 'दीङो युडि'त्यतः अचि क्ङितीति चानुवर्तते। अचीत्यार्धधातुकविशेषणत्वात्तदादिविधिः। क्ङिति अजाद्यार्धधातुके इटि च आतो लोप इति लभ्यते। फलितमाह—**अजाद्योरिति**। इटः आर्धधातुकत्वं तु तदवयवत्वाद्बोध्यम्। क्ङितीति च इटो न विशेषणम्, इड्ग्रहणसामर्थ्यात्। इडित्यनेन उत्तमपुरुषैकवचनम् इडागमश्च गृह्यते[1]। अजाद्योः किम्? ग्लैधातोः कर्मणि लटि यकि ग्लायते। आर्धधातुकयोः किम्? यान्ति वान्ति। दधौ इत्यत्र तु क्ङित्त्वाभावान्नाल्लोपः। सति तस्मिन् औत्वं न स्यात्। ननु धा अतुस् इति स्थिते द्वित्वात्परत्वादाल्लोपे सति एकाच्त्वाभावात् द्वित्वं न स्यादित्याश-

---

१ वस्तुतस्तु उत्तमैकवचनस्येटः अजादि कित्यन्तर्भावा दिडागम एवात्र गृह्यते।

दधतुः दधुः। दधिथ-दधाथ। दधिव दधिम। धाता। (२३७३) **दाधा घ्वदाप्**। १। १। २०॥ दारूपा धारूपाश्च धातवो घुसंज्ञाः स्युर्दाप्दैपौ विना। (२३७४) **एर्लिङि**। ६। ४। ६७॥ घुसंज्ञानां मास्थादीनां चैत्वं स्यादार्धधातुके किति लिङि। धेयात् धेयास्ताम् धेयासुः। (२३७५) **विभाषा धेट्श्व्योः**। ३। १। ४९॥ आभ्यां च्लेश्चङ्वा स्यात्कर्तृवाचिनि लुङि परे। 'चङि' (सू २३१५) इति द्वित्वम्। अदधत् अदधताम्। (२३७६) **विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः**। २। ४। ७८॥ एभ्यः सिचो लुग्वा स्यात्पर-

---

क्षय परिहरति—**द्वित्वादित्यादिना**। धेट्धातुरनिट्। भारद्वाजनियमात् थलि वेडित्याह—**दधिथ दधाथेति**। इट्पक्षे आल्लोपः। दधथुः दध। दधौ। इति सिद्धवत्कृत्याह—**दधिवेति**। वसि आत्त्वे क्रादिनियमादिटि आल्लोप इति भावः। दधिमेत्यपि एवं ज्ञेयम्। **धातेति**। लुटि आत्त्वे तासादि इति भावः। धास्यति। धयतु। अधयत्। धयेत्।

आशीर्लिङि घुसंज्ञाकार्यं वक्ष्यन् घुसंज्ञां दर्शयति—**दाधा घ्वदाप्**। देत्यनेन स्वाभाविकाकारान्तयोः 'डु दाञ् दाने' 'दाण् दाने' इत्यनयोः, कृतात्वयोः 'दो अवखण्डने' 'देङ् रक्षणे' इत्यनयोः लाक्षणिकयोश्च, धेत्यनेन स्वाभाविकाकारान्तस्य 'डु धाञ् धारणपोषणयोः' इत्यस्य, लाक्षणिकस्य 'धेट् पाने' इत्यस्य च ग्रहणम्। 'गामादाग्रहणेष्वविशेषः' इति परिभाषाबलात् तत्र दाग्रहणेन धारूपस्यापि ग्रहणाच्च। अत एव 'दो दद् घोः' इत्यत्र धेरिनवृत्त्यर्थं दाग्रहणमर्थवत्, दधातेर्हिभावविधानादेव निवृत्तिसिद्धेः। तदाह—**दारूपा धारूपाश्चेति**। **एर्लिङि**। एरिति प्रथमान्तम्। आर्धधातुके इत्यधिकृतम्। घुमास्थागापाजहातिसाम् इत्यनुवर्तते। घु मा स्था गा पा जहाति सा एषां द्वन्द्वात् षष्ठीबहुवचनम्। तदाह—**घुसंज्ञानां मास्थादीनामिति। किति लिङीति**। 'दीङो युडि'त्यतः कितीत्यनुवृत्तेरिति भावः। ङितीति नानुवर्तते। लिङार्धधातुकस्य ङित्त्वासंभवात्।

लुङि च्लेः सिचि प्राप्ते—**विभाषा धेट्**। च्लि लिङीत्यनुवर्तते। 'णिश्रिद्रुस्रुभ्यः' इत्यतः कर्तरि चङिति च। तदाह—**आभ्यामिति**। धेट् श्वि आभ्यामित्यर्थः। **अदधदिति**। चङि द्वित्वे आल्लोप इति भावः। अदधताम् अदधन्। अदधः अदधतम् अदधत। अदधम् अदधाव अदधाम। चङभावपक्षे विशेषमाह—**विभाषा घ्रा**। 'ण्यक्षत्रियार्ष' इत्यतः लुगित्यनुवर्तते। 'गातिस्था' इत्यतः सिचः परस्मैपदेष्विति। तदाह—**एभ्य इति**। 'घ्रा गन्धोपादाने' 'धेट् पाने' 'शो तनूकरणे' 'छो छेदने' 'षो अन्तकर्मणि' एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम्। शोप्रभृतीनां कृतात्त्वानां निर्देशः। धेटः 'गातिस्थाघुपा' इति नित्यं प्राप्ते अन्येषामप्राप्ते वचनम्। **अधुरिति**। 'उस्यपदान्तात्' इति पर-

स्मैपदे परे। अधात् अधाताम् अधुः। (२३७७) **यमरमनमातां सक्च।** ७।२।७३॥ एषां सक्स्यादेभ्यः सिच इट् च परस्मैपदेषु। अधासीत् अधासिष्टाम् अधासिषुः। ग्लै १०३ म्लै १०४ हर्षक्षये। हर्षक्षयो धातुक्षयः। ग्लायति। जग्लौ। जग्लिथ—जग्लाथ। (२३७८) **वाऽन्यस्य संयोगादेः।** ६।४।६८॥ घुमास्थादेरन्यस्य संयोगादेर्धातोरात एत्त्वं वा स्यादार्धधातुके किति लिङि। ग्लायात्—ग्लेयात्। अग्लासीत्। म्लायति। द्यै १०५ न्यक्क-

---

रूपम्। अधाः अधातम् अधात। अधाम् अधाव अधाम। सिचो लुगभावपक्षे आह—**यमरम**। यम, रम, नम, आत् एषां द्वन्द्वात्षष्ठीबहुवचनम्। आदित्यनेन आदन्तं गृह्यते। तदाह—**एषां सक् स्यादिति**। सकि ककार इत् अकार उच्चारणार्थः। कित्त्वादन्तावयवः। चकारेण 'इडत्त्यर्ति' इत्यतः इडिति 'स्तुसुधूञ्भ्यः' इत्यतः परस्मैपदेष्विति चानुकृष्यते। अञ्जेः सिचीत्यतः सिचीति च। तच्च षष्ठ्या विपरिणम्यते। तदाह—**एभ्यः सिच इट् चेति। अधासीदिति**। धातोः सगागमः। सिच इट्, ईट्, 'इट ईटि' इति सिज्लोपः। **अधासिष्टामिति।** अपृक्तत्वाभावादीडभावान्न सिज्लोपः। सस्य षत्वे तकारस्य ष्टुत्वेन टः। **अधासिषुरिति**। अधासीः अधासिष्टम् अधासिष्ट। अधासिषम् अधासिष्व अधासिष्म। यद्यपि अधासीदित्यत्र सगिटोर्विधिर्व्यर्थ एव, तथापि अधासिष्टामित्याद्यर्थं आतः सगिड्विधानम्। यमादीनां तु अयंसीत्यादौ हलन्तलक्षणवृद्धेरभावार्थम्, अयंसिष्टामित्याद्यर्थं च। तदेतत् तत्तद्धातुषु स्पष्टीभविष्यति। अधास्यत्।

ग्लै म्लै हर्षक्षये। धातुक्षय इति। बलक्षय इत्यर्थः। अनिटाविमौ। **ग्लायतीति**। शपि आयादेशः। शिद्विषयत्वादात्त्वं न। **जग्लाविति**। णलि आत्त्वे 'आत औ णलः' इति औभावे वृद्धिरिति भावः। अतुसादौ द्वित्वे कृते आतो लोपः। जग्लतुः जग्लुः। भारद्वाजनियमात्थलि वेडित्याह—**जग्लिथ जग्लाथेति**। इट्पक्षे आल्लोपः। जग्लथुः जग्ल। जग्लौ जग्लिव जग्लिम। ग्लाता। ग्लास्यति। ग्लायतु। अग्लायत्। ग्लायेत्। आशीर्लिङि आत्त्वे कृते ग्ला यात् इति स्थिते—**वाऽन्यस्य**। आर्धधातुक इत्यधिकृतम्। 'एर्लिङि' इत्यनुवर्तते। एरिति प्रथमान्तम्। 'आतो लोप इटि च' इत्यतः आत इत्यनुवर्तते। कस्मादन्यस्येत्यपेक्षायां घुमास्थागापाजहातिसां हलीति प्रकृतत्वात्तेभ्योऽन्यस्येति लभ्यते। तदाह—**घुमास्थादेरित्यादिना। कितीति**। 'दीङो युडचि क्ङिति' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः। ङितीति तु नानुवर्तते, लिङार्धधातुकस्य ङित्त्वासंभवात्। **अग्लासीदिति**। यमरमेत्यादन्तत्वात् सगिटौ। अग्लासिष्टाम् अग्लासिषुरित्यादि। अग्लास्यत्। **म्लायतीति**। ग्लैधातोरिव रूपाणीति भावः। **द्यै न्यक्करणे इति**। यकारमध्योऽयम्। इत आरभ्य ऐकारान्तानां संयोगादीनां ग्लैवदेव रूपाणि प्रत्येतव्यानि। 'रै शब्दे' इत्यादीनां तु असंयोगादीनाम् आ-

रणो न्यक्करणं तिरस्कारः। द्रै १०६ स्वप्ने। ध्रै १०७ तृप्तौ। ध्यै १०८ चिन्तायाम्। रै १०९ शब्दे। स्त्यै ११० ष्ट्यै १११ शब्दसंघातयोः। स्त्यायति। षोपदेशस्यापि सत्वे कृते रूपं तुल्यम्। षोपदेशफलं तु तिष्ठ्यासति अतिष्ठ्यपदित्यत्र षत्वम्। खै ११२ खदने। त्रै ११३ जै ११४ षै ११५ क्षये। त्रायति। जजौ। ससौ। साता। 'घुमास्था—' (सू २४६२) इत्यत्र 'विभाषा घ्राधेट्—' (सू २३७६) इत्यत्र च स्यतेरेव ग्रहणं न त्वस्य। तेन एत्त्वसिज्लुकौ न। सायात्। असासीत्। कै ११६ गै ११७ शब्दे। गेयात्। अगासीत्। शै ११८ श्रै ११९ पाके। पै १२० ओ वै १२१ शोषणे। पायात्। अपासीत्। 'घुमास्था—' (सू २४६२) इतीत्त्वं, तदपवाद 'एर्लिङि' (सू २३७४) इत्येत्त्वं, 'गातिस्था'

शीर्लिङि 'वाऽन्यस्य संयोगादेः' इत्येत्त्वं न भवति, रायादित्यादि रूपमिति विशेषः।

स्त्यै ष्ट्यै इति। षोपदेशेषु स्त्याधातोः पर्युदासादाद्यो न षोपदेशः। द्वितीयस्तु षोपदेशः। तकारस्य ष्टुत्वसंपन्नटकारनिर्देशः। **सत्वे कृते इति।** धात्वादेरिति षस्य सकारे सति निमित्तापायात् ष्टुत्वनिवृत्तिरिति भावः। **तिष्ठ्यासतीति** ष्ट्यैधातोः कृतसत्वात् सनि आत्त्वे स्त्या स इति सन्नन्ताल्लटि तिपि शपि 'सन्यङोः' इति द्वित्वे 'शर्पूर्वाः खयः' इति सकारयकारनिवृत्तौ तास्त्यासति इति स्थिते अभ्यासह्रस्वे 'सन्यतः' इति इत्वे सकारस्य इणः परत्वादादेशसकारत्वाच्च षत्वे तिष्ठ्यासतीति रूपम्। स्वाभाविकसकारादित्वे त्वादेशसकारादित्वाभावात् षत्वं न स्यादिति भावः। **अतिष्ठ्यपदिति।** ष्ट्यैधातोः कृतसत्वात् णौ आत्त्वे 'अर्तिह्री' इति पुकि स्त्यापि इति णयन्तात् लुङि अडागमे तिपि 'इतश्च' इति इकारलोपे 'णिश्रिद्रुस्रुभ्यः' इति च्लेश्चङि 'णेरनिटि' इति णिलोपे 'णौ चङ्युपधायाः' इति ह्रस्वे 'चङि' इति स्त्यप् इत्यस्य द्वित्वे शर्पूर्वा इति सकारयकारपकाराणां निवृत्तौ सत्यां 'सन्यतः' इति इत्वे इणः परत्वादादेशसकारत्वाच्च सस्य षत्वे तस्य ष्टुत्वे अतिष्ठ्यपदिति रूपम्। स्वाभाविकसकारत्वे त्वादेशसकारत्वाभावात् षत्वं न स्यादिति भावः। **जजौ ससाविति।** जैधातोः षैधातोश्च णलि आत्त्वे द्वित्वादौ वृद्धिरिति भावः। ननु 'एर्लिङि' इत्यत्र 'घुमास्थागापाजहातिसाम्' इत्यनुवृत्त्या सैधातोराशीर्लिङि सायादित्यत्र एत्त्वं स्यात्। तथा लुङि सगिटोः असासीत् असासिष्टामित्येव इष्यते। तत्र 'विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः' इति सिचः पाक्षिके लुकि असात् असातामित्यपि प्रसज्येतेत्यत आह—**घुमास्थेत्यत्रेत्यादि। स्यतेरिति।** षो अन्तकर्मणि इति श्यन्विकरणस्येत्यर्थः। अत्र व्याख्यानमेव शरणम्। 'विभाषा घ्राधेट्' इत्यत्र श्यन्विकरणाभ्यां साहचर्याच्च।

पै ओ वै शोषणे। पायति। वायति। 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वार्थमोदित्त्वम्। ननु पैधातोः कर्मणि लटि यकि आत्त्वे पायते इत्यत्र 'घुमास्थागापाजहातिसां

(सू २२२३) इति सिज्लुक् च न। पारूपस्य लाक्षणिकत्वात्। ष्टै ९२२ वेष्टने। स्तायति। ष्णै ९२३ वेष्टने। शोभायां च इत्येके। स्नायति। दैप् ९२४ शोधने। दायति। अघुत्वादेत्त्वसिज्लुकौ न। दायात्। अदासीत्। पा ९२५ पाने। 'पाघ्राध्मा—' (सू २३६०) इति पिबादेशः। तस्यादन्तत्वाल्लोपधागुणः। पिबति। पेयात्। अपात्। घ्रा ९२६ गन्धोपादाने। जिघ्रति। घ्रायात्—घ्रेयात्। अघ्रात्—अघ्रासीत्। ध्मा ९२७ शब्दाग्निसंयोगयोः। धमति। ष्ठा ९२८ गतिनिवृत्तौ। तिष्ठति। 'स्थादिष्वभ्यासेन—' (सू २२७७) इति षत्वम्। अधितष्ठौ 'उपसर्गात्—' (सू २२७०) इति षत्वम्। अधिष्ठाता। स्थेयात्। म्ना ९२९ अभ्यासे। मनति। दाण् ९३० दाने। प्रणियच्छति।

हलि' इति ईत्त्वं स्यात्। तथा आशीर्लिङि पायात् इत्यत्र 'एर्लिङि' इति एत्त्वं स्यात्, तत्रापि 'घुमास्थागापाजहातिसाम्' इत्यनुवृत्तेः। तथा लुङि अपासीदित्यत्र 'गातिस्था' इति सिचो लुकि 'यमरम' इति इटः अभावात्तत्संनियोगशिष्टः सगपि न स्यादित्यत आह—**घुमास्थेतीत्त्वमित्यादिना। पारूपस्येति**। उदाहृतसूत्रत्रये लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया आदन्तत्वेन उपदिष्टस्यैव पाधातोर्ग्रहणम्, नतु पैधातोः कृतात्वस्येति भावः। एवंच प्रकृते पैधातोराशीर्लिङि पायादित्येव रूपम्। लुङि सगिटोः अपासीत्, अपासिष्टामित्येव रूपम्। **ष्टै वेष्टने इति**। षोपदेशोऽयम्। कृतष्टुत्वनिर्देशः। सत्वे कृते ष्टुत्वनिवृत्तिः। तदाह—**स्तायतीति**। ष्णैधातुरपि षोपदेशः कृतष्टुत्वनिर्देशः। सत्वे कृते ष्टुत्वनिवृत्तिः। तदाह—**स्नायतीति। दैप् शोधने। अघुत्वादिति**। घुसंज्ञाविधौ दाब्दैपौ विनेत्युक्तेरिति भावः। **पा पाने। पिबादेश इति**। शिद्विषय इति शेषः। **तस्येति**। पिबादेशस्य अदन्तत्वात् न लघूपधगुण इति भाष्ये स्पष्टम्। अनिडयम्। पपौ पपतुः पपुः। भारद्वाजनियमात् थलि वेट्—पपिथ-पपाथ पपथुः पप। पपौ पपिव पपिम। क्रादिनियमादिट्। पाता। पास्यति। पिबतु। अपिबत्। पिबेत्। आशीर्लिङि 'एर्लिङि' इत्येत्त्वमभिप्रेत्याह—**पेयादिति**। 'गातिस्था' इति सिचो लुगित्यभिप्रेत्याह—**अपादिति**। अपाताम् अपुः। अपाः अपातम् अपात। अपाम् अपाव अपाम। अपास्यत्।

घ्रा गन्धोपादाने। 'पाघ्राध्मा' इति शिद्विषये जिघ्रादेशः। तदाह—**जिघ्रतीति**। अनिडयम्। जघ्रौ जघ्रतुः जघ्रुः। भारद्वाजनियमात् थलि वेट्—जघ्रिथ-जघ्राथ जघ्रथुः जघ्र। जघ्रौ जघ्रिव जघ्रिम। क्रादिनियमादिट्। घ्राता। घ्रास्यति। जिघ्रतु। अजिघ्रत्। जिघ्रेत्। आशीर्लिङि 'वाऽन्यस्य संयोगादेः' इत्येत्त्वविकल्पं मत्वा आह—**घ्रायात् घ्रेयादिति**। 'विभाषा घ्राधेट्' इति सिचो वा लुक्। लुगभावपक्षे आदन्तत्वात्सगिटौ। तदाह—**अघ्रात् अघ्रासीदिति**। ध्माधातुरनिट्। 'पाघ्राध्मा' इति शिद्विषये धमादेशः। तदाह—**धमतीति**। दध्मौ दध्मतुः दध्मुः। दध्मिथ—दध्माथ दध्मथुः दध्म। दध्मौ दध्मिव दध्मिम।

देयात्। अदात्। ह्वृ ९३१ कौटिल्ये। ह्वरति। (२३७९) **ऋतश्च संयोगादेर्गुणः** ।७।४।१०॥ ऋदन्तस्य संयोगादेरङ्गस्य गुणः स्याल्लिटि। किदर्थमपीदं परत्वाण्णल्यपि भवति। रपरत्वम्। उपधावृद्धिः। जह्वार जह्वरतुः जह्वरुः। जह्वर्थ। ह्वर्ता। 'ऋद्धनोः स्ये' (सू २३६६) ह्वरिष्यति।

ध्माता। ध्मास्यति। धमतु। अधमत्। धमेत्। ध्मायात्-ध्मेयात्। अध्मासीत्। अध्मास्यत्।

ष्ठाधातुः षोपदेशः कृतष्टुत्वनिर्देशः। शिद्विषये 'पाघ्रा' इति तिष्ठादेशः। तदाह—**तिष्ठतीति**। तस्थौ। अधितष्ठावित्यत्र इण्कवर्गाभ्यां परत्वाभावेऽपि षत्वमाह—**स्थादिष्वित्ति**। तस्थतुः तस्थुः। तस्थिथ-तस्थाथ तस्थथुः तस्थ। तस्थौ तस्थिव तस्थिम। स्थाता। अधिष्ठातेत्यत्र 'सात्पदाद्योः' इति षत्वनिषेधमाशङ्क्याह—**उपसर्गादिति षत्वमिति**। स्थास्यति। तिष्ठतु। अतिष्ठत्। तिष्ठेत्। आशीर्लिङि संयोगादित्वेऽपि घुमास्थादेरन्यत्वाभावादेत्त्वविकल्पो न, किंतु 'एर्लिङि' इति नित्यमेव एत्त्वम्। तदाह—**स्थेयादिति**। 'गातिस्था' इति सिचो लुक्। अस्थात्। अस्थास्यत्। **म्ना अभ्यासे इति**। अयमप्यनिट्। 'पाघ्रा' इति शिद्विषये मनादेशः। तदाह—**मनतीति**। मम्नौ मम्नतुः मम्नुः। मम्निथ-मम्नाथ मम्नथुः मम्न। मम्नौ मम्निव मम्निम। म्नाता। म्नास्यति। मनतु। अमनत्। मनेत्। म्नायात्-म्नेयात्। अम्नासीत्। अम्नास्यत्। **दाण् दाने इति**। अयमप्यनिट्। 'पाघ्रा' इति शिद्विषये यच्छादेशः। **प्रणियच्छतीति**। 'नेर्गद' इति णत्वम्। ददौ ददतुः ददुः। ददिथ—ददाथ ददथुः दद। ददौ ददिव ददिम। दाता। दास्यति। यच्छतु। अयच्छत्। यच्छेत्। आशीर्लिङि 'एर्लिङि' इत्येत्त्वं मत्वा आह—**देयादिति**। 'गातिस्था' इति सिचो लुकं मत्वा आह—**अदादिति**।

ह्वृ कौटिल्ये इति। अयमप्यनिट्। **ह्वरतीति**। शपि गुणे रपरत्वम्। **ऋतश्च**। **लिटीति**। 'दयतेर्दिगि लिटि' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः। ननु तिप्सिप्मिप्सु सार्वधातुकार्धधातुकयोरित्येव गुणे सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**किदर्थमपीदमिति**। अतुसादिकिदर्थं णलाद्यकिदर्थं चेत्यर्थः। ननु अस्य गुणस्य अतुसादिषु चरितार्थत्वात् णलि 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धिप्रसङ्गात्कथं णलि अयं गुण इत्यत आह—**परत्वाण्णल्यपि भवतीति**। 'अचो ञ्णिति' इति वृद्ध्यपेक्षया अस्य गुणस्य परत्वादित्यर्थः। तर्हि जह्वार इति कथमित्यत आह—**उपधावृद्धिरिति**। 'अत उपधाया' इत्यनेनेति शेषः। **जह्वर्थेति**। क्रादिनियमप्राप्तस्य इटः 'अचस्तास्वत्' इति 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति च निषेधादिति भावः। जह्वरथुः जह्वर। जह्वार—जह्वर जह्वरिव जह्वरिम। क्रादिनियमादिट्। ह्वरतु। अह्वरत्। ह्वरेत्। आशीर्लिङि ह्वृ यात् इति स्थिते कित्त्वाद्गुणनिषेधे प्राप्ते—

---

१ संयोगाद्यकारान्ताः ह्वृ, ध्वृ, स्वृ, स्मृ, स्तृ, स्पृ, इति षट्।

(२३८०) **गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः** । ७ । ४ । २९ ॥ अर्तेः संयोगादेर्ऋदन्तस्य च गुणः स्यायकि यादावार्धधातुके लिङि च । ह्वर्यात् । अह्वार्षीत् । अह्वार्ष्टाम् । स्वृ ९३२ शब्दोपतापयोः । 'स्वरतिसूति—' (सू २२७९) इति वेट् । सस्वरिथ-सस्वर्थ । वमयोस्तु—(२३८१) **श्र्युकः किति** ।७।२।११॥ श्रिञ एकाच उगन्ताच्च परयोर्गित्कितोरिण्न स्यात् । परमपि स्वरत्यादिविकल्पं बाधित्वा पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादनेन निषेधे प्राप्ते क्रादिनियमान्नित्यमिट् । सस्वरिव सस्वरिम । परत्वात् 'ऋद्धनोः स्ये' (सू २३६६) इति नित्यमिट् । स्वरिष्यति । स्वर्यात् । अस्वारीत् अस्वारिष्टाम् । अस्वार्षीत् अस्वा-

---

गुणोऽर्ति । भौवादिकः जौहोत्यादिश्च ऋधातुः अर्तीत्यनेन गृह्यते । लुका निर्देशस्तु न विवक्षितः । अङ्गस्येत्यधिकृतम् । 'रीङृतः' इत्यतः ऋत इत्यनुवर्तते । तच्च अङ्गविशेषणं तदन्तविधिः ऋदन्तस्याङ्गस्येति लभ्यते । संयोगाद्योरित्यपि तद्विशेषणम्। 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इत्यतः असार्वधातुकग्रहणमनुवर्तते। आर्धधातुके इति लभ्यते। 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इत्यतः यकि लिङीति च लभ्यते । 'अयङ्यि क्ङिति' इत्यतः यीति सप्तम्यन्तमनुवर्तते । आर्धधातुकविशेषणत्वात्तदादिविधिः । तदाह—**अर्तेरित्यादिना** । तथाच हृ यात् इति स्थिते गुणे रपरत्वे रूपमाह—**ह्वर्यादिति** । **अह्वार्षीदिति** । सिचि वृद्धिः रपरत्वं षत्वम् । अह्वरिष्यत् ।

स्वृ शब्दोपतापयोरिति । अयमप्यनिट् । स्वरति । लिटि तु कित्यपि गुणः । णलि तु कृते गुणे रपत्वे उपधावृद्धिः । सस्वार सस्वरतुः सस्वरुः । थलि तु क्रादिनियमप्राप्तस्य इटः 'अचस्तास्वत्' इति 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति च नित्यनिषेधे प्राप्ते आह—**स्वरतिसूतीति वेडिति । सस्वरिथ सस्वर्थेति** । सस्वरथुः सस्वर । सस्वार-सस्वर । इत्यपि ज्ञेयम् । **वमयोस्त्विति** । क्रादिनियमान्नित्यमिडित्यन्वयः । अत्र इण्निषेधं शङ्कितुमाह—**श्र्युकः किति** । श्रिश्च उक् चेति समाहारद्वन्द्वात् षष्ठी । उक् प्रत्याहारः । अङ्गस्येत्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणतम् उका विशेष्यते । तदन्तविधिः । 'एकाच उपदेशे' इत्यतः एकाच इत्यनुवृत्तं इगन्तेऽन्वेति । 'नेड्वशिकृति' इत्यतो नेडिति । किर्तीति सप्तमी षष्ठ्यर्थे । ग्च क्च क्‍ौ तौ इतौ यस्येति विग्रहः । गकारस्य चर्त्वेन निर्देशः । तदाह—**श्रिञ एकाच इत्यादिना** । गकारप्रश्लेषः किम् । भूष्णुः । 'ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः' इति चकाराद्भूधातोः ग्स्नुः । तस्य गित्त्वादिट् न । कित्त्वे तु स्थास्नुरित्यत्र 'घुमास्था' इति ईत् स्यात् । इण्न स्यादित्यनन्तरं अनेन निषेधे प्राप्ते इत्यन्वयः ।

नन्वियं शङ्का न युज्यते । 'श्र्युकः किति' इति निषेधं बाधित्वा परत्वात् स्वरतिसूतीति, विकल्पस्य प्राप्तेरित्यत आह—**परमपीत्यादि सामर्थ्यादित्यन्तम्** । पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात्परमपि स्वरत्यादिविकल्पं बाधित्वा

ष्टाम् । स्मृ ९३३ चिन्तायाम् । ह्वृ ९३४ संवरणे । सृ ९३५ गतौ । क्रादित्वान्नेट् । ससर्थ । ससृव । रिङ् । स्रियात् । असार्षीत् । असार्ष्टाम् । (२३८२) **सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च । ३ । १ । ५६ ॥** एभ्यश्च्लेरङ् स्यात्कर्तरि लुङि । इह लुसशपा शासिना साहचर्यात् सर्त्यर्ती जौहोत्यादिकावेव गृह्येते । तेन भ्वाद्योर्नाङ् । शीघ्रगतौ तु 'पाघ्राध्मा' (सू २३६०) इति शिति धौरादेशः । धावति । ऋ ९३६ गतिप्रापणयोः । ऋच्छति । (२३८३) **ऋच्छत्यृताम् । ७ । ४ । ११ ॥** तौदादिकस्य ऋच्छतेः ऋधातोः ॠतां च गुणः स्याल्लिटि । णलि प्राग्वदुपधावृद्धिः । आर आरतुः आरुः । (२३८४) **इडत्त्यर्तिव्ययतीनाम् ।**

अनेन निषेधे प्राप्ते इत्यन्वयः । आर्धधातुकस्येडित्यादिविधिकाण्डात्प्रागेव 'नेड्वशि कृति' इत्यादिप्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात् 'स्वरति' इति विकल्पोऽप्यनेन बाध्यते इत्यर्थः । परमपीत्यादिः प्राप्ते इत्यन्तः शङ्काग्रन्थः । परिहरति—**क्रादिनियमान्नित्यमिडिति** । प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययाश्रयो वा यावान् इण्निषेधः स लिटि चेत् तर्हि क्रादिभ्य एवेत्युक्तत्वादिति भावः । लुटि स्वरिता स्वर्ता । लृटि स्ये 'स्वरति' इति विकल्पं निरस्यति—**परत्वादिति** । स्वरतु । अस्वरत् । स्वरेत् । **स्वर्यादिति** । आशीर्लिङि 'गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः' इति गुणः । **अस्वारीदिति** । 'स्वरति' इति इट्पक्षे वृद्धिरिति भावः । **अस्वार्षीदिति** । इडभावे 'सिचि वृद्धिः' इति वृद्धिरिति भावः । **स्मृ चिन्तायामिति** । अयमप्यनिट् । स्मरति । लिटि 'ऋतश्च' इति कित्यपि गुणः । णलि तु गुणे उपधावृद्धिः । सस्मार सस्मरतुः सस्मरुः । ऋदन्तत्वाद्भारद्वाजमतेऽपि क्रादिनियमप्राप्तस्य इटः थलि नित्यनिषेधः । सस्मर्थ सस्मरथुः सस्मर । सस्मार–सस्मर सस्मरिव सस्मरिम । स्मर्ता । लृटि स्ये 'ऋद्धनोः' इति इट्—स्मरिष्यति । स्मरतु । अस्मरत् । स्मरेत् । आशीर्लिङि 'गुणोऽर्ति' इति गुणः—स्मर्यात् । लुङि सिचि वृद्धौ रपरत्वम्—अस्मार्षीत् । अस्मरिष्यत् । **ह्वृ संवरणे इति** । अयमपि स्मृधातुवत् ।

सृ गताविति । ऋदन्तोऽयमनिट् । सरति लिटि संयोगादित्वाभावात् ऋतश्चेति गुणो न । ससार सस्रतुः सस्रुः । **क्रादित्वान्नेडिति** । सृधातोः क्रादिस्थत्वादिति भावः । **ससर्थेति** । क्रादित्वात्थल्यपि नित्यं निषेध इति भावः । सस्रथुः सस्र । ससार ससार सस्रृव सस्रम । इत्यपि ज्ञेयम् । सर्ता । लृटि 'ऋद्धनोः' इति इट्—सरिष्यति । सरतु । असरत् । सरेत् । आशीर्लिङि संयोगादित्वाभावात् 'गुणोऽर्ति' इति न गुणः । किंतु 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति रिङित्याह—**रिङिति । स्रियादिति** । रीङि प्रकृते रिङ्विधिसामर्थ्यान्न दीर्घ इति भावः । **असार्षीदिति** । सिचि वृद्धौ रपरत्वम् । अत्र च्लेरङमाशङ्कितुमाह—**सर्ति** । चिल

---

१ अर्थभेदात्पुनः पाठः । क्वचित्तु वृ संवरणे इति पाठः ।

७ । २ । ६६ ॥ अद् ऋ व्येञ् एभ्यस्थलो नित्यमिट् स्यात् । आरिथ । अर्ता। अरिष्यति । अर्यात् । आर्षीत् आर्ष्टाम् । गृ ९३७ घृ ९३८ सेचने । गरति । जगार । जगर्थ । जघ्रिव । रिङ् । घ्रियात् । अगार्षीत् । ध्वृ ९३९ हूर्छने । स्रु

लुङीत्यनुवर्तते । 'णिश्रिद्रुस्रुभ्यः' इत्यतः कर्तरि, चङिति । तदाह—**एभ्य इति ।** ततश्च प्रकृते असार्षीदित्यत्र अङ् स्यादिति शङ्का सूचिता । तां परिहरति—**इह लुप्तेत्यादिना ।** इह अङ्विधौ शास्तीत्यनेन लुप्तविकरणः शासिर्गृह्यते इति निर्विवादम्, तस्य विकरणान्तराभावात् । एवं च तत्साहचर्यात् सृधातुः ऋधातुश्च जौहोत्यादिकौ श्लुविकरणावेव गृह्येते इत्यर्थः, लुप्तविकरणत्वसाम्यादिति भावः । **तेनेति ।** लुप्तविकरणयोरेव ग्रहणेन भ्वादिगणस्थयोः सृधातुऋधात्वोरङ् नेत्यर्थः । तदेवं सृधातोर्गतिसामान्यवृत्तेरुक्तानि रूपाणि । यदि शीघ्रगतौ सृधातुः, तदा तस्य विशेषमाह—**शीघ्रगतौ त्विति । धौरादेश इति ।** धौशब्दस्य धौरिति प्रथमान्तम् । धौ इत्यौकारान्त आदेश इत्यर्थः । 'पाघ्रा' इति सूत्रे सर्तीति श्तिपा निर्देशः । लुप्तविकरणनिर्देशस्तु अविवक्षित इति भावः । 'सर्तेर्वेगितायां गतौ धावादेशः' इति वार्तिकमभिप्रेत्येदम् । **धावतीति ।** शपि सृधातोर्धौभावे आवादेशः । धावतु । अधावत् । धावेत् ।

ऋगतिप्रापणयोः । अनिट् । 'पाघ्राध्मा' इति शिद्विषये ऋच्छादेशः । तदाह—**ऋच्छतीति ।** ननु ऋ अतुस् इति स्थिते द्वित्वे उरदत्त्वे रपरत्वे हलादिशेषे 'अत आदेः' इति दीर्घे आ ऋ अतुस् इति स्थिते 'असंयोगात्' इति कित्त्वादुत्तरखण्डस्य गुणाभावे यणं बाधित्वा परत्वादादूगुणे अरतुरिति स्यादित्यतस्तत्र गुणविधानमाह—**ऋच्छत्यृताम् ।** 'दयतेर्दिगि लिटि' इत्यतो लिटीति 'ऋतश्च संयोगादेर्गुणः' इत्यतो गुण इति चानुवर्तते । ऋच्छति ऋ ऋत् एषां द्वन्द्वाद्बहुवचनम् । बहुवचनादेव ऋकारप्रश्लेषो गम्यते । प्रश्लिष्टेन च ऋकारेण ऋधातुरेव गृह्यते। ऋवर्णान्तधातुग्रहणे 'ऋतश्च संयोगादेर्गुणः' इत्यस्य वैयर्थ्यात् । 'ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु' इति तौदादिकस्य ऋच्छतीति श्तिपा निर्देशः । भौवादिकस्य धातोस्तु ऋग्रहणेनैव सिद्धेः । तदाह—**तौदादिकस्य ऋच्छतेरित्यादिना ।** किदर्थमपीदं सूत्रं परत्वादकित्यपि भवति । **णलि प्राग्वदिति ।** 'हृ कौटिल्ये' इत्यत्र उक्तया रीत्या किन्तु चरितार्थोऽप्ययं गुणः 'अचो ञ्णिति' इति वृद्ध्यपेक्षया परत्वात् णल्यपि भवति । ततो रपरत्वे उपधावृद्धिरित्यर्थः । **आरेति ।** ऋधातोर्लिटि तिपो णलि द्वित्वे उरदत्त्वे हलादिशेषे 'अत आदेः' इति दीर्घे उत्तरखण्डस्य वृद्धौ रपरत्वे सवर्णदीर्घ इति भावः । **आरतुरिति ।** पूर्ववत् द्वित्वादौ आ ऋ अतुसिति स्थिते कित्त्वादूगुणनिषेधे प्राप्ते 'ऋच्छत्यृताम्' इति गुणे रपरत्वे सवर्ण-

१ 'अस्यति वक्ति' इत्यतोऽङिति' पाठोऽत्रापेक्ष्यते ।

१४० गतौ। सुस्रोथ। सुस्रुव। स्रूयात्। 'श्रिश्रि—' (सू २३१२) इति चङ्। लघूपधगुणादन्तरङ्गत्वादुवङ्। असुस्रुवत्। षु १४१ प्रसवैश्वर्ययोः। प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम्। सुषोथ-सुषविथ। सुषुविव। सोता। (२३८५) स्तुसुधू-

---

दीर्घ इति भावः। आरुरित्यप्येवम्। थलि तु कादिनियमप्राप्तस्य इटः 'अचस्तास्वत्' इति ऋदन्तत्वात् भारद्वाजमतेऽपि निषेधे प्राप्ते आह—**इडत्त्यर्ति**। पञ्चम्यर्थे षष्ठी। 'अचस्तास्वत्' इत्यतः थलीत्यनुवर्तते। 'विभाषा सृजिदृशोः' इति पूर्वसूत्राद्विभाषाग्रहणमस्वरितत्वान्नानुवर्तते। तदाह—**अद् ऋ इत्यादिना**। आर्धधातुकस्येडित्यनुवृत्तौ पुनरिड्ग्रहणं तु 'न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः' इत्यतो नेत्यनुवृत्तिनिवृत्तये इत्याहुः। **आरिथेति**। आरथुः आरुः। आर आरिव आरिम। कादिनियमादिट्। **अरिष्यतीति**। 'ऋद्धनोः' इति इट्। ऋच्छतु। आर्च्छेत्। **अर्यादिति**। 'गुणोऽर्ति' इति गुणे रपरत्वमिति भावः। **आर्षीदिति**। सिचि वृद्धिः। 'सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च' इति अङ् तु न, तत्र भौवादिकस्य ऋधातोर्न ग्रहणमित्यनुपदमेवोक्तेरिति भावः। आरिष्यत्। 'ऋद्धनोः स्ये' इति इट्।

गृ घृ सेचने। अनिटौ। **गरतीति**। **जगार**। असंयोगादित्वात् 'ऋतश्च' इति गुणो न। जग्रतुः जग्रुः। कादिनियमेन इटि प्राप्ते अचस्तास्वदिति नेट्। ऋदन्तत्वाद्भारद्वाजमतेऽपि नेट्। तदाह-**जगर्थेति**। जग्रथुः जग्र। जगार-जगर। **जग्रिवेति**। कादिनियमादिट्। जग्रिम। गर्ता। गरिष्यति। 'ऋद्धनोः' इति इट्। गरतु। अगरत्। गरेत्। **रिङिति**। आशीर्लिङि असंयोगादित्वात् 'गुणोऽर्ति' इति गुणाभावे 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति रिङित्यर्थः। **ग्रियादिति**। रीङि प्रकृते रिङ्विधेर्न दीर्घः। **अगार्षीदिति**। सिचि वृद्धौ रपरत्वम्। अगार्ष्टाम्। अगरिष्यत्। 'ऋद्धनोः' इति इट्। घृधातोस्तु भौवादिकस्य घृतं घर्मः घृणा इत्यत्रैव प्रयोगः, नान्यत्रेति 'तृज्वत्क्रोष्टुः' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। **ध्वृ हूर्च्छने इति**। हूर्च्छनं कुटिलीभवनम्। ध्वरति। दध्वार। 'ऋतश्च' इति गुणः। दध्वरतु. दध्वरुः। थलि 'अचस्तास्वत्' इति कादिनियमप्राप्त इट् न। ऋदन्तत्वाच्च भारद्वाजमतेऽपि नेट्। दध्वर्थ दध्वरथुः दध्वर। दध्वार-दध्वर दध्वरिव दध्वरिम। कादिनियमादिट्। ध्वर्ता। 'ऋद्धनोः' इति इट्—ध्वरिष्यति। ध्वरतु। अध्वरत्। ध्वरेत्। आशीर्लिङि 'गुणोऽर्ति' इति गुणः। ध्वर्यात्। अध्वार्षीत्। अध्वरिष्यत्। **स्रु गतौ**। अनिट्। स्रवति। सुस्राव। असुसादौ कित्त्वात् गुणाभावे उवङ्। सुस्रुवतुः सुस्रुवुः। कादित्वान्नेट्। तदाह—**सुस्रोथेति**। सुस्रुवथुः सुस्रुव। सुस्राव—सुस्रव। **सुस्रुवेति**। कादित्वान्नेट्। सुस्रुमेत्यपि ज्ञेयम्। स्रोता। स्रोष्यति। स्रवतु

इभ्यः परस्मैपदेषु । ७ । २ । ७२ ॥ एभ्यः सिच इट् स्यात्परस्मैपदेषु । असावीत् । पूर्वोत्तराभ्यां श्रियां साहचर्यात्सुनोतेरेव ग्रहणमिति पक्षे असौषीत् । श्रु १४२ श्रवणे । (२३८६) **श्रुवः शृ च** । ३ । १ । ७४ ॥ श्रुवः शृ इत्यादेशः स्यात् श्नुप्रत्ययश्च शब्विषये । शपोऽपवादः । श्नोर्ङित्वाद्धातोर्गुणो न । शृणोति शृणुतः । (२३८७) **हुश्नुवोः सार्वधातुके** । ६ । ४ । ८७ ॥

अस्रवत् । स्रवेत् । **स्रूयादिति** । ' अकृत्सार्वधातुकयोः ' इति दीर्घ इति भावः । लुङि विशेषमाह—**णिश्रीति चङिति** । ' चङि ' इति द्वित्वमित्यपि द्रष्टव्यम् । ननु असुस्र् अ त् इति स्थिते रेफादुत्तरस्य उकारस्य 'सार्वधातुकार्धधातुकयो'रिति गुणस्य चङ्निमित्तकस्य ङित्त्वान्निषेधेऽपि उवङपेक्षया परत्वात् तिपं निमित्तीकृत्य रेफादुकारस्य लघूपधगुणः स्यादित्यत आह—**लघूपधगुणादन्तरङ्गत्वादुवङिति** । बहिर्भूततिबपेक्षत्वाल्लघूपधगुणः बहिरङ्गः । अन्तर्गतचङपेक्षत्वादुवङन्तरङ्गः । अतः उवङेव भवति । परादन्तरङ्गस्य बलवत्त्वादिति भावः । **असुस्रुवदिति** । अस्रोष्यत् ।

षु प्रसवेति । अत्र प्रसवशब्दस्य गर्भमोचनपरत्वभ्रमं वारयति—**प्रसवोऽभ्यनुज्ञानमिति** । ' ओं प्रणयेति ब्रह्मा प्रसौति ' इत्यादौ तथा दर्शनादिति भावः । षोपदेशोऽयम् । शपि उवङं बाधित्वा परत्वात्सार्वधातुकयोरिति गुणः । सवति । सुषाव । अतुसादौ कित्त्वाद्गुणाभावे उवङ् । सुषुवतुः सुषुवुः । भारद्वाजनियमात्थलि वेट् । तदाह—**सुषविथ सुषोथेति** । अकित्त्वाद्गुण इति भावः । सुषुवथुः सुषुव । सुषाव—सुषव । वमयोस्तु क्रादिनियमान्नित्यमिट् । तदाह—**सुषुविवेति** । कित्त्वाद्गुणाभावे उवङ् । **सोतेति** । सोष्यति । सवतु । असवत् । सवेत् । सूयात् । लुङि असौषीदिति प्राप्ते—**स्तुसुधूञ्भ्यः** । 'इडत्त्यर्ति' इत्यतः इडित्यनुवर्तते । ' अञ्जेः सिचि ' इत्यतः सिचीत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते । तदाह—**एभ्यः सिच इति** । **असावीदिति** । सिचि वृद्धौ 'इट ईटि' इति सिज्लोपः । **पूर्वोत्तराभ्यामिति** । स्तुञ्धूञ्भ्यामित्यर्थः । **सुनोतेरिति** । षुञ् अभिषवे इति श्नुविकरणस्येत्यर्थः । **असौषीदिति** । इडभावे सिचि वृद्धिः इति भावः । असोष्यत् ।

श्रु श्रवणे इति । उदन्तोऽयमनिट् । **श्रुवः शृ च** । शृ इति लुप्तप्रथमाकम् । चकारेण ' स्वादिभ्यः श्नुः ' इति सूत्रस्थः श्नुः समुच्चीयते । तदाह—**श्रुवः शृ इत्यादेशः स्यात् श्नुप्रत्ययश्चेति** । **शपोऽपवाद इति** । अनेन

---

१ ' अचि श्नुधातुभ्रुवाम् ' इति उवङ्विधायकसूत्रे श्नु ग्रहणं तु आप्नुवन्ति, शक्नुवन्ति, इत्यादिसंयोगपूर्वकश्नोरुवङर्थम् ।

जुहोतेः श्नुप्रत्ययान्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य चासंयोगपूर्वोवर्णस्य यण्स्यादजादौ सार्वधातुके । उवङोऽपवादः । शृण्वन्ति । शृणोमि शृण्वः—शृणुवः शृण्मः—शृणुमः । शुश्रोथ । शुश्रुव । शृणु । शृणवानि । शृणुयात् । श्रूयात् । अश्रौषीत् । ध्रु १४३ स्थैर्ये । ध्रवति । अयं कुटादौ गत्यर्थोऽपि । दु १४४ द्रु १४५

शब्विषये कर्त्रर्थसार्वधातुक एवास्य प्रवृत्तिः सूचिता । **श्नोर्ङित्त्वादिति** । सार्वधातुकमपिदित्यनेनेति भावः । **शृणोतीति** । तिपमाश्रित्य श्नोर्गुणः । तसादीनां ङित्त्वात् श्नोर्न गुणः । तदाह—**शृणुत इति** । शृणु अन्तीति स्थिते अन्तेः ङित्त्वात् श्नोर्गुणनिषेधे सति उवङि प्राप्ते—**हुश्नुवोः** । श्नोः प्रत्ययत्वात्तदन्तग्रहणम् । 'इणो यण्' इत्यतः यण् इत्यनुवर्तते, 'अचि श्नु' इत्यतः अचीति । तस्य सार्वधातुकविशेषणत्वात्तदादिविधिः । 'एरनेकाचः' इति सूत्रं एरितिवर्जमनुवर्तते । 'ओः सुपि' इत्यतः ओरिति च षष्ठ्यन्तम् । तदाह—**जुहोतेरित्यादिना** । *असंयोगपूर्वस्येति तु उकारस्य विशेषणं नतु श्नुविशेषणम् । तेन आप्नुवन्तीत्यत्र यण् न । हुश्नुवोः किम् ? योयुवति* । अत्र युधातोर्यङ्लुकि 'अदभ्यस्ता'दिति झेरदादेशे योयु अति इति स्थिते अनेकाजङ्गावयवस्य असंयोगपूर्वस्य उकारस्य यण् न भवति । अत्र भाष्ये 'बहुलं छन्दसि' इत्यनुवृत्तौ 'यङोऽचि च' इति विहितस्य यङ्लुकः छान्दसत्वात् 'छन्दस्युभयथा' इत्यार्धधातुकत्वाश्रयणादेव योयुवतीत्यत्र यणभावसिद्धेः हुश्नुग्रहणं भाषायामपि क्वचित् यङ्लुकं ज्ञापयतीत्युक्तम् । तथाच भाषायामपि अनेकाचः असंयोगपूर्वकोकारान्ताद्योयुवतीत्यादौ यङ्लुक्सिद्धेः तत्र यणभावार्थं हुश्नुग्रहणमिति फलति । ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वादुदाहृतोवर्णान्तादन्यत्रापि क्वचिद्यङ्लुक् सिध्यति । एतदेवाभिप्रेत्य भाष्ये—हुश्नुग्रहणं ज्ञापयति—भाषायामपि यङ्लुक् भवति' इत्युक्त्वा, 'किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं, बेभिदीति चेच्छिदीति इत्येतत्सिद्धं भवति' इत्युक्तम् । अत्र भिदिच्छिदोरेव ग्रहणादुदाहृतोकारान्तादन्यत्र भवन् यङ्लुक् आभ्यामेव भवति, न त्वन्यत्रेत्याहुः । भिदिच्छिदोर्ग्रहणं प्रदर्शनमात्रमित्यन्ये । **शृण्वन्तीति** । शृणुथः । शृणुथेत्यपि ज्ञेयम् । 'लोपश्चास्यान्तरस्यां म्वोः' इत्यभिप्रेत्याह—**शृण्व इत्यादि** । शुश्राव शुश्रुवतुः शुश्रुवुः । थलि वमयोश्च क्रादित्वान्नित्यमिण्निषेधः । तदाह—**शुश्रोथ** । **शुश्रुवेति** । शुश्रुमेत्यपि ज्ञेयम् । श्रोता । श्रोष्यति । शृणोतु—शृणुतात् शृणुताम् । शृण्वन्तु । 'उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्' इति हेर्लुकं मत्वा आह—**शृणिवति** । शृणुतात् शृणुतम् शृणुत । **शृणवानीति** । आटः पित्त्वेन ङित्त्वाभावाद्गुण इति भावः ।

ध्रु स्थैर्ये इति । अनिट् । ध्रवति । दुध्राव दुध्रुवतुः दुध्रुवुः । भारद्वाजनियमात्थलि वेट् । दुध्रविथ—दुध्रोथ दुध्रुवथुः दुध्रुव । दुध्राव–दुध्रव दुध्रुविव दुध्रु-

गतौ । दुदोथ-दुदविथ । दुदुविव । दुद्रोथ । दुद्रुव । 'णिश्रि—(सू २३१२) इति चङ् अदुद्रुवत् । जि १४६ ज्रि १४७ अभिभवे । अभिभवो न्यूनीकरणं न्यूनीभवनं च । आद्ये सकर्मकः । शत्रून् जयति । द्वितीये त्वकर्मकः । अध्ययनात्पराजयते । अध्येतुं ग्लायतीत्यर्थः । 'विपराभ्यां जेः' (सू २६८५) इति तङ् । 'पराजेरसोढः' (सू ५८६) इत्यपादानत्वम् ।

अथ डीङन्ता ङितः । ष्मिङ् १४८ ईषद्धसने । स्मयते । सिष्मिये । सिष्मियिढ्वे-सिष्मियिध्वे । गुङ् १४९ अव्यक्ते शब्दे । गवते । जुगुवे । गाङ्

विम । क्रादिनियमादिट् । ध्रोता । ध्रोष्यति । ध्रवतु । अध्रवत् । ध्रवेत् । ध्रूयात् । अध्रौषीत् । अध्रोष्यत् । **दु द्रु गताविति** । अनिटौ । दवति । द्रवति । दुदाव दुदुवतुः दुदुवुः । दुद्राव दुद्रुवतुः दुद्रुवुः । अस्य भारद्वाजनियमात्थलि वेडित्याह—**दुदोथ दुदविथेति** । दुदुवथुः दुदुव । दुदाव—दुदव । वमयोः क्रादिनियमादिडित्याह—**दुदुविवेति** । द्वितीयस्य क्रादित्वात्थलि नित्यं नेट् । तदाह—**दुद्रोथेति** । दुद्रुवथुः दुद्रुव । दुद्राव—दुद्रव । वमयोः क्रादित्वान्नेट् । तदाह—**दुद्रुवेति**। दोता। द्रोता । दोष्यति ।द्रोष्यति। दवतु।द्रवतु । अदवत् । अद्रवत्।दवेत्। द्रवेत्।दूयात्। द्रूयात् । अदौषीत् ।**चङिति**। द्रुधातोरिति भावः । **अदुद्रुवदिति** । चङीति द्वित्वम् । ङित्त्वाद्गुणनिषेधे उवङिति भावः । अदोष्यत् । अद्रोष्यत् । **जि ज्रि अभिभवे इति** । अनिट् । **न्यूनीकरणमिति** । नीचीकरणमित्यर्थः । **न्यूनीभवनमिति** । क्षीणबलीभवनमित्यर्थः । **शत्रून् जयतीति** । नीचीकरोतीत्यर्थः । ननु जिधातोः परस्मैपदित्वात् पराजयत इति कथमात्मनेपदमित्यत आह—**विपराभ्यामिति** । ननु पराजयस्य अध्ययनेन संश्लेषविश्लेषयोरभावात् कथं पराजयं प्रत्यध्ययनस्यापादानत्वमित्यत आह—**पराजेरिति** । जयति । लिटि 'सन्लिटोर्जेः' इति कुत्वम् । जिगाय जिग्यतुः जिग्युः । भारद्वाजनियमात्थलि वेट् । जिगयिथ—जिगेथ जिग्यथुः जिग्य। जिगाय—जिगय । वमयोः क्रादिनियमादिट् । जिग्यिव जिग्यिम । जेता । जेष्यति । जयतु । अजयत् । जयेत् । जीयात् । अजैषीत् । अजैष्टाम् अजैषुः । अजैषीः अजैष्टम् अजैष्ट । अजैषम् अजैष्व अजैष्म । अजेष्यत् । इति घेडादयोऽजन्ताः परस्मैपदिनः ।

अथ डीङन्ता ङित इति । 'डीङ् विहायसा गतौ' इत्येतत्पर्यन्ताः ङित्त्वादात्मनेपदिन इत्यर्थः । ष्मिङ् ईषद्धसने । षोपदेशोऽयम् । **स्मयते इति** । धात्वादेरिति षस्य सः । **सिष्मिये इति** । कित्त्वाद्गुणाभावे इयङ् । आदेशसकारत्वादुत्तरखण्डे सस्य षः । सिष्मियाते सिष्मियिरे । क्रादिनियमादिट् । सिष्मियिषे सिष्मियाथे । 'विभाषेटः' इति मत्वा आह—**सिष्मियिढ्वे सिष्मियिध्वे**

९५० गतौ । गाते । गाते । गाते । इट एत्वे कृते वृद्धिः । गै । लङ इटि—अगे । गेत । गेयाताम् । गेरन् । गासीष्ट । 'गाङ्कुटादिभ्यः—' (सू २४६१) इति सूत्रे इङादेशस्यैव गाङो ग्रहणं, न त्वस्य । तेनाङित्त्वात् ' घुमास्था- ' (सू २४६२) इतीत्त्वं न । अगास्त । आदादिकोऽयमिति हरदत्तादयः । फले तु न भेदः । कुङ् ९५१ घुङ् ९५२ उङ् ९५३ ङुङ् ९५४ शब्दे । अन्ये तु उङ् कुङ्

इति । ङेता । ङेष्यते । ङ्रयताम् । अङ्रयत । ङ्येत । ङेषीष्ट । अङेष्ट । अङेष्यत । गुङ्धातुरनिट् । गुणः ओकारः अवादेश इति विशेषः । गाङ्धातुरनिट् । **गाते इति** । लटस्तादेशे शपि सवर्णदीर्घे टेरेत्त्वमिति भावः । आतामि तथैव रूपमाह—**गाते इति** । गा अ आतामिति स्थिते परत्वात् सवर्णदीर्घे अतः परस्य दीर्घाकारस्याभावात् ' आतो ङितः ' इति इय् न भवति । झावपि तथैव रूपमाह—**गाते इति** । शपा सह आकारस्य सवर्णदीर्घे 'आत्मनेपदेष्वनतः' इति झेः अदादेशे टेरेत्वमिति भावः । गासे गाथे गाध्वे । लट उत्तमपुरुषैकवचने विशेषमाह—**इट इति** । गा अ इ इति स्थिते सवर्णदीर्घे सति इट एत्वे कृते 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धौ गै इति रूपमित्यर्थः । गावहे गामहे । लिटि अजादौ आल्लोपः । जगे जगाते जगिरे । क्रादिनियमादिट् । जगिषे जगाथे जगिध्वे । जगे जगिवहे जगिमहे । गाता । गास्यते । गाताम् गाताम् गाताम् । गास्व गाथाम् गाध्वम् । गै गावहै गामहै । अगात अगाताम् अगात । अगाथाः अगाथाम् अगाध्वम् । **लङ इटीति** । अगा अ इ इति स्थिते टिदादेशत्वाभावे सवर्णदीर्घे आद्गुणे अगे इति रूपमित्यर्थः । अगावहि अगामहि ।

गेतेति । लिङस्तादेशे शपि गा अ त इति स्थिते सवर्णदीर्घे सीयुटि सलोपे यलोपे आद्गुण इति भावः । **गेयातामिति** । गा अ आतामिति स्थिते सवर्णदीर्घे सीयुटि सलोपे आद्गुण इति भावः । **गेरन्निति** । झस्य रन्भावे गा अ रन् इति स्थिते सवर्णदीर्घे सीयुटि सलोपे यलोपे आद्गुण इति भावः । गेथाः गेयाथाम् गेध्वम् । गेय गेवहि गेमहि । आशीर्लिङि आह—**गासीष्टेति** । गासीयास्ताम् गासीरन् । गासीष्ठाः गासीयास्थाम् गासीध्वम् । गासीय गासीवहि गासीमहि । ननु गासीष्टेत्यादौ ' गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित् ' इति ञ्णिद्भिन्नप्रत्ययस्य ङित्त्वविधानेन सीयुडागमविशिष्टप्रत्ययस्य ङित्त्वात् ' घुमास्थागापाजहातिसां हलि ' इति हलादौ क्ङिति विहितमीत्त्वं स्यादित्यत आह—**गाङ्कुटादिभ्य इति सूत्रे इति** । इङ इत्यनुवृत्तौ ' गाङ्लिटि ' इति विहितस्य गाङादेशस्यैव गाङ्कुटादिसूत्रे ग्रहणं, न त्वस्य गाधातोरित्यर्थः । एतच्च ' गाङ् लिटि ' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । **तेनेति** । गाङ्कुटादिसूत्रे प्रकृतस्य गाधातोरग्रहणेनेत्यर्थः । लुङ्याह—**अगास्तेति** । अगासाताम् अगासत । अगास्थाः अगासाथाम् अगाध्वम् । अगासि अगास्वहि अगास्महि । अगास्यत । **आदादिकोऽयमिति** । ततश्च ' अदि-

खुङ् गुङ् घुङ् ङुङ् इत्याहुः। कवते। चुकुवे। घवते। अवते। ऊवे। 'वार्णादाङ्गं बलीयः' (प ५६) इत्युवङ्। ततः सवर्णदीर्घः। ओता। ओष्यते। ओषीष्ट। औष्ट। ङवते। ञुङुवे। ङोता। च्युङ् ९५५ ज्युङ् ९५६ प्रुङ् ९५७ प्लुङ् ९५८ गतौ। क्लुङ् इत्येके। रुङ् ९५९ गतिरेषणयोः। रेषणं हिंसा। रुरुवे। रवितासे। धृङ् ९६० अवध्वंसने। धरते। दध्रे। मेङ् ९६१ प्रणिदाने। प्रणिदानं विनिमयः प्रत्यर्पणं च। प्रणिमयते। 'नेर्गद—' (सू २२८५)

प्रभृतिभ्यः शपः' इति शपो लुगिति भावः। **फले तु न भेद इति।** शपो लुकि सति, गाते इत्यादेव रूपम्। तस्मिन्नसत्यपि गा अ ते इत्यादौ सवर्णदीर्घे सति तदेव रूपमिति न रूपभेद इत्यर्थः।

कुङ् घुङ् उङ् ङुङ् शब्दे इति। चत्वारोऽपि ङितः आद्यद्वितीयचतुर्थाः कवर्गप्रथमचतुर्थपञ्चमाद्याः। तृतीयस्तु केवलोवर्णः। **अन्ये त्विति।** आद्यः केवलोवर्णो ङित्। इतरे तु पञ्च क्रमेण कवर्गाद्याः। तत्र कुङ्धातोरुदाहरति—**कवते इति।** लिटि अजादौ कित्त्वाद्गुणाभावे उवङ्। तदाह—**चुकुवे इति।** चुकुवाते चुकुविरे। क्रादिनियमादिट्। चुकुविषे चुकुवाथे चुकुविध्वे। चुकुवे चुकुविवहे चुकुविमहे। कोता। कोष्यते। कवताम्। अकवत। कवेत कोषीष्ट। अकोष्ट। अकोष्यत। एवं खवते इत्यादि। उङ्धातोराह—**अवते इति। ऊवे इति।** उ उ ए इति स्थिते द्वितीयस्य उवर्णस्य उवङि कृते सवर्णदीर्घ इति भावः। ननु उवङः बहिर्भूतप्रत्ययापेक्षतया बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गे सवर्णदीर्घे कृते ऊ ए इति स्थिते उवङि उवे इत्येवोचितमित्यत आह—**वार्णादिति।** ऊवाते ऊविरे। क्रादिनियमादिट्। ऊविषे ऊवाथे ऊविध्वे। ऊवे ऊविवहे ऊविमहे। **ओता ओष्यते इति।** अवत। अवेत। ओषीष्ट। औष्ट। औष्यत। इत्यपि ज्ञेयम्। ङुङ्धातोर्लटि ङवते इति रूपमुक्तम्। संप्रति लिटि रूपमाह—**ञुङुवे इति।** 'कुहोश्चुः' इति ङकारस्य स्थानिनः चुर्भवन् स्थानसाम्यस्य पञ्चस्वभावादाभ्यन्तरप्रयत्नसाम्यस्य पञ्चस्वप्यविशिष्टत्वादल्पप्राणानुनासिक्यसाम्यात् ञकारः। प्रथमतृतीयौ तु न भवतः, आनुनासिक्याभावात्। च्युङादयोऽप्युवर्णान्ता अनिटः कुङ्धातुवत् ज्ञेयाः।

रुङ् गतीति। सेट्कोऽयम्। 'ऊद्दन्तैर्यौतिरुक्ष्णु' इत्यनिट्सु पर्युदासात्। तदाह—**रवितासे इति।** धृङ्धातुरनिट्। **दध्रे इति।** कित्त्वाद्गुणनिषेधे ऋकारस्य यण्। दध्राते दध्रिरे। क्रादिनियमादिट्। दध्रिषे दध्राथे दध्रिध्वे। दध्रे दध्रिवहे दध्रिमहे। धर्ता। लृटि स्ये 'ऋद्धनोः' इति इटि धरिष्यते। धरताम्। अधरत। धरेत। आशीर्लिङि सीयुटि 'उश्च' इति कित्त्वान्न गुणः। धृषीष्ट। 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लुक्। अधृत अधृषाताम् अधृषत। अधरिष्यत। **मेङ् प्रणिदाने। णत्वमिति।** प्रणिदानशब्दे प्रणिमयते इत्यत्र च 'नेर्गद

इति णत्वम्। तत्र घुप्रकृतिमाङिति पठित्वा ङितो माप्रकृतेरपि ग्रहणस्येष्टत्वात्। **देङ्** ९९२ रक्षणे। दयते। (२३८८) **दयतेर्दिगि लिटि**। ७। ४। ९॥ **दिग्यादेशेन** द्वित्वबाधनमिष्यते इति वृत्तिः। दिग्ये। (२३८९) **स्थाघ्वोरिच्च**। १। २। १७॥ अनयोरिदादेशः स्यात् सिच्च कित्स्यात् तङि। अदित। अदिथाः। अदिषि। **श्यैङ्** ९९३ गतौ। श्यायते। शश्ये। **प्यैङ्** ९९४ वृद्धौ। प्यायते।

इति णत्वमित्यर्थः। ननु प्रणिमयत इत्यत्र णत्वमिदं न संभवति, शिद्विषये आत्वाभावेन, मारूपाभावात्। तथा प्रणिमानशब्देऽपि णत्वं न संभवति, तत्र मेङः कृतात्वस्य लाक्षणिकमारूपत्वात्। 'गामादाग्रहणेष्वविशेषः' इत्याश्रित्य मेङोऽपि कृतात्वस्य णत्वविधौ ग्रहणे तु मीनातिमिनोत्योरात्त्वे प्रनिमाता प्रनिमास्यति इत्यत्रापि नेर्णत्वापत्तिरित्यत आह—**तत्रेति**। तत्र 'नेर्गद' इति णत्वविधौ। घुमेत्यस्य स्थाने घुप्रकृतिमाङिति पठित्वा तत्र प्रकृतिशब्दस्य घुमाङ्प्रकृतिपरत्वमाश्रित्य घौ माङ्धातौ घुमाङ्प्रकृतौ च परतः इति पर्यवसानमाश्रित्य माप्रकृतेर्ङितो मेङ्धातोःकृतात्वस्यापि ग्रहणस्य भाष्यकृता अभ्युपगतत्वादित्यर्थः। एवंच प्रणिमयते इत्यत्र नाव्याप्तिः, मेङः कृतात्वमाप्रकृतित्वे सति ङित्त्वात्। नापि मीनातिमिनोत्योरात्त्वे प्रनिमाता प्रनिमास्यतीत्यत्र अतिव्याप्तिः, मारूपस्य ङित्त्वाभावादिति भावः। एतच्च घुसंज्ञासूत्रे भाष्ये स्थितम्। ममे ममाते ममिरे। क्रादिनियमादिट्। ममिषे ममाथे ममिध्वे। ममे ममिवहे ममिमहे। माता। मास्यते। मयताम्। अमयत। मयेत। मासीष्ट। अमास्त। अमास्यत।

देङ्धातुर्मेङ्वत्। **दयतेर्दिगि**। दिगीति लुप्तप्रथमाकम्। देङ्धातोः दिगि इत्यादेशः स्याल्लिटीत्यर्थः। ननु लिट एशादौ दिग्यादेशे कृते द्वित्वे सति दिदिग्ये इत्यादि स्यादित्यत आह—**दिग्यादेशेनेति**। एतच्च भाष्ये स्पष्टम्। **वृत्तिरिति**। भाष्यस्याप्युपलक्षणम्। क्रादिनियमादिट्। दिग्यिषे दिग्याथे दिग्यिध्वे। दिग्ये दिग्यिवहे दिग्यिमहे। दाता। दास्यते। दयताम्। अदयत। दयेत। दासीष्ट। लुङि सिचि अदास् त इति स्थिते—**स्थाघ्वोरिच्च**। 'असंयोगाल्लिट्' इत्यतः किदिति 'हनस्सिच्' इत्यतः सिजिति चानुवर्तते। तदाह—**अनयोरित्यादिना।** परस्मैपदेषु नेदं प्रवर्तते, तत्र 'गातिस्था' इति सिचो लुका लुप्तत्वात्। अत एव 'लिङ्सिचौ' इति सूत्रादात्मनेपदेष्विति नानुवर्तितम्, व्यावर्त्याभावात्। **अदितेति**। इत्वे कृते 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लुक्। त इत्यस्य ङित्त्वादिकारस्य

---

१ इदं च प्रकृतिग्रहणं घोरंशेऽपि संबन्ध्यते, तेन देङ् रक्षणे प्रणिदयते धेट् पाने प्रणिधयति इत्यादावपि नेर्णत्वसिद्धिः। न ह्यस्यां दशायामाकारान्तदाधारूपताऽस्तीति घुसंज्ञाया अप्राप्तेः घुप्रकृतित्वेनैव तस्मिन् परे नेर्णत्वसंभव इति घुसंज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टम्॥ २ वस्तुतो 'धेटः अधासीत्' इत्यर्थं तदनुवर्त्यमेव।

पय्ये। प्याता। त्रैङ् १६५ पालने। त्रायते। तत्रे। पूङ् १६६ पवने। पवते। पुपुवे। पविता। मूङ् १६७ बन्धने। मवते। डीङ् १६८ विहायसा गतौ। डयते। डिड्ये। डयिता। तॄ १६९ प्लवनतरणयोः। (२३६०) **ॠत इद्धातोः। ७। १। १००॥** ॠदन्तस्य धातोरङ्गस्य इत्स्यात्। 'इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी विप्रतिषेधेन' (वा ४३७३)। तरति। 'ॠच्छत्यॄताम्'

न गुणः। आतामादौ तु इत्वे कृतेऽपि सिचो न लुक्, झलि परत एव लुग्विधेः। सिचः कित्वादिकारस्य न गुणः। अदिषाताम् अदिषत। अदिथाः अदिषाथाम्। अदिढ्वम्। **अदिषीति**। अदिष्वहि अदिष्महि। अदास्यत् इत्यपि ज्ञेयम्। **श्यैङ् गतौ। श्यायते इति।** शपि आयादेशः। शिद्विषयत्वादात्वं नेति भावः। **शश्ये इति।** एशि आत्वे आतो लोपः। शश्याते शश्यिरे। क्रादिनियमादिट्। शश्यिषे शश्याथे शश्यिध्वे। शश्ये शश्यिवहे शश्यिमहे। श्याता। श्यास्यते। श्यायताम्। अश्यायत। श्यायेत। श्यासीष्ट। अश्यास्त। अश्यास्यत। प्यैङ्धातुरपि श्यैङ्वत्। त्रैङप्येवम्।

पूङ् पवने इति। सेट् ऊदन्तानामनिट्सु पर्युदासात्। **पवते इति।** शपि गुणः अवादेशः। **पुपुवे इति।** कित्वाद्गुणाभावे उवङ्। पुपुवाते पुपुविरे। पुपुविषे पुपुवाथे पुपुविध्वे। पुपुवे पुपुविवहे पुपुविमहे। पविता। पविष्यते। पवताम्। अपवत। पवेत। पविषीष्ट। अपविष्ट। अपविष्यत। मूङ्धातुरप्येवम्। **डीङ् विहायसा गताविति।** आकाशेन गमने इत्यर्थः। सेडयम्, अनिट्सु डीङः पर्युदासात्। **डयते इति।** शपि ईकारस्य गुणे अयादेश इति भावः। **डिड्ये इति।** कित्वाद्गुणाभावे ईकारस्य यणिति भावः। डिड्याते डिड्यिरे। डिड्यिषे डिड्याथे डिड्यिध्वे। डिड्ये डिड्यिवहे डिड्यिमहे। डयिता। डयिष्यते। डयताम्। अडयत। डयेत। डयिषीष्ट डयिषीयास्ताम् डयिषीरन्। डयिषीष्ठाः डयिषीयास्थाम् डयिषीढ्वम्—डयिषीध्वम्। डयिषीय डयिषीवहि डयिषीमहि। अडयिष्ट। अडयिष्यत। इति स्मिङादयो डीङन्ता ङितः।

तॄधातुः सेट् परस्मैपदी। अनिट्सु ॠदन्तपर्युदासात्सेट्। **ॠत इद्धातोः।** ॠत इति धातोर्विशेषणम्। तदन्तविधिः। अङ्गस्येत्यधिकृतम्। तदाह—**ॠदन्तस्येति।** धातोः किम्। मातॄणाम्। तथाच तरति, विपर्ति, ततार पपार इत्यादौ ॠकारस्य शपि तिपि णलि च परे गुणवृद्धी बाधित्वा अन्तरङ्गत्वात् इत्वम् उत्वं च स्यादिति शङ्का प्राप्ता। तां परिहर्तुमाह—**इत्वोत्वाभ्यामिति।** ल्यब्लोपे पञ्चमीद्विवचनम्। 'ॠत इद्धातोः' इति इत्वं 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इति उत्वमन्तरङ्गमपि बाधित्वा गुणवृद्धी विप्रतिषेधसूत्रेण परत्वात् स्यातामिति भावः। **तरतीति।** णलि

(सू २२८३) इति गुणः। 'तृफल—' (सू ४३०१) इत्येत्वम्। तेरतुः तेरुः। (२३६१) **वॄतो वा**। ७। २। ३८॥ **वृङ्वृञ्भ्यामृदन्ताच्चेटो दीर्घो वा स्यान्न तु लिटि।** तरिता-तरीता। अलिटि इति किम्। तेरिथ। 'हलि च' (सू ३५४) इति दीर्घः। तीर्यात्। (२३६२) **सिचि च परस्मैपदेषु**। ७। २। ४०॥ अत्र वृत इटो दीर्घो न। अतारिष्टाम्।

अथाष्टावनुदात्तेतः। गुप १७० गोपने। तिज १७१ निशाने। मान १७२ पूजायाम्। बध १७३ बन्धने। (२३६३) **गुप्तिज्किद्भ्यः सन्**। ३। १। ५॥ (२३६४) **मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य**। ३। १। ६॥ सूत्रद्वयोक्तेभ्यः सन्स्यात्, मानादीनामभ्यासस्येकारस्य दीर्घश्च। 'गुपेर्निन्दायाम्'

ततार। अतुसादौ कित्वाद्गुणनिषेधमाशङ्क्याह—**ऋच्छत्यृतामिति**। ततर् अतुस् इति स्थिते अकारस्य गुणशब्देन भावितत्वात् 'न शसददवादिगुणानाम्' इति निषेधमाशङ्क्याह—**तृफलेति। तेरतुः तेरुः इति**। तेरिथ तेरथुः तेर। ततार—ततर तेरिव तेरिम। **वॄतो वा**। वॄ ॠत् इत्यनयोः समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम्। वॄ इति वृङ्वृञोर्ग्रहणम्। 'आर्धधातुकस्येट्' इत्यत इडित्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते। 'ग्रहोऽलिटि दीर्घः' इत्यतः अलिटि दीर्घ इत्यनुवर्तते। तदाह—**वृङ्वृञ्भ्यामित्यादि। तरिता तरीतेति**। इटो दीर्घविकल्पः। गुणे रपरत्वम्। तरिष्यति। तरतु। अतरत्। तरेत्। **हलि चेति**। आशीर्लिङि कित्वादॄकारस्य गुणनिषेधे, इत्वे, रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घे, तीर्यात् इति रूपमित्यर्थः। अतारीत् अतारिष्टाम्, इत्यादौ 'वॄतो वा' इति दीर्घे प्राप्ते—**सिचि च। अत्रेति**। परस्मैपदपरके सिचि वृङ्वृञ्भ्याम् ॠदन्ताच्च परस्य इटो दीर्घो नेत्यर्थः। 'न लिङि' इत्यतो नेत्यनुवर्तते। **अतारिष्टामिति**। अतारिषुः। अतारिषम् अतारिष्व अतारिष्म। अतरिष्यत्।

गुप गोपने इति। गोपनं रक्षणम्। **तिज निशाने इति**। निशानं तीक्ष्णीकरणम्। **मान पूजायाम्। बध बन्धने इति**। एते चत्वारोऽनुदात्तेत इति स्थितिः। **गुप्तिज्किद्भ्यः। मान्बध**। गुप्तिजी इह पठितौ। 'कित निवासे' इत्यनुपदमेव परस्मैपदिषु पठिष्यते। एभ्यस्त्रिभ्यो धातुभ्यः सन्प्रत्ययः स्यादिति प्रथमसूत्रार्थः। मानधातुर्बधधातुश्च इह पठितौ। दान खण्डने, शान तेजने इत्यनुपदमेव स्वरितेत्सु पठिष्येते। एभ्यश्चतुर्भ्यः सन् स्यादिति द्वितीयसूत्रे प्रथमखण्डस्यार्थः। आभ्यासस्येति च्छेदः। अभ्यासस्य विकारः आभ्यासः। स च 'सन्यतः' इति इत्वमेव, नतु ह्रस्व, इति 'गुणो यङ्लुकोः' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। ततश्च मान्बधदान्शानामभ्यासावयवस्य इकारस्य सन्-संनियोगशिष्टो दीर्घश्च स्यादिति द्वितीयसूत्रे द्वितीयखण्डस्यार्थः, इत्यभिप्रेत्य सूत्रद्वयस्य फलितमर्थमाह—**सूत्रद्वयेति** अथ उक्तसनोः वृत्तिकृदाद्युपनिबद्धान् अर्थविशेषानाह—**गुपेर्निन्दायामित्यादिना**

(वा १६८७) । 'तिजेः क्षमायाम्' (वा १६८८) । 'कितेर्व्याधिप्रतीकारे' (वा १६८९) । निग्रहे अपनयने नाशने संशये च । 'मानेर्जिज्ञासायाम्' (वा १६९२) । 'बधेश्चित्तविकारे' (वा १६९३) । 'दानेरार्जवे' (वा १६९४) 'शानेर्निशाने' (वा १६९५) । 'सनाद्यन्ताः—' (सू २३०४) इति धातुत्वम् । (२३९५) **सन्यङोः** । ६ । १ । ९ ॥ सन्नन्तस्य यङन्तस्य च प्रथमैकाचो द्वे स्तोऽजादेस्तु द्वितीयस्य । अभ्यासकार्यम् । गुपिप्रभृतयः किञ्चिन्निन्द्याद्यर्थका एवानुदात्तेतः । दानशानौ तु स्वरितेतौ । एते नित्यं सन्नन्ताः । अर्थान्तरेषु त्वननुबन्धकाः चुरादयः । अनुबन्धस्य केवलेऽचरितार्थत्वात्सन्नन्ता-

---

शानेर्निशाने इत्यन्तेन । अत्र गोपनाद्यर्थकानां निन्दादौ वृत्तिस्त्वर्थनिर्देशस्योपलक्षणत्वाद्बोध्या । जिज्ञासाशब्देन जिज्ञासाप्रयोज्यो विचारो लक्ष्यते । मानेर्विचारे इत्येव वृत्तिकृत् ।

सन्नन्तस्य धातुकार्यप्राप्त्यर्थमाह—**सनाद्यन्ता इति । सन्यङोः** । अवयवषष्ठ्येषा । प्रत्ययत्वात्तदन्तग्रहणम् । 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इति 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति चाधिकृतम् । तदाह—**सन्नन्तस्येत्यादिना** । सनि यङि च परे इति तु न व्याख्येयम्, तथा सति प्रतिपूर्वादिणः सनि अटधातोर्यङि च प्रतीषिषति, अटाट्यते इत्यत्र प्रत्ययसहितस्य द्वित्वानापत्तेः । **अभ्यासकार्यमिति** । हलादिशेषादिकमित्यर्थः । **गुपिप्रभृतय इति** । कितधातुभिन्नाः गुप्तिजमानबधाश्चत्वारः गुपेर्निन्दायामित्यादिनिबद्धनिन्दाद्यर्थका एव अनुदात्तेतः सन्भाज इत्यर्थः । कितधातुस्तु परस्मैपदिषु पठिष्यमाणत्वादुदात्तेदेव सन् व्याधिप्रतीकारादिषु पञ्चस्वेवार्थेषु सन्भागिति भावः । **दानशानौ त्विति** । दान खण्डने शान तेजने इति धातू स्वरितेतावेव सन्तौ आर्जवे निशाने चार्थे सन्भाजावित्यर्थः, तयोरनुपदमेव स्वरितेत्सु पाठादिति भावः । **एते नित्यं सन्नन्ता इति** । एते गुप्तिजादयः सप्त धातवः गुपेर्निन्दायामित्यादिनिबद्धेष्वर्थेषु नित्यं सन्नन्ताः । निन्दाद्यर्थकत्वे सनं विना एषां प्रयोगो नास्तीत्यर्थः । **अर्थान्तरेषु त्विति** । निन्दादिभ्योऽन्येषु धातुपाठनिर्दिष्टेषु तदन्येषु चार्थेषु अनुदात्तानुबन्धरहिताः सन्तश्चौरादिका एव भवन्ति, न तु भौवादिका इत्यर्थः । चुरादिष्वेतेषामनुदात्तानुबन्धकत्वे अनुबन्धकरणस्य केवलेष्वचरितार्थतया ण्यन्तादकर्तृगेऽपि फले तङ् स्यादिति भावः ।

नन्वेवं सति भ्वादिगणे गुपादेरनुदात्तानुबन्धकरणं व्यर्थम्, उक्तरीत्या गोपनाद्यर्थकानामेषामनुबन्धरहितचौरादिकत्वनियमेन निन्दाद्यर्थेषु सन्नन्तनियमेन च ततोऽन्यत्र प्रयोगाभावादित्यत आह—**अनुबन्धस्येति** । गुपादिषु केवलेष्वनुबन्धनिर्देशस्य निष्फलतया अनुबन्धनिर्देशस्य सन्नन्तार्थत्वं विज्ञायत इति कृत्वा सन्नन्तात्तङित्यर्थः । नचैवमपि भ्वादिगणे एषां गोपनाद्यर्थनिर्देशो व्यर्थ एवेति वाच्यम्, भ्वादौ तदर्थनिर्देशस्य अपाणिनीयत्वादिति भावः । तदुक्तं भाष्ये—' गुपादिष्वनु-

सङ्। धातोरित्यविहितत्वात्सनोऽत्र नार्धधातुकत्वम्। तेनेड्गुणौ न। जुगुप्सते। जुगुप्सांचक्रे। तितिक्षते। मीमांसते। भष्भावः। चर्त्वम्। बीभत्सते। रभ १७४ राभस्ये। आरभते। आरेभे। रब्धा। रप्स्यते। डु लभष् १७५ प्राप्तौ। लभते। ष्वञ्ज १७६ परिष्वङ्गे। (२३१६) **दंशसञ्जस्वञ्जां शपि**। ६।४।२५॥ (२३१७) **रञ्जेश्च**। ६। ४। २६॥ एषां शपि नलोपः। स्वजते। परि-

बन्धकरणसामर्थ्यात्सन्नन्तादात्मनेपदम्' इति। अत्र सन्नन्तादात्मनेपदमित्युक्त्या केवलानामेषां शब्विकरणानां नास्ति प्रयोग इति सूचितम्। तथा चुरादिष्वेषामनुदात्तानुबन्धराहित्यमित्यपि सूचितम्। अन्यथा अनुबन्धकरणस्य केवलेष्वचरितार्थत्वात् सन्नन्तादिव णयन्तादपि अकर्तृगे फले आत्मनेपदार्थत्वापातात्सन्नन्तादात्मनेपदमित्युक्तिरसंगता स्यादित्यन्यत्र विस्तरः। **धातोरितीति**। 'आर्धधातुकं शेषः' इत्यत्र धातोर्विहितः प्रत्यय इतिविहितविशेषणाश्रयणात् सनश्चास्य धात्वधिकारविहितत्वाभावान्नार्धधातुकत्वमित्यर्थः। **तेनेति**। सन आर्धधातुकत्वाभावेनेत्यर्थः। **जुगुप्सते इति**। निन्दतीत्यर्थः। गुपेः सनि अनार्धधातुकत्वादिड्गुणयोरभावे 'सन्यङोः' इति द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासचुत्वमिति भावः। **जुगुप्सांचक्रे इति**। कास्प्रत्ययादित्याम्। जुगुप्सिता। जुगुप्सिष्यते। जुगुप्सताम्। अजुगुप्सत। जुगुप्सेत। जुगुप्सिषीष्ट। अजुगुप्सिष्ट। अजुगुप्सिष्यत।

तितिक्षते इति। तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः[1]। तिजेः सनि द्वित्वादि। जस्य कुत्वेन गः, तस्य चर्त्वेन कः, सस्य षत्वमिति विशेषः। **मीमांसते इति**। विचारयतीत्यर्थः। मान्धातोः सनि द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासह्रस्वे 'सन्यतः' इति इत्त्वे मान्बधेत्यभ्यासदीर्घे, नश्चेत्यनुस्वारे, मीमांसधातोर्लडादीति भावः। बधधातोः सनि विशेषमाह—**भाष्भाव इति**। बकारस्य भकार इत्यर्थः। **चर्त्वमिति**। धस्य तकार इत्यर्थः। तथाच भत्सेति सन्नन्तं संपन्नम्। **बीभत्सते इति**। भष्त्वचर्त्वयोरसिद्धत्वात् बध् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे 'सन्यतः' इति इत्त्वे 'मान्बध' इति दीर्घे बीभत्सधातोर्लडादीति भावः। तदेवं गुपादिषु सप्तसु सन्नन्तेषु अत्र क्रमे धातुपाठे निबद्धाश्चत्वार उदाहृताः। कितमानशानधातवस्तु अनुपदमेव धातुपाठक्रमे पठिष्यमाणास्तत्र तत्रोदाहरिष्यन्ते। **रभ राभस्ये इति**। अनिडयम्। राभस्यं शीघ्रीभावः। आङ्पूर्वकस्तु प्रारम्भार्थकः। तदाह—**आरभते इति**। **रब्धेति**। झषस्तथोरिति धत्वम्, भस्य जश्त्वम्। **रप्स्यत इति**। रभताम्। अरभत। रभेत। रप्सीष्ट। अरब्ध। अरप्स्यत। **डु लभषिति**। डुरित् षकारश्च। 'ड्वितः क्त्रिः' 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' इति प्रयोजनम्। अनिट् रभधातुवद्रूपाणि।

ष्वञ्ज परिष्वङ्गे इति। षोपदेशोऽयमनिट्। **दंशसञ्ज**। **रञ्जेश्च**। व्या-

1 'तिजेः क्षमाया'मित्युक्तेः क्षमते इत्यर्थ उचितः।

स्वजते । 'श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनां लिटः कित्वं वा' इति व्याकरणान्तरम् । देभतुः सस्वजे इति भाष्योदाहरणादेकदेशानुमत्या इहाप्याश्रीयते । 'सदेः परस्य लिटि' (सू २३६१) इति सूत्रे स्वञ्जेरुपसंख्यानम्' (वा ४९६८) अतोऽभ्यासात्परस्य षत्वं न । परिषस्वजे—परिषस्वञ्जे । सस्वजिषे—सस्वञ्जिषे । स्वङ्क्ता । स्वङ्क्ष्यते । स्वजेत । स्वङ्क्षीष्ट । अस्वङ्क्त । प्रत्यष्वङ्क्त । 'प्राक्सितात्—' (सू २२७६) इति षत्वम् । परिनिविभ्यस्तु 'सिवादीनां वा—' (सू २३५६) इति विकल्पः । एतदर्थमेव 'उपसर्गात्सुनोति—' (सू २२७०) इत्येव सिद्धे स्तुस्वञ्ज्योः 'परिनिवि—' (सू २२७५) इत्यत्र

ख्यासौकर्याय सूत्रद्वयमुपात्तम् । **नलोप इति** । नकारस्य लोप इत्यर्थः, 'श्रानिलोपः' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । **परिष्वजते इति** । 'परिनिविभ्यः' इति षत्वमिति भावः । संयोगात्परत्वाल्लिटः कित्त्वे अप्राप्ते आह—**श्रन्थीति** । व्याकरणान्तरमिदं पाणिनीयैरपि ग्राह्यमित्याह—**देभतुरिति** । 'अत एकहल्मध्ये' इति सूत्रभाष्ये देभतुः इत्युदाहृतम् । 'सदेः परस्य लिटि' इति सूत्रभाष्ये सस्वजे इत्युदाहृतम् । ततश्च एकदेशानुमतया श्रन्थिग्रन्थीत्यादिवाक्यं कृत्स्नं व्याकरणान्तरस्थं भाष्यानुमतमिति विज्ञायत इत्यर्थः । **सदेरिति** । 'सदेः परस्य लिटि' इति षत्वनिषेधसूत्रे स्वञ्जे रपि ग्रहणमित्यर्थः । ततश्च स्वदिस्वञ्ज्योरुत्तरखण्डस्य सस्य षत्वं न स्यादिति लब्धम् । तदाह—**अतोऽभ्यासात् परस्येति । परिषस्वजे परिषस्वञ्जे इति** । परस्येत्युक्तेरुत्तरखण्डस्यैव षत्वनिषेधः, न त्वभ्यासस्य । कित्त्वपक्षे नलोपः । सस्वजाते—सस्वजाते । सस्वञ्जिरे—सस्वजिरे । क्रादिनियमादिडित्याह—**सस्वजिष सस्वञ्जिषे इति** । सस्वजाथे-सस्वजाथे । सस्वञ्जिध्वे-सस्वजिध्वे । सस्वञ्जे-सस्वजे । सस्वजिवहे-सस्वजिवहे । सस्वञ्जिमहे-सस्वजिमहे । **स्वङ्क्तेति** । स्वञ्ज् ता इति स्थिते जकारस्य कुत्वेन गकारे सति श्चुत्वसंपन्नञकारस्य निवृत्तौ नकारस्यानुस्वारे तस्य परसवर्णेन ङकारे गकारस्य चर्त्वे रूपम् । एवमग्रेऽपि । **स्वजेतेति** । 'दंशसञ्ज' इति शपि नलोप इति भावः । **स्वङ्क्षीष्ट । अस्वङ्क्तेति** । लुङि अस्वञ्ज् स् त इति स्थिते 'झलो झलि' इति सिज्लोपे कुत्वादि पूर्ववदिति भावः । ननु प्रत्यष्वङ्क्त इत्यत्र अटा व्यवधानादुपसर्गस्थादिणः परत्वाभावात् कथम् 'उपसर्गात्सुनोति' इति षत्वमित्यत आह—**प्राक् सितादिति । परिनिविभ्यस्त्विति** । परस्य स्वञ्जेः इति शेषः । ननु परिनिविभ्यः परस्यापि स्वञ्जेः 'परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम्' इति नित्यमेव षत्वमुचितम्, 'प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि' इत्यटा व्यवधानेऽपि तस्य प्रवृत्तेः । 'उपसर्गात्सुनोति' इत्यादिसूत्रे स्वञ्जेः पठितत्वेन स्वञ्जेः 'प्राक्सितात्' इति सूत्रविषयत्वादित्यत आह—**एतदर्थमेवेत्यादि । परिनिवि इति** । नित्यषत्वविधौ स्वञ्जिरप्युपात्तः । ततः 'उपसर्गा-

पुनरुपादानम्। पर्यष्वङ्क्त-पर्यस्वङ्क्त। हद १७७ पुरीषोत्सर्गे। हदते। जहदे। हत्ता। हत्स्यते। हदेत। हत्सीष्ट। अहत्त।

अथ परस्मैपदिनः। ञि ष्विदा १७८ अव्यक्ते शब्दे। स्कन्दिर् १७९ गतिशोषणयोः। चस्कन्दिथ-चस्कन्थ। स्कन्ता। स्कन्त्स्यति। नलोपः—स्कद्यात्। इरित्वादङ्वा-अस्कदत्-अस्कान्त्सीत्। अस्कान्ताम्। अस्कान्त्सुः। **(२३९८) वेः स्कन्देरनिष्ठायाम्। ८। ३। ७३॥** षत्वं वा स्यात्। कृत्येदम्, अनिष्ठायाम् इति पर्युदासात्। विष्कन्त्ता-विस्कन्त्ता। निष्ठायां तु

त्सुनोति' इत्येव तस्य षत्वे सिद्धे पुनरुपादानं 'सिवादीनां वाड्व्यवायेऽपि' इत्युत्तरसूत्रे षत्वविकल्पविधौ अनुवृत्त्यर्थमेव संपद्यते। परिनिविभ्यः परस्य स्वञ्जेः 'सिवादीनां वा' इति षत्वविकल्पार्थं पूर्वसूत्रे 'परिनिविभ्यः सेव' इत्यत्र स्वञ्जिग्रहणमिति पर्यवस्यतीत्यर्थः। **हद पुरीषोत्सर्गे**। अनिडयम्। क्रादिनियमादिट्। जहदिषे। जहदिध्वे। जहदिवहे जहदिमहे। **हत्तेति**। लुटि तासि दस्य चर्त्वम्। **अहत्तेति**। 'झलो झलि' इति सिज्लोपः। गुपादयोऽष्टावनुदात्तेतो गताः।

अथ परस्मैपदिन इति। 'क्षि निवासे' इत्यन्ता इति शेषः। **ञि ष्विदेति**। ञिः आकारश्च इत्। सेट्। स्वेदति। सिष्वेद सिष्विदतुः सिष्विदुः। सिष्वेदिथ सिष्विदथुः सिष्विद। सिष्वेद सिष्विदिव सिष्विदिम। स्वेदिता। स्वेदिष्यति। स्वेदतु। अस्वेदत्। स्वेदेत्। स्विद्यात्। अस्वेदीत्। अस्वेदिष्यत्। स्कन्दिरिरित्। अनिट्। भारद्वाजनियमात्थलि वेडित्याह—**चस्कन्दिथ चस्कन्थेति**। अनिट्पक्षे चस्कन्द् थ इति स्थिते 'खरि च' इति दकारस्य तकारः। चस्कन्दिव चस्कन्दिम। **स्कन्तेति**। लुटि तासि चर्त्वेन दस्य तः। **स्कन्त्स्यतीति**। स्ये दस्य चर्त्वम्। स्कन्दतु। अस्कन्दत्। स्कन्देत्। आशीर्लिङि विशेषमाह—**नलोप इति**। इरः समुदायस्य इत्त्वेन धातोरनिदित्त्वादाशीर्लिङि नकारस्य लोप इत्यर्थः। **अस्कददिति**। लुङि अङि सति ङित्त्वान्नलोप इति भावः। अङभावे आह—**अस्कान्त्सीदिति**। अनेकहल्व्यवधानेऽपि हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्रवर्तत इति निरूपितमज्झलौ। अतोऽत्र वृद्धौ दस्य चर्त्वेन तः। **अस्कान्तामिति**। हलन्तलक्षणवृद्धौ 'झलो झलि' इति सिज्लोपे दस्य चर्त्वम्। **अस्कान्त्सुरिति**। उसि सिचि वृद्धौ दस्य चर्त्वम्। अस्कान्त्सीः अस्कान्तम् अस्कान्त। अस्कान्त्सम् अस्कान्त्स्व अस्कान्त्स्म। अस्कन्त्स्यत्।

वेः स्कन्देः। शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**षत्वं वा स्यादिति**। 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यधिकारात् 'सिवादीनां वा' इत्यतो वेत्यनुवृत्तेश्चेति भावः। वेः परस्य स्कन्देः सस्य षो वा स्यात् अनिष्ठायां परत इति फलितम्। ननु विस्कन्द-

विस्कन्नः। (२३६६) परेश्च। ८। ३। ७४॥ अभ्यासात्परस्य स्कन्देः सस्य षो वा। योगविभागात् अनिष्ठायाम् इति न संबध्यते। परिष्कन्दति–परिस्कन्दति। परिस्कन्नः–परिष्कण्णः। षत्वपक्षे णत्वम्। नच पदद्वयाश्रयतया बहिरङ्गत्वात्षत्वस्यासिद्धत्वम्। 'धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गम्' इत्यभ्युपगमात्। 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते ततः साधनेन' इति भाष्यम्। 'पूर्वं साधनेन' इति मतान्तरे तु न णत्वम्। यभ १८० मैथुने। येभिथ–ययब्ध। यब्धा।

तीत्यादौ कुतो न षत्वविकल्प इत्यत आह—**कृत्येवेदमिति**। पर्युदासस्य अब्राह्मणमानयेत्यादाविव सजातीयापेक्षत्वादिति भावः। **विष्कन्त्ता विस्कन्त्तेति**। तृचि रूपे। अषोपदेशत्वादप्राप्ते विभाषेयम्। **परेश्च**। ननु 'विपरिभ्यां स्कन्देरनिष्ठाया'मित्येव सिद्धे सूत्रभेदो व्यर्थ इत्यत आह—**योगेति**। **षत्वपक्षे इति**। परिष्कन्द्त इति स्थिते अनिदितामिति नलोपे 'रदाभ्याम्' इति निष्ठातकारस्य तत्पूर्वदकारस्य च नत्वे सस्यानेन षत्वपक्षे प्रथमनकारस्य रेफापेक्षया भिन्नपदस्थत्वेऽपि षात् परत्वात् णत्वे द्वितीयनकारस्य ष्टुत्वेन णत्वे परिष्कण्ण इति रूपमित्यर्थः। ननु दकारस्थानिकनकारस्य षकारनिमित्तकं णत्वमन्तरङ्गम्, निमित्तनिमित्तिनोरेकपदस्थत्वात्। षत्वं तु परि इत्युपसर्गात्मकपदान्तरस्थमिणं निमित्तीकृत्य प्रवर्तमानं बहिरङ्गम्। ततश्च णत्वे कर्तव्ये बहिरङ्गस्य षत्वस्यासिद्धत्वात् षात्परत्वाभावात् कथं णत्वमित्याशङ्क्य निराकरोति—**न चेति**। पदद्वयाश्रयतया बहिरङ्गस्य षत्वस्यासिद्धत्वं यत्प्रसक्तं तन्न शङ्क्यमित्यन्वयः। कुत इत्यत आह—**धातूपसर्गयोरिति**। **पूर्वं धातुरिति**। धातुरुपसर्गेण सह युज्यते सन्ध्यादिकार्यं लभते। पश्चात् धातूपसर्गकार्यप्रवृत्त्यनन्तरं साधनेन युज्यते। साधनशब्दः कारकवाची। इह तु तद्वाचकः प्रत्ययो लक्ष्यते। प्रत्ययेनेति यावत्। इदं च 'संप्रसारणाच्च' इत्यादिसूत्रभाष्ये स्पष्टम्। तदाह—**भाष्यमिति**। **मतान्तरे त्विति**। 'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण' इति पक्षे तु षत्वस्य बहिरङ्गतया असिद्धत्वान्न णत्वमित्यर्थः।

यभधातुरनिट्। यभति। ययाभ येभतुः। थलि तु भारद्वाजनियमादिट्पक्षे पित्त्वेनाकित्त्वेऽपि 'थलि च सेटि' इत्येत्त्वाभ्यासलोपं मत्वा आह—**येभिथेति**। **ययब्धेति**। थलि इडभावपक्षे पित्त्वेनाकित्त्वादेत्त्वाभ्यासलोपाभावे ययभ् थ इति

---

१ वस्तुतस्तु पूर्वं धातुरुपसर्गार्थेन युज्यते, तेन अनुभूयते इत्यादौ कर्मणि-लकारसिद्धिः। ततः साधनेन कर्तृकर्माद्यर्थकप्रत्ययेन, तत उपसर्गसंज्ञकशब्देन, इति नियतः क्रमः। अतएव अध्ययनमित्यादौ पूर्वं ल्युट् प्रत्यये तन्निमित्तके गुणे च कृतेऽधिना सह यण् भवति। अन्यथोपसर्गसंज्ञकशब्दस्य पूर्वं योगे अधयनमित्यापद्येत। 'संपरिभ्यां करोतौ भूषणे' इत्यादिः सुडपि उपसर्गार्थाश्रित इति साधन--कार्यात्पूर्वमेव तत्रोपसर्गसंज्ञकशब्दयोगोऽपीति शेखरे स्पष्टम्।

यप्स्यति। अयाप्सीत्। णम ९८१ प्रह्वत्वे शब्दे च। नेमिथ—ननन्थ। नन्ता। अनंसीत् अनंसिष्टाम्। गम्लृ ९८२ सृप्लृ ९८३ गतौ। (२४००) **इषुगमियमां छः**। ७। ३। ७७॥ एषां छः स्याच्छिति परे। गच्छति। जगाम जग्मतुः जग्मुः। जगमिथ–जगन्थ। गन्ता। (२४०१) **गमेरिट् परस्मैपदेषु**। ७। २। ५८॥ गमेः परस्य सकारादेरिट् स्यात्। गमिष्यति। लृदित्वादङ्। 'अनङि' इति पर्युदासान्नोपधालोपः। अगमत्। सर्पति। ससर्प। (२४०२) **अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम्**। ६। १। ५९॥ उपदेशेऽनुदात्तो य ऋदुपधस्तस्याम्वा स्याज्झलादावकिति परे। स्रप्ता—सर्प्ता।

स्थिते 'झषस्तथोः' इति थस्य धत्वे भस्य जश्त्वेन बकार इति भावः। येभथुः येभ। ययाभ–ययभ। क्रादिनियमादिट्। येभिव। येभिम। **यब्धेति**। लुटि तासि तकारस्य 'झषस्तथोः' इति धत्वम्। भकारस्य जश्त्वेन बकार इति भावः। **यप्स्यतीति**। स्ये भस्य चर्त्वेन पः। यभतु। अयभत्। यभेत्। यभ्यात्। **अयाप्सीदिति**। हलन्तलक्षणा वृद्धिरिति भावः। अयप्स्यत्। **णम प्रह्वत्वे इति**। अनिडयं णोपदेशश्च। केचित्त्विमं धातुमुदितं पठन्ति। तत्तु प्रामादिकम्। तथा सति 'उदितो वा' इति क्त्वायामिड्विकल्पस्य ('यस्य विभाषा' इति निष्ठायामिड्विकल्पस्य)[1] नापत्तेः। नमति। ननाम नेमतुः नेमुः। थलि तु भारद्वाजनियमादिट्पक्षे पित्त्वेनाकित्त्वेऽपि 'थलि च सेटि' इत्येत्त्वाभ्यासलोपं मत्वा आह—**नेमिथ ननन्थेति**। इडभावपक्षे पित्त्वेन अकित्त्वादेत्त्वाभ्यासलोपाभावे रूपम्। नेमथुः नेम। ननाम–ननम नेमिव नेमिम। क्रादिनियमादिट्। **नन्तेति**। मस्यानुस्वारपरसवर्णौ। नंस्यति। नमतु। अनमत्। नमेत्। नम्यात्। **अनंसीदिति**। 'यमरम' इति सगिति भावः। अनंस्यत्।

गम्लृ सृप्लृ गताविति। अनिटौ। सृपिरषोपदेशः। **इषुगमि। शितीति**। 'ष्ठिवुक्लमुचमाम्' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः। उदिन्निर्देशात्तौदादिकस्य इषेर्ग्रहणम्। अत्राचीत्यनुवर्त्य अजादौ शितीत्याश्रित्य इष्यति इष्णाति इत्यत्र छत्वं नेति भाष्ये स्थितम्। एवं चात्र सूत्रे तुदादौ च उदित्पाठः अनार्ष इति शब्देन्दुशेखरे स्थितम्। **गच्छतीति**। शपि मकारस्य छकारः। **जग्मतुरिति**। 'गमहन' इत्युपधालोपः। एवं जग्मुः। भारद्वाजनियमात्थलि वेट्। तदाह—**जगमिथ जगन्थेति**। जग्मथुः जग्म। जगाम–जगम जग्मिव जग्मिम। क्रादिनियमादिट्। **गमेरिट्**। गमेरिति पञ्चमी। 'सेऽसिचि' इत्यतः से इत्यनुवृत्तेन आर्धधातुकस्येत्यनुवृत्तं विशेष्यते। तदादिविधिः। तदाह—**गमेः परस्येत्यादिना**। परस्मैपदेष्वित्यस्य आत्मनेपदाभावे इत्यर्थः। एवं च संजिगमिषितेति तृचि इट् सिध्यति। **गमिष्यतीति**। गच्छतु। अगच्छत्। गच्छेत्। गम्यात्। लुङि विशेषमाह—**लृदित्वादङिति**। 'गमहन' इति उपधालोपो नेत्याह—**अनङि इति पर्यु-**

---

1 कोष्ठकान्तर्गतः पाठोऽसंबद्धः। नेष्यते च।

सृप्स्यति-सर्प्स्यति । असृपत् । यम ६८४ उपरमे । यच्छति । येमिथ-ययन्थ । यन्ता । अयंसीत् अयंसिष्टाम् । तप ६८५ सन्तापे । तप्ता । अताप्सीत् ।
(२४०३) **निसस्तपतावनासेवने । ८ । ३ । १०२ ॥** षः स्यात् । आसेवनं पौनःपुन्यं, ततोऽन्यस्मिन्विषये । निष्टपति । त्यज ६८६ हानौ । तत्यजिथ-तत्यक्थ ।

दासादिति । **अगमदिति** । लृङि अगमिष्यत् ।

सर्पतीति । शपि ऋकारस्य लघूपधगुणः रपरत्वम् । **ससर्पेति** । ससृपतुः ससृपुः । थलि क्रादिनियमान्नित्यमिट् । अजन्तत्वाभावादकारवत्त्वाभावाच्च नेड्विकल्पः । ससर्पिथ ससृपथुः ससृप । ससर्प ससृपिव ससृपिम । लुटि तासि लघूपधगुणे रपरे प्राप्ते—**अनुदात्तस्य च** । " 'सृजिदृशोः' इत्यतः झल्यमकितीति 'आदेच' इत्यत उपदेशे इति चानुवर्तते । तदाह—**उपदेशेऽनुदात्त इत्यादिना** । मित्त्वादन्त्यादचः परः । उपदेशे किम् । स्रप्तुम् । तुमुनि परे 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्युदात्तोऽयम् । अथापि उपदेशे अनुदात्तत्वादम् भवत्येव । अकितीति किम् । क्तप्रत्यये सृप्तः । **स्रप्तेति** । सृप्धातोर्लुटि तासि अमागमे ऋकारस्य यणिति भावः । **सर्प्तेति** । अमभावे लघूपधगुणे रपरत्वमिति भावः । एवं स्रप्स्यति सर्प्स्यतीति । सर्पतु । असर्पत् । सर्पेत् । सृप्यात् । **असृपदिति** । लृदित्त्वात् च्लेरङि सति ङित्त्वान्न गुण इति भावः । अस्रप्स्यत्-असर्प्स्यत् । **यम उपरमे इति** । उपरमो विरमणम् । अनिडयम् । **यच्छतीति** । 'इषुगमियमाम्' इति शपि छः । ययाम येमतुः येमुः । थलि भारद्वाजनियमादिट्पक्षे 'थलि च सेटि' इत्येत्त्वाभ्यासलोपौ । तदाह—**येमिथ । ययन्थेति** । इडभावे रूपम् । येमथुः येम । ययाम-ययम येमिव येमिम । क्रादिनियमादिट् । **यन्तेति** । यंस्यति । यच्छतु । अयच्छत् । यच्छेत् । यम्यात् । **अयंसीदिति** । यमरमेति । इट्सकौ । इट इटीति सिज्लोपः । नेटीति निषेधान्न हलन्तलक्षणा वृद्धिरिति भावः । अयंस्यत् ।

तप संतापे इति । अनिडयम् । तपति । तताप तेपतुः तेपुः । तेपिथ—ततप्थ तेपथुः तेप । तताप—ततप तेपिव तेपिम । **तप्तेति** । तप्स्यति । तपतु । अतपत् । तपेत् । तप्यात् । **अताप्सीदिति** । हलन्तलक्षणा वृद्धिरिति भावः । अतप्स्यत् । **निसस्तपतौ** । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**षः स्यादिति** । अपदान्तस्य मूर्धन्य इत्यधिकारादिति भावः । निसः सकारस्य षः स्यात् तपधातौ परत इति यावत् । अनासेवने इत्येतद्व्याख्यास्यन् आसेवनशब्दं व्याचष्टे—**पौनःपुन्यमिति** । आसेवनशब्देन सह नञ्समास इत्यभिप्रेत्याह—**ततोऽन्यस्मिन्विषये इति** । आदेशत्वाभावात् पदान्तत्वाच्च अप्राप्ते वचनम् । **निष्टपतीति** । निष्कृष्य तपतीत्यर्थः । निसः सस्य षत्वे तकारस्य ष्टुत्वेन टः । आसेवने तु

त्यक्ता । अत्याक्षीत् । षञ्ज १८७ सङ्गे । 'दंशसञ्जस्वञ्जां शपि' (सू २३९६) इति नलोपः । सजति । सङ्क्ता । दृशिर् १८८ प्रेक्षणे । पश्यति । (२४०४) **विभाषा सृजिदृशोः** । ७ । २ । ६५ ॥ आभ्यां थल इड् वा । (२४०५) **सृजिदृशोर्झल्यमकिति** । ६ । १ । ५८ ॥ अनयोरमागमः स्याज्झलादावकिति। दद्रष्ठ-ददर्शिथ । द्रष्टा । द्रक्ष्यति । दृश्यात् । इरित्वादङ् वा । (२४०६)

टः । आसेवने तु न षत्वम् । **त्यज हानाविति** । हानिरुत्सर्गः । अयमनिट् । त्यजति । तत्याज तत्यजतुः तत्यजुः । संयुक्तहल्मध्यस्थत्वादेत्त्वाभ्यासलोपौ न । थलि तु भारद्वाजनियमाद्वेट् । तदाह—**तत्यजिथ तत्यक्थेति** । इडभावे चोः कुरिति भावः । **त्यक्तेति** । त्यक्ष्यति । त्यजतु । अत्यजत् । त्यजेत् । त्यज्यात् । **अत्याक्षीदिति** । हलन्तलक्षणा वृद्धिरिति भावः । अत्यक्ष्यत् ।

षञ्ज सङ्गे इति । षोपदेशोऽयमनिट् नोपधश्च । कृतानुस्वारपरसवर्णस्य निर्देशः । शपः पित्त्वेन कित्त्वाभावात्तस्मिन्परे 'अनिदिताम्' इति नलोपाप्रवृत्तेराह—**दंशसञ्जेति नलोप इति** । अनुस्वारपरसवर्णयोरसिद्धत्वादिति भावः । **सजतीति** । लिटि तु ससञ्ज । अतुसादौ तु अकित्त्वान्न नलोपः । ससञ्जतुः ससञ्जुः । थलि भारद्वाजनियमाद्वेट् । ससञ्जिथ-ससङ्क्थ । इडभावे जस्य कुत्वेन गकारे तस्य चर्त्वे सति अनुस्वारपरसवर्णसंपन्नस्य चवर्गपञ्चमस्य निवृत्तौ ककारे परेऽनुस्वारस्य परसवर्णो ङकारः । ससञ्जथुः ससञ्ज । ससञ्ज । ससञ्जिव ससञ्जिम । क्रादिनियमादिट् । **सङ्क्तेति** । तासि जस्य कुत्वेन गकारे तस्य चर्त्वे सति अस्य निवृत्तौ नस्य ङकार इति भावः । सङ्क्ष्यति । सजतु । असजत् । सजेत् । सज्यात् । असाङ्क्षीत् । हलन्तत्वाद्वृद्धिः । असङ्क्ष्यत् ।

दृशिर् प्रेक्षणे इति । इरित् । अनिट् च । **पश्यतीति** । शिति 'पाघ्राध्मा' इति पश्यादेश इति भावः । ददर्श ददृशतुः ददृशुः । थलि तु क्रादिनियमान्नित्यमिट् प्राप्तः । अजन्ताकारवत्त्वाभावात् 'अचस्तास्वत्' इति 'उपदेशेऽत्वतः' इति निषेधस्य चाप्राप्तेः ऋदन्तत्वाभावेन भारद्वाजनियमस्याप्रसक्तेः । तत्राह—**विभाषा सृजि** । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । 'गमेरिट्' इत्यतः इडिति 'अचस्तास्वत्' इत्यतः थलीति चानुवर्तते । तदाह—**आभ्यामिति** । इडभावपक्षे 'अनुदात्तस्य' इति अमागमविकल्पे प्राप्ते—**सृजिदृशोः** । अम् अकिति इति च्छेदः । नित्यार्थमिदम् । **दद्रष्ठेति** । ददृश् थ इति स्थिते इडभावपक्षे अमागमे ऋकारस्य यणि व्रश्चादिना शस्य षत्वे थस्य ष्टुत्वेन ठ इति भावः । इट्पक्षे त्वाह—**ददर्शिथेति** । अझलादित्वादम् नेति भावः । **द्रष्टेति** । तासि अमागमे शस्य षत्वे तकारस्य ष्टुत्वेन टकार इति भावः । **द्रक्ष्यतीति** । अमागमे शस्य षत्वे षढोरिति कत्वे सस्य ष इति भावः । पश्यतु । अपश्यत् । पश्येत् । आशीर्लिङि आह—**दृश्यादिति** ।

ऋदृशोऽङि गुणः । ७ । ४ । १६ ॥ ऋवर्णान्तानां दृशेश्च गुणः स्यादङि । अदर्शत् । अङभावे—(२४०७) **न दृशः । ३ । १ । ४७ ॥** दृशश्च्लेः क्सो न । अद्राक्षीत् । दंश ९८९ दशने । दशनं दंष्ट्राव्यापारः । पृषोदरादित्वादनुनासिकलोपः । अत एव निपातनादित्येके । तेषामप्ययमेव तात्पर्यम् । अर्थनिर्देशस्याधुनिकत्वात् । 'दंशसञ्ज—' (सू २३९६) इति नलोपः । दशति ।

अभ्कलादित्वादम् नेति भावः । लुङि विशेषमाह—**इरित्त्वादङ् वेति** । अत्र अङ्पक्षे गुणनिषेधे प्राप्ते—**ऋदृशोऽङि** । ऋ इत्यङ्गविशेषणत्वात् तदन्तविधिः । तदाह—**ऋवर्णान्तानामिति । अङभावे इति** । अङभावपक्षे ' शल इगुपधात् ' इति क्सादेशे प्राप्ते सतीत्यर्थः । **न दृशः** । ' च्लेः सिच् ' इत्यतः च्लेरिति ' शल इगुपधात् ' इत्यतः क्स इति चानुवर्तते । तदाह—**दृशश्च्लेः क्सो नेति** । क्सादेशे तु अदृक्षदिति स्यादिति भावः । **अद्राक्षीदिति** । सिचि अमागमे ऋकारस्य यणि अकारस्य हलन्तलक्षणवृद्धौ शस्य षत्वे तस्य कत्वे सस्य षत्वमिति भावः । अदृक्षत् ।

दंश दशने इति । अयमनिट् नोपधश्च कृतानुस्वारनिर्देशः । **दंष्ट्राव्यापार इति** । हनुमूलगताः स्थूलदन्ताः दंष्ट्राः, तद्व्यापारः क्षतक्रियादिरूप इत्यर्थः । ननु दंशधातोर्ल्युटि दशनशब्दः । तत्र ' अनिदिताम् ' इति नकारस्य लोपो न संभवति ल्युटः क्ङित्त्वाभावात् । 'दंशसञ्जे'त्यपि नस्य लोपो न संभवति, तस्य शप्येव प्रवृत्तेः । तथाच दशन इत्यर्थनिर्देशः कथमित्यत आह—**पृषोदरादित्वादिति । अत एवेति** । दशनशब्दनिर्देशादेव नकारस्य लोप इत्यन्ये मन्यन्त इत्यर्थः । **तेषामपीति** । निपातनान्नकारलोप इति वदतामपि पृषोदरादिषु निपातनादित्यर्थ एव तात्पर्यं न तु धातुपाठे दंश दशने इत्यर्थनिर्देशे इति भावः । विनिगमनाविरहमाशङ्क्याह—**अर्थनिर्देशस्याधुनिकत्वादिति** । सर्वधातुष्वर्थनिर्देशस्य अपाणिनीयत्वादित्यर्थः । क्वचिदेव धातुष्वर्थनिर्देशः पाणिनीय इति भूधातौ निरूपितम् ।

अथ दशतीत्यादौ शपः पित्त्वेन अकित्त्वात् 'अनिदिताम्' इति नलोपाप्रवृत्तेराह—**दंशसञ्जेति नलोप इति । दशतीति** । अनुस्वारस्यासिद्धत्वादिति भावः । दंशसञ्जेत्यत्र शपीत्युक्तेरार्धधातुके नलोपो न । संयोगात्परत्वेन लिटः कित्त्वाभावादनिदितामित्यपि न । ददंश ददंशतुः ददंशुः । भारद्वाजनियमात्थलि वेट् । तदाह—**ददंशिथ ददंष्ठेति** । अनिट्पक्षे व्रश्चादिना शस्य षः थस्य ष्टुत्वेन ठ इति भावः । **दंष्टेति** । तासि व्रश्चादिना शस्य षत्वे तकारस्य ष्टुत्वमिति भावः ।

---

१ ऋधातोः सृधातोश्च ' सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च ' इत्यङ् विधीयते, जॄधातोश्च ' जॄस्तम्भु ' इत्यङ्विधिरिति त्रय एव ऋवर्णान्ता अङि गुणभाज इति बोध्यम् ।

ददंशिथ–ददंष्ठ। दंष्टा। दङ्क्ष्यति। दश्यात्। अदाङ्क्षीत्। कृष १९० विलेखने। विलेखनमाकर्षणम्। क्रष्टा–कर्ष्टा। क्रक्ष्यति–कर्क्ष्यति। 'स्पृशमृशकृषतृपदृपां च्लेः सिज्वा वाच्यः' (वा १८२६)। अक्राक्षीत् अक्राष्टाम्। अकार्क्षीत् अकार्ष्टाम् अकार्क्षुः। पक्षे क्सः। अकृक्षत् अकृक्षताम् अकृक्षन्। दह १९१ भस्मीकरणे। देहिथ–ददग्ध। दग्धा। धक्ष्यति। अधाक्षीत् अदाग्धाम् अधाक्षुः। मिह १९२ सेचने। मिमेह। मिमेहिथ। मेढा। मेक्ष्यति। अमि-

---

दङ्क्ष्यतीति। वृश्चादिना शस्य षत्वे तस्य कत्वे अनुस्वारस्य परसवर्णे ङकारे सस्य षत्वमिति भावः। दशतु। अदशत्। दशेत्। **दश्यादिति**। आशीर्लिङि 'अनिदिताम्' इति नलोप इति भावः। **अदाङ्क्षीदिति**। सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः, शस्य षः, तस्य कः, अनुस्वारस्य परसवर्णेन ङः, सस्य षत्वमिति भावः। अदङ्क्ष्यत्।

कृष विलेखने इति। अनिडयम्। कर्षति। चकर्ष चकृषतुः चकृषुः। थलि अजन्ताकारवत्त्वाभावात् क्रादिनियमान्नित्यमिट्—चकर्षिथ चकृषथुः चकृष। चकर्ष चकृषिव चकृषिम। इति सिद्धवत्कृत्याह—**क्रष्टा कर्ष्टेति**। 'अनुदात्तस्य च' इति अम्विकल्पः। तकारस्य ष्टुत्वम्। **क्रक्ष्यति कर्क्ष्यतीति**। षस्य कत्वे सस्य षः। कर्षतु। अकर्षत्। कर्षेत्। कृष्यात्। 'शल इगुपधात्' इति च्लेः क्सादेशे प्राप्ते आह—**स्पृशमृशेति। अक्राक्षीदिति**। च्लेः क्सादेशाभावे सिचि 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य' इत्यमि ऋकारस्य यणि हलन्तलक्षणवृद्धौ 'षढोः कः सि' इत्यनेन षस्य कत्वे सस्य षत्वमिति भावः। **अकार्क्षीदिति**। अमभावे सिचि वृद्धौ रूपम्। **पक्षे क्स इति**। च्लेः सिजभावपक्षे 'शल इगुपधात्' इति क्स इत्यर्थः। **अकृक्षदिति**। क्से सति, कित्त्वाद्गुणाभावे षस्य कः, सस्य ष इति भावः। अक्रक्ष्यत्—अकर्क्ष्यत्।

दह भस्मीकरणे इति। अनिट्। दहति। ददाह देहतुः देहुः। थलि तु भारद्वाजनियमाद्वेडित्याह—**देहिथ ददग्धेति**। इट्पक्षे 'थलि च सेटि' इत्येत्वाभ्यासलोपौ। अनिट्पक्षे तु 'दादेः' इति हस्य घः, 'झषस्तथोः' इति थस्य धः, घस्य जश्त्वेन ग इति भावः। देहथुः देह। ददाह—ददह देहिव देहिम। **दग्धेति**। तासि हस्य घः, तकारस्य धः, घस्य ग इति भावः। **धक्ष्यतीति**। हस्य घः, दस्य भष्, घस्य गः, तस्य चर्त्वेन कः, सस्य ष इति भावः। दहतु। अदहत्। दहेत्। दह्यात्। **अधाक्षीदिति**। सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः। हस्य घः, दस्य भष्, घस्य गः, तस्य कः, सस्य ष इति भावः। **अदाग्धामिति**। सिचि वृद्धिः, हस्य घः, 'झलो झलि' इति सलोपः, 'झषस्तथोः' इति तकारस्य धः, घस्य ग इति भावः। **अधाक्षुरिति**। सिचि वृद्धिः, हस्य घः, दस्य

वत्। कित ९९३ निवासे रोगापनयने च। चिकित्सति। संशये प्रायेण विपूर्वः। 'विचिकित्सा तु संशयः' इत्यमरः। अस्यानुदात्तेत्त्वमाश्रित्य चिकित्सते इत्यादि कश्चिदुदाजहार। निवासे तु केतयति।

दान ९९४ खण्डने। शान ९९५ तेजने। इतो वहत्यन्ताः स्वरितेतः। दीदांसति दीदांसते। शीशांसति। शीशांसते। अर्थविशेषे सन्। अन्यत्र दानयति।

भष्, घस्य गः, तस्य कः, सस्य ष इति भावः। अघार्क्षीः अघाग्धम् अदाग्ध। अघाक्षम् अघाक्ष्व अघाक्ष्म। अघक्षत्।

मिह सेचने इति। अनिट्। मेहति। मिमेह मिमिहतुः मिमिहुः। अजन्ताकारवत्त्वाभावात् क्रादिनियमान्नित्यमिट्। तदाह—**मिमेहिथेति**। मिमिहथुः मिमिह। मिमेह मिमिहिव मिमिहिम। **मेढेति**। तासि ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः। **मेक्ष्यतीति**। हस्य ढः, तस्य कः, सस्य षः। मेहतु। अमेहत्। मेहेत्। मिह्यात्। लुङि 'शल इगुपधात्' इति क्सः। कित्त्वान्न गुणः। हस्य ढः, तस्य कः, सस्य षः। तदाह—**अमिक्षदिति**। अमेक्ष्यत्। **कित निवासे रोगापनयने चेति**। परस्मैपदिषु पाठात् अयं परस्मैपदी। अर्थद्वयमात्रमत्र निर्दिष्टम्। अर्थनिर्देशस्य उपलक्षणत्वात् अर्थान्तरेषु वृत्तिः। तत्र 'कितेर्व्याधिप्रतीकारे निग्रहे अपनयने नाशने संशये च' इति निबद्धेष्वर्थेषु 'गुप्तिज्किद्भ्यः सन्' इति सन्विहितः। तदाह—**चिकित्सतीति**। 'सन्यतः' इति इत्वे हलादिशेषे अभ्यासचुत्वे चिकित्सेति सन्नन्तं, तस्माल्लटि शपि चिकित्सतीति रूपम्। अस्य सनः 'धातोः' इति विहितत्वाभावादनार्धधातुकत्वान्न लघूपधगुणः नापि इडागम इति प्रागुक्तम्। चिकित्सांचकारेत्यादि सुगमं जुगुप्सतिवत्। **संशये इत्यादि**। व्यक्तम्। **निवासे त्विति**। व्याधिप्रतीकाराद्यर्थपञ्चकादर्थान्तरे चुरादित्वस्योक्तत्वादिति भावः।

दान खण्डने। शान तेजने इति। तेजनम् तीक्ष्णीकरणम्। **इत इति**। 'दान खण्डने' इत्यारभ्य 'वह प्रापणे' इत्येतत्पर्यन्ताः स्वरितेत इत्यर्थः। तत्र धातुपाठे अर्थनिर्देशस्य उपलक्षणत्वात् यदा दानधातुरार्जवे शानधातुस्तु निशाने वर्तते, तदा 'मान्बधदान्शान्' इति सनि, 'सन्यङोः' इति द्वित्वे, अभ्यासह्रस्वे, तस्य 'सन्यतः' इति इत्वे, तस्य 'मान् बध' इति दीर्घे सति, नकारस्यानुस्वारे, दीदांसशीशांसाभ्यां लटि स्वरितानुबन्धस्य केवलयोरचरितार्थत्वात्, कर्तृगे फले तङि शपि दीदांसते शीशांसते इति रूपम्। परगामिनि तु फले परस्मैपदे तिपि शपि दीदांसति शीशांसति इति रूपम्। तदाह—**दीदांसते इत्यादि। शीशांसतीति**। तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः। **अर्थविशेषे इति**। आर्जवे निशाने चार्थे सनित्यर्थः। **अन्यत्रेति**। आर्जवनिशानाभ्यामन्यत्र णिजन्तात्परस्मैपदमेवेत्यर्थः। अर्थान्तरे अननुबन्धकाश्चुरादयः इत्युक्तेरिति भावः।

शानयति । डु पचष् ९९६ पाके । पचति पचते । पेचिथ-पपक्थ । पेचे । पक्ता । पक्षीष्ट । षच ९९७ समवाये । सचति सचते । भज ९९८ सेवायाम् । बभाज भेजतुः भेजुः । भेजिथ-बभक्थ । भक्ता । भक्ष्यति भक्ष्यते । अभाक्षीत् अभक्त । रञ्ज ९९९ रागे । नलोपः । रजति रजते । रज्यात् रङ्क्षीष्ट । अराङ्क्षीत् अराङ्क्ताम् । अरङ्क्त । शप १००० आक्रोशे । आक्रोशो विरुद्धानु-

---

डु पचष् पाके इति । डुः षकारः चकारादकारश्च इत् । स्वरितेत्त्वादुभयपदी तदाह—**पचति पचते इति** । पपाच पेचतुः पेचुः । भारद्वाजनियमात्थलि वेट् तदाह--**पेचिथ पपक्थेति** । इट्पक्षे 'थलि च सेटि' इत्येत्वाभ्यासलोपौ । अनिट्-पक्षे तु 'चोः कुः' इति भावः । पेचथुः पेच । पपाच---पपच पेचिव पेचिम । क्रादि-नियमादिट् । **पेचे इति** । पेचाते पेचिरे । पेचिषे पेचाथे पेचिध्वे । पेचे पेचिवहे पेचिमहे । क्रादिनियमादिट् । **पक्तेति** । तासि 'चोः कुः' । पक्ष्यति पक्ष्यते । पचतु पचताम् । अपचत् अपचत । पचेत् । **पक्षीष्टेति** । आशीर्लिङि तङि सीयुटि 'चोः कुः' । षत्वम् । अपाक्षीत् । अपक्त । अपक्षाताम् । अपक्ष्यत् अपक्ष्यत । षच-धातुः षोपदेशः । तदाह--**सचति सचते इति** । सेडयम् । ससाच सेचतुः सेचुः । सेचिथ सेचथुः सेच । ससाच–ससच सेचिव सेचिम।सेचे। सेचिषे । सेचिवहे सेचिमहे। सच्यात् सचिषीष्ट। असाचीत्–असचीत् असचिष्ट । भजधातुरनिट् । भजति । किति लिटि वैरूप्यापादकादेशादित्वात् 'अत एकहल्मध्ये' इत्यप्राप्तौ 'तॄफल' इत्येत्वाभ्यास-लोपौ । तदाह--**भेजतुरिति** । भारद्वाजनियमात्थलि वेट् । तदाह--**भेजिथ बभक्थेति** । इट्पक्षे 'थलि च सेटि' इत्येत्वाभ्यासलोपौ इति भावः । भेजिव भेजिम । क्रादिनियमादिट् । भेजे । भेजिषे । भेजिवहे । **भक्तेत्यादि** । सुगमम् ।
रञ्ज रागे इति।नोपधोऽयम्। कृतानुस्वारपरसवर्णनिर्देशः।अनिडयम्।शपः पित्त्वेन ङित्त्वाभावात् 'अनिदिताम्' इत्यप्राप्तावपि 'रञ्जेश्च' इति शपि नलोपः । तदाह—**रजति रजते इति** । संयोगात्परत्वाल्लिटो न कित्त्वम् । ररञ्ज ररञ्जतुः । भारद्वाज-नियमात्थलि वेट् । ररञ्जिथ–ररङ्क्थ । अनिट्पक्षे जस्य कुत्वेन गः । ततोऽनुस्वार-परसवर्णञकारनिवृत्तौ गस्य चर्त्वेन कः । नस्यानुस्वारे तस्य परसवर्णो ङकार इति भावः । ररञ्जिव ररञ्जिम । क्रादिनियमादिट् । रङ्क्ता । रङ्क्ष्यति । रङ्क्ष्यते । रजतु रजताम् । अरजत् अरजत । रजेत् रजेत । आशीर्लिङि यासुटः कित्त्वात् 'अनिदिताम्' इति नलोपः । तदाह—**रज्यादिति । रङ्क्षीष्टेति** । आत्मनेपदे लिङः सीयुटि जस्य कुत्वेन गः, ततः परसवर्णसंपन्नञकारनिवृत्तिः, गस्य कः, नस्य परसवर्णेन ङः, षत्वमिति भावः । **अराङ्क्षीदिति** । सिचि हलन्तलक्षणावृद्धौ कुत्वादि पूर्ववत् । अनेकहल्व्यवधानेऽपि हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्रवर्तते इति भाष्ये स्पष्टम् । **अराङ्क्तामिति** । 'झलो झलि' इति सलोपः । कुत्वादि पूर्ववत् । **अरङ्क्तेति** । लुङस्तङि प्रथमपुरुषैकवचने 'झलो झलि' इति सलोपे कुत्वादि ।

ध्यानम्। शशाप शेपे। अशाप्सीत् अशप्त। त्विष १००१ दीप्तौ। त्वेषति त्वेषते। तित्विषे। त्वेष्टा। त्वेक्ष्यति त्वेक्ष्यते। त्विष्यात् त्विक्षीष्ट। अत्विक्षत्। अत्विक्षत अत्विक्षाताम् अत्विक्षन्त। यज १००२ देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु। यजति। यजते। (२४०८) **लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्**। ६। १। १७॥ वच्यादीनां ग्रह्यादीनां चाभ्यासस्य संप्रसारणं स्याल्लिटि। इयाज। (२४०९)

शप आक्रोशे इति। अनिडयम्। भारद्वाजनियमात्थलि वेट्। वमादौ तु क्रादिनियमादिट्। **अशाप्सीदिति**। हलन्तलक्षणा वृद्धिः। **अशप्तेति**। 'झलो झलि' इति सलोपः। अशप्साताम्। त्विषधातुरनिट्। शपि लघूपधगुणः। तदाह-**त्वेषति त्वेषते इति**। तित्वेष तित्विषतुः तित्विषुः। तित्वेषिथ तित्विषथुः तित्विष। तित्वेष तित्विषिव तित्विषिम। क्रादिनियमादिट्। **तित्विषे इति**। तित्विषाते तित्विषिरे। तित्विषिषे तित्विषाथे तित्विषिध्वे। तित्विषे तित्विषिवहे तित्विषिमहे। **त्वेष्टेति**। तासि तकारस्य ष्टुत्वम्। **त्वेक्ष्यति त्वेक्ष्यते इति**। स्ये कत्वषत्वे। त्वेषतु त्वेषताम्। अत्वेषत् अत्वेषत। त्वेषेत् त्वेषेत। **त्विष्यादिति** यासुटः आशीर्लिङि कित्त्वान्न लघूपधगुणः। **त्विक्षीष्टेति**। 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति कित्त्वान्न गुणः। लुङि परस्मैपदे 'शल इगुपधात्' इति च्लेः क्सः। कित्त्वान्न गुणः। तदाह--**अत्विक्षदित्यादि**। लुङि आत्मनेपदे च्लेः क्सादेशं मत्वा आह--**अत्विक्षतेति**। **अत्विक्षन्तेति**। अत्विक्ष झ इति स्थिते 'क्सस्याचि' इत्यन्त्यलोपासंभवादतः परत्वात् 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यदादेशासंभवादन्तादेशे क्सस्यान्त्यलोपे पररूपे वा रूपमिति भावः।

यज देवपूजेति। अनिडयम्। **यजति यजते इति**। देवान् पूजयति सङ्गमयति ददाति वेत्यर्थः। णलि द्वित्वादौ तु ययाज इति स्थिते—**लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्**। 'ष्यङः संप्रसारणम्' इत्यतः संप्रसारणमित्यनुवर्तते। 'वचिस्वपियजादीनाम्' इति सूत्रोपात्ताः 'ग्रहिज्यावयि' इति सूत्रोपात्ताश्च उभयशब्देन गृह्यन्ते। तदाह—**वच्यादीनां ग्रह्यादीनां चेति**। अत्र वच्यादीनामित्यनेन वचिः स्वपिः यजादयश्च विवक्षिताः। 'यज देवपूजा' इत्यारभ्य 'टु ओ श्वि गतिवृद्ध्योः' इत्येतत्पर्यन्ता यजादयः। तदुक्तम्–'यजिवपिर्वहिश्चैव वसिर्वेञ्व्येञ इत्यपि। ह्वेञ् वदिः श्वयतिश्चैव यजाद्याः स्युरिमे नव।' इति। तेष्वनन्तर्भावाद्वचिस्वप्योः पृथग्ग्रहणम्। ग्रह्यादीनामित्यनेन तु ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतयो विवक्षिताः। **इयाजेति**। अभ्यासयकारस्य संप्रसारणे इकारे 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपमिति भावः। यज् अतुस् इति स्थिते द्वित्वे अभ्यासयकारस्य संप्रसारणे पूर्वरूपे च इयजतुरिति प्राप्ते—**वचिस्वपि**। वचिस्वपीति इका निर्देशः। सौत्रः संप्रसारणाभावः। आदिशब्दो यजिनैव संबध्यते न

वचिस्वपियजादीनां किति । ६ । १ । १५ ॥ वचिस्वप्योर्यजादीनां च संप्रसारणं स्यात्किति । पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्द्वित्वम् । ईजतुः ईजुः । **इयजिथ-इयष्ठ । ईजे । यष्टा । यक्ष्यति यक्ष्यते । इज्यात् यक्षीष्ट । अयाक्षीत् अयष्ट । डु वप् १००३ बीजसन्ताने । बीजसन्तानं क्षेत्रे विकिरणं गर्भाधानं च । अयं छेदनेऽपि । केशान् वपति । उवाप ऊपे । वप्ता । उप्यात् वप्सीष्ट । अवाप्सीत् । अवप्त । वह १००४ प्रापणे । उवाह । उवहिथ । 'सहिवहोरोदवर्णस्य'**

तु वचिस्वपिभ्याम्, तथा सति हि वच्यादेः स्वप्यादेर्यजादेश्चेत्यर्थः स्यात् । तथा सति पृथक्स्वपिग्रहणं व्यर्थं स्यात्, अदादिगणे लुग्विकरणे 'वच परिभाषणे' इत्यारभ्य षष्ठस्य 'ञि ष्वप् शये' इत्यस्य वच्यादिग्रहणेनैव सिद्धेः । तदाह—**वचिस्वप्योर्यजादीनां चेति ।**

ननु यज् अतुस् इति स्थिते द्वित्वात्परत्वात्संप्रसारणे कृते 'विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव' इति न्यायेन द्वित्वस्य कथं प्राप्तिरित्याशङ्क्याह—**पुनः प्रसङ्गेति । ईजतुरिति ।** यज् अतुस् इति स्थिते संप्रसारणे पूर्वरूपे च कृते द्वित्वे सवर्ण-दीर्घ इति भावः । एवं चात्र किति लिटि 'वचिस्वपि' इति सूत्रम्, अकिति लिटि तु 'लिट्यभ्यासस्य' इति सूत्रमिति स्थितिः । भारद्वाजनियमात्थलि वेट् । कृते द्वित्वे अकित्त्वाद्वचिस्वपीत्यप्रवृत्तौ 'लिट्यभ्यासस्य' इत्यभ्यासयकारस्य संप्रसारणम् । तदाह—**इयजिथ इयष्ठेति ।** अनिट्पक्षे व्रश्चादिना जस्य षत्वे ष्टुत्वेन थस्य ठः । ईजथुः ईज । इयाज-इयज ईजिव ईजिम । **ईजे इति ।** 'असंयोगात्' इति कित्त्वात् 'वचिस्वपि' इति संप्रसारणे कृते द्वित्वे सवर्णदीर्घ इति भावः । ईजाते ईजिरे । क्रादिनियमादिट् । ईजिषे ईजाथे ईजिध्वे । ईजे ईजिवहे ईजिमहे । **यष्टेति ।** तासि व्रश्चादिना जस्य षत्वे ष्टुत्वेन तकारस्य टः । **यक्ष्यति यक्ष्यते इति ।** व्रश्चादिना जस्य षत्वे 'षढोः' इति षस्य कत्वे सस्य षत्वमिति भावः । यजतु यजताम् । अयजत् अयजत । यजेत् यजेत । आशीर्लिङि आह—**इज्या-दिति ।** यासुटः कित्त्वात् 'वचिस्वपि' इति संप्रसारणमिति भावः । **यक्षीष्टेति ।** आशीर्लिङि आत्मनेपदे प्रथमैकवचने सीयुटि जस्य षत्वे तस्य कत्वे सस्य षत्वमिति भावः । **अयाक्षीदिति ।** सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः । जस्य षः, तस्य कः, सस्य ष इति भावः । **अयष्टेति ।** अयज् स् त इति स्थिते 'झलो झलि' इति सलोपे, जस्य षः, ष्टुत्वेन तकारस्य ट इति भावः । अयक्षाताम् अयक्षत । अयक्ष्यत्, अयक्ष्यत ।

डु वप् बीजसंताने इति । प्ररोहार्थं बीजानां क्षेत्रेषु प्रक्षेपणे इत्यर्थः ।

---

१ यजिर्वपिर्वहिश्चैव वसिर्वेञ्व्येञ् इत्यपि ।
ह्वयतिः श्वयतिश्चैव यजाद्याः स्युरिमे नव ॥ १ ॥

(सू २३५७) । उवोढ । ऊहे । वोढा । वक्ष्यति वक्ष्यते । अवाक्षीत् अवोढाम् अवाक्षुः । अवोढ अवक्षाताम् अवक्षत । अवोढाः अवोढ्वम् । वस १००५ निवासे । परस्मैपदी । वसति । उवास । (२४१०) **शासिवसिघसीनां च ।**

तदाह—**क्षेत्रे विकिरणमिति।** वपिः प्रकिरणार्थ इति 'सन्यङोः' इत्यत्र भाष्यम्। **गर्भाधानं चेति ।** 'अप्रमत्ता रक्षत तन्तुमेतं मा वः क्षेत्रे परबीजानि वाप्सुः' इत्यादौ तथा दर्शनादिति भावः । **अयं छेदनेऽपीति ।** वर्तत इति शेषः । **केशान् वपतीति ।** छिनत्तीत्यर्थः । अनिडयम् । **उवापेति ।** 'लिट्यभ्यासस्य' इत्यकित्यभ्यासस्य संप्रसारणमिति भावः । किति तु 'वचिस्वपि' इति द्वित्वात्प्राक्संप्रसारणे कृते द्वित्वम् । ऊपतुः ऊपुः । उवपिथ—उवप्थ ऊपथुः ऊप । उवाप—उवप ऊपिव ऊपिम । **ऊपे इति ।** ऊपाते ऊपिरे । ऊपिषे ऊपाथे ऊपिध्वे । ऊपे ऊपिवहे ऊपिमहे । **वप्तेति ।** वप्स्यति वप्स्यते । वपतु वपताम् । अवपत् अवपत । वपेत् वपेत । **उप्यादिति ।** आशिषि यासुटः कित्त्वात् 'वचिस्वपि' इति संप्रसारणम् । **वप्सीष्टेति ।** सीयुटि रूपम् । **प्रण्यवाप्सीदिति ।** लुङि परस्मैपदे सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः । 'नेर्गद' इति णत्वम् । अवाप्ताम् अवाप्सुः । **अवप्तेति ।** आत्मनेपदे लुङि 'झलो झलि' इति सलोपः । अवप्साताम् ।

वह प्रापणे इति । अयमनिट् । वहति वहते । **उवाहेति ।** 'लिट्यभ्यासस्य' इति अकिति अभ्यासस्य संप्रसारणमिति भावः । किति 'वचिस्वपि' इति संप्रसारणे कृते द्वित्वम् । ऊहतुः ऊहुः । भारद्वाजनियमात्थलि वेट् । तदाह—**उवहिथेति ।** 'न शसदद' इति निषेधात् 'थलि च सेटि' इति न भवति । अथ थलि अनिट्पक्षे आह—**सहिवहोरोदवर्णस्येति ।** सहिवहोरवर्णस्य ओत्स्याड्ढ्लोपे परत इत्यर्थः । 'ढ्लोप' इति दीर्घं बाधित्वा ओत्त्वमिति भावः । **उवोढेति ।** उवह् थ इति स्थिते ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः ओत्त्वं चेति भावः । ऊहथुः ऊह । उवाह—उवह ऊहिव ऊहिम । क्रादिनियमादिट् । **ऊहे इति ।** ऊहाते ऊहिरे । ऊहिषे ऊहाथे ऊहिध्वे—ऊहिढ्वे । ऊहे ऊहिवहे ऊहिमहे । **वोढेति ।** तासि ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः ओत्त्वं च । लृटि स्ये, हस्य ढः, तस्य कः, षत्वम् । तदाह—**वक्ष्यति वक्ष्यते इति ।** वहतु वहताम् । अवहत् अवहत । वहेत् वहेत । उह्यात् । **अवाक्षीदिति ।** हलन्तलक्षणवृद्धौ ढकषाः प्राग्वत् । **अवोढामिति ।** 'झलो झलि' इति सलोपे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः ओत्त्वं चेति भावः । **अवाक्षुरिति ।** उसि सिचि वृद्धौ ढकषाः । अवाक्षीः अवोढम् अवोढ । अवाक्षम् अवाक्ष्व अवाक्ष्म । **अवोढेति ।** लुङि आत्मनेपदे प्रथमपुरुषैकवचने अवह् स् त इति स्थिते सलोपः ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः ओत्त्वं च । **अवक्षातामिति ।** आतामि सिचि ढकषा इति भावः । **अवक्षतेति ।** 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यदादेशः । **अवोढ्वमिति ।** अवक्षि अवक्ष्वहि अवक्ष्महि।

८।३।६०॥ इण्कुभ्यां परस्यैषां सस्य षः स्यात्। ऊषतुः ऊषुः। उवसिथ-उवस्थ। वस्ता। 'सः स्यार्धधातुके' (सू २३४२)। वत्स्यति। उष्यात्। अवात्सीत् अवात्ताम्। वेञ् १००६ तन्तुसन्ताने। वयति वयते (२४११) **वेञो वयिः**। २।४।४१॥ वा स्याल्लिटि। इकार उच्चारणार्थः। उवाय। (२४१२) **ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च**। ६।१।१६॥ एषां किति ङिति च संप्रसारणं स्यात्। इति यकारस्य

अवक्ष्यत् अवक्ष्यत। इति वहत्यन्ताः स्वरितेतो गताः।

वसधातुरनिट्। अकिति लिटि परे 'लिट्यभ्यासस्य' इत्यभ्यासस्य संप्रसारणम्। तदाह—**उवासेति**। किति तु 'वचिस्वपि' इति संप्रसारणे कृते द्वित्वादौ ऊस् अतुस् इति स्थिते सकारस्य आदेशप्रत्ययावयवत्वाभावादप्राप्ते षत्वे—**शासिवसि**। 'सहेः साडः सः' इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते। 'इण्कोः' इति 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इति चाधिकृतम्। तदाह–**इण्कवर्गाभ्यामिति**। भारद्वाजनियमात्थलि वेट् इति मत्वा आह—**उवसिथ उवस्थेति**। 'न शसदद' इति निषेधात् 'थलि च सेटि' इति न भवति। ऊषथुः ऊष। उवास—उवस ऊषिव ऊषिम। क्रादिनियमादिट्। वस् स्य ति इति स्थिते आह—**सः स्यार्धधातुके इति**। अनेन सकारस्य तकार इति भावः। वसतु। अवसत्। वसेत्। **उष्यादिति**। आशीर्लिङि यासुटः कित्त्वात् वस्य संप्रसारणे 'शासिवसि' इति षत्वमिति भावः। **अवात्सीदिति**। सिचि हलन्तलक्षणावृद्धौ सस्य तकारः। **अवात्तामिति**। अवस् स् तामिति स्थिते वृद्धौ 'झलो झलि' इति सलोपे प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य सकारादार्धधातुकपरत्वात् धातुसकारस्य 'सः सि' इति तकारः। वस्तुतस्तु सिज्लोपस्यासिद्धत्वात् 'सः सि' इति तकारे सिज्लोप इति बोध्यम्। अवात्सुः। अवात्सीः अवात्तम् अवात्त। अवात्सम् अवात्स्व अवात्स्म। अवत्स्यत्।

वेञ्धातुरनिट्। ञित्त्वादुभयपदी। तन्तुसन्तानः पटनिर्माणार्थं तन्तूनां तिर्यक्प्रसारणविशेषः। **वयति वयते इति**। शपि अयादेशः। **वेञो वयिः**। शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**वा स्याल्लिटीति**। 'लिट्यन्यतरस्याम्' इत्यतः अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेरिति भावः। **उच्चारणार्थ इति**। इकारस्य इत्संज्ञकत्वे तु नुम् स्यादिति भावः। **उवायेति**। णलि वयादेशे यजादित्वादकिति लिटि परे 'लिट्यभ्यासस्य' इति वकारस्य संप्रसारणे उपधावृद्धिरिति भावः। अत्र यकारस्य तु न संप्रसारणम्, 'लिटि वयो यः' इति तन्निषेधस्यानुपदमेव वक्ष्यमाणत्वादिति भावः। यद्यपि णलि वयादेशाभावेऽपि द्वित्वे अभ्यासस्य संप्रसारणे 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धौ आयादेशे उवायेति सिध्यति। तथापि ऊयतुरित्याद्यर्थं वयादेशस्य आवश्यकत्वादिहापि वयादेशो न्याय्यत्वादुपन्यस्तः। वे अतुस् इति स्थिते वयादेशे कृते—**ग्रहिज्या**। चकारेण 'वचिस्वपियजादीनाम्' इत्यतः कितीति समुच्चीयते। व्यङः संप्रसारणमि-

प्राप्ते—(२४१३) **लिटि वयो यः । ६ । १ । ३८ ॥** वयो यस्य संप्रसारणं न स्याल्लिटि । ऊयतुः ऊयुः । (२४१४) **वश्चास्यान्यतरस्यां किति । ६ । १ । ३६ ॥** वयो यस्य वो वा स्यात्किति लिटि । ऊवतुः ऊवुः । उवयिथ । वयस्तासावभावात्थलि नित्यमिट् । स्थानिवद्भावेन ञित्त्वात्तङ् । ऊये ऊवे । वयादेशाभावे—(२४१५) **वेञः । ६ । १ । ४० ॥** वेञो न संप्रसारणं स्याल्लिटि । ववौ ववतुः ववुः । वविथ—ववाथ । ववे । वाता । ऊयात् वासीष्ट ।

त्यनुवर्तते । तदाह—**एषामित्यादि ।** अत्र परस्मैपदिग्रह्यादिसाहचर्यात् 'अय वय-पय' ग तौ इति पठितस्यात्मनेपदिनो वयेर्न ग्रहणम् । यजादित्वादेव वयेः संप्रसारणे सिद्धे अत्र वयग्रहणं स्पष्टार्थमिति भाष्ये स्पष्टम् ।

इति यकारस्य प्राप्ते इति । 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' इति लिङ्गा-दन्त्यस्य यणः पूर्वं संप्रसारणमिति विज्ञानाद्यकारस्य संप्रसारणे प्राप्ते सतीत्यर्थः । **लिटि वयो । संप्रसारणं नेति ।** 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' इत्यतः तद-नुवृत्तेरिति भावः । तथा च यकारस्य संप्रसारणनिषेधे वकारस्य संप्रसारणमिति भावः । तदाह—**ऊयतुरिति । वश्चास्य ।** 'लिटि वयो यः' इत्यनुवर्तते । तदाह—**वयो यस्येत्यादि । उवयिथेति ।** अकित्त्वान्न वः । अजन्तत्वादकार-वत्त्वाच्च थलि इड्विकल्पमाशङ्क्याह—**वयस्तासावभावात्थलि नित्यमिडि-ति ।** वयेर्लिट्येव विहितत्वेन तासावभावात् 'अचस्तास्वत्' इति 'उपदेशेऽत्वतः' इति च इण्निषेधाप्रसक्त्या क्रादिनियमान्नित्यमिडित्यर्थः । 'यस्तासावस्ति नित्या-निट् च' इति भाष्यम् । ऊयथुः–ऊवथुः ऊय–ऊव ऊयिव–ऊविव ऊयिम—ऊविम । ननु वयेरञित्त्वात् कथमुभयपदित्वमित्यत आह—**स्थानिवद्भावेनेति । ऊये ऊवे इति ।** 'वश्चास्यान्यतरस्याम्' इति वत्वविकल्पः । वत्वाभावे 'लिटि वयो यः' इति यकारस्य संप्रसारणनिषेधः । वकारस्य 'ग्रहिज्या' इति 'वचि-स्वपि' इति वा संप्रसारणम् । ऊयाते ऊयिरे । ऊयिषे ऊयाथे ऊयिध्वे । ऊये उयि-वहे ऊयिमहे । क्रादिनियमादिट् । एवं ऊवाते ऊविरे इत्यादि ।

वयादेशाभाव इति । यजादित्वात् 'लिट्यभ्यासस्य' इति 'वचिस्वपि' इति च संप्रसारणे प्राप्ते सतीति शेषः । **वेञः ।** 'लिटि वयो यः' इत्यतो लि-टीति 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' इत्यतो न संप्रसारणमिति चानुवर्तते । तदाह—**वेञो नेति ।** अत्र कितीति नानुवर्तते । तदाह—**ववाविति ।** णलि संप्रसारण-निषेधे 'आदेच उपदेशे' इत्यात्त्वे 'आत औ णलः' इत्यौभावे 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धौ रूपम् । **ववतुरिति ।** 'आदेचः' इत्यात्त्वे 'आतो लोपः' । **एवं** ववुः । भारद्वाजनियमात्थलि वेट्, वेञस्तासावनिट्कत्वात् । तदाह—**वविथ ववाथेति ।** इट्पक्षे अकित्त्वेऽपि इट्परत्वादाल्लोप इति भावः । ववथुः वव । ववौ

अवासीत्। व्येञ् १००७ संवरणे। व्ययति व्ययते। (२४१६) **न व्यो लिटि।** ६।१।४६॥ व्येञ आत्वं न स्याल्लिटि। वृद्धिः। परमपि हलादिशेषं बाधित्वा यस्य संप्रसारणम्। उभयेषांग्रहणसामर्थ्यात्। अन्यथा वच्यादीनां ग्रहादीनां च.नुवृत्यैव सिद्धे किं तेन। विव्याय विव्यतुः विव्युः। 'इडत्यर्ति—' (सू २३८४) इति नित्यमिट्। विव्ययिथ। विव्याय—विव्यय। विव्ये।

वविव वविम। क्रादिनियमादिट्। **ववे इति**। ववाते वविरे। वविषे ववाथे ववि- ध्वे। ववे वविवहे वविमहे। **वातेति**। लुटि तासि आत्वम्। वास्यति वास्यते। वयतु वयताम्। अवयत् अवयत। वयेत् वयेत। **ऊयादिति**। आशीर्लिङि या- सुटि कित्त्वात् 'वचिस्वपि' इति संप्रसारणे पूर्वरूपे 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घ इति भावः। **वासीष्टेति**। आशीर्लिङि आत्मनेपदे, सीयुटि आत्वे रूपम्। वासीयास्ताम्। **अवासीदिति**। आत्वे कृते इट्सकौ। अवास् इ स् ईदिति स्थिते 'इट ईटि' इति सिज्लोपः। अवासिष्टामित्यादि। आत्मनेपदे, अवास्त अवासातां इत्यादि। अवास्यत् अवास्यत।

व्येञ् संवरणे इति। ञित्त्वादुभयपदी। अनिट्। **व्ययति व्ययते इति**। शपि अयादेशः। णलादौ तु आत्वे विव्यौ विव्यतुरित्यादि प्राप्तम्। तत्राह—**न व्यो लिटि**। व्ये इत्यस्य कृतात्वस्य षष्ठ्यन्तस्य व्य इति निर्देशः। **आत्वमिति**। 'आदेच उपदेशे' इत्यतः आदित्यनुवृत्तेरिति भावः। **वृद्धि- रिति**। णलि व्ये अ इति स्थिते 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धिरित्यर्थः। तथाच व्यै अ इति स्थितम्। ननु तत्र द्वित्वे 'लिट्यभ्यासस्य' इत्यभ्यासे यकारस्य संप्रसारणे पूर्वरूपे उत्तरखण्डस्य आयादेशे विव्याय इति रूपं वक्ष्यति। तदयु- क्तम्, संप्रसारणात्प्राक् परत्वात् हलादिशेषेण यकारस्य निवृत्तौ वकारस्य संप्रसा- रणे उकारे सति उव्यायेत्यापत्तेरित्यत आह—**परमपीति। उभयेषामिति।** 'लिट्यभ्यासस्य' इति सूत्रे उभयेषामिति ग्रहणसामर्थ्यादित्यर्थः। तदेवोपपाद- यति—**अन्यथेति**। 'वचिस्वपियजादीनाम्' इत्यस्य 'ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टि- विचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनाम्' इत्यस्य च स्वरितत्वादेवात्रानुवृत्त्यैव सिद्धे पुन- 'लिट्यभ्यासस्य' इत्यत्र उभयेषांग्रहणं पुनर्विधानार्थम्। तथाच वच्यादीनां ग्रह्यादीनां चाभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्याल्लिटीति द्विर्विधानं लब्धम्। तत्र द्वितीयं विधानं निय- मार्थम्—उभयेषामभ्यासस्य संप्रसारणमेव स्यान्नेतरदिति। तेनाभ्यासे एतत्सं- प्रसारणविषये कार्यान्तरनिवृत्तिः सिद्धेत्यर्थः। तथाच प्रकृते अभ्यासयकारस्य संप्र- सारणे सिद्धं रूपमाह—**विव्यायेति। विव्यतुः विव्युरिति**। 'वचिस्वपि' इति संप्रसारणे द्वित्वे यणिति भावः।

थलि भारद्वाजनियमादिड्विकल्पमाशङ्क्याह—**इडत्यर्तीति। विव्ययि-**

व्याता । वीयात् । व्यासीष्ट । अव्यासीत् अव्यास्त । ह्वेञ् १००८ स्पर्धायां शब्दे च । ह्वयति ह्वयते । (२४१७) अभ्यस्तस्य च । ६ । १ । ३३ ॥ अभ्यस्तीभविष्यतो ह्वेञः संप्रसारणं स्यात् । ततो द्वित्वम् । जुहाव जुहुवतुः जुहुवुः । जुहोथ-जुहविथ । जुहुवे । ह्वाता । हूयात् ह्वासीष्ट । (२४१८) लिपि-

---

थेति । अकित्त्वादभ्यासस्य संप्रसारणमिति भावः । विव्यथुः विव्य । **विव्याय विव्ययेति** । अकित्वादभ्यासस्य संप्रसारणे णित्त्वविकल्पाद्वृधिविकल्प इति भावः । विव्यिव विव्यिम । **विव्ये इति** । कित्त्वात् ' वचिस्वपि ' इति संप्रसारणे पूर्वरूपे वि इत्यस्य द्वित्वे यणिति भावः । विव्याते विव्यिरे । विव्यिषे विव्याथे विव्यिध्वे । विव्ये विव्यिवहे विव्यिमहे । **व्यातेति** । तासि एकारस्य आत्त्वम् । व्यास्यति व्यास्यते । व्ययतु व्ययताम् । अव्ययत् अव्ययत । व्ययेत् व्ययेत । **वीयादिति** । कित्त्वात् ' वचिस्वपि ' इति संप्रसारणे पूर्वरूपे ' अकृत्सार्वधातुकयोः ' इति दीर्घः । वीयास्ताम् । **व्यासीष्टेति** । आशीर्लिङि सीयुटि आत्त्वम् । **अव्यासीदिति** । लुङि सिचि आत्त्वे इट्सकोः सिज्लोपः । अव्यासिष्टामित्यादि । **अव्यास्तेति** । लुङि आत्मनेपदे अव्ये स् त इति स्थिते आत्त्वमिति भावः । अव्यासातामित्यादि । अव्यास्यत् अव्यास्यत ।

ह्वेञ्धातुरनिट् । ञित्त्वादुभयपदी । **शब्दे चेति** । आकारणार्थः आगच्छेत्यादिशब्दोऽत्र विवक्षितः । **ह्वयति ह्वयते इति** । शपि अयादेशः । णलादौ अकिति ' लिट्यभ्यासस्य ' इति अभ्यासस्यैव संप्रसारणे प्राप्ते—**अभ्यस्तस्य च** । ' ह्वः संप्रसारणम् ' इत्यनुवर्तते । ह्व इति कृतात्त्वस्य ह्वे इत्यस्य षष्ठ्यन्तम् । तथाच अभ्यस्तीभूतस्य ह्वेञः संप्रसारणमिति लभ्यते । तथा सति णलि ह्वे अ इति स्थिते द्वित्वे कृते ' उभे अभ्यस्तम् ' इत्यभ्यस्तसंज्ञायामुत्तरखण्डस्य संप्रसारणे कृते पूर्वखण्डस्याभ्यासस्य ' न संप्रसारणे संप्रसारणम् ' इति निषेधः स्यादित्यत आह—**अभ्यस्तीभविष्यत इति** । ननु यद्यभ्यस्तीभविष्यतो ह्वेञः संप्रसारणं तर्हि द्वित्वं बाधित्वा परत्वात्संप्रसारणे सति ' विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितम् ' इति न्यायात् द्वित्वं न स्यादित्यत आह—**ततो द्वित्वमिति** । संप्रसारणानन्तरं द्वित्वमित्यर्थः, पुनः प्रसङ्गविज्ञानादिति भावः । तथाच णलि आत्त्वे कृते संप्रसारणे पररूपे हु इत्यस्य द्वित्वे ' कुहोश्चुः ' इति चुत्वे तस्य जश्त्वे ' अचो ञ्णिति ' इति वृद्धौ अवादेशे परिनिष्ठितं रूपमाह—**जुहावेति** । **जुहुवतुरिति** । अतुसि आत्त्वे आल्लोपं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वात् ' अभ्यस्तस्य च ' इत्यनेन संप्रसारणे ' वार्णादाङ्गं बलीयः ' इत्यस्यानित्यतया अन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपे कृते द्वित्वे उवङिति भावः । यद्यपि किति ' वचिस्वपि ' इति संप्रसारणेऽपि सिद्धमिदम् । तथापि अकिति आवश्यकमभ्यस्तस्य चेत्येतत् न्याय्यत्वादिहापि भवतीति बोध्यम् ।

---

1 आकारणम् आह्वान मित्यर्थः ।

सिचिकश्च । ३ । १ । ५३ ॥ एभ्यश्च्लेरङ् स्यात् । (२४१९) **आत्मनेपदे-ष्वन्यतरस्याम्** । ३ । १ । ५४ ॥ 'आतो लोपः—' (सू २३७२) । अह्वत अह्वताम् अह्वन् । अह्वत । अह्वास्त ।

अथ द्वौ परस्मैपदिनौ । वद १००९ व्यक्तायां वाचि । अच्छ वदति । उवाद ऊदतुः । उवदिथ । वदिता । उद्यात् । 'वदव्रज—' (सू २२६७) इति वृद्धिः । अवादीत् । टुओ श्वि १०१० गतिवृद्ध्योः । श्वयति । (२४२०) **विभाषा**

एवं जुहुवुः । भारद्वाजनियमात्थलि वेट् । तदाह—**जुहोथ जुहविथेति** । जुहु-वथुः जुहुव । जुहाव-जुहव जुहुविव जुहुविम । क्रादिनियमादिट् । जुहुवे जुहुवाते जुहुविरे । जुहुविषे जुहुवाथे जुहुविध्वे । जुहुवे जुहुविवहे जुहुविमहे ।

ह्वातेति । तासि आत्वम् । ह्वास्यति ह्वास्यते । ह्वयतु ह्वयताम् । अह्वयत् अह्वयत । ह्वयेत् ह्वयेत । **हूयादिति** । आशीर्लिङि आत्वे यासुटि कित्त्वात् ' वचिस्वपि ' इति संप्रसारणे पूर्वरूपे 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घ इति भावः । **ह्वासीष्टेति** । आशीर्लिङि सीयुटि रूपम् । लुङि विशेषमाह—**लिपिसिचि** । लिपि सिचि ह्वा एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम् । 'च्लेः सिच्' इत्यतः च्लेरिति 'अस्यतिवक्ति-ख्यातिभ्यः' इत्यतः अङिति चानुवर्तते । तदाह—**एभ्य इति** । इदं परस्मैपद-विषयम्, आत्मनेपदे विकल्पविधानात् । वदाद—**आत्मनेपदेषु** । **आतो लोपः इति** । अह्वा अ त् इति स्थिते 'आतो लोप इटि च' इत्यालोप इत्यर्थः । **अह्वदिति** । अह्वताम् । **अह्वन्नित्यादि** । **अह्वतेति** । लुङि आत्मनेपदे अङि रूपम् । अह्वेताम् अह्वन्तेत्यादि । अङभावपक्षे त्वाह—**अह्वास्तेति** । अह्वासाताम् अह्वासत इत्यादि । अह्वास्यत् अह्वास्यत ।

वद व्यक्तायां वाचीति । अज्झल्विभागेन स्पष्टोच्चारणे इत्यर्थः । सेडयम् । **अच्छ वदतीति** । अच्छेत्यव्ययमाभिमुख्ये । अभिमुखं वदतीत्यर्थः 'अच्छ गत्यर्थवदेषु' इति गतित्वादच्छेत्यस्य धातोः प्रागेव प्रयोग इति भावः । अकिति लिटि द्वित्वे ' लिट्यभ्यासस्य ' इति संप्रसारणमिति मत्वा आह—**उवादेति** । किति लिटि तु 'वचिस्वपियजादीनाम्' इति द्वित्वात्प्राक् संप्रसारणे कृते द्वित्वे सवर्णदीर्घ इति मत्वाह—**ऊदतुरिति** । **उवदिथेति** । द्वित्वे अभ्यासस्य संप्र-सारणमिति भावः । ऊदथुः ऊद । उवाद-उवद ऊदिव ऊदिम । **वदितेति** । तासि इट् । वदिष्यति । वदतु । अवदत् । वदेत् । **उद्यादिति** । आशीर्लिङि यासुटः कित्त्वात् 'वचिस्वपि' इति संप्रसारणमिति भावः । अवादीत् इत्यत्र हलन्त-लक्षणवृद्धेः 'नेटि' इति निषेधेऽपि 'अतो हलादेः' इति वृद्धिविकल्पमाशङ्क्य वद-धातोः पृथक् ग्रहणाद्वृद्धिरित्यभिप्रेत्याह—**वदव्रजेति वृद्धिरिति** । एतदर्थमेव

---

१ अत्र वृद्धिः शोथनिमित्ता, नान्यनिमित्ता विवक्षिता ।

श्वेः । ६ । १ । ३० ॥ श्वयतेः संप्रसारणं वा स्याल्लिटि यङि च । शुशाव शुशुवतुः । 'श्वयतेर्लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेधः' (वा ३४६२)। तेन 'लिट्यभ्यासस्य—' (सू २४०८) इति संप्रसारणं न । शिश्वाय शिश्वियतुः । श्वयिता । श्वयेत् । शूयात् । 'जृस्तम्भु—' (सू २२६१) इत्यङ् वा । (२४२१) **श्वयतेरः । ७ । ४ । १८ ॥** श्वयतेरिकारस्याकारः स्यादङि । पररूपम् । अश्वत् अश्वताम् अश्वन् । 'विभाषा धेट्श्व्योः' (सू २३७५) इति चङ् । इयङ् । अशिश्वियत् । 'ह्म्यन्त-'(सू२२९९) इति न वृद्धिः। अश्वयीत् । वृत् । यजादयो

'वदव्रजहलन्तस्य' इत्यत्र वदधातोः पृथक् ग्रहणमिति भावः ।

टु ओ श्वि इति । टुरोकारश्चेत् । **श्वयतीति** । शपि गुणायादेशौ । लिटि तु अकिति णलादौ 'लिट्यभ्यासस्य' इत्यभ्यासस्य नित्यं संप्रसारणे प्राप्ते किति तु अतुसादौ द्वित्वात्प्राक् 'वचिस्वपि' इति नित्यं संप्रसारणे प्राप्ते आह—**विभाषा श्वेः । संप्रसारणमिति** । 'ष्यङः संप्रसारणम्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **लिटि यङि चेति** । 'लिड्यङोः' इत्यनुवृत्तेरिति भावः । **शुशावेति** । णलि अभ्याससंप्रसारणं बाधित्वा द्वित्वात्प्रागेव परत्वादनेन संप्रसारणे कृते ततो द्वित्वे वृद्ध्यावादेशाविति भावः । अकित्त्वाद्वचिस्वपीत्यस्य नात्र प्राप्तिः । तथाच लिट्यकित्स्वेकवचनेषु द्वित्वात् प्रागप्राप्तस्य संप्रसारणस्य विकल्पविधिः । शुशुवतुरित्यादिद्विवचनबहुवचनेषु तु द्वित्वात्प्राक् वचिस्वपीति प्राप्तस्य संप्रसारणस्य विकल्पविधिः । तथाच । उभयत्र विभाषेयम् । यङंशे त्वप्राप्तविभाषैवेयम्—शोशूयते । शेश्वीयते । तत्र णलि एतत्संप्रसारणाभावपक्षे श्वि इत्यस्य द्वित्वानन्तरमभ्याससंप्रसारणे शुश्वाय इति प्राप्ते आह—**श्वयतेर्लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेध इति** । लिट्यभ्याससंप्रसारणस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । तथाच श्वि इत्यभ्यासस्य संप्रसारणाभावादभ्यासे इकार एव श्रूयते इत्याह—**तेनेति** । **शूयादिति**। आशीर्लिङि यासुटः कित्त्वाद्वचिस्वपीति संप्रसारणे पूर्वरूपे 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घ इति भावः।

लुङि विशेषमाह—**जृस्तम्भ्विति** । तथाच अश्वि अ त् इति स्थिते इयङि प्राप्ते—**श्वयतेरः**। श्वयतेः अः इति च्छेदः। श्वयतेरिति श्तिपा निर्देशः । श्विधातोरित्यर्थः । 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त्यस्य इकारस्येति लभ्यते । 'ऋदृशोऽङि' इत्यतः अङीत्यनुवर्तते । तदाह—**श्वयतेरिकारस्येति** । अश्व अ त् इति स्थिते सवर्णदीर्घमाशङ्क्याह—**पररूपमिति** । आर्धधातुकोपदेशे अदन्तत्वाभावात् न अल्लोपः। **अश्वन्निति** । अश्वः अश्वतम् अश्वत । अश्वम् अश्वाव अश्वाम । अङभावपक्षे त्वाह—**विभाषेति । इयङिति** । 'चङि' इति द्वित्वमित्यपि ज्ञेयम् । तदाह—**अशिश्वियदिति** । अङ्श्चङ्श्चाभावे तु अश्वि ईत् इति स्थिते इकारस्य सिचि वृद्धौ सत्यां आयादेशे अश्वायीदिति प्राप्ते आह—**ह्म्यन्तेति न वृद्धिरिति** । श्विग्रहणादिति भावः । न च 'नेटि' इत्येव सिचि वृद्धेः निषेधसिद्धेः पृथक् श्विग्रहणं व्यर्थमि-

वृत्ताः । भ्वादिस्त्वाकृतिगणः । तेन चुलुम्पतीत्यादिसंग्रहः । इति भ्वादयः ।
(२४२२) ऋतेरीयङ् । ३ । १ । २९ ॥ ऋतिः सौत्रस्तस्मादीयङ् स्यात्स्वार्थे । जुगुप्सायामयं धातुः इति बहवः । कृपायां च इत्येके । 'सनाद्यन्ताः—' (सू २३०४) इति धातुत्वम् । ऋतीयते । ऋतीयांचक्रे । आर्धधातुकविवक्षायां तु 'आयादय आर्धधातुके वा' (सू २३०५) इतीयङभावे 'शेषात्कर्तरि—' (सू २१५९) इति परस्मैपदम् । आनर्त । अर्तिष्यति । आर्तीत् ।

॥ इति तिङन्ते भ्वादिप्रकरणम् ॥

ति वाच्यम्, 'नेटि' इति निषेधस्य हलन्तलक्षणवृद्धिमात्रविषयत्वात् । नच श्वि ईत् इति स्थिते सिचि वृद्ध्यपेक्षया परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च इकारस्य गुणे एकारे कृते इगन्तत्वाभावेन सिचि वृद्ध्यप्राप्त्या अयादेशे कृते यान्तत्वादेव हलन्तलक्षणवृद्धेर्निषेधसिद्धेः 'ह्मयन्त' इत्यत्र श्विग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्, अनवकाशतया अपवादत्वेन गुणं बाधित्वा सिचि वृद्धेः प्राप्तौ तन्निषेधार्थत्वादित्यलम् ।

वृदित्यस्य व्याख्यानम्—**यजादयो वृत्ता इति** । ननु भ्वादयो वृत्ता इति कुतो न व्याख्यायते इत्यत आह—**भ्वादिस्त्वाकृतिगण इति** । **चुलुम्पतीति** । चुलुम्पधातुर्लोपार्थकः, तस्यापि भ्वादिगणे पाठात् शब्विकरणत्वमिति भावः । **इति भ्वादय इति** । नचैवं सति 'अद भक्षणे' इत्यादीनां वक्ष्यमाणानां *धातुत्वं कथमिति शङ्क्यम्, शब्विकरणाः भ्वादयः समाप्ता इत्यर्थात्* । **ऋतेरीयङ्** । ऋतेर्धातुपाठे अदर्शनादाह—**ऋतिः सौत्र इति** । **स्वार्थे इति** । अर्थविशेषस्यानिर्देशादिति भावः । तकारान्तो धातुरयमिका निर्दिष्टो न त्विकारान्तः । इदन्तत्वे हि सवर्णदीर्घेणैव सिद्धे ईयङिति ईकारोच्चारणवैयर्थ्यात् । नच इदन्तत्वे सति ' एरनेकाचः ' इति यण् स्यादिति वाच्यम्, एवमपि ऋतेर्ङ्यः इति ङ्यप्रत्यये कृते ' अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ' इति दीर्घेणैव सिद्धे ईयङ्विधिवैयर्थ्यात् । **एके इति** । अन्ये इत्यर्थः । **ऋतीयते इति** । ईयङोऽदन्तत्वात् शपि पररूपम् । **ऋतीयांचक्रे इति** । ' कास्प्रत्ययात् ' इत्याम् । ऋतीयिता । ऋतीयिष्यते । ऋतीयताम् । आर्तीयत । ऋतीयेत । ऋतीयिषीष्ट । आर्तीयिष्ट । आर्तीयिष्यत । **आनर्तेति** । ऋत् इति तकारान्तात् लिटि णलि द्वित्वे उरदत्त्वे रपरत्वे हलादिशेषे ' अत आदेः ' इत्यभ्यासस्य दीर्घे ' तस्मान्नुड्द्विहलः ' इति नुट्, नुड्विधौ ऋकारैकदेशो रेफो हल्त्वेन गृह्यत इत्युक्तेरिति भावः । आनृततुः आनृतुः । अनिट्सु *अस्यापाठात् थलि नित्यमिट्* । आनर्तिथ आनृतथुः आनृत । आनर्त आनृतिव आनृतिम । अर्तिता । अर्तिष्यति । ऋत्यात् । **आर्तीदिति** । ' इट ईटि ' इति सिज्लोपः आडागमः । आर्तिष्यत् ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां शब्विकरणनिरूपणं समाप्तम् ।

---

१ ऋतीय धातोः शब् विकरणकत्वा दत्रैवास्योपन्यासः ।

अथ तिङन्तेऽदादिप्रकरणम् ॥ २ ॥

अद १०११ भक्षणे । द्वौ परस्मैपदिनौ । (२४२३) **अदिप्रभृतिभ्यः शपः । २ । ४ । ७२ ॥** लुक्स्यात् । अत्ति अत्तः अदन्ति । (२४२४) **लिट्यन्यतरस्याम् । २ । ४ । ४० ॥** अदो घस्लृ वा स्याल्लिटि । जघास । 'गमहन–' (सू २३६३) इत्युपधालोपः । तस्य चर्विधिं प्रति स्थानिवद्भावनिषेधाद्घस्य चर्त्वम् । 'शासिवसि—' (सू २४१०) इति षत्वम् । जक्षतुः जक्षुः । घसेस्तासावभावात्थलि नित्यमिट् । जघसिथ । आद आदतुः । 'इडत्यर्ति—' (सू २३८४) इति नित्यमिट् । आदिथ । अत्ता । अत्स्यति । (२४२५) **हुझल्भ्यो हेर्धिः । ६ । २ । १०१ ॥** होर्झलन्तेभ्यश्च हेर्धिः स्यात् । अद्धि–अत्तात् ।

अथ लुग्विकरणान् धातून्निरूपयितुमुपक्रमते—**अद भक्षणे इति** । अनिडयम् । **अदिप्रभृतिभ्यः** । 'ण्यक्षत्रियार्षञितः' इत्यतो लुगित्यनुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**लुक् स्यादिति** । अदिप्रभृतिभ्यः परस्य शपो लुगिति फलितम् । **अत्तीति** । शपो लुकि दस्य चर्त्वेन तकारः । एवमत्त इत्यपि । **अदन्तीति** । एतदर्थमेव 'झोऽन्तः' इत्यत्र अकारादिरादेश आश्रितः । अत्सि अत्थः अत्थ । अद्मि अद्वः अद्मः । **लिट्यन्यतरस्याम्** । 'अदो जग्धिः' इत्यतः अद इति 'लुङ्सनोर्घस्लृ' इत्यतो घस्लृ इति चानुवर्तते । तदाह—**अद इति** । आदेशे लृकार इत् । घसादेशः अनिट् । **जघासेति** । अकित्त्वात् 'गमहन' इत्युपधालोपो नेति भावः । जघस् अतुसिति स्थिते आह—**गमहनेत्युपधालोप इति** । 'असंयोगात्' इति कित्त्वादिति भावः । जघ्स् अतुसिति स्थिते घकारस्य चर्त्वं वक्ष्यन् उपधालोपस्य स्थानिवत्त्वमाशङ्क्याह—**तस्येति** । उपधालोपस्येत्यर्थः । जघ्स् अतुसिति स्थिते सकारस्य आदेशप्रत्ययावयवत्वाभावादाह—**शासीति** । थलि तु क्रादिनियमान्नित्यमिट् । 'उपदेशेऽत्वतः' इति निषेधस्य तासौ नित्यानिड्विषयत्वात् । घस् तु तासौ न विद्यत एव, कुतस्तस्य तासावनिट्कत्वम् । 'यस्तासावस्ति अनिट् च' इति हि भाष्यम् । तदाह—**घसेस्तासाविति । जघसिथेति** । जक्षथुः जक्ष । जघास–जघस जक्षिव जक्षिम । घसादेशाभावपक्षे त्वाह—**आदेति** । थलि भारद्वाजनियमादिड्विकल्पे प्राप्ते आह—**इडत्यर्तीति । आदिथेति** । आदथुः आद । आद आदिव आदिम ।

अत्ता । **अत्स्यतीति** । अनिट् । दस्य तः । अत्तु–अत्तात् अत्ताम् अदन्तु । अद् हि इति स्थिते 'झयो होऽन्यतरस्याम्' इति हकारस्य पूर्वसवर्णविकल्पेन धकारविकल्पे प्राप्ते—**हुझल्भ्यो हेर्धिः । झलन्तेभ्य इति** । अङ्गविशेषण-

अदानि। **(२४२६) अदः सर्वेषाम्** ।७।३।१००॥ अदः परस्यापृक्तसार्वधातुकस्याडागमः स्यात्सर्वमतेन। आदत् आत्ताम् आदन्। आदः आत्तम् आत्त। आदम् आद्व आद्म। अद्यात् अद्याताम् अद्युः। अद्यास्ताम् अद्यासुः। **(२४२७) लुङ्सनोर्घस्लृ** ।२।४।३७॥ अदो घस्लृ स्याल्लुङि सनि च। लृदित्वादङ्। अघसत्। हन १०१२ हिंसागत्योः। प्रणिहन्ति। **(२४२८) अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति** ।६।४।३७॥ अनुनासिक इति लुप्तषष्ठीकं पदं वनतीतरेषां विशेषणम्। अनुनासिकान्तानामेषां वनतेश्च लोपः स्याज्झलादौ क्ङिति परे। यमिरमिनमिगमिहनिमन्यतयो-

त्वात् तदन्तविधिरिति भावः। अनेकाल्त्वात् सर्वादेशः। रुदिहीत्यत्र तु न, निर्दिश्यमानस्येरिटा व्यवहितत्वात् इट्सहितस्य त्वनिर्दिश्यमानत्वादिति[1] भाष्ये स्पष्टम्। **अत्तादिति**। धित्वात् परत्वात्तातङ्। तस्य स्थानिवत्त्वेन ङित्वेऽपि न पुनर्धित्वम् 'विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव' इति न्यायात्। अत्तम् अत्त। **अदानीति**। 'आडुत्तमस्य' इत्याडागमः। एतदर्थमेव आडागमे दीर्घोच्चारणमिति भावः। अदाव अदाम। लङि आद् त् इति स्थिते—**अदः सर्वेषाम्**। अद इति पञ्चमी। 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति परिभाषया परस्येति लभ्यते। 'गुणोऽपृक्ते' इत्यतः अपृक्ते इति 'तुरुस्तुशम्यमः' इत्यतः सार्वधातुके इति चानुवर्तते। सप्तमीद्वयं च षष्ठ्या विपरिणम्यते। 'अड् गार्ग्यगालवयोः' इत्यतः अडित्यनुवर्तते। गार्ग्यगालवयोरित्यस्यानुवृत्तिनिवृत्तये सर्वेषामिति। तदाह—**अदः परस्येत्यादिना**। टित्त्वादाद्यवयवः। तदाह—**आददिति**। **आत्तामिति**। अपृक्तग्रहणान्नाडागम इति भावः। विधिलिङि रूपमाह—**अद्यादिति**। शपो लुकि अतः परत्वाभावात् 'अतो येयः' इति नेति भावः। मिपः अमि यासुटि सलोपे सवर्णदीर्घे अद्याम्। अद्याव अद्याम। आशीर्लिङि अद्यादिति सिद्धवत्कृत्याह—**अद्यास्तामिति**। लुङि अद् स् त् इति स्थिते—**लुङ्सनोर्घस्लृ**। 'अदो जग्धिः' इत्यतः अद इत्यनुवर्तते। तदाह--**अद इति**। लृदित्त्वस्य प्रयोजनमाह--**लृदित्त्वादिति**।

हनधातुरनिट्। **प्रणिहन्तीति**। शपो लुक्। नस्यानुस्वारपरसवर्णौ। 'नेर्गद' इति णत्वम्। **अनुदात्तोपदेश**। ऊदृदन्तैरित्यादिभिः संगृहीता अनुदात्तोपदेशाः, वनतिर्भौवादिकः, तनोत्यादयस्तु 'तनु विस्तारे' इत्यादिना पठिष्यन्ते। एतेषामनुनासिकस्य लोपः स्यात् झलादौ क्ङिति इति प्रतीयमानार्थः। एवं सति मुक्तमित्यादौ मुचादीनामपि मकारादिलोपः स्यात्। तत्राह—**अनुनासिक इति लुप्तषष्ठीकं पदमिति**। एवमप्युक्तातिप्रसङ्गतादवस्थ्यादाह--**वनतीतरेषां विशेषणमिति**। अनुदात्तोपदेशानां तनोत्यादीनां चेत्यर्थः। तथाच विशेषणत्वा-

१ आगमविशिष्टे निर्दिश्यमानत्वं नास्तीति सिद्धान्तात्।

ऽनुदात्तोपदेशाः। तनु [षणु] क्षणुक्षिणुऋणुतृणुघृणुवनुमनु तनोत्यादयः। हतः घ्नन्ति। (२४२९) **वमोर्वा।** ८। ४। २३॥ उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य णो वा स्याद्वमयोः परयोः। प्रहण्मि-प्रहन्मि प्रहण्वः-प्रहन्वः। 'हो हन्तेः—' सू ३५८ इति कुत्वम्। जघान जघ्नतुः जघ्नुः। (२४३०) **अभ्यासाच्च।** ७। ३। ५५॥ अभ्यासात्परस्य हन्तेर्हस्य कुत्वं स्यात्। जघनिथ-जघन्थ। हन्ता। 'ऋद्धनोः—' (सू १३६६) इतीट्। हनिष्यति। हन्तु-

---

त्तदन्तविधौ अनुनासिकान्तानामनुदात्तोपदेशानां तनोत्यादीनां वनतेश्चेत्येषामन्तस्य लोपः स्यादित्यर्थलाभान्मुक्कमित्यादौ नातिप्रसङ्गः। तदाह—**अनुनासिकान्तानामित्यादिना।** वनधातोस्तु अनुनासिकान्तत्वान्न विशेषणम्, अव्यभिचारादिति भावः। अत्रानुदात्तोपदेशान् अनुनासिकान्तान् दर्शयति—**यमिरमीति।** अनुदात्तोपदेशेषु एतेषामेव षण्णामनुनासिकान्तत्वादिति भावः। अथ तनोतीत्यादीननुनासिकान्तान् दर्शयति—**तनुक्षणुक्षिणिवति।** मनु इत्यन्तं समाहारद्वन्द्वात् प्रथमैकवचनान्तम्। एतेऽष्टौ तनोत्यादयोऽनुनासिकान्ता इत्यर्थः। 'तनु विस्तारे' इत्यारभ्य 'डु कृञ् करणे' इत्यन्ता दश धातवस्तनोत्यादयः। तत्र करोतिरनुनासिकान्तत्वाभावादिह न गृह्यते। 'जनसनखनां सञ्झलोः' इति सनोतेरात्त्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् सोऽप्यत्र न गृहीतः। 'वनु याचने' इति तनादौ पठितम्। तस्य उविकरणतया उदित्त्वेन च वनतिग्रहणेनाग्रहणात् तनादौ पठितस्यापि पृथग्ग्रहणम्। तत्र तत्र तानादिकस्य वनेरुदित्त्वात् 'उदितो वा' इति क्त्वायामिड्विकल्पात् 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायामिडभावे वतः वतवान् इत्युदाहरणम्। वनतेस्तु भौवादिकस्य उदित्त्वाभावान्निष्ठायां सेट्कत्वेऽपि क्तिनि वतिरित्युदाहरणम्, तत्र 'तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च' इति इण्निषेधादित्यलम्।

हत इति। तसि अनुदात्तोपदेशानुनासिकान्तत्वान्नकारलोपः, 'सार्वधातुकमपित्' इति तसो ङित्त्वात्। **घ्नन्तीति।** अजादिङित्परकत्वात् 'गमहन' इत्युपधालोपे 'हो हन्तेः' इति कुत्वेन हस्य घः। हंसि हथः हथ। **वमोर्वा।** 'उपसर्गादसमासेऽपि' इत्यतः उपसर्गादित्यनुवर्तते। 'रषाभ्यां नो णः' इति सूत्रमनुवर्तते। 'हन्तेरत्पूर्वस्य' इत्यतो हन्तेरिति। तदाह—**उपसर्गस्थान्निमित्तादिति।** णलि जहानेति स्थिते आह-**हो हन्तेरिति।** 'अभ्यासाच्च' इत्यपेक्षया अस्यान्तरङ्गत्वेन न्याय्यत्वादिति भावः। **जघ्नतुरिति।** 'गमहन' इत्युपधालोपे 'हो हन्तेः' इति कुत्वम्। थलि भारद्वाजनियमादिड्विकल्पे जहनिथ जहन्थ, इति स्थिते ञ्णित्प्रत्ययपरत्वाभावान्नकारपरत्वाभावाच्च 'हो हन्तेः' इति कुत्वाप्राप्तौ—**अभ्यासाच्च।** 'हो हन्तेः' इत्यनुवर्तते। 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' इत्यतः कुग्रहणं च। तदाह—**अभ्यासात् परस्येत्यादिना। जघनिथ जघन्थेति।** इडभावे नस्यानुस्वारपरसवर्णौ। जघ्नथुः जघ्न। जघान-जघन जघ्निव जघ्निम। लुटि स्ये इण्निषेधमाशङ्क्याह—

हतात् घ्नन्तु। (२४३१) हन्तेर्जः। ६।४।३६॥ हौ परे। आभीयतया अस्यासिद्धत्वाद्धेर्न लुक्। जहि। हनानि हनाव हनाम। अहन् अहताम् अघ्नन्। अहनम्। (२४३२) आर्धधातुके। २।४।३५॥ इत्यधिकृत्य। (२४३३) **हनो वध लिङि**। २।४।४२॥ (२४३४) **लुङि च**। २।४।४३॥ वधादेशोऽदन्तः। 'आर्धधातुके' (सू २३०७) इति विषयसप्तमी। तेनार्धधातुकोपदेशेऽकारान्तत्वात् 'अतो लोपः–' (सू २३०८)। वध्यात् वध्यास्ताम्। आर्धधातुके किम्। विध्यादौ हन्यात्। 'हन्तेः–' (सू ३५६) इति णत्वम्। प्रहण्यात्। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् 'अतो हलादेः–(सू २२८४) इति न वृद्धिः अवधीत्।

अथ चत्वारः स्वरितेतः। द्विष १०१३ अप्रीतौ। द्वेष्टि द्विष्टे। द्वेष्टा।

ऋद्धनोरिति। हन् हि इति स्थिते 'हुझल्भ्यः' इति धित्वे प्राप्ते—**हन्तेर्जः**। 'शा हौ' इत्यतः हौ इत्यनुवृत्तिमभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**हौ परे इति**। कृते जादेशे 'अतो हेः' इति हेर्लुकमाशङ्क्य आह—**आभीयतयेति**। **जहीति**। हतात् हतम् हत। **हनानीति**। आटः पित्त्वेन ङित्त्वाभावान्नोपधालोप इति भावः। **अहन्निति**। लङ्स्तिपि, इतश्च' इति इकारलोपे 'संयोगान्तस्य' इति तकारलोपः। न्यो[1]ऽयत्वाद्धल्ङ्याद्लिोपो वा। **अहनमिति**। अहन्व अहन्म। झलादिपरकत्वाभावान्नोपधादीर्घः। विधिलिङि हन्यात् हन्यताम् इत्यादि।

आशीर्लिङि वधादेशं वक्ष्यन्नाह—**आर्धधातुके**। **इत्यधिकृत्येति**। 'अदो जग्धिः' इत्यादिविधयो वक्ष्यन्त इति शेषः। तदधिकारस्थं सूत्रमाह—**हनो वध**। वधेति लुप्तप्रथमाकम्। हनो वधादेशः स्यादार्धधातुके लिङीत्यर्थः। **लुङि च**। हनो वधादेशः स्यात् लुङीत्यर्थः स्पष्टः। **वधादेशोऽदन्त इति**। धकारादकारो न सुखोच्चारणार्थ इति भावः। तत्प्रयोजनं तु अनुपदमेव अवधीत् इत्यत्र वक्ष्यते। ननु आशीर्लिङि हन् यादिति स्थिते आर्धधातुके परे कृतस्य वधादेशस्य आर्धधातुकोपदेशे अकारान्तत्वाभावात् कथं वध्यादित्यत्र अल्लोप इत्यत आह—**विषयसप्तमीति**। तथाच आर्धधातुके विवक्षिते तत्प्रवृत्तेः प्रागेव वधादेशे कृते आर्धधातुकप्रवृत्तिरिति फलितम्। ततश्च आर्धधातुकोपदेशे वधादेशस्य अकारान्तत्वादल्लोपो निर्बाधः। तदाह—**तेनेति**। **अवधीदिति**। सिचि अल्लोपे कृते वधादेशस्य धकारान्ततया एकाच्त्वेऽप्यादेशोपदेशे अनेकाच्त्वेन 'एकाच उपदेशे' इति निषेधाभावात् सिच इट्। 'अतो हलादेः' इति वृद्धिस्तु न भवति, 'अचः परस्मिन्' इत्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात्। एतदर्थमेव हि वधादेशस्य अदन्तत्वमाश्रितम्।

स्वरितेतः इति। उभयपदिन इति फलितम्। **द्विष अप्रीताविति**। अनिट्। **द्वेष्टीति**। पित्त्वेन ङित्त्वाभावाल्लघूपधगुण इति भावः। द्विष्टः द्विषन्ति।

---

[1] संयोगान्त लोपस्यासिद्धत्वाद्धल्ङ्यादिलोप एव।

द्वेक्ष्यति द्वेक्ष्यते। द्वेष्टु–द्विष्टात्। द्विड्ढि। द्वेषाणि। द्वेषै द्वेषावहै। अद्वेट्। (२४३५) **द्विषश्च**। ३। ४। ११२॥ लङो झेर्जुस् वा स्यात्। अद्विषुः– अद्विषन्। अद्वेषम्। द्विष्यात्। द्विषीत। द्विक्षीष्ट। अद्विक्षत्। दुह १०१४ प्रपूरणे। (प्रपूरणं पूरणाभावः। धात्वर्थं बाधते कश्चित्)। दोग्धि दुग्धः। धोक्षि। दुग्धे। धुक्षे धुग्ध्वे। दोग्धु। दुग्धि। दोहानि। धुक्ष्व धुग्ध्वम्। दोहै। अधोक्। अदोहम्। अदुग्ध अधुग्ध्वम्। अधुक्षत् अधुक्षत। 'लुग्वा दुह—'

द्वेक्षि द्विष्ठः द्विष्ठ। द्वेष्मि द्विष्वः द्विष्मः। तङि उदाहरति—**द्विष्टे इति**। ङित्त्वान्न गुणः। द्विषाते द्विषते। द्विक्षे द्विषाथे द्विड्ढ्वे। द्विषे द्विष्वहे द्विष्महे। षढोरिति षस्य कत्वं मत्वा आह—**द्वेक्ष्यतीति। द्विड्ढीति**। हेर्धिः, षस्य जश्त्वेन डः, ष्टुत्वेन ढः। द्विष्टात् द्विष्टम् द्विष्ट। **द्वेषाणीति**। आटः पित्त्वेन ङित्त्वाभावात् गुणः, षात्परत्वाण्णत्वम्। द्वेषाव द्वेषाम। द्विष्टाम् द्विषाताम् द्विषताम्। द्विक्ष्व द्विषाथाम् द्विड्ढ्वम्। **द्वेषै इति**। आटः पित्त्वेन ङित्त्वाभावात् गुण इति भावः। **अद्वेडिति**। लङस्तिप् गुणः इकारलोपः हल्ङ्यादिलोपः 'वाऽवसाने' इति 'झलां जश्' इति च चर्त्वजश्त्वे इति भावः। अद्विष्टाम्। **द्विषश्च**। 'झेर्जुस्' इति 'लङः शाकटायनस्य' इति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**लङो झेरिति। अद्विषन्निति**। अद्वेट् अद्विष्टम् अद्विष्ट। अद्वेषम् अद्विष्व अद्विष्म। विधिलिङि परस्मैपदे आह—**द्विष्यादिति**। द्विष्याताम् द्विष्युः इत्यादि। तङि आह—**द्विषीतेति**। द्विषीयाताम् द्विषीरन् इत्यादि। आशीर्लिङि द्विष्यास्ताम् इत्यादि। तङ्याह—**द्विक्षीष्टेति**। 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति कित्त्वान्न गुणः। द्विक्षीयास्तामित्यादि। लुङि परस्मैपदे आह—**अद्विक्षादिति**। 'शल इगुपधात्' इति क्सः। अद्विक्षताम् अद्विक्षन् इत्यादि। तङि अद्विक्षत अद्विक्षाताम् अद्विक्षन्त इत्यादि। अद्वेक्ष्यत् अद्वेक्ष्यत।

दुह प्रपूरणे इति। अयमनिट्। 'पयो दोग्धि' इत्यादौ प्रकृष्टपूरणस्यार्थस्यानवगमादाह—**प्रपूरणं पूरणाभाव इति**। ऊधःपूरणप्रतिकूलीभाव इत्यर्थः। ऊधसः सकाशात् क्षारणे इति यावत्। ननु प्रपूरणशब्दस्य कुतोऽयमर्थ इत्यत आह—**धात्वर्थं बाधते कश्चिदिति**। प्रसिद्धं धात्वर्थं कश्चिदुपसर्गो बाधित्वा अर्थान्तरं नयतीत्यर्थः। **दोग्धीति**। 'दादेः' इति हस्य घः, 'झषस्तथोः' इति तकारस्य धकारः, घस्य जश्त्वेन गः। एवं दुग्धः इत्यपि। दुहन्ति। **धोक्षीति**। हस्य घः, चर्त्वेन कः, षत्वमिति भावः। दुग्धः दुग्ध। दोह्मि दुह्वः दुह्मः। लटि आत्मनेपदे आह—**दुग्धे इति**। घधगाः। दुहाते दुहते। **धुक्षे इति**। हस्य घः, दस्य भष् धकारः, घस्य कः, षत्वम्। दुहाथे। **धुग्ध्वे इति**। हस्य घः भष् घस्य गः। दुहे दुह्वहे दुह्महे। दुदोह दुदुहतुः दुदुहुः अजन्ताकारवत्त्वाभावात् क्रादिनियमान्नित्यमिट्–दुदोहिथ दुदुहथुः दुदुह। दुदोह दुदुहिव दुदुहिम। दुदुहे दुदुहाते दुदुहिरे दुदुहिषे

(सू २३६५) इति लुक्पक्षे तथाऽध्वम्वहिषु लङ्वदपि। दिह १०१५ उपचये। उपचयो वृद्धिः। प्रणिदेग्धि। लिह १०१६ आस्वादने। लेढि लीढः लिहन्ति। लेक्षि। लीढे। लिक्षे। लीढ्वे। लेढु। लीढाम्। लीढि। लेहानि। अलेट्। अलिक्षत्। अलिक्षत। अलिक्षताम्। अलीढ। अलिक्षावहि-अलि-

---

दुदुहाथे दुदुहिद्वे--दुदुहिध्वे। दुदुहे दुदुहिवहे दुदुहिमहे। दोग्धा। धोक्ष्यति धोक्ष्यते। **दोग्ध्विति**। दुग्धात् दुग्धाम् दुहन्तु। **दुग्धीति**। हेर्धिः घत्वजश्त्वे। दुग्धात् दुग्धम्। दुग्ध। **दोहानीति**। आटः पित्त्वादङित्त्वाद्गुणः। दोहाव दोहाम। दुग्धाम् दुहाताम् दुहताम्। **धुक्ष्वेति**। घत्वं भष् जश्त्वचर्त्वे षत्वम्। दुहाथाम्। **धुग्ध्वमिति**। हस्य घः भष् घस्य जश्त्वम्। **दोहै इति**। आटः पित्त्वादङित्त्वाद्गुण इति भावः। दोहावहै दोहामहै। लङि परस्मैपदे आह—**अधोगिति**। तिप् इकारलोपः, हल्ङ्यादिलोपः, हस्य घः, दस्य भष्, घस्य चर्त्वविकल्पः। अदुग्धाम् अदुहन्। अधोक् अदुग्धम् अदुग्ध। **अदोहमिति**। अदुह्व अदुह्म। लङस्तङ्याह—**अदुग्धेति**। हस्य घः, तकारस्य धः, घस्य गः। अदुहाताम् अदुहत। **अदुग्धाः** अदुहाथाम्। **अधुग्ध्वमिति**। हस्य घः, दस्य भष्, घस्य गः। अदुहि अदुह्वहि अदुह्महि। लुङि परस्मैपदे आह—**अधुक्षदिति**। 'शल इगुपधात्' इति क्सः। हस्य घः, दस्य भष्, घस्य चर्त्वं, षत्वम्। अधुक्षताम् अधुक्षन् इत्यादि। लुङस्तङ्याह—**अधुक्षतेति**। 'क्सस्याचि'। अधुक्षाताम् अधुक्षन्त। अधुक्षथाः अधुक्षाथाम् अधुक्षध्वम्। अधुक्षि अधुक्षावहि अधुक्षामहि। **लुग्वेति**। त थास् ध्वम् वहि एषु चतुर्षु दन्त्यादिषु परेषु 'लुग्वा दुह' इति क्सस्य लुक्पक्षे लङीव रूपाणीत्यर्थः। तथाच अदुग्ध, अदुग्धाः अधुग्ध्वम्, अदुह्वहि इत्यपि रूपाणीति फलितम्। अधोक्ष्यत् अधोक्ष्यत।

दिह उपचये इति। उपचयो वृद्धिः। अनिट्। **प्रणिदेग्धीति**। 'नेर्गद' इति णत्वम्। दुहधातुवद्रूपाणि। **लिह आस्वादने इति**। अनिट्। **लेढीति**। शपो लुकि ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः। **लेक्षीति**। सिपि हस्य ढः 'षढोः' इति ढस्य क इति भावः। लीढः लीढ। लेह्मि लिह्वः लिह्मः। लटि तङ्याह—**लीढे इति**। लिहाते लिहते। **लिक्षे इति**। ढकषाः। लिहाथे इति सुगमम्। **लीढ्व इति**। ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः। लिहे लिह्वहे लिह्महे। लेढा। लेक्ष्यति लेक्ष्यते। **लेढ्विति**। लीढात् लीढाम् लिहन्तु। **लीढीति**। हेर्धिः ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः। लीढात् लीढम् लीढ। **लेहानीति**। आटः पित्त्वेन ङित्त्वाभावाद्गुण इति भावः। लेहाव लेहाम। लीढाम् लिहाताम् लिहताम्। **लिक्ष्व** **लिहाथाम्** लीढ्वम्। लेहै लेहावहै लेहामहै। **अलेडिति**। लङि तिपि शपो लुकि इकारलोपे हल्ङ्यादिलोपे हस्य ढः चर्त्वविकल्प इति भावः। **अलीढाम् अलिहन्**। अलेट्

लुहि। अलेपयत् अलेपयत। चक्षिङ् १०१७ व्यक्तायां वाचि। अयं दर्शनेऽपि। इकारोऽनुदात्तो युजर्थः। 'विचक्षणः प्रथयन्'। नुम् तु न। 'अन्तेदितः' इति व्याख्यानात्। ङकारस्तु 'अनुदात्तत्वप्रयुक्तमात्मनेपदमनित्यम्' (प ९७) इति ज्ञापनार्थः। तेन 'स्फायन्निर्मोकसन्धि—' इत्यादि सिध्यति। चष्टे चक्षाते।

अलीढम् अलीढ। अलेहम् अलिह्व अलिह्म। अलीढ अलिहाताम् अलिहत। अलीढाः अलिहाथाम् अलीढ्वम्। अलिहि अलिह्वहि अलिह्महि। **अलिक्ष-दिति**। लुङि क्सः। अलिक्षताम् अलिक्षन्। अलिक्षः इत्यादि। तङि आह—**अलिक्षतेति**। **अलीढेति**। 'लुग्वा दुह' इति क्सलोपपक्षे रूपम्। अलि-क्षाताम् अलिक्षन्त। अलिक्षथाः-अलीढाः अलिक्षाथाम् अलिक्षध्वम्-अलीढ्वम्। अलिक्षि। 'लुग्वा दुह' इति लुग्विकल्पं मत्वा आह—**अलिक्षावहि अलिह्व-हीति**। **अलेक्ष्यत् अलेक्ष्यतेति**। लृङि रूपे। द्विषादयश्चत्वारः स्वरितेतो गताः।

चक्षिङ् व्यक्तायां वाचीति। गूढार्थस्य स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं विवरणं इत्यर्थः। **अयं दर्शनेऽपीति**। श्रुतौ 'पूर्वापरं चरतो माययैतौ। शिशू क्रीडन्तौ परियातो अध्वरम्। विश्वान्यन्यो भुवनाभिचष्टे। ऋतूनन्यो विदधज्जायते पुनः' इत्यादौ तथा दर्शनादिति भावः। ननु चक्षिङित्यत्र इकारोच्चारणं व्यर्थम्। न च सुखोच्चारणार्थं तदिति वाच्यम्, अकारोच्चारणेनैव तत्सिद्धेः। नाप्यनुदात्तेत्त्वप्रयुक्तात्मनेपदार्थं तदिति शक्यं वक्तुम्, ङित्त्वादेव तत्सिद्धेरित्यत आह—**इकारोऽनुदात्तो युजर्थ इति**। 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति ल्युडपवादयुच्प्रत्ययार्थं इत्यर्थः। अका-रमुल्लङ्घ्य इकारोच्चारणं तु उच्चारणार्थत्वाभावप्रतिपत्त्यर्थमिति भावः। **विचक्षणः प्रथयन् इति** मन्त्रः। अत्र लित्स्वरनिवृत्तये युच्प्रत्यय इति भावः। ननु युच्प्र-त्ययार्थमिकारस्य इत्संज्ञावश्यकत्वे नुमागमः स्यादित्यत आह—**नुम् तु नेति**। कुत इत्यत आह—**अन्ते इदित इति**। 'इदितो नुम् धातोः' इत्यत्र 'गोः पादान्ते' इत्यस्मादन्ते इत्यनुवृत्तेरिति भावः। नन्विकारे युजर्थम् अनुदात्तेत्त्वस्य इत्संज्ञकत्वस्य च आवश्यकत्वे तत एवात्मनेपदसंभवात् ङकारोच्चारणं व्यर्थमित्याशङ्क्य आह—**ङकारस्त्विति**। ङकारः नित्यात्मनेपदार्थः। अनुदात्तेत्त्वप्रयुक्तं त्वात्मनेपदं कदा-चिन्न स्यात्। अतो ङकारोच्चारणम्। अत एव 'अनुदात्तेत्त्वप्रयुक्तात्मनेपदमनित्यम्' इति विज्ञायत इत्यर्थः। **स्फायन्निति**। स्फायी वृद्धावित्यनुदात्तेतोऽपि लटः शत्रादेशः, न त्वात्मनेपदं शानजिति भावः।

वस्तुतस्तु अन्त्येत्कत्वव्याघातेन चरितार्थत्वात् ङकारोच्चारणमुक्तार्थे कथं ज्ञाप-कम्, भाष्ये तथा अनुक्तत्वाच्च। अतः पृषोदरादित्वकल्पनया स्फायन्निति कथं-

---

१ वस्तुतस्तु इच्चासौ इच्चेति कर्मधारयाश्रयणेन तदन्तविधिना च इदि-दन्तस्य नुम् इत्यर्थे लब्धे टीकाकृदुक्ता 'अन्ते' इत्यनुवृत्तिर्निष्फला।

'आर्धधातुके' (सू २४३२) (२४३६) **चक्षिङः ख्याञ्** । २ । ४ । ५४ ॥ (२४३७) **वा लिटि** । २ । ४ । ५५ ॥ अत्र भाष्ये ख्शादिरयमादेशः । असिद्धकाण्डे, 'शस्य यो वा' (वा १५८६) इति स्थितम् । ञित्त्वात्पदद्वयम् । चख्यौ–चख्ये । चक्शौ चक्शे । 'चयो द्वितीयाः—' (वा ५०२३) इति तु न । चर्त्वस्यासिद्धत्वात् । चचक्षे । ख्याता–क्शाता । ख्यास्यति ख्यास्यते क्शास्यति क्शास्यते । अचष्ट । चक्षीत । ख्यायात्–ख्येयात् क्शायात्–क्शेयात् । (२४३८) **अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्** । ३ । १ । ५२ ॥ एभ्यश्च्लेरङ् । अख्यत्

त्तिसाध्यमित्याहुः । **चष्ट इति** । 'स्कोः' इति कलोपः, ष्टुत्वं चेति भावः । **चक्षाते इति** । चक्षते । थासः सेभावे 'स्कोः' इति कलोपे 'षढोः' इति षस्य कत्वे षत्वे च कृते, चक्षे चक्षाथे । ध्वमि 'स्कोः' इति कलोपे षस्य जश्त्वेन डकारे चड्ढ्वे । चक्षे चक्ष्वहे चक्ष्महे । आर्धधातुके इत्यनन्तरम् 'इत्यनुवर्तमाने' इति शेषः । **चक्षिङः ख्याञ्** । चक्षिङः ख्याञ् स्यादार्धधातुके परे इत्यर्थः । **वा लिटि** । चक्षिङः ख्याञ् वा स्याल्लिटीत्यर्थः । **अत्रेति** । 'चक्षिङः ख्याञ्' इति सूत्रभाष्ये 'ख्शादिरयमादेश' इति, 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यधिकारे 'ख्शाञः शस्य यो वा वक्तव्यः' इति च स्थितमित्यर्थः । तेन पुंख्यानमित्यत्र यत्वस्यासिद्धत्वात् 'पुमः खय्यम्परे' इति रुत्वं नेति हल्सन्धिनिरूपणे प्रपञ्चितम् । **ञित्त्वात्पदद्वयमिति** । परस्मैपदमात्मनेपदं चेत्यर्थः । **चख्यौ इति** । ख्शादेशस्य शस्य यत्वपक्षे 'आत औ णलः' इति भावः । चख्यतुः चख्युः । भारद्वाजनियमात्थलि वेट्—चख्यिथ–चख्याथ चख्यथुः चख्य । चख्यौ चख्यिव चख्यिम । क्रादिनियमादिट् । लिटि तङि ख्शाञादेशस्य शस्य यत्वपक्षे आह—**चख्ये इति** । चख्याते चख्यिरे । चख्यिषे चख्याथे चख्यिध्वे । चख्ये चख्यिवहे चख्यिमहे । शस्य यत्वाभावपक्षे त्वाह–**चक्शौ चक्शे इति** । खस्य चर्त्वेन क इति भावः । कृते चर्त्वे तस्य 'चयो द्वितीयाः शरि' इति खकारमाशङ्क्य निराकरोति—**चयः इति** ।

अथ ख्याञादेशाभावपक्षे आह—**चचक्षे इति** । चचक्षिषे चचक्षिध्वे । चचक्षिवहे । **ख्यास्यते इति** । चष्टाम् चक्षाताम् चक्षताम् । चक्ष्व चक्षाथाम् चड्ढ्वम् । चक्षै चक्षावहै चक्षामहै । लङ्याह—**अचष्टेति** । अचक्षाताम् अचक्षत । अचष्ठाः अचक्षाथाम् अचड्ढ्वम् । अचक्षि अचक्ष्वहि अचक्ष्महि । विधिलिङ्याह—**चक्षीतेति** । आशीर्लिङि ख्शादेशस्य शस्य यत्वपक्षे आह–**ख्यायात् ख्येयादिति** । 'वाऽन्यस्य' इत्येत्त्वविकल्पः । शस्य यत्वाभावपक्षे आह–**क्शायात् क्शेयादिति** । लुङि च्लेः सिचि प्राप्ते—**अस्यतिवक्ति** । 'च्लेः सिच्' इत्यतः च्लेरित्यनुवर्तते । तदाह—**एभ्यश्च्लेरिति** । **अख्यत् अख्यतेति** । यत्वपक्षे रूपम् । आल्लोपः । ञित्त्वादुभयपदित्वादात्मनेपदेऽपि रूपम् । क्शादेशपक्षे परस्मैपदपक्षे तु आह—**अक्शासीदिति** । अङ्विधौ ख्यातीति

अख्यत । अक्शासीत् अक्शास्त । 'वर्जने क्शाञ् नेष्टः' (वा १५६२) समचक्षिष्ट इत्यादि ।

अथ पृच्यन्ता अनुदात्तेतः । ईर १०१८ गतौ कम्पने च । ईर्ते । ईरांचक्रे । ईरिता । ईरिष्यते । ईर्ताम् । ईर्ष्व । ईर्ध्वम् । ऐरिष्ट । ईड १०१९ स्तुतौ । ईट्टे । (२४३९) ईशः से । ७ । २ । ७७ ॥ (२४४०) ईडजनोर्ध्वे च । ७ । २ । ७८ ॥ ईशीड्जनां से–ध्वे–शब्दयोः सार्वधातुकयोरिट् स्यात् । योगविभागो वैचित्र्यार्थः । ईडिषे । ईडिध्वे । 'एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्' (प ३८) ईडिष्व । ईडिध्वम् । 'विकृतिग्रहणेन प्रकृतेरग्रहणात्' ऐड्ढ्वम् ।

यकारनिर्देशात् यत्वाभावपक्षे अङ् न भवति । किं तु आदन्तत्वलक्षणौ सगिटौ । अक्शासिष्टम् इत्यादि । **अक्शास्तेति** । आत्मनेपदे लुङि रूपम् । अक्शासातां इत्यादि । अख्यास्यत् अख्यास्यत । अक्शास्यत् अक्शास्यत । **वर्जने क्शाञ् नेष्ट इति** । वार्तिकमिदम् । **समचक्षिष्टेति** । अवर्जयदित्यर्थः । लुङि रूपम् ।

अथ पृच्यन्ता इति । 'पृची संपर्चने' इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः । **ईर गताविति** । सेट् । **ईर्ते इति** । ईराते ईरते । ईर्षे ईराथे ईर्ध्वे । ईरे ईर्वहे ईर्महे । **ईरांचक्रे इति** । 'इजादेश्च' इत्याम् । **ईरितेति** । ईरिष्यते इत्यपि ज्ञेयम् । **ईर्तामिति** । ईराताम् ईरताम् । **ईर्ष्वेति** । ईराथाम् इत्यपि ज्ञेयम् । **ईर्ध्वमिति** । ईरै ईरावहै ईरामहै । ऐर्त ऐराताम् ऐरत । ऐर्थाः ऐराथाम् ऐर्ध्वम् । ऐरि ऐर्वहि ऐर्महि । ईरीत । ईरिषीष्ट । ऐरिष्ट । ऐरिष्यत । **ईड स्तुतौ** । **ईट्टे इति** । तकारस्य ष्टुत्वेन टः, डस्य चर्त्वेन ट इति भावः । ईडाते ईडते । ईड् से इति स्थिते सार्वधातुकत्वादिडागमे अप्राप्ते—**ईशः से । ईडजनोर्ध्वे च** । 'इडत्यर्ति' इत्यतः इडिति 'रुदादिभ्यः' इत्यतः सार्वधातुक इति चानुवर्तते । से ध्वे इति लुप्तषष्ठीके इत्यभिप्रेत्य सूत्रद्वयं युगपद्व्याचष्टे—**ईशीडजनामिति** । ध्वे इत्यस्य पूर्वत्रापकर्षः, से इत्यस्य उत्तरत्रानुवृत्तिरिति भावः । प्रत्येकं व्याख्याने तु ईशो ध्वेशब्दे परे न स्यात्, ईडजनोः सेशब्दे परे न स्यादिति भावः । ननु तर्हि 'ईशीडजनां सेध्वयोः' इत्येकमेव सूत्रं कुतो न कृतमित्यत आह—**योगविभागो वैचित्र्यार्थ इति** । से इत्यस्य उत्तरत्रानुवृत्तिः ध्वे इत्यस्य पूर्वत्रापकर्ष इति वैचित्र्यद्योतनार्थ इत्यर्थः । स्वतन्त्रेच्छस्य महर्षेर्नियन्तुमशक्यत्वादिति भावः । **ईडिषे इति** । ईडे ईड्वहे ईड्महे । लिटि तु ईडांचक्रे इत्यादि । ईडिता । ईडिष्यते । ईट्टाम् । ननु ईडिष्वेत्यत्र कथमिट् सेशब्दाभावात् । तत्राह—**एकदेशेति** । एकदेशविकृतत्वात् स्वशब्दस्य इटि ईडिष्व इति रूपमित्यर्थः । ननु तर्हि ईड्ढ्वम् इत्यत्र कथं नेट् ध्वेस्वरूपापेक्षया ध्वमित्यस्य एकदेशविकृतत्वादित्यत आह—

---

१ जनेस्तु छन्दसि श्यनोलुकि उपधालोपाभावे च जनिषे जनिध्वे इति वृत्तिः ।

ईश १०२० ऐश्वर्ये । ईष्टे । ईशिषे ईशिध्वे । आस १०२१ उपवेशने । आस्ते । 'दयायासश्च' (सू २३२४) । आसांचक्रे । आस्स्व आध्वम् । आसिष्ट । आङःशासु १०२२ इच्छायाम् । आशास्ते आशासाते । आङ्पूर्वत्वं प्रायिकम् । तेन 'नमोवाकं प्रशास्महे' इति सिद्धम् । वस १०२३ आच्छादने । वस्ते । वस्से । वध्वे । ववसे । वसिता । कसि १०२४ गतिशासनयोः । कंस्ते कंसाते कंसते । अयमनिदित् इत्येके—कस्ते । तालव्यान्तोऽप्यनिदित् । कष्टे कशाते । कक्षे कड्ढ्वे । णिसि १०२५ चुम्बने । निंस्ते । दन्त्यान्तोऽयम् । आभरणकारस्तु तालव्यान्त इति बभ्राम । निंस्से । णिजि । १०२६ शुद्धौ । निङ्क्ते ।

विकृतीति । प्रकृतिग्रहणे तदेकदेशविकृतस्य ग्रहणम् । न तु विकृतिग्रहणे तदेकदेशविकृताया अपि प्रकृतेर्ग्रहणम् । पुरुषमानयेत्युक्ते हि अन्धोऽनन्धो वा पुरुष आनीयते । अन्धमानय इत्यत्र तु अन्ध एवानीयते न त्वनन्धः । तथाच ध्वम एत्वे कृते ध्वेशब्दः, तेन च विकृतेन ध्वमित्यस्य तत्प्रकृतिभूतस्य न ग्रहणमिति नेडिति भावः । ईडे ईडावहे ईडामहे । ऐट्ट ऐडाताम् ऐडत । ऐट्ठाः ऐडाथाम् ऐड्ढ्वम् । ऐडि ऐड्वहि ऐड्महि । ईडीत । ईडिषीष्ट । ऐडिष्ट । ऐडिष्यत । ईशधातुरीडिवत् । **ईष्टे इत्यादि** । शस्य व्रश्चादिना षत्वे ष्टुत्वमिति विशेषः ।

आस उपवेशने । आस्ते इति। आसाते आसते। आस्से आसाथे। 'धि च' इति सलोपः । आध्वे । आसे आस्वहे आस्महे । इजादित्वाद्यभावादाह–**दयायासश्चेति** । आसिता । आसिष्यते । आस्ताम् आसाताम् । **आस्स्वेति** । सकारद्वयमत्र बोध्यम् । आसाथाम् । **आध्वमिति** । 'धि च' इति सलोपः । आसै आसावहै आसामहै । आस्त आसाताम् आसत । आस्थाः आसाथाम् आध्वम् । आसि आस्वहि आस्महि । आसीत आसीयाताम् । आसिषीष्ट आसिषीयास्ताम् । **आसिष्टेति** । आसिषातामित्यादि । आसिष्यत । **आङः शासु इच्छायामिति** । आङः परः शासधातुरिच्छायामित्यर्थः । **नमोवाकमिति** । वचेर्घञि वाकः नमश्शब्दस्य वचनं कुर्महे इत्यर्थः । धातूनामनेकार्थत्वात् । आसिवद्रूपाणि । **वस आच्छादने इति** । परिधाने इत्यर्थः । **वध्वे इति** । 'धि च' इति सलोपः । **ववसे इति** । वादित्वादेत्त्वाभ्यासलोपौ नेति भावः । **वसितेति** । अनिट्सु शब्विकरणस्यैव वसेर्ग्रहणमिति भावः । वसिष्यते । वस्ताम् । अवस्त । वसीत । वसिषीष्ट । अवसिष्ट । अवसिष्यत । **कसि गतीति** । वसधातुवत् । इदित्त्वान्नुमिति विशेषः । **तालव्यान्त इति** । तालव्योष्मान्त इत्यर्थः । **कष्टे इति** । व्रश्चेति शस्य षः, ष्टुत्वम् । **कक्षे इति** । शस्य षः, षस्य 'षढोः' इति कः, षत्वम् । **कड्ढ्वे इति** । शस्य षः, तस्य जश्त्वेन डः, धस्य ष्टुत्वेन ढः । **णिसि चुम्बने इति** । णोपदेशोऽयम् । नुमि 'नश्च'

---

१ एकैक व्यवधाने एव षत्वविधानात् 'नुम् विसर्जनीय' इति षत्वं न ।

निङ्क्ते । निञ्जिता । शिजि १०२७ अव्यक्ते शब्दे । शिङ्क्ते । पिजि १०२८ वर्णे । संपर्चने इत्येके । उभयत्रेत्यन्ये । अवयवे इत्यपरे । अव्यक्ते शब्दे इतीतरे । पिङ्क्ते । पृजि इत्येके । पृङ्क्ते । वृजी १०२९ वर्जने । दन्त्योष्ठ्यादिः । ईदित् । वृक्ते वृजाते । वृक्षे । 'इदित्' इत्यन्ये । वृङ्क्ते । पृची १०३० संपर्चने । पृक्ते ।

षूङ् १०३१ प्राणिगर्भविमोचने । सूते । सुषुवे । सुषुविषे । सोता—सविता । 'भूसुवोः—' (सू २२२४) इति गुणनिषेधः । सुवै । सविषीष्ट । असविष्ट—असोष्ट । शीङ् १०३२ स्वप्ने । (२४४१) **शीङः सार्वधातुके गुणः । ७ । ४ । २१ ॥** 'क्ङिति च' (सू २२१७) इत्यस्यापवादः । शेते शयाते । (२४४२) **शीङो रुट् । ७ । १ । ६ ॥** शीङः परस्य झादेशस्यातो

इत्यनुस्वारः । निंस्ते इत्यादि । **निंस्से इत्यादि** । नुमोऽनुस्वारः थासः सेभावः । **दन्त्यान्तोऽयमिति** । दन्त्योष्मान्तोऽयमित्यर्थः । **बभ्रामेति** । 'नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि' इति सूत्रे वृत्त्यादौ दन्त्योष्मान्तत्वोक्तेरिति भावः ।

णिजि शुद्धाविति । णोपदेशोऽयम् । अनिट्सु इरित एव ग्रहणादयं सेट् । **निङ्क्ते इति** । नुमि निन्ज् ते इति स्थिते जस्य कुत्वेन गः, तस्य चर्त्वेन कः, नस्य अनुस्वारे परसवर्णो ङकारः । निञ्जाते । निङ्क्षे निञ्जाथे निङ्ग्ध्वे । निञ्जे निञ्ज्वहे निञ्ज्महे । लिटि संयोगात्परत्वात् किस्वाभावान्नलोपो न । निनिञ्जे निनिञ्जाते इत्यादि । निञ्जिता । निञ्जिष्यते । निङ्क्ताम् । अनिङ्क्त । निञ्जीत । निञ्जिषीष्ट । अनिञ्जिष्ट । अनिञ्जिष्यत । शिजिपिजी अप्येवम् । **पृजि इत्येके इति** । ऋदुपधोऽयम् । वृजीधातुः ऋदुपधः ईदित् अतो नुम् नेति भावः । **पृची संपर्चने इति** । ऋदुपधोऽयम् । पपृचे इत्यादि । ईरादयः पृच्यन्ता अनुदात्तेतो गताः । षूङ्धातुः षोपदेशः, वेट्, ङित्वात्तङ् । **सूते इति** । सुवाते सुवते । सूषे सुवाथे सूध्वे । सुवे सूवहे सूमहे । **सुषुविषे इति** । स्वरतीति इड्विकल्पं बाधित्वा 'श्र्युकः किति' इति निषेधे प्राप्ते कादिनियमान्नित्यमिट् 'स्वरतिसूति' इति इड्विकल्पं मत्वा आह—**सोता सवितेति** । तिङस्तासा व्यवधानात् 'भूसुवोः' इति न गुणनिषेध इति भावः । सोष्यते सविष्यते । सूताम् । सुवाताम् सुवताम् । सूष्व सूध्वम् । आटः पित्त्वाद्गुणे प्राप्ते आह—**भूसुवोरिति** । **सुवै इति** । सुवावहै सुवामहै । असूत सुवीत । सविषीष्ट सोषीष्ट इत्यादि स्पष्टम् ।

शीङ् स्वप्ने । सेट् ङित्वात्तङ् । **शीङः सार्वधातुके** । स्पष्टम् । 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**क्ङितीति चेत्यस्यापवाद इति** । झस्य अदादेशे सति शे अते इति स्थिते—**शीङो रुट्** । 'झोऽन्तः' इत्यतो झो इत्यनुवर्तते । 'अदभ्यस्तात्' इत्यतः अदित्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते । तदाह—**शीङः परस्य झादेशस्येति** । रुटि उकार

रुडागमः स्यात् । शेरते । शेषे शेध्वे । शये शेवहे । शिश्ये । शयिता । अशयिष्ट ।

अथ स्तौत्यन्ताः परस्मैपदिनः । ऊर्णुस्तूभयपदी । यु १०३३ मिश्रणे अमिश्रणे च । (२४४३) उतो वृद्धिर्लुकि हलि । ७ । ३ । ८९ ॥ लुग्विषये उकारस्य वृद्धिः स्यात्पिति हलादौ सार्वधातुके, न त्वभ्यस्तस्य । यौति युतः युवन्ति । युयाव । यविता । युयात् । इह 'उतो वृद्धिः—' न । भाष्ये 'पिच्च ङिन्न' 'ङिच्च पिन्न' इति व्याख्यानात् । विशेषविहितेन ङित्वेन पित्वस्य बाधात् ।

उच्चारणार्थः । टित्त्वादाद्यवयवः । **शेध्वे इति** । 'षीध्वंलुङ्लिटाम्' इत्युक्तेर्न ढः । **शिश्ये इति** । शिश्यिषे । शिश्यिढ्वे-शिश्यिध्वे ॥ **शयितेति** । शयिष्यते । शेताम् शयाताम् शेरताम् । शेष्व शयाथाम् शेध्वम् । शयै शयावहै शयामहै । अशेत अशयाताम् अशेरत । अशेथाः अशयाथाम् अशेध्वम् । अशयि अशेवहि अशेमहि । शयीत । शयिषीष्ट । **अशयिष्टेति** । अशयिष्यत इत्यपि ज्ञेयम् ।

स्तौत्यन्ता इति । ष्टुञ् स्तुतावित्यतः प्राक्तना इत्यर्थः । **ऊर्णुस्तूभयपदीति** । ञित्त्वादिति भावः । **यु मिश्रणे अमिश्रणे चेति** । अमिश्रणं पृथग्भावः । सेडयम् । **उतो वृद्धिर्लुकि हलि** । 'नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके' इति अचिवर्जमनुवर्तते । लुकीति विषयसप्तमी, दर्शनाभावस्य लुकः परत्वासंभवात् । तदाह—**लुग्विषय इत्यादिना । यौतीति** । गुणं बाधित्वा वृद्धिः । **युत इति** । अपित्त्वान्न वृद्धिः । **युवन्तीति** । अपित्त्वाद्वृद्ध्यभावे ङित्त्वाद्गुणाभावे उवङिति भावः । यौषि युथः युथ । यौमि युवः युमः । **युयावेति** । युयुवतुः युयुवुः । युयविथ युयुवथुः युयुव । युयाव-युयव युयुविव युयुविम । **यवितेति** । उवङं बाधित्वा परत्वाद्गुणः । यविष्यति । यौतु-युतात् युताम् युवन्तु । हौ अपित्त्वान्न वृद्धिः । युहि-युतात् युतम् युत । आटि पित्त्वेऽपि हलादित्वाभावान्न वृद्धिः । पित्त्वेन ङित्त्वाभावाद्गुणः । यवानि यवाव यवाम । अयौत् अयुताम् अयुवन् । अयौः अयुतम् अयुत । अयवम् अयुव अयुम । विधिलिङ्याह—**युयादिति** । अत्र यासुडागमसहितस्य तिपः पित्त्वादुतो वृद्धिमाशङ्क्याह—**इह उतो वृद्धिर्नेति** । कुत इत्यत आह—**भाष्ये इति** । **व्याख्यानादिति** । 'हलः श्नः शानज्झौ' इति सूत्रव्याख्यावसरे वचनादित्यर्थः । ननु यासुडागमसहितस्य तिपः पित्त्वात् 'पिच्च ङिन्न' इत्युक्तवचनेन 'यासुट् परस्मैपदेषु' इति ङित्त्वस्याप्यभावात् 'क्ङिति च' इति गुणनिषेधाभावात् गुणः स्यादित्यत आह—**विशेषविहितेनेत्यादि बाधादित्यन्तम्** । 'यासुट् परस्मैपदेषु' इति विशेषविहितेन यासुटो ङित्त्वेन तत्सहितस्य तिपो 'ङिच्च पिन्न' इति पित्त्वप्रयुक्तङित्त्वनिषेधस्य बाधात् ङित्त्वाद्गुणनिषेधो निर्बाध इत्यर्थः । आशीर्लिङ्याह—

यूयात् । अयावीत् । रु १०३४ शब्दे । (२४४४) **तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके । ७ । ३ । ९५ ॥** एभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलादेस्तिङ ईड्वा स्यात् । 'नाभ्यस्तस्य-' (सू २५०३) इत्यतोऽनुवृत्तिसंभवे पुनः सार्वधातुकग्रहणमपिदर्थम् । रवीति-रौति । रुवीतः रुतः । हलादेः किम् । रुवन्ति । तिङः किम् । शाम्यति । सार्वधातुके किम् । आशिषि रूयात् । विध्यादौ तु रुयात्-रुवीयात् । अरावीत् । अरविष्यत् । 'तु' इति सौत्रो धातुर्गतिवृद्धिहिंसासु । अयं च लुग्विकरणः इति स्मरन्ति । तवीति-तौति । तुवीतः-तुतः । तोता । तोष्यति । णु १०३५ स्तुतौ । नौति । नविता । टुक्षु १०३६ शब्दे । क्षौति । क्षविता । क्ष्णु १०३७ तेजने । क्ष्णौति । क्ष्णविता । ष्णु १०३८ प्रस्रवणे । स्नौति । सुष्णाव । स्नविता । स्नूयात् । उर्णुञ् १०३९ आच्छादने ।

यूयादिति । आर्धधातुकत्वान्न वृद्धिः । 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घः । यूयास्ताम् इत्यादि । लुङ्याह—**अयावीदिति ।** सिचि वृद्धिः । 'इट ईटि' इति सिज्लोपः । अयाविष्टाम् इत्यादि । अयविष्यत् ।

तुरुस्तु । तु रु स्तु शमि अम् एषां समाहारद्वन्द्वात् पञ्चम्येकवचनम् । 'उतो वृद्धिः' इत्यतो हलीति 'भूसुवोः' इत्यतस्तिङीति 'ब्रुव ईट्' इत्यतः ईडिति 'यङो वा' इत्यतः वा इति चानुवर्तते । तदाह—**एभ्य इत्यादिना । नाभ्यस्तस्येति ।** 'नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके' इत्यतः सार्वधातुके इत्यनुवृत्तिसंभवे पुनः सार्वधातुकग्रहणं पिति इत्यस्यानुवृत्तिर्मा भूदित्येतदर्थमित्यर्थः । **रवीतीति ।** ईट्पक्षे हलादित्वाभावात् उतो वृद्धिर्नेति भावः । **रौतीति ।** ईडभावे 'उतो वृद्धिः' इति भावः । **रुवीतः रुतः इति ।** अपित्वेऽपि ईड्विकल्प इति भावः । **रुवन्तीति ।** अन्तादेशे कृते हलादित्वाभावादीडभावे उवङिति भावः । **शाम्यतीति ।** श्यनस्तिङ्त्वाभावादीट् नेति भावः । **आशिषि रूयादिति ।** आर्धधातुकत्वादीडभावे 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घः । **विध्यादौ त्विति ।** आदिना निमन्त्रणादिसंग्रहः । **रुयात् रुवीयादिति ।** हलादिसार्वधातुकत्वात् ईड्विकल्पः इति भावः । ईडभावपक्षे हलादौ पिति सार्वधातुके 'उतो वृद्धिः' इति बोध्यम् । ननु धातुपाठे तुधातोरदर्शनात् धातुत्वाभावात्कथं ततः सार्वधातुकस्य ईड्विधिरित्यत आह—**तु इति सौत्रो धातुरिति । गतिवृद्धिहिंसास्विति ।** अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । ननु शपा व्यवधानादस्य सार्वधातुकपरत्वं कथमित्यत आह—**अयं च लुग्विकरण इति स्मरन्तीति ।** अव्यवहिततिङः ईड्विधानमेवात्र बीजम् । शम्यमीस्तु, शमीध्वम् अभ्यमीति इति वेदे शपो लुकि बोध्यम् । अयमनिट् । हलादौ सार्वधातुके रुधातुवत् । आर्धधातुके तु नेट् । तदाह—**तोतेति ।**

णु स्तुताविति । णोपदेशोऽयं सेट् । युधातुवद्रूपाणि । क्षुक्ष्णुस्नुधातवः

(२४४५) ऊर्णोतेर्विभाषा । ७ । ३ । ९० ॥ वा वृद्धिः स्याद्धलादौ पिति सार्वधातुके । ऊर्णौति-ऊर्णोति ऊर्णुतः ऊर्णुवन्ति । ऊर्णुते ऊर्णुवाते ऊर्णुवते । **'ऊर्णोतेराम्नेति वाच्यम्'** (वा १८०२) **(२४४६) न न्द्राः संयोगादयः** । ६ । १ । ३ ॥ अचः पराः संयोगादयो नदराः द्विर्न भवन्ति । नुशब्दस्य द्वित्वम्, णत्वस्यासिद्धत्वात् । **' पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने '** (प १२७) इति त्वनित्यम् । 'उभौ साभ्यासस्य' (सू २६०६) इति लिङ्गात् । ऊर्णुनाव ऊर्णुनुवतुः ऊर्णुनुवुः । **(२४४७) विभाषोर्णोः** । १ । २ । ३ ॥ इडादिप्रत्ययो वा ङित्स्यात् । ऊर्णुनुविथ-ऊर्णुनविथ । ऊर्णुविता-ऊर्णविता । ऊर्णौतु-ऊर्णोतु ।

सेटः । युधातुवद्रूपाणि । चुक्षाव । चुक्ष्णाव । **सुष्णाव इति** । षोपदेशोऽयमिति भावः । ऊर्णुञ्धातुरुभयपदी । सेट् । उतो वृद्धेर्नित्यं प्राप्तौ—**ऊर्णोतेर्विभाषा** । 'उतो वृद्धिः' इत्यतो वृद्धिरिति हलीति चानुवर्तते । 'नाभ्यस्तस्य' इत्यतः 'पिति सार्वधातुके' इति च, इत्यभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**वृद्धिः स्यादित्यादिना** । लिटि 'इजादेः' इति 'कास्यनेकाच्' इति च आमि प्राप्ते आह—**ऊर्णोतेराम् नेति** । ऊर्णोतेर्नुवद्भावस्य वक्ष्यमाणतया इजादित्वस्य अनेकाच्त्वस्य चाभावादिति भावः । णलि ऊर्णु अ इति स्थिते 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति र्नु इति रेफसहितस्य द्वित्वे हलादिशेषे नकारस्य निवृत्तौ ऊरुनावेति प्राप्ते—**न न्द्राः संयोगादयः** । 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इत्यतो द्वे इत्यनुवर्तते । 'अजादेर्द्वितीयस्य' इत्यतः अजादेरिति । अचासौ आदिश्चेति कर्मधारयात्पञ्चमी । न्, द्, र् एषां द्वन्द्वः । तदाह—**अचः परा इति** । ननु णु इत्यस्य द्वित्वे खण्डद्वयेऽपि णकारः श्रूयेतेत्यत आह—**नुशब्दस्य द्वित्वमिति । णत्वस्येति** । धातुपाठे ऊर्णु इति नकारस्य कृतणत्वस्य निर्देशः द्वित्वे कर्तव्ये तस्य णत्वस्यासिद्धत्वादित्यर्थः । **लिङ्गादिति** । 'उभौ साभ्यासस्य इत्यस्यायमर्थः—साभ्यासस्यानितेरुपसर्गस्थान्निमित्तात्परौ खण्डद्वयगतौ नकारौ णत्वं प्राप्नुत इति । प्राणिणत् इत्युदाहरणम् । अत्र अनितेः इति णत्वे कृते 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इति णत्वस्यासिद्धत्वाभावमाश्रित्य णि इत्यस्य द्वित्वादेव खण्डद्वये णकारश्रवणसिद्धेः 'उभौ साभ्यासस्य' इति वचनं 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इत्यस्यानित्यतां गमयतीत्यर्थः । **ऊर्णुनावेति** । नुशब्दस्य द्वित्वे पूर्वनकारस्य 'रषाभ्याम्' इति णत्वम् । द्वितीयस्य तु ' अट्कुप्वाङ् '[1] इति न णत्वम् । 'उभौ साभ्यासस्य' इति लिङ्गादेव ।

विभाषोर्णोः । 'गाङ्कुटादिभ्यः' इत्यतो ङिदित्यनुवर्तते, 'विज इट्' इत्यतः इडिति इत्यभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**इडादीति । ऊर्णुनुविथेति** ।

---

१ वस्तुतस्तु द्वितीयस्य नकारस्य अडादिव्यतिरिक्तेन नकारेण व्यवधानाद् 'अट्कुप्वा'ङित्यस्य प्राप्तिरेव नास्ति ।

ऊर्णवानि ऊर्णवै। (२४४८) **गुणोऽपृक्ते।** ७।३।९१॥ ऊर्णोतेर्गुणः स्यादपृक्ते हलादौ पिति सार्वधातुके। वृद्ध्यपवादः। और्णोत्। और्णोः। ऊर्णुयात्। ऊर्णुयाः। इह वृद्धिर्न। 'ङिच्च पिन्न' इति भाष्यात्। ऊर्णूयात्। ऊर्णविषीष्ट–ऊर्णुविषीष्ट। और्णुवीत् और्णुविष्टाम्। (२४४९) **ऊर्णोतेर्विभाषा।** ७।२।६॥ इडादौ सिचि परस्मैपदे परे वा वृद्धिः स्यात्। पक्षे गुणः। और्णावीत् और्णाविष्टाम् और्णाविषुः। और्णवीत्। द्यु १०४० अभिगमने। द्यौति। द्योता। षु १०४१ प्रसवैश्वर्ययोः। प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम्। सोता। असौषीत्। कु १०४२ शब्दे। कोता। ष्टुञ् १०४३ स्तुतौ। स्तौति–स्तवीति।

ङित्त्वपक्षे गुणाभावादुवङ्। **ऊर्णुनविथेति**। ङित्त्वाभावपक्षे गुणः। ऊर्णुनवथुः ऊर्णुनुव। ऊर्णुनाव—ऊर्णुनव। लुटि तासि इटि ङित्त्वविकल्पं मत्वा आह—**ऊर्णविता ऊर्णुवितेति**। ऊर्णविष्यति ऊर्णुविष्यति। ऊर्णविष्यते–ऊर्णुविष्यते। लङि और्णु त् इति स्थिते 'ऊर्णोतेर्विभाषा' इति वृद्धिविकल्पे गुणे च प्राप्ते—**गुणोऽपृक्ते** 'ऊर्णोतेर्विभाषा' इत्यतः ऊर्णोतेरिति 'नाभ्यस्तस्य' इत्यतः पिति सार्वधातुके इति 'उतो वृद्धिः' इत्यतो हलीति चानुवर्तते। तदाह—**ऊर्णोतेरित्यादि**। **वृद्ध्यपवाद इति**। 'ऊर्णोतेर्विभाषा' इति वृद्धिविकल्पस्यापवाद इत्यर्थः। ऊर्णुयात् इत्यत्र 'विभाषोर्णोः' इति वृद्धिविकल्पमाशङ्क्याह—**इह वृद्धिर्नेति**। **भाष्यादिति**। तथा च यासुटो ङित्त्वेन पित्त्वाभावान्न वृद्धिविकल्प इति भावः। नचैवं सति गुणनिषेधोऽपि न स्यादिति शङ्क्यम्, विशेषविहितेन यासुटो ङित्त्वेन ङिच्च पिन्नेति पित्त्वप्रयुक्तङित्त्वनिषेधस्य बाध इति 'युमिश्रणे' इति धातावेवोक्तत्वादिति भावः। परस्मैपदे आशीर्लिङ्याह—**ऊर्णूयादिति**। अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः। ऊर्णूयास्तामित्यादि। आत्मनेपदे लिङ्याह—**ऊर्णविषीष्ट ऊर्णुविषीष्टेति**। विभाषोर्णोः' इति ङित्त्वविकल्प इति भावः। लुङि परस्मैपदे और्णु ईत् इति स्थिते 'विभाषोर्णोः' इति ङित्त्वपक्षे गुणाभावे उवङि रूपमाह—**और्णुवीदिति**। ङित्त्वाभावपक्षे गुणे नित्यं प्राप्ते—**ऊर्णोतेर्विभाषा**। 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इत्यनुवर्तते, 'नेटि' इत्यतः इटीति च। तदाह—**इडादाविति**। आत्मनेपदे तु लुङि और्णविष्ट–और्णुविष्ट। और्णविष्यत्–और्णुविष्यत्। और्णविष्यत–और्णुविष्यत।

द्यु अभिगमने इति। अनिट्। **द्यौतीति**। उतो वृद्धिः। सार्वधातुके लिटि च युधातुवत्। **द्योतेति**। द्योष्यति। अद्यौषीत्। **षु प्रसवेति**। षोपदेशोऽयम्। अनिट्। सौतीत्यादि युधातुवत्। एवं कु शब्दे इत्यपि। **ष्टुञ् स्तुताविति**। उभयपदी अनिट्। 'तुरुस्तुशम्यमः' इति ईड्विकल्पम्, ईडभावपक्षे तु उतो वृद्धिं च मत्वा आह—**स्तौति स्तवीतीति**। स्तुवन्ति। स्तौषि–स्तवीषि स्तुथः–स्तुवीथः स्तुथ–स्तुवीथ। स्तौमि—स्तवीमि स्तुवः—स्तुवीवः स्तुमः—स्तुवीमः।

स्तुतः-स्तुवीतः। स्तुते-स्तुवीते। 'स्तुसुधूञ्भ्यः—' (सू २३८५) इतीट्। अस्तावीत्। 'प्राक्सितात्—' (सू २२७६) इति षत्वम्। अभ्यष्टौत्। 'सिवादीनां वा—' (सू २३५१)। पर्यष्टौत्-पर्यस्तौत्। ब्रूञ् १०४४ व्यक्तायां वाचि। (२४५०) **ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः।** ३। ४। ८४॥ ब्रुवो लटः परस्मैपदानामादितः पञ्चानां णलादयः पञ्च वा स्युर्ब्रुवश्चाहादेशः। अकार उच्चारणार्थः। आह आहतुः आहुः। (२४५१) **आहस्थः।** ८। २। ३५॥ झलि परे। चर्त्वम्। आत्थ आहथुः (२४५२) **ब्रुव ईट्।** ७। ३। ९३॥ ब्रुवः परस्य हलादेः पित ईट् स्यात्। आत्थ इत्यत्र स्थानिवद्भावात्प्राप्तोऽयं 'झलि' इति थत्वविधानान्न भवति। ब्रवीति ब्रूतः ब्रुवन्ति। ब्रूते। आर्धधातुकाधिकारे—(२४५३) **ब्रुवो वचिः।** २। ४। ५३॥

आत्मनेपदे लटि ईड्विकल्पं मत्वा आह—**स्तुते स्तुवीते इति**। स्तुवाते स्तुवते। स्तुषे—स्तुवीषे स्तुवाथे स्तुध्वे-स्तुवीध्वे। स्तुवे स्तुवहे-स्तुवीवहे स्तुमहे-स्तुवीमहे। लिटि तुष्टाव तुष्टुवतुः तुष्टुवुः। क्रादित्वात्थल्यपि नेट् भवति। तुष्टोथ तुष्टुवथुः तुष्टुव। तुष्टाव-तुष्टव तुष्टुव। तुष्टुम। तुष्टुवे इत्यादि। स्तोता। स्तोष्यति स्तोष्यते। स्तौतु-स्तवीतु-स्तुतात्-स्तुवीतात् स्तुताम्-स्तुवीताम् स्तुवन्तु। स्तुहि-स्तुवीहि-स्तुतात्-स्तुवीतात् स्तुतम्-स्तुवीतम् स्तुत-स्तुवीत। स्तवानि स्तवाव स्तवाम। स्तुताम्-स्तुवीताम् स्तुवाताम् स्तुवताम्। स्तुष्व-स्तुवीष्व स्तुवाथाम् स्तुध्वम्-स्तुवीध्वम्। स्तवै स्तवावहै स्तवामहै। लङि अस्तौत्—अस्तवीत् अस्तुताम्-अस्तुवीताम् अस्तुवन्। अस्तौः-अस्तवीः अस्तुतम्-अस्तुवीतम् अस्तुत-अस्तुवीत। अस्तवम् अस्तुव-अस्तुवीव अस्तुम-अस्तुवीम। अस्तुत-अस्तुवीत अस्तुवाताम् इत्यादि। विधिलिङि स्तुयात्-स्तुवीयात् इत्यादि। आत्मनेपदे स्तोषीष्टेत्यादि। लुङि सिचि इडभावे प्राप्ते आह—**स्तुसुधूञ्भ्य इति।** तथाच 'इट ईटि' इति सिज्लोपे सिचि वृद्धौ अस्तावीदिति फलति। अस्ताविष्टामित्यादि। 'स्तुसुधूञ्भ्यः' इत्यत्र परस्मैपदेष्वित्यनुवृत्तेरात्मनेपदे इट् न। अस्तोष्ट अस्तोषाताम् इत्यादि।

ब्रूञ् **व्यक्तायां वाचीति। ब्रुवः पञ्चानाम्।** 'परस्मैपदानां णलतुस्' इत्यतः उत्तरसूत्रमिदम्। 'विदो लटो वा' इत्यतः लटो वेत्यनुवर्तते। तदाह—**ब्रुवो लट इति। आदितः पञ्चानामिति।** तिप् तस् झि सिप् थस् इत्येषामित्यर्थः। **णलादयः पञ्चेति।** णल् अतुस् उस् थल् अथुस् इत्येते पञ्चेत्यर्थः। **उच्चारणार्थ इति।** तत्प्रयोजनमात्थेत्यत्रानुपदमेव व्यक्तं भविष्यति। **आहेति।** ब्रूधातोर्लटस्तिपो णलि प्रकृतेराहादेशः। सिपस्थलि प्रकृतेराहादेशे आह् थ इति स्थिते हस्य ढत्वे प्राप्ते—**आहस्थः।** आह इति षष्ठ्यन्तम्। 'झलो झलि'

उवाच ऊचतुः ऊचुः। उवचिथ-उवक्थ। ऊचे। वक्ता। ब्रवीतु-ब्रूतात्। 'ङिच्च पिन्न' इत्यपित्त्वादीण्न। ब्रवाणि ब्रवै। ब्रूयात्। उच्यात्। 'अस्यतिवक्ति—' (सू २४३८) इत्यङ्। (२४५४) वच उम्। ७। ४। २०॥ अङि परे। अवोचत् अवोचत।

इत्यतो झलीत्यनुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**झलि परे इति।** आह् इत्यस्य थकारः स्यात् झलीति फलितम्। 'अलोऽन्त्यस्य'त्यन्त्यस्य भवति। **चर्त्वमिति।** आथ् थ इति स्थिते प्रथमथकारस्य खरि चेति चर्त्वे आत्थ इति रूपमित्यर्थः। आहादेशस्य अकारान्तत्वे तु हकारादकारस्य थकारादेशे हस्य ढत्वे चर्त्वे आट्त्थ इति स्यादिति बोध्यम्। पञ्चानां णलाद्यभावपक्षे आह—**ब्रुव ईट्।** 'नाभ्यस्तस्य' इत्यतः पितीति 'उतो वृद्धिः' इत्यतो हलीति चानुवर्तते। तदाह—**ब्रुवः परस्येत्यादिना।** ननु आत्थेत्यत्र आहादेशस्य स्थानिवत्त्वेन ब्रूत्वात्ततः परस्य थस्य ईडागमः स्यादित्यत आह—**आत्थेत्यत्रेति।** स्थानिवद्भावात् प्राप्तोऽयमीडागमः न भवतीत्यन्वयः। कुत इत्यत आह—**झलि इति थत्वविधानादिति।** 'आहस्थः' इति झलि परतः आहादेशस्य थत्वं विधीयते। ईटि तु सति झलादित्वाभावात्तन्निर्विषयं स्यात्। अतः आत्थेत्यत्र ईट् नेति विज्ञायत इत्यर्थः। **ब्रुवन्तीति।** ब्रवीषि ब्रूथः ब्रूथ। ब्रवीमि ब्रूवः ब्रूमः। लट आत्मनेपदे आह—**ब्रूते इति।** 'ब्रुवः पञ्चानाम्' इत्यत्र परस्मैपदानामित्यनुवृत्तेराहादेशो न। ब्रुवाते ब्रुवते। ब्रूषे ब्रुवाथे ब्रूध्वे। ब्रुवे ब्रूवहे ब्रूमहे।

ब्रुवो वचिः। ब्रुवो वचिरादेशः स्यादार्धधातुके इत्यर्थः। इकार उच्चारणार्थः। **उवाचेति।** अकिति द्वित्वे कृते 'लिट्यभ्यासस्य' इति संप्रसारणमिति भावः। **ऊचतुरिति।** किति द्वित्वात्प्राक् 'वचिस्वपियजादीनाम्' इति संप्रसारणे द्वित्वे कृते हलादिशेषे सवर्णपरत्वात् 'अभ्यासस्यासवर्णे' इत्युवङभावे सवर्णदीर्घ इति भावः। वचिरनिट्सु परिगणितः। तस्य भारद्वाजनियमात्थलि वेट्। तदाह—**उवचिथ उवक्थेति।** इडभावे 'चोः कुः'। 'ब्रुव ईट्' इत्यत्र 'नाभ्यस्तस्य' इत्यतः सार्वधातुकग्रहणस्याप्यनुवृत्तेरीड् न। ऊचथुः ऊच। उवाच—उवच ऊचिव ऊचिम। क्रादिनियमादिट्। **ऊचे इति।** ऊचाते ऊचिरे। ऊचिषे ऊचाथे ऊचिध्वे। ऊचे ऊचिवहे ऊचिमहे। **वक्तेति।** वच्यादेशे इण्निषेधः। वक्ष्यति वक्ष्यते। **ब्रवीतु ब्रूतादिति।** ननु तिबादेशस्य तातङः पित्त्वात् 'ब्रुव ईट्' इति ईडागमः स्यादित्यत आह—**ङिच्चेति।** ब्रूताम् ब्रुवन्तु। ब्रूहि-ब्रूतात् ब्रूतम्

अथ शास्यन्ताः परस्मैपदिनः । इङ् त्वात्मनेपदी । इण् १०४५ गतौ । एति इतः । (२४५५) इणो यण् । ६ । ४ । ८१ ॥ अजादौ प्रत्यये परे । इयङोऽपवादः । यन्ति । इयाय । (२४५६) दीर्घ इणः किति । ७ । ४।६९॥ इणोऽभ्यासस्य दीर्घः स्यात्किति लिटि । ईयतुः ईयुः । इययिथ-इयेथ । ऐत । ऐताम् आयन् । इयात् । ईयात् । (२४५७) एतेर्लिङि । ७ । ४ । २४ ॥

ब्रुत । **ब्रवाणीति** । आटः पित्त्वेन ङित्त्वाभावात् न गुणनिषेध इति भावः । ब्रवाव ब्रवाम । ब्रुताम् ब्रुवाताम् ब्रुवताम् । ब्रुष्व ब्रुवाथाम् ब्रुध्वमिति सिद्धवत्कृत्य आह—**ब्रवै इति** । आटः पित्त्वेन ङित्त्वाभावाद्गुणः । ब्रवावहै ब्रवामहै । लङि अब्रवीत् अब्रूताम् अब्रुवन् । अब्रवीः अब्रूतम् अब्रूत । अब्रवम् अब्रूव अब्रूम । विधिलिङ्याह—**ब्रूयादिति** । ब्रूयातामित्यादि । आशीर्लिङ्याह—**उच्यादिति** वच्यादेशे 'वचिस्वपि' इति संप्रसारणमिति भावः । उच्यास्ताम् इत्यादि । आत्मनेपदे आशीर्लिङि वक्षीष्ट वक्षीयास्ताम् इत्यादि । अकित्वान्न संप्रसारणम् । लुङि सिचि वच्यादेशे अवच् स् त् इति स्थिते आह—**अस्यतीति** । अवच् अ त् इति स्थिते—**वच उम्** । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**अङि परे इति** । 'ऋदृशोऽङि' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । मित्त्वादन्त्यादचः परः । आद्गुणः । तदाह—**अवोचदिति** । अवक्ष्यत् अवक्ष्यत ।

इङ् त्विति । 'इङ अध्ययने' इति धातुस्तु ङित्त्वादात्मनेपदीत्यर्थः । **इण् गताविति** । 'इणो यण्' इत्यादौ विशेषणार्थो णकारः । **एतीति** । शपो लुकि तिपः पित्त्वेन ङित्त्वाभावाद्गुणः । **इतइति** । अपित्त्वेन ङित्त्वान्न गुणः । इ अन्तीत्यत्र ङित्त्वाद्गुणाभावे इयङि प्राप्ते—**इणो यण्** । 'अचि श्नुधातु' इत्यतः अचीत्यनुवृत्तस्य अङ्गाधिकारलब्धाङ्गाक्षिप्तप्रत्ययविशेषणत्वात्तदादिविधिरित्यभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**अजादौ प्रत्यये परे इति** । **इयङोऽपवाद इति** । इयङि प्राप्ते एव तदारम्भादिति भावः । गुणवृद्धी तु परत्वादस्य बाधिके । यथा--अयनम्, आयकः । **यन्तीति** । एषि इथः इथ । एमि इवः इमः । **इयायेति** । द्वित्वे सति उत्तरखण्डवृद्धौ आयादेशे 'अभ्यासस्यासवर्णे' इति इयङ । अतुसि तु द्वित्वे कित्त्वाद्गुणाभावे इ इ अतुस् इति स्थिते 'इणो यण्' इत्युत्तरखण्डस्य यणि इयतुरिति स्थिते—**दीर्घ इणः** । 'अत्र लोपः' इत्यतः अभ्यासस्येति 'व्यथो लिटि' इत्यतो लिटीति चानुवर्तते । तदाह—**इणोऽभ्यासस्येति । ईयतुरिति ।** भारद्वाजनियमात्थलि वेडिति मत्वा आह—**इययिथ इयेथेति** । इयथुः ईय । इयाय-इयय ईयिव ईयिम । एता । एष्यति । एतु—इतात् इताम् यन्तु । इहि—इतात् इतम् इत । अयानि अयाव अयाम । **ऐदिति** । लङि तिप इकार-

उपसर्गात्परस्य इणोऽणो ह्रस्वः स्यात् किति लिङि । निरियात् । 'उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्' । अभीयात् । अणः किम् । समेयात् । 'समीयात्' इति प्रयोगस्तु भौवादिकस्य । (२४५८) इणो गा लुङि । २ । ४ । ४५ ॥ 'गातिस्था—' (सू २२२३) इति सिचो लुक् । अगात् अगाताम् अगुः । इङ् १०४६ अध्ययने । नित्यमधिपूर्वः । अधीते अधीयाते अधीयते । (२४५९) गाङ् लिटि ।

लोपे इकारस्य गुणे आटो वृद्धिः । **आयन्निति** । झेरन्तादेशे इकारलोपे इ अन् इति स्थिते ' इणो यण् ' इति यणि कृते तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादाडिति भावः । ऐः ऐतम् । ऐत । आयम् ऐव ऐम । विधिलिङ्याह—**इयादिति** । इयाताम् इयुरित्यादि । आशीर्लिङ्याह—**ईयादिति** । 'अकृत्सार्वधातुकयोः ' इति दीर्घ इति भावः । ईयास्तामित्यादि ।

एतेर्लिङि । ' उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेः ' इत्यतः उपसर्गाद्ध्रस्व इति, 'केऽणः' इत्यतः अण इति, ' अयङ् यि क्ङिति ' इत्यतः कितीति चानुवर्तते । तदाह—**उपसर्गात्परस्येत्यादि** । इह आर्धधातुके इति प्रामादिकम् । पूर्वसूत्रेषु तदभावादनुवृत्तेरसंभवात् किति लिङीत्येव सिद्धेश्च । ङितीति तु नानुवर्तते । इण आर्धधातुकलिङो ङित्त्वाभावात् । नन्वभीयादित्यत्रापि ह्रस्वः स्यादित्यत आह—**उभयत इति** । अत्र एकादेशस्य ईकारस्य पूर्वान्तत्वे उपसर्गानुप्रवेशादिणधातुत्वं न संभवति । परादित्वेन इणधातुत्वाश्रयणे तु नोपसर्गात्परत्वम्, उपसर्गैकदेशस्य इकारस्य ईकारात्मना सत्त्वेन अभ् इत्यस्य उपसर्गत्वाभावात् । एकादेशस्य आदिवत्त्वमाश्रित्य इणधातुत्वम्, अन्तवत्त्वमाश्रित्य तस्य उपसर्गानुप्रवेशश्चेत्यपि न संभवति । पूर्वपरशब्दाभ्यां अन्तादिशब्दाभ्यां च विरोधस्य पुरस्स्फूर्तिकतया विरुद्धातिदेशद्वयस्य युगपदसंभवादित्यर्थः । इदंच अन्तादिवत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । न च अभ् इति भान्तस्य एकदेशविकृतन्यायेन उपसर्गत्वात् ईकारस्य परादिवत्त्वे ह्रस्वो दुर्वार इति वाच्यम्, लक्ष्यानुसारेण क्वचित् एकदेशविकृतन्यायानाश्रयणादिति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । **समेयादिति** । आ इयात् एयात् । समेयादित्यत्र एकारस्य अनणत्वान्न ह्रस्वः । ग्रहणकसूत्रादन्यत्र पूर्वेणैव णकारेण प्रत्याहाराश्रयणादिति भावः । तर्हि क्वचित् समीयादिति प्रयोगः कथमित्याशङ्क्याह—**समीयादिति प्रयोगस्तु भौवादिकस्येति** । ' इट किट कटी गतौ ' इति प्रश्लिष्टस्य इधातोराशीर्लिङि ' अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ' इति दीर्घो बोध्य इति भावः । लुङि विशेषमाह—**इणो गा लुङि** । इणधातोः गा इत्यादेशः स्याल्लुङीति **सूत्रार्थः स्पष्टः** । अगा स् त् इति स्थिते आह—**गातिस्थेतीति** । लृङि ऐष्यत् ।

इङ् अध्ययने इति । अधिरुपरिभावे । उपरिभावश्च पठने नियमपूर्वकत्वमिति भूवादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । **नित्यमधिपूर्व इति** । धातुपाठे वचनमिदम् ।

२।४।४६॥ इङो गाङ् स्याल्लिटि। लावस्थायां विवक्षिते वा। अधिजगे अधिजगाते अधिजगिरे। अध्येता। अध्येष्यते। अध्ययै। गुणायादेशयोः कृतयोरुपसर्गस्य यण्। 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण—' इति दर्शनेऽन्तरङ्गत्वाद्गुणात्पूर्वं सवर्णदीर्घः प्राप्तः। 'णेरध्ययने वृत्तम्' (सू ३०६६) इति निर्देशान्न भवति। अध्यैत। परत्वादियङ्। तत आट् वृद्धिः। अध्यैयाताम् अध्यैयत। अध्यैयि

अधीते इत्यत्र धातुरुपसर्गं न व्यभिचरतीति भूवादिसूत्रे भाष्ये। **अधीते इति।** 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्त्वात् गुणनिषेधे सवर्णदीर्घः। अजादौ तु इयङ्। तदाह—**अधीयाते अधीयते इति।** अधीषे अधीयाथे अधीध्वे। अधीये अधीवहे अधीमहे। **गाङ् लिटि। इङ इति।** 'इङश्च' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। स्थानिवत्त्वादेव ङित्त्वे सिद्धे ङित्करणं 'गाङ्कुटादिभ्यः' इत्यत्र 'इणो गा लुङि' इत्यस्य ग्रहणाभावार्थमिति भाष्यम्। ननु कृते गाङादेशे द्वित्वे अभ्यासजश्त्वे आल्लोपे अधिजगे इति रूपं वक्ष्यति। तदयुक्तम्। 'द्विर्वचनेऽचि' इति गाङादेशनिषेधात् गाङादेशात् प्रागेव द्वित्वे सति उत्तरखण्डस्य गादेशे अधीगे इति रूपापत्तेरित्यत आह—**लावस्थायां विवक्षिते वेति।** तत्र लावस्थायामिति वार्तिकमते गाङादेशात् प्रागेव 'द्विर्वचनेऽचि' इति सूत्रं न प्रवर्तते, द्वित्वनिमित्ताचोऽभावात्। विवक्षिते इति भाष्यमते तु सुतरां 'द्विर्वचनेऽचि' इति न प्रवर्त्तते, अनैमित्तिकत्वादिति भावः। **अधिजगिरे इति।** अधिजगिषे अधिजगाथे अधिजगिध्वे। अधिजगे अधिजगिवहे अधिजगिमहे।

लोटि अधीताम् अधीयाताम् अधीयताम्। अधीष्व अधीयाथाम् अधीध्वम् इति सिद्धवत्कृत्य आह—**अध्ययै इति।** तत्र प्रक्रियां दर्शयति—**गुणायादेशयोरिति।** 'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण' इति 'सुट्कात्पूर्वः' इति सूत्रसिद्धान्तादिति भावः। तथाच इट एत्त्वे आटि वृद्धौ अधि इ ऐ इति स्थिते गुणे अयादेशे यणिति फलितम्। ननु 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेन' इत्यपि पक्षः 'सुट्कात्पूर्वः' इति सूत्रभाष्ये स्थितः। तथाच अधि इ ऐ इति स्थिते पूर्वसवर्णदीर्घे सति गुणायादेशयोः कृतयोः अधयै इति स्यादित्याशङ्क्य निराकरोति—**पूर्वं धातुरिति।** साधनेनेत्यस्य कारकबोधकेनेत्यर्थः। प्रत्ययेनेति यावत्। दर्शन इत्येतस्य मते इत्यर्थः। 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेन' इति पक्षे पूर्वप्रवृत्तिकत्वेन अन्तरङ्गत्वात् 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणं बाधित्वा सवर्णदीर्घः प्राप्तो न भवतीत्यन्वयः। कुत इत्यत आह—**णेरध्ययने वृत्तमिति निर्देशादिति।** अन्यथा ल्युटि अनादेशे अधि इ अन इति स्थिते पूर्वं सवर्णदीर्घे ततो गुणायादेशयोः कृतयोः अधयनमिति प्रसङ्गादिति भावः। वस्तुतस्तु पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते इत्येव भाष्यसंमतम्, पूर्वं धातुरुपसर्गेण, नैतत्सारमिति भाष्योक्तेरित्यन्यत्र विस्तरः।

अध्यैवहि अध्यैमहि। अधीयीत अधीयीयाताम्। अधीयीध्वम्। अधीयीय। अध्येषीष्ट। (२४६०) **विभाषा लुङ्लृङोः। २।४।५०॥** इङो गाङ् वा स्यात्। (२४६१) **गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित्। १।२।१॥** गाङादेशात्कुटादिभ्यश्च परेऽञ्णितः प्रत्यया ङितः स्युः। (२४६२) **घुमास्थागापाजहातिसां हलि। ६।४।६६॥** एषामात ईत्स्यात् हलादौ क्ङित्यार्धधातुके।

अध्ययावहै अध्ययामहै। लङ्याह—**अध्यैतेति**। अधि आ इ त इति स्थिते 'आटश्च' इति वृद्धौ यणिति भावः। अधि इ आतामिति स्थिते आटि वृद्धौ यणि अध्यैतामिति प्राप्ते आह—**परत्वादियङिति**। आटः प्रागेव परत्वादिकारस्य इयङि तत आटि वृद्धौ यणि अध्यैयातामिति रूपमित्यर्थः। **अध्यैयतेति**। 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यदादेशः। अध्यैथाः अध्यैयाथाम् अध्यैध्वम् इति सिद्धवत्कृत्याह—**अध्यैयि अध्यैवहि अध्यैमहीति**। विधिलिङ्याह—**अधीयीतेति**। अधि इ त इति स्थिते सीयुटि सुटि सलोपे यलोपे अधि इ ईत इति स्थिते धातुभूतस्य इकारस्य इयङि सवर्णदीर्घ इति भावः। **अधीयीयातामिति**। अधि इ आतामिति स्थिते सीयुटि सुटि सलोपे अधि इ ईयातामिति स्थिते धातुभूतइकारस्य इयङि सवर्णदीर्घ इति भावः। झस्य रन्भावे सीयुटि सकारयकारलोपे अधि इ ई रन् स्थिते धातुभूतस्य इकारस्य इयङि सवर्णदीर्घे अधीयीरन्, अधीयीथाः, अधीयीयाथाम् इति सिद्धवत्कृत्य आह—**अधीयीध्वमिति**। ध्वमि सीयुटि सलोपे यलोपे अधि इ ई ध्वमिति स्थिते इङ इयङि सवर्णदीर्घ इति भावः। **अधीयीयेति**। इटोऽत् सीयुट् सलोपः। अधि इ ईय इति स्थिते इङ इयङि सवर्णदीर्घ इति भावः। अधीयीवहि अधीयीमहि। आशीर्लिङ्याह—**अध्येषीष्टेति**। सीयुटि गुणः यण् षत्वम्। अध्येषीयास्ताम्—अध्येषीरन्। अध्येषीष्ठाः अध्येषीयास्थाम् अध्येषीढ्वम्। अध्येषीय अध्येषीवहि अध्येषीमहि।

लुङि आटि अधि आ इ त इति स्थिते—**विभाषा लुङ्लृङोः**। शेषं पूरयति—**इङो गाङ् वा स्यादिति**। 'इङश्च' इत्यतो 'गाङ् लिटि' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः। सिचि अधि आ गा स् त इति स्थिते—**गाङ्कुटादिभ्यो**। ञ्च णच ञ्णौ तौ इतौ यस्य सः ञ्णित् सः न भवतीत्यञ्णित् गाङ् च कुटादयश्चेति द्वन्द्वात्पञ्चमी। गाङिति ङकारानुबन्धात् 'इणो गा लुङि' इत्यस्य न ग्रहणमित्युक्तम्। नापि 'गाङ् गतौ' इत्यस्यात्र ग्रहणम्, तत्र ङकारस्यात्मनेपदप्रापणेन चरितार्थत्वात्। इङादेशस्य गाङो ङकारो नात्मनेपदप्रापणेन चरितार्थः, स्थानिवत्त्वेनैव तत्सिद्धेः। तदाह—**गाङादेशादिति**। एवं च सिचः ङित्त्वे आह—**घुमास्था**। 'षो अन्तकर्मणि' इत्यस्य कृतात्त्वस्य निर्देशः। घु मा स्था गा पा जहाति सा एषां द्वन्द्वात्षष्ठी। 'आर्धधातुके' इत्यधिकृतम्। 'आतो लोप इटि च' इत्यतः आत इति 'ईद्यति' इत्यतः

अध्यगीष्ट–अध्यैष्ट। अध्यगीष्यत–अध्यैष्यत। इक् १०४७ स्मरणे। अयमप्यधिपूर्वः। 'अधीगर्थदयेशाम्—' (सू ६१३) इति लिङ्गात्। अन्यथा हि 'इगर्थ—' इत्येव ब्रूयात्। 'इणवदिक इति वक्तव्यम्' (वा १२७७)। अधियन्ति। अध्यगात्। केचित्तु आर्धधातुकाधिकारोक्तस्यैवातिदेशमाहुः। तन्मते यणन्। तथा च भट्टिः—'सर्मीतयो राघवयोरधीयन्' इति। वी १०४८ गति-

ईदिति 'अनुदात्तोपदेश' इत्यतः क्ङिति इति चानुवर्तते। तदाह—**एषामित्यादिना। अध्यगीष्टेति।** अधि अ गा स् त इत्यत्र आकारस्य ईकारे यणि सिचः षत्वे तकारस्य ष्टुत्वेन ट इति भावः। 'गातिस्था' इति न सिज्लोपः, परस्मैपदाभावात्। अध्यगीषाताम् अध्यगीषत। अध्यगीष्ठाः अध्यगीषाथाम् अध्यगीढ्वम्। अध्यगीषि अध्यगीष्वहि अध्यगीष्महि। गाङभावपक्षे आह—**अध्यैष्टेति।** अधि आ इ स् त इति स्थिते इकारस्य गुणे आटो वृद्धौ यणि षत्वष्टुत्वे इति भावः। अध्यैषाताम् अध्यैषत। अध्यैष्ठाः अध्यैषाथाम् अध्यैढ्वम्। 'धि च' इति सलोपः। अध्यैषि अध्यैष्वहि अध्यैष्महि। लृङ्याह—**अध्यगीष्यतेति।** 'विभाषा लुङ्लृङोः' इति गाङादेशे स्ये तस्य 'गाङ्कुटादिभ्यः' इति ङित्त्वे 'घुमास्था' इति ईत्त्वे अटि यणि षत्वमिति भावः। अध्यगीष्येतामित्यादि। गाङभावपक्षे आह—**अध्यैष्यतेति।** अध्यैष्येतामित्यादि।

इक् स्मरणे। अयमपीति। इङ्धातुवदयमपि धातुर्नित्यमधिपूर्वक इत्यर्थः। ननु धातुपाठे इङमधिकृत्य नित्यमधिपूर्व इति वचनात्, भूवादिसूत्रभाष्याच्च इङो नित्यमधिपूर्वकत्वं युक्तम्। अस्य तु तथात्वे किं प्रमाणमित्यत आह—**अधीगर्थेति।** तत्र हि अधीगर्थेत्यनेन स्मरणार्थकधातुर्विवक्षितः। इग्धातोरधिपूर्वकत्वाभावेऽपि स्मरणार्थकत्वे इगर्थेत्येतावतैव स्मरणार्थकधातुलाभात् तत्र अधीति व्यर्थं स्यात्। अत इग्धातुरयं नित्यमधिपूर्वक एव स्मरणार्थक इति विज्ञायत इत्यर्थः। **इणवदिक इति।** षष्ठ्यन्ताद्वतिः। इणः यत् कार्यं 'इणो यण्' इत्यादि, तत् इको भवतीत्यर्थः। अध्येति, अधीतः इति सिद्धवत्कृत्य आह—**अधियन्तीति।** अन्तादेशे इयङपवादः। 'इणो यण्' इति यणिति भावः। अध्येषि अधीथः अधीथ। अध्येमि अधीवः अधीमः। अधीयाय। अतुसि तु द्वित्वे कृते अधि इ इ अतुसिति स्थिते 'इणो यण्' इति द्वितीयस्य इकारस्य यणि प्रथमस्य इकारस्य 'दीर्घ इणः किति' इति दीर्घे सवर्णदीर्घे, अधीयतुः अधीयुः। अधीययिथ—अधीयेथ अधीयथुः अधीय। अधीयाय–अधीयय अधीयिव अधीयिम। अध्येता। अध्येष्यति। अध्येतु–अधीतात् अधीताम् अधियन्तु। अधीहि–अधीतात् अधीतम् अधीत। अध्ययानि अध्ययाव अध्ययाम। अध्यैत् अध्यैताम् अध्यायन्। अध्यैः अध्यैतम् अध्यैत। अध्यायम् अध्यैव अध्यैम। इति सिद्धवत्कृत्य लुङ्याह—

१ 'गातिस्थे'ति सूत्रे गापौ इणादेश पिबती गृह्येते' इति व्याख्यानाच्च।

व्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु । प्रजनं गर्भग्रहणम् । असनं क्षेपणं । वेति वीतः वियन्ति । वेषि । वेमि । वीहि । अवेत् अवीताम् अवियन् । अडागमे सत्यनेकाच्त्वाद्यणिति केचित् । अव्यन् । अत्र ईकारोऽपि धात्वन्तरं प्रश्लिष्यते । एति ईतः इयन्ति । ईयात् । ऐषीत् । या १०४६ प्रापणे । प्रापणमिह गतिः । प्रणियाति यातः यान्ति । (२४६३) लङः शाकटायनस्यैव । ३।४।१११॥

अध्यगादिति । इणवत्त्वात् 'इणो गा लुङि' इति गादेशे 'गातिस्था' इति सिचो लुका लुप्तत्वात् 'घुमास्था' इति ईत्वं न । अध्यगाताम् । अध्यगाम् अध्यगाव । अध्यैष्यत् ।

केचित्त्विति । आर्धधातुके इत्यधिकारे 'इणो गा लुङि' इति सूत्रे एतद्वार्तिकपाठस्य भाष्ये दर्शनात्तदधिकारोक्तानामेव कार्याणामुपस्थितत्वादिति भावः । **तन्मते यण् नेति** । 'इणो यण्' इत्यस्य आर्धधातुकाधिकारस्थत्वाभावान्नातिदेश इत्यर्थः । तेन झोऽन्तादेशे इयङि सवर्णदीर्घे अधीयन्तीत्याद्यूह्यम् । **राघवयोरधीयन्निति** । 'अधीगर्थ' इति षष्ठी । राघवौ स्मरन्नित्यर्थः । अधिपूर्वात् इग्धातोर्लटः शतरि शपो लुकि इकारस्य इयङि सवर्णदीर्घे अधीयदिति शत्रन्तात् सुबुत्पत्तौ सौ रूपम् ।

वी गतीति । 'अजेर्व्यघञपोः' इति सूत्रभाष्यरीत्या अस्य आर्धधातुके नास्ति प्रयोग इति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । **वियन्तीति** । एकाच्त्वाद्यणभावादियङिति भावः । लोटि वेतु-वीतात् वीताम् वियन्तु । इति सिद्धवत्कृत्याह-**वीहीति** । हेरपित्त्वेन ङित्त्वान्न गुण इति भावः । वीतात् वीतम् वीत । वयामि वयाव वयाम । लङ्याह—**अवेदिति** । **अवियन्निति** । वी अन्निति स्थिते परत्वादडागमात् प्रागियङि कृते अडागम इति भावः । मतान्तरमाह—**अडागमे सतीति** । लावस्थायामडिति पक्षे इयङं बाधित्वा अनेकाच्त्वात् यणि अव्यन्निति केचिदाहुरित्यर्थः । केचिदित्यस्वरसं सूचयति । तद्बीजं तु कृतेऽप्यटि यणि कर्तव्ये आभीयतया अटः असिद्धत्वादनेकाच्त्वाभावाद्यणभावादियङेवोचित इति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । **अत्रेति** । वी ई इति सवर्णदीर्घे वी गतीति निर्देश इति भावः । **ईयादिति** । विधिलिङि आशीर्लिङि च रूपमिदं समानम् । 'स्कोः' इति सलोपः । तत्र विधिलिङि ईयातामित्यादि, आशीषि तु ईयास्तामित्यादि, इति विशेषः । **ऐषीदिति** । सिचि वृद्धिः ॥

या प्रापणे इति । ननु गच्छतीत्यर्थे यातीति कथमित्यत आह—**प्रापणमिह गतिरिति** । णिजर्थस्त्वविवक्षित इति भावः । **प्रणियातीति** । 'नेर्गद' इति णत्वम् । ययौ । याता । यास्यति । यातु । अयात् अयाताम् । **लङः शाकटायनस्यैव** । 'झेर्जुस्' इति 'आत' इति चानुवर्तते । तदाह—**आदन्तादिति । जुस् वेति** । शाकटायनग्रहणाद्विकल्पलाभ इति भावः । एवकारस्तु 'लिट् च' लिङाशिषि' इत्युत्तरार्थ इति भाष्ये स्पष्टम् । नच 'लोटो लङ्वत्' इत्य-

आदन्तात्परस्य लङो झेर्जुस् वा स्यात्। अयुः-अयान्। यायात् यायाताम्। यायास्ताम्। अयासीत्। वा १०५० गतिगन्धनयोः। गन्धनं सूचनम्। भा १०५१ दीप्तौ। ष्णा १०५२ शौचे। श्रा १०५३ पाके। द्रा १०५४ कुत्सायाम् गतौ। प्सा १०५५ भक्षणे। पा १०५६ रक्षणे। पायास्ताम्। अपासीत्। रा १०५७ दाने। ला १०५८ आदाने। 'द्वावपि दाने' इति चन्द्रः। दाप् १०५९ लवने। प्रणिदाति-प्रनिदाति। दायास्ताम्। अदासीत्। ख्या १०६० प्रकथने। अयं सार्वधातुकमात्रविषयः। 'संस्थानत्वं नमः ख्यात्रे' (वा१५६१) इति वार्तिकं तद्भाष्यं चेह लिङ्गम्। सस्थानो जिह्वामूलीयः। स नेति ख्याञा-देशस्य ख्शादित्वे प्रयोजनमित्यर्थः। 'संपूर्वस्य ख्यातेः प्रयोगो न' इति न्यासकारः। प्रा १०६१ पूरणे। मा १०६२ माने। अकर्मकः। 'तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषः' इति माघः। उपसर्गवशेनार्थान्तरे तु सकर्मकः। 'उदरं परिमाति मुष्टिना'। 'नेर्गद—' (सू २२८५) इत्यत्र नास्य ग्रहणम्। प्रणिमाति-प्रनिमाति। वच १०६३ परिभाषणे। वक्ति वक्तः। अयमन्तिपरो न

तिदेशात् यान्तु इत्यत्रापि जुस्विकल्पः शङ्क्यः, 'नित्यं ङितः' इत्यतो ङित इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धेर्लङ्ग्रहणस्य लङ्वद्भावमादाय प्रवृत्तिनिवारणार्थत्वात्। इदमपि भाष्ये स्पष्टम्। **अयानिति**। जुसभावे रूपम्। अयासीत्। ष्णाधातुः षोपदेशः। नस्य ष्टुत्वेन णत्वनिर्देशः। स्नाति। स्नायात्—स्नेयात्। **पा रक्षणे**। 'एर्लिङि' इति सूत्रे 'गातिस्था' इत्यत्र च पिबतेरेव ग्रहणादेरत्त्वसिज्लुकौ न। तदाह—**पायास्ताम्**। **अपासीत् इति। दाप् लवने।** घुत्वाभावात् 'शेषे विभाषा' इति णत्वविकल्पं मत्वा आह-**प्रणिदाति—प्रनिदातीति**। घुत्वाभावादाशीर्लिङि एत्वं, लुङि लुक् च नेति मत्वा आह—**दायास्तामिति**। **अदासीदिति च**।

ख्या प्रकथने। **अयं सार्वधातुकमात्रविषय इति**। मात्रशब्दोऽवधारणे। सार्वधातुक एवास्य ख्याधातोः प्रयोगः, न त्वार्धधातुक इत्यर्थः। कुत इत्यत आह—**सस्थानत्वमिति**। 'चक्षिङः ख्याञि'ति सूत्रे ख्याञ्स्थाने 'ख्शाञ्' इति वक्तव्यम्। अस्य शकारस्य पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकारे यकारो वक्तव्य इत्युक्त्वा 'प्रयोजनं सौप्रख्ये वुञ्विधि'रित्युपक्रम्य 'सस्थानत्वं नमः ख्यात्रे' इत्युक्तं वार्तिके। तत्र नञमध्याहृत्य नमः ख्यात्रे इति सस्थानत्वं न भवतीति व्याख्यातं भाष्ये। तदिदं वार्तिकं भाष्यं च ख्याधातोरस्य सार्वधातुके एव प्रयोग इत्यत्र ज्ञापकमित्यर्थः। तत्र सस्थानपदं व्याचष्टे—**सस्थानो जिह्वामूलीयः इति**। प्राचीनाचार्यसमयादिति भावः। **स नेति**। सः जिह्वामूलीयः नमः ख्यात्रे इत्यत्र न भवतीत्येतत् ख्याञादेशस्य ख्शादित्वविधौ शस्य यत्वविधौ च प्रयोजनमित्यर्थः। **ख्शादित्वे इति**। यत्वविधावित्यस्याप्युपलक्षणम्। शकारस्थानिकयत्वस्यासिद्धत्वात्। 'शर्परे विसर्जनीयः' इति विसर्जनीयः इष्टः सिध्यति, जिह्वामूलीयस्त्वनिष्टो न भवतीति

प्रयुज्यते। बहुवचनपरः इत्यन्ये। झिपरः इत्यपरे। वग्धि। वच्यात्। उच्यात्। अवोचत्। विद १०६४ ज्ञाने। (२४६४) विदो लटो वा। ३। ४। ८३। वेत्तेर्लटः परस्मैपदानां णलादयो वा स्युः। वेद विदतुः विदुः। वेत्थ विदथुः

भाष्यवार्तिकहृदयम्। ख्याधातोरस्यार्धधातुकेऽपि प्रयोगसत्त्वे तु तृजन्ते ख्यातृशब्दे यकारस्य शकारस्थानिकत्वाभावात् असिद्धत्वाभावात् 'शर्परे विसर्जनीयः' इत्यस्याप्रवृत्तौ 'कुप्वोः' जिह्वामूलीयो दुर्वारः स्यात्। ततश्चार्धधातुके सर्वत्र न ख्याधातोः प्रयोग इति विज्ञायेत, ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वादिति भावः। **संपूर्वस्येति**। सार्वधातुकेऽपीति भावः। अत्र व्याख्यानमेव शरणम्। एवंच संख्याति इत्यादि नास्तीति फलितम्। संख्यादिशब्दास्तु ख्याञादेशस्येति बोध्यम्।

मा माने इति। मानं परिमितिरिति भावः। तदाह—**अकर्मक इति**। माति घृत पात्रेऽस्मिन्निति उदाहरणम्। परिमितं भवतीत्यर्थः, संगृहीतं भवतीति यावत्। अत्रार्थे शिष्टप्रयोगसंवादं दर्शयति—**तनौ ममुस्तत्रेति**। 'तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषस्तपोधनाभ्यागमसंभवा मुदः' इति माघकाव्ये स. १। तपोधनस्य नारदस्य अभ्यागमेन आगमनेन संभवाः मुदः संतोषाः कैटभद्विषः श्रीकृष्णस्य तनौ शरीरे न ममुः परिमिता न बभूवुः आधिक्यात् संगृहीता बभूवुरिति यावत्। **अर्थान्तरे त्विति**। परिच्छेदे त्वित्यर्थः। **उदरमिति**। 'उदरं परिमाति मुष्टिना कुतुकी कोऽपि दमस्वसुः किमु' इति नैषधकाव्ये। कोऽपि कुतुकी दमस्वसुः दमयन्त्याः उदरं मुष्टिना परिमाति किमु परिगृह्णातीत्यर्थः। **नास्य ग्रहणमिति**। घुप्रकृतिमाङिति भाष्यादिति भावः। एवंच 'शेषे विभाषाऽकखादौ' इति णत्वविकल्प इति मत्वा आह—**प्रणिमाति प्रनिमातीति**। ममौ। ममिथ-ममाथ। ममिव। माता। मास्यति। मातु। अमात्। अमासीत्। अमास्यत्। **वच परिभाषणे**। अनिट्। **अयमन्तीति**। लटि प्रथमपुरुषबहुवचनं नास्तीत्यर्थः। **बहुवचनपर इति**। न प्रयुज्यत इति शेषः। अस्मिन् पक्षे पुरुषत्रये बहुवचनं नास्ति। **झिपर इति**। न प्रयुज्यत इति शेषः। अस्मिन् पक्षे लिङादिष्वपि प्र. पु. बहुवचनं नास्तीति भावः। तत्र लिटि अकिति 'लिट्यभ्यासस्य' इति संप्रसारणम्। उवाच। किति तु 'वचिस्वपि' इति संप्रसारणम्। ऊचतुः। उवचिथ—उवक्थ। ऊचिव। वक्ता। वक्ष्यति। वक्तु। अवक्। **वच्यादिति**। विधिलिङि रूपम्। आशीर्लिङि 'वचिस्वपि' इति संप्रसारणं मत्वा आह—**उच्यादिति**। **अवोचदिति**। लुङि 'अस्यतिवक्ति' इति च्लेरङि 'वच उम्' इति भावः।

विद ज्ञाने इति। अनिट्सु लुग्विकरणस्याग्रहणात् अयं सेट्। **विदो**

विद । वेद विद्व विद्म । पक्षे वेत्ति वित्तः इत्यादि । विवेद विविदतुः । 'उषविद' (सू २३४१) इत्याम्पक्षे विद इत्यकारान्तनिपातनान्न लघूपधगुणः । विदांचकार । वेदिता । (२४६५) **विदांकुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम्** । ३ । १ । ४१ ॥ वेत्तेर्लोट्याम् गुणाभावो लोटो लुक् लोडन्तकरोत्यनुप्रयोगश्च वा निपात्यते । पुरुषवचने न विवक्षिते, इतिशब्दात् । (२४६६) **तनादिकृञ्भ्य उः** । ३ ।१। ७९ ॥ तनादेः कृञश्च उप्रत्ययः स्यात् । शपोऽपवादः । तनादित्वादेव सिद्धे कृञ्ग्रहणं गणकार्यस्यानित्यत्वे लिङ्गम् । तेन 'न विश्वसेदविश्वस्तम्' इत्यादि सिद्धम् । विदांकरोतु । (२४६७) **अत उत्सार्वधातुके** । ६ । ४ । ११० ॥

लटो वा । ' परस्मैपदानां णलतुस् ' इत्यादिसूत्रमनुवर्तते । विद इति पञ्चमी । तदाह—**वेत्तेर्लट इति** । विन्दतिविद्यत्योस्तु शेन श्यना च व्यवधानात् नैते आदेशाः । **इत्यादीति** । विदन्ति । वेत्सि वित्थः वित्थ । वेद्मि विद्वः विद्मः । **विविदतुरिति** । विविदुः । विवेदिथ विविदथुः विविद । विवेद विविदिव विविदिम । **आम्पक्षे इति** । न लघूपधगुण इत्यन्वयः । कुत इत्यत आह—**अकारान्तनिपातनादिति** । ' उषविद ' इति सूत्रे विदेत्यकारान्तत्वम् आम्संनियोगेन निपात्यत इत्यर्थः । आमि अतो लोपः । तस्य स्थानिवत्त्वात् न लघूपधगुण इति भावः । **वेदितेति** । वेदिष्यतीत्यपि ज्ञेयम् । **विदांकुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम्** । 'कृञ् चानुप्रयुज्यते लिटि ' इत्युत्तरमिदं सूत्रम् । इतिशब्दः प्रकारे । एवंजातीयकं वैकल्प्येन प्रत्येतव्यमित्यर्थः । **वेत्तेरिति** । लुग्विकरणात् विदधातोः लोटि परे आम्प्रत्ययो निपात्यत इत्यर्थः । **लोडन्तेति** । आमन्ताद्विदेः लोडन्तकृञ्धातोः अनुप्रयोगश्च निपात्यत इत्यर्थः । ननु ' विदांकुर्वन्तु ' इति लोटि प्रथमपुरुषबहुवचनस्यैव सूत्रे निर्देशात् कथं लोडन्तसामान्यानुप्रयोग इत्यत आह—**पुरुषेति** । कुर्वन्त्विति प्रथमपुरुषो बहुवचनं च न विवक्षितमित्यर्थः । तयोस्तु नान्तरीयकमुच्चारणमिति भावः । **इतिशब्दादिति** । तस्य प्रकारवचनस्य लोकप्रयोगानुसारित्वादिति भावः ।

तनादिकृञ्भ्य उः । शपोऽपवाद इति । अनेन शब्विषय एवास्य प्रवृत्तिरिति सूचितम् । ' सार्वधातुके यक् ' इत्यतः सार्वधातुकग्रहणस्य ' कर्तरि शप् ' इत्यतः कर्तरीत्यस्य चानुवृत्तेरिति भावः । **तेनेति** । गणकार्यस्यानित्यतया ' श्वसेत् ' इत्यत्र अदादिगणकार्यं शपो लुङ्न भवतीत्यर्थः । वस्तुतस्तु कृञ्ग्रहणस्यात्र भाष्ये प्रत्याख्यातत्वात् उक्तज्ञापनाभावात् विश्वसेदित्यसंबद्धमेवेत्याहुः । विश्वस्तमित्यत्र तु आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात् नेडित्याहुः । **विदांकरोत्विति** । अत्र विदेर्लोटि आमि लोटो लुकि आमन्ताद्विदेः कृञो लोडन्तस्यानुप्रयोगः । तत्र लोटस्तिपि ' एरुः ' इत्युत्वे शपं बाधित्वा उप्रत्यये ऋकारस्य गुणे रपरत्वे उकारस्य तिब्निमित्तो गुणः । तातङि तु ऋकारस्य गुणे रपरे तातङो ङित्त्वात् उकारस्य गुणाभावे विदांकुरुतात्

उप्रत्ययान्तस्य कृञोऽकारस्य उत्स्यात्सार्वधातुके क्ङिति। उदिति तपरत्वसामर्थ्यान्न गुणः। विदांकुरुतात् विदांकुरुताम्। 'उतश्च—' (सू २३३४) इति हेर्लुक्। आभीयत्वेन लुकोऽसिद्धत्वादुत्वम्। विदांकुरु। विदांकरवाणि। अवेत् अविताम्। 'सिजभ्यस्त—' (सू २२२६) इति झेर्जुस्। अविदुः। (२४६८) **दश्च**। ८। २। ७५॥ धातोर्दान्तस्य पदस्य सिपि परे रुः स्याद्वा। अवेः-अवेत्। अस १०६५ भुवि। अस्ति। (२४६९) **श्नसोरल्लोपः**। ६। ४। १११॥ श्नस्यास्तेश्चाकारस्य लोपः स्यात्सार्वधातुके क्ङिति। स्तः सन्ति। 'तासस्त्योः—' (सू २१९१) इति सलोपः। असि स्थः स्थ। अस्मि स्वः स्मः। 'आर्धधातुके' (सू २४३२) इत्यधिकृत्य। (२४७०) **अस्तेर्भूः**। २। ४। ५२॥ बभूव। भविता। अस्तु-स्तात् स्ताम् सन्तु। (२४७१) **घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च**।

इति स्थिते—**अत उत्। उप्रत्ययान्तस्येति**। 'उतश्च प्रत्ययात्' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः। **कृञोऽकारस्य उदिति**। 'नित्यं करोतेः' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः। **क्ङितीति**। 'गमहन' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः। अकारस्य उत्त्वे कृते तस्य लघूपधगुणमाशङ्क्य आह—**तपरेति**। इदं स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। **विदांकुरुतामिति**। विदांकुर्वन्त्वित्यपि ज्ञेयम्। 'न भकुर्छुराम्' इति निषेधात् 'हलि च' इति दीर्घो न। **हेर्लुगिति**। विदांकुरु हि इति स्थिते 'अत उत्सार्वधातुके' इत्युत्त्वं परमपि बाधित्वा नित्यत्वात् 'उतश्च प्रत्ययात्' इति हेर्लुगित्यर्थः। तर्हि सार्वधातुकाभावात् कथमुत्त्वमित्यत आह—**आभीयत्वेनेति। विदांकुर्विति**। विदांकुरुतात् विदांकुरुतम् विदांकुरुत। **विदांकरवाणीति**। आटः पित्त्वेन ङित्त्वाभावादुकारस्य गुण इति भावः। विदांकरवाव विदांकरवाम। लङ्याह—**अवेदिति**। हल्ङ्यादिना सिपो लोपे विशेषमाह—**दश्च**। 'सिपि धातो रुर्वा' इत्यनुवृत्तम्। द इति षष्ठ्यन्तेन धातुर्विशेष्यते। तदन्तविधिः। पदस्येत्यधिकृतम्। तदाह—**धातोर्दान्तस्य पदस्येति**। अलोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्य ज्ञेयम्। **अवेदिति**। सिपो हल्ङ्यादिलोपे दकारस्य रुत्वविकल्पः। अवित्तम् अवित्त। अवेदम् अविद्व अविद्म। विद्यात् विद्याताम्। विद्यात् विद्यास्ताम्। अवेदीत्। अवेदिष्यत्।

अस भुवीति। भवनं भूः। सत्तायामित्यर्थः। **अस्तीति**। सस्य चर्त्वेऽपि सकार एव भवति, नतु तकारः, अल्पप्राणतया प्रयत्नभेदात्। **श्नसोरल्लोपः**। अत् इति लुप्तषष्ठीकं पदम्। श्न अस् अनयोर्द्वन्द्वात्षष्ठीद्विवचनम्। शकन्ध्वादित्वात् पररूपम्। श्नेति श्नम्प्रत्ययैकदेशनिर्देशः। 'अत उत्सार्वधातुके' इत्यतः सार्वधातुके इत्यनुवर्तते, 'गमहन' इत्यतः क्ङितीति। तदाह—**अस्येत्यादिना**।

अस्तेर्भूः। असधातोर्भूभावः स्यात् आर्धधातुके परे इत्यर्थः। अस् हि इति स्थिते-**घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च**। घु अस् अनयोर्द्वन्द्वः। एत् हौ इति च्छेदः। ननु

---

१ 'धातोर्दस्यपदान्तस्य' इत्येव सर्वत्र पाठः। सचाऽलोऽन्त्य परिभाषया फलितः।

६ । ४ । ११९ ॥ घोरस्तेश्चैत्त्वं स्याद्धौ परेऽभ्यासलोपश्च । आभीयत्वेनैत्त्वस्यासिद्धत्वाद्धेर्धिः । 'श्नसोः—' (सू २४६९) इत्यल्लोपः । एधि । तातङ्पक्षे एत्त्वं न । परेण तातङा बाधात् । 'सकृद्गतौ—' (प ४१) इति न्यायात् । स्तात् स्ताम् स्त । असानि असाव असाम । 'अस्तिसिचः—' (सू २२२५) इतीट् । आसीत् । श्नसोरल्लोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादाट् । आस्ताम् आसन् । स्यात् । भूयात् । अभूत् । सिचोऽस्तेश्च विद्यमानत्वेन विशेषणादीण्न । (२४७२) **उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः** । ८ । ३ । ८७ ॥ उपसर्गेणः प्रादुसश्च परस्यास्तेः सस्य षः स्याद्यकारेऽचि च परे । निष्यात् प्रादुःष्यात् । निषन्ति प्रादुःषन्ति ।

अस् हि इति स्थिते 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' इति धित्वं परत्वात् बाधित्वा 'घ्वसोः' इति सकारस्य एत्त्वे कृते हुझल्भ्यः परत्वाभावात् कथं धिभाव इत्यत आह—**आभीयत्वेनेति** । तथाच अ ए धीति स्थिते आह—**श्नसोरिति** । नन्वाशिषि अस् हि इति स्थिते तातङं बाधित्वा परत्वादेत्त्वं प्राप्नोतीत्यत आह—**तातङ्पक्षे एत्त्वं नेति** । कुत इत्यत आह—**परेणेति** । ननु कृते तातङि तस्य स्थानिवत्त्वेन हित्वात्तस्मिन्परे 'घ्वसोः' इत्येत्त्वं कुतो नेत्यत आह—**सकृद्गताविति** । सकृत् एकवारं गतौ प्रवृत्तौ विप्रतिषेधे विरोधे सति यद्बाधितं तद्बाधितमेव भवति, नतु पुनः प्रवर्तत इति तदर्थः । लङ्स्तिपि विशेषमाह—**अस्तिसिचः इति** । इकारलोपे आटि वृद्धौ 'अस्तिसिचः' इति ईडागम इत्यर्थः । ननु तसादौ ङिति परत्वादाडागमात्प्राक् 'श्नसोः' इत्यल्लोपे सति अजादित्वाभावात् कथमाडित्यत आह—**श्नसोरल्लोपस्याभीयत्वेनेति** । **आस्तामिति** । अत्र कृते आडागमे तस्य लोपनिवृत्त्यर्थं 'श्नसोरल्लोपः' इति तपरकरणम् । वस्तुतस्तु आट आभीयत्वेनासिद्धत्वादेव लोपो न भवतीति 'श्नसोरल्लोपः' इत्यत्र तपरकरणं व्यर्थमिति भाष्ये स्पष्टम् । **आसन्निति** । आसीः आस्तम् आस्त । आसम् आस्व आस्म । विधिलिङ्याह—**स्यादिति** । स्याताम् स्युरित्यादि । आशीर्लिङि आर्धधातुकत्वात् भूभावं मत्वा आह—**भूयादिति** । लुङि तु सिचि भूभावे 'गातिस्था' इति सिचो लुकं मत्वा आह—**अभूदिति** । तत्र 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति ईडागममाशङ्क्य आह—**सिचोऽस्तेश्चेति** । इह भूभावे सति अस्तेरश्रूयमाणत्वात् ईण्नेति भावः ।

उपसर्गप्रादुर्भ्याम् । उपसर्गः प्रादुस् अनयोर्द्वन्द्वः । इणकोरित्यधिकृतम् । तत्र इण इत्युपसर्गेण संबध्यते, न तु प्रादुसि, ततः परस्य अस्तेः सस्य इणः परत्वासंभवात् । कोरित्यपि असंभवान्न संबध्यते । अस्तिरिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । 'सहेः साडः सः' इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते, मूर्धन्य इत्यधिकृतम् । य् अच् अनयोर्द्वन्द्वः । यचौ परौ यस्मादिति विग्रहः । यकारे अकारे च परे इति लभ्यते । तदाह—**उपसर्गेणः इति** । उपसर्गस्थादिण इत्यर्थः । **परस्येति** । अस्तेः सस्य

---

१ अत्र 'अचि' इत्येव पाठ इष्टः, तेन व्यतिषीध्व मित्यादेः संग्रहः ।

यष्परः किम् । अभिस्तः । मृजूष् १०६६ शुद्धौ । (२४७३) मृजेर्वृद्धिः । ७ । २ । ११४ ॥ मृजेरिको वृद्धिः स्याद्धातुप्रत्यये परे । 'क्ङित्यजादौ वेष्यते--' (वा ४०४७) । 'व्रश्च--' (सू २९४) इति षः । मार्ष्टि मृष्टः मृजन्ति–मार्जन्ति । ममार्ज ममार्जतुः–ममृजतुः । ममार्जिथ–ममार्ष्ठ । मार्जिता–मार्ष्टा । मृड्ढि । अमार्ट् । अमार्जम् । अमार्जीत्–अमार्क्षीत् । रुदिर् १०६७ अश्रुविमो-

विशेषणमिदम् । न त्वस्तेः । तेन प्रादुरासीदित्यत्र न षत्वम् । यकारपरकत्वे उदाहरति--**निष्यात् प्रादुष्ष्यादिति** । प्रादुस् इति सान्तमव्ययम् । सस्य षत्वे पूर्वस्य सस्य ष्टुत्वेन षः । षान्तत्वे तु प्रादुर्भ्यामिति रुत्वनिर्देशो नोपपद्यते । अच्परकत्वे उदाहरति—**निषन्ति प्रादुष्षन्तीति** ॥

मृजूष् शुद्धाविति । ऊदित्त्वमिड्विकल्पार्थम् । 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' इत्यङर्थं षित्त्वम् । वस्तुतस्तु भिदादिगणे मृजाशब्दपाठादेव सिद्धेरिह षित्करणमनार्षमित्याहुः । **मृजेर्वृद्धिः** । 'इको गुणवृद्धी' इति परिभाषया इक इत्युपस्थितम् । मृजेरित्यवयवषष्ठी । तदाह—**मृजेरिको वृद्धिः स्यादिति** । 'धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम्' इति परिभाषामभिप्रेत्य आह—**धातुप्रत्यये परे इति** । धातोर्विहिते प्रत्यये इत्यर्थः । तेन परिमृड्भ्यामित्यत्र न वृद्धिरिति भावः । गुणापवादोऽयम् । **क्ङित्यजादौ वेष्यते इति** । मृजेर्वृद्धिरिति शेषः । 'इको गुणवृद्धी' इति सूत्रभाष्ये इदं पठितम् । **व्रश्चेति ष इति** । मृज् ति इति स्थिते ऋकारस्य वृद्धौ रपरत्वे जकारस्य व्रश्चेति षत्वे तकारस्य ष्टुत्वेन टकारे मार्ष्टीति रूपमित्यर्थः । **मृष्ट इति** । ङित्त्वान्न वृद्धिः नापि गुण इति भावः । **मृजन्ति मार्जन्ति इति** । क्ङित्यजादाविति वृद्धिविकल्प इति भावः । मार्क्षि मृष्ठः मृष्ठ । मार्ज्मि मृज्वः मृज्मः । **ममार्जेति** । णलि मृजेर्वृद्धिरिति भावः । असुसादावजादौ किति वृद्धिविकल्पं मत्वा आह—**ममार्जतुः ममृजतुरिति** । ममार्जुः ममृजुः इत्यपि ज्ञेयम् । ऊदित्त्वादिड्विकल्पं मृजेर्वृद्धिं च मत्वा आह—**ममार्जिथ ममार्ष्ठेति** । इडभावे जस्य व्रश्चेति षः । थस्य ष्टुत्वेन ठ इति भावः । ममार्जथुः–ममृजथुः ममार्ज–ममृज । ममार्ज ममार्जिव–ममृजिव–ममृज्व ममार्जिम–ममृजिम–ममृज्म । लुट्याह—**मार्जिता मार्ष्टेति** । ऊदित्त्वादिट् तदभावे च 'मृजेर्वृद्धिः' इति भावः । मार्जिष्यति--मार्क्ष्यति । मार्ष्टु--मृष्टात् मृष्टाम् मार्जन्तु--मृजन्तु । **मृड्ढीति** । हेरपित्त्वेन ङित्त्वान्न वृद्धिः । व्रश्चादिना जस्य षः, हेर्धिः, षस्य जश्त्वेन डः, धस्य ष्टुत्वेन ढः । मृष्टात् मृष्टम् मृष्ट । मार्जानि मार्जाव मार्जाम । लङ्याह—**अमार्ट् इति** । तिप इकारलोपे वृद्धौ रपरत्वे हल्ङ्यादिना तकारलोपे

१ वस्तुतस्तु मृजेः षान्तपाठो धातुपाठे नास्त्येव, अतएव 'मृजा' इत्यङर्थं भिदादिगणेऽस्य पाठ इति मूले एवोत्तरकृदन्ते वक्ष्यते ।

चने। (२४७४) **रुदादिभ्यः सार्वधातुके**। ७। २। ७६॥ रुद्, स्वप, श्वस्, अन्, जक्ष् एभ्यो वलादेः सार्वधातुकस्येट् स्यात्। रोदिति रुदितः। हौ परत्वादिटि धित्वं न। रुदिहि। (२४७५) **रुदश्च पञ्चभ्यः**। ७। ३। ९८॥ हलादेः पितः सार्वधातुकस्यापृक्तस्य ईट् स्यात्। (२४७६) **अड्गार्ग्यगालवयोः**। ७। ३। ९९॥ अरोदीत्-अरोदत् अरुदिताम् अरुदन्। अरोदीः-अरोदः। अरोदम्। प्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षाभ्यामडीड्भ्यामन्तरङ्गत्वाद्यासुट्। रुद्यात्। अरुदत्-अरोदीत्। ञि ष्वप् १०६८ शये। स्वपिति स्वपितः। सुष्वाप

व्रश्चादिना जस्य षः, तस्य जश्त्वचर्त्वे इति भावः। अमृष्टाम् अमार्जन्--अमृजन्। अमार्ट् अमृष्टम् अमृष्ट। **अमार्जमिति**। अमृज्व अमृज्म। मृज्यात्। मृज्याताम्। मृज्यास्ताम्। **अमार्जीत् अमार्क्षीदिति**। ऊदित्त्वादिड्विकल्प इति भावः। इट्पक्षे अमार्जिष्टाम् अमार्जिषुरित्यादि सुगमम्। इडभावे अमार्ष्टाम् अमार्क्षुः। अमार्क्षीः अमार्ष्टम् अमार्ष्ट। अमार्क्ष्म अमार्क्ष्व अमार्क्ष्म। अमार्जिष्यत्--अमार्क्ष्यत्।

रुदिर्धातुरिरित् सेट्। **रुदादिभ्यः**। इड्वलादेरित्यनुवृत्तिं मत्वा आह—**वलादेरिति**। **रुदित इति**। ङित्त्वान्न गुणः। रुदन्ति। रोदिषि रुदिथः रुदिथ। रोदिमि रुदिवः रुदिमः। रुरोद रुरुदतुः। रुरोदिथ। रुरुदिव रुरुदिम। रोदिता। रोदिष्यति। रोदितु--रुदितात् रुदिताम् रुदन्तु। रुदि हि इति स्थिते 'हुझल्भ्यः' इति धित्वमाशङ्क्य आह—**हौ परत्वादिति**। **रुदिहीति**। हेरपित्त्वेन ङित्त्वान्न लघूपधगुण इति भावः। रुदितात् रुदितम् रुदित। रोदानि रोदाव रोदाम। **रुदश्च पञ्चभ्यः**। 'नाभ्यस्तस्य' इत्यतः पिति सार्वधातुके इति 'उतो वृद्धिः' इत्यतो हलीति 'गुणोऽपृक्ते' इत्यतः अपृक्ते इति 'ब्रुव ईट्' इत्यत ईडिति चानुवर्तते। रुद इति पञ्चमी। रुदादिभ्य इति विवक्षितम् इत्यभिप्रेत्य सूत्रशेषं पूरयति—**हलादेरित्यादिना**। **अड्गार्ग्यगालवयोः**। अनयोर्मते रुदादिभ्यः पञ्चभ्यः परस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य अपृक्तस्य अडागमः स्यादिति स्पष्टोऽर्थः। **अरोदीरिति**। अरुदितम् अरुदित इत्यपि ज्ञेयम्। **अरोदमिति**। अरुदिव अरुदिम इत्यपि ज्ञेयम्। ननु लिङ्स्तिपि यासुटं बाधित्वा परत्वात् 'अड्गार्ग्यगालवयोः' इति 'रुदश्च पञ्चभ्यः' इति च अडीटौ स्यातामित्यत आह—**प्रकृतिप्रत्ययेति**। हलादिपित्सार्वधातुकापृक्तापेक्षत्वाच्चेत्यपि ज्ञेयम्। लुङि 'इरितो वा' इत्यङ्पक्षे आह—**अरुददिति**। अङभावपक्षे त्वाह—**अरोदीदिति**। 'अस्तिसिचः' इति ईट्। 'रुदश्च पञ्चभ्य' इति तु नेह प्रवर्तते, सिचा व्यवहितत्वात्।

ञि ष्वप् शये इति। षोपदेशोऽयम्। आर्धधातुके अनिट्। **स्वपितीति**।

सुषुपतुः सुषुपुः । सुष्वपिथ–सुष्वप्थ । (२४७७) सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः । ८ । ३ । ८८ ॥ एभ्यः सुप्यादेः सस्य षः स्यात् । 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते' । किति लिटि परत्वात्संप्रसारणे षत्वे च कृते द्वित्वम् । 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' (प १२७) सुषुषुपतुः सुषुषुपुः । पिति तु द्वित्वेऽभ्यासस्य संप्रसारणम् । षत्वस्यासिद्धत्वात्ततः पूर्वं 'हलादिः शेषः' (सू २१७९) । नित्यत्वाच्च । ततः सुपिरूपाभावान्न षः । सुसुष्वाप । सुस्वप्ता । अस्वपीत्–अस्वपत् ।

' रुदादिभ्यः ' इति इट् । **स्वपितः इति** । स्वपन्ति । स्वपिषि स्वपिथः स्वपिथ । स्वपिमि स्वपिवः स्वपिमः । **सुष्वापेति** । द्वित्वे ' लिट्यभ्यासस्य ' इति संप्रसारणे पूर्वरूपे आदेशसकारत्वात् षत्वमिति भावः । **सुषुपतुरिति** । ' वचिस्वपि ' इति संप्रसारणे कृते द्वित्वादीति भावः । सुषुपुरित्यपि ज्ञेयम् । **सुष्वपिथ सुष्वप्थेति** । भारद्वाजनियमात्थलि वेडिति भावः । सुषुपथुः सुषुप । सुष्वाप–सुष्वप सुषुपिव सुषुपिम । **सुविनिर्दुर्भ्यः** । कृतसंप्रसारणस्य स्वप्धातोः सुपीत्यनेन ग्रहणम् । सूतीत्यनेन सूतिशब्दः कृदन्तो गृह्यते । समेत्यनेनापि समशब्दस्य ग्रहणम् । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । ' सहेः साडः सः ' इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तन्ते । मूर्धन्य इत्यधिकृतम् । तदाह—**एभ्यः सुप्यादेरिति** । सुषुप्तिः, सुषूतिः, सुषमः इत्युदाहरणानि । अत्र कृतसंप्रसारणस्य स्वप्धातोर्ग्रहणात् सुस्वप्न इत्यत्र न षत्वमिति भाष्यम् ।

नन्वेवं सति सुषुषुपतुरित्यत्र सुपूर्वस्य स्वपधातोः कथं षत्वम् । कृतसंप्रसारणस्य हि स्वपधातोः षत्वम् । तत्र यदि स्वप् अतुस् इति स्थिते पूर्वं द्वित्वे कृते पश्चात् ' वचिस्वपि ' इति संप्रसारणं तदा हलादिशेषे उत्तरखण्डस्यैव ' वचिस्वपि ' इति संप्रसारणं, न त्वभ्यासस्य । अतुसः कितः उत्तरखण्डव्यवहितत्वात्, 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' इति निषेधाच्च । ततश्च सु ससुप् अतुसित्यत्र पूर्वखण्डस्य कृतसंप्रसारणत्वाभावात् कथं षत्वम् । उत्तरखण्डस्य च सु इत्युपसर्गादव्यवहितपरत्वाभावात्कथमनेन षत्वम्, इण्कवर्गाभ्यां परत्वाभावेन आदेशप्रत्यययोः इत्यस्याप्युत्तरखण्डे अप्रवृत्तेः । यदि तु परत्वात्पूर्वं संप्रसारणे कृते पश्चात् द्वित्वं तर्हि सुप् इत्यस्य द्वित्वप्रवृत्तेः प्रागेव षत्वमिति वक्तव्यम् । तत्तु न युज्यते । 'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण' इति परिभाषया सु इत्युपसर्गसंबन्धस्य द्वित्वात्प्रागप्रवृत्तेः । तथाच कृतसंप्रसारणस्य अकृतषत्वस्य सुप् इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डस्यैव 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वं स्यात् । न तु पूर्वखण्डस्य 'सात्पदाद्योः' इति निषेधात् । कृते हलादिशेषे सु इति पूर्वखण्डस्य सुब्रूपत्वाभावेन 'सुविनिर्दुर्भ्यः' इत्यस्याप्यप्रवृत्तिः । न च एकदेशविकृतस्यानन्यत्वं शङ्क्यम्, एवमप्यभ्यासस्यानर्थकत्वेन अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया षत्वस्य तत्राप्राप्तेः । तस्मादिह सुषुषुपतुरित्यत्र पूर्वखण्डे षत्वं दुरुपपादमित्या-

---

१ एवं विषमः दुःषम इत्यादि ।

स्वप्यात् । सुप्यात् । सुषुप्यात् । अस्वाप्सीत् । श्वस १०६९ प्राणने । श्वसिति । श्वसिता । अश्वसीत्-अश्वसत् । श्वस्याताम् । श्वस्यास्ताम् । 'ह्ययन्तक्षण-'(सू२२९९) इति न वृद्धिः । अश्वसीत् । अन १०७० च । अनिति । आन । अनिता । आनीत्-आनत् । (२४७८) अनितेः । ८ । ४ । १९ ॥ उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्यानितेर्नस्य णः स्यात् । प्राणिति । जक्ष १०७१ भक्षहसनयोः । जक्षिति जक्षितः ।

शङ्कय आह—**पूर्वं धातुरित्यादिना** । लक्ष्यानुरोधादिह ' पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेन ' इत्याश्रीयते । ततश्च द्वित्वात्प्रागेव परत्वात्संप्रसारणे सति सुप् इत्यस्य सु इत्युपसर्गपूर्वकत्वमादाय षत्वे च कृते सति पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् षुप् इत्यस्य कृतषत्वस्य द्वित्वे सति खण्डद्वयेऽपि षकारश्रवणं निर्बाधमित्यर्थः । तदुक्तं भाष्ये–' षुपिभूतो द्विरुच्यते ' इति ।

ननु कृतषत्वस्य कथं द्वित्वं, द्वित्वे कर्तव्ये षत्वस्यासिद्धत्वादित्यत आह—**पूर्वत्रासिद्धीयमिति** । ननु तर्हि सुषुप्वापेत्यत्रापि पूर्वखण्डे षत्वं श्रूयेतेत्यत आह—**पिति त्विति** । णिति णलि कित्त्वाभावात् ' वचिस्वपि ' इत्यस्याप्रवृत्तौ कृते द्वित्वे ' लिट्यभ्यासस्य ' इति पूर्वखण्डस्य संप्रसारणम् । सु सुप् स्वप् अ इति स्थिते ' सुविनिर्दुर्भ्यः ' इति षत्वस्यासिद्धत्वात् हलादिशेष इत्यर्थः । **नित्यत्वाच्चेति** । कृते अकृते च षत्वे हलादिशेषस्य प्राप्तेरिति भावः । **तत इति** । हलादिशेषोत्तरं सु इत्यस्यैव स्थित्या सुप् इति रूपस्याभावान्न ष इत्यर्थः । एकदेशविकृतत्वादनन्यत्वेऽपि अभ्यासस्यार्थवत्त्वाभावान्न ष इति द्रष्टव्यम् । स्वप्ता । स्वप्स्यति । स्वपितु—स्वपितात् स्वपिताम् स्वपन्तु । स्वपिहि—स्वपितात् स्वपितम् स्वपित । स्वपानि स्वपाव स्वपाम । लङ्याह—**अस्वपीत् अस्वपदिति** । ' रुदश्च पञ्चभ्यः ' इति ईटि ' अड्गार्ग्यगालवयोः ' इत्यटि च रूपे । अन्यानि रुदिवद्रूपाणि । लिङ्याह—**सुप्यादिति** । 'वचिस्वपि' इति संप्रसारणमिति भावः । 'सुविनिर्दुर्भ्यः' इति षत्वं मत्वा आह-**सुषुप्यादिति** । **अस्वाप्सीदिति** । अनिट्कत्वान्न सिज्लोप इति भावः ।

श्वस प्राणने इति । वलाद्यार्धधातुके सेडयम् । सार्वधातुके तु वलादौ 'रुदादिभ्यः' इति इट् । लङस्तिपि 'रुदश्च' इति ईटम् 'अड्गार्ग्ये'त्यटं च मत्वा आह–**अश्वसीत् अश्वसदिति** । विध्याशीर्लिङोः श्वस्यादिति सिद्धवत्कृत्य आह—**श्वस्याताम् । श्वस्यास्तामिति** । **अन चेति** । अनधातुरपि प्राणने वर्तते इत्यर्थः । सेडयम् । सार्वधातुकेऽपि वलादौ 'रुदादिभ्यः' इति इट् । लङि ईडटौ मत्वा आह—**आनीत् आनदिति** । **अनितेः** । 'रषाभ्यां नो णः' इत्यनुवर्तते । 'उपसर्गादसमासेऽपि' इत्यतः उपसर्गादिति । तदाह—**उपसर्गस्थादि-**

---

१ वस्तुतस्त्वत्र अक्षपरिमाण सत्वा देक देश विकृत न्यायो न प्रवर्तते ।

(२४७६) **अदभ्यस्तात्** । ७ । १ । ४ ॥ झस्य अत्स्यात् । अन्तापवादः । जक्षति । 'सिजभ्यस्त—' (सू २२२६) इति झेर्जुस् । अजक्षुः । अयमन्तस्स्थादिरित्युज्ज्वलदत्तो बभ्राम । रुदादयः पञ्च गताः ।

जागृ १०७२ निद्राक्षये । जागर्ति जागृतः जाग्रति । 'उषविद—' (सू २३४१) इत्याम्वा । जागरांचकार-जजागार । (२४८०) **जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु** । ७ । ३ । ८५ ॥ जागर्तेर्गुणः स्याद्वि चिण्णल्ङिद्भ्योऽन्यस्मिन्वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये च । जजागरतुः । अजागः अजागृताम् । अभ्यस्तत्वाज्जुस् ।

ति । भिन्नपदस्थत्वादप्राप्तौ वचनम् । जक्षधातुः सेट् । वलादौ सार्वधातुकेऽपि 'रुदादिभ्यः' इति सेट् । **अदभ्यस्तात्** । **झस्येति** । 'झोऽन्त' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **जक्षतीति** । 'जक्षित्यादयः षट्' इत्यभ्यस्तसंज्ञेति भावः । लङ्स्तिपि ईडटोः अजक्षीत् अजक्षत् इति सिद्धवत्कृत्य आह—**सिजभ्यस्तेति** । अदादेशापवादो जुस् । **अन्तस्स्थादिरिति** । तालव्यान्तस्स्थादिरित्यर्थः । **बभ्रामेति** । " जक्षत्क्रीडन् रममाणः " इत्युपनिषदि चवर्गतृतीयादित्वस्य निर्विवादत्वादिति भावः ।

जागृधातुः ऋकारान्तः सेट् । **जागर्तीति** । तिपि शपो लुकि ऋकारस्य गुणे रपरत्वम् । **जागृत इति** । ङित्त्वान्न गुणः । **जाग्रतीति** । 'जक्षित्यादयः षट्' इत्यभ्यस्तसंज्ञायाम् 'अदभ्यस्तात्' इति झेरदादेशः । ङित्त्वाद्गुणनिषेधे ऋकारस्य यणिति भावः । जागर्षि जागृथः जागृथ । जागर्मि जागृवः जागृमः । लिटि 'कास्यनेकाच्' इति नित्यमामि प्राप्ते आह—**उषविदेत्याम् वेति** । **जागरामिति** । आमि ऋकारस्य गुणो रपरत्वं चेति भावः । आमभावे आह—**जजागारेति** । अतुसादौ कित्त्वाद्गुणनिषेधे प्राप्ते—**जाग्रोऽवि** । जाग्र इति षष्ठी । 'मिदेर्गुणः' इत्यतः गुण इत्यनुवर्तते । तदाह-**जागर्तेर्गुणः स्यादिति** । अविचिण्णल्ङित्स्विति च्छेदः । वि चिण् णल् ङित् एषां द्वन्द्वे नञ्समासः । तदाह—**विचिण्णल्ङिद्भ्योऽन्यस्मिन्निति** । चिण्णल्पर्युदासात् वृद्धिविषयेऽप्यस्य प्रवृत्तिः । ङित्पर्युदासात् गुणप्रतिषेधविषयेऽप्यस्य प्रवृत्तिः।तदाह—**वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये चेति** । **जजागरतुरिति** । अत्र कित्त्वेऽपि गुणः । जजागरुः । जजागरिथ जजागरथुः जजागर । जजागार-जजागर जजागरिव जजागरिम । विचिण्णल्ङित्सु तु न गुणः। वि—जागृविः । चिण्—अजागारि । णल्—जजागार । ङित्—जागृतः । वृद्धिविषये यथा—ण्वुलि जागरकः । प्रतिषेधविषये यथा—जजागरतुः । कित्त्वेऽपि गुणः इत्याद्यूह्यम् । जागरिता । जागरिष्यति । जागर्तु-जागृतात् जागृताम् जाग्रतु । जागृहि-जागृतात् जागृतम् जागृत । जागराणि जागराव जागराम ।

(२४८१) जुसि च । ७ । ३ । ८३ ॥ अजादौ जुसीगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात्। अजागरुः। अजादौ किम् । जागृयुः । आशिषि तु जागर्यात् जागर्यास्ताम् जागर्यासुः। लुङि अजागरीत्। 'जागृ इस्' इत्यत्र यण्प्राप्तः, तं सार्वधातुकगुणो बाधते, तं सिचि वृद्धिः, तां जागर्तिगुणः, तत्र कृते हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्राप्ता, 'नेटि' (सू २२६८) इति निषिद्धा, ततः 'अतो हलादेः—' (सू २२८४) इति बाधित्वा 'अतो ल्रान्तस्य' (सू २३३०) इति वृद्धिः प्राप्ता, ह्मयन्त—'(सू २२९९) इति निषिध्यते । तदाहुः—

'गुणो वृद्धिर्गुणो वृद्धिः प्रतिषेधो विकल्पनम् ।
पुनर्वृद्धिर्निषेधोऽतो यण्पूर्वाः प्राप्तयो नव।' इति।

दरिद्रा १०७३ दुर्गतौ । दरिद्राति । **(२४८२) इद्दरिद्रस्य । ६ । ४ । ११४ ॥** दरिद्रातेरिकारः स्याद्धलादौ क्ङिति सार्वधातुके ।

लक्ष्याह—**अजागरिति**। तिपि इकारलोपे हल्ङ्यादिना तकारलोपे रेफस्य विसर्ग इति भावः । अभ्यस्तत्वाल्लङो झेरदादेशे प्राप्ते आह—**अभ्यस्तत्वाज्जुसिति**। 'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च' इत्यनेनेति भावः । जक्षित्यादित्वादभ्यस्तत्वम् । अजागृ उस् इति स्थिते 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्त्वादविचिण्णल्ङित्स्विति पर्युदासादप्राप्ते गुणे आह—**जुसि च**। अङ्गस्येत्यधिकृतम्। 'मिदेर्गुणः' इत्यतः गुण इत्यनुवर्तते । 'इको गुणवृद्धी' इति परिभाषया इक इत्युपस्थितेन अङ्गस्य विशेषणात्तदन्तविधिः । 'कसस्याचि' इत्यतोऽनुवृत्तेन अचीत्यनेन जुसीत्यस्य विशेषणात्तदादिविधिः। तदाह—**अजादावित्यादिना । अजागरुरिति** । अजागः अजागृतम् अजागृत । अजागरम् अजागृव अजागृम । विधिलिङि यासुटो ङित्त्वान्न गुणः । जागृयात् जागृयाताम् । **जागृयुरिति** । जुसि चेत्यत्र अजादावित्युक्तेर्न गुण इति भावः । **आशिषि तु जागर्यादिति**। किदाशिषि इति यासुटः कित्त्वात् 'जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु' इति गुण इति भावः । जागृधातोर्लुङि सिचि इटि यणादिप्राप्तिक्रमं दर्शयति—**जागृ इस् इत्यत्रेति । तत्र कृते इति ।** 'जाग्रोऽविचिण्णल्' इति गुणे रपरत्वे कृते अजागर् ईदिति स्थिते सतीत्यर्थः । **तदाहुरिति** । वृद्धा इति शेषः । अजागरिष्टाम् अजागरिषुः इत्यादि सुगमम् ।

---

१ 'इको गुण वृद्धी' इति परिभाषा लब्धेन 'इक' इति षष्ठ्यन्तेन 'अङ्गस्य' इत्यस्य विशेषणादिगन्ताङ्गस्येति लब्धम् । तेन 'अनेनिजुः' इत्यादाविदं न प्रवर्तते । एतदर्थमेव भाष्ये 'इको गुणवृद्धी' इति सूत्रे पदोपस्थितिपक्षः सिद्धान्तितः । तत्र पक्षे विशेषण विशेष्य भावस्य लक्ष्यानुरोधित्वात् 'पुगन्तलघूपधस्य च' इत्यत्राङ्गस्येत्यनेनेको विशेषणात् 'येननाव्यवधानमिति न्यायाश्रयणाच्च भेत्ता इत्यादिसिद्धिरिति भावः ।

दरिद्रतः (२४८३) **आभ्यस्तयोरातः । ६ । ४ । ११२ ॥** अनयोरातो लोपः स्यात्क्ङिति सार्वधातुके । दरिद्रति । अनेकाच्त्वादाम् । दरिद्रांचकार । 'आत औ णलः' (सू २३७१) इत्यत्र ओ इत्येव सिद्धे औकारविधानं दरिद्रातेरालोपे कृते श्रवणार्थम् । अत एव ज्ञापकादाम्नेत्येके । ददरिद्रौ ददरिद्रतुरित्यादि । यत्तु णलि ददरिद्रेति तन्निर्मूलमेव । 'दरिद्रातेरार्धधातुके विवक्षिते आलोपो वाच्यः' (वा ४१४६) । 'लुङि वा' (वा ४१४२) । 'सनि

दरिद्राधातुरादन्तः सेट् । दुर्गतिः धनहीनीभवनम् । **दरिद्रातीति** । धनहीनीभवतीत्यर्थः । **इद्दरिद्रस्य** । सौत्रो ह्रस्वः । 'गमहन' इत्यतः क्ङितीत्यनुवर्तते । 'ई हल्यघोः' इत्यतः हलि इति 'अत उत्' इत्यतः सार्वधातुके इति । तदाह—**दरिद्रातेरिति** । 'आभ्यस्तयोः' इत्यालोपापवादः । अलोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्य इकारः । **दरिद्रित इति** । 'सार्वधातुकमपित्' इति तसो ङित्त्वादाकारस्य इकारः । **आभ्यस्तयोरातः** । 'गमहन' इत्यतः लोपः क्ङितीत्यनुवर्तते । 'अत उत्' इत्यतः सार्वधातुके इति । तदाह—**अनयोरिति** । श्नाप्रत्ययस्य अभ्यस्तस्य चेत्यर्थः । **दरिद्रतीति** । जक्षित्यादित्वादभ्यस्तत्वात् 'अदभ्यस्तात्' इति झस्य अदादेशे आकारलोपः । दरिद्रासि दरिद्रिथः दरिद्रिथ । दरिद्रामि दरिद्रिवः दरिद्रिमः । लिङ्याह—**अनेकाच्त्वादामिति** । इदंच 'कास्प्रत्ययात्' इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । **दरिद्रांचकारेति** । आमि सवर्णदीर्घः । कैयटमतमाह—**आत इति** । 'आत औ णलः' इत्यत्र प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् ओकार एव विधातुमुचितः । वृद्धौ सत्यां तावतैव ययौ इत्यादिसिद्धेः । तस्मादौकारविधानं दरिद्राधातोर्णलि 'दरिद्रातेरार्धधातुके लोपो वक्तव्यः' इत्यालोपे ददरिद्रौ इत्यौकारश्रवणार्थं संपद्यते । ओकारविधाने तु आल्लोपे सति वृद्धेरसंभावात् ददरिद्रो इत्योकार एव श्रूयेतेत्यर्थः । **अत एवेति** । अस्मादेव दरिद्रातेः औकारश्रवणार्थात् औकारविधानाद्दरिद्रातेर्लिटि आम् नेति विज्ञायते । आमि सति णल एवाप्रसक्तेरित्यर्थः । इदंच 'वस्वेकाजाद्घसाम्' इति सूत्रभाष्ये ध्वनितं, कैयटेन स्पष्टीकृतम् । **तन्निर्मूलमेवेति** । 'कास्प्रत्ययात्' इति 'वस्वेकाच्' इति सूत्रस्थभाष्यकैयटविरोधादिति भावः । ददरिद्रतुः ददरिद्रुः । ददरिद्रिथ ददरिद्रथुः ददरिद्र । ददरिद्रौ ददरिद्रिव ददरिद्रिम ।

आर्धधातुके विवक्षिते इति । 'आतो लोप इटि च' इत्यालोपो दरिद्रातेर्भवन् क्ङिति अक्ङिति च अजादावार्धधातुके भवति । स च आर्धधातुके विवक्षिते ततः प्रागेव भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः । तेन दरिद्रातीति दरिद्रः, आलोपे कृते पचाद्यच् सिध्यति । आर्धधातुके परे आलोपप्रवृत्तौ तु 'श्याद्व्यधा' इत्यादन्तलक्षणो णप्रत्ययः स्यात् । ततश्च कृते णप्रत्यये आलोपं बाधित्वा 'आतो

ण्वुलि ल्युटि च न' (वा ४०४८)। दरिद्रिता। अदरिद्रात् अदरिद्रिताम् अदरिद्रुः। दरिद्रियात्। दरिद्र्यात्। अदरिद्रीत्। इट्सकौ–अदरिद्रासीत्। **चकासृ १०७४ दीप्तौ**। ऋस्य अत्। चकासति। चकासांचकार। 'धि च'

युक् चिण्कृतोः' इति युकि दरिद्राय इति स्यात्। आर्धधातुके विवक्षिते ततः प्रागेव आल्लोपे तु कृते आदन्तत्वाभावात् णप्रत्ययाभावे पचाद्यच्प्रत्ययो निर्बाधः। तदिदं भाष्ये स्पष्टम्। **लुङि वेति**। लुङि आल्लोपो वा वक्तव्य इत्यर्थः। 'अद्यतन्यां वेति वक्तव्यम्' इति वार्तिकार्थसंग्रहोऽयम्। अद्यतन्यामित्यनेन अद्यतनभूतार्थकविहितलुङ्विभक्तिर्विवक्षिता, भाष्ये तस्या एवोदाहरणात्। **सनि ण्वुलि ल्युटि च नेति**। एतेषु दरिद्रातेराल्लोपो नेति वक्तव्यमित्यर्थः। ण्वुलि यथा—दरिद्रायकः, आतो युक्। ल्युटि यथा—दरिद्राणः, अनादेशे कृते आल्लोपाभावात् सवर्णदीर्घः। सनि यथा—दिदरिद्रासति। अनन्तरस्येति न्यायादस्य वार्तिकप्राप्तस्यैव लोपस्यायं निषेधः। तेन 'तनिपतिदरिद्राणामुपसंख्यानम्' इति दरिद्रातेः सनः इट्पक्षे 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपो भवत्येव—दिदरिद्रिषति। तदुक्तं भाष्ये—'न दरिद्रायके लोपो दरिद्राणे च नेष्यते। दिदरिद्रासतीत्येके दिदरिद्रिषतीति वा'। **दरिद्रितेति**। तासि इटि उदाहृतवार्तिकेन आल्लोपः। 'आतो लोप इटि च' इत्यस्य संभवेऽपि न्याय्यत्वादत्र वार्तिकोपन्यासः। दरिद्रिष्यति। दरिद्रातु–दरिद्रितात् दरिद्रिताम् दरिद्रतु। दरिद्रिहि–दरिद्रितात् दरिद्रितम् दरिद्रित। दरिद्राणि दरिद्राव दरिद्राम। लङ्याह—**अदरिद्रादिति**। इत्त्वं मत्वा आह—**अदरिद्रितामिति**। **अदरिद्रुरिति**। जक्षित्यादित्वेन अभ्यस्तत्वाज्जुसिति भावः। अदरिद्राः अदरिद्रितम् अदरिद्रित। अदरिद्राम् अदरिद्रिव अदरिद्रिम। **दरिद्रियादिति**। विधिलिङि सार्वधातुकत्वादित्त्वमिति भावः। आशीर्लिङ्याह—**दरिद्र्यादिति**। आतो लोप इति भावः। लुङि आतो लोपपक्षे आह—**अद**-

---

१ पाणिनिमते त्वत्र 'अनेकाच्' ग्रहणाभावेऽपि 'कास्प्रत्ययादाम्' इति कास्ग्रहणादेव तदन्तविधिनाऽऽम् भविष्यति। नचाऽर्थवत्परिभाषया कासृ शब्दे इत्यस्यैव केवलं ग्रहणं स्यान्न तु चकास्तेरिति वाच्यम्। तस्या अनित्यत्वात्। अतएव भिन्द्युः इति पररूपसिद्धिः। तथा इर्ष्यधातोः सन्नन्तात्तृतीयस्याचो द्वित्वकल्पे ईर्ष्यियिषतीत्यत्र इडागमविशिष्टस्यैव सनोऽर्थवत्त्वेन अभ्यासोत्तरखण्डस्य समात्रस्यार्थवत्त्वाभावेऽपि अभ्यासस्य 'सन्यत' इतीत्वं सिध्यति। नचैवं चकास्ग्रहणं स्पष्टमेव कुतो न कृतमिति वाच्यम्। 'ईशः से, ईडजनोर्ध्वे च' इतिवत्सूत्रवैचित्र्यात्। ऊर्णोतेस्तु आम् नेष्यत एव। जागर्तेः 'उष विद' इति विकल्प उक्त एव। दरिद्रातेरपि 'आत औ णल' इत्यौकारविधानात् पाणिनिमते नाऽऽम्। व्याकरणान्तरस्मृत्या तु स्यादेवेति। सोऽयम् 'अनेकाच्' ग्रहणं 'कास् प्रत्यय' इति सूत्रेऽकुर्वतः पाणिनेर्मतप्रदर्शनप्रकार इति दिक्।

(सू २२४१) इति सलोपः सिच एवेत्येके । चकाद्धि । 'चकाधि' इत्येव भाष्यम् (२४८४) **तिप्यनस्तेः । ८ । २ । ७३ ॥** पदान्तस्य सस्य दः स्यात् तिपि न त्वस्तेः । [ससजुषोरित्यस्यापवादः] अचकात्—अचकाद् । अचकासुः । (२४८५) **सिपि धातो रुर्वा । ८ । २ । ७४ ॥** पदान्तस्य धातोः सस्य रुः स्याद्वा । पक्षे दः । अचकाः—अचकात् । शासु १०७५ अनुशिष्टौ । शास्ति । (२४८६) **शास इदङ्हलोः । ६ । ४ । ३४ ॥** शास उपधाया इत्स्यादङि हलादौ क्ङिति च । 'शासिवसि—' (सू २४१०) इति षः । शिष्टः । शासति ।

रिद्रीदिति । अदरिद्रिष्टामित्यादि । आल्लोपाभावपक्षे त्वाह—**इट्सकाविति** । अदरिद्रिष्यत् ।

चकासृ दीप्ताविति । ऋदित् सेट् । चकास्ति चकास्तः इति सिद्धवत्कृत्य आह—**झस्य अदिति** । जक्षित्यादित्वेन अभ्यस्तत्वादिति भावः । **चकासतीति** । चकासि चकास्थः चकास्थ । चकास्मि चकास्वः चकास्मः । **चकासांचकारेति** । अनेकाच्त्वादामिति भावः । चकासिता । चकासिष्यति । चकास्तु चकास्ताम् चकासतु । हेर्धिभावे चकास् धि इति स्थिते 'धि च' इति सलोप इति सिद्धान्तः । तत्र मतान्तरमाह-**सिच एवेत्येके इति** । ' धि च ' इति लोपः सिच एवेत्येके मन्यन्ते इत्यर्थः । ' धिसकारे सिचो लोपः चकाद्धीति प्रयोजनम् ' इति वार्तिकादिति तदाशयः । अस्मिन्पक्षे सकारस्य जश्त्वेन दकारः । तदाह-**चकाद्धीति** । एके इत्यस्वरसोद्भावनम् । तद्बीजं तु 'धिसकारे सिचो लोपः' इति वार्तिकं प्रत्याख्याय सकारमात्रस्य 'धि च' इति लोपस्याभ्युपगमः। तदाह—**चकाधीत्येव भाष्यमिति**। चकास्तात् चकास्तम् चकास्त । चकासानि चकासाव चकासाम । लङि अ चकास् त् इति स्थिते—**तिप्यनस्तेः** । न अस्तिः अनस्तिः तस्येति विग्रहः । पदस्येत्यधिकृतम् । 'झलां जशोऽन्ते' इत्यतः अन्ते इत्यनुवर्तते । 'ससजुषोः' इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । 'वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः' इत्यतः द इति । तदाह—**पदान्तस्येत्यादिना** । अनस्तेः किम् । 'सलिलं सर्वमा इदम्' । आः इत्यसधातोर्लङस्तिपि इकारलोपे 'बहुलं छन्दसि' इति 'अस्तिसिचः' इति ईडभावे हल्ङ्यादिलोपे रूपम् । प्रकृते तु चकासेर्लङस्तिपो हल्ङ्यादिलोपे सकारस्य दत्वे 'वाऽवसाने' इति चर्त्वजश्त्वे इत्यभिप्रेत्याह—**अचकात् अचकादिति** । **अचकासुरिति** । सिजभ्यस्तेति जुसिति भावः । **सिपि धातो रुर्वा** । पदस्येत्यधिकृतम् । 'झलां जशोऽन्ते' इत्यतः अन्ते इत्यनुवृत्तम् । 'ससजुषोः' इत्यतः सः इति लुप्तषष्ठीकमनुवर्तते । तदाह—**पदान्तस्येति । पक्षे इति** । वसुस्रंस्वित्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । सिपि धातुत्वस्य अव्यभिचाराद्धातोरित्युत्तरार्थम् । अचकासीत् । अचकासिष्यत् ।

शासुधातुरुदित् सेट् । **शास इदङ्हलोः** । 'अनिदितां हलः' इत्यतः उपा-

शशास शशासतुः। शास्तु—शिष्टात् शिष्टाम् शासतु (२४८७) **शा हौ। ६। ४। ३५॥** शास्तेः आदेशः स्याद्धौ परे। तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वाद्धेर्धिः। शाधि। अशात् अशिष्टाम् अशासुः। अशात् अशाः। शिष्यात्। 'सर्तिशास्ति—'(सू २३८२) इत्यङ्। अशिषत्। अशासिष्यत्। दीधीङ् १०७६ **दीप्तिदेवनयोः**। एतदादयः पञ्च धातवश्छान्दसाः। दीधीते। 'एरनेकाचः—' (सू २७२) इति यण्। दीध्याते (२४८८) **यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः। ७। ४। ५३॥** एतयोरन्त्यस्य लोपः स्याद्यकारे इवर्णे च परे। इति लोपं बाधित्वा नित्यत्वाट्टेरेत्वम्। दीध्ये। 'दीधीवेवीटाम्' (सू २१९०) इति गुणनिषेधः। दीध्यांचक्रे। दीधिता। दीधिष्यते। वेवीङ् १०७७ वेतिना तुल्ये।

धायाः क्ङिति इत्यनुवर्तते। तदाह—**शास उपधाया इति। शासतीति।** जक्षादित्वेन अभ्यस्तत्वाददादेश इति भावः। शास्सि शिष्ठः शिष्ठ। शास्मि शिष्वः शिष्मः। आशास्ते इत्यत्र तु नेत्त्वम् अङ्योग्यस्य परस्मैपदिन एव ग्रहणादिति भाष्ये स्पष्टम्। **शशासेति।** शशासिथ। शासिता। शासिष्यति। शास् हि इति स्थिते आह—**शा हौ।** शा इति लुप्तप्रथमाकम्। 'शास इदङ्' इत्यतः शास इत्यनुवर्तते। तदाह—**शास्तेरिति।** इत्त्वापवादः। ननु शासेः शाभावे सति झल्परत्वाभावात्कथं हेर्धिरित्यत आह—**तस्याभीयत्वेनेति।** यद्यपि 'धि च' इति सलोपे शाधीति सिद्धम्। तथापि सलोपस्यासिद्धत्वात् 'शास इत्' इति इत्त्वं स्यात्। तन्निवृत्तये शाविधानमित्याहुः। लङ्याह—**अशादिति।** 'तिप्यनस्तेः' इति दत्वे चर्त्वविकल्प इति भावः। **अशासुरिति।** अभ्यस्तत्वाज्जुसिति भावः। **अशाः अशादिति।** 'सिपि धातोः' इति रुत्वदत्वविकल्प इति भावः। अशिष्टम् अशिष्ट। अशासम् अशिष्व अशिष्म। **शिष्यादिति।** 'शास इत्' इति इत्त्वे 'शासिवसि' इति ष इति भावः। **अशिषदिति।** अङि इत्त्वमिति भावः।

दीधीङ्धातुरीकारान्तः। ङित्त्वादात्मनेपदी। **एतदादयः पञ्चेति।** इदं च माधवानुरोधेन। तत्त्वं त्वग्रे वक्ष्यते। जक्षित्यादित्वादभ्यस्तत्वाज्झस्य अदादेशः। दीध्यते। दीधीषे दीध्याथे दीधीध्वे। लट इडादेशे आह—**यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः।** यिश्च इवर्णश्चेति द्वन्द्वात्सप्तमी। यि इत्यत्र इकार उच्चारणार्थः। 'तासस्त्योः' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते। 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त्यस्य लोपः। तदाह—**एतयोरित्यादि।** आदीध्य गतः आवेव्य गतः। अत्र ल्यपि ईकारस्य लोपः। इवर्णे उदाहरणं वक्ष्यते। **इति लोपमिति।** लट इडादेशे दीधी इ इत्यत्र 'यीवर्णयोः' इति इवर्णपरत्वात्प्राप्तं लोपं परमपि बाधित्वा नित्यत्वाट्टेरेत्वमित्यर्थः। कृते अकृते च लोपे प्रवृत्तेरेत्त्वं नित्यम्। तस्मिन्कृते यीवर्णपरकत्वाभावान्न लोप इति भावः। **गुणनिषेध इति।** दीधी आमिति स्थिते 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति प्राप्तस्य

वी गतीत्यनेन तुल्येऽर्थे वर्तत इत्यर्थः ।

अथ त्रयः परस्मैपदिनः । षस १०७८ षस्ति १०७९ स्वप्ने । सस्ति सस्तः ससन्ति । ससास सेसतुः । सस्तु । सधि । 'पूर्वत्रासिद्धम्' (सू १२) इति सलोपस्यासिद्धत्वात् 'अतो हेः' (सू २२०२) इति न लुक् । असत् असस्ताम् । असः-असत् । सस्यात् । असासीत्-अससीत् । सन्ति । इदित्वान्नुमि कृते 'संस्त् तस्' इति स्थिते 'स्कोः—' (सू ३८०) इति सलोपे 'झरो झरि

निषेध इत्यर्थः । **दीधितेति ।** इटि कृते इवर्णपरकत्वादीकारस्य लोप इति भावः । दीधीताम् दीध्याताम् दीध्यताम् । दीधीष्व दीध्याथाम् । दीधीध्वम् । दीध्यै दीध्यावहै दीध्यामहै । अदीधीत अदीध्याताम् अदीध्यत । अदीधीथाः अदीध्याथाम् अदीधीध्वम् । अदीधि अदीधीवहि अदीधीमहि । दीधीत दीधीयाताम् । दीधिषीष्ट दीधिषीयास्ताम् दीधिषीरन् । अदीधिष्ट अदीधिष्यत । वस्तुतस्तु छन्दसि दृष्टानुविधित्वादेषां पञ्चानां लोकानुसारेण रूपवर्णनमनुचितम् । **वेवीङ् वेतिना तुल्ये इति ।** दीधीवद्रूपाणि । इति जक्षित्यादयः ।

षस षस्ति स्वप्ने इति । षोपदेशावेतौ । द्वितीय इदित् । तत्र षसधातोरुदाहरति—**सस्तीति । ससन्तीति ।** अनभ्यस्तत्वादन्तादेश एवेति भावः । एत्त्वाभ्यासलोपौ मत्वा आह—**सेसतुरिति** । सेसुः । सेसिथ सेसथुः सेस । ससास-ससस सेसिव सेसिम । ससिता । ससिष्यति । सस्तु-सस्तात् सस्ताम् ससन्तु । सस् हि इति स्थिते हेर्धिभावे 'धि च' इति सलोपं मत्वा आह—**सधीति ।** तत्र धि इत्यस्य स्थानिवत्त्वेन हित्वात् 'अतो हेः' इति लुकमाशङ्क्य आह—**पूर्वत्रेति ।** सस्तात् सस्तम् सस्त । ससानि ससाव ससाम । लङ्याह—**असदिति ।** असस् त् इति स्थिते हल्ङ्यादिना तकारलोपे 'तिप्यनस्तेः' इति सस्य दत्वमिति भावः । **असस्तामिति ।** अससन् इत्यपि ज्ञेयम् । लङः सिपि तु असस् स् इति स्थिते 'सिपि धातोः' इति रुर्वा, पक्षे दः, हल्ङ्यादिलोपः । तदाह—**असः असदिति ।** असस्तम् असस्त । अससम् अससव अससम । लिङ्याह—**सस्यादिति ।** सस्याताम् । सस्यास्ताम् इत्यादि । लुङ्याह—**असासीदिति ।** 'अतो हलादेः' इति वृद्धिविकल्प इति भावः । अससिष्यत् ।

अथ षस्तिधातोरुदाहरति—**सन्तीति ।** इदित्त्वान्नुम् । 'नश्च' इत्यनुस्वारे संस् त् ति इति स्थिते, 'स्कोः' इति सलोपे, परसवर्णे, 'झरोझरि' इति प्रथमतकारस्य लोपविकल्पे, एकतं द्वितं वा रूपमिति भावः । **संस्तन्तीति ।** अनभ्यस्तत्वादन्तादेश एवेति भावः । सिपि संस्त् सि इति स्थिते 'स्कोः' इति सलोपे अनुस्वारस्य परसवर्णो नकारः । सवर्णपरत्वाभावात् 'झरो झरि' इति तकारलोपो न । सन्त्सि सन्थः सन्थ । संस्मि संस्वः संस्मः । ससंस्त ससंस्ततुः । ससंस्तिथ ।

सवर्णे' (सू ७१) इति तकारस्य वा लोपः । सन्तः । संस्तन्ति । **बहूनां समवाये द्वयोः संयोगसंज्ञा नेत्याश्रित्य 'स्कोः—' (सू ३८०) इति लोपाभावात् । संस्ति संस्तः संस्तन्ति इत्येके । वश १०८० कान्तौ ।** कान्तिरिच्छा । **वष्टि उष्टः उशन्ति ।** वक्षि उष्ठः । उवाश ऊशतुः । वशिता । वष्टु—उष्टात् **उष्टाम् । उड्ढि** । अवट् **औष्टाम् औशन्** । **अवशम्** । उश्यातम् । उश्यास्ताम् ।

ससंस्तिव ससंस्तिम । संस्तिष्यति । सन्तु—सन्तात् सन्ताम् संस्तन्तु । संस्त् हि इति स्थिते हेर्धिभावे 'स्कोः' इति सलोपे परसवर्णे सन्त् धि इति स्थिते 'झरो झरि' इति तकारस्य लोपः । सन्धि । लोपाभावे तकारस्य जश्त्वे सन्द्धि--सन्तात् सन्तम् सन्त । संस्तानि संस्ताव संस्ताम । लङस्तिपि असंस्त् त् इति स्थिते हल्ङ्यादिलोपे संयोगादिलोपे संयोगान्तस्य लोपे असन् । असन्ताम् असंस्तन् । असन् असन्तम् असन्त । असंस्तम् असंस्त्व असंस्म । संस्यात् । असंस्तीत् । असंस्तिष्यत् । मतान्तरमाह—**बहूनामिति** । **इत्याश्रित्येति** । तथाच प्रकृते लुङस्तिपि संस्त् ति इति स्थिते झलि परे अनुस्वारसकारतकाराणां त्रयाणां समवायात् स् त् इत्यनयोः संयोगसंज्ञाविरहात् 'स्कोः' इति लोपाभावात् संस्तीत्याद्यूह्यमित्यर्थः ।

वश कान्ताविति । कान्तिरिच्छा । सेट् । **वष्टीति** । 'व्रश्च' इति शस्य षत्वे तकारस्य ष्टुत्वेन टः । **उष्टः इति** । ङिति 'ग्रहिज्या' इति संप्रसारणे रूपमिति भावः । **उवाशेति** । लिटि अकिति 'लिट्यभ्यासस्य' इति संप्रसारणमिति भावः । **ऊशतुरिति** । परत्वाद्ग्रहिज्येति संप्रसारणे कृते द्वित्वे हलादिशेषे सवर्णदीर्घ इति भावः । उवशिथ ऊशथुः ऊश । उवाश–उवश ऊशिव ऊशिम । **वशितेति** । अनेन सेट्त्वं द्योतितम् । वशिष्यति । **उष्टामिति** । उशन्त्वित्यपि ज्ञेयम् । **उड्ढीति** । वश् हि इति स्थिते धिभावे अपित्त्वेन ङित्त्वात् ग्रहिज्येति संप्रसारणे शस्य षत्वे धस्य ष्टुत्वेन ढकारे षस्य जश्त्वेन ड इति भावः । वशानि वशाव वशाम । लङ्याह—**अवडिति** । हल्ङ्यादिलोपे शस्य षः, षस्य डः, तस्य चर्त्वविकल्प इति भावः । **औशन्निति** । अवट् औष्टम् औष्ट । **अवशमिति** । पित्त्वान्न संप्रसारणमिति भावः । औश्व औश्म । विध्याशीर्लिङोः उश्यादिति सिद्धवत्कृत्य आह—**उश्याताम् उश्यास्तामिति** । अवशीत् अवाशीत् । अवशिष्यत् । तदेवं दीधीङ् वेवीङ् षस षस्ति वश एते पञ्च धातवः छान्दसा एवेति माधवादयः । तत्र 'दीधीवेवीटाम्' इति सूत्रे दीधीवेव्योः छन्दोविषयत्वादिति भाष्यम् । 'जक्षित्यादयः षट्' इति सूत्रे षसिवशी छान्दसाविति भाष्यम् । एतद्भाष्यादेव षस्तिधातोर्नात्र पाठ इति प्रतीयते । अत एव 'षस शास्ति स्वप्ने' इति पाठमभ्युपगम्य श्तिपा निर्देशेन शास एवार्थभेदात् पुनः पाठ इति कैयट आह । अत्र वशधातोरपि छान्दसत्ववचनं प्रायिकम्, 'वष्टि भागुरिरल्लोपम्' 'जयाय सेनान्यमुशन्ति देवाः' इत्यादिप्रयोगदर्शनादित्यास्तां तावत् ।

अवाशीत् । अवशीत् । 'चर्करीतं च' १०८१ (ग सू १६४) । यङ्लुगन्तमदादौ बोध्यम् । ह्नुङ् १०८२ अपनयने । ह्नुते । जुह्नुवे । ह्नुवीत । ह्नोषीष्ट । अह्नोष्ट ।

॥ इति तिङन्तेऽदादिप्रकरणम् ॥

अथ तिङन्ते जुहोत्यादिप्रकरणम् ॥३॥

हु १०८३ दानादनयोः । 'आदाने च' इत्येके । 'प्रीणनेऽपि' इति भाष्यम् । दानं चेह प्रक्षेपः । स च वैधे आधारे हविषश्चेति स्वभावाल्लभ्यते । इतश्चत्वारः परस्मैपदिनः । (२४८९) जुहोत्यादिभ्यः श्लुः । २ । ४ । ७५ ॥ शपः श्लुः स्यात् । (२४९०) श्लौ । ६ । १ । १० ॥ धातोर्द्वे स्तः । जुहोति

चर्करीतं चेति । धातुपाठे गणसूत्रमिदम् । 'चर्करीतम्' इति यङ्लुगन्तस्य संज्ञा पूर्वाचार्यसिद्धा । तदाह—**यङ्लुगन्तमदादाविति** । तेन यङ्लुगन्ताच्छबेव विकरणः तस्य लुक् न तु श्यनादि विकरणान्तरम् । परस्मैपदिन इत्युपक्रमाद्यङ्लुगन्तस्य परस्मैपदित्वमेव । **ह्नुङ् अपनयने इति** । अनिडयम् । **ह्नुते इति** । ह्नुवाते ह्नुवते इत्यादि । **जुह्नुवे इति** । जुह्नुवाते जुह्नुविरे । क्रादिनियमादिट् । जुह्नुविषे । जुह्नुविवहे । ह्नोता । ह्नोष्यते । ह्नुताम् । ह्नुष्व । ह्नवै ह्नवावहै । अह्नुत । इति सिद्धवत्कृत्य विधिलिङ्याह—**ह्नुवीतेति** । आशीर्लिङ्याह—**ह्नोषीष्टेति** । लुङ्याह—**अह्नोष्टेति** ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां लुग्विकरणं समाप्तम् ।

अथ श्लुविकरणा धातवो निरूप्यन्ते । **हु दानादनयोरिति** । दाने अदने चेत्यर्थः । **भाष्यमिति** । 'तृतीया च होश्छन्दसि' इति सूत्रस्थमिति शेषः । ननु यदि दानमिह प्रसिद्धं विवक्षितं तर्हि ब्राह्मणाय गां ददातीत्यत्र जुहोतीत्यपि प्रयोगः स्यादित्यत आह—**दानं चेह प्रक्षेप इति** । नन्वेवमपि कूपे घटं प्रक्षिपति, आहवनीये जलं प्रक्षिपतीत्यत्रापि जुहोतीति प्रयोगः स्यादित्यत आह—**स चेति** । सः प्रक्षेपः विधिबोधिते आधारे आहवनीयादौ पुरोडाशादिहविष इति लभ्यते इत्यन्वयः । कुत इत्यत आह—**स्वभावादिति** । अनादिसिद्धलोकव्यवहारादित्यर्थः । तथाच विधिबोधिते आधारे विधिबोधितस्य देवतायै त्यज्यमानस्य हविषः प्रक्षेपे हुधातुर्वर्तते इति फलितम् । एतच्च पूर्वमीमांसायां तृतीये 'सर्वप्रदानं हविषस्तदर्थत्वात्' इत्यधिकरणे अध्वरमीमांसाकुतूहलवृत्तौ प्रपञ्चितमस्माभिः । **जुहोत्यादि-**

जुहुतः। 'अदभ्यस्तात्' (सू २४७१) इत्यत्। 'हुश्नुवोः—' (सू २३८७) इति यण्। जुह्वति। (२४९१) **भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च। ३। १। ३९॥** एतेभ्यो लिट्याम्वा स्यात्, आमि श्लाविव कार्यं च। जुहवांचकार—जुहाव। होता। होष्यति। जुहोतु—जुहुतात्। 'हेर्धिः'। जुहुधि। आटि परत्वाद्गुणः। जुहवानि। परत्वात् 'जुसि च' (सू २४८१) इति गुणः। अजुहवुः। जुहुयात्। हूयात्। अहौषीत्। ञि भी १०८४ भये। बिभेति। (२४९२) **भियोऽन्यतरस्याम्। ६। ४। ११५॥** इकारः स्याद्धलादौ क्ङिति सार्वधातुके। बिभितः-बिभीतः बिभ्यति। बिभयांचकार। बिभाय। भेता। ह्री

भ्यः श्लुः। **शपः इति**। 'अदिप्रभृतिभ्यः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। हु अ इति स्थिते शपः श्लौ कृते हु ति इति स्थिते—**श्लौ**। शेषं पूरयति—**धातोर्द्वे स्त इति**। 'एकाचो द्वे' इत्यतः 'लिटि धातोः' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः। द्वित्वे कृते अभ्यासकार्यमभिप्रेत्य आह—**जुहोतीति**। **यणिति**। उवङपवाद इत्यर्थः।

भीह्री। भी ह्री भृ हु एषां द्वन्द्वात्पञ्चम्यर्थे षष्ठी। 'कास्प्रत्ययात्' इत्यतः आम् लिटीत्यनुवर्तते। तदाह—**एतेभ्य इति**। श्लुवदिति सप्तम्यन्ताद्वतिरित्यभिप्रेत्य आह—**आमि श्लाविव कार्यं चेति**। **जुहवामिति**। आमि श्लाविव द्वित्वे गुण इति भावः। **जुहावेति**। जुहुवतुः। जुहविथ-जुहोथ। जुहुविव। **हेर्धिरिति**। 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' इत्यनेनेति भावः। जुहवानीत्यत्र आटः पित्त्वेन अङित्त्वात् गुणे प्राप्ते तं बाधित्वा 'हुश्नुवोः' इति यणि प्राप्ते आह—**आटि परत्वादिति**। 'हुश्नुवोः' इत्यपेक्षया गुणः परत्वाद्भवतीत्यर्थः। लङि अजुहोत् अजुहुतां इति सिद्धवत्कृत्य 'सिजभ्यस्त' इति जुसि 'हुश्नुवोः' इति यणमाशङ्क्य आह—**परत्वाज्जुसि चेति गुण इति**। **अजुहवुरिति**। अजुहोः अजुहुतम् अजुहुत। अजुहवम् अजुहुव अजुहुम। **अहौषीदिति**। सिचि वृद्धिः। अहौष्टामित्यादि। अहोष्यत्।

ञि भी भये इति। अनिट् ईदन्तः। शपः श्लौ द्वित्वादि मत्वा आह—**बिभेतीति**। **भियोऽन्यतरस्याम्**। 'इद्दरिद्रस्य' इत्यतः इदिति 'गमहन' इत्यतः क्ङितीति 'ई हल्यघोः' इत्यतः हलीति 'अत उत्' इत्यतः सार्वधातुके इति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति—**इकारः स्यादित्यादिना**। **बिभ्यतीति**। 'अदभ्यस्तात्' इत्यत्। **बिभयामिति**। 'भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च' इति श्लुवत्त्वात् द्वित्वादीति भावः। **बिभायेति**। बिभ्यतुः। बिभयिथ-बिभेथ। बिभ्यिव बिभ्यिम। **भेतेति**। भेष्यति। बिभेतु-बिभितात्-बिभीतात् बिभिताम्-बिभीताम् बिभ्यतु। बिभिहि-बिभीहि-बिभितात्-बिभीतात् बिभितम्-बिभीतम् बिभित-बिभीत। बिभयानि बिभयाव बिभयाम। अबिभेत् अबिभिताम्-अबिभीताम् अबि-

१०८५ लज्जायाम् । जिह्रेति जिह्रीतः जिह्रियति । जिह्रयांचकार-जिह्राय । पॄ १०८६ पालनपूरणयोः । (२४९३) **अर्तिपिपर्त्योश्च** । ७ । ४ । ७७ ॥ अभ्यासस्येकारोऽन्तादेशः स्यात् श्लौ । (२४९४) **उदोष्ठ्यपूर्वस्य** । ७ । १ । १०२ ॥ अङ्गावयवौष्ठ्यपूर्वो य ॠत् तदन्तस्याङ्गस्य उत्स्यात् । गुणवृद्धी परत्वादिमं बाधेते । पिपर्ति । उत्वं, रपरत्वं, 'हलि च' (सू ३५४) इति दीर्घः । पिपूर्तः पिपुरति । पपार । किति लिटि 'ऋच्छत्यृताम्' (सू २३८३) इति गुणे प्राप्ते - (२४९५) **शॄदॄप्रां ह्रस्वो वा** । ७ । ४ । १२ ॥

भयुः । अबिभेः अबिभितम्-अबिभीतम् अबिभित-अबिभीत । अबिभयम् अबिभिव-अबिभीव अबिभिम-अबिभीम । बिभियात्-बिभीयात् इत्यादि । आशीर्लिङि भीयात् भीयास्ताम् । अभैषीत् । अभेष्यत् । **ह्री लज्जायामिति** । अनिट् । **जिह्रियतीति** । 'अदभ्यस्तात्' इत्यत् । इयङ् । **जिह्रयामिति** । 'भीह्रीभृहुवाम्' इत्याम् । श्लुवत्त्वात् द्वित्वादीति भावः । **जिह्रायेति** । जिह्रयिथ-जिह्रेथ । जिह्रियिव । ह्रेता । ह्रेष्यति । जिह्रेतु-जिह्रीतात् । जिह्रीहि । जिह्रयाणि । अजिह्रेत् । जिह्रीयात् । ह्रीयात् । अह्रैषीत् । अह्रेष्यत् ।

पॄधातुः सेट् । लटस्तिपि शपः श्लौ द्वित्वे पॄ पॄ इति स्थिते-**अर्तिपिपर्त्योश्च** । 'अत्र लोपः' इत्यस्मादभ्यासस्येति 'भृञामित्' इत्यस्मात् इदिति 'निजां त्रयाणाम्' इत्यतः श्लाविति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति—**अभ्यासस्येत्यादिना** । तथाच अभ्यासे ॠकारस्य इत्त्वे रपरत्वे हलादिशेषे उत्तरखण्डस्य गुणे रपरत्वे पिपर्तीति वक्ष्यति । तत्र उत्तरखण्डे ॠकारस्य उत्वं शङ्कितुमाह—**उदोष्ठ्य** । 'ॠत इद्धातोः' इत्यतः ॠत इत्यनुवर्तते । अङ्गस्येत्यधिकृतमिहानुवृत्तमावर्तते । एकमवयवषष्ठ्यन्तं ओष्ठ्यस्य विशेषणम् । अपरं तु ॠता विशेष्यते । तदन्तविधिः । तदाह—**अङ्गावयवौष्ठ्येत्यादिना** । अङ्गावयवेति किम् । समीर्णः । 'ॠ गतौ' क्र्यादिः तस्मात्संपूर्वात् क्तप्रत्यये 'श्र्युकः किति' इण्निषेधे 'ॠत इद्धातोः' इति इत्त्वे रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घे 'रदाभ्याम्' इति निष्ठानत्वे तस्य णत्वे समीर्ण इति रूपम् । तत्र मकारात्मकौष्ठ्यपूर्वत्वादित्त्वं बाधित्वा उत्त्वं स्यात् । अङ्गावयवेत्युक्तौ तु मकारस्य ओष्ठ्यस्य अङ्गावयवत्वाभावादुत्त्वं न भवति । तथाच प्रकृतेऽपि पूर्तीत्यत्र इदमुत्त्वं स्यादिति शङ्का प्राप्ता । तां परिहरति—**गुणवृद्धी इति** । **इममिति** । उत्त्वविधिमित्यर्थः । **पिपर्तीति** । उत्त्वात्परत्वाद्गुण इति भावः । पिपॄ तस् इति स्थिते आह—**उत्त्वमिति** । ङित्त्वेन गुणाभावात् उदोष्ठ्येत्युत्त्वमिति भावः । **पिपुरतीति** । अभ्यस्तत्वाददादेशे ङित्त्वाद्गुणाभावादुत्त्वमिति भावः । पिपर्षि पिपूर्थः पिपूर्थ । पिपर्मि पिपूर्वः पिपूर्मः । लिटि णल्याह—**पपारेति** । उत्त्वात्परत्वाद्वृद्धिरिति भावः । 'अर्तिपिपर्त्योश्च' इत्यभ्यासस्य नेत्त्वम्, तत्र श्लावित्यनुवृत्तेः । **प्राप्ते इति** । गुणे नित्यं प्राप्ते इत्यर्थः ।

एषां किति लिटि ह्रस्वो वा स्यात्। पक्षे गुणः। पप्रतुः पप्रुः, पपरतुः पपरुः। परिता–परीता। अपिपः अपिपूर्ताम् अपिपरुः। पिपूर्यात्। पूर्यात्। अपारीत् अपारिष्टाम्। 'ह्रस्वान्तोऽयम्' इति केचित्। पिपर्ति पिपृतः पिप्रति। पिपृयात्। आशिषि प्रियात्। अपार्षीत्। पाणिनीयमते तु 'तं रोदसी पिपृतम्' इत्यादौ छान्दसत्वं शरणम्। डु भृञ् १०८७ धारणपोषणयोः। (२४९६) भृञामित् ७। ४। ७६॥ भृञ् माङ् ओ हाङ् एषां त्रयाणामभ्यासस्य इत्स्यात् श्लौ। बिभर्ति बिभृतः बिभ्रति। बिभृध्वे। श्लुवद्भावात् द्वित्वेत्त्वे। बिभरामास–बभार।

शृदृ प्राम्। शॄ दॄ पॄ एषां द्वन्द्वः। **लिटीति**। 'दयतेर्दिगि लिटि' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः। यद्यपि पूर्वसूत्रेषु क्वापि कितीति न दृष्टं तथापि अस्य 'ऋच्छत्यृताम्' इति गुणापवादत्वात् गुणस्य च तस्य किदर्थत्वात्कितीत्युक्तम्। **पप्रतुरिति**। पपॄ अतुस् इति स्थिते ऋकारस्य ह्रस्वे तस्य यणिति भावः। गुणपक्षे आह—**पपरतुरिति**। गुण एव तु न विकल्पितः। गुणाभावे 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इति यणं बाधित्वा 'उदोष्ठ्य' इत्युत्त्वप्रसङ्गात्। पपरिथ पप्रथुः–पपरथुः पप्र–पपर। पपार–पपर पप्रिव–पपरिव। 'वॄतो वा' इति दीर्घविकल्पं मत्वा आह—**परिता परीतेति**। परिष्यति–परीष्यति। पिपर्तु–पिपूर्तात् पिपूर्ताम् पिपुरतु। पिपूर्हि—पिपूर्तात् पिपूर्तम् पिपूर्त। पिपराणि पिपराव पिपराम। लङ्याह—**अपिपरिति**। अपि पॄ त् इति स्थिते गुणे रपरत्वे हल्ङ्यादिना तकारलोपे रेफस्य विसर्गः। **अपिपरुरिति**। अभ्यस्तत्वात् जुस्। कृते 'जुसि च' इति गुणे रपरत्वम्। अपिपः अपिपूर्तम् अपिपूर्त। अपिपरम् अपिपूर्व अपिपूर्म। **केचिदिति**। अन्ये आचार्याः इत्यर्थः। ह्रस्वान्तत्वपक्षे 'उदोष्ठ्य' इत्युत्त्वं नेति मत्वा आह—**पिपृत इति**। ह्रस्वान्तस्य अनिट्त्वाल्लुडादौ पर्तेत्यादि। पिपृहि। **अपार्षीदिति**। ह्रस्वान्तस्य अनिट्त्वान्न सिज्लोप इति भावः। नन्वाचार्यान्तरसंमतं ह्रस्वान्तत्वं कुतोऽस्माभिरादर्तव्यम् इत्यत आह-**पाणिनीयेति**। पाणिनिसंमतदीर्घान्तत्वस्यैवाश्रयणे 'तं रोदसी पिपृतं' इत्यादौ 'उदोष्ठ्य' इत्युत्त्वापत्त्या ऋकारस्य ह्रस्वस्य श्रवणानापत्त्या तद्विषये छान्दसत्वमेव शरणमनुसरणीयं स्यादित्यर्थः।

डु भृञिति। अनिडयं ञित्त्वादुभयपदी। श्लौ सति द्वित्वादौ बिभर्तीत्यादि स्थितम्। **भृञामित्**। भृञामिति बहुवचनाद्भृञादीनामिति लभ्यते। 'अत्र लोपः' इत्यतः अभ्यासस्येति 'निजां त्रयाणां गुणः श्लौ' इत्यतः त्रयाणां श्लाविति चानुवर्तते। तदाह—**भृञ् माङित्यादिना**। **बिभ्रतीति**। अभ्यस्तत्वाददादेशे यण्। बिभर्षि बिभृथः बिभृथ। बिभर्मि बिभृवः बिभृमः। बिभृते बिभ्राते बिभ्रते। बिभृषे बिभ्राथे। इति सिद्धवत्कृत्य आह—**बिभृध्वे इति**। बिभ्रे

बभर्थ। बभूव। बिभृहि। बिभराणि। अबिभः अबिभृताम् अबिभरुः। बिभृयात्। भ्रियात्। भृषीष्ट। अभार्षीत्। अभृत। माङ् १०८८ माने शब्दे च। (२४९७) ई हल्यघोः। ६।४।११३॥ श्नाभ्यस्तयोरात ईत्स्यात्सार्वधातुके क्ङिति हलि, न तु घुसंज्ञकस्य। मिमीते। 'श्नाभ्यस्तयोः–'(सू २४८३) इत्याल्लोपः। मिमाते मिमते। प्रणयमास्त। ओ हाङ् १०८९ गतौ। जिहीते

बिभृवहे बिभृमहे। **श्लुवद्भावादिति**। 'भीह्रीभृहुवाम्' इत्यनेन इति भावः। **बिभरामासेति**। अनुप्रयोगसामर्थ्यादस्तेः भूभावो नेति भावः। **बभारेति**। श्ना वित्यनुवृत्तेर्भृञामिदिति नेत्त्वम्। बभ्रतुः बभ्रुः इत्यपि ज्ञेयम्। 'कृसभृवृ' इति लिटि इण्निषेधः। थल्यपि 'अचस्तास्वत्' इति नित्यमिण्निषेधः, ऋदन्तत्वेन भारद्वाजमतेऽपि निषेधात्। तदाह—**बभर्थेति**। बभ्रथुः बभ्र। बभार–बभर इति सिद्धवत्कृत्य आह—**बभृवेति**। क्रादित्वादिण्निषेध इति भावः। बभ्रे बभ्राते बभ्रिरे। बभृषे बभ्राथे बभृढ्वे। बभ्रे बभृवहे बभृमहे। भर्ता। भरिष्यति भरिष्यते। बिभर्तु–बिभृतात् बिभृताम् बिभ्रतु। इति सिद्धवत्कृत्य आह–**बिभृहीति**। हेरपित्त्वेन ङित्त्वाद्गुणनिषेध इति भावः। बिभृतात् बिभृतम् बिभृत इति सिद्धवत्कृत्य आह—**बिभराणीति**। आटः पित्त्वेन ङित्त्वाभावान्न गुणनिषेध इति भावः। बिभराव बिभराम। लङ्याह—**अबिभरिति**। अबिभृ त् इति स्थिते गुणे रपरत्वे हल्ङ्यादिलोपे रेफस्य विसर्ग इति भावः। **अबिभरुरिति**। अभ्यस्तत्वात् झेर्जुस् 'जुसि च' इति गुणः। अबिभः अबिभृतम् अबिभृत। अबिभरम् अबिभृव अबिभृम। अबिभृत अबिभ्राताम् अबिभ्रत। अबिभृथाः अबिभ्राथाम् अबिभृध्वम्। अबिभ्रि अबिभृवहि अबिभृमहि। आशीर्लिङ्याह—**भ्रियादिति**। 'रिङ्शयग्लिङ्क्षु' इति रिङ्। आत्मनेपदे आशीर्लिङ्याह–**भृषीष्टेति**। 'उश्च' इति कित्त्वान्न गुणः। **अभार्षीदिति**। अनिट्त्वान्न सिज्लोपः। सिचि वृद्धिः रपरत्वमिति भावः। अभार्ष्टामित्यादि। आत्मनेपदे लुङ्याह—**अभृतेति**। 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः। अभृषातामित्यादि।

माङ् माने इति। अनिट्। ङित्त्वादात्मनेपदी। श्लौ द्वित्वे 'भृञामित्' इति अभ्यासस्य इत्त्वे मि मा ते इति स्थिते—**ई हल्यघोः**। ई इति लुप्तप्रथमाकम्। 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इत्यनुवर्तते। 'गमहन' इत्यतः क्ङितीति 'अत उत्सार्वधातुके' इत्यतः सार्वधातुके इति चानुवर्तते। तदाह—**श्नाभ्यस्तयोरित्यादिना**। **आल्लोप इति**। अजादौ क्ङिति सार्वधातुके इति शेषः। **मिमते इति**। अभ्यस्तत्वाददादेशः। मिमीषे मिमाथे मिमीध्वे। मिमे मिमीवहे मिमीमहे। ममे ममाते ममिरे। ममिषे ममाथे ममिध्वे। ममे ममिवहे ममिमहे। माता। मास्यते। मिमीताम् मिमाताम् मिमताम्। मिमीष्व मिमाथाम् मिमीध्वम्। मिमै मिमावहै मिमामहै। अमिमीत अमिमाताम् अमिमत। अमिमीथाः अमिमाथाम् अमि-

जिहाते जिहते। जहे। हाता। हास्यते। **ओ हाक् १०९० त्यागे।** परस्मैपदी। जहाति **(२४९८) जहातेश्च। ६। ४। ११६॥** इत्स्याद्वा हलादौ क्ङिति सार्वधातुके। पक्षे ईत्त्वम्। जहितः–जहीतः। जहति। जहौ। जहितात्। **(२४९९) आ च हौ। ६। ४। ११७॥** जहातेर्हौ परे आ स्याच्चादिदीतौ। जहाहि–जहिहि–जहीहि। अजहात्। अजहुः। अजहाः। **(२५००) लोपो यि ६। ४। ११८॥** जहातेरालोपः स्याद्यादौ सार्वधातुके। जह्यात्। 'एर्लिङि' (सू २३७४) हेयात्। अहासीत्। **डु दाञ् १०९१ दाने।** प्रणिददाति।

मीध्वम्। अमिमि अमिमीवहि अमिमीमहि। मिमीत मिमीयाताम् मिमीरन्। मिमीथाः मिमीयाथाम् मिमीध्वम्। मिमीय मिमीवहि मिमीमहि। मासीष्ट। अमास्त अमासाताम् अमासत। अमास्थाः अमासाथाम् अमाध्वम्। अमासि अमास्वहि अमास्महि। अमास्यत। **ओ हाङ् गताविति।** अनिट्। ङित्त्वादात्मनेपदी। 'भृञामित्' इति इत्त्वम्। माङ्धातुवद्रूपाणि। अभ्यासे चुत्वं विशेषः। तदाह–**जिहीते इत्यादि।** इति भृञादयस्त्रयो गताः।

ओ हाक् त्यागे इति। अनिट्। ओकारः ककारश्च इत्। **जहातीति।** श्लौ द्वित्वे अभ्यासचुत्वमिति भावः। तस्मादौ 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इति नित्यमीत्त्वे प्राप्ते–**जहातेश्च।** 'इद्दरिद्रस्य' इत्यतः इदिति 'भियोऽन्यतरस्याम्' इत्यतः अन्यतरस्यामिति चानुवर्तते। 'गमहन' इत्यतः क्ङितीति, 'अत उत्सार्वधातुके' इत्यतः सार्वधातुके इति 'ई हल्यघोः' इत्यतः हलीति च इत्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति–**इत्स्याद्वेति। जहतीति।** अभ्यस्तत्वाददादेशे 'श्नाभ्यस्तयोः' इत्यालोपः। **जहाविति।** जहतुः जहुः। जहिथ–जहाथ जहथुः जह। जहौ जहिव जहिम। हाता। हास्यति। **जहितादिति।** जहिताम्–जहीताम् जहतु। **आ च हौ।** आ इति लुप्तप्रथमाकम्। **जहातेरिति।** 'जहातेश्च' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः। **चादिदीताविति।** 'इद्दरिद्रस्य' इत्यतः 'ई हल्यघोः' इत्यतश्च तयोरिह चकारेणानुकर्षादिति भावः। जहितात्–जहीतात् जहितम्–जहीतम् जहित–जहीत। जहानि जहाव जहाम। लङ्याह–**अजहादिति।** अजहिताम्–अजहीताम् अजहुः। **अजहाः इति।** अजहितम्–अजहीतम् अजहित–अजहीत। अजहाम् अजहिव–अजहीव अजहिम–अजहीम। **लोपो यि।** 'जहातेश्च' इत्यतो जहातेरिति 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इत्यतः आत इति, 'अत उत्सार्वधातुके' इत्यतः सार्वधातुके इति चानुवर्तते। यि इति सप्तम्यन्तं सार्वधातुकविशेषणम्। तदादिविधिः। तदाह–**जहातेरित्यादिना।** 'जहातेश्च' इत्यस्यापवादः। आशीर्लिङ्याह–**एर्लिङीति। अहासीदिति।** 'यमरम' इति सगिटौ। अहास्यत्।

डु दाञ् उभयपदी अनिट्। **प्रणिददातीति।** 'नेर्गद' इति णत्वम्। **दत्त**

दत्तः। ददति। दत्ते। ददौ। 'घ्वसोः—'(सू २४७१) इत्येत्वाभ्यासलोपौ। देहि। अददात् अदत्ताम् अददुः। दद्यात्। देयात्। अदात् अदाताम् अदुः। अदित। डु धाञ् १०९२ धारणपोषणयोः। 'दानेऽपि' इत्येके। प्रणिदधाति।

(२५०१) दधस्तथोश्च। ८। २। ३८॥ द्विरुक्तस्य झषन्तस्य धाञ्धातोर्बशो भष् स्यात्तथयोः परयोः स्ध्वोश्च परतः। 'वचनसामर्थ्यादाल्लोपो न स्थानिवत्' इति वामनमाधवौ। वस्तुतस्तु 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्'। धत्तः दधति। धत्थः धत्थ। दध्वः दध्मः। धत्ते। धत्से। धद्ध्वे। धेहि। अधित।

इति। ददा तस् इति स्थिते अघोरिति पर्युदासादीत्त्वाभावे 'श्नाभ्यस्तयोः' इत्याल्लोपः। **ददतीति**। अभ्यस्तत्वाददादेशे 'श्नाभ्यस्तयोः' इत्याल्लोप इति भावः। ददासि दत्थः दत्थ। ददामि दद्वः दद्मः। **दत्ते इति**। ददाते ददते। दत्से ददाथे दद्ध्वे। ददे दद्वहे दद्महे। **ददौ इति**। ददतुः ददुः। ददिथ--ददाथ ददथुः दद। ददौ ददिव ददिम। ददे ददाते ददिरे। ददिषे ददाथे ददिध्वे। ददे ददिवहे ददिमहे। दाता। दास्यति दास्यते। ददातु--दत्तात् दत्ताम् ददतु। इति सिद्धवत्कृत्य देहि इत्यत्र आह--**घ्वसोरिति**। दत्तात् दत्तम् दत्त। ददानि ददाव ददाम। दत्ताम् ददाताम् ददताम्। दत्स्व ददाथाम् दद्ध्वम्। ददै ददावहै ददामहै। लङ्याह—**अददादिति**। **अददुरिति**। अभ्यस्तत्वात् जुस्। अददाः अदत्तम् अदत्त। अददाम् अदद्व अदद्म। विधिलिङ्याह—**दद्यादिति**। 'श्नाभ्यस्तयोः' इत्याल्लोपः। आशीर्लिङि तु 'एर्लिङि' इत्येत्त्वमभिप्रेत्य आह—**देयादिति**। दासीष्ट। लुङ्याह—**अदादिति**। 'गातिस्था' इति सिचो लुगिति भावः। अदाः अदातम् अदात। अदाम् अदाव अदाम। लुङ्यात्मनेपदे आह—**अदितेति**। अदा स् त इति स्थिते 'स्थाघ्वोरिच्च' इति दाधातोरन्त्यस्य इकारः सिचः कित्त्वं च। कित्त्वान्न गुणः। 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोप इति भावः। अदिषाताम् अदिषत। अदिथाः अदिषाथाम् अदिढ्वम्। अदिषि अदिष्वहि अदिष्महि। अदास्यत् अदास्यत।

डु धाञ्। ञित्त्वादुभयपदी। अनिट्। **प्रणिदधातीति**। 'नेर्गद' इति णत्वम्। तसि श्लौ द्वित्वे अभ्यासजश्त्वे 'श्नाभ्यस्तयोः' इत्याल्लोपे दध् तस् इति स्थिते—**दधस्तथोश्च**। धाधातोः कृतद्वित्वस्य दधा इत्यस्य दधः इति षष्ठ्यन्तम्। 'एकाचो बशः' इत्यतः झषन्तस्य बशो भष् इत्यनुवर्तते। त थ् अनयोर्द्वन्द्वात् सप्तमीद्विवचनम्। तकारादकार उच्चारणार्थः। तकारथकारयोरिति लभ्यते। चकारात् स्ध्वोरिति समुच्चीयते। सकारे ध्वशब्दे चेति लभ्यते। तदाह—**द्विरुक्तस्येत्यादिना**। तथाच अभ्यासे दकारस्य धकारः, तकारपरकत्वात्। ननु आभ्यस्तयोरित्याल्लोपस्य 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वान्न तकारपरकत्वं, नापि झषन्तत्वमित्यत आह—**वचनसामर्थ्यादिति**। **वस्तुतस्त्विति**। भष्भावस्य

अथ त्रयः स्वरितेत । णिजिर् १०८३ शौचपोषणयोः (२५०२) **निजां त्रयाणां गुणः श्लौ । ७ । ४ । ७५ ॥** णिजिर् विजिर् विष्लृ एषामभ्यासस्य गुणः स्याच्छ्लौ । नेनेक्ति नेनिक्तः नेनिजति । नेक्ता । नेक्ष्यति । नेनेक्तु । नेनिग्धि । (२५०३) **नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके । ७ । ३ । ८७ ॥** लघूपधगुणो न स्यात् । नेनिजानि । अनेनेक् अनेनिक्ताम् अनेनिजुः । नेनिज्यात् । निज्यात् । अनिजत्-अनैक्षीत् । अनिक्त । विजिर् १०८४ पृथग्भावे । वेवेक्ति-वेविक्ते । विवेजिथ । अत्र 'विज इट्' (सू २५३६) इति ङित्त्वं न, 'ओ विजी' इत्यस्यैव तत्र ग्रहणात् । ' णिजिविजी रुधादावपि । विष्लृ १०८५ व्याप्तौ ।

पूर्वत्रासिद्धीयत्वादेव तस्मिन् कर्तव्ये आल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाप्रसक्तेर्वचनसामर्थ्याश्रयणक्लेशो वृथेति भावः । **धत्तः इति** । धस्य चर्त्वेन त इति भावः । **दधतीति ।** 'अदभ्यस्तात्' इत्यदादेशे 'श्नाभ्यस्तयोः' इत्याल्लोपः। **धत्थः इति** । थकारपरत्वात् भष् । धत्थ । दधामि । **दध्वः इति** । परनिमित्ताभावान्न भष् । दध्मः । **धत्ते इति** । दधाते दधते । **धत्से इति** । सकारपरकत्वाद्भषिति भावः । दधाथे । **धद्ध्वे इति** । दध् ध्वे इति स्थिते ध्वशब्दपरकत्वाद्भषिति भावः । दधे दध्वहे दध्महे । दधौ । दधे । धाता । धास्यति धास्यते । दधातु-धत्तात् धत्ताम् दधतु । **धेहीति ।** 'घ्वसोः' इत्येत्त्वाभ्यासलोपाविति भावः । धत्तात् धत्तम् धत्त । दधानि दधाव दधाम । धत्ताम् दधाताम् दधताम् । धत्स्व दधाथाम् धद्ध्वम् । दधै दधावहै दधामहै । अदधात् अधत्त । दध्यात् दधीत । धेयात् धासीष्ट । अधात् । **अधितेति ।** 'स्थाघ्वोरिच्च' इति इत्त्वे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोप इति भावः । अधास्यत् अधास्यत ।

णिजिर् धातुः, अनिडयं णोपदेशः इरित् । इकारस्य प्रत्येकमित्त्वाभावान्न नुम् । इकारस्य स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलादात्मगे फले आत्मनेपदं भवत्येव । तस्मादयमप्युभयपदी । एवं विजिरपि ज्ञेयः । **निजां त्रयाणाम् ।** निजामिति बहुवचनात्तदादीनां ग्रहणम् । ' अत्र लोपः ' इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते । तदाह— **णिजिर् इत्यादिना । नेनेक्तीति ।** श्लौ द्वित्वे हलादिशेषे उत्तरखण्डस्य तिपमाश्रित्य गुणे पूर्वखण्डस्यानेन गुणे चोः कुत्वमिति भावः । अभ्यस्तत्वाददादेशं मत्वा आह—**नेनिजतीति ।** नेनेक्षि नेनिक्थः नेनिक्थ । नेनेज्मि नेनिज्वः नेनिज्मः । नेनिक्ते नेनिजाते नेनिजते । नेनिक्षे नेनिजाथे नेनिग्ध्वे । निनिजे नेनिज्वहे नेनिज्महे । निनेज निनिजतुः निनिजुः । निनेजिथ निनिजथुः निनिज । निनेज निनिजिव निनिजिम । निनिजे निनिजाते निनिजिरे । निनिजिषे निनिजाथे निनिजिध्वे । निनिजे निनिजिवहे निनिजिमहे । नेक्ता । नेक्ष्यति । नेनेक्तु नेनिक्तात् नेनिक्ताम् नेनिजतु । **नेनिग्धीति ।** अपित्त्वेन ङित्त्वान्न गुणः । हेर्धिः । नेनिक्तात् नेनिक्तम् नेनिक्त । 'आडुत्तमस्य' इति पित्त्वेन अङित्त्वाल्लघूपधगुणे

वेवेष्टि-वेविष्टे। ऌदित्वादङ्। अविषत्। तङि क्सः। अजादौ 'क्सस्याचि' (सू २३३७) इत्यल्लोपः। अविक्षत अविक्षाताम् अविक्षन्त।

अथ आगणान्तात्परस्मैपदिनश्छान्दसाश्च। घृ १०८६ क्षरणदीप्त्योः। 'जिघर्म्यग्निं हविषा घृतेन'। 'भृञामित्' (सू २४९६)। 'बहुलं छन्दसि' (सू ३४९८) इतीत्त्वम्। ह्व १०८७ प्रसह्यकरणे। 'अयं स्रुवोऽभिजिहर्ति होमान्'। ऋ १०८८ सृ १०८९ गतौ। 'बहुलं छन्दसि' (सू ३४९८) इत्येव

प्राप्ते—**नाभ्यस्तस्याचि**। 'मिदेर्गुणः' इत्यतो गुण इति 'पुगन्त' इत्यतो लघूपधस्येति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति—**लघूपधगुणो न स्यादिति**। **नेनिजानीति**। नेनिजाव नेनिजाम। नेनिक्ताम् नेनिजाताम् नेनिजताम्। नेनिग्ध्व नेनिजाथाम् नेनिग्ध्वम्। नेनिजै नेनिजावहै नेनिजामहै। लङि परस्मैपदे आह—**अनेनेगिति**। **अनेनिजुरिति**। अभ्यस्तत्वाज्जुसिति भावः। अनेनेक् अनेनिक्तम् अनेनिक्त। अनेनिजम्। 'नाभ्यस्तस्य' इति न गुणः। अनेनिज्व अनेनिज्म। निर्णीष्ट। लुङ्याह—**अनिजदिति**। इरित्त्वादङिति भावः। **अनिक्तेति**। 'झलो झलि' इति सिज्लोपः। अनिक्षाताम् इत्यादि।

विजिरपि णिजिर्वत्। **अत्रेति**। थलि इट्पक्षे 'विज इट्' इति विहितं ङित्त्वं नेत्यर्थः। अतो न गुणनिषेध इति भावः। **ओ विजी इत्यस्यैवेति**। व्याख्यानादिति भावः। **रुधादावपीति**। ततश्च 'रुधादिभ्यः श्नम्' इति श्नम्विकरणावपि ताविति भावः। **विष्लृ व्याप्तौ इति**। ऌदित्, उभयपदी, अनिट्। णिजेरिव रूपाणि। **वेवेष्टीति**। ष्टुत्वेन तकारस्य टः। सिपि 'षढोः' इति षस्य कत्वम्। वेवेक्षि वेविष्ठः। वेविड्ढि। **अविषदिति**। ऌदित्त्वादङिति भावः। **तङि क्सः इति**। 'शल इगुपधात्' इत्यनेनेति भावः। **आगणान्तादिति**। जुहोत्यादिगणसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः। घृधातुरनिट्। तिपि श्लौ द्वित्वे अभ्यासकार्ये गुणे रपरत्वे जघर्ति। जघृतः जघ्रति। 'जघर्म्यग्निं हविषा घृतेन' इति बह्वृचमन्त्रपाठः। 'जिघर्म्यग्निं मनसा घृतेन' इति तैत्तिरीयपाठः। अत्र इत्त्वमभ्यासस्य आह—**भृञामिदिति**। ननु तत्र त्रयाणामेव ग्रहणमित्यत आह—**बहुलमिति**। इत्त्वं छान्दसमिति भावः। जघार जघ्रतुः। जघर्थ। जघ्र। जघ्रिव। घरिष्यति। जघर्तु—जघृतात् जघ्रतु। जघृहि। जघराणि। अजघः अजघृताम् अजघरुः। अजघरम् अजघृव। जघृयात्। घ्रियात्। अघार्षीत्। अघरिष्यत्। **ह्व प्रसह्यकरणे इति**। घृधातुवद्रूपाणि। **अयं स्रुवो अभिजिहर्ति होमानिति**। स्रुवे साध्यमाने याजमानो मन्त्रः। अत्रापि अभ्यासस्य इत्त्वं छान्दसमिति भावः।

सिद्धे ' अर्तिपिपर्त्योश्च ' (सू २४९३) इतीत्त्वविधानादयं भाषायामपि । अभ्यासस्यासवर्णे ' (सू २२६०) इतीयङ् । इयर्ति इयृतः इयृति । आर आरतुः । ' इडत्यर्ति— ' (सू २३८४) इति नित्यमिट् । आरिथ । अर्ता । अरिष्यति । इयराणि । एयः ऐयृताम् ऐयरुः । इयृयात् । अर्यात् । आरत् । ससर्ति । मस

ऋ सृ गताविति । इमावनिटौ । तत्र ऋधातोः छान्दसत्वेऽपि लोकेऽपि क्वचित् प्रयोगं समर्थयति—**बहुलमिति** । ' भृञामित् ' ' अर्तिपिपर्त्योश्च ' ' बहुलं छन्दसि ' इति सूत्रस्थितिः । तत्र बहुलं छन्दसीत्येव ऋधातोरित्त्वसिद्धेः ' अर्तिपिपर्त्योश्च ' इत्यर्तिग्रहणात् लोकेऽपि ऋधातोः श्लुविकरणस्य प्रयोगो विज्ञायत इत्यर्थः । एतच्चात्रैव सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अत एव भाष्यात् श्लुविकरणस्यैव ऋधातोः ' अर्तिपिपर्त्योश्च ' इत्यत्र ग्रहणम् । पिपर्तिसाहचर्याच्च, श्लावित्यस्य अभ्यासग्रहणस्य चानुवृत्तेश्चेत्यलम् । **अभ्यासस्यासवर्णे इति** । शपः श्लौ ऋ ति इति स्थिते द्वित्वे उरदत्त्वं बाधित्वा ' अर्तिपिपर्त्योश्च ' इत्यभ्यासऋकारस्य इत्त्वे रपरत्वे हलादिशेषे उत्तरखण्डस्य ऋकारस्य गुणे रपरत्वे इ अर् ति इति स्थिते ' अभ्यासस्यासवर्णे ' इति इयङि इयर्ति इति रूपमित्यर्थः । **इयृतः इति** । पूर्ववदेव द्वित्वादि । तसः अपित्त्वेन ङित्त्वाद्गुणनिषेध इति भावः । **इयृतीति** । पूर्ववदेव द्वित्वादि । अभ्यस्तत्वाददादेशः । ङित्त्वान्न गुणः । उत्तरखण्डस्य ऋकारस्य यण् रेफ इति भावः । इयर्षि इयृथः । इयर्मि इयृवः इयृमः । लिट्याह— **आरेति** । थलि ' अचस्तास्वत् ' इति ' ऋतो भारद्वाजस्य ' इति नित्यमिण्निषेधे प्राप्ते आह—**इडत्त्यर्तीति नित्यमिडिति** । आरिथ । आरिम । **अर्तेति** । अनिट्त्वादिति भावः । **अरिष्यतीति** । 'ऋद्धनोः स्ये' इति इडिति भावः । इयर्तु–इयृतात् इयृताम् इयृतु । इयृहि–इयृतात् इयृतम् इयृत । **इयराणीति** । आटः पित्त्वेन अङित्त्वान्न गुणनिषेध इति भावः । इयराव इयराम ।

लङ्याह—**ऐयः इति** । श्लौ ऋ त् इति स्थिते द्वित्वे अभ्यासस्य इत्त्वे रपरत्वे हलादिशेषे इयङि उत्तरखण्डस्य गुणे रपरत्वे च हल्ङ्यादिलोपे रेफस्य विसर्गे इयः इति स्थिते आटि वृद्धौ ऐयः इति रूपमिति भावः । नच लावस्थायामडिति पक्षे आटि वृद्धौ रपरत्वे आर् त् इति स्थिते द्वित्वे हलादिशेषे सवर्णदीर्घे हल्ङ्यादिलोपे रेफस्य विसर्गे आः इति स्यादिति शङ्क्यम्, 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इति बहुलग्रहणेनात्र लावस्थायामाडित्यस्यानाश्रयणादित्याहुः । **ऐयरुरिति** । ऐयः ऐयृतम् ऐयृत । ऐयरम् ऐयृव ऐयृम । विधिलिङ्याह—**इयृयादिति** । यासुटो ङित्त्वाद्गुणनिषेध इति भावः । इयृयाताम् इत्यादि । आशीर्लिङ्याह—**अर्यादिति** । ' अकृत्सार्वधातुकयोः ' इति दीर्घः प्राप्तः । तं बाधित्वा ' रिङ् शयग्लिङ्क्षु ' इति रिङ् प्राप्तः । तं बाधित्वा ' गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः ' इति गुण इति भावः । लुङ्याह—**आरदिति** । ' सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च ' इत्यङि ' ऋदृशोऽङि '

११०० भर्त्सनदीप्त्योः । बभस्ति । 'घसिभसोर्हलि—' (३४४०) इत्युपधालोपः । 'झलो झलि' (सू २२८१) इति सलोपः । बब्धः । बप्सति । कि ११०१ ज्ञाने । चिकेति । तुर ११०२ त्वरणे । तुतोर्ति तुतूर्तः तुतुरति । धिष ११०३ शब्दे । दिधेष्टि दिधिष्टः । धन ११०४ धान्ये । दधन्ति दधन्तः

इति गुण इति भावः । आरिष्यत् । तदेवं ऋधातुं निरूप्य सृधातुं निरूपयति—**ससर्तीति** । ससृतः सस्रति इत्यादि सुगमम् । ससार । ससर्थ । सस्रव । सर्ता । सरिष्यति । ससर्तु । अससः अससृताम् अससरुः । सस्रयात् । स्रियात् । असरत् ।

भस भर्त्सनेति । अयं सेट् । **बभस्तीति** । श्लौ भस् ति इति स्थिते द्वित्वे अभ्यासजश्त्वमिति भावः । बभस् तस् इति स्थिते आह—**घसिभसोरिति** । 'घसिभसोर्हलि च' इत्यस्यायमर्थः—छन्दसि अनयोरुपधाया लोपः स्यात् हलादावजादौ च क्ङिति परे इति । तथाच बभस् तस् इत्यत्र उपधालोपे 'झलो झलि' इति सकारलोपे तकारस्य 'झषस्तथोः' इति धत्वे भकारस्य जश्त्वमिति भावः । **बप्सतीति** । अभ्यस्तत्वाददादेशे बभस् अति इति स्थिते 'घसिभसोः' इत्युपधालोपे भकारस्य चर्त्वमिति भावः । बभस्सि बब्धः बब्ध । बभस्मि बप्स्वः बप्स्मः । बभास बप्सतुः बप्सुः । बभसिथ बप्सथुः बप्स । बभास-बभस बप्सिव बप्सिम । भसिता । भसिष्यति । बभस्तु-बब्धात् बब्धाम् बप्सतु । बब्धि-बब्धात् बब्धम् बब्ध । बभसानि बभसाव बभसाम । अबभः अबब्धाम् अबप्सुः । अबभः अबब्धम् अबब्ध । अबप्सम् अबप्स्व । बप्स्यात् । भस्यात् । अभासीत्-अभसीत् । अभसिष्यत् । **कि ज्ञाने । चिकेतीति** । किधातोस्तिपि श्लौ द्वित्वे अभ्यासचुत्वे उत्तरखण्डस्य गुण इति भावः । चिकितः चिक्यति । चिकेषि चिकिथः चिकिथ । चिकेमि चिकिवः । चिकाय चिक्यतुः । चिकयिथ—चिकेथ । चिक्यिव । केता । केष्यति । चिकेतु—चिकितात् चिकिताम् चिक्यतु । चिकिहि । चिकयानि । अचिकेत् अचिकिताम् अचिकयुः । अचिकेः । अचिकयम् अचिकिव । चिकियात् । कीयात् । अकैषीत् । अकेष्यत् ।

तुर त्वरणे इति । तुतूर्तः इति । 'हलि च' इति दीर्घः । तुतोर्षि तुतूर्थः तुतूर्थ । तुतोर्मि तुतूर्वः । तुतोर । तुतुरतुः । तुतोरिथ । तुतुरिव । तोरिता । तोरिष्यति । तुतोर्तु-तुतूर्तात् तुतूर्ताम् तुतुरतु । तुतूर्हि । तुतुराणि । अतुतोः अतुतूर्ताम् अतुतुरुः । अतुतोः । अतुतुरम् अतुतूर्व । तुतूर्यात् । तूर्यात् । अतोरीत् । अतोरिष्यत् । **धिष शब्दे सेट् । दिधेष्टीति** । श्लौ द्वित्वादौ लघूपधगुणे तकारस्य ष्टुत्वमिति भावः । दिधिषति । दिधेक्षि दिधिष्ठः । दिधेष्मि दिधिष्वः । दिधेष दिधिषतुः । दिधेषिथ । दिधिषिव । धेषिता । धेषिष्यति । दिधेष्टु-दिधिष्टात् । दिधिषतु । दिधिड्ढि । दिधिषाणि । अदिधेट् अदिधिष्टाम् अदिधिषुः । अदिधिषम्

दधनति । जन १९०५ जनने । जजन्ति । (२५९४) जनसनखनां सञ्झलोः ६ । ४ । ४२ ॥ एषामाकारोऽन्तादेशः स्याज्झलादौ सनि झलादौ क्ङिति च। जजातः । जज्ञति । जजंसि । जजान । जजायात्–जजन्यात् । जायात्–जन्यात्। गा ११०६ स्तुतौ । 'देवाञ्जिगाति सुम्नयुः' । जिगीतः जिगति ।

इति तिङन्ते जुहोत्यादिप्रकरणम् ॥

अदिधिष्व । दिधिष्यात् । धिष्यात् । अधेषीत् । अधेषिष्यत् । **धन धान्ये इति।** धान्यार्जने इत्यर्थः । **दधन्त इति ।** चमूष् सहने इति धातोः चचंसे इतिवदनुनासिकस्य क्वीति न दीर्घः । दधंसि दधन्थः । दधन्मि दधन्वः दधन्मः । दधान दधनतुः । दधनिथ । दधनिव । धनिता । धनिष्यति । दधन्तु—दधन्तात् दधन्ताम् दधनतु । दधंहि । दधनानि । अदधन् अदधन्ताम् अदधनुः । अदधन् अदधन्तम् अदधन्त । अदधनम् अदधन्व अदधन्म । दधन्यात् । धन्यात् । अधानीत् अधनीत् । अधानिष्यत् ।

जन जनने इति । उत्पत्तौ अकर्मकः । उत्पादने सकर्मकः । **जनसन ।** ' विड्वनोः ' इत्यतः आदित्यनुवर्तते । तदाह—**एषामाकारोऽन्तादेशः इति ।** सन् झल् इत्यनयोः द्वन्द्वात् सप्तमीद्विवचनम् । सनि झलि चेति लभ्यते । 'अनुदात्तोपदेश ' इत्यतः झलि क्ङितीत्यनुवर्तते । तत्र झलीत्यनुवृत्तेन सन् विशेष्यते । तदादिविधिः । झलादौ सनीति लभ्यते । क्ङितीत्यनुवृत्तं तु एतत्सूत्रस्थेन झला विशेष्यते । तदादिविधिः । झलादौ क्ङितीति लभ्यते । तथाच झलादौ सनीति झलादौ क्ङितीति च परनिमित्तद्वयं लब्धम् । तदाह—**झलादौ सनि झलादौ क्ङिति चेति ।** सन्विशेषणं झलादाविति किम् ? जिजनिषति । सिसनिषति । चिखनिषति । अथ क्ङितो झलाविशेषणस्य प्रयोजनमाह—**जज्ञतीति ।** जनन् अति इति स्थिते अतेर्ङित्त्वेऽपि झलादित्वाभावादात्त्वाभावे 'गमहन' इत्युपधालोपे नकारस्य श्चुत्वेन ञकार इति भावः । 'जनसनखनां सन्' इत्याश्रित्य योगविभागेन उक्तार्थसिद्धिं चाश्रित्य झल्ग्रहणं त्वत्र सूत्रे प्रत्याख्यातं भाष्ये । **जजंसीति ।** 'नश्च' इत्यनुस्वारः । जजाथः जजाथ । जजन्मि जजन्वः जजन्मः । **जजानेति ।** जज्ञतुः । सेडयम् । जजनिथ जज्ञथुः । जज्ञिव । जनिता । जनिष्यति । जजन्तु–जजातात् । जजाहि । जजनानि । अजजन् अजजाताम् अजज्ञुः । अजजनम् अजजन्व । विधिलिङि 'ये विभाषा' इति मत्वा आह—**जजायात् जजन्यात् इति ।** अजनीत्–अजानीत् । अजनिष्यत् ।

गा स्तुतौ । देवान् जिगातीति । 'भृञामित्' इत्यत्र 'बहुलं छन्दसि' इति वचनादभ्यासस्य इत्त्वमिति भावः । **जिगीतः इति ।** 'ई हल्यघोः' इति

अथ तिङन्ते दिवादिप्रकरणम्॥ ४॥

दिवु ११०७ क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु। शूषन्ताः परस्मैपदिनः। (२५०५) **दिवादिभ्यः श्यन्**। ३। १। ६९॥ शपोऽपवादः। 'हलि च' (सू ३५४) इति दीर्घः। दीव्यति। दिदेव। देविता। देविष्यति। दीव्यतु। अदीव्यत्। दीव्येत्। दीव्यात्। अदेवीत्। अदेविष्यत्। षिवु ११०८ तन्तुसन्ताने। परिषीव्यति। परिषिषेव। न्यषेवीत्–न्यसेवीत्। स्निवु ११०९ गतिशोषणयोः। ष्ठिवु १११० निरसने। केचिदिहेमं न पठन्ति। ष्णुसु ११११ अदने। 'आदाने' इत्येके। 'अदर्शने' इत्यपरे। सुष्णोस। ष्णसु १११२ निरसने। स्नस्यति। सस्नास। क्नसु १११३ ह्वरणदीप्त्योः। ह्वरणं कौटिल्यम्। चक्नास। व्युष १११४ दाहे। वुव्योष। प्लुष १११५ च। नृती

ईत्त्वम्। **जिगतीति**। अभ्यस्तत्वाददादेशे 'श्नाभ्यस्तयोः' इत्याल्लोपः। जिगासि जिगीथः जिगीथ। जिगामि जिगीवः। जगौ जगतुः। जगिथ–जगाथ। जगिव। गाता। गास्यति। जिगातु- जिगीतात् जिगीताम् जिगतु। जिगीहि। जिगानि। अजिगात् अजिगीताम् अजिगुः। अजिगाः। अजिगाम् अजिगीव। जिगीयात्। आशिषि गेयात्। अगासीत्। अगास्यत्।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां श्लुविकरणं समाप्तम्।

अथ श्यन्विकरणधातवो निरूप्यन्ते। **दिवु क्रीडेति**। उदिदयम्। तेन क्त्वायामिड्विकल्पः। निष्ठायां च नेट्। **शूषन्ताः इति**। जॄष् झॄष् वयोहानौ इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः। **दिवादिभ्यः श्यन्**। 'कर्तरि शप्' इत्यतः कर्तरीति 'सार्वधातुके यक्' इत्यत सार्वधातुके इति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्य आह—**शपोऽपवाद इति**। शकारनकारावितौ। दिव् य ति इति स्थिते आह—**हलि चेति दीर्घ इति**। श्यनः अपित्त्वेन ङित्त्वान्न गुण इति भावः। दीव्यतः। दीव्यन्ति इत्यादि सुगमम्। **दिदेवेति**। दिदिवतुः। दिदेविथ। दिदिविव। सेट्त्वं सूचयति—**देवितेति**। षिवुधातुरपि सेट्, षोपदेशः, दिवुधातुवत्। **परिषीव्यतीति**। 'परिनिविभ्यः सेव' इति षत्वमिति भावः। **परिषिषेवेति**। स्थादिष्वेवाभ्यासस्य इति नियमस्तु न, तत्र प्राक्सितादित्यनुवृत्तेरिति भावः। 'सिवादीनां वाड्व्यवायेऽपि' इति मत्वा आह—**न्यषेवीत् न्यसेवीदिति**। स्निवुधातुस्तु रेफवान्। **ष्ठिवु निरसने इति**। 'सुब्धातुष्ठिवुष्वक्कतीनाम्' इति न सत्वम्। ष्ठीव्यति इत्यादि सुगमम्। आर्धधातुकेषु तु शब्विकरणस्थष्ठिवुधातुवद्रूपाणि। ष्णुसुधातुश्च षोपदेशः।

१११६ गात्रविक्षेपे । नृत्यति । ननर्त । (२५०६) सेऽसिचि कृतचृतच्छृदतृदनृतः । ७ । २ । ५७ ॥ एभ्यः परस्य सिजिभन्नस्य सादेरार्धधातुकस्य इड्वा स्यात् । नर्तिष्यति–नर्त्स्यति । नृत्येत् । नृत्यात् । अनर्तीत् । त्रसी १११७ उद्वेगे । 'वा भ्राश—'(सू २३२१) इति श्यन्वा । त्रस्यति—त्रसति । त्रेसतुः–तत्रसतुः । कुथ १११८ पूतीभावे । पूतीभावो दौर्गन्ध्यम् । पुथ १११९ हिंसायाम् । गुध ११२० परिवेष्टने । क्षिप ११२१ प्रेरणे । क्षिप्यति । क्षेप्ता । पुष्प ११२२ विकसने । पुष्प्यति । पुपुष्प । तिम ११२३ ष्टिम ११२४ ष्टीम ११२५ आर्द्रीभावे । तिम्यति । स्तिम्यति । स्तीम्यति । व्रीड ११२६ चोदने लज्जायां च । व्रीड्यति । इष ११२७ गतौ । इष्यति । षह ११२८ षुह ११२९ चक्यर्थे । चक्यर्थस्तृप्तिः । सह्यति । सुह्यति । जॄष् ११३० झॄष् ११३१ वयोहानौ । जीर्यति । जजरतुः—जेरतुः । जरिता–जरीता । जीर्येत् । जीर्यात् । 'जॄस्तम्भु–' (सू २२६१) इत्यङ्वा । 'ऋदृशोऽङि गुणः' (सू २४०६) । अजरत्—अजारीत् । अजारिष्टाम् । झीर्यति । जझरतुः । अझारीत् । षूङ् ११३२ प्राणिप्रसवे । सूयते । सुषुवे । 'स्वरतिसूति—'(सू २२७९) इति विकल्पं बाधित्वा 'श्र्युकः किति' (सू २३८१) इति निषेधे प्राप्ते क्रादिनियमान्नित्यमिट् ।

नृती गात्रेति । 'श्वीदितः' इत्याद्यर्थमीदित्त्वम् । सेडयम् । **सेऽसिचि** । से असिचि इति छेदः । सप्तमी षष्ठ्यर्थे । कृत चृत छृत तृद नृत् एषां समाहारद्वन्द्वात् पञ्चमी । 'उदितो वा' इत्यतो वेति आर्धधातुकस्येडिति चानुवर्तते । तदाह—**एभ्य इत्यादिना** । नित्यमिटि प्राप्ते विकल्पार्थमिदं वचनम् । **अनर्तीदिति** । 'सेऽसिचि' इत्यत्र असिचि इत्युक्तेर्नित्यमिडिति भावः । **त्रसी उद्वेगे** । 'वा जॄभ्रमुत्रसाम्' इत्येत्त्वाभ्यासविकल्पौ मत्वा आह—**त्रेसतुः तत्रसतुरिति** । **कुथ पूतीभाव इति** । पवित्रीभवने इत्यर्थः । दुर्गन्धकरणे इति वा । 'पूतिगन्धस्तु दुर्गन्धः' इत्यमरः । **तिम ष्टिम ष्टीमेति** । द्वितीयतृतीयौ षोपदेशौ । द्वितीय इदुपधः । तृतीयस्तु ईदुपधः । **षह षुहेति** । षोपदेशौ । **चक्यर्थस्तृप्तिरिति** । यद्यपि 'चक तृप्तौ प्रतिघाते च' इत्युक्तम् । तथापि तृप्तिरेवेह विवक्षिता व्याख्यानात् । षुहेः 'नपुंसके भावे क्तः' इति क्तप्रत्यये सुहितशब्दः । सुहितस्तृप्तिरिति 'पूरणगुण' इति सूत्रे कैयटः । **जॄष् झॄष् वयोहानाविति** । सेटकौ । **जीर्यतीति** । 'ॠत इद्धातोः' इति इत्त्वे 'हलि च' इति दीर्घ इति भावः । अतुसादौ 'ऋच्छत्यृताम्' इति गुणे रपरत्वे 'वा जॄभ्रमुत्रसाम्' इत्येत्त्वाभ्यासलोपविकल्प इति भावः । जजरिथ । 'वॄतो वा' इति मत्वा आह—**जरिता जरीतेति** । **षूङ् प्राणिप्रसवे इति** । प्रसवः उत्पादनम् । षोपदेशोऽयम् । **विकल्पमिति** । परमपीति शेषः । **निषेधे प्राप्ते इति** । पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादिति

सुषुविषे । सुषुविवहे । सोता—सविता। दूङ् ११३३ परितापे। दीङ् ११३४ क्षये । दीयते । (२५०७) **दीङो युडचि क्ङिति**।६।४।६३॥ दीङः परस्याजादेः क्ङित आर्धधातुकस्य युट् स्यात् । 'वुग्युटावुवङ्यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ' (वा ४०६२) । दिदीये । (२५०८) **मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च** । ६ । १ । ५० ॥ एषामात्वं स्याल्ल्यपि चकारादशित्येज्निमित्ते । दाता । दास्यते । अदास्त । अदास्थाः । डीङ् ११३५ विहायसा गतौ । डीयते । धीङ् ११३६ आधारे । धीयते । दिध्ये । धेता । मीङ् ११३७ हिंसायाम् । हिंसा अत्र प्राणवियोगः । मीयते । रीङ् ११३८ श्रवणे । रीयते । लीङ् ११३९ श्लेषणे । (२५०९) **विभाषा लीयतेः** । ६ । १ । ५१ ॥ लीयतेरिति यका निर्देशो न तु श्यना । लीलीङोरात्वं वा स्यादेज्विषये ल्यपि च । लेता—लाता । लेष्यते—लास्यते । एज्विषये किम् । लीयते । लिल्ये । व्रीङ् ११४० वृणोत्यर्थे । व्रीयते । विव्रिये ।

भावः । **दूङ् परितापे इति** । पीडने पीडितीभवने वेत्यर्थः । आद्ये सकर्मकः । द्वितीये अकर्मकः ।

दीङ् क्षये इति । क्षयो ह्रस्वः नाशो वा । **दीङो युडचि** । 'आर्धधातुके' इत्यधिकृतम् अचा विशेष्यते । तदादिविधिः । दीङ इति पञ्चमी । सप्तमी षष्ठ्यर्थे । तदाह—**दीङः परस्येत्यादिना** । दिदी ए इति स्थिते परत्वात् 'एरनेकाचः' इति यणि प्राप्ते नित्यत्वात् युट् । टकार इत् । उकार उच्चारणार्थः । टित्वादाद्यवयवः । दिदीये इति रूपमिति भावः । ननु युटि कृतेऽपि तस्यासिद्धत्वाद्यण् दुर्वारः । तथाच दिद्य्ये इति स्यात् । इकारो न श्रूयेत यकारद्वयं श्रूयेत इत्यत आह—**वुग्युटाविति** । **मीनातिमिनोति** । 'आदेच उपदेशेऽशिति' इत्यतः आदित्यनुवर्तते । तदाह—**एषामात्वं स्यात् ल्यपीपि** । चकारात् एचः अशितीति परनिमित्तं समुच्चीयते । तत्र एच इत्यनन्तरं निमित्ते इति शेषः । एज्निमित्ते अशिति प्रत्यये च परे इति फलितम् । तदाह—**चकारादशित्येज्निमित्ते इति** । इति समुच्चीयत इति शेषः । लुङ्याह—**अदास्तेति** । इह आत्वे कृते घुत्वे सत्यपि 'स्थाघ्वोरिच' इति न भवति, 'स्थाघ्वोरित्वे दीङः प्रतिषेध' इति घुसंज्ञासूत्रस्थभाष्यपठितवार्तिकादिति भावः । **धीङ् आधारे इति** । आधारः आधारणम् । स्थापनमिति यावत् ।

लीङ् श्लेषणे इति । लीयते । लिल्ये । लिलियिषे । **विभाषा लीयतेः** । ननु लीयतेरिति श्यना निर्देशात् 'लीङ् श्लेषणे' इति श्नाविकरणस्य ग्रहणं न स्यादित्यत आह—**यका निर्देश इति** । 'सार्वधातुके यक्' इति विहितयका लीयतेरिति निर्देशः । स च श्यन्श्नान्तसाधारणः, यक उभयत्रापि साधारण्यादिति भावः । 'मीनातिमिनोति' इत्यतः ल्यपीति 'आदेचः' इत्यतः आदिति एच इति

'स्वादय ओदितः' (ग सू २६६) । तत्फलं तु निष्ठानत्वम् । पीङ् ११४१ पाने । पीयते । माङ् ११४२ माने । मायते । ममे । ईङ् ११४३ गतौ । ईयते । अयांचक्रे । प्रीङ् ११४४ प्रीतौ । सकर्मकः । प्रीयते । पिप्रिये ।

अथ चत्वारः परस्मैपदिनः । शो ११४५ तनूकरणे । (२५१०) **ओतः श्यनि** । ७ । ३ । ७१ ॥ लोपः स्याच्छ्यनि । श्यति श्यतः श्यन्ति । शशौ शशतुः । शाता । शास्यति । 'विभाषा घ्राधेट्—' (सू २३७६) इति सिचो वा लुक् । लुगभावे 'यमरम—' (सू २३७७) इतीट्सकौ । अशात् अशाताम् अशुः । अशासीत् अशासिष्टाम् । छो ११४६ छेदने । छ्यति । षो ११४७ अन्तकर्मणि । स्यति । ससौ । अभिष्यति । अभ्यष्यत् । अभिससौ । दो ११४८ अवखण्डने । द्यति । ददौ । प्रणिदाता । देयात् । अदात् ।

अथात्मनेपदिनः पञ्चदश । जनी ११४९ प्रादुर्भावे । (२५११) **ज्ञाजनोर्जा** ।

च अनुवर्तते । तदाह—**लीलीङोरित्यादिना । स्वादय ओदित इति ।** धातुपाठपठितं गणसूत्रमिदम् । 'षूङ् प्राणिप्रसवे' इत्यारभ्य व्रीडन्ता ओदित्कार्यभाज इत्यर्थः । **निष्ठानत्वमिति** । 'ओदितश्च' इत्यनेनेति भावः । **प्रीङ् प्रीताविति** । प्रीतिस्तुष्टिः । 'मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्षः' इत्यमरः । एवं सत्यकर्मकः । यथा—फलमूलादिना हरिः प्रीयते । हृष्यतीत्यर्थः । यदा तु प्रीतिः तर्पणं 'प्रीञ् तर्पणे' इति क्रैयादिकात् क्तिनि प्रीतिशब्दनिष्पत्तिः, तदा तु सकर्मकः । तदाह—**सकर्मकः इति । प्रीयते इति** । तर्पयतीत्यर्थः ।

अथ चत्वारः परस्मैपदिन इति । 'दो अवखण्डने' इत्यन्ता इति भावः । **शो तनूकरणे** । अनिट् । **ओतः श्यनि** । 'घोर्लोपो लेटि वा' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति—**लोपः स्यादिति । शशाविति ।** 'आदेच' इत्यात्त्वे णल औत्वमिति भावः । **शशतुरिति** । शशिथ-शशाथ । शशिव । **शास्यतीति** । श्यतु । अश्यत् । श्येत् । शायात् । लुङि सिचि विशेषमाह—**विभाषा घ्रेति** । सिचो लुक्पक्षे आह—**अशादिति** । 'आतः' इति जुसिति मत्वा आह—**अशुरिति** । सिचो लुगभावे सगिटौ मत्वा आह—**अशासीदिति** । छोधातुरपि शोधातुवत् । **षो अन्तकर्मणीति** । समापने विनाशने वेत्यर्थः । शोधातुवद्रूपाणि । षोपदेशोऽयम् । **स्यतीति** । 'ओतः श्यनि' इति लोपः । **अभिष्यतीति** । 'उपसर्गात्' इति षत्वम् । **अभ्यष्यदिति** । 'प्राक्सितात्' इति षत्वम् । **अभिससाविति** । स्थादिष्विति नियमात् न षः । **दो अवखण्डने । प्रणिदातेति** । नेर्गद इति णत्वम् । **देयादिति** । आशीर्लिङि एर्लिङीत्येत्त्वम् । **अदादिति** । 'गातिस्था' इति सिचो लुक् ।

अथात्मनेपादिन इति । वाश्र शब्दे इत्यन्ता इत्यर्थः । **जनी प्रादुर्भावे इति** । 'श्वीदितो निष्ठायाम्' इत्याद्यर्थमीदित्त्वम् । **ज्ञाजनोर्जा । शितीति ।**

७। ३। ७६ ॥ अनयोर्जादेशः स्याच्छिति । जायते । जज्ञे जज्ञाते जज्ञिरे। जनिता। जनिष्यते। 'दीपजन—' (सू २३२८) इति वा चिण्। (२५१२) **जनीवध्योश्च।** ७। ३। ३५ ॥ अनयोरुपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि ञ्णिति कृति च। अजनि—अजनिष्ट। दीपी ११५० दीप्तौ। दीप्यते। दिदीपे। अदीपि—अदीपिष्ट। पूरी ११५१ आप्यायने । पूर्यते । अपूरि—अपूरिष्ट । तूरी ११५२ गतित्वरणहिंसनयोः। तूर्यते। तुतूरे। धूरी ११५३ गूरी ११५४ हिंसागत्योः। धूर्यते। दुधूरे। गूर्यते। जुगूरे। घूरी ११५५ जूरी ११५६ हिंसावयोहान्योः। शूरी ११५७ हिंसास्तम्भनयोः। चूरी ११५८ दाहे । तप ११५९ ऐश्वर्ये वा। अयं धातुरैश्वर्ये वा श्यनं तङं च लभते। अन्यदा तु शब्विकरणः परस्मैपदीत्यर्थः। केचित्तु वाग्रहणं वृतुधातोराद्यवयवमिच्छन्ति। तप्यते। तप्ता । तप्स्यते। 'पत'

ष्ठिवुक्लमुचमामित्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। **जायते इति** । ज्ञाधातोस्तु श्नाविकरणत्वात् जानातीत्युदाहरणम् । उभयत्रापि जादेशस्य ह्रस्वान्तत्वे 'अङ्गकार्ये कृते पुनर्नाङ्गकार्यम्' इति परिभाषया 'अतो दीर्घो यञि' इत्यप्राप्तेर्जादेशस्य दीर्घान्तत्वमाश्रितम्। **जज्ञे इति** । 'गमहन' इत्युपधालोपे नस्य श्चुत्वेन ञः। जायेत। जनिषीष्ट। लुङि अजन् त इति स्थिते आह—**दीपेति। वा चिणेति** । च्लेः इति शेषः। अजन् इ त इति स्थिते उपधावृद्धौ प्राप्तायाम्—**जनीवध्योश्च**। 'अत उपधायाः' इत्यतः उपधाया इति 'मृजेर्वृद्धिः' इत्यतो वृद्धिरिति 'नोदात्तोपदेशस्य' इत्यतो नेति 'आतो युक्' इत्यतः चिण्कृतोरिति 'अचो ञ्णिति' इत्यतः ञ्णितीति चानुवर्तते। तदाह—**अनयोरिति** । दीपीधातुरीदित्। 'दीपजन' इति सिचः चिण्विकल्पं मत्वा आह—**अदीपि अदीपिष्टेति**। पूरीधातुरपि ईदित्। 'दीपजन' इति चिण्विकल्पं मत्वा आह—**अपूरि अपूरिष्टेति** । तूरी इत्यादयोऽपि 'चूरी दाहे' इत्यन्ता ईदित एव।

तप ऐश्वर्ये वेति। श्यन् आत्मनेपदं चेति शेषः। उभयोः प्रकृतत्वादित्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति—**श्यनं तङं चेति**। **अन्यदा त्विति** । ऐश्वर्यादन्यत्रार्थे वृत्तिदशायामित्यर्थः। **केचित्त्विति**। तप ऐश्वर्ये वावृतु वरणे इति धातुपाठे स्थितम्। तत्र 'वावृतु वरणे' इत्येवं वाशब्दं वृतु इत्यस्य आद्यवयवमिच्छन्तीत्यर्थः। एवंच तप ऐश्वर्ये इत्येव स्थितम्। अस्मिन्पक्षे तपधातोः नित्यमेव श्यन् तङ् चेति भावः। **तप्यते इति**। ईष्टे इत्यर्थः । प्रथमपक्षे ऐश्वर्ये तपतीत्यपि भवति। **पत इतीति**। तपधातोस्तकारपकारयोः क्रमव्यत्यासेन 'पत ऐश्वर्ये वा'

---

१ अष्टाध्याय्यां पुस्तकान्तरे च 'जनिवध्योश्च' इति जनधातोः ह्रस्वेकारान्तस्यैव पाठः। तेन प्रकृते दीर्घेकारान्तपाठः प्रामादिकः।

इति व्यत्यासेन पाठान्तरम् । 'द्युत द्यामानि युतः पत्यमानः' । वृतु ११६० वरणे । वृत्यते । पक्षान्तरे वावृत्यते । 'ततो वावृत्यमाना सा रामशालां न्यविक्षत' इति भट्टिः । क्लिश ११६१ उपतापे । क्लिश्यते । क्लेशिता । काशृ ११६२ दीप्तौ । काश्यते । वाशृ ११६३ शब्दे । वाश्यते । ववाशे ।

अथ पञ्च स्वरितेतः । मृष ११६४ तितिक्षायाम् । मृष्यति मृष्यते । ममर्ष ममृषे । शुचिर् ११६५ पूतीभावे । पूतीभावः क्लेदः । शुच्यति शुच्यते । शुशोच शुशुचे । अशुचत्–अशोचीत् अशोचिष्ट । णह ११६६ बन्धने । नह्यति नह्यते । ननाह । नेहिथ—ननद्ध । नेहे । नद्धा । नत्स्यति । अनात्सीत् । रञ्ज ११६७ रागे । रज्यति रज्यते । शप ११६८ आक्रोशे । शप्यति शप्यते ।

अथैकादशानुदात्तेतः । पद ११६९ गतौ । पद्यते । पेदे । पत्ता । पद्येत । पत्सीष्ट । (२५१३) चिण् ते पदः । ३ । १ । ६० ॥ पदश्च्लेश्चिण्स्यात्तशब्दे परे । प्रणयपादि । अपत्साताम् अपत्सत । खिद ११७० दैन्ये । खिद्यते । चिखिदे । खेत्ता । अखित्त । विद ११७१ सत्तायाम् । विद्यते । वेत्ता । बुध ११७२ अवगमने । बुध्यते बुबुधे । बोद्धा भोत्स्यते । भुत्सीष्ट । अबोधि–अबुद्ध

इति पाठान्तरमित्यर्थः । एवं व्यत्यासेन पाठे प्रयोगं दर्शयति—**द्युत द्यामानि युतः पत्यमानः इति** । प्रवायुमच्छा बृहतीत्यृचः एकदेशोऽयम् । पत्यमान इत्यस्य ईशान इत्यर्थः । अत्र लटः शानच् आत्मनेपदं श्यन् च । **पक्षान्तरे इति** । वावृतु इति पाठपक्षे इत्यर्थः । **वावृत्यते इति** । वृणोतीत्यर्थः । अपेक्षते इति यावत् । वावृतुधातोः प्रयोगं दर्शयति—**ततो वावृत्यमानेति** । अपेक्षमाणेत्यर्थः । **न्यविक्षतेति** । 'नेर्विशः' इत्यात्मनेपदम् । 'शल इगुपधात्' इति क्सः ।

अथ पञ्च स्वरितेत इति । 'शप आक्रोशे' इत्यन्ता इत्यर्थः । **शुच्यतीति** । क्लिन्नं भवतीत्यर्थः । **अशुचदिति** । इरित्त्वादङिति भावः । **णह बन्धने इति** । णोपदेशोऽयम् । अनिट् । **ननाहेति** । नेहतुः । भारद्वाजनियमात्थलि वेट् इति मत्वा आह—**नेहिथ ननद्धेति** । इट्पक्षे 'थलि च सेटि' इत्येत्वाभ्यासलोपौ । इडभावे तु 'नहो धः' इति हस्य ध इति भावः । **रञ्ज रागे** । अनिट् । **रज्यतीति** । 'अनिदिताम्' इति नलोप इति भावः । ररञ्ज ररञ्जतुः । ररञ्जिथ–ररङ्क्थ । ररञ्जिव । रङ्क्ता इत्यादि ।

अथैकादशेति । 'लिश अल्पीभावे' इत्यन्ता इत्यर्थः । **पद गतौ** । अनिट् । **चिण् ते पदः । पदश्च्लेरिति** । 'च्लेस्सिच्' इत्यतः च्लेरित्यनुवर्तते इति भावः । **तशब्दे इति** । आत्मनेपदप्रथमैकवचने इत्यर्थः । इदं च भाष्ये स्पष्टम् । **प्रणयपादीति** । सिचश्चिणि उपधावृद्धौ 'चिणो लुक्' इति तशब्दस्य लोपः । 'नेर्गद' इति णत्वमिति भावः । **विद सत्तायाम्** । **वेत्तेति** । अनि-

अभुत्साताम् । युध ११७३ संप्रहारे । युध्यते । युयुधे । योद्धा । अयुद्ध । कथं 'युध्यति' इति । युधमिच्छतीति क्यच् । 'अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम्' (प ९७) इति वा । अनो रुध ११७४ कामे । अनुरुध्यते । अण ११७५ प्राणने । अण्यते । आणे । अणिता । 'अन' इति दन्त्यान्तोऽयमित्येके । मन ११७६ ज्ञाने । मन्यते । मेने । मन्ता । युज ११७७ समाधौ । समाधिश्चित्तवृत्तिनिरोधः । अकर्मकः । युज्यते । योक्ता । सृज ११७८ विसर्गे । अकर्मकः । 'संसृज्यते सरसिजैररुणांशुभिन्नैः'[1] । ससृजिषे । स्रष्टा । स्रक्ष्यते । 'लिङ्सिचौ—' (सू २३००) इति कित्वान्न गुणो नाप्यम् । सृक्षीष्ट । असृष्ट असृक्षाताम् । लिश ११७९ अल्पीभावे । लिश्यते । लेष्टा । लेक्ष्यते । लिक्षीष्ट । अलिक्षत अलिक्षाताम् ।

ङिति भावः । लिटि क्रादिनियमादिट् । एवं बुधधातुरपि । **बोद्धेति** । तासि 'झषस्तथोः' इति तकारस्य धकारः । **भोत्स्यते इति** । 'एकाचः' इति भष् । **भुत्सीष्टेति** । 'लिङ्सिचौ' इति कित्त्वम् । 'दीपजन' इति चिण्विकल्पं मत्वा आह—**अबोधि अबुद्धेति । कथं युध्यतीति** । आत्मनेपदित्वादिति भावः । समाधत्ते—**युधमिति** । युध्शब्दः भावक्विबन्तः । युधमिच्छतीत्यर्थे 'सुप आत्मनः' इति क्यजन्तात् परस्मैपदमित्यर्थः । अनुदात्तेत्त्वप्रयुक्तमात्मनेपदमनित्यमिति समाधानं त्वनुचितम्, तस्य भाष्यादृष्टत्वेन अप्रामाणिकत्वात् । अत एव 'व्यत्ययो बहुलम्' इति सूत्रभाष्ये 'प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युध्यती'त्यत्र व्यत्ययेन परस्मैपदमित्येव समाहितम् । **अनो रुध कामे इति** । अनु इत्युपसर्गात्परः रुधधातुः कामे वर्तत इत्यर्थः । **युज समाधौ** । अनिट् । **अकर्मक इति** । चित्तवृत्तेर्धात्वर्थान्तर्भावादिति भावः । अर्थान्तरे तु सकर्मकोऽपि भवति, 'सृजियुज्योः सकर्मकयोः कर्मवद्भाव'इति कर्मवत्सूत्रवार्तिकात् । एतच्च कर्मकर्तृप्रक्रियायां स्पष्टीभविष्यति।

सृज विसर्गे इति । अनिट् । विसर्गः संबन्धः उपसर्गवशात् । तदाह—**अकर्मक इति । संसृज्यते इति** । अरुणांशुभिन्नैः अरुणकिरणविकसितैः सरसिजैः कमलैः संसृज्यते संबध्नातीत्यर्थः । कमलिनीति शेषः । कर्तरि लकारोऽयम्, न त्वयं कर्मणि लकारः, अकर्मकत्वात् । अर्थान्तरे तु सकर्मकोऽयमिति कर्मकर्तृप्रक्रियायां वक्ष्यते । लिट्याह—**ससृजिषे इति** । क्रादिनियमादिडिति भावः । **स्रष्टेति** । 'सृजिदृशोर्झल्यमकिति' इत्यमागमे ऋकारस्य यणि व्रश्चादिना जस्य षः ष्टुत्वेन तकारस्य ट इति भावः । **स्रक्ष्यते इति** । पूर्ववदमि, जस्य षत्वे 'षढोः' इति षस्य कत्वे सस्य षत्वमिति भावः । आशीर्लिङि आह—**सृक्षीष्टेति** । अत्र लघूपधगुणमाशङ्क्य आह—**लिङ्सिचाविति । नाप्यमिति** । 'सृजिदृशोर्झल्यम्' इत्यमपि नास्तीत्यर्थः । अकित्येव तद्विधानादिति भावः । लुङ्याह—**असृष्टेति** । 'झलो झलि' इति सिचो लोपः । 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति सिचः कित्त्वान्न

---

[1] रघुवंशे स. ५ श्लो. ६९ ।

अथागणान्तात्परस्मैपदिनः। राधः ११८० अकर्मकाद्वृद्धावेव । एवकारो भिन्नक्रमः। राधोऽकर्मकादेव श्यन्। उदाहरणमाह–वृद्धाविति । यन्मह्यमपराध्यति। द्रुह्यतीत्यर्थः। विराध्यन्तं क्षमेत कः। द्रुह्यन्तमित्यर्थः । राध्यत्योदनः। सिध्यतीत्यर्थः। कृष्णाय राध्यति। दैवं पर्यालोचयतीत्यर्थः। दैवस्य धात्वर्थेऽन्तर्भावाज्जीवत्यादिवदकर्मकत्वम्। रराध रराधतुः । रराधिथ। 'राधो हिंसायाम्' (सू २५३२) इत्येत्वाभ्यासलोपाविह न। हिंसार्थस्य सकर्मकतया दैवादिकत्वायोगात्। राद्धा। रात्स्यति । अयं स्वादिश्चुरादिश्च । व्यध ११८१ ताडने। 'ग्रहिज्या–' (सू २४१२) इति संप्रसारणम्। विध्यति। विव्याध विविधतुः।

गुणः नाप्यमिति भावः। **लिश अल्पीभावे। लिक्षीष्टेति** । ' लिङ्सिचौ ' इति कित्त्वान्न गुणः। **अलिक्षतेति**। 'शल इगुपधात्' इति क्सः।

आ गणान्तादिति। दिवादिगणसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः । **राधोऽकर्मकाद्वृद्धावेवेति**। श्यनिति शेषः। राधधातोरकर्मकाद्वृद्धावेवार्थे श्यनिति प्रतीयमानोऽर्थः। एवं सति अकर्मकादिति व्यर्थम्। राधेरर्थान्तरे च श्यन् न स्यात्। इष्यते हि अपराध्यतीत्यादौ द्रोहाद्यर्थेऽपि श्यन्। तत्राह—**एवकारो भिन्नक्रम इति**। यस्मिन् क्रमे वृद्धावित्यत ऊर्ध्वं एवकारः पठितः ततोऽन्यः क्रमो यस्य स भिन्नक्रम इत्यर्थः। वृद्धावित्यत ऊर्ध्वं पठित एवकारः अन्यत्र निवेशनीय इति यावत्। तदेव दर्शयति—**राधोऽकर्मकादेव श्यनिति**। एवं चार्थान्तरेऽपि श्यन् सिध्यति। शत्रुं हिनस्तीत्यर्थे शत्रुमपराध्नोतीत्यत्र सकर्मकत्वात् न श्यनिति भावः। तर्हि वृद्धावित्यस्य किं प्रयोजनमित्याशङ्क्य अकर्मकक्रिया एवंविधेति प्रदर्शनार्थं तत्, नतु परिसंख्यानार्थमित्याह—**उदाहरणमाह वृद्धावितीति**। एवंच वृद्धिग्रहणमकर्मकक्रियामात्रोपलक्षणमिति भावः । तथाविधार्थान्तराण्युदाहरति—**यन्मह्यमित्यादिना** । ' क्रुधद्रुह ' इति संप्रदानत्वम् । **कृष्णाय राध्यतीति** । ' राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः ' इति संप्रदानत्वम्। **दैवमिति**। कृष्णस्य किमिदानीं शुभमशुभं वेति पृष्टो दैवज्ञः तस्य शुभाशुभसूचकादित्यादिग्रहस्थितिं ज्योतिश्शास्त्रतः परीक्षते इति यावत्। ननु पर्यालोचने दैवस्य कर्मत्वात्कथमिह अकर्मकतेत्यत आह—**दैवस्येति**। ननु ' राधोऽकर्मकाद्वृद्धावेव ' इत्यत्र वृद्धिग्रहणस्य उपलक्षणतया हिंसार्थकस्यापि राधेर्दैवादिकत्वात् रराधतुः इत्यादौ ' राधो हिंसायाम् ' इति वक्ष्यमाणावेत्त्वाभ्यासलोपौ स्यातामित्यत आह—**राध इति। इह नेति**। रराधतुः इत्यादौ राधेर्हिंसार्थकत्वे ' राधो हिंसायाम् ' इति वक्ष्यमाणावेत्त्वाभ्यासलोपौ न स्त इत्यर्थः। कुत इत्यत आह—**हिंसार्थस्येति**। नोन्मिषत्येवैषा शङ्का, राधेरकर्मकस्यैव दैवादिकत्ववचनात्। हिंसार्थकस्य च राधेः सकर्मकतया दैवादिकत्वाभावादुक्तशङ्काया अनुन्मेषादित्यर्थः। ननु राध्नोति राधयति इति कथमित्यत

विव्यधिथ—विव्यद्ध । व्यद्धा । व्यत्स्यति । विध्येत् । विध्यात् । अव्यात्सीत् । पुष ११८२ पुष्टौ । पुष्यति । पुपोष । पुपोषिथ । पोष्टा । पोक्ष्यति । 'पुषादि-' (सू २३४३) इत्यङ् । अपुषत् । शुष ११८३ शोषणे । अशुषत् । तुष ११८४ प्रीतौ । दुष ११८५ वैकृत्ये । श्लिष ११८६ आलिङ्गने । श्लिष्यति । शिश्लेष । श्लेष्टा । श्लेक्ष्यति । (२५१४) श्लिषः—अस्मात्परस्यानिटश्च्लेः क्सः स्यात् । पुषाद्यङोऽपवादो न तु चिणः । पुरस्तादपवादन्यायात् ।—आलिङ्गने । ३ । १ । ४६ ॥ श्लिषश्च्लेरालिङ्गने एव क्सो नान्यत्र । योगविभागसामर्थ्यात्

आह—**अयं स्वादिश्चुरादिश्चेति** । रराधिथ । क्रादिनियमात् नित्यमिट्, दीर्घाकारवत्त्वेन 'उपदेशेऽत्वतः' इत्यस्याप्रवृत्तेः अजन्तोऽकारवानित्यत्र च ह्रस्वाकारस्यैव विवक्षितत्वात् । राद्धा । अरात्सीत् ।

व्यध ताडने इति । चतुर्थान्तोऽयम् । अनिट् । **विध्यतीति** । श्यनो ङित्त्वात् 'ग्रहिज्या' इति यकारस्य संप्रसारणे पूर्वरूपे विध्यतीति रूपमित्यर्थः । वकारस्य तु न संप्रसारणम् 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' इति निषेधात् । **विव्याधेति** । द्वित्वे कृते अभ्यासस्य 'लिट्यभ्यासस्य' इति संप्रसारणमिति भावः । **विविधतुरिति** । परत्वात् 'ग्रहिज्या' इति संप्रसारणे कृते द्वित्वमिति भावः । भारद्वाजनियमात्थलि वेडित्याह—**विव्यधिथ विव्यद्धेति** । 'लिट्यभ्यासस्य' इति संप्रसारणम् । अनिट्पक्षे 'झषस्तथोः' इति धः । **अव्यात्सीदिति** । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । **पुष पुष्टौ** । अनिट् । **पुपोषिथेति** । अजन्ताकारवत्त्वाभावात् क्रादिनियमान्नित्यमिट् । **अपुषदिति** । पुषाद्यङ् । ङित्त्वान्न गुणः । शुषधातुरनिट् । **अशुषदिति** । पुषाद्यङिति भावः । एवमग्रेऽपि । तुष् दुष् श्लिष् एते अनिटः ।

लुङि श्लिषः च्लेः सिजादेशे प्राप्ते—**श्लिषः** । च्लेरिति 'शल इगुपधात्' इत्यतः अनिटः क्स इति चानुवर्तते । तदाह—**अस्मात्परस्येत्यादिना** । ननु 'शल इगुपधात्' इत्येव क्से सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**पुषाद्यङोऽपवाद इति** । 'शल इगुपधात्' इति क्सं बाधित्वा परत्वात् पुषाद्यङ् स्यात्, तन्निवृत्तये पुनः क्सविधिरित्यर्थः । ननु श्लिष इति क्सः यथा परमपि पुषाद्यङं बाधते । तथा 'चिणभावकर्मणोः' इति चिणमपि परं बाधेत, एवं सति 'उपाश्लेषि कन्या देवदत्तेन' इत्यत्र कर्मणि लुङि 'चिणभावकर्मणोः' इति च्लेश्चिण् न स्यादित्यत आह—**न तु चिणः इति** । 'श्लिषः' इति क्सविधिः 'चिण् भावकर्मणोः' इति चिण्विधेर्न बाधक इत्यर्थः । कुत इत्यत आह—**पुरस्तादिति** । 'शल इगुपधादनिटः क्सः' 'श्लिषः' 'पुषादिद्युताद्यॢदितः परस्मैपदेषु' 'चिण् भावकर्मणोः' इति सूत्रक्रम इति भावः । **आलिङ्गने** । श्लिषः इति पूर्वसूत्रे यदनुवृत्तं तत्सर्वमिहानुवर्तते, श्लिष इति च । तथाच आलिङ्गने विद्यमानात् श्लिषेः परस्य च्लेः क्सः

'शल इगुपधात्—' (सू २३३६) इत्यस्याप्ययं नियमः । अश्लिक्षत्कन्यां देवदत्तः । 'आलिङ्गन एव' इति किम् । समाश्लिषज्जतुकाष्ठम् । (आङ्) प्रत्यासत्ताविह श्लिषिः । कर्मण्यनालिङ्गने सिजेव, न तु क्सः । एकवचने चिण् । अश्लेषि अश्लिक्षाताम् अश्लिक्षत । अश्लिष्ठाः, । अश्लिड्ढ्वम् । शक ११८७ विभा-

---

स्यादिति लभ्यते । 'श्लिषः' इति पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे नियमार्थमिदम् । तदाह—**श्लिषश्च्लेरालिङ्गने एव क्सो नान्यत्रेति** । नन्वयं नियमः 'अनन्तरस्य' इति न्यायात् श्लिष इति सूत्रप्राप्तस्यैव स्यात्, नतु 'शल इगुपधात्' इत्यस्यापीत्यत आह—**शल इगुपधादित्यस्याप्ययं नियम इति** । कुत इत्यत आह-**योगविभागसामर्थ्यादिति** । यदि श्लिष इति प्राप्त एव क्स आलिङ्गन एव इति नियम्येत तर्हि योगविभागो व्यर्थः स्यात् । 'श्लिष आलिङ्गने' इत्येकसूत्रत्वे सत्यपि अनालिङ्गने क्सो नेत्यस्यार्थस्य सिद्धत्वात् । अतः 'शल इगुपधात्' इति क्सोऽपि श्लिषेरालिङ्गने एव न त्वनालिङ्गनेऽपि इति नियमो विज्ञायत इत्यर्थः । **अश्लिक्षत् कन्यां देवदत्त इति** । आलिङ्गदित्यर्थः । अत्र पुषाद्यङं बाधित्वा अनेन क्सः । **समाश्लिषज्जतु काष्ठमिति** । जतु लाक्षा । सा च काष्ठलग्नैवोत्पद्यते इति स्थितिः । जतु च काष्ठं चेति समाहारद्वन्द्वः । 'उपाश्लिषत् जतु काष्ठं च' इत्येव भाष्यम् । अत्र श्लिषेरालिङ्गनार्थकत्वाभावान्न क्सः, किंतु पुषाद्यङेवेति भावः ।

नन्वजादित्वाभावेन आडागमस्यासंभवात् समाश्लिषदित्ययुक्तमित्यत आह—**आङिति** । समाश्लिषत् इत्यत्र श्लिषेः प्राक् आङ् उपसर्ग एव, न त्वाडागम इति भ्रमितव्यमित्यर्थः । नन्वालिङ्गनं समाश्लेषणं तथाच समाश्लिषज्जतु काष्ठम् इत्यत्रापि श्लिषेरालिङ्गनार्थकत्वात् क्सो दुर्वार इत्यत आह—**प्रत्यासत्ताविहेति** । इह समाश्लिषज्जतु काष्ठम् इत्यत्र श्लिषिः प्रत्यासत्तौ संयोगे वर्तते नतु बाह्वादिना संवलनात्मकसंबन्धविशेषरूपे आलिङ्गने इत्यर्थः । नन्वालिङ्गने एव श्लिषश्च्लेः क्सः न त्वनालिङ्गने इति नियमात् अनालिङ्गने 'शल इगुपधात्' इत्यपि क्सो न भवतीत्युक्तमयुक्तम् । समाश्लिषज्जतुकाष्ठमित्यत्रानालिङ्गने 'शल इगुपधात्' इति क्सं बाधित्वा परत्वात् पुषाद्यङ एव प्राप्त्या क्सस्याप्रसक्तेरित्यत आह—**कर्मणीति** । अनालिङ्गनवृत्तेः श्लिषधातोः कर्मणि लुङि च्लेस्सिजेव भवति, न तु पुषाद्यङ्, तस्य परस्मैपदविषयत्वात् कर्मणि लुङश्च 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदनियमात् । तस्य च 'शल इगुपधात्' इति प्राप्तः क्सः उक्तेन नियमेन अनालिङ्गनेऽपि वार्यते इति युक्तमित्यर्थः ।

यदुक्तं आलिङ्गने श्लिषश्च्लेः क्सः पुषाद्यङ एवापवादः नतु चिणः इति, तस्य प्रयोजनमाह—**एकवचने चिणिति** । तदेवोदाहृत्य दर्शयति—**अश्लेषीति** ।

---

१ 'समश्लिषत्' इत्येव पाठः प्रायेण पुस्तकेषु । तेन 'आङ्' इति मूलं कोष्ठकान्तर्गतं, तट्टीका च प्रक्षिप्तत्वमूले एव ।

षितो मर्षणे । विभाषित इत्युभयपदीत्यर्थः । शक्यति शक्यते वा हरिं द्रष्टुं भक्तः । शशाक । शेकिथ–शशक्थ । शेके । शक्ता । शक्यति–शक्यते । अशकत्–अशक्त । सेट्कोऽयमित्येके । तन्मतेनानिट्कारिकासु लृदित्पठितः । शकिता । शकिष्यति । ष्विदा ११८८ गात्रप्रक्षरणे । घर्मस्रुताविवत्यर्थः । अयं ञीदिति न्यासकारादयः । नेति हरदत्तादयः । स्विद्यति । सिष्वेद । सिष्वेदिथ । स्वेत्ता । अस्विदत् । क्रुध ११८९ क्रोधे । क्रोद्धा । क्रोत्स्यति । क्षुध ११९० बुभुक्षायाम् । क्षोद्धा । कथं क्षुधित इति । संपदादिक्विबन्तात्तारकादित्वादितजिति माधवः । वस्तुतस्तु 'वसतिक्षुधोः—'(सू ३०४६) इतीट् वक्ष्यते । शुध ११९१ शौचे ।

आलिङ्गिता कन्या देवदत्तेनेत्यर्थः । श्लिषेरालिङ्गनार्थकात् कर्मणि लुङि प्रथमैकवचने तशब्दे परे 'चिण् भावकर्मणोः' इति च्लेश्चिणि कृते 'चिणो लुक्' इति तशब्दस्य लुक् । अत्र श्लिष इति क्सस्य पुषाद्यङ्मात्रापवादत्वाच्चिणपवादत्वाभावाच्चिण् निर्बाध इति भावः । 'समाश्लेषि जतुना काष्ठम्' इत्यत्र तु अनालिङ्गनात् च्लेश्चिणो निर्बाधत्वादश्लेषीति निर्बाधमेव । एवं च आलिङ्गने अनालिङ्गनेऽपि श्लिषः कर्मणि लुङि एकवचने तशब्दे परे च्लेश्चिणेवेति स्थितम् । अथानालिङ्गने श्लिषः कर्मणि लुङि 'शल' इति क्सोऽपि नेति यदुक्तं तदुदाहृत्य दर्शयति—**अश्लिक्षातामिति ।** अनालिङ्गने श्लिषः कर्मणि लुङः आतामि च्लेः क्साभावात् सिचि 'षढोः' इति इति षस्य कत्वे सस्य षत्वे रूपमिति भावः । नन्वश्लिक्षातामित्यत्र सत्यपि क्से 'क्सस्याचि' इत्यकारलोपे इष्टं सिद्धमित्यस्वरसात्कर्मणि लुङि झादावुदाहरति—**अश्लिक्षतेत्यादि ।** अश्लिष् स् झ इति स्थिते झोऽन्तादेशं बाधित्वा 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यदादेशे षस्य कत्वे सिचः सस्य षत्वे अश्लिक्षतेतीष्यते । च्लेः क्से तु सति अश्लिष् स् झ इति स्थिते 'क्सस्याचि' इत्यकारलोपाप्रसक्तेरतः परत्वात् 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यदादेशो न स्यादिति भावः । **अश्लिष्ठा इति ।** श्लिषेः कर्मणि लुङ्स्थासि च्लेः सिचि 'झलो झलि' इति सिचो लोपे ष्टुत्वे अश्लिष्ठा इति रूपमिष्यते । क्से तु 'झलो झलि' इत्यसंभवादश्लिक्षथाः इति स्यादिति भावः । **अश्लिड्ढ्वमिति ।** श्लिषः कर्मणि लुङो ध्वमि सिचि 'झलो झलि' इति सस्य लोपे षस्य जश्त्वेन डकारे ष्टुत्वेन धस्य ढः । क्से तु सति अश्लिक्षध्वम् इति स्यादिति भावः ।

शक विभाषित इति । मर्षणे अर्थे शकधातुर्विकल्पित इत्यर्थः । विकल्पश्च प्रकृतपरस्मैपदविषयक एव, न तु दिवादिपाठविषयकः, व्याख्यानात् । तदाह—**उभयपदीति ।** मर्षणमिह सामर्थ्यम् । **शक्यति शक्यते वा हरिं द्रष्टुं भक्त इति ।** समर्थो भवतीत्यर्थः । **सेट्कोऽयमित्येके इति ।** स्वमते त्वनिट्क एवेति भावः । ननु अनिट्कारिकासु लृदितः शकेः पाठात् कथमनिट्कत्वमित्यत

शुध्यति। शुशोध। शोद्धा। षिधु ११९२ संराद्धौ। अदित्पाठः प्रामादिकः। सिध्यति। सेद्धा। सेत्स्यति। असिधत्। रध ११९३ हिंसासंराद्ध्योः। संराद्धिर्निष्पत्तिः। रध्यति। 'रधिजभोरचि' (सू २३०२) इति नुम्। ररन्ध ररन्धतुः। (२५१५) **रधादिभ्यश्च**। ७। २। ४५॥ रध्, नश्, तृप्, दृप्, द्रुह्, मुह्, ष्णुह्, ष्णिह्, एभ्यो वलाद्यार्धधातुकस्य वेट् स्यात्। ररन्धिथ-ररद्ध। ररन्धिव-रेध्व। (२५१६) **नेट्यलिटि रधेः**। ७। १। ६२॥ लिड्वर्जे इटि रधेर्नुम् न स्यात्। रधिता-रद्धा। रधिष्यति-रत्स्यति। अङि तु नुम्। 'अनिदिताम्-' (सू ४१५) इति नलोपः। अरधत्। णश ११९४ अदर्शने। नश्यति। ननाश नेशतुः। नेशिथ। (२५१७) **मस्जिनशोर्झलि**। ७। १। ६०॥ नुम् स्यात्। ननंष्ठ। नेशिव-नेश्व। नेशिम-नेश्म। नशिता-नंष्टा। नशिष्यति-नङ्क्ष्यति। नश्येत्। नश्यात्। अनशत्। प्रणश्यति। (२५१८) **नशेः षान्तस्य**। ८। ४। ३६॥ णत्वं न स्यात्। प्रनंष्टा। अन्तग्रहणं भूतपूर्वप्रतिपत्त्यर्थम्। प्रनङ्क्ष्यति-नशिष्यति। तृप ११९५ प्रीणने। प्रीणनं तृप्तिस्तर्पणं च। 'नाग्नि-

---

आह—**तन्मते नेति**। ये सेट्त्वं शकेर्वदन्ति तन्मतमवलम्ब्य अनिट्कारिकासु शकिः लृदित्पठित इत्यर्थः। **संपदादिक्विबन्तादिति**। क्षुध्यत इति क्षुध्, भावे क्विप्। क्षुध् अस्य संजाता क्षुधित इति विग्रहः। **वसतिक्षुधोः इति**। वसेः क्षुधेश्च क्त्वानिष्ठयोरिडागमः स्यादिति तदर्थः। **वक्ष्यते इति**। कृत्स्विति शेषः। **षिधु संराद्धाविति**। निष्पत्तावित्यर्थः। **प्रामादिकः इति**। माधवादिसंमतत्वादिति भावः। **रध हिंसेति**। सेट्। चतुर्थान्तोऽयम्। **ररन्धतुरिति**। एत्वाभ्यासलोपौ बाधित्वा परत्वान्नुमि संयोगात्परत्वेन अकित्त्वान्नलोपो नेति भावः। **रधादिभ्यश्च**। 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इत्यनुवर्तते। 'स्वरतिसूति' इत्यतो वेति चेत्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति—**वलाद्यार्धधातुकस्य वेडिति**। 'आर्धधातुकस्य' इति नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम्। लुटि तासि इटि 'रधिजभोरचि' इति नुमि प्राप्ते—**नेट्यलिटि रधेः**। 'इदितो नुम् धातोः' इत्यतो नुमित्यनुवर्तते। तदाह—**लिड्वर्जे इटीति**। **अङि त्विति**। पुषाद्यङि कृते सतीत्यर्थः। **अरधदिति**। 'मो अहं द्विषतेऽरधम्।'

णश अदर्शने इति। णोपदेशोऽयं सेट्। 'रधादिभ्यश्च' इति वेट्। तत्र इट्पक्षे आह—**नेशिथेति**। 'थलि च सेटि' इत्येत्त्वाभ्यासलोपाविति भावः। इडभावपक्षे ननश् थ इति स्थिते—**मस्जिनशोर्झलि**। **नुम् स्यादिति**। 'इदितो नुम्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। **ननंष्ठेति**। व्रश्चादिषत्वम्। ष्टुत्वम्। **प्रणश्यतीति**। 'उपसर्गादसमासे' इति णत्वम्। **नशेः षान्तस्य**। 'रषाभ्याम्' इत्यतो ण इति 'न भाभूपू' इत्यतः नेति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषं

स्तृप्यति काष्ठानाम्'। 'पितॄनताप्र्सीत्' इति भट्टिः। इत्युभयत्र दर्शनात्। ततर्पिथ-ततर्प्थ-तत्रप्थ। तर्पिता-तर्प्ता-त्रप्ता। 'स्पृशमृशकृष—' इति सिज्वा। अतर्पीत्-अतार्प्सीत्-अत्राप्सीत्-अतृपत्। दृप ११९६ हर्षमोहनयोः। मोहनं गर्वः। दृप्यतीत्यादि। 'रधादित्वादिमौ वेट्कावमर्थमनुदात्तता।' द्रुह ११९७ जिघांसायाम्। 'वा द्रुहमुह' (सू ३२७) इति वा घः। पक्षे ढः। दुद्रोहिथ-दुद्रोग्ध-दुद्रोढ। द्रोहिता-द्रोग्धा-द्रोढा। द्रोहिष्यति-ध्रोक्ष्यति। ढत्वघत्वयोस्तुल्यं रूपम्। अद्रुहत्। मुह ११९८ वैचित्ये। वैचित्यमविवेकः। मुह्यति। मुमोहिथ-मुमोग्ध-मुमोढ। मोहिता-मोग्धा-मोढा। मोहिष्यति-मोक्ष्यति। अमुहत्। ष्णुह ११९९ उद्गिरणे। स्नुह्यति। सुष्णोह। सुष्णोहिथ-सुष्णोग्ध-सुष्णोढ। सुष्णुहिव-सुष्णुह्व। स्नोहिता-स्नोग्धा-स्नोढा। स्नोहिष्यति-स्नोक्ष्यति। अस्नुहत्। ष्णिह १२०० प्रीतौ। स्निह्यति। सिष्णेह। इत्। रधादयः समाप्ताः।

पूरयति—**णत्वं न स्यादिति**। षान्तस्येति किम्। प्रणश्यति। **भूतपूर्वेति**। पूर्वं षकारस्य सत इदानीमादेशवशेन षान्तत्वाभावेऽपि णत्वनिषेधप्राप्त्यर्थमन्तग्रहणमित्यर्थः। **प्रनङ्क्ष्यतीति**। अत्र षस्य कत्वे कृतेऽपि भूतपूर्वगत्या षान्तत्वान्न णत्वमिति भावः। **तृप प्रीणने। तृप्तिस्तर्पणं चेति**। आद्ये अकर्मकः। द्वितीये सकर्मकः। रधादित्वाद्वेडिति मत्वा आह—**ततर्पिथ ततर्प्थेति तत्रप्थेति च**। 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य' इत्यमिति भावः। ततृपिव-ततृप्व। **सिज्वेति**। पक्षे पुषाद्यङिति भावः। रधादित्वादिड्विकल्पः। तत्र सिचि इट्पक्षे आह—**अतर्पीदिति**। इडभावपक्षे आह—**अतार्प्सीदिति**। हलन्तलक्षणा वृद्धिरिति भावः। 'अनुदात्तस्य च' इत्यम्पक्षे आह—**अत्राप्सीदिति**। पुषाद्यङ्पक्षे आह—**अतृपदिति**। ङित्वान्न गुण इति भावः। **दृप हर्षे इति**। तृपधातुवत्। ननु रधादित्वादेव वेट्कत्वादनिट्कारिकासु तृप्यतिदृप्यत्योः पाठो व्यर्थ इत्यत आह—**रधादित्वादिमौ वेट्कावमर्थमनुदात्तता इति**।

द्रुह जिघांसायाम्। अनुदात्तत्वाभावेऽपि रधादित्वाद्वेट्। तत्र इडभावे आह—**वा द्रुहमुह इति। ध्रोक्ष्यतीति**। 'वा द्रुह' इति घत्वपक्षे दकारस्य भषि घस्य चर्त्वे सस्य षत्वे रूपम्। ढत्वपक्षेऽपि 'षढोः' इति कत्वे एतदेव रूपम्। तदाह—**ढत्वघत्वयोस्तुल्यं रूपमिति। अद्रुहदिति**। पुषादित्वादङिति भावः। मुहधातुरनुदात्तत्वाभावेऽपि रधादित्वात् वेट्। **मुमोहिथेति**। इट्पक्षे रूपम्। अनिट्पक्षे तु 'वा द्रुहमुह' इति घत्वं मत्वा आह—**मुमोग्धेति**। ढत्वपक्षे आह—**मुमोढेति। मोक्ष्यतीति**। घत्वढत्वयोस्तुल्यं रूपम्। **ष्णुह**

पुषादयस्तु आ गणान्तादिति सिद्धान्तः। शमु १२०१ उपशमे। (२५१६) ***शमामष्टानां दीर्घः श्यनि। ७। ३। ७४॥*** शमादीनामित्यर्थः। शाम्यति। शेमतुः। शेमिथ। शमिता। अशमत्। तमु १२०२ काङ्क्षायाम्। ताम्यति। तमिता। अतमत्। दमु १२०३ उपशमे। उपशम इति ण्यन्तस्य। तेन सकर्मकोऽयम्। न तु शमिवदकर्मकः। अदमत्। श्रमु १२०४ तपसि खेदे च। श्राम्यति। अश्रमत्। भ्रमु १२०५ अनवस्थाने। 'वा भ्राश–'(सू २३२१) इति श्यन्वा। तत्र कृते 'शमामष्टानाम्—' इति दीर्घः। भ्राम्यति। लुङ्यङ्। अभ्रमत्। शेषं भ्वादिवत्। क्षमू १२०६ सहने। क्षाम्यति। चक्षमिथ–चक्षन्थ। चक्षमिव–चक्षण्व। चक्षमिम–चक्षण्म। क्षमिता–क्षन्ता। अक्षमत्। भ्वादिस्तु षित्। 'अषितः क्षाम्यतेः क्षान्तिः क्षमूषः क्षमते क्षमा'। क्लमु १२०७ ग्लानौ। क्लाम्यति–क्लामति। शपीव श्यन्यपि 'ष्ठिवुक्लमु—' (सू २३२०) इत्येव

ष्णिहेति। षोपदेशौ। तदाह—**सुष्णोह सिष्णेहेति**। थलादावनिट्पक्षे 'वा द्रुह' इति घत्वविकल्पः। पक्षे ढः। इति रधादयः। **आ गणान्तादिति**। दिवादिगणसमाप्तिपर्यन्ताः पुषादयः इत्यर्थः। **सिद्धान्त इति**। माधवादिभिस्तथाऽभ्युपगमादिति भावः। **उपशमे इति**। उपशमो नाशः इन्द्रियनिग्रहश्च। **शमामष्टानाम्**। स्पष्टम्। बहुवचनात् शमादिग्रहणम्। तदाह—**शमादीनामिति**। 'शमस्तमुर्दमुरथ श्रमुर्भ्रमुरपि क्षमुः। क्लमुर्मदी चेत्येतेऽष्टौ शमादय इति स्थितिः।' **दमु उपशमे इति**। ननु शमु दमु उपशमे इत्येव पठितुं युक्तमित्यत आह—**उपशम इति ण्यन्तस्येति**। शमधातोर्हेतुमण्ण्यन्तात् घञि 'नोदात्तोपदेशस्य' इति वृद्ध्यभाव इत्यर्थः। ततः किमित्यत आह—**तेनेति**। ततश्च दाम्यतीत्यस्य शमयतीत्यर्थः। **शेषं भ्वादिवदिति**। आर्धधातुकेषु शप्पक्षे च भ्वादिवदित्यर्थः।

क्षमू सहने। ऊदित्त्वात् थलि वमादौ च इड्विकल्पः। तदाह—**चक्षमिथेत्यादि**। षित्त्वाषित्त्वयोः फलभेदं श्लोकार्धेन संगृह्णाति—**अषितः इति**। अषितः क्षाम्यतेः श्यन्विकरणपठितस्य क्षमधातोः क्तिनि क्षान्तिः इति रूपम्। अषित्त्वात् 'षिद्भिदादिभ्यः' इत्यङ् न। क्षमूषस्तु भौवादिकात् षितः आत्मनेपदे शपि क्षमते इति रूपम्, क्तिनं बाधित्वा षित्त्वादङि क्षमेति रूपं चेत्यर्थः। **क्लमु ग्लानौ**। नन्वस्य शमादिगणात् बहिरेव दिवादिगणे पाठोऽस्तु। नच 'शमामष्टानाम्' इति दीर्घार्थं शमादिगणे अस्य पाठ इति वाच्यम्, 'ष्ठिवुक्लमुचमां शिति' इत्येव शपि परे इव श्यनि परेऽपि दीर्घसिद्धेः। नच 'ष्ठिवुक्लमुचमां शिति' इत्यत्रैव क्लमुग्रहणं त्यज्यतामिति वाच्यम्, शपि दीर्घार्थं तस्यावश्यकत्वादित्याशङ्क्य परिहरति—**शपीव श्यन्यपीत्यादि घिनुणर्थे इत्यन्तम्**।

---

१ सीरदेवस्यायं श्लोकः तदीये सूत्रवृत्ति ग्रन्थे।

दीर्घे सिद्धे शमादिपाठो घिनुणर्थः । अङ् । अक्रमत् । मदी १२०८ हर्षे । माद्यति । अमदत् । शमादयोऽष्टौ गताः ।

असु १२०९ क्षेपणे । अस्यति । आस । असिता । (२५२०) **अस्यतेस्थुक् । ७ । ४ । १७ ॥** अङि परे । आस्थत् । अस्य पुषादित्वादङि सिद्धे 'अस्यतिवक्ति–' (सू २४३८) इति वचनं तङर्थम् । तङ् तु 'उपसर्गादस्यत्यूह्योः' (वा ६२०) इति वक्ष्यते । पर्यास्थत । यसु १२१० प्रयत्ने । (२५२१) **यसोऽनुपसर्गात् । ३ । १ । ७१ ॥** (२५२२) **संयसश्च । ३ । १ ।७२॥** श्यन्वा स्यात् । यस्यति–यसति । संयस्यति–संयसति । अनुपसर्गात् किम् । प्रयस्यति । जसु १२११ मोक्षणे । जस्यति । तसु १२१२ उपक्षये । दसु १२१३ च । तस्यति । अतसत् । दस्यति । अदसत् । वसु १२१४ स्तम्भे । वस्यति । ववास ववसतुः । 'न शसदद–' (सू २२६३) इति निषेधः । वशादिरयमिति मते तु, बेसतुः बेसुः । व्युष १२१५ विभागे । अयं दाहे पठितः, अर्थभेदेन त्वङर्थं पुनः पठ्यते । अव्युषत् । ओष्ठ्यादिर्दन्त्यान्तोऽयम्–व्युस इति केचित् ।

' शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् ' इति विधानादिति भावः । **शमादय इति** । ' शमु उपशमे ' इत्यारभ्य ' मदी हर्षे ' इत्यन्ता अष्टौ शमादयो वृत्ता इत्यर्थः ।

असु क्षेपणे । अस्यतेस्थुक् । शेषं पूरयति—**अङि परे इति ।** 'ऋदृशोऽङि' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । थुकि ककार इत् उकार उच्चारणार्थः कित्त्वादस्धातोरन्त्यावयवः । ननु पुषादित्वादेवास्यतेश्च्लेरङि सिद्धे 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' इत्यत्र अस्यतिग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्य निराकरोति—**अस्य पुषादित्वादिति । तङर्थमिति ।** पर्यास्थतेत्यत्र आत्मनेपदे अङर्थमस्यतिवक्तीत्यत्र अस्यतिग्रहणमित्यर्थः, पुषाद्यङः परस्मैपदमात्रविषयतया आत्मनेपदे अप्रसक्तेरिति भावः । नन्वस्यतेः केवलपरस्मैपदित्वादात्मनेपदं दुर्लभमित्यत आह—**तङ् तु उपसर्गादिति । वक्ष्यते इति** । पदव्यवस्थायामिति शेषः । **यसु प्रयत्ने । यसोऽनुपसर्गात् । संयसश्च** । सूत्रद्वयमिदम् । **श्यन् वा स्यादिति** । शेषपूरणमिदम् । 'दिवादिभ्यः श्यन्' इत्यतः 'वा भ्राश' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । अनुपसर्गाद्यसः श्यन् वा स्यादिति प्रथमसूत्रार्थः । सोपसर्गात्तु नित्य एव श्यन्, अनुपसर्गादिति पर्युदासात् । संपूर्वात् यसेर्नित्यमेव श्यनः प्राप्तौ द्वितीयसूत्रम् । **व्युष विभागे । अयमिति** । दिवादिगण एव पुषादिभ्यः प्रागयं धातुः पठित इत्यर्थः । पौनरुक्त्यमाशङ्क्य आह—**अर्थभेदेन त्वङर्थं पठ्यते इति ।** विभागात्मके अर्थविशेषे एव पुषाद्यङर्थमिह पुनः पाठ इत्यर्थः ।

अव्युषदिति । 'व्युष दाहे' इति पूर्वं पठितस्य तु सिजेव । अव्योषीत् । **ओष्ठ्यादिरिति** । दन्त्योष्ठ्यादिर्दन्त्योष्मान्तोऽयमिति केचिन्मन्यन्त इत्यर्थः ।

अयकार बुस इत्यन्ये। प्लुष १२१६ दाहे। अप्लुषत्। पूर्वत्र पाठः सिजर्थ इत्याहुः। तद्भ्वादिपाठेन गतार्थमिति सुवचम्। बिस १२१७ प्रेरणे। बिस्यति। अबिसत्। कुस १२१८ संश्लेषणे। अकुसत्। बुस १२१९ उत्सर्गे। मुस १२२० खण्डने। मसी १२२१ परिणामे। परिणामो विकारः। समी इत्येके। लुठ १२२२ विलोडने। उच १२२३ समवाये। उच्यति। उवोच ऊचतुः। मा भवानुचत्। भृशु १२२४ भ्रंशु १२२५ अधःपतने। बभर्श। अभृशत्। 'अनिदिताम्–' (सू ४१५) इति नलोपः। भ्रश्यति। अभ्रशत्। वृश १२२६ वरणे। वृश्यति। अवृशत्। कृश १२२७ तनूकरणे। कृश्यति। ञि तृषा १२२८ पिपासायाम्। हृष १२२९ तुष्टौ। श्यन्लुङौ भौवादिकाद्विशेषः। रुष १२३० रिष १२३१ हिंसायाम्। 'तीषसह–' (सू २३४०) इति वेट्। रोषिता–रोष्टा रेषिता–रेष्टा। डिप १२३२ क्षेपे। कुप १२३३ क्रोधे। गुप १२३४ व्याकुलत्वे। युप १२३५ रुप १२३६ लुप १२३७ विमोहने। युप्यति। रुप्यति। लुप्यति। लोपिता। लुप्यतिः सेट्कः। अनिट्कारिकासु लिपिसाहचर्यात्तौदादिकस्यैव ग्रहणात्। लुभ १२३८ गार्ध्ये। गार्ध्यमाकाङ्क्षा। 'तीषसह–' (सू २३४०) इति वेट्। लोभिता–लोब्धा। लोभिष्यति। लुभ्येत्। लुभ्यात्। अलुभत्। भ्वादेरवृत्करणत्वाल्लोभतीत्यपीत्याहुः। क्षुभ १२३९ संचलने। क्षुभ्यति। णभ १२४० तुभ १२४१ हिंसायाम्। क्षुभिनभितुभयो द्युतादौ क्र्यादौ च पठ्यन्ते। तेषां द्युतादित्वादङ् सिद्धः। क्र्यादित्वात्पक्षे सिज्भवत्येव। इह पाठस्तु श्यनर्थः।

अयकारः इति। दन्तोष्ठ्यादिर्दन्त्योष्मान्तो यो धातुरुक्तः स एवायं यकाररहित इत्यन्ये मन्यन्त इत्यर्थः। अयकारमिति पाठे क्रियाविशेषणम्। **प्लुष दाहे**। ननु दिवादिगणे परस्मैपदिषु पुषादिभ्यः प्राक् अस्य पाठः क्वचित् दृश्यते। तत्र पौनरुक्त्यशङ्कां परिहरति—**पूर्वत्र पाठः सिजर्थ इति**। पुषादावेव पाठे सति अङेव श्रूयेत नतु सिच्। पुषादेः प्रागपि पाठे तु तस्य अङभावात् सिच् श्रूयेत। तथाच सिचः कदाचित् श्रवणार्थः पूर्वं पाठ इत्यर्थः। आहुरित्यस्वरसोद्भावनम्। तद्बीजं दर्शयति—**तद्भ्वादीति**। तत् दिवादिगणे पुषादिभ्यः पूर्वमस्य पठनं भ्वादिपाठेनैव संपन्नप्रयोजनकमिति सुष्ठु वक्तुं शक्यमित्यर्थः। एवं च भ्वादिपाठात् शब्विकरणः लुङि सिचः श्रवणं च सिध्यति। पुषादौ पाठात्तु श्यन्विकरणः अङ् च सिध्यति। अतः दिवादिगणे पुषादिभ्यः प्रागस्य पाठो व्यर्थ एवेति भावः। एतदेवाभिप्रेत्य मूले दिवादिगणे पुषादिगणात् प्राक् प्लुष दाहे इति न पठितमिति बोध्यम्। **मसी परिणामे इति**। ईदित्त्वं 'श्वीदितः' इत्येतदर्थम्। मस्यति। **समी इत्येके इति**। सम्यति। **भृशु भ्रंशु अधःपतने**। द्वितियधातोराह—**अनिदितामिति**। **युप रुप लुप विमोहने इति**। धातुवृत्त्यादिविरोधादुदित्पाठो लेखकप्रमादादायातः। **इह पाठस्त्विति**। क्षुभिनभितुभीनां इह दिवादिगणे पाठस्य श्यनेव प्रयोजन-

क्लिदू १२४२ आर्द्रीभावे । क्लिद्यति । चिक्लेदिथ–चिक्लेत्थ । चिक्लिदिव–चिक्लिद्व । चिक्लिदिम–चिक्लिद्म । क्लेदिता–क्लेत्ता । ञि मिदा १२४३ स्नेहने । 'मिदेर्गुणः' (सू २३४६) । मेद्यति, अमिदत् । द्युतादिपाठादेव अमिदत् अमेदिष्टेति सिद्धे इह पाठः अमेदीदिति मा भूदिति । द्युतादिभ्यो बहिरेवात्मनेपदिषु पाठस्तूचितः। ञि क्ष्विदा १२४४ स्नेहनमोचनयोः । ऋधु १२४५ वृद्धौ । आनर्ध । आर्धत् । गृधु १२४६ अभिकाङ्क्षायाम् । अगृधत् । वृत् । पुषादयो दिवादयश्च वृत्ताः । केचित्त पुषादिसमाप्त्यर्थमेव वृत्करणम् । दिवादिस्तु भ्वादिवदाकृतिगणः । तेन क्षीयते मृग्यतीत्यादिसिद्धिरित्याहुः ।

इति तिङन्ते दिवादिप्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते स्वादिप्रकरणम् ॥ ५ ॥

षुञ् १२४७ अभिषवे । अभिषवः स्नपनं पीडनं स्नानं सुरासन्धानं च । तत्र स्नाने अकर्मकः । (२५२३) **स्वादिभ्यः श्नुः । ३ । १ । ७३॥** सुनोति।

मित्यर्थः । वस्तुतस्तु पुषादेः प्रागेव एषां त्रयाणां पाठो युक्त इति भावः ।

ञि मिदा स्नेहने । अमिददिति । ननु भ्वाद्यन्तर्गणे द्युतादौ 'ञि मिदा स्नेहने' इत्यात्मनेपदिषु पठितः । लुङि तु 'द्युद्भ्यो लुङि' इत्यत्र परस्मैपदविकल्पः उक्तः । द्युताद्यङ् तु परस्मैपद एव न तु तङि।एवं च द्युतादिपाठादेव परस्मैपदपक्षे अङि अमिददिति' तङि तु अङभावे अमेदिष्टेति सिद्धम् । तथाच पुषादावस्य पाठो व्यर्थः। तद्बहिर्दिवादौ पाठादेव श्यन्सिद्धेरित्याशङ्क्यते—**द्युतादिपाठादेवेत्यादिना सिद्धे इत्यन्तेन** । तामिमां शङ्कां परिहरति—**इह पाठः अमेदीदिति मा भूदितीति** । पुषादावस्य पाठः अमेदीदिति व्यावृत्त्यर्थ इत्यर्थः । पुषादिभ्यः प्रागेव दिवादावस्य पाठे तु तस्माल्लुङि अङसंभवादमेदीदिति स्यादिति भावः । नन्वेवं सति भ्वाद्यन्तर्गणे द्युतादावस्य पाठो व्यर्थः। द्युतादिभ्यो बहिरेवात्मनेपदिषु पठ्यताम्। एवं च अमेदिष्टेति सिद्धम्। इह पुषादौ पाठात्तु अमिददिति सिद्धमित्याशङ्क्येष्टापत्त्या परिहरति—**द्युतादिभ्यो बहिरेवात्मनेपदिषु पाठस्तूचित इति** ।सूचितः इति पाठे तु सुतरामुचित इति व्याख्येयम् । **ञि क्ष्विदेत्यादि** । व्यक्तम् ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां श्यन्विकरणं समाप्तम् ।

अथ श्नुविकरणा धातवो निरूप्यन्ते । षुञ्धातुः षोपदेशः । अनिट् । इत

सुनुतः। 'हुश्नुवोः—' (सू २३८७) इति यण्। सुन्वन्ति। सुन्वः-सुनुवः। सुन्वहे-सुनुवहे। सुषाव। सुषुवे। सोता। सुनु। सुनवानि। सुनवै। सुनुयात्। सूयात्। 'स्तुसुधूञ्भ्यः—' (सू २३८९) इतीट्-असावीत्। असोष्ट। अभिषुणोति। अभ्यषुणोत्। अभिषुषाव। (२५२४) **सुनोतेः स्यसनोः।**

आरभ्य ञित्त्वादुभयपदिनः। **सुरासंधानमिति**। सुरोत्पादनमित्यर्थः। **स्वादिभ्यः श्नुः**। कर्त्रर्थे सार्वधातुके स्वादिभ्यः श्नुः स्यादित्यर्थः। शपोऽपवादः। **सुनोतीति**। लटस्तिपि श्नुः, शकार इत् शित्त्वेन सार्वधातुकत्वात् 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्त्वात्तस्मिन् परे धातोर्न गुणः। श्नोस्तु तिपमाश्रित्य गुण इति भावः। **सुनुत इति**। तसो ङित्त्वात् श्नोर्न गुण इति भावः। सुनु अन्ति इति स्थिते 'अचि श्नुधातु' इति उवङमाशङ्क्य आह—**हुश्नुवोरिति**। सुनोषि सुनुथः सुनुथ। सुनोमि। वसि मसि च 'लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः' इत्युकारलोपविकल्पं मत्वा आह—**सुन्वः सुनुवः इति**। सुन्मः सुनुमः इत्यपि ज्ञेयम्। अथ लटस्तङि सुनुते सुन्वाते सुन्वते। सुनुषे सुन्वाथे सुनुध्वे। सुन्वे। इति सिद्धवत्कृत्य आह—**सुन्वहे सुनुवहे इति**। 'लोपश्चास्य' इत्युकारलोपविकल्प इति भावः। सुन्महे सुनुमहे इत्यपि ज्ञेयम्। **सुषावेति**। सुषुवतुः सुषुवुः। सुषविथ-सुषोथ सुषुवथुः सुषुव। सुषाव-सुषव सुषुविव सुषुविम। अथ लिटस्तङ्याह—**सुषुवे इति**। सुषुवाते सुषुविरे। सुषुविषे सुषुवाथे सुषुविध्वे। सुषुवे सुषुविवहे सुषुविमहे। **सोतेति**। अनिट्त्वसूचनमिदम्। सोष्यति सोष्यते।

सुनोतु-सुनुतात् सुनुताम् सुन्वन्तु। इति सिद्धवत्कृत्य आह—**सुनु इति**। 'उतश्च प्रत्ययात्' इति हेर्लुक्। सुनुतात् सुनुतम् सुनुत। **सुनवानीति**। 'हुश्नुवोः' इति यणं बाधित्वा परत्वाद्गुणः, आटः पित्त्वेन अङित्त्वादिति भावः। सुनवाव सुनवाम। लोटस्तङि सुनुताम् सुन्वाताम् सुन्वताम्। सुनुष्व सुन्वाथाम् सुनुध्वम्। इति सिद्धवत्कृत्य आह—**सुनवै इति**। 'हुश्नुवोः' इति यणं बाधित्वा परत्वात् गुणः, आटः पित्त्वेन ङित्त्वाभावादिति भावः। सुनवावहै सुनवामहै। असुनोत् असुनुताम् असुन्वन्। असुनोः। असुनवम् असुनुव-असुन्व। असुनुत असुन्वाताम् असुन्वत। इत्याद्यूह्यम्। विधिलिङ्याह—**सुनुयादिति**। यासुटो ङित्त्वात् श्नोर्न गुण इति भावः। **सूयादिति**। आशीर्लिङि 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घ इति भावः। सोषीष्ट। लुङि परस्मैपदे सिचः इण्निषेधे प्राप्ते आह—**स्तुसुधूञ्भ्यः इति इडिति**। असाविष्टामित्यादि। लुङस्तङ्याह—**असोष्टेति**। असोषातामित्यादि। असोष्यत् असोष्यत। 'उपसर्गात् सुनोति' इति षत्वं मत्वा आह—**अभिषुणोतीति**। षात्परत्वाण्णत्वम्। **अभ्यषुणोदिति**। 'प्राक् सितादड्व्यवायेऽपि' इति षत्वम्। **अभिसुषावेति**। 'स्थादिष्वभ्यासेन' इति नियमादभ्यासस्य न षः। 'आदेशप्रत्यययोः' इत्युत्तरखण्डस्य

८।३।११७॥ स्ये सनि च परे सुञः षो न स्यात् । विसोष्यति । षिञ् १२४८ बन्धने । सिनोति । विसिनोति । सिषाय । सिष्ये । सेता । शिञ् १२४९ निशाने । तालव्यादिः । शेता । डु मिञ् १२५० प्रक्षेपणे । 'मीनातिमिनोति—' (सू २५०८) इत्यात्वम् । ममौ । ममिथ–ममाथ । मिम्ये । माता । मीयात् । मासीष्ट । अमासीत् अमासिष्टाम् । अमास्त । चिञ् १२५१ चयने । प्रणिचि-

---

षः । **सुनोतेः स्यसनोः** । 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यधिकृतम् । 'न रपर' इत्यतो नेत्यनुवर्तते । तदाह—**षो न स्यादिति** । स्ये उदाहरति—**विसोष्यतीति** । अत्र 'उपसर्गात् सुनोति' इति प्राप्तः षो न भवति । सनि तु अभिसुसूरित्युदाहरणम् । षुञः सनि द्वित्वे अभिसुसूस इति सनन्तात् क्विपि अतो लोपे अभिसुसूस् इत्यस्मात् सोर्हल्ङ्यादिलोपे सस्य रुत्वे 'र्वोरुपधायाः' इति दीर्घे रेफस्य विसर्गः । सुसूषति इति तु नोदाहरणम्, 'स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात्' इति नियमादेव षत्वाभावसिद्धेरित्यलम् ।

षिञ् बन्धने इति । षोपदेशः अनिट् च । षुञ इव रूपाणि । **विसिनोतीति** । 'सात्पदाद्योः' इति षत्वनिषेधः । 'उपसर्गात्सुनोति' इति तु न षः, सुनोत्यादिष्वनन्तर्भावादिति भावः । **सिषायेति** । णलि वृद्धौ आयादेशः । अतुसादौ 'एरनेकाचः' इति यण् । सिष्यतुरित्यादि । लिटस्तङ्याह—**सिष्ये इति** । सिषि ए इति स्थिते 'एरनेकाचः' इति यणिति भावः । सिष्याते सिष्यिरे इत्यादि । असैषीत् । **शिञ् निशाने इति** । षिञ्वत् । **डु मिञ् प्रक्षेपणे इति** । मिनोति । उपदेशे एजन्तत्वाभावादात्त्वे अप्राप्ते आह—**मीनातिमिनोतीत्यात्त्वमिति** । एज्विषये अशितीति शेषः । **ममाविति** । आत्त्वे कृते णलः औत्वमिति भावः । अतुसादावेज्विषयत्वाभावान्नात्त्वम् । 'एरनेकाचः' इति यण् । मिम्यतुः । मिम्युः । भारद्वाजनियमात्थलि वेडिति मत्वा आह—**ममिथ ममाथेति** । थलः पित्त्वेन अकित्त्वादेज्विषयत्वम् । इट्पक्षे 'आतो लोपः' इति भावः । मिम्यथुः मिम्य । ममौ मिम्यिव मिम्यिम । लिटस्तङ्याह—**मिम्ये इति** । एशः कित्त्वादेज्विषयत्वाभावाच्च नात्त्वमिति भावः । मिम्याते मिम्यिरे । मिम्यिषे मिम्याथे मिम्यिध्वे । मिम्ये मिम्यिवहे मिम्यिमहे । **मातेति** । एज्विषयत्वादशित्त्वाच्च आत्त्वमिति भावः । मास्यति मास्यते । सार्वधातुकेषु षुञ्वत् । **मीयादिति** । आशीर्लिङि परस्मैपदे यासुटः कित्त्वादेज्विषयत्वाभावादात्त्वाभावे 'अकृत्सार्व' इति दीर्घ इति भावः । आशीर्लिङि तङि आह—**मासीष्टेति** । एज्विषयत्वादात्त्वमिति भावः । लुङि परस्मैपदे सिचि आत्त्वे 'यमरम' इति सगिटौ मत्वा आह—**अमासीदिति** । सकि सिच इटि सिज्लोपः । **अमास्तेति** । लुङि तङि सिचि आत्त्वमिति भावः । अमासाताम् अमासत इत्यादि ।

नोति। (२५२५) **विभाषा चेः। ७। ३। ५८॥** अभ्यासात्परस्य चिञः कुत्वं वा स्यात्सनि लिटि च। प्रणिचिकाय-चिचाय। चिक्ये-चिच्ये। अचैषीत् अचेष्ट। स्तृञ् १२५२ आच्छादने। स्तृणोति। स्तृणुते। 'गुणोऽर्ति—' (सू २३८०) इति गुणः। स्तर्यात्। (२५२६) **ऋतश्च संयोगादेः।७।२।४३॥** ऋदन्तात्संयोगादेः परयोर्लिङ्सिचोरिड्वा स्यात्तङि। स्तरिषीष्ट-स्तृषीष्ट। अस्तरिष्ट-अस्तृत। कृञ् १२५३ हिंसायाम्। कृणोति। कृणुते। चकार। चकर्थ। चक्रे। क्रियात्। कृषीष्ट। अकार्षीत्। अकृत। वृञ् १२५४ वरणे। (२५२७) **बभूथाततन्थजगृभ्मववर्थेति निगमे। ७। २। ६४॥** एषां वेदे इडभावो निपात्यते। तेन भाषायां थलीट्। ववरिथ। ववृव। ववृवहे। वरिता-वरीता। (२५२८) **लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु। ७। २। ४२॥** वृङ्वृञ्भ्यामृदन्ताच्च परयोर्लिङ्सिचोरिड्वा स्यात्तङि। (२५२९) **न लिङि। ७। २। ३९॥** वृतो लिङ इटो दीर्घो न स्यात्। वरिषीष्ट-वृषीष्ट। अवारीत्। अवरिष्ट-अव-

---

चिञ् चयने इति। चयनं रचना। अनिट्। सार्वधातुके श्नुम्वद्रूपाणि। **प्रणिचिनोतीति**। 'नेर्गद' इति णत्वमिति भावः। **विभाषा चेः**। 'चजोः कुघिण्ण्यतोः' इत्यतः कुग्रहणमनुवर्तते। 'अभ्यासाच्च' इत्यतः अभ्यासादिति 'सन्लिटोर्जेः' इत्यतः सन्लिटोरिति च। तदाह—**अभ्यासादित्यादिना। स्तृञ् आच्छादने इति**। अनिट्। लिटि तस्तार। अतुसादौ 'ऋतश्च संयोगादेर्गुणः' इति गुणः। वृद्धिविषयेऽपि परत्वादस्य प्रवृत्तिः। तस्तरतुः। ऋदन्तत्वात्थल्यपि नित्यं नेट्। तस्तर्थ। तस्तरिव। तस्तरे तस्तराते तस्तरिरे। तस्तरिषे। तस्तरिवहे। स्तर्ता। 'ऋद्धनोः स्ये' स्तरिष्यति। आशीर्लिङि परस्मैपदे यासुटः कित्त्वाद्गुणनिषेधे प्राप्ते आह—**गुणोऽर्तीति गुण इति**। तङि आशीर्लिङि स्तृ षीष्ट इति स्थिते— **ऋतश्च संयोगादेः**। 'लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु' इत्यनुवर्तते। 'इट् सनि वा' इत्यतः इड्वेति। तदाह—**ऋदन्तादित्यादिना**। लुङि परस्मैपदे अस्तार्षीत्। लुङस्तङि त्वाह—**अस्तरिष्ट अस्तृतेति**। 'ऋतश्च संयोगादेः' इति इट्पक्षे गुणः। इडभावपक्षे तु 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः। **कृञ् हिंसायाम्। चकर्थेति।** 'कृसृभृवृ' इति थल्यपि नित्यमिण्निषेधः। चकृव। **क्रियादिति**। आशीर्लिङि 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति रिङ्। **कृषीष्टेति**। 'उश्च' इति कित्त्वान्न गुणः। **अकार्षीदिति**। सिचि वृद्धिः रपरत्वम्। **अकृतेति**। 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः।

वृञ् वरणे। सेट्। ववार। वव्रुः। **बभूथाततन्थ**। निगमो वेदः। तदाह—**एषां वेदे इति**। ननु 'कृसृभृवृ' इति निषेधादेव थलि ववर्थेति सिद्धे किमर्थं ववर्थग्रहणमित्यत आह—**तेन भाषायां थलीडिति**। निगमे एव वृणोतेस्थलि इण्निषेध इति नियमलाभादिति भावः। वव्रे वव्राते। ववृषे। 'वृतो वा' इति मत्वा आह—**वरिता वरीतेति। लिङ्सिचोः**। 'इट् सनि वा'

रीष्ट–अवृत। धुञ् १२५५ कम्पने। धुनोति। धुनुते। अधौषीत्। अधोष्यत्। दीर्घान्तोऽप्ययम्। धूनोति। धूनुते। 'स्वरतिसूति—' (सू २२७९) इति वेट्। दुधविथ–दुधोथ। किति लिटि तु 'श्र्युकः—' (सू २३८१) इति निषेधं बाधित्वा क्रादिनियमान्नित्यमिट्। दुधुविव। 'स्तुसुधूञ्भ्यः—' (सू २३८५) इति नित्यमिट्। अधावीत्। अधविष्ट–अधोष्ट।

अथ परस्मैपदिनः। टु दु १२५६ उपतापे। दुनोति। हि १२५७ गतौ वृद्धौ च। (२५३०) **हिनुमीना**। ८। ४। १५॥ उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य एतयोर्नस्य णः स्यात्। प्रहिणोति। (२५३१) **हेरचङि**। ७। ३। ५६॥ अभ्यासात्परस्य हिनोतेर्हस्य कुत्वं स्यान्न तु चङि। जिघाय। पृ १२५८ प्रीतौ। पृणोति। पर्ता। स्पृ १२५९ प्रीतिपालनयोः। 'प्रीतिचलनयोः' इत्यन्ये। 'चलनं जीवनम्' इति स्वामी। स्पृणोति। पस्पार। स्मृ इत्येके। स्मृणोति। पृणोत्यादयस्त्रयोऽपि छान्दसा इत्याहुः। आप्लृ १२६० व्याप्तौ। आप्नोति

इत्यतः इड्वा इत्यनुवर्तते। 'वृतो वा' इत्यतो वृत इति। तदाह—**वृङ्वृञ्भ्यामित्यादिना। न लिङि।** 'वृतो वा' इत्यतो वृत इत्यनुवर्तते। लिङीति षष्ठ्यर्थे सप्तमी। 'आर्धधातुकस्येट्' इत्यतः इडित्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते। 'ग्रहोऽलिटि' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते। तदाह—**वृत इति**। वृङ्वृञ्भ्यामृकारान्ताच्चेत्यर्थः। **वरिषीष्टेति**। इट्पक्षे 'वृतो वा' इति प्राप्तो दीर्घो न भवति। **वृषीष्टेति**। इडभावपक्षे 'उश्च' इति कित्त्वान्न गुणः। **अवारीदिति**। लुङि परस्मैपदे सिचि वृद्धिः। अवारिष्टाम् अवारिषुः। 'सिचि च परस्मैपदेषु' इति निषेधादिह 'वृतो वा' इति न दीर्घः। लुङ्लङि सिचि'लिङ्सिचोः' इति इट्पक्षे 'वृतो वा' इति दीर्घविकल्पं मत्वा आह-**अवरिष्ट अवरीष्टेति। अवृतेति**। इडभावपक्षे'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः। **धुञ् कम्पन इति**। ह्रस्वान्तोऽयमनिट्। धुञ इव रूपाणि। **दीर्घान्तोऽप्ययमित्यादि**। व्यक्तम्।

अथ परस्मैपदिन इति। राध साध संसिद्धावित्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः। 'टु दु उपतापे' इत्यारभ्य 'स्मृ इत्येके' इत्येतत्पर्यन्ता धातवो ह्रस्वान्ताः। **हि गताविति**। प्रहिणोतीत्यत्र भिन्नपदत्वात् णत्वेऽप्राप्ते आह—**हिनुमीना**। हिनु मीना अनयोर्द्वन्द्वात्षष्ठीद्विवचनस्य आर्षो लुक्। 'रषाभ्यां नो णः' इत्यनुवर्तते। 'उपसर्गादसमासेऽपि' इत्यत उपसर्गादिति च। तदाह—**उपसर्गस्थादिति। हेरचङि।** 'चजोः' इति सूत्रात् कुग्रहणमनुवर्तते। 'अभ्यासाच्च' इत्यतः अभ्यासादिति। 'हो हन्तेः' इत्यतः ह इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते। तदाह—**अभ्यासात्परस्येति। जिघायेति**। जिघ्यतुः। जिघयिथ–जिघेथ। जिघ्यिव। **आप्लृ व्याप्तौ।**

---

१ ऋतुसादौ 'परस्परतुः' इत्यादि 'ऋतश्च संयोगादेर्गुणः' इति गुणः।

आप्नुतः आप्नुवन्ति। आप्नुवः। आप्ता। आप्नुहि। लृदित्त्वादङ्। आपत्। शक्लृ १२६१ शक्तौ। अशकत्। राध १२६२ साध १२६३ संसिद्धौ। राध्नोति। (२५३२) **राधो हिंसायाम्**। ६। ४। १२३॥ एत्वाभ्यासलोपौ स्तः किति ङिति सेटि थलि च। अपरेधतुः। रेधुः। रेधिथ। राद्धा। साध्नोति। साद्धा। असात्सीत् असाद्धाम्।

अथ द्वावनुदात्तेतौ। अशू १२६४ व्याप्तौ संघाते च। अश्नुते। (२५३३) **अश्नोतेश्च**। ७। ४। ७२॥ दीर्घादभ्यासावर्णात्परस्य नुट् स्यात्। आनशे। अशिता-अष्टा। अशिष्यते-अक्ष्यते। अश्नुवीत। अक्षीष्ट-अशिषीष्ट। आशिष्ट-आष्ट आक्षाताम्। ष्टिघ १२६५ आस्कन्दने। स्तिघ्नुते। तिष्टिघे। स्तेघिता।

अथ आ गणान्तात्परस्मैपदिनः। तिक १२६६ तिग १२६७ गतौ च। चादास्कन्दने। तिक्नोति। तिग्नोति। षघ १२६८ हिंसायाम्। सघ्नोति। ञि धृषा १२६९ प्रागल्भ्ये। धृष्णोति। दधर्ष। धर्षिता। दम्भु १२७० दम्भने। दम्भनं दम्भः। दभ्नोति। ददम्भ। 'श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनां लिटः कित्त्वं वा' इति व्याकरणान्तरमिहाप्याश्रीयत इत्युक्तम्। 'अनिदिताम्—' (सू ४१५) इति नलोपः। तस्याभीयत्वादसिद्धत्वेन एत्वाभ्यासलोपयोरप्राप्तौ 'दम्भेश्च एत्वाभ्यासलोपौ वक्तव्यौ' (वा ४१२३)। देभतुः। ददम्भतुः। इदं कित्त्वं पिद्-पिद्विषयकमिति सुधाकरादयः। तन्मते तिप्सिप्मिप्सु देभ देभिथ देभ इति रूपान्तरं बोध्यम्। अपिद्विषयकमिति न्यासकारादिमते तु ददम्भ ददम्भिथ

अनिट्। **आप्नुवन्तीति**। संयोगपूर्वकत्वात् 'हुश्नुवोः' इति न यण्। **आप्नुवः इति**। संयोगपूर्वकत्वात् 'लोपश्चास्य' इति नोकारलोपविकल्पः। **आप्नुहीति**। संयोगपूर्वकत्वादेव 'उतश्च प्रत्ययात्' इति हेर्न लुक्। **शक्लृ शक्ताविति**। शक्नोति। शशाक शेकतुः। शशक्थ-शेकिथ। शेकिव। शक्ता। शक्ष्यति। **अशकदिति**। लृदित्त्वादङ्। **राध साध संसिद्धौ**। अनिटौ। दीर्घोकारवत्त्वात् 'अत एकहल्' इत्यप्राप्तावाह—**राधो हिंसायाम्**। 'घ्वसोः' इत्यतः एदिति अभ्यासलोप इति च अनुवर्तते। 'गमहन' इत्यतः कितीति, 'अत एकहल्मध्ये' इत्यतः लिटीति 'थलि च सेटि' इति सूत्रं चानुवर्तते। तदाह—**एत्वेत्यादिना**। **अपरेधतुरिति**। उपसर्गवशादिह हिंसायां वृत्तिः। अन्यत्र रराधतुः। थल्यपि क्रादिनियमान्नित्यमिट्। 'उपदेशेऽत्वतः' इत्यत्र तपरकरणादिह नेरिनषेधः। तदाह—**रेधिथेति**। **राद्धेति**। 'झषस्तथोः' इति धः।

अशू व्याप्ताविति। ऊदित्त्वाद्वेट्। **अश्नुते इति**। अश्नुवाते अश्नुवते। संयोगपूर्वकत्वात् 'हुश्नुवोः' इति न यण्। **अश्नोतेश्च**। 'अत्र लोपः' इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते, 'तस्मान्नुट्' इति च। तच्छब्देन 'अत आदेः' इति कृतदीर्घः

ददम्भेत्येव । दभ्यात् । ऋधु १२७१ वृद्धौ । तृप प्रीणने इत्येके । क्षुभ्नादित्वाण्णत्वं न । तृप्नोति । 'छन्दसि' (गण ११७) । आगणान्तादधिकारोऽयम् । अह १२७२ व्याप्तौ । अह्नोति । दघ १२७३ घातने पालने च । दघ्नोति । चमु १२७४ भक्षणे । चम्नोति । रि १२७५ क्षि १२७६ चिरि १२७७ जिरि १२७८ दाश १२७९ दृ १२८० हिंसायाम् । रिणोति । क्षिणोति । अयं भाषायामपीत्येके । 'न तद्यशः शस्त्रभृतां क्षिणोति' । ऋक्षीत्येक एवाजादिरित्यन्ये । ऋक्षिणोति । चिरिणोति । जिरिणोति । दाश्नोति । दृणोति । वृत् ।

इति तिङन्ते स्वादिप्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते तुदादिप्रकरणम् ॥ ६ ॥

तुद १२८१ व्यथने । इतः षट् स्वरितेतः । (२५३४) तुदादिभ्यः शः । ३ । १ । ७७ ॥ तुदति । तुदते । तुतोद । तुतोदिथ । तुतुदे । तोत्ता । अतौ-

---

अकारः पराश्रयते । तदाह—**दीर्घादिति** । **आनशे इति** । आनशिषे आनक्षे । आनशिवहे-आनश्वहे । **अष्टेति** । व्रश्चादिना शस्य षत्वे ष्टुत्वम् । विधिलिङ्याह—**अश्नुवीतेति** । आशीर्लिङि ऊदित्त्वादिड्विकल्पं मत्वा आह—**अक्षीष्ट-अशिषीष्टेति** । लुङि सिच इट्पक्षे आह—**आशिष्टेति** । अनिट्पक्षे 'झलो झलि' इति सिचो लोपं मत्वा आह—**आष्टेति** । ष्टिघधातुः षोपदेशः । सेट् ।

आ गणान्तादिति । स्वादिगणसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः । **इत्युक्तमिति** । भ्वादादिति भावः । कित्त्वपक्षे आह—**अनिदितामिति नलोप इति** । नन्वनिदितामिति नलोपे सति ' अत एकहल्मध्ये ' इत्येत्त्वसिद्धेः ' दम्भेश्च ' इति व्यर्थमित्यत आह—**तस्याभीयत्वादिति** । नलोपस्येत्यर्थः । **दभ्यादिति** । आशीर्लिङि ' अनिदिताम् ' इति नलोपः । **छन्दसीति** । गणसूत्रमिदम् । तद्व्याचष्टे—**आगणान्तादिति** । **रि क्षि इति** । रि क्षि चिरि जिरि दाश दृ इति षट् धातवः । आद्यद्वितीयविकाचरौ । तदाह—**रिणोति** । **क्षिणोतीति** । **अयं भाषायामपीति** । क्षिधातुरित्यर्थः । तत्र प्रयोगं दर्शयति—**न तद्यश इति** **वृदिति** । स्वादयो वृत्ता इत्यर्थः ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां श्नुविकरणं समाप्तम् ।

अथ शविकरणा धातवो निरूप्यन्ते । **इतः षडिति** । ' ऋषी गतौ ' इत्यतः प्रागित्यर्थः । **तुदादिभ्यः शः** । कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे तुदादिभ्यः शः स्यात् स्वार्थे इत्यर्थः । शबपवादः । **तुदतीति** । लघूपधगुणं बाधित्वा नित्यत्वात्

स्सीत्। अतुत्त। णुद १२८२ प्रेरणे। नुदति। नुदते। नुनोद। नुनुदे। नोत्ता। दिश १२८३ अतिसर्जने। अतिसर्जनं दानम्। देष्टा। दिक्षीष्ट। अदिक्षत्। अदिक्षत। भ्रस्ज १२८४ पाके। 'ग्रहिज्या—' (सू २४१२) इति संप्रसारणम्। सस्य श्चुत्वेन शः। शस्य जश्त्वेन जः। भृज्जति—भृज्जते।

(२५३५) भ्रस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम् । ६ । ४ । ४७ ॥ भ्रस्जो रेफस्योपधायाश्च स्थाने रमागमो वा स्यादार्धधातुके। मित्त्वादन्त्यादचः परः। स्थानषष्ठीनिर्देशाद्रोपधयोर्निवृत्तिः। बभर्ज बभर्जतुः। बभर्जिथ—बभर्ष्ठ। बभर्जे। रमभावे—बभ्रज्ज बभ्रज्जतुः। बभ्रज्जिथ। 'स्कोः—' (सू ३८०) इति सलोपः।

शे कृते तस्य अपित्त्वात् 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्त्वान्न गुण इति भावः। अजन्ताकारवत्त्वाभावात् क्रादिनियमाल्लिटि थल्यपि नित्यमिट्। तदाह—**तुतोदिथेति। तोत्तेति**। अनिडिति भावः। **अतौत्सीदिति**। हलन्तलक्षणा वृद्धिः। णुदधातुर्णोपदेशः। अनिट्। दिशधातुरप्यनिट्। **देष्टेति**। व्रश्चेति षत्वे ष्टुत्वम्। स्ये तु 'षढोः' इति षस्य कत्वं च—देक्ष्यति। **दिक्षीष्टेति**। 'लिङ्सिचौ' इति कित्त्वान्न गुणः। 'शल इगुपधात्' इति क्सं मत्वा आह—**अदिक्षत्। अदिक्षतेति**।

भ्रस्ज पाके। अनिट्। भ्रस्ज् अ ति इति स्थिते आह—**ग्रहिज्येति**। ङित्त्वाद्रेफस्य संप्रसारणमृकारः पूर्वरूपं चेति भावः। भृस्ज् अ ति इति स्थिते आह—**सस्येत्यादि**। णलि भ्रस्ज् अ इति स्थिते—**भ्रस्जो रोपधयोः**। भ्रस्ज इत्यवयवषष्ठी। रोपधयोरिति स्थानषष्ठी। रश्च उपधा च तयोरिति विग्रहः। रेफादकार उच्चारणार्थः। रेफस्य उपधायाश्च स्थाने इति लभ्यते। 'आर्धधातुके' इत्यधिकृतम्। तदाह—**भ्रस्जो रेफस्येत्यादिना**। रमि मकार इत्, अकार उच्चारणार्थः। तदाह—**मित्त्वादन्त्यादचः पर इति**। तथाच रेफाकारादुपरि सकारात् प्राक् रेफ आगम इति फलितम्। भ्र र् स् ज् अ इति स्थितम्। ननु रम आगमत्वे रोपधयोरिति कथं स्थानषष्ठीनिर्देश इत्यत आह—**स्थानेति**। स्थानं प्रसङ्गः। रेफस्य उपधायाश्च उच्चारणप्रसङ्गे सति अकारादुपरि रेफः प्रयोज्यः। भकारादुपरि रेफः जकारात्प्राक्सकारश्च न प्रयोज्याविति लब्धम्। तथाच तयोर्निवृत्तिः फलितेति भावः। एवंच भर्ज् अ इति स्थिते द्वित्वादौ रूपमाह—**बभर्जेति**। अतुसादावपि संयोगात्परत्वात्कित्त्वाभावात् 'ग्रहिज्या' इति संप्रसारणं न भवति। भारद्वाजनियमात्थलि वेडिति मत्वा आह—**बभर्जिथ बभर्ष्ठेति**। इडभावपक्षे बर्भज् थ इति स्थिते 'व्रश्च' इति जस्य षः। ष्टुत्वेन थस्य ठ इति भावः। बभर्जिव।

लिटस्तङ्याह—**बभर्जे इति**। बभर्जाते इत्यादि सुगमम्। रमभावे आह—**बभ्रज्जेति**। णलि भ्रस्ज् अ इति स्थिते द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासजश्त्वे बभ्रस्ज् अ इति स्थिते सस्य श्चुत्वेन शकारे शस्य जश्त्वेन जकार इति भावः। 'लि-

'व्रश्च—' (सू २६४) इति षः। बभ्रष्ठ। बभ्रज्ज। भ्रष्टा–भर्ष्टा। भ्रक्ष्यति–भर्क्ष्यति। 'क्ङिति रमागमं बाधित्वा संप्रसारणं पूर्वविप्रतिषेधेन' (वा४०७८) भृज्ज्यात् भृज्ज्यास्ताम्। भर्क्षीष्ट–भ्रक्षीष्ट। अभार्क्षीत्–अभ्राक्षीत्। अभर्ष्ट–अभ्रष्ट। क्षिप १२८५ प्रेरणे। क्षिपति। क्षिपते। क्षेप्ता। अक्षैप्सीत्। अक्षिप्त। कृष १२८६ विलेखने। कृषति। कृषते। क्रष्टा–कर्ष्टा। कृष्यात्। कृक्षीष्ट। 'स्पृशमृश–' (वा १८२३) इति सिज्वा। पक्षे क्सः। सिचि अम्वा। अक्राक्षीत्–अकार्क्षीत्–अकृक्षत्। तङि 'लिङ्सिचौ—' (सू २३००) इति कित्त्वादम्न।

स्यभ्यासस्य' इति संप्रसारणस्य न प्रसक्तिः, अभ्यासे हलादिशेषेण रेफाभावात्। **बभ्रज्जतुरिति**। संयोगात्परत्वादकित्त्वात् 'ग्रहिज्या' इति न संप्रसारणमिति भावः। **बभ्रज्जिथेति**। भारद्वाजनियमादिट्पक्षे रमभावपक्षे रूपम्। तत्र इडभावपक्षे बभ्रस्ज् थ इति स्थिते आह—**स्कोरिति। व्रश्चेति ष इति**। जस्येति शेषः। रमभावपक्षे लिटस्तङ्याह—**बभ्रज्जेति**। बभ्रज्जाते। बभ्रज्जिषे। इत्यादि सुगमम्। **भ्रष्टेति**। रमभावपक्षे रूपम्। **भर्ष्टेति**। रमागमे भर्ज् ता इति स्थिते जस्य 'व्रश्च' इति षः, ष्टुत्वेन तकारस्य ट इति भावः। एवं—**भ्रक्ष्यति भर्क्ष्यतीति**। 'षढोः' इति कत्वे सस्य षत्वमिति विशेषः। भृज्जतु। अभृज्जत्। भृज्जेत्। ननु आशीर्लिङि भ्रस्ज् यात् इति स्थिते यासुटः कित्त्वात् 'ग्रहिज्या' इति संप्रसारणे पूर्वरूपे सकारस्य श्चुत्वेन शकारे शस्य जश्त्वेन जकारे भृज्ज्यात् इति रूपं वक्ष्यति। तदयुक्तम् संप्रसारणं बाधित्वा परत्वात् रमागमे कृते भर्ज्यात् इति प्रसङ्गादित्यत आह—**क्ङिति रमागममिति**। आशीर्लिङस्तङि सीयुटि रमागमपक्षे आह—**भर्क्षीष्टेति**। रमभावे तु अकित्त्वात्संप्रसारणाभावादाह—**भ्रक्षीष्टेति**। लुङि परस्मैपदे रमागमविकल्पं मत्वा आह—**अभार्क्षीत् अभ्राक्षीदिति**। आत्मनेपदे सिचि रमागमविकल्पं मत्वा आह—**अभर्ष्ट-अभ्रष्टेति**। 'झलो झलि' इति सिज्लोपः।

क्षिप प्रेरणे इति। अनिट्। अजन्ताकारवत्त्वाभावात् क्रादिनियमात्थलि नित्यमिट्। चिक्षेपिथ। एवं कृषधातुरपि। चकर्षिथ। लुटि तासि 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य इत्यमागमविकल्पः। अमागमाभावे गुणे रपरत्वम्। तदाह—**क्रष्टा–कर्ष्टेति**। आशीर्लिङि परस्मैपदे आह—**कृष्यादिति**। कित्त्वात् झलादित्वाभावाच्च अमागमो गुणश्च नेति भावः। आशीर्लिङ्स्तङ्याह-**कृक्षीष्टेति**। 'लिङ्सिचौ' इति कित्त्वादमागमो गुणश्च नेति भावः लुङि परस्मैपदे आह-**स्पृशमृशेति सिज्वेति। पक्षे इति**। सिजभावपक्षे 'शलः' इति क्स इत्यर्थः। **सिचि अम्वेति**। सिच्पक्षे 'अनुदात्तस्य च' इत्यमागमविकल्प इत्यर्थः। क्से तु कित्त्वादमागमो नेति भावः। **अक्राक्षीदिति**। सिचि अमागमे रूपम्। **अकार्क्षीदिति**। सिचि अमभावपक्षे हलन्तलक्षणा वृद्धिरिति भावः। क्सादेशपक्षे आह—**अकृ-**

अकृष्ट अकृक्षाताम् अकृक्षत। अकृक्षत अकृक्षाताम् अकृक्षन्त। ऋषी १२८७ गतौ। परस्मैपदी। ऋषति। आनर्ष। जुषी १२८८ प्रीतिसेवनयोः। आत्मनेपदिनश्चत्वारः। जुषते। ओ विजी १२८९ भयचलनयोः। प्रायेणायमुत्पूर्वः। उद्विजते। (२५३६) विज इट्। १। २। २॥ विजेः पर इडादिः प्रत्ययो ङिद्वत्। उद्विजिता। उद्विजिष्यते। ओ लजी १२९० ओ लस्जी १२९१ व्रीडायाम्। लजते। लेजे। लज्जते। ललज्जे।

अथ परस्मैपदिनः। ओ व्रश्चू १२९२ छेदने। 'ग्रहिज्या—' (सू २४१२) वृश्चति। वव्रश्च वव्रश्चतुः। वव्रश्चिथ–वव्रष्ठ। 'लिट्यभ्यासस्य—' (सू २४०८) इति संप्रसारणम् रेफस्य ऋकारः। 'उरत्' (सू २२४४)। तस्य च 'अचः पर-

---

स्मिन्निति। किर्वादमागमो गुणश्च नेति भावः। तङीति। तङि सिच्पक्षे अकृष् स् त इति स्थिते 'लिङ्सिचौ' इति कित्त्वादम् नेत्यर्थः। गुणोऽपि नेति ज्ञेयम्। अकृष्टेति। 'झलो झलि' इति सिज्लोप इति भावः। अकृक्षतेति। सिच्पक्षे अनतः परत्वाददादेश इति भावः। क्सादेशपक्षे आह—अकृक्षतेति। कित्त्वादम् नेति भावः। अकृक्षन्तेति। क्सादेशपक्षे अ कृक्ष झ इति स्थिते अच्परकत्वाभावात् 'क्सस्याचि' इत्यकारलोपाभावादतः परत्वाददादेशाभावे अन्तादेश इति भावः। ऋषी गताविति। सेट्। आनर्षिथ। आनर्षिव। अर्षिता। आर्षीत्। ओ विजी भयेति। सेट्। उद्विजितेत्यादौ लघूपधगुणे प्राप्ते—विज इट्। 'गाङ्कुटादिभ्यः' इत्यतः ङिदित्यनुवर्तते। तदाह—विजेः पर इत्यादि। उद्विजिता। उद्विजिषीष्ट। उदविजिष्ट।

व्रश्च्धातुरूदित्त्वाद्वेट्। ग्रहिज्येति। लटि व्रश्च् अ ति इति स्थिते शस्यापित्त्वेन ङित्त्वात् 'ग्रहिज्या' इति रेफस्य संप्रसारणमृकारः पूर्वरूपं चेति भावः। तदाह—वृश्चतीति। वृश्चतः वृश्चन्तीत्यादि। वव्रश्चेति। णलि रूपमिदम्। थलि च प्रक्रिया अनुपदं वक्ष्यते। अतुसादौ संयोगात्परत्वेन कित्त्वाभावात् 'ग्रहिज्या' इति न संप्रसारणम्। तदाह—वव्रश्चतुरिति। ऊदित्त्वात्थलादौ वेट्। तदाह—वव्रश्चिथ वव्रष्ठेति। धातुपाठे व्रश्चू इत्यत्र व्रस् च् इति स्थिते सस्य श्चुत्वेन शकारनिर्देशः। तथाच वव्रश्च् थ इति स्थिते श्चुत्वस्यासिद्धत्वात् 'स्कोः' इति सकारलोपे, चस्य 'व्रश्च' इति षत्वे, ष्टुत्वेन थस्य ठत्वे, वव्रष्ठेति रूपम्। वव्रश्चिव। ननु णलि थलि च अकिति द्वित्वे कृते 'लिट्यभ्यासस्य' इत्यभ्यासावयवयोर्वकाररेफयोर्द्वयोरपि संप्रसारणं स्यात्। न च 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' इति वकारस्य संप्रसारणनिषेधः शङ्क्यः। पूर्वं वकारस्य संप्रसारणसंभवादित्यत आह—लिट्यभ्यासेति। 'न संप्रसारणे' इति निषेधादेव ज्ञापकात् प्रथमं रेफस्य ऋकारः संप्रसारणमित्यर्थः। तस्य संप्रसारणसंपन्नस्य ऋकारस्य अकारविधिं स्मारयति—उरदिति। ननु ऋकारस्य अकारे कृते वकारस्य संप्रसारणं स्यात्, संप्रसारणपरकत्वविरहेण 'न संप्रसारणे' इति निषेधाप्रवृत्तेरित्यत आह—तस्य चेति। अकारस्येत्यर्थः। न च उरदत्त्वस्य परनिमित्त-

स्मिन्—' (सू ५०) इति स्थानिवद्भावात् 'न संप्रसारणे—' (सू ३६३) इति वस्योत्वं न । व्रश्चिता–व्रष्टा । व्रश्चिष्यति–व्रक्ष्यति । वृश्च्यात् । अव्रश्चीत्–अव्राक्षीत् । व्यच १२९३ व्याजीकरणे । विचति । विव्याच विविचतुः । व्यचिता । व्यचिष्यति । विच्यात् । अव्याचीत्–अव्यचीत् । 'व्यचेः कुटादित्वमनसि' (वा ३४९६) इति तु नेह प्रवर्तते। 'अनसि' इति पर्युदासेन कृन्मात्रविषयत्वात्। उछि १२९४ उञ्छे । उञ्छति । उछी १२९५ विवासे। उच्छति । ऋच्छ १२९६ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु । 'ऋच्छत्यृताम्' (सू २३८३) इति गुणः। द्विहल्ग्रहणस्यानेकहलुपलक्षणत्वान्नुट् । आनर्च्छ आनर्च्छतुः । ऋच्छिता । मिच्छ १२९७ उत्क्लेशे । उत्क्लेशः पीडा । मिमिच्छ । अमिच्छीत् । जर्ज १२९८ चर्च १२९९ झर्झ १३०० परिभाषणभर्त्सनयोः । त्वच १३०१ संवरणे । तत्वाच । ऋच १३०२ स्तुतौ । आनर्च । उब्ज १३०३ आर्जवे । उज्झ १३०४ उत्सर्गे । लुभ १३०५ विमोहने । विमोहनमाकुलीकरणम् । लुभति । लोभिता—लोब्धा । लोभिष्यति । रिफ १३०६ कत्थनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु । रिफति । रिरेफ । रिह इत्येके । ' शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति ' । तृप १३०७ तृम्फ १३०८ तृप्तौ । आद्यः प्रथमान्तः । द्वितीयो द्वितीयान्तः । द्वावपि द्वितीयान्तावित्यन्ये । तृपति । ततर्प । तर्पिता । ' स्पृशमृश ' इति सिज्विकल्पः ।

कत्वाश्रवणात् कथं स्थानिवत्त्वमिति वाच्यम् । आपादपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारः इत्यभ्युपगम्य अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययनिमित्तकत्वाभ्युपगमात् । 'लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तिः' इति न्यायस्तु 'न संप्रसारणे' इति निषेधादेव न स्थानिभेदे प्रवर्तत इति ज्ञायते । अत एव सुद्ध्युपास्य इत्यादौ धकारस्य द्वित्वे कृते पूर्वधकारस्य जश्त्वेन दकारे तस्य द्वित्वमित्यास्तां तावत् । आशीर्लिङ्याह—**वृश्च्यादिति** । कित्त्वात् संप्रसारणमिति भावः । **अव्रश्चीदिति** । ऊदित्त्वादिट्पक्षे ' नेटि ' इति हलन्तलक्षणवृद्धिनिषेधः । इडभावे हलन्तलक्षणवृद्धिं मत्वा आह—**अव्राक्षीदिति** । अव्रश्च् सीत् इति स्थिते हलन्तलक्षणा वृद्धिः । श्चुत्वस्यासिद्धत्वात् 'स्कोः' इति सलोपः । 'व्रश्च' इति चस्य षः, तस्य 'षढोः' इति कः, सस्य ष इति भावः । 'नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु । सकारजः शकारः श्चेर्षाट्टवर्गस्तवर्गजः ।' इत्याहुः ।

व्यच व्याजीकरणे । सेट् । शे 'ग्रहिज्या' इति संप्रसारणं मत्वा आह—**विचतीति** । **विव्याचेति** । 'लिट्यभ्यासस्य' इत्यभ्यासयकारस्य संप्रसारणम् । 'न संप्रसारणे' इति न वकारस्य । **विविचतुरिति** । कित्त्वात् 'ग्रहिज्या' इति संप्रसारणे कृते द्वित्वादीति भावः । विव्यचिथ । विविचिव । **विच्यादिति** । आशीर्लिङि कित्त्वाद्यकारस्य संप्रसारणम् । 'अतो हलादेः' इति वृद्धिविकल्पं मत्वा आह—**अव्याचीत् अव्यचीदिति** । ननु 'व्यचेः कुटादित्वमनसि' इति व्यचेः

---

१ इदमयुक्तं, दकारस्य पूर्वाश्रितस्थानि विकारत्वेन तल्लक्ष्यत्वात्। उदवोढामिति ओकारेऽप्यन्यथा हलन्तलक्षणवृद्धि प्रसङ्गात् ।

कल्पः पौषादिकस्यैव। अङपवादत्वात्। तेनात्र नित्यं सिच्। अतर्पीत्। तृम्फति। शस्य ङित्वात् 'अनिदिताम्' (सू ४१५) इति नलोपे 'शे तृम्फादीनां नुम् वाच्यः' (वा ४३२३) आदिशब्दः प्रकारे। तेन येऽत्र नकारानुषक्तास्ते तृम्फादयः। तृम्फन्ति। ततृम्फ। तृफ्यात्। तुप १३०९ तुम्प १३१० तुफ १३११ तुम्फ १३१२ हिंसायाम्। तुपति। तुम्पति। तुफति। तुम्फति। दृप १३१३ दृम्फ १३१४ उत्क्लेशे। प्रथमः प्रथमान्तः। द्वितीयो द्वितीयान्तः। प्रथमो द्वितीयान्त इत्येके। दृपति। दृफति। दृम्फति। ऋफ १३१५ ऋम्फ १३१६ हिंसायाम्। ऋफति। आनर्फ। ऋम्फति। ऋम्फांचकार। गुफ १३१७ गुम्फ १३१८ ग्रन्थे। गुफति। जुगोफ। गुम्फति। जुगुम्फ। उभ १३१९ उम्भ १३२० पूरणे। उभति। उवोभ। उम्भति। उम्भांचकार। शुभ १३२१ शुम्भ १३२२ शोभार्थे। शुभति। शुम्भति। दृभी १३२३ ग्रन्थे। दृभति। चृती १३२४ हिंसाग्रन्थनयोः। चर्तिता। 'सेऽसिचि' (सू २५०६) इति वेट्। चर्तिष्यति—चर्त्स्यति। अचर्तीत्। विध १३२५ विधाने। विधति। वेधिता। जुड १३२६ गतौ। तवर्गपञ्चमान्त इत्येके। जुडति। 'मरुतो जुनन्ति'। मृड १३२७ सुखने। मृडति। मर्डिता। पृड १३२८ च। पृडति। पृण १३२९ प्रीणने। पृणति। पपर्ण। वृण १३३० च।

कुटादित्ववचनात् व्यचिता, व्यचिष्यति, इत्यादावपि 'गाङ्कुटादिभ्यः' इति ङित्वात् संप्रसारणं स्यादित्यत आह—**व्यचेरिति**। **कृन्मात्रेति**। अवधारणे मात्रशब्दः। 'उछि उञ्छे' 'उछी विवासे' इति भ्वादौ पठितौ। इह तयोः पाठस्तु शविकरणार्थः। तेन उञ्छती उञ्छन्ती, उच्छती उच्छन्ती इति 'आच्छीनद्योः' इति नुम्विकल्पः सिध्यति। भ्वादौ पाठस्तु पित्स्वरार्थ इत्यन्यत्र विस्तरः। **ऋच्छ गतीति**। 'छे च' इति तुकि तस्य श्चुत्वेन चकारनिर्देशः। ऋच्छति। णलि लघूपधत्वाभावाद्गुणे अप्राप्ते आह—**ऋच्छत्यृतामिति**। द्वित्वे उरदत्त्वे हलादिशेषे 'अत आदेः' इति दीर्घे आ अर्च्छ इति स्थिते बहुहल्त्वात् द्विहल्त्वाभावान्नुटि अप्राप्ते आह—**द्विहल्ग्रहणस्येति**। **आनर्च्छेति**। 'इजादेः' इत्यत्र अनृच्छः इति पर्युदासादाम् न। **ऋच्छितेति**। 'ऋच्छत्यृताम्' इत्यत्र लिटीत्यनुवृत्तेर्न गुण इति भावः।

लुभधातुः सेट्। 'तीषसह' इति वेडिति मत्वा आह—**लोभिता लोब्धेति**। **शिशुं नेति**। नशब्द इवार्थे। विप्राः शिशुमिव मतिभिः रिहन्ति हिंसन्ति इत्यर्थः। तृपधातुः श्यन्विकरण एवानिट्। **अङपवादत्वादिति**। अपवादस्य उत्सर्गसमानदेशत्वादिति भावः। **चृती हिंसाग्रन्थनयोरिति**। ग्रन्थनं विस्रंसनम्। चृततीत्यादि सुगमम्। "अथास्य योक्त्रं विचृतेत्" इत्याश्वलायनः। विस्रंसयेदित्यर्थः, उपसर्गवशात्। 'यजमानो मेखलां विचृतते' इत्यापस्तम्बसूत्रे तु

वृणति। मृण १३३१ हिंसायाम्। तुण १३३२ कौटिल्ये। तुतोण। पुण १३३३ कर्मणि शुभे। पुणति। मुण १३३४ प्रतिज्ञाने। कुण १३३५ शब्दोपकरणयोः। शुन १३३६ गतौ। द्रुण १३३७ हिंसागतिकौटिल्येषु। घुण १३३८ घूर्ण १३३९ भ्रमणे। षुर १३४० ऐश्वर्यदीप्त्योः। सुरति। सुषोर। आशिषि सूर्यात्। कुर १३४१ शब्दे। कुरति। कूर्यात्। अत्र 'न भकुर्छुराम्' (सू १६२९) इति निषेधो न। करोतेरेव तत्र ग्रहणादित्याहुः। खुर १३४२ छेदने। मुर १३४३ संवेष्टने। क्षुर १३४४ विलेखने। घुर १३४५ भीमार्थशब्दयोः। पुर १३४६ अग्रगमने। वृहू १३४७ उद्यमने। दन्त्योष्ठ्यादिः। पवर्गादिरित्यन्ये।

तृहू १३४८ स्तृहू १३४९ तृंहू १३५० हिंसार्थाः। तृहति। ततर्ह स्तृहति। तस्तर्ह। तर्हिता–तर्ढा। स्तर्हिता–स्तर्ढा। अतृंहीत्–अताङ्क्षीत् अताण्ढाम्। इषु १३५१ इच्छायाम्। 'इषुगमि—' (सू २४००) इति छः। इच्छति। एषिता–एष्टा। एषिष्यति। इष्यात्। ऐषीत्। मिष १३५२ स्पर्धायाम्। मिषति। मेषिता। किल १३५३ श्वैत्यक्रीडनयोः। तिल १३५४ स्नेहने। चिल १३५५ वसने। चल १३५६ विलसने। इल १३५७ स्वप्नक्षेपणयोः। विल १३५८ संवरणे। दन्त्योष्ठ्यादिः। बिल १३५९ भेदने। ओष्ठ्यादिः। णिल १३६० गहने। हिल १३६१ भावकरणे। शिल १३६२ षिल १३६३ उञ्छे। मिल १३६४ श्लेषणे। लिख १३६५ अक्षरविन्यासे। लिलेख। कुट १३६६ कौटिल्ये। 'गाङ्कुटादिभ्यः—' (सू २४६१) इति ङित्त्वम्। चुकुटिथ। अणित इति किम्। चुकोट। कुटिता। पुट १३६७ संश्लेषणे। कुच १३६८ संकोचने। गुज १३६९ शब्दे। गुड १३७० रक्षायाम्। डिप १३७१ क्षेपे। छुर १३७२ छेदने। 'न भकुर्छुराम्' (सू १६२९) इति न दीर्घः। छुर्यात्।

तङ् आर्षः। षुधातुः षोपदेशः। **कुर शब्दे।** **करोतेरेवेति**। व्याख्यानमेवात्र शरणम्। वृहूधातुः ऋदुपधः। ऊदित्त्वाद्वेट्कः। **पवर्गादिरिति**। पवर्गतृतीयादिरित्यर्थः।

तृहू स्तृहू तृंहू इति। त्रयोऽपि ऋकारवन्तः। तृतीयोऽनुस्वारवान्। ऊदित्त्वाद्वेट्। **तर्ढेति**। तृहेस्तासि ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः। एवं स्तर्ढा। तृण्ढा। अतर्हीत् अतार्क्षीत्, अस्तर्हीत् अस्तार्क्षीत्, इति सिद्धवत्कृत्य आह—**अतृंहीत्—अताङ्क्षीदिति**। तृंहेरिडभावपक्षे हलन्तलक्षणवृद्धौ रपरत्वम्। हस्य ढः, ढस्य कः, षत्वम्। अनुस्वारस्य परसवर्णो ङकार इति भावः। **अताढमिति**। तृंहेस्तसस्तामि सिच इडभावपक्षे लोपे हलन्तलक्षणवृद्धौ ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपा इति

स्फुट १३७३ विकसने । स्फुटति । पुस्फोट । मुट १३७४ आक्षेपमर्दनयोः । त्रुट १३७५ छेदने । 'वा भ्राश-'(सू २३२१) इति श्यन्वा। त्रुट्यति-त्रुटति तुत्रोट। त्रुटिता । तुट १३७६ कलहकर्मणि । तुटति। तुतोट। तुटिता । चुट १३७७ छुट १३७८ छेदने । जुड १३७९ बन्धने । कड १३८० मदे। लुट १३८१ संश्लेषणे। कुड १३८२ घनत्वे । घनत्वं सान्द्रता । चकर्ड । कुडिता । कुड १३८३ बाल्ये । पुड १३८४ उत्सर्गे । घुट १३८५ प्रतिघाते । तुड १३८६ तोडने। तोडनं भेदः। थुड १३८७ स्थुड १३८८ संवरणे । थुडति । तुथोड । तुस्थोड । खुड छुड इत्येके । स्फुर १३८९ फुल १३९० संचलने । स्फुर स्फुरणे, स्फुल संचलने इत्येके । (२५३७) स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः । ८ । ३ । ७६ ॥ षत्वं वा स्यात् । निष्फुरति-निःस्फुरति । स्फर इत्यकारोपधं केचित्पठन्ति । पस्फार। स्फुड १३९१ चुड १३९२ व्रुड १३९३ संवरणे । क्रुड १३९४ भृड १३९५ निमज्जने इत्येके । गुरी १३९६ उद्यमने । अनुदात्तेत् । गुरते । जुगुरे । गुरिता । णू १३९७ स्तवने । दीर्घान्तः । 'परिणूतगुणोदयः' । इतश्चत्वारः परस्मैपदिनः । नुवति । अनुवीत् । धू १३९८ विधूनने । धुवति । गु १३९९ पुरीषोत्सर्गे । जुगुविथ-जुगुथ । गुता । गुष्यति । अगुषीत् । 'ह्रस्वादङ्गात्' (सू २३६९) । अगुताम् अगुषुः । ध्रु १४०० गतिस्थैर्ययोः । ध्रुव इति पाठान्तरम् । आद्यस्य ध्रुवतीत्यादि गुवतिवत् । द्वितीयस्तु सेट् । दुध्रुविथ । ध्रुविता । ध्रुविष्यति । ध्रुव्यात् । अध्रुवीत् अध्रुविष्टाम् । कुङ् १४०१ शब्दे । दीर्घान्तः इति कैयटादयः । कुविता । अकुविष्ट । ह्रस्वान्तः इति न्यासकारः । कुता । अकुत । वृत् । कुटादयो वृत्ताः ।

पृङ् १४०२ व्यायामे । प्रायेण व्याङ्पूर्वः । रिङ् । इयङ् । व्याप्रियते । व्यापप्रे व्यापप्राते । व्यापरिष्यते । व्यापृत व्यापृषाताम् । मृङ् १४०३ प्राणत्यागे । (२५३८) म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च । १ । ३ । ६१ ॥ लुङ्लिङोः शितश्च

भावः । एवं अस्ताढीम् । अताढीम् । स्फुर स्फुरणे । स्फुरतिस्फुलत्योः । मूर्धन्य इत्यधिकृतम् । ' सिवादीनां वा ' इत्यतो वेत्यनुवर्तते । तदाह—षत्वं वा स्यादिति । णू स्तवने इति । णोपदेशः । परिणूतेति । ' श्र्युकः किति ' इति नेट् । कुङ् शब्दे । दीर्घान्त इति । ततश्चायं सेट् ।

पृङ् व्यायामे इति । ह्रस्वान्तोऽयमनिट् । ' ऋद्धनोः स्ये ' इति इटं मत्वा आह—व्यापरिष्यते इति । मृङ्धातुरनिट् । म्रियतेः । ' अनुदात्तङितः ' इत्यतः आत्मनेपदमित्यनुवर्तते । चकारेण ' शदेः शितः ' इत्यतः शित इत्यनुकृष्यते । प्रकृतिभूतादित्यध्याहार्यम् । तदाह—लुङ्लिङोरिति । तङ् स्यादिति । आत्मनेपदं स्यादित्यर्थः, म्रियमाणः इत्यत्र आनस्यापि इष्टत्वात् । ननु

प्रकृतिभूतान्मृङस्तङ् स्यान्नान्यत्र । ङित्त्वं स्वरार्थम् । म्रियते । ममार । ममर्थ । मम्रिव । मर्तासि । मरिष्यति । मृषीष्ट । अमृत ।

अथ परस्मैपदिनः सप्त । रि १४०४ पि १४०५ गतौ । लघूपधगुणादन्तरङ्गत्वादियङ् । रियति । पियति । रेता । पेता । धि १४०६ धारणे । क्षि १४०७ निवासगत्योः । षू १४०८ प्रेरणे । सुवति । सविता । कॄ १४०९ विक्षेपे । किरति किरतः । चकार चकरतुः । करिता—करीता । कीर्यात् । अकारीत् । (२५३९) **किरतौ लवने । ६ । १ । १४० ॥** उपात्किरतेः सुडागमः स्याच्छेदेऽर्थे । उपस्किरति । 'अडभ्यासव्यवायेऽपि सुट् कात्पूर्व इति वक्तव्यम्' (वा ३६९९) । उपास्किरत् उपचस्कार । (२५४०) **हिंसायां प्रतेश्च । ६ । ४ । १४१ ॥** उपात्प्रतेश्च किरतेः सुट् स्याद्धिंसायाम् । उपस्किरति । प्रतिस्किरति । गॄ १४१० निगरणे । (२५४१) **अचि विभाषा । ८ । २ । २१ ॥** गिरतेः रेफस्य लत्वं वा स्यादजादौ । गिरति—गिलति । जगार—जगाल । जगरिथ—जगलिथ । गरिता—गलिता[1] । दृङ् १४११ आदरे । आद्रियते आद्रियेते । आदद्रे ।

ङित्त्वादेव सिद्धे किमर्थमिदमित्याशङ्क्य नियमार्थमित्याह—**नान्यत्रेति** । तर्हि ङित्त्वं व्यर्थमित्यत आह—**ङित्त्वं स्वरार्थमिति** । 'तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तम्' इत्येतदर्थमित्यर्थः । **म्रियते इति** । शे कृते रिङियङाविति भावः । ऋदन्तत्वात् भारद्वाजमतेऽपि नेडित्याह—**ममर्थेति । मम्रिवेति ।** क्रादिनियमादिट् । मर्ता । 'ऋद्धनोः स्ये' इति इटं मत्वा आह—**मरिष्यतीति । रि पि गताविति ।** द्वाविमावनिटौ । ननु शे कृते तिपमाश्रित्य इकारस्य परत्वाल्लघूपधगुणः स्यादित्यत आह—**अन्तरङ्गत्वादियङिति ।**

कॄ विक्षेपे इति । दीर्घान्तोऽयं, सेट् । **किरतीति** । 'ऋत इद्धातोः' इति इत्त्वं रपरत्वम् । **चकरतुरिति** । कित्त्वेऽपि 'ऋच्छत्यॄताम्' इति गुण इति भावः । 'वॄतो वा' इति मत्वा आह—**करिता करीतेति । किरतौ लवने । उपादिति ।** 'उपात् प्रतियत्ने' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **सुडागम इति ।** 'सुट् कात्पूर्वः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । 'अडभ्यासव्यवायेऽपि' इति वार्तिकम् । 'सुट् कात्पूर्वः' इत्यनुवृत्तिलभ्यम् । **हिंसायां प्रतेश्च** । चकारादुपादिति समुच्चीयते । तदाह—**उपादिति । गॄ निगरणे इति** । निगरणं भक्षणम् । सेट् । **अचि विभाषा** । 'ग्रो यङि' इत्यतः ग्रः इत्यनुवर्तते । 'कृपो रो लः' इत्यतः रो लः इति । तदाह—**गिरतेरिति । अजादाविति** । 'धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवति' इति परिभाषालब्धस्य प्रत्ययस्य अचा विशेषणात्तदादिविधिः । तेन गिरावित्यादौ नेति 'मृजेर्वृद्धिः' इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । **दृङ् आदरे इति** । ह्रस्वान्तोऽयम् । अनिट् । **आद्रियते इति** । रिङ् इयङ् । 'ऋद्ध-

---

[1] गरिता, गरीता, गलिता गलीता, इत्येव सर्वत्र पाठः ।

आदद्रिषे। आदर्ता। आदरिष्यते। आदृषीष्ट। आदृत आदृषाताम्। धृङ् १४१२ अवस्थाने। ध्रियते।

अथ परस्मैपदिनः षोडश। प्रच्छ १४१३ ज्ञीप्सायाम्। पृच्छति। पप्रच्छ पप्रच्छतुः। पप्रच्छिथ-पप्रष्ठ। प्रष्टा। प्रक्ष्यति। अप्राक्षीत्। वृत्। किरादयो वृत्ताः। सृज १४१४ विसर्गे। 'विभाषा सृजिदृशोः' (सू २४०४)। ससर्जिथ सस्रष्ठ। स्रष्टा। स्रक्ष्यति। 'सृजिदृशोर्झल्यमकिति' (सू २४०५) इत्यमागमः। सृजेत्। सृज्यात्। अस्राक्षीत्। टु मस्जो १४१५ शुद्धौ। मज्जति। ममज्ज। 'मस्जिनशोर्झलि' (सू २५१७) इति नुम्। 'मस्जेरन्त्यात्पूर्वो नुम् वाच्यः' (वा ३२१)। संयोगादिलोपः। ममङ्क्थ-ममज्जिथ। मङ्क्ता। मङ्क्ष्यति। अमाङ्क्षीत् अमाङ्क्ताम्। रुजो १४१६ भङ्गे। रोक्ता। रोक्ष्यति। अरौक्षीत् अरौक्ताम्। भुजो १४१७ कौटिल्ये। रुजिवत्। छुप १४१८ स्पर्शे। छोप्ता अच्छौप्सीत्। रुश १४१९ रिश १४२० हिंसायाम्। तालव्या-

---

न्तोः स्ये' इति इटं मत्वा आह--आदरिष्यते इति। आदृषीष्टेति। 'उश्च' इति कित्त्वान्न गुणः। आदृतेति। 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सलोपः।

प्रच्छ ज्ञीप्सायामिति। ज्ञातुमिच्छा ज्ञीप्सा। अनिडयम्। पृच्छतीति। शस्य ङित्त्वात् 'ग्रहिज्या' इति रेफस्य संप्रसारणम् ऋकारः पूर्वरूपं चेति भावः। पप्रच्छतुरिति। संयोगात् परत्वेन कित्त्वाभावान्न संप्रसारणमिति भावः। भारद्वाजनियमात्थलि वेडिति मत्वा आह--पप्रच्छिथ पप्रष्ठेति। इडभावपक्षे व्रश्चादिना छस्य षः, थस्य ष्टुत्वेन ठ इति भावः। पप्रच्छिव। प्रष्टेति। छस्य व्रश्चेति षः, तकारस्य ष्टुत्वेन टः। नच षत्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वं तुकि ततः छस्य षत्वे, ष्टुत्वयोः प्रट्ष्टेति स्यादिति वाच्यम्, व्रश्चेति सूत्रे सतुक्कस्य छस्य ग्रहणात्[1]। किरादयो वृत्ता इति। नचैवं सति 'किरश्च पञ्चभ्यः' इत्यत्र पञ्चग्रहणं व्यर्थं किरादीनां पञ्चत्वादिति वाच्यम्, तस्य 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' इत्युत्तरार्थत्वात्। सृज विसर्गे। अनिट्। सृजति। ससर्ज ससृजतुः। अजन्ताकारवत्त्वाभावेऽपि 'विभाषा सृजिदृशोः' इति थलि वेट् इति मत्वा आह—ससर्जिथ सस्रष्ठेति। इडभावे 'व्रश्च' इति जस्य षः, थस्य ष्टुत्वेन ठः, पित्त्वेन अकित्त्वात् 'सृजिदृशोः' इत्यमागम इति भावः। ससृजिव। टु मस्जो शुद्धौ मज्जतीति। सस्य श्चुत्वेन शः, तस्य जश्त्वेन ज इति भावः। ममङ्क्थेति। मस्जेर्द्वित्वे हलादिशेषे ममस्ज् थ इति स्थिते 'स्कोः' इति सकारलोपे ममज् थ इति स्थिते जस्य कुत्वेन गकारे, 'मस्जिनशोः' इति नुमि, तस्यानुस्वारे, तस्य परसवर्णो ङकारः, गस्य चर्त्वेन कः इति बोध्यम्। यद्यपि अकारात् परत्र नुमि सत्यपि इदं सिध्यति, तथापि अन्त्यात् पूर्वो नुमित्यस्य मग्न इत्यादौ नलोपः फलम्। अन्यथा

---

१ तुगागम तकारस्य, तासस्तकारस्य चेति द्विवचनाशयः।

न्तौ । रोष्टा । रोक्ष्यति । रेष्टा । रेक्ष्यति । लिश १४२१ गतौ । अलिक्षत् स्पृश १४२२ संस्पर्शने । स्प्रष्टा–स्पर्ष्टा । स्प्रक्ष्यति–स्पर्क्ष्यति। अस्प्राक्षीत्–अस्पार्क्षीत्–अस्पृक्षत् । विच्छ १४२३ गतौ । 'गुपूधूप–' (सू २३०३) इत्यायः । आर्धधातुके वा । विच्छायति । विच्छायांचकार । विविच्छ । विश १४२४ प्रवेशने। विशति। वेष्टा। मृश १४२५ आमर्शने । आमर्शनं स्पर्शः। अम्राक्षीत्–अमार्क्षीत्–अमृक्षत्। णुद १४२६ प्रेरणे । कर्त्रभिप्रायेऽपि फले परस्मैपदार्थः पुनःपाठः । षद्लृ १४२७ विशरणगत्यवसादनेषु । सीदति इत्यादि भौवादिकवत् । इह पाठो नुम्विकल्पार्थः । सीदती–सीदन्ती । ज्वलादौ पाठस्तु णार्थः । सादः । स्वरार्थश्च । शबनुदात्तः । शस्तूदात्तः । शद्लृ १४२८ शातने । स्वरार्थ एव पुनः पाठः। शता तु नास्ति । 'शदेः शितः' (सू २३६२) इत्यात्मनेपदोक्तेः ।

अथ षट् स्वरितेतः । मिल १४२९ संगमे । मिल संश्लेषणे इति पठितस्य पुनः पाठः कर्त्रभिप्राये तङर्थः। मिलति। मिलते। मिमेल। मिमिले। मुच्लृ १४३०

उपधात्वाभावान्नस्य लोपो न स्यादिति भावः । एवं—**मङ्क्तेति** । मङ्क्ष्यति इत्यत्र तु सस्य षत्वं विशेषः । ' रुजो भङ्गे ' इत्यारभ्य ' विच्छ गतौ ' इत्यतः प्रागनिटः । 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य' इत्यम्विकल्पं मत्वा आह–**स्प्रष्टा स्पर्ष्टेति ।**

णुद प्रेरणे । णोपदेशोऽयम् । ' विश प्रवेशने ' इत्यारभ्य ' शद्लृ शातने ' इत्यन्ता अनिटः । तत्र अदुपधस्य थलि वेट् । अन्यस्य तु नित्यमेवेट् । मृशेः 'अनुदात्तस्य च ' इत्यम्विकल्पः । तदाह—**अम्राक्षीत्-अमार्क्षीदिति** । ' स्पृशमृश ' इति सिज्वेति भावः । सिजभावे ' शल इगुपधात् ' इति क्सं मत्वा आह–**अमृक्षदिति** । णुदधातुर्णोपदेशः । ननु तनादिगण एवास्मिन् स्वरितेत्सु पठितस्य किमर्थमिह पाठ इत्यत आह—**कर्त्रभिप्रायेऽपीति** । षद्लृधातोर्भ्वादौ पठितादेव सीदति इत्यादिसिद्धेः इह पाठो व्यर्थ इत्यत आह—**इह पाठः इति ।** सीदन्ती इति शत्रिकरणात् शत्रन्तात् ङीपि ' आच्छीनद्योः ' इति नुम्विकल्पार्थ इह पाठ इत्यर्थः । भ्वादावेव पाठे तु ' शप्श्यनोर्नित्यम् ' इति नित्यो नुम् स्यादिति भावः । तर्हि भ्वाद्यन्तर्गणे ज्वलादावस्य पाठो व्यर्थ इत्यत आह–**ज्वलादाविति** । ' ज्वलितिकसन्तेभ्यः ' इति कर्तरि णप्रत्ययार्थ इति भावः । तदुदाहृत्य दर्शयति—**साद इति** । उभयत्र पाठस्य फलान्तरमाह—**स्वरार्थश्चेति** । तदेव विशदयति—**शबनुदात्तः इति** । ' अनुदात्तौ सुप्पितौ ' इति पित्स्वरेणेति भावः । **शस्तूदात्त इति** । ' प्रत्ययः ' ' आद्युदात्तश्च ' इत्यनेनेति भावः । ननु ' शद्लृ शातने ' इत्यस्य भ्वादौ पाठादेव सिद्धे इह पाठो व्यर्थ इत्यत आह—**स्वरार्थ एवेति** । प्रागुक्तपित्त्वापित्त्वकृतस्वरभेदार्थ एवेत्यर्थः । ननु शत्रन्तात् ङीपि उक्तरीत्या नुम्विकल्पार्थोऽपि कुतो न स्यादित्यत आह—**शता तु ना-**

मोचने (२५४६) शे मुचादीनाम्। ७। १। ५६॥ नुम् स्यात्। मुञ्चति। मुञ्चते। मोक्ता। मुच्यात्। मुक्षीष्ट। अमुचत्। अमुक्त अमुक्षाताम्। लुप्लृ १४३१ छेदने। लुम्पति। लुम्पते। अलुपत्। अलुप्त। विद्लृ १४३२ लाभे। विन्दति। विन्दते। विवेद। विविदे। व्याघ्रभूत्यादिमते सेट्कोऽयम्। वेदिता। भाष्यादिमतेऽनिट्कः। वेत्ता। परिवेत्ता। परिवेर्जने। ज्येष्ठं परित्यज्य दारानग्नींश्च लब्धवानित्यर्थः। तृन्तृचौ। लिप १४३३ उपदेहे। उपदेहो वृद्धिः। लिम्पति। लिम्पते। लेप्ता। 'लिपिसिचि—'(सू २४१८) इत्यङ्। तङि तु वा। अलिपत्। अलिपत–अलिप्त। षिच १४३४ क्षरणे। सिञ्चति। सिञ्चते। असिचत्। असिचत–असिक्त। अभिषिञ्चति। अभ्यषिञ्चत्। अभिषिषेच।

अथ त्रयः परस्मैपदिनः। कृती १४३५ छेदने। कृन्तति। चकर्त। कर्तिता। कर्तिष्यति–कर्त्स्यति। अकर्तीत्। खिद १४३६ परिघाते। खिन्दति चिखेद। खेत्ता। अयं दैन्ये दिवादौ रुधादौ च। पिशि १४३७ अवयवे। पिंशति। पेशिता। अयं दीपनायामपि। 'त्वष्टा रूपाणि पिंशतु' वृत्। मुचादयस्तुदादयश्च वृत्ताः।

इति तिङन्ते तुदादिप्रकरणम्।

स्तीति। शदेर्लटः शानजेव, नतु शत्रादेश इत्यर्थः। कुत इत्यत आह—**शदेः शित इतीति**।

मिल संगमे। पठितस्येति। अस्मिन्नेव तुदादिगणे परस्मैपदिषु पठितस्येत्यर्थः। **तङर्थ इति**। पूर्वत्र पाठस्तु कर्त्रभिप्रायेऽपि परस्मैपदार्थ इत्यर्थः। **मुच्लृ मोक्षणे। शे मुचादीनाम्। नुम् स्यादिति**। शेषपूरणमिदम्। 'इदितो नुम्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। **मुक्षीष्टेति**। 'लिङ्सिचौ' इति कित्त्वान्न गुण इति भावः। **अमुचदिति**। लृदित्त्वादङिति भावः। लुङि तङि आह—**अमुक्तेति**। 'झलो झलि' इति सिज्लोप इति भावः। **लिप उपदेहे। तङि तु वेति**। 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' इत्यनेनेति शेषः। **षिच क्षरणे। अभिषिञ्चतीति**। 'उपसर्गात्सुनोति' इति षः। **अभ्यषिञ्चदिति**। 'प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि' इति षत्वम्। **अभिषिषेचेति**। 'स्थादिष्वभ्यासेन' इति षः।

कृती छेदने इति। ईदित्त्वं 'श्वीदित' इत्येतदर्थम्। 'सेऽसिचि' इति वेडिति मत्वा आह—**कर्तिष्यति कर्त्स्यतीति। पिशि अवयवे इति**। अवयवक्रियायामित्यर्थः। **रूपाणि पिंशत्विति**। प्रकाशयत्वित्यर्थः।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां शविकरणं समाप्तम्।

अथ तिङन्ते रुधादिप्रकरणम् ॥ ७ ॥

रुधिर् १४३८ आवरणे । नव स्वरितेतः इरितश्च । (२५४३) **रुधादिभ्यः श्नम्** । ३ । १ । ७८ ॥ शपोऽपवादः । मित्त्वादन्त्यादचः परः । नित्यत्वाद्गुणं बाधते । रुणद्धि । 'श्नसोरल्लोपः' (सू २४६६) । णत्वस्यासिद्धत्वादनुस्वारः । परसवर्णः । तस्यासिद्धत्वाण्णत्वं न । 'न पदान्त ' (सू ५१) इति सूत्रेणानुस्वारपरसवर्णयोरल्लोपो न स्थानिवत् । रुन्द्धः । रुन्धन्ति । रुन्द्धे । रोद्धा । रोत्स्यति । रोत्स्यते । रुणद्धु-रुन्द्धात् । रुन्द्धि । रुणधानि । रुणधै । अरुणत् अरुन्द्धाम् । अरुणत्—अरुणः । अरुणधम् । अरुधत्—अरौत्सीत् । अरुद्ध । भिदिर् १४३९ विदारणे । भिनत्ति । भिन्ते । भेत्ता । भेत्स्यति । अभिनत्—अभिनः । अभिनदम् । अभिन्त ।

अथ श्नम्विकरणा धातवो निरूप्यन्ते । **रुधादिभ्यः श्नम्** । कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे रुधादिभ्यः श्नम्प्रत्ययः स्यात् स्वार्थे इत्यर्थः । तदाह—**शपोऽपवादः इति** । श्नमि शमावितौ । मित्त्वस्य फलमाह—**मित्त्वादन्त्यादचः पर इति** । प्रत्ययत्वात् शकारस्येत्संज्ञा । शकारनिर्देशस्तु 'श्नसोरल्लोपः' 'श्नान्नलोपः' इत्यत्र विशेषणार्थः । ननु सार्वधातुकसंज्ञार्थः, फलाभावात् । न च 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्त्वे गुणनिषेधः फलमिति शंक्यम्, श्नमः पूर्वस्य इगन्तस्य अङ्गत्वाभावादेव गुणाप्रसक्तेः । ननु श्नमः प्राक् परत्वाल्लघूपधगुणे कृते पश्चात् श्नमि रोणद्धि इति स्यादित्यत आह—**नित्यत्वाद्गुणं बाधते इति** । कृते अकृते च गुणे प्रवृत्तेः श्नम् नित्यः । तस्मिन् सति लघूपधत्वाभावान्न गुण इति भावः । **रुणद्धीति** । रुनध् ति इति स्थिते 'झषस्तथोः' इति धत्वे णत्वमिति भावः । रुनध् तस् इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—**श्नसोरल्लोप इति** । क्ङिति सार्वधातुके तद्विधेरिति भावः । रुन्ध् तस् इति स्थिते नस्य णत्वमाशङ्क्य आह—**णत्वस्यासिद्धत्वादिति** । ननु कृते परसवर्णे तस्य नस्य णत्वमस्त्वित्यत आह—**तस्यासिद्धत्वादिति** । परसवर्णसंपन्ननस्येत्यर्थः । नन्विह अल्लोपस्य 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वात् कथमनुस्वारपरसवर्णावित्यत आह—**न पदान्तेति** । **रुन्द्धः इति** । 'झषस्तथोः' इति धः । **रुन्धन्तीति** । रुणत्सि रुन्द्धः रुन्द्ध । रुणध्मि रुन्ध्वः रुन्ध्मः । **रुन्द्धे इति** । रुन्धाते रुन्धते । रुन्त्से रुन्धाथे रुन्द्ध्वे । रुन्धे रुन्ध्वहे रुन्ध्महे । रुरोध । रुरोधिथ । **अरुणदिति** । लङि हल्ङ्यादिना तिपो लोपः । धस्य चर्त्वविकल्पः । सिपि तु हल्ङ्यादिना लुप्ते 'दश्च' इति रुत्वविकल्पं मत्वा आह—**अरुणत् अरुण इति** । रुन्ध्यात् । रुन्धीत रुत्सीष्ट । इरित्त्वादङ्विकल्पं मत्वा आह—**अरुधत् अरौत्सीदिति** । अङभावे सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः । लुङस्तङ्याह—**अरुद्धेति** । 'झलो झलि' इति सिज्लोपः ।

अभिदत्—अभैत्सीत् । अभित्त । छिदिर् १४४० द्वैधीकरणे । अच्छिदत्–अच्छैत्सीत् । अच्छित्त । रिचिर् १४४१ विरेचने । रिणक्ति । रिङ्क्ते । रिरेच । रिरिचे । रेक्ता । अरिणक् । अरिचत्—अरैक्षीत् । अरिक्त । विचिर् १४४२ पृथग्भावे । विनक्ति । विङ्क्ते । क्षुदिर् १४४३ संपेषणे । क्षुणत्ति । क्षुन्ते । क्षोत्ता । अक्षुदत्–अक्षौत्सीत् । अक्षुत्त । युजिर् १४४४ योगे । योक्ता । उ छृदिर् १४४५ दीप्तिदेवनयोः । छृणत्ति । छृन्ते । चच्छर्द । 'सेऽसिचि—' (सू २५०६) इति वेट् । चच्छृदिषे–चच्छृत्से । छर्दिता । छर्दिष्यति–छर्त्स्यति । अच्छृदत्–अच्छर्दीत् । अच्छर्दिष्ट उ उतृदिर् १४४६ हिंसानादरयोः । तृणत्तीत्यादि । कृती १४४७ वेष्टने । परस्मैपदी । कृणत्ति । आर्धधातुके तौदादिकवत् । ञि इन्धी १४४८ दीप्तौ । अथ आत्मनेपदिनः। (२५४४) **श्नान्न लोपः । ६ । ४ । २३ ॥** श्नमः परस्य नस्य लोपः स्यात् । 'श्नसोरल्लोपः' (सू २४६६) । इन्द्धे । इन्त्से । इन्धिता । इनधै । ऐन्द्ध । ऐन्द्धाः । खिद् १४४९ दैन्ये । खिन्ते । खेत्ता । विद् १४५० विचारणे । विन्ते । वेत्ता ।

अथ परस्मैपदिनः । शिष्लृ १४५१ विशेषणे । शिनष्टि शिंष्टः शिंषन्ति । शिशेषिथ । शेष्टा । शेक्ष्यति । हेर्धिः । जश्त्वम् । ष्टुत्वम् । 'झरो झरि —' (सू ७१) इति वा डलोपः । अनुस्वारपरसवर्णौ । शिण्ढि–शिण्ड्ढि । शिनषाणि । अशिनट् । लृदित्वादङ् । अशिषत् । पिष्लृ १४५२ संचूर्णने । शिषिवत् । पिनष्टि । भञ्जो १४५३ आमर्दने । भनक्ति । बभञ्जिथ–बभङ्क्थ ।

भिनत्तीति । भिन्त्तः भिन्दन्ति । भिनत्सि भिन्त्थः भिन्त्थ । भिनद्मि भिन्द्वः भिन्द्मः । **भिन्त्ते इति** । भिन्दाते भिन्दते । भिन्त्से भिन्दाथे । भिन्द्ध्वे । भिन्दे भिन्द्वहे । बिभेद । बिभेदिथ । बिभिदिव । बिभिदे । बिभिदिषे । **अभिनत् अभिन इति** । 'दश्च' इति रुर्वेति भावः । **अभिन्त्तेति** । लङि तङि रूपम् । लुङः परस्मैपदे आह—**अभिदत् अभैत्सीदिति** । इरित्वादङ् वेति भावः । लुङि तङ्याह—**अभित्तेति** । 'झलो झलि' इति सिज्लोपः । अभित्साता-मित्यादि । **उ छृदिरिति** । उकार इत् । 'उदितो वा' इति क्त्वायामिड्विकल्पार्थः । **ञि इन्धी दीप्तौ** । ईदित्वं 'श्वीदितः' इत्येतदर्थम् । श्नमि कृते इन न् ध् ते इति स्थिते—**श्नान्न लोपः** । श्नम्प्रत्ययैकदेशस्य श्न इत्यस्य श्नादिति पञ्चमी । नेति लुप्तषष्ठीकम् । तदाह—**श्नमः परस्य नस्येति** । नकारस्येत्यर्थः । अकार उच्चा-रणार्थः । तथाच इन ध् ते इति स्थिते आह—**श्नसोरल्लोपः इति** । तथाच इन्ध् ते इति स्थिते 'झषस्तथोः' इति तकारस्य धत्वे पूर्वधस्य जश्त्वे परिनिष्ठितमाह—**इन्द्धे इति** । यद्यपि 'अनिदिताम्' इत्येवात्र नलोपः सिध्यति । तथापि अनक्ति इत्याद्यर्थं सूत्रमिहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तमिति बोध्यम् । **इन्धते** । इन्द्ध्वे । इ-न्द्धाम् । इन्त्स्व । इन्द्ध्वम् । **इनधै इति** । श्नमि उत्तमस्य इटः एत्वे आटि वृद्धौ

भङ्क्ता। भुज १४५४ पालनाभ्यवहारयोः। भुनक्ति। भोक्ता। भोक्ष्यति। अभुनक्। तृह १४५५ हिंसि १४५६ हिंसायाम्। (२५४५) तृणह इम्। ७। ३। ९२॥ तृहः श्नमि कृते इमागमः स्याद्धलादौ पिति। तृणेढि तृण्ढः।

इन न् ध् ए इति स्थिते श्नान्नलोपे आटः पित्त्वेन ङित्त्वाभावात् 'श्नसोरल्लोपः' इत्यभावे रूपमिति भावः। अत्र नलोपार्थमपि श्नान्न लोप इत्यावश्यकम्, आटः पित्त्वेन ङित्त्वाभावात् 'अनिदिताम्' इत्यस्याप्रवृत्तेः। इनधावहै। लङ्याह— **ऐन्द्धेति। ऐन्द्धाः इति।** 'झषस्तथोः' इति थस्य धः। इन्धीत। लुङि ऐन्धिष्ट।

शिष्लृ विशेषणे। अनिट्। **शिशेषिथेति।** अजन्ताकारवत्त्वाभावात् क्रादिनियमान्नित्यमिट्। शिनष् हि इति स्थिते अल्लोपे शिन्ष् हि इति स्थिते आह—**हेर्धिरिति।** शिन् ष् धि इति स्थिते आह—**जश्त्वमिति।** 'झलां जश् झशि' इति षस्य ड इति भावः। **ष्टुत्वमिति।** धस्य ढ इति भावः। यद्यपि जश्त्वस्यासिद्धत्वात्ततः प्रागेव ष्टुत्वस्य उपन्यासो युक्तः। तथापि जश्त्वं ष्टुत्वमिति प्रक्रियाप्रदर्शनमात्रपरं क्रमस्तु न विवक्षितः। **झर इति।** जश्त्वसंपन्नस्य डस्य लोपविकल्प इत्यर्थः। **अनुस्वारपरसवर्णाविति।** नकारस्य 'नश्च' इत्यनुस्वारे सति तस्य परसवर्णो णकार इत्यर्थः। 'न पदान्त' इति निषेधान्नाल्लोपः स्थानिवत्। ढस्य लोपपक्षे उदाहरति—**शिण्ढीति।** ढस्य लोपाभावे उदाहरति—**शिण्ड्ढीति।** वस्तुतस्तु सानुस्वार एव पाठ उचितः, 'दीर्घादाचार्याणाम्' इत्युत्तरं 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' 'वा पदान्तस्य' 'तोर्लि' 'उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य' 'झयो होऽन्यतरस्याम्' 'शश्छोऽटि' इति षट्सूत्रपाठोत्तरं 'झलां जश् झशि' 'अभ्यासे चर्च' 'खरि च' 'वावसाने' 'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः' इति पञ्चसूत्रपाठ इति भाष्यसंमताष्टाध्यायीपाठे परसवर्णदृष्ट्या 'झलां जश् झशि' इत्यस्य 'झरो झरि' इत्यस्य चासिद्धत्वेन यय्परत्वाभावे परसवर्णाप्राप्तेरिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम्। शिंष्टात् शिंष्टम् शिंष्ट। **शिनषाणीति।** आटः पित्त्वेन ङित्वाभावात् 'श्नसोः' इत्यल्लोपो नेति भावः। **अशिनडिति।** लङ्स्तिपो हल्ङ्यादिलोपे षस्य जश्त्वमिति भावः। अशिंष्टाम् अशिंषन्। अशिनट् अशिंष्टम्। अशिंष्ट। अशिनषम् अशिंष्व अशिंष्म।

भञ्जो आमर्दने। भनक्तीति। श्नमि भ न न् ज् ति इति स्थिते 'श्नान्न लोपः' इति नलोप इति भावः। भङ्क्तः भञ्जन्तीत्याद्यूह्यम्। भारद्वाजनियमात्थलि वेडिति मत्वा आह—**बभञ्जिथ बभङ्क्थेति। भङ्क्तेति।** अनिडिति भावः। **भुज पालनेति।** 'भुजोऽनवने' इति तङ् वक्ष्यते—भुङ्क्ते

ततर्ह। तर्हिता। अतृणेट्। हिनस्ति। जिहिंस। हिंसिता। उन्दी १४५७ क्लेदने। उनत्ति उन्त्तः उन्दन्ति। उन्दांचकार। औनत् औन्ताम् औन्दन्। औनः-औनत्। औनदम्। अन्जू १४५८ व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु। अनक्ति अङ्क्तः

भुञ्जाते इत्यादि। **तृह हिसि हिंसायाम्**। आद्यः ऋदुपधः। सेट्। श्नमि कृते णत्वे तृणह् ति इति स्थिते—**तृणह इम्**। तृणह इति षष्ठी। कृतश्नमः तृहधातोर्निर्देशः। 'नाभ्यस्तस्य' इत्यतः पितीति 'उतो वृद्धिः' इत्यतः हलीति चानुवर्तते। फलितमाह—**तृहः श्नमि कृते इति**। मित्त्वादन्त्यादचः परः। श्नमि कृते इत्यनुक्तौ तु येन नाप्राप्तिन्यायेन इमागमेन श्नम् बाध्येत, 'सत्यपि संभवे बाधनं भवति' इति न्यायात्। अन्यथा 'ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम्। तक्रं कौण्डिन्याय' इत्यत्र तक्रेण दधि न बाध्येत। श्नमा शप् च न बाध्येत, देशभेदेन उभयसंभवादिति भावः। **तृणेढीति**। तृणह् ति इति स्थिते इमागमे आद्गुणे तृणेह् ति इति स्थिते ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपा इति भावः। **तृण्ढः इति**। तसि श्नमि कृते, तृणह् तस् इति स्थिते, तसः अपित्त्वादिमागमाभावे 'श्नसोः' इत्यल्लोपे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपा इति भावः। तृंहन्ति। तृणेक्षि तृण्ढः तृण्ढ। तृणेह्मि तृंह्वः तृंह्मः। **ततर्हेति**। ततृहतुः। ततर्हिथ। ततृहिव। **तर्हितेति**। सेडिति भावः। तर्हिष्यति। तृणेढु-तृण्ढात् तृण्ढाम् तृंहन्तु। तृण्ढि-तृण्ड्ढ-तृण्ढात् तृण्ढम् तृण्ढ। तृणहानि तृणहाव तृणहाम। **अतृणेडिति**। लङस्तिपि श्नमि इम् हल्ङ्यादिलोपः ढत्वजश्त्वे इति भावः। अतृण्ढाम् अतृंहन्। अतृणेट् अतृण्ढम् अतृण्ढ। अतृणहम् अतृंह्व अतृंह्म। तृंह्यात्। तृह्यात्। अतर्हीत्। अतर्हिष्यत्।

हिसिधातोरुदाहरति—**हिनस्तीति**। इह श्नमि इदित्त्वान्नुमि च कृते 'श्नान्नलोपः' इति नुमो लोप इति भावः। हिंस्तः हिंसन्ति। हिनस्सि हिंस्थः हिंस्थ। हिनस्मि हिंस्वः हिंस्मः। **जिहिंसेति**। किति इदित्त्वान्नलोपो न। जिहिंसतुः। जिहिंसिथ। **हिंसितेति**। सेडिति भावः। हिंसिष्यति। हिनस्तु हिंस्ताम्। हौ श्नमि नुमि कृते 'श्नान्नलोपः' इति नुमो लोपे हेरपित्त्वेन ङित्त्वात् 'श्नसोः' इत्यल्लोपे 'धि च' इति सलोपे, हिन्धि इति रूपम्। हिंस्तात्। हिनसानि। अहिनत् अहिंस्ताम् अहिंसन्। सिपि रुर्वा—अहिनः अहिनत् अहिंस्तम्। अहिनसम् अहिंस्व। हिंस्यात् हिंस्याताम्। आशीर्लिङि श्नमभावान्नुमेव। इदित्त्वान्नलोपो न। हिंस्यादित्येव। हिंस्यास्ताम्। अहिंसीत्। अहिंसिष्यत्।

उन्दी क्लेदने। उनत्तीति। उनत्सि उन्त्थः। उनद्मि उन्द्वः। **उन्दामिति**। इजादेश्चेत्याम्। उन्दिता। उन्दिष्यति। उनत्तु-उन्तात्। उन्द्धि। उनदानि। लङ्याह—**औनदिति**। औन्ताम् औन्दन्। औनः औनत्। औनदम्। औन्द्व। उन्द्यात्। उद्यात्। अन्जूधातुः नोपधः कृतपरसवर्णनिर्देशः। ऊदित्त्वा-

अञ्जन्ति। आनञ्ज। आनञ्जिथ-आनङ्क्थ। अङ्क्ता-अञ्जिता। अङ्ग्धि। अनजानि। आनक्। (२५४६) अञ्जेः सिचि। ७। २। ७१॥ अञ्जेः सिचो नित्यमिट् स्यात्। आञ्जीत्। तञ्चू १४५९ संकोचने। तनक्ति तङ्क्ता-तञ्चिता। ओ विजी १४६० भयचलनयोः। विनक्ति विङ्क्तः। 'विज इट्' (सू २५३६) इति ङित्त्वम्। विविजिथ। विजिता। अविनक्। अविजीत्। वृजी १४६१ वर्जने। वृणक्ति। वर्जिता। पृची १४६२ सम्पर्के। पृणक्ति। पपर्च।

इति तिङन्ते रुधादिप्रकरणम्।

अथ तिङन्ते तनादिप्रकरणम्॥ ८॥

अथ सप्त स्वरितेतः। तनु १४६३ विस्तारे। 'तनादिकृञ्भ्य उः' (सू २४६६) तनोति। तन्वः-तनुवः। तनुते। ततान। तेने। तनु। अतनीत्-

---

ङ्वेट्। **अनक्तीति**। श्नमि कृते परसवर्णस्यासिद्धत्वात् 'श्नान्न लोपः' इति नकारलोपे जस्य कुत्वेन गः, तस्य चर्त्वेन कः इति भावः। **अङ्क्त इति**। नलोपे अल्लोपे जस्य कुत्वेन गः गस्य चर्त्वेन कः श्नमो नस्य परसवर्णो ङ इति भावः। **अञ्जन्तीति**। नलोपाल्लोपौ। श्नमो नस्य परसवर्णो ञ इति भावः। अनञ्मि अङ्क्थः। अनज्मि अञ्ज्वः। **अङ्ग्धीति**। हौ श्नमि धिभावे नलोपाल्लोपौ। जस्य कुत्वेन गकारः नस्य परसवर्णो ङकार इति भावः। **अनजानीति**। श्नान्नलोपः। आटः पित्त्वादल्लोपो न। लङ्याह—**आनगिति**। आङ्क्ताम् आञ्जन्। अञ्ज्यात्। अज्यात्। **अञ्जेः सिचि**। 'इडत्त्यर्ति' इत्यतः इडित्यनुवर्तते। ऊदित्वादेव सिद्धे नित्यार्थमिदम्। तदाह—**अञ्जेरित्यादिना**। **तञ्चू संकोचने**। नोपधः कृतपरसवर्णनिर्देशः। अञ्जूवद्रूपाणि यथायोग्यमूह्यानि। **ओ विजीति**। ओकार इत्। अनिट्सु इरितो ग्रहणादयं सेट्।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां श्नम्विकरणं समाप्तम्।

अथ उविकरणधातवो निरूप्यन्ते तनुधातुरुदित्। 'उदितो वा' इति प्रयोजनम्। **तनादिकृञ्भ्य उः**। कर्त्रर्थे सार्वधातुके तनादिभ्यः कृञश्च उप्रत्ययः स्यात् स्वार्थे इत्यर्थः। शपोऽपवादः। **तनोतीति**। उप्रत्ययस्य तिपमाश्रित्य गुणः। तसादौ तु ङित्त्वान्न गुणः। तनुतः। झोऽन्तादेशे कृते 'इको यणचि' इति यण्। तन्वन्ति। तनोषि तनुथः तनुथ। तनोमि। 'लोपश्चास्यान्यतरस्याम्' इत्युकारलोपविकल्पमभिप्रेत्याह—**तन्वः तनुव इति**। तङ्याह—**तनुते इति**। तन्वाते तन्वते। तनुषे तन्वाथे तनुध्वे। तन्वे तनुवहे—तन्वहे तनुमहे—तन्महे। **ततानेति**। तेनतुः।

अतानीत् । (२५४७) **तनादिभ्यस्तथासोः । २ । ४ । ७९ ॥** तनादेः सिचो वा लुक्स्यात्तथासोः । थासा साहचर्यादेकवचनतशब्दो गृह्यते । तेनेह न । यूयमतनिष्ट–अतानिष्ट । 'अनुदात्तोपदेश—' (सू २४२८) इत्यनुनासिकलोपः । तङि अतत–अतनिष्ट । अतथाः–अतनिष्ठाः । षणु १४६४ दाने । सनोति । सनुते । 'ये विभाषा' (सू २३१९) । सायात्–सन्यात् । 'जनसन—' (सू २५०४) इत्यात्वम् । असात–असनिष्ट । असाथाः–असनिष्ठाः । क्षणु १४६५ हिंसायाम् । क्षणोति । क्षणुते । 'ह्मयन्त—' (सू २२९९) इति न वृद्धिः । अक्षणीत् । अक्षत–अक्षणिष्ट । अक्षथा–अक्षणिष्ठाः । क्षिणु १४६६ च । उप्रत्ययनिमित्तो लघूपधगुणः 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' (प ९४) इति न भवतीत्यात्रेयादयः । भवत्येवेत्यन्ये । क्षिणोति–क्षेणोति । क्षेणितासि । क्षेणितासे । अक्षेणीत् । अक्षित–अक्षेणिष्ट । ऋणु १४६७ गतौ । ऋणोति–अर्णोति अर्णुतः

तेनिथ । तेन । तेनिव । तङ्याह—**तेने इति** । तेनाते तेनिरे । तेनिषे तेनाथे तेनिध्वे । तेने तेनिवहे तेनिमहे । तनिता । तनिष्यति । तनिष्यते । तनोतु–तनुतात् तनुताम् तन्वन्तु । 'उतश्च प्रत्ययात्' इति हेर्लुकं मत्वा आह—**तन्विति** । तनुतात् तनुतम् तनुत । तनवानि । तनवाव तनवाम । अतनोत् अतनुताम् अतन्वन् । अतनोः । अतनवम् अतन्व–अतनुव । तनुयात् । तन्वीत । तनिषीष्ट । अतो हलादेरिति वृद्धिविकल्पं मत्वा आह—**अतनीत् अतानीदिति** । अतनिष्टाम् अतनिषुः । अतनीः अतनिष्टम् अतनिष्ट । अतनिषम् अतनिष्व अतनिष्म । वृद्धिपक्षे अतानिष्टामित्यादि । अतनिष्यत् ।

लुङः तङि प्रथमैकवचने मध्यमपुरुषैकवचने च विशेषमाह—**तनादिभ्यस्तथासोः** । 'गातिस्था' इत्यतः सिच इति 'ण्यक्षत्रियार्ष' इत्यतो लुगिति 'विभाषा घ्राधेट्' इत्यतो विभाषेति चानुवर्तते । तदाह—**तनादेरित्यादिना । एकवचनतशब्दो गृह्यत इति** । ननु लुङादेशपरस्मैपदमध्यमपुरुषबहुवचनतादेशोऽपीत्यर्थः । **यूयमिति** । लुङि मध्यमपुरुषबहुवचने सिचि वृद्धिविकल्पे सति अतनिष्ट अतानिष्टेत्यत्र सिचो नायं लुग्विकल्प इत्यर्थः । तदेवं प्रत्युदाहरणमुक्त्वा सूत्रस्योदाहरणं वक्ष्यन् प्रक्रियां दर्शयति—**अनुदात्तोदेशेत्यनुनासिकलोपः तङीति** । तङि प्रथमैकवचने तशब्दे मध्यमपुरुषैकवचने थासि च सिचो लुकि 'अनुदात्तोपदेश' इति नकारस्य लोप इत्यर्थः । तदाह—**अतत अतनिष्टेति । अतथाः अतनिष्ठाः इति च** । अतनिषाथामित्यादि सुगमम् । **षणु दाने** । षोपदेशोऽयम् । तनुवद्रूपाणि । **असातेति** । सिचो लुक्पक्षे रूपम् । **असनिष्टेति** । इट् । झलादिपरकत्वाभावादात्त्वं नेति भावः । क्षणुधातुरदुपधः । "वज्रेऽध्वर्युः क्षणवीत" इति तैत्तिरीये । **क्षिणु चेति** । इदुपधः । अयमपि हिंसायामित्यर्थः । "वज्रेऽध्वर्युः क्षिणवीत" इति शाखान्तरं शाबरभाष्ये उदाहृतम् । ननु क्षिणोतीत्यत्र उप्रत्ययमा-

अरर्वन्ति । आनर्ण । आनृणे । अर्णितासि । आर्णीत् । आर्त—आर्णिष्ट । आर्थाः—आर्णिष्ठाः । तृणु १४६८ अदने । तृणोति–तर्णोति । तृणुते–तर्णुते । घृणु १४६९ दीप्तौ । जघर्ण । जघृणे ।

अथ द्वावनुदात्तेतौ । वनु १४७० याचने । वनुते । ववने । चान्द्रमते परस्मैपदी । वनोति । ववान । मनु १४७१ अवबोधने । मनुते । मेने । डु कृञ् १४७२ करणे । करोति । 'अत उत्सार्वधातुके' (सू २४६७) । कुरुतः । यण् । 'न भकुर्छुराम्' (सू १६२९) इति न दीर्घः । कुर्वन्ति । (२५४८) **नित्यं करोतेः । ६ । ४ । १०८ ॥** करोतेः प्रत्ययोकारस्य नित्यं लोपः स्याद्म्वयोः परयोः । कुर्वः कुर्मः । चकर्थ । चकृव । कर्ता । करिष्यति । (२५४९) **ये च । ६ । ४ । १०९ ॥** कृञ उलोपः स्याद्यादौ प्रत्यये परे । कुर्यात् । आशिषि क्रियात् । कृषीष्ट । अकार्षीत् । 'तनादिभ्यः—' (सू २५४७) इति लुकोऽभावे 'ह्रस्वादङ्गात्' (सू २३६९) इति सिचो लोपः । अकृत । अकृथाः । (२५५०)

श्रित्य इकारस्य लघूपधगुणः कस्मान्नेत्यत आह—**उप्रत्ययनिमित्तः इति । ऋणु गतौ ।** अत्रापि क्षिणुवत् मतभेदाल्लघूपधगुणातदभावौ । तदाह—**ऋणोति अर्णोतीति** । एवमग्रेऽपि । **अरर्वन्तीति** । 'इको यणचि' इति यणिति भावः ।

डु कृञ् करणे । करोतीति । उप्रत्ययमाश्रित्य ऋकारस्य गुणः रपरत्वम् । उकारस्य तु तिपमाश्रित्य गुणः । **कुरुत इति** । तसो ङित्त्वादुकारस्य न गुणः । कुरु अन्ति इति स्थिते आह—**यणिति** । 'इको यणचि' इत्यनेनेति शेषः । उकारस्य यणि कुर्व् अन्ति इति स्थिते 'हलि च' इति दीर्घमाशङ्क्य आह—**नभेति** । वसि मसि च 'लोपश्चास्यान्यतरस्याम्' इत्युकारलोपविकल्पे प्राप्ते—**नित्यं करोतेः** । 'उतश्च प्रत्ययात्' इत्यनुवर्तते, 'लोपश्चास्यान्यतरस्याम्' इत्यतः लोपः म्वोरिति च । तदाह—**करोतेरिति । चकर्थेति** । 'कृसृभृवृ' इति नेडिति भावः । अजन्तत्वेऽपि ऋदन्तत्वात् भारद्वाजमतेऽपि नेट् । **करिष्यतीति** । करोतु–कुरुतात् । कुरु । करवाणि । कुरुताम् । कुर्वाताम् । करवै करवावहै करवामहै । अकरोत् अकुरुताम् । अकुरुत अकुर्वाताम् । विधिलिङि कुरु यात् इति स्थिते—**ये च** । 'लोपश्चास्यान्यतरस्याम्' इत्यतो लोप इति अस्येति चानुवर्तते । अस्येत्यनेन पूर्वसूत्रे उत इत्युपात्तः उत्परामृश्यते । 'नित्यं करोतेः' इत्यतः करोतेरित्यनुवर्तते । अङ्गाक्षिप्तः प्रत्ययो यकारेण विशेष्यते तदादिविधिः । तदाह—**कृञ उलोप इति । आशिषि क्रियादिति** । 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति रिङिति भावः । **कृषीष्टेति** । 'उश्च' इति कित्त्वान्न गुण इति भावः । **अकार्षीदिति** । सिचि वृद्धौ रपरत्वमिति भावः । ननु लुङ्स्तङि अकृ स् त इति स्थिते 'तनादिभ्यस्तथासोः' इति सिचो लुकि अकृतेतीष्टं सिध्यति । सिचो लुगभावे तु सकारः श्रूयेतेत्यत आह—**तनादिभ्य इत्यादि** ।

संपरिभ्यां करोतौ भूषणे। ६। १। १३७॥ (२५५१) **समवाये च। ६। १। १३८॥** संपरिपूर्वस्य करोतेः सुट् स्याद्भूषणे संघाते चार्थे। संस्करोति। अलंकरोतीत्यर्थः। संस्कुर्वन्ति। सङ्घीभवन्तीत्यर्थः। संपूर्वस्य क्वचिद्भूषणेऽपि सुट्। 'संस्कृतं भक्षाः' (सू १२१७) इति ज्ञापकात्। 'परिनिविभ्यः—' (सू २२७५) इति षः। परिष्करोति। 'सिवादीनां वा—' (सू २३५६)। पर्यष्कार्षीत्-पर्यस्कार्षीत्। (२५५२) **उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु च। ६। १। १३९॥** उपात्कृञः सुट् स्यादेष्वर्थेषु। चात्प्रागुक्तयोरर्थयोः। प्रतियत्नो गुणाधानम्। विकृतमेव वैकृतं विकारः। वाक्यस्याध्याहारः आकाङ्क्षितैकदेशपूरणम्। उपस्कृता कन्या। अलङ्कृतेत्यर्थः। उपस्कृताः ब्राह्मणाः। समुदिता इत्यर्थः। एधोदकस्योपस्कुरुते। गुणाधानं करोतीत्यर्थः। उपस्कृतं भुङ्क्ते। विकृतमित्यर्थः। उपस्कृतं ब्रूते। वाक्याध्याहारेण ब्रूते इत्यर्थः। (२५५३) **सुट्कात्पूर्वः। ६। १। १३५॥** 'अड्भ्यासव्यवायेऽपि' इत्युक्तम्। संचस्कार 'कात्पूर्वः' इत्यादि भाष्ये प्रत्याख्यातम्। तथा हि 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते'। अन्तरङ्गत्वात्सुट्। ततो द्वित्वम्। एवं च 'ऋतश्च संयोगादेर्गुणः' (सू २३७६)

संपरिभ्याम्। समवाये च। करोतेः सुट् स्यादिति। 'सुट् कात्पूर्वः' इत्यतः 'नित्यं करोतेः' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः। **प्रागुक्तयोरिति।** भूषणसमवाययोरित्यर्थः। ननु 'संपरिभ्याम्' इति सुट् पदद्वयापेक्षत्वात् बहिरङ्गः। 'लिटि धातोः' इति द्वित्वं तु प्रकृतिप्रत्ययमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गम्। ततश्च संचस्कार इत्यत्र परमपि सुटं बाधित्वा द्वित्वे कृते अभ्यासात्प्रागेव सुटि प्राप्ते—**सुट् कात्पूर्वः।** षष्ठस्याद्यपादे इदं सूत्रम्। 'संपरिभ्यां करोतौ भूषणे' 'समवाये च' 'उपात्प्रतियत्न' इत्यारभ्य 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इत्यतः प्रागिदमधिकृतं वेदितव्यमित्यर्थः। एवंच कात्पूर्व इत्युक्तेरभ्यासात् प्राक् न सुडिति भावः। नन्वभ्यासेन व्यवधानात्कथमिह उत्तरखण्डस्य सुट्। संस्करोतीत्यादौ अव्यवहिते सुड्विधेश्चरितार्थत्वात्। किंच समस्करोत् इत्यत्र अटा व्यवधानात् कथं सुट्। नह्यडागमः कृञ्भक्तः अङ्गभक्तत्वात्। विकरणान्तस्यैवाङ्गत्वादित्यत आह—**अड्भ्यासव्यवायेऽपीत्युक्तमिति।** वार्तिकमिति शेषः। अटा अभ्यासेन च व्यवधानेऽपि संपर्यादिभ्यः परस्मात् कात्पूर्वः सुडित्यर्थः। **इत्यादीति।** सुट् इत्येवाधिकृतमस्तु 'कात्पूर्वः' इति 'अड्भ्यासव्यवायेऽपि' इति च मास्त्वित्येवं भाष्ये प्रत्याख्यातमित्यर्थः।

तदेवोपपादयितुं प्रतिजानीते—**तथा हीति। पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते इति।** पश्चात्साधनेनेति शेष। ततश्च पूर्वोपनिपतितधातूपसर्गसम्बन्धनिमित्तकं कार्यं पश्चादनुपतिष्यद्धातुप्रत्ययसंबन्धनिमित्तकात्कार्यादन्तरङ्गम्, प्रथमोपस्थितत्वात्। तदुक्तं भाष्ये—'पूर्वं धातुरुपसर्गेणेति कृत्वा धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गम्' इति।

संचस्करतुः। 'कृसृभृवृ—' (सू २२९३) सूत्रे 'ऋतो भारद्वाजस्य' (सू २२९६) इति सूत्रे च 'कृञोऽसुट इति वक्तव्यम्' (वा ४४०१)। तेन स-सुट्कात्परस्येट्। संचस्करिथ। सचस्करिव ; 'गुणोऽर्ति—' (सू २३८०) इति सूत्रे 'नित्यं छन्दसि' (सू ३४८७) इति सूत्रात् नित्यम् इत्यनुवर्तते। नित्यं यः संयोगादिस्तस्येत्यर्थात् सुटि गुणो न। संस्क्रियात्। 'ऋतश्च संयोगादेः' (सू २५२६) इति लिङ्सिचोर्नेट्। 'एकाच उपदेशे—' (सू २२४६) इति सूत्रात् उपदेशे इत्यनुवर्त्य उपदेशे यः संयोगादिः इति व्याख्यानात्। संस्कृषीष्ट समस्कृत। समस्कृषाताम्।

इति तिङन्ते तनादिप्रकरणम्।

अथ तिङन्ते क्र्यादिप्रकरणम् ॥ ९ ॥

डु क्रीञ् १४७३ द्रव्यविनिमये (२५५४) क्र्यादिभ्यः श्ना। ३। १। ८१॥

क्रीणाति। 'ई हल्यघोः' (सू २४९७)। क्रीणीतः। ईत्वात्पूर्वं णत्वेऽन्तादेशः।

तदाह—**अन्तरङ्गत्वात्सुट्। ततो द्वित्वमिति**। तथा सुटि कृते स्कृ इत्यस्य द्वित्वे उरदत्वे रपरत्वे 'शर्पूर्वाः खयः' इति रेफसकारयोर्निवृत्तौ अभ्यासचुत्वे संचस्कारेति रूपसिद्धेः 'कात्पूर्वः' इति 'अड्भ्यासव्यवायेऽपि' इति च न कर्तव्यमिति भावः। एवं समस्करोदित्यत्रापि विकरणान्ताङ्गभक्ताडागमापेक्षया अन्तरङ्गत्वात् प्रथमं सुड् भविष्यतीति कृत्वा अड्व्यवायेऽपीत्यंशो न कर्तव्य इत्यूह्यम्। पूर्वं धातुरुपसर्गेणेत्याश्रयणे फलान्तरमप्याह—**एवं चेति**। उक्तरीत्या अन्तरङ्गत्वात् सुटि कृते संस्कृ इत्यस्माल्लिटः अतुसि 'ऋतश्च संयोगादेर्गुणः' इति गुणे संचस्करतुरिति सिध्यति। 'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते' इत्याश्रयणे तु चक्रतुरिति परिनिष्ठितस्य समित्युपसर्गयोगात्संयोगादित्वाभावाद्गुणस्यासिद्धिरिति भावः। ननु संचस्करिव, संचस्करिथ इत्यत्र च 'कृसृभृवृ' इति 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति च इण्निषेधः स्यादित्यत आह—**कृसृभृवृ सूत्रे इत्यादि**। नन्वाशीर्लिङि संस्क्रियादित्यत्र 'गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः' इति गुणः कुतो नेत्यत आह—**गुणोऽर्तीत्यादि**। ननु तङि संस्कृषीष्ट इति लिङि, समस्कृत समस्कृषाताम् इति लुङि च 'ऋतश्च संयोगादेः' इति इट् कुतो नेत्यत आह—**ऋतश्चेत्यादि**।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां उविकरणनिरूपणं समाप्तम्।

अथ श्नाविकरणधातवो निरूप्यन्ते। **डु क्रीञिति। क्र्यादिभ्यः श्ना**। कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे क्र्यादिभ्यः श्नाप्रत्ययः स्यात् स्वार्थे इत्यर्थः। शपोऽपवादः।

परत्वान्नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च । एवं श्नस्य श्नाभावः । ततः 'श्नाभ्यस्तयोः–' (सू २४८३) इत्याल्लोपः । क्रीणन्ति । क्रीणीते क्रीणाते क्रीणते । चिक्राय चिक्रियतुः । चिक्रयिथ–चिक्रेथ । चिक्रियिव । चिक्रियिषे । क्रेता । क्रेष्यति । क्रीयात् । क्रेषीष्ट । अक्रैषीत् । अक्रेष्ट । प्रीञ् १४७४ तर्पणे कान्तौ च । कान्तिः कामना । प्रीणाति । प्रीणीते । श्रीञ् १४७५ पाके । मीञ् १४७६ हिंसायाम् । 'हिनुमीना' (सू २५३०) । प्रमीणाति प्रमीणीतः । 'मीनातिमिनोति–' (सू २५०८) इत्येज्विषये आत्वम् । ममौ मिम्यतुः । ममिथ–ममाथ । मिम्ये । माता । मास्यति । मीयात् । मासीष्ट । अमासीत् अमासिष्टाम् । अमास्त । षिञ् १४७७ बन्धने । सिनाति । सिनीते । सिषाय । सिष्ये । सेता । स्कुञ् १४७८ आप्रवणे ।

(२५५५) स्तन्भुस्तुन्भुस्कन्भुस्कुन्भुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च । ३ । १ । ८२ ॥

चात् श्ना । स्कुनोति । स्कुनुते । स्कुनाति । स्कुनीते । चुस्काव । चुस्कुवे । स्कोता । अस्कौषीत् । अस्कोष्ट । स्तन्भ्वादयश्चत्वारः सौत्राः । सर्वे रोधनार्था इत्येके । माधवस्तु प्रथमतृतीयौ स्तम्भार्थौ, द्वितीयो निष्कोषणार्थश्चतुर्थो धारणार्थ इत्याह । सर्वे परस्मैपदिनः । नलोपः । विष्टभ्नोति–विष्टभ्नाति । अवष्टभ्नोति–अवष्टभ्नाति । अवतष्टम्भ । 'जृस्तन्भु—' (सू २२६१) इत्यङ् वा । व्यष्टभत् । व्यष्टम्भीत् । स्तुभ्नोति । स्तुभ्नाति ।

(२५५६) वेः स्कभ्नातेर्नित्यम् । ८ । ३ । ७७ ॥

वेः परस्य स्कभ्नातेः सस्य षः स्यात् । विष्कभ्नोति—विष्कभ्नाति । स्कुभ्नोति–स्कुभ्नाति ।

(२५५७) हलः श्नः शानज्झौ । ३ । १ । ८३॥

हलः परस्य श्नः शानजादेशः स्याद्धौ परे । स्तभान । स्तुभान । स्कभान ।

क्रीणातीति । श्नाप्रत्ययस्य अपित्सार्वधातुकत्वेन ङित्त्वादीकारस्य न गुण इति भावः । **ई हल्यघोरिति** । हलादौ क्ङिति सार्वधातुके ईत्वमिति भावः । क्री णा भि इति स्थिते 'ई हल्यघोः' इति ईत्वमाशङ्क्य आह—**ईत्वात्पूर्वमिति** । **नित्यत्वादिति** । अकृते कृते च ईत्वे अन्तादेशस्य प्रवृत्तेरिति भावः । **एवं श्नस्येति** । क्री णा झ इति स्थिते 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यदादेशोऽपि ईत्वात्पूर्वमित्यर्थः । **तत इति** । अन्तादेशाददादेशाच्च पश्चादित्यर्थः । अजादौ क्ङिति सार्वधातुके श्नाप्रत्ययस्य आल्लोपः । भारद्वाजनियमात्थलि वेडिति मत्वा आह—**चिक्रयिथ चिक्रेथेति** । **चिक्रियिवेति** । कादिनियमादिडिति भावः । क्रीणातु । क्रीणाहि । अक्रीणात् । अक्रीणीत । क्रीणीयात् । क्रीणीत । **सौत्रा इति** । नोपधा इत्यपि ज्ञेयम् । **नलोप इति** । 'अनिदिताम्' इत्यनेनेति भावः । **विष्टभ्नोतीति** । 'स्तन्भेः' इति षत्वम् । **अवष्टभ्नोतीति** । 'अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः' इति षत्वम् । **अवतष्टम्भेति** । 'स्थादिष्वभ्यासेन' इति षत्वम् । **व्यष्टभदिति** । 'प्राक्सितात्' इति षत्वम् । **स्तभानेति** । श्नाप्रत्ययस्य शानजादेशे कृते 'अतो हेः' इति लुक् । **प्वादीनां ह्रस्वः** । 'ष्ठिवुक्लमुचमाम्' इत्यतः शितीत्यनुवर्तत

स्कुभान । पक्षे स्तभ्नुहि इत्यादि । युञ् १४७६ बन्धने । युनाति । युनीते । योता । क्नूञ् १४८० शब्दे । क्नूनाति । क्नूनीते । क्नविता । द्रूञ् १४८१ हिंसायाम् । द्रूणाति । द्रूणीते । पूञ् १४८२ पवने । (२५५८) **प्वादीनां ह्रस्वः** ॥ ७ । ३ । ८० ॥ शिति परे । पुनाति । पुनीते । पविता । लूञ् १४८३ छेदने । लुनाति । लुनीते । स्तॄञ् १४८४ आच्छादने । स्तृणाति । स्तृणीते । तस्तार तस्तरतुः । स्तरिता–स्तरीता । स्तृणीयात् । स्तृणीत । आशिषि स्तीर्यात् । 'लिङ्सिचोः—' (सू २५२८) इति वेट् । 'न लिङि' (सू २५२६) । स्तरिषीष्ट । 'उश्च' (सू २३६८) इति किस्वम् । स्तीर्षीष्ट । 'सिचि च परस्मैपदेषु' (सू २३६२) इति न दीर्घः । अस्तारीत् अस्तारिष्टाम् । अस्तरीष्ट–अस्तारिष्ट–अस्तीर्ष्ट । कॄञ् १४८५ हिंसायाम् । कृणाति । कृणीते । चकार । चकरे । वृञ् १४८६ वरणे । वृणाति वृणीते । ववार । ववरे । वरिता–वरीता । आशिषि 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' (सू २४९४) । वूर्यात् । वरिषीष्ट–वूर्षीष्ट । अवारीत् अवारिष्टाम् । अवरिष्ट–अवरीष्ट–अवूर्ष्ट । धूञ् १४८७ कम्पने । धुनाति । धुनीते । दुधविथ–दुधोथ । दुधुविव । धविता–धोता । 'स्तुसुधूञ्भ्यः—' (सू २३८५) इतीट् । अधावीत् । अधविष्ट–अधोष्ट ।

इत्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति—**शिति परे इति** । **पवितेति** । ऊकारान्तत्वात् सेडिति भावः ।

स्तॄञ् आच्छादने । सेट् । **तस्तरतुरिति** । कित्त्वेऽपि 'ऋच्छत्यॄताम्' इति गुणः । **स्तरिता स्तरीतेति** । 'वॄतो वा' इति दीर्घविकल्पः । **आशिषि स्तीर्यादिति** । 'ॠत इद्धातो' इति इत्त्वे रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घः । स्तॄ षीष्ट इति स्थिते आह—**लिङ्सिचोरिति वेडिति** । 'वॄतो वा' इति दीर्घविकल्पनिषेधसूत्रं स्मारयति—**न लिङीति** । वॄत इटो दीर्घो नेत्यर्थः । इडभावपक्षे स्तॄषीष्ट इत्यत्र गुणमाशङ्क्य आह—**उश्चेति कित्त्वमिति** । लुङि परस्मैपदे सिचि अस्तारिष्टाम् इत्यत्र 'वॄतो वा' इति इटो दीर्घविकल्पे प्राप्ते आह – **सिचि चेति** । **अस्तरीष्ट अस्तारिष्टेति** । 'वॄतो वा' इति दीर्घः । **अस्तीर्ष्टेति** । 'लिङ्सिचोः' इति इडभावपक्षे ॠत इत्त्वे 'हलि च' इति दीर्घ इति भावः । **कॄञ् हिंसायाम्** । **चकरे इति** । 'ऋच्छत्यॄताम्' इति गुणः । **वॄञ् वरणे इति** । **आशिषीति** । वॄ यात् इति स्थिते 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इति ॠकारस्य उत्त्वमित्यर्थः, तत्र दन्त्योष्ठ्यपूर्वस्यापि ग्रहणादिति भावः । ॠत उत्त्वे रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घ इति बोध्यम् । **वरिषीष्ट वूर्षीष्टेति** । 'लिङ्सिचोः' इति वेट् । इडभावे 'उश्च' इति कित्त्वाद्गुणाभावे उत्त्वे रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घ इति भावः । **अवारिष्टामिति** । 'सिचि च'

अथ ब्नात्यन्ताः परस्मैपदिनः। शॄ १४८८ हिंसायाम्। 'शॄदृप्रां ह्रस्वो वा' (सू २४१५) इति ह्रस्वपक्षे यण्। अन्यदा ' ऋच्छत्यॄताम् '। (सू २३८३) इति गुणः। शश्रतुः-शशरतुः। 'श्र्युकः किति' (सू २३८१) इति निषेधस्य क्रादिनियमेन बाधः। शशरिव-शश्रिव। शरिता-शरीता। शृणीहि। शीर्यात्। अशारिष्टाम्। पॄ १४८९ पालनपूरणयोः। पप्रतुः-पपरतुः। आशिषि पूर्यात्। वॄ १४९० वरणे। भरणे इत्येके। भॄ १४९१ भर्त्सने। भरणेऽप्येके। मॄ १४९२ हिंसायाम्। मृणाति। ममार। दॄ १४९३ विदारणे। ददरतुः-दद्रतुः। दद्रुः। जॄ १४९४ वयोहानौ। झॄ इत्येके। धॄ इत्यन्ये। नॄ १४९५ नये। कॄ १४९६ हिंसायाम्। ॠ १४९७ गतौ। ऋणाति। अरांचकार। अरिता-अरीता। आर्यात् आर्यास्ताम्। ईर्यात्। आरीत् आरिष्टाम्। गॄ १४९८ शब्दे। ज्या १४९९ वयोहानौ। 'ग्रहिज्या-' (सू २४१२)। (२५५९) हलः। ६।४।२॥ अङ्गावयवाद्धलः परं यत्संप्रसारणं तदन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात्। इति दीर्घे कृते। 'प्वादीनां ह्रस्वः' (सू २५५८)। जिनाति। जिज्यौ जिज्यतुः। री १५०० गतिरेषणयोः। रेषणं वृकशब्दः। ली १५०१ श्लेषणे। 'विभाषा लीयतेः' (सू २५०९) इत्येज्विषये आत्वं वा। ललौ-लिलाय। लाता-लेता। व्ली १५०२ वरणे। व्लिनाति। प्ली १५०३ गतौ। वृत्। ल्वादयो वृत्ताः। प्वादयोऽपीत्येके। व्री १५०४ वरणे। भ्री १५०५ भये। भरणे इत्येके। क्षीष् १५०६

इति इटो न दीर्घ इति भावः। **अवरिष्ट अवरीष्टेति**। 'वृतो वा' इति सिच इटो दीर्घविकल्प इति भावः। **दुधविथ-दुधोथेति**। 'स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितः' इति वेडिति भावः।

शॄ हिंसायाम्। सेट्। णलि शशार। शॄ अतुस् इत्यत्र कित्वेऽपि 'ऋच्छत्यॄताम्' इति नित्ये गुणे प्राप्ते आह—**शॄदृप्रामिति**। गुणापवादे पाक्षिके ह्रस्वे कृते ऋकारस्य यणि रेफ इत्यर्थः॥ शशरिथ। पॄधातुरपि शॄधातुवत्। **आशिषि पूर्यादिति**। 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्त्वमिति भावः। **दॄ विदारणे**। 'शॄदॄप्राम्' इति ह्रस्वविकल्पं मत्वा आह—**ददरतुः दद्रतुरिति**। **ॠ गतौ**। **अरांचकारेति**। व्यपदेशिवत्त्वेन गुरुमत्त्वादाम्। लङ्याह—**आर्णादिति**। **ज्या वयोहानौ**। अनिट्। ज्या ना ति इति स्थिते 'ग्रहिज्या' इति संप्रसारणे पूर्वरूपे च जिनातीति स्थिते—**हलः**। दिग्योगे पञ्चम्येषा। हलः परस्येति लभ्यते। 'संप्रसारणस्य' इति सूत्रमनुवर्तते। अङ्गस्येत्यधिकृतमिहानुवृत्तमावर्त्यते। एकमवयवषष्ठ्यन्तं हल इत्यत्रान्वेति अङ्गावयवाद्धल इति लभ्यते। द्वितीयं तु स्थानषष्ठ्यन्तं संप्रसारणेन विशेष्यते। तदन्तविधिः। 'ढ्रलोपे' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते। तदाह—**अङ्गावयवादित्यादिना**। उदाहरणं तु वीतः, शूनः, जीनः। हल इति किम्? उतः उतवान्। अङ्गावयवात् किम्? निरुतम्। तदन्ताङ्गस्येति किम्? विध्यति। **एषामिति**। व्रीभ्रीक्षीषामित्यर्थः। ल्वादय एव वृत्ताः, न तु प्वादय इति मते इति भावः।

हिंसायाम्। एषां त्रयाणां ह्रस्वः। केषांचिन्मते तु न। ज्ञा १५०७ अवबोधने। 'ज्ञाजनोर्जा' (सू २५११)। जानाति। दीर्घनिर्देशसामर्थ्यान्न ह्रस्वः। बन्ध १५०८ बन्धने। बध्नाति। बबन्धिथ-बबन्द्ध। बन्द्धा बन्द्धारौ। भन्त्स्यति। बधान। अभान्त्सीत्। 'पूर्वत्रासिद्धम्' (सू १२) इति भष्भावात्पूर्वं 'झलो झलि' (सू २२८१) इति सिज्लोपः। प्रत्ययलक्षणेन सादिप्रत्ययमाश्रित्य भष्भावो न। प्रत्ययलक्षणं प्रति सिज्लोपस्यासिद्धत्वात्। अबान्द्धाम्। अभान्त्सुः। वृङ् १५०९ संभक्तौ। वृणीते। वव्रे। ववृषे। ववृढ्वे। वरिता-वरीता। अवरिष्ट-अवरीष्ट-अवृत। श्रन्थ १५१० विमोचनप्रतिहर्षयोः। इतः परस्मैपदिनः। श्रध्नाति। 'श्रन्थिग्रन्थि—' इत्यादिना कित्त्वपक्षे एत्वाभ्यासलोपावप्यत्र वक्तव्यौ इति हरदत्तादयः। श्रेथतुः श्रेथुः इदं कित्त्वं पितामपीति सुधाकरमते श्रेथिथ। अस्मिन्नपि पक्षे णलि शश्राथ। उत्तमे तु शश्राथ-शश्रथेति माधवः। तत्र मूलं मृग्यम्। मन्थ १५११ विलोडने। श्रन्थ १५१२ ग्रन्थ १५१३ सन्दर्भे। अर्थभेदाच्छ्रन्थेः पुनःपाठः। रूपं तूक्तम्। कुन्थ १५१४ संश्लेषणे। संक्लेशे इत्येके। कुथ्नाति। चुकुन्थ। कुथ इति दुर्गः। चुकोथ। मृद १५१५ क्षोदे। मृद्नाति। मृदान। मृड १५१६ च। अयं सुखेऽपि। ष्टुत्वम्। मृड्णाति। गुध १५१७ रोषे। गुध्नाति। कुष १५१८ निष्कर्षे। कुष्णाति। कोषिता। (२५६०) निरः

ज्ञा अवबोधने। शिति जादेशं स्मारयति—**ज्ञाजनोर्जेति**। **दीर्घनिर्देशेति**। प्वादित्वेऽपि आकारोच्चारणसामर्थ्यान्न ह्रस्व इति भावः। **बन्ध बन्धने**। अनिट्। नोपधः। **बध्नातीति**। 'अनिदिताम्' इति नलोप इति भावः। भारद्वाजनियमात्थलि वेडिति मत्वा आह—**बबन्धिथ बबन्द्धेति**। अकित्त्वान्नलोपो न। अनिट्पक्षे तु 'झषस्तथोः' इति थस्य धः। **बन्धेति**। तासि 'झषस्तथोः' इति तकारस्य धः। **भन्त्स्यतीति**। 'एकाचः' इति बस्य भष् धस्य चर्त्वेन तः। **बधानेति**। 'हलः श्नः शानज्झौ' इति शानच्। **अभान्त्सीदिति**। हलन्तलक्षणा वृद्धिः। भष्भावः। अबान्द्धामित्यत्र सकारपरकत्वात् भष्भावमाशङ्क्य आह—**पूर्वत्रेत्यादि**। ननु कृते सिज्लोपे प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य सकारपरकत्वात् भष् दुर्वार इत्यत आह—**प्रत्ययलक्षणेनेति**। **अबान्द्धामिति**। 'झषस्तथोः' इति तस्य धः। **श्रन्थ विमोचने**। **श्रन्थिग्रन्थीत्यादिनेति**। 'श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनां लिटः कित्त्वं वा' इति व्याकरणान्तरेणेत्यर्थः। **अस्मिन्नपि पक्षे इति**। पितामपीदं कित्त्वमिति सुधाकरमतेऽपि प्रथमपुरुषणलि शश्राथ। उत्तमपुरुषणलि तु शश्राथ शश्रथ इति माधवः **आह**इत्यर्थः। **तत्र मूलमिति**। कित्त्वपक्षे एत्वाभ्यासलोपावित्यारभ्य माधव इत्यन्त-

---

१ नलोपार्थमेव पित्सुकित्वं नैत्वार्थम्, अन्यत्र धातौ पित्सु एत्वादर्शनात्। थल्येव केवलं तद्दर्शनादिति तदाशयः।

कुषः । ७ । २ । ४६ ॥ निरः परात्कुषो वलादेरार्धधातुकस्य इड्वा स्यात् । निष्कोषिता–निष्कोष्टा । निरकोषीत्–निरकुक्षत् । क्षुभ १५१९ संचलने । 'क्षुभ्नादिषु च' (सू ७६२) । क्षुभ्नाति क्षुभ्नीतः । क्षोभिता । चुक्षुभे । णभ १५२० तुभ १५२१ हिंसायाम् । नभ्नाति । तुभ्नाति । नभते तोभते इति शपि । नभ्यति तुभ्यति इति श्यनि । क्लिशू १५२२ विबाधने । 'शात्' (सू ११२) इति श्चुत्वनिषेधः । क्लिश्नाति । क्लेशिता–क्लेष्टा । अक्लेशीत्–अक्लिक्षत् । अश १५२३ भोजने । अश्नाति । आश । उ ध्रस १५२४ उञ्छे । उकार इत् । ध्रस्नाति । उकारो धात्ववयव इत्येके । उध्रसांचकार । इष १५२५ आभीक्ष्ण्ये । पौनःपुन्यं भृशार्थो वा आभीक्ष्ण्यम् । इष्णाति । 'तीषसह—' (सू २३४०) इत्यत्र सहिना साहचर्यादकारविकरणस्य तौदादिकस्यैव इषेर्ग्रहणं न तु इष्यतीष्णात्योरित्याहुः । एषिता । वस्तुतस्तु इष्णातेरपि इड्विकल्प उचितः । तथा च वार्तिकम्—'इषेस्तकारे श्यन्प्रत्ययात्प्रतिषेधः' (वा ४४३५) इति । विष १५२६ विप्रयोगे । विष्णाति । वेष्टा । प्रुष १५२७ प्लुष १५२८ स्नेहनसेवनपूरणेषु । प्रुष्णाति । प्लुष्णाति । पुष १५२९ पुष्टौ । पोषिता । मुष १५३० स्तेये । मोषिता । खच १५३१ भूतप्रादुर्भावे । भूतप्रादुर्भावोऽतिक्रान्तोत्पत्तिः । खच्नाति । वान्तोऽयमित्येके । (२५६१) च्छ्वोः शूडनुनासिके च । ६ । ४ । १९ ॥ सतुक्कस्य छस्य वस्य च क्रमात् श् ऊठ् एता-

---

संदर्भे मूलं नास्तीत्यर्थः । संयुक्तहल्मध्यस्थत्वादेवंविधवार्तिकादर्शनाच्चेति भावः । **कुष निष्कर्षे । निरःकुषः** । 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इत्यनुवर्तते । 'स्वरतिसूति' इत्यतो वेति च । तदाह—**निरःपरादिति । निरकुक्षदिति** । इडभावपक्षे 'शल' इति क्स इति भावः । **अश भोजने । आशेति** । द्विहल्त्वाभावान्न नुडिति भावः ।

इष आभीक्ष्ण्ये । तासि 'तीषसह' इति इड्विकल्पमाशङ्क्य आह—**तीषसहेत्यत्रेति** । सहेति शपा निर्देशबलेन भौवादिक एव सहधातुरत्र निर्दिष्टः । तत्साहचर्यात् तौदादिकस्यैव इषेर्ग्रहणम्, अकारविकरणत्वसामान्यादिति भावः । **इषेस्तकारे श्यन्प्रत्ययादिति** । श्यन् प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीहिः । श्यन्विकरणपठितादिषेस्तकारे परे 'तीषसह' इति विधिर्नेत्यर्थः । इष्णातेस्तकारे इड्विकल्पः फलित इति भावः । **प्रुष प्लुषेति** । आद्यो[1] दीर्घोपधः । **पुष पुष्टौ । पोषितेति** । अनिट्सु श्यन्विकरणस्यैव पुषेर्ग्रहणादयं सेडिति भावः । पुषादिद्युतादीत्यत्र श्यन्विकरणपुषादेरेव ग्रहणादङ् न । **खच भूतप्रादुर्भावे । अतिक्रान्तोत्पत्तिरिति** । दशममासादौ उत्पत्तियोग्यस्य एकादशादिमासादिषूत्पत्तिरित्यर्थः । **खच्नातीति** । नस्य श्चुत्वेन ञ इति भावः । **वान्तोऽयमिति** ।

---

१ वस्तुतः सर्वत्र धातुपाठे पुस्तकान्तरे च प्रुष इति ह्रस्वोपधस्यैव पाठः ।

वादेशौ स्तोऽनुनासिके क्वौ झलादौ च क्ङिति । खौनाति । चखाव । खविता । शानचः परत्वादूठि कृते हलन्तत्वाभावान्न शानच् । हेठ १५३२ च । व्युत्वम् । हेठ्णाति । ग्रह १५३३ उपादाने । स्वरितेत् । ग्रहिज्या—' (सू २४१२) । गृह्णाति । गृह्णीते । (२५६२) **ग्रहोऽलिटि दीर्घः** । ७ । २ । ३७ ॥ एकाचो ग्रहेर्विहितस्येटो दीर्घः स्यान्न तु लिटि । ग्रहीता । लिटि तु जग्रहिथ । गृह्यात् । ग्रहीषीष्ट । 'ह्मयन्त–' (सू २२९९) इति न वृद्धिः । अग्रहीष्टाम् । अग्रहीष्ट अग्रहीषाताम् अग्रहीषत ।

इति तिङन्ते क्र्यादिप्रकरणम् ।

' खव भूतप्रादुर्भावे ' इत्येवं दन्त्योष्ठ्यान्तमेके पठन्तीत्यर्थः । **च्छ्वोः शूडनुनासिके च** । च्छ् व् अनयोर्द्वन्द्वात् षष्ठीद्विवचनम् । छकारात्प्राक् तुकः श्चुत्वेन चकारस्य निर्देशः । शूठ् इति छेदः । श् ऊठ् अनयोः समाहारद्वन्द्वात् प्रथमा । चकारेण क्विझलोः क्ङितीत्यनुवर्तते । तदाह—**सतुक्कस्य इत्यादि** । यथा विश्नः प्रश्नः, विच्छधातोः प्रच्छधातोश्च औणादिके नङ्प्रत्यये अन्तरङ्गत्वात् ' छे च ' इति तुकि कृते सति सतुक्कस्य छस्य शकार आदेशः । वकारस्य ऊठमुदाहरति—**खौनातीति** । खव् ना ति इति स्थिते वकारस्य ऊठ्, ठकार इत् ' एत्येधत्यूठ्सु ' इति वृद्धिरिति भावः । खौनीतः खौनन्तीत्यादि । खव् ना हि इति स्थिते 'हलः श्नश्शानज्झौ' इति शानजादेशमाशङ्क्य आह—**शानचः परत्वादिति** । **हेठ चेति** । हेठधातुरपि भूतप्रादुर्भावे वर्तते इत्यर्थः ।

ग्रह उपादाने इति । अदुपधः । स्वरितेत्त्वादुभयपदी । किति ङिति च संप्रसारणं स्मारयति—**ग्रहिज्येति** । **गृह्णाति गृह्णीते इति** । श्नाप्रत्ययस्य ङित्वाद्रेफस्य संप्रसारणे पूर्वरूपमिति भावः । णलि द्वित्वे कृते ' लिट्यभ्यासस्य ' इति संप्रसारणे उरदत्वे रपरत्वे हलादिशेषे अभ्यासचुत्वे उपधावृद्धिः । जग्राह । अतुसादौ क्ङिति परत्वात् ' ग्रहिज्या ' इति संप्रसारणे कृते द्वित्वादि । जगृहतुः जगृहुः । जग्रहिथ । जगृहथुः जगृह । जग्राह—जग्रह जगृहिव जगृहिम । जगृहे जगृहाते जगृहिरे । जगृहिषे जगृहाथे जगृहिढ्वे–जगृहिध्वे । जगृहे जगृहिवहे जगृहिमहे । **ग्रहोऽलिटि दीर्घः** । ग्रह इति दिग्योगे पञ्चमी । ' आर्धधातुकस्येट् ' इत्यतः इडित्यनुवृत्तं षष्ठ्यन्तं विपरिणम्यते । ' एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् ' इत्यतः एकाच इति च । तदाह—**एकाच इत्यादि** । एकाचः किम् ? यङ्लुकि माभूत् । जाग्रहिता । विहितस्येति किम् ? ग्राहितम् । णिलोपे कृते ग्रहधातोः परत्वेऽपि विहितत्वाभावादिटो न दीर्घः । नच णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् न ग्रहधातोः पर इडिति वाच्यम् । दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधात् । अलिटि इत्यस्य फलमाह—**लिटि तु जग्रहिथेति** । **गृह्यादिति** । आशीर्लिङि यासुटः कित्त्वात्संप्रसारणमिति

---

१ हिठ च, हिठ्णातीत्येव सर्वपुस्तकेषु पाठः ।

अथ तिङन्ते चुरादिप्रकरणम् ॥ १० ॥

चुर १५३४ स्तेये। (२५६३) **सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच्। ३। १। २५॥** एभ्यो णिच् स्यात्। चूर्णान्तेभ्यः 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे—' (ग सू २०३) इत्येव सिद्धे तेषामिह ग्रहणं प्रपञ्चार्थम्। चुरादिभ्यस्तु स्वार्थे। 'पुगन्त—' (सू २१८९) इति गुणः। 'सनाद्यन्ताः—' (सू २३०४) इति धातुत्वम्। तिप्शबादि गुणायादेशौ। चोरयति। (२५६४) **णिचश्च। १। ३। ७४॥** णिजन्ता

भावः। लिङस्तङ्याह—**ग्रहीषीष्टेति**। ग्रहोऽलिटीति दीर्घः। 'न लिङि' इति इटो दीर्घनिषेधस्तु न, तत्र वृत इत्यनुवृत्तेः। **अग्रहीष्टामिति**। 'ग्रहोऽलिटि' इति दीर्घः। अग्रहीषुः। अग्रहीरित्यादि। लुङस्तङ्याह—**अग्रहीष्टेति**। 'ग्रहोऽलिटि' इति दीर्घः। **अग्रहीषतेति**। अग्रहीष्ठाः इत्यादि सुगमम्।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां श्नाविकरणनिरूपणं समाप्तम्।

अथ स्वार्थिकणिजन्ताः चुरादिधातवो निरूप्यन्ते। **चुर स्तेये इति**। रेफादकार उच्चारणार्थः, न त्वित्संज्ञकः, प्रयोजनाभावात्, 'णिचश्च' इति पदव्यवस्थाया वक्ष्यमाणत्वाच्च। एवमग्रेऽपि। **सत्याप**। सत्याप पाश रूप वीणा तूल श्लोक सेना लोमन् त्वच् वर्मन् वर्ण चूर्ण चुरादि एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी। तदाह—**एभ्यो णिच् स्यादिति**। कस्मिन्नर्थे इत्याकाङ्क्षायामाह—**चूर्णान्तेभ्य इति**। सत्यादिभ्यः चूर्णान्तेभ्यो द्वादशभ्यः करोत्याचष्टे इत्याद्यर्थे 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलम्' इति वक्ष्यमाणेन सिद्धमेवार्थनिर्देशनमित्यर्थः। ननु तेनैव सिद्धत्वादिह चूर्णान्तानुक्रमणं व्यर्थमित्यत आह—**तेषामिह ग्रहणं प्रपञ्चार्थमिति**। नच तेभ्यः स्वार्थे एव णिज्विधिरस्त्विति वाच्यम्, 'सत्यस्य तु कृग्यापुक् निपात्यते। सत्यं करोति 'सत्यापयति' इत्यादिभाष्यविरोधादिति भावः। नामधातुप्रकरणे सत्यादिचूर्णान्तानामुदाहरणानि मूल एव स्फुटीभविष्यन्ति। **चुरादिभ्यस्तु स्वार्थे इति**। अर्थान्तरस्यानिर्देशादिति भावः। अत्र 'धातोरेकाचः' इत्यतो धातोरित्यनुवर्तते। चुरादिभ्यो धातुभ्यः णिजिति फलितम्। ततश्च णिच आर्धधातुकत्वं सिध्यति। अन्यथा धातोरिति विहितत्वाभावादार्धधातुकत्वं न स्यादिति बोध्यम्। तदाह—**पुगन्तेति गुण इति**। णिचि कृते चुर इ इति स्थिते णिच आर्धधातुकत्वात्तस्मिन् चकारादुकारस्य 'पुगन्तलघूपधस्य' इति गुण इत्यर्थः। **णिचश्च**। 'अनुदात्तङितः' इत्यत आत्मनेपदमिति 'स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इति चानुवर्तते। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया णिजन्तादिति लभ्यते। तदाह—

दात्मनेपदं स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले । चोरयति । चोरयते । चोरयामास । चोरयिता । चोर्यात् । चोरयिषीष्ट । 'णिश्रि—' (सू २३१२) इति चङ् । 'णौ चङि—' (सू २३१४) इति ह्रस्वः । द्वित्वम् । 'हलादिः शेषः' (सू २१७९) । 'दीर्घो लघोः' (सू २३१८) इत्यभ्यासदीर्घः । अचूचुरत् अचूचुरत । चिति १५३५ स्मृत्याम् । चिन्तयति । अचिचिन्तत् । चिन्त इति पठितव्ये इदित्करणं णिचः पाक्षिकत्वे लिङ्गम् । तेन चिन्त्यात्, चिन्त्यत इत्यादौ नलोपो न । चिन्तति । चिन्तेत् । एतच्च ज्ञापकं सामान्यापेक्षमित्येके । 'अत एकहल्—' (सू २२६०) इत्यत्र वृत्तिकृता जगाण जगणतुः इत्युदाहृतत्वात् । विशेषापेक्षमित्यपरे । अत एव 'आ धृषाद्वा' (ग सू २०२) इत्यस्य न वैयर्थ्यम् । यत्रि १५३६ संकोचे । यन्त्रयति । यन्त्र इति पठितुं शक्यम् । यत्तु इदित्करणाद्यन्त्रतीति माधवेनोक्तं तच्चिन्त्यम् । एवं कुद्रि-

---

णिजन्तादित्यादिना । **चोरयतीति** । चोरयिष्यति । चोरयिष्यते । चोरयतु । चोरयताम् । अचोरयत् । अचोरयत । चोरयेत् । चोरयेत । आशीर्लिङि परस्मैपदे आह—**चोर्यादिति** । 'णेरनिटि' इति णिलोप इति भावः । आशीर्लिङि आत्मनेपदे आह—**चोरयिषीष्टेति** । लुङ्याह—**णिश्रीत्यादि** । **दीर्घो लघोरिति** । 'सन्वल्लघुनि' इति सन्वद्भावविषयत्वादिति भावः ।

चिति स्मृत्याम् । **चिन्तयतीति** । इदित्वान्नुमि णिजन्तात्तिङ उत्पत्तिरिति भावः । ननु इदित्करणं मास्तु प्रक्रियालाघवात् । 'चिन्त स्मृत्याम्' इत्येवोच्यताम् । नच नलोपनिवृत्त्यर्थमिदित्त्वमिति वाच्यम् । चिन्तयति चिन्तयांचकार इत्यादौ णिचः क्ङित्त्वाभावादेव नलोपस्याप्रसक्तेः । नच णिजभावे आशीर्लिङि चिन्त्यादिति कर्मलकारे यकि चिन्त्यते इत्यत्र च नलोपनिवृत्त्यर्थमिदित्त्वमिति शङ्क्यम् । चुरादिणिचो नित्यत्वेन णिचं विना केवलात् चिन्त्यात् चिन्त्यते इति प्रयोगस्य शशशृङ्गायमाणत्वादित्यत आह—**चिन्तेत्यादि** । **तेनेति** । पाक्षिकत्वेनेत्यर्थः । तथाच कदाचित् चिन्त्यात् चिन्त्यते इति प्रयोगस्य सत्त्वात् तत्र नलोपनिवृत्त्यर्थमिदित्करणमिति भावः । ननु तथापि यत्र नलोपप्रसक्तिस्तत्रैव चिन्त्यात् चिन्त्यते इत्यत्र णिज्विकल्पः स्यात् नतु चिन्ततीत्यादौ, शपा व्यवधानेन तत्र नलोपस्याप्रसक्तेरित्याशङ्क्य ज्ञापकमिदं चिन्तधातुसामान्यापेक्षमित्यभिप्रेत्योदाहरति—**चिन्तति** । **चिन्तेदिति** । ज्ञापकमिदं चुरादित्वसामान्यापेक्षमिति मतान्तरमाह—**एतच्चेति** । ज्ञापकस्य चुरादित्वसामान्यापेक्षत्वे वृद्धसंमतिमाह—**अत एकेति** । ज्ञापकस्य चितिधातुमात्रविषयकत्वे गणधातोः चौरादिकस्य जगणतुरित्युदाहरणानुपपत्तिः स्पष्टैवेति भावः । **विशेषापेक्षमिति** । चितिधातुमात्रविषयमित्यर्थः । इदमेव मतं युक्तमित्याह—**अत एवेति** । सर्वस्यापि चुरादेर्णिज्विकल्पे सति 'आ

तन्त्रिमन्त्रिषु। स्फुडि १५३७ परिहासे। स्फुण्डयति । इदित्करणात्स्फुण्डति। स्फुटि इति पाठान्तरम्। स्फुण्टयति। लक्ष १५३८ दर्शनाङ्कनयोः। कुद्रि १५३९ अनृतभाषणे। कुन्द्रयति। लड १५४० उपसेवायाम्। लाडयति। मिदि १५४१ स्नेहने। मिन्दयति–मिन्दति। ओ लडि १५४२ उत्क्षेपणे। ओ- लण्डयति–ओलण्डति। ओकार इदित्येके। लण्डयति–लण्डति। उकारादि- रयमित्यन्ये। उलण्डयति। जल १५४३ अपवारणे। जल इत्येके। पीड १५४४ अवगाहने। पीडयति । (२५६५) भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडा- मन्यतरस्याम्। ७। ४। ३॥ एषामुपधाया ह्रस्वो वा स्याच्चङ्परे णौ। अपीपिडत्–अपिपीडत्। नट १५४५ अवस्पन्दने। अवस्पन्दनं नाट्यम्। श्रथ १५४६ प्रयत्ने। प्रस्थाने इत्येके। बध १५४७ संयमने। बाधयति। बन्ध इति चान्द्रः। पॄ १५४८ पूरणे। पारयति। दीर्घोच्चारणं णिचः पाक्षिकत्वे लिङ्गम्। तद्धि सेट्कत्वाय। एवंच पृणातिपिपर्तिभ्यां परिता परीता इत्यादिसिद्धावपि पराति,

---

धृषाद्वा' इति कतिपयचुराद्यन्तर्गणपठितानां णिज्विकल्पविधिवैयर्थ्यमिति भावः। **यत्रि सङ्कोचे। यन्त्रयतीति।** अकारस्य उपधात्वाभावान्न वृद्धिः। **अययन्त्र- दिति।** अकारस्य गुरुत्वादलघुत्वाल्लघुपरकत्वाभावात् सन्वद्भावाभावात् इत्त्वदीर्घौ न। एवमग्रेऽपि संयोगान्तधातूनां ज्ञेयम्। **पठितुं शक्यमिति।** नलोपाभावस्तु इदित्त्वस्य न फलम्, नकारस्य उपधात्वाभावादेव नलोपस्याप्रसक्तेरिति भावः। **तच्चिन्त्यमिति।** यन्त्रयात् इत्यणिजन्ते सत्यपि नकारस्य अनुपधात्वादेव लोपाप्रसक्त्या इत्त्वस्य प्रयोजनाभावादिति भावः। एवं 'कुद्रि अनृतभाषणे' 'तत्रि कुटुम्बधारणे' 'मत्रि गुप्तभाषणे' इति चुरादौ पठिष्यमाणेष्वपि इदित्त्वं त्यक्तुं शक्यमित्यर्थः।

लड उपसेवायाम्। लाडयतीति। णिचि अत उपधावृद्धिः। एवमग्रे- ऽपि ज्ञेयम्। अलीलडत्। **पीड अवगाहने। भ्राजभास।** 'णौ चङ्युप- धाया ह्रस्वः' इत्यनुवर्तते। तदाह—**एषामिति।** नित्ये उपधाह्रस्वे प्राप्ते विक- ल्पोऽयम्। ह्रस्वपक्षे लघुपरकत्वात्सन्वत्त्वादभ्यासदीर्घ इत्यभिप्रेत्य आह—**अपी- पिडदिति।** अत्र उत्तरखण्डे ह्रस्वः, पूर्वखण्डे तु दीर्घः। ह्रस्वाभावपक्षे तु लघु- परकत्वाभावात् सन्वत्त्वविरहान्नाभ्यासदीर्घ इति मत्वा आह—**अपिपीडदिति।** अत्र उत्तरखण्डे दीर्घः पूर्वखण्डे ह्रस्वः। **नट अवस्पन्दने इति।** अवस्पन्दनं नाट्यम्। नाटयति। अनीनटत्। **श्रथ प्रयत्ने।** श्राथयति। अशिश्रथत्। सन्व- त्त्वविधौ अनेकहल्व्यवधानेऽपि लघुपरत्वं न विरुध्यते, अत्स्मृदृत्वर' इति इत्त्वा- पवादस्य अत्त्वस्य विधानाल्लिङ्गात्। अन्यथा अपप्रथदित्यादौ अनेकहल्व्यवधानात् लघुपरत्वाभावादेव इत्त्वाप्रसक्त्या किं तेन। **पॄ पूरणे।** ननु ह्रस्वान्त एवायं धातु- र्निर्दिश्यताम्। तावतैव पारयतीत्यादिसिद्धेः। नच णिजभावपक्षे परिता परिष्य-

परतः इत्यादिसिद्धिः फलम् । ऊर्ज १५४६ बलप्राणनयोः । पक्ष १५५० परिग्रहे । वर्ण १५५१ चूर्ण १५५२ प्रेरणे । वर्ण वर्णने इत्येके । प्रथ १५५३ प्रख्याने । प्राथयति । 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति वक्ष्यमाणत्वान्नास्य मित्त्वम् । (२५६६) **अत्स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पशाम्** । ७ । ४ । ६५ ॥ एषामभ्यासस्याकारोऽन्तादेशः स्याच्चङ्परे णौ । इत्वापवादः । अपप्रथत् । पृथ १५५४ प्रक्षेपे । पर्थयति । (२५६७) **उर्ऋत्** । ७ । ४ । ७ ॥ उपधाया ऋवर्णस्य स्थाने ऋत्स्याद्वा चङ्परे णौ । इररारामपवादः । अपीपृथत्-अपपर्थत् । पथ इत्येके । पाथयति । षम्ब १५५५ सम्बन्धने । सम्बयति । अससम्बत् । शम्ब

तीत्यत्र इडर्थं दीर्घोच्चारणम् ऋदन्तत्वे अनिट्कत्वप्रसङ्गादिति वाच्यम्, चुरादिणिचो नित्यत्वेन ततो णिजभावस्य शशश्रृङ्गायमाणत्वादित्यत आह—**दीर्घोच्चारणं णिचः पाक्षिकत्वे लिङ्गमिति** । पृधातोरिति शेषः । णिचः पाक्षिकत्वे तु परितेत्यादौ पर्तेत्यादिवारणाय दीर्घोच्चारणमर्थवदिति भावः । ननु ह्रस्वान्तत्वेऽपि परितेत्यादौ इट् कुतो न स्यादित्यत आह—**तद्धि सेट्कत्वायेति** । हि यतः तत् दीर्घोच्चारणं परितेत्यादौ सेट्कत्वार्थम् ऋदन्तत्वे तु इण्न स्यात्, 'ऊदृदन्तैः' इत्यनिट्कारिकासु ऋदन्तस्य पर्युदासेन ऋदन्तस्यानिट्कत्वावगमादिति भावः । ननु पृधातोः णिचः पाक्षिकत्वज्ञापकस्य किं फलम्। अविकरणश्नुविकरणपठिताभ्यामेव पृधालुभ्यां परितेत्यादिसिद्धेरित्यत आह—**एवं चेति** । उक्तरीत्या पृधातोः णिचः पाक्षिकत्वे ज्ञापिते सतीत्यर्थः । **परतीति** । 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्त्वं तु न भवति । पराभ्यां गुणवृद्धिभ्यां बाधादिति भावः ।

ऊर्ज बलेति । 'सन्वल्लघुनि' इति सूत्रं द्वेधा व्याख्यातं प्राक् । तत्र चङि 'न न्द्राः' इति निषेधात्, जि इति णिजन्तस्य द्वित्वे उत्तरखण्डे चङ्परे णौ लघोरभावात् प्रथमव्याख्याने अभ्यासस्य तथाविधलघुपरकत्वविरहात् सन्वत्त्वविरहान्नाभ्यासदीर्घः, और्जिजत् । द्वितीयव्याख्याने तु चङ्परे णौ यदङ्गं ऊर्ज् इत्येतत् तदीयस्याभ्यासस्य चङमादाय वा णिचं लुप्तमादाय वा लघुपरकत्वादभ्यासस्य दीर्घः, और्जीजत् । एवमेव एवंजातीयकेषु द्रष्टव्यम् । **प्रथ प्रख्याने । प्रथयतीति** । णिचि उपधावृद्धिरिति भावः । नन्वस्य घटादिकत्वेन मित्त्वाद्ध्रस्वः स्यादित्यत आह—**नान्ये इति** । ज्ञपादिपञ्चकव्यतिरिक्तचुरादिषु मित्त्वनिषेधादिति भावः । घटादिकस्य तु मित्त्वाद्धेतुमण्णिचि प्रथयतीत्येव भवति । न च चौरादिकस्यैव मित्त्वार्थं घटादावनुवादः किं न स्यादिति वाच्यम्, 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति निषेधादित्यलम् । **अत्स्मृ । अभ्यासस्येति** । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **चङ्परे णाविति** । 'सन्वल्लघुनि' इत्यतः चङ्परे

१ वस्तुतस्तु द्वितीयव्याख्यायामपि अङ्गघटकस्यैव लघोर्ग्रहणात् चङं णिचं वा लघुमादाय सन्वद्भाव इत्युक्तिः पूर्वाचार्यविरुद्धा ।

१५५६ च। अशशम्बत्। साम्ब इत्येके। भक्ष १५५७ अदने। कुट्ट १५५८ छेदनभर्त्सनयोः। पूरणे इत्येके। कुट्टयति। पुट्ट १५५९ चुट्ट १५६० अल्पीभावे। अट्ट १५६१ षुट्ट १५६२ अनादरे। अट्टयति। अयं दोपधः। ष्टुत्वस्यासिद्धत्वात् 'न न्द्राः—' (सू २४४६) इति निषेधः। आट्टिटत्। लुण्ठ १५६३ स्तेये। लुण्ठयति। लुण्ठति इति 'लुठि स्तेये' इति भौवादिकस्य। शठ १५६४ श्वठ १५६५ असंस्कारगत्योः। श्वठि इत्येके। तुजि १५६६ पिजि १५६७ हिंसाबलादाननिकेतनेषु। तुञ्जयति। पिञ्जयति। इदित्करणात् तुञ्जति पिञ्जति। तुज पिज इति केचित्। लजि लुजि इत्येके। पिस १५६८ गतौ पेसयति। पेसति इति तु शपि गतम्। षान्त्व १५६९ सामप्रयोगे। श्वल्क १५७० वल्क १५७१ परिभाषणे। ष्णिह १५७२ स्नेहने। स्फिट इत्येके। स्मिट १५७३ अनादरे। अषोपदेशत्वान्न षः। असिस्मिटत्। ष्मिङ् अनादरे इत्येके। ङित्त्वस्यावयवेऽच-

---

इत्यनुवर्तते। चङ् परो यस्मादिति बहुव्रीहिः। अन्यपदार्थस्त्वर्थात्सिरणेरेवेति भावः। इत्त्वेति। 'सन्यतः' इति इत्त्वस्यापवाद इत्यर्थः। अपप्रथदिति। अत्र अत्त्वविधानादेव सन्वत्त्वविधौ अनेकहल्व्यवधानेऽपि लघुपरकत्वमिति विज्ञायते। अन्यथा येन नाव्यवधानन्यायात् एकहल्व्यवधानस्यैवाश्रयात् अत्र सन्वत्त्वविरहादेव इत्त्वाप्रवृत्त्या किं तेन। संयोगे परे गुरुत्वान्नाभ्यासदीर्घः।

पृथ प्रक्षेपे। ऋदुपधः। पर्थयतीति। णिचि लघूपधगुणः रपरत्वम्। उर्ऋत्। ऋ इत्यस्य उरिति षष्ठ्यन्तं रूपम्। 'णौ चङ्युपधायाः' इत्यनुवर्तते। 'जिघ्रतेर्वा' इत्यतो वेति। तदाह—उपधाया इति। ननु ऋकारस्य ऋकारविधिर्व्यर्थ इत्यत आह—इररारामपवाद इति। कृत संशब्दने। अचीकृतत् इत्यादौ 'उपधायाश्च' इति इत्त्वे रपरत्वे इर् प्राप्तः, अममृजदित्यत्र तु 'मृजेर्वृद्धिः' इत्यार् प्राप्तः, प्रकृतपृथधातौ तु चङि णिलोपे प्रत्ययलक्षणेन णिचमाश्रित्य लघूपधगुणे रपरत्वे अर् प्राप्तः, तेषामपवाद इत्यर्थः। अपीपृथदिति। णिचमाश्रित्य प्राप्तं गुणं बाधित्वा ऋकारे, द्वित्वे, उरदत्त्वे, हलादिशेषे, सन्वत्त्वादित्त्वे, दीर्घे, रूपमिति भावः। अपपर्थदिति। ऋत्वाभावपक्षे द्विर्वचनेऽचीति निषेधात् गुणात्प्राक् द्वित्वे उरदत्वे हलादिशेषे ऋकारस्य णिचमाश्रित्य गुणे रपरत्वे अपपर्थदित्यत्र लघुपरकत्वाभावेन सन्वत्त्वविरहादित्त्वदीर्घौ नेति भावः। अट्ट षुट्ट अनादरे। अयं दोपध इति। अट्टधातुरित्यर्थः। दकारस्य ष्टुत्वचर्त्वाभ्यां निर्देश इति भावः। दोपधत्वस्य प्रयोजनमाह—ष्टुत्वस्येति। तथा च दकारं विहाय टि इत्यस्य द्वित्वे आद् टिटत् इति स्थिते दस्य ष्टुत्वे चर्त्वे च आट्टिटत् इति रूपमिष्टं सिध्यति। स्वाभाविकटोपधत्वे तु 'न न्द्राः' इति निषेधाभावात् टकारद्वयसहितस्य णयन्तस्य द्वित्वे हलादिशेषेणाभ्यासे प्रथमटकारस्य अनिवृत्तौ आटिट्टदिति अनिष्टं रूपं स्यादिति भावः।

ष्मिङ् अनादरे। ननु णिचश्चेत्यात्मनेपदसिद्धेः किमर्थं ङित्करणमित्यत आह—

रितार्थत्वाण्णिजन्तात्तङ् । स्माययते । श्लिष १५७४ श्लेषणे । पथि १५७५ गतौ । पन्थयति–पन्थति । पिच्छ १५७६ कुट्टने । छदि १५७७ संवरणे । छन्दयति–छन्दति । श्रण १५७८ दाने । प्रायेणायं विपूर्वः । विश्राणयति । तड १५७९ आघाते । ताडयति । खड १५८० खडि १५८१ कडि १५८२ भेदने । खाडयति । खण्डयति । कण्डयति । कुडि १५८३ रक्षणे । गुडि १५८४ वेष्टने। रक्षणे इत्येके । कुठि इत्यन्ये । अवकुण्ठयति–अवकुण्ठति । गुठि इत्यपरे । खुडि १५८५ खण्डने । वटि १५८६ विभाजने । वडि इत्येके । मडि १५८७ भूषायां हर्षे च । भडि १५८८ कल्याणे । छर्द १५८९ वमने । पुस्त १५९० बुस्त १५९१ आदरानादरयोः । चुद १५९२ संचोदने । नक्क १५९३ धक्क १५९४ नाशने । णोपदेशलक्षणे पर्युदस्तोऽयम् । प्रनक्कयति । चक्क १५९५ चुक्क १५९६ व्यथने । क्षल १५९७ शौचकर्मणि । तल १५९८ प्रतिष्ठायाम् । तुल १५९९ उन्माने । तोलयति । अतूतुलत् । कथं तुलयति तुलना इत्यादि । '–अतुलोपमाभ्यां–' (सू ६३०) इति निपातनाद[1]दन्तस्य तुलाशब्दस्य सिद्धौ ततो णिच् । दुल १६०० उत्क्षेपे । पुल १६०१ महत्त्वे । चुल १६०२ समुच्छ्राये । मूल १६०३ रोहणे । कल १६०४ बिल १६०५ क्षेपे । बिल १६०६ भेदने । तिल १६०७ स्नेहने । चल १६०८ भृतौ । पाल १६०९ रक्षणे । लूष १६१० हिंसायाम् । शुल्क १६११ माने । शूर्प १६१२ च । चुट

णिजन्तात्तङिति । तङेवेत्यर्थः । अकर्त्रभिप्रायेऽपि फले णिजन्तादात्मनेपदार्थं ङित्करणमिति यावत् । ननु कृतेऽपि ङित्करणे णिजन्तस्य ङित्त्वाभावात् कथमुक्तप्रयोजनलाभ इत्यत आह—**ङित्त्वस्य अवयवे अचरितार्थत्वादिति ।** ण्यन्तावयवे ष्मिङ्धातौ ङित्त्वं व्यर्थम् , तस्य णिचं विना प्रयोगाभावात् । ततश्चावयवे श्रुतं ङित्त्वं ण्यन्तादेव कार्यं साधयतीत्यर्थः । **स्माययते इति** । णिचि वृद्धौ आयादेशे स्मायि इति ण्यन्ताल्लटस्तिपि शपि गुणायादेशाविति भावः । असिष्मयत । **तुल उन्माने** । **कथमिति** । लघूपधगुणप्रसङ्गादिति भावः । **तुलनेति ।** 'ण्यासश्रन्थो युच्' इति भावः । समाधत्ते—**अतुलोपमाभ्यामिति । आदन्तस्येति** । तुलधातोरण्यन्तात्पचाद्यचि निपातनात् गुणाभावे स्त्रीत्वे तुलाशब्दः आदन्तः । ततस्तत्करोति तदाचष्टे इति णिचि इष्ठवत्त्वात् टिलोपे तुलि इति ण्यन्ताल्लटस्तिपि युचि च तुलयतीति तुलनेति च रूपम् । आकारलोपस्य 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वान्न गुण इति भावः । **व्रज मार्गेति** । व्राजयति । मार्गयति । यद्वा । मार्गेति । न धात्वन्तरम् । व्रजधातुर्मार्गसंस्कारे गतौ चेत्यर्थः ।

ज्ञप मिच्चेति । ज्ञपधातुर्णिचं लभते, मित्संज्ञश्चेत्यर्थः । मित्त्वकार्यभागिति वा । धातुपाठे अर्थनिर्देशाभावादाह—**अयमिति ।** प्रच्छ ज्ञीप्सायामित्यत्र ज्ञाने

---

1 ' अदन्तस्य तुलाशब्दस्य सिद्धौ ' इत्येव प्रायः पुस्तकान्तरेषु पाठः ।

१६१३ छेदने । मुट १६१४ संचूर्णने । पडि १६१५ पसि १६१६ नाशने। पण्डयति–पण्डति । पंसयति–पंसति । व्रज १६१७ मार्ग १६१८संस्कारगत्योः। शुल्क १६१९ अतिस्पर्शने । चपि १६२० गत्याम् । चम्पयति–चम्पति । क्षपि १६२१ क्षान्त्याम् । क्षम्पयति–क्षम्पति । छजि १६२२ कृच्छ्रजीवने । श्वर्त १६२३ गत्याम् । श्वभ्र १६२४ च । ज्ञप १६२५ मिच्च । अयं ज्ञाने ज्ञापने च वर्तते । (२५६८) **मितां ह्रस्वः । ६ । ४ । ९२ ॥** मितामुपधायाः ह्रस्वः स्याण्णौ परे । ज्ञपयति । यम १६२६ च परिवेषणे । चान्मित् । परिवेषणमिह वेष्टनम् । न तु भोजना, नापि वेष्टना । यमयति चन्द्रम् । परिवेष्टत इत्यर्थः । चह १६२७ परिकल्पने । चहयति । अचीचहत् । कथादौ वक्ष्यमाणस्य तु अदन्तत्वेनाग्लोपित्वाद्दीर्घसन्वद्भावौ न । अचचहत् । चप इत्येके । चपयति ।

'श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः' इत्यत्र ज्ञापने च प्रयोगदर्शनादिति भावः । **मितां ह्रस्वः** । 'ऊदुपधाया गोहः' इत्यतः उपधाया इति 'दोषो णौ' इत्यतः णाविति चानुवर्तते । तदाह—**मितामुपधाया इत्यादिना । ज्ञपयतीति** । णिचि उपधावृद्धौ ह्रस्व इति भावः । **यम च परिवेषणे । चान्मिदिति** । इति अनुकृष्यते इति शेषः । यमधातुः परिवेषणे णिचं लभते, मित्कार्यभाक् चेत्यर्थः । मित्संज्ञक इति वा । **परिवेषणमिह वेष्टनमिति** । 'परिवेषस्तु परिधिः' इति कोशादिति भावः । **न तु भोजनमिति** । भुजेर्हेतुमण्ण्यन्तात् स्त्रियामित्यधिकारे 'ण्यासश्रन्थो युच्' क्लीबत्वं लोकात् । भोजनेत्येव क्वचित्पाठः । भोक्तुः पात्रे भोज्यद्रव्योपकल्पनमिह न परिवेषणमित्यर्थः । भोजनायां यमेर्हेतुमण्ण्यन्तस्य अमन्तत्वादेव मित्त्वसिद्धेरिति भावः । **परिवेष्टत इत्यर्थ इति** । अनेन इह परिविषेर्ण्यन्ताल्ल्युटि परिवेषणशब्द इति सूचितम् । नच वेष्टनेऽप्यर्थे यमेरमन्तत्वादेव सिद्धे मित्त्वविधिर्व्यर्थ इति वाच्यम् । 'न कम्यमिचमाम्' इति मित्त्वप्रतिषेधप्रकरणस्थे 'यमोऽपरिवेषणे' इति घटाद्यन्तर्गणसूत्रे अपरिवेषणे इति पर्युदासेन भोजनतोऽन्यत्र वेष्टनेऽर्थे मित्त्वनिषेधस्य प्राप्तौ मित्त्वप्रापणार्थत्वात् 'यमोऽपरिवेषणे' इत्यत्र परिवेषणशब्देन भोजनाया एव विवक्षितत्वेन वेष्टने यमेर्मित्त्वनिषेधस्य प्रसङ्गात् । अत एव यमिर्भोजनातोऽन्यत्र न मिदिति व्याख्यातं मूलकृता । भोजनायां तु 'यमोऽपरिवेषणे' इति मित्त्वनिषेधविधौ भोजनायाः पर्युदासादेव तत्र मित्त्वनिषेधाभावादमन्तत्वादेव मित्त्वप्राप्तेरिह चुरादौ परिवेषणशब्देन वेष्टनमेव विवक्षितं नतु भोजनेत्यास्तां तावत् ।

चह परिकल्पने इति । इत आरभ्य 'चित्र् चयने' इत्येतत्पर्यन्तं चेत्यनुवर्तते । अतस्तेषां मित्त्वात् णिचि ह्रस्वः । तदाह—**चहयतीति** । नन्वनेनैव सिद्धे अग्रे चुराद्यन्तर्गणे कथादावस्य पाठो व्यर्थ इत्यत आह—**कथादाविति** । कथादयः अदन्ता इति वक्ष्यन्ते । तस्माण्णिचि अल्लोपे चहयतीत्यादौ अल्लोपस्य

रह १६२८ त्यागे इत्येके। अरीरहत्। कथादेस्तु अररहत्। बल १६२९ प्राणने। बलयति। चिञ् १६३० चयने। (२५६९) **चिस्फुरोर्णौ**। ६। १। ५४॥ आत्वं वा स्यात्। (२५७०) **अर्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुग्णौ**। ७। ३। ३६॥ एषां पुक् स्याण्णौ। चपयति-चययति। ञित्करणसामर्थ्यादस्य णिज्विकल्पः। चयते। प्रणिचयति-प्रनिचयति। 'नान्ये मितोऽहेतौ' (ग सू १९८)। अहेतौ स्वार्थे णिचि ज्ञपादिभ्योऽन्ये मितो न स्युः। तेन शमादीनाममन्तत्वप्रयुक्तं मित्त्वं न। घट्ट १६३१ चलने। मुस्त १६३२ सङ्घाते खट्ट १६३३ संवरणे। षट्ट १६३४ स्फिट्ट १६३५ चुबि १६३६ हिंसायाम्।

स्थानिवत्त्वाद्वृद्ध्यभावे मित्त्वाद्ध्रस्वे च न विशेषः। तथापि अदन्तात् चङि णौ अल्लोपे सति अग्लोपितया सन्वत्त्वदीर्घयोरभावे अचचहदिति रूपमस्ति फलमित्यर्थः। **चप इत्येके इति**। 'चह परिकल्पने' इत्यस्य स्थाने चप इत्येके पठन्तीत्यर्थः। 'रह त्यागे' इत्येके इत्यपि तथैव व्याख्येयम्। एवंच ज्ञपादिषु पञ्चसु चहधातुः चपधातुः रहधातुर्वा अन्यतमस्तृतीयः, बलधातुश्चतुर्थः, चिञ्धातुः पञ्चमः, इति कृत्वा ज्ञपादिपञ्चानां मतत्रयेऽपि पञ्चत्वात् ज्ञपादिपञ्चकत्वस्य न विरोधः। 'रह त्यागे' इत्यस्यापि कथादिपाठफलमाह—**कथादेस्तु अररहदिति**। अदन्तत्वेन अग्लोपित्वान्न दीर्घसन्वत्त्वे इति भावः। **बल प्राणने**। च इत्यनुवृत्त्या मित्त्वस्यानुकर्षणाद्ध्रस्वं मत्वा आह—**बलयतीति**।

चिस्फुरोर्णौ। 'आदेच उपदेशे' इत्यतः आदिति 'विभाषा लीयतेः' इत्यतः विभाषेति चानुवर्तते इति मत्वा शेषं पूरयति—**आत्वं वा स्यादिति**। चिञो णिचि आत्वे चा इ इति स्थिते—**अर्तिह्री**। अर्ति ह्री व्ली री क्नूयी क्ष्मायी आत् एषां द्वन्द्वात् षष्ठी। पुक् णौ इति छेदः। तदाह—**एषां पुक् स्याण्णौ इति**। पुकि ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः कित्त्वादन्तावयवः। चाप् इ इति स्थिते चेत्यनुवर्त्य मित्त्वस्यानुकर्षणेन मित्त्वाद्ध्रस्वे चपि इत्यस्मात्तिबादौ परिनिष्ठितमाह—**चपयतीति**। आत्त्वाभावपक्षे त्वाह—**चययतीति**। चेर्णिचि वृद्धौ आयादेशे मित्त्वादुपधाह्रस्व इति भावः। ननु चिञ्धातोरिह ञित्करणं व्यर्थम्, ण्यन्तात् णिचश्चेत्येव उभयपदसिद्धेः। चौरादिकस्यास्य नित्यं ण्यन्तत्वेन चयति चयते इति केवलस्याण्यन्तस्य शशशृङ्गायमाणत्वादित्यत आह—**ञित्करणसामर्थ्यादिति**। एवंच णिजभावपक्षे उभयपदार्थमिह ञित्करणमर्थवदिति भावः। 'शेषे विभाषाऽकखादौ' इति णत्वविकल्पं मत्वा आह—**प्रणिचयति प्रनिचयति इति**। 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति चुरादिगणसूत्रम्। अहेताविति च्छेदः। 'हेतुमति च' इति सूत्रेण विहितो णिच् हेतुशब्देन विवक्षितः। स न भवतीत्यहेतुः स्वार्थणिच्। तस्मिन्परे इति लभ्यते। किमपेक्षया अन्ये इत्या-

पुल १६३७ सङ्घाते। पूर्ण इत्येके। पुण इत्यन्ये । पुंस १६३८ अभिवर्धने। टकि १६३९ बन्धने। टङ्कयति–टङ्कति। धूस १६४० कान्तिकरणे। धूसयति। दन्त्यान्तः। मूर्धन्यान्त इत्येके। तालव्यान्तः इत्यपरे। कीट १६४१ वर्णे। चूर्ण १६४२ संकोचने। पूज १६४३ पूजायाम्। अर्क १६४४ स्तवने। तपने इत्येके। शुठ १६४५ आलस्ये। शुठि १६४६ शोषणे। शुण्ठयति–शुण्ठति। जुड १६४७ प्रेरणे। गज १६४८ मार्ज १६४९ शब्दार्थौ। गाजयति। मार्जयति। मर्च १६५० च। मर्चयति। घृ १६५१ प्रस्रवणे। स्रावणे इत्येके। पचि १६५२ विस्तारवचने। पञ्चयति। पञ्चते इति व्यक्तार्थस्य शपि गतम्। तिज १६५३ निशाने। तेजयति। कृत १६५४ संशब्दने। (२५७१) **उपधायाश्च**। ७। १। १०१॥ धातोरुपधाभूतस्य ऋत इत्स्यात्। रपरत्वम्। 'उपधायां च' (सू २२६५) इति दीर्घः। कीर्तयति। 'उर्ऋत्' (सू २५६७) अचीकृतत्–अचिकीर्तत्। वर्ध १६५५ छेदनपूरणयोः। कुबि १६५६ आच्छादने। कुम्बयति। कुभि इत्येके। लुबि १६५७ तुबि १६५८ अदर्शने। अर्दने इत्येके। ह्लप १६५९ व्यक्तायां वाचि। क्लप इत्येके। चुटि १६६० छेदने। इल १६६१ प्रेरणे। एलयति। ऐलिलत्। म्रक्ष १६६२ म्लेच्छने। म्लेच्छ १६६३ अव्यक्तायां वाचि। ब्रस १६६४ बर्ह १६६५ हिंसायाम्। केचिदिह गर्ज गर्द शब्दे, गर्ध अभिकाङ्क्षायाम्, इति पठन्ति। गुर्द १६६६ पूर्वनिकेतने। जसि १६६७ रक्षणे। मोक्षणे इति केचित्। जंसयति–जंसति। ईड १६६८ स्तुतौ। जसु १६६९ हिंसायाम्। पिडि १६७० सङ्घाते। रुष १६७१ रोषे। रुट इत्येके। डिप १६७२ क्षेपे। ष्टुप १६७३ समुच्छ्राये।

आ कुस्मादात्मनेपदिनः। 'कुस्म नाम्नो वा' इति वक्ष्यते। तमभिव्या-

---

काङ्क्षायां इतः प्राक् पठितज्ञपादिचिञन्तेभ्य इति लभ्यते। तदाह—**अर्हतौ स्वार्थे णिचीत्यादिना**। अर्हतावित्यस्य व्याख्यानं स्वार्थे णिचीति। **तेनेति**। ज्ञपादिचिञन्तव्यतिरिक्तचुरादीनां मित्त्वनिषेधेनेत्यर्थः। **शमादीनामिति**। शम आलोचने अम रोगे इत्यादीनामग्रे चुरादौ पठिष्यमाणानामित्यर्थः। **अमन्तत्वेति** 'जनीजॄष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च' इत्यमन्तत्वनिमित्तकमित्यर्थः।

कृत संशब्दने। उपधायाश्च। 'ऋत इद्धातोः' इत्यनुवर्तते। तदाह—**धातोरित्यादिना**। चङि 'उर्ऋत्' इत्युपधाया ऋत्त्वपक्षे आह—**अचीकृतदिति**। उपधाया ऋत्त्वे कृत् इत्यस्य द्वित्वे उरदत्त्वे लघुपरतया सन्वत्त्वादित्त्वे 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घ इति भावः। ऋत्त्वाभावपक्षे आह—**अचिकीर्तदिति**। ऋत इत्त्वे रपरत्वे 'उपधायां च' इति दीर्घे कीर्त् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासह्रस्वे कुत्वमिति भावः। लघुपरकत्वाभावेन सन्वद्भावविषयत्वाभावान्नाभ्यासदीर्घः।

प्येत्यर्थः। अकर्तृगामिफलार्थमिदम्। चित १६७४ सञ्चेतने। चेतयते। अचीचितत। दशि १६७५ दंशने। दंशयते। अददंशत। इदित्त्वाण्णिजभावे दंशति। आकुस्मीयमात्मनेपदं णिच्संनियोगेनैवेति व्याख्यातारः। नलोपे सञ्जिसाहचर्याद् भ्वादेरेव ग्रहणम्। दसि १६७६ दर्शनदंशनयोः। दंसयते–दंसति। दस इत्यप्येके। डप १६७७ डिप १६७८ संघाते। तत्रि १६७९ कुटुम्बधारणे। तन्त्रयते। चान्द्रा धातुद्वयमिति मत्वा कुटुम्बयते इत्युदाहरन्ति। मत्रि १६८० गुप्तपरिभाषणे। स्पश १६८१ ग्रहणसंश्लेषणयोः। तर्ज १६८२ भर्त्स १६८३ तर्जने। बस्त १६८४ गन्ध १६८५ अर्दने। बस्तयते। गन्धयते। विष्क १६८६ हिंसायाम्। हिष्क इत्येके। निष्क १६८७ परिमाणे। लल १६८८ ईप्सायाम्। कूण १६८९ संकोचे। तूण १६९० पूरणे। भ्रूण १६९१ आशाविशङ्कयोः। शठ १६९२ श्लाघायाम्। यक्ष १६९३ पूजायाम्। स्यम १६९४ वितर्के। गूर १६९५ उद्यमने। शम १६९६ लक्ष १६९७ आलोचने। 'नान्ये मितः—' इति मित्त्वनिषेधः। शामयते। कुत्स १६९८ अवक्षेपणे। त्रुट १६९९ छेदने। कुट इत्येके। गल १७०० स्रवणे। भल १७०१ आभण्डने। कूट १७०२ आप्रदाने। अवसादने इत्येके। कुट्ट १७०३ प्रतापने। वञ्चु १७०४ प्रलम्भने। वृष १७०५ शक्तिबन्धने। शक्तिबन्धनं प्रजननसामर्थ्यं, शक्तिबन्धश्च। वर्षयते। मद १७०६ तृप्तियोगे। मादयते। दिवु १७०७ परिकूजने। गॄ १७०८ विज्ञाने। गारयते। विद १७०९ चेतनाख्याननिवासेषु। वेदयते।

सत्तायां विद्यते ज्ञाने वेत्ति विन्ते विचारणे।
विन्दते विन्दति प्राप्तौ श्यन्लुक्श्नम्शेष्विदं क्रमात्॥

मान १७१० स्तम्भे। मानयते। यु १७११ जुगुप्सायाम्। यावयते। कुस्म १७१२ नाम्नो वा (ग सू १९९)। कुस्म इति धातुः कुत्सितस्मयने

आकुस्मादित्यत्र आङभिविधाविति मत्वा आह—**तमभिव्याप्येति**। ननु 'णिचश्च' इति सिद्धे आत्मनेपदविधानं व्यर्थमित्यत आह—**अकर्तृगामीति**। ननु 'दशि दंशने' णिजभावे दंशति इति कथम्। आकुस्मीयत्वेन णिजभावेऽपि तङो दुर्वारत्वादित्यत आह—**आकुस्मीयमिति**। 'दंशसञ्जस्वञ्जां शपि' इति नलोपमाशङ्क्य आह—**नलोपे सञ्जीति। स्पश ग्रहणेति**। अपस्पशत। 'अत्स्मृदृत्वर' इति अभ्यासस्य अत्त्वं इत्त्वापवादः। **गूर उद्यमने**। अयं दीर्घोपधः। गूरयते। तुदादौ तु 'गुरी उद्यमने' इति। ह्रस्वोपधः। दिवादौ तु 'घूरी, गूरी हिंसागत्योः' इति दीर्घोपध एवेति केचित्। ह्रस्वोपध इत्यन्ये। विदधातोरर्थभेदे विकरणभेदं संगृह्णाति—**सत्तायां विद्यते इत्यादिश्लोकेन। कुस्म नाम्नो वा**। गणसूत्रम्। कुस्मेति पृथक्पदं अविभक्तिकम्। तदाह—

वर्तते। कुस्मयते। अचुकुस्मत। अथवा कुस्म इति प्रातिपदिकम्। ततो धात्वर्थे णिच्। इत्याकुस्मीयाः।

चर्च १७१३ अध्ययने। बुक्क १७१४ भषणे। शब्द १७१५ उपसर्गादाविष्कारे च। चाद्भाषणे। प्रतिशब्दति। प्रतिश्रुतमाविष्करोतीत्यर्थः। अनुपसर्गाच्च। आविष्कारे इत्येव। शब्दयति। कण १७१६ निमीलने काणयति। 'णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः' (सू २३१४) 'काण्यादीनां वा' (वा ४६१३) इति विकल्प्यते। अचीकणत्–अचकाणत्। जभि १७१७ नाशने। जम्भयति–जम्भति। षूद १७१८ क्षरणे। सूदयति। असूषुदत्। जसु १७१९ ताडने। जासयति–जसति। पश १७२० बन्धने। पाशयति। अम १७२१ रोगे। आमयति। 'नान्ये मित–'इति निषेधः। अम गत्यादौ शपि गतः। तस्माद्धेतुमण्णौ 'न कम्यमिचमाम्' इति निषेधः। आमयति। चट १७२२ स्फुट १७२३ भेदने। विकासे शशपोः स्फुटति स्फोटते इत्युक्तम्। घट १७२४ सङ्घाते। घाटयति। 'हन्त्यर्थाश्च' (ग सू २००)। नवगण्यामुक्ता अपि हन्त्यर्थाः स्वार्थे णिचं लभन्ते इत्यर्थः। दिवु १७२५ मर्दने। उदित्त्वाद्देवतीत्यपि। अर्ज १७२६

कुस्म इति धातुरिति। कुत्सितस्मयने वर्तते इति शेषपूरणं व्याख्यानादिति भावः। **कुस्मयते इति**। आकुस्मीयत्वादकर्तृगेऽपि फले आत्मनेपदम्। आकुस्मादात्मनेपदिन इत्यत्र आङभिविधावित्याश्रयणादिति भावः। **अचुकुस्मतेति**। उकारस्य गुरुतया अभ्यासस्य लघुपरकत्वाभावान्न सन्वत्त्वमिति भावः। नाम्नो वेत्यंशं व्याचष्टे—**अथवेति**। नाम प्रातिपदिकं, तस्माद्वा णिज्भवतीत्यर्थः। तच्च प्रातिपदिकं कुस्मशब्दात्मकमेव गृह्यते प्रत्यासत्त्या। तथाच कुस्मेति धातोः कुस्मेति प्रातिपदिकाद्वा णिजिति फलितम्। तत्र धातोः णिचः स्वार्थिकत्वमभिप्रेत्य प्रातिपदिकात् णिचि विशेषमाह—**तत इति**। तस्मात् प्रातिपदिकादित्यर्थः। **धात्वर्थे इति**। करोतीत्यर्थे आचष्टे इत्यर्थे वेत्यर्थः। नच 'तत्करोति तदाचष्टे' इत्येव प्रातिपदिकात् णिच् सिद्ध इति वाच्यम्, 'आकुस्मादात्मनेपदिनः' इत्यात्मनेपदनियमार्थत्वात्। **इत्याकुस्मीयाः**।

शब्द उपसर्गादिति। उपसर्गात्परः शब्दधातुः आविष्कारे वर्तते इत्यर्थः। **अनुपसर्गाच्चेति**। अनुपसर्गात्परोऽपि शब्दधातुः णिचं लभते इत्यर्थः। आविष्कारे इत्यस्यैवानुवृत्त्यर्थं पृथगुक्तिः। शब्द आविष्कारे चेत्येतावत्येवोक्ते अनुपसर्गाद्भाषणेऽपि स्यात्। तदाह—**आविष्कारे इत्येवेति**। **काण्यादीनामिति**। इदं वार्तिकं 'भ्राजभासभाष' इति सूत्रे भाष्ये पठितम्। 'काणि राणि श्राणि भाणि हेठि लोपयः षट्काण्यादयः' इति भाष्यम्। **अचीकणदिति**। ह्रस्वत्वपक्षे लघुपरत्वादभ्यासस्य सन्वत्त्वमिति भावः। **शशपोरिति**। शविकरणे शब्विकरणे चेत्यर्थः। **हन्त्यर्थाश्चेति**। गणसूत्रमिदम्। हन

प्रतियत्ने । अयमर्थान्तरेऽपि । द्रव्यमर्जयति । घुषिर् १७२७ विशब्दने । घोषयति । 'घुषिरविशब्दने' (सू ३०६३) इति सूत्रे 'अविशब्दने' इति निषेधाल्लिङ्गादनित्योऽस्य णिच् । घोषति । इरित्वादङ् वा । अघुषत्–अघोषीत् । णयन्तस्य तु अजूघुषत् । आङः क्रन्द १७२८ सातत्ये । भौवादिकः क्रन्दधातुराह्वानाद्यर्थ उक्तः । स एवाङ्पूर्वो णिचं लभते सातत्ये । आक्रन्दयति । अन्ये तु 'आङ्पूर्वो घुषिः क्रन्दसातत्ये' इत्याहुः । आघोषयति । लस १७२९ शिल्पयोगे ।

हिंसागत्योरिति हनधातोर्हिंसा गमनं चार्थः । एतदर्थकाः ये धातवः भ्वादिषु नवसु गणेषु पठिताः ते सर्वेऽपि चुरादौ पठिताः प्रत्येतव्या इत्यर्थः । ततश्च तेभ्यः स्वार्थे णिजपि पक्षे भवतीति फलितम् । तदाह—**नवगण्यामित्यादि । दिवु मर्दने । उदित्त्वादिति** । उदित्करणम् । 'उदितो वा' इति क्त्वायामिड्विकल्पार्थम् । द्यूत्वा–देवित्वा । इडभावे ऊठ् । इटि तु 'न क्त्वा सेट्' इति कित्त्वनिषेधात् गुण इति स्थितिः । अस्य नित्यण्यन्तत्वे सति णिचा व्यवहितत्वेन क्त्वायामिड्विकल्पस्य अप्रसक्तेरुदित्करणं व्यर्थं सत् ज्ञापयति अस्य दिवुधातोः णिज्विकल्प इतीति भावः ।

घुषिर् विशब्दने । विशब्दनं शब्देन स्वाभिप्रायाविष्करणं प्रतिज्ञानं च । भ्वादौ त्वयं धातुरविशब्दनार्थकः पठितः । **घोषयतीति** । शब्देन स्वाभिप्रायमाविष्करोतीत्यर्थः, प्रतिजानीते इति वा । **लिङ्गादिति** । इण्निषेधप्रकरणे 'घुषिर् अविशब्दने' इति सूत्रम् । अविशब्दनार्थकात् घुषधातोः निष्ठायामिण्न स्यादित्यर्थः । यथा घुष्टा रज्जुः । प्रसारितेत्यर्थः । अविशब्दने इति किम् ? अवघुषितं वाक्यम् । प्रतिज्ञातमित्यर्थः।अत्र विशब्दनार्थकत्वान्नेण्निषेध इति स्थितिः। तत्र विशब्दनार्थकस्य घुषधातोः चौरादिकत्वेन ण्यन्तत्वनियमाण्णिचा व्यवधानात्ततः परा निष्ठा नास्त्येवेति इण्निषेधे विशब्दनपर्युदासो व्यर्थः सन् चौरादिकस्यास्य विशब्दनार्थकस्य घुषेः णिचो विकल्पं गमयति । एवंच अवघुषितं वाक्यमित्यत्र चौरादिकघुषेर्विशब्दनार्थकस्य निष्ठायाम् इण्निषेधो नेति भाष्ये स्पष्टम् । **इरित्त्वादङ् वेति** । णिजभावपक्षे इति शेषः । ननु इरित्त्वादेव णिज्विकल्पे सिद्धे 'घुषिरविशब्दने' इति इण्निषेधसूत्रे अविशब्दने इति पर्युदासस्य णिज्विकल्पज्ञापकत्वाश्रयणक्लेशो भाष्ये व्यर्थ इति चेत्, न—अत एव भाष्यादिरित्त्वाभावविज्ञानात् । एवंच 'घुषिर् विशब्दने' इत्यत्र घुषिरित्यस्य इका निर्देशमाश्रित्य प्रथमान्तत्वमेवाश्रयणीयम् । इरित्त्वादङ्वेति मूलं तु भाष्यविरोधादुपेक्ष्यमेवेत्यास्तां तावत् ।

आङः क्रन्द सातत्ये इति । आङः परः क्रन्दधातुः आह्वानसातत्येऽर्थे णिचं लभते इत्यर्थः । यद्वा आङ इत्यनन्तरं घुषिरित्यनुवर्तते । क्रन्दसातत्ये इत्यर्थनिर्देशः । तदाह—**अन्ये त्विति । लस शिल्पयोगे इति** । कौशले इत्यर्थः ।

तसि १७३० भूष १७३१ अलङ्करणे । अवतंसयति-अवतंसति । भूषयति । अर्ह १७३२ पूजायाम् । ज्ञा १७३३ नियोगे । आज्ञापयति । भज १७३४ विश्राणने । श्रधु १७३५ प्रसहने । अशशर्धत्-अशीश्रधत् । यत १७३६ निकारोपस्कारयोः । रक १७३७ लग १७३८ आस्वादने । रघ इत्येके । रग इत्यन्ये अञ्चु १७३९ विशेषणे । अञ्चयति । उदित्त्वमिड्विकल्पार्थम् । अत एव विभाषितो णिच् । अञ्चति । एवं श्रधुजसुप्रभृतीनामपि बोध्यम् । लिगि १७४० चित्रीकरणे । लिङ्गयति-लिङ्गति । मुद १७४१ संसर्गे । मोदयति सक्तून्घृतेन । त्रस १७४२ धारणे । ग्रहणे इत्येके । वारणे इत्यन्ये । उध्रस १७४३ उञ्छे । उकारो धात्ववयव इत्येके । नेत्यन्ये । ध्रासयति । उध्रासयति । मुच १७४४ प्रमोचने मोदने च । वस १७४५ स्नेहच्छेदापहरणेषु । चर १७४६ संशये । च्यु १७४७ सहने । हसने च इत्येके । च्यावयति । च्युस इत्येके । च्योसयति । भुवोऽवकल्कने १७४८ । अवकल्कनं मिश्रीकरणमित्येके । चिन्तनमित्यन्ये । भावयति । कृपेश्च १७४९ । कल्पयति ।

'आ स्वदः सकर्मकात्' (ग सू २०१) । स्वदिमभिव्याप्य संभवत्कर्मभ्य एव णिच् । ग्रस १७५० ग्रहणे । ग्रासयति फलम् । पुष १७५१ धारणे । पोषयत्याभरणम् । दल १७५२ विदारणे । दालयति । पट १७५३ पुट १७५४ लुट १७५५ तुजि १७५६ मिजि १७५७ पिजि १७५८ लुजि १७५९ भजि १७६०

तसि भूषेति । अत्र तसिः प्रायेण अवपूर्वः । तदाह—**अवतंसयतीति** । **ज्ञा नियोगे इति** । आङ्पूर्वः । तदाह—**आज्ञापयतीति** । आदन्तत्वात् पुक् । अजिज्ञपत् । **यत निकारेति** । तालव्यान्तःस्थादिः । यत्नो वा प्रैषो वा निकारः । यातयति । अयीयतत् । **अञ्चु विशेषणे इति** । व्यावर्तने इत्यर्थः । **उदित्त्वमिति** । 'उदितो वा' इत्यण्यन्तात् क्त्वायामिड्विकल्पार्थमित्यर्थः । ण्यन्तात्तु णिचा व्यवधानात् इड्विकल्पस्य न प्रसक्तिरिति भावः । नन्वस्य नित्यण्यन्तत्वादण्यन्तत्वम् असिद्धमित्यत आह—**अत एवेति** । **च्यु सहने इति** । च्यावयति । अचुच्यवत् । **भुवोऽवकल्कने इति** । अवकल्कनवृत्तेर्भूधातोर्णिच् स्यादित्यर्थः । **कृपेश्चेति** । अवकल्कनवृत्तेः कृपेः णिच् स्यादित्यर्थः । **कल्पयतीति** । 'कृपो रो लः' इति लत्वम् ।

आस्वदः सकर्मकादिति । आङभिविधौ । तदाह—**स्वदिमभिव्याप्येति** । तत्र 'ष्वद आस्वादने' इत्यस्य अकर्मकत्वादाह—**संभवत्कर्मभ्य इति** । इत आरभ्य आस्वदीयाः सकर्मकाः । स्वदिस्त्वकर्मकः । **पट पुटेति** । एकत्रिंशत् धातवः । आद्यास्त्रयष्टान्ताः । आद्यद्वितीयौ पवर्गप्रथमादी । चतुर्थाद्या एकादश इदितः । त्रिसिपिसी इदुपधौ इत्येके । षोडशसप्तदशाविदितौ । अलुलोकत् अलुलोचत् इत्यत्र

लघि १७६१ त्रिसि १७६२ पिसि १७६३ कुसि १७६४ दशि १७६५ कुशि १७६६ घट १७६७ घटि १७६८ बृहि १७६९ बर्ह १७७० बल्ह १७७१ गुप १७७२ धूप १७७३ विच्छ १७७४ चीव १७७५ पुथ १७७६ लोकृ १७७७ लोचृ १७७८ णद १७७९ कुप १७८० तर्क १७८१ वृतु १७८२ वृधु १७८३ भाषार्थाः। पाटयति। पोटयति। लोटयति। तुञ्जयति। तुञ्जति। एवं परेषाम्। घाटयति। घण्टयति। (२५७२) **नाग्लोपिशास्वृदिताम्**। ७। ४। २॥ णिच्यग्लोपिनः शास्तेः ऋदितां चोपधाया ह्रस्वो न स्याच्चङ्परे णौ। अलुलोकत्। अलुलोचत्। वर्तयति। वर्धयति। उदित्त्वात् वर्तति वर्धति। रुट १७८४ लजि १७८५ अजि १७८६ दसि १७८७ भृशि १७८८ रुशि १७८९ शीक १७९० रुसि १७९१ नट १७९२ पुटि १७९३ जि १७९४ चि १७९५ रघि १७९६ लघि १७९७ अहि १७९८ रहि १७९९ महि १८०० च। लडि १८०१ तड १८०२ नल १८०३ च। पूरी १८०४ आप्यायने। ईदित्त्वं निष्ठायामिण्निषेधाय। अत एव णिज्वा। पूरयति-पूरति। रुज १८०५ हिंसायाम्। ष्वद १८०६ आस्वादने। स्वाद इत्येके। असिष्वदत्। दीर्घस्य त्वषोपदेशत्वात् असिस्वदत्।

'आ धृषाद्वा' (ग सू २०२)। इत ऊर्ध्वं विभाषितणिचो धृषधातुमभिव्याप्य। युज १८०७ पृच १८०८ संयमने। योजयति-योजति। अयौक्षीत्। पर्चयति-पर्चति। पर्चिता। अपर्चीत्। अर्च १८०९ पूजायाम्। षह १८१०

उपधाह्रस्वे प्राप्ते—**नाग्लोपि**। 'णौ चङ्युपधायाः' इत्यनुवर्तते। णावित्यावर्तते। एकमग्लोपिन इत्यत्रान्वेति। द्वितीयं तु निषेधे परनिमित्तम्। तदाह—**णिच्यग्लोपिन इत्यादि**। **अलुलोकदिति**। ऋदित्त्वान्नाग्लोपीति निषेधेन उपधाह्रस्वाभावे सति लघुपरकत्वाभावान्नाभ्यासदीर्घ इति भावः। **उदित्त्वादिति**। 'वृतु वृधु' इत्युदित्त्वं 'उदितो वा' इत्यण्यन्तात् क्त्वायामिड्विकल्पार्थम्। ण्यन्तात्तु णिचा व्यवधानात् नेड्विकल्पप्रसक्तिः। अतो णिज्विकल्पो विज्ञायते इति भावः। **पूरी आप्यायने। इण्निषेधायेति**। अण्यन्तात् क्त्वायामिण्निषेधार्थमीदित्त्वम्। ण्यन्तात्तु णिचा व्यवधानादप्रसक्तेः। अतो णिज्विकल्पो विज्ञायते इत्यर्थः। स्वदधातुः षोपदेशः। तदाह—**असिष्वददिति**। आदेशसकारत्वात्षः। अभ्यासेकारस्य संयोगपरकत्वेन गुरुत्वान्नाभ्यासदीर्घः। **दीर्घस्य त्विति**। दीर्घमध्यस्य त्वित्यर्थः। **अषोपदेशत्वादिति**। ह्रस्वमध्यस्यैव स्वदेः षोपदेशेषु परिगणनादिति भावः। **इत्यास्वदीयाः**।

आ धृषाद्वेति। गणसूत्रम्। **विभाषितणिच इति**। विकल्पितणिच्काः प्रत्येतव्या इत्यर्थः। आङभिव्याप्ताविति मत्वा आह—**धृषधातुमभिव्याप्येति**। णिजभावपक्षे आह—**अयौक्षीदिति। अर्च पूजायामिति**। अयमनुदात्तेदिति

मर्षणे। साहयति। 'स एवायं नागः सहति कलभेभ्यः परिभवम्'[1]। ईर १८११ क्षेपे। ली १८१२ द्रवीकरणे। लाययति-लयति। लेता। वृजी १८१३ वर्जने। वर्जयति-वर्जति। वृञ् १८१४ आवरणे। वारयति-वरति-वरते। वरिता-वरीता। जॄ १८१५ वयोहानौ। जारयति-जरति। जरिता-जरीता। ज्रि १८१६ च। ज्राययति-ज्रयति। ज्रेता। रिच १८१७ वियोजनसम्पर्चनयोः। रेचयति-रेचति। रेक्ता। शिष १८१८ असर्वोपयोगे। शेषयति-शेषति। शेष्टा। अशिषत्। अयं विपूर्वोऽतिशये। तप १८१९ दाहे। तापयति-तपति। तप्ता। तृप १८२० तृप्तौ। 'संदीपने' इत्येके। तर्पयति-तर्पति। तर्पिता। छृदी १८२१ संदीपने। छर्दयति-छर्दति। छर्दिता छर्दिष्यति। 'सेऽसिचि-' (सू २५०६) इति विकल्पो न। साहचर्यात्तत्र रौधादिकस्यैव ग्रहणात्। चृप छृप दृप सन्दीपने इत्येके। चर्पयति। छर्पयति। दृभी १८२२ भये। दर्भयति-दर्भति। दर्भिता[2]। दृभ १८२३ संदर्भे। अयं तुदादावीदित्। श्रथ १८२४ मोक्षणे। हिंसायां इत्येके। मी १८२५ गतौ। माययति-मयति। मेता। ग्रन्थ १८२६ बन्धने। ग्रन्थयति-ग्रन्थति। शीक १८२७ आमर्षणे। चीक १८२८ च। अर्द १८२९ हिंसायाम्। स्वरितेत्। अर्दयति-अर्दति अर्दते। हिसि १८३० हिंसायाम्। हिंसयति-हिंसति। हिनस्ति इति श्नमि गतम्। अर्ह १८३१ पूजायाम्। आङः षद १८३२ पद्यर्थे। आसादयति-आसीदति। 'पाघ्रा-' (सू २३६०)

शाकटायनः। अर्चयते। अर्चते। अस्य भ्वादौ पाठः अनार्षः। अनेनैव सिद्धेः। नच परस्मैपदार्थं भ्वादावर्चेः पाठ इति वाच्यम्, भ्वादौ तस्याप्यात्मनेपदीयतायाः शाकटायनसंमतत्वेन माधवोक्तेः। एवमत्रत्यानामाधृषीयाणां भ्वादौ परस्मैपदिषु पाठः प्रामादिक एवेत्याहुः। **ली द्रवीकरणे। लाययतीति।** लीलोरिति नुक् तु न, लासाहचर्यात् हेतुमरणावेवास्य प्रवृत्तेः। **लेतेति।** 'विभाषा लीयतेः' इत्यात्त्वं तु न, तत्र श्नाश्यन्विकरणयोरेव यका निर्देश इति भाष्यात्। **वृञ् आवरणे। वरिता-वरीतेति।** 'वृतो वा' इति दीर्घः। आशीर्लिङि व्रियात्। आत्मनेपदे तु 'लिङ्सिचोः' इति वेट्। वृषीष्ट-वरिषीष्ट। इडभावपक्षे उश्चेति कित्त्वान्न गुणः। 'न लिङि' इति इटो न दीर्घः। अवृत। **ज्रि चेति।** ह्रस्वान्तोऽयम्। **रिच वियोजने इति।** अनिडयम्। ततश्च णिजभावपक्षे नेट्। तदाह—**रेक्तेति। शिष असर्वेति।** अयमप्यनिट्। तदाह—**शेष्टेति। अशिक्षदिति।** शल इगुपधादिति क्सः। **अयं विपूर्वोऽतिशये इति।** वर्तते इति शेषः। अयमस्माद्विशिष्ट इत्यत्र अधिक इति गम्यते। **तृप तृप्ताविति।** अनिट्सु श्यना निर्देशादयं सेट्। तदाह—**तर्पितेति। छृदी संदीपने इति।** ईदित्त्वं निष्ठाया-

---

१ उत्तररामचरित्र नामनि नाटकेऽयं प्रयोगः।

२ दर्भितमिति रूपसिद्धिः आधृषीयत्वफलम्। अन्यस्य त्वीदित्वा दृब्धम्।

इति सीदादेशः। आसत्ता। आसात्सीत्। शुन्ध १८३३ शौचकर्मणि। शुन्धिता। अशुन्धीत् अशुन्धिष्टाम्। छद १८३४ अपवारणे। स्वरितेत्। जुष १८३५ परितर्कणे। परितर्कणमूहो हिंसा वा। परितर्पणे इत्यन्ये। परितर्पणं परितृप्तिक्रिया। जोषयति-जोषति। प्रीतिसेवनयोर्जुषत इति तुदादौ। धूञ् १८३६ कम्पने। णाविल्यधिकृत्य 'धूञ्प्रीञोर्नुग्वक्तव्यः' (वा ४५१६)। धूनयति-धवति धवते। केचित्तु 'धूञ्प्रीणोः—' इति पठित्वा प्रीणातिसाहचर्याद्धुनातेरेव नुकमाहुः। धावयति। अयं स्वादौ क्र्यादौ तुदादौ च, स्वादौ ह्रस्वश्च। तथा च कविरहस्ये—

'धूनोति चम्पकवनानि धुनोत्यशोकं चूतं धुनाति धुवति स्फुटितातिमुक्तम्।
वायुर्विधूनयति चम्पकपुष्परेणून् यत्कानने धवति चन्दनमञ्जरीश्च॥'

प्रीञ् १८३७ तर्पणे। प्रीणयति। 'धूञ्प्रीणोः—' इति हरदत्तोक्तपाठे तु प्राययति-प्रयति प्रयते। श्रन्थ १८३८ ग्रन्थ १८३९ सन्दर्भे। आप्लृ १८४० लम्भने। आपयति-आपति। आप्ता। आपत्। स्वरितेदयमित्येके। आपते। तनु १८४१ श्रद्धोपकरणयोः। उपसर्गाच्च दैर्घ्ये। तानयति वितानयति तनति वितनति। चन श्रद्धोपहननयोः इत्येके। चानयति चनति। वद १८४२ सन्देशवचने। वादयति। स्वरितेत्। वदति वदते। अनुदात्तेदित्येके। ववदतुः। ववदिथ। ववदे। वद्यात्। वच १८४३ परिभाषणे। वाचयति-वचति। वक्ता। अवाक्षीत्। मान १८४४ पूजायाम्। मानयति-मानति। मानिता। विचारणे तु भौवादिको नित्यसन्नन्तः। स्तम्भे तु मानयते। (इत्याकुस्मीयः)। मन्यते इति दिवादौ। मनुते इति तनादौ च। भू १८४५ प्राप्तावात्मनेपदी। भावयते-भवते। णिच् संनियोगेनैवात्मनेपदमित्येके। भवति। गर्ह १८४६ विनिन्दने। मार्ग १८४७ अन्वेषणे। कठि १८४८ शोके। उत्पूर्वोऽयमुत्कण्ठायाम्। कण्ठते इत्यात्मनेपदी गतः। मृजू १८४९ शौचालङ्कारयोः। मार्जयति-मार्जति। मार्जिता-मार्ष्टा। मृष १८५० तितिक्षायाम्। स्वरितेत्। मर्षयति-मर्षति मर्षते। मृष्यति-मृष्यते इति दिवादौ। सेचने शपि मर्षति। धृष १८५१ प्रसहने। धर्षयति-धर्षति। इत्याधृषीयाः।

मिरिणषेधार्थम्। **धुवति स्फुटितेति**। शविकरणस्य रूपम्। शस्य ङित्त्वाद्गुणाभावे उवङ्। **प्रीञ् तर्पणे**। **प्रीणयणीति**। 'धूञ्प्रीञोः' इति वार्तिकान्नुगिति भावः। **हरदत्तेति**। अनेन भाष्यासंमतत्वं सूचितम्। **उपसर्गाच्चेति**। दैर्घ्ये तु उपसर्गादनुपसर्गाच्च परस्तनुधातुराधृषीयो वेदितव्य इत्यर्थः। श्रद्धोपकरणयोस्त्वनुपसर्गादेवेति भावः। **वच परिभाषणे**। **अवाक्षीदिति**। अस्यति-

---

१ 'हलायुध' पण्डितकर्तृकोऽयं राजस्तुतिपरः पद्यमयो ग्रन्थो मुद्रितः।

अथादन्ताः। कथ १८५२ वाक्यप्रबन्धे। अल्लोपस्य स्थानिवद्भावान्न वृद्धिः। कथयति। अग्लोपित्वान्न दीर्घसन्वद्भावौ। अचकथत्। वर १८५३ ईप्सायाम्। वरयति। वारयतीति गतम्। गण १८५४ संख्याने। गणयति (२५७३) ई च गणः। ७। ४। ९७॥ गणेरभ्यासस्य ईत्स्याच्चङ्परे णौ। चादत्। अजगणत्-अजीगणत्। शठ १८५५ श्वठ १८५६ सम्यगवभाषणे। पठ १८५७ वठ १८५८ ग्रन्थे। रह १८५९ त्यागे। अररहत्। स्तन १८६० गदी १८६१ देवशब्दे। स्तनयति। गदयति। अजगदत्। पत १८६२ गतौ वा। वा णिजन्तः। वा अदन्त इत्येके। आद्ये पतयति-पतति। पतांचकार। अपतीत्। द्वितीये पातयति अपीपतत्। पष १८६३ अनुपसर्गात्। गतावित्येव। पषयति। स्वर १८६४ आक्षेपे। स्वरयति। रच १८६५ प्रतियत्ने। रचयति। कल १८६६ गतौ

वक्षीति लुका निर्देशादङ् नेति भावः। वचिस्वपीति संप्रसारणम्—उच्यात्। इत्याधृषीयाः।

अथादन्ता इति। वक्ष्यन्ते इति शेषः। अन्ते अकारो नेत्संज्ञकः, नाप्युच्चारणार्थ इति भावः। तत्र कथधातोर्णिचि अतो लोपे कथि इत्यस्मात् तिपि शपि गुणे अयादेशे कथयतीति रूपं वक्ष्यति। तत्र णिचमाश्रित्य उपधावृद्धिमाशङ्क्याह—**अल्लोपस्य स्थानिवद्भावादिति**। अचः परस्मिन्नित्यनेनेति भावः। अत्रेदमवधेयम्। स्थानिनि सति शास्त्रीयं यत्कार्यं तदेव स्थानिवदादेशोऽनल्विधावित्यत्रातिदिश्यते। यत्तु स्थानिनि सति निमित्तव्याघातान्न भवति तस्याभावस्य अशास्त्रीयत्वान्नातिदेशः। अन्यथा नायक इत्यत्र ईकारस्थानिकस्य ऐकारस्य आयादेशानापत्तेः। ईकारे स्थानिनि सति आयभावस्य दृष्टत्वेन तस्याप्यैकारे अतिदेशप्रसङ्गात्। 'अचः परस्मिन्' इत्यत्र तु स्थानिनि सति यत् शास्त्रीयं कार्यं प्रसज्यते तस्य, तदभावस्य चाशास्त्रीयस्याप्यतिदेश इति भाष्ये स्पष्टम्। अतोऽत्र थकारादकारे सति प्रसक्तस्य उपधावृद्ध्यभावस्य अशास्त्रीयत्वेऽप्यतिदेश इति सिद्धम्। लुङि चङि अचकथत् इत्यत्र सन्वत्त्वमाशङ्क्याह—**अग्लोपित्वादिति**। सन्वत्त्वविषये जायमानोऽभ्यासदीर्घः सन्वत्त्वं नापेक्षत इति पृथगुक्तिः। एवं वरादौ सर्वत्र ज्ञेयम्।

गण संख्याने। चङि अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् दीर्घसन्वद्भावयोरभावे अजगणदित्येव प्राप्ते आह—**ई च गणः**। 'सन्वल्लघुनि' इत्यतः चङ्परे इति, 'अत्र लोपः' इत्यतः अभ्यासस्येति चानुवर्तते। तदाह—**गणेरभ्यासस्येति**। 'अत्स्मृदृत्वर' इति पूर्वसूत्रादद्ग्रहणं चकारादनुकृष्यते। तदाह—**चाददिति स्तनगदी देवशब्दे इति**। पर्जन्यगर्जने इत्यर्थः। स्तनश्च गदिश्चेति द्वन्द्वः। गदीति इका निर्देशः। गदेत्यकारान्तात् इकि अल्लोपे गदीति निर्देशः। एवंच प्राकरणिकमदन्तत्वं न व्याहन्यते। **पत गतौ वेति**। गतावर्थे पतधातुः णिचं

संख्याने च। चह १८६७ परिकल्कने । परिकल्कनं दम्भः शाठ्यं च। मह १८६८ पूजायाम्। महयति । महति इति शपि गतम्। सार १८६९ कृप १८७० श्रथ १८७१ दौर्बल्ये। सारयति। कृपयति। श्रथयति । स्पृह १८७२ ईप्सायाम्। भाम १८७३ क्रोधे। अबभामत्। सूच १८७४ पैशुन्ये। सूचयति। अषोपदेशत्वान्न षः। असूसुचत् । खेट १८७५ भक्षणे । तृतीयान्त इत्येके। खोट इत्यन्ये । चोट १८७६ क्षेपे। गोम १८७७ उपलेपने। अजुगोमत्। कुमार १८७८ क्रीडायाम्। अचुकुमारत्। शील १८७९ उपधारणे। उपधारणमभ्यासः। साम १८८० सान्त्वप्रयोगे । अससामत् । साम सान्त्वने इत्यती-

---

वा लभत इत्यर्थः। तदाह—**वा णिजन्त इति** । आधृषीयत्वाभावात् विकल्पविधिः। यद्वा वाशब्दस्य अदन्तत्व एवान्वयः। णिच् तु नित्य एव। तदाह—**वा अदन्त इत्येके इति**। प्रथमपक्षे तु अदन्तत्वमेव । तदाह—**आद्ये पतयतीति**। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः। **पतांचकारेति** । णिजभावेऽप्यदन्तत्वात् कास्यनेकाच् इत्यामिति भावः। चङि अपपतत् । अग्लोपित्वान्न दीर्घसन्वत्त्वे। **द्वितीये पातयतीति**। तकारादकारस्य उच्चारणार्थत्वादुपधावृद्धिरिति भावः। **अपीपतदिति**। अग्लोपित्वाभावाद्दीर्घसन्वत्त्वे इति भावः। **कृपयतीति** अदन्तस्य त्वस्य धात्वन्तरत्वात् 'कृपो रो लः' इति न भवति । **स्पृह ईप्सायाम्**। आप्तुमिच्छा ईप्सा। **अबभामदिति** । चङि अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधाह्रस्वः।

सूच पैशुन्ये। अषोपदेशत्वादिति। अनेकाच्त्वादिति भावः । **खेट भक्षणे। तृतीयान्त इति**। टवर्गतृतीयान्त इत्यर्थः। **साम सान्त्वप्रयोगे।** सान्त्वप्रयोगः अकटुभाषणम्। **अससामदिति**। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधाह्रस्वः। ननु साम सान्त्वने इति कथादेः प्राक् चुरादौ पाठो व्यर्थः अनेनैव सिद्धेरित्यत आह—**साम सान्त्वने इत्यतीतस्य तु असीषमदिति** । पूर्वपठिते सामधातौ मकारादकारस्य उच्चारणार्थतया उपधाह्रस्वः दीर्घसन्वत्त्वे चेत्यर्थः। यद्यपि साम सान्त्वप्रयोगे इत्येव प्राक् चुरादौ पठितम्। तथापि सान्त्वनस्य सामप्रयोगादनन्यत्वात्तथोक्तिरिति भावः। **गवेष मार्गणे**। मार्गणं अन्वेषणम्। चङि अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधाह्रस्वः । तदाह—**अजगवेषदिति । निवास आच्छादने**। अनिनिवासत्।

ऊन परिहाणे। परिहाणं न्यूनीभावः। **ऊनयतीति**। णावतो लोप इति भावः। ननु लुङि चङि ऊन इ अ त् इति स्थिते णिलोपे 'चङि' इत्यजादेर्द्वितीयस्य नशब्दस्य द्वित्वे अतो लोपे अग्लोपित्वेन सन्वत्त्वाभावादभ्यासे इत्त्वदीर्घयोरभावे आटो वृद्धौ औननदिति रूपं वक्ष्यति । तदनुपपन्नम्, द्वित्वात्प्रागेव पर-

तस्य तु असीषमत्। वेल १८८१ कालोपदेशे । वेलयति । काल इति पृथग्धातुरित्येके । कालयति। पल्पूल १८८२ लवनपवनयोः ।वात १८८३ सुखसेवनयोः। गतिसुखसेवनेषु इत्येके । वातयति । अववातत् । गवेष १८८४ मार्गणे । अजगवेषत् । वास १८८५ उप सेवायाम् । निवास १८८६ आच्छादने । भाज १८८७ पृथक्कर्मणि । सभाज १८८८ प्रीतिदर्शनयोः । प्रीतिसेवनयोः इत्यन्ये । सभाजयति । ऊन १८८९ परिहाणे । ऊनयति । 'ओः पुयणज—'

त्वादतो लोपे कृते निशब्दस्य द्वित्वे औनिनदित्येवमभ्यासे इकारश्रवणप्रसङ्गात् । नच द्वित्वे कार्ये अतो लोपस्य द्विर्वचनेऽचीति निषेधः शङ्क्यः, अल्लोपनिमित्तस्य णिचो द्वित्वनिमित्तत्वाभावात् इत्यत आह--**ओः पुयणजीत्यादि** । ' ओः पुयण्ज्यपरे ' इति सूत्रे ओः पयर्योरपरयोरित्येव वक्तव्ये पु इति पवर्गस्य यणिति प्रत्याहारस्य जकारस्य च ग्रहणं लिङ्गमित्यन्वयः । कुत्र लिङ्गमित्यत आह—**णिचीत्यादि** । द्वित्वे कार्ये णिजिनिमित्तकः अच आदेशो न स्यादित्यत्र लिङ्गमिति पूर्वेणान्वयः ।

तथाहि ओः पुयण्ज्यपर इति सूत्रम् । सनि परे यदङ्गं तदवयवाभ्यासोवर्णस्य इकारः स्यात् अवर्णपरकेषु पवर्गयणजकारेषु परत इति तदर्थः । पूङ् पिपावयिषति, भू बिभावयिषति, यु यियावयिषति, रु रिरावयिषति, लूञ् लिलावयिषति, जु जिजावयिषति इत्युदाहरणानि । अत्र द्वित्वं प्रत्यनिमित्ते णिचि ' द्विर्वचनेऽचि ' इति निषेधाप्रवृत्त्या द्वित्वात् प्रागेव परत्वाद्वृद्ध्यावादेशयोः कृतयोः अभ्यासेष्वाकारस्य ह्रस्वे सति ' सन्यतः ' इत्येव इत्त्वसिद्धेः पवर्गयणप्रत्याहारजकारग्रहणं व्यर्थम् । पकारयकारग्रहणं तु न व्यर्थम् । पिपावयिषति यियावयिषतीत्यत्र उक्तरीत्या ' सन्यतः ' इति इत्वसिद्धावपि पिपविषते यियविषतीत्यत्र पूङ्धातोर्युधातोश्च अणयन्तात् सनि अभ्यासे इत्त्वार्थं तदावश्यकत्वात् । तत्र हि ' इको झल् ' इति कित्त्वात् ' श्र्युकः किति ' इति प्राप्तमिण्निषेधं बाधित्वा ' स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि ' इति ' सनीवन्तर्द्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनाम् ' इति च सूत्राभ्यामिटि कृते इडादेः सनो द्वित्वनिमित्तत्वेन इटोऽपि द्वित्वनिमित्ततया ' द्विर्वचनेऽचि ' इति गुणावादेशयोर्निषेधे सति पू यु इत्यनयोर्द्वित्वे अभ्यासे अकाराभावेन ' सन्यतः ' इत्यस्याप्रवृत्त्या तत्र इत्त्वार्थं पयर्योरित्यावश्यकम् । वर्गप्रत्याहारजकारग्रहणं तु द्वित्वे कार्ये णावच आदेशो नेत्यनाश्रयणे व्यर्थमेव । तदाश्रयणे तु बिभावयिषतीत्यादिषु णिचि लुप्ते सति ' चङि ' इति द्वित्वे कार्ये प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य णिचि गुणावादेशयोः प्रतिषेधे सति उवर्णान्तानां द्वित्वे अभ्यासे अकाराभावेन ' सन्यतः ' इत्यस्याप्रवृत्त्या वर्गप्रत्याहारजकारग्रहणमर्थवत् । अतः द्वित्वे कार्ये णावच आदेशो नेति विज्ञायत इत्यर्थः ।

ननु कॄत संशब्दने, अस्मात् णौ ' उपधायाश्च ' इति ॠत इत्वे रपरत्वे किर्त

(सू २५७७) इति सूत्रे पययोः इति वक्तव्ये वर्गप्रत्याहारजकारग्रहो लिङ्गं 'णिचि अच आदेशो न स्याद्द्वित्वे कार्ये' इति । 'यत्र द्विरुक्तावभ्यासोत्तर-खण्डस्याद्योऽच् प्रक्रियायां परिनिष्ठिते रूपे वाऽवर्णो लभ्यते तत्रैवायं निषेधः ।' ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वात् । तेन अचिकीर्तत् इति सिद्धम् । प्रकृते तु

इत्यस्मात् लुङि चङि णिलोपे द्वित्वे हलादिशेषे कस्य चुत्वे उत्तरखण्डे इकारस्य 'उपधायां च' इति दीर्घे अचिकीर्तदिति रूपमिष्यते । तन्न युज्यते, द्वित्वे कर्तव्ये णावच आदेशस्य निषिद्धतया इत्त्वात्प्रागेव कृत् इत्यस्य द्वित्वे, उरदत्त्वे, रपरत्वे, हलादिशेषे, कस्य चुत्वे, उत्तरखण्डे, ऋत इत्त्वे, रपरत्वे, उपधादीर्घे, अचकीर्त-दित्यापत्तेरित्यत आह—**यत्र द्विरुक्तावित्यादि** । यत्र धातौ चङि द्विर्वचने कृते अभ्यासोत्तरखण्डस्य आद्योऽच् अवर्णो लभ्यते तत्रैव द्वित्वे कार्ये णावच आदेशो नेत्ययं निषेध इत्यन्वयः । यद्यपि धातोरवयवस्य एकाचो द्वित्वे कृते अभ्यासोत्तर-खण्डे द्वितीयस्याचोऽभावादाद्योऽजिति व्यर्थमेव । तथापि स्पष्टार्थं तदित्याहुः । नन्वभ्यासोत्तरखण्डस्याद्योऽजवर्णो लभ्यते इत्यत्र किमवर्णः द्वित्वप्रवृत्तिवेलायां विवक्षितः उत परिनिष्ठिते रूपे विवक्षितः ? नाद्यः, जुधातोर्ण्यन्तात् सनि चुक्षाव-यिषतीत्यत्र जु इत्यस्य द्वित्वे कृते अभ्यासोत्तरखण्डे प्रक्रियादशायामवर्णाभावेन वृद्ध्यावादेशयोर्निषेधाप्रवृत्त्या द्वित्वात् प्रागेव परत्वाद्वृद्ध्यावादेशयोः क्षाव् इत्यस्य द्वित्वे चिक्षावयिषतीत्यापत्तेः । न द्वितीयः, ऊन इ अ त् इति स्थिते सति न इत्य-स्य द्वित्वे अभ्यासोत्तरखण्डे अल्लोपे सत्यवर्णाभावेन णौ अल्लोपस्य निषेधाप्रवृत्त्या द्वित्वात् प्रागेव परत्वादतो लोपे सति नि इत्यस्य द्वित्वे औनिनदित्यापत्तेरित्यत आह—**प्रक्रियायां परिनिष्ठिते रूपे वेति** । न त्वमुकत्रैवेत्याग्रह इति भावः । सजातीये पुनरणजाम् अभ्यासोत्तरखण्डे अवर्णपरत्वनियमादिति भावः । **सिद्ध-मिति** । प्रक्रियायां परिनिष्ठिते वा उत्तरखण्डे अवर्णाभावादृत इत्त्वस्य न निषेध इति भावः । एवं च चुक्षावयिषति इत्यत्र जु इत्यस्य द्वित्वे प्रक्रियादशायामभ्यासो-त्तरखण्डे अवर्णाभावेऽपि परिनिष्ठिते रूपे तत्सत्त्वात् णौ गुणावादेशयोर्भवत्येव द्वित्वे कार्ये निषेधः ।

औननदित्यत्रापि णौ भवत्येवाल्लोपस्य निषेध इत्याह—**प्रकृते त्विति** ।

---

१ ऊन परिहाणे, अंस समाघाते, अन्ध दृष्ट्युपघाते, अश्वेनाऽत्यक्रमीत्, ऊढमाख्यत्, इत्यादौ प्रक्रियायामकारो, न परिनिष्ठिते ।

२ तु. स्तु. दु. धृ. नु. कुङ्. खुङ्, गुङ् घुङ् ङुङ् इत्यादीनां णयन्तानां लुङि चङि 'णौ अचः आदेशो न स्याद्द्वित्वे कार्ये' इति वृद्धि-आवादेश निषेधात् परिनिष्ठिते एवाऽकारो न प्रक्रियायामिति बोध्यम् ।

नशब्दस्य द्वित्वम्। तत उत्तरखण्डेऽल्लोपः। औननत्। मा भवानूननत्। ध्वन १८९० शब्दे। अदध्वनत्। कूट १८९१ परितापे। परिदाहे इत्यन्ये। संकेत १८९२ ग्राम १८९३ कुण १८९४ गुण १८९५ चामन्त्रणे। चात्कूटोऽपि। कूटयति। संकेतयति। ग्रामयति। कुणयति। गुणयति। पाठान्तरम्-केत श्रावणे निमन्त्रणे च। केतयति। निकेतयति। कुण गुण चामन्त्रणे। चकारात्केतेति। कूण १८९६ संकोचने इति। स्तेन १८९७ चौर्ये। अतिस्तेनत्।

आ गर्वादात्मनेपदिनः। पद १८९८ गतौ। पदयते। अपपदत। गृह १८९९ ग्रहणे। गृहयते। मृग १९०० अन्वेषणे। मृगयते। मृग्यति इति कण्ड्वादिः। कुह १९०१ विस्मापने। शूर १९०२ वीर १९०३ विक्रान्तौ। स्थूल १९०४ परिबृंहणे। स्थूलयते। अतुस्थूलत। अर्थ १९०५ उपयाच्ञायाम्। अर्थयते। आर्तथत। सत्र १९०६ सन्तानक्रियायाम्। अससत्रत। अनेकाच्त्वान्न षोपदेशः। सिसत्रयिषते। गर्व १९०७ माने। गर्वयते। अदन्तत्वसामर्थ्याण्णिज्विकल्पः। धातोरन्त उदात्तः, लिटि आम् च फलम्। एवमग्रेऽपि। इत्यागर्वीयाः।

औननदित्यत्रेत्यर्थः। **नशब्दस्येति**। अल्लोपात्प्रागेव नशब्दस्य द्वित्वाश्रयणे प्रक्रियादशायामुत्तरखण्डे अवर्णलाभादल्लोपस्य निषेधे सति नशब्दस्यैव द्वित्वं न तु निशब्दस्येति भावः। **तत इति**। नशब्दस्य द्वित्वानन्तरमुत्तरखण्डे अल्लोप इति भावः। अत्र नशब्दद्वित्वार्थमेव ऊनधातोरदन्तत्वं स्थितम्। फलान्तरं सूचयन्नाह—**मा भवान् ऊननदिति**। अग्लोपित्वान्नोपधाह्रस्व इति भावः। **पाठान्तरमिति**। केत श्रावणे इत्यादि ज्ञेयमित्यर्थः। **चकारात्केतेति**। समुच्चीयते इति शेषः। **संकोचने इतीति**। इतिशब्दः पाठान्तरसमाप्तौ। **स्तेन चौर्ये**। अनेकाच्त्वान्न षोपदेशोऽयमिति मत्वा आह—**अतिस्तेनदिति**।

गृह ग्रहणे। ऋदुपधोऽयम्। **गृहयते इति**। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न गुण इति भावः। लुङि अजगृहत। अग्लोपित्वान्न सन्वत्त्वम्। **मृग अन्वेषणे**। **मृगयते इति**। इहाप्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न गुणः। 'मार्ग अन्वेषणे' इत्याधृषीयस्य तु मार्गयति मार्गति इति च गतम्। **अर्थ उपयाच्ञायाम्**। **अर्थयते इति**। अर्थ इ इति स्थिते अतो लोपः। न तु 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धिः, वृद्धेर्लोपो बलीयानिति न्यायात्। अर्थवेदयोरित्यापुक्तु न, तत्र प्रातिपदिकस्य ग्रहणात्। **गर्व माने**। अभिमाने इत्यर्थः। ननु कथादावस्य पाठो व्यर्थः, अदन्तत्वे फलाभावात्। नच सन्वत्त्वनिवृत्तये अग्लोपित्वाय अदन्तत्वमिति शङ्क्यम्, लघुपरकत्वाभावादेव तदप्रसक्तेः। नाप्यल्लोपस्य स्थानिवद्भावात् उपधावृद्धिनिवृत्त्यर्थमदन्तत्वमिति शङ्क्यम्। गकारादकारस्यानुपधात्वादेव तदप्रसक्तेरित्यत आह—

सूत्र १६०८ वेष्टने । सूत्रयति । असुसूत्रत् । मूत्र १६०९ प्रस्रवणे । मूत्रयति–मूत्रति । रूक्ष १६१० पारुष्ये । पार १६११ तीर १६१२ कर्मसमाप्तौ । अपपारत् । अतितीरत् । पुट १६१३ संसर्गे । पुटयति । धेक १६१४ दर्शने इत्येके । अदिधेकत् । कत्र १६१५ शैथिल्ये । कत्रयति–कत्रति । कर्त इत्यप्येके । कर्तयति–कर्तति । 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च' (ग सू २०३) । प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे णिच्स्यात्, इष्ठे यथा प्रातिपदिकस्य पुंवद्भावरभावटिलोपविन्मतुब्लोपयणादिलोपप्रस्थस्फाद्यादेशभसंज्ञास्तद्वण्णावपि स्युः । पटुमाचष्टे पटयति । परत्वाद्वृद्धौ सत्यां टिलोपः । अपीपटत् । 'णौ चङि–' (सू २३१४)

अदन्तत्वसामर्थ्याण्णिज्विकल्पः इति । ननु गर्वते इत्यत्र णिजभावेऽप्यदन्तत्वं निष्फलमिति कथं तस्य विकल्पज्ञापकतेत्यत आह—**धातोरन्त उदात्त इति** । तेन गर्वते इत्यत्र वकारादकार उदात्तः फलति । अदन्तत्वाभावे तु गकारादकार उदात्तः स्यादिति भावः । **लिट्याम् चेति** । गर्वाचक्रे इत्यत्र 'कास्यनेकाचः' इत्याम्प्रत्ययोऽप्यदन्तत्वस्य फलमित्यर्थः । अन्यथा अनेकाच्त्वाभावादाम् न स्यादिति भावः । **एवमग्रेऽपीति** । मूत्र प्रस्रवणे इत्यादावित्यर्थः । **इत्यागर्वीयाः** ।

सूत्र वेष्टने । अनेकाच्त्वादपोपदेशत्वार्थमस्य अदन्तत्वमिति न ततोऽस्य णिज्विकल्पः । **कत्र शैथिल्ये** । **कर्त इत्यपीति** । अदन्तत्वसामर्थ्यादस्य णिज्विकल्प इति मत्वा आह—**कर्तयति कर्ततीति** । **प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च** । चुरादिगणसूत्रमिदम् । इष्ठवदिति सप्तम्यन्ताद्वतिः । तेन भुवमाचष्टे भावयतीत्यत्र 'इष्ठस्य यिट् च' इति यिडागमो न भवति । तदाह—**इष्ठे यथेति** । अत्र धात्वर्थे इत्यनेन करणम् आख्यानं दर्शनं वचनं श्रवणमित्यादि गृह्यते । **पुंवद्भावेति** । अतिशयेन पट्वी पटिष्ठेत्यत्र भस्याढे इति पुंवत्त्वम् । द्रढिष्ठ इत्यत्र 'र ऋतो हलादेर्लघोः' इति रभावः । अतिशयेन साधुः साधिष्ठः इत्यत्र टिलोपः । अतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्ठः इत्यत्र 'विन्मतोर्लुक्' इति विनो लुक् । अतिशयेन गोमान् गविष्ठः इत्यत्र मतुपो लुक् । अतिशयेन स्थूलः स्थविष्ठः इत्यादौ 'स्थूलदूरयुव' इत्यादिना यणादिलोपः पूर्वस्य च गुणः । अतिशयेन प्रियः प्रेष्ठः इत्यादौ प्रियस्थिरेत्यादिना प्रस्थाद्यादेशः । अतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्ठः इत्यत्र भत्वान्न कुत्वम् । एते इष्ठे इव णावपि परतः स्युरित्यर्थः । **पटयतीति** । पटुमाचष्टे इत्याद्यर्थे णिच् । इष्ठवत्त्वात् टेरिति टिलोप इति भावः । ननु उकारस्य टेर्लोपे सति अग्लोपित्वात् सन्वत्त्वं न स्यादित्यत आह—**परत्वाद्वृद्धौ सत्यां टिलोप इति** । 'अचो ञ्णिति' इति उकारस्य वृद्धौ कृतायां औकारस्य टेर्लोपः ।

---

१ अषोपदेशत्व संपादनेनाऽदन्तत्वं चरितार्थमिति न णिचो विकल्पः ।

इत्यत्र भाष्ये तु 'वृद्धेर्लोपो बलीयान्' इति स्थितम् । अपपटत् । 'तत्करोति तदाचष्टे' (ग सू २०४)। पूर्वस्यैव प्रपञ्चः । करोत्याचष्टे इति धात्वर्थमात्रं णिजर्थः । लडर्थस्त्वविवक्षितः । 'तेनातिक्रामति' (ग सू २०५)। अश्वेनातिक्रामति अश्वयति । हस्तिनातिक्रामति हस्तयति । 'धातुरूपं च' (ग सू २०६)

अकृतायां तु वृद्धौ उकारस्य टेर्लोपः । ततश्च 'शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यः' इति न्यायेन टिलोपः अनित्यः । वृद्धिस्तु टिलोपे कृते सति नैव भवतीति साप्यनित्या । एवंच वृद्धिटिलोपयोरुभयोर्मध्ये परत्वात् उकारस्य वृद्धिः औकारः । तस्यावादेशात्प्रागेव परत्वात् वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वाच्च औकारस्य टेर्लोप इत्यर्थः । एवंच अनग्लोपित्वात् सन्वत्त्वमिति मत्वा आह—**अपीपटदिति** । एतच्च 'मुण्डमिश्र' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । **स्थितमिति** । तथाच वृद्धेः प्रागुकारस्य लोपे अग्लोपित्वान्न सन्वत्त्वमित्यर्थः । भाष्ये उभयथा दर्शनाद्रूपद्वयमपि साध्विति बोध्यम् । शब्देन्दुशेखरे तु 'वृद्धेः लोपो बलीयान्' इति 'णौ चङि' इति सूत्रभाष्यमेव प्रमाणम्, 'मुण्डमिश्र' इति सूत्रभाष्यं त्वेकदेशयुक्तिरिति प्रपञ्चितम्

अत्र पुंवद्भावादिकमुदाह्रियते । एनीमाचष्टे एतयति । पुंवद्भावात् ङीब्नकारयोर्निवृत्तिः । दृढमाचष्टे द्रढयति । 'र ऋतः' इति रभावः । स्रग्विणमाचष्टे स्रजयति । विन्मतोरिति विनो लुक् । गोमन्तमाचष्टे गवयति । मतुपो लुक् । अङ्गवृत्तपरिभाषया न वृद्धिः । स्थूलमाचष्टे स्थवयति इत्यादिषु यणादिलोपः । प्रियमाचष्टे प्रापयति, स्थिरमाचष्टे स्थापयति इत्यादिषु प्रस्थस्फाद्यादेशाः । अत्र वृद्धिर्भवत्येव, द्वयोरिति निर्देशेन अङ्गवृत्तपरिभाषाया अनित्यत्वाश्रयणात् । स्रग्विणमाचष्टे स्रजयति । सुबन्तात् विहितस्य विनो लुकि अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वात् प्राप्तं कुत्वं भत्वान्न भवति ।

तत्करोति तदाचष्टे । इदमपि चुरादिगणसूत्रम् । प्रातिपदिकादित्यनुवर्तते । तत्करोति तदाचष्टे इति चार्थे प्रातिपदिकाण्णिच् स्यादित्यर्थः । आचारक्विबिव प्रातिपदिकादेवेदम् । ननु 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**पूर्वस्यैव प्रपञ्च इति** । ननु करोति आचष्टे इति वर्तमाननिर्देशादकरोदित्याद्यर्थेषु न स्यादित आह—**करोत्याचष्टे इत्यादि** । **लडर्थ** इति । उपलक्षणम् । तेन भूते भविष्यति द्वित्वे बहुत्वे च प्रत्ययो भवत्येव । **तेनातिक्रामति** । इदमपि गणसूत्रम् । 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' इत्यस्यैव प्रपञ्चः । वाचा अतिक्रामति वाचयति इत्यत्र कुत्वं तु न शङ्क्यम्, असुबन्तादेव प्रातिपदिकात् प्रत्ययोत्पत्तेः । **धातुरूपं चेति** । इदमपि गणसूत्रम् । णिच्प्रकृतिरिति प्रतिपद्यते इति चाध्याहृत्य व्याचष्टे—**णिच्प्रकृतिर्धातुरूपं प्रतिपद्यत इति** । ननु प्रातिपदिकात् धात्वर्थे णिच् भवति णिच्प्रकृतिर्धातुरूपं च प्रतिपद्यते इति प्रतीयमानार्थाश्रयणे भुक्तमाचष्टे भुक्तयतीति

णिच्प्रकृतिर्धातुरूपं प्रतिपद्यते । चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तथा च वार्तिकम्- 'आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे कृल्लुक्प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम्' (वा १७६६) इति । कंसवधमाचष्टे कंसं घातयति । इह कंसं हन् इ इति स्थिते ।
(२५७४) **हनस्तोऽचिण्णलोः । ७ । ३ । ३२ ॥** हन्तेस्तकारोऽन्तादेशः स्याच्चिण्णल्वर्जे ञिति णिति । नन्वत्राङ्गसंज्ञा धातुसंज्ञा च कंसविशिष्टस्य प्राप्ता । ततश्चाड्द्वित्वयोर्दोषः। किंच कुत्वतत्वे न स्याताम् । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् । सत्यम् । प्रकृतिवच्च इति चकारो भिन्नक्रमः-कारकं

न स्यात् । भुक्तशब्दस्य भुजधातुरादेशः स्यादित्यत आह—**चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थ इति** । किमनुक्तं समुच्चीयते इत्यत आह—**तथाच वार्तिकमिति** ।

आख्यानात् कृत इति । 'हेतुमति च' इति सूत्रे इदं वार्तिकं स्थितम् । आख्यानं वृत्तकथाप्रबन्धः । तद्वाचिनः कृदन्तात् कंसवधादिशब्दात् तदाचष्टे इत्यर्थे णिचि कृते णिच्प्रकृत्यवयवभूतस्य कृतः लुक्, तस्यैव कृतः या प्रकृतिः हनादिधातुरूपा, तस्याः प्रत्यापत्ति, आदेशादिविकारपरित्यागेन स्वरूपेणावस्थानं भवतीत्यर्थः । प्रकृतिवच्च कारकम् इत्यंशस्तु मूल एव व्याख्यास्यते । कंसवधमाचष्टे कंसं घातयतीत्युदाहरणम् । 'हननं वधः' । 'हनश्च वधः' इति भावे हनधातोः अप्प्रत्ययः प्रकृतेः वधादेशश्च । कंसस्य वधः कंसवधः, तदन्वाख्यानपरवाक्यसन्दर्भो विवक्षितः । तमाचष्टे इत्यर्थे णिच् । अप्प्रत्ययस्य कृतो लुक् प्रकृतिभूतस्य हनधातोर्वधादेशस्य च निवृत्तिः । तथाच फलितं दर्शयति—**इह कंसं हन् इ इति स्थिते इति । हनस्तोऽचिण्णलोः** । हन इति षष्ठी । त इत्यत्र अकार उच्चारणार्थः । तदाह—**हन्तेस्तकार इति** । अन्तादेश इत्यलोऽन्त्यपरिभाषया सिद्धम् । **ञिति णिति चेति** । 'अचो ञ्णिति' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । तथाच हनो नकारस्य तत्वे 'हो हन्तेः' इति कुत्वेन हस्य घकारे घातीति ण्यन्तं फलितम् । ततो लटि घातयति इति रूपं स्थितम् । कृतो लुकि समासनिवृत्तौ सुब्लुकोऽपि निवृत्तौ कंसमिति च स्थितम् ।

'आख्यानात् कृतः' इति वार्तिकस्थं प्रकृतिवच्च कारकमित्यंशं शङ्कोत्तरत्वेन योजयिष्यन् शङ्कामवतारयति—**नन्विति । कंसविशिष्टस्येति** । कंसवधशब्दस्यैवेत्यर्थः । तस्मादेव णिचो विधानादिति भावः । ननु कंसवधशब्दस्य अङ्गत्वे का हानिरित्यत आह—**ततश्चेति** । कंसवधशब्दस्याङ्गत्वात् अड्द्वित्वयोर्विषये दोषः स्यात् । कंसशब्दात्पूर्वमडागमः स्यात् । कंस् इत्यस्य द्विर्वचनं स्यात् । इष्यते तु कंसमजीघतत् इत्येवं हनधातोरेवोभयमित्यर्थः । **किं चेति** । कंसं घातयतीति कुत्वतत्वे न स्यातामित्यर्थः। कुत इत्यत आह—**धातोरिति** । धातोर्हन् इत्यादितत्स्वरूपेण ग्रहणे सति तत्प्रत्यये धातोर्विहितप्रत्यये कार्यविज्ञानमिति परिभाषयेत्यर्थः । तेन वार्त्रघ्नमित्यत्र 'हनस्तोऽचिण्णलोः' इति तत्वं न भवतीति 'हनस्तोऽचिण्णलोः'

च। चात्कार्यम्। हेतुमण्णिचः प्रकृतेर्हन्यादेर्हेतुमण्णौ यादृशं कारकं धातावनन्तर्भूतं द्वितीयान्तं यादृशं च कार्यं कुत्वतत्वादि तदिहापीत्यर्थः। कंसमजीघतत्। 'कर्तृकरणाद्धात्वर्थे' (ग सू २०७) कर्तुर्व्यापारार्थं यत्करणं न तु चक्षुरादिमात्रमित्यर्थः। असिना हन्ति असयति। वष्क १९१६ दर्शने। चित्र १९१७ चित्रीकरणे। आलेख्यकरणे इत्यर्थः। कदाचिद्दर्शने। चित्र इत्ययमद्भुतदर्शने

इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। तथाच प्रकृते कंसं घातयतीत्यत्र 'हो हन्तेः' इति कुत्वं 'हनस्तोऽचिण्णलो' इति तत्वं च न स्याताम्। अत्र णिचः प्रातिपदिकाद्विहितत्वेन धातोर्विहितत्वाभावादित्यर्थः। अत्र प्रत्ययलक्षणेन कृदन्ततया कृत्पकृत्यर्थस्य कर्मत्वेन कंसस्येति षष्ठी स्यादित्यप्याक्षेपो बोध्यः, तत्परिहारस्यापि वक्ष्यमाणत्वात्।

तामिमां शङ्कामर्धाङ्गीकारेण परिहरति—**सत्यमिति**। कंसवधशब्दस्यैवाङ्गत्वमित्याद्यङ्गीक्रियते दोषापादनं तु नाङ्गीक्रियत इत्यर्थः। **प्रकृतिवच्चेतीति**। 'आख्यानात् कृतः' इति वार्तिके प्रकृतिवच्चेति चकारः भिन्नक्रमः। प्रकृतिवदित्यनन्तरपठितः चकारः कारकमित्यस्मादूर्ध्वं निवेशनीय इति भावः। तदेवाभिनीय दर्शयति—**कारकं चेति**। चकारोऽयमनुक्तसंग्रहार्थ इत्याह—**चात्कार्यमिति**। समुच्चीयत इति शेषः। तथाच कारकं कार्यं च प्रकृतिवदिति फलितम्। अत्र प्रकृतिशब्देन हेतुमण्णिचः प्रकृतिर्विवक्षिता, व्याख्यानात्। प्रकृताविव प्रकृतिवत्। सप्तम्यन्ताद्वतिः। तदाह—**प्रकृतेर्हन्यादेर्हेतुमण्णाविति**। प्रयुज्यमाने सतीति शेषः। कारकमित्यस्य विवरणं द्वितीयान्तमिति। द्वितीयातृतीयादिकारकविभक्त्यन्तमित्यर्थः। हन्ति कंसं कृष्णः तं प्रेरयतीत्यर्थे कंसं घातयति, कंसमजीघतदित्यादौ हेतुमण्ण्यन्ते प्रयुज्यमाने यत् द्वितीयादिकारकविभक्त्यन्तं यच्च कार्यं कुत्वतत्वाड्द्वित्वादि तत्सर्वं 'आख्यानात् कृत' इत्यस्योदाहरणे कंसवधमाचष्टे कंसं घातयति, कंसवधमाचष्ट कंसमजीघतदित्यादावपि भवतीति फलितम्। तत्र कारकमित्यनेन कंसात् षष्ठी निरस्ता, उदाहृतहेतुमण्ण्यन्तस्थले कृद्योगाभावेन कर्मणि द्वितीयाया एव सत्त्वात्। कार्यमित्यनेन तु कुत्वतत्वे कंसस्य अड्द्वित्वनिरासश्चेति बोध्यम्। आख्यानशब्दश्च कथंचिद्वृत्तानुवादपरः, न तु भारतादिप्रसिद्धकंसवधादिकथापरः। तेन राजागमनमाचष्टे राजानमागमयतीत्यादि सिध्यति। द्वितीयान्तमित्यत्र द्वितीयाग्रहणमुपलक्षणम्। तेन पुष्ययोगमाचष्टे पुष्येण योजयतीति सिध्यतीति भाष्ये स्पष्टम्।

कर्तृकरणाद्धात्वर्थे। इदमपि गणसूत्रम्। प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे इत्यस्यैव प्रपञ्चः। कर्तुः करणं कर्तृकरणं, न तु कर्ता च करणं च इति द्वन्द्वः, व्याख्यानात्। तदाह—**कर्तुर्व्यापारार्थमिति**। अभिमतफलोत्पादनार्थमित्यर्थः। साधकतममिति यावत्। नन्वेवं सति करणाद्धात्वर्थे इत्येव सिद्धे कर्तृग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—**न तु चक्षुरादिमात्रमिति**। कर्तृग्रहणं विहाय करणादित्येवोक्तौ चक्षुरादीन्द्रियमेव

णिचं लभते । चित्रयति । अंस १९१८ समाघाते । वट १९१९ विभाजने । लज १९२० प्रकाशने । वटि लजि इत्येके । वण्टयति । लञ्जयति । अदन्तेषु पाठबलाददन्तत्वे वृद्धिरित्यन्ये । वण्टापयति । लञ्जापयति । शाकटायनस्तु कथादीनां सर्वेषां पुकमाह । तन्मते कथापयति गणापयति इत्यादि । मिश्र १९२१ सम्पर्के । संग्राम १९२२ युद्धे । अयमनुदात्तेत् । अकारप्रश्लेषात् । अससङ्ग्रामत । स्तोम १९२३ श्लाघायाम् । अतुस्तोमत् । छिद्र १९२४ कर्णभेदने । करणभेदने इत्यन्ये । कर्ण इति धात्वन्तरमित्यन्ये । अन्ध १९२५ दृष्ट्युपघाते । उपसंहारे इत्यन्ये । आन्दधत् । दण्ड १९२६ दण्डनिपातने । अङ्क १९२७ पदे लक्षणे च । आञ्चकत् । अङ्ग १९२८ च । आञ्जगत् । सुख १९२९ दुःख १९३० तत्क्रियायाम् । रस १९३१ आस्वादनस्नेहनयोः । व्यय १९३२ वित्त-

सुप्रसिद्धत्वात् करणादिति शब्देन गम्येत । अतः कर्तृग्रहणमित्याहुः । वस्तुतस्तु 'साधकतमं करणम्' इति शास्त्रप्रसिद्धकरणस्य ग्रहणौचित्यात् कर्तृग्रहणं स्पष्टार्थमेव । केचित्तु कर्तृकरणादिति द्वन्द्वमाश्रित्य देवदत्तेन वाचयति देवदत्तयतीति कर्तुरुदाजहुः । **कदाचिद्दर्शने इति** । चित्रेत्यनुवर्तते । तदाह—**चित्र इत्ययमिति** । कदाचिद्दर्शने इत्यस्य विवरणम्—अद्भुतदर्शने इति । चित्र चित्रीकरणकदाचिद्दर्शनयोरित्येव सुवचम् । **वटि लजि इत्येके इति** । ननु कथादावनयोः पाठो व्यर्थः । इदितोरनयोः टकारजकारान्तयोरदन्तत्वस्याप्रसक्तेः फलाभावाच्चेत्यत आह—**अदन्तेष्विति** । अदन्तेषु पाठबलात् वण्ट लञ्जेति कदाचिददन्तत्वमप्यनयोर्विज्ञायते । अदन्तत्वस्य च फलाभावादतो लोपं बाधित्वा 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धौ 'अर्तिह्री' इति पुगित्यर्थः । फलितमाह—**वण्टापयतीति** । **शाकटायनस्त्विति** । ऋषिविशेषोऽयम् ।

संग्राम युद्धे । गणसूत्रमिदम् । युद्धवाचि संग्राममिति प्रातिपदिकं करोत्यर्थे णिचं लभते इत्यर्थः । ननु 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**अनुदात्तेदिति** । एतदात्मनेपदार्थमिति भावः । ननु संग्रामशब्दस्य प्रातिपदिकस्य अकारान्तत्वात् कथमनुदात्तेत्त्वमित्यत आह—**अकारप्रश्लेषादिति** । संग्रामशब्दादनुदात्तानुनासिकं पररूपेण प्रश्लिष्य निर्देशादिति भावः । **असंसंग्रामतेति** । लुङि चङि संग्रामशब्दस्य णयन्तस्य अङ्गत्वात् ततः प्रागडिति भावः । एतच्च भृशादिसूत्रे कैयटे स्पष्टम् । अग्लोपित्वान्नोपधाह्रस्वः । **सुख दुःख तत्क्रियायाम्** । सुखानुकूले दुःखानुकूले च व्यापारे इत्यर्थः । सुख दुःखेति प्रातिपदि-

१ अदन्तत्वसामर्थ्याद् अल्लोपाभावकल्पने चेति शेषः ।

२ तथाच शब्दानुशासने तत्सूत्रम्, 'कथादि-पाति-स्फायो णौ पुग् लुग् वत्वम्' इति । कथादीनां पुक्, पाते र्लुक्, स्फायो वत्वमिति यथासंख्येनान्वयः ।

समुत्सर्गे। अवव्ययत्। रूप १९३३ रूपक्रियायाम्। रूपस्य दर्शनं करणं वा रूपक्रिया। छेद १९३४ द्वैधीकरणे। अचिच्छेदत्। छद १९३५ अपवारणे इत्येके। छदयति। लाभ १९३६ प्रेरणे। व्रण १९३७ गात्रविचूर्णने। वर्ण १९३८ वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु। वर्णक्रिया वर्णकरणम्। सुवर्णं वर्णयति। कथां वर्णयति। विस्तृणातीत्यर्थः। हरिं वर्णयति। स्तौतीत्यर्थः।

'बहुलमेतन्निदर्शनम्' (ग सू २०८)। अदन्तधातुनिदर्शनमित्यर्थः। बाहुलकादन्येऽपि बोध्याः। तद्यथा। पर्ण १९३९ हरितभावे। अपपर्णत्। विष्क १९४० दर्शने। क्षिप १९४१ प्रेरणे। वस १९४२ निवासे। तुत्थ १९४३ आवरणे। एवमान्दोलयति। प्रेङ्खोलयति। विडम्बयति। अवधीरयति इत्यादि। अन्ये तु दशगणीपाठो बहुलम् इत्याहुः। तेनापठिता अपि सौत्रलौकिकवैदिका बोध्याः। अपरे तु नवगणीपाठो बहुलम् इत्याहुः। तेनापठितेभ्योऽपि क्वचित्स्वार्थे णिच्। 'रामो राज्यमचीकरत्' इति यथेत्याहुः। चुरादिभ्य एव बहुलं णिजित्यर्थ इत्यन्ये। सर्वे पक्षाः प्राचां ग्रन्थे स्थिताः। 'णिङङ्गान्निरसने' (ग सू २०९)। अङ्गवाचिनः प्रातिपदिकान्निरसनेऽर्थे णिङ् स्यात्। हस्तौ निरस्यति हस्तयते। पादयते। 'श्वेताश्वाश्वतरगालोडिताह्वरकाणामश्वतरेतकलोपश्च' (ग सू २१०)। श्वेताश्वादीनां चतुर्णामश्वादयो लुप्यन्ते, णिङ् च धात्वर्थे। श्वेताश्वमाचष्टे, तेनातिक्रामति वा, श्वेतयते। अश्वतरमाचष्टे अश्वयते। गालो-

---

काभ्यां तत्करोतीत्यर्थे णिच् स्यादिति यावत्। 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' इत्येव आभ्यां णिजित्याहुः। **बहुलमेतन्निदर्शनम्**। गणसूत्रमिदम्। एतेषां कथादीनाम् अदन्तानां निदर्शनं पाठ इत्यर्थः। तदाह—**अदन्तेति**। बहुलग्रहणस्य फलमाह—**बाहुलकादिति**। **अपपर्णदिति**। अग्लोपित्वान्न सन्वत्त्वमिति भावः। **क्षिप प्रेरणे**। क्षिपयति। अग्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न गुणः। एवमग्रेऽपि। **वस निवासे**। वसयति। अदन्तत्वान्नोपधावृद्धिः। आन्दोलयतीत्यादौ अदन्तत्वेन अग्लोपित्वान्नोपधाह्रस्वः।

तदेवं बहुलमेतन्निदर्शनम् इत्यस्य कथाद्यदन्तविषयत्वमुक्त्वा मतान्तरमाह—**अन्ये त्विति**। भ्वादिः, अदादिः, जुहोत्यादिः, दिवादिः, स्वादिः, तुदादिः, रुधादिः, तनादिः, क्र्यादिः, चुरादिरिति दशगणी, तद्बहिर्भूता अपि सौत्राः जुप्रभृतयः, लौकिकाः प्रेङ्खोलादयः, वैदिकाः 'तद्रक्षांसि रात्रिभिरसुभ्रन्' इत्यादौ सुभादयश्च संगृहीता भवन्तीत्यर्थः। मतान्तरमाह—**अपरे त्विति**। चुरादिभिन्ना उदाहृताः ये नव गणाः तेभ्योऽपि क्वचित् स्वार्थे णिच् बहुलग्रहणादस्माल्लभ्यत इत्यर्थः। मतान्तरमाह—**चुरादिभ्य एवेति**। वस्तुतस्तु भूवादिसूत्रे पाठेन धातुसंज्ञेति भाष्यप्रतीकमुपादाय स पाठो नोपलक्षणार्थः। किंतु इयत्ताप्रतिपादनार्थ इति कैयट आह। एवं च बहुलमेतन्निदर्शनम् इति गणसूत्रमनार्षमिति शब्देन्दुशेखरे

डितं वाचां विमर्शः, तत्करोति गालोडयते। आह्वरयते। केचित्तु णिचमेवानुवर्तयन्ति। तन्मते परस्मैपदमपि। 'पुच्छादिषु धात्वर्थे इत्येव सिद्धम्' (ग सू २११)। णिजन्तादेव बहुलवचनादात्मनेपदमस्तु। मास्तु 'पुच्छभाण्ड—' (सू २६७६) इति णिङ्विधिः। सिद्धशब्दो ग्रन्थान्ते मङ्गलार्थः।

इति तिङन्ते चुरादिप्रकरणम्।

अथ तिङन्ते णिच्प्रकरणम् ॥ ११ ॥

(२५७५) **तत्प्रयोजको हेतुश्च**। १। ४। ५५॥ कर्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञः स्थितम्।

णिङङ्गान्निरसने इति। गणसूत्रम्। स्पष्टम्। ङित्त्वान्नित्यमात्मनेपदम्। **श्वेताश्वाश्वतरगालोडिताह्वरकाणामश्वतरेतकलोपश्च**। इदमपि गणसूत्रम्। **श्वेताश्वादीनामिति**। श्वेताश्व अश्वतर गालोडित आह्वरक एषामित्यर्थः। **अश्वादय इति**। श्वेताश्वशब्दे अश्वशब्दः, अश्वतरशब्दे तरशब्दः, गालोडितशब्दे इतशब्दः, आह्वरकशब्दे कशब्दश्च लुप्यन्ते इत्यर्थः। **णिङ् चेति**। चकारलभ्यमिदम्। **धात्वर्थे इति**। 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' इत्यतस्तदनुवर्तते। निरसने इति निवृत्तमिति भावः। **विमर्श इति**। विवेचनमित्यर्थः। **केचित्त्विति**। श्वेताश्वेत्यादिसूत्रे णिचमेवानुवर्तयन्ति न तु णिङमित्यर्थः। णिच्णिङोः फलभेदं दर्शयति—**तन्मते इति**।

पुच्छादिषु धात्वर्थे इत्येव सिद्धमिति। धातुपाठं रचयितुर्भीमसेनस्य वाक्यमिदमित्याहुः। 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' इति णिचि सिद्धे 'पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ्' इति न कर्तव्यमित्यर्थः। ननु नित्यात्मनेपदार्थं 'पुच्छभाण्ड' इति णिङ्विधिरावश्यक इत्यत आह—**णिजन्तादेव बहुलवचनादिति**। 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' इति बहुलग्रहणादित्यर्थः। ननु पुच्छादिषु धात्वर्थ इत्येव णिजित्येव सिद्धे सिद्धशब्दो व्यर्थ इत्यत आह—**सिद्धशब्द इति**। धातुपाठात्मकग्रन्थसमाप्तौ सिद्धशब्दप्रयोगो मङ्गलार्थ इत्यर्थः। पस्पशाह्निकभाष्ये हि सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे इति वार्तिकग्रन्थस्यादिमवार्तिकव्याख्यावसरे सिद्धशब्दोपादानं मङ्गलार्थमित्युक्तम्। मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते इति भूवादिसूत्रस्थभाष्याद्ग्रन्थान्तेऽपि मङ्गलस्य कर्तव्यतासिद्धिः।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां चुरादिनिरूपणं समाप्तम्।

कर्तृसंज्ञश्च स्यात्। (२५७६) **हेतुमति च। ३। १। २६॥** प्रयोजकव्यापारे प्रेषणादौ वाच्ये धातोर्णिच्स्यात्। भवन्तं प्रेरयति भावयति। 'णिचश्च' (सू २५६४) इति कर्तृगे फले आत्मनेपदम्। *भावयते। भावयांबभूव।* (२५७७) **ओः पुयण्ज्यपरे। ७। ४। ८०॥** सनि परे यदङ्गं तदवयवाभ्यासोकारस्येत्वं

अथ 'हेतुमति च' इति णिज्विधिं वक्ष्यन् हेतुसंज्ञामाह—**तत्प्रयोजको हेतुश्च**। 'स्वतन्त्रः कर्ता' इति पूर्वसूत्रोपात्तः कर्ता तच्छब्देन परामृश्यते। तस्य कर्तुः प्रयोजकः प्रवर्तयिता तत्प्रयोजकः। तदाह—**कर्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञ इति।** चकारः पूर्वसूत्रोपात्तां कर्तृसंज्ञां समुच्चिनोति। तदाह—**कर्तृसंज्ञश्चेति**। देवदत्तः पचति तं प्रेरयति यज्ञदत्तः इत्यत्र देवदत्तस्यैव पाकानुकूलव्यापारात्मकपचधात्वर्थाश्रयत्वरूपकर्तृत्वसत्त्वात् प्रयोजकस्य तदभावादिह कर्तृसंज्ञाविधिः। प्रयोजकस्य प्रयोज्यकर्त्रा अन्यथासिद्धत्वाद्धेतुत्वाप्राप्तौ हेतुसंज्ञाविधिः। **हेतुमति च**। 'सत्यापपाश' इत्यतो णिजित्यनुवर्तते। हेतुः प्रयोजकः आधारतया अस्यास्तीति हेतुमान् प्रयोजकनिष्ठः प्रेषणादिव्यापारः तस्मिन् वाच्ये णिच् स्यादित्यर्थः। 'धातोरेकाचो हलादेः' इत्यतो धातोरित्यनुवर्तते। तदाह—**प्रयोजकव्यापार इति**। प्रेषणादावित्यादिशब्देन अध्येषणानुमत्युपदेशादीनां ग्रहणम्। तत्र भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तना प्रेषणम् आज्ञेत्यर्थः। समानस्याधिकस्य च सख्याचार्यादेः प्रवर्तना अध्येषणा। अनुमतिः राजादेः संमतिः। ज्वरितस्य कषायपाने हितावबोधनेन प्रवर्तना उपदेशः। हननाद्भीत्या पलायमानस्य निरोधाचरणमपि प्रयोजकव्यापारः। प्रयोजकनिष्ठप्रवर्तनायां णिजिति फलितम्। एते तु विशेषाः प्रकरणादिना अवगम्यन्ते। कुलालो घटं करोतीत्यत्र तु न णिच्, प्रयोज्यप्रयोजकोभयसमभिव्याहार एव तत्प्रवृत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः।

भवन्तमिति। देवदत्तो यज्वा भवति। तं प्रेरयति याजक इत्याद्यर्थे भूधात्वर्थस्य भवनस्य मुख्यकर्ता यज्वा तस्य यज्वभवने प्रवर्तयिता याजकादिः प्रयोजकः तन्निष्ठायां प्रेरणायां भूधातोर्णिच् वृद्धयावादेशौ, भावीति णिजन्तम्। तस्माद्भवनानुकूलव्यापारार्थकात् लटि भावयतीति रूपम्। भवन्तं प्रेरयतीति फलितोऽर्थः। **भावयांबभूवेति**। कर्तृगामिन्यपि क्रियाफले भूधातोरनात्मनेपदि-

---

१ कारीषोऽग्निरध्यापयतीत्यादौ तु समर्थाचरणे णिच् इति तदप्यादिशब्देन गृह्यते, अन्ये भेदा आज्ञाऽध्येषणाप्रार्थनारूपाः क्रमेण स्वापेक्षया कनिष्ठ-समान-श्रेष्ठानां प्रवर्तनायां प्रयुज्यन्ते। तेऽपि सर्वे भेदा इह हेतुमत्पदेन गृह्यन्ते। तत्राध्येषणा नाम लोके यत् ' विनति ' शब्देनोल्लिख्यते तदभिप्रेयते। किं च कनिष्ठेन ज्येष्ठस्य यत्कर्तव्यस्मारणं क्रियते यथाऽऽग्नीध्रेणाऽध्वर्योः, तदप्यध्येषणापदेन गृह्यते इति बोध्यम्।

स्यात्पवर्गयणजकारेष्ववर्णपरेषु परतः । अबीभवत् । अपीपवत् । मूङ् । अमीमवत् । अयीयवत् । अरीरवत् । अलीलवत् । अजीजवत् । (२५७८) स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा । ७ । ४ । ८१ ॥ एषामभ्यासोकारस्य इत्वं वा स्यात्सन्यवर्णपरे धात्वक्षरे परे । असिस्रवत्-असुस्रवत् । 'नाऽग्लोपि' (सू २५७२) इति ह्रस्वनिषेधः । अशशासत् । अडुढौकत् । अचीचकासत् । मतान्तरे अचचकासत् । अग्लोपि इति सुब्धातुप्रकरणे उदा-

---

त्वात् अनुप्रयुज्यमानादपि नात्मनेपदमिति भावः । **ओः पुयण्** । उ इत्यस्य ओरिति षष्ठी । पुयण्जि इति छेदः । पुश्च यण् च ज् चेति समाहारद्वन्द्वात्सप्तमी । अः परो यस्मादिति बहुव्रीहिः । ' सन्यतः ' इत्यस्मात्सनीत्यनुवर्तते । अङ्गस्येत्यधिकृतम् । ' अत्र लोपः ' इत्यस्मादभ्यासस्येति, भृञामिदित्यस्मादिदिति चानुवर्तते । तदाह—**सनि परे इत्यादिना । अबीभवदिति** । भू इ अत् इति स्थिते द्वित्वे कार्ये णौ अच आदेशस्य निषेधाद्वृद्ध्यावादेशाभ्यां प्रागेव भू इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डस्य वृद्ध्यावादेशयोः कृतयोरुपधाह्रस्वे अभ्यासे अकाराभावेन 'सन्यतः' इत्यस्याप्रवृत्त्या सन्वत्त्वादने इत्त्वे दीर्घे इति भावः ।

अपीपवदिति । पूङ्धातो रूपम् । मूङित्यस्माद्धातोरमीमवदिति रूपमित्यर्थः । **अयीयवदिति** । युधातो रूपम् । **अरीरवदिति** । रुधातो रूपम् । **अलीलवदिति** । लूञ्धातो रूपम् । **अजीजवदिति** । जुः सौत्रो धातुः जुचङ्क्म्येत्यत्र निर्दिष्टः । ननु भू भू इति द्वित्वोत्तरं वृद्ध्यावादेशयोः कृतयोः उपधाह्रस्वे तस्य स्थानिवत्त्वेन लघुपरत्वाभावात् सन्वत्त्वाप्रसक्त्या कथमिहाभ्यासोवर्णस्य इत्त्वमिति चेत् न—आरम्भसामर्थ्यादेव स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तेरित्यलम् । **स्रवतिशृणोति** । अपर इत्यनुवर्तते, न तु पुयण्जि इति, पवर्गजकारयोरसंभवात् स्रवत्यादौ यणः सत्त्वेऽप्यव्यभिचारात् । तदाह—**अवर्णपरे धात्वक्षरे इति** । अक्षरशब्दो वर्णपरः । **असिस्रवत् असुस्रवदिति** । द्विहल्व्यवधानेन लघुपरकत्वाभावान्न सन्वत्त्वमिति भावः । अशिश्रवत् अशुश्रवत् । अदिद्रवत् अदुद्रवत् । अपिप्रवत् अपुप्रवत् । अपिप्लवत् अपुप्लवत् । अचिच्यवत् अचुच्यवत् ।

अथ शासुधातोरशशासदित्यत्राह—**नाग्लोपीति । अडुढौकदिति** । ढौकृ गतावित्यस्य ऋदित्त्वादिति भावः । **अचीचकासदिति** । चकासृ दीप्तौ । ऋदित्त्वान्नोपधाह्रस्वः । चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासो लघुपर इति पक्षे सन्वत्त्वम् अभ्यासदीर्घश्चेति भावः । **मतान्तरे त्विति** । अङ्गं यत्र द्विरुच्यते इति मते चङ्परे णौ यल्लघु तत्परो योऽङ्गस्य अभ्यासः इति मते चेत्यर्थः । **अग्लोपीतीति** । अग्लोपिन उपधाह्रस्वनिषेधे मा भवानूननदिति उदाहृतम् । अतितिरायदित्याद्युदाहरणान्तरं सुब्धातुनिरूपणे वक्ष्यते इत्यर्थः ।

हरिष्यते। ण्यन्तात्णिचि पूर्वविप्रतिषेधादपवादत्वाद्वा वृद्धिं बाधित्वा णिलोपः। चोरयति। 'णौ चङि-' (सू २३१४) इति ह्रस्वः। 'दीर्घो लघोः' (सू २३१८)। न चाग्लोपित्वात् द्वयोरप्यसम्भवः। ण्याकृतिनिर्देशात्। अचूचुरत्। (२५७६) णौ च संश्चङोः। ६। १। ३१॥ सन्परे चङ्परे च णौ श्वयतेः संप्रसारणं वा स्यात्। 'संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत्' (प १२६) इति वचनात्संप्रसारणं पूर्वरूपम्। अशूशवत्। अलघुत्वान्न दीर्घः।

ननु 'चुर स्तेये' इत्यस्मात्स्वार्थे णिचि उपधागुणे चोरि इति रूपम्। तस्माद्धेतुमण्णौ प्रथमस्य णेर्लोपे सति चोरि इत्येव हेतुमण्ण्यन्तम्। तस्माल्लटि तिपि शपि गुणे अयादेशे चोरयतीत्येव रूपमिष्यते। तन्नोपपद्यते, हेतुमण्णौ परे प्रथमस्य णेर्लोपं बाधित्वा परत्वाद्वृद्धौ आयादेशे चोराय् इ इत्यस्माल्लटि चोराययतीत्यापत्तेरित्यत आह—**ण्यन्तारिणचीति**। ण्यन्तात्णिचि वृद्धिं बाधित्वा णिलोप इत्यन्वयः। कुत इत्यत आह—**पूर्वविप्रतिषेधादिति**। 'णयल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन' इति वार्तिकेनेति भावः। **अपवादत्वाद्वेति**। 'कमु कान्तौ' इति धातौ द्विधा प्रपञ्चितत्वादिति भावः। अथ ण्यन्तात्णौ प्रथमस्य णेर्लोपे चोरि इत्यस्माल्लुङि चङि अचोर् इ अ त् इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—**णौ चङीति ह्रस्व इति**। ततः हेतुमण्णेर्लोपे चुर् इत्यस्य द्वित्वे सन्वद्भावविषयत्वादाह—**दीर्घो लघोरिति**। तथाच अचूचुरदिति सिद्धम्। ननु उपधाह्रस्वः अभ्यासदीर्घश्चेति द्वयमपि चङ्परे णौ विहितम्। तदुभयमप्यत्र प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य प्रथमणिचमादाय न संभवति, तस्य द्वितीयणिचा व्यवहितत्वेन चङ्परकत्वाभावात्। नापि द्वितीयणिचमादाय तदुभयसंभवः, द्वितीयणिच्प्रकृतेः प्रथमण्यन्तस्य णिलोपमादाय अग्लोपित्वादित्याशङ्क्य परिहरति—**न चेति**। अग्लोपित्वात् द्वयोरपि उपधाह्रस्वाभ्यासदीर्घयोरसंभवो न शङ्क्य इत्यर्थः। कुत इत्यत आह—**ण्याकृतिनिर्देशादिति**। चङ्परे णावित्यत्र णावित्यस्य चङ्परकणित्वजात्याश्रयैकानेकणिज्व्यक्तिपरकत्वं विवक्षितम्। तथाच णिद्वयस्य चङ्परकत्वाभावेऽपि णित्वस्य चङ्परकत्वमस्तीति ह्रस्वदीर्घयोरस्ति प्रवृत्तिरिति भावः। अत्र जातिनिर्देशः अयुक्त इति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम्।

टु ओ श्वि गतिवृद्ध्योः अस्माद्धेतुमण्णौ वृद्ध्यायादेशयोः श्वायीत्यस्मात् लडादौ श्वाययतीति रूपम्। लुङि चङि अश्वि इ अ त् इति स्थिते विशेषमाह— **णौ च संश्चङोः**। 'विभाषा श्वेः' इति सूत्रमनुवर्तते। 'ष्यङः संप्रसारणम्' इत्यतः संप्रसारणमिति च। तदाह—**सन्पर इत्यादिना**। नन्वन्तरङ्गत्वात् संसारणात्पूर्वं वृद्ध्यायादेशयोः कृतयोः पश्चात् संप्रसारणे पूर्वरूपे अशीशवदिति स्यात्, अशूशवदिति

---

१ आद्ये 'नाग्लोपि' इति निषेधात्। द्वितीये 'सन्वल्लघुनि' इति, सूत्रे 'ऽनग्लोप' इत्युक्त्वा सन्वद्भावा प्राप्ते रिति पूर्वपक्षाशयः।

अशिश्वयत्। (२५८०) **स्तम्भुसिवुसहां चङि**: । ८ । ३ । ११६॥ उपसर्गनिमित्तः एषां सस्य षो न स्याच्चङि । अवातस्तम्भत् । पर्यसीषिवत् । न्यसीषहत् । आटिटत् । आशिशत् । बहिरङ्गोऽप्युपधाह्रस्वो द्वित्वात्प्रागेव । ओणेर्ऋदित्करणाल्लिङ्गात् । मा भवानिदिधत् । एजादावेधतौ विधानान्न वृद्धिः । मा भवान्प्रेदिधत् । 'न न्द्राः—' (सू २४४६) इति नदराणां न द्वित्वम् ।

न स्यात् इत्यत आह—**संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवदिति**। इदं वचनं 'लिट्यभ्यासस्य' इति सूत्रभाष्ये स्थितम्। एवंच अश्वि इ अत् इत्यत्र वृद्ध्यायादेशाभ्यां प्रागेव वकारस्य संप्रसारणमुकार इति फलितम् । **पूर्वरूपमिति** । ततश्च शु इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डस्य णिचमाश्रित्य वृद्ध्यावादेशयोरुपधाह्रस्वे सन्वत्त्वविषयत्वादभ्यासदीर्घे फलितमाह—**अशूशवदिति** । संप्रसारणाभावपक्षे अशिश्वयदित्यत्र अभ्यासदीर्घमाशङ्क्य आह—**अलघुत्वादिति** । संयोगपरकत्वादिति भावः ।

अवपूर्वात्स्तम्भेर्ण्यन्तादवष्टम्भयतीत्यादि । 'अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः' इति षत्वम्। चङि अवातस्तम्भदित्यत्र षत्वे प्राप्ते—**स्तम्भुसिवु** । 'उपसर्गनिमित्तस्य प्रतिषेध' इति वार्तिकम् । न रपरसृपीत्यतो नेत्यनुवर्तते । 'सहेः साडः सः' इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । मूर्धन्यः इत्यधिकृतम् । तदाह—**उपसर्गनिमित्त इत्यादि** । स्तम्भुः सौत्रो धातुः । 'षिवु तन्तुसन्ताने' 'षह मर्षणे' । **पर्यसीषिवत् न्यसीषहदिति** । 'परिनिविभ्यः सेव' इत्युपसर्गनिमित्तं षत्वं न । अभ्यासनिमित्तं तु षत्वं भवत्येव । **आटिटत् आशिशत् इति** । आट् इ अ त्, आश् इ अ त् इति स्थिते 'णौ चङि' इत्युपधाह्रस्वात् प्रागन्तरङ्गत्वात् 'चङि' इति द्वित्वमाशङ्क्य आह—**बहिरङ्गोऽपीति** । उपधाह्रस्वः चङ्परण्यपेक्षत्वात् बहिरङ्गः । द्वित्वं तु चङ्मात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गम् । अथापि द्वित्वात् प्रागेव उपधाह्रस्व इत्यर्थः । कुत इत्यत आह – **ओणेरिति** । 'ओणृ अपनयने' इति धातोः ऋदित्करणम् औणिणदित्यत्र 'नाग्लोपि' इति उपधाह्रस्वप्रतिषेधार्थम् । यदि तु उपधाह्रस्वात्प्रागेव अन्तरङ्गत्वात् द्वित्वं स्यात् तदा ओण् इ अ त् इत्यत्र 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति णि इत्यस्य णिचा सह द्वित्वे सति पश्चादोकारस्य चङ्परे णौ उपधात्वाभावादेव ह्रस्वस्याप्रसक्तत्वात् ऋदित्करणं व्यर्थं स्यात् । द्वित्वात्प्रागेव उपधाह्रस्व इत्यभ्युपगमे तु ओण् इ अ त् इत्यस्यामवस्थायां प्राप्तस्य ह्रस्वस्य निषेधार्थमृदित्करणमर्थवत् । अतः बहिरङ्गोऽप्युपधाह्रस्वो द्वित्वात् प्रागेवेति विज्ञायते इत्यर्थः ।

ननु आटिटत् आशिशत् इत्यत्र द्वित्वप्रवृत्त्यनन्तरमुपधाह्रस्वस्याभावेऽपि 'आटश्च' इति वृद्धौ आटिटत् आशिशत् इति सिध्यत्येवेति किमनेन ज्ञापनेनेत्यत आह—**मा भवानिदिधदिति** । एध् इ अ त् इति स्थिते पूर्वं द्वित्वप्रवृत्तौ धि इत्यस्य द्वित्वे पश्चादेकारस्य ह्रस्वो न स्यात् । द्वित्वात्प्रागेव उपधाह्रस्वे तु इध् इ अ त् इति स्थिते धि इत्यस्य द्वित्वे माङ्योगादाडभावे इदिधदिति इष्टं सिध्य-

औन्दिदत् । **आड्डिडत्** । **आर्चिचत्** । **उब्ज आर्जवे** । **उपदेशे दकारोपधोऽयम्** । **'भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः'** (सू २८७७) **इति सूत्रे निपातनाद्स्य बः** । **स चान्तरङ्गोऽपि द्वित्वविषये 'न न्द्राः—'** (सू २४४६) **इति निषेधाज्जि-शब्दस्य द्वित्वे कृते प्रवर्तते** । **न तु ततः प्राक्** । **दकारोच्चारणसामर्थ्यात्** । **औ-ब्जिजत्** । **अजादेरित्येव** । **नेह** । **अदिद्रपत्** । (२५८१) **रभेरशब्लिटोः** । ७ । १ । ६३ ॥ **रभेर्नुम्स्यादचि न तु शब्लिटोः** । (२५८२) **लभेश्च** । ७ ।१।६४॥ **अरारम्भत्** । **अललम्भत्** । **'हेरचङि'** (सू १५३१) **इति सूत्रे अचङि इत्युक्तेः**

तीत्यर्थः । ननु मा भवान् प्रेदिधदित्यत्र प्र इदिधदिति स्थिते कृतेऽपि ह्रस्वे एकदेश-विकृतन्यायेन एधधातुत्वात् ' एत्येधत्यूठ्सु ' इति वृद्धिः स्यादित्यत आह—**एजा-दावेधतावितिं** । अवर्णादेजाद्योरेत्येधत्योरिति व्याख्यातत्वादिति भावः । **औ-न्दिददिति** । उन्द् इ अ त् इति स्थिते दि इत्यस्य द्वित्वमिति भावः । **आड्डिड-दिति** । अड्डधातुर्दोपधः । ष्टुत्वसंपन्नो डकारः । अड्डि अ त् इति स्थिते ष्टुत्वस्या-सिद्धत्वेन दकारात्परस्य डि इत्यस्य द्वित्वमिति भावः । **आर्चिचदिति** । अर्च् इ अ त् इति स्थिते रेफात् परस्य चि इत्यस्य द्वित्वमिति भावः ।

उब्ज आर्जव इति । ननु चङि ब्जि इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे औबिब्ज दिति रूपं स्यात् । औब्जिजदित्येव तु इष्यते । तत्राह—**उपदेशे दकारोपधो-ऽयमिति** । ततश्च ' न न्द्राः ' इति दकारस्य द्वित्वनिषेधात् जि इत्यस्यैव द्वित्व-मिति भावः । तर्हि दकारः कुतो न श्रूयते इत्यत आह—**भुजन्युब्जाविति** । ननु द्वित्वात् प्रागन्तरङ्गत्वात् दकारस्य बकारादेशे सति ' न न्द्राः ' इति निषेधस्य कथमिह प्रवृत्तिरित्यत आह—**स चेति** । ननु द्रु गतौ द्रावयति । चङि द्रु इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डस्य वृद्ध्यावादेशयोः उपधाह्रस्वे ' स्रवति शृणोति ' इत्यभ्यासस्य इत्त्वे अदिद्रवदिति इष्यते । तन्नोपपद्यते । ' न न्द्राः ' इति दकारस्य द्वित्वनिषेधा-दित्यत आह—**अजादेरित्येवेति** । ' न न्द्राः ' इत्यत्र अजादेरित्यनुवर्तत एवे-त्यर्थः । आदिभूतादचः इति व्याख्यातं प्राक् । ततश्च आदिभूतादचः पराः नदराः द्विर्न भवन्तीति फलितम् । **नेहेति** । प्रकृते आदिभूतादचः परत्वाभावान्न दकार-द्वित्वनिषेध इत्यर्थः । अदिद्रपदिति पाठे द्राधातोर्णिचि पुकि द्रापि इत्यस्माद्रूपम् । ननु लावस्थायामडिति पक्षे अचः परत्वमस्त्येवेति चेत्, न—' न न्द्राः ' इत्यत्र ' लिटि धातोः ' इत्यतो धातोरित्यनुवर्त्य धातुसंज्ञाकालिकादादेरचः पराः नदराः द्विर्नेति व्याख्यानादित्याहुः ।

रभेरशब्लिटोः । ' इदितो नुम्धातोः ' इत्यतो नुमिति ' रधिजभोरचि ' इत्यतः अचीति चानुवर्तते । तदाह—**रभेर्नुमित्यादि** । **लभेश्च** । लभेरपि नुम् स्यात् अचि, न तु शब्लिटोरित्यर्थस्य स्पष्टत्वादनुक्तिः । **अरारम्भदिति** । नुमि

कुत्वं न। अजीहयत्। 'अत्स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पशाम्' (सू २५६६)। असस्मरत्। अददरत्। तपरत्वसामर्थ्यादत्र लघोर्न दीर्घः। (२५८३) **विभाषा वेष्टिचेष्ट्योः। ७। ४। ९६॥** अभ्यासस्यात्वं वा स्याच्चङ्परे णौ। अववेष्टत् अविवेष्टत्। अचचेष्टत् अचिचेष्टत्। 'भ्राजभास—' (सू २५६५) इत्यादिना वोपधाह्रस्वः। अबिभ्रजत्–अबभ्राजत्। 'काण्यादीनां वेति वक्तव्यम्' (वा ४६१३)। णयन्ताः कणरणभणश्रणलुपहेठाः काण्यादयः षट् भाष्ये उक्ताः। ह्वायिवाणिलोठिलापयश्चत्वारोऽधिकाः न्यासे। चाणिलोटी इत्यप्यन्यत्र। इत्थं

कृते संयोगपरत्वेन अकारस्य लघुत्वाभावान्न सन्वत्त्वमिति भावः। 'हि गतौ वृद्धौ च' इत्यस्माच्चङि अजीहयदित्यत्र 'हेरचङि' इति हकारस्य कुत्वं नेत्याह—**हेरचङीति**। 'अत् स्मृदृत्वर' इति सूत्रं चुरादौ 'प्रथ प्रख्याने' इति धातौ व्याख्यातम्। **असस्मरदिति**। अत्र 'सन्यतः' इतीत्त्वे प्राप्ते अत्त्वम्। अत एव ज्ञापकादनेकहल्व्यवधानेऽपि लघुपरत्वमित्युक्तं प्राक्। संयोगपरत्वेन लघुत्वाभावान्नाभ्यासदीर्घः। **अददरदिति**। दॄ विदारणे इत्यस्य रूपम्। अत्रापि 'सन्यतः' इत्यस्यापवादः अत्त्वम्। 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घमाशङ्क्य आह—**तपरत्वसामर्थ्यादिति**। अतत्वरत्। अपप्रथत्। अमम्रदत्। अतस्तरत्। अपस्पशत्। **विभाषा वेष्टिचेष्ट्योः**। 'अत्र लोपः' इत्यस्मादभ्यासस्येत्यनुवर्तते। 'अत् स्मृदृत्वर' इत्यतः अदिति 'सन्वल्लघुनि' इत्यतः चङ्परे इति। चङ् परो यस्मादिति बहुव्रीहिः णावित्यार्थिकम्। तदाह—**अभ्यासस्यात्त्वमिति**। **अबिभ्रजदिति**। उपधाह्रस्वपक्षे लघुपरत्वात् सन्वत्त्वादभ्यासस्य इत्त्वम्। 'दीर्घो लघोः' इति तु न, संयोगपरत्वादलघुत्वात्।

काण्यादीनां वेति। णौ चङ्युपधायाः इति ह्रस्व इति शेषः। **णयन्ताः कणरणेति**। 'कण निमीलने, रण शब्दे, श्रण दाने, लुप छेदने, हेठ विबाधायाम्' इति षट् धातवो णयन्ताः काण्यादयो भाष्ये पठिता इत्यर्थः। **ह्वायीति**। 'ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च' आत्त्वे युकि च निर्देशः, 'वण शब्दे' दन्त्योष्ठ्यादिः, 'लुठ प्रतीघाते' टवर्गद्वितीयोपधः, 'लप व्यक्तायां वाचि' इति चत्वारो णयन्ताः भाष्योक्तेभ्योऽधिकाः न्यासग्रन्थे पठिता इत्यर्थः। **चाणिलोटी इति**। 'चण दाने' तालव्यादिः। 'लुट स्तेये' टवर्गप्रथमान्तः भ्वादिः। चुरादौ भाषार्थकोऽपि। एतावपि णयन्तौ द्वौ भाष्यन्यासग्रन्थाभ्यामन्यत्र क्वचित् ग्रन्थे पठितौ इत्यर्थः। **इत्थं द्वादशेति**। अनेन मतभेदेन काण्यादयो द्वादशेत्यर्थः। **अचीकणदिति**। उपधाह्रस्वपक्षे लघुपरत्वात् सन्वत्त्वदीर्घौ च। **अचकाणदिति**। उपधाह्रस्वाभावपक्षे रूपम्। अरीरणत्—अरराणत्। अबीभणत्—अबभाणत्। अशिश्रणत्—अशश्राणत्। अलूलुपत्—अलुलोपत्। अजीहिठत्--

द्वादश। अचीकणत्-अचकाणत्। (२५८४) **स्वापेश्चङि**। ६। १। १८॥ णयन्तस्य स्वपश्चङि संप्रसारणं स्यात्। असूषुपत्। (२५८५) **शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक्**। ७। ३। ३७॥ णौ परे। पुकोऽपवादः। शाययति। छाययति। साययति। ह्वाययति। व्याययति। (२५८६) **ह्वः संप्रसारणम्**। ६। १। ३२॥ सन्परे चङ्परे च णौ ह्वः संप्रसारणं स्यात्। अजूहवत्-अजुहावत्। (२५८७) **लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य**। ७। ४। ४॥ पिबतेरुपधायाः

अजिहेठत्। अजूहवत् अजुहावत्। अवीवणत्—अववाणत्। अलूलुठत्—अलुलोठत्। अलीलपत्—अललापत्। अचीचणत्—अचचाणत्। अलूलुटत्—अलुलोटत्।

स्वापेश्चङि संप्रसारणमिति। ष्यङः संप्रसारणमित्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। **असूषुपदिति**। 'संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत्' इति वचनात्कृते संप्रसारणे द्वित्वं पूर्वरूपं सन्वत्त्वदीर्घौ षत्वमिति भावः। **शाच्छासा**। शो तनूकरणे, छो छेदने, षो अन्तकर्मणि, ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च, व्येञ् संवरणे, एषां कृतात्त्वनिर्देशः। 'वेञ् तन्तुसंताने 'पा पाने भ्वादिः। एषां द्वन्द्वात् षष्ठीबहुवचनम्। **णौ परे इति**। शेषपूरणमिदम्। आदन्तलक्षणपुकोऽपवादः। युकि ककार इत् उकार उच्चारणार्थः कित्त्वादन्तागमः। अत्र 'लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य ग्रहणम्' इति वचनात् 'पा रक्षणे' इति न गृह्यते। तस्य तु पालयतीति रूपमनुपदमेव वक्ष्यति। **शाययतीति**। लुङि अशीशयत्। **छाययतीति**। अचिच्छयत्। **साययतीति**। असीषयत्। **ह्वाययतीति**। लुङि तु विशेषो वक्ष्यते। **व्याययतीति**। अविव्ययत्। वाययति। अवीवयत्। पाययति। लुङि तु विशेषो वक्ष्यते। **ह्वः संप्रसारणम्**। ह्वेञः कृतात्त्वस्य ह्व इति षष्ठी। 'णौ च संश्चङोः' इत्यनुवृत्तिमभिप्रेत्य आह—**सन्पर इत्यादि**। **अजूहवदिति**। ह्वा इ अ त् इति स्थिते 'संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत्' इति वचनात् कृते संप्रसारणे पूर्वरूपे च हु इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डस्य वृद्ध्यावादेशयोः कृतयोरुपधाह्रस्वे सन्वत्त्वदीर्घाविति भावः। अत्र कृते संप्रसारणे पूर्वरूपे च ह्वारूपाभावान्न युक्।

---

१ 'काणे राणेस्तथा श्राणेर्भाणेर्हेठेर्लुपेरपि'।
इति णयन्तानां षण्णां काण्यादित्वं भाष्ये उक्तम्॥
बोधिन्यासकृता लोठिर्लपिर्बाणिश्च ह्वायिना।
सहिताः पूर्वमुक्ताश्च काण्यादौ परिकीर्तिताः॥
दुर्गश्चाणिं च काण्यादिं मन्यते शाकटायनः।
लोटिं तथैव मैत्रेयो धातवो द्वादश स्मृताः॥
इति माधवीयधातुवृत्तौ।

लोपः स्यात् अभ्यासस्य ईदन्तादेशश्च चङ्परे णौ। अपीप्यत्। 'अर्तिह्री—' (सू २५७०) इति पुक्। अर्पयति। ह्रेपयति। व्लेपयति। रेपयति। यलोपः। क्नोपयति। क्ष्मापयति। स्थापयति। (२५८८) **तिष्ठतेरित्**। ७। ४। ५॥ उपधाया इदादेशः स्याच्चङ्परे णौ। अतिष्ठिपत्। (२५८९) **जिघ्रतेर्वा**। ७। ४। ६॥ अजिघ्रिपत्–अजिघ्रपत्। 'उर्ऋत्' (सू २५६७)। अचीकृतत्–अचिकीर्तत्। अवीवृतत्–अववर्तत्। अमीमृजत्–अममार्जत्। 'पातेर्णौ लुग्व-

---

पाधातोर्णौ युगागमे पायि इत्यस्माल्लुङि चङि द्वित्वादौ अपीपय् अ त् इति स्थिते—**लोपः पिबतेः। चङ्परे णाविति**। 'णौ चङ्युपधायाः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। **अपीप्यदिति**। 'नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिः' इत्यस्य अनभ्यासविकार इति निषेधादभ्यासान्त्यस्य ईत्त्वम्। इह उपधालोपे कृते अग्लोपित्वादलघूपधत्वाच्च सन्वत्त्वदीर्घयोरप्राप्तावीत्त्वविधिः। **अर्तिह्री इति पुगिति**। कर्मणोदाह्रियत इति शेषः। **अर्पयतीति**। ऋधातोरुदाहरणम्। वृद्धिं बाधित्वा नित्यत्वात् पुक् गुणः। **ह्रेपयतीति**। 'ह्री लज्जायाम्' इत्यस्य रूपम्। **व्लेपयतीति**। व्ली विशरणे इत्यस्य रूपम्। **रेपयतीति**। री क्षये इत्यस्योदाहरणम्। 'क्नूयी शब्दे' इत्यस्य क्नोपयतीत्युदाहरिष्यन्नाह—**यलोप इति**। क्नूयीधातोर्णौ पुकि 'लोपो व्योः' इति यलोप इत्यर्थः। ततः क्नूप् इ इति स्थिते अलघूपधत्वेऽपि पुगन्तत्वाद्गुणः। **क्ष्मापयतीति**। 'क्ष्मायी विधूनने' अस्माण्णौ पुकि यलोपः।

आदन्तस्योदाहरति—**स्थापयतीति**। लुङि चङि अतिष्ठप् अ त् इति स्थिते—**तिष्ठतेरित्**। 'णौ चङ्युपधायाः' इत्यनुवर्तते। तदाह—**उपधाया इति**। **जिघ्रतेर्वा**। घ्राधातोरुपधाया इद्वा स्याच्चङ्परे णावित्यर्थः। अजिघ्रप् अ त् इति स्थिते उपधाया इत्त्वविकल्पः। **उर्ऋदिति**। धातोरुपधायाः ऋकारस्य ऋद्वा चङ्परे णाविति व्याख्यातं चुरादौ। **अचीकृतदिति**। कृत् इ अ त् इति स्थिते ऋत्त्वपक्षे कृत् इत्यस्य द्वित्वे उरदत्त्वे हलादिशेषे अभ्यासचुत्वे सन्वत्त्वात् इत्त्वे तस्य दीर्घे रूपम्। **अचिकीर्तदिति**। कृत् इ अ त् इति स्थिते 'उर्ऋत्' इत्युपधाया ऋत्त्वाभावपक्षे उपधायाश्चेति इत्त्वे रपरत्वे किर्त् इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डे उपधायां चेति दीर्घे रूपम्। **अवीवृतदिति**। 'वृतु वर्तने'। णिचि लघूपधगुणं बाधित्वा उर्ऋत्। चङि वृत् इत्यस्य द्वित्वे उरदत्त्वे सन्वत्त्वात् इत्त्वं दीर्घश्चेति भावः। **अववर्तदिति**। ऋत्त्वाभावपक्षे वृत् इत्यस्य द्वित्वे उरदत्त्वे उत्तरखण्डस्य लघूपधगुणे रूपम्। लघुपरकत्वाभावान्न सन्वत्त्वदीर्घौ। **अमीमृजदिति**। उपधाया ऋत्त्वपक्षे रूपम्। **अममार्जदिति**। उपधाया ऋत्त्वाभावपक्षे द्वित्वे उरदत्त्वे उत्तरखण्डे 'मृजेर्वृद्धिः' इति वृद्धौ रपरत्वे रूपम्। लघुपरत्वाभावान्न सन्वत्त्वम्। **पातेर्णौ**

क्ष्यः' (वा ४५२०)। पुकोऽपवादः। पालयति। (२५६०) **वो विधूनने जुक्।** ७। ३। ३८॥ वातेर्जुक्स्याण्णौ कम्पेऽर्थे। वाजयति कम्पे किम्। केशान्वापयति। 'विभाषा लीयतेः' (सू २५०६)। (२५६१) **लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहनिपातने।** ७। ३। ३९॥ लीयतेर्लातेश्च क्रमान्नुग्लुकावागमौ वा स्तो णौ स्नेहद्रवे। विलीनयति-विलाययति। विलालयति विलापयति वा घृतम्। ली ई इति ईकारप्रश्लेषादात्त्वपक्षे नुग्न। स्नेहद्रवे किम्। लोहं विलापयति। 'प्रलम्भनाभिभवपूजासु लियो नित्यमात्त्वमणिति वाच्यम्' (वा ३४८३)। (२५६२) **लियः संमाननशालिनीकरणयोश्च** ।१।३।७०॥

लुगिति। लुगागम इत्यर्थः। **पुकोऽपवादः इति**। आदन्तलक्षणपुकोऽपवाद इत्यर्थः। यद्यपि 'पाल रक्षणे' इति धातोरेव सिद्धम्, तथापि पुको निवृत्तिः फलम्।

वो विधूनने। 'ओ वै शोषणे' इति धातोः कृतात्त्वस्य वः इति षष्ठ्यन्तम्। 'अर्तिह्री' इत्यतः णावित्यनुवर्तते। तदाह—**वातेरित्यादि**। पुकोऽपवादो जुक्। **केशान्वापयतीति**। सुगन्धीकरोतीत्यर्थः। अत्र वैधातोः पुगेव। वाधातोस्त्विह न ग्रहणम्, लुग्विकरणत्वात्। केचित्तु वातेरेवात्र ग्रहणम्, नतु वेञः नापि वै इत्यस्य, लाक्षणिकत्वात् सानुबन्धकत्वाच्चेत्याहुः। आत्त्वविधायकसूत्रं स्मारयति—**विभाषा लीयतेरिति**। लीलीङोरात्त्वं वा स्यादेज्विषये ल्यपि च इति व्याख्यातं प्राक् श्यन्विकरणे। तत्र लीयतेः इति यका निर्देशः, नतु श्यना। तेन 'ली श्लेषणे' इति श्नाविकरणस्य 'लीङ् श्लेषणे' इति श्यन्विकरणस्य च ग्रहणमिति च प्रागुक्तं न विस्मर्तव्यम्।

लीलोः। ली ला इत्यनयोः षष्ठीद्विवचनम्। **णाविति**। अर्तिह्री' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। स्नेहस्य तैलस्य निपातनं द्रावणं स्नेहनिपातनम्। तदाह—**स्नेहद्रवे इति**। आत्त्वाभावपक्षे आह—**विलीनयतीति**। लीलीङोरीकारान्तयोर्नुकि रूपम्। द्रवीकरोतीत्यर्थः। लीलीङोरात्त्वनुगभावपक्षे आह—**विलाययतीति**। लाधातोर्लुगागमे आह—**विलालयतीति**। अत्र लातेरादादिकस्य कृतात्त्वलीयतेश्च ग्रहणम्, व्याख्यानात्। **विलापयतीति**। लुगागमाभावे रूपम्। ननु कृतात्त्वस्य लीधातोरपि एकदेशविकृतन्यायेन लीत्वान्नुक् स्यादित्यत आह—**ली ई इति**। **लोहं विलापयतीति**। नुग्लुकोरभावादात्त्वपक्षे पुक्। आत्त्वाभावे तु वृद्ध्यायादेशाविति भावः। **प्रलम्भनाभिभवेति** प्रलम्भनं वञ्चना। अभिभवः तिरस्कारः। पूजा प्रसिद्धा। एष्वर्थेषु लीलीङोः एज्विषये नित्यमात्त्वं वक्तव्यमित्यर्थः। **लियः संमानन**। लियः इति लीलीङोर्ग्रहणम्। 'अनुदात्तङितः' इत्यतः आत्मनेपदमिति 'णेरणौ' इत्यतो णेरिति चानुवर्तते। 'णिचश्च' इति सिद्धे अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम्। संमाननं पूजालाभः। शालिनीकरणम् अभिभवः। चकारात् 'गृधिवञ्च्योः'

लीङ्लियोर्ण्यन्तयोरात्मनेपदं स्यादकर्तृगेऽपि फले पूजाभिभवयोः प्रलम्भने चार्थे। जटाभिर्लापयते। पूजामधिगच्छतीत्यर्थः। श्येनो वर्तिकामुल्लापयते। अभिभवतीत्यर्थः। बालमुल्लापयते वञ्चयतीत्यर्थः। (२५६३) **बिभेतेर्हेतुभये।** ६।१।५६॥ बिभेतेरेच आत्त्वं वा स्यात्प्रयोजकाद्भयं चेत्। (२५६४) **भीस्म्योर्हेतुभये।** १।३।६८॥ आभ्यां ण्यन्ताभ्यामात्मनेपदं स्याद्धेतोश्चेद्भयस्मयौ। सूत्रे भयग्रहणं धात्वर्थोपलक्षणम्। मुण्डो भापयते। (२५६५) **भियो हेतुभये षुक्।** ७।३।४०॥ भी ई इति ईकारः प्रश्लिष्यते। ईकारान्तस्य भियः षुक्स्याण्णौ हेतुभये। भीषयते। (२५६६) **नित्यं स्मयतेः**।६।१।५७॥ स्मयतेरेचो नित्यमात्त्वं स्याण्णौ हेतोः स्मये। जटिलो विस्मापयते। हेतोश्चेद्भयस्मयावित्युक्तेर्नेह। कुञ्चिकयैनं भाययति। विस्माययति। कथं तर्हि 'विस्माप-

---

इति पूर्वसूत्रात्प्रलम्भनग्रहणं समुच्चीयते। तदाह—**लीङ्लियोरित्यादिना।**

बिभेतेर्हेतुभये। 'आदेच उपदेशे' इत्यतः एच इति आदिति चानुवर्तते। 'विभाषा लीयतेः' इत्यतो विभाषेति, 'चिस्फुरोः' इत्यतो णाविति च। हेतुभयं प्रयोजकाद्भयम्। तदाह—**बिभेतेरेच इत्यादिना। भीस्म्योर्हेतुभये।** 'अनुदात्तङितः' इत्यतः आत्मनेपदमिति 'णेरणौ' इत्यतो णेरिति चानुवर्तते। हेतुः प्रयोजकः। तदाह—**आभ्यां ण्यन्ताभ्यामित्यादि।** अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम्। ननु हेतोश्चेत् भयस्मयावित्यनुपपन्नम्, सूत्रे स्मयग्रहणाभावादित्यत आह—**सूत्रे भयेति।** सूत्रे भयग्रहणं स्मिङ्धात्वर्थस्य स्मयस्याप्युपलक्षणमित्यर्थः। **मुण्डो भापयते इति।** अत्र आत्त्वं पुक् आत्मनेपदं च। भिय आत्त्वाभावपक्षे विशेषमाह—**भियो हेतुभये षुक्। भी ई इति।** द्वयोः सवर्णदीर्घे भीशब्दात् षष्ठीति भावः। इदं च स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। ईकारप्रश्लेषलब्धमाह—**ईकारान्तस्येति।** तेन आत्त्वपक्षे न षुगिति फलितम्। **णाविति।** 'अर्तिह्री' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। **नित्यं स्मयतेः।** 'आदेच उपदेशे' इत्यतः एच इति आदिति चानुवर्तते। 'चिस्फुरोः' इत्यतो णाविति 'बिभेतेर्हेतुभये' इत्यतः हेतुभये इति च। तत्र भयग्रहणं स्मयस्याप्युपलक्षणम्, अत्र तु स्मय एव विवक्षितः, स्मयतेर्भीत्यर्थकत्वासंभवात्। तदाह—**स्मयतेरेच इत्यादि।** 'विभाषा लीयतेः' इत्यतो विभाषानुवृत्तिनिवृत्तये नित्यग्रहणम्।

अथ 'बिभेतेर्हेतुभये' इति 'नित्यं स्मयतेः' इति च आत्त्वविधौ 'भीस्म्योर्हेतुभये' इति आत्मनेपदविधौ च हेतुग्रहणस्य प्रयोजनमाह—**हेतोश्चेत् भयस्मयावित्युक्तेर्नेहेति। कुञ्चिकयैनमिति।** केशबन्धविशेषः कुञ्चिका। तस्याश्च करणतया प्रयोजककर्तृत्वाभावात् आत्त्वं षुक् च नेति भावः। आक्षिपति—**कथमिति।** रघुवंशकाव्ये—

तमार्यगृह्यं निगृहीतधेनुर्मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम्।

विस्मापयन् विस्मितमात्मवृत्तौ सिंहोरुसत्त्वं निजगाद सिंहः॥

यन्विस्मितमात्मवृत्तौ' इति । 'मनुष्यवाचा' इति करणादेव हि तत्र स्मयः । अन्यथा शानजपि स्यात् । सत्यम् । विस्माययन् इत्येव पाठ इति सांप्रदायिकाः। यद्वा मनुष्यवाक्प्रयोज्यकर्त्री विस्मापयते तया सिंहो विस्मापयन्निति णयन्ताण्णौ शता इति व्याख्येयम् । (२५९७) **स्फायो वः । ७ । ३ । ४१ ॥** णौ । स्फावयति । (२५९८) **शदेरगतौ तः । ७ । ३ । ४२ ॥** शदेर्णौ तोऽन्तादेशः स्यान्न तु गतौ । शातयति । गतौ तु गाः शादयति गोविन्दः । गमयतीत्यर्थः । (२५९९) **रुहः पोऽन्यतरस्याम् । ७ । ३ । ४३ ॥** णौ । रोपयति-रोहयति (२६००) **क्रीङ्जीनां णौ । ६ । १ । ४८ ॥** एषामेच आत्वं स्याण्णौ । क्राप-

---

इति श्लोके विस्मापयन्निति कथमित्याक्षेपः । प्रयोजकाद्भयाभावेन आत्त्वपुगनुपपत्तेरिति भावः । ननु मनुष्यवागेव तत्र प्रयोजिकेत्यत आह—**मनुष्येति** । मनुष्यवाचेति तृतीयान्तगम्यकरणात् मनुष्यवागात्मकादेव हि तत्र स्मयः । ननु करणभूतापि मनुष्यवाक् प्रयोजिका कुतो नेत्यत आह—**अन्यथेति** । मनुष्यवाचः स्मयप्रयोजकत्वमभ्युपगम्य आत्त्वाश्रयणे 'भीस्म्योर्हेतुभये' इत्यात्मनेपदमपि स्यादित्यर्थः।

स्मयोऽत्र प्रयोजकमूलको नेति युक्तमेव । किन्वात्त्वपुगाक्षेपो न युज्यते इत्यर्धाङ्गीकरेण परिहरति—**सत्यमिति । विस्माययन्नित्येति** । णौ आयादेशे स्मायि इत्यस्माल्लटः शतरि शपि गुणे अयादेशे विस्माययन्नित्येव कालिदासो महाकविः प्रायुङ्क्त । विस्मापयन्निति पकारपाठस्तु लेखकप्रमादकृत इति भावः । **यद्वेति** । राजा दिलीपो विस्मयते । तं सिंहोचारिता मनुष्यवाक् प्रयोजयति विस्मापयते मनुष्यवाक् राजानम् । अत्र मनुष्यवाक् प्रयोजककर्त्री । राजा तु प्रयोज्यकर्तेति स्थितिः। अत्र स्मयस्य प्रयोजककर्तृभूतमनुष्यवाङ्मूलकत्वादात्त्वे पुक् । मूले प्रयोज्यकर्त्रीत्येव पाठः । प्रयोजककर्त्रीत्यर्थः, प्रयोज्यः कर्ता यस्याः सा प्रयोज्यकर्त्री इति बहुव्रीह्याश्रयणात् । प्रयोजककर्त्रीत्येव पाठः सुगमः । तां विस्मापयमानां प्रयोजककर्त्रीं मनुष्यवाचं प्रयोजयति सिंहः विस्मापयति । स्मापि इति णयन्तात् णौ प्रथमणेर्लोपे स्मापि इत्यस्मात् शतृप्रत्यये शपि णेर्गुणे अयादेशे विस्मापयन्निति भवतीत्यभिप्रेत्य आह—**तया सिंह इति** । प्रयोजककर्तरि तृतीया । आत्मनेपदं भीस्मीप्रकृतिकणयन्तादेव, नतु णयन्तप्रकृतिकणयन्तादिति भावः ।

स्फायोः वः । णाविति शेषपूरणम् । 'अर्तिही' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **शदेरगतौ तः ।** ' अर्तिही ' इत्यतो णावित्यनुवृत्तिं मत्वा आह—**शदेर्णाविति । तोऽन्तादेश इति ।** तकार इत्यर्थः । अकार उच्चारणार्थः । **रुहः पो ।** णाविति शेषपूरणम् । **क्रीङ्जीनां णौ ।** ' डु क्रीञ् द्रव्यविनिमये, इङ् अध्ययने, जि जये ' एषां द्वन्द्वः । **एच आत्त्वमिति ।** ' आदेच उपदेश ' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति

---

१ रघुवंशे. स०. २-३३॥ २ वस्तुतस्तु सिंहेन प्रयुक्तत्वात् मनुष्यवागपि प्रयोज्या, सा चासौ कर्त्री चेति कर्म धारय एवोचितः॥बहु व्रीहि कल्पे प्रयोज्योऽत्र राजा स्यात् ।

यति । जापयति । अध्यापयति ।(२६०१) **णौ च संश्चङोः** । २ । ४ । ५१॥ सन्परे चङ्परे च णौ इङो गाङ्वा स्यात् । अध्यजीगपत् । अध्यापिपत् । (२६०२) **सिध्यतेरपारलौकिके** । ६ । १ । ४९ ॥ ऐहलौकिकेऽर्थे विद्यमानस्य सिध्यतेरेच आत्वं स्याण्णौ । अन्नं साधयति । निष्पादयतीत्यर्थः । अपारलौकिके किम् । तापसः सिध्यति । तत्वं निश्चिनोति । तं प्रेरयति सेधयति तापसं तपः । (२६०३) **प्रजने वीयतेः** । ६ । १ । ५५ ॥ अस्यैच आत्वं वा स्याण्णौ प्रजनेऽर्थे । वापयति–वाययति वा गाः पुरोवातः । गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः।

भावः । **क्रापयति जापयतीति** । आत्त्वे पुक् । लुङि अचिक्रपत् अजीजपत् । **अध्यापयतीति** । इङः आत्त्वे पुकि रूपम् । अधि इ इ अ त् इति स्थिते । **णौ च संश्चङोः** । विषयसप्तमीयमित्याकरे स्पष्टम् । णौ विवक्षिते इति लभ्येत । ‘ इङश्च ’ इत्यतः इङ इति ‘ गाङ् लिटि ’ इत्यतो गाङिति ‘ विभाषा लुङ्लृङोः ’ इत्यतो विभाषेति चानुवर्तते । तदाह—**सन्परे चङ्परे चेत्यादि** । सन्परे चङ्परे च णौ विवक्षिते इत्यर्थः । **अध्यजीगपदिति** । णौ इङो गाङादेशे पुकि उपधाह्रस्वे अधि गप् इ अ त् स्थिते गप् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासह्रस्वे सन्वत्त्वादित्त्वे दीर्घे अभ्यासचुत्वे रूपम् । नच द्वित्वे कार्ये ‘ णावजादेशो न ’ इति द्वित्वात् प्राक् गाङादेशनिषेधः शङ्क्यः, अभ्यासोत्तरखण्डे अवर्णसत्त्व एव तन्निषेधप्रवृत्तेरुक्तत्वात् । द्वित्वे कार्ये गाङादेशस्य निषेधे सति गाङः पूर्वं ‘अजादेर्द्वितीयस्य’ इति णिच एव द्वित्वे सति प्रक्रियायां परिनिष्ठिते वा धातोरुत्तरखण्डे अवर्णाभावादिति भावः । **अध्यापिपदिति** । गाङभावे ‘ क्रीङ्जीनां णौ ’ इत्यात्त्वे पुकि अधि आ प् इ अ त् इति स्थिते पि इत्यस्य द्वित्वे रूपमिति भावः ।

सिध्यतेरपारलौकिके । ‘ आदेच उपदेशे ’ इत्यस्मादादेच इति ‘ क्रीङ्जीनाम् ’ इत्यस्माण्णाविति चानुवर्तते । तदाह—**ऐहलौकिके इत्यादि** । **अन्नमिति** । तन्निष्पादनं तृप्त्यर्थत्वादैहलौकिकमिति भावः । **तत्त्वमिति** । आत्मस्वरूपमित्यर्थः । **सेधयति तापसं तप इति** । तत्त्वं निश्चाययतीत्यर्थः । आत्मतत्त्वनिश्चयः आमुष्मिकफलक इति भावः । **प्रजने वीयतेः** । ‘ आदेच उपदेशे ’ इत्यस्मादादेच इति ‘ चिस्फुरोः ’ इत्यतो णाविति ‘ विभाषा लीयतेः ’ इत्यतो विभाषेति चानुवर्तते । तदाह—**अस्यैच इत्यादि** । वीयतेरिति न श्यना निर्देशः, ‘ वी गति[1]प्रजनस्थानार्जनोपार्जनेषु ’ इत्यस्य लुग्विकरणस्थत्वात् । किंतु यका निर्देशोऽयम् । तेन व्येञोऽपि ग्रहणम्, तस्यापि संप्रसारणे वीधातुना तुल्यत्वादिति केचित् । वस्तुतस्तु व्येञो न ग्रहणम् । तस्य प्रजनार्थकत्वाभावात् । तस्य णौ ‘ शाच्छासा ’ इति पुगपवादयुग्विधानेन व्याययतीति रूपे विशेषाभावाच्चेति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । **गर्भं ग्राहयतीति** । पुरोवातकाले गावो गर्भं गृह्ण-

१ वस्तुतस्तु ‘वी गति व्याप्ति प्रजनकान्त्यसन खादनेषु’ इत्यदादौपाठः ।

'ऊदुपधाया गोहः' (सू २३६४)। गूहयति। (२६०४) **दोषो णौ** ।६।४।९०॥ दुषः इति सुवचम्। दुष्यतेरुपधाया ऊत्स्यात्। दूषयति। (२६०५) **वा चित्तविरागे** । ६ । ४ । ९१॥ विरागोऽप्रीतता। चित्तं दूषयति-दोषयति वा कामः। 'मितां ह्रस्वः' (सू २५६८)। भ्वादौ चुरादौ च मित उक्ताः। घटयति। 'जनीजृष्—'। जनयति। जरयति। जृणातेस्तु जारयति। 'रञ्जेर्णौ मृगरमणे नलोपो वक्तव्यः' (वा ४०६७)। मृगरमणमाखेटकम्। रजयति मृगान्। 'मृग—' इति किम्। रञ्जयति पक्षिणः। रमणादन्यत्र तु रञ्जयति मृगान् तृणदानेन। चुरादिषु ज्ञपादिश्चिञ्। 'चिस्फुरोर्णौ' (सू २५६९)। चपयति-चययतीत्युक्तम्। चिनोतेस्तु चापयति-चाययति। स्फारयति-स्फोरयति। अपु-

---

न्तीति प्रसिद्धिः। अथ 'गुहू संवरणे' इत्यस्य गुणनिमित्ते अजादौ प्रत्यये परे उपधाया ऊत्वविधिं स्मारयति—**ऊदुपधाया गोह इति** । **गूहयतीति** । लघूपधगुणापवादः ऊत्वमिति भावः। **दोषो णौ** । ऊदुपधाया इत्यनुवर्तते। 'दुष वैकृत्ये' इति श्यन्विकरणः। तस्य कृतलघूपधगुणस्य निर्देशः। ततश्च गुणविषयकमेवेदम्। **दुष्यतेरुपधाया ऊत्स्यादिति** । णाविति शेषः। **दूषयतीति** । लघूपधगुणापवाद ऊत्। दुषो णावित्येव सुवचम्। **वा चित्तविरागे** । ऊदुपधाया इति, दोषो णाविति, चानुवर्तते। चित्तविरागे दुष उपधाया ऊद्वा स्यात् णाविति फलितम्। विरागपदस्य विवरणं अप्रीततेति। इच्छाविरह इत्यर्थः। **चित्तमिति** । चित्तं दुष्यति स्नानसंध्यावन्दनादिनित्यकर्मसु विरक्तं भवति। तत्प्रयोजयति काम इत्यर्थः।

मितां ह्रस्व इति । णौ मितामुपधाया ह्रस्वः इति प्राग्व्याख्यातमपि स्मारयति। **जनीजृषिति** । इदमपि व्याख्यातं स्मार्यते। **जृणातेस्त्विति** । श्नाविकरणस्य अषित्त्वात् न मित्त्वमिति भावः। **रञ्जेर्णाविति** । णेः कित्त्वाभावात् अनिदितामित्यप्राप्तौ वचनम्। मृगरमणपदस्य विवरणम्। **आखेटकमिति** । मृगयेत्यर्थः। **रजयति मृगानिति** । 'रञ्ज रागे' शब्विकरणः। 'रञ्जेश्च' इति शपि नलोपः। रजन्ति मृगाः ग्राह्या भवन्ति। तान् मृगान् तादृग्व्यापारविषयान् करोति मृगवधासक्तो राजादिरित्यर्थः। अत्र नकारलोपः। **रञ्जयति पक्षिणः इति** । पक्षिणो रजन्ति ग्राह्या भवन्ति। तान् तादृग्व्यापारविषयान् करोतीत्यर्थः। पक्षिग्रहणमिदं न मृगयेति मन्यते। **रञ्जयति मृगान् तृणदानेनेति** । घातको मृगान् रक्षणाय तृणसमर्पणेन बन्धनस्थानगान् करोतीत्यर्थः। **चुरादिष्विति** । चुरादिषु ज्ञपादिपञ्चकान्तर्गतश्चिञ्धातुरस्ति। तस्मात् स्वार्थणिचि कृते 'चिस्फुरोः' इति आत्त्वपक्षे पुकि मित्त्वादुपधाह्रस्वे चपयतीति रूपम्। आत्त्वाभावे तु वृद्धौ

---

१ तथा च भारविः 'रजयांचकार विरजाः स मृगान्' सर्ग ६. २४।

स्फरत्-अपुस्फुरत्।(२६०६) **उभौ साभ्यासस्य**।८।४।२१॥साभ्यासस्यानितेरुभौ नकारौ णत्वं प्राप्नुतो निमित्ते सति । प्राणिणत् । (२६०७)**णौ गमिरबोधने**। २।४।४६॥ इणो गमिः स्याण्णौ । गमयति । बोधने तु प्रत्याययति । 'इण्वदिकः' (वा १२७७) । अधिगमयति ।'हनस्तोऽचिण्णलोः' (सू २५७४) । 'हो हन्तेः' (सू ३५८) इति कुत्वम् । घातयति । ईर्ष्ययति । 'ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येति वक्तव्यम्' (वा ३४०६) । तृतीयव्यञ्जनस्य तृतीयैकाच इति वार्थः ।

आयादेशे मित्त्वाद्ध्रस्वे चययतीति रूपमुक्तं चुरादावित्यर्थः । **चिनोतेस्त्विति** । श्नुविकरणस्य तु चिञ्धातोर्हेतुमण्णौ ' चिस्फुरोः ' इति आत्त्वे पुकि मित्त्वाभावाद्ध्रस्वाभावे चापयतीति रूपम् । आत्त्वाभावे वृद्धौ आयादेशे मित्त्वाभावाद्ध्रस्वाभावे चाययतीति रूपमित्यर्थः ।

स्फारयति-स्फोरयतीति । ' चिस्फुरोः ' इत्यात्त्वविकल्पः । **अपुस्फरत्--अपुस्फुरदिति** । स्फुर् इ अ त् इति स्थिते द्वित्वे कर्तव्ये णावच आदेशस्य निषिद्धतया स्फुरित्युकारवतो द्वित्वे ततश्चिस्फुरोर्णाविति उत्तरखण्डे आत्त्वविकल्पः । आत्त्वपक्षे उपधाह्रस्व इति भावः । **उभौ साभ्यासस्य** । अनितेरित्यनुवर्तते । ' अन प्राणने ' इति धातोरित्यर्थः । ' रषाभ्यां नो णः ' इत्यधिकृतम् । 'उपसर्गादसमासेऽपि' इत्यतः उपसर्गादित्यनुवर्तते । तदाह—**साभ्यासस्येत्यादिना** । **निमित्ते सतीति** । उपसर्गस्थे रेफे सतीत्यर्थः । **प्राणिणदिति** । प्र अन् इ अ त् इति स्थिते ' अनितेः ' इति णत्वस्यासिद्धत्वात् नि इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डे नकारस्याभ्यासनकारेण व्यवधानाण्णत्वे अप्राप्ते उभयोर्नकारयोरनेन णत्वमित्यर्थः । नच 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इति निषेधात् द्वित्वे कर्तव्ये णत्वस्यासिद्धत्वविरहेण परत्वात् कृते णत्वे ततः पश्चात् द्वित्वे प्राणिणदिति सिद्धमिति वाच्यम्, अत एव 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इत्यस्यानित्यत्वविज्ञानात् । तेन ऊर्णुनावेत्यत्र णत्वात् पूर्वमेव नुशब्दस्य द्वित्वे कृते अभ्यासोत्तरखण्डे णत्वाभावसिद्धिरित्यन्यत्र विस्तरः ।

णौ गमिरबोधने । 'इणो गा लुङि' इत्यतः इण इत्यनुवर्तते । तदाह—**इणो गमिरिति** । मकारादिकार उच्चारणार्थः । **गमयतीति** । प्रापयतीत्यर्थः । **प्रत्याययतीति** । बोधयतीत्यर्थः । लुङि प्रत्यायियत् । इणो णिचि 'इणो यण्' इति यणं बाधित्वा परत्वात् वृद्धौ आयादेशे आय् इ अ त् इति स्थिते यि इत्यस्य द्वित्वम् । नच द्वित्वे कार्ये णावजादेशस्य निषिद्धत्वाद्वृद्धेर्निषेधः शङ्क्यः, 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति णिचो द्वित्वे उत्तरखण्डे अवर्णाभावात् । 'इक् स्मरणे' इत्यस्य इण्वत्त्वमुक्तं स्मारयति—**इण्वदिक इति** । **अधिगमयतीति** । स्मारयतीत्यर्थः । हन्तेर्ञिति णिति च तकारादेशमुक्तं णौ स्मारयति—**हनस्तोऽचिण्णलोरिति** । **कुत्वमिति** । हस्येति शेषः । उपधावृद्धिं मत्वा आह—**घातयतीति** । लुङि

आद्ये षकारस्य द्वित्वं वारयितुमिदम्। द्वितीये तु 'अजादेर्द्वितीयस्य'(सू २१७६) इत्यस्यापवादतया सन्नन्ते प्रवर्तते। ऐर्ष्यियत्—ऐर्षिष्यत्। द्वितीयव्याख्यायां णिजन्ताच्चङि षकार एवाभ्यासे श्रूयते। हलादिशेषात्। द्वित्वं तु द्वितीयस्यैव। तृतीयाभावेन प्रकृतवार्तिकाप्रवृत्तेः। निवृत्तप्रेषणाद्धातोर्हेतुमण्णौ शुद्धेन तुल्योऽर्थः। तेन 'प्रार्थयन्ति शयनोत्थितं प्रियाः' इत्यादि सिद्धम्। एवं सकर्मकेषु सर्वेषूह्यम्।

इति तिङन्ते णिच्प्रकरणम्।

अजीघतत्। **ईर्ष्ययतीति**। ईर्ष्यतेर्णौ रूपम्। **वक्तव्यमिति**। द्वित्वमिति शेषः। **इति वार्थ इति**। 'न न्द्राः' इति सूत्रभाष्ये स्पष्टमिदम्। **आद्ये इति**। तृतीयस्य व्यञ्जनस्येति पक्षे इत्यर्थः। **षकारस्येति**। अन्यथा ईर्ष्य् इ अ त् इति स्थिते 'न न्द्राः' इति रेफं वर्जयित्वा षकारसहितस्य ष्यि इत्यस्य द्वित्वं स्यात्। ततश्च उत्तरखण्डे णिलोपे ऐर्षिष्यदिति स्यात्। ऐर्ष्य्यदितीष्टं न स्यात्। अतस्तृतीयव्यञ्जनस्येत्युक्तम्। एवंच यकारमात्रस्य द्वित्वे णिलोपे संयुक्तद्वियकारमिष्टं सिध्यतीत्यर्थः।

द्वितीये इति। तृतीयैकाच इति व्याख्याने इत्यर्थः। **सन्नन्ते प्रवर्तते इति**। उक्तवार्तिकमिति शेषः। सनि इटि ईर्ष्य् इस इति स्थिते ईर्ष्य् इति प्रथमैकाच् ष्यिस् इति द्वितीयैकाच् स इति तृतीयैकाजिति स्थितिः। तत्र तृतीयैकाचः संभवात्तस्य द्वित्वविधिः। अन्यथा 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति स्यादिति भावः। **ऐर्ष्य्यदिति**। यकारमात्रस्य द्वित्वे णिलोपे संयुक्तद्वियकारं रूपम्। अथ द्वितीयव्याख्यायां रूपमाह—**ऐर्षिष्यदिति**। तदुपपादयति—**द्वितीयव्याख्यायामिति**। णयन्ताच्चङि ईर्ष्य् इ अ त् इति स्थिते 'न न्द्राः' इति निषेधाद्रेफं वर्जयित्वा 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति ष्यि इत्यस्य द्वित्वम् नतु यकारमात्रस्य, प्रथमव्याख्याने एव तृतीयव्यञ्जनस्येत्युक्तेः। तत्र ष्यि इत्यस्य द्वित्वे कृतेऽपि अभ्यासे षकार एव हल् इकारशिरस्कः श्रूयते, नतु यकारोऽपीत्यर्थः। कुत इत्यत आह—**हलादिशेषादिति**। ननु तृतीयस्यैकाच इति द्वितीयव्याख्यायाम् इह द्वितीयस्यैकाचः कथं द्वित्वमित्यत आह—**द्वित्वं तु द्वितीयस्यैवेति**। एकाच इति शेषः। कुत इत्यत आह—**तृतीयाभावेनेति**। ईर्ष्य् इ अ त् इत्यत्र ईर्ष्य् इति प्रथमैकाच्, ष्यि इति द्वितीयैकाच्, नतु चङि परे तृतीयैकाजस्ति। अतोऽत्र तृतीयैकाच इति वार्तिकं न प्रवर्तते। तस्मात् द्वितीयस्यैव एकाचो द्वित्वमित्यर्थः। **एवंच** तृतीयस्यैकाच इति वार्तिकं सन्नन्त एव प्रवर्तते। ईर्ष्यतेरामः सत्त्वेन ततः परस्य लिटोऽभावादिति बोध्यम्।

---

१ तृतीयव्यञ्जनस्य साच्कस्यैव ग्रहणं सकलपूर्वग्रन्थसंमतम्। टीकाकृतोक्तार्थे मूलं तु मृग्यम्।

अथ तिङन्ते सन्प्रकरणम् ॥ १२ ॥

(२६०८) **धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा । ३ । १ । ७ ॥** इषिकर्मण इषिणैककर्तृकाद्धातोः सन्प्रत्ययो वा स्यादिच्छायाम् । धातोर्विहितत्वादिह सन आर्धधातुकत्वम् । इट् । द्वित्वम् । 'सन्यतः' (सू २३१७) । पठितुमिच्छति पिपठिषति । कर्मणः किम् । गमनेनेच्छतीति करणान्माभूत् । समानकर्तृकात् किम् । शिष्याः पठन्त्वितीच्छति गुरुः । वाग्रहणात्पक्षे वाक्य-

---

ननु 'प्रार्थयन्ति शयनोत्थितं प्रियाः' इति माघकाव्ये प्रार्थयन्तीति न चौरादिकस्वार्थिकणिजन्तम्, तस्यागर्वीयतया आत्मनेपदप्रसङ्गात् । नापि हेतुमण्ण्यन्तम् । स्वाभीष्टं याचते इत्यर्थे तदसंभवात् । नहि प्रयोजकव्यापाराभावे तत्प्रवृत्तिरस्तीत्यत आह—**निवृत्तेति** । निवृत्तं प्रेषणं यस्मात् सः निवृत्तप्रेषणः संप्रति अविवक्षितप्रेषण इत्यर्थः । तस्माद्धातोः भूतपूर्वगत्या प्रेषणमादाय हेतुमण्णौ कृते शुद्धेन णिज्विहीनेन धातुना तुल्योऽर्थः प्रतीयते इत्यर्थः । तदुक्तम्—'निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजिष्यते' इति । इदं च 'णेरणौ' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां हेतुमण्णिचो निरूपणं समाप्तम् ।

अथ सन्प्रक्रियाः निरूप्यन्ते । **धातोः कर्मणः** । 'गुप्तिज्किद्भ्यः' इत्यतः सन्नित्यनुवर्तते । इच्छायाः श्रुतत्वात्तां प्रत्येव कर्मत्वं विवक्षितम् । तथा समानकर्तृकत्वमपि इच्छानिरूपितमेव विवक्षितम् । कर्मेति स्ववाचकशब्दद्वारा धातौ सामानाधिकरण्येनान्वेति । एवंच इच्छासमानकर्तृकत्वे सति इच्छाकर्मीभूतो यो व्यापारः तद्वाचकाद्धातोरिच्छायां सन् वा स्यादिति फलति । तदाह—**इषिकर्मण इत्यादि** । इषिरिच्छा । इषिणा एककर्तृकत्वात् इषिकर्मीभूतव्यापारवाचकाद्धातोरित्यर्थः । ननु समानकर्तृकादित्युक्त्यैव धातोरिति लब्धम् । धात्वर्थव्यापाराश्रयस्यैव कर्तृत्वादित्यत आह—**धातोरिति** । धातोरिति विहितस्यैव प्रत्ययस्यार्धधातुकत्वं, नतु धातोः परस्य । अन्यथा जुगुप्सते इत्यत्र धातोरित्यविहितस्यापि 'गुप्तिज्किद्भ्यः' इति सन आर्धधातुकत्वापत्तौ लघूपधगुणापत्तेरिति भावः । अस्य सन आर्धधातुकत्वे फलमाह—**इडिति** । **द्वित्वमिति** । 'सन्यङोः' इत्यनेनेति भावः । अभ्यासस्य इत्त्वविधिं स्मारयति—**सन्यत इति** । **पठितुमिच्छतीति** । भावस्तुमुनर्थः । 'अव्ययकृतो भावे' इत्युक्तेः । धात्वर्थ एव भाव इत्युच्यते । तथाच पठितुमित्यस्य पठनक्रियैवार्थः । तस्मिन् पठने इच्छाकर्मत्वम् इच्छासमानकर्तृ-

अपि। 'लुङ्सनोर्घस्लृ' (सू २४२७)। 'एकाच उपदेशे—' (सू २२४६) इति नेट्। सस्य तत्वम्। अत्तुमिच्छति जिघत्सति। 'ईर्ष्यतेस्तृतीयस्य' (वा ३४०३) इति यिसनोर्द्वित्वम्। ईर्ष्यियिषति–ईर्ष्यिषिषति। (२६०९) रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च।१।२।८॥ एभ्यः सन् क्त्वा च कितौ स्तः। रुरुदिषति। विविदिषति। मुमुषिषति। (२६१०) सनि ग्रहगुहोश्च।७।२।१२॥ ग्रहेर्गुहेरुगन्ताच्च सन इण्न स्यात्। 'ग्रहिज्या—' (सू २४१२) इति संप्रसारणम्। सनः षत्वस्यासिद्धत्वाड्ढभ्भावः। जिघृक्षति। जुघुक्षति।

कर्तृत्वं च सना गम्यते। तथाच स्वकर्तृकं पठनमिच्छतीत्यर्थे पिपठिषतीति शब्दो वर्तत इत्युक्तं भवति।

अथ 'अद भक्षणे' इति धातोः सनि घस्लृभावं स्मारयति—**लुङ्सनोर्घस्लृ इति**। घस् स इति स्थिते इटमाशङ्क्य आह—**एकाच इति**। **नेडिति**। घस् स इति स्थिते आह—**सस्य तत्वमिति**। 'सः स्यार्धधातुके' इत्यनेनेति भावः। **जिघत्सतीति**। द्वित्वे अभ्यासजश्त्वचुत्वे इति भावः। **यसनोर्द्वित्वमिति**। तृतीयस्य व्यञ्जनस्येति पक्षे ईर्ष्य इस इत्यत्र यकारमात्रस्य द्वित्वे, सनः षत्वे, संयुक्तद्वियकारं रूपमिति भावः। तदाह—**ईर्ष्यियिषतीति**। तथाच सन्नन्ते ईकाररेफषकारयकारद्वित्वेकारषकाराः। तृतीयस्यैकाच इति पक्षे ईर्ष्य इ स इत्यत्र स इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासेत्त्वे सकारद्वयस्यापि षत्वे रूपं मत्वा आह—**ईर्ष्यिषिषतीति**। अत्र तु सन्नन्ते ईकाररेफषकारयकारेकारषकारेकारषकाराकाराः। **रुदविद्**। (इका निर्देशात् संप्रसारणे गृहीति निर्देशः)। स्वपीति इकारस्तु उच्चारणार्थः, न त्विका निर्देशः, सुपीति संप्रसारणप्रसङ्गात्। चकारात् 'मृडमृदगुध' इति पूर्वसूत्रस्थं क्त्वेति समुच्चीयते। तदाह—**सन् क्त्वा चेति**। **किताविति**। 'असंयोगाल्लिट्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। रुदसाहचर्याद्विदेस्तेव ग्रहणमिति केचित्। अविशेषात्सर्वस्येत्यन्ये। 'हलन्ताच्च' इति सिद्धे रुदविदमुषां ग्रहणं 'रलो व्युपधात्' इति विकल्पबाधनार्थम्। ग्रहेस्तु क्त्वायां 'न क्त्वा सेट्' इति निषेधबाधनार्थम्। स्वपिप्रच्छयोस्तु क्त्वायां कित्त्वेऽपि सनः अप्राप्तकित्त्वविधानार्थम्। रुरुदिषतीत्यादौ सनः कित्वाल्लघूपधगुणाभावः।

सनि ग्रहगुहोश्च। चकारात् 'श्र्युकः किति' इत्यतः उक इत्यनुकृष्यते, न तु श्रयतिः, तस्य 'सनीवन्तर्ध' इति विकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वात्। 'नेड्वशि कृति' इत्यतः नेडिति चानुवर्तते। तदाह—**ग्रहेरित्यादि**। ग्रहधातोर्नित्यमिटि प्राप्ते गुहेः ऊदित्त्वात्तद्विकल्पे प्राप्ते वचनम्। **ग्रहिज्येति**। ग्रह् स इति स्थिते सनः कित्त्वात् 'ग्रहिज्या' इति रेफस्य संप्रसारणम् ऋकार इत्यर्थः। ननु गृह् स इति स्थिते हस्य ढत्वे भष्भावापेक्षया परत्वात् कत्वे सस्य षत्वे च कृते झषन्तत्वाभावे

---

१ एतादृश व्याख्यायां मूलप्रमाणं नास्ति, इति प्रागुक्तम्।

(२६११) **किरश्च पञ्चभ्यः । ७ । २ । ७५ ॥** कॄ, गॄ, दृङ्, धृङ्, प्रच्छ् एभ्यः सन इट् स्यात् । पिपृच्छिषति । चिकरिषति । जिगरिषति । जिगलिषति। अत्रेटो दीर्घो नेष्टः । दिदरिषते । दिधरिषते । कथम् 'उद्दिधीर्षुः' इति । भौवादिकयोर्धृङ्धृञोरिति गृहाण । (२६१२) **इको झल् । १ । २ । ९ ॥** इगन्ताज्झलादिः सन्किरस्यात् । बुभूषति । दीङ् । दातुमिच्छति दिदीषते । एज्विषय-

कथं भष्भाव इत्यत आह—**सनः षत्वस्येति** । कत्वस्यासिद्धत्वादित्येव सुवचम् । **जिघृक्षतीति** । गृह् स इति स्थिते हकारादिणः परस्य सस्य षत्वं परत्वात् प्राप्तं तस्यासिद्धत्वात् हस्य ढत्वे भष्भावः, ततः कत्वे कात्परस्य षत्वमिति क्रम इति भावः । गुहेः जुघुक्षतीत्युदाहार्यम् । उगन्तात् बुभूषति । अत्र श्र्युकः कितीत्यनेन तु न सिध्यति, तत्र किंत एव निषेधात् । परत्वादिडागमे इको झलित्यस्याप्राप्तेः । स्पष्टं चेदं शब्देन्दुशेखरे । **सुषुप्सतीति** । सनः कित्वात् 'वचिस्वपि' इति संप्रसारणं लघूपधगुणाभावश्च ।

किरश्च पञ्चभ्यः । किर इति पञ्चमी । किरादिभ्य इति विवक्षितम् । तुदादौ ' कॄ विक्षेपे, गॄ निगरणे, दृङ् आदरणे, धृङ् अवस्थाने, प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् ' इति स्थिताः । तदाह—**कॄ गॄ इत्यादिना । सन इडिति** । ' स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि ' इत्यतः ' इडत्त्यर्ति ' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । किरतिगिरत्योः 'इट् सनि वे'ति विकल्पे अन्येषां च 'एकाच' इति निषेधे प्राप्ते अयमिड्विधिः । शब्देन्दुशेखरे तु 'सनि ग्रहे'ति 'एकाच' इति च निषेधे प्राप्ते वचनमित्युक्तम् । **पिपृच्छिषतीति** । सनः कित्वात् ग्रहिज्या' इति संप्रसारणम् । **चिकरिषतीति** । कॄधातोः सनि इटि रूपम् । **जिगरिषतीति** । ' गॄ निगरणे ' इत्यस्मात्सनि इटि रूपम् । **जिगलिषतीति** । ' अचि विभाषा ' इति लत्वविकल्प इति भावः । इट् सनि वेत्यस्यायमपवादः । चिकरिषति, जिगरिषति इत्यत्र ' वॄतो वा ' इति दीर्घमाशङ्क्य आह—**अत्रेटो दीर्घो नेष्टः इति** । वार्तिकमिदं वृत्तौ स्थितम् । भाष्ये तु न दृश्यते । **दिदरिषते दिधरिषते इति** । दृङो धृङश्च सनि इटि रूपम् । ' पूर्ववत्सनः ' इत्यात्मनेपदम् । **कथमिति** । उद्दिधीर्षुरिति कथमित्यन्वयः । किरादित्वेन इट्प्रसङ्गादिति भावः । **भौवादिकयोरिति** । ' धृङ् अवस्थाने, धृञ् धारणे' इत्यनयोर्भौवादिकयोः सनि किरादित्वाभावादिडभावे ' अज्झनगमां सनि ' इति दीर्घे ' ऋत इद्धातोः ' इति इत्त्वे, रपरत्वे, ' हलि च ' इति दीर्घे, षत्वे, उद्दिधीर्ष इत्यस्मात्, ' सनाशंसभिक्ष उः ' इत्युप्रत्यये उद्दिधीर्षुरिति रूपमिति गृहाण जानीहीति शङ्कं प्रति उत्तरम् ।

इको झल् । **इगन्तादिति** । सना आक्षिप्तधातुविशेषणत्वात्तदन्तविधिरिति भावः । **सन् किदिति** । ' रुदविदमुषग्रहि ' इत्यतः ' असंयोगाल्लिट् कित् ' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । **बुभूषतीति** । कित्त्वान्न गुणः । उकः परत्वान्नेट् । **दिदीषते इति** । सनः कित्वान्न गुणः । दीङो ङित्त्वात्

त्वाभावात् 'मीनातिमिनोति—' (सू २५०८) इत्यात्वं न । अत एव 'सनि मीमा—' (सू २६२३) इति सूत्रे माधातोः पृथङ्मीग्रहणं कृतम् । (२६१३) **हलन्ताच्च** । १ । २ । १० ॥ इक्समीपाद्धलः परो झलादिः सन्कित्स्यात् । गुहू—जुघुक्षति । बिभित्सति । इकः किम् । यियक्षते। झल् किम् । विवर्धिषते। **हल्ग्रहणं** जातिपरम् । तृंहू–तितृक्षति तितृंहिषति । (२६१४) **अज्झनगमां सनि** । ६ । ४ । १६ ॥ अजन्तानां हन्तेरजादेशगमेश्च दीर्घः स्याज्झलादौ सनि । 'सन्लिटोर्जेः' (सू २३३१) । जिगीषति । 'विभाषा चेः'(सू २४२५)।

' पूर्ववत्सनः ' इत्यात्मनेपदम् । **एज्विषयत्वाभावादिति** । कित्त्वे गुणनिषेधादिति भावः । **अत एवेति** । यद्येज्विषयादन्यत्राप्यात्वं स्यात् तदा मीमेति पृथक् ग्रहणमनर्थकं स्यात् । ' गामादाग्रहणेष्वविशेषः ' इत्युक्तेरिति भावः । **हलन्ताच्च** । ' इको झल् ' इति पूर्वसूत्रमनुवर्तते । ' रुदविदमुष ' इत्यतः सनिति 'असंयोगाल्लिट् ' इत्यतः किदिति च । हलिति लुप्तपञ्चमीकं पदम् । अन्तशब्दः समीपवाची । तदाह—**इक्समीपादित्यादि । जुघुक्षतीति** । सनः कित्त्वान्न गुणः । ' सनि ग्रहगुहोश्च ' इत्यूदित्त्वेऽपि नित्यं नेट् । हस्य ढत्वे भष्भावे कत्वषत्वे इति भावः । **बिभित्सतीति** । भिदेः सनः कित्त्वान्न गुणः । **यियक्षते इति** । अत्र हलः इक्समीपत्वाभावान्न कित्त्वम् । सति तु कित्त्वे यजेः संप्रसारणं स्यादिति भावः। **विवर्धिषते इति** । वृधेः सनि रूपम् । अत्र सन इटि झलादित्वं नेति भावः ।

ननु ' तृंहू हिंसायाम् ' तुदादिः नोपधोऽयम् । कृतानुस्वारस्य निर्देशः । अस्मात्सनः ' अनिदिताम् ' इति नलोपार्थं कित्त्वमिष्यते । तन्नोपपद्यते । न ह्यत्र इक्समीपादनुस्वारात् सन् परो भवति, हकारेण व्यवधानात् । हकारात्तु परः सन् इक्समीपाद्धलः परो न भवति, अनुस्वारेण व्यवधानादित्यत आह—**हल्ग्रहणं जातिपरमिति** । हल्त्वजात्याक्रान्तैकानेकव्यक्तिपरमित्यर्थः । **तृंहिति** । तृंहूधातोः प्रदर्शनमिदम् । **तितृक्षतीति** । ऊदित्त्वादिड्भावपक्षे रूपम् । सनः कित्त्वान्नलोपः लघूपधगुणाभावश्च । ढत्वकत्वषत्वानि । इट्पक्षे आह—**तितृंहिषतीति** । झलादित्वाभावेन कित्त्वाभावान्नलोपो नेति भावः । **अज्झनगमां सनि।** अच्, हन्, गम् एषां द्वन्द्वः । ' नोपधायाः ' इत्यतः उपधायाः इत्यनुवृत्तं हनगमोरन्वेति न त्वजन्ते, असंभवात् । अङ्गस्येत्यधिकृतम् । अचस्तद्विशेषणत्वात्तदन्तविधिः गमधातुरिह अजादेश एव विवक्षित इति प्रकृतसूत्रभाष्ये स्पष्टम् । 'ढ्रलोपे पूर्वस्य' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते । तदाह—**अजन्तानामित्यादिना । झलादौ सनीति**। 'च्छ्वोः शूठ्' इति सूत्रभाष्ये 'अज्झनगमाम्' इत्यत्र सनं झला विशेषयिष्याम इत्युक्तेरिति भावः । अथ जिधातोरभ्यासात् परस्य कुत्वविधिं स्मारयति—**सन्लिटोर्जेरिति । जिगीषतीति** जेर्दीर्घे अभ्यासात्परस्य कुत्वम् ।

चिकीषति–चिचीषति । जिघांसति । (२६१५) **सनि च** । २ । ४ । ४७ ॥ इणो गमिः स्यात् सनि, न तु बोधने । जिगमिषति । बोधने प्रतीषिषति । 'इणवदिकः' (वा १२७७) । अधिजिगमिषति । कर्मणि तङ् । 'परस्मैपदेषु' इत्युक्तेर्नेट् । 'झलादौ सनि' इति दीर्घः । जिगांस्यते । अधिजिगांस्यते । अजादेशस्येत्युक्तेर्गच्छतेर्न दीर्घः । जिगंस्यते । संजिगंसते । (२६१६) **इङश्च** । २ । ४ । ४८ ॥ इङो गमिः स्यात्सनि । अधिजिगांसते । (२६१७) **रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च** । १ । २ । २६ ॥ उश्च इश्च वी । ते उपधे यस्य तस्माद्धलादेः रलन्तात्परौ क्त्वासनौ सेटौ वा कितौ स्तः । 'द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम्' (सू २३८४) । दिद्युतिषते–दिद्योतिषते । रुरुचिषते-रुरोचिषते । लिलिखिषति–

अथ चिञ्धातोरभ्यसात्परस्य कुत्वविकल्पं स्मारयति—**विभाषा चेरिति** । **चिकीषति--चिचीषतीति** । अजन्तत्वाद्दीर्घः । **जिघांसतीति** । हनेः सनि 'अज्झन' इत्यकारस्य दीर्घः, न त्वन्त्यस्य नकारस्य । दीर्घश्रुत्या अच इत्युपस्थितेः । द्वित्वम् 'अभ्यासाच्च' इति कुत्वम् । 'नश्च' इत्यनुस्वारः ।

सनि च । 'इणो गा लुङि' इत्यतः इण इति 'णौ गमिरबोधने' इत्यतः गमिरबोधने इति चानुवर्तते । तदाह—**इणो गमिरित्यादि** । **जिगमिषतीति**। गमेरिति इट् । अत्र 'अज्झनगमाम्' इति दीर्घो न, झलादौ सनीत्युक्तेः । **प्रतीषिषतीति** । बोधयितुमिच्छतीत्यर्थः । अत्र बोधनार्थत्वादिणो न गमिः । इ स इति स्थिते 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति सनो द्वित्वे अभ्यासेत्त्वम् । प्रतिना सवर्णदीर्घे सकारद्वयस्यापि षत्वमिति भावः। 'इक् स्मरणे' इत्यस्याह—**इणवदिक इति**।अनेन वार्तिकेन इक्धातुरिणवद्भवतीत्यर्थः । ततश्च 'सनि च' इति गमिरादेश इति भावः। **कर्मणि तङिति**।इणधातोरिग्धातोश्च सन्नन्तात्कर्मणि लटस्तङित्यर्थः।'भावकर्मणोः' इत्यनेनेति भावः । **परस्मैपदेष्विति** । 'गमेरिट् परस्मैपदेषु' इत्युक्तेस्तङि नेडित्यर्थः। **झलादाविति** । 'अज्झन' इति झलादौ सनि विहितो दीर्घ इत्यर्थः । **जिगांस्यते इति** । गन्तुमिष्यते इत्यर्थः । इणो रूपम् । **अधिजिगांस्यते इति** । स्मर्तुमिष्यत इत्यर्थः । इको रूपम् । **जिगंस्यते इति** । गम्लृधातोः सन्नन्तात्कर्मणि तङि रूपम्। गमेरजादेशत्वाभावान्न दीर्घः । **इङश्च । गमिः स्यात् सनीति** । 'णौ गमिः' इत्यतः 'सनि च' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । इङो ङित्त्वात् 'पूर्ववत्सनः' इति। तङ् । परस्मैपदेष्वित्युक्तेर्नेट् । 'अज्झन' इति दीर्घ इति भावः ।

रलो । क्त्वासनाविति । चकारेण 'पूङः क्त्वा च' इत्यतः क्त्वाया अनुकर्षादिति भावः । **सेटाविति** । 'न क्त्वा सेट्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **वा किताविति** । 'नोपधात्थफान्ताद्वा' इत्यतः 'असंयोगाल्लिट् कित्' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । **दिद्युतिषते इति** । 'द्युत दीप्तौ' अनुदात्तेत् । सनि द्वित्वे कित्त्वात्

दिद्योतिषति। रलः किम्। दिदेविषति। व्युपधात् किम्। विवर्तिषते। हलादेः **किम्**। एषिषिषति। इह नित्यमपि द्वित्वं गुणेन बाध्यते। उपधाकार्यं हि द्वित्वात्प्रबलम्, ओणेर्ऋदित्करणस्य सामान्यापेक्षज्ञापकत्वात्। (२६१८) **सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनाम्**। ७। २। ४९॥ इवन्तेभ्यः ऋधादिभ्यश्च सन इड्वा स्यात्। इडभावे 'हलन्ताच्च' (सू २६१३) इति कित्त्वम्। 'च्छ्वोः—' (सू २५६१) इति वस्य ऊठ्। यण्। द्वित्वम्।

यतिस्वाप्योः' इत्यभ्यासस्य संप्रसारणे पूर्वरूपे सनः कित्त्वान्न लघूपधगुण इति भावः। सनः कित्त्वाभावे आह—**दिद्योतिषते इति**। 'पूर्ववत्सनः' इत्यात्मनेपदम्। **एषिषिषतीति**। इष्धातोः सन् इट् हलादित्वाभावेन कित्त्वाभावाद्गुणे एष् इस ति इति स्थिते 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति षिस् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे सनः षत्वे रूपम्। नन्विह सत्यपि कित्त्वे नित्यत्वात् परमपि गुणं बाधित्वा षिस् इत्यस्य द्वित्वे धात्ववयवस्य इकारस्य उपधात्वाभावादेव गुणाप्रसक्तेर्हलादेरिति व्यर्थमित्यत आह—**इह नित्यमपि द्वित्वं गुणेन बाध्यते इति**। कुत इत्यत आह—**उपधाकार्यं हि द्वित्वात्प्रबलमिति**। तच्च कुत इत्यत आह—**ओणेरिति**। ओणेः ऋदित्करणस्य ज्ञापकत्वादित्यन्वयः। तथाहि—ओणृधातोः णयन्ताल्लुङि चङि 'णौ चङ्युपधायाः' इति ह्रस्वस्य 'नाग्लोपिशास्वृदिताम्' इति निषेधे सति ओणि अ त् इदि स्थिते णि इत्यस्य द्वित्वे मा भवानोणिणदिति रूपम्। अत्र उपधाह्रस्वनिषेधार्थमोणेः ऋदित्करणम्। उपधाह्रस्वे कृते तु उण् इ अ त् इति स्थिते णि इत्यस्य द्वित्वे मा भवानुणिणदिति स्यात्। ओकारो न श्रूयेत इति स्थितिः। यदि तु नित्यत्वात् उपधाह्रस्वात् प्रागेव ओण् इ अ त् इत्यस्यां दशायां द्वित्वं स्यात्। तदा ओकारस्य उपधात्वाभावादेव ह्रस्वाप्रसक्तेस्तन्निषेधार्थमृदित्करणमनर्थकं स्यात्। तस्मादुपधाह्रस्वात्मकं उपधाकार्यं द्वित्वात् प्रबलमिति विज्ञायते इत्यर्थः। ननु भवतु उपधाह्रस्वो द्वित्वात् प्रबलः। प्रकृते तु उपधागुणः कथं द्वित्वात् प्रबलः स्यादित्यत आह—**सामान्यापेक्षेति**। उपधाह्रस्वस्य उपधाकार्यत्वेन रूपेण द्वित्वात् प्राबल्यविज्ञानादित्यर्थः। वस्तुतस्तु 'णौ चङ्युपधायाः' इति सूत्रे यदयमोणिमृदितं करोति तत् ज्ञापयति द्विर्वचनाद्ध्रस्वत्वं बलीय इति भाष्ये विशिष्य उपधाह्रस्वग्रहणात् सामान्यापेक्षत्वं ज्ञापकस्य चिन्त्यमिति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम्।

सनीवन्तर्ध। सनि इवन्तेति च्छेदः। इवन्त, ऋध, भ्रस्ज, दम्भु, श्रि, स्वृ, यु, ऊर्णु, भर, ज्ञपि, सन्, एषां द्वन्द्वः। इव् अन्ते येषां ते इवन्ताः। 'स्वरति' इत्यतः वेति 'इण्निष्ठायाम्' इत्यतः इडिति चानुवर्तते। तदाह—**इवन्तेभ्यः इत्यादि**। इवन्तस्य दिव्धातोरुदाहरिष्यन्नाह—**इडभावे इति**। **वस्येति**।

दुद्यूषति-दिदेविषति । 'स्तौतिण्योरेव—' (सू २६२७) इति वक्ष्यमाणनियमान्न षः । सुस्यूषति-सिसेविषति । (२६१९) आप्ज्ञप्यृधामीत् । ७ । ४ । ५५ ॥ एषामच ईस्स्यात्सादौ सनि । (२६२०) अत्र लोपोऽभ्यासस्य । ७ । ४ । ५८ ॥ 'सनि मीमा--' (सू २६२३) इत्यारभ्य यदुक्तं तत्राभ्यासस्य लोपः स्यात् । आप्तुमिच्छति ईप्सति । अर्धितुमिच्छति । रपरत्वम् । चर्त्वम् । ईर्त्सति-अर्दिधिषति । बिभ्रज्जिषति-बिभर्जिषति-बिभ्रक्षति—बिभर्क्षति ।

वकारस्येत्यर्थः । यणिति । दकारादिकारस्य इति शेषः । द्वित्वमिति । द्यु इत्यस्येति शेषः । दुद्यूषतीति । 'अज्झन' इति दीर्घः । इट्पक्षे आह—दिदेविषतीति। अझलादित्वान्न सनः कित्त्वम्, अतो नोठ्,किन्तु लघूपधगुण इति भावः। इवन्तस्योदाहरणान्तरं सिवुधातोः सुस्यूषतीति वक्ष्यते । तत्र द्वितीयस्य षत्वमाशङ्क्य आह—स्तौतिण्योरिति । सुस्यूषतीति । सिवुधातोः सनि इडभावे दुद्यूषतीतिवद्रूपम् । इट्पक्षे आह—सिसेविषतीति । ऋध्धातोः सनि ईर्त्सतीति रूपं वक्ष्यन्नाह—आप्ज्ञप्यृधामीत् । सादौ सनीति । 'सनि मीमाघुरभ' इत्यतः सनीति अच इति चानुवर्तते । 'सः स्यार्धधातुके' इत्यतः सीत्यनुवृत्तं सनो विशेषणम्। तदादिविधिरिति भावः । अत्र लोपोऽभ्यासस्य । 'सनि मीमा' इति 'आप्ज्ञप्यृधामीत्' इति 'दम्भ इच्च' इति 'मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा' इति पूर्वसूत्रचतुष्टयविहितकार्यमत्रेत्यनेन परामृश्यते । तदाह—सनि मीमेत्यारभ्येति । सूत्रचतुष्टयकार्ये कृते सतीत्यर्थः ।

ईप्सतीति । आप्धातोः सनि आकारस्य इत्त्वे 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति प्स इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासलोप इति भावः । रपरत्वमिति । ऋधेः सनि इडभावे ऋकारस्य ईत्त्वे रपरत्वमित्यर्थः । चर्त्वमिति । ईर्ध् स इति स्थिते धस्य चर्त्वे 'न न्द्राः' इति रेफं वर्जयित्वा 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति त्स इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासस्य लोप इति भावः । 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इति वचनात् चर्त्वे कृते द्वित्वमिति बोध्यम् । इट्पक्षे आह—अर्दिधिषतीति । सनः सादित्वाभावादीत्त्वाभावे गुणे रपरत्वे अर् ध् इ स इति स्थिते धिस् इत्यस्य द्वित्वमिति भावः । भ्रस्ज्धातोः सनः इटि 'भ्रस्जो रोपधयोः' इति रमागमाभावे आह—बिभ्रज्जिषतीति। सस्य श्चुत्वेन शः, शस्य जश्त्वेन जः । किद्भावात् 'ग्रहिज्या' इति संप्रसारणं न। बिभर्जिषतीति।इटि रमागमपक्षे भ्रस्ज् इस इति स्थिते अकारादुपरि सकारात्प्राक् रेफागमे भकाराद्रेफस्य सकारस्य च निवृत्तौ भर्ज् इस इति स्थिते भर्ज् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासस्य इत्त्वे जश्त्वे सनः षत्वे च रूपम् । तदेवमिट्पक्षे रमागमतदभावाभ्यां रूपद्वयम् । बिभ्रक्षतीति । इडभावे रमागमाभावे च रूपम् । जस्य कुत्वं सस्य षः । बिभर्क्षतीति । इडभावे रमागमे च रूपम् । तदेवमिडभावपक्षे

(२६२१) दम्भ इच्च । ७ । ४ । ५६ ॥ दम्भेरच इत्स्यादीच सादौ सनि । अभ्यासलोपः । 'हलन्ताच्च' (सू २६१३) इत्यत्र हल्ग्रहणं जातिपरमित्युक्तम्। तेन सनः किस्वान्नलोपः । धिप्सति-धीप्सति-दिदम्भिषति । शिश्रीषति—शिश्रयिषति । 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' (सू २४९४) । सुस्वूर्षति-सिस्वरिषति । युयूषति-यियविषति । ऊर्णुनूषति-ऊर्णुनुविषति-ऊर्णुनविषति । नच परत्वाद्गुणावादेशयोः सतोरभ्यासे उकारो न श्रूयेतेति वाच्यम् । 'द्विर्वचनेऽचि' (सू २२४३) इति सूत्रेण द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिरूपातिदेशादादेशनिषेधाद्वा ।

रमागमतदभावाभ्यां द्वे रूपे ।

दम्भ इच्च । 'सनि मीमा' इत्यतः सनीति अच इति चानुवर्तते । चकारात् 'आप्ज्ञप्यृधाम्' इति सूत्रादीदिति समुच्चीयते । 'सः सि' इत्यतः सीत्यनुवृत्तं सनो विशेषणं तदादिविधिः । तदाह—**दम्भेरच इत्यादि । अभ्यासलोप इति ।** 'अत्र लोपः' इत्यनेनेति शेषः । दिम्भ् स इति स्थिते इक्समीपादनुस्वाराद्व्यवहितपरत्वाभावेऽपि हलन्तादित्यस्य प्रवृत्तिमुपपादयति—**हलन्ताच्चेत्यत्रेति** । हल्ग्रहणं हल्त्वजात्याक्रान्तैकानेकव्यक्तिपरमिति प्रागुक्तमित्यर्थः । ततः किमित्यत आह—**तेनेति । धिप्सतीति** । । 'सनीवन्त' इति इडभावे इत्त्वे रूपम् । **धीप्सतीति** । इडभावे इत्त्वे च रूपम् । **दिदम्भिषतीति ।** इट्पक्षे सनो झलादित्वाभावादकित्त्वान्नलोपो नेति भावः । **शिश्रीषतीति** । 'सनीवन्त' इति इडभावे अज्झनेति दीर्घः । सनः कित्त्वान्न गुणः । इट्पक्षे आह—**शिश्रयिषतीति** । अझलादित्वान्न कित्त्वं, नाप्यज्झनेति दीर्घः । स्वृधातोः सनि ऋकारस्य उत्त्वविधिं स्मारयति—**उदोष्ठ्येति । सुस्वूर्षतीति ।** 'सनीवन्ते'ति इडभावे ऋकारस्य 'अज्झन' इति दीर्घे कृते उत्त्वे रपरत्वे 'उपधायां च' इति दीर्घ इति भावः । **सिस्वरिषतीति** । स्वृ इत्यस्य द्वित्वे उदरत्वे इत्त्वमिति भावः । **युयूषतीति** । 'सनीवन्त' इति इडभावे 'अज्झन' इति दीर्घः । **यियविषतीति** । इट्पक्षे 'द्विर्वचनेऽचि' इति गुणनिषेधात् यु इत्यस्य द्वित्वं 'ओः पुयण्जि' इतीत्त्वमिति भावः ।

ऊर्णुनूषतीति । 'सनीवन्त' इति इडभावपक्षे 'न न्द्राः' इति रेफं वर्जयित्वा नुस इत्यस्य द्वित्वे अज्झनेति दीर्घः । 'इको झल्' इति सनः कित्त्वान्न गुणः । इट्पक्षे तु 'विभाषोर्णोः' इति सनः ङित्त्वविकल्पं मत्वा आह—**ऊर्णुनुविषतीति-ऊर्णुनविषतीति** । ङित्त्वपक्षे गुणाभावान्नुशब्दस्य द्वित्वे उत्तरखण्डे उवङ् । ङित्वाभावपक्षे नु इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डस्य गुणावादेशाविति भावः । उभयत्राप्यभ्यासे उवर्णः श्रूयते । ननु ङित्त्वाभावपक्षे ऊर्णु इस इति स्थिते द्वित्वात् प्रागेव परत्वात् गुणे अवादेशे च कृते नव्शब्दस्य द्वित्वे अभ्यासस्यात इत्त्वे ऊर्णिनविषतीति अभ्यासे इकार एव श्रूयेत, नतु उकार इत्याशङ्क्य निराकरोति—**द्विर्वचनेऽचीति ।**

नच सन्नन्तस्य द्वित्वं प्रति कार्यित्वान्निमित्तता कथमिति वाच्यम् । "कार्यमनुभवन्हि कार्यी निमित्ततया नाश्रीयते, न त्वननुभवन्नपि" (प ११) । न चेह सन् द्वित्वमनुभवति । बुभूर्षति–बिभरिषति । ज्ञपिः पुगन्तो मित्संज्ञकः पकारान्तश्चौरादिकश्च । इडभावे 'इको झल्' (सू २६१२) इति कित्त्वान्न गुणः । 'अज्झन–' (सू २६१४) इति दीर्घः परत्वाण्णिलोपेन बाध्यते । 'आप्ज्ञप्–' (सू २६१६) इति ईत् । ज्ञीप्सति–जिज्ञपयिषति । अमितस्तु जिज्ञापयिषति । 'जनसन–' (सू २५०४) इत्यात्त्वम् । सिषासति–सिसनिषति । 'तनिपति-

---

अस्मिन् सूत्रे स्थानिवदित्यनुवर्त्य रूपातिदेशं चाश्रित्य द्वित्वनिमित्ते अचि परे यः अजादेशः सः द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिरूपं प्रतिपद्यते इत्येकोऽर्थः । 'न पदान्त' इत्यतो नेत्यनुवर्त्य द्वित्वनिमित्ते अचि यः अजादेशः स न स्यात् द्वित्वे कर्तव्ये इत्यन्योऽर्थः । तत्र प्रथमव्याख्याने तु कृतस्यापि गुणस्य स्थानिभूतोकाररूपप्रतिपत्त्या नु इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासे उकार एव श्रूयते । द्वितीयव्याख्यानेऽपि द्वित्वात् प्राक् गुणस्य निषिद्धतया नुशब्दस्यैव द्वित्वे अभ्यासे उकार एव श्रूयते इति भावः । ननु ऊर्णु इस इति सन्नन्तस्य द्वित्वरूपकार्यभाक्त्वेन तदन्तर्गतस्य इस इत्यस्यापि कार्यित्वान्न द्वित्वनिमित्तत्वम्, 'नहि कार्यी निमित्ततया आश्रीयते' इत्युक्तेः । तथाच द्वित्वे कर्तव्ये द्वित्वनिमित्ताच्परकादेशस्य क्रियमाणो निषेधः कथमिह गुणस्य प्रसज्यते इत्याशङ्क्य निराकरोति— **न च सन्नन्तस्येति** । **कार्यमनुभवन्निति** । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । **न चेह सन्निति** । किंतु नुशब्द इत्यर्थः ।

बुभूर्षतीति । सनीवन्तेति इडभावपक्षे भृ स इति स्थिते 'अज्झन' इति दीर्घे 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्त्वे रपरत्वे उत्तरखण्डस्य 'हलि च' इति दीर्घः । सनः कित्त्वान्न गुण इति भावः । इट्पक्षे आह—**बिभरिषतीति** । भृ इस इति स्थिते द्वित्वे उरदत्वे रपरत्वे हलादिशेषे अभ्यासस्य अत इत्त्वे उत्तरखण्डस्य गुणे रपरत्वमिति भावः । **ज्ञपिः पुगन्तो मित्संज्ञक इति** । 'सनीवन्त' इति सूत्रे गृह्यत इति शेषः । 'मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा' इति घटादौ । ततो हेतुमण्णौ पुकि घटादित्वेन मित्त्वात् उपधाह्रस्वे ज्ञपीति ण्यन्तो गृह्यत इत्यर्थः । **पकारान्तश्चौरादिकश्चेति** । 'ज्ञप मिच्च' इति यः स्वतः पकारान्तः पठितः चुरादौ, न तु पुगन्तः सोऽपि 'सनीवन्त' इति सूत्रे गृह्यते इत्यर्थः । **इडभावे इति** । उभयविधादपि ण्यन्तात् ज्ञपि इत्यस्मात् सनि इडभावपक्षे णेः परस्य सनः 'इको झल्' इति कित्त्वाण्णेर्गुणो नेत्यर्थः । **परत्वादिति** । णेर्लोपे सति अचोऽभावान्न दीर्घ इति भावः । तथाच ज्ञीप् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे 'अत्र लोपः' इत्यभ्यासलोपे परिनिष्ठितमाह— **ज्ञीप्सतीति** । इट्पक्षे आह—**जिज्ञपयिषतीति** । **अमितस्त्विति** । मारण-

दरिद्रातिभ्यः सनो वा इड्वाच्यः' (वा ४०४६)। (२६१२) **तनोतेर्विभाषा** ६। ४। १७॥ अस्योपधाया दीर्घो वा स्याज्झलादौ सनि। तितांसति–तितंसति–तितनिषति। '**आशङ्कायां सन्वक्तव्यः**' (वा १७०७) श्वा मुमूर्षति। कूलं पिपतिषति। (२६२३) **सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस्** ७। ४। ५४॥ एषामच इस्स्यात्सादौ सनि। अभ्यासलोपः। 'स्कोः—' (सू ३८०) इति सलोपः। पित्सति। दिदरिद्रिषति दिदरिद्रासति। डु मिञ्, मीञ् आभ्यां सन्। कृतदीर्घस्य मिनोतेरपि मीरूपाविशेषादिस्। 'सः सि—' (सू २३४२) इति तः। मित्सति। मित्सते। मा माने-मित्सति। माङ्मेङोः-

---

दिव्यतिरिक्तार्थकस्य घाटादिकस्य हेतुमण्ण्यन्तस्य 'ज्ञा नियोगे' इति चौरादिकण्यन्तस्य च मित्त्वाभावेन उपधाह्रस्वाभावात् 'सनीवन्त' इत्यत्र ज्ञपिग्रहणेनाग्रहणान्नित्यमेव इडिति भावः। तदाह—**जिज्ञापयिषतीति**।

सनधातोः सनि आह—**जनसनेत्यात्त्वमिति**। नकारस्येति शेषः। **सिषासतीति**। आत्त्वे कृते सा इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासस्य ह्रस्वे अत इत्त्वे षत्वे रूपम्। नच 'स्तौतिण्योरेव' इति नियमान्न ष इति शङ्क्यम्, सनः षत्वे सत्येव तत्प्रवृत्तेः। इट्पक्षे त्वाह—**सिसनिषतीति**। अत्र 'जनसन' इत्यात्त्वं तु न, सनो झलादित्वाभावात्। 'स्तौतिण्योरेव' इति नियमान्न ष इति भावः। **तनिषतीति**। प्राप्तविभाषेयम्। **तनोतेर्विभाषा। उपधाया दीर्घ इति**। 'नोपधायाः' इत्यतः 'ढ्लोपे' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः। **झलादौ सनीति**। 'अज्झन' इत्यतस्तदनुवर्तते। तत्र झलादाविति भाष्ये स्थितमिति भावः। **आशङ्कायामिति**। आशङ्काविषयक्रियावृत्तेर्धातोः स्वार्थे सन्नित्यर्थः। **श्वा मुमूर्षतीति**। शङ्कितमरणो भवतीत्यर्थः। **कूलं पिपतिषतीति**। शङ्कितपतनं भवतीत्यर्थः। 'तनिपति' इति इट्पक्षे रूपम्। पतेः सनि इडभावपक्षे त्वाह—**सनि मीमा। सादौ सनीति**। 'सः सि' इत्यतः सीत्यनुवृत्तेरिति भावः। **अभ्यासलोप इति**। 'अत्र लोपः' इत्यनेनेति भावः। पिस् त् स ति इति स्थिते आह—**स्कोरिति**। दरिद्रातेः सनि 'तनिपति' इति इड्विकल्पमुदाहरति—**दिदरिद्रिषति दिदरिद्रासतीति**।

डु मिञिति। 'डु मिञ् प्रक्षेपणे' स्वादिः, 'मीञ् हिंसायाम्' क्र्यादिः, आभ्यां सन्नित्यर्थः। 'सनि मीमा' इत्यत्र मीग्रहणेन एतयोरुभयोर्ग्रहणमिति भावः। ननु मी इति दीर्घश्रवणात् डु मिञ् इत्यस्य ह्रस्वान्तस्य कथं ग्रहणमित्यत आह—**कृतदीर्घस्येति**। डु मिञ्धातोः सनि 'अज्झन' इति कृतदीर्घस्य तथा 'मीञ् हिंसायाम्' इति स्वतः सिद्धदीर्घस्य च मीरूपाविशेषादुभयोरपि ग्रहणमित्यर्थः। **सः सीति**। उभयोरपि धात्वोः मी स इति स्थिते 'सनि मीमा' इति इसादेशे

---

१ श्वा मरणशङ्काविषयो भवति। कूलं पतनशङ्काविषयो भवतीत्यादिरर्थः।

मित्सते। दोदाणोः-दित्सति। देङ्—दित्सते। दाञ्-दित्सति दित्सते। धेट्-धित्सति। धाञ्-धित्सति धित्सते। रिप्सते। लिप्सते। शक्लृ—शिक्षति। शक मर्षणे इति दिवादिः स्वरितेत्-शिक्षति शिक्षते। पित्सति।'राधो हिंसायां सनीस् वाच्यः' (वा ४६३५) । रित्सति । हिंसायाम् किम् । आरिरात्सति ।
(२६२४) **मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा** । ७ । ४ । ५७॥ सादौ सनि । अभ्यासलोपः। मोक्षते-मुमुक्षते वा वत्सः स्वयमेव। अकर्मकस्य किम्। मुमुक्षति वत्सं कृष्णः। 'न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः' (सू २३४८)। विवृत्सति। ताङि तु विवर्तिषते। 'सेऽसिचि—' (सू २५०६) इति वेट्। निनर्तिषति-निनृत्सति।
(२६२५) **इट् सनि वा** । ७ । २ । ४१ ॥ वृङ्वृञ्भ्यामृदन्ताच्च सन इड्वा स्यात्। तितरिषति-तितरीषति-तितीर्षति। विवरिषति-विवरीषति-वुवूर्षति।

द्वित्वे 'अत्र लोपः' इत्यभ्यासलोपे 'सः सि' इति सस्य तकार इत्यर्थः । **मित्सति मित्सते इति।** प्रकृतेर्ञित्त्वात् 'पूर्ववत्सनः' इति उभयपदित्वम्। **माङ्मेङोरिति।** मेङः सनि 'आदेचः' इत्यात्त्वे कृते मारूपत्वाविशेषात् 'सनि मीमा' इत्यत्र उभयोरपि ग्रहणमिति भावः । **दोदाणोरिति**। 'दो अवखण्डने' इति धातोः सनि आत्त्वे कृते दारूपाविशेषात् घुत्वादुभयोर्ग्रहणमिति भावः। **दित्सतीति**। 'हलन्ताच्च' इति कित्त्वान्नोपधागुणः। **देङिति**। तस्यापि कृतात्त्वस्य दारूपत्वेन घुत्वादिति भावः। **दाञिति**। 'डु दाञ् दाने' इति धातुरपि घुत्वात् गृह्यते इति भावः। **धेडिति**। अस्यापि कृतात्त्वस्य घुत्वात् 'सनि मीमा' इत्यत्र ग्रहणमिति भावः। **रिप्सते इति**। रभधातोः रूपम्। **लिप्सते इति**। लभधातोः रूपम्। **पित्सतीति**। पत्लृधातोः रूपम्। पदधातोः पित्सते इति रूपम्।

सनि इस् वाच्यः इति। अकारस्येति शेषः। **रित्सतीति**। सनि इसादेशः। 'अत्र लोपः' इत्यभ्यासलोपः। **मुचोऽकर्मकस्य। सादौ सनीति**। शेषपूरणमिदम्। 'सः सि' इत्यतः सीति 'सनि मीमा' इत्यतः सनीति चानुवृत्तेरिति भावः। 'हलन्ताच्च' इति कित्त्वाद्गुणनिषेधे प्राप्ते वचनम् । **अभ्यासलोप इति**। 'अत्र लोपः' इत्यनेनेति शेषः। **मोक्षते इति**। 'अत्र लोपः' इत्यभ्यासलोपः। **ताङि त्विति**। 'न वृद्भ्यः' इत्यत्र परस्मैपदग्रहणानुवृत्तेरुक्तत्वादिति भावः। **निनृत्सतीति**। इडभावपक्षे 'हलन्ताच्च' इति कित्त्वान्न गुणः। **इट् सनि वा**। 'वृतो वा' इत्यतो वृत इत्यनुवर्तते इति मत्वा आह—**वृङ्वृञ्भ्यामित्यादि**। 'सनि ग्रहगुहोश्च' इत्यस्यापवादः । चिकीर्षतीत्यादौ 'अज्झन' इति दीर्घे कृते सनि नेदं प्रवर्तते, 'एकाच उपदेशे' इत्यत उपदेशे इत्यनुवर्त्य उपदेशे ऋकारान्तादिति व्याख्यानात् । **तितरिषति-तितरीषतीति**। तृधातोः सनि लटि 'वॄतो वा' इति दीर्घः । इडभावे त्वाह—**तितीर्षतीति**।

वृङ्। वुवूर्षते—विवरिषते। दुध्वूर्षति। (२६२६) **स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि। ७। २। ७४॥** स्मिङ्, पूङ्, ऋ, अञ्जू, अश्, एभ्यः सन इट् स्यात्। सिस्मयिषते। पिपविषते। अरिरिषति। इह रिस्शब्दस्य द्वित्वम्। इस् इति सनोऽवयवः कार्यभागिति कार्यिणो निमित्तत्वायोगात्। 'द्विर्वचनेऽचि' (सू २२४३) इति न प्रवर्तते। अञ्जिजिषति। अशिशिषते। 'उभौ साभ्यासस्य' (सू २६०६)। प्राणिणिषति। उच्छेस्तुक्। श्चुत्वम्। 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे'

'इको झल्' इति कित्त्वाद्गुणाभावे वृ इत्यस्य ऋकारस्य इत्वे रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घ इति भावः। **विवरिषतीति**। वृञ्धातोः सनि इटि 'वृतो वा' इति दीर्घविकल्पः। इडभावे त्वाह—**वुवूर्षतीति**। 'उदोष्ठ्य' इत्युत्वे रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घः। **वुवूर्षते इति**। ङित्त्वादात्मनेपदम्। **दुध्वूर्षतीति**। 'ध्वृ कौटिल्ये' 'अज्झन' इति दीर्घः।'उदोष्ठ्य' इत्युत्वे, 'हलि च' इति दीर्घ इति भावः।

स्मिपूङ्। स्मि, पूङ्, ऋ, अञ्जू, अश एषां द्वन्द्वः। ऋकारस्य यणि रेफे रञ्ज्विति निर्देशः। **इट् स्यादिति**। 'इडत्यर्ति' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। पूञस्तु पुपूषतीत्येव। 'सनि ग्रह' इति इण्निषेधात्। **सिस्मयिषते इति**। 'स्तौतिण्योरेव' इति नियमान्न षः। **पिपविषते इति**। पूङ्धातोः पू इत्यस्य द्वित्वे 'ओः पुयण्जि' इति इत्वम्। **अरिरिषतीति**। ऋधातोः सनि इटि रूपम्। **रिस्शब्दस्येति**। गुणे रपरत्वे 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति रिस् इत्यस्य द्वित्वमित्यर्थः। ननु 'द्विर्वचनेऽचि' इति निषेधाद्गुणासंभवात् रिस् इत्यस्य कथं द्वित्वमित्यत आह—**द्विर्वचनेऽचि इति न प्रवर्तते इति**। कुत इत्यत आह—**कार्यिणो निमित्तत्वायोगादिति**। 'नहि कार्यी निमित्ततया आश्रीयते' इति निषेधादिडादेः सनो द्वित्वरूपकार्यिणो न द्वित्वनिमित्तत्वमिति भावः। ननु इडागमः सन्भक्तः। ततश्च इस् इत्यस्य द्वित्वेऽपि समुदायस्य इस इत्यस्य द्वित्वकार्यित्वाभावात् द्वित्वनिमित्तत्वमित्यत आह—**इस् इतीति**। इस् इति सनोऽवयवो द्वित्वभागिति कृत्वा अवयवद्वारा इस इति समुदायस्य कार्यित्वमिति भावः। **अञ्जिजिषतीति**। अञ्जेः सनि इटि 'न न्द्राः' इति नकारस्य निषेधात् जिस् इत्यस्य द्वित्वम्। ऊदित्त्वादिड्विकल्पे प्राप्ते नित्यमिट्। **अशिशिषते इति**। 'अशू व्याप्तौ' ऊदित्त्वादिड्विकल्पे प्राप्ते नित्यमिट्। 'अश भोजने' इति क्र्यादिस्तु नित्यं सेडेव।

उच्छेरिति। 'उच्छी विवासे'। अत्र 'छे च' इति तुगित्यर्थः। **श्चुत्वमिति**। तुक इति शेषः। ननु उच्छ् इस इति स्थिते श्चुत्वस्यासिद्धत्वात्तकारसहितस्य द्वित्वे अभ्यासे तकारः श्रूयेत इत्यत आह—**पूर्वत्रेत्यादि**। **हलादिः शेष इति**। च्छिस् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषादभ्यासे छकारसकारयोर्निवृत्तौ चकारः इकारश्च शिष्यते इत्यर्थः। तदाह—**उचिच्छिषतीति**। उत्तरखण्डे

इति चछाभ्यां सहितस्येटो द्वित्वम् । 'हलादिः शेषः' (सू २१७९) उचिच्छि-षति । 'निमित्तापाये नैमित्तिकापायः' इति त्वनित्यम् । 'च्छ्वोः' (सू २५६१) इति सतुक्ग्रहणाज्ज्ञापकात् । प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनाद्वा । 'णौ च संश्चङोः' (सू २५७९) (सू २६०१) इति सूत्राभ्यामिङो गाङ्, श्वयतेः संप्रसारणं च वा । अधिजिगापयिषति–अध्यापिपयिषति । शिश्वाययिषति–शुशावयिषति । 'ह्रः

छकारे परे इकारस्य तुकश्चुत्वेन चकारः । ननु च्छिस् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषा-त्पूर्वखण्डे छकारसकारयोर्निवृत्तौ 'निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः' इति न्या-येन तुकोऽपि निवृत्तेस्तदादेशचकारस्य कथमभ्यासे श्रवणमित्यत आह—**निमि-त्तापाये इति** । कथमनित्यत्वमित्यत आह—**च्छ्वोरिति** । पृष्टः पृष्टवानित्यादौ प्रच्छेः छकारस्य 'च्छ्वोः' इति शकारे व्रश्चादिना शस्य षत्वे तुक्चकारस्य श्रव-णप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थं सतुक्ग्रहणम् । तत्र चकारस्य शकारे सति निमित्ताभावादेव तुकोऽपि निवृत्तिसिद्धेः सतुक्ग्रहणं व्यर्थमापद्यमानम् 'निमित्तापाये' इत्यस्यानि-त्यतां ज्ञापयतीत्यर्थः । **प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनाद्वेति** । 'हनश्च वधः' इति हनधातोरप्प्रत्यये प्रकृतेर्वधादेशे वधशब्दः । कंसवधमाचष्टे कंसं घातयतीत्यादौ 'आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे कृल्लुक्प्रकृतिप्रत्यापत्तिः' इति अप्प्रत्ययस्य लुकि प्रकृ-तेर्वधादेशनिवृत्तिर्विहिता । तत्र कृतो लुकि निमित्तापायादेव वधाद्यादेशनिवृत्तिसिद्धेः प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनं व्यर्थमापद्यमानं 'निमित्तापाये' इत्यस्य अनित्यतां ज्ञापय-तीत्यर्थः । यद्यप्यत्र वधशब्दे अप्प्रत्ययः वधादेशश्च युगपद्विहितः, नतु प्रत्यये परे । तथापि संनियोगशिष्टत्वात् प्रत्ययस्य निमित्तत्वं पर्यवसानगत्येति बोध्यम् । वस्तु-तस्तु पुष्ययोगं जानाति पुष्येण योजयतीत्येतत्साधके 'पुष्ययोगेज्ञि'इति वचने भाष्योक्त-प्रकृतिप्रत्यापत्तिरित्यनुवृत्तिरिह ज्ञापिका । तत्र हि 'चजोः' इति घिति परतः कु-त्वम् । अन्यथा कृल्लुकि निमित्तापायपरिभाषयैव कुत्वनिवृत्तौ किं प्रकृतिप्रत्यापत्त्य-नुवृत्त्येति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः ।

अथ 'इङ् अध्ययने' 'टु ओ श्वि गतिवृद्ध्योः' इत्याभ्यां णयन्ताभ्यां सनि वि-शेषमाह-**णौ चेति** । 'णौ च संश्चङोः' इति सूत्रं द्वितीयस्य चतुर्थे पादे षष्ठस्य प्रथमे पादे च स्थितम् । सन्परे चङ्परे च णौ इङो गाङ्वेति प्रथमस्यार्थः । सन्परे चङ्परे च णौ श्वयतेः संप्रसारणं वेति द्वितीयस्यार्थः । प्रथमसूत्रेण इङो गाङ्, द्वितीय-सूत्रेण श्वयतेः संप्रसारणमित्युभयमपि पाक्षिकं भवतीत्यर्थः । **अधिजिगापयिष-तीति** । इङो णौ विवक्षिते गाङि पुकि गापि इत्यस्मात्सनि रूपम् । 'णौ च सं-श्चङोः' इति गाङ्विधौ विषयसप्तमीति प्रागेवोक्तम् । गाङभावे आह—**अध्या-पिपयिषतीति** । 'क्रीङ्जीनां णौ' इत्यात्त्वे पुक् । **शिश्वाययिषतीति** । श्वि-

१ वाञ्छधातोः क्विपि छकारस्य स तुक्त्वाभावात् शादेशो मा भूदिति स तुक्ग्रहणं चरितार्थमिति ज्ञापकान्तरमाह-प्रकृतीति ।

संप्रसारणम्' (सू २५८६) । जुहावयिषति । 'णौ द्विर्वात्प्रागच आदेशो न' इत्युक्तत्वादुकारस्य द्वित्वम् । पुस्फारयिषति । चुत्तावयिषति । 'ओः पुयण्ज्यपरे' (सू २५७७) । पिपावयिषति । बिभावयिषति । यियावयिषति । रिरावयिषति । लिलावयिषति । जिजावयिषति । पुयण्ज इति किम् । नुनावयिषति । अपरे किम् । बुभूषति । 'स्रवति—' (सू २५७८) इतीत्त्वं वा । सिस्रावयिषति । सुस्रावयिषतीत्यादि । अपरं इत्येव । शुश्रूषते । (२६२७) **स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात् । ८ । ३ । ६१ ॥** अभ्यासेणः परस्य स्तौतिण्यन्तयोरेव सस्य षः स्यात् षभूते सनि नान्यस्य । तुष्टूषति । 'द्युतिस्वाप्योः–' (सू २३४४) इत्युत्त्वम् । सुष्वापयिषति । सिषाधयिषति । स्तौतिण्योः किम् । सिसिक्षति । उपसर्गात्तु 'स्थादिष्वभ्यासेन च—' (२२७७) इति षत्वम् । परिषिषिक्षति ।

धातोर्णौ वृद्धावायादेशे श्वायि इत्यस्मात्सनि संप्रसारणाभावे रूपम् । संप्रसारणपक्षे आह—**शुशावयिषतीति** । ण्यन्तात्सनि इटि श्वि इ इस इति स्थिते 'संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत्' इति वचनात्प्रथमं संप्रसारणं पूर्वरूपम् । शु इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डे उकारस्य वृद्धावावादेशे णिचो गुणायादेशाविति भावः । **ह्वः संप्रसारणमिति** । हेतुमण्ण्यन्तप्रक्रियायां व्याख्यातम् । **जुहावयिषतीति** । ह्वेञो ण्यन्तात्सनि इटि प्रथमं संप्रसारणं पूर्वरूपम् । हु इत्यस्य द्वित्वम् । उकारस्य वृद्ध्यावादेशौ, णिचो गुणायादेशाविति भावः । ननु परत्वात् द्वित्वात् प्रागेव उकारस्य वृद्ध्यावादेशयोः कृतयोः हाव इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासस्यात इत्त्वे इकार एव श्रूयेतेत्यत आह—**णौ द्वित्वादिति** ।

पुस्फारयिषतीति । स्फुरतेः ण्यन्तात्सनि इटि 'चिस्फुरोर्णौ' इत्यस्मात् प्रागेव स्फुर् इत्यस्य द्वित्वम्, द्वित्वे कार्ये णावच आदेशस्य निषेधात् । 'ओः पुयण्ज' इति इत्त्वं तु न, फकारस्य सकारेण व्यवहिततया पवर्गपरत्वाभावात् । **चुत्तावयिषतीति** । त्तुधातोः ण्यन्तात् सनि इटि त्तु इत्यस्य द्वित्वम् । परिनिष्ठिते रूपे अवर्णपरत्वेन णावच आदेशस्य निषेधादिति भावः । **ओः पुयणीति** । हेतुमण्णिच्प्रक्रियायामिदं व्याख्यातमपि स्मार्यते । **पिपावयिषतीत्यादि** । पू, भू, यु, रु, लू, जु एभ्यो ण्यन्तेभ्यः सनि इटि द्वित्वे कार्ये णावच आदेशनिषेधात् उवर्णान्तानामेव द्वित्वे अभ्यासोवर्णस्य इत्त्वमिति भावः । जुः सौत्रो धातुः, 'जुचङ्क्रम्य' इत्यत्रोक्तः । अथ 'स्रवति शृणोति' इति सूत्रं हेतुमण्णिच्प्रक्रियायां व्याख्यातं स्मारयति—**स्रवतीतीत्त्वं वेति । शुश्रूषते इति** । 'ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः' इत्यात्मनेपदम् ।

स्तौतिण्योरेव । षणीति कृतषत्वस्य सनो ग्रहणम् । 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यधिकृतम्, 'इण्कोः' इति च । तत्र कुग्रहणं निवर्तते असंभवात् । णिग्रहणेन

---

१ एवं मूङ् इत्यस्य 'मिमावयिषति' इत्यपि बोध्यम् ।

षणि किम्। तिष्ठासति। सुषुप्सति। अभ्यासादित्युक्तेनेह निषेधः। इण्। प्रतीषिषति। इक्। अधीषिषति। (२६२८) सः स्विदिस्वदिसहीनां च। ८। ३। ६२॥ अभ्यासेणः परस्य णयन्तानामेषां सस्य स एव, न षः, षणि

तदन्तग्रहणम्। 'सहेः साडः सः' इत्यतः स इति षष्ठयन्तमनुवर्तते। तदाह—**अभ्यासेण इत्यादि। षभूते इति।** षकारं प्राप्ते सनीत्यर्थः। **नान्यत्रेति।** अभ्यासेणः परस्य चेत्सस्य षत्वं तर्हि स्तौतिण्यन्तयोरेवेत्यर्थः। नच 'आदेशप्रत्ययोः' इत्येव सिद्धे आरम्भसामर्थ्यादेव नियमलाभात् एवकारो व्यर्थ इति शङ्कयम्, षण्येवेति नियमनिरसनार्थत्वात्। षण्येवेति नियमे सति तुष्टावेत्यत्र षत्वानापत्तेः। स्तौतेरुदाहरति—**तुष्टूषतीति।** 'अज्झन' इति दीर्घः। ण्यन्तस्योदाहरिष्यन्नाह—**ध्वतीति। उत्वमिति।** वकारस्य संप्रसारणमुकार इत्यर्थः। **सुष्वापयिषतीति।** स्वपेर्णौ उपधावृद्धौ स्वापि इत्यस्मात् सनि इटि वकारस्य संप्रसारणे पूर्वरूपे सुप इत्यस्य द्वित्वे णेर्गुणे अयादेशे सनः षत्वे अभ्यासेणः परस्य षत्वमिति भावः। **सिषाधयिषतीति।** अत्रापि ण्यन्तत्वादभ्यासेणः परस्य सस्य षत्वमिति भावः। **सिसिक्षतीति।** सेक्तुमिच्छतीत्यर्थः। सिच्धातोः सन् 'हलन्ताच्च' इति कित्वान्न लघूपधगुणः। अभ्यासेणः परस्य सस्य चेत् षत्वं, तर्हि 'स्तौतिण्योरेव' इति नियमान्न ष इति भावः।

ननु परिषिषिक्षतीत्यत्र अभ्यासेणः परस्य सस्य कथं षत्वं 'स्तौतिण्योरेव' इति नियमात् 'स्थादिष्वभ्यासेन च' इति षत्वस्याप्यनेन नियमेन निवृत्तेरित्यत आह—**उपसर्गात्त्विति।** 'स्तौतिण्योरेव' इति नियमेन मध्येऽपवादन्यायबलात् 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वमेव बाध्यत इति भावः। **षणि किमिति।** कृतषत्वनिर्देशः किमर्थ इति प्रश्नः। **तिष्ठासतीति।** 'धात्वादेः' इति षस्य सत्वे स्था इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासह्रस्वे इत्त्वे 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वम्। कृतषत्वे सन्येवायं नियमः, अत्र तु सनः षत्वाभावेन नियमाप्रवृत्तेः षत्वं निर्बाधमिति भावः। **सुषुप्सतीति।** स्वप्धातोः सनि 'रुदविदमुषग्रहिस्वपि' इति कित्वात् 'वचिस्वपि' इति संप्रसारणे कृते द्वित्वम्। कित्वान्न लघूपधगुणः। इहापि 'स्तौतिण्योरेव' इति नियमो न भवति, सनः षत्वाभावादिति भावः। ननु षणि इणः परस्य सस्य चेत् षत्वं तर्हि स्तौतिण्योरेवेत्येतावदेवास्तु। अभ्यासादिति किमर्थमित्यत आह—**अभ्यासादित्युक्तेनेहेति। प्रतीषिषतीति।** इणधातोः सनि 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति स इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासेत्त्वम्। इह भूषते सनि 'इण् गतौ' इति धातोः परस्य सस्य षत्वं भवत्येव, अभ्यासेणः परत्वे सत्येव नियमप्रवृत्तेरिति भावः। अधीषिषतीत्यप्येवम्।

सः स्विदि। सः स्विदीति छेदः। 'स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात्' इति सूत्रं स्तौतिवर्जमनुवर्तते। 'सहे साडः सः' इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तं च तदाह—

परे। सिस्वेदयिषति। सिस्वादयिषति। सिसाहयिषति 'स्थादिष्वेवाभ्यासस्य' इति नियमान्नेह। अभिसुसूषति।

'शैषिकान्मतुबर्थीयाच्छैषिको मतुबर्थिकः।
सरूपप्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते॥' (भाष्यम्)

शैषिकाच्छैषिकः सरूपो न। तेन शालीये भव इति वाक्यमेव, न तु छान्ताच्छः। सरूपः किम्। अहिच्छत्रे भव आहिच्छत्रः, आहिच्छत्रे भवः आहिच्छत्रीयः। अणन्ताच्छः। तथा मत्वर्थात्सरूपः स न। धनवानस्यास्ति। इह मतुबन्तान्मतुब्न। विरूपस्तु स्यादेव। दण्डिमती शाला। सरूपः इत्यनुषज्यते। अर्थद्वारा सादृश्यं तस्यार्थः। तेन इच्छासन्नन्तादिच्छासन्न। स्वार्थसन्नन्तात्तु स्यादेव। जुगुप्सिषते। मीमांसिषते।

इति तिङन्ते सन्प्रकरणम्।

अथ तिङन्ते यङ्प्रकरणम्॥ १३॥

(२६२९) धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ्। ३। १।२२॥

अभ्यासेण इति। सकारविधिर्नियमार्थ इत्याह—**सस्य स एवेति**। सुनोतेः सनि 'स्तौतिण्योरेव' इति नियमादुत्तरखण्डस्य षत्वाभावे अभिसुसूषतीत्यत्र 'उपसर्गात्सुनोति' इत्यभ्यासस्य षत्वमाशङ्क्य आह—**स्थादिष्वेवेति**। **शैषिकादिति**। सन्विधायकसूत्रस्थमिदं वार्तिकम्। शैषिकात्सरूपः शैषिकः प्रत्ययो न। मतुबर्थीयान् सरूपो मतुबर्थिकः प्रत्ययो नेत्यन्वयः। शेषाधिकारे विहितः शैषिकः। भवार्थे अध्यात्मादित्वाट्ठञ्। मतुबर्थे भवो मतुबर्थीयः गहादित्वाच्छः। मतुबर्थोऽस्यास्तीति मतुबर्थिकः। 'अत इनिठनौ' इति ठन्। **शालीये इति**। शालायां भवः शालीयः। 'वृद्धाच्छः'। शालीये भव इत्यर्थे शालीयशब्दात् पुनः छो नेत्यर्थः। **आहिच्छत्रे भव इति**। आहिच्छत्रशब्दो भवार्थे अणन्तः। ततो भवार्थे 'वृद्धाच्छः' इति छ एव भवति। नतु पुनरणिति भावः। ननु जुगुप्सिषते इत्यादौ कथं सन्नन्तात् सन्नित्यत आह—**सरूप इत्यनुषज्यते इति**। सन्नन्तान्न सनिष्यते इत्यत्रापि सरूप इत्यनुषज्यते इत्यर्थः। नन्वेवमपि जुगुप्सिषते इत्यत्र सरूपस्य सनः कथं प्रवृत्तिरित्यत आह—**अर्थद्वारेति**। शब्दतो वैरूप्यस्यासंभवादर्थद्वारकमेव सारूप्यं विवक्षितमिति भावः। **तेनेति**। इच्छासन्नन्तादिच्छासन्नेति लभ्यते इत्यर्थः। **स्वार्थेति**। स्वार्थसन्नन्तात्तु इच्छासन् भवत्येवेत्यर्थः।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां सन्नन्तनिरूपणं समाप्तम्।

पौनःपुन्यं भृशार्थश्च क्रियासमभिहारः तस्मिन् द्योत्ये यङ् स्यात्। (२६३०) **गुणो यङ्लुकोः**। ७। ४। ८२॥ अभ्यासस्य गुणः स्याद्यङि यङ्लुकि च। 'सनाद्यन्ताः—' (सू २३०४) इति धातुत्वाल्लडादयः। ङिदन्तत्वादात्मनेपदम्। पुनःपुनरतिशयेन वा भवति बोभूयते। बोभूयांचक्रे। अबोभूयिष्ट। धातोः किम्। आर्धधातुकत्वं यथा स्यात्। तेन 'ब्रुवो वचिः' (सू २४५३) इत्यादि। एकाचः किम्। पुनःपुनर्जागर्ति। हलादेः किम्। भृशमीक्षते। भृशं शोभते रोचते इत्यत्र यङ् नेति भाष्यम्। पौनःपुन्ये तु स्यादेव। रोरुच्यते। शोशुभ्यते। 'सूचिसूत्रिमूत्र्यट्यर्त्यशूर्णोतिभ्यो यङ् वाच्यः' (वा १७५१)। आद्यास्त्रयश्चुरादावदन्ताः। सोसूच्यते। सोसूत्र्यते। अनेकाच्कत्वेनाषोपदेश-

---

अथ यङ्प्रक्रियाः निरूप्यन्ते। **धातोरेकाचो। तस्मिन्द्योत्ये इति**। वाच्यत्वे तु प्रत्ययवाच्यस्य प्रधानतया सन्नन्ते इच्छाया इव तस्य विशेष्यत्वं स्यादिति भावः। **गुणो यङ्लुकोः**। यङ् च लुक्च इति द्वन्द्वात् सप्तमी। लुगिह यङ एव विवक्षितः उपस्थितत्वात्। 'अत्र लोपः' इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते। तदाह— **अभ्यासस्येति**। इक्परिभाषया इगन्तस्येति लभ्यते। **बोभूयते इति**। 'सन्यङोः' इति द्वित्वम्। यङो ङित्त्वादूकारस्य न गुणः। बोभूय इत्यस्माल्लटि तिपि शपि पररूपम्। 'क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये' इति पुनर्द्वित्वं तु न, तस्य 'क्रियासमभिहारे' इति विहितलोडन्तमात्रविषयत्वात्। अत एव 'क्रियासमभिहारे लोट्' इति सूत्रभाष्ये 'क्रियासमभिहारे लोण्मध्यमपुरुषैकवचनस्य द्वे वाच्ये' इत्येव पठितम्। पौनःपुन्ये यङि तु 'नित्यवीप्सयोः' इति न द्वित्वम्, 'क्रियासमभिहारे द्वे' इत्यनेन पौनःपुन्येऽपि लोडन्तद्वित्वविधानेन पौनःपुन्यस्य अन्यतो लाभे सौत्रद्वित्वाप्रवृत्तिर्ज्ञापनादित्यलम्। **धातोः किमिति**। 'क्रियासमभिहारे' इत्यनेनैव धातोर्लाभात्किमर्थं धातुग्रहणमिति प्रश्नः। **आर्धधातुकत्वमिति**। धातोरित्यभावे आर्धधातुकत्वं न स्यात्। धातोरिति विहितप्रत्ययस्यैव आर्धधातुकत्वादिति भावः। **ब्रुव इति**। यङः आर्धधातुकत्वे सत्येव तस्मिन् परे 'ब्रुवो वचिः' 'वेञो वयिः' इत्यादि कार्यं सिध्यति। अन्यथा 'आर्धधातुके' इत्यधिकृत्य तद्विधानान्न स्यादिति भावः।

भृशमीक्षते इति। नच भृशशब्देनैवात्र भृशार्थभानात् यङ् न भविष्यतीति वाच्यम्, भृशत्वं हि यङ्द्योत्यम्, नतु वाच्यम्। द्योतनं च उक्तस्यापि संभवतीति भावः। **यङ् नेति**। अनभिधानादिति भाष्ये स्पष्टम्। **पौनःपुन्ये त्विति**। पुनःपुनश्शब्दसमभिहारेऽपि यङस्त्येव, भृशार्थ एवानभिधानोक्तेरिति भावः। **सूचिसूत्रीति**। सूचि, सूत्रि, मूत्रि, अटि, अर्ति, अशू, ऊर्णोति एषां द्वन्द्वः। 'सूच पैशुन्ये, सूत्र वेष्टने, मूत्र प्रस्रवणे' एते त्रयश्चुराद्यन्तर्गणे कथादावदन्ताः।

स्वात्षत्वं न। मोमूत्र्यते। (२६३१) **यस्य हलः। ६।४।४९॥** यस्य इति सङ्घातग्रहणम्। हलः परस्य यशब्दस्य लोपः स्यादार्धधातुके। 'आदेः परस्य' (सू ४४)। 'अतो लोपः' (सू २३०८)। सोसूचांचक्रे। सोसूचिता। सोसूत्रिता। मोमूत्रिता। (२६३२) **दीर्घोऽकितः। ७।४।८३॥** अकितोऽभ्यासस्य दीर्घः स्याद्यङि यङ्लुकि च। अटाट्यते। (२६३३) **यङि च। ७।४।३०॥** अर्तेः संयोगादेश्च ऋतो गुणः स्याद्यङि यङ्लुकि च। यकारपररेफस्य न द्वित्वनिषेधः। अरार्यते इति भाष्योदाहरणात्। अरारिता। अशाशिता।

तेषामनेकाच्त्वादप्राप्तौ यङ्वचनमित्याह—**आद्यास्त्रय इति**। 'अट गतौ, ऋ गतौ, अश भोजने, अशू व्याप्तौ' एषां हलादित्वाभावाद्वचनम्। ऊर्णोतेस्तु हलादित्वाभावादेकाच्त्वाभावाच्च वचनम्। **सोसूच्यते। इति**। णयन्ताद्यङि णिलोपे द्वित्वे 'गुणो यङ्लुकोः' इति अभ्यासगुणः। सूचेः षोपदेशत्वभ्रमं वारयति—**अनेकाच्कत्वेनेति**। षोपदेशत्वे तु 'धात्वादेः' इति षस्य सत्वे कृते आदेशसकारत्वादुत्तरखण्डस्य षत्वं स्यादिति भावः।

लिटि सोसूच् य आमिति स्थिते—**यस्य हलः**। यकारादकारस्य उच्चारणार्थत्वभ्रमं वारयति—**संघातग्रहणमिति**। यकाराकारसमुदायस्येत्यर्थः। हलः इति पञ्चमी। 'आर्धधातुके' इत्यधिकृतम्। 'अतो लोपः' इत्यस्मात् लोप इत्यनुवर्तते। तदाह—**हलः परस्येत्यादिना**। ननु 'अलोऽन्त्यस्य' इति यकारादकारस्य लोपः स्यादित्यत आह—**आदेः परस्येति**।'अलोऽन्त्यस्य' इत्यस्यायमपवाद इति भावः। **अतो लोपः इति**।यकाराकारसंघाते यकारस्य लोपे सति परिशिष्टस्याकारस्य 'अतो लोपः' इत्यर्थः। ननु मास्तु संघातग्रहणम्। यकारस्यैवात्र लोपो विधीयताम्।अतो लोपे सति इष्टसिद्धिरिति चेत् ,न–ईर्ष्य्धातोस्तृचि इति ईर्ष्यितेत्यत्र यकारलोपनिवृत्त्यर्थत्वादित्यलम्। अटधातोः यङि 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति ट्य इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषेण अभ्यासे यकारनिवृत्तौ अटट्यते इति स्थिते–**दीर्घोऽकितः।अभ्यासस्येति**। 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। **यङि यङ्लुकि चेति**। 'गुणो यङ्लुको': इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। अकित इत्यस्य तु यंयम्यते इत्यादौ प्रयोजनं वक्ष्यते।

ऋधातोर्यङि कृते ङित्त्वाद्गुणनिषेधे प्राप्ते—**यङि च**। 'गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः' इति सूत्रमनुवर्तते। 'रीङ् ऋतः' इत्यस्मात् ऋत इति च। तदाह—**अर्तेरित्यादि**। तथाच ऋ य इति स्थिते ऋकारस्य गुणे अकारे रपरत्वे अर् य इति स्थिते 'न न्द्राः' इति रेफस्य द्वित्वनिषेधे य इत्यस्य द्वित्वे 'दीर्घोऽकितः' इत्यभ्यासदीर्घे अर्यायते इति प्राप्ते आह—**यकारपररेफस्येति। भाष्योदाहरणादिति**। 'धातोरेकाचः' इति सूत्रे इति शेषः। **अरारितेति**। 'यस्य हलः' इति यकारलोपः। **अशा-**

---

१ तेनार्थवत्परिभाषाप्रवृत्त्या यङ्, यक्, प्रत्यये प्रवृत्तिः, नतु काम्यचि, तत्र यकारस्यानर्थकत्वात्। क्यच् क्यङोस्तु विभाषा वक्ष्यते।

ऊर्णोनूयते । बेभिद्यते । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाल्लोपधागुणः । बेभिदिता । (२६३४) **नित्यं कौटिल्ये गतौ** । ३ । १ । २३ ॥ गत्यर्थात्कौटिल्य एव यङ् स्यान्न तु क्रियासमभिहारे । कुटिलं व्रजति वाव्रज्यते । (२६३५) **लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हायाम्** । ३ । १ । २४ ॥ एभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव यङ् स्यात् । गर्हितं लुम्पति लोलुप्यते । सासद्यते । (२६३६) **चरफलोश्च** । ७ । ४ । ८७ ॥ अनयोरभ्यासस्यातो नुक् स्याद्यङ्यङ्लुकोः । नुक् इत्यनेनानुस्वारो लक्ष्यते । 'स च पदान्तवद्वाच्यः' (वा ४६६१) वा 'पदान्तस्य' (सू १२५) इति यथा स्यात् । (२६३७) **उत्परस्यातः** । ७ । ४ । ८८ ॥ चरफलोरभ्यासात्परस्यात उत्स्याद्यङ्यङ्लुकोः । 'हलि च' (सू ३५४) इति दीर्घः । चञ्चूर्यते-चंचूर्यते । पम्फुल्यते-पंफुल्यते । (२६३८) **जपजभदह-**

शितेति । अशधातोर्यङि श्य इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषेण अभ्यासे यकारनिवृत्तौ 'दीर्घोऽकितः' इति दीर्घे 'यस्य हलः' इति यकारलोपः । **ऊर्णोनूयते इति** । ऊर्णु य इति स्थिते 'न न्द्राः' इति नु इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासगुणे 'अकृत्'इति दीर्घः । **बेभिद्यते इति** । भिद् य इति स्थिते भिद् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासगुणः । ननु बेभिद्य इति यङन्ताल्लुटि तासि इटि यलोपे अतो लोपे बेभिदितेत्यत्र तासि परे लघूपधगुणः स्यादित्यत आह—**अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादिति** ।

नित्यं कौटल्ये गतौ । नित्यशब्दः एवार्थे । कौटिल्ये इत्यस्योपरि द्रष्टव्यः । 'धातोरेकाचः' इत्यतो यङित्यनुवर्तते । तदाह—**गत्यर्थात्कौटिल्य एवेति** । गत्यर्थवृत्तेर्धातोः कौटिल्ये द्योत्य एव यङित्यर्थः । एवशब्दव्यवच्छेद्यमाह—**न तु क्रियासमभिहारे इति** । शब्देन्दुशेखरे तु गत्यर्थेभ्यः क्रियासमभिहारे यङस्त्येवेति प्रपञ्चितम् । **लुपसद** । लुप, सद, चर, जप, जभ, दह, दश, गृ एषां द्वन्द्वः । यङित्यनुवर्तते । भावः धात्वर्थः । तद्गता गर्हा भावगर्हा । नित्यमित्यनुवृत्तम् एवकारार्थकम् । तदाह—**एभ्य इत्यादि** । **चरफलोश्च** । 'अत्र लोपः' इत्यस्मादभ्यासस्येत्यनुवर्तते । 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इत्यस्मात् अतो नुगिति । 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यस्मात् यङ्लुकोरिति च । तदाह—**अनयोरित्यादि** । नुकि ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः । **लक्ष्यते इति** । 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इति पूर्वसूत्रे यंयम्यते रंरम्यते, इत्यादौ अनुस्वारश्रवणार्थं नुगित्यनुस्वारोपलक्षणमाश्रयणीयम् । अन्यथा झलपरत्वाभावात् 'नश्च' इत्यनुस्वारासंभवान्नकार एव श्रूयेतेत्युक्तं भाष्ये । तस्यैवेहानुवृत्तेरत्राप्यनुस्वारोपलक्षणार्थत्वमिति भावः । **पदान्तवदिति** । 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इति पूर्वसूत्रस्थमिदं वार्तिकमत्राप्यनुवर्तते इति भावः । **उत्परस्यातः** । 'अत्र लोपः' इत्यस्मादभ्यासस्येत्यनुवृत्तं परशब्दयोगात् पञ्चम्या विपरिणम्यते । 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यतः यङ्लुकोरिति 'चरफलोः' इति चानुवर्तते । तदाह—**चरफलोरित्यादि** ।

दशभञ्जपशां च । ७ । ४ । ८६ ॥ एषामभ्यासस्य नुक् स्याद्यङ्यङ्लुकोः । गर्हितं जपति जञ्जप्यते इत्यादि । (२६३९) **ग्रो यङि । ८ । २ । २० ॥** गिरतेः रेफस्य लत्वं स्याद्यङि । गर्हितं गिलति जेगिल्यते । 'घुमास्था—' (सू २४६२) इतीत्त्वम् । गुणः । देदीयते । पेपीयते । सेषीयते । 'विभाषा श्वेः' (सू २४२०) । शोशूयते । शेश्वीयते । 'यङि च' (सू २६३३) । सास्मर्यते। 'रीङृतः' (सू १२३४) । चेक्रीयते । सुट् । सञ्चेस्क्रीयते । (२६४०) **सिचो यङि । ८ । ३ । ११२ ॥** सिचः सस्य षो न स्याद्यङि । निसेसिच्यते । (२६४१) **न कवतेर्यङि । ७ । ४ । ६३ ॥** कवतेरभ्यासस्य चुत्वं न स्याद्यङि। कोकूयते । कौतिकुवत्योस्तु चोकूयते । (२६४२) **नीग्वञ्चुस्रंसुध्वंसुभ्रंसुक-**

दीर्घ इति । उकारस्येति शेषः । **चञ्चूर्यते इति** । गर्हितं चरतीत्यर्थः । यङि द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासाकारादुपरि अनुस्वारागमे 'वा पदान्तस्य' इति तस्य परसवर्णे अकारे उत्तरखण्डे अकारस्य उत्वे तस्य दीर्घः । परसवर्णाभावपक्षे त्वाह—**चंचूर्यते इति । पम्फुल्यते इति ।** अत्र अनुस्वारस्य मकारः परसवर्णः ।

जपजभ । 'चरफलोश्च' इत्यत्र यदनुवृत्तं तत्सर्वमिहाप्यनुवर्तते । तदाह— **एषामिति । इत्यादीति** । जञ्जभ्यते । दन्दह्यते । दन्दश्यते । बम्भज्यते। पम्पश्यते। पसधातुर्दन्त्यान्तः सौत्रो गत्यर्थ इति माधवः । तालव्यान्त इति काशिका । **ग्रो यङि** । गॄ इत्यस्य ग्रः इति षष्ठ्येकवचनम् । 'कृपो रो लः इत्यनुवर्तते । तदाह— **गिरतेरित्यादि** । दा, पा, सा, एभ्यो यङि विशेषमाह—**घुमास्थेत्यादि । शोशूयते इति** । श्विधातोर्यङि 'संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत्' इति वचनात् संप्रसारणे पूर्वरूपे शु इत्यस्य द्वित्वम् । 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घः। **सास्मर्यते इति** । स्मृ य इति स्थिते संयोगादित्वात् 'यङि च' इति परत्वाद्-गुणे रपरत्वे द्वित्वे 'दीर्घोऽकितः' इत्यभ्यासदीर्घः । **चेक्रीयते इति** । कृ य इति स्थिते परत्वात् ऋकारस्य रीङादेशे क्री इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासगुणः । **सुडिति ।** 'संपरिभ्यां करोतौ भूषणे' 'समवाये च' इत्यनेनेति शेषः । **सिचो यङि ।** 'सहेः साडः सः' इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । 'मूर्धन्यः' इत्यधिकृतम् 'न रपरसृपि' इत्यतः नेत्यनुवर्तते । तदाह—**सिचः इति । निसेसिच्यते इति** । 'उपसर्गात्सुनोति' इति 'स्थादिष्वभ्यासेन' इति च षत्वमनेन निषिध्यते ।

न कवतेर्यङि । 'अत्र लोपः' इत्यतः अभ्यासस्येति 'कुहोश्चुः' इत्यतः चुरिति चानुवर्तते इति मत्वा आह—**कवतेरभ्यासस्येति** । ननु कोर्यङि इत्येव सिद्धे श्तिपा निर्देशो व्यर्थ इत्यत आह—**कौतिकुवत्योस्त्विति** । शपा निर्देशार्थं कवतिग्रहणम् । तेन 'कु शब्दे' इति लुग्विकरणस्य 'कुङ् शब्दे' इति शविकरणस्य च ग्रहणं न लभ्यते इति भावः । नच कोरित्युक्तेऽपि दीर्घान्तस्य श-

सपतपदस्कन्दाम् । ७ । ४ । ८४॥ एषामभ्यासस्य नीगागमः स्याद्यङ्लुकोः। अकितः इत्युक्तेर्न दीर्घः । नलोपः । वनीवच्यते । सनीस्रस्यते इत्यादि । (२६४३) **नुगतोऽनुनासिकान्तस्य** । ७ । ४ । ८५ ॥ अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासोऽदन्तस्तस्य नुक् स्यात् । नुका अनुस्वारो लक्ष्यते इत्युक्तम्। यँयम्यते-यंयम्यते । तपरत्वसामर्थ्याद्भूतपूर्वदीर्घस्यापि न । भाम क्रोधे । बाभाम्यते । 'ये विभाषा' (सू २३१६) जाजायते-जञ्जन्यते । 'हन्तेर्हिंसायां यङि घ्नीभावो वाच्यः' (वा ४६२१) । जेघ्नीयते । हिंसायां किम् । जङ्घन्यते। (२६४४) **रीगृदुपधस्य च** । ७ । ४ । ९० ॥ ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रीगागमः स्याद्यङ्यङ्लुकोः । वरीवृत्यते । क्षुभ्नादित्वान्न णः । नरीनृत्यते । जरीगृह्यते । उभयत्र लत्वम् । चलीक्लृप्यते । 'रीगृत्वत इति वक्तव्यम्' (वा

विकरणस्य न ग्रहणप्रसक्तिरिति शङ्क्यम्, तुदादौ 'कुङ् शब्दे' इति ह्रस्वान्तपाठस्य न्यायसंमतत्वात् । वस्तुतस्तु न्यायसंमते तौदादिकेऽस्याप्रवृत्तिरेव फलम् । 'लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव ग्रहणम्' इति लुग्विकरणस्य ग्रहणनिवृत्तिरिति बोध्यम् । **नीग्वञ्चु । अभ्यासस्येति** । 'अत्र लोपः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **यङ्लुकोरिति** । यङि यङ्लुकि चेत्यर्थः । **न दीर्घ इति** । नीगागमात्प्राक् प्राप्तोऽभ्यासदीर्घो नेत्यर्थः । भविष्यदपि कित्त्वं दीर्घप्रतिबन्धकमिति भावः । **नलोपः इति** । 'अनिदिताम्' इत्यनेन नकारस्य लोप इत्यर्थः । **इत्यादीति** । सनीस्रस्यते, दनीध्वस्यते, बनीभ्रस्यते, चनीकस्यते, पनीपत्यते, पनीपद्यते, चनीस्कद्यते । **नुगतोऽनु** । अङ्गस्येत्यधिकृतम् । 'अत्र लोपः' इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते । 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यतः यङ्लुकोरिति च । तदाह—**अनुनासिकान्तस्येत्यादि** । ननु यंयम्यते इत्यत्र नुको नकारस्य अपदान्तत्वादझल्परकत्वाच्च कथं 'नश्च' इत्यनुस्वार इत्यत आह—**नुकेति** । नन्वभ्यासे ह्रस्वविधानाद्दीर्घस्याभावात् नुग्विधावत इति तपरकरणं व्यर्थमित्यत आह—**तपरत्वसामर्थ्यादिति** । स्वाभाविक एव ह्रस्वः अकारः तस्यैव ग्रहणम्, नतु दीर्घादेशभूतस्य ह्रस्वाकारस्येत्येतदर्थं तपरकरणमिति भावः । **बाभाम्यते इति** । अत्र आकारस्थानिकस्य ह्रस्वविधिसंपन्नस्य अकारस्य न नुगिति भावः ।

जनधातोर्यङि नकारस्य आत्त्वविकल्पं स्मारयति – **ये विभाषेति । घ्नीभाव इति** । यद्यपीह ह्नीभावविधावपि 'अभ्यासाच्च' इति कुत्वे हकारस्य घकारः सिध्यति, तथापि प्रयत्नलाघवाभावात् प्रक्रियालाघवाच्च घ्नीति घकारोच्चारणमिति भावः । **जेघ्नीयते इति** । पुनः पुनरतिशयेन वा हिनस्तीत्यर्थः । अत्र यङीति विषयसप्तमी । यङि विवक्षिते सतीति लभ्यते । तेन द्वित्वस्य परत्वेऽपि प्रागेव घ्नीभाव इति बोध्यम् । **जङ्घन्यते इति** । गर्हितं गच्छतीत्यर्थः । **रीगृदुपधस्य च । अभ्यासस्येति** । 'अत्र लोपः' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । **यङ्लुको-**

४६६२)। **परीपृच्छ्यते** । वरीवृश्च्यते । (२६४५) **स्वपिस्यमिव्येञां यङि** । ६ । १ । १९ ॥ संप्रसारणं स्याद्यङि । सोषुप्यते । सेसिम्यते । वेवीयते । (२६४६) **न वशः** । ६ । १ । २० ॥ वावश्यते । (२६४७) **चायः की** । ६ । १ । २१ ॥ चेकीयते । (२६४८) **ई घ्राध्मोः** । ७ । ४ । ३१ ॥ जेघ्रीयते । देध्मीयते । (२६४९) **अयङ् यि क्ङिति** । ७ । ४ । २२ ॥ शीङोऽयङा-

---

रिति । ' गुणो यङ्लुकोः ' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **वरीवृत्यते इति** । ' वृतु वर्तने ' अस्माद्यङि द्वित्वे उरदत्त्वे हलादिशेषे अभ्यासस्य रीक् । नृतेर्यङि नरीनृत्यते इत्यत्र णत्वमाशङ्क्य आह—**क्षुभ्नादित्वान्न ण इति** । **जरीगृह्यते इति** । ' ग्रह उपादाने ' अस्माद्यङि ' ग्रहिज्या ' इति संप्रसारणे द्वित्वे उरदत्त्वे हलादिशेषे अभ्यासस्य रीक् । **उभयत्रेति** । कृपधातोः यङि द्वित्वे उरदत्वे रपरत्वे हलादिशेषे रीक् । चलीक्लृप्यते ' कृपो रो लः ' इत्यभ्यासे रेफस्य लकारः । उत्तरखण्डे ऋकारस्यावयवो यो रेफः तस्य लकारसदृश इत्यर्थः । ननु व्रश्चधातोर्यङि वरीवृश्च्यते इत्यत्र कथमभ्यासस्य रीक् । धातोः शकारोपधत्वेन ऋदुपधत्वाभावादित्यत आह—**रीगृत्वत इति** । ' रीगृदुपधस्य ' इत्यत्र ऋदुपस्येत्यपनीय ऋत्वत इति वक्तव्यमित्यर्थः । ऋत् अस्यास्तीति ऋत्वत् । ' तसौ मत्वर्थे ' इति भत्वात् पदत्वाभावान्न जश्त्वम् । **परीपृच्छ्यते इति** । प्रच्छधातोर्यङि ' ग्रहिज्या ' इति रेफस्य संप्रसारणमृकारः । पूर्वरूपं द्वित्वं रपरत्वं हलादिशेषः रीक् । **वरीवृश्च्यते इति**। व्रश्चधातोर्यङि संप्रसारणे द्वित्वादि पूर्ववत्।

स्वपिस्यमि । संप्रसारणं स्यादिति शेषपूरणम् । ' ष्यङः संप्रसारणम् ' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **सोषुप्यते इति** । स्वप्धातोर्यङि वकारस्य संप्रसारणे उकारे पूर्वरूपे द्वित्वे अभ्यासगुणः । उत्तरखण्डे सस्य षत्वम् । **सेसिम्यते इति** । स्यमुधातोर्यङि यकारस्य संप्रसारणे पूर्वरूपे द्वित्वादि । अषोपदेशत्वान्न षः । **वेवीयते इति** । व्येञो यङि यकारस्य संप्रसारणे पूर्वरूपे द्वित्वादि । ' हलः ' इति 'अकृत्सार्वधातुकयोः'इति वा दीर्घः । अथ वशधातोर्यङि वावश्यते इत्यत्र'ग्रहिज्या' इति संप्रसारणे प्राप्ते तन्निषेधं स्मारयति—**न वशः** । वशधातोः छान्दसत्वं प्रायिकमिति प्रागेवोक्तम् । **चायः की** । यङीति शेषः । ' स्वपिस्यमिव्येञां यङि ' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **चेकीयते इति** । 'चायृ पूजानिशामनयोः' । अस्माद्यङि प्रकृतेः कीभावे द्वित्वादि ।

ई घ्राध्मोः । घ्रा ध्मा अनयोः द्वन्द्वात् षष्ठीद्विवचनम् । यङीति शेषः, 'यङि च' इत्यतस्तदनुवृत्तेः । **जेघ्रीयते । देध्मीयते इति** । ईत्वे कृते द्वित्वादि । ह्रस्वस्य इकारस्य विधावपि ' अकृत्सार्वधातुकयोः ' इति दीर्घसिद्धेः दीर्घोच्चारणम् 'अस्य च्वौ' इत्युत्तरार्थम् । **अयङ् यि क्ङिति** । यि इति सप्तमी । क् ङ् एतौ इतौ

देशः स्याद्यादौ क्ङिति परे । शाशय्यते । अभ्यासस्य ह्रस्वः । ततो गुणः । डोढौक्यते । तोत्रौक्यते ।

इति तिङन्ते यङ्प्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते यङ्लुक्प्रकरणम् ॥ १४ ॥

(२६५०) यङोऽचि च । २ । ४ । ७४ ॥ यङोऽच्प्रत्यये लुक् स्याच्चकारात्तं विनापि बहुलं लुक्स्यात् । अनैमित्तिकोऽयमन्तरङ्गत्वादादौ भवति । ततः

यस्येति विग्रहः । **शीङ इति ।** 'शीङः सार्वधातुके गुणः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । अयङि ङकार इत्, यकारादकार उच्चारणार्थः । ङित्त्वादन्तादेशः । **शाशय्यते इति ।** शी य इति स्थिते ईकारस्य अय् ततो द्वित्वे अभ्यासदीर्घः । ढौकृधातोर्यङि विशेषमाह—**अभ्यासस्य ह्रस्व इति ।** द्वित्वे अभ्यासह्रस्वे उकारे तस्य 'गुणो यङ्लुकोः' इति गुण इत्यर्थः । **तोत्रौक्यते इति ।** त्रौकेः रूपम् ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां यङ्निरूपणं समाप्तम् ।

अथ यङ्लुक्प्रक्रियाः निरूप्यन्ते । **यङोऽचि च ।** अचि इति प्रत्ययग्रहणम्, नतु प्रत्याहारः, यङा साहचर्यात् । 'ण्यक्षत्रियार्ष' इत्यतः लुगित्यनुवर्तते । तदाह—**यङोऽच्प्रत्यये लुगिति । चकारात्तं विनापीति ।** अच्प्रत्ययाभावेऽपीत्यर्थः । **बहुलमिति ।** चकारात् 'बहुलं छन्दसि' इति पूर्वसूत्राद्बहुलग्रहणमप्यनुकृष्यते इति भावः । एवंच अच्प्रत्यये तदभावेऽपि यङो बहुलं लुगिति फलितम् । तेन लूञो यङन्तादचि यङो लुगभावपक्षे अतो लोपे लोलूय इति रूपम् । लुकि तु लोलुव इति रूपं सिध्यति । तथा अच्प्रत्ययाभावेऽपि बोभूयते बोभवीति इत्यादौ यङो लुग्विकल्पः सिध्यतीति बोध्यम् । **अनैमित्तिकोऽयमिति ।** अच्प्रत्ययादन्यत्र बोभवीतीत्यादौ यङ्लुक् अनैमित्तिकः । ततश्च परस्मादपि द्वित्वादिकार्यात्प्रागेव अन्तरङ्गत्वाद्यङो लुक् भवति, ततो द्वित्वादीति वस्तुतः स्थितिकथनमिदम् । अच्प्रत्यये विधीयमानस्तु यङ्लुक् नैमित्तिकत्वाद्बहिरङ्ग एव । ततश्च परत्वान्नित्यत्वाच्च आदौ द्वित्वे कृते यङो लुकि अच्प्रत्ययमाश्रित्य प्राप्तो गुणः 'न धातुलोप आर्धधातुके' इति निषेधान्न भवति, अच्प्रत्ययस्य यङ्लोपनिमित्तत्वादिति बोध्यम् ।

नन्वेवं सति यङ्लुकि 'सन्यङोः' इति द्वित्वं न स्यात् । यङो लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावादित्यत आह—**तत इति ।** यङो लुगनन्तरमित्यर्थः । 'न लुमता' इत्यनेन हि लुमता शब्देन लुप्ते तन्निमित्तमङ्गकार्यं निषिध्यते । द्वित्वादिकं तु यङ-

प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वात् द्वित्वम् । अभ्यासकार्यम् । धातुत्वाल्लडादयः । 'शेषात्कर्तरि—' (सू २१५९) इति परस्मैपदम् । 'अनुदात्तङितः' (सू २१५७) इति तु न । ङित्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणत्वेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः। यत्र हि 'प्रत्ययस्यासाधारणं रूपमाश्रीयते तत्रैव तत्' । अत एव सुदृषत्प्रासाद इत्यत्र 'अत्वसन्तस्य—' (सू ४२५) इति दीर्घो न । येऽपि स्पर्धशीङादयोऽ-

---

न्तस्य कार्यम्, नतु यङ्निमित्तकम्, यङि परतस्तद्विध्यभावादिति भावः । **द्वित्वमिति** । नच 'एकाचः' विधीयमानं द्वित्वं कथमिह यङ्लुकि स्यात् ' श्तिपा शपा ' इति निषेधादिति वाच्यम्, ' गुणो यङ्लुकोः ' इत्याद्यभ्यासकार्यविधिबलेन द्वित्वनिषेधाभावज्ञापनादिति भावः । **अभ्यासकार्यमिति** । गुणादीति भावः । **धातुत्वादिति** । यङो लुकि सत्यपि प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य यङन्तत्वात्'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वम् । नच 'न लुमता' इति निषेधः शङ्क्यः, धातुसंज्ञायाः यङन्तधर्मत्वेन यङि परतोऽङ्गकार्यत्वाभावादिति भावः । यङो ङित्त्वात्तदन्तादात्मनेपदमाशङ्क्य आह—**शेषादिति** ।

ननु 'शेषात्कर्तरि' इत्यत्र आत्मनेपदनिमित्तहीनो धातुः शेषः । यङन्तधातुस्तु न तथा, आत्मनेपदनिमित्तङकारानुबन्धसत्त्वादित्यत आह—**अनुदात्तङित इति तु नेति** । कुत इत्यत आह—**ङित्त्वस्येति** । तदेवोपपादयति—**यत्र हीति** । यत्र प्रत्यये लुप्तेति प्रत्ययमात्रवृत्तिधर्मपुरस्कारेण तमाश्रित्य कार्यप्रवृत्तिरिष्यते तत्रैव प्रत्ययलक्षणम् । यथा राजेत्यत्र । तत्र हि लुप्तं सुप्प्रत्ययं सुप्त्वात्मकप्रत्ययमात्रवृत्तिधर्मपुरस्कारेणाश्रित्य सुबन्ततया पदत्वात् ' नलोपः ' इति नकारलोपप्रवृत्तिः। ङित्त्वं तु न प्रत्ययमात्रधर्मः । ' ऋतेरीयङ् ' इत्यादिप्रत्ययेष्वप्रत्ययेष्वपि चित्रङादिषु सत्त्वात् । ततश्च यङि लुप्ते सति प्रत्ययलक्षणेन तमाश्रित्य तद्वृत्तिङित्त्वप्रयुक्तं कार्यमात्मनेपदं न शङ्कितुं शक्यमिति भावः । ननु यत्किञ्चिद्धर्मपुरस्कारेण प्रत्ययाश्रयकार्ये प्रत्ययलक्षणं कुतो नेत्यत आह—**अत एवेति** । प्रत्ययमात्रवृत्तिधर्मपुरस्कारेण प्रत्ययाश्रयकार्ये प्रत्ययलक्षणाश्रयणादेवेत्यर्थः । **दीर्घो नेति** । सु शोभनाः दृषदः यस्य सः सुदृषत्प्रासाद इत्यत्र समासावयवत्वाल्लुप्तं जसं प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य प्राप्तः असन्तत्वलक्षणो दीर्घो न भवति। उणादीनामव्युत्पत्तिपक्षे च 'अस्त्वस्य वेधा' इत्यादावप्रत्यये प्रत्यये च सत्त्वेन प्रत्ययमात्रवृत्तित्वाभावेन तत्पुरस्कारेण दीर्घे क्रियमाणे प्रत्ययलक्षणासंभवादिति भावः । एतत्सर्वं प्रत्ययलक्षणसूत्रभाष्यकैयटादिषु स्पष्टम् । नच सुदृषत्प्रासाद इत्यत्र जसो लुका लुप्तत्वात् ' न लुमता' इति निषेधादेव दीर्घो न भविष्यतीति वाच्यम्, दीर्घस्यासन्तकार्यत्वेन जसि परे अङ्गकार्यत्वाभावादित्यलम् ।

ननु उक्तरीत्या प्रत्ययलक्षणाभावात् लुप्तयङन्तात् ङित्त्वप्रयुक्तमात्मनेपदं मास्तु। ये तावत् स्पर्धादयः अनुदात्तेतः, ये च शीङादयो ङितः पठिताः, तेभ्यः आत्मनेपदं दुर्वारमित्यत आह—**येऽपीति** । **तेभ्योऽपि नेति** । तेभ्यो यङ्लुकि नात्मनेपद-

नुदात्तङितस्तेभ्योऽपि न । 'अनुदात्तङितः—' (सू २१५७) इत्यनुबन्धनिर्देशात् । तत्र च 'श्तिपा शपा—' (प १३२) इति निषेधात् । अत एव श्यन्नादयो न । गणेन निर्देशात् । किं तु शबेव । 'चर्करीतं च' इत्यादौ पाठाच्छपो लुक् । (२६५१) यङो वा । ७ । ३ । ९४ ॥ यङन्तात्परस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्येड्वा स्यात् । 'भूसुवोः–' (सू २२२४) इति गुणनिषेधो यङ्लुकि भाषायां न । '—बोभूतु तेतिक्ते–' (सू ३५९६) इति छन्दसि निपातनात् । अत एव यङ्लुग्भाषायामपि सिद्धः । न च यङ्लुक्यप्राप्त एव गुणाभावो नि-

---

मित्यर्थः । कुत इत्यत आह—**अनुदात्तङित इत्यनुबन्धनिर्देशादिति** । नन्वनुबन्धनिर्देशेऽपि यङ्लुकि आत्मनेपदं कुतो न स्यादित्यत आह—**तत्र च श्तिपेति** । न चानुबन्धनिर्देशादेव ङित्त्वप्रयुक्तमपि कार्यमात्मनेपदं यङ्लुकि न भविष्यति । अतः प्रत्ययासाधारणधर्माश्रयत्वे सत्येव प्रत्ययलक्षणमिति क्लेशानुभवो वृथेति वाच्यम्, यङो ङकारस्य प्रत्ययानुबन्धत्वेन यङन्तस्य धातोरनुबन्धेनानिर्देशादित्यलम् । **अत एवेति** । 'श्तिपा शपा' इति निषेधादेव यङ्लुकि श्यन्नादयो विकरणा नेत्यर्थः । 'श्तिपा शपा' इति निषेधमुपपादयति—**गणेन निर्देशादिति** । 'दिवादिभ्यः श्यन्' 'रुधादिभ्यः श्नम्' इत्यादिगणनिर्देशादित्यर्थः । **किंतु शबेवेति** । 'कर्तरि शप्' इत्यस्य 'श्तिपा शपा' इति निषेधाविषयत्वादिति भावः ।

चर्करीतमिति । यङ्लुगन्तमदादौ बोध्यमिति व्याख्यातं प्राक् । अतो यङ्लुगन्ताच्छपो लुगित्यर्थः । एवंच भूधातोर्यङो लुकि द्वित्वादौ बोभू इत्यस्माल्लटि तिपि शपो लुकि बोभू ति इति स्थिते—**यङो वा** । 'उतो वृद्धिः' इत्यतो हलीति 'नाभ्यस्तस्याचि' इत्यतः पिति सार्वधातुके इति 'ब्रुव ईट्' इत्यतः ईडिति चानुवर्तते । तदाह—**यङन्तादित्यादिना** । टित्त्वात्तिप आद्यवयव ईट् । तथाच बोभू ई ति इति स्थिते ऊकारस्य गुणे अवादेशे बोभवीतीति रूपं वक्ष्यति । 'भूसुवोस्तिङि' इति गुणनिषेधमाशङ्क्य आह—**भूसुवोरिति** । **निपातनादिति** । 'कृषेः छन्दसि' इत्यतः छन्दसीत्यनुवृत्तौ 'दाधर्ति दर्धर्ति दर्धर्षि बोभूतु तेतिक्ते' इत्यादिसूत्रे भूधातोर्यङ्लुगन्तस्य गुणाभावो निपात्यते । 'भूसुवोः' इत्येव तत्र गुणनिषेधे सिद्धे गुणाभावनिपातनं नियमार्थम्–यङ्लुकि छन्दस्येवायम् 'भूसुवोः' इति गुणनिषेधो, नान्यत्र इति । अतो लोकेऽपि यङ्लुगस्तीति विज्ञायते । एतेन 'यङोऽचि च' इति यङ्लुग्विधौ 'बहुलं छन्दसि' इति पूर्वसूत्राच्छन्दसीत्यनुवर्तयन्तः परास्ताः । तदाह—**अत एव यङ्लुक् भाषायामपि सिद्ध इति** ।

'भूसुवोस्तिङि' इति सूत्रभाष्ये तु बोभूत्वित्येतन्नियमार्थम् । अत्रैव यङ्लुग-

पाद्यतामिति वाच्यम् । 'प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणात्' (प १०१) 'द्विः प्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठम्' इति सिद्धान्तात् । बोभवीति-बोभोति बोभूतः बोभुवति । बोभवांचकार । बोभविता । अबोभवीत्-अबोभोत् अबोभूताम् अबोभवुः । बोभूयात् बोभूयाताम् । बोभूयास्ताम् । 'गातिस्था—' (सू२२२३)

न्तस्य गुणो न भवति, नान्यत्र । क्व मा भूत् बोभवीतीत्युक्तम् । अत्रैवेत्यस्य बोभूत्विति लोट्येवेत्यर्थः । यङ्लुगन्तस्येत्यस्य भूधातोरिति शेषः । बोभवीतीत्येवोदाहृतत्वादिति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । वस्तुतस्तु भाष्ये यङ्लुगन्तस्येति सामान्याभिप्रायमेव । भूधातुमात्रसंकोचे मानाभावात् । बोभवीति इत्युदाहरणं तु धात्वन्तराणामपि प्रदर्शनपरमिति मूलकृदाशयः । ननु भूधातोर्यङ्लुकि बोभू इत्यस्य 'भूसुवोस्तिङि' इति गुणनिषेधप्रसक्तिर्नास्ति, द्वित्वे सति यङ्लुगन्तस्य प्रकृत्यन्तरत्वेन भूरूपत्वाभावात् । ततश्च यङ्लुगन्तस्याप्राप्ते गुणाभावे तत्प्राप्त्यर्थमेव बोभूत्विति निपातनमिति युक्तम् । तथा च छन्दस्येव यङ्लुगन्तस्य गुणनिषेधः, न तु भाषायामिति नियमः कथं सिध्येदित्याशङ्क्य निराकरोति—**नच यङ्लुकीति । प्रकृतीति** । 'प्रकृतिग्रहणेन यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम्' इति परिभाषया 'भूसुवोः' इत्यत्र भूग्रहणेन बोभू इति यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणादित्यर्थः । ननु 'प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम्' इत्यत्र किं प्रमाणमित्याशङ्क्य न्यायसिद्धमिदमित्याह— **द्विः प्रयोग इति** । षष्ठाध्यायादौ 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इत्यत्र किमिदं द्विर्वचनम्—एकाचः प्रथमस्य एकस्य स्थाने द्वितयात्मक आदेशः स्थान्यपेक्षया अन्यो विधीयते, उत स्थानिन एकस्य सतः द्विरुच्चारणं विधीयते, नतु तत्स्थानिनः अतिरिच्यते इति संशय्य 'द्विः प्रयोगो द्विर्वचनम्' इति सिद्धान्तितम् । तदधिकारस्थत्वात् 'सन्यङोः' इति द्विर्वचनमपि तथाविधमेव । ततश्च भू इत्यस्यैव बोभू इति द्विः प्रयुज्यमानतया 'भूसुवोः' इति भूग्रहणेन ग्रहणाद्यङ्लुक्यपि निषेधसिद्धेः बोभूत्विति निपातनं छन्दस्येव यङ्लुकि गुणनिषेधः, नतु भाषायामिति नियमलाभाल्लोकेऽपि यङ्लुक् सिद्ध इति भावः ।

बोभूत इति । अपित्त्वादीरन । ङित्त्वाच्च न गुणः । **बोभुवतीति** । 'अदभ्यस्तात्' इत्यत् । ङित्त्वात् गुणाभावे उवङिति भावः । बोभवीषि-बोभोषि बोभूथः बोभूथ । बोभवीमि-बोभोमि बोभूवः बोभूमः । **बोभवांचकारेति** । 'कास्यनेकाच्' इत्याम् । बोभविता । बोभविष्यति । बोभवीतु-बोभोतु-बोभूतात् बोभूताम् बोभुवतु । हेरपित्त्वादीरन ङित्त्वान्न गुणः । बोभूहि-बोभूतात् बोभूतम् बोभूत । आटः पित्त्वेन अङित्त्वात् गुणः । बोभवानि बोभवाव बोभवाम । लङ्याह—**अबोभवीदित्यादि । अबोभवुरिति** । 'सिजभ्यस्त' इति जुसि गुणे अवादेशः । अबोभवीः—अबोभोः अबोभूतम् अबोभूत । अबोभवम् अबोभूव अबोभूम । **बोभूयादिति** । विधिलिङि आशीर्लिङि च रूपम् । बोभूयाता-

इति सिचो लुक्। 'यङो वा' इतीट्पक्षे गुणं बाधित्वा नित्यत्वाद्वुक्। अबोभूवीत्। अबोभोत् अबोभूताम्। अभ्यस्ताश्रयो जुस्। नित्यत्वाद्वुक्। अबोभूवुः। अबोभविष्यदित्यादि। पास्पर्धीति–पास्पर्द्धि पास्पर्द्धः पास्पर्धति। पास्पर्त्सि। 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' (सू २४२५)। पास्पर्द्धि। लङ्। अपास्पर्त्–अपास्पर्द्।

मिति विधिलिङस्तामि रूपम्। बोभूयुः। बोभूयाः बोभूयातम् बोभूयात। बोभूयाम् बोभूयाव बोभूयाम। **बोभूयास्तामिति**। आशीर्लिङि तामि रूपम्। बोभूयास्त। बोभूयासम् बोभूयास्व बोभूयास्म।

लुङस्तिपि सिचि कृते आह—**गातिस्थेति**। **ईट्पक्षे इति**। 'इतश्च' इति इकारलोपे कृते ईडागमे 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणं परमपि बाधित्वा नित्यत्वात् 'भुवो वुग्लुङ्लिटोः' इति वुगित्यर्थः। गुणे कृते अकृते च प्राप्तेः वुको नित्यत्वं बोध्यम्। **अबोभूवीदिति**। वुकि कृते सति तेन व्यवधानादूकारस्य न गुणः। ननु लुङो झेर्जुसि वुकि अबोभूवुरिति रूपं वक्ष्यति। तदयुक्तम्, 'आतः' इति सूत्रे सिज्लुकि आदन्तादेव झेर्जुसिति नियमनादित्यत आह—**अभ्यस्ताश्रयो जुसिति**। 'सिजभ्यस्त' इत्यनेन अभ्यस्तात्परत्वात् जुसित्यर्थः। 'सिजभ्यस्त' इति सूत्रे सिचः परत्वमाश्रित्य यो जुस् प्राप्तस्तस्यैवायं नियमः, न त्वभ्यस्ताश्रयजुस इति भावः। अबोभू उस् इति स्थिते 'जुसि च' इति गुणमाशङ्क्य आह—**नित्यत्वाद्वुगिति**। 'जुसि च' इति गुणापेक्षयेत्यर्थः। **अबोभूवुरिति**। न चात्राभ्यस्ताश्रयजुसं बाधित्वा परत्वात् 'अदभ्यस्तात्' इत्यदादेशः स्यादिति शङ्क्यम्, अभ्यस्ताश्रयजुसः अदादेशापवादत्वादिति भावः। अबोभूवीः–अबोभोः अबोभूतम् अबोभूत। अबोभूवम् अबोभूव अबोभूम। **इत्यादीति**। अबोभविष्यताम् अबोभविष्यन् इत्यादि व्यक्तम्।

पास्पर्धीरिति। स्पर्धधातोः यङ्लुकि द्वित्वे 'शर्पूर्वाः खयः' इति पकारशेषे 'दीर्घोऽकितः' इति दीर्घे पास्पर्ध् इत्यस्माल्लटस्तिपि शपि शपो लुकि 'यङो वा' इति ईडागमे रूपम्। ईडभावे त्वाह—**पास्पर्द्धीति**। पास्पर्ध् ति इति स्थिते 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति तकारस्य धकारः। 'झलां जश् झशि' इति पूर्वधकारस्य द इति भावः। मिब्वस्मस्सु पास्पर्धीमि—पास्पर्ध्मि पास्पर्ध्वः पास्पर्ध्मः। पास्पर्धांचकार। पास्पर्धिता। पास्पर्धिष्यति। पास्पर्धीतु–पास्पर्द्धु–पास्पर्द्धात् पास्पर्धतु। हेरपित्त्वादीडभावं सिद्धवत्कृत्य आह—**हुझल्भ्य इति**। **पास्पर्द्धीति**। हेर्धिभावे 'झरो झरि' इति वा धलोपः। पास्पर्धात्। पास्पर्धम्। पास्पर्धानि पास्पर्धाव पास्पर्धाम। **लङिति**। उदाहरणसूचनम्। ईटि अपास्पर्धीत् इति सिद्धवत्कृत्य ईडभावे आह—**अपास्पर्त् इति**। अपास्पर्ध् त् इति स्थिते हल्ङ्यादिना तकारलोपे 'वाऽवसाने' इति चर्त्वविकल्प इति भावः। अपास्पर्धाम् अपा-

सिपि 'दश्च' (सू २४६८) इति रुत्वपक्षे 'रो रि' (सू १७३) अपास्पाः। जागाद्धि। जाघात्सि। अजाघात्। सिपि रुत्वपक्षे—अजाघाः। नाथृ—नानात्ति नानात्तः। दध—दादद्धि दादद्धः। दाधत्सि। अदाधत् अदादधुः। अदाधः—

स्पर्धुः। सिपि तु अपास्पर्ध् स् इति स्थिते जश्त्वे 'दश्च' इति दकारस्य रुत्वपक्षे अपास्पर् र् स् इति स्थिते हल्ङ्यादिना सकारलोपे 'रो रि' इति रेफलोपे 'ढ्रलोपे' इति दीर्घे विसर्गे अपास्पाः इति रूपम्। नच दीर्घे 'दश्च' इति रुत्वमसिद्धमिति शङ्क्यम्, 'ढ्रलोपे' इति सूत्रे ढ्रग्रहणेन लण्सूत्रे जर्गृधेः अजर्घाः इति भाष्यप्रयोगेण च पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याप्रवृत्तिबोधनात्। अपास्पर्धम् अपास्पर्ध्व अपास्पर्ध्म। लिङि पास्पर्ध्यात् पास्पर्ध्याताम्। पास्पर्ध्यास्ताम् इत्यादि। लुङि अपास्पर्ध् स् इति स्थिते 'अस्तिसिचः' इति नित्यमीट्। 'इट ईटि' इति सलोपः। अपास्पर्धीत् अपास्पर्धिष्टाम् अपास्पर्धिषुः। अपास्पर्धिष्यत्।

गाधृधातोर्यङ्लुगन्तात् लटस्तिपि ईट्पक्षे जागाधीतीति सिद्धवत्कृत्य ईडभावे आह—**जागाद्धीति**। जागाध् ति इति स्थिते 'झषस्तथोः' इति तकारस्य धः। जागाद्धः जागाधति। सिपि ईट्पक्षे जागाधीषीति सिद्धवत्कृत्य ईडभावपक्षे आह—**जाघात्सीति**। जागाध् सि इति स्थिते 'एकाचो बशः' इति गस्य भष् धस्य चर्त्वमिति भावः। जागाद्धः जागाद्ध। जागाध्मि जागाध्वः जागाध्मः। जागाधांचकार। जागाधिता। जागाधिष्यति। जागाधीतु—जागाद्धु—जागाद्धात् जागाद्धाम् जागाधतु। जागाद्धि—जागाद्धात् जागाद्धम् जागाद्ध। जागाधानि जागाधाव जागाधाम। लङि अजागाधीत्—अजाघात् अजागाद्धाम् अजागाधुः। सिपि ईट्पक्षे अजागाधीरिति सिद्धवत्कृत्य ईडभावपक्षे आह—**सिपीति**। अजागाध् स् इति स्थिते भष्भावे, जश्त्वे, 'दश्च' इति दस्य रुत्वपक्षे, हल्ङ्यादिलोपे, रेफस्य विसर्गे, अजाघाः इति रूपमित्यर्थः। पक्षे अजाघाद् इति बोध्यम्। अजागाद्धाम् इत्यादि। जागाध्यात्। लुङि 'अस्तिसिचः' इति नित्यमीट्। अजागाधीत् अजागाधिष्टाम् इत्यादि। **नाथृ इति**। उदाहरणसूचनम्। वर्गद्वितीयान्तोऽयं धातुः न झषन्तः। तस्य ईट्पक्षे नानाथीति इति सिद्धवत्कृत्य ईडभावपक्षे आह—**नानात्तीति**। नानाथ् ति इति स्थिते 'खरि च' इति थस्य चर्त्वम्। 'झषस्तथो' इति 'एकाचो बशो भष्' इति च न, अझषन्तत्वात्। नानात्तः नानाथति। नानाथीषि—नानात्सि नानात्थः नानात्थ। नानाथीमि—नानाथ्मि नानाथ्वः नानाथ्मः। लोटि नानाथीतु—नानात्तु। हेर्धिः। थस्य जश्त्वेन दः। नानाद्धि। नानाथानि नानाथाव नानाथाम। लङि अनानाथीत्—अनानात् अनानात्ताम् अनानाथुः इत्यादि। लुङि 'अस्तिसिचः' इति नित्यमीट्। अनानाथीत् अनानाथिष्टाम् इत्यादि।

दधेति। उदाहरणसूचनमिदम्। दधधातोर्लटस्तिपि ईट्पक्षे दादधीतीति

अदाधत् । लुङि अदादाधीत्–अदादधीत् । चास्कुन्दीति–चोस्कुन्ति । अचोस्कुन् अचोस्कुन्ताम् अचोस्कुन्दुः । मोमुदीति–मोमोत्ति । मोमोदांचकार । मोमोदिता । अमोमुदीत्–अमोमोत् अमोमुत्ताम् अमोमुदुः । अमोमुदीः–अमोमोः अमोमोत् । लुङि गुणः । अमोमोदीत् । चोकूर्ति–चोकूर्दीति । लङ् । तिप् । अचोकूर्त्–अचोकूर्दीत् । सिप्पक्षे–अचोकूः, अचोखूः, अजोगूः । वनीवञ्चीति—

सिद्धवत्कृत्य इडभावपक्षे आह—**दादर्द्धीति** दादध् ति इति स्थिते 'झषस्तथोः' इति तकारस्य धः । दादधीषीति सिद्धवत्कृत्य आह—**दाधत्सीति**। 'एकाचो बशः' इति दस्य भष् । धस्य 'खरि च' इति चर्त्वमिति भावः। दादत्थः दादत्थ । दादध्मि इत्यादि । लोटि दादधीतु—दादद्धु । दादद्धि । दादधानि । लिङस्तिपि ईटि अदादधीत् इति सिद्धवत्कृत्य ईडभावे आह—**अदाधत् इति**। अदादध् त् इति स्थिते हल्ङ्यादिलोपे भष्भावे धस्य 'वावसाने' इति चर्त्वविकल्प इति भावः । सिपि ईटि अदादधीरिति सिद्धवत्कृत्य ईडभावे आह—**अदाधः इति** । अदादध् स् इति स्थिते जश्त्वे 'दश्च' इति दस्य रुत्वे हल्ङ्यादिना सलोपे रुत्वजश्त्वयोरसिद्धत्वेन झषन्तत्वात् दस्य भषिति भावः । अदाधदिति पक्षे रूपम् । 'अस्तिसिचः' इति नित्यमीडिति मत्वा आह—**अदादधीदिति** । 'अतो हलादेः' इति वृद्धिविकल्पः। अदादधिष्टाम् इत्यादि ।स्कुदि आप्रवणे, इदित्त्वान्नुम् । अस्माद्यङ्लुकि उदाहरति—**चोस्कुन्दीतीति** । ईटि रूपम् । तदभावे त्वाह—**चोस्कुन्तीति** । 'झरो झरि सवर्णे' इति दकारस्य लोपविकल्पः । इह यङो लुप्तत्वादिदित्त्वाच्च यङं तिङं चाश्रित्य नलोपो न । लङि ईट् पक्षे अचोस्कुन्दीदिति सिद्धवत्कृत्य ईडभावे आह—**अचोस्कुन्निति** । अचोस्कुन् द् त् इति स्थिते हल्ङ्यादिना तकारलोपे दकारस्य संयोगान्तलोपः । लुङि तु 'अस्तिसिचः' इति नित्यमीट् । अचोस्कुन्दीत् अचोस्कुन्दिष्टाम् इत्यादि ।

मामुदीतीति । मुद हर्षे ईटि 'नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके' इति लघूपधगुणो न । **मोमोत्तीति** । ईडभावे अच्परकत्वाभावात् 'नाभ्यस्तस्याचि' इति लघूपधगुणनिषेधो न । **मोमोदितेति** । 'न धातुलोप आर्धधातुके' इति गुणनिषेधस्तु न, धात्वंशलोपनिमित्ते आर्धधातुके परे एव तन्निषेधस्य प्रवृत्तेः, इह च यङ्लुकः अनैमित्तिकत्वस्य उक्तत्वात् । **लुङि गुणः इति** । सिज्निमित्तक इति शेषः । अतो 'नाभ्यस्तस्य' इति गुणनिषेधो न शङ्क्यः । **चोकूर्तीति**। कुर्द क्रीडायाम्, यङ्लुक् द्वित्वादि । ईडभावे 'उपधायां च' इति दीर्घः । **अचोकूर्त् इति** । लङस्तिपि अचोकूर्द् त् इति स्थिते हल्ङ्यादिलोपे 'रात्सस्य' इति नियमान्न संयोगान्तलोपः इति भावः । **सिप्पक्षे इति** । लङः सिपि ईडभावे अचोकुर्द् स् इति स्थिते 'दश्च' इति रुत्वपक्षे हल्ङ्यादिना सलोपे 'रो रि' इति प्रथमरेफलोपे दीर्घे दकारस्थानिकरेफस्य

वनीवङ्क्ति वनीवङ्क्तः वनीवचति । अवनीवञ्चीत्–अवनीवन् । जङ्गमीति–जङ्गन्ति । 'अनुदात्तोपदेश—' (सू २४२८) इत्यनुनासिकलोपः । जङ्गतः । जङ्ग्मति । 'म्वोश्च' (सू २३०१) । जङ्गन्मि । जङ्गन्वः । एकाज्ग्रहणेनोऽग्रहणात्तिषेधः । जङ्गमिता । अनुनासिकलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वान्न हेर्लुक् । जङ्गहि । 'मो नो धातोः' (सू ३४१) । अजङ्गन् । अनुबन्धनिर्देशान्न च्लेरङ् । 'ह्मयन्त—' (सू २२९९) इति न वृद्धिः । अजङ्गमीत् अजङ्गमिष्टाम् । हन्तेर्यङ्लुक् । 'अभ्यासाच्च' (सू २४३०) इति कुत्वं यद्यपि 'हो हन्तेः—' (सू ३५८) इत्यतो हन्तेः इत्यनुवर्त्य विहितम् । तथापि यङ्लुकि भवत्येवेति न्यासकारः । 'शितपा

विसर्गे अचोकूरिति रूपमित्यर्थः । **अचोखूरिति** । खुर्दधातोर्यङ्लुगन्तात् लङः सिपि कुर्दवद्रूपम् । **अजोगूरिति** । गुर्दधातोर्यङ्लुगन्तात् सिपि रूपम् ।

वनीवञ्चीतीति । वञ्चु गतौ, अस्मात् 'नित्यं कौटिल्ये गतौ' इति यङन्तस्य लुक् । द्वित्वादि । 'नीग्वञ्चु' इत्यादिना अभ्यासस्य नीगागमः । यङो लुका लुप्तत्वान्न तदाश्रितो नलोपः । तिपः पित्त्वेन अङित्त्वान्न तदाश्रितोऽपि नलोपः । ईकारोच्चारणसामर्थ्यान्नीको न गुणः । अन्यथा निकमेव विदध्यात् । नच 'नीग्वञ्चु' इत्यनुबन्धनिर्देशाद्यङ्लुकि नीक् दुर्लभ इति शङ्क्यम्, तत्र यङ्लुकोः इत्यनुवृत्तिसामर्थ्येन अदोषादिति भावः । **वनीवङ्क्तीति** । ईडभावे चस्य कुत्वेन कः । नकारस्थानिकानुस्वारस्य परसवर्णो ङकार इति भावः । **वनीवङ्क्तः इति** । तसो ङित्त्वादिह स्यादेव 'अनिदिताम्' इति नलोपः । लोटि वनीवञ्चीतु–वनीवङ्क्तु–वनीवक्तात् वनीवक्ताम् वनीवचतु । हेर्धिः । अपित्त्वेन ङित्त्वान्नलोपः । अत एव ईडपि न । वनीवग्धि । वनीवञ्चानि । आटः पित्त्वादङित्त्वान्नलोपो न । लङि तिपि ईट्पक्षे आह—**अवनीवञ्चीदिति** । ईडभावे त्वाह—**अवनीवन् इति** । हल्ङ्यादिना तलोपे चकारस्य संयोगान्तलोपः ।

जङ्गमीतीति । गमेर्यङ्लुगन्ताल्लटस्तिपि ईट् । 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इति नुक् । 'नश्च' इत्यनुस्वारः परसवर्णश्चेति भावः । तसि आह—**अनुदात्तेति** । **जङ्ग्मतीति** । 'गमहन' इत्युपधालोप इति भावः । ननु गमेरनिट्त्वात् प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणाज्जङ्गमितेत्यत्र कथमिडित्यत आह—**एकाज्ग्रहणेनेति** । ननु जङ्गहीत्यत्र अनुनासिकलोपे कृते 'अतो हेः' इति लुक् स्यादित्यत आह—**अनुनासिकलोपस्येति** । लङस्तिपि अजङ्गमीदिति सिद्धवत्कृत्य ईडभावे आह—**मो न इति** । अजङ्गम् त् इति स्थिते हल्ङ्यादिना तलोपे 'मो नो धातोः' इति मस्य न इत्यर्थः । तदाह—**अजङ्गन्निति** । अजङ्गताम् अजङ्ग्मुः । अजङ्गन् अजङ्गतम् अजङ्गत । अजङ्गमम् अजङ्गन्व अजङ्गन्म । लुङि अजङ्गमीदित्यत्र 'पुषादिद्युताद्य्लृदितः' इत्यङमाशङ्क्य आह—**अनुबन्धेति** ।

शपा' (प १३२) इति निषेधस्त्वनित्यः। 'गुणो यङ्लुकोः' (सू २६३०) इति सामान्यापेक्षज्ञापकादिति भावः। जङ्घनीति–जङ्घन्ति जङ्घतः जङ्घ्नति। जङ्घनिता। श्तिपा निर्देशाज्जादेशो न। जङ्घहि। अजङ्घनीत्–अजङ्घन्। जङ्घन्यात्। आशिषि तु वध्यात्। अवधीत् अवधिष्टामित्यादि। वधादेशस्य द्वित्वं तु न भवति। स्थानिवत्त्वेन 'अनभ्यासस्य' इति निषेधात्। तद्धि समानाधिकरणं धातोर्विशेषणम्, बहुव्रीहिबलात्। आङ्पूर्वात्तु 'आङो यमहनः' (सू २६९४) इत्यात्मनेपदम्। आ जङ्घते इत्यादि। 'उत्परस्य—' (सू २६३७)

हन्तेर्यङ्लुगिति। हिंसार्थे क्रियासमभिहारे, गत्यर्थत्वे तु कौटिल्ये इति इति बोध्यम्। **हन्तेरित्यनुवर्त्येति**। तथाच 'श्तिपा शपा' इति निषेधात्कथमिह हन्तेः कुत्वमित्याक्षेपः। **गुणः इति**। 'गुणो यङ्लुकोः' इति ज्ञापकादित्यन्वयः। 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इत्यत्र एकाज्ग्रहणाद्यङ्लुकि द्विर्वचनस्याप्रवृत्त्या अभ्यासाभावात् 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यभ्यासस्य गुणविधानं व्यर्थं सत् 'श्तिपा शपा' इत्यादिनिषेधस्य क्वचिद्यङ्लुकि अप्रवृत्तिं ज्ञापयतीत्यर्थः। नन्वेकाज्ग्रहणविधेरेव यङ्लुकि क्वचिदप्रवृत्तिज्ञापनलाभेऽपि हन्तेः इति श्तिपा निर्देशनिमित्तकनिषेधस्य कथं यङ्लुकि अप्रवृत्तिः स्यादित्यत आह—**सामान्यापेक्षेति**। 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यभ्यासस्य गुणविधानमेकाज्ग्रहणस्यानित्यत्वं ज्ञापयत् तद्वचनोपात्तत्वसामान्यात् 'श्तिपा शपा' इत्यादिसर्वनिषेधानां यङ्लुकि क्वचिदप्रवृत्तिं ज्ञापयतीत्यर्थः। **इति भाव इति**। न्यासकृत इति शेषः। **जङ्घनीतीति**। 'नुगतः' इति नुक्। **जङ्घतः इति**। 'अनुदात्तोपदेश' इत्यनुनासिकलोपः। **जङ्घ्नतीति**। 'गमहन' इत्युपधालोपः। **जङ्घनितेति**। एकाज्ग्रहणादिरिण्निषेधो न। जङ्घहीत्यत्र 'हन्तेर्जः' इत्याशङ्क्य आह—**श्तिपेति**। **अजङ्घन्निति**। लङस्तिपि ईडभावे अजङ्घन् त् इति स्थिते हल्ङ्याब्भ्यो दिलोपः इति भावः।

आशिषि तु वध्यादिति। जंघन् इत्यस्मादाशीर्लिङि 'हनो वध लिङि' इति वधादेशः, प्रकृतिग्रहणेन यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणादिति भावः। **अवधीदिति**। जंघन् इत्यस्माल्लुङस्तिपि 'लुङि च' इति वधादेशे 'अस्तिसिचः' इति नित्यमीडिति भावः। ननु हनो यङ्लुगन्तात् आशीर्लिङो लुङश्च तिपि द्वित्वात्प्रागेव वधादेशे कृते तस्य द्वित्वं कुतो न स्यादित्यत आह—**वधादेशस्य द्वित्वं तु न भवतीति**। कुत इत्यत आह—**स्थानिवत्त्वेनेति**। वधादेशात्परत्वादादौ द्वित्वे कृते सति कृतद्विर्वचनस्य स्थाने वधादेशः। तस्य च स्थानिवत्त्वेन साभ्यासतया अनभ्यासस्येति निषेधान्न द्वित्वमित्यर्थः। ननु साभ्यासस्य स्थाने भवन् वधादेशः स्थानिवत्त्वेन साभ्यासोऽस्तु। द्वित्वं तु दुर्वारम्। साभ्यासत्वेऽप्यभ्यासानात्मकत्वात् अनभ्यासस्येत्यनेन धातोरवयवस्याभ्यासस्य द्वित्वनिषेधादित्यत आह—**तद्धीति**।

इति तपरत्वान्न गुणः। 'हलि च' (सू ३५४) इति दीर्घस्तु स्यादेव। तस्या-सिद्धत्वेन तपरत्वनिवर्त्यत्वायोगात्। चञ्चुरीति-चञ्चूर्ति चञ्चूर्तः चञ्चुरति। अचञ्चुरीत्-अचञ्चूः। चङ्घनीति-चङ्घन्ति। 'जनसन—' (सू २५०४) इत्यात्वम्। चङ्घातः। 'गमहन—' (सू २३६३) इत्युपधालोपः। चङ्घ्नति। चङ्घाहि। चङ्घनानि। अचङ्घनीत्-अचङ्घन्। अचङ्घ्नुः। 'ये विभाषा' (सू २३१६)। चङ्घायात्-चङ्घन्यात्। अचङ्घनीत्-अचङ्घानीत्। 'उतो वृद्धिः—' (सू २४४३) इत्यत्र 'नाभ्यस्तस्य' इत्यनुवृत्तेरुतो वृद्धिर्न। योयोति-योयवीति। अयोयवीत्-अयोयोत्। योयुयात्। आशिषि दीर्घः। योयूयात्। अयोयावीत्। नोनवीति-नोनोति। जाहेति-जाहाति। 'ई हल्यघोः' (सू २४९७) जाहीतः। इह 'जहातेश्च' (सू २४९८) 'आ च हौ' (सू २४९९) 'लोपो यि' (सू

धात्ववयवस्य अभ्यासस्येति नार्थः। किंतु अनभ्यासो यो धातुः तदवयवस्यैकाच इत्येवम् अनभ्यासग्रहणं सामानाधिकरण्येन धातोर्विशेषणमित्यर्थः। नन्वेवमपि न अभ्यासः अनभ्यासः इति विग्रहे द्वित्वं दुर्निवारमेव, वधादेशस्य स्थानिवत्त्वेन साभ्यासत्वेऽप्यभ्यासानात्मकत्वादित्यत आह—**बहुव्रीहिबलादिति**। न विद्यते अभ्यासो यस्य धातोरिति बहुव्रीहिमाश्रित्य अनभ्यासस्येत्येतद्धातोः सामानाधिकरण्येन विशेषणमित्यर्थः। प्रकृते च वधादेशस्य स्थानिवत्त्वेन साभ्यासत्वादभ्यासहीनत्वा-भावान्न द्वित्वमिति भावः। **आङ्पूर्वात्त्विति**। यङ्लुगन्ताद्धनधातोरिति शेषः। 'आङो यमहनः' इत्यत्र हन्ग्रहणेन यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम्, प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणादिति भावः।

उत्परस्येति। चर गतौ भक्षणे च, अस्माद्यङ्लुकि लटस्तिपि ईडभावे द्वित्वे 'चरफलोश्च' इत्यभ्यासस्य नुक्। 'उत्परस्यातः' इत्युत्तरखण्डे अकारस्य उत्वम्, 'हलि च' इति दीर्घः। चञ्चूर्तीति रूपम्। तिपमाश्रित्य उकारस्य लघूपधगुणस्तु न, उदिति तपरकरणसामर्थ्यात्। अन्यथा उरित्युक्तेऽपि 'भाव्यमानोऽण् सवर्णान् न गृह्णाति' इत्येव दीर्घादिव्यावृत्तेरित्यर्थः। ननु उदिति तपरकरणाद्यथा गुणो निवर्तते तथा 'हलि च' इति दीर्घोऽपि निवर्तेत इत्यत आह—**हलि चेति दीर्घस्तु स्यादेवेति**। कुत इत्यत आह—**तस्येति**। 'हलि च' इति दीर्घशास्त्रस्य त्रैपादिकत्वेन 'उत्परस्यातः' इति शास्त्रं प्रत्यसिद्धतया तपरकरणेन तन्निवृत्तेरसंभवादित्यर्थः। वस्तुतस्तु गुणस्यापि बहिरङ्गतया असिद्धत्वात्तपरत्वनिवर्त्यत्वं न भवति। अत एव विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये 'उदोष्ठ्य' इत्युत्त्वे पोपूर्यते इत्यत्राभ्यासगुणो दृश्यमान उपपद्यते इति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम्। **अचञ्चूरिति**। लङस्तिपि ईडभावे हल्ङ्यादिना तलोपे प्रत्ययलक्षणेन पदान्तत्वात् 'हलि च' इति वा 'र्वोरुपधायाः' इति वा दीर्घः। खनु अवदारणे, अस्माद्यङ्लुकि उदाहरति—**चङ्घनीतीति**।

२५००) 'घुमास्था' (सू २४६२) 'एर्लिङि' (सू २३७४) इत्येते पञ्चापि न भवन्ति। श्तिपा निर्देशात्। जाहति। जाहासि-जाहेषि जाहीथः जाहीथ। जाहीहि। अजाहेत्-अजाहात् अजाहीताम् अजाहुः। जाहीयात्। आशिषि जाहायात्। अजाहासीत् अजाहासिष्टाम्। अजाहिष्यत्। लुका लुप्ते प्रत्ययलक्ष-

---

चङ्क्राहीति। हेरपित्त्वेन ङित्त्वात् 'जनसन' इत्यात्वम्। **अचङ्क्रनीदिति**। 'अस्तिसिचः' इति नित्यमीट्। 'अतो हलादेः' इति वृद्धिविकल्पः। युधातोः योयोतीत्यत्र 'उतो वृद्धिः' इति वृद्धिमाशङ्क्य आह—**उतो वृद्धिरित्यत्रेति**। **आशिषि दीर्घः इति**। 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इत्यनेनेति भावः। **अयोयावीदिति**। ईटि सिचि वृद्धिः। नुधातोरपि युधातुवद्रूपाणीति मत्वा आह—**नोनवीतीति**।

हाङ्हाकोर्यङ्लुकि तुल्यानि रूपाणि। ङित्त्वप्रयुक्तात्मनेपदस्य यङ्लुकि अप्रवृत्तेरुक्तत्वादिति मत्वा आह—**जाहेतीति**। हाङ्हाकोर्यङ्लुगन्ताल्लटस्तिपि ईटि आद्गुणे रूपम्। नच हाङोऽभ्यासस्य 'भृञामित्' इति इत्त्वम्, हाकस्तु तन्नास्ति, भृञ् माङ् ओहाङ् एषां त्रयाणामेव तत्र ग्रहणात्। तत् कथं हाङ्हाकोस्तुल्यत्वमिति शङ्क्यम्, 'भृञामित्' इत्यस्य श्लावेव प्रवृत्तेः। न चाकित इति निषेधात् हाकोऽभ्यासस्य दीर्घाभावात् कथमुभयोस्तुल्यरूपत्वमिति वाच्यम्, क् इत् यस्य सः कित्, न विद्यते कित् यस्य स अकित्, तस्य अकित इति बहुव्रीहिगर्भबहुव्रीह्याश्रयणात्। इह च हाको धातोः कित्त्वेऽपि न किद्वत्त्वम्। तदभ्यासस्य तु दूरेतरां न किद्वत्त्वम्। 'द्विः प्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठम्' इति सिद्धान्तात्। बहुव्रीह्याश्रयणसामर्थ्यादेव व्यपदेशिवत्त्वेन हाको न किद्वत्त्वम्। अतो हाकोऽप्यभ्यासदीर्घो निर्बाध इति भावः। **जाहीत इति**। हाङ्हाकोस्तसि ईत्वमेव। ननु हाको 'जहातेश्च' इति इत्त्वविकल्पः कुतो नेत्यत आह—**इहेति**। हलादौ क्ङिति सार्वधातुके 'जहातेश्च' इति इत्त्वविकल्पः, तथा 'आ च हौ' इति जहातेर्हौ परे आत्वमित्त्वमीत्वं च, तथा 'लोपो यि' इति यादौ सार्वधातुके जहातेराल्लोपश्च, तथा 'घुमास्था' इति जहातेर्हलादौ क्ङित्यार्धधातुके ईत्वं च, तथा 'एर्लिङि' इति जहातेरार्धधातुके किति लिङ्येत्त्वं च इत्येते पञ्चापि विधयो यङ्लुकि न भवन्तीत्यर्थः। कुत इत्यत आह—**श्तिपेति**। एवंच जाहीत इत्यत्र 'ई हल्यघोः' इति ईत्वमेव, न त्वित्त्वविकल्प इति स्थितम्। **जाहतीति**। 'अदभ्यस्तात्' इत्यदादेशः, 'श्नाभ्यस्तयोः' इत्याल्लोपः। जाहांचकार। जाहिता। जाहिष्यति। जाहेतु-जाहातु-जाहीतात् जाहीताम् जाहतु। **जाहीहीति**। हेरपित्त्वेन ङित्त्वादीत्वम्। इह 'आ च हौ' इति न। विधिलिङ्याह—**जाही-यादिति**। 'ई हल्यघोः' इति ईत्वमेव। 'लोपो यि' इत्याल्लोपस्तु न। **आशिषि जाहायादिति**। इह 'घुमास्था' इति ईत्वं न। 'एर्लिङि' इत्यपि न। **अजाहा-**

गाभावात् 'स्वपिस्यमि—' (सू २६४४) इत्युत्वं न। 'रुदादिभ्यः—' (सू २४७४) इति गणनिर्दिष्टत्वादिण्न। सास्वपीति-सास्वप्ति सास्वप्तः सास्वपति। असास्वपीत्-असास्वप्। सास्वप्यात्। आशिषि तु 'वचिस्वपि—'(सू २४०१) इत्युत्वम्। सासुप्यात्। असास्वापीत्-असास्वपीत्। (२६५२) **रुग्रिकौ च लुकि**। ७। ४। ९१॥ ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रुक्, रिक्, रीक् एते आगमाः स्युर्यङ्लुकि। (२६५३) **ऋतश्च**। ७। ४। ९२॥ ऋदन्तधातोरपि तथा। वर्वृतीति-वरिवृतीति-वरीवृतीति। वर्वर्ति-वरिवर्ति-वरीवर्ति। वर्वृतः-वरिवृतः-वरीवृतः। वर्वृतति-वरिवृतति-वरीवृतति। वर्वर्तामास-वरिवर्तामास-वरीवर्तामास। वर्वर्तिता-वरिवर्तिता-वरीवर्तिता। गणनिर्दिष्टत्वात् 'न

सीदिति। 'यमरम' इति सगिटौ।

ञि ष्वप शये। अस्य यङ्लुकि 'स्वपिस्यमिव्येञां यङि' इति संप्रसारणमाशङ्क्य आह—**लुका लुप्ते इति। उत्त्वं नेति**। वस्य संप्रसारणं नेत्यर्थः। ईडभावपक्षे 'रुदादिभ्यः' इति इटमाशङ्क्य आह—**रुदादिभ्य इति। असास्वप् इति**। लङस्तिपि ईडभावे हल्ङ्यादिलोपः। **असास्वापीत् इति**। 'अतो हलादेः' इति वृद्धिविकल्पः। 'अस्तिसिचः' इति नित्यमीट्। **रुग्रिकौ च लुकि**। 'रीगृदुपधस्य च' इत्यतः ऋदुपधस्येत्यनुवर्तते। रिगपि इह चकारात् समुच्चीयते। 'अत्र लोपः' इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते। 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यतः यङ्ग्रहणं च। तदाह—**ऋदुपधस्येत्यादिना**। रुकि उकार उच्चारणार्थः। रिकि तु इकारः श्रूयत एव। एवं रीकि ईकारश्च, व्याख्यानात्। **ऋतश्च। तथेति**। अभ्यासस्य रुक् रिक् रीक् एते आगमाः स्युः यङ्लुकीत्यर्थः। वृतु वर्तने, अस्माद्यङ्लुगन्तात् ववृत् इत्यस्माल्लटस्तिपि ईट्पक्षे अभ्यासस्य क्रमेण रुकं रिकं रीकं चोदाहरति—**वर्वृतीति वरिवृतीति वरीवृतीति इति**। इट्पक्षे 'नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके' इति निषेधान्न लघूपधगुणः। ईडभावेऽपि रुगाद्यागमत्रयमुदाहरति—**वर्वर्तीत्यादि। ति नेति**। इण्निषेधो नेत्यर्थः। लोटि वर्वृतीतु-वर्वर्तु-वर्वृत्तात् वर्वृत्ताम् वर्वृततु। वर्वृद्धि। वर्वर्तानि। लङस्तिपि ईटि आह—**अवर्वृतीदिति। ईडभावे त्वाह—अवर्वर्त् इति**। हल्ङ्यादिना तिपो लोपः। 'रात्सस्य' इति नियमान्न संयोगान्तलोपः। **अवर्वाः इति**। लङः सिपि अवर्वर्त् स् इति स्थिते जश्त्वे 'दश्च' इति दकारस्य रुत्वे 'रो रि' इति पूर्वरेफस्य लोपे ढ्रलोपे इति दीर्घे हल्ङ्यादिना सिपो लोपे रेफस्य विसर्ग इति भावः। **अङ् नेति**। 'पुषादिद्युतादि' इत्यनेनेति शेषः। 'अस्तिसिचः' इति नित्यमीट्।

अथ 'डु कृञ् करणे' इति धातोरुदाहरति—**चर्करीतीत्यादि। चर्कृयादिति**। विधिलिङस्तिङः सार्वधातुकत्वात् 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घो न।

---

१ वस्तुतस्तु सापादिकत्वात् हल्ङ्यादिलोपो जश्त्वात्प्रागेव। लोपं विना पदान्तत्वाभावात् जश्त्वाऽप्राप्तेश्चेति बोध्यम्।

वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः' (सू २३४८) इति न । वर्वर्तिष्यति—वरिवर्तिष्यति—वरीवर्तिष्यति । अवर्वृतीत्—अवरिवृतीत्—अवरीवृतीत् । अवर्वर्त्—अवरिवर्त्—अवरीवर्त् । सिपि 'दश्च' (सू २४६८) इति रुत्वपक्षे 'रो रि' (सू १७३) अवर्वाः—अवरिवाः—अवरीवाः । गणनिर्दिष्टत्वादङ् न । अवर्वर्तीत्—अवरिवर्तीत्–अवरीवर्तीत् । चर्करीति—चर्कर्ति—चरिकर्ति–चरीकर्ति चर्कृतः चर्क्रति । चर्करांचकार । चर्करिता । अचर्करीत्–अचर्कः । चर्कृयात् । आशिषि रिङ् । चर्क्रियात् । लुङि अचर्कारीत् । 'ऋतश्च' (सू २६५३) इति तपरत्वान्नेह । कॄ विक्षेपे । चाकर्ति । तातर्ति तातीर्तः तातिरति । तातीर्हि । तातराणि । अतातरीत्—अतातः अतातीर्ताम् अतातरुः । अतातारीत् अतातारिष्टामित्यादि । अर्तेर्यङ्लुकि द्वित्वेऽभ्यासस्योरदत्त्वं रपरत्वम् । 'हलादिः शेषः' (सू २१७६)। रुक् । रिग्रीकोस्तु 'अभ्यासस्यासवर्णे' (सू २२६०) इति इयङ् । अरर्ति—अरियर्ति । अररीति—अरियर्तीति । अर्ऋतः—अरियृतः । झि अत् । यण् ।

आशिषीति । आशीर्लिङ आर्धधातुकत्वात् ' रिङ् शयग्लिङ्क्षु ' इति रिङिति भावः । **लुङि अचर्कारीदिति** । सिचि वृद्धिः । **ऋतश्च इति तपरत्वान्नेहेति** । रुग्रिग्रीक इति शेषः । **चाकर्तीति** । ईडभावे रूपम् । न चाभ्यासह्रस्वत्वे ' रीगृत्वतः ' इति रीक् शङ्क्यः, नित्यत्वादुरदत्त्वस्य प्राप्तेः । चाकीर्तः चाकिरति इत्यादि । ङित्वाद्गुणाभावे ॠत इत्वं रपरत्वम् । ईटि चाकरीति चाकीर्तः चाकरति । चाकरांचकार । चाकरिता । चाकर्तु-चाकीर्तात् चाकिरतु । चाकीर्हि । चाकिराणि । लङि अचाकरीत्-अचाकः अचाकीर्ताम् अचाकरुः । विधावाशिषि च चाकीर्यात् । यासुटो ङित्वान्न गुणः । इत्त्वं ' हलि च ' इति दीर्घः । चाकीर्याताम् । चाकीर्यास्ताम् इत्यादि । लुङि अचाकारीत् अचाकारिष्टाम् इत्यादि । एवं तॄ प्लवनतरणयोः ' इत्यस्यापि रूपाणि । अद्वैतदीपिकायां तु चोद्यं नावतरीतर्तीति लेखकप्रमादः । चोद्यं तु नावतातर्तीति पाठः प्रामाणिकः ।

अर्तेरिति । ' सूचिसूत्रि ' इत्यादिना ऋधातोर्यङ् । तस्य लुक् । व्यपदेशिवत्त्वेन ऋ इत्यस्य आदिभूतादचः परत्वात् द्वितीयैकाच्त्वाच्च द्वित्वम् । अभ्यासऋवर्णस्य अत्वे रपरत्वे अर् ऋ इति स्थिते अभ्यासस्य रुक्।लटस्तिपि ईडभावे अर् ऋ ति इति स्थिते हलादिशेषेण रेफस्य निवृत्तिः।अ ऋ इति स्थिते अभ्यासस्य रुक्। लटस्तिपि ईडभावे अर् ऋ ति इति स्थिते,तिपि,ऋकारस्य गुणे,अकारे, रपरे सति,अरर्तीति रूपमित्यर्थः । **रिग्रीकोस्त्विति** । यङ्लुकि द्वित्वे उरदत्त्वे हलादिशेषे अ ऋ इति स्थिते रिकि रीकि च कृते तिपि उत्तरखण्डस्य ऋकारस्य गुणे अकारे रपरे कृते अरि अर्ति अरी अर्तीति स्थिते अभ्यासे रेफादिवर्णस्य यणं बाधित्वा 'अभ्यासस्यासवर्णे ' इति इयङि अरियर्तीति रिग्रीकोस्तुल्यं रूपमित्यर्थः । अथ लटस्तिपि ईट्पक्षे आह—**अररीति अरियरीति । अर्ऋत इति** । रुकि तसि रूपम् ।

रुको 'रो रि' (सू १७३) इति लोपः। न च तस्मिन्कर्तव्ये यणः स्थानिवत्वम्। पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात्। आरति—अरियृति। लिङि श्तिपा निर्देशात् 'गुणोऽर्ति—' (सू २३८०) इति गुणो न। रिङ्। रलोपः। दीर्घः। आरियात्-अरि-

---

क्त्वाच्च गुणः। **अरियृत इति**। द्वित्वे उरदत्वे हलादिशेषे अ ऋ तस् इति स्थिते रिकि रीकि च कृते इयङादेशे रूपम्। **झि अदिति**। झि इत्यविभक्तिकनिर्देशः उदाहरणसूचनार्थः। 'अदभ्यस्तात्' इति झेः अदादेश इति यावत्। **यणिति**। रुकि कृते अर् ऋ अति इति स्थिते ऋकारस्य यण् रेफ इत्यर्थः। तथाच अर् र् अतीति स्थिते आह—**रुको रो रीति लोप इति**। ननु रेफस्य लोपे कर्तव्ये यणादेशसंपन्नस्य रेफस्य 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वात् ऋकारपरकत्वाद्रेफपरकत्वाभावात् कथं पूर्वरेफस्य लोप इत्यत आह—**पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधादिति**। पूर्वत्रासिद्धीयकार्ये कर्तव्ये स्थानिवत्त्वनिषेधादित्यर्थः। **आरतीति**। अर् र् अति इति स्थिते पूर्वरेफस्य लोपे सति 'ढ्रलोपे' इति दीर्घः। नच यणः स्थानिवत्त्वं शङ्क्यम्, दीर्घविधौ तन्निषेधादिति भावः।

अरियृतीति। द्वित्वे उरदत्वे हलादिशेषे रिकि रीकि च कृते, परत्वादभ्यासस्य इयङि, ततो यणि रिग्रीकोस्तुल्यमेव रूपमित्यर्थः। अरर्षि अरियर्षि अररीषि अरियरीषि। अर्ऋथः अरियृथः। अरर्मि अरियर्मि अररीमि अरियरीमि। अर्ऋवः-अरियृवः। अररांचकार-अरियरांचकार। अररिता-अरियरिता। अररिष्यति-अरियरिष्यति। अरर्तु अरियर्तु अररीतु अरियरीतु अर्ऋतात् अरियृतात्। अर्ऋताम्—अरियृताम्। आरतु—अरियृतु। अर्ऋहि—अरियृहि। अरराणि—अरियराणि। अरराव-अरियराव। लङि आरः-आरियः आररीत्-आरियरीत्। आर्ऋताम्-आरियृताम्। आररुः-आरियरुः। आरः-आरियः आररीः-आरियरीः। आर्ऋतम्-आरियृतम्। आर्ऋत—आरियृत। आररम्—आरियरम्। आर्ऋव-आरियृव। विधिलिङि अर्ऋयात्—अरियृयात्। अर्ऋयाताम्। अर्ऋयुः—अरियृयुः इत्यादि। आशीर्लिङि विशेषमाह—**लिङि श्तिपेति**। रुकि अर् ऋ यात् इति स्थिते अर्ति इति श्तिपा निर्देशात् 'गुणोऽर्ति' इति गुणो नेत्यर्थः। **रिङिति**। ऋकारस्येति शेषः। तथाच अर् रि यात् इति स्थिते आह—**दीर्घः इति**। 'रो रि' इति लोपे 'ढ्रलोपे' इति दीर्घ इत्यर्थः। तथाच परिनिष्ठितमाह—**आरियादिति**। रिग्रीकोस्त्वाह—**अरियियादिति**। अरि ऋ यात्, अरी ऋ यात् इति स्थिते इवर्णस्य इयङ् ऋकारस्य रिङ्। 'लोपो व्योः' इति यलोपस्तु न, बहिरङ्गत्वेन रिङोऽसिद्धत्वात् 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वाच्च। 'न पदान्त' इति निषेधस्तु न शङ्क्यः, 'स्वरदीर्घयलोपेषु लोपरूपाजादेश एव न 'स्थानिवत्' इत्युक्तेरित्यलम्। लुङि आरारीत्—आरियारीत्। लृङि आररिष्यत्-आरियरिष्यत्।

यियेत् । गृहू ग्रहणे । जर्गृहीति-जर्गर्ढि जर्गृढः जर्गृहति । अजर्घर्ट् । गृह्णाते-स्तु जाग्रहीति-जाग्राढि । तसादौ क्ङिमित्त्वं संप्रसारणम् । तस्य बहिरङ्गत्वेना-सिद्धत्वान्न रुगादयः । जागृढः जागृहति । जाग्रहीषि-जाग्रक्षि । लुटि जाग्रहि-ता । 'ग्रहोऽलिटि-' (सू २२६२) इति दीर्घस्तु न । तत्र एकाच इत्यनुवृत्तेः ।

गृहू ग्रहणे इति । अदुपधोऽयम् । यङ्लुकि द्वित्वे उरदत्त्वे हलादिशेषे अभ्यासस्य रुग्रिग्रीकः । तदाह—**जर्गृहीतीत्यादि** । ईट्पक्षे ' नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्व-धातुके ' इति लघूपधगुणनिषेधः । ईडभावे त्वाह—**जर्गर्ढि इत्यादि** । जर्गृह् ति इति स्थिते लघूपधगुणे रपरत्वे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । ' यणो मयः ' इति शिष्टस्य ढस्य द्वित्वविकल्पः । एवं जरिगर्ढि—जरीगर्ढि । **जर्गृढः इति** । रुक् ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । ङित्वान्न गुणः । एवं जरिगृढः जरीगृढः । **जर्गृहतीति** । ' अदभ्यस्तात् ' इत्यत् । जर्गृहीषि-जरिगृहीषि-जरीगृहीषि । ' नाभ्यस्तस्याचि पिति ' इति न लघूपधगुणः । जर्घर्क्षि-जरिघर्क्षि-जरीघर्क्षि जर्गृढः-जरिगृढः-जरीगृढः जर्गृढ-जरिगृढ-जरीगृढ । जर्गृहीमि-जरिगृहीमि-जरीगृहीमि जर्गर्ह्मि-जरिगर्ह्मि-जरीगर्ह्मि जर्गृह्वः-जरिगृह्वः-जरीगृह्वः जर्गृह्मः-जरिगृह्मः-जरीगृह्मः । जर्गर्हांचकार-जरिगर्हांचकार-जरीगर्हांचकार । जर्गर्हिता-जरिगर्हिता-जरीगर्हिता । जर्गर्हिष्यति-जरिगर्हिष्यति-जरीगर्हिष्यति । जर्गृहीतु-जरिगृहीतु-जरीगृहीतु जर्गर्ढु-जरिगर्ढु-जरीगर्ढु जर्गृढात्-जरिगृढात्-जरीगृढात् जर्गृढाम्-जरिगृढाम्-जरीगृढाम् जर्गृहतु-जरिगृहतु-जरीगृहतु । जर्गृढि-जरिगृढि-जरीगृढि । जर्गृहाणि-जरिगृहाणि-जरीगृहाणि । लङि अजर्गृहीत्-अजरिगृहीत्-अजरीगृहीत् । ईडभावे तु अजर्गर्ह् त् इति स्थिते हल्ङ्यादिना तलोपे हस्य ढत्वे गस्य भष् घकारः । अजर्घर्ट् अजरि-घर्ट् अजरीघर्ट् । एकाज्ग्रहणे सत्यपीह यङ्लुकि भष्, गुणो यङ्लुकोः ' इत्यनेन ' श्तिपा शपा ' इति निषेधस्यानित्यत्वज्ञापनादित्याहुः । अजर्गृढाम् ३ अजर्गृहुः ३ । अजर्गृहीः ३-अजर्घर्ट् ३ अजर्गृढम् ३ अजर्गृढ ३ अजर्गृहम् ३ अजर्गृह्व ३ अजर्गृह्म ३ । जर्गृह्यात् ३ । लुङि ' अस्तिसिचः ' इति नित्यमीट् । अजर्गर्हीत् ३ । अजर्गर्हिष्यत् ३ ।

गृह्णातेस्त्विति । ' ग्रह उपादाने ' इत्यस्मादित्यर्थः । अदुपधोऽयम् । ईटि आह—**जाग्रहीतीति** । यङो लुका लुप्तत्वात् तिपः पित्त्वाच्च ' ग्रहिज्या ' इति

---

१ अभ्यास कार्ये तदुत्तरखण्डाजादेशस्य तत्कार्यप्रतिबन्धकीभूतं स्थानिवत्त्वं नेति ' अभ्यासस्यासवर्णे ' इति असवर्णग्रहणेन ज्ञापितं, तेन उवोख इत्यादौ गुण-स्य स्थानिवत्त्वमुवङः प्रतिबन्धकत्वान्निषिध्यते । अरियियादित्यादौ तु रिङः स्थानि-वत्त्वमियङः साधकमिति तन्न निषिध्यते । एतदर्थमेव तत्र ज्ञाप्यांशे 'प्रतिबन्धकी-भूत ' पदनिवेशः ।

माधवस्तु दीर्घमाह । तद्भाष्यविरुद्धम् । जर्गृधीति-जर्गर्द्धि जर्गृद्धः जर्गृधति । जर्गृधीषि-दर्धर्त्सि । अजर्गृधीत् । इडभावे गुणः, हल्ङ्यादिलोपः, भष्भावः, जश्त्वचर्त्वे । अजर्घर्त् । अजर्गृद्धाम् । सिपि 'दश्च' (सू २४६८) इति पक्षे रुत्वम् ।

संप्रसारणं नेति भावः । ईडभावे त्वाह—**जाग्राढीति** । जाग्रह् ति इति स्थिते ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः । जागृह् तस् इति स्थिते आह—**तसादाविति** । कृते संप्रसारणे ऋदुपधत्वात् रुगादीनाशङ्क्य आह—**तस्येति** । संप्रसारणस्येत्यर्थः । **जागृढ इति** । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । 'ढ्लोपे' इति दीर्घस्तु न, ऋकारस्या-नणत्वात् । जागृहति । सिपः पित्त्वान्न संप्रसारणमिति मत्वा आह—**जाग्रहीषि जाग्रढीति** । ईडभावे, हस्य ढः, तस्य कः, सस्य षः, भष्भावः । जागृढः जागृढ । जाग्रहीमि—जाग्रह्मि जागृह्वः जागृह्मः **इत्यनुवृत्तेरिति** । 'एकाचो द्वे' इति सूत्रे हरदत्तेन तथोक्तत्वादिति भावः । **माधवस्त्विति** । एकाज्ग्रहणं नानुवर्तत इति तदाशयः । **भाष्यविरुद्धमिति** । 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इति सूत्रभाष्ये 'ग्रह उपादाने' इत्यस्माद्यङि संप्रसारणे अभ्यासस्य रीकि यङन्तात् जरीगृहिता, जरीगृहितम्, जरीगृहितव्यमित्यत्र इटो दीर्घाभावं सिद्धवत्कृत्य तत्र दीर्घमाशङ्क्य ग्रहोऽज्ञात्परस्य इटो दीर्घो विधीयते । जरीगृह् इत्यङ्गं तच्च न ग्रहधातुरिति निरू-प्याङ्गविशेषणसामर्थ्यादेव 'प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्याऽपि ग्रहणम्' इति नात्र प्रव-र्तत इति समाहितम् । यङन्ते उक्तो न्यायो यङ्लुगन्तेऽपि जाग्रहितेत्यादौ समान इत्यादि प्रौढमनोरमायां ज्ञेयम् । नच हरदत्तमत एकाज्ग्रहणानुवृत्त्यैवात्र दीर्घनिवा-रणे सति भाष्योक्तमिदं समाधानं नादरणीयमिति वाच्यम्, उपायस्य उपायान्तरा-दूषकत्वादित्यलम् । जाग्रहिष्यति । जाग्रहीतु-जाग्राढु-जागृढात् जागृढाम् जागृहतु । हौ जागृढि । जाग्रहाणि । लङि अजाग्रहीत्-अजाग्रट् अजागृढाम् । अजागृढम् अजागृढ । अजाग्रहम् अजागृह्व अजागृह्म। जागृह्यात् । लुङि अजागृहीत् । 'ह्मयन्त' इति न वृद्धिः । 'अस्तिसिचः' इति नित्यमीट् । अजागृहिष्यत् ।

'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' अस्माद्यङ्लुगन्ताल्लटस्तिपि ईटि आह-**जर्गृधीतीति** । 'नाभ्यस्तस्य' इति न लघूपधगुणः । ईडभावे आह—**जर्गर्द्धीति** । जर्गृध् ति इति स्थिते 'झषस्तथोः' इति तकारस्य धः । लघूपधगुणः रपरत्वम् । **जर्गृद्धः इति** । तसादौ ङित्त्वान्न गुणः । 'झषस्तथोः' इति तस्य धः । **जर्घर्त्सीति** । जर्गृध् सि इति स्थिते, गस्य भष् घः, गुणः, रपरत्वं, धस्य चर्त्वम् । जर्गर्ध्मि ३ —जर्गृधीमि ३ । जर्गृध्वः ३ । जर्गर्धांचकार ३ । जर्गर्धिता ३ । जर्गर्धिष्यति ३ । जर्गृधीतु ३ -जर्गर्द्धु ३ -जर्गृद्धात् ३ । हौ जर्गृद्धि ३ । जर्गृधानि ३ । लङि तिपि ईट् अजर्गृ-धीत् ३ । **ईडभावे इति** । अजर्गृध् त् इति स्थिते पित्त्वादङित्त्वात् गुणे रपरत्वे हल्ङ्यादिना तकारलोपे पदान्तत्वात् गस्य भष् घकारः । धस्य जश्त्वेन दकार तस्य 'वावसाने' इति चर्त्वविकल्प इत्यर्थः । **अजर्घर्त् इति** । 'रात्सस्य' इति नियमान्न

अजर्घाः । अजर्गर्धीत् अजर्गर्धिष्टाम् । पाप्रच्छीति–पाप्रष्टि । तस्मादौ 'ग्रहिज्या–' (सू २४१२) इति संप्रसारणं न भवति । शितपा निर्देशात् । 'च्छ्वोः शूठ्—' (सू २५६१) इति शः । 'व्रश्च—' (सू २९४) इति षः । पाप्रष्टः पाप्रच्छति । पाप्रश्मि पाप्रच्छ्वः पाप्रश्मः । 'यकारवकारान्तानां तु ऊठ्भाविनां यङ्लुङ्

संयोगान्तलोपः । अजर्गृद्धाम् अजर्गृधुः । सिपि ईडभावपक्षे अजर्गृध् स् इति स्थिते, गुणे, रपरत्वे, हल्ङ्यादिलोपे भष्भावे, धस्य जश्त्वे, तस्य चर्त्वविकल्पे, पूर्ववदेव रूपं सिद्धवत्कृत्य आह–**सिपि दश्चेति पक्षे रुत्वमिति** । तथाच अजघर् र् इति स्थिते 'रो रि' इति लोपे, 'ढ्रलोपे' इति दीर्घे, शिष्टरेफस्य विसर्गे, अजर्घाः इति रूपमित्यर्थः । अजर्गृद्धम् अजर्गृद्ध । अजर्गृधम् अजर्गृध्व अजर्गृध्म । लुङि **आह–अजर्गर्धीदिति** । 'अस्तिसिचः' इति नित्यमीट् ।

पाप्रच्छीतीति । 'प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्' अस्माद्यङ्लुगन्ताल्लटस्तिपि ईटि रूपम् । ईडभावे आह–**पाप्रष्टीति** । व्रश्चेति छस्य षः । तकारस्य ष्टुत्वेन टः । 'च्छ्वोः' इति छस्य शकारस्तु नात्र भवति, तस्य अनुनासिकादौ प्रत्यये क्वौ झलादौ किति ङिति च विहितत्वात् । ननु तिपः पित्त्वेन ङित्त्वाभावात् 'ग्रहिज्या' इति संप्रसारणाभावेऽपि तसो ङित्त्वात् सप्रसारणं दुर्वारमित्यत आह–**तसादा-विति** । **शितपेति** । 'ग्रहिज्या' इति सूत्रे प्रच्छतीति शितपा निर्देशादित्यर्थः । **पाप्रच्छतीति** । 'अदभ्यस्तात्' इत्यत् । पाप्रच्छीषि । सिपि ईडभावे तु 'च्छ्वोः' इति छस्य न शः, सिपो झलादित्वेऽपि ङित्त्वाभावात् । किंतु 'व्रश्च' इति ष एव । 'षढोः' इति षस्य कः, सस्य षत्वम् । पाप्रक्षि पाप्रष्ठः पाप्रष्ठ । **पाप्रश्मीति** । अनुनासिकप्रत्ययपरकत्वात् छस्य 'च्छ्वोः' इति श इति भावः। **पाप्रच्छ्वः इति**। अत्र 'च्छ्वोः' इति न शः, वसो झलादित्वाभावात् । **पाप्रश्मः इति** । अनुना-सिकादिप्रत्ययपरकत्वात् छस्य शः । पाप्रच्छांचकार । पाप्रच्छिता । पाप्रच्छिष्यति । पाप्रच्छीतु—पाप्रष्टु—पाप्रष्टात् पाप्रष्टाम् पाप्रच्छतु । हेर्द्धिः, अपित्त्वेन ङित्त्वात् झलादित्वाच्च छस्य शः, तस्य 'व्रश्च' इति षः, ष्टुत्वेन धस्य ढः, षस्य जश्त्वेन डः, पाप्रड्ढि । पाप्रच्छानि । लङि तिपि ईटि अपाप्रच्छीत्। इडभावे तु अपाप्रच्छ् त् इति स्थिते हल्ङ्यादिना तलोपे छस्य षः, तस्य जश्त्वचर्त्वे। अपाप्रट् अपाप्रष्टाम् अपाप्रच्छुः । अपाप्रच्छीः–अपाप्रट् अपाप्रष्टम् अपाप्रष्ट । अपाप्रच्छम् अपाप्रच्छ्व अपाप्रश्म । लिङि पाप्रच्छ्यात् । लुङि अपाप्रच्छीत् । 'अस्तिसिचः' इति नित्यमीट् । अपाप्रच्छिष्यत् ।

ऊठ्भाविनामिति । 'भू प्राप्तौ' चुरादिराधृषीयः । तस्मात् 'आवश्यकाधम-र्ण्ययोर्णिनिः' इति भविष्यदर्थे णिनिः । ऊठं प्राप्स्यतामित्यर्थः । ऊठ्विषयाणामिति यावत् । **ध्वनितामिति** । सूचितमित्यर्थः । **स्पष्टीकृतमिति** । तथाहि 'च्छ्वोः'

नास्ति' इति 'च्छ्वोः—' (सू २५६१) इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितं। कैयटेन स्पष्टीकृतम्। इदं च 'च्छ्वोः—' (सू २५६१) इति यत्रोठ् तद्विषयकम्। 'ज्वरत्वर—' (सू १६५४) इत्यूठ्भाविनोः स्रिविमव्योस्तु यङ्लुगस्त्येवेति न्याय्यम्। माधवादिसंमतं च। मव्य॰बन्धने, अयं यान्त ऊठ्भावी। 'तेवृ देवृ देवने' इत्यादयो वान्ताः। हय गतौ जाहयीति—जाहति जाहतः जाहयति। जाह-

इति सूत्रे क्ङिद्ग्रहणानुवृत्तौ कांश्चित् दोषानुद्भाव्य परिहृत्य क्ङिद्ग्रहणानुवृत्तिं स्वीकृत्योक्तं भाष्ये—एतावानेव विशेषः। अनुवर्तमाने क्ङिद्ग्रहणे छः षत्वं वक्तव्यमिति। अत्र कैयटः—प्रष्टा पृष्टमित्यादौ 'च्छ्वोः' इति छस्य शत्वे कृते तस्य 'व्रश्च' इति षत्वे ष्टुत्वमिति स्थितिः। तत्र क्ङितीत्यनुवृत्तौ छस्य षत्वं न स्यात्। अतः छस्य षत्वं वक्तव्यमित्यर्थः। नच क्ङिद्ग्रहणानुवृत्तावत्र शत्वाभावेऽपि न दोषः। व्रश्चादिना छस्य षत्वे इष्टसिद्धेरिति वाच्यम्। 'च्छ्वोः' इत्यत्र 'छस्य षत्वं' वक्तव्यम्' इत्यनेनैव प्रष्टेत्यादिसिद्धेः व्रश्चादिसूत्रे छग्रहणं न कर्तव्यमित्याशयात्। नच प्रडिति क्विबन्तात् सोर्लोपे षत्वार्थं व्रश्चादिसूत्रे छग्रहणमिति वाच्यम्। तत्रापि क्विब्निमित्तशादेशस्य दुर्निवारत्वात्। विच् तु प्रच्छधातोरनभिधानान्नास्ति। एवं चात्र भाष्ये 'ऊठ्भाविभ्यो यङ्लुङ्नास्ति' इत्युक्तप्रायम्। अन्यथा 'च्छ्वोः' इत्यत्र क्ङिद्ग्रहणानुवृत्तौ दिवेर्यङ्लुकि तिबादौ ईडभावे लघूपधगुणे 'लोपो व्योः' इति वलोपे देदेति देदेषीत्याद्यूठः अभावे रूपम्। तदननुवृत्तौ तु वस्य ऊठि देद्योति देद्योषि इत्यादि रूपमिति विशेषस्य सत्त्वादेतावानेवेत्येवकारो विरुध्येत। अतः ऊठ्भाविनां यकारवकारान्तानां यङ्लुङ्नास्तीति विज्ञायते इत्यलम्।

इदं चेति। 'च्छ्वोः' इति सूत्रेण यत्र ऊठ् प्रवर्तते तद्विषयकमेव इदम् उक्तं ज्ञापनमित्यर्थः। **स्रिविमव्योस्त्विति**। 'स्रिवु गतिशोषणयोः, मव्य बन्धने' इत्यनयोरित्यर्थः। **न्याय्यमिति**। उक्तज्ञापनस्य 'च्छ्वोः' इति **सूत्रस्थभाष्यमूलकत्वादिति** भावः। ननु ज्ञापनस्य सामान्यापेक्षत्वं कुतो नाश्रीयते इत्यत आह—**माधवादिसंमतं चेति**। उक्तविशेषवत्त्वमिति शेषः। **ऊठ्भावीति**। अतो नास्य यङ्लुगिति भावः। **वान्ता इति**। ऊठ्भाविन इति शेषः। नैतेषामपि यङ्लुगिति भावः। ऊठ्भाविनामिति विशेषणस्य व्यावर्त्यमाह—**हय गताविति**। अस्य यान्तत्वेऽपि ऊठ्विषयत्वाभावादस्त्येव यङ्लुगिति भावः। **जाहतीति**। तिपि ईडभावे 'लोपो व्योः' इति यलोपः। मिपि ईडभावे जाहय् मि इति स्थिते आह **वलि लोपे इति**। ईटि जाहयीमि। जाहयांचकार। जाहयिता। जाहयिष्यति। लोटि जाहयीतु जाहतात् जाहताम् जाहयतु। जाहहि। जाहयानि जाहयाव। लङि अजाहयीत् अजाहत् अजाहताम् अजाहयुः। अजाहयीः अजाहः अजाहतम् अजाहत। अजाहयम् अजाहाव अजाहाम। जाहय्यात्। लुङि 'ह्म्यन्त' इति न वृद्धिः। 'अस्तिसिचः' इति नित्यमीट्। अजाहयीत् अजाहयिष्टाम्, अजाहयिष्यत्।

यीषि—जाहसि । वलि लोपे यञादौ दीर्घः । जाहामि जाहावः जाहामः । हर्य गतिकान्त्योः । जाहर्यीति-जाहर्ति जाहर्तः जाहर्यति । लोटि जाहर्हि । अजाहः अजाहर्ताम् अजाहर्युः । मव बन्धने । **(२६५४) ज्वरत्वरास्रिव्यविमवामुपधायाश्च । ६ । ४ । २० ॥** ज्वरादीनामुपधावकारयोरूठ् स्यात्क्वौ झलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये । अत्र क्ङिति इति नानुवर्तते । अवतेस्तुनि ओतुः इति दर्शनात् । अनुनासिकग्रहणं चानुवर्तते । अवतेर्मन्प्रत्यये तस्य टिलोपे ओम् इति दर्शनात् । ईडभावे ऊठि पिति गुणः । मामोति-मामवीति मामूतः मामवति । मामोषि । मामोमि मामावः मामूमः । मामोतु-मामूतात्।

जाहर्तीति । तिपि जाहर्य् ति इति स्थिते ईडभावे यलोपः । **जाहर्हीति** । हौ यलोपः । लङस्तिपि अजाहर्य् त् इति स्थिते यलोपः[1] । हल्ङ्यादिना तकारलोपः । रेफस्य विसर्ग इति मत्वा आह—**अजाहः इति** । सिप्यप्येवं रूपम् ।

ज्वरत्वरास्रिव्यविमवामुपधायाश्च । ज्वर, त्वर, स्रिवि, अवि, मव् एषां द्वन्द्वः । ' च्छ्वोः शूठ् ' इत्यतः वकारग्रहणम् ऊठ्ग्रहणम् अनुनासिके इति चानुवर्तते । छस्य श इति नानुवर्तते, ज्वरादिषु छस्य अभावेन असंभवात् । 'अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति ' इत्यतः क्विझलोरिति चानुवर्तते । चकारो वकारसमुच्चयार्थः । तदाह—**ज्वरादीनामिति** । **अवतेस्तुनीति** । अवधातोरौणादिके तुन्प्रत्यये कृते, अकारवकारयोरूठि, तस्य गुणे, ओतुरिति दृश्यते । क्ङितीत्यनुवृत्तौ तु तन्न स्यादिति भावः । **ओमिति** । ' अवतेष्टिलोपश्च ' इत्यौणादिकसूत्रम् । ' अव रक्षणे ' इति धातोर्मन्प्रत्ययः स्यात् प्रत्ययस्य टेर्लोपश्चेति तदर्थः । तथाच अव् म् इति स्थिते उपधाभूतस्य अकारस्य वकारस्य च ऊठि तस्य गुणे ओमिति दृश्यते । 'ज्वरत्वर' इत्यत्र अनुनासिकग्रहणाननुवृत्तौ तु मनिनि परे अवतेरूठ् न स्यात्, क्विझलोरेव तद्विधिलाभादिति भावः ।

ऊठि पितीति । मवधातोर्यङ्लुक् । मामव् ति इति स्थिते ईडभावपक्षे अकारवकारयोरेकस्मिन् ऊठि तिपः पित्त्वेन ङित्त्वाभावादूकारस्य गुणे मामोतीति रूपमित्यर्थः । उपधायाः वकारस्य च प्रत्येकमूठ् इति पक्षे सवर्णदीर्घः । पक्षद्वयमपि ' एकः पूर्वपरयोः ' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । ईट्पक्षे आह—**मामवीतीति** । अत्र ऊठ् न, क्वौ झलादौ अनुनासिकादौ च प्रत्यये परे तद्विधानात् । **मामूतः इति** । अकारवकारयोरूठि तसो ङित्त्वान्न गुण इति भावः । **मामवतीति** । ' अदभ्यस्तात् ' इत्यत् । मामवीषीति सिद्धवत्कृत्य आह—**मामोमीति** । अनुनासिकपरकत्वादूठ्, गुणः । **मामावः इति** । मामव् वस् इति स्थिते परनिमित्ताभावादूठ् न ' लोपो व्योः ' इति वलोपे ' अतो दीर्घो यञि ' इति दीर्घः । **मामूमः इति ।**

---

1 ' अपृक्तलोपाद्धलि लोपः पूर्वं विप्रतिषेधेन ' इति वार्तिकात् ।

मामूहि । मामवानि । अमामोत् । अमामोः । अमामवम् अमामाव अमामूम । **तुर्वी हिंसायाम्** । तोतूर्वीति । (२६५५) **राल्लोपः** । ६ । ४ । २१ ॥ रेफात्परयोश्छ्वोर्लोपः स्यात्क्वौ झलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये । इति वलोपः । लघूपधगुणः । (२६५६) **न धातुलोप आर्धधातुके** । १ । १ । ४ ॥ धात्वंशलोपनिमित्ते आर्धधातुके परे इको गुणवृद्धी न स्तः । इति नेह निषेधः ।

मामव् मस् इति स्थिते अनुनासिकपरकत्वादूठ् । ङित्त्वान्न गुणः । मामवांचकार । मामविता । मामविष्यति । लोटि आह—**मामोत्विति** । **मामूतादिति** । ङित्त्वान्न गुणः । मामूताम् मामवतु । **मामूहीति** । ऊठि हेरपित्त्वेन ङित्त्वान्न गुणः । मामूतात् मामूतम् मामूत । **मामवानीति** । आटः पित्त्वादङित्त्वाद्गुणः । मामवाव । मामवाम । लङस्तिप्याह—**अमामोदिति** । अमामूताम् अमामवुः । सिप्याह—**अमामोरिति** । अमामूतम् अमामूत । लिङि मामव्यात् । लुङि 'अस्तिसिचः' इति नित्यमीट् । अमामवीत् अमामावीत् । अमामविष्यत् ।

ज्वरतेस्तु जाज्वरीति जाजूर्ति इत्यादि । त्वरतेस्तु तात्वरीति तातूर्ति इत्यादि । स्रिवेस्तु सेस्रवीति । ईडभावे तु ऊठि सेस्रोति इत्यादि । अवतेस्तु यङभावात् क्विप्युदाहरणम् । ऊः उवौ उवः । इत्याद्यूह्यम् । **तोतूर्वीतीति** । 'उपधायां च' इति दीर्घः । ईडभावे तोतुर्व् ति इति स्थिते—**राल्लोपः** । 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' इति सूत्रं शूड्वर्जमनुवर्तते । 'अनुनासिकस्य क्विझलोः' इत्यतः क्विझलोरिति च । तदाह—**रेफात्परयोरित्यादि** । अत्रापि क्ङितीति नानुवर्तते, पूर्वसूत्रे तदननुवृत्तेः । **वलोप इति** । तथाच तोतुर् ति इति स्थिते उकारस्य लघूपधगुणः, तिपः पित्त्वेन अङित्त्वादित्यर्थः । **न धातुलोपे** । 'इको गुणवृद्धी' इत्यनुवर्तते । तत्र धातुलोपे सति इको गुणवृद्धी न स्तः आर्धधातुके परत इत्यर्थे, लूञ्धातोः यङन्तात् पचाद्यचि, यङो लुकि, लोलुव इत्यत्र गुणनिषेधाभावप्रसङ्गात्, अत्र धात्ववयवस्य यङो लोपेऽपि धातोर्लोपाभावात् । धात्ववयवलोपे सतीत्यर्थे तु शीङ्धातोस्तृचि शयिता इत्यत्र गुणो न स्यात्, तत्र धात्ववयवङकारलोपसत्त्वात् । आर्धधातुके परे यो धात्ववयवलोपः तस्मिन् सतीत्यर्थे क्नोपयतीत्यत्रापि गुणनिषेधः स्यात् । तत्र यकारलोपस्य आर्धधातुकपरकत्वसत्त्वादित्यतो व्याचष्टे—**धात्वंशलोपनिमित्ते इति** । धातुं लोपयतीति धातुलोपः कर्मण्यण् । धातुलोपनिमित्ते आर्धधातुके परे इति यावत् । लोलुवः इत्याद्युदाहरणम् । लूञ्धातोर्यङन्तात् पचाद्यचि 'यङोऽचि च' इत्यच्प्रत्ययमाश्रित्य यङो लुकि, अच्प्रत्ययमाश्रित्य प्राप्तो गुणोऽनेन निषिध्यते । मरीमृज इति तु वृद्धिनिषेधोदाहरणम् । धात्विति किम् । शीङ्, शयिता । इह उत्सृष्टानुबन्धस्य धातुत्वं, नतु सानुबन्धस्येति कैयटादिमते तु धातुग्रहणं स्पष्टार्थम् । इदं सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्या-

तिबादीनामनार्धधातुकत्वात्। तोतोर्ति। 'हलि च' (सू ३५४) इति दीर्घः। तोतूर्तः तोतूर्वति। तोथोर्ति। दोदोर्ति। दोधोर्ति। मुर्च्छा। मोमोर्ति मोमूर्तः मोमूर्च्छतीत्यादि। आर्धधातुके इति विषयसप्तमी। तेन यङि विवक्षिते अजेर्वी। वेवीयते अस्य यङ्लुङ्नास्ति। लुकापहारे विषयत्वासंभवेन वीभावस्याप्रवृत्तेः।

इति तिङन्ते यङ्लुक्प्रकरणम्।

तम्। हरदत्तेन पुनरुद्धृतम्। कौस्तुभे तु तदपि दूषयित्वा प्रत्याख्यातमेव।

इति नेहेति। तोतोर्तीत्यत्र अयं गुणनिषेधो नेत्यर्थः। **हलि चेति**। तोतुर्व् तस् इति स्थिते 'लोपो व्योः' इति वकारस्य लोपं बाधित्वा 'च्छ्वोः शूठ्' इत्यूठि प्राप्ते, वकारस्यानेन लोपे, 'हलि च' इति दीर्घ इत्यर्थः। यद्यपि तोतोर्तीत्यत्र 'च्छ्वोः' इत्यूठः अप्रवृत्तेर्वकारस्य 'लोपो व्योः' इति लोपः सिध्यति। तथापि तोतूर्तः इत्यादौ ऊठो बाधनाय आवश्यकोऽयं लोपो न्याय्यत्वात्तोतोर्तीत्यत्रोपन्यस्त इति बोध्यम्। **तोतूर्वतीति**। 'अदभ्यस्तात्' इत्यत्। 'उपधायां च' इति दीर्घः। तोतूर्वीषि-तोतोर्षि तोतूर्थः तोतूर्थ। तोतूर्वीमि-तोतोर्मि तोतूर्वः तोतूर्मः। तोतूर्वाचकार। तोतूर्विता। तोतूर्विष्यति। तोतूर्वीतु—तोतोर्तु—तोतूर्तात् तोतूर्ताम् तोतूर्वतु। तोतूर्हि। तोतूर्वाणि। लङि अतोतूर्वीत्-अतोतोः अतोतूर्ताम् अतोतूर्वुः। अतोतूर्वीः—अतोतोः अतोतूर्तम् अतोतूर्त। अतोतूर्वम् अतोतूर्व अतोतूर्म। तोतूर्व्यात्। लुङि 'अस्तिसिचः' इति नित्यमीट्। अतोतूर्वीत्। अतोतूर्विष्यत्। थुर्वीधातोरुदाहरति—**तोथोर्तीति**। तुर्वीवद्रूपाणि। **दोदोर्तीति**। दुर्वीधातोः रूपम्। **दोधोर्तीति**। धुर्वीधातोः रूपम्। मुर्च्छाधातोः मोमूर्च्छीति सिद्धवत्कृत्य ईडभावे आह—**मोमोर्तीति**। 'राल्लोपः' इति छस्य लोपः। **इत्यादीति**। मोमूर्च्छीषि—मोमोर्षि। मोमूर्च्छीमि—मोमोर्मि। मोमूर्च्छ्वः। मोमूर्हि। अमोमूर्च्छीत्—अमोमूः। सिप्यप्येवम्। लुङि 'अस्तिसिचः' इति नित्यमीट्। अमोमूर्च्छीत्। अमोमूर्च्छिष्यत्।

विषयसप्तमीति। 'अजेर्व्यघञपोः' इति वीभावविधौ आर्धधातुके इत्यनुवृत्तं विषयसप्तम्यन्तमाश्रीयते। नतु परसप्तम्यन्तमित्यर्थः। ततः किमित्यत आह—**तेनेति**। विषयसप्तम्याश्रयणेनेत्यर्थः। **विवक्षिते इति**। यङि विवक्षिते ततः प्रागेव अजेर्वीभाव इत्यर्थः। एवंच कृते वीभावे हलादित्वाद्यङ् लभ्यते इति मत्वा आह—**वेवीयते इति**। ननु अजेर्वीभावानन्तरं यङि सति तस्य 'यङोऽचि च' इति पाक्षिको लुक् कुतो नोदाह्रियते इत्यत आह—**अस्य यङ्लुङ् नास्तीति**।

अथ तिङन्ते नामधातुप्रकरणम् ॥ १५ ॥

(२६५७) सुप आत्मनः क्यच् । ३ । १ । ८॥ इषिकर्मणः एषितृसम्बन्धिनः सुबन्तादिच्छायामर्थे क्यच्प्रत्ययो वा स्यात् । धात्ववयवत्वात्सुब्लुक् । **(२६५८) क्यचि च** । ७ । ४ । ३३ ॥ अस्य ईत् स्यात् । आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति । 'वान्तो यि प्रत्यये' (सू ६३) गव्यति । नाव्यति । 'लोपः शाकल्यस्य' (सू ६७) इति तु न । अपदान्तत्वात् । तथा हि । **(२६५९) नः क्ये** । १ । ४ । १५ ॥ क्यचि क्यङि च नान्तमेव पदं स्यान्नान्यत् । सन्निपातपरिभाषया

विषयत्वेति । लुका लुप्तयङः भाविज्ञानविषयत्वाभावेनेत्यर्थः ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां यङ्लुगन्तप्रक्रिया समाप्ता ।

अथ नामधातुप्रक्रियाः निरूप्यन्ते । **सुप आत्मनः क्यच्** । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया सुबन्तादिति लभ्येत । 'धातोः कर्मणः' इति सूत्रात्कर्मणः इच्छायां वेत्यनुवर्तते । कर्मण इति पञ्चमी । कर्मकारकादिति लभ्यते । सन्निधानादिच्छां प्रत्येव कर्मत्वं विवक्षितम् । आत्मन्शब्दः स्वपर्यायः । तादर्थ्यस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । स्वार्थात्कर्मण इति लभ्यते । स्वश्च इच्छायां सन्निधापितत्वादेषितैव विवक्षितः । तथाच स्वस्मै यदिष्यते कर्मकारकं तद्वृत्तेस्सुबन्तादिच्छायां क्यज्वा स्यादिति फलति । तदिदमभिप्रेत्य आह—**इषिकर्मणः एषितृसम्बन्धिनः इत्यादिना** । एषित्रर्थादिषिकर्मण इत्यर्थः । एषित्रा स्वार्थं यदिष्यते कर्मकारकं तद्वाचकात्सुबन्तादिति यावत् । **धात्ववयवत्वादिति** । सुबन्तात् क्यचि कृते तदन्तस्य सनाद्यन्ताः इति धातुत्वादिति भावः । **क्यचि च** । 'अस्य च्वौ' इत्यतोऽस्येत्यनुवर्तते । 'ई घ्राध्मोः' इत्यत ईग्रहणं चेति मत्वा शेषं पूरयति—**अस्येति** । अकारस्येत्यर्थः । **पुत्रीयतीति** । क्यचि पुत्र य इति स्थिते ईत्वे पुत्रीय इति धातोर्लडादिरित्यर्थः । आत्मनः किम् । राज्ञः पुत्रमिच्छति । पदविधित्वेन समर्थपरिभाषायाः प्रवृत्तेः महान्तं पुत्रमिच्छतीत्यत्र पुत्रशब्दान्न क्यच् ।

गव्यतीति । गामात्मन इच्छतीत्यर्थः । **नाव्यतीति** । नावमात्मन इच्छतीत्यर्थः । **अपदान्तत्वादिति** । 'लोपः शाकल्यस्य' इत्यस्य पदान्त एव प्रवृत्तेरिति भावः । नन्वन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वमस्त्येवेत्यत आह—**तथा हीति** । यथा पदत्वं न भवति तथोच्यते इत्यर्थः । **नः क्ये** । नकारादकार उच्चारणार्थः । 'सुप्तिङन्तम्'

---

१ तेन गव्यतीत्यादौ 'हलि सर्वेषा'मिति वलोपो न, समिध्यतीत्यादौ जश्त्वं न, वाच्यतीत्यादौ कुत्वं न, अश्वस्यतीत्यादौ रुत्वं च नेत्यादि बोध्यम् ।

क्यचो यस्य लोपो न । गव्यांचकार । गव्यिता । नाव्यांचकार । नाव्यिता । नलोपः । राजीयति । 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' (सू १३७३) । त्वद्यति मद्यति । एकार्थयोः इत्येव । युष्मद्यति अस्मद्यति । 'हलि च' (सू ३५४) । गीर्यति । पूर्यति । धातोः इत्येव । नेह । दिवमिच्छति दिव्यति । इह पुरमिच्छति पुर्यतीति माधवोक्तं प्रत्युदाहरणं चिन्त्यम् । पुर्गिरोः साम्यात् । दीव्यतीति दीर्घस्तु

इत्यतः सुबन्तं पदमित्यनुवर्तते । सुबन्तं नकारेण विशेष्यते । तदन्तविधिः । नकारान्तं सुबन्तं पदसंज्ञं स्यादिति लभ्यते । सुबन्तत्वादेव पदत्वे सिद्धे नियमार्थमिदम् । क्यग्रहणेन क्यच्क्यङोर्ग्रहणम् । न तु क्यषः 'लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनम्' इति वक्ष्यमाणतया हलन्तात् क्यषोऽभावात् । तदाह—**क्यचि क्यङि चेत्यादिना** । ननु गव्यांचकारेत्यत्र आम आर्धधातुकत्वात्तस्मिन् परे वकाराद्धल उत्तरस्य यकारस्य 'यस्य हलः' इति लोपः स्यादित्यत आह—**संनिपातेति** । यकारनिमित्तकावादेशसंपन्नवकारस्य यकारलोपं प्रति निमित्तत्वासंभवादिति भावः।**गव्यितेति**। इटि अतो लोपः । राजीयतीत्यत्र आह—**नलोप इति** । राजानमिच्छतीत्यर्थे क्यचि राजन् य ति इति स्थिते 'नः क्ये' इति पदत्वान्नकारस्य लोप इत्यर्थः । कृते नलोपे 'क्यचि च' इत्यकारस्य ईत्त्वमिति मत्वा आह—**राजीयतीति** । न च इत्त्वे कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वं शङ्क्यम् , 'नलोपः सुप्स्वर' इति नियमादित्यलम् ।

ननु त्वामात्मनः इच्छति, मामात्मनः इच्छतीत्यत्र युष्मदस्मद्भ्यां क्यचि धात्ववयवत्वात् सुपो लुकि प्रत्ययलक्षणाभावात् 'त्वमावेकवचने' इति कथं त्वमौ स्याताम् , विभक्तौ परत एव तद्विधानादित्यत आह—**प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति** । सुपो लुका लुप्तत्वेऽपि क्यचमादाय मपर्यन्तस्य त्वमाविति भावः । ननु युष्मानात्मनः इच्छति, अस्मानात्मनः इच्छति, युष्मद्यति अस्मद्यति इत्यत्रापि क्यचमादाय त्वमौ स्यातामित्यत आह—**एकार्थयोरित्येवेति** । 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इत्यत्र 'त्वमावेकवचने' इति सूत्रमनुवृत्तम् । एकवचनशब्दश्च न रूढः, किंतु एकत्वविशिष्टार्थवृत्तित्वमेकवचनशब्देन विवक्षितमिति युष्मदस्मत्प्रक्रियायां प्रपञ्चितं प्राक् । तथाच युष्मदस्मदोरेकत्वविशिष्टार्थवृत्तित्वाभावान्न त्वमाविति भावः । गिरमात्मनः इच्छति, पुरमात्मनः इच्छतीत्यत्र गिर्शब्दात्पुर्शब्दाच्च क्यचि विशेषमाह—**हलि चेति** । उपधादीर्घ इति शेषः ।

ननु दिवमिच्छति दिव्यतीत्यत्रापि 'हलि च' इति दीर्घः स्यादित्यत आह—**धातोरित्येवेति** । 'हलि च' इति सूत्रे 'सिपि धातोः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **दिव्यतीति** । दिव्शब्दः अव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति भावः । **इहेति** । 'हलि च' इति सूत्रे धातोरित्यनुवृत्तेः पुर्यतीत्यत्र न दीर्घ इति माधवग्रन्थश्चिन्त्य इत्यर्थः । कुत इत्यत आह—**पुर्गिरोः साम्यादिति** । 'गॄ शब्दे, पॄ पालनपूरणयोः' इत्याभ्यां

प्राचः प्रामादिक एव। अदस्यति 'रीङृतः' (सू १२३४)। कर्त्रीयति। '**क्यच्व्योश्च**' (सू ११११)। गार्गीयति। वात्सीयति। '**अकृत्सार्व**–' (सू २२१८) इति दीर्घः। कवीयति। वाच्यति। समिध्यति। (२६६०) **क्यस्य विभाषा**। ६।४।५०॥ हलः परयोः क्यच्क्यङोर्लोपो वा स्यादार्धधातुके। '**आदेः परस्य**' (सू ४४)। '**अतो लोपः**' (सू २३०८)। तस्य स्थानिवत्त्वाल्लघूपधगुणो न। समिधिता-समिध्यिता। '**मान्तप्रकृतिकसुबन्तादव्ययाच्च क्यच् न**' (वा १७१४)। किमिच्छति। इदमिच्छति। स्वरिच्छति। (२६६१) **अश**-

---

क्विपि 'ॠत इद्धातोः' इति 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इति च इत्वे उत्वे च कृते रपरत्वे गिर्शब्दस्य पुर्शब्दस्य च निष्पत्तेरिति भावः। **प्रामादिक एवेति**। दिव्शब्दस्य अव्युत्पन्नप्रातिपदिकत्वान्न धातुत्वम्। दिवधातोः क्विबन्तात् ऊठि द्यूशब्दाच्च क्यचि द्यूयतीत्येव उचितम्। विचि तु लघूपधगुणे 'लोपो व्योः' इति लोपे देशब्दात् क्यचि देयतीत्येवोचितमिति भावः। **अदस्यतीति**। अमुमात्मनः इच्छतीत्यर्थे अदस्शब्दात् क्यचि सुपो लुका लुप्तत्वाद्विभक्तिपरकत्वाभावान्न त्यदाद्यत्वम्। सान्तत्वान्नोत्त्वमत्त्वे। 'नः क्ये' इति नियमेन पदान्तत्वाभावान्न सस्य रुत्वमिति भावः। कर्तृशब्दात् क्यचि विशेषमाह—**रीङृतः इति**। गार्ग्यशब्दात् क्यचि विशेषमाह—**क्यच्व्योश्चेति**। आपत्यस्य यञो यकारस्य लोप इति भावः। कृते यलोपे 'क्यचि च' इत्यकारस्य ईत्वं मत्वा आह—**गार्गीयतीति**। **वात्सीयतीति**। वात्स्यशब्दात् क्यचि पूर्ववत्। कविशब्दात् क्यचि विशेषमाह—**अकृत्सार्वेति**।

वाच्यतीति। वाच्शब्दात् क्यचि 'नः क्ये' इति नियमेन पदत्वाभावान्न कुत्वम्। 'वचिस्वपि' इति संप्रसारणं तु न, धातोः कार्यमुच्यमानं धातुविहितप्रत्यये एवेति नियमात्। **समिध्यतीति**। समिध्शब्दात् क्यचि 'नः क्ये' इति नियमेन पदत्वाभावान्न जश्त्वम्। लुटस्तासि इटि समिध्य इता स्थिते 'यस्य हलः' इति नित्ये यलोपे प्राप्ते—**क्यस्य विभाषा**। 'यस्य हलः' इत्यतः हल इति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते। 'आर्धधातुके' इत्यधिकृतम्। तदाह—**हलः परयोः क्यच्क्यङोरिति**। क्यष् तु नात्र गृह्यते, 'लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनम्' इति वक्ष्यमाणतया हलन्तात्तदभावात्। अन्तलोपमाशङ्क्य आह—**आदेः परस्येति**। तथाच समिध् अ इता इति स्थिते आह—**अतो लोपः इति**। तथाच समिध् इता इति स्थिते लघूपधगुणमाशङ्क्य आह—**तस्य स्थानिवत्त्वादिति**। क्यच्सूत्रे '**मान्ताव्ययेभ्यः प्रतिषेधः**' इति वार्तिकम्। मान्तेभ्यः अव्ययेभ्यश्च प्रतिषेध इत्यर्थे पुत्रमात्मनः इच्छति पुत्रीयतीत्यत्र न स्यात्। पुत्राविच्छतीत्यादावेव स्यात्। मान्तानि अव्ययानि मान्ताव्ययानि तेभ्य इत्यर्थे स्वरिच्छतीत्यत्र क्यचः प्रतिषेधो न स्यात्। अतस्तद्वार्तिकं विवृण्वन्नाह—**मान्तप्रकृतिकसुबन्तादव्ययाच्च क्यच् नेति**।

नायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्धेषु । ७ । ४ । ३४ ॥ क्यजन्ता निपात्यन्ते । अशनायति । उदन्यति । धनायति । बुभुक्षादौ किम् । अशनीयति । उदकीयति । धनीयति । (२६६२) **अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि** । ७ । १ । ५१ ॥ एषां क्यचि असुगागमः स्यात् । 'अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम्' (वा ४३०६) । अश्वस्यति वडवा । वृषस्यति गौः । 'क्षीरलवणयोर्लालसायाम्' (वा ४३१५) । क्षीरस्यति बालः । लवणस्यत्युष्ट्रः । 'सर्वप्रातिपदिकानां क्यचि लालसायां सुगसुकौ' (वा ४६१६–१७) दधिस्यति–दध्यस्यति । मधुस्यति–मध्वस्यति । (२६६३) **काम्यच्च** । ३ । १ । ९ ॥ उक्तविषये काम्यच् स्यात् पुत्रमात्मनः इच्छति पुत्रकाम्यति । इह 'यस्य हलः' (सू २६३१) इति लोपो न, अनर्थकत्वात् । यस्य इति सङ्घातग्रहणमित्युक्तम् ।

अशनायोदन्य । अशनाय, उदन्य, धनाय इत्येषां द्वन्द्वः । **क्यजन्ता इति** । एते त्रयः शब्दाः क्रमेण बुभुक्षादिष्वर्थेषु निपात्यन्ते इत्यर्थः । भोक्तुमिच्छा बुभुक्षा । पातुमिच्छा पिपासा । गर्द्धः अभिकाङ्क्षा । **अशनायतीति** । अश्यते यत् तदशनम् अन्नं, तद्भोक्तुमिच्छतीत्यर्थः । 'क्यचि च' इति ईत्त्वाभावो निपात्यते । 'अकृत्सार्व' इति दीर्घः । **उदन्यतीति** । उदकं पातुमिच्छतीत्यर्थः । उदकशब्दस्य उदन्नादेशो निपात्यते नलोपाभावश्च । **धनायतीति** । जीवनार्थं सत्यपि धने अधिकं धनं वाञ्छतीत्यर्थः । ईत्वाभावो निपात्यते । **अशनीयतीति** । अशनम् अन्नं तत्संग्रहीतुमिच्छति वैश्वदेवाद्यर्थमित्यर्थः । **उदकीयतीति** । सस्यादिसेचनार्थमुदकमिच्छतीत्यर्थः । **धनीयतीति** । दरिद्रः सन् जीवनाय धनमिच्छतीत्यर्थः । **अश्वक्षीर** । **क्यचि** । परे असुगिति शेषपूरणम्, 'आज्जसेरसुक्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । असुकि ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः । कित्त्वादन्त्यावयवः । **अश्ववृषयोः इति** । वार्तिकम् । **अश्वस्यति वडवेति** । मैथुनार्थमश्वमिच्छतीत्यर्थः । **वृषस्यति गौरिति** । मैथुनार्थं वृषमिच्छतीत्यर्थः । 'वृषस्यन्ती तु कामुकी' इति कोशस्तु अश्ववृषरूपप्रकृत्यर्थपरित्यागेन मैथुनेच्छामात्रे लाक्षणिकः । **क्षीरलवणयोरिति** । वार्तिकम् । असुगिति शेषः । लालसा उत्कटेच्छा । **सर्वप्रातिपदिकानामिति** । इदमपि वार्तिकम् । लालसायां सर्वेषां प्रातिपदिकानां क्यच् वक्तव्यः । तस्मिन् परे प्रकृतीनां सुगसुकौ च वक्तव्यौ इत्यर्थः । न चानेनैव वार्तिकेन सिद्धे 'क्षीरलवणयोर्लालसायाम्' इति वार्तिकं व्यर्थमिति शङ्क्यम्, 'क्षीरलवणयोः' इति वार्तिकं कात्यायनीयं, 'सर्वप्रातिपदिकानाम्' इति तु मतान्तरमित्यदोषात् । एतच्च भाष्ये अपर आहेत्यनेन ध्वनितम् ।

काम्यच्च । 'सुप आत्मनः क्यच्' इत्युत्तरमिदं सूत्रम् । तदाह—**उक्तविषये इति** । **पुत्रकाम्यतीति** । कस्येत्संज्ञा तु न, फलाभावात् । **अनर्थकत्वा-**

यशस्काम्यति । सर्पिष्काम्यति । मान्ताव्ययेभ्योऽप्ययं स्यादेव । किंकाम्यति । स्वःकाम्यति । (२६६४) उपमानादाचारे । ३ । १ । १० ॥ उपमानात्कर्मणः सुबन्तादाचारार्थे क्यच् स्यात् । पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति छात्रम् । विष्णूयति द्विजम् । 'अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम्' (वा १७१७) । प्रासादीयति कुट्यां भिक्षुः । कुटीयति प्रासादे । **(२६६५) कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ।३।१।११॥** उपमानात्कर्तुः सुबन्तादाचारे क्यङ् वा स्यात्, सान्तस्य तु कर्तृवाचकस्य लोपो वा स्यात् । क्यङ् वेत्युक्तेः पक्षे वाक्यम् । सान्तस्य लोपस्तु क्यङ्संनियोगशिष्टः । स च व्यवस्थितः । 'ओजसोऽप्सरसो नित्यमितरेषां विभाषया' (वा १७१९–२०)। कृष्ण इवाचरति कृष्णायते । ओजश्शब्दो वृत्तिविषये तद्वति । ओजायते ।

दिति । काम्यचः एकदेशस्य यकारस्य अर्थाभावादित्यर्थः । ननु बेभिदिता इत्यत्रापि यकारस्य अनर्थकत्वाल्लोपो न स्यादित्यत आह—**यस्य इतीति** । 'यस्य हलः' इत्यत्र यस्येत्यनेन यकाराकारसंघातग्रहणमित्यनुपदमेवोक्तमित्यर्थः । तथाच बेभिद्य इता इति स्थिते यङो यस्य संघातस्यार्थवत्त्वाद्यकारलोपो निर्बाधः । प्रकृते तु काम्य-जेकदेशस्य यस्यानर्थकत्वाल्लोपो नेति भावः । **यशस्काम्यतीति** । 'सोऽपदादौ' इति सत्वम् । ननु किमात्मनः इच्छति किंकाम्यति स्वःकाम्यति कथम्? मान्ताव्ययानां नेत्यनुवृत्तेरित्यत आह—**मान्ताव्ययेभ्योऽप्ययमिति** ।

उपमानादाचारे । 'सुप आत्मनः क्यच्' इत्यतः सुप इत्यनुवर्तते । 'धातोः कर्मणः समानकर्तृकात्' इत्यतः कर्मण इति । तदाह—**उपमानात्कर्मण इत्यादिना** । उपमानं यत्कर्मकारकं तद्वृत्तेः सुबन्तादित्यर्थः । **पुत्रमिवेति** । 'धातोः कर्मणः' इत्यतः वेत्यनुवृत्तिरनेन सूचिता । छात्रं पुत्रत्वेन उपचरतीत्यर्थः । **विष्णूयतीति** । द्विजं विष्णुत्वेन उपचरतीत्यर्थः । **अधिकरणाच्चेति** । उपमानभूताधिकरणवृत्तेरपि सुबन्तादाचारे क्यजिति वक्तव्यमित्यर्थः । **प्रासादीयति कुट्यामिति** । प्रासादे इव कुट्यां हृष्टो वर्तते इत्यर्थः । **कुटीयति प्रासादे इति** । कुट्यामिव प्रासादे क्लिष्टो वर्तते इत्यर्थः ।

कर्तुः क्यङ् सलोपश्च । कर्तुरित्यावर्तते । कर्तुः क्यङित्येकं वाक्यम् । अत्र कर्तुरिति पञ्चम्यन्तम् । उपमानादाचारे इत्यनुवर्तते । 'धातोः कर्मणः' इत्यतः वेति च । तदाह—**उपमानादिति** । उपमानं यत्कर्तृकारकं तद्वृत्तेः सुबन्तादित्यर्थः । कर्तुः सलोपश्चेति द्वितीयं वाक्यम् । चकारः तुपर्यायः भिन्नक्रमः । स इति लुप्तषष्ठीकं पृथक्पदम् । कर्तुरिति षष्ठ्यन्तस्य विशेषणम् । तदन्तविधिः । तदाह—**सान्तस्य लोपस्त्विति** । एतच्च महाभाष्ये स्पष्टम् । क्यङि सलोपविकल्पः सर्वत्र स्यादित्यत आह—**स च व्यवस्थित इति** । सान्तस्य सलोप इत्यर्थः । व्यवस्थामेव दर्शयति—**ओजसोऽप्सरस इति** । इदं वार्तिकम् ।

---

१ यद्वार्तिकं यस्य सूत्रस्य शेषः, तत्रैव तद्व्याख्यानमिति भावः ।

अप्सरायते। यशायते–यशस्यते। विद्वायते–विद्वस्यते। त्वद्यते। मद्यते। अनेकार्थत्वे तु युष्मद्यते। अस्मद्यते। 'क्यङ्मानिनोश्च' (सू ८३७)। कुमारीवाचरति कुमारायते। हरिणीवाचरति हरितायते। गुर्वीव गुरूयते। सपत्नीव सपत्नायते। सपतीयते। सपत्नीयते। युवतिरिव युवायते। पट्वीमृद्वाविव पट्वीमृदूयते। 'न कोपधायाः' (सू ८३८)। पाचिकायते। 'आचारेऽव-

---

ओजश्शब्दः इति। क्यङन्तोऽयम्। सनाद्यन्ता इति धातुत्वाद्वृत्तिः। तत्र ओजश्शब्दः ओजस्विनि वर्तेत इत्यर्थः। **ओजायते इति**। ओजस्वीवाचरतीत्यर्थः। ओजश्शब्दात् क्यङि सलोपे 'अकृत्सार्व' इति दीर्घ इति भावः। **अप्सरायते इति**। अप्सरश्शब्दात् क्यङि सलोपदीर्घौ। क्यङो ङित्वादात्मनेपदम्। इतरेषां विभाषेत्यस्योदाहरति—**यशायते यशस्यते इति**। यशस्वीवाचरतीत्यर्थः। **विद्वायते विद्वस्यते इति**। विद्वानिवाचरतीत्यर्थः। विद्वच्छब्दात् क्यङि सलोपविकल्पः। **त्वद्यते मद्यते इति**। त्वमिव अहमिव आचरतीत्यर्थः। युष्मदस्मच्छब्दात् क्यङि 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति मपर्यन्तस्य त्वमौ। **युष्मद्यते अस्मद्यते इति**। यूयमिव वयमिव आचरतीत्यर्थः। 'त्वमावेकवचने' इत्यस्मात् 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रे एकवचने इत्यनुवृत्तेरेकत्वविशिष्टार्थवृत्तित्वे सत्येव युष्मदस्मदोस्त्वमाविति भावः।

कुमार्यादिशब्दात् क्यङि पुंवत्त्वं स्मारयति—**क्यङ्मानिनोश्चेति**। **कुमारायते इति**। पुंवत्त्वेन ङीषो निवृत्तौ दीर्घः। **हरितायते इति**। हरिणीशब्दात् क्यङि पुंवत्त्वेन 'वर्णादनुदात्तात्' इति नत्वस्य ङीषश्च निवृत्तौ दीर्घः। **गुरूयते इति**। गुर्वीशब्दात् क्यङि ङीषो निवृत्तौ दीर्घः। **सपत्नायते इति**। शत्रुपर्यायात् सपत्नशब्दात् शार्ङ्गरवादित्वेन ङीनन्तात् पुंवत्त्वेन ङीनो निवृत्तौ दीर्घ इति भावः। **सपतीयते इति**। समानः पतिः स्वामी यस्याः इति बहुव्रीहौ सपतिशब्दस्य नत्वे ङीपि च निष्पन्नात् सपत्नीशब्दात् क्यङि पुंवत्त्वेन ङीब्नत्वयोर्निवृत्तौ दीर्घ इति भावः। **सपत्नीयते इति**। विवाहनिबन्धनं पतिशब्दमाश्रित्य समानः पतिः यस्याः इति बहुव्रीहौ सपत्नीशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वान्न पुंवत्त्वमिति भावः। **युवायते इति**। युवतिशब्दात् क्यङि पुंवत्त्वे तिप्रत्ययस्य निवृत्तौ नलोपे दीर्घ इति भावः। वयोवाचिनां जातिकार्यं वैकल्पिकमिति 'जातेरस्त्रीविषयात्' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम्। एतेन 'जातेश्च' इति निषेधादिह पुंवत्त्वं दुर्लभमित्यपास्तमिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम्। **पट्वीमृदूयते इति**। इह पूर्वपदस्य क्यङ्परकत्वाभावान्न पुंवत्त्वम्। ननु पाचिकेवाचरति पाचिकायते इत्यत्रापि 'क्यङ्मानिनोश्च' इति पुंवत्त्वेन टापः 'प्रत्ययस्थात्' इति इत्वस्य च निवृत्तौ पाचकायते इति स्यादित्यत आह—**न कोपधाया इति**।

गल्भक्लीबहोडेभ्यः क्विब्वा ' (वा १७२१) । वाग्रहणात् क्यङपि । अवगल्भादयः पचाद्यजन्ताः । क्विप्संनियोगेनानुदात्तत्वमनुनासिकत्वं चाच्प्रत्ययस्य प्रतिज्ञायते । तेन तङ् । अवगल्भते । क्लीबते । होडते । भूतपूर्वादप्यनेकाच आम् । एतद्वार्तिकारम्भसामर्थ्यात् । न च अवगल्भते इत्यादिसिद्धिस्तत्फलम् । केवलानामेवाचारेऽपि वृत्तिसंभवात् धातूनामनेकार्थत्वात् । अवगल्भांचक्रे । क्लीबांचक्रे । होडांचक्रे । वार्तिकेऽन्वेस्युपसर्गविशिष्टपाठात्केवलादुपसर्गान्तरवि-

---

' आचारेऽवगल्भक्लीबहोडेभ्यः क्विब्वा ' इति वार्तिकम् । उपमानादित्यनुवर्तते । ' धातोः कर्मणः ' इत्यतो वाग्रहणस्यास्मिन्प्रकरणे अनुवृत्त्यैव सिद्धे वाग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—**वाग्रहणात् क्यङपीति** । अन्यथा विशेषविहितत्वात् क्विपा क्यङो बाधः स्यादिति भावः । तथाचात्र वाशब्दो विकल्पार्थक इति फलितम् । अत्र सुप इति नानुवर्तते । प्रातिपदिकात् क्यङोऽप्राप्तौ वाग्रहणात् समुच्चीयते इति केचित् । **अवगल्भादय इति** । 'गल्भ धार्ष्ट्ये' अवपूर्वः, 'क्लीब अधार्ष्ट्ये' ' होडृ अनादरे ' एभ्यः पचाद्यचि अवगल्भादिशब्दास्त्रयो निष्पन्ना इत्यर्थः । तथा च अवगल्भ इवाचरति, क्लीब इवाचरति, होड इवाचरतीत्यर्थे अवगल्भादिशब्देभ्यः क्विप्क्यङाविति स्थितम् । अवगल्भते इत्यात्मनेपदलाभायाह—**क्विप्संनियोगेनेति** । अन्त्यस्य अकारस्य अनुदात्तत्वमनुनासिकत्वं चात्र प्रतिज्ञायते । ततश्च तस्य इत्संज्ञायां लोपे अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदं लभ्यते । तदाह-**तेन तङिति । अवगल्भते इति** । क्विपि भकारादकारस्य लोपे हलन्तात्तङादौ तङि शबिति भावः ।

ननु अवगल्भांचक्रे, क्लीबांचक्रे, होडांचक्रे इत्यत्र कथमाम् ? अन्त्यस्य च इत्संज्ञालोपाभ्यामपहारेण धातूनामेकाच्त्वेन ' कास्यनेकाच् ' इत्यस्याप्रवृत्तेः । नच अवगल्भ इत्यस्य क्विबन्तस्य धातोरनेकाच्कत्वमस्तीति वाच्यम्, ' उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक् क्रियते ' इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वादित्यत आह—**भूतपूर्वादपीति** । क्विबुत्पत्तेः प्राक्तनमनेकाच्त्वं भूतपूर्वगत्या आश्रित्येत्यर्थः । भूतपूर्वगत्याश्रयणे प्रमाणमाह—**एतद्वार्तिकेति** । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा ' इति वक्ष्यमाणवार्तिकादेव अवगल्भते, अवजगल्भे इत्यादिसिद्धौ पुनरेभ्यः क्विब्विधानं तत्संनियोगेन अन्त्यवर्णस्य अनुदात्तत्वानुनासिकत्वप्रतिज्ञानार्थं सद्भूतपूर्वगत्या अनेकाच्त्वाश्रयणं ज्ञापयतीत्यर्थः ।

नन्वनुदात्तत्वानुनासिकत्वप्रतिज्ञानस्यात्मनेपदसिद्धावुपक्षीणत्वात् कथमुक्तज्ञापकतेत्याशङ्क्य निराकरोति—**न चावगल्भते इत्यादिसिद्धिस्तत्फलमिति** । कुत इत्यत आह—**केवलानामिति** । अच्प्रत्ययरहितानां धातुपाठसिद्धानामनुदात्तेतामेव गल्भादिधातूनामवगल्भ इवाचरतीत्याद्यर्थेषु वृत्तिसंभवात् । तच्च कुत इत्यत आह—**धातूनामनेकार्थत्वादिति** । एवंच ' आचारेऽवगल्भ ' इति क्विब्वि-

शिष्टाच्च क्यङेवेति माधवादयः । तङ् नेति तूचितम् । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः' (वा १७२२) । पूर्ववार्तिकं तु अनुबन्धासञ्जनार्थम् । तत्र क्विबनूद्यते । प्रातिपदिकग्रहणादिह सुप इति न संबध्यते । तेन पदकार्यं न । कृष्ण इवाचरति कृष्णति । 'अतो गुणे' (सू १९१) इति शपा सह पररूपम् । अ इवाचरति अति अतः अन्ति । प्रत्ययग्रहणमपनीय अनेकाच्त्व इत्युक्तेर्नाम् । औ अतुः उः । द्वित्वम् । 'अतो गुणे' (सू १९१), 'अत आदेः' (सू २२४८) इति दीर्घः, णल औ, वृद्धिः । अतुसादिषु तु 'आतो

धानमनुबन्धासञ्जनार्थं सद्भूतपूर्वगत्या अनेकाच्त्वाश्रयणं ज्ञापयतीति सिद्धम् । नच 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः' इति क्विपि अवगल्भतीत्यादिवारणाय अनुबन्धासञ्जनमुपक्षीणमिति कथं तस्य उक्तज्ञापकतेति वाच्यम्, 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः' इति वार्तिकेन क्विपि तथा प्रयोगे इष्टापत्तेः भूतपूर्वाश्रयणपरभाष्यप्रामाण्येन 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः' इति वार्तिकस्य अवगल्भादिभ्यः अप्रवृत्तिविज्ञानाद्वेत्यास्तां तावत् । 'आचारेऽवगल्भ' इत्यत्र अवेत्यस्य प्रयोजनमाह—**अवेत्युपसर्गेति** । **केवलादिति** । उपसर्गविहीनाद्गल्भशब्दादित्यर्थः । **उपसर्गान्तरेति** । प्रगल्भानुगल्भादिशब्दादित्यर्थः । **क्यङेवेति** । न तु क्विबित्यर्थः । माधवादयः इत्यस्वरसोद्भावनम् । तद्बीजमाह—**तङ् नेति तूचितमिति** । केवलादुपसर्गान्तरविशिष्टाच्च गल्भशब्दात् प्रगल्भादिशब्दाच्च अनेन क्विबभावेऽपि 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः इति वार्तिकेन क्विप् निर्बाधः । परन्तु अवपूर्वत्र एवानुबन्धासञ्जनादात्मनेपदमेव तत्र नेति वक्तुमुचितमित्यर्थः ।

सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति । आचारे इति शेषः । नन्वनेनैव वार्तिकेन सिद्धे 'आचारेऽवगल्भ' इति वार्तिकं व्यर्थमित्यत आह-**पूर्ववार्तिकं त्विति** । अन्त्यवर्णस्य इत्संज्ञासिद्ध्यर्थमित्यर्थः । तर्हि तत्र क्विब्ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—**तत्र क्विबनूद्यते इति** । तत्संनियोगेनानुबन्धासञ्जार्थमित्यर्थः । **पदकार्यं नेति** । राजानतीत्यादौ नलोपादिकं नेत्यर्थः । अन्यथा अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वान्नलोपादिकं स्यादिति भावः । **पररूपमिति** । कृष्णशब्दात् क्विबन्ताल्लडादौ शपि 'अतो गुणे' इति पररूपमित्यर्थः । कृष्णांचकार । कृष्णिता । कृष्णिष्यति । कृष्णतु । अकृष्णत् । कृष्णेत् । कृष्णयात् । अतो लोपात्परत्वात् 'अकृत्सार्व' इति दीर्घः । पूर्वविप्रतिषेधस्य विहितत्वादतो लोप इत्यन्ये । **अ इवेति** । अः विष्णुः । स इवेत्यर्थः । **अतीति** । शपा पररूपम् । असि अथः अथ । आमि आवः आमः । क्विप्प्रत्ययान्तत्वाल्लिटि 'कास्प्रत्ययात्' इत्याम्प्रत्ययमाशङ्क्य आह-**प्रत्ययग्रहणमपनीयेति** । औ अतुः उः इति सिद्धरूपप्रदर्शनम् । तत्र प्रक्रियां दर्शयति—**द्वित्वमिति** । णलि 'द्विर्वचनेऽचि' इति लोपस्य निषेध इति भावः । **अतो गुणे इति** । द्वित्वे कृते अ अ अ इति स्थिते अन्तरङ्गत्वादतो लोपं बाधित्वा पर-

लोप इटि च ' (सू २३७२) इत्याल्लोपः। मालेवाचरति मालाति। लिङ्गवि-
शिष्टपरिभाषयैकादेशस्य पूर्वान्तत्वाद्वा क्विप्। मालांचकार। लङि अमालात्।
अत्र हल्ङ्यादिलोपो न। ङीप्साहचर्यादापोऽपि सोरेव लोपविधानात्। इदम-
कौ। अमालासीत्। कविरिव कवयति। आशीर्लिङि कवीयात्। 'सिचि
वृद्धिः—' (सू २२६७) इत्यत्र धातोः इत्यनुवर्त्य धातुरेव यो धातुरिति व्या-

---

रूपमिति भावः। **अत आदेरिति**। नच परत्वान्नित्यत्वादपवादत्वाच्च 'अतो
गुणे' इत्यस्मात्प्राक् 'अत आदेः' इत्यस्य प्रवृत्तिरिति वाच्यम्। तस्य बहिरङ्ग-
त्वात् 'अत आदेः' इत्यस्यापवादत्वेऽपि आनर्देत्यत्र हलादिशेषात्प्रागेव परत्वात्
'अत आदेः' इत्यस्य चरितार्थत्वेन बाधकत्वासंभवात् 'अपवादोऽपि यदथन्यत्र
चरितार्थस्तर्ह्यन्तरङ्गेण बाध्यते' इत्युक्तेरित्यन्यत्र विस्तरः।

यद्यप्यत्र प्रक्रियाव्युत्क्रमे फलविशेषो नास्ति। तथापि न्याय्यत्वादेवमुक्तम्।
णल औ इति। पररूपे दीर्घे च आ अ इति स्थिते 'आत औ णलः' इत्यौ-
त्वमिति भावः। **वृद्धिरिति**। आ औ इति स्थिते 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धिरित्यर्थः।
तथा च औ इति रूपं परिनिष्ठितम्। **अतुसादिष्विति**। अ अतुस्, अ उस्,
इति स्थिते द्वित्वे पररूपे 'अत आदेः' इति दीर्घे आतो लोप इत्यर्थः। अतुः
उः। इति प्रत्ययमात्रं शिष्यते। थलि इटि द्वित्वे दीर्घे आल्लोपे, इथ अथुः अ।
औ इव इम। वस्तुतस्तु 'कास्यनेकाज्ग्रहणम्' इति वार्तिकव्याख्यावसरे प्रत्यय-
ग्रहणमपनीयेति भाष्ये नोक्तम्। कासेश्च प्रत्ययान्ताच्च आमिति लभ्यते। अत एव
'आचारेऽवगल्भक्लीबहोडेभ्यः' इति वार्तिके अवगल्भांचक्रे इत्यादौ अन्त्यवर्ण-
स्यानुबन्धत्वेन एकाच्त्वेऽपि 'कास्प्रत्ययात्' इत्यामित्युक्तं भाष्ये इति शब्देन्दुशे-
खरे प्रपञ्चितम्। इता। इष्यति। अतु–अतात् अताम् अन्तु। अ–अतात् अतम्
अत। आनि आव आम। आत् आताम् आन्। आः आतम् आत। आम् आव
आम। विधिलिङि एत् एताम् एयुः। एः एतम् एत। एयम् एव एम। यात् या-
स्ताम् यासुः। लुङि 'इट ईटि' इति सिज्लोपे 'आटश्च' इति वृद्धिं बाधित्वा
परत्वादतो लोपे इटा सह आटो वृद्धौ ऐत् ऐष्टाम् ऐषुः, इत्यादीति केचित्।
आर्धधातुकोपदेशकाले एव परत्वादतो लोपे अङ्गस्याभावादाट् नेत्यन्ये। ईत्
इष्टाम् इत्यादि। ऐष्यत्।

ननु मालाशब्दस्य टाप्प्रत्ययान्तत्वेन प्रातिपदिकत्वाभावात्ततः कथं क्विबित्यत
आह—**लिङ्गविशिष्टेति**। वस्तुतस्तु आबन्तेभ्यः आचारे क्विप् नास्त्येवेति विश्व-
पाशब्दनिरूपणे प्रपञ्चितम्। **ङीप्साहचर्यादिति**। ङ्यन्तादाचारक्विबन्तात्
गौरीशब्दात् लुङि अगौरयत् इत्यादौ तिस्योर्ङ्यन्तात्परत्वासंभवात् तत्साहचर्यादा-
बन्तादपि न तयोर्लोप इत्यर्थः। **कवयतीति**। शपि गुणायादेशौ। **कवीया-
दिति**। 'अकृत्सार्व' इति दीर्घः। लुङि अकवि ईत् स्थिते सिचि वृद्धिमाश-
ङ्क्य आह—**सिचि वृद्धिरित्यत्रेति**। सिचा धातोराक्षेपतो लाभेऽपि

ख्यानान्नामधातोर्न वृद्धिरिति कैयटादयः । अकवयीत् । माधवस्तु नामधातोरपि वृद्धिमिच्छति । अकवायीत् । विरिव वयति । विवाय विव्यतुः । अवयीत्-अवायीत् । श्रीरिव श्रयति । शिश्राय शिश्रियतुः । पितेव पितरति । आशिषि रिङ् । पित्रियात् भूरिव भवति । अत्र 'गातिस्था—' (सू २२२३) इति, 'भुवो वुक्—' (सू २१७४) इति, 'भवतेरः—' (सू २१८१) इति च न भवति । अभिव्यक्तत्वेन धातुपाठस्थस्यैव तत्र ग्रहणात् । अभावीत् । बुभाव । द्रुरिव द्रवति । 'णिश्रि—' (सू २३१२) इति चङ् न । अद्रावीत् । (२६६६) **अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति । ६ । ४ । १५ ॥** अनुनासिकान्तस्योपधाया दीर्घः स्यात्क्वौ झलादौ च क्ङिति । इदमिवाचरति इदामति । राजेव राजानति । पन्था इव पथीनति । मथीनति । ऋभुक्षीणति । द्यौरिव देवतीति

'ऋत इद्धातोः' इत्यतस्तदनुवृत्तेर्धातुरेव यो धातुरिति लभ्यते इति भावः । **कैयटादय इति** । 'इको गुणवृद्धी' इति सूत्रे गोशब्दादाचारक्विपि अगवीदित्युपक्रम्य तथोक्तत्वादिति भावः । **माधवस्त्विति** । 'सिचि वृद्धिः' इत्यत्र 'ऋत इद्धातोः इत्यतो धातुग्रहणानुवृत्तौ मानाभावेन धातुरेव यो धातुरित्युक्तार्थालाभादिति तदाशयः । वस्तुतस्तु 'इको गुणवृद्धी' 'वदव्रजहलन्तस्या चः' इत्यादिसूत्रस्थभाष्ये सिचि परतः एजन्तं नास्तीत्युक्तत्वादेजन्तेभ्यः आचारक्विप् नास्त्येवेति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् ।

विरिवेति । विः पक्षी स इवेत्यर्थः । **अभिव्यक्तत्वेनेति** । 'अभिव्यक्तपदार्था ये' इति न्यायेनेति भावः । **अभावीदिति** । इह 'गातिस्था' इति सिचो न लुक् । **बुभावेति** । इह न वुक् । अभ्यासस्य अत्वं च न । **चङ् नेति** । 'णिश्रि' इति सूत्रे द्रुग्रहणेन धातुपाठस्थस्यैव ग्रहणादिति भावः । **अनुनासिकस्य** । अङ्गस्येत्यधिकृतमनुनासिकेन विशेष्यते । तदन्तविधिः । 'नोपधायाः' इत्यतः उपधाया इति 'ढ्लोपे' इत्यतो दीर्घ इति चानुवर्तते । तदाह—**अनुनासिकान्तस्येत्यादिना । इदामतीति** । 'हलन्तेभ्यः आचारक्विप् नास्ति' इति 'ह्रस्वनद्यापः' इति सूत्रभाष्ये स्पष्टमिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । **पथीनतीति** । पथिन्शब्दात् क्विपि अनुनासिकस्येति इकारस्य दीर्घः । इदं तु माधवानुरोधेन । क्विबभ्युपगमेऽपि तिपि पथेनतीत्येव युक्तम्, 'इन्हन्' इति नियमेन दीर्घाप्राप्तेः । नच नियमस्य सजातीयापेक्षत्वात् सुबानन्तर्ये एवायं नियमो नान्यत्रेति वाच्यम्, तथा सति वृत्रघ्नः स्त्री वृत्रघ्नीत्यत्रापि अल्लोपं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वात् 'अनुनासिकस्य' इत्युपधादीर्घापत्तेरित्याहुः ।

देवतीतीति । दिव्शब्दादाचारक्विबन्तात् शपि लघूपधगुणः । 'न क्ये' इति

---

१ अभिव्यक्त पदार्था ये प्रसिद्धा लोक विश्रुताः ।
शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिषु ॥१॥ इति न्यायः ।

माधवः । अत्र ऊठि यवतीत्युचितम् । क इव कति । चकौ इति हरदत्तः । माधवस्तु 'यणल्लोपौ' इति वचनाएणलि वृद्धिं बाधित्वा अतो लोपात् चक इति रूपमाह । स्व इव सस्वां । सस्व । यत्तु स्वामास स्वांचकार इति तदनाकरमेव ।

(२६६७) भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः । ३ । १ । १२ ॥ अभूततद्भावविषयेभ्यो भृशादिभ्यो भवत्यर्थे क्यङ् स्याद्धलन्तानामेषां लोपश्च । अभृशो भृशो भवति भृशायते । अच्वेः इति पर्युदासबलात् अभूततद्भावे इति लब्धम् । तेनेह न । क्व दिवा भृशा भवन्ति । ये रात्रौ भृशा नक्षत्रादयस्ते दिवा क्व भवन्तीत्यर्थः । सुमनस्, अस्य सलोपः । सुमनायते । चुरादौ 'संग्राम युद्धे' इति पठ्यते । तत्र संग्राम इति प्रातिपदिकम् । तस्मात् 'तत्करोति—' इति णिच्

नियमेन अपदान्तत्वात् 'दिव उत्' इ युत्वं नेति भावः । **अत्र ऊठीति** । दिव्शब्दात् क्विपि 'च्छ्वोः' इति वकारस्य ऊठि कृते लघूपधगुणं बाधित्वा परत्वादिकारस्य यणि यूशब्दात् शपि ऊकारस्य गुणे अवादेशे च यवतीति रूपमुचितमित्यर्थः । **चकाविति** । कशब्दात् क्विबन्ताल्लिटि णलि द्वित्वे चुत्वे चक अ इति स्थिते ककारादकारस्य अतो लोपात्परत्वाद्वृद्धौ आकारे 'आत औ णलः' इत्यौत्वे वृद्धिरेकादेश इति भावः । **माधवास्त्विति** । चक अ इति स्थिते पूर्वविप्रतिषेधाद्वृद्धिं बाधित्वा ककारादकारस्य अतो लोपे कृते णलोऽकारेण सह चक इति रूपमित्यर्थः । नचैवं सति अ इवाचरति अति औ अतुः इत्यत्रापि लिटि 'अत आदेः' इति दीर्घं बाधित्वा अतो लोपः स्यादिति वाच्यम्, यणल्लोपाविति पूर्वविप्रतिषेधलभ्यः अतो लोपः संनिहितमेव 'अकृत्सार्व' इति दीर्घं बाधते, नतु 'अत आदेः' इति दीर्घमपि, 'अनन्तरस्य' इति न्यायादिति माधवाशय इत्याहुः । **तदनाकरमेवेति** । अनेकाच्त्वाभावादिति भावः । वस्तुतस्तु प्रत्ययग्रहणमपनीयेत्यस्य भाष्ये अदर्शनात् प्रत्ययान्तत्वादाम्भवत्येवेति युक्तमेवेत्यनुपदमेवोक्तम् ।

भृशादिभ्यो । भवनं भूः, भावे क्विप् । तदाह—**भवत्यर्थे इति** । भवने इत्यर्थः । **क्यङ् स्यादिति** । 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **हलन्तानामेषामिति** । भृशादिषु ये हलन्ताः तेषां लोपः क्यङ् चेत्यर्थः । ननु 'अभूततद्भावे' इति कुतो लब्धमित्यत आह—**अच्वेरिति पर्युदासबलादिति** । अभूततद्भावग्रहणमिति वार्तिकमेतल्लब्धार्थकथनपरमिति भावः । **ये रात्रौ भृशा इति** । प्रकाशातिशयवन्त इत्यर्थः । भृशादिषु हलन्तमुदाहरति—**सुमनस् इति** । **सुमनायते इति** । असुमनाः सुमनाः भवतीत्यर्थः । यद्यपि स्त्रियामित्यधिकारे 'अप्सुमनस्समासिकतावर्षाणां बहुत्वं च' इति लिङ्गानुशासनसूत्रे सुमनश्शब्दस्य नित्यं बहुवचनं विहितम्, तथापि तद्देवादिपर्यायरूढविषयम् । सु शोभनं मनो यस्येति सुमनाः इति बहुव्रीहिर्यौगिक इति भावः । सुमनायते इति क्यङि सलोपे 'अकृत्सार्व' इति दीर्घः ॥

सिद्धः । तत्संनियोगेनानुबन्ध आसज्यते । युद्धे योऽयं ग्रामशब्दः इत्युक्तेऽपि सामर्थ्यात्संग्रामशब्दे लब्धे विशिष्टपाठो ज्ञापयति—'उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक् क्रियते' इति । तेन मनःशब्दा-

---

ननु लङि मनश्शब्दात्प्रागटि 'स्वमनायत' इति वक्ष्यमाणमनुपपन्नम्, अङ्गस्य अड्विधानात् सुमनश्शब्दस्य समस्तस्यैव लङं प्रत्यङ्गत्वात् 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम्' इति न्यायादित्याशङ्क्य आह—**चुरादौ संग्राम युद्धे इति पठ्यते इति** । ततश्च क्वचित् सोपसर्गपाठबलादन्यस्मात् सोपसर्गादाचारक्विपि उपसर्गस्य न धातुसंज्ञाप्रवेश इति विज्ञायते इत्यर्थः । ननु चुरादौ संग्रामेति समस्तो धातुः, नतु सोपसर्गो ग्रामशब्दः । एवं चास्य प्रातिपदिकत्वाभावात् सोपसर्गात् क्विपि उपसर्गस्य न धातुसंज्ञाप्रवेश इत्यत्र कथमिदं गमकमित्यत आह—**तत्र संग्राम इति प्रातिपदिकमिति** । 'ग्रसेरा च' इत्यौणादिके मन्प्रत्यये निष्पन्नस्य ग्रामशब्दस्य 'कृत्तद्धित' इति प्रातिपदिकत्वम् । अव्युत्पत्तिपक्षे 'अर्थवदधातुः' इति प्रातिपदिकत्वमित्यर्थः । ननु चुरादावस्य पाठो धात्वधिकारविहितचौरादिकणिजर्थः । एवं च प्रातिपदिकत्वेन चुरादौ तस्य पाठो व्यर्थ इत्यत आह—**तस्मादिति** । तस्मात् संग्राम इति प्रातिपदिकात् चौरादिकणिजसंभवेऽपि 'तत्करोति' इत्यर्थे णिच् सिद्ध इत्यर्थः । ननु 'तत्करोति' इत्यनेनैव संग्रामशब्दात् प्रातिपदिकाण्णिच्सिद्धेः किमर्थमिह चुरादौ तस्य पाठ इत्यत आह—**तत्संनियोगेनेति** । णिच्संनियोगेन अकारस्य इत्संज्ञकस्य अनुदात्तेत्त्वार्थकस्य आसञ्जनार्थ इत्यर्थः । नच मकारादकारस्य इत्संज्ञकत्वे अल्लोपस्य णिनिमित्तकत्वाभावादससंग्रामत इत्यत्र 'णौ चङ्युपधायाः' इत्युपधाह्रस्वः स्यादिति वाच्यम्, संग्रामेत्ययं हि कथादित्वाददन्तः । तस्मादकारो भिन्न एव अनुबन्धत्वेनासज्यते इत्यर्थः । एवं च णौ अतो लोपे सति णावग्लोपित्वान्नोपधाह्रस्वः । कथादित्वलक्षणादन्तत्वलाभायैवास्य चुरादौ पाठ इति भावः ।

ननु चुरादौ संग्रामशब्दस्य 'तत्करोति' इति णिचि परे अस्त्वनुबन्धासङ्गः । तथापि आचारक्विपि उपसर्गस्य न धातुसंज्ञाप्रवेश इत्यत्र कथमस्य ज्ञापकतेत्यत आह—**युद्धे इति** । **सामर्थ्यादिति** । ग्राम युद्धे इत्येतावतैव संग्रामशब्दो लभ्यते, केवलस्य ग्रामशब्दस्य युद्धे प्रयोगाभावादित्यर्थः । **विशिष्टपाठ इति** । संग्रामशब्दपाठ इत्यर्थः । ज्ञाप्यमर्थमाह—**समानाकारमिति** । संग्रामशब्दे युद्धवाचिनि समित्यस्य क्रियायोगाभावात् समानाकारमित्युक्तम् । **धातुसंज्ञाप्रयोजके इति** । क्विबादाविति शेषः । **पृथक् क्रियते इति** । तथाच न तस्य धातुसंज्ञाप्रवेश इत्यर्थः । ततः किमित्यत आह—**तेनेति** । सम् इत्यस्य धातुसंज्ञाप्रवेशाभावेनेत्यर्थः । तथाच सुमनश्शब्दात् आचारक्विपि विवक्षिते मनश्शब्दमात्रस्य धातु-

स्मागद्। स्वमनायत। उन्मनायते। उदमनायत। एवं च अवागल्भत अवागल्भिष्टेत्यादावप्यवेत्यस्य पृथक्करणं बोध्यम्। ज्ञापकं च सजातीयविषयम्। तेन यत्रोपसर्गस्वरूपं सकलं श्रूयते न त्वादेशेनापहृतं तत्रैव पृथक्कृतिः। एवं च 'आ ऊढः ओढः' स इवाचर्य ओढायित्वा, अत्र उन्मनाय्य, अवगल्भ्य इतिवन्न ल्यप्। ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वे षाष्ठवार्तिकं तद्भाष्यं च प्रमाणम्। तथाहि। 'उस्योमाङ्क्ष्वाटः प्रतिषेधः' (वा ३६३६)। उस्योमाङोश्च परयोराटः पररूपं

त्वात्ततो लङि मनश्शब्दस्यैवाङ्गत्वात्ततः प्रागेव अट्। न तु सुमनस् इति समुदायात्प्रागित्यर्थः। एतेन संग्रामयतेरेव सोपसर्गात् नान्यस्मादित्यादि भाष्यं भृशादिभ्य इति सूत्रस्थं व्याख्यातमिति बोध्यम्। **उन्मनायते इति**। भृशादित्वात् क्यङि सलोपः। **एवं चेति**। एवमुक्तरीत्या 'आचारेऽवगल्भ' इति क्विब्विधावपि अवेत्यस्य पृथक्करणात् गल्भशब्दात्प्रागेव अट् इत्यर्थः।

ननु आ ऊढः ओढः 'कुगति' इति समासः। अस्माद्भृशादित्वात् क्यङि ओढायते इत्यादि रूपम्। अत्रापि आङो धातुसंज्ञाप्रवेशो न स्यात्। तत्र यद्यपि लङि ऊढशब्दाद्वा आङो वा प्राक् आटि न रूपे विशेषः। उभयथापि औढायतेत्येव रूपं सिद्धमेव। तथापि ओढायेति क्यङन्तात् क्त्वाप्रत्यये अतो लोपे ओढायित्वेत्येवेष्यते अत्र क्यङि चिकीर्षिते उक्तरीत्या पृथक्करणे पृथक्कृतस्य आङः 'कुगतिप्रादयः' इति क्त्वाप्रत्ययान्तेन समासे सति 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' इति ल्यप् स्यादित्यत आह—**ज्ञापकं च सजातीयविषयमिति**। तदेवोपपादयति—**तेनेति**। चुरादौ 'संग्राम युद्धे' इति सम्ग्रहणस्य उक्तार्थे पृथक्करणे ज्ञापकस्य सजातीयविषयकत्वाश्रयणेन यत्र उपसर्गस्वरूपं अविकृतं श्रूयते नत्वेकादेशेनापहृतं तत्रैव उपसर्गस्य पृथक्कृतिरिति विज्ञायते इत्यर्थः, संग्रामे सम्ग्रहणस्य ज्ञापकस्य एवंविधत्वादिति भावः। ततः किमित्यत आह—**एवंचेति**। **ओढायित्वेति**। ओढशब्दात् भृशादित्वात् क्यङि ओढायेत्यस्मात् क्यङन्तात् क्त्वाप्रत्यये अतो लोपे रूपम्। **अत्रेति**। अत्र न ल्यबित्यन्वयः। क्यङि विवक्षिते आङः एकादेशेनापहृतत्वेन पृथक्करणाभावे सति तस्य आङः क्त्वाप्रत्ययान्तेन समासाभावान्न ल्यबिति भावः। **उन्मनाय्य, अवगल्भ्य इतिवदिति** व्यतिरेकदृष्टान्तः। उन्मनस्शब्दात् भृशादित्वादाचारे क्यङि सकारलोपे 'अकृत्सार्व' इति दीर्घे उन्मनायेत्यस्मात्, क्त्वो ल्यपि, अतो लोपे, उन्मनाय्येति रूपम्। अवगल्भशब्दात् आचारेऽवगल्भेति क्विबन्तात् क्त्वो ल्यपि रूपम्। अत्र उदित्यस्य अवेत्यस्य च उपसर्गस्वरूपस्य अनपहृतत्वेन क्यङि क्विपि च विवक्षिते पृथक्कृततया तयोः क्त्वान्तेन समासे सति ल्यबुचितः। इह तु ओढायित्वेत्यत्र न तथेति व्यतिरेकदृष्टान्तोऽयम्।

१ उपसर्ग स्वरूपं श्रूयते, न तु सकलमादेशेनापहृतमित्यन्वयः। तेन उन्मनाय्य, संग्राम। इत्यादावनुस्वारपरसवर्णाभ्यामवयवापहारेऽपि न क्षतिः।

नेत्यर्थः । उस्रामैच्छत् औस्रीयत् । ओङ्कारीयत् । ओढीयत् । 'आटश्च' (सू २६९) इति चशब्देन पुनर्वृद्धिविधानादिदं सिद्धमिति षाष्ठे स्थितम् ।

(२६६८) **लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्** । ३ । १ । १३ ॥ लोहितादिभ्यो डाजन्ताच्च भवत्यर्थे क्यष् स्यात् । (२६६९) **वा क्यषः** । १ । ३ । ९० ॥ क्यषन्तात्परस्मैपदं वा स्यात् । लोहितायति-लोहितायत । अत्र अच्वेः इत्यनुवृत्त्या

ज्ञापकस्य सजातीयत्वे प्रमाणं दर्शयति—**ज्ञापकस्येति** । षाष्ठं वार्तिकं दर्शयति—**उस्योमाङ्क्ष्विति** । उसि, ओम्, आङ् एषां द्वन्द्वः । षष्ठस्य प्रथमे पादे 'ओमाङोश्च' इति सूत्रे इदं वार्तिकं पठितम् । तद्व्याचष्टे—**उस्योमाङोश्च परयोरिति** । 'एङि पररूपम्' इत्यतः पररूपग्रहणानुवृत्तिं मत्वा आह—**पररूपं नेति** । उसि तावदुदाहरति—**औस्रीयदिति** । उस्रामात्मन ऐच्छदित्यर्थे 'सुप आत्मनः' इति क्यजन्ताल्लङि उस्रीयशब्दादङ्गात्प्रागाटि कृते 'उस्यपदान्तात्' इति पररूपं प्राप्तमनेन निषिध्यते अर्थवद्ग्रहणपरिभाषा त्वनित्या, अस्मादेव भाष्योदाहरणात् । अन्यथा भिन्दुरित्यादौ पररूपं न स्यात् , आगमसहितस्य उस एवार्थवत्त्वादिति भावः । ओमि परतः उदाहरति—**औङ्कारीयदिति** । ओङ्कारशब्दात् क्यजन्ताल्लङि अङ्गस्य आटि कृते 'ओमाङोश्च' इति पररूपं प्राप्तमनेन निषिध्यते । आङि उदाहरति—**औढीयदिति** । आ ऊढः ओढः तस्मात् क्यजन्तल्लङि अङ्गस्य ओढशब्दस्य आटि कृते 'ओमाङोश्च' इति पररूपं प्राप्तमनेन निषिध्यते ।

उदाहरणत्रयमिदं भाष्ये स्थितम् । तत्र यदि उपसर्गस्वरूपस्य एकादेशेनापहारेऽपि पृथक्करणं स्यात् तर्हि क्यचि विवक्षिते आङः पृथक्कृतौ सत्यां धातुबहिर्भावादूढशब्दात् प्रागाङः परत्र आटि सति पररूपस्याप्रसक्तेराङि पररूपप्रतिषेधो व्यर्थः स्यात् । उक्तज्ञापकस्य सजातीयविषयत्वे तु अत्र आङ एकादेशेनापहारात् पृथक्करणाभावादोढशब्दात् प्रागाडागमे सति आङि पररूपप्राप्तेस्तन्निषेधोऽर्थवान् भवति । अतो ज्ञापकस्य सजातीयविषयत्वे 'उस्योमाङ्क्षु' इत्याङ्ग्रहणम् औढीयदिति तदुदाहरणपरभाष्यं च अत्र प्रमाणमिति भावः । ज्ञापकस्य सजातीयविषयत्वे प्रमाणान्तरमाह—**आटश्चेति चशब्देनेति** । 'आटश्च' इति चकारः पुनर्वृद्धिविधानार्थः । तथाच आटोऽचि वृद्धिरेव यथा स्यात् नान्यत्पररूपमिति लभ्यते इत्यपि षष्ठाध्याये 'ओमाङोश्च' इति सूत्रे 'आटश्च' इति सूत्रे च भाष्ये स्थितमित्यर्थः । एवंच एतद्वार्तिकप्रत्याख्यानपरः सौत्रश्चकारस्तद्भाष्यं चात्र ज्ञापकमित्युक्तं भवति ।

लोहितादि । **भवत्यर्थे इति** । 'भृशादिभ्यो भुवि' इत्यतः भुवि इति अनुवृत्तेरिति भावः । **वा क्यषः** । **परस्मैपदमिति** । 'शेषात्कर्तरि' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **लोहितायतीति** । अलोहितो लोहितो भवतीत्यर्थः । **अत्रेति** । 'लोहि-

---

१ 'माहेयी सौरभेयी गौरुस्रा' इत्यमरः ।

अभूततद्भावविषयत्वं लब्धम्। तच्च लोहितशब्दस्यैव विशेषणम्। न तु डाचोऽसंभवात्। नाप्यादिशब्दग्राह्याणाम्, तस्य प्रत्याख्यानात्। तथाच वार्तिकं—'लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनं, भृशादिष्वितराणि' (वा १७२९–३०) इति। न चैवं काम्यच इव क्यषोऽपि ककारः[1] श्रूयेत, उच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यम्। तस्यापि भाष्ये प्रत्याख्यानात्। पटपटायति–पटपटायते। कृभ्वस्तियोगं विनापीह डाच्। डाजन्तात्क्यषो विधानसामर्थ्यात्। यत्तु—

लोहितश्यामदुःखानि हर्षगर्वसुखानि च।
मूर्च्छानिद्राकृपाधूमाः करुणा नित्यचर्मणी॥

इति पठित्वा श्यामादिभ्योऽपि क्यषि पदद्वयमुदाहरन्ति। तद्भाष्यवार्तिकविरुद्धम्। तस्मात्तेभ्यः क्यङेव। श्यामायते। सुखादयो वृत्तिविषये तद्वति वर्तन्ते। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया लोहिनीशब्दादपि क्यष्। लोहिनीयति–लो-

---

तादि' इति सूत्रे इत्यर्थः। **तच्चेति**। अभूततद्भावविषयत्वमित्यर्थः। **असंभवादिति**। अव्यक्तानुकरणात् डाचो विहितत्वेन तस्य अभूततद्भावविषयत्वे अनुकरणत्वस्य भङ्गापत्तेरिति भावः। **नाप्यादिशब्दग्राह्याणामिति**। श्यामादिशब्दानामिति शेषः। **तस्येति**। आदिग्रहणस्येत्यर्थः। आदिग्रहणप्रत्याख्याने प्रमाणं दर्शयति— **तथा चेति**। आदिग्रहणमपनीय लोहितशब्दात् डाजन्तेभ्यश्च क्यष्वचनं कर्तव्यम्। इतराणि लोहितादिगणपठितानि श्यामादीनि प्रातिपदिकानि भृशादिष्वेव पठनीयानीत्यर्थः। एवंच श्यामादिशब्देभ्यः क्यङि आत्मनेपदमेवेति फलितम्। **तस्यापीति**। आदिग्रहणस्येव क्यषः ककारस्यापि भाष्ये प्रत्याख्यातत्वादित्यर्थः। **पटपटायतीति**। 'अव्यक्तानुकरणात् द्व्यजवरार्द्धादनितौ डाच्' इति पटच्छब्दात् डाचि विवक्षिते सति 'डाचि विवक्षिते द्वे बहुलम्' इति द्वित्वे 'नित्यमाम्रेडिते डाचि' इति पूर्वखण्डान्तस्य तकारस्य उत्तरखण्डादेः पकारस्य च पररूपे एकस्मिन् पकारे, डित्त्वाट्टिलोपे पटपटाशब्दात् डाजन्तात् क्यषि तदन्ताल्लडादीति भावः। 'अभूततद्भावे' इति तु नात्र संबध्यते इत्युक्तम्। न ह्यपटच्छब्दः पटच्छब्दो भवतीति युज्यते। ननु कृभ्वस्तियोगाभावादिह कथं डाजित्यत आह— **कृभ्वस्तियोगं विनापीति**। भवत्यर्थसत्तामात्रेणेत्यर्थः। कुत इत्यत आह— **डाजन्तादिति**।

तद्भाष्येति। 'भृशादिष्वितराणि' इत्युक्तवार्तिकतद्भाष्यविरुद्धमित्यर्थः। **तस्मादिति**। उक्तवार्तिकभाष्याविरोधात् तेभ्यः श्यामादिभ्यः भृशादित्वलक्षणः क्यङेव नतु क्यषित्यर्थः। ततश्च 'वा क्यषः' इत्यस्याप्रवृत्तेः ङित्त्वादात्मनेपदमेवेति मत्वा आह—**श्यामायते इति**। श्यामो भवतीत्यर्थः। ननु देवदत्तः सुखायते इति

---

1 हलन्तात् क्यषोऽविधानेन 'क्यस्य विभाषा' इत्यादि प्रवृत्तिरूपकित्त्वफलाभावा दित्यर्थः।

हिनीयते । (२६७०) कष्टाय क्रमणे । ३ । १ । १४ ॥ चतुर्थ्यन्तात्कष्टशब्दा-दुत्साहेऽर्थे क्यङ् स्यात् कष्टाय क्रमते कष्टायते । पापं कर्तुमुत्सहते इत्यर्थः । 'सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामिति वक्तव्यम्' (वा १७६१) । कण्वं पापम् । सत्रादयो वृत्तिविषये पापार्थाः । तेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यश्चिकीर्षायां क्यङ् । पापं चिकिर्षतीत्यस्वपदविग्रहः । सत्रायते, कक्षायते इत्यादि । (२६७१) कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः । ३ । १ । १५ ॥ रोमन्थतपोभ्यां कर्मभ्यां क्रमेण वर्तनायां चरणे चार्थे क्यङ् स्यात् । रोमन्थं वर्तयति रोमन्थायते । 'हनुचलने इति वक्तव्यम्' (वा १७६२) । चर्वितस्याकृष्य पुनश्चर्वणे इत्यर्थः ।

कथम् ? देवदत्तस्य सुखत्वाभावादित्यत आह—**सुखादय इति** । श्यामादिषु ये सुखदुःखादिशब्दाः गुणवचनाः ते सुखादिगुणवति वर्तन्ते इत्यर्थः । एवं च सुखायते इत्यस्य सुखवान् भवतीत्यर्थः । एवं दुःखायते इत्यदावपि । ननु लोहितशब्दाद्विहितः क्यष् कथं लोहिनीशब्दात् स्यादित्यत आह—**लिङ्गविशिष्टेति** ।

कष्टाय क्रमणे । क्रमणशब्दं विवृणोति । **उत्साहे इति** । अस्वरितत्वात् क्यषिति नानुवर्तते इति भावः । क्रियार्थोपपदस्येति चतुर्थीति मत्वा आह—**पापं कर्तुमिति** । क्रमते इत्यत्र 'वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः' इति तङ् । 'कण्वचिकीर्षायाम्' इत्यत्र कण्वपदं व्याचष्टे—**कण्वं पापमिति** । सत्रादिशब्दान् विवृणोति । **सत्रादय इति** । **द्वितीयान्तेभ्य इति** । चिकीर्षायां द्वितीयान्तस्यैवान्वययोग्यत्वादिति भावः । कण्वशब्दस्तु सत्रादिशब्दानां कण्वपरत्वे तात्पर्यग्राहकः । केचित्तु कण्वेत्यविभक्तिकम् । कण्ववर्तिभ्यः इति व्याचक्षते । **अस्वपदविग्रह इति** । वृत्तावेव सत्रादिशब्दानां पापवाचित्वादिति भावः । इदं कष्टशब्दादन्यत्रैव । कष्टाय क्रमते इति तु स्वपदविग्रहोऽस्त्येव । भाष्ये एवं विग्रहं प्रदर्श्य सत्रादिषु विगृह्याप्रदर्शनादित्याहुः ।

कर्मणो रोमन्थ । वृतुधातोर्ण्यन्तात् 'धात्वर्थनिर्देशे इग्वक्तव्यः' इति इकि वर्तिशब्दः । आवर्तनमर्थः । चरेः संपदादित्वाद्भावे क्विप् । वर्ति चर अनयोर्द्वन्द्वात्सप्तमी । आवर्तने चरणे चेति लभ्यते । कर्मशब्देन कर्मकारकं विवक्षितम् । द्वित्वे एकवचनम् । तथाच कर्मकारकवृत्तिभ्यां रोमन्थतपश्शब्दाभ्यामिति लभ्यते । यथासंख्यमन्वयः । तदाह–**रोमन्थतपोभ्यामिति** । **रोमन्थमिति** । उद्गीर्णस्य निगीर्णस्य वा मन्थो रोमन्थ इति भाष्यम् । उद्गीर्णस्य उदरादुपरि कण्ठद्वारा निर्गतस्य, निगीर्णस्य अपानद्वारा निर्गतस्य च मन्थः चर्वणं रोमन्थ इत्यर्थः । **वर्तयतीति** । आवर्तयतीत्यर्थः । **हनुचलन इति** । हनु तालु तच्चलने सत्येव अयं विधिरित्यर्थः । तथाच उदरगतं भक्षितं द्रव्यं तृणादिकं पुनःपुनराकृष्य तालुचलनेन चूर्णितस्य पुनःपुनः प्राशने रोमन्थशब्दात् क्यङिति फलितम् । तदाह—**चर्वितस्येति** । हनुचलनेन भक्षितस्य उदरं प्रविष्टस्य पुनःपुनराकृष्य हनुचलनेन

नेह । कीटो रोमन्थं वर्तयति । अपानप्रदेशान्निस्सृतं द्रव्यमिह रोमन्थः । तदभ्यासीत्यर्थे इति कैयटः । वर्तुलं करोतीत्यर्थ इति न्यासकारहरदत्तौ । 'तपसः परस्मैपदं च' (वा १७६६) । तपश्चरति तपस्यति । (२६७२) **बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने** । ३ । १ । १६ ॥ आभ्यां कर्मभ्यां क्यङ् स्यात् । बाष्पमुद्वमति बाष्पायते । ऊष्मायते । 'फेनाच्चेति वाच्यम्' (वा १७६४) । फेनायते । (२६७३) **शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे** । ३ । १ । १७ ॥ एभ्यः कर्मभ्यः करोत्यर्थे क्यङ् स्यात् । शब्दं करोति शब्दायते । पक्षे 'तत्करोति—' इति णिजपीष्यत इति न्यासः । शब्दयति । 'सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्च' (वा १७३६–३७) । सुदिनायते । (२६७४) **सुखादिभ्यः कर्तृ वेदनायाम्** । ३ । १ । १८ ॥ एभ्यः कर्मभ्यो वेदनायामर्थे क्यङ् स्याद्वेदनाकर्तुरेव चेत्सुखादीनि स्युः । सुखं वेदयते सुखायते । कर्तृग्रहणम् किम् । परस्य सुखं वेदयते । (२६७५) **नमोवरिवश्चित्रङः क्यच्** । ३ । १ । १९ ॥ करणे इत्यनुवृत्तेः

भक्षणे गम्ये इति फलितमित्यर्थः । **कीट इति** । इह हनुचलनाभावान्न क्यङिति भावः । तदेवोपपादयति—**अपानेति** । **तपसः परस्मैपदं च** । इति वार्तिकम् । तपश्शब्दः कर्मकारकवृत्तिः पूर्वसूत्राच्चरणे क्यङं लभते । ङित्त्वप्रयुक्तमात्मनेपदं बाधित्वा परस्मैपदमेव च लभते इत्यर्थः । **तपस्यतीति** । प्रातिपदिकादेशस्य क्यङुत्पत्तेरन्तर्वर्तिविभक्त्यभावात् 'नः क्ये' इति नियमाच्च पदत्वाभावान्न रुत्वमिति भावः ।

बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने । **आभ्यां कर्मभ्यामिति** । 'कर्मणो रोमन्थ' इत्यतः कर्मग्रहणमनुवर्तते इति भावः । कर्मकारकवृत्तिभ्यामित्यर्थः । **फेनायते इति** । फेनमुद्वमतीत्यर्थः । **शब्दवैर** । करणं क्रिया । तदाह--**करोत्यर्थे इति** । तत् करोतीति णिचोऽपवादः । **पक्षे इति** । कदाचिदित्यर्थः । **न्यास इति** । भाष्यानारूढत्वमत्र अरुचिबीजम् । **सुदिनदुर्दिन इति** । वार्तिकम् । करोत्यर्थे क्यङिति शेषः । **सुखादिभ्यः** । कर्तृ इति पृथक्पदं लुप्तषष्ठीकम् । 'कर्मणो रोमन्थ' इत्यतः कर्मग्रहणानुवृत्तिं मत्वा आह--**एभ्यः कर्मभ्य इति** । **वेदनायामिति** । ज्ञाने इत्यर्थः । कर्तृत्वं च वेदनां प्रत्येव विवक्षितम् उपस्थितत्वात् । वेदनाकर्तृवृत्तिवाचिभ्यः सुखादिशब्देभ्य इति लभ्यते । फलितमाह-**वेदनाकर्तुरेव चेदिति** । **सुखं वेदयते इति** । जानातीत्यर्थः । 'विद चेतनायाम्' इति चुरादौ । **नमोवरिवस्** । नमस्, वरिवस्, चित्रङ् एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । आ-

---

१ अत्र श्लोकगणकारः—सुखदुःखगहनतृप्राण्यस्रालीकप्रतीपकरुणाश्च ।
कृपणः सोढ इतीमे सुखादयो दश गणे पठिताः । १ ।
इत्याह माधवीयधातुवृत्तिकारः ।

क्रियाविशेषे पूजायां परिचर्यायामाश्चर्ये च । नमस्यति देवान् । पूजयतीत्यर्थः । वरिवस्यति गुरून् । शुश्रूषते इत्यर्थः । चित्रीयते । विस्मयते इत्यर्थः । विस्मापयते इत्यन्ये । (२६७६) **पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ्** । ३ । १ । २० ॥ 'पुच्छादुदसने व्यसने पर्यसने च' (वा १७४६)। विविधं विरुद्धं वोत्क्षेपणं व्यसनम् । उत्पुच्छयते । विपुच्छयते । परिपुच्छयते । 'भाण्डात्समाचयने' (वा १७४४) । संभाण्डयते । भाण्डानि समाचिनोति । राशीकरोतीत्यर्थः । समबभाण्डत । 'चीवरादर्जने परिधाने च' (वा १७४५) । संचीवरयते भिक्षुः । चीवराण्यर्जयति, परिधत्ते वेत्यर्थः । (२६७७) **मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच्** । ३ । १ । २१ ॥ कृञर्थे । मुण्डं करोति मुण्डयति । 'व्रताद्भोजनतन्निवृत्त्योः' (वा २०६०) । पयः शूद्रान्नं वा व्रतयति । 'वस्त्रात्समाच्छादने' (वा २०६१) । संवस्त्रयति । 'हलयादिभ्यो ग्रहणे' (वा २०६२) । 'हलिकल्योरदन्तत्वं च निपात्यते' (वा १७४७) । हलिं कलिं वा गृह्णाति हलयति कलयति । महद्धलं हलिः । परत्वाद् वृद्धौ

त्मनेपदार्थं चित्रशब्दो ङिन्निर्दिष्टः । 'शब्दवैर' इत्यतः करणे इत्यनुवर्तते । करणं क्रिया । सा च पूजापरिचर्याश्चर्यात्मिका विवक्षिता, 'नमसः पूजायाम्' 'वरिवसः परिचर्यायाम्', 'चित्रङः आश्चर्ये' इति वार्तिकैः । तदाह—**करणे इत्यनुवृत्तेरित्यादिना । नमस्यति देवानिति** । कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वात् द्वितीया । परिचर्या शुश्रूषेति मत्वा आह—**शुश्रूषते इत्यर्थ इति** । आश्चर्यशब्दो विस्मयवाचीति मत्वा आह—**विस्मयते इत्यर्थ इति । विस्मापयते इत्यन्ये इति** । आश्चर्यशब्दो विस्मापनपर इति भावः । ततश्चित्रीयमाणोऽसाविति भट्टिः । असौ मायामृगः विस्मयमुत्पादयन्नित्यर्थः ।

पुच्छभाण्ड । पुच्छादुदसने । इति वार्तिकम् । **उत्पुच्छयते इति** । विविधं विरुद्धं वा पुच्छमुत्क्षिपतीत्यर्थः । **भाण्डात् समाचयने** । इत्यपि वार्तिकम् । **समबभाण्डतेति** । उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक्क्रियते इत्युक्तत्वात् संभाण्डशब्दात् क्यङ्यपि भाण्डशब्दात् प्रागेवाडिति भावः । एवम् उदपुपुच्छत इत्यादावपि । **चीवरादर्जने** । इत्यपि वार्तिकम् । **मुण्डमिश्र । कृञर्थे इति** । शेषपूरणमिदम्, 'शब्दवैर' इत्यतः करणे इत्यनुवृत्तेरिति भावः । **व्रताद्भोजन** । इति वार्तिकम् । **पयः शूद्रान्नं वा व्रतयतीति** । पयो भुङ्क्ते, शूद्रान्नं वर्जयतीत्यर्थः । **वस्त्रात्समाच्छादने** । इत्यपि वार्तिकम् । भाष्ये तु न दृश्यते । **संवस्त्रयतीति** । वस्त्रेण सम्यगाच्छादयतीत्यर्थः । वस्त्रं परिधत्ते इति वा । **हलयादिभ्यो ग्रहणे** । इति वार्तिकम् । भाष्ये तु न दृश्यते । **हलिकल्योरिति** । हलिकली इदन्तौ । हलकलशब्दावदन्तौ

सत्यामपीष्ठवद्भावेनाऽगेव लुप्यते। अतः सन्वद्भावदीर्घौ न। अजहलत्। अचकलत्। कृतं गृह्णाति कृतयति। तूस्तानि विहन्ति वितूस्तयति। तूस्तं केशा इत्येके। जटीभूताः केशा इत्यन्ये। पापमित्यपरे। मुण्डादयः 'सत्यापपाश—' (सू २५६३) इत्यत्रैव पठितुं युक्ताः। 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे—' इत्येव सिद्धे केषांचिद्ग्रहणं सापेक्षेभ्योऽपि णिजर्थम्। मुण्डयति माणवकम्। मिश्रयत्यन्नम्। श्लक्ष्णयति वस्त्रम्। लवणयति व्यञ्जनम्। हलिकल्योरदन्तत्वार्थम्। सत्यस्यापुगर्थम्। केषांचित्तु प्रपञ्चार्थम्। सत्यं करोत्याचष्टे वा सत्यापयति। 'अर्थवेद-

---

इदन्तौ च। यावदिन्तौ तयोरत्त्वं निपात्यते इति भाष्ये स्पष्टम्। **हलयति—कलयतीति**। हलिकलिभ्यां णौ इकारस्य अकारे इष्ठवत्त्वेन टेर्लोपे हलि कलि इति णयन्ताभ्यां लङादीति भावः। **महद्धलं हलिरिति**। अत्र वृद्धप्रयोगः अन्वेषणीयः। नन्वनयोरिकारान्तयोरदन्तत्वनिपातनं व्यर्थम्। इकारस्य णाविष्ठवत्त्वाल्लोपे हलयति कलयतीति सिद्धेः। नच अचहलत् अचकलत् इत्यत्र सन्वत्त्वाप्रवृत्तये अग्लोपित्वाय तयोरदन्तत्वमिति वाच्यम्। इकारलोपेऽप्यग्लोपित्वसिद्धेरित्यत आह—**परत्वादिति**। इकारस्य णौ इष्ठवत्त्वे टिलोपात् प्रागेव परत्वात् 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धौ कृतायां ऐकारस्य इष्ठवत्त्वात् टिलोपे अग्लोपित्वं न स्यात्। इकारयोरत्त्वे तु अकारस्य टिलोपात् प्राक् परत्वाद्वृद्धौ सत्यामप्याकार एव इष्ठवत्त्वाल्लुप्यते इत्यर्थः। **अत इति**। अग्लोपित्वात् सन्वत्त्वम्, 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घश्च नेत्यर्थः।

कृतं गृह्णातीति। उपकारं स्वीकरोतीत्यर्थः। **पठितुं युक्ता इति**। लाघवादेकसूत्रत्वं युक्तमित्यर्थः। **केषांचिदिति**। मुण्डादीनामित्यर्थः। **सापेक्षेभ्योऽपीति**। अन्यथा णिजन्तस्यास्य सनाद्यन्तवृत्तित्वाद्विशेषणसापेक्षत्वे मुण्डादिभ्यो णिच् न भवेत्, सविशेषणानां वृत्तिनिषेधात्। इह मुण्डादीनां पुनर्ग्रहणे तु तत्सामर्थ्यात् सापेक्षेभ्योऽपि मुण्डादिभ्यो णिच् सिध्यतीत्यर्थः। स्पष्टं चेदं'सुप आत्मनः' इत्यत्र भाष्यकैयटयोः। **मुण्डयति माणवकमिति**। अत्र माणवकं मुण्डं करोतीत्यर्थे मुण्डशब्दस्य माणवकसापेक्षत्वेऽपि णिच् सिध्यति। अन्यथा यदा प्रकरणादिना माणवकादिविशेषो ज्ञायते तदैव मुण्डयतीति णिच् स्यादिति भावः। 'सुप आत्मनः' इति सूत्रभाष्ये तु मुण्डयति माणवकमित्यत्र गमकत्वाण्णिच्, महान्तं पुत्रमिच्छतीत्यादौ तु अगमकत्वात् न क्यजित्युक्तम्। तदा प्रपञ्चार्थमेव मुण्डादिग्रहणमिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम्। **श्लक्ष्णयति वस्त्रमिति**। निर्मलं करोतीत्यर्थः। **लवणयति व्यञ्जनमिति**। लवणयुक्तं करोतीत्यर्थः। **हलिकल्योरिति**। एवं च ताभ्यां सापेक्षाभ्यां न णिच्, तद्ग्रहणस्य अदन्तत्वनिपातनेन चरितार्थत्वादिति भावः।

ननु सत्यशब्दात् तत्करोति इत्यादिनैव णिच्सिद्धेः 'सत्याप' इति सूत्रे सत्य-

योरप्यापुग्वक्तव्यः' (वा १७५८) । अर्थापयति, वेदापयति । पाशं विमुञ्चति विपाशयति । रूपं पश्यति रूपयति । वीणयोपगायत्युपवीणयति । तूलेनानुकुष्णात्यनुतूलयति । तृणाग्रं तूलेनानुघट्टयतीत्यर्थः । श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोकयति । सेनयाभियाति अभिषेणयति । 'उपसर्गात्सुनोति—' (सू २२७०) इति षः । अभ्यषेणयत् । 'प्राक्सितात्—' (सू २२७६) इति षः । अभिषिषेणयिषति । 'स्थादिष्वभ्यासेन च--' (सू २२७७) इति षः । लोमान्यनुमार्ष्टि अनुलोमयति । 'त्वच संवरणे' घः । त्वचं गृह्णाति त्वचयति । वर्मणा संनह्यति संवर्मयति । वर्णं गृह्णाति वर्णयति । चूर्णैरवध्वंसते अवचूर्णयति । इष्ठवदित्यतिदेशात्पुंवद्भावादयः । एनीमाचष्टे एतयति । दरदमाचष्टे दारदयति । पृथुं प्रथयति । वृद्धौ सत्यां पूर्वं वा टिलोपः । अपिप्रथत्-अपप्रथत् । मृदुं म्रद-

---

ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—**सत्यस्यापुगर्थमिति** । **केषांचिदिति** । पाशादीनामित्यर्थः । **सत्यापयतीति** । आपुग्विधिसामर्थ्यान्न टिलोपः । पाशं विमुञ्चतीत्यादौ 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' इति णिच् । **अभिषिषेणयिषतीति** । अभि, षेणि इति ण्यन्तात्सनि रूपम् । ननु त्वचं गृह्णाति त्वचयतीति कथम् ? त्वच्छब्दाचकारान्ताण्णिचि टिलोपे त्वयतीत्यापत्तेरित्यत आह—**त्वचेति** । 'त्वच संवरणे' इत्यस्मात् 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' इति घप्रत्यय इत्यर्थः । **पुंवद्भावादय इति** । आदिना रभावटिलोपादिग्रहणम् । **एतयतीति** । 'भस्याढे' इति पुंवत्त्वस्य इष्ठनि प्रवृत्तेः णावपि तस्यातिदेशात् 'वर्णादनुदात्तात्' इति स्त्रीप्रत्ययस्य तत्संनियोगशिष्टनत्वस्य च निवृत्तौ एतशब्दे तकारादकारस्य टिलोप इति भावः । नन्वेनीशब्दाण्णौ टिलोपेन स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तौ तत्संनियोगशिष्टनत्वस्यापि निवृत्तौ एतयतीति सिध्यतीत्यस्वरसात् पुंवद्भावे उदाहरणान्तरमाह—**दरदमिति** । दरदिति कश्चिद्राजा, तस्यापत्यं दारदः 'द्व्यञ्मगध' इत्यण् । स्त्र्यपत्ये तु दरदोऽपत्यं स्त्री दरत् 'अतश्च' इत्यणो लुक् । तामाचष्टे इत्यर्थे दरच्छब्दाण्णौ इष्ठवत्त्वात् पुंवत्त्वेन स्त्रियामित्यनुवृत्तौ 'अतश्च' इति स्त्रियां विहितस्य अण्प्रत्ययलुको निवृत्तौ दारदशब्दे टेर्लोपे दारदयतीति रूपं सिध्यति । पुंवद्भावाभावे तु दरद्शब्दस्य टिलोपे सति दरयतीति स्यादिति भावः । टिलोपस्य अजादेशत्वेन स्थानिवत्त्वान्नोपधावृद्धिः ।

'पृथुं मृदुं भृशं चैव कृशं च दृढमेव च ।
परिपूर्वं वृढं चैव षडेतान् रविधौ स्मरेत् ॥' इति । श्लो० ग० कारः ।

क्रमेणोदाहरति—**पृथुमिति** । आचष्टे इति शेषः । प्रथयति । तत्र प्रक्रियां दर्शयति—**वृद्धौ सत्यामिति** । पृथु इ इति स्थिते परत्वाद्वृद्धौ कृतायां टिलोपः । अथवा कृतायामकृतायां च वृद्धौ प्रवृत्त्या नित्यत्वाद्वृद्धेः प्राक् टिलोपः । उभयथापि

यति। अमम्रदत्। भृशं कृशं दृढं—भ्रशयति क्रशयति द्रढयति। अबभ्रशत् अचक्रशत् अदद्रढत्। परिव्रढयति। पर्यवव्रढत्। ऊढिमाख्यत्। औजिढत्। ढत्वादीनामसिद्धत्वात् हृतिशब्दस्य द्वित्वम्। 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इति त्वनित्यमित्युक्तम्। ढिशब्दस्य द्वित्वमित्यन्ये। औडिढत्। ऊढमाख्यत्। औजढत्—औडढत्। 'ओः पुयण—' (सू २५७७) इति वर्गप्रत्याहारजग्रहो लिङ्गं 'द्वित्वे कार्ये णावच आदेशो न' इति ऊनयतावुक्तम्। 'प्रकृत्यैकाच्' (सू २०१०)। वृद्धिपुकौ। स्वापयति। त्वां मां वा आचष्ट त्वापयति मापयति। मपर्यन्तस्य त्वमौ। पररूपात्पूर्वं नित्यत्वाट्टिलोपः वृद्धिः पुक्। त्वादयति मादयति इति तु

'र ऋतः' इति रभावे प्रथयतीति रूपमिति भावः। वस्तुततु अकृतायां वृद्धौ उकारस्य लोपः। कृतायां तु औकारस्य लोपः। तथा च 'शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यः' इति टिलोपः अनित्यः। ततश्च परत्वात् टिलोपात् प्राग्वृद्धिरेवेति 'मुण्डमिश्र इति सूत्रे भाष्ये स्थितम्। वृद्धौ सत्यां पूर्वं वा टिलोप इति मूलं तु कृताकृतप्रसङ्गित्वाट्टिलोपस्य नित्यत्वमभिप्रेत्येति बोध्यम्। **अपिप्रथदिति**। वृद्धौ सत्यां टिलोपे अग्लोपित्वाभावात् सन्वत्त्वे 'सन्यतः' इति इत्त्वमिति भावः। **अपप्रथदिति**। वृद्धेः पूर्वं टिलोपेन उकारस्य निवृत्तावग्लोपित्वात् सन्वत्त्वाभावे रूपम्। अबभ्रशदित्यादौ वृद्धेः पूर्वं पश्चाद्वा टिलोपेऽपि अग्लोपित्वान्न सन्वत्त्वमिति भावः।

औजिढदिति। वहधातोः क्तिनि ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु ऊढिः। तस्मात् णौ टिलोपे ऊढि इति ण्यन्ताल्लुङि चङि आटि वृद्धौ औढि अ त् इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—**ढत्वादीनामिति**। ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपानामसिद्धत्वात् 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति हृतिशब्दस्य द्वित्वमित्यर्थः। **इत्युक्तमिति**। लुग्विकरणप्रक्रियायां ऊर्णुञ्धाताविति शेषः। एवं च हृतिशब्दस्य द्वित्वे हलादिशेषे 'कुहोश्चुः' इति हस्य चुत्वमिति भावः। **ढिशब्दस्येति**। 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इत्यस्य क्वचिदनित्यत्वेऽप्यत्र तदप्रवृत्तौ मानाभावादिति भावः। **ऊढमाख्यदिति**। वहधातोः क्तप्रत्यये ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु ऊढशब्दात् ण्यन्ताल्लुङि चङि ढत्वादीनामसिद्धत्वात् हृतेत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासस्य चुत्वे रूपम्। **औडढदिति**। 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इति ढत्वादीनामसिद्धत्वाभावपक्षे ढशब्दस्य द्वित्वे रूपम्। नन्विह परत्वात् टिलोपे सति णिचसहितस्य हृतीति ढीत्यस्य वा द्वित्वे कृते अभ्यासे इकार एव श्रूयेत नत्वकार इत्यत आह—**ओः पुयणित्यादि**। स्वशब्दाण्णिचि टिलोपमाशङ्क्य आह—**प्रकृत्यैकाजिति**। **प्रकृतिभावाट्टिलोपा**भावे अकारस्य वृद्धौ आकारे पुगागमः। तदाह—**वृद्धिपुकाविति**।

त्वापयति मापयति इत्यत्र प्रक्रियां दर्शयति—**मपर्यन्तस्येति**। युष्मदस्मद्भ्यां णौ 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति मपर्यन्तस्य त्वमौ। त्व **अद् इ, म अद् इ,** इति

न्याय्यम् अन्तरङ्गत्वात्पररूपे कृते ' प्रकृत्यैकाच् ' (सू २०१०) इति प्रकृतिभावात् । न च प्रकृतिभावो भाष्ये प्रत्याख्यात इति भ्रमितव्यम् । भाष्यस्य प्रेष्ठाद्युदाहरणविशेषेऽन्यथासिद्धिपरत्वात् । युवामावां वा युष्मयति अस्मयति । श्वानमाचष्टे शावयति । 'नस्तद्धिते' (सू ६७९) इति टिलोपः । प्रकृतिभावस्तु

स्थिते आह—**पररूपादिति** । कृते अकृते च पररूपे टिलोपस्य प्रवृत्तेर्नित्यत्वं बोध्यम् । त्व इ, म इ इति स्थिते आह—**वृद्धिरिति** । अकारस्य आकारः । टिलोपस्य स्थानिवत्त्वं तु न शङ्क्यम्, अजादेशत्वाभावात् । **पुगिति** । ' अर्ति ' इत्यनेनेति भावः । तदेवं प्राचीनमतमुपन्यस्य स्वमतमाह—**त्वादयतीत्यादिना** । तदेवोपपादयति—**अन्तरङ्गत्वादिति** । त्व अद् इ, म अद् इ, इति स्थिते नित्यमपि टिलोपं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वात्पररूपे कृते ' प्रकृत्यैकाच् ' इति प्रकृतिभावे टिलोपस्याप्रवृत्तौ उपधावृद्धिरिति भावः ।

ननु इष्ठेमेयस्सु किमुदाहरणमिति प्रश्ने प्रेयान् प्रेमा प्रेष्ठः इत्युदाहरणानि प्रदर्श्य नैतदस्ति प्रयोजनं 'प्रस्थस्फ' इति विहितप्रादीनामाभीयत्वेनासिद्धतया तत्र टिलोपाप्रसक्तेरित्युक्त्वा श्रेयान् श्रेष्ठः इत्यत्र ' प्रशस्यस्य श्रः ' इति श्रादेशस्य पाक्षमिकतया आभीयत्वाभावेनासिद्धत्वाभावात् टिलोपे प्राप्ते प्रकृतिभावविधिरित्युदाहरणान्तरं प्रदर्श्य श्रादेशे अकारोच्चारणसामर्थ्याट्टिलोपो न भविष्यतीत्युक्त्वा स्रग्वितमः स्रजिष्ठः इत्यत्र 'विन्मतोर्लुक्' इति लुकि टिलोपनिवृत्त्यर्थं प्रकृतिभावविधानमित्युक्त्वा प्राप्त एव टिलोपे आरभ्यमाणस्य लुकस्तदपवादतया लुका टिलोपस्य बाधो भविष्यतीति 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यस्य भाष्ये प्रत्याख्यातत्वात् त्वादयति, मादयति इत्यत्र प्रकृतिभावोपन्यासो न युज्यते इत्याशङ्क्य निराकरोति—**न च प्रकृतिभावो भाष्ये प्रत्याख्यात इति भ्रमितव्यमिति** । कुत इत्यत आह—**भाष्यस्येति** । उदाहृतभाष्यस्य हि प्रेयान् प्रेष्ठः इत्यादीनां प्रकृतिभावं विनाऽपि साधने तात्पर्यं,न तु प्रकृतिभावप्रत्याख्यानमभिमतम्, स्वमाचष्टे स्वापयतीत्यादौ तदावश्यकत्वात् । अत एव 'प्रकृत्यैकाजिष्ठेमेयस्सु चेन्नैकाच उच्चारणसामर्थ्यादवचनात् प्रकृतिभावः' इति वार्तिकव्याख्यावसरे 'अन्तरेणापि वचनं प्रकृतिभावो भविष्यति' इति भाष्ये उक्तम् । अन्यथा अन्तरेणैव वचनमित्युच्येत इत्यास्तां तावत् ।

'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इत्यत्र एकवचने इत्यनुवृत्तम् । तच्च यौगिकमाश्रीयते । एकत्वविशिष्टवाचिनोर्युष्मदस्मदोरिति लभ्यते इति मत्वा आह—**युवामावां वेति** । न च द्वयोरुक्तौ युवावादेशौ शङ्क्यौ, विभक्तेर्लुका लुप्तत्वात् । न च लुकः प्रागेव युवावौ किं न स्यातामिति वाच्यम्, ' अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधते ' इत्युक्तेरिति भावः । **शावयतीति** । श्वानमाचष्टे इत्यर्थः । श्वन्शब्दाण्णौ श्वन् इ

न, येन नाप्राप्तिन्यायेन 'टेः' (सू १७८६) इत्यस्यैव बाधको हि सः। भत्वात्संप्रसारणम्। अन्ये तु नस्तद्धिते' (सू ६७९) इति नेहातिदिश्यते, इष्ठनि तस्यादृष्टत्वात्। ब्रह्मिष्ठ इत्यादौ परत्वात् 'टेः' (सू १७८६) इत्यस्यैव प्रवृत्तेः। तेन शुनयतीति रूपमाहुः। विद्वांसमाचष्टे विद्वयति। अङ्गवृत्तपरिभाषया संप्रसारणं नेत्येके। संप्रसारणे वृद्धावावादेशे च विदावयतीत्यन्ये। नित्यत्वाट्टिलोपात्प्राक्संप्रसारणम्। अन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपम् टिलोपः। विदयतीत्यपरे।

इति स्थिते आह—**नस्तद्धिते इति**। 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावमाशङ्कय आह—**प्रकृतिभावस्तु नेति**। कुत इत्यत आह—**येनेति**। 'टेः' इति टिलोपे प्राप्ते सत्येव प्रकृत्यैकाजित्यारभ्यते 'नस्तद्धिते' इत्यस्य स्रजिष्ठः इत्यादौ अप्राप्तावपि प्रकृतिभाव आरभ्यते इति भावः। **भत्वादिति**। इष्ठवत्त्वेन भत्वात् 'श्वयुव' इति संप्रसारणमित्यर्थः। तथा च श्वन् इ इति स्थिते टिलोपे सति तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादनन्तत्वात् वस्य संप्रसारणे पूर्वरूपे उकारस्य वृद्धौ आवादेशः। **अन्ये त्विति**। इष्ठनि दृष्टस्यैव इष्ठवदित्यतिदेशः। टेरित्येव टिलोप इष्ठनि दृष्टः, न तु 'नस्तद्धिते' इति। अतो नास्यातिदेश इत्यर्थः। नन्वतिशयेन ब्रह्मा ब्रह्मिष्ठ इत्यत्र नस्तद्धिते इति टिलोपो दृष्ट इत्यत आह--**ब्रह्मिष्ठ इत्यादाविति**। **तेनेति**। 'नस्तद्धिते' इत्यस्याप्रवर्तनेनेत्यर्थः। ततश्च प्रकृतिभावात् 'टेः' इति लोपस्याभावे संप्रसारणे शुनयतीति रूपमित्यर्थः।

आहुरित्यस्वरसोद्भावनम्। तद्बीजं तु ब्रह्मवच्छब्दादिष्ठनि टेरिति टिलोपापवादे 'विन्मतोर्लुक्' इति मतुपो लुकि 'नस्तद्धिते' इति टिलोपो दृष्ट एव। ततश्च इष्ठनि तस्यादृष्टत्वादित्ययुक्तम्। किंच ब्रह्मिष्ठ इत्यादौ परत्वाट्टेरित्यस्य प्रवृत्तिरित्ययुक्तम्। केवलस्य ब्रह्मन्शब्दस्य वेदादिवचनस्य गुणवचनत्वाभावेन इष्ठनो दुर्लभत्वात् 'अजादी गुणवचनादेव' इत्युक्तेः। मत्वन्तादिष्ठनि तु मतोर्लुकि तेन 'टेः' इत्यस्य प्रवृत्तिबाधेन लुगुत्तरं तदप्रवृत्त्या परत्वादित्यप्यसङ्गतिरिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम्।

विद्वयतीति। विद्वस्शब्दाण्णौ टिलोपः। ननु इष्ठवत्त्वात् भत्वे वसोः संप्रसारणमित्याशङ्क्य आह—**अङ्गवृत्तेति**। 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः' इति परिभाषयेत्यर्थः। अङ्गकार्ये कृते पुनर्नाङ्गकार्यम् इति तदर्थः। वस्तुतस्तु विद्वयतीत्यत्र 'टेः' इत्यसौ लोपे वस्वन्तत्वाभावात् संप्रसारणाप्रसक्तेरङ्गवृत्तपरिभाषोपन्यासो वृथेत्यस्वरसं सूचयति—**इत्येके इति**। **संप्रसारणे इति**। विद्वच्छब्दाण्णौ इष्ठवत्त्वेन टिलोपे कृते वकारस्य संप्रसारणे पूर्वरूपे उकारस्य वृद्धौ आवादेशे विदावयतीत्यन्ये मन्यन्ते इत्यर्थः। अत्रापि पूर्ववदेवास्वरसः, टिलोपे सति वस्वन्तत्वाभावात्। **नित्यत्वादिति**। टिलोपे कृते अकृते च प्रवृत्तेः संप्रसारणं नित्यम्। टिलोपस्तु कृते संप्रसारणे पूर्वरूपे च कृते उसो भवति, अकृते तु अस इत्यनित्यः,

उदञ्चमाचष्टे उदीचयति । उदैचिचत् । प्रत्यञ्चं प्रतीचयति । प्रत्यचिचत् । 'इकोऽसवर्णे—' (९१) इति प्रकृतिभावपक्षे प्रतिअचिचत् सम्यञ्चमाचष्टे समीचयति । सम्यचिचत्-समिअचिचत् । तिर्यञ्चमाचष्टे तिराययति । अञ्चेष्टिलोपेनापहारेऽपि बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात्तिरसस्तिरिः । 'असिद्धवदत्र—' (सू २१८३) इति चिणो लुङ्न्यायेन प्रथमटिलोपोऽसिद्धः । अतः पुनष्टिलोपो

' शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यः ' इति न्यायादिति भावः । ननु कृतेऽपि संप्रसारणे पररूपात्प्राक् अस एव टिलोप इति तस्य नित्यत्वमित्यत आह—**अन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपं टिलोप इति** । संप्रसारणे पूर्वरूपे च कृते उसो लोपेऽपि वस्वन्तत्वस्य विनङ्क्ष्यत्वान्न संप्रसारणमित्यस्वरसं सूचयति-**इत्यपरे इति** । एवंच विद्वयतीति प्रथमपक्ष एव स्थितः । तत्राङ्गवृत्तपरिभाषोपन्यास एव वृथेति स्थितम् ।

उदीचयतीति । उत्पूर्वकादञ्चेः ऋत्विगित्यादिना क्विनि ' अनिदिताम् ' इति नलोपे उदच्शब्दः । तस्माण्णौ इष्ठवत्त्वेन भत्वादच इत्यकारलोपं बाधित्वा ' उद ईत् ' इति ईत्त्वे उदीचि इति णयन्ताल्लुङादय इति भावः । **उदैचिचदिति** लुङि ' द्विर्वचनेऽचि ' इति णिलोपनिषेधात् चिशब्दस्य द्वित्वम् ' उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक् क्रियते ' इत्युक्तेरुदः उपर्याडिति भावः । एवंच उदः पृथक्करणेन ' प्रकृत्यैकाच् ' इति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । **प्रतीचयतीति** । अच इत्यल्लोपे ' चौ ' इति पूर्वस्य दीर्घः । **प्रत्यचिचदिति** । इह अच इत्यल्लोपे चिशब्दात्प्रागटि तकारादिकारस्य यण् । अच इत्यकारलोपस्याभीयत्वेऽपि असमानाश्रयत्वान्नासिद्धत्वम्, लोपस्य णिनिमित्तत्वात् आटस्तु लुङ्निमित्तत्वात् । **इकोऽसवर्णे इतीति** । 'न समासे' इति तु न, पृथक्करणेन समासनिवृत्तेः । **समीचयतीति** । ' समः समिः ' इति सम्यादेशः । अच इति लोपे चाविति दीर्घः । **सम्यचिचदिति** । सम्यादेशस्य स्थानिवत्त्वेनोपसर्गत्वात् पृथक्करणम्, पृथक्करणेन उत्तरपदपरत्वाभावेऽप्यन्तरङ्गत्वाज्जातः सम्यादेशो न निवर्तते ।

तिराययतीति । तिरस् इत्यव्ययम् । तत्पूर्वात् अञ्चेः क्विनि नलोपे तिरस् अच् इत्यस्माण्णौ टिलोपेन धातोर्निवृत्तौ 'तिरसस्तिर्यलोपे' इति तिरिभावे इकारस्य वृद्धावायादेशे तिरायि इत्यस्मात् णयन्ताल्लुङादीति भावः।न च तिरसः पृथक्करणे सति धातोः'प्रकृत्यैकाच्'इति प्रकृतिभावात् कथं टिलोप इति वाच्यम्,तिरसित्यस्य कदाप्यनुपसर्गतया उपसर्गसमानाकारत्वाभावेन पृथक्करणाभावात्।नन्वेवं सति अञ्चतेष्टिलोपेनापहारे सति अञ्चतिपरकत्वविरहात्कथमिह तिरसस्तिरिभाव इत्यत आह-**अञ्चेष्टिलोपेनेति** । **बहिरङ्गत्वेनेति**। बहिर्भूतणिनिमित्तकत्वादिति भावः।नन्वस्तु तिरसस्तिरिः । तत्र रेफादिकारस्य टेरिति लोपः स्यादित्यत आह—**असिद्धवदत्रेति** । प्रथमटिलोपोऽसिद्ध इत्यन्वयः । तिरस् अच् इ इति स्थिते प्रथमप्रवृत्तः अच् इत्येवं-

न अङ्गवृत्तपरिभाषया वा। चङ्यग्लोपित्वादुपधाह्रस्वो न। अतितिरायत्। **सध्र्यञ्चमाचष्टे सध्रायति।** अससध्रायत्। **विष्वद्र्यञ्चम्** अविविष्वद्रायत्। **देवद्र्यञ्चम्** अदिदेवद्रायत्। **अदद्र्यञ्चम्** आददद्रायत्। **अमुमुयञ्चम्** अमुमुआ-यति। **चङ्।** आमुमुमुआयत्। **अदमुयञ्चम्** अदमुआययति। आददमुआयत्। **भुवं भावयति।** अबीभवत्। **श्रवम्** अशुश्रवत्। **श्रियम्** अशिश्रयत्। **गाम्**

रूपटेर्लोपः तिरेः टिलोपे कर्तव्ये आभीयत्वादसिद्ध इत्यर्थः। ननु प्रथमटिलोपस्य कथं तिरेष्टिलोपे कर्तव्ये असिद्धत्वम् टिलोपशास्त्रस्य एकत्वादित्यत आह—**चिणो लुङ्न्यायेनेति।** पचधातोर्भावकर्मणोर्लुङस्तङि प्रथमपुरुषैकवचने तशब्दे परे 'चिण् भावकर्मणोः' इति च्लेश्चिणि उपधावृद्धौ अटि अपाचि त इत्यस्मात् 'तिङश्च' इति तरपि तदन्तात् 'किमेत्तिङव्ययघादाम्' इत्याम्प्रत्यये अपाचिन-तरामिति स्थिते 'चिणो लुक्' इति प्रथमस्य तशब्दस्य लुकि कृते पुनस्तरप्प्र-त्ययतशब्दस्य लुङ् न भवति, स्थानिभेदेन लुको भेदमाश्रित्य प्रथमलुकः असिद्ध-त्वेन व्यवधानादिति स्थितिः। एवमिहापीत्यर्थः। **अत इति।** प्रथमटिलोपस्या-सिद्धत्वादित्यर्थः। **अङ्गवृत्तपरिभाषया वेति।** पुनष्टिलोपो नेत्यनुषज्यते। न च तिरेरिकारस्याङ्गवृत्तपरिभाषया टेरिति लोपाभावे तिराययतीति वृद्धिरपि तस्य न स्यादिति वाच्यम्, अङ्गवृत्तपरिभाषाया अनित्यत्वेन वृद्धिविषये तदप्रवृत्तेः। **अग्लो-पित्वादिति।** तिरस् अच् इ इति स्थिते 'टेः' इत्यचो धातोर्लोपे सति तिरि इत्यस्य अग्लोपित्वम् अचो धातोर्लोपे अकारस्यापि लोपसत्त्वादित्यभिमानः।

सध्राययतीति। सहस्य सध्रिः। तिराययतीतिवद्रूपम्। सहेत्यस्य उपसर्ग-त्वाभावाच्च पृथक्करणम्। तदाह—**अससध्रायदिति। विष्वद्र्यञ्चमिति।** विष्वक् अच् इ इति स्थिते 'विष्वग्देवयोश्च' इति विष्वक्शब्दटेरद्र्यादेशे टेरित्यचो धातोर्लोपे विष्वद्रि इ इति स्थिते वृद्धौ आयादेशे विष्वद्रायि इति णयन्ताल्लटि वि-ष्वद्राययतीति रूपम्। **देवद्र्यञ्चमिति।** देवशब्दस्य टेरद्र्यादेशे देवद्राययतीति सि-द्धवत्कृत्य लुङ्याह--**अदिदेवद्रायदिति।** अतितिरायदितिवद्रूपम्। **आदद-द्रायदिति।** सर्वनामत्वाददस्शब्दस्य टेरद्र्यादेशः। त्यदाद्यत्वे सत्येव उत्वमत्वे इति पक्षे इदम्, अदस्शब्दाद्विभक्तेः लुका लुप्तत्वेन विभक्तिपरकत्वाभावेन त्यदाद्य-त्वाप्रवृत्तेः। त्यदाद्यत्वाविषयत्वेऽपि उत्वमत्वे स्त इति मतमाश्रित्य आह—**अमु-मुयञ्चमिति।** अदस् अच् इ इति स्थिते टेरद्र्यादेशे अच् इत्यस्य टेर्लोपे अदद्रि इ इति स्थिते 'अदसोऽसेर्दादु दो मः' इति मते दकाराकारयोर्दकाररेफयोश्च मत्वोत्वयोः कृतयोः अमुमु इ इ इति स्थिते प्रथमस्य इकारस्य णिचि वृद्धौ आयादेशे अमुमु आयि इति णयन्ताल्लडादिरिति भावः। मुत्वस्यासिद्धत्वान्न यण्। **अदमुआय-यतीति।** 'केचिदन्त्यसदेशस्य' इति मते इदम्।

अजूगवत् । रायम् अरीरयत् । नावम् अनूनवत् । स्वश्वं स्वाशश्वत् । स्वः । अव्ययानां भमात्रे टिलोपः । स्वयति । असस्वत-असिस्वत् । बहून्भावयति बहयतीत्यन्ये । स्रग्विणं स्रजयति । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः । श्रीमतीं श्रीमन्तं वा श्राययति । अशिश्रयत् । पयस्विनीं पयसयति । इह टिलोपो न । तदपवा-

---

भुवमिति । भुवमाचष्टे इत्यर्थे भूशब्दात् णिच् वृद्ध्यावादेशौ भावि इत्यस्मा-ल्लुङादीति भावः । **अबीभवदिति** । 'ओः पुयण्जि' इति इत्वम् । **अबुभ्रव-दिति** । अवर्णपरकपवर्गादिपरत्वाभावात् 'ओः पुयण्जि' इति न । **स्वश्व-मिति** । सु शोभनः अश्वः इति विग्रहः । **स्वाशश्वदिति** । उपसर्गसमानाकार-स्य पृथक्करणादश्वशब्दस्य 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति द्वित्वमाडागमश्च । **स्वरिति** । स्वर् इत्यस्माण्णिचि 'अव्ययानां भमात्रे' इति टिलोपः, इष्ठवत्त्वेन भत्वात् । 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावस्तु येन नाप्राप्तिन्यायेन टेरित्यस्यैव बाधकः । **असस्वदिति** । द्वित्वे कार्ये णावजादेशस्य निषेधात् टिलोपं बाधित्वा स्वर्-शब्दस्य द्वित्वम्, अरित्यस्य लोपे अकारस्यापि लोपसत्त्वेन अजादेशत्वादिति भावः । **असिस्वदिति** । अर्लोपस्य अजादेशत्वं नेति मते द्वित्वे कार्ये णौ टि-लोपस्य निषेधाभावात् टिलोपे कृते णिचा सह स्विशब्दस्य द्वित्वमिति भावः । **बहूनिति** । बहुशब्दाण्णिचि णाविष्ठवदित्यतिदेशात् 'बहोर्लोपो भू च बहोः' इति बहोर्भूभावः । 'इष्ठस्य यिट् चे'ति यिडागमस्तु न, णाविष्ठवदिति सप्तम्या इष्ठनि परे दृष्टस्यैव कार्यस्यातिदेशादिति भावः । **बहयतीति** । यिडभावे तत्सं-नियोगशिष्टस्य भूभावस्याप्यभावादिति भावः । **स्रजयतीति** । इष्ठवत्वात् 'वि-न्मतोः' इति लुक् । नचाजादी गुणवचनादेवेति इष्ठन्प्रत्ययः स्रग्विन्शब्दात् दुर्लभ इति इष्ठवत्त्वमत्र कथमिति शङ्क्यम्, 'विन्मतोः' इति लुग्विधानेन स्रग्वि-न्शब्दादिष्ठवत्त्वसिद्धेरिति भावः । उपधावृद्धिमाशङ्क्य आह—**संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिरिति** । णाविष्ठवदित्यनेनातिदेशेन विना लुकः सत्त्वादङ्गवृत्तपरिभाषया न वृद्धिरिति कैयटः ।

---

१ कैयटन्यासमाधवादिमतेन ।

२ हरदत्त-पुरुषकारमतेन ॥ चान्द्रकौमारशाकटायनेषु पुनः 'इष्ठनि युक्च' इति बहोरेव युग् विधीयते तन्मतेऽत्रापि भूयतीति भाव्यम् । अत्र धातुवृत्तौ—

सूत्रवार्तिक भाष्येषु नायं पक्षः प्रदर्शितः ।
विरुद्धश्चेति तैरेव न वयं बहु मन्महे ॥ १ ॥
अस्त्येव हि विरोधोऽत्र पक्षे युक् प्रकृतेर्भवेत् ।
तेन णावपि तस्य स्यादतिदेशो, यिटः पुनः ।
प्रत्ययस्यैव शेषत्वान्नातिदेशो भवेद्यतः । इत्युक्तम् ।

दस्य लुकः प्रवृत्तत्वात्। स्थूलं स्थवयति। दूरं दवयति। कथं तर्हि 'दूरयत्यवनते विवस्वति' इति। दूरमतति अयते वा दूरात्, दूरातं कुर्वतीत्यर्थः। युवानं यवयति कनयति। 'युवाल्पयोः—' (सू २०१६) इति वा कन्। अन्तिकं नेदयति। बाढं साधयति। प्रशस्यं प्रशस्ययति। इह श्रज्यौ न, उपसर्गस्य पृथक्कृतेः। वृद्धं ज्यापयति। प्रियं प्रापयति। स्थिरं स्थापयति।

श्रीमतीमिति। श्रीमतीशब्दाण्णिचि णाविष्ठवदित्यतिदेशेन 'भस्याढे' इति पुंवत्त्वे 'विन्मतोः' इति मतो लुकि रेफादिकारस्य वृद्धयायादेशयोः श्रायि इत्यस्मात् लडादीति भावः। **अशिश्रयदिति**। णावच आदेशो नेति वृद्धयायादेशयोः प्रागेव श्रीशब्दस्य द्वित्वे उत्तरखण्डे वृद्धयायादेशयाः कृतयोरुपधाह्रस्व इति माधवः। मतुपो लुकि अकारस्यापि लोपसत्त्वेन अग्लोपित्वान्नोपधाह्रस्वः इत्यन्ये। **पयस्विनीमिति**। णिचि इष्ठवत्त्वाद्विन्मतोरिति मतुपो लुगिति भावः। पयसयतीत्यत्र इष्ठवत्त्वात् टिलोपमाशङ्क्य आह—**इह टिलोपो नेति**। कुत इत्यत आह—**तदपवादस्येति**। न च टिलोपं बाधित्वा मतुपो लुकि कृते पयसष्टेर्लोपः कुतो न स्यादिति वाच्यम्, सत्यपि संभवे बाधनमिति न्यायेन पयसष्टिलोपस्यापि मतुपो लुका बाधात्। **स्थवयतीति**। स्थूलशब्दात् णिचि इष्ठवत्त्वात् स्थूलदूरेति स्थूलशब्दस्य यणादेर्लोपे ऊकारस्य गुणे अवादेशे स्थवि इत्यस्माल्लडादीति भावः। गुणे ओकारस्याचो ञ्णितीति वृद्धिस्तु न शङ्क्या, अङ्गकार्ये कृते पुनरङ्गकार्यस्याप्रवृत्तेः। **दवयतीति**। पूर्ववद्यणादिलोपो गुणश्च।

कथं तर्हीति। स्थूलदूरेति यणादिलोपस्य टिलोपापवादत्वादिति भावः। **दूरमततीति**। 'अत सातत्यगमने' इति धातोः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति क्विपि दूरादिति रूपम्। अय गताविलस्मात् क्विपि 'लोपो व्योः' इति यलोपे 'ह्रस्वस्य पिति' इति तुकि दूरादित्येव रूपम्। तस्माण्णौ टिलोपे दूरि इति ण्यन्तात् शतृप्रत्यये शपि इकारस्य गुणे अयादेशे दूरयच्छब्दस्य दूरयतीति सप्तम्यन्तमिति भावः। तदाह—**दूरातं कुर्वतीत्यर्थ इति**। कुर्वतीति सप्तम्यन्तम्। **यवयतीति**। युवन्शब्दात् णौ स्थूलदूरेति वनो यणादेर्लोपः। पूर्वस्य उकारस्य गुणे अवादेशः। यवि इत्यस्माल्लडादि। **कनयतीति**। युवन्शब्दस्य कनादेशपक्षे रूपम्। तदाह—**युवाल्पयोरिति**। **नेदयतीति**। अन्तिकशब्दस्य णौ नेदादेशः। अन्तिकबाढयोर्नेदसाधावित्युक्तेः। **साधयतीति**। बाढशब्दस्य णौ साधादेशः। **इहेति**। प्रशस्ययतीत्यत्र 'प्रशस्यस्य श्रः' 'ज्य च' इति श्रज्यौ नेत्यर्थः। कुत इत्यत आह—**उपसर्गस्येति**। तत्पृथक्करणे सति विशिष्टस्य स्थानिनोऽभावान्नादेशाविति भावः। **वृद्धं ज्यापयतीति**। वृद्धस्य चेति वृद्धशब्दस्य ज्यादेशे वृद्धौ पुगिति भावः। 'प्रियस्थिर' इति सूत्रक्रमेणोदाहरति—**प्रियं प्रापयतीति**।

स्फिरं स्फापयति । उरुं वरयति-वारयति । बहुलं बंहयति । गुरुं गरयति । वृद्धं वर्षयति । तृप्रं त्रापयति । दीर्घं द्राघयति । वृन्दारकं वृन्दयति ।

इति तिङन्ते नामधातुप्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते कण्ड्वादिप्रकरणम् ॥ १६ ॥

(२६७८) **कण्ड्वादिभ्यो यक्** । ३ । १ । २७ ॥ एभ्यो धातुभ्यो नित्यं यक्स्यात्स्वार्थे । धातुभ्यः किम् । प्रातिपदिकेभ्यो मा भूत् । द्विधा हि कण्ड्वादयः, धातवः प्रातिपदिकानि च । कण्डूञ् गात्रविघर्षणे । कण्डूयति-कण्डूयते । मन्तु अपराधे । रोष इत्येके । मन्तूयति । चन्द्रस्तु ञितमाह । मन्तूयते । वल्गु पूजामाधुर्ययोः, वल्गूयति । असु उपतापे, असु असूञ् इत्येके। अस्यति । असूयति-असूयते । लेट् लोट् धौर्त्ये पूर्वभावे, स्वप्ने च दीप्ताविन्येके । लेट्यति । लेटिता । लोट्यति । लोटिता । 'लेला दीप्तौ' । इरस् , इरज्, इरञ् , ईर्ष्यायाम् । इरस्यति । इरज्यति । 'हलि च' (सू ३५४) इति दीर्घः । ईर्यति-ईर्यते । उषस् प्रभातीभावे । वेद धौर्त्ये, स्वप्ने च । मेधा आशुग्रहणे ।

प्रियशब्दस्य प्रादेशे वृद्धिः पुक् । **स्थापयतीति** । स्थिरशब्दस्य स्थादेशे वृद्धिपुकौ । **वरयति वारयतीति** । उरुशब्दस्य वर् । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वादुपधावृद्धिविकल्प इति माधवः । **बंहयतीति** । बहुलस्य बंहादेशः । **गरयतीति** । गुरोः गर् । **वृद्धं वर्षयतीति** । वृद्धस्य वर्षादेशः 'वृद्धस्य चे'ति ज्यादेशेन विकल्प्यते । **त्रपयतीति** । तृप्रस्य त्रप् आदेशः । अदुपधः । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः । गरयतीत्यादिवत् । त्रापयतीति क्वचित्पाठः । **द्राघयतीति** । दीर्घस्य द्राघादेशः । **वृन्दयतीति** । वृन्दारकस्य वृन्दादेशः ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां नामधातुप्रक्रिया समाप्ता ।

अथ कण्ड्वादिप्रक्रिया निरूप्यन्ते। **कण्ड्वादिभ्यो यक्** । **धातुभ्य इति**। 'धातोरेकाचः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **नित्यमिति** । वाग्रहणं तु निवृत्तमिति भावः । अन्यथा कण्डवतीत्याद्यपि स्यादिति भावः । **द्विधा हीति** । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । तेन कण्डूरित्याद्यविगृहीतरूपसिद्धिः । **लेटितेति** । 'यस्य हलः' इति यलोपः । **मेधा आशुग्रहणे इति** । आशुग्रहणं त्वरया बोधः । सुग्रहणे इति

---

१ धातुप्रकरणाद्धातुः अस्य चासञ्जनादपि । आह चायमिमं दीर्घं, मन्ये धातुर्विभाषितः । इति भाष्यादिति भावः ।

मेधायति। कुषुभ क्षेपे। कुषुभ्यति। मगध परिवेष्टने। नीचदास्ये इत्यन्ये। तन्तस् पम्पस् दुःखे। सुख दुःख तत्क्रियायाम्। सुख्यति। दुःख्यति। सुखं दुःखं चानुभवतीत्यर्थः। सपर पूजायाम्। अरर आराकर्मणि। भिषज् चिकित्सायाम्। भिष्णज् उपसेवायाम्। इषुध शरधारणे। चरण वरण गतौ। चुरण चौर्ये। तुरण त्वरायाम्। भुरण धारणपोषणयोः। गद्गद वाक्स्खलने। एला केला खेला विलासे। इला इत्यन्ये। लेखा स्खलने च। अदन्तोऽयमित्यन्ये। लेख्यति। लिट अल्पकुत्सनयोः। लिट्यति। लाट जीवने। हृणीङ् रोषणे लज्जायां च। महीङ् पूजायाम्। महीयते। पूजां लभते इत्यर्थः। रेखा श्लाघासादनयोः। द्रवस् परितापपरिचरणयोः। तिरस् अन्तर्धौ। अगद नीरोगत्वे। उरस् बलार्थः। उरस्यति बलवान्भवतीत्यर्थः। तरण गतौ। पयस् प्रसृतौ। सम्भूयस् प्रभूतभावे। अम्बर संवर संभरणे। आकृतिगणोऽयम्।

इति तिङन्ते कण्ड्वादिप्रकरणम्।

अथ तिङन्ते प्रत्ययमालाप्रकरणम् ॥ १७ ॥

कण्डूयतेः सन्। 'सन्यङोः' (सू २३९५) इति प्रथमस्यैकाचो द्वित्वे प्राप्ते 'कण्ड्वादेस्तृतीयस्येति वाच्यम्' (वा ३४०४)। कण्डूयियिषति। क्यजन्तात्सन्। 'यथेष्टं नामधातुषु' (वा ३४०६)। आद्यानां त्रयाणामन्यतमस्य द्वित्वमित्यर्थः। अजादेस्त्वाद्येतरस्य। पुपुत्रीयिषति–पुतित्रीयिषति–पुत्रीयियिषति अशिश्रीयिषति–अश्रीयियिषति। नदराणां संयुक्तानामचः परस्यैव द्वित्वनिषेधः। इन्द्रीयतेः सन्। द्रीशब्दयिशब्दयोरन्यतरस्य द्वित्वम्। इन्दिद्रीयिषति इन्द्री-

---

पाठान्तरम्। **सुख्यतीति**। यकि अतो लोपः। प्रातिपदिकेभ्यो यकि तु आर्धधातुकत्वाभावादल्लोपो न स्यादिति बोध्यम्। चौरादिकयोस्तु सुखयति दुःखयतीत्युक्तम्। **अरर आराकर्मणीति**। आरा प्रतोदः तत्करणकं कर्म आराकर्म। **भिषज् चिकित्सायाम्**। जान्तोऽयम्। भिषज्यति। **लेखा स्खलने चेति**। लेखायति। **लेख्यतीति**। अदन्ताद्यकि अतो लोपः। **आकृतिगणोऽयमिति**। कण्ड्वादिरित्यर्थः। तेन दुवस् संदीपने इत्यादिसंग्रहः। 'समिधा अग्निं दुवस्यते'।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां कण्ड्वादयः समाप्ताः।

अथ प्रत्ययमालां वक्ष्यन्नाह—**कण्डूयतेः सन्निति**। 'धातोः कर्मणः' इत्यनेनेति भावः। **प्रथमस्यैकाचः इति**। 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति द्वितीयैकाचो

यियिषति। चिचन्द्रीयिषति चन्दिद्रीयिषति–चन्द्रीयियिषति। प्रियमाख्यातुमाचक्षाणं प्रेरयितुं वेच्छति पिप्रापयिषति–प्रापिपयिषति–प्रापयियिषति। उरुं विवारयिषति–वारिरयिषति–वारयियिषति । बाढं सिसाधयिषतीत्यादिरूपत्रयम् । षत्वं

द्वित्वे प्राप्ते इत्यपि ज्ञेयम् । **कण्ड्वादेस्तृतीयस्येति** । एकाचो द्वित्वमिति शेषः । कण्ड्वादेरित्यनन्तरं यगन्तस्येति शेषः, केवलकण्ड्वादिषु तृतीयैकाचोऽभावात् । **कण्डूयियिषतीति** । कण्डूयेति यगन्तात् सनि इटि अतो लोपः । इस् इति तृतीयस्यैकाचो द्वित्वम् । असु उपतापे, कण्ड्वादिः । असूयियिषति । अजादेस्तृतीयस्य एकाचो द्वित्वम् । **क्यजन्तात्सन्निति** । उदाह्रियते इति शेषः । **यथेष्टं नामधातुषु** । इत्यपि वार्तिकम् । नाम प्रातिपदिकं तद्धटितधातुष्वित्यर्थः । **अजादेस्त्वाद्येतरस्येति** । अजादेरित्यनुवृत्त्या आदिभूतादचः परेषामेकाचां यथेष्टमित्यर्थ लाभादिति भावः । **नदराणामिति** । तेषां मध्ये आदिभूतादचः परस्यैवेत्यर्थः । **इन्द्रीयतेः सन्निति** । इन्द्रशब्दात् क्यजन्तात्सन्नित्यर्थः । **द्रीशब्दयिशब्दयोरिति** । नकारस्य आदिभूतादचः परत्वान्न द्वित्वम् । दकारस्य तु आदिभूतादचः परत्वाभावान्न द्वित्वनिषेध इति भावः ।

चिचन्द्रीयिषतीति । चन्द्रीयतेः सनि प्रथमस्यैकाचो द्वित्वम् । **चन्दिद्रीयिषतीति** । द्वितीयस्यैकाचो द्वित्वम् । 'न न्द्राः' इति नकारस्य न द्वित्वमिति माधवः । आदिभूतादचः परेषां नदराणां न द्वित्वमित्येव भाष्यसंमतम् । अत्र नकारस्यापि द्वित्वमित्येव युक्तम् । **चन्द्रीयियिषतीति** । तृतीयस्यैकाचो द्वित्वम् । **प्रियमिति** । प्रियमाख्यातुमिच्छतीत्यर्थे 'तत्करोति तदाचष्टे' इति ण्यन्तात्सनि इटि णाविष्ठवत्त्वात्प्रियशब्दस्य 'प्रियस्थिर' इति प्रादेशे वृद्धौ पुकि णिचो गुणायादेशयोः षत्वे प्रापयिषेत्येव सन्नन्तम् । प्रियमाचक्षाणं प्रेरयितुमिच्छतीत्यर्थे तु प्रापि इति ण्यन्तादुक्ताद्धेतुमण्णौ तदन्तात् सनि इटि द्वितीयं णिचमाश्रित्य प्रथमणिचो लोपे द्वितीयणिचो गुणायादेशयोः प्रापयिषेत्येव सन्नन्तम् । तत्र यथेष्टं नामधातुष्वित्याद्यानां त्रयाणामेकाचामेकैकस्य द्वित्वे पिप्रापयिषतीत्यादिरूपत्रयमित्यर्थः । **उरुमिति** । उरुमाख्यातुमाचक्षाणं प्रेरयितुं वेच्छतीत्यर्थे उरुशब्दादाचष्टे इत्यर्थे णिचि 'प्रियस्थिर' इति वरादेशे उपधावृद्धौ वारि इति ण्यन्तात्सनि इटि णिचो गुणायादेशयोः षत्वे वारयिषेति सन्नन्तम् । माधवमते वृद्धयङ्गीकारात् वारि इत्यस्मात् हेतुमण्ण्यन्तात् सनि इटि प्रथमणेर्लोपे षत्वे वारयिषेत्येव रूपम् । तत्र यथेष्टं नामधातुष्वित्येकैकस्य एकाचो द्वित्वे विवारयिषतीत्यादिरूपत्रयमित्यर्थः । **बाढं सिसाधयिषतीति** । बाढमाख्यातुमाचक्षाणं प्रेरयितुं वेच्छतीत्यर्थे णिजादि पूर्ववत् । अन्तिकबाढयोरिति साधादेशः । तत्र सकारस्यादेशत्वाभावान्न षत्वम् ।

तु नास्ति। 'यङ्सनूण्यन्तात्सन्'। बोभूयिषयिषति। यङ्णिच्सन्नन्ताण्णिच्। बोभूययिषयतीत्यादि।

इति तिङन्ते प्रत्ययमालाप्रकरणम्।

अथ तिङन्ते आत्मनेपदप्रकरणम् ॥ १८ ॥

'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' (सू २१५७)। आस्ते। शेते। (२६७९) **भावकर्मणोः। १। ३। १३॥** बभूवे। अनुबभूवे। (२६८०) **कर्तरि कर्मव्यतिहारे। १। ३। १४॥** क्रियाविनिमये द्योत्ये कर्तर्यात्मनेपदं स्यात्। व्यतिलुनीते अन्यस्य योग्यं लवनमन्यः करोतीत्यर्थः। 'श्नसोरल्लोपः'(सू २४६६)।

तदाह—**षत्वं तु नास्तीति।**

बोभूयिषयिषतीत्यत्र प्रक्रियां दर्शयति—**यङिति।** भूधातोरिति शेषः। द्वित्वे बोभूयेति स्थितम्। **सन्निति।** इटि अतो लोपे षत्वे बोभूयिषेति स्थितम्। **ण्यन्तात् सन्निति।** बोभूयिषेत्यस्मात् हेतुमण्णिचि अतो लोपे बोभूयिषि इति स्थितम्। तस्मात् सनि इटि णिचो गुणायादेशयोः षत्वे बोभूयिषयिषेति स्थितम्। ततो लटस्तिपि शपि पररूपे बोभूयिषयिषतीति रूपम्। अनभ्यासस्येत्युक्तेर्न पुनर्द्वित्वम्। अथ बोभूययिषयतीत्यत्र प्रक्रियां दर्शयति—**यङिति।** भूधातोरिति शेषः। द्वित्वे बोभूयेति स्थितम्। **णिजिति।** बोभूयेत्यस्माद्धेतुमण्णौ अतो लोपे बोभूयि इति स्थितम्। **सन्नन्ताण्णिजिति।** बोभूयि इत्यस्मात्सनि इटि णिचो गुणायादेशयोः षत्वे बोभूययिषेति स्थितम्। तस्माद्धेतुमण्णिचि अतो लोपे बोभूययिषि इत्यस्माल्लटस्तिपि शपि गुणायादेशयोः बोभूययिषयतीति रूपं सिद्धम्।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां प्रत्ययमाला समाप्ता।

अथ आत्मनेपदप्रक्रिया निरूप्यते। आत्मनेपदपरस्मैपदव्यवस्थापकानि सूत्राणि प्रथमस्य तृतीयपादे पठितानि। तानि क्रमेण व्याख्यास्यन् व्याख्यातमपि सूत्रं पुनः स्मारयति—**अनुदात्तङित इति।** आत्मनेपदमित्येतत् 'शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्' इत्यतः प्रागनुवर्तते। **भावकर्मणोः।** भावः भावना क्रियेति पर्यायाः। कर्मशब्दः कर्मकारके वर्तते। भावे कर्मणि च यो लकारस्तस्यात्मनेपदमित्यर्थः। भावे उदाहरति—**बभूवे इति।** वृत्ता भवनक्रियेत्यर्थः। कर्मण्युदाहरति—**अनुबभूवे इति।** आनन्द इति शेषः। आनन्दकर्मिका वृत्ता अनुभवक्रियेत्यर्थः। **कर्तरि कर्म।** कर्मव्यतिहारशब्दं विवृण्वन्नाह—**क्रियाविनिमये द्योत्ये इति।** एवं च कर्मशब्दः

व्यतिस्ते व्यतिषाते व्यतिषते। 'तासस्त्योः—' (सू २१९१) इति सलोपः। व्यतिसे। 'धि च' (सू २२४९)। व्यतिध्वे। 'ह एति' (सू २२५०)। व्यतिहे। व्यत्यसै। व्यत्यास्त। व्यतिषीत। व्यतिराते व्यतिराते व्यतिराते। व्यतिभाते व्यतिभाते व्यतिभाते। व्यतिबभे। (२६८१) **न गतिहिंसार्थेभ्यः।** १। ३। १५॥ व्यतिगच्छन्ति। व्यतिघ्नन्ति। 'प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानम्' (वा ८९८)। हसादयो हसप्रकाराः शब्दक्रियाः। व्यतिहसन्ति। व्यतिजल्पन्ति। 'हरतेरप्रतिषेधः' (वा ८९९)। संप्रहरन्ते राजानः। (२६८२) **इतरेतरान्योऽन्योपपदाच्च।** १। ३। १६॥ 'परस्परोपपदाच्चेति वक्तव्यम्' (वा ९००)। इतरेतरस्यान्योऽन्यस्य परस्परस्य वा व्यतिलुनन्ति। (२६८३) **नेर्विशः।** १। ३। १७॥ निविशते। (२६८४) **परिव्यवेभ्यः क्रियः।** १।

क्रियापरः, व्यतिहारशब्दो विनिमयपर इत्युक्तं भवति। **अन्यस्येति।** शूद्रादियोग्यं सस्यादिलवनं ब्राह्मणः करोतीत्यर्थः। परस्परकरणमपि कर्मव्यतिहार इति कैयटः। संप्रहरन्ते राजानः। कर्तृग्रहणं भावकर्मणोरित्यस्यानुवृत्तिनिवृत्त्यर्थम्। अन्यथा व्यतिलुनीत इत्यत्र न स्यात्। वस्तुतस्तु पृथक् सूत्रारम्भादेव सिद्धे कर्तृग्रहणमुत्तरार्थमिति भाष्ये स्पष्टम्।

व्यति अस् ते इति स्थिते आह—**असोरिति। व्यतिस्ते इति।** तपसे अयोग्यः शूद्रस्तपस्वी भवतीत्यर्थः। इह 'उपसर्गप्रादुर्भ्याम्' इति न षः, यच्परकत्वाभावादिति भावः। **व्यतिषाते इति।** इह अच्परकत्वादुपसर्गप्रादुर्भ्यामिति षः। व्यति स् से इति स्थिते आह—**तासस्त्योरिति।** 'उपसर्गप्रादुर्भ्याम्' इति नेह षत्वम्, अस्त्यवयवस्य सकारस्य लुप्तत्वात्। व्यतिषाथे। व्यति स् ध्वे इति स्थिते आह—**धि चेति।** सलोप इति शेषः। व्यतिस् ए इति स्थिते आह—**ह एतीति।** सकारस्य हकार इति भावः। **व्यत्यसै इति।** लोडुत्तमपुरुषैकवचनम्। **व्यत्यास्तेति।** लङि रूपम्। **व्यतिषीतेति।** लिङि रूपम्। **व्यतिराते इति।** लटि प्रथमपुरुषैकद्विबहुवचनेषु समानमेव रूपम्। **व्यतिभाते इति।** भाधातोः रूपम्। **व्यतिबभे इति।** लिटि रूपम्। **न गतिहिंसार्थेभ्यः।** कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदं नेत्यर्थः। हसादिगणस्य अदर्शनादाह—**हसप्रकारा इति।** उपसर्गमनपेक्ष्य ये गतिहिंसयोर्वर्तन्ते तेषामेव ग्रहणलाभाय अर्थग्रहणम्। हृञ्धातुस्तु उपसर्गबलाद्धिंसायां वर्तते इति न तस्य प्रतिषेध इत्याह—**हरतेरप्रतिषेध इति।** अर्थग्रहणलभ्यमिदं वार्तिकम्। **इतरेतर।** नात्मनेपदमिति शेषः।

नेर्विशः। निपूर्वाद्विशः आत्मनेपदं स्यादित्यर्थः। नेति निवृत्तम्। यद्यपि न्यविशतेत्यत्र न विशिर्नेः परः, अटा व्यवधानात् अटो विकरणान्ताङ्गभक्तत्वेन विशधात्ववयवत्वाभावात्। तथापि 'अड्व्यवाये उपसंख्यानम्' इति वार्तिकाद्भवतीति 'शदेः शितः' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम्। **परिव्यवेभ्यः।** परि वि अव एभ्य

३ । १८ ॥ अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । परिक्रीणीते । विक्रीणीते । अवक्रीणीते । (२६८५) **विपराभ्यां जेः** । १ । ३ । १९ ॥ विजयते । पराजयते । (२६८६) **आङो दोऽनास्यविहरणे** । १ । ३ । २० ॥ आङ्पूर्वाद्ददातेर्मुखविकसनादन्यत्रार्थे वर्तमानादात्मनेपदं स्यात् । विद्यामादत्ते । अनास्य—इति किम् । मुखं व्याददाति । आस्यग्रहणमविवक्षितम् । विपादिकां व्याददाति । पादस्फोटो विपादिका । नदी कूलं व्याददाति । 'पराङ्गकर्मकान्न निषेधः' (वा १०३) । व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखम् । (२६८७) **क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च** । १ । ३ । २१ ॥ चादाङः । अनुक्रीडते । संक्रीडते । परिक्रीडते । आक्रीडते । अनोः कर्मप्रवचनीयान्न । उपसर्गेण समा साहचर्यात् । माणवकमनुक्रीडति । तेन सहेत्यर्थः । 'तृतीयार्थे' (सू ५४६) इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । 'समोऽकूजने' (वा १०४) । संक्रीडते । कूजने तु संक्रीडति चक्रम् । 'आगमेः क्षमायाम्' (वा १०५) । णयन्तस्येदं ग्रहणम् । आगमयस्व तावत् । मा त्वरिष्ठा इत्यर्थः ।

परस्मात् क्रीञ्धातोरात्मनेपदमित्यर्थः । ञित्त्वादात्मनेपदसिद्धेः किमर्थमिदमित्यत आह—**अकर्त्रभिप्रायार्थमिति** । **विपराभ्यां जेः** । वि परा आभ्यां परस्मात् जिधातोरात्मनेपदमित्यर्थः । **विजयते इति** । उत्कृष्टो भवतीत्यर्थः । **पराजयते इति** । निकृष्टो भवतीत्यर्थः । **आङो दो** । आस्यविहरणं मुखविकसनम् । दा इत्यस्य दः इति पञ्चमी । तदाह—**ददातेर्मुखविकसनादन्यत्रेति** । **विद्यामादत्ते इति** । गृह्णातीत्यर्थः । दाञो ञित्त्वेऽप्यकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । **अविवक्षितमिति** । अविहरणे इत्येतावदेव विवक्षितमित्यर्थः । **विपादिकां व्याददातीति** । क्षारौषधादिना विदारयतीत्यर्थः । अत्र आस्यविहरणाभावेऽपि विकसनसत्त्वान्नात्मनेपदमिति भावः । **नदी कूलं व्याददातीति** । भिनत्तीत्यर्थः । अत्रापि विकसनसत्त्वादास्यविहरणाभावेऽपि नात्मनेपदम् । **पराङ्गकर्मकान्न निषेध इति** । वार्तिकम् । **पतङ्गस्येति** । पक्षिणो मुखं भक्षणाय विकासयन्तीत्यर्थः ।

क्रीडोऽनु । **चादाङ इति** । तथाच अनु सम् परि आङ् एभ्यः परस्मात् क्रीडधातोरात्मनेपदमित्यर्थः । 'अनोः कर्मप्रवचनीयान्न' इति वार्तिकम् । तदिदं न्यायसिद्धमित्याह—**उपसर्गेण समेति** । 'समोऽकूजने' इति वार्तिकम् । समः परस्मात् अकूजने विद्यमानात् क्रीडेरात्मनेपदमित्यर्थः । **कूजने तु संक्रीडति चक्रमिति** । कूजतीत्यर्थः । **आगमेः क्षमायामिति** । आत्मनेपदमिति शेषः । वार्तिकमिदम् । **णयन्तस्येदं ग्रहणमिति** । भाष्ये णयन्तस्यैवोदाहरणादिति भावः । **आगमयस्व तावदिति** । कंचित्कालं सहस्वेत्यर्थः । आङुपसर्गवशात् गमधातुः क्षमायां वर्तते । 'हन्त्यर्थाश्च' इति चुरादिगणसूत्रेण स्वार्थे णिच् । चुरादेराकृतिगणत्वाद्वा । **मा त्वरिष्ठा इति** । फलितार्थकथनम् । 'णिचे

'शिक्षेर्जिज्ञासायाम्' (वा ९०६) । धनुषि शिक्षते । धनुर्विषये ज्ञाने शक्तो भवितुमिच्छतीत्यर्थः । 'आशिषि नाथः' (वा ९१०) आशिष्येवेति नियमार्थं वार्तिकमित्युक्तम् । सर्पिषो नाथते । सर्पिर्मे स्यादित्याशास्त इत्यर्थः । कथं 'नाथसे किमु पतिं न भूभृताम्' इति । 'नाधसे' इति पाठ्यम् । 'हरतेर्गतताच्छील्ये' (वा ९०८) । गतं प्रकारः । पैतृकमश्वा अनुहरन्ते । मातृकं गावः । पितुर्मातुश्चागतं प्रकारं सततं परिशीलयन्तीत्यर्थः । ताच्छील्ये किम् । मातुरनुहरति । 'किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति वाच्यम्' (वा ९०७) । हर्षादयो विषयाः । तत्र हर्षो विक्षेपस्य कारणम् । इतरे फले । (२६८८) **अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने** । ६ । १ । १४२ ॥ अपात्किरतेः सुट् स्यात् । 'सुडपि हर्षादिष्वेव वक्तव्यः' (वा ३७०६) । अपस्किरते वृषो हृष्टः, कुक्कुटो भक्षार्थी,

---

जिज्ञासायाम्' इत्यपि वार्तिकम् । **धनुषि शिक्षते इति** । वैषयिके आधारे सप्तमी । शकिः सन्नन्तः । 'सनि मीमा' इति इस् । अभ्यासलोपश्च । तदाह—**धनुर्विषये इत्यादि** । 'शिक्ष विद्योपादाने' इत्यस्य तु नेह ग्रहणम्, अनुदात्तेत्त्वादेव सिद्धेरिति भावः । **कथमिति** । भूभृतां पतिं किमु न नाथसे न याचसे इत्यर्थः । आशिषः अप्रतीतेः कथमात्मनेपदमित्यर्थः । **नाधसे इति पाठ्यमिति** । तवर्गचतुर्थान्तोऽयम् । 'आशिषि नाथः' इति नियमस्तु तवर्गद्वितीयान्तस्यैवेति भावः । 'हरतेर्गतताच्छील्ये' इति वार्तिकम् । आत्मनेपदमिति शेषः । **गतं प्रकार इति** । वृत्तमित्यर्थः । ताच्छील्यं स्वभावानुसरणम् । गतिताच्छील्यमिति यावत् । गतेति पाठे भावे क्तः । **पैतृकमश्वा इति** । पैतृकं वृत्तम् अश्वाः स्वभावादनुसरन्तीत्यर्थः । **मातृकं गाव इति** । अनुहरन्ते इत्यनुषज्यते । **मातुरनुहरतीति** । अनुकरोतीत्यर्थः । अत्र सादृश्यमात्रं विवक्षितं, न तु गतिताच्छील्यमिति भावः ।

किरतेरिति । वार्तिकम् । हर्षः प्रमोदः, जीविका जीवनोपायभक्षणम्, कुलायकरणं आश्रयसंपत्तिः, एषु कृधातोरात्मनेपदमित्यर्थः । ननु कृधातोर्विक्षेपार्थकस्य कथमेषु वृत्तिरित्यत आह—**हर्षादयो विषया इति** । धात्वर्थत्वाभावेऽपि पदान्तरसमभिव्याहारगम्या इत्यर्थः । **तत्रेति** । तेषु हर्षादिष्वित्यर्थः । **कारणमिति** । तथाच हर्षमूलकत्वं विक्षेपस्य लभ्यते इति भावः । **इतरे इति** । जीविकाकुलायकरणे विक्षेपस्य साध्ये इति लभ्यते । हर्षादीनामेवंविधविषयत्वे सत्येवात्मनेपदमिति फलितम्, भाष्ये तथैवोदाहृतत्वादिति भावः । **अपाच्चतुष्पात्** । 'सुट्कात्पूर्वः' इत्यधिकृतम् । 'किरतौ लवने' इत्यतः किरतावित्यनुवर्तते । तदाह—**अपात् किरतेः सुट् स्यादिति** । चतुष्पात्सु शकुनिषु च गम्येष्वित्य-

---

१ मार्गणैरथ तव प्रयोजनं नाथसे किमु पतिं न भूभृतः । किराता० १३.५६ ।

श्वा आश्रयार्थी च । हर्षादिषु इति किम् । अपकिरति कुसुमम् । इह तङ्सुटौ न । हर्षादिमात्रविवक्षायां यद्यपि तङ् प्राप्तस्तथापि सुडभावे नेष्यते इत्याहुः । गजोऽपकिरति । 'आङि नुप्रच्छ्योः' (वा ९०९) । आनुते । आपृच्छते । 'शप उपालम्भे' (वा ९११) । आक्रोशार्थात्स्वरितेतोऽकर्तृगेऽपि फले शपथरूपेऽर्थे आत्मनेपदं वक्तव्यमित्यर्थः । कृष्णाय शपते। (२६८९) **समवप्रविभ्यः स्थः** । १ । ३ । २२ ॥ संतिष्ठते । 'स्थाघ्वोरिच्च' (सू २३८९) । समस्थित समस्थिषाताम् समस्थिषत । अवतिष्ठते । प्रतिष्ठते । वितिष्ठते । 'आङः प्रतिज्ञायामुपसंख्यानम्' (वा ९१२) । शब्दं नित्यमातिष्ठते । नित्यत्वेन प्रतिजानीते इत्यर्थः । (२६९०) **प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च** । १ । ३ । २३ ॥ गोपी

पि ज्ञेयम् । आलेखनं खननम् । सुडपि हर्षादिष्वेवेति वार्तिकम् । **अपस्किरते । वृषो हृष्ट इति** । हर्षाद्भूमिं लिखन् धूल्यादि विक्षिपतीत्यर्थः । **कुक्कुटो भक्षार्थीति** । अपस्किरते इत्यनुषज्यते । **श्वा आश्रयार्थीति** । अपस्किरते इत्यनुषज्यते । **अपकिरति कुसुममिति** । वृषादिरिति शेषः । ह्रियमाणो वृषादिः पादैः कुसुममवकिरतीत्यर्थः । अत्र हर्षाद्यभावान्नात्मनेपदम् । नापि सुट् । तदाह—**इह तङ्सुटौ नेति** । ननु अपस्किरते वृषो हृष्ट इत्याद्युदाहरणत्रये यदि हर्षजीविकाकुलायकरणान्येव विवक्षितानि न त्वालेखनमपि, तदा तङेव स्यान्न तु सुट् इत्यत आह—**हर्षादिमात्रेत्यादि** । आलेखनाभावेऽपीत्यर्थः । **नेष्यते इति** किरतेर्हर्षजीविकेत्यात्मनेपदविधौ ससुट्कानामेव भाष्ये उदाहरणादिति भावः । भाष्यस्थान्युदाहरणान्यालेखनविषयाण्येव भविष्यन्तीत्यस्वरसं सूचयति—**आहुरिति** । **गजोऽपकिरतीति** । स्वभावाख्यानमत्रेति भावः ।

'**आङि नुप्रच्छ्योः**' इति वार्तिकम् । **आनुते इति** । सृगाल इति भाष्यम् । सृगालः उत्कण्ठापूर्वकं शब्दं करोतीत्यर्थ इति कैयटः । ननु 'शप आक्रोशे' इत्यस्य स्वरितेत्त्वादेव सिद्धे 'शप उपालम्भे' इत्यात्मनेपदविधिर्व्यर्थ इत्यत आह—**आक्रोशार्थादिति** । 'शप आक्रोशे' इति स्वरितेतः कर्तृगामिन्येव फले आत्मनेपदं प्राप्तम् । अकर्तृगेऽपि फले शपथात्मकनिन्दाविशेषे विद्यमानात् तस्मात् शपधातोरात्मनेपदार्थमिदमित्यर्थः । **कृष्णाय शपते इति** । 'श्लाघह्नुङ्स्थाशपाम्' इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । **समवप्रविभ्यः स्थः** । **स्थः** इति पञ्चमी । सम् अव प्र वि एभ्यः परस्मात् स्थाधातोरात्मनेपदमित्यर्थः । **संतिष्ठते इति** । समाप्तं भवतीत्यर्थः । **प्रकाशन** । प्रकाशनं स्वाभिप्रायाविष्करणम् । स्थेयः विवादपदनिर्णेता । तिष्ठति विश्राम्यति । विवादपदनिर्णयोऽस्मिन्नित्यर्थे बाहुलके अधिकरणे 'अचो यत्' इति यति ईत्वे स्थेयशब्दव्युत्पत्तेः ।

'स्थेयो विवादस्थानस्य निर्णेतरि पुरोहिते' इति मेदिनी ।

इह तु विवादपदनिर्णेतृत्वेनाध्यवसायो विवक्षितः । **आख्या** अभिधानम् ।

कृष्णाय तिष्ठते । आशयं प्रकाशयतीत्यर्थः । 'संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः' कर्णादीन्निर्णेतृत्वेनाश्रयतीत्यर्थः । (२६६१) **उदोऽनूर्ध्वकर्मणि । १ । ३।२४॥** मुक्तावुत्तिष्ठते । अनूर्ध्वे—इति किम् । पीठादुत्तिष्ठति । 'ईहायामेव' (वा ११३) नेह । ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति । (२६६२) **उपान्मन्त्रकरणे । १ । ३ । २५ ॥** आग्नेय्या आग्नीध्रमुपतिष्ठते । मन्त्रकरणे किम् । भर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन । 'उपाद्देवपूजासंगतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वाच्यम्' (वा ११४) । आदित्यमुपतिष्ठते । कथं तर्हि 'स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वती' इति । देवतात्वारोपात् । नृपस्य देवतांशत्वाद्वा । गङ्गा यमुनामुपतिष्ठते । उपश्लिष्यतीत्यर्थः । रथिकानुपतिष्ठते । मित्रीकरोतीत्यर्थः । पन्थाः स्रुघ्नमुपतिष्ठते । प्राप्नोतीत्यर्थः । 'वा लिप्सायामिति वक्तव्यम्' (वा ११५) । भिक्षुकः प्रभुमुपतिष्ठते—उपतिष्ठति वा । लिप्सया उपगच्छतीत्यर्थः । (२६६३) **अकर्मकाच्च । १ । ३ । २६ ॥**

प्रकाशनाख्यायां स्थेयाख्यायां च वर्तमानात् स्थाधातोरात्मनेपदमित्यर्थः । प्रकाशने उदाहरति—**गोपी कृष्णाय तिष्ठते इति** । 'श्लाघह्नुङ्स्थाशपाम्' इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । स्थेये उदाहरति—**संशय्येति** । कर्णादिष्विति विषयसप्तमी । फलितमाह—**कर्णादीनिति । उदोऽनूर्ध्वकर्मणि** । ऊर्ध्वदेशसंयोगानुकूला क्रिया ऊर्ध्वकर्म । तद्भिन्नमनूर्ध्वकर्म । तद्वृत्तेः स्थाधातोरुत्पूर्वादात्मनेपदमित्यर्थः । **मुक्तावुत्तिष्ठते इति** । गुरूपगमनादिना यतते इत्यर्थः । **पीठादुत्तिष्ठतीति** । उत्पततीत्यर्थः। ईहायामेव इति वार्तिकम्। ईहा कायपरिस्पन्दः। **ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठतीति** । उत्पद्यत इत्यर्थः । **उपान्मन्त्रकरणे** । मन्त्रकरणेऽर्थे विद्यमानात्स्थाधातोरात्मनेपदमित्यर्थः । **आग्नेय्या आग्नीध्रमुपतिष्ठते इति** । आग्नेय्या ऋचा आग्नीध्राख्यमण्डपविशेषमुपेत्य तिष्ठतीत्यर्थः । स्थितेरकर्मकत्वेऽपि उपेत्येतदपेक्षय सकर्मकत्वम् । केचित्तु मन्त्रकरणके समीपावस्थितिपूर्वकस्तवे विद्यमानात् स्थाधातोरात्मनेपदमिति व्याचक्षते । तत्र स्तवः गुणवत्त्वेन संकीर्तनमिति स्तुतशब्दाधिकरणे प्रपञ्चितमस्माभिः । श्लोकैः राजानं स्तौतीत्यर्थे श्लोकैरुपतिष्ठते इत्यात्मनेपदं न, मन्त्रकरणकत्वाभावात् । उपाद्देवपूजा इति वार्तिकम् अमन्त्रकरणकत्वार्थम् । **आदित्यमुपतिष्ठते इति** । अभिमुखीभूयावस्थितिपूर्वकस्तुत्यादिभिः पूजयतीत्यर्थः । **कथं तर्हीति** । रघोर्देवतात्वाभावादिति भावः । सामाधत्ते—**देवतात्वारोपादिति । नृपस्येति** । 'नाविष्णुः पृथिवीपतिः' इत्यादिस्मरणादिति भावः । **वा लिप्सायामिति** । लिप्साहेतुकार्थवृत्तेः स्थाधातोरात्मनेपदं वेत्यर्थः । **अकर्मकाच्च । उपात्तिष्ठतेरिति** । 'उपान्मन्त्रकरणे' इत्यतः 'समवप्रविभ्यः स्थः' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः ।

---

१ किरातार्जु० स. ३. १४ ॥ २ तैत्तिरीयब्राह्मणे ॥ ३ रघुवंशे स. ४. ६ ॥ ४ 'अष्टाभिश्च सुरेन्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो नृपः' इति स्मृतेश्च ॥

उपास्थिष्ठतेरकर्मकादात्मनेपदं स्यात्। भोजनकाल उपतिष्ठते। संनिहितो भवतीत्यर्थः। **(२६६४) उद्विभ्यां तपः। १। ३। २७॥** अकर्मकात् इत्येव। उत्तपते। वितपते। दीप्यते इत्यर्थः। 'स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम्' (वा ११६)। स्वमङ्गं स्वाङ्गं, न तु 'अद्रवम्-' इति परिभाषितम्। उत्तपते वितपते पाणिम्। नेह। सुवर्णमुत्तपति। सन्तापयति विलापयति वेत्यर्थः। चैत्रो मैत्रस्य पाणिमुत्तपति। सन्तापयतीत्यर्थः। **(२६६५) आङो यमहनः। १। ३। २८॥** आयच्छते। आहते। अकर्मकात्स्वाङ्गकर्मकादित्येव। नेह। परस्य शिर आहन्ति। कथं तर्हि 'आजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः' इति भारविः। 'आहध्वं मा रघूत्तमम्' इति भट्टिश्च। प्रमाद एवायमिति भागवृत्तिः। प्राप्येत्यध्याहारो वा। ल्यब्लोपे पञ्चमीति तु ल्यबन्तं विनैव तदर्थावगतिर्यत्र तद्विषयम्। भेत्तुमित्यादितुमुन्नन्ताध्याहारो वास्तु। समीपमेत्येति वा। **(२६६६) आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्। २। ४। ४४॥** हनो वधादेशो वा लुङि आत्मनेपदेषु परेषु। आवधिष्ट आवधिषाताम् **(२६६७) हनः सिच्।१।२।१४॥** किःस्यात्। अनु-

---

उद्विभ्यां तपः। अकर्मकादित्येवेति भाष्यम्। **दीप्यते इति**। दीप्तिमान् भवतीत्यर्थः। **स्वाङ्गकर्मकाच्चेति**। उद्विभ्यां तप इत्यनुवर्तते। चकारादकर्मकसमुच्चयः। स्वाङ्गशब्दोऽत्र यौगिक इत्याह—**स्वमङ्गमिति**। **सुवर्णमुत्तपतीति**। अस्वाङ्गकर्मकत्वादकर्मकत्वाभावाच्च नात्मनेपदमिति भावः। स्वाङ्गशब्दोऽत्र न पारिभाषिकः। किन्तु यौगिक इत्यस्य प्रयोजनमाह—**चैत्रो मैत्रस्य पाणिमुत्तपतीति**। अत्र अद्रवंमूर्तिमदित्यादिपरिभाषितस्वाङ्गकर्मकत्वेऽपि स्वकीयाङ्गकर्मकत्वाभावान्नात्मनेपदमिति भावः। **आङो यमहनः**। आङः परस्मात् यमो हनश्चात्मनेपदमित्यर्थः। **आयच्छते इति**। रज्जुर्दीर्घीभवतीत्यर्थः। दीर्घीकरोति पादमिति वा। **आहते इति**। स्वोदरमिति शेषः। **परस्य शिरः आहन्तीति**। स्वीयाङ्गकर्मकत्वाभावादकर्मकत्वाभावाच्च नात्मनेपदम्। **कथं तर्हीति**। स्वीयाङ्गकर्मकत्वाभावादकर्मकत्वाभावाच्चात्मनेपदासंभवादिति भावः। **प्राप्येति**। विषमविलोचनस्य वक्षः प्राप्य आजघ्ने इति, रघूत्तमं प्राप्य माऽऽहध्वमिति च प्राप्तिक्रियां प्रत्येव विषमविलोचनस्य रघूत्तमस्य च कर्मतया हन्तेरकर्मकत्वादात्मनेपदं निर्बाधमिति भावः। यद्यपि हननक्रियां प्रत्यपि तयोरेव वस्तुतः कर्मत्वं तथापि तस्याविवक्षितत्वादकर्मकत्वमेव, 'धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात्। प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया॥' इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वादिति बोध्यम्। ननु प्राप्येत्यध्याहारे प्रासादात्प्रेक्षते इत्यादिवत्पञ्चमी स्यादित्यत आह—**ल्यब्लोपे इति**। ल्यब्लोपे पञ्चमीत्येतत्तु यत्रार्थाध्याहारमाश्रित्य ल्यबन्तार्थावगतिः तद्विषयकम्। अत्र तु ल्यबन्त-

---

१ गाण्डीवी कनकशिलानिभं भुजाभ्यामाजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः। किरा. स १७. ६३।

नासिकलोपः । आहत आहसाताम् आहसत । (२६६८) यमो गन्धने । १ । २ । १५ ॥ सिच्कित्स्यात् । गन्धनं सूचनं परदोषाविष्करणम् । उदायत । गन्धने किम् । उदायंस्त पादम् । आकृष्टवानित्यर्थः । (२६९९) समो गम्यृच्छिभ्याम् । १ । ३ । २९ ॥ अकर्मकाभ्याम् इत्येव । सङ्गच्छते । (२७००) वा गमः । १ । २ । १३ ॥ गमः परौ झलादी लिङ्सिचौ वा कितौ स्तः । सङ्गसीष्ट-सङ्गंसीष्ट । समगत-समगंस्त । समृच्छते समृच्छिष्यते । अकर्मकाभ्याम् किम् । ग्रामं संगच्छति । 'विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानम्' (वा ६१८) । वेत्तेरेव ग्रहणम् । संवित्ते संविदाते । (२७०१) वेत्तेर्विभाषा । ७ । १ । ७ ॥ वेत्तेः परस्य झादेशस्यातो रुडागमो वा स्यात् । संविद्रते संविदते ।

शब्दाध्याहारान्नात्र पञ्चमीत्यर्थः । भेत्तुमित्यादीति । एवं च ल्यब्लोपपञ्चम्या न प्रसक्तिरिति भावः । 'आजघ्ने विषम' इत्यत्र परिहारान्तरमाह—समीपमेत्येति वेति । अध्याहार इति शेषः । विषमविलोचनस्य समीपमेत्य स्वीयमेव वक्षः मल्ल इव वीरावेशादास्फालयांचक्रे इत्यर्थः । तथाच स्वाङ्गकर्मकत्वादात्मनेपदं निर्बाधमिति भावः।

लुङि आहन् स् त इति स्थिते—हनः सिच् । कित्स्यादिति शेषपूरणम् । 'असंयोगाल्लिट् कित्' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । हनधातोः परः सिच् कित्स्यादिति फलितम् । अनुनासिकलोपः इति । 'अनुदात्तोपदेश' इति नकारलोप इत्यर्थः । उत् आ यम् स् त इति स्थिते—यमो गन्धने । सिच्कित्स्यादिति । शेषपूरणम् । सिचः कित्त्वे मकारस्य अनुदात्तोपदेश इति लोपः । समो गम्यृच्छिभ्याम् । आत्मनेपदमिति शेषः । अकर्मकाभ्यामित्येवेति । स्वाङ्गकर्मकाच्चेति तु निवृत्तमिति भावः । संगच्छते इति । संगतं भवतीत्यर्थः । वा गमः । 'इको झल्' इत्यतो झलिति 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इत्यतो लिङ्सिचाविति 'असंयोगाल्लिट्' इत्यतः किदिति चानुवर्तते । तदाह—गमः परावित्यादि । समगतेति । लुङि रूपम् । सिचः कित्त्वपक्षे 'अनुदात्तोपदेश' इति मकारलोपे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लुक् । समृच्छते इति । 'ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु' इति तौदादिकस्य रूपम् । अत्र तौदादिकस्य ऋच्छतेरेव ग्रहणं, नतु ऋच्छादेशस्येति सूचयितुं लृडन्तमप्युदाहरति—समृच्छिष्यते इति । विदिप्रच्छिस्वरतीनामिति । सम इत्यनुवर्तते । संपूर्वेभ्यो विदिप्रच्छिस्वरतिभ्यः आत्मनेपदमित्यर्थः । वेत्तेरिति । लुग्विकरणस्यैव विदेर्ग्रहणमित्यर्थः, व्याख्यानादिति भावः । वेत्तेर्विभाषा । 'झोऽन्तः' इत्यतः झ इत्यनुवर्तते । 'अदभ्यस्तात्' इत्यतः अदित्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते । शीङो रुडित्यतो रुडिति च । तदाह—वेत्तेः परस्येत्यादिना ।

१तौदादिकस्येदं ग्रहणम्, अर्तेः ऋच्छादेशेतु 'अर्तिश्रुदृशिभ्यश्च' इति वार्तिकादेव गतार्थता।

संपृच्छते। संस्वरते। 'अर्तिश्रुदृशिभ्यश्चेति वक्तव्यम्' (वा १२६)। अर्तीति द्वयोर्ग्रहणम्। अङ्विधौ त्वियर्तेरेवेत्युक्तम्। मा समृत मा समृषातां मा समृषत इति, समार्त समार्षाताम् समार्षत इति च भ्वादेः। इयर्तेस्तु मा समरत मा समरेताम् मा समरन्त इति, समारत समारेताम् समारन्त इति च। संशृणुते। संपश्यते। अकर्मकादित्येव। अत एव 'रक्षांसीति पुरापि संशृणुमहे' इति मुरारिप्रयोगः प्रामादिक इत्याहुः। अध्याहारो वा 'इति कथयन्त्यः' इति। अथाऽस्मिन्नकर्मकाधिकारे हनिगम्यादीनां कथमकर्मकतेति चेत् शृणु।

धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात्।
प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया॥

अर्तिश्रुदृशिभ्य इति संपूर्वेभ्यस्तङिति शेषः। **द्वयोरिति**। भौवादिकस्य इयर्तेश्चेत्यर्थः। **अङ्विधौ त्विति**। 'सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च' इत्यत्रेत्यर्थः। **मा समृतेति**। 'उश्च' इति सिचः कित्त्वान्न गुणः। 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः। माङ्योगे मा समृतेत्यादि। माङ्योगाभावे तु समार्तेत्यादि इत्येवं भौवादिकस्य ऋधातोः रूपमित्यर्थः। माङ्योगादाडभावः। अथ माङ्योगाभावे आडागमे उदाहरति—**समार्तेति**। सम् आ ऋ स् त इति स्थिते 'उश्च' इति कित्त्वाद्गुणनिषेधे 'आटश्च' इति वृद्धिं बाधित्वा परत्वात् ह्रस्वादङ्गादिति सिचो लोपे 'आटश्च' इति ऋकारस्य वृद्धौ रपरत्वे रूपम्। नच सिज्लोपस्यासिद्धत्वात् आटश्चेति वृद्धौ कृतायां ह्रस्वादङ्गादिति सिज्लोपस्याप्रवृत्त्या समार्ष्टेत्येवोचितमिति वाच्यम्, 'सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः' इति वचनेन पूर्वं सिज्लोपे पश्चादाटश्चेति वृद्धेः प्रवृत्तिसंभवादित्यलम्। **इयर्तेस्त्विति**। श्लुविकरणऋधातोरित्यर्थः। **मा समरतेति**। 'सर्तिशास्त्यर्ति' इत्यङ्, तत्र इयर्तेर्ग्रहणादिति भावः। 'ऋदृशोऽङि' इति गुणः। **समारतेति**। 'आटश्च' इति वृद्धिः। **इति चेति**। इयर्तेः रूपमित्यन्वयः। तदेवमर्तिश्रुदृशिभ्यः इत्यत्र अर्तिप्रपञ्चमुक्त्वा श्रुधातोरुदाहरति—**संशृणुते इति**। दृशेरुदाहरति—**संपश्यते इति**। **अकर्मकादित्येवेति**। 'समो गम्यृच्छिभ्याम्' इत्यत्र अकर्मकादित्यनुवृत्तेरभ्युपगतत्वेन तत्रोपसंख्यातवार्तिकेऽस्मिन् तदनुवृत्तेर्युक्तत्वादिति भावः। **अत एवेति**। प्रामादिक इत्याहुरित्यत्रान्वयः, सकर्मकत्वेनात्मनेपदासंभवादिति भावः। **अध्याहारो वेति**। इति कथयन्त्य इत्यध्याहारो वेत्यन्वयः। तथाच रक्षांसीति कथयन्त्यः पुरा संशृणुमहे इत्यत्र कथन एव रक्षसामन्वितत्वात् श्रुवः अकर्मकत्वादात्मनेपदं निर्बाधमिति भावः।

धातोरिति। धातोरर्थान्तरे वृत्तेरिति, धात्वर्थेनोपसंग्रहादिति, प्रसिद्धेरिति, अविवक्षातः इति चत्वारि वाक्यानि। अकर्मिका क्रियेति सर्वत्रान्वेति। कर्मण इति

---

१ अनर्घ राघव नाटके अङ्के ६ श्लो. २५॥

वहति भारम् । नदी वहति । स्यन्दते इत्यर्थः । जीवति । नृत्यति । प्रसिद्धेर्यथा—मेघो वर्षति । कर्मणोऽविवक्षातो यथा—'हितान्न यः संशृणुते स किंप्रभुः' । 'उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेति वाच्यम्' (वा १२०) । अकर्मकात् इति निवृत्तम् । बन्धं निरस्यति–निरस्यते । समूहति–समूहते । (२७०२) **उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेः** । ७ । ४ । २३ ॥ यादौ क्ङिति । ब्रह्म समुह्यात् । अग्निं समुह्य । (२७०३) **निसमुपविभ्यो ह्वः** । १ । ३ । ३० ॥ निह्वयते । (२७०४) **स्पर्धायामाङः** । १ । ३ । ३१ ॥ कृष्णश्चाणूरमाह्वयते । स्पर्धायाम् किम् । पुत्रमाह्वयति । (२७०५) **गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः** । १ । ३ । ३२॥ गन्धनं हिंसा । उत्कुरुते । सूचयतीत्यर्थः।

तु द्वितीयादिषु वाक्येष्वन्वेति । **वहति भारमिति** । प्रापयतीत्यर्थः । अत्र सकर्मकत्वमिति भावः । अस्यार्थान्तरे क्वचिदकर्मकत्वमुदाहरति—**नदी वहतीति** । **स्यन्दते इति** । प्रस्रवतीत्यर्थः । धात्वर्थोपसंग्रहे उदाहरति—**जीवतीति** । **नृत्यतीति** । जीवेः प्राणधारणमर्थः । नृतेस्त्वङ्गविक्षेपः । उभयत्रापि कर्मणो धात्वर्थान्तर्भावान्न सकर्मकत्वमिति ' सुप आत्मनः ' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । **मेघो वर्षतीति** । वर्षणकर्मणो जलस्य प्रसिद्धत्वादकर्मकत्वम् । **हितान्न य इति** । हितात्पुरुषात् यः न संशृणुते स्वहितं न मन्यते स किंप्रभुः, कुत्सित इत्यर्थः । अत्र स्वहितस्य वस्तुतः कर्मत्वेऽपि तदविवक्षया अकर्मकत्वमिति भावः । एवं चास्मिन्नकर्मकाधिकारे हनिगम्यादीनां सतोऽपि कर्मणः अविवक्षया अकर्मकत्वं सिद्धमिति बोध्यम् । अकर्मकत्वनिर्णयोऽयं ' लः कर्मणि ' इत्यादौ उपयुज्यते । **उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेति** । आत्मनेपदमिति शेषः । **निवृत्तमिति** । सोपसर्गयोरस्यत्यूह्योः सकर्मकत्वनियमादिति भावः । **उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेः**। यादौ क्ङिति इति शेषपूरणम् । ' अयङ् यि क्ङिति ' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । **ब्रह्म समुह्यादिति** । ऊह वितर्के, सम्यग्विचारयेदित्यर्थः । अत्र आशीर्लिङि यासुटः कित्त्वेन ऊकारस्य ह्रस्वः । **अग्निं समुह्येति** । परितस्संमृज्येत्यर्थः । क्त्वादेशस्य ल्यपः कित्त्वमिति भावः ।

निसमुपवि । ह्वेञः कृतात्त्वस्य ह्वः इति पञ्चम्यन्तम् । **निह्वयते इति** । संह्वयते । उपह्वयते । विह्वयते । अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । **स्पर्धायामाङः** । आङ्पूर्वकात् स्पर्धाविषयकात् ह्वेञः आत्मनेपदमित्यर्थः । **कृष्णश्चाणूरमाह्व**-

---

१ ' असु क्षेपणे ' अस्मात्पुषादित्वादेवाऽङि सिद्धे ' अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् ' इति सूत्रे अस्यति ग्रहणं तङि परेऽङर्थमित्युक्तं, तेन च असुधातोः पाक्षिकस्तङपि भवतीति ज्ञाप्यते । स च प्रकृतवार्तिकेन सोपसर्गादेवेति विशेषे व्यवस्थाप्यते इति भावः ।

सूचनं हि प्राणवियोगानुकूलत्वाद्धिंसैव। अवक्षेपणं भर्त्सनम्। श्येनो वर्तिकामुदाकुरुते। भर्त्सयतीत्यर्थः। हरिमुपकुरुते। सेवते। परदारान्प्रकुरुते। तेषु सहसा प्रवर्तते। एधोदकस्योपस्कुरुते। गुणमाधत्ते। गाथाः प्रकुरुते। प्रकथयति। शतं प्रकुरुते। धर्मार्थं विनियुङ्क्ते। एषु किम्। कटं करोति। (२७०६) **अधेः प्रसहने। १। ३। ३३॥** प्रसहनं समाभिभवश्च। षह मर्षणेऽभिभवे च इति पाठात्। शत्रुमधिकुरुते। क्षमते इत्यर्थः। अभिभवतीति वा।(२७०७) **वेः शब्दकर्मणः। १। ३। ३४॥** स्वरान्विकुरुते। उच्चारयतीत्यर्थः। शब्दकर्मणः किम्। चित्तं विकरोति कामः। (२७०८) **अकर्मकाच्च। १। ३। ३५॥** वेः कृञः इत्येव। छात्राः विकुर्वते। विकारं लभन्ते। (२७०९) **संमाननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः। १। ३। ३६॥** अत्रोत्सञ्जनज्ञानविगणनव्ययाः नयतेर्वाच्याः। इतरे प्रयोगोपाधयः। तथा हि शास्त्रे

यते इति। स्पर्धार्थमाकारयतीत्यर्थः। **गन्धनावक्षेपण**। आत्मनेपदम् अकर्त्रभिप्रायेऽपीति शेषः। **गन्धनं हिंसेति**। गन्ध अर्दने। अर्द हिंसायामित्युक्तेरिति भावः। **सूचयतीति**। परदोषमाविष्करोतीत्यर्थः। नन्वेवं सति कथमस्य गन्धने वृत्तिः ? हिंसायाः असत्त्वादित्यत आह—**सूचनं हीति। श्येनो वर्तिकामिति**। वर्तिका शकुनिविशेषः। साहसिक्ये उदाहरति—**परदारान् प्रकुरुते इति**। साहसप्रवृत्तिविषयीकरोतीत्यर्थः। सहसा वर्तते साहसिकः। 'ओजस्सहोऽम्भसा वर्तते' इति ठक्। तस्य कर्म असमीक्ष्यकरणं साहसिक्यम्। तदाह—**तेषु सहसा प्रवर्तते इति**। फलितार्थकथनमिदम्, साहसप्रवृत्तिमात्रार्थकत्वे द्वितीयानुपपत्तेः। अतः साहसप्रवृत्तिविषयीकरणपर्यन्तानुधावनमिति बोध्यम्। प्रतियत्ने उदाहरति—**एधोदकस्योपस्कुरुते इति**। एधशब्दः अदन्तः 'अवोदैधौद्मप्रश्रथहिमश्रथाः' इति सूत्रे निपातितः। एधश्च उदकं चेति समाहारद्वन्द्वः। यद्वा एधस्शब्दः सकारान्तो नपुंसकलिङ्गः। एधश्च दकं चेति विग्रहः। दकशब्दः उदकवाची 'प्रोक्तं प्राज्ञैर्भुवनममृतं जीवनीयं दकं च' इति हलायुधः। 'काष्ठं दार्विन्धनं त्वेध इध्ममेधः समित् स्त्रियाम्' इत्यमरः। प्रतियत्नो गुणाधानमित्यभिप्रेत्य आह—**गुणमाधत्ते इति**। काष्ठस्य शोषणादिगुणाधानम्। दकस्य तु गन्धद्रव्यसंपर्कजनितगन्धाधानम्। **अधेः प्रसहने**। अधेः परस्मात् कृञः प्रसहनवृत्तेरात्मनेपदमित्यर्थः। **वेः शब्दकर्मणः**। शब्दः कर्मकारकं यस्य तस्मात् कृञो विपूर्वादात्मनेपदमित्यर्थः। **अकर्मकाच्च। वेः कृञ इत्येवेति**। तथाच अकर्मकात् विपूर्वात् कृञ आत्मनेपदमित्यर्थः। विकुर्वते इत्येतद्व्याचष्टे—**विकारं लभन्ते इति**। लाभे विकारस्य कर्मत्वेऽपि धात्वर्थोपसंग्रहादकर्मकत्वम्।

संमाननोत्सञ्जन। एषु गम्येषु णीञ्धातोरात्मनेपदमित्यर्थः। परगामिन्य-

नयते। शास्त्रस्थं सिद्धान्तं शिष्येभ्यः प्रापयतीत्यर्थः। तेन च शिष्यसंमाननं फलितम्। उत्सञ्जने। दण्डमुन्नयते। उत्क्षिपतीत्यर्थः। माणवकमुपनयते। विधिना आत्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः। उपनयनपूर्वकेणाध्यापनेन हि उपनेतरि आचार्यत्वं क्रियते। ज्ञाने। तत्त्वं नयते। निश्चिनोतीत्यर्थः। कर्मकरानुपनयते। भृतिदानेन स्वसमीपं प्रापयतीत्यर्थः। विगणनमृणादेर्निर्यातनम्। करं विनयते। राज्ञे देयं भागं परिशोधयतीत्यर्थः। शतं विनयते, धर्मार्थं विनियुङ्क्ते इत्यर्थः।

पि फले आत्मनेपदार्थमिदम्। **इतरे इति**। संमाननाचार्यकरणप्रभृतयः इत्यर्थः। **प्रयोगोपाधय इति**। वाच्यत्वाभावेऽपि आर्थिकाः सत्तामात्रेण शब्दप्रयोगे निमित्तभूता इत्यर्थः। आत्मनेपदद्योत्या इति यावत्। तदेवोपपादयितुं प्रतिजानीते—**तथा हीति**। संमानने उदाहरति—**शास्त्रे नयते इति**। अत्र णीञ् प्रापणार्थकः। सिद्धान्तमित्यध्याहार्यम्। सिद्धान्तं प्रत्यधिकरणत्वात् शास्त्रे इति सप्तमी। तदाह—**शास्त्रस्थमिति**। **तेनेति**। सिद्धान्तप्रापणेनेत्यर्थः। **फलितमिति**। अर्थादिति भावः। **उत्सञ्जने इति**। उदाह्रियते इति शेषः। उत्सञ्जनमुत्क्षेपः। **उत्क्षिपतीत्यर्थ इति**। धातूनामनेकार्थत्वादिति भावः। आचार्यकरणे उदाहरति—**माणवकमुपनयते इति**। उपपूर्वो णीञ् समीपप्रापणार्थकः। सामीप्यं च प्रत्यासत्त्या प्रापयित्रपेक्षमेव। तच्च माणवकीयमात्मसमीपप्रापणं वैधमेव विवक्षितम्, पूर्वोक्तराङ्कलापाम्नानसामर्थ्यात्। तदाह—**विधिना आत्मसमीपं प्रापयतीति**। तत्राचार्यकरणस्यार्थिकत्वमुपपादयति—**उपनयनपूर्वकेणेति**। 'माणवकमुपनयीत तमध्यापयीते' त्यध्यापनार्थत्वमुपनयनस्यावगतम्, अध्यापनादाचार्यत्वं संपद्यते,

> 'उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः।
> सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते॥'

इति स्मरणात्। तथा च आचार्यकरणमुपनयनसाध्यत्वादार्थिकमिति भावः। **ज्ञाने इति**। उदाह्रियते इति शेषः। **निश्चिनोतीत्यर्थ इति**। नयतिर्निश्चयार्थक इति भावः। भृतौ उदाहरति—**कर्मकरानुपनयते इति**। भृतिः वेतनं कर्म करोतीति कर्मकरः। 'कर्मणि भृतौ' इति टप्रत्ययः। कर्मण्युपपदे कृञः टः स्यात्कर्तरीति तदर्थः। उपपूर्वको णीञ् समीपप्रापणार्थकः। समीपप्रापणं च भृत्यर्थमिति कर्मकरशब्दसमभिव्याहाराद्गम्यते। फलितमाह—**भृतिदानेनेति**। **ऋणादेरिति**। आदिना करादिसंग्रहः। निर्यातनं प्रत्यर्पणादि। **करं विनयते इति**। राज्ञे देयो भागः करः, विपूर्वो णीञ् परिशोधनार्थकः। तदाह—**राज्ञे देयं भागं परिशोधयतीति**। परिगणयति दातुमित्यर्थः। व्यये उदाहरति—**शतं विनयते धर्मार्थमिति**। अत्र विपूर्वो णीञ् व्ययार्थकः। तदाह—**विनियुङ्क्ते इत्यर्थ इति**।

(२७१०) **कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि** । १ । ३ । ३७ ॥ णियः कर्तृस्थे कर्मणि यदात्मनेपदं प्राप्तं तच्छरीरावयवभिन्न एव स्यात् । सूत्रे शरीरशब्देन तदवयवो लक्ष्यते । क्रोधं विनयते । अपगमयति । तत्फलस्य चित्तप्रसादस्य कर्तृगत्वात् 'स्वरितञितः—' (सू २१५८) इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । तेनेह न । गडुं विनयति । कथं तर्हि 'विगणय्य नयन्ति पौरुषम्'[1] इति । कर्तृगामित्वाविवक्षायां भविष्यति । (२७११) **वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः** । १ । ३ । ३८ ॥ वृत्तिरप्रतिबन्धः । ऋचि क्रमते बुद्धिः । न प्रतिहन्यते इत्यर्थः । सर्ग उत्साहः । अध्ययनाय क्रमते । उत्सहते । क्रमन्तेऽस्मिन् शास्त्राणि । स्फीतानि भवन्तीत्यर्थः । (२७१२) **उपपराभ्याम्** । १ । ३ । ३९ ॥ वृत्त्यादिष्वाभ्यामेव क्रमेर्न तूपसर्गान्तरपूर्वात् । उपक्रमते । पराक्रमते । नेह, संक्रामति । (२७१३) **आङ उद्गमने** । १ । ३ । ४० ॥ आक्रमते सूर्यः । उदयते इत्यर्थः । 'ज्योतिरुद्गमने इति वाच्यम्' (वा ९२१) । नेह । आक्रामति धूमो हर्म्यतलात् । (२७१४) **वेः पादविहरणे** । १ । ३ । ४१ ॥ साधु विक्रमते वाजी । पादविहरणे किम् ।

कर्तृस्थे । णियः इति । कर्मकारके कर्तृस्थे सति णीञ्धातोर्यदात्मनेपदं कर्तृगे फले ञित्वात् प्राप्तं, तत् शरीरावयवभिन्न एव सति कर्मकारके स्यात् । कर्मणः शरीरावयवत्वे तु कर्तृगेऽपि फले परस्मैपदमेवेत्यर्थः । ननु सूत्रे शरीरग्रहणात् कथं शरीरावयवेत्युक्तमित्यत आह—**सूत्रे इति** । शरीरतादात्म्यापन्नस्यैव कर्तृतया शरीरस्य कर्तृस्थत्वं न संभवति। शरीरावयवानां तु समवायेन आधारतया तत्संभवतीति भावः । ननु क्रोधापगमस्य क्रोधविषयशत्रुगतानिष्टपरिहारफलकत्वात् ञित्त्वेऽप्यात्मनेपदप्राप्तिस्तद्विध्यर्थत्वात्कथमुक्तनियमार्थत्वमस्य सूत्रस्येत्यत आह—**तत्फलस्येत्यादि । गडुं विनयतीति** । कर्मणो गडोः शरीरावयवत्वान्नात्मनेपदमित्यर्थः । **कथं तर्हीति** । पौरुषस्य कर्मणः शरीरावयवभिन्नतया आत्मनेपदप्रसङ्गादिति भावः । **कर्तृगामित्वेति** । कर्तृस्थे कर्मणि णियः कर्तृगे फले ञित्त्वात् प्राप्तमात्मनेपदं शरीरावयवभिन्न एवेति नियम्यते, ननु विधीयते । अत्र तु फलस्य कर्तृगामित्वं सदपि न विवक्षितम् अतो नात्मनेपदमिति भावः ।

वृत्तिसर्ग । आत्मनेपदमिति शेषः । तायने उदाहरति—**क्रमन्तेऽस्मिन्निति** । तायनं वृद्धिः । तदाह—**स्फीतानीति । उपपराभ्याम्** । वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः इत्यनुवर्तते । तेनैव सिद्धे नियमार्थमिदम् । तदाह—**आभ्यामेव क्रमेरिति** । आत्मनेपदमिति शेषः । **आङ उद्गमने** । आङः परस्मादुद्गमनवृत्तेः क्रमः आत्मनेपदमित्यर्थः । **आक्रमते सूर्य इति** । आङ्पूर्वः क्रमिरुद्गमनार्थकः । तदाह—**उदयते इत्यर्थ इति** । उपसर्गवशादिति भावः । **वेः पादविहरणे** ।

---

१ किरातार्जुनीये सर्ग २ श्लो. ३५ ।

विक्रामति सन्धिः । द्विधा भवति । स्फुटतीत्यर्थः । (२७१५) **प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्** । १ । ३ । ४२ ॥ समर्थौ तुल्यार्थौ । शकन्ध्वादित्वात् पररूपम् । प्रारम्भेऽनयोस्तुल्यार्थता । प्रक्रमते । उपक्रमते । समर्थाभ्याम् किम् । प्रक्रामति । गच्छतीत्यर्थः । उपक्रामति । आगच्छतीत्यर्थः । (२७१६) **अनुपसर्गाद्वा** । १ । ३ । ४३ ॥ क्रामति–क्रमते । अप्राप्तविभाषेयम् । वृत्त्यादौ तु नित्यमेव । (२७१७) **अपह्नवे ज्ञः** । १ । ३ । ४४ ॥ शतमपजानीते । अपलपतीत्यर्थः । (२७१८) **अकर्मकाच्च** । १ । ३ । ४५ ॥ सर्पिषो जानीते । सर्पिषोपायेन प्रवर्तते इत्यर्थः । (२७१९) **संप्रतिभ्यामनाध्याने** । १ । ३ । ४६ ॥ शतं संजानीते । अवेक्षते इत्यर्थः । शतं प्रतिजानीते । अङ्गीकरोतीत्यर्थः । अनाध्याने इति

पादविहरणं पादविक्षेपः । तद्वृत्तेर्विपूर्वात् क्रमेरात्मनेपदमित्यर्थः । **साधु विक्रमते वाजीति** । सम्यक्पदानि विक्षिपतीत्यर्थः । **प्रोपाभ्याम्** । क्रम आत्मने-पदमिति शेषः । समौ अर्थौ ययोरिति विग्रह इत्याह—**समर्थौ तुल्यार्थाविति** । सवर्णदीर्घमाशङ्क्य आह—**शकन्ध्वादित्वादिति** । ननु प्रक्रमते इत्यत्र अतिशयितपदविक्षेपार्थप्रतीतेः, उपक्रमते इत्यत्र समीपे पदानि विक्षिपतीति प्रतीतेः कथमनयोस्तुल्यार्थकत्वमित्यत आह—**प्रारम्भेऽनयोस्तुल्यार्थतेति** । तथाच आरम्भार्थकाभ्यामिति फलितमिति भावः । **अनुपसर्गाद्वा** । क्रम आत्मनेपदमिति शेषः । **अप्राप्तविभाषेयमिति** । अनुपसर्गात् क्रमेः आत्मनेपदस्य कदाप्यप्राप्तेरिति भावः । **वृत्त्यादाविति** । वृत्तिसर्गतायनेषु तु पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यमेवेत्यर्थः ।

अपह्नवे ज्ञः । अपह्नवः अपलापः । तद्वृत्तेर्ज्ञाधातोरात्मनेपदमित्यर्थः । **अकर्मकाच्च** । ज्ञः आत्मनेपदमिति शेषः । **सर्पिषो जानीते इति** । अत्र ज्ञाधातुः प्रवृत्तौ वर्तते । 'ज्ञोऽविदर्थस्य करणे' इति तृतीयार्थे षष्ठी । तदाह—**सर्पिषोपायेन प्रवर्तते इति** । 'अनुपसर्गात् ज्ञः' इति वक्ष्यमाणेनैव सिद्धे सोपसर्गार्थमिदम् । सर्पिषोऽनुजानीते । **सम्प्रतिभ्यामनाध्याने** । ज्ञः आत्मनेपदमिति शेषः । **अवेक्षते इत्यर्थ इति** । अकर्मकत्वाभावात् पूर्वेणाप्राप्तिरिति भावः । अनाध्याने किम् ? मातरं संजानाति । आध्यायतीत्यर्थः । उत्कण्ठापूर्वकं स्मरणमाध्यानम् । ननु यदा आध्याने कर्मणः शेषत्वविवक्षया षष्ठीमाश्रित्य मातुः संजानाति इति प्रयुज्यते तदा सम्पूर्वो जानातिरयमकर्मक इति स्थितिः । तत्र 'संप्रतिभ्यामनाध्याने' इत्यात्मनेपदस्याप्रवृत्तावपि 'अकर्मकाच्च' इति सूत्रेणात्मनेपदं दुर्वारम्, तत्र अनाध्याने इत्यभावात् । संप्रतिभ्यामित्यत्र अनाध्यानग्रहणस्य मातरं

---

१ पाणिनिमते तु पृषोदरादित्वादिति बोध्यम् । अत एव 'चत्वारि वाक्परिमिता' इति मन्त्रव्याख्याने पस्पशाह्निके मनीषिण इति पदव्याख्याने पृषोदरादित्वात्पररूपमिति कैयटः ।

योगो विभज्यते । तत्सामर्थ्यात् ' अकर्मकाच्च ' (सू २७१८) इति प्राप्तिरपि **बाध्यते** । मातरं मातुर्वा संजानाति । कर्मणः **शेषत्वविवक्षायां षष्ठी** ।

(२७२०) भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः । १ । ३ । ४७ ॥ उपसंभाषोपमन्त्रणे धातोर्वाच्ये, इतरे प्रयोगोपाधयः । शास्त्रे वदते । भासमानो ब्रवीतीत्यर्थः । उपसंभाषा उपसान्त्वनम् । भृत्यानुपवदते । सान्त्वयतीत्यर्थः । ज्ञाने–शास्त्रे वदते । यत्ने–क्षेत्रे वदते । विमतौ–क्षेत्रे विवदन्ते । उपमन्त्रणमुपच्छन्दनम् । उपवदते । प्रार्थयत इत्यर्थः। **(२७२१) व्यक्तवाचां**

संजानातीति सकर्मके चरितार्थत्वादित्यत आह—**अनाध्याने इति योगो विभज्यते इति** । ततश्च ' संप्रतिभ्याम् ' इत्येको योगः । संप्रतिपूर्वात् ज्ञः आत्मनेपदमित्यर्थः । 'अनाध्याने' इति योगान्तरम् । अनाध्याने संप्रतिभ्यामात्मनेपदमित्यर्थः । ततः किमित्यत आह—**अकर्मकाच्चेति प्राप्तिरपि बाध्यते इति।** ननु अनन्तरस्येति न्यायेन सम्प्रतिभ्यामित्यस्यैव बाधो युक्त इत्यत आह—**तत्सामर्थ्यादिति** । एकसूत्रत्वेनैव सिद्धे अनाध्याने इति योगविभागाद्व्यवहितस्यापि बाध इत्यर्थः । ननु मातरं मातुर्वा संजानाति इत्यत्र मातुः कर्मत्वात् द्वितीयैव युक्तेत्यत आह—**कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठीति** । नचैवमपि ' अधीगर्थदयेशां कर्मणि ' इति षष्ठ्येव स्यान्नतु द्वितीयेति वाच्यम्, तत्र शेष इत्यनुवर्त्य कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी, कर्मत्वविवक्षायां तु द्वितीयेत्यभ्युपगमात्। नचैवं सति 'षष्ठी शेषे' इत्यनेनैव सिद्धत्वात् ' अधीगर्थ ' इति व्यर्थमिति वाच्यम्, मातुः स्मरणमित्यादौ शेषषष्ठ्याः समासाभावार्थत्वादिति कारकाधिकारे प्रपञ्चितम् ।

भासनोपसंभाषा । आत्मनेपदमिति शेषः । **इतरे इति** । भासनज्ञानादय इत्यर्थः । **प्रयोगोपाधय इति** । इदं ' सम्माननोत्सञ्जन ' इत्यत्र व्याख्यातं प्राक् । भासनं तु तत्तदाक्षेपेषु समाधानाय नवनवयुक्त्युल्लेखः । **शास्त्रे वदते इति।** विषयसप्तम्येषा । **भासमान इति** । नवनवयुक्तीरुल्लिखतीत्यर्थः । शास्त्रे वदते इति विषयसप्तमी । व्यवहरतीत्यर्थः । व्यवहारश्च ज्ञानं विना न संभवतीति ज्ञानमार्थिकम् । ज्ञात्वा व्यवहरतीति फलितम् । **क्षेत्रे विवदन्ते इति** । विरुद्धं व्यवहरन्तीत्यर्थः । विरुद्धव्यवहारश्च वैमत्यमूलक इति विमतिरार्थिकी । **उपवदते इति ।** उपपूर्वस्य वदेः प्रार्थनमर्थः । तदाह—**प्रार्थयते इत्यर्थ इति । व्यक्तवाचाम् ।** व्यक्ताः अज्झल्भेदेन स्पष्टोच्चारिताः वाचः शब्दाः येषामिति विग्रहः । समित्येकीभावे । तदाह—**मनुष्यादीनामिति । संप्रवदन्ते ब्राह्मणाः इति ।** संभूयोच्चारयन्तीत्यर्थः । **अनोरकर्मकात्** । व्यक्तवाचामित्यनुवृत्तं विषयषष्ठ्यन्तमाश्रीयते । समुच्चारणे इति निवृत्तम् । तदाह—**व्यक्तवाग्विषयादिति** । मनुष्यकर्तृकादित्यर्थः । **अनुवदते इति** । अनुः सादृश्ये । ' तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्याम् ' इति षष्ठी । कठः कलापेन तुल्यं वदतीत्यर्थः । **वस्तुतस्तु शेषषष्ठीत्येवोचितम्** ।

समुच्चारणे । १ । ३ । ४८ ॥ मनुष्यादीनां संभूयोच्चारणे वदेरात्मनेपदं स्यात् । संप्रवदन्ते ब्राह्मणाः । नेह-संप्रवदन्ति खगाः । **(२७२२) अनोरकर्मकात् । १ । ३ । ४९ ॥** व्यक्तवाग्विषयादनुपूर्वादकर्मकाद्वदेरात्मनेपदं स्यात् । अनुवदते कठः कलापस्य । अकर्मकात् किम् । उक्तमनुवदति । व्यक्तवाचाम् किम् । अनुवदति वीणा । **(२७२३) विभाषा विप्रलापे । १ । ३ । ५० ॥** विरुद्धोक्तिरूपे व्यक्तवाचां समुच्चारणे उक्तं वा स्यात् । विप्रवदन्ते-विप्रवदन्ति वा वैद्याः । **(२७२४) अवाद्ग्रः । १ । ३ । ५१ ॥** अवगिरते । 'गृणातिस्त्ववपूर्वो न प्रयुज्यत एव' इति भाष्यम् । **(२७२५) समः प्रतिज्ञाने । १ । ३ । ५२ ॥** शब्दं नित्यं सङ्गिरते । प्रतिजानीते इत्यर्थः । प्रतिज्ञाने किम् । सङ्गिरति ग्रासम् । **(२७२६) उदश्चरः सकर्मकात् । १ । ३ । ५३ ॥** धर्ममुच्चरते । उल्लङ्घ्य गच्छतीत्यर्थः । सकर्मकात् किम् । बाष्पमुच्चरति । उपरिष्टाद्गच्छतीत्यर्थः । **(२७२७) समस्तृतीयायुक्तात् । १ । ३ । ५४ ॥** रथेन सञ्चरते । **(२७२८) दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे । १ । ३ । ५५ ॥** सम्पूर्वाद्दाणस्तृतीयान्तेन युक्तादुक्तं स्यात्, सा च तृतीया चेच्चतुर्थ्यर्थे । दास्या संयच्छते । पूर्वसूत्रे समः

'तुल्यार्थैः' इत्यत्र अतुलोपमाभ्यामिति पर्युदासेन अनव्ययानामेव तुल्यार्थानां ग्रहणात् । अन्यथा चन्द्र इव मुखमित्यादावपि तृतीयाषष्ठ्योरापत्तेरित्यलम् । **विभाषा विप्रलापे ।** 'व्यक्तवाचां समुच्चारणे' इत्यनुवर्तते । विरुद्धोक्तिर्विप्रलापः । तदाह—**विरुद्धोक्तिरूपे इति ।**

अवाद्ग्रः । आत्मनेपदमिति शेषः । गृ इत्यस्य ग्र इति पञ्चमी । प्रकृतिवदनुकरणमित्यस्यानित्यत्वात् 'ऋत इद्धातोः' इति न भवति । तदनित्यत्वे इदमेव मानम् । **अवगिरत इति ।** शविकरणोऽयम् । अवगृणातीत्यत्राप्यात्मनेपदमाशङ्क्य आह—**गृणातिस्त्विति ।** एवंच तुदादेरेव ग्रहणमिति भावः । **समः प्रतिज्ञाने ।** गिरतेरात्मनेपदमित्यर्थः । प्रतिज्ञानम् अभ्युपगमः । **संगिरति ग्रासमिति ।** भक्षयतीत्यर्थः । **उदश्चरः ।** उत्पूर्वाच्चरधातोः सकर्मकादात्मनेपदमित्यर्थः । **समस्तृतीया ।** सकर्मकादिति निवृत्तम् । संपूर्वात् तृतीयान्तसमभिव्याहृताच्चरेरात्मनेपदमित्यर्थः । तृतीयायुक्तादिति किम् ? रथिकाः संचरन्ति । अत्र यद्यपि रथेनेत्यर्थाद्गम्यते । तथापि तृतीयान्तश्रवणाभावान्नात्मनेपदम् । एतदर्थमेव योगग्रहणम् । अन्यथा तृतीययेत्येवावक्ष्यत् । सकर्मकादप्येतदात्मनेपदं भवति, अविशेषात्, अत एव 'तृतीयायुक्तादिति किम् ? उभौ लोकौ संचरसीमं चामुं च लोकम्' इति भाष्यं संगच्छते । **दाणश्च सा ।** 'समस्तृतीयायुक्तात्' इत्यनुवर्तते । तदाह—**संपूर्वादिति । उक्तं स्यादिति ।** आत्मनेपदमित्यर्थः ।

इति षष्ठी । तेन सूत्रद्वयमिदं व्यवहितेऽपि प्रवर्तते । रथेन समुदाचरते । दास्या संप्रयच्छते । (२७२९) **उपाद्यमः स्वकरणे** । १ । ३ । ५६ ॥ स्वकरण स्वीकारः । भार्यामुपयच्छते । (२७३०) **विभाषोपयमने** । १ । २ । १६ ॥ यमः सिच्किद्वा स्याद्विवाहे । रामः सीतामुपायत-उपायंस्त वा । उदवोढेत्यर्थः । गन्धनाङ्के उपयमे तु पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यं कित्वम् । (२७३१) **ज्ञाश्रुस्मृदृशां**

सा चेदिति । तच्छब्देन तृतीया परामृश्यते । तदाह—**तृतीया चेदिति । दास्या संयच्छते इति** । 'अशिष्टव्यवहारे दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया वाच्या' इति तृतीया । ननु रथेन समुदाचरते इत्यत्र 'समस्तृतीयायुक्तात्' इति पूर्वसूत्रस्य न प्रवृत्तिः । आङा व्यवहितत्वेन सम्पूर्वकत्वाभावात् 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति परिभाषया सम इति पञ्चम्या चरेः अव्यवहितपरत्वलाभात् । तथा दास्यां संप्रयच्छते इत्यत्रापि 'दाणश्च सा चेत्' इति कथं प्रवर्तते । प्रशब्देन व्यवधानादित्यत आह—**पूर्वसूत्रे समः इति षष्ठीति** । तथाच षष्ठ्या पौर्वापर्यमेव गम्यते । न त्वव्यवहितत्वमिति भावः । **तेनेति** । षष्ठ्याश्रयणेनेत्यर्थः । **सूत्रद्वयमिति** । 'समस्तृतयायुक्तात्' इति पूर्वसूत्रस्थस्य षष्ठ्यन्तस्यैव 'समः' 'दाणश्च' इति सूत्रेऽप्यनुवृत्तेरिति भावः ।

उपाद्यमः । आत्मनेपदमिति शेषः । ननु स्वं वस्त्रमुत्पादयतीत्यर्थे वस्त्रमुपयच्छतीत्यत्राप्यात्मनेपदं स्यादित्यत आह—**स्वकरणं स्वीकारः इति** । अस्वस्य सतः स्वत्वेन परिग्रहः स्वकरणशब्देन विवक्षित इत्यर्थः । च्विप्रत्ययस्तु वैकल्पिकः, 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इत्युक्तेरिति भाष्ये स्पष्टम् । **भार्यामुपयच्छते इति** । अन्यदीयां कन्यां भार्यात्वेन परिगृह्णातीत्यर्थः । **विभाषोपयमने** । 'यमो गन्धने' इत्यतो यम इति 'हनः सिच्' इत्यतः सिजिति 'असंयोगात्' इत्यतः किदिति चानुवर्तते । तदाह—**यमः सिच्किद्वा स्याद्विवाहे इति** । उपयमशब्दो विवाहे वर्तते इति भावः । **रामः सीतामुपायतेति** । भार्यात्वेन स्वीकृतवानित्यर्थः । सिचः कित्वपक्षे 'अनुदात्तोपदेश' इति मकारलोपे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः । **उदवोढेति** । भार्यात्वेन परिग्रहः उद्वाहः । **गन्धनाङ्गे उपयमे त्विति** । हिंसापूर्वके विवाहे त्वित्यर्थः । राक्षसविवाहे त्विति यावत् । 'हत्वा भित्त्वा च शीर्षाणि रुदतीं रुदतो हरेत् । स राक्षसो विवाहः' इति स्मृतेः । **नित्यं कित्वमिति** । 'यमो गन्धने' इति पूर्वसूत्रेणेति शेषः । यदि गन्धनाङ्केऽप्युपयमने परत्वादियं विभाषा स्यात् तर्हि एषा प्राप्तविभाषा स्यात् । ततश्च 'न वेति विभाषा' इत्यत्र भाष्ये अप्राप्तविभाषासु अस्याः परिगणनं विरुध्येत । अतः पूर्वविप्रतिषेध आश्रयणीय इति भावः ।

ज्ञाश्रु । **प्राग्वदिति** । आत्मनेपदमित्यर्थः । यद्यपि 'अपह्नवे ज्ञः, अकर्मका-

सनः । १ । ३ । ५७ ॥ सन्नन्तानामेषां प्राग्वत् । धर्मं जिज्ञासते । शुश्रूषते । सुस्मूर्षते । दिदृक्षते । (२७३२) **नानोर्ज्ञः** । १ । ३ । ५८॥ पुत्रमनुजिज्ञासति। पूर्वसूत्रस्यैवायं निषेधः । 'अनन्तरस्य—' (प ६२) इति न्यायात् । तेनेह न। सर्पिषोऽनुजिज्ञासते । सर्पिषा प्रवर्तितुमिच्छतीत्यर्थः । 'पूर्ववत्सनः' (सू२७३४) इति तङ । 'अकर्मकाच्च' (सू २७१८) इति केवलाद्विधानात् । (२७३३) **प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः** । १ । ३ । ५९ ॥ आभ्यां सन्नन्ताच्छ्रुव उक्तं न स्यात् । प्रतिशुश्रूषति । आशुश्रूषति । कर्मप्रवचनीयात्स्यादेव । देवदत्तं प्रति शुश्रूषते । 'शदेः शितः' (सू २३६२), 'म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च' (सू २५३८) व्याख्यातम् । (२७३४) **पूर्ववत्सनः** । १ । ३ । ६२ ॥ सनः पूर्वो यो धातुस्तेन तुल्यं सन्नन्तादप्यात्मनेपदं स्यात् । एदिधिषते । शिशयिषते । निविविक्षते । पूर्ववत् किम् । बुभूषति । 'शदेः—' (सू २३६२) इत्यादिसूत्रद्वये 'सनो' 'न' इत्यनु-

---

च्च, सम्प्रतिभ्यामनाध्याने ' इति सूत्रैः ' अर्तिश्रुदृशिभ्यश्च ' इति वार्तिकेन च ज्ञादिभ्यः आत्मनेपदे कृते 'पूर्ववत्सनः' इत्यात्मनेपदं सिद्धम् । तथाप्यपह्नवाद्यभावेऽप्यात्मनेपदार्थं ज्ञाश्रुदृशीनामिह ग्रहणमिति मत्वोदाहरति—**धर्मं जिज्ञासते इति** । ज्ञातुमिच्छतीत्यर्थः । **शुश्रूषते इति** । 'अज्झनगमां सनि' इति दीर्घः । 'इको झल्' इति सनः कित्त्वम् । 'श्र्युकः किति' इति इण्निषेधः । **सुस्मूर्षते इति** । स्मृधातोः सनि 'अज्झन' इति दीर्घे 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्वे रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घः । **नानोर्ज्ञः** । अनुपूर्वात् ज्ञाधातोः सन्नन्तात् नात्मनेपदमित्यर्थः । **पुत्रमनुजिज्ञासतीति** । अनुज्ञातुमिच्छतीत्यर्थः । ननु सर्पिषा प्रवर्तितुमिच्छतीत्यर्थे सर्पिषोऽनुजिज्ञासते इत्यत्रापि ' अपह्नवे ज्ञः, अकर्मकाच्च' इत्यात्मनेपदस्याप्यनेन निषेधे सति सन्नन्तात्परस्मैपदमेव स्यादित्यत आह—**पूर्वसूत्रस्यैवेति** । एवं च सर्पिषोऽनुजिज्ञासते इत्यत्र 'अकर्मकाच्च' इत्यात्मनेपदं निर्बाधमिति भावः । ननु 'अकर्मकाच्च' इति ज्ञाधातोरात्मनेपदे सन्नन्तात्कथमात्मनेपदलाभ इत्यत आह—**पूर्ववदिति** । केवलात् सन्विहीनात् ज्ञाधातोरात्मनेपदविधानात् सन्नन्तादपि तस्मात् 'पूर्ववत्सनः' इत्यात्मनेपदमित्यर्थः ।

प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः । **उक्तं नेति** । आत्मनेपदं नेत्यर्थः । प्रत्याङाविहोपसर्गावेव गृह्येते, व्याख्यानात् । तदाह—**कर्मप्रवचनीयात्स्यादेवेति** । आत्मनेपदमिति शेषः । **देवदत्तं प्रतीति** । ' लक्षणेत्थम्भूत ' इति प्रतिः कर्मप्रवचनीयः । **पूर्ववत्सनः** । पूर्वेणेव पूर्ववत् । 'तेन तुल्य'मिति तृतीयान्ताद्वतिः । पूर्वशब्देन सन्प्रकृतिर्विवक्षिता । तदाह—**सनः पूर्व इत्यादि** । **एदिधिषते इति** । सन्प्रकृतेरेधधातोरात्मनेपदित्वात्तत्प्रकृतिकसन्नन्तादात्मनेपदम् । ' नेर्विशः ' इत्यात्मनेपदविधानात्तत्प्रकृतिकसन्नन्तादपि आत्मनेपदम् । ननु 'शदेः शितः' 'म्रियतेर्लुङ्-

वर्त्यं वाक्यभेदेन व्याख्येयम्। तेनेह न। शिशत्सति। मुमूर्षति। 'आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य' (सू २२४०) एधांचक्रे। (२७३५) **प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु** । १ । ३ । ६४ ॥ प्रयुङ्क्ते। उपयुङ्क्ते। 'स्वराद्यन्तोपसर्गादिति वक्तव्यम्' (वा ६३६)। उद्युङ्क्ते। नियुङ्क्ते। अयज्ञपात्रेषु किम्। द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति। (२७३६) **समः क्ष्णुवः** । १ । ३ । ६५ ॥ संक्ष्णुते शस्त्रम् ॥ (२७३७) **भुजोऽनवने** । १ । ३ । ६६ ॥ ओदनं भुङ्क्ते। अभ्यवहरतीत्यर्थः। 'बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम्।' 'वृद्धो जनो दुःखशतानि भुङ्क्ते'। इह उपभोगो भुजेरर्थः। अनवने किम्। महीं भुनक्ति। (२७३८)

लिङोश्च' इत्यात्मनेपदविधानात् शिशत्सति मुमूर्षति इत्यत्रापि सन्नन्तादात्मनेपदं स्यादित्यत आह—**शदेरित्यादीति**। आदिना 'म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च' इत्यस्य ग्रहणम्। शदेरित्यादिसूत्रद्वये 'पूर्ववत्सनः' इति 'नानोर्ज्ञः' इत्यतो नेति चानुवर्त्य शदेर्म्रियतेश्च सन्नन्तान्नात्मनेपदमिति व्याख्येयमित्यर्थः। नन्वेवं सति शीयते म्रियते इत्यादावात्मनेपदं न लभ्येतेत्यत आह—**वाक्यभेदेनेति**। 'शदेः शितः' 'म्रियतेर्लुङ्लिङो' इति एकं वाक्यम्। शिद्भाविनः शदेरात्मनेपदं स्यात्, मृङो लुङ् लिङ् प्रकृतिभूतात् शित्प्रकृतिभूताच्चात्मनेपदं स्यात् नान्यत्रेत्यर्थः। तेन शीयते म्रियते ममारेत्यादि सिध्यति। सनो नेत्यपरं वाक्यम्। शदेः म्रियतेश्च सन्नन्तान्नात्मनेपदमित्यपरम्। तेन शिशत्सति, मुमूर्षति इत्यादौ नात्मनेपदमित्यर्थः।

प्रोपाभ्यां। आत्मनेपदमिति शेषः। **स्वरेति**। स्वरौ अचौ आद्यन्तौ यस्य सः स्वराद्यन्तः। तथाभूतोपसर्गात्परत्व एव युजेरात्मनेपदमित्यर्थः। **द्वन्द्वमिति**। द्वन्द्वं द्विशः न्यञ्चि अधोबिलानीत्यर्थः। **समः क्ष्णुवः**। आत्मनेपदम् इति शेषः। 'समो गम्यृच्छिभ्याम्' इत्यत्रैव समो गम्यृच्छिक्ष्णुवः इति न सूत्रितम्, तथा सति अकर्मकादित्यनुवृत्त्या सकर्मकान्न स्यात्। तत्सूचयन्नुदाहरति—**संक्ष्णुते शस्त्रमिति**। तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः। **भुजोऽनवने**। अवनं रक्षणम्। ततोऽन्यत्र भुजेरात्मनेपदमित्यर्थः। ननु 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' इति धातुपाठे स्थितम्। तत्र 'बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीम्' इत्यत्र न पालनमर्थः। तथा सति अनवने इति पर्युदासादात्मनेपदायोगात्। नाप्यभ्यवहरणम्, असंभवात्। नहि पृथिव्या अभ्यवहरणं संभवति। तथा 'वृद्धो जनो दुःखशतानि भुङ्क्ते' इत्यपि न युज्यते, दुःखशतानां पालनस्य अभ्यवहरणस्य चासंभवात्। तत्राह—**इह उपभोगो भुजेरर्थः इति**। धातूनामनेकार्थकत्वादिति भावः। **महीं भुनक्तीति**। रक्षतीत्यर्थः। अत्र रौधादिकस्यैव 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' इत्यस्य ग्रहणम्। ननु 'भुजो कौटिल्ये' इति तौदादिकस्यापीति भाष्यम्। भुजति वासः। कुटिलीभवतीत्यर्थः।

१ स्वरादेः स्वरान्ताद्वोपसर्गादित्यर्थः। २ रघुवंशे स. १५ श्लो. १।

णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्ताऽनाध्याने । १ । ३ । ६७ ॥ ण्यन्तादात्मनेपदं स्यादणौ या क्रिया सैव चेण्ण्यन्तेनोच्यते, अणौ यत्कर्मकारकं स चेण्णौ कर्ता स्यान्न त्वाध्याने । 'णिचश्च' (सू २५६४) इति सिद्धेऽकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् ।

णेरणौ । इह चत्वार्यवान्तरवाक्यानि । णेरिति प्रथमं वाक्यम् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया णेरिति तदन्तग्रहणम् । आत्मनेपदमित्यधिकृतम् । तदाह—**ण्यन्तादात्मनेपदं स्यादिति** । अणौ यत् कर्म णौ चेदिति द्वितीयं वाक्यम् । 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' इतिवत्कर्मशब्दोऽत्र क्रियापरः । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् तदिति लभ्यते । तथाच अणौ या क्रिया सा ण्यन्ते चेदिति लभ्यते । एवं सति पचति पाचयतीत्यादौ सर्वत्र अणौ क्रियायाः ण्यन्ते अवश्यं सत्त्वाद्वाक्यमिदमनर्थकम् । तस्मात् अणौ या क्रिया सैव ण्यन्ते चेदित्येवकारो लभ्यते । ततश्च द्वितीयवाक्यस्य फलितमाह—**अणौ या क्रिया सैव चेण्ण्यन्तेनोच्यत इति** । स कर्तेति तृतीयं वाक्यम् । अत्र अणौ यत् कर्म णौ चेदित्यनुवर्तते । कर्मशब्दोऽत्र कारकविशेषपरः । शब्दाधिकाराश्रयणात् । तदेतदाह—**अणौ यत्कर्मकारकं स चेण्णौ कर्ता स्यादिति** । अत्र तच्छब्दस्य विधेयसमर्पककर्तृशब्दानुसारेण पुंल्लिङ्गता ज्ञेया, 'शैत्यं हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्य' इतिवत् । अथ 'अनाध्याने' इति चतुर्थं वाक्यं व्याचष्टे—**न त्वाध्याने इति** । आध्यानमुत्कण्ठापूर्वकं स्मरणम् । तत्र नात्मनेपदमिति प्रसज्यप्रतिषेधोऽयमिति मन्यते । वस्तुतस्तु आध्याने आत्मनेपदं नेत्यर्थाश्रयणे भवतीत्यत्र नञोऽन्वितत्वेन असामर्थ्यादाध्यानशब्देन समासासंभवात् पर्युदास एवायम् । 'न त्वाध्याने' इति मूलं तु फलितार्थकथनपरमेव । तथाच आध्यानभिन्नेऽर्थे विद्यमानात् ण्यन्तादात्मनेपदं स्यादित्येवं प्रथमवाक्य एव आध्याने इत्यस्यान्वयात् त्रीण्येवात्रावान्तरवाक्यानीति युक्तम् । वाक्यत्रयमित्येव च भाष्ये दृश्यते । ननु 'णिचश्च' इति सिद्धे किमर्थमिदं सूत्रमित्यत आह—**णिचश्चेतीति** । परगामिन्यपि फले आत्मनेपदार्थमित्यर्थः ।

स्यादेतत् । 'विभाषोपपदेन प्रतीयमाने' इति सूत्रं वक्ष्यते । कर्तृगामिनि क्रियाफले यदात्मनेपदं विहितं, तत् उपपदेन क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे गम्ये वा स्यादिति तदर्थः । स्वं यज्ञं यजति यजते वेत्याद्युदाहरणम् । 'णेरणौ' इत्यस्य तु दर्शयते भवः इत्यनुपदमेव उदाहरणं वक्ष्यते इति स्थितिः । तत्र दर्शयते भवः स्वयमेवेत्यत्र फलस्य कर्तृगामित्वविवक्षायां णेरणाविति नित्यमात्मनेपदमिष्यते । तत्र परत्वात् 'विभाषोपपदेन' इति विकल्पः स्यात्, 'णेरणौ' इत्यस्य फले आत्मगामित्वगमकोपपदाभावे सावकाशत्वात् । किंच 'अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्' इति वक्ष्यते । अण्यन्ते यो धातुरकर्मकः चित्तवत्कर्तृकश्च तस्मात् ण्यन्तात् परस्मैपदं स्यादिति तदर्थः । शेते कृष्णः । तं गोपी शाययतीत्युदाहरणम् । णेरणावित्यस्य तु दर्शयते भव इत्युदाहरणं विषय इति स्थितिः । तत्र लूधातोः लुनाति

कर्त्रभिप्राये तु 'विभाषोपपदेन—' (सू २७४४) इति विकल्पे 'अणावकर्म-कात्—' (सू २७५४) इति परस्मैपदे च परत्वात्प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेधेनेदमेवे-ष्यते । कर्तृस्थभावकाः कर्तृस्थक्रियाश्चोदाहरणम् । तथाहि—पश्यन्ति भवं भक्ताः । चाक्षुषज्ञानविषयं कुर्वन्तीत्यर्थः । प्रेरणांशत्यागे पश्यति भवः । विषयो

केदारं देवदत्तः इत्यत्र चित्तवत्कर्तृकत्वात् लूयते केदारः इति कर्मकर्तरि, कर्मणः केदारस्य कर्तृत्वेन विवक्षिततया अकर्मकत्वाच्च लावयते केदारं इति णयन्तात् 'णेरणौ' इत्यात्मनेपदं बाधित्वा परत्वात् 'अणावकर्मकात्' इति परस्मैपदमेव स्यात् । णेरणावित्यस्य दर्शयते भवः इत्यत्र सावकाशत्वादित्यत आह—**कर्त्र-भिप्राये त्विति** ।

पूर्वविप्रतिषेधेनेति । पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणे राजा दर्शयते इति भाष्यप्रयोगो मानम्, अन्यथा तत्र 'अणावकर्मकात्' इति परस्मैपदापत्तेः। दर्शनविषयो भवतीत्यर्थे पश्यति भवः इत्यत्र दृशेरणावकर्मकत्वात् चित्तवत्कर्तृकत्वाच्च । 'विभा-षोपपदेन' इति विकल्पबाधविषये पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणे तु व्याख्यानमेव शरणम् । अन्ये तु दर्शयते राजा इति भाष्यप्रयोगः फलस्य परगामित्वविषयो भविष्यति । एवं च कर्तृगामिनि क्रियाफले परत्वादणावकर्मकादित्यस्य प्रवृत्तौ न किंचिद्बाधकमिति पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणं चिन्त्यमित्याहुः । तच्चिन्त्यम्, अणावकर्मकादित्यस्य परगामि-न्यपि फले परत्वात् प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात् । नह्यणावकर्मकादित्यत्र कर्त्रभिप्राय इत्यस्ति । 'स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये' इत्यस्य बहुव्यवहितत्वादिति शब्दरत्ने प्रपञ्चितम् ।

ननु दर्शनविषयो भवतीत्यर्थे दर्शयते भवः इत्यत्र वस्तुतो दर्शनकर्मीभूतस्यैव भवस्य कर्तृत्वविवक्षायां तस्य 'कर्मवत्कर्मणा' इति कर्मवद्भावात् 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदसिद्धेः 'णेरणौ' इति सूत्रं व्यर्थमित्यत आह—**कर्तृस्थेति** । कर्तृस्थः भावो येषां ते कर्तृस्थभावकाः, कर्तृस्था क्रिया येषां ते कर्तृस्थक्रियाः, एवंविधा धातव इह सूत्रे उदाहरणम् । 'कर्मवत्कर्मणा' इत्यस्य तु कर्मस्थभावकाः कर्मस्थक्रियाश्चो-दाहरणमिति प्रकृतसूत्रे 'कर्मवत्कर्मणा' इति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टम् । अतो विषय-भेदात् । 'कर्मवत् कर्मणा' इत्यनेन 'णेरणौ' इत्यस्य न गतार्थतेति भावः । अपरि-स्पन्दनसाधनसाध्यो धात्वर्थो भावः । यथा दर्शनश्रवणादिः । सपरिस्पन्दनसाधन-साध्यो धात्वर्थः क्रिया । यथा पाकादिः । यद्यपि दर्शने चक्षुरुन्मीलनादिरूपं स्पन्द-नमस्ति । तथापि तद्भिन्नहस्तपादादिचेष्टैवात्र स्पन्दनमित्यविरोधः ।

तत्र कर्तृस्थभावकमुदाहरति—**पश्यन्ति भवं भक्ताः इति** । सकर्मकेषु धातुषु, फलव्यापारयोर्धातुर्वर्तते । यथा पचेर्विक्लित्त्यनुकूलो व्यापारः । तत्र विक्लित्तिः फलम् । तदनुकूलोऽधिश्रयणादिर्व्यापारः । धातूपात्तव्यापाराश्रयः कर्ता देवदत्तादिः । व्यापारव्यधिकरणधातूपात्तफलाश्रयभूतं कर्म । यथा तण्डुलान् पचतीत्यत्र विक्लित्त्या-

भवतीत्यर्थः । ततो हेतुमण्णिच् । दर्शयन्ति भवं भक्ताः । पश्यन्तीत्यर्थः । पुनर्ण्यर्थस्याविवक्षायां दर्शयते भवः । इह प्रथमतृतीययोरवस्थयोर्द्वितीयचतु-

---

र्थ्यास्तण्डुला इति स्थितिः । प्रकृते च दृशेश्चाक्षुषज्ञानानुकूलव्यापारार्थकत्वे सकर्मकत्वानुपपत्तिः, फलस्य चाक्षुषज्ञानस्य तदनुकूलप्रयत्नादेश्च समानाधिकरणत्वात् । अतो दृशेश्चाक्षुज्ञानविषयत्वापत्त्यनुकूलव्यापारोऽर्थः । तत्र ज्ञानविषयत्वापत्तिः फलम् । तदनुकूलः प्रयत्नादिव्यापारो देवदत्तनिष्ठः । एवंच प्रयत्नादिव्यापारव्यधिकरणचाक्षुषज्ञानविषयत्वरूपफलाश्रयो घटादिः कर्मेति युज्यते । तदेतदाह—**चाक्षुषज्ञानविषयं कुर्वन्तीत्यर्थ इति । प्रेरणेति** । यदा चाक्षुषज्ञानविषयत्वापत्तिरेव दृशेरर्थो विवक्षितः । नतु तदनुकूलव्यापारः कृञ्धातुगम्यः प्रेषणांशः । तदा पश्यति भवः इत्यस्य चाक्षुषज्ञानविषयः संपद्यते इत्यर्थः । सौकर्यातिशयविवक्षया अनुकूलव्यापारांशस्य अविवक्षा बोध्या । तथाच चाक्षुषज्ञानविषयत्वापत्तेरेव दृश्यर्थत्वात्तदाश्रयस्य भवस्य कर्तृत्वमेव । तदाह—**विषयो भवतीत्यर्थ इति** । लक्षणया चाक्षुषज्ञानविषयो भवतीत्यर्थ इत्यर्थः ।

नचात्र भवस्य वस्तुतो दर्शनकर्मणः इह कर्तृत्वात् 'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः' इति कर्मवत्त्वाद्यगादिकमेव स्यान्न तु शबादीति शङ्क्यम् , 'कर्मवत्कर्मणा' इत्यस्य कर्मस्थभावकेषु कर्मस्थक्रियेषु च प्रवृत्तेः । अतः कर्मकर्तर्यपि शबादिकमेवेति भावः । **तत इति** । कृञ्धातुगम्यं प्रेषणांशं विहाय चाक्षुषज्ञानविषयत्वापत्तिवृत्तेर्दृशेर्हेतुमण्णिजित्यर्थः । **दर्शयन्ति भवं भक्ता इति** । चाक्षुषज्ञानविषयत्वमापादयन्तीति णिजन्तस्य फलितोऽर्थः । तदाह—**पश्यन्तीत्यर्थ इति** । चाक्षुषज्ञानविषयं कुर्वन्तीत्यर्थः । **पुनरिति** । चाक्षुषज्ञानविषयत्वमापादयन्तीत्यर्थके दर्शयन्ति भवं भक्ता इत्युक्तोदाहरणे णिजर्थस्य आपादनांशस्य अविवक्षायां प्रकृतसूत्रेणात्मनेपदे सति दर्शयते भव इत्युदाहरणमित्यर्थः । अत्र ण्यन्तस्य प्रेरणारहितेऽर्थे लक्षणा । गङ्गायां घोष इत्यत्र टाप इव णिचः स्थितिः । चुरादेराकृतिगणत्वात् स्वार्थिको णिजित्यन्ये । **इहेति** । अवस्था पदविशेषात्मकावयवसंनिवेशविशेषः । प्रथमा च तृतीया च प्रथमतृतीये । तयोरवस्थयोरिति विग्रहः । ' सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे ' इति प्रथमाशब्दस्य पुंवत्त्वम् । पश्यन्ति भवं भक्ता इति प्रथमावस्था । पदविशेषसंदर्भ इति यावत् । अवस्थैव कक्ष्येति व्यवहरिष्यते मूले । कक्ष्या हि राजधान्यादौ जनविशेषसंघातनिवासात्मिका अनन्तरस्थानप्रापिका ।

तद्यथा रामायणे—' आ पञ्चमायाः कक्ष्यायाः नैनं कश्चिदवारयत् ' इत्यादि ।

इदं च प्रथमवाक्यं, प्रेरणांशत्यागे पश्यति भव इति द्वितीयवाक्यस्य उपपादकम् । चाक्षुषज्ञानविषयत्वापादाने दृश्यर्थे प्रेरणांशत्यागस्य प्रेरणाविशिष्टार्थकदृशिघटितप्रथमवाक्याभावे असंभवात् । प्रेरणांशत्यागे पश्यति भव इति द्वितीया कक्ष्या

र्थयोश्च तुल्योऽर्थः। तत्र तृतीयकक्ष्यायां न तङ्। क्रियासाम्येऽप्यणौ कर्मकारकस्य णौ कर्तृत्वाभावात्। चतुर्थ्यां तु तङ्। द्वितीयामादाय क्रियासाम्यात्। प्रथमायां कर्मणो भवस्येह कर्तृत्वाच्च। एवमारोहयते हस्तीत्यप्युदाहरणम्। आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः। न्यग्भावयन्तीत्यर्थः। तत आरोहति हस्ती। न्यग्भवतीत्यर्थः। ततो णिच् आरोहयन्ति। आरोहन्तीत्यर्थः। तत आरोह-

---

तु, दर्शनविषयत्वापत्तिमात्रार्थकाद्धेतुमण्णिचि दर्शयन्ति भवं भक्ता इति तृतीयवाक्यस्य, पश्यन्ति भवं भक्ता इति प्रथमवाक्यसमानार्थकस्य उपपादिका, चाक्षुषज्ञानविषयत्वापादनानुकूलव्यापारार्थवृत्तेर्दृशेर्हेतुमण्णिचि चाक्षुषज्ञानविषयत्वापत्त्यनुकूलव्यापारान्तरस्यापि प्रवेशापत्तेः। तृतीयं वाक्यं त्विदं दर्शयन्तीति, णयर्थस्याविवक्षायां दर्शयते भवः इति चतुर्थवाक्यस्य दर्शनविषयो भवतीति द्वितीयवाक्यसामानार्थकस्य णयन्तघटितस्योपपादकमिति स्पष्टमेव। तथाच प्रथमतृतीययोः कक्ष्ययोः पश्यन्ति भवं भक्ताः, दर्शयन्ति भवं भक्ताः इत्यनयोः, तथा पश्यति भवः, दर्शयते भवः इति द्वितीयचतुर्थ्योः कक्ष्ययोश्च तुल्योऽर्थ इत्यर्थः।

तत्र प्रथमद्वितीययोः कक्ष्ययोः दृशेर्णयन्तत्वाभावादेव तङो न प्रसक्तिरिति मत्वा आह—**तत्र तृतीयकक्ष्यायां न तङिति**। कुत इत्यत आह—**क्रियासाम्येऽपीति**। दर्शयन्ति भवं भक्ता इति तृतीयकक्ष्यायाः, पश्यन्ति भवं भक्ताः, इति प्रथमकक्ष्यासमानार्थकतया अणौ या क्रिया सैव चेण्णयन्तेनोच्यतेत्यंशस्य सत्त्वेऽपि प्रथमकक्ष्यायामणौ कर्मकारकस्य भवस्य दर्शयन्ति भवं भक्ता इति तृतीयकक्ष्यायां णौ कर्तृत्वाभावादित्यर्थः। एवं चतुर्थकक्ष्योपपादिका तृतीयकक्ष्यैषा प्रत्युदाहरणं चेत्युक्तं भवति। अणौ या क्रिया सैव चेण्णयन्तेनोच्यतेत्यंशस्य तु अध्यारोपितप्रेरणपक्षे द्वितीयकक्ष्यायां न तङिति फलं वक्ष्यते। चतुर्थकक्ष्या तु प्रकृतसूत्रस्योदाहरणमित्याह—**चतुर्थ्यां तु तङिति**। 'णेरणौ' इति प्रकृतसूत्रेणेति शेषः। तदेवोपपादयति—**द्वितीयामादायेति**। पश्यति भव इति द्वितीयकक्ष्यायां या चाक्षुषज्ञानविषयत्वापत्तिरूपा क्रिया तस्या एव दर्शयते भव इति चतुर्थकक्ष्यायां णयन्तदृश्यर्थत्वादित्यर्थः। अनेन अणौ या क्रिया सैव चेण्णयन्तेनोच्यतेत्यंश उपपादितः। अथ अणौ यत्कर्मकारकं णौ स चेत्कर्ता स्यादित्यंशमुपपादयति—**प्रथमायामिति**। पश्यन्ति भवं भक्ता इति प्रथमकक्ष्यायां अण्यन्तदृशिकर्मणो भवस्य दर्शयते भव इति चतुर्थकक्ष्यायां णयन्तदृशिकर्तृत्वाच्चेत्यर्थः।

अथ कर्तृस्थक्रियधातुमुदाहरति—**एवमारोहयते हस्तीत्यप्युदाहरणमिति**। तत्र प्रथमकक्ष्यामाह—**आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः इति**। हस्तिनं पान्तीति हस्तिपाः। त एव हस्तिपकाः। स्वार्थे कः। उपरिभागाक्रमणानुकूलव्यापारो रुहेरर्थः। तत्र प्रासादमारोहतीत्यादौ उपरिभागाक्रमणानुकूलव्यापारः सोपानगमनादिः। इह तु उच्चस्य हस्तिनो न्यग्भावनमेव उपरिभागाक्रमणानुकूलो

यते । न्यग्भवतीत्यर्थः । यद्वा पश्यन्त्यारोहन्तीति प्रथमकक्ष्या प्राग्वत् । ततः कर्मण एव हेतुत्वारोपाण्णिच् । दर्शयति भवः । आरोहयति हस्ती । पश्यत आरोहतश्च प्रेरयतीत्यर्थः । ततो णिज्भ्यां तत्प्रकृतिभ्यां च उपात्तयोर्द्वयोरपि प्रेषणयोस्त्यागे दर्शयते आरोहयते इत्युदाहरणम् । अर्थः प्राग्वत् । अस्मिन्पक्षे

व्यापारो विवक्षितः । तच्च नीचीकरणम् । तदाह—**न्यग्भावयन्तीति** । अत्र उपरिभागाक्रमणानुकूलन्यग्भवनानुकूलोऽङ्कुशपातादिः व्यापारः । उपरिभागाक्रमणानुकूलन्यग्भवनं फलम् । तदाश्रयत्वाद्धस्ती कर्म । तादृशव्यापाराश्रयत्वाद्धस्तिपकाः कर्तारः । अथ द्वितीयकक्ष्यामाह—**तत इति** । प्रेरणांशपरित्यागे सति उपरिभागाक्रमणानुकूलन्यग्भवनार्थकाण्णिजन्तात् आरोहति हस्तीति न्यग् भवतीत्यर्थः । प्रेषणांशपरित्यागे फलितमाह—**न्यग्भवतीत्यर्थः इति** । अथ तृतीयकक्ष्यामाह—**ततो णिजिति** । प्रेषणांशं परित्यज्य न्यग्भवनार्थकत्वमाश्रितात् धातोः प्रेषणविवक्षायां हेतुमण्णिजिति भावः । **आरोहयन्तीति** । हस्तिनं हस्तिपका इति शेषः । प्रेषणांशनिवृत्तौ णिजन्तस्य फलितमर्थमाह—**आरोहन्तीत्यर्थ इति** । आक्रमणाय हस्तिनं न्यग्भावयन्तीति यावत् । चतुर्थकक्ष्यामाह—**ततः इति** । अविवक्षितप्रेषणात् ण्यन्तात् प्रकृतसूत्रेणात्मनेपदे आरोहयते इति रूपमित्यर्थः । प्रेषणांशत्यागे सति ण्यन्तस्य फलितमर्थमाह—**न्यग्भवतीत्यर्थः इति** ।

तदेवं 'निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजिष्यते' इति पक्षमाश्रित्योदाहृतम् । इदानीमध्यारोपितप्रेषणपक्षमाश्रित्य आह—**यद्वेति** । **पश्यन्तीति** । पश्यन्ति भवं भक्ता इति, आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इति च, प्रथमकक्ष्या पूर्ववद्व्याख्येयेत्यर्थः । द्वितीयकक्ष्यामाह—**ततः कर्मणः इति** । दृशेः रुहेश्च प्रथमकक्ष्यायां कर्मीभूतस्य भवस्य हस्तिनश्च प्रयोजककर्तृत्वरूपहेतुत्वारोपाद्धेतुमण्णिजित्यर्थः । **दर्शयति भवः इति** । भक्तानिति शेषः । तदाह—**पश्यत आरोहतश्च प्रेरयतीत्यर्थः इति** । चाक्षुषज्ञानविषयत्वमापादयतो भक्तान् भवः प्रेरयति, न्यग्भावयतो हस्तिपान् हस्ती प्रेरयतीत्यर्थः । उभयत्र हेतुमण्णिच् । तत्र प्रकृतिभ्यां दृशिरुहिभ्यामेकैकं प्रेरणम् । णिचा तु तद्विषयकमेकैकं प्रेरणान्तरं प्रतीयते इति स्थितिः । चतुर्थकक्ष्यामाह—**ततो णिज्भ्यामिति** । हेतुमण्णिज्भ्यां तत्प्रकृतिभूतदृशिरुहिभ्यां च उपात्तयोः प्रेरणयोस्त्यागे सति चाक्षुषज्ञानविषयो भवति भव इति, न्यग्भवति हस्तीति चार्थः पर्यवस्यति । तत्र प्रकृतसूत्रेणात्मनेपदे दर्शयते भवः, आरोहयते हस्तीति च सिद्धमित्यर्थः । पश्यन्ति भवं भक्ता इति, आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इति च प्रथमकक्ष्यायां कर्मणो भवस्य हस्तिनश्च तृतीयकक्ष्यायां कर्तृत्वात् प्रथमकक्ष्यायां अणौ या क्रिया तस्या एवात्र तृतीयकक्ष्यायां सत्त्वाच्चेति तृतीयक-

द्वितीयकक्ष्यायां न तङ्। समानक्रियात्वाभावाण्णिजर्थस्याधिक्यात्। अनाध्याने किम्। स्मरति वनगुल्मं कोकिलः। स्मरयति वनगुल्मः। उत्कण्ठापूर्वकस्मृतौ विषयो भवतीत्यर्थः। 'भीस्म्योर्हेतुभये' (सू २५६४)। व्याख्यातम्।

(२७३९) गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने। १। ३। ६९॥ प्रतारणेऽर्थे ण्यन्ताभ्यामाभ्यां प्राग्वत्। माणवकं गर्धयते, वञ्चयते वा। प्रलम्भने किम्। श्वानं गर्धयति। अभिकाङ्क्षामस्योत्पादयतीत्यर्थः। अहिं वञ्चयति। वर्जयतीत्यर्थः। 'लियः संमाननशालिनीकरणयोश्च' (सू २५६२)। व्याख्यातम्।

(२७४०) मिथ्योपपदात्कृञोऽभ्यासे। १। ३। ७१॥ णेः इत्येव। पदं मिथ्या कारयते। स्वरादिदुष्टमसकृदुच्चारयतीत्यर्थः। मिथ्योपपदात् किम्। पदं सुष्ठु कारयति। अभ्यासे किम्। सकृत्पदं मिथ्या कारयति। 'स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' (सू २१५८)। यजते। सुनुते। कर्त्रभिप्राये किम्। ऋत्विजो यजन्ति। सुन्वन्ति। **(२७४१) अपाद्वदः। १। ३। ७३॥** न्याय-

---

क्ष्यायामुदाहरणे सूत्रप्रवृत्तिरुपपाद्या।

नच प्रथमकक्ष्यायां चाक्षुषज्ञानविषयं कुर्वन्तीति न्यग्भावयन्तीति प्रकृत्युपात्तस्य प्रेषणांशस्य तृतीयकक्ष्यायां त्यागादणौ या क्रिया सैव चेण्ण्यन्तेनोच्येतेत्यंशस्य कथं प्रवृत्तिरिति वाच्यम्, सैव चेण्ण्यन्तेनेत्यत्र आधिक्यमात्रं व्यवच्छिद्यते, नतु न्यूनत्वमपि इत्यदोषात्। ननु द्वितीयकक्ष्यायामेव कुतो न तङित्यत आह—**अस्मिन्पक्षे द्वितीयेति**। कुत इत्यत आह—**समानक्रियत्वाभावादिति**। द्वितीयकक्ष्यायां अणौ या क्रिया सैव चेण्ण्यन्तेनोच्येतेत्यंशस्याभावादिति यावत्। तदेवोपपादयति—**णिजर्थस्येति**। णेरिति किम्? पश्यत्यारोहतीति निवृत्तप्रेषणान्मा भूत्। **स्मरति वनगुल्मं कोकिल इति**। स्मृतिविषयत्वमापादयतीत्यर्थः। पक्षद्वयेऽप्येषा प्रथमकक्ष्या द्वितीयतृतीयकक्ष्ययोरप्युपलक्षणम्। तत्र निवृत्तप्रेषणपक्षे स्मरति वनगुल्म इति द्वितीयकक्ष्या। स्मृतिविषयो भवतीत्यर्थः। स्मरयति वनगुल्मं कोकिल इति तृतीयकक्ष्या। स्मृतिविषयत्वमापादयतीत्यर्थः। अध्यारोपितप्रेषणपक्षे तु स्मरयति वनगुल्मः कोकिलमिति द्वितीयकक्ष्या। स्मरन्तं प्रेरयतीत्यर्थः। **स्मरयति वनगुल्म इति**। प्रत्युदाहरणमिदम्। निवृत्तप्रेषणपक्षे चतुर्थकक्ष्यैषा। अध्यारोपितप्रेषणपक्षे तु तृतीयकक्ष्येति बोध्यम्। 'स्मृ आध्याने' इति घटादिकत्वेन मित्त्वाद्ध्रस्वः। विस्तरस्त्वत्र प्रौढमनोरमाशब्दरत्नशब्देन्दुशेखरेष्वनुसंधेयः।

गृधिवञ्च्योः। प्रलम्भनं प्रतारणमिति मत्वा आह—**प्रतारणेऽर्थे इति**। **प्राग्वदिति**। आत्मनेपदमित्यर्थः। धातूनामनेकार्थकत्वादनयोः प्रतारणे वृत्तिः। **मिथ्योपपदात्**। अभ्यासवृत्तेर्मिथ्याशब्दोपपदकात् कृञः आत्मनेपदमित्यर्थः। इत ऊर्ध्वं णेरिति निवृत्तम्। **अपाद्वदः**। अपपूर्वाद्वदधातोरात्मनेपदमित्यर्थः।

मपवदते । कर्त्रभिप्राये इत्येव । अपवदति । 'णिचश्च' (सू २५६४) । कारयते । (२७४२) **समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे** । १ । ३ । ७५ ॥ अग्रन्थे इतिच्छेदः । व्रीहीन् संयच्छते । भारमुद्यच्छते । वस्त्रमायच्छते । अग्रन्थे किम् । उद्यच्छति वेदम् । अधिगन्तुमुद्यमं करोतीत्यर्थः । कर्त्रभिप्राये इत्येव । व्रीहीन् संयच्छति । (२७४३) **अनुपसर्गाज्ज्ञः** । १ । ३ । ७६ ॥ गां जानीते । अनुपसर्गात् किम् । 'स्वर्गं लोकं न प्रजानाति' । कथं तर्हि भट्टिः—'इत्थं नृपः पूर्वमवालुलोचे ततोऽनुजज्ञे गमनं सुतस्य' इति । कर्मणि लिट् । नृपेणेति विपरिणामः । (२७४४) **विभाषोपपदेन प्रतीयमाने** । १ । ३ । ७७ ॥ 'स्वरितञितः' इत्यादिपञ्चसूत्र्या यदात्मनेपदं विहितं तत्समीपोच्चारितेन पदेन क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे द्योतिते वा स्यात् । स्वं यज्ञं यजति-यजते वा । स्वं कटं करोति–कुरुते वा । स्वं पुत्रमपवदति–अपवदते वा । स्वं यज्ञं कारयति—

न्यायमपवदते इति । वचनेन निरस्यतीत्यर्थः । 'किमिह वचनं न कुर्यान्नास्ति वचनस्यातिभारः' इति न्यायात् । **समुदाङ्भ्यो** । सम्, उत्, आङ् एतत्पूर्वात् अग्रन्थविषयकात् यमेरात्मनेपदमित्यर्थः । **व्रीहीन् संयच्छते इति** । संगृह्णातीत्यर्थः । **भारमुद्यच्छते इति** । उद्गृह्णातीत्यर्थः । **वस्त्रमायच्छते इति** । कट्यादौ निबध्नातीत्यर्थः । **कर्त्रभिप्राये इत्येवेति** । **व्रीहीन् संयच्छतीति** । परार्थं संगृह्णातीत्यर्थः । 'आङो यमहनः' इत्येव सिद्धे आङ्ग्रहणं सकर्मकार्थम्, तस्य अकर्मकादेव प्रवृत्तेरिति बोध्यम् । **अनुपसर्गाज्ज्ञः** । अनुपसर्गात् ज्ञाधातोरात्मनेपदमित्यर्थः । 'अकर्मकाच्च' इत्येव सिद्धे सकर्मकार्थमिदम् । तदाह—**गां जानीते इति** ।

कथमिति । अनुपूर्वकस्य अनुमत्यर्थकस्य ज्ञाधातोरुपसर्गपूर्वकतया प्रकृतसूत्रस्याप्रवृत्तेः सकर्मकतया 'अकर्मकाच्च' इत्यस्याप्यप्रवृत्तेः अनुजज्ञे इति कथमात्मनेपदमित्यर्थः । समाधत्ते—**कर्मणि लिडिति** । तथाच 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदमिति भावः । सुतस्य गमनमनुज्ञातमित्यर्थः फलति । नन्वेवं सति नृप इति प्रथमान्तस्य कथमिहान्वय इत्यत आह—**नृपेणेति विपरिणाम इति** । अवालुलोचे इत्यत्रान्वितं नृप इति प्रथमान्तं तृतीयया विपरिणमितमत्रानुषज्यते इत्यर्थः । **विभाषोपपदेन** । **स्वरितञित इत्यादीति** । 'स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले, अपाद्वदः, णिचश्च, समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे, अनुपसर्गाज्ज्ञः' इति पञ्चसूत्रीत्यर्थः । समीपोच्चारितं पदमुपपदम्, नतु 'तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्' इति संकेतितम् । असंभवात् । तदाह—**समीपोच्चारितेन पदेनेति** । फलस्य कर्तृगामित्वे नित्यमात्मनेपदे पञ्चसूत्र्या प्राप्ते विभाषेयमिति 'न वेति विभाषा' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । **स्वं यज्ञमिति** । स्वीयमित्यर्थः । अत्र स्वशब्देनैव फलस्यात्मगा-

कारयते वा। स्वं व्रीहिं संयच्छति—संयच्छते वा। स्वां गां जानाति—जानीते वा।

इति तिङन्ते आत्मनेपदप्रकरणम्।

अथ तिङन्ते परस्मैपदप्रकरणम् ॥ १६ ॥

'शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्' (सू २१५६)। अत्ति। (२७४५) **अनुपराभ्यां कृञः।** १। ३। ७६॥ कर्तृगेऽपि फले गन्धनादौ च परस्मैपदार्थमिदम्। अनुकरोति। पराकरोति। कर्तरीत्येव। भावकर्मणोर्मा भूत्। न चैवमपि कर्मकर्तरि प्रसङ्गः। कार्यातिदेशपक्षस्य मुख्यतया तत्र 'कर्मवत्कर्मणा—' (सू

मित्यावगमात् 'स्वरितञितः' इति नित्यात्मनेपदस्यानेन विकल्पः। स्वं यज्ञं कारयतीत्यत्र 'णिचश्च' इत्यस्यानेन विकल्पः। **स्वं व्रीहिमिति।** अत्र 'समुदाङ्भ्यो यमः' इत्यस्यानेन विकल्पः। **स्वां गामिति।** अत्र 'अनुपसर्गाज्ज्ञः' इत्यस्यानेन विकल्पः।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां आत्मनेपदव्यवस्था समाप्ता।

अथ परस्मैपदव्यवस्थां निरूपयितुमुपक्रमते—**शेषात्कर्तरीति। अनुपराभ्यां कृञः।** परस्मैपदमिति शेषः। ननु 'स्वरितञितः' इत्यात्मनेपदस्य कर्तृगामिन्येव फले विधानादकर्तृगामिनि फले 'शेषात्कर्तरि' इति परस्मैपदस्य सिद्धत्वात् किमर्थमिदमित्यत आह—**कर्तृगेऽपीति। गन्धनादाविति।** गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु इत्यर्थः। **मा भूदिति।** भावे कर्मणि लकारस्य कर्तृगे फले परस्मैपदनिवृत्त्यर्थं कर्तरीत्यस्यानुवृत्तिरिति भावः। ननु कर्तरीत्यस्यानुवृत्तावपि अनुक्रियते शब्दः स्वयमेवेत्यत्र कर्मकर्तरि परस्मैपदं दुर्वारमित्याशङ्क्य परिहरति—**नचेति।** एवमपि कर्तरीत्यस्यानुवृत्तावपि कर्मकर्तरि आत्मनेपदस्य प्रसङ्गो न शङ्क्य इत्यर्थः। कुत इत्यत आह—**कार्यातिदेशेति।** तत्र कर्मकर्तरि 'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः' इत्यात्मनेपदेन परेणास्य परस्मैपदस्य बाधादित्यन्वयः।

ननु कर्मणि यच्छास्त्रं तत् 'कर्मवत्कर्मणा' इति कर्मकर्तर्यतिदिश्यते। तथा चात्र कर्मकर्तरि 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदशास्त्रमिह प्राप्तम्। तस्य च परत्वाभावात् 'अनुपराभ्यां कृञः' इत्यनेन कथं बाधः स्यादित्यत आह—**कार्यातिदेशपक्षस्य मुख्यतयेति।** शास्त्रातिदेशस्य कार्यातिदेशार्थतया कार्यातिदेशस्य मुख्यत्वम्। ततश्च कर्मवत् कर्मणेत्यनेन कर्मणि विहितमात्मनेपदं कर्मकर्तरि

---

१ रूपकार्यनिमित्तार्थं शास्त्रतादात्म्यसंज्ञिताः।
व्यपदेशश्चसप्तैतानति देशान् प्रचक्षते ॥ १ ॥

२७६६) इत्यात्मनेपदेन परेणास्य बाधात् । शास्त्रातिदेशपक्षे तु ' कर्तरि कर्म ' (सू २६८०) इत्यतः 'शेषात्—' (सू २१५६) इत्यतश्च कर्तृग्रहणद्वयमनुवर्त्य कर्तैव यः कर्ता न तु कर्मकर्ता तत्रेति व्याख्येयम् । (२७४६) **अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः । १ । ३ । ८० ॥** क्षिप प्रेरणे । स्वरितेत् । अभिक्षिपति । (२७४७) **प्राद्वहः । १ । ३ । ८१ ॥** प्रवहति । (२७४८) **परेर्मृषः । १ । ३ । ८२ ॥** परिमृष्यति । भौवादिकस्य तु परिमर्षति । इह परेरिति योगं विभज्य वहेरपीति केचित् । (२७४९) **व्याङ्परिभ्यो रमः । १ । ३ । ८३ ॥** विरमति । (२७५०) **उपाच्च । १ । ३ । ८४ ॥** यज्ञदत्तमुपरमति । उपरमयती-

---

विधीयते । तस्य च परत्वात्तेनात्मनेपदेन ' अनुपराभ्याम् ' इति परस्मैपदं कर्मकर्तरि बाधमर्हतीति भावः । ' कर्मवत्कर्मणा ' इत्यत्र शास्त्रातिदेशमभ्युपगम्य आह— **शास्त्रातिदेशपक्षे त्विति** । ' अनुपराभ्यां कृञः ' इत्यत्र 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' इत्यस्मादेकं कर्तृग्रहणमनुवर्तते । तथा ' शेषात् कर्तरि परस्मैपदम् ' इत्यस्मात् द्वितीयं कर्तृग्रहणमनुवर्तते । तथा च स्वभावत एव यः कर्ता, नतु विवक्षाधीनः कर्मकर्ता तथाविधकर्तर्येव अनुपराभ्यां कृञः परस्मैपदमिति लभ्यते । एवंच कर्मकर्तरि नास्य प्रवृत्तिरित्यर्थः । **अभिप्रति** । परस्मैपदमिति शेषः । **स्वरितेदिति** । ततश्च कर्तृगामिनि फले आत्मनेपदे प्राप्ते अनेन तत्रापि परस्मैपदमिति भावः । **अभिक्षिपतीति** । प्रतिक्षिपति अतिक्षिपति इत्यप्युदाहार्यम् ।

प्राद्वहः । प्रपूर्वाद्वहेः परस्मैपदमित्यर्थः । वहेः स्वरितेत्त्वात् कर्तृगामिन्यात्मनेपदे प्राप्ते तत्राप्यनेन परस्मैपदम् । **परेर्मृषः** । परस्मैपदमिति शेषः । ' मृष तितिक्षायाम् ' इति दैवादिकस्य स्वरितेत्त्वात् पदद्वये प्राप्ते अयं विधिः । तदाह— **परिमृष्यतीति** । चौरादिकस्यापि ' आधृषाद्वा ' इति णिजभावे स्वरितेत्त्वेऽपि परस्मैपदमेव परिमर्षतीति **भौवादिकस्य त्विति** । ' मृषु सहने सेचने च' इति भौवादिकस्य तु परस्मैपदित्वात् परिमर्षतीत्येव रूपं सिद्धम् । अतोऽस्मिन् सूत्रे तस्य न ग्रहणमिति भावः । **इहेति** । परेरिति योगो विभज्यते । वह इत्यनुवर्तते । परेर्वहः परस्मैपदमित्यर्थः । परिवहति । मृष इति योगान्तरम् । तत्र परेः इत्यनुवर्तते, परेः मृषः परस्मैपदमित्युक्तोऽर्थ इति केचिदाहुरित्यर्थः । भाष्ये त्वयं योगविभागो न दृश्यते । **व्याङ्परिभ्यो रमः** । परस्मैपदमिति शेषः । रमेरनुदात्तेत्त्वाद्विधिरयम् । **विरमतीति** । आरमति, परिरमति, इत्यप्युदाहार्यम् । **उपाच्च** । उपपूर्वादपि रमेः परस्मैपदमित्यर्थः । उत्तरसूत्रे उपादित्यस्यैवानुवृत्तये व्याङ्पर्युपेभ्यो रमेरिति नोक्तम् । अत्र विरमतीत्यर्थे उपरमतीति नोदाहरणम् । तस्य अकर्मकतया उत्तरसूत्रेण परस्मैपदविकल्पविधानात् । अतः सकर्मकमुदाहरति—**यज्ञदत्तमुपरमतीति** । ननु विरामार्थकत्वात् कथं सकर्मकतेत्यत आह—**उपरमयतीत्यर्थ**

त्यर्थः। अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम्। (२७५१) **विभाषाऽकर्मकात्।** १। ३। ८५॥ उपाद्रमेरकर्मकात्परस्मैपदं वा। उपरमति-उपरमते वा। निवर्तते इत्यर्थः। (२७५२) **बुधयुधनशजनेङ्प्रद्रुस्रुभ्यो णेः।** १। ३। ८६॥ एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं स्यात्। 'णिचश्च' (सू २५६४) इत्यस्यापवादः। बोधयति पद्मम्। योधयति काष्ठानि। नाशयति दुःखम्। जनयति सुखम्। अध्यापयति। प्रावयति। प्रापयतीत्यर्थः। द्रावयति। विलापयतीत्यर्थः। स्रावयति। स्यन्दयतीत्यर्थः। (२७५३) **निगरणचलनार्थेभ्यश्च।** १। ३। ८७॥ निगारयति। आशयति। भोजयति। चलयति। कम्पयति। 'अदेः

इति। ननु णिजभावात् कथमयमर्थो लभ्यते इत्यत आह—**अन्तर्भावितण्यर्थोऽयमिति**। धातूनामनेकार्थत्वादिति भावः। **विभाषाऽकर्मकात्**। उपादिति रम इति परस्मैपदमिति चानुवर्तते। तदाह—**उपाद्रमेरिति**।

बुधयुध। बुध युध नश जन इङ् प्र द्रु स्रु एषां द्वन्द्वः। **बोधयति पद्ममिति**। सूर्य इति शेषः। बुधिर्विकसनार्थकः। विकसति पद्मम्। तद्विकासयति सूर्य इत्यर्थः। 'अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्' इति परस्मैपदं तु न सिध्यति, अणौ पद्मस्य कर्तृतया चित्तवत्कर्तृकत्वाभावात्। **योधयति काष्ठानीति**। काष्ठानि युध्यन्ते स्वयमेव। तानि योधयतीत्यर्थः। अणावचित्तवत्कर्तृकत्वात् 'अणावकर्मकात्' इत्यस्य न प्राप्तिः। अत एव योधयति देवदत्तमिति नोदाहृतम्, 'अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्' इत्येव सिद्धेः। एवमग्रेऽपि ज्ञेयम्। **नाशयति दुःखमिति**। दुःखं नश्यति, तत् नाशयति हरिरित्यर्थः। **जनयति सुखमिति**। जायते सुखम्, तत् जनयति हरिरित्यर्थः। **अध्यापयतीति**। अधीते वेदं विधिः, तमध्यापयतीत्यर्थः। 'प्रु गतौ' इत्यस्योदाहरति—**प्रावयतीति**। गत्यर्थकत्वं मत्वा आह—**प्रापयतीत्यर्थ इति**। **द्रावयतीति**। द्रवत्याज्यं तत् द्रावयतीत्यर्थः। धातोर्द्रवीभावार्थकत्वं मत्वा आह—**विलापयतीत्यर्थ इति**। **स्रावयतीति**। स्रवति जलं तत्स्रावयतीत्यर्थः। धातोः स्यन्दनार्थकत्वं मत्वा आह—**स्यन्दयतीत्यर्थ इति**। 'प्रीतिं भक्तजनस्य यो जनयते' इत्यात्मनेपदं तु प्रामादिकमेव। यद्वा भक्तजनः हरौ प्रीतिं जनयत्यात्मविषये तां हरिः जनयते इति ण्यन्तादणौ रूपम्। प्रयोज्यकर्तुः शेषत्वविवक्षया भक्तजनस्येति षष्ठीत्याहुः।

निगरण—निगरणं भक्षणम्। चलनं कम्पनम्। एतदर्थकेभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदमित्यर्थः। पूर्वसूत्रे प्रद्रुस्रूणां ग्रहणं तु अचलनार्थानामेव। अत एव मूले प्रापयतीत्यादि व्याख्यातम्। पानमपि भक्षणमेव 'अपोऽश्नाति' इति श्रुतेः। अत एव 'न पादम्याङ्यमाङ्यस' इति सूत्रे पाग्रहणमर्थवत्। 'न पीयतां नाम चकोरजिह्वया कथंचिदेतन्मुखचन्द्रचन्द्रिका। इमां किमाचामयसे न चक्षुषी चिरं चकोरस्य भवन्मुखस्पृशी॥'

---

१ भास्कराचार्यस्य 'लीलावती' नामके पाटीगणितग्रन्थे मङ्गलश्लोकोऽयम्।

प्रतिषेधः' (वा ६२६) । आदयते देवदत्तेन । 'गतिबुद्धि—' (सू ५४०) इति कर्मत्वम् 'आदिखाद्योर्न' (वा ११०६) इति प्रतिषिद्धम् । 'निगरण-चलन—' इति सूत्रेण प्राप्तस्यैवायं निषेधः । शेषादित्यकर्त्रभिप्राये परस्मैपदं स्यादेव । आदयत्यन्नं बटुना । (२७५४) **अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्** । १ । ३ । ८८ ॥ ण्यन्तात्परस्मैपदं स्यात् । शेते कृष्णः तं गोपी शाययति । (२७५५) **न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः** । १ । ३ । ८९ ॥ एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं न । पिबतिर्निगरणार्थः । इतरे चित्तवत्कर्तृका अकर्मकाः । नृतिश्चलनार्थोऽपि । तेन सूत्रद्वयेन प्राप्तिः । पाययते । दमयते ।

इति श्रीहर्षश्लोके आचामयेति पृथक्पदम् । अः विष्णुः तस्यः स्त्री ईः लक्ष्मीः । तया सहिता से इत्येकारान्तस्य सेशब्दस्य संबोधनम् । 'एङ्ह्रस्वात्' इति सम्बुद्धिलोप इति व्याख्येयमिति प्रौढमनोरमायां स्थितम् । वस्तुतस्तु चक्षुषोर्मुखचन्द्रिकाकर्मकपानात्मकाचमनासंभवादाचामिरादरे लाक्षणिकः । अतो निगरणार्थकत्वाभावान्न परस्मैपदम् । नन्वेवं सति प्रत्यवसानार्थकत्वाभावाच्चक्षुषोः 'गतिबुद्धि' इति कर्मत्वं न स्यादिति शङ्क्यम्, न ह्याचामिरत्र केवले आदरे वर्तते । किंतु दर्शनपूर्वकादरे वर्तते । सादरज्ञाने लाक्षणिक इति यावत् । ततश्च बुद्ध्यर्थकत्वादाचामेः चक्षुषोः कर्मत्वं निर्बाधमित्यादि शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । **अदेः प्रतिषेधः इति** । अदेर्ण्यन्तात् निगरणार्थकतया प्राप्तस्य परस्मैपदस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । आदयते देवदत्तेनेत्यत्र अदेः प्रत्यवसानार्थत्वात् प्रयोज्यकर्तुर्देवदत्तस्य कर्मत्वमाशङ्क्य आह—**गतिबुद्धीति** । नन्वादयत्यन्नं बटुनेति कथम् । निगरणार्थकतया प्राप्तस्य परस्मैपदस्य अदेः प्रतिषेधादित्यत आह—**निगरणचलनेति सूत्रेण प्राप्तस्यैवायं निषेध इति** । ननु शेषात्कर्तरि इति प्राप्तस्येत्येवकारार्थः, 'अनन्तरस्य' इति न्यायादिति भावः ।

अणावकर्मकात् । ण्यन्तादिति शेषपूरणम्, णेरित्यनुवृत्तेरिति भावः । अणौ यो धातुरकर्मकः चित्तवत्कर्तृकश्च, तस्मात् ण्यन्तात्परस्मैपदमिति यावत् । चित्तवत्कर्तृकादिति किम् । व्रीहयः शुष्यन्ति तान् शोषयते । अकर्मकात्किम् । कटं करोति तं प्रयुङ्क्ते । कटं कारयते । **न पादम्याङ्यम्** । पा दमि आङ्यम् आङ्यस परिमुह रुचि नृति वद वस् एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । प्राप्तस्य निषेध्यत्वात् प्राप्तिमुपपादयति—**पिबतिर्निगरणार्थ इति** । ततश्च 'निगरणचलनार्थेभ्यः' इति प्राप्तिरिति भावः । **इतरे इति** । दम्यादयः अणौ चित्तवत्कर्तृका अकर्मकाश्चेत्यर्थः । ततश्च 'अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्' इति प्राप्तिरिति भावः । **नृतिरिति** । नृतिश्चलनार्थकः । अणौ चित्तवत्कर्तृकः अकर्मकश्चेत्यर्थः । **सूत्रद्वयेनेति** । 'अणावकर्मकात्' इति 'निगरणचलनार्थेभ्यश्च' इति च सूत्रद्वयेनेत्यर्थः । **पाययते इति** ।

आयामयते । आयासयते । परिमोहयते । रोचयते । नर्तयते । वादयते । वासयते । 'धेट उपसंख्यानम्' (वा १६२) । 'धापयेते शिशुमेकं समीची' । अकर्त्रभिप्राये 'शेषात्—' (सू २१५९) इति परस्मैपदं स्यादेव । वत्सान्पाययति पयः । दमयन्तीं कमनीयतामदम् । भिक्षां वासयति । 'वा क्यषः' (सू २६६६) लोहितायति-लोहितायते । 'द्युद्भ्यो लुङि' (सू २३४५) । अद्युतत् अद्योतिष्ट । 'वृद्भ्यः स्यसनोः' (सू २३४७) । वर्त्स्यति वर्तिष्यते । विवृत्सति विवर्तिषते । 'लुटि च क्लृपः' (सू २३५१) । कल्प्ता । कल्प्तासि कल्पितासे । कल्प्स्यति कल्पिष्यते-कल्प्स्यते । चिक्लृप्सति-चिकल्पिषते-चिक्लृप्सते ।

इति तिङन्ते परस्मैपदप्रकरणम् ।

अथ भावकर्मतिङ्प्रकरणम् ॥ २० ॥

अथ भावकर्मणोर्लडादयः । ' भावकर्मणोः ' (सू २६७९) इति तङ् ।

'शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक्' इति पुकोऽपवादो युक् । **दमयते इति** । 'जनीजॄष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च' इति मित्त्वाद्ध्रस्वः । ननु दिवादौ दमिः सकर्मक इत्युक्तम् । अतः कथमिह 'अणावकर्मकात्' इति प्राप्तिरिति चेत् दमेः परस्मैपदनिषेधादेव दमिरकर्मकोऽपि । अतो दमिः सकर्मक इत्यस्य न विरोधः । **आयामयते इति** । 'यमोऽपरिवेषणे' इति मित्त्वनिषेधान्न ह्रस्वः । **वासयते इति** । 'वस निवासे' इति भौवादिकस्यैवात्र ग्रहणम् । ननु 'वस आच्छादने' इत्यादादिकस्यापि, तस्य सकर्मकत्वादेवाप्राप्तेः लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव ग्रहणमित्युक्तेश्च ।

धेट उपसंख्यानमिति । परस्मैपदनिषेधस्येति शेषः । धापयेते शिशुमिति मन्त्रः । ननु ' वत्सान् पाययति पयः ', ' दमयन्ती कामनीयतामदम् ', ' भिक्षां वासयति ' इति च कथम् । ' न पादम्याङ्यम ' इति परस्मैपदस्य निषेधादित्यत आह—**अकर्त्रभिप्राये इति** । ' अनन्तरस्य ' इति न्यायेन 'निगरणचलनार्थेभ्यश्च, अणावकर्मकात् ' इति सूत्रद्वयप्राप्तस्यैव 'न पादम्याङ्यमाङ्यस' इति निषेध इति भावः । 'वा क्यषः' इत्यादि प्राग्व्याख्यातमपि सूत्रक्रमेण पुनरुपात्तम् ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां परस्मैपदव्यवस्था समाप्ता ।

अथ भावकर्मतिङ्प्रकरणं निरूप्यते । 'लः कर्मणि' इत्यत्र सकर्मकेभ्यो धातुभ्यः कर्मणि कर्तरि च, अकर्मकेभ्यस्तु भावे कर्तरि च लकारा विहिताः । तेषु क-

---

१ नैषधीयचरिते स. २ । श्लो. १८

(२७५६) सार्वधातुके यक् । ३ । १ । ६७ ॥ धातोर्यक्प्रत्ययः स्याद्भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परे । भावो भावना उत्पादना क्रिया । सा च धातुत्वेव

र्तरि लकारा निरूपिताः । अथेदानीं भावकर्मणोर्लकारा निरूप्यन्ते इति प्रतिजानीते—**अथ भावकर्मणोर्लडादय इति** । निरूप्यन्ते इति शेषः । तत्र 'शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्, अनुपराभ्यां कृञः' इत्यादिपरस्मैपदविधिषु प्राप्तेष्वाह—**भावकर्मणोरिति तङिति । सार्वधातुके यक् । धातोरिति** । 'धातोरेकाचः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **भावकर्मवाचिनीति** । 'चिण्भावकर्मणोः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । घटस्य भावो घटत्वमित्यादौ प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो भावः । कवेरयं भावः इत्यादौ अभिप्रायः ।

'भावः पदार्थसत्तायां क्रियाचेष्टात्मयोनिषु ।
विद्वल्लीलास्वभावेषु भूत्यभिप्रायजन्तुषु ॥'

इति नानार्थरत्नमाला । 'भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्तुषु' इत्यमरः । इह तु 'लः कर्मणि' इत्यत्र भावशब्दो भावनायां यौगिक इत्याह—**भावो भावनेति** । 'लः कर्मणि' इत्यत्र भावशब्देन भावना विवक्षितेति भावः । भावनाशब्दस्य चिन्तायामपि प्रसिद्धत्वादाह—**उत्पादनेति** । उत्पत्त्यनुकूलो व्यापार इत्यर्थः । एवंच भूधातोरुत्पत्त्यर्थकाद्धेतुमण्णौ वृद्ध्यावादेशयोः भाविशब्दात् 'एरच्' इति भावे अचि णिलोपे भावशब्दः, भावयतेरुत्पत्त्यर्थकाद्धेतुमण्णौ स्त्रियामित्यधिकारे 'ण्यासश्रन्थो युच्' इति युचि अनादेशे टापि भावनाशब्द इति बोध्यम् । उत्पादना चेयं धात्वर्थान्नातिरिच्यते इति दर्शयितुमाह—**क्रियेति** । धात्वर्थात्मकक्रियैव उत्पादनेत्यर्थः ।

तथाहि फलव्यापारयोर्धातुरिति सिद्धान्तः । पचधातोः पाकोऽर्थः । पाको विक्लित्त्यनुकूलव्यापारः । तत्र विक्लित्त्यंशः फलम् । अधिश्रयणादिस्तदनुकूलो व्यापारः । तथाविधव्यापाराश्रयो देवदत्तादिः कर्ता, धातूपात्तव्यापाराश्रयः कर्तेति सिद्धान्तात् । अधिश्रयणादिव्यापारजन्या विक्लित्तिः फलं, तदाश्रयत्वादोदनं कर्म, व्यापारजन्यफलशालि कर्मेति सिद्धान्तात् । एवं सकर्मकेषु सर्वत्र ज्ञेयम् । 'एध वृद्धौ' इत्यस्मिन्नकर्मकेऽपि वृद्ध्यनुकूलव्यापारो धात्वर्थः । नचैवं सति एधते देवदत्त इत्यत्र धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वाद्व्यापारजन्यवृद्धिरूपफलाश्रयत्वाच्च कर्तृत्वं कर्मत्वं च स्यादिति वाच्यम्, धातूपात्तव्यापारजन्यतद्व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयत्वं कर्मत्वमिति सिद्धान्तात् । एवंच फलोत्पत्त्यनुकूलव्यापारात्मिका क्रिया धात्वर्थ इति सिद्धम् । एतेन क्रियावाची धातुः, धातुवाच्या क्रियेत्यन्योन्याश्रयोऽपि निरस्तः । उत्पत्त्यनुकूलव्यापारस्यैव क्रियात्वात् । तदुक्तम्—'व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया'

सकलधातुवाच्या भावार्थकलकारेणानूद्यते । युष्मदस्मद्भ्यां सामानाधिकरण्या-भावात्प्रथमपुरुषः । तिङ्वाच्यभावनाया असत्त्वरूपत्वेन द्वित्वाद्यप्रतीतेर्न द्विवचनादि । किं त्वेकवचनमेव । तस्यौत्सर्गिकत्वेन संख्यानपेक्षत्वात् अनभिहिते

इति । ननु उत्पत्त्यनुकूलव्यापारस्यैव सर्वत्र धातुवाच्यत्वे सर्वेषां धातूनामेकार्थत्वापत्तिः । विक्लित्त्यादितत्तत्फलोत्पत्त्यनुकूलव्यापारार्थकत्वं तु न संभवति । एकैकस्य धातोर्विक्लित्त्यादितत्तत्फलांशे तदनुकूलव्यापारात्मकव्यापारसामान्ये च वाचकत्वानुपपत्तेरित्यत आह—**सा च धातुत्वेन सकलधातुवाच्येति** । पच्यादयो धातुत्वेन रूपेण उत्पत्त्यनुकूलव्यापारात्मिकां क्रियामाहुः । पचित्वादिविशेषरूपेण तु विक्लित्त्यादितत्तत्फलांशमाहुः । तथाच वाचकतावच्छेदकभेदाद्विक्लित्त्यादिफलविशेषस्य क्रियासामान्यस्य च वाच्यता संगच्छते इति भाव. । तथाच भट्टिराह—

'विभज्य सेनां परमार्थकर्मा सेनापतींश्चापि पुरन्दरोऽथ ।
नियोजयामास स शत्रुसैन्ये करोतिरर्थेष्विव सर्वधातून् ॥' इति ।

अस्तिभवतिविद्यतीनामपि सत्तानुकूलव्यापार एवार्थः । तत्र सत्ता आत्मभरणम् । तदनुकूलव्यापारस्तु जायते, अस्ति, विपरिणमते, वर्धते, अपक्षीयते, विनश्यति, इति वार्ष्यायणिप्रणीतषड्भावविकारेष्वन्यतमो यथायथं ज्ञेयः । भूवादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टमेतत् । प्रपञ्चितं च मञ्जूषायामित्यलम् ।

ननु उत्पादनात्मकक्रियारूपस्य भावस्य धातुवाच्यत्वे ' लः कर्मणि च भावे च ' इति भावे कथं लकारविधिः । अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वादित्यत आह—**भावार्थकलकारेणानूद्यते इति** । द्वौ त्रयः इत्यादौ द्विवचनबहुवचनवदिति भावः । **युष्मदस्मद्भ्यामिति** । युष्मदि अस्मदि च तिङ्समानाधिकरणे उपपदे मध्यमोत्तमपुरुषौ विहितौ । युष्मदस्मदोस्तिङ्सामानाधिकरण्यं च तिङ्वाच्यकारकवाचित्वमेव । भावे लकारे तु आस्यते त्वया आस्यते मया इत्यादौ भाव एव तिङ्वाच्यः । न तु युष्मदस्मदर्थौ । अतो न मध्यमोत्तमावित्यर्थः । कर्मलकारे तु त्वं वन्द्यसे, अहं वन्द्ये इत्यादौ लकारस्य युष्मदस्मदोश्च सामानाधिकरण्यसंभवात्पुरुषत्र-

---

१ प्रथमपुरुषस्यौत्सर्गिकत्वं, तिङ्वाच्यकारकवाचिनि युष्मदि, अस्मदि वोपपदे तदपवादौ मध्यमोत्तमपुरुषौ, इति प्रतिपादितं ' शेषे प्रथम ' इति सूत्रे टिप्पण्यामस्माभिः । किंच ' एकवचनम् ' सुपां, तिङां च औत्सर्गिकमेव । अतएव कुटिलं गच्छतीत्यादौ क्रियाविशेषणे कुटिलपदार्थे क्रियावदेकत्वसंख्याऽभावेऽपि कर्मत्वमात्रविवक्षायां द्वितीयैक वचनं भवति । एवं नपुंसकत्वमपि औत्सर्गिकमेव । अतएव ' मृदु पचति ' इत्यादौ क्रियाविशेषणे मृदुत्वे स्त्रीत्वपुंस्त्वविवक्षाहेत्वभावेन स्त्रीलिङ्गपुंल्लिङ्गयोरप्राप्तावपि क्लीबलिङ्गं प्रवर्तत एव, तस्यानैमित्तिकत्वात् । इति बोध्यम् ।

कर्तरि तृतीया । त्वया मया अन्यैश्च भूयते । बभूवे । (२७५७) **स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च । ६ । ४ । ६२ ॥** उपदेशे योऽच् तदन्तानां हनादीनां च चिणीवाङ्गकार्यं वा स्यात्स्यादिषु परेषु भावकर्मणोर्गम्यमानयोः स्यादीनामिडागमश्च । अयमिट् चिण्वद्भाव-

---

यमपि यथायथमुदाहरिष्यते । **तिङ्वाच्येति** । सत्त्वं द्रव्यं लिङ्गसंख्यान्वययोग्यम् । तिङ्वाच्या या भावना क्रिया सा असत्त्वरूपा लिङ्गसंख्यान्वयायोग्या, शब्दशक्तिस्वभावात् । ततश्च तस्यां तिङ्वाच्यभावनायां द्वित्वबहुत्वयोरप्रतीतेः युवाभ्यां युष्माभिर्वा आस्यते इत्यादौ न द्विवचनं बहुवचनं चेत्यर्थः । तिङ्वाच्येत्यनेन कृद्वाच्यायाः क्रियायाः लिङ्गसंख्यान्वयित्वात्मकं सत्त्वरूपत्वमस्तीत्युक्तं भवति । तद्यथा—पाकौ पाकाः इत्यादि । तदुक्तं—'सार्वधातुके यक्' इति सूत्रे भाष्ये 'कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते' इति । द्रव्यवत् लिङ्गसंख्यान्वयं लभते इत्यर्थः, शब्दशक्तिस्वभावादिति भावः । ननु तिङ्वाच्यभावनाया असत्त्वरूपतया द्विबहुवचनाभावे आस्यते इत्यादौ एकवचनं च न स्यादित्यत आह—**किं त्वेकवचनमेवेति** । तिङ्वाच्यभावलकारस्येति शेषः ।

तस्येति । 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने' 'बहुषु बहुवचनम्' इति सूत्रन्यासं भङ्क्त्वा एकवचनं द्विबहुषु द्विबहुवचने इति सूत्रन्यासः कर्तव्यः । तत्र द्वित्वबहुत्वयोर्द्विबहुवचननियमे सति तयोरविषये एकवचनमिति लभ्यते इति भाष्ये स्पष्टम् । एवंच एकवचनस्य एकत्वमुत्सृज्य द्विबहुवचनान्यविषये विहितत्वेन औत्सर्गिकतया एकत्वसंख्यानपेक्षत्वात् भावलकारस्य असत्त्वरूपभाववाचित्वेऽप्येकवचनमेवेति भावः। **अनभिहिते इति** । भावलकारे कर्तुस्तिङ्वाच्यत्वाभावेन अनभिहितत्वात्तृतीयेत्यर्थः। **त्वया मयेति** । त्वत्कर्तृकं मत्कर्तृकम् अन्यकर्तृकं भवनमित्यर्थः । **स्यसिच्** । अच् हन ग्रह दृश् एषां द्वन्द्वात् षष्ठी । उपदेश इत्यच एव विशेषणम्, नेतरेषाम्, अव्यभिचारात् । तदाह—**उपदेशे योऽजिति** । अजित्यस्य उपदेशान्वयित्वेऽपि सौत्रः समासः । अजिति लुप्तषष्ठीकं वा । चिण्वदिति सप्तम्यन्ताद्वतिः स्यसिच्सीयुट्तासिष्वित्युपमेयतः सप्तमीदर्शनात् । तदाह—**चिणीवेति । अङ्गकार्यमिति।** अङ्गस्येत्यधिकृतत्वादिति भावः । भावकर्मवाचिषु स्यादिष्विति नार्थः, सीयुटो लिङागमतया भावकर्मवाचित्वेऽपि स्यसिच्तासीनां भावकर्मवाचित्वाभावात् । नापि भावकर्मवाचिनि प्रत्यये परे ये स्यादयस्तेष्वित्यर्थः, स्यसिच्तासीनां भावकर्मवाचिप्रत्ययपरत्वसंभवेऽपि सीयुटस्तदसंभवात् । सीयुडागमविशिष्टस्यैव लिङो भावकर्मवाचितया केवलसीयुटो न भावकर्मवाचिप्रत्ययपरकत्वमस्ति । अतो विषयसप्तमीति मत्वा आह—**भावकर्मणोर्गम्यमानयोरिति** । इड्विधौ स्यसिच्सीयुट्तासिषु इति सप्तमी षष्ठ्या विपरिणम्यते इति मत्वा आह—**स्यादीनामिडागमश्चेति** ।

संनियोगशिष्टत्वात्तदभावे न। इहार्धधातुके इत्यधिकृतं सीयुटो विशेषणं, नेतरेषामव्यभिचारात्। चिण्वद्भावाद्वृद्धिः। (नित्यश्चायं वलिनिमित्तो विघाती)। भाविता-भविता। भाविष्यते-भविष्यते। भूयताम्। अभूयत। भूयेत। भाविषीष्ट-भविषीष्ट। (२७५८) चिण्भावकर्मणोः। ३। १। ६६॥ च्लेश्चिण्स्याद्भाव-

---

अत्र अज्झनग्रहदृशां स्यादीनां च न यथासंख्यम्, व्याख्यानात्। स्यादिषु परेषु अङ्गस्य इडिति नार्थः, 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इत्यत्र 'आर्धधातुके' इति योगं विभज्य यावानिट् स आर्धधातुकस्यैवेति भाष्ये उक्तत्वात्। चिणि यदङ्गाधिकारविहितं कार्यं तस्यैवात्रातिदेशः, नतु चिणि दृष्टमात्रस्य। तेन घानिष्यते इत्यत्र 'हनो वध लिङि, लुङि च' इति चिणि दृष्टो वधादेशश्चिण्वदिति नातिदिश्यते, तस्य द्वैतीयकित्वेन अङ्गाधिकारविहितत्वाभावात्। तथा आयिष्यते इत्यत्र इणो गादेशो न। अध्यायिष्यते इत्यत्र इङो गाङादेशो न, द्वैतीयकित्वात्। चिण्वत्त्वाभावे अयमिट् नेत्याह—**अयमिडिति**। सेट्कस्य वलादित्वलक्षण इट् तु स्यादेवेति भावः। ननु भूयेतेति विधिलिङि चिण्वत्वम् इट् च स्यातामित्यत आह—**इहार्धधातुके इति**। **नेतरेषामिति**। स्यसिच्तासीनां न विशेषणमित्यर्थः। **अव्यभिचारादिति**। स्यसिच्तासीनां सर्वत्रार्धधातुकत्वनियमादिति भावः। अत्र वार्तिकम्।

'चिण्वद्वृद्धिर्युक् च हन्तेश्च घत्वं दीर्घश्चोक्तो यो मितां वा चिणीति।
इट् चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णिर्नित्यश्चायं, वल्निमित्तो विघाती॥' इति।

स्यसिच्सीयुडिति सूत्रस्य वृद्ध्यादि प्रयोजनमित्यर्थः। तत्र वृद्धिं दर्शयति—**चिण्वद्भावाद्वृद्धिरिति**। लुटि भू ता इति स्थिते चिण्वत्त्वात् 'अचोऽञ्णिति' इति वृद्धिरित्यर्थः। इडागमश्चेत्यपि बोध्यम्। तत्फलं तु वक्ष्यते। तथा दाधातोर्लुटि 'आतो युक् चिण्कृतोः' इति युक्। तथा लृटि घानिष्यते इत्यत्र 'होहन्तेर्ञ्णिन्नेषु' इति घत्वम्। शमेर्हेतुमण्ण्यन्ताल्लुटि शामिता, शमितेत्यत्र 'चिण्णमुलोः इति दीर्घः। तथा अनेनैवात्र इटि कृते तस्य आभीयत्वेनासिद्धत्वात् अनिटीति निषेधाभावात् णिलोपः। तथा भाविष्यते इत्यत्र भू स्य इति स्थिते परमपि वलादिलक्षणं इटं बाधित्वा नित्यत्वादनेन इट्, वल्निमित्ते इति कृतेऽकृते च चिण्वदिटः प्रवृत्त्या कृताकृतप्रसङ्गित्वात्। वलादिलक्षणस्त्विट् न नित्यः, चिण्वदिटि कृते वलादित्वस्य विहतत्वेन वलादिलक्षणस्य इटः अप्रवृत्तेः। नित्यश्चायमित्यस्य चिण्वदिडिति शेषः। वल्निमित्त इत्यनन्तरं इडनित्य इति शेषः। अनित्यत्वे हेतुः-विघातीति। चिण्वदिटो वलादिनिमित्तविघातकत्वादित्यर्थः। एवंच सेट्कत्वेऽप्यनेनैव इट्। एतदभावपक्षे तु सेट्कत्वे वलादिलक्षण इडिति बोध्यम्। तदाह—**भवितेति**। चिण्वदिडभावपक्षे वलादिलक्षण इडिति भावः। **चिण् भावकर्मणोः**। **च्लेरिति**।

कर्मवाचिनि तशब्दे परे । अभावि । अभाविष्यत—अभविष्यत । तिङोक्त-त्वात्कर्मणि न द्वितीया । अनुभूयते आनन्दश्चैत्रेण त्वया मया च । अनुभूयेते अनुभूयन्ते । त्वमनुभूयसे । अहमनुभूये। अन्वभावि। अन्वभाविषाताम्—अन्व-भविषाताम् । णिलोपः । भाव्यते । भावयांचक्रे । भावयांबभूवे । भावयामासे इह तशब्दस्य एशि, इट एत्वे च कृते 'ह एति' (सू २२५०) इति हत्वं न, तासिसाहचर्यादस्तेरपि व्यतिहे इत्यादौ सार्वधातुके एति हत्वप्रवृत्तेरित्याहुः । भाविता । चिण्वदिटः आभीयत्वेनासिद्धत्वाण्णिलोपः । पक्षे भावयिता । भाविष्यते—भावयिष्यते । भाव्यताम् । अभाव्यत । भाव्येत । भाविषीष्ट—भावयिषीष्ट । अभावि अभाविषाताम्—अभावयिषाताम् । बुभूष्यते । बुभूषां-

---

'च्लेः सिच्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। **तशब्दे परे इति** । 'चिण् ते पदः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **अभावीति** । च्लेश्चिणि कृते 'चिणो लुक्' इति तशब्दस्य लोपः । चिण्विधौ तशब्दे किम् । अभाविषाताम् ।

अथ अनुपूर्वात् भूधातोरुपभोगार्थकात्सकर्मकात्कर्मणि लकारे विशेषमाह—**तिङोक्तत्वादिति** । कर्तुस्त्वनभिहितत्वात् तृतीयैवेति भावः । तदाह—**अनुभूयते आनन्दश्चैत्रेण त्वया मया चेति** । इहानन्दस्य तिङाभिहितत्वात् प्रथमेति भावः । युष्मदस्मदुपात्तयोः कर्त्रोस्त्वनभिहितत्वात् तृतीया । **अनुभूयेते इति** । सुखदुःखे इति शेषः । **अनुभूयन्ते इति** । सुखानीति शेषः । **णिलोप इति** । भूधातोर्णौ वृद्धौ आवादेशे भावि इति ण्यन्तात् कर्मणि लटस्तादेशे यकि णिलोप इत्यर्थः । **भावयामासे इति** । प्रथमपुरुषैकवचने उत्तमपुरुषैकवचने च रूपम् । **इहेति** । भावयामासे इत्यत्र प्रथमैकवचनतशब्दस्य 'लिटस्तझयोः' इति एशादेशे उत्तमपुरुषैकवचनस्य इटश्च 'टित आत्मनेपदानाम्' इत्येत्वे च कृते भावयामास् ए इति स्थिते 'ह एति' इति सकारस्य हकारः प्राप्तो न भवतीत्यर्थः । कुत इत्यत आह—**तासीति** । 'ह एति' इत्यत्र तासस्त्योरित्यनुवर्तते । तत्र एधिताहे इत्यादौ तासेः सस्य सार्वधातुक एव एति परे हकार इति निर्विवादम् । तथाविधता-सिसाहचर्यादस्तेरपि सकारस्य व्यतिहे इत्यादौ सार्वधातुक एव परे प्रवृत्तिः । अतो भावयामासे इत्यत्र नास्तेः सकारस्य हकारः, एकारस्यार्धधातुकत्वादित्यर्थः ।

भावितेति । ण्यन्तात् भाविता इति स्थिते परत्वाद्वलादिलक्षणमिटं बाधित्वा चिण्वदिटि तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादनिटीति निषेधाभावाण्णिलोपे भावितेति रूपम्। अत एव चिण्वदिड्विधौ उपदेशे योऽजित्येव व्याख्यातम्, नतु उपदेशे अजन्तस्येति, तथा सति हि णिजन्तस्य उपदेशाभावान्न स्यादि भावः । वलादिलक्षणे इटि कृते तु तस्य अनाभीयत्वेन असिद्धत्वाभावादनिटीति निषेधाण्णिलोपाभावे णेर्गुणाया-देशयोः कृतयोर्भावयितेति रूपमिति मत्वा आह—**पक्षे भावयितेति** । अथ सन्नन्तात् भूधातोः भावलकारे उदाहरति—**बुभूष्यते इति** । यकि सनोऽकारस्य

चक्रे। बुभूषिता। बुभूषिष्यते। बोभूय्यते। यङ्लुगन्तात्तु–बोभूयते। बोभवां-चक्रे। बोभाविता–बोभविता। 'अकृत्सार्व—' (सू २१६८) इति दीर्घः। स्तूयते विष्णुः। तुष्टुवे। स्ताविता—स्तोता। स्ताविष्यते—स्तोष्यते। अस्तावि अस्ताविषाताम्—अस्तोषाताम्। 'गुणोऽर्ति' (सू २३८०) इति गुणः। अर्यते। स्मर्यते। सस्मरे। परत्वान्नित्यत्वाच्च गुणे रपरे कृते अजन्तत्वाभावेऽप्युपदेशग्रहणाच्चिण्वदिट्। आरिता—अर्ता। स्मारिता–स्मर्ता। 'गुणोऽर्ति–' (सू २३८०) इत्यत्र नित्यग्रहणानुवृत्तेरुक्तत्वान्नेह गुणः। संस्क्रियते। 'अनिदिताम्—' (सू ४१५) इति नलोपः। स्रस्यते। इदितस्तु नन्द्यते। संप्रसार-

---

'अतो लोपः' इति लोपः। **बुभूषिता। बुभूषिष्यते इति**। चिण्वदिटि वलादिलक्षणे इटि च रूपं तुल्यम्। चिण्वदिड्भावपक्षेऽपि तदतिदेशेन प्राप्तां वृद्धिं बाधित्वा परत्वादतो लोपः। अथ यङन्तात् भूधातोः भावलकारे उदाहरति—**बोभूय्यते इति**। यकि यङोऽकारस्य पूर्ववदतो लोपः। द्वियकारकं रूपम्। यङ्लुगन्तात् बोभूयते इति एकयकारं रूपम्। ष्टुञ्धातोः कर्मलकारे यकि तस्यार्धधातुकत्वात् 'अतो दीर्घो यञि' इत्यप्राप्तावाह—**अकृत्सार्वेति। स्ताविता स्तोतेति**। चिण्वदिड्भावपक्षे अनिट्कत्वान्नेट्।

अथ ऋधातोः कर्मणि लकारे यकि कृते कित्त्वाद्गुणनिषेधे प्राप्ते आह—**गुणोऽर्तीति। अर्यते इति**। गुणे कृते रपरत्वम्। स्मृधातोः कर्मणि लकारे आह—**स्मर्यते इति**। 'गुणोऽर्ति' इति संयोगादित्वात् गुणे रपरत्वमिति भावः। ननु लुटि ऋ ता, स्मृ ता इति स्थिते चिण्वदिटं बाधित्वा परत्वात् गुणः प्राप्नोति नित्यत्वाच्च अकृते कृते च चिण्वदिटि गुणस्य प्राप्तेः। कृते तु गुणे रपरत्वे अजन्तत्वाभावाच्चिण्वदिड्भावे अनिट्त्वाद्वलादिलक्षणेडभावे अर्ता स्मर्तेत्येव स्यात्, आरिता स्मारितेति न स्यादित्यत आह—**परत्वादित्यादि**। कृते गुणे रपरत्वे अजन्तत्वाभावेऽपि उपदेशे योऽच् तदन्तस्येत्युक्तेश्चिण्वदिट् निर्बाध इत्यर्थः। **आरितेति**। कृतेऽपि गुणे रपरत्वे चिण्वदिटि उपधावृद्धिः। **अर्तेति**। चिण्वदिड्भावे रूपम्। एवं स्मारिता स्मर्तेत्यपि। ननु संपूर्वात् कृञः कर्मणि लकारे यकि 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति रिङादेशे 'संपरिभ्यां करोतौ भूषणे, समवाये च' इति सुटि संस्क्रियते इति वक्ष्यते। तत्र 'गुणोऽर्ति' इति संयोगादित्वात् गुणः स्यादित्यत आह—**नित्यग्रहणानुवृत्तेरिति**। 'नित्यं छन्दसि' इत्यतो नित्यमित्यनुवृत्तेः 'गुणोऽर्ति' इत्यत्र नित्यं यः संयोगादिस्तस्यैव संयोगादिलक्षणो गुण इति लभ्यते। कृञ्तु न नित्यं संयोगादिः, संपरिपूर्वकत्वाभावे तदभावादिति भावः। अथ स्रंस्धातोर्भावलकारे यकि विशेषमाह—**अनिदितामिति**, **नलोप इति**। **इदितस्त्विति**। 'टु नदि समृद्धौ' इत्यस्माद्भावलकारे यकि इदित्त्वान्नलोपो नेत्यर्थः।

अथ यजधातोः कर्मलकारे यकि विशेषमाह—**संप्रसारणमिति**। 'वचिस्व-

णाम् । इज्यते । 'अयङ् यि क्ङिति' (सू २६४६) । शय्यते । (२७५६) **तनोतेर्यकि । ६ । ४ । ४४ ॥** आकारोऽन्तादेशो वा स्यात् । तायते–तन्यते । 'ये विभाषा' (सू २३१६) । जायते—जन्यते । **(२७६०) तपोऽनुतापे च ३ । १ । ६५ ॥** तपश्च्लेश्चिण्न स्यात्कर्मकर्तर्यनुतापे च । **अन्वतप्त पापेन ।** पापं कर्तृ । तेनाभ्याहत इत्यर्थः । कर्मणि लुङ् । यद्वा पापेन पुंसा कर्त्रा अशोचीत्यर्थः । 'घुमास्था—' (सू ०४६२) इतीत्वम् । दीयते । धीयते । 'आदेचः–' (सू २३७०) इत्यत्र अशितीति कर्मधारयादित्संज्ञकशकारादौ निषेधः । एशः आदिशित्त्वाभावात्तस्मिन्नात्त्वम् । जग्ले । **(२७६१) आतो युक्चिण्कृतोः ।**

पियजादीनाम् ' इत्यनेनेति भावः । शीङ्धातोर्भावलकारे यकि विशेषमाह—**अयङ्यि क्ङितीति । तनोतेर्यकि ।** 'विड्वनोः' इत्यतः आदिति 'ये विभाषा' इत्यतः विभाषेति चानुवर्तते । तदाह—**आकारोऽन्तादेशो वा स्यादिति ।** शेषपूरणमिदम् । **तायते तन्यते इति** । कर्मणि लकारः । **तपोऽनुतापे च ।** ' च्लेः सिच् ' इत्यतः च्लेरिति ' चिण् ते ' इत्यतश्चिण् इति ' न रुधः' इत्यतो नेति चानुवर्तते । चकारात् 'अचः कर्म' इत्यतः कर्मकर्तरीति समुच्चीयते । तदाह—**तपश्च्लेरित्यादि ।** तत्र कर्मकर्तरि कर्मकर्तृप्रक्रियायामुदाहरिष्यति । अनुतापे कर्मलकारे उदाहरति—**अन्वतप्त पापेनेति ।** पापेनेति कर्तरि तृतीयेति मत्वा आह—**पापं कर्त्रिति ।** अनुपूर्वस्य तपेः पश्चात्तापार्थकत्वे असंगतिः । नहि पापस्य सूर्यादिवत्तपनशक्तिरस्ति । शोकार्थकत्वे अकर्मकत्वापत्तिरित्यत आह—**अभ्याहत इति ।** अनुपूर्वस्तपिरिह उपसर्गवशात् अभिहननार्थक इति भावः । तस्य च सकर्मकत्वात् कर्मलकार उपपद्यते इति मत्वा आह—**कर्मणि लुङिति ।** शोकार्थकत्वमाश्रित्य भावे वा लुङित्याह—**यद्वा पापेन पुंसा कर्त्रेति ।** परिणाममसमीक्ष्य सहसा किञ्चिदकृत्यं कृत्वा पश्चात् दुःखमन्वभवदित्यर्थः । दुःखानुभवः शोकः । धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मकः । शुच शोके अकर्मकः । पुत्रमनुशोचतीत्यत्र तु वियुक्तं पुत्रं स्मृत्वा शोचतीत्यर्थः । स्मरणे पुत्रस्य कर्मत्वात् द्वितीयेत्यविरोधः ।

अथ दाधातोर्धाधातोश्च कर्मलकारे यकि विशेषमाह—**घुमास्थेतीत्वमिति ।** ग्लैधातोर्भावे लिटस्तादेशस्य एशादेशे 'आदेचः' इत्यात्त्वस्य अशितीति निषेधमाशङ्क्य आह—**आदेच इत्यत्रेति ।** श् चासाविच्च इति कर्मधारयाश्रयणादित्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे आत्त्वस्य निषेधो लभ्यते । एशः शित्त्वेऽपि आदिभूतशकारेत्त्वाभावान्निषेधाभावात्तस्मिन् एशि परे आत्त्वं भवत्येवेत्यर्थः । **जग्ले इति ।** आत्त्वे कृते ' आतो लोप इटि च ' इति तस्य लोप इति भावः । **आतो युक् ।** अङ्गस्येत्यधिकृतमाता विशेषितम्, तदन्तविधिः । ' अचो ञ्णिति ' इत्यतो ञ्णितीत्यनुवृत्तं कृत एव विशेषणम् , नतु चिणः, तस्य णित्त्वाव्यभिचारात् ।

७।३।३३॥ आदन्तानां युगागमः स्याच्चिणि ञिति णिति कृति च। दायिता—दाता। दायिषीष्ट-दासीष्ट। अदायि। अदायिषाताम्-अदिषाताम्। अधायिषाताम्-अधिषाताम्। अग्लायिषाताम्-अग्लासाताम्। हन्यते। '-अचिण्णलोः' (सू २५७४) इत्युक्तेर्हनस्तो न। 'हो हन्तेः—' (सू ३५८) इति कुत्वम्। घानिता—हन्ता। घानिष्यते—हनिष्यते। आशीर्लिङि वधादेशस्यापवादश्चिण्वद्भावः। आर्धधातुके सीयुटीति विशेषविहितत्वात्। घानिषीष्ट। पक्षे वधिषीष्ट। अघानिषाताम्-अहसाताम्। पक्षे वधादेशः। अवधि। अवधिषाताम्। अघानिष्यत—अहनिष्यत। नच स्यादिषु चिण्वदित्यतिदेशाद्वधादेशः स्यादिति वाच्यम्। 'अङ्गस्य' (सू २००) इत्यधिकारादाङ्गस्यैवातिदेशात्। गृह्यते। चिण्वदिटो न दीर्घत्वम्। प्रकृतस्य वलादिलक्षणस्यैवेटो

तदाह—**आदन्तानामित्यादि**। **दायितेति**। चिण्वदिट्पक्षे युक्। **अदायिषातामिति**। 'स्थाघ्वोरिच' इत्येतत् बाधित्वा परत्वाच्चिण्वदिटि कृते 'घुमास्था' इतीत्त्वं न, अजादित्वात्। पुनः 'स्थाघ्वोरिच्च' इति तु न भवति, अझलादित्वात्। तत्र हि 'इको झल्' इति सूत्रात् झल् इत्यनुवृत्तम्। तथाच झलादिरेव सिच् किदिति लाभादिडादिः सिच् न कित्। तत्संनियोगादित्त्वमपि न भवतीत्याहुः। वस्तुतस्तु सत्यपि तस्मिन्नात्र काचित् क्षतिः। सिचः कित्त्वेऽप्यनिग्लक्षणया वृद्धया रूपसिद्धेरिति दिक्।

अथ हनधातोः कर्मलकारे आह—**हन्यते इति**। **अचिण्णलोरिति**। लुटि चिण्वदिटि वृद्धौ 'हनस्तोऽचिण्णलोः' इति हनो नकारस्य तकारो न भवति, चिण्वत्त्वादित्यर्थः। **कुत्वमिति**। तस्य णिति विहितस्यात्र चिण्वत्त्वात् प्राप्तिरिति भावः। **घानिष्यते इति**। 'ऋद्धनोः' इति बाधित्वा नित्यत्वाच्चिण्वदिट्। 'ऋद्धनोः' इति तु चिण्वदिटि कृते न भवतीत्यनित्यम्, तत्र वलीत्यनुवृत्तेरिति भावः। नन्वाशीर्लिङि घानिषीष्टेत्यत्र हन् सीष्ट इति स्थिते परमपि चिण्वत्त्वं बाधित्वा वधादेशः प्राप्नोति, आर्धधातुके विवक्षिते विहितत्वेन वधादेशस्यान्तरङ्गत्वादित्यत आह—**आशीर्लिङि वधादेशस्यापवादश्चिण्वद्भाव इति**। ननु घानितेत्यादौ अप्राप्तेऽपि वधादेशे आरम्भात् कथं वधादेशस्य चिण्वद्भावः अपवादः स्यादित्यत आह—**आर्धधातुके सीयुटीति**। 'स्यसिच्सीयुट्' इति सूत्रे अजन्तस्य स्ये, अजन्तस्य सिचि, अजन्तस्य आर्धधातुके सीयुटि, अजन्तस्य तासौ, इत्यजन्तस्य चत्वारि वाक्यानि। एवं हनग्रहदृशामप्येकैकस्य चत्वारि वाक्यानीति स्थितिः। तत्र हनः आर्धधातुके सीयुटि चिण्वदिड्विधिर्निरवकाशत्वाद्वधादेशापवादः, अप्राप्त एव वधादेशे आरम्भात्। वधादेशस्तु न चिण्वदिटोऽपवादः, तस्य वध्या-

---

१ 'अचोऽञ्णिति' इत्यनयेत्यर्थः। अत्रहि सूत्रे स्थानिनोनिर्दिष्टत्वात् 'इक' इति नोपतिष्ठते इति।

'ग्रहोऽलिटि '—(सू २२६२) इत्यनेन दीर्घविधानात् । ग्राहिता–ग्रहीता । ग्राहिष्यते–ग्रहीष्यते । ग्राहिषीष्ट–ग्रहीषीष्ट । अग्राहि । अग्राहिषाताम्–अग्रहीषाताम् । दृश्यते । अदर्शि अदर्शिताम् । सिचः किस्वादम्न । अदृक्षाताम् ।

दित्यत्र कर्तरि लिङि चरितार्थत्वादिति भावः । **पक्षे इति** । चिण्वत्त्वाभावपक्षे 'हनो वध लिङि' इति वधादेशे वलादिलक्षण इटि अतो लोपे रूपम्, वधादेशस्यादन्तत्वात् ।

नच हनधातोरनुदात्तत्वादुपदेशे एकाच्त्वात्तदीयवधादेशस्यापि तथाविधत्वादिह कथं वलादिलक्षण इडिति वाच्यम्, 'एकाच उपदेशे' इत्यत्र अच इत्येकत्वसामर्थ्यादेकत्वे सिद्धे पुनरेकग्रहणबलेन य उपदेशे एकाजेव नतु कदाप्यनेकाजिति लभ्यते । तेन वधेर्हन्त्युपदेशमादाय एकाचोऽपि न निषेधः । आदेशोपदेशे अनेकाच्त्वादित्युक्तं प्राक् । लुङि तु सिचश्चिणि उपधावृद्धौ कुत्वेन घः । आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यामिति वधादेशाभावः । **अघानिषातामिति** । चिण्वदिटि वधादेशाभावपक्षे रूपम् । **अहसातामिति** । चिण्वदिडभावपक्षे 'हनः सिच्' इति किस्वादनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः । **पक्षे अवधीति** । 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' इति वधादेशपक्षे इत्यर्थः । **अवधिषातामिति** । 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' इति वधादेशस्यापि पाक्षिकतया अप्राप्तेऽपि वधादेशे चिण्वत्त्वस्यारम्भाज्ञापवादत्वमिति भावः । ननु चिणि वधादेशस्य दृष्टत्वात् स्यादिषु चिण्वत्त्वाद्वधादेशः स्यादित्याशङ्क्य परिहरति—**न चेत्यादिना** । **आङ्गस्यैवेति** । वधादेशस्तु द्वैतीयीकः, न त्वङ्गाधिकारस्थ इति भावः ।

अथ 'ग्रह उपादाने' इत्यस्माद्दुपधात् कर्मलकारे उदाहरति—**गृह्यते इति** । 'ग्रहिज्या' इति संप्रसारणम् । अथ लुटि तासि चिण्वदिटि 'ग्रहोऽलिटि' इति दीर्घमाशङ्क्य आह—**चिण्वदिटो न दीर्घत्वमिति** । कुत इत्यत आह—**प्रकृतस्येति** । वलादिलक्षणस्य इटः प्रकृतत्वात्तस्यैव 'ग्रहोऽलिटि' इति दीर्घविधौ ग्रहणम्, नतु चिण्वदिटः इति भाष्ये स्पष्टम् । **ग्राहितेति** । चिण्वदिटि रूपम् । **ग्रहीतेति** । चिण्वदिडभावपक्षे वलादिलक्षणस्य इटो दीर्घे रूपम् । अथ दृशेः कर्मलकारे उदाहरति—**दृश्यते इति** । लिटि ददृशे । लुटि तासि चिण्वदिट्पक्षे दर्शिता । चिण्वत्त्वाभावे 'सृजिदृशोः' इत्यम् । द्रष्टा । दर्शिष्यते द्रक्ष्यते । दर्शिषीष्ट । चिण्वदिडभावे तु 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति किस्वात् 'सृजिदृशोः' इत्यम्न । नापि लघूपधगुणः । दृक्षीष्ट । **अदर्शीति** । चिणि लघूपधगुणः । **अदर्शिषातामिति** । चिण्वदिटि रूपम् । चिण्वत्त्वाभावे त्वाह—**सिचः किस्वादम्नेति** । 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति सिचः किस्वात् 'सृजिदृशोः' इत्यम्न भवति, अकितीति पर्युदासादित्यर्थः ।

गिरतेर्लुङि ध्वमि चतुरधिकं शतम्। तथा हि। चिण्वदिटो दीर्घो नेत्युक्तम्। अगारिध्वम्। द्वितीये त्विटि 'वृतो वा' (सू २३११) इति वा दीर्घः। अगरीध्वम्–अगरिध्वम्। एषां त्रयाणां लत्वं ढत्वं द्वित्वत्रयं चेति पञ्च वैकल्पिकानि। इत्थं षण्णवतिः। 'लिङ्सिचोः—' (सू २५२८) इति विकल्पादिडभावे 'उश्च' (२३६८) इति कित्त्वम्। इत्त्वं रपरत्वं 'हलि च' (सू ३५४) इति दीर्घः। 'इणः षीध्वम्—' (सू २२४७) इति नित्यं

अथ गृधातोः कर्मलकारे यकि ऋत इत्त्वे 'हलि च' इति दीर्घे गीर्यते। जगरे। लुटि तासि चिण्वत्त्वपक्षे, गारिता। चिण्वत्त्वाभावे वलादिलक्षणे इटि गुणे रपरत्वे गरिता गरीता, 'वृतो वा' इति वा दीर्घः। गारिष्यते गरिष्यते गरीष्यते। गीर्यताम्। अगीर्यत। गीर्येत। गारिषीष्ट। चिण्वत्वाभावपक्षे तु 'लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु' इति इड्विकल्पः। इडभावपक्षे 'उश्च' इति कित्त्वम्। इत्त्वम्। रपरत्वम्। 'हलि च' इति दीर्घः। षत्वम्। गीर्षीष्ट। इट्पक्षे तु, गरिषीष्ट। लुङि अगारि। अगारिषाताम् अगीर्षाताम्–अगरिषाताम्। इति सिद्धवत्कृत्य आह—**लुङि ध्वमि चतुरधिकं शतमिति**। रूपाणीति शेषः। तदेवोपपादयति—**तथा हीति**। **अगारिध्वमिति**। गृ स् ध्वम् इति स्थिते चिण्वदिटि वृद्धौ रपरत्वे 'धि च' इति सलोपे रूपमिति भावः। **द्वितीये त्विटीति**। चिण्वदिडभावपक्षे वलादिलक्षणे सिचः इटि ऋकारस्य गुणे रपरत्वे 'धि च' इति सलोपे 'वृतो वा' इति दीर्घविकल्पे अगरिध्वम्, अगरीध्वम् इति रूपद्वयमित्यर्थः। **एषामिति**। एषां त्रयाणां मध्ये एकैकस्मिन् रेफस्य 'अचि विभाषा' इति लत्वम्। 'विभाषेटः' इति वा धस्य ढत्वम्। तथा धस्य तदादेशढस्य वस्य मस्य च द्वित्वत्रयमित्येवं पञ्च वैकल्पिकानीत्यर्थः। तत्र धढयोर्मस्य च 'अनचि च' इति द्वित्वविकल्पः। वकारस्य तु मय इति पञ्चमीमाश्रित्य 'यणो मयः' इति द्वित्वविकल्प इति विवेकः। यद्यपि धढयोर्वस्य मस्य च द्वित्वचतुष्टयमिति वक्तुमुचितम्, तथापि ढस्य धस्थानिकतया धढयोरेकत्वमभिप्रेत्य द्वित्वत्रयमित्युक्तिः।

इत्थमिति। एवंच त्रयाणामेषां लत्वविकल्पे रेफवन्ति त्रीणि, लकारवन्ति त्रीणि इति षट्। एषु षट्सु धस्य द्वित्वविकल्पे एकधानि षट्, द्विधानि च षडिति द्वादश। तथा रेफवत्सु त्रिषु लकारवत्सु च त्रिषु ढस्य द्वित्वविकल्पे एकढानि षट्, द्विढानि च षडिति द्वादश। उभयेषामपि द्वादशानां मेलने चतुर्विंशतिः। एषु वस्य द्वित्वविकल्पे एकवानि चतुर्विंशतिः, द्विवानि चतुर्विंशतिरित्यष्टाचत्वारिंशत्। एषु मस्य द्वित्वविकल्पे एकमान्यष्टाचत्वारिंशत्, द्विमान्यष्टाचत्वारिंशदिति षण्णवतिरित्यर्थः। **लिङ्सिचोरितीति**। चिण्वदिडभावपक्षे वलादिलक्षणस्य इटो 'लिङ्सिचोः' इति विकल्पितत्वात्तदभावपक्षे 'उश्च' इति सिचः कित्वाद्गुणाभावे ऋत इत्त्वे रपरत्वे 'हलि

ढत्वम् । अगीढ्वम् । ढवमानां द्वित्वविकल्पेऽष्टौ । उक्तषण्णवत्या सह सङ्कलने उक्ता संख्येति ।

इट् दीर्घश्चिण्वदिट् लत्वं ढत्वं द्वित्वत्रिकं तथा ।
इत्यष्टानां विकल्पेन चतुर्भिरधिकं शतम् ॥

हेतुमण्ण्यन्तात्कर्मणि लः । यक् णिलोपः । शम्यते मोहो मुकुन्देन । **(२७६२) चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम् । ६ । ४ । ९३ ॥** चिण्परे णमुल्परे च णौ मितामुपधायाः दीर्घो वा स्यात् । प्रकृतो 'मितां ह्रस्वः' (सू २५६८) एव तु न विकल्पितः । ण्यन्तात्णौ ह्रस्वविकल्पासिद्धेः । दीर्घविधौ हि णिचो लोपो न स्थानिवदिति दीर्घः सिध्यति । ह्रस्वविधौ तु स्थानिवत्त्वं

च' इति दीर्घे रेफादिणः परत्वात् 'इणः षीध्वम्' इति नित्यं ढत्वे अगीढ्वमिति रूपमित्यर्थः । **ढवमानामिति** । ढस्य 'अचो रहाभ्याम्' इति द्वित्वविकल्पे एकढं द्विढमिति द्वे रूपे । तयोः वस्य 'यणो मयः' इति द्वित्वविकल्पे एकवे द्वे द्विवे द्वे इति चत्वारि । एषु चतुर्षु मस्य 'अनचि च' इति द्वित्वविकल्पे एकमानि चत्वारि द्विमानि चत्वारीत्यष्टौ रूपाणीत्यर्थः । **षण्णवत्येति** । उक्तषण्णवत्या अष्टानां मेलने सति या संख्या सिध्यति सा चतुरुत्तरशतसंख्या उक्तेति ज्ञेयमित्यर्थः । उक्तप्रक्रियां श्लोकेन संगृह्णाति—**इट्दीर्घ इत्यादिना** । वलादिलक्षण इट्, 'वॄतो वा' इति दीर्घः । अजन्तलक्षणः चिण्वदिट्, 'अचि विभाषा' इति लत्वं, 'विभाषेटः' इति वा ढत्वं, धढवमानां द्वित्वत्रिकमित्यष्टानां विकल्पात् चतुरधिकं शतं रूपाणीत्यर्थः ।

शम्यते मोहो मुकुन्देनेत्यत्र प्रक्रियां दर्शयति—**हेतुमण्ण्यन्तादिति** । शमधातोर्हेतुमण्णौ उपधावृद्धौ अमन्तत्वेन मित्त्वाद्ध्रस्वे शमीत्यस्मात्कर्मणि लः, नतु भावे, हेतुमण्ण्यन्तस्य सकर्मकत्वनियमादिति भावः । **यगिति** । तङि कृते 'सार्वधातुके यक्' इत्यनेनेति शेषः । **णिलोप इति** । 'णेरनिटि' इत्यनेनेति शेषः । लुटि तासि शमि इ ता इति स्थिते अमन्तत्वेन मित्त्वान्नित्यमुपधाह्रस्वे प्राप्ते—**चिण्णमुलोः** । 'दोषो णौ' इत्यतो णाविति 'ऊदुपधाया गोहः' इत्यस्मादुपधाया इति 'मितां ह्रस्वः' इत्यतो मितामिति चानुवर्तते । तदाह—**चिण्परे इत्यादिना** । नन्विह दीर्घग्रहणं व्यर्थम् । चिण्णमुलोरन्यतरस्यामित्येतावतैव 'मितां ह्रस्वः' इति पूर्वसूत्रादनुवृत्तस्य ह्रस्वस्य विकल्पे दीर्घविकल्पस्य सिद्धेरित्यत आह—**प्रकृतो मितां ह्रस्व एव तु न विकल्पितः इति** । कुत इत्यत आह—**ण्यन्तात्णाविति** । शमधातोर्ण्यन्तात्णौ पूर्वणेर्लोपे लुटि तासि ण्यन्तस्याजन्तत्वाच्चिण्वदिटि तस्याभीयत्वेनासिद्धतया अनिटीति निषेधाभावाण्णिलोपे दीर्घविकल्पे सति शमिता शामितेति रूपद्वयमिष्यते । ह्रस्वविकल्पस्य विधौ तु ह्रस्वविकल्पो न स्यात् । प्रथमणि-

दुर्वारम्। भाष्ये तु ' पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत् ' इत्यवष्टभ्य द्विर्वचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चरः प्रत्याख्याताः। णाविति जातिपरो निर्देशः। दीर्घग्रहणं चेदं माऽस्त्विति तदाशयः। शामिता-शमिता-शमयिता। शामिष्यते-शमिष्यते-शमयिष्यते। यङन्ताण्णिच्। शंशम्यते। शंशामिता-शंशमिता-शंशमयिता। यङ्लुगन्तण्णिच्यप्येवम्। भाष्यमते तु यङन्ताच्चिण्वदिटि दीर्घो नास्तीति

लोपस्य 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वेन व्यवहिततया चिण्परकणिपरकत्वाभावादित्यर्थः। दीर्घविकल्पविधौ तु न दोष इत्याह—**दीर्घविधाविति।** दीर्घविकल्पविधौ हि प्रथमस्य णिचो लोपो न स्थानिवत्, दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधात्। अतोऽत्र दीर्घविकल्पः सिध्यति। ह्रस्वविधौ तु प्रथमणिलोपस्य स्थानिवत्त्वं दुर्वारम्, तत्र स्थानिवत्त्वनिषेधाभावादित्यर्थः।

भाष्ये त्विति। न पदान्तसूत्रस्थभाष्ये तु 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इत्येव सिद्धत्वात् न पदान्तसूत्रे द्विर्वचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चरः प्रत्याख्याताः। सुद्ध्युपास्य इत्यत्र 'अनचि च' इति द्विर्वचनस्य, शिण्ढीत्यत्र ' नश्च ' इत्यनुस्वारस्य 'अनुस्वारस्य ययि' इति परसवर्णस्य च, प्रतिदीव्न इत्यत्र 'हलि च' इति दीर्घस्य, सग्धिरित्यत्र 'झलां जश् झशि' इति जश्त्वस्य, जक्षतुरित्यत्र 'खरि च' इति चर्त्वस्य च पूर्वत्रासिद्धीयत्वादित्यर्थः। ननु ण्यन्तात् णौ 'चिण्णमुलोः' इति दीर्घे कर्तव्ये प्रथमणिलोपस्य स्थानिवत्त्वं दुर्वारम्, 'चिण्णमुलोः' इति दीर्घस्य पूर्वत्रासिद्धीयत्वाभावात्। ततश्च प्रथमणिचा व्यवहितत्वात् दीर्घानापत्तिः। एवंच तत्र दीर्घे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वनिवारणाय दीर्घग्रहणस्यावश्यकत्वात्कथं दीर्घग्रहणप्रत्याख्यानमित्यत आह—**णावितीति।** 'चिण्णमुलोः' इति दीर्घविधौ चिण्परे णमुल्परे च णौ इत्यत्र णाविति णित्वजातिप्रधानो निर्देशः। चिण्णमुल्परकणित्वजातौ परतः इति लभ्यते। णित्वजातिश्च णिद्वयेऽस्तीति प्रथमणेः स्थानिवत्त्वेऽपि दीर्घो निर्बाध इति न पदान्तसूत्रे दीर्घग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यस्याशय इत्यर्थः। **शामिता—शमितेति।** शमधातोर्ण्यन्ताल्लुटि तासि चिण्वदिटि दीर्घविकल्पः। **शमयितेति।** चिण्वत्त्वाभावे वलादिलक्षणे इटि रूपम्।

यङन्तादिति। शमधातोर्यङि शंशम्य इत्यस्मात् हेतुमण्णौ ' यस्य हलः ' इति यकारलोपे अतो लोपे शंशमि इत्यस्मात् कर्मलकारे णिलोपे शंशम्यते इति रूपमित्यर्थः। **शंशामिता-शंशमितेति।** 'चिण्णमुलोः' इति दीर्घविकल्पः। **शंशमयितेति।** चिण्वत्त्वाभावे वलादिलक्षणे इटि रूपम्। **भाष्यमते त्विति।** न पदान्तसूत्रे दीर्घग्रहणप्रत्याख्यानपरभाष्यमते त्वित्यर्थः। **यङन्तादिति।** ण्यन्तादिति शेषः। यङन्तण्णिचि यलोपे अल्लोपे च कृते शंशमीत्यस्माल्लुटि तासि चिण्वदिटि कृते तस्यासिद्धत्वाण्णिलोपे शंशामितेत्यत्र अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन

विशेषः । यगन्तत्वाभावे शम्यते मुनिना । (२७६३) **नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः** । ७ । ३ । ३४ ॥ उपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि ञिति णिति कृति च । अशमि । अदमि । उदात्तोपदेशस्य इति किम् । अगामि । मान्तस्य किम् । अवादि । अनाचमेः किम् । आचामि । 'अनाचमिकमिवमीनामिति वक्तव्यम्' (वा ४५१८) । चिणि 'आयादयः—' (सू २३०५) इति णिङभावे । अकामि । णिङ्णिचोरप्येवम् अवामि । वध हिंसायाम्, हलन्तः । 'जनिवध्योश्च' (सू २५१२) इति न वृद्धिः । अवधि । जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु' (सू २४८०) इत्युक्तेर्न गुणः । अजागारि (२७६४) **भञ्जेश्च चिणि** ।६।४।३३ ॥ नलोपो वा स्यात् । अभाजि-अभञ्जि । (२७६५) । **विभाषा चिण्णमुलोः** । ७ । १ । ६९ ॥ लभेर्नुमागमो वा स्यात् । अलम्भि—अलाभि । व्यवस्थितविकल्पत्वात्प्रादेर्नित्यं

णिच्परकत्वाभावात् ' चिण्णमुलोः ' इति दीर्घो नास्ति, भाष्यमते न पदान्तसूत्रे दीर्घग्रहणाभावेन स्थानिवत्त्वनिषेधाभावादित्यर्थः । **शम्यते मुनिनेति** । अकर्मकत्वाद्भावे ल इति भावः । **नोदात्तोपदेशस्य** । ' मृजेर्वृद्धिः ' इत्यतो वृद्धिरिति 'अत उपधायाः' इत्यतः उपधाया इति 'अचो ञ्णिति' इत्यतो ञ्णितीति ' आतो युक्' इत्यतश्चिण्कृतोः इति चानुवर्तते । तत्र ञ्णितीति कृत एव विशेषणम्, नतु चिणः, अव्यभिचारात् । तदाह—**उपधाया इत्यादिना** । अनुदात्तोपदेशाः संगृहीताः । ततोऽन्यः सर्वोऽपि धातुरुदात्तोपदेशः । आङ्पूर्वश्चमिराचमिः तद्वर्जस्येत्यर्थः । **अशमि । अदमीति** । शमधातोर्दमधातोश्च लुङि चिणि 'अत उपधायाः' इति वृद्धिर्न । **अगामीति** । गमेरनुदात्तोपदेशत्वादिति भावः । **अवादीति**। वदधातुर्न मान्त इति भावः । **आचामीति** । अनाचमेरित्युक्तेरिह नोपधावृद्धिनिषेधः । **अनाचमिकमिवमीनामिति** । आचमिकमिवमिवर्जानाम् इत्यर्थः । एवंच कमिवम्योरपि न निषेध इति फलितम् । ननु कमेर्णिङन्तत्वात् केवलस्य तस्य चिणादौ प्रयोग एव नास्तीत्यत आह—**चिण्यायादय इति । णिङ्णिचोरप्येवमिति** । णिङन्ताण्णिजन्ताद्वा कमेश्चिणि णिलोपे सति पूर्ववत् रूपं शिध्यते इत्यर्थः। ननु ' जनिवध्योश्च ' इति वधेरुपधावृद्धिनिषेधो व्यर्थः । वधादेशस्यादन्ततया अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादेव अवधीत्यादौ उपधावृद्ध्यभावसिद्धेरित्याशङ्क्य वधिर्धात्वन्तरं हलन्तमेव ' जनिवध्योश्च ' इत्यत्र गृह्यत इत्यभिप्रेत्य आह—**वध हिंसायां हलन्त इति** ।

भञ्जेश्च चिणि । 'श्नान्नलोपः' इत्यतो नेति लुप्तषष्ठीकं, लोप इति चानुवर्तते । 'जान्तनशां विभाषा' इत्यतो विभाषेति मत्वा शेषं पूरयति—**नलोपो वा स्यादिति । अभाजीति** । नलोपपक्षे उपधावृद्धिः । **विभाषा चिण्णमुलोः** । 'लभेश्च' इत्यतो लभेरिति 'इदितो नुम्' इत्यतो नुमिति चानुवर्तते इति मत्वा शेषं पूरयति—**लभेर्नुमागमो वेति** । ननु प्रालम्भि उपालम्भीत्यादौ उपसर्गपूर्वस्यापि

नुम्। प्रालम्भि। द्विकर्मकाणां तु

गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकृष्वहाम्।
बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मकाणां निजेच्छया॥
प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ण्यन्तानां लादयो मताः।

(१०६०—१०६५ वार्तिकार्थः)। **गौर्दुह्यते पयः। अजा ग्रामं नीयते**

लभेः नुम्विकल्पः स्यादित्यत आह—**व्यवस्थितेति**। प्रादेरुपसर्गात्परस्य लभेर्नित्यं नुम्। अनुपसर्गात्परस्य तु लभेर्विभाषा नुमिति व्यवस्थितविकल्पाश्रयणादुपसर्गपूर्वस्य लभेर्नित्यं नुमित्यर्थः। वस्तुतस्तु 'चिरणमुलोरनुपसर्गस्य' इति वार्तिकात्, भाष्ये 'उपसर्गात् खलघञोः' इत्यतः उपसर्गादिति 'न सुदुर्भ्याम्' इत्यतो नेति चानुवर्त्य उपसर्गात्परस्य लभेः 'विभाषा चिरणमुलोः' इति नेति व्याख्यातम्। तेन प्रपूर्वस्य लभेर्नित्यं नुमिति व्याख्यानं परास्तम्।

'लः कर्मणि' इति लकारा विहिताः। तथा 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' इति कर्मणि कृत्यादिप्रत्यया वक्ष्यन्ते। ते तावत् द्विकर्मकधातुषु कतरस्मिन् कर्मणि भवन्तीत्यत्र व्यवस्थामाह—**द्विकर्मकाणां त्विति**। कर्मप्रत्ययव्यवस्था वक्ष्यत इति शेषः। तां व्यवस्थां सार्धश्लोकेन दर्शयति—**गौणे कर्मणीत्यादिना**। दुह्याच्पच्दण्ड्रुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथ्मुषां गौणे कर्मणि लादयो मता इत्यन्वयः। 'अकथितं च' इति सूत्रेण यस्य कर्मसंज्ञा तत् गौणं कर्मेति बोध्यम्। **प्रधाने इति**। नीहृकृष्वहां प्रधाने कर्मणि लादयो मता इत्यन्वयः। 'अकथितं च' इति सूत्रादन्येन यस्य कर्मसंज्ञा तत्प्रधानं कर्मेति बोध्यम्। अथ 'गतिबुद्धि' इति सूत्रेण ये द्विकर्मकाः तेषु व्यवस्थामाह—**बुद्धीति**। बुद्ध्यर्थकस्य भक्षार्थकस्य शब्दकर्मकाणां च प्रधाने वा गौणे वा कर्मणि स्वेच्छया लादयो मता इत्यन्वयः। इह 'गतिबुद्धि' इत्यनेन यस्य कर्मसंज्ञा तत् गौणं कर्म। तदितरत्तु प्रधानं कर्म। **प्रयोज्येति**। अन्येषां गत्यर्थानां अकर्मकाणां 'हृक्रोः' इति सूत्रोपात्तहृकृञोश्च प्रयोज्यकर्मणि लादयो मता इत्यन्वयः। अयं सार्धश्लोकः 'अकथितं च' इति सूत्रस्थवार्तिकभाष्यसंग्रह इति बोध्यम्।

गौर्दुह्यते पयः इति। गोपेनेति शेषः। अत्र गोरप्रधानकर्मत्वात्तस्मिन् कर्मणि लकारः। तिङा अभिहितत्वात् गोः प्रथमा। प्रधानकर्मत्वात्पय इति द्वितीयान्तम्, तस्य तिङा अनभिहितत्वात्। बलिर्याच्यते वसुधाम्। अविनीतो विनयं याच्यते। तण्डुलाः ओदनं पच्यन्ते। गर्गाः शतं दण्ड्यन्ते। व्रजो रुध्यते गाम्। माणवकः पन्थानं पृच्छ्यते। वृक्षोऽवचीयते फलानि। माणवको धर्मं उच्यते। शिष्यते वा। शतं जीयते देवदत्तः। सुधां क्षीरोदधिर्मथ्यते। देवदत्तः शतं मुष्यते। एतेषु गौणकर्मणि लकारः। अथ प्रधाने नीहृकृष्वहामित्यत्रोदाहरति—**अजा ग्रामं नीयते, ह्रियते, कृष्यते, उह्यते इति**। प्रतिक्रियमजा ग्राममि-

ह्रियते कृष्यते उह्यते । बोध्यते माणवकं धर्मः, माणवको धर्ममिति वा । भोज्यते माणवकमोदनः, माणवक ओदनं वा । देवदत्तो ग्रामं गम्यते । 'अकर्मकाणां कालादिकर्मकाणां कर्मणि भावे च लकार इष्यते' । मासो मासं वा आस्यते देवदत्तेन । णिजन्तात्तु प्रयोज्ये प्रत्ययः । मासमास्यते माणवकः ।

इति भावकर्मतिङ्प्रकरणम् ।

त्यन्वेति । उह्यत इत्यत्र वहतेर्यजादित्वात्संप्रसारणम् । अत्र अजायां प्रधानकर्मणि लकारः, ग्रामस्यानभिहितत्वात् द्वितीया । बुद्ध्यर्थस्योदाहरति—**बोध्यते माणवकं धर्मः, माणवको धर्ममिति वेति**। गुरुणेति शेषः । अत्र माणवके गौणकर्मणि धर्मे वा प्रधानकर्मणि ण्यन्तात् लकारः । भक्षार्थस्य तु अश्यन्ते देवाः अमृतं हरिणा, अश्यतेऽमृतं देवानिति वा उदाहार्यम् । शब्दकर्मकस्य तु वेदोऽध्याप्यते विधिं हरिणा, वेदमध्याप्यते विधिरिति वेत्युदाहार्यम् । यदुक्तं गत्यर्थानां ह्रक्रोश्चेत्येतेषां प्रयोज्यकर्मणि लकार इति । तत्र गत्यर्थस्योदाहरति—**देवदत्तो ग्रामं गम्यते इति** । यज्ञदत्तेनेति शेषः । अत्र प्रयोज्यकर्मणि देवदत्ते गमेर्ण्यन्तात् लः।

नतु अकर्मकाणां ण्यन्तानां प्रयोज्यकर्मण्येव लादय इति व्यवस्था व्यर्था । तत्र प्रयोज्यं विना अन्यस्य कर्मणोऽभावादित्याशङ्क्य 'अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यम्' इति वार्तिकेन अकर्मकधातूनामपि देशकालादिकर्मत्वेन ण्यन्तानां तेषां द्विकर्मकतया प्रयोज्यकर्मण्येव तत्र लादय इति व्यवस्था प्रयोजनवतीत्यभिप्रेत्य मासमास्यते माणवक इति ण्यन्ते प्रयोज्यकर्मणि माणवके एव लः, नतु मासे कर्मणि इत्युदाहरिष्यते । एवं तर्हि अण्यन्तेष्वकर्मकेषु मासमास्यते देवदत्तेनेति भावे लकारो न स्यात्, सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्तरि च ल इति नियमात् । मास आस्यते देवदत्तेनेत्येव कर्मणि मासे लकारः स्यादित्याशङ्क्य आह—**अकर्मकाणामित्यादि** । ये अकर्मकाः 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म, तथायुक्तं चानीप्सितम्' इति सूत्रसिद्धकर्मरहिताः 'आस उपवेशने, वृतु वर्तने' इत्यादयः, तेषां 'अर्कमकधातुभिर्योगे' इति वार्तिकसिद्धकर्मकाणां कर्मणि भावे च लकार इष्यते इत्यर्थः । न चेदं वार्तिकमिति भ्रमितव्यम्, भाष्ये अदर्शनात् । किंतु न्यायमूलकमेव, अकर्मकधातुभिर्योगे देशकालादीनां कर्मसंज्ञाविकल्पस्य भाष्याद्यभिमतत्वात् । यथा चैतत्तथा कारकाधिकारे 'अकर्मकधातुभिर्योगे' इति वचनव्याख्यावसरे अवोचाम । तदाह—**मासो मासं वा आस्यते देवदत्तेनेति** । अत्र मासस्य कर्मत्वपक्षे कर्मलकारः, मासस्याभिहितत्वात् प्रथमा । मासस्य कर्मत्वाभावपक्षे तु भावे लकारः । मास इति सप्तमी । मासमिति त्वपपाठः[1] । अथ प्रकृतमनुसरति—**णिजन्तात्त्विति** । आसधातोः प्रकृतिसिद्धकर्मरहितत्वेन

---

१ वस्तुतस्तु 'अकर्मकधातुभिर्योग' इति वार्तिकेन ण्यन्तयोगेऽपि द्वितीया प्राप्तिरस्त्येवेति नापपाठः ।

अथ कर्मकर्तृतिङ्प्रकरणम् ॥ २१ ॥

यदा सौकर्यातिशयं द्योतयितुं कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते तदा कारकान्तराण्यपि कर्तृसञ्ज्ञां लभन्ते। स्वव्यापारे स्वतन्त्रत्वात्। तेन पूर्वं करणत्वादिसत्त्वेऽपि सम्प्रति कर्तृत्वात्कर्तरि लकारः। साध्वसिश्छिनत्ति। काष्ठानि पचन्ति। स्थाली पचति। कर्मणस्तु कर्तृत्वविवक्षायां प्राक्सकर्मका अपि प्रायेणाकर्मकाः।

अकर्मकाणौ मासस्य कर्मत्वपक्षेऽपि प्रयोज्यकर्मण्येव लकार इत्यर्थः। **मासमास्यते माणवक इति**। ण्यन्तात्प्रयोज्यकर्मणि माणवके लः। मासस्यानभिहितत्वात् द्वितीया। हृक्रोस्तु हार्यते कार्यते वा भृत्यैः कटं देवदत्तेन।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां भावकर्मप्रक्रिया समाप्ता।

अथ कर्मकर्तृप्रक्रियां निरूपयिष्यन् कर्मणः कर्तृत्वं साधयितुमाह—**यदेति**। फलव्यापारयोर्धातुरिति सिद्धान्तः। पचिर्हि विक्लित्यनुकूलव्यापारे वर्तते। तत्र विक्लित्तिः फलम्। तदाश्रय ओदनं कर्म। तदनुकूलो अधिश्रयणादिः पुरुषप्रयत्नरूपो व्यापारः। तत्राधिश्रयणं चुल्ल्या उपरि तण्डुलयुक्तस्थाल्याः स्थापनम्। स्थापनं स्थित्यनुकूलव्यापारः। तत्र स्थितिः स्थालीतण्डुलनिष्ठा। तदनुकूलः पुरुषचेष्टाविशेषः। धातूपात्तव्यापाराश्रयः पुरुषः कर्ता, स्वतन्त्रत्वात्। स्वातन्त्र्यं प्राधान्यमिति भाष्यम्। कर्मकरणादिकं तु पुरुषप्रयत्नपरतन्त्रत्वान्न कर्तृत्वं लभते इति स्थितिः। तत्र यदा सौकर्यातिशयविवक्षया कर्तुः पुरुषस्य व्यापारः प्रयत्नः न विवक्ष्यते, किंतु कर्मादिगत एव व्यापारः विक्लित्यादिफलानुकूलत्वेन विवक्ष्यते तदा कर्मादिकारकाण्यपि कर्तृसंज्ञां लभन्ते इत्यर्थः। ननु कर्मादिगतव्यापारस्य पुरुषप्रयत्नाधीनत्वादस्वतन्त्रत्वात्कथं कर्मणः कर्तृत्वमित्यत आह—**स्वव्यापारे स्वतन्त्रत्वादिति**। स्वातन्त्र्येण विवक्षितत्वादित्यर्थः। तदुक्तं कर्मवत्कर्मणा इत्यत्र भाष्ये-'कर्मकर्तरि कर्तृत्वं स्वातन्त्र्यस्य विवक्षितत्वात्' इति। अत्र कर्मग्रहणं करणादिकारकस्याप्युपलक्षणम्। **तेनेति**। असिना छिनत्तीत्यादिप्रयोगदशायां असिकुठारादीनां करणत्वादिसत्त्वेऽपि, असिः छिनत्ति इत्यादिप्रयोगदशायां कर्तृत्वेन विवक्षितत्वात् कर्तरि लकार इत्यर्थः। **साध्वसिः छिनत्तीति**। अत्र करणस्य कर्तृत्वविवक्षा। साधु इति क्रियाविशेषणं सौकर्यातिशयद्योतनाय। अतितैक्ष्ण्यात् पुरुषप्रयत्नविशेषमाघातातिशयं विना स्वयमेव असिः छिनत्तीत्यर्थः। **काष्ठानि पचन्तीति**। अत्रापि करणानां कर्तृत्वविवक्षा। **स्थाली पचतीति**।

---

१ भृत्यस्य प्रयोज्यकर्मत्वा भावपक्षे तु हार्यके कार्यते वा कटो भृत्येन देवदत्तेनेति बोध्यम्।

तेभ्यो भावे कर्तरि च लकाराः । पच्यते ओदनेन । भिद्यते काष्ठेन । कर्तरि तु—(२७६६) **कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः** । ३ । १ । ८७ ॥ कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवत्स्यात् । कार्यातिदेशोऽयम् । तेन यगात्मनेपदचिण्चिण्वदिटः स्युः । कर्तुरभिहितत्वात् प्रथमा । पच्यते ओदनः । भिद्यते काष्ठम् ।

अत्राधिकरणस्य कर्तृत्वविवक्षा । काष्ठानामतिशुष्कत्वात् धमनफूत्कारानपेक्षया स्थाल्या अतिलघुत्वादविलम्ब्यश्रपणतया सौकर्यं बोध्यम् ।

कर्मणस्त्विति । ये छिदिभिदिप्रभृतयः एककर्मकाः, तत्र कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां वृक्षः छिनत्तीत्यादौ प्राक् सकर्मकत्वेऽपि संप्रति कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामकर्मका एते इत्यर्थः । ये तु द्विकर्मकाः, तत्र एकस्य कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामपि इतरेण कर्मणा सकर्मकत्वसत्त्वात्प्रायेणेत्युक्तिः । ततश्च तेषु द्विकर्मकेषु कर्मणि कर्तरि च लकारः । तत्र कर्मणि लकारे यथा—सुधां क्षीरसागरो मथ्यते । कर्तरि यथा—सुधां क्षीरसागरो मथ्नाति । अथ यदुक्तं एककर्मकेषु कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामकर्मकत्वमिति, तस्य प्रयोजनमाह—**तेभ्यो भावे कर्तरि च लकारा इति** । ननु कर्मणि, असंभवात् । अत एव अकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि ल इत्युक्तमिति भावः । तत्र एककर्मकेभ्यः कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां भावे लकारमुदाहरति—**पच्यते ओदनेनेति** । ओदनकर्तृकः पाक इत्यर्थः । एवं भिद्यते काष्ठेनेत्यपि । यद्यपि पचेर्द्विकर्मकत्वम्, तथापि तण्डुलानामविवक्षायां एककर्मकत्वं पचेराश्रितम् । **कर्तरि त्विति** । एककर्मकेषु कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां कर्तरि लकारे विशेषो वक्ष्यते इत्यर्थः । **कर्मवत्कर्मणा** । 'कर्तरि शप्' इत्यतः कर्तरीत्यनुवृत्तं प्रथमया विपरिणम्यते । तुल्या क्रिया यस्य सः तुल्यक्रियः कर्ता । कर्मणेत्यनेन कर्मकारकस्था क्रिया विवक्षिता, क्रियायाः कर्मकारकेण तुल्यत्वस्य तत्स्थक्रियामादायैव उपपाद्यत्वात् । तदाह—**कर्मस्थयेत्यादिना** । कर्मणः कर्तृत्वेन विवक्षायां कर्ता कर्मवदिति यावत् । वत्करणाभावे तु कर्मसंज्ञक इत्यर्थशङ्का स्यात् । तथा सति सकर्मकत्वात् पच्यते ओदनेन भिद्यते काष्ठेनेति भावे लो न स्यात् ।

कार्यातिदेशोऽयमिति । यद्यपि शास्त्रातिदेशे कार्यातिदेशे वा न फलभेदः । तथापि शास्त्रातिदेशस्यापि कार्यातिदेशार्थत्वान्मुख्यत्वात् कार्यातिदेश एवाश्रयणीय इत्यर्थः । **तेनेति** । स्युरित्यत्रान्वेति । कर्मवत्त्ववचनेन कर्मकार्याणि 'सार्वधातुके यक्' इति यक्, 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदम्, 'चिण् भावकर्मणोः' इति चिण्, 'स्यसिच्सीयुट्तासिषु' इति चिण्वत्त्वं, तत्संनियोगशिष्टः इट् च स्युरित्यर्थः । कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां कर्तरि विहितानि शास्त्राण्येव न स्युरिति भावः । **कर्तुरिति** । कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां कर्तरि लकारे सति तदादेशतिङा कर्तुरभिहि-

अपाचि । अभेदि । ननु भावे लकारे कर्तुर्द्वितीया स्यादस्मादतिदेशादिति चेन्न । **लकारवाच्य एव** हि कर्ता कर्मवत् । 'लिङ्याशिष्यङ्' (सू ३४३४) इति **द्विलकारकात्** लः इत्यनुवृत्तेः, भावे प्रत्यये च कर्तुर्लकारेणानुपस्थितेः । **अत एव कृत्यक्तखलर्थाः** कर्मकर्तरि न भवन्ति । किंतु भाव एव । भेत्तव्यं कुसूलेन। **ननु** पचिभिद्योः कर्मस्था क्रिया विक्लित्तिर्द्विधाभवनं च । सैवेदानीं कर्तृस्था ननु तत्तुल्या । **सत्यम्** । कर्मत्वकर्तृत्वावस्थाभेदोपाधिकं तत्समानाधिकरणक्रियाया

तत्वादित्यर्थः । **पच्यते ओदन इति** । फूत्कारादिपुरुषश्रमातिशयविशेषं विना विक्लित्त्याश्रयो भवतीत्यर्थः । **भिद्यते काष्ठमिति** । कुठारादिदृढाघातं पुरुषश्रमं विना द्विधा भवतीत्यर्थः । अत्र कर्मणः कर्तृत्वेऽपि कर्मत्वातिदेशाद्यक् । **अपाचि अभेदीति** । अत्र कर्मवत्त्वाच्चिण् ।

ननु कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां भावलकारे पच्यते ओदनेन, भिद्यते काष्ठेनेत्यत्र कर्मकर्तुस्तिङाऽनभिहितत्वात् द्वितीया स्यात्, कर्मवत्त्वातिदेशादित्याशङ्कते— **नन्विति** । परिहरति—**नेति** । नायमाक्षेप उन्मिषतीत्यर्थः । कुत इत्यत आह— **लकारवाच्य एव हि कर्ता कर्मवदिति** । तच्च कुत इत्यत आह—**लिङ्याशिषीति** । 'व्यत्ययो बहुलम्, लिङ्याशिष्यङ्' इति संहितया पाठे लकारात् पूर्वं लकारान्तरं 'हलो यमाम्' इति लुप्तं प्रश्लिष्यते । ततश्च ल् ल् इति द्विलकारात् सूत्रात् ल् इति षष्ठ्यन्तं 'कर्मवत्कर्मणा' इत्यत्रानुवर्तते । तथाच लः कर्ता कर्मवदिति लभ्यते । वाच्यत्वं षष्ठ्यर्थः । तथाच लकारवाच्यः कर्ता कर्मवदिति पर्यवस्यतीत्यर्थः । अस्त्वेवम्, प्रकृते किमायातमित्यत आह—**भावे प्रत्यये च कर्तुर्लकारेणानुपस्थितेरिति** । तत्र भावस्यैव तद्वाच्यत्वादिति भावः । **अत एवेति** । लकारवाच्यस्यैव कर्मकर्तुः कर्मवत्त्वविधानादेव कृत्यक्तखलर्थाः प्रत्ययाः कर्मणि विहिताः कर्मकर्तरि न भवन्ति, तस्य लकारवाच्यत्वाभावेन कर्मवत्त्वस्य तत्राप्रवृत्तेरित्यर्थः । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । ननु 'सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्य' इति निष्ठानत्ववार्तिके सिनो ग्रासः स्वयमेवेति भाष्ये कथमुदाहृतम् । क्तप्रत्ययस्य कर्मकर्तर्यभावादिति चेत् उच्यते—अत एव भाष्यात् 'निष्ठा' इति सूत्रविहितकर्मार्थकक्तप्रत्ययस्यैव कर्मकर्तर्यभाव इति विज्ञायते । सिनो ग्रासः स्वयमेवेत्यत्र तु गत्यर्थाकर्मकेत्यादिना कर्तरि विहितः क्तप्रत्ययः कर्मकर्तरि भवत्येवेति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः।

भेत्तव्यं कुसूलेनेति । पुरुषप्रयत्नमनपेक्ष्य कुसूलकर्तृका भिदिक्रियेत्यर्थः । शङ्कते—**नन्विति** । **इदानीमिति** । कर्मणः कर्तृत्वविवक्षादशायामित्यर्थः । **ननु तत्तुल्येति** । तुल्यत्वस्य भेदघटितत्वादिति भावः । अर्धाङ्गीकारेण परिहरति— **सत्यमिति** । विक्लित्तिर्द्विधाभवनं च कर्मस्थमेव संप्रति कर्तृस्थमिति युक्तम् । तथापि तयोस्तुल्यत्वाभावस्तु नेत्यर्थः । **कर्मत्वेति** । कर्मत्वकर्तृत्वे ये अवस्थे धर्मविशेषौ

भेदमाश्रित्य व्यवहारः । कर्मणा इति किम् । करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रिये पूर्वोक्ते साध्वसिरित्यादौ मा भूत् । किंच कर्तृस्थक्रियेभ्यो मा भूत् । गच्छति ग्रामः । आरोहति हस्ती । 'अधिगच्छति शास्त्रार्थः स्मरति श्रद्दधाति वा ।' यत्र कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो दृश्यते यथा पक्वेषु तण्डुलेषु, यथा वा छिन्नेषु काष्ठेषु, तत्र कर्मस्था क्रिया । नेतरत्र । न हि पक्वापक्वतण्डुलेष्विव गतागतग्रामेषु

तयोर्भेदः स एव उपाधिः निमित्तं यस्य तथाविधं कर्मत्वकर्तृत्वसमानाधिकरणक्रियाभेदमाश्रित्य तुल्यत्वव्यवहार इत्यर्थः । वास्तवभेदाभावेऽपि औपाधिकभेदात्कर्मस्थक्रियातुल्यक्रियत्वं कर्मकर्तुरिति भावः । **करणाधिकरणाभ्यामिति** । असिना छिनत्ति स्थाल्यां पचतीत्यत्र करणाधिकरणयोर्यो व्यापारः स एव असिश्छिनत्ति स्थाली पचतीत्यत्र कर्तृस्थ इति तत्रापि कर्मवत्त्वं स्यात् । तन्निवृत्त्यर्थं कर्मणेति पदमित्यर्थः । ननु 'कर्मवत्कर्मणा' इत्यत्र 'धातोरेकाचः' इत्यतः धातोरित्यनुवर्तते । धातोर्वाच्यया क्रियया तुल्यक्रिय इत्यर्थः । करणत्वाद्यवस्थायां वस्तुतः सन्नपि असिस्थाल्योर्व्यापारो न धातूपात्त इति नोक्तदोष इत्यस्वरसादाह—**किंचेति** । **गच्छति ग्राम इति** । मार्गस्य अविषमनिष्कण्टकतया प्रत्यासन्नतया च श्रमं विना प्राप्त्याश्रयो भवतीत्यर्थः । **आरोहति हस्तीति** । अङ्कुशाघातादिहस्तिपकव्यापारं विना स्वयमेव न्यग्भवन् आरोहणाश्रयो भवतीत्यर्थः । **अधिगच्छति शास्त्रार्थः स्मरति श्रद्दधाति वेति** । पूर्वार्धमिदम् । 'यत्कृपालेशतस्तस्मै नमोऽस्तु गुरवे सदा ।' इत्युत्तरार्धम् । गुरुकृपालेशादेव श्रमं विना स्वयमेव शास्त्रार्थः अधिगच्छति निश्चयविषयो भवति, स्मृतिविषयो भवति, श्रद्धाविषयो भवतीत्यर्थः । अत्र कर्मकर्तुः ग्रामादेः कर्तृस्थक्रियावत्त्वेन कर्मस्थक्रियावत्त्वाभावात् न कर्मवत्त्वम् । अतः न कर्मकार्यं यगादि । किंतु कर्तृकार्यं शबादेवेति भावः ।

ननु कर्मकर्तुः ग्रामादेः प्राप्त्याद्याश्रयत्वेन कर्मस्थक्रियत्वमस्त्येवेत्यत आह—**यत्रेति** । यत्र क्रियाकृतः विशेषः वैलक्षण्यं दृश्यते प्रत्यक्षमुपलभ्यते, तत्र कर्मणि विद्यमाना क्रिया कर्मस्थक्रियेत्युच्यते इत्यन्वयः । तदुदाहृत्य दर्शयति—**यथा**

---

१ अयमत्र संग्रहः-निर्वर्त्ये च विकार्ये च कर्मवद्भाव इष्यते ।
न तु प्राप्ये कर्मणीति सिद्धान्तोऽत्र व्यवस्थितः ॥
क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते ।
दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते ॥

तत्र निर्वर्त्यम् उत्पाद्यं कर्म घटादि, तदुदाहरणं क्रियते घट इत्यादि । विकार्यं कर्म ओदनादि, तस्य पच्यते ओदनः, भिद्यते काष्ठमित्याद्युदाहरणं ॥ गच्छति ग्रामः, आरोहति हस्ती, पश्यति भवः, अधिगच्छति शास्त्रार्थ इत्यादि तु प्राप्यकर्मणः कर्तृत्वविवक्षोदाहरणमिति तत्र यगात्मनेपदादि न भवति । इति ।

वैलक्षण्यमुपलभ्यते। करोतिरुत्पादनार्थः। उत्पत्तिश्च कर्मस्था। तेन करिष्यते घट इत्यादि। यत्नार्थत्वे तु नैतत्सिध्येत्। ज्ञानेच्छादिवद्यत्नस्य कर्तृस्थत्वात्। एतेनानुव्यवस्यमानेऽर्थे इति व्याख्यातम्। कर्तृस्थत्वेन यगभावाच्छ्यनि कृते ओलोपे च रूपसिद्धेः। ताच्छील्यादावयं चानश् न त्वात्मनेपदम्। 'सकर्मकाणां

पक्वेषु तण्डुलेष्विति। तण्डुलावस्थापेक्षया विक्लित्तिकृतो विशेषो दृश्यते इति शेषः। अन्यत्रापि क्रियाकृतं वैलक्षण्यमुदाहृत्य दर्शयति—**यथा वा छिन्नेषु काष्ठेष्विति**। अच्छिन्नापेक्षया वैलक्षण्यं दृश्यते इति शेषः। गच्छति ग्राम इत्यादौ तु नैवमित्याह—**न हीति**। **ग्रामेष्विति**। उपलक्षणमिदम्। पक्वापक्वतण्डुलेषु यथा क्रियाकृतं वैलक्षण्यमुपलभ्येत तथा गतागतग्रामे आरूढानारूढहस्तिनि अधिगतानधिगते स्मृतास्मृते श्रद्धिताश्रद्धिते च शास्त्रार्थे क्रियाकृतवैलक्षण्यं न दृश्यते इत्यर्थः, ग्रामगमनादौ कर्तर्येव श्रमादिवैलक्षण्यदर्शनादिति भावः। ननु ज्ञानेच्छयोरिव यत्नस्यापि कर्तृस्थत्वात् तद्वाचिनः कृञोऽपि कर्ता न कर्मवत्स्यात्। ततश्च क्रियते घटः स्वयमेवेति यगादिः न सिध्येदित्याशङ्क्य कृञो न यत्नार्थत्वमित्याह—**करोति रुत्पादनार्थ इति**। उत्पत्त्यनुकूलव्यापारार्थक इत्यर्थः। एतच्च भूवादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। करोतेरुत्पादनार्थकत्वे तु कर्मस्थक्रियत्वं तत्कर्तुरुपपादयति—**उत्पत्तिश्च कर्मस्थेति**। उत्पन्ने अनुत्पन्ने च वैलक्षण्यस्य प्रत्यक्षत्वादिति भावः। **तेनेति**। कृञः कर्तुः कर्मस्थक्रियत्वेनेत्यर्थः। तथाच क्रियते घटः स्वयमेवेत्यत्र यक्, तासि तु चिण्वदिट्पक्षे कारिता, तदभावे तु कर्ता इति सिद्धवत्कृत्य आह—**करिष्यते घट इत्यादीति**। चिण्वदिट्पक्षे कारिष्यते इति रूपम्। तदभावपक्षे तु 'ऋद्धनोः स्ये:' इति इट्—करिष्यते। सीयुटश्चिण्वदिटि कारिषीष्ट। तदभावे तु कृषीष्ट। लुङि अकारि अकृत। **नैतदिति**। कर्मवत्त्वं न सिध्येत्यर्थः। यतते इतिवत्सकर्मकत्वमेव न स्यादित्यपि बोध्यम्।

एतेनेति। ज्ञानस्य कर्तृस्थत्वव्युत्पादनेनेत्यर्थः। **अनुव्यवस्यमानेऽर्थे इति**। अर्थे स्वयमेव निश्चयविषयतां संपद्यमाने इत्यर्थः। **व्याख्यातमिति**। समर्थितमित्यर्थः। कथं समर्थित मित्यत आह—**कर्तृस्थत्वेन यगभावादिति**। अनुव्यवसायः निश्चयः, तत्र कर्मकर्ता अर्थः, स न कर्मस्थक्रियः, अर्थे अनुव्यवसायकृतवैलक्षण्याभावात्। किंतु कर्तृस्थक्रिय एव, अनुव्यवसायकर्तरि देवदत्ते हर्षादिदर्शनात्। ततश्च कर्मवत्त्वाभावान्न यक्। यकि तु कित्त्वात् 'घुमास्थागापाजहातिसाम्' इति ईत्वे अनुव्यवसीयमान इति स्यादित्यर्थः। ननु यगभावे कथं यकारश्रवणमित्यत आह—**श्यनीति**। 'षो अन्तकर्मणि' इति धातोरनुव्यवपूर्वादुपसर्गवशेन निश्चयवृत्तेः आने कृते श्यनि 'ओतः श्यनि' इत्योकारलोपे अनुव्यवस्यमान इति रूपसिद्धेरित्यर्थः। ननु कर्मवत्त्वाभावे 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदाभावात् कथमिह लटः शानच्। तस्यात्मनेपदत्वादित्यत आह—**ताच्छील्यादाविति**। 'ताच्छील्यवयो-

प्रतिषेधो वक्तव्यः' (वा १८७३) । अन्योन्यं स्पृशतः । अजा ग्रामं नयति 'दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोरिति वाच्यम्' (वा १८७६) । (२७६७) **न दुहस्नुनमां यक्चिणौ** । ३ । १ । ८९ ॥ एषां कर्मकर्तरि यक्चिणौ न स्तः । दुहेरनेन यक एव निषेधः । चिण्तु विकल्पिष्यते । शप्, लुक् । गौः पयो

वचनशक्तिषु चानश्' इत्यनेन चानशित्यर्थः । तस्य च लादेशत्वाभावेन आत्मनेपदत्वाभावात् कर्मवत्त्वाभावेऽपि कर्मकर्तरि प्रवृत्तिर्निर्बाधा । तदाह—**न त्वात्मनेपदमिति** ।

ननु अन्योन्यं स्पृशतः स्वयमेव यज्ञदत्तदेवदत्तावित्यत्रापि कर्मवत्वाद्यगादि स्यात् । तत्र हि स्पृशिः संयोगानुकूलव्यापारार्थकः । उभावपि कर्तारौ कर्मभूतौ च । स्पर्शनक्रियाया एकत्वेऽपि आश्रयभेदात्तद्भेदमाश्रित्य यज्ञदत्तनिष्ठां स्पर्शनक्रियां प्रति देवदत्तस्य कर्मत्वम् । एव देवदत्तनिष्ठां स्पर्शनक्रियां प्रति यज्ञदत्तस्य कर्मत्वम् एवं कर्तृत्वमप्युभयोर्ज्ञेयम् । एवंच उभयोः कर्तृत्वकर्मत्वसत्त्वादेकस्मिन् कर्तरि कर्मणि वा या स्पृशिक्रिया सैवेतरस्मिन् कर्तरि कर्मणि वा वर्तते इति कर्मवत्त्वं स्यात्, आश्रयनिबन्धनं भेदमाश्रित्य तुल्यक्रियत्वोपपत्तेः । स्पृष्टास्पृष्टयोरन्योन्यसंयोगकृतहर्षादितदभावदर्शनाच्चेत्यत आह—**सकर्मकाणां प्रतिषेधः इति** । एककर्मकाणां छिदिभिदिप्रभृतीनां कर्मणः कर्तृत्वविवक्षया अकर्मकाणां कर्तुः कर्मवत्त्वमुक्तम् । ये तु द्विकर्मकाः कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामपि सकर्मका धातवः तेषां धातूनां कर्मकर्तुः कर्मवत्त्वप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । **अन्योन्यं स्पृशतः इति** । कर्मवत्त्वे तु यकि तङि च स्पृश्येते इति स्यादिति भावः ।

'सकर्मकाणां प्रतिषेधः' इत्यस्य उदाहरणान्तरमाह—**अजा ग्रामं नयतीति** । अजा ग्रामं स्वयमेव प्राप्नोतीत्यर्थः । अत्र नयनं प्रत्यजायाः कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामपि ग्राममादाय सकर्मकत्वान्न कर्मवत्त्वमिति भावः । वस्तुतस्तु गते अगते च ग्रामे वैलक्षण्याभावादेवात्र कर्मवत्त्वस्याप्राप्तिरिति नेदमस्य वार्तिकस्योदाहरणम् । अत एव भाष्ये अन्योन्यमाश्लिष्यतः, अन्योन्यं स्पृशतः, अन्योन्यं संगृह्णीतः इत्येवोदाहृतमिति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । **दुहिपच्योरिति** । कर्मवत्त्वमिति शेषः । अनयोर्द्विकर्मकत्वादेकस्य कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामपि अन्यकर्मणा सकर्मकत्वात्पूर्ववार्तिकेन कर्मवत्त्वनिषेधे प्राप्ते प्रतिप्रसवोऽयम् । **न दुह** । दुह स्नु नम् एषां द्वन्द्वः । **कर्मकर्तरीति** । एतत्तु नानुवृत्तिलभ्यम्, पूर्वत्रानुपलम्भात् । किंतु 'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः, इति समभिव्याहारलभ्यमेव । 'अचः कर्मकर्तरि' इत्यतो मण्डूकप्लुत्या तदनुवृत्तिर्वा । **दुहेरनेनेति** । 'न दुहस्नुनमाम्' इत्यनेन दुहेः कर्मकर्तरि यक एव निषेधः । चिण्तु 'दुहश्च' इति वक्ष्यमाणसूत्रेण विकल्पितो वक्ष्यते इत्यर्थः । कर्मकर्तरि तशब्दे परे दुहेश्चिण्वेति तदर्थः । चिण्तु विकल्पेनेष्यते इति क्वचित्पाठः ।

दुग्धे। (२७६८) **अचः कर्मकर्तरि** ।३।१।६२॥ अजन्ताच्च्लेश्चिण्वा स्यात्कर्मकर्तरि तशब्दे परे। अकारि-अकृत। (२७६९) **दुहश्च** ।३।१।६३॥ अदोहि। पक्षे क्सः। 'लुग्वा—' (सू २३६५) इति पक्षे लुक्। अदुग्ध-अधुक्षत। उदुम्बरः फलं पच्यते। 'सृजियुज्योः श्यंस्तु' (वा १८७७)। अनयोः सकर्मकयोः कर्ता बहुलं कर्मवद्यगपवादश्च श्यन्वाच्य इत्यर्थः। 'सृजेः श्रद्धोपपन्ने कर्तर्येवेति वाच्यम्' (वा ४०५४)। सृज्यते स्रजं भक्तः। श्रद्धया

दुग्धे इत्यत्र प्रक्रियां दर्शयति—**शप् लुगिति**। दुहेः कर्मकर्तरि यकि निषिद्धे शप् प्रवर्तते। तस्य 'अदिप्रभृतिभ्यः' इति लुगित्यर्थः। **गौः पयो दुग्धे इति**। गौः स्वयमेव पय उत्सृजतीत्यर्थः। कर्मकर्तृभूतायां गवि लट्। स्वरितेत्त्वेऽपि भावकर्मणोः इत्यात्मनेपदमेव। 'न दुह' इति न यक्। गां पयो दुग्धे इति तु नोदाहृतम्, 'गौणे कर्मणि दुह्यादेर्लादयो मताः' इत्युक्तेः।

अचः कर्मकर्तरि। 'च्लेः सिच्' इत्यतः च्लेरिति 'चिण् ते पदः' इत्यतः चिण्ते इति, 'दीपजन' इत्यतः अन्यतरस्यामिति चानुवर्तते। 'धातोरेकाचः' इत्यतोऽनुवृत्तस्य धातुग्रहणस्य अचा विशेषितत्वात्तदन्तविधिः। तदाह—**अजन्तादित्यादिना**। **अकारीति**। कटः स्वयमेवेति शेषः। कर्मकर्तरि लुङ्। च्लेश्चिण्। वृद्धिः। रपरत्वम्। 'चिणो लुक्' इति तशब्दस्य लुक्। **अकृतेति**। चिणभावपक्षे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः। **दुहश्च**। अच इतिवर्जं पूर्वसूत्रं तत्रानुवृत्तं यत्तत्सर्वमिहानुवर्तते। कर्मकर्तरि तशब्दे परे दुहेश्चिण्वा स्यादित्यर्थः स्पष्ट इति न व्याख्यातम्। अनुवृत्तिसौकर्यार्थमेव पूर्वसूत्रं प्रकृतदुहधातावनुपयुक्तमप्युपन्यस्तम्। **अदोहीति**। दुहेः कर्मकर्तरि लुङ्। स्वयमेव गौः पय इति शेषः। चिण्पक्षे लघूपधगुणः। चिणभावपक्षे आह—**पक्षे क्स इति** 'शल इगुपधात्' इत्यनेनेति भावः। **लुग्वेति**। 'लुग्वा दुहदिहलिहगुहाम्' इति क्सस्य पाक्षिको लुगित्यर्थः। अथ दुहिपच्योरित्यत्र पचेरुदाहरति—**उदुम्बरः फलं पच्यते इति**। उदुम्बरवृक्षं फलं पचति कालविशेषः इत्यत्र द्विकर्मकः पचिः। इह तु उदुम्बरो वृक्षः स्वयमेव कालविशेषमनपेक्ष्य फलं पक्वाश्रयं करोतीत्यर्थः। अत्र उदुम्बरस्य गौणकर्मणः कर्तृत्वेन विवक्षायां फलेन प्रधानकर्मणा सकर्मकत्वात् 'सकर्मकाणां प्रतिषेधः' इति कर्मवत्त्वस्य प्रतिषेधे प्राप्ते 'दुहिपच्योः' इति कर्मवत्त्वस्य प्रतिप्रसवाद्यगादिकमिति भावः।

वस्तुतस्तु भाष्ये द्विकर्मकेषु पचेरपरिगणनान्न द्विकर्मकत्वमिति कारकाधिकारे प्रपञ्चितमस्माभिः। तथाच कर्मकर्तरि फलं पच्यते इत्यत्र फलस्यैव कर्मतया तस्य कर्तृत्वविवक्षायां पचेरकर्मकत्वात् 'सकर्मकाणाम्' इति प्रतिषेधस्याप्रसक्तेः प्रतिप्रसवविधिरयं व्यर्थ इति यद्यपि। तथाप्यत्र मते उदुम्बरः फलं पचतीत्यत्र कर्तृ-

निष्पादयतीत्यर्थः। असर्जि। युज्यते ब्रह्मचारी योगम्। 'भूषाकर्मकिरादिसनां चान्यत्रात्मनेपदात्' (वा १८८०)। भूषावाचिनां किरादीनां सन्नन्तानां च

लकारे पचेः कर्तृस्थक्रियत्वात् कर्मस्थक्रियत्वाभावादुदुम्बरः फलं पच्यत इति कर्मकर्तरि 'कर्मवत्कर्मणा' इति कर्मवत्त्वस्याप्राप्तौ 'दुहिपच्योः' इति कर्मवत्त्वस्य बहुलं पचेरपूर्वविधिरित्यन्यत्र विस्तरः।

'सृजियुज्योः श्यंस्तु' इति वार्तिकम्। अनयोः सकर्मकयोः इत्यादि तद्भाष्यम्। अत्र सृजियुज्योर्दैवादिकयोर्न ग्रहणम्। तयोरकर्मकताया उक्तत्वात्। किंतु 'सृज विसर्गे' इति तौदादिकस्य 'युजिर्योगे' इति रौधादिकस्य च ग्रहणम्, तत्र विसर्ग उत्पादनम्। यथा प्रजाः सृजतीति। योगः संयोजनम्। यथा अश्वं युनक्तीति। रथादिना संयोजयतीति गम्यते। **सृजेः श्रद्धोपपन्ने इति**। श्रद्धायुक्ते मुख्यकर्तर्येव उक्तो विधिरित्यर्थः। तत्र मुख्यकर्तरि अत्यन्ताप्राप्तं कर्मवत्त्वमिह बहुलं विधीयते। 'युजेस्तु कर्मकर्तर्येव उक्तविधिः' इति भाष्यात्तत्रापि कर्मणि क्रियाकृतवैलक्षण्याभावादप्राप्ते कर्मवत्त्वमिह बहुलं विधीयते। कर्मवत्त्वे सति यकि प्राप्ते तदपवादः श्यन्विधीयते। तेन 'ञ्णित्यादिर्नित्यम्' इत्याद्युदात्तत्वं सिध्यति। यकि तु 'तास्यनुदात्तेत्' इत्यादिना लसार्वधातुकानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरेण यकः उदात्तत्वं स्यात्। **सृज्यते स्रजं भक्त इति**। अत्र मुख्यकर्तरि लकारः। कर्मवत्त्वादात्मनेपदम्। यगपवादः श्यन्। **श्रद्धया निष्पादयतीत्यर्थ इति**। धातूनामनेकार्थत्वादिति भावः। सृज्यते स्रजं भक्त इत्यत्र यदा तु निष्पादयतीत्येवार्थः, नतु श्रद्धयेति तदा सृजति स्रजमित्येव भवति।

अथ युजेरुदाहरति—**युज्यते ब्रह्मचारी योगमिति**। अत्र कर्मकर्तरि यगपवादः श्यन्निति भाष्यम्। योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः योगशास्त्रप्रसिद्धः। ब्रह्मचर्यं स्त्रीसङ्गराहित्यम्। तद्योगाङ्गम् इति च योगशास्त्रप्रसिद्धम्, स योगः ब्रह्मचारिणं युनक्ति आत्मदर्शनेन संयोजयतीति कर्तृलकारे संयोजनक्रियायां योगो मुख्यकर्ता। ब्रह्मचारी तु कर्मेति स्थितिः। तत्र कर्मणो ब्रह्मचारिणः कर्तृत्वविवक्षायां युज्यते ब्रह्मचारी योगमिति कर्मकर्तरि ब्रह्मचारिणि लकारः, कर्मवत्त्वात्तदैव यगपवादः श्यन्। ब्रह्मचारी प्राणायामाभ्यासादिश्रमबाहुल्यं विना स्वयमेव योगेन संबध्यते इत्यर्थः। तत्र ब्रह्मचारिणि कर्मकर्तरि धात्वर्थसंबन्धः अनुयोगितया वर्तते। योगे तु प्रतियोगितया वर्तत इति स्थितिः। तत्र यद्यपि प्रतियोगिनो योगात् 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इति तृतीयया भवितव्यम्, तथापि युजेः प्रतियोगित्वावच्छिन्नसंबन्धोऽर्थः। तत्र प्रतियोगित्वं फलं, संबन्धो व्यापारः। प्रतियोगित्वरूपफलाश्रयत्वात् द्वितीयेति समाहितं शब्देन्दुशेखरे। अत्र भाष्यप्रयोगादेव योगात् द्वितीयेत्यन्ये।

भूषाकर्मेति वार्तिकम्। भूषाकर्म, किरादि, सन् एषां द्वन्द्वः। अन्यत्रेति

यक्चिणौ चिण्वदिट् च नेति वाच्यमित्यर्थः । **अलङ्कुरुते कन्या। अलमकृत। अवकिरते हस्ती। अवाकीर्ष्ट। गिरते। अगीर्ष्ट। आद्रियते। आदृत।** किरादि-स्तुदाद्यन्तर्गणः। **चिकीर्षते कटः। अचिकीर्षिष्ट। इच्छायाः कर्तृस्थत्वेऽपि करोतिक्रियापेक्षमिह कर्मस्थक्रियत्वम्।** (२७७०) **न रुधः। ३। १। ६४॥ अस्माच्च्लेश्चिण्न। अवारुद्ध गौः। कर्मकर्तरीत्येव। अवारोधि गौर्गोपेन।** (२७७१) **तपस्तपःकर्मकस्यैव। ३। १। ८८॥ कर्ता कर्मवत्स्यात्। विध्यर्थमिदम्। एवकारस्तु व्यर्थ एवेति वृत्त्यनुसारिणः। तप्यते तपस्तापसः।**

प्रथमान्तात्स्वार्थे त्रल्। आत्मनेपदात् अन्यत्कर्मकार्यमिति लभ्यते। भूषा कर्म क्रिया येषां वाच्यतया ते भूषाकर्माणः धातवः भूषणक्रियावाचिनामिति यावत्। तदाह—**भूषावाचिनामित्यादिना। अलंकुरुते कन्येति।** स्वयमेव अन्यप्रयत्नं विना भूषणक्रियावतीत्यर्थः। अत्र भूषार्थकत्वात् कर्मकर्तरि तङेव, नतु यक्। **अलमकृतेति।** अत्र तङेव नतु चिण्। लुटि तु अलङ्कर्तेत्येव। नतु चिण्वदिटौ। **अवकिरते हस्तीति।** हस्तिनमवकिरति कुसुमादिरित्यत्र मुख्यकर्तरि लकारः। तत्र हस्ती कर्म। तस्य कर्तृत्वविवक्षायां स्वयमेव पुरुषप्रयत्नं विना वृक्षादिसमीपं गच्छन् पुष्पादिभिः अवकीर्णवान् भवतीत्यर्थः। अत्रापि तङेव, नतु यगादि। **अवाकीर्ष्टेति।** 'लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु' इति वेट्। **गिरते इति।** ओदनं स्वयमेवेति शेषः। 'गॄ निगरणे' अयं किरादिः। **आद्रियते इति।** 'दृङ् आदरणे' अयमपि किरादिः। शप्रत्यये 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति रिङ्। अतिथिमाद्रियते इति मुख्यकर्तरि। आद्रियतेऽतिथिरिति कर्मकर्तरि स्वयमेव आदरणाश्रय इत्यर्थः। अत्र यद्यपि शे यकि च न विशेषः। तथापि न्याय्यः श एव, यको निषिद्धत्वात्। स्वरे वा विशेषः। तङ् तु ङित्त्वादेव सिद्धः। अतिथेरभिहितत्वात् प्रथमेति विशेषः। **आदृतेति।** चिणोऽनेन निषेधे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः। 'उश्च' इति कित्त्वम्। अथ सन्नन्तस्योदाहरति—**चिकीर्षते कटः इति।** स्वयमेव कर्तुमिच्छाविषय इत्यर्थः। नन्विच्छायाः पुरुषरूपकर्तृनिष्ठत्वात् कटरूपकर्म-निष्ठत्वाभावात् इच्छायां सत्या मसत्यां च कटे कर्मणि वैलक्षण्यादर्शनाच्च कर्मस्थक्रियत्वाभावादिह कर्मवत्त्वस्याप्रसक्तेस्तन्निषेधो व्यर्थ इत्यत आह—**इच्छायाः इति।**

न रुधः। 'च्लेः सिच्' इत्यतः च्लेरिति 'चिण्ते पदः' इत्यतश्चिणीति चानुवर्तते। तदाह—**अस्माच्च्लेश्चिण् नेति। अवारुद्ध गौरिति।** स्वयमेवेति शेषः। **कर्मकर्तरीत्येवेति।** 'अचः कर्मकर्तरि' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। **अवारोधि गौर्गोपेनेति।** इह गोः कर्मणः कर्तृत्वाविवक्षाया अभावान्न चिण्निषेध इति भावः। **तपस्तपःकर्मकस्यैव।** आद्यं तपः इति षष्ठ्यन्तम्। तपःकर्मकस्यैव तपधातोरिति लभ्यते। 'कर्तरि शप्' इत्यतः कर्तरीत्यनुवृत्तं प्रथमया विपरिणम्यते।

अर्जयतीत्यर्थः । 'तपोऽनुतापे च' (सू २७६०) इति चिण्निषेधात्सिच् । अतप्त । तपःकर्मकस्य इति किम् । उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः । 'न दुहस्नुनमां यक्चिणौ' (सू २७६७) । प्रस्नुते । प्रास्नाविष्ट—प्रास्नोष्ट । नमते दण्डः ।

'कर्मवत्कर्मणा' इत्यतः कर्मवदित्यनुवर्तते इति मत्वा सूत्रशेषं पूरयति—**कर्ता कर्मवदिति । विध्यर्थमिदमिति** । एतच्चानुपदमेव उदाहरणव्याख्यावसरे स्पष्टीभविष्यति । ननु विध्यर्थत्वे एवकारो व्यर्थ इत्यत आह—**एवकारस्त्विति । तप्यते तपस्तापसः इति** । अत्र तपिरर्जनार्थक इत्याह—**अर्जयतीत्यर्थः इति** । प्राजापत्यचान्द्रायणादिकृच्छ्राद्यात्मकं तपः संपादयतीत्यर्थः । मुख्यकर्तरि लः । संपादनस्य तापसात्मककर्तृस्थत्वात् तपोरूपकर्मस्थत्वाभावात् 'कर्मवत्कर्मणा' इत्यप्राप्तं कर्मवत्त्वमनेन सूत्रेण विधीयते । तेन यगात्मनेपदादि । यदा तु तदपि दुःखजननात्मके संतापे वर्तते तदा तापसं तपस्तपतीत्येव भवति । दुःखयतीत्यर्थः । अत्र मुख्यकर्तृ तपः । तापसस्तु कर्म । अत्रापि दुःखजननव्यापारस्य तपोरूपकर्तृस्थतया तापसरूपकर्मस्थत्वाभावात् 'कर्मवत् कर्मणा' इत्यनेन कर्मवत्त्वं न भवति । तपःकर्मकत्वाभावादनेनापि न कर्मवत्त्वम् । अतो न यगादिकर्मकार्यम् । अथ लुङि अतप्तेत्यत्र कर्मवत्त्वाच्चिणमाशङ्क्य आह—**तपोऽनुतापे च इति । चिण्निषेधात् सिजिति** । तस्य 'झलो झलि' इति लोपे परिनिष्ठितमाह—**अतप्तेति । उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकार इति** । अत्र तपःकर्मकत्वाभावान्न कर्मवत्त्वमिति भावः । भाष्ये तु एवकारादिदं सूत्रं नियमार्थमित्युक्तमिति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितमेतत् । वृत्त्यनुसारिण इत्यनेन भाष्यविरोधः सूचित इत्यलम् ।

'दुहिपच्योर्बहुलं' इति कर्मवत्त्वविधिस्थदुहिप्रसङ्गात् 'न दुहस्नुनमाम्' इति सूत्रमुपन्यस्तं प्राक् । इदानीं सिंहावलोकनन्यायेन स्नुनमोरुदाहर्तुं पुनः सूत्रमुपन्यस्यति—**न दुहस्नुनमां यक्चिणाविति** । तत्र स्नुधातोरुदाहरति—**प्रस्नुते इति** । स्नुधातुः क्षीरप्रस्रवणविषयोत्कण्ठीकरणे वर्तते । वत्सो गां प्रस्नौतीति मुख्यकर्तरि लकारे वत्सो गां क्षीरप्रस्रवणविषये उत्कण्ठयतीत्यर्थः । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र स्नुधातुः । अत्र गौः कर्म । उत्कण्ठनव्यापारस्तु कर्तृभूतवत्सनिष्ठः । उत्कण्ठा तु गोरूपकर्मनिष्ठा । गोः कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां तु प्रस्नुते गौः । स्वयमेव क्षीरप्रस्रवणविषये उत्कण्ठावतीत्यर्थः । तत्र उत्कण्ठा पूर्वं कर्मगता । संप्रति तु कर्तृगता । उत्कण्ठाकृतं च वैलक्षण्यं प्रस्रवणं दृश्यत एव । ततश्च कर्मस्थक्रियत्वात् कर्मवत्त्वेन यकि प्राप्ते अनेन निषेधः । **प्रास्नाविष्टेति** । अत्र कर्मवत्त्वात् प्राप्तश्चिण् न । किंतु चिण्वदिटौ पक्षे स्तः । चिण्वदिडभावे तु 'स्नुक्रमोः' इति नियमाद्वलादिलक्षण इण्न । तदाह—**प्रास्नोष्टेति** । णम उदाहरति—**नमते दण्डः**

अनंस्त । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र नमिः । यक्चिणोः प्रतिषेधे 'हेतुमण्णिश्रिब्रूञा-मुपसंख्यानम्' (वा १८८१) । कारयते । अचीकरत । उच्छ्रयते दण्डः । उदशिश्रियत । चिण्वदिट् तु स्यादेव । कारिष्यते । उच्छ्रायिष्यते । ब्रूते कथा । अवोचत । भारद्वाजीयाः पठन्ति—'णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूञात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानम्' (वा १८८२) । पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते

इति । नमति दण्डं कश्चित् । नमयतीत्यर्थः । कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां तु नमते दण्डः । अत्र कर्मवत्त्वेऽपि न यक् । **अनंस्तेति** । अत्र कर्मवत्त्वेऽपि न चिण् । ननु णमधातोः प्रह्वीभावार्थकस्याकर्मकत्वात् कर्मवत्त्वाप्रसक्तेर्यक्चिणोर्न प्रसक्तिरित्यत आह—**अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र नमिरिति** । धातूनामनेकार्थकत्वादिति भावः । **यक्चिणोरिति** । 'न दुहस्नुनमाम्' इति यक्चिणोः प्रतिषेधसूत्रे दुहस्नुनमां हेतुमण्णिश्रिब्रूञामिति च वाच्यमित्यर्थः ।

कारयते इति । स्वयं देवदत्त इति शेषः । करोति देवदत्तः, तं प्रेरयति यज्ञदत्त इति ण्यन्तान्मुख्यकर्तरि लकारः । अत्र ण्यन्तकर्मणो देवदत्तस्य यज्ञदत्तप्रेरणमनपेक्ष्य कर्तृत्वविवक्षायां कर्मकर्तरि लकारः । कर्मवत्त्वेऽपि तङेव, न यगिति भावः । **अचीकरतेति** । अत्र कर्मवत्त्वेऽपि न चिण् 'णिश्रि' इति चङेव । **उच्छ्रयते दण्ड इति** । स्वयमेवेति शेषः । दण्डमुच्छ्रयति कश्चिदिति मुख्यकर्तरि लकारः । तत्र कर्मणो दण्डस्य कर्तृव्यापारमनपेक्ष्य कर्तृत्वविवक्षायां कर्मकर्तरि लकारः । कर्मवत्त्वेऽपि न यक्, तङेव । **उदशिश्रियतेति** । कर्मवत्त्वेऽपि चिणभावात् 'णिश्रि' इति चङ् । ननु कारिष्यते इत्यत्र कथं चिण्वदिटौ । ण्यन्तस्याजन्तस्य उपदेशाभावादित्यत आह-**चिण्वदिट् तु स्यादेवेति** । 'स्यसिच्सीयुट्तासिषु' इत्यत्र हि उपदेशे अजन्तस्येति नार्थः । किंतु उपदेशे योऽच् तदन्तस्येत्यर्थः । तथाच णिजन्तस्योपदेशाभावेऽपि णेरुपदेशसत्त्वान्न दोष इति भावः । **उच्छ्रायिष्यते इति** । श्रिञः उपदेशे योऽच् तदन्तत्वाच्चिण्वदिटौ । **ब्रूते कथेति** । स्वयमेवेति शेषः । कथां ब्रवीति कश्चिदिति मुख्यकर्तृलकारे कथा कर्म, तस्य पुरुषप्रयत्नाविवक्षायां कर्मकर्तरि लकारः । कर्मवत्त्वात् तङ् । न यक् । **अवोचतेति** । कर्मवत्त्वेऽपि न चिण् । किंतु 'ब्रुवो वचिः' 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' 'वच उम्' इति भावः । उच्चारणेन शब्देषु प्राकट्यरूपविशेषदर्शनात् कर्मस्थक्रियत्वं बोध्यम् ।

णिश्रन्थीति । ण्यन्तस्य श्रन्थेः ग्रन्थेः ब्रूञः आत्मनेपदविधावकर्मकस्य च यक्चिणोः प्रतिषेधः भारद्वाजीयाभिमत इत्यर्थः । अत्र णि इति सामान्यस्य ग्रहणम् । ननु हेतुमण्णिच एव । ततश्च णिङन्तस्यापि न यक्चिणाविति मत्वा आह—**पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते गौरिति** । 'पुच्छादुदसने' इति णिङ् । नन्वत्र

गौः। अन्तर्भावितण्यर्थतायाम् उत्पुच्छयते गाम्। पुनः कर्तृत्वविवक्षायाम् उत्पुच्छयते गौः। उदपुपुच्छत। यक्चिणोः प्रतिषेधाच्छप्चङौ। श्रन्थिग्रन्थ्योराधृषीयत्वाण्णिजभावपक्षे ग्रहणम्। ग्रन्थति ग्रन्थम्। श्रन्थति मेखलां देवदत्तः। ग्रन्थते ग्रन्थः। अग्रन्थिष्ट। श्रन्थते। अश्रन्थिष्ट। क्रैयादिकयोस्तु श्रथ्नीते ग्रथ्नीते स्वयमेव। विकुर्वते सैन्धवाः। वल्गन्तीत्यर्थः। 'वेः शब्दकर्मणः' (सू २७०७) 'अकर्मकाच्च' (सू २७०८) इति तङ्। अन्तर्भावितण्यर्थस्य पुनः प्रेषणत्यागे-विकुर्वते सैन्धवाः। व्यकारिष्ट व्यकारिषाताम् व्यकारिषत। व्यकृत व्यकृषाताम् व्यकृषत। (२७६२) **कुषिरजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं**

उदसने पुच्छं कर्म। गौर्मुख्यकर्त्री। नतु कर्मकर्त्री। ततश्च नात्र यक्चिणोः प्रसक्तिरित्यत आह—**अन्तर्भावितण्यर्थतायामिति**। उदस्यतीत्यस्य उदासयतीत्यन्तर्भावितण्यर्थताश्रयणे उत्पुच्छयते गां देवदत्तः इत्यत्र गौः कर्म। तस्य गोरूपकर्मणः प्रेरयितृपुरुषप्रयत्नानपेक्षया कर्तृत्वविवक्षायां कर्मकर्तरि लकारे उत्पुच्छयते गौरिति भवतीत्यर्थः। स्वयमेव पुच्छमुदस्यति गौरिति बोधः। **उदपुपुच्छतेति**। अत्र न चिण्। **शप्चङाविति**। उत्पुच्छयते गौरित्यत्र यकः प्रतिषेधात् शप्। उदपुपुच्छतेत्यत्र चिणः प्रतिषेधाच्चङित्यर्थः। ननु 'श्रन्थ मोक्षणे, ग्रन्थ ग्रथने' इति श्रन्थिग्रन्थ्योः चौरादिकतया णिग्रहणेनैव सिद्धेः पुनर्ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—**श्रन्थिग्रन्थ्योरिति**। **ग्रन्थति ग्रन्थमिति**। रचयतीत्यर्थः। **श्रन्थति मेखलां देवदत्तः इति**। विस्रंसयतीत्यर्थः। देवदत्त इत्युभयत्रान्वेति। अत्र कर्मणो ग्रन्थस्य मेखलायाश्च कर्तृत्वविवक्षायां ग्रन्थते ग्रन्थः, श्रन्थते मेखलेति च भवति। स्वयमेव ग्रन्थरचनाश्रयः स्रंसनाश्रयश्चेत्यर्थः। तत्र कर्मवत्त्वेऽपि न यगिति भावः। अग्रन्थिष्ट अश्रन्थिष्टेत्यत्र च न चिण्। **क्रैयादिकयोस्त्विति**। कर्मवत्त्वेऽपि तयोर्यकि निषिद्धे श्नाविकरण इति भावः।

आत्मनेपदविधावकर्मको यः, तमुदाहरति—**विकुर्वते सैन्धवाः इति**। सैन्धवाः अश्वाः। अत्र विपूर्वः कृञ् वल्गने वर्तते, उपसर्गवशात्। तदाह—**वल्गन्तीति**। शब्दं कुर्वन्तीत्यर्थः। धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मकोऽयम्। मुख्यकर्तरि लकारः। **वेरिति**। 'वेः शब्दकर्मणः' इत्यनन्तरं पठितेन 'अकर्मकाच्च' इति सूत्रेण परगामिन्यपि फले तङित्यर्थः। नन्वस्याकर्मकतया अश्वानां कर्मकर्तृत्वाभावान्न यकः प्रसक्तिरित्यत आह—**अन्तर्भावितेति**। विपूर्वकः कृञ् शब्दं कुर्वाणस्य प्रेरणे यदा वर्तते, तदा विकुर्वते सैन्धवानिति भवति। अश्वान् शब्दायतीत्यर्थः। तत्र सैन्धवानां कर्मणां पुरुषप्रेरणाविवक्षया कर्तृत्वविवक्षायां विकुर्वते सैन्धवा इति भवति। वल्गन्तीत्यर्थः। अत्र सैन्धवानां कर्मकर्तृणां कर्मवत्त्वेऽपि न यगित्यर्थः। **व्यकारिष्टेति**। चिणि निषिद्धे ण्यन्तत्वाभावाच्चङभावे सिचश्चिण्वद्-

च । ३ । १ । ९० ॥ अनयोः कर्मकर्तरि न यक् । किं तु श्यन्परस्मैपदं च । आत्मनेपदापवादः । कुष्यति–कुष्यते वा पादः । रज्यति–रज्यते वा वस्त्रम् । यगविषयं तु नास्य प्रवृत्तिः । कोषिषीष्ट । रङ्क्षीष्ट ।

इति कर्मकर्तृतिङ्प्रकरणम् ।

अथ लकारार्थप्रकरणम् ॥ २२ ॥

(२७७३) । अभिज्ञावचने लृट् । ३ । २ । ११२ ॥ स्मृतिबोधिन्युपपदे

दिटि वृद्धिरिति भावः । चिण्वदिडभावपक्षे आह—**व्यकृतेति** । 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः ।

कुषिरञ्जोः । अनयोरिति । 'कुष निष्कर्षे, रञ्ज रागे' इत्यनयोरित्यर्थः । **कर्मकर्तरीति** । 'अचः कर्मकर्तरि' इत्यतो मण्डूकप्लुत्या तदनुवृत्तेरिति भावः । 'न दुहस्नुनमाम्' इत्यतः नेति यगिति चानुवर्तते । तदाह—**न यगिति । किंतु श्यनिति** । यग्विषये इत्यर्थः । एवंच यग्विषयादन्यत्र न श्यनः प्रवृत्तिः । न यगित्यनुक्त्वा श्यनो विधाने तु यग्विषयादन्यत्रार्धधातुकेऽपि श्यन् स्यादिति भावः । प्राचांग्रहणाद्विकल्पः । तदाह—**कुष्यति कुष्यते वा पादः इति** । स्वयमेवेति शेषः । कुष्णाति पादं देवदत्तः इति मुख्यकर्तृलकारे पादः कर्म । तस्य पुरुषप्रयत्नमनपेक्ष्य कर्तृत्वविवक्षायां श्यनि परस्मैपदे च कुष्यतीति रूपम् । तदुभयाभावे यकि आत्मनेपदे च कुष्यते इति रूपमिति भावः । यक्श्यनोः स्वरे विशेषः । श्यनि कुष्यन्ती वधूरित्यत्र 'शप्श्यनोर्नित्यम्' इति नित्यं नुम् । यकि तु 'आच्छीनद्योः' इति विकल्पः स्यात् । **रज्यति रज्यते वा वस्त्रमिति** । अन्तर्भावितण्यर्थतायां दैवादिकत्वात् श्यनि रज्यति वस्त्रमित्यत्र रञ्जयतीत्यर्थः । मुख्ये कर्तरि लः । कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां तु रज्यति रज्यते वा वस्त्रमिति भवतीत्यर्थः । **यगविषये तु नास्त्येवेति** । श्यनिति शेषः । यकं प्रतिषिध्य तत्स्थाने श्यनो विधिसामर्थ्यादित्यर्थः । **कोषिषीष्टेति** । आर्धधातुकत्वेन यगविषयत्वान्न श्यन् । तत्संनियोगशिष्टत्वात् परस्मैपदं च श्यनभावे सति न भवतीति भावः । **रङ्क्षीष्टेति** । रञ्जेः सीयुटि जस्य कुत्वेन गः । तस्य चर्त्वेन कः । अनुस्वारपरसवर्णौ । अत्र कर्मकर्तृप्रकरणे सर्वत्र पच्यते ओदनः स्वयमेवेति, भिद्यते काष्ठं स्वयमेवेत्यादौ स्वयंशब्दस्य आत्मना करणेनेत्यर्थः, न त्वात्मना कर्त्रेति, तथा सति कर्मण्येव लः स्यादिति 'णेरणौ' इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां कर्मकर्तृप्रक्रिया समाप्ता ।

भूतानद्यतने धातोर्लृट् स्यात्। लङोऽपवादः। स्मरसि कृष्ण गोकुले वत्स्यामः। एवं बुध्यसे चेतयसे इत्यादियोगेऽपि। तेषामपि प्रकरणादिवशेन स्मृतौ वृत्तिसम्भवात्। (२७७४) **न यदि**। ३। २। ११३॥ यद्योगे उक्तं न। अभिजानासि कृष्ण यद्वने अभुञ्ज्महि। (२७७५) **विभाषा साकाङ्क्षे**। ३। २। ११४॥ उक्तविषये लृड्वा स्यात् लक्ष्यलक्षणभावेन साकाङ्क्षश्चेद्धात्वर्थः। स्मरसि कृष्ण वने वत्स्यामस्तत्र गाश्चारयिष्यामः। वासो लक्षणं चारणं लक्ष्यम्। पक्षे लङ्। यच्छब्दयोगेऽपि 'न यदि' (सू २७७४) इति बाधित्वा परत्वाद्विकल्पः। 'परोक्षे लिट्' (सू २१७१)। चकार। उत्तमपुरुषे चित्तविक्षेपादिना परोक्षम्। 'सुप्तोऽहं किल विललाप' 'बहु जगद पुरस्तात्तस्य[1]

अथ लकारार्थप्रक्रिया निरूप्यते। **अभिज्ञावचने लृट्**। अभिज्ञा स्मृतिः सा उच्यते बोध्यते अनेनेति विग्रहः। तदाह—**स्मृतिबोधिन्युपपदे इति**। स्मृतिबोधकपदे समीपे प्रयुज्यमाने सतीत्यर्थः। भूते इत्यधिकृतम्। 'अनद्यतने लङ्' इत्यतः अनद्यतने इत्यनुवर्तते। तदाह—**भूतानद्यतने इति। लङ इति**। अनद्यतने लङित्यस्यापवाद इत्यर्थः। **स्मरसीति**। हे कृष्ण गोकुले अवसामेति यत् तत् स्मरसीत्यर्थः। अत्र वाक्यार्थः कर्म। कृतं गोकुलवासं स्मरसीति यावत्। **एवमिति**। स्मरसीति पदयोग इव बुध्यसे इत्यादिस्मृतिबोधकपदयोगेऽपि लृडित्यर्थः। ननु बुध्यत्यादेः स्मृतित्वेन रूपेण स्मृत्यर्थकत्वाभावात्कथमिह लृडित्यत आह—**तेषामपीति**। पर्यवसानगत्या स्मृतिबोधकत्वात्तद्योगेऽपि लृट्। एतदर्थमेव वचनग्रहणमिति भावः। **न यदि**। यदीति सप्तमीति मत्वा आह—**यद्योगे इति। उक्तं नेति**। अभिज्ञावचने इति लृट् न भवतीत्यर्थः। **अभिजानासीति**। वने अभुञ्ज्महीति यत् तत् स्मरसीत्यर्थः। **विभाषा। उक्तविषये इति**। अभिज्ञाबोधिन्युपपदे इत्यर्थः। **लक्ष्यलक्षणभावेनेति**। ज्ञाप्यज्ञापकभावेनेत्यर्थः। अत्र व्याख्यानमेव शरणम्। **स्मरसीति**। पूर्वं वने अवसाम, तत्र वने गाः अचारयाम इति यत् तत् हे कृष्ण स्मरसीत्यर्थः। अत्र यत् इत्यस्य गम्यत्वेऽपि तस्य प्रयोगाभावान्न यद्योगः। **वासो लक्षणमिति**। चारणस्येति शेषः। उभयत्रापि लृड्विकल्पः। अभिज्ञावचनयोगस्य अविशिष्टत्वादिति भावः। नच यद्योग एव 'विभाषा साकाङ्क्षे' इति विकल्पोऽस्त्विति भ्रमितव्यम्, यदि च अयदि चायं विकल्प इति भाष्यात्तदाह—**यच्छब्दयोगेऽपीति**।

'परोक्षे लिट्' इति प्राक् व्याख्यातमपि विशेषविवक्षया स्मार्यते। अहमर्थस्य प्रत्यक्षत्वात् परोक्षत्वाभावात् कथमस्य लिट उत्तमपुरुष इत्यत आह—**उत्तमपुरुषे चित्तेति। सुप्त इति**। सुप्तत्वादहं विललापेत्यर्थः। अत्र स्वापाच्चित्तविक्षेपः।

१ माघकाव्ये स. ११. ३६।

मत्ता किलाहम्'। 'अत्यन्तापह्नवे लिड्वक्तव्यः' (वा २०८४)। कलिङ्गेष्ववात्सीः। नाहं कलिङ्गान् जगाम। (२७७६) **हशश्वतोर्लङ् च**। ३। २। ११६॥ अनयोरुपपदयोर्लिड्विषये लङ् स्यात्। चाल्लिट्। इति हाकरोच्चकार वा। शश्वदकरोच्चकार वा। (२७७७) **प्रश्ने चासन्नकाले**। ३। २। ११७॥ प्रष्टव्यः प्रश्नः। आसन्नकाले पृच्छ्यमानेऽर्थे लिड्विषये लङ्लिटौ स्तः। अगच्छत्किम्। जगाम किम्। अनासन्ने तु कंसं जघान किम्। (२७७८) **लट् स्मे**। ३। २। ११८॥ लिटोऽपवादः। यजति स्म युधिष्ठिरः। (२७७९) **अपरोक्षे च**। ३। २। ११९॥ भूतानद्यतने लट् स्यात्स्मयोगे। एवं स्म पिता ब्रवीति। (२७८०) **ननौ पृष्टप्रतिवचने**। ३। २। १२०॥ अनद्यतने परोक्ष इति निवृत्तम्। भूते लट् स्यात्। अकार्षीः किम्। ननु करोमि भोः। (२७८१) **नन्वोर्विभाषा**। ३। २। १२१॥ नशब्दे नुशब्दे च लड्वा स्यात्। अकार्षीः किम्। न करोमि। नाकार्षम्। अहं नु करोमि। अहं न्वकार्षम्। (२७८२) **पुरि लुङ् चास्मे**। ३। २। १२२॥ अनद्यतनग्रहणं मण्डूकप्लुत्यानुवर्तते।

बहु जगदेति। मत्तत्वात्तस्य पुरस्तादहं बहु जगदेत्यर्थः। अत्र उन्मादाच्चित्तविक्षेपः। आदिना व्यासङ्गसंग्रहः। **अत्यन्तापह्नवे इति**। अपरोक्षार्थमिदम्। **कलिङ्गेष्ववात्सीरिति**। अतस्त्वं न सहवासयोग्य इति प्रश्नः। 'अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च। तीर्थयात्रां विना यातः पुनः संस्कारमर्हति।' इति वचनादिति भावः। नाहं कलिङ्गान् जगामेत्युत्तरम्। कलिङ्गशब्दस्य जनपदविशेषवाचित्वात् बहुवचनम्। अत्र तद्देशगमनोत्तरकालिकवासविषयकप्रश्ने कारणीभूतगमनस्यैवापलापादत्यन्तापह्नवो ज्ञेयः। कलिङ्गेष्ववात्सीरित्यत्र 'अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावः' इति कर्मसंज्ञायाः पाक्षिकत्वान्न द्वितीयेति कारकाधिकारे निरूपितम्। **हशश्वतोर्लङ् च**। स्पष्टम्। **प्रश्ने चासन्नकाले**। प्रश्ने इत्यनेन प्रश्नविषयो विवक्षित इत्याह—**प्रष्टव्यः प्रश्नः इति**। अर्थे इत्यनन्तरं वर्तमानाद्धातोरिति शेषः। प्रयोक्तृदृष्टिपथातिक्रान्तत्वमनासन्नकालत्वम्। वृत्तौ तु पञ्चवर्षातीतकालः अनासन्नकाल इत्युक्तम्।

लट् स्मे। स्मेत्यव्ययम्। तद्योगे लिड्विषये लट् स्यादित्यर्थः। **यजति स्मेति**। स्मशब्दो भूतकालद्योतकः। **अपरोक्षे च**। **एवं स्मेति**। पिता एवमुक्तवानित्यर्थः। **ननौ पृष्ट**। **निवृत्तमिति**। व्याख्यानादिति भावः। अकार्षीः किमिति प्रश्नः। ननु करोमीत्युत्तरम्। अकार्षमित्यर्थः। नन्विति संबोधने। **नन्वोर्विभाषा**। न नु अनयोर्द्वन्द्वः। तदाह—**नशब्दे नुशब्दे चेति**। **लड्वा स्यादिति**। भूते इति शेषः। अकार्षीः किमिति प्रश्नः। न करोमि नाकार्षमित्युत्तरम्। अहं नु करोमि, अहं न्वकार्षमिति च। 'तर्के नु स्यात्' इत्यमरः। **पुरि लुङ् चास्मे**। अस्मे इति च्छेदः। पुरेत्याकारान्तमव्ययम्। पुरीति तस्य सप्त-

पुराशब्दयोगे भूतानद्यतने विभाषा लुङ्, चाल्लट्, न तु स्मयोगे । पक्षे यथाप्राप्तम । वसन्तीह पुरा छात्राः अवात्सुः अवसन् ऊषुर्वा । अस्मे किम् । यजति स्म पुरा ।

भविष्यतीत्यनुवर्तमाने—

(२७८३) **यावत्पुरानिपातयोर्लट्** । ३ । ३ । ४ ॥ यावद्भुङ्क्ते । पुरा भुङ्क्ते । निपातावेतौ निश्चयं द्योतयतः । निपातयोः किम् । यावद्दास्यते तावद्भोक्ष्यते । करणीभूतया पुरा यास्यति । (२७८४) **विभाषा कदाकर्ह्योः** । ३ । ३ । ५ ॥ भविष्यति लट् वा स्यात् । कदा कर्हि वा भुङ्क्ते भोक्ष्यते भोक्ता वा । (२७८५) **किंवृत्ते लिप्सायाम्** ।३।३।६॥ किंवृत्तं विभक्त्यन्तम् । भविष्यति लड्वा स्यात् । कं कतरं कतमं वा भोजयसि–भोजयिष्यसि–भोजयितासि वा ।

म्येकवचनम् । आत इति योगविभागादाल्लोपः । **मण्डूकप्लुत्येति** । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । **चाल्लडिति** । तथाच लुङ् लट् च वेति फलितम् । **पक्षे इति** । एतदुभयाभावपक्षे इत्यर्थः । **यथाप्राप्तमिति** । अनद्यतनपरोक्षभूते लिट् । परोक्षत्वाविवक्षायां तु लङित्यर्थः । 'अभिज्ञावचने' इत्यारभ्य एतदन्ताः विधयस्तृतीयस्य द्वैतीयीकाः । अथ तृतीयस्य तार्तीयीका विधयो वक्ष्यन्ते ।

भविष्यतीत्यनुवर्तमाने इति । 'भविष्यति गम्यादयः' इति सूत्रादिति भावः । **यावत्पुरा** । यावत् पुरा इति द्वे पदे । अनयोः प्रयुज्यमानयोर्लट् स्यादित्यर्थः । लुडादेरपवादः । **निश्चयं द्योतयत इति** । 'यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे' इत्यमरः । **यावद्दास्यते तावद्भोक्ष्यते इति** । यत्परिमाणकं तत्परिमाणकमित्यर्थः । 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्' इति वतुबन्तत्वेन निपातत्वाभावान्न लडिति भावः । **करणीभूतयेति** । पुरा यास्यतीति प्रत्युदाहरणान्तरम् । पुर्शब्दस्य पुरेति तृतीयान्तमिदम् । तत्स्फोरणाय करणीभूतयेत्युक्तम् । **विभाषा कदाकर्ह्योः** । भविष्यति लड्वा स्यादिति शेषपूरणम् । लडभावपक्षे लुट्लृटौ यथाप्राप्तम् । तदाह—**कदा कर्हि वा भुङ्क्ते भोक्ष्यते भोक्ता वेति** । नच कर्हियोगे लडभावपक्षे लुडेवोचितः, नतु लृट् । 'अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम्' इति र्हिलन्तकर्हियोगविरोधादिति वाच्यम्, लृडुदाहरणस्य कदायोगमात्रविषयत्वादित्याहुः । **किंवृत्ते लिप्सायाम्** । किंशब्देन वृत्तं निष्पन्नं किंवृत्तमित्यभिप्रेत्य आह—**विभक्त्यन्तमिति** । **लड्वेति** । लडभावे तु लुट्लृटौ यथाप्राप्तम् । किंवृत्तशब्देन विभक्त्यन्तडतरडतमान्तानामेव ग्रहणमिति वृत्तिः । तेन कदादियोगे भाविष्यति लट् । 'यद्-

---

१ तथा च कालिदासः 'यावद्यते साधयितुं त्वदर्थं' रघु०स५ श्लो०२५ । यतिष्ये इत्यर्थः ॥ भारविश्च 'विश्वमिद मपिदधाति पुरा किमिवास्ति यत्र तपसामदुष्करम् । किरा० स० १२. २६ । अपिधास्यतीत्यर्थः ।

लिप्सायाम् किम्। कः पाटलिपुत्रं गमिष्यति। (२७८६) **लिप्स्यमानसिद्धौ च। ३। ३। ७॥** लिप्स्यमानेनान्नादिना स्वर्गादेः सिद्धौ गम्यमानायां भविष्यति लड्वा स्यात्। योऽन्नं ददाति–दास्यति–दाता वा, स स्वर्गं याति–यास्यति–याता वा। (२७८७) **लोडर्थलक्षणे च। ३। ३। ८॥** लोडर्थः प्रैषादिर्लक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्तमानाद्धातोर्भविष्यति लड्वा स्यात्। कृष्णश्चेद्भुङ्क्ते त्वं गाश्चारय। पक्षे लुट्लृटौ। (२७८८) **लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके। ३। ३। ९॥** ऊर्ध्वं मुहूर्ताद्भवः ऊर्ध्वमौहूर्तिकः। निपातनात्समासः उत्तरपदवृद्धिश्च। ऊर्ध्वमौहूर्तिके भविष्यति लोडर्थलक्षणे वर्तमानाद्धातोर्लिङ्लटौ वा स्तः। मुहूर्तादुपरि उपाध्यायश्चेदागच्छेत्–आगच्छति–आगमिष्यति—आगन्ता वा अथ त्वं छन्दोऽधीष्व। (२७८९) **वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा। ३। ३। १३१॥** समीपमेव सामीप्यम्। स्वार्थे ष्यञ्। 'वर्तमाने लट्' (सू २१५१) इत्यारभ्य

वृत्ताञ्लिप्सायाम्' इति सूत्रभाष्यरीत्या तु किंवृत्तानां सर्वेषां कदेत्यादीनामपि ग्रहणमिति युक्तम्। **कं कतरं कतमं वेति।** क्षुधितमन्नलिप्सुमिति शेषः। **लिप्स्यमानसिद्धौ च। लड्वेति।** पक्षे यथाप्राप्तम्। लिप्स्यमानसिद्धौ लिप्सायाः सत्त्वेऽप्यकिंवृत्तार्थमिदमिति मत्वोदाहरति—**योऽन्नमिति।** योऽन्नं ददाति स स्वर्गं याति योऽन्नं दास्यति स स्वर्गं यास्यति। योऽन्नं दाता स स्वर्गं यातेत्यन्वयः। **लोडर्थलक्षणे च। लोडर्थः प्रैषादिरिति।** विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु इत्यनुवृत्तौ लोट् चेति लोड्विधानादिति भावः। **कृष्णश्चेदिति।** कृष्णभोजनकाले त्वं गाश्चारयेत्यर्थः। अत्र कृष्णभोजनं लोडर्थस्य गोचारणप्रैषस्य लक्षणम्, परिच्छेदकमिति यावत्। **पक्षे लुट्लृटाविति।** कृष्णश्चेद्भोक्ता, भोक्ष्यते वा, त्वं गाश्चारयेत्युदाहार्यम्।

लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके। ऊर्ध्वमिति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम्। ऊर्ध्वं मुहूर्तात् भवः इति विग्रहः। केचित्तु ऊर्ध्वमिति द्वितीयान्तम्, 'अकर्मकधातुभिर्योगे' इति कर्मत्वादित्याहुः। **ऊर्ध्वमौहूर्तिक इति।** ऊर्ध्वमुहूर्तशब्दात् भवार्थे कालाट्ठञिति भावः। ननु तद्धितार्थेत्यत्र दिक्संख्ये इत्यनुवृत्तेः समानाधिकरणाधिकाराच्चात्र कथं समास इत्यत आह—**निपातनादिति।** पूर्वपदे आदिवृद्धिमाशङ्क्य आह—**उत्तरपदवृद्धिश्चेति।** निपातनादित्यनुषज्यते। **ऊर्ध्वमौहूर्तिके इति।** मुहूर्तादूर्ध्वकालीने इत्यर्थः। इदं च लोडर्थलक्षण इत्यत्रान्वेति। **लिङ्लटाविति।** चाल्लट् समुच्चीयत इति भावः। **वा स्त इति।** पक्षे लुट्लृटौ यथाप्राप्तम्। **छन्द इति।** वेदमित्यर्थः।

इति तृतीयस्य तृतीये भविष्यतीत्यधिकारस्थाः लविधयः।

अथास्मिन्नेव तृतीयपादे कतिपयान् विधीनाह—**वर्तमानसामीप्ये। स्वार्थे ष्यञिति।** अस्मादेव निर्देशात् चतुर्वर्णादेराकृतिगणत्वाद्वेति भावः।

'उणादयो बहुलम्' (सू ३१६६) इति यावद्येनोपाधिना प्रत्यया उक्तास्ते तथैव वर्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वा स्युः । कदा आगतोऽसि । अयमागच्छामि । अहमागमम् । कदा गमिष्यसि । एष गच्छामि—गमिष्यामि वा । (२७६०) **आशंसायां भूतवच्च । ३ । ३ । १३२ ॥** वर्तमानसामीप्ये इति नानुवर्तते । भविष्यति काले भूतवद्वर्तमानवच्च प्रत्यया वा स्युराशंसायाम् । देवश्चेद्वर्षीत्—वर्षति–वर्षिष्यति वा धान्यमवाप्स्म—वपामः—वप्स्यामो वा । ' सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः ' । तेन लङ्लिटौ न । (२७६१) **क्षिप्रवचने लृट् । ३ । ३ । १३३ ॥** क्षिप्रपर्याये उपपदे पूर्वविषये लृट् स्यात् ।

इत्यारभ्येति । तृतीयस्य द्वितीये ' वर्तमाने लट् ' इत्यारभ्य आपादसमाप्तेः ' उणादयो बहुलम् ' इति तृतीयपादादिमसूत्रात् प्राक् वर्तमानाधिकारः । तस्मिन्नधिकारे येन विशेषणेन याभ्यः प्रकृतिभ्यः वर्तमाने प्रत्यया विहिताः ते सर्वे तेनैव विशेषणेन ताभ्यः प्रकृतिभ्यः वर्तमानसमीपकाले भूते भविष्यति च वा भवन्तीत्यर्थः । अत्र भूते भविष्यति चेत्यार्थिकम्, तयोरेव वर्तमानसामीप्यसत्त्वात् । कदा आगतोऽसीत्यागतं प्रति प्रश्नः । अयमागच्छामीत्युत्तरम् । अव्यवहितपूर्वकाले आगतवानस्मीत्यर्थः । वर्तमानसमीपकाले भूते लट् । अयमित्यनेन आगमनकालीनं प्रस्वेदपरिकरबन्धादियुक्तं रूपं निर्दिश्यते इदानीमागमनं सूचयितुम् । **आगममिति** । वर्तमानवत्त्वाभावे भूते लुङ् । कदा गमिष्यसीति गमनात्प्राक् प्रश्ने, एष गच्छामि इत्युत्तरम् । अव्यवहितोत्तरकाले गमिष्यामीत्यर्थः । एष इति तु अयमितिवत् व्याख्येयः । वर्तमानकालसमीपे भविष्यति लट् । **गमिष्यामि वेति** । वर्तमानवत्त्वाभावे भविष्यति लृट् ।

आशंसायां भूतवच्च । **नानुवर्तते इति** । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । अप्राप्तस्य प्रियस्य प्राप्तीच्छा आशंसा । सा च भविष्यद्विषयैव । भूते इच्छाविरहात् । तदाह—**भविष्यति काले इति** । **देवश्चेदिति** । देवः पर्जन्यः, अवर्षीच्चेत् धान्यमवाप्स्म । वर्षति चेत् वपामः । वर्षिष्यति चेत् वप्स्याम इत्यन्वयः । भूतवद्भावात् भविष्यति लुङ्–अवर्षीदिति अवाप्स्मेति च भवति । वपधातोर्लुङि उत्तमपुरुषबहुवचने अवाप्स्मेति भवति । वृष्टिवापयोरुभयोरप्याशंसाविषयत्वादुभयत्रापि लुङ् । वर्तमानवत्त्वपक्षे तु लट् । तदुभयाभावे तु लृट् । ननु भूतवत्त्वपक्षे लङ्लिटावपि कुतो न स्यातामित्यत आह—**सामान्यातिदेशे इति** । भूतत्वसामान्ये विहितस्यातिदेशादनद्यतनभूतत्वविशेषविहितयोर्लङ्लिटोर्नातिदेश इत्यर्थः । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । **क्षिप्रवचने लृट्** । वचनग्रहणात् क्षिप्रपर्याये इति लभ्यते । तदाह—**क्षिप्रपर्याये इति** । **पूर्वविषये इति** ।

वृष्टिश्चेत्क्षिप्रमाशु त्वरितं वा यास्यति शीघ्रं वप्स्यामः। नेति वक्तव्ये लृङ्ग्रहणं लुटोऽपि विषये यथा स्यात्। श्वः शीघ्रं वप्स्यामः। (२७९२) **आशंसावचने लिङ्। ३। ३। १३४॥** आशंसावाचिन्युपपदे भविष्यति लिङ् स्यान्न तु भूतवत्। गुरुश्चेदुपेयादाशंसेऽधीयीय। आशंसे क्षिप्रमधीयीय। (२७९३) **नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः। ३। ३। १३५॥** क्रियायाः सातत्ये सामीप्ये च लङ्लुटौ न। यावज्जीवमन्नमदाद्दास्यति वा। सामीप्यं तुल्यजातीयेनाव्यवधानम्। येयं पौर्णमास्यतिक्रान्ता तस्यामग्नीनाधित। सोमेनायष्ट। येयममावास्याऽऽगामिनी तस्यामग्नीनाधास्यते। सोमेन यक्ष्यते। (२७९४) **भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन्। ३। ३। १३६॥** भविष्यति काले

आशंसायामित्यर्थः। 'आशंसायां भूतवच्च' इत्यस्यापवादः। ननु क्षिप्रवचने नेत्येतावतैव आशंसायां क्षिप्रपर्याये उपपदे भविष्यति न भूतवत् न वर्तमानवदिति लाभाल्लृङ्ग्रहणमनर्थकमित्यत आह—**नेति वक्तव्ये इति**। क्षिप्रवचने नेत्युक्ते 'सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः' इति न्यायेन भविष्यत्सामान्ये विहितस्य लृट एव निषेधः स्यात्, नतु लुटः, तस्य अनद्यतनभविष्यद्विशेषविधानात्। लृङ्ग्रहणे तु उक्तविषये लृडेव स्यात्, नतु लकारान्तरमिति लाभाल्लुटोऽपि विषये लृडेवेति लभ्यत इत्यर्थः। **श्वः शीघ्रं वप्स्याम इति**। अनद्यतनत्वद्योतनाय श्वश्शब्दः। अत्र न लुडिति भावः।

आशंसावचने लिङ्। आशंसायाः प्राप्तीच्छायाः भूते असंभवात् भविष्यतीति लभ्यत इति मत्वा आह—**भविष्यतीति**। 'आशंसायां भूतवच्च' इत्यस्यापवादः। तदाह—**नतु भूतवदिति। गुरुश्चेदिति**। गुरुरुपेयाच्चेत् क्षिप्रमधीयीयेत्याशंसे इत्यन्वयः। क्षिप्रयोगेऽपि परत्वाल्लिङेव नतु लृडिति भावः। **नानद्यतनवत्**। क्रियायाः प्रबन्धः सातत्यम्। तदाह—**क्रियायाः सातत्ये इति**। अनद्यतनवदित्यनेन अनद्यतने भूते भविष्यति च विहितौ लङ्लुटौ विवक्षितौ। तदाह—**लङ्लुटौ नेति**। अनद्यतने भूते लङ् न भवति। भविष्यत्यनद्यतने तु लुट् नेत्यर्थः। क्रियासातत्ये लङ्निषेधमुदाहरति—**यावज्जीवमन्नमदादिति**। 'लुङि' 'गातिस्था' इति सिचो लुक्। सामीप्ये उदाहरिष्यन्नाह—**सामीप्यमिति। येयमिति**। पौर्णमास्या उपरि कृष्णपक्षे कतिपयाहोरात्रैः व्यवधानेऽपि सामीप्यमस्त्येव, पौर्णमास्यन्तरेण सजातीयेन व्यवधानाभावात्। **आधितेति**। धाधातोर्लुङि 'स्थाघ्वोरिच्च' इति धाधातोरित्त्वं सिचः कित्त्वं च 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः। **सोमेनायष्टेति**। येयं पौर्णमास्यतिक्रान्ता तस्यामित्यनुषज्यते। अथ क्रियासातत्ये लुटो निषेधमुदाहरति—**येयममावास्येति। सोमेन यक्ष्यते इति**। येयममावास्या आगामिनी तस्यामित्यनुषज्यते।

भविष्यति मर्यादा। अवरस्मिन्निति च्छेदः। **अनद्यतनवन्नेति**। लुट् नेत्यर्थः। अक्रियाप्रबन्धार्थमिति भाष्यम्। असामीप्यार्थं चेति कैयटः। **योऽय-**

मर्यादोक्तावबरस्मिन्प्रविभागेऽनद्यतनवन्न । योऽयमध्वा गन्तव्यः आपाटलिपुत्रा-त्तस्य यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र सक्तून्पास्यामः । (२७९५) **कालविभागे चान-होरात्राणाम्** । ३ । ३ । १३७॥ पूर्वसूत्रं सर्वमनुवर्तते । अहोरात्रसम्बन्धिनि विभागे प्रतिषेधार्थमिदम् । योगविभाग उत्तरार्थः । योऽयं मासः आगामी तस्य यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे । अनहोरात्राणाम् किम् । योऽयं मासः आगामी तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्रस्तत्राध्येतास्महे । (२७९६) **परस्मि-न्विभाषा** । ३ । ३ । १३८ ॥ अवरस्मिन्वर्जं पूर्वसूत्रद्वयमनुवर्तते । अप्राप्तवि-भाषेयम् । योऽयं संवत्सर आगामी तस्य यत्परमाग्रहायण्यास्तत्राध्येष्यामहे अध्येतास्महे । 'लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ' (सू २२२९) । भविष्यती-त्येव । सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यत् । (२७९७) **भूते च** । ३ । ३ । १४० ॥ पूर्वसूत्रं सम्पूर्णमनुवर्तते । (२७९८) **वोताप्योः** । ३ । ३ ।

मिति । कस्मिंश्चिज्जनपदविशेषे वसतः पाटलिपुत्राख्यं नगरविशेषं जिगमिषोरिदं वाक्यम् । मध्येमार्गं कौशाम्बी नाम काचिन्नगरीति स्थितिः । तत्र आपाटलिपुत्रात् योऽयं गन्तव्योऽध्वा तस्य अध्वनः मध्यवर्तिन्याः कौशाम्ब्याः यदवरं पूर्वप्रदेशः तत्र सक्तून् श्वःप्रभृति पास्याम इति योजना । अत्र कौशाम्ब्या इति मर्यादा गम्यते । अवरमित्यनेन अवरत्वं गम्यते । अत्र भविष्यत्यनद्यतने लुट् न, किंतु लृडेवेति । **कालविभागे । पूर्वसूत्रमिति** । 'भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन्' इति सूत्र-मित्यर्थः । ननु कालमर्यादायामपि पूर्वसूत्रेणैव सिद्धमित्यत आह—**अहोरात्रेति** । तथाच अहोरात्रसंबन्धिनि प्रविभागे 'भविष्यति मर्यादावचने' इत्युक्तविधिर्न भव-तीत्यर्थः । ननु 'भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् कालविभागे चानहोरात्राणाम्' इत्येकमेव सूत्रं कुतो नेत्यत आह—**योगविभाग उत्तरार्थ इति** । इदमुत्तरसूत्रे स्पष्टीभविष्यति । **योऽयं वत्सर आगामीति** । कालतो मर्यादायामुदाहरणम् । **आग्रहायण्या इति** । मार्गशीर्षपौर्णमास्या इत्यर्थः । **युक्ता इति** । नियम-युक्ता इत्यर्थः । **अध्येष्यामहे इति** । अत्र न लुट्, किंतु लृडेवेति भावः । **पञ्चदशरात्र इति** । पञ्चदश रात्रयो यस्य पक्षस्येति बहुव्रीहिः । 'अच्प्रत्यन्वव-पूर्वात्' इत्यत्र अजिति योगविभागादच्समासान्तः । यद्वा पञ्चदशानां रात्रीणां समाहारः पञ्चदशरात्रः । 'अहःसर्वैकदेश' इत्यच्समासान्तः । 'संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम्' इति तु 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य' इति वचनान्न भवति । **परस्मिन्विभाषा । अनुवर्तते इति** । तथाच भविष्यति काले मर्यादोक्तौ पर-स्मिन् विभागे अनद्यतनवद्वेति फलितम् ।

'लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ' इति व्याख्यातं भूधातुनिरूपणे । **भूते च** ।

---

१ कौशाम्बी नगरी प्रयागक्षेत्रादुपरि यमुनातीरे षड्योजनान्तरे 'कोसम्' इति सांप्रतं ख्यातावर्तते ॥ पाटलिपुत्रं तु 'पटना' इति प्रसिद्धमेव ।

१४१ ॥ वा आ उताप्योः इति छेदः । 'उताप्योः—' (सू २८०६) इत्यतः प्राग्भूते लिङ्निमित्ते लृङ् वेत्यधिक्रियते । पूर्वसूत्रं तु 'उताप्योः' इत्यादौ प्रवर्तते इति विवेकः। (२७६६) **गर्हायां लडपिजात्वोः । ३ । ३ । १४२ ॥** आभ्यां योगे लट् स्यात् कालत्रये गर्हायाम् । लुङादीन्परत्वादयं बाधते । अपि जायां त्यजसि । जातु गणिकामाधत्से । गर्हितमेतत् । (२८००) **विभाषा कथमि लिङ् च । ३ । ३ । १४३ ॥** गर्हायामित्येव । कालत्रये लिङ्, चाल्लट् । कथं धर्मं त्यजेः त्यजसि वा । पक्षे कालत्रये लकारः । अत्र भविष्यति नित्यं लृङ् भूते वा । कथं नाम तत्रभवान्धर्ममत्यक्ष्यत् । (२८०१) **किंवृत्ते**

अधिकारोऽयम् । **अनुवर्तते इति** । तथाच लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ भूत इति अधिक्रियते इति फलितमिति भावः । **वोताप्योः** । अयमप्यधिकारः । वा आ उताप्योरिति छेदः । भूते इति लिङ्निमित्ते लृङिति चानुवर्तते । तदाह—**उताप्योरित्यतः प्रागिति** । उताप्योः समर्थयोरित्यतः प्रागित्यर्थः । नन्वनेन 'उताप्योः' इत्यतः प्राक् भूते लिङ्निमित्ते लृङ्वेत्यधिकाराक्रान्तत्वात् भूते चेति पूर्वमधिकारसूत्रं निर्विषयमित्यत आह—**पूर्वसूत्रं त्विति**। 'उताप्योः समर्थयोर्लिङ्' इत्यारभ्य 'इच्छार्थेभ्यो विभाषा' इत्यतः प्राक् 'भूते च' इति पूर्वमधिकारसूत्रं प्रवर्तत इत्यर्थः । इमावधिकारौ यत्र लिङ्विधिस्तत्रैव प्रवर्तेते, नतु लडादिविधौ, लिङ्निमित्ताभावात् । **गर्हायाम्** । अपि जातु अनयोर्द्वन्द्वः । अत्र 'वोताप्योः' इति भूते लिङ्निमित्ते लृङ् वा इत्यधिकारो न संबध्यते । लड्विधानेन तद्विषये लिङ्निमित्ताभावात् । **कालत्रये इति** । वर्तमाने भूते भविष्यति चेत्यर्थः । भविष्यतीति निवृत्तम् । अतः कालसामान्ये लडिति भावः । **परत्वादिति** । अनवकाशत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । अपि जायामित्यत्र जातु गणिकामित्यत्र च अपिजातुशब्दौ निन्दाद्योतकौ । तदाह—**गर्हितमेतदिति** ।

विभाषा कथमि लिङ् च । गर्हायामित्येवेति । अनुवर्तत एवेत्यर्थः । कालत्रये लिङिति शेषपूरणम् । भविष्यतीति निवृत्तमिति भावः । **चाल्लडिति** । समुच्चीयते इति शेषः । तथाच कथमित्यस्मिन् प्रयुज्यमाने कालत्रये गर्हायां लिङ्लटौ वा स्त इति फलितम् । **कथं धर्मं त्यजेरिति** । त्यक्तवान् त्यक्ष्यसि त्यजसि वेत्यर्थः । गर्हितमेतदिति कथंशब्दाद्गम्यते । लटि उदाहरति—**त्यजसि वेति** । उक्तोऽर्थः । **पक्षे इति** । विभाषाग्रहणाल्लिङ्लटोरभावपक्षे भूते वर्तमाने भविष्यति च कालत्रये लिट्लङ्लुङ्लट्लुट्लृट इत्यर्थः । **अत्रेति** । अत्र उक्तविषये भविष्यति काले क्रियायाः अनिष्पत्तौ गम्यमानां 'लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ' इति नित्यमेव लृङ्, कथमो गर्हायाश्च लिङ्निमित्तस्य सत्त्वादित्यर्थः विशेषविहितत्वादिति भावः । **भूते वेति** । 'वोताप्योः' इति भूते लिङ्निमित्ते लृङ् वेति अधिकृतत्वादुक्तविषये भूतकाले लृङ् वेत्यर्थः । भविष्यति नित्यं लृङित्यत्रोदाहरति—**कथं ना-**

लिङ्लृटौ । ३ । ३ । १४४ ॥ गर्हायामित्येव । विभाषा तु नानुवर्तते । कः-कतरः-कतमो वा हरिं निन्देत्-निन्दिष्यति वा । लृङ् प्राग्वत् । (२८०२) **अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि** । ३ । ३ ।१४५॥ गर्हायामिति निवृत्तम् । अनवक्लृप्तिरसंभावना । अमर्षोऽक्षमा । न सम्भावयामि न मर्षये वा भवान्हरिं निन्देत्-निन्दिष्यति वा । कः-कतरः-कतमो वा हरिं निन्देत्-निन्दिष्यति वा । लृङ् प्राग्वत् । (२८०३) **किंकिलास्त्यर्थेषु लृट्** । ३ । ३ । १४६ ॥ अनवक्लृप्त्यमर्षयोरित्येतत् 'गर्हायां च' (सू २८०६) इति यावदनुवर्तते । किंकिलेति समुदायः क्रोधद्योतक उपपदम् । अस्त्यर्थाः अस्तिभवतिविद्यतयः । लिङोऽपवादः । न श्रद्दधे न मर्षये वा किंकिल त्वं शूद्रान्नं भोक्ष्यसे । अस्ति भवति विद्यते वा शूद्रीं गमिष्यसि । अत्र लृङ् न । (२८०४) **जातुयदोर्लिङ्** । ३ । ३ । १४७ ॥ लृटोऽपवादः । 'यदायद्योरुपसंख्यानम्' (वा २२७५) ।

मेति । तत्रभवानिति समुदायः पूज्यवाची । वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तेति यावत् । एवंविधः कथं धर्ममत्यक्ष्यत्, तत्त्यागस्य गर्हितत्वादिति भावः । **किंवृत्ते लिङ्लृटौ** । **नानुवर्तते इति** । व्याख्यानादिति भावः । विभक्त्यन्तं डतरडतमान्तं च किंशब्दनिष्पन्नं किंवृत्तमित्युक्तम् । तस्मिन्प्रयुज्यमाने गर्हायां लिङ्लृटौ स्त इत्यर्थः । सर्वलकाराणामपवादाविति वृत्तिः । **लृङ् प्राग्वदिति** । भविष्यति नित्यं लृङ्, भूते वेति प्रागुक्तमिहाप्यनुसंधेयमित्यर्थः, लिङ्निमित्तस्य किंवृत्तस्य गर्हायाश्च सत्त्वादिति भावः ।

अनवक्लृप्त्यमर्ष । **निवृत्तमिति** । व्याख्यानादिति भावः । अनवक्लृप्त्यमर्षयोः लिङ्लृटोश्च यथासंख्यं नेष्यते, अल्पाच्तरस्य अमर्षशब्दस्य पूर्वनिपातत्यागादिति वृत्तिः । **न सम्भावयामीति** । अकिंवृत्ते उदाहरणम् । भवान् हरिं निन्देदिति यत् तत् न संभावयामि न मर्षये वेत्यन्वयः । किंवृत्ते उदाहरति—**कः कतरः इति** । **लृङ् प्राग्वदिति** । भविष्यति नित्यं लृङ्, भूते वेत्युक्तमिहाप्यनुसंधेयमित्यर्थः । **किंकिल** । किंकिलेति समुदायस्य अस्त्यर्थानां च द्वन्द्वः । **यावदिति** । 'गर्हायां च' इत्यतः प्रागित्यर्थः । किंकिलेत्यस्मिन् अस्त्यर्थेषु च प्रयुज्यमानेषु अनवक्लृप्त्यमर्षयोर्लृट् स्यादित्यर्थः । पूर्वसूत्रेण लृङ्लृटोः प्राप्तौ लृडेवेत्यर्थमिदम् । तदाह—**लिङोऽपवादः इति** । **न श्रद्दधे इति** । न संभावयामीत्यर्थः । त्वं शूद्रान्नं भोक्ष्यसे इति यत् तत् न श्रद्दधे न मर्षये वा किंकिलेत्यन्वयः । किंकिलेति क्रोधं द्योतयति । **अस्तीति** । शूद्रस्य स्त्री शूद्री । तां गमिष्यसीत्यस्ति भवति विद्यते वेत्यन्वयः । **अत्र लृङ् नेति** । भविष्यति नित्यं लृङ्, भूते वेत्युक्तमिह न संभवति, अत्र लिङो विध्यभावेन लिङ्निमित्तविरहात् । **जातुयदोर्लिङ्** । जातु यद् अनयोः प्रयोगे अनवक्लृप्त्यमर्षयोर्लिङ् स्यादित्यर्थः । यदिति

जातु यद्यदा यदि वा त्वादृशो हरिं निन्देन्नावकल्पयामि न मर्षयामि । लृङ् प्राग्वत् । (२८०५) **यच्चयत्रयोः** । ३ । ३ । १४८ ॥ यच्च यत्र वा त्वमेवं कुर्याः न श्रद्दधे न मर्षयामि । (२८०६) **गर्हायां च** । ३ । ३ । १४९ ॥ अनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति निवृत्तम् । यच्चयत्रयोर्योगे गर्हायां लिङेव स्यात् । यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजयेः अन्याय्यं तत् । (२८०७) **चित्रीकरणे च** । ३ । ३ । १५० ॥ यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजयेः आश्चर्यमेतत् । (२८०८) **शेषे लृडयदौ** । ३ । ३ । १५१ ॥ यच्चयत्राभ्यामन्यस्मिन्नुपपदे चित्रीकरणे गम्ये धातोर्लृट् स्यात् । आश्चर्यमन्धो नाम कृष्णं द्रक्ष्यति । अयदौ किम् । आश्चर्यं यदि[1] मूकोऽधीयीत । (२८०९) **उताप्योः समर्थयोर्लिङ्** । ३ । ३।१५२॥

विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपीति लिङ्लृटौ प्राप्तौ लिङेवेत्यर्थमिदम् । तदाह—**लृटोऽपवादः इति** । **यदाययोरिति** । यदाययोः प्रयोगेऽपि उक्तविषये लिङ उपसंख्यानमित्यर्थः । जात्वादिशब्दाः उदाहरणे अनवक्लृप्त्यमर्षद्योतकाः । त्वादृशो हरिं निन्देदित्येतत् नावकल्पयामि न मर्षयामि वेत्यन्वयः । नावकल्पयामीत्यस्य न संभावयामीत्यर्थः । **लृङ् प्राग्वदिति** । भविष्यति नित्यं लृङ् भूते वेत्युक्तमिहाप्यनुसंधेयमित्यर्थः, जात्वादियोगस्य अनवक्लृप्त्यमर्षयोश्च लिङ्निमित्तत्वादिति भावः ।

यच्चयत्रयोः । यच्चेति समुदाये यत्रशब्दे च प्रयुज्यमाने अनवक्लृप्त्यमर्षयोर्लिङ् स्यादित्यर्थः । लृटोऽपवादः । योगविभागस्तु उत्तरसूत्रे अनयोरेवानुवृत्त्यर्थः । उदाहरणे यच्चेति यत्रेति च अनवक्लृप्त्यमर्षद्योतकौ । त्वमेवं कुर्या इत्येतत् न श्रद्दधे न मर्षयामि वेत्यन्वयः । अत्रापि भविष्यति नित्यं लृङ्, भूते वेत्युक्तमनुसंधेयम्, लिङ्निमित्तस्य सत्त्वात् । **गर्हायां च** । **निवृत्तमिति** । व्याख्यानादिति भावः । 'यच्चयत्रयोः' इति लिङिति चानुवर्तते । तदाह—**यच्चयत्रयोर्योगे इति** । **लिङेवेति** । नतु लकारान्तरमित्यर्थः । उदाहरणे यच्चेति यत्रेति च गर्हाद्योतकम् । त्वं शूद्रं याजयेरिति यत् तदन्याय्यमित्यन्वयः । लृङ् प्राग्वत् । **चित्रीकरणे च** । यच्चयत्रयोः प्रयोगे आश्चर्ये गम्ये लिङेव स्यात्, नतु लकारान्तरमित्यर्थः । उदाहरणे यच्चेति यत्रेति चाश्चर्यद्योतकम् । त्वं शूद्रं याजयेरिति यत् तदाश्चर्यमित्यन्वयः । **शेषे लृडयदौ** । यच्चयत्राभ्यामन्यः शेषः । तदाह—**यच्चयत्राभ्यामन्यस्मिन्निति** । यदिभिन्ने इति शेषः । **लृट्स्यादिति** । नतु लकारान्तरमित्यर्थः । **आश्चर्यमिति** । अन्धः कृष्णं द्रक्ष्यतीत्याश्चर्यमित्यन्वयः । नामेत्यव्ययमाश्चर्यद्योतकम् । **मूक इति** । मूकोऽधीयीत इत्याश्चर्यमित्यन्वयः । यदीत्याश्चर्यद्योतकम् ।

---

१ ' यदाययोरुपसंख्यानम् ' इति **वार्तिकेऽनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति न संबन्ध्यते,** तेनात्र लिङ्सिद्धिराश्चर्येऽपि ।

बाढमित्यर्थेऽनयोस्तुल्यार्थता । उत अपि वा हन्यादघं हरिः । समर्थयोः किम् । उत दण्डः पतिष्यति । अपिधास्यति द्वारम् । प्रश्नः प्रच्छादनं च गम्यते । इतः प्रभृति लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ भूतेऽपि नित्यो लृङ् । (२८१०) **कामप्रवेदनेऽकच्चिति । ३ । ३ । १५३ ॥** स्वाभिप्रायाविष्करणे गम्यमाने लिङ् स्यान्न तु कच्चिति । कामो मे भुञ्जीत भवान् । अकच्चिति इति किम् । कच्चिज्जीवति । (२८११) **सम्भावनेऽलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे । ३ । ३ । १५४॥** अलमर्थोऽत्र प्रौढिः । सम्भावनमित्यलमिति च प्रथमया सप्तम्या च विपरिणम्यते । सम्भावनेऽर्थे लिङ् स्यात् , तच्चेत्सम्भावनमलमिति, अलमि सिद्धा-

---

उताप्योः । समौ अर्थौ ययोरिति विग्रहः । शकन्ध्वादित्वात्पररूपम् । एकार्थकयोरित्यर्थः । कमर्थमादायानयोरेकार्थकत्वमित्यत आह—**बाढमिति** । तथाच बाढार्थकयोः उत अपि इत्यनयोः प्रयोगे लिङ् स्यान्न तु लकारान्तरमित्यर्थः । **उत अपि वेति** । उत हन्यादघं हरिः, अपि हन्यादघं हरिरित्यन्वयः । उतापी बाढमित्यर्थकौ । **गम्यते इति** । उत दण्डः पतिष्यतीत्यत्र उतशब्देन प्रश्नो गम्यते । अपिधास्यति द्वारमित्यत्र अपिना धाधातोः प्रच्छादनार्थकत्वं गम्यत इत्यर्थः। **इतः प्रभृतीति** । 'वोताप्योः' इति मर्यादायामाङ् । 'उताप्योः' इत्यतः प्राक् भूते लिङ्निमित्ते लृङ् वेत्यधिक्रियते । 'उताप्योः' इत्यादिसूत्रेषु भूते 'लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ' इत्येवाधिक्रियते इत्युक्तम् । एवंच 'उताप्योः' इति सूत्रप्रभृति लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ भूते लृङित्येवाधिक्रियते, नतु वाग्रहणम् । अतो नित्यमेवात्र विषये क्रियातिपत्तौ भूते भविष्यति च लृङित्यर्थः । **कामप्रवेदनेऽकच्चिति** । अकच्चितीति च्छेदः । तदाह—**नतु कच्चितीति**। सर्वलकारापवादः। अभिप्रायः इच्छा । **काम इति** । भवान् भुञ्जीतेति मे कामः । इच्छेत्यर्थः । अत्र लिङ्निमित्तस्य सत्त्वात् क्रियातिपत्तौ भूतेऽपि नित्यं लिङ् । प्रश्न एवायं कामप्रवेदनद्योतक इति प्राप्तिः । अत्र कच्चिच्छब्दस्य इच्छार्थकत्वाभावादिच्छार्थेष्विति वक्ष्यमाणं नात्र प्रवर्तते ।

संभावने । अलमर्थोऽत्र प्रौढिरिति । पर्याप्तिरित्यर्थः । **विपरिणम्यते इति** । संभावने इति यत् सप्तम्यन्तं तत् आवर्त्य प्रथमया संभावनमिति च विपरिणम्यते।यत्तु अलम् इति प्रथमान्तं तत् आवर्त्य सप्तम्या अलमि इति च विपरिणम्यत इत्यर्थः।छान्दसं विभक्तिव्यत्ययमाश्रित्येति शेषः।तथाच संभावने इति सप्तम्यन्तं संभावनमिति प्रथमान्तं च लभ्यते । तथा अलम् इति प्रथमान्तं अलमि इति सप्तम्यन्त च लभ्यते। तत्र संभावने इति सप्तम्यन्तमर्थनिर्देशपरम् । तदाह—**संभावनेऽर्थे लिङ् स्यादिति** । उत्कटान्यतरकोटिकं ज्ञानं संभावनमित्युच्यते । संभावनमिति

प्रयोगे सति। अपि गिरिं शिरसा भिन्द्यात्। सिद्धाप्रयोगे किम्। अलं कृष्णो हस्तिनं हनिष्यति। (२८१२) **विभाषा धातौ सम्भावनवचनेऽयदि** । ३। ३। १५५ ॥ पूर्वसूत्रमनुवर्तते। संभावनेऽर्थे धातावुपपदे उक्तेऽर्थे लिङ् वा स्यात्, न तु यच्छब्दे। पूर्वेण नित्ये प्राप्ते वचनम्। सम्भावयामि भुञ्जीत भोक्ष्यते वा भवान्। अयदि किम्। सम्भावयामि यद्भुञ्जीथास्त्वम्। (२८१३) **हेतुहेतुमतोर्लिङ्** । ३। ३। १५६ ॥ वा स्यात्। कृष्णं नमेच्चेत्सुखं यायात्। कृष्णं नंस्यति चेत् सुखं यास्यति। 'भविष्यत्येवेष्यते' (वा २२७५) नेह। हन्तीति पलायते। (२८१४) **इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ** ।३।३।१५७॥ इच्छामि भुञ्जीत—भुङ्क्तां वा भवान्। एवं कामये प्रार्थये इत्यादियोगे बोध्यम्। 'कामप्रवेदने इति वक्तव्यम्' (वा २२७६) । नेह इच्छन्करोति।

प्रथमान्तं तु अलमिति प्रथमान्तेन विशेष्यते। इतिर्हेतौ। तदाह—**तच्चेदिति**। तत्संभावनम् अलं पर्याप्तिहेतुकं चेदित्यन्वयः। षिधधातोर्ज्ञानार्थकात् 'मतिबुद्धि' इति वर्तमाने कर्मणि क्ते सिद्धशब्दः। सिद्धे गम्यमानेऽप्यलमर्थे अप्रयोगो यस्य सः सिद्धाप्रयोगः तस्मिन्निति विग्रहः। अलमि इति सप्तम्यन्तमत्र विशेष्यसमर्पकं संबध्यते। अलंशब्दप्रयोगं विनापि तदर्थे गम्यमाने इति यावत्। तदाह—**सिद्धाप्रयोगे सतीति**। अलमिति शेषः। **अपि गिरिमिति**। बलवन्तं पुरुषमधिकृत्य अत्युक्तिरियम्। प्रायेण शिरसा गिरिं भेत्तुमयं समर्थ इत्यर्थः। गिरिभेदसंभावनस्य सामर्थ्यहेतुकत्वद्योतकः अपिशब्दः। अत्र लिङ्निमित्तसत्त्वात् क्रियातिपत्तौ भूते लृङ्। 'अलमिति संभावने सिद्धाप्रयोगश्चेत्' इति सुवचम्।

विभाषा धातौ। अयदीति छेदः। तदाह—**न तु यदिति**। लिङभावे लृट्, 'शेषे लडयदौ' इत्यतस्तदनुवृत्तेः। **संभावयामीति**। प्रायेण भोक्तुं समर्थ इत्यर्थः। **हेतुहेतुमतोर्लिङ्**। पूर्वसूत्राद्विभाषानुवृत्तिं मत्वा आह—**वा स्यादिति**। पक्षे लृट्। हेतुभूते फलभूते चाऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्लिङ् वा स्यादिति यावत्। **भविष्यत्येवेति**। लिङित्यनुवर्तमाने पुनर्लिङ्ग्रहणादिति भावः। **हन्तीतीति**। इतिर्हेतौ वर्तमानकालिकहननोद्धेतोरित्यर्थः। अत्र लिङ्निमित्तसत्त्वात् भविष्यति तु क्रियातिपत्तौ भूते च लृट्। **इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ**। इच्छार्थकधातुषु प्रयुज्यमानेषु लिङ्लोटौ स्तः। सर्वलकारापवादः। असमानकर्तृकविषयमिदम्। समानकर्तृकेषु तु 'लिङ् च' इति वक्ष्यते। **इच्छामीति**। भुञ्जीत भवानिति इच्छामीत्यन्वयः। **कामप्रवेदने इति**। परं प्रति स्वाभिप्रायाविष्करणाभावात्र लिङ्लोटाविति भावः। 'कामप्रवेदनेऽकच्चिति' इति सूत्रं तु प्रकरणादिना यत् कामप्रवेदनं, नत्विच्छार्थकमुपपदमस्ति तद्विषयमिति बोध्यम्। इत उत्तरसूत्रं 'समानकर्तृकेषु तुमु'न्निति तु कृदधिकारे व्याख्यास्यते।

(२८१५) **लिङ् च । ३ । ३ । १५९ ॥** समानकर्तृकेषु इच्छार्थेषु लिङ् । भुञ्जीयेतीच्छति । (२८१६) **इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने । ३। ३। १६० ॥** लिङ् स्यात्पक्षे लट् । इच्छेत् । इच्छति । कामयेत । कामयते । 'विधिनिमन्त्रण' (सू २२०८) इति लिङ् । विधौ—यजेत । निमन्त्रणे—इह भुञ्जीत भवान् । आमन्त्रणे—इहासीत । अधीष्टे—पुत्रमध्यापयेद्भवान् । संप्रश्ने—किं भो वेदमधीयीय उत तर्कम् । प्रार्थने—भो भोजनं लभेय । एवं लोट् । (२८१७) **प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च । ३ । ३ । १६३ ॥** लोट् च । प्रेषो विधिः । अतिसर्गः कामचारानुज्ञा । भवता यष्टव्यम् । भवान्यजताम् । चकारेण लोटोऽनुकर्षणं प्राप्तकालार्थम् । (२८१८) **लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके । ३ । ३ । १६४ ॥** प्रैषादयोऽनुवर्तन्ते । मुहूर्तादूर्ध्वं यजेत–यजताम्–यष्टव्यम् । (२८१९) **स्मे**

लिङ् च । समानकर्तृकेष्विति इच्छार्थेष्विति चानुवर्तते । तदाह—**समानेत्यादि । भुञ्जीयेतीच्छतीति** । अत्र भोक्तुरेव इषिकर्तृत्वात्समानकर्तृकत्वम् । समानकर्तृकेषु इच्छार्थेष्विति लोटो निवृत्त्यर्थमिदं सूत्रम् । क्रियातिपत्तौ तु भविष्यति नित्यं लृङ्, भूते चेत्यधिकारः संपूर्णः । **इच्छार्थेभ्यो** । लिङित्येवानुवर्तते । समानकर्तृकेष्विति तु निवृत्तम् । तत् सूचयन्नुदाहरति—**इच्छेत् इच्छतीति** । 'विधिनिमन्त्रण' इति भूधातौ व्याख्यातमपि सूत्रक्रमप्राप्तत्वात् स्मारितम् । **एवं लोडिति** । लोट् चेति विध्यादिषु विहितो लोडप्येवमुदाहर्तव्य इत्यर्थः । **प्रैषातिसर्ग । लोट् चेति** । पूर्वसूत्रोपात्तो लोट् चकारात्समुच्चीयते । कृत्यसंज्ञकाः प्रत्ययाः वक्ष्यमाणा लोट् च प्रैषादिषु भवन्तीत्यर्थः । प्रैषे अतिसर्गे च कृत्यप्रत्ययमुदाहरति—**भवता यष्टव्यमिति** । भावे तव्यप्रत्ययः । लोटमुदाहरति—**भवान् यजतामिति** । ननु चकारेण लोटोऽनुकर्षणं व्यर्थम्, प्रैषस्य विधिरूपतया अतिसर्गस्य आमन्त्रणरूपतया च ' लोट् च ' इत्यनेनैव सिद्धेरित्यत आह—**चकारेणेति** । प्राप्तकाले यथा—गुरुणा भोक्तव्यम् । गुरुर्भुञ्जीत । भोजनं प्राप्तावसरमित्यर्थः । प्राप्तकाले च कृत्याश्च, इत्युक्तौ तु निमन्त्रणादिष्वपि कृत्याः स्युः । अतः प्रैषादिग्रहणम् । **लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके** । ' लोडर्थलक्षणे च ' इत्युत्तरमेवंजातीयकमेव सूत्रं लिङ्लङ्लुङ्लृङ्विधायकं प्राक् पठितम् । तत्र ऊर्ध्वमौहूर्तिकशब्दो व्याख्यातः । **प्रैषादयः इति** । तथाच मुहूर्तादुपरितनकालके धात्वर्थे विद्यमानाद्धातोः प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु लिङ् च स्यात् लोट् कृत्याश्चेत्यर्थः । क्रमेण लिङादीनुदाहरति—**मुहूर्तादूर्ध्वं यजेत यजतां यष्टव्यमिति** । अत्र प्राप्तकाले अप्राप्तस्य लिङो विधिः, विध्यादिसूत्रे लिङ्विधौ प्राप्तकालस्य ग्रहणाभावात् । प्रैषातिसर्गयोस्तु विध्यादिसूत्रेणैव लिङ् सिध्यति । लिङ एवात्र विधौ तु, तेन लोटः कृत्यानां च बाधः स्यात् । अतश्चकारेण तेषामपि विधिरिति ज्ञेयम् ।

लोट् । ३ । ३ । १६५ ॥ पूर्वसूत्रस्य विषये । लिङः कृत्यानां चापवादः । ऊर्ध्वं मुहूर्तादयजतां स्म । (२८२०) **अधीष्टे च** । ३ । ३ । १६६॥ स्मे उपपदेऽधीष्टे लोट् स्यात् । त्वं स्माध्यापय । (२८२१) **लिङ् यदि** । ३ । ३ । १६८ ॥ यच्छब्दे उपपदे कालसमयवेलासु च लिङ् स्यात् । कालः समयो वेला वा यद्भुञ्जीत भवान् । (२८२२) **अर्हे कृत्यतृचश्च** । ३ । ३ । १६९ ॥ चाल्लिङ् । त्वं कन्यां वहेः । (२८२३) **शकि लिङ् च** । ३ । ३ । १७२ ॥ शक्तौ लिङ् स्यात् । चात्कृत्याः । भारं त्वं वहेः । 'माङि लुङ्' (सू २२१४) । मा कार्षीः । कथं मा भवतु, मा भविष्यतीति । नायं माङ् किंतु माशब्दः । (२८२४) **धातुसंबन्धे प्रत्ययाः** । ३ । ४ । १ ॥ धात्वर्थानां

स्मे लोट् । **पूर्वसूत्रेति** । तथाच मुहूर्तादुपरितनकाले प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु लोडेव स्यात्, नतु लिङ् कृत्याश्चेत्यर्थः । तदाह—**लिङः कृत्यानां चापवाद इति** । **अधीष्टे च** । **लोट् स्यादिति** । अधीष्टे विहितस्य लिङोऽपवादः । अधीष्टं सत्कारपूर्वको व्यापार इत्युक्तम् । त्वं स्माध्यापयेति गुरुं प्रत्युक्तिः । 'स्मे लोडधीष्टे च' इत्येकसूत्रत्वेन सिद्धे योगविभागस्तु ऊर्ध्वमौहर्तिक इत्यनुवृत्तिनिवृत्त्यर्थः । 'कालसमयवेलासु तुमुन्' इत्युत्तरसूत्रं तु कृदधिकारे व्याख्यास्यते । **लिङ् यदि** । कालसमयवेलास्वित्यनुवर्तते । सर्वलकारापवादः । तुमुनपवादश्च । भुञ्जीत भवानिति यत् तस्य कालः समयो वेला वेत्यन्वयः । **अर्हे कृत्यतृचश्च** । **चाल्लिङिति** । योग्ये कर्तरि गम्ये कृत्याः तृच् लिङ् चेत्यर्थः । **त्वं कन्यां वहेरिति** । कन्याविवाहस्य योग्य इत्यर्थः । **शकि लिङ् च** । शक् इति भावे क्विबन्तम् । शक्तौ गम्यमानायामित्यर्थः । **भारं त्वं वहेरिति** । वोढुं शक्त इत्यर्थः । माङि लुङिति व्याख्यातमपि क्रमप्राप्तं विशेषविवक्षया पुनः स्मार्यते । ननु सर्वलकारापवादोऽयमित्युक्तम् । एवं सति मा भवतु मा भविष्यतीति कथमिति शङ्कते—**कथमिति** । परिहरति—**नायं माङिति** । **किंत्विति** । ङकारानुबन्धविनिर्मुक्तस्यापि अव्ययेषु पाठादिति भावः । नच माशब्दमादाय मा भवत्वित्यादिप्रयोगसत्त्वे 'माङि लुङ्' इति व्यर्थमिति वाच्यम् । सर्वलकारविषये 'न माङ्योगे' इत्यडाड्रहितलुङन्तप्रयोगार्थं तदावश्यकत्वात् ।

धातुसंबन्धे । धातुशब्देन धात्वर्थो लक्ष्यते । धात्वोः संबन्ध इति विग्रहः, संबन्धस्य द्विनिष्ठत्वात् । तथाच धात्वर्थयोः संबन्धे सति प्रत्ययाः स्युरिति लब्धम् । कस्मिन्नर्थे इत्याकाङ्क्षायां काले इति गम्यते, 'वर्तमाने लट्' इत्यारभ्य तत्तत्कालविशेषेष्वेव प्रत्ययविधिदर्शनात् । तत्र तत्तद्विधिभिरेव तत्तत्कालविशेषे प्रत्ययसिद्धेस्ततोऽन्यस्मिन्काले इति गम्यते । तदाह—**धात्वर्थानामित्यादिना** । धात्वर्थयोरित्यर्थः । उदाहरणबहुत्वाभिप्रायं बहुवचनम् । 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा'

संबन्धे यत्र काले प्रत्यया उक्तास्ततोऽन्यत्रापि स्युः । तिङन्तवाच्यक्रियायाः प्राधान्यात्तदनुरोधेन गुणभूतक्रियावाचिभ्यः प्रत्ययाः । वसन्ददर्श । भूते लट् । अतीतवासकर्तृकर्तृकं दर्शनमर्थः । सोमयाज्यस्य पुत्रो भविता । सोमेन यक्ष्यमाणो यः पुत्रस्तत्कर्तृकं भवनम् । (२८२५) **क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ**

इत्यादिसूत्रे यत्र काले ये प्रत्यया उक्ताः ते धात्वर्थयोः सम्बन्धे गम्ये ततोऽन्यस्मिन्नपि काले स्युरिति यावत् । तथाच वसन् ददर्शेत्यत्र लडादेशः शतृप्रत्ययो भूतकाले इति सिद्धं भवति । ननु ' वसन् ददर्श ' इत्यत्र भूते लडिव वर्तमाने लिडित्यपि स्यादित्यत आह—**तिङन्तेति** । वसन् ददर्शेत्यादौ तिङन्तवाच्या दर्शनादिक्रिया प्रधानम् । वासादिक्रिया तु दर्शनादिक्रियार्थत्वात् गुणभूता । अतः प्रधानभूतदर्शनादिक्रियानुसारेण गुणभूतवासादिक्रियावाचिभ्य एव इह प्रत्ययाः कालान्तरेषु विधीयन्त इत्यर्थः । **भूते लडिति** । एवंच उषित्वा ददर्शेत्यर्थः । तदाह—**अतीतेति** । अतीतवासे कर्ता कर्ता यस्येति विग्रहः । 'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ' इति ज्ञापकाद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः । उदाहरणान्तरमाह—**सोमयाजीति** । सोमेन इष्टवान्यः स सोमयाजी । ' करणे यजः ' इति भूते विहितो णिनिः इह भवितेत्यनद्यतनभविष्यल्लुडन्तप्रधानक्रियानुसारेण अनद्यतनभविष्यति बोध्यः । तदाह—**सोमेन यक्ष्यमाण इति** । **भवनमिति** । उत्पत्तिरित्यर्थः । गोमानासीदित्यप्युदाहार्यम् । अत्र गौरस्यास्तीति अस्तिक्रियायां वर्तमानायां तदस्यास्तीति विहितो मतुप् गौरस्यासीदिति भूतायामस्तिक्रियायां भवति, धात्वर्थद्वयसंबन्धस्य सत्त्वात् । एतेन अर्थद्वारके धात्वोः संबन्धे इत्यपि व्याख्यानं परास्तम् । तथा सति परस्परसंबन्धार्थबोधकधातुद्वयप्रयोगे प्रत्यया इत्यर्थलाभात् गोमानासीदित्यत्र मतुबनापत्तेः। नहि धात्वोरिह प्रयोगोऽस्ति । धात्वर्थयोः सम्बन्धे इत्यर्थाभ्युपगमे तु गोमानासीदित्यत्र धातुद्वयप्रयोगाभावेऽपि धात्वर्थद्वयस्य सत्त्वादासीदित्यर्थे मतुप् निर्बाध इत्यन्यत्र विस्तरः ।

---

१ वस्तुतस्तु प्रधानधात्वर्थकालस्य गुणभूतक्रियायामनेन सूत्रेण संबन्धबोधनेऽपि गुणभूतधातूत्तरप्रत्ययबोध्यः कालोऽपि न त्यज्यते इति तत्वम् । तथा च 'वसन् ददर्श'इत्यत्र अतीतवासकर्तृकर्तृकं वाससमानकालिक मतीतं दर्शनमित्यर्थः । 'वत्स्यन् ददर्श' इत्यत्र अतीतवासकर्तृकर्तृकं वासपूर्वकालिकमतीतं दर्शनमित्यर्थः । 'ऊषिवान् ददर्श' इत्यत्र अतीतवासकर्तृकर्तृकं वासोत्तरकालिकमतीतं दर्शनमित्यादिरीत्योह्यम् । मूलोक्तमात्रार्थसत्त्वे तु वसन् ददर्श, वत्स्यन् ददर्श, ऊषिवान् ददर्श इत्यादौ वसधातूत्तरेषां लट्लृट्क्वसूनां प्रयोगे न किमपि वैलक्षण्यमुपपद्येतेति बोध्यम् ॥ ' सोमयाज्यस्य पुत्रो भविता ' इत्यत्र तु ' सोमेनेष्टवान् ' इत्याकारको यो भविष्यन् व्यवहारस्तद्विषयीभूतपुत्रकर्तृकं भविष्यद्भवनमित्यर्थः ।

वा च तध्वमोः । ३ । ४ । २ ॥ पौनः पुन्ये भृशार्थे च द्योत्ये धातोर्लोट् स्यात्तस्य च हिस्वौ स्तः । तिङामपवादः । तौ च हिस्वौ क्रमेण परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञौ स्तस्तिङ्संज्ञौ च । तध्वमोर्विषये तु हिस्वौ वा स्तः । पुरुषैकवचनसंज्ञे तु नानयोरतिदिश्येते । हिस्वविधानसामर्थ्यात् । तेन सकलपुरुष-

---

क्रियासमभि । अत्र चत्वारि वाक्यानि । तत्र क्रियासमभिहारे लोडिति प्रथमं वाक्यम् । पौनः पुन्यं भृशार्थश्च क्रियासमभिहार इत्युक्तम् । क्रियासमभिहारे इति धात्वर्थविशेषणम् । क्रियासमभिहारविशिष्टक्रियावृत्तेर्धातोरिति लभ्यते । लोट् तु द्योतकः । तदाह—**पौनः पुन्ये भृशार्थे च द्योत्ये इति** । क्रियासमभिहारविशिष्टक्रियावृत्तेर्धातोर्लोडिति यावत् । सर्वलकारापवादः । लोटो हिस्वाविति द्वितीयं वाक्यं व्याचष्टे—**तस्येति** । पूर्ववाक्यविहितस्य लोटः हिस्वावादेशौ स्त इत्यर्थः । **तिङामपवाद इति** । अपवादावित्यर्थः । प्रत्येकाभिप्रायमेकवचनम् । ननु हिस्वयोरुभयोरपि लादेशत्वात् परस्मैपदत्वं स्यात् । तथा सति हेः परस्मैपदत्वं स्वादेशस्य त्वात्मनेपदत्वमितीष्टा व्यवस्था न सिध्येत् । अस्य स्वादेशस्य तङ्प्रत्याहारप्रविष्टत्वाभावेन 'तङानावात्मनेपदम्' इत्यस्याप्रवृत्तेः । 'तिप्तस्झि' इत्यादिसूत्रोपात्तेषु तातामादिष्वेव तङ्संज्ञाप्रवृत्तेः । किंच अनयोर्हिस्वयोः 'तिप्तस्झि' इति सूत्रानन्तर्भूतत्वात्तिङ्त्वं च दुर्लभमित्यत आह—**तौ चेति** । लोटो हिस्वाविति द्वितीयवाक्ये तावत्क्रियासमभिहारे लोडिति प्रथमवाक्यात् लोडित्यनुवृत्तं स्थानषष्ठ्या विपरिणतं तृतीयं वाक्यं संपद्यते । तत्र हि लोटो हिस्वौ इति द्वितीयवाक्यात् हिस्वावित्यनुवृत्तं धर्मपरमाश्रीयते । तथा च लोडादेशौ हिस्ववद्भवत इति लभ्यते । कौ भवतः इत्याकाङ्क्षायां पूर्ववाक्योपस्थितौ हिस्वाविति गम्यते । ततश्च याविमौ तिङनन्तर्भूतौ हिस्वावुक्तौ तौ प्रसिद्धलोडादेशतिङन्तर्भूतहिस्ववत् भवत इति तृतीयं वाक्यं पर्यवस्यति । तिङन्तर्भूतहिस्वयोस्तावत् क्रमात् परस्मैपदत्वमात्मनेपदत्वं तिङ्त्वं च प्रसिद्धम् । अतः प्रकृतौ हिस्वौ क्रमात् परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञौ स्तः तिङ्संज्ञौ चेत्यर्थः । तिङ्त्वात्पदत्वसिद्धिः ।

ननु वा च तध्वमोः इति तध्वमोर्हिस्वादेशविकल्पविधिरनुपपन्नः । लोडादेशभूतहिस्वयोस्तिङपवादतया लोटस्तध्वमोरप्रसक्तेरित्यत आह—**तध्वमोर्विषये त्विति** । स्थानषष्ठीमाश्रित्य लोडादेशतध्वमोः स्थाने हिस्वावित्यर्थ इति न भ्रमितव्यम्, येनोक्तदोषः स्यात् । किंतु विषयविषयिभावः षष्ठ्यर्थः । तथाच तध्वमोर्विषये लोटो हिस्वौ, पक्षे तध्वमाविति फलतीत्यर्थः । अत्र मध्यमपुरुषबहुवचनमेव तशब्दो गृह्यते । व्याख्यानात् ध्वंसाहचर्याच्च । ननु हिस्वयोरनयोर्मध्यमपुरुषैकवचनत्वस्याप्यतिदेशाद्युष्मत्सामानाधिकरण्ये एकत्वे च सत्येव हिस्वौ स्याताम् । तथाच 'इमौ हिस्वौ सर्वेषां पुरुषाणां सर्वेषां च वचनानामिष्येते' इति भाष्यमनु-

वचनविषये परस्मैपदिभ्यो हिः कर्तरि । आत्मनेपदिभ्यः स्वो भावकर्मकर्तृषु । (२८२६) **समुच्चयेऽन्यतरस्याम्** । ३ । ४ । ३ ॥ अनेकक्रियासमुच्चये द्योत्ये प्रागुक्तं वा स्यात् । (२८२७) **यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन्** । ३ ।४। ४ ॥ आद्ये लोड्विधाने लोट्प्रकृतिभूत एव धातुरनुप्रयोज्यः । (२८२८) **समुच्चये सामान्यवचनस्य** । ३ । ४ । ५ ॥ समुच्चये लोड्विधौ सामान्यार्थकस्य धातोरनुप्रयोगः स्यात् । अनुप्रयोगाद्यथायथं लडादयस्तिबादयश्च । ततः संख्याकालयोः पुरुषविशेषार्थस्य चाभिव्यक्तिः । 'क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये'

पपन्नमित्यत आह—**पुरुषैकवचनसंज्ञे त्विति** । हिस्वयोर्मध्यमपुरुषसंज्ञा एकवचनसंज्ञा च नातिदिश्यते इत्यर्थः । कुत इत्यत आह—**हिस्वविधानेति** । यदि हिस्वयोर्मध्यमपुरुषैकवचनसंज्ञे स्याताम् । तर्हि युष्मत्सामानाधिकरण्ये एकत्वे च सत्येव लोटो हिस्वौ स्याताम् । अन्यत्र तु यथायथं तिबाद्यादेशाः स्युः । तथा सति लोटो हिस्वविधानमनर्थकं स्यात् । अतो न पुरुषवचनातिदेश इत्यर्थः । **तेनेति** । हिस्वयोः पुरुषवचनातिदेशाभावेन क्रमात् परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञालाभेन चेत्यर्थः । **सकलेति** । सकलपुरुषवचनविषये हिर्भवति । स च भवन् परस्मैपदिभ्य एव कर्तर्येव भवति, न त्वात्मनेपदिभ्यो भावकर्मकर्तृष्वित्यर्थः, शेषात्कर्तरि परस्मैपदमित्युक्तेरिति भावः । **आत्मनेपदिभ्यः स्वः इति** । 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्, भावकर्मणोः' इत्यादिसूत्रविषयेभ्यो धातुभ्यः भावकर्मकर्तृषु लोटः स्व एव भवतीत्यर्थः । अनयोरत्र क्रमात् परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञाविध्यभावे तु लादेशत्वेन उभयोः परस्मैपदत्वात् कर्तर्येव परस्मैपदमात्मनेपदिभ्योऽपि स्यादिति भावः ।

समुच्चये । समभिहार इति पदरहितं 'क्रिया लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः' इति पूर्वसूत्रमनुवर्तते । क्रियेति लुप्तषष्ठीबहुवचनान्तं समुचय इत्यत्रान्वेति । तदाह—**अनेकक्रियासमुच्चये द्योत्ये इति** । एवंच कारकसमुच्चयमाश्रित्य नास्य प्रवृत्तिः । **प्रागुक्तमिति** । धातोर्लोट् तस्य हिस्वौ प्रसिद्धहिस्वधर्मकौ, तध्वमोर्विषये वा इत्युक्तमित्यर्थः । **यथाविध्यनुप्रयोगः** । 'क्रियासमभिहारे' इति, 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' इति च लोड्विधी उक्तौ । तयोर्मध्ये यत्पूर्वसूत्रं 'क्रियासमभिहारे' इति तदेतत्पूर्वशब्देन परामृश्यते । तदाह—**आद्ये लोड्विधाने इति** । विधिमनतिक्रम्य यथाविधि । यस्याः प्रकृतेः लोड्विहितः तस्या अनुप्रयोग इति लभ्यते । तदाह—**लोट्प्रकृतिभूत एवेति** । अत्रानुप्रयोगः पश्चात्प्रयोगः, न त्वव्यवहितत्वं विवक्षितम्, लुनीहि लुनीहि इत्येवायं लुनातीति भाष्यप्रयोगाल्लिङ्गात् । **समुच्चये सामान्यवचनस्य** । उच्यतेऽनेनेति वचनः । सामान्यवाचिन इत्यर्थः । फलितमाह—**सामान्यार्थकस्येति** । समुच्चीयमानक्रियासामान्यवाचिन इत्यर्थः । **अनुप्रयोगादिति** । अनुप्रयुज्यमानादित्यर्थः । **तत इति** । अनुप्रयुज्यमानधातुप्रकृतिकलडादिभिरित्यर्थः । हिस्वाभ्यां तु न संख्याकारकाद्यभिव्यक्तिः ।

(वा ४६१५) । याहि याहीति याति । पुनः पुनरतिशयेन वा यानं ह्यन्तस्यार्थः । एककर्तृकं वर्तमानं यानं यातीत्यस्य । इतिशब्दस्त्वभेदान्वये तात्पर्यं ग्राहयति । एवं यातः यान्ति । यासि याथः याथ । यात यातेति यूयं यात । याहि याहीत्ययासीत् । अयास्यद्वा । अधीष्वाधीष्वेत्यधीते । ध्वंविषये पक्षे

तथाच भाष्यं–'हिस्वान्तमव्यक्तपदार्थकं तेनापरिसमाप्तोऽर्थः' इत्यादि । 'क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये' इति वार्तिकं द्विरुक्तप्रक्रियायां व्याख्यातम् । इदमाद्यसूत्रविहितलोडन्तविषयमिति भाष्ये स्पष्टम् । क्रियासमभिहारे लोटमुदाहरति—**याहि याहीति यातीति** । भाष्ये इतिशब्दस्य दर्शनादिति भावः । **ह्यन्तस्येति** । याहि याहीत्यस्येत्यर्थः । **एककर्तृकमिति** । यातीति यानकर्तुस्तदेकत्वस्य च प्रतीतेरित्यर्थः । **अभेदान्वये इति** । तथाच पुनः पुनरतिशयेन वा यद्यानं तदात्मकमेककर्तृकं वर्तमानं यानमिति बोधः । तिङन्तेषु सर्वत्र क्रियाविशेष्यक एव बोध इति सिद्धान्तादेवमुक्तिः । **एवमिति** । याहि याहीति यातः । याहि याहीति यान्तीत्यादिसकलपुरुषवचनेषूदाहार्यमित्यर्थः । याहि याहीति ययौ । याहि याहीति याता । याहि याहीति यास्यति । याहि याहीति यातु ।

लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनतादेशविषये[2] लोटो हिभावविकल्प उक्तः–वा च तध्वमोरिति । तत्र हिभावपक्षे याहि याहीति यूयं यातेति सिद्धवत्कृत्य अभावपक्षे आह—**यात यातेति यूयं यातेति** । याहि याहीत्ययात् । याहि याहीति यायात् । लुङ्याह—**याहि याहीत्ययासीदिति** । लृङि उदाहरति—**अयास्यद्वेति** । याहि याहीत्ययास्यदिति लृङि रूपम् । यास्यति वेति पाठे लृटि उदाहरणम् । क्रमस्तु न विवक्षितः । **पक्षे इति** । ध्वंविषये स्वादेशाभावपक्षे इत्यर्थः । **यूयम-**

---

१ अत्रायं विचारः उपतिष्ठते—'तध्वमोस्तु विषये हिस्वौ वा स्त' इत्युक्तं, तत्र 'त' इति मध्यमबहुवचनं निश्चितमेव । तत्र 'त' प्रत्ययस्य या विषयता, सा किं लोड्विधानादौत्तरकालिकी गृह्यते, उत पूर्वकाला, आद्ये दशानामपि लकाराणां स्थाने लोडादेशे कृते मध्यमबहुत्वविवक्षायां तस्य विषयता संभवतीति तत्र हेर्विकल्पविधौ यात यातेति यूयं याथ, यात यातेति यूयं यय, यातास्थ, यास्यथ, यात, अयात इत्यादयो दशविधा अनुप्रयोगाः स्युरिति नागेश–भट्टोजी–तत्वबोधिनीकाराणां संमतम् । बालमनोरमाकारस्तु लोड्विधानात् पूर्वकालां तप्रत्ययस्य विषयतां मन्यते, इति तन्मते लोड्लङादिमध्यमबहुवचनविवक्षायामेव तथा संभवो, न तु, टितां लकाराणां विवक्षायामिति 'यात यातेति यूयं यात' इति लोड्लङादिमध्यमबहुवचनस्यैवानुप्रयोग इति मन्यते । तत्र 'ध्वं'विषयतायाः दशसु लकारेषु संभविन्याः साहचर्यात् 'त' विषयतापि दशलकारसंबन्धिन्येव ग्राह्येति दीक्षितनागेशमतमेव श्रेयः ॥ २ लोट एव मध्यमबहुवचने तादेशविषयतेति तु निर्मूलम् ।

अधीध्वमधीध्वमिति यूयमधीध्वम्। समुच्चये तु सक्तून्पिब, धानाः खादेत्यभ्यवहरति। अन्नं भुङ्क्ष्व, दाधिकमास्वादयस्वेत्यभ्यवहरते। तध्वमोस्तु पिबत, खादतेत्यभ्यवहरत। भुङ्ग्ध्वमास्वादयध्वमित्यभ्यवहरध्वम्। पक्षे हिस्वौ। अत्र समुच्चीयमानविशेषाणामनुप्रयोगार्थेन सामान्येनाभेदान्वयः। पक्षे सक्तून्पिबति। धानाः खादति। अन्नं भुङ्क्ते। दाधिकमास्वादयते। एतेन—

'पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः।
विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा बली य इत्थमस्वास्थ्यमहर्दिवं दिवः॥'

माघ. स. १ श्लो. ५१

इति व्याख्यातम्। अवस्कन्दनलवनादिरूपा भूतानद्यतनपरोक्षा एककर्तृका अस्वास्थ्यक्रियेत्यर्थात्। इह पुनः पुनश्चस्कन्देत्यादिरर्थ इति व्याख्यानं भ्रममूलकमेव। द्वितीयसूत्रे क्रियासमभिहारे इत्यस्याननुवृत्तेः। लोडन्तस्य द्विस्वा-

---

धीध्वम् इति। लोएमध्यमपुरुषबहुवचनम्। भावकर्मणोस्तु भूयस्व भूयस्वेति भूयते। पच्यस्व पच्यस्वेति पच्यते इत्युदाहार्यम्। अथ 'समुच्चये सामान्यवचनस्य' इत्यस्योदाहरति—**समुच्चये त्विति**। **अभ्यवहरतीति**। पानं द्रवद्रव्यस्य दन्तसंमर्दनं विना भक्षणम्। खादनं तु कठिनद्रव्यस्य चर्वणम्। तयोः सामान्यरूपमभ्यवहरणम्, यथाकथंचित् भक्षणात्मकत्वात्। **पक्षे हिस्वाविति**। तध्वमोर्विषये कदाचित् हिस्वादेशौ पक्षे इत्यर्थः। पिब खादेत्यभ्यवहरतेत्युदाहार्यम्। **अत्रेति**। पिब खादेत्यभ्यवहरतीत्यादौ समुच्चीयमानपानखादनादिक्रियाविशेषाणामनुप्रयुज्यमानधातुवाच्याभ्यवहरणात्मकक्रियासामान्येन अभेदान्वय इत्यर्थः। **पक्षे सक्तूनिति**। समुच्चये लोडभावपक्षे अनुप्रयोगोऽपि सामान्यवचनस्य नास्तीति भावः।

एतेनेति। 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' इति 'समुच्चये सामान्यवचनस्य' इति च सूत्रद्वयेन तदुदाहरणप्रदर्शनेन च पुरीमवस्कन्देत्यादि माघकाव्यस्थं श्लोकवाक्यं व्याख्यातमित्यर्थः। बली रावणः नमुचिद्विषा इन्द्रेण सह विगृह्य विरोधं प्राप्य पुर्याः अमरावत्याः अवस्कन्दनं पीडनं, नन्दनवनस्य लवनं, रत्नानां मोषणम्, अमराङ्गनानां हरणम् इत्येवंप्रकारेण अहर्दिवं अहन्यहनि अस्वास्थ्यं चक्रे कृतवानित्यन्वयः। इत्थंशब्दः इतिपर्यायः अवस्कन्दनादिक्रियाविशेषाणां अस्वास्थ्यक्रियासामान्ये अभेदं ग्राहयति फलितमाह—**अवस्कन्दनलवनादीति**। आदिना मोषणं हरणं च गृह्यते। भ्रममूलकत्वमुपपादयति—**द्वितीयसूत्रे इति**। **अननुवृत्तेरिति**। भाष्ये तदनुवृत्तेरनुक्तत्वादिति भावः। तदनुवृत्त्यभ्युपगमे बाधकमाह—**लोडन्तस्येति**। 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' इति सूत्रे क्रियासमभिहारे इत्यनुवृत्तौ अवस्कन्देत्यादिलोडन्तानां 'क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये' इति द्वित्वापत्तेरित्यर्थः। **भ्रम एवेति**। मध्यमपुरुषांशे एकवचनांशे च भ्रम एवेत्यर्थः। कुत इत्यत आह—

पत्तेश्च । पुरीमवस्कन्देत्यादि मध्यमपुरुषैकवचनमित्यपि केषांचिद्भ्रम एव । पुरुषवचनसंज्ञे इह नेत्युक्तत्वात् ।

इति लकारार्थप्रकरणम् ।

अथ कृदन्ते कृत्यप्रकरणम् ॥ २३ ॥

(२८२९) **धातोः** । ३ । १ । ९१ ॥ आ तृतीयसमाप्तेरधिकारोऽयम् । 'तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्' (सू ७८१) । 'कृदतिङ्' (सू ३७४) । (२८३०) **वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्** । ३ । १ । ९४ ॥ परिभाषेयम् । अस्मिन्धात्वधि-

---

पुरुषवचनसंज्ञे इह नेत्युक्तत्वादिति । अत्र भाष्ये हिस्वान्तयोरनभिव्यक्त-संख्याकालकत्वात्तदभिव्यक्तये अनुप्रयोगस्य न्यायत एव प्राप्तत्वादनुप्रयोगविधिर्मा-स्तु इत्युक्तम् । एवंच 'तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वेत्येतत् तृतीयं स्थानम्' इति श्रुतौ 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' इति लोटौ हि-स्वावेव भवतः, न त्वनुप्रयोगः । तत्र जननमरणक्रिययोरेव विवक्षिततया संख्या-कालाभिव्यक्तेरविवक्षितत्वेन तत्रानुप्रयोगस्य प्रयोजनाभावात् ।

एतेन ' आ च सत्यलोकादाचावीचेर्जायस्व म्रियस्व इति विपरिवर्तमानमात्मानं जीवलोकं चालोक्यास्मिन् संसारे नित्याशुचिदुःखात्मकं प्रसंख्यानमुपवर्तते ' इति वाचस्पत्यग्रन्थेऽपि जायस्व म्रियस्वेति व्याख्यातम् । नचात्र 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' इत्यत्र क्रियासमभिहारे इत्यस्याननुवृत्तेरुक्तत्वात् कथमिह पौनःपुन्यावगतिरिति वा-च्यम्, आ च सत्यलोकादाचावीचेः विपरिवर्तमानम् इति समभिव्याहारेण तदुप-पत्तेः । उदाहृतश्रुतौ तु पौनःपुन्यं असकृत्पदगम्यमित्यदोषः । कल्पतरुग्रन्थे तु जायस्व म्रियस्वेत्यत्र 'क्रियासमभिहार' इति सूत्रेण लोडित्युक्तम् । तत्तु द्वित्वापत्ते-रुपेक्ष्यमिति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् ॥

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां लकारार्थप्रक्रियानिरूपणं समाप्तम् ।

अथ कृदन्तप्रक्रिया निरूप्यन्ते । तदेवं ' प्रत्यया अथ कथ्यन्ते तृतीयाध्याय-गोचराः ' इति प्रतिज्ञातेषु तृतीयाध्यायस्थप्रत्ययेषु प्रथमपादे 'प्रत्ययः, परश्च ' इत्या-रभ्य ' कुषिरजोः प्राचां श्यन् ' इत्यन्तैः सूत्रैर्विहिताः कतिचित्प्रत्यया निरूपिताः । अथ तदुत्तरसूत्रविहितान् निरूपयितुमुपक्रमते—**धातोः । आ तृतीयेति** । आ तृतीयाध्यायपरिसमाप्तेरित्यर्थः । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । **तत्रोपपदं सप्तमीस्थ-म् इति** । **कृदतिङ् इति** । व्याख्यातं प्राक् । **वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्** । असरूपः इति छेदः । **परिभाषेयमिति** । अधिकारत्वे स्वरितत्वकल्पनागौरवा-

कारेऽसरूपोऽपवादप्रत्ययः उत्सर्गस्य बाधको वा स्यात्स्त्र्यधिकारोक्तं विना । (२८३१) **कृत्याः** । ३ । १ । ९५ ॥ अधिकारोऽयं ण्वुलः प्राक् । (२८३२) **कर्तरि कृत्** । ३ । ४ । ६७ ॥ कृत्प्रत्ययः कर्तरि स्यादिति प्राप्ते—(२८३३) **तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः** । ३ । ४ । ७० ॥ एते भावकर्मणोरेव स्युः । (२८३४) **तव्यत्तव्यानीयरः** । ३ । १ । ९६ ॥ धातोरेते प्रत्ययाः स्युः । तकाररेफौ स्वरार्थौ । एधितव्यम् । एधनीयं त्वया । भावे औत्सर्गिकमेकवचनं

दिति भावः । असरूपः इति लिङ्गनिर्देशः । यत्र असरूपप्रत्ययो विधास्यते तत्र वेत्युपतिष्ठेते । वेत्यतः प्राक् बाधकः इति शेषः । असरूपो वा बाधको भवतीति यावत् । कस्य बाधको वेत्याकाङ्क्षायाम् उत्सर्गस्येत्यर्थाल्लभ्यते । फलितमाह—**अस्मिन् धात्वधिकारे इत्यादिना** । स्त्रीशब्दः स्वर्यते । तदाह—**स्त्र्यधिकारोक्तं विनेति** । 'स्त्रियां क्तिन्' इति वक्ष्यमाणस्त्र्यधिकारस्थमपवादं विनेत्यर्थः । स्त्र्यधिकारस्थस्तु असरूपः प्रत्ययः उत्सर्गस्य नित्यमेव बाधक इति भावः। 'ण्वुल्तृचौ' इत्युत्सर्गः। 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' इत्यपवादः । तद्विषये ण्वुल्तृचावपि भवतः। विक्षिपः । विक्षेपकः । विक्षेप्ता । असरूप इति किम् । 'कर्मण्यण्' इत्युत्सर्गः। 'आतोऽनुपसर्गे कः' इत्यपवादः । स तु सरूपत्वान्नित्यं बाधक एव । गोदः । कम्बलदः। 'नानुबन्धकृतमसारूप्यम्' इति वचनात् अनुबन्धो न सारूप्यप्रतिबन्धकः । अस्त्रियां किम् । 'स्त्रियां क्तिन्' इत्युत्सर्गः । 'अ प्रत्ययात्' इति प्रत्ययान्ताद्विहितः अकारप्रत्ययः तस्य अपवादः । स बाधक एव भवति । चिकीर्षा । व्यावक्रोशी व्याकृष्टिः इत्यत्र तु 'कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्' इति णच् क्तिनो बाधको वा भवत्येव । अस्त्रियामिति निषेधस्तु नास्ति, तस्य णचः 'स्त्रिया'मित्यधिकारोक्तत्वाभावात् ।

कृत्याः । कृत्यसंज्ञका इत्यर्थः । ततश्च 'प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च, अर्हे कृत्यतृचश्च, शकि लिङ् च' इत्यादिषु प्रवर्तते । **ण्वुलः प्रागिति** । 'ण्वुल्तृचौ' इत्यतः प्रागित्यर्थः । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । **कर्तरि कृत्** । अर्थनिर्देशोऽयम् । **इति प्राप्ते इति** । वक्ष्यमाणतव्यदादिप्रत्ययानां कृत्संज्ञकत्वात्तेषां कर्तरि प्राप्ताविर्त्यर्थः । **तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः** । 'लः कर्मणि च भावे च' इति सूत्रोपात्ते भावकर्मणी तच्छब्देन परामृश्येते । तदाह—**एते भावकर्मणोरेवेति** । ननु कर्तरीति भावः । वैशेषिकत्वादेव सिद्धे एवकारस्तु तव्यदादीनां कृत्संज्ञकतया प्राप्तकर्त्रर्थकत्वस्याभावमनुवदन् कृत्यसंज्ञया वैशेषिक्या कृत्संज्ञाया अबाधं गमयति । **तव्यत्तव्यानीयरः** । तव्यत् तव्य अनीयर् एषां द्वन्द्वः । **प्रत्ययाः स्युरिति** । ते कृत्संज्ञकाः कृत्यसंज्ञकाश्च इत्यपि ज्ञेयम् । **स्वरार्थाविति** । 'तित्स्वरितम्' इति 'उपोत्तमं रिति' इति च स्वरविशेषार्थावित्यर्थः । निरनुबन्धकस्य तु तव्यस्य प्रत्ययस्वरेण आद्युदात्तत्वमेवेति बोध्यम् । भावे उदाहरति—**एधितव्यमिति** । त्वत्क-

क्लीबत्वं च। चेतव्यश्चयनीयो वा धर्मस्त्वया। 'वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्च' (वा ११२०)। वसतीति वास्तव्यः। 'केलिमर उपसंख्यानम्' (वा १११६)। पचेलिमा माषाः। पक्तव्याः। भिदेलिमाः सरलाः। भेत्तव्याः। कर्मणि प्रत्ययः। वृत्तिकारस्तु 'कर्मकर्तरि चायमिष्यते' इत्याह। तद्भाष्यविरुद्धम्। (२८३५) कृत्यचः। ८। ४। २६॥ उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्याच उत्तरस्य कृत्स्थस्य नस्य णत्वं स्यात्। प्रयाणीयम्। अचः किम्। प्रमग्नः। 'निर्विण्णस्योपसंख्यानम्' (वा ५००४)। अचः परत्वाभावादप्राप्ते वचनम्। परस्य णत्वम्। पूर्वस्य ष्टुत्वम्। निर्विण्णः। (२८३६) णेर्विभाषा। ८। ४। ३०॥ उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य ण्यन्ताद्विहितो यः कृत्तत्स्थस्य नस्य णो वा स्यात्। प्रयापणीयम्—प्रयापनीयम्। विहितविशेषणम् किम्। यका व्यवधाने यथा

र्तृका एधनक्रियेत्यर्थः। ननु 'लः कर्मणि च' इत्यत्र असत्त्वभूतस्यैव भावस्य ग्रहणम्, तिङ्वाच्यभावनाया असत्त्वरूपतायाः उक्तत्वात्। ततश्च तस्य भावस्य असत्त्वरूपस्यात्र 'तयोरेव कृत्य' इति तच्छब्देन परामर्शात्तव्यदादीनामसत्त्ववाचितया लिङ्गसंख्यान्वयोऽनुपपन्न इत्यत आह—**भावे औत्सर्गिकमेकवचनमिति**। 'एकवचनम्, द्विबहुषु द्विबहुवचने' इति सूत्रपाठमभ्युपगम्य द्वित्वबहुत्वाभावे एकवचनमिति भाष्यसिद्धान्तादिति भावः। **क्लीबत्वं चेति**। 'एकश्रुतिः स्वरसर्वनाम, लिङ्गसर्वनाम नपुंसकम्' इति 'दाण्डिनायन' इति सूत्रस्थभाष्यादिति भावः। कर्मण्युदाहरति—**चेतव्य इति**।

'वसेस्तव्यत् कर्तरि णिच्च' इति वार्तिकम्। **वास्तव्य इति**। वसेत्यर्थः। णित्त्वादुपधावृद्धिः। **केलिमरः इति**। धातोरित्येव। भावकर्मणोरेवेदम्। केलिमरि ककारेफावितौ। **भिदेलिमा इति**। कित्त्वान्नोपधागुणः। सरलाः वृक्षविशेषाः। **तद्भाष्येति**। भाष्ये भिदेलिमा इत्युदाहृत्य भेत्तव्या इत्येव विवरणादिति भावः। **कृत्यचः**। 'रषाभ्यां नो णः' इत्यनुवर्तते। 'उपसर्गादनोत्परः' इत्यतः उपसर्गादिति च। उपसर्गस्थादिति विवक्षितम्। कृतीत्यनन्तरं विद्यमानस्येति शेषः। अच इति पञ्चमी। तदाह—**उपसर्गस्थादिति**। असमानपदत्वादप्राप्तौ वचनम्। 'अट्कुप्वाङ्नुम् व्यवायेऽपि' इत्यनुवर्तते। तदाह—**प्रयाणीयमिति**। **निर्विण्णस्येति**। नस्य ण इत्युपसंख्यानमित्यर्थः। **अचः परत्वाभावादिति**। विदेः क्तप्रत्यये 'रदाभ्याम्' इति दकारादुत्तरस्य तकारस्य पूर्वदस्य च नत्वे निर्विन् न इति स्थिते नकारस्य अचः परत्वाभावात् 'कृत्यचः' इति अप्राप्ते णत्वे इदं णत्ववचनमित्यर्थः। नकारेण व्यवधानाच्च णत्वस्याप्राप्तिर्बोध्या। **पूर्वस्येति**। नस्य णत्वे ष्टुत्वेन णत्वमित्यर्थः। तथाच द्विणकारकं रूपम्। **णेर्विभाषा**। 'कृत्यचः' इत्यनुवर्तते। 'रषाभ्यां नो णः' इति च। णेरिति कृतो विहितविशेषणम्। तदाह—**उपसर्गस्थादित्यादिना**। **प्रयापणीयमिति**। याधातोर्णौ पुकि यापि इत्य-

स्यात्। प्रयाप्यमाणं पश्य। 'णत्वे दुर उपसर्गत्वं न' इत्युक्तम्। दुर्यानम् दुर्यापनम्। (२८३७) **हलश्चेजुपधात्**। ८। ४। ३१॥ हलादेरिजुपधात्कृतस्याचः परस्य णो वा स्यात्। प्रकोपणीयम्—प्रकोपनीयम्। हलः किम्। प्रोहणीयम्। इजुपधात् किम्। प्रवपणीयम्। (२८३८) **इजादेः सनुमः**। ८। ४। ३२॥ सनुमश्चेद्भवति तर्हि इजादेर्हलन्ताद्विहितो यः कृत्तत्स्थस्यैव। प्रेङ्खणीयम्। इजादेः किम्। 'मगि सर्पणे'। प्रमङ्गनीयम्। नुम्ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणम्। 'अट्कुप्वाङ्-'(सू १९७) इति सूत्रेऽप्येवम्। तेनेह न। प्रेन्वनम्। इह तु स्यादेव। प्रोम्भणम्। (२८३९) **वा निंसनिक्षनिन्दाम्**। ८।४।३३॥ एषां नस्य णो वा स्यात्कृति परे। प्रणिंसितव्यम्—प्रनिंसितव्यम्। (२८४०)

स्मात् णयन्तादनीयरि णेर्लोपे अनेन णत्वविकल्पः। **यकेति**। यापि इत्यस्मात् णयन्तात् कर्मणि लटः शानचि 'आने मुक्' इति मुगागमे यकि णिलोपे प्रयाप्यमाणशब्दे णत्वविकल्पः इष्यते। णेः परो यः कृत् तत्स्थस्य णत्वविकल्प इत्युक्तौ तु कृतः शानचो यका व्यवहितत्वेन णिचः परत्वाभावात् तत्स्थस्य नस्य णत्वविकल्पो न स्यात्। तदर्थं णेरिति विहितविशेषणमाश्रितमित्यर्थः। भाष्ये तु णयन्तात्परो यः कृत् इत्यंशेऽप्यट्कुप्वाङ्नुमित्याद्यनुवर्त्य यकारव्यवधानेऽपि णत्वविकल्पः समर्थितः।

णत्वे दुर इति। 'दुरः षत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः' इत्यनेनेति भावः। ततश्च दुर उपसर्गत्वाभावात् ततः परे कृत्स्थनकारे सूत्रद्वयमपि न प्रवर्तते इत्यभिप्रेत्य उदाहरति—**दुर्यानं दुर्यापनमिति**। यातेर्ण्यन्तात् ल्युटि णिलोपे दुर्यापनमिति रूपम्। **हलश्चेजुपधात्**। हलन्तादिति नार्थः, इजुपधस्य हलन्तत्वाव्यभिचारात्। किंतु हलादेरिति विवक्षितम्। तदाह—**हलादेरिजुपधादिति**। परस्येति शेषः। प्रोहणीयमित्यादिप्रत्युदाहरणे तु 'कृत्यचः' इति नित्यमेव णत्वम्। **इजादेः**। 'णेर्विभाषा' इति निवृत्तम्। 'कृत्यचः' इत्यनुवर्तते, 'हलश्चेजुपधात्' इत्यतो हल इति च। प्रकृतिविशेषणत्वात् तदन्तविधिः। तथाच सनुमो हलन्तात् इजुपधात् परस्य कृतस्य णः स्यादिति लभ्यते। एवंच प्रेङ्खणीयमित्यादौ 'कृत्यचः' इत्येव सिद्धेरिदं नियमार्थमित्याह—**सनुमश्चेदिति**। कृत्स्थस्यैवेत्यनन्तरं णत्वमिति शेषः। **प्रेङ्खणीयमिति**। इखधातुरिदित्त्वात्सनुम्। ननु 'इवि प्रीणने' इति धातोर्ल्युटि तस्यानादेशे प्रेन्वनमित्यत्रापि णत्वं स्यात्, सनुमोऽस्य इजादित्वाद्धलन्तत्वाच्चेत्यत आह—**नुंग्रहणमित्यादि**। अनुस्वारश्च सर्व एव गृह्यते, नतु नुंस्थानिक एव। अविशेषात्। तदाह—**इह त्विति**। **प्रोम्भणमिति**। इह उम्भधातुः स्वाभाविकानुस्वारवानेव, न तु नुंस्थानिकानुस्वारवानिति भावः।

वा निंस। 'कृत्यचः' कृतीत्यनुवृत्तम्। अच इति च निवृत्तम्। तदाह—

न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपाम् । ८ । ४ । ३४ ॥ एभ्यः कृत्स्य णो न । प्रभानीयम् । प्रभवनीयम् । 'पूञ एवेह ग्रहणमिष्यते' (वा ५०११)। पूङस्तु प्रपवणीयः सोमः । 'ण्यन्तभादीनामुपसंख्यानम्' (वा ५०१२)। प्रभापनीयम् । 'ख्शाञः शस्य यो वा' (वा १५८४) इत्युक्तं णत्वप्रकरणोपरि तद्बोध्यम् । यत्वस्यासिद्धत्वेन शकारव्यवधानान्न णत्वम् । प्रख्यानीयम् । (२८४१) **कृत्यल्युटो बहुलम्** ।३। ३ । ११३॥ स्नान्त्यनेन स्नानीयं चूर्णम्। दीयतेऽस्मै दानीयो विप्रः । (२८४२) **अचो यत्** । ३ । १ । ९७ ॥ अजन्ताद्धातोर्यत्स्यात् । चेयम् । जेयम्। अज्ग्रहणं शक्यमकर्तुम्। योगविभागोऽप्येवम्। तव्यदादिष्वेव यतोऽपि सुपठत्वात् । (२८४३) **ईद्यति** । ६ । ४ । ६५ ॥ यति परे आत ईत्स्यात् । गुणः । देयम् । ग्लेयम् । 'तकिशसिचतियतिजनिभ्यो यद्वाच्यः' (वा १९२२) तक्यम् । शस्यम् । चत्यम् । यत्यम् । जन्यम् । जनेर्यद्विधिः स्वरार्थः । ण्यतापि रूपसिद्धेः । न च वृद्धिप्रसङ्गः । 'जनिवध्योश्च'

एषां नस्येति । न भाभू । प्रभानीयमिति । इह 'कृत्यचः' इति प्राप्तं णत्वं नेति भावः । **णत्वप्रकरणोपरीति** । इदं 'चक्षिङः ख्याञ्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । **प्रख्यानीयमिति** । इह यत्वस्यासिद्धतया शकारेण व्यवधानात् 'कृत्यचः' इति णत्वं नेति भावः । **कृत्यल्युटो** । याभ्यः प्रकृतिभ्यो येष्वर्थेषु विहिताः ततोऽन्यत्रापि स्युरित्यर्थः । **स्नानीयमिति** । करणे अनीयर् । **दानीय इति** । संप्रदाने अनीयर् । भाष्ये तु 'कृतो बहुलमिति वक्तव्यम्' इत्युक्त्वा पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः । कर्मणि ण्वुल् । श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन । अनद्यतने भविष्यति लृडित्युदाहृतम् । **अचो यत् । शक्यमकर्तुमिति** । 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ऋहलन्तात् विशिष्य ण्यतो विहितत्वेन हलन्तेभ्यो यत्प्रत्ययस्याप्रवृत्तिरित्यर्थः । वासरूपविधिस्तु सरूपत्वान्न भवति । **योगविभागोऽप्येवमिति** । कर्तुमशक्य इत्यर्थः । कुत इत्यत आह—**तव्यदादिष्वेवेति** । तव्यत्तव्यानीयर्यतः इत्येकसूत्रत्वेनैव पठितुं शक्यत्वादित्यर्थः । **ईद्यति । आतः इति** । 'आतो लोप इटि च' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । **गुण इति** । दाधातोः 'अचो यत्' इति यति आतः ईत्वे 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुण इति भावः । **ग्लेयमिति** । 'ग्लै हर्षक्षये' इति धातोर्यति 'आदेचः' इत्यात्वे ईत्वे गुण इति भावः ।

तकिशसीति । तकि, शसि, चति, यति जनि एषां पञ्चानां द्वन्द्वः । इका निर्देशः । 'ऋहलोर्ण्यत्' इत्यस्यापवादः । 'तक हसने, शसु हिंसायां, चते याचने, यती प्रयत्ने, जनी प्रादुर्भावे' इति धातवः । अत्र सर्वत्र अकर्मकेभ्यो भावे प्रत्ययः । सकर्मकेभ्यस्तु कर्मण्यपीति विवेकः । ननु 'अर्हे कृत्यतृचश्च' इत्यर्हेऽपि जनेर्ण्यताऽपि जन्यमिति रूपसिद्धेः जनिग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—**स्वरार्थ इति** । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तार्थ इत्यर्थः । ननु ण्यति उपधावृद्धिः स्यात्, अतस्त-

(सू २४१२) इति निषेधात् । 'हनो वा यद्वधश्च वक्तव्यः' (वा १९२३)। वध्यः । पक्षे वक्ष्यमाणो ण्यत् । घात्यः । (२८४४) **पोरदुपधात्** । ३ । १ । ९८ ॥ पवर्गान्तादुपधाद्यत्स्यात् । ण्यतोऽपवादः । शप्यम् । लभ्यम् । 'नानुबन्धकृतमसारूप्यम्' । अतो न ण्यत् । तव्यदादयस्तु स्युरेव । (२८४५) **आङो यि** । ७ । १ । ६५॥ आङः परस्य लभेर्नुम्स्याद्यादौ प्रत्यये विवक्षिते । नुमि कृते अदुपधत्वाभावात् ण्यदेव । आलम्भ्यो गौः । (२८४६) **उपात्प्रशंसायाम्** । ७ । १ । ६६ ॥ उपलम्भ्यः साधुः । स्तुतौ किम् । उपलब्धुं शक्यः उपलभ्यः । (२८४७) **शकिसहोश्च** । ३ । १ । ९९ ॥ शक्यम् । सह्यम् । (२८४८) **गदमदचरयमश्चानुपसर्गे** । ३ । १ । १०० ॥ गद्यम् । मद्यम् ।

दभावार्थमिह जनेर्यद्विधिरस्त्वित्याशङ्क्य निराकरोति—**न च वृद्धिप्रसङ्गः इति** । कुत इत्यत आह—**जनिवध्योरिति** । **हनो वेति** । हनधातोर्यद्वा स्यात् । प्रकृतेर्वधादेशश्चेत्यर्थः । **पक्षे इति** । यदभावपक्षे इत्यर्थः । **घात्य इति** । ण्यति 'हनस्तोऽचिण्णलोः' इति नस्य तः । कुत्वम् । उपधावृद्धिः । वधादेशस्तु यत्संनियोगशिष्टत्वान्नेति भावः । **पोरदुपधात्** । ननु शप्यं लभ्यमित्यत्र 'ऋहलोर्ण्यत्' इति कदाचित् ण्यदपि स्यात् । यत्ण्यतोरसारूप्येण वाऽसरूप इत्यस्य प्रवृत्तेरित्यत आह—**नानुबन्धकृतमसारूप्यमिति** । वाऽसरूपसूत्रे भाष्ये स्थितमिदम् । अनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैव असारूप्यं विवक्षितमित्यर्थः । प्रकृते च यत्ण्यतोरनुबन्धरहितयोः सारूप्यात् वासरूपविधेरप्रवृत्तेः शप्यमित्यादौ ण्यदपवादो यदेवेति भावः ।

आङो यि । 'इदितो नुम् धातोः' इत्यतो नुमिति 'लभेश्च' इत्यतो लभेरिति चानुवर्तते । तदाह—**आङः परस्येति** । **विवक्षिते इति** । यीति विषयसप्तमीति भाष्ये स्पष्टम् । विवक्षिते इत्यस्य प्रयोजनमाह—**नुमि कृते इति** । यत्प्रत्यये विवक्षिते तत्प्रवृत्तेः प्रागेव नुमि कृते अदुपधत्वाभावाद्यत्प्रत्ययस्याप्रवृत्तेर्ण्यदेवेत्यर्थः । यति परे नुमित्यर्थे तु अदुपधत्वात् यदेव स्यात् नतु ण्यदिति भावः । **आलम्भ्यो गौरिति** । यद्यपि यत्ण्यतोर्न रूपभेदः । तथापि ण्यति कृते 'तित्स्वरितम्' । यति तु 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वमिति स्वरभेदः फलम् । **उपात्प्रशंसायाम्** । उपात्परस्य लभेर्नुम् स्यात् यादौ प्रत्यये विवक्षिते प्रशंसायां गम्यमानायामित्यर्थः । **उपलम्भ्यः साधुरिति** । समीपे प्राप्य इत्यर्थः । साधुशब्दात् प्रशंसा गम्यते । इहापि नुमि कृते अदुपधत्वाभावात् ण्यदेव स्वरे विशेषः पूर्ववत् । **शकिसहोश्च** । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । आभ्यां यदित्यर्थः । ण्यतोऽपवादः । **गदमद** । गद, मद, चर, यम् एषां चतुर्णां द्वन्द्वः । अनुपसर्गे इति सप्तमी पञ्चम्यर्थे । एभ्योऽनुपसर्गेभ्यो यदित्यर्थः । ण्यतोऽपवादः । उपसर्गात् ण्यदेव । प्रगाद्यमित्यादि ।

चर्यम्। 'चरेराङि चागुरौ' (वा ११२५)। आचर्यो देशः। गन्तव्य इत्यर्थः। अगुरौ किम्। आचार्यो गुरुः। यमेर्नियमार्थम्। सोपसर्गान्मा भूदिति। प्रयाम्यम्। निपूर्वात्स्यादेव। 'तेन तत्र न भवेद्विनियम्यम्' (वा ११३०) इति वार्तिकप्रयोगात्। एतेन 'अनियम्यस्य नायुक्तिः' 'त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा' इत्यादि व्याख्यातम्। नियमे साधुरिति वा। (२८४६) **अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु। ३। १। १०१॥** वदेर्नञ्युपपदे 'वदः सुपि—' (सू २८५४) इति यत्क्यपोः प्राप्तयोर्यदेव, सोऽपि गर्हायामेवेत्युभयार्थं निपातनम्। अवद्यं पापम्। गर्ह्ये किम्। अनुद्यं गुरुनाम। तद्धि न गर्ह्यं वचनानर्हं च।

आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च।
श्रेयस्कामो न गृह्णीयाज्ज्येष्ठापत्यकलत्रयोः।' इति स्मृतेः।
पण्या गौः। व्यवहर्तव्येत्यर्थः। पाण्यमन्यत्।

चरेराङि चागुराविति। वार्तिकमिदम्। आङि उपसर्गे सत्यपि चरेर्यत्स्यादगुरौ इत्यर्थः। **आचार्यो गुरुरिति**। शुश्रूषणीय इत्यर्थः। ननु 'पोरदुपधात्' इत्येव सिद्धे यमेरिह ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—**यमेर्नियमार्थमिति**। अनुपसर्गादेव यमेर्यदिति नियमार्थमित्यर्थः। तत्फलमाह—**सोपसर्गान्मा भूदिति**। ननु 'अनियम्यस्य नायुक्तिः' इत्यत्र 'त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा' इत्यादौ च निपूर्वाद्यमेः कथं यत्। अनुपसर्गादिति निषेधादित्यत आह—**निपूर्वात्स्यादेवेति**। यदिति शेषः। कुत इत्यत आह—**तन तत्रेति**। प्रकारान्तरेण समाधत्ते—**नियमे साधुरिति वेति**। 'यमः समुपनिविषु च' इति निपूर्वाद्यमेर्भावे अप्प्रत्यये नियमशब्दः। नियमे साधुरित्यर्थे 'तत्र साधुः' इति प्राग्घितीये यत्प्रत्यये नियम्यशब्दो व्युत्पाद्य इत्यर्थः। **अवद्यपण्य**। अवद्य, पण्य, वर्य एषां द्वन्द्वात्प्रथमाबहुवचनम्। गर्ह्य, पणितव्य, अनिरोध एषां द्वन्द्वात्सप्तमीबहुवचनम्। अवद्यादयस्त्रयः क्रमात् गर्ह्यादिषु त्रिष्वर्थेषु निपात्यन्ते इत्यर्थः। ननु 'वदः सुपि' इत्येव सिद्धे अवद्यग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—**नञ्युपपदे इति**। यत्क्यपोः स्वरे विशेषः, संप्रसारणतदभावौ चेति भावः।

अवद्यं पापमिति। गर्हितत्वादवाच्यमित्यर्थः। **अनुद्यं गुरुनामेति**। अत्र नञि उपपदे 'वदः सुपि' इति क्यपि 'वचिस्वपियजादीनां किति' इति संप्रसारणे रूपम्। वचनानर्हमित्यर्थः। अत्र गर्हाया अप्रतीतेः यदेवेति न नियम इति भावः। ननु गुरुनाम्नः अगर्ह्यत्वात् कथं वचनानर्हत्वमित्यत आह—**तद्धि न गर्ह्यं वचनानर्हं चेति**। कुत इत्यत आह—**आत्मनामेति**। **पण्या गौरिति**। पणधातोर्व्यवहारार्थकात् यन्निपात्यते इति भावः। यद्यपि 'पण व्यवहारे स्तुतौ

---

१ रघुवंशे सर्गे ४, ४५।

स्तुत्यर्हमित्यर्थः । अनिरोधोऽप्रतिबन्धस्तस्मिन्विषये वृङो यत् । शतेन वर्या कन्या । वृत्यान्या । (२८५०) **वह्यं करणम्** । ३ । १ । १०२ ॥ वहन्त्यनेनेति वह्यं शकटम् । करणम् किम् । वाह्यम्-वोढव्यम् । (२८५१) **अर्यः स्वामिवैश्ययोः** । ३ । १ । १०३ ॥ 'ऋ गतौ' अस्माद्यत् । ण्यतोऽपवादः । अर्यः स्वामी वैश्यो वा । अनयोः किम् । आर्यो ब्राह्मणः । प्राप्तव्य इत्यर्थः । (२८५२) **उपसर्या काल्या प्रजने** । ३ । १ । १०४ ॥ गर्भग्रहणे प्राप्तकाला चेदित्यर्थः । उपसर्या गौः । गर्भाधानार्थं वृषभेणोपगन्तुं योग्येत्यर्थः । प्रजने काल्या इति किम् । उपसार्या काशी । प्राप्तव्येत्यर्थः । (२८५३) **अजर्यं संगतम्** । ३ । १ । १०५ ॥ नञ्पूर्वाज्जीर्यतेः कर्तरि यत् संगतं चेद्विशेष्यम् । न जीर्यतीत्यजर्यम् । 'तेन संगतमार्येण रामाजर्यं कुरु द्रुतम्' इति भट्टिः ।

च' इति धातोः अर्थद्वयमस्ति । तथापि पण्यशब्दस्य प्रयोगबलेन व्यवहर्तव्य एव रूढत्वादिह व्यवहारार्थक एव गृह्यते । तदाह—**व्यवहर्तव्येति** । क्रेतव्येत्यर्थः । **पाण्यमन्यदिति** । ण्यति उपधावृद्धिरिति भावः । व्यवहर्तव्यादन्यदित्यर्थः । तदाह—**स्तुत्यर्हमिति** । **अप्रतिबन्धः इति** । अनियम इत्यर्थः । **वृङो यदिति** । 'वृङ् संभक्तौ' इति क्रैयादिकस्यैवात्र ग्रहणम् । नतु 'वृञ् वरणे' इत्यस्य, अनिरोधरूपार्थस्य संभक्तिवाचित्व एव सामञ्जस्यादिति भावः । **शतेन वर्या कन्येति** । पुरुषशतेन परिग्रहीतुमर्हा, अनेनैव वरणीयेति नियमो नास्तीत्यर्थः । **वृत्या अन्येति** । अनुरूपेण वरणीयेत्यर्थः । 'एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप्' इति क्यपि तुक् । अत्र अनियमस्य अप्रतीतेः न यत् । अत्र वर्याशब्दस्य स्त्रीलिङ्गस्य ग्रहणात्पुंसि वार्या ऋत्विज इति वृत्तिः ।

वह्यं करणम् । वहेः करणे यत् निपात्यते । ण्यतोऽपवादः । **अर्यः स्वामिवैश्ययोः** । **अस्माद्यदिति** । निपात्यत इति शेषः । **ण्यतोऽपवाद इति** । 'ऋहलोः' इति प्राप्तस्य ण्यतोऽपवाद इत्यर्थः । यति ऋकारस्य गुणे रपरत्वम् । तदाह-**अर्यः स्वामीति** । **आर्यो ब्राह्मणः इति** । ण्यति वृद्धौ रपरत्वमिति भावः । **उपसर्या** । प्रजननं प्रजनः गर्भग्रहणम् । भावे घञ् । 'जनिवध्योश्च' इति वृद्धिनिषेधः । कालः प्राप्तोऽस्याः काल्या । 'तदस्य प्राप्त'मित्यनुवर्तमाने 'कालाद्यत्' इति यत् । चेदित्यध्याहार्यम् । तदाह—**गर्भग्रहणे प्राप्तकाला चेदिति** । गर्भग्रहणे प्राप्तकाला स्त्रीपशुव्यक्तिः विवक्षिता चेत् उपसर्या इति निपात्यते । उपपूर्वात् सृधातोः यदिति फलितम् । ण्यतोऽपवादः । **अजर्यम्** । **कर्तरि यदिति** । 'कर्तरीति वक्तव्यम्' इति वार्तिकम् । निपातनात् कर्तरीति लभ्यत इति तदाशयः । **संगतमिति** । संगतं संगमः । **न जीर्यतीत्यजर्यमिति** । मित्रत्वमिति शेषः । जरितृ न भवतीत्यर्थः । अत्र भट्टिप्रयोगमाह—**तेनेति** । हे राम तेन

'मृगैरजर्यं जरसोपदिष्टमदेहबन्धाय पुनर्बबन्ध' इत्यत्र तु संगतमिति विशेष्यमध्याहार्यम्। संगतम् किम्। अजरिता कम्बलः। भावे तु संगतकर्तृकेऽपि यदेव। अजार्यं संगतेन। (२८५४) **वदः सुपि क्यप्च**। ३। १। १०६॥ उत्तरसूत्रादिह भाव इत्यपकृष्यते। वदेर्भावे क्यप्स्याच्चाद्यदनुपसर्गे सुप्युपपदे। ब्रह्मोद्यम्-ब्रह्मवद्यम्। ब्रह्म वेदः तस्य वदनमित्यर्थः। कर्मणि प्रत्ययावित्येके। उपसर्गे तु यदेव। अनुवाद्यम्। अपवाद्यम्। (२८५५) **भुवो भावे**। ३। १। १०७॥ क्यप्स्यात्। ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभूयम्। सुपीत्येव। भव्यम्। अनुपसर्गे इत्येव। प्रभव्यम्। (२८५६) **हनस्त च**। ३। १। १०८॥ अनुपसर्गे सुप्युपपदे हन्तेर्भावे क्यप्स्यात्तकारश्चान्तादेशः। ब्रह्मणो हननं ब्रह्महत्या। स्त्रीत्वं लोकात्। (२८५७) **एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप्**। ३। १। १०९॥ एभ्यः क्यप्स्यात्। (२८५८) **ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्**। ६। १। ७१॥ इत्यः। स्तुत्यः। 'शास इदङ्हलोः' (सू २४८६)। शिष्यः। वृ इति वृञो

आर्येण अजर्यम् अनश्वरं संगतं संगमं द्रुतं कुरु इत्यन्वयः। ननु 'मृगैरजर्यं जरसा' इत्यत्र संगतशब्दाभावात् कथं यदित्यत आह—**मृगैरित्यादि**। कालिदासकाव्यमिदम्। **अजरितेति**। तृजन्तम्। अत्र संगतशब्दाभावान्न यदिति भावः। **भावे त्विति**। भावस्य संगतकर्तृकत्वेऽपि संगतस्य प्रत्ययवाच्यत्वाभावात् न यदित्यर्थः।

वदः सुपि। **उत्तरेति**। 'भुवो भावे' इत्युत्तरसूत्राद्भावे इत्यपकृष्यते इत्यर्थः। भूधातोरकर्मकत्वेन उत्तरसूत्रे भावग्रहणस्य वैयर्थ्यादिति भावः। **अनुपसर्गे इति**। 'वदः सुप्यनुपसर्गग्रहणम्' इति भाष्यादिति भावः। **ब्रह्मोद्यमिति**। वदेः क्यपि 'वचिस्वपि' इति संप्रसारणम्। वस्तुतस्तु नेह भावग्रहणमपकृष्यते। तत्र भावग्रहणमुत्तरार्थमिति भाष्यादिति मतमनुसृत्य आह—**कर्मणि प्रत्ययावित्येके इति**। क्यब्यतावित्यर्थः। **भुवो भावे**। **ब्रह्मभूयमिति**। कित्त्वान्न गुणः। क्लीबत्वं लोकात्। **भव्यमिति**। भाव इत्यर्थः। अत्र सुबुपपदत्वाभावात् यदेव, गुणः, 'वान्तो यि' इत्यवादेशः। **प्रभव्यमिति**। प्रभाव इत्यर्थः। **हनस्त च**। **अन्तादेश इति**। प्रकृतेरिति शेषः। भावे किम्? घात्यो वृषलः। अनुपसर्गे किम्? प्रघातः। निरुपपदं हत्येति तु असाध्वेव। **एतिस्तु**। एति, स्तु, शास्, वृ, दृ, जुष् एषां षण्णां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी। सुप्यनुपसर्गे भाव इति निवृत्तम्। तदाह—**एभ्यः क्यप्स्यादिति**। **ह्रस्वस्य**। स्पष्टमिति न व्याख्यातम्। **इत्य इति**। इणः क्यपि तुक्। उपेयमित्यत्र तु ईङो दैवादिकायत्। **वृञो**

---

१ तस्मै विसृज्योत्तरकोसलानां धर्मोत्तरस्तत्प्रभवे प्रभुत्वम्।
मृगैरजर्यं जरसोपदिष्टमदेहबन्धाय पुनर्बबन्ध॥ रघुवंशे १८, ७।

ग्रहणं न वृङः । वृत्यः । वृङस्तु वार्या ऋत्विजः । आदृत्यः । जुष्यः । पुनः क्यबुक्तिः परस्यापि ण्यतो बाधनार्था । अवश्यस्तुत्यः । 'शंसिदुहिगुहिभ्यो वा' (वा १८३५) इति काशिका । शस्यम् शंस्यम् । दुह्यम् दोह्यम् । गुह्यम् गोह्यम् । 'प्रशस्यस्य श्रः' (सू २००१), 'ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः' (सू ३७०२) इति सूत्रद्वयबलाच्छंसेः सिद्धम् । इतरयोस्तु मूलं मृग्यम् । 'आङ्पूर्वादञ्जेः संज्ञायामुपसंख्यानम्' (वा १९२५) । 'अञ्जू' व्यक्तिम्रक्षणादिषु । बाहुलकात्करणे क्यप् । 'अनिदिताम्--' (सू ४१५) इति नलोपः । आज्यम् । (२८५९) **ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः** । ३ । १ । ११० ॥ वृत् वृत्यम् । वृध् वृध्यम् । क्लृपिचृत्योस्तु, कल्प्यम् चर्त्यम् । तपरकरणम् किम् । कृत् कीर्त्यम् । अनित्यण्यन्ताश्चुरादय इति णिजभावे ण्यत् । णिजन्तात्तु यदेव । (२८६०)

ग्रहणमिति । वार्तिकमिदम् । **न वृङः इति** । 'वृङ् संभक्तौ' इति ङितः क्यादिकस्य न ग्रहणमित्यर्थः । **वार्या ऋत्विज इति** । अवश्यं भजनीया इत्यर्थः । अत्र 'वृङ् संभक्तौ' इत्यस्मात् ण्यदित्यर्थः । अवद्यपण्यवर्या इति निपातनसिद्धो यत्तु न, अत्र निरोधस्य नियमस्य विवक्षितत्वात् । ननु 'वदः सुपि' इत्यतः अनुवृत्त्यैव सिद्धे क्यब्ग्रहणमिह व्यर्थम् । नच चकारानुकृष्टयतोऽप्यनुवृत्तिनिवृत्तये क्यब्ग्रहणमिति वाच्यम्, चकारस्य अस्वरितत्वेन 'भुवो भावे' इत्याद्युत्तरसूत्रेष्वनुवृत्त्यभावादित्यत आह—**क्यबुक्तिः परस्यापीति** । 'ओरावश्यके' इति विहितस्येत्यर्थः ।

वेति काशिकेति । वा क्यप् । तदभावे हलन्तत्वात् ण्यत् । भाष्ये त्वेतन्न दृश्यते इति भावः । **शस्यम् शंस्यमिति** । क्यप्पक्षे 'अनिदिताम्' इति नलोपः । **दुह्यमिति** । क्यप्पक्षे कित्त्वान्न गुणः । अत्र शंसिदुहिगुहिभ्यो वा' इत्यस्य भाष्ये अदर्शनेऽपि शंसेर्ण्यत्क्यपौ प्रामाणिकावित्याह—**प्रशस्यस्येति** । 'प्रशस्यस्य श्रः' इति निर्देशबलात् शंसेः क्यप्सिद्धः । 'ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः' इत्याद्युदात्तत्वविधौ शंसेर्ण्यदन्तत्वानुवादबलात् ण्यत्सिद्धः । ततश्च शस्यं शंस्यमिति रूपद्वयं सिद्धम् । इतरयोस्तु दुहिगुह्योः क्यब्विकल्पे मूलं नास्तीत्यर्थः । **उपसंख्यानमिति** । क्यप इति शेषः । **आज्यमिति** । न चाङ्पूर्वकत्वे पदपाठे अवग्रहः स्यादिति वाच्यम्, इष्टापत्तेः । पदकाराणामवग्रहाभावस्त्वप्रामाणिक एव । पदपाठस्याधुनिकत्वात् इति भाष्ये स्पष्टम् । एवंच अस्मद्रियगित्यस्म द्रियगित्यवग्रहः अप्रामाणिक एव । अस्मद्रि अक् इत्येवावग्रहो युक्तः, अस्मच्छब्दस्य टेरद्र्यादेशविधानात् इत्याद्यूह्यम् । **ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः** । क्लृप्चृती वर्जयित्वा ऋदुपधाद्धातोः क्यबित्यर्थः । ननु तपरकरणमिह व्यर्थमित्यत आह—

ई च खनः।३।१।१११॥ चात्क्यप्। आद्गुणः। खेयम्। इ च इति ह्रस्वः सुपठः। (२८६१) **भृञोऽसंज्ञायाम्।३।१।११२॥** भृत्याः कर्मकराः। भर्तव्या इत्यर्थः। क्रियाशब्दोऽयं न तु संज्ञा। 'समश्च बहुलम्' (वा १९४०)। संभृत्याः-संभार्याः। असंज्ञायामेव विकल्पार्थमिदं वार्तिकम्। असंज्ञायाम् किम्। भार्या नाम क्षत्रियाः। अथ कथं भार्या वधूरिति। इह हि 'संज्ञायां समज—' (सू ३२७६) इति क्यपा भाव्यम्। संज्ञापर्युदासस्तु पुंसि चरितार्थः। सत्यम्। बिभर्तेर्भृ इति दीर्घान्तात्क्र्यादेर्वा ण्यत्। क्यप्तु भरतेरेव।'तदनुबन्धकग्रहणे-' इति परिभाषया। (२८६२) **मृजेर्विभाषा।३।१।११३॥** मृजेः क्यब्वा स्यात्। पक्षे ण्यत्। मृज्यः। (२८६३) **चजोः कु घिण्ण्यतोः।७।३।५२॥** चस्य जस्य च कुत्वं स्याद्घिति ण्यति

अनित्यण्यन्ता इति। णिजन्तात्तु यदेवेति। 'अचो यत्' इत्यनेनेति भावः। **ई च खनः। चात् क्यबिति।** खनेः क्यप् स्यात् प्रकृतेः ईकारोऽन्तादेशश्चेत्यर्थः। **ह्रस्वः सुपठ इति।** ह्रस्वस्य इकारस्य आद्गुणेन खेयमिति सिद्धेः इति भावः।

भृञोऽसंज्ञायाम्। क्यबिति शेषः। **भृत्याः कर्मकरा इति।** भृत्यर्थं कर्म कुर्वाणा इत्यर्थः। 'कर्मणि भृतौ' इति कृञ्ष्टः। **भर्तव्या इति।** वेतनदानेन परार्थे कर्मणि प्रेषयितव्या इत्यर्थः। ननु भृत्यशब्दस्य कर्मकरेषु रूढत्वात्संज्ञाशब्दत्वमेवेत्यत आह—**क्रियाशब्द इति। भार्या नाम क्षत्रिया इति।** क्षत्रियविशेषेषु रूढः संज्ञाशब्दोऽयमिति भावः। **अथ कथं भार्येति।** क्यपा भवितव्यमित्याक्षेपः। ननु वध्वां भार्याशब्दस्य संज्ञाशब्दत्वात् 'भृञोऽसंज्ञायाम्' इत्यस्याप्रवृत्तेरयमाक्षेपोऽनुपपन्न इत्यत आह—**इह हीति।** 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यतः स्त्रियामित्यनुवृत्तौ 'व्रजयजोर्भावे क्यप्।' 'संज्ञायां समजनिषद' इति सूत्रेण क्यप् स्यादित्यर्थः। ननु संज्ञायां भृञः क्यब्विधौ 'भृञोऽसंज्ञायाम्' इत्यत्र असंज्ञायामिति व्यर्थमित्यत आह—**संज्ञापर्युदासस्त्विति।** समाधत्ते—**सत्यमिति।** 'डु भृञ् धारणपोषणयोः' इति जुहोत्यादौ ह्रस्वान्तः ड्वित् ञिच्च। 'भॄ भर्त्सने, भरणेऽपि' इति क्र्यादौ दीर्घान्तः। आभ्याम् 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यदेवेत्यर्थः। **क्यप् तु भरतेरेवेति।** 'भृञ् भरणे' इति भ्वादौ ह्रस्वान्तो ञित्। अस्यैव 'संज्ञायां समजनिषद' इत्यत्र 'भृञोऽसंज्ञायाम्' इत्यत्र च भृञ्ग्रहणेन ग्रहणम्। नतु डुभृञो जौहोत्यादिकस्य। न च क्रैयादिकस्य निरनुबन्धकस्य दीर्घान्तस्येति भावः। कुत इत्यत आह—**तदनुबन्धकेति।** 'तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य' इति परिभाषयेत्यर्थः। बिभर्तेः क्यबभावे बीजमिदम्। क्रैयादिकस्य दीर्घान्तत्वात् न क्यप् इति बोध्यम्। **मृजेर्विभाषा।**

---

१ पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्ध इति नियमान्न 'ह्रस्वस्य' इति तुक्प्राप्तिः। किंच इ इ इति प्रश्लेषेण 'ये विभाषा' इत्यात्ववारणमपि न फलम्। आत्वस्य वहिरङ्गत्वादिति भाष्ये स्पष्टम्।

च प्रत्यये परे । ['निष्ठायामनिट इति वक्तव्यम्' (वा ४४४१) । तेनेह न । गर्ज्यम्] । 'मृजेर्वृद्धिः' (सू २४७३) । मार्ग्यः । (२८६४) **न्यङ्क्वादीनां च । ७ । ३ । ५३ ॥** कुत्वं स्यात् । न्यङ्कुः । 'नावञ्चेः' (उ सू १७) इत्युप्रत्ययः । (२८६५) **राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः । ३ । १ । ११४ ॥** एते सप्त क्यबन्ता निपात्यन्ते । राज्ञा सोतव्योऽभिषवद्वारा निष्पादयितव्यः । यद्वा लतात्मकः सोमो राजा स सूयते कण्ड्यतेऽत्रेत्यधिकरणे क्यप् । निपातनाद्दीर्घः । राजसूयः-राजसूयम् । अर्धर्चादिः । सरत्याकाशे सूर्यः । कर्तरि क्यन्निपातनादुत्वम् । यद्वा 'षू प्रेरणे' तुदादिः । सुवति कर्मणि लोकं प्रेरयति क्यपो रुट् । मृषोपपदाद्वदेः कर्मणि नित्यं क्यप् । मृषोद्यम् । विशेष्यनिघ्नोऽयम् । 'उच्छ्रायसौन्दर्यगुणा मृषोद्याः' । रोचतेः रुच्यः । गुपेरादेः कत्वं च संज्ञायाम् । सुवर्णरजतभिन्नं धनं कुप्यम् । गोप्यमन्यत् । कृष्टे स्वयमेव पच्यन्ते कृष्टपच्याः कर्मकर्तरि । शुद्धे तु कर्मणि कृष्टपाक्याः । न व्यथतेऽव्यथ्यः ।

क्यप्पक्षे उदाहरति—**मृज्य इति ।** क्त्विवान्न गुणः । **चजोः कु घिण्ण्यतोः ।** कु इत्यविभक्तिको निर्देशः । चजोर्घिण्ण्यतोश्च यथासंख्यं तु न, 'तेन रक्तं रागात्' इति घञि जस्य कुत्वनिर्देशात् ।

राजसूय । राज्ञेति । क्षत्रियेणेत्यर्थः । **अभिषवेति ।** ग्रावभिः रसनिष्पत्त्यर्थं सोमलतानां कुट्टनमभिषवः, तत्प्रणाडिकया निष्पादयितव्यो यज्ञविशेषः राजसूय इत्यन्वयः । **यद्वेति ।** लताविशेषात्मकः सोमः राजशब्देन विवक्षितः, राजानं क्रीणातीत्यादौ तथा प्रसिद्धेः । सः राजा सूयते अभिसूयते अत्र यज्ञविशेषे इति व्युत्पत्त्या राजसूय इत्यन्वयः । 'कर्तरि कृत्' इत्यधिकारात् कथमधिकरणव्युत्पत्तिरित्यत आह—**अधिकरणे क्यबिति ।** कुत इत्यत आह—**निपातनादिति ।** ननु षुञ्धातोः क्यपि कथं दीर्घः । 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इत्यस्य कृत्यप्रवृत्तेरित्यत आह—**निपातनाद्दीर्घ इति ।** निपातनादित्युभयत्रान्वेति । **उत्वमिति ।** तस्य रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घ इत्यपि बोध्यम् । **मृषोद्यमिति ।** क्यपि 'वचिस्वपि' इति संप्रसारणम् । **रोचतेरिति ।** रुचधातोः क्यपि रुच्य इति रूपमित्यर्थः । **गुपेरिति ।** गुप्धातोः क्यप् प्रकृतेरादिवर्णस्य ककारश्च संज्ञायां निपात्यते इत्यर्थः । सुवर्णरजतभिन्नं धनं कुप्यमिति ज्ञेयम् । तथाच 'हेमरूप्ये कृताकृते' इत्युक्त्वा अमरः आह 'ताभ्यां यदन्यत्तत्कुप्यम्' इति । **कृष्ट इति ।** कृष्टप्रदेशे ये स्वयं पच्यन्ते फलन्ति ते कृष्टपच्या इत्यर्थः । **कर्मकर्तरीति ।** अत्र कर्मकर्तरि क्यबित्यर्थः । निपातनादिति भावः । **शुद्धे त्विति ।** मुख्यकर्मणि तु ण्यति उपधावृद्धौ 'चजोः' इति कुत्वे कृष्टपाक्य इति रूपमित्यर्थः । **न व्यथते अव्यथ्य इति ।** अत्र निपातनात् कर्तरि क्यबिति भावः ।

---

१ शिशुपालवधे स. ४. १० ।

(२८६६) **भिद्योद्ध्यौ नदे** । ३ । १ । ११५ ॥ भिदेरुज्झेश्च क्यप् । उज्झेर्धत्वं च । भिनत्ति कूलं भिद्यः । उज्झत्युदकमुद्ध्यः । नदे किम् । भेत्ता । उज्झिता । (२८६७) **पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे** । ३ । १ । ११६ ॥ अधिकरणे क्यब्निपात्यते । पुष्यन्त्यस्मिन्नर्थाः पुष्यः । सिध्यन्त्यस्मिन्सिध्यः । (२८६८) **विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु** । ३ । १ । ११७॥ पूङ्नीजिभ्यः क्यप् । विपूयो मुञ्जः । रज्ज्वादिकरणाय शोधयितव्य इत्यर्थः । विनीयः कल्कः । पिष्ट ओषधिविशेष इत्यर्थः । पापमिति वा । जित्यो हलिः । बलेन कृष्टव्य इत्यर्थः । कृष्टसमीकरणार्थं स्थूलकाष्ठं हलिः । अन्यत्तु विपव्यम् विनेयम् जेयम् । (२८६९) **प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः** । ३ । १ । ११८ ॥ 'छन्दसीति वक्तव्यम्' (वा १९४४) । प्रतिगृह्यम् । अपिगृह्यम् । लोके तु प्रतिग्राह्यम् अपिग्राह्यम् । (२८७०) **पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च** । ३ । १ । ११९ ॥ अवगृह्यं प्रगृह्यं वा पदम् । अस्वैरी परतन्त्रः । गृह्यकाः शुकाः । पञ्जरादिबन्धनेन परतन्त्रीकृता इत्यर्थः । बाह्यायाम्–ग्रामगृह्या सेना । ग्रामबहिर्भूतेत्यर्थः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्पुंनपुंसकयोर्न । पक्षे भवः पक्ष्यः । दिगादित्वाद्यत् । आर्यैर्गृह्यते आर्यगृह्यः । तत्पक्षाश्रित इत्यर्थः । (२८७१) **विभाषा कृवृषोः** । ३ । १ । १२० ॥ क्यप्स्यात् । कृत्यम् । वृष्यम् । पक्षे—(२८७२) **ऋहलोर्ण्यत्** । ३ । १ । १२४॥ ऋवर्णान्ताद्धलन्ताच्च धातोर्ण्यत्स्यात् । कार्यम् । वर्ष्यम् । (२८७३) **युग्यं च**

भिद्योध्यौ नदे । **क्यबिति** । नदविशेषे कर्तरि निपात्यते इति शेषः । **पुष्यसिध्यौ** । निपात्येते इति शेषः । नक्षत्रविशेषे गम्ये इत्यर्थः । **विपूय** । विपूय, विनीय, जित्य एते यथाक्रमं मुञ्जकल्कहलिषु क्यबन्ता निपात्यन्ते । तदाह–**पूङ्नित्यादिना** । न्यादिसाहचर्यात् भौवादिकस्यैव पूधातोर्ग्रहणमिति भावः । कल्कः शोधकद्रव्यम् । **पापमिति वेति** । कल्कशब्दस्य शोधनीये पापेऽपि प्रसिद्धत्वादिति भावः । हलिशब्दस्य विवरणम्—**कृष्टसमीकरणार्थमिति** । **प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः** । **छन्दसीति** । वार्तिकमिदम् । वृत्तिकृता तु सूत्रे प्रक्षिप्तम् । ननु छान्दसस्य किमर्थमिहोपन्यास इत्यत आह—**लोके त्विति** । **पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च** । पद, अस्वैरि, बाह्या, पक्ष्य एष्वर्थेषु ग्रहेः क्यबित्यर्थः । **अवगृह्यं प्रगृह्यं वा पदमिति** । समस्तपदस्य अवान्तरपदविच्छेदः अवग्रहः । 'अप्रावेत्यादिपदमितिशिरस्कं प्रग्रहः' इति प्रातिशाख्ये प्रसिद्धम् । 'ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्' इति सूत्रोदाहरणं च प्रगृह्यम् । **विभाषा कृवृषोः** । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । कृञः ऋदन्तत्वात् नित्यं ण्यति प्राप्ते, वृषेः ऋदुपधत्वात् नित्यं क्यपि प्राप्ते च, क्यब्विकल्पोऽयम् । **पक्षे इति** । क्यबभावपक्षे विशेषो वक्ष्यते इत्यर्थः ।

ऋहलोर्ण्यत् । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तदाह—**ऋवर्णान्तादिति** । **युग्यं च**

पत्रे । ३ । १ । १२१॥ पत्रं वाहनम् । युग्यो गौः । अत्र क्यप्कुत्वं च निपात्यते (२८७४) **अमावस्यदन्यतरस्याम्** । ३ । १ । १२२ ॥ अमोपपदाद्वसेरधिकरणे ण्यत् । वृद्धौ सत्यां पाक्षिको ह्रस्वश्च निपात्यते । अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्रार्कावमावास्या–अमावस्या । 'ऋहलोर्ण्यत्' (सू २८७२)। ' चजोः— ' (सू २८६३) इति कुत्वम् । पाक्यम् । पाणौ सृजेर्ण्यद्वाच्यः' (वा १९४६) ऋदुपधलक्षणस्य क्यपोऽपवादः । पाणिभ्यां सृज्यते पाणिसर्ग्या रज्जुः । 'समवपूर्वाच्च' (वा १९४७) । समवसर्ग्या । (२८७५) **न कादेः** । ७ । ३ । ५९॥ कादेर्धातोश्चजोः कुत्वं न । गर्ज्यम् । वार्तिककारस्तु ' चजोः— ' (सू २८६३) इति सूत्रे 'निष्ठायामनिटः' इति पूरयित्वा 'न कादेः' इत्यादि प्रत्याचख्यौ । तेन अर्जितर्जिप्रभृतीनां न कुत्वम् । निष्ठायां सेट्त्वात् । प्रचुग्लुञ्चुप्रभृतीनां तु कादित्वेऽपि कुत्वं स्यादेव । सूत्रमते तु यद्यपि विपरीतं प्राप्तम् । तथापि 'यथो-

---

पत्ने । क्यबन्तं निपात्यते । ण्यतोऽपवादः । **युग्यो गौरिति** । शकटादिना योक्तव्य इत्यर्थः । क्यपि कुत्वं निपातनात् । **पत्त्रं वाहनमिति** । पतन्ति गच्छन्त्यनेनेत्यर्थे 'दाम्नीशस' इत्यादिना करणे ष्ट्रन् । ण्यति तु योग्यमिति स्यात् । **अमावस्यद्** । **अधिकरणे इति** । निपातनलभ्यमिदम् । अमेत्यस्य विवरणम्—**सहेति** । 'ऋहलोर्ण्यत्' इत्यनुपदमेव प्राक् प्रसङ्गाद्व्याख्यातमपि सूत्रक्रमात् पुनरुपात्तम् । **कुत्वमिति** । पचेर्ण्यति 'चजोः' इति कुत्वमिति भावः । ननु पाणौ सृजेर्ण्यदिति व्यर्थम्, 'ऋहलोः' इत्येव सिद्धेरित्यत आह—**ऋदुपधलक्षणस्येति** । 'ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः' इति ण्यदपवादस्य क्यपो बाधनार्थमित्यर्थः । **पाणिसर्ग्या रज्जुरिति** । ण्यति 'चजोः' इति कुत्वम् । **समवपूर्वाच्चेति** । वार्तिकमिदम् । सृजेर्ण्यदिति शेषः । **न कादेः** । कुः आदिर्यस्येति विग्रहः । चजोः कु इत्यनुवर्तते । तदाह—**कादेरिति** । कवर्गादेरित्यर्थः ।

वार्तिककारस्त्विति । 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' इति सूत्रे 'निष्ठायामनिटः' इति पूरितम् । तथा च निष्ठायां यः अनिट् तद्धात्ववयवयोः चजोः कु स्यात् घिति ण्यति चेत्यर्थः फलति । तथा 'न कादेः' इति सूत्रं 'अजिव्रज्योश्च' इति सूत्रं 'यजयाचरुचप्रवचर्चश्च' इत्यत्र याचरुचग्रहणं च न कर्तव्यमिति प्रत्याचख्यावित्यर्थः । किं तत इत्यत आह—**तेनेति** । सूत्रमते अर्जितर्जिप्रभृतीनां ण्यति कुत्वं स्यात्, 'न कादेः' इति निषेधस्य तत्राप्रवृत्तेरिति भावः । तदेवं सूत्रमते अतिव्याप्तिमुक्त्वा अव्याप्तिमाह—**प्रचुग्लुञ्चुप्रभृतीनामिति** । तेषां कवर्गादित्वेऽपि ण्यति प्रोक्यमित्यादौ कुत्वमिष्टं स्यादेव, वार्तिकमते 'न कादेः' इति निषेधस्य प्रत्याख्यातत्वात् । सूत्रमते तु 'न कादेः' इति निषेधात् प्रोक्यमित्यादौ कुत्वमिष्टं न स्यादित्यव्याप्तिरिति भावः । नन्विदं वार्तिकं विपरीतफलमपि संमतत्वात् ग्राह्यमेव ।

रं मुनीनां प्रामाण्यम्' । (२८७६) **अजिव्रज्योश्च । ७ । ३ । ६० ॥** न कुत्वम् । समाजः । परिव्राजः । (२८७७) **भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः । ७ । ३ । ६१ ॥** एतयोरेतौ निपातौ । भुज्यते अनेनेति भुजः पाणिः । 'हलश्च' (सू ३३००) इति घञ् । न्युब्जन्त्यस्मिन्निति न्युब्जः । उपतापो रोगः । पाण्युपतापयोः किम् । भोगः समुद्रः । (२८७८) **प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे । ७ । ३ । ६२ ॥** एतौ निपात्यौ यज्ञाङ्गे । पञ्च प्रयाजाः । त्रयोऽनुयाजाः । यज्ञाङ्गे किम् । प्रयागः अनुयागः । (२८७९) **वञ्चेर्गतौ । ७ । ३ । ६३ ॥** कुत्वं न । वञ्च्यम् । गतौ किम् । वङ्क्यं काष्ठम् । कुटिलीकृतमित्यर्थः । (२८८०) **ओक उचः के । ७ । ३ । ६४ ॥** उचेर्गुणकुत्वे निपात्येते के परे । ओकः शकुन्तवृषलौ । इगुपधलक्षणः कः । घञा सिद्धे अन्तोदात्तार्थमिदम् । (२८८१) **ण्य आवश्यके । ७ । ३ । ६५ ॥** कुत्वं न । अवश्यपाच्यम् । (२८८२) **यजयाचरुचप्रवचर्चश्च । ७ । ३ ।६६॥** ण्ये कुत्वं न । याज्यम् । याच्यम् । रोच्यम् । प्रवाच्यं ग्रन्थविशेषः । 'ऋच्' अर्च्यम् । ऋदुपधत्वेऽप्यत एव ज्ञापकाण्ण्यत् । 'त्यजेश्च' । त्याज्यम् । 'त्यजिपूज्योश्च' इति काशिका । तत्र पूजेर्ग्रहणं चिन्त्यम् । भाष्यानुक्तत्वात् । 'ण्यत्प्रकरणे त्यजेरुपसंख्यानम्' । इति हि भाष्यम् । (२८८३) **वचोऽशब्दसंज्ञायाम् । ७ । ३ । ६७ ॥** वाच्यम् । शब्दाख्यायां तु वाक्यम् । (२८८४) **प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे । ७ । ३ ।**

विरोधे विकल्पस्य वक्तुं शक्यत्वादिति शङ्कते—**सूत्रमते तु यद्यपीति** । परिहरति—**तथापीति । यथोत्तरमिति** । अयं वैयाकरणसमयः । **अजिव्रज्योश्च** । इत्यादि स्पष्टम् । **वञ्चेर्गतौ । कुत्वं नेति** । शेषपूरणमिदम् । ' चजोः कु घिण्ण्यतोः ' इत्यतः कुग्रहणस्य ' न क्वादेः ' इत्यतो नेत्यस्य चानुवृत्तेरिति भावः । **ण्य आवश्यके । कुत्वं नेति** । शेषपूरणमिदम् । आवश्यकेऽर्थे यो ण्यः तस्मिन् परे ' चजोः कु घिण्ण्यतोः ' इति कुत्वं नेत्यर्थः । **यजयाच । ण्ये कुत्वं नेति** । शेषपूरणमिदम् । यज, याच, रुच, प्रवच, ऋच् एषां द्वन्द्वात् षष्ठी । एषां ण्ये परे 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' इति कुत्वं नेत्यर्थः । ननु अर्च्यमित्यत्र कथं ण्यत् । 'ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः' इति ऋदुपधत्वलक्षणस्य क्यपो ण्यदपवादत्वादित्यत आह—**ऋदुपधत्वेऽपीति । त्यजिपूज्योश्चेति** । ण्ये कुत्वं नेति शेषः ।

वचोऽशब्दसंज्ञायाम् । वचधातोर्ण्ये कुत्वं न शब्दसंज्ञां वर्जयित्वेत्यर्थः । **वाच्यमिति** । वस्त्विति शेषः । अशब्दसंज्ञायामित्यस्य प्रयोजनमाह—**शब्दाख्यायां तु वाक्यमिति** । ' एकतिङ् वाक्यम् ' इति संज्ञाशब्दोऽयमिति भावः । प्रवाच्यमित्यत्र तु ग्रन्थविशेषसंज्ञात्वेऽपि नायं कुत्वनिषेधस्य निषेधः, ' यजयाच ' इत्यत्र प्रवचेति विशिष्योपादानात् अशंज्ञायामित्यस्य प्रपूर्वाद्वचेरन्यत्र चरितार्थ-

---

१ 'पूज्यः' इति तु ण्यन्ताद्बोयति णिलोपे च बोध्यम् ।

६८ ॥ प्रयोक्तुं शक्यः प्रयोज्यः, नियोक्तुं शक्यो नियोज्यो भृत्यः। (२८८५) **भोज्यं भक्ष्ये**। ७। ३। ६९ ॥ भोग्यमन्यत्। 'ण्यत्प्रकरणे लपिदभिभ्यां चेति वक्तव्यम्'। लाप्यम्। दभिर्धातुष्वपठितोऽपि वार्तिकबलात्स्वीकार्यः। दाभ्यः। (२८८६) **ओरावश्यके**। ३। १। १२५ ॥ उवर्णान्ताद्धातोर्ण्यत्स्यादवश्यम्भावे द्योत्ये। लाव्यम्। पाव्यम्। (२८८७) **आसुयुवपिरपित्रपिचमश्च**। ३। १। १२६ ॥ 'षुञ्' आसाव्यम्। 'यु मिश्रणे' याव्यम्। वाप्यम्। राप्यम्। त्राप्यम्। आचाम्यम्। (२८८८) **आनाय्योऽनित्ये**। ३। १। १२७॥ आङ्पूर्वान्नयतेर्ण्यदायादेशश्च निपात्यते। दक्षिणाग्निविशेष एवेदम्। स हि गार्हपत्यादानीयतेऽनित्यश्च सततमप्रज्वलनात्। आनेयोऽन्यः घटादिः, वैश्यकुलादानीतो दक्षिणाग्निश्च। (२८८९) **प्रणाय्योऽसंमतौ**। ३। १। १२८ ॥ संमतिः प्रीतिविषयीभवनं कर्मव्यापारः। तथा भोगेष्वादरोऽपि

त्वात्। एतदभिप्रायेणैव प्रवाच्यं ग्रन्थविशेषः इत्युक्तं प्राक्। **प्रयोज्यनियोज्यौ**। शक्यार्थे ण्ये कुत्वाभावो निपात्यते। 'शकि लिङ् च' इति कृत्यानां शक्यार्थेऽपि विहितत्वात् ण्यदन्तस्य शक्यार्थकत्वमपि। **भोज्यं भक्ष्ये**। भक्ष्ये गम्ये ण्ये भुजेः कुत्वाभावो निपात्यते। इति प्रासङ्गिकम्। अथ प्रकृतम्। **लपिदभिभ्यां चेति**। वार्तिकमिदं 'ऋहलोर्ण्यत्' इति सूत्रस्थम्। 'पोरदुपधात्' इति प्राप्तस्य यदपवादस्य यतोऽपवादः। **ओरावश्यके**। **लाव्यं पाव्यमिति**। 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धौ 'वान्तो यि' इत्यवादेशः। **आसुयुवपि**। आसु, यु, वपि, रपि, त्रपि, चम् एषां समाहारद्वन्द्वः। ण्यदिति शेषः। **आसाव्यमिति**। आङ्पूर्वस्य सुञो ग्रहणमिति भावः।

आनाय्योऽनित्ये। अनित्ये इति छेदः। **दक्षिणाग्निविशेष एवेति**। वार्तिकमिदम्। **स हीति**। दक्षिणाग्निर्हि अग्निहोत्रार्थमहरहः गार्हपत्यादेः प्रणीयत इत्यर्थः। एतेन आङ्पूर्वकस्य नयतेरर्थ उक्तः। **अनित्यश्चेति**। गार्हपत्यवन्नित्यधारणाभावादिति भावः। तदाह—**सततमप्रज्वलनादिति**। सततं धारणाभावादित्यर्थः। प्रणीतस्य दक्षिणाग्नेस्तत्तत्कर्मणि समाप्ते लौकिकत्वमुक्तं कल्पसूत्रेषु 'अप्रवृत्ते कर्मणि लौकिकं संपद्यते' इति। ततश्च पुनः पुनः प्रणयनात् अनित्यत्वं दक्षिणाग्नेरिति बोध्यम्। यद्यप्याहवनीयस्यापि पुनः पुनः प्रणयनमस्ति, तथापि 'दक्षिणाग्निविशेष एवे'ति वार्तिकान्नाहवनीयस्य ग्रहणमित्यर्थः। विशेषग्रहणान्नित्यधारणपक्षे दक्षिणाग्निरिह न गृह्यते इति सूचितम्, गतश्रियां दक्षिणाग्नेरपि नित्यधार्यत्वात्। 'गतश्रियो नित्यधार्या अग्नयः' इति वचनादित्यलं पल्लवितेन। **वैश्यकुलादानीत इति**। दक्षिणाग्निं प्रकृत्य हि श्रूयते—'अहरहरेवैनं वैश्यकुलादाहरन्' इति। तथाविधदक्षिणाग्नौ वाच्ये आनेयशब्द एवेति भावः। **प्रणा-**

संमतिः। प्रणाय्यश्चोरः। प्रीत्यनर्ह इत्यर्थः। प्रणाय्योऽन्तेवासी। विरक्त इत्यर्थः। प्रणेयोऽन्यः। (२८९०) **पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवाससामिधेनीषु** । ३। १। १२९॥ मीयतेऽनेन पाय्यं मानम्। ण्यत् धात्वादेः पत्वं च। 'आतो युक्—' (सू २७६१) इति युक्। सम्यङ् नीयते होमार्थमग्निं प्रतीति सान्नाय्यं हविर्विशेषः। ण्यदायादेशः समो दीर्घश्च निपात्यते। निचीयतेऽस्मिन्धान्यादिकं निकाय्यो निवासः। अधिकरणे ण्यत् आय् धात्वादेः कुत्वं च निपात्यते। धीयतेऽनया समिदिति धाय्या ऋक्। (२८९१) **क्रतौ कुण्डपाय्यसञ्चाय्यौ** । ३। १। १३०॥ कुण्डेन पीयतेऽस्मिन्सोमः कुण्डपाय्यः क्रतुः। सञ्चीयतेऽसौ सञ्चाय्यः। (२८९२) **अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः** । ३। १। १३१॥ अग्निधारणार्थे स्थलविशेषे एते साधवः।

य्योऽसंमतौ। असंमतौ गम्यायां प्रणाय्य इति निपात्यते। तत्र असंमतिशब्दैकदेशं संमतिशब्दं विवृणोति—**संमतिः प्रीतिविषयीभवनमिति**। तच्च कर्मनिष्ठमित्याह—**कर्मव्यापार इति। तथेति**। भोगेषु सुखदुःखानुभवेषु आसक्तिरपि संमतिरित्यर्थः। एवंविधा संमतिर्न भवतीति असंमतिरिति फलितम्। **प्रणाय्यश्चोर इति**। ण्यति वृद्धौ आयादेशः।

पाय्यसांनाय्य। पाय्य, सांनाय्य, निकाय्य, धाय्य एषां द्वन्द्वात्प्रथमाबहुवचनम्। मान, हविः, निवास, सामिधेनी एषां द्वन्द्वात्सप्तमी। मानादिषु गम्येषु क्रमात् पाय्यादयो निपात्यन्ते। **मीयते अनेनेति**। माधातोः करणे ण्यत्, धात्वादेर्मकारस्य पत्वं च निपात्यते इत्यर्थः। **आत इति**। ण्यति 'मीनाति' इत्यात्त्वे कृते, आतो युगिति भावः। **ण्यदिति**। संपूर्वात् नीधातोः कर्मणि निपात्यत इत्यर्थः। **आयादेश इति**। सन्नी य इति स्थिते आयादेशः निपात्यते इत्यन्वयः। **निवास इति**। कुसूलादिरित्यर्थः। **अधिकरणे इति**। चिञ्धातोरधिकरणे ण्यन्निपात्यते इत्यन्वयः। **आय् इति**। अच्परकत्वाभावात् आयादेशोऽप्राप्तो निपात्यते इत्यन्वयः। **धाय्या ऋगिति**। धाधातोः करणे ण्यति आयादेशो निपात्यते इति भावः। सामिधेन्यो नाम समिदाधानार्था ऋग्विशेषाः। तत्र 'समिध्यमानो अध्वरे' इति ऋच उपरि प्रक्षेप्या 'पृथुपाजा अमर्त्यः' इत्याद्या ऋक्प्रसिद्धा। **क्रतौ कुण्डपाय्य**। क्रतुविशेषे गम्ये एतौ निपात्येते। **कुण्डेनेति**। अत्सरुकैः[1] चमसैरित्यर्थः। सामान्येनैकवचनम्। 'यदत्सरुकैश्चमसैर्भक्षयन्ति तदेषां कुण्डम्' इति श्रुतिः। **कुण्डपाय्य इति**। सत्रविशेषात्मकः क्रतुः। कुण्डेनेति तृतीयान्ते उपपदे अधिकरणे ण्यत्। आतो युक्। **संचाय्य इति**। संपूर्वात् चिञः कर्मणि ण्यत् आयादेशश्च निपात्यते इति भावः। संचाय्यो नाम क्रतुविशेषः क्वचिच्छाखायामन्वेषणीयः।

---

१ त्सरुः मुष्टिः (धारणार्थः) स न विद्यते येषां ते अत्सरुका इत्यर्थः।

अन्यत्र तु परिचेयम् उपचेयम् संवाह्यम् । (२८९३) चित्याग्निचित्ये च । ३। १ । १३२ ॥ चीयतेऽसौ चित्योऽग्निः । अग्नेश्चयनमग्निचित्या । 'प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च' (सू २८१७) । त्वया गन्तव्यम् गमनीयम् गम्यम् । इह लोटा बाधा मा भूदिति पुनः कृत्यविधिः 'स्त्र्यधिकारादूर्ध्वं वासरूपविधिः क्वचिन्न' इति ज्ञापयति । तेन 'क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु न—' इति सिद्धम् । 'अर्हे कृत्यतृचश्च' (सू २८१२) । स्तोतुमर्हः स्तुत्यः स्तुतिकर्म । स्तोता स्तुतिकर्ता । लिङा बाधा मा भूदिति कृत्यतृचोर्विधिः । (२८९४) भव्यगेयप्रवचनीयो-

---

अग्नौ परिचाय्य । अमी गम्ये परिचाय्य उपचाय्य, समूह्य एते निपात्यन्ते । अग्निशब्द इष्टकारचितस्थण्डिलविशेषे वर्तते, 'इष्टकाभिरग्निं चिनोति' इति श्रुतेः । इष्टकाकृतचयनेन अग्न्याख्यं स्थण्डिलं निष्पादयेदित्यर्थः । 'ब्रह्मवादिनो वदन्ति यन्मृदा चाद्भिश्चाग्निश्चीयतेऽथ कस्मादग्निरुच्यत इति यच्छन्दोभिश्चिनोत्यग्नयो वै छन्दाँसि तस्मादग्निरुच्यतेऽथो इयं वा अग्निर्वैश्वानरो यन्मृदा चिनोति तस्मादग्निरुच्यते' इति वाक्यशेषाच्च । तदाह—**अग्निधारणेति** । तत्र परिपूर्वादुपपूर्वाच्च चिञः कर्मणि ण्यत् आयादेशश्च निपात्येते । संपूर्वस्य वहेस्तु कर्मणि ण्यति संप्रसारणम् , दीर्घश्च निपात्यते । 'समूह्यं चिन्वीत पशुकामः परिचाय्यं चिन्वीत ग्रामकामः' इति तैत्तिरीयश्रुतौ परिचाय्यसमूह्यौ प्रसिद्धौ । उपचाय्यस्त्वग्निः क्वचिच्छाखायामन्वेषणीयः । **चित्याग्निचित्ये च** । चित्यश्च अग्निचित्या चेति द्वन्द्वः । अमी निपात्येते । **चित्योऽग्निरिति** । कर्मणि यत् तुक् च निपात्यते । **अग्नेश्चयनमिति** । अग्निशब्दे षष्ठ्यन्ते उपपदे चिणो यत् तुक् च, स्त्रीत्वं लोकात् । 'प्रैषातिसर्ग' इति व्याख्यातमपि स्मार्यते । **गम्यमिति** । 'पोरदुपधात्' इति यदपवादः क्यप्[1] । ननु सामान्येन भावकर्मणोर्विहितानां कृत्यानां प्रैषादिषु तदभावे च सिद्धेः प्रैषादिषु कृत्यविधिर्व्यर्थ इत्यत आह—**लोटा बाधा इति** । इह प्रैषादिषु कृत्यविध्यभावे लोट् चेति प्रैषादिषु लोटा विशेषविहितेन कृत्यानां बाधः स्यात्, कृत्यानां प्रैषाद्यभावे भावकर्मणोश्चरितार्थत्वात् । अतः प्रैषादिषु कृत्यानां लोटा बाधनिवृत्तये पुनः कृत्यविधिरित्यर्थः ।

ननु वासरूपविधिनैव लोटा प्रैषादिषु कृत्यानां बाधो न भविष्यतीत्यत आह—**स्त्र्यधिकारादूर्ध्वमिति** । 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यत ऊर्ध्वमित्यर्थः । 'प्राक् स्त्रियाः वासरूपविधिः' इति भाष्यम् । ननु स्त्र्यधिकारादूर्ध्वं वासरूपविधेरप्रवृत्तौ 'स्त्रियां क्तिन्' इति सामान्यविहितस्य क्तिनः 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' इति विशेषविहितस्य नित्यबाधः स्यात्, ततः क्षमा क्षान्तिः, भिदा भित्तिरित्यादि न स्यादित्यत आह—**क्वचिन्नेति** । क्वचिदित्यस्यानिर्धारणादाह—**तेन क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु नेति । सिद्धमिति** । एषु वासरूपविधिर्नास्तीत्यर्थः । 'स्त्र्यधिकारात् प्राक् वासरूपविधिः,

---

[1] वस्तुतस्तु क्यबेव निपात्यते, न ण्यत्, तुक् च पित्वादेव सिद्ध इति तत्त्वबोधिन्यां स्पष्टम् ।

पस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा । ३ । ४ । ६८ ॥ एते कृत्यान्ताः कर्तरि वा निपात्यन्ते । पक्षे तयोरेवेति सकर्मकात्कर्मणि, अकर्मकात्तु भावे ज्ञेयाः । भवतीति भव्यः । भव्यमनेन वा । गायतीति गेयः साम्नामयम् । गेयं सामानेन वा इत्यादि । 'शकि लिङ् च' (सू २८२३) । चात्कृत्याः । वोढुं शक्यो वोढव्यः । वहनीयो वाह्यः । लिङा बाधा मा भूदिति कृत्योक्तिः । लाघवादने-

---

नतु तत ऊर्ध्वम्' इति भाष्यस्य क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु वासरूपविधिर्नास्तीत्यत्र संकोच इति भावः । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । **अर्हे कृत्यतृचश्चेति** । प्राग्व्याख्यातेति विशेषविवक्षया स्मार्यते । 'लिङ्यदि' इत्यतो लिङनुकर्षार्थश्चकार इत्युक्तं प्राक् । ननु अर्हे अनर्हे च सामान्यविधानादेव अर्हेऽपि कृत्यतृचोः सिद्धयोः पुनस्तद्विधिर्व्यर्थः इत्यत आह—**लिङा बाधेति** । अर्हे चेत्येतावत्येव उक्ते चकारानुकृष्टस्य लिङ एवार्हे विधिः स्यात् । तथा च अर्हे कृत्यतृचोर्विधिर्न स्यात्, अर्हे विशेषविहितेन लिङा बाधात्, अनर्हे कृत्यतृचोरचरितार्थत्वात् । वासरूपविधिस्तु स्त्र्यधिकारादूर्ध्वं न प्रवर्तते इत्युक्तमेव । अतो लिङा बाधा मा भूदिति कृत्यतृचोर्विधिरित्यर्थः ।

भव्यगेय । **कर्तरि वेति** । 'कर्तरि कृत्' इत्यतः कर्तरीत्यनुवृत्तं वेत्यनेन संबध्यते । तथा च कर्तरि वा एते निपात्यन्ते । अन्यत्र नेति फलति । तत्र अन्यत्रेत्यस्यानिर्धारणादाह—**पक्षे इति** । अन्यत्रापि न सर्वत्र, किंतु 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' इति सूत्रेण सकर्मकात् कर्मणि अकर्मकाद्भावे एते कृत्या ज्ञेया इत्यर्थः । 'तयोरेव कृत्य' इति सूत्रे 'लः कर्मणि च' इत्यस्मात्सकर्मकेभ्यः कर्मणि अकर्मकेभ्यो भावे इत्यनुवर्तते इति भावः । **भवतीति भव्य इति** । कर्तरि अचो यत् । **भव्यमनेन वेति** । भावे यत् । **गेयः साम्नामयमिति** । गाधातोः कर्तरि यत् । 'ईद्यति' इति प्रकृतेः ईत्त्वम् । गुणः । साम्नां कर्मणामनभिहितत्वात् कृद्योगे षष्ठी । कर्तुरभिहितत्वात् प्रथमा । **गेयं सामानेनेति** । कर्मणि यत् सकर्मकत्वात् । नतु भावे । कर्तुरनभिहितत्वात्तृतीया । कृद्योगषष्ठी तु कृत्ययोगे कर्तरि वैकल्पिकी, 'कृत्यानां कर्तरि वा' इत्युक्तेः । **इत्यादीति** । प्रवचनीयो गुरुर्वेदस्य । प्रवक्तेत्यर्थः । कर्तरि अनीयर् । प्रवचनीयो वेदो गुरुणेति वा । उपस्थानीयः शिष्यो गुरोः, उपस्थानीयो गुरुः शिष्येणेति वा । जन्योऽसौ । जायते इत्यर्थः । जन्यमनेनेति वा । आप्लवतेऽसौ आप्लाव्यः । 'ओरावश्यके' इति कर्तरि ण्यत् । आप्लाव्यमनेनेति वा । आपतत्यसौ आपात्यः । 'ऋहलोः' इति कर्तरि ण्यत् । आपात्यमनेन वा । 'शकि लिङ् च' इत्यपि व्याख्यातं प्राक् । विशेषविवक्षया सूत्रक्रमादिहोपन्यस्तम् ।

नन्विह चकारानुकृष्टकृत्यविधिर्व्यर्थः । शक्तौ अशक्तौ च भावकर्मणोः सामा-

नैव ज्ञापनसंभवे प्रैषादिसूत्रे 'कृत्याश्च' इति सुत्यजम् । अर्हे कृत्यतृचोर्ग्रहणं च ।

इति कृत्यप्रकरणम् ।

अथ कृदन्तप्रकरणम् ॥ २४ ॥

(२८९५) ण्वुल्तृचौ । ३ । १ । १३३ ॥ धातोरेतौ स्तः । 'कर्तरि कृत्' (सू २८३२) इति कर्त्रर्थे । ' युवोरनाकौ ' (सू १२४७) । कारकः । कर्ता । वोढुमर्हो वोढा । कारिका । कर्त्री । 'गाङ्कुटा—' (सू २४६१) इति ङित्त्वम् । कुटिता । अञ्णिदित्युक्तेर्न ङित्त्वम् । कोटकः । ' विज इट् ' (सू २५३६) । विजिता । ' हनस्तोऽचिण्णलोः ' (सू २५७४) । घातकः ' आतो युक्— ' (सू २७६१) । दायकः । ' नोदात्तोपदेशस्य— ' (सू २७६३) इति न वृद्धिः । शमकः । दमकः । अनिटस्तु नियामकः । 'जनिवध्योश्च' (सू २५१२)। जनकः । ' वध हिंसायाम् ' वधकः । 'रधिजभोरचि' (सू २३०२) । रन्धकः ।

न्यतः कृत्यविधित एव शक्तावपि सिद्धेरित्यत आह—**लिङा बाधेति** । ' शकि लिङ् ' इत्येतावत्येवोक्ते शक्तौ विशेषविहितेन लिङा कृत्यानां बाधः स्यात् , अशक्तौ कृत्यानां चरितार्थत्वात् वासरूपविधिस्तु स्त्र्यधिकारादूर्ध्वं नेत्युक्तमेवेति भावः । **लाघवादिति** । इह चकारमात्रेण वासरूपविधेः स्त्र्यधिकारादूर्ध्वम् अनित्यताज्ञापनं संभवति । अतः ' प्रैषातिसर्ग ' इति सूत्रे कृत्यग्रहणेन ' अर्हे कृत्यतृचश्च ' इत्यत्र कृत्यतृज्ग्रहणेन च तज्ज्ञापनाश्रयणे गौरवमिति भावः ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां कृत्यप्रकरणं समाप्तम् ।

अथ कृदन्तप्रकरणम् । **ण्वुल्तृचौ** । अनयोर्वर्तमानकालादन्यत्र न प्रयोग इति भाष्यम् । **वोढुमर्हः इति** । 'अर्हे कृत्यतृचश्च' इत्युक्तेरिति भावः । **वोढेति** । वहेः तृच्यनुदात्तत्वादिडभावे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु 'सहिवहोः' इत्योत्त्वम् । कुटितेत्यत्र लघूपधगुणमाशङ्क्य आह—**गाङिति**। तर्हि ण्वुलि कोटक इत्यत्रापि गुणो न स्यादित्यत आह—**अञ्णिदित्युक्तेरिति**। विजितेत्यत्र लघूपधगुणमाशङ्क्य आह—**विज इडिति**। इति ङित्त्वमिति शेषः। **विजितेति** । ङित्त्वान्न गुणः । **अनिटस्त्विति** । तस्यानुदात्तोपदेशत्वादिति भावः । जनक इत्यत्रोपधावृद्धिमाशङ्क्य वृद्धिनिषेधं स्मारयति—**जनिवध्योश्चेति । वध हिंसायामिति** । धात्वन्तरं भौवादिकम् , भ्वादेराकृतिगणत्वात् । नत्वयं हन्तेर्वधादेशः । तथा सति 'जनिवध्योश्च' इति वृद्धिनिषेधसूत्रे वधिग्रहणवैयर्थ्यात् वधादेशस्यादन्ततया अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादेव वृद्ध्यभाव-

जम्भकः। 'नेट्यलिटि रधेः (सू २५१६)। रधिता–रद्धा। 'मस्जिनशोः—' (सू २५१७) इति नुम्। मङ्क्ता। नंष्टा–नशिता। 'रभेरशब्लिटोः' (सू २५८१) रम्भकः। रब्धा। 'लभेश्च' (सू २५८२)। लम्भकः। लब्धा। 'तीषसह—' (सू २३४०)। एषिता–एष्टा। सहिता–सोढा। दरिद्रातेरालोपः। दरिद्रिता। 'ण्वुलि न'। दरिद्रायकः। 'कृत्यल्युटः—' (सू२८४१) इत्येव सूत्रमस्तु। यत्र विहितास्ततोऽन्यत्रापि स्युरित्यर्थात्। एवं च बहुलग्रहणं योगविभागेन कृन्मात्रस्यार्थव्यभिचारार्थम्। पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः।कर्मणि ण्वुल्। 'क्रमेः कर्तर्यात्मनेपदविषयात्कृत इण्निषेधो वाच्यः' (वा ४४२२—४४२३)। प्रक्रन्ता। कर्तरि इति किम्। प्रक्रमितव्यम्। आत्मनेपद—इति किम्। संक्रमिता। अनन्यभावे विषयशब्दः। तेन 'अनुपसर्गाद्वा' (सू २७१६) इति विकल्पार्हस्य न निषेधः। क्रमिता। तदर्हत्वमेव तद्विषयत्वम्। तेन क्रन्ते-

---

सिद्धः। **वधक इति**। 'जनिवध्योश्च' इति वृद्धिनिषेधः। रन्धकः जम्भकः इत्यत्र इदित्त्वाभावादप्राप्ते नुमि तद्विधिं स्मारयति—**रधिजभोरचीति**। रधितेत्यत्र 'रधिजभोः' इति नुममाशङ्क्य आह—**नेट्यलिटि रधेरिति। रधिता रद्धेति**। 'रधादिभ्यश्च' इति वेट्।

मस्ज् तृ इति स्थिते आह—**मस्जिनशोरिति**। नुम्विधिरयम्। **मङ्क्तेति**। मस्ज् तृ इति स्थिते 'मस्जेरन्त्यात् पूर्वो नुम् वाच्यः' इति सकारादुपरिजकारात्। प्राङ्नुम्। मस्न्ज् तृ इति स्थिते 'स्कोः' इति सलोपः, जस्य कुत्वेन गः, तस्य चर्त्वेन कः, अनुस्वारः, परसवर्णेन ङ इति भावः। **नंष्टा नशितेति**। रधादित्वाद्वेट्। इडभावपक्षे 'मस्जिनशोः' इति नुमि नन्श् तृ इति स्थिते 'व्रश्च' इति शस्य षः। नस्यानुस्वारः। ष्टुत्वम्। **रभेरशब्लिटोरिति**। नुम्विधिरयम्। **लब्धेति**। 'झषस्तथोः' इति तस्य धः, जश्त्वेन भस्य बः। **तीषसहेति**। इड्विकल्पोऽयम्। **सोढेति**। ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः। 'सहिवहोः' इत्योत्त्वम्। **दरिद्रातेरालोप इति**। 'दरिद्रातेरालोपो वक्तव्यः' इत्यनेनेति भावः। **ण्वुलि नेति**। 'दरिद्रातेर्ण्वुलि आल्लोपो नेत्यर्थः। 'न दरिद्रायके लोपः' इति वार्तिकादिति भावः। **दरिद्रायक इति**। 'आतो युक्' इति भावः। पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः इत्यत्र कर्मणि ण्वुलं साधयितुमाह—**कृत्यल्युट इत्येवेति**। 'कृत्यल्युटः' इत्येतावतैव पुनर्वचनबलात् येष्वर्थेषु ते कृत्यल्युटः विहिताः, ततोऽन्येष्वप्यर्थेषु भवन्तीत्यर्थलाभात् बहुलग्रहणं योगविभागार्थम्—कृत्प्रत्यया येष्वर्थेषु विहिताः ततोऽन्यत्रापि क्वचित् भवन्तीति। एवंच कर्मण्यपि ण्वुल् सिध्यतीत्यर्थः। 'कृतो बहुलम्' इति वार्तिकं तु एतद्योगविभागसिद्धकथनपरमिति भावः।

क्रमेरिति। आत्मनेपदविषयात् क्रमेः परस्य कर्तरि कृतो नेडित्यर्थः। **स्नुक्रमोः' इति सूत्रस्थमिदं वार्तिकम्। प्रक्रन्तेति**। 'प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्' इत्या-

स्यपीति केचित् । ' गमेरिट्— ' (सू २४०१) इत्यत्र परस्मैपदग्रहणं तङा-
नयोरभावं लक्षयति । संजिगमिषिता । एवं ' न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः ' (२३४८) ।
विवृत्सिता । यङन्तात्ण्वुल् । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । पापचकः ।
यङ्लुगन्तात्तु पापाचकः । (२८९६) **नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ।**
३ । १ । १३४ ॥ नन्द्यादेर्ल्युर्ग्रह्यादेर्णिनिः पचादेरच् स्यात् । नन्दयतीति नन्दनः ।
जनमर्दयतीति जनार्दनः । मधुं सूदयतीति मधुसूदनः । विशेषेण भीषयते इति
विभीषणः । लवणः । नन्द्यादिगणे निपातनाण्णत्वम् । ग्राही स्थायी । मन्त्री ।
विशयी । वृद्ध्यभावो निपातनात् । विषयी । इह षत्वमपि । परिभावी—परिभवी ।

त्मनेपदविषयोऽयम् । नन्वेवं सति क्रमितेत्यत्र कथमिडित्यत आह—**अनन्य-
भावे विषयशब्द इति** । वर्तते इति शेषः । आत्मनेपदाविनाभाव इति यावत् ।
क्रमेः कर्तर्यात्मनेपदिन इति फलितम् । **तेनेति** । क्रमितेत्यत्र क्रमेः 'अनुपसर्गाद्वा'
इत्यात्मनेपदविकल्पविधानात् नित्यमात्मनेपदित्वाभावात् इण्निषेधो नेत्यर्थः । मता-
न्तरमाह—**तदर्हत्वमेवेति** । आत्मनेपदार्हत्वमेवात्मनेपदविषयत्वम् । ततश्च
आत्मनेपदपक्षे इण्निषेधे सति क्रन्तेति रूपम् । आत्मनेपदाभावपक्षे तु क्रम इटि
क्रमितेति रूपमिति केचिदाहुरित्यर्थः । अत्र पक्षे विषयपदस्य न प्रयोजनमित्यस्व-
रसः । ननु संजिगमिषितेत्यत्र सनः कथमिट्, गमेरनिट्सु पाठात् सनः परस्मैपद-
परत्वाभावेन 'गमेरिट् परस्मैपदेषु' इत्यस्याप्रवृत्तेरित्यत आह—**गमेरिडित्य-
त्रेति । एवमिति ।** 'न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः' इत्यत्रापि परस्मैपदग्रहणमनुवृत्तं तङानयो-
रभावं लक्षयतीत्यर्थः । **विवृत्सितेति** । वृतेः सनि रूपम् । 'हलन्ताच्च' इति
कित्त्वान्न गुणः । **यङन्तादिति** । पचिधातोर्यङन्तात् पापच्येत्यस्मात् ण्वुलित्यर्थः ।
तस्य अकादेशे 'यस्य हलः' इति यकारलोपे अतो लोपे पापच् अक इति स्थिते
उपधावृद्धिमाशङ्क्य आह—**स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिरिति । यङ्लुगन्तात्त्विति ।**
यङः संघातस्य लुकः अजादेशत्वाभावेन स्थानिवत्त्वासंभवादुपधावृद्धिर्निर्बाधा । 'न धा-
तुलोप' इति निषेधस्तु न, यङ्लुकः अनैमित्तिकत्वात् उपधावृद्धेरिग्लक्षणत्वाभावाच्च ।

नन्दिग्रहि । नन्दि, ग्रहि, पच एषां द्वंद्वः । नन्दिग्रहिपचाः आदिर्येषामिति
विग्रहः । आदिशब्दस्य प्रत्येकमन्वयः फलति । ल्यु, णिनि, अच् एषां द्वन्द्वात्प्र-
थमा । यथासंख्यमन्वयः । तदाह—**नन्द्यादेरित्यादि** । नन्दि इति ण्यन्तग्रहणम् ।
तदाह—**नन्दयतीति नन्दन इति** । ल्योरनादेशः, 'णेरनिटि' इति णिलोपः । **मधुं
सूदयतीति** । मधुरसुरविशेषः, तं सूदयति हन्तीति मधुसूदनः । ल्युः अनादेशः 'णिलोपः ।
'सात्पदाद्योः' इति न षत्वम् । नन्द्यादयो वृत्तौ पठिताः । तत्र केचित् ण्यन्ताः केचिदण्य-
न्ताः । सूत्रे 'ग्रह उपादाने' इत्यस्य ग्रहीति इका निर्देशः । सौत्रत्वात् 'ग्रहिज्या' इति
संप्रसारणं न । **ग्राहीति** । ग्रहधातोरदुपधाण्णिनिः । नकारादिकार उच्चारणार्थः ।
उपधावृद्धिः । **विशयीति** । विपूर्वात् 'शीङ् स्वप्ने' इति धातोर्णिनिः । गुणाया-

पाक्षिको वृद्ध्यभावो निपात्यते। पचादिराकृतिगणः। 'शिवशमरिष्टस्य करे' (सू ३४८१) 'कर्मणि घटोऽठच्' (सू १८३६) इति सूत्रयोः करोतेर्घटेश्चाच्प्रयोगात्। अच्प्रत्यये परे यङ्लुग्विधानाच्च। केषांचित्पाठस्त्वनुबन्धासञ्जनार्थः। केषांचित्प्रपञ्चार्थः। केषांचिद्बाधकबाधनार्थः। पचतीति पचः। नदट् चोरट् देवट् इत्यादयष्टितः। नदी। चोरी। देवी, दीव्यतेः 'इगुपध—' (सू २८९७) इति कः प्राप्तः। जारभरा। श्वपचा। अनयोः 'कर्मण्यण्' (सू २९१३) प्राप्तः। न्यङ्क्वादिषु पाठाच्छ्वपाकोऽपि 'यङोऽचि च' (२६५०) इति गुणवृद्धिनिषेधः। चेक्रियः। नेन्यः। लोलुवः पोपुवः। मरीमृजः। 'चरि-

---

देशौ। 'अचोऽञ्णिति' इति वृद्धिमाशङ्क्य आह—**वृद्ध्यभाव इति**। **विषयीति**। 'षिञ् बन्धने' अस्मात्कृतषत्वाण्णिनिः। गुणायादेशौ। नन्विह कथं न वृद्धिः, कथं च षत्वं पदादित्वादित्यत आह—**षत्वमपीति**। निपातनात् वृद्ध्यभावः षत्वं चेत्यर्थः। परिभावी परिभवी इत्यत्र णित्वान्नित्यवृद्धिमाशङ्क्य आह—**पाक्षिक इति**। ग्रह्यादयो वृत्तौ पठिताः।

पचादिराकृतिगण इति। पच वप इत्यादिकतिपयधातून् पठित्वा आकृतिगण इति गणपाठे वचनादिति भावः। गणपाठे आकृतिगणत्ववचनाभावेऽप्याह—**शिवशमिति**। सूत्रे करशब्दस्य पचादिगणेऽपठितस्य कृञः अच्प्रत्ययान्तस्य 'कर्मणि घटः' इति सूत्रे घटेरचि घटशब्दस्य च प्रयोगदर्शनादित्यर्थः। **अच्प्रत्यय इति**। यङन्तादच्प्रत्यये परे 'यङोऽचि च' इति यङो लुग्विधीयते। नहि पचादिगणे यङन्तं पठितमस्ति। अतोऽपि पचादेराकृतिगणत्वं विज्ञायते इत्यर्थः। पचादेराकृतिगणत्वे नदट् चोरट् इत्यादीनां तत्र पाठो व्यर्थ इत्यत आह—**केषांचिदिति**। टकारानुबन्धासञ्जनार्थ इत्यर्थः। नन्वेवमपि वद चल इत्यादीनां अनुबन्धरहितानां तत्र किमर्थः पाठः इत्यत आह—**केषांचित्प्रपञ्चार्थ इति**। **बाधकेति**। जारभर श्वपच इत्यादौ पचाद्यजपवादस्य कर्मण्यणो बाधनार्थं भरपचादीनां पाठ इति भाष्यम्। देवः सेवः इत्यादौ 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' इति विशिष्य विहितस्य कस्य बाधनार्थं च। तदेतदुपपादयति—**नदडित्यादि**। ननु पचादिगणे श्वपचशब्दस्य बाधकबाधनार्थत्वे श्वपाक इति कथमित्यत आह—**न्यङ्क्वादिषु पाठाच्छ्वपाकोऽपीति**। कदाचिदण्प्रत्ययः कुत्वं चेत्यर्थः।

चेक्रियः, मरीमृजः इत्यादौ प्रक्रियां दर्शयति—**यङोऽचि चेति**। क्रीञादिधातोरचि यङो लुगित्यर्थः। द्वित्वादौ चेक्री अ इत्यादिस्थितौ आह—**न धातुलोप इति**। **चेक्रिय इति**। गुणाभावे संयोगपूर्वत्वान्न यण्। **नेन्य इति**। 'एरनेकाचः' इति यण्। **लोलुव इति**। उवङ्। यणतु न, 'ओः सुपि' इत्युक्तेः। **मरीमृज इति**। अत्र 'न धातुलोपे' इति निषेधात् न मृजेर्वृद्धिः। **चरिचलीति**। एषाम् अच्प्रत्यये परे द्वित्वम्, अभ्यासस्य आगामश्चेत्यर्थः।

चलिपतिवदीनां वा द्वित्वमच्याक्चाभ्यासस्येति वक्तव्यम्' (वा ३४३०) । आगागमस्य दीर्घत्वसामर्थ्यादभ्यासह्रस्वो 'हलादिः शेषः' (सू २१७९) च न । चराचरः । चलाचलः । पतापतः । वदावदः । 'हन्तेर्घत्वं च' (वा ३४३१) । घत्वमभ्यासस्य, उत्तरस्य तु 'अभ्यासाच्च' (सू २४३०) इति कुत्वम् । घनाघनः । 'पाटेर्णिलुक्चोक्च दीर्घश्चाभ्यासस्य'। पाटूपटः । पक्षे चरः । चलः । पतः । वदः । हनः । पाटः । 'रात्रेः कृति—' (सू १००४) इति वा मुम् । रात्रिंचरो रात्रिचरः । (२८९७) **इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः** । ३ । १ । १३५ ॥ एभ्यः कः स्यात् । क्षिपः । लिखः । बुधः । कृशः । ज्ञः । प्रीणातीति प्रियः । किरतीति किरः । वासरूपविधिना ण्वुल्तृचावपि । क्षेपकः-क्षेप्ता । (२८९८) **आतश्चोपसर्गे** । ३ । १ । १३६ ॥ कः स्यात् । 'श्याद्व्यध—' (सू २९०३) इति णस्यापवादः । सुग्लः । प्रज्ञः । (२८९९) **पाघ्राध्माधेट्दृशः शः** । ३ । १ । १३७ ॥ पिबतीति पिबः । जिघ्रः । धमः । धयः । धया कन्या ।

ननु चराचर इत्यत्राभ्यासे रेफादाकारस्य ह्रस्वः स्यात्, हलादिशेषेण तत्र रेफस्यापि निवृत्तिः स्यादित्यत आह—**आगागमस्येति** । ह्रस्वत्वे सत्यागागमे दीर्घोच्चारणं व्यर्थम्, अगागमस्यैव विधातुं शक्यत्वात् । तथा हलादिशेषेण रेफस्य निवृत्तौ ह्रस्वत्वेऽपि सवर्णदीर्घेण चाचर इति सिद्धेः दीर्घोच्चारणं हलादिशेषाभावं गमयतीत्यर्थः । **हन्तेरिति** । वार्तिकमिदम् । हनधातोरचि घत्वं द्वित्वं आक् चेत्यर्थः । ननु उत्तरखण्डे 'अभ्यासाच्च' इति कुत्वसिद्धेः किमर्थमिह घत्वविधानमित्यत आह—**घत्वमभ्यासस्येति** । इह विधीयते इति शेषः । **पाटेरिति** । वार्तिकमिदम् । पाटेर्णौ पाटि इत्यस्मात् अचि णेर्लुक्, द्वित्वम् । अभ्यासस्य ऊगागमः । अभ्यासस्य आकारस्य ह्रस्वे तस्य दीर्घश्चेत्यर्थः । वृद्धिनिवृत्तये णेर्लुग्विधिः । आगागमे दीर्घोच्चारणात् हलादिशेषेण टकारस्य न निवृत्तिः, हलादिशेषे तु आद्गुणे पोपट इति रूपस्य उगागमेऽपि सिद्धेः ।

इगुपधज्ञा । 'कॄ विक्षेपे' इत्यस्य इत्त्वे रपरत्वे च किर् इति रेफान्तम् । इगुपध, ज्ञा, प्री, किर् एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी । कित्त्वं गुणनिषेधार्थम् । **ज्ञ इति** । आतो लोपः । **प्रिय इति** । प्रीञ् के इयङ् । **किर इति** । कॄधातोः के इत्त्वे रपरत्वम् । **आतश्चोपसर्गे** । **कः स्यादिति** । शेषपूरणम् । उपसर्गे उपपदे आदन्ताद्धातोः कः स्यादिति फलति । **णस्यापवाद इति** । तस्य उपसर्गेऽनुपसर्गे च आदन्तसामान्यविहितत्वात् इति भावः । **सुग्ल इति** । ग्लैधातो 'आदेचः' इत्यात्वे कृते कप्रत्यये आतो लोप इति भावः । **प्रज्ञ इति** । ज्ञाधातोरातो लोपः । **पाघ्रा** । अत्र 'लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य ग्रहणम् इति मत्वा आह—**पिबतीति पिब इति** । पाधातोः शप्रत्यये तस्य शित्त्वेन सार्वधातुकत्वात् 'पाघ्राध्मा'

---

१ विधानसामर्थ्यादेव 'अतोगुणे' इत्यस्याप्रवृत्तेरिति भावः ।

घेटष्टित्वात् 'स्तनन्धयी' इति खशीव ङीप्प्राप्तः। 'खशोऽन्यत्र नेष्यते' इति हरदत्तः। पश्यतीति पश्यः। 'घ्रः संज्ञायां न' (वा १६६७)। '—व्याघ्रादिभिः—' (सू ७३४) इति निर्देशात्। (२६००) **अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च** । ३ । १ । १३८ ॥ शः स्यात्। लिम्पः। विन्दः। धारयः। पारयः। वेदयः। उदेजयः। चेतयः। सातिः सुखार्थः। सौत्रो हेतुमण्ण्यन्तः। सातयः। वासरूपन्यायेन क्विपि सात्परमात्मा।

इति पिबादेशः। स चादन्त इत्युक्तम्। शप् पररूपम्। **जिघ्र इति**। 'पाघ्रा' इति घ्राधातोर्जिघ्रादेशः। **धम इति**। ध्माधातोर्धमादेशः। **धय इति**। धेटः शः, शप्, अयादेशः, पररूपमिति भावः।

धया कन्येति। अत्र धेट्धातुष्टित् स अदन्तो न भवति। यस्त्वदन्तो धयशब्दः, स न टित्। अतोऽत्र 'टिड्ढाणञ्' इति न ङीबिति भावः। घेटष्टित्वादित्यारभ्य हरदत्तमतम्। **स्तनंधयीतीति**। स्तनशब्दे उपपदे धेट्धातोः 'नासिकास्तनयोः' इति खशि कृते 'खित्यनव्ययस्य' इति मुमि स्तनन्धयशब्दः। तत्र खशि कृते धेटष्टित्वमाश्रित्य यथा 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप्, तथा धया कन्येत्यत्रापि ङीप् प्रसक्तः। स ङीप् खशोऽन्यत्र नेष्यते इति हरदत्त आहेत्यर्थः। वस्तुतस्तु 'टिड्ढाणञ्' इति सूत्रे टिदाद्यवयवाकारस्यैव ग्रहणमिति भाष्यविरोधादिदं चिन्त्यम्। नच टित्त्वसामर्थ्यादेव स्तनन्धयीशब्दात् ङीबिति वाच्यम्, धया कन्येत्यत्रापि ङीप्प्रसङ्गात् खशोऽन्यत्र नेष्यते इत्यत्र प्रमाणाभावात्। तस्मात् स्तन धयीत्यप्रामाणिकमेव। तस्य प्रामाणिकत्वे गौरादित्वं कल्प्यम्, ङीप्यप्युदात्तनिवृत्तिस्वरप्राप्त्या स्वरे विशेषाभावात् इति शब्देन्दुशेखरे स्थितम्। दृश उदाहरति—**पश्य इति**। 'पाघ्रा' इति पश्यादेशः। **घ्रः संज्ञायां नेति**। घ्राधातोः संज्ञायां शो नेत्यर्थः। कुत इत्यत आह—**व्याघ्रादिभिरिति**। अन्यथा व्याजिघ्रादिभिरिति निर्दिशेदिति भावः।

अनुपसर्गात्। शः स्यादिति। शेषपूरणम्। **लिम्पः विन्द इति**। 'लिप उपदेहे' 'विदॢ लाभे' इति तुदादौ, ताभ्यां शः, 'शे मुचादीनाम्' इति नुम्। सूत्रे कृतनुमौ लिम्पविन्दौ निर्दिष्टौ। अतस्तौदादिकयोरेव ग्रहणम्। **धारय इति**। 'धृञ् धारणे' 'धृङ् अवस्थाने' आभ्यां हेतुमण्ण्यन्ताभ्यां शः, शप्, गुणायादेशौ। **पारय इति**। पृधातोः ण्यन्ताच्छः, शप्, गुणायादेशौ। विद वेदनाख्यादिषु। चुरादिण्यन्ताच्छः, शप् गुणायादेशौ। **उदेजय इति**। उत्पूर्वादेजधातोः ण्यन्ताच्छः, शप्, गुणायादेशौ। **चेतय इति**। 'चिती संज्ञाने' ण्यन्ताच्छः, शप्, गुणायादेशौ। एवं सातयः। सादिति रूपं साधयितुमाह—**वासरूपन्यायेन क्विबिति**। सातयति सुखयतीत्यर्थे क्विप् णिलोपः। यद्यपि क्विप् सामान्यविहितः सातेः शप्रत्ययस्तु तदपवादः। तथापि वासरूपविधिना क्वि-

सात्वन्तो भक्ताः। षह मर्षणे, चुरादिः। हेतुमण्ण्यन्तो वा। साहयः। अनुप-सर्गात् किम्। प्रलिपः। 'नौ लिम्पेर्वाच्यः' (वा १९६८)। निलिम्पा देवाः। 'गवादिषु विन्देः संज्ञायाम्' (वा १९६९)। गोविन्दः। अरविन्दम्। (२९०१) **ददातिदधात्योर्विभाषा** । ३ । १ । १३९ ॥ शः स्यात्। ददः। दधः। पक्षे वक्ष्यमाणो णः। अनुपसर्गादित्येव। प्रदः। प्रधः। (२९०२) **ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः** । ३ । १ । १४०॥ इतिशब्द आद्यर्थः। ज्वलादिभ्यः कसन्तेभ्यो वा णः स्यात्। पक्षेऽच्। ज्वालः-ज्वलः। चाल-चलः। अनुप-सर्गादित्येव। उज्ज्वलः। 'तनोतेरुपसंख्यानम्' (वा १९७०)। इहानुप-सर्गादिति विभाषेति च न संबध्यते। अवतनोतीत्यवतानः। (२९०३) **श्याद्व्यधास्रुसंस्र्वतीणवसावहृलिहश्लिषश्वसश्च** । ३ । १ । १४१ ॥

वपि भवतीत्यर्थः। **सात्परमात्मेति**। 'एष ह्येवानन्दयति' इति श्रुतेः। तस्य सुख-यितृत्वावगमादिति भावः। **सात्वन्त इति**। सात् परमात्मा भजनीयः एषामित्यर्थे मतुप्। 'मादुपधायाः' इति मस्य वः। 'तसौ मत्वर्थे' इति भत्वात् पदत्वाभावान्न जश्त्वम्। **साहय इति**। साहेः शः शप् गुणायादेशौ। **प्रलिप इति**। इगुपध-लक्षणः कः। **नौ लिम्पेरिति**। वार्तिकमिदम्। नि इत्युपसर्गे उपपदे लिम्पेः शो वाच्य इत्यर्थः। अनुपसर्गादित्युक्तेः पूर्वेणाप्राप्तौ वचनम्। **गवादिष्विति**। वा-र्तिकमिदम्। गवादिषु उपपदेषु विन्देः शो वाच्य इत्यर्थः। संज्ञायामेवेति नियमा-र्थमिदम्। **गोविन्द इति**। गाः उपनिषद्वाचः प्रमाणतया विन्दतीत्यर्थः। **अर-विन्दमिति**। चक्रे नाभिनेम्योरन्तरालप्रोतानि काष्ठानि अराणि तत्सदृशानि द-लानि विन्दतीत्यर्थः। कर्मण्यणोऽपवादः शः।

ददातिदधात्योर्विभाषा। दाञ्, धाञ् आभ्यां शो वा स्यात्। **ददः दध इति**। शः, शप्, श्लुः, 'श्लौ' इति द्वित्वम्, आतो लोपः। **वक्ष्यमाण इति**। 'श्याद्व्यध' इत्यनेनेति भावः। **प्रदः प्रध इति**। 'आतश्चोपसर्गे' इति कः। **ज्वलिति**। **आद्यर्थ इति**। तथा च ज्वल् इति आदिः येषां ते ज्वलितयः, ते च ते कसन्ताश्चेति ज्वलितिकसन्ताः, तेभ्य इति विग्रहः। तदाह—**ज्वलादिभ्य इति**। 'ज्वल दीप्तौ' इत्यारभ्य 'कस गतौ' इत्येवमन्तेभ्य इत्यर्थः। **वा णः स्यादिति**। विभाषेत्यनुवर्तते इति भावः। **पक्षेऽजिति**। इगुपधेभ्यः कः इत्य-पि बोध्यम्। **उपसंख्यानमिति**। णस्येति शेषः। **न संबध्यते इति**। अव-तानः इत्येव भाष्ये उदाहरणादिति भावः। **श्याद्व्यधास्रु**। श्या, आत्, व्यध, आस्रु, संस्रु, अतीण्, अवसा, अवहृ, लिह, श्लिष, श्वस् एषामेकादशानां समा-

---

१ अत एव 'सात्वतांपतिः' इत्यस्य भक्तश्रेष्ठ इत्यर्थः।

श्यैङ्प्रभृतिभ्यो नित्यं णः स्यात्। श्यैङोऽत्त्वतेश्चाऽऽदन्तत्वात्सिद्धे पृथग्ग्रहण-मुपसर्गे कं बाधितुम्। अवश्यायः[1]। प्रतिश्यायः[2]। आत्। दायः। धायः। व्याधः। 'स्रु गतौ' आङ्पूर्वः संपूर्वश्च। आस्रावः। संस्रावः। अत्यायः। अवसायः। अवहारः। लेहः। श्लेषः। श्वासः। (२९०४) दुन्योरनुपसर्गे। ३। १। १४२॥ णः स्यात्। दुनोतीति दावः। नीसाहचर्यात्सानुबन्धका-द्दुनोतेरेव णः। दवतेस्तु पचाद्यच् दवः। नयतीति नायः। उपसर्गे तु प्रदवः। प्रणयः। (२९०५) विभाषा ग्रहः। ३। १। १४३॥ णो वा। पक्षेऽच्। व्यव-स्थितविभाषेयम्। तेन जलचरे ग्राहः। ज्योतिषि ग्रहः। 'भवतेश्च' इति काशिका। भवो देवः संसारश्च। भावाः पदार्थाः। भाष्यमते तु प्राप्त्यर्थाच्चु-

---

हारद्वन्द्वात्पञ्चमी। अनुपसर्गादिति निवृत्तम्, उत्तरसूत्रेऽनुपसर्गग्रहणात्। एवंच त-त्संबद्धं विभाषाग्रहणं च नानुवर्तते। तदाह—**नित्यमिति**। **श्यैङ इति**। श्यै-ङ्धातोः अवपूर्वकस्य षोधातोश्च कृतात्त्वयोः सूत्रे निर्देशः। तयोरादन्तत्वादेव सिद्धे पुनर्ग्रहणम् 'आतश्चोपसर्गे' इति कप्रत्ययबाधनार्थमित्यर्थः। **अवश्यायः प्रति-श्याय इति**। श्यैङः आत्त्वे कृते णः, आतो युक्। **आदिति**। आदन्तस्योदाह-रणसूचनम्। **दायः धाय इति**। णे आतो युक्। **व्याध इति**। व्यधेर्णे उप-धावृद्धिः। **आस्रावः, संस्राव इति**। णे 'अचोऽञ्णिति' इति वृद्धिः, आवा-देशः। **अत्याय इति**। अतिपूर्वादिणधातोर्णे वृद्ध्यायादेशौ। **अवसाय इति**। अवपूर्वात् 'षोऽन्तकर्मणि' इत्यस्मात् णे आत्त्वे आतो युक्। **लेहः श्लेष इति** णे लघूपधगुणः। **श्वास इति**। णे उपधावृद्धिः।

दुन्योरनुपसर्गे। दुनोतेः नयतेश्चेत्यर्थः। दवशब्दं साधयितुमाह—**नीसा-हचर्यादिति**। नीञ्धातुः सानुबन्धकः तत्साहचर्यात् 'टु दु उपतापे' इति स्वादि-गणस्थादेव णप्रत्यय इत्यर्थः। **दवतेस्त्विति**। 'दु द्रु गतौ' इति भौवादिकात् निरनुबन्धकात्पचाद्यजित्यर्थः। **विभाषा ग्रहः**। **व्यवस्थितविभाषेयमिति**। इदं 'शाच्छोः' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। **तेनेति**। जलचरे मत्स्यादौ वाच्ये णप्रत्यये उपधावृद्धौ ग्राह इत्येव भवति। ज्योतिषि सूर्यचन्द्रादौ वाच्ये अच्प्रत्यये ग्रह इत्येव भवतीत्यर्थः। **भवतेश्चेति**। णो वेति शेषः। पक्षे अच्। **काशि-केति**। भाष्ये तु न दृश्यते इति भावः। इयमपि व्यवस्थितविभाषैव। तदाह—**भवो देव इति**। महादेव इत्यर्थः। अत्र अजेवेति भावः। **भावाः पदार्था इति**। अत्र ण एवेति भावः। ननु भवतेश्चेति णविकल्पस्य भाष्ये अदर्शनात् कथं

---

१ अवश्यायस्तुनीहारस्तुषारस्तुहिनं हिमम्। इत्यमरः।

२ प्रतिश्यायस्तु पीनसः। इत्यमरः।

रादिण्यन्तादच् । भावः । (२९०६) **गेहे कः । ३ । १ । १४४ ॥** इगे कर्तरि ग्रहेः कः स्यात् । गृह्णाति धान्यादिकमिति गृहम् । तात्स्थ्यात् गृहा दाराः । (२९०७) **शिल्पिनि ष्वुन् । ३ । १ । १४५ ॥** क्रियाकौशलं शिल्पं तद्वत्कर्तरि ष्वुन्स्यात् । 'नृतिखनिरञ्जिभ्य एव' (वा १९७१) । नर्तकः–नर्तकी । खनकः–खनकी । 'असि अके अने च रञ्जेर्नलोपो वाच्यः' (वा ४०६७) । रजकः-रजकी । भाष्यमते तु नृतिखनिभ्यामेव ष्वुन् । रञ्जेस्तु 'क्वुन्शिल्पिसंज्ञयोः' (उ सू १९०) इति क्वुन् । टाप् । रजिका । पुंयोगे तु रजकी । (२९०८) **गस्थकन् । ३ । १ । १४६ ॥** गायतेस्थकन्स्यात्, शिल्पिनि कर्तरि । गाथकः । (२९०९) **ण्युट् च । ३ । १ । १४७ ॥** गायनः । टित्वाद्गायनी । (२९१०) **हश्च व्रीहिकालयोः । ३ । १ । १४८ ॥** हाको हाङश्च ण्युट् स्यात् व्रीहौ काले च कर्तरि । जहात्युदकमिति हायनो व्रीहिः । जहाति भावानिति हायनो वर्षम् । जिहीते प्राप्नोतीति वा । (२९११) **प्रसृल्वः समभिहारे**

भाष्यमते भावशब्द इत्यत आह—**भाष्यमते त्विति** । भावयति प्रापयति स्वकार्यमित्यर्थे 'भू प्राप्तौ' इति चुरादिण्यन्तात् भावि इत्यस्मात् अच्प्रत्यये णिलोपे भावशब्द इत्यर्थः । **गेहे कः** । 'विभाषा ग्रहः' इत्यस्यापवादः । **गृहमिति** । 'ग्रहिज्या' इति संप्रसारणं पूर्वरूपं च । ननु गृहा दारा इति कथम् । गेहे कर्तर्येव वाच्ये कप्रत्ययविधानादित्यत आह—**तात्स्थ्यादिति** । गृहशब्दो गेहस्थे लाक्षणिक इति भावः । **गृहा दारा इति** । 'दारेष्वपि गृहाः' इत्यमरः ।

शिल्पिनि ष्वुन् । **नृतिखनिरञ्जिभ्य एवेति** । वार्तिकमिदम् । **नर्तकीति** । षित्वात् ङीषिति भावः । 'दंशसञ्जस्वञ्जां शपि' इति सूत्रे 'रजकरजनरजस्सूपसंख्यानम्' इति वार्तिकम् । तत् अर्थतः संगृह्णाति—**असि अके अने चेति** । **रजक इति** । रञ्जेः शिल्पिनि ष्वुनि अकादेशे नलोपः । **रजकीति** । षित्वात् ङीष् । नृतिखनिरञ्जिभ्य एवेति परिगणनात् 'वेञ् तन्तुसन्ताने' इत्यस्मात् कृतात्वात् 'श्याद्व्यध' इति णप्रत्यये आतो युकि वाय इति सिध्यति । **भाष्यमते तु नृतिखनिभ्यामेवेति** । इदंच 'दंशसञ्जस्वञ्जां शपि' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । ननु भाष्यमते क्वुनि रजकीति कथमित्यत आह—**पुंयोगे तु रजकीति** । **गस्थकन्** । गः थकन्निति च्छेदः । गैधातोः कृतात्वस्य गः इति पञ्चम्यन्तम् । तदाह—**गायतेरिति** । **ण्युट् च** । चकार उक्तसमुच्चये । गायतेर्ण्युट् थकन् च शिल्पिनि कर्तरि । **गायन इति** । आत्वे युक् । 'आदेचः' इत्यात्वस्य अनैमित्तिकत्वेन वृद्ध्यपेक्षया अन्तरङ्गत्वात् । यद्यपि 'गस्थकन् ण्युट् च' इत्येकमेव सूत्रमुचितम् । तथापि ण्युट एवोत्तरसूत्रे अनुवृत्त्यर्थो योगविभागः । **हश्च** । 'ओ हाक् त्यागे' इत्यस्य 'ओ हाङ् गतौ' इत्यस्य च हः इति पञ्चम्यन्तम् । तदाह—**हाको हाङश्चेति** । **प्रसृल्वः** । **लक्ष्यते इति** । एतच

वुन्। ३।१।१४९॥ समभिहारग्रहणेन साधुकारित्वं लक्ष्यते। प्रवकः। सरकः। लवकः। (२९१२) **आशिषि च**। ३।१।१५०॥ आशीर्विषयार्थवृत्तेर्वुन्स्यात्कर्तरि। जीवतात्-जीवकः। नन्दतात्-नन्दकः। आशीः प्रयोक्तुर्धर्मः। आशासितुः पित्रादेरियमुक्तिः।

॥ इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः॥

(२९१३) **कर्मण्यण्**। ३।२।१॥ कर्मण्युपपदे धातोरण्प्रत्ययः स्यात्। उपपदसमासः। कुम्भं करोतीति कुम्भकारः। आदित्यं पश्यतीत्यादावनभिधानान्न। 'शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः' (वा १९८०)। अणोऽपवादार्थं वार्तिकम्। मांसशीला। मांसकामा। मांसभक्षा। कल्याणाचारा। 'ईक्षिक्षमिभ्यां च' (वा १९८१) सुखप्रतीक्षा। बहुक्षमा। कथं तर्हि गङ्गाधरभूधरादयः। कर्मणः शेषत्वविवक्षायां भविष्यन्ति। (२९१४) **ह्वावामश्च**।

भाष्ये स्पष्टम्। प्रु, सृ, लू एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी। **आशिषि च**। **जीवक इति**। आशास्यमानजीवनक्रियाश्रय इत्यर्थः। एवं नन्दकः। **आशीरिति**। आशासनम् अयमित्थं भूयादिति प्रार्थनं शब्दप्रयोक्तृकर्तृकमिति यावत्। तत आशासितुः पित्रादेरियमुक्तिः। **इत्थं** नन्दकशब्दप्रयोगः। औचित्यादिति भावः।

इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः।

अथ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ **कर्मण्यण्**। **कर्मण्युपपदे इति**। 'तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्' इत्यत्र तत्रेत्यनेनेदं लभ्यत इति तत्रैवोक्तम्। प्रत्ययस्तु कर्तर्येव। **उपपदसमास इति**। 'उपपदमतिङ्' इत्यनेनेति भावः। **कुम्भं करोतीति**। अस्वपदो लौकिकविग्रहोऽयम्। कुम्भ अस् कार इत्यलौकिकविग्रहवाक्ये सुबुत्पत्तेः प्रागेव कारशब्देन कृदन्तेन कुम्भ अस् इति षष्ठ्यन्तस्य समास इति प्रागेवोक्तम्। ननु आदित्यं पश्यतीत्यादित्यदर्शः, हिमवन्तं शृणोतीति हिमवच्छ्रावः, ग्रामं गच्छतीति ग्रामगामः इत्यादि स्यादित्यत आह—**आदित्यं पश्यतीत्यादावनभिधानान्नेति**। एतच्च भाष्ये स्पष्टम्। **शीलीति**। शीलि, कामि, भक्षि, आचरि एभ्यो णप्रत्ययो वाच्य इत्यर्थः। ननु 'कर्मण्यण्' इत्यणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**अणोऽपवादार्थमिति**। अणन्तत्वे तु ङीप् स्यात्। तन्निवृत्त्यर्थं णविधानमिति भावः। तदाह—**मांसशीलेति**। 'शील समाधौ' इति भ्वादिः। इह तु स्वभावतः सेवने वर्तते। मांसं स्वभावतः सेवमानेत्यर्थः। **मांसकामेति**। मांसं कामयते इति विग्रहः। **मांसभक्षेति**। मांसं भक्षयते इति विग्रहः। **कल्याणाचारेति**। कल्याणमाचरतीति विग्रहः। सर्वत्र टाप्। **ईक्षिक्षमिभ्यामिति**। वार्तिकमिदम्। ण इति शेषः। **कथमिति**। कर्मण्यणि गङ्गाधारः इत्यादि स्यादित्याक्षेपः। **कर्मणः शेषत्वेति**। तथाच कर्मोपपदाभावान्नाणिति भावः।

---

१ 'नोदात्तोपदेशे' ति न वृद्धिः।

३।२।२॥ एभ्यः अण् स्यात् । कापवादः । स्वर्गह्वायः । तन्तुवायः । धान्यमायः । (२९१५) **आतोऽनुपसर्गे कः । ३ । २ । ३ ॥** आदन्ताद्धातोरनुपसर्गात्कर्मण्युपपदे कः स्यात्, नाण् । 'आतो लोपः' । गोदः । पार्ष्णित्रम् । अनुपसर्गे किम् । गोसन्दायः । 'कविधौ सर्वत्र संप्रसारणिभ्यो डः' (वा १९८४) । । ब्रह्म जिनाति ब्रह्मज्यः । सर्वत्रग्रहणादातश्चोपसर्गे । आह्वः । प्रह्वः । (२९१६) **सुपि स्थः । ३ । २ । ४ ॥** सुपीति योगो विभज्यते । सुप्युपपदे आदन्तात्कः स्यात् । द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः । समस्थः । विषमस्थः । ततः 'स्थ' । सुपि तिष्ठतेः कः स्यात् । आरम्भसामर्थ्याद्भावे । आखूनामुत्थानमाखूत्थः ।

ह्वावामश्च । 'ह्वेञ् स्पर्धायाम्' 'वेञ् तन्तुसन्ताने' अनयोः कृतात्वयोर्निर्देशः, 'माङ् माने' एषां द्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम् । **एभ्य इति** । कर्मण्युपपदे एभ्यः अण् स्यादित्यर्थः । ननु 'कर्मण्यण्' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**कापवाद इति** । 'आतोऽनुपसर्गे कः' इत्यस्याणपवादस्य वक्ष्यमाणस्य बाधनार्थमित्यर्थः । माङ्मेङोरिह ग्रहणम् , नतु 'मा माने' इत्यस्य, अकर्मकत्वात् । **स्वर्गह्वाय इति** । यद्यपि पराभिभवेच्छायां स्पर्धायां पराभिभवस्य कर्मणो धात्वर्थत्वेनोपसंग्रहादकर्मक इत्युक्तम् । तथापि इहाभिभवेच्छा धात्वर्थः । स्वर्गमभिभवितुं वाञ्छतीत्यर्थः । अन्तरङ्गत्वादात्वे कृते आतो युक् । एवमग्रेऽपि । **आतोऽनुपसर्गे कः** । **पार्ष्णित्रमिति** । पार्ष्णिः पादमूलभागः । तं त्रायते इति विग्रहः । 'त्रैङ् पालने' आत्वे कृते कः । **गोसंदाय इति** । अण्यातो युक् । **कविधौ सर्वत्रेति** । वार्तिकमिदम् । सर्वत्र कप्रत्ययविधौ संप्रसारणार्हेभ्यः कापवादो डप्रत्ययो वाच्य इत्यर्थः । **ब्रह्मज्य इति** । 'ज्या वयोहानौ' अस्माड्डः । डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः । अत्र कप्रत्यये सति कित्त्वात् 'ग्रहिज्या' इति संप्रसारणं प्रसक्तम् । अतो ड एव, नतु कः । **सर्वत्रेति** । उपसर्गे उपपदे आतोऽपि ड एव । ननु 'आतश्चोपसर्गे' इति कः । सर्वत्रग्रहणादित्यन्वयः । अन्यथा अनन्तरस्य विधिरिति न्यायात् 'आतोऽनुपसर्गे कः' इत्येव बाध्येत,नतु 'आतश्चोपसर्गे' इति कप्रत्यय इति भावः। **आह्वः प्रह्व इति**। अत्र 'आतश्चोपसर्गे' इति कं बाधित्वा ड एव।तस्य अकित्त्वाद्यजादि लक्षणं संप्रसारणं न।

सुपि स्थः । योगो विभज्यते इति । इदं भाष्ये स्पष्टम् । तत्र सुपीत्यंशं व्याचष्टे—**सुप्युपपदे इति** । इदं केवलोपसर्गे व्यर्थम् , 'आतश्चोपसर्गे' इत्येव सिद्धेः । कर्मण्युपपदेऽप्येतद्व्यर्थमेव, 'आतोऽनुपसर्गे कः' इत्यारम्भादिति मत्वोदाहरति—**द्वाभ्यामिति । तत इति** । सुपीत्यंशस्य व्याख्यानानन्तरं स्थ इत्यंशो व्याख्यायत इत्यर्थः । ननु सुपि इत्यंशेनैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**आरम्भसामर्थ्यादिति** । कर्तरि 'सुपि' इति पूर्वेण सिद्धेरिह 'कर्तरि कृत्' इति नानु-

१ 'न च क प्रत्यये संप्रसारणे च कृतेऽनेकाच्त्वा 'देरनेकाच' इतियणि ब्रह्मज्य इति स्यादेवेति वाच्यम्। कप्रत्ययस्य ज्याधातोर्विधानेन कप्रत्ययनिरूपिताङ्गस्याऽनेकाच्त्वा भावात्।

(२९१७) **प्रष्ठोऽग्रगामिनि** । ८ । ३ । ९२ ॥ प्रतिष्ठत इति प्रष्ठो गौः । अग्रतो गच्छतीत्यर्थः । अग्र—इति किम् । प्रस्थः । (२९१८) **अम्बाम्बगोभूमिसव्येऽपद्वित्रिकुशेकुशङ्क्वङ्गुमञ्जिपुञ्जिपरमेबर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः** ।८।३।९७॥ स्थः इति कप्रत्ययान्तस्यानुकरणम् । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । एभ्यः स्थस्य सस्य षः स्यात् । द्विष्ठः । त्रिष्ठः। इत ऊर्ध्वं कर्मणि सुपीति द्वयमप्यनुवर्तते । तत्राकर्मकेषु सुपीत्यस्य संबन्धः । (२९१९) **तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः** । ३ । २ । ५ ॥ तुन्दशोकयोः कर्मणोरुपपदयोराभ्यां कः स्यात् । 'आलस्यसुखाहरणयोरिति वक्तव्यम्' (वा १९८८) । तुन्दं परिमार्ष्टीति तुन्दपरिमृजोऽलसः । शोकापनुदः सुखस्याहर्ता । अलसादन्यत्र तुन्दपरिमार्ज एव । यस्तु संसारासारत्वोपदेशेन शोकमपनुदति स शोकापनोदः । 'कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम्' (वा १९८९) । मूलानि विभुजति मूलविभुजो रथः । आकृतिगणोऽयम् । महीध्रः । कुध्रः । गिलतीति । गिलः । (२९२०)

वर्तते । अनिर्दिष्टार्थत्वात् 'गुप्तिज्किद्भ्यः सन्' इत्यादिवत् स्वार्थिकोऽयम् । स्वार्थश्च भाव एवेति भाष्ये स्पष्टम् । नच एवं सति 'घञर्थे कविधानम्' इत्येव सिद्धमिति वाच्यम् , नित्योपपदसमासार्थत्वात् । अत एव ल्युडन्तेन अस्वपदविग्रहं दर्शयन्नाह—**आखूनामुत्थानम् आखूत्थ इति । प्रष्ठोऽग्रगामिनि** । प्रपूर्वात् स्थाधातोः 'आतश्चोपसर्गे'इति कप्रत्यये आतो लोपे प्रस्थशब्दः। सः अग्रगामिनि वाच्ये कृतषत्वः निपात्यते। इण्कवर्गाभ्यां परत्वाभावात् षत्वस्य न प्राप्तिः। **प्रतिष्ठत इति**। अग्रे गच्छतीत्यर्थः, उपसर्गवशात् । **प्रष्ठो गौरिति**। अग्रगामीत्यर्थः। एवं प्रष्ठोऽश्वः इत्यादि ।

अम्बाम्ब । अम्ब, आम्ब, गो, भूमि, सव्ये, अप, द्वि, त्रि, कुशे, कु, शङ्कु, अङ्गु, मञ्जि, पुञ्जि, परमे, बर्हिस् , दिवि, अग्नि एषामष्टादशानां द्वन्द्वः । अम्बष्ठः, आम्बष्ठः, गोष्ठः, भूमिष्ठः । सव्येष्ठः निपातनादलुक् । 'हलदन्तात्सप्तम्याः' इति वा । अपष्ठः । एषु कतिपयेषु इण्कवर्गाभ्यां परत्वाभावात् षत्वस्य न प्राप्तिः । कतिपयेषु 'सात्पदाद्योः' इति निषेधः प्राप्तः । एवमग्रेऽपि । **द्विष्ठ इति** । द्वाभ्यां तिष्ठतीति विग्रहः। एवं त्रिष्ठः, कुशेष्ठः, कुष्ठः, शङ्कुष्ठः अङ्गुष्ठः,मञ्जिष्ठः, पुञ्जिष्ठः। परमेष्ठः, निपातनादलुक् 'हलदन्तात्' इति वा । बर्हिष्ठः । दिविष्ठः पूर्ववदलुक् । अग्निष्ठः । कप्रत्ययान्तस्येति किम् । भूमिस्थितम् । **इत ऊर्ध्वमिति** । 'तुन्दशोकयोः' इत्यारभ्येत्यर्थः । **सुपीत्यस्येति** । नतु कर्मणीत्यस्य, असंभवादिति भावः। **तुन्दशोकयोः** । तुन्दशोकयोरिति सप्तमी । परिमृज, अपनुद, अनयोर्द्वन्द्वात्पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तदाह—**उपपदयोराभ्यामिति** । **तुन्दपरिमृज इति** । तुन्दम् उदरम् । अत्र 'मृजेरजादौ' इति पाक्षिकवृद्धिर्न भवति, व्यवस्थितविभाषाश्रयणादि-

---

१ क्वचित् 'सव्याऽप' इति पाठः। परन्तु 'सव्येष्ठ दक्षिणस्थौ च' इति कोशाद्वासुदेवदीक्षितेन 'सव्येऽप' इति पाठ आश्रित उचितः । एदन्तत्वमलुका सिद्धम् ।

प्रे दाज्ञः। ३। २। ६॥ दारूपाज्ज्ञानातेश्च प्रोपसृष्टात्कर्मण्युपपदे कः स्यात्। अणोऽपवादः। सर्वप्रदः। पथिप्रज्ञः। अनुपसर्ग इत्युक्तेः प्रादन्यस्मिन्सुपि न कः। गोसंप्रदायः। (२९२१) **समि ख्यः। ३। २। ७॥** गोसंख्यः। (२९२२) **गापोष्टक्। ३। २। ८॥** अनुपसृष्टाभ्यामाभ्यां टक्स्यात्कर्मण्युपपदे। सामगः-सामगी उपसर्गे तु सामसंगायः। 'पिबतेः सुराशीध्वोरिति वाच्यम्' (वा १९९०)। सुरापी। शीधुपी। अन्यत्र क्षीरपा ब्राह्मणी। सुरां पाति रक्षतीति सुरापा। (२९२३) **हरतेरनुद्यमनेऽच्। ३। २। ९॥** अंशहरः। अनुद्यमने किम्। भारहारः। शक्तिलाङ्गलाङ्कुशतोमरयष्टिघटघटीधनुःषु ग्रहेरुपसंख्यानम्' (वा १९९२) शक्तिग्रहः। लाङ्गलग्रहः। 'सूत्रे च धार्येऽर्थे (वा १९९३)। सूत्रग्रहः। यस्तु सूत्रं केवलमुपादत्ते न तु धारयति तत्राणेव, सूत्र-

---

त्याहुः। **मूलानि विभुजतीति**। विमर्दयतीत्यर्थः। 'भुजो कौटिल्ये' तुदादिः। इहोपसर्गबलान्मर्दने वृत्तिः। **महीध्र इति**। महीं धरतीति विग्रहः। कित्त्वान्न गुणः। ऋकारस्य यण् रेफः। अणि तु महीधार इति स्यात्। **कुध्र इति**। कुः पृथ्वी, तां धरतीति विग्रहः। **गिल इति**। 'गॄ निगरणे' अस्मात् कः, कित्त्वान्न गुणः, इत्त्वं रपरत्वम्। 'अचि विभाषा' इति लत्वम्।

प्रे दाज्ञः। प्रे इति सप्तमी पञ्चम्यर्थे। दा, ज्ञा अनयोर्द्वन्द्वात् पञ्चम्येकवचनम्। **प्रोपसृष्टादिति**। प्रेत्युपसर्गपूर्वकादित्यर्थः। सोपसर्गार्थ आरम्भः। **समि ख्यः**। समीति पञ्चम्यर्थे सप्तमी। **गोसंख्य इति**। गाः संचष्ट इति विग्रहः। संपूर्वात् चक्षिङः ख्याञि रूपम्। 'ख्या प्रकथने' इत्यस्य तु संपूर्वस्य प्रयोगाभावात्, सार्वधातुकमात्रविषयत्वाच्च नेह संबध्यते। **गापोष्टक्**। 'गै शब्दे' 'पा पाने' इत्यनयोः टक् स्यात् कर्मण्युपपदे। **सामग इति**। टकि आतो लोपः। **सामगीति**। टित्त्वान्ङीबिति भावः। **सामसंगाय इति**। सोपसर्गात् गैधातोः कर्मण्यणि आतो युकि रूपम्। **पिबतेरिति**। वार्तिकमिदम्। पाधातोः सुराशीध्वोरुपपदयोः टक् स्यादित्यर्थः। **क्षीरपेति**। क्षीरं पिबतीत्यर्थे सुराशीध्वोरन्यतरत्वाभावात् 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्यये टाप्। **पाति रक्षतीति**। 'पा रक्षणे' इति लुग्विकरणस्य पिबतिग्रहणेन अग्रहणमिति भावः। **हरतेरनुद्यमनेऽच्**। अनुद्यमने विद्यमानात्कर्मण्युपपदे अजित्यर्थः। उद्यमनम् उद्ग्रहणम्। **अंशहर इति**। अंशस्य स्वीकर्तेत्यर्थः। **भारहार इति**। भारम् उद्गृह्णातीत्यर्थः। **ग्रहेरुपसंख्यानमिति**। अच्प्रत्ययस्येति शेषः। 'ग्रह उपादाने' अदुपधः। क्वचिद् गृहेरिति तु कृतसंप्रसारणस्य इका निर्देशः। **शक्तिग्रह इति**। अकित्त्वान्न संप्रसारणम्। **लाङ्गलग्रह इति**। अंकुशग्रह इत्याद्यप्युदाहार्यम्। **सूत्रे चेति**। वार्तिकमिदम्। सूत्रे कर्मण्युपपदे धारणार्थकात् गृहधातोरजित्यर्थः। **वयसि च**। कर्मण्युपपदे वयसि गम्ये हरतेरजित्यर्थः। ननु 'हरतेरनुद्यमनेऽच्' इत्येव सिद्धे

आहः। (२९२४) **वयसि च**। ३। २। १०॥ उद्यमनार्थं सूत्रम्। कवचहरः कुमारः। (२९२५) **आङि ताच्छील्ये**। ३। २। ११॥ पुष्पाण्याहरति तच्छीलः पुष्पाहरः। ताच्छील्ये किम्। भाराहारः। (२९२६) **अर्हः**। ३। २। १२॥ अर्हतेरच्स्यात्कर्मण्युपपदे अणोऽपवादः। पूजार्हा ब्राह्मणी। (२९२७) **स्तम्बकर्णयो रमिजपोः**। ३। २। १३॥ हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यम्' (वा १९९४) स्तम्बे रमते स्तम्बेरमो हस्ती। 'तत्पुरुषे कृति–' (सू ९७२) इति 'हलदन्तात्–' (सू ९६६) इति वा ङेरलुक्। कर्णेजपः सूचकः। (२९२८) **शमि धातोः संज्ञायाम्**। ३। २। १४॥ शम्भवः। शंवदः। पुनर्धातुग्रहणं बाधकविषयेऽपि प्रवृत्त्यर्थम्। कृञो हेत्वादिषु टो मा भूत्। शङ्करा नाम परिव्राजिका तच्छीला। (२९२९) **अधिकरणे शेतेः**। ३। २। १५॥ खे शेते खशयः। 'पार्श्वादिषूपसंख्यानम्' (वा १९९६)। पार्श्वाभ्यां शेते पार्श्वशयः। पृष्ठशयः। उदरेण शेते उदरशयः। 'उत्तानादिषु कर्तृषु' (वा १९९८)। उत्तानः शेते उत्तानशयः। अवमूर्धशयः। अवनतो मूर्धा यस्य सोऽवमूर्धा। अधोमुखः शेत इत्यर्थः। 'गिरौ डश्छन्दसि' (वा १९९९)। गिरौ शेते

किमर्थमित्यत आह—**उद्यमनार्थमिति**। **आङि ताच्छील्ये**। आङ्पूर्वाद्धरतेः कर्मण्युपपदे अच् स्यात्ताच्छील्ये गम्ये। ताच्छील्यं तत्स्वभावता। **पुष्पाहर इति**। पुष्पाहरणे फलानपेक्षमेव स्वाभाविकी प्रवृत्तिरस्येत्यर्थः। **अर्हः**। **अणोऽपवाद इति**। यद्यपि अणि अचि च पूजार्हरूपे न विशेषः, अदुपधत्वाभावेन वृद्धेरप्रसक्तेः। तथापि स्त्रियामणन्तत्वे ङीप्स्यात्। तन्निवृत्तये अज्विधिः। तदाह—**पूजार्हेति**।

स्तम्बकर्णयोः। रम जप अनयोरकर्मकत्वात् कर्मणीति न संबध्यते। जपेः शब्दोच्चारणार्थकस्य धात्वर्थोपसंग्रहादकर्मकत्वं बोध्यम्। दर्भादितृणनिचयः स्तम्बः। **सूचकः** पिशुनः। हस्तिसूचकयोः किम्। स्तम्बे रन्ता गौः। कर्णे जपिता गुरुः मशको वा। **शमि धातोः**। शमि इति सप्तम्यन्तम्। शमिति सुखार्थकमव्ययम्। तस्मिन्नुपपदे धातोरच् स्यात्संज्ञायाम्। ननु धातुग्रहणं व्यर्थम्। न च रमिजपोरननुवृत्त्यर्थं तदिति वाच्यम्। अस्वरितत्वादेव तदननुवृत्तिसिद्धेरित्यत आह—**पुनर्धातुग्रहणमिति**। 'कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु' इति टप्रत्ययः अच्प्रत्ययबाधको वक्ष्यते, तद्बाधनार्थमित्यर्थः। **अधिकरणे**। सुबन्तेऽधिकरणवाचिन्युपपदे शीङ्धातोरच् स्यादित्यर्थः। **पार्श्वादिष्विति**। अत्राधिकरणवाचिनीति न संबध्यते। तत् ध्वनयन्नुदाहरति—**पार्श्वाभ्यामिति**। **उत्तानादिषु कर्तृष्विति**। वार्तिकमिदम्। उत्तानादिशब्देषु कर्तृवाचिषूपपदेषु शीङोऽजित्यर्थः। **गिराविति**। वार्तिकमिदम्। गिरावुपपदे शीङो डप्रत्यय इत्यर्थः।

---

१ 'स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः' इत्यमरः।

गिरिशः । लोके गिरिशयः । कथं तर्हि 'गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशी' इति । गिरिरस्यास्तीति विग्रहे लोमादित्वाच्छः । (२९३०) **चरेष्टः । ३ । २ । १६ ॥** अधिकरणे उपपदे । कुरुचरः । कुरुचरी । (२९३१) **भिक्षासेनादायेषु च । ३ । २ । १७ ॥** भिक्षां चरतीति भिक्षाचरः । सेनाचरः । आदायेति ल्यबन्तम् । आदायचरः । कथम् । 'प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीम्' इति । पचादिषु चरडिति पाठात् । (२९३२) **पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेः । ३ । २ । १८ ॥** पुरःसरः । अग्रतःसरः । अग्रमग्रेणाग्रे वा सरतीत्यग्रेसरः । सूत्रेऽग्रे इत्येदन्तत्वमपि निपात्यते । कथं तर्हि 'यूथं तदग्रसरगर्वितकृष्णसारम्' इति । बाहुलकादिति हरदत्तः । (२९३३) **पूर्वे कर्तरि । ३ । २ । १९ ॥** कर्तृवाचिनि पूर्वशब्द उपपदे सर्तेष्टः स्यात् । पूर्वः सरतीति पूर्वसरः । कर्तरि किम् । पूर्वं देशं सरतीति

'अधिकरणे शेतेः' इत्यचोऽपवादः । "नमो गिरिशाय च शिपिविष्टाय च" इति । शीङो डप्रत्यये डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः । यद्यपि वैदकप्रक्रियायामेवेदं व्याख्येयम् । तथापि लोके डप्रत्ययस्य न प्रवृत्तिः किं त्वजेवेति प्रदर्शनार्थमिह तद्व्याख्यानमित्यभिप्रेत्य लोके अच्प्रत्ययमुदाहरति—**गिरिशय इति। कथमिति।** लोके डप्रत्ययासंभवादिति भावः । समाधत्ते—**गिरिरस्यास्तीत्यादि ।**

चरेष्टः । ट इति च्छेदः । अधिकरणे उपपदे इति शेषः । 'अधिकरणे शेते' रित्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । **कुरुचर इति** । कुरुषु चरतीति विग्रहः । न च 'अकर्मकधातुभिर्योगे' इति कर्मत्वं शङ्क्यम् तस्य वैकल्पिकतायाः तत्रैव प्रपञ्चितत्वात् । तत्र अत्रत्यमपि भाष्यं प्रमाणम् । **भिक्षासेना** । भिक्षा, सेना, आदाय एषु चोपपदेषु चरेष्टः स्यादित्यर्थः । **भिक्षां चरतीति** । चरतिरत्र चरणपूर्वके आर्जने वर्तते । चरणेन भिक्षामार्जयतीत्यर्थः । **सेनाचर इति** । सेनां प्रापयतीत्यर्थः । **ल्यबन्तमिति** । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । **आदाय चरतीति ।** लब्धं द्रव्यं गृहीत्वा चरतीत्यर्थः । **कथमिति** । अधिकरणे भिक्षासेनादायेषु उपपदेषु च विहितस्य टप्रत्ययस्य सहपूर्वाच्चरेरसंभवादिति भावः । समाधत्ते—**पचादिष्विति** । यद्यपि भिक्षाचर इत्यादौ पचाद्यचि रूपसिद्धिः, तथापि नित्योपपदसमासार्थमज्विधानमित्याहुः । **पुरोऽग्रतः** । पुरस्, अग्रतस्, अग्रे एषूपपदेषु सर्तेः टः स्यादित्यर्थः । **अग्रेसर इति** । ननु समासावयवत्वात्सुपो लुकि अग्रसर इति स्यात् इत्यत आह—**सूत्र इति** । **कथमिति** । एदन्तत्वनिपातनात् कथमग्रसरशब्द इत्यर्थः । समाधत्ते—**बाहुलकादिति** । **पूर्वे कर्तरि** । कर्तृशब्दः कर्त-

---

१ कुमारसंभवे स. १ श्लो. ६० ।

२ रघुवंशे स. ६ श्लो. ५७ ।

३ रघुवंशे स. ६. ५५ ।

पूर्वसारः। (२९३४) **कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु**। ३। २। २०॥ एषु द्योत्येषु करोतेष्टः स्यात्। 'अतः कृकमि-' (सू १६०) इति सः। यशस्करी विद्या। श्राद्धकरः। वचनकरः। (२९३५) **दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिबहुनान्दीकिंलिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्घाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुष्षु**। ३। २। २१॥ एषु कृञष्टः स्यादहेत्वादावपि। दिवाकरः। विभाकरः। निशाकरः। कस्कादित्वात्सः। भास्करः। बहुकरः। बहुशब्दस्य वैपुल्यार्थं संख्यापेक्षया पृथग्ग्रहणम्। लिपिलिबिशब्दौ पर्यायौ। 'संख्या—एककरः। द्विकरः। कस्कादित्वादहस्करः। 'नित्यं समासेऽनुत्तरपद-

---

वाचिनि गौणः। तदाद—**कर्तृवाचिनीति**।

कृञो हेतु। हेतुः कारणम्। आनुलोम्यम् आराध्यचित्तानुवर्तनम्। **द्योत्येष्विति**। कर्तुरेव प्रत्ययवाच्यत्वादिति भावः। हेत्वादिषूपपदेष्विति तु नार्थः, व्याख्यानात्। कर्मण्युपपदे इत्यपि द्रष्टव्यम्। 'कुप्वोः' इति जिह्वामूलीयमाशङ्क्य आह—**अतः कृकमीति**। हेतावुदाहरति—**यशस्करी विद्येति**। विद्या यशोहेतुः। **श्राद्धकर इति**। श्राद्धक्रियाशील इत्यर्थः। **वचनकर इति**। गुर्वादिवचनानुवर्तीत्यर्थः। **दिवाविभा**। दिवा, विभा, निशा, प्रभा, भास्, कार, अन्त, अनन्त, आदि, बहु, नान्दी, किम्, लिपि, लिबि, वलि, भक्ति, कर्तृ, चित्र, क्षेत्र, संख्या, जङ्घा, बाहु, अहर्, यद्, तद्, धनुस्, अरुस् एषां सप्तविंशतेर्द्वन्द्वात्सप्तमी। **एष्विति**। उपपदेष्विति शेषः। **अहेत्वादिष्वपीति**। हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु अगम्येष्वपीत्यर्थः। हेत्वादिग्रहणस्य अननुवृत्तेरिति भावः। एतेन अहेत्वाद्यर्थमिदं सूत्रमुक्तं भवति। अत्र कर्मणीति सुपीति चानुवृत्तं यथायोगमन्वेति। **दिवाकर इति**। दिवेत्यकारान्तमव्ययमहनीत्यर्थे। तस्याधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि वृत्तिविषये कर्मत्वं बोध्यम्। दिवा अहनि अर्थात् प्राणिनश्चेष्टायुक्तान् करोतीति वा विग्रहः। **विभाकर इति**। विभां करोतीति विग्रहः। **निशाकर इति**। निशां करोतीति विग्रहः। एवं प्रभाकरः। भासः करोति इति विग्रहे 'अतः कृकमि' इत्यत्रात इति तपरकरणात्सत्वस्याप्राप्तेः 'कुप्वोः' इति जिह्वामूलीयविसर्गावाशङ्क्य आह—**कस्कादित्वादिति**। कारकरः, अन्तकरः, आदिकरः इति सिद्धवत्कृत्य आह—**बहुकर इति**। ननु संख्याग्रहणेनैव सिद्धे बहुग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—**बहुशब्दस्येति**। वैपुल्यवाचिनस्तस्य न संख्याशब्दत्वमिति 'बहुगणवतुडति संख्या' इत्यत्रोक्तम्। नान्दीकरः किंकरः इति सिद्धवत्कृत्य आह—**लिपिलिबिशब्दाविति**। तथा च लिपिकरः लिबिकरः क्षेत्रकर इत्यन्तं सिद्धवत्कृत्य आह—**संख्येति**। उदाहियेते इति शेषः। जङ्घाकरः बाहुकरः इति सिद्धवत्कृत्य अहस्करशब्दे 'कुप्वोः' इति जिह्वामूलीयविसर्गावाशङ्क्य आह—**कस्कादित्वादिति**। ननि जहातेरुत्पन्ने अहन्शब्दे हन्शब्दस्योत्तरपदतया तद्विसर्गस्य उत्त-

स्थस्य' (सू १५१) इति षत्वम् । धनुष्करः । अरुष्करः । 'किंयत्तद्बहुषु कृञोऽज्विधानम् ।' (वा २००२) इति वार्तिकम् । किंकरा । यत्करा । तत्करा । हेत्वादौ टं बाधित्वा परत्वादच् । पुंयोगे ङीष् । किंकरी । (२९३६) **कर्मणि भृतौ । ३ । २ । २२ ॥** कर्मशब्द उपपदे करोतेष्टः स्याद्भृतौ । कर्मकरो भृतकः । कर्मकारोऽन्यः । (२९३७) **न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु । ३ । २ । २३ ॥** एषु कृञष्टो न । हेत्वादिषु प्राप्तः प्रतिषिध्यते । शब्दकार इत्यादि । (२९३८) **स्तम्बशकृतोरिन् । ३ । २ । २४ ॥** 'व्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम्' (वा २००३) । स्तम्बकरिर्व्रीहिः । शकृत्करिर्वत्सः । व्रीहिवत्सयोः किम् । स्तम्बकारः । शकृत्कारः । (२९३९) **हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ । ३ । २ । २५ ॥** दृतिनाथयोरुपपदयोर्हृञ इन्स्यात् पशौ कर्तरि । दृतिं हरतीति दृतिहरिः । नाथं नासारज्जुं हरतीति नाथहरिः । पशौ किम् । दृतिहरः नाथहरः । (२९४०) **फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च । ३ । २ । २६ ॥** फलानि गृह्णाति फलेग्रहिः । उपपदस्य एदन्तत्वं ग्रहेरिन्प्रत्ययश्च निपात्यते । आत्मानं बिभर्तीति आत्मम्भरिः । आत्मनो मुमागमः । भृञ इन् । चात्कुक्षिम्भरिः ।

रपदस्थत्वात् 'अतः कृकमि ' इत्यस्य न प्राप्तिरिति भावः । धनुष्करशब्दे आह—**नित्यं समास इति** । प्रत्ययावयवत्वात् ' इदुदुपधस्य च ' इत्यस्य न प्राप्तिरिति भावः ।

कृञोऽज्विधानमिति । टस्यापवादः । **किंकरेति** । टप्रत्यये तु टित्वात् ङीप्स्यादिति भावः । हेत्वादिषु पूर्वविप्रतिषेधमाश्रित्य ' कृञो हेतु ' इति किङ्करादिषु ट एव । किङ्करीति न्यासकारमतं दूषयितुमाह--**हेत्वादाविति** । पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणस्य निर्मूलत्वादिति भावः । तर्हि किङ्करीति कथमित्यत आह—**पुंयोगे ङीषिति । कर्मणि भृतौ** । कर्मणीत्यनुवृत्तौ पुनः कर्मग्रहणं तु कर्मशब्दस्वरूपग्रहणार्थम् । **कर्मकरो भृतक इति** । वेतनं गृहीत्वा यः परार्थं कर्म करोति स भृतक इत्युच्यते । **न शब्दश्लोक** । शब्द, श्लोक, कलह, गाथा, वैर, चाटु, सूत्र, मन्त्र, पद, एषां नवानां द्वन्द्वः । **हेत्वादिष्विति** । ' कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ' इति प्राप्तः टप्रत्ययोऽनेन प्रतिषिध्यते इत्यर्थः । **स्तम्बशकृतोरिन्** । स्तम्बे शकृति च कर्मण्युपपदे कृञ इन् स्यात् । नकार इत् । **व्रीहिवत्सयोरिति** । व्रीहौ वत्से च कर्तरीत्यर्थः । स्तम्बशकृतोर्यथासंख्यमन्वयः । **स्तम्बकरिर्व्रीहिरिति** । स्तम्बं तृणनिचयं करोतीति विग्रहः । **हरतेर्दृतिनाथयोः** । दृतिः चर्मभस्त्रिका दृतिहारः श्वा इति वृत्तिः । नाथशब्दस्य विवरणम्—**नासारज्जुमिति** । नासिकाप्रोतरज्जुमित्यर्थः । **नाथहरिरिति** । नासिकाप्रोतरज्जुके पशुविशेषे रूढोऽयम् । **फलेग्रहिः । ग्रहेरिन्निति** । ननु ' गृहू ग्रहणे ' इति ऋदुपधादित्यर्थः । **मुमागम इति** । आत्मन्शब्दस्य नलोपे कृते अकारादुपरि मुमित्यर्थः ।

चान्द्रास्तु आत्मोदरकुक्षिष्विति पेठुः। 'ज्योत्स्नाकरम्भमुदरम्भरयश्चकोराः' इति मुरारिः[1]। (२९४१) एजेः खश्। ३। २। २८॥ ण्यन्तादेजेः खश् स्यात्। (२९४२) **अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्**। ६। ३। ६७॥ अरुषो द्विषतोऽजन्तस्य च मुमागमः स्यात्खिदन्त उत्तरपदे, न त्वव्ययस्य। शित्वाच्छबादिः। जनमेजयतीति जनमेजयः। 'वातशुनीतिलशर्धेष्वजधेट्तुदजहातिभ्यः खश उपसंख्यानम्' (वा २००५)। वातमजा मृगाः। (२९४३) **खित्यनव्ययस्य**।६।३। ६६॥ खिदन्ते परे पूर्वपदस्य ह्रस्वः स्यात् ततो मुम्। शुनिन्धयः। तिलन्तुदः। शर्धञ्जहा माषाः। शर्धोऽपानशब्दस्तं जहतीति विग्रहः। जहातिरन्तर्भावितण्यर्थः। (२९४४) **नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः**। ३। २। २९॥ अत्र वार्ति-

चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थ इति मत्वा आह—**चात्कुक्षिम्भरिरिति**। भाष्ये तु 'भृञः कुक्ष्यात्मनोर्मुम् चेति वक्तव्यम्' इति स्थितम्। 'स्यादवन्ध्यः फलेग्रहिः' इति वृक्षपर्याये अमरः। 'उभावात्मम्भरिः कुक्षिम्भरिः स्वोदरपूरके' इति विशेष्यनिघ्नवर्गे। उदरम्भरिशब्दं समर्थयितुमाह—**चान्द्रास्त्विति**।

एजेः खश्। एजेरिति ण्यन्तस्य एजृधातोर्ग्रहणम्। न त्विका निर्देशः, व्याख्यानादिति भावः। खकारशकारावितौ। कर्मण्युपपदे इत्यपि ज्ञेयम्। **अरुर्द्विषत्**। अरुस्, द्विषत्, अजन्त एषां समाहारद्वन्द्वात् षष्ठी। 'अलुगुत्तरपदे' इत्यधिकारात् उत्तरपदे इति लभ्यते। 'खित्यनव्ययस्य' इत्यतः खितीत्यनुवृत्तम्। खितः प्रत्ययत्वात्तदन्तविधिः। तदाह—**खिदन्ते उत्तरपदे इति**। **जनमेजय इति**। जनान् एजयतीति विग्रहः। खशः शित्वात्सार्वधातुकत्वं शप्, गुणायादेशौ, पररूपम्, सुपो लुकि, मुम्। **वातशुनीति**। वार्तिकमिदम्। वात, शुनी, तिल, शर्ध एषां द्वन्द्वात्सप्तमी। अज, धेट्, तुद, जहाति एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी। यथासंख्यमन्वयः। **वातमजा इति**। वातमजन्तीति विग्रहः। सुपो लुकि मुम्। अथ शुनीं धयतीति विग्रहे शुनीशब्दे उपपदे धेटः खशि शपि अयादेशे पररूपे शुनी धय इति स्थिते आह—**खित्यनव्ययस्य**। **ह्रस्वः स्यादिति**। 'इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः। अत्र ह्रस्वश्रुत्या अच इत्युपस्थितं द्रष्टव्यम्। **ततो मुमिति**। पूर्वं ह्रस्वे कृते ततो मुमित्यर्थः। पूर्वं मुमि कृते तु अजन्तत्वाभावाद्ध्रस्वो न स्यादिति भावः। **शर्धञ्जहा माषा इति**। भाष्ये तु मृगा इति पाठः। शर्धः अपानद्वारे स्थितः शब्द इति माधवादयः। **अन्तर्भावितेति**। तथाच शर्धं हापयन्तीति विग्रहः फलितः। भाष्ये तु 'वातशुनी' इति वार्तिके गर्धेष्विति पठितम्।

नासिका। नासिका, स्तन अनयोः द्वन्द्वात्सप्तमी। ध्मा, धेट् अनयोः

१ अनर्घराघव नाटके अङ्क २ श्लो. ४४।

कम्–'स्तने धेटो नासिकायां ध्मश्चेति वाच्यम्' (वा २००६–७) । स्तनं धयतीति स्तनन्धयः । धेटष्टित्त्वात्स्तनन्धयी । नासिकन्धमः । नासिकन्धयः । (२९४५) **नाडीमुष्ट्योश्च** । ३ । २ । ३०॥ एतयोरुपपदयोः कर्मणोध्मांधेटोः खश् स्यात् । 'यथासंख्यं नेष्यते' । नाडिन्धमः–नाडिन्धयः । मुष्टिन्धमः–मुष्टिन्धयः । 'घटीखारीखरीषूपसंख्यानम्' (वा २००८) । घटिन्धमः–घटिन्धयः इत्यादि । खारी परिमाणविशेषः । खरी गर्दभी । (२९४६) **उदि कूले रुजिवहोः** । ३ । २ । ३१ ॥ उत्पूर्वाभ्यां रुजिवहिभ्यां कूले कर्मण्युपपदे खश् स्यात् कूलमुद्रुजतीति कूलमुद्रुजः । कूलमुद्वहः । (२९४७) **वहाभ्रे लिहः** । ३ । २ । ३२ ॥ वहः स्कन्धस्तं लेढीति वहंलिहो गौः । अदादित्वाच्छपो लुक् । खशो ङित्वान्न गुणः । अभ्रंलिहो वायुः । (२९४८) **परिमाणे पचः** ।३ । २। ३३ ॥ प्रस्थम्पचा स्थाली । खारिम्पचः कटाहः । (२९४९) **मितनखे च** । ३ । २ । ३४ ॥ मितम्पचा ब्राह्मणी । नखम्पचा यवागूः । पचिरत्र तापवाची । (२९५०) **विध्वरुषोस्तुदः** । ३ । २ । ३५ ॥ विधुन्तुदः । मुमि कृते संयोगान्तस्य लोपः । अरुन्तुदः । (२९५१) **असूर्यललाटयोर्दृशितपोः** । ३ । २ ।

द्वन्द्वात्पञ्चम्यर्थे षष्ठी । खशिति शेषः । यथासंख्यमन्वये प्राप्ते आह—**अत्र वार्तिकमिति** । **धेटष्टित्त्वादिति** । यद्यपि 'टिड्ढ' इत्यत्र टिदाद्यन्तं यददन्तं प्रातिपदिकमिति व्याख्यातम्, तथापि टित्त्वस्यावयवे अचरितार्थत्वात् ङीबिति हरदत्तः । अत्र यद्वक्तव्यं तत् 'पाघ्राध्माधेट्दृशः शः' इत्यत्रोक्तम् । **नासिकन्धम इति** । ह्रस्वे कृते मुम् । नासिकायाः ध्मश्चेति चकाराद्धेटश्चेति लभ्यते । तस्योदाहरति—**नासिकन्धय इति** । **नाडीमुष्ट्योश्च** । **यथासंख्यं नेष्यते इति** । इदं तु भाष्ये स्पष्टम् । **घटीखारीति** । इत्यादि स्पष्टम् । **उदि कूले** । उदीति दिग्योगपञ्चम्यर्थे सप्तमी । रुजिवहोरिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी । 'रुजो भङ्गे' तुदादिः । अत्र रुजेः सकर्मकत्वात् कर्मण्युपपदे इति लब्धम् । तेन कूलं विशेष्यते । नतु उच्छब्दः, तस्य असत्त्ववाचित्वात् । तदाह—**उत्पूर्वाभ्यामित्यादि** । **कूलमुद्रुज इति** । सुपो लुकि मुमिति भावः । **वहाभ्रे लिहः** । वहे अभ्रे च कर्मण्युपपदे लिहः खशित्यर्थः । वहशब्दस्य विवरणम्—**स्कन्ध इति** । **शपो लुगिति** । खशः शित्त्वेन सार्वधातुकत्वात् कृतस्य शपो लुगित्यर्थः । **परिमाणे पचः** । परिमाणं प्रस्थादि । तस्मिन् कर्मण्युपपदे पचेः खशित्यर्थः । **खारिम्पच इति** । 'खित्यनव्ययस्य' इति ह्रस्वः । मुम् । **मितनखे च** । मिते नखे च कर्मण्युपपदे पचेः खशित्यर्थः । नखानां विक्लित्त्यसंभवादाह—**पचिरत्रेति** । **विध्वरुषोस्तुदः** । विधु, अरुस्, अनयोः कर्मणोरुपपदयोः तुदः खशित्यर्थः । **विधुंतुद इति** । विधुश्चन्द्रः तं तुदतीति विग्रहः । राहुरित्यर्थः । अरुस्शब्दे उकारादुपरि मुमि कृते सकारस्य संयोगान्तलोप इत्यर्थः । **अरुन्तुद इति** । अरुर्मर्म तत्तुदतीति विग्रहः ।

३६ ॥ असूर्यमित्यसमर्थसमासः । दृशिना नञः संबन्धात् । सूर्यं न पश्यन्तीत्य-सूर्यम्पश्या राजदाराः । ललाटन्तपः सूर्यः । (२९५२) **उग्रम्पश्येरम्मदपाणि-न्धमाश्च** । ३ । २ । ३७ ॥ एते निपात्यन्ते । उग्रमिति क्रियाविशेषणं तस्मि-न्नुपपदे दृशेः खश् । उग्रं पश्यतीत्युग्रम्पश्यः । इरोदकं तेन माद्यति दीप्यतेऽ-ब्विन्धनत्वादिति इरम्मदो मेघज्योतिः । इह निपातनाच्छ्यन् । पाणयो ध्मायन्तेऽस्मिन्निति पाणिन्धमोऽध्वा । अन्धकाराद्यावृत इत्यर्थः । तत्र हि सर्पाद्यपनोदनाय पाणयः शब्द्यन्ते । (२९५३) **प्रियवशे वदः खच्** । ३ । २ । ३८ ॥ प्रियंवदः । वशंवदः । 'गमेः सुपि वाच्यः' (वा २००९) । असंज्ञार्थमिदम् । मितङ्गमो हस्ती । 'विहायसो विह इति वाच्यम्' (वा २०१०) । खच्च डिद्वा वाच्यः' (वा २०११) । विहङ्गः–विहङ्गमः । भुजङ्गः–भुजङ्गमः । २९५४ । **द्विषत्परयोस्तापेः** । ३ । २ । ३९ ॥ खच्स्यात् । (२९५५) **खचि ह्रस्वः** । ६ । ४ । ९४ ॥ खच्परे णौ उपधाया ह्रस्वः स्यात् । द्विषन्तं परं वा तापयतीति द्विषन्तपः परन्तपः । घटघटीग्रहणाल्लिङ्गवि-

---

असूर्यललाट । दृशितपोरिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी । असूर्ये ललाटे च कर्मण्युपपदे दृशेस्तपेश्च खशित्यर्थः । **असूर्यमितीति** । असूर्यंपश्या इत्युदाहरणे असूर्यमित्यसमर्थसमासः सौत्र इत्यर्थः । कुतोऽसामर्थ्यमित्यत आह—**दृशिनेति** । सूर्यं न पश्यन्तीत्यर्थे नञो दृशिनान्वितत्वेन सूर्यशब्देनान्वयाभावादित्यर्थः । **ललाटन्तपः सूर्य इति** । ललाटं तपतीति विग्रहः । सूर्यं पश्यतो ललाटस्य अवश्यं तापादिति भावः **उग्रम्पश्य** । उग्रम्पश्य, इरम्मद, पाणिन्धम एषां द्वन्द्वः । **उग्रम्पश्य इति** । खशि शप् , पश्यादेशः । इराशब्दस्य विवरणम्—**उदकमिति** । **इरम्मद इति** । 'खित्यनव्ययस्य' इति ह्रस्वः । मदेर्दैवादिकत्वात् श्यनमाशङ्क्य आह—**निपातनाच्छ्यन्नेति** । **पाणिन्धम इति** । शपि 'पाघ्रा' इति धमादेशः । **प्रियवशे** । प्रिये वशे च कर्मण्युपपदे वदधातोः खजित्यर्थः । खशि प्रकृते खज्विधेरुत्तरसूत्रे प्रयोजनं वक्ष्यते । **गमेः सुपि वाच्य इति** । खजिति शेषः । ननु संज्ञायामित्यनुवृत्तौ 'गमश्च' इति वक्ष्यमाणसूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदं वार्तिकमित्यत आह—**असंज्ञार्थमिदमिति** । **विहायस इति** । विहायश्शब्दः आकाशे वर्तते । तस्मिन्नुपपदे गमेः खच् । ' गमश्च ' इति वक्ष्यमाणसूत्रेण पूर्ववार्तिकेन वा सिद्धः खच्'च'इत्यनूद्यते । प्रकृतेर्विहायश्शब्दस्य विहादेशो वाच्यः, सच खच् डिद्वा वाच्य इत्यर्थः । **विहङ्ग इति** । डित्त्वपक्षे तत्सामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः । **विहङ्गम इति** । विहायसा गच्छतीति विग्रहः । **भुजङ्गम इति** । भुजैर्गच्छतीति विग्रहः ।

द्विषत्परयोः । ' तप दाहे ' चुरादिः, ' तप सन्तापे ' भ्वादिः । द्वयोरपि

---

१ अत्र खशा सिद्धेऽपि खच् करणमन्यतोऽपि धातोः क्वचिद्भवतीति ज्ञापनार्थं । तेन 'गमेः सुपि वाच्य' इति वार्तिकं नापूर्वम् । गमेस्तु खशि शपि छत्वापत्तिर्दोषः ।

शिष्टपरिभाषा अनित्या । तेनेह न । द्विषतीं तापयतीति द्विषतीतापः । २९५६ । **वाचि यमो व्रते** । ३ । २ । ४० ॥ वाक्छब्द उपपदे यमेः खच्स्याद्व्रते गम्ये । (२९५७) **वाचंयमपुरन्दरौ च** । ६ । ३ । ६९ । वाक्पुरोरमन्तत्वं निपात्यते । वाचंयमो मौनव्रती । व्रते किम् । अशक्त्यादिना वाचं यच्छतीति वाग्यामः । (२९५८) **पूःसर्वयोर्दारिसहोः** । ३ । २ । ४१ । पुरं दारयतीति पुरन्दरः । सर्वंसहः । सहिग्रहणमसंज्ञार्थम् । 'भगे च दारेः' (वा २०१३) इति काशिका । बाहुलकेन लब्धमिदमित्याहुः । भगं दारयतीति भगन्दरः । (२९५९) **सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः** । ३ । २ । ४२ ॥ सर्वङ्क-

---

ण्यन्तयोस्तापेरिति निर्देशः । **खच् स्यादिति** । द्विषत्, पर अनयोः कर्मणोरुपपदयोः तापेः खजित्यर्थः । द्विषत् तापि अ इति स्थिते आह--**खचि ह्रस्वः** । 'दोषो णौ' इत्यतो णाविति 'ऊदुपधायाः' इत्यत उपधायः इति चानुवर्तते । तदाह—**खच्परे णाविति** । खशि प्रकृते खचो विधिरिह ह्रस्वार्थः णिलोपार्थश्च । खशि तु तदुभयं न स्यात्, खशः शित्त्वेन सार्वधातुकतया णिलोपासंभवात् । न च इहैव सूत्रे खज्विधीयतां, पूर्वसूत्रे खशेवानुवर्तताभिति वाच्यम्, अन्यतोऽपि विधानार्थत्वात् । एवंच 'गमेः सुपि' इति वार्तिकम् एतल्लब्धार्थकथनपरमेवेत्याहुः । **द्विषन्तप इति** । 'अरुर्द्विषत्' इति तकारात्प्राक् मुम् । **परन्तप इति** । परः शत्रुः । ननु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया द्विषतीशब्देऽप्युपपदे तापेः खचि द्विषतीतप इति स्यात् । द्विषतीताप इत्यणन्तं न स्यादित्यत आह—**घटघटीति** । 'शक्तिलाङ्गलाङ्कुशयष्टितोमरघटघटीधनुष्षु ग्रहेरुपसंख्यानम्' इत्यत्र घटग्रहणेनैव लिङ्गविशिष्टपरिभाषया घटीशब्दस्यापि सिद्धे पुनर्घटीग्रहणात् लिङ्गविशिष्टपरिभाषा अनित्येति विज्ञायते इत्यर्थः । उपपदविधौ लिङ्गविशिष्टपरिभाषा नेति ङ्याप्सूत्रे भाष्याच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ।

वाचि यमो व्रते । इत्यादि वक्तव्यम् । **वाचंयमपुरन्दरौ च** । **वाक्पुरोरिति** । वाचं यच्छतीति, पुरं दारयतीति च विग्रहे यमेर्दारेश्च खच् । सुपो लुकि वाच् यम, पुर् दार, इति स्थिते वाक्पुरोरमन्तत्वं निपात्यते इत्यर्थः । 'अरुर्द्विषदजन्तस्य' इति मुमस्तु न प्रसक्तिः । **पूःसर्वयोर्दारिसहोः** । दारिसहोरिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी । पुरशब्दे सर्वशब्दे च कर्मवाचिन्युपपदे दारेः सहेश्च खजित्यर्थः । यथासंख्यमन्वयः । दारीति ण्यन्तस्य ग्रहणम् । **पुरन्दर इति** । पुरं दारयतीति विग्रहे दारेः खचि णिलोपे 'खचि ह्रस्वः' इत्युपधाह्रस्वे सुपो लुकि 'वाचंयमपुरन्दरौ च' इति निपातनादमन्तत्वम् । ननु 'संज्ञायां भृतॄवृजिधारिसहितपिदमः' इत्येव सिद्धे सहधातोरिह ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—**असंज्ञार्थमिति** । **भगे चेति** । इत्यादि स्पष्टम् । **ऋतिङ्कर इति** । ऋतिर्गमनम् । अभयङ्करशब्दं साध-

षः खलः। कूलङ्कषा नदी। अभ्रङ्कषो वायुः। करीषङ्कषा वात्या।(२९६०) **मेघर्तिभयेषु कृञः। ३। २ ।४३॥** मेघङ्करः। ऋतिङ्करः। भयङ्करः। भयशब्देन तदन्तविधिः। अभयङ्करः। (२९६१) **क्षेमप्रियमद्रेऽण् च। ३।२।४४॥** एषु कृञोऽण्स्यात्। चात्खच्। क्षेमङ्करः–क्षेमकारः। प्रियङ्करः-प्रियकारः। मद्रङ्करः–मद्रकारः। वेति वाच्येऽण्ग्रहणं हेत्वादिषु टो मा भूदिति। कथं तर्हि 'अल्पारम्भः क्षेमकरः' इति। कर्मणः शेषत्वविवक्षायां पचाद्यच्। (२९६२) **आशिते भुवः करणभावयोः। ३। २। ४५॥** आशितशब्द उपपदे भवतेः खच्। आशितो भवत्यनेनाशितम्भव ओदनः। आशितस्य भवनमाशितम्भवः। (२९६३) **संज्ञायां भृतॄवृजिधारिसहितपिदमः। ३। २। ४६॥** विश्वं बिभर्तीति विश्वम्भरः। विश्वम्भरा। रथन्तरं साम। इह रथेन तरतीति व्युत्पत्तिमात्रं, न त्ववयवार्थानुगमः। पतिंवरा कन्या। शत्रुञ्जयो हस्ती। युगन्धरः

यितुमाह—**भयशब्देन तदन्तविधिरिति**। इदं च 'येन विधिः' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम्। **क्षेमप्रिय**। ननु 'क्षेमप्रियमद्रे वा' इति खचो विकल्पविधौ खजभावे 'कर्मण्यण्' इत्यस्य सिद्धत्वादण्ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—**वेति वाच्ये इति**। **हेत्वादिष्विति**। 'कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु' इति विहितः इत्यर्थः। **कथं तर्हीति**। 'कृञो हेतु' इत्यस्य अणा बाधात् क्षेमकार इति भवितव्यम्। खचि तु **मुम्** स्यादित्याक्षेपः। समाधत्ते—**कर्मणः शेषत्वेति**। तथाच कर्मोपपदाभावात् अणभावे चाजिति भावः। क्षेमङ्करीति तु गौरादित्वात् ङीषित्याहुः।

आशिते। करणे उदाहरति–**आशितो भवत्यनेनेति**। भावे उदाहरति–**आशितस्य भवनमिति**। **संज्ञायाम्**। खजिति शेषः। भृ, तॄ, वृ, जि, धारि, सहि, तपि, दमि एषामष्टानां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी। **विश्वम्भर इति**। विष्णोरियं संज्ञा। **विश्वम्भरेति**। पृथिव्याः संज्ञा इयम्। **रथन्तरमिति**। तॄधातोः खच्। रथेन तरितृत्वस्य सामविशेषे असंभवादाह—**इहेति**। वृधातोरुदाहरति—**पतिंवरेति**। **शत्रुञ्जय इति**। जिधातोः खच्। धारीति ण्यन्तग्रहणं, तस्योदाहरति—**युगन्धर इति**। युगं धारयतीति विग्रहः। 'खचि ह्रस्वः' इत्युपधाह्रस्वः, णिलोपः। **शत्रुंसह इति**। शत्रून् सहते इति विग्रहः। ह्रस्वादि पूर्ववत्। एवमग्रेऽपि। **शत्रुन्तप इति**। शत्रून् तपतीति विग्रहः। **अरिन्दम इति**। अरिषु निग्रहविषये शमयतीत्यर्थः। **दमिः शमनार्थामिति**। 'दमु उपशमे' इति धातुपाठे उपशमशब्दे शमेर्ण्यन्तात् घञ्। तथाच दाम्यतीत्यस्य उपशमयतीत्यर्थाश्रयणात् सकर्मकत्वमिति माधवादिमते सकर्मकोऽयमित्यर्थः। **मतान्तरे त्विति**। 'दमु उपशमे' इत्युपशमार्थस्य दमेरकर्मकत्वमिति हरदत्ता-

---

१ 'समासप्रत्यय विधौ प्रतिषेधः' इति तदन्तविधेरप्राप्तौ वाचनिकोऽत्र तदन्तविधिरिति भाष्यम्।

पर्वतः। शत्रुं सहः। शत्रुन्तपः। अरिन्दमः। दमिः शमनायाम्, तेन सकर्मक इत्युक्तम्। मतान्तरे तु अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र दमिः। (२६६४) **गमश्च**। ३। २। ४७॥ सुतङ्गमः। (२६६५) **अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः**। ३। २। ४८॥ संज्ञायामिति निवृत्तम्। एषु गमेर्डः स्यात्। डित्वसामर्थ्या-दभस्यापि टेर्लोपः। अन्तं गच्छतीत्यन्तग इत्यादि। 'सर्वत्रपन्नयोरुपसंख्यानम्' (वा २०१४)। सर्वत्रगः। पन्नं पतितं गच्छतीति पन्नगः। पन्नमिति पद्यतेः क्तान्तं क्रियाविशेषणम्। 'उरसो लोपश्च' (वा २०१५)। उरसा गच्छती-त्युरगः। 'सुदुरोरधिकरणे' (वा २०१६)। सुखेन गच्छत्यत्र सुगः। दुर्गः। 'अन्यत्रापि दृश्यत इति वक्तव्यम्' (वा २०१८)। ग्रामगः। 'डे च विहायसो विहादेशो वक्तव्यः' (वा २०१२)। विहगः। (२६६६) **आशिषि हनः**। ३। २। ४९॥ शत्रुं वध्याच्छत्रुहः। आशिषि किम्। शत्रुघातः। 'दारावाह-नोऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम्' (वा २०१९)। दारुशब्दे उपपदे आङ्पूर्वाद्धन्ते-रण् टकारश्चान्तादेशो वक्तव्य इत्यर्थः। दार्वाघाटः। 'चारौ वा' (वा २०२०) चार्वाघाटः-चार्वाघातः। 'कर्मणि समि च' (वा २०२१)। कर्मण्युपपदे संपूर्वाद्धन्तेरुक्तं वेत्यर्थः। वर्णान्संहन्तीति वर्णसंघाटः। पदसंघाटः। वर्णसंघातः। पदसंघातः। (२६६७) **अपे क्लेशतमसोः**। ३। २। ५०॥ अपपूर्वाद्धन्तेर्डः

दिमिरुक्तमित्यर्थः। **गमश्च**। संज्ञायां खजिति शेषः। **अन्तात्यन्त**। इत्यादि व्यक्तम्। **सर्वत्रपन्नयोरिति**। सर्वत्रशब्दे पन्नशब्दे चोपपदे गमेर्डस्योपसंख्यान-मित्यर्थः। **उरस इति**। उरसि उपपदे गमेर्डः उरश्शब्दान्त्यस्य लोपश्चेति वक्तव्यमित्यर्थः। **सुदुरोरिति**। सु, दुर् अनयोरुपपदयोर्गमेर्डः स्यात् अधिकरणे वाच्ये इत्यर्थः। **अन्यत्रापि दृश्यत इति**। अन्येष्वप्युपपदेषु अन्येभ्योऽपि धातुभ्यः डो दृश्यते इत्यर्थः। अनेनैव सिद्धे 'सर्वत्रपन्नयोः' इत्यादि प्रपञ्चार्थमेव। एवं च 'सप्तम्यां जनेर्डः' इत्यत्रापि 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति प्रपञ्चार्थमेव। **डे चेति**। विहायसो विह इत्युक्तस्य खजिविषयत्वादिदं वचनम्। **विहग इति**। खचि तु मुमि विहङ्गम इति रूपम्।

आशिषि हनः। कर्मण्युपपदे हन्तेर्डः स्यात् आशिषि गम्यायामित्यर्थः। **शत्रुघात इति**। आशीरभावाड्डाभावे अण्। 'हनस्त' इति तत्वम्। **दारावा-हन इति**। वार्तिकमिदम्। दारौ आहनः अण् अन्तस्येति च्छेदः। अण्संनियो-गेन टत्वविधानार्थमिदम्। **चारौ वेति**। वार्तिकमिदम्। चारुशब्दे उपपदे आङ्-पूर्वाद्धन्तेः अण्, अन्तस्य टः वा स्यादित्यर्थः। **कर्मणि समि चेति**। वार्तिक-मिदम्। **उक्तं वेति**। अण् अन्तस्य टः इत्यर्थः। चारावित्यस्यानुवृत्तिनिवृत्तये

स्यात्। अनाशीरर्थमिदम्। क्लेशापहः पुत्रः। तमोऽपहः सूर्यः। (२९६८) **कुमारशीर्षयोर्णिनिः** । ३ । २ । ५१ ॥ कुमारघाती । शिरसः शीर्षभावो निपात्यते। शीर्षघाती। (२९६९) **लक्षणे जायापत्योष्टक्** । ३ । २ । ५२ ॥ हन्तेष्टक्स्याल्लक्षणवति कर्तरि। जायाघ्नो ना। पतिघ्नी स्त्री। (२९७०) **अमनुष्यकर्तृके च** । ३ । २ । ५३ ॥ जायाघ्नस्तिलकालकः। पतिघ्नी पाणिरेखा। पित्तघ्नं घृतम्। अमनुष्य—इति किम्। आखुघातः शूद्रः। अथ कथं बलभद्रः प्रलम्बघ्नः, शत्रुघ्नः, कृतघ्नः इत्यादि। मूलविभुजादित्वात्सिद्धम्। चोरघातो नगरघातो हस्तीति तु बाहुलकादणि। (२९७१) **शक्तौ हस्तिकवाटयोः** । ३ । २ । ५४ ॥ हन्तेष्टक्स्याच्छक्तौ द्योत्यायाम्। मनुष्यकर्तृकार्थमिदम्। हस्तिघ्नो ना। कवाटघ्नश्चोरः। कपाटेति पाठान्तरम्। (२९७२) **पाणिघताडघौ शिल्पिनि** । ३ । २ । ५५ ॥ हन्तेष्टक्टिलोपो घत्वं च निपात्यते पाणिताडयोरुपपदयोः। पाणिघः। ताडघः। शिल्पिनि किम्। पाणिघातः ताडघातः। 'राजघ उपसंख्यानम्' (वा २०२२)। राजानं हन्ति राजघः। (२९७३) **आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्व्यर्थेष्वच्वौ कृञः करणे ख्युन्** । ३ । २ । ५६॥ एषु च्व्यर्थेष्वच्व्यन्तेषु कर्मसूपपदेषु कृञः ख्युन्स्यात्।

कर्मणीत्युक्तिः। **अपे क्लेशतमसोः** । 'आशिषि हनः' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**अनाशीरर्थमिति** । **कुमारशीर्षयोर्णिनिः** । अनयोरुपपदयोः हन्तेर्णिनिः स्यादित्यर्थः। नकारादिकार उच्चारणार्थः। **लक्षणे** । **लक्षणवतीति** । सूत्रे लक्षणशब्दः अर्शआद्यजन्त इति भावः। **जायाघ्नो नेति** । जायाहननसूचकलक्षणवान् पुरुष इत्यर्थः। 'गमहन' इत्युपधालोपः। **पतिघ्नी स्त्रीति** । पतिहननसूचनलक्षणवतीत्यर्थः। टित्त्वात् ङीप्। **अमनुष्य** । अमनुष्यकर्तृके धात्वर्थे वर्तमानाद्धन्तेः कर्मण्युपपदे टगित्यर्थः। **जायाघ्नस्तिलकालक इति** । तिलाकृतिकृष्णबिन्दुरित्यर्थः। पूर्वसूत्रस्य लक्षणवति कर्तरि प्रवृत्तिरिति भावः। **अथ कथमिति** । प्रलम्बघ्नादौ हन्तेर्मनुष्यकर्तृकतया टकोऽसंभवादित्याक्षेपः। समाधत्ते—**मूलविभुजादित्वात्सिद्धमिति** कप्रत्ययेनेति भावः। ननु चोरघातो हस्तीत्यादि कथम्, अमनुष्यकर्तृकत्वेन हन्तेष्टको दुर्वारत्वादित्यत आह—**चोरघात इत्यादीति** । **बाहुलकादणीति** । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलग्रहणादणि समाधेयमिति भावः।

शक्तौ हस्तिकवाटयोः । **हस्तिघ्न इति** । हस्तिनं हन्तुं शक्त इत्यर्थः। एवं कवाटघ्नः। **पाणिघताडघौ** । पाणिना हन्तीति पाणिघः। ताडः ताडनं तेन हन्तीति ताडघः। मल्लादिः। **राजघ उपसंख्यानमिति** । राजघशब्दे उक्तनिपातनस्य उपसंख्यानमित्यर्थः। **आढ्यसुभग** । आढ्य, सुभग, स्थूल, पलित, नग्न, अन्ध, प्रिय एषां सप्तानां द्वन्द्वात्सप्तमी। **ख्युन् स्यादिति** । करणे वाच्ये

अनाढ्यमाढ्यं कुर्वन्त्यनेन आढ्यंकरणम्। अच्वौ किम्। आढ्यीकुर्वन्त्यनेन। इह प्रतिषेधसामर्थ्याल्ल्युडपि नेति काशिका। भाष्यमते तु ल्युट् स्यादेव। अच्वावित्युत्तरार्थम्। (२९७४) कर्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ। ३।२।५७॥ आढ्यादिषु च्व्यर्थेष्वच्व्यन्तेषु भवतेरेतौ स्तः। अनाढ्यः आढ्यो भवतीति आढ्यम्भविष्णुः आढ्यम्भावुकः। 'स्पृशोऽनुदके क्विन्' (सू ४३२)। घृतस्पृक्। कर्मणीति निवृत्तम्। मन्त्रेण स्पृशतीति मन्त्रस्पृक्। 'ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च' (सू ३७३) व्याख्यातम्। 'त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च' (सू ४२९)। 'समानान्ययोश्चेति वाच्यम्' (वा २०२९) सदृक्—सदृशः। अन्यादृक्—अन्यादृशः। 'क्सोऽपि वाच्यः' (वा २०३०)। तादृक्षः। सदृक्षः।

इति शेषः। 'करणाधिकरणयोश्च' इति ल्युडपवादोऽयम्। कर्तरीति तु अत्र न संबध्यते। **आढ्यङ्करणमिति**। राजाद्यनुवर्तनमिति शेषः। कृञः ख्युन् अनादेशः, 'अरुर्द्विषदजन्तस्य' इति मुम्। सुभगङ्करणमित्याद्यप्युदाहार्यम्। **आढ्यीकुर्वन्त्यनेनेति**। अत्र च्विप्रत्ययसत्त्वात् न ख्युन्निति भावः। ननु ल्युडपवादभूतख्युनभावपक्षे उत्सर्गभूतो ल्युट् कुतो नेत्यत आह—**इहेति**। यदि ल्युडपवादख्युनभावे उत्सर्गभूतो ल्युट् स्यात्, तदा ख्युन्विधिरनर्थकः स्यात्। च्व्यन्ते उपपदे ख्युन्ल्युटोः रूपे विशेषाभावात्। नच ख्युनि मुम्, ल्युटि तदभावः इत्यस्ति विशेष इति वाच्यम्, च्विप्रत्ययान्तस्याव्ययत्वेन ख्युनि सत्यपि मुमभावात् 'अरुर्द्विषदजन्तस्य' इत्यत्रानव्ययस्येत्यनुवृत्तेः। एवंच 'अच्वौ' इति च्व्यन्ते उपपदे ख्युनः प्रतिषेधसामर्थ्यात् ख्युनभावे ल्युडपि नेति विज्ञायत इति काशिकामतमित्यर्थः। एवंच 'अच्वौ' इति च्व्यन्ते उपपदे ख्युन्प्रतिषेधः ख्युनभावपक्षे ल्युडभावार्थ इति स्थितम्। **भाष्यमते त्विति**। भाष्ये 'ख्युनि च्विप्रतिषेधानर्थक्यम्। ल्युट्ख्युनोरविशेषात्। मुमर्थमिति चेन्न, अव्ययत्वात्' इत्यादिसंदर्भेण अच्विग्रहणं ख्युन्विधौ प्रत्याख्याय 'अच्वौ' इत्युत्तरार्थमित्युक्तम्। तन्मते तु च्व्यन्ते उपपदे ख्युना मुक्ते ल्युट् स्यादेवेत्यर्थः।

कर्तरि भुवः। खिष्णुचि खचावितौ। खुकञि खञावितौ। **आढ्यम्भविष्णुरिति**। अनाढ्यः आढ्यो भवतीति विग्रहः। **आढ्यम्भावुक इति**। ञित्त्वाद्वृद्धिः। करणग्रहणानुवृत्तिनिवृत्तये कर्तृग्रहणम्। खिष्णुचि इकारस्तु व्यर्थ एव इटा सिद्धेः। अच्वौ किम्। आढ्यीभविता। **स्पृशोऽनुदके क्विन्निति**। व्याख्यातं हलन्ताधिकारे। **निवृत्तमिति**। अत्र व्याख्यानमेव शरणम्। **समानान्ययोश्चेति**। अनयोरुपपदयोः दृशः क्विन्कञावित्यर्थः। **सदृक् सदृश इति**। समानो दृश्यते इति न विग्रहः, कर्तर्येव क्विन्विधानात्। किन्तु कर्मकर्तरि क्विन्कञौ। समानः पश्यतीति विग्रहः। समानत्वेन ज्ञानविषयो भवतीत्यर्थ इति भाष्ये स्पष्टम्। 'दृग्द-

अन्यादृक्षः। (२९७५) **सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि** क्विप्। ३।२।६१॥ एभ्यः क्विप्स्यादुपसर्गे सत्यसति च सुप्युपपदे। द्युसत्। उपनिषत्। अण्डसूः। प्रसूः। मित्रद्विट्। प्रद्विट्। मित्रध्रुक्। प्रध्रुक्। गोधुक्। प्रधुक्। अश्वयुक्। प्रयुक्। वेदवित्। मिविदित्यादि। 'अग्रग्रामाभ्यां नयतेर्णो वाच्यः' (वा ५०६४)। अग्रणीः। ग्रामणीः। (२९७६) **भजो ण्विः**। ३।२।६२॥ सुप्युपसर्गे चोपपदे भजेर्ण्विः स्यात्। अंशभाक्। प्रभाक्। (२९७७) **अदोऽनन्ने**। ३।२।६८॥ विट् स्यात्। आममत्ति आमात्। सस्यात्। अनन्ने किम्। अन्नादः। (२९७८) **क्रव्ये च**। ३।२।६९॥ अदेर्विट्। पूर्वेण सिद्धे वचनमण्बाधनार्थम्। क्रव्यात्। आममांसभक्षकः। कथं तर्हि 'क्रव्यादोऽस्रप आशरः' इति। पक्वमांसशब्दे उप-

---

शवतुषु' इति समानस्य सभावविकल्पः। तत्र 'विभाषोदरे' इत्यतः विभाषानुवृत्तेः समानदृक् सदृक् समानदृशः सदृशः इति भाष्याच्च। **अन्यादृगिति**। 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वम् **क्सोऽपीति**। त्यदादिषु समानान्ययोश्च दृशेः क्सोऽपि वाच्य इत्यर्थः।

सत्सूद्विष। सद्, सू, द्विष, द्रुह, दुह, युज, विद, भिद, छिद, जि, नी, राज् एषां द्वन्द्वात्पञ्चम्यर्थे षष्ठी। अनुपसर्गे इत्यस्य निवृत्त्यैव सिद्धे उपसर्गेऽपीति वचनम् अन्यत्र सुब्ग्रहणे उपसर्गग्रहणं नेति ज्ञापनार्थम्। तेन 'वदः सुपि क्यप् च' इति विधिरुपसर्गे न भवतीति भाष्ये स्पष्टम्। **द्युसदिति**। दिवि सीदतीति विग्रहः। 'सात्पदाद्योः' इति न षत्वम्। 'पूर्वपदात्' इति षत्वं तु न भवति, तस्य च्छान्दसत्वात् 'आदितेया दिविषदः' इत्यत्र सुषामादित्वात् षत्वमित्याहुः। **उपनिषदिति**। 'सदिरप्रतेः' इति षत्वम्। **इत्यादीति**। काष्ठभित्, रज्जुच्छित्। शत्रुजित्, अत्र 'ह्रस्वस्य पिति' इति तुक्। सेनानीः, विराट्। **अग्रग्रामाभ्यामिति**। असमानपदत्वादप्राप्ते णत्वे वचनम्। **भजो ण्विः**। सुपि उपसर्गे चोपपदे भजेर्ण्विरित्यर्थः। **अंशभागिति**। णित्त्वादुपधावृद्धिः। **अदोऽनन्ने। विट् स्यादिति**। शेषपूरणमिदम्। अन्नशब्दभिन्ने सुप्युपपदे अदेर्विट् स्यादिति फलितम् 'जनसनखनक्रमगमो विट्' इति छान्दससूत्राद्विडित्यनुवर्तते। **सस्यादिति**। सस्यमत्तीति विग्रहः। **अन्नाद इति**। कर्मण्यण्। **क्रव्ये च**। **अदेर्विडिति**। शेषपूरणमिदम्। **अण्बाधनार्थमिति**। क्रव्ये अदेर्विडेव न त्वणित्यर्थलाभादिति भावः। **कथं तर्हीति**। क्रव्ये उपपदे अदेर्विडेवेति नियमादणोऽसंभवादित्याक्षेपः। समाधत्ते—**पक्वमांसशब्द इति**। तर्हि पक्वमांसाद इति स्यादित्यत आह—**उपपदस्य क्रव्यादेश इति**। कुत इत्यत आह—**पृषोदरादित्वादिति**।

पदेऽण्। उपपदस्य कव्यादेशः, पृषोदरादित्वात्। (२९७९) दुहः कब्घश्च। ३। २। ७०॥ कामदुघा। (२९८०) अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते। ३। २। ७५॥ छन्दसीति निवृत्तम्। मनिन्, क्वनिप्, वनिप्, विच् एते प्रत्ययाः धातोः स्युः। (२९८१) नेड्वशि कृति। ७। २। ८॥ वशादेः कृत इण्न स्यात्। शॄ, सुशर्मा। प्रातरित्वा। (२९८२) विड्वनोरनुनासिकस्याऽऽत्। ६। ४। ४१॥ अनुनासिकस्य आत्स्यात्। विजायत इति विजावा। ओणृ, अवावा। विच्, रोट्। रेट्। सुगण्। (२९८३) क्विप्च। ३। २। ७६॥ अयमपि दृश्यते। 'सत्सूद्विष—' (सू २९७५) इति त्वस्यैव प्रपञ्चः। उखास्रत्। पर्णध्वत्। वाहभ्रट्। (२९८४) अन्तः। ८। ४। २०॥ पदान्तस्या-

दुहः कब्घश्च। सुप्युपपदे दुहेः कप्स्यात् प्रकृतेर्घश्चान्तादेश इत्यर्थः। कामदुघेति। धेनुरिति शेषः। काममपेक्षितं दुग्धे इति विग्रहः। अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते। 'विजुपे छन्दसि' 'आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च' इत्यधिकारे इदं सूत्रम्। निवृत्तमिति। व्याख्यानादिति भावः। मनिनि अन्यो नकार इत्, इकार उच्चारणार्थः। क्वनिपि वनिपि च पकार इत्, इकार उच्चारणार्थः। नेड्वशि कृति। षष्ठ्यर्थे सप्तम्यौ। वशा कृद्विशेष्यते। तदादिविधिः। तदाह—वशादेरिति। सुशर्मेति। शॄधातोर्मनिन्। प्रातरित्वेति। इणधातोः क्वनिप्। विड्वनोरनुनासिकस्याऽऽत्। विड्वनोरिति सप्तमी। अनुनासिकस्य आदिति छेदः। विजावेति। जनेर्वनिप्। जनेर्नकारस्य आकारः। सवर्णदीर्घः। अवावेति। ओणेर्वनिप्। णकारस्य आकारः अवादेशः। विजिति। उदाह्रियते इति शेषः। रोट् रेडिति। 'रुष, रिष हिंसायाम्' विच्। 'वेरपृक्तस्य' इति वलोपः। सुगणिति। गणेर्विच्। क्विप् च। अयमपीति। सर्वधातुभ्यः सोपपदेभ्यः निरुपपदेभ्यश्च छन्दसि लोके च क्विप् दृश्यते इत्यर्थः। नन्वनेनैव सिद्धे 'सत्सूद्विष' इति सूत्रं व्यर्थमित्यत आह—सत्सूद्विषेति। 'सत्सूद्विष' इति सूत्रं तु 'क्विप् च' इत्यस्यैव प्रपञ्च इत्यर्थः। उखास्रदिति। उखायाः स्रंसत इति विग्रहः। स्रंसेः क्विप्, 'अनिदिताम्' इति नलोपः, 'वसुस्रंसु' इति दत्वम्। एवं पर्णध्वत्। पर्णात् ध्वंसत इति विग्रहः। वाहभ्रडिति। वाहात् भ्रश्यति इति विग्रहः। व्रश्चादिना षः। अन्तः। 'अनितेः' इति सूत्रमनुवर्तते, 'रषाभ्यां नो णः' इति च। अन्तः इति षष्ठ्यर्थे प्रथमा। पदस्यान्तो विवक्षितः। 'उपसर्गादसमासेऽपि' इत्यतः उपसर्गादित्यनुवर्तते। तदाह—पदान्तस्येत्यादिना। हे प्राणिति। प्रपूर्वादनेः क्विबन्तात् संबोधनैकवचनस्य हल्ङ्यादिलोपः, नस्य

१ 'अनितेः' इति सूत्रेण तु न सिद्धिः, 'पदान्तस्य' इति सूत्रेण पदचरमावयवस्य नस्य णत्वनिषेधात्। अनेन तु सामर्थ्यात्स निषेधो बाध्यते इति भावः।

निते नैस्य णत्वं स्यादुपसर्गस्थान्निमित्तात्परश्चेत्। हे प्राण्। 'शास इत्--' (सू २४८६) इतीत्वम्। मित्राणि शास्ति मित्रशीः। **'आशासः क्वौ उपधाया इत्वं वाच्यम्'** (वा ४०७०)। आशीः। इत्त्वोत्त्वे। गीः। पूः। (२९८५) **इस्मन्त्रन्क्विषु च** । ६ । ४ । ९७ ॥ एषु छादेर्ह्रस्वः स्यात्। तनुच्छत्। 'अनुनासिकस्य क्वि--' (सू २६६६) इति दीर्घः। 'मो नो धातोः' (सू ३४१)। प्रतान्। प्रशान्। 'च्छ्वोः--' (सू २५६१) इत्यूठ्। अक्षद्यूः। 'ज्वरत्वर-- ' (सू २६५४) इत्यूठ्। जूः जुरौ जुरः। तूः। स्रूः। ऊठ्, वृद्धिः, जनानवतीति जनौः। जनावौ जनावः। मूः मुवौ मुवः। सुमूः सुम्वौ सुम्वः। 'राल्लोपः' (सू २६५५)। मुर्छा। मूः मुरौ मुरः। धुर्वी, धूः।

णः। मलोपस्तु न, 'न ङिसंबुद्ध्योः' इति निषेधात्।

मित्रशीरिति। मित्राणि शास्तीति विग्रहः। शासेः क्विप् 'शास इदङ्हलोः' इत्युपधाया इत्त्वम्, 'र्वोरुपधायाः' इति दीर्घः। मित्रशिषावित्यादौ अपदान्तत्वान्न दीर्घः। **आशासः क्वाविति**। 'आङः शासु इच्छायाम्' इत्यात्मनेपदी। तस्य 'शास इदङ्हलोः' इति इत्त्वं तु न भवति, तत्र परस्मैपदिन एव शासेर्ग्रहणात्। अन्यथा आशास्ते इत्यादावपि इत्त्वापत्तेः। अत आशासः क्वाविति विधिः। **इत्त्वोत्त्वे इति**। गॄधातोः क्विपि, ॠत इत्त्वे, रपरत्वे, सोर्लोपे, 'र्वोरुपधायाः' इति दीर्घे गीरिति रूपम्। पॄधातोः क्विपि, 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इति ॠतः उत्त्वे, रपरत्वे, सुलोपे, उपधादीर्घे पूः इति रूपमित्यर्थः। **इस्मन्त्रन्**। इस्, मन्, त्रन्, क्वि एषां चतुर्णां द्वन्द्वः। 'छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य' इत्यतः छादेरिति 'खचि ह्रस्वः' इत्यतः ह्रस्व इति चानुवर्तते। तदाह—**एषु छादेरिति**। अर्थादाकारस्येति गम्यते, अलोन्त्यपरिभाषामाश्रित्य इकारस्य ह्रस्वविधौ प्रयोजनाभावात्। एवंच 'ऊदुपधायाः' इत्यतः उपधाया इति नानुवर्तनीयम्, णयन्तस्य छादेर्दकारोपधत्वात्। इस् छदिः, मन् छद्म, त्रन् छत्त्रम्। क्वौ उदाहरति—**तनुच्छदिति**। तनुं छादयतीति विग्रहः। अथ तनेः शमेश्च क्विपि विशेषमाह—**अनुनासिकस्येति**। अक्षद्यूरित्यत्र आह—**च्छ्वोरिति**। अक्षैर्दीव्यतीति विग्रहे दिव्धातोः क्विपि वकारस्य ऊठि इकारस्य यणिति भावः। **ज्वरेति**। ज्वरधातोः क्विपि अकारवकारयोरेकस्मिन् ऊठि जूरिति रूपम्। स्रिवेः क्विपि इकारवकारयोरूठि स्रूरिति रूपम्। अवधातोः क्विपि अकारवकारयोरूठि ऊरिति रूपम्। **वृद्धिरिति**। जनानवतीति विग्रहे, अवेः क्विपि, अकारवकारयोरूठि, जन ऊ इति स्थिते, आद्गुणं बाधित्वा 'एत्येधत्यूठ्सु' इति वृद्धिरौकारादेश इत्यर्थः। **मूरिति**। मवेः क्विपि, अकारवकारयोरूठ्। **सुम्वौ सुम्वः इति**। अनेकाच्त्वात् गतिपूर्वत्वाच्च यणिति भावः।

(२९८६) **गमः क्वौ** । ६ । ४ । ४० ॥ अनुनासिकलोपः स्यात् । अङ्गगत् । 'गमादीनामिति वक्तव्यम्' (वा ४०७६) । पुरीतत् । संयत् । सुनत् । 'ऊ च गमादीनामिति वक्तव्यं लोपश्च' (वा ४०७३-७४) । अग्रेगूः । अग्रेभ्रूः । (२९८७) **स्थः क च** । ३ । २ । ७७॥ चात्क्विप् । शंस्थः । शंस्थाः। 'शमि धातोः—' (सू २९२८) इत्यचं बाधितुं सूत्रम् । (२९८८) **सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये** । ३ । २ । ७८ ॥ अजात्यर्थे सुपि धातोर्णिनिः स्यात्ताच्छील्ये द्योत्ये । उष्णभोजी । शीतभोजी । अजातौ किम् । ब्राह्मणाना-

रादिति । मुर्छाधातोः क्विपि 'राल्लोपः' इति छकारस्य लोपे सुलोपे 'र्वोः' इति दीर्घे मूरिति रूपम् । **मुरौ मुर इति** । अपदान्तत्वान्नोपधादीर्घः। **धुर्वीति**। धुर्वीधातोः क्विपि 'राल्लोपः' इति वकारस्य लोपे सुलोपे 'र्वोः' इति दीर्घे धूरिति रूपमिति भावः । **गमः क्वौ** । **अनुनासिकलोपः स्यादिति** । शेषपूरणमिदम् । 'अनुदात्तोपदेश' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । झलादिप्रत्ययपरकत्वाभावात् अनुदात्तोपदेशेत्यप्राप्तौ वचनम् । **अङ्गगदिति** । अङ्गाख्यं देशं गच्छतीति विग्रहः । क्विपि मकारलोपे तुक् । एवं वङ्गगत्कलिङ्गगदित्यादि । **गमादीनामिति** । क्वावनुनासिकलोप इति शेषः । **पुरीतदिति** । पुरिः हृदयाख्यः मांसखण्डविशेषः । तं तनोति आच्छादयतीति विग्रहः । हृदयकमलाच्छादको मेदोविशेषः । 'पुरीतता हि हृदयमाच्छाद्यते' इति श्रुतिरिति कर्किभाष्यम् । तनेः क्विपि नकारलोपे तुक् । 'नहिवृतिवृषि' इति पूर्वपदस्य दीर्घः । **संयदिति** । यमेः क्विप् । मलोपे तुक् । **सुनदिति** । नमेः क्विपि मलोपे तुक् । **ऊ चेति** । गमादीनामुपधायाः ऊभावश्चेति वक्तव्यमित्यर्थः । **लोपश्चेति** । चकारादनुनासिकलोपः समुच्चीयते इति भावः । **अग्रेगूरिति** । अग्रे गच्छतीति विग्रहः गमेरकारस्य ऊभावः मलोपश्च 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक् । **अग्रेभ्रूरिति** । भ्रमेरकारस्य ऊभावः, मलोपश्च ।

स्थः क च । केत्यविभक्तिकम् । स्थ इति पञ्चम्यन्तम् । **चात् क्विबिति** । उपसर्गे अनुपसर्गे च सुबन्ते उपपदे स्थाधातोः कप्रत्ययः स्यात् क्विप् चेति फलितम्। **शंस्थ इति** । शमित्यव्ययं सुखे । तत्पूर्वात् स्थाधातोः कप्रत्यये आतो लोपः । **शंस्था इति** । क्विपि रूपम् । सुखं स्थापयतीत्यर्थः । तिष्ठतिरन्तर्भावितण्यर्थः । शंस्था इति भाष्यप्रयोगात् पृषोदरादित्वाच्च 'घुमास्था' इति ईत्वं न । केचित्तु क चेति चकारात् विजेवानुकृष्यते इत्याहुः । ननु 'सुपि स्थः' इति कप्रत्यये 'क्विप् च' इति क्विपि च सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**शमिधातोरित्यचमिति** । अन्यथा धातुग्रहणसामर्थ्यात् कृञो हेत्वादिषु टप्रत्ययमिव शम्पूर्वात् स्थाधातोः कं क्विपं च अच्प्रत्ययो बाधेतेति भावः । **सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये** । 'सुपि स्थः' इत्यतः सुपीत्यनुवृत्तौ पुनः सुब्ग्रहणमुपसर्गेऽपि विधानार्थम् । अन्यथा 'आ-

१ पुस्तकान्तरे 'ऊङ् च गमादीनाम्' इत्येव पाठः ।

मन्त्रयिता। ताच्छील्ये किम्। उष्णं भुङ्क्ते कदाचित्। इह वृत्तिकारेणोपसर्गभिन्न एव सुपि णिनिरिति व्याख्याय 'उत्प्रतिभ्यामाङि सर्तेरुपसंख्यानम्' इति पाठितम्। हरदत्तमाधवादिभिश्च तदेवानुसृतम्। एतच्च भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम्। प्रसिद्धश्चोपसर्गेऽपि णिनिः। 'स बभूवोपजीविनाम्'[1] 'अनुयायिवर्गः'[2], 'पतत्यधो धाम विसारि'[3], 'न वञ्चनीयाः प्रभवोऽनुजीविभिः'[4] इत्यादौ। 'साधुकारिण्युपसंख्यानम्' (वा २०३८) 'ब्रह्मणि वदः' (वा २०३९)। अताच्छील्यार्थं वार्तिकद्वयम्। साधुदायी। ब्रह्मवादी। (२९८९) **कर्तर्युपमाने**। ३। २। ७९॥ णिनिः स्यात्। उपपदार्थः कर्ता प्रत्ययार्थस्य कर्तुरुपमानम्। उष्ट्र इव क्रोशति उष्ट्रक्रोशी। ध्वाङ्क्षरावी। अताच्छील्यार्थं जात्यर्थं च सूत्रम्। कर्तरि किम्। अपूपानिव भक्षयति माषान्। उपमाने किम्। उष्ट्रः क्रोशति। (२९९०) **व्रते**। ३। २। ८०॥ णिनिः स्यात्। स्थण्डिलशायी। (२९९१) **बहुलमाभीक्ष्ण्ये**। ३। २। ८१॥ पौनःपुन्ये द्योत्ये सुप्युपपदे

तोऽनुपसर्गे' इत्यतः अनुपसर्गे इत्यनुवर्तेत। तद्ध्वनयन्नुदाहरति—**उष्णभोजीति**। उष्णभोजनशील इत्यर्थः। **उपसर्गभिन्न एवेति**। अनुपसर्ग इत्यनुवर्तते। सुब्ग्रहणं तु 'सत्सूद्विष' इति सूत्रात् उपसर्गेऽपीत्यनुवृत्तिनिवृत्तये इति भावः। **उत्प्रतिभ्यामिति**। उत्प्रतिभ्यां परे आङि प्रयुज्यमाने सति तत्पूर्वात्सर्तेर्णिनेरुपसंख्यानमिति तदर्थः। उदासारिणी प्रत्यासारिणीत्युदाहरणम्। **भाष्यविरोधादिति**। सुब्ग्रहणमुपसर्गग्रहणानुवृत्तिनिवृत्त्यर्थम्, उपसर्गे अनुपसर्गे च सुबन्ते उपपदे धातोर्णिनिरित्येव भाष्ये उदाहृतत्वादिति भावः। तथाच 'उत्प्रतिभ्यामाङि सर्तेः' इति वचनं नादर्तव्यम्। भाष्ये तत्पाठस्तु प्रक्षिप्त एवेति भावः। अत एव 'अनुगादिनष्ठक्' इति सूत्रप्रयोगश्च संगच्छते इति ज्ञेयम्।

उपसर्गभिन्न एव सुपि णिनिरिति मतं शिष्टप्रयोगविरुद्धं चेत्याह—**प्रसिद्धश्चोपसर्गेऽपि णिनिरिति**। इत्यादावित्यत्रान्वयः। **साधुकारिणीति**। कृञ्ग्रहणं सर्वधातूपलक्षणम्। साधुकारीत्यादिशब्दविषये तत्सिद्ध्यर्थं णिनेरुपसंख्यानमित्यर्थः। साधुशब्दे उपपदे धातोर्णिनिरिति यावत्, भाष्ये साधुकारी साधुदायीत्युदाहरणात्। **ब्रह्मणि वद इति**। णिनेरुपसंख्यानमिति शेषः। ननु 'सुप्यजातौ' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदं वार्तिकमित्यत आह—**अताच्छील्यार्थमिति**। **साधुदायीति**। आतो युक्। **ब्रह्मवादीति**। ब्रह्म वेदः। **कर्तर्युपमाने**। **कर्तुरुपमानमिति**। चेदित्यध्याहार्यम्। ननु 'सुप्यजातौ' इति सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**अताच्छील्यार्थमिति**। **व्रते**। **णिनिः**

---

१ रघुवंशे स. १ श्लो. १६। २ रघुवंशे स. २ श्लो. ४।
३ शिशुपालवधे स. १ श्लो. २। ४ किरातार्जुनीये स. १ श्लो. ४।

णिनिः । क्षीरपायिणः उशीनराः । (२९९२) मनः । ३ । २ । ८२ ॥ सुपि मन्यतेर्णिनिः स्यात् । दर्शनीयमानी । (२९९३) आत्ममाने खश्च । ३ । २ । ८३ ॥ स्वकर्मके मनने वर्तमानान्मन्यतेः सुपि खश् स्यात् । चाण्णिनिः । पण्डितमात्मानं मन्यते पण्डितम्मन्यः-पण्डितमानी । 'खित्यनव्ययस्य' (सू २९४३) । कालिंमन्या । अनव्ययस्य किम् । दिवामन्या । (२९९४) इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च । ६ । ३ । ६८ ॥ इजन्तादेकाचोऽम्स्यात्स च स्वाद्यम्वत्खिदन्ते परे । 'औतोऽम्शसोः' (सू २८५) । गाम्मन्यः । 'वाऽम्शसोः' (सू ३०२) । स्त्रियम्मन्यः । स्त्रीम्मन्यः । नृ, नरम्मन्यः । भुवम्मन्यः । श्रिय-

स्यादिति । सुप्युपपदे णिनिः स्यात् व्रते गम्ये इति यावत् । **स्थण्डिलेशायीति** । ('तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक्) । **बहुलमाभीक्ष्ण्ये** । जातावप्युपपदे प्राप्त्यर्थमिदम् । तत् ध्वनयन्नुदाहरति--**क्षीरपायिण इति । मनः** । दैवादिकस्यैव मनेर्ग्रहणं न तु तानादिकस्य, बहुलग्रहणानुवृत्तेः । तदाह--**सुपि मन्यतेरिति** । मनुतेर्ग्रहणे तु बाधकमुत्तरसूत्रे वक्ष्यते । **आत्ममाने खश्च** । आत्मनः स्वस्य मानः मननम् आत्ममानः । तदाह—**स्वकर्मके मनने इति** । **पण्डितम्मन्य इति** । खशः शित्त्वेन सार्वधातुकत्वात् श्यन् । खित्त्वात् ' अरुर्द्विषत् ' इति मुम् । तानादिकस्य मनेर्ग्रहणे तु उविकरणः स्यात् । कालीमात्मानं मन्यते इत्यर्थे खशि श्यनि कृते आह—**खित्यनव्ययस्येति** । 'स्त्रियाः पुंवत्' इति पुंवत्त्वं बाधित्वा परत्वाद्ध्रस्वः इत्यर्थः । **दिवामन्येति** । अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि दिवाशब्दस्य वृत्तिविषये कर्मत्वं बोध्यम् ।

इच एकाचः । एकाचः अमिति छेदः । अम् च अम् चेत्येकशेषः । एकं विधेयसमर्पकम् । इच एकाचोऽमिति प्रथमं वाक्यम् । इच इत्येकाच इति च पञ्चमी । ' अलुगुत्तरपदे ' इत्युत्तरपदाधिकारात् आक्षिप्तं पूर्वपदम् इचा विशेष्यते । तदन्तविधिः । तदाह—**इजन्तादेकाचोऽम् स्यादिति** । मुमोऽपवादः । द्वितीयम् अम्पदं प्रत्ययवदित्येकदेशेन प्रत्ययेन समानाधिकरणं संबध्यते । असामर्थ्येऽपि वतिप्रत्यय आर्षः । अम्प्रत्ययवदिति द्वितीयं वाक्यं संपद्यते । स्वादिप्रत्ययेषु यत् द्वितीयैकवचनं तदेवात्र अमिति विवक्ष्यते, व्याख्यानात् । तदाह—**स च स्वाद्यम्वदिति** । एतत्सर्वं भाष्ये स्पष्टम् । **खिदन्ते पर इति** । खिदन्ते उत्तरपदे परत इत्यर्थः । ' खित्यनव्ययस्य ' इत्यतः खितीत्यनुवर्तते इति भावः । अम्प्रत्ययवदित्यतिदेशस्य प्रयोजनमाह—**औतोम्शसोरिति** । **गाम्मन्य इति** । गामात्मानं मन्यते इत्यर्थे मनेः खशि श्यन्, सुपो लुक्, गोशब्दादम्, अम्प्रत्यय-

१ दोषामन्यं विदधति दिवमिति माघः स. ४ श्लो. ६२ ।

मात्मानं मन्यते श्रिमन्यं कुलम्। भाष्यकारवचनाच्छ्रीशब्दस्य ह्रस्वो मुममोर-भावश्च। (२९९५) भूते। ३। २। ८४॥ अधिकारोऽयम्। 'वर्तमाने लट्'

वदित्यतिदेशात् मकारस्य 'न विभक्तौ' इति नेत्त्वम्। 'औतोऽम्शसोः' इत्यो-कारस्य आकार इति भावः। अम्प्रत्ययवदित्यस्य प्रयोजनान्तरमाह—**वाऽम्शसोरिति। स्त्रियम्मन्य इति।** स्त्रियमात्मानं मन्यते इत्यर्थे मनेः खशि श्यन्। सुपो लुक्। स्त्रीशब्दात् 'वाऽम्शसोः' इति इयङ्विकल्पः। अत्र यकारादकार-श्रवणार्थम् अम्विधिः। मुमि तु अकारो न श्रूयेत। **स्त्रीम्मन्य इति।** इयङ-भावपक्षे 'अमि पूर्वः'। अम्प्रत्ययवदित्यस्य प्रयोजनान्तरमाह—**नृ नरम्मन्य इति।** नृ इत्यविभक्तिकम् उदाहरणे नृशब्दस्य समावेशसूचनार्थम्। नरमात्मानं मन्यते इत्यर्थे मनेः खश्, श्यन्, सुपो लुक्, नृशब्दादम् अम्प्रत्ययवदित्यति-देशात् 'ऋतोऽङि' इति गुणः। अत्रापि रेफादकारश्रवणार्थः अम्विधिः। मुमि त्वकारो न श्रूयेत।

अम्प्रत्ययवदित्यस्य प्रयोजनान्तरमाह—**भुवम्मन्य इति।** भुवमात्मानं मन्यते इत्यर्थे मनेः खश्, श्यन्, सुपो लुक्। भूशब्दादम्, अम्प्रत्ययवदित्यति-देशात् 'अचि श्नुधातु' इत्युवङ्। अतिदेशाभावे तु उवङ् न स्यात्, तस्याजादि-प्रत्यये विधानात्। **श्रिमन्यमिति।** मनेः खश् श्यन्। अत्र मननक्रियां प्रति कुलत्वेन रूपेण कुलं कर्तृ, तस्यैव कुलस्य अध्यारोपितश्रीत्वेन रूपेण कर्मत्वं चेति स्थितिः। एवंच श्रीशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गस्यापि कुले लक्षणया वृत्तेर्नपुंसकत्वम्। यत्र हि प्रातिपदिकस्यैव लक्षणा प्रसिद्धा तत्र पूर्वलिङ्गत्यागः। यथा प्रकृते श्री-शब्दः। यत्र तु पदस्य लक्षणा, न तत्र पूर्वलिङ्गत्यागः, यथा गङ्गायां घोष इत्यादौ इति 'पुंयोगादाख्यायाम्' इति सूत्रे प्रकृतसूत्रे च भाष्यकैयटयोर्मर्यादा स्थिता। एवंच कालिम्मन्यं कुलमित्यत्र कालीशब्दस्य न स्त्रीलिङ्गपरित्यागः, प्रयोगानुसारेण तत्र पदलक्षणाया एवाभ्युपगमात् श्रिमन्यं कुलमित्यत्र तु प्रयोगानुसारात् श्रीश-ब्दस्य प्रातिपदिकस्यैव लक्षणेति पूर्वलिङ्गपरित्यागात् नपुंसकलिङ्गत्वमेवाश्रीयते। ततश्च श्रीशब्दस्यात्र नपुंसकत्वात् 'खित्यनव्ययस्य' इति बहिरङ्गं बाधित्वा 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्व एव न्याय्यः। मुमपवादे 'इच एकाचः' इति अमि कृते तस्य 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लुक्। तथाच श्रिमन्यं कुलमिति सिद्धम्। नच गाम्मन्य इत्या-दावपि 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति लुक् स्यादिति वाच्यम्, 'इच एकाचः' इत्यमः 'सुपो धातु' इति लुगपवादत्वात्। 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लुकस्तु नायमम्विधिर्बाधकः, मध्येऽपवादन्यायात् इति प्रकृतसूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्। तदाह—**भाष्यकारवचनाच्छ्रीशब्दस्य ह्रस्व इति।** 'ह्रस्वो नपुंसके' इत्यने-नेति शेषः। **मुममोरभावश्चेति।** मुमपवादस्य अमः 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति

(सू २१५१) इति यावत् । (२९९६) **करणे यजः** । ३ । २ । ८५ ॥ करणे उपपदे भूतार्थाद्यजेर्णिनिः स्यात्कर्तरि । सोमेनेष्टवान् सोमयाजी । अग्निष्टोमयाजी । (२९९७) **कर्मणि हनः** । ३ । २ । ८६ ॥ पितृव्यघाती । कर्मणीत्येतत् 'सहे च' (सू ३००६) इति यावदधिक्रियते । (२९९८) **ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्** । ३ । २ । ८७ ॥ एषु कर्मसूपपदेषु हन्तेर्भूते क्विप् स्यात् । ब्रह्महा । भ्रूणहा । वृत्रहा । 'क्विप् च' (सू २९८३) इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । ब्रह्मादिष्वेव, हन्तेरेव, भूत एव, क्विबेवेति चतुर्विधोऽत्र नियम इति काशिका । ब्रह्मादिष्वेव क्विबेवेति द्विविधो नियम इति भाष्यम् । (२९९९) **सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः** । ३ । २ । ८९ ॥ सौकर्मादिषु च कृञः क्विप्स्यात् । त्रिविधोऽत्र नियम इति काशिका । सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । मन्त्रकृत् ।

लुकि सति तयोः प्रयोगाभावः फलतीत्यर्थः ।

भूते । अधिकारोऽयमिति । धातोरित्यधिकृतम् । ततश्च भूतार्थवृत्तेर्धातोरित्युत्तरत्रानुवर्तते इति फलति । **वर्तमाने इति** । ' वर्तमाने लट् ' इत्यतः प्रागित्यर्थः । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । **करणे यजः । सोमेनेति** । सोमाख्यलताविशेषरसेन यागं कृतवानित्यर्थः । सोमलतारसद्रव्यकेन यागेन अपूर्वमुत्पादितवानिति मीमांसकाः । एतच्च द्वितीयस्य द्वितीये 'द्रव्यसंयोगाच्चोदना पशुसोमयोः' इत्यधिकरणे अध्वरमीमांसाकुतूहलवृत्तौ प्रपञ्चितमस्माभिः । **अग्निष्टोमयाजीति** । अग्निष्टोमाख्ययागेन अपूर्वं भावितवानित्यर्थः । **कर्मणि हनः** । कर्मण्युपपदे भूतार्थात् हनेर्णिनिः स्यात् । **पितृव्यघातीति** । पितृव्यं हतवानित्यर्थः । ' हनस्तः ' इति तः, ' हो हन्तेः ' इति हस्य घः । **ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्** । पूर्वसूत्रात्कर्मग्रहणानुवृत्तेराह—**कर्मस्विति** । **हन्तेर्भूते इति** । भूतार्थवृत्तेर्हन्तेरित्यर्थः । **चतुर्विध इति** । पुनर्विधानलब्धस्य एवकारस्य विनिगमनाविरहाच्चतुर्ष्वपि निवेशः इति भावः । तत्र ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरिति नियमात् पुरुषं हतवानित्यत्र न क्विप् । ब्रह्मादिषु हन्तेरेवेति नियमात् ब्रह्म अधीतवानित्यत्र न क्विप् । ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूतकाले एवेति नियमात् ब्रह्म हन्ति हनिष्यति वेत्यत्र न क्विप् । क्विबेवेति नियमात् ब्रह्म हतवानित्यत्र अण् न भवति, किंतु ' ब्रह्मभ्रूण ' इति क्विबेव । निष्ठा तु भवत्येव, सोपपदप्रत्ययस्यैव नियमेन व्यावृत्तेः । **द्विविध इति** । उभयतो नियमोऽयम् ब्रह्मादिष्वेव क्विबेवेति च भाष्यमित्यर्थः । एवंच हन्तेरेव भूत एवेति नियमद्वयमुपेक्ष्यमिति भावः ।

सुकर्म । सु, कर्म, पाप, मन्त्र, पुण्य एषां पञ्चानां द्वन्द्वः । **त्रिविध इति** । सुकर्मादिषु भूते कृञः क्विबेवेति, सुकर्मादिषु भूते कृञ एव क्विबिति, सुकर्मादिषु

पुण्यकृत्। क्विबेवेति नियमात्कर्म कृतवानित्यत्राण् न। कृञ एवेति नियमान्मन्त्राध्यायः। अत्र न क्विप्। भूत एवेति नियमान्मन्त्रं करोति करिष्यति वेति विवक्षायां न क्विप्। स्वादिष्वेवेति नियमाभावादन्यस्मिन्नप्युपपदे क्विप्। शास्त्रकृत्। भाष्यकृत्। (३०००) **सोमे सुञः।** ३। २। ९० ॥ सोमसुत्। चतुर्विधोऽत्र नियम इति काशिका। एवमुत्तरसूत्रेऽपि। (३००१) **अग्नौ चेः।** ३। २। ९१ ॥ अग्निचित्। (३००२) **कर्मण्यग्न्याख्यायाम्।** ३। २। ९२ ॥ कर्मण्युपपदे कर्मण्येव कारके चिनोतेः क्विप् स्यात् अग्न्याधारस्थलविशेषस्याख्यायाम्। श्येन इव चितः श्येनचित्। (३००३) **कर्मणीनि विक्रियः।** ३। २। ९३ ॥ कर्मण्युपपदे विपूर्वात्क्रीणातेरिनिः स्यात्। 'कुत्सितग्रहणं कर्तव्यम्' (वा २०४७)। सोमविक्रयी। घृतविक्रयी। (३००४) **दृशेः क्वनिप्।** ३। २। ९४॥ कर्मणि भूत इत्येव। पारं दृष्टवान् पारदृश्वा। (३००५) **राजनि युधिकृञः।** ३। २। ९५॥ क्वनिप् स्यात्। युधिरन्तर्भावितण्यर्थः। राजानं योधितवान्राजयुध्वा। राजकृत्वा। (३००६) **सहे च।** ३। २। ९६॥

भूत एव कृञ इति त्रिविध इत्यर्थः। **अण् नेति।** क्तवतुस्तु भवत्येव, सोपपदप्रत्ययस्यैव नियमेन व्यावृत्तेरिति भावः। **स्वादिष्वेवेति।** सुकर्मादिषु पञ्चस्वित्यर्थः। **सोमे सुञः।** सोमे कर्मण्युपपदे भूते सुनोतेः क्विबित्यर्थः। **चतुर्विध इति।** पूर्ववद्व्याख्येयम्। **एवमिति।** 'अग्नौ चेः' इत्युत्तरसूत्रेऽपि चतुर्विधो नियम इत्यर्थः। **अग्नौ चेः।** अग्नौ कर्मण्युपपदे भूतार्थवृत्तेश्चिनोतेः क्विप् स्यादित्यर्थः। **अग्निचिदिति।** अग्न्याख्यं स्थण्डिलविशेषमिष्टकाभिश्चितवानित्यर्थः। **कर्मण्यग्न्याख्यायाम्।** कर्मणीत्यनुवृत्तमुपपदसमर्पकम्। अत्रत्यं तु कर्मणीत्येतत्प्रत्ययार्थसमर्पकम् तथा चात्र कर्तरीति न संबध्यते। तदाह—**कर्मण्युपपदे इत्यादि।** **चिनोतेरिति।** भूतार्थादित्यपि बोध्यम्। **श्येन इवेति।** श्येनशब्दः श्येनसदृशे लाक्षणिक इति भावः। श्येनाकृतिक इति यावत्। **कर्मणीनि विक्रियः।** इनि इत्यविभक्तिकम्। विपूर्वस्य क्रीञ्धातोर्विक्रिय इति पञ्चम्यन्तम्। **कुत्सितेति।** कुत्सिते कर्मण्युपपदे उक्तविधिर्भवतीत्यर्थः। **सोमविक्रयीति।** सोमद्रव्यं च विक्रीयमाणं विक्रेतुः कुत्सामावहति, तद्विक्रयस्य निषिद्धत्वादिति भावः।

दृशेः क्वनिप्। 'आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च, अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इत्येव क्वनिपि सिद्धे तत्सहचरितमनिनादिव्यावृत्त्यर्थमिदं, सोपपदाणादिबाधनार्थं च। निष्ठा तु भवत्येव, सोपपदप्रत्ययस्यैवात्र पुनः क्विब्ग्रहणेन निवृत्तेः। पारं दृष्टवान्। **राजनि युधिकृञः।** युधि, कृञ् अनयोः समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी। **क्वनिप् स्यादिति।** राजनि कर्मण्युपपदे भूतार्थाद्युधेः कृञश्च क्वनिबित्यर्थः। ननु युधेरकर्मकत्वात् तत्र कर्मण्युपपदे इत्यस्य कथमन्वय इत्यत आह—**युधिरन्तर्भावितेति।** **राजकृत्वेति।** राजानं कृतवानित्यर्थः। **सहे च।** सहशब्दे उपपदे युधिकृञ्भ्यां

कर्मणीति निवृत्तम् । सहयुध्वा । सहकृत्वा । (३००७) **सप्तम्यां जनेर्डः** । ३ । २ । ९७ ॥ सरसिजम् । मन्दुरायां जातो मन्दुरजः । 'ङ्यापोः-' (सू १००१) इति ह्रस्वः । (३००८) **पञ्चम्यामजातौ** । ३ । २ । ९८ ॥ जातिशब्दवर्जिते पञ्चम्यन्ते उपपदे जनेर्डः स्यात् । संस्कारजः । अदृष्टजः । (३००९) **उपसर्गे च संज्ञायाम्** । ३ । २ । ९९ ॥ 'प्रजा स्यात्सन्ततौ जने' । (३०१०) **अनौ कर्मणि** । ३ । २ । १०० ॥ अनुपूर्वाज्जनेः कर्मण्युपपदे डः स्यात् । पुमांसमनुरुध्य जाता पुमनुजा । (३०११) **अन्येष्वपि दृश्यते** । ३ । २ । १०१ ॥ अन्येष्वप्युपपदेषु जनेर्डः स्यात् । अजः द्विजो ब्राह्मणः । (ब्राह्मणजः) । अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः । तेन धात्वन्तरादपि कारकान्तरेष्वपि क्वचित् । परितः खाता परिखा । (३०१२) **क्तक्तवतू निष्ठा** । १ । १ । २६ ॥ एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः । (३०१३) **निष्ठा** । ३ । २ । १०२ ॥ भूतार्थवृत्तेर्धातोर्निष्ठा स्यात् । तत्र 'तयोरेव-' (सू २८३३) इति भावकर्मणोः क्तः । 'कर्तरि कृत्' (सू २८३२) इति कर्तरि क्तवतुः । उकावितौ । स्नातं मया । स्तुतस्त्वया

क्वनिबित्यर्थः । **सप्तम्यां जनेर्डः** । सप्तम्यन्ते उपपदे जनेः भूतार्थाड्ड इत्यर्थः । **सरसिजमिति** । डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः । 'हलदन्तात्' इति 'तत्पुरुषे कृति' इति वा अलुक् । **मन्दुरज इति** । 'वाजिशाला तु मन्दुरा' इत्यमरः । **पञ्चम्यामजातौ** । **जनेरिति** । भूतार्थादिति शेषः । **संस्कारजमिति** । संस्काराज्जातमित्यर्थः । **उपसर्गे च** । जनेर्ड इति शेषः । संज्ञायामिति समुदायोपाधिः । **अनौ कर्मणि** । ननु जनेरकर्मकत्वात्तत्र कर्मण्युपपदे इत्यर्थस्य कथमन्वय इत्यत आह--**पुमांसमनुरुध्येति** । अनुरुध्य जननं धात्वर्थ इति भावः । **पुमनुजेति** । पुंस् इति पूर्वपदे संयोगान्तलोप इति भावः । **अन्येष्वपि दृश्यते** । **अज इति** । न जात इत्यर्थः । **द्विजो ब्राह्मण इति** । द्विर्जातः इत्यर्थः । 'मातुर्यदग्रे जायन्ते द्वितीयं मौञ्जिबन्धनात्' इत्यादिस्मृतेरिति भावः । **अपिशब्द इति** । 'सप्तम्यां जनेर्डः' इत्यादिसूत्रेषु डविधिषु यानि विशेषणान्युपात्तानि प्रकृतिविशेषरूपाणि भूते कर्तरीति प्रत्ययार्थविशेषणं च तदतिक्रमार्थ इत्यर्थः ।

क्तक्तवतू निष्ठा । क्त, क्तवतु अनयोर्द्वन्द्वः । निष्ठेति प्रत्येकाभिप्रायमेकवचनम् । **निष्ठा** । भूते इति धातोरिति चाधिकृतम् । तदाह--**भूतार्थेत्यादि** । **भावकर्मणोः क्त इति** । तथाच क्तप्रत्ययविषये कर्तरीति न संबध्यते इति भावः । **कर्तरि क्तवतुरिति** । कृत्यक्तखलर्थानामेव भावकर्मणोर्विधानादिति भावः । 'तयोरेव कृत्यक्त' इत्यत्र 'लः कर्मणि' इत्यस्मात् सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्तरि च अकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि चेत्यनुवर्तते । ततश्च अकर्मकेभ्यो भावे क्तः, सकर्मकेभ्यस्तु कर्मणीति व्यवस्था लभ्यते इति मत्वा उदाहरति--**स्नातं मयेति** । अकर्मकत्वात् भावे क्तः । **स्तुतस्त्वया**

विष्णुः। विष्णुर्विश्वं कृतवान्। (३०१४) **निष्ठायामण्यदर्थे**। ६। ४। ६०॥ ण्यदर्थो भावकर्मणी, ततोऽन्यत्र निष्ठायां क्षियो दीर्घः स्यात्। (३०१५) **क्षियो दीर्घात्**। ८। २। ४६॥ दीर्घात्क्षियो निष्ठातस्य नः स्यात्। क्षीणवान्। भावकर्मणोस्तु क्षितः कामो मया। 'श्र्युकः किति' (सू २३८१)। श्रितः श्रितवान्। भूतः भूतवान्। क्षुतः। 'ऊर्णोतेर्नुवद्भावो वाच्यः' (वा १७२१)। तेन एकाच्त्वान्नेट्। ऊर्णुतः। नुतः। वृतः। (३०१६) **रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः**। ८। २। ४२॥ रेफदकाराभ्यां परस्य निष्ठातस्य नः स्यात्। निष्ठापेक्षया पूर्वस्य धातोर्दकारस्य च। शॄ, 'ॠत इत्-' (सू

विष्णुरिति। सकर्मकत्वात् कर्मणि क्तः। कर्तरि क्तवतुमुदाहरति—**विष्णुर्विश्वं कृतवानिति**। **निष्ठायामण्यदर्थे**। **ण्यदर्थो भावकर्मणी इति**। 'ऋहलोः' इति ण्यतः कृत्यसंज्ञकस्य तयोरेवेति भावकर्मणोरेव प्रवृत्तेरिति भावः। **ततोऽन्यत्रेति**। कर्तरीत्यर्थः। क्तवताविति फलितम्। **क्षियो दीर्घः स्यादिति**। क्षिय इति पूर्वसूत्रमनुवर्तते, 'युप्लुवोर्दीर्घश्छन्दसि' इत्यतः दीर्घ इति चेति भावः। **क्षियो दीर्घात्**। दीर्घादिति क्षियो विशेषणम्। तदाह—**दीर्घात् क्षिय इति**। दीर्घान्तादित्यर्थः। **निष्ठातस्य न इति**। 'रदाभ्याम्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। **क्षीणवानिति**। क्षिधातोः कर्तरि क्तवतुः, 'निष्ठायामण्यदर्थे' इति दीर्घः, तकारस्य नत्वम्, षात्परत्वाण्णः। **क्षितः कामो मयेति**। क्षपित इत्यर्थः। 'क्षि क्षये' इत्यस्मात् अन्तर्भावितण्यर्थात्कर्मणि क्तः। भावे तु क्षितं कामेनेत्युदाहार्यम्। अत्र ण्यदर्थयोर्भावकर्मणोर्विहिते क्ते दीर्घो न भवति, अण्यदर्थ इत्युक्तेः। दीर्घान्तत्वाभावात् 'क्षियो दीर्घात्' इति नत्वं न। **श्र्युकः कितीति**। श्रित इत्यादौ इण्निषेधस्मारकमिदम्। **क्षुत इति**। 'टु क्षु शब्दे' अस्मात् क्तः। ननु ऊर्णुत इति कथम्। अनेकाच्कत्वेन श्र्युकः इति निषेधस्याप्रवृत्तेरित्यत आह—**ऊर्णोतेर्नुवदिति**। वार्तिकमिदम्।

रदाभ्याम्। रदाभ्यामित्यकारावुच्चारणार्थौ। तदाह—**रेफदकाराभ्यामिति**। निष्ठायाः त् निष्ठात्, तस्य निष्ठात इति विग्रहः। तदाह—**निष्ठातस्येति**। निष्ठातकारस्येत्यर्थः। **नः स्यादिति**। नकारः स्यादित्यर्थः। सूत्रे न इति प्रथमान्तम्। अकार उच्चारणार्थः। **दकारस्य चेति**। नकार इत्यनुषज्यते। सूत्रे द इति षष्ठ्यन्तमिति भावः। चरितम् उदितम् इत्यत्र तु नत्वं न, निष्ठातकारस्य इटा व्यवहितत्वेन रदाभ्यां परत्वाभावात्। रेफात्परस्योदाहरति—**शॄ इति**।

---

१ अनेनैकेनैव वार्तिकेन 'ऊर्णोतेराम् ने'ति वार्तिकमपि गतार्थम्। नुवद्भावेनैकाच्त्वादामोऽप्राप्तेः। नुवद्भावेन हलादित्वादेकाच्त्वाच्च यङपि सिद्ध इति 'सूचिसूत्री'ति वार्तिके ऊर्णुग्रहणं च न कर्तव्यम्। इति फलत्रयं सिद्धम्।

२३६०) रपरः, णत्वम् । शीर्णः । बहिरङ्गत्वेन वृद्धेरसिद्धत्वान्नेह । कृतस्यापत्यं कार्तिः । छिन्नः भिन्नः । (३०१७) **संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः** । ८ । २ । ४३ ॥ निष्ठातस्य नः स्यात् । द्राणः । स्त्यानः । ग्लानः । (३०१८) **ल्वादिभ्यः** । ८ । २ । ४४ ॥ एकविंशतेर्लूञादिभ्यः प्राग्वत् । लूनः । ज्या, 'ग्रहिज्या' (सू २४१२) । जीनः । 'दुग्वोर्दीर्घश्च' (वा ४८३२) 'दु गतौ' दूनः । 'टु दु उपतापे' इत्ययं तु न गृह्यते, सानुबन्धकत्वात् । 'मृदुतया दुतया' इति माघः । गूनः । 'पूञो विनाशे' (वा ४८३३) । पूना यवाः । विनष्टा इत्यर्थः । पूतमन्यत् । 'सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्य' (वा ४८३४)। सिनो ग्रासः। ग्रास इति किम् । सिता पाशेन सूकरी । कर्मकर्तृकस्य इति किम् । सितो ग्रासो देवदत्तेन । (३०१९) **ओदितश्च** । ८ । २ । ४५ ॥ भुजो, भुग्नः । टु ओ श्वि, उच्छूनः । ओ हाक्, प्रहीणः । 'स्वादय ओदितः' इत्युक्तम् । सूनः

शॄधातोः क्तप्रत्ययसूचनमिदम् । ननु कृतस्यापत्यं कार्तिः । अत इञ्, आदिवृद्धिः, रपरत्वम् । अत्र निष्ठातकारस्य रेफात् परस्य नत्वं स्यादित्यत आह—**बहिरङ्गत्वेनेति** । दात्परस्योदाहरति—**छिन्नो भिन्न इति** । अत्र निष्ठातकारस्य धात्वन्तदकारस्य च नत्वमिति भावः । **संयोगादेः** । **निष्ठातस्य नः स्यादिति** । शेषपूरणमिदम् । **द्राण इति** । 'द्रा कुत्सायां गतौ' अस्मात् क्तः, नत्वम् णत्वम् । **ग्लान इति** । 'ग्लै हर्षक्षये' 'आदेचः' इत्यात्त्वे नत्वम् । **ल्वादिभ्यः एकविंशतेरिति** । क्र्यादिषु प्वादयो द्वाविंशतिः, तेषु आद्यं पूञं विहाय ल्वादिभ्यः एकविंशतिरित्यर्थः । **ज्येति** । धातुसूचनम् । **ग्रहिज्येति** । संप्रसारणसूचनम् । **जीन इति** । ज्या त इति स्थिते 'संयोगादेः' इति निष्ठानत्वस्यासिद्धत्वात् ततः प्रागेव संप्रसारणे पूर्वरूपे च कृते आतः परत्वाभावात् 'संयोगादेरातः' इति नत्वस्याप्राप्तावनेन नत्वम् । **दुग्वोर्दीर्घश्चेति** । वार्तिकमिदम् । दु गु आभ्यां परस्य निष्ठातस्य नत्वं प्रकृतेर्दीर्घश्च इत्यर्थः । मृदुतया दुतया ' इति माघकाव्ये दुतशब्दं साधयितुमाह—**टु दु उपतापे इत्यादि** । **गून इति** । गुधातोः क्ते दीर्घः । **पूञो विनाशे इति** । वार्तिकमिदम् । विनाशार्थात् पूञः परस्य निष्ठातस्य नत्वमित्यर्थः । **सिनोतेरिति** । वार्तिकमिदम् । कर्मैव कर्ता कर्मकर्ता, ग्रासः कर्मकर्ता यस्य सः ग्रासकर्मकर्तृकः, तस्मात् 'षिञ् बन्धने' इत्यस्मात्परस्य निष्ठातस्य नत्वमित्यर्थः ।

ओदितश्च । ओकारेतो धातोः परस्य निष्ठातस्य नत्वमित्यर्थः । **भुग्न इति** । नत्वस्यासिद्धत्वात् जस्य पूर्वं कुत्वम् । ततो नत्वम् । **उच्छून इति** । उत्पूर्वात् 'टु ओ श्वि' इति धातोः क्तः, यजादित्वात्संप्रसारणम्, पूर्वरूपम्, 'श्वीदितः' इति

---

१ शिशुपालवधे स. ६ श्लो ५६ ।

सूनवान् । दूनः दूनवान् । ओदिन्मध्ये डीङः पाठसामर्थ्यान्नेट्, उड्डीनः । **(३०२०) द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः । ६ । १ । २४ ॥** द्रवस्य मूर्तौ काठिन्ये स्पर्शे चार्थे श्यैङः संप्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् । **(३०२१) श्योऽस्पर्शे । ८ । २। ४७ ॥** श्यैङो निष्ठातस्य नः स्यादस्पर्शेऽर्थे । 'हलः' (सू २५५६) इति दीर्घः । शीनं घृतम् । अस्पर्शे किम् । शीतं जलम् । द्रवमूर्तिस्पर्शयोः किम् । संश्यानो वृश्चिकः । शीतात्संकुचित इत्यर्थः । **(३०२२) प्रतेश्च । ६ । १ । २५ ॥** प्रतिपूर्वस्य श्यः संप्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् । प्रतिशीनः । **(३०२३) विभाषाभ्यव-**

नेट्, हल इति दीर्घः, निष्ठानत्वम् । **प्रहीण इति** । 'घुमास्था' इति ईत्वं,नत्वं, 'कृत्यचः' इति णत्वम् । **स्वादय इति** । 'षूङ् प्राणिप्रसवे' इत्याद्या नव धातवः ओदित इति दिवादिगणे उक्तमित्यर्थः । **सून इति** । षूङः क्तः, नत्वं 'श्र्युकः किति' इति इण्निषेधः । **दून इति** । 'दूङ् परितापे' अस्मात् क्तः, स्वादित्वेन ओदित्त्वान्नत्वम् । ननु 'डीङ् विहायसा गतौ' इत्यस्य उड्डीन इति कथं रूपं, सेट्कत्वात् उगन्तत्वाभावेन 'श्र्युकः किति' इति निषेधस्याप्रवृत्तेरित्यत आह—**ओदिन्मध्ये डीङः पाठसामर्थ्यान्नेडिति** । इटि सति निष्ठातस्य ओदितः डीङः परत्वाभावान्नत्वाप्रसक्तेस्तस्य ओदित्सु पाठो व्यर्थः स्यादित्यर्थः । **द्रवमूर्ति**। 'श्यैङ् गतौ' इत्यस्य कृतात्वस्य श्य इति षष्ठी । द्रवमूर्तिश्च स्पर्शश्चेति विग्रहः । मूर्तावित्यस्य विवरणम्—**काठिन्ये इति** । **संप्रसारणं स्यादिति** । 'ष्यङः संप्रसारणम्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । तथाच श्यैङः क्ते आत्त्वे संप्रसारणे पूर्वरूपे शि त इति स्थिते—**श्योऽस्पर्शे** । श्यः अस्पर्शे इति छेदः । **दीर्घ इति**। नत्वात्प्रागेव 'हल' इति दीर्घ इत्युचितम्, नत्वस्य त्रैपादिकत्वात् । **शीनं घृतमिति** । घनीभूतमित्यर्थः । धातूनामनेकार्थत्वात् । यद्यपि घृतेऽप्यनुष्णस्पर्शोऽस्त्येव । तथापि शीताख्यस्पर्शविशेष एव विवक्षित इति भावः ।

अस्पर्शे किमिति । श्यैङो निष्ठातस्य नत्वं स्यादित्येतावदेवास्त्वित्यर्थः । **शीतं जलमिति** । शीतस्पर्शवदित्यर्थः । अत्र 'द्रवमूर्ति' इति संप्रसारणमेव, नतु निष्ठानत्वमित्यर्थः । एवं च "द्रवमूर्तिस्पर्शयोः" इत्यस्य स्पर्शे इदमुदाहरणम्। 'श्योऽस्पर्शे' इत्यस्य तु प्रत्युदाहरणमिति बोध्यम् । सूत्रयोः स्पर्शशब्दः प्रधानभूते गुणभूते च वर्तते । तत्र गुणभूते विशेष्यनिघ्नः । शीताः आपः शीतं जलमित्यादि । यदा तु स्पर्शविशेषो गुणः प्राधान्येन विवक्षितः तदा क्लीबत्वमेव । 'शीतं गुणे' इत्यमरः । संप्रसारणविधौ पृच्छति—**द्रवमूर्तिस्पर्शयोः किमिति**। **संश्यान इति** । अत्र स्पर्शस्याप्रतीतेः न संप्रसारणम् । नत्वं तु भवत्येवेति भावः। **प्रतेश्च** । द्रवमूर्तिस्पर्शाभ्यामन्यत्रापि संप्रसारणप्राप्त्यर्थमिदम् । **प्रतिशीन इति**। प्रतिगत इत्यर्थः । अत्र 'श्योऽस्पर्शे' इति नत्वम् । **विभाषा** । श्यैङ इति शेषः।

पूर्वस्य । ६ । १ । २६ ॥ श्यः संप्रसारणं वा स्यात् । अभिश्यानम्-अभिशीनं घृतम् । अवश्यानः-अवशीनो वृश्चिकः । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेनेह न । समवश्यानः । (३०२४) **अञ्चोऽनपादाने** । ८ । २ । ४८ ॥ अञ्चो निष्ठातस्य नः स्यान्न त्वपादाने । (३०२५) **यस्य विभाषा** । ७ । २ । १५ ॥ यस्य क्वचिद्विभाषयेड्विहितस्ततो निष्ठाया इण्न स्यात् । 'उदितो वा' (सू ३३२८) इति क्त्वायां वेट्त्वादिह नेट् । समक्नः । अनपादाने किम् । उदक्तमुदकं कूपात् । नत्वस्यासिद्धत्वात् 'व्रश्च—' (सू २९४) इति षत्वे प्राप्ते, 'निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेड्विधिषु सिद्धो वाच्यः' (वा ४७७३) । वृक्णः । वृक्णवान् । (३०२६) **परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु** । ८ । ३ । ७५ ॥ पूर्वेण मूर्धन्ये प्राप्ते तदभावो निपात्यते । परिस्कन्दः । प्राच्य-इति किम् । परिष्कन्दः-परिस्कन्दः । 'परेश्च' (सू २३११) इति षत्वविकल्पः । 'स्तम्भेः' (सू २२७२) इति षत्वे प्राप्ते—(३०२७) **प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च** । ८ । ३ । ११४ ॥ अत्र षत्वं

संप्रसारणं वा स्यादिति । शेषपूरणमिदम् । द्रवमूर्तिस्पर्शयोर्नित्यं संप्रसारणे प्राप्ते ततोऽन्यत्राप्राप्ते विभाषेयम् । **अभिश्यानं घृतमिति** । अत्र द्रवमूर्तौ संप्रसारणविकल्पः । **अवश्यानः अवशीनः वृश्चिक इति** । अत्र द्रवमूर्तिस्पर्शाभावेऽपि संप्रसारणविकल्पः । समवश्यान इत्यत्रापि संप्रसारणविकल्पमाशङ्क्य आह—**व्यवस्थितेति** । **अञ्चोऽनपादाने** । **न त्वपादाने इति** । अपादानसमभिव्याहारे असतीत्यर्थः ।

यस्य विभाषा । **यस्येति** । यस्मादित्यर्थः । **निष्ठाया इण्न स्यादिति** । 'श्वीदितः' इत्यतो निष्ठायामिति 'नेड्वशि' इत्यतो नेडिति चानुवर्तत इति भावः । नन्वञ्चेर्नित्यं सेट्कत्वात् कथं तस्य क्वचिद्वेट्कत्वमित्यत आह—**उदितो वेति** । **समक्न इति** । संगत इत्यर्थः । संपूर्वात् अञ्चुधातोः क्तः 'आर्धधातुकस्येट्' इति प्राप्तस्य इटो निषेधः । 'अनिदिताम्' इति नलोपः । चस्य कुत्वम् । **उदक्तमुदकं कूपादिति** । उद्धृतमित्यर्थः । अत्रापादानसमभिव्याहारसत्त्वात् नत्वं नेति भावः । 'ओ व्रश्चू छेदने' सस्य श्चुत्वेन निर्देशः, अस्मात्क्तः, 'ग्रहिज्या' इति संप्रसारणम्, ऊदित्त्वेन वेट्कत्वादिह 'यस्य विभाषा' इति नेट्, चस्य कुत्वेन कः, 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वं, तस्यासिद्धत्वेन झल्परत्वात् 'स्कोः' इति सलोपः,णत्वम्, वृक्ण इति रूपमिति स्थितिः । तत्र नत्वस्यासिद्धत्वेन झल्परत्वात् 'व्रश्च' इति षत्वं स्यादित्यतः आह—**निष्ठादेशः षत्वेति** । तथा च 'व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः' इति षत्वे कर्तव्ये नत्वस्यासिद्धत्वाभावेन झल्परकत्वाभावान्न षत्वमित्यर्थः । स्वरप्रत्ययेड्विधिषूदाहरणानि भाष्ये स्पष्टानि । **परिस्कन्दः प्रा-**

न स्यात्। (३०२८) **दिवोऽविजिगीषायाम्**। ८। २। ४९॥ दिवो निष्ठातस्य नः स्यादविजिगीषायाम्। द्यूनः। विजिगीषायां तु द्यूतम्। (३०२९) **निर्वाणोऽवाते**। ८। २। ५०॥ अवाते इति च्छेदः। निःपूर्वाद्वातेर्निष्ठातस्य नत्वं स्याद्वातश्चेत्कर्ता न। निर्वाणोऽग्निर्मुनिर्वा। वाते तु निर्वातो वातः। (३०३०) **शुषः कः**। ८। २। ५१॥ निष्ठात इत्येव। शुष्कः। (३०३१) **पचो वः**। ८। २। ५२॥ पक्वः। (३०३२) **क्षायो मः**। ८। २। ५३॥ क्षामः। (३०३३) **स्त्यः प्रपूर्वस्य**। ६। १। २३॥ प्रात्स्त्यः संप्रसारणं स्यान्निष्ठायाम्। (३०३४) **प्रस्त्योऽन्यतरस्याम्**। ८। २। ५४॥ निष्ठातस्य मो वा स्यात्। प्रस्तीमः-प्रस्तीतः। प्रात् किम्। स्त्यानः। (३०३५) **अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः**। ८। २। ५५॥ ञि फला, फुल्लः। निष्ठातस्य

च्यभरतेषु। 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यधिकारे इदं सूत्रम्। **पूर्वेणेति**।'परेश्च' इति पूर्वसूत्रम्। परेः परस्य स्कन्देः सस्य षो वा स्यादिति तदर्थः। तेन षत्वविकल्पे प्राप्ते प्राच्यभरतेषु षत्वाभावो निपात्यत इत्यर्थः। **परिस्कन्द इति**। परिपूर्वात् स्कन्देर्निष्ठायास्तकारलोपः। **दिवो**। अविजिगीषायामिति छेदः। **द्यून इति**। स्तुत इत्यर्थः। 'च्छ्वोः' इत्यूठ् **विजिगीषायां तु द्यूतमिति**। द्यूतस्य विजिगीषया प्रवृत्तेरिति भावः।

निर्वाणोऽवाते। **कर्ता नेति**। निरित्युपसर्गपूर्वो वाधातुर्विनाशे वर्तते, उपरमे च। तस्मिन् धात्वर्थे यदि वायुः कर्ता तदा नत्वं नेत्यर्थः। **निर्वाणोऽग्निर्मुनिर्वेति**। नष्टः उपरतः इति क्रमेणार्थः। 'गत्यर्थाकर्मक' इत्यादिना कर्तरि क्तः। **निर्वातो वात इति**। अत्र वातस्य कर्तृत्वान्नत्वं नेति भावः। निर्वाणो दीपो वातेन इत्यत्र तु वातस्य करणत्वेन विवक्षितत्वात्कर्तृत्वाभावात् नत्वं निर्बाध्यम्। भावे तु निर्वातं वातेन। **शुषः कः**। **निष्ठात इति**। शुषः परस्य निष्ठातस्य कः स्यादिति फलितम्। **पचो वः**। पचेः परस्य निष्ठातस्य वः स्यादित्यर्थः। **पक्व इति**। वत्वस्यासिद्धत्वात् कुत्वम्। **क्षायो मः**। 'क्षै क्षये' इत्यस्मात् परस्य निष्ठातस्य मः स्यादित्यर्थः। **क्षाम इति**। 'आदेचः' इत्यात्वम्। 'गत्यर्थाकर्मक' इति कर्तरि क्तः। क्षीण इत्यर्थः। अन्तर्भावितण्यर्थत्वे क्षपित इत्यर्थः। **स्त्यः प्रपूर्वस्य**। स्त्यै इत्यस्य कृतात्वस्य स्त्य इति षष्ठ्यन्तम्। 'ष्यङः संप्रसारणम्' इत्यतः संप्रसारणमिति 'स्फायः स्फी' इत्यतो निष्ठायामिति चानुवर्तते। तदाह—**प्रादित्यादि**। संप्रसारणे पूर्वरूपे 'हलः' इति दीर्घे प्रस्ती त इति स्थिते—**प्रस्त्योऽन्यतरस्याम्**। प्रस्त्य इति पञ्चमी। प्रपूर्वात्स्त्यैधातोरित्यर्थः। निष्ठातस्य म इति शेषः। **प्रस्तीम इति**। संघीभूत इत्यर्थः।

अनुपसर्गात्। एते निपात्यन्ते उपसर्गात् परा न चेदित्यर्थः। **लत्वमिति**।

लत्वं निपात्यते । क्तवत्वेकदेशस्यापीदं निपातनमिष्यते । फुल्लवान् । क्षीबादिषु तु क्तप्रत्ययस्यैव तलोपः । तस्यासिद्धत्वात्प्राप्तस्येटोऽभावश्च निपात्यते । क्षीबो मत्तः । कृशस्तनुः । उल्लाघो नीरोगः । अनुपसर्गात् किम् । (३०३६) **आदितश्च** । ७ । २ । १६ ॥ आकारेतो निष्ठाया इण्न स्यात् । (३०३७) **ति च** । ७ । ४ । ८९ ॥ चरफलोरत उत्स्यात्तादौ किति । प्रफुल्तः । प्रक्षीबितः । प्रकृशितः । प्रोल्लाघितः । कथं तर्हि 'लोध्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम्'[1] इति । 'फुल्ल विकसने' पचाद्यच् । सूत्रं तु फुल्तादिनिवृत्त्यर्थम् । 'उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानम्' (वा ४८४३) । (३०३८) **नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्याम्** । ८ । २ । ५६ ॥ एभ्यो निष्ठातस्य नो वा । नुन्नः-नुत्तः । विद विचारणे, रौधादिक एव गृह्यते । उन्दिना परेण साहचर्यात् । विन्नः-वित्तः । वेत्तेस्तु विदितः ।

'आदितश्च' इति इडभावः, 'ति च' इत्युत्त्वं च सिद्धमिति भावः । 'फल निष्पत्तौ' इत्यस्य तु नात्र ग्रहणम्, इडभावस्यापि निपात्यत्वापत्तेः । ननु क्तवतुप्रत्यये फुल्लवानिति कथम् । क्तवतुप्रत्यये क्तस्यानर्थकत्वेन फुल्लशब्देनाग्रहणादित्यत आह—**क्तवत्वेकदेशस्यापीति** । **क्षीबादिष्विति** । क्षीबकृशोल्लाघेष्वित्यर्थः । **क्तप्रत्ययस्यैवेति** । नतु क्तवत्वेकदेशस्यापीत्यर्थः । अनर्थकत्वादिति भावः । **तस्येति** । तलोपस्येत्यर्थः । **क्षीबो मत्त इति** । क्षीबेः क्तः, तलोपः, इडभावश्च । **कृशस्तनुरिति** । कृशेः क्तः, इडभावश्च । **उल्लाघो नीरोग इति** । लाघेः क्तः, तलोपः, इडभावश्च । अत्र मत्तादिरेवार्थः निपातनबलात् । **अनुपसर्गात्किमिति** । अत्र प्रफुल्त इति प्रत्युदाहरणं विवक्षन् तत्र विशेषमाह—**आदितश्च** । **निष्ठाया इण्न स्यादिति** । 'श्वीदितः' इत्यतो निष्ठायामिति 'नेड्वशि' इत्यतो नेडिति चानुवर्तते इति भावः । **ति च** । 'चरफलोश्च' इति सूत्रानुवृत्तिं मत्वा आह—**चरफलोरिति** । **अत उत्स्यादिति** । 'उत्परस्यातः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **कितीति** । 'दीर्घ इणः किति' इत्यतः मण्डूकप्लुत्या तदनुवर्तते इति भावः । वस्तुतस्तु कितीत्यनुवृत्तिर्निर्मूला निष्फला च । तयोः सेट्कत्वेन निष्ठां विना तकारादिप्रत्ययाभावात् । **कथं तर्हीति** । प्रफुल्लमित्यस्य सोपसर्गत्वेन निष्ठातस्य लत्वसंभवादिति भावः । समाधत्ते—**फुल्लेति** । ननु फुल्लेः पचाद्यचैव फुल्ल इत्यस्य सिद्धेः फुल्ल इत्यस्य निपातनं व्यर्थमित्यत आह—**सूत्रं त्विति** । **उत्फुल्लसंफुल्लयोरिति** । निष्ठातस्य लत्वनिपातनमिति शेषः । सोपसर्गार्थं वचनम् ।

नुदविदोन्द । ह्रीधातोरप्राप्ते इतरेभ्यो नित्यं प्राप्ते नत्वविकल्पोऽयम् । **रौधादिक इति** । 'विद विचारणे' इत्ययमित्यर्थः । **वेत्तेस्त्विति** । 'विद

---

[1] रघुवंशे स. २ श्लो.

विद्यतेर्विन्नः । उन्दी—(३०३६) **श्वीदितो निष्ठायाम्** । ७ । २ । १४ ॥ श्वयतेरीदितश्च निष्ठाया इण्न । उन्नः-उत्तः । त्राणः-त्रातः । घ्राणः-घ्रातः । ह्रीणः-ह्रीतः । (३०४०) **न ध्याख्यापृमूर्च्छिमदाम्** । ८ । २ । ५७ ॥ एभ्यो निष्ठातस्य नत्वं न । ध्यातः । ख्यातः । पूर्तः । 'राल्लोपः' । मूर्तः । मत्तः। (३०४१) **वित्तो भोगप्रत्यययोः** । ४ । २ । ५८ ॥ विन्दतेर्निष्ठान्तस्य निपातोऽयं भोग्ये प्रतीते चार्थे । वित्तं धनम् । वित्तः पुरुषः। अनयोः किम्, विन्नः। 'विभाषा गमहन—' (सू ३०११) इति क्वसौ वेट्त्वादिह नेट् । (३०४२) **भित्तं शकलम्** । ८ । २ । ५९ ॥ भिन्नमन्यत् । (३०४३) **ऋणमाधमर्ण्ये** ।

ज्ञाने ' इत्यस्येत्यर्थः । अयं सेट् , अनिट्केष्वनन्तर्भावात् । तदाह—**विदित इति**। अत्र निष्ठातस्य इटा व्यवहितत्वान्नत्वं नेति भावः । **विद्यतेर्विन्न इति** । 'विद सत्तायाम् ' इत्ययमनिट् ' रदाभ्याम् ' इति नित्यं नत्वमिति भावः । **उन्दीति** । उदाहरणसूचनम् । **श्वीदितो निष्ठायाम्** । श्वि, ईदित् अनयोः समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । ' नेड्वशि ' इत्यतो नेडित्यनुवर्तते । तदाह—**श्वयतेरिति । न ध्याख्या** । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तदाह—**एभ्य इति । ध्यात इति** । ध्यैधातोः क्तः ' आदेचः ' इत्यात्वम् । अत्र ' संयोगादेरातः ' इति प्राप्तं नत्वं न । **ख्यात इति** । ख्याञादेशपक्षे यण्वत्त्वात् ' संयोगादेरातः ' इति प्राप्तं नत्वं न । ख्यादेशस्य शस्य यत्वे तु यस्य णत्वप्रकरणगतस्यासिद्धत्वाद्यण्वत्त्वाभावात् ' संयोगादेरातः ' इति नत्वस्य न प्रसक्तिः । स्वतःसिद्धख्याधातोस्तु आर्धधातुके प्रयोगो नास्त्येवेति ख्याग्रहणं व्यर्थमेव । **पूर्त इति** । पृधातोः क्तः ' श्र्युकः किति ' इति नेट् ' उदोष्ठ्यपूर्वस्य ' इति उत्त्वं, रपरत्वम्, इह ' रदाभ्याम् ' इति प्राप्तं नत्वं न । मुर्छाधातोः क्ते आह—**राल्लोप इति** । छस्य लोप इति भावः । **मूर्त इति**। 'आदितश्च ' इति नेट् । छलोपे ' रदाभ्याम् ' इति प्राप्तं नत्वं न । ' हलि च ' इति दीर्घः । **मत्त इति** । ' मदी हर्षग्लेपनयोः ' अस्मात् क्तः ' श्वीदितः ' इति नेट् । अत्र 'रदाभ्याम्' इति प्राप्तं नत्वं न ।

वित्तो भोग । भुज्यत इति भोगः भोग्यम् । प्रतीयते इति प्रत्ययः प्रख्यातः। अत्र विन्दतेरेव ग्रहणमिति भाष्ये स्पष्टम् । तदाह—**विन्दतेरिति । निपातोऽयमिति** । ' नुदविदोन्द ' इति प्राप्तस्य पाक्षिकनत्वस्य अभावनिपातनमित्यर्थः । तस्य भोगप्रत्यययोः कदाऽपि नत्वं नेत्यर्थः। **प्रतीते इति** । प्रख्याते इत्यर्थः । **वित्तः पुरुष इति** । प्रख्यात इत्यर्थः। **विन्न इति** । लब्धश्चौरादिरित्यर्थः । अत्र ' यस्य विभाषा ' इति इण्निषेधमुपपादयति—**विभाषा गमेति** । एकाच इति निषेधाच्चेत्यपि बोध्यम् । **भित्तं शकलम्** । शकले वाच्ये भिदेः क्तस्य नत्वाभावो निपात्यते । शकलत्वजातिविशिष्टे अवयवार्थमनपेक्ष्य रूढोऽयम् । ततश्च

८ । २ । ६० ॥ ऋधातोः क्ते तकारस्य नत्वं निपात्यते आधमर्ण्यव्यवहारे । ऋतमन्यत् । (३०४४) **स्फायः स्फी निष्ठायाम्** । ६ । १ । २२ ॥ स्फीतः । (३०४५) **इरिनष्ठायाम्** । ७ । २ । ४७ ॥ निरः कुषो निष्ठाया इट् स्यात् । 'यस्य विभाषा' (सू ३०२५) इति निषेधे प्राप्ते पुनर्विधिः । निष्कुषितः । (३०४६) **वसतिक्षुधोरिट्** । ७ । २ । ५२ ॥ आभ्यां क्त्वानिष्ठयोर्नित्यमिट् स्यात् । उषितः । क्षुधितः । (३०४७) **अञ्चेः पूजायाम्** । ७ । २ । ५३ ॥ पूजार्थादञ्चेः क्त्वानिष्ठयोरिट् स्यात् । अञ्चितः । गतौ तु अक्तः । (३०४८) **लुभो विमोहने** । ७ । २ । ५४॥ लुभः क्त्वानिष्ठयोर्नित्यमिट् स्यान्न तु गार्ध्ये । लुभितः । गार्ध्ये तु, लुब्धः । (३०४९) **क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः** । ७ ।२।५०॥

भित्तशकलयोः पर्यायत्वान्न सहप्रयोगः । भिदिक्रियाविवक्षायां तु भित्तं भिन्नमिति भवतीति भाष्ये स्पष्टम् । **ऋणमाधमर्ण्ये** । अधमर्णस्य कर्म आधमर्ण्यम् । **आधमर्ण्यव्यवहारे इति** । स च अन्यदीयं द्रव्यं गृहीतमियता कालेन इयत्या वृद्ध्या प्रतिदीयते इति संविद्रूपः, तस्मिन्विषये इत्यर्थः । **ऋतमन्यदिति** । सत्यमित्यर्थः । **स्फायः स्फी** । ' स्फायी वृद्धौ ' अस्य स्फीभावः स्यात् निष्ठायां परत इत्यर्थः ।

इरिनष्ठायाम् । ' निरः कुषः ' इति सूत्रमनुवर्तते । तदाह—**निर इति** । ननु ' आर्धधातुकस्येट् ' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदं सूत्रमित्यत आह—**यस्येति** । कुषधातोः तृजादौ ' निरः कुषः ' इति पूर्वसूत्रेण वेट्कत्वात् 'यस्य विभाषा' इति प्राप्तस्येण्निषेधस्य बाधनार्थं पुनरिह विधानमित्यर्थः । इडित्यनुवर्तमाने पुनरिड्ग्रहणं तु 'स्वरतिसूति' इत्यतो वाग्रहणानुवृत्तिनिवृत्तये । **वसतिक्षुधोरिट्** । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । **क्त्वानिष्ठयोरिति** । 'क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । **नित्यमिति** । इडित्यनुवर्तमाने पुनरिड्ग्रहणस्य ' स्वरतिसूति ' इत्यतो वाग्रहणानुवृत्तिनिवृत्त्यर्थत्वादिति भावः । 'एकाच उपदेश' इति इण्निषेधबाधनार्थमिदं सूत्रम् । **उषित इति** । यजादित्वात् संप्रसारणम्, 'शासिवसिघसीनां च' इति षः । **अञ्चेः पूजायाम्** । 'उदितो वा' इति क्त्वायां विकल्पे प्राप्ते निष्ठायां तु 'यस्य विभाषा' इति निषेधे प्राप्ते वचनम् । **अञ्चित इति** । 'नाञ्चेः पूजायाम्' इति नलोपनिषेधः । **लुभो विमोहने** । लुभ इति पञ्चमी । ' लुभ विमोहने ' तुदादिः । विमोहनं व्याकुलीकरणमिति वृत्तिः । ' लुभ गार्ध्ये ' दिवादिः । अत्र तौदादिकस्यैव ग्रहणम्, तस्यैव विमोहनार्थकत्वात् । नतु दैवादिकस्य, तस्य गार्ध्यार्थकत्वात् । तदाह--**न तु गार्ध्ये इति** । ' तीषसह ' इति क्त्वायां विकल्पे प्राप्ते निष्ठायां तु 'यस्य विभाषा' इति निषेधे प्राप्ते वचनम् । **लुभित इति** । विमोहित इत्यर्थः । **गार्ध्ये तु लुब्ध इति** । अभिकाङ्क्षावानित्यर्थः । 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इति कर्तरि क्तः ।

इड्वा स्यात्। 'क्लिश उपतापे' अस्य नित्यं प्राप्ते 'क्लिशू विबाधने' अस्य क्त्वायां विकल्पे सिद्धेऽपि निष्ठायां निषेधे प्राप्ते विकल्पः। क्लिशितः-क्लिष्टः। (३०५०) **पूङश्च** । ७ । २ । ५१ ॥ पूङः क्त्वानिष्ठयोरिड्वा स्यात्। (३०५१) **पूङः क्त्वा च** । १ । २ । २२ ॥ पूङः क्त्वा निष्ठा च सेट् किन्न स्यात्। पवितः-पूतः। क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम्। 'नोपधात्--' (सू ३३२४) इत्यत्र हि क्त्वैव संबध्यते । (३०५२) **निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः** ।१।२।१९॥ एभ्यः सेण्निष्ठा किन्न स्यात्। शयितः शयितवान्। अनुबन्धनिर्देशो यङ्लुङ्-निवृत्त्यर्थः। शेशियतः शेशियतवान्। 'आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या' (वा २०९१) (३०५३) **आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च** । ३ । ४ । ७१ ॥ आदिकर्मणि यः क्तः स कर्तरि स्यात्। चाद्भावकर्मणोः । (३०५४) **विभाषा भावादि-**

क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः। इड्वा स्यादिति शेषः। 'स्वरतिसूति' इत्यतो वेत्यनुवृत्तेरिति भावः। **नित्यं प्राप्त इति**। 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इत्यनेनेति भावः। **विकल्पे सिद्ध इति**। ऊदित्त्वादिति भावः। **निष्ठायां निषेधे प्राप्ते इति**। 'यस्य विभाषा' इत्यनेनेति भावः। **पूङश्च**। **क्त्वानिष्ठयोरिति**। 'क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। **इड्वेति**। 'स्वरतिसूति' इत्यतः वाग्रहणस्य 'इरिनष्ठायाम्' इत्यतः इट् इत्यस्य चानुवृत्तेरिति भावः। 'श्र्युकः' इति निषेधे प्राप्ते विकल्पोऽयम्। **पूङः क्त्वा च**। 'न क्त्वा सेट्' इत्यतो न सेट् इत्यनुवर्तते। 'असंयोगात्' इत्यतः किदिति 'निष्ठा शीङ्' इत्यतो निष्ठेति च। तदाह--**पूङः क्त्वा निष्ठा चेत्यादि**। ननु 'न क्त्वा सेट्' इत्येव सिद्धे किमर्थमिह क्त्वाग्रहणमित्यत आह—**क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थमिति**। तदेवोपपादयति—**नोपधादित्यत्रेति**। तत्र हि क्त्वाप्रत्ययस्यैवानुवृत्तिरिष्टा 'पूङश्च' इत्येवोक्तौ तु 'निष्ठा शीङ्' इत्यतो निष्ठाग्रहणमेवानुवर्तेतेति भावः। **निष्ठा शीङ्**। 'न क्त्वा सेट्' इत्यतः न सेडित्यनुवर्तते। 'असंयोगात्' इत्यत किदिति च। तदाह—**एभ्यः सेडिति**। शीङिति ङकारस्य फलमाह—**अनुबन्धेति**। यङ्लुकि 'श्तिपा शपा' इति निषेधार्थ इत्यर्थः। **शेशियतवानिति**। अत्र कित्त्वनि-षेधाभावात् कित्त्वान्न गुण इति भावः।

आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्येति। दीर्घकालव्यासक्तायाः कटाद्युत्पादन-क्रियायाः आरम्भकालविशिष्टोंशः आदिकर्म। तत्र विद्यमानाद्धातोर्निष्ठा वक्तव्येत्यर्थ। तत्र आद्येषु क्रियाक्षणेषु भूतेष्वपि क्रियाया भूतत्वाभावात् भूते विहिता निष्ठा न प्राप्तेत्यारम्भः। **आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च**। **चाद्भावकर्मणोरिति**। 'तयोरेव कृत्य' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। 'प्रकृतः कटं देवदत्तः, प्रकृतवान् कटं देवदत्तः' इति भाष्ये उदाहृतम्। आरभ्यमाणकरणक्रियेति बोध्यः। **विभाषा भावादिकर्मणोः**। **आदितो निष्ठाया इड्वेति**। 'आदितश्च' इत्यतः आदित

कर्मणोः । ७ । २ । १७ ॥ भावे आदिकर्मणि च आदितो निष्ठाया इड्वा स्यात् । प्रस्वेदितश्चैत्रः । प्रस्वेदितं तेन । 'ञि ष्विदा' इति भ्वादिरत्र गृह्यते, ञीद्भिः साहचर्यात् । स्विद्यतेस्तु स्विदितः इत्येव । 'ञि मिदा' 'ञि ष्विदा' दिवादी भ्वादी च । प्रमेदितः प्रमेदितवान् । प्रक्ष्वेदितः प्रक्ष्वेदितवान् । प्रधर्षितः प्रधर्षितवान् । धर्षितं तेन । सेट् किम् । प्रस्विन्नः । प्रस्विन्नं तेनेत्यादि ।

(३०५५) **मृषस्तितिक्षायाम्** । १ । २ । २० ॥ सेण्निष्ठा किन्न स्यात् । मर्षितः मर्षितवान् । तितिक्षायां किम् । अपमृषितं वाक्यम् । अविस्पष्टमित्यर्थः ।

(३०५६) **उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम्** । १ । २ । २१॥ उदुपधात्परा भावादिकर्मणोः सेण्निष्ठा वा किन्न स्यात् । द्युतितम्–द्योतितम् । मुदितं–मोदितं साधुना । प्रद्युतितः–प्रद्योतितः साधुः । प्रमुदितः–प्रमोदितः साधुः । उदुपधात् किम् । विदितम् । भाव–इत्यादि किम् । रुचितं कर्षापणम् । सेट् किम् । कुष्टम् । 'शब्विकरणेभ्य एवेष्यते' (वा ६२६) । नेह । गुध्यतेर्गुधितम् ।

(३०५७) **निष्ठायां सेटि** । ६ । ४ । ५२ ॥ णेर्लोपः स्यात् । भावितः भावितवान् । 'श्वीदितः–' (सू ३०३१) इति नेट् । संप्रसारणम् । शूनः ।

इति 'श्वीदितः' इत्यतः निष्ठाग्रहणं 'नेड्वशि' इत्यतो नेति चानुवर्तते इति भावः। निषेधस्य वैकल्पिकत्वात्पक्षे इडभ्यनुज्ञायते । **प्रस्वेदितश्चैत्र इति** । चैत्रकर्तृका आरभ्यमाणप्रस्वेदनक्रियेत्यर्थः । **ञीद्भिरिति** । ञिः इत् येषां ते ञीतः, तैर्मिदिप्रभृतिभिरिति तदर्थः, स विषयः कित्त्वप्रतिषेधस्येति बोध्यम् । **स्विद्यतेस्त्विति** । 'ञि ष्विदा गात्रप्रक्षरणे' इति दैवादिकस्यैव कित्त्वनिषेधविधौ ग्रहणमित्यर्थः । **स्विदितः इति** । 'विभाषा भाव' इति पक्षे इट् । कित्त्वनिषेधविधौ स्विद्यतेर्ग्रहणाभावात् कित्त्वान्न गुणः । अत्र स्विदादीनाम् 'आदितश्च' इति इट् प्रतिषिध्यते । भावादिकर्मणोस्तु पक्षे इट् । **मृषस्तितिक्षायाम्** । तितिक्षा क्षमा । **सेण्निष्ठा किन्नेति** । शेषपूरणमिदम् । 'निष्ठा शीङ्' इत्यतो निष्ठेति 'न क्त्वा सेट्' इत्यतः सेडनेति 'असंयोगात्' इत्यतः किदिति चानुवर्तत इति भावः ।

उदुपधाद्भावादिकर्मणोः । भावे उदाहरति—**मुदितमित्यादि** । आदिकर्मण्युदाहरति—**प्रद्युतितः प्रद्योतितः साधुरिति** । आदिकर्मणि कर्तरि क्तः । **उदुपधात्किम् । विदितमिति** । 'विद ज्ञाने' इति वेत्तेः रूपम् । **गुध्यतेर्गुधितमिति** । 'गुध परिवेष्टने' दिवादिः सेट्कः । **निष्ठायां सेटि । णेर्लोपः स्यादिति** । शेषपूरणमिदम् 'णेरनिटि' इत्यतो णेरिति 'आतो लोपः' इत्यस्माल्लोप इति चानुवर्तते इति भावः । अनिटीति निषेधादप्राप्ते आरम्भः । 'टु ओ श्वि गतिवृद्ध्योः' अस्मात् क्ते आह—**श्वीदित इति नेडिति । संप्रसारणमिति** ।

दीप्तः । गुहू, गूढः । वनु, वतः । तनु, ततः । पतेः सनि वेट्कत्वादिडभावे प्राप्ते 'द्वितीया श्रित-' (सू ६८६) इति सूत्रे निपातनादिट् । पतितः । 'सेऽसिचि' (सू २५०६) इति वेट्कत्वात्सिद्धे कृन्तत्यादीनामीदित्वेनानित्यत्वज्ञापनाद्वा । तेन 'धावितमिभराजधिया' इत्यादि । 'यस्य विभाषा' (सू ३०२५) इत्यत्रैकाच इत्येव । दरिद्रितः । (३०५८) क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढानि मन्थमनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु । ७ । २ । १८ ॥ क्षुब्धादीन्यष्टावनिट्कानि निपात्यन्ते समुदायेन

यजादित्वादिति भावः । संप्रसारणे सति पूर्वरूपे 'हलः' इति दीर्घे 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वे रूपमाह—**शून इति** । यद्यपि मूल 'ओदितश्च' इत्यत्र उच्छून इत्युदाहृतमेव, तथापि विशेषविवक्षया पुनरिहोपन्यासः । अत्र अल्विधित्वेऽपि हल इत्यारम्भसामर्थ्यादेव पूर्वरूपस्य संप्रसारणत्वम् । न च नित्यत्वात्संप्रसारणपूर्वरूपयोः 'श्र्युकः किति' इत्येव निषेधसिद्धेः श्विग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् । 'श्र्युकः किति' इत्यत्र 'एकाच उपदेशे' इत्यतः उपदेशे इत्यनुवृत्तेः । तथाच उपदेशे उगन्तत्वाभावात् निषेधाप्राप्तौ श्विग्रहणम् । अत एव स्तीर्त्वेत्यादौ उपदेशे उगन्तत्वमादाय इण्निषेधसिद्धिरित्यलम् ।

ईदित उदाहरति—**दीप्त इति** । 'दीपी दीप्तौ' दिवादिः । ईदित्त्वान्नेट् । **गूढ इति** । ऊदित्त्वेन वेट्कत्वात् 'यस्य विभाषा' इति नेट् । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः । **वनु वतः । तनु ततः इति** । 'उदितो वा' इति क्त्वायां वेट्कत्वात् 'यस्य विभाषा' इति नेट् । 'अनुदात्तोपदेश' इति नकारलोपः । **पतेः सनीति** । 'पत्लृ गतौ अस्य 'तनिपतिदरिद्राणामुपसंख्यानम्' इति सनि वेट्कत्वात् 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायामिण्निषेधे प्राप्ते इत्यर्थः । पतितशब्दे इटं साधयितुं युक्त्यन्तरमाह—**सेऽसिचीति** । 'कृती छेदने' 'चृती हिंसाग्रन्थनयोः' 'नृती गात्रविक्षेपे' एषामीदित्त्वं 'श्वीदितः' इति इण्निषेधार्थमिति वक्तव्यम् । तत्तु न संभवति । एषां 'सेऽसिचि कृतचृतछृदतृदनृतः' इति सकारादौ वेट्कतया 'यस्य विभाषा' इत्येव निष्ठायां नित्यमिण्निषेधसिद्धेः । ततश्च एषामीदित्करणात् 'यस्य विभाषा' इति इण्निषेधस्य अनित्यत्वं विज्ञायते । एवंच कृतादीनां 'यस्य विभाषा' इति इण्निषेधस्य अभावसंभावनायां 'श्वीदितः' इण्निषेधार्थमीदित्त्वमर्थवत् । तथा च पतितशब्दे 'यस्य विभाषा' इत्यनित्यत्वान्न भवतीत्यर्थः । **तेनेति** । 'यस्य विभाषा' इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनेनेत्यर्थः । **धावितमिति** । 'स्वरतिसूति' इति धूञो वेट्कत्वेऽपि 'यस्य विभाषा' इति इण्निषेधो नेति भावः । ननु दरिद्राधातोः 'तनिपतिदरिद्राणामुपसंख्यानम्' इति सनि वेट्कत्वात् 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायामिण्निषेधः स्यादित्यत आह—**यस्य विभाषेत्यत्रेति** ।

क्षुब्धस्वान्त । क्षुब्ध, स्वान्त, ध्वान्त, लग्न, म्लिष्ट, विरिब्ध फाण्ट,

मन्थादिषु वाच्येषु। द्रवद्रव्यसंपृक्ताः सक्तवो मन्थः, मन्थनदण्डश्च। क्षुब्धो मन्थश्चेत्। स्वान्तं मनः। ध्वान्तं तमः। लग्नं सक्तम्। निष्ठानत्वमपि निपातनात्। म्लिष्टमविस्पष्टम्। विरिब्धः स्वरः। म्लेच्छ, रेभृ अनयोरुपधाया इत्त्वमपि निपात्यते। फाण्टम् अनायाससाध्यः कषायविशेषः। माधवस्तु नवनीतभावात्प्रागवस्थापन्नं द्रव्यं फाण्टमिति वेदभाष्ये आह। बाढं भृशम्। अन्यत्र तु क्षुभितम्। 'क्षुब्धो राजा' इति त्वागमशास्त्रस्यानित्यत्वात्। स्वनितम्। ध्वनितम्। लगितम्। म्लेच्छितम्। विरेभितम्। फणितम्[1]। बाहितम्।

बाढ एषामष्टानां द्वन्द्वात्प्रथमाबहुवचनम्। मन्थ, मनः, तमः, सक्त, अविस्पष्ट, स्वर, अनायास, भृश एषामष्टानां द्वन्द्वात्सप्तमी। यथासंख्यमन्वयः। **समुदायेनेति**। मन्थादिष्वेते रूढाः। अवयवार्थाभिनिवेशो न कर्तव्य इत्याह—**द्रवद्रव्येति**। अत्र याज्ञिकप्रसिद्धिरेव शरणीकर्तव्या। **मन्थनदण्डश्चेति**। 'वैशाखमन्थमन्थानमन्थानो मन्थदण्डके' इत्यमरः। **क्षुब्ध इति**। 'क्षुभ संचलने' अस्मात् क्तः, इडभावो निपात्यते। 'झषस्तथोः' इति धः, जश्त्वम्। **स्वान्तमिति**। स्वनधातोः क्तः। 'अनुनासिकस्य क्वि' इति दीर्घः, निपातनान्नेट्। स्वान्तं हृन्मानसं मनः' इत्यमरः। **ध्वान्तं तम इति**। ध्वनेः क्तः। 'अनुनासिकस्य क्वि' इति दीर्घः। 'अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तं तमिस्रं तिमिरं तमः' **लग्नं सक्तमिति**। संबद्धमित्यर्थः। लगेः क्तः, इडभावः। तत्र रदाभ्यां परत्वाभावात् कथं निष्ठानत्वमित्यत आह—**निष्ठानत्वमपि निपातनादिति**। **म्लिष्टमविस्पष्टमिति**। इडभावे 'व्रश्च' इति षः। तकारस्य ष्टुत्वेन टः। 'अथ म्लिष्टमविस्पष्टम्' इत्यमरः। **विरिब्धः स्वर इति**। स्वरविशेष इत्यर्थः। 'रेभृ शब्दे' अस्मात् क्तः, इडभावे 'झषस्तथोर्धः' इति धः। उभयत्र धातुस्वरूपं प्रदर्शयन् आह—**म्लेच्छ रेभृ अनयोरिति**। **इत्त्वमपीति**। इडभावश्चेत्यर्थः।

फाण्टमिति। फणेः क्तः, इडभावः, निष्ठातस्य टत्वं च निपात्यते। तस्यासिद्धत्वात् 'अनुनासिकस्य' इति दीर्घः। 'अनायासकृतं फाण्टम्' इत्यमरः। वृत्तिकृन्मतमाह—**कषायविशेष इति**। 'यदश्तमपिष्टं च कषायमुदकसंसर्गमात्राद्विभक्तरसमीषदुष्णं तत्फाण्टमित्युच्यते' इति वृत्तौ स्थितम्। **वेदभाष्ये आहेति**। 'तद्वै नवनीतं भवति घृतं वै देवानां फाण्टं मनुष्याणाम्' इति शतपथब्राह्मणव्याख्यावसरे आहेत्यर्थः। **बाढं भृशमिति**। 'बाहृ प्रयत्ने' अस्मात् क्तः, इडभावः, ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः। **अन्यत्र त्विति**। मन्थादेर्वाच्यत्वाभाव इत्यर्थः।

[1] 'फणितं खण्डविकारः शर्करा सिता इत्यमरः।

(३०५९) **धृषिशसी वैयात्ये** । ७ । २ । १९ ॥ एतौ निष्ठायामविनय एवानिटौ स्तः । धृष्टः । विशस्तः । अन्यत्र धर्षितः विशसितः । भावादिकर्मणोस्तु वैयात्ये धृषिर्नास्ति । अत एव नियमार्थमिदं सूत्रमिति वृत्तिः । धृषेरादित्त्वे फलं चिन्त्यमिति हरदत्तः । माधवस्तु भावादिकर्मणोरवैयात्ये विकल्पमाह । धृष्टम्–धर्षितम् । प्रधृष्टः–प्रधर्षितः । (३०६०) **दृढः स्थूलबलयोः** । ७ । २ ।२०॥ स्थूले बलवति च निपात्यते । 'दृह दृहि वृद्धौ' । क्तस्येडभावः, तस्य ढत्वम्, हस्य लोपः, इदितो नलोपश्च। दृंहितो दृंहितोऽन्यः। (३०६१) **प्रभौ परिवृढः**।

धृषिशसी । वियातः अविनीतः, तस्य भावः वैयात्यम् । तत्र 'ञि धृषा प्रागल्भ्ये' इत्यस्य आदित्त्वादेवेण्निषेधः सिद्धः। 'शसु हिंसायाम्' इत्यस्य तु 'उदितो वा' इति क्त्वायां वेट्कत्वात् 'यस्य विभाषा' इति इण्निषेधः सिद्धः। अतो नियमार्थमित्याह—**अविनय एवेति । धृष्टः विशस्त इति**। अविनीत इत्यर्थः। **अन्यत्रेति** । वैयात्याभावे इत्यर्थः । **धर्षित इति** । बलात्कृत इत्यर्थः । **विशसित इति** । हिंसित इत्यर्थः । अत्र वैयात्याभावादिण्निषेधो नेति भावः। ननु धृषेरादित्त्वात् 'विभाषा भावादिकर्मणोः' इति भावे आदिकर्मणि च इड्विकल्पे प्राप्ते तदंशे नित्यार्थोऽत्र विधिरस्तु । ततश्च भावादिकर्मभ्यामन्यत्र वैयात्याभावेऽपि 'आदितश्च' इति इण्निषेध एव स्यादित्यत आह—**भावादिकर्मणोस्त्विति । नास्तीति** । अनभिधानादिति भावः । तत्र वृद्धसंमतिमाह—**अत एवेति** । भावकर्मणोर्धृषेरनभिधानादेवेत्यर्थः । अन्यथा धृषेरादित्त्वात् 'विभाषा भावादिकर्मणोः' इति भावे आदिकर्मणि च इड्विकल्पे प्राप्ते तदंशे नित्यार्थतया विधानार्थत्वापत्तेरिति भावः । **चिन्त्यमिति** । धृषेरादित्त्वं हि न वैयात्ये आदित्त्वलक्षणेण्निषेधार्थम्, 'धृषिशसी वैयात्ये' इत्येव सिद्धेः। नापि वैयात्यादन्यत्र आदित्त्वलक्षणेण्निषेधार्थम्, धृषेर्वैयात्य एव इण्निषेधनियमेन ततोऽन्यत्र आदित्त्वलक्षणनिषेधाभावात् । नापि धृषेर्वैयात्ये भावादिकर्मणोर्विषये 'विभाषा भावादिकर्मणोः' इति इड्विकल्पार्थम्, भावादिकर्मणोर्वैयात्ये धृषेरनभिधानात्। तस्माद्धृषेरादित्त्वं व्यर्थमिति हरदत्त आहेत्यर्थः । **माधवस्त्विति** । अवैयात्ये भावादिकर्मणोरनभिधाने प्रमाणाभावादिति भावः। तत्र अवैयात्ये भावे उदाहरति—**धृष्टम् धर्षितमिति** । आदिकर्मण्युदाहरति—**प्रधृष्टः प्रधर्षित इति**।

दृढः स्थूलबलयोः । बलशब्दः अर्शआद्यजन्तः बलवत्परः । तदाह—**बलवति चेति । तस्येति** । निष्ठातकारस्य ढत्वं निपात्यते इत्यर्थः । **हस्य लोप इति** । निपात्यते इति शेषः। **इदित इति** । अनिदितस्तु नलोपः सिद्ध एवेति भावः । ननु हस्य ढत्वे कृते 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति तकारस्य धत्वे तस्य ष्टुत्वेन 'ढो ढे' इति ढलोपे दृढ इति सिद्धम्। ततश्च इडभाव एव निपात्यताम्, न तु हकारलोपो ढत्वं चेति चेत्। मैवम्। तथाहि सति द्रढीयानित्यादौ ढलोपस्या-

७ । २ । २१ ॥ 'बृह बृहि वृद्धौ' । निपातनं प्राग्वत् । परिबृंहितः परिबृंहितोऽन्यः । (३०६२) **कृच्छ्रगहनयोः कषः** । ७ । २ । २२ ॥ कषो निष्ठाया इण्न स्यादेतयोरर्थयोः । कष्टं दुःखं तत्कारणं च । 'स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलम्' । कष्टो मोहः । कष्टं शास्त्रम् । दुरवगाहमित्यर्थः । कषितमन्यत् । (३०६३) **घुषिरविशब्दने** । ७ । २ । २३ ॥ घुषेर्निष्ठायामनिट् स्यात् । घुष्टा रज्जुः । अविशब्दने किम् । घुषितं वाक्यम् । शब्देन प्रकटीकृताभिप्रायमित्यर्थः । (३०६४) **अर्देः संनिविभ्यः** । ७ । २ । २४ ॥ एतत्पूर्वादर्देर्निष्ठाया इण्न स्यात् । समर्णः । न्यर्णः । व्यर्णः । अर्दितोऽन्यः । (३०६५) **अभेश्चाविदूर्ये** । ७ । २ । २५ ॥ अभ्यर्णम् । नातिदूरमासन्नं वा । अभ्यर्दितमन्यत् । (३०६६) **णेरध्ययने वृत्तम्** । ७ । २ । २६ ॥ ण्यन्ताद्वृतेः क्तस्येडभावो णिलुक्चाधीयमानेऽर्थे । वृत्तं छन्दः, छात्रेण संपादितम्, अधीतमिति यावत् । अन्यत्र तु वर्तिता रज्जुः । (३०६७) **शृतं पाके** । ६ । १ । २७ ॥ श्रातिश्रपयत्योः क्के शृभावो निपात्यते क्षीरहविषोः पाके । शृतं क्षीरं, स्वयमेव विक्लिन्नं पक्वं वेत्यर्थः ।

सिद्धत्वेन ऋकारस्य संयोगपरतया लघुत्वाभावात् ' र ऋतो हलादेर्लघोः इति रभावो न स्यात् । अत्र हकारलोपस्य ढत्वस्य च निपातने तु ऋकारस्य न संयोगपरकत्वम् । अस्य हलोपस्य साप्तमिकत्वेन असिद्धत्वाभावादिति भाष्ये स्पष्टम् । **प्रभौ परिवृढः । प्राग्वदिति** । तकारढत्वस्य हलोपस्य चेत्यर्थः । **कृच्छ्रगहनयोः** । कृच्छ्रशब्दो दुःखे तत्कारणे च वर्तते । **कष्टं दुःखं तत्कारणं चेति** । ' स्यात् कष्टं कृच्छ्रमाभीलम् ' इत्यमरकोशवाक्यम् । दुःखकारणे उदाहरति—**कष्टो मोह इति** । गहने उदाहरति—**कष्टं शास्त्रमिति** । गहनशब्दं विवृणोति—**दुरवगाहमिति** ।

घुषिरविशब्दने । **घुष्टा रज्जुरिति** । उत्पादितेत्यर्थः । आयामितेति वा । शब्देन अभिप्रायप्रकाशनं विशब्दनम् । तदाह—**शब्देनेति** । **अर्देः संनिविभ्यः** । **समर्ण इति** । सम् अर्द् त इति स्थिते ' रदाभ्याम् ' इति निष्ठातस्य पूर्वदकारस्य च नत्वम्, णत्वम् । **अभेश्चाविदूर्ये** । अविदूरस्य भावः आविदूर्यम् । तस्मिन् गम्ये अभेः परः अर्दिरनिट्क इत्यर्थः । सामीप्य इत्येव तु नोक्तम् । अनतिदूरस्य असंग्रहापत्तेः । तत्सूचयन्नाह—**नातिदूरमिति** । **णेरध्ययने** । **णिलुक् चेति** । णिलोपे तु लघूपधगुणः स्यादिति भावः । **अधीयमान इति** । सूत्रे अध्ययनशब्दः कर्मणि ल्युडन्त इति भावः । **शृतं पाके** । ' श्रा पाके ' घटादिः । तस्माद्धेतुमण्णिचि पुकि मित्त्वाद्ध्रस्वे श्रपि इति भवतीति स्थितिः । **श्रातिश्रपयत्योरिति** । अण्यन्तस्य ण्यन्तस्य च श्राधातोरित्यर्थः । **क्षीरहविषोरिति** । एतच्च वार्तिकाल्लभ्यते । अण्यन्तं व्याचष्टे—**स्वयमेव विक्लिन्न-**

क्षीरहविर्भ्यामन्यत्तु श्राणं-श्रपितं वा । (३०६८) **वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः** । ७ । २ । २७॥ एते णिचि निष्ठान्ता वा निपात्यन्ते। पक्षे, दमितः। शमितः। पूरितः। दासितः। स्पाशितः। छादितः। ज्ञापितः। (३०६९) **रुष्यमत्वरसंघुषास्वनाम्** । ७ । २ । २८॥ एभ्यो निष्ठाया इड्वा स्यात्। रुष्टः-रुषितः। आन्तः-अमितः। तूर्णः-त्वरितः। अस्यादित्वे फलं

मिति । श्राधातुरण्यन्तः पाके वर्तते । पाकश्चात्र विक्लित्तिरेव विवक्षिता । न तु तदनुकूलव्यापारोऽपि । तथाच श्राधातोर्विक्लित्तावकर्मकत्वात् 'गत्यर्थाकर्मक' इति कर्तरि क्तः । तथाच क्षीरं विक्लित्त्याश्रय इति फलितम् । ततो णिचि विक्लित्त्यनुकूलव्यापारार्थकपचिना समानार्थकात् श्रपि इत्यस्मात् कर्मणि क्तप्रत्यये फलितमाह—**पक्वमिति** । एतच्च भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । 'क्षीराज्यहविषां शृतम्' इत्यमरस्य तु प्रमाद एव, 'क्षीरहविषोः' इति वार्तिकविरोधात् ।

वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः । 'णेरध्ययने वृत्तम्' इत्यतो णेरित्यनुवर्तते । 'दमु शमु उपशमे' ण्यन्ताभ्यामिडभावो निपात्यते । 'अनुनासिकस्य' इति दीर्घः । णिलोपस्तु न स्थानिवत्, निपातनाद्दीर्घविधौ तन्निषेधाच्च । दान्तः । शान्तः । 'पूरी आप्यायने' ण्यन्तात् क्तः, इडभावो निपात्यते, णिलोपः रात्परत्वान्नत्वम्, णत्वम्, पूर्णः । एतेन 'न ध्याख्यापॄमूर्च्छि' इत्येव सिद्धे पूर्णग्रहणं व्यर्थमित्यपास्तम्, पूरीधातोर्ण्यन्तात् पूर्णरूपार्थत्वात् । 'दसु उपक्षये' ण्यन्तात् इडभावो निपात्यते, उपधावृद्ध्यभावश्च, णिलोपः । 'स्पश बाधने' ण्यन्तात् क्तः इडभावो निपात्यते उपधावृद्ध्यभावश्च णिलोपः, स्पष्टम् । 'छद अपवारणे' ण्यन्तात् क्तः । इडभावो वृद्ध्यभावश्च निपात्येते । णिलोपः, 'रदाभ्याम्' इति नत्वम्, छन्नः । 'ज्ञप मिच्च' इति चुरादिण्यन्तात् क्तः । इडभावो णिलोपः इति कैयटः । ज्ञप्तः । **पक्ष इति** । निपातनाभावपक्ष इत्यर्थः । **दमितः शमित इति** । अमन्तत्वेन मित्त्वाद्ध्रस्वः । **ज्ञापित इति** । अचौरादिकस्य रूपम् । चौरादिकस्य तु ज्ञपित इत्येव ।

रुष्यमत्वर । रुषि, अम, त्वर, संघुष्, आस्वन् एषां द्वन्द्वः । णेरिति निवृत्तम् । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तदाह—**एभ्य इति** । **वा स्यादिति** । 'वा दान्त' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **रुष्टः रुषितः इति** । 'तीषसह' इति रुषो वेट्कत्वात् 'यस्य विभाषा' इति निषेधे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । **आन्तः अमित इति** । 'अम गत्यादिषु' क्तः । इडभावपक्षे 'अनुनासिकस्य' इति दीर्घः । **तूर्णः त्वरित इति** । 'ञि त्वरा संभ्रमे' क्तः, इडभावपक्षे 'ज्वरत्वर' इत्यूठ् । 'रदाभ्याम्' इति नत्वम्, णत्वम् । 'आदितश्च' इति नित्यमिण्निषेधे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । आदित्त्वस्य तु फलमात्मनेपदमात्रम् । तदाह—**अस्य आदित्वे फलं मन्द-**

मन्दम् । संघुष्टः-संघुषितः । आस्वान्तः-आस्वनितः । (३०७०) **हृषेर्लोमसु** । ७ । २ । २९ ॥ हृषेर्निष्ठाया इड्वा स्यात् लोमसु विषये । हृष्टं-हृषितं लोम । 'विस्मितप्रतिघातयोश्च' (वा ४४१७) । हृष्टो-हृषितो मैत्रः । विस्मितः प्रतिहतो वेत्यर्थः । अन्यत्र तु, 'हृषु अलीके' उदित्त्वान्निष्ठायां नेट् । 'हृष तुष्टौ' इट् । (३०७१) **अपचितश्च** । ७ । २ । ३० ॥ चायेर्निपातोऽयं वा । अपचितः-अपचायितः । (३०७२) **प्यायः पी** । ६ । १ । २८ ॥ पी वा स्यान्निष्ठायाम् । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन स्वाङ्गे नित्यम् । पीनं मुखम् । अन्यत्र प्यानः-पीनः स्वेदः । 'सोपसर्गस्य न' (वा ४०६५) प्रप्यानः । 'आङ्पूर्वस्यान्धूधसोः स्यादेव' (वा ३४६१) । आपीनोऽन्धुः । आपीनमूधः । (३०७३) **ह्लादो निष्ठायाम्** । ६ । ४ । ९५ ॥ ह्रस्वः स्यात् । प्रह्लन्नः । (३०७४) **द्यति-**

मिति । तथा च 'एध वृद्धौ' इत्यादिवत् ह्रस्वानुबन्धत्वमेव न्याय्यमिति भावः । **संघुष्टः संघुषित इति** । 'घुषिरविशब्दने' इति घुषेः संपूर्वस्य नित्यमिण्निषेधे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । **आस्वान्तः आस्वनितः इति** । आङ्पूर्वस्वनेः क्तः । इडभावपक्षे 'अनुनासिकस्य' इति दीर्घः । 'क्षुब्धस्वान्त' इति निपातनं तु आङ्पूर्वस्य स्वनेर्न भवति, परत्वादस्यैव विकल्पस्य प्राप्तेरित्याहुः । 'न वा' इति सूत्रभाष्ये तु संघुषास्वनोर्विषये उभयत्र विभाषेत्युक्तम् ।

हृषेर्लोमसु । लोमसु कर्तृष्विति बोध्यम् । इदं च 'अजर्यम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । **हृष्टम् हृषितं लोमेति** । 'गत्यर्थाकर्मक' इति कर्तरि क्तः । रोमाञ्चितभूतमित्यर्थः । **विस्मितप्रतिघातयोश्चेति** । वार्तिकमिदम् । 'हृषेर्निष्ठाया इड्वा' इति शेषः । **उदित्त्वादिति** । 'उदितो वा' इति क्त्वायां वेट्कत्वात् 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायां नेडित्यर्थः । तथा अलीकेऽर्थे हृष्ट इत्येव । मृषोक्तवानित्यर्थः । **इडिति** । 'हृष तुष्टौ' इति धातोः क्ते इडेव भवतीत्यर्थः । हृषितः तुष्ट इत्यर्थः । विस्मितप्रतिघातयोस्तु धातूनामनेकार्थत्वाद्वृत्तिः । तत्र लोमसु विस्मितप्रतिघातयोश्च 'हृषु अलीके' इत्यस्मात् 'यस्य विभाषा' इति नित्यमिण्निषेधे प्राप्ते विभाषेयम् , 'हृष तुष्टौ' इत्यस्मात्तु नित्यमिट्प्राप्तौ विभाषा इति विवेकः । **अपचितश्च** । 'अपपूर्वस्य चिञो ण्यन्तस्य निष्ठायां चिभावो निपात्यते' इति भाष्यम् । तदाह—**चायेर्निपातोऽयमिति** । **प्यायः पी** । **वा स्यान्निष्ठायामिति** । शेषपूरणमिदम् । 'विभाषाभ्यवपूर्वस्य' इत्यतो विभाषेति 'स्फायः स्फी' इत्यतो निष्ठायामिति चानुवर्तते इति भावः । **व्यवस्थितविभाषेति** । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । । 'सोपसर्गस्य न' इत्यादि भाष्ये स्पष्टम् ।

ह्लादो निष्ठायाम् । **ह्रस्वः स्यादिति** । शेषपूरणमिदम् । 'खचि ह्रस्वः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **प्रह्लन्न इति** । 'ह्लादी सुखे' क्तः । 'श्वीदितः'

स्यतिमास्थामित्ति किति । ७ । ४ । ४० ॥ एषामिकारोऽन्तादेशः स्यात्तादौ किति । ईत्त्वदद्भावयोरपवादः । दितः । सितः । मा, माङ्, मेङ्, मितः । स्थितः । (३०७५) **शाच्छोरन्यतरस्याम्** । ७ । ४ । ४१ ॥ शितः-शातः । छितः-छातः । व्यवस्थितविभाषात्वाद्व्रतविषये श्यतेर्नित्यम् । संशितं व्रतम् । सम्यक्संपादितमित्यर्थः । संशितो ब्राह्मणः । व्रतविषयकयत्नवानित्यर्थः। (३०७६) **दधातेर्हिः** । ७ । ४ । ४२ ॥ तादौ किति । अभिहितम् । निहितम् । (३०७७) **दो दद्घोः** । ७ । ४ । ४६ ॥ घुसंज्ञकस्य दा इत्यस्य दथ् स्यात्तादौ किति । चर्त्वम् । दत्तः । घोः किम् । दातः । तान्तो वायमादेशः । न चैवं विदत्तमित्यादावुपसर्गस्य 'दस्ति' (सू ३०७८) इति दीर्घापत्तिः । तकारादौ तद्विधानात् । दान्तो वा । धान्तो वा । न च दान्तत्वे निष्ठानत्वे, धान्तत्वे 'झषस्तथोः-'(सू २२८०) इति धत्वं शङ्क्यम् । संनिपातपरिभाषाविरोधात् ।

इति नेट् । 'रदाभ्याम्' इति नत्वम् । **द्यतिस्यति** । एषां चतुर्णां द्वन्द्वात्षष्ठी । 'दो अवखण्डने' इत्यस्य द्यतीति निर्देशः । 'षो अन्तकर्मणि' इत्यस्य तु स्यतीति निर्देशः । इत् ति कितीति च्छेदः । **ईत्त्वेति** । 'घुमास्था' इति ईत्त्वस्य 'दो दद्घोः' इति पद्भावस्य च यथासंभवमपवाद इत्यर्थः । दोधातोरुदाहरति—**दित इति** । **मा माङ् मेङिति** । 'गामादाग्रहणेष्वविशेषः' इति वचनादिति भावः। **शाच्छोः** । 'शो तनूकरणे' 'छो छेदने' अनयोः कृतात्वयोर्निर्देशः । अनयोरिकारोऽन्तादेशो वा स्यात् तादौ कितीत्यर्थः । **व्यवस्थितेति** । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । **दधातेर्हिः** । **तादौ कितीति** । शेषपूरणमिदम् । 'द्यतिस्यति' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः ।

दो दद्घोः । द इति षष्ठ्यन्तम् । तदाह—**दा इत्यस्येति**। दथ् इति च्छेदः। तदाह—**दथ् स्यादिति** । तवर्गद्वितीयान्तोऽयमादेशः । **तादौ कितीति** । ति कितीत्यनुवृत्तेरिति भावः । **चर्त्वमिति** । 'खरि च' इति थकारस्य तकार इत्यर्थः। **दात इति** । दाप्दैपो रूपम् । अदाप् इत्युक्तेः घुत्वाभावान्न दद्भावः । **तान्तो वेति** । तवर्गप्रथमान्त इत्यर्थः । नन्वेवं सति विदत्तमित्यादौ दस्तीत्युपसर्गस्य दीर्घत्वापत्तिः । तत्र हि द इति षष्ठी सप्तम्यर्थे । इगन्तोपसर्गस्य दीर्घः स्यात् तकारान्ते ददातौ परत इत्यर्थ इत्याशङ्क्य निराकरोति—**न चैवमिति** । आदेशस्य तवर्गप्रथमान्तत्वे सतीत्यर्थः । **तकारादाविति** । 'दस्ति' इत्यत्र द इति षष्ठी तीत्यत्रान्वेति । तथाच इगन्तोपसर्गस्य दीर्घः स्यात् दादेशतकारादावुत्तरपदे इत्यर्थः। उत्तरपदाधिकारात् । ततश्च उत्तरपदस्यात्र तकारादित्वाभावात् न दीर्घ इति भावः । **दान्तो वा धान्तो वेति**। तवर्गतृतीयान्तो वा चतुर्थान्तो वा अयमादेश इत्यर्थः। **न चेति** । दान्तत्वे निष्ठानत्वम्, धान्तत्वे 'झषस्तथोः' इति धत्वं च न शङ्क्यमित्यन्वयः । **संनिपातेति** । दान्तादेशस्य धान्तादेशस्य च तकारादिप्रत्ययोपजीव्यतया तद्विघात-

(३०७८) **अच उपसर्गात्तः । ७ । ४ । ४७ ॥** अजन्तादुपसर्गात्परस्य दा इत्यस्य घोरचस्तः स्यात्तादौ किति । चर्त्वम् । प्रत्तः । अवत्तः ।

'अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।
सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्यते ॥'

चशब्दाद्यथाप्राप्तम् । (३०७९) **दस्ति । ६ । ३ । १२४॥** इगन्तोपसर्गस्य दीर्घः स्याद्दादेशो यस्तकारस्तदादावुत्तरपदे । 'खरि च' (सू १२१) इति चर्त्वमाश्रयात्सिद्धम् । नीत्तम् । सूत्तम् । 'घुमास्था-' (सू २४६२) इतीत्त्वम् । धेट् । धीतम् । गीतम् । पीतम् । 'जनसन-' (सू २५०४) इत्यात्त्वम् । जातम् । सातम् । खातम् । (३०८०) **अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति । २ । ४ ।**

कनत्वधत्वे प्रति निमित्तत्वासंभवादिति भावः । **अच उपसर्गात्तः** । त इत्यत्राकार उच्चारणार्थः । अच इत्यावर्तते, एकमुपसर्गविशेषणम् । द्वितीयं तु स्थानिसमर्पकम् । तदाह—**अजन्तादिति** । **घोरिति** । घोरवयवस्येत्यर्थः । **तः स्यादिति** । तकारः स्यादित्यर्थः । ददादेशापवादः । **चर्त्वमिति** । प्र दा त इति स्थिते दकारादाकारस्य तकारादेशे दकारस्य चर्त्वेन तकार इत्यर्थः ।

अवदत्तं विदत्तं चेति । भाष्यस्थश्लोकोऽयम् । अत्र आदिकर्मणीत्येतत् प्रदत्तमित्यत्रैव संबध्यते । नायम् 'अच उपसर्गात्तः' इत्यस्य अपवाद इति भ्रमितव्यमित्याह—**चशब्दाद्यथाप्राप्तमिति** । तथा चावदत्तादिशब्देषु ददादेशोऽपि कदाचिल्लभ्यते इत्यर्थः । अत एव प्रकृतसूत्रभाष्ये 'अच उपसर्गात्तः' इत्यस्यावकाशः प्रत्तमवत्तम् इति संगच्छते इति भावः । **दस्ति** । 'इकः काशे' इत्यतः इक इति 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये' इत्यतः उपसर्गस्येति 'ढ्लोपे' इत्यतो दीर्घ इति चानुवर्तते । उत्तरपदे इत्यधिकृतं तीत्यनेन विशेष्यते । तदादिविधिः । द इति षष्ठी ति इत्यत्रान्वेति । तथाच दाधातोरादेशः यस्तकारः तदादौ उत्तरपदे इति लभ्यते । तदाह—**इगन्तेत्यादि** । ननु नि दा त इति स्थिते 'अच उपसर्गात्तः' इति दकारादाकारस्य तकारे दकारस्य 'खरि च' इति चर्त्वे प्रकृतसूत्रेण उपसर्गस्य दीर्घे नीत्तमिति रूपं वक्ष्यति । तदयुक्तम् । दीर्घे कर्तव्ये चर्त्वस्यासिद्धत्वे दादेशे तकारादुत्तरपदत्वाभावादित्यत आह—**खरि चेति चर्त्वमाश्रयात् सिद्धमिति** । दादेशतकारमाश्रित्य विधीयमाने दीर्घे चर्त्वं नासिद्धम्, चर्त्वसिद्धं तकारमाश्रित्य विधिबलादित्यर्थः । सूत्तमिति तु चिन्त्यम्, 'गतिश्च' इति सूत्रभाष्यवार्तिकयोः सुदत्तमित्यत्र 'अच उपसर्गात्तः' इति तत्वे कर्तव्ये सोरुपसर्गत्वं नेति प्रपञ्चितत्वात् ।

अथ धेङ्गापाधातुभ्यः क्ते आह—**घुमास्थेति** । **धीतमिति** । 'दधातेर्हिः'

---

१ अवदत्तादि प्रयोगे अव-वि-इत्यादीनामुपसर्गप्रतिरूपकत्वसत्वेन साक्षादुपसर्गत्वाभावात् 'अच उपसर्गात्तः' इत्यस्य प्राप्तिर्नास्तीति भावः ।

३६ ॥ ल्यबिति लुप्तसप्तमीकम् । अदो जग्धिः स्याल्ल्यपि तादौ किति च। इकार उच्चारणार्थः। धत्वम्। 'झरो झरि-' (सू ७१)। जग्धः। 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च' (सू ३०५३)। प्रकृतः कटं सः। प्रकृतः कटस्तेन। निष्ठायामण्यदर्थे' (सू ३०१४) इति दीर्घः। 'क्षियो दीर्घात्' (सू ३०१५) इति नत्वम्। प्रक्षीणः सः। (३०८१) **वाऽऽक्रोशदैन्ययोः** । ६ । ४ । ६१ ॥ क्षियो निष्ठायां दीर्घो वा स्यादाक्रोशे दैन्ये च। क्षीणायुर्भव। क्षितायुर्वा। क्षीणोऽयं तपस्वी, क्षितो वा। (३०८२) **निनदीभ्यां स्नातेः कौशले** । ८ । ३ ।८९॥ आभ्यां स्नातेः सस्य षः स्यात्कौशले गम्ये। निष्णातः शास्त्रेषु। नद्यां स्नातीति नदीष्णः। 'सुपि-' (सू २९१६) इति कः। (३०८३) **सूत्रं प्रतिष्णातम्** । ८ । ३ । ९० ॥ प्रतेः स्नातेः षत्वम्। प्रतिष्णातं सूत्रम्। शुद्धमित्यर्थः। अन्यत्र प्रतिस्नातम्। (३०८४) **कपिष्ठलो गोत्रे** । ८। ३। ९१ ॥ कपिष्ठलो नाम यस्य, कापिष्ठलिः पुत्रः। गोत्रे किम् । कपीनां स्थलं कपिस्थलम्। (३०८५) **विकुशमिपरिभ्यः स्थलम्** । ८ । ३ । ९६॥ एभ्यः

इत्यत्र श्लुविकरणग्रहणान्न द्विभावः। **अदो जग्धिः। धत्वमिति**। जग्ध् त इति स्थिते 'झषस्तथोः' इति तकारस्य धकार इत्यर्थः। **झरो झरि इति**। अनेन पाक्षिको धकारलोप इत्यर्थः। **आदिकर्मणि क्त इति**। व्याख्यातं प्राक्। उदाहरणान्तरविवक्षया पुनरुपन्यासः। **प्रकृतः कटं स इति**। कर्तुमारब्धवानित्यर्थः। कटस्य कर्मणः अनभिहितत्वात् द्वितीया। कर्तुरभिहितत्वात् तच्छब्दात्प्रथमा। चकाराद्भावे कर्मणि चेत्युक्तम्। तत्र कर्मण्युदाहरति—**प्रकृतः कटस्तेनेति**। **प्रक्षीणः स इति**। आदिकर्मणि क्तः। **वाऽऽक्रोशदैन्ययोः**। अण्यदर्थ इत्यनुवर्तते। ण्यदर्थो भावकर्मणी इत्युक्तम्। आक्रोशे उदाहरति—**क्षीणायुर्भवेति**। 'गत्यर्थाकर्मक' इति कर्तरि क्तः। दैन्ये उदाहरति—**क्षीणोऽयं तपस्वीति**। कृश इत्यर्थः। **निनदीभ्याम्। सस्य षः स्यादिति**। 'सहेः साडः सः' इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते, 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यप्यधिकृतमिति भावः। **निष्णात इति**। कुशल इत्यर्थः। **नदीष्ण इति**। नद्यां कुशलं स्नातीति विग्रहः। **सुपीति क इति**। 'सुपि स्थः' इत्यत्र सुपीति योगविभागात् क इत्यर्थः। **गत्यर्थ**। गत्यर्थ, अकर्मक, श्लिष, शीङ्, स्था, आस, वस, जन, रुह, जीर्यति एषां दशानां द्वन्द्वः। 'लः कर्मणि च भावे च' इत्यतः भावे कर्मणीति 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च' इत्यतः कर्तरि इति चानुवर्तते। तदाह—**एभ्य इत्यादिना**। कर्तरीत्येवानुवृत्तौ भावकर्मणोर्न स्यादिति तयोरप्यनुवृत्तिः।

गङ्गां गत इति। कर्तरि क्तः। **गङ्गां प्राप्त इति**। 'आप्लृ व्याप्तौ' उपसर्गवशाद्गतौ वर्तते। अकर्मकादुदाहरति—**ग्लान इति**। क्षीण इत्यर्थः।

स्थलस्य सस्य षः स्यात् । विष्ठलम् । कुष्ठलम् । शमिष्ठलम् । परिष्ठलम् ।
(३०८६) **गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च ।** ३ । ४ । ७२ ॥ एभ्यः कर्तरि क्तः स्याद्भावकर्मणोश्च । गङ्गां गतः। गङ्गां प्राप्तः। ग्लानः सः । लक्ष्मीमाश्लिष्टो हरिः । शेषमधिशयितः । वैकुण्ठमधिष्ठितः । शिवमुपासितः । हरिदिनमुपोषितः । राममनुजातः । गरुडमारूढः । विश्वमनुजीर्णः । पक्षे प्राप्ता गङ्गा तेनेत्यादि । (३०८७) **क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः** । ३ । ४ । ७६ ॥ एभ्योऽधिकरणे क्तः स्यात् । चाद्यथाप्राप्तम् । ध्रौव्यं स्थैर्यम् ।

"मुकुन्दस्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः ।
भुक्तमेतदनन्तस्येत्यूचुर्गोप्यो दिदृक्षवः ॥"

'संयोगादेः' इति निष्ठानत्वम् । **आश्लिष्ट इति** । आलिङ्गितवानित्यर्थः । ननु अकर्मकत्वादेव सिद्धे शीङादीनां पुनर्ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—**शेषमधिशयित इति** । शेषे शयितवानित्यर्थः । 'अधिशीङ्स्थासाम्' इति शेषः कर्म । अतो नाकर्मकत्वादिह प्राप्तिरिति भावः । **वैकुण्ठमधिष्ठित इति** । वैकुण्ठे स्थितवानित्यर्थः । 'अधिशीङ्स्थासाम्' इति वैकुण्ठः कर्म । अतो नाकर्मकत्वादिह प्राप्तिः । **शिवमुपासित इति** । शिवं परिचरितवानित्यर्थः । उपवेशनार्थकत्वे अकर्मकत्वेऽपि इह उपसर्गवशेनार्थान्तरे सकर्मकत्वादकर्मकेत्यनेन न प्राप्तिरिति भावः । **हरिदिनमुपोषित इति** । 'वसतिक्षुधोः' इति इट् । यजादित्वात्संप्रसारणम् । 'शासि' इति षः । हरिदिने न भुक्तवानित्यर्थः । 'उपान्वध्याङ्वसः' इति हरिदिनं कर्म । ततश्चाकर्मकत्वाभावादप्राप्तिः । **राममनुजात इति** । अनुकृतवानित्यर्थः । अनुसृत्य जातवानिति वा । ततश्चाकर्मकत्वाभावादप्राप्तिः । **गरुडमारूढ इति** । उपर्याक्रान्तवानित्यर्थः । **विश्वमनुजीर्ण इति** । हृतवानित्यर्थः । व्याप्तवानिति वा । अकर्मकत्वाभावादप्राप्तिः । जॄधातोः कर्तरि क्तः । 'ॠतः' इति इत्वं रपरत्वं 'हलि च' इति दीर्घः । 'रदाभ्याम्' इति नत्वं, णत्वम् । **पक्ष इति** । कर्तरि प्रत्ययाभावपक्ष इत्यर्थः ।

क्तोऽधिकरणे च । ध्रौव्यं गतिः प्रत्यवसानं च अर्थो येषामिति विग्रहः । ध्रौव्यार्थेभ्यः गत्यर्थेभ्यः प्रत्यवसानार्थेभ्यश्चेति यावत् । **चाद्यथाप्राप्तमिति** । कर्मकर्तृभावेष्वपि यथासंभवमित्यर्थः । ध्रौव्यमित्यस्य विवरणम्—**स्थैर्यमिति** । स्थिरीभवनम्, उपवेशनशयनादिक्रियेति यावत् । **मुकुन्दस्यासितमिदमिति** । श्लोकोऽयम् । आस्यते अस्मिन्नित्यासितम्, आसनमित्यर्थः । ध्रौव्यार्थस्योदाहरणमिदम् । **इदं यातं रमापतेरिति** । गत्यर्थस्योदाहरणम् । यायते गम्यते

---

१ 'उपान्वध्याङ्वस' इत्यस्य 'अभुक्त्यर्थस्यन' इति निषेधात् 'अकर्मकधातुभिर्योगे देशः काल' इत्यादिना हरिदिनस्य कर्मत्वम् ।

पक्षे आसेरकर्मकत्वात्कर्तरि भावे च। आसितो मुकुन्दः। आसितं तेन। गत्यर्थेभ्यः कर्तरि कर्मणि च। रमापतिरिदं यातः। तेनेदं यातम्। भुजेः कर्मणि। अनन्तेनेदं भुक्तम्। कथं 'भुक्ता ब्राह्मणाः' इति। भुक्तमस्ति एषामिति मत्वर्थीयोऽच्। वर्तमाने इत्यधिकृत्य—(३०८८) **ञीतः क्तः**। ३।२।१८७॥ 'ञि क्ष्विदा' क्ष्विण्णः। 'ञि इन्धी' इद्धः। (३०८९) **मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च**। ३। २। १८८॥ मतिरिहेच्छा। बुद्धेः पृथगुपादानात्। राज्ञां मतः इष्टः। तैरिष्यमाण इत्यर्थः। बुद्धः। विदितः। पूजितः। अर्चितः। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। 'शीलितो रक्षितः क्षान्त आक्रुष्टो जुष्ट इत्यपि' इत्यादि। (३०९०) **नपुंसके भावे क्तः**। ३। ३। ११४॥ क्लीबत्वविशिष्टे भावे काल-

---

अस्मिन्निति यातं मार्ग इत्यर्थः। **भुक्तमेतदनन्तस्येति**। भुज्यते अस्मिन्निति भुक्तम्। भोजनस्थानमित्यर्थः। 'अधिकरणवाचिनश्च' इति त्रिष्वपि कर्तरि षष्ठी। **पक्षे इति**। अधिकरणे प्रत्ययाभावपक्षे इत्यर्थः। **आसेरकर्मकत्वादिति**। ततश्च न कर्मणि क्त इत्यर्थः। **आसितो मुकुन्द इति**। आसितवानित्यर्थः। **आसितं तेनेति**। भावे उदाहरणम्। **गत्यर्थेभ्य इति**। तेषां सकर्मकतया कर्तरि कर्मणि च क्तः, न तु भावे इत्यर्थः, 'लः कर्मणि च' इत्यत्रादर्शनादिति भावः। **भुजेः कर्मणीति**। भक्षणार्थात्कर्मणि क्तः, न तु भावे, सकर्मकेभ्यो भावे प्रत्ययस्य 'लः कर्मणि' इत्यत्रादर्शनात्। नापि प्रत्यवसानार्थेभ्यः कर्तरि, अनभिधानादित्यर्थः। **कथमिति**। भुजेः कर्तरि क्ताभावस्योक्तत्वादिति भावः। समाधत्ते— **भुक्तमस्त्येषामिति**। अत्र गत्यर्थेभ्यो भावेऽपि क्तप्रत्ययोऽस्त्येव, अविशेषात्, 'अजर्यं संगतम्' इति सूत्रे 'अनेकमन्यपदार्थे' इति सूत्रे च भाष्ये गत्यर्थेभ्यो भावे क्तप्रत्ययस्य अभ्युपगमाच्चेति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः।

इत्यधिकृत्येति। 'वर्तमाने लट्' इत्यतो मण्डूकप्लुत्या अनुवर्तमान इत्यर्थः, चानशादीनां सर्वकालतायाः 'भूत' इति सूत्रे भाष्ये उक्तत्वादित्याहुः। **ञीतः क्तः**। ञि इत् यस्य तस्माद्वर्तमानक्रियावृत्तेः क्त इत्यर्थः। 'तयोरेव कृत्यक्त' इति भावकर्मणोरेव भूते विहितः क्तः वर्तमाने न प्राप्नोतीत्यारम्भः। **क्ष्विण्ण इति**। 'आदितश्च' इति नेट्। **इद्ध इति**। 'श्वीदितः' इति नेट्। **मतिबुद्धि**। मति, बुद्धि, पूजा, अर्थः एषामिति विग्रहः। वर्तमाने क्त इति शेषः। 'तयोरेव' इति भावकर्मणोरेव। **मतः इष्ट इति**। इच्छार्थकान्मनेरिषेश्च क्तः। 'तीषसह' इति वेट्कत्वात् 'यस्य विभाषा' इति नेट्। **शीलितो रक्षित इति**। भाष्यस्थश्लोकोऽयम्। **इत्यादीति**। आदिना 'रुष्टश्च रुषितश्चोभावभिव्याहृत इत्यपि। हृष्टतुष्टौ तथाकान्तस्तथोभौ संयतोद्यतौ। कष्टं भविष्यतीत्याहुरमृतः पूर्ववत्स्मृतः।' इति संग्रहः। कष्टशब्दो भविष्यति, अमृतशब्दो वर्तमाने इत्यर्थः। **नपुंसके भावे क्तः। कालसामान्ये इति**। अस्य वर्तमानाद्यधिकारानन्तर्भावादिति भावः। अकर्मकेभ्य

सामान्ये क्तः स्यात् । जल्पितम् । शयितम् । हसितम् । (३०८१) **सुयजोर्ङ्वनिप्** । ३ । २ । १०३ ॥ सुनोतेर्यजेश्च ङ्वनिप्स्याद्भूते । सुत्वा सुत्वानौ । यज्वा यज्वानौ । (३०८२) **जीर्यतेरतृन्** । ३ । २ । १०४ ॥ भूते इत्येव । जरन् जरन्तौ जरन्तः । वासरूपन्यायेन निष्ठाऽपि । जीर्णः जीर्णवान् । (३०८३) **छन्दसि लिट्** । ३ । २ । १०५ ॥ (३०८४) **लिटः कानज्वा** । ३ । २ । १०६ ॥ (३०८५) **क्वसुश्च** । ३ । २ । १०७ ॥ इह भूतसामान्ये छन्दसि लिट् । तस्य विधीयमानौ क्वसुकानचावपि छान्दसाविति त्रिमुनिमतम् । कवयस्तु बहुलं प्रयुञ्जते । 'तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे'[1] 'श्रेयांसि सर्वा-

---

एव नपुंसके भावे क्तः, नतु सकर्मकात् इति 'णेरध्ययने वृत्तम्' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । तद्ध्वनयन्नकर्मकेभ्य एवोदाहरति—**जल्पितमित्यादि** । गतं भुक्तमित्यादौ तु अविवक्षितकर्मकत्वात् अकर्मकत्वं बोध्यम् । अत एव गतं हंसस्य, भुक्तमोदनस्येत्यादौ शेषत्वविवक्षया षष्ठीति दिक् । **सुयजोर्ङ्वनिप्** । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । सुनोतेर्यजेश्च ङ्वनिबित्यर्थः । **भूते इति** । अस्य भूताधिकारस्थत्वादिति भावः । **सुत्वा सुत्वानाविति** । ङ्वनिपि ङपावितौ, इकार उच्चारणार्थः । ङित्त्वान्न गुणः । **जीर्यतेरतृन्** । **भूते इत्येवेति** । भूतार्थवृत्तेर्जॄधातोरतृन् स्यादित्यर्थः । ऋकारनकाराविती । अत्प्रत्ययः शिष्यते । **जरन्निति** । उगित्त्वान्नुम् । **जीर्ण इति** । 'ॠत इत्' रपरत्वम्, 'हलि च' इति दीर्घः, निष्ठानत्वम् ।

छन्दसि लिट् । **लिटः कानज्वा** । **क्वसुश्च** । त्रीणीमानि सूत्राणि । अत्र प्रथमसूत्रे भूत इत्यनुवृत्तिमभिप्रेत्य व्याचष्टे—**भूतसामान्ये छन्दसि लिडिति** । अनद्यतनपरोक्षत्वं छन्दसि न विवक्षितमिति भावः । 'लिटः कानज्वा' इति द्वितीयं सूत्रम् । तत्र छन्दसीत्यनुवर्तते, भूते इति च । छन्दसि भूते लिटः कानजादेशः स्यादित्यर्थः । लिड्ग्रहणं लिण्मात्रस्य ग्रहणार्थम् । तेन 'परोक्षे लिट्' इति यो लिड्विहितः तस्यापि ग्रहणार्थः । अन्यथा 'अनन्तरस्य' इति न्यायेन प्रकृतस्यैव लिटो ग्रहणं स्यादिति वृत्तौ स्पष्टम् । वाग्रहणं तु पक्षे लिटः श्रवणार्थं, वासरूपविधिर्लादेशेषु नेति ज्ञापनार्थं वा । तत्प्रयोजनं तु 'भाषायां सदवस' इत्यत्र अनुपदमेव वक्ष्यते । 'क्वसुश्च' इति तृतीयं सूत्रम् । छन्दसि भूते लिटः क्वसुश्चादेशः स्यादित्यर्थः । योगविभागस्तु उत्तरसूत्रे क्वसोरेवानुवृत्त्यर्थः । इमौ कानच्क्वसू आदेशौ छान्दसाविति अत्रैव भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । तदाह—**तस्येत्यादि त्रिमुनिमतमित्यन्तम्** । विभाषा पूर्वाह्णापराह्ण' इति सूत्रभाष्ये तु पपुष आगतं पपिवद्रूप्यमिति प्रयुक्तम् । तेन लोकेऽपि क्वचित् क्वसोः साधुत्वं सूचितम् । तदाह—**कवयस्त्विति** । **तस्थिवांसमिति** । स्थाधातोः लिटः क्वसुः । द्विती-

---

१ रघुवंशे स. ५ श्लो. ६१ । २ रघुवंशे स. ५ श्लो. ३४ ।

स्त्वधिजग्मुषस्ते' इत्यादि। (३०९६) **वस्वेकाजाद्धसाम्** । ७ । २ । ६७ ॥ कृतद्विर्वचनानामेकाचामादन्तानां घसेश्च वसोरिट्, नान्येषाम्। एकाच्, आदिवान् आरिवान्। आत्, ददिवान्। जक्षिवान्। एषाम् किम् बभूवान्। (३०९७) **भाषायां सदवसश्रुवः** । ३ । २ । १०८ ॥ सदादिभ्यो भूतसामान्ये भाषायां लिड्वा स्यात्, तस्य च नित्यं क्वसुः। 'निषेदुषीमासनबन्धधीरः'। 'अध्यूषुषस्तामभवज्जनस्य' शुश्रुवान्। (३०९८) **उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च** । ३ । २ । १०९ ॥ एते निपात्यन्ते। उपपूर्वादिणो भाषायामपि

मैकवचने 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घः। उगित्वान्नुम्। **अधिजग्मुष इति** । अधिपूर्वाद्गमेर्लिटः क्वसुः, 'गमहन' इत्युपधालोपः, शसि वसोः संप्रसारणं, पूर्वरूपम्, षत्वम्।

वस्वे । वसु इत्यविभक्तिको निर्देशः। तथाच व्याख्यास्यति वसोरिति। नित्यत्वात् द्वित्वे कृते एकाच्त्वमेव नेति कथमिट् स्यादित्यत आह—**कृतद्विर्वचनानामेकाचामिति** । कृतेऽपि द्वित्वे एकाच एव ये अवशिष्यन्ते तेषामित्यर्थः। 'नेड्वशि कृति' इति निषेधं बाधित्वा क्रादिनियमात् सर्वत्र प्राप्तस्य इटो नियमोऽयमित्याह—**नान्येषामिति** । **आदिवानिति** । अद भक्षणे। द्वित्वहलादिशेषाभ्यासदीर्घसवर्णदीर्घेषु कृतेषु कृतद्वित्वोऽप्ययमेकाजेवेति इट्। **आरिवानिति** । 'ऋ गतौ' 'ऋच्छत्यृताम्' इति गुणे कृते द्वित्वादिषु पूर्ववत् कृतेषु अयमेकाच्। **ददिवानिति** । डु दाञ् दाने। कृते द्वित्वे नायमेकाच्। इण्निमित्तश्चातो लोपो नासति तस्मिन् भवतीति अनेकाजर्थमाग्रहणम्। **जक्षिवानिति** । 'लिट्यन्यतरस्याम्' इत्यदेर्घस्लादेशः। द्वित्वे कृते नायमेकाजिति घसिग्रहणम्। **भाषायाम्** । सद, वस, श्रु एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी। पुंस्त्वमेकवचनं चार्षम्। **तस्य च नित्यं क्वसुरिति** । वाग्रहणं लिटैव संबध्यते। तस्य क्वसुस्तु नित्यः इति भाष्ये स्पष्टम्। पक्षे लुङ्, तस्य भूतसामान्ये विहितत्वात्। वाग्रहणाननुवृत्तौ तु भूतसामान्ये लिडयं नित्यं लुङपवादः स्यात्, सरूपत्वात्। अस्य च भूतसामान्ये लिटः न तिङ्, अस्य क्वसोस्तदपवादत्वात्। वासरूपविधिस्तु लादेशेषु नेति 'लिटः कानज्वा' इत्यत्र उक्तमिति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः। **निषेदुषीमिति** । निपूर्वात्सदेर्लिटः क्वसुः, द्वित्वम् 'अत एकहल्मध्ये' इत्येत्वाभ्यासलोपौ, वसोः संप्रसारणं, पूर्वरूपं, षत्वम्। **अध्यूषुष इति** । अधिपूर्वाद्वसधातोर्लिटः क्वसुः, यजादित्वाद्धातोर्वस्य संप्रसारणम्। पूर्वरूपम्, उस् इत्यस्य द्वित्वं, हलादिशेषः, सवर्णदीर्घः। शसि वसोः संप्रसारणं, पूर्वरूपम्। **शुश्रुवानिति** । श्रुधातोर्लिटः क्वसुः द्वित्वम्।

---

१ रघुवंशे सर्गे २ श्लो. ७। २ शिशुपालवधे स. ३ श्लो. ५६।

भूतमात्रे लिड्वा, तस्य नित्यं क्वसुः । इट् । उपेयिवान् । 'उपेयुषः[1] स्वामपि मूर्तिमग्र्याम्' । उपेयुषी । उपेत्यविवक्षितम् । ईयिवान् । समीयिवान् । नञ्पूर्वादश्नातेः क्वसुरिडभावश्च । 'घृतजयधृतेरनाशुषः'[2] इति भारविः । अनुपूर्वाद्वचेः कर्तरि कानच् । वेदस्यानुवचनं कृतवाननूचानः । (३०९९) **विभाषा गमहनविदविशाम्** । ७ । २ । ६८ ॥ एभ्यो वसोर्लिड्वा । जग्मिवान्–जगन्वान् । जघ्निवान्–जघन्वान् । विविदिवान्–विविद्वान् । विविशिवान्–विविश्वान् । विशिना साहचर्याद्विन्दतेर्ग्रहणम् । वेत्तेस्तु विविद्वान् । 'नेड्वशि कृति' (सू २९८१) इतीण्निषेधः । 'दृशेश्च' (वा ४४४२) । ददृशिवान्–ददृश्वान् । (३१००) **लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे** । ३ । २ । १२४ ॥ अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्ये सतीत्यर्थः । शबादि । पचन्तं चैत्रं पश्य । (३१०१) **आने मुक्** । ७ । २ । ८२ ॥ अदन्तस्याङ्गस्य मुगागमः स्यादाने

उपेयिवान् । इडिति । उपपूर्वादिणधातोः लिटः क्वसुः, नित्यत्वाद्द्वित्वम् । वलादिलक्षण इट् 'नेड्वशि कृति' इति प्रतिषिद्धः, स तावत् क्रादिनियमात्पुनरुत्थितः । पुनश्च 'वस्वेकाजाद्घसाम्' इति सूत्रेण एकाचश्च आदन्ताच्च वसेश्च परस्य वसोरिट् स्यात् नान्येभ्य इत्यर्थकेन द्वित्वानन्तरमनेकाच्त्वात् प्रतिषिद्धः, सोऽयमिट् अनेन निपातनेन प्रतिसूयते इति भाष्ये स्पष्टम् । इटि कृते उत्तरखण्डस्य इकारस्य यण् । अभ्यासस्य दीर्घस्तु न निपात्यते । नन्वत्र अपूर्व एव इट् निपात्यतामित्यत आह—**उपेयुषीति** । उगित्त्वान्ङीपि वसोः संप्रसारणम् । प्रतिप्रसूतो वलादिलक्षण इट् तु न । तन्निमित्तस्य वकारस्य संप्रसारणेन विनाशोन्मुखत्वात् । अत्र अपूर्वस्य इटो निपातने तु अत्रापि इट् स्यादिति भावः । **उपेत्यविवक्षितमिति** । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । **अश्नातेरिति** । 'अश भोजने' श्नाविकरणः, क्र्यादिः, लिटः क्वसुः, द्वित्वम् 'अत आदेः' इति दीर्घः, सवर्णदीर्घः, द्विहल्त्वाभावान्न नुट् । 'अश्नोतेश्च' इत्यपि न नुट्, श्नुविकरणस्थस्यैव तत्र ग्रहणात् । नञ उपपदसमासः । 'नलापो नञः' 'तस्मान्नुडचि' इति भावः । **वचेः कर्तरीति** । न तु भावकर्मणोरिति भावः । कानचि यजादित्वात्संप्रसारणं पूर्वरूपं सवर्णदीर्घः ।

विभाषा गम । 'विभाषा गमहन' इत्यादि स्पष्टम् । **लटः शतृशानचौ** । 'वर्तमाने लट्' इति पूर्वसूत्रविहितस्यैव एतौ शतृशानचौ । अनन्तरस्येति न्यायादिति 'वर्तमानसामीप्ये' इत्यादिभाष्ये स्पष्टम् । शतृप्रत्यये शकारऋकारावितौ । **पचन्तमिति** । पाकानुकूलव्यापाराश्रयमित्यर्थः, 'क्रियाप्रधानमाख्यातम्, सत्त्वप्रधानानि नामानि' इति सिद्धान्तात् । शतुः शित्त्वेन सार्वधातु-

---

1 रघुवंशे स. ६ श्लो. ७३ । 2 किरातार्जुनीये सर्गे १२ श्लो. २ ।

परे। पचमानं चैत्रं पश्य। लडित्यनुवर्तमाने पुनर्लड्ग्रहणमधिकविधानार्थम्। तेन प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि क्वचित्। सन्ब्राह्मणः। 'माङ्याक्रोशे इति वाच्यम्'। (वा २१०६)। 'मा जीवन्यः परावज्ञादुःखदग्धोऽपि जीवति'। 'माङि लुङ्' (सू २२१६) इति प्राप्ते एतद्वचनसामर्थ्याल्लट्। (३१०२) **संबोधने च**। ३। २। १२५॥ हे पचन्। हे पचमान। (३१०३) **लक्षणहेत्वोः क्रियायाः**। ३। २। १२६॥ क्रियायाः परिचायके हेतौ चार्थे वर्तमानाद्धातोर्लटः शतृशानचौ स्तः। शयाना भुञ्जते यवनाः। अर्जयन्वसति। हरिं पश्यन्मुच्यते। हेतुः फलं कारणं च। 'कृत्यचः' (सू २८३५)। प्रपीयमाणः सोमः। (३१०४) **ईदासः**। ७। २। ८३॥ आसः परस्यानस्य

त्वात् शपि 'अतो गुणे' इति पररूपम्। शानचि शचावितौ। **आने मुक्**। 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतम् 'अतो येयः' इति पूर्वसूत्रादनुवृत्तेन षष्ठ्या विपरिणतेन अता विशेष्यते। तदन्तविधिः। तदाह—**अदन्तस्येति**। मुकि ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः, कित्त्वादन्तावयवः। **अनुवर्तमाने इति**। 'वर्तमाने लट्' इति पूर्वसूत्रादनुवृत्तस्य लडित्यस्य षष्ठ्या विपरिणामेन उक्तार्थलाभे सतीत्यर्थः। **अधिकेति**। सूत्राक्षरानारूढस्यापि अर्थस्य लाभार्थमित्यर्थः। **सन् ब्राह्मण इति**। 'अस भुवि' शतृप्रत्यये शपो लुक् श्नसोरल्लोपः। **माङीति**। माङि प्रयुज्यमाने आक्रोशे गम्ये लटः शतृशानचाविति वक्तव्यमित्यर्थः। **माजीवन्निति**। न जीवत्ययम् अनुपकारित्वात् मृतप्राय इत्यर्थः। मा पचमान इत्यप्युदाहार्यम्। 'लटः शतृशानचौ' इत्येव सिद्धेः किमर्थमिदमित्यत आह—**माङि लुङितीति**। **संबोधने च**। शतृशानचाविति शेषः। प्रथमासमानाधिकरणार्थ आरम्भः। पूर्वसूत्रस्थपुनर्लड्ग्रहणस्य अधिकविधानार्थत्वादेव सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम्।

लक्षणहेत्वोः। लक्ष्यते ज्ञाप्यतेऽनेनेति लक्षणम्, ज्ञापकम्। तदाह—**क्रियायाः परिचायके इति**। धात्वर्थस्य लक्षणत्वे हेतुत्वे च द्योत्ये इति यावत्। कर्तैव प्रत्ययार्थः। **शयाना भुञ्जते यवना इति**। अत्र भोजनकालीनं शयनं भोक्तुर्यवनत्वसूचकम्। हेतावुदाहरति—**अर्जयन्वसतीति**। अर्जनाय वसतीत्यर्थः। हेतावुदाहरणान्तरमाह—**हरिं पश्यन्निति**। हरिदर्शनेन संसारदुःखान्मुच्यते इत्यर्थः। ननु धनार्जनस्य वाससाध्यतया कथं तस्य वासहेतुत्वमित्यत आह—**हेतुः फलं कारणं चेति**। इष्टसाधनताज्ञानस्य वासप्रवृत्तौ हेतुतया इष्टस्यार्जनस्यापि वासहेतुत्वमिति भावः। **प्रपीयमाण इति**। अत्र भिन्नपदस्थत्वात् कथं णत्वमित्यत आह—**कृत्यच इति**। **ईदासः**। आस

---

१ शिशुपालवधे स. २ श्लो.।

ईस्यात् । 'आदेः परस्य' (सू ४४) । आसीनः । (३१०५) **विदेः शतुर्वसुः** । ७ । १ । ३६॥ वेत्तेः परस्य शतुर्वसुरादेशो वा स्यात् । विद्वान् विदन् । विदुषी । (३१०६) **तौ सत्** । ३ । २ । १२७ ॥ तौ शतृशानचौ सत्संज्ञौ स्तः । (३१०७) **लृटः सद्वा** । ३ । ३ । १४ ॥ व्यवस्थितविभाषेयम् । तेनाप्रथमासामानाधिकरण्ये प्रत्ययोत्तरपदयोः संबोधने लक्षणहेत्वोश्च नित्यम् । करिष्यन्तं करिष्यमाणं पश्य । करिष्यतोऽपत्यं कारिष्यतः । करिष्यद्भक्तिः । हे करिष्यन् । अर्जयिष्यन्वसति । प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि क्वचित् । करिष्यतीति करिष्यन् । (३१०८) **पूङ्यजोः शानन्** । ३ । २ । १२८ ॥ वर्तमाने । पवमानः । यजमानः । (३१०९) **ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्** । ३ । २ । १२९ ॥ एषु द्योत्येषु कर्तरि चानश् । भोगं भुञ्जानः । कवचं बिभ्राणः । शत्रुं निघ्नानः ।

इति पञ्चमी । **आनस्येति** । 'आने मुक्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **विदेः शतुर्वसुः** । **वेत्तेरिति** । 'विद ज्ञाने' इति लुग्विकरणस्यैव ग्रहणम्, 'शतुः परस्मैपदत्वात् विद्यतेर्विन्तेश्चात्मनेपदित्वात् । यद्यपि विन्दतिरुभयपदी, तथापि तस्य न ग्रहणम्, 'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य' इत्युक्तेरिति भावः । **वा स्यादिति** । 'तुह्योस्तातङ्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **विदुषीति** । उगित्वान्ङीप्, वसोः संप्रसारणं, पूर्वरूपम्, षत्वम् । **तौ सत्** । 'लटः शतृशानचौ' इति सूत्रोपात्तौ शतृशानचौ तच्छब्दः परामृशति । तदाह—**तौ शतृशानचाविति** ।

लृटः सद्वा । लृटः शतृशानचौ वा स्त इत्यर्थः । **व्यवस्थितेति** । व्याख्यानादिति भावः । **नित्यमिति** । तेन तिङां निवृत्तिः । अप्रथमासामानाधिकरण्ये उदाहरति—**करिष्यन्तमिति** । प्रत्यये परतः उदाहरति—**करिष्यतोऽपत्यं कारिष्यत इति** । उत्तरपदे उदाहरति—**करिष्यद्भक्तिरिति** । करिष्यन्ती भक्तिरिति कर्मधारयः । संबोधने उदाहरति—**हे करिष्यन्निति** । शयिष्यमाणा भोक्ष्यन्ते यवना इति लक्षणे उदाहार्यम् । हेतावुदाहरति—**अर्जयिष्यन्वसतीति** । **प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि क्वचिदिति** । अप्रथमासामानाधिकरण्याभावेऽपि क्वचिदित्यर्थः । कदाचिदित्यपि द्रष्टव्यम् । इदं च 'लृट् शेषे च' इति भविष्यदधिकारविहिते लृट्येव प्रवर्तते इति 'अनवक्लृप्त्यमर्षे' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । **पूङ्यजोः शानन्** । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । **वर्तमाने इति** । शेषपूरणमिदम् । 'वर्तमाने लट्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । लड्ग्रहणं तु निवृत्तम् । ततश्च ण्वुलादिवत्स्वतन्त्रोऽयम्, नतु शत्रादिवल्लादेशः । तथा च कर्तर्येवायम्, नतु भावकर्मणोः । नच लादेशत्वाभावे सोमं पवमान इत्यत्र कर्मणि षष्ठी स्यादिति वाच्यम्, 'न लोक इति सूत्रे 'तृन्' इति प्रत्याहार इत्युक्तत्वात् । **ताच्छील्य** । चानशि शचावितौ । **भोगं भुञ्जान इति** । भोगशील इत्यर्थः । **कवचं बिभ्राण इति** ।

(३११०) इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि । ३ । २ । १३० ॥ आभ्यां शतृ स्याद-कृच्छ्रिणि कर्तरि । अधीयन् । धारयन् । अकृच्छ्रिणि किम् । कृच्छ्रेण अधीते धारयति । **(३१११) द्विषोऽमित्रे** । ३ । २ । १३१ ॥ द्विषञ्छत्रुः । **(३११२) सुञो यज्ञसंयोगे** । ३ । २ । १३२ ॥ सर्वे सुन्वन्तः, सर्वे यजमानाः सत्रिणः **(३११३) अर्हः प्रशंसायाम्** । ३ । २ । १३३ ॥ अर्हन् । **(३११४) आ क्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु** । ३ । २ । १३४ ॥ क्विपमभिव्याप्य वक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु कर्तृषु बोध्याः । **(३११५) तृन्** ३ । २ । १३५ ॥ कर्ता कटम् । **(३११६) अलंकृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचर इष्णुच्** । ३ । २ । १३६ ॥ अलंकरि-

---

यौवनबलादिति भावः । **शत्रुं निघ्नान इति** । निहन्तुं शक्त इत्यर्थः । अतः परत्वाभावान्न मुक् । चानशः लादेशत्वाभावात् अनात्मनेपदत्वात् परस्मैपदिभ्योऽपि प्रवृत्तिः ।

इङ्धार्योः । शतृ अकृच्छ्रिणीति छेदः । अकृच्छ्रम् अदुःखम्, तदास्यास्तीति अकृच्छ्री । इङ्, धारि अनयोः द्वन्द्वात् पञ्चम्यर्थे षष्ठी । **अधीयन्निति** । सुखमध्येतेत्यर्थः । **धारयन्निति** । सुखेन धारयितेत्यर्थः । **द्विषोऽमित्रे** । द्विषः शतृप्रत्ययः स्यात् अमित्रे कर्तरीत्यर्थः । **सुञो यज्ञ** । यज्ञसंयुक्तेऽभिषवे वर्तमानात् सुनोतेः शतृप्रत्ययः इत्यर्थः । संयोगग्रहणं यज्ञस्वामिपरिग्रहार्थम् । तेन याजकेषु न भवति । तत्र सुन्वन्नित्येकवचनान्तं दशपूर्णमासज्योतिष्टोमादिविषयम्, एककर्तृकत्वात् । बहुवचनान्तं तु सत्रविषयमेव, तत्र ऋत्विजामपि यजमानत्वादिति मत्वा आह—**सर्वे सुन्वन्त इति** । **अर्हः प्रशंसायाम्** । अर्ह इति पञ्चमी । शतृप्रत्यय इति शेषः । **अर्हन्निति** । पूजां प्राप्तुं योग्य इत्यर्थः । अत्र प्रशस्तस्यैव पूजायोग्यत्वात् प्रशंसा गम्यते । **आ क्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु** । आङभिविधौ । तदाह—**क्विपमभिव्याप्येति** । 'भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपॄजुग्रावस्तुवः क्विप्' इति सूत्रमभिव्याप्येति यावत् । तत्र ताच्छीलिकाः प्रत्ययाः प्रायेण सोपसर्गेभ्यो नेति 'आढ्यसुभग' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तच्छीलः तत्स्वभावः, फलमनपेक्ष्य स्वभावादेव प्रवर्तमान इति यावत् । सः धर्मः यस्य सः तद्धर्मा । स्वधर्मोऽयमिति प्रवर्तमानः । तस्य धात्वर्थस्य साधुकर्ता तत्साधुकारी ।

तृन् । धातोस्तृन्प्रत्ययः स्यात् तच्छीलादिषु कर्तृषु । तच्छीले उदाहरति—**कर्ता कटमिति** । कटकरणक्रियाशील इत्यर्थः । 'न लोक' इति षष्ठीनिषेधः, 'न लोक' इति सूत्रे तृन्नित्यनेन 'लटः शतृ' इत्यारभ्य एतत्सूत्रस्थनकारेण प्रत्याहाराश्रयणात् । तद्धर्मणि यथा—मुण्डयितारः श्राविष्ठायना भवन्ति ऊढां वधूम् । श्राविष्ठायना नाम देशविशेषीयाः वधूमुण्डनं स्वधर्मइत्यनुष्ठातार इत्यर्थः । तत्साधुकारिणि कर्ता कटमित्येवोदाहरणम् । कटं साधु करोतीत्यर्थः । **अलंकृञ्** । अलंकृञ्,

ष्णुरित्यादि। (३११७) **णेश्छन्दसि**। ३। २। १३७॥ 'वीरुधः पारयिष्णवः'। (३११८) **भुवश्च**। ३। २। १३८॥ छन्दसीत्येव। भविष्णुः। कथं तर्हि 'जगत्प्रभोरप्रभविष्णु वैष्णवम्' इति। निरङ्कुशाः कवयः। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। भ्राजिष्णुरिति वृत्तिः। एवं क्षयिष्णुः। नैतद्भाष्ये दृष्टम्। (३११९) **ग्लाजिस्थश्च क्स्नुः**। ३। २। १३९॥ छन्दसीति निवृत्तम्। गिदयं न तु कित्, तेन स्थ ईत्त्वं न। ग्लास्नुः। गित्वान्न गुणः। जिष्णुः। स्थास्नुः। भूष्णुः। 'श्र्युकः किति' (सू २३८१) इत्यत्र गकारप्रश्लेषान्नेट्। भूष्णुः। 'दंशेश्छन्दस्युपसंख्यानम्' (वा २१२९)। 'दङ्क्ष्णवः पशवः'। (३१२०) **त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः**। ३। २। १४०॥ त्रस्नुः। गृध्नुः। धृष्णुः। क्षिप्नुः। (३१२१)। **शमित्यष्टाभ्यो घिनुण्**। ३। २। १४१॥ उकार उच्चारणार्थ इति काशिका। अनुबन्ध इति भाष्यम्। तेन शमिनीतरा—शमि-

---

निराकृञ्, प्रजन, उत्पच, उत्पत, उन्मद, रुचि, अपत्रप, वृतु, वृधु, सह, चर एषां द्वादशानां द्वन्द्वात्पञ्चमी। एभ्यः तच्छीलादिषु कर्तृषु इष्णुच् स्यात्। **इत्यादीति**। निराकरिष्णुः प्रजनिष्णुः उत्पचिष्णुः उत्पतिष्णुः उन्मदिष्णुः रोचिष्णुः अपत्रपिष्णुः वर्तिष्णुः, वर्धिष्णुः सहिष्णुः चरिष्णुः। **णेश्छन्दसि**। णयन्ताद्धातोरिष्णुच् स्यात् छन्दसीत्यर्थः। **पारयिष्णव इति**। पृधातोर्ण्यन्तादिष्णुचि णेर्लोपं बाधित्वा 'अयामन्ताल्वाय्य' इत्यय्। इदं सूत्रं वैदिकप्रक्रियायामेव व्याख्यातुमुचितम्। **भुवश्च**। **छन्दसीत्येवेति**। भूधातोरिष्णुच् स्यात् तच्छीलादिषु छन्दसीत्यर्थः। अण्यन्तार्थ आरम्भः। **ग्लाजिस्थश्च**। **निवृत्तमिति**। व्याख्यानादिति भावः। चात् भुव इत्यनुकृष्यते। ग्ला, जि, स्था एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी। ग्ला, जि, स्था, भू इत्येभ्यः क्स्नुः स्यात् तच्छीलादिष्वित्यर्थः। ककार इत्। स्थास्नु इत्यत्र कित्त्वलक्षणं 'घुमास्था' इतीत्त्वमाशङ्क्य आह—**गिदयमिति**। सूत्रे चर्त्वेन ककारनिर्देश इति भावः। **गित्वान्न गुण इति**। 'क्क्ङिति च' इत्यत्र गस्य चर्त्वेन ककारान्तरप्रश्लेषादिति भावः। ननु भूष्णुरित्यत्र इट् स्यात्, 'श्र्युकः किति' इति कित एव इण्निषेधात्। अस्य च गित्त्वादित्यत आह—**श्र्युक इति**। **प्रश्लेषादिति**। चर्त्वेनेति भावः।

त्रसिगृधि। तच्छीलादिषु कर्तृष्विति शेषः। **त्रस्नुरिति**। नेड्वशीति नेट् गृध्नुः धृष्णुरित्यत्र कित्त्वान्न गुणः। **शमित्यष्टाभ्यः**। इतिशब्दः आदिपर्यायः। शमादयः दिवादौ स्थिताः। तेभ्यः अष्टाभ्यो घिनुण् स्यात् तच्छीलादिष्वित्यर्थः। घित्वमुत्तरसूत्रार्थम्। 'अकर्मकेभ्य एव घिनुण्' इति भाष्यम्। **शमिनितरा**

---

१ शिशुपालवधे स १ श्लो ५४।

नितरा इत्यत्र 'उगितश्च' (सू ९८७) इति ह्रस्वविकल्पः। न चैवं शमी शमिनावित्यादौ नुम्प्रसङ्गः। झल्ग्रहणमपकृष्य झलन्तानामेव तद्विधानात्। 'नोदात्तोपदेशस्य-' (सू २७६३) इति वृद्धिनिषेधः। शमी। तमी। दमी। श्रमी। भ्रमी। क्षमी। क्लमी। प्रमादी। उत्पूर्वान्मदेः अलंकृञादिसूत्रेणेष्णुजुक्तः, वासरूपविधिना घिनुणपि। उन्मादी। 'ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्ति' इति तु प्रायिकम्। (३१२२)। **संपृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसञ्ज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्रुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च। ३।२।१४२** घिनुण्स्यात्। संपर्की। अनुरोधी। आयामी। आयासी। परिसारी। संसर्गी। परिदेवी। संज्वारी। परिक्षेपी। परिराटी। परिवादी। परिदाही। परिमोही। दोषी। द्वेषी। द्रोही। दोही। योगी। आक्रीडी। विवेकी। त्यागी। रागी। भागी। अतिचारी अपचारी। आमोषी। अभ्याघाती। (३१२३)। **वौ कषलसकत्थस्रम्भः। ३।२।१४३॥** विकाषी। विलासी। विकत्थी।

शमिनीतरेति। शमिन्शब्दात् स्त्रियां नान्तलक्षणङीबन्तात् तरबन्ताट्टाप्। **ह्रस्वविकल्पः इति**। भाष्यमते उगित्त्वाद्ध्रस्वः। काशिकामते तु उगित्त्वाभावान्न ह्रस्वः। नच ह्रस्वाभावे 'तसिलादिषु' इति पुंवत्त्वं शङ्क्यम्, 'संज्ञापूरण्योश्च' इति निषेधात्। ननु भाष्यरीत्या उगित्त्वाभ्युपगमे शमी शमिनौ इत्यादौ 'उगिदचाम्' इति नुम् स्यादित्याशङ्क्य निराकरोति—**न चैवमिति। झल्ग्रहणमपकृष्येति**। 'नपुंसकस्य झलचः' इति उत्तरसूत्रादिति भावः। एतच्च प्रकृतसूत्रे 'युवोरनाकौ' इति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टम्। शमादिभ्यो घिनुणि उपधावृद्धिमाशङ्क्य आह—**नोदात्तेति। प्रमादीति**। मान्तत्वाभावान्न वृद्धिनिषेधः। ननु उत्पूर्वान्मदेरुन्मादीति कथं घिनुण्। अलंकृञादिसूत्रे उत्पूर्वान्मदेर्विशिष्य इष्णुचो विधानादित्यत आह—**उत्पूर्वादित्यादिना**। ननु कथमत्र ताच्छीलिके घिनुणि वासरूपविधिप्रवृत्तिः। ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्तीति निषेधादित्यत आह—**ताच्छीलिकेष्विति**। इयं परिभाषा 'निन्दहिंस' इत्यादिवक्ष्यमाणसूत्रे ज्ञापितेति भाष्ये स्पष्टम्। **प्रायिकमिति**। एतच्च 'सूददीपदीक्षश्च' इति दीपग्रहणादिति 'जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्य' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्।

संपृचानुरुधाङ्यमाङ्यस। संपृच, अनुरुध, आङ्यम, आङ्यस, परिसृ, संसृज, परिदेवि, संज्वर, परिक्षिप, परिरट, परिवद, परिदह, परिमुह, दुष, द्विष, द्रुह, दुह, युज, आक्रीड, विविच, त्यज, रज, भज, अतिचर, अपचर, आमुष, अभ्याहन्, एषां सप्तविंशतेः द्वन्द्वात्पञ्चमी। **संपर्कीति**। 'चजोः' इति कुत्वम्। अनुरोधीत्यादौ लघूपधगुणः। अदुपधेषु उपधावृद्धिः। **परिदेवीति**।

विस्रम्भी। (३१२४)। **अपे च लषः। ३। २। १४४॥** चाद्वौ। अपलाषी। विलाषी। (३१२५)। **प्रे लपसृद्रुमथवदवसः। ३। २। १४५॥** प्रलापी। प्रसारी। प्रद्रावी। प्रमाथी। प्रवादी। प्रवासी। (३१२६)। **निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषासूयो वुञ्।३।२।१४६॥** पञ्चम्यर्थे प्रथमा। एभ्यो वुञ्स्यात्। निन्दकः हिंसकः इत्यादि। ण्वुला सिद्धे वुञ्वचनं ज्ञापकं तच्छीलादिषु वासरूपन्यायेन तृजादयो नेति। (३१२७)। **देविक्रुशोश्चोपसर्गे। ३। २। १४७॥** आदेवकः। आक्रोशकः। उपसर्गे

'देवृ देवने' भ्वादिः। दीव्यतेस्तु ण्यन्तस्य न ग्रहणम्, लाक्षणिकत्वात्, अण्यन्तैः साहचर्याच्च। **अभ्याघातीति**। 'हनस्तोऽचिण्णलोः' इति तत्वम्। 'हो हन्तेः' इति कुत्वम्। **वौ कषलस**। कष, लस, कत्थ, स्रम्भ् एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी। एभ्यो घिनुण् स्यात् ताच्छील्यादिष्वित्यर्थः। **अपे च लषः। चाद्वाविति**। वौ उपपदेऽपीत्यर्थः। अपे वौ च उपपदे लषः घिनुण् इत्यर्थः। ताच्छील्यादिष्वेव। **प्रे लप**। लप, सृ, द्रु, मथ, वद, वस्, एषां षण्णां द्वन्द्वात्पञ्चमी। प्रे उपपदे एभ्यः घिनुण् स्यात् ताच्छील्यादिष्वित्यर्थः।

निन्दहिंस। निन्द, हिंस, क्लिश, खाद, विनाश, परिक्षिप, परिरट, परिवादि, व्याभाष असूय एषां दशानां द्वन्द्वः। **पञ्चम्यर्थे प्रथमेति**। सौत्रं पुंस्त्वमेकवचनं चेति भावः। विनाशेति विपूर्वस्य नशेर्ण्यन्तस्य भाविना णिलोपेन निर्देशः। शकारादकार उच्चारणार्थः।केचित्तु विनाशीति ण्यन्तमेव पठन्ति। परिवादीति तु ण्यन्तमेव। असूयेति कण्ड्वादियगन्तः। **इत्यादीति**। क्लेशकः, खादकः, विनाशकः,परिक्षेपकः, परिराटकः, परिवादकः, व्याभाषकः, असूयकः। ननु 'असूयो वुञ्' इति असूयतेरेव वुञ्विधीयतां, न तु निन्दादिभ्योऽपि, तेषां ण्वुलैव सिद्धेः। लित्स्वरञ्नित्स्वरयोस्तु नास्ति विशेषः, उभयथाप्याद्युदात्तत्वात्। असूयतेस्तु ण्वुलि 'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्व ऊकार उदात्तः। वुञि तु ञ्नित्यादिर्नित्यम् इति धातोरकार उदात्त इति विशेषः। तस्मादसूयतेरेव वुञ्विधिरिति युक्तमित्यत आह—**ण्वुला सिद्धे इति। तृजादयो नेतीति**। तच्छीलादिषु वासरूपविधिसत्वे हि तद्विषये ण्वुलः सरूपतया वुञा नित्यं बाधेऽपि तृजादयः स्युः। अत्र वासरूपविध्यप्रवृत्तौ तु 'तृन्' इति सूत्रेण तच्छीलादिषु तृनि प्राप्ते वुञ्विधिरर्थवान्। अतस्तच्छीलादिषु वासविधिर्न प्रवर्तत इति भावः। इदं च प्रायिकम्। तत्फलं तु उत्पूर्वान्मदेरलंकृञादिसूत्रेण इष्णुजुक्तः, वासरूपविधिना घिनुणपीति मूल एवानुपदमुक्तम्। **देविक्रुशोः**।

किम्। देवयिता। क्रोष्टा। (३१२८)। **चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्।** ३।२।१४८॥ चलनार्थाच्छब्दार्थाच्च युच् स्यात्। चलनः। चोपनः। कम्पनः। शब्दनः। रवणः। अकर्मकात् किम्। पठिता विद्याम् (३१२९) **अनुदात्तेतश्च हलादेः** ।३।२।१४९॥ अकर्मकाद्युच्स्यात्। वर्तनः। वर्धनः। अनुदात्तेतः किम्। भविता। हलादेः किम्। एधिता। अकर्मकात् किम्। वसिता वस्त्रम्। (३१३०)। **जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः**।३।२।१५०॥ जु इति सौत्रो धातुर्गतौ वेगे च। जवनः। चङ्क्रमणः। दन्द्रमणः। सरणः। पूर्वेण सिद्धे पदग्रहणं 'लषपतपद—' (सू ३१३४) इत्युकञा बाधा मा भूदिति। तेन ताच्छीलिकेषु परस्परं वासरूपविधिर्नास्तीति। तेनालंकृञस्तृच्। (३१३१)। **क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च।** ३।२।१५१॥ क्रोधनः। रोषणः। मण्डनः। भूषणः। (३१३२) **न यः।**

देवीति चुरादिण्यन्तस्य 'दिवु क्रीडा' इत्यस्य च ग्रहणम्। उपसर्गे उपपदे देवयतेः क्रुशेश्च तच्छीलादिषु वुञ् स्यादित्यर्थः।

चलन। **शब्दन इति।** 'शब्द शब्दने' चुरादिः। शब्दनं शब्दोच्चारणम्। धात्वर्थोपसंग्रहादकर्मकः। **अनुदात्तेतश्च।** आदिग्रहणाभावे हलन्तादित्यर्थः स्यात्। ततश्च जुगुप्सनः इति न स्यात्। सन्नन्तस्य हलन्तत्वाभावात्। अस्ति चानुदात्तेत्त्वं सन्नन्तस्य, गुप इत्यनुदात्तेत्त्वस्य केवले प्रयोजनाभावेन सन्नन्तार्थत्वात्। **जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्य।** जु, चङ्क्रम्य, दन्द्रम्य, सृ, गृधि, ज्वल, शुच, लष, पत, पद एषां दशानां द्वन्द्वात्पञ्चमी। एभ्यः तच्छीलादिषु युच् स्यादित्यर्थः। धातुपाठे जुधातोरदर्शनादाह—**जु इति सौत्र इति।** **चङ्क्रमण इति।** यङन्ताद्युच्। 'यस्य हलः' इति यकारलोपः, अतो लोपः। एवं दन्द्रमणः, सरणः, गर्धनः, ज्वलनः, शोचनः, लषणः, पतनः, पदनः इत्यप्युदाहार्यम्। **पूर्वेणेति।** 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इत्यनेनेत्यर्थः। **तेनेति।** उकञ् ह्ययं तच्छीलाधिकारस्थः। तत्र वासरूपविधिनैव उकञा 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति विहितस्य पदेर्युचः बाधो न भविष्यतीति 'जुचङ्क्रम्य' इति युज्विधिरनर्थकः स्यात्। अतस्ताच्छीलिकेषु परस्परं वासरूपविधिर्नास्ति इति विज्ञायते इत्यर्थः। 'निन्दहिंस' इति सूत्रे तच्छीलादिषु वासरूपविधिना तृजादयो नेति ज्ञापितम्। इह तु ताच्छीलिकेषु परस्परं वासरूपविधिर्नास्तीति ज्ञाप्यते इति न पौनरुक्त्यम्। **तृन्नेति।** अलम्पूर्वात् कृञः अलंकृञित्यादिसूत्रविहितेन तच्छीलाधिकारस्थेन इष्णुचा 'तृन्' इति सामान्यविहितः तच्छीलाधिकारस्थो बाध्यते इत्यर्थः।

क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च। 'क्रुध कोपे' 'मडि भूषायाम्' एतदर्थेभ्यः धातुभ्यो युच् स्यात् तच्छीलादिष्वित्यर्थः। **न यः।** य इति पञ्चम्यन्तं धातुवि-

३ । २ । १५२ ॥ यकारान्ताद्युज्न स्यात् । क्नूयिता । क्ष्मायिता । (३१३३) । **सूददीपदीक्षश्च** । ३ । २ । १५३ ॥ युज्न स्यात् । सूदिता । दीपिता । दीक्षिता । 'नमिकम्पि—' (सू ३१४७) इति रेण युचो बाधे सिद्धे दीपेर्ग्रहणं ज्ञापयति 'ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्ति' इति प्रायिकमिति । तेन कम्रा कमना युवतिः । कम्प्रा कम्पना शाखा । यदि सूदेर्युज्न, कथं मधुसूदनः । नन्द्यादिः । (३१३४) । **लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशृभ्य उकञ्** । ३ । २ । १५४ ॥ लाषुकः पातुकः इत्यादि । (३१३५) **जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन्** । ३ । २ । १५५ ॥ जल्पाकः । भिक्षाकः । कुट्टाकः । लुण्टाकः । वराकः । वराकी । (३१३६) **प्रजोरिनिः** । ३ । २ । १५६ ॥ प्रजवी प्रजविनौ प्रजविनः । (३१३७) । **जिदृक्षिविश्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च** ।

शेषणम् । तदन्तविधिः । तदाह—**यकारान्तादिति** । **क्नूयिता** । **क्ष्मायितेति** । 'क्नूयी शब्दे उन्दने च' 'क्ष्मायी विधूनने' । 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति युच् निषिध्यते । तृनेव भवति । **सूददीप** । सूद, दीप, दीक्ष, एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी । **युज्नेति** । शेषपूरणमिदम् । 'अनुदात्तेतश्च' इति प्राप्तो युच् प्रतिषिध्यते । नन्विह दीपग्रहणं व्यर्थम्, 'नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः' इति विशेषविहितेन रप्रत्ययेन युचो बाधसिद्धेः । नच वासरूपविधिना तद्बाधः शङ्क्यः, ताच्छीलिकेषु वासरूपविधेः प्रतिषेधादित्यत आह—**नमिकम्पीति** **रेणेति** । रप्रत्ययेनेत्यर्थः । **प्रायिकमिति** । तथा चात्र वासरूपविधिना ताच्छीलिकेनापि रप्रत्ययेन युचो बाधासंभवात् इह दीपेर्युचो निषेधोऽर्थवानिति भावः । **तेनेति** । ताच्छीलिकेऽपि क्वचिद्वासरूपविधेः सत्त्वादित्यर्थः । **कम्रा कमनेति** । इच्छाशीलेत्यर्थः । 'अनुदात्तेतश्च' इति युचः 'नमिकम्पि' इति रेण पक्षे बाध इति भावः । **कम्प्रा कम्पनेति** । चलनशीलेत्यर्थः । अत्रापि 'नमिकम्पि' इति रेण युचः पक्षे बाध इति भावः । आक्षिपति—**यदीति** । यदि 'सूददीपदीक्षश्च' इति सूदेर्युच्प्रतिषिध्यते तदा मधुसूदन इति कथमित्यन्वयः । समाधत्ते—**नन्द्यादिरिति** । सूदिरिति शेषः । तथाच 'नन्दिग्रहि' इति ल्युप्रत्यय इति भावः ।

लषपत । एभ्यो दशभ्यः उकञ् स्यात् तच्छीलादिष्वर्थेषु । **इत्यादीति** । पातुकः । आतो युक्, स्थायुकः । भावुकः । वर्षुकः । घातुकः 'हनस्तः' इति तत्वम् । 'हो हन्तेः' इति कुत्वम् । कामुकः । गामुकः । शारुकः । **जल्पभिक्ष** । एभ्यः पञ्चभ्यः षाकन् स्यात् तच्छीलादिष्वित्यर्थः । षनावितौ । स्त्रियां षित्वान्ङीष् । जल्पाक इत्यादि । **प्रजोरिनिः** । जुः सौत्रो धातुः । प्रपूर्वादस्मात् इनिप्रत्ययः स्यात् तच्छीलादिष्वित्यर्थः । नकारादिकार उच्चारणार्थः । **जिदृक्षि** । जि, दृ, क्षि, विश्रि, इण्, वम, अव्यथ, अभ्यम, परिभू, प्रसू, एषां दशानां

३।२।१५७॥ जयी। दरी। क्षयी। विश्रयी। अत्ययी। वमी। अव्यथी। अभ्यमी। परिभवी। प्रसवी। (३१३८)। **स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच्**।३।२।१५८॥ आद्याखयश्चुरादावदन्ताः। स्पृहयालुः। गृहयालुः। पतयालुः। दयालुः। निद्रालुः। तत्पूर्वो द्रा, तदो नान्तत्वं निपात्यते। तन्द्रालुः। श्रद्धालुः। 'शीङो वाच्यः' (वा २१४०)। शयालुः। (३१३९)। **दाधेट्सिशदसदो रुः**।३।२।१५९॥ दारुः। धारुः। सेरुः। शद्रुः। सद्रुः। (३१४०) **सृघस्यदः क्मरच्**।३।२।१६०॥ सृमरः। घस्मरः। अद्मरः।(३१४१)। **भञ्जभासमिदो घुरच्**।३।२।१६१॥ भङ्गुरः। भासुरः। मेदुरः।(३१४२) **विदिभिदिच्छिदेः कुरच्**।३।२।१६२॥ विदुरः। भिदुरम्। छिदुरम्। (३१४३) **इण्नशिजिसर्तिभ्यः क्वरप्**। ३।२।१६३॥ इत्वरः। इत्वरी। नश्वरः। जित्वरः। सृत्वरः। (३१४४)।

द्वन्द्वः। जि जये, जि अभिभवे। दृङ् आदरे। क्षि क्षये, क्षि निवासगत्योः। श्रिञ् सेवायां विपूर्वः। इण् गतौ। वमु उद्गिरणे। व्यथ भयसंचलनयोः नञ्पूर्वः। निपातनात् नञो धातुना समासे 'न लोपो नञः' इति नकारलोपः। अम गत्यादिषु अभिपूर्वः। भू सत्तायाम् परिपूर्वः। षू प्रेरणे प्रपूर्वः। एभ्यः इनिः स्यात्तच्छीलादिष्वित्यर्थः। सूतिसूयत्योस्तु सानुबन्धकत्वात् नेह ग्रहणम्। **स्पृहिगृहि**। स्पृहि, गृहि, पति, दयि, निद्रा, तन्द्रा, श्रद्धा, एभ्यः सप्तभ्यः आलुच् स्यात्तच्छीलादिष्वित्यर्थः। **स्पृहयालुरिति**। स्पृहधातोरदन्तादालुच्। 'अयामन्त' इति णेरय् णिलोपापवादः। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न लघूपधगुणः। एवं गृहयालुः। पतयालुरित्यत्र तु अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधावृद्धिः। **निद्रालुरिति**। 'द्रा कुत्सायां गतौ' निपूर्वादालुच्। **तत्पूर्वो द्रेति**। तच्छब्दपूर्वो द्राधातुः तन्द्रेत्यनेन गृह्यत इत्यर्थः। **श्रद्धालुरिति**। श्रदित्यव्ययम्, तत्पूर्वात् धाधातोरालुच्। **शीङो वाच्य इति**। आलुजिति शेषः। **दाधेट्**। दा, धेट्, सि, शद्, सद् एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी। एभ्यो रुप्रत्ययः स्यात्तच्छीलादिष्वित्यर्थः।

सृघस्यदः। सृ, घसि, अद् एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी। घसिः प्रकृत्यन्तरम्। **भञ्जभास**। भञ्ज, भास, मिद्, एषां द्वन्द्वात् पञ्चमी। एभ्यः घुरच् स्यात् तच्छीलादिष्वित्यर्थः। घचावितौ। **भङ्गुर इति**। 'चजोः' इति कुत्वम्। **विदिभिदि**। तच्छीलादिष्वित्येव। विदेर्ज्ञानार्थस्यैव ग्रहणम्, नतु लाभार्थस्य, व्याख्यानादित्याहुः। विदुर इत्यादौ कित्त्वान्न लघूपधगुणः। **इण्नशिजि**। इण्, नशि, जि, सृ एभ्यः क्वरप् स्यात् तच्छीलादिष्वित्यर्थः। कित्त्वान्न गुणः। पित्त्वं तु तुगर्थम्। **गत्वरश्च। गमेरिति**। गमेः क्वरप् अनुनासिकलोपश्च निपात्यते इत्यर्थः।

गत्वरश्च । ३ । २ । १६४ ॥ गमेरनुनासिकलोपोऽपि निपात्यते । गत्वरी । (३१४५) । **जागुरूकः** । ३ । २ । १६५ ॥ *जागर्तेरूकः स्यात्* । जागरूकः । (३१४६) । **यजजपदशां यङः** । ३ । २ । १६६ ॥ एभ्यो यङन्तेभ्य ऊकः स्यात् । दशामिति भाविना नलोपेन निर्देशः । यायजूकः । जञ्जपूकः । दन्दशूकः । (३१४७) **नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः** । ३ । २ । १६७ ॥ नम्रः । कम्प्रः । स्मेरः । जसिर्नञ्पूर्वः क्रियासातत्ये वर्तते । अजस्रम् , सन्ततमित्यर्थः । कम्रः । हिंस्रः । दीप्रः । (३१४८) । **सनाशंसभिक्ष उः** । ३ । २ । १६८ ॥ चिकीर्षुः । आशंसुः । भिक्षुः । (३१४९) । **विन्दुरिच्छुः** ।

झलादिप्रत्ययपरकत्वाभावादनुनासिकलोपस्याप्राप्तिः । पित्त्वात्तुक् । **गत्वरीति** । 'टिड्ढ' इति ङीप् । **जागुरूकः** । जागृ इत्यस्य जागुरिति पञ्चम्यन्तं पदम् । तदाह—**जागर्तेरिति** । तच्छीलादिष्वित्येव । **जागरूक इति** । ऋकारस्य गुणः, रपरत्वम् । सिद्धरूपं तु न निपातितम् , उत्तरसूत्रे ऊक इत्यननुवृत्तिप्रसङ्गात् । **यजजपदशां यङः** । यज, जप, दश एषां त्रयाणां द्वन्द्वः । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तदाह—**एभ्य इति** । तच्छीलादिष्वित्येव । ननु दंशेर्नोपधत्वात् कथं दशामिति निर्देश इत्यत आह—**भाविनेति** । ऊके कृते सति भविष्यतो नलोपस्यात्र निर्देश इति यावत् । **यायजूक इति** । 'यस्य हलः' इति यलोपः । 'अतो लोपः' 'दीर्घोऽकितः' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । **जञ्जपूक इति** । 'जपजभदहदशभञ्जपशां च' इत्यभ्यासस्य नुक् । एवं दन्दशूकः ।

नमिकम्पि । नमि, कम्पि, स्मि, अजस, कम, हिंस, दीप् एषां द्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम् । एभ्यः सप्तभ्यो रप्रत्ययः स्यात् तच्छीलादिष्वित्यर्थः । अजसधातोः धातुपाठे अदर्शनादाह—**जसिर्नञ्पूर्व इति** । 'जसु मोक्षणे' अयं नञ्पूर्वः शक्तिस्वभावात् क्रियासातत्ये वर्तते इत्यर्थः । निपातनाद्धातुना नञः समासे 'नलोपो नञः' इति नलोपः । **सनाशंस** । सन् , आशंस, भिक्ष् एषां त्रयाणां द्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम् । सनिति सन्प्रत्ययान्तं गृह्यते । 'षणु दाने, षण संभक्तौ' इत्यनयोस्तु न ग्रहणम् । गर्गादिषु विजिगीषुशब्दपाठाल्लिङ्गात् । एभ्यः उप्रत्ययः स्यात् तच्छीलादिष्वित्यर्थः । **आशंसुरिति** । 'आङः शसि इच्छायाम्' इत्यस्मादुः । **विन्दुरिच्छुः** । **वेत्तेरिति** । 'विद ज्ञाने' इत्यस्मादुप्रत्यये षकारस्य छत्वं च निपात्यते इत्यर्थः । **वेत्तीति** । धातुप्रदर्शनम् । **तच्छील इति** । वेदनशील इत्यर्थः । **इच्छतीति** । 'इषु इच्छायाम्' इति धातुप्रदर्शनम् । **इच्छुरिति** । एषणशील इत्यर्थः । **क्याच्छन्दसि** । क्यप्रत्ययान्तादुप्रत्ययः स्यात् तच्छीलादिषु छन्दसीत्यर्थः । **सुम्नयुरिति** । सुम्नं सुखम् । तदात्मन इच्छतीत्यर्थे सुम्नशब्दात् क्यच् । 'न च्छन्दस्यपुत्रस्य' इति निषेधात् 'क्यचि च'

३ । २ । १६९ ॥ वेत्तेर्नुम् इषेश्छत्वं च निपात्यते । वेत्ति तच्छीलो विन्दुः । इच्छति इच्छुः । (३१५०) क्याच्छन्दसि । ३ । २ । १७० ॥ 'देवाञ्जिगाति सुम्नयुः' । (३१५१) आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च । ३ । २ १७१ ॥ आदन्तादृदन्ताद्गमादिभ्यश्च किकिनौ स्तश्छन्दसि तौ च लिड्वत् । पपिः सोमम् । ददिर्गाः । बभ्रिर्वज्रम् । जग्मिर्युवा । ' जघ्निर्वृत्रममित्रियम् ' । जज्ञिः । 'भाषायां धाञ्कृसृगमिजनिनमिभ्यः' (वा २१४४) । दधिः । चक्रिः । सस्रिः । जग्मिः । जज्ञिः । नेमिः । ' सासहिवावहिचाचलिपापतीनामुपसंख्यानम् ' (वा २१४४) । यङन्तेभ्यः सहत्यादिभ्यः किकिनौ पतेर्नीगभावश्च निपात्यते । (३१५२) । स्वपितृषोर्नजिङ् । ३ । २ । १७२ ।। स्वप्नक् । तृष्णक् तृष्णजौ तृष्णजः । ' धृषेश्चेति वाच्यम् ' इति काशिकादौ । धृष्णक् । (३१५३) शॄवन्द्योरारुः । ३ । २ । १७३ ।। शरारुः वन्दारुः । (३१५४) । भियः

इति ईत्वम् 'अकृत्सार्व' इति दीर्घश्च न । सुम्नय इति क्यजन्तादुप्रत्ययः आतो लोपः ।

आदृगम । आत्, ऋ, गम, हन, जन्, एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी । कि किन् अनयोर्द्वन्द्वः । लिट् चेति व्याचष्टे—**तौ च लिड्वदिति** । तच्छीलादिष्वित्येव । **पपिरिति** । पाधातोः किः, द्वित्वादि, आल्लोपः । **ददिरिति** । दाधातोः किः, द्वित्वादि । **बभ्रिर्वज्रमिति** । भृञः किः, द्वित्वादि । **जघ्निरिति** । हनः किः, द्वित्वादि । ' गमहन ' इत्युपधालोपः । ' हो हन्तेः ' इति कुत्वम् । **जज्ञिरिति** । जनेः किः, द्वित्वादि । एवं किन्यपि बोध्यम् । स्वरे विशेषः । छान्दसमप्येतत्सूत्र-द्वयं भाषायामित्यादिवक्ष्यमाणवार्तिकविवेचनाय इहोपन्यस्तम् । **भाषायामिति** । वार्तिकमिदम् । धाञ्, कृ, सृ, गमि, जनि, नमि एभ्यः षड्भ्यः किकिनौ, तौ च लिड्वदिति वक्तव्यमित्यर्थः । **दधिरित्यादि** । किकिनोः कृतयोः द्वित्वादि यथा-संभवं ज्ञेयम् । **नेमिरिति** । नमेः किः द्वित्वम्, एत्त्वाभ्यासलोपौ । **सासहीति** । सहेर्यङि द्वित्वादौ ' दीर्घोऽकितः ' इति दीर्घे, किकिनोः कृतयोः ' यस्य हलः ' इति यकारलोपे अतो लोपे सासहीति निर्देशः । एवं वहेः चलेः पतेश्च यङन्तस्य किकिनन्तस्य निर्देशः । एषां निपातनस्य उपसंख्यानमित्यर्थः । तदाह—**यङन्ते-भ्यः सहेत्यादिभ्य इति । नीगभाव इति** । ' नीग्वञ्चु ' इति प्राप्तस्य नीगागमस्याभाव इत्यर्थः ।

स्वपितृषोर्नजिङ् । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । स्वपेः नजिङ् स्यात् तच्छीलादिष्वि-त्यर्थः । जकारादिकार उच्चारणार्थः । ङकार इत् । **स्वप्नगिति** । स्वपनशील इत्यर्थः । स्वप्नजौ स्वप्नजः । एवं तृष्णक्, तर्षणशील इत्यर्थः । **धृषेश्चेति** । नजिङिति शेषः । **काशिकादाविति** । भाष्ये तु न दृश्यते इति भावः । **शॄवन्द्योरारुः** । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । ' शॄ हिंसायाम् ' ' वदि अभिवादनस्तुत्योः '

क्रुक्लुकनौ । ३ । २ । १७४ ॥ भीरुः । भीलुकः । ' क्रुकन्नपि वाच्यः ' (वा २१४५) । भीरुकः । (३१५५) स्थेशभासपिसकसो वरच् । ३ । २ । १७५ ॥ स्थावरः । ईश्वरः । भास्वरः । पेस्वरः । कस्वरः । (३१५६) यश्च यङः । ३ । २ । १७६ ॥ यातेर्यङन्ताद्वरच् स्यात् । ' अतो लोपः ' (सू २३८०) तस्य ' अचः परस्मिन्— ' (सू ५०) इति स्थानिवद्भावे प्राप्ते ' न पदान्त ' (सू ५१) इति सूत्रेण यलोपं प्रति स्थानिवद्भावनिषेधात् ' लोपो व्योः— ' (सू ८७३) इति यकारलोपः । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वमाश्रित्य आतो लोपे प्राप्ते ' वरे लुप्तं न स्थानिवत् ' । यायावरः । (३१५७) भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपॄजुग्रावस्तुवः क्विप् । ३ । २ । १७७ ॥ विभ्राट् । भाः

आभ्याम् आरुप्रत्ययः स्यात्तच्छीलादिष्वित्यर्थः । **भियः** । भीधातोः क्रु क्लुकन् एतौ स्तः तच्छीलादिष्वित्यर्थः । क्त्वान्न गुणः । **स्थेश** । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ, ईश ऐश्वर्ये, भासृ दीप्तौ, पिसृ पेसृ गतौ, कस गतौ, एभ्यः वरच् स्यात्तच्छीलादिष्वित्यर्थः। ईश्वरीति तु पुंयोगे ङीष् । **यश्च यङः** । ' या प्रापणे ' इत्यस्य धातोरनुकरणस्य या इत्यस्य यः इति षष्ठ्यन्तम् । तदाह—**यातेरिति** । याधातोर्यङ्, द्वित्वादि ' दीर्घोऽकितः ' इत्यभ्यासस्य दीर्घः, यायाय इति यङन्ताद्वरचि विशेषमाह— **अतो लोप इति** । हलः परत्वाभावात् ' यस्य हलः ' इति यकारलोपो न । यायाय वर इति स्थिते आह—**लोपो व्योरिति यकारलोप इति** । ननु अतो लोपस्य ' अचः परस्मिन् ' इति स्थानिवत्त्वात् अकारेण व्यवधानात् वलपरत्वाभावात् कथमिह यलोप इत्यत आह—**तस्येति** । तस्य अल्लोपस्य यलोपे कर्तव्ये 'न पदान्त' इति स्थानिवत्त्वनिषेधादित्यर्थः । एवंच यङोऽकारस्य यकारस्य च लोपे यायावर इत्यत्र 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपमाशङ्क्य निराकरोति—**अल्लोपस्येति** । यङकारलोपस्य ' अचः परस्मिन् ' इति स्थानिवत्त्वमाश्रित्य तदकारात्मकार्धधातुकपरत्वात् आकारस्य ' आतो लोप इटि च ' इत्याल्लोपे प्राप्ते सति परिहार उच्यते इत्यर्थः ।

परिहारमेवाह—**वरे लुप्तं न स्थानिवदिति** । लुप्तमिति भावे क्तः । ' न पदान्त ' इति सूत्रे वरे इत्यनेन वरे परे विहितं न स्थानिवदिति लभ्यते । अल्लोपोऽयमार्धधातुके वरे परे विहितः । अतः तस्य स्थानिवत्त्वाभावान्न यङोऽकारमाश्रित्य ' आतो लोप इटि च ' इत्यस्य प्रवृत्तिरित्यर्थः । एवंच ' न पदान्त ' इति सूत्रे वरे इत्यंशस्य यलोपे इत्यंशस्य च यायावर इत्युदाहरणमिति बोध्यम् । **भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपॄजुग्रावस्तुवः** । भ्राज, भास, धुर्वि, द्युत, ऊर्जि, पॄ, जु, ग्रावस्तु,

भासौ । धूः धुरौ । विद्युत् । ऊर्क् । पूः पुरौ । दृशिग्रहणस्याप्यपकर्षाज्जवतेर्दीर्घः । जूः जुवौ जुवः । ग्रावशब्दस्य धातुना समासः सूत्रे निपात्यते । ततः क्विप् । ग्रावस्तुत् । (३१५८) **अन्येभ्योऽपि दृश्यते** । ३ । २ ।१७८ ॥ क्विप् स्यात् । भिद् । दृशिग्रहणं विध्यन्तरोपसंग्रहार्थम् । क्वचिद्दीर्घः, क्वचिदसंप्रसारणं, क्वचिद्द्वे, क्वचिद्ध्रस्वः । तथा च वार्तिकम्—'क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घोऽसंप्रसारणं च' (वा २१४७–४८) । क्विब्वचीत्यादिनौणादिसूत्रेण केषांचित्सिद्धे तच्छीलादौ तृना बाधा मा भूदिति वार्तिके ग्रहणम् । वक्तीति वाक् । पृच्छतीति प्राट् । आयतं स्तौति आयतस्तूः । कटं प्रवते कटप्रूः । जुरूः । श्रयति हरिं श्रीः । 'द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च' (वा २१४६ । दृशिग्रहणादभ्याससंज्ञा । दिद्युत् । जगत् । 'जुहोतेर्दीर्घश्च' (वा २१४६) । जुहूः ।

एभ्योऽष्टभ्यः क्विप्स्यात् तच्छीलादिषु कर्तृष्वित्यर्थः । **विभ्राडिति** । 'व्रश्च' इति षः । **भा इति** । भासेः क्विपि सकारान्तस्य रुत्वविसर्गौ । **धूरिति** । धुर्वी-धातोः क्विप् । 'राल्लोपः' इति वकारस्य लोपः । धुर् इति रेफान्तम् । सुलोपः । 'र्वोरुपधायाः' इति दीर्घः । **पूरिति** । पॄधातोः क्विप् । 'उदोष्ठ्य' इत्युत्त्वम्, रपरत्वम् । पुर् इति रेफान्तम्, सुलोपे 'र्वोः' इति दीर्घः । जुधातोः क्विपि दीर्घं साधयितुमाह—**दृशिग्रहणस्याप्यपकर्षादिति** । उत्तरसूत्रादिति भावः । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । ननु ग्रावस्तु इति कथं समस्तनिर्देशः, सुबन्तस्य ग्रावशब्दस्य धातुना समासासंभवादित्यत आह—**ग्रावशब्दस्येति** । **ग्रावस्तुदिति** । पित्त्वात्तुक् ।

अन्येभ्योऽपि । क्विबिति । शेषपूरणमिदम् । भ्राजभास इत्यादिसूत्रोपात्तापेक्षया अन्येभ्योऽपि धातुभ्यः तच्छीलादिषु कर्तृषु क्विप् दृश्यते इत्यर्थः । **विध्यन्तरेति** । विधीयते इति विधिः कार्यं कार्यान्तरोपसंग्रहार्थमित्यर्थः । तदेव दर्शयति—**क्वचिद्दीर्घ इत्यादि** । **क्विब्वचीत्यादिनेति** । 'क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घोऽसंप्रसारणं च' इत्यौणादिकसूत्रेणेत्यर्थः । **तृना बाधा मा भूदिति** । वासरूपविधिस्तु ताच्छीलिकेषु नेति भावः । **वागिति** । वचधातोः क्विप्, वचनात् उपधाया दीर्घः, 'वचिस्वपि' इति संप्रसारणाभावश्च । एवं कटप्रूरित्यत्र दीर्घः । **प्राडिति** । वचनान्न संप्रसारणम् । **जुरूः इति** । 'भ्राजभास' इत्यत्रेति शेषः । अतोऽत्र तद्ग्रहणं मास्त्विति भावः । **श्रीरिति** । श्रिञः क्विपि दीर्घः । **द्युतीति** । 'द्युतिगमिजुहोत्यादीनां द्वित्वं क्विप्च' इति वाच्यमित्यर्थः । 'पूर्वोऽभ्यासः' इत्यत्र षाष्ठद्विर्वचन एव पूर्वखण्डस्याभ्याससंज्ञावचनादाह—**दृशिग्रहणादिति** । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इत्यत्रेत्यर्थः । ततश्चाभ्यासकार्यं

'दृ भये' । अस्य ह्रस्वश्च । दीर्घेति । दद्दत् । 'ध्यायतेः संप्रसारणं च' (वा २१५१) । धीः । (३१५९) **भुवः संज्ञान्तरयोः** । ३ । २ । १७९ ॥ मित्रभूर्नाम कश्चित् । धनिकाधमर्णयोरन्तरे यस्तिष्ठति विश्वासार्थं स प्रतिभूः । (३१६०) **विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम्** । ३ । २ । १८० ॥ एभ्यो भुवो डुः स्यान्न तु संज्ञायाम् । विभुर्व्यापकः । प्रभुः स्वामी । संभुर्जनिता । संज्ञायां तु विभूर्नाम कश्चित् । 'मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानम्' (वा २१५२) । मितं द्रवतीति मितद्रुः । शतद्रुः । शम्भुः । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र भवतिः । (३१६१) **धः कर्मणि ष्ट्रन्** । ३ । २ । १८१ । धेटो धाञश्च कर्मण्यर्थे ष्ट्रन्स्यात् । धो धीयर्थः । धात्री जनन्यामलकीवसुमत्युपमातृषु ।' (३१६२) **दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे** । ३ । २ । १८२ ॥ दाबादेः ष्ट्रन्स्यात्करणेऽर्थे । दान्त्यनेन दात्रम् । नेत्रम् । (३१६३) **तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च** । ७ । २ । ९ ॥ एषां दशानां कृत्प्रत्ययानामिरन

हलादिशेषादीति भावः । **दिद्युदिति** । 'द्युतिस्वाप्योः' इति संप्रसारणम् । **जगदिति** । गमेः क्विप् 'गमः क्वौ' इति मलोपे तुक् । **जुहोतेर्दीर्घश्चेति** । वार्तिकमिदम् । चात्क्विप्द्वित्वे । **ह्रस्वश्चेति** । वार्तिकमिदम् । **दद्दिति** । ह्रस्वे कृते तुक् ।

ध्यायतेरिति । वार्तिकमिदम् । चात् क्विप् । **धीरिति** । ध्यैधातोः क्विपि संप्रसारणे पूर्वरूपे 'हलः' इति दीर्घ इति भावः । अत्र 'ध्यायतेः संप्रसारणं च' इत्युणादिषु पठितत्वादिदं वार्तिकं मास्त्वित्याहुः । वस्तुतस्तु उणादिसूत्राणि न पाणिनीयानि किन्तु ऋष्यन्तरप्रणीतानीति वक्ष्यते अतो न पौनरुक्त्यशङ्का । **भुवः संज्ञान्तरयोः** । क्विबिति शेषः । संज्ञान्तरयोरेवेति नियमार्थं सूत्रम् । संज्ञायामुदाहरति—**मित्रभूर्नामेति** । अन्तरे उदाहरति—**धनिकेत्यादि** । यावद्द्रव्यभाविन्यः संज्ञाः । प्रतिभूशब्दस्तु सत्येव पुरुषे कदाचिन्न भवति, ऋणे प्रतिदत्ते सति प्रातिभाव्यस्य निवृत्तेः । **विप्रसंभ्यः** । डु असंज्ञायामिति छेदः । **विभुरिति** । डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः । **सम्भुरिति** । संभवति उत्पादयतीति सम्भुः । तदाह—**जनितेति** । **मितद्र्वादिभ्यः इति** । मितद्र्वादिसिद्ध्यर्थं डुप्रत्ययस्य उपसंख्यानमित्यर्थः । **शम्भुरिति** । शं सुखं भवति उत्पादयतीत्यर्थः । तदेवोपपादयति—**अन्तर्भावितेति** । **धः कर्मणि ष्ट्रन्** । धेटः कृतात्वस्य धाञश्च ध इति पञ्चम्यन्तम् । तदाह—**धेट इत्यादि** । षकारात् तकारस्य ष्टुत्वसंपन्नटकारेण निर्देशः, षस्य इत्संज्ञायां लोपे सति ष्टुत्वसंपन्नस्य टस्य निवृत्तिः । तदाह—**धात्रीत्यादि** ।

दाम्नी । दाप्, नी, शस, यु, युज, स्तु, तुद, सि, सिच, मिह, पत, दश, नह, एषां त्रयोदशानां द्वन्द्वः । 'दाप् लवने' इत्यस्य पकारस्य स्थाने 'यरोऽनु'

स्यात्। शस्त्रम्। योत्रम्। योक्त्रम्। स्तोत्रम्। तोत्रम्। सेत्रम्। सेक्त्रम्। मेढ्रम्। पत्रम्। दंष्ट्रा। नद्ध्री। (३१६४) **हलसूकरयोः पुवः** । ३ । २ । १८३ ॥ पूङ्पूञोः करणे ष्ट्रन्स्यात्। तच्चेत्करणं हलसूकरयोरवयवः। हलस्य सूकरस्य वा पोत्रम्। मुखमित्यर्थः। (३१६५) **अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः** । ३ । २ । १८४ ॥ अरित्रम्। लवित्रम्। धवित्रम्। सवित्रम्। खनित्रम्। सहित्रम्। चरित्रम्। (३१६६) **पुवः संज्ञायाम्** । ३ । २ । १८५ । पवित्रम्। येनाज्यमुत्पूयते, यच्चानामिकावेष्टनम्। (३१६७) **कर्तरि चर्षिदेवतयोः** । ३ । २ । १८६ ॥ पुव इत्रः स्यात् ऋषौ करणे, देवतायां कर्तरि। ऋषिर्वेदमन्त्रः। तदुक्तमृषिणेति दर्शनात्। पूयतेऽनेनेति पवित्रम्। देवतायां तु 'अग्निः पवित्रं स मा पुनातु'।

॥ इति पूर्वकृदन्तप्रकरणम् ॥

इति कृतमकारस्य निर्देशः। अत्र शसेः पतेश्च त्रप्रत्यये इटमाशङ्क्य आह—**तितुत्रत**। ति, तु, त्र, त, थ, सि, सु, सर, क, स एषां दशानां द्वन्द्वः। अत्र सेरेत्येकम्। ति, तन्तिः, 'स्त्रियाम्' इति क्तिन्। तु, सक्तुः, 'तनिगमि' इत्यादिना तुप्रत्ययः। त्र, शस्त्रम्, पत्त्रम्। 'दाम्नी' इति त्रप्रत्ययः। त, हस्तः। औणादिकः तप्रत्ययः। क्तप्रत्यये तु हसितमित्येव। थ कुष्ठम्। औणादिकः क्थप्रत्ययः। सि कुक्षिः। कुषेरौणादिकः क्सिप्रत्ययः। सु, इक्षुः, इषेरौणादिकः क्सुप्रत्ययः। सर, अक्षरम्, अशेः सरन्। क, शल्कः, शलेः कः। स, वत्सः 'वदेः सः'। **मेढ्रमिति**। 'मिह सेचने' त्रः। ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः। **दंष्ट्रेति**। दंशधातोः त्रः। क्ङित्प्रत्ययाभावान्नलोपो न। सूत्रे दशेति शपा निर्देशात् 'दंशसञ्ज' इति नलोपः। केचित्तु दशेत्यकार उच्चारणार्थः। नलोपनिर्देशात् क्वचिदन्यस्मिन्नपि प्रत्यये अक्ङित्यपि नलोप इति दशना दन्ताः इत्याहुः। **नद्ध्रीति**। नह्यते अनयेति विग्रहः। चर्मरज्जुः। 'नह बन्धने' त्रः। 'नहो ध' 'झषस्तथोः' इति तस्य धः। षित्त्वान्ङीष्। **हलसूकरयोः पुवः**। **पोत्रमिति**। 'तितुत्रतथसिसुसर' इति नेट्। **अर्तिलूधू**। अर्ति, लू, धू, सू, खन, सह, चर एषां सप्तानां द्वन्द्वात्पञ्चमी। **पुवः संज्ञायाम्**। इत्र इति शेषः। करणे इत्येव। **पवित्रमिति**। पूयते अनेनाज्यमिति विग्रहः। तदाह—**येनाज्यमिति**। पूयते आचमनोदकादिकमनेनेति विग्रहं मत्वा आह—**यच्चानामिकेति**। अनामिका उपकनिष्ठिकाङ्गुलिः। **कर्तरि च**। **पवित्रमिति**। पावमान्यादिसूक्तम्। **अग्निः पवित्रमिति**। पुनातीत्यर्थः। सामान्याभिप्रायमेकवचनं नपुंसकत्वं च।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे पूर्वकृदन्तप्रकरणं समाप्तम्।

अथोणादयः ॥ २५ ॥

(१) कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण्। करोतीति कारुः, शिल्पी कारकश्च। 'आतो युक्—' (सू २७६१) वातीति वायुः। पायुर्गुदस्थानम्। जयत्यभिभवति रोगान् जायुः औषधम्। मिनोति प्रक्षिपति देहे ऊष्माणमिति मायुः पित्तम्। स्वादुः। साध्नोति परकार्यं साधुः। अश्नुते आशु शीघ्रम्।

अथ कृवापाजीत्यादीन्युणादिसूत्राणि मूले प्रौढमनोरमायां च स्फुटं व्याख्यातानि। अथाप्यस्माभिरपि अनतिविस्तरेण व्याख्यायन्ते। तानि चेमानि सूत्राणि शाकटायनमुनिप्रणीतानि नतु पाणिनिना प्रणीतानीति, उणादयो बहुलमिति सूत्रे भाष्ये 'नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकम्' इति वार्तिकव्याख्यावसरेऽभिहितम्। उणादीनां शास्त्रान्तरपठितानां साधुत्वाभ्यनुज्ञानार्थं बहुलग्रहणमिति कैयटः। नह्येषां पाणिनीयत्वे शास्त्रान्तरशब्दो युज्यते। उणादिप्रत्ययान्ताः शब्दाः पाणिनिमतेऽव्युत्पन्ना एव। अत एव 'आयनेयी' इति सूत्रे प्रातिपदिकविज्ञानाच्च भगवतः पाणिनेः सिद्धं उणादयो ह्यव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति भाष्ये उक्तम्। अत एव च 'आदेशप्रत्यययोः' इति सूत्रभाष्ये उणादयो ह्यव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीत्युक्त्वा तर्हि सर्पिषा यजुषेत्यादौ अप्रत्ययत्वात् षत्वाभावमाशङ्क्य बहुलग्रहणात् प्रत्ययसंज्ञामवलम्ब्य षत्वं साधितम्, व्युत्पत्तिपक्षश्च निराकृतः। अतोऽप्युणादिसूत्राणां न पाणिनीयत्वम्। अत एव 'अजेर्व्यघञपोः' इति सूत्रभाष्ये अजधातोर्युप्रत्यये प्रकृतेर्वीभावे वायुशब्दो व्युत्पादितः। उणादिसूत्राणां पाणिनीयत्वे हि कृवापाजीत्युणादिसूत्रेणोप्रत्ययमाश्रित्यैव व्युत्पाद्येत। एवंच क्वचिद्भाष्ये उणादीनां व्युत्पन्नत्वाश्रयणं शास्त्रान्तरमूलकमेवेति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम्। तथाच क्विब्वचीत्युणादिसूत्राणां तथाविधवार्तिकानां च न पौनरुक्त्यशङ्का।

अथोणादयः। **कृवापाजि।** डु कृञ् करणे, वा गतिगन्धनयोः, पा पाने, जि अभिभवे, डु मिञ् प्रक्षेपणे, स्वद आस्वादने, साध संसिद्धौ, अशू व्याप्तौ, एषां द्वन्द्वात् पञ्चमी। एभ्य उणप्रत्ययः स्यात्कर्त्रर्थे इत्यर्थः। **कारुरिति।** कर्तरि उणि 'अचो ञ्णिति' इत्यनेन वृद्धौ च रूपम्। 'विश्वकर्मणि ना कारुस्त्रिषु कारकशिल्पिनोः' इति मेदिनी। वाधातोरुणप्रत्यये युग्विधिं स्मारयति—**आतो युगिति। पायुर्गुदस्थानमिति।** उणि 'आतो युक्' इति भावः। 'गुदं त्वपानं पायुर्ना' इत्यमरः। पा रक्षणे इत्यस्मादुणि तु रक्षकोऽप्यभिधीयते। **जायुरिति।** उणि वृद्धौ आयादेशे रूपम्। 'अगदो जायुः' इत्यमरकोशः। डु मिञ् प्रक्षेपणे इत्यस्मादुणि वृद्धिं बाधित्वा मीनातिमिनोतीत्यादिना आत्वे 'आतो युक्चिण्कृतोः' इति युकि रूपम्। 'मायुः पित्तं कफः श्लेष्मा' इत्यमरः। **स्वादुरिति।** स्वदते रोचते इति स्वादुः पटः। विशेष्यनिघ्नोऽयम्। स्वादु फलमित्यादि

१ 'वाय्वौ' २-४-५७ इति सूत्रेण अजधातोः वा इत्यादेशो विधीयते इति कल्पमाश्रित्येत्यर्थः।

'आशुर्व्रीहिः पाटलः स्यात् ।' (२) छन्दसीणः । 'मा न आयौ' । (३) **दृसनिजनिचरिचटिभ्यो ञुण्** । दार्यत इति दारु । 'स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम्' । जानु जानुनी । इह 'जनिवध्योश्च' (सू २५१२) इति न निषेधः । अनुबन्धद्वयसामर्थ्यात् । चारु रम्यम् । चाटु प्रियं वाक्यम् । मृगय्वादित्वात्कुप्रत्यये 'चटु' इत्यपि । (४) **किञ्जरयोः श्रिणः** । किं शृणातीति किंशारुः सस्यशूकं, बाणश्च । जरामेति जरायुः गर्भाशयः । 'गर्भाशयो जरायुः स्यात्' । (५) **त्रो रश्च लः** । तरन्त्यनेन वर्णा इति तालुः । (६) **कृके वचः कश्च** । कृकेन गलेन वक्तीति कृकवाकुः । 'कृकवाकुर्मयूरे च सरटे चरणायुधे' इति

बोध्यम् । साध्नोति परकार्यमित्यर्थे कर्तरि उण् । **आशु शीघ्रमिति** । विलम्बाभावमात्रपरत्वे क्लीबम् । तद्विशिष्टद्रव्यपरत्वे तु त्रिलिङ्गमिति बोध्यम् । 'उणादयो बहुलम्' इति बहुलवचनाल्लक्ष्यानुसारेण व्यवस्था । रह त्यागे इत्यस्मादुणि उपधावृद्धौ राहुरिति भवति । एवं वस निवासे इत्यस्मादुण् । वसत्यस्मिन्सर्वमिति वासुः । वासुश्चासौ देवश्च वासुदेवः । यद्यपि वसुदेवस्यापत्यमित्यर्थे 'ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च' इत्यणि वासुदेव इति रूपं सिद्धम् तथापि तद्व्युत्पत्त्यन्तरमिति भावः । **छन्दसीणः** । उणित्यनुवर्तते । इण् गतावित्यस्मात् धातोः छन्दसि उण् भवतीत्यर्थः । एति गच्छतीत्यायुः । पुंलिङ्गोऽयम् ।

दृसनिजनि । दॄ विदारणे, षणु दाने, जन जनने, चर गतौ, चट भेदने, एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी । **दार्विति** । 'काष्ठं दार्विन्धनं त्वेधः' इत्यमरः । 'अचो ञ्णिति इति वृद्धिः । सानुः प्रस्थः । अस्मिन्नर्थे कोशं प्रमाणयति—**स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियामिति** । जनधातोर्ञुणि रूपमाह—**जानु इति** । 'अत उपधायाः' इत्यनेनोपधावृद्धिरिति भावः । ननु यदुक्तम् अत उपधाया वृद्धौ जानु इति रूपमिति तदसङ्गतम् 'जनिवध्योश्चे'त्यनेनानयोरुपधाया वृद्धिर्न स्यात् चिणि ञ्णिति कृति चेत्यर्थकेन वृद्धिनिषेधादित्याशङ्क्याह—**अनुबन्धद्वयसामर्थ्यादिति** । एकेनैवानुबन्धेनान्यत्र वृद्धौ अत्र निषेधे च सिद्धे द्व्यनुबन्धकरणम् अत्रापि वृद्धिर्भवितव्येति ज्ञापनार्थमिति बोध्यम् । चरधातोर्ञुणि उपधावृद्धौ चारु इति रूपम् । नपुंसकलिङ्गोऽयम् । **चाटु इति** । ननु उपधावृद्धेर्नित्यत्वात् चाटु इत्येव भाव्यम् ननु चटु इति, प्रयुञ्जते तु कवयः कथमित्याशङ्कायामाह—**मृगय्वादित्वादिति** । **किञ्जरयोः श्रिणः** । किं जर एतयोः शॄ इण् आभ्यां ञुण् स्यात् । यथासंख्यमन्वयः । किमि शॄधातोर्ञुण्युदाहरति—**किंशारुरिति** । **सस्यशूकमिति** । 'किंशारुर्ना सस्यशूके विशिखे कङ्कपत्रिणि' इति मेदिनी । **त्रो रश्च लः** । त्रः रः इति छेदः । तॄ प्लवनतरणयोरित्यस्मात् ञुण् स्यात् । रेफस्य च लकारो भवतीत्यर्थः । तरन्त्यनेनेति तालुः । वृद्धौ रेफस्य लकार इत्यर्थः । **कृके वचः**

विरुः । (७) **भृमृशीतृचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः** । भरति बिभर्ति वा भरुः, स्वामी हरश्च । म्रियन्तेऽस्मिन्भूतानि मरुर्निर्जलदेशः । शेते शयुः अजगरः । तरुर्वृक्षः । चरन्ति भक्षयन्ति देवता इममिति चरुः । त्सरुः खड्गादिमुष्टिः । तनुः स्वल्पम् । तन्यते कर्मपाशोऽनया इति तनुः, शरीरं च । 'स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः ।' धनुः शस्त्रविशेषः । 'धनुषा च धनुर्विदुः ।' 'धनुरिवाजनि वक्रः' इति श्रीहर्षः । मद्गुः किंकरः । 'मद्गुः पानीयकाकिका' इति रभसः । न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वं, जश्त्वेन सस्य दः । (८) **अणश्च** । 'लवलेशकणाणवः ।' चात्कटिवटिभ्याम् । कटति रसनां कटुः । वटति वदतीति वटुः । (९) **धान्ये नित्** । धान्ये वाच्येऽण उप्रत्ययः स्यात् , स च नित् । नित्त्वादाद्युदात्तः । 'प्रियङ्गवश्च मेऽणवश्च मे ।' 'व्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान् ।' निद्ग्रहणं 'फलिपाटि–' इत्यादिसूत्रमभिव्याप्य संबध्यते । (१०) **शॄस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च** । शृणातीति शरुः । शरुरायुधकोपयोः । स्वरुर्वज्रम् । स्नेहुर्व्याधिः । चन्द्र इत्यन्ये । त्रपु सीसम् । 'पुंसि भूम्न्यसवः प्राणाः' ।

कश्च । कृके उपपदे वचधातोः ञुण् स्यात् । चकारस्य च ककार इत्यर्थः । 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' इत्यनेनाप्राप्तौ कविधिरयम् । **कृकवाकुरिति** । वचधातोर्ञुणि उपधावृद्धौ चस्य कत्वे रूपम् । कृकवाकुशब्दार्थे विवृण्वन् कोशमाह—**कृकवाकुर्मयूरे चेत्यादिना** ।

भृमृशीतृ । भृञ्, भरणे, मृङ् प्राणत्यागे, शीङ् स्वप्ने, तॄ प्लवनतरणयोः, चर गतौ, त्सर छद्मगतौ, तनु विस्तारे, धन धान्ये, डु मिञ् प्रक्षेपणे, टु मस्जो शुद्धौ एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी । एभ्यः उः प्रत्ययः स्यात् । उणि प्रकृते उविधानं वृद्ध्यभावार्थम् । भृञ्धातोरुप्रत्यये उदाहरति—**भरुरिति** । **स्वामी हरश्चेति** । 'भरुः स्वर्णे हरे पुंसि' इति कोशादिति भावः । **शयुरिति** । अजगरे शयुरित्यमरादाह—**शयुरजगर इति** । **अणश्च** । अण शब्दे इत्यस्मादुप्रत्ययः स्यात् । अणुः । चकारप्रयोजनमाह—**चादिति** । कटे वर्षादौ, वटे वेष्टने, आभ्यामपि उप्रत्ययो भवतीत्यर्थः । **वटुरिति** । 'वटुर्द्विजसुतः स्मृतः' इति मेदिनी । **धान्ये नित्** । अण इत्यनुवर्तते, उरिति च । अणधातोर्धान्यरूपेऽर्थे उप्रत्ययः, स च नित् भवतीत्यर्थः । नित्त्वप्रयोजनमाह—**आद्युदात्त इति** । **अभिव्याप्येति** । तस्मिन्नपि सूत्रेऽनुवर्तत इत्यर्थः । **शॄस्वृस्निहि** । शॄ हिंसायां, स्वृ शब्दोपतापयोः, ष्णिह उपतापे, त्रपूष् लज्जायां, असु क्षेपणे, वस निवासे, हन हिंसागत्योः, क्लिदू आर्द्रीभावे, बन्ध बन्धने, मन ज्ञाने, एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी । उरित्यनुवर्तते । **त्रपु सीसमिति** । तद्धि अग्निं दृष्ट्वा त्रपते लज्जत इव । **स्यन्देः** । स्यन्दू प्रस्रवण इत्यस्मात् उप्रत्ययः स्यात्, संप्रसारणं यकारस्य भवति, दकारस्य

[illegible] (१२) [illegible] (१३) इषेः किच्च । [illegible] (१४) [illegible] । कन्दुः । (१५) सृजेरसुम् च । [illegible] । रज्जुः ।
(१६) कृतेराद्यन्तविपर्ययश्च । [illegible] । तर्कुः [illegible] ।
(१७) नावञ्चेः । न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम् । [illegible] न्यङ्कुर्मृगः । (१८)
फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च । फलेर्गुक् फल्गुः । पाटेः
पटिः । पाटयतीति पटुः । नम्यतेऽनेन नाकुर्वल्मीकम् । मन्यत इति मधु ।

धकारश्च भवति । **उन्देरिच्चादेः** । उनत्ति क्लेदयति विरहिण इति इन्दुः । उप्रत्ययो भवति, आदेरुकारस्य इकारश्च भवति । **इषेः किच्च** । ईषधातोरुप्रत्ययः स्यात्, स च कित्, आदेरीकारस्य इकारादेशश्च । इषुः । **स्कन्देः सलोपश्च** । स्कन्दिर् गतिशोषणयोरित्यस्मात् धातोरुप्रत्ययः स्यात्, सकारस्य लोपश्च । कन्दुः । स्कन्दत्यस्मिन् जनताप इति कन्दुः ।

सृजेरसुम् च । सृज विसर्गे इत्यस्मात् उप्रत्ययः स्यात् तत्संनियोगेनासुम्, आदेः सकारस्य लोपश्चेत्यर्थः । असुमो मित्त्वादन्त्यादचः परो भवति । सृ असृज् इति स्थिते ऋकारस्य यणि, सस्य श्चुत्वेन शः, जश्त्वेन जः, आदेः सकारस्य लोपः, उप्रत्यये रज्जुरिति भवति । **कृतेराद्यन्तविपर्ययश्च** । कृती छेदने इत्यस्मात् उप्रत्ययो भवति । आदेः ककारस्यान्ते निवेशः । अन्त्यस्य तकारस्यादौ निवेशः । उप्रत्यये परतो गुण । तर्कुरिति रूपम् । यन्त्रविशेषः । **नावञ्चेः** । अञ्चु गतावित्यस्मात् नावुपसर्गे उप्रत्ययः स्यात् । कुत्वविधिं स्मारयति—**न्यङ्क्वादित्वादिति** । **न्यङ्कुर्मृग इति** । 'न्यङ्कुर्मुनौ मृगे पुंसि' इति मेदिनी ।
फलिपाटिनमिमनिजनाम् । फल निष्पत्तौ, पट गतौ, णयन्तस्यात्र पाटीति ग्रहणम्, णम प्रह्वत्वे शब्दे, मन ज्ञाने, जनी प्रादुर्भावे, एषां द्वन्द्वात्षष्ठी । एभ्य उप्रत्ययो भवति । जनामिति षष्ठी उत्तरत्र विधीयमानगुगाद्यपेक्षया । गुगित्यागमः कित्त्वाल्लिङ्गात् । इतरे आदेशाः । अत्र एकापि षष्ठी विषयभेदाद्भिद्यत इति गुगपेक्षया अवयवषष्ठी, इतरादेशान्प्रति तु स्थानषष्ठीति बोध्यम् । वस्तुतस्तु अनागमानां सागमका आदेशा इति पक्षस्यापि परिभाषेन्दुशेखरादौ दर्शनात् स्थानषष्ठ्यपि सम्यगेव । फलधातोरुप्रत्यये गुगागमेऽन्तावयवे कृते फल्गु इति रूपम् । पाटेरुप्रत्यये प्रकृतिभूतपाटेः पटिः आदेशः । इकारः 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे' इत्युक्तरीत्या बोध्यः । पटुरिति रूपम् । **नाकुर्वल्मीकमिति** । नमधातोर्नाकिरादेशः । 'वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुंनपुंसकम्' इत्यमरः । **मध्विति** । मनधातोरुप्रत्यये धकारेऽन्तादेशे रूपम् । **जत्विति** । जनधातोरुप्रत्यये नकारस्य तकारः अन्तादेशः ।

आयत इति जतु। (१६) **वलेर्गुक्च**। 'वल संवरणे' वल्गुः। (२०) **शः कित्सन्वच्च**। श्यतेरुः स्यात्, स च कित् सन्वच्च। शिशुर्बालः। (२१) **यो द्वे च**। ययुरश्वोऽश्वमेधीयः। सन्वदिति प्रकृते द्वेग्रहणमित्त्वनिवृत्त्यर्थम्। (२२) **कुर्भ्रश्च**। बभ्रुः। 'बभ्रुर्मुन्यन्तरे विष्णौ बभ्रू नकुलपिङ्गलौ।' चादन्यतोऽपि। चक्रुः कर्ता। जघ्नुर्हन्ता। पपुः पालकः। (२३) **पृभिदिव्यधिगृधिधृषिभ्यः**। कुः स्यात्। पुरुः। भिनत्ति भिदुर्वज्रम्। 'ग्रहिज्या—' (सू २४१२) इति संप्रसारणम्। विरहिणं विध्यति विधुः। 'विधुः शशाङ्के कर्पूरे हृषीकेशे च राक्षसे।' गृधुः कामः। धृषुर्दक्षः। (२४)

(२४) **कृग्रोरुच्च**। करोतीति कुरुः। गृणातीति गुरुः। (२५) **अपदुःसुषु स्थः**। 'सुषामादिषु च' (सू १०२२) इति षत्वम्। अपष्ठु प्रतिकूलम्।

वलेर्गुक् च। वल संवरणे इत्यस्माद्धातोः उप्रत्ययो भवति, तत्संनियोगेन प्रकृतेर्गुगागमश्च। वल्गु इति रूपम्। अत्र केचित् बल्गु इति पठन्ति, तत् 'तद्वल्गुना युगपदुन्मिषितेन तावत्' इत्यादिलक्ष्यविरोधादुपेक्ष्यम्। **शः कित्सन्वच्च**। शो तनूकरणे इत्यस्मादुप्रत्ययः, स च कित्, सन्वच्च भवति। **शिशुरिति**। शो इत्यस्मादुप्रत्यये तस्य कित्वात् 'आदेच' इत्यात्त्वे तस्य द्वित्वे 'सन्यतः' इत्यभ्यासस्येत्त्वे 'आतो लोप इटि च' इत्यालोपः। तस्याजादावार्धधातुकक्ङिति विधानात्। तथाच शिशुरिति रूपम्। **यो द्वे च**। या प्रापणे इत्यस्य य इति षष्ठ्यन्तम्। या प्रापणे इत्यस्मादुप्रत्ययो भवति, प्रकृतेर्द्वित्वं च भवतीत्यर्थः। सन्वत्त्वे तु 'सन्यतः' इतीत्वं स्यात्। तस्मात्स न विहितः। तदेवाह—**सन्वदितीत्यादिना**। **कुर्भ्रश्च**। चकारात् द्वे इत्यनुवर्तते। भृञ् भरणे इत्यस्मात्कुप्रत्ययो भवति, प्रकृतेर्द्वित्वं चेत्यर्थः। भरतीति बभ्रुः। कोशमाह—**बभ्रुर्मुन्यन्तरे विष्णौ बभ्रू नकुलपिङ्गलौ इति**। धरणिकोशोऽयम्। ननु चक्रुरित्यादि कथमित्याशङ्कायामाह—**चादन्यतोऽपीति**। अन्येभ्योऽपि धातुभ्यः कुप्रत्ययः प्रकृतिद्वित्वं च भवतीत्यर्थः। **जघ्नुरिति**। 'गमहन' इत्युपधालोपः। **पृभिदिव्यधिगृधिधृषिभ्यः**। पॄ पालनपूरणयोः, भिदिर् विदारणे, व्यध ताडने, गृधु अभिकाङ्क्षायां, ञि धृषा प्रागल्भ्ये, एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी। एभ्यः कुः स्यात्। **पुरुरिति**। कुप्रत्यये परतः 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्वम् रपरत्वम्। विधुरित्यत्र प्रक्रियामाह—**ग्रहिज्येति संप्रसारणमिति**। व्यधधातोस्ताडनार्थत्वादाह—**विरहिणमिति**। कोशं प्रमाणयति-**विधुः शशाङ्क इत्यादिना**। विश्वकोशोऽयम्।

कृग्रोरुच्च। डु कृञ् करणे, गॄ निगरणे इत्याभ्यां कुः स्यात्। उकारः अन्तादेशश्च रपरः। कुरुः, गुरुरिति रूपम्। **अपदुस्सुषु स्थः**। अप, दुस्, सु एषु

दुःष्ठु। सुष्ठु। (२६) रपेरिच्चोपधायाः। अनिष्टं रपतीति रिपुः। (२७) अर्जिदृशिकम्यमिपशिबाधामृजिपशितुग्धुग्दीर्घहकाराश्च। अर्जयति गुणानृजुः। सर्वानविशेषेण पश्यतीति पशुः। कन्तुः कन्दर्पः। अन्धुः कूपः। 'पांशुर्ना न द्वयो रजः।' 'तालव्या अपि दन्त्याश्च सम्बसूकरपांसवः।' बाधत इति बाहुः। 'बाहुः स्त्रीपुंसयोर्भुजः॥' (२८) प्रथिम्रदिभ्रस्जां संप्रसारणं सलोपश्च। अयाणां कुः संप्रसारणं, भ्रस्जेः सलोपश्च। पृथुः। मृदुः। न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम्। भृज्जति तपसा भृगुः। (२९) लङ्घिबंह्योर्नलोपश्च। लघुः। 'वालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा लो रत्वमापद्यते' (वा ४७१८)। रघुर्नृपभेदः। बहुः। (३०) ऊर्णोतेर्नुलोपश्च। ऊरु सक्थि। (३१) महति ह्रस्वश्च। उरु महत्। (३२) श्लिषेः कश्च। श्लिष्यतीति श्लिकुर्भृत्यः, उयतो ज्योतिश्च। (३३) आङ्परयोः खनिशॄभ्यां डिच्च। आ खनती-

---

उपपदेषु स्थाधातोः कुप्रत्ययः स्यात्। आतो लोपे अपष्ठु दुःष्ठु सुष्ठु इत्यादि-रूपम्। **रपेरिच्चोपधायाः**। रपधातोः कुप्रत्ययः स्यात्, उपधाया इकारा-देशश्च। **अर्जिदृशि**। अर्ज अर्जने, दृशिर् प्रेक्षणे, कमु कान्तौ, अम गत्यादिषु, पशि नाशने सौत्रोऽयं धातुः, बाधृ लोडने, एषां षण्णां द्वन्द्वात् षष्ठी। एभ्यः कु-प्रत्ययः स्यात् तत्संनियोगेन प्रकृतिभूतानां षण्णामर्ज्यादीनां मध्ये अर्जिदृश्योः ऋज पश एतौ सर्वादेशौ, कमेस्तुगागमः पशिरिदित्। इदित्त्वान्नुम्। दीर्घोऽनेन विधीयते। बाधधातोरन्त्यस्य हकारादेशः। एकापि षष्ठी विषयभेदाद्भिद्यत इत्युक्त-त्वात्। षष्ठ्या आदेशागमयोरन्वयः। कन्तुर्मदनः। **प्रथिम्रदिभ्रस्जाम्**। प्रथ प्रख्याने, म्रद मर्दने, भ्रस्ज पाके, एभ्यः कुप्रत्ययः स्यात् संप्रसारणं च। भ्रस्ज-धात्ववयवसकारस्य लोपश्चेत्यर्थः। सलोप इत्यन्यत्रासंभवात् भ्रस्जधाताविवान्वेति। प्रथधातोः कुप्रत्यये संप्रसारणे पृथुरिति रूपम्। भृगुरित्यत्र कुत्वं समर्थयते— **न्यङ्क्वादित्वादिति। लङ्घिबंह्योर्नलोपश्च**। लघि गतौ, बहि वृद्धौ, आभ्यां कुप्रत्ययः स्यात्, नकारलोपश्च। लघु बहु इति रूपम्। लघु इत्यत्र विशेषमाह—**वालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा लो रत्वमापद्यते**। ल इति (षष्ठ्यन्तम्)। एतदवयवस्य लकारस्य रत्वं वा आपद्यत इत्यर्थः। एवं च रघुः इति रूपम्।

ऊर्णोतेर्नुलोपश्च। ऊर्णुञ्धातोः कुप्रत्ययः स्यात् तत्संनियोगेन नुकारस्य लोपश्च। ऊरु इति रूपम्। **महति ह्रस्वश्च**। महति विशेष्ये ह्रस्वश्च भवति। उरु इति रूपम्। **श्लिषेः कश्च**। श्लिष आलिङ्गन इत्यस्मात् कुप्रत्ययः, कश्चा-न्तादेशः। **श्लिकुर्भृत्य इति**। षस्य कत्वे रूपम्। श्लिकुरित्यस्यार्थान्तरमाह— **उयतो ज्योतिश्चेति। आङ्परयोः**। आङ्पराभ्यां खनु अवदारणे, शॄ

त्याखुः । परं शृणातीति परशुः । पृषोदरादित्वादकारलोपात्पर्शुरपि । (३४) **हरिमितयोर्द्रुवः** । 'द्रु गतौ' अस्मात् हरिमितयोरुपपदयोः कुः, स च डित् । हरिभिर्द्रूयते हरिद्रुर्वृक्षः । मितं द्रवति मितद्रुः समुद्रः । (३५) **शते च** । शतधा द्रवति शतद्रुः । बाहुलकात्केवलादपि । द्रवत्यूर्ध्वमिति द्रुर्वृक्षः शाखा च । तद्वान्द्रुमः । (३६) **खरुशङ्कुपीयुनीलङ्गुलिगु** । पञ्चैते कुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । खनते रेफश्चान्तादेशः । खरुः कामः क्रूरो मूर्खोऽश्वश्च । 'शङ्कुर्ना कीलशस्त्रयोः ।' पिबतेरीत्त्वं युगागमश्च । पीयुर्वायसः कालः सुवर्णं च । निपूर्वाल्लगि गतावस्मात्कुर्नेर्दीर्घश्च । नीलङ्गुः कृमिविशेषः शृगालश्च । नीलाङ्गुः इति पाठान्तरम् । तत्र धातोरपि दीर्घः । लग सङ्गे, अस्य अत इत्त्वं च । लगतीति लिगु चित्तम् । लिगुर्मूर्खः । (३७) **मृगय्वादयश्च** । एते कुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । मृगं यातीति मृगयुर्व्याधः । देवयुर्धार्मिकः । मित्रयुर्लोकयात्राभिज्ञः । आकृतिगणोऽयम् । (३८) **मन्दिवाशिमथिचतिचङ्क्यङ्किभ्य**

हिंसायां, आभ्यां कुप्रत्ययः, स च डिद्भवति । डित्त्वाट्टिलोपः । **आखुरिति** । **आखनतीति** । भूमिमिति शेषः । **परं शृणातीति** । शत्रुं हिनस्तीत्यर्थः । पर्शुरित्यत्र व्युत्पत्तिमाह—**पृषोदरादित्वादिति** । **हरिमितयोर्द्रुवः** । द्रु गतावित्यस्माद्धातोर्हरिमितयोरुपपदयोः कुप्रत्ययः स्यात्, स च डिद्भवति । **हरिद्रुरिति** । कुप्रत्ययः डित्त्वात् टिलोपः । मितद्रुरिति चेत्थमेव रूपम् । **शते च** । शतशब्दे चोपपदे द्रु गतावित्यस्माद्धातोः कुप्रत्ययो भवति, स च डिदिति सूत्रार्थः । टिलोपः । द्रुरित्यत्र कथं कुप्रत्ययः, केवलात्कुप्रत्ययविधेः कुत्राप्यदृष्टत्वादित्यत आह—**बाहुलकादिति** । **तद्वानिति** । द्युद्रुभ्यां म इति मत्वर्थीयो मप्रत्ययः । **खरुशङ्कुपीयुनीलङ्गुलिगु** । खनु अवदारणे, शकि शङ्कायां पा पाने, निपूर्वः लगि गतौ, लगे सङ्गे, इत्येतेभ्यः पञ्चभ्यो धातुभ्यः कुप्रत्यये एते निपात्यन्ते । निपातनमेवाह—**खनते रेफश्चान्तादेश इति** । नकारस्य रेफे आदेशे खरुरिति रूपम् । खरुरित्यस्यार्थं विवृणोति—**काम इत्यादिना** । खरुः पतिंवरा कन्येत्यपि बोध्यम् । शङ्कुशब्दं कोशपूर्वकं विवृणोति—**शङ्कुर्नेति** । 'शङ्कुः कीले गरे शस्त्रे संख्यापादपभेदयोः । यादोभेदे च पापे च स्थाणावपि च दृश्यते ॥' इति विश्वः । **पीयुरिति** । ईत्त्वं युगागमश्च निपात्येते । **नीलङ्गुरिति** । 'नीलङ्गुः स्यात् कृमौ पुंसि भम्भराल्यां तु योषिति' इति मेदिनी ।

मृगय्वादयश्च । मृगयु इत्यादयः शब्दाः कुप्रत्यान्ता निपात्यन्ते । मृगयुः देवयुः इत्यादयः उदाहरणम् । **आकृतिगण इति** । तेन पीलुपाण्डुरित्यादिसिद्धिः । **मन्दिवाशि** । मदि स्तुत्यादौ, वाशृ शब्दे, मन्थ विलोडने, चते याचने,

उरच्। मन्दुरा वाजिशाला। वाशुरा रात्रिः। मथुरा। चतुरः। चङ्कुरो रथः। अङ्कुरः। खर्जूरादित्वादङ्कूरोऽपि। (३९) व्यथेः संप्रसारणं किच्च। 'विथुरश्चौररक्षसोः'। (४०) मुकुरदर्दुरौ। मुकुरो दर्पणः। बाहुलकान्मकुरोऽपि। 'दॄ विदारणे' धातोर्द्विवचनमभ्यासस्य रुक्टिलोपश्च। 'दर्दुरस्तोयदे भेके वाद्यभाण्डाद्रिभेदयोः।' 'दर्दुरा चण्डिकायां स्याद्ग्रामजाले च दर्दुरम्।' इति विश्वः। (४१) मद्गुरादयश्च। उरजन्ता निपात्यन्ते। माद्यतेर्गुक्। मद्गुरो मत्स्यभेदः। 'कबृ वर्णे' रुमागमः। 'कर्बुरं श्वेतरक्षसोः।' बध्नातेः खर्जूरादित्वादूरोऽपि। 'बन्धूरबन्धुरौ स्यातां नम्रसुन्दरयोस्त्रिषु' इति रन्तिदेवः। 'कोकतेर्वा कुक् (च), (ग ११५) कुक्कुरः—कुकुरः। (४२) असेरुरन्। असुरः। प्रज्ञाद्यण्, आसुरः। (४३) मसेश्च।

चङ्क इति सौत्रो धातुः, अकि लक्षणे, एभ्य उरच् स्यात्। मन्दुरा। 'वाजिशाला तु मन्दुरा' इत्यमरः। **वाशुरेति**। 'वाशुरा वाशितारात्र्योः' इति मेदिनी। **चङ्कुर इति**। 'चङ्कुरः स्यन्दने वृक्षे' इति मेदिनी। ननु अङ्कूर इति कथम्, अनेनोरच्प्रत्यये अङ्कुरशब्दस्यैव साधुत्वादित्याशङ्कायामाह—**खर्जूरादित्वादिति**। तेन ऊरप्रत्यये अङ्कूरशब्दोऽपि साधुरेवेति भावः। **व्यथेः संप्रसारणं किच्च**। व्यथ भयसंचलनयोरित्यस्माद्धातोरुरच् स्यात्। स च कित्। धातोः संप्रसारणं चेत्यर्थः। विथुर इत्युदाहरणम्। न चात्र उरचः कित्त्वविधानेनैव ग्रहिज्येति धातोः संप्रसारणे सिद्धे पृथक् संप्रसारणविधानं व्यर्थमिति वाच्यम्, ग्रहिज्येति सूत्रे तवर्गचतुर्थान्तव्यधधातोर्ग्रहणात्, अस्य च तवर्गद्वितीयान्तत्वेन तेनाप्राप्तेः। **मुकुरदर्दुरौ**। मकि मण्डने, दॄ विदारणे, इत्यनयोः मुकुर दर्दुर इति निपात्यते इत्यर्थः। आद्ये उरच् धातोरुपधाया उकारश्च निपात्यते। नन्वेवं कथं मकुर इति अनेन निपातितस्य उपधाया उत्वस्य नित्यत्वादित्यत आह—**बाहुलकादिति**। बाहुलकात् उपधाया उत्त्वविकल्प इति भावः। दॄधातोर्निपा, तनमाह—**धातोर्द्विवचनमित्यादिना**। दॄधातोर्द्वित्वे गुणे अभ्यासस्योरदत्वे हलादिशेषे अभ्यासस्य रुक् टिलोपेन अरित्यस्यापहारे उरचि दर्दुर इति रूपमिति भावः। दर्दुरशब्दार्थे विवृण्वन् कोशमाह—**दर्दुरस्तोयदे भेक इत्यादिना**। केचित्तु दॄधातोर्गुणो दुगागमश्च उरच्प्रत्ययसंनियोगेन निपात्यत इत्याहुः।

मद्गुरादयश्च। मदी हर्षे, बन्ध बन्धने, कबृ वर्णे, इत्यादयः उरजन्ता निपात्यन्त इत्यर्थः। मदी हर्षे इत्यस्मादुरच्। तत्संनियोगेन गुगागमश्च निपात्यते। कबृ वर्णे इत्यस्मादुरच्, तत्संनियोगेन रुमागमो विधीयते। मित्त्वादन्त्यादचः परो भवति। **बन्धुर इति**। ननु बन्धूर इति कथमित्यत आह—**खर्जूरादीति**। **कोकतेर्वा कुक्**। कुकुरः कुक्कुर इति रूपद्वयम्। वाग्रहणात्कुको वैकल्पिकत्वात्। **असेरुरन्**। **असुर इति**। उरचि प्रकृते उरन्विधानात् स्वरे भेदः। आसुर

पञ्चमे पादे 'मसेरूरन्' इति वक्ष्यते । 'मसूरा मसुरा व्रीहिप्रभेदे पण्ययोषिति' 'मसूरा मसुरा वा ना वेश्याव्रीहिप्रभेदयोः' । मसूरी पादरोगे स्यादुपधाने पुनः पुमान्' 'मसूरमसुरौ च द्वौ' इति विश्वः । (४४) **शावशेराप्तौ** । शु इत्याश्वर्थे । श्वशुरः । 'पतिपत्न्योः प्रसूः श्वश्रूः श्वशुरस्तु पिता तयोः' इत्यमरः । (४५) **अविमह्योष्टिषच्** । अविषः । महिषः । (४६) **अमेर्दीर्घश्च** । 'आमिषं त्वस्त्रियां मांसे तथा स्याद्भोग्यवस्तुनि ।' (४७) **रुहेर्वृद्धिश्च** । 'रङ्कुशम्बररौहिषाः' । 'रौहिषो मृगभेदे स्याद्रौहिषं च तृणं मतम्' इति संसारावर्तः । (४८) **तवेर्णिद्वा** । तव इति सौत्रो धातुः । 'ताविष-ताविषावब्धौ स्वर्गे च' । स्त्रियां तविषी-ताविषी नदी देवकन्या भूमिश्च । 'तविषी बलम्' इति वेदभाष्यम् । (४९) **नञि व्यथेः** । 'अव्यथिषोऽब्धिसूर्ययोः' । अव्यथिषी धरारात्र्योः । (५०) **किलेर्बुक्च** । किल्बिषम् । (५१) **इषिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दितिमिमिहिमुहिमुचिरुचिरुधिबन्धिशुषिभ्यः किरच्** । इषिरोऽग्निः । मदिरा सुरा । 'मुदिरः कामुकाभ्रयोः' इति विश्वमेदिन्यौ । खिदिरश्चन्द्रः । 'छिदिरोऽसिकुठारयोः' । भिदिरं वज्रम् । मन्दिरं गृहम् । स्त्रियामपि । 'मन्दिरं मन्दिरापि स्यात्' इति विश्वः । 'चन्दिरौ चन्द्रहस्तिनौ' । तिमिरं तमोऽक्षिरोगश्च । मिहिरः सूर्यः । 'मुहिरः काम्यसभ्ययोः' । मुचिरो दाता । रुचिरम् । रुधिरम् । बधिरः । शुष शोषणे शुषिरं छिद्रम् । शुष्कमित्य-

---

इत्यत्र प्रक्रियामाह—**प्रज्ञाद्यणिति** । स्वार्थिकोऽणिति भावः । **मसेश्च** । मसी परिणामे । उरजिति शेषः । मसुरा इति रूपम् । मसूरा इति शब्दं साधयति—**मसेरूरन्निति वक्ष्यत इति** । **शावशेराप्तौ** । शु इति कृताकारलोप आशुशब्दः तस्मिन्नुपपदे अशू व्याप्तावित्यस्मात् उरन् आप्तौ गम्यमानायामित्यर्थः । श्वशुर इदि रूपम् । अमरकोशमाह—**पतिपत्न्योरिति** । **अविमह्योष्टिषच्** । अव रक्षणे, मह पूजायामाभ्यां टिषच् प्रत्ययो भवति । टचावितौ । टित्त्वं ङीबर्थम् । अविषः अविषी महिषः महिषी । **अमेर्दीर्घश्च** । अमधातोष्टिषच् भवति, प्रकृतेरकारस्य दीर्घश्च भवति । आमिषमिति रूपम् । **रुहेर्वृद्धिश्च** । रुह बीजजन्मनि इत्यस्मात् टिषच् भवति प्रकृतेर्वृद्धिश्च । रौहिषमिति रूपम् । **तवेर्णिद्वा** । तवेति सौत्रो धातुः, अस्माट्टिषच्, स च णित् विकल्पेन भवतीत्यर्थः । णित्त्वपक्षे उपधावृद्धिः । तदभावे वृद्ध्यभावः । **नञि व्यथेः** । नञि उपपदे व्यथधातोः टिषच् भवति । अव्यथिषः । टित्त्वात् स्त्रियां ङीप् । अव्यथिषी । **किलेर्बुक् च** । किलधातोः टिषच् प्रकृतिभूतधातोर्बुगागमश्च किल्बिषमिति रूपम् ।

इषिमदि । इषु इच्छायां, मदी हर्षे, मुद हर्षे, खिद दैन्ये, छिदिर् द्वैधीकरणे, भिदि विदारण, मदि स्तुत्यादौ, चदि आह्लादे, तिमि आर्द्रीभावे, मिह सेचने, मुह

न्थे। (५२) अशेर्णित्। आशिरो वह्निरक्षसोः। (५३) अजिरशिशिरशिथिलस्थिरस्फिरस्थविरखदिराः। अजेर्वीभावाभावः। अजिरमङ्गनम्। शशेरुपधाया इत्वम्। 'शिशिरः स्यादृतोर्भेदे तुषारे शीतलेऽन्यवत्'। श्रथ मोचने, उपधाया इत्वं रेफलोपः। प्रत्ययरेफस्य लत्वम्। शिथिलम्। ष्ठास्फाय्योर्हिलोपः। स्थिरं निश्चलम्। स्फिरं प्रभूतम्। तिष्ठतेर्वुक् ह्रस्वत्वं च। स्थविरः। खदिरः। बाहुलकाच्छीङो बुक् ह्रस्वत्वं च। शिबिरम्। (५४) सलिकल्यनिमहिभडिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच्। सलति गच्छति निम्नमिति सलिलम्। कलिलम्। अनिलः। महिला। पृषोदरादित्वान्महेलापि। भड इति सौत्रो धातुः। 'भडिलौ शूरसेवकौ'। भण्डिलो दूतः कल्याणं च। शण्डिलो मुनिः। पिण्डिलो गणकः। तुण्डिलो मुखरः। कोकिलः। भविलो भव्यः। बाहुलकात्कुटिलः।

वैचित्त्ये, मुच्लृ मोक्षणे, रुच दीप्तौ, रुधिर् आवरणे, बन्ध बन्धने, शुष शोषणे, एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी। एभ्यः किरच् स्यात्। **इषिर इति**। कित्वान्न लघूपधगुणः। **अशेर्णित्**। अश भोजन इत्यस्मात्किरच् स्यात्, स च णित् भवति, णित्त्वादुपधावृद्धिः। आशिर इति रूपम्। **अजिरशिशिर**। अज गतिक्षेपणयोः, शश प्लुतगतौ, श्रथ मोचने, ष्ठा गतिनिवृत्तौ, स्फायी वृद्धौ, ष्ठा गतिनिवृत्तौ, खद हिंसायां, एभ्यः किरचि कृते निपातनमिदम्। प्रथमतः अज गतिक्षेपणयोरित्यस्मात् किरचि प्रकृतेर्वीभावाभावो निपात्यते। शिशिरमित्यत्राह—**शशेरुपधाया इति**। शश प्लुतगतावित्यस्मात् किरचि उपधाभूतस्याकारस्य स्थाने इत्वं निपात्यते। शिशिर इति रूपम्। शिथिलशब्दे आह—**श्रथधातोः किरचि उपधाया इत्वमित्यादिना**। प्रत्ययस्थस्य रेफस्य लत्वम् शिथिलमिति रूपम्। स्थिरस्फिरशब्दयोराह—**ष्ठास्फाय्योरिति**। स्थविरशब्दे आह—**तिष्ठतेरिति**। तिष्ठतेः किरचि तत्संनियोगेन धातोर्वुक्, आकारस्य ह्रस्वश्च निपात्यत इत्यर्थः। खदिरो वृक्षभेदः। शिबिरशब्दं साधयति—**शीङ इति**। शीङ् स्वप्ने इत्यस्मात् किरचि प्रकृतेर्बुक्, ईकारस्य हस्वत्वं च निपात्यते। शिबिरमिति रूपम्।

सलिकल्यनिमहि। षल गतौ, कलि संख्याने, अन प्राणने, मह पूजायां भडि परिभाषणे, भडि कल्याणे, शडि रुजायां, पिडि संघाते, तुडि तोडने, कुक आदाने, भू सत्तायाम्। **सलिलमिति**। सलतीति सलिलमिति। निम्नप्रदेशमिति शेषः। जलस्य निम्नगत्वादिति भावः। 'सलिलं कमलं जलम्' इत्यमरः। **कलिलमिति**। 'कलिलं गहनं समे' इत्यमरः। अनिलो वायुः। **महिलेति**। पूज्येत्यर्थः। ननु कथं महेलेति, इलचि महिला इत्यस्य साधनादित्यत आह—**पृषोदरादित्वादिति**। इकारस्य गुण इति भावः। तथाच श्रीहर्षः 'परमहेलारतोऽप्यपारदारिकः' इति प्रायुङ्क्त। परस्य महेला स्त्री तस्यां रतोऽपि अपारदारिक इति विरोधाभासालङ्कारः। परमा उत्कृष्टा हेला क्रीडा तस्यां रत इति विरोधपरिहारः। **कुट कौटिल्ये इत्य-**

(५५) कमेः पश्च । कपिलः । **(५६) गुपादिभ्यः कित्** । गुपिलो राजा । तिजिलो निशाकरः । गुहिलं वनम् । **(५७) मिथिलादयश्च** । मथ्यन्तेऽत्र रिपवो मिथिला नगरी । पथिलः–पथिकः । **(५८) पतिकठिकुठिगडिगुडिदंशिभ्यः एरक्** । पतेरः पक्षी गन्ता च । कठेरः कृच्छ्रजीवी । कुठेरः पर्णाशः। बाहुलकान्नुम्न । गडेरो मेघः । गुडेरो गुडकः । दंशेरो हिंस्रः । **(५९) कुम्बेर्नलोपश्च** । कुबेरः । **(६०) शदेस्त च** । शतेरः शत्रुः । **(६१) मूलेरादयः** । एरगन्ता निपात्यन्ते । मूलेरो जटा । गुधेरो गोप्ता । गुहेरो लोहघातकः । मुहेरो मूर्खः । **(६२) कबेरोतच् पश्च** । कपोतः पक्षी । **(६३) भातेर्डवतुः** । भातीति भवान् । **(६४) कठिचकिभ्यामोरन्** । कठोरः । चकोरः । **(६५) कि-**

स्यानुपादानादाह—**बाहुलकादिति** । **कमेः पश्च** । कमु कान्तावित्यस्मात् इलच् स्यात्, तत्संनियोगेन धातोः पकारः अन्तादेशो भवति । कपिल इति रूपम् । 'कपिला रेणुकायां च शिंशपागोविशेषयोः । पुण्डरीककरिण्यां स्त्री वर्णभेदे त्रिलिङ्गकम् नानले वासुदेवे च मुनिभेदे च कुक्कुरे ।' इति मेदिनी । **गुपादिभ्यः कित्** । गुपू रक्षणे, तिज निशाने, गुह संवरणे, एभ्य इलच्, स च कित् । कित्वान्न लघूपधगुणः । गुपिलः तिजिलः गुहिलः । **मिथिलादयश्च** । मिथिलादय इलच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । मिथिला इत्यत्र मन्थ विलोडने इत्यस्मात् इलचि तस्य कित्वात् अनुनासिकलोपोऽकारस्य इकारो निपात्यते । पथे गतावित्यस्मात्पथिल इति रूपम् ।

पतिकठिकुठि । पत्लृ गतौ, कठ कृच्छ्रजीवने, कुठि कृच्छ्रजीवने, गुड सेचने, गुड रक्षायां, दंश दशने, एषां द्वन्द्वात् पञ्चमी । एभ्यः एरक् स्यात् । पतेरः, कठेरः, कुठेरः । ननु कुठिधातोरिदित्वात् 'इदितो नुम्धातोः' इति नुम् स्यादत आह—**बाहुलकादिति** । **कुम्बेर्नलोपश्च** । कुबि आच्छादने इत्यस्मात् एरक् । कुबेर इति रूपम् । **शदेस्त च** । शद्लृ शातन इत्यस्मात् एरक् स्यात्, तकारश्चान्तादेशः । शतेर इति रूपम् । **मूलेरादयः** । एरगन्ता निपात्यन्ते। **मूलेर इति** । मूल प्रतिष्ठायामित्यस्मादेरक् । **गुधेर इति** । गुध परिवेष्टने । **गुहेर इति** । गुहू संवरणे । **मुहेर इति** । मुह वैचित्ये । **कबेरोतच् पश्च** । कबेरोतच् पश्चेति छेदः । कबृ वर्णे इत्यस्मात् ओतच् स्यात् पकारश्चान्तादेशः । कपोतः पक्षिविशेषः । 'कपोतः स्याच्चित्रकण्ठे पारावतविहङ्गयोः' इति मेदिनी । **भातेर्डवतुः** । भातेरिति भा दीप्तावित्यस्य श्तिपा निर्देशः । **भवानिति** । सर्वनामशब्दोऽयम् । **कठिचकिभ्यामोरन्** । कठ कृच्छ्रजीवने, चक तृप्तौ, आभ्यामोरन् प्रत्ययः स्यात् । कठोरः चकोर इति रूपम् । **किशोरादयश्च** । एते ओरन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । **किंपूर्वस्येति** । किंपूर्वस्य शॄ हिंसायामिति धातो-

शोरादयश्च। किंपूर्वस्य शृणातेष्टिलोपः किमोऽन्त्यलोपः। किशोरोऽश्वशावः। सहोरः साधुः। (६६) कपिगडिगण्डिकटिपटिभ्यः कोलच्। कपीति निर्देशान्नलोपः। कपोलः। गडोलगण्डोलौ गुडकपर्यायौ। कटोलः कटुः। पटोलः। (६७) मीनातेरूरन्। मयूरः। (६८) स्यन्देः संप्रसारणं च। सिन्दूरम्। (६९) सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन्। सिनोतीति सेतुः। 'तितुत्र–' (सू ३१६३) इति नेट्। तन्तुः। गन्तुः। मस्तु दधिमण्डम्। सच्यत इति सक्तुः। अर्धर्चादिः। 'ज्वरत्वर–' (सू २६५४) इत्यूठ्। तत्र विकृतीत्यनुवर्तत इति मते तु बाहुलकात्। ओतुर्बिडालः। धातुः। क्रोष्टा। (७०) पः किच्च। पिबतीति 'पितुर्वह्नौ दिवाकरे'। (७१) अर्तेश्च तुः। अर्तेस्तुः स्यात् स च कित्। 'ऋतुः स्त्रीपुष्पकालयोः'। (७२) कमिमनिजनि-

---

रोरन्। तस्मिन्परे शृणातेः टिलोपः किंशब्दान्तस्य मकारस्य लोपश्च निपात्यत इत्यर्थः। **सहोर इति**। षह मर्षणे इत्यस्मान्निपातनम्।

कपिगडि। कपि चलने, गड सेचने, गडि वदनैकदेशे, कटे वर्षावरणयोः पट गतौ, एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी। एभ्यः कोलच्प्रत्ययो भवति। कपोलः गडोलः गण्डोलः कटोलः पटोलः। ननु कपि चलन इत्यस्य इदित्त्वान्नुम्स्यादित्यत आह—**कपीति निर्देशादिति**। कम्पीति निर्देशे कर्तव्ये नलोपकरणपूर्वकं निर्देशः नलोपविवक्षार्थं भवतीति भावः। **मीनातेरूरन्**। गुणे अयादेशे मयूर इति रूपम्। **स्यन्देः संप्रसारणं च**। स्यन्दू प्रस्रवण इत्यस्मात् ऊरन्प्रत्ययो भवति, प्रकृतिभूतस्य स्यन्दू इत्यस्य संप्रसारणं च भवति। सिन्दूरमिति रूपम्। सिन्दूरस्तरुभेदे स्यात् सिन्दूरं रक्तचूर्णके' इति मेदिनी। **सितनिगमि**। षिञ् बन्धने, तनु विस्तारे, गम्लृ गतौ, मसी परिणामे, सच समवाये, अव रक्षणे, डु धाञ् धारणपोषणयोः, क्रुश आक्रोशे, एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी। एभ्यस्तुन्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः। सेतुः ननु इडागमः स्यादित्यत आह—**तितुत्रेति नेडिति**। अव रक्षण इत्यस्मात्तुनि आह—**ज्वरत्वरेत्यूठिति**। अव् तु इति स्थिते वकारस्य संप्रसारणे उकारे गुणे ओतुरिति रूपम्। मतान्तरे आह—**बाहुलकादिति**। क्रोष्टुशब्दात्सुप्रत्यये तृज्वत्क्रोष्टुः इत्यस्य प्रवृत्तेराह—**क्रोष्टेति**। **पः किच्च**। **पितुरिति**। तुनः कित्त्वादित्त्वम्। **अर्तेश्च तुः**। ऋ गतौ। तुनि प्रकृते तुविधानं स्वरार्थम्। **कमिमनिजनि**। कमु कान्तौ, मन ज्ञाने, जनी प्रादुर्भावे, गै शब्दे, भा दीप्तौ, या प्रापणे, हि गतौ, एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी। एभ्यस्तुप्रत्ययः स्यात्। तन्तुः मन्तुः जन्तुः गातुः भातुः यातुः हेतुरिति। कन्तुरिति पूर्वोक्त 'अर्जिदृशि' इत्यादिसूत्रेण कुप्रत्ययतुकोर्निपातनात् सिद्धे पुनरुक्तिर्व्युत्पत्तिवैचित्र्याय।

चायः किः। चायृ पूजानिशामनयोरस्मात् तुप्रत्ययः, प्रकृतेः किरादेशश्च।

---

१ पुस्तकान्तरेषु 'ओलच्' इत्येव प्रत्ययः।

गाभायाहिभ्यश्च । एभ्यस्तुः स्यात् । ‘ कन्तुः कन्दर्पचित्तयोः ’ । मन्तुरपराधः । जन्तुः प्राणी । ‘ गातुः पुंस्कोकिले भृङ्गे गन्धर्वे गायनेऽपि च ’ । भातुरादित्यः । ‘ यातुरध्वगकालयोः ’ । रक्षसि क्लीवम् । हेतुः कारणम् ।(७३) चायः किः । ‘केतुर्ग्रहपातकयोः’ । (७४) **आप्नोतेर्ह्रस्वश्च** । अप्तुः शरीरम् । (७५) **वसेस्तुन्** । वस्तु । (७६) **अगारे णिच्च** । ‘ वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम् ’। (७७) **कृञः कतुः** । क्रतुर्यज्ञः । (७८) **एधिवह्योश्चतुः** । एधतुः पुरुषः । वहतुरनड्वान् । (७९) **जीवेरातुः** । ‘जीवातुरस्त्रियां भक्ते जीविते जीवनौषधे’। (८०) **आतृकन्वृद्धिश्च** । जीवेरित्येव । ‘जैवातृकस्त्विन्दुभिषगायुष्मत्सु कृशीबले ’ । (८१) **कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः** । ‘ कर्षूः पुंसि करीषाग्नौ कर्षूर्नद्यां स्त्रियां मता’ । चमूः । तनूः । धनूः शस्यम् । सर्ज सर्जने, सर्जूर्वणिक् । खर्ज व्यथने, खर्जूः पामा ।(८२) **मृजेर्गुणश्च** । मर्जूः शुद्धिकृत् । (८३) **वहो धश्च** । ‘वधूर्जायास्नुषास्त्रीषु’ । (८४) **कषेश्छश्च** । कच्छूः

गुणे केतुरिति रूपम् । **आप्नोतेर्ह्रस्वश्च** । आप्लृ व्याप्तावित्यस्मात् तुप्रत्ययः, प्रकृतेर्ह्रस्वश्च भवति । **अप्तुः शरीरमिति** । **वसेस्तुन्** । वस निवास इत्यस्मात्तुन् स्यात् । वस्तु । **अगारे णिच्च** । अगारे वाच्ये वसधातोर्जायमानस्तुन्प्रत्ययो णिद्भवतीत्यर्थः । णित्त्वादुपधावृद्धिः । **कृञः कतुः** । डु कृञ् करणे इति धातोः कतुप्रत्ययो भवति । तस्य कित्त्वाद्गुणाभावे यणादेशे च क्रतुरिति रूपम् । **एधिवह्योश्चतुः** । एध वृद्धौ, वह प्रापणे, आभ्यां चतुः स्यात् । एधतुः वहतुः । **जीवेरातुः** । जीव प्राणने, अस्मादातुप्रत्ययः । जीवातुः । **आतृकन्वृद्धिश्च** । जीवेरित्यनुवर्तते । जीव प्राणने इत्यस्मादातृकन्प्रत्ययो भवति, प्रकृतेरिको वृद्धिश्च भवति । जैवातृक इति रूपम् । **कृषिचमितनि** । कृष विलेखने, चमु अदने, तनु विस्तारे, धन धान्ये, सृज विसर्गे इत्यस्य न ग्रहणं तस्य इका निर्देशेऽपि इकः कित्त्वाद्गुणाभावे सृजीत्येव निर्देष्टव्यत्वात्, किंतु सर्ज सर्जन इत्यस्य ग्रहणं, खर्ज व्यथने, एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी । रभसकोशमाह—**कर्षूः पुंसि करीषाग्नौ कर्षूर्नद्यां स्त्रियां मतेति** । ‘ कर्षूः पुमान्करीषाग्नौ ’ इति मेदिनी । चमूः सेना । **तनूरिति** । ‘ स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः ’ इत्यमरः । **मृजेर्गुणश्च** । ‘ मृजेर्वृद्धिः ’ इति वृद्ध्यभावः, ऊप्रत्ययसंनियोगेन गुणो विधीयते । मर्जूरिति रूपम् । **वहो धश्च** । वह प्रापणे इत्यस्मादूप्रत्ययः । तत्संनियोगेन धातोर्धकारः अन्तादेशश्च । **वधूरिति** । वधूः स्नुषा नवोढा स्त्री भार्यापृक्काङ्गनासु च ’ इति विश्वः । **कषेश्छश्च** । कष हिंसायां, अस्मादूप्रत्ययो भवति, तत्संनियोगेन छकारश्चान्तादेशः । कच्छूरिति रूपम् । ‘ कच्छ्वां तु पाम पामा विचर्चिका ’ इत्यमरः ।

पामा। (८५) णित्कसिपद्यर्तेः। कासूः शक्तिः। पादूरुपानत्। आरूः पिङ्गलः। (८६) अणो डश्च। आडूर्जलप्लवद्रव्यम्। (८७) नञि लम्बेर्नलोपश्च। 'तुम्ब्यलाबूरुभे समे' इत्यमरः। (८८) के श्र एरङ् चास्य। कशब्दे उपपदे श्रृणातेरूः स्यात्। एरङादेशः। 'कशेरूस्तृणकन्दे स्त्री'। बाहुलकादुप्रत्यये कशेरुः। क्लीबे पुंसि च। (८९) त्रो दुट् च। तरतेरूः स्यात्तस्य दुट्। 'तर्दूः स्याद्दारुहस्तकः'। (९०) दरिद्रातेर्यालोपश्च। इश्च आश्च यौ, तयोर्लोपः। दर्दूः कुष्ठभेदः। (९१) नृतिशृध्योः कूः। नृतूर्नर्तकः। शृधूरपानम्। (९२) ऋतेरम् च। ऋतिः सौत्रो धातुः। ततः कूरमागमश्च। रन्तूर्देवनदी सत्यवाक् च। (९३) अन्दूदृम्भूजम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषूः।

णित्कसिपद्यर्तेः। कस गतौ, पद गतौ, ऋ गतौ, एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी। एभ्यः ऊप्रत्ययः स्यात्, स च णित् भवति। णित्कार्यं प्रवर्तयतीत्यर्थः। **कासूः शक्तिरिति**। 'कासूर्विकलवाचि स्यात्। इति मेदिनीकारः। **अणो डश्च**। अण शब्दे अस्माद् ऊः स्यात्, स च णित् प्रकृतेर्डकारश्चान्तादेशो भवतीत्यर्थः। आडूरिति रूपम्। **नञि लम्बेर्नलोपश्च**। अवस्रंसनार्थकात् लबिधातोः नञि उपपदे ऊप्रत्ययो भवति, स च णित्, धातोरिदित्त्वात् लब्धस्य नकारस्य लोपश्च भवतीत्यर्थः। न लम्बते नावस्रंसते जले इत्यर्थेऽनेन ऊप्रत्ययेऽनुनासिकलोपे च 'अतः उपधायाः' इत्यनेनोपधावृद्धौ अलाबूरिति रूपम्। **के श्र एरङ् चास्य**। शॄ हिंसायामित्यस्य श्र इति पञ्चम्यन्तम्। शेषं स्पष्टम्। कशेरुरिति कथं ऊप्रत्ययस्यैवानुशासनादित्यत आह—**बाहुलकादिति**। **त्रो दुट् च**। तॄ प्लवनतरणयोरित्यस्मात् ऊप्रत्ययः, दुडागमश्च। अयं चागमः प्रत्ययस्य। नन्वेवं प्रत्ययस्य वलादित्वात् आर्धधातुकत्वाच्च इडागमो दुर्वार इति वाच्यम्, 'नेड्वशि कृति' इति निषेधात्। केचित्तु त्रो दुक्चेति पठित्वा ऊप्रत्ययसंनियोगेन प्रकृतेर्दुगागममाहुः। तेषां यद्यपि इडागमाभावः सिद्धः, तथापि इगन्तत्वाभावादङ्गस्य गुणो न स्यात्। नच 'पुगन्त' इति गुणो भविष्यतीति वाच्यम्, तॄधातोः ऋकारान्तत्वेन लघूपधत्वाभावात्। यदि कथंचिदेतन्मते आग्रहस्तर्हि दुक् चेत्यत्र चकारः दुगागमात्पूर्वं यत्कार्यं भवितव्यं तदपि भवतीति बोधनार्थमिति क्लिष्टकल्पनं शरणम्। **दरिद्रातेर्यालोपश्च**। दरिद्रा दुर्गतावित्यस्माद् ऊप्रत्ययः, यालोपश्च भवतीत्यर्थः। यालोप इत्येतद्विवृणोति—**इश्च आश्चेति**। या औ इत्यत्र वृद्धौ यौ, तयोर्लोप इत्यर्थः।

नृतिशृध्योः कूः। नृती गात्रविक्षेपे, शृधु हिंसायां, आभ्यां कूप्रत्ययः स्यात्। **ऋतेरम् च**। ऋतिः सौत्रो धातुः। तस्मात्कूप्रत्ययः स्यात्, प्रकृतेरमागमश्चेत्यर्थः। ऋतू इति स्थिते अमागमे ऋकारात्परे सति ऋकारस्य यणि च रन्तू-

एते कूप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अन्दूर्बन्धनम् । दृभी ग्रन्थे, निपातनान्नुम् । दृम्भूः । अनुस्वाराभावोऽपि निपातनादित्येके । दृन्भूः । जनेर्बुक् । जम्बूः । जमु अदने, इत्यस्येत्येके । बाहुलकाद्ध्रस्वोऽपि । जम्बुः । कफं लाति कफेलूः श्लेष्मातकः । निपातनादेत्वम् । कर्कं दधाति कर्कन्धूर्बदरी । निपातनान्नुम् । दिधिं धैर्यं स्यति स्यजतीति दिधिषूः पुनर्भूः । केचित्तु 'अन्दूदृम्फूजम्बूकम्बू' इति पठन्ति । 'दृम्फ उत्क्लेशे' दृम्फूः सर्पजातिः । 'कमेर्बुक्' कम्बूः परद्रव्यापहारी । (९४) मृग्रोरुतिः । मरुत् । गरुत्पक्षः । (९५) ग्रो मुट् च । गिरतेरुतिस्तस्य च मुट् । गर्मुत्सुवर्णं लताविशेषश्च। (९६)हृषेरुलच् । 'हृषुलो मृगकामिनोः' । बाहुलकाच्चटतेः । चटुलं शोभनम् । (९७) हृसृरुहियुषिभ्य इतिः । 'हरित्ककुभि वर्णे च तृणवाजिविशेषयोः' । सरिन्नदी । रोहित् मृगविशेषस्य स्त्री । युष इति सौत्रो धातुः । 'अरयस्य रोहित् पुरुषस्य योषित्' इति भाष्यम् ।

रिति रूपम् । अन्दूदृम्भूजम्बू । अदि बन्धने, दृभी ग्रन्थे ईदित्, जन जनने, ला आदाने कफपूर्वः, डु धाञ् धारणपोषणयोः कर्कपूर्वः, षोऽन्तकर्मणि दिधिपूर्वः, एषां समाहारद्वन्द्वात्प्रथमा । एते कूप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अदिधातोरिदित्त्वान्नुम् । दृभीधातोरीदित्त्वात् कथं नुमित्यत्राह—निपातनान्नुमिति । केचित् दृन्भूरिति पठन्ति, तन्मतेऽनुस्वाराभावोऽपि निपातसाध्य इत्याह—अनुस्वाराभाव इति । जनधातोराह—जनेर्बुगिति । बुगागमोऽपि कूप्रत्ययसंनियोगेन विधीयत इत्यर्थः। ततश्चानुस्वारे परसवर्णे मकारे जम्बूरिति रूपम् । ननु कथं जम्बुशब्द इत्यत्राह—बाहुलकादिति । मृग्रोरुतिः । मृङ् प्राणत्यागे, गॄ निगरणे, आभ्यां उतिप्रत्ययः स्यात् । मरुत् । मरुतशब्दोऽप्यस्ति । तथाच विक्रमादित्यकोशः 'मरुतः स्पर्शनः प्राणः समीरो मारुतो मरुत्' इति । एतेन 'कोऽयं वाति स दाक्षिणात्यमरुतः' इति कविराजश्लोके मरुत इत्यनुपपन्नमिति मत्वा दाक्षिणात्यपवन इति पठन्तः प्रत्युक्ताः । गरुत्मानित्यत्र 'मादुपधायाः' इत्यनेन वत्वाभावस्तु अस्य यवादित्वात् सिद्धः, अयवादिभ्य इति निषेधात् । ग्रो मुट् च । गॄ निगरणे इत्यस्मात् उतिः स्यात् तत्संनियोगेन मुडागमश्च । गर्मुदिति रूपम् । 'गर्मुत् स्त्री स्वर्णलतयोः' इति कोशादाह—स्वर्णं लताविशेषश्चेति ।

हृषेरुलच् । हृष हृष्टौ, अस्मात् उलच्प्रत्ययः स्यात् । हृषुल इति । लघूपधगुणः । चटुल इति रूपं साधयितुमाह—बाहुलकादिति । चटतेरिति । चटे वर्षावरणयोरित्यस्मादित्यर्थः। हृसृरुहियुषिभ्य इतिः । हृञ् हरणे, सृ गतौ, रुह बीजजन्मनि, युषि, एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी । एभ्यः इतिप्रत्यय इत्यर्थः । इकारस्तकारस्येत्संज्ञातः परित्राणार्थः । हरिच्छब्दार्थं विवरिषुः विश्वकोशमाह—हरित्ककुभीति । 'हरिद्दिशि स्त्रियां पुंसि हर्षवर्णविशेषयोः' इति मेदिनीकारः। सरिन्नदीति सुप्रसिद्धम् । रोहिच्छब्दार्थमाह—मृगविशेषस्य स्त्रीति । 'रोहि-

(९८) **ताडेर्णिलुक् च** । ताडयतीति तडित् । (९९) **शमेर्ढः** । बाहुलकादित्संज्ञा एयादेशः इट् च न । 'शण्ढः स्यात्पुंसि गोपतौ' । शण्ढः क्लीबः । (१००) **कमेरठः** । कमठः । 'कमठः कच्छपे पुंसि भाण्डभेदे नपुंसकम्' इति मेदिनी । बाहुलकाज्जरठः । (१०१) **रमेर्वृद्धिश्च** । रामठं हिङ्गु । (१०२) **शमेः खः** । शङ्खः । (१०३) **कणेष्ठः** । कण्ठः । (१०४) **कलस्तृपश्च** । तृपतेः कलप्रत्ययः, चात्तृफतेः । तृपला लता । 'त्रिफला तु फलत्रिके' । (१०५) **शपेर्वश्च** । शबलः । (१०६) **वृषादिभ्यश्चित्** । वृषलः । पललम् । बाहु-

---

न्मृग्यां लताभेदे' इति मेदिन्याम् । ननु युषधातुर्धातुपाठे नोपलभ्यत इत्यत आह—**युषधातुः सौत्रः इति। ताडेर्णिलुक् च** । तड ताडने चुरादिः । अस्माद्धातोः इतिप्रत्ययः स्यात् णिलुक् चेति सूत्रार्थः । **तडिदिति** । 'तडित्सौदामनी विद्युत्' इत्यमरः । 'णेरनिटि' इति सूत्रेणैव लोपे सिद्धेऽनेन लुग्विधानं उपधावृद्ध्यभावार्थम् । लोपे हि प्रत्ययलक्षणेन उपधावृद्धिर्भवेदेव । अत एव च भाव्यत इत्यादौ णिलोपेऽपि वृद्धिर्भवति । ननु ण्यन्तस्य केवलस्य वा तडधातोः सेट्क्त्वादिडागमेनैव रूपं सिध्यति, इडाद्यार्धधातुकत्वेन णेर्लोपाभावेऽपि अनेन लुग्विधानात् । ततश्च तिप्रत्यय एव विधीयतामिति वाच्यम्, तिप्रत्ययमात्रविधाने तितुत्रेति इणिनषेधप्रसङ्गात् । तस्माद्यथोक्तमेव रमणीयम् ।

शमेर्ढः । ननु ढ प्रत्यये 'चुटू' इत्यनेन इत्संज्ञा ढकारस्य दुर्वारा । किंच आयनेयीतिसूत्रेण एयादेशश्च दुर्वारः । किंच वलाद्यार्धधातुकत्वादिडागमश्च दुर्वारः । न च ढप्रत्ययस्य वशादिकृत्त्वात् 'नेड्वशि कृति' इति निषेधो भविष्यतीति वाच्यम् । तस्मिन्सूत्रे नेड्वरमनादाविति परिगणितत्वात् । एवंच शण्ढ इति रूपमसाध्वेवेति शङ्कायामाह—**बाहुलकादिति । कमेरठः** । कमु कान्तौ, अस्मात् अठप्रत्ययः स्यात् । कमठ इति रूपम् । जरठशब्दायाह—**बाहुलकादिति** । जॄ वयोहानावित्यस्मादठप्रत्ययः । 'जरठः कठिने पाण्डौ कर्कशेऽप्यभिधेयवत्' इति मेदिनी । **रमेर्वृद्धिः** । रमु क्रीडायामित्यस्मादठप्रत्ययः वृद्धिश्चेत्यर्थः । रामठमिति रूपम् । **शमेः खः** । शम उपशमे इत्यस्माद्धातोः खप्रत्ययः । बाहुलकादीनादेशाभावः । 'शङ्खो निधौ ललाटास्थ्नि' इत्यमरः । **कणेष्ठः** । कण निमीलने इत्यस्मात् ठप्रत्ययो भवति। कण्ठः। 'कण्ठो गले संनिधाने ध्वनौ मदनपादपे' इति मेदिनी । **कलस्तृपश्च**। तृप प्रीणन इत्यस्मात् धातोः कलप्रत्ययः । तृपलेति रूपम् । तृफलेति रूपं साधयति—**चादिति** । चकारः तृफधातोः समुच्चायक इति भावः । **शपेर्वश्च** । शप आक्रोशे इत्यस्मात् कलप्रत्ययो भवति । धातोः पकारस्य बकारश्चान्तादेश इत्यर्थः । शबल इति रूपम् ।

वृषादिभ्यश्चित् । वृष सेचने, पल गतौ, इत्यादिभ्यः कलप्रत्ययः । स च

---

१ 'त्रिफला तृफला च सा' इति विश्वः ।

लकाद्गुणः। सरलः। तरलः। 'कमेर्बुक् (च)' (गण १९६) कम्बलः। मुस खण्डने, मुसलम्। 'लङ्गेर्वृद्धिश्च' (गण १९७) लाङ्गलम्। 'कुटिकशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुट् (च)' (गण १९८) कुट्मलः। कुडेरपि। कुड्मलः। करमलम्। बाहुलकाद्गुणः। कोलम्। (१०७) **मृजेष्टिलोपश्च**। मलम्। (१०८) **चुपेरच्चोपधायाः**। चपलम्। (१०९) **शकिशम्योर्नित्**। शकलम्। शमलम्। (११०) **छो गुग्घ्रस्वश्च**। छगलः। प्रज्ञादित्वाच्छागलः। (१११) **अमन्ताड्डः**। दण्डः। रण्डा। खण्डः। मण्डः। वण्डः छिन्नहस्तः। अण्डः। बाहुलकात्सत्वाभावः। षण्डः संघातः। तालव्यादिरित्यपरे। शण्डः। गण्डः। चण्डः। पण्डः क्लीबः। पण्डा बुद्धिः।

चिद्भवति। चित्त्वं स्वरार्थम्। नन्वेवमपि सरल इत्यादौ कथं गुणः, प्रत्ययस्य कित्त्वादित्यत आह—**बाहुलकादिति**। कम्बल इत्यत्र प्रक्रियामाह—**बुगिति**। **लङ्गेर्वृद्धिश्च**। लगि गतौ इत्यस्मात्कलप्रत्ययो भवति, प्रकृतेर्वृद्धिश्च। लाङ्गलमिति रूपम्। **कुटिकशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुट्**। कुट कौटिल्ये, कश गतिशासनयोः, कु शब्दे, एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी। एभ्यः कलप्रत्ययो भवति,तस्य मुडागमश्च भवतीत्यर्थः। कुट्मलमित्येव रूपम्। कुड्मलशब्दस्तर्हि असाधुरित्याशङ्कायामाह—**कुडेरपीति**। बाहुलकादिति भावः। ननु कोमलमिति कथं, कलप्रत्ययस्य कित्त्वेन गुणासंभवादित्यत आह—**बाहुलकादिति**। एवमन्येऽपि कोसलादयः शब्दा बोध्याः। **मृजेष्टिलोपश्च**। कलप्रत्ययस्तत्संनियोगेन टेः ऋज् इत्यस्य लोपः। मलमिति रूपम्। 'मलोऽस्त्री पापविट् किट्टे कृपणे त्वभिधेयवत्' इति मेदिनी। **चुपेरच्चोपधायाः**। चुप मन्दायां गतौ, अस्माद्धातोः कलप्रत्यये उपधाया उकारस्य अकारे चपल इति रूपम्। **शकिशम्योर्नित्**। शक्लृ शक्तौ, शम उपशमे, आभ्यां कलप्रत्ययः निच्च भवति। शकलं शमलमिति रूपम्। **छो गुक् ह्रस्वश्च**। छो छेदने, अस्मात्कलप्रत्ययः गुगागमः प्रकृतेरवयवस्याकारस्य ह्रस्वश्च भवतीत्यर्थः। ननु कथं छागल इति, अनेन ह्रस्वस्य दुर्निवारत्वादित्यत आह—**प्रज्ञादित्वादिति**। 'प्रज्ञादिभ्यश्च' इत्यणि छागल इति भवतीत्यर्थः। स्वार्थिकोऽयं तद्धितप्रत्ययः।

अमन्ताड्डः। अम् प्रत्याहारः। अमन्तात् धातोर्डप्रत्ययः स्यात्। **दण्ड इति**। दमु उपशमे अस्माड्डप्रत्ययः। 'नेड्वशि कृति' इति निषेधादिडागमो न। बाहुलकात् 'चुटू' इतीत्संज्ञा न। 'दण्डोऽस्त्री लगुडेऽपि स्यात्' इत्यमरः। **रण्डेति**। रमु क्रीडायाम् इत्यस्माड्डप्रत्ययः। 'रण्डा मूषकपर्ण्यां च विधवायां च योषिति' इति मेदिनी। **खण्ड इति**। खनु अवदारणे। 'खण्डोऽस्त्री शकले चेक्षुविकारमणिभेदयोः' इति कोशः। **मण्ड इति**। मन ज्ञाने इत्यस्माड्डप्रत्ययः। 'मण्डः पञ्चाङ्गुले शाकभेदे क्लीबं तु मस्तुनि' इति मेदिनी। **वण्ड इति**। वन संभक्ता-

(११२) **कादिभ्यः कित्**। कवर्गादिभ्यो डः कित्स्यात्। कुण्डम्। काण्डम्। गुड् गुडः। घुण भ्रमणे, घुण्डो भ्रमरः। (११३) **स्थाचतिमृजेरालज्वालञ्आलीयचः**। तिष्ठतेरालच्। स्थालम्-स्थाली। चतेर्वालञ्। चात्वालः। मृजेरालीयच्। मार्जालीयो बिडालः। (११४) **पतिचण्डिभ्यामालञ्**। पातालम्। चण्डालः। प्रज्ञादित्वादणि चाण्डालोऽपीत्येके। (११५) **तमिविशिबिडिमृणिकुलिकपिपलिपञ्चिभ्यः कालन्**। तमालः। विशालः। बिडालः। मृणालम्। कुलालः। कपालम्। पलालम्। पञ्चालाः। (११६) **पतेरङ्गच्पक्षिणि**। पतङ्गः। (११७) **तरत्यादिभ्यश्च**। तरङ्गः।

त्यस्मात् डप्रत्ययः। **अण्ड इति**। अम गत्यादिषु। **षण्ड इति**। षणु दाने इत्यस्माड्प्रत्ययः। 'धात्वादेः षः सः' इति सत्वमाशङ्कयाह—**बाहुलकादिति**। **गण्ड इति**। गम्लृ गतौ। **चण्ड इति**। चण दाने। **पण्ड इति**। पण व्यवहारे स्तुतौ च। एवं फाण्ड इत्यादिरूह्यः। **कादिभ्यः कित्**। कुः कवर्गः, तदादिभ्यो धातुभ्यः जायमानः डप्रत्ययः कित्स्यात्। **कुण्डमिति**। कुण शब्दोपकरणयोः डप्रत्ययस्य गुणः। अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति' इति दीर्घस्तु न भवति, संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वादिति भावः। **काण्डमिति**। कमु कान्तावित्यस्मात् डप्रत्यये अनुनासिकस्य क्वीति दीर्घः। अनित्यत्वाश्रयणं तु लक्ष्यानुरोधादिति भावः। 'काण्डोऽस्त्री दण्डबाणार्ववर्गावसरवारिषु' इत्यमरः। गुड्धातोर्डप्रत्यये गुड इति रूपम्। 'गुडो गोलेक्षुपाकयोः' इत्यमरः। **घुण्ड इति**। कित्त्वाद्गुणाभावः।

स्थाचतिमृजेरालज्वालञालीयचः। ष्ठा गतिनिवृत्तौ, चते याचने, मृजू शुद्धौ, एभ्यः क्रमात् आलच्, वालञ्, आलीयच् एते प्रत्ययाः स्युः। स्थालम् चात्वालः मार्जालीय इति रूपम्। अत्र लचा सिद्धे आलचि आकारोच्चारणं निष्फलमेव। **स्थालमिति**। 'स्थालं भाजनभेदेऽपि स्थाली स्यात्पाटलेखयोः' इति मेदिनी। **चात्वाल इति** 'चात्वाला यज्ञकुण्डे स्यात्' इति मेदिनी। **मार्जालीय इति**। 'मार्जालीयः स्मृतः शूद्रे बिडाले कायशोधने' इति मेदिनी। **पतिचण्डिभ्यामालञ्**। पत्लृ गतौ, चडि कोपे, आभ्यामालञ्प्रत्ययः स्यात्। आलञो ञित्त्वादुपधावृद्धिः। पातालः। पतन्त्यस्मिन्निति पातालः। चण्डालः। इदित्त्वान्नुमि अदुपधत्वाभावान्न वृद्धिः। चाण्डाल इति तु प्रज्ञादित्वात् बोध्य इति उज्ज्वलदत्तादयो वदन्ति, तदाह—**एक इति**। अत्रास्वरसबीजं तु 'कुलालवरुडनिषादचण्डालामित्रेभ्य' इति वार्तिकतद्भाष्यविरोध एव। तत्र ह्येतेभ्यः स्वार्थेऽणिवहितः। **तमिविशि**। तमु काङ्क्षायां, विश प्रवेशने, बिड आक्रोशे, मृण हिंसायां, कुल संस्त्याने, कपि चलने, पल गतौ, पचि विस्तारे,

लवङ्गम् । (११८) विडादिभ्यः कित् । विडङ्गः । मृदङ्गः । कुरङ्गः । बाहुलकादुत्वं च । (११९) सृवृञोर्वृद्धिश्च । सारङ्गः । वारङ्गः । खङ्गादिमुष्टिः । (१२०) गन्गम्यद्योः । गङ्गा । अद्गः:पुरोडाशः । (१२१) छापूखडिभ्यः कित् । छागः । पूगः । खड्गः । बाहुलकात् 'षिट अनादरे' गन्सत्वाभावश्च । षिड्गस्तरलः । 'षिड्गैरगयैत ससम्भ्रममेवमेका' इति माघः । (१२२) भृञः किन्नुट् च । भृञो गन्किस्यात्तस्य नुट् च । 'भृङ्गाः षिड्गालिधूम्याटाः' । (१२३) शृणातेर्ह्रस्वश्च । शृङ्गम् । (१२४) गणशकुनौ । नुट् चेत्यनुवर्तते ।

एतेषां द्वन्द्वात्पञ्चमीबहुवचनम् । **तमाल इति** । 'तमालस्तिलके खड्गे तापिच्छे वरुणद्रुमे' इति मेदिनी । विशालः । बिडालः ।'आखुर्बिडालो मार्जारः' इत्यमरः । मृणालः । कुलालः । 'कुलालः ककुभे कुम्भकारे' इति मेदिनी । **पतेरङ्गच् पक्षिणि** । पत्लृ गतौ इत्यस्मादङ्गच् प्रत्ययः पक्षिणि वाच्य इत्यर्थः ।

पतङ्ग इति । 'पतङ्गः शलभे शालिप्रभेदे पक्षिसूर्ययोः' इति मेदिनी । **तरत्यादिभ्यः** । अङ्गच् इत्यनुवर्तते । तरत्यादिभ्यो धातुभ्यः अङ्गच्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । **तरतीति** । तॄ प्लवनतरणयोरित्यस्य श्तिपा निर्देशः । **लवङ्गमिति** । लूञ् छेदने इत्यस्मादङ्गच् । आकृतिगणोऽयम् । **विडादिभ्यः कित्** । बिड आक्रोशे इत्यादिभ्यो धातुभ्यः जायमानः अङ्गच्प्रत्ययः किद्भवतीत्यर्थः । **बिडङ्ग इति** । कित्त्वान्न गुणः । 'बिडङ्गस्त्रिष्वभिज्ञे स्यात्कृमिघ्ने पुंनपुंसकम्' इति मेदिनी, कारः । **मृदङ्ग इति** । मृद क्षोदे इत्यस्मात्प्रत्ययः । तस्य कित्त्वान्न गुणः । **कुरङ्ग इति** । प्रत्यये परत उत्वं साधयति—**बाहुलकादिति** । कुर शब्दे इत्यस्मात्प्रत्यये तु महल्लाघवम् । **सृवृञोर्वृद्धिश्च** । सृ गतौ, वृञ् वरणे, आभ्यामङ्गच् प्रत्ययः प्रकृतेर्धातोर्वृद्धिश्चेत्यर्थः । **सारङ्ग इति** । 'सारङ्गः पुंसि हरिणे चातके शबले त्रिषु' इति मेदिनी । **गन् गम्यद्योः** । गम्लृ गतौ, अद भक्षणे, आभ्यां गन्प्रत्ययः स्यात् । गङ्गा अद्गः । बाहुलकादङ्गादयोऽपि । अमधातोर्गन्, प्रत्ययः । **छापूखडिभ्यः कित्** । छो छेदने, पूङ् पवने, खड भेदने, आहत्य त्रिभ्यो धातुभ्यः गन्प्रत्ययो भवति । स च कित्स्यात् । **छागः पूग इति** । कित्त्वाद्गुणाभावः । छायते छिद्यते यज्ञार्थमिति छागः, पूयते मुखमनेनेति पूगः । 'पूगः क्रमुकबृन्दयोः' इत्यमरः । **खड्ग इति** । 'खड्गो गण्डकशृङ्गासिबुद्धभेदेषु गण्डके' इति मेदिनी ।

भृञः किन्नुट् च । भृञ् भरणे, अस्मात् जायमानः गन्प्रत्ययः किद्भवति नुडागमश्च भवतीत्यर्थः । 'छापूखडिभ्यः कित्' इति पूर्वसूत्रात्किदित्यनुवर्तमाने पुनरिह किद्ग्रहणं विस्पष्टार्थम् । 'भृङ्गो धूम्याटषिड्गयोः' इति मेदिनी । **शृणाते-**

---

१ शिशुपालवधे स. ५ श्लो. ३४ ।

शार्ङ्गः। (१२५) **मुदिग्रोर्गग्गौ** । मुद्गः । गर्गः । (१२६) **अण्डन्कृसृभृवृञः**। करण्डः । सरण्डः पक्षी । भरण्डः स्वामी । वरण्डो मुखरोगः । (१२७) **शॄदॄभसोऽदिः** । शरत् । 'दरद्धृदयकूलयोः'। भसज्जघनम् । (१२८) **दृणातेः षुग्घ्रस्वश्च** । दृषत् । (१२९) **त्यजितनियजिभ्यो डित्** । त्यद् । तद् । यद् । सर्वादयः । (१३०) **एतेस्तुट् च** । एतद् । (१३१) **सर्तेरटिः**। 'सरट् स्याद्वातमेघयोः'। वेदभाष्ये तु 'याभिः कृशानुम्' इति मन्त्रे सरड्भ्यो मधुमक्षिकाभ्यः' इति व्याख्यातम् । (१३२) **लङ्घेर्नलोपश्च** । लघट् वायुः । (१३३) **पारयतेरजिः** । पारक् सुवर्णम् । **प्रथेः कित्संप्रसारणं च** । पृथक् । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । (१३५) **भियः षुग्घ्रस्वश्च** । भिषक् । (१३६)

ह्रस्वश्च । शॄ हिंसायामस्माद्धातोर्गन्प्रत्ययो भवति । धातोर्ह्रस्वश्च भवति । प्रत्ययस्य च कित्त्वं नुट् चेत्यर्थः । शृङ्गमिति रूपम् । 'शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडाम्बुयन्त्रके । विषाणोत्कर्षयोश्चाथ शृङ्गः स्यात्कूर्मशीर्षके । स्त्री विषायां स्वर्णमीनभेदयोः ऋषभौषधौ' इति मेदिनी । **गण् शकुनौ** । शृणातेरित्यनुवर्तते । शकुनौ वाच्ये शृणातेर्गन्प्रत्ययः नुडागमश्च । **शार्ङ्ग इति** । णित्त्वात् 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धिः, नुटः अनुस्वारपरसवर्णौ । शार्ङ्गः पक्षी । शार्ङ्गं धनुरिति तु शृङ्गस्य विकार इत्यर्थे बोध्यम् । **मुदिग्रोर्गग्गौ** । मुद हर्षे, गॄ निगरणे आभ्यां यथासंख्यं गक् ग एतौ प्रत्ययौ स्तः । मुद्गः सस्यविशेषः। द्राविडभाषायां पयरु इति प्रसिद्धः । गकः कित्त्वान्नोपधागुणः । गर्ग इति मुनिविशेषः । गप्रत्यये गुणः । एतदर्थमेव गक् ग इति पृथक् विहितौ। **अण्डन् कृसृभृवृञः** । डु कृञ् करणे, सृ गतौ, भृञ् भरणे, वृञ् वरणे, एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । एभ्यः अण्डन्प्रत्ययः स्यात् । **करण्ड इति** । प्रत्यये परतो गुणः । **शॄदॄभसोऽदिः** । शॄ हिंसायां, दॄ विदारणे, भस भर्त्सनदीप्त्योः, एभ्यः अदिप्रत्ययः । इकार उच्चारणार्थः । **शरदिति** । प्रत्यये परतो गुणः । 'शरत्स्त्री वत्सरेऽप्यृतौ' । 'दरत्स्त्रियां प्रपाते च भयपर्वतयोरपि' 'भसत्स्त्री भास्वरे योनौ' इति मेदिनी । **दृणातेः षुक् ह्रस्वश्च** । दॄ विदारणे इत्यस्मात् अदिप्रत्ययः, प्रकृतेः षुगागमो ह्रस्वश्च भवतीति सूत्रार्थः । दृषदिति रूपम् ।

त्यजितनियजिभ्यो डित् । त्यज हानौ, तनु विस्तारे, यज देवपूजादौ, एभ्यो जायमानः अदिप्रत्ययः डित् भवति । **त्यदिति** । अदिप्रत्ययस्य डित्त्वाट्टिलोपः । **एतेस्तुट् च** । इण् गतावित्यस्मात् अदिप्रत्ययः, तस्य तुडागमश्च भवतीत्यर्थः । एतदिति रूपम् । **सर्तेरटिः** । सृ गतावित्यस्मादटिप्रत्ययः । सरट्शब्दार्थं विवृण्वन् कोशमाह—**सरट् स्याद्वातमेघयोरिति** । **लङ्घेर्नलोपश्च** । लघि शोषणे, अस्मादटिप्रत्ययः, नकारस्य लोपश्च । **पारयतेरजिः** । पारधातुरचुरा-

युष्यसिभ्यां मदिक्। युष्, सौत्रो धातुः। युष्मद्। अस्मद्। त्वम्। अहम्। **(१३७) अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन्।** एभ्यश्चतुर्दशभ्यो मन्। अर्मश्चक्षूरोगः। स्तोमः संघातः। सोमः। होमः। सर्मो गमनम्। धर्मः। क्षेमं कुशलम्। क्षोमम्। प्रज्ञाद्यणि क्षौमं च। भामः आदित्यः। यामः। 'वामः शोभनदुष्टयोः'। पद्मम्। यक्ष पूजायाम्, यक्ष्मो रोगराजः। नेमः। **(१३८) जहातेः सन्वदालोपश्च।** 'जिह्मः कुटिलमन्दयोः'। **(१३९) अवतेष्टिलोपश्च।** मन्प्रत्ययस्यायं टिलोपो न प्रकृतेः। अन्यथा ङिदित्येव ब्रूयात्। 'ज्वरत्वर—' (सू २६५४) इति ऊठौ। तयोर्दीर्घे कृते गुणः। चादिपाठादव्ययत्वमित्युज्ज्वलदत्तः, तन्न। तेषामसत्वार्थत्वात्।

दिएयन्तः। अस्मात् अजिप्रत्ययः स्यादित्यर्थः। **पारगिति।** अजिप्रत्यये णेरनिटीत्यनेन णिलोपः। तस्य प्रत्ययलक्षणेन उपधावृद्धिर्भवत्येव। कुत्वे रूपम्। **प्रथेः कित्संप्रसारणं च।** प्रथ प्रख्याने, अस्मादजिप्रत्ययः। स च कित् भवति, धातोः संप्रसारणं। पृथक्। **स्वरादिपाठादिति।** पृथक् विनार्थे इति पाठादिति भावः। **भियः षुक् ह्रस्वश्च।** ञि भी भये इत्यस्मादजिप्रत्ययः, प्रकृतेः षुगागमश्च भवतीत्यर्थः। भिषगिति रूपम्। **युष्यसिभ्यां मदिक्।** धातुपाठे युषधातोरदर्शनादाह—**युष् सौत्रो धातुरिति।** असु क्षेपणे दिवादिः। आभ्यां मदिक्प्रत्ययः। युष्मदिति रूपम्। अस्मदिति रूपम्। **त्वं अहमिति।** 'त्वाहौ सौ' इति त्वाहादेशाविति भावः।

अर्तिस्तुसुहु। ऋ गतौ, ष्टुञ् स्तुतौ, षुञ् अभिषवे, हु दानादनयोः, सृ गतौ, धृञ् धारणे, क्षि क्षये, टु क्षु शब्दे, भा दीप्तौ, या प्रापणे, वा गतिगन्धनयोः, पद गतौ, यक्ष पूजायां चुरादिः, णीञ् प्रापणे, एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी। एभ्यः मन्प्रत्ययो भवति। **अर्म इति।** मन्प्रत्यये गुणे च रूपम्। **स्तोम इति।** संघात इत्यर्थः। **सोम इति।** 'सोमस्तुहिनदीधितौ'। क्षौमशब्दं साधयितुमाह—**प्रज्ञाद्यणीति। जहातेः सन्वदालोपश्च।** ओ हाक् त्यागे, अस्मान्मन्प्रत्ययः, स च सन्वद्भवति। आकारलोपश्च। जिह्म इति रूपम्। **अवतेष्टिलोपश्च।** अव रक्षणादौ, अस्मात् मन्प्रत्ययः, मन्प्रत्ययस्य टेर्लोपश्चेत्यर्थः। ननु टिलोपश्चेत्यत्र अस्मिन्नेव सूत्रे विधेयभूतस्य मन्प्रत्ययस्योद्देश्यत्वं न स्यात्, अतः टिलोप इत्यत्र प्रकृतेरेवोद्देश्यत्वं स्यादित्यत आह—**अन्यथेति।** प्रकृतेः टिलोपाङ्गीकार इत्यर्थः। **ङिदित्येवेति।** टेरिति टिलोपसंभवादित्यर्थः। **ज्वरत्वरेत्यूठाविति।** वकारस्य उपधायाश्च स्थाने इत्यर्थः। **तयोरिति।** अकारवकारस्थानिकयोरूठोरित्यर्थः। प्रत्येकमूठ् इति पक्षाभिप्रायेणेदम्। उपधावकारयोः स्थाने एक एवोठिति

वस्तुतस्तु स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । अवतीति ओम् । (१४०) ग्रसेरा च । ग्रामः। (१४१) अविसिविसिशुषिभ्यः कित् । ऊमं नगरम् । स्यूमो रश्मिः। सिमः सर्वः। 'शुष्ममग्निसमीरयोः'। (१४२) इषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्यो मक्। 'इष्मः कामवसन्तयोः'। ईषीति पाठे दीर्घादिः। युध्मः शरो योद्धा च। इध्मः समित्। दस्मो यजमानः। श्यामः। धूमः। सूमोऽन्तरिक्षम्। बाहुलकादीर्मं व्रणः।(१४३)युजिरुचितिजां कुश्च।युग्मम्। रुक्मम्।तिग्मम्। (१४४)हन्तेर्हि च। हिमम्। (१४५) भियः षुग्वा । भीमः । भीष्मः।(१४६) घर्मः । घृधातोर्मग्गुणश्च निपात्यते । (१४७) ग्रीष्मः । ग्रसतेर्निपातोऽयम्। (१४८) प्रथेः षिवन्संप्रसारणं च । पृथिवी । षवन्नित्येके । पृथवी । 'पृथवी पृथिवी पृथ्वी' इति शब्दार्णवः । (१४९) अशूप्रुषिलटिकणिखटिविशि-

---

मते तु न कापि विप्रतिपत्तिः । अस्याव्ययत्वे साधकमाह—**चादिपाठादिति** । **तन्नेति** । तन्मतं खण्डयति—**तेषामसत्त्वार्थत्वादिति** । **ग्रसेरा च** । ग्रसु अदने, अस्मात् मन्प्रत्ययः धातोराकारश्चान्तादेशः । ग्राम इति रूपम् ।

अविसिवि । अव रक्षणादौ, षिवु तन्तुसन्ताने, षिञ् बन्धने, शुष शोषणे, एभ्यो मन् स्यात्स च कित् । ऊठादिकं पूर्ववत् । **ऊममिति** । अवधातोर्मन्प्रत्यये ज्वरत्वरेत्यूठि सवर्णदीर्घे रूपम् । **स्यूम इति** । षिवुधातोर्मन्प्रत्यये च्छ्वोरिति वस्य ऊठि, यणि रूपं बोध्यम् । **सिम इति** । षिञ्धातोः रूपम् । सर्वादिगणे पठितोऽयम् । **इषियुधीन्धि** । इष गतिहिंसादानेषु, युध संप्रहारे, ञि इन्धी दीप्तौ, दसु उपक्षये, श्यैङ् गतौ, धूञ् कम्पने, षूञ् प्राणिगर्भविमोचने, एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी । **युध्म इति** । 'युध्मो धनुषि संयोगे' इति मेदिनी । **दस्म इति** । 'दस्मस्तु यजमाने स्यादपि चौरे हुताशने' इति मेदिनी । **श्याम इति** । 'त्रिषु श्यामो हरित्कृष्णौ श्यामा स्याच्छारिका निशा' इत्यमरः । **युजिरुचितिजाम्** । युजिर् योगे, रुच दीप्तौ, तिज निशाने, एषां द्वन्द्वात्षष्ठी । एभ्यो मक्प्रत्ययः स्यात् अन्त्यस्य च कुत्वम् । **हन्तेर्हि च** । हन हिंसागत्योः, अस्माद्धातोर्मक्, धातोर्हिरादेशश्च । **भियः षुग्वा** । ञि भी भये । अस्मात् धातोर्मक् स्यात् । धातोः षुगागमश्च वा स्यात् । **भीम इति** । षुगभावे रूपम् । **भीष्म इति** । षुकि रूपम् । **घर्मः** । मकि घर्म इति निपात्यत इत्यर्थः । प्रकृतिप्रत्ययविभागेन दर्शयति—**घृधातोर्मगिति** । घृ क्षरणदीप्त्योरित्यस्मादिति भावः । मकः कित्त्वेन क्ङिति चेति निषेधादाह—**गुणश्चेति** । **ग्रीष्मः** । ग्रसु अदने, अस्मात् मकि निपातोऽयम् । उपधाया ईत्वं निपात्यत इति भावः। **प्रथेः षिवन् संप्रसारणं च** । प्रथ प्रख्याने, अस्माद्धातोः षिवन्प्रत्ययः । धातोः संप्रसारणं चेत्यर्थः । षिवनः षित्त्वात् ङीष । **षवन्नित्येक इति** । प्रथधातोः षवन्प्रत्यय इत्यर्थः ।

भ्यः क्वन्। अश्वः। प्रुष स्नेहनादौ। 'प्रुष्वः स्यादृतुसूर्ययोः'। प्रुष्वा जलकणिका। लट्वा पक्षिभेदः फलं च। कण्वं पापम्। बाहुलकादित्वे किण्वमपि। खट्वा। विश्वम्। (१०५०) इण्शीभ्यां वन्। एवो गन्ता। 'ये च एवा मरुतः'। असत्वे निपातोऽयम्। (शेवं लाञ्छनं पुंसाम्)। 'शेवं मित्राय वरुणाय'। (१५१) सर्वनिघृष्वरिष्वलष्वशिवपद्वप्रह्वेष्वा अतन्त्रे। अकर्तर्येते निपात्यन्ते। सृतमनेन विश्वमिति सर्वम्। निपूर्वाद्घृषेर्गुणाभावोऽपि। निघृष्यते अनेन निघृष्वः क्षुरः। रिष्वो हिंस्रः। लष्वो नर्तकः। लिष्व इत्यन्ये। तत्रोपधाया इत्वमपि। शेतेऽस्मिन् सर्वमिति शिवः शम्भुः। शीङो ह्रस्वत्वम्। पद्वो रथो भूलोकश्च। प्रह्वयते इति प्रह्वः। ह्वेञ आकारवकारलोपः। जहातेराल्लोपो वा। ईषेर्वन्। ईष्वः आचार्यः। इष्वः इत्यन्ये। अतन्त्रे किम्। सर्ता सारकः। बाहुलकाद्भसतेः। ह्रस्वः। (१५२) शेवयह्वजिह्वाग्रीवाप्वामीवाः। शेव

तथात्वे तु पृथवी इति रूपम्। 'पृथिवी पृथवी पृथ्वी' इत्यमरः।

अशूप्रुषिलटि। अशू व्याप्तौ, प्रुष स्नेहनादौ, लट बाल्ये, कण निमीलने, खटि काङ्क्षायां, विश प्रवेशने, एषां द्वन्द्वात् पञ्चमी। एभ्यः क्वन्स्यात्। **अश्व इति**। 'घोटके वीतितुरगतुरङ्गाश्वतुरङ्गमाः' इत्यमरः। **प्रुष्व इति**। प्रुषधातोः रूपम्। **लट्वेति**। 'झल्लरी चर्चरी पारी होरा लट्वा च सिध्मला' इत्यमरः। 'लट्वा करञ्जभेदे स्यात् फले वाद्ये खगान्तरे' इति विश्वः। **कण्वमिति**। 'कण्वं पापे मुनौ पुंसि' इति मेदिनी। **खट्वेति**। 'शयनं मञ्चपर्यङ्कपल्यङ्काः खट्वया समाः' इत्यमरः। **विश्वमिति**। 'आदित्या विश्ववसवः' इत्यमरः। विश्वा ख्यातिविषायां स्त्री जगति स्यान्नपुंसकम्' इति मेदिनी। **इण्शीभ्यां वन्**। इण् गतौ, शीङ् स्वप्ने, आभ्यां वन्प्रत्ययः स्यात्। **एव इति**। **शेव इति**। शीङ्धातोः रूपम्। **सर्वानिघृष्वरिष्व**। सृ गतौ, घृषु संघर्षे, रिष हिंसायां, लष हिंसायां, शीङ् स्वप्ने, पद गतौ, ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च, ईष गत्यादिषु। अत्र तन्त्रशब्दः कर्तृवाचकः। अतन्त्रेऽकर्तरीत्यर्थः। **निपात्यन्त इति**। वन्प्रत्ययान्ततयेति शेषः। वन्प्रत्यये गुणे च सर्वमिति रूपम्। **निघृष्व इति**। निपूर्वात् घृषधातोर्वन्प्रत्यये गुणाभावोऽपि निपात्यत इत्यर्थः। **रिष्वो हिंस्र इति**। अत्रापि गुणाभावो निपातनात् लिष्व इत्यत्र व्युत्पत्तिमाह—**उपधाया इत्त्वमिति**। **शिव इति**। 'शंभुः शर्वः शिवः स्थाणुः' इत्यमरः। प्रह्व इत्यत्र वन्प्रत्यये रूपमाह—**ह्वेञ इति**। वनो वकारस्य लोपः, धातोराकारस्य लोपश्च निपात्यत इत्यर्थः। धात्वन्तरं प्रकृतिं दर्शयति—**जहातेरिति**। ओ हाक् त्यागे इत्यस्मादित्यर्थः। वन्प्रत्यये आकारस्य लोपो निपात्यत इत्यर्थः।

१ पुस्तकान्तरे सूत्रे 'पटगतौ' इत्यस्य ग्रहणं, पट्वो रथ इत्युदाहरणं च।

इत्यन्तोदात्तार्थम्। यान्त्यनेन यह्वः। ह्रस्वो हुगागमश्च। लिहन्त्यनया जिह्वा। लकारस्य जः गुणाभावश्च। गिरन्त्यनया ग्रीवा। ईडागमश्च। आप्नोतीत्याप्वा वायुः। मीवा उदरकृमिः। वायुरित्यन्ये। (१५३) **कृगृशृदृभ्यो वः।** कर्वः कामः आखुश्च। गर्वः। शर्वः। दर्वो राक्षसः। (१५४) **कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः।** यौतीति युवा। वृषा इन्द्रः। तक्षा। राजा। धन्वा मरुः। धन्व शरासनम्। द्युवा सूर्यः। प्रतिदीव्यन्त्यस्मिन्प्रतिदिवा दिवसः। (१५५) **सप्यशूभ्यां तुट् च।** सप्त। अष्ट। (१५६) **नञि जहातेः।** अहः। (१५७) **श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन्क्लेदन्स्नेहन्मूर्धन्मज्जन्नर्यमन्विश्वप्सन्प-**

शेवयह्वजिह्वा। एते वन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्त इत्यर्थः। ननु इणशीभ्यामिति सूत्रेणैव शेव इति रूपे सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**अन्तोदात्तार्थमिति।** शीङ् स्वप्ने इत्यस्मात् वन्प्रत्यये रूपम्। या प्रापणे इत्यस्मात् वन्प्रत्यये तत्संनियोगेन प्रकृतेर्हुगागमे ह्रस्वे च यह्व इति रूपम्। यद्वा, यजधातोर्वन्प्रत्यये जकारस्य हकारश्च निपात्यते। जिह्वेति शब्दं साधयति—**लिहन्त्यनयेति।** लिह आस्वादने इत्यस्मात् वन्प्रत्यये लकारस्य जकारः गुणाभावश्च निपात्यत इत्यर्थः। यद्वा, जि जये इत्यस्मात् वन्प्रत्ययः हुगागमश्च निपात्यत इति व्याख्येयम्। **गिरन्त्यनयेति।** गॄ निगरणे इत्यस्मात् वन्प्रत्यये ईडागमो निपात्यत इत्यर्थः। यणादेश इति भावः। आप्लृ व्याप्तौ इत्यस्मात्प्रत्यये आप्वेति रूपम्। **मीवेति।** मीञ् हिंसायामित्यस्मात् रूपम्। **कृ गॄ शॄ दॄभ्यो वः।** कॄ विक्षेपे, गॄ निगरणे, शॄ हिंसायां, दॄ विदारणे, एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी। **कर्व इति।** कॄधातोः रूपम्। **गर्व इति।** 'गर्वोऽभिमानोऽहङ्कारः' इत्यमरः। **शर्व इति।** 'ईश्वरः शर्व ईशानः' इत्यमरः। **दर्व इति।** दॄधातोः रूपम्। **कनिन् युवृषि।** यु मिश्रणे, वृषु सेचने, तक्षू तनूकरणे, राजृ दीप्तौ, धन्वि गतौ, द्यु अभिगमने, दिवु क्रीडादौ एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी। एभ्यः कनिन्प्रत्ययः। **युवेति।** 'बालस्तु स्यान्माणवको वयःस्थस्तरुणो युवा' इत्यमरः। 'युवा स्यात्तरुणे श्रेष्ठे निसर्गबलशालिनि' इति मेदिनी। **वृषेति।** वृषधातोः कनिन्प्रत्ययः। 'चित्रोपचित्रा न्यग्रोधी द्रवन्ती शम्बरी वृषा' इत्यमरः। **तक्षेति।** तक्षू तनूकरणे इत्यस्मात् कनिन्प्रत्ययः। 'तक्षा तु वर्धकिस्त्वष्टा रथकारस्तु काष्ठतट्' इत्यमरः। **राजेति।** 'राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे यक्षे क्षत्रियशक्रयोः' इत्यमरः। **धन्वेति।** 'समानौ मरुधन्वानौ' इत्यमरः। **सप्यशूभ्यां तुट् च।** षप समवाये, अशू आभ्यां कनिन्प्रत्ययः तुडागमश्च। सप्त अष्टेति रूपम्। **नञि जहातेः।** नञि उपपदे ओ हाक् त्यागे इत्यस्मात् कनिन्प्रत्ययः। कनिन्यातो लोपः।

श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन्। टु ओ श्वि गतिवृद्ध्योः, उक्ष सेचने, पूष वृद्धौ,

रिज्मन्मातरिश्वन्मघवान्निति । एते त्रयोदश कनिप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । श्वयतीति श्वा । उक्षा । पूषा । प्लिह गतौ । इकारस्य दीर्घत्वम् । प्लेहतीति प्लीहा कुक्षिव्याधिः । क्लिदू आर्द्रीभावे । क्लिद्यति क्लेदा चन्द्रः । स्निह्यतेर्गुणः । स्निह्यतीति स्नेहा सुहृच्चन्द्रश्च । मुह्यन्त्यस्मिन्नाहते मूर्धा । मुहेरुपधाया दीर्घो धोऽन्तादेशो रमागमश्च । मज्जत्यस्थिषु मज्जा अस्थिसारः । अर्यपूर्वो माङ् । अर्यमा । विश्वं प्साति विश्वप्सा अग्निः । परिजायते परिज्मा चन्द्रोऽग्निश्च । जनेरुपधालोपो मश्चान्तादेशः । मातर्यन्तरिक्षे श्वयतीति मातरिश्वा । धातोरिकारलोपः । मह पूजायाम् । हस्य घो वुगागमश्च । मघवा इन्द्रः ।

इत्युणादिषु प्रथमः पादः ।

अथ उणादिषु द्वितीयः पादः ।

(१५८) कृहृभ्यामेणुः । करेणुः । हरेणुः गन्धद्रव्यम् । **(१५९) हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन्** । हथो विषण्णः । कुष्ठः । नीथो नेता । रथः

प्लिह गतौ, क्लिदू आर्द्रीभावे, ष्णिह प्रीतौ, मुह वैचित्त्ये, टु मस्जो शुद्धौ, माङ् माने अर्यपूर्वः प्सा भक्षणे विश्वपूर्वः, जनी प्रादुर्भावे परिपूर्वः, टु ओ श्वि गतिवृद्ध्योः, मह पूजायां, एते कनिप्रत्ययान्ता निपात्यन्त इत्यर्थः । **श्वेति** । इकारलोपो निपात्यते । 'शुनको भषकः श्वा स्यात्' इत्यमरः । **उक्षेति** । 'उक्षा भद्रो बलीवर्दः' इत्यमरः । **पूषेति** । सौ चेत्युपधादीर्घः । पूषणावित्यादौ तु इन्हन्निति नियमात् न दीर्घः । 'विकर्तनार्कमार्तण्डमिहिरारुणपूषणः' इत्यमरः । **प्लिह गताविति** । अस्मात् कनिप्रत्यये उपधाया इकारस्य दीर्घ इत्यर्थः । 'अन्त्रं पुरीतद्गुल्मस्तु प्लीहा पुंस्यथ वस्नसा' इत्यमरः । **मूर्धेति** । 'मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । **मज्जेति** । मज्जन्शब्दस्य नकारान्तत्वेऽपि स्त्रीत्वविवक्षायां टाबप्यभ्युपेयते । 'सारो मज्जा नरि त्वक् स्त्री' इत्यमरः । **अर्यमेति** । 'अर्यमा तु पुमान्सूर्ये पितृदेवान्तरेऽपि च' इति मेदिनी । 'सूरसूर्यार्यमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः' इत्यमरः । परिज्मेत्यत्र प्रक्रियामाह—**जनेरुपधालोप इत्यादि** । **मातरिश्वेति** । सप्तम्या अलुक् निपातनात् । 'श्वसनः स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः' इत्यमरः । मघवन्शब्दे प्रक्रियामाह—**हस्य घ इति** । 'इन्द्रो मरुत्वान्मघवा बिडौजाः पाकशासनः' इत्यमरः । इत्युणादिषु प्रथमः पादः समाप्तः ।

अथ द्वितीयः पादः । **कृहृभ्यामेणुः** । डु कृञ् करणे, हृञ् हरणे, आभ्यामेणुप्रत्ययः । तस्मिन्प्रत्यये परे धातोर्गुण इति भावः । 'करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे' इत्यमरः । 'करेणुर्गजयोषायां स्त्रियां पुंसि मतङ्गजे' इति मेदिनी । **हरेणुरिति** । 'हरेणुः खण्डिके चास्मिन्' इत्यमरः । 'हरेणुर्ना सतीने स्त्री रेणुकाकुलयोषितोः'

काष्ठम्। (१६०) अवे भृञः। अवभृथः। (१६१) उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्। ओष्ठः। कोष्ठम्। गाथा। अर्थः। बाहुलकाच्छोथः। (१६२) सर्तेर्णित्। सार्थः समूहः। (१६३) जॄवॄभ्यामूथन्। जरूथं मांसम्। 'वरूथो रथगुप्तौ ना'। (१६४) पातॄतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक्। पीथो रविः। घृतं पीथम्। 'तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु। अवतारर्षिजुष्टाम्भःस्त्रीरजःसु च विश्रुतम्।' इति विश्वः। तुत्थोऽग्निः। उक्थं सामभेदः। रिक्थम्।

इति मेदिनी। **हनिकुषिनी**। हन हिंसागत्योः, कुष निष्कर्षे, णीञ् प्रापणे, रमु क्रीडायां, काशृ दीप्तौ, एषां द्वन्द्वात् पञ्चमी। एभ्यः क्थन्प्रत्ययः स्यात्। **हथ इति**। 'अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनाम्' इत्यनुनासिकलोपः। **कुष्ठ इति**। 'व्याधिः कुष्ठं पारिभाव्यम्' इत्यमरः। 'कोठो मण्डलकं कुष्ठश्वित्रे दुर्नामकार्शसी' इत्यमरः। 'कुष्ठं मुण्डं शीधु बुस्तम्' इत्यमरः। 'कुष्ठं रोगे पुष्करे स्त्री' इति मेदिनीकोशश्च। **रथ इति**। 'रथाभ्रपुष्पविदुर' इत्यमरः। 'रथः पुमानवयवे स्यन्दने वेतसेऽपि च' इति मेदिनी। **काष्ठमिति**। 'काष्ठं दार्विन्धनं त्वेधः' इत्यमरः। **अवे भृञः**। डु भृञ् धारणपोषणयोः, अस्मादवे उपपदे क्थन्प्रत्ययः स्यात्। **अवभृथ इति**। 'दीक्षान्तोऽवभृथे यज्ञे तत्कर्मार्हं तु यज्ञियम्' इत्यमरः। **उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्**। उष दाहे, कुष निष्कर्षे, गै शब्दे, ऋ गतौ, एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी। **ओष्ठ इति**। 'ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी' इत्यमरः। **कोष्ठमिति**। 'पुंसि कोष्ठेऽन्तर्जठरं कुसूलोऽन्तर्गृहं तथा' इत्यमरः। कोष्ठं कुक्षिकुसूलयोः' इत्यमरः। **गाथेति**। गाथा श्लोके संस्कृतान्यभाषायां शेषवृत्तयोः' इति मेदिनी। **अर्थ इति**। अर्थरैविभवा अपि' इत्यमरः। **बाहुलकात् शोथ इति**। शोफस्तु श्वयथुः शोथः' इत्यमरः। शु गतावित्यस्मात्प्रत्ययः। **सर्तेर्णि**। सृ गतावित्यस्मात् थन्प्रत्ययः। स च णित् भवतीत्यर्थः। सार्थ इति रूपम्' सार्थो वणिक्समूहे स्यादपि संघातमात्रके' इति मेदिनी।

जॄवृञ्भ्यामूथन्। जॄ वयोहानौ, जॄष्धातुश्च गृह्येते, वृञ् वरणे, आभ्यामूथन् स्यात्। **जरूथ इति**। जॄधातोः रूपम्। तस्यार्थमाह—**मांसमिति**। **वरूथ इति**। 'रथगुप्तिर्वरूथो ना कूबरस्तु युगन्धरः' इत्यमरः। **पातॄतुदिवचि**। पा पाने, तॄ प्लवनतरणयो, तुद व्यथने, वच परिभाषणे, रिचिर् विरेचने, षिचिर् क्षरणे, एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी। एभ्यस्थक्प्रत्ययः स्यात्। **पीथ इति**। घुमास्थेतीत्त्वमिति भावः। **तीर्थमिति**। ऋत इत्त्वे रपरत्वे दीर्घ इति भावः। **'अङ्गुल्यग्रे** तीर्थं दैवं स्वल्पाङ्गुल्योर्मूले कायम्' इत्यमरः। 'निपातागमयोस्तीर्थमृषिजुष्टे जले गुरौ' इत्यमरः। विश्वकोशमाह—**तीर्थं शास्त्राध्वरेत्यादि**। **तुत्थ इति**। 'रञ्जनी श्रीफली तुत्था द्रोणा दोला च नीलिनी। सूक्ष्मोपकुञ्चिका तुत्था कोरङ्गी

बाहुलकात्थेरपि । 'रिक्थमृक्थं धनं वसु' । सिक्थम् । (१६५) **अर्तेर्निरि** । निर्ऋथं साम । (१६६) **निशीथगोपीथावगथाः** । निशीथोऽर्धरात्रो रात्रिमात्रं च । गोपीथं तीर्थम् । अवगथः प्रातःस्नातः । (१६७) **गश्चोदि** । उद्गीथः साम्नो भागविशेषः । (१६८) **समीणः** । समिथो वह्निः, संग्रामश्च । (१६९) **तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः** । तिजेर्जलोपः । तिथोऽनलः कामश्च । पृष्ठम् । गूथं विष्ठा । यूथं समूहः । 'प्रोथमस्त्री तुरङ्गास्ये प्रोथः प्रस्थित उच्यते' । (१७०) **स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्वितिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक्** । द्वात्रिंशतो रक्स्यात् । वलि यलोपः । स्फारम् ।

त्रिपुटा त्रुटिः' इत्यमरः । **उक्थमिति** । सामभेदः । **रिक्थमिति** । 'द्रव्यं वित्तं स्वापतेयं रिक्थमृक्थं धनं वसु' इत्यमरः । **सिक्थ इति** । 'सिक्थो भक्तपुलाके ना मधूच्छिष्टे नपुंसकम्' इति मेदिनी । 'मधु क्षौद्रं माक्षिकादि मधूच्छिष्टं तु सिक्थकम्' इत्यमरः । **अर्तेर्निरि** । ऋ गतौ, अस्मात् थगिति शेषः । निर्ऋथं साम । **निशीथगोपीथावगथाः** । शीङ् स्वप्ने निपूर्वः, पा पाने गोपूर्वः, गाङ् गतौ अवपूर्वः, एतेभ्यः थक्प्रत्ययः स्यात् । **निशीथ इति** । कित्वान्न गुणः । 'अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ द्वौ यामप्रहरौ समौ' इत्यमरः । 'निशीथस्तु पुमानर्धरात्रे स्याद्रात्रिमात्रके' इति मेदिनी । गोपीथः सोमपानम् । तीर्थमिति तु वृत्तिः । घुमास्थेतीत्त्वम् । **अवगथ इति** । थकि धातोराकारस्य ह्रस्वत्वं निपात्यते । **गश्चोदि** । गै शब्दे इत्यस्य कृतात्वानुकरणस्य ग इति षष्ठ्यन्तम् । 'आतो धातोः' इत्याकारलोपः । उदि उपपदे गैधातोः थक्प्रत्यय इत्यर्थः । दतिसीमान्तहरितो रोमन्थोद्गीथबुद्बुदाः' इत्यमरः । **समीणः** । समि उपपदे इणधातोः थगित्यर्थः । **समिथ इति** । वेदभाष्ये त्वस्य संग्रामपरत्वमुक्तम् ।

तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः । तिज निशाने, पृषु सेचने, गु पुरीषोत्सर्गे, यु मिश्रणे, प्रुङ् गतौ, एते थक्प्रत्यान्ता निपात्यन्त इत्यर्थः । तिज निशाने इत्यस्मात् थकि आह--**तिजेर्जलोप इति** । तस्यार्थमाह—**काम इति** । **पृष्ठमिति** । 'पृष्ठं तु चरमं तनोः' इत्यमरः । 'पृष्ठं चरममात्रेऽपि देहस्यावयवान्तरे' इति मेदिनी । **गूथमिति** । धातोर्दीर्घत्वं च निपात्यते । **विष्ठेति** । पुरीषगूथे वर्चस्कमस्त्री विष्ठाविशौ स्त्रियाम्' इत्यमरः । **यूथमिति** । अत्रापि निपातनाद्दीर्घः । **समूह इति** । 'सजातीयैः कुलं यूथं तिरश्चां पुंनपुंसकम्' इत्यमरः । **प्रोथमिति** । प्रुधातोः रूपम् । ननु थकः कित्त्वेन कथं गुण इत्यत आह--**निपातनादिति** । क्वचिदिदं वाक्यं मूलपुस्तकेषु नोपलभ्यते । 'यतयोऽमूः पञ्च धाराः घोणा

न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम्, तक्रम्। वक्रम्। शक्रः। क्षिप्रम्। क्षुद्रः। सृप्रश्चन्द्रः। तृप्रः पुरोडाशः। दृप्रो बलवान्। वन्द्रः पूजकः। उन्द्री। उन्द्रो जलचरः। श्वित्रं कुष्ठम्। 'वृत्रो रिपौ ध्वनौ ध्वान्ते शैले चक्रे च दानवे' अजेर्वी वीरः। वीरम्। पद्रो ग्रामः। मद्रो हर्षो देशभेदश्च। 'मुद्रा प्रत्ययकारिणी'। 'खिद्रो रोगो दरिद्रश्च'। छिद्रम्। भिद्रं वज्रम्। मन्द्रः। चन्द्रः। पचाद्यचि चन्दोऽपि। 'हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्रः शशी चन्दो हिमद्युतिः'। दह्रोऽग्निः। दस्रः स्वर्वैद्यः। दभ्रः समुद्रः, स्वल्पं च। वसेः संप्रसारणे—(३१६८) **न रपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम्** ।८।३।११०॥ रेफपरस्य सकारस्य सृप्यादीनां सवनादीनां च मूर्धन्यो न स्यात्। 'पूर्वपदात्' (सू ३६४३) इति प्राप्तः प्रतिषिध्यत इति इति वृत्तिर्भूयोऽभिप्राया। तेन 'शासिवसि—' (सू २४१०) इति प्राप्तमपि न। उस्रो रश्मिः। उस्रा गौः। वाश्रो दिवसः। वाश्रं मन्दिरम्। शीरोऽजगरः। हस्रो मूर्खः। सिध्रः साधुः। शुभ्रम्। बाहुलकात् मुसेरक्। मुस्रम् उदश्रु।

तु प्रोथमस्त्रियाम्' इत्यमरः। 'प्रोथोऽस्त्री हयघोणायाम्' इति मेदिनी। **स्फायितञ्चिवञ्चि**। स्फायी वृद्धौ, तञ्चु संकोचने, वञ्चु प्रलम्भने, शक्लृ शक्तौ, क्षिप प्रेरणे, क्षुदिर् संपेषणे, सृप्लृ गतौ, तृप प्रीणने, दृप हर्षमोचनयोः, वदि अभिवादनस्तुत्योः, उन्दी क्लेदने, श्विता वर्णे, वृतु वर्तने, अज गतिक्षेपणयोः, णीञ् प्रापणे, पद गतौ, मदी हर्षे, मुद हर्षे, खिद दैन्ये, छिदिर् द्वैधीकरणे, भिदिर् विदारणे, मदि स्तुतौ, चदि आह्लादने, दह भस्मीकरणे, दसु उपक्षये, दम्भु दम्भने, वस निवासे, वाशृ शब्दे, शीङ् स्वप्ने, हसे हसने, षिध गत्यां, शुभ दीप्तौ, एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी। एभ्यो धातुभ्यः रक्प्रत्यय इत्यर्थः। यकारलोपमाह—**चालि यलोप इति**। **स्फारमिति**। नेड्वशि कृतीति निषेधादिडागमो न भवति। स्फारं भूयश्च भूरि च' इत्यमरः। 'स्फारः स्यात्पुंसि विकटे करकादेश्च बुद्बुदे' इति मेदिनी। तञ्चुधातोः रक्प्रत्यये कुत्वविधिं स्मारयति—**न्यङ्क्वादित्वादिति**। **तक्रमिति**। 'तक्रं ह्युदश्विन्मथितम्' इत्यमरः। **वक्र इति**। वञ्चिधातोः रूपम्। कित्त्वान्नलोपः न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम्। 'आविद्धं कुटिलं भुग्नं वेल्लितं वक्रमित्यपि' इत्यमरः। **शक्र इति**। शक्लृधातोः रूपम्। 'जिष्णुर्लेखर्षभः शक्रः' इति 'जयोऽथ कुटजः शक्रः' इति चामरः। 'शक्रः पुमान् देवराजे कुटजार्जुनभूरुहोः' इत्यपि मेदिनी। **क्षिप्रमिति**। 'क्षिप्रक्षुद्राभीप्सितपृथुपीवरबहुप्रकर्षार्थाः' इत्यमरः। **क्षुद्र इति**। 'कदर्ये कृपणक्षुद्रकिंपचानमितंपचाः' इत्यमरः। 'क्षुद्रः स्यादधमक्रूरकृपणाल्पेषु' इति मेदिनी। इत्यादि स्पष्टम्।

न रपरसृपिसृजि। रपर इति बहुव्रीहिः। अपदान्तस्य मूर्धन्य इत्यधिकृतम्। सृप्लृ गतौ, सृज विसर्गे, स्पृश संस्पर्शने, स्पृह ईप्सायां चुरादिः, सवनादि, एतेषां

(१७१) चकिरम्योरुच्चोपधायाः । चुक्रमम्लद्रव्यम् । रुम्रोऽरुणः । (१७२) वौ कसेः । विकुस्रश्चन्द्रः । (१७३) अमितम्योर्दीर्घश्च । आम्रम् । ताम्रम् । (१७४) निन्देर्नलोपश्च । निद्रा । (१७५) अर्देर्दीर्घश्च । आर्द्रम् । (१७६) शुचेर्दश्च । शूद्रः । (१७७) दुरीणो लोपश्च । दुःखेनेयते प्राप्यत इति दूरम् । (१७८) कृतेश्छः क्रू च । कृच्छ्रम् । क्रूरः । (१७९) रोदेर्णि॰

द्वन्द्वात्षष्ठी । अवयवावयविभावः षष्ठ्यर्थः । तथा चैतदवयवस्य सकारस्य षत्वं न स्यादित्यर्थः । उस्र इति । वसधातोः रकि तस्य किंत्वात्संप्रसारणेऽनेन षत्वनिषेधे च रूपम् । नन्वत्रानेन षत्वाभावकथनमसंगतम्, अस्य सूत्रस्य 'पूर्वपदात्संज्ञायामगः' इति प्राप्तस्य षत्वस्य निषेधकताया वृत्त्यादिषु उक्तत्वात् । अत्र तु न तेन षत्वप्राप्तिः । अपि तु शासिवसीत्यनेनैवेत्याशङ्कायामाह—भूयोऽभिप्रायेति । तस्मात् वृत्तिग्रन्थः एतन्निषेधकत्वस्यापि बोधक एवेति भावः । उस्रो रश्मिरिति । 'किरणोऽस्रमयूखांशु' इत्यमरादिति भावः । 'उस्रो वृषे च किरणे' इति मेदिनी । उस्रेति । 'माहेयी सौरभेयी गौरुस्रा माता च शृङ्गिणी' इत्यमरः । वाश्र इति । वाश्रधातोः रूपम् । मुस्रमिति । मुष खण्डने, इत्यस्माद्रूपम् । चकिरम्योरुच्चोपधायाः । चक तृप्तौ, रमु क्रीडायां, आभ्यां रक्प्रत्ययः उपधाया उकारश्चेत्यर्थः । चुक्र इति । 'सहस्रवेधी चुक्रोऽम्लवेतसः' इत्यमरः । वौ कसेः । कस गतौ, विपूर्वादस्मात् रक् स्यादुत्वं चोपधायाः । विकुस्र इति रूपम् । अमितम्योर्दीर्घश्च । अम गत्यादिषु, तमु काङ्क्षायां, आभ्यां रक्प्रत्ययः, प्रकृतेरचो दीर्घश्चेत्यर्थः । आम्रमिति । 'आम्रश्चूतो रसालोऽसौ' इत्यमरः । ताम्रमिति । तमुधातो रूपम् । निन्देर्नलोपश्च । णिदि कुत्सायामस्माद्धातोः रक्प्रत्ययः, तत्संनियोगेन धातोर्नकारस्य लोपश्चेत्यर्थः । निद्रेति । इदित्वान्नुमि तस्य लोप इत्यर्थः । 'स्यान्निद्रा शयनं स्वापः' इत्यमरः । अर्देर्दीर्घश्च । अर्द गतौ याचने च अस्मात् रक्प्रत्ययः धातोर्दीर्घश्चेत्यर्थः । आर्द्रमिति रूपम् । 'आर्द्रं सार्द्रं क्लिन्नं तिमितम्' इत्यमरः ।

शुचेर्दश्च । शुच शोके, अस्मात् रक्, धातोर्दकारश्चान्तादेशः, उपधाया दीर्घश्चेत्यर्थः । 'शूद्राश्चावरवर्णाश्च वृषलाश्च जघन्यजाः' इत्यमरः । दुरीणो लोपश्च । इण् गतावित्यस्मात् दुर्युपपदे रक् स्यात्, धातोर्लोपश्चेत्यर्थः । रकि रेरीति रेफस्य लोपे ढ्रलोप इति दीर्घ इति भावः । कृतेश्छः क्रू च । कृती छेदने इत्यस्मात् रक् स्यात् प्रकृतेरन्त्यस्य तकारस्य छकारादेशः । क्रू इति अनेकाल्त्वात्सर्वादेशश्च स्यादित्यर्थः । स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलं त्रिष्वेषां भेद्यगामि यत् । देवभूयादिकं तद्वत् कृच्छ्रं सान्तपनादिकम् । नृशंसो घातुकः क्रूरः श्रयो भूर्तस्तु

लुक् च। रोदयतीति रुद्रः। (१८०) बहुलमन्यत्रापि संज्ञाछन्दसोः। णिलुगित्येव। 'वान्ति पर्णशुषो वातास्ततः पर्णमुचोऽपरे। ततः पर्णरुहो वान्ति ततो देवः प्रवर्षति'। (१८१) जोरी च। जीरोऽणुः। ज्यश्चेत्येके। (१८२) सुसूधागृधिभ्यः क्रन्। सुरः। सूरः। धीरः। गृध्रः। (१८३) शुसिचिमीनां दीर्घश्च। शूः सौत्रः। शूरः। सीरम्। चीरम्। मीरः समुद्रः। (१८४) वाविन्धेः। वीध्रं विमलम्। (१८५) वृधिवपिभ्यां रन्। वर्ध्र

वध्रकः।' इत्यमरः। **रोदेर्णिलुक्च**। रुदिर् अश्रुविमोचने णयन्तादस्मात् रक्प्रत्ययः णेर्लुक्च स्यात्। णेरनिटीति लोपे सिद्धे लुग्वचनं प्रत्ययलक्षणेन गुणाभावार्थम्। **रोदयतीति रुद्र इति**। रकि रूपम्। **बहुलमन्यत्रापि संज्ञाछन्दसोः**। संज्ञाछन्दसोरन्यत्रापि धात्वन्तरात् प्रत्ययान्तरेऽपि बहुलं णेर्लुक् वक्तव्य इत्यर्थः। संज्ञायामुदाहरणं बृंहयति वर्धयति प्रजा इति ब्रह्मा। णेर्लुक्। छन्दसि तु 'वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयः'। वर्धयन्त्वित्यर्थः। बाहुलकात्संज्ञाछन्दसोरभावेऽपि क्वचित् भवतीत्याह—**वान्ति पर्णशुष इति**। प्रथमतः पर्णशुषः वाता वान्ति पर्णं शोषयन्तीत्यर्थः। पर्णशोषानन्तरं पर्णमुचो वाताः वान्ति। पर्णं मोचयन्तीति पर्णमुचः। पर्णमोचनान्तरं पर्णरुहः वाता वान्ति। पर्णं रोहयन्तीति पर्णरुहः। ततो देवः वृष्टिं करोतीत्यर्थः। अत्र संज्ञाछन्दसोरभावेऽपि णेर्लुक्।

जोरी च। जु इति सौत्रो धातुः। अस्मात् रक् स्यात्। ईकारश्चान्तादेश इत्यर्थः। **जीर इति**। 'जीरस्तु जरणे खड्गे' इति मेदिनी। **ज्यश्चेत्येक इति**। ज्या वयोहानौ, अस्मात् रकि ग्रहिज्येति संप्रसारणं पूर्वरूपं, 'हल' इति दीर्घे च, जीर इति रूपमित्यर्थः। इदमेव च सम्यक्। अत एव भाष्ये न धातुलोपसूत्रे 'जीवेरदानुः' इति वार्तिकस्य प्रत्याख्यानार्थं नैतत् जीवेः रूपम्, अपितु ज्याधातोः रकि इति उक्तम्। **सुसूधागृधिभ्यः क्रन्**। षुञ् अभिषवे, षूङ् प्राणिगर्भविमोचने, डु धाञ् धारणपोषणयोः, गृधु अभिकाङ्क्षायां, एषां द्वन्द्वात् पञ्चमी। एभ्यः क्रन्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः। **सुरेति**। कित्वान्न गुणः। रका सिद्धे क्रन्विधिः नित्स्वरार्थः। 'सुरा हलिप्रिया हाला' इत्यमरः। **सूर इति**। 'सूरसूर्यार्यमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः' इत्यमरः। **धीर इति**। घुमास्थेतीत्वम्। 'धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः' इत्यमरः। **शुसिचिमीनां दीर्घश्च**। शु गतौ, सिञ् बन्धने, चिञ् चयने, डु मिञ् प्रक्षेपणे, एभ्यः क्रन्प्रत्ययः स्यात्, प्रकृतिभूतानामेषां दीर्घश्च। शु गतावित्यस्य धातुपाठेऽदर्शनादाह—**शुः सौत्र इति**। **चीरमिति**। 'माणिक्यभाष्यसिन्दूरचीरचीवरपिञ्जरम्' इत्यमरः। **मीर इति**। मिञ्धातोः रूपम्। **वाविन्धेः**। वावुपपदे इन्धी दीप्तावित्यस्मात्क्रन्स्यादित्यर्थः। **वीध्रमिति**। अनिदितामिति नलोपः। 'वीध्रं तु विमलात्मकम्' इत्यमरः। **वृधिवपिभ्यां रन्**। वृधु वृद्धौ, डु वप बीजसन्ताने, आभ्यां रन्प्रत्ययः स्यात्।

वर्म। वप्रः प्राकारः। (१८६) **ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्रकुब्रचुब्रक्षुरखुरभद्रोग्रभेरभेलशुक्रशुक्लगौरवप्रेरामालाः**। रन्नन्ता एकोनविंशतिः। निपातनाद्गुणाभावः। ऋज्रो नायकः। इदि इन्द्रः। अङ्गेर्नलोपः। अग्रम्। 'वज्रोऽस्त्री हीरके पवौ'। डु वप्, उपधाया इत्वम्। विप्रः। कुम्बिचुम्ब्योर्नलोपः। कुब्रमरण्यम्। चुब्रं मुखम्। 'क्षुर विलेखने' रेफलोपः अगुणः। क्षुरः। 'खुर छेदने' रलोपो गुणाभावश्च। खुरः। भन्देर्नलोपः भद्रम्। 'उच समवाये' चस्य गः उग्रः। ञि भी, भेरी। पक्षे लः भेलो जलतरणद्रव्यम्। शुचेश्चस्य कः, शुक्रः। पक्षे लः, शुक्लः। गुङ्। वृद्धिः। 'गौरोऽरुणे सिते पीते'। 'वन संभक्तौ' वप्रो विभागी। इणो गुणाभावः। 'इरा मद्ये च वारिणि'। 'मा माने' माला। (१८७) **समि कस उकन्**। 'कस गतौ' सम्यक् कसन्ति पलायन्ते जनाः अस्मादिति संकसुकः, दुर्जनः, अस्थिरश्च। (१८८) **पचिनशोर्णुकन्कनुमौ च**। पचेः कः। पाकुकः सूपकारः। नशेर्नुम्। नंशुकः। (१८९) **भियः क्रुकन्**। भीरुकः। (१९०) **क्वुन्शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि**। रजकः। इक्षुकुट्टकः। चरकः। 'चष भक्षणे'। चषकः। शुनकः। भषकः।

वर्मेति। रनि उपधागुणः। 'नध्री वर्ध्री वरत्रा स्यात्' इत्यमरः। **वप्र इति**। 'वप्रस्तापे पुमानस्त्री वेणुक्षेत्रचये तटे' इत्यमरः।

ऋज्रेन्द्राग्र। ऋज गतिस्थानादिषु, इदि परमैश्वर्ये, अगि गतौ, वज गतौ, डु वप् बीजसन्ताने, कुबि आच्छादने, चुबि वक्त्रसंयोगे, क्षुर विलेखने, खुर छेदने, भदि कल्याणे, उच समवाये, ञि भी भये, शुच शोके, गुङ् अव्यक्ते शब्दे, वन संभक्तौ, इण् गतौ, मा माने, एते रन्नन्ता निपात्यन्ते। ऋज्र इत्यत्र उपधागुणमाशङ्क्याह—**निपातनादिति**। अगिधातोरिगित्त्वादाह—**अङ्गेर्नलोप इति**। शेषं स्पष्टम्। **समि कस उकन्**। कस गतौ, अस्मात्समि उपपदे उकन्प्रत्यय इत्यर्थः। संकसुक इति रूपम्। **पचिनशोर्णुकन्कनुमौ च**। डु पचष् पाके, णश अदर्शने, आभ्यां णुकन्प्रत्ययः स्यात्। अनयोः क्रमेण कादेशनुमागमौ च भवत इत्यर्थः। णुकनो णित्त्वाद्वृद्धिः। पाकुकः नंशुक इति रूपम्। **भियः क्रुकन्**। ञि भी भये इत्यस्मात् क्रुकन्प्रत्यय इत्यर्थः। भीरुक इति रूपम्। 'भीरुकः कारुकः सूरतो भीरुभीरुकभीलुकाः' इत्यमरः। **क्वुन्शिल्पि**। शिल्पिन्यभिधेये संज्ञायां च गम्यमानायां क्वुन्स्यात्। अपूर्वस्य निरुपपदस्येत्यर्थः। पञ्चम्यर्थे षष्ठी। अपिशब्दात्सोपपदादपि। शिल्पिन्युदाहरति—**रजक इति**। रञ्ज रागे इत्यस्मात् क्वुनि नलोपे अकादेशे च रूपम्। 'निर्णेजकः स्याद्रजकः शौण्डिको मण्डहारकः' इत्यमरः। सोपपदादुदाहरति—**इक्षुकुट्टक इति**। कुट्ट छेदने, इक्षून् कुट्टयतीति इक्षुकुट्टकः। संज्ञायामुदाहरति—**चरक इति**। 'पात-

(१९१) **रमे रश्च लो वा**। रमको विलासी। लमकः। (१९२) **जहातेर्द्वे च**। जहकस्त्यागी कालश्च। (१९३) **ध्मो धम च**। धमकः कर्मकारः। (१९४) **हनो वध च**। वधकः। (१९५) **बहुलमन्यत्रापि**। 'कुह विस्मापने'। कुहकः। कृतकम्। (१९६) **कृषेर्वृद्धिश्चोदीचाम्**। कार्षकः कृषकः। (१९७) **उदर्कं च**। प्रपञ्चार्थम्। (१९८) **वृश्चिकृष्योः किकन्**। वृश्चिकः। कृषिकः। (१९९) **प्राङि पणिकषः**। प्रापणिकः पण्यविक्रयी। प्राकषिकः परदारोपजीवी। (२००) **मुषेर्दीर्घश्च**। मूषिकः आखुः। (२०१) **स्यमेः संप्रसारणं च**। चाद्दीर्घः। सीमिकः वृक्षभेदः। (२०२) **क्रिय इकन्**। क्रयिकः क्रेता। (२०३) **आङि पणिपनिपतिखनिभ्यः**। आपणिकः। आपनिकः

कोद्योगचरकतमालामलका नडः' इत्यमरः। **चषक इति**। 'चषकोऽस्त्री पानपात्रं सरकोऽप्यनुतर्षणम्' इत्यमरः। **शुनक इति**। शुन गतावित्यस्मात्क्वुनि रूपम्। **भषक इति**। भष भर्त्सने इत्यस्माद्रूपम्। 'शुनको भषकः श्वा स्यादलर्कस्तु स रोगितः' इत्यमरः।

रमे रश्च लो वा। रमु क्रीडायामित्यस्मात् क्वुन्स्यात्, धातोः रेफस्य लकारश्च वेत्यर्थः। रमकः लमक इति रूपम्। **जहातेर्द्वे च**। ओ हाक् त्यागे, अस्मात् क्वुन्स्यात्, धातोर्द्वित्वं च स्यादित्यर्थः। जहक इति रूपम्। **ध्मो धम च**। ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः, अस्मात्क्वुन्स्यात् धातोर्धमादेशश्चेत्यर्थः। धमक इति रूपम्। **हनो वध च**। **वधक इति**। हन हिंसागत्योः, क्वुनि धातोर्वधादेशे च रूपम्। **बहुलमन्यत्रापि**। अन्यधातोरपि क्वुन्स्यात्। कुहधातोः क्वुनि कुहक इति रूपम्। **कृतकमिति**। कृती छेदने। **कृषेर्वृद्धिश्चोदीचाम्**। कृष विलेखने, अस्मात्क्वुन्, उदीचां मते वृद्धिश्चेत्यर्थः। उदीचांग्रहणाद्विकल्पोऽयं वृद्धिविधिः। कार्षकः कृषक इति रूपम्। **उदर्कं च**। उन्दी क्लेदने, अस्मात् क्वुन्। ननु क्वुन्शिल्पिसंज्ञयोरित्यादिना संज्ञात्वात्सिद्धमित्यत आह—**प्रपञ्चार्थमिति**। **वृश्चिकृष्योः किकन्**। ओ व्रश्चू छेदने, कृष विलेखने, आभ्यां किकन्स्यात्, वृश्चिक इति रूपम्। 'किष्कुर्हस्ते वितस्तौ च शूककीटे च वृश्चिके' इत्यमरः। **कृषिक इति**। 'क्षेत्राजीवः कर्षकश्च कृषिकश्च कृषीवलः' इत्यमरः। **प्राङि पणिकषः**। प्राङि उपपदे पण व्यवहारे स्तुतौ च, कष हिंसायामिति धातुभ्यां किकन्स्यादित्यर्थः। **प्रापणिक इति**। प्रआङ्पूर्वकपणधातोः रूपम्। **प्राकषिक इति**। कषधातोः रूपम्। **मुषेर्दीर्घश्च**। मुष स्तेये, इत्यस्मात्किकन् स्यात् धातोर्दीर्घश्चेत्यर्थः। मूषिक इति रूपम्। 'उन्दुरुर्मूषिकोऽप्याखुः' इत्यमरः। **स्यमेः संप्रसारणं च**। स्यमु शब्दे, अस्मात् किकन्, धातोः संप्रसारणं, दीर्घश्चेत्यर्थः। सीमिक इति रूपम्। **क्रिय इकन्**। डु क्रीञ् द्रव्यविनिमये इत्यस्मा-

हुन्नुमीजः किरातश्च । आपतिकः श्येनो दैवायत्तश्च । आखनिको मूषिको वराहश्च । (२०४) श्यास्त्याहृञविभ्य इनच् । श्येनः । स्त्येनः । हरिणः । अविनोऽध्वर्युः । (२०५) वृजेः किच्च । वृजिनम् । (२०६) अजेरज च । वीभावबाधनार्थम् । अजिनम् । (२०७) बहुलमन्यत्रापि । कठिनम् । नलिनम् । मलिनम् । कुण्डिनम् । द्यतेः 'यत्परुषि दिनम्' । दिवसोऽपि दिनम् । (२०८) द्रुदक्षिभ्यामिनन् । द्रविणम् । दक्षिणः । दक्षिणा । (२०९) अर्तेः किदिच्च । इरिणं शून्यम् । (२१०) वेपितुह्योर्ह्रस्वश्च । विपिनम् तुहिनम् । (२११) तलिपुलिभ्यां च । 'तलिनं विरले स्तोके स्वच्छेऽपि तलिनं त्रिषु' ।

दिकन्प्रत्ययः इत्यर्थः । **क्षायिक इति** । गुणे अयादेशे च रूपम् ।

आङि पणिपनि । पण व्यवहारे स्तुतौ च, पन च, पतॢ गतौ, खनु अवदारणे एषां द्वन्द्वात् पञ्चमी । आङि उपपदे एतेभ्यः इकन्प्रत्ययः स्यात् । आङि उपपदेऽनेन इकना रूपसिद्धेः प्राङि पणिकष इत्यत्र पणिग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । उपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थं वा तत् । **श्यास्त्याहृञविभ्य इनच्** । श्यैङ् गतौ, ष्ट्यै शब्दसंघातयोः, हृञ् हरणे, अव रक्षणादौ, एभ्य इनच् स्यात् । **श्येन इति** । 'पत्री श्येन उलूकस्तु वायसारातिपेचकौ' इत्यमरः । स्त्येनश्चौरः । **हरिण इति** । 'मृगे कुरङ्गवातायुहरिणाजिनयोनयः' इत्यमरः । **वृजेः किच्च** । वृजी वर्जने, अस्मात् इनच् स्यात्, स च किद्भवतीत्यर्थः । **वृजिनमिति** । 'कलुषं वृजिनैनोघमंहो दुरितदुष्कृतम्' इत्यमरः । 'वृजिनं कल्मषे क्लीबम्' इति मेदिनी । **अजेरज च** । अज गतिक्षेपणयोः, अस्मादिनच् अजेरजादेशश्चेत्यर्थः । न चाजेरजादेशविधानं व्यर्थमिति वाच्यम्, वीभावबाधनार्थं तदावश्यकत्वात् । 'अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री' इत्यमरः । **बहुलमन्यत्रापि** । अन्येभ्योऽपि धातुभ्यः इनच् वक्तव्य इत्यर्थः । **कठिनमिति** । कठ कृच्छ्रजीवने इत्यस्माद्रूपम् । **नलिनमिति** । णल गहने इत्यस्माद्रूपम् । **मलिनमिति** । मल धारणे इत्यस्माद्रूपम् । **कुण्डिनमिति** । कुडि दाहे इत्यस्माद्रूपम् । **द्यतेरिति** । दो अवखण्डने इत्यस्मादिनच् स्यादित्यर्थः । दिनमिति रूपम् । **द्रुदक्षिभ्यामिनन्** । द्रु गतौ, दक्ष वृद्धौ, आभ्यामिनन् स्यादित्यर्थः । **द्रविणमिति** । 'हिरण्यं द्रविणं द्युम्नम्' इत्यमरः । **दक्षिण इति** । 'दक्षिणे सरलोदारौ सुकलो दातृभोक्तरि' इत्यमरः । **अर्तेः किदिच्च** । ऋ गतौ, अस्मादिनन् । स च कित् । धातोरित्वं चादेशः । रपरत्वम् । **इरिणमिति** । 'इरिणं शून्यमूषरम्' इत्यमरः ।

वेपितुह्योर्ह्रस्वश्च । टु वेपृ कम्पने, तुहिर् अर्दने, आभ्यामिनन् धातोर्ह्रस्वश्चेत्यर्थः । एकारस्य ह्रस्व इकारः । 'अटव्यरण्यं विपिनम्' इत्यमरः । **तुहिनमिति** । लघूपधगुणे ह्रस्वः । **तलिपुलिभ्यां च** । तल प्रतिष्ठायां, पुल महत्त्वे,

पुलिनम् । (२१२) **गर्वेरत उच्च** । गौरादित्वान्ङीष् । गुर्विणी गर्भिणी । (२१३) **रुहेश्च** । रोहिणः । (२१४) **महेरिनण्च** । चादिनन् । माहिनम्—महिनम् राज्यम् । (२१५) **क्विब्वचिप्रच्छिश्रिस्रुद्रुप्रुज्वां दीर्घोऽसंप्रसारणं च** । वाक् । प्राट् । श्रीः । स्रवत्यतो घृतादिकमिति स्रूः, यज्ञोपकरणम् । द्रूर्हिरण्यम् । कटप्रूः कामरूपी कीटश्च । 'जूराकाशे सरस्वत्यां पिशाच्यां जवने स्त्रियाम्' । (२१६) **आप्नोतेर्ह्रस्वश्च** । आपः । अपः । अद्भिः । अद्भ्यः । (२१७) **परौ व्रजेः षः पदान्ते** । व्रजेः क्विब्दीर्घौ स्तः पदान्ते तु षश्च । परि-

---

आभ्यामिनन्स्यात् । तलिनशब्दार्थं विवृण्वन्नाह—**तलिनं विरले स्तोक इति** । **पुलिनमिति** । 'तोयोत्थितं तत्पुलिनं सैकतं सिकतामयम्' इत्यमरः । **गर्वेरत उच्च** । गर्व मोचने, अस्मादिनन्, अकारस्य उकार आदेशश्चेत्यर्थ । स्त्रीत्वविवक्षायामाह—**गौरादित्वादिति** । **गुर्विणीति** । 'आपन्नसत्त्वा स्याद्गुर्विण्यन्तर्वत्नी च गर्भिणी' इत्यमरः । **रुहेश्च** । रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च, अस्मादिनन्प्रत्यय इत्यर्थः । **रोहिण इति** । उपधागुणे रूपम् । गौरादित्वात् रोहिणी । 'अर्जुन्यघ्न्या रोहिणी स्यात्' इति वैश्यवर्गे अमरः । **महेरिनण् च** । मह पूजायां अस्मादिनण् स्यात् । चकारादिननपि । **माहिनमिति** । इनणो णित्त्वादुपधावृद्धिः । **महिनमिति** । इननि रूपम् ।

क्विब्वचिप्रच्छि । वच परिभाषणे, प्रच्छ ज्ञीप्सायां, श्रिञ् सेवायां, स्रु गतौ, द्रुङ् गतौ, प्रुङ् गतौ, जु गतौ सौत्रः, एषां द्वन्द्वात् षष्ठी । एभ्यः क्विप् स्यात्, दीर्घः क्वित्वात्प्राप्तसंप्रसारणाभावश्च स्यादित्यर्थः । **वागिति** । क्विपः सर्वलोपितया कुत्वे दीर्घे वचिस्वपियजादीनामिति प्राप्तसंप्रसारणाभावे च रूपम् । **प्राट् इति** । प्रच्छधातोः क्विपि ग्रहिज्येति संप्रसारणाभावे दीर्घे छस्य 'छ्वोः शूडनुनासिके च' इति शकारे व्रश्चेति षत्वे जश्त्वे चर्त्वे च रूपम् । **श्रीरिति** । दीर्घे रूपम् । कृदिकारादिति ङीष् तु न शङ्क्यः । कृतः य इकार इति व्याख्यानात् । अत्र इकारस्य कृदवयवत्वं नास्ति, कृत्प्रत्ययस्तु सर्वलुप्तः । **स्रूरिति** । स्रुधातोर्दीर्घे रूपम् । **द्रूरिति** । द्रुधातोः रूपम् । जूशब्दार्थं विवृण्वन्मेदिनीकोशमाह—**जूराकाशे सरस्वत्यामिति** । **आप्नोतेर्ह्रस्वश्च** । आप्लृ व्याप्तौ, अस्मात्क्विप् स्यात्, प्रकृतेर्ह्रस्वश्चेत्यर्थः । **आप इति** । अप्तृन्निति दीर्घः । ह्रस्वश्रवणायाह—**अप इति** । **अद्भिरिति** । 'अपो भि' इति तकारादेशः, जश्त्वम् । **परौ व्रजेः षः पदान्ते** । परावुपपदे व्रज गतावित्यस्मात्क्विप् दीर्घश्च भवतः । पदान्तस्य तु जकारस्य षकारश्चेत्यर्थः । पदान्तविषये षत्वे कृते उदाहरति—**परिव्राडिति** । जश्त्वचर्त्वे इति भावः । **परिव्राजाविति** । पदान्तत्वाभावान्न षत्वम् ।

वाट् । परिव्राजौ । (२१८) हुवः श्लुवच्च । जुहूः । (२१९) स्रुवः कः । स्रुवः । (२२०) चिक्च । इकार उच्चारणार्थः । क इत्, कुत्वम् । स्रुक् । 'स्रुवं च स्रुचश्च संमृड्ढि' । (२२१) तनोतेरनश्च वः । तनोतेश्चिक्प्रत्ययः, अनो वशब्दादेशश्च । त्वक् । (२२२) ग्लानुदिभ्यां डौः । ग्लौः । नौः । (२२३) च्विरव्ययम् । डौरित्येव । ग्लौकरोति । 'कृन्मेजन्तः' (सू ४४९) इति सिद्धे नियमार्थमिदम् । उणादिप्रत्ययान्तश्च्व्यन्त एवेति । (२२४) रातेर्डैः । राः रायौ रायः । (२२५) गमेर्डोः । 'गौर्नादित्ये बलीवर्दे किरणक्रतुभेदयोः । स्त्री तु स्याद्दिशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपि । नृस्त्रियोः स्वर्गवज्राम्बुरश्मिदृ-

---

हुवः श्लुवच्च । हु दानादनयोः, अस्मात्क्विप्, धातोर्दीर्घः, श्लुवत्त्वं च भवतीत्यर्थः । **जुहूरिति** । श्लुवद्भावाद्द्विर्वचने अभ्यासहस्वे च रूपम् । **स्रुवः कः** । स्रु गतावित्यस्मात् कप्रत्यय इति भावः । **स्रुव इति** । कित्त्वाद्गुणाभावे उवङि च रूपम् । 'ध्रुवोऽपभृज्जुहूर्ना तु स्रुवो भेदाः स्रुचः स्त्रियः' इत्यमरः । अयं स्रुवोऽभिजिहर्ति होमानिति मूल एव जुहोत्यादिव्याख्याप्रकरणे उक्तम् । **चिक् च** । स्रुव इत्यनुवर्तते । स्रु गतावित्यस्मात् चिक्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । कित्त्वं गुणनिषेधार्थम् । इकार उच्चारणार्थः । चस्य कुत्वे च स्रुक् इति रूपम् । **तनोतेरनश्च वः** । चिगित्यनुवर्तते । तनु विस्तारे इत्यस्मात् चिक्प्रत्ययः । तन्धात्ववयवस्य अन् इति संघातस्य व इत्यकारविशिष्टः संघातो भवतीत्यर्थः । चस्य कुत्वे च रूपमाह—**त्वगिति** । 'स्त्रियां तु त्वगसृग्धरा' इत्यमरः । **ग्लानुदिभ्यां डौः** । ग्लै हर्षक्षये, णुद प्रेरणे, आभ्यां डौप्रत्यय इति भावः । **ग्लौरिति** । टेरिति टिलोपः । 'ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिः' इत्यमरः । **नौरिति** । टिलोपे रूपम् । 'स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः' इत्यमरः । **च्विरव्ययम्** । डौरित्यनुवर्तते । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तपरम् । डौप्रत्ययान्तं शब्दस्वरूपं च्व्यन्तं चेदव्ययसंज्ञकं स्यादित्यर्थः । **ग्लौकरोतीति** । अग्लौः ग्लौः संपद्यते तथा करोतीत्यर्थः । अव्ययत्वप्रयोजनं तु सुपो लुक् । अस्य नियमार्थत्वमाह—**कृन्मेजन्त इत्यादिना** । नियमाकारमाह—**उणादिप्रत्ययान्त इत्यादिना** । **च्व्यन्त इति** । तेन नौग्लौरित्यादौ नाव्ययत्वम् ।

रातेर्डैः । रा दाने इत्यस्मात् डैप्रत्ययो भवतीत्यर्थः । **राः रति** । रायो हलीत्यात्त्वम् । 'अर्थरैविभवा अपि' इत्यमरः । **गमेर्डोः** । गम्लृ गतावित्यस्मात् डोप्रत्यय इत्यर्थः । **गौरिति** । टिलोपे गोतो णिदिति णिद्भावे वृद्धौ च रूपम् । गोशब्दार्थं विवृण्वन् केशवोक्तमाह—**गौर्नादित्ये इत्यादिना** । 'गौरिला कुम्भिनी क्षमा' 'अनड्वान् सौरभेयो गौः' 'माहेयी सौरभेयी गौः' इति

गवाक्षव्योमसु'। बाहुलकाद् द्युतेरपि डोः। 'द्यौः स्त्री स्वर्गान्तरिक्षयोः' इति कोशः। (२२६) भ्रमेश्च डूः। भ्रूः। चाद्गमेः। अग्रेगूः। (२२७) दमेर्डोसिः। दोः दोषौ। (२२८) पणेरिज्यादेश्च वः। वणिक्। स्वार्थेऽण्। 'वैदेहको वाणिजो वणिक्'। (२२९) वशेः कित्। 'उशिगग्नौ घृतेऽपि च'। (२३०) भृञ ऊच्च। भूरिक् भूमिः। (२३१) जसिसहोरुरिन्। जसुरिर्वज्रम्। सहुरिरादित्यः पृथिवी च। (२३२) सुयुरुवृञो युच्। सवनश्चन्द्रमाः। यवनः। रवणः कोकिलः। वरणः। (२३३) अशे रश च। अश्नोतेर्युच्स्यात् रशादेशश्च। रशना काञ्ची। जिह्वावाची तु दन्त्यसकारवान्। (२३४) उन्देर्नलोपश्च। ओदनः। (२३५) गमेर्गश्च। गमेर्युच्स्याद्गश्चादेशः। गगनम्। (२३६) बहुलमन्यत्रापि। युच्स्यात्। स्यन्दनः। रोचना। (२३७) रञ्जेः क्युन्। रजनम्। (२३८) भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसि। भुवनम्। सुवनः

चामरः। द्यौरिति रूपमाह--बाहुलकादिति। द्युत दीप्तावित्यस्मात्प्रत्यये टिलोपे च रूपम्। 'द्योदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रम्' इत्यमरः। भ्रमेश्च डूः। भ्रमु अनवस्थाने, चात् गम्लृ गतौ, आभ्यां डूप्रत्ययः स्यादित्यर्थः। डित्त्वाट्टिलोपः। भ्रूरिति। 'ऊर्ध्वे दृग्भ्यां भ्रुवौ स्त्रियाम्' इत्यमरः। अग्रेगूरिति। सेवक इत्यर्थः। दमेर्डोसिः। दमु उपशमे, अस्माड्डोसिप्रत्यय इत्यर्थः। डित्त्वाट्टिलोपः। 'भुजबाहू प्रवेष्टो दोः' इत्यमरः। पणेरिज्यादेश्च वः। पण व्यवहारे स्तुतौ च, अस्मात् इजिप्रत्ययः। आदेः पकारस्य वकारश्चेत्यर्थः। वणिक् इति कुत्वे चर्त्वे च रूपम्। अमरकोशस्थवाणिजइत्यस्योपपत्तिमाह--स्वार्थेऽणिति। वशेः कित्। वश कान्तावित्यस्मात् इजिः, स च कित्स्यात् कित्त्वात्संप्रसारणम्, कुत्वचर्त्वे। भृञ ऊच्च। भृञ् भरणे, अस्मादिजिः, कित्स्यात्, धातोरूकारः अन्तादेशश्च। भूरिगिति। ऊत्वं रपरत्वम्। जसिसहोरुरिन्। जसु मोक्षणे, षह मर्षणे, आभ्यामुरिन्प्रत्यय इत्यर्थः।

सुयुरुवृञो युच्। षुञ् अभिषवे, यु मिश्रणे, रु शब्दे, वृञ् वरणे, एभ्यो युच्प्रत्यय इत्यर्थः। 'युवोरनाकौ' इति अनादेशः। गुणे अवादेशे च सवनमिति रूपम्। 'अभिषवः सवनं च सा' इत्यमरः। 'यवनं त्वधरे स्नाने सीमनिर्दलनेऽपि च' इति मेदिनी। यवनो म्लेच्छविशेषः। रवणः इति। 'रषाभ्याम्' इति णत्वम्। 'रवणः शब्दनो नान्दी' इत्यमरः। वरण इति। गुणः रपरत्वं णत्वम्। 'सेतौ च वरणो वेणी नदीभेदकचोच्चये' इत्यमरः। 'प्राकारो वरणः सालः' इति च। अशे रश च। अशू व्याप्तौ इत्यस्मात् युच् स्यात् प्रकृतेरशादेशश्चेत्यर्थः। नायमादेशः शित्, सर्वादेशत्वं त्वनेकाल्त्वात्। रशनेति। 'स्त्री कट्यां मेखला काञ्ची सप्तकी रशना तथा' इत्यमरः। जिह्वावाची त्विति। 'रसज्ञा रसना

आदित्यः।भुवनो वह्निः।निधुवनं सुरतम्। भृज्जनमम्बरीषम् ।(२३६)कृपृवृजिमन्दिनिधाञः क्युः। किरणः। पुरणः समुद्रः। वृजनमन्तरिक्षम्। मन्दनं स्तोत्रम्। निधनम्। (२४०) **धृषेर्धिष् च संज्ञायाम्** । धिषणो गुरुः। धिषणा धीः। (२४१) **वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च** । अतिप्रत्ययान्ताः। 'पृषु सेचने' गुणाभावः पृषन्ती। बृहत्। महान्। गमेर्जगादेशः। जगत्। (२४२) **संश्चत्तृपद्वेहत्**। एते निपात्यन्ते। पृथक्करणं शतृवद्भावनि-

---

जिह्वा ' इति प्रसिद्ध इति भावः। **दन्त्यसकारेति** । रस आस्वादने चौरादिकः। ततो नन्द्यादित्वात् ल्युप्रत्यये अनादेशे रूपमिति भावः। **उन्देर्नलोपश्च** । उन्दी क्लेदने, अस्मात् युच्, धातोर्नकारस्य लोपश्चेत्यर्थः। उपधागुणः। **ओदन इति** । 'ओदनोऽस्त्री सदीदिविः ' इत्यमरः। **गमेर्गश्च** । गम्लृ गतावित्यस्माद्युच्प्रत्ययः गश्चान्तादेश इत्यर्थः। ' नभोऽन्तरिक्षं गगनम् ' इत्यमरः। **बहुलमन्यत्रापि** । **स्यन्दन इति** । स्यन्दू प्रस्रवण इत्यस्मात् युजिति भावः। **रोचनेति** । रुच दीप्तावित्यस्मात्प्रत्ययः। **रञ्जेः क्युन्** । रञ्ज रागे अस्मात्क्युन्स्यात्। **रजनमिति**। कित्त्वान्नलोप इति भावः। ल्युटि तु रञ्जनमिति भावः। ' रञ्जनं रक्तचन्दनम् ' इत्यमरः। **भूसूधू** । भू सत्तायां, षूङ् प्राणिप्रसवे, धूञ् कम्पने, भ्रस्ज पाके, एभ्यः क्युन्स्यात् । **भुवनमिति** । कित्त्वान्न गुणः। उवङिति भावः। ' विष्टपं भुवनं जगत्' इत्यमरः। एवं सुवन इत्यपि। **निधुवनमिति**। ' मैथुनं निधुवनं रतम् ' इत्यमरः। **भृज्जनमिति** । क्युनः कित्त्वात् ग्रहिज्येति संप्रसारणम्। सस्य जश्त्वेन दः। दस्य श्चुत्वेन जः।

कृपृवृजि । कॄ विक्षेपे, पॄ पालनपूरणयोः, वृजी वर्जने, मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु, निपूर्वकडुधाञ्धारणपोषणयोः, एभ्यः क्युप्रत्यय इत्यर्थः। **किरण इति** । इत्वं रपरत्वम् णत्वम् । **पुरण इति** । ' उदोष्ठ्यपूर्वस्य ' इत्युत्वम्। **निधनमिति**। ' आतो लोप इटि च ' इत्यालोपः। ' निधनं कुलनाशयोः ' इत्यमरः। **धृषेर्धिष् च संज्ञायाम्**। धि धृषा प्रागल्भ्ये, अस्मात्क्युः, धातोर्धिषादेशश्च। **धिषण इति**। ' गीष्पतिर्धिषणो गुरुः ' इत्यमरः। **धिषणेति**। ' बुद्धिर्मनीषा धिषणा ' इत्यमरः। **वर्तमाने**। पृषु सेचने, बृह वृद्धौ, मह पूजायां, गम्लृ गतौ, एभ्यः अतिप्रत्यय इत्यर्थः। **शतृवच्चेति** । तेन उगित्त्वान्नुमिति भावः। अतिप्रत्यये लघूपधगुणमाशङ्क्याह—**गुणाभाव इति** । निपात्यत इति शेषः। शतृवत्त्वातिदेशस्य फलप्रदर्शनायाह—**पृषन्तीति** । गम्धातोरतिप्रत्यये जगादेशे च जगदिति रूपम्। लटः शतरि तु महतीत्यादौ शपि ' आच्छीनद्योः ' इति नुम् स्यात्। अतिप्रत्यये तु तस्यार्धधातुकतया न शप् । **संश्चत्तृपद्वेहत्**।

बृस्वर्थम्। साश्नोतेः सुट्। इकारलोपः। संश्चत् कुहकः। तृपत् छत्रम्। विपूर्वाद् हन्तेष्टिलोपः, इत ए च। 'वेहद्गर्भोपघातिनी'। (२४३) **छन्दस्यसानच्शुजृभ्याम्**। शवसानः पन्थाः। जरसानः पुरुषः। (२४४) **ऋञ्जिवृधिमन्दिसहिभ्यः कित्**। ऋञ्जसानो मेघः। वृधसानः पुरुषः। मन्दसानोऽग्निर्जीवश्च। सहसानो यज्ञो मयूरश्च। (२४५) **अर्तेर्गुणः शुट् च**। अर्शसानोऽग्निः। (२४६) **सम्यानच्स्तुवः**। संस्तवानो वाग्मी। (२४७) **युधिबुधिदृशिभ्यः किच्च**। युधानः। बुधानः। दृशानो लोकपालकः। (२४८) **हुर्च्छेः सनो लुक् छलोपश्च**। जुहुराणश्चन्द्रमाः। (२४९) **श्वितेर्दश्च**। शिश्विदानः पुण्यकर्मा। (२५०) **तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ**। शंसेः क्षदादिभ्यश्च क्रमात्तृन्तृचौ स्तः। तौ चानिटौ। शंस्ता स्तोता। शंस्तारौ शंस्तरः। क्षदिः सौत्रो धातुः, शकलीकरणे भक्षणे च। अनुदात्तेत्। 'वृक्ये चक्षदानम्' इति मन्त्रात्। 'उत्तार्थं वा वेहतं वा क्षदन्ते' इति ब्राह्मणाच्च। 'क्षत्ता स्यात्सारथौ द्वाःस्थे वैश्यायामपि शूद्रजे'।

चिञ् चयने, तृप प्रीणने, हन हिंसागत्योः, एते अतिप्रत्ययान्ता निपात्यन्त इत्यर्थः। ननु पूर्वसूत्र एव पठितव्ये पृथक् पठनं व्यर्थमित्यत आह—**पृथक्करणमिति**। संश्चदित्यत्राह—**इकारलोप इति**। वेहदित्यत्राह—**इत ए इति**। विशब्दसंबन्धिन इकारस्येत्यर्थः।

छन्दस्य। शु गतौ, जृष् वयोहानौ आभ्यामसानच्प्रत्यय इत्यर्थः। **ऋञ्जिवृधि**। ऋजि गतौ, वृधु वृद्धौ, मदी हर्षे, षह मर्षणे, एभ्यः असानच्प्रत्ययः कित्स्यादित्यर्थः। **अर्तेर्गुणः**। ऋ गतौ, अस्मात् असानच्प्रत्ययः, धातोर्गुणः, प्रत्ययस्य शुडागमश्चेत्यर्थः। **सम्यानच् स्तुवः**। समि उपपदे ष्टुञ् स्तुताविस्यस्मात् आनच्प्रत्यय इत्यर्थः। गुणेऽवादेशः। **युधिबुधि**। युध संप्रहारे, बुधिर् अवबोधने, दृशिर् प्रेक्षणे, एभ्यः आनच् कित्स्यादित्यर्थः। **युधान इति**। **हुर्च्छेः सनो**। हुर्च्छा कौटिल्ये, अस्मात्सन्नन्तात् आनच् स्यात्, सनो लुक्, छलोपश्च। **जुहुराण इति**। प्रत्ययलक्षणेन सनमाश्रित्य द्वित्वम्। नच 'न लुमता' इति निषेधः। लुप्तप्रत्यये परतः तन्निमित्ताङ्गसंज्ञकस्य कार्यं नेति तदर्थात्। द्वित्वं तु न सनि परतः तन्निमित्ताङ्गसंज्ञस्य विधीयते, अपितु तदन्तस्य। **श्वितेर्दश्च**। श्विता वर्णे, अस्मात् सन्नन्तादानच् सनो लुक्, तकारस्य दकारश्च। **शिश्विदान इति**। पूर्ववद्द्वित्वम्। 'शिश्विदानः पुण्यकर्मा चपलश्चिकुरः समौ' इत्यमरः। शिश्विदानोऽकृष्णकर्मेति क्वचित्पाठः। तस्याप्येष एवार्थः। **तृन्तृचौ शंसि**। शंसु स्तुतौ, क्षदधातुः सौत्रः, आभ्यां तृन्तृचौ क्रमात्स्तः। तौ चानिटावित्यर्थः। **शंस्तेति**। तृन्। **शंस्तराविति**। अप्तृन्निति सूत्रे नप्त्रादिग्रहणं नियमार्थं औणादिकतृन्तृजन्तानां यद्युपधादीर्घस्तर्हि नप्त्रादीनामेवेति। तस्मादत्र न दीर्घ इति भावः।

(२५१) **बहुलमन्यत्रापि** । मन् मन्ता । हन् हन्ता । इत्यादि । (२५२) **नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ** । न पतन्त्यनेन पितरो नरके इति नप्ता पौत्रो दौहित्रश्च । नयतेः षुग्गुणश्च, नेष्टा । त्विषेरितोऽत्वम्, त्वष्टा । होता । पोता ऋत्विग्भेदः । भ्राजतेर्जलोपः भ्राता । जायां माति जामाता । 'मान पूजायाम्' न लोपः माता । पातेराकारस्येत्वम् पिता । दुहेस्तृच्, इट् गुणाभावश्च, दुहिता । (२५३) **सुव्यसेर्ऋन्** । स्वसा । (२५४) **यतेर्वृद्धिश्च** । याता । 'भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम्' । (२५५) **नञि च नन्देः** । न नन्दति ननान्दा । इह वृद्धिर्नानुवर्तते इत्येके । 'ननान्दा तु स्वसा पत्युर्ननन्दा नन्दिनी च सा' इति शब्दार्णवः । (२५६) **दिवेर्ऋः** । देवा । देवरः । 'स्वामिनो देवृदेवरौ' । (२५७) **नयतेर्डिच्च** । ना नरौ नरः । (२५८) **सव्ये स्थश्छन्दसि** । 'अम्बाम्ब—' (सू. २११८) इत्यत्र 'स्थास्थिन्स्थृणामुपसंख्यानम्' (वा ४९६१) । सव्येष्ठा सारथिः । सव्ये-

---

प्रशास्तारावित्यादौ तु आदिग्रहणात्तृचि दीर्घो भवत्येव, नप्त्रादिषु पाठात् । **क्षत्तेति** । ' नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः ' इत्यमरः ।

नप्तृनेष्टृत्वष्टृ । एते तृन्तृजन्ता निपात्यन्ते । नप्तृशब्दस्य व्युत्पत्तिमाह— **न पतन्त्यनेनेति** । नञि उपपदे पत्लृ गतावित्यस्मात्तृनि नञः प्रकृतिभावः । अच्छब्दलोपश्च निपात्यते । नेष्टेत्यत्राह—**नयतेरिति** । णीञ् प्रापणे इत्यस्मात्प्रत्ययः । त्वष्टेत्यत्राह—**त्विषेरितोऽत्वमिति** । त्विष दीप्तावित्यस्मात् प्रत्यये इकारस्य अकार इत्यर्थः । **होतेति** । हु दानादनयोरित्यस्मात् प्रत्ययः गुण इति भावः । **पोतेति** । पूञ् पवने इत्यस्मात् प्रत्ययः । भ्रातेत्यत्राह—**भ्राजतेरिति** । भ्राजृ दीप्तावित्यस्मात् प्रत्ययः । **सावसेर्ऋन्** । सावुपपदे असु क्षेपणे इत्यस्मात् ऋन्प्रत्यय इत्यर्थः । **स्वसेति** । यणादेशः अप्तृन्निति दीर्घः । **यतेर्वृद्धिश्च** । यती प्रयत्ने, अस्मात् ऋन् वृद्धिश्चेत्यर्थः । यातेत्यस्यार्थमाह - **भार्यास्त्विति** । अमरकोशोऽयम् । **नञि च नन्देः** । टु नदि समृद्धौ, अस्मान्नञ्युपपदे ऋन् । **न नन्दतीति** । सेवायां कृतायामपीति शेषः । ऋनि वृद्धिरप्यनेनैव पूर्वसूत्रादनुवृत्तेः । मतान्तरमाह—**इहेति** । अत्र मानमाह—**ननान्दा तु स्वसा पत्युरिति** । **दिवेर्ऋः** । दिवु क्रीडादिषु, अस्मात् ऋप्रत्ययो भवतीत्यर्थः । ऋनि प्रकृते ऋविधिः नित्स्वराभावार्थम् । ' स्वामिनो देवृदेवरौ ' इत्यमरः । **नयतेर्डिच्च** । णीञ् प्रापणे, अस्मात् ऋप्रत्ययः, स च डिद्भवतीत्यर्थः । डित्त्वं टिलोपार्थम् । ' स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः ' इत्यमरः । **सव्ये स्थश्छन्दसि** । ष्ठा गतिनिवृत्तौ, अस्मात् सव्यशब्दे उपपदे ऋप्रत्ययः, स च डिदित्यर्थः । सव्येष्ठ इति स्थले षत्वार्थमाह—**अम्बाम्बेत्यत्रेति** । तत्पुरुषे कृतीत्यलुक् । 'नियन्ता प्राजिता

क्षरौ सव्येष्ठरः। (२५९) **अर्तिसृधृधम्यम्यश्यवितृभ्योऽनिः** । एभ्यो-ऽनिप्रत्ययः स्यात्। अरणिरग्नेर्योनिः। सरणिः। धरणिः। धमनिः। अमनि-र्गतिः। अशनिः। अवनिः। तरणिः। बाहुलकाद्रजनिः। (२६०) **आङि शुषेः सनश्छन्दसि** । आशुशुक्षणिरग्निर्वातश्च। (२६१) **कृषेरादेश्च चः** । चर्षणिर्जनः। (२६२) **अदेर्मुट् च** । अद्मनिः अग्निः। (२६३) **वृतेश्च** । वर्तनिः। गोवर्धनस्तु चकारान्मुट् वर्त्मनिरित्याह। (२६४) **क्षिपेः किच्च** । क्षिपणिरायुधम्। (२६५) **अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिः** । अर्चि-र्ज्वाला। इदन्तोऽप्ययम्। 'अग्नेर्भ्राजन्ते अर्चयः'। शोचिर्दीप्तिः। हविः। सर्पिः। 'इस्मन्–' (सू. ३१८९) इति ह्रस्वः। छदिः पटलम्। छर्दिर्वमन-व्याधिः। इदन्तोऽपि। 'छर्दतीसारशूलवान्'। (२६६) **बृंहेर्नलोपश्च** । 'बर्हिर्ना कुशशुष्मणोः'। (२६७) **द्युतेरिसिन्नादेश्च जः** । ज्योतिः। (२६८) **वसौ रुचेः संज्ञायाम्** । वसुरोचिर्यज्ञः। (२६९) **भुवः कित्** ।

यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः। सव्येष्ठृदक्षिणस्थौ च' इत्यमरः।

अर्तिसृधृ। ऋ गतौ, सृ गतौ, धृञ् धारणे, धमिधातुः सौत्रः, अम गतौ, अश भोजने, अव रक्षणे, तॄ प्लवनतरणयोः, एभ्यः अनिप्रत्यय इत्यर्थः। **अर-णिरिति**। 'निर्मन्थदारुणि त्वरणिर्द्वयोः' इत्यमरः। **आङि शुषेः**। आङि उपपदे शुष शोषणे इत्यस्मात्सन्नन्तादनिप्रत्यय इत्यर्थः। **आशुशुक्षणिरिति**। शुशुक्षेति सन्नन्तम्। 'रोहिताश्वो वायुसखः शिखावानाशुशुक्षणिः' इत्यमरः। **कृषेरादेश्च चः**। कृष विलेखने अस्मादनिप्रत्यय इत्यर्थः। ककारस्य चकारश्च। **चर्षणिरिति**। 'पुगन्तलघूपधस्य च' इति गुणः। **अदेर्मुट् च**। अद भक्षणे, अस्मादनिप्रत्ययः, मुडागमश्च प्रत्ययस्य भवतीत्यर्थः। **वृतेश्च**। वृतु वर्तने, अ-स्मादनिप्रत्यय इत्यर्थः। 'सरणिः पद्धतिः पद्या वर्तन्येकपदीति च' इत्यमरः। वर्तिनीत्यत्र कृदिकारादिति ङीष्। **क्षिपेः किच्च**। क्षिप प्रेरणे, अस्मादनि-प्रत्ययः, स च किद्भवतीत्यर्थः। कित्त्वान्न गुणः, क्षिपणिः। **अर्चिशुचि**। अर्च पूजायां, शुच शोके, हु दानादनयोः, सृप्लृ गतौ, छद अपवारणे णयन्तः, छर्द वमने, एभ्यः इसिप्रत्यय इत्यर्थः। **अर्चिरिति**। सान्तोऽयम्। 'ज्वालाभासोर्न-पुंस्यर्चिः' इत्यमरः। **इदन्तोऽप्ययमिति**। णयन्तादर्चेः अच इरिति इप्रत्यये साधुरिति भावः। छादि इति णयन्तादिसि णिलोपे उपधाह्रस्वार्थमाह—**इस्म-न्निति**। **छर्दतीसारेति**। छर्दिश्चातिसारश्च शूलं च यस्य सन्तीति विग्रहः। **बृंहेर्नलोपश्च**। बृहि वृद्धौ, अस्मादिसिः, नकारस्य लोपश्चेत्यर्थः। **बर्हिरिति**। उपधागुणे रूपम्।

द्युतेरिसिन्नादेश्च जः। द्युत दीप्तौ, अस्मादिसिन्प्रत्ययः। आदेर्दकारस्य

भुविः समुद्रः । (२७०) सहो धश्च । सधिरनड्वान् । (२७१) पिबतेस्थुक् । 'पाथिश्चक्षुःसमुद्रयोः' । (२७२) जनेरुसिः । जनुर्जननम् । (२७३) मनेर्धश्छन्दसि । मधुः । (२७४) अर्तिपॄवपियजितनिधनितपिभ्यो नित् । अरुः । परुर्ग्रन्थिः । वपुः । यजुः । तनुः तनुषी तनूंषि । धनुरस्त्रियाम् । 'धनुर्वंशविशुद्धोऽपि निर्गुणः किं करिष्यति' । सान्तस्योदन्तस्य वा रूपम् । 'तपुः सूर्याग्निशत्रुषु' । (२७५) एतेर्णिच्च । आयुः । आयुषी । (२७६) चक्षेः शिच्च । शित्त्वात् सार्वधातुकत्वेन ख्याञभावः । चक्षुः । (२७७) मुहेः किच्च । मुहुरव्ययम् । (२७८) बहुलमन्यत्रापि । आचक्षुः । परिचक्षुः । (२७९) कॄगॄशॄवृञ्चतिभ्यः ष्वरच् । 'कर्वरो व्याघ्ररक्षसोः' । गर्वरोऽहङ्कारी । शर्वरी रात्रिः । 'वर्वरः प्राकृतो जनः' । चत्वरम् । (२८०) नौ सदेः । 'निषद्वरस्तु जम्बालः' । निषद्वरी रात्रिः ।

॥ इत्युणादिषु द्वितीयः पादः ॥

जकारश्चेत्यर्थः । **वसौ रुचेः संज्ञायाम्** । वसुशब्दे उपपदे रुच दीप्तावित्यस्मादिसिन् प्रत्ययः स्यात्संज्ञायामित्यर्थः । **वसुरोचिरिति** । **भुवः कित्** । भू सत्तायामित्यस्मात् इसिन्प्रत्ययः, स च कित् भवतीत्यर्थः । कित्त्वान्न गुणः । **सहो धश्च** । षह मर्षणे इत्यस्मात् इसिन्प्रत्ययः, अन्त्यस्य धकारश्चेत्यर्थः । **पिबतेस्थुक्** । पा पाने, अस्मादिसिन्, धातोश्च थुगागम इत्यर्थः । पाथिरिति रूपम् । **जनेरुसिः** । जनी प्रादुर्भावे अस्मादुसिप्रत्यय इत्यर्थः । **मनेर्धश्छन्दसि** । मनु अवबोधने, अस्मादुसिप्रत्ययः धातोरन्तादेशश्च धकार इत्यर्थः । **अर्तिपॄवपि** । ऋ गतौ, पॄ पालनपूरणयोः, डु वप् बीजसन्ताने, यज देवपूजनादौ, तनु विस्तारे, धन धान्ये, तप सन्तापे, एभ्य उसिप्रत्ययः स्यात् । स च नित् भवतीत्यर्थः । नित्त्वं स्वरार्थम् । **एतेर्णिच्च** । इण् गतावित्यस्मादुसिप्रत्ययः, स च णिद्भवतीत्यर्थः । णित्त्वाद्वृद्धिः । **आयुरिति** । **चक्षेः शिच्च** । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि अस्मादुसिः । स च शिद्भवतीत्यर्थः । शित्त्वफलमाह—**सार्वधातुकत्वेनेति** । चक्षते रूपादिकमनुभवत्यनेनेति चक्षुः । **मुहेः किच्च** । मुह वैचित्त्ये, अस्मादुसिः, स च किदित्यर्थः, कित्त्वान्न गुणः । 'मुहुः पुनःपुनः शश्वत्' इत्यमरः । **कॄगॄशॄ** । कॄ विक्षेपे, गॄ निगरणे, शॄ हिंसायां, वृञ् वरणे, चते याचने, एभ्यः ष्वरच् स्यादित्यर्थः । षित्त्वं ङीषर्थम् । **नौ सदेः** । नावुपपदे षद्लृ विशरणगत्यवसादनेष्वित्यस्मात् ष्वरच् स्यादित्यर्थः । षित्वफलं दर्शयन्नुदाहरति—**निषद्वरी रात्रिरिति** ।

इत्युणादिषु द्वितीयः पादः ।

॥ अथ उणादिषु तृतीयः पादः ॥

(२८१) छित्वरछत्वरधीवरपीवरमीवरचीवरतीवरनीवरगह्वरकट्वरसंयद्वराः। एकादश ष्वरच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते। छिदिर् छद् अनयोस्तकारोऽन्तादेशः, छिदेर्गुणाभावश्च। छित्वरो धूर्तः। छत्वरो गृहकुञ्जयोः'। धीवरः कैवर्तः। पीवरः स्थूलः। मीवरो हिंसकः। चिनोतेर्दीर्घश्च। चीवरं भिक्षुकप्रावरणम्। तीवरो जातिविशेषः। नीवरः परिव्राट्। गाहतेर्ह्रस्वत्वम्। गह्वरम्। कटे वर्षादौ, कट्वरं व्यञ्जनम्। यमेर्दकारः संयद्वरो नृपः। पदेः सम्पद्वर इत्येके। (२८२) इणसिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक्। 'इनः सूर्ये नृपे पत्यौ'। सिनः कायः। जिनः अर्हन्। दीनः। उष्णः। ऊनः। (२८३) फेनमीनौ। एतौ निपात्येते। स्फायतेः फेनः। मीनः। (२८४) कृषेर्वर्णे। कृष्णः।

अथ तृतीयः पादः। **छित्वरछत्वरधीवर**। एते ष्वरच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्त इत्यर्थः। निपातनमेवाह—**अनयोस्तकार इति**। छिदिर् द्वैधीकरणे, छद अपवारणे, आभ्यां ष्वरच्प्रत्ययः, तत्संनियोगेन धातोस्तकारोऽन्तादेशः गुणाभावश्च निपात्यत इत्यर्थः। 'छित्वरश्छेदने द्रव्ये धूर्ते वैरिणि च त्रिषु' इति मेदिनी। **धीवर इति**। डु धाञ् धारणपोषणयोः, अस्मात् ष्वरचि धातोरन्त्यस्य ईत्वं निपात्यत इत्यर्थः। एवं पा पाने, मा माने, आभ्यां ष्वरचि ईत्वं निपात्यत इति बोध्यम्। 'कैवर्ते दाशधीवरौ' 'पीव्नी तु स्थूलपीवरे' इत्यमरः। **मीवर इति**। डु मीञ् हिंसायामित्यस्मादपि ष्वरचि साधुः। **चीवरमिति**। चिञ् चयने इत्यस्मात् श्नुविकरणात् ष्वरचि दीर्घो निपात्यत इत्यर्थः। **तीवर इति**। तायृ पूजानिशामनयोरित्यस्मात् ष्वरचि, 'लोपो व्योः' इति यलोपे, ईत्त्वं निपात्यते। यद्वा, तीवधातो प्रत्यये 'लोपो व्योः' इति वलोपे रूपम्। **नीवर इति**। णीञ् प्रापणे इत्यस्मात् ष्वरचि रूपम्। गह्वरेत्यत्राह—**गाहतेरिति**। गाहू विलोडने इत्यस्मादिति भावः। 'गह्वरं गण्डशैलास्तु' इत्यमरः। षित्त्वान्ङीषि गह्वरीति रूपम्। 'विपुला गह्वरी धात्री' इत्यमरः। **कट्वरेति**। कटे वर्षादौ, अस्मात्प्रत्ययः। संयद्वर इत्यत्राह—**यमेर्दकार इति**। **इणसिञ्जि**। इण् गतौ, षिञ् बन्धने, जि जये, दीङ् क्षये, उष दाहे, अव रक्षणे, एभ्यः नक्प्रत्यय इत्यर्थः। कित्त्वान्न गुणः। **इन इति**। 'इनो भगो धामनिधिश्चांशुमाल्यब्जनीपतिः। इनः सूर्ये प्रभौ राजा' इत्यमरः। **जिन इति**। 'मारजिल्लोकजिज्जिनः' इत्यमरः। **दीन इति**। निःस्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्गतोऽपि सः' इत्यमरः। **ऊन इति**। अवधातोः रूपम्। नकः कित्त्वात् 'ज्वरत्वर' इत्यूठ्।

फेनमीनौ। स्फायी वृद्धौ, मीञ् हिंसायां, आभ्यां नकि एतौ निपात्येते इत्यर्थः। आद्ये स्फाय् इत्येतस्य फे इत्यादेशः। 'डिण्डीरोऽब्धिकफः फेनः' इत्यमरः। **कृषेर्वर्णे**। कृष विलेखने, अस्मात् वर्णेऽभिधेये नक् स्यादित्यर्थः। 'कृष्णे

(२८५) बन्धेर्ब्रधिबुधी च । ब्रध्नः । बुध्नः । **(२८६) धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः** । 'धाना भृष्टयवे स्त्रियः' । पर्णं पत्रम् । पर्णः, किंशुकः । 'वस्नो मूल्ये वेतने च' । अजेर्वी । वेनः । अत्नः आदित्यः । बाहुलकाच्छ्रयोतेः । श्रोणः पङ्गुः । **(२८७) लक्षेरट् च** । लक्षेश्चुरादिण्यन्तान्नः स्यात्तस्याडागमश्च । चान्मुडित्येके । लक्ष्मणं नाम्नि चिह्ने च' । लक्ष्मणो लक्ष्मणश्च रामभ्राता । 'लक्ष्मणा हंसयोषायां सारसस्य च लक्ष्मणा' । (२८८) । **वनेरिच्चोपधायाः** । वेन्ना नदी । (२८९) । **सिवेष्टेर्यू च** । दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्न गुणः । स्यून आदित्यः । बाहुलकात्केवलो नः । ऊट् । अन्तरङ्गत्वाद्यण् । गुणः । स्योनः । (२९०) । **कृवृजृसिद्रुपन्यनिस्वपिभ्यो नित्** । कर्णः । वर्णः । 'जर्णश्चन्द्रे च वृक्षे च' ।

नीलासितश्यामकालश्यामलमेचकाः' इत्यमरः । **बन्धेर्बुधिब्रधी च** । बन्ध बन्धने, अस्मान्नक् स्यात्, प्रकृतेर्बुधि ब्रधि इत्यादेशौ च भवत इत्यर्थः । **ब्रध्न इति** । 'भास्करोऽहस्करो ब्रध्नः' इत्यमरः । **बुध्न इति** । 'शिरोऽग्रं शिखरं वा ना मूलं बुध्नोऽङ्घ्रिनामकः' इत्यमरः । **धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः** । डु धाञ् धारणपोषणयोः, पॄ पालनपूरणयोः, वस निवासे, अज गतौ, अत सातत्यगमने, एभ्यो न प्रत्यय इत्यर्थः । नकि प्रकृते नप्रत्ययविधानं वेन इत्यादौ गुणार्थं, वस्न इत्यत्र संप्रसारणाभावार्थं च । धाना इत्यत्र अमरकोशमाह—**धाना भृष्टयवे स्त्रिय इति** । **वस्न इति** । 'मूल्यं वस्नोऽप्यवक्रयः' इत्यमरः । **वेन इति** । अजेर्वी आदेशः । **श्रोण इति** । 'पृश्निरल्पतनौ श्रोणः पङ्गौ मुण्डस्तु मुण्डिते' इत्यमरः । **लक्षेरट् च** । लक्ष दर्शनाङ्कनयोः, लक्ष आलोचने, आभ्यां चुरादिण्यन्ताभ्यां नप्रत्ययः स्यादित्यर्थः, अडागमश्च प्रकृतेः । लक्ष्मण इति रूपसिद्ध्यर्थमाह— **चान्मुडिति** । **वनेरिच्चोपधायाः** । वन षण संभक्तौ, अस्मान्नप्रत्ययः, उपधाया इत्वं चेत्यर्थः । **वेन्नेति** । उपधाया इत्वे गुणः । **सिवेष्टेर्यू च** । षिवु तन्तुसन्ताने, अस्मान्नप्रत्ययः टेरिव् इत्यस्य स्थाने यू आदेशश्चेत्यर्थः । स्यून इत्यत्र यू आदेशे कृते 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणमाशङ्क्याह—**दीर्घोच्चारणसामर्थ्यादिति** । यदि गुण इष्टस्तर्हि यु इति ह्रस्वमेव विदधीत गुणे कृते विशेषाभावात् । एवं सति दीर्घोच्चारणं गुणाभावार्थं विज्ञायेतेति भावः । ननु तर्हि कथं स्योन इति अत्राह—**बाहुलकात् केवलो न इति** । यूआदेशरहित इत्यर्थः । एवंच, नप्रत्यये छ्वोरिति वस्य ऊठि गुणात्पूर्वमन्तरङ्गत्वात् यणि गुणे च रूपमिति भावः ।

कृवृजृसिद्रु । कॄ विक्षेपे, वृञ् वरणे, वॄ इति पाठे तु वॄ वरणे, जॄष् वयोहानौ, षिञ् बन्धने, द्रु गतौ, पन स्तुतौ, अन प्राणने, ञि ष्वप् शये, एभ्यो नप्रत्ययः स्यात्, स च निदित्यर्थः । नित्त्वं स्वरार्थम् । **कर्ण इति** । 'रषाभ्याम्' इति णत्वम् ।

सेना । श्रोणः । पन्नो नीचैर्गतिः । अम्नमोदनः । स्वप्नो निद्रा । (२९१) । **धेट इच्च** । 'धेनः सिन्धुर्नदी धेना । (२९२) । **तृषिशुषिरसिभ्यः कित्** । तृष्णा । शुष्णः सूर्यो वह्निश्च । रस्नं द्रव्यम् । (२९३) । **सुञो दीर्घश्च** । सूना वधस्थानम् । (२९४) । **रमेस्त च** । रमतीति रत्नम् । (२९५) । **रास्नासास्नास्थूणावीणाः** । रास्ना गन्धद्रव्यम् । सास्ना गोगलकम्बलः । स्थूणा गृहस्तम्भः । वीणा वल्लकी । (२९६) **गादाभ्यामिष्णुच्** । गेष्णुर्गायनः । देष्णुर्दाता । (२९७) **कृत्यशूभ्यां क्स्नः** । कृत्स्नम् । अक्ष्णमखण्डम् । (२९८) **तिजेर्दीर्घश्च** । तीक्ष्णम् । (२९९) **श्लिषेरच्चोपधायाः** । श्लक्ष्णम् । (३००) । **यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच्** । यज्युरध्वर्युः । ' मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि ' । शुन्ध्युरग्निः । दस्युस्तस्करः । जन्युः शरीरी । (३०१) **भुजि-**

धेट इच्च । धेट् पाने, अस्मान्नप्रत्ययः स्यात् इकारश्चान्तादेश इत्यर्थः । **धेन इति** । इकारस्य गुणे रूपम् । इत्वाविधाने तु आदेच इत्यात्वं स्यादिति भावः । **तृषिशुषिरसिभ्यः** । ञि तृषा पिपासायां, शुष शोषणे, रस शब्दे, एभ्यो नप्रत्ययः स्यात्, स च किदित्यर्थः । **तृष्णेति** । कित्वान्न गुणः । **सुञो दीर्घश्च** । षुञ् अभिषवे, अस्मान्नप्रत्ययः स्यात् धातोर्दीर्घश्चेत्यर्थः । **सूनेति** । धातोर्दीर्घविधिसामर्थ्यान्न गुणः किदित्यनुवर्तनाद्वा । ' सूनाधोजिह्विकापि च ' इत्यमरः । **रमेस्त च** । रमु क्रीडायामस्माण्ण्यन्तात् नप्रत्ययः स्यात्, तकारोऽन्तादेशश्चेत्यर्थः । रमेरिति ण्यन्तस्य निर्देशः। मित्वादुपधाह्रस्वः। **रास्नासास्ना**। रस आस्वादने, षस सस्ति स्वप्ने, ष्ठा गतिनिवृत्तौ, वी गतिव्याप्तिप्रजनादिषु, एभ्यः नप्रत्यये इत्थं निपात्यन्त इत्यर्थः । **रास्नेति** । रसधातोः नप्रत्यये उपधादीर्घ इति भावः । नाकुली सुरसा रास्ना ' इत्यमरः । **सास्नेति** । उपधादीर्घो निपात्यते । ' सास्ना तु गलकम्बले ' इत्यमरः । **स्थूणेति** । ष्ठा गतिनिवृत्तावित्यस्य रूपम् । प्रत्ययसंनियोगेन धातोरूत्वं, प्रत्ययस्य णत्वं च निपात्यते । ' स्थूणा स्तम्भे च वेश्मनः ' इत्यमरः । **वीणेति** । वीधातोः रूपम् । णत्वं निपात्यते । **गादाभ्यामिष्णुच्** । गै शब्दे, डु दाञ् दाने, आभ्यां इष्णुच्प्रत्यय इत्यर्थः। **गेष्णुरिति** । आद्गुणे रूपम् । **कृत्यशूभ्यां क्स्नः** । कृती छेदने, अशू व्याप्तौ, आभ्यां क्स्नप्रत्यय इत्यर्थः । **कृत्स्नमिति** । कित्वान्नोपधागुणः । **अक्ष्णमिति** । व्रश्चेति षत्वे, षढोरिति कत्वे, कवर्गात्परत्वात्षत्वे, रषाभ्यामिति णत्वे च रूपम् । **तिजेर्दीर्घश्च** । तिज निशाने, अस्मात् क्स्नप्रत्ययः, धातोर्दीर्घश्चेत्यर्थः । **श्लिषेरच्चोपधायाः** । श्लिष आलिङ्गने अस्मात् क्स्नप्रत्ययः धातोरुपधाया आकारश्चेत्यर्थः ।

यजिमनि । यज देवपूजनादौ, मन ज्ञाने, शुन्ध शुद्धौ, दसु उपक्षये, जनी

मृङ्भ्यां युक्त्युकौ। भुज्युर्भोजनम्। मृत्युः। (३०२) सर्तेरयुः। सरयुर्नदी। अयूरिति पाठान्तरम्। सरयूः। (३०३) पानीविषिभ्यः पः। पाति रक्षत्यस्मादात्मानमिति पापम्। तद्योगात्पापः। नेपः पुरोहितः। बाहुलकाद्गुणाभावे नीपो वृक्षविशेषः; वेष्पः पानीयम्। (३०४) च्युवः किच्च। च्युपो वक्त्रम्। (३०५) स्तुवो दीर्घश्च। स्तूपः समुच्छ्रायः। (३०६) सुशृभ्यां निच्च। चात्किद्। सूपः। बाहुलकादुत्वम्। शूर्पम्। (३०७) कुयुभ्यां च। कुवन्ति मण्डूका अस्मिन्कूपः। युवन्ति बध्नन्त्यस्मिन्पशुमिति यूपो यज्ञस्तम्भः। (३०८) खष्पशिल्पशष्पबाष्परूपपर्पतल्पाः। सहैते पप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते। खनतेर्नकारस्य षत्वम्। 'खष्पौ क्रोधबलात्कारौ। शीलतेर्ह्रस्वश्च। शिल्पं कौशलम्। शसु हिंसायाम्। निपातनात्षत्वम्। शष्पं बालतृणं प्रति-

---

प्रादुर्भावे, एभ्यः युच्प्रत्यय इत्यर्थः। **यज्युरिति**। 'युवोरनाकौ' इत्यनादेशस्तु न, तत्र यु वु इति उकारेत्संज्ञकयोरेव ग्रहणात्। **मन्युरिति**। 'मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियाम्' इत्यमरः। **भुजिमृङ्भ्याम्**। भुज पालनाभ्यवहरणयोः, मृङ् प्राणत्यागे, आभ्यां क्रमात् युक्त्युकौ प्रत्ययौ स्तः। **भुज्युरिति**। युकः कित्त्वान्न गुणः। एवं मृत्युरित्यपि। **सर्तेरयुः**। सृ गतौ, अस्मात् अयुप्रत्यय इत्यर्थः। **सरयुरिति**। अयुप्रत्यये गुण इति भावः। **पानीविषिभ्यः पः**। पा पाने, णीञ् प्रापणे, विष्लृ व्याप्तौ, एभ्यः पप्रत्यय इत्यर्थः। नीप इति सिद्धयर्थमाह—**बाहुलकादिति**। 'तूलं च नीपप्रियककदम्बास्तु हलिप्रिये' इत्यमरः। **च्युवः किच्च**। च्युङ् गतौ, अस्मात् पः स्यात्स च कित्स्यात्, कित्त्वान्न गुणः। **स्तुवो दीर्घश्च**। ष्टुञ् स्तुतौ, अस्मात्पः स्यात्, धातोर्दीर्घश्चेत्यर्थः। 'फेनस्तूपौ सयूपकौ' इत्यमरः। **सुशृभ्यां निच्च**। षुञ् अभिषवे, शॄ हिंसायां, आभ्यां पः स्यात्, स च नित् भवति, चाद्दीर्घश्चेत्यर्थः। **सूप इति**। धातोर्दीर्घविधिसामर्थ्यान्न गुणः। शूर्पमित्यत्राह—**बाहुलकादुत्वमिति**। रपरत्वं दीर्घत्वं चेति भावः। **कुयुभ्यां च**। कु शब्दे, यु मिश्रणे, आभ्यां पः, स च नित् धातोर्दीर्घत्वं चेत्यर्थः। 'तूदस्तु यूपः क्रमुकः' इत्यमरः। **खष्पशिल्प**। खनु अवदारणे, शील समाधौ, शसु हिंसायां, बाधृ लोडने, रु शब्दे, पॄ पालनपूरणयोः, तल प्रतिष्ठाकरणे चुरादिरण्यन्तः, एते पप्रत्ययान्ता इत्थं निपात्यन्त इत्यर्थः। निपातनमेवाह—**खनतेर्नकारस्येति**। 'खष्पः क्रोधे बलात्कारे' इति विश्वकोशादाह—**खष्पौ क्रोधबलात्काराविति**। शिल्पमित्यत्राह—**शीलतेर्ह्रस्व इति**। ह्रस्वनिपातनसामर्थ्यात् किदित्यनुवर्तनाद्वा गुणाभावः। शष्पमित्यत्राह—**निपातनात्षत्वमिति**। 'शष्पं बालतृणं

माच्चयश्च। बाधतेः षः। 'बाष्पो नेत्रजलोष्मणोः'। बाष्पं च । रौतेर्दीर्घः। 'रूपं स्वभावे सौन्दर्ये'। पॄ पर्पं गृहं बालतृणं पङ्गुपीठं च। 'तल्प प्रतिष्ठाकरणे' चुरादिणिचो लुक्। 'तल्पं शय्याट्टदारेषु'। (३०९) **स्तनिहृषिपुषिगदिमदिभ्यो णेरित्नुच्**। 'अयामन्त—' (सू २३११) इति णेरयादेशः। स्तनयित्नुः। हर्षयित्नुः। पोषयित्नुः। गदयित्नुः वावदूकः। मदयित्नुः मदिरा। (३१०) **कृहनिभ्यां क्त्नुः**। कृत्नुः शिल्पी। हत्नुर्व्याधिः शस्त्रं च। (३११) **गमेः सन्वच्च**। जिगत्नुः। (३१२) **दाभाभ्यां नुः**। दानुर्दाता। भानुः। (३१३) **वचेर्गश्च**। वग्नुः। (३१४) **धेट इच्च**। धयति तामिति धेनुः। (३१५) **सुवः कित्**। 'सूनुः पुत्रेऽनुजे रवौ'। (३१६) **जहातेर्द्वे ऽन्तलोपश्च**। जह्नुः। (३१७) **स्थो णुः**। 'स्थाणुः कीले स्थिरे हरे'। (३१८) **अजिवृरीभ्यो निच्च**। अजेर्वी, वेणुः। वर्णुर्नदद्देशभेदयोः। 'रेणुर्द्वयोः

घासः' इत्यमरः। बाष्प इत्यत्राह—**बाधतेरिति**। 'बाष्पमूष्माश्रु कशिपु' इत्यमरः। शेषं स्पष्टम्।

स्तनिहृषिपुषि। स्तन देवशब्दे, हृष तुष्टौ, पुष पुष्टौ, मदी हर्षग्लेपनयोः, गदी देवशब्दे, एभ्यो ण्यन्तेभ्य इत्नुच् स्यात्। इत्नुचि कृते णेरयादेशविधिं स्मारयति—**अयामन्तेति णेरयादेश इति**। 'स्तनयित्नुर्बलाहकः' इत्यमरः। **कृहनिभ्यां क्त्नुः**। डु कृञ् करणे, हन हिंसागत्योः, आभ्यां क्त्नुप्रत्यय इत्यर्थः। **कृत्नुरिति**। कित्त्वान्न गुणः। कर्तेत्यर्थः। **हत्नुरिति**। अनुदात्तोपदेशवनतीत्यादिना अनुनासिकलोपः। **गमेः सन्वच्च**। गम्लृ गतौ, अस्मात् क्त्नुप्रत्ययः,स च सन्वद्भवतीत्यर्थः। **जिगत्नुरिति**। अनुदात्तोपदेशेत्यादिना अनुनासिकलोपः। सन्वत्त्वात् द्वित्वं, अभ्यासाकारस्य इत्वादिकार्यम्। **दाभाभ्यां नुः**। डु दाञ् दाने, भा दीप्तौ, आभ्यां नुप्रत्यय इत्यर्थः। 'भानुर्हंसः सहस्रांशु' इत्यमरः। **वचेर्गश्च**। वच परिभाषणे, अस्मात् नुप्रत्ययः, गकारश्चान्तादेश इत्यर्थः। **धेट इच्च**। धेट् पाने, अस्मान्नुप्रत्ययः स्यात्, इकारश्चान्तादेशः। आदेच इत्यात्वे प्रसक्ते तदपवादोऽयम्। 'धेनुः स्यान्नवसूतिका इत्यमरः। **सुवः कित्**। षूङ् प्राणिप्रसवे, अस्मात् नुप्रत्ययः स्यात्, स च किद्भवतीत्यर्थः। **सूनुरिति**। कित्त्वान्न गुणः। **जहातेर्द्वे ऽन्तलोपश्च**। ओ हाक् त्यागे, अस्मान्नुप्रत्ययः, धातोर्द्वित्वं, अन्तस्याकारस्य लोपश्चेत्यर्थः। नुप्रत्ययस्य कित्त्वेऽप्यनजादित्वात् 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपाप्राप्तेरयमारम्भः। **जह्नुरिति**। धातोर्द्वित्वे आलोपे च रूपम्।

स्थो णुः। ष्ठा गतिनिवृत्तौ, अस्मात् णुः स्यादित्यर्थः। क्वचित्तु स्थाणुरित्येव पाठः। तस्मिन्पाठे यद्यपि अत्र स्थाधातोर्नुप्रत्यये णत्वं निपात्यत इति वक्तुं शक्यते, तथापि उत्तरत्रानुवृत्त्यर्थं णुप्रत्ययविधानमेव वरम्। **अजिवृरी**। अज गतिक्षेप-

स्त्रियां धूलिः'। (३१९) विषेः किच्च। विष्णुः। (३२०) कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः। बाहुलकान्न कस्येत्संज्ञा। 'कर्को धवलघोटकः'। दाको दाता। धाकोऽनड्वानाधारश्च। राका पौर्णमासी। अर्कः। 'कल्कः पापाशये पापे दम्भे विट्किट्टयोरपि'। (३२१) सृवृभूशुषिमुषिभ्यः कक्। 'सृक उत्पलवातयोः'। 'वृकः श्वापदकाकयोः'। भूकं छिद्रम्। शुष्कः। मुष्कोऽण्डम्। (३२२) शुकवल्कोल्काः। शुभेरन्त्यलोपः। शुकः। 'वल्कं वल्कलमस्त्रियाम्'। 'उष दाहे'। षस्य लः। उल्का। (३२३) इणभीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन्। 'एके मुख्यान्यकेवलाः' 'भेको मण्डूकमेघयोः' इति विश्वमेदिन्यौ। काकः। पाकः शिशुः। शल्कं शकलम्। अत्कः पथिकः शरीरावयवश्च। मर्कः शरीरवायुः। (३२४) नौ हः। जहातेः कन्स्यात्‌नौ। निहाका गोधिका। (३२५) नौ सदेर्डिच्च। 'निष्कोऽस्त्री हेम्नि तत्पले'।

णयोः, वृङ् संभक्तौ, री गतिरेषणयोः, एभ्यो णुर्नित्स्यादित्यर्थः। नित्त्वं स्वरार्थम्। अजधातोर्णुप्रत्यये आह—अजेर्वी इति। वेणुरिति। 'वेणुमस्करतेजनाः' इत्यमरः। विषेः किच्च। विष्लृ व्याप्तौ, अस्मात् णुः स्यात्, स च कित्, चकारात् निच्च। विष्णुरिति। कित्त्वान्न गुणः, नित्त्वं स्वरार्थम्। 'विष्णुर्नारायणः कृष्णः' इत्यमरः।

कृदाधारार्चिकलिभ्यः। डु कृञ् करणे, डु दाञ् दाने, डुधाञ् धारणपोषणयोः, रा दाने, अर्च पूजायां, कल शब्दसंख्यानयोः, एभ्यः कप्रत्ययः स्यादित्यर्थः। ननु कप्रत्ययावयवककारस्य 'लशक्वतद्धिते' इतीत्संज्ञा प्राप्नोतीत्यत आह—बाहुलकादिति। 'पृष्ठ्यः स्थौरी सितः कर्कः' इत्यमरः। दाको दातेति। कर्तरि प्रत्ययादिति भावः। राकेति। 'पूर्णे राका निशाकरे' इत्यमरः। दाक धाक राक इत्यत्र यद्यपि 'केऽणः' इत्यनेन ह्रस्वः प्राप्नोति, तथापि बाहुलकान्न भवति। सृवृभूशुषिमुषिभ्यः कक्। सृ गतौ, वृञ् वरणे, भू सत्तायां, शुष शोषणे, मुष स्तेये, एभ्यः कक्प्रत्यय इत्यर्थः। कित्त्वं गुणाभावार्थम्। सृक इति। शुकवल्कोल्काः। शुभ शुम्भ भाषणे, वल वल्ल संवरणे, उष दाहे, एते कक्प्रत्ययान्ता निपात्यन्त इत्यर्थः। निपातनमेवाह—शुभेरन्त्यलोप इति। भलोप इत्यर्थः। कित्त्वान्न गुणः। 'ग्रन्थिपर्णं शुकं बर्हपुष्पं स्थौणेयकुक्कुरे' इत्यमरः। वल्कमिति। 'वल्कं वल्कलमस्त्रियाम्' इत्यमरः। उल्केति। 'प्राचिकोल्का पिपीलिका' इत्यमरः। इणभीकापा। इण् गतौ, ञि भी भये, कै शब्दे, पा पाने, शल गतौ, अत सातत्यगमने, मर्च शब्दे चुरादिः, एभ्यः कन्प्रत्यय, स्यात्। नित्त्वं स्वरार्थम्। नौ हः। नावुपपदे ओ हाक् त्यागे इत्यस्मात् कन् स्यादित्यर्थः। 'निहाका गोधिका समे' इत्यमरः। नौ सदेर्डिच्च। नावुपपदे षद्लृधातोः कन्स्यात्, स च

(३२६) **स्यमेरीट् च** । स्यमीको वल्मीकः वृक्षभेदश्च । इट् ह्रस्व इति केचित् । स्यमिकः । (३२७) **अजियुधूनीभ्यो दीर्घश्च** । 'वीकः स्याद्वातपक्षिणोः' । यूका । धूको वायुः । नीको वृक्षविशेषः । (३२८) **ह्रियो रश्च लो वा** । 'ह्रीका ह्लीका त्रपा मता' । (३२९) **शकेरुनोन्तोन्त्युनयः** । उन, उन्त, उन्ति, उनि, एते चत्वारः स्युः । शकुनः । शकुन्तः । शकुन्तिः शकुनिः । (३३०) **भुवो झिच्** । भवन्तिर्वर्तमानकालः । बाहुलकादवेश्च । अवन्तिः । वदेर्वदन्तिः । किंवदन्ती जनश्रुतिः' । (३३१) **कन्युच्क्षिपेश्च** । चाद्भुवः । 'क्षिपण्युर्वसन्तः' इत्युज्ज्वलदत्तः । 'भुवन्युः स्वामिसूर्ययोः' । (३३२) **अनुङ् नदेश्च** । चात्क्षिपेः । नदनुर्मेघः । क्षिपणुर्वातः । (३३३) **कृवृदारिभ्य उनन्** । 'करुणो वृक्षभेदः स्यात्करुणा च कृपा मता' । वरुणः । दारुणम् । (३३४) **त्रो रश्च लो वा** । 'तरुणस्तलुनो युवा' । (३३५) **क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित्** । क्षुधुनो म्लेच्छजातिः । पिशुनः । मिथुनम् । (३३६)

डिद्भवतीत्यर्थः । डित्त्वाट्टिलोपः । षत्वं 'सदिरप्रतेः' इत्यनेन । निष्कमिति रूपम् । **स्यमेरीट् च** । स्यमु शब्दे अस्मात्कन्स्यात्, तस्य चेडागमः । स्यमीक इति रूपम् । **अजियुधूनीभ्यो** । अज गतिक्षेपणयोः, यु मिश्रणे अमिश्रणे च, धूञ् कम्पने, णीञ् प्रापणे, एभ्यः कन्स्यादेषां दीर्घश्चेत्यर्थः । **वीक इति** । अजधातोः कनि प्रकृतेर्वीभावे, तस्य दीर्घत्वे दीर्घविधानसामर्थ्याद्गुणाभावः । **यूकेति** । कनि धातोर्दीर्घः । **ह्रियो रश्च लो वा** । ह्री लज्जायां, अस्मात्कन्, धातोर्दीर्घत्वं, रेफस्य लकारश्च वेत्यर्थः । **ह्रीकेति** । दीर्घविधानसामर्थ्याद्गुणाभावः । **ह्लीकेति** । रेफस्य लकारे रूपम् ।

शकेरुनोन्तोन्त्युनयः । शक्लृ शक्तौ, अस्मात् उन उन्त उन्ति उनि एते चत्वारः प्रत्ययाः स्युः । 'शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः' इत्यमरः । **भुवो झिच्** । भू सत्तायामस्मात् झिच् स्यात् 'झोऽन्तः' इन्त्यन्तादेशः । **भवन्तिरिति** । अन्तादेशे गुणेऽवादेशे च रूपम् । अस्तिर्भवन्तिपरोऽप्यप्रयुज्यमानोऽस्तीति भाष्यम् । अवन्तिरित्यादिसिद्ध्यर्थमाह—**बाहुलकादिति** । **कन्युच्क्षिपेश्च** । क्षिप प्रेरणे, चकारात् भवतेरपि कन्युच् प्रत्यय इत्यर्थः । **क्षिपण्युरिति** । 'अट्कुप्वाङ्' इति णत्वम् । **भुवन्युरिति** । कन्युचः कित्त्वाद्गुणाभावे उवङादेशे च रूपम् । **अनुङ् नदेश्च** । नद अव्यक्ते शब्दे । चकारात्क्षिपेरनुङ् स्यात् । **क्षिपणुरिति** । अनुङो ङित्त्वाद्गुणाभावः । **कृवृदारिभ्य उनन्** । कृ विक्षेपे, वृञ् वरणे, दृ विदारणे ण्यन्तः, एभ्यः उननप्रत्यय इत्यर्थः । **त्रो रश्च लो वा** । प्लवनतरणयोः, अस्मात् उनन् स्यात्, रेफस्य लकारो वेत्यर्थः । **तरुण इति** । उननि धातोर्गुणः । 'वयस्थस्तरुणो युवा' इत्यमरः । **क्षुधिपि-**

फलेर्गुक्च। फल्गुनः पार्थः। प्रज्ञाद्यण्। फाल्गुनः। (३३७) **अशेर्लशश्च**। लशुनम्। (३३८) **अर्जेर्णिलुक्च**। अर्जुनः। (३३९) **तृणाख्यायां चित्**। चित्वादन्तोदात्तः। अर्जुनं तृणम्। (३४०) **अर्तेश्च**। अरुणः। (३४१) **अजियमिशीङ्भ्यश्च**। 'वयुनं देवमन्दिरम्' यमुना। शयुनः अजगरः। (३४२) **वृतॄवदिहनिकमिकषिभ्यः सः**। वर्सम्। तर्सम्। 'तर्सः प्लवसमुद्रयोः'। वत्सः। वत्सं वक्षः। हंसः। 'कंसोऽस्त्री पानभाजनम्'। कक्षम् अरण्यम्। (३४३) **प्लुषेरच्चोपधायाः**। प्लक्षः। (३४४) **मने-**

शिमिथिभ्यः कित्। क्षुध बुभुक्षायां, पिश अवयवे, मिथः सौत्रः, एभ्यः, कित्स्यादित्यर्थः। **क्षुधुन् इति**। कित्वान्न गुणः। **फलेर्गुक् च**। फल निष्पत्तौ, अस्मादुनन्स्यात्। धातोर्गुगागमश्चेत्यर्थः। **फल्गुन इति**। अर्जुन इत्यर्थः। ननु कथं फाल्गुन इत्यत आह—**प्रज्ञाद्यणिति**। **अशेर्लशश्च**। अश भोजने, अस्मादुनन् धातोर्लशादेशश्चेत्यर्थः। **लशुनमिति**। 'लशुनं गृञ्जनारिष्टमहाकन्दरसोनकाः' इत्यमरः। **अर्जेर्णिलुक्च**। अर्ज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु, अस्मादुनन्प्रत्ययः तत्संनियोगेन णिलुक्चेत्यर्थः। **अर्जुन इति**। जकारेण व्यवधानान्न णत्वम्। 'वलक्षो धवलोऽर्जुनः' इत्यमरः। अत्र णेरनिटीत्यनेनैव णेर्लोपे सिद्धे णिलुक् चेति लुग्विधानं चिन्त्यप्रयोजनमेव। नच प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तं लघूपधगुणं वारयितुं लुग्विधानमावश्यकम्, लुकि तु न लुमताङ्गस्येति निषेधान्न प्राप्तिरिति वाच्यम्, लुग्विधानेऽपि उननमाश्रित्य लघूपधगुणस्य दुर्वारत्वात्। अथ यदि यथाकथंचित् एतद्ग्रन्थसमर्थने आग्रहः। एवं वक्तव्यम् अस्मिन्सूत्रे किदित्यनुवर्तेत, ततश्च उननः कित्वेन गुणो न भवति, लोपे तु स्यादेव गुण इति वैपरीत्ये पर्यवस्यतीति। एवं सति अर्जुन इति रूपमेव न सिध्येत्, तस्मात् किदिति नानुवर्तनीयमेव, लुग्विधानं च व्यर्थम्। **तृणाख्यायाम्**। तृणस्याख्या तृणाख्या तस्यां सत्यां अर्जेर्जायमानः उनन् चित्स्यादित्यर्थः। चित्वफलमाह—**चित्वादन्तोदात्त इति**। **अर्तेश्च**। ऋ गतौ, अस्मादुनन्स्यात्, स च चित्स्यादित्यर्थः। **अरुण इति**। रषाभ्यामिति णत्वम्। 'अरुणो भास्करेऽपि स्यात् वर्णभेदेऽपि च त्रिषु' इत्यमरः। **अजियमिशीङ्भ्यश्च**। अज गतिक्षेपणयोः, यमु उपरमे, शीङ् स्वप्ने, एभ्य उनन् स्यात्, स च चिदित्यर्थः। **वयुनमिति**। अजेर्वीभावः गुणः अयादेशः। **यमुनेति**। 'यमुना शमनस्वसा' इत्यमरः।

वृतॄवदि। वृ वरणे, तॄ प्लवनतरणयोः, वद व्यक्तायां वाचि, हन हिंसागत्योः, कमु कान्तौ, कष हिंसायां, एभ्यः सप्रत्यय इत्यर्थः। **वर्षमिति**। प्रत्ययावयवत्वात्षत्वम्। **तर्षमिति**। 'तर्षो जगिधस्तु भोजनम्' इत्यमरः। अत्रापि गुणे कृते षत्वम्। **कक्षमिति**। षढोरिति कत्वम्। **प्लुषेरच्चोपधायाः**। प्लुष दाहे, अस्मात्सः स्यात्, उपधाया अकारश्चेत्यर्थः। 'प्लक्षश्च तिन्तिडी चिञ्चा'

दीर्घश्च । मांसम् । (३४५) **अशेर्देवने** । अक्षः । (३४६) **स्नुव्रश्चिकृत्यृषिभ्यः कित्** । स्नुषा । वृक्षः । कृत्समुदकम् । ऋक्षं नक्षत्रम् । (३४७) **ऋषेर्जातौ** । 'ऋक्षोऽद्रिभेदे भल्लूके शोणाके कृतवेधने । ऋक्षमुक्तं च नक्षत्रे' इति विश्वः । (३४८) **उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च** । उत्सः प्रस्रवणम् । गुत्सः स्तबकः । कुक्षो जठरम् । (३४९) **गृधिपण्योर्दकौ च** । गृत्सः कामदेवः । पक्षः । (३५०) **अशेः सरः** । अक्षरम् । (३५१) **वसेश्च** । वत्सरः । (३५२) **सपूर्वाच्चित्** । संवत्सरः । (३५३) **कृधूमदिभ्यः कित्** ।

इत्यमरः । **मनेर्दीर्घश्च** । मन ज्ञाने, अस्मात्सप्रत्ययः, धातोर्दीर्घश्चेत्यर्थः । **मांसमिति** । 'नश्चापदान्तस्य' इत्यनुस्वारः । **अशेर्देवने** । अशू व्याप्तौ, अस्मात्सप्रत्ययः देवने वाच्ये इत्यर्थः । **अक्ष इति** । व्रश्चेति षत्वं, कत्वं, षत्वमिति भावः । **स्नुव्रश्चि** । स्नु प्रस्रवणे, ओ व्रश्चू छेदने, कृती छेदने, ऋषी गतौ, एभ्यः सप्रत्ययः स्यात्, स च कित्स्यादित्यर्थः । **स्नुषेति** । कित्त्वान्न गुणः । **वृक्ष इति** । व्रश्चधातोः सनि तस्य कित्त्वात् ग्रहिज्येति संप्रसारणे, स्कोरिति सलोपः, चोः कुरिति कुत्वं, सस्य षत्वे च रूपम् । **ऋषेर्जातौ** । ऋषी गतावित्यस्मात् जातौ सप्रत्ययः स्यात्, स च किदित्यर्थः । पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे इदं सूत्रं नियमार्थम्—ऋषेर्जातावेव सप्रत्यय इति । तेन यौगिके न भवति । अन्येभ्यस्तु उभयत्रापि भवति ।

उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च । उन्दी क्लेदने, गुध रोषे, कुष निष्कर्षे, एभ्यः सः कित्स्यादिति भावः । **उत्स इति** । अनिदितामिति नलोपः । 'उत्सः प्रस्रवणं वारि' इत्यमरः । **गुत्स इति** । खरि चेति चर्त्वम् । **कुक्ष इति** । षढोरिति कः । **गृधिपण्योर्दकौ च** । गृधु अभिकाङ्क्षायां, पण व्यवहारे स्तुतौ च, आभ्यां सप्रत्ययः, धातोरन्त्यस्य क्रमेण दकारककारौ चादेशौ स्त इत्यर्थः । **गृत्स इति** । किदित्यनुवर्तनान्न गुणः । धकारस्य दकार आदेश इति भावः । ननु धकारस्य खरि चेति चर्त्वेन तकारे गृत्स इति रूपसिद्धौ किमर्थमेवं दकारविधिप्रयास इति चेत्, अत्राहुः 'खरि च' इति चर्त्वस्यासिद्धत्वात् 'एकाचो बशो भष्' इति भष्भावः प्रसज्येत तदर्थं दकारविधिरिति । प्रक्रियालाघवाय तकार एव तु न विहितः 'चयो द्वितीया' इति पक्षे थकारप्रसङ्गात् । दकारविधाने तु चर्त्वस्यासिद्धत्वान्न भवति । **पक्ष इति** । पणधातोः रूपम् । कात्परत्वात्षत्वम् । **अशेः सरः** । अशू व्याप्तौ, अस्मात्सरप्रत्यय इत्यर्थः । **अक्षरमिति** । व्रश्चेत्यादिना षत्वं, षढोरिति कत्वम्, सस्य षत्वम् । **वसेश्च** । वस निवासे, अस्मात् सरप्रत्यय इत्यर्थः । **वत्सर इति** । सः स्यार्धधातुके इति तत्वम् । **संपूर्वाच्चित्** । समित्युपसर्गपूर्वकाद्वसेर्जायमानः सरप्रत्ययः चिदित्यर्थः । चित्त्वप्रयोजनं तु अन्तोदात्तस्वरः । अत्र सपूर्वाच्चिदिति

बाहुलकात्र षत्वम् । 'कृसरः स्यात्तिलौदनम्' । धूसरः । मत्सरः । 'मत्सरा मक्षिका ज्ञेया भम्भराली च सा मता' । (३५४) पते रश्च लः । पत्सलः पन्थाः । (३५५) तन्यृषिभ्यां क्सरन् । तसरः सूत्रवेष्टनम् । ऋक्षरः ऋत्विक् । (३५६) प्रीयुकणिभ्यां कालन्ह्रस्वः संप्रसारणं च । प्रीयुः सौत्रः । प्रियालो वृक्षभेदः । कुणालो देशभेदः । (३५७) कटिकुषिभ्यां । काकुः । कटाकुः पक्षी । कुषाकुरग्निः सूर्यश्च । (३५८) सर्तेर्दुक्च । 'सृदाकुर्वात-सरितोः' । (३५६) वृतेर्वृद्धिश्च । वार्ताकुः । बाहुलकादुकारस्य अत्वम् । वार्ताकम् । (३६०) । पर्देर्नित्संप्रसारणमल्लोपश्च । 'पृदाकुर्वृश्चिके व्याघ्रे चित्रके च सरीसृपे' । (३६१) सृयुवचिभ्योऽन्युजागूजक्नुचः ।

स्वारसिकः पाठः । समितरपूर्वादपि सरप्रत्ययदर्शनात् । 'संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसि इलावत्सरोऽसि इद्वत्सरोऽसि' इत्यादौ यथा । **कृधूमदिभ्यः कित्** । डु कृञ् करणे, धूञ् कम्पने, मदी हर्षे, एभ्यः सरप्रत्ययः, स च कित्स्यादित्यर्थः । ननु कृसर इत्यत्र इणः परत्वात् प्रत्ययावयवत्वाच्च षत्वं कुतो नेत्यत आह—**बाहुलकादिति** । कृसरशब्दार्थे विवृण्वन् अमरकोशमाह—**कृसरः स्यादिति । धूसर इति** । कित्त्वान्न गुणः । 'ईषत्पाण्डुस्तु धूसरः' । **मत्सर इति** । 'मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे तद्वत्कृपणयोस्त्रिषु' इत्यमरः । **पते रश्च लः** । पत्लृ गतौ, अस्मात् सरः स्यात्, रेफस्य लश्चेत्यर्थः । पत्सल इति रूपम् । **तन्यृषिभ्यां क्सरन्** । तनु विस्तारे, ऋषी गतौ, आभ्यां क्सरन्प्रत्यय इत्यर्थः । **तसर इति** । प्रत्ययस्य कित्त्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिनाऽनुनासिकलोपः । ऋषधातोः ऋक्षर इति रूपम् । कित्त्वान्न गुणः । कत्वं षत्वम् ।

प्रीयुकणिभ्याम् । प्रीयुधातोर्धातुपाठे अदर्शनादाह—**सौत्र इति** । कण शब्दे । आभ्यां कालन्प्रत्ययः, क्रमेण प्रीयुधातोर्ह्रस्वः, कणधातोः संप्रसारणं चेत्यर्थः । **प्रियाल इति** । ह्रस्वे रूपम् । **कुणाल इति** । संप्रसारणे वकारस्योकारे पूर्वरूपे च रूपम्, 'राजादनं प्रियालः स्यात्सन्नकद्रुर्धनुःपटः' इति वनौषधिवर्गे अमरः । **कटिकुषिभ्यां काकुः** । कटे वर्षावरणयोः, कुष निष्कर्षे, आभ्यां काकुप्रत्ययः । कटाकुः कुषाकुरिति रूपम् । **सर्तेर्दुक् च** । सृ गतौ, अस्मात्काकुप्रत्ययः स्यात्, धातोर्दुगागमश्चेत्यर्थः । **सृदाकुरिति** । प्रत्ययस्य कित्त्वान्न गुणः । **वृतेर्वृद्धिश्च** । वृतु वर्तने, अस्मात्काकुः स्यात्, धातोर्वृद्धिश्चेत्यर्थः । **वार्ताकुरिति** । वार्ताकशब्दं साधयति—**बाहुलकादिति** । **पर्देर्नित्संप्रसारणमल्लोपश्च** । पर्द कुत्सिते शब्दे, अस्मात्काकुः स्यात्, स च नित्, धातोः रेफस्य संप्रसारणं ऋकारो भवति, पकारोत्तराकारस्य लोपश्चेत्यर्थः । 'सर्पः पृदाकुर्भुजगः भुजङ्गोऽहिर्भुजङ्गम । इत्यमरः । **सृयुवचिभ्यो** । सृ गतौ, यु मिश्रणे, वच परि-

अन्युच्, आगूच्, अक्नुच्, एते क्रमात्स्युः 'सरण्युर्मेघवातयोः'। यवागूः। 'वचक्नुर्विप्रवाग्मिनोः'। (३६२) **आनकः शीङ्भियः।** शयानकोऽजगरः। भयानकः। (३६३) **आणको लूधूशिङ्घिधाञ्भ्यः।** लवाणकं दात्रम्। धवाणको वातः। शिङ्घाणकः श्लेष्मा। पृषोदरादित्वात्पक्षे कलोपः। 'शिङ्घाणं नासिकामले'। 'धाणको दीनारभागः'। (३६४) **उल्मुकदर्विहोमिनः।** उष दाहे। षस्य लः मुकप्रत्ययश्च। उल्मुकं ज्वलदङ्गारम्। दृणातेर्विः दर्विः। जुहोतेर्मिनिः होमी। (३६५) **ह्रियः कुग्रश्च लो वा।** ह्रीकुः ह्लीकुः लज्जावान्। (३६६) **हसिमृग्रिण्वाऽमिदमिलूपूधुर्विभ्यस्तन्।** दशभ्यस्तन् स्यात्। 'तितुत्र–' (सू ३१६३) इति नेट्। हस्तः। मर्तः। गर्तः। एतः कर्बुरः। वातः। अन्तः। दन्तः। 'लोतः स्यादश्रुचिह्नयोः'। 'पोतो बालवहित्रयोः'। धूर्तः। बाहुलकात्तुसेर्दीर्घश्च। तूस्तं पापं धूलिर्जटा च। (३६७) **नञ्याप इट् च।** नाप्तितः। (३६८) **तनिमृङ्भ्यां किच्च।** ततम्। मृतम्।

भाषणे, एभ्यो धातुभ्यः क्रमात् अन्युच्, आगूच्, अक्नुच् इति प्रत्ययाः स्युः। **सरण्युरिति।** अन्युचि कृते धातोर्गुणे च रूपम्। **यवागूरिति।** गुणे अवादेशे च रूपम्। 'यवागूरुष्णिका श्राणा' इत्यमरः' 'वचक्नुस्तु पुमान्विप्रे' इति मेदिनीकारः। **आनकः शीङ्भियोः।** शीङ् स्वप्ने, ञि भी भये, आभ्यां आनगित्यर्थः. **शयानको भयानक इति।** गुणे अयादेशे च रूपम्' **आणको।** लूञ् छेदने, धूञ् कम्पने, शिघि आघ्राणे, डु धाञ् धारणपोषणयोः, एभ्यः आणकप्रत्यय इत्यर्थः। **शिङ्घाणकमिति।** इदित्त्वान्नुम्।

उल्मुकदर्विहोमिनः। उल्मुक, दर्वि, होमी इति त्रयः निपात्यन्त इत्यर्थः। निपातनमेवाह—**उष दाह इति।** ननु तर्हि षकारोऽपि श्रूयेत इत्यत आह—**षस्य ल इति।** प्रत्ययमाह—**मुकप्रत्ययश्चेति** । निपात्यत इति शेषः। 'अङ्गारोऽलातमुल्मुकम्' इत्यमरः। दर्विरित्यत्राह—**दृणातेरिति** । 'दर्विः कम्बिः खजाका च' इत्यमरः। होमीत्यत्राह—**जुहोतेरिति। ह्रियः कुक् रश्च लो वा।** ह्री लज्जायामस्मात्कुक्प्रत्ययः स्यात्, धातुसंबन्धिरेफस्य लकारस्य वेत्यर्थः। **ह्लीकुरिति।** कित्त्वाद्गुणनिषेधः। **हसिमृग्रिण्वामि।** हसे हसने, मृङ् प्राणत्यागे, गॄ निगरणे, इण् गतौ, वा गतिगन्धनयोः, अम गत्यादिषु, दमु उपशमे, लूञ् छेदने, पूञ् पवने, धुर्वी हिंसायां, एभ्यो धातुभ्यस्तन्प्रत्ययः। हस्त इत्यादौ वलादिलक्षणेटमाशङ्क्याह—**तितुत्रेति नेडिति।** तनः कित्त्वाभावाद्दन्त इत्यादौ 'अनुनासिकस्य क्विझलोः' इति दीर्घो न। **मर्त इति।** भूलोक इत्यर्थः। तत्र भवो मर्त्यः। दिगादित्वाद्यत्। **धूर्त इति।** तनि कृते 'लोपो व्योर्वलि' इति वलोपः, हलि चेति दीर्घः। **नञ्याप इट् च।** नञि उपपदे आप्लृ व्याप्तावित्यस्मात् तन्प्रत्ययः, इडागमश्चेत्यर्थः। **नाप्तित इति।**

(३६९) **अञ्जिघृसिभ्यः क्तः**। अक्तम् । घृतम् । सितम् । (३७०) **दुतनिभ्यां दीर्घश्च** । दूतः । तातः । (३७१) **जेर्मूट् चोदात्तः** । जीमूतः । (३७२) **लोष्टपलितौ** । लुनातेः क्तः, तस्य सुट्, धातोर्गुणः, लोष्टम् । पलितम् । (३७३) **हृश्याभ्यामितन्** । हरितश्येतौ वर्णभेदौ । (३७४) **रुहे रश्च लो वा** । 'रोहितो मृगमत्स्ययोः' । लोहितं रक्तम् । (३७५) **पिशेः किच्च** । पिशितं मांसम् । (३७६) **श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः** । श्रवाय्यो यज्ञपशुः । दक्षाय्यो गरुडो गृध्रश्च । स्पृहयाय्यः । गृहयाय्यो गृहस्वामी । (३७७) **दिधिषाय्यः** । दधातेर्द्वित्वमित्त्वं षुक्च । 'मित्र इव यो दिधिषाय्यः' ।

बाहुलकान्नलोपाभावः । 'क्षुरी मुण्डी दिवाकीर्तिनापितान्तावसायिनः' इत्यमरः । **तनिमृङ्भ्यां किच्च** । तनु विस्तारे, मृङ् प्राणत्यागे, आभ्यां तन्स्यात्, स च किदित्यर्थः । **ततमिति** । कित्त्वादनुनासिकलोपः । 'ततं वीणादिकं वाद्यम्' इत्यमरः ।

अञ्जिघृसिभ्यः क्तः । अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु, घृ क्षरणदीप्त्योः, षिञ् बन्धने, एभ्यः क्तः स्यात् । **अक्त इति** । नलोपे कुत्वे च रूपम् । **दुतनिभ्यां दीर्घश्च** ' दु गतौ, तनु विस्तारे, आभ्यां क्तः स्यात् धातोर्दीर्घश्च । **तात इति** ' क्तस्य कित्त्वान्नलोपे दीर्घे च रूपम् । **जेर्मूट् चोदात्तः** । जि जये, अस्मात्क्तप्रत्ययः स्यात्, तस्य चोदात्तः, मूडागमः धातोर्दीर्घश्च स्यात् । जीमूत इति रूपम् । **लोष्टपलितौ** । एतौ निपात्येते । निपातनप्रकारमेवाह—**लुनातेरिति** । लूञ् छेदने इत्यस्मात्क्तप्रत्ययः, सुडागमः, धातोर्गुणश्च निपात्यत इत्यर्थः । 'लोष्टानि लोष्टवः पुंसि' इत्यमरः । 'पलितं जरसा शौक्ल्यम्' इति च । **हृश्याभ्यामितन्** । हृञ् हरणे, श्यैङ् गतौ, आभ्यामितन्प्रत्यय इत्यर्थः । **श्येत इति** । इतनि आद्गुणः । **वर्णभेदाविति** । 'पालाशो हरितो हरित्' 'शुक्लशुभ्रशुचिश्वेत' इति चामरः । **रुहे रश्च लो वा** । रुह बीजजन्मनि, अस्मादितन्, स्यात् । धातुसंबन्धिरेफस्य लकारो वेत्यर्थः । **रोहित इति** । 'रोहितश्चमरो मृगाः' 'रोहितो मद्गुरः शालः' 'लोहितो रोहितो रक्तः' इति चामरः । **पिशेः किच्च** । पिश अवयवे, अस्मादितन् स्यात्, स च किदित्यर्थः । **पिशितमिति** । कित्त्वान्न लघूपधगुणः । **श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः** । श्रु श्रवणे, दक्ष वृद्धौ, स्पृह हिंसायां, गृहू ग्रहणे, एभ्य आय्यप्रत्ययः स्यात् । अत्र 'स्पृहिगृहि' इति ण्यन्तौ । ताभ्यामाय्यप्रत्यये अयामन्तेति णेरयादेश इति भावेनोदाहरति—**स्पृहयाय्य इति दिधिषाय्यः** । इत्थं निपात्यत इत्यर्थः । निपातनप्रकारमेवाह—**दधातेरिति** । डु धाञ् धारणपोषणयोरित्यस्मादाय्यप्रत्ययः द्वित्वमाकारस्येत्वं

(३७८) वृञ एण्यः । वरेण्यः । **(३७९) स्तुवः क्सेय्यश्छन्दसि** । 'सुषेय्यं पुरुवर्चसम्' । **(३८०) राजेरन्यः** । राजन्यो वह्निः । **(३८१) शॄरम्योश्च** । शरण्यम् । रमण्यम् । **(३८२) अर्तेर्निच्च** । अरण्यम् । **(३८३) पर्जन्यः** । 'पृषु सेचने' षस्य जः । 'पर्जन्यः शक्रमेघयोः' । **(३८४) वदेरान्यः** । 'वदान्यस्त्यागिवाग्मिनोः' । **(३८५) अमिनक्षियजिवधिपतिभ्योऽत्रन्** । अमत्रं भाजनम् । नक्षत्रम् । यजत्रः । वधत्रमायुधम् । पतत्रं तनूरुहम् । **(३८६) गडेरादेश्च कः** । कडत्रम् । डलयोरेकत्वस्मरणात्कलत्रम् । **(३८७) वृञश्चित्** । वरत्रा चर्ममयी रज्जुः । **(३८८) सुविदेः कत्रः** । 'सुविदत्रं कुटुम्बकम्' । **(३८९) कृतेर्नुम्च** । कृन्तत्रं लाङ्गलम् ।

षुक् च निपात्यत इत्यर्थः । दिधिषाय्य इति प्रयोगस्थलमाह—**मित्र इवेति**

वृञ एण्यः । वृञ् वरणे, अस्मात् एण्यप्रत्ययः । गुणे वरेण्य इति रूपम् । 'मुख्यवर्यवरेण्याश्च' इत्यमरकोशः । **स्तुवः क्सेय्यश्छन्दसि** । ष्टुञ् स्तुतौ, अस्मात् छन्दसि क्सेय्यप्रत्यय इत्यर्थः । **स्तुषेय्यमिति** । कित्त्वान्न गुणः ' प्रत्ययावयवत्वात्षत्वम् । **राजेरन्यः** । राजृ दीप्तौ, अस्मादन्यप्रत्ययः । **राजन्यो वह्निरिति** । 'मूर्धाभिषिक्तो राजन्यः' इति क्षत्रियवाची तु 'राजश्वशुराद्यत्' इति यत्प्रत्यये बोध्यः । **शॄरम्योश्च** । शॄ हिंसायां, रमु क्रीडायां, आभ्यामन्यप्रत्ययः स्यात् । **शरण्यं रमण्यमिति** । रषाभ्यामिति णत्वम् । **अर्तेर्निच्च** । ऋ गतौ, अस्मादन्यप्रत्ययः, स च निदित्यर्थः । नित्त्वं स्वरार्थम् । **अरण्यमिति** । अन्यप्रत्यये गुण इति भावः । 'अटव्यरण्यं विपिनम्' इत्यमरः । **पर्जन्यः** । इत्थं निपात्यत इत्यर्थः । निपातनमेवाह—**पृषु सेचन इति** । अस्मादन्यप्रत्ययः षकारस्य जकारः लघूपधगुण इति भावः । जकारेण व्यवधानान्न णत्वम् । **वदेरान्यः** । वद व्यक्तायां वाचि, अस्मादान्यप्रत्यय इत्यर्थः । **वदान्य इति** । 'स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डा बहुप्रदे' इत्यमरः । **अमिनक्षियजिवधिपतिभ्योऽत्रन्** । अम गत्यादिषु, नक्ष गतौ, यज देवपूजादौ, वध हिंसायां, पत्लृ गतौ, एभ्यः अत्रन्प्रत्यय इत्यर्थः । 'यद्यपि तत्पुरुषप्रकरणे' नभ्राण्नपात् । इति सूत्रेण नक्षत्रमिति साधितम्, तथापि तद्व्युत्पत्त्यन्तरमिति बोध्यम् । **गडेरादेश्च कः** । गड सेचने, अस्मादत्रन् स्यात्, आदेर्गकारस्य ककारश्चेत्यर्थः । **कडत्रमिति** । गकारस्य ककारे रूपम् । ननु कथं कलत्रमिति प्रयुज्यत इत्याशङ्क्याह—**डलयोरिति** । 'कलत्रं श्रोणिभार्ययोः' । **वृञश्चित्** । वृञ् वरणे, अस्मादत्रन् चित्स्यादित्यर्थः । चित्त्वं स्वरार्थम् । **वरत्रेति** । अत्रनि धातोर्गुणः । 'नध्री वध्री वरत्रा च' इत्यमरः ।

सुविदेः कत्रन् । सावुपपदे विद ज्ञाने इत्यस्मात् कत्रनित्यर्थः । **सुविदत्र-**

(३६०) **भृमृदृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्येभ्योऽतच्** । दशभ्योऽतच्स्यात्। भरतः। मरतो मृत्युः। 'दर्शतः सोमसूर्ययोः'। यजतः ऋत्विक्। पर्वतः। पचतोऽग्निः। अमतो रोगः। तमतस्तृष्णापरः। नमतः प्रह्वः। हर्यतोऽश्वः। (३६१) **पृषिरञ्जिभ्यां कित्**। पृषतो मृगो बिन्दुश्च। रजतम्। (३६२) **खलतिः**। स्खलतेः सलोपः। अतच्प्रत्ययान्तस्येत्वं च। खलतिर्निष्केशशिराः। (३६३) **शीङ्शपिरुगमिवञ्चिजीविप्राणिभ्योऽथः**। सप्तभ्योऽथः स्यात्। शयथोऽजगरः। शपथः। रवथः कोकिलः। गमथः पथिकः पन्थाश्च। वञ्चथो धूर्तः। वन्दीति पाठे कर्मणि कर्तरि वा प्रत्ययः। वन्द्यते वन्दते वा वन्दथः स्तोता स्तुत्यश्च। जीवथः आयुष्मान्। प्राणथो बलवान्। बाहुलकाच्छमिदमिभ्याम्। 'शमथस्तु शमः शान्तिर्दान्तिस्तु दमथो दमः'। (३६४) **भृञश्चित्**। भरथो लोकपालः। (३६५) **रुदिविदिभ्यां ङित्**। रोदितीति रुदथः शिशुः। वेत्तीति विदथः। (३६६) **उपसर्गे वसेः**। आवसथो गृहम्, संवसथो ग्रामः। (३६७) **अत्यविचमितमिनमिरभिलभिनभितपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽसच्**। त्रयोदशभ्योऽसच्स्यात्। अततीत्यतसो वायुरात्मा च। अवतीत्यवसो राजा भानुश्च। चमन्त्यस्मिंश्चमसः सोमपानपात्रम्।

मिति। कित्त्वान्न लघूपधगुणः। **कृतेर्नुम् च**। कृती छेदने, अस्मात् कत्रन् स्यात्, धातोर्नुमागमश्च। **कृन्तत्रमिति**। नुमि रूपम्। **भृमृदृशियजि**। भृञ् भरणे, मृङ् प्राणत्यागे, दृशिर् प्रेक्षणे, यज देवपूजादौ, पर्व पूरणे, डु पचष् पाके, अम गत्यादिषु, तमु काङ्क्षायां, णम प्रह्वत्वे शब्दे, हर्य गतिकान्त्योः, एभ्योऽतच् प्रत्यय इत्यर्थः। **षिरञ्जिभ्यां कित्**। पृषु सेचने, रञ्ज रागे, आभ्यामतच् कित्स्यात्। 'पृषन्ति बिन्दुपृषताः' इत्यमरः। **खलतिः**। इत्थं निपात्यत इत्यर्थः। निपातनप्रकारमाह—**स्खलतेरिति**। स्खल संचलन इत्यस्मादिति भावः। अस्मादतच्प्रत्ययेऽन्त्यस्याकारस्येत्वं च निपात्यत इत्यर्थः। **शीङ्शपिरुगमि**। शीङ् स्वप्ने, शप आक्रोशे, रु शब्दे, गम्लृ गतौ, वञ्चु गतौ, जीव प्राणधारणे, प्रपूर्वः अन प्राणने, एभ्योऽथप्रत्ययः स्यादित्यर्थः। **शयथ इति**। गुणेऽयादेशः। **प्राणथ इति**। 'अनिते'रिति णत्वम्। **भृञश्चित्**। डु भृञ् धारणपोषणयोरस्मादथप्रत्ययः, स च चित्। चित्त्वं स्वरविशेषार्थम्। **रुदिविदिभ्यां ङित्**। रुदिर् अश्रुविमोचने, विद ज्ञाने, आभ्यामथप्रत्ययो ङित्स्यात्। **रुदथ इति**। ङित्त्वान्न गुणः। **उपसर्गे वसेः**। उपसर्गे उपपदे वस निवासे अस्मादथः स्यात्। **आवसथ इति**। आङि उपपदे वसेः प्रत्ययः।

अत्यविचमितमि। अत सातत्यगमने, अव रक्षणादौ, चमु अदने, तमु काङ्क्षायां, णम प्रह्वत्वे शब्दे, रभ राभस्ये, डु लभष् प्राप्तौ, णभ हिंसायां, तप सन्तापे, पत्लृ गतौ, पन व्यवहारे स्तुतौ च, पण च, मह पूजायां, एभ्योऽसच्प्रत्यय

ताम्यत्यस्मिन्निति तमसोऽन्धकारः। नमसोऽनुकूलः। 'रभसो वेगहर्षयोः'। भभसो धनं याचकश्च। नभते नभ्यति वा नभस आकाशः। तपसः पक्षी चन्द्रश्च। पतसः पक्षी। 'पनसः कण्टकिफलः'। पणसः पण्यद्रव्यम्। महसं ज्ञानम्। (३९८) **वेञस्तुट् च**। बाहुलकादात्वाभावः। वेतसः। (३९९) **वहियुभ्यां णित्**। वाहसोऽजगरः। यावसस्तृणसङ्घातः। (४००) **वयश्च**। वय गतौ। वायसः काकः। (४०१) **दिवः कित्**। दिवसम् दिवसः। (४०२) **कृशृशलिकलिगर्दिभ्योऽभच्**। करभः। शरभः। शलभः। कलभः। गर्दभः (४०३) **ऋषिवृषिभ्यां कित्**। ऋषभः। वृषभः। (४०४) **रुषेर्निल्लुप्च**। रुष हिंसायाम् 'अस्मादभच् निरिकत्स्यात्, लुषादेशश्च। 'लुषभो मत्तदन्तिनि'। (४०५) **रासिवल्लिभ्यां च**। रासभः। वल्लभः। (४०६) **जॄविशिभ्यां झच्**। जरन्तो महिषः। वेशन्तः पल्वलम्। (४०७) **रुहिनन्दिजीविप्राणिभ्यः षिदाशिषि**। रोहन्तो वृक्षभेदः। नन्दन्तः पुत्रः। जीवन्त औषधम्। प्राणन्तो वायुः। षित्वान्ङीष्। रोहन्ती। (४०८)

इत्यर्थः। **अतस इति**। 'अतसी स्यादुमा क्षुमा' इत्यमरः। गौरादित्वा ङीष्। शेषं स्पष्टम्। **वेञस्तुट् च**। वेञ् तन्तुसन्ताने, अस्मादसच् स्यात्, प्रत्ययस्य तुडागमश्चेत्यर्थः। ननु वेतस इति वक्ष्यमाणमसङ्गतं आदेच इत्यात्वस्य दुर्वारत्वादित्यत आह—**बाहुलकादिति**। **वहियुभ्यां णित्**। वह प्रापणे, यु मिश्रणे, आभ्यामसच् प्रत्ययः, स च णिदित्यर्थः। **वाहस इति**। णित्त्वादुपधावृद्धिः। 'शयुर्वाहस इत्युभौ' इत्यमरः। **यावस इति**। णित्वाद्वृद्धिः। **वयश्च**। वय गतौ, अस्मात् असच्, स च णिदित्यर्थः। **वायस इति**। 'बलिभुग्वायसा अपि' इत्यमरः। **दिवः कित्**। दिवु क्रीडादौ अस्मादसच् कित्स्यात्। **दिवस इति**। कित्त्वान्न लघूपधगुणः। 'क्लीबे दिवसवासरौ' इत्यमरः।

कृशृशलि। कॄ विक्षेपे, शॄ हिंसायां, शल गतौ, कल शब्दे, गर्द शब्दे, एभ्यः अभच्प्रत्यय इत्यर्थः। 'मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः' इत्यमरः। **ऋषिवृषिभ्यां कित्**। ऋषी गतौ, वृषु सेचने, आभ्यामभच् स्यात्, स च कित्। **ऋषभ इति**। कित्त्वान्न लघूपधगुणः। **रुषेर्निल्लुप् च**। रुष हिंसायामस्मादभच्, निक्त्स्यात्, प्रकृतेर्लुषादेशश्च। **रासि वल्लिभ्यां च**। रासृ शब्दे, वल्ल संवरणे, आभ्यामभच्प्रत्ययः, स च निदित्यर्थः। **जॄविशिभ्यां झच्**। जॄ वयोहानौ, विश प्रवेशने, आभ्यां झच्प्रत्यय इत्यर्थः। **जरन्त इति**। 'झोऽन्त' इति झकारस्यान्तादेशः। गुण इति भावः। एवं वेशन्तः इत्यपि। 'वेशन्तः पल्वलं चाल्पसरो वापी तु दीर्घिका' इत्यमरः। **रुहिनन्दिजीवि**। रुह बीजजन्मनि, टु नदि समृद्धौ, जीव प्राणधारणे, प्रपूर्वः अन प्राणने, एभ्यः

तॄभूवहिवसिभासिसाधिगडिमण्डिजिनन्दिभ्यश्च । दशभ्यो झच्स्यात्। स च षित्। तरन्तः समुद्रः। तरन्ती नौका। भवन्तः कालः। वहन्तो वायुः। वसन्तः ऋतुः। भासन्तः सूर्यः। साधन्तो भिक्षुः। गडेर्घटादित्वान्मित्त्वं ह्रस्वः। 'अयामन्त—' (सू २३११) इति णेरयः। गण्डयन्तो जलदः। मण्डयन्तो भूषणम्। जयन्तः शक्रपुत्रः। नन्दयन्तो नन्दकः। (४०९) **हन्तेर्मुट् हि च**। हेमन्तः। (४१०) **भन्देर्नलोपश्च**। भदन्तः प्रव्रजितः। (४११) **ऋच्छेररः**। ऋच्छरा वेश्या। बाहुलकाज्जर्जरझर्झरादयः। (४१२) **अर्तिकमिभ्रमिचमिदेविवासिभ्यश्चित्**। षड्भ्योऽरश्चित्स्यात्। अररं कपाटम्। कमरः कामुकः। भ्रमरः। चमरः। देवरः। वासरः। (४१३) **कुवः क्रन्**। कुररः पक्षिभेदः। (४१४) **अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन्**। अङ्गारः। मदारो वराहः। 'मन्दारः पारिजातकः'। (४१५) **गडेः कड च**।

आशिषि झच्, स च षिदित्यर्थः। **रोहन्त इति**। झस्यान्तादेशे उपधागुणे रूपम्। षित्त्वफलं दर्शयन् 'षिद्गौरादिभ्यश्च इति ङीषि उदाहरणमाह—**रोहन्तीति**। **तॄभूवहिवसि**। तॄ प्लवनतरणयोः, भू सत्तायां, वह प्रापणे, वस निवासे, भासृ दीप्तौ, साध संसिद्धौ, गड सेचने, मडि भूषायां, जि जये, टु नदि समृद्धौ, एभ्यः झच् स्यात्, स च षिदित्यर्थः। **तरन्त इति**। झस्यान्तादेशः। षित्त्वफलं दर्शयितुमाह—**तरन्ती नौकेति**। **गण्डयन्त इति**। गडि सेचने, अस्मात् ण्यन्तात् प्रत्ययः। ननु तर्हि णिचि उपधावृद्धिः कथं न श्रूयत इत्यत आह—**घटादय इति**। मित्त्वे प्रकृते किमायातमित्यत आह—**ह्रस्व इति**। मितां ह्रस्व इत्यनेनेत्यादिः। ननु 'णेरनिटि' इति णिलोपः स्यादित्यत आह—**अयामन्तेति**। एवं मण्डयन्त इत्यपि। **हन्तेर्मुट् हि च**। हन हिंसागत्योः, अस्माज्झच्प्रत्ययः स्यात्, तस्य मुडागमः धातोर्हिशब्दादेशश्च। **हेमन्त इति**। धातोर्हिआदेशे गुणः। **भन्देर्नलोपश्च**। भदि कल्याणे अस्माज्झच् स्यात्। धातोरिदित्त्वाल्लब्धनकारस्य लोपश्चेत्यर्थः। **भदन्त इति**। नलोपे झस्यान्तादेशे च रूपम्।

ऋच्छेररः। ऋच्छ गतौ, अस्मादरप्रत्यय इत्यर्थः। जर्जरझर्झरादिशब्दानामपि लोके प्रयोगदर्शनादाह—**बाहुलकादिति**। **अर्तिकमिभ्रमि**। ऋ गतौ, कमु कान्तौ, भ्रमु अनवस्थाने, चमु अदने, दिवु क्रीडादौ, वस निवासे, एभ्यः अरप्रत्ययः स्यात् स च चिदित्यर्थः। चित्त्वं स्वरार्थम्। **अररमिति**। ऋधातोर्गुणे रूपम्। 'कवाटमररं तुल्ये' भ्रातर इत्यनुवृत्तौ 'स्वामिनो देवृदेवरौ' इति चामरः। **कुवः क्रन्**। कु शब्दे, अस्मात्क्रन्प्रत्ययः। ककारनकारावितौ। **कुरर इति**। कित्त्वान्न गुणः। 'उत्क्रोशकुररौ समौ' इत्यमरः। **अङ्गिमदि**। अगिमगि इति दण्डकपठितः गत्यर्थः अगिः, मदि स्तुतिमोदादौ, मदी हर्षे, एभ्यः आरन्स्यात्। **अङ्गार इत्यादि**। **गडेः कड च**। गड सेचने, अस्मादारन्प्र-

कडारः। (४१६) शृङ्गारभृङ्गारौ। शृभृञ्भ्यामारन्नुम्गुगम्रस्वश्च। शृङ्गारो रसः। 'भृङ्गारः कनकालुका' (४१७) कञ्जिमृजिभ्यां चित्। कञ्जिः सौत्रः। कञ्जारो मयूरः। मार्जारः। (४१८) कमेः किदुच्चोपधायाः। चिदित्यनुवृत्तेरन्तोदात्तः। कुमारः। (४१९) तुषारादयश्च। तुषारः। कासारः। सहार आम्रभेदः। (४२०) दीङो नुट् च। दीनारः सुवर्णाभरणम्। (४२१) सर्तेरपः षुक्च। सर्षपः। (४२२) उषिकुटिदलिकचिखजिभ्यः कपन्। 'उषपो वह्निसूर्ययोः'। कुटपो मानभाण्डम्। दलपः प्रहरणम्। कचपं शाकपत्रम्। खजपं घृतम्। (४२३) क्वणेः संप्रसारणं च। कुणपम्। (४२४) कपश्चाक्रवर्मणस्य। कुणपम्। स्वरे भेदः। (४२५) विटप विष्टप विशिपोलपाः। चत्वारोऽमी कपन्प्रत्ययान्ताः। विट शब्दे, विटपः। विशतेरादेः पः। प्रत्ययस्य तुट् षत्वं, पिष्टपम्। भुवनम्। विशतेः प्रत्ययादे-

---

त्ययः स्यात्, कडादेशश्चेत्यर्थः। 'कडारः कपिलः पिङ्गपिशङ्गौ कद्रुपिङ्गलौ' इत्यमरः। **शृङ्गारभृङ्गारौ**। एते निपात्येते। निपातनप्रकारमेवाह—**शृभृञ्भ्यामिति**। शॄ हिंसायां, डु भृञ् धारणपोषणयोः, आभ्यामारन्प्रत्ययः, धातोर्नुम् ह्रस्वः, गुगागमश्च निपात्यत इत्यर्थः। **शृङ्गारो रस इति**। 'शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वलः' इत्यमरः। 'भृंगारः कनकालुका' इति च। **कञ्जिमृजिभ्यां चित्**। कञ्जधातोर्धातुपाठेऽदर्शनादाह—**सौत्र इति**। मृजू शुद्धौ। आभ्यामारन्प्रत्ययः, स च चिदित्यर्थः। **मार्जार इति**। मृजेर्वृद्धिः। 'ओतुर्बिडालो मार्जारः' इत्यमरः। **कमेः किदुच्चोपधायाः**। कमु कान्तौ, अस्मादारन्प्रत्ययः, स च कित्, उपधाया अकारस्य उकारश्चेत्यर्थः। **कुमार इति**। कित्त्वान्न गुणः।

तुषारादयश्च। एते निपात्यन्ते। **तुषार इति**। तुष तुष्टौ, अस्मादारन् कित्, कित्त्वान्न लघूपधगुणः। **कासार इति**। कासृ शब्दकुत्सायां भ्वादिः, अस्मादारनि रूपम्। **सहार इति**। षह मर्षणे। 'कासारः सरसी सरः' इत्यमरः। **दीङो नुट् च**। दीङ् क्षये, अस्मादारन्, तस्य नुडागमश्च। किदित्यनुवर्तत एव। तस्मान्न गुणः। **दीनार इति**। 'दीनारेऽपि च निष्कोऽस्त्री' इत्यमरः। **सर्तेरपः षुक् च**। सृ गतौ, अस्मादपप्रत्ययः षुक् च धातोरागमः। **सर्षप इति**। प्रत्यये धातोर्गुणः। 'वनमुद्गे सर्षपे तु' इत्यमरः। **उषिकुटिदलि**। उष दाहे, कुट कौटिल्ये, दल विदारणे, कच बन्धने, खज मन्थे, एभ्यः कपन्प्रत्ययः स्यात्। कनावितौ। **उषप इति**। कित्त्वान्न लघूपधगुणः। नित्त्वं स्वरार्थम्। शेषं स्पष्टम्। **क्वणेः संप्रसारणं च**। क्वण शब्दे अस्मात्कपन्, धातुवकारस्य संप्रसारणं चेत्यर्थः। **कुणपमिति**। वकारस्य संप्रसारणे उकारे संप्रसारणाच्चेत्युकाराकारयोः पूर्वरूपे रूपम्। 'कुणपः शवमस्त्रियाम्' इत्यमरः। **कपश्चाक्रवर्मणस्य**। क्वणेः संप्रसारणमित्यनुवर्तते। चाक्रवर्मणस्य मते क्वणधातोः कपप्रत्ययः संप्रसारणं चेत्यर्थः।

रित्वम्। विशिपं मन्दिरम्। वलतेः संप्रसारणम्। 'उलपं कोमलं तृणम्'। (४२६) **वृतेस्तिकन्** । वार्त्तिका । वर्तिका । (४२७) **कृतिभिदिलतिभ्यः कित्** । कृत्तिका । भित्तिका भित्तिः । लत्तिका गोधा । (४२८) **इष्यशिभ्यां तकन्** । इष्टका । अष्टका । (४२९) **इणस्तशन्तशसुनौ** । एतशो ब्राह्मणः । स एव एतशाः । (४३०) **वीपतिभ्यां तनन्**। वी गत्यादौ। वेतनम्। पत्तनम्। (४३१) **दृदलिभ्यां भः** । दर्भः । 'दल्भः स्यादृषिचक्रयोः' । (४३२) **अर्तिगृभ्यां भन्** । अर्भः । गर्भः । (४३३) **इणः कित्** । इभः । (४३४)

अत्रापि कुणपमित्येव रूपम्। ननु रूपे विशेषाभावात्किमर्थमयमित्यत आह—**स्वरे भेद इति** । कपनि नित्स्वरः। अत्र तु नेति भेद इति भावः । **विटपपिष्टप** । एते निपात्यन्त इत्यर्थः । निपातनप्रकारमेवाह—**विट शब्द इति** । अस्मात्कपन्प्रत्यय इति शेषः । कित्वान्न गुणः । पिष्टपे आह—**विशतेरिति** । विश प्रवेशने इत्यस्मात् कपन्प्रत्ययः । कित्वान्न गुणः, आदेर्वकारस्य पकारः, प्रत्ययस्य तुडागमश्च निपात्येते इत्यर्थः । व्रश्चेति षत्वे ष्टुत्वे च रूपं सिध्यति । विशिपमित्यत्राह—**विशतेरिति** । **वलतेरिति** । वल संवरणे इत्यस्मादित्यर्थः। **संप्रसारणमिति**। आदेर्वकारस्येत्यादिः । 'विष्टपं भुवनं जगत्' इत्यमरे विष्टपशब्दः वकारादिरेव पठ्यते , सूत्रं त्वन्यमतानुसारेण । 'गुल्मिन्युलप इत्यपि' इत्यमरः ।

वृतेस्तिकन् । वृतु वर्तने, अस्मात् तिकन्नित्यर्थः । **वर्त्तिकेति** । लघूपधगुणः । **वर्तिकेति** । हलो यमामिति यमस्तकारस्य लोपविकल्पः । **कृतिभिदिलतिभ्यः** । कृती छेदने, भिदिर् विदारणे, लतिः सौत्रः, एभ्यस्तिकन्प्रत्ययः स्यात्, स च किदित्यर्थः । **कृत्तिकेति** । कित्वान्न लघूपधगुणः । **इष्यशिभ्यां तकन्** । इष इच्छायां, अशू व्याप्तौ, आभ्यां तकन्प्रत्ययः, स च किदित्यर्थः । **इष्टकेति** । कित्वान्न गुणः । प्रत्ययस्थादिति इत्वं तु 'इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु' इति निर्देशान्न भवति । **अष्टकेति** । व्रश्चादिना षत्वं ष्टुत्वम् । 'अष्टका पितृदेवत्ये' इत्युक्तत्वान्नेत्वम् । **इणस्तशन्तशसुनौ** । इण् गताविस्मात् तशन् तशसुन् इति प्रत्ययौ स्त इत्यर्थः । **एतशा इति** । गुणः नकार इत् । **एतशा इति** । तशसुन्प्रत्यये उकारनकारयोरित्संज्ञकत्वात् सान्तोऽयं शब्दः । अत्वसन्तस्येति दीर्घः । तशसुनि उकार उच्चारणार्थः । नकारो नित्स्वरार्थः । **वीपतिभ्यां तनन्** । वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु, पत्लृ गतौ, आभ्यां तनन्प्रत्यय इत्यर्थः । **वेतनमिति** । गुणः । 'भृत्याभृतयो भर्म वेतनम्' 'पत्तनं पुटभेदनम्' इति चामरः ।

दृदलिभ्यां भः । दृ विदारणे, दल विकसने, आभ्यां भप्रत्यय इत्यर्थः । **दर्भ इति** । काकासुरस्याक्षि दृणातीति दर्भः । कर्तरि भप्रत्ययः, गुणः । **अर्ति-**

असिसञ्जिभ्यां क्थिन्। अस्थि। सक्थि। (४३५) **प्लुषिकुषिशुषिभ्यः क्सिः**। प्लुक्षिर्वह्निः। कुक्षिः। शुक्षिर्वातः। (४३६) **अशेर्नित्**। अक्षि। (४३७) **इषेः क्सुः**। इक्षुः। (४३८) **अवितॄस्तृतन्त्रिभ्य ईः**। 'अवी नारी रजस्वला'। तरीर्नौः। स्तरीर्धूमः। तन्त्रीर्वीणादेगुणः। (४३९) **यापोः किद्द्वे च**। ययीरश्वः। 'पपीः स्यात्सोमसूर्ययोः'। (४४०) **लक्षेर्मुट् च**। लक्ष्मीः।

इत्युणादिषु तृतीयः पादः।

अथ उणादिषु चतुर्थः पादः।

(४४१) **वातप्रमीः**। वातशब्द उपपदे माधातोरीप्रत्ययः, स च कित्। वातप्रमीः। अयं स्त्रीपुंसयोः। (४४२) **ऋतन्यञ्जिवन्यञ्ज्यर्पिमद्यत्यङ्गिकुयुकृशिभ्यः कत्निच्यतुजलिजिष्टुजिष्ठजिसन्स्यनिथिनुल्यसासानुकः**।

गृभ्यां भन्। ऋ गतौ जुहोत्यादिः, गॄ निगरणे, आभ्यां भन्नित्यर्थः। **अर्भ इति**। गुणः। अर्भक इति तु संज्ञायां कनि बोध्यम्। **इणः कित्**। इण् गतौ, अस्माद्भन् कित्स्यात्। **इभ इति**। कित्वान्न गुणः। 'इभः स्तम्बेरमः पद्मी' इत्यमरः। **असिसञ्जिभ्यां क्थिन्**। असु क्षेपणे, षञ्ज सङ्गे, आभ्यां क्थिन्स्यात्। **सक्थि इति**। कित्वान्नलोपः कुत्वम्। **प्लुषिकुषिशुषिभ्यः क्सिः**। प्लुष दाहे, कुष निष्कर्षे, शुष शोषणे, एभ्यः क्सिः स्यात्। प्लुक्षिरित्यादौ कित्वाद्गुणाभावे 'षढोः' इति कः। **अशेर्नित्**। अशू व्याप्तौ, अस्मात्क्सिन् नित्स्यात्। **अक्षीति**। व्रश्चेति षः, कत्वं षत्वम्। **इषेः क्सुः**। इष इच्छायां, अस्मात्क्सुः स्यादित्यर्थः। **अवितॄस्तॄ**। अव रक्षणादौ, तॄ प्लवनतरणयोः, स्तॄञ् आच्छादने, तत्रि कुटुम्बधारणे, एभ्य ईप्रत्यय इत्यर्थः। **अवीरिति**। रजस्वलेत्यर्थः। **यापोः किद्द्वे च**। या प्रापणे, पा पाने, आभ्यां ईप्रत्ययः कित्स्यात् धातोर्द्वित्वं च। **ययीरिति**। कित्त्वात् 'आतो लोप इटि च' इत्यालोपः। **लक्षेर्मुट् च**। लक्ष दर्शनाङ्कनयोः, अस्मादीप्रत्ययः स्यात्, स च कित्, तस्य मुडागमश्च। अयं धातुश्चुरादिर्ण्यन्तः अस्मादीप्रत्यये णिलोपः। 'लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा' इत्यमरः। इत्युणादिषु तृतीयः पादः।

अथ चतुर्थः पादः। **वातप्रमीः**। इत्थं निपात्यत इत्यर्थः। निपातनमेवाह—**वातशब्दे उपपदे इति**। **माङ्धातोरिति**। मा माने इत्यस्मादिति भावः। **स च किदिति**। कित्वात् 'आतो लोप' इत्यालोपः। 'वातप्रमीर्वातमृगः' इत्यमरः। **अयमिति**। वातप्रमीशब्द इत्यर्थः। **ऋतन्यञ्जिवन्यञ्जि**। ऋ गतौ, तनु विस्तारे, अञ्जू व्यक्त्यादौ, वनु याचने, अञ्जू व्यक्त्यादौ, ऋ गतौ ण्यन्तः, मदी हर्षे, अत सातत्यगमने अगिवगिमगीति दण्डकपठितः अगिर्गत्यर्थः,

द्वादशभ्यः क्रमात्स्युः । अर्तेः कलिच्, यण् । 'बद्धमुष्टिः करो रत्निः सोऽरत्निः प्रसृताङ्गुलिः' । तनोतेर्यतुच् तन्यतुर्वायू रात्रिश्च । अञ्जेरलिच् अञ्जलिः । वनेरिष्ठुच् वनिष्ठुः स्थविरान्त्रम् । अञ्जेरिष्ठच् अञ्जिष्ठो भानुः । अर्पयतेरिसन् अर्पिसोऽग्रमांसम् । मदेः स्यन्, मत्स्यः । अतेरिथिन्, अतिथिः । अङ्गेरुलिः, अङ्गुलिः । कौतेः असः, कवसः । अच इत्येके । कवचम् । यौतेरासः, यवासो दुरालभा । कृशेरानुक्, कृशानुः । (४४३) शॄः करन् । उत्तरसूत्रे किद्ग्रहणादिह ककारस्य नेत्त्वम् । शर्करा (४४४) पुषः कित् । पुष्करम् । (४४५) कलश्च । पुष्कलम् । (४४६) गमेरिनिः । गमिष्यतीति गमी । (४४७) आङि णित् । आगामी । (४४८) भुवश्च । भावी । (४४९) प्रे स्थः ।

कु शब्दे, यु मिश्रणे, कृश तनूकरणे, एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी । कलिच्, यतुच्, अलिच्, इष्ठुच्, इष्ठच्, इसन्, स्यन्, इथिन्, उलि, अस, आस, आनुक्, एषां द्वन्द्वात्प्रथमाबहुवचनम् । पूर्वोक्तेभ्यो द्वादशभ्यो धातुभ्यः एते द्वादश प्रत्ययाः क्रमात्स्युः । **अर्तेः कलिजिति** । ककारचकारावितौ कित्त्वान्न गुणः, किंतु यणादेशे रत्निरिति रूपम् । रत्निशब्दार्थमाह—**बद्धमुष्टिः करो रत्निरिति** । 'हस्तो मुष्ट्या तु बद्धया, स रत्निः स्यादरत्निस्तु' इत्यमरः । **अरत्निरिति** । न रत्निः अरत्निरिति नञ्समासे साधुः । शेषं स्पष्टम् । **शॄः करन्** । शॄ हिंसायामस्मात्करन्प्रत्यय इत्यर्थः । **शर्करेति** । करनि गुणे रूपम् । नन्वेतदयुक्तं करनः ककारस्य 'लशक्वतद्धिते' इतीत्संज्ञा दुर्वारा । न चोच्चारणसामर्थ्यात्काम्यजादाविव न लोपः, लोपाभावे च फलाभावादित्संज्ञापि नेति वाच्यम्, क्ङिति चेति निषेधसत्त्वेन गुणनिषेधसंपादकत्वेन साफल्यसंभवात् । तस्मात् इत्संज्ञा दुर्वारैवेत्यत्राह—**उत्तरसूत्र इति** । उत्तरत्र पुषः किदिति पठ्यते । तत्र करनेवानुवर्तते । करनः कित्त्वं विधीयते । यद्यस्य ककारस्येत्त्वं स्यात्, तर्हि कित्त्वे स्वतः सिद्धे किमनेन कित्त्वविधानेन । एवं चात्रेत्संज्ञा न भवतीत्यर्थः । **पुषः कित्** । **पुष्करमिति** । कित्त्वान्न लघूपधगुणः । **कलश्च** । पुषः किदित्यनुवर्तते । कलन्प्रत्ययः कित्स्यात् ।

गमेरिनिः । गम्लृ गतावित्यस्मादिनिप्रत्ययः । कस्मिन्नर्थे इत्याकाङ्क्षायामाह—**गमिष्यतीति** । उत्तरकृदन्ते 'भविष्यति गम्यादय' इति सूत्रं व्याख्यास्यते मूलकृता । अस्माभिश्चोणादिनिरूपणात्प्रागेव निरूपितम् । तेन सूत्रेण भविष्यतीति नियमनादत्र भविष्यतीति लब्धम् । **आङि णित्** । आङि उपपदे गमेर्भविष्यति जायमानः इनिप्रत्ययः णिदित्यर्थः । णित्त्वादुपधावृद्धिः । **भुवश्च** । भू सत्तायां अस्मादिनिप्रत्ययः, स च णित्स्यादित्यर्थः । **भावीति** । णित्त्वात् 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धिः । अयमपि भविष्यदर्थ एव, गम्यादय इत्युक्तत्वात् । **प्रे स्थः** । प्रपूर्वात् ष्ठा

प्रस्थायी। (४५०) परमे कित्। परमेष्ठी। (४५१) मन्थः। मन्थतेरिनिः कित्स्यात्। कित्त्वान्नकारलोपः। मन्थाः मन्थानौ मन्थानः। (४५२) पतस्थ च। पन्थाः पन्थानौ। (४५३) खजेराकः। खजाकः पक्षी। (४५४) बलाकादयश्च। बलाका। शलाका। पताका। (४५५) पिनाकादयश्च। पातेरित्त्वं नुम् च। 'क्लीबपुंसोः पिनाकः स्याच्छूलशङ्करधन्वनोः'। तड आघाते, तडाकः। (४५६) कषिदूषिभ्यामीकन्। कषीका पक्षिजातिः। दूषीका। 'दूषिका नेत्रयोर्मलम्'। (४५७) अनिहृषिभ्यां किच्च। अनीकम्। हृषीकम्। (४५८) चङ्कणः कङ्कणश्च। 'कण शब्दे' अस्माद्यङ्-लुगन्तादीकन्, धातोः कङ्कणादेशश्च। 'घण्टिकायां कङ्कणीका सैव प्रतिसरापि च'। (४५९) शॄपॄवृञां द्वे रुक्चाभ्यासस्य। शर्शरीको हिंस्रः। पर्परीको

गतिनिवृत्तावित्यस्मादिनिप्रत्ययः, स च णित्। प्रस्थायीति। इनेर्णित्त्वात् 'आतो युक्चिण्कृतोः' इति युक्। युक्ः कित्त्वेऽपि अजादित्वाभावान्नाकारलोपः। परमे कित्। परमशब्दे उपपदे ष्ठाधातोरिनिप्रत्ययः, स च कित्। परमेष्ठीति। इनेः कित्त्वादातो लोपः, 'हलदन्तात्सप्तम्याः' इति परमे इत्यत्र सप्तम्या अलुक्। मन्थः। मन्थ विलोडने, अस्मादिनिप्रत्ययः किदित्यर्थः। कित्त्वाद्धातुनकारस्य लोपः। मथिन्शब्दः। मन्था इति। 'पथिमथि' इत्यात्त्वम्। 'इतोऽत्सर्व-नामस्थाने' इतीकारस्यात्वम्। 'थो न्थः' इति न्थादेशः। पतस्थ च। पत्लृ गतौ इत्यस्मादिनिः थकारश्चान्तादेश इत्यर्थः। पन्था इति। पथिन्शब्दः पूर्व-वत्प्रक्रिया। खजेराकः। खज मन्थे, अस्मादाकप्रत्यय इत्यर्थः। दर्विः कम्बिः खजाका च' इत्यमरः। बलाकादयश्च। एते आकप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते। अनेनैव सिद्धे 'खजेराक' इति पूर्वसूत्रं प्रपञ्चार्थम्। बलाकेति। बल प्राणने। शलाकेति। शम गतौ। पिनाकादयश्च। एते आकप्रत्ययान्ता इत्यर्थः। निपातनप्रकारमाह—पातेरिति। पा रक्षणे इत्यस्मादाकप्रत्ययः, धात्वन्त्यस्य इत्वं नुमागमश्च धातोर्निपात्यत इत्यर्थः। अमरकोशमाह—क्लीबपुंसोः पि-नाकः स्यादिति। कषिदूषिभ्यामीकन्। कष हिंसायां, दुष वैचित्त्ये आ-भ्यामीकन्। दूषीकेति। ण्यन्तात्प्रत्ययः। 'दोषो णा'वित्यूकारः उपधायाः। अमर-कोशस्थमाह—दूषिकेति। 'आः कीदृगत्रिमुनिलोचनदूषिकायाम्' इति मुरारिः। अनहृषिभ्यां किच्च। अन प्राणने, हृष तुष्टौ, आभ्यामीकन्स्यात्स च किदि-त्यर्थः। हृषीकमिति। कित्त्वान्न गुणः। 'हृषीकं विषयीन्द्रियम्' इत्यमरः। चङ्कणः कङ्कणश्च। चङ्कण इति षष्ठी। कण निमीलने यङ्लुकि प्रत्ययलक्षण-माश्रित्य 'सन्यङोः' इति द्वित्वे, 'कुहोश्चुः' इत्यभ्यासककारस्य चकारे 'नुग-तोऽनुनासिकान्तस्य' इति नुकि अनुस्वारे परसवर्णे च चङ्कण् इति धातुः। तस्ये-त्यर्थः अस्मादीकन्प्रत्ययः, धातोः कङ्कणादेशश्चेत्यर्थः। कङ्कणीकेति। शॄपॄवृञां

दिवाकरः । बर्बरीकः कुटिलकेशः । (४६०) **फर्फरीकादयश्च** । स्फुर स्फुरणे, अस्मादीकन् , धातोः फर्फरादेशः । फर्फरीकं किसलयम् । दर्दरीकं वादित्रम् । झर्झरीकं शरीरम् । तित्तिडीको वृक्षभेदः । ' चरेर्नुम् च ' (गणे १६६) । चञ्चरीको भ्रमरः । मर्मरीको हीनजनः । कर्करीका गलन्तिका । पुणतेः, पुण्डरीकं वादित्रम् । पुण्डरीको व्याघ्रोऽग्निर्दिग्गजश्च । (४६१) **ईषेः किद्ध्रस्वश्च** । इषीका शलाका । (४६२) **ऋजेश्च** । ऋजीक उपहतः । (४६३) **सर्तेर्नुम् च** । सृणीका लाला । (४६४) **मृडः कीकङ्कणौ** । मृडीको मृगः । मृडङ्कणः शिशुः । (४६५) **अलीकादयश्च** । कीकन्नन्ता निपात्यन्ते । ' अल भूषणादौ ' अलीकं मिथ्या । विपूर्वाद्व्यलीकं विप्रियं खेदश्च ।

द्वे । शॄ हिंसायां, पॄ पालनपूरणयोः, वृञ् वरणे, एभ्य ईकन्प्रत्ययः, धातोर्द्वित्वं तदभ्यासस्य रुगागमश्च । **शर्शरीक इति** । शॄ इत्यस्य द्वित्वे उरदत्वे रपरत्वे हलादिशेषेण रेफनिवृत्तौ अनेन रुकि रूपम् । एवं पर्परीक इति । **फर्फरीकादयश्च** । निपातनमेवाह—**स्फुर स्फुरण इति** । अस्मादीकनित्यर्थः । **दर्दरीकमिति** । दॄ विदारणे, अस्मादीकन् धातोर्दर्दरादेशः । यद्वा, धातोर्द्वित्वं रुक् चाभ्यासस्य निपात्यते । **झर्झरीकमिति** । झॄष् वयोहानौ, अस्मादीकन् धातोर्झर्झरादेशः । यद्वात्रापि धातोर्द्वित्वं रुक् चाभ्यासस्य निपात्यत इति व्याख्येयम् । **तित्तिडीकमिति** । तिमधातोरीकनि धातोरन्त्यस्य डकारादेशे द्वित्वे अभ्यासस्य तुक् च निपात्यते । **चञ्चरीक इति** । चर गतिभक्षणयोः, अस्मात् ईकनि धातोर्द्वित्वं, अभ्यासस्य नुगागमश्च निपात्यते । **मर्मरीक इति** । मृङ् प्राणत्यागे, अस्मादीकनि धातोर्द्वित्वमभ्यासस्य रुक् च निपात्यते इत्यर्थः । एवं कर्करीकेति डुकृञ् करणे इत्यस्मात् बोध्यः । **पुणतेरिति** । पुण कर्मणि शुभे, अस्मादीकन्, तस्य रुगागमः, धातोर्डगागमश्च निपात्यत इत्यर्थः । **ईषेः किद्ध्रस्वश्च** । ईष गतौ, अस्मादीकन्, ह्रस्वश्च धातोः, प्रत्ययस्य कित्त्वं च । **इषीकेति** । कित्त्वाद्गुणाभावः । अत्र यद्यपि धातोर्ह्रस्वविधानसामर्थ्यादेव गुणाभावोऽपि सिध्यति, गुणे ईकारस्य इकारस्य चाविशेषात्, तथाप्युत्तरार्थमावश्यकमेव । **ऋजेश्च** । ऋज गतावित्यस्मादीकन्, स स किदित्यर्थः । **ऋजीक इति** । कित्त्वाद्गुणाभावः । **सर्तेर्नुम् च** । सृ गतौ, अस्मादीकन् कित्स्याद्धातोर्नुमागमश्च । **सृणीकेति** । नुमि णत्वं, कित्त्वान्न गुणः ।

मृडः कीकच्कङ्कणौ । मृड सेचने, अस्मादीकन् , धातोः कीकच् कङ्कण इत्यादेशौ च पर्यायेण स्त इत्यर्थः, मृडेः कीकीनः कङ्कणीन इति च रूपमिति केचिद्वदन्ति, तदसङ्गतमेव । किं त्वेतौ द्वावपि प्रत्ययौ । मृडीनः मृडङ्कण इति रूपम् । **अलीकादयश्च** । एते कीकनन्ता निपात्यन्ते इत्यर्थः । **वलीकमिति** । वल

'वल्मीकनीध्रे पटलप्रान्ते' इत्यादि । (४६६) **कॄतॄभ्यामीषन्** । 'करीषोऽस्त्री शुष्कगोमये' । तरीषः तरिता । (४६७) **शॄपॄभ्यां किच्च** । शिरीषः । पुरीषम् । (४६८) **अर्जेर्ऋज च** । ऋजीषं पिष्टपचनम् । (४६९) **अम्बरीषः** । अयं निपात्यते । अबि शब्दे । 'अम्बरीषः पुमान्भ्राष्ट्रम्' । अमरस्तु 'क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना' । (४७०) **कॄशॄपॄकटिपटिशौटिभ्य ईरन्** । करीरो वंशाङ्कुरः । शरीरम् । परीरं फलम् । । कटीरः कन्दरो जघनप्रदेशश्च । पटीरश्चन्दनः कराटकः कामश्च । 'शौटीरस्त्यागिवीरयोः' । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । शौटीर्यम् । (४७१) **वशेः कित्** । उशीरम् । (४७२) **कशेर्मुट् च** । कश्मीरो देशः । (४७३) **कृञ उच्च** । कुरीरं मैथुनम् । (४७४) **घसेः किच्च** । क्षीरम् । (४७५) **गभीरगम्भीरौ** । गमेर्भः । पक्षे नुम् च । (४७६) **विषा विहा** । स्यतेर्जहातेश्च विपूर्वाभ्यामाप्रत्ययः । विषा बुद्धिः, विहा स्वर्गः, अव्यये इमे ।

संवरणे इत्यस्मात् प्रत्ययः । **कॄतॄभ्यामीषन्** । कॄ विक्षेपे, प्लवनतरणयोः तॄ प्रसिद्धः, आभ्यामीषन्प्रत्यय इत्यर्थः । **करीष इति** । 'तत्तु शुष्कं करीषोऽस्त्री' इत्यमरः । **शॄपॄभ्यां किच्च** । शॄ हिंसायां, पॄ पालनपूरणयोः, स च किदित्यर्थः । **शिरीषमिति** । 'ॠत इद्धातोः' इति इत्त्वम् । **पुरीषमिति** । 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्वम् । **अर्जेर्ऋज च** । अर्ज आर्जने, अस्मादीषन् , स च कित् , धातोः ऋजादेशश्च । **ऋजीषमिति** । 'ऋजीषं पिष्टपचनं कंसोऽस्त्री पानभाजनम्' इत्यमरः । **अम्बरीषः** । निपातनप्रकारमेवाह—**अबि शब्दे इति** । इदित्त्वान्नुमि अम्ब, अस्मात् ईषनि । अरुडागमो निपात्यत इत्यर्थः । अमरकोशमाह—**क्लीबेऽम्बरीषमिति** । **कॄशॄपॄकटिपटिशौटिभ्य ईरन्** । कॄ विक्षेपे, शॄ हिंसायां, पॄ पालनपूरणयोः, कटे वर्षावरणयोः, पट भाषार्थः, शौटॄ गर्वे, एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी । एभ्य ईरन्प्रत्ययः स्यात् । **करीर इति** । 'वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री तरुभेदे घटे च ना' इत्यमरः । **पटीर इति** । **वशेः कित्** । वश कान्तौ, अस्मादीरन् कित्स्यात् । **उशीरमिति** । कित्वात्संप्रसारणम् । **कशेर्मुट् च** । कशधातुः सौत्रः, तस्मादीरन् स्यात् तस्य मुडागमश्च । **कृञ उच्च** । डु कृञ् करणे, अस्मादीरन्स्यात् धातोरन्त्यस्य उकार आदेशश्च रपरो भवतीत्यर्थः । **कुरीरमिति** । उत्वं रपरत्वम् । **घसेः किच्च** । घस्लृ अदने, अस्मादीरन्स्यात् , स च कित् । **क्षीरमिति** । गमहनेत्युपधालोपे खरि चेति चर्त्वे षत्वम् । **गभीरगम्भीरौ** । एतौ निपात्येते । निपातनमाह—**गमेर्भ इति** । गम्लृ गतावित्यस्मादीरन्प्रत्ययः भकारश्चान्तादेशः नुमागमविकल्पश्च निपात्यत इत्यर्थः । 'निम्नं गभीरं गम्भीरम्' इत्यमरः ।

विषा विहा । इमे निपात्येते । तदेवाह—**स्यतेरिति** । षोऽन्तकर्मणि, ओ हाक् त्यागे, आभ्यामित्यर्थः । विषावृक्षभेदेऽपि । 'विश्वा विषा प्रतिविषा' इत्यमरः ।

(४७७) **पच एलिमच्** । 'पचेलिमो वह्निरव्योः' । (४७८) **शीङो धुक्लक्वलञ्वालनः** । चत्वारः प्रत्ययाः स्युः । शीधु मद्यम् । शीलं स्वभावः । शैवलः । शेवालम् । बाहुलकात् वस्य पोऽपि । 'शेवालं शैवलो न स्त्री शेपालो जलनीलिका' । (४७९) **मृकणिभ्यामूकोकणौ** । मरूको मृगः । काणूकः काकः । (४८०) **वलेरूकः** । वलूकः पक्षी उत्पलमूलं च । (४८१) **उलूकादयश्च** । वलेः संप्रसारणमूकश्च । उलूकाविन्द्रपेचकौ । वावदूको वक्ता । भल्लूकः । 'शमेर्बुक् च' (गण २००) । शम्बूको जलशुक्तिः । (४८२) **शलिमण्डिभ्यामूकण्** । शालूकं कन्दविशेषः । मण्डूकः । (४८३) **नियो मिः** । नेमिः । (४८४) **अर्तेरूच्च** । ऊर्मिः । (४८५) **भुवः कित्** । भूमिः ।

पच एलिमच् । डु पचष् पाके, अस्मादेलिमजित्यर्थः । कृत्यप्रक्रियायां तु 'केलिमर उपसंख्यानम्' इत्युक्तम् । **शीङो धुक्** । शीङ् स्वप्ने, अस्माद्धुक् ,लक्, वलञ् , वालन्, एते चत्वारः प्रत्ययाः स्युः । **शीधु इति** । धुकः कित्त्वान्न गुणः । 'मैरेयमासवः शीधुः' इत्यमरः । **शीलमिति** । लकः कित्त्वाद्गुणाभावः । **शैवलमिति** । ञित्त्वात् 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धिः । **शेवालमिति** । वालनि गुणः । 'जलनीली तु शेवालं शैवलं तु कुमुद्वती' इत्यमरः । **मृकणिभ्यामूकोकणौ** । मृङ् प्राणत्यागे, कण निमीलने, आभ्यामूकऊकण्प्रत्ययौ क्रमात्स्त इत्यर्थः । **मरूक इति** । ऊके गुणः । **काणूक इति** । ऊकणो णित्त्वादुपधावृद्धिः । **वलेरूकः** । वल संवरणे, अस्मादूकप्रत्यय इत्यर्थः । **उलूकादयश्च** । निपात्यन्त इत्यर्थः । निपातनमेवाह—**वलेरिति** । **संप्रसारणमिति** । वकारस्येत्यर्थः । 'उलूके करिणः पुच्छमूलोपान्ते च पेचके' इत्यमरः । **वावदूक इति** । वदेर्यङ्लुगन्तादूकः । 'वावदूकश्च वक्तरि' इत्यमरः । **भल्लूक इति** । भल भल्ल परिभाषणहिंसादानेष्विति पठितभल्लधातोः रूपम् । 'ऋक्षाच्छभल्लभल्लूकाः' इत्यमरः । **शमेर्बुक् च** । शम उपशमे, अस्मादूकः धातोर्बुगागमश्च । 'शम्बूका जलशुक्तयः' इत्यमरः । **शलिमण्डिभ्यामूकण्** । शल गतौ, मडि भूषायां, आभ्यामूकण्प्रत्यय इत्यर्थः । **शालूक इति** । ऊकणो णित्त्वादुपधावृद्धिः । 'शालूकमेषां कन्दः स्यात्' इत्यमरः । **मण्डूक इति** । प्रत्ययस्य णित्त्वेऽपि अकारस्योपधात्वाभावान्न वृद्धिः ।

नियो मिः । णीञ् प्रापणे, अस्य निय इति पञ्चम्यन्तम् अस्मान्मिप्रत्यय इत्यर्थः । **नेमिरिति** । 'चक्रं रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात्प्रधिः पुमान्' इत्यमरः। **अर्तेरूच्च** । मिरित्यनुवर्तते । ऋ गतावित्यस्मान्मिप्रत्ययः धातोरूकारश्चादेश इत्यर्थः । **ऊर्मिरिति** । धातोरूत्त्वे रपरत्वम् । **भुवः कित्** । भू सत्तायामित्यस्मात् मिप्रत्ययः, स किदित्यर्थः । **भूमिरिति** । कित्त्वान्न गुणः । अत्र अर्तिभुवोरूच्चेत्येव

(४८६) **अश्नोते रश्च**। रश्मिः किरणो रज्जुश्च। (४८७) **दलिमः**। दल विशरणे। दलिमरिन्द्रायुधम्। (४८८) **वीज्याज्वरिभ्यो निः**। बाहुलकाण्णत्वम्। 'वेणिः स्यात्केशविन्यासः प्रवणी च स्त्रियामुभे'। ज्यानिः। जूर्णिः। (४८९) **सृवृषिभ्यां कित्**। सृणिरङ्कुशः। 'वृष्णिः वान्त्रियमेषयोः'। (४९०) **अङ्गेर्नलोपश्च**। अग्निः। (४९१) **वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित्**। वह्निः। श्रेणिः। श्रोणिः। योनिः। द्रोणिः। ग्लानिः। हानिः। तूर्णिः। बाहुलकान्म्लानिः। (४९२) **घृणिपृश्निपार्ष्णिचूर्णिभूर्णि**। एते पञ्च निपात्यन्ते। घृणिः किरणः। स्पृशतेः सलोपः। पृश्निरल्पशरीरः। पृषेर्वृद्धिश्च। पार्ष्णिः पादतलम्। चरेरुपधाया उत्वम्। चूर्णिः कपर्दकशतम्। बिभर्तेरुत्वम्। भूर्णिर्धरणी। (४९३) **वृदृभ्यां विन्**। वर्विर्घस्मरः। दर्विः। (४९४)

सूत्रं कर्तुं शक्यम्, भुवः किदिति च त्यक्तुं शक्यम्। न च भूमिरित्यत्र गुणप्रसङ्गः, ऊकारस्य ऊकारविधानसामर्थ्येन गुणाभावस्य सिद्धत्वात्। **अश्नोते रश्च**। अशू व्याप्तौ, अस्मात् मिः, धातोः रशादेशश्च। **रश्मिरिति**। 'किरणप्रग्रहौ रश्मी' इत्यमरः। **दलिमः**। इत्थं निपात्यत इत्यर्थः। धातुं प्रदर्शयति—**दल विशरणे इति**। **वीज्याज्वरिभ्यो निः**। वी गतिव्याप्त्यादौ, ज्या वयोहानौ, ज्वर रोगे, एभ्यो निप्रत्यय इत्यर्थः। ननु वेणिरित्यत्र कथं णत्वं रषाभ्यां परत्वाभावादित्यत्राह—**बाहुलकादिति**। अमरकोशमाह—**वेणिः स्यात्केशविन्यास इति**। **ज्यानिरिति**। **जूर्णिरिति**। ज्वरधातोर्निप्रत्यये ज्वरत्वरेत्यूठ्। **सृवृषिभ्यां कित्**। सृ गतौ, वृषु सेचने, आभ्यां निः कित्स्यात्। **सृणिरिति**। ऋकारात्परत्वाण्णत्वम् कित्त्वान्न गुणः। 'अङ्कुशोऽस्त्री सृणिः स्त्रियाम्' इत्यमरः। **वृष्णिरिति**। रषाभ्यामिति णत्वम्। **अङ्गेर्नलोपश्च**। अगिर्गत्यर्थः। अस्मान्निः स्यात् धातोरिदित्त्वान्नुम्ध्वनकारस्य लोपश्चेत्यर्थः। किदित्यनुवर्त्य नेः कित्त्वविधानेऽपि धातोरिदित्त्वात् 'अनिदिताम्' इति लोपे न स्यादिति नकारलोपविधानं कृतम्।

वहिश्रिश्रुयु। वह प्रापणे, श्रिञ् सेवायां, श्रु श्रवणे, यु मिश्रणे, द्रु गतौ, ग्लै हर्षक्षये ओ हाक् त्यागे, त्रि त्वरा संभ्रमे, एभ्यो निप्रत्ययः स्यात्, स च नित्। नित्त्वं स्वरार्थम्। **तूर्णिरिति**। त्वरधातोः प्रत्यये ज्वरत्वरेत्यूठि रषाभ्यामिति णत्वम्। **घृणिपृश्नि**। एते निपात्यन्ते। **घृणिरिति**। घृ क्षरणदीप्त्योरित्यस्मान्निप्रत्यये णत्वम्। गुणाभावो निपातनात्। **पृश्नीति**। स्पृश संस्पर्शने इत्यस्मात्प्रत्यये सकारलोपः गुणाभावश्च निपात्यते। **पार्ष्णिरिति**। पृषु सेचने, अस्मान्निप्रत्यये धातोर्वृद्धिर्निपात्यते। ऋकारस्य आर् वृद्धिः, रषाभ्यामिति णत्वम्। **चूर्णिरिति**। चर गतावित्यस्मान्निप्रत्यये रषाभ्यामिति णत्वं उपधाया ऊत्वं निपात्यत इत्यर्थः। **भूर्णिरिति**। डु भृञ् धारणपोषणयोः, अस्मान्निप्रत्यये धातो-

जॄशॄस्तॄजागृभ्यः क्विन् । जीर्विः पशुः । शीर्विर्हिंस्रः । स्तीर्विरध्वर्युः । जागृ-विर्नृपः । (४९५) **दिवो द्वे दीर्घश्चाभ्यासस्य** । 'दीदिविः स्वर्गमोक्षयोः' । (४९६) **कृविघृष्विछविस्थविकिकीदिवि** । कृविस्तन्तुवायद्रव्यम् । घृष्विर्वराहः । छास्थोर्ह्रस्वत्वं च । छविर्दीप्तिः । स्थविस्तन्तुवायः । दीव्यतेः किकीपूर्वात् किकीदिविश्चाषः । बाहुलकाद्ध्रस्वदीर्घयोर्विनिमयः । 'चाषेण किकिदीविना' । (४९७) **पातेर्डतिः** । पतिः । (४९८) **शकेर्ऋतिन्** । शकृत् । (४९९) **अमेरतिः** । अमतिः कालः । (५००) **वहिवस्यर्तिभ्यश्चित्** । वहतिः पवनः । 'वसतिर्गृहयामिन्योः' । अरतिः क्रोधः । (५०१) **अञ्चेः को वा** ।

रन्त्यस्य ऊत्वं निपात्येत, रपरत्वं, रषाभ्यामिति णत्वम् । **वृद्भ्यां विन्** । वृञ् वरणे, दृङ् आदरे, आभ्यां विन्नित्यर्थः । **वर्विरिति** । धातोर्गुणः । **जॄशॄस्तॄजागृभ्यः क्विन्** । जॄ वयोहानौ, शॄ हिंसायां, स्तॄञ् आच्छादने, जागृ निद्राक्षये, एभ्यः क्विन् स्यात्, कनावितौ । **जीर्विरिति** । कित्त्वाद्गुणाभावे 'ॠत इद्धातोः' इति इत्त्वे 'हलि च' इति दीर्घे रूपम् । 'वेरपृक्तस्य' इति लोपस्तु न, अपृक्तस्येत्युक्तेः । **दिवो द्वे** । दिवु क्रीडाविजिगीषादिषु, अस्मात्क्विन्, धातोर्द्वित्वम्, अभ्यासस्य दीर्घश्च स्यात् । **दीदिविरिति** । पुनर्ह्रस्व इति अभ्यासह्रस्वस्तु न शङ्क्यः, लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायात् । न चाभ्यासदीर्घात्पूर्वम् इकारस्य ह्रस्वविधाने फलाभावात् ह्रस्वो न प्रवर्तते । एवं च न लक्ष्ये लक्षणमिति न्यायविरोध इति वाच्यम्, फलाभावेऽपि पर्जन्यवच्छास्त्रप्रवृत्त्या दीर्घात्पूर्वं ह्रस्वप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात् । 'ओदनोऽस्त्री स दीदिविः' इत्यमरः ।

कृविघृष्विछवि । डु कृञ् करणे, घृषु सेचने, छो छेदने, ष्ठा गतिनिवृत्तौ, दिवु क्रीडादौ किकिपूर्वः, एते क्विन्नन्ता निपात्यन्ते इत्यर्थः । तत्र कृविरित्यत्र कित्त्वान्न गुणः । एवं घृष्विरित्यत्रापि । **छविरिति** । छो छेदने इत्यस्मात् प्रत्यये 'आदेच' इत्यात्त्वे ह्रस्वोऽनेन निपात्यते । एवं स्थविरित्यपि । **किकीदिविरिति** । दिव्धातोः किकिपूर्वात् क्विनि कित्त्वात् लघूपधगुणाभावे 'लोपो व्योर्वलि' इति धातुवकारस्य लोपे किकिशब्दावयवस्यान्त्यस्य इकारस्य दीर्घो निपात्यते । 'अथ चाषः किकीदिविः' इत्यमरः । **विनिमय इति** । दिव्शब्देकारस्य दीर्घः, किकिशब्दावयवस्य ह्रस्व इत्यपि निपात्यते । लोके उभयोरपि दर्शनादिति भावः । तदेवाह—**चाषेण किकिदीविनेति** । **पातेर्डतिः** । पा रक्षणे, अस्माड्डतिप्रत्यय इत्यर्थः । **पतिरिति** । डित्त्वाट्टिलोपः । **शकेः ऋतिन्** । शक्लृ शक्तौ, अस्मादृतिन्नित्यर्थः । 'शमलं शकृत्' इत्यमरः । **अमेरतिः** । अम गत्यादौ, अस्मादतिप्रत्यय इत्यर्थः । **वहिवस्यर्तिभ्यश्चित्** । वह प्रापणे, वस निवासे, ऋ गतौ, एभ्यः अतिप्रत्ययः स्यात्, स च चित् । **वसतिरिति** । 'वसती

१ 'अविचिण्णल्ङित्सु' इति पर्युदासात् 'जाग्रोऽवी'ति गुणो न ।

अङ्क्तिरञ्चतिर्वातः। (५०२) हन्तेरंह च। हन्तेरतिः स्यादंहादेशश्च धातोः। हन्ति दुरितमनया अंहतिर्दानम्। 'प्रादेशनं निर्वपणमपवर्जनमंहतिः'। (५०३) रमेर्नित्। 'रमतिः कालकामयोः'। (५०४) सूङः क्रिः। सूरिः। (५०५) अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन्। अद्रिः। शद्रिः शर्करा। भूरि प्रचुरम्। शुभ्रिर्ब्रह्मा। (५०६) वङ्क्र्यादयश्च। क्रिन्नन्ता निपात्यन्ते। वङ्क्रिर्वाद्यभेदो गृहदारु पार्श्वास्थि च। वप्रिः क्षेत्रम्। 'अंह्रिरङ्घ्रिश्च चरणः'। तदिः सौत्रो धातुः। तन्द्रिर्मोहः। बाहुलकाद्गुणः। भेरिः। (५०७) राशदिभ्यां त्रिप्। रात्रिः। शत्त्रिः कुञ्जरः। (५०८) अदेस्त्रिनिश्च। चात्त्रिप्। अत्त्री अत्त्रिणौ अत्त्रिणः। अत्त्रिः अत्त्री अत्त्रयः। (५०९) पतेरत्रिन्। पतत्रिः पक्षी। (५१०) मृकणिभ्यामीचिः। मरीचिः। कणीचिः पल्लवो निनादश्च। (५११) श्वयतेश्चित्। श्वयीचिर्व्याधिः। (५१२) वेञो

रात्रिवेश्मनोः' इत्यमरः। **अञ्चेः को वा**। अञ्चु गतौ, अस्मादतिः स्यात् ककारश्चान्तादेशो विकल्पेन। **हन्तेरंह च**। हन हिंसागत्योः, अस्मादतिप्रत्ययः धातोरंहादेशश्चेत्यर्थः। अंहतिरित्यस्यार्थं विवृण्वन्नमरोक्तिमाह—**प्रादेशनं निर्वपणमिति**। **रमेर्नित्**। रमु क्रीडादौ, अस्मादतिप्रत्ययः, स च नित्स्यात्, नित्त्वं स्वरार्थम्।

सूङः क्रिः। षूङ् प्राणिप्रसवे, अस्मात् क्रिः प्रत्यय इत्यर्थः। **सूरिरिति**। किस्वाद्गुणाभावः। 'धीमान्सूरिः कृती कृष्टिः' इत्यमरः। **अदिशदि**। अद भक्षणे, शद्लृ शातने, भू सत्तायां, शुभ शोभार्थे, एभ्यः क्रिन्नित्यर्थः। कनावितौ, नित्त्वमाद्युदात्तार्थम्। **वङ्क्र्यादयश्च**। एते निपात्यन्ते। प्रत्ययमाह—**क्रिन्नन्ता इति**। **वङ्क्रिरिति**। वकि कौटिल्ये, अस्मात्क्रिन् धातोरिदित्वान्नुम्, अनुस्वारपरसवर्णौ। **वप्रिरिति**। डु वप् बीजसन्ताने इत्यस्माद्रूपम्। प्रत्ययस्य कित्त्वेऽपि निपातनात्संप्रसारणाभावः। अहिर्भाषार्थः, अघि वघि मघि गत्याक्षेपे इति पठितोऽघिः, ताभ्यां क्रिनि, अंह्रिः अङ्घ्रिरिति रूपे। उभयत्रापि धातोरिदित्वान्नलोपो न। **राशदिभ्यां त्रिप्**। रा दाने, शद्लृ शातने, आभ्यां त्रिप् स्यात्। **अदेस्त्रिनिश्च**। अद भक्षणे अस्मात् त्रिनिः चकारात्त्रिप् च स्याताम्। त्रिन्याह—**अत्त्री अत्त्रिणाविति**। नकारान्तत्वप्रदर्शनायोक्तम्। **अत्त्रिरिति**। त्रिपि रूपम्। **पतेरत्रिन्**। पत्लृ गतौ, अस्मादत्रिन्प्रत्यय इत्यर्थः। **पतत्रिरिति**। नित्त्वादाद्युदात्तः। 'पतत्रिपत्रिपतगपतत्पत्त्ररथाण्डजाः' इत्यमरः। **मृकणिभ्यामीचिः**। मृङ् प्राणत्यागे, कण शब्दार्थः, आभ्यामीचिप्रत्यय इत्यर्थः। **श्वयतेश्चित्**। टु ओ श्वि गतिवृद्ध्योः, अस्मादीचिप्रत्ययः स्यात्, स च चिदित्यर्थः। चित्त्वमन्तोदात्तत्वार्थम्। **वेञो डिच्च**। वेञ् तन्तुसन्ताने अस्मादीचिर्डित्स्यात्। **वीचिरिति**। डित्त्वा-

डिच्च। वीचिस्तरङ्गः। नञ्समासेऽवीचिर्नरकभेदः। (५१३) ऋहनिभ्यामूषन्। अरूषः सूर्यः। हनूषो राक्षसः। (५१४) पुरः कुषन्। 'पुर अग्रगमने' पुरुषः। 'अन्येषामपि-' (सू ३५३९) इति दीर्घः। पूरुषः। (५१५) पूनहिकलिभ्य उषच्। परुषम्। नहुषः। कलुषम्। (५१६) पीयेरूषन्। पीय इति सौत्रो धातुः। पीयूषम्। बाहुलकाद्गुणे 'पेयूषोऽभिनवं पयः'। (५१७) मस्जेर्नुम्च। 'मस्जेरन्त्यात्पूर्वो नुम् वाच्यः'। मञ्जूषा। (५१८) गडेश्च। गण्डूषः गण्डूषा। (५१९) अर्तेररुः। अररुः शत्रुः। अररू अररवः। (५२०) कुटः किच्च। कुटरुर्वस्त्रगृहम्। कित्वमिह चिन्त्यम्। (५२१) शकादिभ्योऽटन्। शकटोऽस्त्रियाम्। ककिर्गत्यर्थः। कङ्कटः संनाहः। देवटः शिल्पी। करट इत्यादि। (५२२) कृकदिकडिकटिभ्योऽम्बच्। करम्बं दध्यामिश्रम्। कदिकडी सौत्रौ। कदम्बो वृक्षभेदः। कडम्बोऽग्रभागः। कटम्बो

ट्लोपः। अन्यथा अयादेशे श्वयीचिवत् वयीचिरिति स्यात्।

ऋहनिभ्यामूषन्। ऋ गतौ, हन हिंसागत्योः, आभ्यामूषन्स्यात्। **अरूष इति**। ऊषनि गुणः। **पुरः कुषन्**। पुर अग्रगमने, अस्मात्कुषन्स्यात्। **पुरुष इति**। कुषनः कित्त्वाद्गुणाभावः। ननु कथं तर्हि पूरुष इत्यत्राह—**अन्येषामपीति**। **पूनहिकलिभ्य उषच्**। पॄ पालनपूरणयोः, णह बन्धने, कल शब्दसंख्यानयोः, एभ्य उषच् स्यात्। **पीयेरूषन्**। पीयधातोर्धातुपाठेऽदर्शनादाह—**सौत्र इति**। **मस्जेर्नुम् च**। टु मस्जो शुद्धौ,अस्मादूषन् नुम् च वाच्य इत्यर्थः। **मञ्जूषेति**। ननु नुमो मित्त्वात् मिदचोऽन्त्यादिति मकारोत्तराकारात्स्यात् सकारश्च श्रूयेतेत्यत आह—**मस्जेरन्त्यात्पूर्व इति**। तथाच सकारात्परत्र नुमि स्कोरिति सलोपे च रूपमिति भावः। **गडेश्च**। गडि वदनैकदेशे, अस्मादूषन्स्यात्। **गड्डूष इति**। इदित्त्वान्नुम्यनुस्वारपरसवर्णौ। **अर्तेररुः**। ऋ गतौ, अस्मादरुप्रत्यय इत्यर्थः। **अररुरिति**। धातोर्गुणः। प्रत्ययस्य सकारान्तत्वभ्रमवारणायाह—**अररू इति**। **कुटः किच्च**। कुट कौटिल्ये, अस्मादरुः स्यात्, स च कित्। **कुटरुरिति**। कित्त्वान्न लघूपधगुणः। नन्वत्र कित्त्वं व्यर्थं गाङ्कुटादिभ्य इति प्रत्ययस्य ङित्त्वेनैव गुणाभावसिद्धेरित्यत आह—**कित्वमिहेति**।

शकादिभ्योऽटन्। अटनि नकार आद्युदात्तत्वार्थः। **शकट इति**। शक्लृ शक्तावित्यस्माद्रूपम्। **ककिर्गत्यर्थ इति**। अस्मादटन्निति शेषः। 'उरश्छदः कङ्कटकः' इत्यमरः। **देवट इति**। दिवु क्रीडाविजिगीषादिषु,अस्मादटनि पुगन्तेति गुणः। **कृकदिकडिकटिभ्योऽम्बच्**। डु कृञ् करणे, कदिकडी सौत्रौ, कटे वर्षादौ, एभ्यः अम्बच् इत्यर्थः। **करम्बमिति**। धातोर्गुणः। 'कलम्बश्च

वादित्रम्। (५२३) **कदेर्णित्पक्षिणि** । कादम्बः कलहंसः। (५२४) **कलिकर्द्योरमः**। कलमः । कर्दमः । (५२५) **कुणिपुल्योः किन्दच्**। 'कुण शब्दोपकरणयोः' । कुणिन्दः शब्दः । पुलिन्दो जातिविशेषः। (५२६) **कुपेर्वा वश्च** । कुपिन्दकुविन्दौ तन्तुवाये । (५२७) **नौ षञ्जेर्घथिन्**। निषङ्गथिरालिङ्गकः । (५२८) **उदर्तेश्चित्** । उदरथिः समुद्रः । (५२९) **सर्तेर्णिच्च**। सारथिः। (५३०) **खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ**। खर्जूरः। कर्पूरः। वल्लूरं शुष्कमांसम्। पिञ्जूलं कुशवर्तिः। '**लङ्गेर्वृद्धिश्च**' (गण २०१) लाङ्गूलम् । कुसूलः । '**तमेर्बुग्वृद्धिश्च**' (गण २०२) । ताम्बूलम् । '**शृणातेर्दुग्वृद्धिश्च**' (गण २०३) । शार्दूलः। '**दुक्वोः कुक्च**' (गण २०४)।

वेसवार उपस्करः' इत्यमरः । **कदेर्णित्पक्षिणि** । सौत्रात्कदधातोर्जायमानः अम्बच्प्रत्ययः पक्षिण्यभिधेये णिदित्यर्थः। **कादम्ब इति** । णित्त्वादुपधावृद्धिः । **कलिकर्द्योरमः**। कल संख्याने, कर्द कुत्सिते शब्दे, आभ्याममः स्यात्। **कलम इति**। 'शालयः कलमाद्याश्च' इत्यमरः। **कुणिपुल्योः किन्दच्**। कुण शब्दोपकरणयोः, पुल महत्त्वे, आभ्यां किन्दच् स्यात्, कचावितौ । **पुलिन्द इति**। कित्त्वान्न लघूपधगुणः। 'किरातशबरपुलिन्दा म्लेच्छजातयः' इत्यमरः। **कुपेर्वा वश्च**। कुप क्रोधे, अस्मात् किन्दच्, धातोर्वकारः अन्तादेशश्च वेत्यर्थः । **कुविन्द इति**। 'तन्तुवायः कुविन्दः स्यात्' इत्यमरः । **नौ षञ्जेर्घथिन्**। नावुपपदे षञ्ज सङ्गे इत्यस्मात् घथिन् स्यादित्यर्थः। **निषङ्गथिरिति** । उपसर्गात्सुनोतीति षत्वम् । घथिनो घित्त्वात् 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' इति कुत्वम्। **उदर्तेश्चित्**। उदि उपपदे ऋ गतावित्यस्मात् घथिन्प्रत्ययः, स च चिदित्यर्थः। **उदरथिरिति** । घथिनि कृते धातोर्गुणः। **सर्तेर्णिच्च**। सृ गतावित्यस्मात् घथिन् स्यात्, स च णिदित्यर्थः । **सारथिरिति**। णित्त्वाद्वृद्धिः। 'नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः' इत्यमरः।

खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ। खर्ज पूजने च, पिञ्ज हिंसायामित्यादिभ्यः ऊर ऊलच् इति प्रत्ययौ क्रमात्स्याताम्। खर्जादिभ्य ऊरः, पिञ्जादिभ्य ऊलजित्यर्थः। **कर्पूर इति**। कृपू सामर्थ्ये चेत्यस्माद्रूपम्। बाहुलकात्कृपो रो ल इति लत्वाभावः। **वल्लूरमिति**। वल वल्ल संवरणे इत्यत्र पठिताद्रूपम् । **लङ्गेर्वृद्धिश्च**। अगिवगिमगि इति दण्डकपठितो लगिर्गत्यर्थः । अस्मात्पिञ्जादेरूलच् सिद्धः। वृद्धिरपि भवतीत्यर्थः। **कुसूलमिति**। पिञ्जादित्वादूलच् । कुस श्लेषणे धातुः। **तमेर्बुग्वृद्धिश्च**। तमु ग्लानौ, अस्मात् ऊलच्संनियोगेन बुगागमः धातोर्वृद्धिश्च स्यात्। **ताम्बूलमिति**। **शृणातेर्दुक् वृद्धिश्च**। शॄ हिंसायाम्, अस्मात् ऊलच्संनियोगेन दुगागमः वृद्धिश्च स्यातामित्यर्थः। **दुक्वोः कुक् च** ।

दुकूलम् कुकूलम् । (५३१) कुवश्चट् दीर्घश्च । कूची चित्रलेखनिका । (५३२) समीणः । समीचः समुद्रः । समीची हरिणी । (५३३) सिवेष्टेरू च । सूचो दर्भाङ्कुरः । सूची । (५३४) शमेर्बन् । शम्बो मुसलम् । (५३५) उल्बादयश्च । बन्नन्ता निपात्यन्ते । 'उच समवाये' । चस्य लत्वं गुणाभावश्च । उल्बो गर्भाशयः । शुल्बं ताम्रम् । बिल्वम् । निम्बः । बिम्बम् (५३६) स्थः स्तोऽम्बजबकौ । तिष्ठतेरम्बच् अबक एतौ स्तः, स्तादेशश्च । 'स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः' । स्तबकः पुष्पगुच्छः । (५३७) शाशपिभ्यां ददनौ । 'शादो जम्बालशष्पयोः' । शब्दः । (५३८) अब्दादयश्च । अवतीत्यब्दः । 'कौतेर्नुम् (च)' (ग २०५) । कुन्दः । (५३९) वलिमलितनिभ्यः कयन् । वलयम् । मलयः । तनयः । (५४०) वृह्वोः षुग्दुकौ च । वृषय

दु गतौ, कु शब्दे, आभ्यामूलच्संनियोगेन कुक् च निपात्यत इत्यर्थः । **कुवश्चट् दीर्घश्च** । कु शब्दे, अस्माच्चट्प्रत्ययः दीर्घश्च धातोरित्यर्थः । कूचः कुचपर्यायः । 'कुचकूचौ स्तनौ मतौ' इति कोशात् । प्रत्ययस्य टित्त्वे फलमाह—**कूचीति** । **समीणः** । सम्युपपदे इण् गतावित्यस्मात् चट् स्यात्, दीर्घश्च धातोः । **समीच इति** । धातोर्दीर्घे रूपम् । टित्त्वफलं दर्शयन्नुदाहरति—**समीचीति** । **सिवेष्टेरू च** । षिवु तन्तुसन्ताने, अस्माच्चट्प्रत्ययः स्यात्, धातोष्टेरूत्वं चेत्यर्थः ।

शमेर्बन् । शम उपशमे, अस्माद्बन् स्यात् । शम्ब इति रूपम् । **उल्बादयश्च** । एते बन्नन्ता निपात्यन्त इत्यर्थः । धातुं दर्शयति—**उच समवाय इति** । अस्माद्बनि चकारस्य लत्वं धातोर्गुणाभावश्च निपात्यत इत्यर्थः । 'गर्भाशयो जरायुः स्यात् उल्बं तु कललोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । **शुल्बमिति** । शुच शोके, अस्मात् बनि चकारस्य लत्वं गुणाभावश्च निपात्यते । 'शुल्बं वराटकं स्त्री तु' इत्यमरः । **बिल्वमिति** । बिल भेदने, अस्माद्बन् । वबयोरभेदाद्विल्वमित्यपि । **स्थः स्तोऽम्बजबकौ** । ष्ठा गतिनिवृत्तौ, अस्मात् अम्बच्, अबक इति प्रत्ययौ स्तः । तत्संनियोगेन धातोः स्तादेशश्च । स्तादेशस्यानेकाल्त्वात् सर्वादेशः । **स्तम्ब इति** । अमरकोशमाह—**स्तम्बो गुच्छस्तृणादिन इति** । **शाशपिभ्यां ददनौ** । शो तनूकरणे, शप आक्रोशे, आभ्यां द–दन्प्रत्ययौ यथाक्रमं स्याताम् । अमरकोशस्थमाह—**जम्बालशष्पयोरिति** । **शब्द इति** । 'झलां जश् झशि' इति जश्त्वम् । **अब्दादयश्च** । एते दन्नन्ता निपात्यन्ते । **अवतीत्यब्द इति** । वकारस्य बकारो निपात्यते । **कौतेर्नुम्** । कु शब्दे, अस्माद्दन्प्रत्ययः नुमागमश्चेत्यर्थः । **कुन्द इति** । 'माध्यं कुन्दं रक्तकस्तु' इति वनौषधिवर्गेऽमरः । **वलिमलितनिभ्यः कयन्** । वल संवरणे, मल धारणे, तनु विस्तारे, एभ्यः कयन्प्रत्ययः स्यात् । कयनः कित्त्वमुत्तरार्थम् । **वलयमिति** ।

आश्रयः। हृदयम्। (५४१) **मिपिभ्यां रुः**। मेरुः। पेरुः सूर्यः। बाहुलका-त्पिबतेरपि। 'संवत्सरवपुः पारुः पेरुर्वासो दिनमणिः'। (५४२) **जत्र्वादयश्च**। जत्रु जत्रुणी। अश्रु अश्रुणी। (५४३) **रुशातिभ्यां क्रुन्**। रुरुर्मृगभेदः। शातयतीति शत्रुः। प्रज्ञादौ पाठाद्ध्रस्वत्वम्। (५४४) **जनिदाच्युसृवृमदिषमिनमिभृञ्भ्य इत्वन्त्वन्त्वन्क्तिन्क्रिन्शक्स्यढडटाऽटचः**। जनित्वौ मातापितरौ। दात्वो दाता। च्यौत्नो गन्ता अयडजः क्षीणपुण्यश्च। सृणिरङ्कुशश्चन्द्रः सूर्यो वायुश्च। वृश आर्द्रकं मूलकं च। मत्स्यः। षण्ढः। डित्वाट्टिलोपः। नमतीति नटः शैलूषः। बिभर्ति भरटः कुलालो भृतकश्च। (५४५) **अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते**। पेत्वममृतम्। भृशम्। (५४६) **कुसेरुम्भोमेदेताः**। कुसुम्भम्। कुसुमम्। कुसीदम्। कुसितो जनपदः। (५४७) **सानसिवर्णसिपर्णसितण्डु-**

वृङ्होः षुग्दुकौ च। वृञ् वरणे, हृञ् हरणे, आभ्यां कयन्स्यात्, यथासंख्यं षुक् दुक् चागमौ स्तः। **वृषय इति**। कयनः कित्वान्नेह गुणः। **हृदयमिति**। ह्रियते विषयैरिति हृदयम्।

मिपिभ्यां रुः। डु मिञ् प्रक्षेपणे, रि पि गतावित्यत्र पठितः पिधातुर्गत्यर्थकः, आभ्यां रुप्रत्ययः स्यात्। **मेरुरिति**। रुप्रत्यये गुणः। 'मेरुः सुमेरुर्हेमाद्रिः इत्यमरः। **जत्र्वादयश्च**। एते रुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते। **जत्रु इति**। जनी प्रादुर्भावे इत्यस्मात् रौ नकारस्य तकारो निपात्यते। **अश्रु इति**। अशू व्याप्तौ, अस्मात् रुप्रत्ययः। **रुशातिभ्यां क्रुन्**। रु गतौ, शद्लृ शातने णयन्तः। 'शदेरगतौ तः' इति तकारे शातीति निर्देशः। **रुरुरिति**। 'कृष्णसाररुरुन्यङ्कु' इत्यमरः। ननु शत्रुरित्यत्र कथं ह्रस्वत्वमित्याशङ्कायामाह—**प्रज्ञादाविति**। **जनिदाच्युसृवृमदि**। जनी प्रादुर्भावे, डु दाञ् दाने, च्युङ् च्युतौ, सृ गतौ, वृञ् वरणे, मदी हर्षे, षम अवैकल्ये, णमु प्रह्वत्वे शब्दे च, डु भृञ् धारणपोषणयोः, एभ्यः इत्वन्, त्वन्, त्नण्, क्तिन्, शक्, स्य, ढ, डट, अटच्, इति प्रत्ययाः स्युः। **च्यौत्न इति**। त्नणो णित्त्वाद्वृद्धिः। **सृणिरिति**। क्निनः कित्त्वान्न गुणः। **वृश इति**। कित्वान्न गुणः। **मत्स्य इति**। स्ये खरि चेति चर्त्वम्। **षण्ढ इति**। बाहुलकात् धात्वादेरिति सो न। **नट इति**। डित्वाट्टिलोपः। टित्त्वान्नटी। **अन्येभ्योऽपि**। अन्येभ्योऽपि धातुभ्य इत्वन्नादयो भवन्तीत्यर्थः। **पेत्वमिति**। पा पाने इत्यस्मात् इत्वनि आद्गुणः। **भृशमिति**। भृञः शक् कित्त्वान्न गुणः। **कुसेरुम्भोमेदेताः**। कुस श्लेषणे, अस्मादुम्भ, उम, ईद, इत, एते प्रत्ययाः स्युः। **कुसुम्भमिति**। बाहुलकान्न लघूपधगुणः। 'स्यान्महारजते क्लीबं कुसुम्भं करके पुमान्' इत्यमरः।

सानसिवर्णसि। षणु अदने इत्यादिभ्य इत्थं निपात्यन्त इत्यर्थः। सान-

लाङ्कुशचषालेल्वलपल्वलधिष्ण्यशल्याः। सनोतेरसिप्रत्यये उपधावृद्धिश्च। सानसिर्हिरण्यम्। वृञो नुक्च। वर्णसिर्जलम्। पॄ, पर्णसिर्जलगृहम्। तड आघाते, तण्डुलाः। अकि लक्षणे, उशच्, अङ्कुशः। चषेरालः 'चषालो यूपकटकः'। इल्वलो दैत्यभेदः। पल्वलम्। त्रि धृषा, ण्यः, ऋकारस्येकारः, धिष्ण्यम्। शलेर्यः, शल्यम्। 'वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्ना'। (५४८) **मूशक्यबिभ्यः क्लः**। मूलम्। शक्लः प्रियंवदे। अम्लो रसः। बाहुलकादमेः। अम्लः। (५४९) **माछाससिभ्यो यः**। माया। छाया। सस्यम्। बाहुलकात्सुनोतेः। 'सव्यं दक्षिणवामयोः' (५५०) **जनेर्यक्**। 'ये विभाषा' (सू २३१९)। जन्यं युद्धम्। जाया भार्या। (५५१) **अघ्न्यादयश्च**। यगन्ता निपात्यन्ते। हन्तेर्यक् अडागम उपधालोपश्च। अघ्न्या माहेयी। अघ्न्यः प्रजापतिः। कनी

सिरित्यत्राह—**सनोतेरिति**। **उपधावृद्धिश्चेति**। धातोरकारस्येत्यर्थः। **वृञो नुक्चेति**। वृञ् वरणे, अस्मादसिः, धातोर्नुगागमश्चेत्यर्थः। धातोर्गुणे रषाभ्यामिति णत्वे च वर्णसिरिति रूपम्। **पर्णसिरिति**। पॄ पालनपूरणयोः, अस्मादसिप्रत्ययो नुक् च निपात्यते। धातोर्गुणे रषाभ्यामिति णत्वे रूपम्। तण्डुला इत्यत्राह—**तडि आघाते इति**। अस्मादुलच्प्रत्ययः, नुम् च निपात्यते। इदित्वाद्वा नुम् सिद्धः। अनुस्वारपरसवर्णौ। अङ्कुश इत्यत्राह—**अकि लक्षण इति**। इदित्वान्नुम्यनुस्वारपरसवर्णौ। चषाल इत्यत्राह—**चषेरिति**। चष भक्षणे इत्यस्मादित्यर्थः। 'चषालो यूपकटकः' इत्यमरः। **इल्वल इति**। इलधातुः सौत्रः, तस्माद्वलच् गुणाभावश्च निपात्यते। **पल्वलेति**। पा पाने इत्यस्माद्वलच्, लगागमो निपात्यते, ह्रस्वत्वं च। पिबत्यस्मिन्नित्यधिकरणे प्रत्ययः। **धिष्ण्य इति**। त्रि धृषा प्रागल्भ्ये, अस्मात् ण्यप्रत्ययः, धातोरुपधाया ऋकारस्य इकारः, रपरत्वाभावः, गुणाभावश्च निपात्यते। 'धिष्ण्यं स्थाने गृहे भेऽग्नौ भाग्यं कर्म शुभाशुभम्' इत्यमरः। शल्यमित्यत्राह—**शलेरिति**। शल गतावित्यस्मादित्यर्थः। **मूशक्यबिभ्यः क्लः**। मूङ् बन्धने, शक्लृ शक्तौ, अबि शब्दे, एभ्यः क्लप्रत्यय इत्यर्थः। **मूलमिति**। कित्त्वान्न गुणः। **शक्ल इति**। 'दुर्मुखौ मुखराबद्धमुखौ, शक्लः प्रियंवदे' इत्यमरः।

माछाससिभ्यो यः। मा माने, छो छेदने, षस स्वप्ने, एभ्यो यप्रत्यय इत्यर्थः। स्पष्टम्। **जनेर्यक्**। जन जनेन, अस्माद्यक् इत्यर्थः। यकः कित्त्वमुत्तरार्थम्। आत्वं स्मारयति—**ये विभाषेति**। **अघ्न्यादयश्च**। यगन्ता निपात्यन्ते। निपातनमेवाह—**हन्तेरिति**। यक् अडागमश्च निपात्यते। उपधालोपस्तु गमहनजनखनेत्येव सिद्धः। उपधालोपे हो हन्तेरिति कुत्वम्। **अघ्न्येति**। स्त्रियां टाप्। 'अर्जुन्यघ्न्या रोहिणी स्यात्' इत्यमरः। **कन्येति**।

दीप्तौ, कन्था। बवयोरैक्यम् वन्ध्या। (५५२) **स्नामदिपद्यर्तिपॄशकिभ्यो वनिप्**। स्नावा रसिकः। मद्वा शिवः। पद्वा पन्थाः। 'अर्वा तुरङ्गगर्ह्ययोः'। पर्वं ग्रन्थिः प्रस्तावश्च। शक्वा हस्ती। ङीब्रौ। शक्वरी अङ्गुलिः। (५५३) **शीङ्क्रुशिरुहिजिक्षिसृधृभ्यः क्वनिप्**। शीवा अजगरः। क्रुश्वा सृगालः। रुह्वा वृक्षः। जित्वा जेता। क्षित्वा वायुः। सृत्वा प्रजापतिः। धृत्वा विष्णुः। (५५४) **ध्याप्योः संप्रसारणं च**। धीवा कर्मकरः। पीवा स्थूलः। (५५५) **अदेर्ध च**। अध्वा। (५५६) **प्र ईरशदोस्तुट् च**। प्रेत्वा प्रशत्त्वा च सागरः। प्रेत्वरी प्रशत्त्वरी च नदी। (५५७) **सर्वधातुभ्य इन्**। पचिरग्निः। तुडिः। तुण्डिः। वलिः। वटिः। यजिः। देवयजिः। काशत इति काशिः। यतिः। मल्लिः। मल्ली। केलिः। मसी परिणामे, मसिः। बाहुलकाद्गुणः। कोटिः। हेलिः। बोधिः। नन्दिः। कलिः। (५५८) **हृपिषिरुहिवृतिविदिछिदिकीर्तिभ्यश्च**। 'हरिर्विष्णावहाविन्द्रे भेके सिंहे हये रवौ। चन्द्रे कीले प्लवङ्गे च यमे वाते च कीर्तितः।' पेषिर्वज्रम्। रोहिर्व्रती। वर्तिः।

यकि रूपम्। बन्ध बन्धने, अस्माद्यकि बन्ध्येत्येव स्यात्, न तु वन्ध्येतीत्यत आह—**बवयोरिति**। **स्नामदिपद्यर्ति**। ष्णा शौचे, मदी हर्षे, पद गतौ, ऋ गतौ, पॄ पालनपूरणयोः, शक्लृ शक्तौ, एभ्यो वनिप् स्यात्। **स्नावेति**। उपधादीर्घनलोपादि। **अर्वेति**। ऋधातोर्वनिपि गुणः। 'वाजिवाहार्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः' इत्यमरः। **ङीब्राविति**। वनो र चेत्यनेनेत्यादिः। **शीङ्क्रुशिरुहि**। शीङ् स्वप्ने, क्रुश आह्वाने, रुह बीजजन्मनि, जि जये, क्षि निवासगत्योः, सृ गतौ, धृ धारणे, एभ्यः क्वनिप् स्यात्। **जित्वेति**। क्वनिपः पित्त्वात् ह्रस्वस्य पिति कृतीति तुक्। एवं क्षित्वा सृत्वेत्यादि। **ध्याप्योःसंप्रसारणं च** ध्यै चिन्तायां, प्यैङ् वृद्धौ, आभ्यां क्वनिप् स्यात्, संप्रसारणं चेत्यर्थः। **धीवेति**। संप्रसारणे इकारे हल इति दीर्घः। **अदेर्ध च**। अद भक्षणे, अस्मात्क्वनिप् धकारश्चान्तादेश इत्यर्थः। **प्र ईरशदोस्तुट् च**। ईर गतौ, शद्लृ शातने, आभ्यां प्रे उपपदे क्वनिप् स्यात् तस्य तुडागमश्च। **प्रेत्वेति**। प्र ईत्वेति स्थिते आद्गुणः। **प्रेत्वरीति**। वनो र चेति ङीप्, रश्चान्तादेशः। एवं प्रशत्वरीति।

सर्वधातुभ्य इन्। सर्वेभ्योऽपि धातुभ्य इन्प्रत्यय इत्यर्थः। **पचिरिति**। डुपचष् पाके, अस्मादिनिप्रत्ययः। ननु कोटिरित्यत्र गाङ्कुटादिभ्यः इतीन्प्रत्ययस्य ङित्त्वात्कथं गुण इत्यत्राह—**बाहुलकादिति**। **हृपिषिरुहिवृति**। हृञ् हरणे, पिष्लृ संचूर्णने, रुह बीजजन्मनि, वृतु वर्तने, विद ज्ञाने, छिदिर् द्वैधीकरणे, कॄत संशब्दने, एभ्य इन्प्रत्यय इत्यर्थः। पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे इदं वचनम्, अच इः,

वेदिः । छेदिश्छेत्ता । कीर्तिः । (५५९) **इगुपधात्कित्** । कृषिः । ऋषिः । शुचिः । लिपिः। बाहुलकाद्रत्वे लिबिः । तूल निष्कर्षे । तूलिः। तूली कूर्चिका । (५६०) **भ्रमेः संप्रसारणं च** । भृमिर्वातः। बाहुलकाद्भ्रमिः। (५६१) **क्रमितमिशतिस्तम्भामत इच्च** । क्रिमिः। संप्रसारणानुवृत्तेः कृमिरपि । तिमिर्मत्स्यभेदः। 'शितिर्मेचकशुक्लयोः' । स्तिम्भिः समुद्रः । (५६२) **मनेरुच्च** । मुनिः । (५६३) **वर्णेर्बलिश्चाहिरण्ये** । वार्णिः सौत्रः । अस्य बलिरादेशः । 'करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यङ्गके स्त्रियाम् ।' वबयोरैक्यात् वालिः । हिरण्ये तु वर्णिः सुवर्णम् । (५६४) **वसिवपियजिराजिव्रजिसदिहनिवाशिवादिवारिभ्य इञ्** । वासिश्छेदनवस्तुनि वापिः । वापी । याजिर्यष्टा । राजिः । राजी । श्राजिर्वातालिः । सादिः सारथिः । निघातिर्लोहघातिनी । वाशिरग्निः । वादिर्विद्वान् वारिर्गजबन्धनी । जले तु क्लीबम् । बाहुलकाद्वारिः पथिकसंहतौ । (५६५) **नहो भश्च** । नाभिः स्यात्क्षत्रिये पुंसि ।

इगुपधादिति कप्रत्ययः, एतदुभयबाधनार्थम् । **हरिरिति** । इनि गुणः । 'यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु । शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु' । इत्यमरः । अत्र अच इः प्राप्तः । **पेषिरिति** । इगुपधात्कः प्राप्तः । **इगुपधात्कित्** । इन्नित्यनुवर्तते । अन्येभ्योऽपि इगुपधेभ्यो धातुभ्य इन्प्रत्ययः स्यात्, स च किदित्यर्थः । पूर्वसूत्रे पिषादीनां ग्रहणं कित्त्वाभावार्थम् । अत एव पेषिरिति गुणः सिध्यति । **कृषिरिति** । कित्त्वान्न गुणः । कृष विलेखने धातुः । **भ्रमेः संप्रसारणं च** । भ्रमु अनवस्थाने, अस्मादिन् स्यात्, स च कित्संप्रसारणं चेत्यर्थः । **भृमिरिति** । कित्त्वान्न गुणः । ननु कथं भ्रमिरित्यत आह—**बाहुलकादिति** । **क्रमितमिशतिस्तम्भामत इच्च** । क्रमु पादविक्षेपे, तमु काङ्क्षायां, शतिः स्तम्भश्च सौत्रः, एभ्य इन्स्यात्स च कित् । एषामकारस्य इकारादेशश्च । **क्रिमिरिति** । अत इत्त्वे रूपम् । कृमिरित्यर्थमाह—**संप्रसारणमित्यनुवृत्तेरिति** । संप्रसारणेत्वे च पर्यायेण भवतः, संप्रसारणपक्षे इत्वस्य फलाभावात् संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपे विशेषाभावात् । **मनेरुच्च** । मन ज्ञाने, अस्मादिन्प्रत्ययः अकारस्य उकारश्चेत्यर्थः । **मुनिरिति** । कित्त्वान्न गुणः ।'वाचंयमो मुनिः' इत्यमरः । **वर्णेर्बलिश्चाहिरण्ये** । वर्णधातोर्धातुपाठेऽदर्शनादाह—**वर्णिःसौत्र इति** । अस्मादिन् स्यात् अहिरण्येऽभिधेये बलिरादेशश्चेत्यर्थः ।

वसिवपियजिराजि । वस निवासे, डुवप्बीजसन्ताने, यज देवपूजादौ, राजृ दीप्तौ, व्रज गतौ, षद्लृ विशरणादौ, हन हिंसागत्योः, वाश्ट शब्दे, वद व्यक्तायां वाचि ण्यन्तः, वृञ् वरणे ण्यन्तः, एभ्य इञ्प्रत्यय इत्यर्थः । **वाशिरिति** । इञो

आख्यत्वे तु स्त्रियाम्। पुंस्यपीति केचित्। (५६६) **कृषेर्वृद्धिश्छन्दसि**। कार्षिः। (५६७) **शः शकुनौ**। शारिः शारिका। (५६८) **कृञ उदीचां कारुषु**। कारिः शिल्पी। (५६९) **जनिघसिभ्यामिण्**। जनिर्जननम्। घासिर्भक्ष्यमग्निश्च। (५७०) **अज्यतिभ्यां च**। आजिः संग्रामः। आतिः पक्षी। (५७१) **पादे च**। पदाजिः। पदातिः। (५७२) **अशिपणाय्यो रुडायलुकौ च**। अशेरुट्। राशिः पुञ्जः। पणायतेरायलुक्। पाणिः करः। (५७३) **वातेर्डिच्च**। विः पक्षी। स्त्रियां वीत्यपि। (५७४) **प्रे हरतेः कूपे**। प्रहिः कूपः। (५७५) **नौ व्यो यलोपः पूर्वस्य च दीर्घः**। व्येञ इण् स्यात् यलोपश्च नेर्दीर्घः। नीविः नीवी। वस्त्रग्रन्थौ मूलधने च। (५७६)

ञित्त्वादुपधावृद्धिः। शेषं स्पष्टम्। **नहो भश्च**। णह बन्धने, अस्मादिञ् स्यात्, हकारस्य भकारश्च। नाभिरिति रूपम्। **कृषेर्वृद्धिश्छन्दसि**। कृष विलेखने इत्यस्मादिञ् वृद्धिश्चेत्यर्थः **कार्षिरिति**। ऋकारस्य आर् वृद्धिः। लोके तु इगुपधात्किदित्यनेन इनि कृषिरित्येव। **शः शकुनौ**। शॄ हिंसायामस्माच्छकुनौ वाच्ये इञ् स्यात्। **शारिरिति**। इञो ञित्त्वाद्वृद्धिः। **कृञ उदीचां कारुषु**। डु कृञ् करणे, अस्मात्कारुषु शिल्पिषु वाच्येषु इञ् स्यात्। कारिः। **जनिघसिभ्यामिण्**। जनी प्रादुर्भावे, घस्लृ भक्षणे आभ्यामिण् स्यात्। **जनिरिति**। जनिवध्योश्चेति निषेधः। **अज्यतिभ्यां च**। अज गतिक्षेपणयोः, अत सातत्यगमने, आभ्यामिण् स्यात्। **आजिरिति**। इण्युपधावृद्धिः। वीभावस्तु बाहुलकान्न। 'समेत्यांशे रणेऽप्याजिः' इत्यमरः। **पादे च**। पादशब्दे उपपदे अज अत आभ्यां इण् स्यादित्यर्थः। **पदाजिरिति**। 'पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु' इति पदादेशः। **अशिपणाय्योः**। अशू व्याप्तौ, पण व्यवहारे, आयप्रत्ययान्तः, अशिश्च पणायिश्च तयोरिति विग्रहः। आभ्यामिण् स्यात्। अनयोर्यथाक्रमं रुडागमः आयप्रत्ययलुक् एतौ स्याताम्। **राशिरिति**। रुडागमे उपधावृद्धौ च रूपम्। **पाणिरिति**। इणि आयप्रत्ययस्य लुकि अत उपधाया वृद्धौ रूपम्।

वातेर्डिच्च। वा गतिगन्धनयोः, अस्मादिण् स्यात्, स च डित्, डित्त्वाट्टिलोपः। तदाह—**विरिति**। 'नगौकोवाजिविकिरविविष्किरपतत्त्रयः' इत्यमरः। **स्त्रियामिति**। कृदिकारादक्तिन इति ङीष्। **प्रे हरतेः कूपे**। प्रपूर्वात् हृञ् हरणे इत्यस्मादिण् स्यात्, स च डिदित्यर्थः। तदाह—**प्रहिरिति**। डित्त्वाट्टिलोपः। 'पुंस्येवान्धुः प्रहिः कूपः' इत्यमरः। **नौ व्यो यलोपः**। नावुपपदे व्येञ् संवरणे इत्यस्मादिण् स्यात्, स च डित्, धातुयकारस्य लोपः, उपसर्गेकारस्य दीर्घश्चेत्यर्थः। **नीविरिति**। व्येञ्धातोरिणि डित्त्वाट्टिलोपे धातुयकारस्य लोपे नेर्दीर्घे च रूपम्। 'स्त्रीकटीवस्त्रबन्धेऽपि नीवी परिपणेऽपि च' इत्यमरः। परि-

समाने ख्यः स चोदात्तः । समानशब्दे उपपदे ख्या इत्यस्मादिण् स्यात्, स च डित्, यलोपश्च । समानस्य तूदात्तः स इत्यादेशश्च । समानं ख्यायते जनैरिति सखा । (५७७) **आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च** । इण् स्यात्स च डित्, आङो ह्रस्वश्च । स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः । सर्पे वृत्रासुरेऽप्यहिः । (५७८) **अच इः** । रविः । पविः । तरिः । कविः । अरिः । अविः । (५७९) **खनिकष्यज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिचलिभ्यश्च** । खनिः । कषिर्हिंस्रः । अजिः । असिः । वसिर्वस्त्रम् । वनिरग्निः । सनिर्भक्तिर्दानं च । ध्वनिः । ग्रन्थिः । चलिः पशुः । (५८०) **वृतेश्छन्दसि** । वर्तिः । (५८१) **भुजेः किच्च** । भुजिः । (५८२) **कॄगॄशॄपॄकुटिभिदिछिदिभ्यश्च** । इः कित्स्यात् । किरिर्वराहः । गिरिर्गोत्राक्षिरोगयोः । गिरिका काकः गिरिकाकः । शिरिः शलभो हन्ता च । पुरिर्नगरं राजा नदी च । कुटिः शाखा शरीरं च । भिदिर्वज्रम् । छिदिः परशुः । (५८३) **कुडिकम्प्योर्नलोपश्च** । कुडि दाहे ।

पणं मूलधनम् । तदाह—**वस्त्रग्रन्थौ मूलधने चेति** । **समाने ख्यः** । समानशब्दे उपपदे ख्या प्रकथन इत्यस्मात् इण् स्यात् । स चोदात्त इत्यत्र सः च उदात्त इति छेदः । एवं च स च इण् डित्स्यायलोपश्च । समानस्य तूदात्तः स इत्यादेशश्चेत्यर्थः । समानशब्दस्य सादेशे सखेति रूपम् । **आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च** । आङि उपपदे श्रिञ् सेवायां, हन हिंसागत्योः, आभ्यामिण् स्यात्, स च डित्, आङो ह्रस्वश्चेत्यर्थः । अश्रिः अहिः । अत्रामरोक्तिमाह— **स्त्रिय इत्यादिना** । **अच इः** । धातोरित्यस्य विशेषणात्तदन्तविधिः । अजन्ताद्धातोरिप्रत्यय इत्यर्थः । **रविरिति** । रु शब्दे अस्मादिप्रत्ययः । डिदित्यननुवर्तनात् न टिलोपः । **पविरिति** । पूञ् पवने । **खनिकष्यज्यसिवसि** । खनु अवदारणे, कष हिंसायां, अज गतिक्षेपणयोः, असु क्षेपणे, वस आच्छादने, वन षण संभक्तौ, ध्वन शब्दे, ग्रन्थ बन्धने, चल कम्पने, एभ्य इप्रत्ययः स्यात् । 'खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्' इत्यमरः । **अजिरिति** । बाहुलकाद्वीभावाभावः । **वृतेश्छन्दसि** । वृतु वर्तने अस्मादिः स्यात् । **वर्तिरिति** । लघूपधगुणः । **भुजेः किच्च** । भुज पालनाभ्यवहरणयोः अस्मादिः कित्स्यात् । छन्दसि क्वचिल्लोकेऽपि प्रयुज्यते । **कॄगॄशॄपॄकुटि** । कॄ विक्षेपे, गॄ निगरणे, शॄ हिंसायां, पॄ पालनपूरणयोः, कुट कौटिल्ये, भिदिर् विदारणे, छिदिर् द्वैधीकरणे, एभ्य इप्रत्ययः स्यात्, स च किदित्यर्थः । **किरिरिति** । ॠत इदिति इत्वं, रपरत्वम् । 'वराहः सूकरो गृष्टिः कोलः पोत्री किरिः किटिः' इत्यमरः । **गिरिरिति** । 'अद्रिगोत्रगिरिग्रावा' इत्यमरः । **पुरिरिति** । उदोष्ठ्यपूर्वस्य

कुण्डिर्देहः। कपिः। (५८४) सर्वधातुभ्यो मनिन्। क्रियत इति कर्म। चर्म। भस्म। जन्म। शर्म। स्थाम बलम्। इस्मन्त्रन्क्विषु चेति ह्रस्वः। छद्म। सुत्रामा। (५८५) बृंहेर्नोऽच्च। नकारस्याकारः। 'ब्रह्म तत्त्वं तपो वेदो ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः'। (५८६) अशिशकिभ्यां छन्दसि। अश्मा। शक्मा। (५८७) हृभृधृसृस्तृशृभ्य इमनिच्। हरिमा कालः। भरिमा कुटुम्बम्। धरिमा रूपम्। सरिमा वायुः। स्तरिमा तल्पम्। शरिमा प्रसवः। (५८८) जनिमृङ्भ्यामिमनिन्। जनिमा जन्म। मरिमा मृत्युः। (५८९) वेञः सर्वत्र। छन्दसि भाषायां चेत्यर्थः। वेमा तन्तुवायदण्डः। अर्धर्चादिः। सामनी वेमनी इति वृत्तिः। (५९०) नामन्सीमन्व्योमन्रोमन्लोमन्पाप्मन्ध्यामन्। सप्त अमी निपात्यन्ते। म्नायतेऽनेनेति नाम। सिनोतेर्दीर्घः। सीमा सीमानौ सीमानः। पक्षे डाप् सीमे सीमाः। व्येञोऽन्त्यस्योत्वं गुणः। व्योम। रौतेः

इत्युत्वम्। कुडिकम्प्योर्नलोपश्च। कुडि दाहे, कपि चलने, आभ्यां इः कित्स्यात्। धातोर्नलोपश्चेत्यर्थः। प्रत्ययस्य कित्त्वेऽपीदित्त्वान्न नलोपप्राप्तिः अतस्तद्विधानम्। कुडिरिति। कित्त्वान्न लघूपधगुणः। कपिरिति 'कपिप्लवङ्गप्लवगशाखामृगवलीमुखाः' इत्यमरः।

सर्वधातुभ्यो मनिन्। सर्वेभ्योऽपि धातुभ्यो मनिन्स्यात्। कर्मेति। डु कृञ् करणे, अस्मान्मनिनि गुणः। चर्मेति। चर गतौ। सुत्रामेति। त्रैङ् पालने, सुष्ठु त्रायत इति सुत्रामा। बृंहेर्नोऽच्च। बृंहेः नः अत् इति छेदः। बृहि वृद्धौ अस्मान्मनिन् नुमा निष्पन्नस्य नकारस्याकारश्चेत्यर्थः। नकारस्याकारे ऋकारस्य यणादेशः। अमरकोशमाह–ब्रह्म तत्त्वं तपो वेद इति। अशिशकिभ्यां छन्दसि। अशू व्याप्तौ, शक्लृ शक्तौ, आभ्यां मनिन्स्यादित्यर्थः। अश्मेति। 'पाषाणप्रस्तरग्रावोपलाश्मानः शिला दृषत्' इत्यमरः। हृभृधृसृ। हृञ् हरणे, डु भृञ् धारणपोषणयोः, धृ धारणे, सृ गतौ, स्तृञ् आच्छादने, शॄ हिंसायां, एभ्य इमनिच्प्रत्यय इत्यर्थः। हरिमेति। इमनिचि इचावितौ, धातोर्गुणः। जनिमृङ्भ्यामिमनिन्। जन जनने, मृङ् प्राणत्यागे, आभ्यामिमनिन्स्यात्, नित्स्वरो विशेषः। वेञः सर्वत्र। वेञ् तन्तुसन्ताने अस्मादिमनिन्प्रत्ययः छन्दसि लोके च भवतीत्यर्थः। वेमेति। 'पुंसि वेमा वायदण्डः' इत्यमरः। नामन्सीमन्व्योमन्। निपात्यन्त इति। मनिन्नन्ता इति शेषः। निपातप्रकारमेवाह—म्नायतइति। म्ना अभ्यास इत्यस्मान्मनिनि धातोर्नाभावो निपात्यते। अथवा आदेर्मकारस्य लोपो निपात्यत इत्यर्थः। सिनोतेरिति। षिञ् बन्धने, अस्मान्मनिनि धातोर्दीर्घो निपात्यत इत्यर्थः। पक्षे डाबिति। डाबुभाभ्यामन्यतरस्यामित्यनेन। व्येञ इति। व्येञ् संवरणे, अस्मान्मनिनि एकारस्योत्वं निपातनात्। 'व्योम पुष्करमम्बरम्' इत्यमरः। रौतेरिति। रु

रोम । स्तोम । पाप्मा पापम् । धाम परिमाणं तेजश्च । (५६१) मिथुने मनिः । उपसर्गक्रियासंबन्धो मिथुनम् । न तु स्त्रीपुंसौ । स्वरार्थमिदम् । सुशर्मा । (५६२) सातिभ्यां मनिन्मनिणौ । स्यतीति साम । सामनी । आत्मा । (५६३) हनिमशिभ्यां सिकन् । हंसिका हंसयोषिति । मक्षिका । (५६४) कोररन् । कवरः । (५६५) गिर उडच् । गरुडः । (५६६) इन्देः कमिर्नलोपश्च । इदम् । (५६७) कायतेर्डिमि । किम् । (५६८) सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन् । वस्त्रम् । अस्त्रम् । शस्त्रम् । इस्मन्निति ह्रस्वत्वम् । छादनाच्छत्रम् । (५६९) भ्रस्जिगमिनमिहनिविश्यशां वृद्धिश्च । भ्राष्ट्रः । गान्त्रं शकटम् । नान्त्रं स्तोत्रम् । हान्त्रं मरणम् । वैष्ट्रं पिष्टपम् । आष्ट्रमाकाशम् । (६००) दिवेर्द्युच्च । द्यौत्रं ज्योतिः । (६०१) उषिखनिभ्यां कित् । उष्ट्रः । खात्रं खनित्रं

शब्दे । लोमेति । लूञ् छेदने । पाप्मेति । पा पाने अस्मान्मनिनि पुगागमो निपात्यते ।

मिथुने मनिः । मिथुनशब्दार्थं व्याचष्टे—उपसर्गक्रियासंबन्ध इति । स एवेह विवक्षित इति भावः । एवंच सोपसर्गाद्धातोर्मनिप्रत्यय इत्यर्थः । ननु सर्वधातुभ्यो मनिन्निति मनिनैव सिद्धे किमर्थं मनिप्रत्ययविधिक्लेश इत्यत आह—स्वरार्थमिति । नित्स्वरः मध्योदात्तः स्यादिति भावः । सातिभ्यां मनिन्मनिणौ । षो अन्तकर्मणि, अत सातत्यगमने, आभ्यां यथाक्रमं मनिन् मनिण् एतौ स्त इत्यर्थः । सामेति । मनिनि 'आदेचः' इत्यात्त्वम् । आत्मेति । मनिणौ णित्त्वादुपधावृद्धिः । हनिमशिभ्यां सिकन् । हन हिंसागत्योः, मश शब्दे, आभ्यां सिकनित्यर्थः । हंसिकेति । मक्षिकेति । शस्य व्रश्चेति षत्वे,षढोरिति कत्वम् , षत्वं च । कोररन् । कु शब्दे अस्मादरन्प्रत्यय इत्यर्थः । कवर इति । गुणः अवादेशः । गिर उडच् । गॄ निगरणे, अस्मादुडच् स्यात् । 'गरुत्मान्गरुडस्तार्क्ष्यः' इत्यमरः । इन्देः कमिर्नलोपश्च । इदि परमैश्वर्ये, अस्मात्कमिः स्यान्नकारलोपश्चेत्यर्थः । इदमिति । सर्वनामशब्दोऽयम् । कायतेर्डिमिः । कै शब्दे, अस्माड्डिमिप्रत्यय इत्यर्थः । डित्त्वाट्टिलोपः । अयमपि सर्वादिरेव ।

सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन् । सर्वेभ्योऽपि धातुभ्यः ष्ट्रन्प्रत्यय इत्यर्थः । वस्त्रमिति । वस आच्छादने । छादनादिति । छद अपवारणे णयन्तः । भ्रस्जिगमिनमि । भ्रस्ज पाके, गम्लृ गतौ, णम प्रह्वत्वे शब्दे च, हन हिंसागत्योः, विश प्रवेशने, अशू व्याप्तौ, एभ्यः ष्ट्रन् स्यात् , एषां वृद्धिश्च । भ्राष्ट्र इति । व्रश्चेति षत्वम् , वृद्धिः । 'क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना' इत्यमरः । दिवेर्द्युच्च । दिवु क्रीडादौ, अस्मात्ष्ट्रन् स्यात् , धातोर्द्युदादेशो वृद्धिश्च । द्यौत्रमिति रूपम् । उषिखनिभ्यां कित् । उष दाहे, खनु अवदारणे, आभ्यां ष्ट्रन् कित्स्यात् ।

अक्षाधारश्च। (६०२) **सिविमुच्योष्टेरू च** । सूत्रम्। मूत्रम्। (६०३) **अमिचिमिदिशसिभ्यः क्त्रः**। आन्त्रम्। चित्रम्। मित्त्रम्। दित्रम्। शस्त्रम्। (६०४)। **पुवो ह्रस्वश्च** । पुत्रः। (६०५) **स्त्यायतेर्ड्रट्**। स्त्री। (६०६) **गुधृवीपचिवचियमिसदिक्षदिभ्यस्त्रः**। 'गोत्रं स्यान्नामवंशयोः'। गोत्रा पृथिवी। धत्रं गृहम्। वेत्रम्। पक्त्रम्। वक्त्रम्। यन्त्रम्। सत्त्रम्। क्षत्त्रम्। (६०७) **हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन्**। होत्रम्। यात्रा। मात्रा। श्रोत्रम्। भस्त्रा। (६०८) **गमेरा च**। गात्रम्। (६०९) **दादिभ्यश्छन्दसि**। दात्रम्। पात्रम्। (६१०) **भूवादिगृभ्यो णित्रन्**। भावित्रम्। वादित्रम्। गारित्रमोदनम्। (६११) **चरेर्वृत्ते**। चारित्रम्। (६१२) **अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ**। अशित्रम्।

उष्ट्र इति। 'उष्ट्रे क्रमेलकमयमहाङ्गाः' इत्यमरः। **खात्रमिति**। 'जनसनखनां सञ्झलोः' इत्यात्त्वम्। **सिविमुच्योष्टेरू च**। षिवु तन्तुसन्ताने, मुच्लृ मोक्षणे, आभ्यां ष्ट्रन् कित्स्यात्। **सूत्रमिति**। सिव्धातोः ष्ट्रनि च्छ्वोरिति वस्य ऊठि, उपधाया ऊकारे, सवर्णदीर्घे रूपम्। ष्ट्रन्निति ष्टुत्वसंपन्नस्य निर्देशः। षस्येत्त्वे त्रनिति शिष्यते। **मूत्रमिति**। टेरूत्वे रूपम्। **अमिचिमिदि**। अम गत्यादिदिषु, चिञ् चयने, ञि मिदा स्नेहने, शसु हिंसायां, एभ्यः क्त्रप्रत्यय इत्यर्थः। **आन्त्रमिति**। अनुनासिकस्य क्वीति दीर्घः। शेषं स्पष्टम्। **पुवो ह्रस्वश्च**। पूञ् पवने, अस्मात्क्त्रः स्यात्, धातोर्ह्रस्वत्वं च। **पुत्र इति**। कित्त्वान्न गुणः।

स्त्यायतेर्ड्रट्। स्त्यै ष्ट्यै शब्दसङ्घातयोः अस्माड्ड्रट् स्यात्। **स्त्रीति**। डित्त्वाट्टिलोपः। 'लोपो व्योः' इति यलोपः। टित्त्वान्ङीप्। 'स्त्री योषिदबला योषा नारी सीमन्तिनी वधूः' इत्यमरः। **गुधृवीपचि**। गुङ् अव्यक्ते शब्दे, धृञ् धारणे, वी गतिप्रजननादौ, डु पचष् पाके, वच परिभाषणे, यम उपरमे, षद्लृ विशरणादौ, क्षदिः सौत्रः, एभ्यस्त्रप्रत्यय इत्यर्थः। **गोत्रमिति**। त्रे गुणः। 'अद्रिगोत्रगिरिग्रावा' 'सन्ततिर्गोत्रजनन' इति चामरः। **सत्त्रमिति**। 'सत्त्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च' इत्यमरः। **हुयामा**। हु दानादनयोः, या प्रापणे, मा माने, श्रु श्रवणे, भस भर्त्सनदीप्त्योः, एभ्यस्त्रन्प्रत्यय इत्यर्थः। 'भस्त्रा चर्मप्रसेविका' इत्यमरः। **गमेरा च**। गम्लृ गतौ, अस्मात्त्रन्स्यात्, धातोरन्त्यस्य मकारस्य आकारश्चेत्यर्थः। **गात्रमिति**। **दादिभ्यश्छन्दसि**। दाप् लवने इत्यादिभ्यस्त्रन्स्यात् छन्दसि। **दात्रमिति**। 'दात्रं लवित्रमाबन्धः' इत्यमरः। **पात्रमिति**। 'योग्यभाजनयोः पात्रम्' इत्यमरः। **भूवादिगृभ्यो**। भू सत्तायां, वद व्यक्तायां वाचि ण्यन्तः, गॄ निगरणे, एभ्यो णित्रन् स्यात्। **भावित्रमिति**। णित्त्वाद्वृद्धिः। **वादित्रमिति**। 'चतुर्विधमिदं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकम्' इत्यमरः। **चरेर्वृत्ते**। चर गतावस्माण्णित्रन् स्यात् वृत्ते गम्ये। **चारित्रमिति**। णित्त्वादुपधावृद्धिः। **अशित्रादिभ्य**

वहित्रम् । धरित्री मही । त्रैङ् एवमादिभ्य उत्रः । ओत्रं प्रहरणम् । वृञ् वरत्रं प्रावरणम् । (६१३) **अमेर्द्विषति चित्** । अमित्रः शत्रुः । (६१४) **आः समिण्निकषिभ्याम्** । संपूर्वादिणो निपूर्वात्कषेश्च आ स्यात् । स्वरादित्वाद्-व्ययत्वम् । समया । निकषा । (६१५) **चितेः कणः कश्च** । बाहुलकादगुणः । 'चिक्कणं मसृणं स्निग्धम्' । (६१६) **सूचेः स्मन्** । सूक्ष्मम् । (११७) **पातेर्डुम्सुन्** । पुमान् । (६१८) **रुचिभुजिभ्यां किष्यन्** । रुचिष्यमिष्टम् । भुजिष्यो दासः । (६१९) **वसेस्तिः** । 'वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः' । 'वस्तयः स्युर्दशासूत्रे' । बाहुलकात् शासः शास्तिः राजदण्डः । विन्ध्याख्यमगमस्यतीत्य-गस्तिः । शकन्ध्वादिः । (६२०) **स्वावसेः** । स्वस्ति । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् ।

इत्रोत्रौ । अशिश्च त्रश्च अशित्रौ, तौ आदी येषामिति विग्रहः । द्वन्द्वान्ते श्रूय-माणस्यादिशब्दस्य प्रत्येकं योगः । अश्वादि त्रादि एभ्यः क्रमात् इत्र उत्र इत्येतौ प्रत्ययौ स्तः । **अशित्रमिति** । अशू व्याप्तौ अस्मादित्रः । **वहित्रमिति** । वह प्रापणे । **धरित्रीति** । धृञ् धारणे गौरादित्वान्ङीष् । **ओत्रमिति** । त्रैङ् पालने, आत्वे आद्गुणः । **अमेर्द्विषति चित्** । अम गत्यादौ, अस्मात् इत्रः स्यात्, स च चित् शत्रौ वाच्ये । 'द्विड्विपक्षाहितामित्रदस्युशात्रवशत्रवः' इत्यमरः ।

आः समिण् । संपूर्वकः इण् गतौ, निपूर्वककषः हिंसार्थकः, आभ्यामा स्यात् । **समयेति** । गुणेऽयादेशे रूपम् । 'समयान्तिकमध्ययोः' इत्यमरः । **चितेः कणः क च** । चिती संज्ञाने, अस्मात् कणप्रत्ययः, धातोरन्त्यस्य च ककारादेश इत्यर्थः । अमरकोशमाह—**चिक्कणमिति** । **सूचेः स्मन्** । सूच पैशुन्ये चुरादिण्यन्तः, अस्मात्स्मनि णिलोपे कुत्वे षत्वे च सूक्ष्ममिति रूपम् । **पातेर्डुम्सुन्** । पा रक्षणे अस्माड्डुम्सुन्प्रत्ययः । **पुमानिति** । डुम्सुनो डित्वा-ट्टिलोपः । उकार उच्चारणार्थ इति केचित् । तेषामपीत्संज्ञामन्तरा लोपासंभवात् उगित्कार्यसिद्धिः, उच्चारणार्थानामपि वर्णानामित्संज्ञालोपाभ्यामेव निवृत्त्यङ्गीकारात् । एतच्च दिवऔत्सूत्रे शेखरे स्पष्टम् । तत्फलं तु सुपुंसीत्यादौ उगितश्चेति ङीप् । भाष्ये तु सूतेः सप् प्रसवे पुमानिति व्युत्पादितम् । तत्रेत्थं व्युत्पत्तिः । षूङ् प्राणि-गर्भविमोचने अस्मान्म्सुन्प्रत्ययः, धातुसकारस्य पकारः, ऊकारस्य ह्रस्वश्चेत्यर्थः । एतच्च शेखरे हलन्तपुंलिङ्गे 'पुंसोऽसुङ्' इति सूत्रव्याख्यावसरे स्पष्टम् । **रुचि-भुजिभ्यां किष्यन्** । रुच दीप्तौ, भुज पालनादौ, आभ्यां किष्यन्नित्यर्थः । **रुचि-ष्यमिति** । कित्त्वान्न लघूपधगुणः ।

वसेस्तिः । वस निवासे अस्मात् तिप्रत्यय इत्यर्थः । **वस्तिरिति** । शास्ति-रित्यर्थमाह—**बाहुलकादिति** । शासु अनुशिष्टावित्यस्मात् तिप्रत्ययः । **अग-मिति** । पर्वतमित्यर्थः । ननु कथं तर्हि सवर्णदीर्घाभाव इत्यत आह—**शकन्ध्वा-**

(६२१) वौ तसेः। वितस्तिः। **(६२२) पदिप्रथिभ्यां नित्**। पत्तिः। प्रथितिः। 'तितुत्रेष्वग्रहादीनाम्' (वा ४३१३) इतीट्। **(६२३) दृणातेर्ह्रस्वश्च**। दृतिः। **(६२४) कृतॄकृपिभ्यः कीटन्**। किरीटं शिरोवेष्टनम्। तिरीटं सुवर्णम्। कृपीटं कुक्षिवारिणोः। **(६२५) रुचिवचिकुचिभ्यः कितच्**। रुचितमिष्टम्। उचितम्। कुचितं परिमितम्। कुटितं कुटिलम्। **(६२६) कुडिकुषिभ्यां क्मलन्**। कुड्मलम्। कुष्मलम्। **(६२७) कुषेर्लश्च**। कुल्मलं पापम्। **(६२८) सर्वधातुभ्योऽसुन्**। चेतः। सरः। पयः। सदः। **(६२९) रपेरत एच्च**। रेपोऽवद्यम्। **(६३०) अशेर्देवने युट् च**। देवने स्तुतौ। यशः। **(६३१) उब्जेर्बले बलोपश्च**। ओजः। **(६३२) श्वेः**

दिरिति। शकन्ध्वादिपररूपस्य सवर्णदीर्घबाधकत्वादिति भावः। **स्वस्तेः**। स्वावुपपदे अस भुवीत्यस्मात् तिप्रत्यय इत्यर्थः। 'स्वस्त्याशीः क्षेमपुण्यादौ' इत्यमरः। ननु कथं तर्हि सुपोऽश्रवणमित्यत्राह—**स्वरादिपाठादिति**। **वौ तसेः**। वावुपपदे तसु उपक्षये अस्मात्तिः स्यात्। 'अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः' इत्यमरः। **पदिप्रथिभ्यां नित्**। पद गतौ, प्रथ प्रख्याने, आभ्यां तिप्रत्ययो नित्स्यादित्यर्थः। **पत्तिरिति**। 'पदातिपत्तिपदगपादातिकपदातयः' इत्यमरः। **प्रथितिरिति**। ख्यातिरित्यर्थः। ननु प्रथितिरित्यत्र कथमिट् वलादीटस्तितुत्रेति निषेधादित्यत आह—**अग्रहादीति**। अस्य प्रथधातोर्ग्रहादित्वादिति भावः। **दृणातेर्ह्रस्वश्च**। दॄ विदारणे अस्मात्तिः स्यात्, धातोर्ह्रस्वत्वं च। **दृतिरिति**। 'दृतिसीमन्तहरित' इत्यमरः। **कृतॄकृपिभ्यः कीटन्**। कॄ विक्षेपे, तॄ प्लवनतरणयोः, कृपू सामर्थ्ये, एभ्यः कीटन् स्यात्। **किरीटमिति**। कित्त्वान्न धातोर्गुणः, किंतु 'ॠत इद्धातोः' इति इत्त्वम्। 'किरीटस्तिल्वमार्जनौ' इत्यमरः। **रुचिवचिकुचिभ्यः**। रुच दीप्तावभिप्रीतौ च, वच परिभाषणे, कुच शब्दे, एभ्यः कितच् स्यात्। **रुचितमिति**। कित्त्वान्न गुणः। **उचितमिति**। कित्त्वात्संप्रसारणम्। बाहुलकादाह—**कुटितमिति**। क्वचित्तु सूत्र एव पाठः।

कुडिकुषिभ्यां क्मलन्। कुडि दाहे, कुष निष्कर्षे, आभ्यां क्मलन्नित्यर्थः। **कुषेर्लश्च**। पूर्वोक्ताद्धातोर्लकारश्चान्तादेश इत्यर्थः। **कुल्मलमिति**। योगविभागान्नायं नित्यः। तेन कुष्मलमिति पूर्वोक्तमपि। **सर्वधातुभ्योऽसुन्**। **चेत इति**। चिती संज्ञाने अस्मादसुनि रूपम्। सृ गतौ, पीङ् पाने, षद्लृ विशरणादौ। **रपेरत एच्च**। रप व्यक्तायां वाचि अस्मादसुन्स्यात्, अकारस्य एकारश्चेत्यर्थः। **अशेर्देवने युट् च**। अशू व्याप्तौ अस्मादसुन् स्याद्धातोर्युडागमश्च। देवनं स्तुतिः। **उब्जेर्बले बलोपश्च**। उब्ज आर्जवे, अस्मा-

संप्रसारणं च। शवः शवसी। बलपर्यायोऽयम्। (६३३) श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः किच्च। श्रयतेः शिर ओदशोऽसुन् किच्च। शिरः शिरसी। (६३४) अर्तेरुच्च। उरः। (६३५) व्याधौ शुद् च। अर्शो गुदव्याधिः। (६३६) उदके नुद् च। अर्तेरसुन्स्यात्तस्य च नुट्। अर्णः अर्णसी। (६३७) इण आगसि। एनः। (६३८) रिचेर्धने घिच्च। चात्प्रत्ययस्य नुट्। घित्वात्कुत्वम्। रेक्णः सुवर्णम्। (६३९) चायतेरन्ने ह्रस्वश्च। चनो भक्तम्। (६४०) वृङ्शीङ्भ्यां रूपस्वाङ्गयोः पुट् च। वर्पो रूपम्। शेपो गुह्यम्। (६४१) स्रुरीभ्यां तुट् च। स्रोतः। रेतः। (६४२) पातेर्बले जुट् च। पाजः पाजसी। (६४३) उदके थुट् च। पाथः। (६४४) अन्ने च। पाथो भक्तम्। (४४५) अदेर्नुम्धौ च। अदेर्भक्ते वाच्येऽसुन्नुमागमो धादेशश्च। अन्धोऽन्नम्। (६४६) स्कन्देश्च स्वाङ्गे। स्कन्धः स्कन्धसी। (६४७) आपः कर्माख्यायाम्। कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च वा। अप्नः। अपः। बाहुलकात्

बलेऽभिधेयेऽसुन् स्यात्, वकारस्य लोपश्चेत्यर्थः। **श्वेः संप्रसारणं च**। टु ओ श्वि गतिवृद्ध्योः अस्मादसुन्, धातोः संप्रसारणं चेत्यर्थः। **शव इति** रूपम्। **श्रयतेः स्वाङ्गे**। श्रिञ् सेवायामस्मात्स्वाङ्गेऽभिधेयेऽसुन्, धातोः शिरआदेशः प्रत्ययश्च किदित्यर्थः। **अर्तेरुच्च**। ऋ गतौ अस्मादसुन् कित्स्यात् धातोरुत्त्वं च। **उर इति**। रपरत्वम्। **व्याधौ शुद् च**। अर्तेर्व्याधावभिधेयेऽसुन्स्यात् शुडागमश्चेत्यर्थः। **अर्श इति**। 'अर्शो रोगयुतोऽर्शसः' इत्यमरः। **उदके नुद् च**। अर्तेरित्येव। अर्तेरुदके वाच्येऽसुन् स्यात् पापे वाच्ये, तस्य नुडागमश्चेत्यर्थः। **रिचेर्धने घिच्च**। रिचिर् विरेचने अस्माद्धने वाच्ये असुन्, स च कित्, तस्य नुडागमश्च। **रेक्ण इति**। चजोरिति कुत्वम्, अट्कुप्वाङिति णत्वम्। **चायतेरन्ने ह्रस्वश्च**। चायृ पूजानिशामनयोः, अस्मादन्ने वाच्ये असुन्स्यात्, तस्य नुट् धातोर्ह्रस्वत्वं च। **चन इति**। लोपो व्योरिति यलोपः।

वृङ्शीङ्भ्यां रूपस्वाङ्गयोः। वृङ् संभक्तौ, शीङ् स्वप्ने, आभ्यां क्रमेण रूपे स्वाङ्गे च वाच्येऽसुन्स्यात्, तस्य पुडागमश्च। **शेप इति**। असुनि पुकि गुणः। **स्रुरीभ्यां तुट् च**। स्रु गतौ, रीङ् श्लेषणे, आभ्यामसुन्, तस्य तुडागमश्चेत्यर्थः। **पातेर्बले जुट् च**। पा रक्षणे अस्माद्बले वाच्येऽसुन् स्यात् तस्य जुडागमश्च बले वाच्ये। **उदके थुट् च**। पातेरुदके वाच्येऽसुन्स्यात् तस्य थुडागमश्चेत्यर्थः। **अन्ने च**। अन्ने वाच्येऽपि पातेरसुन् थुडागमश्चेत्यर्थः। **अदेर्नुम्धौ च**। अद भक्षणे अस्मादसुन् स्यात्। **अन्ध इति**। 'भिस्सा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नम्' इत्यमरः। **स्कन्देश्च स्वाङ्गे**। स्कन्दिर् गतिशोषणयोः अस्मात्स्वाङ्गे वाच्येऽसुन्, धातोश्चान्तादेशः धः। स्कन्धः। **आपः कर्माख्यायाम्**।

आपः आपसी। (६४८) रूपे जुट् च। अब्जो रूपम्। (६४९) उदके नुम्भौ च। अम्भः। (६५०) नहेर्दिवि भश्च। नभः। (६५१) इण आगोऽपराधे च। 'आगः पापापराधयोः'। (६५२) अमेर्हुक्च। अंहः। (६५३) रमेश्च। रंहः। (६५४) देशे ह च। रमन्तेऽस्मिन् रहः। (६५५) अञ्च्यञ्जियुजिभृजिभ्यः कुश्च। एभ्योऽसुन्कवर्गश्चान्तादेशः। 'अङ्कश्चिह्नशरीरयोः' अङ्कः। पक्षी। योगः समाधिः। भर्गस्तेजः। (६५६) भूरञ्जिभ्यां कित्। भुवः। रजः। (६५७) वसेर्णित्। वासो वस्त्रम्। (६५८) चन्देरादेश्च छः। छन्दः। (६५९) पचिवचिभ्यां सुट् च। 'पक्षसी तु स्मृतौ पक्षौ'। वक्षो हृदयम्। (६६०) वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि। वक्षा अनड्वान्। हासाश्चन्द्रः। धासा: पर्वत इति प्राञ्चः। वस्तुतस्तु णिदित्यनुवर्तते, न तु सुट्। तेन वहेरुपधावृद्धिः। इतरयोः 'आतो युक्–' (सू २७६१) इति युक्। 'शोभा वन्नल्

आप्लृ व्याप्तौ अस्मात्कर्माख्यायामसुन् धातोर्ह्रस्वश्च। प्रत्ययस्य जुडागमस्तु वा भवतीत्यर्थः। **बाहुलकादिति**। धातोर्ह्रस्वो नेत्यर्थः। **रूपे जुट् च**। रूपे वाच्ये आप्नोतेरसुन्, धातोर्ह्रस्वः, प्रत्ययस्य जुडागमश्चेत्यर्थः। **अब्ज इति**। झलां जश् झशीति बकारः। **उदके नुम् भौ च**। उदके वाच्ये आप्लृधातोरसुन् नुगागमः ह्रस्वत्वं भकारश्चान्तादेश इत्यर्थः। **नहेर्दिवि भश्च**। णह बन्धने अस्माद्गगने वाच्येऽसुन् भकारश्चान्तादेशः। **नभ इति**। हकारस्य भकारः।

इण आगोऽपराधे च। इण् गतावित्यस्मादसुन् स्यात् अपराधे वाच्ये, धातोरागादेशश्च। 'पापापराधयोरागः इत्यमरः। **अमेर्हुक्च**। अम गत्यादिषु अस्मादसुन् हुगागमश्च धातोः स्यात्। 'अंहो दुरितदुष्कृतम्' इत्यमरः। **रमेश्च**। रमु क्रीडादौ अस्मादसुन्प्रत्ययो हुगागमश्चेत्यर्थः। **देशे ह च**। रमेरित्येव। रमतेर्देशे वाच्येऽसुन् हकारश्चान्तादेश इत्यर्थः। **अञ्च्यञ्जियुजि**। अञ्चु गतिपूजनयोः, अञ्जु व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु, युजिर् योगे, भृजि भर्जने, एभ्योऽसुन्स्यात्कवर्गश्चान्तादेश इत्यर्थः। **भूरञ्जिभ्यां कित्**। भू सत्तायां, रञ्ज रागे, आभ्यामसुन्कित्स्यात्। **भुव इति**। कित्त्वान्न गुणः, उवङ्। **रज इति**। अनिदितामिति नलोपः। **वसेर्णित्**। वस आच्छादने, अस्मादसुन् णित्स्यात्। **वास इति**। णित्त्वादुपधावृद्धिः। 'वस्त्रमाच्छादनं वासः' इत्यमरः। **चन्देरादेश्च छः**। चदि आह्लादने अस्मादसुन् प्रत्ययश्छकारादेशश्च। **पचिवचिभ्यां सुट् च**। डु पचष् पाके, वच परिभाषणे, आभ्यामसुन्स्यात्तस्य सुडागमश्च। **पक्ष इति**। चस्य कुत्वे सस्य षत्वम्। **वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि**। वह प्रापणे, ओ हाक् त्यागे, डु धाञ् धारणादौ, एभ्यः असुन्स्यात्। **वक्षा इति**। अत्वसन्तस्येति दीर्घः। सुडागमे हस्य ढत्वे षढोरिति कत्वे षत्वमिति भावः। **इति प्राञ्च इति**। प्राञ्च इत्यस्वरसद्योतनाय। तथाहि उक्तोदाहरणानि हि लोके

नृवाहसा ' । श्रोता हवं गृणत स्तोमवाहाः' । 'विश्वो विहायाः' । 'वाजम्भरो विहायाः'। 'देवो नयः पृथिवीं विश्वधायाः'। 'अधारयत्पृथिवीं विश्वधायसम्'। 'धर्णसं भूरिधायसम्' इत्यादि । (६६१) इण आसिः । अयाः वह्निः । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । (६६२) मिथुनेऽसिः पूर्ववच्च सर्वम् । उपसर्गविशिष्टो धातुर्मिथुनं तत्रासुनोऽपवादोऽसिः स्वरार्थः । यस्य धातोर्यत्कार्यम् असुन्प्रत्यये उक्तं तदत्रापि भवतीत्यर्थः । अशेर्देवने युट् चेत्यादि । सुयशाः । (३६३) नञि हन एह च । अनेहा अनेहसौ । (३६४) विधाञो वेध च । विदधातीति वेधाः । (३६५) नुवो धुट् च । नोधाः ऋषिः । (६६६) गतिकारकोपपदयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । असिः स्यात् । सुतपाः । जातवेदाः । 'गतिकारकोपपदात्कृत्' (सू० ३८७३) इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे सति शेषस्यानुदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादार्थमिदम् । (६६७) चन्द्रे मो डित् । चन्द्रोपपदान्माङोऽसिः स्यात् , स च डित् ,। चन्द्रमाः । (३६८) वयसि धाञः ।

न दृश्यन्ते, छन्दस्येव एतत्सूत्रप्रवर्तनात्, वेदे तु मदुक्तरीत्यैव दृश्यते इत्याह—**वस्तुतस्त्विति । णिदित्यनुवर्तत इति** । वसेर्णिदित्यतः । **उपधावृद्धिरिति** । असुनो णित्त्वादिति भावः । युक्ति रूपमाह—**विश्वो विहाया इति । इण आसिः** । इण् गतावस्मादासिः स्यात् । **अया इति** । गुणे अयादेश इति भावः ।

मिथुनेऽसिः । मिथुनशब्दार्थमाह—**उपसर्गविशिष्टो धातुर्मिथुनमिति** । तथाच सोपसर्गादसुधातोः असिप्रत्यय इत्यर्थः । **पूर्ववदिति** । अशेर्देवने स्तुतौ युडित्यर्थः । **सुयशा इति** । असुनोऽपवादोऽसिः । **नञि हन एह च** । नञ्युपपदे हन हिंसागत्योरित्यस्मादसिप्रत्ययः धातोरेहादेशश्चेत्यर्थः । **विधाञो वेध च** । विपूर्वात् डु धाञ् धारण पोषणयोः इत्यस्मात् असिः स्यात् वेधादेशश्चेत्यर्थः । अयमादेशः सोपसर्गधातोः । **वेधा इति** । 'विष्णौ च वेधास्त्री त्वाशीः' इत्यमरः। **नुवो धुट् च** । णु स्तुतौ अस्मादसिः स्यात् , तस्य धुडागमश्च। **नोधा इति** । धातोर्गुणः । **गतिकारकोपपदयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च** । गतौ कारके चोपपदे धातोरसिः स्यात् । **सुतपा इति** । सावुपपदे तप सन्तापे इत्यस्मादसिः । **जातवेदा इति** । जातशब्दे कर्मकारके उपपदे विद ज्ञाने इत्यस्मादसिः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानस्य कृत्यमाह—**गतिकारकोपपदादिति । चन्द्रे मो डित्** । चन्द्रशब्दे उपपदे माङ् माने इत्यस्मादसिः स्यात्स च डिदित्यर्थः । डित्त्वफलं तु चन्द्रमसावित्यादौ टिलोपः ।

वयसि धाञः । वयश्शब्दे उपपदेऽपि डु धाञ् धारणपोषणयोरित्यस्माद-

वयोधास्तरुणः । (६६९) पयसि च । पयोधाः समुद्रो मेघश्च । (६७०) पुरसि च । पुरोधाः । (६७१) पुरूरवाः । पुरुषशब्दस्य दीर्घो रौतेरसिश्च निपात्यते । (६७२) चक्षेर्बहुलं शिच्च । नृचक्षाः । (६७३) उषः कित् । उषः । (६७४) दमेरुनसिः । 'सप्तार्चिर्दमुनाः' । (६७५) अङ्गतेरसिरिरुडागमश्च । अङ्गिराः । (६७६) सर्तेरप्पूर्वादसिः । अप्सराः । प्रायेणायं भूम्नि । अप्सरसः । (६७७) विदिभुजिभ्यां विश्वे । विश्ववेदाः । विश्वभोजाः । (६७८) वशेः कनसिः । संप्रसारणम् । उशना ।

॥ इत्युणादिषु चतुर्थः पादः ॥

॥ अथ उणादिषु पञ्चमः पादः ॥

(६७९) अदि भुवो डुतच् । अद्भुतम् । (६८०) गुधेरूमः । गोधूमः ।

सिप्रत्ययः । **वयोधा इति** । रुत्वोत्वादि । **पयसि च** । पयश्शब्दे उपपदेऽपि धाञोऽसिप्रत्ययः, स च डिदित्यर्थः । **पुरसि च** । पुरश्शब्दे उपपदेऽपि धाञः असिप्रत्ययः, स च डिदित्यर्थः । 'पुरोधास्तु पुरोहितः' इत्यमरः । **पुरूरवाः** । इत्थं निपात्यत इत्यर्थः । निपातनमेवाह-**पुरुशब्दस्येति** । पुरून् रौतीति विग्रहः । रु शब्दे अस्मादसिः गुणावादेशौ पूर्वपदस्य दीर्घश्चेत्यर्थः । अलोऽन्त्यस्येति भावः । पुरूरवा बुधसुतो राजर्षिश्च पुरूरवाः, इत्यमरः । **चक्षेर्बहुलं शिच्च** । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि अस्मादसिः स्यात् ,स च बहुलं शिदित्यर्थः। **नृचक्षा इति** नृशब्दे उपपदे चक्षिङ्धातोरसिः । तस्य च शित्त्वेन सार्वधातुकत्वात् चक्षिङः ख्याञिति ख्याञादेशो न । **उषः कित्** । उष दाहे अस्मादसिः स्यात्, स च कित् । **उष इति** । कित्त्वान्न लघूपधगुणः । 'प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्यमुषःप्रत्युषसी अपि' इत्यमरः । **दमेरुनसिः** । दम उपशमे अस्मादुनसिः प्रत्यय इत्यर्थः । सप्तार्चिर्दमुनाः शुक्रः इत्यमरः । **अङ्गतेरसिरिरुडागमश्च** । अगिधातोरसिप्रत्ययः इरुडागमश्चेत्यर्थः । अङ्गिरा ऋषिभेदः । **सर्तेरप्पूर्वादसिः** । सृ गतौ अस्मादप्पूर्वात् असिप्रत्यय इत्यर्थः । **अप्सरा इति** । असिप्रत्यये धातोर्गुणः । **विदिभुजिभ्यां विश्वे** । विद ज्ञाने, भुज पालनाभ्यवहरणयोः, आभ्यां विश्वशब्दे उपपदेऽसिः स्यात् । सूत्रे विश्वे इति शब्दस्वरूपपरत्वेन सर्वार्थवाचकत्वाभावान्न स्मिन्नादेशः । विश्वं वेत्तीति विश्ववेदाः । **वशेः कनसिः** । वश कान्तौ अस्मात्कनसिप्रत्यय इत्यर्थः । **संप्रसारणमिति** । कित्त्वादिति भावः । ' उशना भार्गवः कविः ' इत्यमरः । इत्युणादिषु चतुर्थः पादः ।

अथ पञ्चमः पादः । **अदि भुवो डुतच्** । भू सत्तायामस्मादाकस्मिकार्थे अद् इत्यव्यये उपपदे डुतच्प्रत्यय इत्यर्थः । डित्त्वाट्टिलोपः । अद्भुतम् । **गुधे-**

(६८१) **मसेरूरन्** । मसूरः । प्रथमे पादे असेरुरन्, 'मसेश्च' इत्यत्र व्याख्यातः । (६८२) **स्थः किच्च** । स्थूरो मनुष्यः । (६८३) **पातेरतिः** । पातिः स्वामी । संपातिः पक्षिराजः । (६८४) **वातेर्नित्** । 'वातिरादित्यसोमयोः' । (६८५) **अर्तेश्च** । अरतिरुद्वेगः । (६८६) **तृहेः क्नो हलोपश्च** । तृणम् । (६८७) **वृञ्लुटितनिताडिभ्य उलच् तण्डश्च** । व्रियन्ते लुट्यन्ते तन्यन्ते ताड्यन्त इति वा तण्डुलाः । (६८८) **दंसेष्टटनौ न आ च** । 'दासः सेवकशूद्रयोः' । (६८९) **दंशेश्च** । दाशो धीवरः । (६९०) **उदि चेर्डैसिः** । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । उच्चैः । (६९१) **नौ दीर्घश्च** । नीचैः । (६९२) **सौ रमेः क्तो दमे पूर्वपदस्य च दीर्घः** । रमेः सुपूर्वाद्दमे वाच्ये क्तः स्यात् । कित्त्वादनुनासिकलोपः । सूरत उपशान्तो दयालुश्च । (६९३) **पूञो यण्णुग्घ्रस्वश्च** । यत्प्रत्ययः । पुण्यम् । (६९४) **स्रंसेः शिःकुट् किच्च** । स्रंसतेः शिरादेशो यत्प्रत्ययः कित्तस्य कुडागमश्च । शिक्यम् । (६९५) **अर्तेः**

रूमः । गुध परिवेष्टने अस्मादूमप्रत्ययः । **गोधूम इति** । लघूपधगुणः । **मसेरूरन्** । मसी परिणामे अस्मादूरन्प्रत्यय इत्यर्थः । 'मङ्गल्यको मसूरोऽथ मकुष्ठकमयुष्ठकौ' इत्यमरः । **स्थः किच्च** । ष्ठा गतिनिवृत्तौ अस्मादूरन् कित्स्यात् । **स्थूर इति** । कित्त्वादातो लोपः । **पातेरतिः** । पा रक्षणे अस्मादतिः स्यात् । **वातेर्नित्** । वा गतिगन्धनयोरस्मादतिः स्यात्, स च नित् । **अर्तेश्च** । ऋ गतौ अस्मादतिः स्यात्, स च नित् । **तृहेः क्नो हलोपश्च** । तृह हिंसायामस्मात्क्नः स्यात्, हकारस्य लोपश्च । **तृणमिति** । क्नस्य कित्वाद्गुणाभावः । **वृञ्लुठितनिताडिभ्यः** । वृञ् वरणे, लुठ विलोडने, तनु विस्तारे, तड आघाते एभ्य उलच् स्यात् धातोस्तण्डादेशश्चेत्यर्थः । **दंसेष्टटनौ न आ च** । दसि सेवने अस्मात् टटनौ स्याताम्, धातोर्नकारस्याकारश्चेत्यर्थः । **दंशेश्च** । दंश दशने अस्मादपि टटनौ स्यातां, नकारस्याकारश्च । **दाश इति** । 'कैवर्ते दाशधीवरौ' इत्यमरः । पूर्वसूत्रेऽस्मिन्सूत्रे च टनो विधिराद्युदात्तत्वाय । **उदि चेर्डैसिः** । उदि उपपदे, चिञ् चयने, इत्यस्माड्डैसिरित्यर्थः । **उच्चैरिति** । डित्त्वाट्टिलोपः । **नौ दीर्घश्च** । नावुपपदे चिञो डैसिः उपसर्गस्थस्येकारस्य दीर्घश्चेत्यर्थः । **नीचैरिति** । डित्त्वाट्टिलोपः । **सौ रमेः क्तो दमे** । सावुपपदे रमु क्रीडायामित्यस्माद्दमे वाच्ये क्तः स्यात्पूर्वपदस्य सोरन्त्यस्य दीर्घश्चेत्यर्थः । **कित्त्वादिति** । अनुदात्तोपदेशवनतीत्यादिना । **पूञो यण्णुक्** । पूञ् पवने अस्माद्यत्प्रत्ययः णुगागमो ह्रस्वश्च । **पुण्यमिति** । 'स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यम्' इत्यमरः । **स्रंसेः शिः कुट् किच्च** । स्रंसु ध्वंसु अधःपतने, अस्माद्यत्प्रत्ययः स च कित्, तस्य कुडागमः, धातोः शिः सर्वादेशश्च । **शिक्यमिति** । 'भारयष्टिस्तदालम्बि शिक्यं काचोऽथ पादुका' इत्यमरः ।

क्युरुच्च। उरणो मेषः। (६९६) **हिंसेरीरन्नीरचौ**। हिंसीरो व्याघ्रदुष्टयोः। (६९७) **उदि दृणातेरजलौ पूर्वपदान्त्यलोपश्च**। उदरम्। (६९८) **डित्खनेर्मुट् स चोदात्तः**। अजल् च डित् स्याद्धातोर्मुट्, स चोदात्तः। मुखम्। (६९९) **अमेः सन्**। अंसः। (७००) **मुहेः खो मूर्च**। मूर्खः। (७०१) **नहेर्हलोपश्च**। नखः। (७०२) **शीङो ह्रस्वश्च**। शिखा। (७०३) **माङ ऊखो मय् च**। मयूखः। (७०४) **कलिगलिभ्यां फगस्योच्च**। कुल्फः शरीरावयवो रोगश्च। गुल्फः पादग्रन्थिः। (७०५) **स्पृशेः श्वणशुनौ पृ च**। श्वणशुनौ प्रत्ययौ। पृ इत्यादेशः। पार्श्वम्। 'पार्श्वोऽस्त्री कक्षयोरधः'। पर्शुरायुधम्। (७०६) **श्मनि श्रयतेर्डुन्**। श्मन्छब्दो मुखवाची। मुखमाश्रयत इति श्मश्रु। (७०७) **अश्र्वादयश्च**। अश्रु नयनजलम्। (७०८) **जनेष्टन्लोपश्च**। जटा। (७०९) **अत्तस्य जङ्ग च**। तस्य

अर्तेः क्युरुच्च। ऋ गतौ अस्मात्क्युप्रत्ययः, धातोरुकारादेशश्चेत्यर्थः। **उरण इति**। उत्वं रपरत्वम्। युवोरनाकावित्यनादेशे रषाभ्यामिति णत्वम्। अट्कुप्वाङिति तु एतत्सूत्रस्यैव प्रवृत्त्युपपादकम्। **हिंसेरीरन्नीरचौ**। हिसि हिंसायामस्मात् ईरन् ईरच् इति प्रत्ययौ स्तः, स्वरे भेदः। **उदि दृणातेरजलौ**। उदि उपपदे दॄ विदारणे इत्यस्मादच् अल् इति प्रत्ययौ स्तः। उदो दकारस्य लोपश्चेत्यर्थः। **उदरमिति**। अजलोः स्वरे भेदः। धातोर्गुणः। **डित् खनेर्मुट्**। अजलावित्यनुवर्तते। खनु अवदारणे अस्मादच् अल् इति प्रत्ययौ स्तः, तौ च डितौ, धातोर्मुडागमश्चेत्यर्थः। **मुखमिति**। डित्त्वाट्टिलोपः। **अमेः सन्**। अम गत्यादिषु अस्मात्सप्रत्यय इत्यर्थः। **अंस इति**। 'स्कन्धो भुजशिरोंऽसोऽस्त्री' इत्यमरः। **मुहेः खो मूर्च**। मुह वैचित्त्ये अस्मात्खप्रत्ययः धातोर्मूरादेशश्च। **नहेर्हलोपश्च**। णह बन्धने अस्मात्खप्रत्ययः, हकारस्य लोपश्चेत्यर्थः। **शीङो ह्रस्वश्च**। शीङ् स्वप्ने अस्मात्खप्रत्ययः धातोर्ह्रस्वश्चेत्यर्थः,। **शिखेति**। ह्रस्वविधानसामर्थ्यान्न गुणः। **माङ ऊखो**। माङ् माने अस्मादूखप्रत्ययः धातोर्मयादेशश्चेत्यर्थः। **मयूख इति**। 'मयूखस्त्विट्करज्वालास्वलिबाणौ शिलीमुखौ' इत्यमरः। **कलिगलिभ्यां फगस्योच्च**। कल शब्दसंख्यानयोः, गल अदने, आभ्यां फक् स्यात्, अकारस्योकारश्चेत्यर्थः। **गुल्फ इति**। 'तद्ग्रन्थी घुटिके गुल्फौ' इत्यमरः। **स्पृशेः श्वणशुनौ पृ च**। स्पृश संस्पर्शे अस्मात् श्वण् शुन् स्याताम्, धातोः पृ आदेशश्च। **पार्श्वमिति**। श्वणो णित्त्वाद्वृद्धिः। **श्मनि श्रयतेर्डुन्**। श्रिञ् सेवायामस्मात् मुखवाचिनि श्मन्शब्दे उपपदे डुन्प्रत्ययः। **श्मश्रु इति**। श्मनो नस्य लोपः, डित्त्वात् श्रिञ इकारस्य लोपः। 'तद्वृद्धौ श्मश्रु पुंमुखे' इत्यमरः। **अश्र्वादयश्च**। निपात्यन्त इति शेषः। **अश्रु इति**। अशू व्याप्तौ अस्मात् रुन्प्रत्ययः।

जनेर्जङ्घादेशः स्यादच्। जङ्घा। (७१०) हन्तेः शरीरावयवे द्वे च। जघनम्। 'पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः क्लीबे तु जघनं पुरः'। (७११) क्लिशेरन्लो लोपश्च। लकारस्य लोपः। केशः। (७१२) फलेरितजादेश्च पः। पलितम्। (७१३) कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन्। करकः करका। कटकः। नरकम् नरकः। 'नरको नारकोऽपि च' इति द्विरूपकोशः। सरकं गगनम्। कोरकः। कोरकं च। (७१४) चीकयतेराद्यन्तविपर्ययश्च। कीचको वंशभेदः। (७१५) पचिमच्योरिच्चोपधायाः। पेचकः। मेचकः। (७१६) जनेररष्ठ च। जठरम्। (७१७) वचिमनिभ्यां चिच्च। वठरो मूर्खः। 'मठरो मुनिशौण्डयोः'। बिदादित्वान्माठरः। गर्गादित्वान्माठर्यः। (७१८) ऊर्जि दृणातेरलचौ पूर्वपदान्तलोपश्च। 'ऊर्दरः शूररक्षसोः'। (७१९) कृदरादयश्च। कृदरः कुसूलः। सृदरं बिलसत्। सृदरः सर्पः। (७२०)

जनेष्टन् लोपश्च। जनी प्रादुर्भावे अस्माट्टन्प्रत्ययः स्यात्, धातोरन्त्यनकारस्य लोपश्च। **अच् तस्य जङ्घ च**। तस्येत्यर्थमाह—**जनेरिति**। जनेः अच्प्रत्ययः धातोर्जङ्घादेशश्चेत्यर्थः। अजाद्यतष्टाप्। **हन्तेः शरीरावयवे**। शरीरावयवे वाच्ये हन्तेरच्प्रत्ययः धातोर्द्वित्वं चेत्यर्थः। **जघनमिति**। हो हन्तेरिति कुत्वम्, अभ्यासाच्चेति वा। अमरोक्तिमाह—**पश्चान्नितम्ब इति**। **क्लिशेरन् लो लोपश्च**। क्लिशू विबाधने अस्मादन् स्याल्लकारस्य लोपश्चेत्यर्थः। **फलेरितजादेश्च पः**। फल निष्पत्तौ अस्मादितच्प्रत्ययः, आदेः फकारस्य पकारादेशश्चेत्यर्थः। **पलितमिति**। 'पलितं जरसा शौक्ल्यम्' इत्यमरः। **कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन्**। डु कृञ् करणे इत्यादिभ्यः संज्ञायां वुन्स्यात्। **करक इति**। युवोरनाकावित्यकादेशः। 'कमण्डलौ च करकः' इत्यमरः। **कटक इति**। कटे वर्षावरणयोः अस्माद्वुन्। 'भूभृन्नितम्बवलयचक्रेषु कटकोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः। **चीकयतेराद्यन्तविपर्ययश्च**। चीक आमन्त्रणे अस्मात्संज्ञायां वुन् स्यात्, धातोराद्यन्तवर्णयोः विपर्ययश्चेत्यर्थः। 'कीचका वेणवस्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः' इत्यमरः। दैत्यभेदे च। **पचिमच्योरिच्चोपधायाः**। डु पचष् पाके, मच कल्कने, आभ्यां वुन्स्यात्, उपधाया इकारादेशश्च। **पेचक इति**। उपधाया इकारे लघूपधगुणे च रूपम्। 'उलूके करिणः पुच्छमूलोपान्ते च पेचके' इत्यमरः। **जनेररष्ठ च**। जनी प्रादुर्भावे अस्मादरप्रत्ययः, धातोष्ठकारश्चान्तादेशः। 'जठरः कठिनेऽपि स्यात्' इत्यमरः। **वचिमनिभ्यां चिच्च**। वच परिभाषणे, मन ज्ञाने, आभ्यामरप्रत्ययः स्यात्, स च चित्, ठकारश्चान्तादेशः। **ऊर्जि दृणातेरलचौ पूर्वपदान्त्यलोपश्च**। ऊर्क्शब्दे दॄ विदारणे इत्यस्मादलचौ प्रत्ययौ स्तः, पूर्वपदान्त्यवर्णस्य लोपश्च। **ऊर्दर इति**। पूर्वपदान्त्यस्य लोपे धातोर्गुणे च रूपम्। **कृदरादयश्च**। एते निपात्यन्ते। **कृदर इति**। कृ इत्यव्यय-

हन्तेर्युन्नाद्यन्तयोर्घत्वतत्वे। घातनो मारकः। (७२१) **क्रमिगमिक्षमिभ्यस्तुन्वृद्धिश्च**। क्रान्तुः पक्षी। गान्तुः पथिकः। क्षान्तुर्मशकः। (७२२) **हर्यतेः कन्यन्हिरच्**। कन्यन्प्रत्ययः। हिरण्यम्। (७२३) **कृञः पासः**। कर्पासः बिल्वादित्वात्कार्पासं वस्त्रम्। (७२४) **जनेस्तु रश्च**। जर्तुर्हस्ती योनिश्च। (७२५) **ऊर्णोतेर्डः**। ऊर्णा। (७२६) **दधातेर्यन् नुट् च**। धान्यम्। (७२७) **जीर्यतेः क्रिन् रश्च वः**। 'जिव्रिः स्यात्कलपक्षिणोः'। बाहुलकात् 'हलि च' (सू० ३५४) इति दीर्घो न। (७२८) **मव्यतेर्यलोपो मश्चापतुट् चालः**। मव्यतेरालप्रत्ययः स्यात्तस्यापतुडागमो धातोर्यलोपो मकारश्चान्त्यस्य। ममापतालो विषये। (७२९) **ऋजेः कीकन्**। ऋजीक इन्द्रो धूमश्च। (७३०) **तनोतेर्डउः सन्वच्च**। 'तितउः पुंसि क्लीबे च'। (७३१) **अर्भकपृथुकपाका वयसि**। 'ऋधु वृद्धौ'। अतो

पूर्वकदृधातोरालप्रत्यये रूपम्। एवं सूपूर्वकात्सूदर इति।

हन्तेर्युन्नाद्यन्तयोर्घत्वतत्वे। हन हिंसागत्योः अस्माद्युन् स्यात्, आद्यन्तयोर्हकारनकारयोर्यथासंख्यं घकारतकारौ स्तः। **क्रमिगमिक्षमि**। क्रमु पादविक्षेपे, गम्लृ गतौ, क्षमूष् सहने एभ्यः तुन्स्यात्, वृद्धिश्च। **हर्यतेः कन्यन् हिरच्**। हर्य गतिकान्त्योः अस्मात्कन्यन्प्रत्ययः, प्रकृतेर्हिरजित्यर्थः। हिरचि चकार इत्संज्ञकः, अकार उच्चारणार्थः। **हिरण्यमिति**। कित्त्वान्न लघूपधगुणः। **कृञः पासः**। डु कृञ् करणे अस्मात्पासः प्रत्यय इत्यर्थः। **कर्पास इति**। धातोर्गुणः। **जनेस्तु रश्च**। जन जनने अस्मात्तुप्रत्ययः रेफश्चान्तादेश इत्यर्थः। **जर्तुरिति**। नकारस्य रेफादेशः। **ऊर्णोतेर्डः**। ऊर्णुञ् आच्छादने अस्माड्डप्रत्यय इत्यर्थः। डित्त्वाट्टिलोपः। 'ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्यादावर्ते चान्तरा भ्रुवोः' इत्यमरः।
दधातेर्यन्नुट् च। डु धाञ् धारणपोषणयोः, अस्माद्यप्रत्ययः तस्य नुडागमश्च। **जीर्यतेः क्रिन् रश्च वः**। जॄ वयोहानौ अस्मात्क्रिन् स्यात्, धातोः रेफस्य वकारादेशश्चेत्यर्थः। **जिव्रिरिति**। क्रिनि 'ॠत इद्धातोः' इति इत्वे रपरत्वे रेफस्य वत्वे च रूपम्। नन्वत्र हलि चेति दीर्घो दुर्वार इत्यत आह—**बाहुलकादिति**। **मव्यतेर्यलोपो**। मव्य बन्धने अस्मादालप्रत्ययः स्यात्, तस्यापतुडागमः, धातोर्यलोपः, परिशिष्टान्त्यस्य वकारस्य मकारश्चेत्यर्थः। **ममापताल इति**। **ऋजेः कीकन्**। ऋज गतौ अस्मात्कीकन्स्यात्। **ऋजीक इति**। कित्त्वान्न गुणः।

तनोतेर्डउः सन्वच्च। तनु विस्तारे अस्माड्डउप्रत्ययः, स सन्वच्च भवति। **तितउरिति**। डउप्रत्ययस्य सन्वत्त्वाद्द्वित्वमभ्यासेत्वम् डित्वाट्टिलोपः। डउरिति पृथगुच्चारणसामर्थ्यान्न गुणः। 'प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्री चालनी तितउः पुमान्'

वुन् । भकारश्चान्तादेशः । प्रथेः कुकन्संप्रसारणं च । पिबतेः कन् । (७३२) **अवद्यावमाधमार्वरेफाः कुत्सिते ।** वदेर्नञि यत् । अवद्यम् । अवतेरमः । वस्य पक्षे धः । अवमः अधमः । अर्तेर्वन् । अर्वा । रिफतेस्तौदादिकात् अः । रेफः । (७३३) **लीरीङोर्ह्रस्वः पुट् च तरौ श्लेषणकुत्सनयोः ।** तरौ प्रत्ययौ क्रमात्स्तो धातोर्ह्रस्वः, प्रत्ययस्य पुट् । लिप्तं श्लिष्टम् । रिप्रं कुत्सितम् । (७३४) **क्लिशेरीच्चोपधायाः कन्लोपश्च लो नाम्च ।** क्लिशेः कन्स्यादुपधाया ईत्वं, लस्य लोपो नामागमश्च । कीनाशो यमः । किस्वफलं चिन्त्यम् । (७३५) **अश्नोतेराशुकर्मणि वरट् च ।** चकारादुपधाया ईत्वम् । ईश्वरः । (७३६) **चतेरुरन् ।** चत्वारः । (७३७) **प्रा (प्रे ऽ) ततेररन् ।** प्रातः । (७३८) **अमेस्तुट् च ।** अन्तर्मध्यम् । (७३९) **दहेर्गो लोपो दश्च नः ।**

इत्यमरकोशः । **अर्भकपृथुकपाका वयसि ।** एते निपात्यन्ते । निपातनप्रकारमेवाह—**ऋधु वृद्धाविति ।** अस्माद्वुन्, अकादेशः, धकारस्य भकारः, लघूपधगुणः । पृथुक इत्यत्राह—**प्रथेरिति ।** प्रथ प्रख्याने, अस्मात्कुकन्, धातोः संप्रसारणेन रेफस्य ऋकारः किस्वान्न लघूपधगुणः । **पिबतेरिति ।** पा पाने इत्यस्मादित्यर्थः । 'पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः' 'पृथुकौ चिपिटार्भकौ' इति चामरः । **अवद्यावमाधमार्वरेफाः ।** एते निपात्यन्ते । निपातनमेवाह--**वदेरिति ।** वद व्यक्तायां वाचि अस्मान्नञि उपपदे यत्प्रत्यय इत्यर्थः । **अवतेरिति ।** अव रक्षणादौ । अधम इत्यत्राह--**वस्य पक्षे ध इति । अर्तेरिति ।** ऋ गतौ । **रिफतेरिति ।** रिफ कत्थनादिषु अस्मात् अप्रत्यय इत्यर्थः । 'निकृष्टप्रतिकृष्टार्वरेफयाप्यावमाधमाः' इत्यमरः । **लीरीङोर्ह्रस्वः ।** लीङ् श्लेषणे, रीङ् श्रवणे, आभ्यां तप्रत्ययरप्रत्ययौ क्रमात्स्तः, तस्य पुडागमः, धातोर्ह्रस्वश्चेत्यर्थः, प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन क्रमाच्छ्लेषणे कुत्सने च वाच्ये । **क्लिशेरीच्चोपधायाः ।** क्लिशू विबाधने अस्मात्कन्स्यात् धातोरुपधाया ईत्वं, लकारस्य लोपो नागागमश्च । **कीनाश इति ।** 'कृतान्ते पुंसि कीनाशः' इत्यमरः । **चिन्त्यमिति ।** उपधाया ईत्वविधिसामर्थ्यादेव गुणो न भविष्यतीति भावः । **अश्नोतेराशुकर्मणि ।** अशू व्याप्तौ अस्माद्वरट् स्यात्, उपधाया ईत्वं च आशुकर्मणि वाच्ये । **ईश्वर इति ।** ईश्वरो हि प्रार्थितः सन्वरादिकं शीघ्रं दातुं शक्तो भवति ।

चतेरुरन् । चते याचने अस्मादुरन्स्यात्, उरनि अकार उच्चारणार्थः, नकार इत् । **चत्वार इति ।** चतुरनडुहोरित्याम् । **प्राततेरनन् ।** प्रपूर्वादत सातत्यगमने इत्यस्मादरन्प्रत्ययः, अकार उच्चारणार्थः । **प्रातरिति ।** स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । **अमेस्तुट् च ।** अम गत्यादिषु अस्मादरन् स्यात्, तस्य तुडागमश्च । **दहेर्गो लोपो दश्च नः ।** दह भस्मीकरणे अस्मात् गप्रत्ययः, धातोरन्त्यस्य

तृजादयो न। पुनर्ण्वुलुक्तेः। (३३७६) **समानकर्तृकेषु तुमुन्। ३। ३। १५८॥** अक्रियार्थोपपदार्थमेतत्। इच्छार्थेष्वेककर्तृकेषूपपदेषु धातोस्तुमुन्स्यात्। इच्छति भोक्तुम्, वष्टि वाञ्छति वा। (३१७७) **शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन्। ३। ४। ६५॥** एषूपपदेषु धातोस्तुमुन्स्यात्। शक्नोति भोक्तुम् एवं धृष्णोतीत्यादौ। अर्थग्रहणमस्तिनैव संबध्यते। अनन्तरत्वात्। अस्ति भवति विद्यते वा भोक्तुम्। (३१७८) **पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु। ३। ४। ६६॥** पर्याप्तिः पूर्णता। तद्वाचिषु सामर्थ्यवचनेषूपपदेषु तुमुन्स्यात्। पर्याप्तो भोक्तुं, प्रवीणः कुशलः पटुरित्यादि। पर्याप्तिवचनेषु किम्। अलं भुक्त्वा। अलमर्थेषु किम्। पर्याप्तं भुङ्क्ते। प्रभूततेह गम्यते न तु भोक्तुः सामर्थ्यम्।

ननु तुमुनो भावार्थकत्वे तद्विषये कर्तरि विहितानां तृजादीनामप्रवृत्तावपि ण्वुल्विषये कर्तरि तृजादयः कुतो न स्युः। न च विशेषविहितेनानेन ण्वुला तृजादयो बाध्यन्ते इति वाच्यम्। वासरूपविधिना तद्बाधस्य पाक्षिकत्वादित्यत आह—**अत्रेति।** क्रियार्थक्रियोपपदे विषये वासरूपविधिना पक्षे प्राप्ताः ये तृजादयस्ते न भवन्तीत्यर्थः। आदिना 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः' इत्यादिसंग्रहः। कुतोऽत्र तृजादयो नेत्यत आह—**पुनर्ण्वुलुक्तेरिति।** 'ण्वुल्तृचौ' इति कालसामान्ये कर्तरि विहितो ण्वुल् क्रियार्थक्रियोपपदे विषये भवतीति पुनरिह ण्वुल्विधानात् तदितरतृजादयो न भवन्तीति विज्ञायत इति भावः।

समानकर्तृकेषु। 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायाम्' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**अक्रियार्थेति। इच्छार्थेष्विति।** 'इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। **इच्छति भोक्तुमिति।** अत्र इच्छतीत्युपपदार्थस्य इच्छाया भोजनोद्देश्यत्वाभावेऽपि तुमुन्। इच्छार्थेष्वित्यर्थग्रहणस्य प्रयोजनमाह—**वष्टि वाञ्छति वेति।** यद्यपि वशेः छान्दसेषु परिगणनं धातुपाठे। तथापि 'वष्टि भागुरिः' इति वार्तिकप्रयोगात् लोकेऽपि प्रयोग इति भावः। **शकधृष।** 'शकधृषज्ञा' इति सूत्रमप्यक्रियोपपदार्थम्। **शक्नोति भोक्तुमिति।** अत्र शक्तेर्भोजनोद्देश्यत्वाभावेऽपि तुमुन्। **एवमिति।** धृष्णोति जानाति ग्लायति घटते आरभते लभते क्रमते उत्सहते अर्हति वा भोक्तुमित्युदाहार्यम्। **अस्तिनैवेति।** न तु शकादिनेत्यर्थः। कुत इत्यत आह—**अनन्तरत्वादिति।** संनिहितत्वादित्यर्थः। **पर्याप्तिवचने।** पर्याप्ति इत्यस्य विवरणम्—**पूर्णतेति।** अलमर्थेष्वित्यस्य विवरणम्—**सामर्थ्यवचनेष्विति। पर्याप्तो भोक्तुमिति।** अन्यूनसामर्थ्यवानित्यर्थः। वचनग्रहणस्य फलमाह—**प्रवीण इत्यादि। अलं भुक्त्वेति।** अत्र अलमिति प्रतिषेधार्थकम्। नतु पर्याप्त्यर्थकमिति भावः। **पर्याप्तं भुङ्क्त इति।** बहुलमन्नं भुङ्क्ते इत्यर्थः। **प्रभूततेति।** अन्नस्येति शेषः।

(३१७९) **कालसमयवेलासु तुमुन्** । ३ । ३ । १६७ ॥ पर्यायोपादानमर्थोपलक्षणार्थम् । कालार्थेषूपपदेषु तुमुन्स्यात् । कालः समयो वेला अनेहो वा भोक्तुम् । प्रैषादिग्रहणमिहानुवर्तते । तेनेह न । 'भूतानि कालः पचतीति वार्ता' । (३१८०) **भाववचनाश्च** । ३ । ३ । ११ ॥ भाव इत्यधिकृत्य वक्ष्यमाणा घञादयः क्रियार्थायां क्रियायां भविष्यति स्युः । यागाय याति । 'तुमर्थाच्च' (सू २८२) इति चतुर्थी । (३१८१) **अण्कर्मणि च** । ३।३।१२ ॥ कर्मण्युपपदे क्रियार्थायां क्रियायां चाण्स्यात् । ण्वुलोऽपवादः । काण्डलावो व्रजति । परत्वादयं कादीन्बाधते । कम्बलदायो व्रजति । (३१८२) **पदरुज-**

कालसमयवेलासु । अक्रियोपपदेऽपि प्रवृत्त्यर्थमिदम् । ननु कालपर्यायाणां कतिपयानां ग्रहणात्तदितरस्मिन् अनेहआदिशब्दे उपपदे न स्यादित्यत आह—**पर्यायोपादानमर्थोपलक्षणार्थमिति** । **अनुवर्तते इति** । प्रैषातिसर्गसूत्रादिति भावः । **भूतानीति** । पृथिव्यादिपञ्चभूतानि कालः पचति उपचयापचयादिविकारं प्रापयति इति वार्ता लोकवृत्तान्त इत्यर्थः । **भाववचनाश्च** । क्रियार्थायां क्रियायामिति भविष्यतीति चानुवर्तते । भावे चेत्येव सिद्धे वचनग्रहणस्य प्रयोजनमाह—**भाव इत्यधिकृत्येति** । भावे इत्यधिकृत्य घञादयो विधास्यन्ते ये सामान्यतः ते क्रियार्थायां उपपदे भविष्यति काले विशेषविहितेनापि तुमुना समुच्चिता भवन्तीत्यर्थः । न च वाऽसरूपविधिना सिद्धमेतदिति शङ्क्यम् । 'क्त्ल्युट् तुमुन्खलर्थेषु वाऽसरूपविधिर्नास्ति' इत्युक्तेरिति भावः । ननु यागाय यातीत्यत्र यागस्य संप्रदानत्वाभावात् कथं चतुर्थी । नापि तादर्थ्यचतुर्थी, तादर्थ्यस्य प्रत्ययेनैव लाभादित्यत आह—**तुमर्थादिति** । **अण् कर्मणि च** । चकारेण क्रियार्थायां क्रियायामिति समुच्चीयते । तदाह—**क्रियार्थायां क्रियायां चेति** । तथा च क्रियार्थायां क्रियायां कर्मणि चेत्युपपदद्वये सत्येवास्य प्रवृत्तिः नान्यतरस्मिन्निति भाष्ये स्पष्टम् ।

कर्त्रर्थकोऽयमण् । कर्तरि कृदित्यधिकारात् । अत्र 'ण्वुल्तृचौ' इति बाधित्वा 'कर्मण्यण्' इति सामान्यविधिना अण प्राप्तः तं तावत्क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे विशेषविहितस्तुमुन्ण्वुलाविति ण्वुल् बाधितुमुद्युङ्क्ते, पुनर्ण्वुल्विधिसामर्थ्येन वाऽसरूपविधेरत्राप्रवृत्तेरुक्तत्वात् । तमिमं ण्वुलं बाधितुमयमण्विधिः । तदाह—**ण्वुलोऽपवाद इति** । 'तुमुन्ण्वुलौ' इति विहितस्य ण्वुलोऽपवाद इत्यर्थः । एवं च ण्वुला बाधितस्य 'कर्मण्यण्' इत्यस्य अयमण्विधिः प्रतिप्रसवार्थ इति स्थितम् । ननु ण्वुला बाधितस्याणः प्रतिप्रसवेऽपि 'आतोऽनुपसर्गे' इति कप्रत्ययः कम्बलदायो व्रजतीत्यत्र दुर्निवारः । कप्रत्ययस्य कर्मण्यणपवादत्वात् सरूपत्वेन च वाऽसरूपविध्यप्रवृत्तेः ।

---

१ अस्मिन् महामोहमये कटाहे सूर्याग्निना रात्रि दिवेन्धनेन ।
मासर्तु दर्वी परिघट्टनेन भूतानि कालः पचतीतिवार्ता ॥ १ ॥ महा भा.

विशस्पृशो घञ् । ३ । ३ । १६ ॥ भविष्यतीति निवृत्तम् । पद्यतेऽसौ पादः । रुजतीति रोगः । विशतीति वेशः । स्पृशतीति स्पर्शः । (३१८३) **सृ स्थिरे** । ३ । ३ । १७ ॥ सृ इति लुप्तविभक्तिकम् । स्थिरे कर्तरि सर्तेः घञ्स्यात् । सरति कालान्तरमिति सारः । 'व्याधिमत्स्यबलेषु चेति वाच्यम्' (वा २१७४) । अतीसारो व्याधिः । 'उपसर्गस्य' इति दीर्घः अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र सरतिः । रुधिरादिकमतिशयेन सारयतीत्यर्थः । विसारो मत्स्यः । 'सारो बले दृढांशे च' । (३१८४) **भावे** । ३ । ३ । १८ ॥ सिद्धावस्थापन्ने धात्वर्थे वाच्ये धातोर्घञ्स्यात् । पाकः पाकौ । (३१८५) **स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि** । ६ । १ । ४७ ॥ अनयोरेच आत्वं स्याद्घञि । स्फारः । स्फालः । 'उपसर्गस्य घञि–' (सू० १४४) इति

नचायं वैशेषिकोऽणिवधिः कप्रत्ययस्याप्यपवाद इति शङ्क्यम् । न ह्ययमपूर्वोऽणिवधिः । किंतु लाघवात् 'कर्मण्यण्' इत्यणेवात्र प्रतिप्रसूयते । सच 'कर्मण्यण्' इत्यण् सामान्यविहितः 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति वैशेषिकस्य नापवादः, प्रत्युत कप्रत्यय एव तदपवादः । अतः कम्बलदायो व्रजतीत्यत्र कर्मण्यणपवादं तुमुण्वुलाविति ण्वुलं बाधित्वा कप्रत्ययः स्यादित्यत आह—**परत्वादयं कादीन् बाधते इति** । आदिना सामगो गुरुकुलं व्रजतीत्यादौ गापोष्टगित्यादिसंग्रहः । अण्कर्मणि चेति ह्यावर्तते । प्रतिप्रसवविधिरपूर्वविधिश्च । तत्र प्रतिप्रसवविधिना ण्वुला अणो बाधनिवृत्तिः । अपूर्वविधिविहितस्य त्वणः तृतीयपादीयस्य द्वितीयपादस्थकप्रत्ययापेक्षया परत्वात् कादिप्रत्यया अणा अनेन बाध्यन्त इत्यर्थः । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । इत ऊर्ध्वम् 'लृट् शेषे च' इत्यादिसूत्रेषु क्रियार्थायां क्रियायामिति निवृत्तम् । भविष्यतीत्येवानुवर्तते इति बोध्यम् । **पदरुज** । कर्तरीत्येव । **पद्यतेऽसाविति** । करणस्याप्यत्र विवक्षातः कर्तृत्वम् । 'एरच्' इत्यतः प्राक् घञधिक्रियते । **सृ स्थिरे** । **लुप्तविभक्तिकमिति** । लुप्तपञ्चमीकमित्यर्थः । **स्थिरे कर्तरीति** । स्थिरे इति कर्तृविशेषणम् । न तूपपदमिति भावः । **सर्तेरिति** । भ्वादेर्जुहोत्यादेश्च ग्रहणम्, न तु जुहोत्यादेरेव, व्याख्यानात् । तदाह—**सरति कालान्तरमिति सार इति** । अर्धर्चादिपाठात् पुंस्त्वं क्लीबत्वं च । अत एव च स्थिर इति नोपपदम् । **व्याधीति** । वार्तिकमस्थिरार्थम् । **सारो बल इति** । भाष्ये तु बले खदिरसार इत्युदाहृतम् ।

भावे ॥ भावो भावना क्रिया, सा च धातुत्वेन सकलधातुवाच्येत्यादिमूलव्याख्यावसरे, सर्वधातुवाच्यं क्रियासामान्यं, तद्विशेषः पाकादिश्च धातुविशेषवाच्यः, तत्र क्रियासामान्यं भावशब्दार्थः, तिङ्वाच्यं लिङ्गसंख्यान्वयायोग्यं साध्यावस्थापन्नं, कृद्वाच्यं तु लिङ्गसंख्यान्वययोग्य सिद्धावस्थापन्नम्, 'कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते' इति भाष्यादिति प्रपञ्चितम् । तदाह—**सिद्धावस्थापन्न इत्या-**

दीर्घः । परीहारः । ' इकः काशे ' (सू १०४५) । काशे उत्तरपदे इगन्तस्यैव प्रादेर्दीर्घः स्यात् । नीकाशः अनूकाशः । इकः किम् । प्रकाशः । 'नोदात्तोपदेश-' (सू २७६३) इति न वृद्धिः । शमः । आचमादेस्तु आचामः । कामः । वामः । विश्राम इति त्वपाणिनीयम् । (३१८६) **अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्** । ३ । ३ । १६ ॥ कर्तृभिन्ने कारके घञ्स्यात् । (३१८७) **घञि च भावकरणयोः** । ६ । ४ । २७ ॥ रञ्जेर्नलोपः स्यात् । रागः । अनयोः किम् । रज्यत्यस्मिन्रङ्गः । प्रास्यत इति प्रासः । संज्ञायाम् इति प्रायिकम् । को भवता लाभो लब्धः । इत उत्तरं ' भावे ' ' अकर्तरि कारके ' इति ' कृत्यल्युटो बहुलम् ' (सू २८४१) इति यावद्द्वयमप्यनुवर्तते । (३१८८) **स्यदो जवे** । ६ । ४ । २८ ॥ स्यन्देर्घञि नलोपो वृद्ध्यभावश्च निपात्यते । स्यदो वेगः । अन्यत्र स्यन्दः । (३१८९) **अवोदैधौद्मप्रश्रथहिमश्रथाः** । ६ । ४ । २९ ॥

दिना । घञित । 'पदरुज' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **इकः काशे । उत्तरपदे इति** । 'अलुगुत्तरपदे' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । 'ढ्रलोपे पूर्वस्य' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते । 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये' इत्यतो घञीति । तेनैव सिद्धे नियमार्थमिदम् । तदाह—**इगन्तस्यैवेति । दीर्घः स्यादिति** । घञीति शेषः । **आचाम इति** । अनाचमेरिति पर्युदासान्न वृद्धिनिषेधः इति भावः । **अपाणिनीयमिति** । 'नोदात्तोपदेशस्य' इति वृद्धिनिषेधादिति भावः । **अकर्तरि** । कारके इति प्रत्ययार्थनिर्देशः । न तूपपदम्, व्याख्यानात् । संज्ञाशब्देन रूढिर्विवक्षिता । तेन राग इति वक्ष्यमाणमुदाहरणं संगच्छते । **घञि** । 'अनिदिताम्' इति नलोपप्रकरणे 'रञ्जेश्च' इत्युत्तरमिदं सूत्रम् । तदाह—**रञ्जेर्नलोपः स्यादिति** । सूत्रे शेषपूरणमिदम् । **राग इति** । 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' इति जस्य गः नलोपे कृते उपधावृद्धिः । रञ्जनक्रियेत्यर्थः रञ्जनद्रव्यं वा । **प्रास्यत इति** । प्रपूर्वात् 'असु क्षेपणे' इत्यस्मात् 'अकर्तरि च' इति करणे घञि प्रास इति रूपमित्यर्थः । प्रास्यन्ते क्षिप्यन्ते शत्रवोऽनेनेति प्रासः आयुधविशेषः । **प्रायिकमिति** । स्पष्टमिदं भाष्ये । ततश्च असंज्ञायामपि क्वचिदयं घञ् भवतीति भावः । तदाह—**को भवतेति । लाभ इति** । भावे घञ् । कः लाभः हिरण्यादिप्राप्तिरूपः लब्धः सम्पन्न इत्यर्थः । भवतेत्यस्य लब्ध इत्यत्रान्वयात् 'नलोक' इति षष्ठीनिषेधः ।

अनुवर्तत इति । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् ' स्यन्दू प्रस्रवणे ' इत्यस्मात् 'अकर्तरि च' इति घञि क्ङिदभावात् 'अनिदिताम्' इति नलोपो न प्राप्तः । तत्र स्यन्देश्चेत्युक्तौ यद्यपि नलोपः सिध्यति । तथापि कृते नलोपे उपधावृद्धिः स्यात् । तत्र नलोपमुपधावृद्ध्यभावं च प्रापयितुमाह—**स्यदो जवे । स्यदो वेग इति** । वेगे रूढोऽयम् । **अन्यत्रेति** । प्रस्रवणे इत्यर्थः । **अवोदैधौद्म** । अवोद, एध,

अवोदः अवक्लेदनम्। एध इन्धनम्। ओद्म उन्दनम्। अन्थेर्नलोपो वृद्ध्यभावश्च। प्रश्रथः। हिमश्रथः।(३१९०) परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः। ३। ३। २०॥ घञ्। अजपोर्बाधनार्थमिदम्। एकस्तण्डुलनिचायः। द्वौ शूर्पनिष्पावौ। द्वौ कारौ। 'दारजारौ कर्तरि णिलुक्च' (वा २१८२)। दारयन्तीति दाराः। जरयतीति

ओद्म, प्रश्रथ, हिमश्रथ, एषां द्वन्द्वः। **अवोद इति**। घञि नलोपो निपात्यते। कृते नलोपे आद्गुणः। लघूपधगुणस्तु न भवति। 'न धातुलोपे' इति निषेधात्। **एध इति**। 'ञि इन्धी दीप्तौ' इत्यस्मात् घञि नलोपः।'न धातुलोप' इति निषेधं बाधित्वा गुणश्च निपात्यते। **ओद्म इति**। उन्देरौणादिके मन्प्रत्यये नलोपो गुणश्च निपात्यते। **श्रन्थेरिति**। प्रपूर्वस्य हिमपूर्वस्य च घञीति शेषः। **परिमाणाख्यायाम्**। **घञिति**। शेषपूरणम्। सर्वेभ्यो धातुभ्यः अकर्तरि कारके वाच्ये घञ् स्यात् प्रत्ययार्थस्य परिच्छेदे गम्ये इत्यर्थः। ननु 'अकर्तरि कारके' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**अजपोरिति**। 'एरच्' 'ऋदोरप्' इति वक्ष्यमाणयोर्बाधनार्थमित्यर्थः। 'अकर्तरि च' इति घञ् तु ताभ्यां विशेषविहिताभ्यां बाध्यते, सरूपत्वेन वाऽसरूपविधेरप्रवृत्तेरिति भावः। **एकस्तण्डुलनिचाय इति**। निष्कृष्य चीयते संघीक्रियते इति निचायः। कर्मकारके वाच्ये 'एरच्' इत्यस्यापवादो घञ्। तण्डुलावयवकसङ्घातात्मकः राशिरेकत्वेन परिच्छिद्यते इत्यर्थः। **द्वौ शूर्पनिष्पावाविति**। निष्पूयते तुषापनयनेन शोध्यते इति निष्पावः तण्डुलादिराशिः। कर्मणि घञ्। अबपवादः। शूर्पेण निष्पावः शूर्पनिष्पावः। 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासः। द्वित्वं तु शूर्पद्वारा निष्पावेऽन्वेति। अतः शूर्पद्वित्वमार्थिकम् न तु शाब्दमित्येकवचनं निर्बाधम्। **द्वौ काराविति**। कीर्यते विक्षिप्यते इति कारः। धान्यादिराशिः। कर्मणि घञ्, अबपवादः। न च धातोरित्यधिकारादेव धातुमात्रात्सिद्धे सर्वग्रहणं व्यर्थमिति शङ्क्यम्। प्रकृत्याश्रय एवापवादो बाध्यते न त्वर्थाश्रय इत्येतदर्थत्वात्। तेनेह न। एका तिलोच्छ्रितिः। उच्छ्रीयते ऊर्ध्वीक्रियते इत्युच्छ्रितिः, ऊर्ध्वं कृतो राशिः, कर्मणि स्त्रियां क्तिन्। स च अर्थाश्रयत्वात् प्रकृत्याश्रयत्वाभावात् नानेन घञा बाध्यते। किन्तु 'एरच्' 'ऋदोरप्' इति प्रकृत्याश्रयाविव अजपौ बाध्येते इति भाष्ये स्पष्टम्।

दारजाराविति। वार्तिकम्। दॄ विदारणे, जॄ वयोहानौ आभ्यां ण्यन्ताभ्यां कर्तरि घञ्। णिलोपं बाधित्वा णिलुक् चेत्यर्थः। दारयन्ति चित्तं, विद्रावयन्तीति दाराः भार्या। 'दाराः पुंसि च भूम्न्येव' इत्यमरः। घञि णिलुक्। ण्याश्रयवृद्धौ निवृत्तायां घञाश्रया वृद्धिः। तदाह—**दारयन्तीति दारा इति**। जरयति नाशयति कुलमिति जारः जॄधातोर्ण्यन्तात् घञ् णिलुक्। णिलोपे सति तु तस्य परनिमित्तकत्वेन 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वात् घञाश्रया वृद्धिः न स्यात्। न च णिनिमित्तैव वृद्धिरस्त्विति वाच्यम्। 'जनीजॄष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च' इति मित्त्वे

जारः (उपपतिः)। (३१६१) **इङश्च**। ३। ३। २१॥ घञ्। अचोऽपवादः। उपेत्यास्मादधीयते उपाध्यायः। 'अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा ङीष्' (वा २१८४) उपाध्याया-उपाध्यायी। 'शॄ वायुवर्णनिवृतेषु' (वा २१८५)। 'शॄ' इत्यविभक्तिको निर्देशः। शारो वायुः। करणे घञ्। शारो वर्णः। चित्रीकरणमिह धात्वर्थः। निम्रियते आम्रियतेऽनेनेति निवृतमावरणम्। बाहुलकात्करणे क्तः। 'गौरिवाकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः'। अकृतप्रावरण इत्यर्थः। ('प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनां शाराणाम्' इति वार्तिककारप्रयोगादक्षेष्वपि शार इति भवति)। (३१६२) **उपसर्गे रुवः**। ३। ३। २२॥ घञ्। संरावः। उपसर्गे किम्। रवः। (३१६३) **अभिनिसः स्तनः शब्दसंज्ञायाम्**। ८। ३। ८६॥ अस्मात्स्तनः

'मितां ह्रस्वः' इति णिनिमित्तकह्रस्वापत्तेः। णिलुकि तु तस्य परनिमित्तकत्वाभावेन स्थानिवत्त्वाभावान्न ह्रस्वप्रसङ्गः। तदाह—**जरयतीति जार इति**। **उपपतिरिति**। 'जारस्तूपपतिः समौ' इत्यमरः। **इङश्च**। **घञिति**। शेषपूरणम्। इङ् अध्ययने, नित्यमधिपूर्वः। अस्मादकर्तरि कारके घञित्यर्थः। अकर्तरि चेति सिद्धेराह—**अचोऽपवाद इति**। 'एरच्' इत्यस्यापवाद इत्यर्थः। **उपेत्येति**। समीपं प्राप्य यस्मादधीयते स उपाध्यायः इत्यर्थः। अपादाने घञिति भावः। 'आख्यातोपयोगे' इत्यपादानत्वम्। **अपादाने इति**। अपादानकारके वाच्ये स्त्रीत्वे गम्ये इङो घञ उपसंख्यानमित्यर्थः। **तदन्ताच्च वा ङीषिति**। वार्तिकम्। 'अपादाने स्त्रियाम्' इति विहितघञन्तात् इत्यर्थः। अत्र पठितमेव वार्तिकं स्त्रीप्रत्ययाधिकारे 'या तु स्वयमेव अध्यापिका तत्र वा ङीषित्युपन्यस्तं' मूले। ननु 'अकर्तरि च' इत्येव सिद्धे किमर्थं घञो विधानमिति चेन्न। 'घञनुक्रमणमजपोर्विषये' इति 'एरच्' 'ॠदोरप्' इत्यजपोरेव विषये 'अकर्तरि च' इति घञ्विधिरिति भाष्यवचनात् स्त्रीत्वे गम्ये 'स्त्रियां क्तिन्' इति क्तिन्विषये घञि अप्राप्ते 'अपादाने स्त्रियाम्' इति घञ्वचनात्। **उपाध्यायेति**। उपेत्य अस्याः सकाशादधीयते इत्यर्थः।

शॄवायिवति। वार्तिकम्। **अविभक्तिक इति**। लुप्तपञ्चमीक इत्यर्थः। वायौ वर्णे निवृते च कर्तरि शॄधातोर्घञित्यर्थः। अबोऽपवादः। **शारो वायुरिति**। शीर्यन्ते पर्णफलादीनि यैरिति विग्रहः। तदाह—**करणे घञिति**। **चित्रीकरणमिति**। शीर्यन्ते चित्रीक्रियन्ते पटादयः अनेनेति भावः। **गौरिवेति**। भाष्यस्थं श्लोकार्धम्। नीशार इत्यत्र 'उपसर्गस्य घञि' इति दीर्घः। अक्षे शारशब्दं साधयति—**प्रदक्षिणेति**। **वार्तिककारप्रयोगादिति**। पञ्चमस्य द्वितीये 'अनुपदसर्वान्नायानयम्' इति सूत्रभाष्ये स्थितमिदम्। **उपसर्गे रुवः**। घञिति शेषः। उपसर्गे उपपदे रुधातोर्घञित्यर्थः। अबपवादः। **समि युद्रुदुवः**। समित्युपसर्गे

---

१ कोष्ठकान्तर्गतः पाठः पुस्तकान्तरेषु नास्ति। एवमग्रेऽपि बोध्यम्।

तस्य मूर्धन्यः । अभिनिष्टानो वर्णः । शब्दसंज्ञायां किम् । अभिनिःस्तनति मृदङ्गः । (३१९४) **समि युद्रुदुवः । ३ । ३ । २३ ॥** संयूयते मिश्रीक्रियते गुडादिभिरिति संयावः पिष्टविकारोऽपूपविशेषः । संद्रावः । संदावः । (३१९५) **श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे । ३ । ३ । २४ ॥** श्रायः । नायः । भावः । अनुपसर्गे किम् । प्रश्रयः । प्रणयः । प्रभवः । कथम् 'प्रभावो राज्ञः' इति । प्रकृष्टो भाव इति प्रादिसमासः । कथम् 'राज्ञो नयः' इति । बाहुलकात् । (३१९६) **वौ क्षुश्रुवः । ३ । ३ । २५ ॥** विक्षावः । विश्रावः । वौ किम् । क्षवः । श्रवः । (३१९७) **अवोदोर्नियः । ३ । ३ । २६ ॥** अवनायोऽधोनयनम् । उन्नायः ऊर्ध्वनयनम् । कथम् 'उन्नयः उत्प्रेक्षा' इति । बाहुलकात् । (३१९८) **प्रे द्रुस्तुस्रुवः । ३ । ३ । २७ ॥** प्रद्रावः । प्रस्तावः । प्रस्रावः । प्रे इति किम् । द्रवः । स्तवः । स्रवः । (३१९९) **निरभ्योः पूल्वोः । ३ । ३ २८ ॥** निष्पूयते शूर्पादिभिरिति निष्पावो धान्यविशेषः । अभिलावः । निरभ्योः किम् । पवः ।लवः । (३२००) **उन्न्योर्ग्रः । ३ । ३ । २९ ॥** उद्गारः। निगारः । उन्न्योः किम् गरः । (३२०१) **कॄ धान्ये । ३ । ३ । ३० ॥** कॄ इत्यस्माद्धान्यविषयकादुन्न्योर्घञ्स्यात् । उत्कारो निकारो धान्यस्य विक्षेप इत्यर्थः । धान्ये किम् । भिक्षोत्करः पुष्पनिकरः । (३२०२) **यज्ञे समि स्तुवः । ३ । ३ । ३१॥** समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन्देशे छन्दोगाः, स देशः संस्तावः । यज्ञे किम् । संस्तवः

उपपदे यु द्रु दु एभ्यः घञित्यर्थः, अबपवादः । **श्रिणी** । उपसर्गे असति, श्रि, नी, भू, एभ्यो घञित्यर्थः, अजपोरपवादः । **बाहुलकादिति** । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलग्रहणादित्यर्थः । **वौ क्षुश्रुवः** । वि इत्युपसर्गे उपपदे क्षु, श्रु, धात्वोर्घञित्यर्थः । अबपवादः । **अवोदोर्नियः** । अव, उत्, अनयोरुपपदयोः नीधातोर्घञित्यर्थः । अजपवादः उन्नय इत्यस्य विवरणम्—**उत्प्रेक्षेति** । **प्रे द्रुस्तुस्रुवः** । प्र इत्युपपदे, द्रु, स्तु, स्रु, एभ्यः घञित्यर्थः । अबपवादः । **निरभ्योः** । निर्, अभि, अनयोरुपपदयोर्घञित्यर्थः । अबपवादः । **उन्न्योर्ग्रः** । उत्, नि, इत्युपपदयोर्घञित्यर्थः, अबपवादः । **कॄ धान्ये** । कॄ इति लुप्तपञ्चमीकम् । तदाह—**कॄ इत्यस्मादिति । यज्ञे समि स्तुवः** । समित्युपपदे स्तुधातोर्घञ् स्यात् यज्ञविषये प्रयोग इत्यर्थः । अधिकरणे ल्युटोऽपवादः । संस्तव इत्यस्य विवरणम्--**परिचय इति । प्रे स्त्रोऽयज्ञे । प्रकृतत्वादिति** । यज्ञे इति तु च्छेदो न भवति । पूर्वसूत्राद्यज्ञग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धेरित्यर्थः । प्र इत्युपपदे स्तॄधातोर्घञित्यर्थः । **प्रस्तार इति** । इष्टकासंनिवेशविशेष इति याज्ञिकाः ।

प्रथने वावशब्दे । वौ अशब्दे इति च्छेदः । तदाह—**विपूर्वादिति । छन्दोनाम्नि च** । विपूर्वात् स्तॄधातोर्घञ् स्यात् । अक्षरेयत्तात्मकछन्दसः संज्ञा-

परिचयः। (३२०३) प्रे स्त्रोऽयज्ञे। ३। ३। ३२॥ अयज्ञे इति छेदः। यज्ञे इति प्रकृतत्वात्। प्रस्तारः। अयज्ञे किम्। बर्हिषः प्रस्तरो मुष्टिविशेषः। (३२०४) प्रथने वावशब्दे। ३। ३। ३३॥ विपूर्वात्स्तृणातेर्घञ्स्यादशब्द-विषये प्रथने। पटस्य विस्तारः। प्रथने किम्। तृणविस्तरः। अशब्दे किम्। ग्रन्थविस्तरः। (३२०५) छन्दोनाम्नि च। ३। ३। ३४॥ वि इत्यनुवर्तते। विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः। विस्तीर्यन्तेऽस्मिन्नक्षराणीत्यधिकरणे घञ्। ततः कर्मधारयः। (३२०६) छन्दोनाम्नि च। ८। ३। ९४॥ विपूर्वस्य स्तृणाते-र्घञन्तस्य सस्य षत्वं स्याच्छन्दोनाम्नि। इति षत्वम्। (३२०७) उदि ग्रहः। ३। ३। ३५॥ उद्ग्राहः। (३२०८) समि मुष्टौ। ३। ३। ३६॥ मल्लस्य संग्राहः। मुष्टौ किम्। द्रव्यस्य संग्रहः। (३२०९) परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयोः। ३। ३। ३७॥ परिपूर्वान्नयतेर्निपूर्वादिणश्च घञ्स्यात्क्रमेण द्यूते अभ्रेषे च विषये। परिणायेन शारान्हन्ति। समन्तान्नयनेनेत्यर्थः। एषोऽत्र न्यायः। उचितमित्यर्थः। द्यूताभ्रेषयोः किम्। परिणयो विवाहः। न्ययो नाशः। (३२१०) परावनु-पात्यय इणः। ३। ३। ३८॥ क्रमप्राप्तस्यानतिपातोऽनुपात्ययः। तव पर्यायः। अनुपात्यये किम्। कालस्य पर्ययः अतिपात इत्यर्थः। (३२११) व्युपयोः शेतेः पर्याये। ३। ३। ३९॥ तव विशायः। तव राजोपशायः।

यामित्यर्थः। शब्दविषयत्वात् पूर्वेणाप्राप्ते वचनम्। **कर्मधारय इति।** विष्टर-श्चासौ पङ्क्तिश्चेति विग्रह इति भावः। ननु 'सात्पदाद्योः' इति निषेधादादेश-सकाराभावाच्च कथमिह षत्वमित्यत आह—**छन्दोनाम्नीति।** 'वृक्षासनयो-र्विष्टरः' इत्युत्तरं सूत्रम्। वेदप्रसिद्धसंज्ञायां विष्टरशब्दः निपात्यते इत्यर्थः। **उदि ग्रहः।** उदित्युपपदे ग्रहधातोः घञित्यर्थः। 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' इत्यप्-प्रत्ययस्य वक्ष्यमाणस्यापवादः। **समि मुष्टौ।** समित्युपपदे ग्रहधातोर्घञ् स्यात् मुष्टिविषये धात्वर्थे गम्ये इत्यर्थः। **मल्लस्य संग्राह इति।** दृढग्रहणं मुष्टेरित्यर्थः। **परिन्योः। द्यूते अभ्रेषे चेति।** द्यूतविषये नयने अभ्रेषविषये गमने च विद्य-मानादित्यर्थः। अचोऽपवादः। **शारान्।** अक्षान्। **एषोऽत्र न्याय इति।** अभ्रेषेण वर्तनमित्यर्थः। उचितस्यार्थस्य अनपचारः अभ्रेषः। तदाह—**उचित-मिति। परावनुपात्यय इणः।** परौ उपपदे इणधातोर्घञ् अनुपात्यये गम्ये इत्यर्थः। **तव पर्याय इति।** अनतिक्रमणमित्यर्थः। **कालस्य पर्यय इति।** अतिक्रम इत्यर्थः। तदाह—**अतिपात इति। व्युपयोः शेतेः।** वि, उप, इत्युपपदयोः शीङ्धातोः घञ् स्यात् पर्याये गम्ये इत्यर्थः। अजपवादः। पर्यायः प्राप्तावसरता।

पर्याये किम्। विशयः संशयः। उपशयः समीपशयनम्। **(३२१२) हस्तादाने चेरस्तेये। ३। ३। ४०॥** हस्तादान इत्यनेन प्रत्यासत्तिरादेयस्य लक्ष्यते। पुष्पप्रचायः। हस्तादाने किम्। वृक्षाग्रस्थानां फलानां यष्ट्या प्रचयं करोति। अस्तेये किम्। पुष्पप्रचयः चौर्येण। **(३२१३) निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः। ३। ३। ४१॥** एषु चिनोतेर्घञ् स्यात्। आदेश्च ककारः। उपसमाधानं राशीकरणं, तच्च धात्वर्थः। अन्ये प्रत्ययार्थस्य कारकस्योपाधिभूताः। निवासे—काशी निकायः। चितौ—आकायमग्निं चिन्वीत। शरीरे—चीयतेऽस्मिन्नस्थ्यादिकमिति कायः। समूहे—गोमयनिकायः। एषु किम्। चयः। 'चः कः' इति वक्तव्ये आदेरित्युक्तिर्यङ्लुक्यादेरेव यथा स्यादिति। गोमयानां निकेचायः। पुनः पुना राशीकरणमित्यर्थः। **(३२१४) संघे चानौत्तराधर्ये। ३। ३। ४२॥** चेर्घञ्, आदेश्च कः। भिक्षुनिकायः। प्राणिनां समूहः संघः। अनौत्तराधर्ये किम्। सूकरनिचयः। (स्तन्यपानादौ उत्तराधरभावेन शेरते) संघे किम्। ज्ञानकर्मसमुच्चयः। **(३२१५) कर्मव्यतिहारे णच्स्त्रियाम्। ३। ३। ४३॥** स्त्रीलिङ्गे भावे णच्। **(३२१६) णचः**

हस्तादाने। हस्तादाने गम्ये चिञ्धातोर्घञ् न तु स्तेये इत्यर्थः। ननु वृक्षशिखरमात्रमारुह्य पुष्पावचयं करोतीत्यत्रातिव्याप्तिमाशङ्क्य आह—**प्रत्यासत्तिरिति**। आदेयस्य पुष्पादिद्रव्यस्य भूमिस्थितपुरुषीयहस्तग्रहणयोग्यावस्थितिरित्यर्थः। **पुष्पप्रचयं चौर्येणेति**। करोतीति शेषः। **निवास**। 'अकर्तरि च कारके' इति 'भाव' इति चानुवर्तत एव। **अन्ये इति**। निवासचितिशरीरात्मका अर्था इत्यर्थः। **उपाधिभूता इति**। विशेषणभूता इत्यर्थः। अजपवादः। **काशी निकाय इति**। निचीयते मोक्षोऽत्रेत्यधिकरणे घञ्। काशी मोक्षार्जनस्य निवास इत्यर्थः। 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' इत्यस्य अव्यवहितयोरेव चजोः प्रवृत्तेरिह कत्ववचनम्। **आकायमिति**। आचीयते इति कर्मणि घञ्। **शरीरे इति**। उदाहरणसूचनमिदम्। **समूहे इति**। उपसमाधानस्योदाहरणसूचनम्। निचीयते राशीक्रियते इति भावे घञ्। ननु 'निवासचितिशरीरोपसमाधानेषु चः क' इत्येवास्तु। चकारस्य ककार इत्यर्थलाभादित्यत आह—**चः क इति वक्तव्य इति**। **पुनःपुना राशीति**। अत्र 'रो रि' इति लोपे 'ढ्रलोप' इति दीर्घः। **संघे चानौत्तराधर्ये। चेर्घञिति**। शेषपूरणमिदम्। चेर्घञ् स्यात् सङ्घे वाच्ये न त्वौत्तराधर्ये इत्यर्थः। उत्तराधरयोर्भावः औत्तराधर्यम्। **प्राणिनां समूहः सङ्घ इति**। व्याख्यानमेवात्र शरणम्।

कर्मव्यतिहारे। कर्मव्यतिहारः क्रियाविनिमयः परस्परकरणम्, तस्मिन्विषये धातोर्णच् स्यात् स्त्रीत्वे गम्ये इत्यर्थः। अत्र अकर्तरि च कारके इति तु

स्त्रियामञ्। ५। ४। १४॥ (३२१७) न कर्मव्यतिहारे। ७। ३। ६॥ अत्र ऐच्न स्यात्। व्यावक्रोशी। व्यावहासी। (३२१८) अभिविधौ भाव इनुण्। ३। ३। ४४॥ (आदिवृद्धिः)। (३२१९) अणिनुणः। ५। ४। १५॥ 'इनण्यनपत्ये' (सू १२४४)। (स्वभावतः पुंलिङ्ग,) सांराविणं वर्तते। (३२२०) आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः। ३। ३। ४५॥ अव, नि, एतयोर्ग्रहेर्घञ्स्यात् शापे। अवग्राहस्ते भूयात्। अभिभव इत्यर्थः। निग्राहस्ते भूयात्। बाध इत्यर्थः। आक्रोशे किम्। अवग्रहः पदस्य। (छेदः पदस्येत्यर्थः)। निग्रहश्चोरस्य। (निरोधश्चोरस्येत्यर्थः)। (३२२१) प्रे लिप्सायाम्। ३। ३। ४६॥ पात्रप्रग्राहेण चरति भिक्षुः। अन्यत्र पात्रप्रग्रहः। (३२२२) परौ यज्ञे। ३। ३। ४७॥ उत्तरः परिग्राहः। स्फ्येन वेदेः स्वीकरणम्। (३२२३) नौ वृ धान्ये। ३। ३। ४८॥ वृ इति लुप्तपञ्चमीकम्। नीवाराः। धान्ये किम्। निवरा कन्या। क्वचिदविषयेऽपि बाहुलकादप्। प्रवरा सेना प्रवरा गौरितिवत्। एवं च स्त्रीलिङ्गोऽपि। (३२२४)

नानुवर्तते, व्याख्यानादिति बोध्यम्। व्यावक्रोशीति। परस्परं निन्दक इत्यर्थः। व्यावहासीति। परस्परं हासक इत्यर्थः। उभयत्रापि 'णचः स्त्रियामञ्' इति स्वार्थिकोऽञ् तद्धितः। 'टिड्ढ' इति ङीप्। अभिविधौ। कार्त्स्न्येन संबन्धः अभिविधिः, तस्मिन् गम्ये इनुण् स्यात् भावेऽर्थे इत्यर्थः। 'अणिनुण' इत्यनेन सूत्रेण इनुणन्तात् अण् तद्धितः स्वार्थिक इत्यर्थः। आदिवृद्धिरिति। तद्धितेष्वचामादे- रित्यनेनेति शेषः। सांराविन् अ इति स्थिते 'नस्तद्धिते' इति टिलोपमाशङ्क्य प्रकृतिभावं स्मारयति--इनण्यनपत्य इति। स्वभावत इति। लोकाश्रयत्वा- ल्लिङ्गस्येति भावः। आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः। एतयोरिति। उपपदयोरिति शेषः। 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' इति वक्ष्यमाणस्य अप्प्रत्ययस्यापवादः। अवग्रह इत्यस्य विवरणम्—छेदः पदस्येति। पुरोहितमित्यादिसमस्तपदस्य पुरः हितमित्यादि विभज्य पठनमवग्रह इत्यर्थः। अत्र शापानवगमान्न घञ्। निग्रह इत्यस्य विवर- णम्--निरोधश्चोरस्येति। प्रे लिप्सायाम्। प्र इत्युपपदे ग्रहधातोर्घञ् स्यात् लिप्सायामित्यर्थः। 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' इत्यपोऽपवादः। पात्रप्रग्राहेण चरति भिक्षुरिति। भिक्षालाभायेति गम्यते। अन्यत्रेति। लिप्सायामगम्या- यामित्यर्थः। परौ यज्ञे। परि इत्युपपदे ग्रहधातोर्घञ् स्यात् यज्ञे प्रयुज्यमाने इत्यर्थः। 'ग्रहवृदृ इत्यपोऽपवादः। उत्तरः परिग्राह इति। 'वसवस्त्वा' इत्यादिमन्त्रैः पूर्वः परिग्राहो वेदेरुक्तः। तदपेक्षया द्वितीय इत्यर्थः। स्फ्येनेति। स्फ्यः खड्गाकृतिः दारुमयो पात्रविशेषः। तेन समन्ताल्लेखया वेदिदेशस्य स्वीकरणं परिग्राह इत्यर्थः।

नौ वृ धान्ये। नि इत्युपपदे वृधातोर्घञित्यर्थः। 'ग्रहवृदृ' इत्यपोऽपवादः।

(३२२४) उदि श्रयतियौतिपूद्रुवः । ३ । ३ । ४९ ॥ उच्छ्रायः । उद्यावः । उत्पावः । उद्द्रावः । कथं 'पतनान्ताः समुच्छ्रयाः' इति । बाहुलकात् । (३२२५) विभाषाऽऽङि रुप्लुवोः । ३ । ३ । ५० ॥ आरावः आरवः । आप्लावः आप्लवः । अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे । ३ । ३ । ५१ ॥ विभाषेति वर्तते । देवस्य अवग्रहः अवग्राहः । देवकर्तृकमवर्षणमित्यर्थः । वर्षप्रतिबन्धे किम् । अवग्रहः पदस्य । (३२२७) प्रे वणिजाम् । ३ । ३ । ५२ ॥ प्रे ग्रहेर्घञ्वा वणिजां संबन्धी चेत्प्रत्ययार्थः । तुलासूत्रमिति यावत् । तुलाप्रग्राहेण चरति । तुलाप्रग्रहेण । (३२२८) रश्मौ च । ३।३।५३ ॥ प्रग्रहः । प्रग्राहः । (३२२९) वृणोतेराच्छादने । ३ । ३ । ५४ ॥ विभाषा प्र इत्येव । प्रावारः प्रवरः (३२३०) परौ भुवोऽवज्ञाने । ३ । ३ । ५५ ॥ परिभावः परिभवः । अवज्ञाने किम् । सर्वतो भवनं परिभवः । (३२३१) एरच् । ३ । ३ । ५६ ॥

नीवारा इति । 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये' इति दीर्घः । निवरा कन्येति । नितरां वरणीयेत्यर्थः । 'ग्रहवृदृ' इत्यप् । ननु प्रवरा कन्येत्यत्र कथमप्, स्त्रियां क्तिनः प्रसङ्गात् नह्यत्र वाऽसरूपविधिः प्रवर्तते । 'अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः विप्रतिषेधेन' इत्युक्तेरित्यत आह—क्तिन्विषयेऽपीति । तत्र वृद्धप्रयोगं प्रमाणयति—प्रवरा सेना प्रवरा गौरितिवदिति । ननु 'घञजबन्ताः पुंसि' इत्यबन्तस्य पुंस्त्वात् स्त्रीत्वं दुर्लभमित्यत आह—एवं चेति । उक्तवृद्धप्रयोगादित्यर्थः । लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति भावः । उदि श्रयति । उत् इत्युपपदे श्रि, यु, पू, द्रु, एभ्यः घञित्यर्थः । अजपोरपवादः । विभाषाङि रुप्लुवोः । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । आङि उपपदे रु, प्लु, आभ्यां घञित्यर्थः । अपोऽपवादः । अवे ग्रहो वर्षे । अव इत्युपपदे ग्रहधातोर्घञ् वा स्यात् वर्षप्रतिबन्धे इत्यर्थः । पक्षे 'ग्रहवृदृ' इत्यप् । देवस्येति । पर्जन्यस्येत्यर्थः । कर्तरि षष्ठी । तदाह—देवकर्तृकमिति । अवग्रहः पदस्येति । समस्तस्य पदद्वयस्य विच्छिद्य पाठ इत्यर्थः । प्रे वणिजाम् । 'ग्रहवृदृ' इत्यपोऽपवादः । तुलासूत्रमिति । व्याख्यानादिति यावत् । तुला धटा । रश्मौ च । प्रे उपपदे ग्रहधातोर्घञ् रश्मावपि वाच्ये इत्यर्थः । चशब्दः उक्तसमुच्चये ।

वृणोतेराच्छादने । प्रे उपपदे वृधातोर्घञ्वा स्यादाच्छादने इत्यर्थः । पक्षे 'ग्रहवृदृ' इत्यप् । प्रावार इति । पट इत्यर्थः । 'उपसर्गस्य घञि' इति दीर्घः । परौ भुवोऽवज्ञाने । परि इत्युपपदे अवहेलनवृत्तेर्भूधातोर्घञ् स्यादित्यर्थः । एरच् । इवर्णान्ताद्धातोः अच् स्यात् भावे अकर्तरि च कारके इत्यर्थः । घञपवादः । भयादीनामिति । भयादीनां सिद्धये भीप्रभृतिधातुभ्यः अच्प्रत्ययस्योपसंख्यानमित्यर्थः । ननु 'एरच्' इत्येव सिद्धे भयग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थमिति । आदिना ल्युडादिसंग्रहः । अन्यथा परत्वात् क्तादयः स्युः ।

---

१ संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं हि जीवितम् ॥ इत्युत्तरार्धम् ॥

चयः । जयः । 'भयादीनामुपसंख्यानं नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम्' (वा २१९७—९८) । भयम् । वर्षम् । (३२३२) **ॠदोरप्** । ३ । ३ । ५७ ॥ ऋवर्णान्तादुवर्णान्तादप् । करः । गरः । शरः । यवः । लवः । स्तवः । पवः । (३२३३) **वृक्षासनयोर्विष्टरः** । ८ । ३ । ९३ ॥ अनयोर्विपूर्वस्य स्तः षत्वं निपात्यते । विष्टरो वृक्ष आसनं च । वृक्ष—इति किम् । वाक्यस्य विस्तारः । (३२३४) **ग्रहवृदनिश्चिगमश्च** । ३ । ३ । ५८ ॥ अप्स्यात् । घञचोरपवादः । ग्रहः । वरः । दरः । निश्चयः । गमः । 'वशिरण्योरुपसंख्यानम्' (वा २२०३) । वशः । रणः । 'घञर्थे कविधानम्' (वा २२०४) । प्रस्थः । विघ्नः । 'द्वित्वप्रकरणे के कृञादीनामिति वक्तव्यम्' (वा ३४२९) । चक्रम् । चिक्लिदम् । चङ्क्रमः । (चक्रसः) । (३२३५) **उपसर्गेऽदः** । ३ । ३ । ५९ ॥ अप्स्यात् । (३२३६) **घञपोश्च** । २ । ४ । ३८ ॥ अदेर्घस्लृ स्याद्घञ्यपि च ।

वाऽसरूपविधिस्तु नात्र भवति । अपवादत्वाभावादिति भावः । **वर्षमिति** । अत्र नपुंसके क्तल्युडादि बाधित्वा अच् अपूर्वो विधीयते । **ॠदोरप्** । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । ॠत्, उ, अनयोः समाहारे सौत्रं पुंस्त्वम् । ॠदन्तादुवर्णान्ताच्च अप् स्याद्भावे अकर्तरि च कारके इत्यर्थः । घञपवादः । **ग्रहवृद** । ग्रह, वृ, दृ, निश्चि, गम्, एषां द्वन्द्वः। अप् स्यादिति शेषः । **घञचोरिति**। निष्पूर्वाच्चिञः अजपवादः, इतरेभ्यस्तु घञपवाद इति विवेकः। **वशिरण्योरिति** । वार्तिकम्। घञपवादः अप् । **वश इति** । वश कान्तौ, भावे अप्। इच्छेत्यर्थः । यद्यपि वशधातुः छान्दसः। तथापि वष्टि भागुरिरित्यादिप्रयोगात् लोकेऽपि प्रयुज्यते इति भावः । **रण इति** । रणन्ति शब्दायन्ते अस्मिन्निति रणः संग्रामः ।

घञर्थे कविधानमिति । वार्तिकमिदम् । 'स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम्' इति वार्तिकशेषो भाष्ये पठितः। **प्रस्थ इति** । प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन् धान्यानीति प्रस्थः । 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपः । प्रस्नान्त्यस्मिन्निति प्रस्नः । प्रपिबन्त्यस्यामिति प्रपा । आविध्यन्त्यस्मिन्नित्याविधम् । 'ग्रहिज्यावयिव्यधि' इति संप्रसारणम् । इति सिद्धवत्कृत्य आह–**विघ्न इति** विहन्त्यस्मिन्मनांसीति विघ्नः । 'गमहन' इत्युपधालोपः 'हो हन्तेः' इति कुत्वम् । आयुध्यतेऽनेनेत्यायुधमित्यप्युदाहार्यम् । **द्वित्वप्रकरणे इति** । 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इति द्वित्वप्रकरणे इत्यर्थः । **के कृञादीनामिति** । कप्रत्यये परे कृञादीनां एकाचः प्रथमस्य द्वे स्त इत्यर्थः । **चक्रमिति** । 'स्थास्ना' इत्यस्य उपलक्षणत्वात् कृञः कः । क्रियते शत्रुवधः अनेनेति विग्रहः । कित्त्वान्न गुणः । द्वित्वम् अभ्यासकार्यम् । **चिक्लिदमिति** । कः द्वित्वादि । **चङ्क्रम इति** । पूर्ववत् । **उपसर्गेऽदः** । अद इति छेदः । अप् स्यादिति शेषः । उपसर्गे उपपदे अदधातोः अप् स्यादित्यर्थः । घञोऽपवादः । **घञपोश्च** । 'अदो जग्धिः' इत्यतः

प्रघसः । विघसः । उपसर्गे किम् । घासः । (३२३७) **नौ ण च** । ३ । ३ । ६० ॥ नौ उपपदे अदेर्णः स्यादप् च । न्यादः । निघसः । (३२३८) **व्यधजपोरनुपसर्गे** । ३ । ३ । ६१ ॥ अप्स्यात् । व्यधः । जपः । उपसर्गे तु, आव्याधः । उपजापः मन्त्रभेदः । (३२३९) **स्वनहसोर्वा** । ३ । ३ । ६२ ॥ अप् । पक्षे घञ् । स्वनः स्वानः । हसः हासः । अनुपसर्ग इत्येव । प्रस्वानः । प्रहासः । (३२४०) **यमः समुपनिविषु च** । ३ । ३ । ६३ ॥ एष्वनुपसर्गे च यमेरब्वा । संयमः संयामः । उपयमः उपयामः । नियमः नियामः । वियमः वियामः । यमः यामः । (३२४१) **नौ गदनदपठस्वनः** । ३ । ३ । ६४ ॥ अब्वा स्यात् । निगदः निगादः । निनदः निनादः । निपठः निपाठः । निस्वनः निस्वानः । (३२४२) **क्वणो वीणायां च** । ३ । ३ । ६५ ॥ नावनुपसर्गे च वीणाविषयाच्च क्वणतेरब्वा स्यात् । वीणाग्रहणं प्राद्यर्थम् । निक्वणः निक्वाणः । क्वणः क्वाणः । वीणायां तु, प्रक्वणः प्रक्वाणः । (३२४३) **नित्यं पणः परिमाणे** । ३ । ३ । ६६ ॥ अप्स्यात् । मूलकपणः । शाकपणः । व्यवहारार्थं मूलकादीनां परिमितो मुष्टिर्बध्यते सोऽस्य विषयः । परिमाणे किम् । पाणः । (३२४४) **मदोऽनुपसर्गे** । ३ । ३ । ६७ ॥ धनमदः । उपसर्गे तु, उन्मादः ।

अद इति 'लुङ्सनोर्घस्लृ' इत्यतः घस्लृ इति चानुवर्तते । तदाह—**अदेरिति । अपि चेति** । अप्प्रत्यये चेत्यर्थः । **विघस इति** । अतिथिशिष्टमन्नमुच्यते । **घास इति** । 'शष्पं बालतृणं घासः' इत्यमरः । **नौ ण च** । णेति लुप्तप्रथमाकम् । **निघस इति** । 'घञपोश्च' इति घस्लृभावः ।

व्यधजपोः । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । अप् स्यादिति शेषः । व्यध, जप्, आभ्यां अप् स्यात्, न तूपसर्ग इत्यर्थः । **उपजापो मन्त्रभेद इति** । पैशुन्यमित्यर्थः । **स्वनहसोर्वा** । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । अबिति शेषः । स्वन, हस, आभ्यामब्वेत्यर्थः । **यमः समुप** । सम्, उप, नि, वि, एषां द्वन्द्वः । चकारादनुपसर्गे इति समुच्चीयते । तदाह—**एष्वनुपसर्गे चेति । नौ गदनद** । गद, नद, पठ, स्वन, एषां द्वन्द्वः । **अब्वेति** । शेषपूरणमिदम् । **क्वणो वीणायां च । नाविति** । नौ उपपदे च तदितरस्मिन्नुपसर्गे असति च वीणाविषयाच्चेत्यर्थः । ननु क्वणश्चेत्येतावता नौ उपसर्गे च क्वणः अब्वेत्यर्थलाभात् वीणाविषयादपि क्वणः सिद्धेः वीणायामिति व्यर्थमित्यत आह—**वीणाग्रहणं प्राद्यर्थमिति** । सोपसर्गार्थमित्यर्थः । **नित्यं पणः** । अबिति शेषः । 'पण व्यवहारे' इत्यस्मान्नित्यमप् स्यात् परिमाणविशेषे गम्ये इत्यर्थः । नित्यग्रहणाद्वाग्रहणं निवृत्तम् । **व्यवहारार्थमिति** । विक्रयार्थमित्यर्थः । पण्यते विक्रयार्थं बध्यते मुष्टिमात्रमिति कर्मण्यण् । मूलकानां पण इति विग्रहः । **मदोऽनुपसर्गे** । अनुपसर्गे उपपदे मदेरबित्यर्थः । **प्रमदसंमदौ** । प्रमद, संमद, एतावबन्तौ निपात्येते हर्षे गम्ये इत्यर्थः । कन्यानां प्रमदः,

(३२४५) **प्रमदसंमदौ हर्षे** ३।३।६८॥ हर्षे किम् । प्रमादः। संमादः।(३२४६) **समुदोरजः पशुषु** ।३।३।६९॥ संपूर्वोऽजिः समुदाये उत्पूर्वश्च प्रेरणे तस्मात्पशु-विषयकादप्स्यात्। 'अघञपोः' इत्युक्तेर्वीभावो न । समजः पशूनां संघः। उदजः पशूनां प्रेरणम्। पशुषु किम्। समाजो ब्राह्मणानाम् । उदाजः क्षत्रियाणाम् । (३२४७) **अक्षेषु ग्लहः** । ३ । ३ । ७० । अक्षशब्देन देवनं लक्ष्यते, तत्र यत्पणरूपेण ग्राह्यं तत्र ग्लहः इति निपात्यते । अक्षस्य ग्लहः । 'व्यात्युक्षीमभिसरणग्लहामदीव्यन्'। अक्षेषु किम् । पादस्य ग्रहः । (३२४८) **प्रजने सर्तेः** । ३ । ३ । ७१ ॥ प्रजनं प्रथमगर्भग्रहणम् । गवामुपसरः । कथम्

कोकिलानां संमदः इत्युदाहरणम् । 'प्रसमोर्मदो हर्षे' इत्येव सिद्धे निपातनं रूढि-परिग्रहार्थम् । **समुदोरजः** । समुदोः अजः इति च्छेदः । सम्, उत्, अनयोः उपपदयोरित्यर्थः ।

अक्षेषु ग्लहः । अक्षशब्दे उपपदे इत्यर्थे अक्षेष्विति बहुवचनानुपपत्तिरित्यत आह—**अक्षशब्देनेति । लक्ष्यते इति** । प्रायेण देवनस्य अक्षसाध्यत्वादिति भावः । **तत्रेति** । देवने इत्यर्थः । **पणरूपेणेति** । देवने जितवते पराजितेन देयं द्रव्यं पणं, तेन रूपेण ग्राह्यं यद्द्रव्यं तस्मिन् कर्मणि ' ग्रह उपादाने ' इति धातोः ' ग्रहवृद ' इत्यप्प्रत्ययान्तः कृतलत्वो ग्लहशब्दो निपात्यते इत्यर्थः । ' गृहू गृहणे ' इत्यत्र तु ' ग्लह च ' इति पठितम् । तत्र ग्लहेरप्प्रत्ययो निपात्यते । घञपवादः । **अक्षस्य ग्लह इति** । अक्षक्रीडायां पणत्वेन ग्राह्यमित्यर्थः । 'पणोऽक्षेषु ग्लहः' इत्यमरः । अत्र देवनत्वरूपेण देवनमक्षशब्दस्य लक्ष्यम्, न त्वक्षदेवनत्वेनेत्यभिप्रे-त्योदाहरति—**व्यात्युक्षीमिति** माघकाव्यस्थमिदम् । ' दिवस्तदर्थस्य ' इति करणस्य कर्मत्वात् द्वितीया । अभिसरणग्लहाम् । अभिसरणं चौर्यसुरतार्थमभि-गमनम् । तदेव ग्लहः पणरूपेण ग्राह्यं द्रव्यं यस्याः तथाविधां व्यात्युक्षीम् 'उक्ष सेचने ' परस्परं जलसेचनं व्यात्युक्षी तयेत्यर्थः । ' कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्' इति णच् । व्यात्युक्षशब्दात् ' णचः स्त्रियामञ् ' इति स्वार्थे अञ् तद्धितः । आदिवृद्धिः । ' टिड्ढ ' इति ङीप् । क्रीडायां जितवते पुंसे अभिसरणमेव पण-त्वेन समयबन्धं कृत्वा प्रवृत्तेन परस्परजलसेचनेन अक्रीडन्निति यावत् । अत्र जल-क्रीडायामभिसरणात्मकपणस्य अक्षसाधनकत्वाभावेऽपि ग्लहेरप् भवत्येव । सूत्रे अक्षशब्देन देवनसामान्यस्य विवक्षितत्वात् । अक्षक्रीडाया एव विवक्षितत्वे त्विह ग्लहेरप् न स्यादिति भावः । **अक्षेषु किमिति** । देवने किमित्यर्थः । **पादस्य ग्रह इति** । वन्दनाद्यर्थमिति भावः । अत्र ग्रहधातोः ' ग्रहवृद ' इत्यप् । न तु लत्वम् । ग्लहेस्तु घञि पादस्य ग्लाह इत्येव ।

प्रजने सर्तेः । प्रजनं प्रथमगर्भगृहणमिति । प्रशब्द आद्यर्थकः ।

---

१ शिशुपालवधे स. ८ श्लो. ३२ ।

अवसरः प्रसरः इति । अधिकरणे 'पुंसि संज्ञायाम्-' (सू० ३२९६) इति घः। (३२४९) **ह्वः संप्रसारणं च न्यभ्युपविषु** । ३ । ३ । ७२ ॥ निहवः । अभिहवः । उपहवः । विहवः । एषु किम् । प्रह्वायः । (३२५०) **आङि युद्धे** । ३ । ३ । ७३ ॥ आहूयन्तेऽस्मिन्नित्याहवः । युद्धे किम् । आह्वायः । (३२५१) **निपानमाहावः** । ३ । ३ । ७४ ॥ आङ्पूर्वस्य ह्वयतेः संप्रसारणमब्वृद्धिश्चोदकाधारश्चेद्वाच्यः । 'आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये' । (३२५२) । **भावेऽनुपसर्गस्य** । ३ । ३ । ७५ ॥ अनुपसर्गस्य ह्वयतेः संप्रसारणमप् च स्य भावे । हवः । (३२५३) **हनश्च वधः** । ३ । ३ । ७६ ॥ अनुपसर्गाद्धन्तेर्भावे अप्स्यात् । वधादेशश्चान्तोदात्तः । 'वधेन दस्युम्'। चाद्घञ् । घातः । (३२५४) **मूर्तौ घनः** । ३ । ३ । ७७) मूर्तिः काठिन्यं तस्मिन्नभिधेये हन्तेरप्स्यात् , घनश्चादेशः । अभ्रघनः । कथम् 'सैन्धवघनमानय' इति । धर्मशब्देन धर्मी लक्ष्यते । (३२५५) **अन्तर्घनो देशे** । ३ । ३ । ७८ ॥ वाहीकग्रामविशेषस्य संज्ञेयम् । अन्तर्घणः इति पाठान्तरम् । (३२५६)

प्रथमं जायते इति भावे घञ् । 'जनिवध्योश्च' इति नोपधावृद्धिरिति भावः । प्रजनार्थकात् सृधातोरप् स्यादिति फलितम् । **कथमिति** । उपसरणं प्रसरणमित्यर्थे प्रजनाप्रतीतेरबभावात् घञि उपधावृद्धिः स्यादित्याक्षेपः । समाधत्ते— **अधिकरण इति** उपसरत्यस्मिन्निति प्रसरत्यस्मिन्निति च अधिकरणकारके कालेऽर्थे 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' इति घप्रत्यय इत्यर्थः । **ह्वः संप्रसारणं च** । नि, अभि, उप, वि एषु चतुर्षूपपदेषु ह्वयतेरप् स्यात् संप्रसारणं च । घञोऽपवादः । **निहव इति** । अप् । वस्य संप्रसारणमुकारः, पूर्वरूपं, तस्य गुणावादेशौ । **प्रह्वाय इति** । घञि वृद्ध्यायादेशौ । **आङि युद्धे** । आङि उपपदे ह्वयतेरप् संप्रसारणं च युद्धे वाच्ये इत्यर्थः । **निपानमाहावः** । आहाव इति निपात्यते निपानं चेद्वाच्यमित्यर्थः । फलितमाह—**आङ्पूर्वस्येति** ।

हनश्च । चकारो व्युत्क्रमः । तदाह—**वधादेशश्चेति** । **अन्तोदात्त इति** । सूत्रे वध इत्यन्तोदात्तस्योच्चारणादिति भावः । यद्यपि स्वतन्त्रवधेरेव 'घञर्थे कविधानम्' इत्येव सिध्यति । तथाप्यनुपसर्गादिति विशेषं वक्तुमिदम् । वस्तुतो वधिः स्वतन्त्रो नास्त्येवेति शब्देन्दुशेखरे । **वधेन दस्युमिति** । ऋग्वेदस्थोऽयं मन्त्रः स्वरप्रदर्शनाय पठितः । **घात इति** । 'हनस्तोऽचिण्णलोः' इति तत्वम् । 'चजोः' इति कुत्वम् । **मूर्तौ घनः** । **अभ्रघन इति** । अभ्रस्य काठिन्यमित्यर्थः, भाव इत्यनुवृत्तेः । **कथमिति** । सैन्धवकाठिन्यस्यानयनान्वयासंभवादिति भावः । समाधत्ते—**धर्मशब्देनेति** । **अन्तर्घनो देशे** । देशविशेषे वाच्ये अन्तरित्युपपदे हन्तेरप् प्रकृतेर्घनादेशश्चेत्यर्थः । निपातनात् 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्' इति णत्वाभावः । **अगारैकदेशे** । अगारैकदेशशब्देन अगारैकदेशविशेषो

अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च ।३।३।७९॥ द्वारैकदेशे द्वौ प्रकोष्ठौ (अलिन्दौ) आभ्यन्तरो बाह्यश्च । तत्र बाह्ये प्रकोष्ठे निपातनमिदम् । प्रविशद्भिर्जनैः पादैः प्रकर्षेण हन्यते इति प्रघणः प्रघाणः। कर्मण्यप्। पक्षे वृद्धिः । (३२५७) **उद्घनोऽत्याधानम्** । ३।३।८० ॥ अत्याधानमुपरिस्थापनम् । यस्मिन्काष्ठेऽन्यानि काष्ठानि स्थापयित्वा तक्ष्यन्ते तदुद्घनः । अधिकरणेऽप् । (३२५८) **अपघनोऽङ्गम्** ।३ ।३। ८१॥ अङ्गं शरीरावयवः । स चेह न सर्वः किं तु पाणिः पादश्चेत्याहुः । करणेऽप् । अपघातोऽन्यः । (३२५९) **करणेऽयोविद्रुषु** । ३ । ३ । ८२ ॥ एषु हन्तेः करणेऽप्स्याद्घनादेशश्च । अयो हन्यतेऽनेनेत्ययोघनः । विघनः । द्रुघनः । द्रुघण इत्येके । 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्-' (सू ८४७) इति णत्वम् । संज्ञैषा कुठारस्य। द्रुवृक्षः ।(३२६०) **स्तम्बे क च** ।३।३।८३॥ स्तम्ब उपपदे हन्तेः करणे कः स्यादप्च, पक्षे घनादेशश्च । स्तम्बघ्नः । स्तम्बघनः । करण इत्येव । स्तम्बघातः । (३२६१) **परौ घः** । ३ । ३ । ८४ । परौ हन्तेरप्स्यात्करणे घशब्दश्चादेशः । परिहन्यतेऽनेनेति परिघः । (३२६२) **परेश्च घाङ्कयोः** । ८ । २ । २२ ॥ परेः रेफस्य लो वा स्याद्घशब्देऽङ्कशब्दे च। पलिघः परिघः । पर्यङ्कः पल्यङ्कः । इह 'तरप्तमपौ घः' (सूः २००३) इति कृत्रिमस्य न ग्रहणं, व्याख्यानात् ।(३२६३) **उपघ्न आश्रये** । ३ । ३ । ८५॥ उपपूर्वाद्धन्तेरप्यस्यादुपधालोपश्च । आश्रयशब्देन सामीप्यं लक्ष्यते। पर्वतेनोप-

---

विवक्षितः, व्याख्यानात् । तदाह--**द्वारैकदेश इत्यादि** । प्रकोष्ठौ दीर्घचतुरश्रधिष्ण्यौ तौ अलिन्दनामानौ प्रवेशयोग्यौ । **उद्घनोऽत्याधानम्** । अत्याधानं वाच्यं चेत् उत्पूर्वात् हन्तेरप् । हस्य घत्वे च उद्घन इति निपात्यते इत्यर्थः । **अपघनोऽङ्गम्** । अङ्गं वाच्यं चेत् अपपूर्वाद्धन्तेरप् । हस्य घत्वे चापघन इति निपात्यत इत्यर्थः । **पाणिः पादश्चेति** । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । **करण इति** । अपहन्यतेऽनेनेति करणव्युत्पत्तेरिति भावः ।

करणेऽयोविद्रुषु । अयस्, वि, द्रु, एषां द्वन्द्वः । **द्रुघन इति** । असंज्ञात्वात् 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्' इति न णत्वमिति भावः।संज्ञात्वमते आह–**द्रुघण इति** । **स्तम्बे क च** । केति लुप्तप्रथमाकम् । **अप् च पक्षे इति** । अप्संबद्धस्यैव घनादेशस्यानुवृत्तेरिति भावः । **स्तम्बघ्न इति** । कप्रत्यये सति 'गमहन' इत्युपधालोपः।**स्तम्बघात इति**। घञि 'चजोः' इति कुत्वम्। **परौ घः**। करणे हन इति अबिति चानुवर्तते। तदाह–**परौ हन्तेरिति । परेश्च घाङ्कयोः । रेफस्य लो वेति** 'कृपो रो लः' इत्यतो रो ल इति 'अचि विभाषा' इत्यतो विभाषेति चानुवर्तत इति भावः । ननु 'कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययः' इति न्यायादिह घसंज्ञकयोः तर-

हन्यते सामीप्येन गम्यत इति पर्वतोपघ्नः । **(३२६४) संघोद्घौ गणप्रशंसयोः ।** ३ । ३ । ८६ ॥ संहननं संघः । भावेऽप् । उद्धन्यते उत्कृष्टो ज्ञायत इत्युद्धः । कर्मण्यप् । गत्यर्थानां बुद्ध्यर्थत्वाद्धन्तिर्ज्ञाने । **(३२६५) निघो निमितम् ।** ३ । ३ । ८७ ॥ समन्तान्मितं निमितम् । निर्विशेषं हन्यन्ते ज्ञायन्ते इति निघाः वृक्षाः । समारोहपरिणाहाः इत्यर्थः । **(३२६६) ड्वितः क्त्रिः ।** ३ । ३ । ८८ ॥ अयं भाव एव स्वभावात् । 'क्त्रेर्मम्नित्यम्' (सू १४७०) क्त्रिप्रत्ययान्तान्मप् निर्वृत्तेऽर्थे । नित्यग्रहणात्क्त्रिमंब्विषयः । अत एव कथ्यन्तेन

घमपोरेव ग्रहणं स्यात्, नतु घशब्दस्य, 'स्वं रूपं शब्दस्य' इत्यत्र अशब्दसंज्ञेति पर्युदासाच्चेत्यत आह—**इहेति** । **उपघ्न आश्रये** । आश्रये गम्ये उपघ्न इति निपात्यते इत्यर्थः । फलितमाह—**उपपूर्वादिति । लक्ष्यते इति** । व्याख्यानादिति भावः । **सङ्घोद्घौ** । यथासंख्यमन्वयः । गणे सङ्घ इति, प्रशंसायामुद्घ इति निपात्यते इत्यर्थः । सम्, उत्, अनयोरुपपदयोः हन्तेरप्प्रत्ययः टिलोपः घत्वं च निपात्येते इति यावत् । **संहननमिति** । मेलनमित्यर्थः, उपसर्गवशात् । **गत्यर्थानामिति** । 'सर्वे गत्यर्थाः ज्ञानार्थाः' इति न्यायादिति भावः । **निघो** । निमितं वाच्यं चेत् निघ इति निपात्यते इत्यर्थः । इहाप्यप् टिलोपः घत्वं च निपात्यते इत्यर्थः । निमितशब्दं व्याचष्टे—**समन्तान्मितं निमितमिति** । निः समन्तादित्यर्थे । अव्ययानामनेकार्थत्वादिति भावः । **निर्विशेषमिति** । इह नि इत्यव्ययं निर्विशेषे, हन्तिर्ज्ञानार्थे इति भावः । **समेति** । समौ आरोहपरिणाहौ औन्नत्यस्थौल्ये येषामिति विग्रहः ।

ड्वितः क्त्रिः । डुः इत् यस्य सः ड्वित्तस्मात् क्त्रिप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । ककार इत् । **अयं भाव एवेति** । अत्र भावे इत्येवानुवर्तते, न तु 'अकर्तरि च कारके' इत्यपीति भावः । **स्वभावादिति** । पाकादिना निर्वृत्तमित्यर्थे पक्त्रिममित्यादौ क्त्रिप्रत्ययान्तानां पाकादिष्वेव लोके प्रयोगदर्शनादिति भावः । **क्त्रेर्मम्नित्यम्** । चतुर्थस्य चतुर्थपादे इदं सूत्रम् । मप् नित्यमिति छेदः । **निर्वृत्ते इति** । 'निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । तद्धितप्रकरणे व्याख्यातमप्येतत् इह स्मरणाय पुनर्व्याख्यातम् । नन्विह नित्यग्रहणं व्यर्थम् । न च 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इति महाविभाषानिवृत्त्यर्थं तदिति वाच्यम् । अत्र हि निर्वृत्तग्रहणमनुवर्तते । तथा च निर्वृत्तार्थविवक्षायां क्त्रिप्रत्ययान्तात् मप्प्रत्ययस्य नित्यतया पक्त्यादिना निर्वृत्तमिति वाक्यनिवृत्तावपि पाकोऽस्तीत्यादिवत् पक्त्रिरस्ति भविष्यतीत्याद्यपि प्रसज्येत । तच्चानिष्टम् । क्त्रिप्रत्ययान्तस्य निर्वृत्तार्थाविवक्षायामपि सर्वदा मप्प्रत्ययशिरस्कताया एवेष्टत्वादित्यत आह—**नित्यग्रहणादिति** । न हि महाविभाषानिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणम् । 'निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः क्त्रेस्तु मप्' इत्येकसूत्रत्वेनैव सिद्धे पृथग्योगकरणादेव महाविभाषानिवृत्तिसिद्धेः । तथा च नित्यग्रहणसामर्थ्यान्नित्यमिति योगान्तरं विज्ञायते । तथा

न विग्रहः । डु पचष् । पाकेन निर्वृत्तं पाक्त्रिमम् । डु वप । उप्त्रिमम् । (३२६७) **ट्वितोऽथुच्** । ३ । ३ । ८९ ॥ अयमपि स्वभावाद्भाव एव । टु वेपृ, वेपथुः । श्वयथुः । (३२६८) **यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्** । ३ । ३ । ९० ॥ यज्ञः । याच्ञा । यत्नः । विश्नः । प्रश्नः । 'प्रश्ने' चासन्न' (सू २७७७) इति ज्ञापकान्न संप्रसारणम् । ङित्त्वं तु विश्न इत्यत्र गुणनिषेधाय । रक्ष्णः । (३२६९) **स्वपो नन्** । ३ । ३ । ९१ ॥ स्वप्नः (३२७०) **उपसर्गे घोः किः** । ३ । ३ । ९२ ॥ प्रधिः । अन्तर्धिः । उपाधीयतेऽनेनेत्युपाधिः । (३२७१) **कर्मण्यधिकरणे च** । ३ । ३ । ९३ ॥ कर्मण्युपपदे घोः किः स्यादधिकरणेऽर्थे । जलानि धीयन्तेऽस्मिन्निति जलधिः । (३२७२) **स्त्रियां क्तिन्** । ३ । ३ । ९४ ॥ स्त्रीलिङ्गे भावादौ क्तिन्स्यात् । घञोऽपवादः । अजपौ तु परत्वाद्बाधते । कृतिः । चितिः । स्तुतिः । स्फायी स्फातिः । 'स्फीतिकामः' इति तु प्रामादिकम् । क्रान्ताद्धात्वर्थे णिचि 'अच इः' इति वा समाधेयम् । 'श्रयजीषिस्तुभ्यः करणे' (वा २२११) । श्रूयतेऽनया श्रुतिः । यजेरिषेश्च इष्टिः । स्तुतिः । 'ॠल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्वाच्यः (वा ४८२६) । तेन

च निर्वृत्ते इति निवृत्तम् । तथा च क्त्रिप्रत्ययान्तः निर्वृत्तार्थयोगे तदयोगे च सर्वदा मप्प्रत्ययान्त एव स्यादिति लभ्यते । एवंच क्त्रिप्रत्ययो मप्प्रत्ययं विना केवलः क्वापि न प्रयुज्यते इति लभ्यत इत्यर्थः । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । **अत एवेति** । क्त्रिप्रत्ययस्य मप्प्रत्ययं विना प्रयोगाभावात् पक्त्र्या निर्वृत्तमिति स्वपदविग्रहो नास्ति । किंतु पाकेन निर्वृत्तमित्यस्वपदविग्रह इत्यर्थः । **उप्त्रिममिति** । कित्त्वात् 'वचिस्वपि' इति संप्रसारणमिति भावः । ।

ट्वितोऽथुच् अथुजिति छेदः । टु इत् यस्येति विग्रहः । **श्वयथुरिति** । 'टु ओ श्वि गतिवृद्धयोः' इत्यस्य रूपम् । **यजयाच** । 'अकर्तरि च कारके' इति भाव इति चानुवर्तते । **याच्ञेति** । नस्य श्चुत्वेन ञः । **विश्न इति** । विच्छेर्नङ् । 'च्छ्वोः' इति शः । एवं प्रच्छेर्नङि रूपम् । 'ग्रहिज्या' इति संप्रसारणमाशङ्क्य आह—**प्रश्ने चेति** । ननु संप्रसारणाभावे ङित्त्वं व्यर्थमित्यत आह—**ङित्त्वं त्विति । स्वपो नन्** । नकारो नित्स्वरार्थः । **उपसर्गे घोः किः** । भावे अकर्तरि च कारके । कित्त्वमातो लोपार्थम् । **प्रधिरिति** । धाञो रूपम् । **उपाधीयते इति** । स्वनिष्ठधर्मः अन्यत्रासज्यते इत्यर्थः । **कर्मण्यधिकरणे च** । इह कर्म उपपदं अधिकरणमर्थः व्याख्यानात् । तदाह—**कर्मण्युपपद इत्यादि । स्त्रियां क्तिन्** । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इत्यतः प्राक् स्त्रियामित्यधिक्रियते । **स्त्रीलिङ्ग इति** । स्त्रीत्वविशिष्टे भावे अकर्तरि च कारके इत्यर्थः । धातुमात्रादयं क्तिन् । **घञोऽपवाद इति** । 'हलश्च' इति वक्ष्यमाणघञोऽपवाद इत्यर्थः । एवंच

नत्वम्। कीर्णिः। गीर्णिः। लूनिः। धूनिः। पूनिः। 'ह्लादः' (सू ३०७१) इति योगविभागात्क्तिनि ह्रस्वः। प्रह्लत्तिः। 'ति च' (सू ३०३७)। चूर्तिः। फुल्तिः। 'चायतेः क्तिनि चिभावो वाच्यः' (वा ४४१८)। अपचितिः। 'संपदादिभ्यः क्विप्' (वा २२३३) संपत्। विपत्। 'क्तिन्नपीष्यते'।

स्त्रीत्वविशिष्टे भावादौ क्तिनेव। घञ् तु पुंस्त्वविशिष्टभावादाविति लभ्यते। वाऽसरूपविधिर्नात्र प्रवर्तते, अस्त्रियामित्युक्तेः। ननु तर्हि इकारान्तात् ऋकारान्तात् उकारान्ताच्च स्त्रीत्वविशिष्टे भावादौ 'एरच्' इति 'ऋदोरप्' इति च अजपावेव क्तिनं बाधित्वा स्याताम्, विशेषविहितत्वात्। स्त्रियां वाऽसरूपविध्यभावाच्चत्यत आह—**अजपौ त्विति**। तौ तु पुंस्त्वविशिष्टे भावादौ सावकाशाविति भावः।**स्फीतिरिति**। 'लोपो व्योः' इति यलोपः। 'तितुत्र' इति नेट्। **प्रामादिकमिति**। 'स्फायः स्फी निष्ठायाम्' इति स्फीभावस्य निष्ठायामेव प्रवृत्तेरिति भावः। कथंचित्समाधत्ते-**क्तान्तादिति**। स्फायेः क्तप्रत्यये स्फीभावे स्फीतशब्दः। स्फीतस्याख्यान क्रिया वा स्फीतिः। 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिच्, अल्लोपः। 'अच इः' इति भावे इप्रत्ययः। स्फीतिं कामयते इति स्फीतिकाम इति वा कथंचित्समाधेयमिति भावः।

श्रुयजीषिस्तुभ्यः करणे। वार्तिकम्। एभ्यश्चतुर्भ्यः करणे स्त्रियां क्तिन्नित्यर्थः। श्रुधातोः स्तुधातोश्च 'एरच्' इति 'ओरप्' इति च प्राप्ते यजीष्योस्तु 'हलश्च' इति घञि च प्राप्ते वचनम्। भावे कर्तृव्यतिरिक्तकारके च सर्वत्र प्राप्ते करणग्रहणम्। **इष्टिरिति**। यजेः 'वचिस्वपि' इति संप्रसारणम्। व्रश्चादिना षत्वम्। **ऋल्वादिभ्य इति**। ऋकारान्ताल्ल्वादिभ्यश्च पर इत्यर्थः। **तेनेति**। निष्ठावद्वचनेनेत्यर्थः। **नत्वमिति**। 'रदाभ्यां निष्ठातः' इति नत्वस्य प्रकृतत्वादिति भावः **कीर्णिरिति**। कॄधातोः क्तिनि इत्वे रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घः। तकारस्य नत्वम्, णत्वम्। एवं गॄधातोः गीर्णिः। ल्वादिभ्यः उदाहरति-- **लूनिरित्यादि**। अथ प्रह्लन्निरित्यत्र उपधाह्रस्वं साधयति—**ह्लाद इतीति**। 'ह्लादो निष्ठायाम्' इत्युपधाह्रस्वविधौ ह्लाद इति योगविभागात् अनिष्ठायामपि क्वचिद्ध्रस्व इति भावः। भाष्ये तु नैतद्दृष्टम्। अथ चरेः फलेश्च क्तिनि अकारस्य उत्वं स्मारयति--**ति चेति**।चरफलोश्च,उत्परस्यातः,इत्युत्तरमिदं सूत्रम्। तादौ प्रत्यये परे चरफलोरत उकारः स्यादिति व्याख्यातं यङ्लुक्प्रकरणे। **चूर्तिरिति**। चरेः क्तिनि अकारस्य उत्वे 'हलि च' इति दीर्घः। **फुल्तिरिति**।फलेः क्तिनि उत्वे रूपम्। रेफवान्तत्वाभावान्न दीर्घः। उभयत्रापि 'तितुत्र' इति नेट्।

सम्पदादिभ्यः क्विप्। वार्तिकम्। भावे अकर्तरि च कारके स्त्रियाम् इति शेषः। ननु अस्त्रियामिति निषेधेन वाऽसरूपविधेरभावात् क्विपाऽनेन क्तिनो बाधात् संपत्तिरित्यादि कथमित्यत आह—

संपत्तिः । विपत्तिः । (३२७३) **स्थागापापचो भावे** । ३ । ३ । ९५ ॥ क्तिन्स्यादङोऽपवादः । प्रस्थितिः । उपस्थितिः । संगीतिः । संपीतिः । पक्तिः । कथम् अवस्था संस्था इति । 'व्यवस्थायाम्' इति ज्ञापकात् । (३२७४) **ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च** । ३ । ३ । ९७ ॥ अवतेः 'ज्वरत्वर' (सू २६५४) इत्यूठ् । ऊतिः । स्वरार्थं वचनम् । उदात्त इति हि वर्तते । यूतिः । जूतिः । अनयोर्दीर्घत्वं च निपात्यते । स्यतेः सातिः । 'द्यतिस्यति' (सू ३०७४) इतीत्त्वे प्राप्ते इह इत्त्वाभावो निपात्यते । सनोतेर्वा 'जनसन' (सू २५०४) इत्यात्वे कृते स्वरार्थं निपातनम् । हन्तेर्हिनोतेर्वा हेतिः । कीर्तिः । (३२७५) **व्रजयजोर्भावे क्यप्** । ३ । ३ । ९८ ॥ व्रज्या । इज्या । (३२७६) **संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः** । ३ । ३ । ९९ ॥

क्तिन्नपीष्यते इति । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलग्रहणेन सिद्धमित्याहुः । भाष्ये तु नैवदृश्यते । **स्थागापा** । **क्तिन् स्यादिति** । क्तिप् तु अस्वरितत्वान्नानुवर्तत इति भावः । **अङ इति** । स्थादिभ्यस्त्रिभ्यः 'आतश्चोपसर्गे' इति वक्ष्यमाणस्य, पचेस्तु 'षिद्भिदादिभ्यः' इति विहितस्याङ्प्रत्ययस्यापवाद इत्यर्थः । **प्रस्थितिरित्यादि** । 'द्यतिस्यतिमास्थाम्' इति इत्वम् 'घुमास्थागापा' इति च ईत्वम् । **कथमिति** । 'स्थागापा' इति क्तिना 'आतश्चोपसर्गे' इति वक्ष्यमाणस्य अङो बाधादिति भावः । समाधत्ते—**व्यवस्थायामिति ज्ञापकादिति** ।

ऊतियूति । एते स्त्रियां क्तिन्नन्ता निपात्यन्त इत्यर्थः । **ऊठिति** । अकारवकारयोरित्यर्थः । ननु 'स्त्रियां क्तिन्' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमूतिग्रहणमित्यत आह—**स्वरार्थमिति** । कः स्वर इत्यत आह—**उदात्त इतीति** । 'मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्ताः' इति पूर्वसूत्रस्थमुदात्तग्रहणमेकवचनान्ततया विपरिणतमिहानुवर्तत इत्यर्थः । तथा च क्तिन उदात्तत्वं लभ्यते । अन्यथा ञ्णित्यादिर्नित्यमिति प्रकृतेरुदात्तत्वं स्यादित्यर्थः । **अनयोरिति** । युधातोर्जुधातोश्चेत्यर्थः । **स्यतेरिति** । 'षोऽन्तकर्मणि' इत्यस्मात् क्तिनि सातिरिति रूपमित्यर्थः । 'आदेचः' इत्यात्त्वम् । तत्र 'द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति' इति इत्त्वमाशङ्क्य आह—**इह इत्त्वाभाव इति** । सनधातोर्वा सातीति निपातनमित्याह—**सनोतेर्वेति** । सनेर्वा क्तिनि 'जनसन' इत्यात्त्वे कृते सातीति निपातनमित्यर्थः । अत्र 'द्यतिस्यति' इतीत्त्वस्याप्रसक्तेस्तदभावो न निपात्यते इति लाघवमिति भावः । ननु सनोतेः स्त्रियां क्तिनि सातीति रूपसिद्धेः किमर्थमिह सातीति निपातनमित्यत आह—**स्वरार्थमिति** । 'मन्त्रे वृष' इति पूर्वसूत्रात् उदात्तग्रहणानुवृत्तेः क्तिन उदात्तत्वं सिध्यति । अन्यथा प्रकृतेरुदात्तत्वं स्यादित्यर्थः । **हन्तेरिति** । हनः क्तिनि नकारस्य निपातनादित्त्वे आद्गुणे हेतिरिति रूपम् । **हिनोतेरिति** । हिधातोः क्तिनि तु 'क्ङिति च' इति निषेधं बाधित्वा निपातनात् गुणे रूपमित्यर्थः । **कीर्तिरिति** । कॄत संशब्दने ।

समजादिभ्यः स्त्रियां भावादौ क्यप् स्यात्स चोदात्तः संज्ञायाम्। 'अजेः क्यपि वीभावो नेति वाच्यम्' (वा १९९६)। समजन्त्यस्यामिति समज्या सभा। निषीदन्त्यस्यामिति निषद्या आपणः। निपतन्त्यस्यामिति निपत्या पिच्छिला भूमिः। मन्यतेऽनयेति मन्या गलपार्श्वशिरा। विदन्त्यनया विद्या। सुत्या अभिषवः। शय्या। भृत्या। ईयतेऽनया इत्या शिबिका। (३२७७) **कृञः श च**।३।३।१००॥कृञः इति योगविभागः। कृञः क्यप्स्यात्। कृत्या।'श च'।चात्क्तिन्। क्रिया। कृतिः। (३२७८) **इच्छा**। ३। ३। १०१॥ इषेर्भावे शो यगभावश्च निपात्यते। इच्छा। 'परिचर्यापरिसर्यामृगयाटाट्यानामुपसंख्यानम्' (वा २२१५)। शो यक्च निपात्यते। परिचर्या पूजा। परिसर्या परिसरणम्। अत्र गुणोऽपि। मृग अन्वेषणे चुरादावदन्तः। अतो लोपाभावोऽपि। शे यकि

स्वार्थिकणयन्तात् 'ण्यासश्रन्थो युच्' इति युचं बाधित्वा क्विन्निपात्यते। उदात्तश्च सः।

व्रजयजोः। पञ्चम्यर्थे षष्ठी। स्त्रियामित्येव। **व्रज्येति**। 'व्रज गतौ' क्यप्। 'वृजयजोः' इति पाठे 'वृजी वर्जने' इत्यस्मात् क्यप्, वृज्या। **इज्येति**। 'वचिस्वपि' इति संप्रसारणम्। **संज्ञायां समजनिषद**। समज, निषद्, निपत, मन, विद, षुञ्, शीङ्, भृञ्, इण्, नवानां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी। 'अजेर्व्यघञपोः' इति प्राप्ते आह—**अजेः क्यपीति**। **समजन्तीति**। सङ्गीभवन्तीत्यर्थः। **समज्या सभेति**। संपूर्वादजेः क्यप्। 'समज्या तु सभा गोष्ठी' इत्यमरः। **निषद्येति**। निपूर्वात्सदेः क्यप्। 'सदिरप्रतेः' इति षत्वम्। 'आपणस्तु निषद्यायाम्' इत्यमरः। **निपत्येति**। निपूर्वात्पतेः क्यप्। **पिच्छिलेति**। निम्नोन्नता भूमिरित्यर्थः। **गलेति**। 'पश्चाद्ग्रीवा शिरा मन्या' इत्यमरः। **विद्येति**। वेदशास्त्रादिरित्यर्थः। **सुत्येति**। सोमेज्या। षुञः क्यप्। तुक्। **इत्या शिबिकेति**। कोशो मृग्यः। **कृञः श च**। चात् क्यप्। शेति लुप्तप्रथमाकम्। कृञः शः स्यात् क्यप् चेति प्रतीयमानार्थः। एवं सति कृतिरिति क्तिन्न स्यात्, स्त्रियां वाऽसरूपविध्यभावात्। तत्राह-**कृञ इति योगविभाग इति**। तत्र क्यबित्यनुवृत्तिं मत्वा आह—**कृञः क्यप् स्यादिति**। **कृत्येति**। कृञः क्यपि तुक्। श चेति द्वितीयखण्डोऽयम्। **चात्क्तिन्निति**। क्यपः पूर्वेणैव खण्डेन सिद्धत्वादिति भावः। **क्रियेति**। कृञः शः 'रिङ्शयग्लिङ्क्षु' इति रिङ्। शित्त्वेन सार्वधातुकतया ङित्त्वान्न गुणः। इयङिति[1] भावः।

इच्छा। भावे श इति। न त्वकर्तरि कारके चेत्यर्थः, निपातनसामर्थ्यादिति भावः। **यगभावश्चेति**। अन्यथा शित्वेन सार्वधातुकत्वात् यक् स्यादिति भावः। **परिचर्येति**। परिपूर्वाच्चरेः भावे शः यक् च। **परिसर्येति**। परि-

१. अत्र कृञः शेपरे तस्याशित्वात्सार्वधातुकत्वेन भाववाचित्वेन च 'सार्वधातुके-यक्' इति यकि तन्निमित्तको 'रिङ् शयक्' इति रिङिति बोध्यम्। नत्वियङ्।

यिलोपः । मृगया । अटतेः शे यकि अशब्दस्य द्वित्वम् । पूर्वभागे यकारनिवृत्तिर्दीर्घश्च । अटाट्या । 'जागर्तेरकारो वा' (वा २२१६) । पक्षे शः । जागरा जागर्या । (३२७९) **अ प्रत्ययात्** । ३ । ३ । १०२ ॥ प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियामकारप्रत्ययः स्यात् । चिकीर्षा । पुत्रकाम्या । (३२८०) **गुरोश्च हलः** । ३ । ३ । १०३ ॥ गुरुमतो हलन्तात्स्त्रियामकारः स्यात् । ईहा । ऊहा । गुरोः किम् । भक्तिः । हलः किम् । नीतिः । 'निष्ठायां सेट इति वक्तव्यम्' (वा २२०८) । नेह । आप्तिः । 'तितुत्र—' (सू ३१६३) इति नेट् । दीप्तिः । 'तितुत्रेष्वग्रहादीनामिति वाच्यम्' (४३६३) । निगृहीतिः । निपठितिः । (३२८१) **षिद्भिदादिभ्योऽङ्** । ३ । ३ । १०४ ॥ षिद्भ्यो भिदादिभ्यश्च स्त्रियामङ् । जॄष्—जरा । त्रपूष्—त्रपा । भिदा—विदारण एवायम् । भित्तिरन्या । ('छिदा द्वैधीकरणे' । अन्यत्र छित्तिः छिद्रम् । गुहा गिर्योषध्योः ।

पूर्वोक्तधातोः शः, यक् च । अत्र शप्रत्ययस्य शित्त्वेन सार्वधातुकतया ङित्त्वात् गुणनिषेधमाशङ्क्य आह—**अत्र गुणोऽपीति** । परिसर्याशब्दे गुणोऽपि निपातित इत्यर्थः । **द्वित्वमिति** । निपात्यते इति शेषः । **यकारनिवृत्तिरिति** । निपात्यत इति शेषः । हलादिशेषस्तु नात्र प्रवर्तते । तस्य षाष्ठद्वित्वविषयत्वादित्याहुः । यङन्तात्तु 'अ प्रत्ययात्' इति वक्ष्यमाणः अकारप्रत्ययः । तत्र अतो लोपे यलोपे च अटाटेति बोध्यम् । **जागर्तेरकारो वेति** । भावे वक्तव्य इति शेषः । अकारप्रत्यये उदाहरति—**जागरेति** । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । शप्रत्यये उदाहरति—**जागर्येति** । शित्त्वेन सार्वधातुकत्वात् यक् 'जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु' इति च गुणः ।

अ प्रत्ययात् । अ इति लुप्तप्रथमाकम् । भावे अकर्तरि च कारके इत्येव । **गुरोश्च हलः** । धातोरित्यनुवृत्तं हला विशेष्यते । तदन्तविधिः । हलन्तधातोर्गुरुत्वासंभवाद्गुरुमान् लक्ष्यते । तदाह—**गुरुमत इति** । भावे अकर्तरि च कारके इत्येव । **निष्ठायामिति** । निष्ठायां परतो यः सेट्, तस्मादेव गुरुमतो हलन्तादकारप्रत्यय इत्यर्थः । **आप्तिरिति** । आप्धातोर्निष्ठायां सेट्त्वाभावात् नायमकारप्रत्ययः, किंतु क्तिनेवेति भावः । दीप्तिरित्यत्र इटमाशङ्क्य आह—**तितुत्रेति** । **तितुत्रेष्विति** । 'तितुत्रतथसिसु' इति सूत्रे अग्रहादीनामिति वाच्यमित्यर्थः । **निगृहीतिरिति** । इटि 'ग्रहोऽलिटि' इति दीर्घः । 'ग्रहिज्या' इति संप्रसारणम् । निगृहीतिः उपस्निहितिः निकुपितिः निपठितिः इति ग्रहादयो भाष्ये स्थिताः । **षिद्भिदादिभ्योऽङ्** । भावे अकर्तरि च कारके इत्येव । **जरेति** । ङित्त्वलक्षणं गुणनिषेधं बाधित्वा 'ऋदृशोऽङि' इति गुणः । **विदारण इति** । वार्तिकम् । विदारणं ऊर्ध्वविदलनम् । तस्मिन्नेवार्थे भिदेत्यङन्तमित्यर्थः । **छिदा द्वैधीकरण इति** । इदमपि वार्तिकम् । यथाकथंचित्तिर्यगतिर्यग्वा द्वैधीभावे एव छिदे-

अत्र गिरेरेकदेशो गिरिशब्देन विवक्षितः। अन्यत्र गूढिः। आरा हारा कारा तारा धारा अत्र दीर्घत्वं निपात्यते। आरा शस्त्र्यामिति वक्तव्यम्। आर्तिरन्या। आङोऽर्तेश्च क्तिन्। रेखा लेखा। अत्र गुणः। चूडा। धारा प्रपात इति वक्तव्यम्। धृतिरन्या) मृजा। 'कृपेः संप्रसारणं च (गण ३२) कृपा। (३२८२) **चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च** । ३। ३। १०५॥ अङ् स्यात्। युचोऽपवादः। चिन्ता। पूजा। कथा। कुम्बा। चर्चा। (चात्तुला)। (३२८३) **आतश्चोपसर्गे** । ३। ३। १०६॥ अङ् स्यात्। क्तिनोऽपवादः। प्रदा। उपदा। 'श्रदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिः' (वा ११३१—११४७)। श्रद्धा। अन्तर्धा।

त्यङन्तमित्यर्थः। छित्तिरित्यस्य विवरणम्—**छित्तिश्छिद्रमिति**। भिदिर् विदारणे, छिदिर् द्वैधीकरणे, विद ज्ञाने, क्षिप प्रेरणे, गुह संवरणे, डु धाञ् धारणपोषणयोः, मिथृ मेथृ हिंसासेचनयोः, ऋ गतौ, हृञ् हरणे, क्षि क्षये, क्षि निवासगत्योः, तॄ प्लवनतरणयोः, धृञ् धारणे, लिख अक्षरविन्यासे, चुद प्रेरणे, पीड अवगाहने, टु वप् बीजसन्ताने, कॄ विक्षेपे, वस निवासे, मृजू शुद्धौ, कृप कृपायाम्, इति भिदादिगणः। **गुहा गिर्योषध्योरिति**। वार्तिकम्। **गूढिरिति**। क्तिनि ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः। **आरा हारा कारा तारा धारा अत्रेति**। ऋ, हृ, कॄ, तॄ, धृञ्, एभ्यः अङि 'ऋदृशोऽङि गुणः' इति गुणे उपधाया दीर्घत्वं चेत्यर्थः। **आरा शस्त्र्यामिति**। वार्तिकम्। शस्त्री प्रतोदः तस्यामेव आरेत्यङन्तमित्यर्थः। ननु ऋधातोः क्तिनि ऋतिरित्येवोचितम्, न त्वार्तिरित्यत आह—**आङोऽर्तेश्चेति**। आङ्पूर्वात् ऋधातोः क्तिनि 'उपसर्गादृति धातौ' इति वृद्धिरेकादेश इत्यर्थः। **रेखा लेखेति**। गणसूत्रम्। **गुण इति**। लिखेरङि उपधागुणः लकारस्य रेफश्चेत्यर्थः। **चूडेति**। गणसूत्रम्। **धारा प्रपात इति**। वार्तिकम्। द्रवद्रव्यप्रपातने इत्यर्थः। **कृपेः संप्रसारणं चेति**। गणसूत्रम्। कृपधातुर्घटादौ अकारमध्यः। अत्र भाष्ये दृष्टानां गणसूत्रत्वं विज्ञेयम्।

चिन्तिपूजि। एते चुरादयः। तेभ्यो 'ण्यासश्रन्थो युच्' इति प्राप्ते अङ्विधिः। तदाह—**युचोऽपवाद इति**। चिन्तेत्यादौ अङि णिलोपः। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। अतस्तोलयतेरपि संग्रहः। तदाह—**चात्तुलेति**। **आतश्चोपसर्गे**। **अङ् स्यादिति**। उपसर्गे उपपदे आदन्ताद्धातोरङ् स्यात् भावे अकर्तरि च कारके इत्यर्थः। **प्रदेति**। प्रपूर्वाद्दाधातोरङ्। 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपः। एवमुपदा। ननु श्रदिति अन्तरिति च अव्ययपूर्वाद्धाञः कथमङ्, तयोरुपसर्गत्वाभावादित्यत आह-**श्रदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिरिति**। 'श्रच्छब्दस्य अङ्विधौ उपसर्गत्वं वाच्यम्' इति 'अन्तश्शब्दस्याङ्किविधिणत्वेषूपसर्गत्वं

' उपसर्गे घोः किः ' (सू ३२७०) इत्यनेन किः । अन्तर्धिः । (३२८४) **ण्यासश्रन्थो युच् । ३ । ३ । १०७ ॥** अकारस्यापवादः । कारणा । हारणा । आसना । श्रन्थना । ' घट्टिवन्दिविदिभ्यश्चेति वाच्यम्' (वा २२२२) । घट्टना । वन्दना । वेदना । ' इषेरनिच्छार्थस्य ' (वा २२२३) । अन्वेषणा । ' परेर्वा ' (वा २२२४) । पर्येषणा परीष्टिः । (३२८५) **रोगाख्यायां ण्वुल्बहुलम् । ३ । ३ । १०८ ॥** प्रच्छर्दिका वमिः । प्रवाहिका ग्रहणी । विचर्चिका पामा । क्वचिन्न । अर्दे, शिरोऽर्त्तिः । ' धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्वक्तव्यः ' (वा २२२५) । आसिका । शायिका । ' इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे ' (वा २२२६)। पचिः पचतिः । ' वर्णात्कारः ' (२२२७) । निर्देश इत्येव । अकारः । ककारः । ' रादिफः '

वाच्यम् ' इति च वार्तिकात्तयोरुपसर्गत्वात्तत्पूर्वकाद्दादन्ताद्धातोरङ्प्रत्ययात्मकक्तप्रत्ययरूपा वृत्तिरित्यर्थः । वृत्तिरिति णत्वस्याप्युपलक्षणम् । तेन अन्तर्धा अन्तर्धिः अन्तर्णयतीत्यादीति दिक् । **ण्यास** । णि, आस, श्रन्थ्, एभ्यः स्त्रियां भावादिषु युच् स्यादित्यर्थः । **अकारस्येति** । ' अ प्रत्ययात् ' इति विहितस्येत्यर्थः । **घट्टिवन्दीति** । अण्यन्तत्वाद्युचो विधिः । **वेदनेति** । लाभार्थाद्विदेर्युच् । व्याख्यानात् । ' विद ज्ञाने ' इत्यस्य तु वित्तिः । ' विद वेदनाज्ञाननिवासेषु ' इति चुरादेस्तु ' ण्यासश्रन्थ ' इति युचि वेदनेत्यपि । **इषेरनिच्छार्थस्येति** । युज्वक्तव्य इति शेषः । **अन्वेषणेति** । मार्गणे इत्यर्थः । इच्छायां तु अन्विष्टिः । **परेर्वेति** । परिपूर्वकादिषेर्युज्वेत्यर्थः । **परीष्टिरिति** । ' व्रश्च ' इति षः ।

रोगाख्यायाम् । स्त्रियामित्येव । प्रच्छर्दिकेत्यस्य विवरणम्—**वमिरिति** । वमनमित्यर्थः । प्रवाहिकेत्यस्य विवरणम्—**ग्रहणीति** । अतिसारविशेषः । विचर्चिकेत्यस्य विवरणम्—**पामेति** । **क्वचिन्नेति** । ण्वुलिति शेषः । बहुलग्रहणादिति भावः । **अर्देति** । अर्तिशब्दस्य ' अर्द हिंसायाम् ' इति प्रकृतिदर्शनमिदम् । **शिरोऽर्त्तिरिति** । शिरःपीडेत्यर्थः । अर्देः क्तिन् । ' तितुत्र ' इति नेट् । **धात्वर्थनिर्देश इति** । धात्वर्थे निर्देष्टव्ये धातोः स्वार्थे ण्वुल् बहुलमित्यर्थः । स्त्रियामित्येव । **आसिका शायिकेति** । आसनं शयनमित्यर्थः । **इक्श्तपाविति** । धातुस्वरूपे निर्देष्टव्ये इक्श्तपौ वक्तव्यावित्यर्थः । धातुस्वरूपमेव वाच्यमिति फलितम् । **पचिः पचतिरिति** । पचधातुरित्यर्थः । शित्त्वेन सार्वधातुकत्वाच्छप् । अकर्तृकवाचकत्वेऽपि ' उपसर्गात्सुनोतिसुवति ' इति निर्देशात् शबादिविकरणाः । शित्त्वसामर्थ्यादिति तु प्राञ्चः । तन्न, पिबतिः गायतिरित्यादौ पिबाद्यादेशप्रवृत्त्या आत्वनिवृत्त्या च शित्त्वस्य चरितार्थत्वादित्यलम् । अत्र स्त्रियामिति न संबध्यते । व्याख्यानात् ।

(वा २२२८) । रेफः । 'मत्वर्थाच्छः' (वा २२२९) । बहुलवचनादकारलोपः । मत्वर्थीयः । 'इणजादिभ्यः' (वा २२३०) । आजिः । आतिः । 'इञ्वपादिभ्यः' (वा २२३१) । वापिः । वासिः । स्वरे भेदः । 'इक्कृष्यादिभ्यः' (वा २२३२) । कृषिः । गिरिः । (३२८६) **संज्ञायाम्** । ३ । ३ । १०९ ॥ अत्र धातोर्ण्वुल् । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । (वरणपुष्पप्रचायिका । अभ्यूषखादिका । अभ्यूषः पूरिका अपूपविशेषः) । (३२८७) **विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्च** । ३ । ३ । ११० ॥ परिप्रश्ने आख्याने च गम्ये इञ् स्यात् ।

वर्णात्कार इति । वार्तिकम् । **निर्देश इत्येवेति** । अ, इ, उ, इत्यादिवर्णनिर्देशे कर्तव्ये वर्णानुकरणात् अ, इ, उ, इत्यादिप्रातिपदिकात्स्वार्थे कारप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । **अकार इति** । अवर्ण इत्यर्थः । इह कारप्रत्ययस्य धातोरविहितत्वेऽपि अधिकारबलात् कृत्संज्ञा । अतः प्रातिपदिकत्वात् सुबुत्पत्तिः । ककारस्य नेत्संज्ञा, प्रयोजनाभावात् । अनार्धधातुकतया आकार इत्यादौ आतो लोपाप्रसक्तेः । अनार्धधातुकत्वादेव नेट् । बहुलग्रहणानुवृत्तेः क्वचिन्न । 'अस्य च्वौ' इत्यादौ । **ककार इति** । कवर्ण इत्यर्थः । प्रकृतावकार उच्चारणार्थः । 'न पुनरन्तरेणाचं व्यञ्जनस्योच्चारणं भवति' इति 'उच्चैरुदात्तः' इति सूत्रभाष्यात् । क्वचित्संघातादपि कप्रत्ययः, यथा एवकार इत्यादौ, वषट्कार इति सूत्रनिर्देशात्, सर्वे चकाराः प्रत्याख्यायन्त इति भाष्याच्च । **रादिफ इति** । वाच्य इति शेषः । वाऽसरूपविधिना कारप्रत्ययोऽपि । अत्र स्त्रियामित्यस्य अनुवृत्तेरनभ्युपगमेन अस्त्रियामिति निषेधाभावात् । **मत्वर्थाच्छ इति** । मत्वर्थशब्दात् स्वार्थे छप्रत्ययो वाच्य इत्यर्थः । ननु मत्वर्थीय इत्यत्र कथं 'यस्येति च' इत्यकारलोपः, अतद्धितपरत्वात् अभत्वाच्चेत्यत आह—**बहुलवचनादकारलोप इति** । **मत्वर्थीय इति** । मतोरर्थो यस्य प्रत्ययस्य स मत्वर्थः । स एव मत्वर्थीयः । 'तसौ मत्वर्थे' इत्यत्र तु बहुलग्रहणाच्च । 'शैषिकान्मतुबर्थीयात्' इत्यत्र भवार्थे गहादित्वात् छो बोध्यः । **इणजादिभ्य इति** । वाच्य इति शेषः । स्त्रियामित्येव । (आजिरित्यत्र अजेर्वीभावमाशङ्क्य आह—**बहुलमिति**) । **इञ्वपादिभ्य इति** । वाच्य इति शेषः । स्त्रियामित्येव । ननु इणोऽनुवृत्त्यैव सिद्धे इञ्ग्रहणमनर्थकम् इत्यत आह—**स्वरे भेद इति** । 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इति स्वरविशेष इञ्विधेः फलमित्यर्थः । **इक्कृष्यादिभ्य इति** । वाच्य इति शेषः । **कृषिरिति** । कित्त्वान्न लघूपधगुणः । **गिरिरिति** । गॄधातोरिक् कित्त्वान्न गुणः । 'ॠत इद्धातोः' इति इत्त्वे रपरत्वम् ।

संज्ञायाम् । **वरणेति** । वरणः वृक्षविशेषः । वारणान्यदोमार्थानीत्यादौ याज्ञिकानां प्रसिद्धः । अभ्यूष इत्यस्य विवरणम्—**पूरिकेति** । तस्यापि विवरणम्—**अपूपविशेष इति** । 'समितावेसने जीरहिङ्गुमारीचयोजिते । घृताक्ते

चात् ण्वुल्। विभाषोक्तेर्यथाप्राप्तमन्येऽपि। कां त्वं कारिं—कारिकां—क्रियां—कृत्यां—कृतिं वा अकार्षीः। सर्वां कारिं—कारिकां—क्रियां—कृत्यां—कृतिं वा अकार्षम्। एवं गणिं—गणिकां—गणनाम्। पाचिं—पाचिकां—पचां—पक्तिम्। इज्यां—इष्टिम्। (३२८८) **पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु ण्वुच्। ३। ३। १११॥** पर्यायः परिपाटी क्रमः। अर्हणमर्हः योग्यता। पर्यायादिषु द्योत्येषु ण्वुच् स्यात्। भवत आसिका। शायिका। अग्रगामिका। भवानिक्षुभक्षिकामर्हति। ऋणे—इक्षुभक्षिकां मे धारयसि। उत्पत्तौ—इक्षुभक्षिका उदपादि। (३२८९) **आक्रोशे नञ्यनिः। ३। ३। ११२॥** विभाषेति निवृत्तम्। नञ्युपपदेऽनिः स्यादाक्रोशे। अजीवनिस्ते शठ भूयात्। अप्रयाणिः। 'कृत्यल्युटो बहुलम्'

जलसंयुक्ते पीठस्योपरि वेष्टिते। घृतेन वाथ तैलेन भर्जिता पूरिका मता।' इति भोजनकौतूहले तल्लक्षणात्। **विभाषाख्यान**। स्त्रियामित्येव। पूर्वं परिप्रश्नः पश्चादुक्तकथनमाख्यानम्। अल्पाच्तरत्वादाख्यानशब्दस्य पूर्वनिपातः। तदाह—**परिप्रश्न इति**। वाऽसरूपविधिना सिद्धे विभाषाग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—**विभाषोक्तेरिति**। स्त्रियां वाऽसरूपविधेरप्रवृत्त्या विभाषाग्रहणाभावे इञ्ण्वुलावेव स्याताम्। न तु प्रत्ययान्तरमित्यर्थः। परिप्रश्ने उदाहरति—**कां त्वमिति**। कां त्वं कारिमकार्षीरित्यन्वयः। इञि रूपम्। एवं कारिकामित्यादावपि कां त्वमित्यस्य कार्षीरित्यस्य चान्वयो बोध्यः। **कारिकामिति**। ण्वुलि रूपम्। क्रियामित्यत्र 'कृञः श च' इति शः। कृत्यामित्यत्र 'कृञः श च' इति चकारात् क्यपि तुक्। कृतिमित्यत्र क्तिन् 'कृञः श च' इति चकारादित्युक्तम्। आख्याने उदाहरति—**सर्वां कारिमित्यादि**। अत्रापि सर्वां कारिमित्यादिपक्षसु सर्वामित्यस्य अकार्षमित्यस्य चान्वयः। **एवं गणिमिति**। अत्रापि कामकार्षीः सर्वामकार्षमिति प्रश्नप्रतिवचनानि योज्यानि। गणधातोरदन्तात् चुरादिणिजन्तादिञादि। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः। **गणनामिति**। 'ण्यासश्रन्थः' इति युच्। अत्र क्तिन् तु न, युचा बाधात्। पचामित्यत्र षिद्भिदादिभ्यः' इति षित्त्वादङ्। इज्यामित्यत्र 'व्रजयजोर्भावे' इति क्यप्। 'वचिस्वपि' इति संप्रसारणम्। इष्टिरित्यत्र यजेः क्तिन्, व्रश्चेति षः।

पर्यायार्ह। पर्यायशब्दस्य विवरणम्—**परिपाटीति**। तस्यापि विवरणम्—**क्रम इति**। परिपूर्वात्पटेः क्रमार्थादिणजादिभ्य इति स्त्रियां भावे इण्। 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीष्। **अर्हणमर्ह इति**। भावे घञिति भावः। **द्योत्येष्विति**। भाव एवार्थे प्रत्यय इति भावः। क्रमे उदाहरति—**भवत आसिकेति**। आदौ आसनं ततः शयनं ततोऽग्रगमनमित्यर्थः। अर्हे उदाहरति—**भवानिति**। 'ऋणे' इत्युदाहरणसूचनम्। इक्षुभक्षणमृणत्वेन धारयसीत्यर्थः।

(सू २८४१) । भावेऽकर्तरि च कारके संज्ञायामिति च निवृत्तम्। राज्ञा भुज्यन्ते राजभोजनाः शालयः । 'नपुंसके भावे क्तः' (सू ३०१०)। (३२९०) ल्युट् च । ३ । ३ । ११५ ॥ हसितम् हसनम् । योगविभाग उत्तरार्थः । (३२९१) कर्मणि च येन संस्पर्शात्कर्तुः शरीरसुखम् । ३ । ३ । ११६ ॥ येन कर्मणा स्पृश्यमानस्य कर्तुः शरीरस्य सुखमुत्पद्यते तस्मिन्कर्मण्युपपदे ल्युट् स्यात् । पूर्वेण सिद्धे नित्यसमासार्थं वचनम् । पयःपानं सुखम्। (ओदनभोजनं सुखम्। नन्वत्र पानादेव सुखम् । चन्दनानुलेपनं सुखमितिवत्। सत्यम्। यत्र संस्पर्शं विना सुखाभावस्तदर्थकत्वात्। यत्र साक्षात्प-

---

'उत्पत्तौ' इत्युदाहरणसूचनम् । **उदपादीति** । उत्पन्नेत्यर्थः । उत्पूर्वात्पदेः कर्तरि लुङि 'चिण् ते पदः' इति चिण् । **आक्रोशे नञ्यनिः । निवृत्तमिति।** व्याख्यानादिति भावः । **अजीवनिरिति**। अजीवनमित्यर्थः । **अप्रयाणिरिति**। अप्रयाणमित्यर्थः । क्तिन् तु न भवति । अनिना बाधात् । स्त्रियां वाऽसरूपविधेरभावात् । विभाषानुवृत्तौ क्वचित्क्तिन् स्यादिति भावः । इति स्त्र्यधिकारः ।

कृत्यल्युटो बहुलम्। कृत्यसंज्ञकाः प्रत्ययाः 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' इति भावे कर्मणि च विहिताः । करणे अधिकरणे भावे च ल्युड्विहितः । ततोऽन्यत्रापि कृत्यल्युटः स्युरित्यर्थः । स्नानीयं चूर्णम् । करणे अनीयर् इति सिद्धवत्कृत्य ल्युटि उदाहरति—**राज्ञेति** । कर्मणि ल्युडिति भावः ।

नपुंसके भावे क्तः । इदं सूत्रं 'निष्ठा' इति सूत्रप्रस्तावे प्रागेव प्रसङ्गाद्व्याख्यातं मूले । इह तु क्रमप्राप्तत्वात् पुनरुपन्यस्तम् । **ल्युट् च** । चात् क्तः । नपुंसके भावे इत्येव । ननु 'नपुंसके भावे क्तल्युटौ' इत्येव सिद्धे योगविभागो व्यर्थ इत्यत आह—**योगेति** । कर्मणि च येनेत्युत्तरसूत्रे ल्युट एवानुवृत्त्यर्थ इत्यर्थः । **कर्मणि च येन** । संस्पर्शशब्दः कृदन्तः, कृद्योगे कर्तुरिति कर्मणि षष्ठी । येनेति कर्तरि तृतीया । 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इति नियमात् । **येन कर्मणेति । कर्तुः शरीरस्येति** । शरीरावच्छिन्नस्येत्यर्थः । अर्धर्चादित्वाच्छरीरशब्दः पुंलिङ्गोऽपि । तेन कर्तृण इत्येव भाव्यमिति निरस्तम् । **ल्युट् स्यादिति** । भावे नपुंसके इति शेषः । **पूर्वेणेति** । 'ल्युट् च' इति पूर्वसूत्रेणेत्यर्थः । **नित्येति ।** उपपदसमासार्थमित्यर्थः । तस्य नित्यत्वात् । **पयःपानं सुखमिति** । पयसा स्पृश्यमानशरीरावच्छिन्नस्य सुखजनकमित्यर्थः । उदाहरणान्तरमाह—**ओदनभोजनं सुखमिति** । सङ्कते—**अत्र पानादिति** । पानादेव सुखम्, न तु संस्पर्शेनेनेत्यर्थः । भोजनादित्यपि द्रष्टव्यम् । तत्र दृष्टान्तमाह—**चन्दनानुलेपनं सुखमितिवदिति** । तथा च पयसा ओदनेन च स्वरूपतस्तावद्देवदत्तसुखाभावात् कथमिदमुदाहरणमिति भावः । समाधत्ते—**सत्यमिति । यत्र संस्पर्शमिति** । यत्र विषये संस्पर्शं विना स्वरूपसतैव सुखं नोत्पद्यते तादृशविषयोपलक्षणं संस्पर्श-

रम्परया वा सुखं तत्रेति यावत्)। कर्तुरिति किम्। गुरोः स्नापनं सुखम्, नेह गुरुः कर्ता, किंतु कर्म । (कर्मणीति किम् । तूलिकाया उत्थानं सुखम्। अग्निकुण्डस्य सेवनं सुखम् । प्रत्युदाहरणेष्वसमासः)। (३२९२) **वा यौ** । २ । ४ । ५७ ॥ अजेर्वी वा स्याद्यौ । प्रवयणम् । प्राजनम् । (३२९३) **करणाधिकरणयोश्च** । ३ । ३ । ११७ ॥ ल्युट् स्यात् । इध्मप्रव्रश्चनः कुठारः । गोदोहनी स्थाली । खलः प्रागधिकरणयोरित्यधिकारः। (३२९४) **अन्तरदेशे** । ८ । ४ । २४ ॥ अन्तःशब्दाद्धन्तेर्नस्य णः स्यात् । अन्तर्हणनम्। देशे तु अन्तर्हननो देशः। अत्पूर्वस्येत्येव । अन्तर्घ्नन्ति । तपरः किम् । अन्तर्घ्नानि (३२९५) **अयनं च** । ८ । ४ । २५ ॥ अयनस्य णोऽन्तःशब्दात्परस्य । अन्तरयणम्। अदेश इत्येव । अन्तरयनो देशः । (३२९६) **पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण**। ३ । ३ । ११८॥(३२९७) **छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य**। ६।४। ९६॥ द्विप्रभृत्युपसर्गहीनस्य छादेर्ह्रस्वः स्याद्घे परे । दन्ताश्छाद्यन्तेऽनेन दन्तच्छदः। प्रच्छदः। अद्वीति किम् । समुपच्छादः। आकुर्वन्त्यस्मिन्नाकरः। (३२९८) **गोचरसंचरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च** । ३ । ३ । ११९ ॥ घान्ता निपात्यन्ते । 'हलश्च' (सू ३३००) इति वक्ष्यमाणस्य घञोऽपवादः । गावश्चरन्त्यस्मिन्निति गोचरो देशः। संचरन्त्यनेन संचरो मार्गः । वहन्त्यनेन

ग्रहणमित्यर्थः। फलितमाह—**यत्रेति** । स्पर्शनेन यत्र सुखं यथा चन्दनानुलेपनं सुखमिति, यत्र संस्पर्शपूर्वकपानादेर्वा सुखम् यथा पयःपानं सुखमित्यादौ, तत्र सर्वत्रास्य प्रवृत्तिरित्यर्थः। **तूलिकाया उत्थानं सुखमिति** । अत्र न कर्मोपपदमिति भावः। **अग्निकुण्डस्येति** । शीतकाल इति शेषः । अत्राग्निकुण्डेन संस्पर्शो नास्ति, दाहप्रसङ्गादिति भावः। ननु तूलिकाया उत्थानम् इत्यादिप्रत्युदाहरणेषु पूर्वसूत्रेण ल्युट् स्यादेवेति कर्मणीत्यादि व्यर्थमित्यत आह—**प्रत्युदाहरणेष्विति** । **असमास इति** । नित्यस्योपपदसमासस्याभाव इत्यर्थः।

करणाधिकरणयोश्च। अर्थनिर्देशोऽयं, न तूपपदं, व्याख्यानात् । अजपौ परत्वादयं बाधते । तदुक्तं 'अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः स्त्रियाः खलनौ विप्रतिषेधेन' इति। **इध्मप्रव्रश्चन इति** । प्रवृश्च्यतेऽनेनेत्यर्थे ल्युट् । इध्मस्य प्रव्रश्चन इति विग्रहः। **गोदोहनीति** । दुह्यतेऽस्यामित्यर्थे ल्युट्। गोर्दोहनीति विग्रहः। **खलः प्रागिति**। व्याख्यानादिति भावः। **पुंसि** । करणाधिकरणयोरित्येव । पूर्वसूत्रापवादः । **छादेर्घे** । 'अद्व्युपसर्गस्य' इति छेदः। **ह्रस्वः स्यादिति** । 'खचि ह्रस्वः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। णिच्प्रकृतिभूतस्य छाद उपधाया इति शेषः। 'ऊदुपधायाः' इत्यतस्तदनुवृत्तेः । एतेन णेरेव ह्रस्वः तत्सामर्थ्यात्तस्य लोपो नेति परास्तम्। **गोचर** । ननु 'पुंसि संज्ञायां घः' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**हलश्चे-**

ग्रहः स्कन्धः । मजः । ण्यन्तस्यावृन्तम् । निपातनाद्वृद्धिभावो न । व्यापचः परायस्थानम् । निगच्छन्त्यनेन निगमः छन्दः । चात्कषः । निकषः । (३२९९) **अवे तॄस्त्रोर्घञ् । ३ । ३ । १२० ॥** अवतारः कूपादेः । अवस्तारो जवनिका । (३३००) **हलश्च । ३ । ३ । १२१ ॥** हलन्ताद्घञ्स्यात् । घापवादः । रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति रामः । अपमृज्यतेऽनेन व्याध्यादिरित्यपामार्गः । विमार्गः समूहनी । (३३०१) **अध्यायन्यायोद्यावसंहाराश्च । ३ । ३ । १२२ ॥** अधीयतेऽस्मिन्नध्यायः । नियन्त्युद्युवन्ति संहरन्त्यनेनेति विग्रहः । 'अवहाराधारावायानामुपसंख्यानम्' (वा २२३६) । (३३०२) **उदङ्कोऽनुदके । ३ । ३ । १२३ ॥** उत्पूर्वादञ्चतेर्घञ्स्यात् न तूदके । घृतमुदच्यत उद्ध्रियतेऽस्मिन्निति घृतोदङ्कश्चर्ममयं भाण्डम् । अनुदके किम् । उदकोदञ्चनः । (३३०३) **जालमानायः । ३ । ३ । १२४ ॥** आनीयन्ते मत्स्यादयोऽनेनेत्यानायः । जालम् इति किम् । आनयः । (३३०४) **खनो घ च । ३ । ३ । १२५ ॥** चाद्घञ् । आखनः आखानः । घित्करणमन्यतोऽप्ययमिति ज्ञापनार्थम् । तेन भजेः भगः पदम्[1] । करणे घः । खल सञ्चये । अधिकरणे घः । खल इत्यादि । 'खनेर्डडरेकेकवका वाच्याः' (वा २२३८) आखः–आखरः–आखनिकः–आखनिकवकः । एते खनित्रवचनाः । (३३०५) **ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् । ३ । ३ । १२६ ॥** करणाधिकरणयोरिति निवृत्तम् । एषु दुःखसुखार्थेषूपपदेषु

ति वक्ष्यमाणस्येति । **चात्कषः इति** । व्याख्यानादिति भावः । **अवे तॄस्त्रोर्घञ्** । अवेत्युपसर्गे उपपदे तॄ स्तॄ आभ्यां घञ् स्यात् पुंसि संज्ञायां प्रायेणेत्यर्थः । **घापवाद इति** । 'पुंसि संज्ञायाम्' इति विहितस्य घस्यापवाद इत्यर्थः । **हलश्च** । स्पष्टम् । **अध्याय** । अधिपूर्वक इङ्, निपूर्वक इण्, उत्पूर्वकः युधातुः, संपूर्वको हृञ्, एते घञन्ता निपात्यन्ते । 'पुंसि संज्ञायाम्' इति घापवादः । **अवहारेति** । अवहारः, आधारः, आवायः, एषां घञन्तानां निपातनस्योपसंख्यानमित्यर्थः । **उदङ्कोऽनुदके** । घस्यापवादः । **घृतोदङ्क इति** । 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' इति कुत्वम् । **जालमानायः** । जालं वाच्यं चेत् आनाय इति घञन्तमित्यर्थः । **खनो घ च** । घ इति लुप्तप्रथमाकम् । खनो घञ् स्यात् घश्चेत्यर्थः । नन्वत्र घित्करणं व्यर्थम्, चजोरभावेन कुत्वस्याप्रसक्तेरित्याशङ्क्य आह—**घित्करणमिति** । **भजेर्भग इति** । भज्यते इति कर्मणि घः । **पदमिति** । पद्यते गम्यतेऽनेनेति विग्रहः । **खनेरिति** । ड, डर, इक, इकवक, एषां चतुर्णां द्वन्द्वः । **आख इति** । डे रूपम् । **आखर इति** । डरे रूपम् । उभयत्रापि डित्वसामर्थ्याट्टिलोपः । इके उदाहरति—**आखनिक इति** । इकवके उदाहरति—**आखनिकवक इति** ।

---

[1] 'भगः पद'मिति क्वाचित्कं वाक्यमेतत् । नतु 'पद'मिति प्रकृतस्योदाहरणं, तत्र घित्वफलाभावात् । किन्तु पद्यतेः 'घञर्थे कविधान'मिति कः ।

खल्स्यात् । 'तयोरेव—' (सू २८३३) इति भावे कर्मणि च । कृच्छ्रे–दुष्करः कटो भवता । अकृच्छ्रे–भवता ईषत्करः । सुकरः । 'निमिमीलियां खलचोरात्वं नेति वाच्यम्' (वा ४४८७) ईषन्निमयः । दुष्प्रमयः । सुविलयः । निमयः । मयः । लयः । (३३०६) उपसर्गात्खल्घञोः । ७ । १ । ६७ ॥ उपसर्गादेव लभेर्नुम् स्यात् । ईषत्प्रलम्भः । दुष्प्रलम्भः । सुप्रलम्भः । उपालम्भः । उपसर्गात् किम् । ईषल्लभः । लाभः । (३३०७) न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् । ७ । १ । ६८ ॥ उपसर्गान्तररहिताभ्यां सुदुर्भ्यां लभेर्नुम्न स्यात्खल्घञोः । सुलभम् । दुर्लभम् । केवलाभ्याम् किम् । सुप्रलम्भः । अतिदुर्लम्भः । कथं तर्हि अतिसुलभमतिदुर्लभमिति । यदा स्वती कर्मप्रवचनीयौ तदा भविष्यति । (३३०८) कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः । ३ । ३ । १२७ ॥ कर्तृकर्मणोरीषदादिषु च भूकृञोः खल्स्यात् । 'यथासंख्यं नेष्यते' । कर्तृकर्मणी च धातोरव्यवधानेन प्रयोज्ये । ईषदादयस्तु

ईषद्दुःसुषु । निवृत्तमिति । व्याख्यानादिति भावः । तर्हि 'कर्तरि कृत्' इति कर्तरि स्यादित्यत आह—तयोरेवेति । इह दुरिति कृच्छ्रार्थे एवान्वेति अकृच्छ्रार्थे तु ईषदिति सु इति चान्वेति । योग्यताबलात् । तदेतदाह—कृच्छ्रे दुष्कर इत्यादिना । भवतेति । 'न लोक' इति षष्ठीनिषेधात् कर्तरि तृतीया । कृच्छ्रेत्यादि किम् । ईषत्कार्यम् । अल्पमित्यर्थः । निमीति । निपूर्वो मिञ्, मीनातिः, लीङ्, एषामित्यर्थः । 'मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च' 'विभाषा लीयतेः' इति प्राप्तमात्वं खलचोर्निषिध्यते । खलि उदाहरति—ईषन्निमय इत्यादि । 'एरच्' इत्यचि उदाहरति—निमय इत्यादि । उपसर्गात्खल्घञोः । लभेर्नुमिति । 'लभेश्च' इत्यतः 'इदितो नुम्' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । न सुदुर्भ्याम् । केवलाभ्यामित्येतद्व्याचष्टे—उपसर्गान्तरेति । सुप्रलम्भः अतिदुर्लम्भ इति । अत्र सुदुरोरुपसर्गान्तरसहितत्वात् पूर्वसूत्रप्राप्तस्य न निषेधः । कथं तर्हीति । सुदुरोरुपसर्गान्तरसहितत्वेन नुमोऽनिषेधादिति भावः । समाधत्ते—यदेति । 'स्वती पूजायाम्' । यदा पूजार्थकाविमौ कर्मप्रवचनीयौ तदा उपसर्गत्वाभावात् न सुदुरोरुपसर्गसहितत्वम् । अतो निषेधो भविष्यतीति भावः । सोः पूजार्थतया उपसर्गत्वाभावात् पूर्वसूत्रान्न तत्र प्राप्तिरित्यपि बोध्यम् ।

कर्तृकर्मणोश्च । कर्तृकर्मणोरिति सप्तमी । उपपदयोरिति लभ्यते, व्याख्यानात् । चकारादीषद्दुस्सुष्विति समुच्चीयते । भूकृञोरिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तदाह—कर्तृकर्मणोरीषदादिषु चोपपदेष्विति । अत्र कर्तृकर्मणोरन्यतरस्मिन् ईषद्दुःसुनामन्यतमे च इत्युभयस्मिन् समुच्चिते उपपदे इत्यर्थो विवक्षितः । न तु प्रत्येकमुपपदत्वम्, व्याख्यानात् । भाष्ये तथैवोदाहरणाच्च । नेष्यत इति । भूकृञोः कर्तृकर्मणोरित्यस्य च न यथासंख्यमित्यर्थः । ननु कर्तृकर्मणोरन्यतरस्य ईषदादीनामन्यतमस्य च उपपदस्य प्रयोगसंनिपाते कथं पौर्वापर्यमित्यत आह—कर्तृकर्मणी चेत्यादि । भाष्ये तथैवोदाहरणादिति भावः । च्व्यर्थयोरिति । अभूततद्भाव

ततः प्राक्। 'कर्तृकर्मणोश्च्व्यर्थयोरिति वाच्यम्' (वा २२४१)। खित्वान्मुम्। अनाढ्येन आढ्येन दुःखेन भूयते दुराढ्यंभवम्। ईषदाढ्यंभवम्। स्वाढ्यंभवम्। ईषदाढ्यंकरः। दुराढ्यंकरः। स्वाढ्यंकरः। च्व्यर्थयोः किम्। आढ्येन सुभूयते। (३३०९) आतो युच्। ३। ३। १२८॥ खलोऽपवादः। ईषत्पानः सोमो भवता। दुष्पानः। 'भाषायां शासियुधिदृशिधृषिमृषिभ्यो युज्वाच्यः' (वा २२४३)। दुःशासनः। दुर्योधन इत्यादि। (३३१०) षात्पदान्तात्। ८। ४। ३५॥ नस्य णो न। निष्पानम्। सर्पिष्पानम्। षात् किम्। निर्याणः। पदान्तात् किम्। पुष्णाति। पदे अन्तः पदान्तः इति सप्तमीसमासोऽयम्। तेनेह न। सुसर्पिष्केण। (३३११) आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः। ३। ३। १७०॥ अवश्यंकारी। शतंदायी। (३३१२) कृत्याश्च। ३। ३। १७१॥आवश्यकाधमर्ण्ययोरित्येव। अवश्यं हरिः सेव्यः। शतं देयम्। (३३१३) क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्। ३। ३। १७४॥ धातोः क्तिच्क्तश्च स्यादाशिषि संज्ञायाम्। 'तितुत्र—' (सू ३१६३) इति नेट्। भवताद्भूतिः। (३३१४)

इत्यर्थः। **भूयत इति**। भावे लट्। **दुराढ्यंभवमिति**। भावे खल्। अत्राढ्यस्य दुरुपपदस्य भूधातोः प्रागव्यवधानेन प्रयोगः। दुरस्तु ततः प्राक्। **दुराढ्यंकर इति**। अनाढ्यः आढ्यः दुःखेन क्रियते इत्यर्थः। अत्र आढ्यः कर्म उपपदम्। ईषदाढ्यंभवमित्याद्यप्युदाहार्यम्। अत्र ईषद्दुस्सूनां व्यवहितत्वात् पूर्वसूत्रेणाप्राप्तविदमारब्धमिति बोध्यम्। **आतो युच्**। कर्तृकर्मणोरिति नानुवर्तते, अस्वरितत्वात्। ईषदादिषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषूपपदेषु आदन्ताद्धातोर्युच् स्यादित्यर्थः। तयोरेवेति भावे कर्मणि च। **खलोऽपवाद इति**। वाऽसरूपविधिस्तु न भवति 'क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु वाऽसरूपविधिर्न' इत्युक्तेः। **दुष्पान इति**। 'इदुदुपध' इति षः। **भाषायामिति**। 'छन्दसि गत्यर्थेभ्यः' 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इत्युत्तरमिदं वार्तिकम्। ईषद्दुस्सुष्वित्येव। खलोऽपवादः। इति। खलर्थाः प्रत्ययाः।

आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः। कर्तरि कृदित्येव। **अवश्यंकारीति**। अवश्यमित्यव्ययम्। **शतंदायीति**। 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः' इति षष्ठी न। **कृत्याश्चेत्यादि**। स्पष्टम्। **क्तिच्क्तौ च**। **आशिषीति**। 'आशिषि लिङ्लोटौ' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। **भवतादिति**। आशिषि लोट्। भूतिरित्यस्य विवरणमिदम्। कर्तरि क्तिच्। **न क्तिचि दीर्घश्च**। **अनिटामिति**। 'अनुदात्तोपदेश, इति सूत्रमिहानुवर्तते इति भावः। **रन्तिरिति**। अत्र 'श्र्युकः किति' इत्यस्याप्रवृत्तेः 'तितुत्र' इत्येव नेट्। भूतिरित्यत्र तु परत्वात् 'श्र्युकः किति' इत्येवोचितम्। **सनः**। **आत्त्वमिति**। 'विड्वनोरनुनासिकस्यात्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। **लोपश्चेति**। अन्त्यस्य नकारस्येति शेषः। क्ते उदाहरि-

न क्त्विचि दीर्घश्च । ६ । ४ । ३९ ॥ अनिटां वनतितनोत्यादीनां च दीर्घानुनासिकलोपौ न स्तः क्त्विचि परे । यन्तिः । रन्तिः । वन्तिः । तन्तिः। (३३१५) **सनः क्त्विचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम्** । ६ । ४ । ४५ ॥ सनोतेः क्त्विच्यात्वं वा स्याल्लोपश्च वा । सतुतात् । सातिः । सतिः । सन्तिः । देवा एनं देयासुः देवदत्तः । (३३१६) **अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा** । ३ । ४ । १८ ॥ प्रतिषेधार्थयोरलंखल्वोरुपपदयोः क्त्वा स्यात् । प्राचांग्रहणं पूजार्थम् । 'अमैवाव्ययेन' (सू ७८३) इति नियमान्नोपपदसमासः । 'दो दद्घोः' (सू ३०७७) । अलं दत्त्वा । 'घुमास्था—' (सू २४६२) । पीत्वा खलु । अलंखल्वोः किम् । मा कार्षीत् । प्रतिषेधयोः किम् । अलंकारः । (३३१७) **उदीचां माङो व्यतीहारे** । ३ । ४ । १९॥ व्यतीहारेऽर्थे माङः क्त्वा स्यात्। अपूर्वकालार्थमिदम्। (३३१८) **मयतेरिदन्यतरस्याम्** । ६ । ४ । ७० ॥ मेङ इकारोऽन्तादेशः स्याद्वा ल्यपि । अपमित्य याचते । अपमाय । उदीचां-

---

व्यत्राह—**देवा एनं देयासुरिति** । आशीर्लिङ् । **देवदत्त इति** । तयैरेवेति कर्मणि क्तः । क्तिचा बाधा मा भूदिति क्तविधिः । अन्यथा अपवादेन क्तिचा क्तो बाध्येत । वाऽसरूपविधिस्तु 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यतः प्रागेवेति 'प्रैषातिसर्ग' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । **अलंखल्वोः। क्त्वा स्यादिति** । भावार्थकोऽयम् । 'अव्ययकृतो भावे' इति वचनात् । एतच्च 'तुमर्थे सेसेन' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । ननु 'उदीचां माङो व्यतीहारे' इत्युत्तरसूत्रे उदीचांग्रहणादस्य नित्यत्वावश्यकत्वात् प्राचांग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—**प्राचांग्रहणं पूजार्थमिति** । न च वाऽसरूपविधिराशङ्क्यः । तस्य 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यतः प्रागेव प्रवृत्तेरुक्तत्वात् । अलं रोदनेनेत्यादि तु बहुलग्रहणात्समाधेयमित्यलम् । उपपदसमासे ल्यपमाशङ्क्य आह—**अमैवाव्ययेनेति** । **अलं दत्त्वेति** । दानेन किञ्चिदपि साध्यं नास्तीत्यर्थः । ईत्वं स्मारयति—**घुमास्थेति** । **पीत्वा खल्विति** । पानेन साध्यं नास्तीत्यर्थः ।

उदीचां माङो । व्यतीहारो विनिमयः 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इत्यनेन सिद्धिमाशङ्क्य आह—**अपूर्वकालार्थमिति** । **मयतेरिदन्यतरस्याम्** । 'वाऽन्यस्य संयोगादेः' इत्यतो वेति 'न ल्यपि' इत्यतो ल्यपीति चानुवर्तते इति भावः । **अपमित्य याचत इति** । त्वया गौर्दत्ता चेत् मया महिषो दीयते इत्येवं विनिमयं कर्तुं गां याचते इत्यर्थः । इह विनिमयस्य पूर्वकालिकत्वाभावात् समानकर्तृकयोरित्यस्य न प्राप्तिः । प्रत्युत याचनाया एव पूर्वकालिकत्वात् याचेः क्त्वाप्राप्तिः । गतिसमासे क्त्वो ल्यप् इत्वं तुक् । **अपमायेति** । इत्वाभावे रूपम् ।

अहणाद्यथाप्राप्तमपि। याचित्वा अपमयते। (३३१९) **परावरयोगे च**। ३।४।२०॥ परेण पूर्वस्यावरेण परस्य योगे गम्ये धातोः क्त्वा स्यात्। अप्राप्य नदीं पर्वतः। परनदीयोगोऽत्र पर्वतस्य। अतिक्रम्य पर्वतं स्थिता नदी। अवरपर्वतयोगोऽत्र नद्याः। (३३२०) **समानकर्तृकयोः पूर्वकाले**। ३।४।२१॥ समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमानाद्धातोः क्त्वा स्यात्। भुक्त्वा व्रजति। द्वित्वमतन्त्रम्। स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति।

'ईद्यति' इति ईत्वं तु न, 'न ल्यपि' इति निषेधात्। **उदीचांग्रहणादिति**। तेन मेङः क्त्वाप्रत्ययस्य विकल्पलाभात् तदभावे याचेः पूर्वकालक्रियावृत्तित्वात् समानकर्तृकयोरिति क्त्वेति भावः।

परावरयोगे च। परावरयोर्योगे इति विग्रहः। योगशब्दस्य प्रत्येकमन्वयः। परयोगे अवरयोगे च क्त्वेति लभ्यते। परेण कस्य योग इत्याकाङ्क्षायां अवरस्येति लभ्यते। अवरेण कस्य योग इत्याकाङ्क्षायां परस्येति लभ्यते। तदाह—**परेण पूर्वस्येति**। अवरस्येत्यर्थः। परावरशब्दौ हि क्रमात् व्यवहिताव्यवहितदेशवृत्तिवाचिनौ। **क्त्वा स्यादिति**। 'अव्ययकृतो भावे' इति वचनादयमपि भावार्थक एव। अवरस्य परयोगे उदाहरति—**अप्राप्य नदीं पर्वत इति**। विन्ध्यपर्वताद्दक्षिणदेशे निवसतः विन्ध्यं गङ्गां च नदीमधिकृत्य प्रवृत्तमिदं वाक्यम्। विन्ध्यस्योत्तरत एव हि गङ्गा। तथा च दक्षिणदेशस्थानां गङ्गोत्तरणेन विना विन्ध्यपर्वतः प्राप्यत्वेन स्थित इत्यर्थः, विन्ध्यस्य दक्षिणतो गङ्गाया अभावादिति भावः। तथा च दक्षिणदेशस्थानां विन्ध्यव्यवहिता गङ्गा। दक्षिणदेशीयापेक्षया अव्यवहितस्य विन्ध्यस्य दाक्षिणात्यापेक्षया व्यवहितया गङ्गया योगो गम्यते। तदाह—**परनदीयोगोऽत्र पर्वतस्येति**। अथापरेण परस्य योगे उदाहरति—**अतिक्रम्य पर्वतं स्थिता नदीति**। दाक्षिणात्यानाम् अव्यवहितविन्ध्यपर्वतातिक्रमेणैव व्यवहिता गङ्गा प्राप्यत्वेन स्थितेत्यर्थः। अत्र अव्यवहितेन विन्ध्येन दाक्षिणात्यापेक्षया व्यवहितायाः गङ्गायाः योगो गम्यते। तदाह—**अवरपर्वतयोगोऽत्र नद्या इति**। इह अप्राप्तेरतिक्रमणस्य च विन्ध्यस्थितिपूर्वकालकत्वाभावात् 'समानकर्तृकयोः पूर्व' इत्यस्य न प्राप्तिः।

समानकर्तृकयोः। समानकर्तृकयोरिति निर्धारणे षष्ठी। पूर्वकाल इत्यस्य पूर्वकालके धात्वर्थे इत्यर्थः। विद्यमानादिति शेषः। **क्त्वा स्यादिति**। अव्ययकृत्वाद्भावार्थकोऽयम्। **भुक्त्वा व्रजतीति**। पूर्वकालिकाद्भोजनात् उत्तरकालिकं व्रजनमित्यर्थः। **द्वित्वमिति**। समानकर्तृकयोरिति द्वित्वमविवक्षितमिति भावः। **स्नात्वेति**। स्नानभोजनपानोत्तरकालिकं व्रजनमित्यर्थः। अत्र व्रजनापेक्षया स्नानादीनां बहूनां पूर्वकालिकत्वेऽपि क्त्वेति भावः। एतच्च भाष्ये स्पष्टम्। पूर्वं भुङ्क्ते

'अनुदात्त–' (सू २४२८) इत्यनुनासिकलोपः । विष्णुं नत्वा स्तौति । स्वरत्यादेः 'श्रयुकः किति' (सू २३८१) इति नित्यमिडभावः पूर्वविप्रतिषेधेन। स्वृत्वा । सूत्वा । धूत्वा । (३३२१) क्त्वि स्कन्दिस्यन्दोः । ६ । ४ । ३१ ॥ एतयोर्नलोपो न स्यात्क्त्वि परे । स्कन्त्वा । ऊदित्त्वादिड्वा । स्यन्त्वा–स्यन्दित्वा। (३३२२) न क्त्वा सेट् । १ । २ । १८ ॥ सेट् क्त्वा किन्न स्यात् । शयित्वा । सेट् किम् । कृत्वा । (३३२३) मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा । १ । २ । ७ ॥ एभ्यः सेट् क्त्वा कित् । मृडित्वा । 'क्लिशः क्त्वा—' (सू ३०४६) इति वेट् । क्लिशित्वा क्लिष्ट्वा । उदित्वा । उषित्वा । 'रुदविद–' (सू २६०६) इति कित्त्वम् । रुदित्वा । विदित्वा । मुषित्वा । गृहीत्वा । (३३२४) नोपधात्थफान्ताद्वा । १ । २ । २३ ॥ सेट् क्त्वा कित्स्याद्वा ।

ततो व्रजतीत्यत्र तु पूर्वशब्देनैव पूर्वत्वस्यावगमात् 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति न्यायात् न क्त्वा । पूर्वं भुक्त्वा ततो व्रजतीत्यत्र तु न क्रिययोः पौर्वापर्यं, किंतु कर्त्रोरेव । अन्येभ्यो भोक्तृभ्यः पूर्वं भुक्त्वा पश्चाद्व्रजत्यन्येभ्यो भोक्तृभ्यः इत्यर्थः । आस्यते भोक्तुमित्यत्र तु वासरूपविधिना लट् इति भाष्यादौ विस्तरः । नमधातोः क्त्वाप्रत्यये आह—**अनुदात्तेतीति** । स्वरतिसूतिसूयतिधूञ्भ्यः क्त्वाप्रत्ययस्य 'श्र्युकः किति' इति निषेधं बाधित्वा 'स्वरतिसूतिसूयति' इति इड्विकल्पमाशङ्क्य आह—**स्वरत्यादेरिति** । 'आर्धधातुकस्येट्' इत्यादेरिड्विधिकाण्डात् प्राक् 'नेड्वशि कृति' इत्यादेरिण्निषेधकाण्डस्यारम्भसामर्थ्यात् इह पूर्वविप्रतिषेधमाश्रित्य 'श्र्युकः किति' इति इण्निषेध एव प्रवर्तते इति भावः ।

क्त्वि स्कन्दिस्यन्दोः । नलोपो नेति । 'श्नान्नलोपः' इत्यतो नलोप इति 'नाञ्चेः पूजायाम्' इत्यतो नेति चानुवर्तते इति भावः । **क्त्वीति** । क्त्वाशब्दस्य सप्तम्येकवचनम् । आत इति योगविभागादाल्लोपः । **स्कन्त्वेति** । स्कन्दिर् धातोः रूपम् । अनुदात्तोपदेशात्वान्नेट् । स्यन्दूधातोः क्त्वाप्रत्यये आह—**ऊदित्त्वादिड्वेति । न क्त्वा सेट् । किन्नेति** । 'असंयोगाल्लिट् कित्' इत्यतः किदित्यनुवृत्तेरिति भावः । **शयित्वेति** । कित्त्वाभावात् न गुणनिषेधः । **मृडमृद** । 'न क्त्वा सेट्' इति निषेधस्यापवादः । **मृडित्वेति** । कित्त्वान्न लघूपधगुणः । मृदित्वेत्याद्यप्युदाहार्यम् । **क्लिश इति** । 'क्लिश हिंसायाम्' दिवादौ । ततः क्त्वाप्रत्ययस्य 'क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः' इति वेडित्यर्थः । 'क्लिशू विबाधने' इत्यस्य तु ऊदित्त्वाद्वेट् । **उदित्वेति** । वदधातोः क्त्वाप्रत्ययः । 'वचिस्वपि' इति संप्रसारणम् । **उषित्वेति** । वसधातोः क्त्वा 'वसतिक्षुधोः' इति इट्, संप्रसारणम् । 'शासिवसि' इति षः । **रुदविद इति कित्त्वमिति** । 'न क्त्वा सेट्' इति निषेधस्यापवाद इति भावः ।

श्रथित्वा श्रन्थित्वा । गुम्फित्वा । गुफित्वा । नोपधात् किम् । कोथित्वा । रेफित्वा । (३३२५) वञ्चिलुञ्च्यृतश्च । १ । २ । २४ ॥ सेट् क्त्वा किद्वा । वचित्वा वञ्चित्वा । लुचित्वा लुञ्चित्वा । ऋतित्वा अर्तित्वा । (३३२६) तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य । १ । २ । २५ ॥ एभ्यः सेट् क्त्वा किद्वा । तृषित्वा तर्षित्वा । मृषित्वा मर्षित्वा । कृशित्वा कर्शित्वा । 'रलो व्युपधात्-' (सू २६१७) इति वा कित्त्वम् । द्युतित्वा द्योतित्वा । लिखित्वा लेखित्वा । रलः किम् । सेवित्वा । व्युपधात् किम् । वर्तित्वा । हलादेः किम् । एषित्वा । सेट् किम् । भुक्त्वा । 'वसतिक्षुधोरिट्' (सू ३०४६) । उषित्वा । क्षुधित्वा क्षोधित्वा । 'अञ्चेः पूजायाम्' (सू ३०४७) इति नित्यमिट् । अञ्चित्वा । गतौ तु अक्त्वेत्यपि । लुभित्वा लोभित्वा । 'लुभो विमोहने'

नोपधात्थफान्ताद्वा । थफौ अन्तौ यस्येति विग्रहः । 'न क्त्वा सेट्' इति नित्यनिषेधे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । कित्त्वे सति नलोपः । तदभावे तु नेति मत्वा आह—**श्रथित्वेत्यादि** । **कोथित्वा रेफित्वेति** । कुथ पूतीभावे, रिफ कत्थनयुद्धहिंसादानेषु । इह 'रलो व्युपधात्' इति विकल्पोऽपि न भवति नोपधग्रहणसामर्थ्यात् । **वञ्चिलुञ्च्यृतश्च** । 'न क्त्वा सेट्' इत्यस्यापवादः । कित्त्वविकल्पान्नलोपविकल्पः । ऋतेरुदाहरति—**ऋतित्वा अर्तित्वेति** । कित्त्वविकल्पाल्लघूपधगुणनिषेधविकल्पः । ऋतिः सौत्रो धातुः घृणायाम् । तस्यार्धधातुकविषये 'ऋतेरीयङ्' इत्यस्य विकल्पनात् तदभावे कित्त्वमिह विकल्प्यते । **तृषिमृषि** । 'न क्त्वा सेट्' इत्यस्यापवादः । **रल इति** । उकारोपधात् इकारोपधाच्च रलन्तात् हलादेः परः सन् क्त्वा च सेटौ वा किताविति व्याख्यातं प्राक् । रल् प्रत्याहारः । **वर्तित्वेति** । 'वृतु वर्तने' इत्यस्य रूपम् । **एषित्वेति** । इषधातोः रूपम् । इह हलादित्वाभावान्न कित्त्वविकल्पः । किन्तु 'न क्त्वा सेट्' इति नित्यमेव कित्त्वाभावान्न गुणनिषेधः । वसधातोः क्षुधधातोश्च अनुदात्तोपदेशत्वात् इण्निषेधे प्राप्ते तदपवादं स्मारयति—**वसतिक्षुधोरिडिति** । **उषित्वेति** । 'मृडमृद' इति कित्त्वात् 'वचिस्वपि' इति संप्रसारणम् । 'शासिवसि' इति षः । अञ्चुधातोः क्त्वाप्रत्ययस्य 'उदितो वा' इति इड्विकल्पे प्राप्ते आह—**अञ्चेः पूजायामिति** । **गतौ त्विति** । तत्र 'उदितो वा' इति वेट्कत्वात् । **लुभित्वा लोभित्वेति** । व्याकुलीकृत्येत्यर्थः । 'लुभ विमोहने' तुदादिः । विमोहनं व्याकुलीकरणमिति वृत्तिः । 'रलो व्युपधात्' इति कित्त्वविकल्पः । तत्र 'तीषसह' इति इड्विकल्पे आह—**लुभो विमोहने इतीडिति** । नित्यमिति शेषः । विमोहनार्थाल्लुभः क्त्वानिष्ठयोरिट् स्यात् न तु गार्ध्ये इति व्याख्यातं प्राक् । **अविमोहने त्विति** । गार्ध्ये तु 'तीषसह' इति

(सू २०४८) इतीट् । अविमोहने तु लुब्ध्वा । (३३२७) **जॄव्रश्च्योः क्त्वि** । ७ । २ । ५५ ॥ आभ्यां परस्य क्त्व इट् स्यात् । जरीत्वा जरित्वा । व्रश्चित्वा । (३३२८) **उदितो वा** । ७ । २ । ५६ ॥ उदितः परस्य क्त्व इड्वा । शमित्वा । 'अनुनासिकस्य क्वि—' (सू २६६६) इति दीर्घः । शान्त्वा । द्यूत्वा देवित्वा । (३३२९) **क्रमश्च क्त्वि** । ६ । ४ । १८ ॥ क्रम उपधाया वा दीर्घः स्यात् झलादौ क्त्वि परे । क्रान्त्वा क्रन्त्वा । झलि किम् । क्रमित्वा।'पूङश्च' (सू३०५०) इति वेट् । पवित्वा पूत्वा ।(३३३०) **जान्तनशां विभाषा** ।६।४ ।३२॥ जान्तानां नशेश्च नलोपो वा स्यात् क्त्वि परे । भक्त्वा भङ्क्त्वा । रक्त्वा रङ्क्त्वा । ' मस्जिनशोः— ' (सू २५१७) इति नुम् । तस्य पक्षे लोपः । नंष्ट्वा नष्ट्वा । ' रधादिभ्यश्च ' (सू २५१५) इतीट्पक्षे नशित्वा । ' झलादाविति वाच्यम् ' (वा ५०६६) । नेह । अञ्जित्वा । ऊदित्वाद्वेट् । पक्षे अक्त्वा अङ्क्त्वा । ' जनसन–' (सू २५०४) इत्यात्वम् ।

इड्विकल्पे लुभित्वेत्यपि भवति । अभिकाङ्क्ष्येत्यर्थः । विमोहने तु लुब्ध्वेत्यपपाठः।

जॄव्रश्च्योः क्त्वि । जरीत्वा जरित्वेति । 'श्र्युकः किति' इति निषेधे प्राप्ते विधिः । 'वॄतो वा' इति इटो दीर्घविकल्पः । **व्रश्चित्वेति** । अत्र ऊदित्वा-दिड्विकल्पे प्राप्ते नित्यमिट् । 'न क्त्वा सेट्' इति कित्त्वनिषेधान्न संप्रसारणम् । **उदितो वा । क्त्व इति** । ' जॄव्रश्च्योः ' इति पूर्वसूत्रात्तदनुवृत्तेरिति भावः । अप्राप्तविभाषेयम् । शमुधातोरिट्पक्षे उदाहरति—**शमित्वेति** । इडभावे त्वाह—**अनुनासिकस्येति । द्यूत्वा देवित्वेति** । दिव्धातोरुदित्त्वात् क्त्वायामिड्वि-कल्पः । इडभावपक्षे 'च्छ्वोः' इति वस्य ऊठि इकारस्य यणि द्यूत्वेति रूपम् । इट्पक्षे तु 'न क्त्वा सेट्' इति कित्त्वनिषेधात् उपधागुण इति भावः । **क्रमश्च क्त्वि** । 'नोपधायाः' इत्यतः उपधाया इति ' तनोतेर्विभाषा ' इत्यतः विभाषेति 'ढ्लोपे पूर्वस्य' इत्यतः दीर्घ इति ' अनुनासिकस्य क्वि ' इत्यतः झल्ग्रहणं चानु-वर्तते । तदाह—**क्रम उपधाया इत्यादि** । ' अनुनासिकस्य क्वि ' इति नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम् । **क्रान्त्वेति** । क्रमुधातोरुदित्त्वादिड्विकल्पः । दीर्घपक्षे रूपम् । **जान्तनशाम्** । 'श्नान्नलोपः' इत्यतो नलोप इति 'क्त्वि स्कन्दिस्यन्दोः' इत्यतः क्त्वीति चानुवर्तते ।तदाह—**जान्तानामित्यादि । भक्त्वा भङ्क्त्वेति ।** 'भञ्जो आमर्दने' इत्यस्य रूपम् । **रक्त्वा रङ्क्त्वेति** । 'रञ्ज रागे इत्यस्य रूपम् । नष्ट्वा नंष्ट्वेत्यत्राह—**मस्जि इति । तस्येति** । नशो नकारस्य 'जान्तनशाम्' इत्यनेन पाक्षिको लोप इत्यर्थः ।

झलादाविति । 'जान्तनशां विभाषा' इति नलोपविकल्पः झलादावित्यर्थः । **अञ्जित्वेति** । इटि झलादित्वाभावात् 'जान्तनशाम्' इति नलोपो नेति भावः ।

खात्वा। 'द्यतिस्यति' (सू ३०७४) इतीत्वम्। दित्वा। सित्वा। मित्वा। स्थित्वा। 'दधातेर्हिः' (सू ३०७६)। हित्वा। **(३३३१) जहातेश्च क्त्वि। ७। ४। ४३॥** हित्वा। हाङस्तु हात्वा। 'अदो जग्धिः–' (सू ३०८०)। जग्ध्वा। **(३३३२) समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्। ७। १। ३७॥** अव्ययपूर्वपदेऽनञ्समासे क्त्वो ल्यबादेशः स्यात्। तुक्। प्रकृत्य। अनञ् किम्। अकृत्वा। पर्युदासाश्रयणादिह। परमकृत्वा। **(३३३३) षत्वतुकोरसिद्धः। ६। १। ८६॥** षत्वे तुकि च कर्तव्ये एकादेशशास्त्रमसिद्धं स्यात्। कोऽसिचत्, इह षत्वं न। अधीत्य। प्रेत्य। 'ह्रस्वस्य—' (सू २८४८) इति तुक्। **(३३३४) वा ल्यपि। ६। ४। ३८॥** अनुदात्तोपदेशानां

पक्षे इति। इडभावपक्षे झलादित्वात् नलोपविकल्प इति भावः। **आत्त्वमिति**। 'खनु अवदारणे' उदित्त्वाद्वेट्। इडभावपक्षे झलादित्वात् 'जनसनखनाम्' इत्यात्वमित्यर्थः। **दित्वेति**। 'दो अवखण्डने' इत्यस्य रूपम्। **सित्वेति**। 'षोऽन्तकर्मणि' इत्यस्य रूपम्। **मित्वेति**। माधातोः रूपम्। **स्थित्वेति**। स्थाधातोः रूपम्। धाधातोः क्त्वाप्रत्यये आह—**दधातेर्हिरिति**। 'ओ हाक् त्यागे' इत्यस्य क्त्वायां हिभावं दर्शयति—**जहातेश्च क्त्वि। हित्वेति**। त्यक्त्वेत्यर्थः। **हाङस्त्विति**। 'जहातेश्च क्त्वि' इति हिभावविधौ जहातेरिति निर्देशात् 'ओ हाक् त्यागे' इत्यस्य ग्रहणम्, न तु 'ओ हाङ् गतौ' इत्यस्य। तस्य 'भृञामित्' इति इत्त्वे जिहातेरिति निर्देशापत्तेः। **जग्ध्वेति**। जग्ध् क्त्वा इति स्थिते 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति धः। 'झरो झरि' इति प्रकृतिधकारस्य पाक्षिको लोपः। **समासे**। 'अनञ्पूर्वे' इति पर्युदासात् अव्ययपूर्वपद इति लभ्यते इति मत्वा आह—**अव्ययेत्यादि**। **तुगिति**। 'ह्रस्वस्य पिति' इत्यनेनेति भावः। **प्रकृत्येति**। प्रशब्दः प्रकर्षे। तस्य 'कुगति' इति क्त्वान्तेन नित्यसमासः। **परमकृत्वेति**। अव्ययपूर्वपदत्वाभावान्न ल्यबिति भावः।

षत्वतुकोरसिद्धः। 'एकः पूर्वपरयोः' इत्येकादेशप्रकरणे उक्तमिदं सूत्रम्। ततश्च 'असिद्ध' इत्यस्य एकादेश इति शेषः। फलितं त्वाह—**एकादेशशास्त्रमिति**। कार्यासिद्धत्वं निराकृत्य शास्त्रासिद्धत्वस्यैव भाष्ये सिद्धान्तितत्वादिति भावः। **कोऽसिचदिति**। 'एङः पदान्तादति' इति पूर्वरूपमिहैकादेशः। तस्य 'अन्तादिवच्च' इति परादित्वे ओसिचदिति पदम्। तस्य सकारस्य अपदादितया 'सात्पदाद्योः' इति निषेधाभावात् 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वं प्राप्तम् एकादेशस्यासिद्धत्वान्न भवति, एकादेशस्यासिद्धत्वेन को असिचदिति स्थिते सकारस्य अकारेण व्यवधानात् इणः परत्वाभावात्। तदाह—**इह षत्वं नेति**। षत्वे एकादेशस्यासिद्धत्वे प्रासङ्गिकमुदाहृत्य प्रकृते ल्यपि तुग्विधावसिद्धमुदाहरति—**अधीत्येति**।

वनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो वा स्याल्ल्यपि । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन मान्तानिटां वा, नान्तानिटां वनादीनां च नित्यम् । आगत्य आगम्य । प्रणत्य प्रणम्य । प्रहत्य । प्रमत्य । प्रवत्य । वितत्य । 'अदो जग्धिः—'

'इङ् अध्ययने' नित्यमधिपूर्वः तस्मात् क्त्वो ल्यप्। **प्रेत्येति**। प्रपूर्वादिणधातोः क्त्वो ल्यप्। इहोभयत्र सवर्णदीर्घस्य आद्गुणस्य चासिद्धत्वात् '**ह्रस्वस्य** पिति' इति तुक् । एकादेशस्यासिद्धत्वाभावे तु ह्रस्वाभावात्तुक् न स्यात् । तदाह—**ह्रस्वस्येति तुगिति। वा ल्यपि** । 'अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपः' इत्युत्तरमिदं सूत्रम्। तदाह--**अनुदात्तेत्यादि**। अनुदात्तोपदेशानां वनतितनोत्यादीनां च अनुदात्तोपदेशेत्युक्तो नलोपो ल्यपि वा स्यादित्यर्थः। **व्यवस्थितविभाषेति**। व्याख्यानादिति भावः । **मान्तानिटां वेति**। गम्नम्रम्यमां पाक्षिको मलोप इत्यर्थः। **नान्तेति**। नान्तेषु मन्यहनावनिटौ, तयोः वनादीनां च 'अनुदात्तोपदेश' इत्यनेन नलोपो नित्यं स्यादित्यर्थः। नान्तानिटामिति बहुवचनं तु प्रयोगबहुत्वाभिप्रायम्। मान्तानामुदाहरति—**आगत्येति**। गमेरनुनासिकलोपे तुक्। **प्रणत्येति**। नमेरनुनासिकलोपपक्षे तुक्। विरम्य विरत्य, प्रयत्य प्रयम्य, इत्यप्युदाहार्यम्। नान्तयोरुदाहरति—**प्रहत्य प्रमत्येति** । हनो मन्यतेश्च नित्यं नलोपः। **प्रवत्येति**। वनेर्नित्यं नलोपः तुक्। **वितत्येति** । तनोतेर्नित्यं नलोपः, तुक्। भाष्ये तु 'वा ल्यपि' इति सूत्रं न दृश्यते। 'अनुदात्त' इति सूत्रे 'अनुदात्तोपदेशेऽनुनासिकलोपो ल्यपि च' इति 'वा मः' इति च वार्तिकं पठितम्, ल्यपि च अनुदात्तोपदेश इति नलोपो भवति। मकारान्तानां तु वेत्यर्थः।

अथ प्रजग्ध्येत्युदाहरणं मनसि निधाय तत्र अदधातोः क्त्वो ल्यपि 'अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति' इति जग्ध्यादेशविधिं स्मारयति—**अदो जग्धिरिति**। आदेशे इकार उच्चारणार्थः। ननु विधायेत्यत्र 'दधातेर्हिः' इति हिभावः प्राप्नोति। न च तस्य तादौ किति विधानात् ल्यपि कृते कथं तत्प्राप्तिः। अलाश्रयविधौ स्थानिवत्त्वाभावादिति वाच्यम्। परस्मादपि ल्यपः प्रागेवान्तरङ्गत्वात् हिभावप्रवृत्तेर्दुर्निवारत्वात्। तथा प्रदायेत्यत्र तादौ किति विहितमित्त्वं ल्यपः प्रागेवान्तरङ्गत्वात् प्राप्नोति । तथा प्रखन्येत्यत्र 'जनसनखनां सञ्झलोः' इति झलादिलक्षणमात्वं ल्यपः प्रागेव प्राप्नोति। तथा 'द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति' इति इत्त्वं ल्यपः प्रागेव प्राप्नोति। तथा प्रक्रम्येत्यत्र 'क्रमश्च क्त्वि' इति झलादौ क्त्वि विहितमुपधादीर्घत्वं ल्यपः प्रागेव प्राप्नोति। तथा आपृच्छ्य प्रदीव्येत्यत्र 'च्छ्वोः' इति शूठौ झलादिलक्षणौ ल्यपः प्रागेव स्याताम्। तथा प्रदीव्येत्यत्र वलादिलक्षणः इट् ल्यपः प्रागेव प्राप्नोतीत्याशङ्क्य आह—**अन्तरङ्गानपीति**। कुत एतदित्यत आह—**जग्धिविधाविति**। 'अदो जग्धिस्ति किति' इत्येतावतैव प्रजग्ध्य इत्यत्रापि ल्यपः

(सू ३०८०)। 'अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो ल्यब्बाधते'। जग्धिविधौ ल्यब्ग्रहणात्। तेन हित्वदत्वात्वेत्वदीर्घत्वशूठिटो ल्यपि न। विधाय। प्रदाय। प्रखन्य। प्रस्थाय। प्रक्रम्य। आपृच्छ्य। प्रदीव्य। **(३३३५) न ल्यपि।** ६।४।६९॥ ल्यपि परे घुमास्थादेरीत्वं न। धेट्। प्रधाय। प्रमाय। प्रगाय। प्रपाय। प्रहाय। प्रसाय। 'मीनातिमिनोति–' (सू २५०८) इत्यात्वम्। प्रमाय। निमाय। उपदाय। 'विभाषा लीयतेः' (सू २५०९)। विलाय विलीय। णिलोपः। उत्तार्य। विचार्य। **(३३३६) ल्यपि लघुपूर्वात्।** ६।४।५६॥ लघुपूर्वात्परस्य णेरयादेशः स्याल्ल्यपि। विगणय्य। प्रणमय्य। प्रबेभिदय्य। लघुपूर्वात् किम्। संप्रधार्य। **(३३३७) विभाषाऽऽपः।** ६।४।५७॥ आप्नोतेर्णेरयादेशो वा स्याल्ल्यपि। प्रापय्य। प्राप्य। **(३३३८) क्षियः।** ६।४।५९॥ क्षियो ल्यपि दीर्घः स्यात्। प्रक्षीय। **(३३३९) ल्यपि च।** ६।१।४१॥ वेञो ल्यपि संप्रसारणं न स्यात्। प्रवाय। **(३३४०) ज्यश्च।** ६।१।४२॥ प्रज्याय। **(३३४१) व्यश्च।** ६।१।४३॥ उपव्याय। **(३३४२) विभाषा परेः।** ६।१।४४॥ परेर्व्येञो वा संप्रसारणं स्याल्ल्यपि। तुकं बाधित्वा परत्वात् 'हलः' (सू २५५९) इति दीर्घः। परिवीय परिव्याय। कथम् 'मुखं व्यादाय

प्रागेवान्तरङ्गत्वात् जग्ध्यादेशः सिद्धः। अतो ल्यब्ग्रहणं 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यब्बाधते' इति ज्ञापयति। एवं च अन्तरङ्गजग्ध्यादेशापेक्षया प्राबल्याल्ल्यपि कृते सति तकारादित्वलक्षणजग्धिभावस्याप्रसक्तेः जग्धिविधौ ल्यब्ग्रहणमर्थवदिति भावः। **तेनेति**। हित्वं दत्वं आत्त्वम् इत्त्वं दीर्घत्वं शूठौ इट् च ल्यपि नेत्यर्थः।

न ल्यपि। 'घुमास्थागापाजहातिसाम्' इत्यनुवर्तते। 'ईद्यति' इत्यतः ईत् इति च। तदाह—**ल्यपि परे इत्यादि**। **धेडिति**। प्रकृतिप्रदर्शनम्। **प्रधायेति**। 'आदेचः' इत्यात्त्वम्। **प्रपायेति**। निपीयेति तु पीङ् पाने इत्यस्य रूपम्। **प्रसायेति**। 'षोऽन्तकर्मणि' इत्यस्य रूपम्। लीङः क्त्वो ल्यपि आत्वविकल्पं स्मारयति—**विभाषा लीयतेरिति**। **णिलोप इति**। उत्पूर्वात् तॄधातोर्णिचि वृद्धौ रपरत्वे उत्तारि इति रूपम्। विपूर्वाच्चरधातोर्णिचि उपधावृद्धौ विचारीति रूपम्, ताभ्यां क्त्वो ल्यपि णिलोप इत्यर्थः। **ल्यपि लघुपूर्वात्**। 'णेरनिटि' इत्यतो णेरिति 'अयामन्ताल्वाय्य' इत्यतः अय् इति चानुवर्तते। तदाह—**लघुपूर्वादिति**। लघुः पूर्वो यस्माद्वर्णादिति विग्रहः, णिलोपापवादः। **विगणय्येति**। 'गण संख्याने' चुरादिः, कथादिरदन्तः। तस्माण्णिच्। अतो लोपः। क्त्वो ल्यपि णेरयादेशः। **प्रबेभिदय्येति**। भिदधातोर्यङि द्वित्वम्।

स्वपिति' 'नेत्रे निमील्य हसति' इति। व्यादाननिमीलनोत्तरकालेऽपि स्वापहासयोरनुवृत्तेस्तदंशविवक्षया भविष्यति। (३३४३) आभीक्ष्ण्ये णमुल् च। ३। ४। २२॥ पौनःपुन्ये द्योत्ये पूर्वविषये णमुल्स्यात् क्त्वा च। द्वित्वम्। स्मारंस्मारं नमति शिवम्। स्मृत्वास्मृत्वा। पायंपायम्। भोजंभोजम्। श्रावं-

---

'गुणो यङ्लुकोः' इत्यभ्यासस्य गुणः, जश्त्वं, 'यस्य हलः' इति यकारलोपः, अतो लोपः, क्त्वो ल्यपि णेरयादेशः। **विभाषाऽऽपः**। लघुपूर्वत्वाभावात् पूर्वेण अप्राप्ते विभाषेयम्। **क्षियः**। 'ल्यपि लघुपूर्वात्' इत्यतो ल्यपीति 'युप्लुवोर्दीर्घश्छन्दसि' इत्यतो दीर्घ इति चानुवर्तते। तदाह—**क्षियो ल्यपीति**। **ल्यपि च**। 'वेञः' इति सूत्रमनुवर्तते। 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' इत्यतः न संप्रसारणमिति च। तदाह—**वेञो ल्यपीत्यादि**। **प्रवायेति**। 'वेञ् तन्तुसन्ताने' क्त्वो ल्यप्। 'आदेच उपदेशे' इत्यात्त्वम्। इह 'ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचति' इति संप्रसारणं न।

ज्यश्च। ज्याधातोर्ल्यपि संप्रसारणं न स्यादित्यर्थः। **प्रज्यायेति**। इह 'ग्रहिज्यावयि' इति संप्रसारणं न। **व्यश्च**। व्येञो ल्यपि संप्रसारणं नेत्यर्थः। **उपव्यायेति**। 'व्येञ् संवरणे' क्त्वो ल्यपि 'आदेचः' इत्यात्त्वम्। 'ग्रहिज्यावयि' इति संप्रसारणं न। **विभाषा परेः**। व्यः इति ल्यपीति संप्रसारणमिति चानुवर्तते। तदाह—**परेर्व्येञः इति**। परिपूर्वाद्व्येञः क्त्वो ल्यपि यकारस्य संप्रसारणे पूर्वरूपे च कृते परि वि य इति स्थिते आह—**तुकमिति**। **कथमिति**। स्वापकाल एव मुखव्यादानं हासकाल एव नेत्रनिमीलनम्। एवं च व्यादाननेत्रनिमीलनयोः स्वापहासपूर्वकालकत्वाभावात् कथं क्त्वाप्रत्यय इत्याक्षेपः। समाधत्ते—**व्यादानेति**। यद्यपि स्वापहसनोत्पत्त्युत्तरकालके व्यादाननिमीलने, न तु तत्पूर्वकालके। तथापि व्यादानोत्पत्त्युत्तरकाले निमीलनोत्पत्त्युत्तरकालेऽपि स्वापहासौ अनुवर्तेते। तत्र स्वापोत्पत्तिकालीनव्यादानस्य हासोत्पत्तिकालीननिमीलनस्य च तत्कालीनस्वापहासपूर्वकालकत्वाभावेऽपि तदुत्तरकालानुवृत्तस्वापहासापेक्षया पूर्वकालकत्वसत्त्वात् क्त्वाप्रत्यय इत्यर्थः। 'मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते' इत्यादौ तु समानकर्तृकताऽविघाताय स्थितस्येत्याद्यध्याहार्यम्।

आभीक्ष्ण्ये णमुल् च। 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाल' इत्युत्तरमिदं सूत्रम्। तदाह—**पूर्वविषये इति**। यद्यपि वाऽसरूपविधिना क्त्वा सिद्धः। स्त्र्यधिकारात्प्रागेव वाऽसरूपविधिपक्षेऽपि क्त्वाविधौ वाऽसरूपवचनस्य वाऽसरूपसूत्रभाष्ये प्रपञ्चितत्वात्। तथापि 'विभाषाग्रेप्रथम' इति सूत्रे उभयोर्विधानाय चकारः। तत्र हि अग्रेभोजं व्रजति देवदत्तः अग्रे भुक्त्वा इत्यादौ देवदत्तकर्तृकभोजने यत्र-

आवम्। 'चिण्णमुलोः—' (सू २७६२) इति णमुल्परे णौ वा दीर्घः। गामंगामम्। गमंगमम्। 'विभाषा चिण्णमुलोः' (सू २७६५) इति नुम्वा। लम्भंलम्भम्। लाभंलाभम्। व्यवस्थितविभाषयोपसृष्टस्य नित्यं नुम्। प्रलम्भंप्रलम्भम्। 'जाग्रोऽविचिण्णल्—' (सू २४८०) इति गुणः। जागरंजागरम्। ण्यन्तस्याप्येवम्। (३३४४) **न यद्यनाकाङ्क्षे** । ३ । ४ । २३ ॥ यच्छब्द उपपदे पूर्वकाले यत्प्राप्तं तन्न, यत्र पूर्वोत्तरे क्रिये तद्वाक्यमपरं नाकाङ्क्षति चेत्। यदयं भुङ्क्ते ततः पठति। इह क्त्वाणमुलौ न। अनाकाङ्क्षे किम्। यदयं भुक्त्वा व्रजति ततोऽधीते। (३३४५) **विभाषाऽग्रेप्रथमपूर्वेषु**। ३ । ४ । २४ ॥ आभीक्ष्ण्य इति नानुवर्तते। एषूपपदेषु समानकर्तृकयोः पूर्वकाले क्त्वाणमुलौ वा स्तः। अग्रे भोजं व्रजति। अग्रे भुक्त्वा। प्रथमं भोजम्। प्रथमं भुक्त्वा। पूर्वं भोजम्। पूर्वं भुक्त्वा। पक्षे लडादयः। अग्रे भुङ्क्ते ततो

दत्तादिकर्तृकभोजनापेक्षया पूर्वकालत्वमग्रादिशब्देन बोध्यते, न तु व्रजनादिक्रियापेक्षया पूर्वकालत्वम्। ततश्च 'समानकर्तृकयोः' इति क्त्वाप्रत्ययस्य तत्र न प्रसक्तिः। नापि 'विभाषाग्रे' इत्यनेन आभीक्ष्ण्ये तत्राप्राप्तविधिरिति युज्यते। आभीक्ष्ण्ये पूर्वविप्रतिषेधेन 'आभीक्ष्ण्ये णमुल् च इत्यस्यैव प्रवृत्तेरिष्टत्वादिति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः। **द्वित्वमिति**। 'नित्यवीप्सयोः' इत्यनेनेति शेषः। **स्मृत्वास्मृत्वेति**। नमति शिवम् इत्यनुषज्यते। **पायंपायमिति**। 'आतो युक् चिण्कृतोः' इति युक्। **वा दीर्घ इति**। गमेर्ण्यन्ताण्णमुलि 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वे कृते 'चिण्णमुलोः' इति दीर्घविकल्प इत्यर्थः। **व्यवस्थितेति**। व्याख्यानादिति भावः। **उपसृष्टस्येति**। उपसर्गपूर्वस्येत्यर्थः। जागृधातोर्णमुलि वृद्धिमाशङ्क्य आह–**जाग्र इति**। **ण्यन्तस्याप्येवमिति**। जागृधातोर्णौ वृद्धिं बाधित्वा 'जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु' इति गुणे णिलोपे जागरमित्येव रूपमिति भावः।

न यद्यनाकाङ्क्षे। **यत्प्राप्तमिति**। क्त्वा णमुल् चेत्यर्थः। **यत्रेति**। यस्मिन्वाक्ये पूर्वोत्तरकालिकक्रियापदे स्तः, तद्वाक्यं वाक्यान्तरं नाकांक्षति चेदित्यर्थः। पूर्वोत्तरकालिकक्रियापदद्वययुक्तं वाक्यं वाक्यान्तरं नाकाङ्क्षति चेत् इति यावत्। **यदयमिति**। यदित्यव्ययम्। यदायं भुङ्क्ते ततः परं पठतीत्यर्थः। इदमेकं वाक्यं भुजिपठिक्रियापदद्वययुक्तं न वाक्यान्तरमाकाङ्क्षतीति भावः। **यदयं भुक्त्वा व्रजतीति**। भुजिव्रजिक्रियापदयुक्तमिदं वाक्यम्। ततः अधीत इति वाक्यान्तरमाकाङ्क्षति। नात्रायं निषेध इति भावः। **विभाषाग्रे**। अग्रे, प्रथम, पूर्व, एषां द्वन्द्वः। अग्रे इत्यव्ययम्। एदन्तं वा निपातनात्। **नानुवर्तते इति**। एतच्च भाष्ये स्पष्टम्। **प्रथमंभोजमिति**। प्रथममिति क्रियाविशेषणम्। **पूर्वंभोजमिति**। पूर्वमिति क्रियाविशेषणम्। **पक्षे इति**। क्त्वाणमुलौ तावदव्ययकृत्त्वाद्भावार्थकौ। यदा तु कर्तृविवक्षा तदा लडादय इत्यर्थः। ननु अग्रेप्रथमपूर्व-

व्रजति । आभीक्ष्ण्ये तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमेव विधिः । अग्रे भोजंभोजं व्रजति । भुक्त्वाभुक्त्वा । (३३४६) **कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ्** । ३ । ४ । २५ ॥ कर्मण्युपपदे आक्रोशे गम्ये कृञः खमुञ् स्यात् । चौरंकारमाक्रोशति । करोतिरुच्चारणे । चौरशब्दमुच्चार्येत्यर्थः । (३३४७) **स्वादुमि णमुल्** । ३।४। २६ ॥ स्वाद्वर्थेषु कृञो णमुल्स्यादेककर्तृकयोः पूर्वकाले । स्वादुशब्दस्य मान्तत्वं निपात्यते । अस्वाद्वीं स्वाद्वीं कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुंकारं भुङ्क्ते । संपन्नंकारम् । लवणंकारम् । संपन्नलवणशब्दौ स्वादुपर्यायौ । वाऽसरूपेण क्त्वापि । स्वादुं

पदेषूपपदेषु क्त्वाणमुलौ परत्वादाभीक्ष्ण्येऽपि स्यातामित्यत आह—**आभीक्ष्ण्ये तु पूर्वविप्रतिषेधेनेति** । व्याख्यानादिति भावः । **कर्मण्याक्रोशे** । कर्मणीत्युपपदनिर्देशः । आक्रोश इति द्योत्यार्थ इति मत्वा व्याचष्टे—**कर्मण्युपपदे आक्रोशे गम्ये कृञः खमुञिति** । स्पष्टत्वात् न व्याख्येयमिति भावः । **चौरङ्कारमिति** । उपपदसमासे 'अरुर्द्विषदजन्तस्य' इति मुम् ।

स्वादुमि णमुल् । स्वादुमीत्यर्थग्रहणम् । व्याख्यानात् । तथा च स्वादुपर्याये उपपद इति लभ्यते । 'कर्मण्याक्रोशे' इति पूर्वसूत्रात् कृञ इत्यनुवर्तते नतु खमुञ्, अस्वरितत्वात् । ततश्च 'आभीक्ष्ण्ये णमुल् च' इत्यतः णमुलित्यनुवर्तते, 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इति सूत्रं च । तदाह—**स्वाद्वर्थेष्वित्यादिना** । ननु स्वादुशब्दस्य स्वादावित्येव निर्देश उचित इत्यत आह—**स्वादुशब्दस्येति** । नन्वत्र खमुञेवानुवर्तताम् । एवं च स्वादुमि मान्तत्वनिपातनमपि न कर्तव्यमित्याशङ्क्य स्त्रियां च्व्यन्तमुदाहरति—**अस्वाद्वीमिति** । यवागूमपूपिकामित्यादि विशेष्यम् । अत्र णमुलि विवक्षिते मान्तत्वे निपातिते उदन्तत्वाभावात् 'वोतो गुणवचनात्' इति न ङीप् । खमुञि कृते 'अरुर्द्विषत्' इति मुमि तु स्वाद्विङ्कारमित्येव प्रसज्येत । किंच च्व्यन्तस्याव्ययत्वात् 'अरुर्द्विषत्' इति मुम् दुर्लभः, तत्र मुम्विधौ अनव्ययस्येत्यनुवृत्तेः । ततश्च अस्वादुं स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते इत्यत्रापि मुम् न स्यात्, खमुञः खित्त्वस्य चोरंकारमित्यत्र सावकाशत्वात् । किंच 'च्वौ' इति दीर्घापत्तिः । अतो णमुलि स्वादुशब्दे मान्तत्वनिपातनमिति भावः । स्वादुमीत्यर्थग्रहणस्य प्रयोजनमाह—**संपन्नंकारमिति** । अत्र 'अस्य च्वौ' इति ईत्त्वाभावोऽपि मान्तत्वनिपातनस्य फलं बोध्यम् । **स्वादुपर्यायाविति** । वृत्त्यादिग्रन्थेषु तथा दर्शनादिति भावः । **वाऽसरूपेण क्त्वापीति** । यद्यपि 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यतः प्रागेव वाऽसरूपविधिरिति भाष्ये स्थितम् । तथापि तत्रैव भाष्ये 'क्त्वायां वावचनम्' इति क्त्वाप्रत्ययविषये वाऽसरूपविधिप्रवृत्तेर्विशिष्य वचनादिह क्त्वापि भवतीत्यर्थः । वाऽसरूपविधिः स्त्रियामित्यधिकारात् प्रागूर्ध्वं च भवतीति पक्षान्तरमपि तत्रैव भाष्ये स्थितम् । तत्पक्षे क्त्वायां वाऽसरूपप्रवृत्तिर्निर्बाधैवास्तां तावत् ।

कृत्वा भुङ्क्ते। (३३४८) **अन्यथैवंकथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत्**। ३।४।२७॥ एषु कृञो णमुल्स्यात् सिद्धोऽप्रयोगोऽस्यैवंभूतश्चेत्कृञ्। व्यर्थत्वात्प्रयोगानर्ह इत्यर्थः। अन्यथाकारम्। एवंकारम्। कथंकारम्। इत्थंकारम् भुङ्क्ते। इत्थं भुङ्क्त इत्यर्थः। सिद्ध-इति किम्। शिरोऽन्यथा कृत्वा भुङ्क्ते। (३३४९) **यथातथयोरसूयाप्रतिवचने**।३।४।२८॥ कृञः सिद्धाप्रयोग इत्येव, असूयया प्रतिवचने। यथाकारमहं भोक्ष्ये,तथाकारं भोक्ष्ये, किं तवानेन।(३३५०) **कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये**। ३। ४। २९॥ कर्मण्युपपदे णमुल्स्यात्। कन्यादर्शं वरयति। सर्वाः कन्या इत्यर्थः। ब्राह्मणवेदं भोजयति। यं यं ब्राह्मणं जानाति लभते विचारयति वा तं सर्वं भोजयतीत्यर्थः।(३३५१) **यावति विन्दजीवोः**। ३। ४। ३०॥ यावद्वेदं भुङ्क्ते। यावल्लभते तावदित्यर्थः। यावज्जीवमधीते।

अन्यथैवम्। अन्यथा, एवम्, कथम्, इत्थम्, एषामव्ययानां द्वन्द्वात्सप्तमीबहुवचनम्। सिद्धः अप्रयोगः प्रयोगाभावः यस्य कृञः स सिद्धाप्रयोग इति विग्रहः। तदाह—**एषु कृञ इत्यादि**। ननु कृञः अप्रयोगे कथं तदर्थावगतिः। अर्थावगत्यभावे तत्प्रयोगो वा किमर्थ इत्यत आह—**व्यर्थत्वादिति**। निष्फलत्वादिति भावः। अर्थस्याविवक्षितत्वेऽपि णमुल्प्रत्ययसाधुत्वार्थं तत्प्रयोग इति भावः। तदेव दर्शयति—**इत्थं भुङ्क्ते इत्यर्थ इति**। 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इत्यसंभवान्नानुवर्तते इति भावः। **सिद्धेति किमिति**। सिद्धाप्रयोगश्चेदिति किमर्थमित्यर्थः। भाष्ये अन्यथा कृत्वा चोदितमिति प्रयोगात् समानकर्तृकत्वाभावेऽपि क्त्वाप्रत्ययो बोध्यः। **यथातथयोः**। **इत्येवेति**। यथा तथा अनयोरुपपदयोः कृञः णमुल् स्यात्सिद्धाप्रयोगश्चेत् कृञिति फलितम्। असूयया प्रतिवचनमिति विग्रहः। 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासः। तदाह—**असूययेति**। **कर्मणि दृशिविदोः**। कर्मणीति नार्थनिर्देश इत्याह—**कर्मण्युपपदे इति**। कर्मण्युपपदे तदर्थस्य धात्वर्थं प्रति कर्मभूतस्य साकल्ये गम्ये दृशिविदिभ्यां णमुल् इति फलितम्। समानकर्तृकयोः पूर्वकाले इत्यनुवर्तत एव। **वरयतीति**। 'वर ईप्सायाम्' चुरादौ कथादिरदन्तः। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधावृद्धिः। विदिं विवृणोति—**जानाति लभते विचारयति वेति**। "सत्तायां विद्यते ज्ञाने वेत्ति विन्ते विचारणे। विन्दते विन्दति प्राप्तौ श्यन्लुक्श्नम्शेष्विदं क्रमात्" इति प्रागुक्तम्। तत्र सत्तार्थकस्य विदेरिह न ग्रहणम् अकर्मकत्वादिति भावः।

यावति विन्दजीवोः। यावच्छब्दे उपपदे विन्दतेः जीवतेश्च णमुलित्यर्थः। इह पूर्वकाल इति न संबध्यते, अयोग्यत्वात् अप्रतीतेश्च। एवमन्यत्रापि। यावज्जीवमधीते यावन्तं कालं जीवति तावन्तं कालमधीते इत्यर्थः। 'अकर्मकधातुभिर्योगे'

(३३५२) **चर्मोदरयोः पूरेः** । ३ । ४ । ३१॥ कर्मणीत्येव । चर्मपूरं स्तृणाति । उदरपूरं भुङ्क्ते । (३३५३) **वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम्** । ३ ।४। ३२ ॥ कर्मण्युपपदे पूरेर्णमुल्स्यादूकारलोपश्च वा समुदायेन वर्षप्रमाणे गम्ये । गोष्पदपूरं वृष्टो देवः । गोष्पदप्रं वृष्टो देवः । अस्य इति किम् । उपपदस्य मा भूत् । मूषिकाबिलप्रम् । (३३५४) **चेले क्नोपेः** । ३ । ४ । ३३ ॥ चेलार्थेषु कर्मसूपपदेषु क्नोपेर्णमुल्स्याद्वर्षप्रमाणे । चेलक्नोपं (शब्दाययन्) वृष्टो देवः। वस्त्रक्नोपम् । वसनक्नोपम् । (यथा वर्षणे वस्त्रम् शब्दायते तथाऽवर्षदित्यर्थः)।(३३५५) **निमूलसमूलयोः कषः** । ३ । ४ । ३४ ॥ कर्मणीत्येव । कषादिष्वनुप्रयोगं वक्ष्यति । अत्र प्रकरणे पूर्वकाल इति न संबध्यते । निमूलकाषं कषति । समूलकाषं कषति । निमूलं समूलं कषतीत्यर्थः । एकस्यापि धात्वर्थस्य निमूलादिविशेषणसंबन्धाद्भेदः । तेन सामान्यविशेषभावेन विशेषणविशेष्यभावः।(३३५६) **शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः** । ३ । ४ । ३५ ॥ एषु कर्मसु पिषेर्णमुल् । शुष्कपेषं पिनष्टि । शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः । चूर्णपेषम् । रूक्षपेषम् । (३३५७) **समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः** । ३ । ४ । ३६ ॥ कर्मणीत्येव । समूलघातं हन्ति । अकृ-

---

इति कर्मत्वात् यावच्छब्दाद्द्वितीया । **चर्मोदरयोः पूरेः** । चर्मणि उदरे च कर्मण्युपपदे पूरयतेर्णमुलित्यर्थः । **चर्मपूरं स्तृणातीति** । चर्म पूरयन् छादयतीत्यर्थः । **गोष्पदप्रमिति** । पूरेर्णमुलि णिलोपे ऊलोपपक्षे च रूपम् । अत्र वृष्टेर्गोष्पदपूरणक्षमत्वादल्पत्वं गम्यते । **अस्येति किमिति** । पूरेरित्यर्थकम् अस्येति किमर्थमित्यर्थः । **मूषिकाबिलप्रमिति** । अस्येत्यनुक्तौ उपपदेऽपि ऊकारस्य लोपः स्यादिति भावः । **चेले क्नोपेः** । चेल इत्यर्थग्रहणम् , व्याख्यानादिति भावः । 'क्नूयी शब्दे' इति भ्वादौ । तदाह—**चेलक्नोपमिति** । क्नोपशब्दार्थं स्फोरयति—**शब्दाययन्निति** । वर्षप्रमाणं स्फोरयितुमाह—**यथा वर्षण इति** । **निमूलसमूलयोः कषः** । निमूले समूले च कर्मण्युपपदे कषेर्णमुलित्यर्थः । **वक्ष्यतीति** । 'कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः' इति णमुल्प्रकृतेरनुप्रयोगं वक्ष्यतीत्यर्थः । **न संबध्यते इति** । अयोग्यत्वादप्रतीतेश्च इति भावः । णमुल्प्रकृतेरनुप्रयुज्यमानधातोश्च पौनरुक्त्यं परिहरति—**एकस्यापीति** । निमूलसमूलकषणापेक्षया केवलकषणमन्यत् । यथा इन्द्रो महेन्द्र इति भावः । **तेन सामान्येति** । निमूलसमूलकषणात्मकं कषणमिति बोधः । यथा महादेवो देव इत्यादाविति भावः । **शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः** । **कर्मस्विति** । उपपदेष्विति शेषः । अत्र पिषधातोरनुप्रयोगः । **समूलाकृत** । समूल अकृत जीव एषां द्वन्द्वः । कर्मणीत्येव । समूलादिषु कर्मसूपपदेषु हन् कृञ् ग्रह् एभ्यो णमुलित्यर्थः । यथासंख्यमत्रेष्यते । जीवशब्दस्य भावघञन्तत्वे प्राणधारणं गृह्णातीत्यर्थः स्यात् , न तु जीवन्तं गृह्णातीत्यर्थः स्यादित्यत आह—**जीवतीति**

तकारं करोति। जीवग्राहं गृह्णाति। जीवतीति जीवः। इगुपधलक्षणः कः। जीवन्तं गृह्णातीत्यर्थः। (३३५८) **करणे हनः** ।३।४।३७॥ पादघातं हन्ति। पादेन हन्तीत्यर्थः। यथाविध्यनुप्रयोगार्थः सन्नित्यसमासार्थोऽयं योगः। भिन्न-धातुसंबन्धे तु 'हिंसार्थानां च—' (सू ३३६६) इति वक्ष्यते। (३३५९) **स्नेहने पिषः** ।३।४।३८॥ स्निह्यते येन तस्मिन्करणे पिषेर्णमुल्। उदपेषं पिनष्टि। उदकेन पिनष्टीत्यर्थः। (३३६०) **हस्ते वर्तिग्रहोः** ।३।४।३९॥ हस्तार्थे करणे। हस्तवर्तं वर्तयति। करवर्तम्। हस्तेन गुलिकां करोतीत्यर्थः। हस्तग्राहं गृह्णाति। करग्राहम्। पाणिग्राहम्। (३३६१) **स्वे पुषः**। ३।४।४०॥ करण इत्येव। स्व इत्यर्थग्रहणम्। तेन स्वरूपे पर्याये विशेषे च णमुल्। स्वपोषं पुष्णाति। धनपोषम्। गोपोषम्। (३३६२) **अधिकरणे बन्धः**। ३।४।४१॥ चक्रबन्धं बध्नाति। चक्रे बध्नातीत्यर्थः। (३३६३) **संज्ञायाम्**।

जीव इति। ननु 'अकर्तरि च कारके' इति पर्युदासात् कथं कर्तरि घञित्यत आह—**इगुपधेति**।

करणे हनः। ननु 'हिंसार्थानां च समानकर्मकाणां' इत्यनुपदं वक्ष्यमाण-सूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**यथाविधीत्यादि**। कषादिषु यथा-विध्यनुप्रयोगसिद्ध्यर्थः सन् 'उपपदमतिङ्' इति नित्यसमासार्थोऽयमारम्भ इत्यर्थः। अनुप्रयोगार्थो नित्यसमासार्थश्चेति यावत्। हिंसार्थानां चेति सूत्रं च कषादिबहिर्भूतं, तस्यात्र प्रवृत्तौ तु अनुप्रयोगो न स्यात्। किंच 'हिंसार्थानां च' इति सूत्रं 'उपदंशस्तृतीयायाम्' इत्युत्तरं पठितम्। तस्यात्र प्रवृत्तौ 'तृतीया-प्रभृतीन्यन्यतरस्याम्' इति वैकल्पिक उपपदसमासः स्यादिति भावः। भाष्ये तु आहिंसार्थं नित्यसमासार्थं चेति स्थितम्। तर्हि हिंसार्थानां चेत्यस्य को विषय इत्यत आह—**भिन्नेति**। णमुल्प्रकृतिभूतहनधात्वपेक्षया धात्वन्तरयोगे तु दण्डोपघातं गाः कालयति दण्डेनोपघातमित्यत्र 'हिंसार्थानां च' इत्यस्य प्रवृत्तिर्वक्ष्यते इत्यर्थः। **स्नेहने पिषः**। **उदपेषमिति**। 'पेषंवासवाहनधिषु च' इति उदकशब्दस्य उदादेशः। **हस्ते वर्तिग्रहोः**। पञ्चम्यर्थे षष्ठी। हस्त इत्यर्थ-ग्रहणम् व्याख्यानात्। तथा च हस्तार्थक इति लभ्यते, करण इत्यनुवर्तते, तदाह—**हस्तार्थे करणे इति**। करणकारकीभूतहस्तपर्याये उपपदे ण्यन्तवृतु-धातोर्ग्रहधातोश्च णमुलित्यर्थः। **स्वे पुषः**। **अर्थग्रहणमिति**। व्याख्याना-दिति भावः। **तेनेति**। स्वरूपे स्वशब्दे, स्वपर्याये धनादिशब्दे, विशेषेषु स्वविशेषवाचिगवादिशब्देषु चोपपदेषु णमुलित्यर्थः। एतच्च 'स्वं रूपम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। तत्र स्वशब्दे उपपदे उदाहरति—**स्वपोषमिति**। धनेन पुष्णातीत्यर्थः। पर्याये उपपदे उदाहरित—**धनपोषमिति**। स्वविशेष उपपदे उदाहरति—**गोपोषमिति**। **अधिकरणे**। अधिकरणे उपपदे बन्धधातोर्ण-

३।४।४२॥ बध्नातेर्णमुल्संज्ञायाम्। क्रौञ्चबन्धं बद्धः। मयूरिकाबन्धम्। अट्टालिकाबन्धम्। बन्धविशेषाणां संज्ञा एताः। (३३६४) **कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः**। ३।४।४३॥ जीवनाशं नश्यति। जीवो नश्यतीत्यर्थः। पुरुषवाहं वहति। पुरुषो वहतीत्यर्थः। (३३६५) **ऊर्ध्वे शुषिपूरोः**। ३।४।४४॥ ऊर्ध्वे कर्तरि। ऊर्ध्वशोषं शुष्यति। वृक्षादिरूर्ध्व एव तिष्ठञ्छुष्यतीत्यर्थः। ऊर्ध्वपूरं पूर्यते। ऊर्ध्वमुख एव घटादिर्वर्षोदकादिना पूर्णो भवतीत्यर्थः। (३३६६) **उपमाने कर्मणि च**। ३।४।४५॥ चात्कर्तरि। घृतनिधायं निहितं जलम्। घृतमिव सुरक्षितमित्यर्थः। अजकनाशं नष्टः। अजक इव नष्ट इत्यर्थः। (३३६७) **कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः**। ३।४।४६॥ यस्माण्णमुलुक्तः स एवानुप्रयोक्तव्य इत्यर्थः। तथैवोदाहृतम्। (३३६८) **उपदंशस्तृतीयायाम्**। ३। ४।४७॥ इतः प्रभृति पूर्वकाल इति संबध्यते। 'तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्' (सू ७८४) इति वा समासः। मूलकोपदंशं भुङ्क्ते। मूलकेनोपदंशम्। दश्यमानस्य मूलकस्य भुजिं प्रति करणत्वात्तृतीया। यद्यप्युपदंशिना सह न शाब्दः

मुलित्यर्थः। **संज्ञायाम्**। अनधिकरणार्थ आरम्भः। **कर्त्रोः**। 'नशिवहोः' इति पञ्चम्यर्थे षष्ठी। कर्तरि जीवे उपपदे नशेः, कर्तरि पुरुषे उपपदे वहधातोर्णमुलित्यर्थः। **ऊर्ध्वे शुषि**। **ऊर्ध्वे कर्तरीति**। उपपदे शुषेः पूरेश्च णमुलिति शेषः।

उपमाने। **चात्कर्तरीति**। कर्मणि कर्तरि च उपमाने उपपदे धातोर्णमुलित्यर्थः। **कषादिषु**। **यस्मादिति**। धातोरिति शेषः। **णमुलुक्त इति**। 'निमूलसमूलयोः कषः' इत्यारभ्य 'उपमाने कर्मणि च' इत्यन्तैः सूत्रैरिति शेषः। **तथैवोदाहृतमिति**। निमूलकाषं कषतीत्यादीति शेषः। एवं च पृथगिह नोदाहर्तव्यमिति भावः। **उपदंशस्तृतीयायाम्**। **संबध्यते इति**। मण्डूकप्लुत्येति शेषः। तृतीयान्ते उपपदे उपपूर्वाद्दंशधातोर्णमुल् समानकर्तृकयोः पूर्वकाले इत्यर्थः। नित्यमुपपदसमासमाशङ्क्य आह—**तृतीयाप्रभृतीनीति**। ननु मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते इत्यत्र मूलकस्य उपदंशनं प्रति कर्मत्वात् कथं मूलकात् तृतीया, कथं वा उपदंशात् णमुल् इत्यतः आह—**दश्यमानस्येत्यादि**। प्रधानक्रियानुरोधात् परत्वाच्चेति भावः। ननु मूलकस्य भुजिक्रियां प्रति करणत्वे उपदंशनेन असामर्थ्यात्समासानुपपत्तिरिति शङ्कते—**यद्यपीति**। उपदंशिना सह मूलकस्य कर्मत्वेनान्वयः शब्दगम्यो न भवति। तस्य भुजिक्रियां प्रति करणत्वेनान्वयस्योक्त-

---

तथा च भारविः—विच्छिन्नाभ्रविलायं वा विलीये नगमूर्धनि।
आराध्य वा सहस्राक्षमयशः शल्यमुद्धरे. किरा० ११. ८।
इति कर्तर्युपपदे णमुल्।

संबन्धस्तथाप्यार्थोऽस्त्येव, कर्मत्वात्। एतावतैव सामर्थ्येन प्रत्ययः समासश्च। तृतीयायामिति वचनसामर्थ्यात्। (ततश्चायमर्थः। मूलकेन भुङ्क्ते इति शाब्दान्वये किं कृत्वेत्याकाङ्क्षया उपदश्येति तदेव कर्मत्वेनान्वेति)। (३३६९) **हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम्** । ३ । ४ । ४८ ॥ तृतीयान्त उपपदेऽनुप्रयोगधातुना समानकर्मकाद्धिंसार्थात् णमुल्स्यात्। दण्डोपघातं गाः कालयति दण्डेनोपघातम्। दण्डताडम्। समानकर्मकाणाम् इति किम्। दण्डेन चोरमाहत्य गाः कालयति। (३३७०) **सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः** । ३ । ४ । ४९ ॥ उपपूर्वेभ्यः पीडादिभ्यः सप्तम्यन्ते तृतीयान्ते चोपपदे णमुल्स्यात्। पार्श्वोपपीडं शेते, पार्श्वयोरुपपीडम्, पार्श्वाभ्यामुपपीडम्। व्रजोपरोधं गाः स्थापयति। व्रजेन व्रजे उपरोधं वा। पाण्युदकर्षं धानाः संगृह्णाति पाणावुपकर्षम् पाणिनोपकर्षम्। (३३७१) **समासत्तौ**।३।४।५०॥ तृतीयासप्तम्योर्धातोर्णमुल्स्यात्सन्निकर्षे गम्यमाने। केशग्राहं युध्यन्ते(युद्धसंरम्भात्)।

त्वादित्याक्षेपः। समाधत्ते—**तथापीति**। भुजिक्रियां प्रति शाब्दमर्यादया करणत्वेनान्वितस्यापि मूलकस्योपदंशनं प्रति आर्थिकः कर्मत्वान्वयोऽस्त्येव। मूलकस्योपदंशनं प्रति वस्तुतः कर्मत्वस्य सत्त्वादित्यर्थः। नन्वार्थिककर्मत्वान्वयमादाय कथं तृतीया, कथं वा णमुल्, कथं वा समास इत्यत आह—**एतावतैवेति**। कुत एतदित्यत आह—**तृतीयायामिति वचनसामर्थ्यादिति**। यदि तृतीयान्ते शाब्दान्वय एवात्र विवक्षयेत, तदा करणे इत्येवावक्ष्यत् 'करणे हनः' इतिवदिति भावः। मूलकस्य भुजिक्रियां प्रति करणत्वान्वयः शाब्दः। उपदंशे कर्मत्वान्वयः आर्थिकः इत्येतदुपपादयति—**ततश्चायमर्थ इति**। मूलकेन भुङ्क्ते इत्यन्वयः शाब्दः। प्रधानक्रियानुरोधात्परत्वाच्च तृतीयाविभक्तेः प्रवृत्तेरिति भावः। **किं कृत्वेति**। किं कृत्वा मूलकेन भुङ्क्ते इत्याकाङ्क्षायां उपदश्येत्यन्वेतीत्यर्थः। **तदेवेति**। किमुपदश्येत्याकाङ्क्षायां तदेव मूलकमर्थात् कर्मत्वेनान्वेतीत्यर्थः।

हिंसार्थानां च। दण्डोपघातं गाः कालयतीति। 'कल विक्षेपे' चुरादिः। तत्रानुप्रयुज्यमानकालयतेरुपहन्तेश्च गावः कर्म। अतः समानकर्मकत्वमुपहन्तेरिति भावः। **दण्डेनोपघातमिति**। तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यामिति उपपदसमासविकल्प इति भावः। **दण्डताडमिति**। 'तड आघाते' चुरादिः। **सप्तम्यां चोपपीड**। चात्तृतीयायामिति समुच्चीयते। 'कृष विलेखने' इति धातोः शपि कृतलघूपधगुणस्य कर्षेति निर्देशः। अतस्तौदादिकस्य निरासः। पीड, रुध, कर्ष, एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्यर्थे प्रथमा। पुंस्त्वं चार्षम्। उपपूर्वः पडिरुधकर्षः इति मध्यमपदलोपिसमासः। तदाह—**उपपूर्वेभ्य इति**। 'तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्' इति उपपदसमासविकल्पं मत्वा आह—**पार्श्वयोरुपपीडमिति**। तौदादिकात्तु कृषेः क्त्वाप्रत्यय एव न तु णमुल्। क्षेत्रे उपकृष्य बीजा-

केशेषु गृहीत्वा। हस्तग्राहम् हस्तेन गृहीत्वा। (३३७२) **प्रमाणे च। ३।४।५१॥** तृतीयासप्तम्योरित्येव। द्व्यङ्गुलोत्कर्षं खण्डिकां छिनत्ति। द्व्यङ्गुलेन द्व्यङ्गुले वोत्कर्षम्। (३३७३) **अपादाने परीप्सायाम्। ३।४।५२॥** परीप्सा त्वरा। शय्योत्थायं धावति। एवं नाम त्वरते यदवश्यकर्तव्यमपि नापेक्षते। शय्योत्थानमात्रमपेक्षते। (३३७४) **द्वितीयायां च। ३।४।५३॥** परीप्सायामित्येव। यष्टिग्राहं युध्यन्ते। लोष्टग्राहम्। (३३७५) **अपगुरो णमुलि। ६।१।५३॥** 'गुरी उद्यमने' इत्यस्यैचो वा आत्स्याण्णमुलि। अस्यपगारं युध्यन्ते। अस्यपगोरम्। (३३७६) **स्वाङ्गेऽध्रुवे। ३।४।५३॥** द्वितीयायामित्येव। अध्रुवे स्वाङ्गे द्वितीयान्ते धातोर्णमुल्। अक्षिनिक्षेपं कथयति। भ्रूविक्षेपं। अध्रुवे किम्। शिर उत्क्षिप्य। येनाङ्गेन विना न जीवनं तद्ध्रुवम्। (३३७७) **परिक्लिश्यमाने च। ३।४।५५॥** सर्वतो विबाध्यमाने स्वाङ्गे द्वितीयान्ते णमुल्स्यात्। उरःप्रतिपेषं युध्यन्ते। कृत्स्नमुरः पीडयन्त इत्यर्थः। 'उरोविदारं प्रतिचस्करे नखैः'। ध्रुवार्थमिदम्। (३३७८) **विशिपतिपदि-**

न्यावपति। हस्तेनोपकृष्येति। यद्यपि तौदादिकोऽपि विलेखनार्थक एव। तथापि क्षेत्रविषयविलेखन एव तस्य प्रवृत्तेरित्याहुः। **समासत्तौ**। समासत्तिपदं विवृणोति—**संनिकर्षे गम्यमाने इति**। संनिकर्षोऽव्यवधानेन संयोगः। **केशग्राहमिति**। संनिकर्षपरमेतत्। अत्यन्तं संनिहिता युध्यन्ते इत्यर्थः। तदाह—**युद्धसंरम्भादिति**। युद्धातिशयवशाद्योद्धारः परस्परं अत्यन्तं संनिहिता भवन्तीत्यर्थः।

प्रमाणे च। इत्येवेति। तृतीयान्ते सप्तम्यन्ते चोपपदे धातोर्णमुल् स्यात् प्रमाणे गम्ये इत्यर्थः। ह्रस्वः खण्डः खण्डिका। **द्व्यङ्गुलेनेति**। 'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः' इति टजिति भावः। **अपादाने**। अपादाने उपपदे धातोर्णमुल् स्यात् परीप्सायां गम्यमानायामित्यर्थः। त्वरां दर्शयितुमाह—**एवं नामेत्यादि**। **द्वितीयायां च**। द्वितीयान्ते उपपदे धातोर्णमुलित्यर्थः। **स्वाङ्गेऽध्रुवे**। अध्रुवे इति छेद इति मत्वा आह—**अध्रुव इति**। ननु शिर उत्क्षिप्येति कथं प्रत्युदाहरणम्। शिरसोऽपि अध्रुवत्वादित्यत आह—**येनाङ्गेनेति**। **परिक्लि**। **उरोविदारमिति**। कृत्स्नमुर इत्यर्थः। **प्रतिचस्कर इति**। कॄ विक्षेपे प्रतिपूर्वात्कर्मणि लिट्। 'सुट्कात्पूर्वं' इति 'अडभ्यासव्यवायेऽपि' इति चानुवृत्तौ 'किरतौ

स्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः । ३ । ४ । ५६ ॥ द्वितीयायामित्येव । द्वितीयान्त उपपदे विश्यादिभ्यो णमुल्स्याद्व्याप्यमाने आसेव्यमाने चार्थे गम्ये । गेहादिद्रव्याणां विश्यादिक्रियाभिः साकल्येन संबन्धो व्याप्तिः । क्रियायाः पौनःपुन्यमासेवा । ' नित्यवीप्सयोः ' (सू २१४०) इति द्वित्वं तु न भवति । समासेनैव स्वभावतस्तयोरुक्तत्वात् । यद्यप्याभीक्ष्ण्ये णमुलुक्त एव, तथापि असति ह्यासेवार्थकणमुलि आभीक्ष्ण्यणमुलः ' तृतीयाप्रभृतीनि ' इत्यत्र संग्रहाभावात् उपपदसंज्ञार्थमासेवायामिह पुनर्विधिः । गेहानुप्रवेशमास्ते । गेहंगेहमनुप्रवेशम् । गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशम् । एवं गेहानुप्रपातम् । गेहानुप्रपादम् । गेहानुस्कन्दम् । असमासे तु गेहस्य णमुलन्तस्य च पर्यायेण द्वित्वम् । (३३७९) **अस्यतितृषोः क्रियान्तरे कालेषु । ३ । ४ । ५७ ॥** क्रियामन्तरयति व्यवधत्त इति क्रियान्तरः । तस्मिन्धात्वर्थे वर्तमानादस्यतेस्तृष्यतेश्च कालवाचिषु द्वितीयान्तेषूपपदेषु णमुल्स्यात् । द्व्यहात्यासं गाः पाययति । द्व्यहमत्यासम् । द्व्यहतर्षम् । द्व्यहं तर्षम् । अत्यसनेन तर्षणेन च गवां पानक्रिया व्यवधीयते । अद्य पाययित्वा द्व्यहमतिक्रम्य पुनः पाययतीत्यर्थः । (३३८०) **नाम्न्यादिशिग्रहोः । ३।४।५८॥**

लवने ' हिंसायां प्रतेश्च ' इति सुट् । नखैः प्रतिचिच्छिपे इत्यर्थः । ननु उरःप्रतिपेषमित्यादौ स्वाङ्गत्वादेव पूर्वसूत्रेणैव सिद्धमित्यत आह—**ध्रुवार्थमिति** । उरो विना जीवनाभावात् उरः ध्रुवमिति भावः । **विशिपति । गेहादिद्रव्याणामिति** । तथा च गेहानुप्रवेशमास्ते इत्यत्र सर्वाणि गेहान्यनुप्रविश्येति पुनःपुनर्गेहमनुप्रविश्येति वा अर्थः । उभयथापि न द्वित्वमित्याह–**नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वं तु न भवतीति** । कुत इत्यत आह—**समासेनैवेति** । ननु समासेन कथमिह कथनं व्याप्त्यासेवयोरित्यत आह—**स्वभावत इति** ।

ननु ' अभीक्ष्ण्ये णमुल् च ' इत्यनेनैव सिद्धत्वात् इह आसेवाग्रहणं व्यर्थम् । न च क्त्वानिवृत्तिः फलमिति शङ्क्यम् । क्त्वाप्रत्ययस्यापि पक्षे इष्टत्वादिति शङ्कते—**यद्यपीति** । समाधत्ते—**तथापीति** । द्वितीयान्तस्योपपदसंज्ञार्थमित्यर्थः । नन्विह आसेवाग्रहणाभावे 'तत्रोपपद'मिति उपपदसंज्ञा कुतो नेत्यत आह—**असति हीति** । यद्यप्यासेवायां णमुल्विध्यभावेऽपि ' आभीक्ष्ण्ये णमुल् च ' इति णमुल् सिध्यति तथापि ' आभीक्ष्ण्ये णमुल् च ' इति सूत्रे द्वितीयान्तस्य सप्तम्या निर्देशेन ग्रहणाभावादुपपदसंज्ञा न स्यात् । ततश्च ' तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् ' इति उपपदसमासविकल्पो न स्यादिति भावः । **असमासे त्विति** । व्याप्तिणमुलि गेहस्य व्याप्यमानत्वात् द्वित्वम् । आसेवायां णमुलि तु णमुलन्तस्य द्वित्वम् । क्रियापौनः पुन्यस्यैव आसेवात्वादिति भावः । **अस्यतितृषोः । द्व्यहात्यासमिति**। द्व्यहमतिक्रम्येत्यर्थः। अतिपूर्वादस्यतेर्णमुल्। **द्व्यहतर्षमिति** ।

द्वितीयायामित्येव। नामादेशमाचष्टे। नामग्राहमाह्वयति। (३३८१) **अन्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ**। ३। ४। ५९॥ अयथाभिप्रेताख्यानं नाम अप्रियस्योच्चैः प्रियस्य च नीचैः कथनम्। उच्चैःकृत्य, उच्चैः कृत्वा, उच्चैःकारमप्रियमाचष्टे। नीचैःकृत्य, नीचैःकृत्वा, नीचैःकारं प्रियं ब्रूते। (३३८२) **तिर्यच्यपवर्गे**। ३। ४। ६०॥ तिर्यक्छब्द उपपदे कृञः क्त्वाणमुलौ स्तः समाप्तौ गम्यायाम्। तिर्यक्कृत्य गतः। तिर्यक्कारम्। समाप्य गत इत्यर्थः। अपवर्गे किम्। तिर्यक्कृत्वा काष्ठं गतः। (३३८३) **स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोः**। ३। ४। ६१॥ मुखतःकृत्य गतः, मुखतः कृत्वा, मुखतः कारम्। मुखतो भूय, मुखतो भूत्वा, मुखतो भावम्। (३३८४) **नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे**। ३। ४। ६२॥ नाधार्थप्रत्ययान्ते च्व्यर्थविषय उपपदे कृभुवोः क्त्वाणमुलौ स्तः। अनाना नाना कृत्वा नानाकृत्य नानाकृत्वा नानाकारम्। विनाकृत्य विनाकृत्वा विनाकारम्। नानाभूय नानाभूत्वा नानाभावम्। अनेकं द्रव्यमेकं भूत्वा एकधाभूय एकधाभूत्वा एकधाभावम्। एकधाकृत्य एकधाकृत्वा एकधाकारम्। प्रत्ययग्रहणम् किम्। हिरुक्कृत्वा। पृथग्भूत्वा। (३३८५) **तूष्णीमि भुवः**। ३। ४। ६३॥ तूष्णींशब्दे उपपदे भुवः क्त्वाणमुलौ

ध्यहं तृष्णावतीः कृत्वेत्यर्थः। **नाम्न्यादिशिग्रहोः**। नाम्नि आदिशिग्रहोरिति छेदः। पञ्चम्यर्थे षष्ठी। द्वितीयान्ते नामनशब्दे उपपदे आङ्पूर्वकदिशेः ग्रहधातोश्च णमुलित्यर्थः **अन्ययेऽयथाभि**। अप्रियस्य नीचैः कथनं, प्रियस्योच्चैः कथनं च अभिप्रेतम् इष्टम्, तद्विपरीतम् अनभिप्रेतम्। तदाह—**अयथाभिप्रेताख्यानं नामेत्यादि**। 'तृतीया प्रभृतीन्यन्यतरस्याम्' इति समासविकल्पं मत्वा आह—**उच्चैःकृत्य उच्चैः कृत्वेति**। समासपक्षे ल्यबिति भावः। **उच्चैःकारमिति**। अत्र समासतदभावयोर्नास्ति विशेषः। स्वरे तु विशेषः। **तिर्यच्यपवर्गे**। 'तिरश्चीति भवितव्यम् सौत्रो निर्देश' इति भाष्यम्। अपवर्ग इत्यस्य विवरणम्—**समाप्ताविति**। **स्वाङ्गे तस्प्रत्यये**। पञ्चम्यर्थे षष्ठीद्विवचनम्। तस् प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीहिः। तस्प्रत्ययान्ते स्वाङ्गे उपपदे कृञो भुवश्च क्त्वाणमुलावित्यर्थः। इह न यथासंख्यं व्याख्यानात्।

नाधार्थ। 'विनञ्भ्यां नानाञौ नसह' इति सूत्रे असहत्वे विनञ्भ्यां नाप्रत्ययो विहितः। 'संख्याया विधार्थे धा' इति धाप्रत्ययो विहितः। तस्य अर्थ इव अर्थो यस्य सः धार्थः। नाप्रत्ययो धार्थकश्च प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीहिः। तदाह— **नाधार्थप्रत्ययान्ते इति**। नाप्रत्ययान्ते धार्थप्रत्ययान्ते उपपदे इत्यर्थः। अर्थग्रहणं धाप्रत्ययमात्रेऽन्वेति। तेन धमुञोऽपि ग्रहणं लभ्यते। नाप्रत्यये त्वर्थग्रहणं नान्वेति, नाप्रत्ययान्ते धार्थप्रत्ययान्ते च्व्यन्तविषये उपपदे इत्यर्थः। अत एव भाष्ये अर्थग्रहणं किम् द्विधाकृत्य द्वैधंकृत्येत्येवोक्तम्। **तूष्णीमि भुवः**। ननु 'स्वाङ्गे

स्तः । तूष्णींभूय तूष्णींभूत्वा तूष्णींभावम् । भूग्रहणं कृञो निवृत्त्यर्थम् ।
(३३८६) **अन्वच्यानुलोम्ये** । ३ । ४ । ६४ ॥ अन्वक्छब्दे उपपदे भुवः क्त्वाणमुलौ स्त आनुकूल्ये गम्यमाने । अन्वग्भूय आस्ते । अन्वग्भूत्वा अन्वग्भावम् । अग्रतः पार्श्वतः पृष्ठतो वानुकूलो भूत्वा आस्त इत्यर्थः । आनुलोम्ये किम् । अन्वग्भूत्वा तिष्ठति । पृष्ठतो भूत्वेत्यर्थः ।

इत्युत्तरकृदन्तप्रकरणम् ।

इत्थं लौकिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ।
विस्तरस्तु यथाशास्त्रं दर्शितः शब्दकौस्तुभे ॥
भट्टोजिदीक्षितकृतिः सैषा सिद्धान्तकौमुदी ।
प्रीत्यै भूयाद्भगवतोर्भवानीविश्वनाथयोः ॥

इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यामुत्तरार्धं समाप्तम् ॥

तस्प्रत्यये कृभ्वोः' इत्यतः अनुवृत्त्यैव सिद्धे भूग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—**कृञो निवृत्त्यर्थमिति** । **अन्वच्यानुलोम्ये** । अनूचीत्येव वक्तुमुचितं सौत्रोऽयं निर्देशः । तिर्यच्यपवर्गे इतिवत् । आनुलोम्यम् आनुकूल्यम् । **पृष्ठतो भूत्वेति** । 'अग्निप्रथमाः प्रतिपद्यन्ते अन्वगध्वर्युः' इत्यादौ अन्वक्छब्दस्य पृष्ठभागे प्रसिद्धेरिति भावः ।—इत्युत्तरकृदन्तप्रकरणम् ॥

इति श्रीमत्सन्ततसन्तन्यमानश्येनकूर्मषोडशाररथचक्राकारादिबहुगुणविराजमानप्रौढापरिमितमहाध्वरस्य श्रीशाहजी शरभजी तुक्कोजी भोसल-चोलमहीमहेन्द्रामात्य-धुरन्धरस्य श्रीमत आनन्दरायविद्वत्सार्वभौमस्याध्वर्युणा पञ्चपुरुषपोष्येण बाल्य एव तद्दयानिर्वर्तितापरिमिताग्निविजृम्भितवाजपेयसर्वपृष्ठाप्तोर्याम-प्रमुखमखसन्तर्पितशतमखप्रमुखबर्हिर्मुखेन पदवाक्यप्रमाणपारावार-पारीणाग्रजन्मविश्वेश्वरवाजपेययाजितो लब्धविद्यावैशद्येन अध्वर-मीमांसाकुतूहलवृत्तिनिर्माणप्रकटितसर्वतन्त्रस्वातन्त्र्येण बौधा-यनापस्तम्बसत्याषाढभारद्वाजकात्यायनाश्वलायनद्राह्यायणा-दिकल्पसूत्रतद्भाष्यपारीणमहादेववाजपेययाजिसुतेन अन्नपूर्णाम्बागर्भजातेन वासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमायाम् उत्तरार्धं सम्पूर्णम्

॥ बालमनोरमा सम्पूर्णा ॥

वैदिकी प्रक्रिया ।२७

प्रथमोऽध्यायः ।

(३३८७) छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम् । १ । २ । ६१ ॥ द्वयोरेक-

श्रीगणाधीशाय नमः ।

सिन्दूरेण विराजितं त्रिनयनं दिक्संख्यदोर्भिर्युतं
भक्तानुग्रहकारकं प्रमदयाश्लिष्टं सदानन्दनम् ।
अष्टाविंशतिवर्णकैश्च सततं यं चिन्तयन्ते जना-
स्तं देवं गणपं स्मरामि सततं चन्द्रार्धचूडं विभुम् ॥ १ ॥
यस्तर्कादिसमस्ततन्त्रकमलव्रातप्रसादेष्विव
प्रत्यक्षप्रमितः परः किरणवानन्वर्थगोवर्धनः ।
सोऽयं पण्डितमण्डलोद्भटरटद्वादीन्द्रवृन्दाग्रणीः
श्रीरामाङ्घ्रिनिषेवकः समजनि श्रीमौनिगोवर्धनः ॥ २ ॥
रघुनाथपदारविन्दसेवावशतस्तस्य बभूव नन्दनः ।
रघुनाथ इतीड्यनामगम्यो रघुनाथाङ्घ्रिनिषेवकः सुधीः ॥ ३ ॥
बभूवुस्तस्य चत्वारस्तनयाः सुनया बुधाः ।
महादेवाभिधः श्रेष्ठो महाभाष्यसुभाषितः ॥ ४ ॥
रामकृष्णो द्वितीयोऽसौ रामकृष्णाङ्घ्रिसेवकः ।
तृतीयो जयकृष्णोऽस्मि श्रीकृष्णो नाम सूद्भवः ॥ ५ ॥
श्रीमत्सिद्धान्तकौमुद्याः स्वरवैदिकखण्डयोः ।
नत्वा मुनित्रयं हृद्यां टीकां कुर्वे सुबोधिनीम् ॥ ६ ॥
सुशब्दव्रातश्रीकुमुदवनविद्योतनकरी
सदा सद्व्युत्पत्तिप्रसरणपरानन्दनकरी ।
कुशब्दध्वान्तस्य प्रसभमभिविध्वंसनकरी
कृतिर्भूयादेषा बुधजनमनःप्राङ्गणचरी ॥७॥

इयता प्रबन्धेन लौकिकेषु शब्देष्वन्वाख्यातेष्वपि वैदिकान्वाख्यानमवशिष्यते । न चेदमप्रयोजनम्।'रक्षोहागमलघ्वसंदेहाः प्रयोजनम्'इति वदता भाष्यकारेण वेदरक्षाया व्याकरणारम्भस्य प्रयोजनत्वेन मुख्यतयाऽभिधानात् । 'ब्राह्मणेन निष्कारणःषडङ्गो

वचनं वा स्यात् । पुनर्वसु नक्षत्रं पुनर्वसू वा । लोके तु द्विवचनमेव । (३३८८) विशाखयोश्च । १ । २ । ६२ ॥ प्राग्वत् । विशाखा नक्षत्रम् । विशाखे वा । (३३८९) षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा । १ । ४ । ९ ॥ षष्ठ्यन्तेन युक्तः पतिशब्दश्छन्दसि घिसंज्ञो वा स्यात् । क्षेत्रस्य पतिना वयम् । इह वेति योगं विभज्य छन्दसीत्यनुवर्तते । सर्वे विधयश्छन्दसि वैकल्पिकाः । तेन 'बहुलं छन्दसि'(३४०१) इत्यादिरस्यैव प्रपञ्चः । 'यचि भम्' (२३१) । * नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम् । नभसा तुल्यं नभस्वत् । भत्वाद्रुत्वाभावः । अङ्गिरस्वदङ्गिरः । मनुष्वदग्ने । (उ.) 'जनेरुसिः' इति विहित उसिप्रत्ययो मनेरपि बाहुलकात् । * वृषण्वस्वश्वयोः । वृषन् वर्षुकं वसु यस्य स वृष-

---

वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चे'ति वेदार्थज्ञानोपायतया वेदाङ्गत्वेनैव व्याकरणाध्ययनविधानाच्च । नन्वेवमपि वैदिकशब्दानां लौकिकशब्दाभिन्नत्वात्तदनुशासनेनैव सिद्धे किमर्थमेषामनुशासनमिति चेन्न । लौकिकशब्देभ्यो भिन्ना अपि वैदिकशब्दाः सन्ति । तद्यथा 'त्मना देवेषु' मध्वा जभार' 'गृभ्णामि ते' इत्यादयो वेदे दृश्यन्ते । लोके तु आत्मना जहार गृह्णामीत्यादयः । अतएव भाष्यकारो लौकिकेभ्यो वैदिकान्भेदेन व्यपदिशति–'अथ शब्दानुशासनं, केषां शब्दानां? लौकिकानां वैदिकानां चेति' इति तेषामन्वाख्यानमावश्यकमिति मनसि विभाव्याह—**छन्दसीत्यादि**। पुनर्वसुशब्देनोद्भूतावयवस्य ज्योतिःसमुदायस्याभिधानाद्द्वयोर्द्विवचने प्राप्ते एकवचनं विधीयते। तदाह-**द्वयोरित्यादि**। **वा स्यादिति**।द्वयोरेकवचनं वा स्यादिति'जात्याख्यायाम्' इत्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्तनात् । **लोके त्विति**।'गां गताविव दिवः पुनर्वसू'इत्यादौ। **विशाख**। **प्राग्वदिति**। द्वयोरेकवचनं वा स्यादित्यर्थः। **विशाखेति**। अमरस्तु विशाखेति प्रयुञ्जानो द्विवचननियमं नेच्छति । सूत्रं तूदासीनम् । **षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा**। 'पतिः समास एव' इत्यतः पतिरिति वर्तते । 'पतिः समास एव' इति नियमादसमासे न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते—**पतिनेति** । घित्वात् 'आङो ना' इति नाभावः । षष्ठीति किम् । 'मया पत्या जरदष्टिर्यथासः'। छन्दसीति किम् । ग्रामस्य पत्ये ।

योगं विभज्येति। 'षष्ठीयुक्तश्छन्दसि' इति उक्त एवार्थः । ततो 'वा छन्दसि' इत्यनुवर्तते । यावदिह शास्त्रे कार्यं, तच्छन्दसि वा भवति । तदाह—**तेनेत्यादिना**। **नभोङ्गिरसिति** । नभस् अङ्गिरस् मनुष् एषां वति परे भत्वं वक्तव्यमित्यर्थः। **नभस्वदिति**। 'तेन तुल्यम्–' इति वतिः । भत्वफलमाह—**रुत्वाभाव इति**। 'ससजुषोः–' इति प्राप्तस्य । तत्र हि **पदस्ये**त्यनुवर्तते । अङ्गिरसा तुल्यमङ्गिरस्वत् । अत्रापि देहलीदीपकन्यायेन रुत्वाभाव इति संबध्यते।

ण्वसुः । वृषा अश्वो यस्यासौ वृषणश्वः । इहान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वे सति नलोपः प्राप्तो भत्वाद्वार्यते । अत एव 'पदान्तस्य' (१९८) इति णत्वनिषेधोऽपि न । 'अल्लोपोऽनः' (२३४) इत्यल्लोपो न । अनङ्गत्वात् । (३३६०) **अयस्मयादीनि छन्दसि** । १ । ४ । २० ॥ एतानि छन्दसि साधूनि । भपदसंज्ञाधिकाराद्यथायोग्यं संज्ञाद्वयं बोध्यम् । तथा च वार्तिकम्—* **उभयसंज्ञान्यपीति वक्तव्यमिति** । स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन । पदत्वात्कुत्वम् । भत्वाज्जश्त्वाभावः । जश्त्वविधानार्थाया: पदसंज्ञाया भत्वसामर्थ्येन बाधात् । नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु । अत्र पदत्वाज्जश्त्वम् । भत्वात्कुत्वाभावः । 'ते प्राग्धातोः' (२२३०) । (३३६१) **छन्दसि परेऽपि** । १ । ४ । ८१ ॥ (३३६२) **व्यवहिताश्च** । १ । ४ । ८२ । हरिभ्यां याह्योक आ । आ

मनुष्वदिति । मनुषा तुल्यम् । अत्र भत्वात् ' आदेशप्रत्यययोः ' इति षः । पदसंज्ञायां तु रुत्वं स्यात् न षत्वम् । अपदान्तस्येति वचनात् । **बाहुलकादिति** । बहूनर्थान् लातीति बहुलम् । ला आदाने अस्मात् ' आतोऽनुपसर्गे ' इति कः । बहुलस्य भावो बाहुलकम् । मनोज्ञादित्वाद्वुञ् । वृषण्वित्येतद्वसु, अश्व, एतयोश्च परतो भं स्यात् । ' निपातनान्येतानि छन्दोविषयाणी'ति कैयटः । **वृषण्वसुरिति** । लोके वृषवसुः । वृषाश्वः । **नलोपः प्राप्त इति** । ' नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ' इत्यनेन । **अतएवेति** । भत्वादेवेत्यर्थः । **अनङ्गत्वादिति** । 'अल्लोपोऽनः ' इत्यत्राङ्गस्येत्यधिकारात् । **अयस्मयादीनि** । आनन्तर्याद्भसंज्ञाद्वारेणैव निपातनं प्राप्तमित्याह – **संज्ञाद्वयमिति** । ननु ' अनन्तरस्य–' इति न्यायं बाधित्वोभयसंज्ञाविधाने किं प्रमाणमित्याशङ्क्याह—**तथा च वार्तिकमिति** । **कुत्वमिति** । ' चोः कुः ' इत्यनेन । **जश्त्वाभाव इति** । ' झलां जशोऽन्ते ' इति प्राप्तस्य । **ऋक्वतेति** । अयस्मयादिषु ऋक्वतेत्यादयः समुदाया एव बोध्याः । तेन जश्त्वमस्तु कुत्वं मा भूदिति वैपरीत्येन प्रसज्येतेति बोध्यम् । **नैनमिति** । वाचामिनाः प्रभवस्तेष्वप्येनं विद्वांसं न हिन्वन्ति । विवदितुं न गच्छन्तीत्यर्थः ।

ते प्रागिति–। व्याख्यातम् । अस्यापवादमाह—**छन्दसीत्यादि** । गत्युपसर्गसंज्ञकाश्छन्दसि परे प्रयोक्तव्याः । अपिशब्दात्पूर्वे । **व्यव**–। व्यवहिता अपि गत्युपसर्गसंज्ञकाः प्रयोक्तव्याः । सूत्रद्वयस्योदाहरणे आह—**हरिभ्यामित्यादि** । आयाहीति प्राप्तम् । ' ते प्राग् ' इत्यत्र संज्ञानियमपक्षो भाष्ये उक्तः ते इत्यनेन प्रादीनुपेत्येतत्पर्यन्तान्स्वरूपेण परामृश्य धातोः प्राक् प्रयुक्तानामेषां पूर्वसूत्रैकवाक्यतया संज्ञाविधानात् । अस्मिंश्च पक्षे ' छन्दसि परेऽपि ' ' व्यव-

मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि। (३३९३) इन्धिभवतिभ्यां च। १। २। ६॥ आभ्यां परोऽपिल्लिट् कित् स्यात्। समीधे दस्युहन्तमम्। पुत्र ईधे अथर्वणः। बभूव। इदं प्रत्याख्यातम्। * इन्धेश्छन्दोविषयत्वाद्भुवो वुको नित्यत्वात्ताभ्यां लिटः किद्वचनानर्थक्यमिति। इति प्रथमोऽध्यायः।

द्वितीयोऽध्यायः।

(३३९४) तृतीया च होश्छन्दसि। २। ३। ३। जुहोतेः कर्मणि तृतीया स्याद्द्वितीया च। यवाग्वाऽग्निहोत्रं जुहोति। अग्निहोत्रशब्दोऽत्र हविषि वर्तते। 'यस्याग्निहोत्रमधिश्रितममेध्यमापद्येत' इत्यादिप्रयोगदर्शनात्। अग्नय हूयत इति व्युत्पत्तेश्च। यवाग्वाख्यं हविर्देवतोद्देशेन त्यक्त्वा प्रक्षिपती-

---

हिताश्च' इति सूत्रद्वयं च कर्तव्यम्। **इन्धि–**। इन्धीत्युच्चारणार्थेनेकारेण निर्देशः। 'सुट्तिथोः' इतिवत् न तु 'इक्श्तिपौ–' इति इका, नलोपापत्तेः। 'असंयोगात्–' इत्यतः लिट् किदित्यनुवर्तते। तदाह—**लिट् किदिति**। ञि इन्धी दीप्तौ, लिटः कित्त्वाद् 'अनिदिताम्–' इति नलोपः। संयोगात्परत्वात्पूर्वेणाप्राप्तौ वचनम्। **बभूवेति**। कित्त्वाद्वृद्ध्यभावे 'भुवो वुक्–' इति वुक्। अत्र पित्त्वात्पूर्वेणाप्राप्तौ वचनम्। **इदमिति**। इन्धीति सूत्रम्। **छन्दोविषयत्वादिति**। अयमभिप्रायः—इन्धेर्भाषायां 'इजादेश्च–' इत्यामा भाव्यम्। छन्दसि तु अमन्त्रे इति प्रतिषेधाद् यद्यप्याम् नास्ति तथापि 'छन्दस्युभयथा' इति लिटः सार्वधातुकत्वे ङित्त्वात्समीधे इति नलोपः। अमभावस्त्वार्धधातुकत्वाच्छन्दसि दृष्टानुविधानात्। **वुको नित्यत्वादिति**। 'परनित्या–' इति परिभाषया परान्नित्यस्य बलीयस्त्वात्। कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात्। इति वैदिकीप्रकरणे प्रथमोऽध्यायः।

तृतीया—। 'कर्मणि द्वितीया' इत्यतः कर्मणीति वर्तते। अत्र द्वितीयायां प्राप्तायां तृतीया विधीयते, चशब्दात्सापि भवति। तदाह—**कर्मणीति**। **यवाग्वेति**। अत्र यवागूशब्दात्तृतीया अग्निहोत्रशब्दाच्च द्वितीया। अग्निहोत्रशब्दो हविर्वाचकः। जुहोतिश्च प्रक्षेपणार्थः। यवाग्वभिन्नं हविरग्नौ प्रक्षिपतीत्यर्थः। तदाह-**यवाग्वाख्यमित्यादि**। भिन्नविभक्त्यवरुद्धत्वेऽपि भिन्नार्थकविभक्त्यनवरुद्धत्वान्नामार्थयोरभेदान्वयः। भाष्ये चैतत्सूत्रं प्रत्याख्यातम्। अग्निहोत्रशब्दो ह्यग्नावपि वर्तते। यस्यामिहोत्रे प्रज्वलितमिति दर्शनात्। हूयतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्तेश्च। तद्यदा यवागूशब्दात्तृतीया तदाग्निहोत्रशब्दो ह्यग्नौ वर्तते जुहोतिश्च प्रीणने। यवाग्वा अग्निं प्रीणयतीत्यर्थः। यदा यवागूशब्दाद् द्वितीया तदाग्निहोत्रशब्दो

त्यर्थः । (३३९५ **द्वितीया ब्राह्मणे** । २ । ३ । ६० ॥ ब्राह्मणविषये प्रयोगे दिवस्तदर्थस्य कर्मणि द्वितीया स्यात् । षष्ठ्यपवादः । गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः । (३३९६) **चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि** । २ । ३ । ६२ ॥ षष्ठी स्यात् । पुरुषमृगश्चन्द्रमसः । गोधाकालकादार्वाघाटस्ते वनस्पतीनाम् । वनस्पतिभ्य इत्यर्थः । * **षष्ठ्यर्थे चतुर्थीति वाच्यम्** । या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वः । (३३९७) **यजेश्च करणे** । २ । ३ । ६३ ॥ इह छन्दसि बहुलं षष्ठी । घृतस्य घृतेन वा यजते। (३३९८) **बहुलं छन्दसि** । २ । ४ । ३९ ॥ अदो घस्लादेशः स्यात् । घस्तान्नूनम् । लुङि ‘ (मन्त्रे घस’) ३४०२ इति च्लेर्लुक् । अडभावः । सग्धिश्च मे । (३३९९) **हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च छन्दसि** । २ । ४ । २८ ॥ द्वन्द्वः पूर्ववल्लिङ्गः । हेमन्तश्च शिशिरश्च हेमन्तशिशिरौ । अहोरात्रे । ‘ अदिप्रभृतिभ्यः शपः ’ (२४२३) । (३४००) **बहुलं छन्दसि** । २ । ४ । ७३ ॥ वृत्रं हनति वृत्रहा । अहिः शयत उप पृक्पृथिव्याः । अत्र लुङ्न । अदादिभिन्नेऽपि क्वचिल्लुक् । त्राध्वं नो देवाः । ‘ जुहोत्या-

---

हविषि वर्तते जुहोतिश्च प्रक्षेपणे । यवागवाख्यं हविर्द्रव्यं प्रक्षिपतीत्यर्थः । **द्वितीया—**। ‘ दिवस्तदर्थस्य ’ इति वर्तते। तदाह—**ब्राह्मणेत्यादि** । सोपसर्गस्य च्छन्दसि ‘ विभाषोपसर्गे ’ इत्यनेन व्यवस्थितविभाषयापि सिद्धे निरुपसर्गार्थ आरम्भः ।-**षष्ठ्यपवाद इति** । ‘ दिवस्तदर्थस्य ’ इति प्राप्तायाः । **चतुर्थ्यर्थे**-। बहुलग्रहणात् चन्द्रमसेरुदमी रात्र्यै (?) इत्यादौ षष्ठ्यभावः । **यजेः**-। यजेर्धातोः करणे कारके छन्दसि विषये बहुलं षष्ठी स्यात् । **बहुलम्—**। ‘ अदो जग्धिः–’ इत्यतः अद इति, ‘ लुङ्सनोः– ’ इत्यतः घस्लृ इति च । अदो बहुलं घस्लादेशः । स्याच्छन्दसि । **घस्तामिति** । अदेर्लुङि रूपम् । **अडभाव इति** । ‘ बहुलं छन्दसि ’ ‘ न माङ्योगे ’ इत्यनेन । नन्विदं ‘ लुङ्सनोः–’ इत्यनेन सिद्धमित्याशङ्क्योदाहरणान्तरमाह—**सग्धिरिति** । अदनं ग्धिः । अदेः क्तिनि घस्लादेशे ‘ घसिभसोर्हलि च ’ इत्युपधालोपे ‘ झलो झलि ’ इति सलोपः । ‘ झषस्तथोः–’ इति धत्वम् । घस्य जश्त्वम् । नच जश्त्वे कर्तव्येऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वम् । ‘ न पदान्त–’ इति सूत्रेण जश्त्वे तन्निषेधात् । ततः समानशब्देन समासे कृते ‘ समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु’ इति सूत्रेण समानस्य सः ।

हेमन्तशिशिरौ—। ‘ परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ’ इति प्राप्तम् । **अहोरात्रे इति** । अहश्च रात्रिश्चेति द्वन्द्वे कृते ‘अहःसर्वैकदेश–’ इत्यनेन समासान्तोऽच् । ‘ यस्येति च ’ इतीकारलोपः । ‘ रात्राह्नाहाः पुंसि ’ इति प्राप्तं

दिम्भ्यः श्लुः ' (२४८९)। (३४०१) बहुलं छन्दसि। २। ४।७६॥ दाति प्रियाणि चिद्वसु। अन्यत्रापि। पूर्णां विवष्टि। (३४०२) मन्त्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लेः। २। ४। ८०॥ एभ्यो लेर्लुक् स्यान्मन्त्रे। अक्षन्नमीमदन्त हि। घस्लादेशस्य ' गमहन ' (२३६३) इत्युपधालोपे 'शासिवसि' (२४१०) इति षः। माह्वर्मित्रस्य। धूर्तिः प्रणङ्मर्त्यस्य। ' नशेर्वा ' (४३१) इति कुत्वम्। सुरुचो वेन आवः। मा न आधक्। आदित्याकारान्तग्रहणम्। आ प्रा द्यावापृथिवी। परावर्ग्भारभृद्यथा। अक्रन्नुषासः। त्वे रयिं

द्वित्वमतन्त्रम्। ' अहोरात्राणि विदधत् '। छन्दसि किम्। हेमन्तशिशिरे। अहोरात्रौ। यद्यपि पाठक्रमेणेदं ' बहुलं छन्दसि ' इति घस्लादेशविधायकसूत्रात्पूर्वं व्याख्यातुं युक्तं तथापि ' व्यत्ययो बहुलम् ' इति वक्ष्यमाणेन लिङ्गव्यत्ययविधायकेन गतार्थमिति ध्वनयितुं तथा न व्याख्यातम्। **बहुलं छन्दसि**। बहुलं शपो लुक् स्यात्। ' अदिप्रभृतिभ्यः ' इत्युक्तं ततो न भवति। तथैवोदाहरति—**वृत्रं हनतीत्यादि**। हन्ति शेते इति लोके। **त्राध्वमिति**। त्रैङ् पालने ' आदेच उपदेशेऽशिति ' इत्यात्वम्। त्रायध्वमिति लोके। **दातीति**। ददातीति लोके। **अन्यत्रापीति**। जुहोत्यादिभिन्नेऽपि श्लुर्भवतीति शेषः। **विवष्टीति**। वश कान्तौ अदादिः। ' श्लौ ' इति द्वित्वम्। ' भृञामित् '। ' बहुलं छन्दसि ' इति सूत्रेणाभ्यासस्येकारः। ' व्रश्च–' इति पुराष्टुत्वम्। **मन्त्रे घस–**। घस अत्तेरादेशः। ह्वर। ह्वृ कौटिल्ये। अस्य कृतगुणानुकरणं ह्वरेति। अकारस्तूच्चारणार्थः। णश अदर्शने। वृञ् वरणे। वृङ् सम्भक्तौ। दह भस्मीकरणे। आत्। आकारान्ताः प्रा पूरणे इत्यादयः। वृजी वर्जने। डुकृञ् करणे। गम्लृ गतौ। जनी प्रादुर्भावे। **अक्षन्निति**। अत्तेर्लुङि झिः।—**घस्लादेशस्येति**। ' लुङ्सनोः–' इति विहितस्य। **माह्वरिति**। माङि उपपदे ह्वरतेर्लुङि तिप्। ' इतश्च ' इतीकारलोपः। च्लेर्लुकि कृते ' सार्वधातुके–' इति गुणे कृते रपरत्वे ' हल्ङ्याप्–' इति लोपः। **प्रणगिति**। प्रपूर्वान्नशेर्लुङ्। ' हल्ङ्याप्–' इति लोपः ' उपसर्गादसमासेऽपि–' इति णत्वम्। **मर्त्यस्येति**। मकारेऽनुनासिके परे ' यरोऽनुनासिके–' इति ङः। **कुत्वमिति**। पक्षे ' व्रश्च–' इति षत्वेन नडिति रूपं बोध्यम्। **आव इति**। वृञो रूपम्। **आधगिति**। माङ्पूर्वाद्दहेर्लुङ्। ' दादेर्धातोः– ' इति घः। ' एकाचो बश–' इति भष्भावः। **आप्रा इति**। आङ्पूर्वात्प्राधातोः सिप्। रुत्वे यत्वे च यलोपः। **परावर्गिति**। परापूर्वाद्वृजेस्तिप्। उपधागुणे ' चोः कुः इति

जागृवांसो अनुग्मन् । मन्त्रग्रहणं ब्राह्मणस्याप्युपलक्षणम् । अक्षत वा अस्य दन्ताः । विभाषानुवृत्तेर्नेह । न ता अगृभ्णन्नजनिष्ट हि षः ।

इति द्वितीयोऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

(३४०३) अभ्युत्सादयां प्रजनयां चिकयां रमयामकः पावयां-क्रियाद्विदामक्रन्निति च्छन्दसि । ३ । १ । ४२ ॥ आद्येषु चतुर्षु लुङि आम् अक इत्यनुप्रयोगश्च । अभ्युत्सादयामकः । अभ्युदसीषददिति लोके । प्रजनयामकः । प्राजीजनदित्यर्थः । चिकयामकः । अचैषीदित्यर्थे चिनोतेराम् द्विर्वचनं कुत्वं च । रमयामकः । अरीरमत् । पावयांक्रियात् । पाव्यादिति लोके । विदामक्रन् । अवेदिषुः । (३४०४) गुपेश्छन्दसि । ३ । १ । ५० ॥

कुत्वम् । अक्रन्निति । क्ङिॆत्त्वाद्गुणाभावे यण् । अनुग्मन्निति । अनुपूर्वाद्गच्छतेर्झिः । 'गमहन-' इत्युपधालोपः । ननु मन्त्रशब्दः संहितायां रूढ इति अक्षतेत्यादौ ब्राह्मणप्रयोगे लुक् न प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह—मन्त्रग्रहण-मित्यादि । अक्षतेति । 'गमहन-' इत्युपधालोपः ब्राह्मणप्रयोगोऽयम् मन्त्रेति किम् । अघसत् । अह्वार्षीत् । अनशत् । अवारीत् । अधाक्षीत् । अप्रासीः । अवर्जीत् । अकार्षीत् । अगमत् । अजनि । अजनिष्ट । इति वैदिकी-प्रकरणे द्वितीयोऽध्यायः ।

अभ्युत्सादयाम् । अभ्युत्सादयामित्यादयश्छन्दसि विषयेऽन्यतरस्यां निपा-त्यन्ते । षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु । जनी प्रादुर्भावे । रमु क्रीडायाम् । ण्यन्ते-भ्य एभ्यो लुङि आम्प्रत्ययो निपात्यते । चिञ् चयने । शुद्धादस्मादाम्प्रत्यये द्विर्व-चनं कुत्वं च । अक इति प्रत्येकं सम्बध्यते । तदाह—आद्येष्विति । अक इति । कृञो लुङि तिपि च्लेः 'मन्त्रे घस' इत्यादिना लुक् तिपो हल्ङ्यादिलोपः । अभ्युत्सादयामक इति । 'आमः' इति लुङो लुक् । अभ्युदसीषददिति । सदेर्ण्यन्ताल्लुङि चङि 'णौ चङ्युपधायाः' इति ह्रस्वः । 'चङि' इति द्विर्वचनम् । हलादिःशेषः । 'सन्वल्लघुनि' इति सन्वद्भावे 'सन्यतः' इतीत्वम् । लघोर्दीर्घः । लोक इति । वेदेऽपि पाक्षिकमिदं बोध्यम् । 'विदांकुर्वन्तु' इति सूत्रादन्यतर-स्यांग्रहणानुवृत्तेः । पावयामिति । पवतेः पुनातेर्वा ण्यन्तादाशीर्लिङ्याम् । क्रियादित्यनुप्रयोगश्च । क्रियादिति । करोतेराशीर्लिङि रूपम् । 'लिङाशिषि' इत्यार्धधातुकत्वाद्विकरणाभावः । 'रिङ्शयग्' इति रिङ् । विदामक्रन्निति । विदेर्लुङि आम् गुणाभावः लुङन्तकरोत्यनुप्रयोगश्च । गुपेः । आयप्रत्ययाभावस्थल

च्लेश्चङ्वा । गृहानजूगुपतं युवम् । अगौप्तमित्यर्थः । (३४०५) **नोनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः । ३ । १ । ५१ ॥** च्लेश्चङ् न । मा त्वायतो जरितुः काममूनयीः । मा त्वाग्निर्ध्वनयीत् । (३४०६) **कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि । ३ । १ । ५९ ॥** च्लेरङ् वा । इदं तेभ्योऽकरं नमः । अमरत् । यस्मानोः

एवेदं, सूत्रे केवलस्योच्चारणात् । **अजूगुपतमिति** । गुपू रक्षणे । 'तस्थस्थमिपाम्' इति थसस्तम् । 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । **अगौप्तमिति** । ऊदित्त्वादिडभावे 'वदव्रज' इति वृद्धिः । 'झलो झलि' इति सिचो लोपः । इट्पक्षे अगोपिष्टम् । आयप्रत्यये अगोपायिष्टम् । इत्थं चत्वारि च्छन्दसि । लोके तु चङं वर्जयित्वा त्रीण्येवेति विवेकः । **नोनयतीति** । ऊन परिहाणे । ध्वन शब्दे । इल प्रेरणे । अर्द गतौ याचने च । एभ्यो ण्यन्तेभ्यश्च्लेः 'णिश्रि' इति प्राप्तश्चङादेशो नेत्यर्थः । तत्रोनयत्येलयती चुरादी ण्यन्तौ । ध्वनयतिरपि चुरादिरदन्तो घटादिर्नान्तश्च । अर्दयतिस्तु हेतुमण्ण्यन्तः । **ऊनयीरिति** । मध्यमपुरुषैकवचनम् । 'न माङ्योगे' इति आट्प्रतिषेधः । इदमिन्द्रं प्रति सव्यस्य ऋषेर्वचनम् । त्वायतस्त्वामिच्छतः जरितुः स्तोतुः मम काममभिलाषं मा ऊनयीः । ऊनं मा कार्षीरित्यर्थः । औननदिति भाषायाम् । **ध्वनयीदिति** । तिप् 'न माङ्योगे' इत्यट्प्रतिषेधः । भाषायां तु घटादेरदिध्वनत् । चुरादेरदिध्वनत् । ऐलयीत् । आर्दयीत् । आर्दिदत् । ऐलिलदिति लोके ।

कृमृदृ । 'च्लि लुङि' इत्यतः च्लिरिति 'अस्यतिवक्ति' इत्यतोऽङिति 'इरितो वा' इत्यतो वेत्यनुवर्तते । तदाह—**च्लेरित्यादि** । **अकरमिति** । डु कृञ्करणे मिप् । अङि कृते 'ऋदृशोऽङि' इति गुणः । **अमरदिति** । मृङ् प्राणत्यागे । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । **अदरदिति** । दॄ विदारणे । **अरुहदिति** । रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । लोके तु अकार्षीत् । अमृत । अदारीत् । अरुक्षत् । **छन्दसि** । निष्टर्क्यादयः शब्दाश्छन्दसि निपात्यन्त इति सूत्रार्थः । **क्यपि प्राप्त इति** । 'ऋदुपधाच्च' इति सूत्रेण । **आपृच्छ्यमिति** । प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । 'ग्रहिज्या' इति संप्रसारणम् । **प्रतिषीव्येति** । षिवु तन्तुसन्ताने । 'हलि च' इति दीर्घः । **उपचाय्यपृडमिति** । उपचाय्यं च तत्पृडं चेति कर्मधारयः । **हिरण्य इति** । हिरण्येऽभिधेये इत्यर्थः । **छन्दसि । पभ्य इति** । वन षण संभक्ताविति भ्वादिगणेन सह निर्दिष्टयोरेव ग्रहणं न तु वनु याचने, षणु दाने इति तानादिकयोः सानुबन्धकत्वात् । **ब्रह्मवनिमिति** । ब्रह्म वनति क्षत्रं वनति सनतीति विवक्षायामिन् तदन्ताद्द्वितीयैकवचनम् । सुषामादित्वात्षत्वम् । **पथिरक्षय इति** । पन्थानं रक्षयन्तीति विग्रहः । **पथिरक्षीति** । पन्थानं रक्षतीति

सानुमारुहत्। (३४०७) छन्दसि निष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्याध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छ्यप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि। ३। १। १२३॥ कृन्ततेर्निस्पूर्वात्क्यपि प्राप्ते ण्यत्। आद्यन्तयोर्विपर्यासो निसः षत्वं च। निष्टर्क्यं चिन्वीत पशुकामः। देवशब्दे उपपदे ह्वयतेर्जुहोतेर्वा क्यप् दीर्घश्च। स्पर्धन्ते वा उ देवहूये। प्र उत् आभ्यां नयतेः क्यप्। प्रणीयः। उन्नीयः। उत्पूर्वाच्छिषेः क्यप्। उच्छिष्यः। मृङ्स्तृध्वृभ्यो यत्। मर्यः। स्तर्या। स्त्रियामेवायम्। ध्वर्यः। खनेर्यण्यतौ। खन्यः। खान्यः। यजेर्यः। शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्यायै। आङ्पूर्वात्पृच्छेः क्यप्। आपृच्छ्यं धरुणं वाज्यर्षति। सीव्यतेः क्यप् षत्वं च। प्रतिषीव्यः। ब्रह्मणि वदेर्ण्यत्। ब्रह्मवाद्यम्। लोके तु 'वदः सुपि क्यप् च' (२८५४) इति क्यब्यतौ। भवतेः स्तौतेश्च ण्यत्। भाव्यः। स्ताव्यः। उपपूर्वाच्चिनोतेर्ण्यत् आयादेशश्च पृडे उत्तरपदे। उपचाय्यपृडम्। * हिरण्य इति वक्तव्यम्। उपचेयपृडमन्यत्। मृड सुखने पृड चेत्यस्मादिगुपधलक्षणः कः। (३४०८) छन्दसि वनसनरक्षिमथाम्। ३। २। २७॥ एभ्यः कर्मण्युपपदे इन् स्यात्। ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिम्। उत नो गोषणिं धियम्। ये पथां पथिरक्षयः। चतुरक्षौ पथिरक्षी। हविर्मथीनामभि। (३४०९) छन्दसि सहः। ३। २। ६३॥ सुप्युपपदे सहेर्ण्विः स्यात्। पृतनाषाट्। (३४१०) वहश्च। ३। २। ६४॥ प्राग्वत्। दित्यवाट्। योगविभाग उत्तरार्थः। (३४११) कव्यपुरीषपुरीष्येषु ञ्युट्। ३। २। ६५॥ एषु वहेर्ञ्युट् स्याच्छन्दसि। कव्यवाहनः। पुरीषवाहनः। पुरीष्यवाहनः। (३४१२) हव्येऽनन्तःपादम्। ३। २। ६६॥ अग्निश्च हव्यवाहनः। पादमध्ये तु 'वहश्च' (३४१०) इति ण्विरेव। हव्यवालग्निरजरः पिता नः। (३४१३) जनसनखनक्रमगमो विट्। ३। २। ६७॥ 'विड्वनोः' (२९८२)

विग्रहः। हविर्मन्थतीति विग्रहः। छन्दसि। षह मर्षणे 'भजो ण्विः' इति वर्तते। तदाह—ण्विः स्यादिति। ननु 'तुरासाहं पुरोधाय' इति लोके प्रयोगा दृश्यन्ते तेषां का गतिरिति चेत् णिजन्ताद्विच् बोध्यः। पृतनाषाडिति। 'सहेः साडः सः इति षत्वम्। वहः। प्राग्वदिति। ण्विः स्यादित्यर्थः। हव्ये। अन्तःशब्दो मध्यमवाची। हव्यशब्दे उपपदे वहेर्ञ्युट् स्यात् पादमध्ये चेन्न पदान्ते इति फलितोऽर्थः। हव्यवालग्निरिति। अत्र डस्य लः, द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्य-

इत्यात्वम्। अब्जाः। गोजाः। गोषा इन्द्रो नृषा असि। 'सनोतेरनः' (३६४५) इति षत्वम्। इयं शुष्मेभिर्बिसखा इवारुजत्। आ दधिक्राः शवसा पञ्च कृष्टीः। अग्रेगाः। (३४१४) मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन्। ३। २। ७१॥ * श्वेतवहादीनां डस्पदस्येति वक्तव्यम्। यत्र पदत्वं भावि तत्र ण्विनोऽपवादो डस् वक्तव्य इत्यर्थः। श्वेतवाः। श्वेतवाहौ। श्वेतवाहः। उक्थानि उक्थैर्वा शंसति उक्थशा यजमानः। उक्थशासौ। उक्थशासः। पुरो दाश्यते दीयते पुरोडाः। (३४१५) अवे यजः। ३। २। ७२॥ अवयाः। अवयाजौ। अवयाजः। (३४१६) अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च। ८। २। ६७॥ एते संबुद्धौ कृतदीर्घा निपात्यन्ते। चादुक्थशाः। (३४१७) विजुपे छन्दसि। ३। २। ७३॥ उपे उपपदे यजेर्विच्। उपयट्। (३४१८) आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च। ३। २। ७४॥ सुप्युपसर्गे चोपपदे आदन्तेभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विषये मनिनादयस्त्रयः प्रत्ययाः स्युः। चाद्विच्। सुदामा। सुधीवा सुपीवा। भूरिदावा। घृतपावा। विच्। कीलालपाः।

मेत्य संपद्यते स डकारो लकार इति प्रातिशाख्ये विहितः। **जनसन**—। जनादिभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विट् स्यात्। **अग्रेगा इति**। 'हलदन्तात्' इति सप्तम्यलुक्।

मन्त्रे श्वेतवहो। श्वेतादिपूर्वेभ्यो वहादिभ्यो ण्विन्स्यात्। अलाक्षणिककार्यार्थं निपातनम्। श्वेतशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे वहेः कर्मणि कारके ण्विन्प्रत्ययः। उक्थे कर्मणि करणे चोपपदे शंसतेः प्रत्ययः नलोपश्च। पुरःपूर्वस्य दाशृ दाने इत्यादेर्डत्वं कर्मणि च प्रत्ययः। डस्पदस्येति प्रत्येकमभिसंबध्यते। भाविपदत्वाश्रयेण चेदमुच्यते तदाह—**यत्र पदत्वं भावीति**। डसन्तस्येत्यर्थः। **श्वेतवा इति**। श्वेता एव यं वहन्ति श्वेतवाः इन्द्रः। 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घः। उक्थशासाविति नलोपे कृते 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः। **अवे**। योगविभाग उत्तरार्थः। पुरोडाशावयजोर्ण्विन् इत्येकयोगे श्वेतवहादीनामप्युत्तरत्रानुवृत्तिः स्यात्। यजेश्चावपूर्वस्यैवानुवृत्तिः स्यात्केवलस्यैवेष्यत इति। **अवयाः श्वेतवाः**—। ननु मन्त्रे श्वेतवहेत्यादिना डसि कृते सौ 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घे रुत्वे च श्वेतवा इत्यादि सिद्धे नार्थोऽनेन योगेनेत्याशङ्क्याह—**एते संबुद्धाविति**। संबुद्धौ हि 'अत्वसन्तस्य' इति न प्राप्नोति तत्रासंबुद्धावित्यनुवर्तनात्। **विजुपे**—। ननु छन्दसीति व्यर्थं मन्त्रे इत्यनुवृत्तेरेव भाषायां न भविष्यतीति चेत्। सत्यम्। ब्राह्मणसंग्रहार्थं छन्दोग्रहणम्। मन्त्रव्यतिरिक्तो वेदभागो ब्राह्मणम्। तदुक्तम्—'तच्चोदकेषु मन्त्राख्या, शेषे ब्राह्मणशब्दः'। **सुधीवा। सुपीवेति**। 'घुमास्था' इतीत्वम्। **कीलालपा इति**। कीलालं जलम्। 'पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम्'

' ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् ' (२९९८) । (३४१९) **बहुलं छन्दसि** । ३ । २ । ८८ ॥ उपपदान्तरेऽपि हन्तेर्बहुलं क्विप् स्यात् । मातृहा । पितृहा । छन्दसि लिट् (३०९३) । भूतसामान्ये । अहं द्यावापृथिवी आ ततान । ' लिटः कानज्वा (३०९४) । ' क्वसुश्च (३०९५) । छन्दसि लिटः कानच्क्वसू वा स्तः । चक्राणा वृष्णि । यो नो अग्ने अररिवाँ अघायुः । ' येश्छन्दसि' (३११७) । यन्ताद्धातोश्छन्दसि इष्णुच् स्यात्तच्छीलादौ । वीरुधः पारयिष्णवः । 'भुवश्च' (३११८) । अस्मात्केवलात्प्रागुक्तम् । भविष्णुः । * **छन्दसि परेच्छायां क्यच उपसंख्यानम्** । ' क्याच्छन्दसि (३१५०) । उप्रत्ययः स्यात् । अघायुः । * **परजाधिकारे जवसवौ छन्दसि वाच्यौ** । जवे याभिर्यूनः । ऊर्वोर्मे जवः । देवस्य सवितुः सवे । (३४२०) **मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः** । ३ । ३ । ९६ ॥ वृषादिभ्यः क्तिन्स्यात्स चोदात्तः । वृष्टिं दिवः । सुम्नमिष्टये पचात्पक्तीरुत । इयं ते नव्यसी मतिः । वित्तिः । भूतिः । अग्न आ याहि वीतये । रातौ स्यामोभयासः ।

इत्यमरः । तत् पिबतीति । पा पाने विच् । **उपपदान्तरेऽपीति** । ब्रह्मभ्रूणवृत्रभिन्नेष्वपीत्यर्थः । **आततानेति** । 'णलुत्तमो वा' इति णित्वपक्षे वृद्धिः । **छन्दसीति** । रा दाने । लिटः क्वसुः । ' वस्वेकाजाद्धसाम् ' इत्यादन्तत्वादिट् । ततो नञ्समासः । 'दीर्घादटि–' इति वक्ष्यमाणेन नस्य रुत्वम् ' आतोऽटि नित्यम् ' इति रोः पूर्वस्यातो नित्यमनुनासिकः । प्रसङ्गादघायुशब्दं व्युत्पादयितुमाह । **छन्दसीति** । 'सुप आत्मनः–' इत्यत्र आत्मन इति विशेषणात्परेच्छायां न प्राप्नोतीति वचनम् । **क्याच्छन्दसि** । ' सनाशंसभिक्ष उः ' इत्यत उरिति वर्तते क्यान्ताद्धातोरुः स्याच्छन्दसि । **अघायुरिति** । परस्याघमिच्छतीत्यर्थे क्यच् ' अश्वाघस्यात् ' इति वक्ष्यमाणेनाकारादेशः । तदन्तादुप्रत्ययः । **जवसवाविति** । जु इति सौत्रो धातुः । षूङ् प्राणिगर्भविमोचने । षु प्रसवैश्वर्ययोरिति । आभ्यां ' ऋदोरप् ' इति अपि प्राप्तेऽज्विधीयते । स्वरे भेदः ।

मन्त्रे वृषेष– । ' स्त्रियां क्तिन् ' इत्यतः क्तिन्निति वर्तते । वीरा इति पञ्चम्यर्थे प्रथमा । तदाह—**वृषादिभ्य इति** । **वृष्टिमिति** । वृषु सेचने । **इष्टये इति** । इषु इच्छायाम् । चतुर्थ्येकवचनम् । **मतिरिति** । मन ज्ञाने क्तिन् । 'अनुदात्तोपदेश–' इत्यनुनासिकलोपः । **वित्तिरिति** । विद सत्तायाम् । कित्वाच्च लघूपधगुणः । **वीतये इति** । वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु ।

(३४२१) छन्दसि गत्यर्थेभ्यः। ३। ३। १२९॥ ईषदादिषूपपदेषु गत्यर्थेभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि युच् स्यात्। खलोऽपवादः। सूपसदनोऽग्निः। **(३४२२) अन्येभ्योऽपि दृश्यते। ३। ३। १३०॥** गत्यर्थेभ्यो येऽन्ये धातवस्तेभ्योऽपि छन्दसि युच् स्यात्। सुवेदनामकृणोर्ब्रह्मणे गाम्। **(३४२३) छन्दसि लुङ्लङ्लिटः। ३। ४। ६॥** धात्वर्थानां संबन्धे सर्वकालेष्वेते वा स्युः। पक्षे यथास्वं प्रत्ययाः। देवो देवेभिरागमत्। लोडर्थे लुङ्। इदं तेभ्योकरं

राताविति। रा दाने।—**छन्दसि लुङ्लङ्लिटः**। उदाहरणेषु धातुसबन्धो मृग्यः। **आगमदिति**। गम्लृ गतौ 'पुषादि-' इति लृदित्त्वादङ्। **अकरमिति**। 'कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि' इति च्लेरङ् 'ऋदृशोऽङि-' इति गुणः। **अवृणीतेति**। वृञ् वरणे। लङ्। 'क्र्यादिभ्यः श्ना' 'ई हल्यघोः' इतीत्वम्। **इतश्च**। 'लेटोऽडाटौ' इत्यतः लेट इति 'वैतोऽन्यत्र' इत्यतो वेति चानुवर्तते। तदाह—**लेट इत्यादि। लेटो-। आगमौ स्त इति**। तौ च पर्यायेण, न तु यौगपद्येन अड्विधिसामर्थ्यात्। अन्यथा सवर्णदीर्घे कृते विशेषाभावात् 'आडुत्तमस्य' इति सूत्रान्मण्डूकप्लुत्या पिच्चेत्यनुवर्तते इत्याशयेनाह-**तौ च पिताविति**। तत्फलं तु 'विकन्दसी उर्वरासु ब्रवैते' इत्यादिषु गुणः। **वृद्धिरिति**। 'अचोऽञ्णिति' इत्यनेन। **तारिषदिति**। तॄ प्लवनतरणयोः। तिप इकारलोपः। सिप् इट्। **जोषिषदिति**। जुषी प्रीतिसेवनयोः। अनुदात्तेत्। व्यत्ययेन परस्मैपदम्। **आसाविषदिति**। आङ्पूर्वात्षु प्रसवैश्वर्ययोरित्यस्माल्लेट्। **पतातीति**। पत्लृ पतने तिप्। आडागमः। **करवावेति**। कृञो लेटो वस् 'तनादिकृञ्भ्यः' इति उः। गुणः रपरः। 'लेटोऽडाटौ' इत्याट्। तस्य पित्त्वेनाङित्त्वाद्विकरणस्य गुणः। 'अत उत्सार्वधातुके' इत्युत्वाभावश्च। मदी हर्षे णिच् तदन्ताल्लेट्। आतामि कृते आह—**टेरेत्वमिति**। 'टित आत्मनेपदानां' इत्यनेन। **आकारस्येति**। प्रथमस्येत्यर्थः। द्वितीयस्य 'टित आत्मनेपदानाम्' इत्यनेनैत्वमेव नित्यत्वात्। न च शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यत्वं कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेण क्वचिन्नित्यताश्रयणात्। उत्तरसूत्रेऽन्यत्रेति लिङ्गाच्च। आट एत्वं नेत्युक्तं, तस्य फलमाह—**यजाति यजात इति**। यज देवपूजादौ। लेट आडागमः। **वैतो**। अन्यत्र किमपेक्षयेत्याकाङ्क्षायां पूर्वसूत्रविषयादिति लभ्यते सन्निधानात्। तदाह-**आत इत्यादि। ईशै इति**। ईश ऐश्वर्ये। उत्तमैकवचनमिट्। 'इतश्च' इति लोपो नास्ति परस्मैपदेषु इत्युक्तेः। टेरेत्वे तस्य ऐः। **गृह्यान्ता इति**। ग्रहेः कर्मणि लेट् झिः। तस्याडागमः। यक् 'ग्रहिज्या' इति संप्रसारणं टेरेत्वं पूर्ववदैत्वम्। **पणबन्ध इति**। यदि मे भवानिदं कुर्यात्तर्हीदमहं दास्यामीति समयकरणं पणबन्धः। आशङ्का संभावना।

नमः। लङ्। अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः। लिट्। अथा ममार। अद्य म्रियत इत्यर्थः। (३४२४) **लिङर्थे लेट्**। ३।४।७॥ विध्यादौ हेतुहेतुमद्भावादौ च धातोर्लेट् स्याच्छन्दसि। (३४२५) **सिब्बहुलं लेटि**। ३।४।३४॥ (३४२६) **इतश्च लोपः परस्मैपदेषु**। ३।४।९७॥ लेटस्तिङामितो लोपो वा स्यात्परस्मैपदेषु। (३४२७) **लेटोऽडाटौ**।३।४।९४॥ लेटः अट् आट् एतावागमौ स्तस्तौ च पितौ। * **सिब्बहुलं णिद्वक्तव्यः।** वृद्धिः। प्रण आयूंषि तारिषत्। सुपेशसस्करति जोषिषद्धि। आ साविषदर्शसानाय। सिप इलोपस्य चाभावे। पताति दिद्युत्। प्रियः सूर्ये प्रियो अग्ना भवाति। (३४२८) **स उत्तमस्य**। ३।४।९८॥ लेडुत्तमसकारस्य वा लोपः स्यात्। करवाव। करवावः। टेरेत्वम्। (३४२९) **आत ऐ**। ३।४। ९५॥ लेट आकारस्य ऐ स्यात्। सुतेभिः सुप्रयसा मादयैते। आतामित्याकारस्य ऐकारः। विधिसामर्थ्यादाट ऐत्वं न। अन्यथा हि ऐटमेव विदध्यात्। यो यजाति यजात इत्। (३४३०) **वैतोऽन्यत्र**। ३।४।९६॥ लेट एकारस्य ऐ स्याद्वा 'आत ऐ' (३४२९) इत्यस्य विषयं विना। पशूनामीशै। ग्रहा गृह्णान्तै। अन्यत्र किम्। सुप्रयसा मादयैते। (३४३१) **उपसंवादाशङ्कयोश्च**। ३।४।८॥ पणबन्धे आशङ्कायां च लेट् स्यात्। अहमेव पशूनामीशै। नेज्जिह्मायन्त्यो नरकं पताम। 'हलः श्नः शानज्झौ' (२५५७)। (३४३२) **छन्दसि शायजपि**। ३।१।८४॥ अपिशब्दाच्छानच्। * **हृग्रहोर्भश्छन्दसि** इति हस्य भः। गृभाय जिह्वया मधु। बधान देव सवितः। 'अनिदितां' (४१५) इति बध्नातेर्नलोपः।

अहमेवेति। त्रिपुरविजये देवैः प्रार्थितस्य रुद्रस्येदं वचनम्। पशवः संसारिणः। **नेदिति**। इच्छब्द आशङ्कां द्योतयति। जिह्माचरणेन नरकपातः, स माभूदित्यर्थः। **पतामेति**। 'स उत्तमस्ये'ति सलोपः।

छन्दसि शाय-। छन्दसि श्नः शायजप्यादेशः स्याद्धौ परे। **गृभायेति**। ग्रह उपादाने। लोटः सेर्हिः 'क्र्यादिभ्यः श्ना' 'ग्रहिज्या' इति संप्रसारणम्। **बधानेति**। बन्ध बन्धने। 'अतो हेः' इति लुक्। प्रसङ्गात् 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि' इत्यस्योदाहरणमाह—**गृभ्णामि त इति**। **जभारेति**। हृञ् हरणे। लिटो

गृभ्णामि ते। मध्वा जभार। (३४३३) व्यत्ययो बहुलम्। ३।१।८५॥ विकरणानां बहुलं व्यत्ययः स्यात् छन्दसि। आण्डा शुष्णस्य भेदति। भिनत्तीति प्राप्ते। जरसा मरते पतिः। म्रियत इति प्राप्ते। इन्द्रो वस्तेन नेषतु। नयतेर्लोट् शप्सिपौ द्वौ विकरणौ। इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम्। तरेमेत्यर्थः। तरतेर्विध्यादौ लिङ्। उः शप् सिप् चेति त्रयो विकरणाः।

सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयङां च।
व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन॥ १॥

धुरि दक्षिणायाः। दक्षिणस्यामिति प्राप्ते। चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति। तक्षन्तीति प्राप्ते। उपग्रहः परस्मैपदात्मनेपदे। ब्रह्मचारिणमिच्छते। इच्छतीति प्राप्ते। प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युध्यति। युध्यत इति प्राप्ते। मधोस्तृप्ता इवासते। मधुन इति प्राप्ते। नरः पुरुषः। अधा स वीरैर्दशभिर्वियूयाः। वियूयादिति प्राप्ते। कालः कालवाची प्रत्ययः। श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन। लुटो विषये लृट्। तमसो गा अदुक्षत्। अधुक्षदिति प्राप्ते। मित्र

णलि वृद्धौ हस्य भः। गृह्णामि जहारेत्यर्थः। **भेदतीति**। भिदिर् विदारणे रौधादिकः, श्नमि प्राप्ते शप्। **म्रियत इति**। मृङ् प्राणत्यागे। 'तुदादिभ्यः' इति शे कृते 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति रिङादेशः इयङ्। **नेषत्विति**। नयत्वित्यर्थः। **द्वौ विकरणाविति**। तत्र शप् न्याय्यः सिप्तु बाहुलकात्। एतेन 'सेमामविड्ढि' इत्यादि व्याख्यातम्। अव रक्षणे। अस्माल्लोटि शपि प्राप्ते बाहुलकात्सिप्। 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' षत्वं ष्टुत्वम्। **तरुषेमेति**। तरुष मसिति जाते यासुट् 'लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य'। 'नित्यं ङितः'। 'अतो येयः'। 'लोपो व्योर्वलि'। 'आद्गुणः'। अत्रोप्रत्ययान्तस्य सिपं प्रत्यङ्गत्वात् 'सार्वधातुक' इति गुणः प्राप्तः। सिबन्तस्य शपि लघूपधगुणश्च प्राप्तो बाहुलकान्न भवति।

सुप्तिङिति। शास्त्रकृत्पाणिनिराचार्य एषां सुप्प्रभृतीनां व्यत्ययमिच्छति। सोऽपि तथाविधो बाहुलकेन सिध्यति। बहुलस्य भावो बाहुलकम्। मनोज्ञादित्वाद्वुञ्। तत्पुनर्बहुलशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं बह्वर्थादानत्वं, चशब्दो हेतौ। यस्मादेवमुक्तप्रकारो व्यत्ययो बहुलग्रहणेनैव सिध्यति तस्माद्बहुलग्रहणं कृतमित्यर्थः। **वियूया इति**। यु मिश्रणे विपूर्वः। आशिषि लिङ्। **आधास्यमानेनेति**। आङ्पूर्वाद्धातेः 'लृटः सद्वा' इत्यनेन शानजादेशः। 'स्यतासी' इति स्यः। 'आने मुक्' इति मुक्। **मित्र वयमिति**। दीर्घस्य ह्रस्वव्यत्ययः। **स्वरव्यत्यय-**

वयं च सूरयः। मित्रा वयमिति प्राप्ते। स्वरव्यत्ययस्तु वक्ष्यते। कर्तृशब्दः कारकमात्रपरः। तथा च तद्वाचिनां कृत्तद्धितानां व्यत्ययः। अन्नादाय। अणिवषये अच्। अवग्रहे विशेषः। यङो यशब्दादारभ्य 'लिङ्याशिष्यङ्' (३४३४) इति ङकारेण प्रत्याहारः। तेषां व्यत्ययो भेदस्तीत्यादिरुक्त एव। (३४३४) **लिङ्याशिष्यङ्**। ३। १। ८६॥ आशीर्लिङि परे धातोरङ् स्याच्छन्दसि। 'वच उम्' (२४५४)। मन्त्रं वोचेमाग्नये। * दृशेरग्वक्तव्यः। पितरं च दृशेयं मातरं च। अङि तु 'ऋदृशोऽङि' (२४०६) इति गुणः स्यात्। (३४३५) **छन्दस्युभयथा**। ३। ४। ११७॥ धात्वधिकारे उक्तः प्रत्ययः सार्वधातुकार्धधातुकोभयसंज्ञः स्यात्। वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयः। वर्धयन्त्वित्यर्थः। आर्धधातुकत्वाणिलोपः। विशृण्विरे। सार्वधातुकत्वात् श्नुः श्नभावश्च। 'हुश्नुवोः' (२३८७) इति यण्। 'आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च' (३१५१)। आदन्तादृवर्णान्ताद्गमादेश्च किकिनौ स्तस्तौ च लिड्वत्। बभ्रिर्वज्रं पपिः सोमं ददिर्गाः। जग्मिर्युवा। जघ्निर्वृत्रममित्रियम्। जज्ञिः। लिड्वद्भावादेव सिद्धे 'ऋच्छत्यृताम्' (२३८३) इति गुणबाधनार्थं कित्वम्।

स्त्विति। गवामिव श्रियसे इत्यत्र 'तुमर्थे' इत्यनेन क्सेनि कृते 'ञ्नित्यादि' इत्याद्युदात्ते प्राप्ते व्यत्ययेन मध्योदात्तता। **कृत्तद्धितानामिति**। 'तेन दीव्यति' इत्यादौ विधीयमानानां ठगादीनां देवनादिकर्तृत्वादेवमुक्तम्। न त्विह कारकवाचित्वेऽप्याग्रहः कृत्तद्धितमात्रे तात्पर्यात्। तथा च किमो विहितोऽतिर्यच्छब्दादपि भवति। 'त्वं वेत्थ यति ते जातवेदः'। 'विश्वेदेवासो मरुतो यतिष्ठन'। **अन्नादायेति**। अन्नमत्तीत्यन्नादस्तस्मै अन्ने कर्मण्युपपदेऽदेः कर्मण्यणि प्राप्तेऽच्। **अवग्रह इति**। अणि कृते अन्न आदायेति, अचि तु अन्नअदायेति भावः। **वोचेमेति**। वचेराशीर्लिङो मस् अङ्। 'वच उम्' यासुट्।

छन्दस्युभयथेति। लिङः सार्वधातुकसंज्ञाप्यस्ति तेन यासुट इयादेशः। वलिलोपः। **आद**। परार्थे प्रयुज्यमानाः शब्दा वतिमन्तरेणापि वत्यर्थं गमयन्ति गौर्वाहीक इतिवदित्याशयेनाह—**लिड्वदिति**। किकिनौ भवतः। लिट् प्रत्ययस्य भवतीत्ययमर्थस्तु न भवति। तथा हि सति लिट् किकिन इत्येव ब्रूयात्। **बभ्रिरिति**। भृञ् अस्मात् किः लिड्वद्भावाद्द्वित्वम्। किकिनोस्थनि तिबादयस्तु न। लिड्वदित्यतिदेशेन स्वरूपाबाधेनैव कार्यातिदेशात्। 'न लोकाव्यय–' इति षष्ठीनिषेधे वज्रशब्दाद्द्वितीया। **जग्मिरिति**। 'गमहन–' इत्युपधालोपः। **जघ्निरिति**। 'हो हन्तेः—' इति कुत्वम्। **जज्ञिरिति**। श्चुत्वम्। जज्ञोर्ज्ञः। ननु

'बहुलं छन्दसि (३१७८) इत्युत्वम्। ततुरिः। जगुरिः। (३४३६) **तुमर्थे सेसेनसेअसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः** ।३।४।९॥ से। वक्षे रायः। सेन्। ता वामेषे। असे। शरदो जीवसे धाः। असेन्। नित्स्वादाद्युदात्तः। क्से। प्रेषे। कसेन्। गवामिव श्रियसे। अध्यै। अध्यैन्। जठरं पृणध्यै। पक्षे आद्युदात्तम्। कध्यै। कध्यैन्। आहुवध्यै। पक्षे निस्स्वरः। शध्यै। राधसः सह मादयध्यै। शध्यैन्। वायवे पिबध्यै। तवै। दातवा उ। तवेङ्। सूतवे। तवेन्। कर्तवे। (३४३७) **प्रयै रोहिष्यै अव्यथिष्यै** ।३।४।१०॥ एते तुमर्थे निपात्यन्ते। प्रयातुं रोढुमव्यथितुमित्यर्थः। (३४३८) **दृशे विख्ये च** ।३।४।११॥ द्रष्टुं विख्यातुमित्यर्थः। (३४३९) **शकि णमुल्कमुलौ** ।३।४।१२॥ शक्नोतावुपपदे तुमर्थे एतौ स्तः। विभाजं नाशकत्। अपलुपं नाशकत्। विभक्तुमपलोप्तु-

---

लिङ्वद्भावे सति 'असंयोगाल्लिट् कित्' इत्येव सिद्धे कित्त्वकरणमनर्थकमित्याशयेनाह—**लिङ्वद्भावादिति**। 'असंयोगाल्लिट् कित्' इति कित्त्वं सिद्धमिति भावः। आदिति मुखसुखार्थो दकारो न तु तकारः। तेन तात्परत्वाभावाद्दीर्घस्यापि ऋकारस्य ग्रहणं। तदाह—**ततुरिः। जगुरिरिति**। तॄ प्लवनतरणयोः। गॄ निगरणे। आभ्यां किः। द्वित्वात्परत्वात् 'बहुलं छन्दसि' इत्युत्वे प्राप्ते 'द्विर्वचने—' इति निषेधादुत्वाभावे द्वित्वम्। उरदत्वम्। उत्तरस्योत्वम्।

तुमर्थे। तुमुनोऽर्थस्तुमर्थो भावः। ननु 'कर्तरि कृत्' इति वचनात्कर्तरि तुमुनो विधानात्कथं भावोऽर्थ इति चेच्छृणु। 'अव्ययकृतो भावे' इति वचनात्तुमुनो भावे विधानात्। तुमर्थे पञ्चदश प्रत्यया भवन्ति। **वक्षे इति**। वचः से कुत्वे षत्वम्। कषसंयोगे क्षः। **एषे इति**। इणो गुणः। नकारो 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्याद्युदात्तार्थः। **प्रेषे इति**। इणः से कित्त्वादगुणे आद्गुणः। **श्रियसे इति**। इयङ् नित्त्वादाद्युदात्तः। इह मन्त्रे मध्योदात्तः पठ्यते। तत्र बाहुलकात्प्रत्ययस्वरो बोध्यः। **आहुवध्यै इति**। जुहोतेरुवङ्। **मादयध्यै इति**। मदी हर्षे णयन्ताच्छध्यैप्रत्ययः। तस्य भाववाचिसार्वधातुकत्वात्सार्वधातुके यकि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् गुणायादेशौ। **पिबध्यै इति**। अत्रापि यक्प्रसङ्गे व्यत्ययेन शप्। 'पाघ्रा—' इति पिबादेशः। **दातवा उ इति**। ददातेस्तवै आयादेशे 'लोपः शाकल्यस्य' इति यलोपः। **सूतवे इति**। ङित्त्वान्न गुणः। **कर्तवे इति**। कृञो गुणः। कर्तुमित्यर्थः। **प्रयै**। प्रपूर्वाद्यातेः कैप्रत्ययः। रुहेरिष्यै। नञ्पूर्वाद्व्यथेश्च। **दृशे**। योगविभागश्चिन्त्यप्रयोजनः। दृशेः ख्यातेश्च केप्रत्ययः। कित्त्वाद्दृशेर्न गुणः। ख्यातेरालोपश्च। **विभाजमिति**। विपूर्वाद्भजतेर्णमुल्। णित्वात् 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः। **अपलुपमिति**।

मित्यर्थः। (३४४०) **ईश्वरे तोसुन्कसुनौ**। ३। ४। १३॥ ईश्वरो विचरितोः। ईश्वरो विलिखः। विचरितुं विलेखितुमित्यर्थः। (३४४१) **कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः**। ३। ४। १४॥ न म्लेच्छितवै। अवगाहे। दिदृक्षेण्यः। भूर्यस्पष्ट कर्त्वम्। (३४४२) **अवचक्षे च**। ३। ४। १५॥ रिपुणा नावचक्षे। अवख्यातव्यमित्यर्थः। (३४४३) **भावलक्षणे स्थेण्कृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन्**। ३। ४। १६॥ आसंस्थातोः सीदन्ति। आसमाप्तेः सीदन्तीत्यर्थः। उदेतोः। अपकर्तोः। प्रवदितोः। प्रचरितोः। होतोः। आतमितोः। 'काममाविजनितोः संभवामः' इति श्रुतिः। (३४४४) **सृपितृदोः कसुन्**। ३। ४। १७॥ भावलक्षणे इत्येव। पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्। पुरा जत्रुभ्य आतृदः। इति तृतीयोऽध्यायः।

लुप्लृ छेदने कित्त्वादगुणाभावः। **ईश्वरे**। ईश्वरशब्दे उपपदे धातोस्तोसुन्कसुनौ स्तश्छन्दसि। **विचरितोरिति**। चर गताविट्। **विलिख इति**। लिख विलेखने कित्त्वान्न गुणः। 'क्त्वातोसुन्कसुनः' इत्यव्ययत्वात् 'अव्ययादाप्सुपः' इति विभक्तेर्लुक् 'न लुमता–' इति निषेधाद् 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घो न।

कृत्यार्थे। कृत्यानामर्थौ भावकर्मणी तयोरेवेति कृत्यानां भावकर्मणोर्विधानात् तत्र एते प्रत्ययाः स्युः। यद्यपि कृत्यानामर्थौ 'भव्यगेय–' इत्यादौ कर्तापि, वत्संस्नानीयमित्यादौ करणादिरपि, तथापि न तत्र कृत्यत्वेन कर्त्रादिषु विधानं, किं तर्हि स्वरूपेण। कृत्यतया विधानं तु भावकर्मणोरेवेति भावः। **नम्लेच्छितवै इति**। न म्लेच्छितव्यमित्यर्थः। **अवगाहे इति**। गाहू विलोडने। **दिदृक्षेण्य इति**। दृशेः सन्नन्तात्केन्यः। अतो लोपः। **कर्त्वमिति**। कृञः त्वन्। कृत्यमित्यर्थः। यद्यपि 'तुमर्थे सेसेन्—' इत्यनेन तुमर्थे तवै विहितस्तथापि भावभिन्नेऽपि कर्मकारके तवै यथा स्यादित्येवमर्थम्। **अवचक्षे**। अवपूर्वाच्चक्षिङ एश् प्रत्ययो निपात्यते। शित्त्वात्सार्वधातुकत्वं तेन ख्याञादेशो न। **भावलक्षणे**। कृत्यार्थे इति निवृत्तम्। तुमर्थे इति वर्तते। प्रकृत्यर्थविशेषणं भावलक्षणग्रहणम्। भावो लक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्तमानेभ्यः स्थादिभ्यो धातुभ्यस्तुमर्थे तोसुन् स्याच्छन्दसि। संस्थानादीनामवधित्वेन लक्षणं भावः। **आ समाप्तेरिति**। संपूर्वो हि तिष्ठतिः समाप्तौ रूढः। संतिष्ठते पिण्डपितृयज्ञ इत्यादौ तथा दर्शनात्। **आतमितोरिति**। तमु ग्लानौ। **सृपितृदोः**। सृप्लृ गतौ। उतृदिर् हिंसानादरयोः। भावलक्षणेऽर्थे वर्तमानयोः सृपितृदोस्तुमर्थे कसुन्। **विसृप इति**। गमनादित्यर्थः। इति तृतीयोऽध्यायः।

चतुर्थोऽध्यायः।

(३४४५) **रात्रेश्चाजसौ** ।४ । १।३१॥ रात्रिशब्दान्ङीप्स्यात् अजस्विषये छन्दसि। रात्री व्यख्यदायती । लोके तु (ग.) कृदिकारादिति ङीष्यन्तोदात्तः । (३४४६) **नित्यं छन्दसि** । ४ । १ । ४६ ॥ बह्वादिभ्यश्छन्दसि विषये नित्यं ङीष्। बह्वीषु हि त्वा । नित्यग्रहणमुत्तरार्थम्। (३४४७) **भुवश्च** । ४ । १ । ४७ ॥ ङीष् स्यात् छन्दसि । विभ्वी । प्रभ्वी । 'विप्रसंभ्य' (३१६०) इति डुप्रत्ययान्तं सूत्रेऽनुक्रियते । उत इत्यनुवृत्तेः । उवङादेशस्तु सौत्रः । **मुद्गलाच्छन्दसि लिच्च** । ङीषो लित्वमानुक् चागमः । लित्स्वरः। रथीरभून्मुद्गलानी। (३३४८) **दीर्घजिह्वी च छन्दसि** ।४ । १।५६॥ संयोगोपधत्वादप्राप्तो ङीष् विधीयते । आसुरी वै दीर्घजिह्वी देवानां यज्ञवाट्। (३४४६) **कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि** । ४ । १ । ७१ ॥ ऊङ् स्यात् । कद्रूश्च वै कमण्डलूः । * **गुग्गुलुमधुजतुपतयालूनामिति वक्तव्यम्** । गुग्गुलूः । मधूः । जतूः । पत-

---

रात्रेश्चाजसौ । न जसिः अजसिस्तस्मिन् । इकार उच्चारणार्थः । 'आह्रौ प्रभृतादिभ्यः' इतिवत् । **छन्दसीति** । ननु 'तिमिरपटैरवगुण्ठिता रात्र्यः' इति प्रयोगो न स्यात् । छन्दसीत्युच्यते । न चेदं छन्दः । अजसाविति निषेधाच्च । किं च वेदेऽपि रात्र्य इति प्रयोगो न स्यात् इत्याशङ्क्याह—**लोके त्विति** । तुशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । लोके जसि वेदे चेत्यर्थः । **कृदिकारादिति** । राशदिभ्यां त्रिरिति व्युत्पत्तिपक्षे कृदिकारान्तः । अव्युत्पत्तिपक्षे तु 'सर्वतोऽक्तिन्नर्थात्' इति ङीष् बोध्यः । **नित्यम्** । 'बह्वादिभ्यश्च' इति वर्तते 'अन्यतो ङीष्' इत्यतो ङीषिति च । तदाह—**बह्वादिभ्य इति** । नन्वारम्भसामर्थ्यादेव नित्यत्वे सिद्धे नित्यग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्याह—**नित्यग्रहणमुत्तरार्थमिति** । **भुवः** । **विभ्वीति** । 'विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम्' इत्यतो डुप्रत्ययान्तात् ङीष् । ननु स्वयंभूरत्रापि स्यादित्याशङ्क्याह—**डुप्रत्ययान्तमिति** । ननु डुप्रत्ययान्तानुकरणे प्रमाणं किमत आह—**उत इत्यनुवृत्तेरिति** । 'वोतो गुणवचनात्' इति सूत्रात् । ननु तर्हि डुप्रत्ययान्तस्य 'घेर्ङिति' इति गुणे कृते भोः इति निर्देशः प्राप्नोति। तदाह—**उवङादेशस्तु सौत्र इति** । **मुद्गला** । 'इन्द्रवरुण' इति सूत्रस्थं वार्तिकमिदम् । **लित्स्वर इति** । लितीत्यानुगाकारस्योदात्तत्वम्। **दीर्घजिह्वी** । दीर्घजिह्वीति निपात्यते छन्दसि । **अप्राप्तो ङीषिति** । 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्' इति न प्राप्नोति तत्र ह्यसंयोगोपधादिति प्रतिषेधात्। **कद्रु**। 'ऊङुतः' इत्यत ऊङिति वर्तते। कद्रुशब्दात्कमण्डलुशब्दाच्च स्त्रियामूङ्स्याच्छन्द-

यालुः । 'अव्ययात्त्यप्' (१३२४) । * **आविष्ट्यस्योपसंख्यानं छन्दसि** । आविष्ट्यो वर्धते । (३४५०) **छन्दसि ठञ्** । ४ । ३ । १९ ॥ वर्षाभ्यष्ठकोऽपवादः । स्वरे भेदः । वार्षिकम् । (३४५१) **वसन्ताच्च** । ४ । ३ । २० ॥ ठञ् स्यात् छन्दसि । वासन्तिकम् (३४५२) **हेमन्ताच्च** । ४ । ३ । २१ ॥ छन्दसि ठञ् । हैमन्तिकम् । योगविभाग उत्तरार्थः । 'शौनकादिभ्यश्छन्दसि' (१४८६) णिनिः प्रोक्तेऽर्थे । छाणोरपवादः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः । वाजसनेयिनः । छन्दसि किम् । शौनकीया शिक्षा । (३४५३) **द्व्यचश्छन्दसि** ४।३।१५०॥ विकारे मयट् स्यात् । शरमयं बर्हिः । यस्य पर्णमयी जुहूः।(३४५४) **नोत्वद्वर्ध्रबिल्वात्**।४।३।१५१॥उत्वान् उकारवान् । मौञ्जं शिक्यम्। वर्ध्रं चर्म तस्य विकारो वार्ध्री रज्जुः । बैल्वो यूपः । 'सभाया यः' (१६२७) । (३४५५) **ढश्छन्दसि** ।४ । ४ ।१०६॥ सभेयो युवा । (३४५६) **भवे छन्दसि** ।४ । ४। ११० ॥ सप्तम्यन्ताद्भवार्थे यत् । मेघ्याय च विद्युत्याय च । यथायथं शैषिकाणामणादीनां घादीनां चापवादोऽयं यत् । पक्षे तेऽपि भवन्ति । सर्वविधीनां

सि । **गुग्गुलुमधु** । एषां व्यत्ययेन छन्दसि स्त्रीत्वम् । पतयालुशब्दः 'स्पृहिगृहि' इत्यादिना आलुजन्तः । **अव्यया** । व्याख्यातमपि त्यबनुवृत्तिप्रदर्शनार्थं स्मारितम्। **आविष्ट्यस्येति** । ' अव्ययात्त्यप् ' इत्यत्र ' अमेहक्वतसित्रेभ्यः ' इति नियमादप्राप्तः शैषिकस्त्यब् विधीयते। **आविष्ट्य इति** । आविर्भूतमाविष्ट्यम् । 'ह्रस्वात्तादौ' इति षत्वं तकारस्य ष्टुत्वम् । **ठकोऽपवाद इति** । 'वर्षाभ्यष्ठक्' इति प्राप्तस्य । ननु ठक्ठञोः को विशेषस्तत्राह—**स्वरे भेद इति** । ठञि कृते 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्याद्युदात्तत्वं, ठकि तु सति 'कितः' इत्यनेनान्तोदात्तत्वं स्यादिति भावः । **वार्षिकमिति** । ठस्येकः। **उत्तरार्थ इति** । 'सर्वत्राण् च तलोपश्च' इत्येतदर्थः । तत्र ह्यस्यैवानुवृत्तिर्यथा स्यात् वसन्तस्य माभूत् । **शौनक** । 'काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः' इति वर्तते। तदाह—**णिनिरिति** । **प्रोक्ते इति** । 'तेन प्रोक्तम्' इत्येतस्मिन्नर्थे । **शौनकीयेति** । वृद्धाच्छः ।

द्व्यचः । ' मयड्वैतयोर्भाषायाम् । ' इत्युक्तेर्वेदेऽप्राप्तो विधीयते । **नोत्वत्** । उकारवतः प्रातिपदिकाद्वर्ध्रबिल्वशब्दाभ्यां च मयण्न स्यात् । ' द्व्यचश्छन्दसि ' इति प्राप्तः प्रतिषिध्यते । **मौञ्जमिति** । मुञ्जशब्दादौत्सर्गिकोऽण् । **वार्ध्रीति** । वर्ध्रशब्दादौत्सर्गिकोऽण् । ' टिड्ढाणञ् ' इति ङीप् । **ढश्छन्दसि** । सप्तम्यन्तात्सभाशब्दात् ढः साध्वर्थे । **अणादीनां चेति** । ' तत्र भवः ' इति प्राप्तानाम् । **पाथोनदीभ्याम्** । सप्तम्यन्ताभ्यामाभ्यां भवार्थे ड्यण् स्यात् । **पाथसीति** । पाथो जलम् । ' कबन्धमुदकं पाथः ' इत्यमरात् । ' पाथोऽन्तरिक्षं इति श्रुतिः । **वैशन्तीभ्य इति** । विशेर्झच् । वेशन्तः पल्वलम् । तत्र भवा

छन्दसि वैकल्पिकत्वात्। तद्यथा। मुञ्जवान्नाम पर्वतः। तत्र भवो मौञ्जवतः। सोमस्येव मौञ्जवतस्य भक्षः। आ चतुर्थसमाप्तेश्छन्दोऽधिकारः। (३४५७) **पाथोनदीभ्यां ड्यण्। ४। ४। १११॥** तमुत्वा पाथ्यो वृषा। चनो दधीत नाद्यो गिरो मे। पाथसि भवः पाथ्यः। नद्यां भवो नाद्यः। (३४५८) **वेशन्तहिमवद्भ्यामण्। ४। ४। ११२॥** भवे। वैशन्तीभ्यः स्वाहा। हैमवतीभ्यः स्वाहा। (३४५९) **स्रोतसो विभाषा ड्यड्ड्यौ। ४। ४। ११३॥** पक्षे यत्। ड्यड्ड्ययोस्तु स्वरे भेदः। स्रोतसि भवः स्रोत्यः। स्रोतस्यः। (३४६०) **सगर्भसयूथसनुताद्यन्। ४। ४। ११४॥** अनुभ्राता सगर्भ्यः। अनुसखा सयूथ्यः। यो नः सनुत्य उत वा जिघत्नुः। नुतिर्नुतम्। 'नपुंसके भावे क्तः' (३०१०)। सगर्भादयस्त्रयोऽपि कर्मधारयाः। 'समानस्य छन्दसि' (१०१२) इति सः। ततो भवार्थे यन्। यतोऽपवादः। (३४६१) **तुग्राद्घन्। ४। ४। ११५॥** भवेऽर्थे। पक्षे यदपि। आ वः शर्म वृषभं तुग्र्यासु। इति बह्वृचाः। तुग्रियास्विति शाखान्तरे। धनाकाशयज्ञवरिष्ठेषु तुग्रशब्द इति वृत्तिः। (३४६२) **अग्राद्यत्। ४। ४। ११६॥** (३४६३) **घच्छौ च। ४। ४। ११७॥** चाद्यत्। अग्रे भवोऽग्र्यः। अग्रियः। अग्रीयः। (३४६४) **समुद्राभ्राद्घः।**

आपः वैशन्त्यः। **सगर्भसयूथस।** अर्तिगृभ्यां भन्। गिरति गीर्यते वा गर्भः। युता भवन्त्यस्मिन्निति यूथम्। 'तिथपृष्ठयूथगूथप्रोथाः' इति थक्प्रत्ययान्तो निपातितः। दीर्घोऽपि निपातनादेव। **कर्मधारया इति।** समानश्चासौ गर्भश्च तत्र भवः सगर्भ्य इति विग्रहः। **यतोऽपवाद इति।** 'भवे छन्दसि' इति प्राप्तस्य। **अग्राद्यत्।** 'भवे छन्दसि' इत्येव सिद्धे घादिभिर्बाधा माभूदिति यद्विधीयते। **समुद्रा।** समुन्दतीति समुद्रः। 'स्फायितञ्चि' इति रक्। अपो बिभर्ति इत्यभ्रम्। मूलविभुजादित्वात्कः। 'अभ्रसमुद्रा'दिति वक्तव्ये समुद्राभ्रादित्युक्तिः पूर्वनिपातस्यानित्यत्वज्ञापनार्था। **बर्हिषि।** तत्र भव इति निवृत्तम्। बर्हिःशब्दाद्दत्तमित्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति। **बर्हिष्येति।** 'बृंहतेर्नलोपश्च' तीस्प्रत्ययान्तो बर्हिस्तस्माद्यत्। **दूतस्य।** दूतशब्दात्षष्ठीसमर्थाद्भागे कर्मणि चाभिधेये यत्प्रत्ययः स्यात्। भागे 'तस्येदम्' इत्यणि प्राप्ते वचनम्। कर्मणि तु 'दूतवणिग्भ्यां च' इत्यौपसंख्यानिके ये दूत्यमित्यादि। दूतस्य भागो दूत्यः, कर्म दूत्यम्। **रक्षोयातूनाम्।** षष्ठीबहुवचनान्ताभ्यां रक्षस्यातुशब्दाभ्यां हननीत्यस्मिन्नर्थे यत्स्यात्। रक्षेरसुनि रक्षः 'कमितनिमनि' इत्यादिना यातेस्तुन्।

४।४।११८॥ समुद्रिया अप्सरसो मनीषिणम्। नानदतो अभिर्यस्येव घोषाः। (३४६५) **बर्हिषि दत्तम्**।४।४।११९॥ 'प्राग्घिताद्यत्' (१६२६) इत्येव। बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु। (३४६६) **दूतस्य भागकर्मणी**।४।४।१२०॥ भागोऽशः। दूत्यम्। (३४६७) **रक्षोयातूनां हननी**।४।४।१२१॥ या ते अग्ने रक्षस्या तनूः। (३४६८) **रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये**।४।४।१२२॥ प्रशंसने यत्स्यात्। रेवत्यादीनां प्रशंसनं रेवत्यम्। जगत्यम्। हविष्यम्। (३४६९) **असुरस्य स्वम्**।४।४।१२३॥ असुर्यं देवेभिर्धायि विश्वम्। (३४७०) **मायायामण्**।४।४।१२४॥ आसुरी माया। (३४७१) **तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः**।४।४। १२५॥ वर्चस्वानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानां वर्चस्याः। ऋतव्याः।

यातुशब्दो रक्षःशब्दपर्यायः। न च 'विरूपाणामपि समानार्थानाम्' इत्येकशेषः स्यादिति वाच्यम्। बह्वर्थाभिधायिस्वरूपवचनेन सूत्रस्य भिन्नार्थत्वात्। **रक्षस्येति**। हन्यतेऽनया सा हननी रक्षसाम्। एवं यातव्या। बहुवचनं स्तुतिवैशिष्ट्यज्ञापनाय। बहूनां रक्षसां हनने हि स्तुतिः प्रतीयते।

रेवतीजगती। प्रशंसनं प्रशस्यम्। प्रपूर्वाच्छंसु स्तुतावित्यस्माद्भावे क्यप्। तदाह—**प्रशंसने इति**। रयिरस्यास्तीति रेवती। रयिशब्दान्मतुप् 'छन्दसीरः' इति वत्वम्, 'रयेर्मतौ बहुलम्' इति संप्रसारणम्। उगित्वान्ङीप् नक्षत्रे गौरादित्वान्ङीष्। जगच्छब्दात् 'वर्तमाने' इत्यनेन, शतृवद्भावात् 'उगितश्च' इति ङीप्। हविषे हिता हविष्या। उगवादित्वाद्यत्। तासां प्रशंसनं हविष्यं, 'यस्ये' ति लोपे कृते 'हलो यमां यमि' इति यलोपः। **असुरस्य स्वम्**। असुरशब्दात्षष्ठीसमर्थात्स्वमित्येतस्मिन्नर्थे यत्स्यात्। **असुर्यमिति**। न सुरोऽसुरः सुरप्रतिपक्षी। अथ वा असेरुरच्। अस्यति अस्यते वा असुरः। तस्य स्वमसुर्यम्। **मायायामण्**। मीयतेऽनयेति माया असदर्थप्रकाशनशक्तिः। माङः औणादिको यः। तस्यां वाच्यायामसुरशब्दादण् स्यात्पूर्वसूत्रापवादः। **आसुरीति**। 'टिड्ढाणञ्–' इति ङीप्। **तद्वानासा**। मत्वन्तात्प्रथमासमर्थादासामिति षष्ठ्यर्थे यत्स्यात् यत्प्रथमासमर्थमुपधानो मन्त्रश्चेत्स भवति, यत्तदासामिति निर्दिष्टमिष्टकाश्चेत्ता भवन्ति। मतोश्च लुक्। **वर्चस्वानिति**। वर्चः शब्दो यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति वर्चस्वान्। कुम्भेष्टकोपधानमन्त्रः 'भूतं च स्थ भव्यं च स्थ देवस्य वः सवितुः प्रसवे' इत्यादिकः। उपधीयतेऽनेनेत्युपधानम्। चयनं रचनमित्यर्थः। **ऋतव्या इति**। ऋतुशब्दो

(३४७२) **आश्विमानण्** । ४ । ४ । १२६ ॥ आश्विनीरुपदधाति । (३४७३) **वयस्यासु मूर्ध्नो मतुप्** । ४ । ४ । १२७ ॥ तद्वानासामिति सूत्रं सर्वमनुवर्तते । मतोरिति पदमावर्त्य पञ्चम्यन्तं बोध्यम् । मतुबन्तो यो मूर्धशब्दस्ततो मतुप्स्यात्प्रथमस्य मतोर्लुक्च वयःशब्दवन्मन्त्रोपधेयास्विष्टकासु । यस्मिन्मन्त्रे मूर्धवयःशब्दौ स्तस्तेनोपधेयासु । मूर्धन्वतीरुपदधातीति प्रयोगः । (३४७४)

यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति स ऋतुमान्, स च मधुश्च माधवश्चेत्यादिकः । ऋतुमानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानामृतव्याः । तद्वानिति किम् । मन्त्रादेव समुदायान्माभूदिति काशिका । अत्र हरदत्तः—ननु तद्वानित्यस्मिन्नसति 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इति वचनादासामिति प्रथमानिर्दिष्टत्वात्षष्ठयन्तादिष्टकाभिधायिनः उपधानमन्त्रे प्रत्ययः स्यादिति वाक्यार्थः स्यात् । तथा च समुदायान्न प्राप्नोतीति चेत्सत्यम् । आसामिति प्रथमं न करिष्यत इति मत्वा प्रश्नप्रतिवचने, ततश्चोपधानो मन्त्र आसामिष्टकासु लुक् च मतोरिति योगः करिष्यते । तथा च तद्वानित्यस्याभावे 'भूतं च स्थ भव्यं च स्थ' त्ययमुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानामिति वाक्यं स्यात् । तथा चेतिना परामृष्टान्मन्त्रसमुदायादेव प्रत्ययः प्राप्नोतीति भावः । उपधान इति किम् । वर्चस्वदभिमन्त्रणमासामित्यत्र माभूत् । 'शिवेन मा चक्षुषा' इत्यनुवाकः कुम्भेष्टकाभिमन्त्रणे विनियुक्तः । मन्त्र इति किम् । अङ्गुलिमानुपधानो हस्त आसामित्यत्र माभूत् । इष्टकास्विति किम् । वर्चस्वानुपधान आसां शर्कराणामित्यत्र माभूत् । इति करणं नियमार्थम् । अनेकपदसंभवे केनचिदेव पदेन तद्वान्मन्त्रो गृह्यते न सर्वेण । मतुब्ग्रहणमुत्तरार्थम् । अश्विमानित्यत्र मतुप एव लुक् यथा स्यात् इनेर्माभूत् । इह तु मत्वन्तात्प्रत्ययविधानात्तस्यैव लुक् भविष्यति । **अश्विमान्** । अश्विशब्दो यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति सोऽश्विमान्मन्त्रः स च ध्रुवक्षितिरित्यादिकः । प्रथमान्तादश्विमच्छब्दादासामिति षष्ठयर्थे अण् स्यात् यत्प्रथमानिर्दिष्टमुपधानो मन्त्रश्चेत्स भवति । यत्तदासामिति निर्दिष्टमिष्टकाश्चेत्ता भवन्ति मतोश्च लुक् । **अश्विनीरुपदधातीति** । अश्वशब्दात् 'अत इनिठनौ' इत्यस्त्यर्थे इनिः । तदन्तान्मतुप् । अश्विमान्स उपधानो मन्त्र आसामिष्टकानामिति विगृह्याणि विहिते मतोश्च लुकि कृते 'इनण्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावः ।

वयस्यासु । वयस्वानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानां ता वयस्यास्तास्वभिधेयासु प्रथमासमर्थान्मतुबन्तमूर्धशब्दादासामिति षष्ठयर्थे मतुप्स्यात् । यत्प्रथमानिर्दिष्टमुपधानो मन्त्रश्चेत्स भवति, यदासामिति निर्दिष्टमिष्टकाश्चेत्ता भवन्ति । यस्मिन्मन्त्रे मूर्धशब्दो वयःशब्दश्च विद्यते स मूर्धवान् वयस्वान्, यथा मूर्धा वयः प्रजापतिश्छन्द इति, तत्र वयस्वच्छब्दादिव मूर्धवच्छब्दादपि पूर्वेण यति प्राप्ते मतुब्विधीयेतेत्याशयेनाह—**यस्मिन्मन्त्रे इति** । **मूर्धन्वतीरिति** । 'अनो नुट्' इति नुडागमः ।

मत्वर्थे मासतन्वोः । ४ । ४ । १२८ ॥ नभोऽन्नम् । तदस्मिन्नस्तीति नभस्यो मासः । ओजस्या तनूः । (३४७५) मधोर्ञ च । ४ । ४ । १२९ ॥ माधवः । मधव्यः । (३४७६) ओजसोऽहनि यत्खौ । ४ । ४ । १३० ॥ ओजस्यमहः । ओजसीनं वा । (३४७७) वेशोयशआदेर्भगाद्यल् । ४ । ४ । १३१ ॥ यथासंख्यं नेष्यते । वेशो बलं तदेव भगः । वेशोभग्यः । वेशोभगीनः । यशोभग्यः । यशोभगीनः । (३४७८) ख च । ४ । ४ । १३२ ॥ योगविभाग उत्तरार्थः क्रमनिरासार्थश्च । (३४७९) पूर्वैः कृतमिनयौ च । ४ । ४ । १३३ ॥ गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्विणेभिः । ये ते पन्थाः सवितः पूर्व्यासः । (३४८०) अद्भिः संस्कृतम् । ४ । ४ । १३४ ॥ यस्येदमप्यं हविः । (३४८१) सहस्रेण संमितौ घः । ४ । ४ । १३५ ॥ सहस्रियासो अपां नोर्मयः । सहस्रेण तुल्या इत्यर्थः । (३४८२) मतौ च । ४ । ४ । १३६ ॥ सहस्रशब्दान्मत्वर्थे घः स्यात् । सहस्रमस्यास्तीति सहस्रियः । (३४८३) सोममर्हति यः । ४ । ४ । १३७ ॥ सोम्यो ब्राह्मणः । यज्ञार्ह इत्यर्थः । (३४८४) मये च । ४ । ४ ।

मूर्धवत इति वक्तव्ये भाविनं मतुब्लुकं चेतसि कृत्वा मूर्ध इत्युक्तम् । **मत्वर्थे** । यस्मिन्नर्थे मतुब्विहितस्तस्मिन्नर्थे प्रथमान्ताद्यत्स्यात् मासतन्वोरभिधेययोः । ननु प्रथमासमर्थमिति कस्मादागतमिति चेन्मत्वर्थग्रहणादित्यवेहि । 'कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः' इति ऊकारान्तस्तनूशब्दः सूत्रे निर्दिष्टः । न तु 'भृमृशीङ्तृचरित्सरित्तनिधनिमिमस्जिभ्य उः' इत्युकारान्तः । 'द्वन्द्वे घि' इति पूर्वनिपातप्रसङ्गात् । **ओजस्या इति** । ओजो यस्या यस्यां वा अस्तीत्योजस्या । **मधोः** । मधुशब्दान्मत्वर्थे ञः स्याच्चाद्यत् । **मधव्या इति** । ओर्गुणः । 'वान्तो यि–' इति अवादेशः । **ओजसोऽहनि** । ओजःशब्दान्मत्वर्थे यत्खौ स्तोऽहन्यभिधेये । ननु यद्ग्रहणं व्यर्थं खश्चेत्येवास्त्विति चेन्मैवम् । खश्चेत्युच्यमानेऽनन्तरसूत्रविहितस्य ञमात्रस्य समुच्चयो विज्ञायेत तस्माद्यद्ग्रहणम् । **वेशोयश** । वेशश्च यशश्च वेशोयशसी ते आदौ यस्य तस्माद्वेशोयशआदेर्भगात्प्रातिपदिकाद्यल्खौ स्तो मत्वर्थे । लकारः स्वरार्थः । **पूर्विणेभिरिति** । पूर्वैः कृताः पूर्विणाः तैः । एवं पूर्व्यासः पूर्विणाः । **अद्भिः** । तृतीयान्तादप्शब्दात्संस्कृतमित्यर्थे यत्स्यात् । **सहस्रेण** । तृतीयान्तात्सहस्रशब्दात्संमितमित्येतस्मिन्नर्थे घः स्यात् । संमितः सदृशस्तुल्य इत्यर्थः । **सहस्रिया इति** । सहस्रेण संमिताः सहस्रियाः । 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । समिताविति पाठान्तरम् । **मतौ** । 'तपःसहस्राभ्यां विनीनी'

---

१ **यथेति**—वृत्तिकारस्तु 'यल्, ख च' इति सूत्रं व्यभजदिति मनोरमा । वृत्तिकारस्त्वित्यत्रारुचिबीजं तु 'यथासंख्य' सूत्रस्थभाष्यविरोध इति शब्दरत्नम् ।

१३८ ॥ सोमशब्दाद्यः स्यान्मयडर्थे । सोम्यं मधु । सोममयमित्यर्थः । (३४८५) मधोः । ४ । ४ । १३९ ॥ मधुशब्दान्मयडर्थे यत्स्यात् । मधव्यः । मधुमय इत्यर्थः । (३४८६) वसोः समूहे च । ४ । ४ । १४० ॥ चान्मयडर्थे यत् । वसव्यः । * अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानम् । छन्दःशब्दादक्षरसमूहे वर्तमानात्स्वार्थे यदित्यर्थः । आश्रावयेति चतुरक्षर,मस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं, यजेति द्व्यक्षरं, ये यजामह इति पञ्चाक्षरं, द्व्यक्षरो वषट्कार एष वै सप्तदशाक्षरश्छन्दस्यः । (३४८७) नक्षत्राद्धः । ४ । ४ । १४१ ॥ स्वार्थे । नक्षत्रियेभ्यः स्वाहा । (३४८८) सर्वदेवात्तातिल् । ४ । ४ । १४२॥ स्वार्थे । सविता नः सुवतु सर्वतातिम् । प्रदक्षिणिद्देवतातिमुराणः । (३४८९) शिवशमरिष्टस्य करे । ४ । ४ । १४३ ॥ करोतीति करः । पचाद्यच् । शिवं करोतीति शिवतातिः । याभिः शन्ताती भवथो ददाशुषे । अथो अरिष्टतातये । (३४९०) भावे च । ४ । ४ । १४४॥ शिवादिभ्यो भावे तातिः स्याच्छन्दसि । शिवस्य भावः शिवतातिः । शन्तातिः । अरिष्टतातिः ।

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

(३४९१) सप्तनोऽञ्छन्दसि । ५ । १ । ६१ ॥ ' तदस्य परिमाणम् ' (१७२३) इति वर्ग इति च । सप्त साप्तानि असृजत् । * शन्शतोर्डि-

---

इत्यस्यापवादः । **सोममर्हति** । द्वितीयान्तात्सोमशब्दादर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यत्स्यात् । **सोम्य इति** । सोममर्हतीति सोम्यः । **मये च** । आगतविकारावयवप्रकृता मयडर्थाः । तत्रागते पञ्चमी समर्थविभक्तिः, विकारावयवयोः षष्ठी, प्रकृतवचने प्रथमा । **मधोः** । **यत्स्यादिति** । वृत्तिकारस्तु यतमेवानुवर्तयति न तु यम् । **नक्षत्रात्** । **स्वार्थ इति** । समूह इति नानुवर्तते । तेनाऽनिर्दिष्टार्थत्वात्स्वार्थे प्रत्यय उत्पद्यत इत्यर्थः । **सर्वदेवात्** । सर्वशब्दाद्देवशब्दाच्च तातिल् स्यात् । **शिवशम** । करशब्दसामानाधिकरण्यात् 'शिवशमरिष्टस्य' इति 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इति षष्ठी ।

इति वैदिकसुबोधिन्यां चतुर्थोऽध्यायः ।

सप्तनोऽञ् । सप्तन्शब्दादञ् स्याच्छन्दसि । **साप्तानीति** । सप्तन्शब्दादञि ' नस्तद्धिते ' इति टिलोपे तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायां जस् । 'जश्शसोः शिः ' । ' नपुंसकस्य ' इति नुम् । उपधादीर्घः । **शन्शतोः** । डित्करणं शदन्तस्य टिलोपार्थम् । **पंचदशिन इति** । पञ्चदशाहानि परिमाणमेषामिति डिनिः

निश्छन्दसि तदस्य परिमाणमित्यर्थे वाच्यः । पञ्चदशिनोऽर्धमासाः । त्रिंशिनो मासाः । * **विंशतेश्चेति वाच्यम्** । विंशिनोऽङ्गिरसः । * **युष्मदस्मदोः सादृश्ये मतुब्वाच्यः** । त्वावतः पुरूवसो । न त्वावाँ अन्यः । यज्ञं विप्रस्य मावतः । (३४६२) **छन्दसि च** । ५ । १ । ६७ ॥ प्रातिपदिकमात्रात्तदर्हतीति यत् । सादन्यं विदथ्यम् । (३४६३) **वत्सरान्ताच्छश्छन्दसि** । ५ । १ । ९१॥ निर्वृत्तादिष्वर्थेषु । इद्वत्सरीयः । (३४६४) **संपरिपूर्वात्ख च** । ५ । १ । ९२ ॥ चाच्छः । संवत्सरीणः । संवत्सरीयः । परिवत्सरीणः । परिवत्सरीयः । (३४६५) **छन्दसि घस्** । ५ । १ । १०६ ॥ ऋतुशब्दात्तदस्य प्राप्तमित्यर्थे । भाग ऋत्वियः । (३४६६) **उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे** । ५ । १ । ११८॥ धात्वर्थविशिष्टे साधने वर्तमानात्स्वार्थे वतिः स्यात् । यदुद्वतो निवतः । उद्गतान्निर्गतादित्यर्थः । (३४६७) **थट् च छन्दसि** । ५ । २ । ५०॥ नान्ता-

---

टिलोपः । एतेन त्रिंशिनो व्याख्याताः । **विंशिनोऽङ्गिरस इति** । विंशतिर्गोत्राणि परिमाणमेषामिति विग्रहे डिनि कृते ' तिविंशतेर्डिति ' इति तिशब्दलोपे कृते यस्येति लोपः । आङ्गिरसाऽयास्यगार्ग्यगौतम इत्यादिप्रवरभेदभिन्नानि विंशतिरवान्तरगोत्राणि परिमाणमेषामित्यर्थः । **त्वावत इति** । त्वमिव त्वावान् तस्य त्वावतः । अहमिवेति मावान् तस्य मावतः । ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' इति त्वमादेशौ । ' आ सर्वनाम्नः ' इत्यात्वम् । **सादन्यमिति** । सदनं गृहमर्हतीति सादन्यः । ' अन्येषामपि ' इति दीर्घः । **विदथ्यमिति** । विदथो यज्ञस्तमर्हतीत्यर्थः । **इद्वत्सरीय इति** । इद्वत्सरेण निर्वृत्तः इद्वत्सरमधीष्टो भृतो भूतो भावी वा इद्वत्सरीयः । इद्वत्सरेदावत्सरशब्दौ पञ्चवर्षे युगे द्वयोर्वर्षयोः संज्ञे । एवं संवत्सरपरिवत्सरशब्दावपि । **संपरिपूर्वात्** । संपरिपूर्वाद्वत्सरान्तात्प्रातिपदिकाच्छन्दसि विषये निर्वृत्तादिष्वर्थेषु खः स्यात् चाच्छः । **छन्दसि घस्** । ' समयस्तदस्य प्राप्तम् ' इत्यतस्तदस्य प्राप्तमिति ' ऋतोरण् ' इत्यतः ऋतोरिति चानुवर्तते । तदाह– **ऋतुशब्दादित्यादि** । **ऋत्विय इति** । ' सिति च ' इति पदत्वेन भत्वे निरस्ते ' ओर्गुणः ' इति गुणाभावे यण् । **उपसर्गात्** । इह धातुशब्देन धातुवाच्या क्रिया लक्ष्यते । साऽर्थः प्रयोजनं यस्य साधनस्य तस्मिन् वर्तमानादित्यर्थस्तदाह–**धात्वर्थविशिष्ट इति** । उपसर्गाश्च पुनरेवमात्मकाः यदु ते श्रुतायां क्रियायां तामेव विशिंषन्ति । यथा आगच्छति । यत्र तु न श्रूयते तत्र क्रियाविशिष्टसाधनमाहुः । निष्कौशाम्बिः । तथा च यत्र क्रियापदं न श्रूयते तत्रैव यथा स्यादित्येवमर्थं धात्वर्थे इत्युक्तम् । **थट्च** । ' तस्य पूरणे ' इत्यतः डडिति

दसंख्यादेः परस्य डटस्थट् स्यान्मट् च। पञ्चथम्। पञ्चमम्। 'छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि' (१८८१)। पर्यवस्थाता शत्रुः। अपत्यं परिपन्थिनम्। मास्त्वा परिपरिणो विदन्। (३४९८) बहुलं छन्दसि। ५। २। १२२॥ मत्वर्थे विनिः स्यात्। * छन्दोविन्प्रकरणेऽष्ट्रामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घश्चेति वक्तव्यम्। इति दीर्घः मंहिष्ठमुभयाविनम्। शुनमष्ट्राव्यचरत्। * छन्दसीवनिपौ च वक्तव्यौ। ई। रथीरभूत्। सुमङ्गलीरियं वधूः। मघवानमीमहे। (३४९९) तयोर्दार्हिलौ च छन्दसि। ५। ३। २०॥ इदन्तदोर्यथासंख्यं स्तः। इदा हि व उपस्तुतिम्। तर्हि। (३५००) था हेतौ च छन्दसि। ५। ३। २६॥ किमस्था स्याद्धेतौ प्रकारे च। कुथा ग्रामं न पृच्छसि। कुथा दाशेम। (३५०१) पश्च पश्चा च छन्दसि।

'नान्तादसंख्यादेः' इति च। तदाह—**नान्तादित्यादि। पञ्चथमिति**। पञ्चानां पूरणमित्यस्मिन्नर्थे डटि कृते तस्य थडागमः। **छन्दसि**। परिपन्थिन् परिपरिन् एतौ निपात्येते छन्दसि पर्यवस्थातरि वाच्ये। पर्यवस्थाता प्रतिपक्षः सपत्न इत्युच्यते। निपातनं चात्र पर्यवस्थातृशब्दात्स्वार्थे इनिप्रत्ययोऽवस्थातृशब्दस्य पन्थि परि एतावादेशौ च निपात्येते। **बहुलम्**। 'अस्मायामेधास्रजो विनिः' इति वर्तते। तदाह—**विनिः स्यादिति। अष्ट्रावीति**। अशेः ष्ट्रन् अष्ट्रा। दंष्ट्रापर्यायोऽयम्। मेखलावी द्वयावी उभयावी। रुजावी हृदयावी। अत्र द्वयोभयहृदयान्येव दीर्घत्वं प्रयोजयन्ति। अन्येषां स्वत एव दीर्घत्वात्। **छन्दसि**। ईश्च वनिप् च ईवनिपौ। **ई इति**। ईप्रत्ययोदाहरणमुच्यते। **रथीरिति**। रथोऽस्यास्तीति रथी। **सुमङ्गलीरिति**। सुष्ठु मङ्गलमिति 'सुः पूजायाम्' इति समासः। ततोऽनेन मत्वर्थीय ईकारप्रत्ययः। **मघवानिति**। मघं धनं तदस्यास्तीति वनिपि, मतुपि तु मघवच्छब्दः।

तयोः। तच्छब्देन 'इदमोर्हिल्' 'तदो दा च' इति संनिहिताविदन्तदौ परामृश्येते। तदाह—**इदन्तदोरिति**। सूत्रे व्यत्ययेन पञ्चम्याः स्थाने षष्ठी। **यथासंख्यं स्त इति**। इदंशब्दाद्दा तच्छब्दात् र्हिल्। **इदा**। इदम्शब्दाद्दा 'इदम इश्' इत्यनेनेशादेशः। **था हेतौ**। 'प्रकारवचने थाल्' इत्यतः प्रकारवचन इति किमश्चेति तदाह—**किमस्था स्यादित्यादि। कथा ग्रामं न पृच्छसीति**। केन हेतुना पृच्छसीत्यर्थः। तस्य 'प्राग्दिशो विभक्तिः' इत्यधिकाराद्विभक्तिसंज्ञायां 'किमः कः' इति कादेशः। प्रकारवचने उदाहरणमाह **कथा दाशेमेति**। केन प्रकारेणेत्यर्थः। **पश्चपश्चा**। अवरस्य पश्चभावः अका-

५।३।३३॥ अवरस्य अस्तात्यर्थे निपातौ। पश्च हि सः। नो ते पश्चा । 'तुरछन्दसि (२००७) तृजन्तात्तृन्नन्ताच्च इष्ठनीयसुनौ स्तः। आसुतिं करिष्ठः। दोहीयसी धेनुः। (३५०२) प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल्छन्दसि ।५।३।१११॥इवार्थे। तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथो (३५०३) अमु च छन्दसि ।५।४।१२॥ किमेत्तिङव्ययघादित्येव। प्र तं नय प्रतरम् । (३५०४) वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ च छन्दसि । ५ । ४ । ४१ ॥ स्वार्थे। यो नो दुरेवो वृकतिः। ज्येष्ठतातिं बर्हिषदम्। (३५०५) अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि । ५ । ४ । १०३ ॥ तत्पुरुषाट्टच् स्यात्समासान्तः। ब्रह्मसामं भवति। देवच्छन्दसानि। (३५०६) बहुप्रजाश्छन्दसि च । ५ । ४ । १२३ ॥ बहुप्रजा निर्ऋतिमाविवेश । (३५०७) छन्दसि च । ५ । ४ । १४२ ॥ दन्तस्य दतृशब्दः स्याद्बहुव्रीहौ । उभयतोदतः प्रतिगृह्णाति। (३५०८) ऋतश्छन्दसि । ५ । ४ । १५८ ॥ ऋदन्ताद्बहुव्रीहेर्न कप्। हता माता यस्य हतमाता। इति पञ्चमोऽध्यायः

राकारौ च प्रत्ययौ निपात्येते । अस्तात्यर्थे इति । दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः। करिष्ठ इति । कर्तृशब्दादिष्ठन् । 'तुरिष्ठेमेयःसु' इति तृलोपः। दोहीयसीति । अतिशयेन दोग्ध्रीत्यर्थः। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया दोग्ध्रीशब्दात्प्रत्ययः। 'भस्याढे' इति पुंवद्भावेन ङीपो निवृत्तिः। ततः 'तुरिष्ठेमेयःसु' इति तृचि निवृत्ते निमित्ताभावाद्धत्वकुत्वयोरपि निवृत्तिः। प्रत्नपूर्व। प्रत्न पूर्व विश्व इम एभ्यस्थाल् स्यात्। अमु च । किमेत्तिङव्ययघाद् द्रव्यप्रकर्षे वर्तमानादमुप्रत्ययो भवति। प्रतरमिति । प्रकर्षार्थात् प्रकर्षे तरप्। प्रकृष्टतर इतिवत् तदन्तादमुः। स्वरादिषु अम् आम् इति पठ्यते तेन तदन्तस्याव्ययत्वे सुपो लुक्। अत्रेदित्करणम् 'इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च, इत्यत्रास्य ग्रहणं माभूत्। यदि स्यात्तर्हि अत्रापि यद्दृष्टं कार्यं तदप्यतिदिश्येत। तत्र को दोषः। इह श्रियंमन्यमानः। यस्येति लोपः प्राप्नोति। अनसन्तात्। अनन्तस्योदाहरणमाह—ब्रह्मसाममिति। असन्तस्याह—देवच्छन्दसानीति । बहुप्रजाः । बहुप्रजा इति निपात्यते छन्दसि। बहुप्रजा इति। बह्व्यः प्रजा यस्येति बहुव्रीहिः, असिच् प्रत्ययः। 'यस्येति च' इत्यकारलोपः। 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घः। रुत्वविसर्गौ। छन्दसि च। 'वयसि दन्तस्य दतृ' इत्यतो 'दन्तस्य दतृ' इत्यनुवर्तते। तदाह—दन्तस्य दतृ स्यादिति। उभयतोदत इति । उभयतो दन्ता यस्येति विग्रहः। हतमाता इति । 'नद्यृतश्च' इति नित्यं कप् प्राप्तः। इति सुबोधिन्यां पञ्चमोऽध्यायः।

षष्ठोऽध्यायः ।

'एकाचो द्वे प्रथमस्य' (२१७९) * छन्दसि वेति वक्तव्यम् । यो जागार । दाति प्रियाणि । (३५०९) **तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य** ।६।१।७॥ तुजादिराकृतिगणः । प्रभरा तूतुजानः । सूर्यं मामहानम् । दाधार यः पृथिवीम् । स तूताव । (३५१०) **बहुलं छन्दसि** । ६ । १ । ३४ ॥ ह्वः संप्रसारणं स्यात् । इन्द्रमाहुव ऊतये । * **ऋचि त्रेरुत्तरपदादिलोपश्च छन्दसि** । ऋच्शब्दे परे त्रेः संप्रसारणमुत्तरपदादेर्लोपश्चेति वक्तव्यम् । तृचं सूक्तम् । छन्दसि किम् । त्र्यृचानि । * **रयेर्मतौ बहुलम्** । रेवान् । रयिमान्पुष्टिवर्धनः । (३५११) **चायः की** । ६ । १ । ३५ ॥ न्य१न्यं चिक्युर्न निचिक्युरन्यम् । लिटि उसि रूपम् । बहुलग्रहणानुवृत्तेर्नेह । अग्निं ज्योतिर्निचाय्य । (३५१२) **अपस्पृधेथामानृचुरानृहुश्चिच्युषेतित्याजश्राताश्रितमाशीराशीर्ताः** । ६ । १ । ३६ ॥ एते छन्दसि निपात्यन्ते । इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृ-

---

जागारेति । जागृ निद्राक्षये । लिटि प्रथमपुरुषैकवचनम् । **दातीति** । डुदाञ् दाने लट् । शपः श्लुः । 'श्लौ' इति नित्यं द्वित्वे प्राप्ते विकल्पः **तूतुजान इति** । तुजेर्लिट् तस्य कानजादेशः । **मामहानमिति** । मह पूजायां कानच् । **तूतावेति** । तुः सौत्रो धातुः तस्माल्लिट् । **बहुलम् छन्दसि** । 'ह्वः संप्रसारणं' इति वर्तते तदाह—**ह्वः संप्रसारणं स्यादिति** । **आहुव इति** । आङ्पूर्वात् ह्वेञो लडात्मनेपदोत्तमैकवचनम् । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुकि कृते संप्रसारणमुवङादेशश्च । **तृचं सूक्तमिति** । तिस्रः ऋचो यस्मिंस्तत् तृचम् । 'ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे' इति समासान्तः अः । **रयेर्मतौ** । रयिशब्दस्य मतौ परतः सम्प्रसारणं स्याच्छन्दसि । **रेवानिति** । 'छन्दसीरः' इति वत्वम् । **रयिमानिति** । बहुलग्रहणात्संप्रसारणवत्वयोरभावः । **चायः की** । चायतेर्बहुलं कीत्ययमादेशः स्याच्छन्दसि । **चिक्युरिति** । 'कुहोश्चुः' इति चुः । **निचाय्येति** । चायृ पूजानिशामनयोः अस्मात्क्त्वा । गतिसमासे 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' इति ल्यबादेशः । **स्पर्धेर्लङ्याथामिति** । द्विर्वचनं रेफस्य संप्रसारणमकारलोपश्च निपातनात् । अस्पर्धेथामिति भाषायाम् । अपरे तु अपपूर्वस्य स्पर्धेर्लङ्याथामि संप्रसारणमलोपश्च निपातनात् । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इत्यडागमाभावः । तन्मते प्रत्युदाहरणमपास्पर्धेथामिति भाषायाम् । **अर्चेरर्हेश्चेति** । संप्रसारणमलो-

धेथाम्। स्पर्धेर्लेकि आथाम्। अर्कमानृचुः। वसून्यानृहुः। अर्वैरद्दैश्च बिव्यसि। चिच्युषे। च्युङो लिटि थासि। यस्तित्याजं। त्यजेर्णलि। श्राता इन्द्र सोमाः। श्रिता नो ग्रहाः। श्रीञ् पाके निष्ठायाम्। आशिरं दुहे। मध्यत आशीर्तः। श्रीञ एव क्विपि निष्ठायां च। (३५१३) खिदेश्छन्दसि। ६।१।५२॥ खिद दैन्ये। अस्यैच आत्वा स्यात्। चिखाद। चिखेदेत्यर्थः। (३५१४) शीर्षंश्छन्दसि। ६।१।६०॥ शिरःशब्दस्य शीर्षन् स्यात्। शीर्ष्णः शीर्ष्णो जगतः। (३५१५) वा छन्दसि। ६।१।१०६॥ दीर्घाज्जसि इचि च पूर्वसवर्णदीर्घो वा स्यात्। वाराही। वाराह्यौ। मानुषीरीळते विशः। उत्तरसूत्रद्वयेऽपीदं वाक्यभेदेन संबध्यते। तेनामि पूर्वत्वं वा स्यात्। शमीं च शम्यं च। सूम्यं सुषिरामिव। 'संप्रसारणाच्च' (३३०) इति पूर्वरूपमपि वा। इज्य-

---

पश्च निपातनात्। ततो द्विर्वचनमुरदत्वम् 'अत आदेः' इति दीर्घत्वम्। 'तस्मान्नुड् द्विहलः' इति नुडागमः। आनर्चुरानर्हुरिति भाषायाम्। **च्युङो लिटीति**। अभ्यासस्य संप्रसारणमनिट्त्वं च निपातनात्। चुच्युविषेइति भाषायाम्। **त्यजेर्णलीति**। त्यज वयोहानौ। अभ्यासस्य संप्रसारणं निपात्यते। तत्याजेति भाषायाम्। **श्राता इति**। श्रीञ् पाके इत्यस्य निष्ठायां श्राभावः। **श्रिता इति**। तस्यैव श्रीणातेर्ह्रस्वत्वं च। **आशिरमिति**। आङ्पूर्वस्य श्रीणातेः क्विप् धातोः शिर् आदेशः। तस्माद्द्वितीयैकवचनम्। **आशीर्त इति**। श्रीञः आङ्पूर्वस्य शिर् इत्यादेशः। निष्ठायाश्च नत्वाभावो निपातनात्। 'हलि च' इति दीर्घः। **खिदेश्छन्दसि**। 'आदेच उपदेशे-' इत्यतः आदिति एचू इति च वर्तते, 'विभाषा लीयतेः' इत्यतो विभाषेति च। तदाह—**आत्वा स्यादिति**। **चिखादेति**। व्यत्ययेन परस्मैपदम्। **शीर्ष्णः इति** 'अल्लोपोऽनः' इत्यल्लोपः 'रषाभ्याम्-' इति णत्वम्। 'पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावः' इति पक्षे तु 'अट्कुप्वाङ्-' इत्यनेन।

वा छन्दसि। 'नादिचि' 'दीर्घाज्जसि च' इति वर्तते। तदाह—**दीर्घादित्यादि**। **वाराही इति**। वराहस्य विकार इति 'अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः' इति प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ङीप्। द्विवचने पूर्वसवर्णदीर्घः। पूर्वसवर्णाभावे यणादेशः। **मानुषीरिति**। प्रथमाबहुवचनम्। मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च' इति अञ् मनोः षुगागमः। **सूत्रद्वये इति**। 'अमि पूर्वः' संप्रसारणाच्च' इत्यत्र। **वाक्यभेदेनेति**। अकः अमि पूर्वरूपं वा स्याच्छन्दसि, तथा 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपं वा स्याच्छन्दसि। तदाह—**तेनेति**। **शम्यं चेति**। विकल्पविधानसामर्थ्यात्पूर्वरूपत्वाभावे पूर्वसवर्णदीर्घोऽपि न भवति। तयोरत्र विशेषाभावादिति

मावः। यज्यमानः। (३५१६) **शेश्छन्दसि बहुलम्** । ६ । १ । ७० ॥ लोपः स्यात्। या ते गात्राणाम्। ताता पिण्डानाम्। * **एमन्नादिषु छन्दसि पररूपं वक्तव्यम्**। अपां त्वेमन्। अपां त्वोद्मन्। (३५१७) **भय्यप्रवय्ये च छन्दसि** । ६ । १ । ८३ ॥ बिभेत्यस्मादिति भय्यः। वेतेः प्रवय्या इति स्त्रियामेव निपातनम्। प्रवेयमित्यन्यत्र। छन्दसि किम्। भेयम्। प्रवेयम्। * **ह्रदय्या उपसंख्यानम्**। ह्रदे भवा ह्रदय्या आपः। भवे छन्दसि यत्। (३५१८) **प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे** । ६ । १ । ११५ ॥ ऋक्पादमध्यस्थ एङ् प्रकृत्या स्यादति परे न तु वकारयकारपरेऽति। उपप्रयन्तो अध्वरम्। सुजाते अश्वसूनृते। अन्तःपादं किम्। एतास एतेऽर्चन्ति। अव्यपरे किम्। ते ऽवदन्। (३५१९) **अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवन्त्ववस्युषु च** । ६ । १।११६॥ एषु व्यपरेऽप्यति एङ् प्रकृत्या। वसुभिर्नो अव्यात्। मित्रमहो अवद्यात्। मा शिवासो अवक्रमुः। ते नो अव्रत। शतधारो अयं मणिः। ते नो अवन्तु।

यणादेश एव भवति। **यज्यमान इति**। यजेर्लटः शानच्। 'सार्वधातुके–' इति यक् 'आने मुक्' इति मुक्। ''ग्रहिज्या–' इति संप्रसारणं पूर्ववैकल्पिकत्वादभावे यण्। **या ते इति**। यानीत्यर्थः। यच्छब्दात्परस्य शेर्लोपे कृते प्रत्ययलक्षणेन 'त्यदादीनामः' इति अत्वे 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुम्। 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घः। नलोपः। **ताता इति**। तानि तानीत्यर्थः पूर्ववत्। **भय्यप्रवय्ये**। बिभेतेः प्रपूर्वस्य वी इत्येतस्य च यति प्रत्यये परतश्छन्दसि विषये यादेशो निपात्यते। **भय्य इति**। 'कृत्यल्युटः–' इति अपादाने यत्। **ह्रदय्या इति**। अकारस्यायादेशः। **प्रकृत्या**। पादस्य मध्ये इत्यन्तःपादमित्यव्ययीभावः। अन्तरित्यव्ययमधिकरणशक्तिप्रधानं मध्यमाचष्टे। पादश्चेह ऋक्पाद एव गृह्यते न श्लोकस्य। 'वा छन्दसि' इत्यतो मण्डूकप्लुत्या छन्दसीति वर्तते। तेनास्य वैदिकत्वं संपद्यत इत्याशयेनाह—**ऋक्पादमध्यस्थ इति**। 'एङः पदान्तात्–' इति सूत्रादेङः इति पञ्चम्यन्तमनुवृत्तं प्रथमया विपरिणम्यतेऽन्यस्य कार्यिणोऽसंभवादित्यभिप्रेत्याह— **एङ् प्रकृत्येति**। सन्धिरूपं विकारं न यातीत्यर्थः। **उपप्रयन्तो अध्वरमिति**। 'एङः पदान्तादति' इति प्राप्तम्। **अन्तःपादं किमिति**। ऋचीत्येव किं नोक्तमित्यर्थः। **एतेऽर्चन्तीति**। 'कया मती कुत एतास एतेऽर्चन्ति शुष्मं वृषणो वसूया' इति। अत्र एते इति पादस्यान्ते एङस्ति अकारश्च परस्य पादस्यादाविति तन्निमित्तिनिमित्तयोः पादमध्यस्थत्वमिति सत्यपि ऋक्त्वे प्रकृतिभावः।

अव्यात्। एषामनुकरणत्वात्सुबन्तेन समासः। अव रक्षणे। आशीर्लिङ्।

कुशिकासो अवस्यवः । यद्यपि बह्वृचैस्तेनोऽवन्तु रथत्ः, सोऽयमागात्, तेऽरु-षेभिरित्यादौ प्रकृतिभावो न क्रियते तथापि बाहुलकात्समाधेयम् । प्रातिशाख्ये तु वाचनिक एवायमर्थः । (३५२०) यजुष्युरः । ६ । १ । ११७ ॥ उरःशब्द एङन्तोऽति प्रकृत्या यजुषि । उरो अन्तरिक्षम् । यजुषि पादाभावादनन्तःपादार्थं वचनम् । (३५२१) आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठेऽम्बेऽम्बालेऽम्बिके पूर्वे । ६ । १ । ११८ ॥ यजुषि अति प्रकृत्या । आपो अस्मान्मातरः । जुषाणो अग्निराज्यस्य । वृष्णो अंशुभ्याम् । वर्षिष्ठे अधि नाके । अम्बे अम्बाले अम्बिके । अस्मादेव वचनात् 'अम्बार्थ' (२६७) इति ह्रस्वो न । (३५२२) अङ्ग इत्यादौ च । ६ । १ । ११९ ॥ अङ्गशब्दे य एङ् तदादौ च अकारे य एङ् पूर्वः सोऽति प्रकृत्या यजुषि । प्राणो अङ्गे अङ्गे अदीध्यत् । (३५२३) अनुदात्ते

अवद्यादिति पञ्चम्येकवचनान्तम् । अवक्रमुरित्यवपूर्वस्य क्रमेर्लिट्यसि द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वा वचनम्' इति द्विर्वचनाभावे रूपम् । केचित्तु अवचक्रमुरिति सूत्रे कृतद्विर्वचनं ये पठन्ति तेषामुदाहरणं मृग्यम् । बह्वृचास्तावदवक्रमुरित्यधीयते । अव्रतेति । वृङ्वृञोः 'मन्त्रे घस–' इति च्लेर्लुक् । 'आत्मनेपदेषु' इति । झस्यादादेशः । अय-मिति । इदमः सौ ' इदोऽय् पुंसि ' । अवतेर्लोट्—अवन्तु । अवस्यव इति अवेरसुन् औणादिकः । ततः क्यच् ' क्याच्छन्दसि ' इत्युः । यजुष्युरः । उरो अन्तरिक्षमिति । नन्वत्र ' प्रकृत्यान्तः पादम् ' इत्यनेनैव सिद्धे व्यर्थोऽयं योग इत्याशङ्क्याह । यजुषि पादाभावादित्यादि । आपो जुषाणो । आपो इत्यादीनि पृथक्पदान्यनुकरणानि विभक्तिस्तु अनुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याविवक्षि-तत्वान्न भवति ' सुपां सुलुक् ' इति विभक्तेर्लुग्वा । अम्बिके पूर्वे इत्येतदप्यनुकरण-मेव । तत्र प्रथमं जसन्तमनुकरणम् । द्वितीयं स्वन्तम् । तृतीयं शसन्तम् । चतुर्थं ङ्यन्तमितरे संबुद्ध्यन्ते । आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठे इत्येते शब्दाः अम्बिके-शब्दात्पूर्वौ यौ अम्बेअम्बालेशब्दौ तौ च अति परतः प्रकृत्या स्युः । अङ्ग इत्यादौ च । अङ्गशब्दे य एङिति । प्रकृत्या भवतीति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । तदादौ अकारे य एङ्पूर्व इति । अत्रापि पूर्ववत्संबन्धः । अतिक्रान्तपरा-मर्शिना तच्छब्देन इतिशब्दार्थमाचष्टे । तस्याङ्गशब्दस्य आदिस्तदादिस्तद्रूपो यः अकारस्तस्मिन्परे पूर्वो य एङ् स इत्यर्थः । नन्वत्र चकारः किमर्थ इति चेच्छृणु— असति चकारेऽङ्गशब्दस्यैवेङ् तदादावति परतः प्रकृत्या भवतीत्यर्थः स्यात्ततश्चाङ्गे अङ्गे इत्यत्रैव स्यात् । अङ्गे अदीध्यदित्यत्र न स्यात् । सति तु तस्मिन्नङ्गशब्दस्य य एङ् यत्र कुत्रचिदति प्रकृत्या भवति तदादौ चाति परतो यः कश्चिदेङ् स प्रकृत्या भवतीत्ययमर्थो भवति । तेन अङ्गे अङ्गे अदीध्यत् । प्राणो अङ्गे इत्युभयत्रापि

च कुधपरे। ६। १। १२०॥ कवर्गधकारपरे अनुदात्तेऽति परे एङ् प्रकृत्या यजुषि। अयं सो अग्निः। अयं सो अध्वरः। अनुदात्ते किम्। अथोऽग्रे रुद्रे। अग्रशब्द आद्युदात्तः। कुधपरे किम्। सोऽयमग्निमतः (३५२४) अवपथासि च। ६। १। १२१॥ अनुदात्ते अकारादौ अवपथाःशब्दे यजुषि एङ् प्रकृत्या। त्रीरुद्रेभ्यो अवपथाः। वपेस्थासि लङि 'तिङ्ङतिङः' (३९३५) इत्यनुदात्तत्वम्। अनुदात्ते किम्। यद्रुद्रेभ्योऽवपथाः 'निपातैर्यद्यदि' (३९३७) इति निघातो न। (३५२५) आङोऽनुनासिकश्छन्दसि। ६। १। १२६॥ आङोऽचि परेऽनुनासिकः स्यात् स च प्रकृत्या। अभ्र आँ अपः। गभीर आँ उग्रपुत्रे। * ईषाअक्षादीनां छन्दसि प्रकृतिभावो वक्तव्यः। ईषाअक्षो हिरण्ययः। ज्या इयम्। पूषा अविष्टु। (३५२६) स्यश्छन्दसि बहुलम्। ६। १। १३३॥ स्य इत्यस्य सोर्लोपः स्याद्धलि। एष स्य भानुः। (३५२७) ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे। ६। १। १५१॥ ह्रस्वात्परस्य चन्द्रशब्दस्योत्तरपदस्य सुडागमः स्यान्मन्त्रे। हरिश्चन्द्रो मरुद्गणः। सुश्चन्द्र दस्म। (३५२८) पितरामातरा च छन्दसि। ६। ३। ३३॥ द्वन्द्वे निपातः। आ मा गन्तां पितरामातरा च। चाद्विपरीतमपि। न मातरापितरा नू चिदिष्टौ। 'समानस्य

भवति। अनुदात्ते च कुधपरे। कुधौ परौ यस्मात्स तथोक्तः। कवर्गधकारेति। धकारे अकार उच्चारणार्थः। अग्निरिति। अग्निशब्दो 'अङ्गेर्नलोपश्च' इति निप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः। अध्वरशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः। आद्युदात्त इति 'ऋज्रेन्द्र' इत्यादिना सूत्रेण निपातितः। आङो। आङिति ङिद्विशिष्ट आकारो गृह्यते। यः 'ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः। एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित्' इत्यनेन लक्षितः। यद्यपि अभ्र आँ अप इत्यत्र आकारो न ईषदर्थादिचतुष्टयवृत्तिः सप्तम्यर्थद्योतकत्वात्। तथापि वाक्यस्मरणयोरङिदित्यत्रैव तात्पर्यम्। अन्यत्र सर्वत्राङ् ङिद्वेदितव्यः। एवं तावद्भाष्ये स्थितम्। अभ्र आँ अप इति। सप्तम्यर्थद्योतकोऽत्राङ्। 'उपदेशेऽजनुनासिकः' इतीत्संज्ञा तु न उपदेशग्रहणात्।

स्यश्छन्दसि। स्य इति त्यदित्येतस्य प्रथमान्तस्यानुकरणम्। 'सुपां सुलुक्' इति लुप्तषष्ठीकम्। एष स्येति। एतदस्त्यदश्च त्यदाद्यत्वं 'तदोः सः सौ' इति सः। एतदस्त्यदश्च परस्य सोः 'एतत्तदोः सुलोपः' इति 'स्यश्छन्दसि' इति च लोपः। ह्रस्वात्। चन्द्रशब्दे उत्तरपदे ह्रस्वात्परः सुडागमो भवति। स च भवन् चन्द्रशब्दस्यैवोभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयानित्याशयेनाह—चन्द्रशब्दस्योत्तरपदस्येति। सुडागमः स्यादिति। 'सुट् कात्पूर्वः' इत्यतः

छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु' (१०१२) समानस्य सः स्यान्मूर्धादिभिन्ने उत्तरपदे। सगर्भ्यः। * छन्दसि स्त्रियां बहुलम्। विष्वग्देवयोरद्र्यादेशः। विश्वाची च घृताची च। देवद्रीचीं नयत देवयन्तः। कद्रीची। (३५२९) सध माद-स्थयोश्छन्दसि। ६। ३। ९६॥ सहस्य सधादेशः स्यात्। इन्द्रं त्वास्मिन्त्सधमादे। सोमः सधस्थम्। (३५३०) पथि च छन्दसि। ६। ३। १०८॥ पथिशब्दे उत्तरपदे कोः कवं कादेशश्च। कवपथः। कापथः। कुपथः। (३५३१) साढ्यै साढ्वा साढेति निगमे। ६। ३। ११३॥ सहेः क्त्वा-प्रत्यये आद्यं द्वयं तृनि तृतीयं निपात्यते। मरुद्भिरुग्रः पृतनासु साळ्हा। अचो-र्मध्यस्थस्य डस्य ळः ढस्य ळ्हश्च प्रातिशाख्ये विहितः। आहहि—द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य संपद्यते स डकारो ळकारः ळ्हकारतामेति स एव चास्य ढकारः

सुडित्यनुवर्तनात्। पितरा। पूर्वदस्याङादेशो निपात्यते। उत्तरपदे तु 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना विभक्तेराकारादेशः। 'ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः' इति गुणः। समानस्य। सः स्यादिति। 'सहस्य सः' इत्यतः स इत्यनुवर्तते। सगर्भ्य इति। समानो गर्भः सगर्भः। तत्र भव सगर्भ्यः। 'सगर्भसयूथसनुताद्यत्' इति यत् प्रत्ययः। अमूर्धेत्यादि किम्। समानमूर्धा। समानप्रभृतयः। समानो-दर्काः। छन्दसि स्त्रियाम्। 'विष्वग्देवयोः' इति सर्वनाम्नोऽप्युपलक्षणम्। बहुलग्रहणात्क्वचिन्न भवति। विश्वाची। देवद्रीचीति। विश्वमञ्चतीति देवानञ्च-तीति क्विन्। 'उगितश्च' इति ङीप्। 'अचः' इत्यकारलोपः। 'चौ' इति दीर्घत्वम्। अत्र विष्वग्देवयोरद्र्यादेशः प्राप्तो बाहुलकान्न। क्वचिच्च भवतीत्याह— कद्रीचीति। कुत्सितमञ्चतीति कद्रीची। किंशब्दस्य टेरद्र्यादेशः ङीब्लोपदीर्घाः पूर्ववत्। सध माद। 'सहस्य सध्रिः' इत्यतः सहस्येति वर्तते। माद स्थ इत्ये-तयोरुत्तरपदयोः सहस्य सध इत्ययमादेशः स्यात्। सधेत्यविभक्तिको निर्देशः। सधमादे इति। सह माद्यन्ति देवा अस्मिन्निति सधमादो यज्ञ इति। 'मदो-ऽनुपसर्गे' इत्यपि प्राप्ते 'अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः' इति तद्बाधके ल्युटि 'हलश्च' इति घञ्। सूत्रे मादेत्यकार उच्चारणार्थः। तेन मादयतेः क्विबन्तस्य मादिति यद्रूपं तत्रापि भवति। 'आ त्वा बृहन्तो हरयो युज्यमाना अर्वागिन्द्रः सधमादो वहन्तु'। सधस्थमिति। सह तिष्ठतीति सधस्थः। 'आतोऽनुपसर्गे' इति कः। साढ्यै। एते त्रयो निपात्यन्ते निगमे। सहेः क्त्वाप्रत्यय इति पक्षे क्त्वाप्रत्ययस्य ध्यै आदेशश्च निपात्यते। साढ्यै सहेः क्त्वाप्रत्ययस्य ध्यै 'हो ढः' ष्टुत्वं 'ढो ढे लोपः'। 'ढ्रलोपे' इति दीर्घः। साढ्वा इति। ढत्वादि पूर्ववत्। तृनि तृतीयमिति। तृचि त्वन्तोदात्तं स्यात्तथा भूरि चकेति मन्त्रे साढ्वेत्याद्युदात्तं पठ्यते तन्न संगच्छेतेति भावः। सूत्रे इतिशब्द प्रकारार्थः। तेन निष्ठायामपि

सम्नूष्मणा संप्रयुक्त इति। (३५३२) **छन्दसि च**। ६। ३। १२६॥ अष्टन आत्वं स्यादुत्तरपदे। अष्टापदी। (३५३३) **मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ**। ६। ३। १३१॥ दीर्घः स्यान्मन्त्रे। अश्वावतीं सोमावतीम्। इन्द्रियावान्मदिन्तमः। विश्वकर्मणा विश्वदेव्यावता। (३५३४) **ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम्**। ६। ३। १३२॥ दीर्घः स्यान्मन्त्रे। यदोषधीभ्यः। अदधात्योषधीषु। (३५३५) **ऋचितुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणाम्**। ६। ३। १३३॥ दीर्घः स्यात्। आ तू न इन्द्र। नू मर्तः। उत वा घा स्यालात्। मक्षू गोमन्तमीमहे। भरता जातवेदसम्। तङ्किति थादेशस्य ङित्वपक्षे ग्रहणम्। तेनेह न। शृणोत ग्रावाणः। कूमनाः। अत्रा ते भद्रा। यत्रा नश्चक्रा। उरुष्याणः। (३५३६) **इकः सुञि**। ६। ३। १३४॥ ऋचि दीर्घ इत्येव। अभीषु णः सखीनाम्। 'सुञः'(३६४४) इति षः। 'नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः'(३६४६) इति णः। (३५३७) **द्व्यचोऽतस्तिङः**। ६। ३। १३५॥ मन्त्रे दीर्घः। विद्मा हि चक्रा जरसम्। (३५३८) **निपातस्य च**। ६। ३। १३६॥ एवा हि ते। (३५३९) **अन्येषामपि दृश्यते**। ६। ३। १३७॥ अन्येषामपि पूर्वपदस्थानां दीर्घः स्यात्। पूरुषः। दण्डादण्डि। (३५४०) **छन्दस्युभयथा**। ६।

निपातनं बोध्यम्। अषाळहो अग्ने वृषभः। **द्व्योरिति**। अस्य आचार्यस्य द्वयोः स्वरयोर्मध्यमेत्य डकारो ळकारतां संपद्यते ऊष्मणा संप्रयुक्तः डकारः ळहकारतामेतीत्यन्वयः। **अष्टापदीति**। अष्टौ पादा अस्या इति बहुव्रीहौ 'संख्यासुपूर्वस्य' इति पादस्य लोपे कृते 'पादोऽन्यतरस्याम्' इति ङीप्। **मन्त्रे**। सोम, अश्व, इन्द्रिय, विश्व, देव्य, एषां मतुप्प्रत्यये परे दीर्घः स्यान्मन्त्रे। **ओषधेश्च**। न च 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीषा गतार्थता। अन्तोदात्ततापत्तेः। इष्यते त्वाद्युदात्तः 'लघावन्ते' इति फिट्सूत्रात्।

ऋचि तुनु। घ इति स्वरूपग्रहणं न तरप्तमपोश्छन्दसि घशब्दस्यैव दीर्घदर्शनात्। **उत वेति**। भार्याया भ्राता श्यालस्ततः पञ्चमी। **भरतेति**। लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनस्य थस्य 'लोटो लङ्वत्' इत्यतिदेशात्तस्य स्थाने तादेशः 'तस्थस्थमिपाम्–' इत्यनेन। **शृणोतेति**। 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तबादेशः। अत्र पित्त्वान्ङित्त्वं नास्ति। **उरुष्याण इति**। उरुष्येति कण्ड्वादियगन्तो रक्षणार्थः। लोटः सेर्हिः 'अतो हेः' इति लुक्। न इत्यस्य 'नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः' इति णत्वम्। **इकः**। इगन्तस्य सुञि परतो दीर्घः स्यादृचि। **द्व्यचो**। द्व्यचस्तिङन्तस्यातो दीर्घः स्यादृचि। **विद्मेति**। विद ज्ञाने लुट्। 'विदो लटो वा' इति मसः स्थाने मः। चक्रेति लिटो मध्यमपुरुषबहुवचनम्। **निपातस्य च**। दीर्घः

४। ५॥ नामि दीर्घो वा। धाता धातॄणाम्। इति बह्वृचाः। तैत्तिरीयास्तु ह्रस्वमेव पठन्ति। (३५४१) **वा षपूर्वस्य निगमे** । ६। ४। ६॥ षपूर्वस्यान उपधाया वा दीर्घोऽसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे। ऋभुक्षाणम्। ऋभुक्षणम्। निगमे किम्। तक्षा। तक्षाणौ। (३५४२) **जनिता मन्त्रे** । ६। ४। ५३॥ इडादौ तृचि णिलोपो निपात्यते। यो नः पिता जनिता। (३५४३) **शमिता यज्ञे** । ६। ४। ५४॥ शमयितेत्यर्थः। (३५४४) **युप्लुवोर्दीर्घश्छन्दसि** । ६। ४। ५८॥ ल्यपीत्यनुवर्तते। वियूय। विप्लूय। 'आडजादीनाम्' (२२५४)। (३५४५) **छन्दस्यपि दृश्यते** । ६। ४। ७३॥ अनजादीनामित्यर्थः। आनट्। आवः। 'न माङ्योगे' (२२२८)। (३५४६) **बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि** । ६। ४। ७५॥ अडाटौ न स्तो, माङ्योगेऽपि स्तः। जनिष्ठा उग्रः सहसे तुराय। मा वः क्षेत्रे परबीजान्यवाप्सुः। (३५४७) **इरयो रे** । ६। ४। ७६॥ प्रथमं दध्र आपः। रेभावस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादाल्लोपः। अत्र रेशब्दस्येटि कृते पुनरपि रेभावस्तदर्थं च सूत्रे द्विवचनान्तं निर्दिष्टमिरयोरिति। (३५४८) **छन्दस्यु-**

स्यान्मन्त्रे। एवशब्दश्चादिषु पाठान्निपातः। **छन्दस्यु**। नामीति वर्तते। 'ढ्रलोपे–' इत्यतो 'दीर्घ' इति च। तदाह—**नामीत्यादि**। **ऋभुक्षाणमिति**। ऋभुक्षिन्शब्द उणादिषु निपातितः। 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इतीकारस्याकारादेशः। **जनितेति**। जनयितेत्यर्थः। **शमिता**। निपातनं पूर्ववत्। **आनडिति**। नशेर्लुङि 'मन्त्रे घस–' इति लेर्लुक् 'नशेर्वा' इत्यस्याभावे 'व्रश्च–' इति षः। जश्त्वेन डः। तस्य चर्त्वेन टः। **आवरिति**। वृञो लुङि लेर्लुक्। गुणः रेफस्य विसर्गः। **बहुलं छन्दसि**। माङ्योगेऽप्यमाङ्योगेऽपि बहुलमडाटौ भवतः। अमाङ्योगेऽपि न भवतः। माङ्योगेऽपि च भवतः। **जनिष्ठा इति**। जनेर्लुङ् थास् अडागमाभावः। माङ्योगेऽप्यडागममुदाहरति—**मा व इति**। वो युष्माकं क्षेत्रे भार्यायां परबीजानि परेषां बीजानि वीर्याणि मा अवाप्सुः उप्तानि माभूवन्। वपेः कर्मणि लुङ्। व्यत्ययेन परस्मैपदम्। 'च्लेः सिच्' 'वदव्रज–' इति वृद्धिः। इदं काशिकानुरोधेनोदाहृतम्। अध्ययनं तु वाप्सुरित्येव दृश्यते। माङ्यटस्तूदाहरणान्तरमन्वेषणीयम्। **इरयो**। इर इत्येतस्य रे आदेशः स्याच्छन्दसि। **दध्र इति**। धाञो लिटि झस्य लिटस्तझयोः–' इतीरेचि कृते रेभावः। ननु चात्र परत्वाद्रेभावे कृतेऽनजादित्वादालोपो न प्राप्त इत्यत आह—**रेभावस्येति**। नन्वेवमपि रेभावस्यैव क्रादिनियमादिडागमः प्राप्नोति। न च रेभावस्य वैयर्थ्यम्। कृसृप्रभृतिषु चरितार्थत्वादत आह—**अत्रेति**। कथं पुनर्लाक्षणिकस्य रेशब्दस्य रेभावो भवति। तत्राह—**तदर्थं चेति**।

भयथा। ६। ४। ८६॥ भूसुधियोर्यण् स्यादिभकुवर्णौ च। वनेषु चित्रं विभ्वम्। विभुवं वा। सुध्यो३ हव्यमग्ने। सुधियो वा। * तन्वादीनां छन्दसि बहुलम्। तन्वं पुषेम। तनुवं वा। त्र्यम्बकम्। त्रियम्बकम्। (३५४९) तनिपत्योश्छन्दसि। ६। ४। ९९॥ एतयोरुपधालोपः क्ङिति प्रत्यये। वितत्निरे कवयः। शकुना इव पप्तिम। भाषायां वितेनिरे। पेतिम। (३५५०) घसिभसोर्हलि च। ६। ४। १००॥ सग्धिश्च मे। बब्धां ते हरी धानाः। 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' (२४२५)। (३५५१) श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छन्दसि। ६। ४। १०२॥ श्रुधी हवम्। शृणुधी गिरः। रायस्पूर्धि। उरुणस्कृधि। (३५५२) वा छन्दसि। ३। ४। ८८॥ हिरपिद्वा। (३५५३) अङितश्च। ६। ४। १०३॥ हेर्धिः स्यात्। रारन्धि। रमेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम्। शपः श्लुरभ्यासदीर्घश्च। अस्मे प्रयन्धि। युयोधि जातवेदः। यमेः शपो लुक्। यौतेः शपः श्लुः। (३५५४) मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः। ६। ४।

द्विवचननिर्देशाल्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्तत इति भावः।

तन्वादीनाम्। बहुलमियङुवङादेशः स्याच्छन्दसि। **तनुवमिति**। अधातुत्वादप्राप्त उवङ् विधीयते। **तन्वमिति**। 'वा छन्दसि' इत्यमि पूर्वत्वाभावे यण्। **त्र्यम्बकमिति**। त्रीणि अम्बकानि नेत्राणि यस्यासौ त्र्यम्बको रुद्रः। **वितत्निरे इति**। तनु विस्तारे लिटः प्रथमपुरुषबहुवचनम्। अत्राल्लोपस्यासिद्धत्वेऽपि 'अत एकहल्मध्ये' इति एत्वाभ्यासलोपौ न लोपविधानसामर्थ्यात्। **पप्तिमेति**। पत्लृ पतने लिटो मसो मस्य इट्। वितेनिरे पेतिमेति भाषायाम्। **घसिभसोः**। अनयोरुपधालोपः स्याद्धलादावजादौ च क्ङिति। **सग्धिरिति**। अदेः क्तिन् 'बहुलं छन्दसि' इति घस्लादेशे उपधालोपे च कृते 'झलो झलि' इति सलोपस्तकारस्य धत्वं घस्य जश्त्वम्। ततः समाना ग्धिः सग्धिरिति समासे कृते 'समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु' इति सूत्रेण समानस्य सः। **बब्धामिति**। भसेर्लोटि ताम् श्लुः। परं नित्यमप्युपधालोपं बाधित्वा बाहुलकात्प्रथमं 'श्लौ' इति द्वित्वम्। तत उपधालोपसलोपधत्वजश्त्वानि। **श्रुशृणु**। एभ्यो हेर्धिः स्यात्। **श्रुधीति**। 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक्। 'अन्येषामपि' इति दीर्घत्वम्। **शृणुधीति**। श्रुवः शृभावश्च विधानसामर्थ्यात् 'उतश्च प्रत्ययात्' इति न हेर्लुक् दीर्घः पूर्ववत्। **पूर्धीति**। पॄ पालने। शपो लुक् 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्वम्। 'हलि च' इति दीर्घः। **उरुणस्कृधीति**। 'नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः' इति णत्वम्। 'कः करत्' इत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वम्। **अपावृधीति**। दीर्घ पूर्ववत्। **अभ्यासस्य दीर्घश्चेति**। तुजादित्वा-

१४१ ॥ आत्मन्शब्दस्यादेर्लोपः स्यादृचि । त्मनां देवेषु । (३५५४) विभाषर्जोश्छन्दसि । ६ । ४ । १६२ ॥ ऋजुशब्दस्य ऋतः स्थाने रः स्याद्वा इष्ठेमेयस्सु । त्वं रजिष्ठमनुनेषि । ऋजिष्ठं वा । (३५५६) ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छन्दसि । ६ । ४ । १७५ ॥ ऋतौ भवमृत्व्यम् । वास्तुनि भवं वास्तव्यम् वास्त्वं च । मधुशब्दस्याणि स्त्रियां यणादेशो निपात्यते । माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः । हिरण्यशब्दाद्विहितस्य मयटो मशब्दस्य लोपो निपात्यते । हिरण्ययेन सविता रथेन ॥ इति षष्ठोऽध्यायः ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

'शीङो रुट्' (२४४२) । (३५५७) बहुलं छन्दसि । ७ । १ । ८ ॥ रुडागमः स्यात् । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' (३५६३) इति पक्षे तलोपः । धेनवो दुह्रे । लोपाभावे । घृतं दुह्रते । अदृश्रमस्य । 'अतो भिस ऐस्' (२०३) । (३५५८) बहुलं छन्दसि । ७ । १ । १० ॥ अग्निर्देवेभिः । (३५५९) नेतराच्छन्दसि । ७ । १ । २६ ॥ स्वमोरद्ड् न । वार्त्रघ्नमितरम् । छन्दसि किम् । इतरत्काष्ठम् । 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' (३३३२) । (३५६०) क्त्वापि छन्दसि । ७ । १ । ३८ ॥ यजमानं परिधापयित्वा ।

दिति भावः । रारन्धीत्यत्र 'अनुदात्तोपदेश–' इत्यादिना मलोपो न हेरङित्त्वात् । यमेः शपो लुगिति । 'बहुलं छन्दसि' इत्यनेन । एवमुत्तरत्रापि । विभाषर्जोः । 'र ऋतो हलादेर्लघोः' इत्यतः र ऋत इति 'तुरिष्ठेमेयःसु' इति च । तदाह—ऋतः स्थाने इत्यादि । ऋत्व्य । ऋतुशब्दाद्यति वास्तुशब्दादणि यति च यणादेशो निपात्यते । मशब्दस्येति । तस्यासिद्धत्वात् 'यस्य' इति लोपो न । 'अकृत्सार्व' इति दीर्घस्त्वङ्गवृत्तपरिभाषया वारणीयः । यद्वा मकारमात्रस्य लोपः । ततो 'यस्य' इति लोपे कृते प्रत्ययाकारस्य श्रवणम् । इति षष्ठोऽध्यायः

बहुलं छन्दसि । छन्दसि विषये बहुलं रुडागमः स्यात् । दुह्रे इति । दुहेर्लट् टेरेत्वे झस्यादादेशे रुट् तलोपः । लोपाभावे इति । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इत्यस्य वैकल्पिकत्वादित्यर्थः । अदृश्रमिति । दृशिर् प्रेक्षणे लुङ् व्यत्ययेन प्रथमपुरुषबहुवचनस्थाने उत्तमपुरुषैकवचनं मिप् । तस्य रुडागमः । नेतरा । इतरशब्दात्परयोः स्वमोरद्ड्डादेशो न स्याच्छन्दसि । इतरमिति । 'अद्ड्डतरादिभ्यः' इत्यद्ड्भावे 'अतोऽम्' इत्यम् । क्त्वो ल्यबिति । समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यपि प्राप्ते छन्दसि क्त्वापि विधीयते । तदाह—क्त्वापि । अनञ्पूर्वे समासे

(३५६१) सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः । ७ । १ । ३९ ॥
ऋजवः सन्तु पन्थाः । पन्थान इति प्राप्ते सुः । परमे व्योमन् । व्योमनि इति प्राप्ते लुक् । धीती मती सुष्टुती । धीत्या मत्या सुष्टुत्येति प्राप्ते पूर्वसवर्णदीर्घः । या सुरथा रथीतमोभा देवा दिविस्पृशा । अश्विना । यौ सुरथौ दिविस्पृशा-वित्यादौ प्राप्ते आ । नताद्ब्राह्मणम् नतमिति प्राप्ते आत् । या देव विद्म ता त्वा । यमिति प्राप्ते । न युष्मे वाजबन्धवः । अस्मे इन्द्राबृहस्पती । युष्मासु अस्मभ्यमिति प्राप्ते शे । उरुया । धृष्णुया उरुणा धृष्णुनेति प्राप्ते या । नाभा पृथिव्याः । नाभाविति प्राप्ते डा । ता अनुष्ठ्योच्यावयतात् । अनुष्ठानमनुष्ठा व्यवस्थावदङ् । आङो ड्या । साधुया । साध्विति प्राप्ते याच् । वसन्ता यजेत । वसन्ते इति प्राप्ते आल् । * इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम् । उर्विया । दार्विया । उरुणा दारुणेति प्राप्ते इया । सुक्षेत्रिया । सुक्षेत्रियेति प्राप्ते डियाच् ।

क्त्वा इत्ययमादेशः स्यात् । अपिशब्दाल्ल्यबपि समासेऽसमासे च भवति । अप्राप्तिविषये ल्यपः प्रापणार्थत्वादपिशब्दस्य । अन्यथा 'वा छन्दसि' इत्येव ब्रूयात् । तथा च छन्दोविधिमनुविदधानाः कल्पसूत्रकारा अपि प्रयुञ्जते । आज्ये-नाक्षिणी अज्येति । **परिधापयित्वेति** । णिजन्तात्परिपूर्वाद्धातेः क्त्वा तस्य ल्यबादेशे प्राप्ते क्त्वादेशः । **सुपाम्** । सुपां स्थाने सुलुक्पूर्वसवर्णआआत्शेयाडा-ड्यायाच्आल् एते आदेशाः स्युश्छन्दसि । **पन्था इति** । 'व्यत्ययो बहुलम्' इत्येव सिद्धमिदम् । उक्तं हि तत्र 'सुप्तिङुपग्रह' इत्यादि तस्यैवायं प्रपञ्चः । **धीती-त्यादि** । धीतीमतीसुष्टुतीशब्देभ्यस्तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्ण ईकारः प्रमाणत आन्तर्यात्सवर्णदीर्घत्वम् । **दिविस्पृशाविति प्राप्ते आ इति** । अनेनादित्य-आकारोऽपि प्रश्लिष्यत इति दर्शितम् । **नतादिति** । नतशब्दादम् । तस्यादादेशः । 'न विभक्तौ तु' इतीत्संज्ञाप्रतिषेधः । **या देवेत्यादि** । यत्तच्छब्दादम् । **न युष्मे इति** । युष्मदः सप्तमीबहुवचनस्य शे आदेशः । शेषे लोपः । **अस्मे इन्द्रेति** । शे इति प्रगृह्यत्वादयादेशाभावः **नाभा इति** । डित्वाट्टिलोपः । **ता अनुष्ठ्येति** । षड्विंशतिरस्य वङ्क्रय इति प्रक्रम्य इदमध्वर्युप्रैषे पठितं ताः वङ्क्रीः अनुष्ठ्याः अनुष्ठानेन अनुक्रमेण गणनया गणयित्वा उच्यावयतात् भवान् विशसनं करोतु । पृथक् करोतु भवानित्यर्थः । **अनुष्ठानमनुष्ठेति** । अनुपूर्वात्तिष्ठतेरङ् तृतीयै-कवचनस्य ड्यादेशे डित्वाट्टिलोपः । नन्वनुपूर्वात्तिष्ठतेः 'आतश्चोपसर्गे' इत्यङं बाधित्वा 'स्थागापापचो भावे' इति क्तिना भाव्यमिति चेत्सत्यम् । 'पूर्वपरावर-दक्षिणोत्तरा' इति सूत्रे व्यवस्थायामिति निर्देशादङपि सामान्यापेक्षज्ञापकाश्रय-णात् । तदेतद् ध्वनयति—**व्यवस्थावदिति** । **साधु इति प्राप्ते इति** ।

हरिं न शुष्कं सरसी शयानम्। केरीकार इत्याहुः। तत्राद्युदात्ते पदे प्राप्ते व्यत्ययेनान्तोदात्तता। वस्तुतस्तु कान्तात् केर्लुक्। ईकारादेशस्य तूदाहरणान्तरं मृग्यम्। * आङ्याजयारामुपसंख्यानम्। प्र बाहवा सिसृतम्। बाहुनेति प्राप्ते आङादेशः। 'घेर्ङिति' (२४५) इति गुणः। स्वप्नया। स्वप्नेनेति प्राप्ते अयाच्। स नः सिन्धुमिव नावया। नावेति प्राप्ते अयार् रित्स्वरः। (३५६२) **अमो मश्। ७। १। ४०॥** मिबादेशस्यामो मश् स्यात्। अकार उच्चारणार्थः। शित्त्वात्सर्वादेशः। 'अस्तिसिचः' (२२२५) इतीट्। वधीं वृत्रम्। अवधिषमिति प्राप्ते। (३५६३) **लोपस्त आत्मनेपदेषु। ७। १। ४१॥** छन्दसि। देवा अदुह। अदुहतेति प्राप्ते। दक्षिणतः शये। शेते इति प्राप्ते। आत्मने इति किम्। उत्सं दुहन्ति। (३५६४) **ध्वमो ध्वात्। ७। १। ४२॥** अन्तरेवोष्माणं वारयध्वात्। वारयध्वमिति प्राप्ते। (३५६५) **यजध्वैनमिति च।**

सोर्लुकि प्राप्त इत्यर्थः। **वसन्ते इति प्राप्ते आल् इति।** पूर्वसवर्णे तु 'अतो गुणे' इति स्यात्। **उर्वियेति।** उरुदारुशब्दात्तृतीयैकवचनस्येयादेशः। **सुक्षेत्रियेति।** सुक्षेत्रिन्शब्दात्तृतीयैकवचनस्य डियाजादेशः। डित्त्वाट्टिलोपः। **बाहुनेति प्राप्त इति।** काशिकायां तु प्रबाहुनेति प्राप्त इत्युक्तं तत्समासभ्रमादित्यवधेयम्। प्रेति न समस्तं पृथक्स्वरदर्शनात् पदकारैर्विच्छिद्य पाठाच्च। अत आख्यातान्वयीति ध्येयम्। **स्वप्नयेति।** अयाचोऽकारः 'सुपि च' इति दीर्घनिवृत्त्यर्थः। 'अतो गुणे' इति पररूपम्। **नावयेति।** नौशब्दाट्टा इत्यस्याऽयार्। **रित्स्वर इति।** 'रिति' इति सूत्रेण।

अमो। अम इति मिबादेशो गृह्यते न द्वितीयैकवचनं छन्दसि दृष्टानुविधानात् तदेतदाह—**मिबादेशस्येति। शित्त्वात्सर्वादेश इति।** शित्करणाभावे तु 'अलोऽन्त्यस्य' इति मकारस्य स्यात्। 'आदेः परस्य' इति तु न, पञ्चमीनिर्देशाभावात्। न च मकारस्य मकारवचने प्रयोजनाभावात् सर्वादेशो भविष्यतीति वाच्यम्। मकारस्य मकारवचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थं स्यात् 'मो राजि समः क्वौ' इत्यत्र यथा। **वधीमिति।** हन्तेर्लुङ् 'हनो वध लिङि' 'लुङि च' इति वधादेशः। 'च्लेः सिच्' इट् 'तस्थस्थ-' इति मिपोऽम्भावः। तस्य मश् 'अस्तिसिचः-' इति मस्यापृक्तस्येट् 'इट ईटि' इति सिचो लोपः। सवर्णदीर्घत्वम्। 'बहुलं छन्दसि' इत्यडभावः। **लोपस्त।** आत्मनेपदेषु यस्तकारस्तस्य छन्दसि विषये लोपः स्यात्। **अदुहेति।** दुहेर्लङ्। 'आत्मनेपदेष्वनतः' इति झस्यादादेशः। 'बहुलं छन्दसि' इति रुट् तकारस्य लोपे द्वयोरकारयोः 'अतो गुणे' इति पररूपम्। **शये इति।** शेते इत्यत्र तलोपे कृतेऽयादेशः। **ध्वमो।** ध्वमो ध्वादित्यादेशः स्याच्छन्दसि। **वारयध्वादिति।** वृणो णिचि लोट्। **यज।**

७ । १ । ४३ ॥ एनमित्यस्मिन्परे त्वमोऽन्तलोपो निपात्यते । यजध्वैनं प्रियमेधाः । वकारस्य यकारो निपात्यत इति वृत्तिकारोक्तिः प्रामादिकी । (३५६६) **तस्य तात्** । ७ । १ । ४४ ॥ लोटो मध्यमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने तात्स्यात् । गात्रमस्यानूनं कृणुतात् । कृणुतेति प्राप्ते । सूर्यं चक्षुर्गमयतात् । गमयतेति प्राप्ते । (३५६७) **तप्तनप्तनथनाश्च** । ७ । १ । ४५ ॥ तस्येत्येव । शृणोत ग्रावाणः । शृणुतेति प्राप्ते तप् । सुनोतन पचत ब्रह्मवाहसे । दधातन द्रविणं चित्रमस्मे । तनप् । मरुतस्तज्जुजुष्टन । जुषध्वमिति प्राप्ते व्यत्ययेन परस्मैपदं श्लुश्च । विश्वेदेवासो मरुतो यतिष्ठन । यत्संख्याकाः स्थेत्यर्थः । यच्छब्दाच्छान्दसो डतिः । अस्तेस्तस्य थनादेशः । (३५६८) **इदन्तो मसि** । ७ । १।४६॥ मसीत्यविभक्तिको निर्देशः । इकार उच्चारणार्थः । मस् इत्ययमिकाररूपचरमावयवविशिष्टः स्यात् । मस इगागमः स्यादिति यावत् नमो भरन्त एमसि । त्वमस्माकं तव स्मसि । इमः स्मः इति प्राप्ते । (३५६९) **क्त्वो यक्** । ७ ।१।

वृत्तिकारस्तु यजध्वैनमिति पाठं ज्ञात्वा वकारस्य यकारश्च निपात्यत इत्याह । तद् दूषयति—**वकारस्येत्यादि** । **प्रामादिकीति** । लक्ष्ये वकारपाठस्य निर्विवादत्वात् वेदभाष्येऽपि प्रकृतसूत्रस्य मलोपमात्रपरतोक्तेश्चेति भावः । **तस्य** । **मध्यमपुरुषबहुवचनस्येति** । प्रथमपुरुषैकवचनस्य तु न ग्रहणम् । छन्दसि दृष्टानुविधानात् पूर्वोत्तराभ्यां बहुवचनाभ्यां साहचर्याच्च । **कृणुतादिति** । कृवि हिंसाकरणयोश्च। ‘ धिन्विकृण्व्योर च ’ इत्युप्रत्ययः वकारस्य चाकारः । अतो लोपः । **गमयतादिति** । गमेर्णिच् । ‘ जनीजॄष्— ’ इति अमन्तत्वान्मित्संज्ञायां मितां ह्रस्वः लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनस्य तादेशः । **तप्तनप्त** । तस्य स्थाने एते आदेशा स्युः । **शृणोतेति** । श्रु श्रवणे । ‘ श्रुवः शृ च ’ इति श्नुप्रत्ययः शृभावश्च । पित्त्वेनाङित्त्वाद्गुणः । **सुनोतनेति** । षुञ् अभिषवे ‘ स्वादिभ्यः श्नुः ’ त इत्यस्य तनप् । **दधातनेति** । अत्राप्यङित्त्वात् ‘ श्नाभ्यस्तयो– ’ इत्याकारलोपाभावः । **इदन्तो** । अन्तशब्दोऽवयववचनः । इत् अन्तो यस्य स इदन्तः । तपरकरणमसंदेहार्थम् । तथा चायमर्थः मस् इत्ययं शब्द इकारान्तो भवति । मसः सकारान्तस्य इसागमो भवति स च तस्यान्तो भवतीत्यर्थस्तदेतदाह— **मस् इत्ययमिति** । तत्र यदि सकारोपमर्देन इकारान्तत्वमभिप्रेतं स्यात्तर्हि मस् इदिति वाच्यं स्यात् । तस्मादवस्थित एव सकारे इकार उपसर्जनीयः । अन्तग्रहणाच्च तद्ग्रहणेन गृह्यते । ततश्च टित्त्वकित्त्वादेरागमलिङ्गस्याभावेऽप्यर्थादागमोऽयं संपद्यते तदेतद्ध्वनयन्नाह—**मस इगागमः स्यादिति** । एवं च मस इगिति वक्तव्यं प्रत्याहारसंदेहप्रसङ्गात्तथा नोक्तम् । **एमसीति** । इण् गतौ मस् तस्य इकारः अन्तावयवः । **स्मसीति** । अस्तेर्मस् ‘ श्नसोरल्लोपः ’ ।

४७ ॥ दिवं सुपर्णो गत्वाय । (३५७०) इष्ट्वीनमिति च । ७ । १ । ४८ ॥ क्त्वाप्रत्ययस्य ईनम् अन्तादेशो निपात्यते । इष्ट्वीनं देवान् । इष्ट्वा इति प्राप्ते । (३५७१) स्नात्व्यादयश्च । ७ । १ । ४९ ॥ आदिशब्दः प्रकारार्थः । आकारस्य ईकारो निपात्यते । स्विन्नः स्नात्वी मलादिव । पीत्वी सोमस्य वावृधे । स्नात्वा पीत्वेति प्राप्ते । (३५७२) आज्जसेरसुक् । ७ । १ । ५० ॥ अवर्णान्तादङ्गात्परस्य जसोऽसुक् स्यात् । देवासः । ब्राह्मणासः । (३५७३) श्रीग्रामण्योश्छन्दसि । ७ । १ । ५६ ॥ आमो नुट् । श्रीणामुदारो धरुणो रयीणाम् । सूतग्रामणीनाम् । (३५७४) गोः पादान्ते । ७ । १ । ५७ ॥ विद्मा हि त्वा गोपतिं शूर गोनाम् । पादान्ते किम् । गवां शता पृक्षयामेषु । पादान्तेऽपि क्वचिन्न । छन्दसि सर्वेषां वैकल्पिकत्वात् । विराजं गोपतिं गवाम् । (३५७५) छन्दस्यपि दृश्यते । ७ । १ । ७६ ॥ अस्थ्यादीनामनङ् । इन्द्रो दधीचो अस्थभिः । (३५७६) ई च द्विवचने । ७ । १ । ७७ ॥ अस्थ्यादीनामित्येव । अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्याम् । (३५७७) दृक्स्ववस्स्वतवसां छन्दसि । ७ । १ । ८३ ॥ एषां नुम् स्यात्सौ । कीदृङ्ङिन्द्रः । स्ववान् ।

क्त्वो । क्त्वा इत्यस्य यगागमः स्याच्छन्दसि । **गत्वायेति** । गमेः क्त्वा । 'अनुदात्तोपदेश—' इत्यनुनासिकलोपः । क्त्वा इत्यस्य यगागमः । **इष्ट्वीन** । **क्त्वाप्रत्ययस्येति** । यजेः परस्येति शेषः । **इष्ट्वीनमिति** । यजेः क्त्वा । 'वचिस्वपि–' इति संप्रसारणम् । 'व्रश्च–' इति षत्वम् । ष्टुत्वम् । आकारस्येनमादेशः । **पीत्वेति** । पिबतेः क्त्वा । 'घुमास्था—' इतीत्वम् । **आज्जसेः** । जसेरिति पूर्वाचार्यानुरोधेन निर्देशः । **देवास इति** । असुकि कृते जसः सकारस्य श्रवणम् । असुकः सकारस्य विसर्गः । **श्रीणामिति** । अस्य 'वामि' इति नदीत्वविकल्पान्नदीत्वाभावे उदाहरणमिदं बोध्यम् । नदीत्वपक्षे तु 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' इत्यनेनैव सिद्धम् । **सूतग्रामणीनामिति** । सूताश्च ग्रामण्यश्चेतीतरेतरयोगः । **गोः पा** । गो इत्येतस्मादुत्तरस्यामो नुडागमः स्यात्पादान्ते । पादश्चेह ऋक्पादो गृह्यते छन्दसीत्यधिकारात् । **छन्दस्य** । 'छन्दसि च' इत्येव सिद्धे 'अपि दृश्यत' इत्येतत्सर्वोपाधिव्यभिचारार्थम् । अन्यथा आरम्भसामर्थ्यात्कस्यचिदेव व्यभिचारः संभाव्येतेति । टादावचीत्युक्तं हलादावपि भवति । **अस्थभिः** । विभक्तावित्युक्तमविभक्तावपि भवति । 'अस्थन्वतं यदनस्था बिभर्ति' । अस्थन्वन्तमित्यत्रास्थिशब्दान्मतुप् । अनङि कृतेऽनो नुडिति मतुपो नुट् । अनङो नकारलोपः । **दृक्** । 'आच्छीनद्योर्नुम्' 'सावनडुहः' इत्यतो नुम् सावित्यनुवर्तते । तदाह—**नुम् स्यादिति** । **कीदृङ्ङिन्द्र इति** । किम्शब्दे उपपदे 'त्यादादिषु दृशोऽना-

स्वतवान्। 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' (२४९४)। (३५७८) **बहुलं छन्दसि** । ७। १। १०३॥ ततुरिः। जगुरिः पराचैः। (३५७९) **ह्रु ह्वरेश्छन्दसि** । ७। २। ३१॥ ह्वरेर्निष्ठायां ह्रु आदेशः स्यात्। अह्रुतमसि हविर्धानम्। (३५८०) **अपरिह्वृताश्च** । ७। २। ३२॥ पूर्वेण प्राप्तस्यादेशस्याभावो निपात्यते। अपरिह्वृताः सनुयाम वाजम्। (३५८१) **सोमे ह्वरितः** । ७। २। ३३॥ इड्गुणौ निपात्येते। मा नः सोमो ह्वरितः। (३५८२) **ग्रसितस्कभितस्तभितोत्तभितचत्तविकस्ताविशस्तृशंस्तृशास्तृतरुतृतरूतृवरुतृवरूतृवरूत्रीरुज्ज्वलितिक्षरितिक्षमित्यमीतीति च** । ७। २। ३४॥ अष्टादश निपात्यन्ते। तत्र ग्रसु स्कम्भु स्तम्भु एषामुदित्वान्निष्ठायामिट्प्रतिषेधे प्राप्ते इडिनपात्यते। युवं शचीभिर्ग्रसिताममुञ्चतम्। विष्कभिते अजरे। येन स्वः स्तभितम्। सत्येनोत्तभिता भूमिः। स्तभितेत्येव सिद्धे उत्पूर्वस्य पुनर्निपातनमन्योपसर्गपूर्वस्य मा भूदिति। चते याचने। कस गतौ। आभ्यां क्तस्येडभावः। चत्तो इतश्चत्तामुतः। त्रिधा ह श्यावमश्विना विकस्तम्। उत्तानाया

लोचने कञ्च ' इति दृशेः क्विन्। इदंकिमोरीश्की ' इति किमः की आदेशः नुम्, ' संयोगान्तस्य लोपः ' ' क्विन्प्रत्ययस्य ' इति कुत्वेन नस्य ङः ' ङमो ह्रस्वादचि ' इति ङमुट्। **स्ववानिति** । अवतेरसुन्। सुष्ठु अवो यस्येति विग्रहः स्ववःशब्दान्नुमि कृते ' सान्तमहतः ' इति दीर्घः संयोगान्तलोपः। तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न। **स्वतवानिति** । तुधातुः सौत्रो वृद्ध्यर्थः। ततोऽसुन्। स्वं तवो वृद्धिर्यस्येति विग्रहः। **ततुरिरिति** । तरतेः ' आदृगम ' इति क्विन्प्रत्ययः। उत्वं तस्य ' द्विर्वचनेऽचि ' इति स्थानिवद्भावात्तु इत्येतस्य द्विर्वचनम्। उरदत्वम्। **ह्रु ह्वरे** । ' श्वीदितो निष्ठायाम् ' इत्यतो निष्ठायामिति वर्तते। तदाह--**निष्ठायामिति** । **आह्रुतमिति** । न ह्रुतमह्रुतम्। **अपरिह्वृताः** । छन्दसि बहुवचनान्तस्यैव प्रयोगदर्शनाद्बहुवचनान्तस्य निर्देशः।

सोमे । **इड्गुणाविति** । ह्रु इत्यादेशस्याभावोऽपि बोध्यः। **ग्रसित** । ग्रसु अदने। स्कम्भु स्तम्भु रोधनार्थौ सौत्रौ। चते याचने। कस गतौ। शसु हिंसायाम्। शंसु स्तुतौ। शासु अनुशिष्टौ। तॄ प्लवनतरणयोः। वृङ् संभक्तौ। वृञ् वरणे। ज्वल दीप्तौ। क्षर संचलने। क्षमूष् सहने। टुवम् उद्गिरणे। अम गत्यादिषु। **अष्टादशेति** । क्षमितेः पाठपक्षे तु एकोनविंशतिः। **उदित्त्वान्निष्ठायामिट्प्रतिषेधे प्राप्ते इति** । 'उदितो वा' इति क्त्वायां वेट्त्वात् 'यस्य विभाषा' इति निषेधे प्राप्ते इत्यर्थः। **विष्कभित** । 'अनिदिताम्' इति नलोपः। 'वेः स्कभ्नातेर्नित्यम्' इति षत्वम्। **उत्तभितेति** । 'उदः स्थास्तम्भोः' इति पूर्वसवर्णः। सकारस्य थकारः। तस्य 'झरो झरि सवर्णे' इति लोपः। **अन्योपसर्गपूर्वस्य माभूदिति** । यदि स्याद

हृदयं यद्विकस्तम्। निपातनं बहुत्वापेक्षं सूत्रे बहुवचनं विकस्ता इति। तेनैकवचनान्तोऽपि प्रयोगः साधुरेव। शसु शंसु शासु एभ्यस्तृच इडभावः। एकस्त्वष्टुरश्वस्याविशस्ता। ग्रावग्राभ उत शंस्ता। प्रशास्ता पोता। तरतेर्वृङ्वृञोश्च तृच उट् ऊट् एतावागमौ निपात्येते। तरुतारं रथानाम्। तरूतारम्। वरुतारं, वरूतारम्। वरूत्रीभिः सुशरणो नो अस्तु। अत्र ङीबन्तनिपातनं प्रपञ्चार्थम्। वरूतृशब्दो हि निपातितः। ततो ङीपा गतार्थत्वात्। उज्ज्वलादिभ्यश्चतुर्भ्यः शप इकारादेशो निपात्यते। ज्वल दीप्तौ। क्षर संचलने। टुवम उद्गिरणे। अम गत्यादिषु। इह क्षरितीत्यस्यानन्तरं क्षमितीत्यपि केचित्पठन्ति। तत्र क्षमूष् सहने इति धातुर्बोध्यः। भाषायां तु ग्रस्तस्कब्धस्तब्धोत्तब्धचत्तविकसिताः। विशसिता। शंसिता। शासिता। तरीता। तरिता। वरीता। वरिता। उज्ज्वलति। क्षरति। पाठान्तरे, क्षमति। वमति। अमति। 'बभूथाऽऽततन्थजगृभ्मववर्थेति निगमे (२५२७)। विश्वा तमुत्सं यत आबभूथ। येनान्तरिक्षमुर्वाततन्थ। जगृभ्मा ते दक्षिणमिन्द्र हस्तम्। त्वं ज्योतिषा वितमो ववर्थ। भाषायां तु बभूविथ। आतेनिथ। जगृहिम। ववरिथेति। (३५८३) **सनिंससनिवांसम्।** ७। २। ६९॥ सनिमित्येतत्पूर्वात्सनतेः सनोतेर्वा क्वसोरिट् एत्वाभ्यासलोपाभावश्च निपात्यते। (अग्निस्त्वाग्ने सनिंससनिवांसम्)। * **पावकादीनां छन्दसि प्रत्ययस्थात्कादित्वं नेति वाच्यम्।** हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः। (३५८४) **घोर्लोपो लेटि वा।** ७। ३। ७०॥ दधद्रत्नानि दाशुषे। सोमो ददद्गन्धर्वाय। यदग्निरग्नयेददात्। (३५८५) **मीनातेर्निगमे।** ७। ३। ८१॥ शिति

उत्तभितग्रहणं व्यर्थं स्यात्। **चत्ता इति।** चशब्दादत्रापि उत्ता सह आद्गुणः निपातेन सह एकीकृत्य छेदस्तु पदकाराणां संप्रदायसिद्धः। भूयामो इति मन्त्रे भूयामो इति यथा। **अश्वस्याविशस्तेति।** 'अन्येषामपि' इति पूर्वपदस्य दीर्घः। निपातनम्। बहुत्वापेक्षमिति तेन छान्दसः प्रयोग एकवचनान्तोऽप्युदाहृत इति भावः। **ततो ङीपा इति।** 'ऋन्नेभ्यः—' इति विहितेन। **बभूथा।** निगमो वेदः। एषां वेद इडभावो निपात्यते। वृञः क्रादिसूत्रेणेड भावे सिद्धे निगम एवेति नियमार्थं निपातनम्, तदेतदाह—**भाषायां तु ववरिथेति। सनिंस।** सनिपूर्वात्सनतेः सनोतेर्वा सनिंससनिवांसमिति निपात्यते। **क्वसोरिडिति।** 'नेड्वशि कृति' इति निषेधे प्राप्ते निपातनम्। **पावका इति।** पुनन्ति पावयन्ति वा पावकाः। पुनातेः पावयतेर्वा ण्वुल टाप्। **दधदिति।** दधातेर्लेट् तिप् 'श्लौ' इति द्वित्वम्। दधाति इति स्थिते आकारलोपः। 'लेटोऽडाटौ' इत्यडागमः। 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' इतीकारलोपः। दाशुषे यजमानाय रत्नानि दधत्। दधादित्यर्थः। ददिति ददातेः रूपम्। लोपाभावे उदाहरणमाह— **ददादिति। मीनातेः।** 'प्वादीनां ह्रस्वः'

ह्रस्वः। प्रमिणन्ति व्रतानि'। लोके प्रमीणन्ति। 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' (२२२५)। (३५८६) **बहुलं छन्दसि**। ७। ३। ९७॥ सर्वमा इदम्। आसीदिति प्राप्ते। [अस्तेर्लङ् तिप् ईडभाव अपृक्तत्वाद्धल्ङ्यादिलोपः। रुत्वविसर्गौ। संहितायां तु 'भोभगो—'(१६७) इति यत्वम्। 'लोपः शाकल्यस्य' (६७) इति यलोपः। गोभिरश्वाः। सिच इडभावश्छान्दसः। अट्। शेषे पूर्ववत्] 'ह्रस्वस्य गुणः' (२४२)। 'जसि च' (२४१)। * **जसादिषु छन्दसि वावचनं प्राङ् णौ चङ्युपधायाः**। अधा शतक्रत्वो यूयम्। शतक्रतवः। पश्वे नृभ्यो यथा गवे। पशवे। * **नाभ्यस्तस्याचि** (२५०३) इति निषेधे 'बहुलं छन्दसी'ति वक्तव्यम्। अनु पस्पुजोषत्। (३५८७) **नित्यं छन्दसि**। ७। ४। ८॥ छन्दसि विषये चङ्युपधाया ऋवर्णस्य ऋत्नित्यम्। अवीवृधत। (३५८८) **न छन्दस्यपुत्रस्य**। ७। ४। ३५॥ पुत्रभिन्नस्यादन्तस्य क्यचि ह्रस्वदीर्घौ न। मित्रयुः 'क्याच्छन्दसि' (३१५०) इति उः। अपुत्रस्य किम्। पुत्रीयन्तः सुदानवः। * **अपुत्रादीनामिति वाच्यम्**। जनीयन्तोन्वग्रवः। जनमिच्छन्त इत्यर्थः। (३५८९) **दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यतिरिषण्यति**। ७। ४। ३६॥ एते क्यचि निपात्यन्ते। भाषायां तु उप्रत्ययाभावात्। दुष्टीयति। द्रविणीयति। वृषीयति। रिष्टीयति। (३५९०) **अश्वाघस्यात्**। ७। ४। ३७॥ अश्व

इत्यतो ह्रस्व इति वर्तते। तदाह—**शिति ह्रस्व इति**। **प्रमिणन्तीति**। 'हिनुमीना' इति णत्वम्। **आ इदमिति**। अस्तेर्लङ् तिप् 'आडजादीनाम्' इत्याट् शपो लुक्। 'अस्तिसिचः' इतीडभावे अपृक्तत्वाद्धल्ङ्यादिलोपः रुत्वविसर्गौ। संहितायां तु 'भोभगो-' इति रोर्यत्वम्। 'लोपः शाकल्यस्य' इति यलोपः। **जसादिष्विति**। आदिशब्दः प्रकारे, तेन पूर्वयोगनिर्दिष्टानामपि ग्रहणम्। **शतक्रत्व इति**। 'जसि च' इति गुणाभावपक्षे प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घोऽपि 'वा छन्दसि' इति वचनादत्र न भवतीति यणादेशः प्रवर्तते। **पश्वे इति**। 'घेर्ङिति' इत्यस्याभावे यण्। **जुजोषदिति**। जुषी प्रीतिसेवनयोः। लेट् व्यत्ययेन परस्मैपदम् तिप्। 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' 'लेटोऽडाटौ' इत्यट् व्यत्ययेन शपः श्लुः द्विर्वचनम्।

न छन्दसि। इह यद्यानन्तर्यादीत्वमात्रं प्रतिषिध्येत तर्हि 'अकृत्सार्व' इति दीर्घः स्यात्। अपवादे पुनरुत्सर्गस्थितेः। अत आह—**ईत्वदीर्घौ नेति**। क्यचि यदुक्तं तन्नेति व्याख्यानादिति भावः। अत्र च ज्ञापकमनुपदमेव वक्ष्यति। **पुत्रीयन्त इति**। पुत्रमिच्छतः पुत्रीयन्तः। जनमिच्छन्तो जनीयन्तः। लटः शत्रादेशः। 'उगिदचाम्' इति नुम्। **दुरस्यु**। दुष्टशब्दस्य दुरस्भावो द्रविणशब्दस्य द्रविणस्भावः वृषस्य वृषण्भावः रिष्टस्य रिषण्भावश्च निपात्यते। **दुष्टीयतीति**।

अथ एतयोः क्यचि आत्स्याच्छन्दसि । अश्वायन्तो मघवन् । मात्वा वृका अघायवः । 'न च्छन्दसि' (३२८८) इति निषेधो नेत्वमात्रस्य किंतु दीर्घस्यापीति । अत्रेदमेव सूत्रं ज्ञापकम् । (३५६१) देवसुम्नयोर्यजुषि काठके । ७।४।३८॥ अनयोः क्यचि आत्स्याद्यजुषि कठशाखायाम्। देवायन्तो यजमानाः । सुम्नायन्तो हवामहे । इह यजुःशब्दो न मन्त्रमात्रपरः किंतु वेदोपलक्षकः । तेन ऋगात्मकेऽपि मन्त्रे यजुर्वेदस्थे भवति । किं च ऋग्वेदेऽपि भवति । स चेन्मन्त्रो यजुषि कठशाखायां दृष्टः । यजुषीति किम्। देवाञ्जिगाति सुम्नयुः । बह्वृचानामप्यस्ति कठशाखा ततो भवति प्रत्युदाहरणमिति हरदत्तः । (३५६२) कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः । ७ । ४ । ३९ ॥ एषामन्त्यस्य लोपः स्यात् क्यचि ऋग्विषये। सपूर्वया निविदा कव्यतायोः । अध्वर्युं वा मधुपाणिम् । दमयन्तं पृतन्युम् । 'दधातेर्हिः' (३०७६) 'जहातेश्च क्त्वि' (३३३१)। (३५६३) विभाषा छन्दसि । ७। ४। ४४ ॥ हित्वा शरीरम् । हीत्वा वा । (३५६४) सुधित वसुधित नेमधित धिष्व धिषीय च। ७ । ४ । ४५ ॥ सु वसु नेम एतत्पूर्वस्य दधातेः क्तप्रत्यये इत्वं निपात्यते। गर्भं माता सुधितं वक्षणासु । वसुधितमग्नौ । नेमधिता न पौंस्या । क्तिन्नपि दृश्यते। उत श्वेतं वसुधितिं निरेके । धिष्व वज्रं दक्षिण इन्द्र हस्ते । धत्स्वेति प्राप्ते । सुरेता रेतो धिषीय । आशीर्लिङि इट् । 'इटोऽत्' (२२५७) आसी-

प्रकृतिमात्रे तात्पर्यम् । उप्रत्ययस्य समानार्थेन तृना दुष्टीयितेत्यादि बोध्यम् । **अश्वायन्त इति** । अश्वशब्दात् क्यच् । लटः शत्रादेशः । **अघायव इति** । छन्दसि परेच्छायां क्यच् । 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः । **इदमेव सूत्रं ज्ञापकमिति** । अन्यथा दीर्घेणैव सिद्धत्वादात्ववचनमनर्थकं स्यात् । **देवाञ्जिगातीति** । नन्विदं प्रत्युदाहरणमङ्गद्वयविकलम् । यजुषि काठक इत्यंशद्वयस्यापि तत्रा भावादित्याशङ्क्याह—**बह्वृचानामप्यस्तीति** । तत्रेदं दृष्टमिति भावः । काठक इति किम् । यजुर्वेदे शाखान्तरे माभूत् । अन्यत्र सुम्नयुरिदमस्ति । **कव्यध्वर** । कवि अध्वर पृतना एषामन्त्यस्य लोपः स्यात् क्यचि परे ऋचि विषये । मृगय्वादिगणेऽध्वर्युशब्दः पठ्यते तद्यत्पत्यन्तरं बोध्यम् । **विभाषा** । जहातेरङ्गस्य विभाषा हि आदेशः स्यात् । **हीत्वेति** । हिआदेशाभावे 'घुमास्था-' इतीत्वम् । कश्चित्तु हात्वेति पाठस्तत्र छान्दसत्वात् 'घुमास्था-' इतीत्वाभावः । **वसुधितमिति** । कर्मधारय इति हरदत्तः । वसूनां धातारं प्रदातारमित्यर्थ इति वेदभाष्यम् । **नेमधितमिति** । सामिपर्यायो नेमशब्दः । अयं कर्मधारयः । **धत्स्वेति** ।

येति प्राप्ते । 'अपो भि' (४४२)। * मासश्छन्दसीति वक्तव्यम् । माद्भिः । शरद्भिः ॥ * स्ववःस्वतवसोरुषसश्चेष्यते । स्ववद्भिः । अवतेरसुन्, शोभनमवो येषां ते स्ववसस्तैः । तु इति सौत्रो धातुस्तस्मादसुन् । स्वं तवो येषां तैः स्वतवद्भिः । समुषद्भिरजायथाः । मिथुनेऽसिः । वसेः किच्चेत्यसिप्रत्यय इति हरदत्तः । पद्मपादीरीत्या तु उषः किदिति प्राग्व्याख्यातम् । 'न कवतेर्यङि' (२६४१)। (३५६५) **कृषेश्छन्दसि** । ७ । ४ । ६४ ॥ यङि अभ्यासस्य चुत्वं न । करीकृष्यते । (३५६६) **दाधर्ति दर्धर्ति दर्धर्षि बोभूतु तेतिक्तेऽलर्ष्यापनीफणत्संसनिष्यदत्करिक्रत्कनिक्रदद्भरिभ्रद्दविध्वतोदविद्युतत्तरित्रतः सरीसृपतं वरीवृजन्मर्मृज्याऽऽगनीगन्तीति च** । ७ । ४ । ६५ ॥ एतेऽष्टादश निपात्यन्ते । आद्यास्त्रयो धृङो धारयतेर्वा । भवतेर्यङ्लुगन्तस्य गुणाभावः । तेन भाषायां गुणो लभ्यते । तिजेर्यङ्लुगन्तात्तङ् । इयर्तेर्लटि हलादिःशेषापवादो रेफस्य लत्वमित्त्वाभावश्च निपात्यते । अलर्षि युध्म खजकृत्पुरन्दर । सिपा निर्देशो न तन्त्रम् । अलर्ति दक्ष उत । फणतेराङ्पूर्वस्य यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य नीगागमो निपात्यते ।

'आभ्यस्तयोरातः' इत्याकारलोपः । 'दधस्तथोश्च' इति भष्भावः । **धिषीयेति** । आशीर्लिङ्यात्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचने दधातेरित्वं निपात्यते। तदाह—**आशीर्लिङीति** । **माद्भिरिति** । 'पद्दन्नोमास्—' इति मासशब्दस्य मास्आदेशः । **न कवतेरिति** । अनुवृत्त्यर्थ उपन्यासः । **करीकृष्यत इति** । 'रुग्रिकौ च लुकि' इति रीगागमः । लोके तु चरीकृष्यते कृषीवलः ।

धृङ इति । धृङ् अवस्थाने । **धारयतेर्वेति** । स एव ण्यन्तः । तत्र दाधर्तीत्यत्र धारयतेः शपः श्लौ णिलुक् अभ्यासस्य दीर्घत्वं च निपात्यते । धृङो वा शे प्राप्ते व्यत्ययेन शप् तत्र श्लावभ्यासस्य दीर्घत्वं च । अत्र परस्मैपदमपि निपात्य तस्यैव यङ्लुक्यभ्यासस्य रुगाद्यपवादकं दीर्घत्वं निपात्यत इति । दर्धर्तीत्यत्र यङ्लुक्पक्षे दाधर्तीति निपातनेन प्राप्तस्य दीर्घस्याभावो निपात्यते । 'रुग्रिकौ च लुकि' 'ऋतश्च' इत्येव रुक् सिद्धः । श्लुपक्षे तु रुगपि निपात्यः । दर्धर्षीत्यत्र यङ्लुक्पक्षे न किंचिन्निपातनं किं तु श्लावेव । भवतेर्यङ्लुगन्तात्लोट् गुणाभाव इति । ननु 'भूसुवोस्तिङि' इत्येव गुणनिषेधे सिद्धे निपातनमनर्थकमिति चेत्सत्यम् । ज्ञापकार्थं तर्हि निपातनम् । एतज्ज्ञापयति अन्यत्र यङ्लुगन्तस्य गुणप्रतिषेधो न भवतीति । तेन बोभवीतीत्यत्र भाषायां गुणः सिद्धः । तदेतदाह—**तेन भाषायामिति** । तिजेर्यङ्लुक्यात्मनेपदं निपात्यते । तदाह—**तिजेरिति** । ऋ गतौ लटि सिपि 'श्लौ' इति द्वित्वम् । अभ्यासस्य हलादिःशेषापवादो रेफस्य लत्वं निपात्यते । 'अर्तिपिपर्त्योश्च' इत्यभ्यासस्य प्राप्तस्येत्वस्याभावो निपात्यते । तदाह—**इयर्तेरिति** ।

अम्बा पनीफणत् । स्यन्देः संपूर्वस्य यङ् लुकि शतरि अभ्यासस्य निक्। धातुसकारस्य षत्वम् । करोतेर्यङ्लुगन्तस्याभ्यासस्य चुत्वाभावः । क्रन्देर्लुङि च्लेरङ्द्विर्वचनमभ्यासस्य चुत्वाभावो निगागमश्च । कनिक्रदज्जनुषम् । अक्रन्दीदित्यर्थः। बिभर्तेरभ्यासस्य जशत्वाभावः। वि यो भरिभ्रदोषधीषु । ध्वरतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य विगागमो धातोर्ऋकारलोपश्च । दविध्वतो रश्मयः सूर्यस्य । द्युतेरभ्यासस्य संप्रसारणाभावोऽत्वं विगागमश्च । दविद्युतद्दीद्यच्छोशुचानः । तरतेः शतरि श्लौ अभ्यासस्य रिगागमः । सहोजा तरित्रतः । सृपेः शतरि श्लौ द्वितीयैकवचने रीगागमोऽभ्यासस्य। वृजेः शतरि श्लावभ्यासस्य रीक् । मृजेर्लिटि णल् अभ्यासस्य रुक् धातोश्च युक्। गमेराङ्पूर्वस्य लटि श्लावभ्यासस्य चुत्वाभावो नीगागमश्च । वर्षयन्ती वेद्यागंनीगन्ति कर्णम्। (३५१७) **ससूवेति निगमे** । ७ । ४ । ७४ ॥ सूतेर्लिटि परस्मैपदं वुगागमोऽभ्यासस्य चात्वं निपात्यते । गृष्टिः ससूव स्थविरम् । सुषुवे इति भाषायाम् । (३५१८) **बहुलं छन्दसि** । ७ । ४ । ७८ ॥ अभ्यासस्य इकारः स्याच्छन्दसि । पूर्णा विवष्टि । वशेरेतद्रूपम् । इति सप्तमोऽध्यायः ।

अष्टमोऽध्यायः ।

(३५१९) **प्रसमुपोदः पादपूरणे** । ८ । १ । ६॥ एषां द्वे स्तः पादपूरणे। प्रप्रायमग्निः । संसमिद्युवसे । उपोप मे परामृश । किं नोदुदु हर्षसे ।

करोतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य चुत्वाभावो निपात्यते। 'ऋतश्च–' इति रिगागमः। तदाह–**करोतेरिति**। **चुत्वाभाव इति**। कुहोश्चुः' इति प्राप्तस्य बिभर्तेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य जशत्वाभावो निपात्यते । तदाह—**बिभर्तेरिति** । **जश्त्वाभाव इति** । ' अभ्यासे चर्च ' इति प्राप्तस्य । **दविध्वत इति** । ध्वरतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि रूपम् । ' नाभ्यस्ताच्छतुः ' इति नुम्प्रतिषेधः । द्युतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य संप्रसारणाभावोऽत्वं च निपात्यते । तदाह—**द्युतेरिति** । **संप्रसारणाभाव इति**। 'द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम्'इति प्राप्तस्य । **ससूवेति निगमे** । दाधर्त्यादिष्वेतत्पठितव्यम् । **विवष्टीति** । वश कान्तौ । लटि तिपि शपः श्लौ द्वित्वम् अभ्यासस्येत्वं ' व्रश्च ' इति षत्वम् ष्टुत्वम् । इति सुबोधिन्यां सप्तमोऽध्यायः ।

प्रसुमुपोदः पादपूरणे । समाहारद्वन्द्वः । समासान्तविधेरनित्यत्वाद्

(३६००) छन्दसीरः । ८ । २ । १५ ॥ इवर्णान्ताद्रेफान्ताच्च परस्य मतोर्मस्य वः स्यात् । हरिवते हर्यश्वाय । गीर्वान् । **(३६०१) अनो नुट् । ८ । २ । १६॥** अन्नन्तान्मतोर्नुट् स्यात् । अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः । अस्थन्वन्तं यदनस्था । **(३६०२) नाद्धस्य । ८ । २ । १७ ॥** नान्तात्परस्य घस्य नुट् । सुपथिन्तरः । *** भूरिदान्नस्तुड्वाच्यः** । भूरिदावत्तरो जनः । *** ईद्रथिनः** । रथीतरः । रथीतमं रथीनाम् । **(३६०३) नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतूर्तसूर्तगूर्तानि छन्दसि**

'द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्' इति न टच् । **प्रप्रायमग्निरिति** । नात्र द्विर्वचनस्य किंचिद्दृयोत्यं केवलं पादपूरणमेव कार्यम् । नचैवंविधस्य भाषायां प्रयोगोऽस्तीति सामर्थ्याच्छन्दस्येवेदं विधानमित्याहुः । **छन्दसीरः । हरिवते इति** । हरयो विद्यन्ते यस्येति हरिवान् तस्मै । हरिशब्दान्मतुप् मकारस्य वकारः । **गीर्वानिति** । 'र्वोरुपधाया दीर्घ इकः' इति दीर्घः । **अक्षण्वन्त इति** । अक्षिशब्दान्मतुप् 'अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः' । छन्दस्यपि दृश्यते' इत्यनङ् । नुटोऽसिद्धत्वात्पूर्वं नलोपे भूतपूर्वगत्या नुट् णत्वम् । ननु यदि परादिर्नुट् क्रियते तस्य मतुब्ग्रहणेन ग्रहणात् 'मादुपधायाः' इति वत्वं मतुपस्तु न स्यात् नुटा व्यवधानात् । यदि तु पूर्वान्तो नुट् क्रियते तर्हि णत्वं न स्यात् । 'पदान्तस्य' इति निषेधादिति चेत्सत्यम् । नुटोऽसिद्धत्वान्नोक्तदोषः । नन्वेवमवग्रहे दोषः स्यात् । अक्षण्विति णान्तं ह्यवगृह्णन्ति अक्षेत्यकारान्तमवग्रहीतुमुचितमिति चेत्सत्यम् । न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्नामलक्षणमनुवर्तनीयं तस्माद्यथालक्षणं पदं कर्तव्यमिति महाभाष्ये स्थितम् । किंच ईयिवांसमित्यादौ पदत्वं विनापि अवग्रहः क्रियते । पूर्वेभिरग्निनेत्यादौ सत्यपि पदत्वे न क्रियते इति । **घस्येति** । 'तरप्तमपोरित्यर्थः । 'तरप्तमपौ घः' इति तरप्तमपोर्घसंज्ञाविधानात् । **सुपथिन्तर इति** । सुपथिन्शब्दात् 'द्विवचनविभज्योपपदे' इति तरप् नलोपः । तरपो नुट् तस्यानुस्वारः परसवर्णः । **भूरिदान्न इति** । भूरिदान्नः परस्य घस्य तुड् वाच्य इत्यर्थः । **भूरिदावत्तर इति** । 'आतो मनिन्' इत्यादिना दाधातोर्वनिप् तदन्तात्तरप् 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपः तुडागमः । **ईद्रथिन इति** । रथिन ईकारोऽन्तादेशो घे परे । **रथीतर इति** । रथशब्दात् 'अत इनिठनौ' इति मत्वर्थीय इनिः । तदन्तात्तरप् नकारलोपे कृते इकारस्य ईकारादेशः । यदि तु नकारलोपापवादो नकारस्थाने ईकारो विधीयते तदा तस्यासिद्धत्वादेकादेशो न स्यात् । **रथीतममिति** । इह पदकारा ह्रस्वान्तमवगृह्णन्ति । 'अन्येषामपि' इति संहितायां दीर्घ इति तदाशयः ।

नसत्त । एतानि छन्दसि विषये निपात्यन्ते । **नत्वाभाव इति** । 'रदाभ्याम्' इति प्राप्तस्य । **निषत्तमिति** । 'सदिरप्रतेः' इति षत्वम् । **अनुत्त-**

८ । २ । ६९ ॥ सर्वेरनञ्पूर्वान्निपूर्वाच्च निष्ठायां नत्वाभावो निपात्यते । नसत्तमञ्जसा । निषत्तमस्य चरतः । असन्नं निषण्णमिति प्राप्ते । उन्देर्नञ्पूर्वस्यानुत्तम् । प्रतूर्तमिति त्वरतेः, तुर्वीत्यस्य वा । सूर्तमिति सृ इत्यस्य । गूर्तमिति गूरी इत्यस्य । (३६०४) **अम्नरूधरवरित्युभयथा छन्दसि** । ८ । २ । ७० ॥ रुर्वा रेफो वा । अम्न एव । अम्नरेव । ऊधएव । ऊधरेव । अवएव । अवरेव । (३६०५) **भुवश्च महाव्याहृतेः** । ८ । २ । ७१ ॥ भुवइति । भुवरिति । (३६०६) **ओमभ्यादाने** । ८ । २ । ८७ ॥ ओंशब्दस्य प्लुतः आदारम्भे । ओ३म् अग्निमीळे पुरोहितम् । अभ्यादाने किम् । ओमित्येकाक्षरम् । (३६०७) **ये यज्ञकर्मणि** । ८ । २ । ८८ ॥ ये३यजामहे । यज्ञेति किम् । ये यजामहे । (३६०८) **प्रणवष्टेः** । ८ । २ । ८९ ॥ यज्ञकर्मणि टेरोमित्यादेशः स्यात् । अपां रेतांसि जिन्वतो३म् । टेः किम् । हलन्ते अन्त्यस्य माभूत् ।

मिति । अनुत्तमिति भाषायाम् । एतन्निपातनारम्भसामर्थ्याद्भाषायां 'नुदविदोन्दत्रा' इति विकल्पो नेत्याहुः । **प्रतूर्तमिति** । यदा त्वरतेस्तदा 'ज्वरत्वर' इत्यादिना ऊठ् । यदा तुर्वी हिंसायामित्यस्य तदा राल्लोपः । **सृ इत्यस्येति** । निपातनादुत्वम् । रपरत्वं तु 'उरण् रपरः' इत्येव सिद्धम् । कार्यकालपक्षाश्रयणेन परिभाषाणामसिद्धत्वप्रकरणेऽपि प्रवृत्तेः । **गूर्तमिति** । गूर्णमिति भाषायाम् । **अम्न** । उभयथेति व्याचष्टे । **रुर्वा रेफो वेति** । 'ससजुषो रुः' इति नित्यं रुत्वे प्राप्ते पक्षे रेफादेशार्थमिदम् । अम्नस्शब्द ईषदर्थे । अम्नरस्तमितमिति यथा अवो रक्षणम् । **अम्न एवेति** । यदा रुत्वं तदा 'भोभगो' इति रोर्यत्वं 'लोपः शाकल्यस्य' इति लोपः । **भुवश्च** । महाव्याहृतेर्भुवस् इत्येतस्य छन्दसि विषये रुर्वा रेफो वा । तिस्रो महाव्याहृतयः पृथिव्यन्तरिक्षस्वर्गाणां वाचिकाः । इह तु मध्यमाया ग्रहणम् । महाव्याहृतेरिति किम् । भुवो विश्वेषु भुवनेषु । तिङन्तमेतद्भवतेः 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति वर्तमाने लङ् सिप् शपि गुणाभावश्छान्दसः । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इत्यडभावः । लाक्षणिकत्वादेवास्याग्रहणे सिद्धे महाव्याहृतिग्रहणमस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं, तेन कापयतीत्यादौ युक् सिध्यति । **भुव इति** । भुव इत्येतदव्ययमन्तरिक्षवाचि महाव्याहृतिः । **ओम** । अभ्यादानमारम्भः । तदाह—**आरम्भे इति** । अत्र प्लुतश्रुत्याच् परिभाषोपस्थानादच एव प्लुतः । मकारस्त्वर्धमात्रः इति समुदायोऽध्यर्धतुर्यमात्रः संपद्यते । **ये यज्ञ** । ये इत्येतस्य यज्ञकर्मणि प्लुतो भवति । **प्रणवः** यज्ञकर्मणीति वर्तते । यज्ञकर्मणि टेः प्रणवादेशः स्यात् । तदाह—**यज्ञकर्मणीत्यादि** । **जिन्वतोमिति** । जिविः प्रीणनार्थः । लट् तिप् टेः प्रणवादेशः । **टेः किमिति** । 'वाक्यस्य टेः' इत्यतः टेरित्यनुवर्तमाने पुनष्टेर्ग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नः । असति हि

(३६०९) याज्यान्तः । ८ । २ । ९० ॥ ये याज्या मन्त्रास्तेषामन्त्यस्य टेः प्लुतो यज्ञकर्मणि । जिह्वामग्ने चकृषे हव्यवाहा३म् । अन्तः किम् । याज्यानामृचां वाक्यसमुदायरूपाणां प्रतिवाक्यं टेः स्यात् । सर्वान्तस्य चेष्यते । **(३६१०) ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वौषडावहानामादेः । ८ । २ । ९१ ॥** एषामादेः प्लुतो यज्ञकर्मणि । अग्नयेऽनुब्रू३हि । अग्नये गोमयानि प्रे३ष्य । अस्तु श्रौ३षट् । सोमस्याग्ने वीही वौ३षट् । अग्निमा३वह । **(३६११) अग्नीत्प्रेषणे परस्य च । ८ । २ । ९२ ॥** अग्नीधः प्रेषणे आदेः प्लुतस्तस्मात्परस्य च । ओ३श्रा३वय । **(३६१२) विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः । ८ । २ । ९३ ॥** प्लुतः । अकार्षीः कटम् । अकार्षं हि३ । अकार्षं हि । पृष्टेति किम् । कटं करिष्यति हि । हेः किम् । कटं करोति ननु । **(३६१३) निगृह्यानुयोगे च । ८ । २ । ९४ ॥** अत्र यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतो वा अद्यामावास्येत्यात्थ३ । अमावास्येत्येवंवादिनं युक्त्या स्वमतात्प्रच्याव्य एवमनुप्रयुज्यते । **(३६१४) आम्रेडितं भर्त्सने । ८ । २ । ९५ ॥** दस्यो३ दस्यो३ घातयिष्यामि त्वाम् । आम्रेडितग्रहणं द्विरुक्तो-

---

टिग्रहणे 'अलोऽन्त्यस्य' इति वचनाट्टेः योऽन्त्योऽल् तस्यैकारः स्यात् । तस्मात्सर्वादेशार्थं टिग्रहणमित्याह—**हलन्तेऽन्त्यस्य माभूदिति ।** अजन्ते विशेषाभावाद्धलन्ते इत्युक्तम् । **याज्यान्तः । ये याज्या मन्त्रा इति ।** याज्याकाण्डे पठ्यन्ते ये मन्त्रा याज्यानुवाक्याकाण्डमिति समाख्याते प्रकरणे ये मन्त्रा इत्यर्थः । **तेषामिति ।** मन्त्राणामित्यर्थः । तासामिति पाठे तासां याज्यानाम् । इहेदमन्तग्रहणं टेरित्यस्य निवर्तकं वा स्याद्विशेषणं वा । आद्ये चान्ते विशेषिते अजन्ताया एव याज्यायाः प्लुतः स्यात् । पक्षान्तरे त्वन्तग्रहणमनर्थकं टेरन्तत्वाव्यभिचारादित्यभिप्रायेणाह—**अन्तः किमिति ।** इतरोऽपि विदिताभिप्राय आह—**याज्यानामृचामिति ।** याज्या नाम ऋचः काश्चिद्वाक्यसमुदायरूपाः तत्र यावन्ति वाक्यानि तेषां सर्वेषां टेः प्लुतः प्राप्नोति, स चान्तस्यैवेष्यते तदर्थमन्तग्रहणमिति भावः। **अग्नीत्प्रेषणे परस्य च ।** अग्नीधः प्रेषणमग्नीत्प्रेषणं तदाह—**अग्नीधः प्रेषण इति ।**

विभाषा पृष्टप्रतिवचने । विभाषा हेः प्लुतो भवति । **निगृह्य ।** निगृह्येति ल्यबन्तम् । स्वमतात्प्रच्यवनं निग्रहः तस्यैव स्वमतस्य । एवं किल त्वं निरुपपत्तिकमात्थेति शब्देन प्रतिपादनमनुयोगः तत्र यद्वाक्यं तदाह—**अत्र यद्वाक्यमिति ।** निगृह्यानुयोगे यद्वाक्यमित्यर्थः । अद्यामावास्येत्येवं केनचित्प्रतिज्ञातं तमुपपत्तिभिर्निगृह्य साभ्यसूयमनुयुङ्क्ते । **अद्यामावास्येत्यात्थेति ।** तदेव विवृणोति—**अमावास्येत्येवमित्यादि । दस्यो३दस्यो३ इति ।** 'वाक्यादेरामन्त्रितस्य' इत्यादिना द्विर्वचनम् । ननु द्विरुक्तसमुदाये परभागस्यैव प्लुतः प्राप्नोति न तु पूर्वस्य

पचपचम् । चौर३ चौर३ । (३६१५) अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम् ।८।२।९६॥ अङ्गेत्यनेन युक्तं तिङन्तं प्लवते । अङ्ग कूज३ इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म । तिङ् किम् । अङ्ग देवदत्त मिथ्या वदसि । आकाङ्क्षं किम् । अङ्ग पच । नैतदपरमाकाङ्क्षति । भर्त्सन इत्येव । अङ्गाधीष्व भक्तं तव दास्यामि । (३६१६) विचार्यमाणानाम् । ८ । २ । ९७ ॥ वाक्यानां टेः प्लुतः । होतव्यं दीक्षितस्य गृहा३ इ । न होतव्य३ मिति ।। होतव्यं न होतव्यमिति विचार्यते । प्रमाणैर्वस्तु तत्त्वपरीक्षणं विचारः । (३६१७) पूर्वं तु भाषायाम् । ८ । २ । ९८॥ विचार्यमाणानां पूर्वमेव प्लवते । अहिर्नु३ रज्जुर्नु । प्रयोगापेक्षं पूर्वत्वम् । भाषाग्रहणात्पूर्वयोगश्छन्दसीति ज्ञायते । (३६१८) प्रतिश्रवणे च । ८ । २ । ९९ ॥ वाक्यस्य टेः प्लुतोऽभ्युपगमे प्रतिज्ञाने श्रवणाभिमुख्ये च । गां मे देहि भोः । हन्त ते ददामि ३ । नित्यः शब्दो भवितुमर्हति ३ । दत्त किमात्थ ३ । (३६१९) अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः । ८ । २ । १०० ॥ अनुदात्तः प्लुतः स्यात् । दूराद्धूतादिषु सिद्धस्य प्लुतस्यानुदात्तत्वमात्रमनेन विधीयते । अग्निभूत ३ इ । पट ३ उ । अग्निभूते पटो एतयोः प्रश्नान्ते टेरनुदात्तः प्लुतः ।

'तस्य परमाम्रेडितम्' इति परभागस्यैवाम्रेडितसंज्ञाविधानात् इष्यते द्वयोरपत्याह— **आम्रेडितग्रहणमित्यादि । द्विरुक्तोपलक्षणार्थमिति ।** द्विरुक्तसमुदाये भागद्वयोपलक्षणमित्यर्थः । एतच्चाम्रेडितस्य भर्त्सने वृत्त्यसंभवाल्लभ्यते । **अङ्गयुक्तम् ।** आकाङ्क्षतीत्याकाङ्क्षं पचाद्यच् । **तिङन्तमिति ।** आकाङ्क्षं तिङन्तमित्यर्थः । **अङ्ग कूज ३ इति ।** अङ्गशब्दोऽमर्षे । कूज अव्यक्ते शब्दे । लोण् मध्यमपुरुषैकवचनम् । **ज्ञास्यसि जाल्मेति ।** कूजनफलमस्मिन्नेव क्षणे ज्ञास्यसीत्यर्थः । **अङ्ग देवदत्तेति ।** अङ्गशब्दोऽत्रानुनये । अङ्ग देवदत्तेत्येकं वाक्यम् । एतच्च मिथ्या वदस्येतदपेक्षते । **विचार्यमाणानाम् ।** 'कोटिद्वयस्पृग्विज्ञानं विचार इति कथ्यते । विचार्यमाणस्तज्ज्ञानविषयीभूत उच्यते ।' इह तु विचार्यमाणविषयत्वाद्वाक्यानि विचार्यमाणानि । **गृहा ३ इति ।** सप्तम्येकवचनान्तस्य गृहे इत्यस्य 'एचोऽप्रगृह्यस्ये'ति प्लुतविकारः । **पूर्वं तु ।** पूर्वेणैव सिद्धे नियमार्थमिदम् । तुशब्दस्त्वर्थतोऽवधारणार्थः । यथैवं विज्ञायेत पूर्वमेव प्लुत इति मैवं विज्ञायि पूर्वं भाषायामेवेति । उदाहरणे तुशब्दो वितर्के । **प्रतिश्रव ।** प्रतिश्रवणार्थमाह— **अभ्युपगमे इत्यादि ।** अङ्गीकारे इत्यर्थः । **प्रतिज्ञाने इति ।** अत्रोभयत्रापि गतिसमासः । अर्थद्वयेऽपि प्रतिपूर्वः शृणोतिः प्रसिद्धः । **आभिमुख्ये चेति ।** अत्र 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इत्यव्ययीभावः । **दत्त किमात्थ ३ इति ।** किं ब्रूषे इत्येव पृच्छ्यते । अत्र श्रवणाभिमुख्यं गम्यते ।

अनुदात्तं प्रश्नान्त । प्रश्नवाक्ये यच्चरमं प्रयुज्यते स प्रश्नान्तः । नानेन प्लुतो

शोभनः खल्वसि माणवक ३ । (३६२०) **चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने।** ८ । २ । १०१ ॥ वाक्यस्य टेरनुदात्तः प्लुतः । अग्निचिद्भाया३ त् । अग्निरिव भायात् । उपमार्थे किम् । कथंचिदाहुः । प्रयुज्यमाने किम् । अग्निर्माणवको भायात् । (३६२१) **उपरिस्विदासीदिति च** । ८ । २ । १०२ ॥ टेः प्लुतोऽनुदात्तः स्यात् । उपरिस्विदासी ३ त् । अधः स्विदासी ३ दित्यत्र तु 'विचार्यमाणानाम्' (३६१६) इत्युदात्तः प्लुतः । (३६२२) **स्वरितमाम्रेडितेऽसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु** । ८ । २ । १०३ ॥ स्वरितः प्लुतः स्यादाम्रेडिते परेऽसूयादौ गम्ये । असूयायाम् । अभिरूपक ३ अभिरूपक रिक्तं ते आभिरूप्यम् । संमतौ । अभिरूपक ३ अभिरूपक शोभनोऽसि । कोपे । अविनीतक ३ अविनीतक इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म । कुत्सने । शाक्तीक ३ शाक्तीक रिक्ता ते शक्तिः । (३६२३) **क्षियाशीःप्रैषेषु तिङाकाङ्क्षम्** । ८ । २ । १०४ ॥ आकाङ्क्षस्य तिङन्तस्य टेः स्वरितः प्लुतः स्यादाचारभेदे । स्वयं ह रथेन याति ३ । उपाध्यायं पदातिं गमयति । प्रार्थनायाम् । पुत्रांश्च लप्सीष्ट ३ धनं

विधीयते किं तु दूराद्धूतादिषु विहितस्य प्लुतस्योदात्तत्वे प्राप्ते प्रश्नान्ताभिपूजितयोरनुदात्तत्वगुणमात्रं विधीयते । तदाह—**दूराद्धूतादिष्विति** । तत्रैषा वचनव्यक्तिः । प्रश्नान्ते अभिपूजिते च यः प्लुतः सोऽनुदात्तो भवतीति । तत्राभिपूजिते 'दूराद्धूते च' इति प्लुत इति । इतरत्र तु अनन्त्यस्यापि 'प्रश्नाख्यानयोः' इति । **अग्निभूत ३ इति । पट ३ उ इति** । अगमः पूर्वान् ग्रामान् इत्येतद्वाक्यं अग्निभूते पटो इत्यनन्तरेण समाप्तं तत्र अगम इत्येवमादीनामनन्त्यस्यापि 'प्रश्नाख्यानयोः' इति स्वरितः प्लुतः । अग्निभूते पटो अनयोरनुदात्तः । अभिपूजिते उदाहरणमाह-**शोभनः खल्वसीत्यादि । चिदिति चोप** । चिदित्येतन्निपाते उपमानेऽर्थे प्रयुज्यमाने वाक्यस्य टेरनुदात्तः प्लुतो भवतीत्यर्थः । प्लुतोऽप्यत्राजिविधीयते न गुणमात्रम् । इतीति किम् ? अक्रियमाणे तस्मिन्नुपमानेऽर्थे कस्मिंश्चिच्छब्दे प्रयुज्यमाने चिच्छब्दः प्लुत इति विज्ञायते । इतिशब्दे तु सति प्रयुज्यमाने इत्येतच्चिच्छब्दस्य विशेषणं प्लुतस्तु 'वाक्यस्य टेः' इत्यधिकारात्तस्यैव भवतीति मनसि विभाव्योदाहरणमुखेनाह—**अग्निचिदिव भायादिति**। अत्र न चिच्छब्दस्य प्लुतः किं तु भायादित्यस्यैव। अक्रियमाणे तु इतिशब्दे चिच्छब्दस्यैव प्लुतः स्यात्। अग्निचिद्भाया ३ दित्यत्र न स्यादिति भावः । **कथंचिदिति** । अत्र कष्टे चिच्छब्दः । **अग्निर्माणवको भायादिति** । अग्निरिव माणवको दीप्यत इत्यर्थः । अत्रोपमानार्थस्य गम्यमानत्वादस्ति चिच्छब्दस्य प्रतीतिः । प्रयोगस्तु नास्ति । यद्यन्येषामप्युपमानार्थानामिवादीनामस्ति प्रतीतिस्तथापि चिच्छब्दस्यापि तावदस्तीति भावः । **उपरिस्विदासीदिति** । अत्रापि विचार्यमाणानामिति विहितस्य प्लुतस्य गुणमात्रं विधीयते ।

च तात। व्यापारये। कटं कुरु ३ ग्रामं गच्छ। आकाङ्क्षं किम्। दीर्घायुरसि अग्नीदग्नीन्विहर। (३६२४) **अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः**। ८।२।१०५॥ अनन्त्यस्यान्त्यस्यापि पदस्य टेः स्वरितः प्लुत स्तयोः। अगमः ३ पूर्वा ३ न् ग्रामा ३ न्। सर्वपदानामयम्। आख्याने। अगम ३ म् पूर्वा ३ न् ग्रामा ३ न्। (३६२५) **प्लुतावैच इदुतौ**। ८।२।१०६॥ दूराद्धूतादिषु प्लुतो विहितस्तत्रैव ऐचः प्लुतप्रसङ्गे तदवयवाविदुतौ प्लवेते। ऐ ३ तिकायन। औ ३ पगव। चतुर्मात्रावत्र ऐचौ संपद्येते। (३६२६) **एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्धस्याऽऽदुत्तरस्येदुतौ**। ८। २। १०७॥ अप्रगृह्यस्य एचोऽदूराद्धूते प्लुतविषये पूर्वस्यार्धस्याकारः प्लुतः स्यादुत्तरस्य त्वर्धस्य इदुतौ स्तः। * **प्रश्नान्ताभिपूजितविचार्यमाणप्रत्यभिवादयाज्यान्तेष्वेव।** प्रश्नान्ते। अगमः ३ पूर्वा ३ न् ग्रामा ३ न्। अग्निभूत ३ इ। अभिपूजिते। करोषि पट ३ उ। विचार्यमाणे। होतव्यं दीक्षितस्य गृह ३ इ। न होतव्य ३ मिति। प्रत्यभिवादे। आयुष्मानेधि अग्निभूत ३ इ। याज्यान्ते। स्तोमैर्विधेमाग्नया ३ इ। परिगणनं किम्। विष्णुभूते घातयिष्यामि त्वाम्।

स्वरितमाम्रेडिते। उदाहरणे सर्वत्र 'वाक्यादेरामन्त्रितस्ये'ति द्विर्वचनम्। **क्षियाशीः**। क्षिया आचारोल्लङ्घनम्। इष्टाशंसनमाशीः। **दीर्घायुरसि अग्नीदग्नीन्विहरेति**। क्षियायां तु न प्रत्युदाहृतं नित्यसाकाङ्क्षत्वात्। न हि स्वयं ह रथेन यातीत्युक्ते आचारभेदो गम्यते किं तर्हि उपाध्यायं पदातिं गमयतीत्युक्ते। **प्लुतावै**। उदाहरणे 'गुरोरनृतः–' इति प्लुतः। **चतुर्मात्राविति**। ऐचौ समाहारवर्णौ तत्र मात्रा अवर्णस्य मात्रेवर्णोवर्णयोः। तत्र इदुतोः प्लुते कृते तयोस्तिस्रो मात्राअवर्णस्य चैका मात्रेति समुदायश्चतुर्मात्र इत्यर्थः। नन्वत्रार्धमात्राऽवर्णस्याध्यर्धमात्रेवर्णोवर्णयोरिति मतेऽर्धचतुर्थमात्रावप्यैचौ प्राप्नुतः। सत्यम्, 'चतुर्मात्रः प्लुत इष्यते' इति भाष्यात् समविभाग एवात्राश्रीयत इति भावः। परिगणनमाह– **प्रश्नान्तेत्यादि**। 'अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः' अनन्त्यस्यापि 'प्रश्नाख्यानयोः' इति चानुदात्तः स्वरितो वा प्लुतः। अभिपूजिते 'अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः' इति प्लुतः। विचार्यमाणे 'विचार्यमाणानाम्' इति प्लुतः। प्रत्यभिवादे 'प्रत्यभिवादेऽशूद्रे' इति प्लुतः। याज्यान्ते 'याज्यान्ते' इति प्लुतः। **विष्णुभूते इति**। नन्विदं परिगणनस्योदाहरणमयुक्तं यावता सूत्रे एवादूराद्धूत इत्युच्यते अत आह–**अदूराद्धूत इति न वक्तव्यमिति**। अन्यार्थमवश्यं कर्तव्ये परिगणने तेनैव सिद्धत्वात् अदूराद्धूत इति न वक्तव्यम्। **भद्रं करोषि गौ ३ रिति**। अत्रासर्वनामस्थान इति प्रतिषेधात्सौ परतः पूर्वपदं न भवति। **शोभने माले ३**

अदूराद्भूत इति न वक्तव्यम्। पदान्तग्रहणं तु कर्तव्यम्। इह मा भूत्। भद्रं करोषि गौरिति। अप्रगृह्यस्य किम्। शोभने माले। * **आमन्त्रिते छन्दसि प्लुतविकारोऽयं वक्तव्यः** । अग्न ३ इ पत्नी वः। (३६२७) **तयोर्य्वावचि संहितायाम्** । ८। २। १०८॥ इदुतोर्यकारवकारौ स्तोऽचि संहितायाम्। अग्न ३ याशा। पट ३ वाशा। अग्न ३ यिन्द्रम्। पट ३ उदकम्। अचि किम्। अग्ना ३ इ वरुणौ। संहितायां किम्। अग्न ३ इ इन्द्रः। संहितायामित्यध्यायसमाप्तेरधिकारः। इदुतोरसिद्धत्वादयमारम्भः सवर्णदीर्घत्वस्य शाकल्यस्य च निवृत्त्यर्थः। यवयोरसिद्धत्वात् 'उदात्तस्वरितयोर्यणः

इति। 'ईदूदेद्-' इति प्रगृह्यसंज्ञा। **आमन्त्रिते इति**। अप्राप्ते एव प्लुते वचनम्। **अग्न३ इ इति**। अग्निशब्दस्य संबुद्धौ रूपं 'सामन्त्रितम्' इति आमन्त्रितसंज्ञा।

तयोर्य्वा। नन्विदं व्यर्थम् 'इको यणचि' इत्यनेनैव सिद्धमत आह— **इदुतोरसिद्धत्वादिति**। ननु सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु कथं ज्ञायते। 'प्लुतप्रगृह्या अचि-' इति प्रकृतिभावविधानात्। यस्य हि विकारः प्राप्तस्तस्य प्रकृतिभावो विधेयः, प्लुतस्यासिद्धत्वे न तस्य स्वरसन्ध्याख्यो विकारः प्राप्नोति। अस्तु प्लुतः सिद्धः। किमायातमिदुतोः? उच्यते। प्लुतकरणे यत्कार्यं तत्स्वरसन्धिषु सिद्धमिति सामान्येन ज्ञापकमाश्रयिष्यते, ततश्चेदुतोरपि सिद्धत्वात्सिद्ध एव यणादेशोऽत आह— **सवर्णदीर्घत्वस्येति**। यदीदं नोच्यत अग्न ३ इ इन्द्रं, पट ३ उ उदकमित्यत्र षाष्ठिकं यणादेशं बाधित्वा सवर्णदीर्घः स्यात्। अग्न ३ याशेत्यादौ च 'इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य-' इति प्रकृतिभावः स्यात्तद्बाधनार्थमिदं वक्तव्यमेव। ननु च तन्निवृत्तये यत्नान्तरमस्ति किं पुनस्तत्प्लुतस्य यणादेशो वक्तव्यः सवर्णदीर्घनिवृत्त्यर्थः शाकलनिवृत्त्यर्थश्च। तच्चावश्यं वक्तव्यं य इक् प्लुतपूर्वः न च प्लुतविकारः भो इ इन्द्रं भो इ यिन्द्रं गायतीति भोशब्दस्य छान्दसः प्लुतः, ततः परस्येकारस्य निपातत्वात् प्रकृतिभावे प्राप्ते तं बाधित्वा यणादेशः। तदेवं तस्यावश्यं कर्तव्यत्वेनैव यणा सिद्धेऽत आह-- **यवयोरिति**। तथाचोक्तं वृत्तिकृता—'किं तु यणा भवतीह न सिद्धं य्वाविदुतोर्यदयं विदधाति। तौ च मम स्वरसन्धिषु सिद्धौ शाकलदीर्घविधी तु निवर्त्यौ। इक् च यदा भवति प्लुतपूर्वस्तस्य यणं विदधात्यपवादम्। तेन तयोश्च न शाकलदीर्घौ यणस्वरबाधनमेव तु हेतुः'। अयमर्थः। 'इको यणचि' इति यणादेशेन किं रूपं प्रसिध्यति यतोऽयमाचार्यः इदुतोर्य्वौ विदधाति तौ चेदुतौ स्वरसन्धिषु सिद्धौ। ममेति सूत्रकारेणैकीभूतस्य वचनम्। एवं चोदिते परिहरति-- शाकलदीर्घविधी तु निवर्त्याविति। शाकलस्येदं शाकलं 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यण्। पुनश्चोदयति—इक् च यदेति। वार्तिककारोऽपि इकः प्लुतपूर्वस्य यणं विदधाति। स च प्रकृतिभावस्येव शाकलदीर्घविध्योरप्यपवादः। ततश्च तेनैव यणा एतयोरपि इदुतोः शाकलदीर्घौ न भविष्यति इति नार्थ एतेन।

स्वरितोऽनुदात्तस्य' (३६१७) इत्यस्य बाधनार्थो वा। (३६२८) **मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि** ।८।३।१॥ रु इत्यविभक्तिको निर्देशः। मत्वन्तस्य वस्वन्तस्य च रुः स्यात्। 'अलोऽन्त्यस्य' (४२) इति परिभाषया नकारस्य। इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमम्। हरिवो मेदिनं त्वा। 'छन्दसीरः' (३६००) इति वत्वम्। (३६२९) **दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च** ।६।१।१२॥ एते क्वस्वन्ता निपात्यन्ते। मीढ्वस्तोकाय तनयाय। * **वन उपसंख्यानम्**। कनिब्वनिपोः सामान्यग्रहणम्। अनुबन्धपरिभाषा तु नोपतिष्ठते। अनुबन्धस्येहानिर्देशात्। यस्त्वायन्तं वसुना प्रातरित्वः। इणः क्वनिप्। (३६३०) **उभयथर्क्षु** ।८।३।८॥ अम्परे छवि नकारस्य रुर्वा। पशूंस्तांश्चक्रे। (३६३१) **दीर्घादटि समानपादे** ।८।३।९॥ दीर्घान्नकारस्य रुर्वा स्यादटि तौ चेन्नाटौ एकपादस्थौ स्याताम्। देवाँ अच्छा सुमती। महाँ इन्द्रो य ओजसा। उभयथेत्यनुवृत्तेर्नेह। आदित्यान्याचिषामहे। (३६३२) **आतोऽटि नित्यम्** ।८।३।३॥ अटि परतो रोः पूर्वस्यातः स्थाने नित्यमनुनासिकः।

परिहरति—**यणः स्वरेति**। यणस्वरबाधनार्थत्वमेव हेतुः सूत्रारम्भस्येति। **मतु**। अनुबन्धपरित्यागेन सकारान्तस्य वस् इत्यस्य मतुपा सह द्वन्द्वः। अल्पाच्तरस्यापि सौत्रः परनिपातः। **मरुत्व इति**। मरुतो यस्य सन्तीति मतुप्। 'झयः' इति वत्वं 'तसौ मत्वर्थे' इति भत्वाज्जश्त्वं न। **हरिवो मेदिनमिति**। हरयो विद्यन्ते यस्येति मतुप् हरिवच्छब्दात्संबुद्ध्येकवचने 'उगिदचाम्-' इति नुम्। हल्ङ्यादिलोपे संयोगान्तलोपे च कृते नकारस्य रुः 'संयोगान्तलोपो रुत्वे सिद्धो वक्तव्यः' इति वचनात् 'हशि च' इत्युक्तम्। प्रसङ्गादाह—**दाश्वानिति**। **कनिब्वनिपोः सामान्येन ग्रहणमिति**। अनुबन्धनिर्देशात्तदनुबन्धकपरिभाषाया अनुपस्थानात् क्वनिपोऽपि ग्रहणम्। **प्रातरित्व इति**। प्रातरेतीति इणः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति क्वनिप्। 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्'। तदाह—**इणः क्वनिबिति**।

उभयथा। 'नश्छव्यप्रशान्' इति वर्तते। तेनैव नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम्। **पशूंस्तांश्चक्रे इति**। पशून् तानिति स्थिते नस्य रुः। पूर्वत्र 'अत्रानुनासिकः' इति वानुनासिकः। उत्तरत्र तु 'आतोऽटि नित्यम्' इत्यनुनासिकः। रेफस्य विसर्गः। तस्य 'विसर्जनीयस्य' इति सः। **दीर्घादटि समानपादे**। एकपर्यायः समानशब्दस्तदाह—**तौ चेन्नाटावेकपादस्थाविति**। नाटौ नकाराटौ। **देवाँ अच्छा। महाँ इन्द्रो इति**। देवान् अच्छा महानिति नस्य रुः। 'आतोऽटि नित्यम्' इति नित्यमनुनासिकः। **नेहेति**। एतेन महान् हि स इति बह्वृचानां पाठोऽपि व्याख्यातः। आकरे तु महां हीत्युदाहृतं तच्छाखान्तरे अन्वे-

महाँ इन्द्रः। तैत्तिरीयास्तु अनुस्वारमधीयते। तत्र छान्दसो व्यत्यय इति प्राञ्चः। एवं च सूत्रस्य फलं चिन्त्यम्। (३६३३) स्वतवान्पायौ। ८। ३। ११॥ रुर्वा। भुवस्तस्य स्वतवाँः पायुरग्ने। (३६३४) छन्दसि वाऽप्राम्रेडितयोः। ८। ३। ४९॥ विसर्गस्य सो वा स्यात् कुप्वोः प्रशब्दमाम्रेडितं च वर्जयित्वा। अग्ने त्रातर्ऋतस्कविः। गिरिर्न विश्वतस्पृथुः। नेह। वसुनः पूर्व्यस्पतिः। अप्रेत्यादि किम्। अग्निः प्र विद्वान्। परुषः परुषः। (३६३५) कःकरत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः। ८। ३।५०॥ विसर्गस्य सः स्यात्। प्रदिवो अपस्कः। यथा नो वस्यसस्करत्। सुपेशसस्करति। उरुणस्कृधि। सोमं न चारुं मघवत्सु नस्कृतम्। अनदितेरिति किम्। यथा नो अदितिः करत्। (३६३६) पञ्चम्याः परावध्यर्थे। ८। ३। ५१॥ पञ्चमीविसर्गस्य सः स्यादुपरिभवार्थे परिशब्दे परतः। दिवस्परि प्रथमं जज्ञे। अध्यर्थे किम्। दिवस्पृथिव्याः पर्योजः। (३६३७) पातौ च बहुलम्। ८। ३। ५२॥ पञ्चम्या इत्येव। सूर्यो नो दिवस्पातु। (३६३८) षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु। ८। ३। ५३॥ वाचस्पतिं विश्वकर्माणम्। दिवस्पुत्राय सूर्याय। दिवस्पृष्ठं भन्दमानः। तमसस्पारमस्य। परिवीत इळस्पदे। दिवस्पयो दिधिषाणाः। रायस्पोषं यजमानेषु। (३६३९) इडाया वा। ८। ३। ५४॥ पतिपुत्रादिषु परेषु। इळायास्पुत्रः। इळायाः पुत्रः। इळायास्पदे। इळायाः पदे। 'निसस्तपतावनासेवने' (२४०३) निसः सकारस्य मूर्धन्यः स्यात्। निष्टप्तं रक्षो निष्टप्ता अरातयः। अनासेवने किम्। निस्तपति। पुनःपुनस्तपतीत्यर्थः। (३६४०) युष्म-

---

षणीयम्। **एवं चेति**। विकल्पस्यैव व्यवस्थिततया प्रकृतसूत्रत्यागेन महल्लाघवं सूत्रारम्भे तु व्यत्ययोऽपि शरणीकरणीय इति महान् क्लेश इति भावः। **स्वतवान्**। स्वतवानित्येतस्य नकारस्य रुर्वा पायुशब्दे परे। **स्वतवा इति**। तु वृद्धौ सौत्रो धातुः ततोऽसुन्। स्वं तवो यस्यासौ स्वतवान्। 'दक्स्ववःस्वतवसां छन्दसि' इति नुम्। **परुषः परुष इति**। वीप्सायां द्विर्वचनम्। **कः करत्**। करिति कृञो लुङ् 'मन्त्रे घस' इत्यादिना च्लेर्लुक् तिपि गुणः। हल्ङ्यादिलोपः। 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इत्यडभावः। करदिति कृञ एव लुङ्। 'कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि' इति च्लेरङ्। 'ऋदृशोऽङि' इति गुणः। करतीति लट् व्यत्ययेन शप्। कृधीति लोट् मेर्हिः। 'श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छन्दसि' इति हेर्धिरादेशः। कृत इति कृञ एव क्तः। **पर्योज इति**। अत्र परिः सर्वतोभावे। **पातौ च**। क्वचित्पठ्यते पताविति। **धातुनिर्देश इति**। अन्ये तूदाहरणपर्यालोचनया लोडन्तानुकरणं मन्यन्ते। **षष्ठ्याः**। **वाचस्पतिमिति**।

त्तसतक्षुष्वन्तःपादम् । ८ । ३ । १०३ ॥ पादमध्यस्थस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्तकारादिषु परेषु । युष्मदादेशाः त्वंत्वातेतवाः । त्रिभिष्ट्वं देव सवितः ते- भिष्ट्वा । अग्निष्टे । अप्स्वग्ने सधिष्टव । अग्निष्टद्विश्वम् । द्यावा पृथिवी निष्टतक्षुः। अन्तःपादे किम् । तदग्निस्तदर्यमा । यन्मे आत्मनो मिन्दाभूदग्निस्तत्पुनरा- हार्जातवेदा विचर्षणिः । अत्राग्निरिति पूर्वपादस्यान्तो न तु मध्यः । (३६४१) यजुष्येकेषाम् । ८ । ३ । १०४ ॥ युष्मत्तत्तक्षुषु परतः । सस्य मूर्धन्यो वा । अर्चिभिष्ट्वम् । अग्निष्टे अग्रम् । अर्चिभिष्टतक्षुः । पक्षे अर्चिभिस्त्व- मित्यादि । (३६४२) स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि । ८ । ३ । १०५ ॥ नृभिष्टु- तस्य नृभिः स्तुतस्य । गोष्टोमम् । गोस्तोमम् । पूर्वपदादित्येव सिद्धे प्रपञ्चार्थ- मिदम् । (३६४३) पूर्वपदात् । ८ । ३ । १०६ ॥ पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य सस्य षो वा । यदिन्द्राग्नी दिविष्ठः । युवं हि स्थः स्वर्पती । (३६४४) सुञः। ८ । ३ । १०७ ॥ पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य सुञो निपातस्य सस्य षः । ऊर्ध्व ऊषु णः । अभीषु णः । (३६४५) सनोतेरनः । ८ । ३ । १०८ ॥ गोषा इन्दो नृषा असि । अनः किम् । गोसनिः । (३४४६) सहेः पृतनर्ता- भ्यां च । ८ । ३ । १०९॥ पृतनाषाहम् । ऋताषाहम् । चात् ऋतीषाहम् । (३६४७) निव्यभिभ्योड्व्यवाये वा छन्दसि । ८ । ३ । ११९ ॥ सस्य मूर्धन्यः । न्यषीदत् । न्यसीदत् । व्यषीदत् । व्यसीदत् । अभ्यष्टौत् ।

'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति षष्ठ्यलुक् । **निसस्तपता** । आसेवनं पौनःपुन्यं ततोऽन्यस्मिन्नित्यर्थः ।

युष्मत्तत्तक्षुष्विति । सकारान्तानुकरणात् परस्य सुप्सकारस्य 'नुम्- विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि' इति षत्वम् । 'ह्रस्वात्तादौ' इत्यतः तादाविति वर्तते । तदाह—**तकारादिष्विति** । एतद्युष्मद एव विशेषणं नेतरयोरव्यभिचारात् । **त्वं त्वा ते तवा इति** । एतेषामेव संभव इत्यर्थः । **स्तुतस्तोमयोः** । एतयोः परतः सस्य षत्वं स्यात् । **पूर्वपदादित्येव सिद्ध इति** । पूर्वं पदं पूर्वपदमिति सामान्यत आश्रीयते न तु समासावयव एवेति वाक्येऽपि तेनैव सिद्धं षत्वमिति भावः । ततश्च स्तुतस्तोमग्रहणं प्रपञ्चार्थं छन्दोग्रहणं तूत्तरार्थं कर्तव्यमेव । **ऊषुण इत्यादि** । 'इकः सुञि' इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं नस् इत्यादेशस्य 'नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः' इति णत्वम् । **सनोतेरनः** । अनन्तस्य सनोतेः सस्य षः स्यात् । **गोषा इति** । 'जनसनखनक्रमगमो विट्' । 'विड्वनो' इत्यात्वम् । **गोसनिरिति** । 'छन्दसि वनसनरक्षिमथाम्' इतीन्प्रत्ययः । **निव्यभिभ्यो** । 'न रपर' इत्यतो नेति वर्तते । तत्र निषेधविकल्पे विधिविकल्प एव फलतीत्याह— **मूर्धन्यो वा स्यादिति** । **अभ्यष्टौदिति** । 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' इति वृद्धिः ।

अम्बस्तौव। (३६४८) **छन्दस्यृदवग्रहात्** । ८ । ४ । २६ ॥ ऋकारान्तादवग्रहात्परस्य नस्य णः। नृमणाः। पितृयाणम्। (३६४९) **नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः** । ८ । ४ । २७ ॥ धातुस्थात्। अग्ने रक्षा णः। शिक्षा णो अस्मिन्। उरु णस्कृधि। अभीषु णः। मो षु णः। इत्यष्टमोऽध्यायः।

इति सिद्धान्तकौमुद्यां वैदिकी प्रक्रिया।

स्वरप्रक्रिया। २८।

(३६५०) **अनुदात्तं पदमेकवर्जम्** । ६ । १ । १५८ ॥ परिभाषेयं स्वरविधिविषया। यस्मिन्पदे यस्योदात्तः स्वरितो वा विधीयते तमेकमचं

छन्दस्यृदव। अवगृह्यते विच्छिद्य पठ्यते इत्यवग्रहः। ऋच्चासाववग्रहश्च ऋदवग्रहस्तस्मात्। **नृमणा इति**। अत्र संहिताधिकारात्संहिताकाल एव एतेषां णत्वं पदकाले चावग्रहः क्रियते। तेनावग्रहयोग्यत्वादृकारोऽवग्रह इत्युक्तः न तु तद्दशापन्नः। अत्र हि नृमना इति पदकालेऽवगृह्यते। **नश्च**। धातुस्थान्निमित्तादुत्तरस्य उरुशब्दात् षुशब्दाच्च परस्य नस् इत्येतस्य णः स्यात्। धातौ तिष्ठतीति धातुस्थो रेफः षकारश्च। उरु इति स्वरूपग्रहणम्। षु इति कृतषत्वस्य सुञो ग्रहणं न सप्तमीबहुवचनस्य। तेन इन्द्रो धर्ता गृहेषु नः इत्यादौ न। नसिति नासिकादेशस्य नसादेशस्य च सामान्येन ग्रहणम्। **रक्षा ण इति**। रक्षेति लोटो मध्यमपुरुषैकवचानान्तं 'द्व्यचोऽतस्तिङः' इति दीर्घः। **उरुणस्कृधीति**। कृञो लोट् सेर्हिः 'श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छन्दसि' इति हेर्धिः। 'कः करत्' इत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वम्। **अभीषुण इति**। 'इकः सुञि' इति दीर्घः। एवं मोषुण इत्यत्रापि। सर्वत्रोदाहरणे अस्मदादेशो नस्।

इति श्रीमन्मौनिकुलतिलकायमानगोवर्धनभट्टात्मजरघुनाथभट्टात्मजेन जयकृष्णेन कृतायां सुबोधिन्याख्यायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां वैदिकी प्रक्रिया समाप्तिमगमत्।

अनुदात्तं पदम्। **परिभाषेयमिति**। नाधिकारोऽस्वरितत्वात्। 'आद्युदात्तश्च' 'समानोदरे शयित ओ चोदात्तः' इत्यादीनामसंग्रहश्च स्यात्। परिभाषाया लिङ्गापेक्षायामाह—**स्वरविधीति**। सूत्रे अनुदात्तशब्दोऽर्शआद्यजन्तः पदसामानाधिकरण्यात्। अत्रानुदात्तस्य क्रियमाणत्वात् तद्भिन्न उदात्तः स्वरितो वा वर्ज्यत इत्याह—**तमेकमिति**। यत्तदोर्नित्यसंबन्धाद्यस्योदात्तस्वरितविधानं

वर्जयित्वा शेषं तत्पदमनुदात्ताच्कं स्यात् । गोपायतं नः । अत्र 'सनाद्यन्ताः–' (२३०४) इति धातुत्वे धातुस्वरेण यकाराकार उदात्तः शिष्टमनुदात्तम् ।
*** सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वाच्यम् ।**
तेनोक्तोदाहरणे गुपेर्धातुस्वर आयस्य प्रत्ययस्वरश्च न शिष्यते । अन्यत्रेति किम् । यज्ञं यज्ञमभिवृधे गृणीतः । अत्र सति शिष्टोऽपि श्ना इत्यस्य स्वरो न शिष्यते किं तु तस एव । **(३६५१) अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः। ६। १। १६१॥**

तस्यैव वर्जनम् । एकग्रहणं विधीयमानस्योपलक्षणम् । तेन ' तवै चान्तश्च युगपत् ' इति द्वयोर्वर्जनम् । इन्द्राबृहस्पती इत्यत्र ' देवताद्वन्द्वे च ' इति सूत्रेण पदद्वयस्यापि प्रकृतिस्वरे विधेये त्रयाणां वर्जनम् । बृहस्पतिशब्दो हि वनस्पत्यादित्वादाद्युदात्त इति स्थितम् । **गोपायतमिति** । गुप इत्यस्य ' धातोः ' इत्यन्त उदात्तः । ततः आयः प्रत्ययः ' आद्युदात्तश्च ' इति प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । ततः ' सनाद्यन्ताः– ' इति धातुसंज्ञायां ' धातोः ' इति यकाराकार उदात्तः । स च प्रागुक्तयोरुदात्तयोः सतोः पश्चात्प्रवृत्तत्वात्सति शिष्टः अतो बलवान् । तस्य ' अनुदात्तौ सुप्पितौ ' इत्यनेनानुदात्तेन शबकारेण सह 'अतो गुणे' इति पररूपे कृते 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्युदात्तः । थसस्तमादेशः । तस्य 'तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशात्–' इत्यनेनादुपदेशात्परत्वादनुदात्तत्वम् । तस्य 'उदात्तादनुदात्तस्य –' इति स्वरितः । नन्वत्र तमिति स्वरितमाश्रित्य 'अनुदात्तं पदम्–' इति परिभाषया शेषनिघातः स्यादिति चेन्मैवम् । यथोद्देशपक्षाश्रयणेनेयं परिभाषा त्रिपाद्यां न प्रवर्तते इत्यत्र ज्ञापकं तव्यतस्तित्त्वं 'यतोऽनावः' इति च ।

सति शिष्टेति । यो हि यस्मिन् सति शिष्यते स सतिशिष्टः तस्य बाधको भवतीत्यर्थः। एतच्च सति शिष्टस्य बाधकत्वं न्यायसिद्धम् । तथा हि उदात्तस्वरितविधिभिरेकवाक्यतामापन्नयाऽनया शेषनिघातः क्रियते तत्रोत्सर्गस्यापवादस्य वा चरमा या प्राप्तिस्तत्रास्या उपस्थाने पूर्वा प्रवृत्तिर्बाध्यते । तद्यथा औपगवत्वमित्यत्राणुप्रत्यये त्वप्रत्यये च ' आद्युदात्तश्च ' इति प्रवर्तमानं स्वस्यैव प्रथमप्रवृत्तिं बाधते द्वितीयप्रवृत्त्या लक्ष्यं परिनिष्ठापयतीति दिक् । ननु यदि सति शिष्टः स्वरो बलीयस्तर्हि सति शिष्टत्वाद्विकरणस्वरोऽपि बलीयः स्यात् । तथा च गृणीत इत्यादि मध्योदात्तं पदं स्यादत आह—**अन्यत्रेति** । सति शिष्टोऽपि विकरणस्वरः प्रत्ययस्वरं न बाधत इत्यर्थः । अत्र च ज्ञापकं तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तविधानम् । तथाहि यद्यपि लावस्थायां तासिर्विधीयते तथापि लकारमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गेषु परेषु च लादेशेषु कृतेषु पश्चात्तासिरिति तत्स्वरस्य सति शिष्टत्वात् शेषनिघातेनैव सिद्धेरनर्थकं तत्स्यात् । **गृणीत इति** । अन्तोदात्तं पदम् । अत्र ' तास्यनुदात्त ' इति लसार्वधातुकनिघातो न, अदुपदेशेति तपरकरणात् श्नाप्रत्ययस्यादन्तत्वाभावात् । ' तिङ्ङतिङः ' इति निघातस्तु न भवति ' यद्वृत्तान्नित्यम् ' इति निषेधात् ।

यस्मिन्ननुदात्ते परे उदात्तो लुप्यते तस्योदात्तः स्यात् । देवीं वाचम् । अत्र ङीबुदात्तः । (३६५२) चौ । ६ । १ । २२२ ॥ लुप्ताकारेऽञ्चतौ परे पूर्वस्यान्तोदात्तः स्यात् । उदात्तनिवृत्तिस्वरापवादः । देवद्रीचीं नयत देवयन्तः । * अतद्धित इति वाच्यम् । दाधीचः । माधूचः । प्रत्ययस्वर एवात्र । (३६५४) आमन्त्रितस्य च । ६ । १ । १९८ ॥ आमन्त्रितस्यादिरुदात्तः स्यात् । अग्ने इन्द्र वरुण मित्र देवाः । (३६५४) आमन्त्रितस्य च । ८ । १ । १९ ॥ पदात्परस्यापादादिस्थितस्यामन्त्रितस्य सर्वस्यानुदात्तः स्यात् ।

स हि व्यवहितेऽपि प्रवर्तते । **तस एवेति** । तस 'आद्युदात्तश्च' इत्याद्युदात्तः स्वरः शिष्यत इत्यर्थः । **अनुदात्तस्य** । देवशब्दोऽच्प्रत्ययान्तत्वात् 'चितः' इत्यन्तोदात्तः पचादिषु देवडिति पाठात् 'टिड्ढा' इति ङीप् तस्य 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इत्यनुदात्तत्वे 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । नन्वनुदात्तस्येति व्यर्थं न ह्याद्युदात्ते स्वरिते वा परे उदात्तलोपोऽस्ति । न च प्रसज्यत इति प्रासङ्गः कर्मणि घञ् 'कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः' इत्यन्तोदात्तम् । 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' इत्युपसर्गस्य दीर्घः 'तं वहति' इति प्रग्घिताद्यत् तित्त्वात्स्वरितः, तस्मिन् परे 'यस्य' इति लोपः । अत्र स्वरिते परे उदात्तलोपोऽस्त्येवेति वाच्यम् । स्वरिते हि विधीयमाने परिशिष्टम् 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इत्युनुदात्तं तत्कृत उदात्तलोप इति चेत्सत्यम् । मा हि धुक्षातामित्यत्र दुहेर्लुङ्यात्मनेपदमातां 'शल इगुपधा' इति च्लेः क्सः आतामित्यस्य 'तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशात्' इति लसार्वधातुकमनुदात्तत्वम् । क्सः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः 'क्सस्याचि' इत्यकारलोपः । अत्र 'कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः' इत्यत अन्त इत्यधिकारादन्त्यस्योदात्तत्वं स्यात् सति त्वस्मिन्नादेर्भवति ।

ननु यत्रोदात्तलोप इत्युच्यमाने कथमन्त्यस्य प्रसङ्गः । न हि तदुदात्तलोपस्य निमित्तमिति चेत्तर्हि आदेरपि न प्राप्नोति । तस्याप्युदात्तलोपं प्रत्यनिमित्तत्वात् । 'क्सस्याचि' इत्यजादौ प्रत्यये विधानात् । तस्माद्यत्र प्रत्यय उदात्तलोपस्तत्संबन्धिनोऽनुदात्तस्योदात्तो भवतीति सूत्रार्थेनान्ताधिकारादन्त्यस्य प्रसङ्गः । यदि तु निमित्तत्वानादरेण यत्रानुदात्ते परत उदात्तलोपस्तस्योदात्तो भवतीति सूत्रार्थस्तदानुदात्तस्येति न वक्तव्यम् । अन्त्यस्य प्रसङ्गाभावात् । न च मा हि धुक्षातामित्यत्र 'तिङ्ङतिङः' इति निघातः स्यादिति वाच्यम् । 'हि च' इति निषेधात् । **उदात्तनिवृत्तीति** । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोदात्तस्याञ्चत्यकारस्य 'अचः' इति लोपे सति 'अनुदात्तस्य च' इति सूत्रेणोदात्तः प्राप्तस्तस्यायमपवादः इत्यर्थः । **देवद्रीचीमिति** । देव अच इति स्थिते 'विष्वग्देवयोः' इति देवशब्दस्याद्रि आदेशः । 'उगितश्च' इति ङीप् 'अचः' इत्यञ्चतेरकारलोपः । 'चौ' इति

प्रागुक्तषाष्ठस्यापवादोऽयमाष्टमिकः । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति । अपादादौ किम् । शुतुद्रि स्तोमम् । ' आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ' (४१२) । अग्न इन्द्र । अत्रेन्द्रादीनां निघातो न । पूर्वस्याविद्यमानत्वेन पदात्परत्वाभावात् । ' नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ' (४१३) । समानाधिकरणे आमन्त्रिते परे विशेष्यं पूर्वमविद्यमानवन्न । अग्ने तेजस्विन् । अग्ने त्रातः । सामान्यवचनं किम् । पर्यायेषु मा भूत् । अघ्न्ये देवि सरस्वति । (३६५५) **(सामान्यवचनं) विभाषितं विशेषवचने** । ८ । १ । ७४ ॥ अत्र भाष्यकृता बहुवचनमिति पूरितम् । सामान्यवचनमिति च पूर्वसूत्रे योजितम् । आमन्त्रितान्ते विशेषणे परे पूर्वं बहुवचनान्तमविद्यमानवद्वा । देवीः षळुर्वीरुरु नः कृणोत । अत्र देवीनां विशेषणं षडिति । देवाः शरण्याः । इह द्वितीयस्य नि-

---

दीर्घत्वम् । द्रीतीकार उदात्तः । ततः परस्य ' उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः ' इति स्वरितत्वम् । **अतद्धित इति** । चौ यः स्वरः स तद्धिते परतो न भवतीत्यर्थः । अन्यथा देवद्रीचीमित्यादौ यथोदात्तनिवृत्तिस्वरं बाधते तथा दाधीच इत्यादौ प्रत्ययस्वरमपि सति शिष्टस्वरो बाधेत । तस्मादतद्धित इति वक्तव्यम् । । अस्मिंश्च सति उदात्तनिवृत्तिस्वरस्यायमपवाद इति फलितम् । **दाधीच इति** । दधि अच् अण् इति स्थितेऽण्स्वर उदात्तत्वे कृते ' अचः ' इत्यकारलोपः । ततः सति शिष्टत्वात् ' चौ ' इति स्वरः प्राप्तो निषिध्यते । तथा चाण्प्रत्ययस्वरेणैव व्यवस्था । तदाह— **प्रत्ययस्वर एवात्रेति** । **अग्न इत्यादि** । ' सामन्त्रितम् ' इत्यनेनामन्त्रितत्वम् । **प्रागुक्तषाष्ठस्येति** । आमन्त्रितस्य चेत्यस्य । **इमं म इति** । मेशब्दात्परत्वमाश्रित्य गङ्गेप्रभृतीनां त्रयाणामनुदात्तः । स च पदपाठे स्पष्ट एव । संहितायां तु ' स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् ' इति वक्ष्यमाणा प्रचयापरपर्याया एकश्रुतिः प्रवर्तते । **शुतुद्रीति** । षाष्ठेन ' आमन्त्रितस्य च ' इत्यनेनाद्युदात्तः ।

आमन्त्रितं पूर्वम् । **अग्न इन्द्रेति** । सर्वाणि षाष्ठेनाद्युदात्तानि । **निघातो नेति** । आष्टमिकेनेति भावः । **नामन्त्रिते** । अत्रोत्तरसूत्रस्थं सामान्यवचनमत्र संबन्धनीयमिति भाष्यम् । तद्याचष्टे—**विशेष्यमिति** । विशेष्यसमर्पकमित्यर्थः । क्वचित्तु ' नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ' इति पाठः स वृत्त्यनुरोधेनेति ज्ञेयम् । **अग्ने तेजस्विन्नित्यादि** । अग्ने इत्यस्य विद्यमानत्वात्तेजस्विन्नित्यस्य त्रातरित्यस्य चाष्टमिकनिघातः । **अघ्न्ये देवि सरस्वतीति** । तैत्तिरीयके ब्राह्मणे सहस्रमर्ती प्रकृत्य ' इडेरन्ते दिते सरस्वति प्रिये प्रेयसि महि विश्रुति एतानि ते अघ्निये नामानि ' । वृत्तौ तु ' इडे काव्ये विहव्ये ' इति पाठः । स तु शाखान्तरे

पातो वैकल्पिकः। (३६५६) सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे। २। १। २॥ सुबन्तमामन्त्रिते परे परस्याङ्गवत्स्वरे कर्तव्ये। द्रवत्पाणी शुभस्पती। शुभ इति शुभेः क्विबन्तात्षष्ठ्यन्तस्य, परशरीरानुप्रवेशे षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम्। न चाष्टमिको निघातः शङ्क्यः। पूर्वामन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वात्। यत्ते दिवो दुहितर्मर्त्त भोजनम्। इह दिवःशब्दस्याष्टमिको निघातः। परशुना वृश्चन्। * षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनम्। षष्ठ्यन्तमामन्त्रितान्तं प्रति यत्कारकं तद्वाचकं चेति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः। तेनेह न। अयमग्ने जरिता। कृतेनाग्ने ब्रह्मणा। समर्थानुवृत्त्या वा सिद्धम्। * पूर्वाङ्गवच्चेति वक्तव्यम्। आ ते पितर्मरुताम्। प्रति त्वा दुहितर्दिवः। * अव्ययानां न। उच्चैरधीयान। * अव्ययीभावस्य त्विष्यते। उपाग्न्यधीयान। (३६५७) उदात्तस्वरि-

---

द्रष्टव्यः। समानाधिकरणग्रहणं पाणिनिमतेऽग्न इन्द्र वरुण इत्यादौ व्यधिकरणनिवृत्त्यर्थम्। भाष्यकृन्मते विस्पष्टार्थं सामान्यवचनापेक्षत्वात्तत्र सामानाधिकरण्यस्यावश्यं स्थितत्वात्। **सामान्य** । बहुवचनमिति पूर्वनिषेधस्यास्य विकल्पस्य च विषयविभागार्थम्। **देवीः षडिति** । अत्र देवीरित्यामन्त्रितं नाविद्यमानवत्। तेन षडित्यस्य निघातः। **शरण्या इति** । शरणं रक्षितृत्वं तत्र साधवः शरण्याः। इति यत्। **द्वितीयस्येति** । षष्शब्दस्य शरण्यशब्दस्य चेत्यर्थः। **सुबामन्त्रिते। परस्याङ्गवदिति** । तस्यैव परस्यामन्त्रितस्याङ्गवदेकदेशवद्भवति। तद्ग्रहणेन गृह्यत इत्यर्थः। **षष्ठ्यामन्त्रित** । अत्र षष्ठीशब्देन षष्ठ्यर्था विभक्तिरुच्यते। तेन गोषु स्वामिन्नित्यत्रापि पराङ्गवद्भावः सिध्यति। **परशुना वृश्चन्निति** । आङ्परयोः 'खनिशृभ्यां डिच' इति कुप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः। **षष्ठ्यन्तमामन्त्रितान्तं प्रति यत्कारकमिति** । यद्यप्यामन्त्रितस्य द्रव्यवचनत्वान्न कारकापेक्षा तथापि आमन्त्रिततया धातुवाच्या या क्रिया तस्यास्तदपेक्षास्तीति तत्कारकमित्यर्थः। **पितर्मरुतामिति** । अत्र मरुतामिति परं पदं पूर्वस्य पितरित्यस्याङ्गवद्भवति। पितरित्यामन्त्रितनिघातेनानुदात्तं ततः परं मरुतामित्येतदप्यनुदात्तमेव भवतीत्यर्थः। **अव्ययानां नेति** । तेनोच्चैरधीयानेत्यत्र 'आमन्त्रितस्य च' इत्याद्युदात्तत्वं न। न च निषेधवैयर्थ्यम्। 'निपाता आद्युदात्ताः' इत्याद्युदात्तत्वस्यानिवारणादिति वाच्यम्। स्वरादिष्वन्तोदात्तयोरुच्चैर्नीचैःशब्दयोः पाठात्। **अव्ययीभावस्य त्विति** । 'अव्ययीभावश्च' इति अव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञा सूत्रे लुङ्मुखस्वरोपचारा इति गणनादन्यत्राव्ययसंज्ञाभावेन 'अव्ययानां न' इति निषेधो न प्रवर्तते इति भावः। **उपाग्न्यधीयानेति** । पराङ्गवद्भावेनामन्त्रितस्येत्याद्युदात्तत्वम्।

अभ्यभीति । अभिशब्द 'उपसर्गाश्चाभिवर्जम्' इत्याद्युदात्तनिषेधात् फिट्स्वरेणान्तोदात्तः। तस्य 'नित्यवीप्सयोः' इति द्वित्वम् 'तस्य परमाम्रेडितम्'

तयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य । ८ । २ । ४ ॥ उदात्तस्थाने स्वरितस्थाने च यो यण् ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात् । अभ्याभि हि । स्वरितस्य यणः । खलप्व्याशा । अस्य स्वरितस्य त्रैपादिकत्वेनासिद्धत्वाच्छेषनिघातो न । (३६५८) **एकादेश उदात्तेनोदात्तः** । ८ । २ । ५ ॥ उदात्तेन सहैकादेश उदात्तः स्यात् । क्व वोऽश्वाः । क्वावरं मरुतः । (३६५९) **स्वरितो वानुदात्ते**

' अनुदात्तं च ' इति परस्यानुदात्तत्वं तस्मिन्नेव परे इकारस्योदात्तस्य यणि कृते उदात्तयणः परत्वाद्यकारात्स्वरितः । खलपूशब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । तस्य 'ओः सुपि' इति यण् । स उदात्तयण् । ततः परो ङिप्रत्ययः सुप्त्वादनुदात्तः । तस्यानेन स्वरितः । 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इत्युदात्तत्वं तु न । ' नोङ्धात्वोः ' इति निषेधात् । तस्य च स्वरितेकारस्य यणि ततः परस्य शाशब्दाकारस्यानेनैव स्वरितः । आशा शब्दो हि ' आशाया अदिगाख्या चेत् ' इत्यन्तोदात्तत्वादनुदात्तादिः । **अस्येति** । आशाशब्दप्रथमाकारस्थानिकस्येत्यर्थः । **शेषेति** । आशाशब्दस्य निघातो नेत्यर्थः । ननु यणादेशं प्रति स्वरितस्यासिद्धत्वात्स्थानिन्येव यण् प्रवृत्तः यथा औजढदित्यत्र हतशब्दे द्वित्वं प्रवर्तते न तु ढशब्दे । न च स्वरितयणः परस्येत्याश्रयणात्सिद्धत्वं शङ्क्यम् । तथा सति ' उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः ' इत्यनेन यत्र स्वरितः क्रियते तत्रापि ह्यसिद्धत्वं न स्यात् । न चेष्टापत्तिः, लक्ष्यविरोधात् । ' प्रत्यभिरक्षसामप्रमरूयत् ' इत्यादौ स्वरितादर्शनात् । न च नोदात्तस्वरितोदयमिति निषेधः शङ्क्यः । ' अनन्तरस्य ' इति न्यायेन ' उदात्तादनुदात्तस्य ' इति यत्र प्राप्तिस्तन्मात्रस्य निषेधात् । अन्यथा खलप्व्याशान्या अग्निर्मोह्या अस्मानित्यादावपि निषेधापत्तिरिति चेत् । अत्राहुर्भाष्यकाराः—' योगविभागः करिष्यते उदात्तयणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितो भवति । ततः स्वरितयणः, उदात्तयण इत्यनुवर्तते, उदात्तयण इत्येवं योऽभिनिर्वृत्तः स्वरितस्तद्यणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यादित्यर्थः । एवं चास्यैवाश्रयात्सिद्धत्वं नान्यस्य । **एकादेश इति** । उदात्तयोरेव स्थानित्वे आन्तरतम्यादेव सिद्धम् । अन्यतरस्यानुदात्तत्वे स्वरितत्वे वा आन्तरतम्यात् स्वरिते प्राप्ते विधिरयमिति ध्वनयन्नुदाहरणद्वयमाह—**क्व वोऽश्वा इत्यादि** । ' बहुवचनस्य वस्नसौ ' इत्यत्र ' अनुदात्तं सर्वमपादादौ ' इत्यधिकाराद्वस् अनुदात्तः । अशेः क्वनिति व्युत्पादनादश्वशब्द आद्युदात्तः । वसो रुत्वम् । उत्वम् । ' एङः पदान्तादति ' इति पूर्वरूपम् । **क्वेति** । ' किमोत् ' ' क्वाति ' इति किमः क्वादेशः ' तित्स्वरितम् ' । अवरशब्दः ' स्वाङ्गशिटामदन्तानाम् ' इत्याद्युदात्तः । तयोर्दीर्घ उदात्तः ।

स्वरितो । **वीदमित्यादि** । विशब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः । इदंशब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः । तयोरेकादेशः स्वरितः । दिविशब्दे ' उडिदंपदात् ' इति विभक्तिरुदात्ता । ईयते ' ईङ् गतौ ' दिवादिः । ' तिङ्ङतिङः ' इति निहतम् ।

पदादौ । ८ । २ । ६ ॥ अनुदात्ते पदादौ परे उदात्तेन सहैकादेशः स्वरितो वा स्यात् । पक्षे पूर्वसूत्रेणोदात्तः । वी३दं ज्योतिर्हृदये । अस्य श्लोको दिवीयते । व्यवस्थितविभाषात्वादिकारयोः स्वरितः । दीर्घप्रवेशे तूदात्तः । किंच 'एङः पदान्तात्' (८६) इति पूर्वरूपे स्वरित एव । तेऽवदन् । सो३ऽयमागात् । उक्तं च प्रातिशाख्ये । इकारयोश्च प्रश्लेषे क्षैप्राभिनिहतेषु चेति । (३६६०) **उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः । ८ । ४ । ६६ ॥** उदात्तात्परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात् । अग्निमीळे । अस्याप्यसिद्धत्वाच्छेषनिघातो न । तमीशानासः ।

अत्रैकादेश उदात्तः । **इकारयोः स्वरित इति ।** ह्रस्वेकारयोरेवेत्यर्थः । **दीर्घप्रवेशे त्विति ।** दिवीयत इत्यत्र । **उदात्त इति ।** 'एकादेश उदात्त' इत्यनेन । इयं च बह्वृचानां व्यवस्थोक्ता अन्येषामपि तदीयप्रातिशाख्यानुसारेण ज्ञेया । **पूर्वरूपे इति ।** तेऽवदन्नित्यादौ ते इति तच्छब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः जसः सुप्त्वात् ' ' अनुदात्तौ सुप्पितौ ' इत्यनुदात्तः । तयोरेकादेश उदात्तः । **अवदन्निति ।** वदेर्लङि प्रथमपुरुषबहुवचनम् । ते इत्यतिङन्तात्परस्य तस्य ' तिङ्ङतिङः ' इति निघातः । **सोऽयमिति ।** स इति तच्छब्दस्य प्रथमैकवचनम् । तच्छब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः । सुइति ' सुप्त्वादनुदात्तः ' तस्य रुत्वे उत्वे गुणे च कृते एकादेशेनौकार उदात्तः । अयमितीदमः प्रथमैकवचनं फिट्स्वरेणान्तोदात्तम् । तयोः ' एङः पदान्ता ' इति पूर्वरूपे ओकारः स्वरितः । **इकारयोश्च प्रश्लेष इति ।** ह्रस्वयोरिकारयोः सवर्णदीर्घे । ह्रस्वयोर्यत्र सवर्णदीर्घः स प्रश्लेष इत्युच्यते । उदात्तस्वरितस्थाने यो यण् स क्षैप्रः सन्धिः । यत्र ' एङः पदान्तात्–' इति स अभिनिहतसन्धिरुच्यते । तेषु स्वरितः स्वीक्रियत इत्यर्थः । ' वीदं ज्योतिः ', ' अभ्यभि हि ', ' तेऽवदन् इति क्रमेणोदाहरणानि । **उदात्तादनुदात्तस्य ।** यत्र ' तयोर्य्वावचि ' इत्यतः संहितायामित्यनुवर्तते तेन पदकालेऽनुदात्तमेव । **अग्निमीळे इति ।** अग्निशब्दः फिट्स्वरेण प्रत्ययस्वरेण वान्तोदात्तः । अम् सुप्त्वादनुदात्तः । ' अमि पूर्वः ' इति एकादेश उदात्तः । ईळे इति तु ' ईड स्तुतौ ' लटि उत्तमपुरुषैकवचनम् । 'द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य संपद्यते स डकारो ळकारः' इति वक्ष्यमाणेन प्रातिशाख्येन डस्य ळः । ' तिङ्ङतिङः इति निहतम् । ईकारस्य स्वरितः । न च मकारेण व्यवधानम् । 'स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् ' इति परिभाषणात् । एवं सर्वत्र ज्ञेयम् । ननु 'तित्स्वरितम्' इत्यस्यानन्तरमिदं वक्तव्यम् । एवं स्वरितग्रहणं न कर्तव्यं भवतीत्याशङ्क्याह—**अस्येति** । यदि तत्र क्रियेत ' अनुदात्तं पदमेकवर्जम् इत्येतत्प्रवर्तेत, इह प्रकरणे न प्रवर्तते स्वरितस्यासिद्धत्वात् । तेन द्वयोरप्युदात्तस्वरितयोः श्रवणं सिद्धम् । **तमीशानास इति ।** तमिति तच्छब्दस्य द्वितीयैकवचनमन्तोदात्तम् । ईशानशब्दाज्जसि ' आज्जसेरसुक् ' इत्यसुगागमे

(३६६१) नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम् । ८ । ४ । ६७॥ उदात्तपरः स्वरितपरश्चानुदात्तः स्वरितो न स्यात् । गार्ग्यादिमते तु स्यादेव । प्र य आ रुः । वोऽश्वाः क्वा ३ भीशवः । **(३६६२) एकश्रुति दूरात्संबुद्धौ** । १ । २ । ३३ ॥ दूरात्संबोधने वाक्यमेकश्रुति स्यात् । त्रैस्वर्यापवादः । आगच्छ भो माणवक । **(३६६३) यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु** । १ । २ । ३४ ॥ यज्ञक्रियायां मन्त्र एकश्रुतिः स्याज्जपादीन्वर्जयित्वा । अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत् ।

कृते रूपम् । 'ईश ऐश्वर्ये' अस्माच्छानच् । चित्त्वादन्तोदात्तः । जसः सुप्त्वादनुदात्तत्वम् । ईकारस्य सकाराकारस्य च स्वरितत्वम् । **नोदात्त** । उदात्तस्वरितौ उदयौ यस्मादिति बहुव्रीहिः । उदयशब्दः परशब्देन समानार्थः प्रातिशाख्येषु प्रसिद्धः । लाघवार्थं परशब्दे प्रयोक्तव्ये मङ्गलार्थमुदयशब्दः प्रयुक्तः । तथा चोक्तं भाष्ये 'मङ्गलादीनि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाणि भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि च' । इहादौ वृद्धिशब्दो, मध्ये शिवशब्दः 'शिवशमरिष्टस्य करे' इति, अन्ते चायमुदयशब्द इति पाणिनीये मङ्गलं कृतम् । **प्र य आरुरिति** । ये इति यच्छब्दस्य प्रथमाबहुवचनं फिट्स्वरेणान्तोदात्तम् । **आरुरिति** । अर्तेर्लिटि प्रथमपुरुषबहुवचनं झिः । तस्य 'परस्मैपदानाम्—' इत्युस् प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । न च 'तिङ्ङतिङः' इति निघातः शङ्क्यः । 'यद्वृत्तान्नित्यम्' इति निषेधात् । आकारस्य 'उदात्तस्वरितपरस्य' इति वक्ष्यमाणेन सन्नतरादेशः । **वोऽश्वाः क्वेति** । अत्रापि श्वेत्याकारस्य सन्नतरः । **क्वेति** । 'किमोत्', 'तित्स्वरितम्' ।

एकश्रुति । संबोधनं संबुद्धिरित्यनेनान्वर्थस्य संबुद्धिशब्दस्य ग्रहणं, न 'एकवचनं संबुद्धिः' इति पारिभाषिकस्य । सति तु ग्रहणे आगच्छत देवब्राह्मणा इत्यत्र न स्यात्तदाह—**दूरात्संबोधने इति** । अन्वर्थग्रहणं च दूरादित्यनेन संबन्धाल्लभ्यते । न ह्यामन्त्रितविभक्तेः दूरत्वमदूरत्वं च संभवति । संबोधनस्य तु क्रियारूपत्वादपादानत्वाद्दूरादिति विशेषणसंभवः, दूरत्वं न देशस्वरूपमाश्रीयते अनवस्थितत्वात् किं तर्हि संबोधनक्रियापेक्षया दूरत्वं यावति देशे प्रकृतिप्रयत्नोच्चारितं संबोध्यमानेन न श्रूयते किं त्वधिकं प्रयत्नमपेक्षते तत्संबुद्धौ दूरं भवति । **एकश्रुतिरिति** । उदात्तादीनां स्वराणामविभागेनावस्थानमेकश्रुतिः । **आगच्छेत्यादि** । 'दूराद्धूते च' इति 'वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः' । प्रत्युदाहरणे त्रैस्वर्यमेव भवति । तत्र आ'ङुपसर्गाश्चाभिवर्जम्' इत्याद्युदात्तः । गच्छेति तिङन्तस्य निघातः । भोशब्दो 'निपाता आद्युदात्ताः' इत्याद्युदात्तः । शेषस्यामन्त्रितनिघातः । **यज्ञ** । त्रैस्वर्येण वेदे मन्त्राः पठ्यन्ते तेषां यज्ञक्रियायामपि तथैव प्रयोगे प्राप्ते एकश्रुतिर्विधीयते । **मन्त्र इति** । एतच्चाजपेति पर्युदासाल्लभ्यते तेनोहादिषु न । अत एव स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति समासान्तोदात्तत्वे कर्तव्ये आद्युदात्तं प्रयुक्तमिति

अन्नेति किम्। स्वाध्यायकाले त्रैस्वर्यमेव। अजपेति किम्। ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु। जपो नाम उपांशुप्रयोगः। यथा जले निमग्नस्य। न्यूङ्खा नाम षोडश ओंकाराः। गीतिषु सामाख्या। (३६६४) **उच्चैस्तरां वा वषट्कारः।१।२।३५॥** यज्ञकर्मणि वौषट्शब्द उच्चैस्तरां वा स्यादेकश्रुतिर्वा। (३५६५) **विभाषा छन्दसि।१।२।३६॥** छन्दसि विभाषा एकश्रुतिः स्यात्।

प्रसिद्धिः। **जपादीनिति।** जपन्यूङ्खसामानीत्यर्थः। **अग्निर्मूर्धेति।** 'अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम्। अपां रेतांसि जिन्वतोम् ३' 'अङ्गेर्नलोपश्च' इति अग्निशब्दः प्रत्ययस्वरेण फिट्स्वरेण वान्तोदात्तः। 'मुर्वी बन्धने' 'कनिन् युवृषितक्षिराजिधन्वि' इत्यतः कनिनि वर्तमाने 'श्वन्नुक्षन्पूषन्' इत्यत्र मूर्धन्शब्दः कनिन्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तो निपातितः। दिवशब्दात्परस्य षष्ठ्येकवचनस्य 'ऊडिदम्पदात्' इत्युदात्तत्वम्। ककुच्छब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः। पातेर्डतिः। पतिशब्दः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः। 'प्रथेः षिवन् संप्रसारणं च' षित्त्वान्ङीष्। षष्ठ्येकवचनस्य 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इत्युदात्तत्वम्। इदम्शब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः। आप्नोतेः क्विप् ह्रस्वश्च। 'ऊडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। रीङ्सृजिभ्यां तुड्वेत्यसुन्प्रत्ययः नित्स्वरेणाद्युदात्तो रेतःशब्दः। **जिन्वतीति।** जिन्वतेः प्रीणनार्थस्य तिपि 'तिङ्ङतिङः' इति निघातः। 'प्रणवष्टेः' इति प्रयोगकाले प्रणवः। **ममेत्यादि।** 'युष्मदस्मदोर्ङसि' इत्याद्युदात्तत्वम्। अग्नेः शब्दस्यामन्त्रितनिघातः। वर्चःशब्दोऽसुन्प्रत्ययान्तः। विपूर्वात् ह्वयतेः 'ह्वः संप्रसारणं च' इत्यप्रत्ययः। थाथादिसूत्रेणान्तोदात्तत्वम्।

उच्चैस्तराम्। वषट्शब्देनात्र वौषट्शब्दो लक्ष्यते समानार्थत्वात्। द्वावपि हि तौ देवतासंप्रदानकस्य दानस्य द्योतकौ। नन्वेवं प्रतिपत्तिलाघवार्थं वौषट्शब्द एव कुतो नोक्त इति चेत्, विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः पाणिनेः क्वचिदक्षरलाघवमाश्रीयते क्वचित्प्रतिपत्तिलाघवमिति। ननु वषट्कार इत्यत्र कारप्रत्ययो न स्यात् वर्णनिर्देशे हि स विहित इति चेत्सत्यम्। एतदेव ज्ञापयति समुदायादपि कारप्रत्ययो भवतीति। तेन एवकार इत्यादि सिद्धम्। उच्चैःशब्दोऽधिकरणप्रधानोऽपि तद्विशिष्टभवनक्रियायां वर्तते, तेन क्रियाप्रकर्षादाम्प्रत्यय उदात्ततरो भवतीति फलितोऽर्थः। 'ब्रूहि प्रेष्य' इति सूत्रेण वौषट्शब्दस्यादेः प्लुत उदात्तो विहितः तदपेक्षयायमुदात्ततरोऽन्त्यस्य विधीयते। अन्ये तु स्वार्थिकस्तरबित्याहुः। **विभाषा।** वाग्रहणेऽनुवर्तमाने विभाषाग्रहणं अच्छन्दसीति पदच्छेदेन तन्त्रादिना भाषायामपि विधानार्थम्। अत एव 'श्वेतो धावति' अलंबुसानां यातेति द्व्यर्थं वाक्यमिति पस्पशान्ते भाष्यम्। तत्र श्वेतेति प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तम्। इत इति इदंशब्दात्तसिल्।

व्यवस्थितविभाषेयम्। संहितायां त्रैस्वर्यम्। ब्राह्मणे एकश्रुतिर्बह्वृचानाम्। अन्येषामपि यथासंप्रदायं व्यवस्था। (३६६६) **न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः** । १ । २ । ३७ ॥ सुब्रह्मण्याख्ये निगदे 'यज्ञकर्मणि' (३६६३) इति 'विभाषा छन्दसि' (३६३५) इति च प्राप्ता एकश्रुतिर्न स्यात्स्वरितस्योदात्तश्च स्यात्। सुब्रह्मण्यो३म्। [सुब्रह्मणि साधुरिति यत्। नच 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' (३६५८) इति सिद्धे पुनरत्रेदमुदात्तविधानं व्यर्थमिति वाच्यम्। तत्रानुदात्त इत्यस्यानुवृत्तेः] * **असावित्यन्तः** । तस्मिन्नेव निगदे प्रथमान्तस्यान्त उदात्तः स्यात्। गार्ग्यो यजते। ञित्त्वात्प्राप्त आद्युदात्तोऽनेन बाध्यते।

* **अमुष्येत्यन्तः** । षष्ठ्यन्तस्यापि प्रागवत्। दाक्षेः पिता यजते। * **स्यान्तस्योपोत्तमं च** । चादन्तस्तेन द्वावुदात्तौ। गार्ग्यस्य पिता यजते। * **वा नामधेयस्य** । स्यान्तस्य नामधेयस्य उपोत्तममुदात्तं वा स्यात्। देवदत्तस्य पिता यजते। (३६६७) **देवब्रह्मणोरनुदात्तः** । १ । २ । ३८ ॥ अनयोः स्वरितस्यानुदात्तः स्यात्सुब्रह्मण्यायाम्। देवा ब्रह्माण आगच्छत। (३६६८) **स्वरितात्सं-**

'ऊडिदम्—' इत्यनेन श्वेत इति 'वर्णानां तण-' इत्याद्युदात्ते प्राप्ते घृतादित्वादन्तोदात्तम्। अलंशब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः। बुसशब्दः। प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः। अलंबुसशब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः। तत्र भाषायां यद्येकश्रुतिर्न स्यात्तर्हि स्वरभेदे कथमेकवाक्यं ब्यर्थं स्यात्। **न सु। सुब्रह्मण्याख्ये निगदे इति** । अपादबन्धे गदिर्वर्तते। यथा गद्यमिति निःशब्दः प्रकर्षे। उच्चैरपादबन्धं यजुरात्मकं यन्मन्त्रवाक्यं पठ्यते स निगदः। नितरां गद्यते इति कर्मणि 'नौ गदनद–' इत्यप्। तस्य च सुब्रह्मण्यशब्दोपलक्षकत्वात् सुब्रह्मण्याशब्दोऽपरित्यक्तस्त्रीलिङ्ग एव निगदविशेषस्य नाम। **सुब्रह्मण्योमिति** । 'तत्र साधुः' इति यत्। 'तित्स्वरितं', 'यतोऽनावः' इति तु न, तत्र द्व्यच इत्यनुवृत्तेः टापा सहैकादेशः। 'स्थानेऽन्तरतमः' इति स्वरितः। ततो निपातत्वादाद्युदात्तेन ओम्शब्देन 'ओमाङोश्च' इत्युदात्तस्वरितयोरेकादेशः स्वरित एवेति हरदत्तादयः। असाविति प्रथमान्तस्योपलक्षणम्। तदाह—**प्रथमान्तस्येति** । **गार्ग्य इति** । 'गर्गादिभ्यो यञ्'। **अमुष्येति** । षष्ठ्यन्तस्योपलक्षणम्। **दाक्षेरिति** । दक्षशब्दादपत्येऽत इञ्। अत्रापि ञित्स्वरः प्राप्तः। **स्यान्तस्येति** । स्येति रूपं विवक्षितं पूर्ववार्तिकारम्भात्। स्यशब्दान्तस्योपोत्तममन्त्यश्चोभयमुदात्तं भवति। **देवब्रह्मणो** । सुब्रह्मण्यायामेव देवा ब्रह्माण इति पठ्यते। तत्र पूर्वेण स्वरितस्योदात्ते प्राप्तेऽनेनानुदात्तो विधीयते। **देवा ब्रह्माण इति** । देवब्रह्मणोर्वैयधिकरण्ये द्वयोरप्याद्युदात्तत्वम्। ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितः। तस्यानेनानुदात्तः। आमन्त्रितनिघातस्तूत्तरस्य न। पूर्वामन्त्रिताविद्यमानत्वेन पदात्परत्वाभावात्। यदा तु सामानाधिकरण्यं तदा 'विभा-

हितायामनुदात्तानाम् । १ । २ । ३९ ॥ स्वरितात्परेषामनुदात्तानां संहितायामेकश्रुतिः स्यात् । इमं मे' गङ्गे यमुने सरस्वति । (३६६९) **उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः** । १ । २ । ४०॥ उदात्तस्वरितौ परौ यस्मात्तस्यानुदात्तस्यानुदात्ततरः स्यात् । सरस्वति शुतुद्रि व्यचक्षयत्स्वः 'तस्य परमाम्रेडितम्' (८९) । (३६७०) **अनुदात्तं च** । ८ । १ । ३ ॥ द्विरुक्तस्य परं रूपमनुदात्तं स्यात् । दिवे दिवे । इति **साधारणस्वराः** ।

षितं विशेषवचने ' इति पूर्वस्य पक्षे विद्यमानत्वात् पदात्परत्वाद् ब्रह्माण इत्यस्य निघातोऽपि भवति । अस्मिन् पक्षे देवशब्दे वशब्दस्यैवानेनानुदात्तत्वं विधेयम् । ब्रह्मग्रहणं तु न कर्तव्यम् ।

स्वरिति । **अनुदात्तानामिति** । जातौ बहुवचनम् । तेनैकस्य द्वयोर्बहूनां च भवति । एकस्य पचति । द्वयोः । अग्निमीळे पुरोहितम् । बहूनां तु मूल एव दर्शितम् । **इमं मे इति** । इदम्शब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । विभक्तिरनुदात्ता । त्यदाद्यत्वे ' अमि पूर्वः ' एकादेश उदात्तः । मे इत्यनुदात्तम् । ' अनुदात्तं सर्वमपादादौ ' इत्यधिकारात्तस्य 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' । तस्मात्परेषां गङ्गेप्रभृतीनामुदात्तानामेकश्रुतिः । सर्वे एते आमन्त्रितनिघातानुदात्ताः । ननु मे इत्यस्य स्वरितस्य उदात्तविधायकं प्रति त्रिपादीस्थत्वादसिद्धत्वं स्यात् । न च स्वरितादित्याश्रयात्सिद्धम् । ' क वः सुम्ना–' इत्यादौ चरितार्थत्वादिति चेन्मैवम् । ' तस्यादितः—' इत्यारभ्य नवसूत्र्याः स्वस्थानादुत्कृष्य शास्त्रान्ते भाष्यवार्तिकयोर्निवेशात् । 'न सुब्रह्मण्यायाम् –' इति सूत्रे स्वरितस्य तूदात्त इति वदता एव काण्डोत्कर्षस्य ज्ञापितत्वाच्च । न च सुब्रह्मण्योमिति सिद्धः स्वरितोऽस्तीति वाच्यम् । तत्र ' एकादेश उदात्तेन–' इति सूत्रप्रवृत्तेरावश्यकत्वात् । तत्र ह्यनुदात्तस्य ग्रहणं नानुवर्तते । **उदात्त** । सन्नशब्देन नीचैरर्थ उच्यते । तेन त्वनुदात्तत्वं लक्ष्यत इत्याह—**अनुदात्ततर इति** । प्रकर्षस्त्वन्यानुदात्तापेक्षः । **सरस्वतीत्यादि** । अत्र मेशब्दमाश्रित्य सरस्वतीत्यस्यामन्त्रितनिघातः । शुतुद्रिशब्दस्य तु न, पादादित्वात् । 'आमन्त्रितस्य ' इति षाष्ठेन शुतुद्रीत्यस्योदात्तं प्रथममक्षरं तस्मिन्परे पूर्वस्य सरस्वतीकारस्य सन्नतरः । **व्यचक्षयत्स्व इति** । वीति उपसर्गत्वादाद्युदात्तः । ततः परस्याचक्षयदिति तिङन्तस्य 'तिङ्ङतिङः' इति निघातः । **स्वरिति** । न्यङ्स्वरौ स्वरिताविति स्वरितः तस्मिन् परे यकारस्य सन्नतरः । **साधारणस्वरा इति** । एकस्मिन् पदे पदद्वयेऽपि च वर्तमानत्वात्साधारण्यम् । 'आद्युदात्तश्च' 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्यादयस्तु एकस्मिन्नेव पदे वर्तमानत्वान्न साधारणाः ।

अथ धातुस्वराः । २६ ।

(३६८१) धातोः । ६ । १ । १६२ ॥ अन्त उदात्तः स्यात् । गोपायतं नः । असि सत्यः । (३६७२) स्वपादिर्हिंसामच्यनिटि । ६ । १ । १८८ ॥ स्वपादीनां हिंसेश्चानिट्यजादौ लसार्वधातुके परे आदिरुदात्तो वा स्यात् । स्वपादिरदाद्यन्तर्गणः । स्वपन्ति । श्वसन्ति । पक्षे प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तता । ङित्येवेष्यते । नेह । स्वपानि । हिनसानि । (३६७३) अभ्यस्तानामादिः । ६ । १ । १८९ ॥ अनिट्यजादौ लसार्वधातुके परे अभ्यस्तानामादिरुदात्तः । ये ददति प्रिया वसु । परत्वाच्चित्स्वरमयं बाधते । दधाना इन्द्रे । (३६७४)

प्रकृतिर्द्विधा । धातुः प्रातिपदिकं च । तत्र धातुस्वरानाह—धातोरिति । 'कर्षात्वतः–' इत्यत अन्तउदात्त इत्यनुवर्तते । तदाह—अन्त उदात्त इति । गोपायेति । यकाराकारस्योदात्तत्वे तमित्यस्य 'तास्यनुदात्तेत्–' इत्यनुदात्तत्वे 'उदात्तादनुदात्तस्य–' इति स्वरितः । 'बहुवचनस्य वस्नसौ' इति नसादेशस्य, 'स्वरितात्संहितायाम्–' इति प्रचयापरपर्याया एकश्रुतिः । असीति । अस्तेः सिप् 'तासस्त्योः–' इति सलोपः । अकारस्योदात्तत्वम् । ततः परस्य स्वरितः । सत्यशब्दे सकारस्य 'उदात्तस्वरितपरस्य' इत्यनुदात्ततरादेशः । स्वपादि । 'तास्यनुदात्तेत्–' इत्यतः लसार्वधातुकमित्यनुवर्तते तदच्यनिटीति संबन्धादिदं सप्तम्यन्तं संपद्यते । तदाह-अनिट्यजादावित्यादि । अदाद्यन्तर्गण इति । आ गणान्तादिति भावः । हिंसन्तीति । हिसि हिंसायां रुधादिः । 'श्नसोरल्लोपः' । 'श्नसोरल्लोपः' । ङित्येवेष्यत इति । वृत्त्यनुरोधादेतदुक्तम् । भाष्ये तु प्रायेणेदं न दृश्यते । एवं च हिनसानीत्यत्राद्युदात्तत्वमपि पक्षे भवति । यदि तु आद्युदात्तत्वं पक्षे नेष्यते तर्हि व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् । केचित्तु स्वपानीत्यत्रैतदभावे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वमेवेति विशेषाभावादयं विधिर्न प्रवर्तते तत्साहचर्याद्धिनसानीत्यत्राप्ययं न प्रवर्तते इति वृत्तिकाराशयं कल्पयन्ति । हिनसानीति । अत्र श्नमः 'तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते' इति न्यायाद् धातुग्रहणे नकाराकार उदात्तः । ततः परस्य स्वरितत्वम् । अनिटि किम् । स्वपितः । 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' इतीट् । अभ्यस्तानाम् । 'आदिः सिचोऽन्यतरस्याम्' इत्यतः आदिरिति वर्तमाने पुनरादिग्रहणं नित्यार्थम् । अन्यथाऽऽदिग्रहणसंबद्धमन्यतरस्यांग्रहणमनुवर्तेत । अचि किम् । दद्यात् । अनिटि किम् । जक्षिथ । ये ददतीति । डुदाञ् दाने लटि झिः । तस्य 'अदभ्यस्तात्' इत्यदादेशः । 'श्नाभ्यस्तयोः' इत्यालोपः । चित्स्वरमिति । 'चितः' इत्यनेन विहितमन्तोदात्तस्वरमित्यर्थः । दधानेति । लटः

अनुदात्ते च । ६ । १ । १९० ॥ अविद्यमानोदात्ते लसार्वधातुके परेऽभ्यस्तानामादिरुदात्तः । दधा॑सि॒ रत्नं॑ द्रवि॑णं च दा॒शुषे॑ । (३६७५) **भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति** । ६ । १ । १९२ ॥ भीप्रभृतीनामभ्यस्तानां पिति लसार्वधातुके परे प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं स्यात् । योऽग्निहो॑त्रं जु॒होति॑ । ममत्तु॒ नः परि॑ज्मा । जजनत् । मा॒ता यद्वी॒रं द॒धन॑त् । जाग॒र्षि॒ त्वम् । (३६७६) **लिति** । ६ । १ । १९३ ॥ प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तम् । चिकीर्षकः ।

शानजादेशः । **अनुदात्ते च** । न विद्यते उदात्तो यस्मिन्निति बहुव्रीहिस्तदाह—**अविद्यमानेत्यादि** । अन्यथा हि शार्ङ्गीयेऽनुदात्ते गृह्यमाणे मा हि स्म दधादित्यत्र नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाद्वा इकारलोपे कृते आद्युदात्तत्वं न स्यात् । बहुव्रीहौ विज्ञाते तु भवति । हिशब्दो 'हि च' इति निघातनिषेधार्थः ।

भीह्री । आद्युदात्तस्यापवादोऽयम् तत्र मदिर्दिवादिः । दरिद्राजाग्रावदादी । अन्ये तु जुहोत्यादयः । उदाहरणानि—बिभेति जिह्रेति बिभर्ति । 'भृञामित्' इत्यभ्यासस्येत्वम् । **ममत्त्विति** । मदेर्लोट् 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः । **जजनत्, दधनदिति** । जन जनने, धन धान्ये । आभ्यां लेट् तिप् 'इतश्च' इतीकारलोपः 'लेटोऽडाटौ' इत्यट् । दरिद्राति । जागर्ति । पिति किम् । दरिद्रति । अत्र परत्वादाकारलोपे कृते इकारस्योदात्तत्वं मा भूत् । ननु पूर्वग्रहणं व्यर्थं प्रत्यये पितीत्येवोक्ते 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे' इति पूर्वस्यैव भविष्यति । न च पितः पूर्वमेव कार्यभाग्यथा स्यात् पिदन्तं मा भूदित्येवमर्थं तदिति वाच्यम् । कथं पुनः सप्तमीनिर्देशे तदन्तस्य प्रसङ्गः । एतदेव ज्ञापयति सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इति । तेन 'उपोत्तमं रिति' रित्प्रत्ययान्ते उपोत्तममुदात्तं भवति । चङ्यन्यतरस्यां चङन्तस्येत्यर्थो न तु रिति परतश्चङि परत इति । नन्वेवं 'चतुरः शसि' इत्यत्रापि शसन्तस्य प्राप्नोति शस्ग्रहणसामर्थ्यान्न भविष्यति । यदि हि 'चतुरः शसि' इत्यनेन शस उदात्तत्वमिष्टं स्यात्तत 'ऊडिदंपदात्' इत्यस्यानन्तरं चतुरश्चेत्येव ब्रूयात् । तत्रासर्वनामस्थानग्रहणानुवृत्त्या 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' इति हलादेरुदात्तविधानाच्च शस एव भविष्यति । **लिति** । पूर्वसूत्रात्प्रत्ययात्पूर्वमिति वर्तते । तदाह—**प्रत्ययात्पूर्वमिति** । तेन स्वरविधौ सप्तम्यास्तदन्तत्वज्ञापनात् लिदन्तस्य स्वरो न शङ्कनीयः । **चिकीर्षक इति** । **चिकीर्षेति** । सन्नन्ताण्ण्वुल् तस्याकादेशः । सनोऽतो लोपः । ककारेकार उदात्तः । नचाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वम् । स्वरविधौ तन्निषेधात् । क्वचित्पुस्तके भौरिकिविधम् । ऐषुकारिभक्तमिति दृश्यते । तत्र 'भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ' इति 'विषयो देशे' इत्यस्मिन्नर्थे यथाक्रमं भौरिकिशब्दादैषुकारिशब्दाच्च विधल्भक्तलौ ज्ञेयौ ।

(३६७७) **आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम्** । ६ । १ । १९४ ॥ अभ्यस्तानामादिरुदात्तो वा णमुलि परे । लोलूयंलोलूयम् । पक्षे लित्स्वरः । (३६७८) **अचः कर्तृयकि** । ६ । १ । १९५ ॥ उपदेशेऽजन्तानां कर्तृयकि परे आदिरुदात्तो वा । लूयते केदारः स्वयमेव । (३६७९) **चङ्यन्यतरस्याम्** । ६ । १ । २१८ ॥ चङन्ते धातावुपोत्तममुदात्तं वा । मा हि चीकरताम् । धात्वकार उदात्तः । पक्षान्तरे चङुदात्तः । इति धातुस्वराः ।

अथ प्रत्ययस्वराः ।३०।

(३६८०) **कर्षात्त्वतो घञोऽन्त उदात्तः** । ६ । १ । १५९ ॥ कर्षतेर्धातोराकारवतश्च घञन्तस्यान्त उदात्तः स्यात् । कर्षः । शपा निर्देशात्तुदादेराद्युदात्त

आदिर्णमुलि । अभ्यस्तानामिति । यद्यपि लोलूयमिति प्रतीकमुपादाय एकाज्ञु धातुषु लित्स्वरस्यास्य च विशेषाभावादनेकाजुदाहृत इति हरदत्तग्रन्थादभ्यस्तेति निवृत्तमिति प्रतीयते तथाप्यार्थिकार्थकथनपरतया नेयम् । **णमुलि पर इति** । यद्यपि सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इति 'भीह्री–' इति सूत्रे व्यवस्थापितत्वात् णमुलन्तस्यादिरुदात्तो भवतीति सूत्रार्थेन भाव्यं तथापि फले विशेषाभावादेवमुक्तमिति प्रतिभाति । **लोलूयं लोलूयमिति** । यङन्ताण्णमुल् । 'नित्यवीप्सयोः' इति द्वित्वम् । अत्र प्रथमो लोलूयशब्द आद्युदात्तः । लू इति स्वरितः । ततश्चत्वारः प्रचयाः । **अचः** । इह कीर्यत इत्यादौ इत्वे रपरत्वे च सति अयं स्वर इष्टस्तन्निर्वाहार्थं 'तास्यनुदात्तेत्–' इति सूत्रे समासैकदेशोऽप्युपदेशशब्द इहानुवर्तते सप्तम्या च विपरिणम्यते । तदाह—**उपदेशेऽजन्तानामिति** । नन्वेवम् 'एकं द्वादशधा जज्ञे' इत्यादाविवान्तर्भूतण्यन्तात्कर्मकर्तृविषयात् जनेर्लटि जायते स्वयमेवेत्यत्रैष स्वरो न स्यात् । 'ये विभाषा' इत्यात्वे सति उत्तरकालमजन्तत्वेऽपि उपदेशेऽनजन्तत्वादिति चेन्मैवम् । ये इति विषयसप्तमीमाश्रित्य प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेवात्वप्रवृत्तेरित्याहुः।**कर्तृयकीति** । कर्तृवाचिनि सार्वधातुके विहितो यो यक् तस्मिन् परे । **लूयत इति** । आदिमध्यौ पर्यायेणोदात्तौ 'तस्यानुदात्तेत्' इति ते इत्यस्यानुदात्तत्वम् । **चङ्यन्यतरस्याम्** । 'उपोत्तमं रिति' इत्यतः उपोत्तममिति वर्तते तदाह—**उपोत्तममिति** । त्र्यादीनामन्त्यमुत्तमं तस्य समीपमुपोत्तमम् । **मा हि चीकरतामिति** । अदुपदेशात्परत्वेन लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते चङ एव स्वरे प्राप्ते पक्षे धात्वकार उदात्तः । उपोत्तमग्रहणानुवृत्त्या द्वयोर्न । मा हि दधत् । अत्र 'विभाषाधेट्श्व्योः' इति चङ् । इति धातुस्वराः ।

कर्षात्त्वतः । 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्यस्यापवादः । आदस्यास्तीति आत्वान् ।

एव । कर्षः । पाकः । (३६८१) **उञ्छादीनां च** । ६ । १ । १६० ॥ अन्त उदात्तः स्यात् । उञ्छादिषु युगशब्दो घञन्तोऽगुणो निपात्यते कालविशेषे रथाद्यवयवे च । वैश्वानरः कुशिकेभिर्युगेयुगे । अन्यत्र । योगेयोगे तवस्तरम् । भक्षशब्दो घञन्तः । गावः सोमस्य प्रथमस्य भक्षः । उत्तमशश्वत्तमावपि । उदुत्तमं वरुण । शश्वत्तममीळते । (३६८२) **चतुरः शसि** । ६ । १ । १६७ ॥ चतुरोऽन्त उदात्तः शसि परे । चतुरः कल्पयन्तः । 'अचि र' (२११) इति रादेशस्य पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वान्नेह । चतस्रः पश्य । चतेरुरन् । नित्वादाद्युदात्तता । (३६८३) **झल्युपोत्तमम्** । ६ । १ । १८० ॥ षट्त्रिचतुर्भ्यो या झलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं स्यात् । अध्वर्युभिः पञ्चभिः । नवभिर्वाजैर्नवती च । सप्तभ्यो जायमानः । आदशभिर्विवस्वतः । उपोत्तमं किम् । आ षड्भिर्हूयमानः । त्रिभिर्देवैस्त्रिंशता । झलि किम् । नवानां नवतीनाम् । (३६८४) **विभाषा भाषायाम्** । ६ । १ । १८१ ॥ उक्तविषये । (३६८५) **सर्वस्य सुपि** । ६ । १ । १९१ ॥ सुपि परे सर्वशब्दस्यादिरुदात्तः स्यात् । सर्वे नन्दन्ति

'तसौ मत्वर्थे' इति भत्वाज्जश्त्वाभावः । कर्षश्चात्वांश्चेति समाहारद्वन्द्वः । कर्ष इति शबन्तस्यानुकरणं न घञन्तस्य । तदाह—**शपो निर्देशादिति** । **पाक इति** । पचेर्घञ् । 'चजोः' इति कुत्वम् । **कालविशेष इति** । कृतद्वापरादौ । **भक्षशब्द इति** । भक्ष अदने चुरादिः । 'अनित्यण्यन्ताश्चुरादयः' इति यदा णिच् नास्ति तदा घञ् ण्यन्तात्तु 'एरच्' इत्यचि सिद्धम् । एरजण्यन्तानामिति तु नास्तीत्याहुः । **उत्तमशश्वत्तमाविति** । तमबन्तावेतौ । तेन द्रव्यप्रकर्षविवक्षायामामभावः । द्वित्वानुदात्तत्वे प्राप्ते पाठः । **चतुरः** । 'चतेरुरन्' नित्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्तेऽन्तोदात्तार्थमिदम् । ननु चतस्रः पश्येत्यत्र चतसृ अस् इति स्थिते परत्वात् 'अचि र ऋतः' इति रेफादेशे तकाराकारस्योदात्तत्वं प्राप्नोति । अत आह—**अचि र इति** । **स्थानिवत्त्वादिति** । न च स्वरविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधः । 'स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश एव न स्थानिवत्' इति नियमात् । **झल्युपोत्तमम्** । 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' इत्यस्यापवादः **पञ्चभिरित्यादि** । पञ्चनवसप्तदशशब्दाः कनिन्नन्ताः । **आषड्भिरिति** । षट्शब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः । तनोतेर्ड्रिः त्रिः । अयमपि फिट्स्वरेण प्रत्ययस्वरेण वान्तोदात्तः । उभयत्रापि 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । **नवानामिति** । अत्रापि विभक्तिरुदात्ता । **विभाषा** । **उक्तविषय इति** । षट्त्रिचतुर्भ्यः परा या झलादिर्विभक्तिस्तदन्तस्योपोत्तमं भाषायामुदात्तं वा स्यात् । पञ्चभिः सप्तभिः तिसृभिः चतुर्भिः । पक्षे 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' इत्यन्तोदात्तानि । **सर्वस्य** ।

---

१ अत्र 'पित्वादनुदात्तत्वे प्राप्ते' इत्युचितः पाठः ।

वक्सां । (३६८६) ञ्नित्यादिर्नित्यम् । ६ । १ । १६७ ॥ ञिदन्तस्य निदन्तस्य चादिरुदात्तः स्यात् । यस्मिन्विश्वानि पौंस्या । पुंसः कर्मणि ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । सुते दधिष्व नश्चनः । चायतेरसुन् (उ.) चायेरन्ने ह्रस्वश्च इति चकारादसुनो नुडागमश्च । (३६८७) पथिमथोः सर्वनामस्थाने । ६ । १ । १६६ ॥ आदिरुदात्तः स्यात् । अयं पन्थाः । सर्वनामस्थाने किम् । ज्योतिष्मतः पथो रक्ष । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तं पदम् । (३६८८) अन्तश्च तवै युगपत् । ६।१।२०० ॥ तवैप्रत्ययान्तस्याद्यन्तौ युगपदाद्युदात्तौ स्तः। हर्षसे दातवा उ । (३६८९) क्षयो निवासे।६।१।२०१॥ आद्युदात्तः स्यात्। स्वे क्षये शुचिव्रत । (३६९०) जयः करणम् । ६ । १ । २०२ ॥ करणवाची जयशब्द आद्युदात्तः स्यात् । जयत्यनेन जयोऽश्वः । (३६९१) वृषादीनां च ६ । १ । २०३ ॥ आदिरुदात्तः । आकृतिगणोऽयम् । वाजेभिर्वाजिनीवती । इन्द्रं वाणीः। (३६९२) संज्ञायामुपमानम् । ६ । १ । २०४ ॥ उपमानशब्दः संज्ञायामाद्युदात्तः । चञ्चेव चञ्चा । कनोऽत्र लुप् । एतदेव ज्ञापयति क्वचित्स्वरविधौ प्रत्ययलक्षणं नेति । संज्ञायां किम् । अग्निर्माणवकः । उपमानं किम् ।

सर्वशब्द उल्काादिष्वन्तोदात्तो निपातितः । सर्वस्य विकारः सार्वं इत्यत्र 'अनुदात्तादेरञ्' इत्यनुदात्तलक्षणोऽञ् यथा स्यात् । श्रवणं तु सर्वत्रानुदात्तस्यैव प्रत्ययलक्षणेनापि सर्वस्वरस्येष्यमाणत्वात् । ञ्नित्यादि । 'भीह्री' इति सूत्रे पूर्वग्रहणेन सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इति ज्ञापितत्वात् तदन्तसप्तमीयमित्याह । ञिदन्तस्येति । पथिमथोः । गमेरिनिः । उषः कित् । मन्थः । 'पतेः स्थ च' इतीनिप्रत्ययान्तावेतावन्तोदात्तौ । मन्थः कित्त्वादुपधालोपः । पन्था इति । 'पथिमथ्यृभुक्षामात्' 'थो न्थः' पथः इति । भस्य टेर्लोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणेति । 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इति विभक्तिरुदात्ता । दातवा उ इति । ददातेः 'कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः इति तवैप्रत्ययः । ऐकारस्यादेशः । 'लोपः शाकल्यस्य' इति यलोपः । युगपद्ग्रहणं पर्यायनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा एकवर्जमिति वचनाद्यौगपद्यं न स्यात् ।

क्षयो । निवासेऽभिधेये क्षयशब्द आद्युदात्तः । स्वे क्षये इति । क्षि निवासगत्योः । क्षयन्ति निवसन्ति यस्मिन्नित्यधिकरणे 'पुंसि संज्ञायाम्–' इति घः निवासे किम् । व्याधेः क्षयः । क्षि क्षये 'एरच्' । कर्तरि षष्ठी । जयः । जयोऽश्व इति । पुंसीति करणे घः । करणे किम् । जयो ब्राह्मणानाम् । भावे 'एरच्'। वृषादीनाम् । वृषु सेचने इगुपधलक्षणः कः । वाजेभिरिति । वजेर्घञ् । 'कर्षात्वतः–' इत्यन्तोदात्ते प्राप्ते वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तः । संज्ञायाम् । चञ्चेति । उपमानशब्दोऽयमुपमेयस्य संज्ञा । कनो लुबिति । 'इवे प्रतिकृतौ'

जैत्रः। (३६६३) निष्ठा च द्व्यजनात् । ६ । १ । २०५ ॥ निष्ठान्तस्य द्व्यचः संज्ञायामादिरुदात्तो न स्वाकारः। दत्तः। द्व्यच् किम्। चिन्तितः। अनात् किम्। त्रातः। संज्ञायामित्यनुवृत्तेर्नेह। कृतम्। हृतम्। (३६६४) शुष्कधृष्टौ। ६। १। २०६ ॥ एतावाद्युदात्तौ स्तः । असंज्ञार्थमिदम्। अतसं न शुष्कम्। (३६६५) आशितः कर्ता। ६। १। २०७ ॥ कर्तृवाची आशितशब्द आद्युदात्तः। कृषर्षिस्फाल आशितम्। (३६६६) रिक्ते विभाषा। ६। १। २०८॥ रिक्तशब्दे वाऽऽदिरुदात्तः। रिक्तः। संज्ञायां तु 'निष्ठा च द्व्यजनात्' (३६६३) इति नित्यमाद्युदात्तत्वं पूर्वविप्रतिषेधेन। (३६६७) जुष्टार्पिते च छन्दसि।६।१।२०९॥ आद्युदात्ते वा स्तः। (३६६८) नित्यं मन्त्रे । ६ । १ । २१० ॥ एतत्सूत्रं शक्यमकर्तुम्। जुष्टो दमूनाः। षळर आहुरर्पितम् । इत्यादेः पूर्वेणैव सिद्धेः।

इति कनो 'लुम्मनुष्ये' इति लुप्। ननु प्रत्ययलक्षणेन नित्त्वात् 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्येव सिद्धमत आह—**एतदेवेति। निष्ठा। दत्त इति** । ददातेः क्तः 'दो दद्घोः' इति ददादेशः। **चिन्तित इति**। चिति स्मृत्याम्। चुरादिः। **कृतं हृतमिति**। प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तावेतौ। **असंज्ञार्थमिति**। संज्ञायां तु 'निष्ठा च द्व्यजनात्' इत्येव सिद्धम्। **शुष्कमिति**। शुषेः क्तः तस्य 'शुषः कः' इति कादेशः। **आशितः। कर्तृवाचीति**। आङ्पूर्वादश भोजनेऽस्मात्कर्तरि क्तो निपात्यते। अपर आह। कर्तेत्यनेन भूतपूर्वगत्या अणौ कर्ता णौ कर्मीभूत एव विवक्षितः। तथा चाशेर्ण्यन्तस्य प्रयोज्यकर्तरि 'गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थ' इति कर्मसंज्ञके निष्ठायामाशित इति रूपमिति । **रिक्त इति**। रिचिर् विरेचने । **संज्ञायामित्यादि**।'निष्ठा च द्व्यजनात्'इत्यस्यावकाशः। गुप्तः। अस्य त्ववकाशः असंज्ञायां रिक्तो घट इति। संज्ञायामुभयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधः रिक्तो नाम कश्चित्। **जुष्टार्पिते**। जुष्टः। अर्पितः इत्येते शब्दरूपे छन्दसि विषये आद्युदात्ते वा स्तः। जुषी प्रीतिसेवनयोः क्तः। 'श्वीदितो निष्ठायाम्' इतीण्निषेधः। जुष्टः। अर्तेर्णिच्। 'अर्ति-' इत्यादिना पुक्। अर्पितः। **नित्यं**। जुष्टार्पिते शब्दरूपे मन्त्रविषये नित्यमाद्युदात्ते स्तः। **पूर्वेणैव सिद्धेरिति** । ननु पक्षेऽन्तोदात्तत्वमपि प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह—**छन्दसीत्यादि**। न केवलं गतार्थत्वमात्रं किं त्वारभ्यमाणे सूत्रे दोषोऽप्यस्तीत्याह—**अर्पिताः षष्टिरित्यादिना । युष्मदुस्मदोः**। 'युष्यसिभ्यां मदिक्' इति मदिक्प्रत्ययान्तोदात्तौ। **ममेति** । 'युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्' 'तवममौ ङसि' इति मपर्यन्तस्य ममादेशः। शेषे लोपः । 'अतो गुणे' इति पररूपत्वम्। 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते इदमुच्यते । **ङयि च**। योगविभागो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः । **तुभ्यं मह्यमिति** । 'ङे प्रथमयोरम्'। 'तुभ्यमह्यौ ङयि'।

छन्दसि पाठस्य व्यवस्थिततया विपरीतापादनायोगात्। अर्पिताः षष्टिर्न चलाचलासः। इत्यत्रान्तोदात्तदर्शनाच्च। (३६९९) युष्मदस्मदोर्ङसि ।६।१।२११ आदिरुदात्तः स्यात्। नहि षस्तव नो मम। (३७००) ङयि च। ६। १।२१२॥ तुभ्यं हिन्वानः। मह्यं वातः पवताम्। (३७०१) यतोऽनावः। ६। १। २१३॥ यत्प्रत्ययान्तस्य द्व्यच आदिरुदात्तो नावं विना। युञ्जन्त्यस्य काम्या। कर्मेयीकन्तादचो यत्। [अनावः किम्। नवर्ति नाव्यानाम्।] (३७०२) ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः। ६। १। २१४॥ एषां ण्यदन्तानामादिरुदात्तः। ईड्यो नूतनैरुत। आजुह्वान ईड्यो वन्द्यश्च। श्रेष्ठं नो धेहि वार्यम्। उक्थमिन्द्राय शंस्यम्। (३७०३) विभाषा वेण्विन्धानयोः। ६। १। २१५॥ आदिरुदात्तो वा। इन्धानो अग्निम्। (३७०४) त्यागरागहासकुहश्वठक्रथानाम्। ६। १। २१६॥ आदिरुदात्तो वा। आद्यास्त्रयो घञन्ताः। त्रयः पचाद्यजन्ताः। (३७०५) मतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियाम्। ६। १।२१९॥ मतोः पूर्वमाकार उदात्तः स्त्रीनाम्नि। उदुम्बरावती। शरावती। (३७०६)

य :—'तित्स्वरितम्' इत्यस्यापवादः। 'निष्ठा च द्व्यजनात्' इत्यतो द्व्यजनुवर्तते। तदाह—**द्व्यच इति**। अत्र 'अनावः' इति निषेधो ज्ञापयति 'स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्' इति। अन्यथा य आदिर्नकारो नासौ स्वरयोग्यः, यश्च स्वरयोग्य आकारो नासावादिरिति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्। अनावः किम्। नावा तार्यं नाव्यम्। 'नौवयोधर्म–' इति यत्। द्व्यच् किं, चिकीर्ष्यम्। उभयत्रापि तत्स्वरः। **ईडवन्द**। ईड स्तुतौ, वदि अभिवादनस्तुत्योः, वृङ् संभक्तौ, शंसु स्तुतौ, दुह प्रपूरणे। ण्यतो द्व्यनुबन्धकत्वाद्यद्ग्रहणेन ग्रहणं न प्राप्नोतीति वचनम्। **ईड्य इत्यादि**। 'ऋहलोः–' इति ण्यत्। **वार्यमिति**। नन्वत्र 'एतिस्तुशासु-' इत्यादिना विशेषविहितेन क्यपा भाव्यमिति चेत्सत्यम्। क्यब्विधौ वृञ एव ग्रहणं नास्येति मूल एव स्पष्टम्। **विभाषा**। वेणुशब्दो नित्स्वरेण नित्यमाद्युदात्तः प्राप्तः। 'स्थो णुः' इत्यनुवर्तमाने 'जृवृरिभ्यो निच्च' इति व्युत्पादनात्। इन्धानशब्दो यदि चानशन्तस्तदा चित्वादन्तोदात्तः। यदा शानजन्तस्तदा लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेण मध्योदात्तः। 'श्नसोरल्लोपः' इति उदात्तस्य श्नसोऽकारस्य लोपात् सर्वथाप्यप्राप्तमाद्युदात्तत्वं पक्षे विधीयते। **त्यागराग**। त्यज हानौ। 'चजोः–' इति कुत्वम्। रञ्ज रागे 'घञि च भाव–' इति नलोपः। हसे हसने एषां पक्षे 'कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः' इति भवति। **त्रयः पचाद्यजन्ता इति**। कुह विस्मापने, श्वठ असम्यग्भाषणे, चौरादिका अदन्तौ। क्रथ हिंसायाम्। अत्र प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं पक्षे भवति। **मतोः**।

अन्तोऽवत्याः । ६ । १ । २२० ॥ अवतीशब्दस्यान्त उदात्तः । वेत्रवती । ङीपः पित्त्वादनुदात्तत्वं प्राप्तम् । (३७०७) ईवत्याः । ६ । १ । २२१ ॥ ईवत्यन्तस्यापि प्राग्वत् । अहीवती । मुनीवती । इति प्रत्ययस्वराः ।

अथ फिट्सूत्राणि । ७१ ।

प्रथमपादः ।

(१) **फिषोऽन्तउदात्तः** । प्रातिपदिकं फिट् । तस्यान्त उदात्तः स्यात् । उच्चैः । (२) **पाटलाऽपालङ्काम्बासागरार्थानाम्** । एतदर्थानामन्त उदात्तः। पाटला, फलेरुहा, सुरूपा, पाकलेति पर्यायाः । लघावन्त इति प्राप्ते । अपालङ्क, व्याधिघात, आरेवत, आरग्वधेति पर्यायाः । अम्बार्थः । माता । उनर्वन्नन्तानामित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते । सागरः । समुद्रः । (३) **गेहार्थानामस्त्रियाम्** गेहम् । नब्विषयस्येति प्राप्ते । अस्त्रियां किम् । शाला । आद्युदात्तोऽयम् । इहैव पर्युदासाज्ज्ञापकात् । (४) **गुदस्य च** । अन्त उदात्तः स्यात्तु स्त्रियाम् ।

मतोः पूर्व अकार इति । अर्थव्याख्यानमेतत् । सूत्रे तु शब्दस्वरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः । केचित्तु सूत्रे पूर्वशब्दं पुंलिङ्गमेव पठन्ति । **शरावतीति** । चातुरर्थिको नद्यां मतुप् ' मादुपधायाः ' इति वत्वम् । ' मतौ बह्वचोऽनजिरादीनां ' 'शरादीनां च' इति दीर्घत्वम् । **वेत्रवतीति** । मतुप् । वत्वम् । न चात्र वत्वस्यासिद्धत्वादवतीशब्दोऽयं न भवतीति शङ्क्यम् । तस्याश्रयात्सिद्धत्वेनासिद्धत्वाभावात् । अवत्या इति निर्देशादिह न भवति राजवतीति स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वान्नायमवतीशब्दः । **अहीवतीति** । पूर्ववद्दीर्घः । संज्ञायामिति वत्वम् ॥ इति प्रत्ययस्वराः ॥

अथ फिट्सूत्राणि । **फिषोऽन्त उदात्तः** । फिडिति पूर्वाचार्यप्रसिद्धया प्रातिपदिकमुच्यते । तदाह—**प्रातिपदिकं फिडिति** । ननु कथमपाणिनीयानि सूत्राण्युपन्यस्यन्ते, पाणिनीयसूत्रैर्यः स्वर आयाति स एव प्रमाणं, तथा च 'शताच्च ठन्यतावशते' इति सूत्रे कैयटः—' नियतकालाश्च स्मृतयो व्यवस्थाहेतवः ' इति मुनित्रयमतेनाद्यत्वे ' साध्वसाधुप्रविभागः ' इति । नैतत् । अपाणिनीयान्यपि फिट्सूत्राणि पाणिनीयैराश्रीयन्ते भाष्यात् ज्ञापकात् । तथाच ' आद्युदात्तश्च ' इति सूत्रे भाष्यं ' प्रातिपदिकस्य चान्त इति प्रकृतेरन्तोदात्तत्वं शास्ति ' इति । तथा तस्मिन्नेव सूत्रे प्रत्ययाद्युदात्तत्वस्यावकाशः। यत्रानुदात्ता प्रकृतिः समत्वं सिमत्वमिति । नहि फिषोऽन्त उदात्तः त्वत्त्वसम सिमेत्यादिफिट्सूत्राश्रयणं विना प्रकृतेरन्तोदात्तत्वं सर्वानुदात्तत्वं च संभवतीति दिक् । **पाट** । पाटलेत्यादय ओषधिविशेषस्य वाचकाः ।

गुदम् । अस्त्रियां किम् । आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यः । स्वाङ्गशिटामदन्तानामित्यन्तरङ्गमाद्युदात्तत्वम् । ततष्टाप् । (५) ध्यपूर्वस्य स्त्रीविषयस्य । धकारयकारपूर्वो योऽन्त्योऽच् स उदात्तः । अन्तर्धा । स्त्रीविषयवर्णनाम्नामिति प्राप्ते । छाया । माया । जाया । यान्तस्यान्त्यात्पूर्वमित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते । स्त्रीति किम् । बाह्यम् । यञन्तत्वादाद्युदात्तत्वम् । विषयग्रहणं किम् । इभ्या क्षत्रिया । 'यतो ऽनावः (३७०१) इत्याद्युदात्त इभ्यशब्दः । क्षत्रियशब्दस्तु यान्तस्यान्त्यात्पूर्वमिति मध्योदात्तः । (६) खान्तस्याश्मादेः । नखम् । उखा । सुखम् । दुःखम् । नखस्य स्वाङ्गशिटामित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते । उखा नाम भाण्डविशेषः । तस्य कृत्रिमत्वात्खय्युवर्णं कृत्रिमाख्या चेदित्युवर्णस्योदात्तत्वे प्राप्ते । सुखदुःखयोर्नब्विषयस्येति प्राप्ते । अश्मादेः किम् । शिखा । मुखम् । मुखस्य स्वाङ्गशिटामिति नब्विषयस्येति वा आद्युदात्तत्वम् । शिखायास्तु शीङः खो निद्ध्रस्वश्चेति उणादिषु नित्त्वोक्तेरन्तरङ्गत्वाट्टापः प्रागेव स्वाङ्गशिटामिति वा बोध्यम् । (७) हिष्ठवत्सरतिशत्थान्तानाम् । एषामन्त उदात्तः स्यात् । अतिशयेन बहुलो बंहिष्ठः । नित्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्ते । बंहिष्ठैरश्वैः सुवृता रथेन । यद्बंहिष्ठं नातिविदे इत्यादौ व्यत्ययादाद्युदात्तः । परिवत्सरः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र बाध्यते इत्याहुः । सप्ततिः । अशीतिः । लघावन्त इति प्राप्ते । चत्वारिंशत् ।

लघावन्त इति प्राप्त इति । इदं पूर्वेण परेण च संबध्यते । **पर्याया इति** । वृत्तविशेषस्य वाचकाः सागरसमुद्रयोः 'लघावन्ते–' इति प्राप्ते । **गेहा** । गेहार्थानामन्त उदात्तः स्यात्स्त्रियां न । **गुद** । अगेहार्थमिदम् । **ध्यपूर्व** । **धकारेति** । नित्यस्त्रीलिङ्गस्येति शेषः । **प्राप्ते इति** । आद्युदात्ते प्राप्ते इत्यर्थः । **यञन्तत्वादिति** । 'बहिषष्टिलोपो यञ्च' इति वचनात् । **यतो नाव इति** । इभमर्हतीति दण्डादित्वाद्यत् । **यान्तस्यान्त्यादिति** । 'क्षत्राद् घः' इति प्रत्ययस्वरेणापीति वा बोध्यम् । **खान्तस्या** । श् च म् च श्मौ तौ आदी यस्य स श्मादिर्न श्मादिरश्मादिः । तस्य शकारमकारादिभिन्नस्य खशब्दस्यान्तोदात्तः स्यात् । **शीङः खो निद्ध्रस्वश्चेत्यादि** । ननु बहुषूणादिपुस्तकेषु शीङो ह्रस्वश्चेत्येव पठ्यते । 'मुहेः खो मूर्च' इत्यतः खोऽनुवर्तते ह्रस्वविधानसामर्थ्याद्गुणाभाव इति स्वयमप्युणादिष्वेवमेवोक्तम् । तस्मात्पूर्वापरविरुद्धोऽयं ग्रन्थ इत्यस्वरसादाह–**अन्तरङ्गत्वादित्यादि** । **हिष्ठ** । **एषामिति** । हिष्ठ वत्सर ति शत् थ एतदन्तानामित्यर्थः । **बंहिष्ठ इति** । बहुलशब्दात् 'अतिशायने तमबिष्ठनौ' इतीष्ठन् । 'प्रियस्थिरस्फिर–' इत्यनेन बहुलस्य बंहिरादेशः । **परिवत्सर इति** । क्वचित्तु संवत्सर इति पाठस्तत्र

इहापि प्राग्वत्। अभ्यूर्ववानां प्रभृथस्यायोः। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र बाध्यत इत्याहुः। थाथादिसूत्रेण गतार्थमेतत्। (८) **दक्षिणस्य साधौ**। अन्त उदात्तः स्यात्। साधुवाचित्वाभावे तु व्यवस्थायां सर्वनामतया स्वाङ्गशिटामित्याद्युदात्तः। अर्थान्तरे तु लघावन्त इति गुरुरुदात्तः। दक्षिणः सरलोदारपरच्छन्दानुवर्तिष्विति कोशः। (९) **स्वाङ्गाख्यायामादिर्वा**। इह दक्षिणस्याद्यन्तौ पर्यायेणोदात्तौ स्तः। दक्षिणो बाहुः। आख्याग्रहणं किम्। प्रत्यङ्मुखस्यासीनस्य वामपाणिर्दक्षिणो भवति। (१०) **छन्दसि च**। अस्वाङ्गार्थमिदम्। दक्षिणः। इह पर्यायेणाद्यन्तावुदात्तौ। (११) **कृष्णस्यामृगाख्या चेत्**। अन्त उदात्तः। वर्णानां तणेत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते अन्तोदात्तो विधीयते। कृष्णानां व्रीहीणाम्। कृष्णो नोनाव वृषभः। मृगाख्यायां तु कृष्णो राज्यै। (१२) **वा नामधेयस्य**। कृष्णस्येत्येव। अयं वां कृष्णो अश्विना। कृष्णर्षिः। **शुक्लगौरयोरादिः**। नित्यमुदात्तः स्यादित्येके। वेत्यनुवर्तत इति तु युक्तम्। सरो गौरो यथा पिब। इत्यत्रान्तोदात्तदर्शनात्। **अङ्गुष्ठोदकवकवशानां छन्दस्यन्तः**। अङ्गुष्ठस्य स्वाङ्गानामकुर्वादीनामिति द्वितीयस्योदात्तत्वे प्राप्तेऽन्तोदात्तार्थ आरम्भः। वशाग्रहणं नियमार्थं छन्दस्येवेति। तेन लोके आद्युदात्ततेत्याहुः। **पृष्ठस्य च**। छन्दस्यन्त उदात्तः स्याद्वा भाषायाम्। पृष्ठम्। (१६) **अर्जुनस्य तृणाख्या चेत्**। उनर्वन्नन्तानामित्याद्युदात्तस्यापवादः। (१७) **अर्यस्य स्वाम्याख्या चेत्**। यान्तस्यान्त्यात्पूर्वमिति 'यतो नावः' (३७०१) इति वाद्युदात्ते प्राप्ते

'वसेश्च संपूर्वाच्चित्' इति सरप्रत्ययस्य चित्त्वादपि सिद्धेः। **सप्ततिरित्यादि**। 'पंक्तिविंशतित्रिंशत्' इत्यत्र व्युत्पादिता एते। **प्राग्वदिति**। 'लघावन्ते' इति प्राप्त इत्यर्थः।

दक्षिणस्य। अस्यान्त उदात्तः स्यात्प्रवीणेऽर्थे। वीणायां दक्षिणः। प्रवीण इत्यर्थः। **छन्दसि**। दक्षिणस्याद्यन्तौ पर्यायेणोदात्तौ स्यातां वेदे। **कृष्णस्य**। अस्यान्त उदात्तश्छन्दसि न तु मृगाख्यायाम्। **एके इति**। तन्मतेऽस्मिन्सूत्रे नामधेयस्येत्यनुवर्तते। वचनविपरिणामेनान्वयः नामधेययोः। शुक्लगौरयोरादिरुदात्त इत्यर्थः। तेन 'सरो गौरो यथा पिब' इत्यत्रान्तोदात्तत्वमेव नामधेयत्वाभावात्। **अङ्गुष्ठो**। एषामन्तोदात्तश्छन्दसि। **अङ्गुष्ठस्येति**। उपलक्षणमिदम्। बकशब्देऽपि प्राणिनां कुपूर्वमित्याद्युदात्ते प्राप्ते इति बोध्यम्। **वा भाषायाम्। पृष्ठमिति**। पक्षे 'स्वाङ्गशिटाम्' इत्याद्युदात्तत्वम्। **अर्जुनस्य**। अन्त उदात्तस्तृणाख्यायाम्। तृणाख्यायां किम्। अर्जुनो वृक्षः। 'उनर्वन्नन्तानाम्' इत्याद्युदात्तः। **अर्यस्य**। अन्त उदात्तः स्वाम्याख्यायाम्। 'अर्यः स्वामि-

वचनम्। (१८) **आशाया अदिगाख्या चेत्**। दिगाख्याव्यावृत्त्यर्थमिदम्। अत एव ज्ञापकाद्दिक्पर्यायस्याद्युदात्तता। इन्द्र आशाभ्यस्परि। (१९) **नक्षत्राणामाब्विषयाणाम्**। अन्त उदात्तः स्यात्। आश्लेषाऽनुराधादीनां लघावन्त इति प्राप्ते ज्येष्ठाश्रविष्ठाधनिष्ठानामिष्ठन्नन्तत्वेनाद्युदात्तत्वे प्राप्ते वचनम्। (२०) **न कुपूर्वस्य कृत्तिकाख्या चेत्**। अन्त उदात्तो न। कृत्तिका नक्षत्रम्। केचित्तु कुपूर्वो य आप् तद्विषयाणामिति व्याख्याय आर्यिका बहुलिका इत्यत्राप्यन्तोदात्तो नेत्याहुः। (२१) **घृतादीनां च**। अन्त उदात्तः। घृतं मिमिक्षे। आकृतिगणोऽयम्। (२२) **ज्येष्ठकनिष्ठयोर्वयसि**। अन्त उदात्तः स्यात्। ज्येष्ठ आह चमसा। कनिष्ठ आह चतुरः। वयसि किम्। ज्येष्ठः। श्रेष्ठः। कनिष्ठोऽल्पकः। इह नित्स्वरादाद्युदात्त एव। (२३) **बिल्वतिष्ययोः स्वरितो वा**। अनयोरन्तः स्वरितो वा स्यात्। पक्षे उदात्तः।

इति फिट्सूत्रेषु प्रथमः पादः।

द्वितीयः पादः।

(२४) **अथादिः प्राक् शकटेः**। अधिकारोऽयम्। शकटिशकट्योरिति यावत्। (२५) **ह्रस्वान्तस्य स्त्रीविषयस्य**। आदिरुदात्तः स्यात्। बलिः। तनुः। (२६) **नब्विषयस्यानिसन्तस्य**। वनं न वायः। इसन्तस्य तु सर्पिः। नप् नपुंसकम्। (२७) **तृणधान्यानां च द्व्यषाम्**। द्व्यचामित्यर्थः। कुशाः।

वैश्ययोः' इति निपातितोऽयमर्यशब्दः। **आशाया**। अदिगाख्यायामाशाशब्द आद्युदात्तः स्यात्। **ज्येष्ठेत्यादि**। 'प्रशस्यस्य श्रः' 'ज्य च' इति प्रशस्यशब्दादिष्ठनि धनवती। ज्यादेशः। श्रवणं श्रवः सोऽस्त्यस्याः सा श्रववती। धनं विद्यते अस्याः सा धनवती। अतिशयिता श्रववती श्रविष्ठा। धनिष्ठा। इष्ठनि 'विन्मतोर्लुक्' इति मतुपो लुक्। **आद्युदात्ते प्राप्त इति**। 'ञ्नित्यादिः' इत्यनेन। **कृत्तिकेति**। 'लघावन्ते' इति आद्युदात्तत्वम्। **घृतमिति**। नब्विषयस्येति प्राप्ते। **ज्येष्ठ इति**। उदाहरणे वृद्धशब्दस्य 'वृद्धस्य च' इतीष्ठनि ज्यादेशः। 'युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्' इति युवन्शब्दस्य कनादेशः। प्रत्युदाहरणे 'प्रशस्यस्य श्रः' 'ज्य च' इति प्रशस्यशब्दस्य ज्यादेशः। अल्पस्य कन्। **नित्स्वरादिति**। तथा च नित्स्वरापवादोऽयं योगः। **पक्षे उदात्त इति**। उदात्त इत्यनुवृत्तेः। इति प्रथमः पादः।

नब्विषयस्य। इसन्तवर्जितस्य नित्यनपुंसकस्यादिरुदात्तः स्यात्। **सर्पिरिति**। 'अर्चिशुचि' इत्यादिना इसिः। **तृण**। तृणवाचिनां धान्यवाचिनां च द्व्यषामादिरुदात्तः स्यात्। अषिति अचः प्राचां संज्ञा। तदाह—**द्व्यचामि-**

काशाः। माषाः। तिलाः। बह्वचां तु गोधूमाः। (२८) ग्रः संख्यायाः। पञ्च। चत्वारः। (२९) स्वाङ्गशिटामदन्तानाम्। शिट् सर्वनाम। कर्णाभ्यां चुबुकादधि। ओष्ठाविव मधु। विश्वो विहायाः। (३०) प्राणिनां कुपूर्वम्। कवर्गात्पूर्वं आदिरुदात्तः। काकः। वृकः। शुकेषु मे। प्राणिनां किम्। क्षीरं सर्पिर्मधूदकम्। (३१) खय्युवर्णं कृत्रिमाख्या चेत्। खयि परे उवर्णमुदात्तं स्यात्। कन्दुकः। (३२) उनर्वन्नन्तानाम्। उन। वरुणं वो रिशादसम्। ऋ। स्वसारं त्वा कृणवै। वन्। पीवानं मेषम्। (३३) वर्णानां तणतिनितान्तानाम्। आदिरुदात्तः। एतः हरिणः। शितिः। पृश्निः। हरित्। (३४) ह्रस्वान्तस्य ह्रस्वमनृत्ताच्छील्ये। ऋद्वर्ज्यं ह्रस्वान्तस्यादिभूतं ह्रस्वमुदात्तं स्यात्। मुनिः। (३५) अक्षस्यादेवनस्य। आदिरुदात्तः। तस्य नाक्षः। देवने तु। अक्षैर्मा दीव्यः। (३६) अर्धस्यासमद्योतने। अर्धो ग्रामस्य। समेऽशके तु अर्धं पिप्पल्याः। (३७) पीतद्र्वर्थानाम्। आदिरुदात्तः। पीतद्रुः सरलः। (३८) ग्रामादीनां च। ग्रामः। सोमः। यामः। (३९) लुबन्तस्योपमेयनामधेयस्य। चञ्चेव चञ्चा। स्फिगन्तस्येति पाठान्तरम्। स्फिगिति लुपः प्राचां संज्ञा। (४०) न वृक्षपर्वतविशेषव्याघ्रसिंहमहिषाणाम्। एषामुपमेयनाम्नामादिरुदात्तो न। ताल इव तालः। मेरुरिव मेरुः। व्याघ्रः। सिंहः। महिषः। (४१) राजविशेषस्य यमन्वा चेत्। यमन्वा वृद्धः। आङ्ग उदा-

---

त्यर्थ इति। गोधूमा इति। 'लघावन्ते' इति मध्योदात्तता। ग्रः संख्या। नकाररेफान्तायाः संख्याया आदिरुदात्तः। चतुष्कपाल इति। चत्वार इत्यत्रामुस्वरेण भाव्यम्। चतुर इत्यत्र 'चतुरः शसि' इति चतुर्भिरित्यत्र 'झल्युपोत्तमम्' इति चतुर्णामित्यत्र 'षट्त्रिचतुर्भ्यः' इत्यनेनेति समास उदाहृतः। 'इगन्तकालकपालभगाल' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तोऽयम्। स्वाङ्गशिटाम्। स्वाङ्गवाचिनामदन्तानां सर्वनाम्नामादिरुदात्तः स्यात्। उदकमिति। छन्दसि 'अङ्गुष्ठोदकबकवशानाम्' इत्यन्तोदात्तः। भाषायां तु कर्दमादित्वादादिर्द्वितीयं चोदात्तम्। उनर्वन्। उन ऋ वन् एतदन्तानामादिरुदात्तः स्यात्। ह्रस्वान्तस्य। अनृत्किम्। नृशंसः। अक्षस्य। अदेवनस्याक्षस्यादिरुदात्तः। अर्धस्य। असमद्योतनेऽर्धशब्दस्यादिरुदात्तः। ग्रामादीनां च। आदिरुदात्तः। लुबन्तस्य। उपमेयवाचिनो लुबन्तस्यादिरुदात्तः। चञ्चेवेति। 'इवे प्रतिकृतौ' इति विहितस्य 'लुम्मनुष्ये' इति कनो लुप्। लुबन्तस्य किम्। अग्निर्माणवकः। न वृक्ष। पूर्वेण प्राप्तमाद्युदात्तत्वं निषिध्यते। अत्र वृक्षपर्वतविशेषग्रहणात् वृक्ष इवायं वृक्षः। पर्वतः। अत्र पूर्वेणाद्युदात्तत्वं भवत्येव।

राजविशेषस्य। लुबन्तस्योपमेयनामधेयस्य राजविशेषस्याद्युदात्तः यमन्वा

हरणम्। अङ्गाः प्रत्युदाहरणम्। (४२) लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुः। अन्ते लघौ द्वयोश्च लघ्वोः सतोर्बह्वच्कस्य गुरुरुदात्तः। क याणः। कोलाहलः। (४३) स्त्रीविषयवर्णाक्षुपूर्वाणाम्। एषां त्रयाणामाद्युदात्तः स्त्रीविषये। मल्लिका। वर्णाः श्येनी। हरिणी। अक्षुशब्दात्पूर्वोऽस्त्येषां ते अक्षुपूर्वाः। तरक्षुः। (४४) शकुनीनां च लघुपूर्वम्। पूर्वं लघु उदात्तं स्यात्। कुक्कुटः। तित्तिरिः। खञ्जरीटः। (४५) नर्तुप्राण्याख्यायाम्। यथालक्षणं प्राप्तमुदात्तत्वं न। वसन्तः। कृकलासः। (४६) धान्यानां च वृद्धक्षान्तानाम्। आदिरुदात्तः। कान्तानाम्। श्यामाकाः। षान्तानाम्। माषाः। (४७) जनपदशब्दानामषान्तानाम्। आदिरुदात्तः। केकयः। (४८) हयादीनामसंयुक्तलान्तानामन्तः पूर्वं वा। हयिति हल्संज्ञा। पललम्। शललम्। हयादीनां किम्। एकलः। असंयुक्तेति किम्। मल्लः। (४९) इगन्तानां च द्व्यषाम्। आदिरुदात्तः। कृषिः।

इति फिट्सूत्रेषु द्वितीयः पादः।

चेन्नामधेयं भवति। पूर्वेणैव सिद्धे नियमार्थमिदम्। राजविशेषस्य चेद्वृद्धस्यैवेत्याहुः फिड्वृत्तौ तु वृद्धस्य चेद्राजविशेषस्यैवेति नियमो दर्शितः। **आङ्ग इति**। अङ्ग इवायमाङ्गः। **लघावन्ते**। इह आदिरिति न संबध्यते तेनाऽनादेरपि गुरोरुदात्तः। अतएव वृषाकपिशब्दस्य गुरुरुदात्त इति 'वृषाकप्यग्नि' इति सूत्रे वृत्त्यादिग्रन्थेषु विभावितम्। न च गुरूणां मध्ये य आदिरित्यर्थोऽस्त्विति वाच्यम्। 'अन्यतो ङीष्' इति सूत्रे सारङ्गकल्माषशब्दौ 'लघावन्ते' इत्यादिना मध्योदात्ताविति हरदत्तग्रन्थविरोधादित्याहुः। **कल्याण इति**। पर्यायेणादिमध्यावुदात्तौ। **शकुनीनाम्**। पक्षिवाचिनाम्। **पूर्वमिति**। अन्त्यात्पूर्वमित्यर्थः। अत्राप्यादिरिति न संबध्यते पूर्वग्रहणात्। **कुक्कुटेत्यादि**। मध्योदात्तावेतौ। **नर्तु**। ऋतुवाचिनां प्राणिवाचिनां च यथालक्षणप्राप्तमुदात्तत्वं न। **धान्यानाम्**। धान्यवाचिनां वृद्धकषशब्दान्तानां चादिरुदात्तः। **श्यामाकाः। माषा इति**। अत्रोशीनरेत्यनेन तृणधान्यानामित्यनेन चाद्युदात्तत्वस्य सिद्धत्वात् नैषादका राजमाषा इत्युदाहर्तव्यम्। फिड्वृत्तौ तु सूत्रे चशब्दो न पठितः। वृत्तौ गुरुरुदात्त इति व्याख्यातं न त्वादिरुदात्त इति। नैषादकाः कालाक्षा इत्युदाहृतं च। यत्तु धान्यानामिति किं श्यामाका इत्युदाहृतं तत्र श्यामाके धान्यत्वाभावश्चिन्त्यः। **जनपदा**। जनपदवाचिनामजन्तानामादिरुदात्तः स्यात्। **केकय इति**। अत्र परत्वाद्यान्तस्यान्त्यात्पूर्वमिति स्वरेण भाव्यमतः अङ्गा वङ्गा इत्युदाहर्तव्यमिति वदन्ति। **हयादीनाम्**। हयादीनामसंयोगपूर्वो यो लशब्दस्तदन्तानामादिरुदात्तः। अन्त्यात्पूर्वं वा। केचित्तु अत्र जनपदानामित्यनुवर्तयन्ति। पञ्चालाः कोसला इत्युदाहृत्य

तृतीयः पादः ।

(५०) **अथ द्वितीयं प्रागीषात्** । ईषान्तस्य हयादेरित्यतः प्राक् द्वितीयाधिकारः। (५१) **त्र्यचां प्राङ्मकरात्**। मकरवरूढेत्यतः प्राक् त्र्यचामित्यधिकारः। (५२) **स्वाङ्गानामकुर्वादीनाम्** । कवर्गरेफवकारादीनि वर्जयित्वा त्र्यचां स्वाङ्गानां द्वितीयमुदात्तम् । ललाटम् । कुर्वादीनां तु । कपोलः । रसना । वदनम् । (५३) **मादीनां च** । मलयः । मकरः । (५४) **शादीनां शाकानाम्** । शीतन्या । शतपुष्पा । (५५) **पान्तानां गुर्वादीनाम्** । पादपः । आतपः । लघ्वादीनां तु अनूपम् । द्व्यचां तु नीपम् । (५६) **युतान्यण्यन्तानाम्** । युते । अयुतम् । अनि । धमनिः । अणि । विपणिः । (५७) **मकरवरूढपारेवतवितस्तेक्ष्वार्जिद्राक्षाकलोमाकाष्ठापेष्ठाकाशीनामादिर्वा** । एषामादिर्द्वितीयो वोदात्तः । मकरः वरूढ इत्यादि । (५८) **छन्दसि च** । अमकरार्थ आरम्भः । लक्ष्यानुसारादादिर्द्वितीयं वोदात्तं ज्ञेयम् । (५९) **कर्दमादीनां च** । आदिर्द्वितीयं वोदात्तम् । (६०) **सुगन्धितेजनस्य ते वा** । आदिर्द्वितीयं तेशब्दश्चेति त्रयः पर्यायेणोदात्ताः । सुगन्धितेजनाः । (६१) **नपः फलान्तानाम्** । आदिर्द्वितीयं वोदात्तम् । राजादनफलम् । (६२) **यान्तस्यान्त्यात्पूर्वम्** । कुलायः । (६३) **थान्तस्य च नालघुनी** । नाशब्दो लघु च

पलालमिति प्रत्युदाहरन्ति स्म । **इग** । अत्रापि जनपदानामित्यनुवर्त्य कुरवश्चेदय इत्युदाहृतं कृषिरिति प्रत्युदाहृतम् । 'अक्षैर्मा दीव्यः कृषिमित् कृषस्व' इत्यत्र कृषिशब्दस्यान्तोदात्तत्वात् । इति द्वितीयः पादः ।

कपोल इति । 'लघावन्ते–' इति मध्योदात्तम् । **रसना वदनमिति** । 'स्वाङ्गशिटाम्' इत्याद्युदात्तत्वम् । **मादी** । **मलयः** । **मकर इति** । अनयोर्मकरवरूढेति यान्तस्यान्त्यात्पूर्वमिति विशिष्य स्वरविधानान्महेन्द्र इत्युदाहर्तव्यम् । **शादीनां शा** । शकारादीनां शाकवाचिनां त्र्यचां द्वितीयमुदात्तं स्यात् । केचित्तु सादीनामिति पठित्वा सर्षपा इत्युदाहरन्ति । **पान्तानाम्** । पशब्दान्तानां गुर्वादीनां त्र्यचां द्वितीयमुदात्तं स्यात्। अनूपे 'अनोरप्रधानकनीयसी'त्यनेनोदात्तत्वं, नीपे 'नेरनिधाने' इत्यनेनेत्याहुः । **युता** । युत अनि अणि एतदन्तानां त्र्यचां द्वितीयमुदात्तं स्यात् । **इत्यादीति** । आदिशब्देन पारावत वितस्ता इक्षु आर्जि द्राक्षा कला उमा काष्ठा पेष्ठा । काशीनानामिति वक्तव्ये नुडभाव आर्षः । **छन्दसि** । छन्दसि मकारादीनामन्येषां चादिर्द्वितीयं वोदात्तम् । काश्यपः । कर्दमः । कुलटा । उदकम् । गान्धारि । **सुगन्धि** । **आदिरिति** । सुगन्धितेजनशब्दस्य । **नपः फलान्तानाम्** । नप् नपुंसकम् । नपः किम् । दासीफलो वृक्षः । **यान्तस्य** । यशब्दान्तस्यान्त्यात्पूर्वमुदात्तं स्यात् । **थान्तस्य** । केचित्तु

उदात्ते स्तः। सनाथा सभा। (६४) शिशुमारोदुम्बरबलीवर्दोष्ट्रारपुरूरवसां च। अन्त्यात्पूर्वमुदात्तं द्वितीयं वा। (६५) सांकाश्यकाम्पिल्यनासिक्यदार्वाघाटानाम्। द्वितीयमुदात्तं वा। (६६) ईषान्तस्य हयादेरादिर्वा। हलीषा। लाङ्गलीषा। (६७) उशीरदाशेरकपालपलालशैवालश्यामाकशारीरशरावहृदयहिरण्यारण्यापत्यदेवराणाम्। एषामादिरुदात्तः स्यात्। (६८) महिष्यषाढयोर्जायेष्टकाख्या चेत्। आदिरुदात्तः। महिषी जाया। अषाढा उपदधाति। इति फिट्सूत्रेषु तृतीयः पादः।

चतुर्थः पादः।

(६९) शकटिशकट्योरक्षरमक्षरं पर्यायेण। उदात्तम्। शकटिः। शकटी। (७०) गोष्ठजस्य ब्राह्मणनामधेयस्य। अक्षरमक्षरं पर्यायेणोदात्तम्। गोष्ठजो ब्राह्मणः। अन्यत्र गोष्ठजः पशुः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः। (७१) पारावतस्योपोत्तमवर्जम्। शेषं क्रमेणोदात्तम्। पारावतः। (७२) धूम्रजानुमुञ्जकेशकालवालस्थालीपाकानामधूजलस्थानाम्। एषां चतुर्णां धूप्रभृतींश्चतुरो वर्जयित्वा शिष्टानि क्रमेणोदात्तानि। धूम्रजानुः। मुञ्जकेशः। कालवालः। स्थालीपाकः। (७३) कपिकेशहरिकेशयोश्छन्दसि। कपिकेशः। हरिकेशः। (७४) न्यङ्स्वरौ स्वरितौ। स्पष्टम्। न्यङ्ङुत्तानः। व्यचक्षयत्स्वः। (७५) न्यर्बुदव्यल्कशयोरादिः। स्वरितः स्यात्। (७६) तिल्यशिक्य-

---

'आन्तस्य च नालघुनी' इति पठित्वा आकारान्तस्य नाशब्दस्य च लघुनी अन्त्यात्पूर्वे उदात्ते स्त इति व्याख्याय नाना दिवा मुधा इत्युदाजहुः। **शिशुमारो।** शिंशुमार इति पाठान्तरम्। **उष्ट्रार।** उष्टार इति पाठान्तरम्। **सांकाश्य।** सांकाश्यकाम्पिल्यशब्दौ 'वुञ्छण्–' इति ण्यान्तौ। दार्वाघाटशब्दो 'दारावाहनोऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम्' इत्यण्प्रत्ययान्तः। **ईषान्तस्य।** ईषान्तस्य हलादेरादिरुदात्तो वा स्यात्। **उशीर।** अत्र श्यामाकग्रहणं चिन्त्यम्। 'धान्यानां च वृद्धक्षान्तानाम्' इत्यनेनैव सिद्धत्वात्। इदमेव ज्ञापयितुं मूले धान्यनामित्यत्र श्यामाक इत्युदाहृतम्। देवरग्रहणमपि चिन्त्यम्। 'लघावन्ते–' इत्यनेनैव सिद्धत्वात्। हृदयग्रहणं 'स्वाङ्गानामकुर्वादीनाम्' इति द्वितीयस्योदात्तत्वं बाधितुमन्येषां 'लघावन्ते' इति प्राप्ते वचनम्। **महिष्य।** एतयोरादिरुदात्तः स्यात् यथासंख्यं जायाख्यायामिष्टकाख्यायां च। इति तृतीयः पादः॥

त्वत्त्व। एतानि सर्वानुदात्तानि। **सिमस्य।** सिमशब्दस्याथर्वणे वेदे उदात्तः। **उपसर्गाश्चाभि।** अभिशब्दं वर्जयित्वा उपसर्गा आद्युदात्ताः स्युः। **यथेति।** यथाशब्दः पादान्तेऽनुदात्तः स्यात्। **प्रकारादि।** 'प्रकारे गुणवचनस्य' इत्यादि-

काश्मर्यधान्यकन्याराजमनुष्याणामन्तः। स्वरितः स्यात्। तिलानां भवनं क्षेत्रं तिल्यम्। 'यतो नावः' (३७०१) इति प्राप्ते। (७७) बिल्वभक्ष्यवीर्याणि छन्दसि। अन्तस्वरितानि। ननो बिल्वस्य उदतिष्ठत्। (७८, त्वत्त्वसमसिमेत्यनुच्चानि। स्तरीरुत्वत्। उत त्वः पश्यन्। नभन्तामन्यके समे। सिमस्मै। (७९) सिमस्याथर्वणेऽन्त उदात्तः। अथर्वण इति प्रायिकम्। तत्र दृष्टस्येत्येवंपरं वा। तेन वासंस्तनुते सिमस्मै इत्यृग्वेदेऽपि भवत्येव। (८०) निपाता आद्युदात्ताः। स्वाहा। (८१) उपसर्गाश्चाभिवर्जम्। (८२) एवादीनामन्तः। एवमादीनामिति पाठान्तरम्। एव। एवम्। नूनम्। सह ते पुत्र सूरिभिः। षष्ठस्य तृतीये 'सहस्य सः' (१००६) इति प्रकरणे सहशब्द आद्युदात्त इति प्राञ्चः। तच्चिन्त्यम्। (८३) वाचादीनामुभावुदात्तौ। उभौग्रहणमनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यस्य बाधाय। (८४) चादयोऽनुदात्ताः। स्पष्टम्। (८५) यथेति पादान्ते। तन्नेमिमृभवो यथा। पदान्ते किम्। यथा नो अदितिः करत्। (८६) प्रकारादि द्विरुक्तौ परस्यान्त उदात्तः। पटुपटुः। (८७) शेषं सर्वमनुदात्तम्। शेषं नित्यादि द्विरुक्तस्य परमित्यर्थः। प्रप्र यम्। दिवेदिवे। इति शान्तनवाचार्यप्रणीतेषु फिट्सूत्रेषु तुरीयः पादः।

अथ स्वरप्रकरणशेषाः। ३२।

३७०८। आद्युदात्तश्च। ३। १। ३। प्रत्यय आद्युदात्त एव स्यात्। अग्निः। कर्तव्यम्। (३७०९) अनुदात्तौ सुप्पितौ। ३। १। ४। पूर्वस्यापवादः। यज्ञस्य। न यो युच्छति। शप्तिपोरनुदात्तत्वे स्वरितप्रचयौ।

द्वित्वे पदस्यान्तोदात्तः स्यात्। **पटुपटुरिति**। ननु 'कर्मधारयवदुत्तरेषु' इति कर्मधारयवद्भावादेव 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वे सिद्धे व्यर्थमिदमिति वाच्यम्। तस्य पाणिनीयात्पूर्वप्रवृत्तत्वेनादोषात्। शेषं प्रकारादिद्वित्वादन्यस्मिन्द्वित्वे परं सर्वमनुदात्तं स्यात्। इति चतुर्थः पादः।

अग्निरिति। 'अङ्गेर्नलोपश्च' इति निप्रत्ययः। **कर्तव्यमिति**। तव्यप्रत्ययः। तव्यतस्तु तित्त्वात्स्वरितो वक्ष्यते। नच तव्यस्याप्याद्युदात्तत्वे 'उदात्तादनुदात्तस्य' इति स्वरितो भवत्येवेति चेत्सत्यम्। किं त्वयमसिद्धः तित्स्वरस्तु सिद्ध इति प्रवृत्त्यप्रवृत्तिभ्यां महान् विशेषः। तव्यतस्तित्त्वमेव शेषनिघातपरिभाषाया यथोद्देशप्रवृत्तौ ज्ञापकमिति ध्येयम्। **युच्छतीति**। युच्छ प्रमादे। 'धातोः' इत्यन्तोदात्तः ततः परः शप् 'उदात्तादनुदात्तस्य' इति स्वरितः। 'स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्' इति तिपः प्रचयः। **चितः। सप्रकृतेरिति**।

(३७१०) चितः। ६। १। १६३॥ अन्त उदात्तः स्यात्। ॐ **चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थम्।** चिति प्रत्यये सति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यान्त उदात्तो वाच्य इत्यर्थः। नभन्तामन्यके समे। यके सरस्वतीमनु। तकत्सु ते। **(३७११) तद्धितस्य। ६। १। १६४॥** चितस्तद्धितस्यान्त उदात्तः। पूर्वेण सिद्धे ञित्स्वरबाधनार्थमिदम्। कौञ्जायनाः। **(३७१२) कितः। ६। १। १६५॥** कितस्तद्धितस्यान्त उदात्तः। आग्नेयः। **(३७१३) तिसृभ्यो जसः। ६। १। १६६॥** अन्त उदात्तः। तिस्रो द्यावः सवितुः। **(३७१४) सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः। ६। १। १६८॥** साविति सप्तमीबहुवचनम्। तत्र य एकाच् ततः परा तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता। वाचा विरूपः। सौ किम्। राजेत्यादौ एकाचोऽपि राजशब्दात्परस्य मा भूत्। राज्ञो नु ते। एकाचः किम्। विधत्ते राजनि त्वे। तृतीयादिः किम्। न ददर्श वाचम्। **(३७१५) अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे। ६। १। १६९॥** नित्याधि-

---

नन्विदं कथं लभ्यमिति चेच्छृणु। चित इत्यवयवादेषा षष्ठी न कार्यिणः। चिद्यो-ऽवयवस्तस्य संबन्धी यः समुदायः स कार्यी अथवा चिदस्यास्ति स चितः। अर्श-आदेराकृतिगणत्वादच् प्रत्ययः। षष्ठ्यर्थे प्रथमा। तेन चिद्वतः समुदायस्येत्यर्थः। अत्र च लिङ्गमकचश्चित्करणम्, अन्यथा तस्यैकाच्त्वादनर्थकं तत्स्यात्। **अन्यके इति।** 'अव्ययसर्वनाम्नाम्' इत्यकच् ततः परा टि रुदात्ता। एवं यके तकदित्य-त्रापि यत्तच्छब्दादकच्। बहुच उदाहरणं तु बहुपटव इत्यादि ज्ञेयम्। **ञित्स्वर-बाधनार्थमिति।** च्फञश्चकारो 'व्रातच्फञोरस्त्रियाम्' इति विशेषणे चरि-तार्थः। ञकारो वृद्धौ। तत्रासत्यस्मिन् परत्वात् ञित्स्वरः स्यात् इति भावः। **कौञ्जायना इति।** कुञ्जस्यापत्यानि बहूनि। 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ्' 'व्रात-च्फञोरस्त्रियाम्' इति ञ्यः। 'ञ्यादयस्तद्राजाः' तद्राजस्य बहुषु लुक्। **आग्नेय इति।** अग्नेर्ढक्। **तिसृ।** अर्थगतं बहुत्वं शब्द आरोप्य बहुवचननिर्देशः। तिसृभ्यः परस्य जसोऽन्त उदात्तः स्यात्। **तिस्र इति।** अन्तोदात्तत्रिशब्दस्य स्थाने तिस्रादेशः स्थानिवद्भावादन्तोदात्तः। 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इति जसनु-दात्तः। अत्र 'अचि र ऋतः' इति रेफादेशे कृते 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति जसः स्वरितत्वं प्राप्तमनेन बाध्यते। **सप्तमीबहुवचनमिति।** न प्रथमैकवचनम् व्याख्यानात्। **राजेति।** सावित्येतस्मिन् सति एकाचः परा तृतीयादिर्विभक्तिरु-दात्ता भवतीत्यर्थो भवति। भवति चायमल्लोपे कृते एकाच्। **राज इति।** राजशब्द आद्युदात्तः। 'कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः' इति कनिन्नन्तत्वात्। **अन्तोदात्ता।** एकाच इति वर्तते तृतीयादिर्विभक्तिरिति च। नित्यशब्दः

कारविहितसमासादन्यत्र यदुत्तरपदमन्तोदात्तमेकाच् ततः परा तृतीयादिर्विभक्ति-रुदात्ता वा स्यात् । परमवाचा । (३७१६) **अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम्।** ६ । १ । १७० ॥ अञ्चेः परा विभक्तिरुदात्ता । इन्द्रो दधीचः । चाविति पूर्व-पदान्तोदात्तत्वं प्राप्तम् । तृतीयादिरित्यनुवर्तमाने असर्वनामस्थानग्रहणं शस्परि-ग्रहार्थम् । प्रतीचो बाहून् । (३७१७) **ऊडिदम्पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः ।** ६ । १ । १७१ ॥ एभ्योऽसर्वनामस्थ नविभक्तिरुदात्ता । प्रष्ठौहः । प्रष्ठौहा । * **ऊठ्युप-धाग्रहणं कर्तव्यम् ।** इह मा भूत् । अक्षद्युवा । अक्षद्युवे । इदम् । एभिर्नृ-भिर्नृतमः । अन्वादेशे न । अन्तोदात्तादित्यनुवृत्तेः । न च तत्रान्तोदात्तताप्य-स्तीति वाच्यम् । 'इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ' (२५०) इति सूत्रेणा-नुदात्तस्य अशो विधानात् । प्र ते बभ्रू । माभ्यां गा अनु । 'पद्दन्नोमास्हृन्निश्'

स्मर्यते तेन नित्याधिकारगतिर्भवतीत्याहुः । **नित्याधिकारेत्यादि** । अनित्य-समासे किम् । अग्निचित् । 'अग्नौ च' इति क्विप्प्रत्ययः । उपपदसमासः । 'गतिकारकोपपदात्कृत्' इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण चिच्छब्द उदात्तः । अधि-कारग्रहणं किम् । विग्रहाभावमात्रेण यो नित्यसमासस्तत्र पर्युदासो माभूत् । अवाचा ब्राह्मणेन । 'बहुव्रीहौ नञ्सुभ्याम्' इत्यन्तोदात्तत्वम् । अत्र विभक्तेर्वै-कल्पिक उदात्तो भवत्येव । अन्तोदात्तात्किम् । अवाचा । नञ्समासोऽयं न तु बहु-व्रीहिः । तेन 'नञ्सुभ्याम्' इत्यन्तोदात्तत्वं न भवति । किं त्वव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवतीत्यर्थः । उत्तरपदग्रहणं तु एकाच्त्वेनोत्तरपदं विशेषयितुम् । अन्यथा समास-विशेषणं स्यात् । तथा च शुनः ऊर्क् च श्वोर्क् इत्यादावेवायं विधिः स्यात् । एकाच् किम् । राजदृषदा । षष्ठीसमासात् टाप् । **दधीच इति ।** दध्यञ्चतीति 'ऋत्विग्–' आदिना क्विन् । 'अनिदिताम्–' इति नलोपः । 'अचः' इत्यकारलोपः । 'चौ' इति दीर्घत्वम् । अत्र 'चौ' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं प्राप्तम् । **शस्परिग्रहार्थमिति** । शसादिग्रहणं तु न कृते नपुंसके शसि मा भूत्, सुटि च यथा स्यादिति । **ऊडिदं** । अत्रैकाच इति वर्तते अन्तोदात्तादिति च । एकाजन्तोदात्तेभ्यः परा सर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता स्यात् । **प्रष्ठौह इति** । 'छन्दसि सहः' । 'वहश्च' इति ण्विः । 'वाह ऊठ्' । उपपदसमासे प्रष्ठवाह्शब्दो 'गतिकारकोपपदात्कृत्' इत्यन्तोदात्त । अत्र प्रष्ठौह्शब्दस्यानेका-च्त्वेऽपि ऊठ् शब्दस्यैकाच्त्वमेव । **ऊठ्युपधाग्रहणमिति** । उपधाभूत ऊठ् गृह्यते न त्वन्त्य इत्यर्थः । पञ्चमीनिर्देशात्परस्यैव ग्रहणे प्राप्ते वचनम् । तेनाक्षद्यूरित्यादौ विभक्तेराद्युदात्तत्वं न । अत्र हि अक्षैर्दीव्यतीति क्विप् । अन्तरङ्गत्वादूठ् यण् उपपदसमासत्वात् कृत्स्वरेणान्तोदात्तोऽयम् । **अन्वादेशे नेति** । अत एव 'सावेकाचः–' इत्यपि स्वरो न । यदि स्यात्तर्हीहान्तोदात्ताधिकारो व्यर्थः स्यात् ।

(२२८) इति षट् पदादयः। पत्त्वा भूमिः। दद्भिर्न जिह्वा। अहरहर्जायते मासिमासि। मर्त्तश्चिन्मे हृद आ। अप्। अपां फेनेन। पुम्। अभ्रातेव पुंसः। रै। राया वयम्। रायो धर्ता विवस्वतः। दिव्। उप त्वाग्ने दिवेदिवे। (३७१८) **अष्टनो दीर्घात्** । ६ । १ । १७२ ॥ शसादिर्विभक्तिरुदात्ता। अष्टाभिर्दशभिः। (३७१९) **शतुरनुमो नद्यजादी** । ६ । १ । १७३ ॥ अनुम् यः शतृप्रत्ययस्तदन्तादन्तोदात्तात्परा नदी अजादिश्च शसादिर्विभक्तिरुदात्ता स्यात्। अच्छा रवं प्रथमा जानती। कृण्वते। अन्तोदात्तात्किम्। दधती। अभ्यस्तानामादिः (३६७३) इत्याद्युदात्तः। अनुमः किम्। तुदन्ती। एकादेशोऽत्र उदात्तः। अदुपदेशात्परत्वाच्छतुः 'लसार्वधातुक' (३७३०) इति निघातः। (३७२०) **उदात्तयणो हल्पूर्वात्** । ६ । १ । १७४॥ उदात्तस्थाने यो यण् हल्पूर्वस्तस्मात्परा नदी शसादिर्विभक्तिश्च उदात्ता स्यात्। चोदयित्री

प्र ते बभ्रू इति । भिन्ना ऋक् अन्वादेशप्रदर्शनार्थं माभ्यामित्यत्रोक्ता। **माभ्यामिति** । अत्र पूर्वार्धर्चे बभ्रूशब्देनोक्तयोरिहेदमा परामर्शेऽप्यन्वादेशोऽस्त्येव। अन्वादेशश्च कथितानुकथितमात्रं न त्विदमा कथितस्येदमैवानुकथनमिति भाष्योक्तेः। **षट्पदादय इति** । न तु ततः परे, एकाच इत्यनुवृत्तेः।

अष्टनो । दीर्घान्तादष्टनः परा सर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता। 'झल्युपोत्तमम्' इत्यस्यापवादः। अष्टन्शब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः। तेन उत्तरार्थमनुवर्तमानस्यान्तोदात्तादित्यस्येहापि नान्वयः। दीर्घात्किम्। अष्टभिः। इह 'झल्युपोत्तमम्' इति स्वरः। ननु चात्रापि 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यनेन भवितव्यं तद्विधौ 'विकल्पस्याभावादिति चेत्सत्यम्। इदमेव दीर्घग्रहणमष्टन आत्वविकल्पं ज्ञापयति। नित्यत्वात्वे व्यावर्त्याभावाद्दीर्घग्रहणमनर्थकं स्यात्। कृतात्वस्य षट्संज्ञां च ज्ञापयति। अन्यथा ह्यात्वपक्षे सावकाशोऽष्टनः स्वरः परत्वादनात्वपक्षे षट्स्वरेण बाधिष्यत इति किं दीर्घग्रहणेन। **जानतीति** । 'ज्ञाजनोर्जा' इति जादेशः। 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इति आकारलोपः अत्र प्रत्ययस्वरेण श्नन्तमन्तोदात्तम्। **कृण्वत इति** । 'धिन्विकृण्व्योर च'। **तुदन्तीति** । तुदादित्वाच्छः। 'आच्छीनद्योः-' इति नुम्। प्रत्युदाहरणे ह्यङ्गविकलतां परिहरति—**एकादेशोऽत्रोदात्त इति** । तुदन्तीत्यत्र शे कृते तस्मात्परस्य शतुरदुपदेशात्परत्वाद् 'तास्यनुदात्तेत्-' इति निघाते एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्युदात्तत्वम्। अस्मिन्कर्तव्ये तस्यासिद्धत्वं नास्ति अनुम् इति प्रतिषेधाज्ज्ञापकात्। न ह्येकादेशस्वरेण विना शत्रन्तं सनुम्कमन्तोदात्तं भवति। **उदात्तयणो** । 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य' इति प्राप्ते वचनम्। चोदयन्त्री नेत्री सवित्रे इति तृजन्ता एते। 'चितः' इत्यन्तोदात्तः। हल्पूर्वादिति

सुनृतावान् । एवा नेत्री । ऋतं देवाय कृण्वते सवित्रे । (३७२१) **नोङ्धात्वोः** ६ । १ । १७५ ॥ अनयोर्यणः परे शसादय उदात्ता न स्युः । ब्रह्मबन्ध्वा । सेत्स्वभिः सुभ्वः । (३७२२) **ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्** । ६ । १ । १७६ ॥ ह्रस्वान्तादन्तोदात्तान्नुटश्च परो मतुबुदात्तः । यो अब्दिमाँ उदनिमाँ इयर्ति । नुटः । अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायः । अन्तोदात्तात्किम् । मा त्वा विददिषुमान् । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्येतदत्र न । मरुत्वाँ इन्द्र । नियुत्वान्वायवा

किम् । बहुतितवा ब्राह्मण्या । स्त्रीलिङ्गोपादानं नाभावनिवृत्त्यर्थम् । ' तनोतेर्डउः सन्वच्च ' इति उः । ' चालनी तितउः पुमान् ' ' बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि ' इति बहुव्रीहिरन्तोदात्तः । तत्र 'उदात्तस्वरितयोः–' इति विभक्तेः स्वरितत्वम् । अस्मिन्सूत्रे नकारग्रहणं च कर्तव्यम् । उदात्तस्थाने यो नकारस्ततोऽपि परस्या नद्या उदात्तत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । तेन वाचां पतिः वाक्पत्नीति सिद्धम् । अत्र हि ' पत्यावैश्वर्ये ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य ' न भूवाक्चिद्दिधिषु ' इति प्रतिषेधात्समासान्तोदात्तत्वे ' विभाषा सपूर्वस्य ' इति नकारे नान्तत्वान्ङीप् अनेनोदात्तः ।

नोङ् । शसादय इति । यद्यपि पूर्वसूत्रे नद्यजादीत्यनुवर्तते तथापि ऊङ्धात्वोर्यणः परा नदी न संभवतीति नानुवर्तिता । **ब्रह्मबन्ध्वेति** । ऊङ् प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । तेन सह य एकादेशः सोऽप्युदात्तः । तस्मात्परस्योदात्तत्वे प्रतिषिद्धे ' उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ' इति विभक्तिः स्वरिता । **सुभ्व इति** । क्विबन्तस्य कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तस्य ' ओः सुपि ' इति यण् । **अब्दिमानिति** । आपो दीयन्तेऽस्मिन्निति ' कर्मण्यधिकरणे च ' इति किः । उदनिशब्दोऽव्युत्पन्नः । अस्य घृतादित्वादन्तोदात्तत्वं बोध्यम् । अन्यथा ' युतान्यण्यन्तानाम् ' इति द्वितीयस्योदात्तत्वं प्रसज्येत । 'मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि' इति रुः । ' आतोऽटि नित्यम् ' इत्यनुनासिकः । **अक्षण्वन्त इति** । अक्षिशब्दान्मतुप् ' अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः ' इति ' छन्दस्यपि दृश्यते ' इत्यनङ् । 'अनो नुट्' इत्यस्यासिद्धत्वात्पूर्वं नलोपः । ततो भूतपूर्वगत्या मतुपो नुट् । ' मादुपधायाः–' इति वत्वम् । **इषुरिति** । ' धान्ये नित् ' इत्यधिकारे ' इषेः किच्च ' इति उप्रत्ययान्त आद्युदात्त इषुशब्दः तस्मात्परो मतुबनुदात्त एव । ननु मरुतोऽस्य सन्तीति मरुत्वान् । अत्र मतुबुदात्तत्वं प्राप्नोति । 'मृग्रोरुतिः ' इत्युतिप्रत्यये प्रत्ययस्वरेण मरुच्छब्दस्यान्तोदात्तत्वात् । नच तकारेण व्यवधानं, स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वात् । अत आह—**स्वरविधाविति । नेष्यत इति** । 'समासस्य' इति सूत्रे मरुत्वानित्यत्र ' ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् ' इति स्वरः प्राप्नोतीति दोषमुद्भाव्य हल्स्वरप्राप्ताविति भाष्योक्तेरिति भावः । **रेवानिति** । रयिरस्यास्तीति मतुप् । 'रयेर्मतौ बहुलम्' इति संप्रसारणं पूर्वरूपत्वम् । 'आद्गुणः' ततो ह्रस्वाभावाद्वचनम् ।

र्धि । * रेशब्दाच्च । रेवाँ इद्रेवतः । (३७२३) **नामन्यतरस्याम्** । ६ । १ । १७७ ॥ मतुपि यो ह्रस्वस्तदन्तादन्तोदात्तात्परो नामुदात्तो वा । चेतन्ती सुमतीनाम् । (३७२४) **ङ्याश्छन्दसि बहुलम्** । ६ । १ । १७८॥ ङ्याः परो नामुदात्तो वा । देवसेनानामभिभञ्जतीनाम् । बेत्युक्तेर्नेह । जयन्तीनां मरुतो यन्तु । (३७२५) **षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः** । ६ । १ । १७९ ॥ एभ्यो हलादिर्विभक्तिरुदात्ता । आषड्भिर्हूयमानः । त्रिभिष्ट्वं देव । (३७२६) **न गोश्वन्साववर्णराडङ्क्रुङ्कृद्भ्यः** । ६ । १ । १८२ ॥ एभ्यः प्रागुक्तं

नामन्य । ह्रस्वग्रहणमनुवर्तते मतुब्ग्रहणं च । तद्धि सप्तम्या विपरिणम्यते तेन ह्रस्वो विशेष्यते । तदाह—**मतुपि यो ह्रस्व इति** । **सुमतीनामिति** । सुमतिशब्दो बहुव्रीहिः । 'नञ्सुभ्याम्—' इत्यन्तोदात्तः । मतुपा ह्रस्वविशेषणं किम् । भूतपूर्वेऽपि ह्रस्वे यथा स्वरः स्यात् अग्नीनामित्यादौ, अन्यथा परत्वान्नित्यत्वाच्च दीर्घत्वे कृते ह्रस्वाभावान्न स्यात् । तिसृणामित्यत्र सांप्रतिके ह्रस्वे स्यात् । सांप्रतिकाभावे हि भूतपूर्वगतिर्भवति न तु सत्यपि तस्मिन् । नन्वेवं तिसृणामित्यत्र न स्यात् । मतुपि तिसृभावस्यैवाभावात् इष्टमेवैतत्संगृहीतम् । अत्र हि 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' इति नित्यमेव विभक्तेरुदात्तत्वमिष्यते । **षट्त्रि** । अन्तोदात्तादित्येतन्निवृत्तम् । यद्येतदनुवर्तेत पञ्चानां नवानां चतुर्णामित्यत्र न स्यात् । 'त्रः संख्यायाः' इत्याद्युदात्तत्वात् । क्व तर्हि स्यात् ? सप्तानामष्टानाम् । सप्ताष्टशब्दौ घृतादित्वादन्तोदात्तौ । हलादिः किम् । चतस्रः पश्य । यथैतदिह हलादिग्रहणस्य व्यावर्त्यं तथा 'चतुरः शसि' इत्यत्रैवावोचाम । **न गो** । साविति यदि सप्तमीबहुवचनग्रहणं स्यात् तेभ्यः केभ्यः इत्यत्र न स्यात् तत्किंशब्दयोः सप्तमीबहुवचने परतः त्यदाद्यत्वे कृते 'बहुवचने झल्येत्' इत्येत्वविधानात् । तेषु केषु इत्यत्रावर्णान्तत्वाभावात् । ताभिर्याभिरित्यादावेव स्यात् तासु यास्वित्यत्रावर्णान्तत्वात् । तस्मात्प्रथमैकवचनमित्याह—**सौ प्रथमैकवचन इति** । अनन्तरप्रतिषेधस्यासंभवात् षाष्ठिकस्वरस्य प्रतिषेधो विज्ञायत इत्याह—**प्रागुक्तं नेति** । एवं च वारिवत्तममित्यत्र 'ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्' इति न भवति । 'स्फायितञ्चि' इत्यादिना रक्प्रत्ययान्तोदात्तो वीरशब्दः । **गोभ्य इति** । 'सावेकाचः' इति प्राप्तम् । **शुनश्चिच्छेपमिति** । अत्र चिदिति पदं संहितापाठे बाहुलकात् शब्दस्य मध्ये प्रक्षिप्यते । पदकाले तु शुनःशेपं चिदिति पठ्यते । 'शेपपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः' इत्यलुक् । वनस्पत्यादित्वादुभयपदप्रकृतिस्वरः । श्वन्शब्दे तेभ्यः तेषामित्यत्र च 'सावेकाचः—' इति प्राप्तं प्रतिषिध्यते । राडिति क्विबन्तः । राजा । **अङिति** । अञ्चतिः क्विबन्तः । तस्य सनकारस्य ग्रहणं विषयावधारणार्थम् । यत्र नलोपो नास्ति तत्रैव प्रतिषेधो यथा स्यात् । प्राङ्भ्याम् । प्राङ्भ्याम् । 'नाञ्चेः पूजायाम्'

न। गवां शता। गोभ्यो गातुम्। शुनश्चिच्छेपम्। सौ प्रथमैकवचने अवयोभ्यात्। तेभ्यो द्युम्नम्। तेषां पाहि श्रुधी हवम्। **(३७२७) दिवो झल् । ६ । १ । १८३ ॥** दिवः परा झलादिर्विभक्तिर्नोदात्ता। द्युभिरक्तुभिः। झलिति किम्। उप त्वाग्ने दिवेदिवे। **(३७२८) नृ चान्यतरस्याम् । ६ । १ । १८४ ॥** नुः परा झलादिर्विभक्तिर्वोदात्ता। नृभिर्येमानः। **(३७२९) तित्स्वरितम् । ६ । १ । १८५ ॥** निगदव्याख्यातम्। क्व नूनम्। **(३७३०) तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमन्हिङ्ङोः । ६ । १ । १८६ ॥** अस्मात्परं लसार्वधातुकमनुदात्तं स्यात्। तासि।

इति प्रतिषिध्यते नलोपः। 'अच्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम्' इति प्राप्तं निषिध्यते। गतौ तु विभक्त्युदात्तः स्यादेव। प्राचा प्राचे। कुञ्चिति क्विबन्तः। कुञ्चा। कुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः। 'ऋत्विक्–' इत्यादिना क्विन्। तत्रैव सूत्रे कुञ्चेति निपातनान्नलोपाभावः। कृत् करोति। कृन्ततिर्वा क्विबन्तः। कृता कृते।

दिवो। झलादिरिति। नन्वसति सप्तमीनिर्देशे कथं पुनरत्र तदादिविधिः। केवलझलात्मिकाया विभक्तेरभावादेव तदादिविधिः। ननु तर्हि तदन्तविधिरस्तु का पुनर्झलन्ता विभक्तिः। शसादिः सकारान्ता इति चेत्सत्यम्। 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' इत्यतः आदिरिति वर्तते। दिवः परा विभक्तिर्नोदात्त भवति कीदृशी यस्या झलादिरिति। **द्युभिरिति।** 'सावेकाचः' इति वा 'ऊडिदम्' इति वा प्राप्तः स्वरः प्रतिषिध्यते। **दिवे दिवे इति।** 'ऊडिदंपदात्' इति विभक्तिरुदात्ता। **तित्स्वरितम्। निगदव्याख्यातमिति।** उच्चारणेनैव व्याख्यातमित्यर्थः। **क्वेति।** 'किमोत्' 'तित्स्वरितम्' 'क्व ति' इति किमः क्वादेशः। **तास्यनु।** तास्यादीनां समाहारद्वन्द्वः। उपदेशग्रहणं संभवव्यभिचाराभ्यां ङिदद्भ्यां संबध्यते न तु तास्यनुदात्तेद्भ्याम्। ङिदिति कर्मधारयः। उपदिश्यत इत्युपदेशः। तस्याकारेण ङिता च विशेषणात्तदन्तविधिः। तथा च सूत्रार्थः। तासेरनुदात्तेतो ङिदुपदेशादकारान्तोपदेशाच्च परं लसार्वधातुकमनुदात्तं स्यात् न्हिङ्ङौ वर्जयित्वा। **कर्तेत्यादि।** 'लुटः प्रथमस्य डारौरसः' एकवचने डित्त्वाट्टिलोपः। इतरत्र 'रि च' इति सलोपः। आस्त इत्यत्रादादित्वाच्छपो लुक्। **ङित इति।** अस्याप्युपदेशविशेषणमिह। शृणुते जरितुर्हवम्। अत्र श्नुरतिदेशेन ङित्। **चनस्यतमिति।** चनोऽन्नन्तदात्मन इच्छन्तमित्यर्थः। क्यच्। लोट् थमस्तं शप् स चानुबन्धस्यानेकान्तत्वाददुपदेशः। **चित्स्वरोऽपीति।** चित्स्वरस्यावकाशः। चलनः चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्। अस्यावकाश आस्ते इत्यादौ। वर्धमानमित्यत्र त्वयं निघातश्चित्स्वरं बाधते परत्वादिति भावः। **वर्धमानमिति।** वृधु वृद्धौ। लटः शानच्। शप् 'आने मुक्' इति मुक्। न चात्र मुका व्यवधानम्। यदकारस्यागमो मुक्

कर्ता । कर्तारौ । कर्तारः । प्रत्ययस्वरापवादोऽयम् । अनुदात्तेत् । य आस्ते । क्षितः । अभिचष्टे अनृतेभिः । अदुपदेशात् । पुरुभुजाचनस्यतम् । चित्स्वरोऽप्यनेन बाध्यते । वर्धमानं स्वे दमे । तास्यादिभ्यः किम् । अभि वृधे गृणीतः । उपदेशग्रहणाच्चेह । हतो वृत्राण्यार्या । लग्रहणं किम् । कर्तीह पचमानाः । सार्वधातुकं किम् । शिश्ये । अन्हुङोः किम् । ह्नुते । यदधीते । * **विन्दीन्धिखिदिभ्यो नेति वक्तव्यम्** । इन्धे राजा । एतच्च ' अनुदात्तस्य च यत्र ' (३६५१) इति सूत्रे भाष्ये स्थितम् । **(३७३१) आदिः सिचोऽन्यतरस्याम्** । ६ । १ । १८७ ॥ सिजन्तस्यादिरुदात्तो वा । यासिष्टं वर्तिरश्विना । **(३७३२) थलि च सेटीडन्तो वा** । ६ । १ । १९६ ॥ सेटि थलन्ते पदे इडुदात्तः अन्तो वा आदिर्वा स्यात् । यदा नैते अयस्तदा ' लिति ' (३६७६)

तदाकारोपदेशात् परं लसार्वधातुकमिति सिद्धो निघातः । स्वावयवेन व्यवधानाभावात् । यद्यकारान्तस्याङ्गस्य भक्तो मुक् तदादुपदेशलसार्वधातुकमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गत्वरं प्रत्यकारान्तविशिष्टाङ्गप्रत्ययापेक्षस्य बहिरङ्गस्य मुकोऽसिद्धत्वात्सिद्धो निघातः । **हत इति** । ' अनुदात्तोपदेश ' इत्यनुनासिकलोपे कृते सत्यकारान्तात्परं लसार्वधातुकं भवति । तथाप्युपदेशग्रहणान्न भवति । न हि हन्तिरदन्त उपदिश्यते । **कर्तीह पचमाना इति** । ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् । क्वचित्तु कर्तीह निघ्नाना इति दृश्यते तत्र निघ्नशब्दादाचारक्विबन्ताच्छान्दसो मुगभावः । तत्तु तास्यादिभ्यः परत्वाभावाच्चिन्त्यम् । **शिश्य इति** । ' एरनेकाचः ' इति यणादेशः ' लिट् च ' इत्यार्धधातुकमेतत् । **यदधीत इति** । यच्छब्दप्रयोगो ' निपातैर्यद्यदिहन्त ' इति निघातप्रतिषेधार्थः । अत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव । विद विचारणे, इन्धी दीप्तौ, खिद दैन्ये, इति त्रयोऽनुदात्तेतः । तेभ्यः परस्य सार्वधातुकस्यानुदात्तत्वे प्राप्ते आह— **विन्दीत्यादि** । एभ्यः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं नेति वक्तव्यमित्यर्थः । **यासिष्टमिति** । या प्रापणे । लुङ् थसस्तम् । ' च्लि लुङि ' ' च्लेः सिच् ' ' यमरमनमाताम् ' इतीट्सकौ । ' बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ' इत्यडभावः । इदमाद्युदात्तत्वाभावे उदाहरणम् । आद्युदात्तत्वे तूदाहरणान्तरं मृग्यम् ।

थलि । ' णमुल्यन्यतरस्याम् ' इत्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्तमाने वाग्रहणं कार्यिविकल्पार्थम् । अन्यतरस्यांग्रहणेन कार्यविकल्पस्य सिद्धत्वात् । तेनेडादयः पर्यायेण कार्यं प्रतिपद्यन्ते । ननु ' तवै चान्तश्च युगपत्– ' इत्यादौ युगपद् ग्रहणादन्यत्र पर्याय सिद्धः । सत्यम् । आदेरपि प्राप्त्यर्थं वाग्रहणम् । अन्यथा श्रुतयोरिडन्तयोरेव कार्यित्वं विकल्प्येत । सेटीति किम् । यथा थलि स्वरः । नन्विड्ग्रहणात्सेडेव थल् ग्रहीष्यत इति चेत्सत्यम् । इड्ग्रहणं तु यदेडागमः क्रियते तदा

इति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं स्यात्। लुलविथ। अत्र चत्वारोऽपि पर्यायेणोदात्ताः। (३७३३) उपोत्तमं रिति। ६। १। २१७॥ रित्प्रत्ययान्तस्योपोत्तममुदात्तं स्यात्। यदाहवनीये। इति प्रत्ययस्वराः।

समासस्वराः।

(३७३४) समासस्य। ६। १। २२३॥ अन्त उदात्तः स्यात्। यज्ञश्रियम्। (३७३५) बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्। ६। २। १॥ उदात्तस्वरितयोगि पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात्। सत्यश्चित्रश्रवस्तमः। उदात्तेत्यादि किम्। सर्वानुदात्ते पूर्वपदे समासान्तोदात्तत्वमेव, यथा—समपादः। (३७३६) तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः। ६। २। २॥ सप्तैते पूर्वपदभूतास्तत्पुरुषे प्रकृत्या। तुल्यश्वेतः। 'कृत्यतुल्याख्या अजात्या' (७४१) इति तत्पुरुषः। किरिणा काणः किरिकाणः। पुरुषत्मन्दयत्सखम्।

तस्योदात्तार्थं स्यात्। यथा 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इत्यत्र सः। ततश्च यथा लुलविथेत्यादौ चतुर्णां पर्यायेणोदात्तविधाने ययिथेत्यादौ चतुर्थाभावेऽपि पर्यायेणोदात्तत्रयं भवति एवमिडभावेऽपि स्यादित्यर्थः। **आहवनीय इति**। बाहुलकादधिकरणेऽनीयर्। प्रीणनार्थात्कर्मणि वा। ततो गतिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः। इति प्रत्ययस्वराः।

समासस्य। यज्ञश्रियमिति। षष्ठीतत्पुरुषः। श्रीशब्दस्योदात्तत्वे कृते आन्तरतम्यादियङुदात्तः। **बहुव्रीहौ**। इहोदात्तस्वरितग्रहणमनुवर्तमानं तद्वति वर्तते। पूर्वपदसामानाधिकरण्यात्सूत्रे प्रकृत्येतावदुक्तेऽपि स्वरप्रकरणात्प्रकृतिस्वरेणैव प्रकृतिभावो विज्ञायते। पूर्वपदस्य प्रकृतिभावस्तत्स्थयोरुदात्तस्वरितयोः प्रकृतिभावद्वारेणेत्याशयेनाह—**उदात्तस्वरितयोगीति। चित्रेति**। श्रूयते इति श्रवः कीर्तिः। चित्रं श्रवो यस्य स चित्रश्रवाः। ततस्तमप्। चित्रशब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः। ततः परस्य 'उदात्तादनुदात्तस्य—' इति स्वरितः। ततः परस्य 'स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्' इति प्रचयः। **समपाद इति**। त्यत्वसमसिमेत्यनुच्चानीति सर्वानुदात्तः समशब्दः। पादशब्दो 'वृषादीनां च' इत्याद्युदात्तः। अत्र समासान्तोदात्तत्वमेव। **तुल्यश्वेत इति**। 'नौवयोधर्मविष—' इति यति 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तस्तुल्यशब्दः। 'सदृक्श्वेतः सदृशश्वेतः' इति। 'समानान्ययोश्च' इति क्विन्नन्तः सदृक्शब्दः 'गतिकारकोपपदात्कृत्' इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः। एवं सदृशशब्दः कञन्तो मध्योदात्तः। **किरिणेति**। 'कॄगॄशॄकुटिभिदिच्छिदिभ्यश्च' इत्यौणादिक इः स च कित्। 'भुजेः किच्च' इत्यतः किदित्यनुवर्तनात्। तेन किरिगिरिशब्दौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ। **मन्दयत्सखमिति**। मदि स्तुत्यादिषु।

मन्दयति मादके इन्द्रे । सखेति सप्तमीतत्पुरुषः । शस्त्रीश्यामा । * **अव्यये नञ्कुनिपातानाम्** । अयज्ञो वा एषः । परिगणनं किम् । स्नात्वाकालकः । मुहूर्तसुखम् । भोज्योष्णम् । **(३७३७) वर्णो वर्णेष्वनेते** । ६ । २ । ३ ॥ वर्णवाचिन्युत्तरपदे एतवर्जिते वर्णवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे । कृष्णसारङ्गः । लोहितकल्माषः । कृष्णशब्दो नक्प्रत्ययान्तः । लोहितशब्द इतन्नन्तः । वर्णः किम् । परमकृष्णः । वर्णेषु किम् । कृष्णतिलाः । अनेते किम् । कृष्णैतः । **(३७३८) गाधलवणयोः प्रमाणे** । ६ । २ । ४॥ एतयोरुत्तरपदयोः प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात् । अरित्रगाधमुदकम् । तत्प्रमाणमित्यर्थः।

ण्यन्ताल्लटः शत्रादेशः । तस्य ' छन्दस्युभयथा ' इत्यार्धधातुकत्वेन शबभावात्— ' तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशात् ' इति निघातो न । अतः प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव । ' णेरनिटि ' इति णिलोपस्तु न । तं प्रति सार्वधातुकत्वाश्रयणात् । न च वैपरीत्यमापादनीयम् । छन्दसि दृष्टानुविधानात् । इत्थं मन्दयच्छब्दोऽन्तोदात्तः । **अव्यये** । निपातत्वादेव सिद्धे नञ्ग्रहणमकरणिरित्यादौ परस्यापि कृत्स्वरस्य बाधनार्थम् । अकरणिरित्यादौ ' आक्रोशे नञ्यनिः ' इत्यनिः । किंच तिस्र इत्यत्र ' तिसृभ्यो जसः ' इति सति शिष्टेऽपि विभक्तिस्वरो नञ्स्वरेण बाध्यते । अपि च चत्वारः अनड्वाह इत्यत्र सति शिष्टोऽप्यामुस्वरो बाध्यते । अव्ययेत्यत्र ' जिदच्चि -' इत्यादिना धातुना समासं निपात्य इनिः क्रियते, तस्यापि स्वरस्य बाधनार्थं कुग्रहणं चादिषु पाठाभावात् । **स्नात्वेति** । मयूरव्यंसकादिरयम् । नन्वयं तत्रैवान्तोदात्तो निपात्यतामिति चेन्न । सामिकृतं स्वयंधौतमित्यादिवारणाय परिगणनस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा तत्रापि पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् । इष्यते तु समासस्येत्यन्तोदात्तः । सामिकृतमित्यादौ 'सामि' ' स्वयं क्तेन ' इति समासः । **मुहूर्तसुखमिति** । 'कालाध्वनोः' इति द्वितीया । 'अत्यन्तसंयोगे च' इति समासः । मुहूर्तशब्दः पृषोदरादिरन्तोदात्तः । **भोज्योष्णमिति** । ' कृत्यतुल्याख्या ' इति समासः । भोज्यशब्दो ण्यदन्तः 'तित्स्वरितम्' इति स्वरितान्तः ।

वर्णो वर्णे । अत्र अनेत इति प्रतिषेधाद्बहुवचननिर्देशाच्च उत्तरपदे स्वरूपग्रहणं न, तत्साहचर्यात्पूर्वपदेऽपि स्वरूपग्रहणं न तदाह—**वर्णवाचिनीत्यादि** । **कृष्णशब्दो नक्प्रत्ययान्त इति** । 'कृषेर्वर्णे' इति विहितो यो नक् तदन्त इत्यर्थः । कृष्णशब्दः 'कृष्णस्यामृगाख्या चेत्' इत्यन्तोदात्तो वेदे । भाषायां तु 'वर्णानां तणतिनितान्तानाम्' इत्याद्युदात्तः । **इतन्नन्त इति** । ' रुहे रश्च लो वा ' इति इतन्प्रत्ययान्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । **कृष्णतिला इति** ' वर्णो वर्णेन ' इति प्रतिपदोक्तः समास इह गृह्यते, तेनैव सिद्धे वर्णग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् । गाध । **अरित्रगाध**-

गोलवणम् । यावद्गवे दीयते तावदित्यर्थः । अरित्रशब्द इत्रान्तो मध्योदात्तः । प्रमाणमियत्ता परिच्छेदमात्रं, न पुनरायाम एव । प्रमाणे किम् । परमगाधम् ।
(३७३९) दायाद्यं दायादे । ६ । २ । ५ ॥ तत्पुरुषे प्रकृत्या । धनदायादः । धनशब्दः क्युप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । दायाद्यं किम् । परमदायादः ।
(३७४०) प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयोः । ६ । २ । ६ ॥ प्रतिबन्धवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या एतयोः परतस्तत्पुरुषे । गमनचिरम् । व्याहरणकृच्छ्रम् । गमनं कारणविकलतया चिरकालभावि कृच्छ्रयोगि च प्रतिबन्धि जायते । प्रतिबन्धि किम् । मूत्रकृच्छ्रम् । (३७४१) पदेऽपदेशे । ६ । २ । ७ ॥ व्याजवाचिनि पदशब्द उत्तरपदे पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे । मूत्रपदेन प्रस्थितः । उच्चारपदेन । मूत्रशब्दो

मिति । अरित्रं नौकाष्ठं तस्य गाधं स्पृश्यमानं तलम् गाध्यत इति गाधः । गाधृ प्रतिष्ठायां कर्मणि घञ् । अर्धर्चादित्वात् क्लीबत्वम् । **गोलवणमिति** । षष्ठीसमासः। गोशब्दो 'गमेर्डोः' इति डोप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । **इत्रान्त इति** । 'अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः' इति विहितः । **मध्योदात्त इति** । प्रत्ययस्वरेण । **इयत्ता परिच्छेदमात्रमिति** । इयत्तायाः परिच्छित्तिरियत्तापरिच्छेदः । क्रियाशब्दोऽत्र प्रमाणशब्दो गृह्यते न पुनरायाममात्रे रूढ इत्यर्थः । **दायाद्यम्** । दातव्यो दायोंशः । दायमादत्ते दायादः । मूलविभुजादित्वात्कः । दायादस्य भावो दायाद्यम् । दायस्य दानं तत्संबन्धो वा । इह तु लक्षणया आदीयमाने दाय एव दायाद्यशब्दो वर्तते दायादशब्दे परे दायाद्यवाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् । **क्युप्रत्ययान्त इति** । ' कृपॄवृजिमन्दिनिधाञः क्युः ' इति विहितः । **परमदायाद इति** । अत्र समासान्तोदात्तत्वमेव । **प्रतिबन्धि** । कार्यसिद्धिं प्रतिबध्नातीति प्रतिबन्धि । आवश्यके णिनिः । **गमनचिरम्** । **व्याहरणकृच्छ्रमिति** । गमनव्याहरणशब्दौ ल्युडन्तौ । तयोर्लित्स्वरः । अत्र विशेषणसमासः । ननु सामानाधिकरण्ये सति विशेषणसमासो भवति । न चेह तदस्ति । गमनशब्दस्य गतिवाचित्वाच्चिरशब्दस्य कालवाचित्वात् । नैष दोषः । चिरकालवाचिनि गमनेऽत्र चिरशब्दो वर्तते, गमनमत्र विशेष्यं तद्विशेषणे तु चिरकृच्छ्रे तत्र विशेष्यस्य पूर्वनिपातनार्थं मयूरव्यंसकादित्वमप्येष्टव्यम् । पूर्वपदस्य प्रतिबन्धिवाचित्वमुपपादयति । **गमनमित्यादि** । कारणवैकल्याद्धि चिरकालभावि गमनं कार्यसिद्धेः प्रतिबन्धि जायते । कृच्छ्रयोगि वा, कृच्छ्रं दुःखं तद्योगि वा कार्यसिद्धेः प्रतिबन्धि जायते । **मूत्रकृच्छ्रमिति** । षष्ठीसमासः ।

पदेऽपदेशे । अपदेशो व्याजः । ' व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च इत्यमरस्तदाह— **व्याजवाचिनीति** । **उच्चारपदेनेति** । उच्चारः पुरीषक्रिया । **विष्णुपदमिति** । षष्ठीसमासः । **निवाते** । **निवातशब्दे परे वातत्राणवाचिनीति** । वातत्रा-

घञन्तः । उध्दारशब्दो घञन्तः ' थाथ ' (३८७८) आदिस्वरेणान्तोदात्तः । अपदेशे किम् । विष्णुपदम् । (३७४२) **निवाते वातत्राणे । ६ । २ । ८ ॥** निवातशब्दे परे वातत्राणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या । कुटीनिवातम् । कुड्यनिवातम् । कुटीशब्दो गौरादिङीषन्तः । कुड्यशब्दो क्यगन्तः । यगन्त इत्यन्ये । वातत्राणे किम् । राजनिवाते वसति । निवातशब्दोऽयं रूढः पार्श्वे । (३७४३) । **शारदेऽनार्तवे । ६ । २ । ९ ।** ऋतौ भवमार्तवम् । तदन्यवाचिनि शारदशब्दे परे तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् । रज्जुशारदमुदकम् । शारद-शब्दो नूतनार्थः । तस्यास्वपदविग्रहः । रज्जोः सद्य उद्धृतम् । रज्जुशब्दः (उ) **सृजेरसुम्च** इत्याद्युदात्तो व्युत्पादितः । अनार्तवे किम् । उत्तमशारदम् (३७४४) **अध्वर्युकषाययोर्जातौ ।६।२।१०।** एतयोः परतो जातिवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् । कठाध्वर्युः । दौवारिककषायम् । कठशब्दः पचाद्यजन्तः । तस्मात् 'वैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च' (१४८४) इति णिनेः 'कठचरकाल्लुक्' (१४८७) इति लुक् । द्वारि नियुक्त इति ठक्यन्तोदात्तो दौवारिकशब्दः । जातौ किम् । परमाध्वर्युः । (३७४५) **सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये । ६ । २ ।११॥** अनयोः पूर्वं प्रकृत्या । पितृसदृशः । सादृश्ये किम् । परमसदृशः । समासार्थोऽत्र

णार्थे निवातशब्दे परे इत्यर्थः । वातस्याभावे निवातमित्यव्ययीभावः । निरुद्धो वातोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिर्वा । तत्र कुड्यादयो वर्तमानाः समानाधिकरणा निवात-शब्देन समस्यन्ते । कुटी एव निवातं कुटीनिवातम् । कुड्य एव निवातं कुड्य-निवातम् । **क्यगन्त इति** । कवतेर्ड्यक् ङकारस्येत्संज्ञा न भवति । गुणप्रतिषेधा-र्थात्ककारानुबन्धात् । **यगन्त इत्यन्ये इति** । (ते तु कवतेर्ड्यान्निति सूत्रमधीयते) **शारदे । नूतनार्थ इति** । अव्युत्पन्न इत्यर्थः । **रज्जोः सद्य उद्धृतमिति** । रज्जुबद्धपात्राधारे रज्जुशब्दः । इदानीमेव कूपादुद्धृतं नूतनं जलमित्यर्थः । **सृजेरसुम्चेति** । ' स्कन्देः सलोपश्च ' इत्यतः सलोप इति वर्तते ' भृमृशीङ् ' इत्यतः उरिति । ' धान्ये नित् ' इत्यतो निदिति । सृजेरुः स्यात्स च नित् धातो-रसुगागमः सलोपश्चेत्यर्थः । तत्र सृजेरन्त्यादचः परेऽसुमि सलोपयणादेशेऽसुम्-सकारस्य जश्त्वे च रज्जुरिति भवति । **आद्युदात्त इति** । प्रत्ययस्य नित्त्वान्नि-त्स्वरेण । **उत्तमशारदमिति** । शरदि ऋतौ भवं शारदम् । **अध्व । कठा-ध्वर्युरिति** । अध्वरं यज्ञं यातीत्यध्वर्युः ऋत्विग्विशेषः । कठेन प्रोक्तं छन्दोऽधीते कठः । कठशब्दादध्ययनान्तात् णिनिप्रत्ययः तस्य लुक् । अध्येतृणस्तु ' प्रोक्ताल्लुक् ' इति लुक् । विशेषणसमासोऽयम् । **दौवारिककषायमिति** । षष्ठीसमासः । **सदृश** । सादृश्यवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या एतयोरुत्तरपदयोः । **पितृसदृश इति** । पितृमातृशब्दावुणादितृजन्तौ चित्स्वरेणान्तोदात्तौ । नन्वत्र ' पूर्वसदृश-

तुल्यमानता न सादृश्यम्। (३७४६) **द्विगौ प्रमाणे। ६।२।१२॥** द्विगावुत्तरपदे प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम्। प्राच्यसप्तसमः। सप्त समाः प्रमाणमस्य। * **प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्** । इति मात्रचो लुक्। प्राच्यशब्द आद्युदात्तः। प्राच्यश्चासौ सप्तसमश्च प्राच्यसप्तसमः। द्विगौ किम्। व्रीहिप्रस्थः। प्रमाणे किम्। परमसप्तसमम्। (३७४७) **गन्तव्यपण्यं वाणिजे। ६।२।१३॥** वाणिजशब्दे परे तत्पुरुषे गन्तव्यवाचि पण्यवाचि च पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम्। मद्रवाणिजः। गोवाणिजः। सप्तमीसमासः। मद्रशब्दो रक्प्रत्ययान्तः। गन्तव्येति किम्। परमवाणिजः। (३७४८) **मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके। ६।२।१४॥** मात्रादिषु परतो नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे तथा। भिक्षायास्तुल्यप्रमाणं भिक्षामात्रम्। भिक्षाशब्दा 'गुरोश्च हलः' (३२८०) इत्यप्रत्ययान्तः। पाणिन्युपज्ञम्। पाणिनिशब्द आद्युदात्तः।

समेनार्थ' इति तृतीयासमासे कृते 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' इत्येव सिद्धम्। न च तुल्यार्थयोगे षष्ठ्या अपि विहितत्वेन षष्ठीसमासार्थमिदमिति वाच्यम्। तत्रानभिधानात्षष्ठीसमासो नेत्यपि सुवचत्वादिति चेन्मैवम्। अलुक्समासानुरोधेन षष्ठीसमासस्वीकारस्यावश्यकत्वात्। तद्यथा। दास्याः सदृशो वृषल्याः सदृश इति। 'षष्ठ्या आक्रोशे' इत्यलुक्। दासीशब्दो 'दंसेष्टो न आ च' इति दंसेष्ट प्रत्ययः नकारस्य चाकारः। प्रत्ययस्वरेण दासशब्द अन्त उदात्तः। टित्वान्ङीप्। 'यस्य' इति लोपः। 'अनुदात्तस्य च यत्र' इति ङीप उदात्तत्वम्। वृषलशब्दाज्जातिलक्षणो ङीष्। उभयत्रापि 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति विभक्तिरुदात्ता। नन्वेवं तृतीयासमासविधायके 'पूर्वसदृश' इति सूत्रे सदृशग्रहणं मास्तु सर्वत्र षष्ठी समासोऽस्तु इति चेन्मैवम्। यत्र षष्ठ्यर्थो नास्ति तदर्थं सदृशग्रहणम्। विद्यया सदृशो विद्यासदृश इति। अन्यो देवदत्तादिरत्र प्रतियोगी। **प्राच्यशब्द आद्युदात्त इति।** 'द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत्' इति यदन्तत्वात् 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तः। **परमसप्तसममिति।** सप्तानां समानां समाहारः सप्तसमं समाहारद्विगुः। पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः।

गन्तव्यपण्यम्। वणिगेव वाणिजः। प्रज्ञादित्वादण्। **मद्रवाणिज इति।** मद्रेषु गत्वा व्यवहरतीत्यर्थः। **गोवाणिज इति।** गमेर्डोः। अन्तोदात्तोऽयम्। **सप्तमीसमास इति।** सप्तमीति योगविभागात्, मद्रवाणिजेत्यत्र षष्ठीसमासः। **रक्प्रत्ययान्त इति।** 'स्फायितञ्चि' इति विहितो रक् तदन्तादित्यर्थः। प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तोऽयम्। **मात्रो।** **तथेति।** पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यादित्यर्थ। भिक्षाशब्दोऽप्रत्ययान्तोदात्तः। मात्रशब्दस्तु तुल्यपर्यायो वृत्तिविषये तुल्यप्रमाणे वर्तते भिक्षायास्तुल्यप्रमाणमित्यस्वपदविग्रहः षष्ठीत-

नन्दोपक्रमम् । नन्दशब्दः पचाद्यजन्तः । इषुच्छायम् । इषुशब्द आद्युदात्तो नित्स्वरात् । नपुंसके किम् । कुड्यच्छाया । (३७४९) **सुखप्रिययोर्हिते** । ६ । २।१५॥ एतयोः परयोर्हितवाचिनि तत्पुरुषे तथा । गमनप्रियम् । गमनसुखम् गमनशब्दे लित्स्वरः । हिते किम् । परम सुखम् (३७५०) **प्रीतौ च** ६।२ १६॥ प्रीतौ गम्यायां प्रागुक्तम् । ब्राह्मणसुखं पायसम् । छात्रप्रियोऽनध्यायः । ब्राह्मणच्छात्रशब्दौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ । प्रीतौ किम् । राजसुखम् । (३७५१) **स्वं स्वामिनि** । ६ । २ । १७ ॥ स्वामिशब्दे परे स्ववाचि पूर्वपदं तथा । गोस्वामी । स्वं किम् । परमस्वामी । (३७५२) **पत्यावैश्वर्ये** । ६ । २ । १८ ॥ दमूना गृहपतिर्दमे' । (३७५३) **न भूवाक्चिद्दिधिषु** ।६।२।१९॥ पतिशब्दे परे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे नैतानि प्रकृत्या । भुवः पतिर्भूपतिः । वाक्पतिः ।

त्पुरुषः । तदाह—**भिक्षाया इति** । **पाणिन्युपज्ञमिति** । उपज्ञायत इति उपज्ञा । ' आतश्चोपसर्गे ' कर्मण्यङ् । पाणिनिशब्द इञन्तत्वादाद्युदात्तः । तस्य उपज्ञा इति षष्ठीसमासः । 'उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम्' इति नपुंसकता। **नन्दोपक्रममिति** । षष्ठीसमासः । अत्रापि पूर्ववन्नपुंसकता । उपक्रम्यते इति कर्मणि घञ् 'नोदात्तोपदेशस्य' इति वृद्धिप्रतिषेधः । **इषुच्छायमिति** । इषूणां छायेति तत्पुरुषः । 'छाया बाहुल्ये' इति नपुंसकता । ' इषेः किच्च ' इत्युप्रत्ययान्त इषुः तत्र निदधिकारादाद्युदात्तस्तदाह—**इषुशब्द इति** । **गमनसुखमिति** । समानाधिकरणसमासो मयूरव्यंसकादिर्वा । **लित्स्वर इति** । गमनशब्दो ल्युडन्तः 'लिति' इति सूत्रेणाद्युदात्तः । **प्रागुक्तमिति** । सुखप्रिययोः परयोस्तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यादित्यर्थः । योगविभागो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः । ननु 'सुखप्रिययोः' इत्येतावत्पूर्वसूत्रं कृत्वा 'हिते च' इति वक्तव्यम् । तत्राद्ये सूत्रे सुखप्रिययोः प्रीत्यव्यभिचारादेव प्रीतौ गम्यमानायां भविष्यतीति चेत् । सत्यम् । प्रीतिग्रहणं तदतिशयप्रतिपत्त्यर्थम् । **ब्राह्मणच्छात्रशब्दाविति** । ब्रह्मणोऽपत्यमित्यण् । ' ब्राह्मोऽजातौ ' इति जातौ टिलोपाभावेऽणिति प्रकृतिभावः । छात्रशब्दः ' छत्रादिभ्यो णः ' इति णप्रत्ययान्तः । **पत्या** । ऐश्वर्यार्थे पतिशब्दे परे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् तत्पुरुषे । गृहपतिरिति षष्ठीसमासः । 'गेहे कः' इति कप्रत्ययान्तो गृहशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः

न भू । भ्वादीनां समाहारद्वन्द्वे नपुंसकत्वम् । हस्वत्वम् । **एतानीति** । भूवाक्चिद्दिधिषु एतानीत्यर्थः । **न प्रकृत्येति** । पूर्वेण प्राप्तः प्रतिषिध्यते । **भूपतिरित्यादि** । षष्ठीसमासा एते । तत्र भ्वादयस्त्रयः क्विबन्ताः । दिधिषूशब्दः 'अन्दूदृम्भूजम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषू' इत्यूप्रत्ययान्तो निपातितः । सर्वेऽप्यन्तोदात्ताः । **वा भुवनं** । **उक्तविषये इति** । ऐश्वर्यवाचिनि पतिशब्दे परे भुवनशब्दः

चित्पतिः। दिधिषूपतिः। (३७५४) वा भुवनम्। ६। २। २०॥ उक्तविषये। भुवनपतिः। (उ०) भूसूधूभ्रस्जिभ्यः इति क्युन्नन्तो भुवनशब्दः। (३७५५) आशङ्काबाधनेदीयस्सु संभावने। ६। २। २१॥ अस्तित्वाध्यवसायः संभावनम्। गमनाशङ्कमस्ति। गमनाबाधम्। गमननेदीयः। गमनमाशङ्क्यते आबाध्यते निकटतरमिति वा संभाव्यते। संभावने किम्। परमनेदीयः। (३७५६) पूर्वे भूतपूर्वे। ६। २। २२॥ आढ्यो भूतपूर्वः आढ्यपूर्वः। पूर्वशब्दो वृत्तिविषये भूतपूर्वे वर्तते। भूतपूर्वे किम्। परमपूर्वः। (३७५७) सविधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषु सामीप्ये। ६। २। २३॥ एषु पूर्वं प्रकृत्या। मद्रसविधम्। गान्धारसनीडम्। काश्मीरसमर्यादम्। मद्रसवेशम्। मद्रसदेशम्। सामीप्ये किम्। सह मर्यादया समर्यादं क्षेत्रम्। चैत्रसमर्यादम्। (३७५८) विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु। ६। २। २४॥ विस्पष्टकटुकम्। विस्पष्टशब्दो 'गतिरनन्तरः' (३७८३) इत्याद्युदात्तः। विस्पष्टेति

पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात्। 'पत्यावैश्वर्ये' इति प्राप्ते विकल्पोऽयम्। **भुवनपतिरिति।** भुवनशब्दः क्युन्प्रत्ययान्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः। **आशङ्काबाध।** आशङ्काबाधनेदीयस्सूत्तरपदेषु संभावनवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात्। शकि शङ्कायाम्। बाधृ लोडने। आङ्पूर्वाभ्यां कर्मणि घञ्। अतिशयेनान्तिकं नेदीयः। द्वयोरन्तिकयोर्मध्ये एकस्यातिशयविवक्षायामीयसुनि 'अन्तिकबाढयोः—' इति नेदादेशः। गमनाशङ्कादयो विशेषणसमासाः मयूरव्यंसकादयो वा। **अस्तित्वाध्यवसाय इति।** अस्तित्वनिश्चयः। **गमनाशङ्कमिति।** पूर्वपदानि ल्युडन्तानि। तत्र लित्स्वरः। **गमनमाशङ्क्यत इत्यादि।** संभाव्यत इत्यस्य प्रत्येकमन्वयः। गमनमाशङ्क्यते इति संभाव्यते। गमनमाबाध्यत इति संभाव्यते। गमनं निकटतरमिति वा संभाव्यते। **पूर्वे भूतपूर्वे।** भूतपूर्वार्थे पूर्वशब्दे परे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात्। **आढ्यो भूतपूर्व इति।** यः पूर्वमाढ्य आसीत्स एवमुच्यते। **आढ्यपूर्व इति।** अत्र विशेषणसमासो मयूरव्यंसकादिर्वा। आढ्यशब्दः आङ्पूर्वाद्ध्यायतेः 'घञर्थे कविधानम्' इति कर्मणि कः। आतो लोपः। पृषोदरादित्वाड्ढस्य ढः थथादिस्वरेणान्तोदात्तः। **परमपूर्व इति।** परमश्चासौ पूर्वश्चेति योऽयं वाक्यार्थः पूज्यमानतालक्षणस्तस्मिन्निह प्रत्युदाहरणे समासः। परमश्चासौ भूतपूर्वश्चेति विग्रहे तूदाहरणमेव। **सविध।** सामीप्यार्थेषु सविधादिषूत्तरपदेषु पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे। **मद्रसविधमिति।** सर्वत्रोदाहरणे षष्ठीसमासः। मद्रः रगन्तेनाद्युदात्तः। गान्धारिः। 'कर्दमादीनां च' इत्याद्युदात्तो वा। काश्मीरो 'लघावन्ते—' इति मध्योदात्तः। सविधादीनां सह विधया इत्येवमादिका व्युत्पत्तिरेव केवलम्। समीपवाचिनस्त्वेते समुदायाः। मद्रादीनां सविधं समीपमित्यर्थः।

किम्। परमवचनम्। गुणोति किम्। विस्पष्टब्राह्मणः। विस्पष्ट। विचित्र। व्यक्त। संपन्न। पण्डित। कुशल। चपल। निपुण। (३७६१) **अज्याऽवमकन्पापवत्सु भावे कर्मधारये।६।२।२५॥** अ ज्य कन् इत्यादेशवति अवमशब्दे पापवाचिनि चोत्तरपदे भाववाचि पूर्वपदं प्रकृत्या। गमनश्रेष्ठम्। गमनज्यायः। गमनावमम्। गमनकनिष्ठम्। गमनपापिष्ठम्। श्रेत्यादि किम्। गमनशोभनम्। भावे किम्। गम्यतेऽनेनेति गमनम्। गमनं श्रेयो गमनश्रेयः। केति किम्। षष्ठीसमासे मा भूत्। (३७६२) **कुमारश्च।६।२।२७॥** कर्मधारये। कुमारश्रमणा। कुमारशब्दोऽन्तोदात्तः।(३७६३) **आदिः प्रत्ये-**

समर्यादमिति। 'वोपसर्जनस्य' इति सहस्य सादेशः। चैत्रसमर्यादमिति षष्ठीसमासः। सन्निधादिषु किम्। मद्रसमपिम्।

विस्पष्टा। गुणवचनेषु परेषु विस्पष्टादीनि पूर्वपदानि प्रकृत्या स्युः। **विस्पष्टकटुकमिति**। स्पश बाधनस्पर्शनयोरित्यस्य एयन्तस्य निष्ठायां 'वा दान्तशान्त—' इति स्पष्टशब्दो निपातितः। तस्य विशब्देन गतिसमासः। विस्पष्टं कटुकमिति विग्रहः। विस्पष्टादीनि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य विशेषणानि न द्रव्यस्य। कटुकादिशब्दैर्गुणवद्द्रव्यमभिधीयते इति सामानाधिकरण्याभावात्कर्मधारयाभावे सुसुप्पेति समासः। **विचित्रेत्यादि**। चित्र चित्रीकरणे चुरादिएयन्तादेरच्। विशेषेण चित्रं विचित्रं प्रादिसमासः 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ—' इत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तः। चिती संज्ञाने निष्ठा। विगतं चित्रमस्य इति विचित्रः। 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' इत्याद्युदात्तः। अञ्जू व्यक्तयादिषु। तस्य विपूर्वस्य निष्ठायां गतिस्वरे 'उदात्तस्वरितयोः—' इति स्वरितादिः। पदेः कर्तरि क्तः। थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः। गतिस्वरस्तु न। कर्मणीति तत्र वर्तते। अयं कर्तरि क्तः। 'फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च' इत्युप्रत्ययान्तः पटुशब्दः। तत्र निदित्यधिकारादाद्युदात्तः। पडि गतौ। क्तः, प्रत्ययस्वरः। उणादिवृत्तौ तु पण व्यवहारे स्तुतौ च। अमन्ताड्डः। पण्डा बुद्धिः सा संजाताऽस्येति तारकादित्वादितच्। एवमुक्तम्। कुशान् लातीति कुशलः। 'आतोऽनुपसर्गे' इति कः कृत्स्वरेणान्तोदात्तः। चुप मन्दायां गतौ। अस्मात् 'चुपेरच्चोपधायाः' इति कलप्रत्ययः। तत्र 'वृषादिभ्यश्चित्' इत्यतश्चिदिति वर्तनादन्तोदात्तः। पुण कर्मणि शुभे। 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः'। थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः। **अज्या**। अज्यकनामादेशानामुत्तरपदत्वासंभवात्सामर्थ्यात्तद्वदुत्तरपदं गृह्यत इत्याह—**इत्यादेशवतीति**। इष्ठेयसुनोः 'प्रशस्यस्य श्रः', 'ज्य च', 'युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्'। **गमनश्रेष्ठमित्यादि** मयूरव्यंसकादित्वाद्राजदन्तादित्वाद्वा विशेषणस्य परनिपातः। **पापिष्ठमिति**। विन्मतोर्लुक्। उदाहरणे नपुंसके भावे क्तः। ल्युट् च' इति भावे ल्युट्। तदन्तान्येतानि पूर्वपदानि लित्स्वरेणाद्युदात्तानि। **गम्यतेऽनेनेति**।

नसि। ६। २। २७॥ कुमारस्यादिरुदात्तः प्रत्यनसि परे कर्मधारये। प्रतिनमसौऽस्य प्रत्येनाः। कुमारप्रत्येनाः। (३७६२) पूगेष्वन्यतरस्याम्। ६। २। २८॥ पूगा गणास्तेषूक्तं वा। कुमारचातकाः। कुमारजीमूताः। आद्युदात्तत्वाभावे 'कुमारश्च' (३७६०) इत्येव भवति। (३७६३) इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ। ६। २। २९॥ एषु परेषु पूर्वं प्रकृत्या। पञ्चारत्नयः प्रमाणमस्य पञ्चारत्निः। दश मासान् भूतो दशमास्यः। पञ्च मासान् भूतः पञ्चमास्यः॥ * तमधीष्ट-इत्यधिकारे * द्विगोर्यप्। पञ्चकपालः। पञ्चभगालः। पञ्चशरावः। (फि०) त्रः संख्यायाः इति पञ्चन्शब्द आद्युदात्तः। इगन्तादिषु किम्। पञ्चाश्वः। द्विगौ किम्। परमारत्निः। (३७६४) बह्वन्यतरस्याम्। ६। २। ३१॥ बहुशब्दस्तथा वा। बह्वरत्निः। बहुमास्यः। बहुकपालः। बहुशब्दोऽन्तोदात्तः। तस्य यणि सति 'उदात्तस्वरितयोः' (३६५७) इति भवति।

'करणाधिकरणयोश्च' इति करणे ल्युट्। **केति किमिति।** कर्मधारय इति किमर्थमित्यर्थः। **कुमारश्च।** कुमारशब्दः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात्। **कुमारश्रमणेति।** कुमारी श्रमणा कुमारश्रमणा। 'कुमारः श्रमणादिभिः' इति समासः। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया कुमारीशब्दस्य समासे पुंवद्भावः। **अन्तोदात्त इति।** कुमार क्रीडायाम्। पचाद्यच् चित्स्वरः। अत्र 'कुमारः श्रमणादिभिः' इत्यस्यैव ग्रहणं प्रतिपदोक्तत्वात्। केचित्तु सर्वस्यैव कर्मधारयस्य ग्रहणमिच्छन्ति। तथा च कुमारब्राह्मण इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं मतभेदेन भवति।

आदिः। आदिरिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा। पूर्वत्र कुमारशब्दस्य प्रकृतिभावेन यः स्वरः प्राप्तः सोऽत्रादेर्भवतीति सूत्रार्थः। एवं स्थिते फलितमाह—**कुमारस्यादिरुदात्तः स्यादिति। पूगेषु।** गणवाचिन्युत्तरपदे कर्मधारये कुमारस्यादिरुदात्तो वा स्यात्। **कुमारचातका इति।** चातकादयः पूगशब्दास्तेभ्यः 'पूगाञ्ञ्यो ग्रामणीपूर्वात्' इति ञ्यः। तस्य 'तद्राजस्य बहुषु—' इति लुक्। **कुमारश्चेत्येव भवतीति।** तत्र प्रतिपदोक्तग्रहणपक्षे समासान्तोदात्तत्वम्। **पञ्चारत्निरिति।** पञ्चारत्नयः प्रमाणमस्येति तद्धितार्थे द्विगुः। 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्' इति मात्रचो लुक्। पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः, पञ्चसु भगालेषु संस्कृतः, पञ्चसु शरावेषु उद्धृतः पञ्चकपालः, पञ्चभगालः, पञ्चशरावः। तद्धितार्थे द्विगुः। 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इत्यणो लुक्। **पञ्चाश्वा इति।** पञ्चभिरश्वैः क्रीतः पञ्चाश्वः। आर्हीयष्ठक्। तस्य 'अध्यर्ध-' इति लुक्। **बहु।** बहु शब्दः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं वा इगन्तादिषूत्तरपदेषु द्विगौ। पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः। **बहुशब्दोऽन्तोदात्त इति।** बंहि वृद्धौ अस्मात् 'लङ्घिबंह्योर्नलोपश्च' इति कुप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। पक्षे समासान्तोदात्तत्वम्। पूर्ववद्विग्रहप्रत्ययलुक्प्रत्युदाहरणानि योजनीयानि। **दिष्टि।** दिष्टिवितस्ती प्रमाणे, तेनात्र मात्रचो लुक्। अत्रापि पक्षेऽन्तोदात्तत्वं बोध्यम्। **सप्तमी।**

(३७६५) **दिष्टिवितस्त्योश्च** । ६ । २ । ३१ ॥ एतयोः परतः पूर्वपदं प्रकृत्या वा द्विगौ । पञ्चदिष्टिः । पञ्चवितस्तिः । (३७६६) **सप्तमी सिद्धशुष्कपक्वबन्धेष्वकालात्** । ६ । २ । ३२ ॥ अकालवाचि सप्तम्यन्तं प्रकृत्या सिद्धादिषु । साङ्काश्यसिद्धः । साङ्काश्येति ण्यान्तः । आतपशुष्कः । आष्ट्रपक्वः । आष्ट्रेति ष्ट्रन्नन्तः । चक्रबन्धः । चक्रशब्दोऽन्तोदात्तः । अकालात्किम् । पूर्वाह्णसिद्धः । कृत्स्वरेण बाधितः सप्तमीस्वरः प्रतिप्रसूयते । (३७६७) **परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाऽहोरात्रावयवेषु** । ६ । २ । ३३ ॥ एते प्रकृत्या वर्ज्यमानवाचिन्यहोरात्रावयववाचिनि चोत्तरपदे । परित्रिगर्तं वृष्टो देवः । प्रतिपूर्वाह्णम् । उपपूर्वाह्णम् । उपपूर्वरात्रम् । अपत्रिगर्तम् । उपसर्गा आद्युदात्ताः । बहुव्रीहितत्पुरुषयोः सिद्धत्वादव्ययीभावार्थमिदम् । अपपर्योरेव वर्ज्यमानमुत्तरपदम् । तयोरेव वर्ज्यमानार्थत्वात् अहोरात्रावयवा अपि वर्ज्यमाना एव तयोर्भवन्ति ।

ण्यान्त इति । वुञ्छणादिषु 'संकाशादिभ्यो ण्यः' । **ष्ट्रन्नन्त इति** । 'मस्जिगमिनमिहनिविश्यशां वृद्धिश्च' इति ष्ट्रन् । संयोगादिलोपः 'व्रश्च' इति षत्वं नित्वादाद्युदात्तः। **अन्तोदात्त इति** । 'कृञः को द्वे च' इति कप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरेण । **थाथादिस्वरेण बाधितः सप्तमीस्वर इति** । सिद्धशुष्कपक्वानां क्तान्तत्वात् बन्धस्य घञन्तत्वात् थाथादिस्वरेण 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' इत्यादिना सप्तम्यन्तस्य यः प्रकृतिभावः स परत्वाद्बाधितस्तेन पुनर्विधीयते । क्वचित्तु कृत्स्वरेण बाधित इति पाठः । तत्र कृदन्तस्य यः स्वरस्थाथादिलक्षणस्तेनेत्यर्थः । **परिप्रत्यु** । परिप्रत्युप एते प्रकृत्या स्युः । **परित्रिगर्तमिति** । त्रिगर्तं वर्जयित्वेत्यर्थः । 'अपपरी वर्जने' इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । 'पंचम्यपाङ्परिभिः' इति पञ्चमी। 'अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या' इत्यव्ययीभावः । **प्रतिपूर्वाह्णमिति** । अह्नः पूर्वो भागः पूर्वाह्णः । 'अह्नोऽह्न एतेभ्यः' इत्यह्नादेशः । 'अह्नोऽदन्तात्' इति णत्वम् । पूर्वाह्णं प्रति । 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इत्यव्ययीभावः । **उपपूर्वाह्णमिति** । पूर्वाह्णस्य समीपम् । 'अव्ययं विभक्ति' इत्यादिना सामीप्येऽव्ययीभावः । **उपपूर्वरात्रमिति** । रात्रेः पूर्वो भागः पूर्वरात्रः । 'अहःसर्वैकदेश' इत्यत्र 'रात्राह्नाहाः' इति पुंस्त्वम् । पूर्वरात्रस्य समीपमुपपूर्वरात्रम् । **उपसर्गा** । आद्युदात्तानि पूर्वपदानि । **सिद्धत्वादिति** । 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्,' 'तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः' इत्यनेन । ननु किं पुनः कारणम् । अपपर्योरेव वर्ज्यमान उदाहृतो नेतरयोस्तत्राह—**अपपर्योरिति** । तेन त्रिगर्तं वर्जयित्वेत्यर्थे उपत्रिगर्तं प्रतित्रिगर्तमिति न भवति । ननु पूर्वाह्णं पूर्वरात्रं वर्जयित्वेत्यर्थे अपपूर्वाह्णं परिपूर्वाह्णं अपपूर्वरात्रं परिपूर्वरात्रमिति अहोरात्रावयवा अपपर्योः कस्मान्नोदाह्रियन्ते इत्याशङ्क्याह—**अहोरात्रावयवा**

वर्ज्येति किम्। अग्निं प्रति। प्रत्यग्नि। (३७६८) **राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु।** ६। २। ३४॥ राजन्यवाचिनां बहुवचनान्तानामन्धकवृष्णिषु वर्तमाने द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या। श्वाफल्कचैत्रकाः। शिनिवासुदेवाः। शिनिराद्युदात्तो लक्षणया तदपत्ये वर्तते। राजन्येति किम्। द्वैप्यभैमायनाः। द्वीपे भवा द्वैप्याः। भैमेरपत्यं युवा भैमायनः। अन्धकवृष्णाय एते न तु राजन्याः। राजन्यग्रहणमिहाभिषिक्तवंश्यानां क्षत्रियाणां ग्रहणार्थम्। नैते तथा। बहुवचनं किम्। संकर्षणवासुदेवौ। द्वन्द्वे किम्। वृष्णीनां कुमाराः वृष्णिकुमाराः। अन्धकवृष्णिषु किम्। कुरुपञ्चालाः। (३७६९) **संख्या।** ६। २। ३५॥ संख्यावाचि पूर्वपदं प्रकृत्या द्वन्द्वे। द्वादश। त्रयोदश। त्रेस्त्रयसादेश आद्युदात्तो निपात्यते। (३७७०) **आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी।** ६। २। ३६॥ आचार्योपसर्जनान्तेवासिनां द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या। पाणिनीयरौढीयाः। छस्वरेण मध्योदात्तावेतौ आचार्योपसर्जनग्रहणं द्वन्द्वाविशेषणम्। सकलो द्वन्द्व आचार्योप-

---

इति। **वर्ज्यमाना इति।** वर्ज्यमानग्रहणेनैव सिद्धत्वान्न पृथगुदाहृता इत्यर्थः। **वर्जेति किमिति।** वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु किम्। **अग्निं प्रतीति।** 'लक्षणेनाभिप्रती' इत्यव्ययीभावः।

श्वाफल्कचैत्रका इति। श्वाफल्कचैत्रकाभ्यामपत्येऽण्। **शिनिराद्युदात्त इति।** 'वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित्' इति सूत्रेण बाहुलकाच्छीङोऽपि निः तस्य नित्त्वं ह्रस्वत्वं चेति। **द्वैप्या इति।** 'द्वीपादनुसमुद्रं यञ्'। **भैमेरपत्यमिति।** भीमस्यापत्यम् 'अत इञ्' तदन्ताद्वृद्धाच्छः। ननु च राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणमिति वचनाद्राजन्यशब्दः क्षत्रियजातिवचनः।ततश्च द्वैप्यभैमायना इत्ययुक्तं प्रत्युदाहरणम्। तेषामपि क्षत्रियत्वादत आह—**राजन्यग्रहणमित्यादि।** अन्धकवृष्णीनां क्षत्रियत्वाव्यभिचाराद्राजन्यग्रहणमुक्तविशेषपरिग्रहार्थमिति भावः। **एकादशेति।** 'संख्याया अल्पीयस्याः—' इत्येकशब्दस्य पूर्वनिपातः। 'आन्महतः—' इत्यत्र आदिति योगविभागात्प्रागेकादशभ्य इति निर्देशाद्वा आत्वम्। 'इणभीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन्' इति नित्त्वादेकशब्द आद्युदात्तः। **द्वादशेति।** 'द्व्यष्टनः संख्यायाः—' इत्यात्वम्। **त्रयोदशेति।** 'त्रेस्त्रयः—' इति त्रयआदेशः। **अन्तोदात्तो निपात्यत इति।** इदं काशिकानुरोधेनोक्तम्। वस्तुतस्तु 'त्रयोदश च मे' इति लक्ष्यानुरोधादाद्युदात्तो निपात्यत इति बोध्यम्। **आचार्योपसर्जन।** आचार्य उपसर्जनं यस्य आचार्योपसर्जनः। **अन्तेवासीति।** अन्ते वसतीत्यन्तेवासी 'शयवासवासिष्वकालात्' इति सप्तम्या अलुक्। सूत्रे षष्ठीबहुवचनस्य स्थाने प्रथमैकवचनम्। तदाह—**आचार्योपसर्जनान्तेवासिनां द्वन्द्वे इति। पाणिनीयरौढीया इति।** वृद्धाच्छः। रौढिशब्दात् 'इतश्च' इत्यणो 'न द्व्यचः प्राच्य-

सर्जनो यथा विज्ञायेत । तेनेह न । पाणिनीयदेवदत्तौ । आचार्येति किम् । छान्दसवैयाकरणाः । अन्तेवासीति किम् । आपिशलपाणिनीये शास्त्रे । (३७७१) **कार्तकौजपादयश्च । ६ । २ । ३७ ॥** एषां द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । कार्तकौजपौ । कृतस्येदं कुजपस्येदमित्यणन्तावेतौ । सावर्णिमाण्डूकेयौ । (३७७२) **महान्व्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजाबालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु । ६ । २ । ३८ ॥** महच्छब्दः प्रकृत्या व्रीह्यादिषु दशसु । महाव्रीहिः । महापराह्णः । महागृष्टिः । महेष्वासः । महाहैलिहिलः । महच्छब्दोऽन्तोदात्तः । 'सन्महत्' (७४०) इति प्रतिपदोक्तसमास एवायं स्वरः । नेह । महतो व्रीहिर्महद्व्रीहिः । (३७७३) **क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे । ६ । २ । ३९ ॥** चान्महान् । क्षुल्लकवैश्वदेवम् । महावैश्वदेवम् । क्षुधं लातीति क्षुल्लः । तस्मादज्ञातादिषु कः अन्तोदात्तः । (३७७४) **उष्ट्रः सादिवाम्योः । ६ । २ । ४० ॥** उष्ट्रसादी । उष्ट्रवामी । उषेः ष्ट्रनि उष्ट्रशब्द आद्युदात्तः । (३७७५) **गौः सादसादिसारथिषु । ६ ।**

भरतेषु' इति निषेधात् । **द्वन्द्वविशेषणार्थमिति ।** न त्वन्तेवासिविशेषणार्थं, तस्य आचार्योपसर्जनत्वाव्यभिचारात् । किमर्थं पुनर्द्वन्द्वविशेषणं विज्ञायत इत्याह— **सकलो द्वन्द्व** । इत्यादि । **छान्दसेति** । 'छन्दोऽधीते' इत्यण् । 'श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते' इति तु न, तत्र वाग्रहणानुवृत्तेः । **आपिशलपाणिनीये इति ।** आपिशलस्यापत्यमापिशलिराचार्यः । तेन प्रोक्तमापिशलम् । 'इञश्च' इत्यण् । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् । वृद्धाच्छः । आपिशलं च पाणिनीयं च आपिशलपाणिनीये । **कार्त** । कुर्भूमिः तत्र जाताः कुजाः तान् पातीति कुजपः । कृतकुजपाभ्यामपत्ये ऋष्यण् । सावर्णिरिञन्तः । माण्डूकेयशब्दो 'ढक् च मण्डूकात्' इति ढगन्तः । **महाव्रीहिरिति** । 'आन्महतः—' इत्यात्वम् । **महेष्वास इति** । अत्रैकारः 'स्वरितो वानुदात्ते पदादौ' इति स्वरितो वा । आदिपदेन महाजाबालः, महाभारतः, महाहैलिहिलः, महारौरवः, महाप्रवृद्धः । महच्छब्दोऽन्तोदात्त इति 'वर्तमाने पृषन्महत्—' इत्यत्र तथा निपातनात् । **सन्महदिति** । एतच्च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया लभ्यते । ननु प्रवृद्धग्रहणमनर्थकं 'कर्मधारये निष्ठा' इति वक्ष्यमाणेनैव सिद्धत्वात् कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' इति प्रवृद्धशब्दस्य क्तान्तत्वादिति चेन्न । 'कर्मधारये निष्ठा' इत्यत्रापि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया क्तान्तेन प्रतिपदोक्तो यः समासः श्रेण्यादिस्तस्यैव ग्रहणमित्यर्थः । **क्षुल्लक** । क्षुल्लकमहच्छब्दौ पूर्वपदे प्रकृतिस्वरौ स्तः वैश्वदेवशब्दे परे । **क्षुल्लकेति** । 'आतोऽनुपसर्गे कः' । 'तोर्लि' इति परसवर्णः । **उष्ट्रः** । उष्ट्रः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात्सादिवाम्योः परतः । **उषेः ष्ट्रनीति** । उष दाहे अस्मात् ष्ट्रनिति वर्तमाने 'उषिखनिभ्यां कित्' इति व्युत्पादितत्वात् । **गौः साद** । गोशब्दः पूर्वपदं कृत्या सादादिषूत्तरपदेषु । **गोसाद इत्यादि** । सदेर्घञ् । तदन्तेन षष्ठीसमासः ।

२।४१॥ गोसादः। गोसादिः। गोसारथिः। (३७७६) **कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापारेवडवातैतिलकद्रूपण्यकम्बलो दासीभाराणां च। ६। २। ४२॥** एषां सप्तानां समासानां दासीभारादेश्च पूर्वपदं प्रकृत्या। कुरूणां गार्हपतं कुरुगार्हपतम्। उप्रत्ययान्तः कुरुः। * **वृजेरिति वाच्यम्।** वृजिगार्हपतम्। वृजिराद्युदात्तः। रिक्तो गुरुः रिक्तगुरुः। 'रिक्ते विभाषा' (३९९९) इति रिक्तशब्द आद्युदात्तः। असूता जरती असूतजरती। अश्लीला दृढरूपा अश्लीलदृढरूपा। अश्लीलशब्दो नञ्समासत्वादाद्युदात्तः। श्रीर्यस्यास्ति तत् श्रीलम्। सिध्मादित्वाल्लच्। कपिलकादित्वाल्लत्वम्। पारे वडवेव पारेवडवा। निपातनादिवार्थे समासो विभक्त्यलोपश्च। पारशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः। तैतिलानां कद्रूः तैतिलकद्रूः। तितिलिनोऽपत्यं छात्रो वा इत्यण्यन्तः। पण्यशब्दो यदन्तत्वादाद्युदात्तः। * **पण्यकम्बलः संज्ञायामिति वक्तव्यम्।** अन्यत्र पणितव्ये कम्बले समासान्तोदात्तत्वमेव। प्रतिपदोक्त समासे 'कृत्याः' (२८३१) इत्येष स्वरो विहितः। दास्या भारो दासी-

---

अथ वा गां सादयति गोसादः। सदेर्ण्यन्तात्कर्मण्यण् तस्मादेव णिनिः। गोसादी। तत्र सादसादिनोः कृत्स्वरस्यापवाद इत्यर्थः। सारथौ समासस्वरस्य।

कुरु। इह पण्यकम्बलान्ताः सप्त समासाः। तत्रादितोद्वयोः षष्ठ्याः सौत्रो लुक्, इतरेषां पञ्चानां षष्ठ्याः स्थाने प्रथमैकवचनम्। तदाह–**एषामिति।** दासीभाराणामिति बहुवचननिर्देशादाद्यर्थोऽवगम्यते। तदाह–**दासीभारादेरिति। उप्रत्ययान्त इति।** 'कृगोरुच्च' इति व्युत्पादितत्वात्प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तोऽयम्। **आद्युदात्त इति।** वृजी वर्जने 'इगुपधात्कित्' इतीन्नन्तत्वात्। फिषस्तु 'इगन्तानां च द्व्यषाम्' इत्यादिर्द्वितीयो वोदात्तः। एवं कुरुरपि। रिक्तगुर्वादयस्त्रयः कर्मधारयाः। **असूतजरती। अश्लीलदृढरूपेति।** असूताश्लीलशब्दौ नञ्समासत्वादाद्युदात्तौ। **श्रीर्यस्यास्तीति।** श्रीशब्दो लावण्यवचनः। **कपिलकादित्वाल्लत्वमिति।** 'कृपो रो लः' इत्यत्र कपिलकादीनामुपसंख्यानाल्लत्वम्। लावण्यरहितापि कुब्जत्वादीनामभावात्संस्थानमात्रेण दृढेत्यर्थः। **पारेवडवेति।** 'पारेमध्ये–' इत्यव्ययीभावस्तु न। तथा सति सूत्रे दीर्घनिदर्शोऽयुक्तः स्याद् वडवायाः पारस्यासंभवाच्च। **तितिलिनोऽपत्यमिति।** तिलाः सन्त्यस्मिन्निति तिली। तिलशब्दान्मत्वर्थीय इनिः टिलोपः। पृषोदरादित्वात्तिशब्दस्य द्वित्वम्। अत्र यदाऽपत्येऽण् तदा 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः। यदा तु छात्रे तदानीम् 'इनण्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावे प्राप्ते नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारीत्यनेन टिलोपः। **पण्यशब्द इति।** 'अवद्यपण्य–' इति यदन्तो 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तः। **संज्ञायामिति।** नियतप्रमाणकस्य नियतमूल्यस्य कम्बलस्यैषा संज्ञा। **समासान्तोदात्तत्वमेवेति।**

भारः । देवहूतिः । यस्य तत्पुरुषस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिष्यते न विशिष्यवचनं विहितं स सर्वोऽपि दासीभारादिषु द्रष्टव्यः । स राये स पुरंध्याम् । पुरं शरीरं धीयतेऽस्यामिति 'कर्मण्यधिकरणे च' (३२७१) इति किप्रत्ययः । अलुक् छान्दसः । (फि०) 'नब्विषयस्य' इत्याद्युदात्तः पुरशब्दः । **(३७७७) चतुर्थी तदर्थे । ६ । २ । ४३ ॥** चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिन्युत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । यूपाय दारु यूपदारु । **(३७७८) अर्थे । ६ । २ । ४४ ॥** अर्थे परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । देवार्थम् । **(३७७९) क्ते च । ६ । २ । ४५ ॥** क्तान्ते परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । गोहितम् । **(३७८०) कर्मधारयेऽनिष्ठा । ६ । २ । ४६ ॥** क्तान्ते परे पूर्वमनिष्ठान्तं प्रकृत्या । श्रेणिकृताः । श्रेणिशब्द आद्युदात्तः । पूगकृताः । पूगशब्दोऽन्तोदात्तः । कर्मधारये किम् । श्रेण्या कृतं श्रेणिकृतम् । अनिष्ठा किम् । कृताकृतम् । **(३७८१) अहीने द्वितीया । ६ । २ । ४७ ॥** अहीनवाचिनि समासे क्तान्ते परे द्वितीयान्तं

ननु पण्यशब्दस्य 'कृत्यप्रत्ययान्तत्वात्' 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ–' इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण भाव्यमत आह-**प्रतिपदोक्ते हीति** । 'कृत्यतुल्याख्या अजात्या' इति यः कृत्यसमासः प्रतिपदोक्तस्तत्रैव सः । अयं तु 'विशेषणं विशेष्येण–' इति सामान्यलक्षणविहितः कम्बलशब्दस्य जातिवचनत्वात् । न च 'कृत्यतुल्याख्या अजात्या' इत्यस्य वैयर्थ्यं शङ्क्यम् । तद्धि गुणक्रियावाचिनोरनियमेन पूर्वनिपातप्रसङ्गे कृत्यान्तस्य पूर्वनिपातार्थं वचनं नतु जातिनिषेधार्थमजात्येति वचनं न्यायसिद्धार्थानुवाद एवेति स्थितम् । **दासीभार इति** । 'दंसेष्टो न आ च' इति टित्त्वान्ङीप् उदात्तनिर्वृत्तिस्वरेण दासीशब्दोऽन्तोदात्तः । **देवहूतिरिति** । देवः पचाद्यजन्तः । **यस्य तत्पुरुषस्येत्यादि** । एतेन दासीभारादेराकृतिगणत्वं दर्शितम् । **चतुर्थी** । तस्मै इदं तदर्थं तच्छब्देन चतुर्थ्यन्तस्यार्थ उच्यते । तदाह–**चतुर्थ्यन्तार्थाय यदिति** । **यूपदार्विति** । निदिति दीर्घश्चेत्यनुवर्तमाने 'कुयुभ्यां च' इति पः । नित्त्वादाद्युदात्तो यूपशब्दः । **देवार्थमिति** । देवः पचाद्यजन्तः । **गोहितमिति** । 'चतुर्थी चाशिष्य' इत्यादिना चतुर्थी । **आद्युदात्त इति** । श्रिञ् सेवायाम् । वहिश्रियुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित्' इति निप्रत्ययस्य नित्वादाद्युदात्तः । **पूगशब्द इति** । 'मुदिग्रोर्गग्गौ' बाहुलकात्पूञोऽपि गक् । **कृताकृतमिति** । 'क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ्' इति समासः । अनिष्ठेत्यनुच्यमाने इहैव स्यात् । श्रेण्यादिसमासापेक्षया 'क्तेन नञ्विशिष्टेन' इति समासस्य प्रतिपदोक्तत्वादिति हरदत्तः ।

अहीने । हीनं त्यक्तं न हीनमहीनम् । **अहीनवाचिनि समास इति** । पूर्वपदद्वारेण समासस्याहीनवाचित्वम् । **कष्टश्रित इति** । 'द्वितीयाश्रिता'

प्रकृत्या। कष्टश्रितः। ग्रामगतः। कष्टशब्दोऽन्तोदात्तः। ग्रामशब्दो निस्स्वरेण। अहीने किम्। कान्तारातीतः। * **अनुपसर्ग इति वक्तव्यम्**। नेह सुखप्राप्तः। 'थाथ' (३८७८) इत्यस्यापवादोऽयम्। (३७८२) **तृतीया कर्मणि**। ६। २। ४८॥ कर्मवाचके क्तान्ते परे तृतीयान्तं प्रकृत्या। त्वोतासः। रुद्रहतः। महाराजहतः। रुद्रो रगन्तः। कर्मणि किम्। रथेन यातो रथयातः। (३७८३) **गतिरनन्तरः**। ६। २। ४९॥ कर्मार्थे क्तान्ते परेऽव्यवहितो गतिः प्रकृत्या। 'थाथ' (३८७८) इत्यस्यापवादः। पुरोहितम्। अनन्तरः किम्। अभ्युद्धृतः। कारकपूर्वपदस्य तु सातिशिष्टस्य थादिस्वर एव। दूरादागतः।

इति समासः। **कष्टशब्द इति**। क्तान्तत्वात्। **ग्रामशब्द इति**। 'ग्रसेरा च' इति मन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः। **अनुपसर्ग इति वक्तव्यमिति**। सूत्रेऽहीनग्रहणमपनीयानुपसर्गग्रहणं कर्तव्यं व्यापकत्वादित्यर्थः। **थाथेत्यस्यापवाद इति**। तथा च प्रत्युदाहरणे थाथादिस्वर इति भावः। **तृतीया। त्वोतास इति**। त्वया ऊताः रक्षिताः त्वोतासः। 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति मपर्यन्तस्य त्वादेशे दकारलोपश्छान्दसः। अवतेः क्तः 'ज्वरत्वर' इत्यूठ्। 'एत्येधत्यूठ्सु' इति वृद्धेरिडागमस्य चाभावश्छान्दसः। तदन्ताज्जसः 'आज्जसेरसुक्' इत्यसुगागमः। पूर्वपदप्रकृतिस्वरे कृते 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' ततः स्वरितप्रचयः। **रगन्त इति**। 'रोदेर्णिलुक् च' इति विहितः। **महाराजहत इति**। 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति टजन्तो महाराजशब्दोऽन्तोदात्तः। **रथेन यात इति**। गत्यर्थत्वात्कर्तरि क्तः। **पुरोहितमिति**। 'पूर्वाधरावराणामसिपुरधवश्चैषाम्' इत्यसिप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः पुरःशब्दः। अत्र समासान्तोदात्तत्वम् अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः कृत्स्वरः थाथादिस्वर इत्येतेषु प्राप्तेषु पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति। **अभ्युद्धृत इति**। इह हृतशब्दस्योच्छब्देन समासे पुरोहितमित्यत्रेव गतिस्वरेणाद्युदात्त उद्धृतशब्दस्तस्य पुनरभिशब्देन समासः। तस्य 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' इति परिभाषया उद्धृतशब्दः क्तान्त उत्तरपदम्। एवं समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते तद्बाधकाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे तदपवादे कृत्स्वरे तदपवादस्थाथादिस्वरः प्राप्तस्तमपोह्याभेरयं स्वरः स्यात्सोऽनन्तरग्रहणेन वार्यते। नन्वनन्तरग्रहणेनाप्यसौ दुर्वारः कृद्ग्रहणपरिभाषया उद्धृतशब्दस्य क्तान्तत्वेऽभेस्तदानन्तर्यसत्त्वादिति चेन्नैवम्। अनन्तरग्रहणसामर्थ्याद्धि धातोरनन्तरा गतिराश्रीयते। अभिश्च न तथा। नन्वेवं मा भूदभेः स्वरः, इष्टसिद्धिस्तु कथम्। अभ्युद्धृतशब्दे हि उच्छब्दस्य स्वर इष्यते 'संसृष्टं धनमुभयं समाकृतम्' इति मन्त्रे समाकृतशब्दे आङः स्वरदर्शनात्। न चासौ प्रकृतसूत्रेण सिध्यति। प्रथमसमासे तत्प्रवृत्तावपि द्वितीयसमासे थाथादिस्वरस्य प्राप्तेरुक्तत्वात्। न च तं बाधित्वा गतिस्वरः प्रवर्तेत इति वाच्यम्। द्वितीयसमासे उदः पूर्वपदत्वाभावात्

(३७८४) **तादौ च निति कृत्यतौ** । ६ । २ । ५० ॥ तकारादौ निति तुशब्दवर्जिते कृति परेऽनन्तरो गतिः प्रकृत्या । अग्ने रायो नृतमस्य प्रभूतौ। संगतिं गोः। कृत्स्वरापवादः । तादौ किम् । प्रजल्पाकः । निति किम् । प्रकर्ता । तृजन्तः । अतौ किम् । आगन्तुः । (३७८५) **तवै चान्तश्च युगपत्** । ६ । २ । ५१ ॥ तवैप्रत्ययान्तस्यान्त उदात्तो गतिश्चानन्तरः प्रकृत्या युगपच्चैतदुभयं स्यात् । अन्वेतवा उ । कृत्स्वरापवादः। (३७८६)**अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये।** ६ । २ । ५२ ॥ अनिगन्तो गतिर्वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे प्रकृत्या । ये पराञ्चस्तान् । अनिगन्त इति किम् । प्रत्यञ्चो यन्तु । कृत्स्वरात्परत्वादयमेव । जहि वृष्ण्यानि कृणुही पराचः । वप्रत्यये किम् । उदञ्चनम् । (३७८७) **न्यधी च** ।६।२।५३॥ वप्रत्ययान्तेऽञ्चताविगन्तावपि न्यधी प्रकृत्या । न्यङ्ङुत्तानः। उदात्तस्वरितयोर्यण इति अञ्चतेरकारः स्वरितः। अध्यङ्। (३७८८)**ईषदन्यतरस्याम्** ।६।२।५४॥ईष-

---

अत्रोच्यते—धातोरनन्तर इति व्याख्यानादेव पूर्वपदत्वं विनापि स्वरोऽयं प्रवर्तते । न हि क्तप्रकृतिभूतं धातुं प्रति पूर्वपदत्वं गतेः सम्भवति । तस्मादभ्युद्धृतं समाकृतमिति तावत्सुस्थम् ।

ननु दूरादागत इत्यादौ कारकपूर्वेऽपि गतिस्वरः स्यात् इष्यते तु थाथादिस्वरः। अत आह **कारकपूर्वेति** । अयं भावः—अनन्तरशब्दोऽयमनन्तरमपेक्ष्य प्रवर्तते तत्र चानन्तरो गतिरित्युक्ते अनन्तरोऽपि संनिधानादतिरेव प्रतीयते । ततश्चापूर्वपदार्थमप्यनन्तरग्रहणं गतिद्वयसमवधाने एवानन्तरस्य प्रकृतिस्वरत्वं प्रापयतीति दूरादागतादौ न दोष इति । अथ वा ' कारकाद्दत्तश्रुतयोः ' इति सूत्रे कारकादिति योगो विभज्यते । क्तग्रहणं गतिग्रहणं चानुवर्तते ! कारकात्परं क्तान्तं सगतिकमुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यादित्यर्थः । तत्र दूराद्गत इत्यादौ थाथादिसूत्रेणैव सिद्धत्वात् दूरादागत इत्यादौ ' गतिरनन्तरः ' इत्यस्य बाधनार्थमेवेदं सूत्रमिति दिक्। **दूरादागत इति** । ' स्तोकान्तिक-' इति समासः। ' पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ' इत्यलुक् । **प्रभूताविति** । क्तिन्नयम् । **प्रजल्पाक इति** । ' जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन् '। **आगन्तुरिति** । ' सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन् ' । ननु कृतीति व्यर्थम् । तथा हि गतेरयं स्वरो विधीयते, गतिसंज्ञा च धातुमाक्षिपति स च प्रत्ययविशिष्ट एव प्रयोगार्हः । धातोश्च द्वये प्रत्ययाः तिङः कृतश्च । तत्र तिङन्ते पूर्वपदत्वासंभवाद् कृदन्त एव भविष्यतीति चेत्सत्यम् । कृद्ग्रहणं कृत्संज्ञाप्रवृत्तिकालोपलक्षणार्थं, तेन कृदुपदेशे तादित्वलाभात्प्रलपितेत्यादि सिध्यति। स्वरप्रवृत्तिवेलायां तादित्वाभावेऽपि पूर्वं तत्सत्वात् । आदिग्रहणं शक्यमकर्तुं ' यस्मिन्विधिः-' इत्येव सिद्धेः । **तवै चा** । **अन्त उदात्त इति** । कथं पुनरन्तरेणोदात्तग्रहणमुदात्तो भवतीत्ययमर्थो लभ्यते । शृणु । प्रकृत्येति वर्तते तत्रैवमभिसंबन्धः

त्कारः। ईषदित्ययमन्तोदात्तः। ईषद्भेद इत्यादौ कृत्स्वर एव। (३७८९) **हिरण्यपरिमाणं धने**।६।२।५५॥ सुवर्णपरिमाणवाचि पूर्वपदं वा प्रकृत्या धने। द्वे सुवर्णे परिमाणमस्येति द्विसुवर्णं तदेव धनं द्विसुवर्णधनम्। बहुव्रीहावपि परत्वाद्विकल्प एव। हिरण्यं किम्। प्रस्थधनम्। परिमाणं किम्। काञ्चनधनम्। धने किम्। निष्कमाला। (३७९०) **प्रथमोऽचिरोपसंपत्तौ**।६।२।५६॥ प्रथमशब्दो वा प्रकृत्याऽभिनवत्वे। प्रथमवैयाकरणः। संप्रति व्याकरणमध्येतुं प्रवृत्त इत्यर्थः। प्रथमशब्दः प्रथेरमजन्तः। अचिरेति किम्। प्रथमो वैयाकरणः।(३७९१) **कतरकतमौ कर्मधारये**।६।२।५७॥ वा प्रकृत्या। कतरकठः। कर्मधारयग्रहणमुत्तरार्थम्। इह तु प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धम्। (३७९२) **आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः**।६।२।५८॥ आर्यकुमारः।

क्रियते। तवैप्रत्ययान्तस्य यः प्रकृत्याश्रयः स्वरः प्राप्तः सोऽन्तस्य भवतीति, स चोदात्त एवेति, युगपद्ग्रहणं पर्यायनिवृत्त्यर्थम्। **अन्वेतवा उ इति**।' उपसर्गाश्चाभिवर्जम् ' इत्यनुरायुदात्तः। **अनिगन्तेऽञ्चतौ**। **पराञ्च इति**। 'ऋत्विक्' इत्यादिना क्विन् स च वकारमात्रं ककारादीनामनुबन्धत्वात्। ' उगिदचाम् ' इति नुम् पराशब्द आद्युदात्तः। **प्रत्यञ्च इति**। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः। **परत्वादिति**। चुस्वरस्यावकाशः। दधीचा। यत्र गतिर्नास्ति। अनिगन्तस्वरस्यावकाशः पराञ्चः। पराच इत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वादनिगन्तस्वर एव भवति। न चायं युक्तो विप्रतिषेधः। चुस्वरः सति शिष्टः भसंज्ञायामल्लोपे च कृते प्राप्तत्वात्। सत्यम्। नायं विप्रतिषेधः। किं तर्हि इष्टिरेव। चोः ' अनिगन्तेऽञ्चतावप्रत्यये ' इत्येव स्वर इष्यत इति हरदत्तः। इहापि मूले परत्वादित्यस्पष्टत्वादित्यर्थः। **न्यधी च**। अत्रापि चुस्वरादयमेव। कृत्स्वरापवादौ योगौ।

ईषदन्य। ईषच्छब्दः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं वा स्यात्। **अन्तोदात्त इति**। फिट्स्वरेण। एतदभावे समासान्तोदात्तत्वम्। **ईषद्भेद इति**। ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्। **कृत्स्वर एव भवतीति**। परत्वात्। अथ वा ईषद्गुणवचनेनेति प्रतिपदोक्तसमासग्रहणादुपपदसमासेऽस्याप्रवृत्तिरिति। **द्वे सुवर्णे इति**। ' पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश। पलं सुवर्णाश्चत्वारः ' इति। **द्विसुवर्णमिति**। पक्षे समासस्वरः। **बहुव्रीहावपीति**। अत्र तत्पुरुषाधिकाराभावात्। **प्रथमो**। अचिरोपसंपत्तिरचिरोपसंश्लेषः। अभिनवत्वमित्यर्थः। तदाह—**अभिनवत्व इति**। **अचीति किमिति**। अचिरोपसंपत्ताविति किमित्यर्थः। **प्रथमवैयाकरण इति**। वैयाकरणानामाद्यः मुख्यो वा यः प्रथमवैयाकरणशब्दः स नित्यमन्तोदात्त एव। **कतर**। एतौ पूर्वपदभूतौ कर्मधारये प्रकृतिस्वरौ वा स्यातां कतरकतमौ डतरडतमयोश्चित्त्वादन्तोदात्तौ। **इह त्वित्यादि**। ' कतरकतमौ

आर्यब्राह्मणः। आर्यो ण्यदन्तत्वादन्तस्वरितः । आर्यः किम् । परमब्राह्मणः। ब्राह्मणादीति किम् । आर्यक्षत्रियः । कर्मधारय इत्येव । (३७९३) **राजा च ।** ६ । २ । ५९ ॥ ब्राह्मणकुमारयोः परतो वा प्रकृत्या कर्मधारये । राजब्राह्मणः। राजकुमारः। योगविभाग उत्तरार्थः। (३७९४) **षष्ठी प्रत्येनसि ।** ६ । २ । ६० ॥ षष्ठ्यन्तो राजा प्रत्येनसि परे वा प्रकृत्या । राजप्रत्येनाः। षष्ठी किम् । अन्यत्र न । (३७९५) **क्ते नित्यार्थे** । ६ । २ । ६१ ॥ क्तान्ते परे नित्यार्थे समासे पूर्वं वा प्रकृत्या । नित्यप्रहसितः। 'कालाः' (६९०) इति द्वितीयासमासोऽयम्। नित्यशब्दस्त्यबन्त आद्युदात्तः। हसित इति थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः। नित्यार्थे किम् । मुहूर्तप्रहसितः। (३७९६) **ग्रामः शिल्पिनि ।** ६ । २ । ६२ ॥ वा ऽकृत्या । ग्रामनापितः। ग्रामशब्द आद्युदात्तः। ग्रामः किम्। परमनापितः। शिल्पिनि किम् । ग्रामरथ्या । (३७९७) **राजा च प्रशंसायाम् ।** ६ । २ । ६३ ॥ शिल्पिवाचिनि परे प्रशंसार्थं राजपदं वा प्रकृत्या । राजनापितः। राजकुलालः। प्रशंसायां किम् । राजनापितः । शिल्पिनि किम् । राजहस्ती ।

जातिपरिप्रश्ने ' इति प्रतिपदोक्तो यः समासस्तस्यैव ग्रहणम् । स च कर्मधारय एव । तस्मान्नेहार्थः कर्मधारयग्रहणेनेति भावः । **आर्यो ब्राह्मण** । ब्राह्मणकुमारयोरुत्तरपदयोरार्यः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं वा स्यात्कर्मधारये । **अन्तस्वरित इति ।** ' तित्स्वरितम् ' इत्यनेन । **ब्राह्मणादीति किमिति ।** ब्राह्मणकुमारयोरिति किमर्थमित्यर्थः। **राजब्राह्मण इति ।** राजशब्दो ब्राह्मणे ताद्धर्म्याद्वर्तत इति सामानाधिकरण्यात्कर्मधारयः। राजशब्दः कनिन्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः। **उत्तरार्थ इति ।** उत्तरो विधिः राजशब्दस्यैव यथा स्यादार्यशब्दस्य मा भूत् । यथासंख्याभावोऽपि पृथग्योगकरणस्य प्रयोजनं ज्ञेयम् । **राजप्रत्येना इति ।** प्रतिगतमेनः पापं यस्य प्रत्येनाः। राज्ञः प्रत्येनाः। **अन्यत्र नेति ।** राजा चासौ प्रत्येनाश्च राजप्रत्येना इत्यत्र । **द्वितीयासमासोऽयमिति ।** द्वितीया पुनरत्यन्तसंयोगे । अथवा ' अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यम् '। **त्यबन्त इति ।** ' त्यब्नेर्ध्रुवे ' इति त्यप्। **मुहूर्तप्रहसित इति ।** थाथादिस्वरः । समासस्वरस्य द्वितीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरो बाधकस्तस्य थाथादिस्वरः तस्यापि पाक्षिकोऽपवादोऽयम् । **ग्रामः ।** ग्राम इति स्वरूपग्रहणम् । शिल्पिनीत्यर्थग्रहणम् । ग्रामशब्दः पूर्वपदप्रकृतिस्वरो वा स्याच्छिल्पिवाचिन्युत्तरपदे । **ग्रामनापित इति ।** षष्ठीसमासः। **आद्युदात्त इति ।** ' ग्रसेरा च ' इति मनिन् नित्वादाद्युदात्तः। **राजनापित इति ।** कर्मधारये राजगुणाध्यारोपेणोत्तरपदार्थस्य प्रशंसा । षष्ठीसमासे च राजयोग्यतया तस्य प्रशंसा । स हि कर्मणि प्रवीणत्वा-

(३७९८) **आदिरुदात्तः** । ६ । २ । ६४ ॥ अधिकारोऽयम् । (३७९९) **सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे** । ६ । २ । ६५ ॥ सप्तम्यन्तं हारिवाचि च आद्युदात्तं धर्म्ये परे । देयं यः स्वीकरोति स हारीत्युच्यते । धर्म्यमित्याचारनियतं देयम् । मुकुटेकार्षापणम् । हलेद्विपदिका । ' संज्ञायाम् ' (७२१) इति सप्तमीसमासः । ' कारनाम्नि च ' (९६८) इत्यलुक् । याज्ञिकाश्वः । वैयाकरणहस्ती । क्वचिदयमाचारो मुकुटादिषु कार्षापणादि दातव्यं याज्ञिकादीनां त्वश्वादिरिति । धर्म्ये इति किम् । स्तम्बेरमः । कर्मकरवर्धितकः । अहरणे किम् । वाडवहरणम् । वडवाया अयं वाडवः । तस्य बीजनिषेकादुत्तरकालं शरीरपुष्ट्यर्थं यद्दीयते तद्धरणमित्युच्यते । परोऽपि कृत्स्वरो हारिस्वरेण बाध्यत इत्यहरण इति निषेधेन ज्ञाप्यते । तेन वाडवहार्यमित्यत्र हारिस्वरः सिध्यति । (३८००) **युक्ते च** । ६ । २ । ६६ ॥ युक्तवाचिनि समासे पूर्वमाद्युदात्तम् । गोबल्लवः । कर्तव्ये तत्परो युक्तः । (३८०१) **विभाषाऽध्यक्षे** ।६ । २ । ६७॥ गवाध्यक्षः । (३८०२) **पापं च शिल्पिनि** । ६ । २ । ६८ ॥ पापनापितः । ' पापाणके ' (७३३) इति प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात् षष्ठीसमासे न । (३८०३) **गोत्राऽन्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे** । ६ । २ । ६९ ॥ भार्यासौश्रुतः । सुश्रुता-

---

द्राजानं प्रति योग्यो भवति । राजार्थमित्युक्ते प्रशंसा गम्यते ।

आदिरुदात्तः । पूर्वपदमित्यस्येहार्थात्षष्ठ्या विपरिणामः । सर्वत्र चात्र प्रकरणे पूर्वपदविषये षष्ठ्यर्थे प्रथमा । **सप्तमी** । हारीत्यावश्यके णिनिः । जनपदे ग्रामे कुले वा परम्परयायातः सदाचारो धर्मस्तस्मादनपेतं धर्म्यम् । ' धर्मपथ्यर्थ ' इति यत् । तेन च प्राप्यमित्यर्थे ' नौवयोधर्म ' इत्यादिना यत् । आचारवशादवश्यं कर्तव्यमित्यर्थः । हारिण्युदाहरणान्याह—**याज्ञिकाश्वेति** । षष्ठीसमासः । **कर्मकरवर्धितक इति** । वर्धितको नाम मूले स्थूलोऽग्रे सूक्ष्म ओदनपिण्डः स कर्मकराय दीयते । अन्यथा कर्म न कुर्यादिति । न त्वयं धर्मः । **वाडवहरणमिति** । क्वचिदयमाचारः । बीजनिषेकानन्तरं वाडवाय शरीरपुष्ट्यर्थं योग्यमशनादि दातव्यं यद्दीयते तद्वाडवहरणमित्युच्यते । अत्रास्मिन् स्वरे निषिद्धे कृत्स्वरे प्राप्तेऽनोभावकर्मवचन इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ननु परत्वादेवायं स्वरो भविष्यति किं प्रतिषेधेनेत्यत आह—**परोऽपीति** । **युक्तवाचिनीति** । युक्तः कर्तव्ये तत्परः तद्वाचिनीत्यर्थः । गोबल्लवः । बल्लवादयः शब्दा गवादीनां पालकवचनाः । **विभाषा** । अध्यक्षशब्दे परे पूर्वपदमाद्युदात्तं वा स्यात् । अध्यक्षशब्दोऽपि समासे युक्तवाच्येवेति पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः । **पापं** । पापमिति स्वरूपग्रहणं शिल्पिनीत्यर्थग्रहणं व्याख्यानात् । शिल्पिवाचिनि परे पापशब्दः पूर्वपदमाद्युदात्तं वा स्यात् । **गोत्रान्तेवासि** । गोत्रवाचिनि अन्तेवासिवाचिनि चोत्तरपदे माणव-

पत्यस्य भार्याप्रधानतया क्षेपः । अन्तेवासी । कुमारीदाक्षाः । ओदनपाणिनीयाः । कुमार्यादिलाभकामा ये दाक्षादिभिः प्रोक्तानि शास्त्राण्यधीयते ते एवं क्षिप्यन्ते । भिक्षामाणवः । भिक्षां लप्स्येऽहमिति माणवः । भयब्राह्मणः । भयेन ब्राह्मणः संपद्यते । गोत्रादिषु किम् । दासीश्रोत्रियः । क्षेपे किम् । परमब्राह्मणः। (३८०४) **अङ्गानि मैरेये । ६ । २ । ७० ॥** मद्यविशेषो मैरेयः । मधुमैरेयः । मधुविकारस्य तस्य मद्यङ्गम् । अङ्गानि किम् । परममैरेयः । मैरेये किम् । पुष्पासवः । (३८०५) **भक्ताख्यास्तदर्थेषु । ६ । २ । ७१ ॥** भक्तमक्रम् । भिक्षाकंसः । भाजीकंसः । भिक्षादयोऽन्नविशेषाः । भक्ताख्याः किम् । समाशशालयः । समशनं समाश इति क्रियामात्रमुच्यते । तदर्थेषु किम् । भिक्षाप्रियः । बहुव्रीहिरयम् । अत्र पूर्वपदमन्तोदात्तम् । (३८०६) **गोबिडालसिंहसैन्धवेषूपमाने । ६ । २ । ७२ ॥** धान्यगवः । गोबिडालः । तृणसिंहः । सक्तुसैन्धवः । धान्यं गौरिवेति विग्रहः । व्याघ्रादिः । गवाकृत्या संनिवेशितं धान्यं धान्यगवशब्देनोच्यते । उपमाने किम् । परमसिंहः । (३८०७) **अके**

ब्राह्मणयोश्च परतः क्षेपवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् । **भार्यासौश्रुत इति** । सुष्ठु शृणोतीति सुश्रुत् तस्यापत्यं सौश्रुतः । **भार्याप्रधानतयेति** । भार्याप्रधानः सौश्रुत इति शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपी समास इति दर्शयति । दक्षेण प्रोक्तं दाक्षं तदधीते दाक्षः । **कुमार्यादिलाभकाम इति** । तत्प्रोक्ते ग्रन्थे श्रद्धायामसत्यामपि कुमार्यादिलाभकामः संस्तत्र प्रवर्तते तत एवं क्षिप्यते । पूर्ववत्समासः । **भयब्राह्मण इति** । तृतीयेति योगविभागात्समासः । योऽब्राह्मणः सन् राजदण्डादिभयेन ब्राह्मणाचारं करोति स एवमुच्यते । **अङ्गानि** । अङ्गमारम्भकम् । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् । मैरेयशब्दे उत्तरपदे तदर्थारम्भकवाचीनि पूर्वपदान्याद्युदात्तानि स्युः । **मद्यविशेष इति** । सुराव्यतिरिक्तं मद्यं मैरेयमित्यर्थः । **भक्ताख्या** । अन्नवाचि पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात्तदर्थेषूत्तरपदेषु । अत्र बहुवचननिर्देशादेव स्वरूपविधिनिरासे सिद्धे आख्याग्रहणं भक्ष्यविशेषवाचिनां भिक्षादीनां ग्रहणार्थम् । अन्यथा पर्यायाणामेवादीनां ग्रहणं स्यात् । भिक्षाकंसादयः षष्ठीसमासाः । तादर्थ्ये चतुर्थीसमासस्तु न भवति प्रकृतिविकार एव तस्येष्टत्वात् । **बहुव्रीहिरिति** । तत्पुरुषश्चेदन्तोदात्तः ।

गोबिडाल । उपमानशब्दे प्रत्येकं संबन्धादेकवचनम् । गवादिषूपमानवाचिषूत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् । **धान्यगव इति** । अत्रोपमितसमासे 'गोरतद्धितलुकि' इति टच । अत्र पूर्वपदाद्युदात्तविधानसमर्थ्याट्टचश्चित्स्वरो बाध्यते । उपमानार्थो यो यत्रोदाहरणे यथा संभवति स तथा योजयितव्यः । तत्र दिङ्मात्रं दर्शयति । **गवाकृत्येत्यादि** । आकृतिः संस्थानम् । संनिवेशित व्यवस्थापितम् । एवमन्यत्रापि यत्किंचित्सादृश्यं योजयितव्यम् । **अके** । जीविकार्थवाचिनि समासे

जीविकार्थे । ६ । २ । ७३ ॥ दन्तलेखकः । यस्य दन्तलेखनेन जीविका । 'नित्यं क्रीडा' (७११) इति समासः। अके किम्। रमणीयकर्ता। जीविकार्थे किम्। इक्षुभक्षिकां मे धारयसि । (३८०८) **प्राचां क्रीडायाम्**।६।२।७४॥ प्राग्देशवासिनां या क्रीडा तद्वाचिनि समासे अकप्रत्ययान्ते परे पूर्वमाद्युदात्तं स्यात्। उद्दालकपुष्पभञ्जिका । 'संज्ञायाम्' (३२८६) इति ण्वुल्। प्राचां किम्। जीवपुत्रप्रचायिका । इयमुदीचां क्रीडा । क्रीडायां किम्। तव पुष्पप्रचायिका । पर्याये ण्वुल् । (३८०९) **अणि नियुक्ते** । ६ । २ । ७५ ॥ अण्णन्ते परे नियुक्तवाचिनि समासे पूर्वमाद्युदात्तम्। छत्रधारः। नियुक्तं किम्। काण्डलावः । (३८१०) **शिल्पिनि चाऽकृञः** । ६ । २ । ७६ ॥ शिल्पिवाचिनि समासे अण्णन्ते परे पूर्वमाद्युदात्तं स चेदण् कृञः परो न भवति। तन्तुवायः। शिल्पिनि किम् । काण्डलावः । अकृञः किम्। कुम्भकारः । (३८११) **संज्ञायां च** । ६ । २ । ७७ ॥ अण्णन्ते परे । तन्तुवायो नाम कृमिः। अकृञ इत्येव । रथकारो नाम ब्राह्मणः। (३८१२) **गोतन्तियवं पाले** । ६ । २ । ७८ ॥ गोपालः । तन्तिपालः । यवपालः । अनियुक्तार्थो योगः । गो इति किम् । वत्सपालः । पाले इति किम् । गोरक्षः । (३८१३) **णिनि** । ६ । २ । ७९ ॥ पुष्पहारी । (३८१४) **उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव** । ६ । २ । ८० ॥ उपमानवाचि पूर्वपदं णिन्यन्ते परे आद्युदात्तम्। उष्ट्रक्रोशी । ध्वाङ्क्षरावी । उपमानग्रहणस्य पूर्वयोगस्य च विषयविभागार्थम्। शब्दार्थप्रकृतौ किम् । वृकवञ्ची । प्रकृतिग्रहणं किम्।

अकप्रत्ययान्ते उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् । **दन्तलेखक इति** । 'ण्वुल्तृचौ' इति ण्वुल्। **प्राचाम्**। प्राचां क्रीडायामिति श्रुतयोरेवान्वयसंभवान्मतेनेत्यध्याहारो न युज्यते इति तत्राह—**प्राग्देशवर्तिनां या क्रीडेति** । अजीविकार्थमिदम्। **उद्दालकपुष्पभञ्जिकेति**। 'नित्यं क्रीडा' इति समासः। **अणि नियुक्ते**। युजिर् योगे इत्यस्य नियुक्त इति रूपम्। नियुक्तः अधिकृतः स च कस्मिंश्चित्कर्तव्ये तत्परो न भवतीति नियुक्त इत्यनेन सिध्यति। युक्त इति सूत्रे हि युज समाधौ दिवादिरात्मनेपदी गृह्यते। समाधिस्तत्परता। अत्र रौधादिकस्य स्वरितेतो ग्रहणं, योगः संबन्धमात्रम्। **छत्रधार इति**। कर्मण्यण्। **शिल्पि** । नियुक्ते चेत्येव सिद्धे कृञः प्रतिषेधार्थं वचनम् । **तन्तुवाय इति** । 'ह्वावामश्च' इत्यण्। आतो युक्। **संज्ञायाम्**। संज्ञायां विषयेऽणन्ते उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् स चेदण् कृञो न भवति । **गोतन्ति** । गोतन्तियवशब्दा आद्युदात्ताः स्युः पालशब्दे परे । **गोपाल इति** । गाः पालयतीति विग्रहः। **तन्तिपाल इति**। तनु विस्तारे क्तिन्। तन्तिर्वत्सानां बन्धनरज्जुः। **णिनि** । णिन्नन्ते उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तम् । **उपमानम्** । **उष्ट्रको-**

प्रकृतिरेव यत्रोपसर्गनिरपेक्षा शब्दार्था तत्रैव यथा स्यात् । इह मा भूत् । गर्द-भोच्चारी । (३८१५) **युक्तारोह्यादयश्च** । ६ । २ । ८१ ॥ आद्युदात्ताः । युक्तारोही । आगतयोधी । क्षीरहोता । (३८१६) **दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे** । ६ । २ । ८२ ॥ कुटीजः । काशजः । तुषजः । भ्राष्ट्रजः । वटजः । (३८१७) **अन्त्यात्पूर्वं बह्वचः** । ६ । २ । ८३ ॥ बह्वचः पूर्वस्यान्त्यात्पूर्वपद-मुदात्तं जे उत्तरपदे । उपसरजः । आमलकीजः । बह्वचः किम् । दग्धजानि तृणानि । (३८१८) **ग्रामेऽनिवसन्तः** । ६ । २ । ८४ ॥ ग्रामे परे पूर्वपद-मुदात्तम् । तच्चेन्निवसद्वाचि न । मल्लग्रामः । ग्रामशब्दोऽत्र समूहवाची । देव-ग्रामः । देवस्वामिकः। अनिवसन्तः किम् । दाक्षिग्रामः। दाक्षिनिवासः।(३८१९) **घोषादिषु च** ।६।२।८५॥ दाक्षिघोषः । दाक्षिकटः दाक्षिहृदः । (३८२०) **छात्र्यादयः शालायाम्** । ६ । २ । ८६ ॥ छात्रिशाला । व्याडिशाला । यदापि

शीत्यादि । 'कर्तर्युपमाने' इति णिनिः । **शब्दार्थप्रकृतौ किमिति** । सूत्रे किमर्थमित्यर्थः । **वृकवञ्चीति** । कृत्स्वर एव भवति । **प्रकृतिरेवेत्यादि** । असति प्रकृतिग्रहणे शब्दार्थात्परो णिनिस्तदन्ते उत्तरपदे इत्यर्थो विज्ञायेत । तथा च यत्रापि धातूपसर्गसमुदायाच्छब्दार्थात्परो णिनिस्तत्रापि स्यात् । 'कृद्ग्रहणे गतिकारक-पूर्वस्यापि ग्रहणम्' इति परिभाषया णिन्नन्तोत्तरपदत्वानपायात् । प्रकृतिग्रहणे तु न भवति । योऽत्र धातुर्नासौ शब्दार्थः । यश्च शब्दार्थो धातूपसर्गसमुदायो न ततो णिनिर्विहित इति भावः । एवं किं ? शब्दार्थप्रकृतौ उपमानमेवेत्येवं नियमो मा भूत् । **युक्तारोह्या** । युक्तारोह्यादयः समासा आद्युदात्ताः स्युः । **युक्तारोहीत्यादि** । अत्र णिनीत्येव सिद्धे पूर्वोत्तरपदनियमार्थं सूत्रम् । यत्र युक्तादीन्येव पूर्वपदानि आरोह्यादीन्येवोत्तरपदानि तत्रैव यथा स्यादित्यर्थः । **क्षीरहोतेति** । याजकादि-त्वात्षष्ठीसमासोऽयम् । समासस्वरापवादे कृत्स्वरे प्राप्ते तदपवादे मन्क्तिन्निति तदपवादोऽयम् ।

दीर्घकाश । दीर्घान्तं पूर्वपदं काशादीनि च पूर्वपदानि आद्युदात्तानि स्युर्जे उत्तरपदे । **कुटीज इति** । 'सप्तम्यां जनेर्डः' । **उपसरज इति** । स्त्रीगवादिषु पुंसां गर्भाधानाय प्रथममुपसरणमुपसरः । 'प्रजने सर्तेः' इत्यप् । तत्र जातः उप-सरजः । **आमलकीज इति** । 'दीर्घकाश-' इति बाधित्वा परत्वादयं स्वरः । **ग्रामे** । सूत्रे निवसन्त्यस्मिन्निति निपूर्वाद्वसेः 'तॄत्रसिवहिभासिसाधिगडिमण्डिजिनन्दि-भ्यश्च' इति झच् । **मल्लग्राम इति** । षष्ठीसमासः । **दाक्षिग्राम इति** । दाक्षयो निवसन्त्यस्मिन्स उच्यते । **घोषा** । घोषादिषूत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तम् । अत्र निवसन्त इति केचिदनुवर्तयन्ति । अपरे नानुवर्तयन्ति । तथा च दाक्षीणां घोषो निवासस्थानमित्यर्थे दाक्षिघोषशब्दे आद्युदात्तत्वं न भवति । मतान्तरे भवति । **छात्र्यादयः** । शालाशब्दे परे छात्र्यादय आद्युदात्ताः स्युः । **यदा शालान्त**

शालान्तः समासो नपुंसकलिङ्गो भवति तदापि 'तत्पुरुषे शालायां नपुंसके (३८१७) इत्येतस्मात्पूर्वविप्रतिषेधेनायमेव स्वरः। छात्रिशालम्। (३८२१) **प्रस्थेऽवृद्धमकर्क्यादीनाम्। ६। २। ८७॥** प्रस्थशब्दे उत्तरपदे कर्क्यादिवर्जितमवृद्धं पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात्। इन्द्रप्रस्थः। अवृद्धं किम्। दाक्षिप्रस्थः। अकेति किम्। कर्कीप्रस्थः। मकरीप्रस्थः। (३८२२) **मालादीनां च। ६। २। ८८॥** वृद्धार्थमिदम्। मालाप्रस्थः। शोणाप्रस्थः। (३८२३) **अमहन्नवन्नगरेऽनुदीचाम्। ६। २। ८९॥** नगरे परे महन्नवन्वर्जितं पूर्वमाद्युदात्तं स्यात् तच्चेदुदीचां न। ब्रह्मनगरम्। अमेति किम्। महानगरम्। नवनगरम्। अनुदीचां किम्। कार्तिकनगरम्। (३८२४) **अर्मे चावर्णं द्व्यच् त्र्यच्। ६। २। ९०॥** अर्मे परे द्व्यच् त्र्यच् पूर्वमवर्णान्तमाद्युदात्तम्। गुप्तार्मम्। कुक्कुटार्मम्। अवर्णं किम्। बृहदर्मम्। द्व्यच् त्र्यच् किम्। कपिञ्जलार्मम्। अमहन्नवमित्येव। महार्मम्। नवार्मम्। (३८२५) **न भूताधिकसञ्जीवमद्राश्मकज्जलम्। ६। २। ९१॥** अर्मे परे नैतान्याद्युदात्तानि। भूतार्मम्। अधिकार्मम्। सञ्जीवार्मम्। मद्राश्मग्रहणं संघातविगृहीतार्थम्। मद्रार्मम्। अश्मार्मम्। मद्राश्मार्मम्। कज्जलार्मम्। * **आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदा-**

इत्यादि। 'विभाषा सेनासुरा–' इत्यादिना शालान्तस्य तत्पुरुषस्य विभाषा नपुंसकत्वमुक्तं तत्रास्यावकाशो यो नपुंसकलिङ्गो न भवति। छात्रिशाला। 'तत्पुरुषे शालायामि'त्यस्यावकाशो यश्छात्र्यादिपूर्वो न भवति। प्रभुशालम्। क्षत्रियशालम्। यस्तु छात्र्यादिपूर्वपदो नपुंसकलिङ्गश्च तत्र एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादयमपि प्राप्नोति तत्पुरुषे शालायामित्ययं च। तत्र पूर्वविप्रतिषेधादयमेव भवतीति वामनहरदत्तौ। **प्रस्थे।** मालादीनां चेति वचनादवृद्धमिति च्छेदः। कर्क्यादिप्रतिषेधस्तु नामधेयार्थः स्यात् 'वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्ये'ति। **अकेति किमिति।** अकर्क्यादीनां किमित्यर्थः। **माला।** प्रस्थे परे मालादीनामादिरुदात्तः स्यात्। **शोणप्रस्थ इति।** 'एङ् प्राचां देशे' इति शोणशब्दस्य वृद्धत्वम्। **अम। महन्नवन्वर्जितं पूर्वपदमिति।** महद्वर्जितं नववर्जितं चेति प्रत्येकं संबन्धः। **महानगरमिति।** 'आन्महतः समानाधिकरण–' इति महत आत्वे कृतेऽवर्णान्तत्वादस्ति प्राप्तिः। **नवार्ममिति।** नवशब्दः प्रत्ययवचनोऽकारान्तः। **संघातविगृहीतार्थमिति।** मद्रशब्दस्य केवलस्य मद्राश्मशब्दस्य संघातस्य च तस्य प्रतिषेधार्थः। **मद्राश्मार्ममिति।** 'अनोश्मायःसरसां जातिसंज्ञयोः' इति समासान्ते कृते अवर्णान्तमेतत्। तदेव मद्रार्मम्। मद्राश्मार्ममिति द्वे एवोदाहरणे। प्रायेण अश्मार्ममिति तृतीयमप्युदाहरणं पठ्यते तद्वृत्त्यनुरोधादुक्तम्। अश्मशब्दस्यानकारान्तत्वम्। न च नलोपे कृतेऽवर्णान्तत्वम्। स्वरविधौ नलोपस्यासिद्धत्वात्। अपरे तु मद्राश्मग्रहणं संघातविगृहीतार्थमित्यस्य भाष्येऽदर्शनादसंगतमेतदित्याहुः। **दिवोदासा-**

सादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् । दिवोदासाय दाशुषे' । (३८२६) **अन्तः** ।६।२।९२॥ अधिकारोऽयम्, प्रागुत्तरपदादिग्रहणात् । (३८२७) **सर्वं गुणकार्त्स्न्ये** ।६।२।९३॥ सर्वशब्दः पूर्वपदमन्तोदात्तम् । सर्वश्वेतः । सर्वमहान् । सर्वं किम् । परमश्वेतः । आश्रयव्याप्त्या परमत्वं श्वेतस्येति गुणकार्त्स्न्ये वर्तते । गुणेति किम् । सर्वसौवर्णः । कार्त्स्न्ये किम् । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः । (३८२८) **संज्ञायां गिरिनिकाययोः** । ६ । २ । ९४ ॥ एतयोः परतः पूर्वमन्तोदात्तम् । अञ्जनागिरिः । मौण्डिनिकायः । संज्ञायां किम् । परमगिरिः । ब्राह्मणनिकायः । (३८२९) **कुमार्यां वयसि** । ६ । २ । ९५॥ पूर्वपदमन्तोदात्तम् । वृद्धकुमारी । कुमारीशब्दः पुंसा सहासंप्रयोगमात्रं प्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय प्रयुक्तो वृद्धादिभिः समानाधिकरणः । तच्च वय इह गृह्यते न कुमारत्वमेव । वयसि किम् । परमकुमारी । (३८३०) **उदकेऽकेवले** ।६।२।९६॥ अकेवलं मिश्रं तद्वाचिनि समासे उदके परे पूर्वमन्तोदात्तम् । गुडोदकम् । स्वरे कृतेऽत्र एकादेशः । 'स्वरितो वानुदात्ते पदादौ' (३६५९) इति पक्षे स्वरितः । अकेवले किम् । शीतोदकम् । (३८३१) **द्विगौ क्रतौ** । ६ । २ । ९७ । द्विगावुत्तरपदे क्रतुवाचिनि समासे

येति । 'दिवश्च दासे' इति षष्ठ्या अलुक् ।

अन्तः । अत्रापि प्रकरणे पूर्वपदविषया प्रथमा षष्ठ्यर्थे वेदितव्या । **सर्वं गुण** । गुणकार्त्स्न्ये वर्तमानः सर्वः अन्तोदात्तः, यत्र गुणान्तरस्याभावस्तत्र गुणकार्त्स्न्यं भवति । **सर्वश्वेत इति** । 'पूर्वकालैक–' इत्यादिना कर्मधारयः । अत्र शौक्ल्येन गुणेन सर्वावयवानां व्याप्तिर्गम्यते । **आश्रयव्याप्त्येति** । नतूज्ज्वलत्वेन । **सर्वसौवर्ण इति** । विकारविषयमात्रं कार्त्स्न्यम् । **सर्वश्वेत इति** । 'गुणात्तरेण तरलोपश्च' इति समासः तरप्रत्ययलोपश्च । **कार्त्स्न्ये किमिति** । गुणवाचिन्युत्तरपदे सर्वशब्दस्तत्कार्त्स्न्येन व्यभिचरनीति प्रश्नः । नियमः कर्मधारये न षष्ठीसमास इत्याह—**सर्वेषामिति** । गुणिकार्त्स्न्ये वर्तमानो न गुणकार्त्स्न्ये । सर्वेषामिति गुणसंबन्धे षष्ठी । पटस्य शौक्ल्यमितिवद् गुणवाचिन एव प्रत्ययः । सर्वेषां पटानां द्रव्यान्तराधारश्वेतगुणापेक्षया सातिशयः श्वेतो गुण इत्यर्थः । यदा तु प्रतिपदोक्तत्वात् 'पूर्वकालैक–' इति समासो गृह्यते तदा कार्त्स्न्यग्रहणं मास्तु । **अञ्जनागिरिरिति** । 'वनगिर्योः संज्ञायाम्' इति दीर्घः । **कुमार्याम्** । कुमारीशब्दे परे पूर्वपदमन्तोदात्तं स्याद्वयसि वाच्ये । **वृद्धकुमारीति** । विशेषणसमासः । 'पुंवत्कर्मधारय–' इति पुंवद्भावः । ननु कुमारीशब्दः प्रथमे वयसि वर्तते तथा च 'वयसि प्रथमे' इत्यनेन ङीबत्र विहितः, तस्य कथं चरमवयोवाचिना वृद्धेन सामानाधिकरण्यमत आह – **कुमारीत्यादि** । कुमारीशब्दे द्वयं प्रवृत्तिनिमित्तं प्रथमं वयः पुंसा सहासंप्रयोगश्च, तत्राद्यमर्थं त्यक्त्वा द्वितीयमात्रे वर्तते तदा

पूर्वमन्तोदात्तम्। गर्गत्रिरात्रः। द्विगौ किम्। अतिरात्रः। क्रतौ किम्। बिल्वहोमस्य सप्तरात्रो बिल्वसप्तरात्रः। (३८३२) **सभायां नपुंसके।** ६। २। ९८॥ सभायां परतो नपुंसकलिङ्गे समासे पूर्वमन्तोदात्तम्। गोपालसभम्। स्त्रीसभम्। सभायां किम्। ब्राह्मणसेनम्। नपुंसके किम्। राजसभा। प्रतिपदोक्तनपुंसकग्रहणान्नेह। रमणीयसभम् ब्राह्मणकुलम्। (३८३३) **पुरे प्राचाम्।** ६।२।९९॥ देवदत्तपुरम्। नान्दीपुरम्। प्राचां किम्। शिवपुरम्। (३८३४) **अरिष्टगौडपूर्वे च** ।६। २। १००॥ पुरे परे अरिष्टगौडपूर्वसमासे पूर्वमन्तोदात्तम्। अरिष्टपुरम्। गौडपुरम्। पूर्वग्रहणं किम्। इहापि यथा स्यात्। अरिष्टाश्रितपुरम्। गौडभृत्यपुरम्। (३८३५) **न हास्तिनफलकमार्देयाः।** ६। २। १०१॥ पुरे परे नैतान्यन्तोदात्तानि। हास्तिनपुरम्। फलकपुरम्। मार्देयपुरम्। मृदेरपत्यमिति शुभ्रादित्वाड्ढक्। (३८३६) **कुसूलकूपकुम्भशालं बिले** ।६। २। १०२॥ एतान्यन्तोदात्तानि बिले परे। कुसूलबिलम्। कूपबिलम्। कुम्भबिलम्। शालाबिलम्। कुसूलादि

वृद्धादिसामानाधिकरण्यं भवति। तदाह—**तच्चेति**। शब्दान्तराभिधेयमित्यर्थः। **न कुमारत्वमेवेति**। यदेतत्कुमारशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं तद्वयो न गृह्यत इत्यर्थः। एतच्च वयोग्रहणसामर्थ्याल्लभ्यते। अन्यथा कुमारीशब्दप्रयोगे नियोगतः प्रथमं वयो गम्यत इत्यनर्थकं स्यात्। ननु तर्हि ङीबपि न स्यादिति चेच्छृणु। पूर्वं हि प्रथमं वयः प्रवृत्तिनिमित्तं कृत्वा ङीप् कृतः सोऽन्तरङ्गो वृद्धादिसामानाधिकरण्येऽपि न निवर्तते। **परमकुमारीति**। अत्र कुमारत्वमेव गम्यते न वयोन्तरमिति भवति प्रत्युदाहरणम्। **उदके**। अकेवल इति पदच्छेदः। अन्यथाऽसंदेहार्थं केवल उदक इत्येव ब्रूयात्तदाह—**अकेवलं मिश्रमिति**। द्रव्यान्तरसंपृक्तं मिश्रम्। **गुडोदकमिति**। गुडमिश्रमुदकं गुडोदकम्। शीतोदकमिति कर्मधारयः। **गर्गत्रिरात्रमिति**। षष्ठीसमासः। तिसृणां रात्रीणां समाहारस्त्रिरात्रम्। 'अहःसर्वैकदेश–' इत्यादिनाऽच् समासान्तः। 'संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम्' इति क्लीबत्वम्, एवं सप्तरात्र इति। रात्रिमतिक्रान्त इति प्रादिसमासः। बिल्वसप्तरात्रमित्यत्र बिल्वशब्दो बिल्वहोमे वर्तते तेन सह षष्ठीसमासः। **गोपालसभमिति**। 'अशाला च' इति क्लीबत्वम्। **प्रतिपदोक्तेति**। 'सभा राजा–' इत्यादिविहितम्। **रमणीयसभमिति**। रमणीया सभा यस्येति बहुव्रीहिः। अत्राभिधेयवशान्नपुंसकत्वं न प्रतिपदोक्तम्।

पुरे प्रा। पुरशब्दे परे प्राचां देशे पूर्वपदमन्तोदात्तं स्यात्। **अरिष्ट**। **पूर्वग्रहणं किमिति**। अरिष्टगौडयोरिति वक्तव्यमिति प्रश्नः। **इहापि यथा स्यादिति**। पूर्वग्रहणे हि सति बहुव्रीहिर्लभ्यते। अरिष्टगौडौ पूर्वौ यस्मिन्समास इति। तेनारिष्टाश्रितपुरं गौडभृत्यपुरमित्यत्रापि पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति। असति तु पूर्वग्रहणे श्रितभृत्यशब्दाभ्यां व्यवहितत्वाच्चारिष्टगौडयोस्तावन्न स्यात्, समुदाययोश्च

किम्। सर्पबिलम्। बिलेति किम्। कुसूलस्वामी। (३८३७) **दिक्शब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु ।६।२।१०३॥** दिक्शब्दा अन्तोदात्ता भवन्त्येषु। पूर्वेषुकामशमी। अपरकृष्णमृत्तिका। जनपद। पूर्वपञ्चालाः। आख्याने। पूर्वयायातम्। पूर्वचानराटम्। शब्दग्रहणं कालवाचिदिक्शब्दस्य परिग्रहार्थम्। (३८३८) **आचार्योपसर्जनश्चाऽन्तेवासिनि ।६।२।१०४॥** आचार्योपसर्जनान्तेवासिनि परे दिक्शब्दा अन्तोदात्ता भवन्ति। पूर्वपाणिनीयाः। आचार्येति किम्। पूर्वान्तेवासी। अन्तेवासिनि किम्। पूर्वपाणिनीयं शास्त्रम्। (३८३९) **उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च ।६।२।१०५॥** उत्तरपदस्येत्यधिकृत्य या वृद्धिर्विहिता तद्वत्युत्तरपदे परे सर्वशब्दो दिक्शब्दाश्चान्तोदात्ता भवन्ति। सर्वपाञ्चालकः। अपरपाञ्चालकः। अधिकारग्रहणं किम्। सर्वभासः। सर्वकारकः। (३८४०) **बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ।६।२।**

सूत्रेऽनुपात्तत्वात्। **नेहास्ति**। 'पुरे प्राचाम्' इति प्राप्तः प्रतिषिध्यते। **मार्दयपुरमिति**। 'ढे लोपोऽकद्र्वाः' इत्युकारलोपः। **दिक्शब्दाः**। दिक्शब्दाः पूर्वपदानि अन्तोदात्तानि स्युर्ग्रामादिषूत्तरपदेषु। चानराटे स्वरूपग्रहणमितरेष्वर्थग्रहणम्। **पूर्वेषुकामशमी। अपरकृष्णमृत्तिकेति**। 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' इति समासः। **पूर्वपञ्चाला इति**। समुदायेषु हि प्रवृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्त इति पञ्चालैकदेशे पञ्चालशब्दः। ततः पूर्वशब्देन सामानाधिकरण्यात् 'पूर्वापरप्रथम–' इत्यादिना कर्मधारयः। **पूर्वयायातमिति**। ययातिमधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इत्यणि यायातशब्दः सिद्धः। **शब्दग्रहणमित्यादि**। दिशि दृष्टः शब्द इत्युत्तरपदलोपी समासस्तेन कालवाचिनोऽपि ग्रहणात्पूर्वयायातमित्यादावपि भवति। **आचार्योपसर्जन**। आचार्योपसर्जनग्रहणमन्तेवासिनो विशेषणं सप्तम्यर्थे प्रथमा। तदाह—**आचार्योपसर्जनान्तेवासिनीति**। आचार्य उपसर्जनं यस्य स आचार्योपसर्जनः स चासावन्तेवासी च तद्वाचिनि। **पूर्वपाणिनीया इति**। 'पूर्वापरप्रथम–' इति समासः। पाणिनेश्छात्राः पाणिनीयाः। अत्रान्तेवासिनः प्रधानमाचार्यस्तूपसर्जनम्। **पूर्वपाणिनीयं शास्त्रमिति**। पूर्वं चिरंतनमित्यर्थः। **उत्तरपदवृद्धौ**। अत्र वृद्धावित्येतावतैव वृद्धिमदुत्तरपदपरिग्रहे सिद्धे उत्तरपदग्रहणात्तदधिकारो लक्ष्यते। उत्तरपदशब्दस्य स्वरितत्वादिहाधिकारप्रतिपत्तिरित्याशयेनाह—**उत्तरस्य पदस्येत्यादि। सर्वपाञ्चाल इत्यादि**। 'सुसर्वार्धदिक्शब्देभ्य' इति तदन्तविधौ 'अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्' इति वुञ्। सुसर्वार्धाज्जनपदस्य 'दिशोऽमद्राणाम्' इत्युत्तरपदवृद्धिः। वृद्धिशब्देन या वृद्धिर्विहिता तद्वत्युत्तरपद इत्युच्यमानेऽपि न निर्वाह इत्याह—**सर्वकारक इति**।

बहुव्रीहौ। संज्ञायामिति बहुव्रीहेर्विशेषणं न विश्वशब्दस्येति। विशेः कन्

१०६ ॥ बहुव्रीहौ विश्वशब्दः पूर्वपदभूतः संज्ञायामन्तोदात्तः स्यात् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण प्राप्तस्याद्युदात्तस्यापवादः । विश्वकर्मणा विश्वदेव्यावता । आविश्वदेवं सत्पतिम् । बहुव्रीहौ किम् । विश्वे च ते देवाश्च विश्वदेवाः । संज्ञायां किम् । विश्वदेवः । प्रागव्ययीभावाद्बहुव्रीह्यधिकारः । (३८४१) उदराश्वेषुषु । ६ । २ । १०७ ॥ संज्ञायामिति वर्तते । वृकोदरः । हर्यश्वः । महेषुः । (३८४२) क्षेपे । ६ । २ । १०८ ॥ उदराश्वेषुषु पूर्वमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ निन्दायाम् । घटोदरः । कटुकाश्वः । चलाचलेषुः । अनुदरः इत्यत्र 'नञ्सुभ्याम्' (३९०६) इति भवति विप्रतिषेधेन । (३८४३) नदी बन्धुनि । ६ । २ । १०९ ॥ बन्धुशब्दे परे नद्यन्तं पूर्वमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ । गार्गीबन्धुः । नदी किम् । ब्रह्मबन्धुः । ब्रह्मशब्द आद्युदात्तः । बन्धुनि किम् । गार्गीप्रियः । (३८४४) निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम् । ६ । २ । ११० ॥ निष्ठान्तं पूर्वपदमन्तोदात्तं वा । प्रधौतपादः । निष्ठा किम् । प्रसेवकमुखः । उपसर्गपूर्वं किम् । शुष्कमुखः ।

नित्स्वादाद्युदात्तो विश्वशब्दः। **उदरा।** एषूत्तरपदेषु बहुव्रीहौ संज्ञायां पूर्वपदमन्तोदात्तं स्यात्। अयमपि पूर्वपदप्रकृति स्वरस्यापवादः । वृकशब्दः 'प्राणिनां कुपूर्वाणाम्' इत्याद्युदात्तः । वृकस्येवोदरमस्य वृकोदरः । **हर्यश्व इति** । हरतेः 'सर्वधातुभ्यः–' इति इन्। आद्युदात्तो हरिशब्दः। हरिरश्वोऽस्य हर्यश्वः। यणि कृते'उदात्तस्वरितयोः–'इति स्वरितः। **महेषुरिति** । महच्छब्दोऽन्तोदात्तः । 'वर्तमाने पृषन्महत्–' इत्यत्र तथा निपातनात् । तथा च पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणैव सिद्धे सति त्वन्यार्थ आरम्भोऽपवादत्वादनेनैवान्तोदात्तत्वम् । उदाहरणं तु सुवर्णपुङ्खेषुरिति ज्ञेयम् । सुष्ठु वर्णो येषां ते सुवर्णाः । 'नञ्दुःसुभ्याम्–' इत्यन्तोदात्तम् । सुवर्णाः पुङ्खा येषां ते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तत्वं पुनरिषुशब्देन बहुव्रीहौ पूर्वपदमन्तोदात्तम् । एकादेशस्तु 'स्वरितो वानुदात्ते पदादौ' इति पक्षे स्वरितः । **घटोदर इति** । घटशब्दः पचाद्यजन्तः । कटुशब्दात्संज्ञायां कन् । 'चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वमच्याक्चाभ्यासस्य' इति पचाद्यजन्तो चलाचलशब्दः । **अनुदर इत्यादि** । अस्यावकाशः । घटोदरः । 'नञ्सुभ्याम्–' इत्यस्यावकाशः । अयशः । सुयशः । एवं स्थिते विप्रतिषेधः । **नदी** । बन्धुनीति शब्दस्वरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः । 'गर्गादिभ्यो यञ्' इति यञन्ताद्गर्गशब्दात् 'यञश्च' इति ङीप् । **गार्गी** । ञित्स्वरेणाद्युदात्तः । **ब्रह्मबन्धुरिति** । 'बृंहेर्नोच्च' इति नकारस्याकारादेशो मनिन्प्रत्ययश्चेति मनिनन्तो ब्रह्मशब्दो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । तदाह—**ब्रह्मेत्यादि** । **गार्गीप्रिय इति** । अत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव । **निष्ठोपसर्ग** । उपसर्गपूर्वं निष्ठान्तं पूर्वपदमन्तोदात्तम् । **प्रधौतपाद इति** । धावु गतिशुद्ध्योः क्तः । 'च्छ्वोः शूठ्–' इत्यूठ् । 'एत्येधत्यूठ्सु' इति वृद्धिः । प्रधौतशब्दो गतिस्वरेणाद्युदात्तः । **प्रसेवकमुख इति** । ण्वुलन्तः प्रसेवकशब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण लित्स्वान्मध्योदात्तः । **शुष्कमुख इति** । 'शुष्कधृष्टौ' इति

(३८४५) उत्तरपदादिः । ६ । २ । १११ ॥ उत्तरपदाधिकार आपादान्तम् । आद्यधिकारस्तु 'प्रकृत्या भगालम्' (३८७१) इत्यवधिकः। (३८४६)कर्णो वर्णलक्षणात् । ६ । २ । ११२ ॥ वर्णवाचिनो लक्षणवाचिनश्च परः कर्णशब्द आद्युदात्तो बहुव्रीहौ । शुक्लकर्णः । शङ्कुकर्णः । कर्णः किम् । श्वेतपादः । वर्णलक्षणात्किम्।शोभनकर्णः।(३८४७)संज्ञौपम्ययोश्च।६।२।११३॥कर्ण आद्युदात्तः। मणिकर्णः। औपम्ये।गोकर्णः। (३८४८) कण्ठपृष्ठग्रीवाजङ्घं च । ६।२।११४ ॥ संज्ञौपम्ययोर्बहुव्रीहौ । शितिकण्ठः। काण्डपृष्ठः। सुग्रीवः। नाडीजङ्घः। औपम्ये। खरकण्ठः। गोपृष्ठः। अश्वग्रीवः। गोजङ्घः। (३८४९) शृङ्गमवस्थायां च । ६ । २ । ११५ ॥ शृङ्गशब्दोऽवस्थायां संज्ञौपम्ययोश्चाद्युदात्तो बहुव्रीहौ । उद्गतशृङ्गः । अङ्गुलशृङ्गः । अत्र शृङ्गोद्गमनादिकृतो गवादेर्वयोविशेषोऽवस्था । संज्ञायाम् । ऋष्यशृङ्गः । उपमायाम् । मेषशृङ्गः । अवस्थेति किम् । स्थूलशृङ्गः। (३८५०) नञो जरमरमित्रमृताः । ६ । २ । ११६ ॥ नञः परा एते आद्युदात्ता बहुव्रीहौ । न मे जरा अजरम् । अमरम् । अमित्रमर्दय । अवो देवेष्व-

---

शुष्कशब्द आद्युदात्तः ।

उत्तरपदादि । उत्तरपदेति पृथक्पदं लुप्तषष्ठीकम् । **कर्णो** । **आद्युदात्त इति** । सिद्धार्थकथनमेतत् । उत्तरपदस्य कर्णशब्दस्यादिरुदात्त इत्यक्षरार्थः । एवं चास्मिन्प्रकरणे कर्ण इत्यादौ षष्ठ्यर्थे प्रथमेति ज्ञेयम् । **शङ्कुकर्ण इति** । शङ्कुः कर्णे यस्येति विग्रहः । 'सप्तमीविशेषणे–' इति सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते 'गड्वादेः परा सप्तमी' इति परनिपातः । 'कर्णे लक्षणस्य–' इति दीर्घः । पशूनां विभागज्ञानार्थं शङ्कुप्रतिरूपकं कर्णादिषु यच्चिह्नं क्रियते तदिह लक्षणं गृह्यते पृथग्वर्णग्रहणात् । अन्यथा वर्णेनापि लक्ष्यमाणत्वादनर्थकं तत्स्यात् । **श्वेतपाद इति** । श्विता वर्णे पचाद्यच् । **शोभनकर्ण इति** । शुभ शोभार्थे 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति युच् । प्रत्युदाहरणे सर्वत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति । **संज्ञौपम्य**। संज्ञायामौपम्ये च यो बहुव्रीहिस्तत्र कर्णशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तं स्यात् । **कण्ठपृष्ठ**। कण्ठादीनां समाहारद्वन्द्वे नपुंसकह्रस्वत्वम् । कण्ठादीन्युत्तरपदानि संज्ञौपम्ययोरा-द्युदात्तानि स्युर्बहुव्रीहौ । कण्ठपृष्ठौ 'स्वाङ्गशिटाम्' इत्याद्युदात्तौ । ग्रीवाजङ्घयोः स्वाङ्गत्वेऽप्यदन्तत्वाभावादन्तोदात्तत्वम् । सुग्रीव इत्यत्र परत्वात् 'नञ्सुभ्याम्' इत्यन्तोदात्तत्वेन भाव्यम् । अस्य तु दशग्रीवादिरवकाशः । यदि तु नेष्यते तर्हि चकारोऽस्यैव विधेः समुच्चयार्थ इति व्याख्येयम् । **नाडीजङ्घ इति** । नाड्याकारे जङ्घे यस्य स नाडीजङ्घः । **नञो जर** 'नञ्सुभ्याम्' इत्यस्यापवादः जरणं जरः 'ऋदोरप्' । मरणं मरः । अमरम् । अस्मादेव निपातनादप् । ञिमिदा स्नेहने 'अमिचिमिदिशसिभ्यः क्त्रः' । मृङो नपुंसके भावे क्तः । सूत्रे तु शब्दपरत्वात्पुं-

मृतम्। नञः किम्। ब्राह्मणमित्रः। जेति किम्। अशत्रुः। **(३८५१) सोर्मनसी अलोमोषसी। ६। २। ११७॥** सोः परं लोमोषसी वर्जयित्वा मन्नन्तमसन्तं चाद्युदात्तं स्यात्। 'नञ्सुभ्याम्' (३८०६) इत्यस्यापवादः। सुकर्माणः सुयुजः। स नो वसुदनिमानः सुब्रह्मा। शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः। सुपेशसस्करति। सोः किम्। कृतकर्मा। मनसी किम्। सुराजा। अलोमोषसी किम्। सुलोमा। सूषाः। कपि तु परत्वात् 'कपि पूर्वम्'(३८०७) इति भवति। सुकर्मकः। सुस्रोतस्कः। **(३८५२) क्रत्वादयश्च। ६। २। ११८॥** सोः परे आद्युदात्ताः स्युः। साम्राज्याय सुक्रतुः। सुप्रतीकः सुहव्यः। सुप्रतूर्तिमनेहसम्। **(३८५३) आद्युदात्तं द्व्यच् छन्दसि। ६। २। ११९॥** यदाद्युदात्तं द्व्यच् तत्सोरुत्तरं बहुव्रीहावाद्युदात्तम्। अधा स्वश्वाः। सुरथाँ आतिथिग्वे। नित्स्वरेणाश्वरथावाद्युदात्तौ। आद्युदात्तं किम्। या सुबाहुः। द्व्यच् किम्। सुगुरसत्सुहिरण्यः। हिरण्यशब्दस्त्र्यच्। **(३८५४) वीरवीर्यौ च। ६। २। १२०॥** सोः परौ बहुव्रीहौ छन्दस्याद्युदात्तौ। सुवीरेण रयिणा। सुवीर्यस्य गोमतः। वीर्यशब्दो यत्प्रत्ययान्तः। तत्र 'यतोऽनावः' (३७०१) इत्याद्युदात्तत्वं नेति वीर्यग्रहणं ज्ञापकम्। तत्र हि सति पूर्वेणैव सिद्धं स्यात्।

स्त्वम्। **जेति किमिति।** जरमरमित्रमृतग्रहणं किमर्थमित्यर्थः। **अशत्रुरिति।** 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। **सोर्मन।** मन् च अस् च मनसी। **सुकर्माण इत्यादि।** यद्यपि आद्युदात्तं 'द्व्यचश्छन्दसि' इत्यनेन सिद्धमिदं तथापि सुप्रथिमेत्यादि बह्वजर्थमच्छन्दोर्थं च सूत्रमिति बोध्यम्। सुप्रथिमेत्यत्र पृथोर्भाव इति पृथ्वादिभ्य इमनिच्। 'र ऋतो हलादेर्लघोः' इति रादेशः। **सुराजेति।** राजशब्दः 'कनिन्युवृषि-' इति कनिन्प्रत्ययान्तः। लुनातेर्मनिन् लोम। उष दाहे। 'मिथुनेऽसि'रिति वर्तमाने उषः कित्। उषः। **कपि त्विति।** अस्यावकाशः सुकर्मा।'कपि पूर्वं'मित्यस्यावकाशः। अपवरकः। एवं स्थिते विप्रतिषेधः।

आद्युदात्तम्। 'नञ्सुभ्याम्' इत्यस्यापवादः। 'अशूप्रुषिलटिकणिखटि' इति क्वनतोऽश्वशब्दः-'हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन्' इति क्थन्नन्तो रथशब्दस्तमाह-**नित्स्वरेणेति। सुबाहुरिति।** 'अर्जिदृशिकम्यमिपशिबाध' इति कुप्रत्ययान्तो बाहुशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। **सुहिरण्य इति।** 'हर्यतेः कन्यन् हिर च' इति कन्यन्नन्तो हिरण्यशब्द आद्युदात्तस्त्र्यच्। **वीरवीर्यौ।** वीरविक्रान्तौ चुरादिस्तत्र पचाद्यचि वीरः। 'अचो यत्' वीरेषु साधुरिति वा यत्। वीर्यः। **तत्रेत्यादि।** कथं पुनरेतज्ज्ञापकमित्याह-**तत्र हि सतीति।**

(३८५५) कूलतीरतूलमूलशालाऽक्षसममव्ययीभावे । ६ । २ । १२१ ॥ उपकूलम् । उपतीरम् । उपतूलम् । उपमूलम् । उपशालम् । उपाक्षम् । सुषमम् । निःषमम् । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वेते । कूलादिग्रहणं किम् । उपकुम्भम् । अव्ययीभावे किम् । परमकूलम् । **(३८५६) कंसमन्थशूर्पपाय्यकाण्डं द्विगौ । ६ । २ । १२२ ॥** द्विकंसः । द्विमन्थः । द्विशूर्पः । द्विपाय्यम् । द्विकाण्डम् । द्विगौ किम् । परमकंसः । **(३८५७) तत्पुरुषे शालायां नपुंसके । ६ । २ । १२३ ॥** शालाशब्दान्ते तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे उत्तरपदमाद्युदात्तम् । ब्राह्मणशालम् । तत्पुरुषे किम्? दृढशालं ब्राह्मणकुलम् । शालायां किम् । ब्राह्मणसेनम् । नपुंसके किम् । ब्राह्मणशाला । **(३८५८) कन्था च । ६ । २ । १२४ ॥** तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे कन्थाशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तम् । सौशमिकन्थम् । आह्वरकन्थम् । नपुंसके किम् । दाक्षिकन्था । **(३८५९) आदिश्चिहणादीनाम् । ६ । २ । १२५ ॥** कन्थान्ते तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे चिहणादीनामादिरुदात्तः । चिहणकन्थम् । मन्दुरकन्थम् । आदिरिति वर्तमाने पुनर्ग्रहणं पूर्वपदस्याद्युदा-

---

कूलतीर इति । एतान्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि स्युरव्ययीभावे । सुषममित्यादौ 'सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः' इति षत्वम् । तस्यासिद्धत्वात्समशब्द एवायम् । **तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वेत इति** । तेनाव्ययीभावसंज्ञा । **कंसमन्थ** । एतान्युत्तरपदानि द्विगावाद्युदात्तानि स्युः । **द्विकंस इति** । द्वाभ्यां कंसाभ्यां क्रीत इति तद्धितार्थे समासः । 'कंसाट्टिठन्' इति टिठन् तस्य 'अध्यर्धपूर्व' इति लुक् । **द्विमन्था इति** । 'आर्हादगोपुच्छ' इत्यादिना ठक् । शेषं पूर्ववत् । **द्विशूर्प इति** । 'शूर्पादञन्यतरस्याम्' । **द्विपाय्यमिति** । 'पाय्यसान्नाय्य' इत्यादिना पाय्यशब्दः परिमाणवाची निपातितः । तत्र 'प्राग्वहतेष्ठक्' **द्विकाण्डमिति** । द्वे काण्डे प्रमाणमस्य 'प्रमाणे द्वयसच्' इति मात्रच् 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्' इति लुक् । **ब्राह्मणशालमिति** । 'विभाषा सेनासुराच्छाया' इति नपुंसकता । **दृढशालमिति** । बहुव्रीहिरयं तत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति पूर्वपदं च निष्ठान्तत्वादन्तोदात्तम् । ननु चात्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैव न भविष्यति । सत्यम् । उत्तरार्थमावश्यकं तत्पुरुषग्रहणमिहैव क्रियते परिभाषाऽनाश्रयणाय । **सौशमिकन्थमिति** । शोभनः शमोऽस्य सुशमस्तस्यापत्यं सौशमिस्तस्य कन्था सौशमिकन्थम् । 'सञ्ज्ञायां कन्थोशीनरेषु' इति नपुंसकत्वम् । **आह्वरकन्थमिति** । आङ्पूर्वात् ह्वयतेः 'आतश्चोपसर्गे' इति कः । **आदिश्चिहणादीनाम्** । चिनोतेः क्विप् । चित् । हन्तेः पचाद्यच् हनः । चिहण इति निपातनात्तलोपो णत्वं च । मल मल्ल धारणे आभ्यां रः । निपातनाल्लस्य दत्वम् । मन्दरः आदिरिति

---

१ अत्रत्या सुबोधिनी चिन्त्या । 'हरतेः पचाद्यच्' इति तूचितम् ।

सार्थम् । (३८६०) **चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम्** । ६ । २ । १२६ ॥ चेलादीन्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि । पुत्रचेलम् । नगरखेटम् । दधिकटुकम् । प्रजाकाण्डम् । चेलादिसादृश्येन पुत्रादीनां गर्हा व्याघ्रादित्वात्समासः । गर्हायां किम् । परमचेलम् । (३८६१) **चीरमुपमानम्** । ६ । २ । १२७ ॥ वस्त्रं चीरमिव वस्त्रचीरम् । कम्बलचीरम् । उपमानं किम् । परमचीरम् । (३८६२) **पललसूपशाकं मिश्रे** । ६ । २ । १२८ ॥ घृतपललम् । घृतसूपः । घृतशाकम् । 'भक्ष्येण मिश्रीकरणम्' (६९७) इति समासः । मिश्रे किम् । परमपललम् । (३८६३) **कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम्** । ६ । २ । १२९ ॥ आद्युदात्तास्तत्पुरुषे । दाक्षिकूलम् । शाण्डिसूदम् । दाण्डायनस्थलम् । दाक्षिकर्षः । ग्रामसंज्ञा एताः । संज्ञायां किम् । परमकूलम् । (३८६६) **अकर्मधारये राज्यम्** । ६ । २ । १३० ॥ कर्मधारयवर्जिते तत्पुरुषे राज्यमुत्तरपदमाद्युदात्तम् । ब्राह्मणराज्यम् । अकेति किम् । परमराज्यम् । * **चेलराज्यादिस्वरादव्ययस्वरः पूर्वविप्रतिषेधेन** । कुचेलम् । कुराज्यम् । (३८६५) **वर्ग्यादयश्च** । ६ । २ । १३१ ॥ अर्जुनवर्ग्यः । वासुदेवपक्ष्यः । अकर्मधारय इत्येव । परमवर्ग्यः । वर्गादिर्दिगाद्यन्तर्गणः । (३८६६) **पुत्रः पुम्भ्यः** । ६ । २ । १३२ ॥ पुंशब्देभ्यः परः पुत्रशब्द आद्युदात्तस्तत्पुरुषे । दाशकिपुत्रः । माहिषपुत्रः । पुत्रः किम् । कौनटिमातुलः । पुम्भ्यः किम् । दासीपुत्रः ।

वर्तमान इति पूर्वत्र आदिग्रहणमुत्तरपदाभिसंबद्धम् । इह तु चिहणादीनां पूर्वपदानामाद्युदात्तत्वमिष्यते तदर्थं पुनरादिग्रहणं कर्तव्यम् । **पुत्रचेलमिति** । चेलं वस्त्रं तद्वत्तुच्छमित्यर्थः । **नगरखेटमिति** । खेटमिति तृणनाम तद्वद्दुर्बलम् । **दधिकटुकमिति** । कटु गतस्वादु तद्वत् गतस्वादु । **प्रजाकाण्डमिति** । काण्डमिति शरनाम । स यथा सत्त्वरपीडाकरः एवंभूतम् । व्याघ्रादिभिरिति समासः ।

चीर । उपमानवाचिचीरशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तं स्यात्तत्पुरुषे । **वस्त्रचीरमिति** । पूर्ववद्व्याघ्रादिसमासः । **पललसूप** । पललादीन्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि स्युर्मिश्रे तत्पुरुषे । **घृतपललमित्यादि** । घृतेन मिश्रं पललमिति विग्रहः । पललं मांसम् । ' पललं क्रव्यमामिषम् ' इत्यमरः । **कूलसूद** । एतान्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि स्युः संज्ञायाम् । **दाण्डायनस्थलीति** । ' प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् ' इति स्थलीशब्दो गृह्यते । ' जानपदकुण्ड ' इत्यनेन ङीप् । **चेलराज्यादिस्वरादिति** । आदिशब्देन वर्ग्यादिस्वरपरिग्रहः । चेलराज्यादिस्वरस्यावकाशो भार्याचेलं ब्राह्मणराज्यम् । ' तत्पुरुषे तुल्यार्थ ' इत्यादिना विहितस्याव्ययस्वरस्यावकाशो निष्कौशाम्बिः । कुचेलं कुराज्यमित्यत्रोभयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधः । **वर्ग्या** । वर्ग्यादीन्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि स्युः । कर्मधारये तत्पुरुषे ये दिगादिषु वर्गादयः पठ्यन्ते त एवेह यत्प्रत्ययान्ता वर्ग्यादयो गृह्यन्ते

(३८६७) नाचार्यराजर्त्विक्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः । ६ । २ । १३३ ॥ एभ्यः पुत्रो नाद्युदात्तः । आख्याग्रहणात्पर्यायाणां तद्विशेषाणां च ग्रहणम् । आचार्यपुत्रः । उपाध्यायपुत्रः । शाकटायनपुत्रः । राजपुत्रः । ईश्वरपुत्रः । नन्दपुत्रः । ऋत्विक्पुत्रः । याजकपुत्रः । होतुः पुत्रः । संयुक्ताः संबन्धिनः । श्यालपुत्रः । ज्ञातयो मातापितृसंबन्धेन बान्धवाः । ज्ञातिपुत्रः । भ्रातुष्पुत्रः ।
(३८६८) चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः । ६ । २ । १३४ ॥ प्राणिभिन्नषष्ठ्यन्तात्पराण्याद्युदात्तानि तत्पुरुषे । मुद्गचूर्णम् । अप्रेति किम् । मत्स्यचूर्णम् ।
(३८६९) षट् च काण्डादीनि । ६ । २ । १३५ ॥ अप्राणिषष्ठ्या आद्युदात्तानि । दर्भकाण्डम् । दर्भचीरम् । तिलपललम् । मुद्गसूपः । मूलकशाकम् । नदीकूलम् । षट् किम् । राजसूदः । अप्रेति किम् । दत्तकाण्डम् ।
(३८७०) कुण्डं वनम् । ६ । २ । १३६ ॥ कुण्डमाद्युदात्तं वनवाचिनि तत्पुरुषे । दर्भकुण्डम् । कुण्डशब्दोऽत्र सादृश्ये । वने किम् । मृत्कुण्डम् ।
(३८७१) प्रकृत्या भगालम् । ६ । २ । १३७ ॥ भगालवाच्युत्तरपदं तत्पुरुषे प्रकृत्या । कुम्भीभगालम् । कुम्भीनदालम् । कुम्भीपालम् । मध्योदात्ता एते । प्रकृत्येत्यधिकृतम् । 'अन्तः' (३८७७) इति यावत् ।
(३८७२) शितेर्नित्याऽबह्वज्बहुव्रीहावभसत् । ६ । २ । १३८ ॥ शितेः परं नित्याबह्वच्कं प्रकृत्या । शितिपादः । शित्यंसः । पादशब्दो वृषादित्वादाद्यु-

---

वर्गादिपाठाभावात्तदाह—**वर्गादिर्दिगाद्यन्तर्गण इति** । **कौनटिमातुल इति** । कुनटस्यापत्यं कौनटिः तस्य मातुलः । **आख्याग्रहणादिति** । आख्याग्रहणमाचार्यादिभिः प्रत्येकं संबध्यते । **होतुः पुत्र इति** । 'ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्यः' इति षष्ठ्या अलुक् । **भ्रातुष्पुत्र इति** । कस्कादिपाठात्षत्वम् । **वर्णेति** । वर्ण चूर्ण संकोचे पचाद्यच् । **षट् च** । अप्राणिभ्यः परा या षष्ठी तदन्तात्पराणि षट् काण्डादीन्याद्युदात्तानि स्युः । चेल खेट कटुक काण्डमिति काण्डशब्दादारभ्य कूल सूद स्थल कर्षाः संज्ञायामिति । कूलान्तानि, काण्ड चीर पलल सूप शाक कूल एतानि काण्डादीनि, तत्र काण्डं गर्हायामित्युक्तमगर्हायामपि भवतीति । 'चीरमुपमानम्' इत्युक्तमनुपमानेऽपि भवति 'पललसूपशाकं मिश्रे' इत्युक्तममिश्रेऽपि भवति कूलं संज्ञायामित्युक्तमसंज्ञायामपि भवति । **अप्रेति-किमिति** । अप्राणिषष्ठ्या इति किमर्थमित्यर्थः । **मृत्कुण्डमिति** । मृद्भाजनविशेष इत्यर्थः ।

प्रकृत्या । भगालमित्यर्थग्रहणं तदाह—**भगालवाचीति** । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । **मध्योदात्ता एते इति** । 'लघावन्ते द्वयोश्च' इति सूत्रात् । **शितेः** । शितेः परं नित्याबह्वच्कं भसत्शब्दवर्जितं बहुव्रीहौ प्रकृतिस्वरं स्यात् ।

दात्तः । अंसशब्दः प्रत्ययस्य नित्त्वात् । शितेः किम् । दर्शनीयपादः । अभसात्किम् । शितिभसत् । शितिराद्युदात्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादोऽयं योगः । (३८७३) **गतिकारकोपपदात्कृत् । ६ । २ । १३९ ॥** एभ्यः कृदन्तं प्रकृतिस्वरं स्यात्तत्पुरुषे । प्रकारकः । प्रहरणम् । शोणा धृष्णू नृवाहसा । इध्मप्रव्रश्चनः । उपपदात् । उच्चैःकारम् । ईषत्करः । गतीति किम् । देवस्य कारकः । शेषलक्षणा षष्ठी । कृद्ग्रहणं स्पष्टार्थम् । प्रपचतितरामित्यत्र तरबाद्यन्तेन समासे कृते आम् । तत्र सतिशिष्टत्वादाम्स्वरो भवतीत्येके । प्रपचतिदेश्यार्थं तु कृद्ग्रहणमित्यन्ये । (३८७४) **उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् । ६ । २ । १४० ॥** एषु पूर्वोत्तरपदे युगपत्प्रकृत्या । वनस्पतिं वन आ । बृहस्पतिं

अंसशब्द इति । अमेः सन् अंसः । **दर्शनीयपाद इति** । 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । दर्शनीयशब्दोऽनीयर्प्रत्ययान्तः । 'उपोत्तमं रिति' इत्युपोत्तमोदात्तः । **शितिराद्युदात्त इति** । 'वर्णानां तणतिनितान्तानाम्' इति सूत्रेण । **गतिका** । 'शितेर्नित्याबह्वच्' इत्यतो बहुव्रीहिग्रहणं नानुवर्ततेऽस्वरितत्वात् । किं तु 'तत्पुरुषे शालायाम्' इत्यतो व्यवहितमपि तत्पुरुषग्रहणमनुवर्तते । तदाह-**तत्पुरुषे इति । प्रकारक इति** । 'कुगति' इति समासः । लित्स्वरेण पूर्वप्रत्ययादुदात्तम् । **नृवाहसेति** । नृन्वहतीति विग्रहः । 'वसेर्णित्' इत्यतो णिदित्यनुवृत्तेरसुनो णित्त्वादुपधावृद्धिः । नित्स्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तम् । **इध्मप्रव्रश्चन इति** । प्रवृश्च्यते येनेति करणे ल्युट् । कर्मषष्ठ्यन्तेन इध्मशब्देन समासः । अत्र गतिप्रयुक्ते कृत्स्वरे कृते कारकप्रयुक्तः कृत्स्वरः । **उच्चैःकारमिति** । 'अव्यये यथाभिप्रेत' इति णमुल् । तत्र हि उच्चैरित्युपपदम् । **ईषत्कार इति** । 'ईषद्दुःसुषु कृच्छ्रा-' इति खल् । उभयथापि लित्स्वरः । **शेषलक्षणा षष्ठीति** । न कर्मलक्षणा । तथा सति कारकमेव देवदत्तः स्यात् । 'तृजकाभ्यां कर्तरि' इति समासप्रतिषेधश्च स्यात् । अत्र कृद्ग्रहणं किमर्थम् । निर्गतः कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिरित्यत्र मा भूत् । नैतदस्ति । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्ति । नच कौशाम्बीशब्दं प्रति क्रियायोगः, कारकं च क्रियायामेव संभवति । उपपदमपि धात्वधिकारे सप्तमीनिर्दिष्टं प्रत्ययनिमित्तमुच्यते । तदेवं गत्यादिभिरपि क्रियावाच्युत्तरपदमाक्षिप्यते, धातोश्च क्रियावाचित्वं, तस्माच्च द्वये प्रत्ययाः कृतस्तिङश्च । तत्र तिङन्तेन समासाभावात्कृदन्तमेव संभवति । अनुव्यचलदित्यत्र तु न गतित्वनिबन्धनः समासः, किं तर्हि सुबन्तेन योगविभागात्समासः तस्मात्तदर्थः कृद्ग्रहणेनेत्यत आह-**कृद्ग्रहणं स्पष्टार्थमिति** । य एवं प्रतिवक्तुमसमर्थस्तं प्रति विस्पष्टार्थं क्रियत इत्यर्थः । ननु विस्पष्टार्थमपि क्रियमाणे कृद्ग्रहणे आमन्ते न प्राप्नोति प्रपचतितरामिति । ततश्च समासस्वरं बाधित्वाऽव्ययस्वर एव स्यादत आह—

यः । बृहच्छब्दोऽत्राद्युदात्तो निपात्यते । हर्षया शचीपतिम् । शार्ङ्गरवादित्वाद्यायुदात्तः शचीशब्दः । शचीभिर्न इति दर्शनात् । तनूनपादुच्यते । नराशंसं वाजिनम् । निपातनाद्दीर्घः । शुनःशेपम् । (३८७५) देवताद्वन्द्वे च । ६ । २ । १४१ ॥ उभे युगपत्प्रकृत्या स्तः । आ य इन्द्रावरुणौ । इन्द्राबृहस्पती

प्रपचतितरामित्यादि । इत्येक इत्यस्य कृद्ग्रहणं विस्पष्टार्थमित्यादिना कृत्स्नेन संबन्धः । तदयमर्थः—कृद्ग्रहणं विस्पष्टार्थम् । आमन्ते च दोषाभाव इति केचिदाचार्या व्याचक्षते इति । **प्रपचतिदेश्यार्थं त्विति** । आदिशब्देन प्रपचतिकल्पं प्रपचतिदेशीयः प्रपचतिरूपमित्येतेषां त्रयाणां ग्रहणम् । प्रपचतिदेश्यादौ अर्थः प्रयोजनं यस्य तत्तथोक्तम् । अयमभिप्रायः—न विस्पष्टार्थं कृद्ग्रहणम्, अपि तु प्रपचतिदेश्यादौ यत्र सति शिष्टं स्वरान्तरं नास्ति तत्रापि स्वरो मा भूत्तदव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव यथा स्यादित्येवं सप्रयोजनमाहुः । अत्र हरदत्तः-इदं तु वक्तव्यम् । प्रपचतितरामित्यादौ तरबन्तेन समासे पश्चादाम् भवन्प्रत्ययग्रहणपरिभाषया पचतितरस्यैव घान्तत्वात्तत एव स्यात् । तत्र को दोषः । सोपसर्गस्य घान्तस्यैकपद्याभावादाम् । प्रपचतितरां देवदत्तेत्यादावाम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिक इत्येष विधिर्न स्यात् शेषनिघातश्च प्रशब्दस्य न स्याद्भिन्नपदत्वात् । तस्मात्प्रशब्दस्यामन्तेन समासोऽङ्गीकर्तव्यो न तरबन्तेन । तत्र समासत्वात्समुदायस्य प्रातिपदिकत्वे विभक्त्यैकपद्यं भवति, स्वरे तु दोषप्रसङ्गात्कृद्ग्रहणमपि वक्तव्यमिति भाष्ये स्थितम् । प्रपचतिदेश्यादौ का गतिरिति न विद्मः ।

उभे । **वनस्पतिमिति** । वनशब्दो 'नब्विषयस्यानिसन्तस्य' इत्याद्युदात्तः । पतिशब्दोऽपि 'पातेर्डतिः' इति डतिप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरेण । पारस्करादित्वात्सुट् । **बृहस्पतिमिति** । 'वर्तमाने पृषन्महत्–' इति अतिप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तोऽप्यत्राद्युदात्तो निपात्यते । 'तद्बृहतोः करपत्योः–' इति सुट्तलोपौ । **शार्ङ्गरवादित्वादाद्युदात्त इति** । शार्ङ्गरवादित्वादित्वात् ङीनि कृते नित्त्वादाद्युदात्तत्वमित्यर्थः । **शचीपतिरिति** । एते षष्ठीसमासाः । **तनूनपादिति** । 'कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः' इति ऊप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तोऽपि तनूशब्दोऽत्राद्युदात्तो । न पातयतीति नपात् । 'नभ्राण्नपान्नवेदा–' इति सूत्रे आद्युदात्तो नपाच्छब्दो निपात्यते । तन्वाः नपादिति विग्रहः । **नराशंसमिति** । नरा एनं शंसन्तीत्यर्थः । नॄ नये 'ऋदोरप्' शंसेः कर्मणि घञ् द्वावप्याद्युदात्तौ । 'अन्येषामपि–' इति दीर्घः । **शुनःशेपमिति** । शुन इव शेपोऽस्येति बहुव्रीहिः । 'शेपपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः' (संज्ञायाम्) इत्यलुक् षष्ठ्याः । श्वन्शब्दः प्रातिपदिकस्वरेण शेपशब्दः

थम्। देवता किम्। प्लक्षन्यग्रोधौ। द्वन्द्वे किम्। अग्निष्टोमः। (३८७६) **नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु** ।६।२।१४२॥ पृथिव्यादिवर्जितेऽनुदात्तादावुत्तरपदे प्रागुक्तं न। इन्द्राग्निभ्यां कं वृषणः। अपृथिव्यादौ किम्। द्यावापृथिवी जनकम्। आद्युदात्तो द्यावा निपात्यते। पृथिवीत्यन्तोदात्तः। सोमारुद्रा। 'रैरिदिर्भ्यो लुक्च' इति रगन्तौ रुद्रशब्दः। इन्द्रापूषणा। 'श्वन्नुक्षन्पूषन्' इति पूषा अन्तोदात्तो निपात्यते। शुक्रामन्थिनौ। मन्थिन्नित्यन्तत्वादन्तोदात्तः। उत्तरपदग्रहणमनुदात्तादावित्युत्तरपदविशेषणं यथा स्यात् द्वन्द्वविशेषणं मा भूत्। अनुदात्तादाविति विधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागार्थम्। (३८७७) **अन्तः** ।६।२।१४३॥ अधिकारोऽयम्। (३८७८) **थाऽथघञ्क्ताजबित्रकाणाम्** ।६।२।१४४॥ थ अथ घञ् क्त अच् अप् इत्र क एतदन्तानां गतिकारकोपपदात्परेषामन्त उदात्तः। प्रभृथस्यायोः। आवसथः। घञ् प्रभेदः। क्तः। धर्ता वज्री पुरुष्टुतः। पुरुषु बहुप्रदेशेषु स्तुत

'स्वाङ्गशिटामदन्तानाम्' इत्याद्युदात्तौ। **इन्द्रावरुणाविति**। इन्द्रशब्दः 'ऋज्रेन्द्राग्र–' इति रगन्तः, वरुणशब्दः 'कृवृदारिभ्य उनन्' इत्युननन्तः। उभौ आद्युदात्तौ। 'देवताद्वन्द्वे च' इति पूर्वपदस्यानङ्। **इन्द्राबृहस्पती इति**। बृहस्पतिशब्दो वाचस्पत्यादित्वात् द्वावाद्युदात्तौ तेनेन्द्राबृहस्पती इत्यत्र त्रय आद्युदात्ताः। **अग्निष्टोम इति**। 'अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः' इति षत्वम्। **इन्द्राग्निभ्यामिति**। अग्निशब्दः 'अङ्गेर्निर्नलोपश्च' इति निप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः। **पृथिवीत्यन्तोदात्त इति**। ङीप्प्रत्ययान्तत्वात्। **सोमारुद्राविति**। 'अर्तिस्तुसुहुसृधि' तिमन्नन्तत्वादाद्युदात्तः सोमशब्दः। **उत्तरपदग्रहणमित्यादि**। अन्यथास्मिन् प्रकरणे द्वन्द्वः सप्तम्या निर्दिष्टः नोत्तरपदं तत्रानुदात्तादाविति सप्तम्यन्तं द्वन्द्वस्य विशेषणं स्यात्। ततश्चन्द्रासूर्यावित्यादौ प्रतिषेधः स्यात्। चन्द्रशब्दो रगन्तत्वादन्तोदात्तः। सूर्यशब्दः 'राजसूयसूर्य–' इति यदन्तत्वात् 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तः। उत्तरपदग्रहणे तस्यैव श्रुतस्यानुदात्तादावित्येतद्विशेषणं भवति। **अनुदात्तादाविति। विधिप्रतिषेधयोरित्यादि**। अन्यथा विधिप्रतिषेधयोः समानविषयत्वाद्विकल्पः प्रसज्येत। इह पृथिव्यादिप्रतिषेधो ज्ञापयति स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति। तेन 'अग्निमीळे' इत्यादौ स्वरितः सिध्यति।

थाऽथ। प्रभृथस्येति। 'हनिकुषिनिरमिकाशिभ्यः क्थन्' 'अवे भृञः' इति क्थन् नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वे प्राप्ते–**आवसथ इति**। 'उपसर्गे वसेः' इत्यथप्रत्ययान्तः। **पुरुष्टुत इति**। कर्मणि क्तः। पुरुष्विति तृतीया तत्पुरुषे तु 'तृतीया कर्मणि' इति सूत्रेण कर्मणि क्तान्ते उत्तरपदे तृतीयान्तस्य पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरः स्यादिति भावः।

इति विग्रहः । अच् । प्रजयः । अप् । प्रलवः । इत्र । प्रलवित्रम् । क । गोवृषः । मूलविभुजादित्वात्कः । गतिकारकोपपदादित्येव सुस्तुतं भवता । (३८७९) **सूपमानात्क्तः । ६ । २ । १४५ ॥** सोरुपमानाच्च परं क्तान्तमन्तोदात्तम् । ऋतस्य योनौ सुकृतस्य । शशप्लुतः । (३८८०) **संज्ञायामनाचितादीनाम् । ६ । २ । १४६ ॥** गतिकारकोपपदात् क्तान्तमन्तोदात्तमाचितादीन्वर्जयित्वा उपहूतः शाकल्यः । परिजग्धः कौण्डिन्यः । अनेति किम् । आचितम् । आस्थापितम् । (३८८१) **प्रवृद्धादीनां च । ६ । २ । १४७ ॥** एषां क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तम् । प्रवृद्धः । प्रयुतः । असंज्ञार्थोऽयमारम्भः । आकृतिगणोऽयम् । (३८८२) **कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि । ६ । २ । १४८ ॥** संज्ञायामन्त उदात्तः । देवदत्तः । विष्णुश्रुतः । कारकात्किम् । संभूतो रामायणः । दत्तश्रुतयोः किम् । देवपालितः । अस्मान्नियमादत्र 'संज्ञायामना' (३८८०) इति न । 'तृतीया कर्मणि' (३७८२) इति तु भवति । एव किम् । कारकावधारणं यथा स्यात् दत्तश्रुतावधारणं मा भूत् ।

प्रजय इति । 'एरच्' । न च जयशब्दस्याच्प्रत्ययान्तत्वात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणैवान्तोदात्तत्वं सिद्धमिति वाच्यम् । 'जयो निवासे' इति जयशब्दस्याद्युदात्तत्वात् । **प्रलव इति** । 'ऋदोरप्' **प्रलवित्रमिति** । 'अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः' । **गोवृष इति** । गां वर्षत इति विग्रहः । वृषु सेचने 'वृषादीनां च' इत्याद्युदात्तोऽयम् । **सुस्तुतमिति** । 'सुः पूजायाम्' इति कर्मप्रवचनीयः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव । **सूप** । **सुकृतस्येति** । 'गतिरनन्तरः' इति प्राप्ते । **शशप्लुतमिति** । शश इव प्लुतमिति विग्रहः । 'तृतीया कर्मणि' इति प्राप्तम् । **उपहूत इति** । 'ह्वेञो निष्ठायाम्' यजादित्वात्संप्रसारणम् । **परिजग्ध इति** । अदो जग्धादेशः । उभयत्र 'गतिरनन्तरः' इति प्राप्तम् । **अनेति किमिति** । अनाचितादीनामिति किमर्थमित्यर्थः । **आचितमित्यादि** । चिञ् चयने । ष्ठा गतिनिवृत्तौ णिजन्तः । आभ्यां कर्तरि क्तः । **प्रवृद्धः प्रयुक्त इति** । वृधु वृद्धौ । यु मिश्रणे । **असंज्ञार्थोऽयमारम्भ इति** । संज्ञायां तु 'संज्ञायामनाचितादीनाम्' इत्येव सिद्धम् । **कारकाद्दत्त** । तत्पुरुषे संज्ञायामाशिषि कारकात्परयोर्दत्तश्रुतयोरेव क्तान्तयोरन्त उदात्तः स्यात् । 'संज्ञायामनाचितादीनाम्' इत्यनेन विहितमन्तोदात्तत्वमनेन नियम्यते । **देवदत्त इत्यादि** । देवा एनं देयासुरित्येवं प्रार्थितैर्देवैर्दत्तो देवदत्तः । 'आशिषि लिङ्लोटौ' इति वर्तमाने 'क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्' इति क्तः । 'दो दद्घोः' इति ददादेशः । विष्णुरेनं श्रूयादित्येवं प्रार्थिते विष्णुना श्रुतो विष्णुश्रुतः । क्तप्रत्ययः पूर्ववत् । **संभूतो रामायण इति** । कारकादित्यनुच्यमाने गतिकारकोपपदादिति त्रितयाधिकाराद्यथा कारकान्नियमो भवति तथैव गतेरपि स्यात् । **एव किमिति** ।

अकारकादपि दत्तश्रुतयोरन्त उदात्तो भवति। संश्रुतः। आशिषि किम्। देवैः खाता देवखाता। आशिष्येवेत्येवमत्रेष्टो नियमः। तेनानाहतो नदति देवदत्त इत्यत्र न, शङ्खविशेषस्य संज्ञेयम्। 'तृतीया कर्मणि' (३७८२) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेव भवति। (३८८३) **इत्थम्भूतेन कृतमिति च**। ६। २। १४६॥ इत्थम्भूतेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यः समासस्तत्र क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात्। सुप्तप्रलपितम्। प्रमत्तगीतम्। कृतमिति क्रियासामान्ये करोतिर्नाभूतप्रादुर्भाव एव। तेन प्रलपिताद्यपि कृतं भवति। 'तृतीया कर्मणि' (३७८२) इत्यस्यापवादः। (३८८४) **अनो भावकर्मवचनः**। ६। २। १५०॥ कारकात्परमनप्रत्ययान्तं भाववचनं कर्मवचनं चान्तोदात्तम्। पयःपानं सुखम्। राजभोजनाः शालयः। अनः किम्। हस्तादायः। भेति किम्। दन्तधावनम्। करणे ल्युट्। कारकात्किम्। निदर्शनम्। (३८८५) **मन्क्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः**। ६। २। १५१॥ कारकात्पराणि एतान्युत्तरपदान्यन्तोदात्तानि तत्पुरुषे। कृत्स्वरापवादः। रथवर्त्म। पाणिनिकृतिः। छन्दोव्याख्यानम्। राजशयनम्। राजासनम्। अश्वस्थानम्। ब्राह्मणयाजकः।

सिद्धेऽधिकारे आरभ्यमाणोऽन्तरेणाप्येवकारं नियमार्थो भविष्यतीति प्रश्नः। **कारकावधारणमित्यादि**। असति ह्येवकारे विपरीतनियमोऽपि स्यात् कारकादेव दत्तश्रुतयोरिति। एवं चा कारकाद्दत्तश्रुतयोर्न स्यात् इष्यते च, तथा कारकस्यानियतत्वाद्देवपालित इत्यादावन्तोदात्तः। अतः कारकत्रधारणं यथा स्याद्दत्तश्रुतावधारणं मा भूदित्येवमर्थमेवकारग्रहणमित्यर्थः। **देवखातेति**। 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः।

इत्थम्। **इत्थंभूतेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थे इति**। इत्थं प्रकारमापन्न इत्थंभूतस्तेन कृतमित्यर्थे। **सुप्तप्रलपितमित्यादि**। कथमेतान्युदाहरणानि यावता कृतमित्युच्यते। न च प्रलपितादीनि कृतानि। अभूतप्रादुर्भाव एव हि करोतिर्वर्तते ततश्च सुप्तकृतं सुप्तभावितम् उन्मत्तभावितमित्यादिकमेवोदाहर्तव्यमित्यत आह— **कृतमितीति**। कृतिसामान्ये करोतिर्वर्तते इति। ततश्च यथा क्रियावचनो धातुः क्रियायां क्रियार्थायामित्यादौ विशेषाणामपि ग्रहणं भवति तद्वदत्रापि। ननु सुप्तप्रलपितमित्यादौ कारकादिति योगविभागेनैव सिद्धमित्याशङ्क्याह—**तृतीयेति**। तस्य तु योगविभागो न बाधकः तस्य निर्विषयत्वं स्यात् अभूतप्रादुर्भावो निष्पादनमभूतप्रादुर्भाव इति। **अनो**। 'गतिकारकोपपदात्कृत्' इत्यस्यापवादः। **पयःपानमिति**। 'कर्मणि च येन—' इति कर्मण्युपपदे भावे ल्युट्। उपपदसमासः। **राजभोजना इति**। 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्मणि ल्युट् कर्तरि षष्ठीसमासः। **मन्क्तिन्**। कृत्स्वरापवादः। क्रीते तु तृतीयाकर्मणीत्यस्य। **रथवर्त्मेति**। वृतेरधिकरणे मनिन् कर्तरि षष्ठ्याः समासः। **पाणिनिकृतिरिति**। कर्मणि क्तिन्।

गोक्रीतः। कारकादिकम्। प्रभूतौ सङ्गतिम्। अत्र 'तादौ च निति' (३७८४) इति स्वरः। (३८८६) **सप्तम्याः पुण्यम्** ।६।२।१५२॥ अन्तोदात्तम्। अध्ययनपुण्यम्। तत्पुरुषे तुल्यार्थेति प्राप्तम्। सप्तम्याः किम्। वेदेन पुण्यं वेदपुण्यम्। (३८८७) **ऊनार्थकलहं तृतीयायाः** ।६।२।१५३॥ माषोनम्। माषविकलम्। वाक्कलहः। तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादोऽयम्। अत्र केचिदर्थेति स्वरूपग्रहणमिच्छन्ति। धान्यार्थः। ऊनशब्देन त्वर्थनिर्देशार्थेन तदर्थानां ग्रहणमिति प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धे तृतीयाग्रहणं स्पष्टार्थम्। (३८८८) **मिश्रं चानुपसर्गमसन्धौ** ।६।२।१५४॥ पणबन्धेनैकार्थ्यं सन्धिः। तिलमिश्राः। सर्पिर्मिश्राः। मिश्रं किम्। गुडधानाः। अनुपसर्गं किम्। तिलसंमिश्राः। मिश्रग्रहणे सोपसर्गग्रहणस्येदमेव ज्ञापकम्। असन्धौ किम्। ब्राह्मणमिश्रो राजा। ब्राह्मणैः सह संहित ऐकार्थ्यमापन्नः। (३८८९) **नञो गुणप्रतिषेधे सम्पाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिताः** ।६।२।१५५॥

पूर्ववत्समासः। **छन्दोव्याख्यानमिति**। व्याख्यानमिति करणे ल्युट्। शयनासनस्थानेष्वधिकरणे ल्युट्। **ब्राह्मणयाजक इति**। 'याजकादिभिश्च' इति सूत्रे षष्ठीसमासार्थं ये याजकादयस्त एव गृह्यन्ते। **प्रभूतौ संगतिमिति**। 'तादौ च निति कृत्यतौ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वर एवात्र भवति। **सप्तम्या**। सप्तम्यन्तात्परं पुण्यमित्येतदुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात्तत्पुरुषे। **अध्ययनपुण्यमिति**। अध्ययनेन पुण्यमिति विग्रहः। सप्तमीति योगविभागात्समासः। **ऊनार्थ**। तृतीयान्तात्पराणि ऊनार्थानि कलहश्च एतान्युत्तरपदान्यन्तोदात्तानि स्युः। उदाहरणेषु 'पूर्वसदृश–' इत्यादिना तृतीयासमासः। **केचित्त्वित्यादि**। नन्वेवमूनशब्दस्यापि स्वरूपस्य ग्रहणं प्रसज्येत। ततश्च तदर्थानामन्येषां ग्रहणं न स्यादत आह—**ऊनशब्देन त्विति**। **अर्थनिर्देशार्थत्वं तु** व्याख्यानादवसेयम्। **मिश्रं च**। तृतीयान्तात्परमनुपसर्गं मिश्रमन्तोदात्तं स्यादसन्धौ। अयमपि 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ–' इत्यस्यापवादः। **पणबन्धेनैकार्थ्यमिति**। पणबन्धः परिभाषणम्। यदि मे भवानिदं कुर्यादहमपि भवतः करिष्यामीत्येवंरूपम्। **तिलमिश्रा इति**। 'पूर्वसदृशसमोनार्थ' इति समासः। **गुडधाना इति**। 'भक्ष्येण मिश्री-' इति समासः। **तिलसंमिश्रा इति**। कथं पुनर्मिश्रशब्दस्य विधीयमानं सोपसर्गेण लभ्यतेऽत आह—**मिश्रग्रहणेत्यादि**। तेन मिश्रश्लक्ष्णैरिति विधीयमानः समासः सोपसर्गेणापि सिद्धः। **ब्राह्मणमिश्र इति**। यदि मे भवन्तः कार्यं कुर्युस्तदाहं भवतामुपकारं करिष्यामीत्येवंरूपेण पणबन्धेन कृत्वा ब्राह्मणैः सह मिलित इत्यर्थः। अपरे तु स्वरूपभेदग्रहणं सन्धिः। ब्राह्मणमिश्र इत्यत्र ब्राह्मणेनैकीभावेऽपि राजा स्वस्वरूपेण गृह्यते। गुडमिश्र इत्यत्र गुडेनैकीभूतस्य स्वरूपभेदो न गृह्यत इत्याहुः।

नञो गुण। **कार्यवेष्टकिकमिति**। 'संपादिनि' इति प्राग्वतेष्ठञ्।

संपाद्यार्थतद्धितान्ता नञो गुणप्रतिषेधे वर्तमानात्परेऽन्तोदात्ताः । कर्णवेष्टकाभ्यां संपादि कार्णवेष्टकिकम् । न कार्णवेष्टकिकमकार्णवेष्टकिकम् । छेदमर्हति छैदिकः । न छैदिकोऽच्छैदिकः । न वत्सेभ्यो हितोऽवत्सीयः । न सन्तापाय प्रभवति असान्तापिकः । नञः किम् । गर्दभरथमर्हति गार्दभरथिकः । विगार्दभरथिकः । गुणप्रतिषेधे किम् । गार्दभरथिकादन्योऽगार्दभरथिकः । गुणो हि तद्धितार्थे प्रवृत्तिनिमित्तं संपादित्वाद्युच्यते । तत्प्रतिषेधो यत्रोच्यते तत्रायं विधिः । कर्णवेष्टकाभ्यां न सम्पादि मुखमिति । संपेति किम् । पाणिनीयमधीते पाणिनीयः । न पाणिनीयः अपाणिनीयः । तद्धिताः किम् । वोढुमर्हति वोढा । न वोढाऽवोढा । (३८९०) **ययतोश्चातदर्थे** । ६ । २ । १५६ ॥ ययतौ यौ तद्धितौ तदन्तस्योत्तरपदस्य नञो गुणप्रतिषेधविषयात्परस्यान्त उदात्तः स्यात् । पाशानां समूहः पाश्या । न पाश्या अपाश्या । अदन्त्यम् । अतदर्थे किम् । अपाद्यम् । तद्धितः किम् । अदेयम् । गुणप्रतिषेधे किम् । दन्त्यादन्यददन्त्यम् । तदनुबन्धग्रहणे नातदनुबन्धकस्येति । नेह । अवामदेव्यम् । (३८९१) **अच्कावशक्तौ** । ६ । २ । १५७ ॥ अजन्तं कान्तं च नञः परमन्तोदात्तमशक्तौ गम्यायाम् । अपचः । पक्तुं न शक्तः । अविलिखः । अशक्तौ किम् । अपचो दीक्षितः । गुणप्रतिषेधे इत्येव । अन्योऽयं पचादपचः । (३८९२) **आक्रोशे च** । ६ । २ । १५८ ॥ नञः परावच्कावन्तोदात्तावाक्रोशे । अपचो जाल्मः । पक्तुं न शक्नोतीत्येवमाक्रोश्यते । अविक्षिपः ।

छैदिक इति । 'छेदादिभ्यो नित्यम्' इति ठक् । **वत्सीय इति** । 'तस्मै हितम्' इति छः । **सान्तापिक इति** । 'तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः' इति । ठञ् । **नञः किमिति** । प्रतिषेधे प्रायेण नञ एव वृत्तिदर्शनात्प्रश्नः । **विगार्दभरथिक इति** । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एवात्र भवति । **गार्दभरथिकादन्य इति** । उदाहरणादस्य विशेषं दर्शयितुं गुणप्रतिषेध इति सूत्रावयवं व्याचष्टे— **गुण इति** । **तद्धितार्थे प्रवृत्तिनिमित्तमिति** । तद्धितार्थः संपाद्यादि तस्य यत् प्रवृत्तिनिमित्तम् । **संपादीत्यादिति** । आदिशब्देन तदर्हत्वादेर्ग्रहणं स गुण इत्युच्यते । उक्तं हि—' संसर्गभेदकं यद्यत्सव्यापारं प्रतीयते । गुणत्वं परतन्त्रत्वात्तस्य शास्त्रे उदाहृतम् ' इति । **वोढेति** । ' अर्हे कृत्यतृचश्च ' इति तृच् । धत्वढत्वष्टुत्वढलोपेषु ' सहिवहोरोदवर्णस्य ' इत्योत्वम् । **पाश्येति** । समूहे ' पाशादिभ्यो यः ' **अदन्त्यमिति** । ' शरीरावयवाच्च ' इति यत् । **अपाद्यमिति** । ' पादार्घाभ्यां च ' इति यत् । **अदेयमिति** । डुदाञ् दाने अर्हार्थे अचो यत् । ' ईद्यति ' इतीत्वे गुणः । **अवामदेव्यमिति** । वामदेवेन दृष्टमित्यर्थे ' वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ ' इति ड्यः । **अपच इति** । पचाद्यच् । **अविलिख इति** । 'इगुपध-' इति कः । ' कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च ' इति वक्ष्यमाणैः कृत्योकेष्णुभिः साहचर्यादच्-

(३८६३) संज्ञायाम्। ६।२।१५९॥ नञः परमन्तोदात्तं संज्ञायामाक्रोशे। अदेवदत्तः। **(३८६४) कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च**। ६।२।१६०॥ नञः परेऽन्तोदात्ताः स्युः। अकर्तव्यः। उक। अनागामुकः। इष्णुच्। अनलङ्करिष्णुः। इष्णुज्ग्रहणे खिष्णुचो अनुबन्धकस्यापि ग्रहणमिकारादेर्विधानसामर्थ्यात्। अनाढ्यं भविष्णुः। चार्वादिः। अचारुः। असाधुः। (ग) **राजाह्नोश्छन्दसि**। अराजा। अनहः। भाषायां नञः स्वर एव। **(३८६५) विभाषा तृन्नन्नतीक्ष्णशुचिषु**। ६।२।१६१॥ तृन्। अकर्ता। अन्न। अनन्नम्। अतीक्ष्णम्। अशुचि। पक्षे अव्ययस्वरः। **(३८६६) बहुव्रीहाविदमेतत्तद्भ्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने**।६।२।१६२॥एभ्योऽनयोरन्त उदात्तः। इदं प्रथमं यस्य स इदंप्रथमः। एतद्द्वितीयः। तत्पञ्चमः। बहुव्रीहौ किम्। अनेन प्रथम इदंप्रथमः। 'तृतीया' (६९२) इति योगविभागात्समासः। इदमेतत्तद्भ्यः किम्। यत्प्रथमः। प्रथमपूरणयोः किम्। तानि बहून्यस्य तद्बहुः। क्रियागणने किम्। अयं प्रथमः प्रधानं येषां ते इदंप्रथमाः। द्रव्यगणनमिदम्। गणने किम्। अयं प्रथमो

कयोः कृतोरिह ग्रहणं तेन कृद्ग्रहणपरिभाषया विलिखशब्दस्य क्तान्तत्वम्। **अपचो दीक्षित इति**। दीक्षितः शास्त्रविरोधान्न पचति न त्वशक्तत्वेन। **अपचो जाल्म इति**। पक्तुं शक्तोऽपि पक्तुमयं न शक्नोतीत्यनेन प्रकारेण क्षिप्यते। तदाह--**पक्तुमित्यादि**। **अदेवदत्त इति**। देवदत्तः सन्यस्तत्कर्म न करोति स एवमाक्षिप्यते। **अनागामुक इति**। 'लषपतपद-' इत्युकञ्। **अनलङ्करिष्णुरिति**। 'अलंकृञ्-' इतीष्णुच्। **इकारादेर्विधानसामर्थ्यादिति**। भवतेरुदात्तत्वात्ततः परस्य खिष्णुच इटैवेकारादित्वे सिद्धे इकारादेर्विधानमिह सामान्यग्रहणार्थमेवेति भावः। **अनाढ्यंभविष्णुरिति**। 'भुवः खिष्णुच्खुकञौ' इति खिष्णुच्। **अचारुरिति**। 'हसति-' इति चरेरुण्। **असाधुरिति**। साध्नोतेः 'कृवापाजि—' इत्युण्। **राजाह्नोः**। चार्वाद्यन्तर्गणसूत्रम्। नञः परयोरेतयोश्छन्दस्यन्तोदात्तत्वम्। **अराजेति**। 'नञस्तत्पुरुषात्' इति समासान्तनिषेधः। **विभाषा तृन्**। नञ उत्तरपदान्येतान्यन्तोदात्तानि स्युस्तत्पुरुषे।

बहुव्रीहाविदम्। **एभ्य इत्यादि**। इदमेतत्तद्भ्यः अनयोः प्रथमपूरणयोः। **इदं प्रथमं यस्येति**। निगमनं भोजनं वा। **अनेन प्रथम इदंप्रथम इति**। तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति। **यत्प्रथम इति**। यत्प्रथमं गमनं यस्य स यत्प्रथमः। **इदंप्रधाना इत्यर्थ इति**। अनेन प्रधानवचनः प्रथमशब्दो न त्वेकत्वसंख्यावचन इति दर्शितम्। तेनात्र गणनाभाव उक्तः। **उत्तरपदस्येत्यादि**। इह समासस्येति प्रकृतम्। उत्तरपदादिरित्यतः प्रभृति उत्तरपदस्येति च तन्त्रम्। इहोत्तरपदं कार्यित्वेनाश्रीयते तेन यदा कबुत्पद्यते तदा कपि परतो यत्पूर्वं

येषां ते इदंप्रथमाः। इदंप्रधाना इत्यर्थः। उत्तरपदस्य कार्यित्वात्कपि पूर्वमन्तोदात्तम्। इदंप्रथमकः। बहुव्रीहावित्यधिकारो 'वनं समासे' (३९१२) इत्यतः प्राग्बोध्यः। (३८९७) **संख्यायाः स्तनः। ६। २। १६३॥** बहुव्रीहावन्तोदात्तः। द्विस्तना। चतुःस्तना। संख्यायाः किम्। दर्शनीयस्तना। स्तनः किम्। द्विशिराः। (३८९८) **विभाषा छन्दसि। ६। २। १६४॥** द्विस्तनां करोति। (३८९९) **संज्ञायां मित्राजिनयोः। ६। २। १६५॥** देवमित्रः। कृष्णाजिनम्। संज्ञायां किम्। प्रियमित्रः। * **ऋषिप्रतिषेधो मित्रे।** विश्वामित्र ऋषिः। (३९००) **व्यवायिनोऽन्तरम्। ६। २। १६६॥** व्यवधानवाचकात्परमन्तोदात्तम्। वस्त्रमन्तरं व्यवधायकं यस्य स वस्त्रान्तरः। व्यवायिनः किम्। आत्मान्तरः। अन्यस्वभाव इत्यर्थः। (३९०१) **मुखं स्वाङ्गम्। ६। २। १६७॥** गौरमुखः। स्वाङ्गं किम्। दीर्घमुखा शाला। (३९०२) **नाऽव्ययदिक्शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः। ६। २। १६८॥** उच्चैर्मुखः। प्राङ्मुखः। गोमुखः। महामुखः। स्थूलमुखः। मुष्टिमुखः। पृथुमुखः। वत्समुखः। पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र। गोमुष्टिवत्सपूर्वपदस्योपमानलक्षणोऽपि विकल्पोऽनेन बाध्यते। (३९०३) **निष्ठोपमानादन्यतरस्याम्। ६। २। १६९॥** निष्ठान्तादुपमानवाचिनश्च परं मुखं स्वाङ्गं वान्तोदात्तं

प्रथमेति तदन्तोदात्तं भवति न तु कबन्तम्। कप्प्रत्ययो हि समासस्यैवान्तो नोत्तरपदस्य। 'उत्तरपदावयवाः समासान्ता' इति पक्षेऽपि प्रथमपूरणयोरिति विशिष्टरूपग्रहणात्। कपस्तत्रानन्तर्भावादुपात्तयोरेव स्वरः। **संख्यायाः**। संख्यायाः परः स्तनशब्दोऽन्तोदात्तः स्यात्। **दर्शनीयस्तनेति**। पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। दर्शनीयशब्दोऽनीयर्प्रत्ययान्तो रित्स्वरः। **विभाषा**। पूर्वसूत्रोक्तं छन्दसि वा स्यात्। **द्विस्तनामिति**। अन्तोदात्तत्वम्। ('स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्-' इति ङीष्। **चतुःस्तनेति**। पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण 'चतेरुरन्' इति चतुर्शब्दस्य नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। अत्रान्तोदात्तत्वाभावात् 'स्वाङ्गात्-' इति ङीष् न)[1]। **संज्ञायां मित्रा**। एतयोरुत्तरपदयोरन्त उदात्तः स्याद् बहुव्रीहौ संज्ञायाम्। **विश्वामित्र इति**। 'मित्रे चर्षौ' इति दीर्घः। अत्र 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति बाधित्वा परत्वादनेनान्तोदात्तत्वं प्राप्तं प्रतिषिध्यते। अतो 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इत्यन्तोदात्तत्वं भवति। **व्यवायि**। उदाहरणे व्यवधानवाचिनोऽन्तरशब्दात् 'तत्करोति-' इति णिचि पचाद्यच्। प्रत्युदाहरणे त्वन्यवाच्यन्तरशब्दः। **मुखं**। स्वाङ्गं मुखमुत्तरपदमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ। **दीर्घमुखा शालेति**। मुखशब्देनात्र द्वारप्रदेशः शालाया उच्यते। स्वाङ्गमद्रववाचिलक्षणमिह गृह्यते न तु स्वमङ्गं स्वाङ्गमिति व्युत्पत्तिलभ्यम्। अन्यथात्रापि स्यादिति भावः। **नाऽव्यय**। एभ्यः परो मुखशब्दोऽन्तोदात्तो न स्यात्। **पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्रेति**। एषूदाहरणेषु

---

१ कोष्ठकान्तर्गतः पाठः प्रकृतेऽसंबद्धः।

बहुव्रीहौ। प्रक्षालितमुखः। पक्षे 'निष्ठोपसर्ग' (३८४४) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन गतिस्वरोऽपि भवति। उपमानम्—सिंहमुखः। (३९०४) **जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात् क्तोऽकृतमितप्रतिपन्नाः।** ६। २। १७० ॥ सारङ्गजग्धः। मासजातः। सुखजातः। दुःखजातः। जातिकालेति किम्। पुत्रजातः। अनाच्छादनादिति किम्। वस्त्रच्छन्नः। अकृतेति किम्। कुण्डकृतः। कुण्डमितः। कुण्डप्रतिपन्नः। अस्माज्ज्ञापकान्निष्ठान्तस्य परनिपातः। (३९०५) **वा जाते।** ६। २। १७१ ॥ जातिकालसुखादिभ्यः परो जातशब्दो वान्तोदात्तः। दन्तजातः। मासजातः। (३९०६) **नञ्सुभ्याम्।** ६। २। १७२ ॥ बहुव्रीहावुत्तरपदमन्तोदात्तम्। अव्रीहिः।

'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तं पूर्वपदम्। तथाहि 'उदि चेर्डैसिः'। उच्चैः। 'अनिगन्तोऽञ्चतावप्रत्यये' इति प्रशब्द उदात्तः। तत एकादेशस्वरेण प्राङ्शब्द उदात्तः। 'गमेर्डोसिः'। गौः। 'वर्तमाने पृषत्' इत्यादिना महच्छब्द उदात्तो निपातितः। स्थूलशब्दः 'ऋज्रेन्द्र' इत्यादावन्तोदात्तो निपातितः। मुषेः क्किच्। मुष्टिः। 'प्रथिम्रदिभ्रस्जां संप्रसारणं सलोपश्च' इति कुः। पृथुः। 'कृतृवदि' इत्यादिना सः। वत्सः। **उपमानलक्षणो विकल्प इति।** निष्ठोपमानादिति प्राप्तः। **बाधयत इति।** अस्य प्रतिषेधस्यावकाशो यत्र गवाद्युपमानं न भवति। गौर्मुखमिव यस्य सः। वत्सो मुखमिव यस्येति। सर्वत्रात्र गवाद्युपमेयं नोपमानम्। उत्तरस्य विकल्पस्यावकाशः यत्र गवादिपूर्वपदं न भवति। सिंहमुखः। गवादावुपमाने उभयप्रसङ्गेऽयमेव भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। **सिंहमुख इति।** पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। हिंसेः पचाद्यचि सिंहः। पृषोदरादित्वादाद्यन्तविपर्ययः।

जातिकाल। जात्यादिभ्यः परं क्तान्तमन्तोदात्तं स्याद् बहुव्रीहौ कृतादीन्वर्जयित्वा आच्छादनवाचकात्परं चेन्न। **सारङ्गजग्ध इति।** सारङ्गः पक्षिविशेषः स जग्धो भक्षितो येनेति विग्रहः। प्रत्युदाहरणे सर्वत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। तत्र पुत्रशब्दोऽन्तोदात्तः। वसेः ष्ट्रन्। वस्त्रशब्द आद्युदात्तः। कुण्डशब्दो 'नब्विषयस्यानिसन्तस्य' इत्याद्युदात्तः। ननूदाहरणेषु प्रत्युदाहरणेषु च 'निष्ठा' इति निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातः प्राप्नोति। तत्राहाऽस्**माज्ज्ञापकादिति।** इदमेव मनसि विभाव्योक्तं 'जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या' इति। **दन्तजात इति।** पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। दन्तशब्दः 'स्वाङ्गशिटामदन्तानाम्' इत्याद्युदात्तः। मासशब्दो 'ग्रामादीनां च' इत्याद्युदात्तः। **नञ्सु।** नञ्सुभ्यां परमुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात्। समासान्ता उत्तरपदावयवाः। तेनानृच इत्यत्र 'ऋक्पूर्' इत्यप्यकारस्योदात्तत्वं भवति। समासावयवाः समासान्ता इति पक्षे तु अस्मिन् सूत्रे समासस्यैव कार्यि-

सुमाषः। (३६०७) **कपि पूर्वम्** ।६।२।१७३॥ नञ्सुभ्यां परं यदुत्तरपदं तदन्तस्य समासस्य पूर्वमुदात्तं कपि परे। अब्रह्मबन्धुकः। सुकुमारीकः। (३६०८) **ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम्**।६।२।१७४॥ ह्रस्वान्त उत्तरपदे समासे वान्त्यात्पूर्वमुदात्तं कपि नञ्सुभ्यां परं बहुव्रीहौ। अव्रीहिकः। सुमाषकः। पूर्वमित्यनुवर्तमाने पुनः पूर्वग्रहणं प्रवृत्तिभेदेन नियमार्थम्। ह्रस्वान्तेऽन्त्यादेव पूर्वपदमुदात्तं न कपि पूर्वमिति। अज्ञकः। कबन्तस्यैवान्तोदात्तत्वम्।(३६०९) **बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि** ।६।२।१७५॥ उत्तरपदार्थबहुत्ववाचिनो बहोः परस्य पदस्य नञः परस्येव स्वरः स्यात्। बहुव्रीहिकः। बहुमिश्रकः। उत्तरपदेति किम्। बहुषु मानोऽस्य स बहुमानः। (३६१०) **न गुणादयोऽवयवाः**। ६।२।१७६॥ अवयववाचिनो बहोः परे गुणादयो नान्तोदात्ता बहुव्रीहौ। बहुगुणा रज्जुः। बह्वक्षरं पदम्। बह्वध्यायः। गुणादिराकृतिगणः। अवयवाः किम्। बहुगुणो द्विजः। अध्ययनश्रुतसदाचारादयो गुणाः। (३६११) उप-

---

त्वमाश्रीयते नोत्तरपदस्य 'कपि पूर्व' मिति ज्ञापकात्। यद्यनेनोत्तरपदस्यान्तोदात्तः स्यात् ततोऽकुमारीक इत्यादावनेनैव सिद्धत्वात्कपिपूर्वमित्यवाच्यं स्यात्। **कपि पूर्वम्**। पूर्वेण कप एवोदात्तत्वे प्राप्ते ततः पूर्वस्योदात्तत्वं विधीयते 'ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम्' इति वचनादिह दीर्घान्ता एवोदाहृताः। उदाहरणे 'नद्यृतश्च' इति कप्। **ह्रस्वान्ते**। ह्रस्वः अन्तो यस्य तदिदं ह्रस्वान्तमिति बहुव्रीहेरन्यपदार्थे उत्तरपदं समासो वा गृह्यत इत्याशयेनाह--**उत्तरपदे समासे वेति**। अत्र कपि पर इति सामान्यवचनात्तद्रहितमुत्तरपदं समासो वा गृह्यते। ननु पूर्वग्रहणमनर्थकं कपि पूर्वमित्यनुवृत्तेरत आह--**पूर्वमित्यनुवर्तमान इति**। प्रवृत्तिभेदेन वाक्यभेदेन। तत्रैकेन वाक्येन ह्रस्वान्तेन्त्यात्पूर्वस्योदात्तत्वं विधीयते। द्वितीयेन तु नियम्यते। ह्रस्वान्तेऽन्त्यादेव पूर्वमुदात्तं भवति। **न कपि पूर्वमिति**। तेन किं सिद्धमत आह--**कबन्तस्यैवान्तोदात्तत्वमिति**। नास्ति ज्ञा यस्य अज्ञकः। अत्र यद्येष नियमो न स्यात्तर्हि एतस्याभावे कपि पूर्वमित्ययमेव स्वरः स्यात्। अस्मिंस्तु नियमे सति न भवति। 'नञ्सुभ्याम्' इति कबन्तस्यैव भवति।

बहोर्नञ्। नञ इव नञ्वत्। अस्मादेव निपातनात्पञ्चमी समर्थाद्वतिः। बहूनां भावो भूमा। 'बहोर्लोपो भू च बहोः' उत्तरपदशब्देन तदर्थो गृह्यते स्वरूपेणोत्तरपदस्य बहुत्वासंभवात्। तदाह--**उत्तरपदार्थबहुत्वेति**। **बहुव्रीहिक इत्यादि**। 'ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम्' इति स्वरः। **बहुमान इति**। पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। बहुशब्दस्तु 'लंघिबंह्योर्नलोपश्च' इति कुप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः। **न गुणा**। **अवयववाचिनो बहोः परे इति**। अवयववाचिन इति गुणादीनां विशेषणम्। **उपस**। स्वाङ्गं प्रति क्रियायोगाभावादुपसर्गग्रहणं प्राद्युपलक्षणम्। प्रादेरुत्तरं ध्रुवं स्वाङ्गवाचि पर्शुवर्जितमन्तोदात्तं स्यात् बहुव्रीहौ। प्रत्युदाहरणे पूर्वपदप्रकृति-

सर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमपर्शु। ६। २। १७७॥ प्रपृष्ठः। प्रललाटः। ध्रुवमेकरूपम्। उपसर्गात्किम्। दर्शनीयपृष्ठः। स्वाङ्गं किम्। प्रशाखो वृक्षः। ध्रुवं किम्। उद्बाहुः। अपर्शु किम्। विपर्शुः। (३९१२) वनं समासे। ६। २। १७८॥ समासमात्रे उपसर्गादुत्तरपदं वनमन्तोदात्तम्। तस्येदिमे प्रवणे। (३९१३) अन्तः। ६। २। १७९॥ अस्मात्परं वनमन्तोदात्तम्। अन्तर्वणो देशः। अनुपसर्गार्थमिदम्। (३९१४) अन्तश्च। ६। २। १८०॥ उपसर्गादन्तःशब्दोऽन्तोदात्तः। पर्यन्तः। समन्तः। (३९१५) न निविभ्याम्।६।२। १८१॥न्यन्तः। व्यन्तः। पूर्वपदप्रकृतिस्वरे यणि च कृते 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' (३६५७) इति स्वरितः। (३९१६) परेरभितोभावि मण्डलम्।६।२।१८२॥ परेः परमभित उभयतो भावो यस्यास्ति तत्कूलादि मण्डलं चान्तोदात्तम्। परिकूलम्। परिमण्डलम्। (३९१७) प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम्। ६। २। १८३॥ प्रगृहम्। अस्वाङ्गं किम्। प्रपदम्। (३९१८) निरुदकादीनि च। ६। २। १८४॥ अन्तोदात्तानि। निरुदकम्। निरुपलम्। (३९१९) अभेर्मुखम्। ६। २। १८५॥ अभिमुखम् 'उपसर्गात्स्वाङ्गम्' (३९११)

स्वरः। दर्शनीयशब्दोऽनीयर्प्रत्ययान्तो रित्स्वरः। **उद्बाहुरिति**। क्रोशतीति शेषः। अत्र क्रोशनसमय एवोद्बाहुत्वं न सर्वदैवेत्यध्रुवम्। **वनं समासे**। बहुव्रीहाविल्यस्य निवृत्त्यर्थं समासग्रहणम्। **प्रवण इति**। बहुव्रीहौ तत्पुरुषे च पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते। 'प्रनिरन्तः-' इति णत्वम्। **अन्तः**। अन्तःशब्दात्पञ्चम्याश्छान्दसो लुक्। तदाह-**अस्मात्परमिति**। अन्तःशब्दात्परमित्यर्थः। **अन्तर्वण इति**। अत्रापि तेनैव णत्वम्। **अनुपसर्गार्थमिति**। उपसर्गे तु पूर्वेणव सिद्धम्। **न निविभ्याम्**। निविभ्यामुत्तरोऽन्तःशब्दो नान्तोदात्तः स्यात्। **पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति**। बहुव्रीहिसमासे 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या' इति तत्पुरुषे 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ-' इत्यनेन। **परेरभितः**। परेरुत्तरोऽभिशब्दो भाववाची मण्डलं चान्तोदात्तं स्यात्। अभितोभावीत्यस्यार्थमाह—**अभितो भावोऽस्यास्तीति**। अथवा अभितः उभयतो भवति नद्यादौ कूलादिकमित्यभितोभावि। 'सुप्यजातौ-' इति णिनिः। **परिकूलमिति**। बहुव्रीहिः प्रादिसमासोऽव्ययीभावो वा। तत्र बहुव्रीहौ तत्पुरुषे च पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते, अव्ययीभावे तु 'परिप्रत्युपापा-' इति, 'कूलतीर-' इति च प्राप्ते परितः कूलमस्य, परिगतं कूलमिति वा कूलात्कूलं वर्जयित्वेत्यर्थ इति। उदकस्याभाव इव विग्रहः। **प्राद्**। प्रादुत्तरमस्वाङ्गवाचि संज्ञायामन्तोदात्तं स्यात्। **प्रगृहमिति**। प्रादिसमासः, बहुव्रीहिर्वा। **प्रपदमिति**। पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। **निरुदकमित्यादि**। निर्गतमुदकं यस्मादिति बहुव्रीहिः। निर्गतमुदकमिति प्रादिसमासो वा। उदकस्याभाव इत्यव्ययीभावे तु समासान्तोदात्त-

१ पर्शु पार्श्वसंबन्धि अस्थि। 'पार्श्वास्थनि तु पर्शुका' इति कोशात्।

इति सिद्धे बहुव्रीह्यर्थमध्रुवार्थमस्वाङ्गार्थं चेदम्। अभिमुखा शाला। (३९२०) **अपाच्च**। ६। २। १८६॥ अपमुखम्। योगविभाग उत्तरार्थः। (३९२१) **स्फिगपूतवीणाऽञ्जोऽध्वकुक्षिसीरनामनाम च**। ६। २। १८७॥ अपादिमान्यन्तोदात्तानि। अपस्फिगम्। अपपूतम्। अपवीणम्। अञ्जस्। अपाञ्जः। अध्वन्। अपाध्वा। 'उपसर्गादध्वनः' (९४३) इत्यस्याभावे इदम्। एतदेव च ज्ञापकं समासान्तानित्यत्वे। अपकुक्षिः। सीरनाम। अपसीरम्। अपहलम्। नाम। अपनाम। स्फिगपूतकुक्षिग्रहणमबहुव्रीह्यर्थमध्रुवार्थमस्वाङ्गार्थं च। (३९२२) **अधेरुपरिस्थम्**। ६। २। १८८॥ अध्यारूढो दन्तोऽधिदन्तः। दन्तस्योपरि जातो दन्तः। उपरिस्थं किम्। अधिकरणम्। (३९२३) **अनोरप्रधानकनीयसी**। ६। २। १८९॥ अनोः परमप्रधानवाचि कनीयश्चान्तोदात्तम्। अनुगतो ज्येष्ठोऽनुज्येष्ठः। पूर्वपदार्थप्रधानः प्रादिसमासः। अनुगतः कनीयाननुकनीयान्। उत्तरपदार्थप्रधानः। प्रधानार्थं च कनीयोग्रहणम्। अप्रेति किम्। अनुगतो ज्येष्ठोऽनुज्येष्ठः। (३९२४) **पुरुष-**

त्वेनैव सिद्धम्। **अभे**। अभेरुत्तरपदं मुखमन्तोदात्तं स्यात्। **उपसर्गात्स्वाङ्गमितीति**। मुखं स्वाङ्गमिति तु न भवति 'नाव्ययदिक्शब्द-' इति निषेधात्। **अपाच्च**। अपादुत्तरं मुखमन्तोदात्तं स्यात्समासे। **अपमुखमिति**। प्रादिसमासे बहुव्रीहौ च पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते मुखं वर्जयित्वेत्यव्ययीभावेऽपि 'परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु' इति प्राप्तेऽयमारम्भः। **उत्तरार्थ इति**। उत्तरत्र अपादित्यस्यैवानुवृत्तिर्यथा स्यात् अभेर्मा भूत्। **स्फिगपूत**। नामग्रहणं सीरेणैव संबध्यते न स्फिगादिभिः। स्फिगपूतकुक्षीणां पृथग्ग्रहणादिति हरदत्तः। तेन स्फिगपूतकुक्षयः पर्याया इति निश्चीयते। **उपसर्गादध्वन इत्यस्याभाव इति**। 'उपसर्गादध्वनः' इदं समासान्ताच्प्रत्ययविधायकं, तदभावे। तस्मिन् सति अच्प्रत्ययस्य चित्त्वादेव सिद्धम्। ननु 'उपसर्गादध्वनः' इत्यनेन नित्योऽज् विधीयते तत्कथमुक्तमित्यस्याभाव इतीत्यत आह—**एतदेव च ज्ञापकमिति**। यदि हि नित्यः समासान्तः स्यात् अध्वग्रहणमिहानर्थकं स्यात्, अच्प्रत्ययस्य चित्त्वादन्तोदात्तस्य सिद्धत्वात्। कृतं तु अध्वग्रहणं ज्ञापयति समासान्ता अनित्या इति। **स्फिगपूतकुक्षिग्रहणमिति**। यदा ह्येतानि स्वाङ्गवाचीनि ध्रुवाणि च भवन्ति बहुव्रीहिश्च समासस्तदा 'उपसर्गात्स्वाङ्गम्' इत्येव सिद्धम्।

अधेः। अधेरुत्तरमुपरिस्थवाचि अन्तोदात्तं स्यात्। उपरि तिष्ठतीत्युपरिस्थम्। 'सुपि स्थः' इति कः। तदेतद्दर्शयति—**दन्तस्योपरीति**। **अधिकरणमिति**। अधिक्रियतेऽस्मिन्नित्यधिकरणं नैतदुपरिस्थवाचि किं त्वधः स्थवाचि। अत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणाकार उदात्तः। **अनुज्येष्ठ इति**। उत्तरपदार्थस्याप्राधान्यं दर्शयति—**पूर्वपदार्थप्रधानः**

श्चाऽन्वादिष्टः । ६ । २ । १९०॥ अनोः परोऽन्वादिष्टवाची पुरुषोऽन्तोदात्तः अन्वादिष्टः पुरुषोऽनुपुरुषः । अन्वादिष्टः किम् । अनुगतः पुरुषोऽनुपुरुषः । (३९२५) **अतेरकृत्पदे** । ६ । २ । १९१ ॥ अतेः परमकृदन्तं पदशब्दश्चान्तोदात्तः । अत्यङ्कुशो नागः । अतिपदा गायत्री । अकृत्पदे किम् । अतिकारः । * **अतेर्धातुलोप इति वाच्यम्** । इह मा भूत् । शोभनो गार्ग्योऽतिगार्ग्यः। इह च स्यात् । अतिक्रान्तः कारकमतिकारकः । (३९२६) **नेरनिधाने** । ६ । २। १९२ ॥ निधानमप्रकाशता ततोऽन्यदनिधानं प्रकाशनमित्यर्थः । निमूलम् । न्यक्षम् । अनिधाने किम् । निहितो दण्डो निदण्डः । (३९२७) **प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे** । ६ । २ । १९३ ॥ प्रतेः परेंऽश्वादयोऽन्तोदात्ताः । प्रतिगतोंऽशुः प्रत्यंशुः । प्रतिजनः । प्रतिराजा । समासान्तस्यानित्यत्वान्न टच् । (३९२८) **उपाद्द्व्यजजिनमगौरादयः** । ६ । २ । १९४ ॥ उपात्परं यत् द्व्यच्कमजिनं चान्तोदात्तं तत्पुरुषे गौरादीन्वर्जयित्वा । उपदेवः । उपेन्द्रः । उपाजिनम् । अगौरादयः किम् । उपगौरः । उपतैषः । तत्पुरुषे किम् । उपगतः सोमोऽस्य स उपसोमः । (३९२९) **सोरवक्षेपणे** । ६ । २ । १९५ ॥ सुप्रत्यवसितः । सुरत्र पूजायामेव । वाक्यार्थस्त्वत्र निन्दा । असूयया तथाभिधानात् । सोः किम् । कुब्राह्मणः । अवक्षेपणे किम् । सुवृषणम् । (३९३०) **विभाषोत्पुच्छे**।

प्रादिसमासोऽयमिति। प्रधानार्थं च कनीयोग्रहणमिति। अन्यत्राप्रधानग्रहणेनैव सिद्धत्वात् । अनुगतो ज्येष्ठ इति विग्रहविशेषेण प्रधानवाचित्वं ज्येष्ठशब्दस्य दर्शयति—**पुरुष** । **अन्वादिष्ट इति** । अनु पश्चादादिष्टः कथितः । कस्मिंश्चित्कथिते योऽन्यः कथ्यते सोऽन्वादिष्ट इत्यर्थः । **अतेरकृत्पदे** । अकृच्च पदं च अकृत्पदे । तदाह—**अकृदन्तं पदशब्दश्चेति** । **अत्यङ्कुश इति** । अङ्कुशमतिक्रान्त इति विग्रहः । **अतिकारक इति** । शोभनः कारकः । पूजार्थोऽयमितिः । **अतेर्धातुलोप इति** । अत्यङ्कुशादौ वृत्तिविषयेऽतिशब्दोऽतिक्रान्तार्थवृत्तिरिति क्रमेरप्रयोग एव धातुलोपः । **अतिगार्ग्य इति** । यथान्यासे त्वत्रापि प्राप्नोति गार्ग्यशब्दस्याकृदन्तत्वात् । तस्मादव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारार्थमकृत्पदे इत्येतदपनीय धातुलोप इति वक्तव्यमित्यर्थः । **नेरनि** । नीशब्दादुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यादनिधानेऽर्थे । **निमूलमिति** । निर्गतं मूलमस्य, निर्गतं वा मूलं निर्मूलम् । **निदण्ड इति** । निशब्दो निधानार्थे वर्तते । कथं पुनर्निशब्दस्यायमर्थ इति चेच्छृणु । प्रादयो हि वृत्तिविषये सक्रियं साधनमाहुः । **समासान्तस्यानित्यत्वादिति** । इह राजन्शब्दस्य पाठ एव ज्ञापयति समासान्ता अनित्या इति । अन्यथा ‘ राजाहःसखिभ्यष्टच्’ इति टचश्चित्त्वादेव सिद्धं स्यात् । **सोरव** । सोरुत्तरपदं निन्दायामन्तोदात्तं स्यात्तत्पुरुषे । **सुप्रत्यवसित इति** । ‘ सुः पूजायाम् ’ इति कर्मप्रवचनीयस्य सोः ‘ स्वती पूजायाम् ’ इति समासः । तेन सुप्रत्यवसिते थाथादिविधिर्न शङ्कनीयः ।

६ । २ । १९६ ॥ तत्पुरुषे । उत्क्रान्तः पुच्छादुत्पुच्छः । यदा तु पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते 'एरच्' (३२३१) उत्पुच्छस्तदा थाथादिस्वरेण नित्यमन्तोदात्तत्वे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । सेयमुभयत्र विभाषा । तत्पुरुषे किम् । उदस्तं पुच्छं येन स उत्पुच्छः । (३९३१) **द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ** । ६ । २ । १९७॥ आभ्यां परेष्वेष्वन्तोदात्तो वा । द्विपाद्वसुष्पाच्च रथाय । त्रिपाद्रूर्ध्वः। द्विदन् । त्रिमूर्धानं सप्तरश्मिम् । मूर्धन्नित्यकृतसमासान्त एव मूर्धशब्दः । तस्यैतत्प्रयोजनमसत्यपि समासान्ते अन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । एतदेव ज्ञापकमनित्यः समासान्तो भवतीति । यद्यपि च समासान्तः क्रियते । तथापि बहुव्रीहिकार्यत्वात्तदेकदेशत्वाच्च समासान्तोदात्तत्वं पक्षे भवत्येव । द्विमूर्धः । त्रिमूर्धः । द्वित्रिभ्यां किम् । कल्याणमूर्धा । बहुव्रीहौ किम् । द्वयोर्मूर्धा द्विमूर्धा । (३९३२) **सक्थं चाऽक्रान्तात्** । ६ । २ । १९८ ॥ गौरसक्थः ।

ननु यदि सुशब्दोऽत्र पूजायां वर्तते कथं तर्हि क्षेपो गम्यत इत्याह—**वाक्यार्थस्त्विति** । कथमित्याह—**असूययेति** । यस्त्वनर्थे उपस्थिते सुखायमान आस्ते तं प्रत्येवमुक्ते क्षेपो गम्यते । **विभाषोत्** । उच्छब्दात्परः पुच्छशब्दः अन्तोदात्तो वा स्यात्तत्पुरुषे । **सेयमुभयत्र विभाषेति** । आद्यायां तु व्युत्पत्तौ अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बाधितत्वात्समासस्यान्तोदात्तत्वमप्राप्तम् । द्वितीयायां तु व्युत्पत्तौ थाथादिस्वरेण नित्यमन्तोदात्तत्वं प्राप्तमिति कृत्वोभयत्र विभाषा ।

द्वित्रिभ्याम् । पादिति कृताकारलोपो गृह्यते । ददिति कृतददादेशो दन्तशब्दः । **आभ्यामिति** । द्वित्रिभ्याम् । **द्विपादिति** । द्वौ पादौ यस्येति द्विपात् । 'संख्यासुपूर्वस्य' इति पादशब्दस्याकारलोपः । **द्विदन्निति** । 'वयसि दन्तस्य दतृ' । **मूर्धन्नित्यकृतसमासान्त एव मूर्धन्शब्द इति** । एतच्च मूर्धस्विति निर्देशादेवावसीयते । अन्यथा मूर्धस्विति निर्देश्यं स्यात् । किमर्थं पुनरकृतसमासान्त एव निर्दिष्ट इत्यत आह—**तस्येति** । यद्यकृतसमासान्तस्योपादानं तर्हि यदा समासान्तः क्रियते तदा न प्राप्नोति तस्यशब्दान्तरत्वादित्यत आह—**यदापीति** । इह हि बहुव्रीहिः कार्यित्वेनोपात्तो न मूर्धन्शब्दः । **तदेकदेशत्वाच्चेति** । तस्य बहुव्रीहेरेकदेशः समासान्तस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादिति स एवार्थः । तदेकदेशित्वादिति पाठे तु स बहुव्रीहिरेकदेशी अवयवी यस्य स तदेकदेशी समासान्तस्तद्भावस्तत्त्वं तस्मादिति स एवार्थः । तदेवं बहुव्रीहेः कार्यत्वात्तदेकदेशत्वाच्च समासान्तस्येति । यदा समासान्तः क्रियते तदाप्ययं विधिर्भवत्येव । **द्विमूर्ध इति** 'द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः' इति षः । **कल्याणमूर्धेति** । पूर्वपदप्रकृतिस्वर एवात्र भवति । कल्याणशब्दो 'लघावन्ते–' इत्यादिना मध्योदात्तः । **सक्थं च** । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः–' इति षजन्तः सक्थशब्दः उत्तरपदमन्तोदात्तं

श्लक्ष्णसक्थः । आक्रान्तात्किम् । चक्रसक्थः । समासान्तस्य षचश्चित्त्वान्नित्यमेवान्तोदात्तत्वं भवति । (३६३३) परादिश्छन्दसि बहुलम् । ६।२।१९९ ॥ छन्दसि परस्य सक्थशब्दस्यादिरुदात्तो वा । अजिसक्थमालभेत । अत्र वार्तिकम् । ॐ **परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते । पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं ततः ।** इति । परादिः । तुविजाता उरुक्षया । परान्तः । नि येन मुष्टिहत्यया । यस्त्रिचक्रः । पूर्वान्तः । विश्वायुर्धेहि ।

इति समासस्वराः ।

तिङन्तस्वराः । ३३ ।

(३६३४) तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः । ८ । १ । २७ ॥

वा स्यात् स चेत् क्रशब्दान्तात्परो न भवति । चित्त्वान्नित्यमन्तोदात्तत्वे प्राप्तेऽयं विकल्पः । **गौरसक्थ इति** । पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । 'शुक्लगौरयोरादिः' इति गौरस्याद्यन्तावुदात्तौ । तेनात्र त्रैस्वर्यम् । **श्लक्ष्णसक्थ इति** । 'कृत्यशूभ्यां क्स्नः' 'श्लिषेश्चोपधायाः' इति श्लक्ष्णशब्दोऽन्तोदात्तः । **षचश्चित्त्वादिति** । एतेन चित्स्वरस्यापवादः । प्राप्तविभाषेयमिति दर्शयति—**परादिश्छन्दसि** । परशब्देनात्र सक्थशब्द एव । तस्यैव पूर्वसूत्रे सन्निहितत्वात्तदाह—**परस्य सक्थशब्दस्येति** । ननु तर्हि परग्रहणमनर्थकं । प्रकृतो हि सक्थशब्दोऽनुवर्तते । नैतदस्ति । बहुव्रीहेरपि प्रकृतत्वात्तस्याद्युदात्तत्वं शङ्क्येत । 'विभाषोत्पुच्छ –' इत्यतो विभाषेति वर्तमाने बहुलग्रहणं बह्वर्थप्रदर्शनार्थम् । बहुलग्रहणस्यार्थं श्लोकेन दर्शयति **परादिश्चेति** । **उरुक्षयेति** । उरूणां क्षयो निवास इति विग्रहः ।' क्षयो निवासे ' इति क्षयशब्द आद्युदात्तः । ' समासस्य ' इत्यन्तोदात्तं बाधित्वा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोत्तरपदाद्युदात्तत्वं प्राप्तं तत्थाथादिस्वरेण बाधितम् । अतो बाहुलकेनोत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । एतच्च ' क्षि निवासगत्योः ' इति धातोर्बाहुलकादधिकरणे ' एरच् ' इति माधवेनोक्तम् । वस्तुतस्तु घप्रत्ययान्तः क्षयशब्द इति हरदत्तोक्तरीत्या थाथादिस्वरस्येहाप्राप्त्या कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणैव सिद्धम् । ' परादिश्च ' इत्यस्योदाहरणं तु ' चोदयित्री सूनृतानाम् ' इति बोध्यम् । ऊन परिहाणे । चुरादिष्वदन्तः णिच् क्विप् सुतरामूनयत्यप्रियमिति सून् तदृतं च सूनृतम् । ' अयस्मयादीनि– ' इति भत्वान्नलोपो न । **मुष्टिहत्ययेति** । मुष्ट्या हननं मुष्टिहत्या ' हनस्त च ' इति सुबन्ते उपपदे क्यप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरोऽत्र प्राप्तः । **त्रिचक्र इति** । बहुव्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्तः । **विश्वायुरिति** । विश्वमायुर्यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । विश्वशब्दः कन्प्रत्ययान्तः पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तः प्राप्तः । इति स्वरसुबोधिन्यां समासस्वरप्रकरणम् ।

तिङन्तात्पदाद्गोत्रादीन्यनुदात्तान्येतयोः।पचति गोत्रम्। पचतिपचति गोत्रम्। एवं प्रवचनप्रहसन प्रकथनप्रत्यायनादयः। कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं पाठविशेषणम्। तेनान्यत्रापि गोत्रादिग्रहणे कुत्सनादावेव कार्यं ज्ञेयम्। गोत्रादीनि किम्। पचति पापम्। कुत्सेति किम्। खनति गोत्रम्। समेत्य कूपम्। (३६३५) **तिङ्ङतिङः।** ८।१।२८॥ अतिङन्तात्पदात्परं तिङन्तं निहन्यते। अग्निमीळे। (३६३६) **न लुट्।** ८।१।२९॥ लुडन्तं न निहन्यते। श्वःकर्ता। श्वःकर्तारौ। (३६३७) **निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चण्कच्चिद्यत्रयुक्तम्।** ८।१।३०॥ एतैर्निपातैर्युक्तं न निहन्यते। यदग्ने स्यामहं त्वम्। युवा यदी कृथः। कुविदङ्ग आसन्। अचित्तिभिश्चकृमा कच्चित्। पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति। (३६३८) **नह प्रत्यारम्भे।** ८।१।३१॥ नहेत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम्। प्रतिषेधयुक्त आरम्भः प्रत्यारम्भः। नह भोक्ष्यसे। प्रत्यारम्भे किम्। नह वैतस्मिँ-

---

तिङो। पचति गोत्रमिति। गोत्रं स्वकुलं पीडयतीत्यर्थः। एवं हि कुत्सा भवति। आभीक्ष्ण्ये उदाहरणमाह—**पचतिपचति गोत्रमिति।** अनेकार्थत्वात्पचिः करोत्यर्थे वर्तते।। विवाहादौ गोत्रं पुनः पुनः सुखीकरोतीत्यर्थः। 'नित्यवीप्सयोः' इति द्वित्वम्। ननु किं कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं गोत्रादीनां पाठविशेषणम्, एतयोरर्थयोर्गोत्रादीनि भवन्ति। तानि च तिङः पराण्यनुदात्तानि भवन्ति, आहोस्विदनुदात्तविशेषणं तिङः पराणि गोत्रादीन्यनुदात्तानि भवन्त्येतयोरर्थयोरिति। अस्मिन्विचारे निर्णयमाह—**कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणमिति।** अयं चार्थो योगविभागाल्लभ्यते। तिङो गोत्रादीनीत्येको योगोऽनुदात्तविधानार्थः। कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरिति द्वितीयो योगो गोत्रादीनीत्येव। परिभाषेयम्। इह शास्त्रे गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्यविषयाण्येव ग्राह्याणि। तेन किं सिद्धं भवतीत्यत आह—**तेनेति। अन्यत्रापीति।** 'चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेः' इत्यत्र। **पचति पापमिति।** पापमिति क्रियाविशेषणम्। **खनति गोत्रम् समेत्यकूपमिति।** गोत्रं कुलं समुदितं भूत्वा कूपं खनतीत्यर्थः। **तिङः।** अनुदात्तं सर्वमिति वर्तते। तदाह—**निहन्यत इति।** सर्वानुदात्तो निघात इति वैयाकरणानां व्यवहारः। अतिङ इति किम्। पचति भवति। एककर्तृका पचिक्रिया भवतीत्यर्थः। नन्वतिङ्ग्रहणं व्यर्थं 'समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशाः' इत्युक्तत्वात्। एकस्मिंश्च वाक्ये तिङन्तद्वयाभावादिति चेत्सत्यम्। सूत्रकारेण समानवाक्याधिकारो न कृत इत्यतिङ्ग्रहणमकारि। भाष्ये तु अतिङ्ग्रहणं प्रत्याख्यातम्। **न लुट्।** इतआरभ्य निषेधसूत्राणि। **श्वःकर्ता। श्वःकर्तारा विति।** तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वे कृते तासिरुदात्तः। एकवचने टिलोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेण डा उदात्तः। **निपातैः।** यदित्यादीनां यत्रेत्यन्तानां द्वन्द्वे तृतीयायाः सौत्रो लुक्, न तु युक्तशब्देन समासः। निपातैरिति विशेषणस्यानन्व-

लोके दक्षिणामिच्छन्ति । (३६३६) **सत्यं प्रश्ने** । ८।१।३२ ॥ सत्ययुक्तं तिङन्तं नानुदात्तं प्रश्ने । सत्यं भोक्ष्यसे । प्रश्ने किम् । सत्यमिद्वा उ तं वयमिन्द्रं स्तवाम। (३६४०) **अङ्गाऽप्रातिलोम्ये** । ८ । १ । ३३ ॥ अङ्गेत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । अङ्ग कुरु । अप्रातिलोम्ये किम् । अङ्ग कूजसि वृषल । इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म । अनभिप्रेतमसौ कुर्वन्प्रतिलोमो भवति । (३६४१) **हि च** । ८ । १ । ३४ ॥ हियुक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । आ हि ष्मा याति । आ हि

यापत्तेस्तदाह—**एतैर्निपातैरिति** । यद् यदि हन्त कुवित् नेत् चेत् चण् कच्चित् यत्र एतैरित्यर्थः । ' यद्यदर्थे च हेतौ च विचारे यदि चेच्चणः । हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः । कच्चित्प्रश्ने नेत् निषेधे प्रशंसायां कुवित्स्मृतम् । यत्रेत्याधारे तत्र मूले कुविदुदाहृतः ' । अन्येऽप्यूह्याः । तत्रग्रहणं साक्षात्संबन्धप्रतिपादनार्थम् । **यदग्ने स्यामिति** । अस्तेर्लिङि अम् । **चकृमा कच्चिदिति** । चकृमेति लिट् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तम् । कच्चिदयं निपातसमुदायः । पदकाले कत् चिदिति विच्छिद्य पाठात् । निपातैः किम् । यत्कूजति शकटम् । एतीति यत् । इणः शतरि रूपम् ' इणो यण् ' इति यण् । ननु प्रतिपदोक्तत्वात् यदादिभिः साहचर्याच्च निपातस्यैव यच्छब्दस्य ग्रहणं स्यादिति चेत्सत्यम् । एतदेव ज्ञापयति अस्मिन्प्रकरणे नेदमुभयं व्यवस्थापकमिति । तेन ' यावद्यथाभ्याम् ' इत्यत्र 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ' इति व्युत्पादितस्यापि लाक्षणिकसंनिपातस्यापि ग्रहणं भवति । ' यावत् स्तोतृभ्योऽरदो गृणानाः ' इति । अत्रादर इत्यट्स्वरेणाद्युदात्तम् । युक्तग्रहणं किम् । अन्यान्विते मा भूत् । ' यत्र क्व च ते मनो यत्तं दधत उत्तरम् ' इह यत्रेत्यस्योत्तरमित्यनेन साक्षात्संबन्धः । दध धारणे । अनुदात्तेत् ।

नह प्रत्या । नहशब्दो निपातसमुदायो निषेधे वर्तते । **नह भोक्ष्यस इति** । अदुपदेशात्परत्वात्स इत्यस्य निघातः । स्यप्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तं पदम् । पूर्वं भुङ्क्ष्वेत्युक्ते पुनः क्रोधेनापहासेन वा पुनः पुनः प्रतिषेध उक्ते पृच्छति भोजनं करिष्यति स एवमुच्यते । **नह वै तस्मिन्निति** । तस्मिन्शब्दः फिट्स्वरेणाद्युदात्तः । लोकशब्दः पचाद्यजन्तत्वादन्तोदात्तः । दक्षिणशब्दः ' स्वाङ्गशिटामदन्तानाम् ' इति शिट्त्वादाद्युदात्तः । **सत्यं भोक्ष्यस इति** । इदं मध्योदात्तम् । **अङ्ग** । प्रातिलोम्यं प्रतिकूलकारित्वं ततोऽन्यदभिमतकारित्वमप्रातिलोम्यम् । एवं चानुलोम्य इति वक्तव्यम् । अङ्गशब्द उदाहरणेऽनुज्ञायां प्रत्युदाहरणे त्वमर्षे । **अङ्ग कुर्विति** । करोतेर्लोण्मध्यमपुरुषैकवचनं सिप् तस्य ' सेर्ह्यपिच्च ' इति हिरादेशः । 'तनादिकृञ्भ्य उः' सार्वधातुक' इति करोतेर्गुणः । 'अत उत्सार्वधातुके' इत्युत्वम् 'उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्' इति हेर्लुक् । कुर्वित्युप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तम् ।

स्वर्न्नम्। (३६४२) छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम् । ८ । १ । ३५ ॥
हीत्यनेन युक्तं साकाङ्क्षमनेकमपि नानुदात्तम् । अनृतं हि मत्तो वदति पाप्मा चैनं युनाति । तिङन्तद्वयमपि न निहन्यते । (३६४३) यावद्यथाभ्याम् । ८ । १ । ३६ ॥ आभ्यां युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । यथा चित्कण्वमावतम् । (३६४४) पूजायां नान्तरम् । ८ । १ । ३७ ॥ यावद्यथाभ्यां युक्तमनन्तरं तिङन्तं पूजायां नानुदात्तम् । यावत्पचति शोभनम् । यथा पचति शोभनम् । पूजायां किम् । यावद्भुङ्क्ते । अनन्तरं किम् । यावद्देवदत्तः पचति शोभनम् । पूर्वेणात्र निघातः प्रतिषिध्यते । (३६४५) उपसर्गव्यपेतं च । ८ । १ । ३८ ॥ पूर्वेणानन्तरमित्युक्तम् । उपसर्गव्यवधानार्थं वचनम् । यावत्प्रपचति शोभनम् । अनन्तरमित्येव । यावद्देवदत्तः प्रपचति शोभनम् । (३६४६) तुपश्यपश्यताऽहैः

हि च । अत्राप्यप्रातिलोम्य इति संबध्यते । आ हि ष्मेति । स्मशब्दो निपातोऽपि चादित्वादनुदात्तः । दीर्घत्वं च छान्दसम् । प्रातिलोम्ये तु हि कूज वृषल । उदाहरणे हिशब्दोऽवधारणे हेतौ वा । स च प्रत्युदाहरणे त्वमर्थे । छन्दस्य । अनेकमपीति । अपिशब्दादेकम् । तत्रानेकमुदाहरति—अनृतं हीति । हिर्यत इत्यर्थे । यस्मादयं मत्तोऽनृतं वदति ततः पाप्मा । पापमेनं युनाति अनृतवदनदोषेण युज्यत इति तात्पर्यार्थः । एकस्योदाहरणम् । अग्निर्हि पूर्वमुदजयत्तमिन्द्रोऽनुदजयत् । अत्र एकमजयदित्याद्युदात्तम् । परं निहतम् । अत्र हेतुहेतुमद्भावस्य द्योतको हिरित्यनेकमपि तिङन्तं हियुक्तं भवति । अत्र पूर्वेण सर्वस्य निघातप्रतिषेधे प्राप्ते क्वचिदनेकस्य क्वचिदेकस्य यथा स्यादिति वचनम् । तत्र छन्दसि दृष्टानुविधानाद्यथाप्रयोगं व्यवस्था । यावद्यथा । इयं तृतीया न पञ्चमीत्याह - आभ्यां युक्तमिति । तेन परभूतयोरपि भवति । देवदत्तः पचति यावदिति यावच्छब्दो निपातश्चानिपातश्च गृह्यते ' निपातैर्यद्यदि ' इत्यत्र ज्ञापितत्वात् । आद्यः साकल्ये, द्वितीयः परिमाणोपाधिको वतुप्रत्ययान्तः । यथाशब्दो योग्यतादिषु । आवतमिति । अवतेर्लोण्मध्यमपुरुषद्विवचनम् । यावच्छब्दोदाहरणं तु यावद् भुङ्क्ते देवदत्तः । पचति यावदिति । ' यावत्स्तोतृभ्योऽरदो गृणानाः ' इति रद विलेखने लङि सिपि अट् अट्स्वरेणाद्युदात्तः । पूजायां । नानुदात्तमिति । अनुदात्त एव भवतीत्यर्थः । यावद्देवदत्त इति । पूर्वेणात्र निघातप्रतिषेधो व्यवाये यदि भवति उपसर्गेणैवेति नियमादत्रातिप्रसङ्गाभावेऽनन्तरग्रहणं शक्यमकर्तुम् । उपसर्ग । यावद्यथाभ्यां युक्तमनन्तरमुपसर्गेण व्यवहितम् तिङन्तं पूजायां विषये नानुदात्तं स्यात् । अनन्तरमित्येवेति । तच्चानन्तर्यं सोपसर्गस्य न तिङन्तमात्रस्य । प्रपचतीति । प्रशब्द आद्युदात्तः ।

तुपश्य । तुप्रभृतीनि पूजाविषयाणि । उदाहरणानि तु माणवको भुङ्क्ते पश्य

पूजायाम्।८।१।३६॥एभिर्युक्तं तिङन्तं न निहन्यते पूजायाम्। आदह स्वधामनु पुनर्गर्भत्वमेरिरे।(३६४७)**अहो च**।८।१।४०॥एतद्योगे नानुदात्तं पूजायाम्। अहो देवदत्तः पचति शोभनम्। (३६४८) **शेषे विभाषा**। ८। १। ४१॥ अहो इत्यनेन युक्तं तिङन्तं वानुदात्तं पूजायाम्। अहो कटं करिष्यति। (३६४९) **पुरा च परीप्सायाम्**। ८। १। ४२॥ पुरेत्यनेन युक्तं वानुदात्तं त्वरायाम्। अधीष्व माणवक पुरा विद्योतते विद्युत्। निकटागामिन्यत्र पुराशब्दः। परीप्सायां किम्। न तेनस्म पुराधीयते। चिरातीतेऽत्र पुरा। (३६५०) **नन्वित्यनुज्ञैषणायाम्**। ८। १। ४३॥ नन्वित्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तमनुज्ञाप्रार्थनायाम्। ननु गच्छामि भोः। अनुजानीहि मां गच्छन्तमित्यर्थः। अन्विति किम्। अकार्षीः कटं त्वम्। ननु करोमि। पृष्टप्रतिवचनमेतत्। (३६५१) **किंक्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिषिद्धम्**। ८। १। ४४॥ क्रियाप्रश्ने वर्तमानेन

माणवको भुङ्क्ते।माणवकस्तु भुङ्क्त इति आश्चर्ये तुशब्द इति भोजनस्य पूजा गम्यते। एवमन्यत्रापि। पूजायां किम्। पश्य मृगो धावति। तत्त्वकथनमेतत्। ननु 'पूजायां नानन्तरम्' इत्यतः पूजायामिति वर्तमाने पूजाग्रहणं व्यर्थमिति चेन्मैवम्।पूजाग्रहणं निघातप्रतिषेधार्थम्। तद्धि पूजाग्रहणं प्रतिषेधस्य प्रतिषेधेन संबद्धम्। ततश्च तदनुवृत्तावि्हापि न लुडित्यादिके विषये प्रतिषेधस्य प्रतिषेधः स्यात्, मा भूदेवं निघातस्यैव यथा स्यादित्येदर्थं पूजाग्रहणम्। किं चानन्तरमित्येवं तदभूत् इह त्वविशेषेणोच्यते। **अहो च**। अहो देवदत्तः पचति शोभनमित्युदाहरणम्। पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम्। उत्तरो अहोयोग एव यथा स्यात्तुप्रभृतिभिर्योगो मा भूदिति। **शेषे**। पूर्वं पूजायामित्युक्तत्वात्ततोऽन्यः शेष इत्याह—**पूजायामिति**। **अहो कटं करिष्यतीति**। पक्षेऽस्य प्रत्ययस्वरः। अनाश्चर्यभूतमेव वस्तु असूयया आश्चर्यवत्प्रतिपाद्यते न पूजा। शेषग्रहणं स्पष्टार्थम्। योगविभागसामर्थ्यादिति। 'यावत्पुरा–' इति भविष्यति लट्। विद्योतनादावध्ययनं धर्मशास्त्रप्रतिषिद्धम्। अतस्तदुपन्यासेन त्वरितमधीष्वेति गम्यते। पक्षे द्योतत इति धातुस्वरेणाद्युदात्तम्। 'तास्यनुदात्त–' इति लसार्वधातुकनिघातः। **न तेन स्म पुराधीयत इति**। 'लट् स्मे' इति भूते लट्। अत्र भूतस्याध्ययनस्य चिरकालप्रवृत्तत्वं गम्यते न त्वरा। **नन्वि**। किंचित्कर्तुं स्वयमेवोद्यतस्य एवं क्रियतामित्यभ्युपगमोऽनुज्ञा। तस्याः एषणा प्रार्थनाऽनुज्ञैषणा। अनुज्ञाप्रार्थनेत्यर्थः। तदाह—**अनुज्ञाप्रार्थनायामिति**। उदाहरणे वर्तमानसामीप्ये लट्। प्रत्युदाहरणे 'ननौ पृष्टप्रतिवचने' इति भूते लट्। **अन्विति किमिति**। अनुज्ञैषणायामिति किमित्यर्थः। 'अज्ञाऽप्रातिलोम्ये' इत्यादिवदितिकरणं विनापि सिद्धे एकनिपातोऽयमिति प्रदर्शनार्थमितिशब्दः। अन्यथा द्वयोर्निपातयोर्ग्रहणं संभाव्येत। **किं क्रिया**। **अप्रतिषिद्धमिति**।

किंशब्देन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम्। किं द्विजः पचत्याहोस्विद्गच्छति। क्रियेति किम्। साधनप्रश्ने मा भूत्। किं भक्तं पचत्यपूपान्वा। प्रश्ने किम्। किं पठति। क्षेपोऽयम्। अनुपसर्गं किम्। किं प्रपचति उत प्रकरोति। अप्रतिषिद्धं किम्। किं द्विजो न पचति। (३९५२) **लोपे विभाषा** ।८।१।४५॥ किमोऽप्रयोगे उक्तं वा। देवदत्तः पचत्याहोस्वित्पठति। (३९५३) **एहि मन्ये प्रहासे लृट्**।८।१।४६॥एहि मन्ये इत्यनेन युक्तं लृडन्तं नानुदात्तं क्रीडायाम्। एहि मन्ये भक्तं भोक्ष्यसे, भुक्तं तत्त्वतिथिभिः। प्रहासे किम्। एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये इति सुष्ठु मन्यसे। 'गत्यर्थलोटा लृट्' (३९५८) इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थोऽयमारम्भः। एहि मन्ये युक्ते प्रहास एव नान्यत्र। एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये।

अप्रतिषिद्धार्थमित्यर्थः। **किं द्विजः पचति आहोस्विद्गच्छतीति**। आहोस्विदेको निपात आद्युदात्तः। अत्र केचित् पूर्वं कियुक्तं तन्न निहन्यते उत्तरं तु न कियुक्तमिति निहन्यत एवेति। अन्ये तु यद्यप्येकस्याख्यातस्य समीपे किंशब्दः श्रूयते, तथापि सर्वस्य संशयविषयस्य तेन योग इति उभयत्रापि निषेधेन भाव्यमिति। अत्र हरदत्तः—ये त्वाहुः पूर्वं कियुक्तमिति, ते मन्यन्ते—अस्तु द्वयोः संशयविषयत्वं किंशब्देन तु श्रुतक्रियाविषय एव प्रश्नो द्योत्यते। क्रियान्तरविषयस्तु प्रश्नः आहोस्विदित्यनेन। क्रियाप्रश्न इति चोच्यते। तस्मात्तस्यैव निघातप्रतिषेध इति। प्रश्ने किम्। किं देवदत्तः पठति। क्षेपे किंशब्दः। क्वचित्पुस्तके किमधीयत इति प्रत्युदाहरणं दृश्यते तन्नादर्तव्यं सोपसृष्टत्वात्। **लोपे**। 'किंक्रियाप्रश्न–' इति सूत्रमनुवर्तते। तथा चायमर्थः—क्रियाप्रश्ने यः किंशब्दः तस्य लोपे तदर्थेन युक्तमनुपसर्गमप्रतिषिद्धं च तिङन्तं वानुदात्तं स्यात्। सूत्रेण किमो लोपस्याविधानादर्थप्रकरणादिना मम्यमानार्थत्वादप्रयोग एव लोपो विवक्षितः। **देवदत्तः पचति आहोस्वित्पठतीति**। अत्र पक्षे निघातः। पक्षे धातुस्वरेणाद्युदात्तता। किंशब्दाप्रयोगादप्राप्तविभाषेयम्। यद्वा तस्याप्रयोगेऽपि अर्थेन योगात्प्राप्तविभाषा पूर्वसूत्रस्थानि प्रत्युदाहरणानि किंशब्दं त्यक्त्वात्र योजनीयानि।

एहि। **एहिमन्य इत्यनेन युक्तमिति**। समुदायाभिप्रायमेकवचनम्। अन्यथा आख्याते द्वे, आङ् चापर इति बहुवचनप्रसङ्गः। **एहि मन्ये भक्तं भोक्ष्यस इति**। मन्यसे भोक्ष्ये इत्यर्थे 'प्रहासे च मन्योपपदे–' इत्यादिना मन्ये भोक्ष्यस इति पुरुषव्यत्ययः। इदं च वृत्तिकारमतरीत्या प्रत्युदाहरणम्। तन्मते उत्तमोपादानं स्वातन्त्र्यत्वात्। भाष्ये तु एहि मन्ये रथेन यास्यसीति प्रत्युदाहृतम्। तत्रायमर्थः—त्वं रथेन यास्यसीत्यहं मन्य एहीति। **गत्यर्थलोटा लृडित्यनेनैव सिद्ध इति**। आङ्पूर्वादिणो लोट् सिपो हिः। अत्र एहीत्यस्य गत्यर्थत्वाद् गत्यर्थलोटेति सिद्धमित्यर्थः। एहीत्यत्र आङः परत्वादिहीत्यत्र निघातः। **मन्ये इति**। मन ज्ञाने अनुदात्तेत्। श्यन्नन्तत्वादाद्युदात्तत्वम्। 'तास्यनुदात्तेत्–' इति अदुप-

(३६५४) **जात्वपूर्वम्** । ८ । १ । ४७ ॥ अविद्यमानपूर्वं यज्जातु तेन युक्तं नानुदात्तम् । जातु भोक्ष्यसे । अपूर्वं किम् । कटं जातु करिष्यसि । (३६५५) **किंवृत्तं च चिदुत्तरम्** । ८ । १ । ४८ ॥ अविद्यमानपूर्वं चिदुत्तरं यत्किंवृत्तं तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । विभक्त्यन्तं डतरडतमान्तं किमो रूपं किंवृत्तम्। कश्चिद्भुङ्क्ते । कतरश्चित् । कतमश्चिद्वा । चिदुत्तरं किम् । को भुङ्क्ते । अपूर्वमित्येव । रामः किंचित्पठति । (३६५६) **आहो उताहो चाऽनन्तरम्** । ८ । १ । ४९ ॥ आहो उताहो इत्याभ्यां युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । आहो उताहो वा भुङ्क्ते । अनन्तरमित्येव । शेषे विभाषां वक्ष्यति । अपूर्वेति किम् । देव आहो भुङ्क्ते । (३६५७) **शेषे विभाषा** । ८ । १ । ५० ॥ आभ्यां युक्तं व्यवहितं तिङन्तं वानुदात्तम् । आहो देवः पचति । (३६५८) **गत्यर्थलोटा लृण्न चेत्कारकं सर्वान्यत्** । ८ । १ । ५१ ॥ गत्यर्थानां लोटा युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं, यत्रैव कारके लोट् तत्रैव लृडपि चेत् । आगच्छ देव ग्रामं द्रक्ष्यस्येनम् । उह्यन्तां देवदत्तेन शालयो रामेण भोक्ष्यन्ते । गत्यर्थे किम् । पच देव ओदनं भोक्ष्यसेऽन्नम् । लोटा किम् । आगच्छेर्देव ग्रामं द्रक्ष्यस्येनम् । लृट्

देशात्परत्वादिङनुदात्तः। **जात्व** । अपूर्वमित्येतज्जातुशब्दस्यैव विशेषणं न तिङन्तस्य। 'आहो उताहो' इति सूत्रे अनन्तरग्रहणाज्ज्ञापकात् । अन्यथा तत्राप्यपूर्वमित्यनुवृत्तेरेव केवलतिङन्तस्यानन्तर्यं लभ्यते इति किं तेन । ननु शेषे विभाषा वक्ष्यति । तत्र शेषप्रक्लृप्त्यर्थं तत्स्यात् शेषे विभाषा कश्च शेषः सान्तरं शेष इति अन्तरेणाप्यनन्तरग्रहणं प्रक्लृप्तः शेषः कथम् । अपूर्वमिति प्रकृतं सपूर्वः शेष इति तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह—**अविद्यमानपूर्वं यज्जात्विति** । **जातु भोक्ष्यस इति** । अदुपदेशात्परत्वात्से इत्यस्य निघातः । मध्योदात्तं पदम् जातुशब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः । कटं जातु करिष्यसीति कटशब्दः फिट्स्वरत्वादन्तोदात्तः । **किंवृत्तम्** । वृत्तमित्यधिकरणे क्तः । किमो वृत्तं किंवृत्तम् । 'अधिकरणवाचिनश्च' इति कर्तरि षष्ठी । 'अधिकरणवाचिना च' इति समासनिषेधे प्राप्तेऽस्मादेव निपातनात्समासः। इह 'जात्वपूर्वम्' इत्यतोऽपूर्वमिति वर्तते । तद्व्याचष्टे—**अविद्यमानपूर्वमिति** । यदि किंशब्दो वर्तते तत्सर्वं गृह्यते तर्हि किमीयः किंतरामित्यादेरपि प्रसङ्गः स्यादिति मत्वा परिसंचष्टे—**विभक्त्यन्तमित्यादि** । **शेषे वि** । अनन्तरापेक्षं शेषत्वमित्याह—**व्यवहितमिति** । **पचतीति** । पचे धातुस्वरेणाद्युदात्तम् । **गत्यर्थ** । गतिरर्थो येषामिति विग्रहः । गत्यर्थलोटा युक्तमिति । योगः पुनरर्थद्वारको निमित्तनिमित्तिभावः । लोडन्तवाच्यं हि निमित्तं लृडन्तवाच्यस्य न चेत्कारकम् । सर्वान्यदित्यस्य व्याख्यानमाह—**यत्रैव कारके लोडित्यादि** । कर्तरि कर्मणि वा । **आगच्छ देवदत्त ग्रामं द्रक्ष्यस्येनमिति** । आङुपसर्गः गच्छदेवदत्तशब्दयोः पदात्परत्वान्निघातः । ग्रामशब्दो 'ग्रसेरा च' इति मन्नन्त आद्युदात्तः । **द्रक्ष्य-**

किम्। आगच्छ देव ग्रामं पश्यस्येनम्। न चेदिति किम्। आगच्छ देव ग्रामं, पिता ते ओदनं भोक्ष्यते। सर्वं किम्। आगच्छ देव ग्रामं त्वं चाहं च द्रक्ष्याव एनमित्यत्रापि निघातनिषेधो यथा स्यात्। यल्लोडन्तस्य कारकं तच्चान्यच्च लृडन्तेनोच्यते। (३९५९) **लोट् च**। ८। १। ५२॥ लोडन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं नानुदात्तम्। आगच्छ देव ग्रामं पश्य। गत्यर्थेति किम्। पच देवौदनं भुङ्क्ष्वैनम्। लोट् किम्। आगच्छ देव ग्रामं पश्यसि। न चेत्कारकं सर्वान्यादित्येव। आगच्छ देव ग्रामं, पश्यत्वेनं रामः। सर्वग्रहणाविह स्यादेव। आगच्छ देव ग्रामं त्वं चाहं च पश्यावः। योगविभाग उत्तरार्थः। (३९६०) **विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम्**। ८। १। ५३॥ लोडन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं तिङन्तं वानुदात्तम्। आगच्छ देव ग्रामं प्रविश। सोपसर्गं किम्। आगच्छ देव ग्रामं पश्य। अनुत्तमं किम्। आगच्छानि देव ग्रामं प्रविशानि। (३९६१) **हन्त च**। ८।

सीति। प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तम्। **उह्यन्तां देवदत्तेन शालयो रामेण भोक्ष्यन्त इति**। वहेः प्रापणार्थत्वेऽपि गतिर्गम्यत इति गत्यर्थत्वम्। उह्यन्तामित्यत्र देवदत्तरामयोः कर्त्रोर्भेदेऽपि लकारवाच्यस्य शालेः कर्मणः अभेदात्। **आगच्छेरिति**। लिङयं न लोट्। **द्रक्ष्यसीति**। वर्तमानसामीप्ये लट्। **आगच्छ देव ग्रामं पिता ते ओदनं भोक्ष्यत इति**। कारकशब्देनसूत्रे कारकव्यक्तिरेवाश्रीयते तेन कर्तृत्वाभेदेऽपि व्यक्तिभेदात्कारकभेदः। **त्वं चाहं च द्रक्ष्याव एनमिति**। अक्रियमाणे सर्वग्रहण यत्र वाच्यं न भिद्यते तत्रैव भवितव्यमिह च भिद्यते वाच्यम्। एकत्रैकमन्यत्र द्वयमिति निघातप्रतिषेधो न स्यात्, क्रियमाणे तु सर्वग्रहणे लोड्वाच्यकारकापेक्षया लृड्वाच्यकारकाधिक्येऽपि निघातप्रतिषेधः सिद्धः।

लोट् च। लुट्ग्रहणं विहाय 'गत्यर्थलोटा–' इति संपूर्णं सूत्रमनुवर्तते। तदाह– **गत्यर्थेत्यादि**। **आगच्छेति**। गत्यर्थलोटा युक्तं पश्येति तु निहतमेव। **योगविभाग उत्तरार्थ इति**। उत्तरो विकल्पो लोट एव यथा स्यात्, लृटो मा भूद् इति। **विभाषितम्**। पूर्वसूत्रं सर्वमनुवर्तते। प्राप्तविभाषा चेयम्। गत्यर्थलोटा युक्तं लोडन्तं सोपसर्गमुत्तमभिन्नं विभाषा नानुदात्तं स्यात् न चेत्कारकं सर्वान्यत्। **सोपसर्गमिति**। उपसर्गेण सह। उपसर्गे विद्यमान इत्यर्थः। सहशब्दो विद्यमानार्थो, न तुल्ययोगे। न ह्युपसर्गस्य निघातप्रसङ्गोऽस्ति। **आगच्छ देव ग्रामं प्रविशेति**। अत्र विशेति पक्षे निहतं पक्षे शप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तम्। यदान्तोदात्तं तदा 'तिङि चोदात्तवति–' इति गतेर्निघातः। **पश्य**। **प्रविशानीति**। उभयत्रापि पूर्वेण नित्यमेव निघातः। प्रत्युदाहरणानि पूर्वसूत्रोक्तान्येव प्रशब्दपूर्वाणि योज्यानि। **हन्त च**। पूर्वसूत्रमनुवर्तते लोट्ग्रहणं च। तदाह—**हन्तेत्यनेनेत्यादि**। प्राप्तविभाषेयम्। 'निपातैर्यद्यदि–'

१। ५४॥ हन्तेत्यनेन युक्तमनुत्तमं लोडन्तं वानुदात्तम्। हन्त प्रविश। सोपसर्गमित्येव। हन्त कुरु। 'निपातैर्यद्यदि' (३१३७) इति निघातप्रतिषेधः। अनुत्तमं किम्। हन्त प्रभुञ्जावहै। (३९६२) **आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके। ८। १। ५५॥** आमः परमेकपदान्तरितमामन्त्रितं नानुदात्तम्। आम् पचसि देवदत्त ३। एकान्तरं किम्। आम् प्रपचसि देवदत्त ३। आमन्त्रितं किम्। आम्। पचसि देवदत्तः। अनन्तिके किम्। आम् पचसि देवदत्त। (३९६३) **यद्धितुपरं छन्दसि। ८। १। ५६॥** तिङन्तं नानुदात्तम्। उदसृजो यदङ्गिरः। उशन्ति हि। आख्यास्यामि तु ते। 'निपातैर्यत्' (३१३७) इति 'हि च' (३१४१) इति 'तुपश्य' (३१४६) इति च सिद्धे नियमार्थमिदम्। एतैरेव परभूतैर्योगे नान्यैरिति। जाये स्वारोहावेहि। एहीति गत्यर्थलोटा युक्तस्य लोडन्तस्य निघातो भवति। (३९६४) **चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेः। ८। १। ५७॥** एषु षट्सु परतस्तिङन्तं नानुदात्तम्। देवः पचति चन। देवः पचति चित्। देवः पचतीव। देवः पचति गोत्रम्। देवः पचतिकल्पम्। देवः पचतिपचति। अगतेः किम्। देवः प्रपचति चन।

इति निघातनिषेधस्य सिद्धत्वात्। **प्रभुञ्जावहा इति।** भुजेर्लोट् 'भुजोऽनवने' इत्यात्मनेपदं च, हिः टेरेत्वं श्नम्। 'आडुत्तमस्य पिच्च' 'एत ऐ' अनुदात्तेत्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वम्। विकरणस्वरः। **आमः।** अन्तरयतीत्यन्तरं व्यवधायकम्। एकमन्तरं यस्य तदेकान्तरम्। उदाहरणे निघाते प्रतिषिद्धे षाष्ठमाद्युदात्तत्वम्। **अनन्तिक इति किमिति।** अत्र केचिदनन्तिकं दूरं तस्यैव सामर्थ्यादेकश्रुतेर्निघातस्य च प्रतिषेधः। यदि निघातमात्रनिषेधोऽयं तदा निघातस्यैकश्रुत्या बाधितत्वादिदं सूत्रं व्यर्थं स्यादिति सामर्थ्यादेव चैतन्निषेधं प्रति एकश्रुतेरसिद्धत्वाभावः। प्लुतोदात्तस्तु न प्रतिषिध्यत इत्याहुः। अपरे तु अनन्तिक इत्यनेन यत्र दूरं न च संनिकृष्टं तदुच्यते न दूरमेव। अन्यथा दूरमित्येव वदेत्। तेनास्मिन्नेकश्रुतेः प्राप्तिरेव नास्ति अदूरत्वात्प्लुतोदात्तोऽपि नोदाहर्तव्य इति। **यद्धितु। उदसृज इति।** तुदादेः सृजेर्लङि सिप्यट्। **उशन्ति हीति।** वश कान्तौ। अदादिः। लटि 'झोन्तः'। ग्रह्यादित्वात्संप्रसारणम्। **नान्यैरिति।** यदिहन्तेत्यादिभिरित्यर्थः। **जाये स्वारोहावेहीति।** रुहेर्लोट्। वस् शप्। 'आडुत्तमस्य पिच्च' 'लोटो लङ्वत्' इति लङ्वद्भावात् 'नित्यं ङितः' इति सलोपः। आङ्पूर्वादिणो लोट्। सिपो हिः। एहि। तेन परभूतेन युक्तस्य रोहावेत्यस्य 'लोट् च' इति प्राप्तो निघातप्रतिषेधो नियमान्निवर्त्यते। तेन स्वशब्दाश्रयो निघातो बोध्यः। स्वाशब्दे 'रो रि' इति लोपः। 'ढ्रलोपे-' इति दीर्घः। स्वो रोहावेति पाठे तु छान्दसत्वादुत्वम्। **चनचि। एष्विति।** चन चित् इव गोत्रादि तद्धित आम्रेडित एष्वित्यर्थः। इहापि गोत्रादयः कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरेव गृह्यन्त इति तिङो गोत्रादीत्यत्रैवो-

(३९६५) **चादिषु च । ८ । १ । ५८ ॥** चवाहाहैवेषु तिङन्तं नानुदात्तम् । देवः पचति च खादति च । अगतेरित्येव । देवः प्रपचति च । प्रखादति च । प्रथमस्य 'चवायोगे' (३९६६) इति निघातः प्रतिषिध्यते । द्वितीयं तु निहन्यत एव । (३९६६) **चवायोगे प्रथमा । ८ । १ । ५९ ॥** चवेत्याभ्यां योगे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता । गाश्च चारयति वीणां वा वादयति । इतो वा सातिमीमहे । उत्तरवाक्ययोरनुषङ्गमीयतिङन्तापेक्षयेयं प्राथमिकी । योगे किम्। पूर्वभूतयोरपि योगे निघातार्थम् । प्रथमाग्रहणं द्वितीयादेस्तिङन्तस्य मा भूत् । (३९६७) **हेति क्षियायाम् । ८ । १ । ६० ॥** हयुक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता धर्मव्यतिक्रमे । स्वयं ह रथेन याति ३ । उपाध्यायं पदातिं गमयति३। 'क्षियाशी' (३६२३) इति प्लुतः । (३९६८) **अहेति विनियोगे च । ८। १ । ६१ ॥** अहयुक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता नानाप्रयोगे नियोगे क्षियायां च । त्वमह ग्रामं गच्छ । क्षियायाम् । स्वयमह रथेन याति ३ । उपाध्यायं

क्तम् । **पचतिकल्पमिति** । तत्रानुदात्त एव तद्धितो ग्राह्यः । अन्यत्र तद्धितस्वरेण तिङन्तस्वरो बाध्यते । अयं पचतिदेश्यः । **चादिषु च** । ' न चवाहाहैवयुक्ते ' इति सूत्रे निर्दिष्टाश्चादयोऽत्र गृह्यन्ते संनिकृष्टत्वात् , न तु ' चादयोऽसत्त्वे ' इति सूत्रनिर्दिष्टाः विप्रकृष्टत्वात् । तदेतदाह—**चवाहाहैवेषु परेष्विति । पचति च खादति चेति** । उभयत्र खादतीत्यस्य निघातप्रसङ्ग एव नास्ति नानावाक्यत्वात्। चवायोगो हि समुच्चये विकल्पे वा सति भवति स चानेकस्य धर्म इति कृत्वोदाहृतम् ।

चवा । प्रथमेति । स्त्रीलिङ्गस्य निर्वाहमाह—**प्रथमातिङ्विभक्तिरिति** । प्रथममुच्चारिता तिङ्विभक्तिरित्यर्थः । **अगतेरिति** प्रथमसूत्रे चानुकृष्टत्वादिह नानुवर्तते । **उत्तरवाक्ययोरिति** । ' दिवो वा पार्थिवादधि' । ' इन्द्रं महो वा रजसः' इत्येतयोरित्यर्थः । ननु श्रुतस्यैव तिङन्तस्योत्तरत्रानुषङ्गः तत्कथं प्राथम्यमिति चेत् , अनुषक्तस्याप्यौपाधिकं भेदं पुरस्कृत्य प्राथम्याश्रयणेन निघातनिषेधस्य छन्दसि बहुशो दृष्टत्वात् । एतच्चेहैव मन्त्रे नियमेन मुष्टिहत्ययेति च मन्त्रे वेदभाष्ये स्पष्टम्। **हेति । स्वयं ह रथेन यातीति** । उपाध्याये पदातौ गच्छति सति शिष्यस्य रथेन गमनं प्रतिषिद्धमित्याचारभेदः । **अहेति** । अनेकस्मिन्प्रयोजने प्रेषणं विनियोगः । तदाह—**नानाप्रयोजने नियोगे इति** । अनेकप्रयोजनो नियोगः प्रेषणम् । उदाहरणे पूर्वत्र प्रैषे प्लुत, उत्तरत्र क्षियायाम् । **चाहलोप** । अवधारणार्थैवशब्दप्रयोगे सति प्रथमं तिङन्तं नानुदात्तम् । सूत्रेण चाहलोपस्याविधानाद् अर्थप्रकरणादिना गम्यमानार्थत्वादप्रयोग एव लोपो विवक्षितः। चशब्दः समुच्चयार्थः । अहशब्दः केवलार्थः । समानकर्तृकेऽहलोपः । उदाहरणे चलोपं दर्शयति— **ग्राममरण्यं चेति । केव भोक्ष्यस इति** । अनवक्लृप्तावयमेवशब्दः । ' एवं

पद्यातिं नयति । (३९६९) चाहलोप एवेत्यवधारणम् । ८ । १ । ६२ ॥ च अह एतयोर्लोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता । देव एव ग्रामं गच्छतु । देव एवारण्यं गच्छतु । ग्राममरण्यं च गच्छत्वित्यर्थः । देव एव ग्रामं गच्छतु । राम एवारण्यं गच्छतु । ग्रामं केवलमरण्यं केवलं गच्छत्वित्यर्थः । इहाहलोपः । स च केवलार्थः । अवधारणं किम् । देव क्व भोक्ष्यसे । न क्वचिदित्यर्थः । अनवक्लृप्तावेव । (३९७०) चादिलोपे विभाषा । ८ । १ । ६३ ॥ चवाहाहैवानां लोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता । चलोपे । इन्द्रं वाजेषु नोऽव । शुक्ला व्रीहयो भवन्ति । श्वेता गा आज्याय दुहन्ति । वालोपे । व्रीहिभिर्यजेत । यवैर्यजेत । (३९७१) वैवावेति च छन्दसि । ८ । १ । ६४ ॥ अहर्वै देवानामासीत् । अयं वाव हस्त आसीत् ।(३९७२) एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम् । ८।१।६५॥आभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता छन्दसि। अजामेकां जिन्वति । अजामेकां रक्षति । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति । समर्थाभ्यां किम् । एको देवानुपातिष्ठत् । एक इति संख्यापरं नान्यार्थम् । (३९७३) यद्वृत्तान्नित्यम् । ८ । १ । ६६ ॥ यत्र पदे यच्छब्दस्ततः परं तिङन्तं नानुदात्तम् । यो भुङ्क्ते

चानियोगे ' इति पररूपम् । **चादि । वाजेष्विति** । अवेति तिङन्तस्येह निघातः । निघाताभावस्य तूदाहरणान्तरं मृग्यम् । ननु पूर्वसूत्रे समानकर्तृके चलोप इत्युक्तम् । इह तु कर्तृभेदात् कथं चलोप इति चेत् । अवधारणार्थे एवशब्दप्रयोगे समानकर्तृके चलोप इति नियमो न तु सर्वत्रेत्यस्त्यत्र चलोपः । **व्रीहिभिर्यजेतेति** । पक्षे आद्युदात्तम् । द्वितीयं तु निहतमेव । एवं शेषेष्वपि यथादर्शनमुदाहरणम् । **वैवाव** । आभ्यां युक्तं प्रथमं तिङन्तमनुदात्तं वा स्यात् छन्दसि । वै स्फुटार्थे क्षमार्थे च । वाव प्रसिद्धौ स्फुटार्थे च । **एकान्या** । समौ तुल्यावर्थौ ययोस्तौ समर्थौ । शकन्ध्वादित्वात्पररूपम् । **जिन्वतीति** । जिविः प्रीणनार्थः । इदित्वान्नुम् । लट् तिप् शप् । **अजामेकां रक्षतीति** । अन्यां प्रीणयति अन्यां रक्षतीत्यर्थः । **एक इति संख्यापरमिति** । एकशब्दस्यानेकार्थत्वात् । तथा चोक्तम्—'एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा । साधारणे समानेऽल्पे संख्यायां च प्रयुज्यते ' इति । ननु साहचर्यादन्यार्थक एवैकशब्दो ग्रहीष्यत इति चेत्सत्यम् । न साहचर्यमत्र प्रकरणे व्यवस्थापकमिति ' निपातैर्यद्यदिहन्ते ' त्यत्रैवावोचाम । **यद्वृ । यद्यङ्ङिति** । यद् अञ्चतीति क्विन् । ' विष्वग्देवयोश्च–' इति टेरद्र्यादेशः । कथं पुनः पञ्चमीनिर्देशे सति यदद्र्यङ् वायुर्वाति इत्यादौ व्यवधाने भवत्यत आह—**अत्र व्यवहितेऽपि कार्यमिष्यत इति** । अत्र च ज्ञापकमुत्तरसूत्रे मूल एव स्फुटीभविष्यति ।

यदग्नञ्वायुर्वाति। अत्र व्यवहिते कार्यमिष्यते। (३९७४) **पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः। ८। १। ६७॥** पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यः पूजितवचनमनुदात्तम्। काष्ठाध्यापकः। * **मलोपश्च वक्तव्यः**। दारुणाध्यापकः। अज्ञाताध्यापकः। समासान्तोदात्तत्वापवादः। एतत्समासे इष्यते। नेह। दारुणमध्यापक इति वृत्तिमतम्। पूजनादित्येव पूजितग्रहणे सिद्धे पूजितग्रहणमनन्तरपूजितलाभार्थम्। एतदेव ज्ञापकमत्र प्रकरणे पञ्चमीनिर्देशेऽपि नानन्तर्यमाश्रीयत इति। (३९७५) **सगतिरपि तिङ्। ८। १। ६८॥** पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यस्तिङन्तं पूजितमनुदात्तम्। यत्काष्ठं प्रपचति। 'तिङ्ङतिङः' (३९३९) इति निघातस्य 'निपातैर्यत्' (३९३७) इति निषेधे प्राप्ते विधिरयम्। सगतिग्रहणाच्च गतिरपि निहन्यते। * **गतिग्रहणे उपसर्गग्रहणमिष्यते**। नेह। यत्काष्ठं शुक्लीकरोति। (३९७६) **कुत्सने च सुप्य-**

पूजनात्। 'काष्ठादिभ्य–' इति वार्तिकं[1] दृष्टं तदनुरोधेन पूजनादिति बहुवचनस्थान एकवचनमिति व्याचष्टे—**पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्य इति**। उत्तरसूत्रे तिङ्ग्रहणादिदं सुबन्तविषयकम्। **काष्ठाध्यापक इति**। काष्ठादयोऽद्भुतपर्यायाः सन्तः पूजनवचना भवन्ति, समासविषयकं सूत्रमिदम्। उदाहरणे मयूरव्यंसकादित्वात्समासः। **मलोपश्च वक्तव्य इति। दारुणमध्यापक इति**। समासे कृते विभक्तेर्लुकि स्वाभाविकी मकारनिवृत्तिरित्यनेन वचनेनान्वाख्यायते इति वृत्तिन्यासकारयोर्मतम्। तदेतदाह—**इति वृत्तिमतमिति**। भाष्यवार्तिककैयटास्तु असमास एव क्रियाविशेषणीभूतानां दारुणमित्यादीनामसमास एवास्य सूत्रस्य प्रवृत्तिमिच्छन्ति। मयूरव्यंसकादित्वे नास्ति प्रमाणम्। हरदत्तोऽप्याह। यदि समासे एवेदमभिमतमभविष्यत्तदा समास इत्येवावक्ष्यत्। युक्तं चैतत्। न ह्यत्र समासाधिकारोऽस्ति येन समासे स्यात्। अस्मिन् पक्षे मलोपवचनं च सार्थकम्। **पूजनादित्येव पूजितग्रहणे सिद्ध इति**। पूजनस्य पूजितापेक्षत्वादिति भावः। **अनन्तरपूजितलाभार्थमिति**। 'पूजनात्पूजितम्' इति सूत्रे सामान्यगतमानन्तर्यविशेषणं विज्ञायत इति भावः। कथं पुनः पञ्चमीनिर्देशे व्यवहितस्य प्रसङ्ग इत्याह—**एतदेवेति**। ज्ञापकफलं तु 'यद्वृत्तान्नित्यम्' इत्युक्तम्। **सगति। यत्काष्ठं प्रपचतीति**। ये मलोपश्चेत्यनेन वाक्ये मलोपमाहुस्तेऽपि तिङन्ते परतो नैव लोपमिच्छन्ति। **सगतिग्रहणाच्च गतिरपि निहन्यत इति**। तुल्ययोगे अत्र सहशब्दः। यत्र तुल्ययोगे सहशब्दस्तत्र द्वयोरपि कार्ययोगो भवति। तद्यथा सपुत्रो भोज्यतामित्युक्ते पुत्रोऽपि भोज्यते। अपिग्रहणं यत्र गतिर्न युज्यते तत्र केवलस्यापि तिङन्तस्य यथा स्यात् गतिप्रयोगे तु द्वयोः सहैव भवति तिङ्ग्रहणं पूर्वयोगस्यातिङ्विषयत्वज्ञापनार्थम्।

कुत्सने। पदादिति निवृत्तम्। **पचति क्लिश्नातीति**। कथमत्र समान-

---

१ बहुत्वमिति पाठ उचितः।

गोत्रादौ । ८ । १ । ६९॥ कुत्सने च सुबन्ते परे सगतिरगतिरपि तिङनुदात्तः। पचति पूति । प्रपचति पूति । पचति मिथ्या । कुत्सने किम् । प्रपचति शोभनम् । सुपि किम् । पचतिक्लिश्नाति । अगोत्रादौ किम् । पचति गोत्रम् । * **क्रियाकुत्सन इति वाच्यम्** । कर्तुः कुत्सने मा भूत् । पचति पूतिर्देवदत्तः । * **पूतिश्चानुबन्ध इति वाच्यम्** । तेनायं चकारानुबन्धत्वादन्तोदात्तः । * **वा बह्वर्थमनुदात्तमिति वाच्यम्** । पचन्ति पूति । (३९७७) **गतिर्गतौ** । ८ । १ । ७० ॥ अनुदात्तः । अभ्युद्धरति । गतिः किम् । दत्तः पचति । गतौ किम् । आमन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः । (३९७८) **तिङि चोदात्तवति** । ८ । १ । ७१ ॥ गतिरनुदात्तः यत्प्रपचति । तिङ्ग्रहणमुदात्तवतः परिमाणार्थम् । अन्यथा हि यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गतिस्तत्र धातावेवोदात्तवति स्यात् प्रत्यये न स्यात् । उदात्तवति किम्। प्रपचति ।

इति तिङन्तस्वराः ।

वाक्यत्वस्य सामर्थ्यस्य वाऽभावादेवाप्राप्तेः । सुपीति स्पष्टार्थम् । कर्तुः कुत्सने मा भूत् । **पचति पूतिर्देवदत्त इति** । कर्तृत्वमात्रं कुत्स्यते अस्येदमयुक्तमिति । क्रिया तु शोभनैव पूतिश्चानुबन्ध इत्यर्थः । तिबन्तपूतिशब्द आद्युदात्तः । वशेस्तिबिति तिप् बाहुलकात्पूञो भवति तस्मादेव गुणाभावः । तस्य निघातनिमित्तस्यान्तोदात्तत्वं यथा स्यादिति चित्त्वमुपसंख्यायते । **वा बह्वर्थमिति** । बहुवचनान्तं तिङन्तं वानुदात्तं स्यात् । यदा तिङन्तस्य निघातस्तदा पूतिरन्तोदात्तः। अन्यदा त्वाद्युदात्तः । **आमन्द्रैरिति** । अत्र याहीत्येतत्प्रति क्रियायोगादाङिस्येष गतिः । **तिङि** । उदात्तवति तिङन्ते परे गतिर्निहन्यते । 'निपाता आद्युदात्ताः' इत्यस्यापवादः । **यत्प्रपचतीति** । 'निपातैर्यद्यदि-' इति निघातप्रतिषेधात्तिङन्तमुदात्तवत् । ननु तिङ्ग्रहणं व्यर्थम् । न च तिङन्ते यथा स्यात् मन्द्रशब्दे मा भूत् 'आमन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि' इति मन्द्रशब्दो रक्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्त इति वाच्यम् । 'यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञाः' इति वचनात् स्वसंबन्धिनमाक्षिपतीति क्रियावाचिन्येवोदात्तवति भविष्यति । न च कृदन्तेऽतिप्रसङ्गः । तत्र कृत्स्वरथाथादिस्वरगतिस्वरेषु कृतेषु शेषनिघातेन गतिर्निहन्यत एव । तस्मान्नार्थस्तिङ्ग्रहणेनेत्याशङ्कयाह—**तिङ्ग्रहणमिति** । परिमाणमियत्ता । परिमाणार्थत्वमेव स्पष्टयति—**अन्यथाहीति** । अक्रियमाणे तिङ्ग्रहणे धातुरेव क्रियावाचित्वाद्गतिसंज्ञानिमित्तमिति तत्रैवोदात्तवति निघातः स्यात् न प्रत्यये, तिङ्ग्रहणे कृते तु यं धातुं प्रति गतित्वं तद्घटके तिङन्ते उदात्तवति परे इत्यर्थो जायते, तेन यत्प्रकरोतीत्यादौ धातोः शेषनिघातेनानुदात्तत्वेऽपि तिङन्तस्य उप्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तत्वाद्गतेर्निघातः सिद्ध इत्याहुः । **प्रपचतीति** । 'तिङ्ङतिङः' इति निघातः । इति सुबोधिन्यां तिङन्तस्वराः ।

स्वरसंचारप्रकारः । ३४ ।

अथ वैदिकवाक्येषु स्वरसंचारप्रकारः कथ्यते । अग्निमीळे इति प्रथमा ऋक् । तत्राग्निशब्दोऽव्युत्पत्तिपक्षे (फि०) 'फिषः' इत्यन्तोदात्त इति माधवः । वस्तुतस्तु घृतादित्वात् । व्युत्पत्तौ तु निःप्रत्ययस्वरेण । अम् सुप्त्वादनुदात्तः । 'अमि पूर्वः' (१९४) इत्येकादेशस्तु 'एकादेश उदात्तेन' (३६५८) इत्युदात्तः । ईळे । 'तिङ्ङतिङः' (३९३५) इति निघातः । संहितायां 'उदात्तादनुदात्तस्य' (३६६०) इतीकारः स्वरितः । 'स्वरितात्संहितायाम्' (३६६८) इति ळे इत्यस्य प्रचयापरपर्याया एकश्रुतिः । पुरःशब्दोऽन्तोदात्तः । 'पूर्वाधरावराणाम्' (१९७५) इत्यसिप्रत्ययस्वरात् । हितशब्दोऽपि धाञो निष्ठायां 'दधातेर्हिः' (३०७६) इति ह्यादेशे प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । 'पुरोऽव्ययम्' (७६८) इति संज्ञायां 'कुगति' (७६१) इति समासे समासान्तोदात्ते 'तत्पुरुषे तुल्यार्थे' (३७३६) इत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे 'गतिकारकोपपदात्कृत्' (३८७३) इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे थाथादिस्वरे च पूर्वपूर्वोपमर्देन प्राप्ते 'गतिरनन्तरः' (३७८३) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । पुरःशब्दोकारस्य संहितायां प्रचये प्राप्ते 'उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः' (३६६९) इत्यनुदात्ततरः । यज्ञस्य । नङः प्रत्ययस्वरः । विभक्तेः सुप्त्वादनुदात्तत्वे स्वरितत्वम् । देवम् । पचाद्यच् । फिट्स्वरेण प्रत्ययस्वरेण वान्तोदात्तः । ऋत्विक्शब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । होतृशब्दस्तृन्प्रत्ययान्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । रत्नशब्दो (फि०) 'नब्विषयस्य' इत्याद्युदात्तः । रत्नानि दधातीति रत्नधाः । समासस्वरेण कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण वान्तोदात्तः । तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वे स्वरितप्रचयावित्यादि यथाशास्त्रमुन्नेयम् ॥ इति स्वरसंचारः ।

इत्थं वैदिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ।
तदस्तु प्रीतये श्रीमद्भवानीविश्वनाथयोः ॥ १ ॥

इति सिद्धान्तकौमुद्यां श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां
वैदिकस्वरप्रक्रिया ॥

इळे इति । ईड स्तुतौ लडुत्तमैकवचनम् । इट् टेरेत्वं द्वयोश्चास्य स्वरयोरिति प्रातिशाख्येन ळः । **यज्ञस्येति** । 'यजयाच–' इति यजेर्नङ् विभक्तेः सुप्त्वादनुदात्तत्वे स्वरितत्वमिति । **स्वरितत्वमिति** । स्वरितो वानुदात्त इत्यनेन । **ऋत्विगिति** । ऋतावुपपदे यजेः किन् ऋत्विगित्यनेन 'वचिस्वपि–' इति संप्रसारणम् । **नब्विषयस्येति** । इसन्तवर्जितस्य नित्यनपुंसकस्यादिरुदात्त इति सूत्रार्थः ।

इति स्वरसंचारः ।

इति श्रीमन्मौनिकुलतिलकायमानश्रीगोवर्धनभट्टात्मजरघुनाथात्मजेन जयकृष्णेन कृतायां सुबोधिन्याख्यायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां वैदिकस्वरप्रक्रिया ।

भैरवमिश्रकृतव्याख्यासंवलिता

सिद्धान्तकौमुदी।

लिङ्गानुशासनम् । ३५ ।

स्त्र्यधिकारः ।

(१) **लिङ्गम्** । (२) **स्त्री** । अधिकारसूत्रे एते । (३) **ऋकारान्ता मातृदुहितृस्वसृयातृननान्दरः** । ऋकारान्ता एते पञ्चैव स्त्रीलिङ्गाः । स्वस्रादिपञ्चकस्यैव ङीब्निषेधेन कर्त्रीत्यादेर्ङीपा ईकारान्तत्वात् । तिसृचतस्रोस्तु स्त्रियामादेशतया विधानेऽपि प्रकृत्योस्त्रिचतुरोर्ऋदन्तत्वाभावात् । (४) **अन्यूप्रत्ययान्तो धातुः** । अनिप्रत्ययान्त ऊप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात् ।

श्रीः । मूले, **अधिकारसूत्रे एते इति** । उभयोरधिकारसूत्रत्वेऽपि 'लिङ्गमित्याशास्त्रसमाप्तेः,' द्वितीयस्तु 'ताराधारा-' इति यावदिति विवेकः । अत्रापि लिङ्गं शास्त्रीयं प्रागुक्तमेव विवक्षितम् । तच्चार्थनिष्ठं तच्छब्दप्रतिपाद्यम् । तत्रायं विशेषः । शब्दशक्तिस्वभावेन कस्यचित्सर्वलिङ्गप्रतिपादकता, कस्यचिदेकलिङ्गप्रतिपादकता, कस्यचिद्द्विलिङ्गयुक्तार्थप्रतिपादकता चेति । यद्यपि शब्दानामर्थानां चानन्त्यात्प्रातिस्विकरूपेण तेषां ज्ञानं योगिनां युक्तयुञ्जानत्वेन व्यवहारयोग्यानामेव संभवति न त्वस्मदादीनामज्ञानाम्, तथाप्यस्मदाद्युद्देशेन शास्त्रप्रवृत्तेर्यथा लघुनोपायेनास्मदादीनां ज्ञानं संभवेत्तथाह—**ऋकारान्ता इत्यादिना** । स्त्रीति पदमेषु सूत्रेषु संबध्यते । तच्च भावप्रधाननिर्देशेन स्त्रीत्वपरम् । तस्य लिङ्गपदेन बहुव्रीहिसमासे स्त्रीलिङ्गा इति सामानाधिकरण्येन व्यवहारः । मात्रादिशब्दानां विशेषत उपादानात्पञ्चेति लब्धम् । अवधारणस्य तु यथा लाभस्तं प्रकारमाह—**स्वस्रादिपञ्चकस्यैवेति** । **ङीन्निषेधेनेति** । 'न षट्स्वस्रादिभ्यः' इति सूत्रेण ङीपो निषेधेन । **कर्त्रीत्यादेरिति** । अनेन कर्तृपदेन यौगिकाः शब्दा ऋकारान्ताः परिग्राह्याः । रूढस्य क्रोष्टृप्रभृतिशब्दस्यादिना परिग्रहः । नच सप्तैवेति वक्तव्ये पञ्चैवेति नियमानुपपत्तिरिति वाच्यम् । आदेशत्वानाक्रान्ताः पञ्चैवेत्यर्थात् । यद्यपि भाष्यसंमते 'तृज्वत्क्रोष्टुः' इत्यादित्रिसूत्र्याः प्रयोगनियमार्थत्वपक्षे स्त्रियां प्रवर्तमानस्य क्रोष्टृशब्दस्यादेशत्वानाक्रान्तत्वम्, तथापि परिनिष्ठिते शब्देऽयमीकारान्त एव प्रयुज्यत इति भावः । 'उणादयो बहुलम्' इति संगृहीतसाधुत्वकानां व्युत्पन्नत्वं शास्त्रान्तरे प्रसिद्धमिति तदभिप्रायेणाह—**अन्यू इत्यादि** । अवनिः ।

अवनि। चमूः। प्रत्ययग्रहणं किम्। देवयतेः क्विप् द्यूः। विशेष्यलिङ्गः। (५) **अशनिभरण्यरणयः पुंसि च**। इयमयं वा अशनिः। (६) **मिन्यतः**। मिप्रत्ययान्तो निप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात्। भूमिः। ग्लानिः। (७) **वह्निवृष्ण्यग्नयः पुंसि**। पूर्वस्यापवादः। (८) **श्रोणियोन्यूर्मयः पुंसि च**। इयमयं वा श्रोणिः। (९) **क्तिन्नन्तः**। स्पष्टम्। कृतिरित्यादि। (१०) **ईकारान्तश्च**। ईप्रत्ययान्तः स्त्री स्यात्। लक्ष्मीः। (११) **ऊङाबन्तश्च**। कुरूः। विद्या। (१२) **य्वन्तमेकाक्षरम्**। श्रीः। भूः। एकाक्षरं किम्। पृथुश्रीः। (१३) **विंशत्यादिरानवतेः**। इयं विंशतिः। त्रिंशत्। चत्वारिंशत्। पञ्चाशत्। षष्टिः। सप्ततिः अशीतिः। नवतिः। (१४) **दुन्दुभिरक्षेषु**। इयं दुन्दुभिः। अक्षेषु किम्। अयं दुन्दुभिर्वाद्यविशेषोऽसुरो वेत्यर्थः। (१५) **नाभिरक्षत्रिये**। इयं नाभिः। (१६) **उभावप्यन्यत्र पुंसि**। दुन्दुभिर्नाभिश्चोक्त-

---

'अर्तिसृधृधम्यम्यश्यवितृभ्योऽनिः' इत्यनिः। **चमूरिति**। 'कृषिचमितनिधनिसर्जिभ्य ऊः' इत्यूः। द्यूः। अत्र वकारस्य 'च्छ्वोः—' इत्यूठ्। **अशनिभर**। पूर्वसूत्रापवादोऽयम्। **मिन्यन्तः**। भूमिः। 'नियो मिः' इत्यतो मिरित्यनुवर्त्य विहितो 'भुवः कित्' इति निः। ग्लानिः। 'वहिश्रिश्रुयुदुग्लाहात्वरिभ्यो नित्' इति निः। वह्न्यादिशब्दानां निप्रत्ययान्तत्वेन स्त्रीत्वे प्राप्ते आह—**वह्निवृष्णि**। वृष्णिः। 'सृवृषिभ्यां कित्' इति निः। अग्निः। 'अङ्गेर्नलोपश्च' इति निः। **श्रोणियोन्यू**। श्रोणिः। योनिः। 'वहिश्रि—' इतीनिः। ऊर्मिः। 'अर्तेरुच्च' इति निः।

ईकारान्तश्च। अत्र ईकारः प्रत्यय एव पूर्वोत्तरसाहचर्यात्। **लक्ष्मीरिति**। अत्र 'लक्षेर्मुट् च' इति सूत्रे 'अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः' इत्यत ईरित्यस्यानुवृत्त्या। तेनेकारः प्रत्ययः। एवमव्यादिधातुभ्य ईकारप्रत्ययेऽपि स्त्रीत्वम्। तद्यथा अवीर्नारी रजस्वला, तरीर्नौस्तरी धूमः, तन्त्रीर्वीणादेर्गुणः। नच 'यापोः किद्द्वे च' इति सूत्रविहितेकारान्तस्यापि स्त्रीत्वापत्तिरिति वाच्यम्। पुंस्त्वाधिकारोक्तेन 'योपधः' 'पोपधः' इत्याभ्यां परत्वाद्बाधात्। यूप इत्यादौ प्रथमस्य समय इत्यादौ द्वितीयस्य चारितार्थ्यात्। एवं च पपी ययीशब्दस्य पुंस्त्वेऽपि न क्षतिः। **ऊङाबन्तश्च**। 'ऊङुतः' इत्यूङ्। आब्ग्रहणेन टाप्डाप्चापां ग्रहणम्। **य्वान्तमेकाक्षरम्**। ईकारोऽत्र प्रत्ययः ऊकारसाहचर्यात्। **विंशत्यादिरानवतेरिति**। विंशत्यादयः 'पङ्क्तिविंशति—' इति सूत्रनिर्दिष्टाः। **दुन्दुभिरक्षेषु**। अक्षेषु बोधनीयेषु यः प्रयुज्यते इत्यर्थः। **नाभिरक्षत्रिये**। क्षत्रियभिन्ने यो नाभिशब्दः प्रयुज्यते स स्त्रियां स्यात्। **इयं नाभिरिति**। पुरुषावयवे इदम्। **उभावप्यन्यत्र पुंसि**। इदं स्पष्टार्थम्। पूर्वसूत्रयोः 'अक्षेष्वक्षत्रिये' इत्यभिधानेन सिद्धेः। **कथं तर्हीति**। अत्र यत्कोमलैरिति तदनुपपन्नम्। स्त्रीलिङ्गनाभिशब्दाविशेषण-

विषयादन्यत्र पुंसि स्तः। नाभिः क्षत्रियः। कथं तर्हि समुल्लसत्पङ्कजपत्रकोमलै-रुपाहितश्रीण्युपनीविनाभिभिरिति भारविः। उच्यते। दरभग्नैरित्यादाविव कोम-लैरिति सामान्ये नपुंसकं बोध्यम्। वस्तुतस्तु लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्ग-स्येति भाष्यात्पुंस्त्वमपीह साधु। अत एव नाभिर्मुख्यनृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान्। द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात् स्त्रियां कस्तूरिकामद इति मेदिनी। रभसोऽ-प्याह—मुख्यराट्क्षत्रिये नाभिः पुंसि प्राण्यङ्गके द्वयोः। चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियां कस्तूरिकामद इति। एवमेवंविधेऽन्यत्रापि बोध्यम्। (१७) **तलन्तः।** अयं स्त्रियां स्यात्। शुक्लस्य भावः शुक्लता। ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मणता। ग्रामस्य समूहो ग्रामता। देव एव देवता। (१८) **भूमिविद्युत्सरिल्लतावनि-ताभिधानानि।** भूमिर्भूः। विद्युत्सौदामनी। सरिन्निम्नगा। लता वल्ली। वनिता योषित्। (१९) **यादो नपुंसकम्।** यादःशब्दः सरिद्वाचकोऽपि क्लीबं स्यात्। (२०) **भाःस्रुक्स्रग्दिग्उष्णिगुपानहः॥** एते स्त्रियां स्युः। इयं भा इत्यादि। (२१) **स्थूणोर्णे नपुंसके च।** एते स्त्रियां क्लीबे च स्तः। स्थूणा। स्थूणम्। ऊर्णा। ऊर्णम्। तत्र स्थूणा काष्ठमयी द्विकर्णिका। ऊर्णा तु मेषादिलोम (२२) **गृहशशाभ्यां क्लीबे।** नियमार्थमिदम्। गृहश-शपूर्वे स्थूणोर्णे यथासंख्यं नपुंसके स्तः। गृहस्थूणम्। शशोर्णं शशलोमनी-त्यमरः। (२३) **प्रावृड्विप्रुड्रुड्विट्त्विषः।** एते स्त्रियां स्युः। (२४) **दर्वि-विदिवेदिखनिशान्यश्रिवेशिकृष्योषधिकट्यङ्गुलयः।** एते स्त्रियां स्युः। पक्षे ङीप्। दर्वी। दर्विरित्यादि। (२५) **तिथिनाडिरुचिवीचिनालिधूलि-किकिकेलिच्छविरात्र्यादयः।** एते प्राग्वत्। इयं तिथिरित्यादि। अमर-स्त्वाह तिथयो द्वयोरिति। तथा च भारविः। तस्य भुवि बहुतिथास्तिथय इति।

त्वात्। **सामान्य इति।** लिङ्गविशेषाविवक्षया नपुंसकं कोमलैरिति प्रसाध्य तस्य नाभिशब्दार्थविशेषणत्वं स्वीकार्यम्। विशेष्यप्रतिपादकस्य यथा पुंस्त्वं तथास्यापि भविष्यतीत्याशयेन समाधानान्तरमाह—**वस्तुतस्त्विति।** 'चक्रमध्यक्षत्रिययोः' इत्यत्र चक्रमध्यं च क्षत्रियश्चेति द्वन्द्वः। अतएव 'प्राण्यङ्गके द्वयोः' इति संग-च्छते। **तलन्तः।** 'तस्य भावस्त्वतलौ' इति सूत्रविहिततल्प्रत्ययान्तः स्त्रियां स्यात्। **भूमिविद्युदिति।** अत्राभिधानशब्दो भूम्यादिशब्दे शक्यतावच्छेदकधर्मा-वच्छिन्नशक्तपरत्वेन प्रमेयशब्दव्यावृत्तिः। एवमन्यत्रापि बोध्यम्। **यादो नपुं-कम्।** पूर्वस्यापवादः। **स्थूणोर्णे नपुंसके च।** चकारेण स्त्रियामित्यस्यानुकर्ष-णार्थमस्यात्र लेखः। **प्रावृडिति।** स्त्रीशब्दस्य पूर्वत्र चानुकृष्टत्वेऽपि 'स्वरितेना-धिकारः' इत्यस्याधिकः कार इति व्याख्यानस्यापि प्रसिद्धत्वादत्र संबन्धः। **दर्विविदि।।** दर्विशब्दो 'दृदभ्यां विन्' इति विन्नन्तः, 'सर्वतोऽक्तिन्नर्था-

स्त्रीत्वे हि बहुतिथ्य इति स्यात्। श्रीहर्षश्च। निखिलास्विशि पौर्णिमातिथी-मिति। (२६) शष्कुलिराजिकुट्यशनिवर्तिभृकुटित्रुटिवलिपङ्क्तयः। एतेऽपि स्त्रियां स्युः। इयं शष्कुलिः। (२७) प्रतिपदापद्विपत्सम्पच्छरत्सं-सत्परिषदुषःसंवित्क्षुत्पुन्मुत्समिधः। इयं प्रतिपदित्यादि। उषा उच्छ-न्ती। उषाः प्रातरभिष्ठात्री देवता। (२८) आशीर्धूःपूर्गीर्द्वारः। इयमा-शीरित्यादि। (२९) अप्सुमनस्समासिकतावर्षाणां बहुत्वं च। अबा-दीनां पञ्चानां स्त्रीत्वं स्याद्बहुत्वं च। आप इमाः। स्त्रियः सुमनसः पुष्पम्। सुमना मालती जातिः। देववाची तु पुंस्येव। सुपर्वाणः सुमनसः। बहुत्वं प्रायिकम्। एका च सिकता तैलदाने असमर्थेति अर्थवत्सूत्रे भाष्यप्रयोगात्। 'समांसमां विजायते १८१३' इत्यत्र समायां समायामिति भाष्याच्च। 'विभाषाग्राधेट्' (२३७६) इति सूत्रे अघ्रासातां सुमनसाविति वृत्तिव्याख्यायां हरदत्तोऽप्येवम्। (३०) स्रक्त्वक्ज्योग्वाग्यवागूनौस्फिजः। इयं स्रक् त्वक् ज्योक् वाक् यवागूः नौः स्फिक्। (३१) तृटिसीमासंबध्याः। इयं तृटिः। सीमा। संबध्या। (३२) चुल्लिवेणिखार्यश्च। स्पष्टम्। (३३) ताराधाराज्योत्स्नादयश्च (३४) शलाका स्त्रियां नित्यम्। नित्यग्रहण-मन्येषां क्वचिद्व्यभिचारं ज्ञापयति॥ इति स्त्र्यधिकारः।

पुंलिङ्गाधिकारः।

(३५) पुमान्। अधिकारोऽयम्। (३६) घञबन्तः। पाकः। त्यागः। करः। गरः। भावार्थ एवेदम्। नपुंसकत्वविशिष्टे भावे क्तल्युड्भ्यां, स्त्रीत्वविशिष्टे तु क्तिन्नादिभिर्बाधेन परिशेषात्। कर्मादौ तु घञाद्यन्तमपि विशेष्यलिङ्गम्। तथा च भाष्यम्। संबन्धमनुवर्तिष्यत इति। (३७) घाजन्तश्च। विस्तरः। गोचरः। चयः। जय इत्यादि। (३८) भयलिङ्गभगपदानि नपुंसके। एतानि नपुंसके स्युः। भयम्। लिङ्गम्। भगम्। पदम्। (३९) नङन्तः।

दित्येके' इति विकल्पेन ङीप् दर्वी इति। **तिथिनाडि। एते प्राग्वदिति।** स्त्रियां स्युरित्यर्थः। **पुंस्येवेति।** देवासुरात्मेत्यनेन पुंस्त्वबोधकेन परत्वाद्बाधादिति भावः। **भाष्यप्रयोगादिति।** तेन भाष्येण 'अप्सुमनः' इति सूत्रनिर्दिष्टानां बहुत्वं प्रायिकमिति विकल्पेनान्यत्र बहुत्वाभावेऽपि न क्षतिः। **क्वचिद्व्यभिचारमिति।** तेन तिथिशब्दस्य पूर्वत्र यथा पुंस्त्वं प्रदर्शितं तथान्येषामन्यलिङ्गत्वेऽपि साधुत्वमिति सूचयति॥ इति लिङ्गानुशासने स्त्र्यधिकारः॥

भावार्थ एवेति। भावे यो घञ् तदन्तस्य पुंस्त्वमित्युक्तम्। एतल्लाभप्रकार-

नङ्प्रत्ययान्तः पुंसि स्यात् । यज्ञः । यत्नः । (४०) याच्ञा स्त्रियाम् । पूर्वस्यापवादः (४१) क्यन्तो घुः । किप्रत्ययान्तो घुः पुंसि स्यात् । आधिः । निधिः । उदधिः । कयन्तः किम् । दानम् । घुः किम् । जश्चिर्बीजम् । (४२) इषुधिः स्त्री च । इषुधिशब्दः स्त्रियां पुंसि च । पूर्वस्यापवादः । (४३) **देवासुरात्मस्वर्गगिरिसमुद्रनखकेशदन्तस्तनभुजकण्ठखड्गशरपङ्काभिधानानि।** एतानि पुंसि स्युः । देवाः सुराः । असुरा दैत्याः । आत्मा क्षेत्रज्ञः । स्वर्गो नाकः । गिरिः पर्वतः । समुद्रोऽब्धिः । नखः कररुहः । केशः शिरोरुहः । दन्तो दशनः । स्तनः कुचः । भुजो दोः । कण्ठो गलः । खड्गः करवालः । शरो मार्गणः । पङ्कः कर्दम इत्यादि । (४४) **त्रिविष्टपत्रिभुवने नपुंसके** । रपष्टम् । तृतीयं विष्टपं त्रिविष्टपम् । स्वर्गाभिधानतया पुंस्त्वे प्राप्ते अयमारम्भः । (४५) **द्यौः स्त्रियाम्** । द्योदिवोस्तन्त्रेणोपादानमिदम् । (४६) **इषुबाहू स्त्रियां च** । चात्पुंसि । (४७) **बाणकाण्डौ नपुंसके च** । चात्पुंसि । त्रिविष्टपेत्यादिचतुःसूत्री देवासुरेत्यस्यापवादः । (४८) **नान्तः** । अयं पुंसि । राजा । तक्षा । न च चर्मवर्मादिष्वतिव्याप्तिः मनूत्रयच्कोऽकर्तरीति नपुंसकप्रकरणे वक्ष्यमाणत्वात् । (४९) **क्रतुपुरुषकपोलगुल्फमेघाभिधानानि** । क्रतुरध्वरः । पुरुषो नरः । कपोलो गण्डः । गुल्फः प्रपदः । मेघो नीरदः । (५०) **अभ्रं नपुंसकम्** । पूर्वस्यापवादः । (५१) **उकारान्तः** । अयं पुंसि स्यात् । प्रभुः । इक्षुः । हनुर्हट्टविलासिन्यां नृत्यारम्भे गदे स्त्रियाम् । द्वयोः कपोलावयव इति मेदिनी । करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे इत्यमरः । एवंजातीयकविशेषवचनानाक्रान्तस्तु प्रकृतसूत्रस्य विषयः । उक्तं च । लिङ्गशेषविधिर्व्यापी विशेषैर्यद्यबाधित इति । एवमन्यत्रापि । (५२) **धेनुरज्जुकुहूसरयुतनुरेणुप्रियङ्गवः स्त्रियाम्** । (५३) **समासे रज्जुः पुंसि च** । कर्कटरज्ज्वा । कर्कटरज्जुना । (५४) **श्मश्रुजानुवसुस्वाद्व-**

माह--**नपुंसकेत्यादि** । भयलिङ्गत्यादि । पूर्वस्यापवादोऽयम् । **क्यन्तो घुः**। किप्रत्ययोऽन्तः परो यस्मात्तादृशो घुसंज्ञको धातुस्तद्घटितः पुमानित्यर्थः। **देवासुरा**। अत्र पङ्कशब्दान्तद्वन्द्वं कृत्वा तस्य षष्ठीसमासोऽभिधानशब्देन कर्तव्यः, अभिधानशब्दः करणल्युडन्तो वाचकशब्दपरः, तेन देवादिशब्दवाच्यतावच्छेदकेत्यादि पूर्ववद्बोध्यम् । शब्दस्वरूपापेक्षया च नपुंसकत्वम् । **त्रिविष्टप । स्वर्गाभिधानत्वात्त्वात्पुंस्त्वे प्राप्तेऽयमारम्भ इति** । अत एवाहामरसिंहः ‘ क्लीबे त्रिविष्टपम् ’ इति । **द्यौः स्त्रियाम्** । अस्य स्वर्गाभिधानत्वात्पुंस्त्वस्य पूर्वेण प्राप्तेरयमारम्भः । **इषुबाहू** । शरभुजपर्यायाविमौ । **बाणकाण्डौ** । शराभिधानोऽयम् । **नान्त इति** । नान्तप्रत्ययान्त इत्यर्थः । **अभ्रं नपुंसकमिति** । मेघाभिधानविषये पूर्वस्यापवाद इत्यर्थः । **लिङ्गशेषविधिरिति** । लिङ्गस्य शेषोऽवशेषस्तस्य विधिः

श्रुजतुत्रपुतालूनि नपुंसके। (५५) वसु चार्थवाचि। अर्थवाचीति किम्। वसुर्मयूखाग्निधनाधिपेषु। (५६) मद्गुमधुसीधुशीधुसानुकमण्डलूनि नपुंसके च। चात्पुंसि। अयं मद्गुः। इदं मद्गु। (५७) रुत्वन्तः। मेरुः। सेतुः। (५८) दारुकशेरुजतुवस्तुमस्तूनि नपुंसके। रुत्वन्त इति पुंस्त्वस्यापवादः। इदं दारु। (५९) सक्तुर्नपुंसके च। चात्पुंसि। सक्तुः। सक्तु। (६०) प्राग्रश्मेरकारान्तः। रश्मिर्दिवसाभिधानमिति वक्ष्यति। प्रागेतस्मादकारान्त इत्यधिक्रियते। (६१) कोपधः। कोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात्। स्तबकः। कल्कः। (६२) चिबुकशालूकप्रातिपदिकांशुकोल्मुकानि नपुंसके। पूर्वसूत्रापवादः। (६३) कण्टकानीकसरकमोदकचषकमस्तकपुस्तकतडाकनिष्कशुष्कवर्चस्कपिनाकभाण्डकपिण्डककटकशण्डकपिटकतालकफलकपुलाकानि नपुंसके च। चात्पुंसि। अयं कण्टकः। इदं कण्टकमित्यादि। (६४) टोपधः। टोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात्। घटः। पटः। (६५) किरीटमुकुटललाटवटवीटशृङ्गाटकराटलोष्टानि नपुंसके। किरीटमित्यादि। (६६) कुटकूटकपटकवाटकर्पटनटनिकटकीटकटानि नपुंसके च। चात्पुंसि। कुटः कुटमित्यादि। (६७) णोपधः। णोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात्। गुणः। गणः। पाषाणः। (६८) ऋणलवणपर्णतोरणरणौष्ण्यानि नपुंसके। पूर्वसूत्रापवादः। (६९) कार्षापणस्वर्णसुवर्णव्रणचरणवृषणविषाणचूर्णतृणानि नपुंसके च। चात्पुंसि। (७०) थोपधः। रथः। (७१) काष्ठपृष्ठसिक्थोक्थानि नपुंसके। इदं काष्ठमित्यादि। (७२) काष्ठा दिगर्था स्त्रियाम्। इमाः काष्ठाः। (७३) तीर्थप्रोथयूथगाथानि नपुंसके च। चात्पुंसि। अयं तीर्थः। इदं तीर्थम्। (७४) नोपधः। अदन्तः पुंसि। इनः। फेनः। (७५) जघनाजिनतुहिनकाननवनवृजिनविपिनवेतनशासनसोपानमिथुनश्मशानरत्ननिम्नचिह्नानि नपुंसके। पूर्वस्यापवादः। (७६) मानयानाभिधाननलिनपुलिनोद्यानशयनासनस्थानचन्दनालानसमानभवनवसनसंभावनविभावनविमानानि नपुंसके च। चात्पुंसि। अयं मानः। इदं मानम्। (७७) पोपधः। अदन्तः पुंसि। यूपः। दीपः। (७८) पापरूपोडुपतल्पशिल्पपुष्पशष्पसमीपान्तरीपाणि नपुंसके। इदं पापमित्यादि। (७९) शूर्पकुतपकुणपद्वीपविटपानि नपुं-

---

व्यापी काण्डत्रयस्य विधिव्यापी काण्डत्रयस्य व्यापको यदि विशेषशास्त्रेण बाधितो न स्यादित्यर्थः। नपुंसके चेति। चात्पुंसि। वसु चार्थवाचि। अर्थवाची वसुशब्दो नपुंसके च द्रष्टव्यः। रुत्वन्तः। उकारो नकारेत्संज्ञकः। मेरुः। सेतुरित्यत्र सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन् इति तुन्। सूर्यवाचकः प्रथमः। दारुकशेरु। जत्वादित्वाद्रुप्रत्ययान्ता एते। कंसं चाप्राणिनि। कंसमिति शब्दस्य

सके च । अथ शूर्पः । इदं शूर्पमित्यादि । (८०) भोपधः । स्तम्भः । (८१) तलभं नपुंसकम् । पूर्वस्यापवादः । (८२) जृम्भं नपुंसके च । जृम्भम् । जृम्भः । (८३) मोपधः । सोमः । भीमः । (८४) रुक्मसिध्मयुग्मेध्मगुल्माध्यात्मकुङ्कुमानि नपुंसके । इदं रुक्ममित्यादि । (८५) संग्रामदाडिमकुसुमाश्रमक्षेमक्षौमहोमोद्दामानि नपुंसके च । चात्पुंसि । अयं संग्रामः । इदं संग्रामम् । (८६) योपधः । समयः । हयः । (८७) किसलयहृदयेन्द्रियोत्तरीयाणि नपुंसके । स्पष्टम् । (८८) गोमयकषायमलयान्वयाव्ययानि नपुंसके च । गोमयः । गोमयम् । (८९) रोपधः । क्षुरः । अङ्कुरः । (९०) द्वाराग्रस्फारतक्रवक्रवप्रक्षिप्रक्षुद्रनारतीरदूरकृच्छ्ररन्ध्राश्रश्वभ्रभीरगभीरक्रूरविचित्रकेयूरकेदारोदराजस्रशरीरकन्दरमन्दारपञ्जराजरजठराजिरवैरचामरपुष्करगह्वरकुहरकुटीरकुलीरचत्वरकाश्मीरनीराम्बरशिशिरतन्त्रयन्त्रनक्षत्रक्षेत्रमित्रकलत्रचित्रमूत्रसूत्रवक्त्रनेत्रगोत्राङ्गुलित्रभलत्रशस्त्रशास्त्रवस्त्रपत्रपात्रच्छत्राणि नपुंसके । इदं द्वारमित्यादि । (९१) शुक्रमदेवतायाम् । इदं शुक्रं रेतः (९२) चक्रवज्रान्धकारसारावारपारक्षीरतोमरशृङ्गारभृङ्गारमन्दारोशीरतिमिरशिशिराणि नपुंसके च । चात्पुंसि । चक्रः । चक्रमित्यादि । (९३) षोपधः । वृषः । वृक्षः । (९४) शिरीषर्जीषाम्बरीषपीयूषपुरीषकिल्बिषकल्माषाणि नपुंसके । (९५) यूषकरीषमिषविषवर्षाणि नपुंसके च । चात्पुंसि । अयं यूषः । इदं यूषमित्यादि । (९६) सोपधः । वत्सः । वायसः । महानसः । (९७) पनसबिसबुससाहसानि नपुंसके । (९८) चमसांसरसनिर्यासोपवासकार्पासवासमासकासकांसमांसानि नपुंसके च । इदं चमसम् । अयं चमस इत्यादि । (९९) कंसं चाप्राणिनि । कंसोऽस्त्री पानभाजनम् । प्राणिनि तु कंसो नाम कश्चिद्राजा । (१००) रश्मिदिवसाभिधानानि । एतानि पुंसि स्युः । रश्मिर्मयूखः दिवसो घस्रः । (१०१) दीधितिः स्त्रियाम् । पूर्वस्यापवादः । (१०२) दिनाहनी नपुंसके । अयमप्यपवादः (१०३) मानाभिधानि । एतानि पुंसि स्यु । कुडवः प्रस्थः । द्रोणाढकौ नपुंसके च । इदं द्रोणम् । अयं द्रोणः । (१०५) खारीमानिके स्त्रियाम् । इयं खारी । इयं मानिका । (१०६) दाराक्षतलाजासूनां बहुत्वं च । इमे दाराः । (१०७)

निर्देशात् ' नपुंसके च ' इत्यस्य संबन्धः । अप्राणिनि वाच्ये कंसशब्द इत्यर्थः । **दिनाहनी** । दिवसाभिधानाविमौ । **खारीमानिके** । मानाभिधानत्वात्पुंस्त्वे प्राप्तेऽस्यारम्भः । **बहुत्वं चेति** । चकारः पुंस्त्वस्य समुच्चायकः । **नाञ्यपजन्मोपपदानि प्रणाङ्गपदानि** । अत्रोपपदशब्दः पूर्वपदपरो न तु ' तत्रोपपदम्– ' इति

नाडयपजनोपपदानि व्रणाङ्गपदानि। यथासंख्यं नाडयाद्युपपदानि व्रणादीनि पुंसि स्युः। अयं नाडीव्रणः। अपाङ्गः। जनपदः। व्रणादीनामुभयलिङ्गत्वेऽपि क्लीबत्वानिवृत्त्यर्थं सूत्रम्। (१०८) मरुद्गरुत्तरद्दृत्विजः। अयं मरुत्। (१०९) ऋषिराशिदृतिग्रन्थिक्रिमिध्वनिबलिकौलिमौलिरविकविकपिमुनयः। एते पुंसि स्युः। अयमृषिः। (११०) ध्वजगजमुञ्जपुञ्जाः। एते पुंसि। (१११) हस्तकुन्तान्तव्रातवातदूतधूतसूतचूतमुहूर्ताः। एते पुंसि। अमरस्तु मुहूर्तोऽस्त्रियामित्याह। (११२) षण्डमण्डकरण्डभरण्डवरण्डतुण्डगण्डमुण्डपाषण्डशिखण्डाः। अयं षण्डः। (११३) वंशांशपुरोडाशाः। अयं वंशः। पुरो दाश्यते पुरोडाशः। कर्मणि घञ्। भवव्याख्यानयोः प्रकरणे 'पौरोडाशपुरोडाशात्ष्ठन्' (१४४६) इति विकारप्रकरणे 'व्रीहेः पुरोडाशे' (१५२८) इति च निपातनात्प्रकृतसूत्र एव निपातनाद्वा दस्य डत्वम्। पुरोडाशभुजामिष्टमिति माघः। (११४) ह्रदकन्दकुन्दबुद्बुदशब्दाः। अयं ह्रदः। (११५) अर्घपथिमथ्यृभुक्षिस्तम्बनितम्बपूगाः। अयमर्घः। (११६) पल्लवपल्वलकफरेफकटाहनिर्व्यूहमठमणितरङ्गतुरङ्गगन्धमृदङ्गसङ्गसमुद्गपुङ्खाः। अयं पल्लवः इत्यादि। (११७) सारथ्यतिथिकुक्षिबस्तिपाण्यञ्जलयः। एते पुंसि। अयं सारथिः। इति पुंलिङ्गाधिकारः।

नपुंसकाधिकारः।

(११८) नपुंसकम्। अधिकारोऽयम् (११९) भावे ल्युडन्तः। हसनम्। भावे किम्। पचनोऽग्निः। इध्मप्रव्रश्चनः कुठारः। (१२०) निष्ठा च। भावे या निष्ठा तदन्तं क्लीबं स्यात्। हसितम्। गीतम्। (१२१) त्वष्यञौ तद्धितौ। शुक्लत्वम्। शौक्ल्यम्। ष्यञः षित्वसामर्थ्यात्पक्षे स्त्रीत्वम्। चातुर्यम्। चातुरी।

तत्संज्ञकपरः। तस्य प्राप्त्यभावात्। क्लीबत्वनिवृत्त्यर्थमिति। नपुंसकाधिकारे 'मुखनयन' इत्यादिवक्ष्यमाणसूत्रेण बिवराभिधानत्वेन क्लीबत्वं प्राप्तं तन्निवृत्त्यमित्यर्थः। अमरास्त्विति। एवं च तन्मतेऽर्धर्चादिष्वयं द्रष्टव्यः।

इति लिङ्गानुशासने पुंलिङ्गाधिकारः।

भावे ल्युडन्तः। इदं च सूत्रं यद्यपि 'नपुंसके भावे क्तः' 'ल्युट् च' इत्यनेन गतार्थं तथापि स्पष्टार्थमुपात्तम्। एवमन्तग्रहणं चेति बोध्यम्। इध्मप्रव्रश्चन इति। अत्र करणे ल्युट्। निष्ठा च। अत्र निष्ठापदं क्तस्य बोधकम्। इदमपि सूत्रं 'नपुंसके भावे क्तः' इत्यनेन गतार्थम्। प्रत्ययग्रहणे तदन्तस्य ग्रहणम्। त्वष्यञौ तद्धितौ। भावे इत्यनुवर्तते। यद्यपि 'तस्य भावः—' इति सूत्रे भाव-

सामग्र्यम्। सामग्री। औचित्यम्। औचिती। (१२२) **कर्मणि च ब्राह्मणादिगुणवचनेभ्यः**। ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मण्यम्। (१२३) **यद्यढ्यगञ्ञणवुञ्छाश्च भावकर्मणि**। एतदन्तानि क्लीबानि। 'स्तेनाद्यन्नलोपश्च' (१७९०)। स्तेयम्। 'सख्युर्यः' (१७९१)। सख्यम्। 'कपिज्ञात्योर्ढक्' (१७९२)। कापेयम्। 'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्' (१७९३)। आधिपत्यम्। 'प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ्' (१७९४)। औष्ट्रम्। 'हायनान्तयुवादिभ्योऽण्' (१७९५)। द्वैहायनम्। 'द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यो वुञ्' (१७९८)। पितापुत्रकम्। 'होत्राभ्यश्छः' (१८००)। अच्छावाकीयम्। 'अव्ययीभावः' (६५६) अधिस्त्रि। (१२४) **द्वन्द्वैकत्वम्**। पाणिपादम्। (१२५) **अभाषायां हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च**। स्पष्टम्। (१२६) **अनञ्कर्मधारयस्तत्पुरुषः**। अधिकारोऽयम्। (१२७) **अनल्पे छाया**। शरच्छायम्। (१२८) **राजाऽमनुष्यपूर्वा सभा**। इनसभमित्यादि (१२९) **सुरासेनाच्छायाशालानिशा स्त्रियां च**। (१३०) **परवत्**। अन्यस्तत्पुरुषः परवल्लिङ्गः स्यात्। रात्राह्नाहाः पुंसि। (१३१) **अपथपुण्याहे नपुंसके**। (१३२) **संख्यापूर्वा रात्रिः**। त्रिरात्रम्। संख्यापूर्वेति किम्। सर्वरात्रः। (१३३) **द्विगुः स्त्रियां च**। व्यवस्थया। पञ्चमूली। त्रिभुवनम्। (१३४) **इसुसन्तः**। हविः। धनुः। (१३५) **अर्चिः स्त्रियां च**। इसन्तत्वेऽपि अर्चिः। स्त्रियां नपुंसके च स्यात्। इयमिदं वा अर्चिः। (१३६) **छर्दिः स्त्रियामेव**। इयं छर्दिः। छद्यतेऽनेनेति छादेश्चुरा-

---

शब्दः प्रकृतिजन्यबोधीयप्रकारताश्रयधर्मपरः। 'भावे ल्युडन्तः' इत्यत्र तु भावशब्दो भावनाबोधक इति भेदस्तथापीह भावशब्दः शब्दाधिकारेणान्यार्थको द्रष्टव्यः। **कर्मणि च**। चाद्भावे। त्वष्यञ्विधावनुवर्तते। **स्तेनाद्यन्नलोपश्चेति**। यद्यपीदं सूत्रं प्राग्व्याख्यातमेव तथापीतः प्रभृति कथितनपुंसकत्वस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमिहोपादानमिति बोध्यम्। **द्वन्द्वैकत्वमिति**। 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य-' इत्यादिना येषां द्वन्द्वानामेकवद्भावो भवति ते द्वन्द्वा नपुंसकत्वाभिधायका बोध्या इत्यर्थः। **अभाषायामिति**। इदमपि सूत्रं 'हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च छन्दसि' इति सूत्रे छन्दसीत्युपादानेन गतार्थम्। हेमन्तशिशिरावित्यत्र तु निर्देशादेव पुंस्त्वप्रतिपादकता बोध्या। **स्त्रियां चेति**। चेन नपुंसकमित्यनुकर्षः। 'विभाषा सेना-' इति विभाषापदोपादानेनेदमपि गतार्थम्। **परवदिति**। 'परवल्लिङ्गं-' इति सूत्रोपात्त इत्यर्थः। परवदिति सूत्रस्य स्मारकमिह परवदिति, नत्विदमपूर्वम्। तत्पुरुष इति द्वन्द्वस्याप्युपलक्षणम्। **संख्यापूर्वा रात्रिः**। 'संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम्' इत्यस्यानुवादः। **द्विगुः स्त्रियां चेति**। चान्नपुंसकमिति संबध्यते। इदमपि 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः' 'पात्राद्यन्तस्य न' इत्यनेन गतार्थम्। अतएवाह—**व्यवस्थयेति**। **इसुसन्तः**। 'अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिः',

दिषद्यन्ताच्चेत्युचीत्यादिना इस्। इस्मन्नित्यादिना ह्रस्वः। पटलं छदिरित्यमरः। तत्र पटलसाहचर्याच्छदिषः क्लीबतां वदन्तोऽमरव्याख्यातार उपेक्ष्याः। (१३७) **मुखनयनलोहवनमांसरुधिरकार्मुकविवरजलहलधनान्नाभिधानानि** । एतेषामभिधायकानि क्लीबे स्युः । मुखमाननम् । नयनं लोचनम्। लोहं कालम्। वनं गहनम्। मांसमामिषम्। रुधिरं रक्तम्। कार्मुकं शरासनम्। विवरं बिलम्। जलं वारि। हलं लाङ्गलम्। धनं द्रविणम्। अन्नमशनम्। अस्यापवादानाह त्रिसूत्र्या। (१३८) **सीरार्थौदनाः पुंसि** । (१३९) **वक्त्रनेत्रारण्यगाण्डीवानि पुंसि च**। वक्त्रो वक्त्रम्। नेत्रो नेत्रम्। अरण्योऽरण्यम्। गाण्डीवो गाण्डीवम्। (१४०) **अटवी स्त्रियाम्**। (१४१) **लोपधः**। कुलम्। कूलम्। स्थलम्। (१४२) **तूलोपलतालकुसूलतरलकम्बलदेवलवृषलाः पुंसि**। अयं तूलः। (१४३) **शीलमूलमङ्गलसालकमलतलमुसलकुण्डलपललमृणालवालनिगलपलालबिडालखिलशूलाः पुंसि च**। चात् क्लीबे। शीलं शीलः इत्यादि। (१४४) **शतादिः संख्या**। शतम्। सहस्रम्। शतादिरिति किम्। एको द्वौ बहवः। संख्येति किम्। शतशृङ्गो नाम पर्वतः। (१४५) **शतायुतप्रयुताः पुंसि च**। अयं शतः। इदं शतमित्यादि। **लक्षा कोटिः स्त्रियाम्**। इयं लक्षा। इयं कोटिः। वा लक्षा नियुतं च तदित्यमरात् क्लीबेऽपि लक्षम् (१४७) **शङ्कुः पुंसि**। (१४८) **सहस्रः क्वचित्**। अयं सहस्रः। इदं सहस्रम्। (१४९) **मन्द्व्यच्कोऽकर्तरि**। मन्प्रत्ययान्तो द्व्यच्कः क्लीबः स्यान्न तु कर्तरि। वर्म। चर्म। द्व्यच्कः किम्।

'जनेरुसिः' एतयोरुपात्ताविति। **छदिः स्त्रियामेवेति**। यद्यपि छदिरित्यस्येसन्तत्वेन नपुंसकत्वे प्राप्ते विशेषोपादानेन स्त्रियामित्यनेनैव नित्यस्त्रीत्वलाभे सिद्धे एवकारो व्यर्थः, तथापि 'पटलं छदिः' इत्यमरग्रन्थदर्शनेन साहचर्यान्नपुंसकत्वमपीति भ्रान्तिः स्यात्तन्निवारणार्थेवकारः। अत एव वक्ष्यति--**अमरव्याख्यातार इति**। **अस्येति** 'मुखनयन–' इति सूत्रस्य। **सीरार्थौदनाः**। सीरशब्दो हलाभिधानः। अर्थशब्दस्तु धनशब्दस्य पर्यायः। ओदनशब्दोऽन्नवाची। भिस्साभिस्सटाशब्दौ तु दग्धान्नपराविति तयोः स्त्रीत्वेऽपि न क्षतिरिति। **अटवी स्त्रियाम्**। अयं वनाभिधानः। **संख्येति**। संख्यावाचीत्यर्थः। **शतायुत**। अयं शतशब्दोऽनन्तवाची। 'शतादिः–' इति पूर्वसूत्रापवादोऽयम्।

लक्षाकोटी। एतयोरपि संख्यावाचकत्वान्नपुंसकत्वे प्राप्ते इदम्। **क्लीबेऽपीति**। एवं चायमर्धर्चादिषु द्रष्टव्यः। **शङ्कुः पुंसि**। अस्य शङ्कुशब्दस्य संख्याविशेषवाचकत्वात् 'शतादिः संख्या' इति नपुंसकत्वे प्राप्तेऽस्यारम्भः। **सहस्रः क्वचिदिति**। क्वचिदिति अर्थविशेष इत्यर्थः। 'सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः

अणिमा । महिमा । अकर्तरि किम् । ददाति इति दामा । (१५०) **ब्रह्मन्। पुंसि च** । अयं ब्रह्मा । इदं ब्रह्म । (१५१) **नामरोमणी नपुंसके** । मनन्तस्य इत्यस्यायं प्रपञ्चः । (१५२) **असन्तो द्व्यच्कः** । यशः । मनः । तपः । द्व्यच्कः किम् । चन्द्रमाः। (१५३) **अप्सराः स्त्रियाम्** । एता अप्सरसः । प्रायेणायं बहुवचनान्तः। (१५४) **त्रान्तः** । पत्रम् । छत्रम् । (१५५) **यात्रामात्राभस्त्रादंष्ट्रावरत्राः स्त्रियामेव** (१५६) **भृत्रामित्रछात्रपुत्रमन्त्रवृत्रमेढ्रोष्ट्राः पुंसि** । अयं भृत्रः । न मित्रममित्रः । तस्य मित्राण्यमित्रास्ते इति भावः । स्यातामभित्रौ मित्रे चेति च । यत्तु द्विषोऽमित्र इति सूत्रे हरदत्तेनोक्तम् । अमेर्द्विषदित्यौणादिक इत्रच् । अमेरमित्रम्। मित्रस्य व्यथयेदित्यादौ मध्योदात्तस्तु चिन्त्यः । नञ्समासेऽप्येवम् । परवल्लिङ्गतापि स्यादिति तु तत्र दोषान्तरमिति तत्प्रकृतसूत्रापर्यालोचनमूलकम्। स्वरदोषोद्भावनमपि नञो जरमरमित्रमृता इति षाष्ठसूत्रास्मरणमूलकमिति दिक् । (१५७) **पत्रपात्रपवित्रसूत्रच्छत्राः पुंसि च** । (१५८) **बलकुसुमशुल्बपत्तनरणाभिधानानि** । बलं वीर्यम् । (१५६) **पद्मकमलोत्पलानि पुंसि च** । पद्मादयः शब्दाः कुसुमाभिधायित्वेऽपि द्विलिङ्गाः स्युः । अमरोऽप्याह वा पुंसि पद्मं नलिनमिति । एवं चार्धर्चादिसूत्रे तु जलजे पद्मं नपुंसकमेवेति वृत्तिग्रन्थो मतान्तरेण नेयः । (१६०) **आहवसंग्रामौ पुंसि** । (१६१) **आजिः स्त्रियामेव** । (१६२) **फलजातिः** ।

सहस्रपात्' इत्यत्रानन्तवाची । नचात्र सहस्रशब्दस्यानन्तपरत्वे संख्यापरत्वाभावेन सहस्रपादित्यत्र 'संख्यासुपूर्वस्य' इति पादशब्दान्त्यलोपो न स्यादिति वाच्यम् । नियतविषयपरिच्छेदकत्वरूपसंख्यात्वाभावेऽपि यथाकथंचित्संख्यायाः प्रतीतिरिति लोपः । वस्तुतश्छान्दसो लोप इति सूचितम् । **मन्द्व्यच्कः** । अत्र मन्प्रत्ययः श्रूयमाणनकारान्तः 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' इति विहितः । **चर्म वर्मेति** । चरादिधातोर्मनिन्प्रत्ययः । बाहुलकादिडभावः । अणिमादौ त्विट् । दामेत्यत्रापि 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' इत्यनेनैव मनिन्, परं त्वयं विशेषः । उणादिप्रत्ययान्तानां संज्ञाशब्दपरत्वेन यादृशी व्युत्पत्तिर्यत्रोचिता सा कल्पनीयेति कर्तर्यपि प्रत्ययः संभवतीति । **ब्रह्मेति** । 'बृंहेर्नोच्च' इति मनिन्प्रत्ययः । **असन्तो द्व्यच्कः** । 'सर्वधातुभ्योऽसुन्' इति विहितोऽसुन् । तस्यासुनो येष्वनुवृत्तिस्तदन्ता अपि बोध्याः । 'चन्देर्मो डित्' इति विहितासुन्प्रत्ययान्तश्चन्द्रमस् शब्दोऽप्यसुन्नन्तः । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् । एवमप्सरःशब्दोऽपि । **त्रान्तः** । त्रप्रत्ययान्तो नपुंसकः स्यात् । 'सर्वधातुभ्यष्ट्रन्' इति त्रन्प्रत्ययो नकारानुबन्धक इति । **यात्रामात्रा** । 'हुयाम–' इति विहितत्रन्प्रत्ययोऽपिग्रहणेन गृह्यत इति नपुंसकत्वे प्राप्तेऽस्यारम्भः । एवकारो न्यायसिद्धबाध्यबाधकभावानुवादकः । **भृत्रामित्र** । पूर्वस्यापवादः । **यत्त्विति** । दोषान्तरमित्यन्ता तदुक्तिः । मध्योदात्तः मकारेकारस्य

फलजातिवाची शब्दो नपुंसकं स्यात् । आमलकम् । आम्रम् । (१६३) वृक्षजातिः स्त्रियामेव । क्वचिदेवेदम् । हरीतकी । (१६४) वियज्जगत्सकृत्शकन्पृषत्शकृद्यकृदुदश्वितः । एते क्लीबाः स्युः । (१६५) नवनीतावतानानृतामृतनिमित्तवित्तचित्तपित्तव्रतरजतवृत्तपलितानि । (१६६) श्राद्धकुलिशदैवपीठकुण्डाङ्काङ्गदधिसक्थ्यक्ष्यास्यास्पदाकाशकण्ववीजानि । एतानि क्लीबे स्युः । (१६७) दैवं पुंसि च । दैवम् । दैवः । (१६८) धान्याज्यसस्यरूप्यपण्यवर्ण्यधृष्यहव्यकव्यकाव्यसत्यापत्यमूल्यशिक्यकुड्यमद्यहर्म्यतूर्यसैन्यानि । इदं धान्यमित्यादि । (१६९) द्वन्द्ववर्हदुःखवडिशपिच्छबिम्बकुटुम्बकवचवरशरवृन्दारकाणि । (१७०) अक्षमिन्द्रिये । इन्द्रिये किम् । रथाङ्गादौ मा भूत् ।

इति नपुंसकाधिकारः ।

स्त्रीपुंसाधिकारः ।

(१७१) स्त्रीपुंसयोः । अधिकारोऽयम् । (१७२) गोमणियष्टिमुष्टिपाटलिवस्तिशाल्मलित्रुटिमसिमरीचयः । इयं वा गौः । (१७३) मृत्युसीधुकर्कन्धुकिष्कुकण्डुरेणवः । इयमयं वा मृत्युः । (१७४) गुणवचनमुकारान्तं नपुंसकं च । त्रिलिङ्गमित्यर्थः । पटु । पटुः । पट्वी । (१७५) अपत्यार्थतद्धिते । औपगवः । औपगवी । इति स्त्रीपुंसाधिकारः ।

प्रत्ययाद्युदात्तत्वेन मध्योदात्त इति तद्भावः । **चिन्त्य इति** । चित्त्वस्य सत्त्वात् । नन्वमित्रशब्दो नेत्रन्तः किन्तु 'अमिचिमि–' इति धातुविहितक्त्रान्तमित्रशब्देन नञः समासे सति सिद्ध इत्याह—**नञ्समासेऽप्येवमिति** । अन्तोदात्त इत्यर्थः । **परवल्लिङ्गतेति** । एवं सति नपुंसकत्वं स्यात् । हरदत्तोक्तं दूषयति—**तत्प्रकृतेत्यादिना** । **नञो जरमरेति** । यदि तु न मित्रम् अमित्र इति नञ्समासस्तदा न 'नञो जरमरमित्र–' इत्यस्य प्राप्तिस्तस्य बहुव्रीहिसमासे प्रवृत्तेरिति बोध्यम् । **कुसुमाभिधायित्वेति** । वस्तुतः कुसुमाभिधायित्वेऽपीत्यर्थः । यदि तु कुसुमविशेषाभिधायकोऽयं नतु कुसुमशब्दशक्यतावच्छेदकावच्छिन्नशक्त इति विभाव्यते तदात्वपूर्वमेवोभयलिङ्गत्वाभिधानमिति । मतान्तरेण जलजशब्दस्य जलजातकुसुमान्तराभिधायकत्वमित्यभिप्रायकमतान्तरेणेत्यर्थः । **आहवसंग्रामौ पुंसि** । एतयोर्युद्धाभिधायकत्वान्नपुंसकत्वे प्राप्ते । एवमाजिशब्दोऽपि । **फलजातिरिति** । फलोपादानाद्वृक्षपरस्यामलकीशब्दस्य स्त्रीत्वेऽपि न क्षतिः । **हरीतकीति** । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः । 'हरीतक्यादिषु व्यक्तिः' इति स्त्रीत्वाभिधानात् । **रथाङ्गादाविति** । आदिना देवनाक्षपरिग्रहः । इति लिङ्गानुशासने नपुंसकाधिकारः ।

पुंनपुंसकाधिकारः।

(१७६) पुंनपुंसकयोः। अधिकारोऽयम्। (१७७) घृतभूतमुस्तक्ष्वेलितैरावतपुस्तकबुस्तलोहिताः। अयं घृतः। इदं घृतम्। (१७८) शृङ्गार्घनिदाघोद्यमशल्यदृढाः। अयं शृङ्गः। इदं शृङ्गम्। (१७९) व्रजकुञ्जकुथकूर्चप्रस्थदर्पार्भार्धर्चदर्भपुच्छाः। अयं व्रजः। इदं व्रजम्। (१८०) कबन्धौषधायुधान्ताः। स्पष्टम्। (१८१) दण्डमण्डखण्डशमसैन्धवपार्श्वाकाशकुशकाशाङ्कुशकुलिशाः। एते पुंनपुंसकयोः स्युः। कुशो रामसुते दर्भे योक्त्रे द्वीपे कुशं जले। इति विश्वः। शलाकावाची तु स्त्रियाम्। तथा च 'जानपद–' (५००) इति सूत्रेणायोविकारे ङीषि कुशी। दारुणि तु टाप्। कुशा वानस्पत्याः स्थ ता मा पातेति श्रुतिः। 'अतः कृकमि–' (१६०) इति सूत्रे कुशाकर्णीष्विति प्रयोगश्च। व्याससूत्रे च। हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्द इति। तत्र शारीरकभाष्येऽप्येवम्। एवं च श्रुतिसूत्रभाष्याणामेकवाक्यत्वे स्थिते आच्छन्द इत्याकृप्रश्लेषादिपरो भामतीग्रन्थः प्रौढिवादमात्रपर इति विभावनीयं बहुश्रुतैः। (१८२) गृहमेहदेहपट्टपटहाष्टापदाम्बुदककुदाश्च। इति पुंनपुंसकाधिकारः।

(१८३) अविशिष्टलिङ्गम्। (१८४) अव्ययं कतियुष्मदः। (१८५) ष्णान्ता संख्या। शिष्टा परवत्। एकः पुरुषः। एका स्त्री। एकं कुलम्। (१८६) गुणवचनं च। शुक्लः पटः। शुक्ला पटी। शुक्लं वस्त्रम्। (१८७) कृत्याश्च। (१८८) करणाधिकरणयोर्ल्युट् च।

स्त्रीपुंसयोः। अधिकारोऽयम्। नपुंसकं चेति। चात्स्त्रीपुंसयोः।

इति लिङ्गानुशासने स्त्रीपुंसाधिकारः।

शलाकावाचीति। सा च शलाका काष्ठादिनिर्मिता। तत्र मानमाह—तथाचेति।

इति पुंनपुंसकाधिकारः।

अविशिष्टलिङ्गम्। तत्तल्लिङ्गवाचकताप्रयुक्तकार्यविशेषशून्यम्। शिष्टा इति। पूर्वोक्तशब्दान्यतमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवन्तः। परवदिति। विशेष्यवदित्यर्थः। गुणवचनं च। परवदित्यनुवर्तते। कृत्याश्च। कृत्यप्रत्ययान्ताः

(१८६) **सर्वादीनि सर्वनामानि । स्पष्टार्थेयं त्रिसूत्री ।**

इति लिङ्गानुशासनं समाप्तम् ।

**इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचिता वैयाकरण-
सिद्धान्तकौमुदी संपूर्णा ॥**

परवल्लोध्याः । **सर्वादीनि सर्वनामानि** । सर्वनामसंज्ञकानि सर्वादीनि परवल्लो-ध्यानि । **स्पष्टार्थेति** । लोकव्युत्पत्त्यैव तत्तल्लिङ्गाभिधानसिद्धत्वात् । अत एव 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य' इति भगवता भाष्यकृतोक्तम् । तेन यौगिकेषु शब्देषु लोकव्युत्पत्तिरेव लिङ्गाभिधाने प्रमाणमिति सिद्धम् ।

इति लिङ्गानुशासनविवरणम् ।

इति श्रीमदनन्तकल्याणसद्गुणनिधानाखिलपण्डितसार्वभौमभूमण्डलसं-
चारिविमलतरानवद्यसद्यशःपार्वणपीयूषभान्वगस्त्यकुलवंशावतं-
सश्रीमद्धवदेवमिश्रात्मजभैरवमिश्रप्रणीतं लिङ्गा-
नुशासनव्याख्यानं संपूर्णम् ।

संपूर्णा चेयं सिद्धान्तकौमुदी ।

श्रीः ।

सिद्धान्तकौमुदीपारिशिष्टानि ।

अथ पाणिनीयशिक्षा १

अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयं मतं यथा। शास्त्रानुपूर्वं तद्विद्याद्यथोक्तं लोकवेदयोः ॥ १ ॥ प्रसिद्धमपि शब्दार्थमविज्ञातमबुद्धिभिः । पुनर्व्यक्तीकरिष्यामि वाच उच्चारणे विधिम् ॥ २ ॥ त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः शम्भुमते मताः । प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयंभुवा ॥ ३ ॥ स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः । यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः ॥ ४ ॥ अनुस्वारो विसर्गश्च ≍क≍पौ चापि पराश्रितौ । दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेयो ऌकारः प्लुत एव च ॥ ५ ॥ ॥ १ ॥ आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्मनो युङ्क्ते विवक्षया । मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥ ६ ॥ मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरम् । प्रातःसवनयोगं तं छन्दो गायत्रमाश्रितम् ॥ ७ ॥ कण्ठे माध्यन्दिनयुगं मध्यमं त्रैष्टुभानुगम् । तारं तार्तीयसवनं शीर्षण्यं जागतानुगम् ॥ ८ ॥ सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः । वर्णाञ्जनयते तेषां विभागः पञ्चधा स्मृतः ॥९॥ स्वरतः कालतः स्थानात्प्रयत्नानुप्रदानतः । इति वर्णविदः प्राहुर्निपुणं तन्निबोधत ॥ १० ॥ ॥ २ ॥ उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः । ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि ॥ ११ ॥ उदात्ते निषादगान्धारावनुदात्त ऋषभधैवतौ । स्वरितप्रभवा ह्येते षड्जमध्यमपञ्चमाः ॥ १२ ॥ अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा । जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥ १३ ॥ ओभावश्च विवृत्तिश्च शषसा रेफ एव च । जिह्वामूलमुपध्मा च गतिरष्टविधोष्मणः ॥ १४ ॥ यद्योभावप्रसंधानमुकारादिपरं पदम् । स्वरान्तं तादृशं विद्याद्यदन्यद्व्यक्तमूष्मणः ॥ १५ ॥ ॥ ३ ॥ हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम् । औरस्यं तं विजानीयात्कण्ठ्यमाहुरसंयुतम् ॥ १६ ॥ कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू । स्युर्मूर्धन्या ऋटुरषा दन्त्या ऌतुलसाः स्मृताः ॥ १७ ॥ जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः । एऐ तु कण्ठ्यतालव्यौ ओऔ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ ॥ १८ ॥ अर्धमात्रा तु कण्ठ्या स्यादेकारैकारयोर्भवेत् । ओकारौकारयोर्मात्रा तयोर्विवृतसंवृतम् ॥ १९ ॥ संवृतं मात्रिकं ज्ञेयं विवृतं तु द्विमात्रिकम् । घोषा वा संवृताः सर्वे अघोषा विवृताः स्मृताः ॥ २० ॥ ॥ ४ ॥ स्वराणामूष्मणां चैव विवृतं

करणं स्मृतम् । तेभ्योऽपि विवृतावेङौ ताभ्यामैचौ तथैव च ॥ २१ ॥ अनुस्वारयमानां च नासिकास्थानमुच्यते । अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः ॥ २२ ॥ अलाबुवीणानिर्घोषो दन्त्यमूल्यस्वराननु । अनुस्वारस्तु कर्तव्यो नित्यं ह्रोः शषसेषु च ॥ २३ ॥ अनुस्वारे विवृत्त्यां तु विरामे चाक्षरद्वये । द्विरोष्ठ्यौ तु विगृह्णीयाद्यत्रोकारवकारयोः ॥ २४ ॥ व्याघ्री यथा हरेत्पुत्रान्दंष्ट्राभ्यां न च पीडयेत् । भीता पतनभेदाभ्यां तद्वद्वर्णान्प्रयोजयेत् ॥ २५ ॥ ॥ ५ ॥ यथा सौराष्ट्रिका नारी तक्रँ इत्यभिभाषते । एवं रङ्गाः प्रयोक्तव्याः खे अराँ इव खेदया ॥ २६ ॥ रङ्गवर्णं प्रयुञ्जीरन्नो ग्रसेत्पूर्वमक्षरम् । दीर्घस्वरं प्रयुञ्जीयात्पश्चान्नासिक्यमाचरेत् ॥ २७ ॥ हृदये चैकमात्रस्त्वर्धमात्रस्तु मूर्धनि । नासिकायां तथार्धं च रङ्गस्यैवं द्विमात्रता ॥ २८ ॥ हृदयादुत्करे तिष्ठन्कांस्येन समनुस्वरन् । मार्दवं च द्विमात्रं च जघन्वाँ इति निदर्शनम् ॥ २९ ॥ मध्ये तु कम्पयेत्कम्पमुभौ पार्श्वौ समौ भवेत् । सरङ्गं कम्पयेत्कम्पं रथीवेति निदर्शनम् ॥ ३० ॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या नाव्यक्ता न च पीडिताः । सम्यग्वर्णप्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३१ ॥ ॥ ६ ॥ गीती शीघ्री शिरःकम्पी तथा लिखितपाठकः । अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः ॥ ३२ ॥ माधुर्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु सुस्वरः । धैर्यं लयसमर्थं च षडेते पाठका गुणाः ॥ ३३ ॥ शङ्कितं भीतमुद्घृष्टमव्यक्तमनुनासिकम् । काकस्वरं शिरसि गतं तथा स्थानविवर्जितम् ॥ ३४ ॥ उपांशु दष्टं त्वरितं निरस्तं विलम्बितं गद्गदितं प्रगीतम् । निष्पीडितं ग्रस्तपदाक्षरं च वदेन्न दीनं न तु सानुनास्यम् ॥ ३५ ॥ प्रातः पठेन्नित्यमुरःस्थितेन स्वरेण शार्दूलरुतोपमेन । मध्यंदिने कण्ठगतेन चैव चक्राह्वसंकूजितसन्निभेन ॥ ३६ ॥ तारं तु विद्यात्सवनं तृतीयं शिरोगतं तच्च सदा प्रयोज्यम् । मयूरहंसान्यभृतस्वराणां तुल्येन नादेन शिरःस्थितेन ॥ ३७ ॥ ॥ ७ ॥ अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषन्नेमस्पृष्टाः शलः स्मृताः । शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ता निबोधानुप्रदानतः ॥ ३८ ॥ ञमोऽनुनासिका नह्रौ नादिनो हझषः स्मृताः । ईषन्नादा यणो जश्च श्वासिनस्तु खफादयः ॥ ३९ ॥ ईषच्छ्वासांश्चरो विद्याद्गोर्धामैतत्प्रचक्षते । दाक्षीपुत्रः पाणिनिना येनेदं व्यापितं भुवि ॥ ४० ॥ छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते । ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥ ४१ ॥ शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् । तस्मात्साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥ ४२ ॥ ॥ ८ ॥ उदात्तमाख्याति वृषोऽङ्गुलीनां प्रदेशिनीमूलनिविष्टमूर्धा । उपान्तमध्ये स्वरितं धृतं च कनिष्ठिकायामनुदात्तमेव ॥ ४३ ॥ उदात्तं प्रदेशिनीं विद्यात्प्रचयं मध्यतोऽङ्गुलिम् । निहतं तु कनिष्ठिक्यां स्वरितोपकनिष्ठिकाम् ॥ ४४ ॥ अन्तोदात्तमाद्युदात्तमुदात्तमनुदात्तं नीचस्वरितम् । मध्योदात्तं स्वरितं द्व्युदात्तं त्र्युदात्तमिति नवपदशय्या ॥ ४५ ॥ अग्निः सोमः प्रवो वीर्यं हविषां स्वर्बृहस्पतिरिन्द्राबृहस्पती । अग्निरित्यन्तोदात्तं सोम इत्याद्युदात्तं प्रेत्युदात्तं व इत्यनुदात्तं वीर्यं नीचस्वरितम् ॥ ४६ ॥ हविषां मध्योदात्तं स्वरिति स्वरि-

तम् । बृहस्पतिरिति ब्युदात्तमिन्द्राबृहस्पती इति त्र्युदात्तम् ॥ ४७ ॥ अनुदात्तो हृदि ज्ञेयो मूर्ध्न्युदात्त उदाहृतः । स्वरितः कर्णमूलीयः सर्वास्ये प्रचयः स्मृतः ॥ ४८ ॥ ॥९॥ चाषस्तु वदते मात्रां द्विमात्रं त्वेव वायसः । शिखी रौति त्रिमात्रं तु नकुलस्त्वर्धमात्रकम् ॥ ४९ ॥ कुतीर्थादागतं दग्धमपवर्णं च भक्षितम् । न तस्य पाठे मोक्षोऽस्ति पापाहेरिव किल्बिषात् ॥ ५० ॥ सुतीर्थादागतं व्यक्तं स्वाम्नाय्यं सुव्यवस्थितम् सुस्वरेण सुवक्त्रेण प्रयुक्तं ब्रह्म राजते ॥ ५१ ॥ मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥ ५२ ॥ अनक्षरं हतायुष्यं विस्वरं व्याधिपीडितम् । अक्षताऽशस्त्ररूपेण वज्रं पतति मस्तके ॥ ५३ ॥ हस्तहीनं तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम् । ऋग्यजुःसामभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति ॥५४॥ हस्तेन वेदं योऽधीते स्वरवर्णार्थसंयुतम् । ऋग्यजुःसामभिः पूतो ब्रह्मलोके महीयते ॥५५॥ ॥१०॥ शंकरः शांकरीं प्रादाद्दाक्षीपुत्राय धीमते । वाङ्मयेभ्यः समाहृत्य देवीं वाचमिति स्थितिः ॥५६॥ येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् । कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥५७॥ येन धौता गिरः पुंसां विमलैः शब्दवारिभिः । तमश्चाज्ञानजं भिन्नं तस्मै पाणिनये नमः । ॥५८॥ अज्ञानान्धस्य लोकस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया। चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै पाणिनये नमः॥५९॥ त्रिनयनमभिमुखनिःसृतामिमां य इह पठेत्प्रयतश्च सदा द्विजः। स भवति धनधान्यपशुपुत्रकीर्तिमानतुलं च सुखं समश्नुते दिवीति दिवीति ॥ ६० ॥ ॥११॥ अथ शिक्षामात्मोदात्तश्च हकारं स्वराणां यथा गीतत्यचोस्पृष्टोदात्तं चाषस्तु शंकर एकादश ॥

इति पाणिनीयशिक्षा समाप्ता ॥

अथ गणपाठः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

(२१३) **सर्वादीनि सर्वनामानि** । १ । १ । २७ ॥ सर्व विश्व उभ उभय डतर डतम अन्य अन्यतर त्वत् त्व नेम सम सिम । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः । त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवतु किम् ।

इति सर्वादिः ॥ १ ॥

(४४७) **स्वरादिनिपातमव्ययम्** । १ । १ । ३७ ॥ स्वर् अन्तर् प्रातर् । **अन्तोदात्ताः** । पुनर् सनुतर् उच्चैस् नीचैस् शनैस् ऋधक् ऋते युगपत् आरात् [अन्तिकात्] पृथक् । **आद्युदात्ताः** । ह्यस् श्वस् दिवा रात्रौ सायम् चिरम् मनाक् ईषत् [शश्वत्] जोषम् तूष्णीम् बहिस् [अधस्] अवस् समया निकषा स्वयम् मृषा नक्तम् नञ् हेतौ [हे है] इद्धा अद्धा सामि । **अन्तोदात्ताः** । वत् [५ । १ । १५] ब्राह्मणवत् क्षत्रियवत् सना सनत् सनात् उपधा तिरस् । **आद्युदात्ताः** । अन्तरा । **अन्तोदात्तः** । अन्तरेण [मक्] ज्योक् [योक् नक्] कम् शम् सना सहसा [श्रद्धा अलम् स्वधा वषट् विना नाना स्वस्ति अन्यत् अस्ति उपांशु क्षमा विहायसा दोषा मुधा दिष्ट्या वृथा मिथ्या । क्त्वातोसुन्कसुनः । कृन्मकारसंध्यक्षरान्तोऽव्ययीभावश्च । पुरा मिथो मिथस् प्रायस् मुहुस् प्रवाहुकम् प्रवाहिका आर्यहलम् अभीक्ष्णम् साकम् सार्धम् [सत्रम् समम्] नमस् हिरुक् । तसिलादयस्तद्धिता एधाच्पर्यन्ताः [५ । ३ । ७–४६] शस्तसी कृत्वसुच् सुच् आस्थालौ । च्व्यर्थाश्च । [अथ] अम् आम् प्रताम् प्रतान् प्रशान् । **आकृतिगणोऽयम्** । तेनान्येऽपि । तथाहि माङ् श्रम् कामम् [प्रकामम्] भूयस् परम् साक्षात् साचि (साचि) सत्यम् मंक्षु संवत् अवश्यम् सपदि प्रादुस् आविस् अनिशम् नित्यम् नित्यदा सदा अजस्रम् सन्ततम् उषा ओम् भूर् भुवर् झटिति तरसा सुष्ठु कु अञ्जसा अ मिथु (अमिथु) विथक् भाजक् अन्वक् चिराय चिरम् चिररात्राय चिरस्य चिरेण चिरात् अस्तम् आनुषक् अनुषक् अनुषट् अम्नस् (अम्भस्) अम्नर् (अम्भर्) स्थाने वरम् दुष्ठु बलात् शु अर्वाक् शुदि वदि इत्यादि । तसिलादयः प्राक्पाशपः [६ । ३ । ३६] शस्प्रभृतयः प्राक्समासान्तेभ्यः [५ । ४ । ४३—६८] मान्तः कृत्वोर्थः । तसिवती । नानाञाविति ॥

इति स्वरादिः ॥ २ ॥

(२०) **चादयोऽसत्त्वे** । १ । ४ । ५७ ॥ च वा ह अह एव एवम् नूनम् शश्वत् युगपत् भूयस् सूपत् कूपत् कुवित् नेत् चेत् चण् कच्चित् यत्र तत्र नह हन्त माकिम् माकीम् माकिर् नकिम् नकीम् नकिर् आकीम् माङ् नञ् तावत् यावत् त्वा त्वै द्वै न्वै रै [रे] श्रौषट् वौषट् स्वाहा स्वधा ओम् तथा तथाहि खलु किल अथ सुष्ठु स्म अ इ उ ऋ लृ ए ऐ ओ औ आदह उञ् उकञ् वेलायाम् मात्रायाम् यथा यत् तत् किम् पुरा वधा (वध्वा) धिक् हाहा हेहै (हहे) पाट् प्याट् आहो उताहो हो अहो नो (नौ) अथो ननु मन्ये मिथ्या असि ब्रूहि तु नु इति इव वत् वात् वन बत [सम् वशम् शिकम् दिकम्] सनुकं छंवट् (छंबट्) शङ्क शुकम् खम् सनात् सनुतर् नहिकम् सत्यम् ऋतम् श्रद्धा इद्धा नोचेत् नचेत् नहि जातु कथम् कुतः कुत्र अव अनु हा हे [है] आहोस्वित् शम् कम् खम् दिष्टया पशु नट् सह [आनुषट्] आनुषक् अङ्ग फट् ताजक् भाजक् अये अरे वाट् (चाटु) कुम् खुम् घुम् अम् ईम् सीम् सिम् सिम् सि वै । उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाताः । **आकृतिगणोऽयम्** । **इति चादयः** ॥ ३ ॥

(२१) **प्रादयः** । १ । ४ । ५८ ॥ प्र परा अप सम् अनु अव निस् निर् दुस् दुर् वि आङ् नि अधि अपि अति सु उद् अभि प्रति परि उप। **इति प्रादयः**॥४॥

(७६२) **ऊर्यादिच्विडाचश्च** । १ । ४ । ६१ ॥ ऊरी उररी तन्थी ताली आताली वेताली धूली धूसी शकला संशकला ध्वंसकला भ्रंसकला गुलुगुधा सजूस् फल फली विक्ली आक्ली आलोष्ठी केवाली केवासी सेवासी पर्याली शेवाली वर्षाली अत्यूमशा वश्मशा मस्मसा मसमसा औषट् श्रौषट् वौषट् वषट् स्वाहा स्वधा बन्धा प्रादुस् श्रत् अविस् । **इत्यूर्यादयः** ॥५॥

(७७५) **साक्षात्प्रभृतीनि च** । १ । ४ । ७४ ॥ साक्षात् मिथ्या चिन्ता भद्रा रोचना आस्था अमा श्रद्धा प्राजर्या प्राजरुहा बीजर्या बीजरुहा संसर्या अर्थे लवणम् उष्णम् शीतम् उदकम् आर्द्रम् अग्नौ वशे विकसने प्रसहने प्रतपने प्रादुस् नमस् । **आकृतिगणोऽयम्** । **इति** । **साक्षात्प्रभृतयः** ॥ ६ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

(६७१) **तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च** । २ । १ । १७ ॥ तिष्ठद्गु वहद्गु आयतीगवम् खलेयवम् खलेबुसम् लूनयवम् लूयमानयवम् पूतयवम् पूयमानयवम् संहृतयवम् संह्रियमाणयवम् संहृतबुसम् संह्रियमाणबुसम् समभूमि समपदाति सुषमम् विषमम् दुःषमम् निःषमम् अपसमम् आयतीसमम् [प्रौढम्] पापसमम् पुण्यसमन् प्राह्णम् प्ररथम् प्रमृगम् प्रदक्षिणम् [अपरदक्षिणम्] संप्रति असंप्रति । इच्प्रत्ययः समासान्तः । [५।४।१२७॥५।४।१२८] ॥ **इति तिष्ठद्गुप्रभृतयः** ॥ ७ ॥

(७१७) **सप्तमी शौण्डैः** । २ । १ । ४० ॥ शौण्ड धूर्त कितव व्याड

प्रवीण संवीत अन्तर अधि पटु पण्डित कुशल चपल निपुण । **इति शौण्डादयः ॥ ८ ॥**

(७२५) पात्रेसमितादयश्च । २ । १ । ४८ ॥ पात्रेसमिताः पात्रेबहुलाः उदुम्बरमशकः उदुम्बरकृमिः कूपकच्छपः अवटकच्छपः कूपमण्डूकः कुम्भमण्डूकः उदपानमण्डूकः नगरकाकः नगरवायसः मातरिपुरुषः पिण्डीशूरः पितरिशूरः गेहेशूरः गेहेनर्दी गेहेक्ष्वेडी गेहेविजिती गेहेव्याडः गेहेमेही गेहेदाही गेहेदृप्तः गेहेधृष्टः गर्भेतृप्तः आखनिकबकः गोष्ठेशूरः गोष्ठेविजिती गोष्ठेक्ष्वेडी गोष्ठेपटुः गोष्ठेपण्डितः गोष्ठेप्रगल्भः कर्णेटिरिटिरा कर्णेचुरुचुरा । **आकृतिगणोऽयम् । इति पात्रेसमितादयः ॥ ६ ॥**

(७३५) उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे । २ । १ । ५६ ॥ व्याघ्र सिंह ऋक्ष ऋषभ चन्दन वृक वृष वराह हस्तिन् तरु कुञ्जर रुरु पृषत् पुण्डरीक पलाश कितव । **इति व्याघ्रादयः ॥ १० ॥ आकृतिगणोऽयम्** । तेन । मुखपद्मम् मुखकमलम् करकिसलयम् पार्थिवचन्द्रः इत्यादि ॥ ५ ॥

(७३८) श्रेण्यादयः कृतादिभिः । २ । १ । ५९ ॥ (१) श्रेणि एक पूग मुकुन्द राशि निचय विषय निधन पर इन्द्र देव मुण्डभूत श्रमण वदान्य अध्यापक अभिरूपक ब्राह्मण क्षत्रिय [विशिष्ट] पटु पण्डित कुशल चपल निपुण कृपण ॥ **इत्येते श्रेण्यादयः ॥ ११ ॥** (२) कृत मित मत भूत उक्त [युक्त] समाज्ञात समाम्नात समाख्यात संभावित [संसेवित] अवधारित अवकल्पित निराकृत उपकृत उपाकृत [दृष्ट कलित दलित उदाहृत विश्रुत उदित] । **आकृतिगणोऽयम् । इति कृतादयः ॥ १२ ॥**

(७३९) *शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानम्* । २ । १ । ६० ॥ शाकपार्थिव कुतुपसौश्रुत अजातौल्वलि । **आकृतिगणोऽयम्** । कृताकृत भुक्तविभुक्त पीतविपीत गतप्रत्यागत यातानुयात क्रयाक्रयिका पुटापुटिका फलाफलिका मानोन्मानिका । **इति शाकपार्थिवादयः ॥ १३ ॥**

(७५२) कुमारः श्रमणादिभिः । ३ । १ । ७० ॥ श्रमणा प्रव्रजिता कुलटा गर्भिणी तापसी दासी बन्धकी अध्यापक अभिरूपक पण्डित पटु मृदु कुशल चपल निपुण ॥ **इति श्रमणादयः ॥ १४ ॥**

(७५४) मयूरव्यंसकादयश्च । २ । १ । ७२ ॥ मयूरव्यंसक छात्रव्यंसक कम्बोजमुण्ड यवनमुण्ड । छन्दसि । हस्तेगृह्य (हस्तगृह्य) पादेगृह्य (पादगृह्य) लाङ्गूलेगृह्य (लाङ्गूलगृह्य) पुनर्दाय । एहीडादयोऽन्यपदार्थे । एहीडं एहियवं च एहिवाणिजा क्रिया अपेहिवाणिजा प्रेहिवाणिजा एहिस्वागता अपेहिस्वागता एहिद्वितीया अपेहिद्वितीया प्रेहिद्वितीया एहिकटा अपेहिकटा प्रेहिकटा आहरकटा प्रेहिकर्दमा प्रोहकर्दमा विधमचूडा उद्धमचूडा (उद्धरचूडा) आहरचेला आहरवसना

[अहरसेना] आहरवनिता (आहरविनता) कृन्तविचक्षणा उद्धरोत्सृजा उद्धरावसृजा उद्धमविधमा उत्पचनिपचा उत्पतनिपता उच्चावचम् उच्चनीचम् आचोपचम् आचपराचम् [नखप्रचम्] निश्चप्रचम् अकिंचन स्नात्वाकालक पीत्वास्थिरक भुक्त्वासुहित प्रोष्यपापीयान् उत्पत्यपाकला निपत्यरोहिणी निषण्णश्यामा अपेहिप्रघसा एहिविघसा इहपञ्चमी इहद्वितीया । जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधाति । जहिजोडः । जहिजोडम् । जहिस्तम्बम् । जहिस्तम्बः । [उज्जहिस्तम्बम्) । आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये । अश्नीतपिबता पचतभृज्जता खादतमोदता खादतवमता । खादताचमता । आहरनिवपा । आहरनिष्किरा । आवपनिष्किरा । उत्पचविपचा भिन्धिलवणा । कृन्धिविचक्षणा पचलवणा पचप्रकूटा । **आकृतिगणोऽयम्** । तेन । अकुतोभयः । कान्दिशीकः । कान्देशीकः । आहोपुरुषिका अहमहमिका यदृच्छा एहिरेयाहिरा उन्मृजावमृजा द्रव्यान्तरम् अवश्यकार्यम् । **इति मयूरव्यंसकादयः ॥ १५ ॥**

(७०३) याजकादिभिश्च । २ । २ । ६ ॥ याजक पूजक परिचारक परिवेषक परिषेचक स्नापक अध्यापक उत्साह उद्वर्तक होतृ भर्तृ रथगणक पत्तिगणक । **इति याजकादयः ॥ १६ ॥**

(९०२) राजदन्तादिषु परम् । २ । २ । ३१ ॥ राजदन्तः अग्रेवणम् लिप्तवासितम् नग्नमुषितम् सिक्तसंमृष्टम् मृष्टलुञ्चितम् अवक्लिन्नपक्वम् अर्पितोप्तम् उप्तगाढम् उलूखलमुसलम् तण्डुलकिण्वम् दृषदुपलम् आरड्वायनि । आरग्वायनबन्धकी । चित्ररथबाह्लीकम् । अवन्त्यश्मकम् शूद्रार्यम् स्नातकराजानौ विष्वक्सेनार्जुनौ अक्षिभ्रुवम् दारगवम् शब्दार्थौ धर्मार्थौ कामार्थौ अर्थशब्दौ अर्थधर्मौ अर्थकामौ वैकारिमतम् गाजवाजम् । गोजवाजम् । गोपालिधानपूलासम् । गोपालधानीपूलासम् । पूलासकारण्डम् । पूलासककुरण्डम् । स्थूलासम् । स्थूलपूलासम् । उशीरबीजम् । [जिज्ञास्थि] सिञ्जास्थम् । सिञ्जाश्वत्थम् । चित्रास्वाती । चित्रस्वाती । भार्यापती दंपती जंपती जायापती पुत्रपती पुत्रपशू केशश्मश्रू शिरोबिजु । शिरोबीजम् । शिरोजानु सर्पिर्मधुनी मधुसर्पिषी (आद्यन्तौ) अन्तादी गुणवृद्धी वृद्धिगुणौ । **इति राजदन्तादयः ॥ १७ ॥**

(९००) वाहिताग्न्यादिषु । २ । २ । ३७ ॥ आहिताग्नि जातपुत्र जातदन्त जातश्मश्रु तैलपीत घृतपीत [मद्यपीत] ऊढभार्य गतार्थ । **आकृतिगणोऽयम्** । तेन गडुकण्ठ अस्युद्यत (असुद्यत) दण्डपाणिप्रभृतयोऽपि । **इत्याहिताग्न्यादयः ॥ १८ ॥**

(७५१) कडाराः कर्मधारये । २ । २ । ३८ ॥ कडार गडुल खञ्ज खोड काण कुण्ठ खलति गौर वृद्ध भिक्षुक पिङ्ग पिङ्गुल (पिङ्गल) तनु तनु [जठर]

बधिर मठर कञ्ज बर्बर इति कडारादयः ॥ १६ ॥

(५८४) *नौकाकान्नशुकशृगालवर्जेषु* । २ । ३ । १७ ॥ नौ काक अन्न शुक शृगाल । इति नावादयः ॥ २० ॥

(५६१) प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम् । २ । ३ । १८ ॥ प्रकृति प्राय गोत्र सम विषम द्विद्रोण पञ्चक साहस्र । इति प्रकृत्यादयः ॥ २१ ॥

(६१५) गवाश्वप्रभृतीनि च । २ । ४ । ११ ॥ गवाश्वम् गवाविकम् गवैडकम् अजाविकम् अजैडकम् कुब्जवामनम् कुब्जकिरातम् पुत्रपौत्रम् श्वचण्डालम् स्त्रीकुमारम् दासीमाणवकम् शाटीपटीरम् शाटीप्रच्छदम् शाटीपट्टिकम् उष्ट्रखरम् उष्ट्रशशम् मूत्रशकृत् मूत्रपुरीषम् यकृन्मेदः मांसशोणितम् दर्भशरम् दर्भपूतीकम् अर्जुनशिरीषम् अर्जुनपुरुषम् तृणोपलम् [तृणोलपम्] दासीदासम् कुटीकुटम् भागवतीभागवतम् । इति गवाश्वप्रभृतीनि ॥ २२ ॥

(६१८) न दधिपयआदीनि । २ । ४ । १४ ॥ दधिपयसी सर्पिर्मधुनी मधुसर्पिषी ब्रह्मप्रजापती शिववैश्रवणौ स्कन्दविशाखौ परिव्राजककौशिकौ (परिवाट्कौशिकौ) प्रवर्ग्योपसदौ शुक्लकृष्णौ इध्माबर्हिषी दीक्षातपसी [श्रद्धातपसी मेधातपसी] अध्ययनतपसी उलूखलमुसले आद्यवसाने श्रद्धामेधे ऋक्सामे वाङ्मनसे । इति दधिपयआदीनि ॥ २३ ॥

(८१६) अर्धर्चाः पुंसि च । २ । ४ । ३१ ॥ अर्धर्च गोमय कषाय कार्षापण कुतप कुसप (कुणप) कपाट शङ्ख गूथ यूथ ध्वज कबन्ध पद्म गृह सरक कंस दिवस यूष अन्धकार दण्ड कमण्डलु मण्ड भूत द्वीप द्यूत चक्र धर्म कर्मन् मोदक शतमान यान नख नखर चरण पुच्छ दाडिम हिम रजत सक्तु पिधान सार पात्र घृत सैन्धव औषध आढक चषक द्रोण खलीन पात्रीव षष्टिक वारबाण (वारवाण) प्रोथ कपित्थ [शुष्क] शाल शील शुल्क (शुल्क) शीधु कवच रेणु [ऋण] कपट शीकर मुसल सुवर्ण वर्ण पूर्व चमस क्षीर कर्ष आकाश अष्टापद मङ्गल निधन निर्यास जृम्भ वृत्त पुस्त बुस्त क्ष्वेडित शृङ्ग निगड [खल] मूलक मधु मूल स्थूल शराव नाल वप्र विमान मुख प्रग्रीव शूल वज्र कटक कण्टक [कर्पट] शिखर कल्क (वल्कल) नटमस्तक (नाटमस्तक) वलय कुसुम तृण पङ्क कुण्डल किरीट [कुमुद] अर्बुद अङ्कुश तिमिर आश्रय भूषण इल्वस (इष्वास) मुकुल वसन्त तटाक (तडाग) पिटक विटङ्क विडङ्ग पिण्याक माष कोश फलक दिन दैवत पिनाक समर स्थाणु अनीक उपवास शाक कर्पास [विशाल] चषाल (चखाल) खण्ड दर विटप [रण बल मक] मृणाल हस्त आर्द्र हल [सूत्र] ताण्डव गाण्डीव मण्डप पटह सौध योध पार्श्व शरीर फल [छल] पुर (पुरा) राष्ट्र अम्बर बिम्ब कुट्टिम मण्डल (कुक्कुट) कुडप ककुद खण्डल तोमर तोरण मञ्चक पञ्चक पुङ्ख मध्य [बाल] छाल वल्मीक वर्ष वस्त्र वसु देह उद्यान

उद्योग स्नेह स्तेन [स्तन स्वर] संगम निष्क क्षेम शूक क्षत्रपवित्र [यौवन कलह] मालक (पालक) मूषिक [मण्डल वल्कल] कुज (कुञ्ज) विहार लोहित विषाण भवन अरण्य पुलिन दृढ आसन ऐरावत शूर्प तीर्थ लोमन (लोमश) तमाल लोह दण्डक शपथ प्रतिसर दारु धनुस् मान वर्चस्क कूर्च तण्डक मठ सहस्र ओदन प्रवाल शकट अपराह्ण नीड शकल तण्डुल । **इत्यर्धर्चादिः** ॥२४॥

(१०८४) **पैलादिभ्यश्च** । २ । ४ । ५९ ॥ पैल शालङ्कि सात्यकि सात्यकामि राहवि रावणि औदञ्चि औदव्रजि औदमेघि औदव्यज्रि (औदमज्जि औदभृज्जि) दैवस्थानि पैङ्गलौदायनि राहक्षति भौलिङ्गि राणि औदन्यि औद्वाह-मानि औज्जिहानि औदशुद्धि तद्राजाच्चाणः (तद्राज) । **आकृतिगणोऽयम्** । **इति पैलादिः** ॥ २५ ॥

(१०८६) **न तौल्वलिभ्यः** । २ । ४ । ६१ ॥ तौल्वलि धारणि पारणि रावणि दैलीपि दैवति वार्कलि नैवति (नैवकि) दैवमित्रि (दैवमति) दैवयज्ञि चाफट्टकि बैल्वकि वैकि (वैङ्कि) आनुहारति (आनुराहति) पौष्करसादि आनुरोहति आनुति प्रादोहनि नैमिश्रि प्राडाहृति बान्धकि वैशीति आसिनासि आहिंसि आसुरी नैमिषि आसिबन्धकि पौष्पि कारेणुपालि वैकर्णि वैरकि वैहति । **इति तौल्वल्यादिः** ॥ २६ ॥

(११४६) **यस्कादिभ्यो गोत्रे** । २ । ४ । ६३॥ यस्क लह्य द्रुह्य अयस्थूण (अयःस्थूण) तृणकर्ण सदामत्त कम्बलहार बहिर्योग पर्णाढक कर्णाढक पिण्डीजङ्घ वकसस्थ (वकसक्थ) विश्रि कुद्रि अजवस्ति मित्रयु रक्षोमुख जङ्घारथ उत्कास कटुक मथक (मन्थक) पुष्करट् (पुष्करसद्) विषपुट उपरिमेखल क्रोष्टुकमान (क्रोष्टुमान) क्रोष्टुपाद क्रोष्टुमाय शीर्षमाय खरप पदक वर्षुक भलन्दन भडिल भण्डिल भडित । **एते यस्कादयः** ॥ २७ ॥

(११४६) **न गोपवनादिभ्यः** । २ । २ । ६७ ॥ गोपवन शेयु (शिग्रु) बिन्दु भाजन अश्वावतान श्यामाक (श्योनाक) श्यामक श्यापर्ण । **बिदाद्यन्त-गणोऽयम्** । ४ । १ । १०४ ॥ **गोपवनादिः** ॥ २८ ॥

(११५०) **तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे** । २ । ४ । ६८ ॥ तिककितवाः वङ्खरभण्डीरथाः उपकलमकाः पफकनरकाः बकनखगुदपरिणद्धाः उब्जककुभाः लङ्कशान्तमुखाः उत्तरशलङ्कटाः कृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः भ्रष्टककपिष्ठलाः अग्निवेश-दशेरुकाः । **एते तिककितवादयः** ॥ २९ ॥

(११५१) **उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे** । २ । ४ । ६९ ॥ उपक लमक भ्रष्टक कपिष्ठल कृष्णाजिन कृष्णसुन्दर चूडारक आडारक गडुक उदङ्क सुधायुक अबन्धक पिङ्गलक पिष्टक सुपिष्ट (सुपिष्ठ) मयूरकर्ण खरीजङ्घ शलाथल पतञ्जल पदञ्जल कठेरणि कुषीतक कशकृत्स्न (काशकृत्स्न) निदाघ कलशीकण्ठ

दामकण्ठ कृष्णपिङ्गल कर्णक पर्णक जटिरक बधिरक जन्तुक अनुलोम अनुपद प्रतिलोम अपजग्ध प्रतान अनभिहित कमक वराटक लेखाभ्रू कमन्दक पिञ्जूलक वर्णक मसूरकर्ण मदाघ कवन्तक कमन्तक कदामत्त दामकण्ठ। **एते उपकादयः** ॥ ३० ॥ **इति द्वितीयोऽध्यायः** ।

तृतीयोऽध्यायः ।

(२६६७) भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः । ३ । १ । १२ ॥ भृश शीघ्र चपल मन्द पण्डित उत्सुक सुमनस् दुर्मनस् अभिमनस् उन्मनस् रहस् रोहत् रेहत् संश्वत् तृपत् शश्वत् भ्रमत् वेहत् शुचिस् शुचिवर्चस् अण्डर वर्चस् ओजस् सुरजस् अरजस् । **एते भृशादयः** ॥ ३१ ॥

(२६६८) लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् । ३ । १ । १३ ॥ लोहित चरित नील फेन मद्र हरित दास मन्द । **लोहितादिराकृतिगणः** ॥ ३२ ॥

(२६७४) सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् । ३ । १ । १८॥ सुख दु ख तृप्त कृच्छ्र अस्र आस्र अलीक प्रतीप करुण कृपण सोढ। **इत्येतानि सुखादीनि**॥३३॥

(२६७८) कण्ड्वादिभ्यो यक् । ३ । १ । २७ ॥ कण्डूञ् मन्तु हृणीङ् वल्गु असु [मनस्] महीङ् लोट् लेट् इरस् इरज् इरञ् उवस् उषस् वेद् मेधा कुषुभ (नमस्) मगध तन्तस् पम्पस् (पपस्) सुख दुःख [भिक्ष चरण चरम अवर] सपर अरर (अरर्) भिषज् भिष्णुज् [अपर आर] इषुध वरण चुरण तुरण भुरण गद्गद एला केला खेला [वेला शेला] लिट लाट [लेखा लेख] रेखा द्रवस् तिरस् अगद उरस् तरण (तरिण) पयस् संभूयस् सम्बर । **आकृतिगणोऽयम्** । **इति कण्ड्वादिः** ॥ ३४ ॥

(२८९६) नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः । ३ । १ । १३४ ॥ नन्दिवाशिमदिदूषिसाधिवर्धिशोभिरोचिभ्यो ण्यन्तेभ्यः संज्ञायाम् । नन्दनः वाशनः मदनः दूषणः साधनः वर्धनः शोभनः रोचनः । सहितपिदमः संज्ञायाम् । सहनः तपनः दमनः जल्पनः रमणः दर्पणः संक्रन्दनः संकर्षणः संहर्षणः जनार्दनः यवनः मधुसूदनः विभीषणः लवणः चित्तविनाशनः कुलदमनः [शत्रुदमनः] **इति नन्द्यादिः** ॥ ३५ ॥ ग्राही उत्साही उद्दासी उद्भासी स्थायी मन्त्री संमर्दी । रक्षश्रुवपशां नौ । निरक्षी निश्रावी निवापी निशायी । याचृव्याहृसंव्याहृव्रजवदवसां प्रतिषिद्धानाम्। अयाची अव्याहारी असंव्याहारी अव्राजी अवादी अवासी। अचामचित्त-कर्तृकाणाम् । अकारी अहारी अविनायी [विशायी विषायी] विशयी विषयी देशे । विशयी विषयी देशः । अभिभावी भूते। अपराधी उपरोधी परिभवी परिभावी। **इति ग्रह्यादिः** ॥ ३६ ॥ पच वच वप वद चल पत नदट् भषट् प्लवट् चरट् गरट्

तरट् चोरट् गाहट् सरट् देवट् [दोषट्] जर (रज) मर (मद) क्षम (क्षप) सेव मेष कोप (कोष) मेध नर्त व्रण दर्श सर्प [दम्भ दर्प] जारभर श्वपच ।

पचादिराकृतिगणः ॥ ३७ ॥

(२९१९) कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् ।३ । २ । ५॥ मूलविभुज नखमुच काकगुह कुमुद महीध्र कुध्र गिध्र । आकृतिगणोऽयम् ।

इति मूलविभुजादयः ॥ ३८ ॥

पार्श्वादिषूपसंख्यानम् । ३ । २ । १५ ॥ पार्श्व उदर पृष्ठ उत्तान अवमूर्धन् ।

इति पार्श्वादिः ॥ ३९ ॥

(३१७१[1]) भविष्यति गम्यादयः । ३ । ३ । ३ ॥ गमी आगमी भावी प्रस्थायी प्रतिरोधी प्रतियोधी प्रतिबोधी प्रतियायी प्रतियोगी। एते गम्यादयः ॥४०॥

(३२८१) षिद्भिदादिभ्योऽङ् । ३ । ३ । १०४ ॥ भिदा विदारणे । छिदा द्वैधीकरणे । विदा । क्षिपा । गुहा गिर्योषध्योः श्रद्धा मेधा गोधा । आरा शस्त्र्याम् । हारा । कारा बन्धने। क्षिया । तारा ज्योतिषि। धारा प्रपातने। रेखा चूडा पीडा वपा वसा मृजा । कृपेः संप्रसारणं च । कृपा । इति भिदादिः ॥४१॥

(२२३३) संपदादिभ्यः क्विप् । (वा.) ३ । ३ । १०८ ॥ संपद् विपद् आपद् प्रतिपद् परिषद् । एते संपदादयः ॥ ४२ ॥

(३१७३) भीमादयोऽपादाने । ३ । ४ । ७४ ॥ भीम भीष्म भयानक वहचर (वहचरु) प्रस्कन्दन प्रतपन (प्रपतन) समुद्र स्रुव स्रुक् वृष्टि (दृष्टि) रक्षः संकसुक (शङ्कुसुक) मूर्ख खलति । आकृतिगणोऽयम् । इति भीमादिः ॥ ४३ ॥ इति तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

(४५४) अजाद्यतष्टाप् । ४ । १ । ४ ॥ अजा एडका कोकिला चटका अश्वा मूषिका बाला होडा पाका वत्सा मन्दा विलाता पूर्वापहाणा (पूर्वापहाणा) अपरापहाणा । संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात् । सदच्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात् । शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः । कुञ्चा उष्णिहा देवविशा ज्येष्ठा कनिष्ठा । मध्यमा पुंयोगेऽपि । मूलान्नञः । दंष्ट्रा । एतेऽजादयः ॥ ४४ ॥

(३०८) न षट्स्वस्रादिभ्यः । ४ । १ । १० ॥ स्वसृ दुहितृ ननान्दृ यातृ मातृ तिसृ चतसृ । इति स्वस्रादिः ॥ ४५ ॥

(४९२) नित्यं सपत्न्यादिषु । ४ । १ । ३५ ॥ समान एक वीर पिण्ड श्व (शिरी) भ्रातृ भद्र पुत्र । दासाच्छन्दसि । इति समानादिः ॥ ४६ ॥

---

1 वार्तिकमिदं न सूत्रपाठीयं संख्याङ्कश्च तत्रत्य एव ।

(४६८) षिद्गौरादिभ्यश्च ।४।१।४१॥ गौर मत्स्य मनुष्य शृङ्ग पिङ्गल हय गवय मुकय ऋष्य [पुट तूण] द्रुण द्रोण हरिण कोकण (काकण) पटर उणक [आमल] आमलक कुवल बिम्ब बदर फर्करक (कर्करक) तर्कार शर्कार पुष्कर शिखण्ड सलद शष्कण्ड सनन्द सुषम सुषव अलिन्द गडुल षाण्डश आढक आनन्द आश्वत्थ सृपाट आखक (आपच्चिक) शष्कुल सूर्य (सूर्म) शूर्प सूप यूष (पूष) यूथ सूप मेथ वल्लक धातक सल्लक माल्लक मालत साल्वक वेतस वृक्ष (वृस) अतस [उभय] भृङ्ग मह मठ छेद पेश मेद श्वन् तक्षन् अनडुही अनड्वाही। एषणः करणे। देह देहल काकादन गवादन तेजन रजन लवण औद्गाहमानि आद्गाहमानि गौतम (गोतम) [पारक] अयस्थूण (अयःस्थूण) भौरिकि भौलिकि भौलिङ्गि यान मेध आलम्बि आलजि आलब्धि आलक्षि केवाल आपक आरट नट टोट नोट मूलाट शातन [पोतन] पातन पाठन (पानठ) आस्तरण अधिकरण अधिकार अग्रहायणी (आग्रहायणी) प्रत्यवरोहिणी [सेचन] सुमङ्गलात्संज्ञायाम्। अण्डर सुन्दर मण्डल मन्थर मङ्गल पट पिण्ड [षण्ड] उर्द गुर्द शम सूद औड (आर्द्र) हृद (ह्रद) पाण्ड [भाण्डल] भाण्ड [लोहाण्ड] कदर कन्दर कदल तरुण तलुन कल्माष बृहत् महत् [सोम] सौधर्म। रोहिणी नक्षत्रे। रेवती नक्षत्रे। विकल निष्कल पुष्कल। कटाच्छ्रोणिवचने। पिप्पल्यादयश्च। पिप्पली हरितकी (हरीतकी) कोशातकी शमी वरी शरी पृथिवी क्रोष्टु मातामह पितामह। **इति गौरादिः ॥ ४७ ॥**

(५०३) **बह्वादिभ्यश्च**। ४। १। ४५॥ बहु पद्धति अञ्चति अङ्कति अंहति शकटि (शकति)। शक्तिः शस्त्रे। शारि वारि राति राधि [शाधि] अहि कपि यष्टि मुनि। इतः प्राण्यङ्गात्। कृदिकारादक्तिनः। सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके। चण्ड अराल कृपण कमल विकट विशाल विशङ्कट भरुज ध्वज चन्द्रभागान्नद्याम् (चन्द्रभागा नद्याम्) कल्याण उदार पुराण अहन् क्रोड नख खुर शिखा बाल शफ गुद। **आकृतिगणोऽयम्**। तेन भग गल राग इत्यादि। **इति बह्वादयः ॥ ४८ ॥**

(५२७) **शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन्**। ४। १। ७३॥ शार्ङ्गरव कापटव गौग्गुलव ब्राह्मण बैद गौतम कामण्डलेय ब्राह्मणकृतेय [आनिचेय] आनिधेय आशोकेय वात्स्यायन मौञ्जायन कैकस काप्य (काव्य) शैव्य एहि पर्येहि आश्मरथ्य औदपान अराल चण्डाल वतण्ड। भोगवद्गौरिमतोः संज्ञायां घादिषु [६।३।४३] नित्यं ह्रस्वार्थम्। नृनरयोर्वृद्धिश्च। **इति शार्ङ्गरवादिः ॥ ४६ ॥**

(१२००) **क्रौड्यादिभ्यश्च**। ४। १। ८०॥ क्रौडि लाडि व्याडि आपिशलि आपक्षिति चौपयत चैटयत (वैटयत) सैकयत बैल्वयत सौधातकि। सूत युवत्याम्। भोज क्षत्रिये। यौतकि कौटि भौरिकि भौलिकि [शाल्मलि] शाला-

स्थलि कापिष्ठलि गौकक्ष्य । **इति क्रौड्यादिः ॥ ५० ॥**

(१०७४) अश्वपत्यादिभ्यश्च । ४ । १ । ८४ ॥ अश्वपति [ज्ञानपति] शतपति धनपति गणपति [स्थानपति यज्ञपति] राष्ट्रपति कुलपति गृहपति [पशुपति] धान्यपति धन्वपति [बन्धुपति धर्मपति] सभापति प्राणपति क्षेत्रपति । **इत्यश्वपत्यादिः ॥ ५१ ॥**

(१०७८) उत्सादिभ्योऽञ् । ४ । १ । ८६ ॥ उत्स उदपान विकर विनद महानद महानस महाप्राण तरुण तलुन । बष्कयासे । पृथिवी [धेनु] पङ्क्ति जगति त्रिष्टुप् अनुष्टुप् जनपद भरत उशीनर ग्रीष्म पीलुकुण । उदस्थान देशे । पृषदंश भल्लकीय रथंतर मध्यंदिन बृहत् महत् सत्त्वत् कुरु पञ्चाल इन्द्रावसान उष्णिह् ककुभ् सुवर्ण देव ग्रीष्मादच्छन्दसि । **इत्युत्सादिः ॥ ५२ ॥**

(१०९६) बाह्वादिभ्यश्च । ४ । १ । ९६ ॥ बाहु उपबाहु उपवाकु निवाकु शिवाकु वटाकु उपनिन्दु [उपबिन्दु] वृषली वृकला चूडा बलाका मूषिका कुशलाः भगला (छगला) ध्रुवका [धुवका] सुमित्रा दुर्मित्रा पुष्करसद् अनुहरत् देवशर्मन् अग्निशर्मन् [भद्रशर्मन्] सुशर्मन् कुनामन् (सुनामन्) पञ्चन् सप्तन् अष्टन् । अमितौजसः सलोपश्च । सुधावत् उदञ्चु शिरस् माष शराविन् मरीचि क्षेमवृद्धिन् शृङ्खलतोदिन् खरनादिन् नगरमर्दिन् प्राकारमर्दिन् लोमन् अजीगर्त कृष्ण युधिष्ठिर अर्जुन साम्ब गद प्रद्युम्न राम (उदङ्क) उदकः संज्ञायाम् । संभूयोम्भसोः सलोपश्च । **आकृतिगणोऽयम्** । तेन सात्त्वकिः जाङ्घिः ऐन्दशर्मिः आजधेनविः इत्यादि । **इति बाह्वादयः ॥ ५३ ॥**

(१०९९) गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ् । ४ । १ । ९८ ॥ कुञ्ज ब्रध्न शङ्ख भस्मन् गण लोमन् शठ शाक शुण्डा शुभ विपाश् स्कन्द स्कम्भ । **इति कुञ्जादिः ॥ ५४ ॥**

(११०१) नडादिभ्यः फक् । ४ । १ । ९९ ॥ नड चर (वर बक मुञ्ज इतिक इतिश उपक (एक) लमक शलङ्कु शलङ्कं च । सप्तल वाजप्य तिक । अग्निशर्मन्वृषगणे । प्राण नर सायक दास मित्र द्वीप पिङ्गर पिङ्गल किङ्कर किङ्कल (कातर) कातल काश्यप (कुश्यप) काश्य काल्य (काव्य) अज अमुष्य (अमुष्म) कृष्णरणौ ब्राह्मणवासिष्ठे । अमित्र लिगु चित्र कुमार क्रोष्टु क्रोष्टं च । लोह दुर्ग स्तम्भ शिंशपा अग्र तृण शकट सुमनस् सुमत मिमत ऋच् जलंधर अध्वर युगंधर हंसक दण्डिन् हस्तिन् [पिण्ड] पञ्चाल चमसिन् सुकृत्य स्थिरक ब्राह्मण चटक बदर अश्वल खरप लङ्क इन्ध अस्र कामुक ब्रह्मदत्त उदुम्बर शोण अलोह दण्डप । **इति नडादिः ॥ ५५ ॥**

(११०६) अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ् । ४ । १ । १०४ ॥ बिद उर्व कश्यप कुशिक भरद्वाज उपमन्यु किलात कन्दर्प (किंदर्भ) विश्वानर ऋष्टिषेण

(ऋष्टिषेण) ऋतभाग हर्यश्व प्रियक आपस्तम्ब कूचवार शरद्वत् शुनक (शुनक) धेनु गोपवन शिग्रु बिन्दु [भोगक] भाजन (शमिक) अश्वावतान श्यामाक श्यामक (श्यावलि) श्यापर्ण हरित किंदास बह्यस्क अर्कजूष (अर्कलूष) बध्योग विष्णुवृद्ध प्रतिबोध रचित (रथीतर) रथन्तर गविष्ठिर निषाद (शबर अलस) मठर (मृडाकु) सृपाकु मृदु पुनर्भू पुत्र दुहितृ ननान्दृ । परस्त्री परशुं च । **इति बिदादिः ॥ ५६ ॥**

(११०७) **गर्गादिभ्यो यञ्** । ४ । १ । १०५ ॥ गर्ग वत्स । वाजासे । संकृति अज व्याघ्रपात् विदभृत् प्राचीनयोग (अगस्ति) पुलस्ति चमस रेभ अग्निवेश शङ्ख शट शक एक धूम अवट मनस धनंजय वृक्ष विश्वावसु जरमाण लोहित शंसित बभ्रु वल्गु मण्डु गण्डु शङ्कु लिगु गुहलु मन्तु मङ्क्षु अलिगु जिगीषु मनु तन्तु मनायीसूनु कथक कन्थक ऋक्ष तृक्ष (वृक्ष) [तनु] तरुक्ष तलुक्ष तण्ड वतण्ड कपिकत (कपि कत) कुरुकत अनडुह् कण्व शकल गोकक्ष अगस्त्य कण्डिनी यज्ञवल्क पर्णवल्क अभयजात विरोहित वृषगण रहूगण शण्डिल वर्णक (चणक) चुलुक मुद्गल मुसल जमदग्नि पराशर जतूकर्ण (जातूकर्ण) महित मन्त्रित अश्मरथ शर्कराक्ष पूतिमाष स्थूरा अदरक (अररक) एलाक पिङ्गल कृष्ण गोलन्द उलूक तितिक्ष भिषज (भिषज्) [भिष्णज] भडित भण्डित दल्भ चेकित चिकित्सित देवहू इन्द्रहू एकलु पिप्पलु बृहदग्नि [सुलोहिन्] सुलाभिन् उक्थ कुटीगु। **इति गर्गादिः ॥ ५७ ॥**

(१११३) **अश्वादिभ्यः फञ्** । ४ । १ । ११० ॥ अश्व अश्मन् शङ्ख शूद्रक विद पुट रोहिण खर्जूर (खजूर) [खञ्जार वस्त] पिजूर भडिल भण्डिल भडित भण्डित [प्रकृत रामोद] क्षान्त [काश तीक्ष्ण गोलाङ्क अर्क स्वर स्फुट चक्र श्रविष्ठ] पविन्द पवित्र गोमिन् श्याम धूम धूम्र वाग्मिन् विश्वानर कुट शप आत्रेये । जन जड खड ग्रीष्म अर्ह कित विशंप विशाल गिरि चपल चुप दासक वैल्य (बैल्व) प्राच्य [धर्म्य] आनडुह्य । पुंसि जाते । अर्जुन [प्रहृत] सुमनस् दुर्मनस् मन (मनन) [प्रान्त] ध्वन । आत्रेय भरद्वाजे । भरद्वाज आत्रेये । उत्स आतव कितव [वद धन्य पाद] शिव खदिर । **इत्यश्वादिः ॥ ५८ ॥**

(१११५) **शिवादिभ्योऽण्** । ४ । १ । ११२ ॥ शिव प्रोष्ठ प्रोष्ठिक चण्ड जम्भ भूरि दण्ड कुठार ककुभ् (ककुभा) अनभिम्लान कोहित सुख संधि मुनि ककुत्स्थ कहोड कोहड कहूय कहय रोद कपिञ्जल (कुपिञ्जल) खञ्जन वतण्ड तृणकर्ण क्षीरहद जलहद परिल (पथिक) पिष्ट हैहय [पार्षिका] गोपिका कपिलिका जटिलिका बधिरिका मञ्जीरक मञ्जिरक वृष्णिक खञ्जार खञ्जाल [कर्मार] रेख लेख आलेखन विश्रवण रवण वर्तनाक्ष ग्रीवाक्ष [पिटक विटप] पिटाक तृक्षाक नभक ऊर्णनाभ जरत्कारु [पृथा उत्क्षेप] पुरोहितिका सुरोहितिका

सुरोहिका आर्यश्वेत (अर्यश्वेत) सुपिष्ट मसुरकर्ण मयूरकर्ण [खर्जूरकर्ण] कदूरक तक्षन् ऋष्टिषेण गङ्गा विपाश मस्क लह्य द्रुह्य अयस्थूण तृणकर्ण (तृण कर्ण) पर्ण भलन्दन विरूपाक्ष भूमि इला सपत्नी। द्व्यचो नद्याः। त्रिवेणी त्रिवणं च। इति शिवादिः। आकृतिगणः॥ ५९॥

(११२६) शुभ्रादिभ्यश्च। ४। १। १२३॥ शुभ्र विष्ट पुर (विष्टपुर) ब्रह्मकृत शतद्वार शलाथल शलाकाभ्र लेखाभ्र (लेखाभ्र) विकंसा (विकास) रोहिणी रुक्मिणी धर्मिणी दिश् शालूक अजबस्ति शकंधि विमातृ विधवा शुक विश देवतर शकुनि शुक उग्र ज्ञातल (शतल) बन्धकी सृकण्डु विस्नि अतिथि गोदन्त कुशाम्ब मकष्टु शाताहर पवष्टुरिक सुनामन्। लक्ष्मणश्यामयोर्वासिष्ठे। गोधा कृकलास अणीव प्रवाहण भरत (भारत) भरम मृकण्डु कर्पूर इतर अन्यतर आलीढ सुदन्त सुदक्ष सुवक्षस् सुदामन् कद्रु तुद अकशाय कुमारिका कुठारिका किशोरिका अम्बिका जिह्माशिन् परिधि वायुदत्त शकल शलाका खडूर कुबेरिका अशोका गन्धपिङ्गला खडोन्मत्ता अनुदृष्टिन् (अनुदृष्टि) जरतिन् बलीवर्दिन् विप्र वीज जीव श्वन् अश्मन् अश्व अजिर। इति शुभ्रादिः। आकृतिगणः॥६०॥

(११३१) कल्याण्यादीनामिनङ् च। ४। १। १२६॥ कल्याणी सुभगा दुर्भगा बन्धकी अनुदृष्टि अनुसृति (अनुसृष्टि) जरती बलीवर्दी ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा परस्त्री। इति कल्याण्यादिः॥ ६१॥

(११४३) गृष्ट्यादिभ्यश्च। ४। १। १३६॥ गृष्टि हृष्टि बलि हलि विश्रि कुद्रि अजवस्ति मित्रयु। इति गृष्ट्यादिः॥ ६२॥

(११६६) रेवत्यादिभ्यष्ठक्। ४। १। १४६॥ रेवती अश्वपाली मणिपाली द्वारपाली वृकवञ्चिन् वृकबन्धु वृकग्राह कर्णग्राह दण्डग्राह कुक्कुटाक्ष (ककुदाक्ष) चामरग्राह। इति रेवत्यादिः॥ ६३॥

(११७५) कुर्वादिभ्यो ण्यः। ४। १। १५१॥ कुरु गर्गर मङ्गुष अजमार रथकार वावदूक। सम्राजः क्षत्रिये। कवि मति (विमति) कापिञ्जलादि वाक् वामरथ पितृमत् इन्द्रजाला एजि वातकि दामोष्णीषि गणकारि कैशोरि कुट शालाका (शलाका) मुर पुर एरका शुभ्र अभ्र दर्भ केशिनी। वेनाच्छन्दसि। शूर्पणाय श्यावनाय श्यावरथ श्यावपुत्र सत्यंकार वडभीकार पथिकार मूढ शकन्धु शङ्कु शाक शाकिन् शालीन कर्तृ हर्तृ इन पिण्डी तक्षन्। वामरथस्य कण्वादिवत्स्वरवर्जम्॥ इति कुर्वादिः॥ ४६॥

(११७८) तिकादिभ्यः फिञ्। ४। १। १५४॥ तिक कितव संज्ञावालशिख (संज्ञा बाला शिखा) उरस् शाठ्य सैन्धव यमुन्द रूप्य ग्राम्य नील अमित्र

गोकक्ष्य (गौकक्ष्य) कुरु देवरथ तैतल औरस कौरव्य भौरिकि भौलिकि चौपयत चैटयत शीकयत क्षैतयत वाजवत् चन्द्रमस् शुभ गङ्गा वरेण्य सुपामन् आरब्ध वाह्यक स्वल्पक वृष लोमक उदन्य यज्ञ। **इति तिकादिः ॥ ६५ ॥**

(११८२) **वाकिनादीनां कुक्च** ।४।१।१५८॥ वाकिन गौधेर कार्कश काक लंका। चर्मिवर्मिणोर्नलोपश्च। **इति वाकिनादिः ॥ ६६ ॥**

(११९४) **कम्बोजाल्लुक्** ।४।१।१७५॥ कम्बोज चोल केरल शक यवन। **इति कम्बोजादिः ॥ ६७ ॥**

(११९७) **न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः** ।४।१।१७८॥ भर्ग करूश केकय कश्मीर साल्व सुस्थाल उरस् कौरव्य। **इति भर्गादिः ॥ ६८ ॥** यौधेय शौक्रेय शौभ्रेय ज्यावाणेय धौर्तेय धार्तेय त्रिगर्त भरत उशीनर। **इति यौधेयादिः ॥ ६९ ॥**

(१२४४) **भिक्षादिभ्योऽण्** ।४।२।३८॥ भिक्षागर्भिणी क्षेत्र करीष अङ्कार (अङ्गार) चर्मिन् धर्मिन् सहस्र युवति पदाति पद्धति अथर्वन् दक्षिणा भूत विषय श्रोत्र। **इति भिक्षादिः ॥ ७० ॥**

(१२५४) **खण्डिकादिभ्यश्च** ।४।२।४५॥ खण्डिका वडवा। क्षुद्रकमालवात् (क्षुद्रकमालवात्) सेना। संज्ञायाम्। भिक्षुक शुक उलूक श्वन् अहन् युगवरत्रा (युगवरत्र) हलबन्धा (हलबन्ध)। **इति खण्डिकादिः ॥७१॥**

(१२५८) **पाशादिभ्यो यः** ।४।२।४९॥ पाश तृण धूम वात अङ्गार पाटल पोत गल पिटक पिटाक शकट हल नट वन। **इति पाशादिः ॥ ७२ ॥**

(१२६०) * **खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः** * ।४।२।५१॥ खल डाक कुटुम्ब शाक कुण्डलिनी। **इति खलादिराकृतिगणः ॥ ७३ ॥**

(१२६२) **राजन्यादिभ्यो वुञ्** ।४।२।५३॥ राजन्य आनृत बाभ्रव्य शालङ्कायन दैवयातव (दैवयात) [अव्रीड वरत्रा] जालंधरायण [राजायन] तेलु आत्मकामेय अम्बरीषपुत्र वसाति बैल्ववन शैलूष उदुम्बर तीव्र बैल्वल आर्जुनायन संप्रिय दाक्षि ऊर्णनाभ। **इति राजन्यादिराकृतिगणः ॥ ७४ ॥**

(१२६३) **भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ** ।४।२।५४॥ भौरिकी भौलिकी चौपयत चौटयत (चैटयत) काणेय वाणिजक वाणिकाज्य (वालिकाज्य) सैकयत वैकयत। **इति भौरिक्यादिः ॥ ७५ ॥** ऐषुकारि सारसायन (सारसायन) चान्द्रायण द्व्याक्षायण त्र्याक्षायण औडायन जौलायन खाडायन दासमित्रि दासमित्रायण शौद्रायण दाक्षायण शापण्डायन (शायण्डायन) तार्क्ष्यायण शौभ्रायण सौवीर [सौवीरायण] शपण्ड (शयण्ड) शौण्ड शयाण्डि (शयाण्ड) वैश्वमानव वैश्वधेनव (वैश्वधेनव) नड तुण्डदेव विश्वदेव [सापिण्डि] **इत्यैषुकार्यादिः ॥ ७६ ॥**

(१२७०) **क्रतूक्थादिसूत्रान्तट्ठक्** । ४ । २ । ६० ॥ उक्थ लोकायत न्यास न्याय पुनरुक्त निरुक्त निमित्त द्विपदा ज्योतिष अनुपद अनुकल्प यज्ञ धर्म चर्चा क्रमेतर श्लक्ष्ण (श्लक्ष्ण) संहिता पदक्रम संघट (संघट्ट) वृत्ति परिषद् संग्रह गण [गुण] आयुर्वेव (आयुर्वेद)। **इत्युक्थादिः** ॥ ७७ ॥

(१२७१) **क्रमादिभ्यो वुन्** । ४ । २ । ६१ ॥ क्रम पद शिक्षा मीमांसा सामन्। **इति क्रमादिः** ॥ ७८ ॥

(१२७३) **वसन्तादिभ्यष्ठक्** । ४ । २ । ६३ ॥ वसन्त ग्रीष्म वर्षा शरद् शरत् हेमन्त शिशिर प्रथम गुण चरम अनुगुण अथर्वन् आथर्वण। **इति वसन्तादिः** ॥ ७६ ॥

(१२८७) **संकलादिभ्यश्च** । ४ । २ । ७५ ॥ संकल पुष्कल उत्तम उडुप उद्वेप उत्पुट कुम्भ निधान सुदक्ष सुदत्त सुभूत सुपूत सुनेत्र सुमङ्गल सुपिङ्गल सूत सिकत पूतिका (पूतिक) पूलास कूलास पलाश निवेश (गवेश) गम्भीर इतर आन् अहन् लोमन् वेमन् चरण (वरुण) बहुल सद्योज अभिषिक्त गोभृत् राजभृत् भल्ल मल्ल माल ॥ **इति संकलादिः** ॥ ८० ॥

(१२८६) **सुवास्त्वादिभ्योऽण्** । ४ । २ । ७७ ॥ सुवास्तु (सुवस्तु) वर्णु भण्डु खण्डु सेवालिन् कर्पूरिन् शिखण्डिन् गर्त कर्कश शकटीकर्ण कृष्णकर्ण [कर्क] कर्कन्धुमती गोह अहिसक्थ ॥ **इति सुवास्त्वादिः** ॥ ८१ ॥

(१२६२) **वुञ्छण्कठजिलसेनिरढञ्ण्ययफक्फिञिञ्ञ्यकक्ठकोऽरीहणकृशाश्वर्श्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसंकाशबलपक्षकर्णसुतंगमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः** ४ । २ । ८० ॥ (१) अरीहण (अर्हीरण) द्रुघण द्रुहण भलग (भगल) उलन्द किरण सांपरायण क्रौष्ट्रायन (क्रौष्ट्रायण) औष्ट्रायण त्रैगर्तायन मैत्रायण भास्त्रायण वैमतायण (वैमतायन) गौमतायन सौमतायन सौसायन धौमतायन सौमायन ऐन्द्रायण कौद्रायण (कौन्द्रायण) खाडायन शाण्डिल्यायन रायस्पोष विपथ विपाश उद्दण्ड उदञ्चन खाण्डवीरण वीरण काशकृत्स्न (कशकृत्स्न) जाम्बवत् शिंशपा रैवत (रेवत) बिल्व सुयज्ञ शिरीष बधिर जम्बु खदिर सुशर्मन् (सशर्मन्) दलतृ भलन्दन खण्डु कलन (कनल) यज्ञदत्त। **इत्यरीहणादिः** ॥ ८२ ॥ (२) कृशाश्व अरिष्ट अरिश्म वेश्मन् विशाल लोमश रोमश लोमक रोमक शबल कूट वर्चल सुवर्चल सुकर सूकर प्रातर (प्रतर) सदृश पुरग पुराग सुख धूम अजिन विनत अवनत कुविद्यास (कुविद्यास) पराशर अरुस् अयस् मौद्गल्याकर (मौद्गल्य युकर)। **इति कृशाश्वादिः** ॥८३॥ (३) ऋश्य (ऋष्य) न्यग्रोध शर निलीन [निवास निवात] निधान निबन्धन (निबन्ध) [विबद्ध] परिगूढ [उपगूढ] असनी सित मत् वेश्मन् उत्तराश्मन् अश्मन् स्थूल बाहु खदिर शर्करा अनडुह (अनडुह्) अरडु परिवंश वेणु वीरण

खण्ड दण्ड परिवृत्त कर्दम अंशु। इत्यृश्यादिः ॥ ८४ ॥ (४) कुमुद शर्करा न्यग्रोध इक्कट संकट कंकट गर्त बीज परिवाप निर्यास शकट कच मधु शिरीष अश्व अश्वत्थ बल्वज यवास कूप विकङ्कत दशग्राम। इति कुमुदादिः ॥ ८५ ॥ (५) काश पाश अश्वत्थ पलाश पीयूक्षा चरण वास नड वन कर्दम कच्छूल कङ्कट गुह बिस तृण कर्पूर बर्बर मधुर ग्रह कपित्थ जतु सीपाल। इति काशादिः ॥ ८६ ॥ (६) तृण नड मूल वन पर्ण वर्ण वराण बिल पुल फल अर्जुन अर्ण सुवर्ण बल चरण बुस। इति तृणादिः ॥८७॥ (७) प्रेक्षा फलका (हलका) बन्धुका ध्रुवका क्षिपका न्यग्रोध इक्कट कङ्कट संकट कट कूप बुक पुक पुट मह परिवाप यवाष ध्रुवका गर्त कूपक हिरण्य। इति प्रेक्षादिः ॥ ८८ ॥ (८) अश्मन् यूथ ऊष मीन मद दर्भ वृन्द गुद खण्ड नग शिखा कोट पाम कन्द कान्द कुल गह्व गुड कुण्डल पीन गुह इत्यश्मादिः ॥ ८९ ॥ (९) सखि अग्निदत्त वायुदत्त सखिदत्त [गोपिल] भल्लपाल (भल्ल पाल) चक्र चक्रवाक छगल अशोक करवीर वासव वीर पूर वज्र कुशीरक शीहर (सीहर) सरक सरस समर समल सुरस रोह तमाल कदल सप्तल। इति सख्यादिः ॥ ९० ॥ संकाश कपिल कश्मीर [समीर] सूरसेन सरक सूर। सुपन्थिन्पन्थ च। यूप (यूथ) अंश अङ्ग नासा पलित अनु नाश अश्मन् कूट मलिन दश कुम्भ शीर्ष चिरन्त (विरत) समल सीर पञ्जर मन्थ नल रोमन् लोमन् पुलिन सुपरि कटिप सकर्णक वृष्टि तीर्थ अगस्ति विकर नासिका। इति संकाशादिः ॥ ९१ ॥ (११) बल चुल नल दल वट लकुल उरल पुल (पुल) मूल उलडुल (उल डुल) वन कुल। इति बलादिः ॥ ९२ ॥ (१२) पक्ष तुक्ष तुष कुण्ड अण्ड कम्बलिका वलिक चित्र अस्ति। सुपथिन् पन्थ च। कुम्भ सीरक सरक सकल सरस समल अतिश्वन् रोमन् लोमन् हस्तिन् मकर लोमक शीर्ष निवात पाक सहक (सिंहक) अङ्कुश सुवर्णक हंसक हिंसक कुत्स बिल खिल यमल हस्त कला सकर्णक। इति पक्षादिः ॥ ९३ ॥ (१३) कर्ण वसिष्ठ अर्क अर्कलूष द्रुपद आनडुह्य पाञ्चजन्य स्फिग (स्फिज्) कुम्भी कुन्ती जित्वन् जीवन्त कुलिश आण्डीवत् (आण्डीवत) जव जैत्र आकन (अनक) इति कर्णादिः ॥ ॥ ९४ ॥ (१४) सुतंगम मुनिचित विप्रचित्त महाचित्त महापुत्र स्वन श्वेत गडिक (खडिक) शुक्र विग्र बीजावापिन् (बीजवापिन्) अर्जुन श्वन् अजिर जीव खण्डिन कर्ण विग्रह। इति सुतंगमादिः ॥ ९५ ॥ (१५) प्रगदिन् मगदिन् मददिन् कविल खण्डित गदित चूडार मन्दार कोविदार। इति प्रगद्यादिः॥ ९६॥ (१६) वराह पलाशा (पलाश) शेरिष (शिरीष) पिनद्ध निबद्ध बलाह स्थूल विदग्ध [विजग्ध] विभग्न [निमग्न] बाहु खदिर शर्करा। इति वराहादिः ॥ ९७ ॥ (१७) कुमुद गोमथ रथकार दशग्राम अश्वत्थ शाल्मलि [शिरीष] मुनिस्थल कुण्डल कूट मधुकर्ण घासकुन्द शुचिकर्ण। इति कुमुदादिः ॥ ९८ ॥

(१३०१) **वरणादिभ्यश्च** । ४ । २ । ८२ ॥ वरणा शृङ्गी शाल्मलि शुण्डि शयाण्डी पर्णी ताम्रपर्णी गोद आलिङ्ग्यायन जालपदी (जानपदी) जम्बू पुष्कर चम्पा पम्पा वल्गु उज्जयिनी गया मथुरा तक्षशिला उरसा गोमती वलभी । **इति वरणादिः** ॥ ९९ ॥

(१३०५) **मध्वादिभ्यश्च** । ४ । २ । ८६ ॥ मधु बिस स्थाणु वेणु कर्कन्धु शमी करीर हिम किशरा शर्याण मरुत् वार्दाली शर इष्टका आसुति शक्ति आसन्दी शकल शलाका आमिषी इक्षु रोमन् रुष्टि रुष्य तक्षशिला कड वट वेट । **इति मध्वादिः** ।। १०० ।।

(१३०६) **उत्करादिभ्यश्छः** । ४ । २ । ९० ॥ उत्कर संफल शफर पिप्पल पिप्पलीमूल अश्मन् सुवर्ण स्वलाजिन तिक कितव अणक त्रैवण पिचुक अश्वत्थ काश क्षुद्र भस्त्रा शाल जन्या अजिर चर्मन् उत्क्रोश क्षान्त खदिर शूर्पणाय श्यावनाय नैवाकव तृण वृक्ष शाक पलाश विजिगीषा अनेक आतप फल संपर अर्क गर्त अग्नि वैराणक इडा अरण्य निशान्त पर्ण नीचायक शंकर अवरोहित क्षार विशाल वेत्र अरीहण खण्ड वातागार मन्त्रणार्ह इन्द्रवृक्ष नितान्तवृक्ष (नितान्तावृक्ष) आर्द्रवृक्ष । **इत्युत्करादिः** ।। १०१ ॥

(१३१०) **नडादीनां कुक्च** । ४ । २ । ९१ ॥ नड प्लक्ष बिल्व वेणु वेत्र वेतस इक्षु काष्ठ कपोत तृण । क्रुञ्चा ह्रस्वत्वं च । तक्षन्नलोपश्च । **इति नडादिः** ॥ १०२ ॥

(१३१५) **कत्र्यादिभ्यो ढकञ्** । ४ । २ । ९५ ॥ कत्रि उम्भि पुष्कर पुष्कल मोदन कुम्भी कुण्डिन नगरी माहिष्मती वर्मती उख्या ग्राम । कुड्याया यलोपश्च ॥ **इति कत्र्यादिः** ॥ १०३ ॥

(१३१७) **नद्यादिभ्यो ढक्** ।४ । २ । ९७॥ नदी मही वाराणसी श्रावस्ती कौशाम्बी वनकौशाम्बी (वनकोशाम्बी) काशपरी काशफारी (काशफरी) खादिरी पूर्वनगरी पाठा माया शाल्वा दार्वा सेतकी । वडवाया वृषे । **इति नद्यादिः** ॥१०४॥

(१३३१) **प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण्** । ४ । २ । ११०॥ पलदी परिषद् रोमक वाह्लीक कलकीट बहुकीट जालकीट कमलकीट कमलकीकर कमलभिदा गौष्ठी नैकती परिखा शूरसेन गोमती पटच्चर उदपान यकृल्लोम । **इति पलद्यादिः** ॥ १०५ ॥

(१३४०) **काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ** । ४ । २ । ११६ ॥ काशि चेदि (बेदि) सांयाति संवाह अच्युत मोदमान शकुलाद हस्तिकर्षू कुनामन् हिरण्य करण गोवासन भारङ्गी अरिंदम अरित्र देवदत्त दशग्राम शौवावतान युवराज उपराज देवराज मोदन सिन्धुमित्र दासमित्र सुधामित्र सोममित्र छागमित्र साधमित्र।(सधमित्र)

आपदादिपूर्वपदात्कालान्तात् । आपद् ऊर्ध्व तत् । इति काश्यादिः ॥ १०६ ॥

(१३५) धूमादिभ्यश्च ४ । २ । १२७ ॥ धूम षडण्ड शशादन अर्जुनाव माहकस्थली आनकस्थली माहिषस्थली मानस्थली अट्टस्थली मद्रुकस्थली समुद्रस्थली दाण्डायनस्थली राजस्थली विदेह राजगृह सात्रासाह शष्प मित्रवर्ध (मित्रवर्ध) भक्षाली मद्रकूल आजीकूल द्याहव (द्याहाव) त्र्यहव (त्र्याहव) संस्फाय बर्बर वर्ज्य गर्त आनर्त माठर पाथेय घोष पल्ली आराज्ञी धार्तराज्ञी आवय तीर्थ । कूलात्सौवीरेषु । समुद्रान्नावि मनुष्ये च । कुक्षि अन्तरीप द्वीप अरुण उज्जयनी पट्टार दक्षिणापथ साकेत ॥ इति धूमादिः ॥ १०७ ॥

(१३५७) कच्छादिभ्यश्च । ४ । २ । १.३ ॥ कच्छ सिन्धु वर्णु गन्धार मधुमत् कम्बोज कश्मीर साल्व कुरु अनुशण्ड द्वीप अनूप अजवाह विजापक कलूतर रङ्कु । इति कच्छादिः ॥ १०८ ॥

(१३६२) गहादिभ्यश्च । ४ । २ । १३८ ॥ गह अन्तस्थ सम विषम मध्य । मध्यंदिन चरणे उत्तम अङ्ग वङ्ग मगध पूर्वपक्ष अपरपक्ष अधमशाख उत्तमशाख समानग्राम एकग्राम एकवृक्ष एकपलाश इष्वग्र इष्वनीक अवस्यन्दन कामप्रस्थ शाडिकाडायनि (खाडायन) काठेरणि लावेरणि सौमित्रि शैशिरि आसुत दैवशर्मि श्रौति आहिंसि आमित्रि व्याडि वैजि आध्यश्वि आनृशसि (आनृशंसि) शौङ्गि आग्निशर्मि भौजि वाराटकि वाल्मिकि (वाल्मीकि) क्षैमवृद्धि आश्वत्थि औद्गाहमानि ऐकबिन्दवि दन्ताग्र हंस तत्वग्र (तन्त्वग्र) उत्तर अन्तर (अनन्तर) मुखपार्श्वतसोर्लोपः । जनपरयोः कुक्च देवस्य च । वेणुकादिभ्यश्छण् । इति गहादिः । आकृतिगणः ॥ १०९ ॥

(१३८७) संधिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् । ४ । ३ । १६ ॥ संधिवेला संध्या अमावास्या त्रयोदशी चतुर्दशी पञ्चदशी पौर्णमासी प्रतिपत् । संवत्सरात्फलपर्वणोः । इति संधिवेलादिः ॥ ११० ॥

(१४२९) दिगादिभ्यो यत् । ४ ।३।५४॥ दिश् वर्ग पूग गण पक्ष धाय्य मित्र मेधा अन्तर पथिन् रहस् अलीक उखा साक्षिन् देश आदि अन्त मुख जघन मेघ यूथ । उदकात्संज्ञायाम् । ज्ञाय (न्याय) वंश वेश काल आकाश । इति दिगादिः ॥ १११ ॥

* परिमुखादिभ्यश्च* । ४ । ३ । ५९ ॥ परिमुख परिहनु पर्योष्ठ पर्युलूखल परिसीर उपसीर उपस्थूण उपकलाप अनुपथ अनुपद अनुगङ्ग अनुतिल अनुसीत अधुसाय अनुसीर अनुमाष अनुयव अनुयूप अनुवंश प्रतिशाख । इति परिमुखादिः ॥ ११२ ॥

(१४३७) * अध्यात्मादिभ्यश्च * । ४ । ३ । ६० ॥ अध्यात्म अधि-

देव अधिभूत इहलोक परलोक। इत्यध्यात्मादिः। आकृतिगणः ॥११३॥

(१४५२) ऋगयनादिभ्यः। ४। ३। ७३॥ ऋगयन पदव्याख्यान छन्दोमान छन्दोभाषा छन्दोविचिति न्याय पुनरुक्त निरुक्त व्याकरण निगम वास्तुविद्या क्षत्रविद्या अङ्गविद्या विद्या उत्पाद उत्पात उद्याव संवत्सर मुहूर्त उपनिषद् निमित्त शिक्षा भिक्षा। इत्यृगयनादिः॥ ११४॥

(१४५५) शुण्डिकादिभ्योऽण्। ४। ३। ७६॥ शुण्डिक कृकण कृपण स्थण्डिल उदपान उपल तीर्थ भूमि तृण पर्ण। इति शुण्डिकादिः॥११५॥

(१४७२) शण्डिकादिभ्यो ञ्यः। ४। ३। ६२॥ शण्डिक सर्वसेन सर्वकेश शक शट रक शङ्ख बोध। इति शण्डिकादिः॥ ११६॥

(१४७३) सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ। ४। ३। ६३॥ सिन्धु वर्णु मधुमत् कम्बोज साल्व कश्मीर गन्धार किष्किन्धा उरसा दरद (दरद्) गन्दिका। इति सिन्ध्वादिः॥ ११७॥ तक्षशिला वत्सोद्धरण कैमेंदुर ग्रामणी छगल क्रोष्टुकर्ण सिंहकर्ण संकुचित किंनर काण्डधार पर्वत अवसान बर्बर कंस। इति तक्षशिलादिः॥ ११८॥

(१४८६) शौनकादिभ्यश्छन्दसि। ४। ३। १०६॥ शौनक वाजसनेय शार्ङ्गरव शापेय शाष्पेय खाडायन स्तम्भ स्कन्ध देवदर्शन रज्जुभार रज्जुकण्ठ कठशाठ कषाय तल दण्ड पुरुषांसक अश्वपेज। इति शौनकादिः॥ ११६॥

(१४६८) कुलालादिभ्यो वुञ्। ४। ३।११८॥ कुलाल वरुड चाण्डाल निषाद कर्मार सेना सिरिन्ध्र (सिरिध्रि) सैरिन्ध्र देवराज पर्षत् (परिषत्) वधू मधु रुहू रुद्र अनडुह् ब्रह्मन् कुम्भकार श्वपाक। इति कुलालादिः॥१२०॥

(१५११) रैवतिकादिभ्यश्छः। ४। ३। ३१॥ रैवतिक स्वापिशि क्षैमवृद्धि गौरग्रीव (गौरग्रीवि) औदमेघि औदवापि बैजवापि। इति रैवतिकादिः॥ १२१॥

(१५१६) बिल्वादिभ्योऽण्। ४।३।१३६॥ बिल्व व्रीहि काण्ड मुद्ग मसूर गोधूम इक्षु वेणु गवेधुका कर्पासी पाटली कर्कन्धू कुटीर। इति बिल्वादिः १२२॥

(१५२१) पलाशादिभ्यो वा। ४। ३। १४१॥ पलाश खदिर शिंशपा स्पन्दन पूलाक करीर शिरीष यवास विकङ्कत। इति पलाशादिः॥१२३॥

(१५२४) नित्यं वृद्धशरादिभ्यः। ४। ३।१४४॥ शर दर्भ मृद् (मृत्) कुटी तृण सोम बल्वज। इति शरादिः॥ १२४॥

(१५३०) तालादिभ्योऽण्। ४। ३। १५२॥ तालाद्धनुषि। बार्हिण इन्द्रालिश इन्द्रादश इन्द्राशिष इन्द्रायुध चय श्यामाक पीयूक्षा। इति तालादिः॥ १२५॥

(१५३२)प्राणिरजतादिभ्योऽञ्।४।३।१५४॥रजत सीस लोह उदुम्बर नीप दारु रोहितक बिभीतक पीतदारु तीव्रदारु त्रिकण्टक कण्टकार।इति रजतादिः॥१२६॥

(१५४२) प्लक्षादिभ्योऽण् । ४ । ३ । १६४ ॥ प्लक्ष न्यग्रोध अश्वत्थ इङ्गुदी शिग्रु रुरु कक्षतु बृहती । इति प्लक्षादिः ॥ १२७ ॥

(१५४६) हरीतक्यादिभ्यश्च । ४ । ३ । १६७ ॥ हरीतकी कोशातकी नखरजनी शष्कण्डी दाडी दोडी श्वेतपाकी अर्जुनपाकी द्राक्षा काला ध्वाक्षा गभीका कण्टकारिका पिप्पली चिम्पा (चिञ्चा) शेफालिका । इति हरीतक्यादिः ॥ १२८ ॥

(१५४८) * माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम् * । ४ । ४ । १ ॥ माशब्दः नित्यशब्दः कार्यशब्दः । इति माशब्दादिः ॥ १२९ ॥

(१५४९) * आहौ प्रभूतादिभ्यः * ४ । ४ । १॥ प्रभूत पर्याप्त । इति प्रभूतादिः ॥ १३० ॥

(१५४९) * पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः * ४ । ४ । १ ॥ सुस्नात सुखरात्रि सुखशयन । इति सुस्नातादिः ॥ १३१ ॥

(१५४९) * गच्छतौ परदारादिभ्यः* ४ । ४ । १॥ परदार गुरुतल्प । इति परदारादिः ॥ १३२ ॥

(१५५८) पर्पादिभ्यः ष्ठन् । ४ । ४ । १० ॥ पर्प अश्व अश्वत्थ रथ जाल न्यास व्याल । पादः पञ्च । इति पर्पादिः ॥ १३३ ॥

(१५६२) वेतनादिभ्यो जीवति । ४ । ४ । १२ ॥ वेतन वाहन अर्धवाहन धनुर्दण्ड जाल वेश उपवेश प्रेषण उपवस्ति सुख शय्या शक्ति उपनिषद् उपदेश स्फिज् (स्फिज) पाद उपस्थ उपस्थान उपहस्त ॥ इति वेतनादिः॥१३४॥

(१५६५) हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ४ । ४ । १५ ॥ उत्सङ्ग उडुप उत्पुत उत्पन्न उत्पुट पिटक पिटाक ॥ इत्युत्सङ्गादिः ॥ १३५ ॥

(१५६६)भस्त्रादिभ्यः ष्ठन् ४ । ४ । १६ ॥ भस्त्रा भरट भरण शीर्षभार शीर्षेभार अंसभार अंसेभार ॥ इति भस्त्रादिः ॥ १३६ ॥

(१५६९) निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः ४ ।४। १९ ॥ अक्षद्यूत [जानुप्रहृत] जङ्घाप्रहृत जङ्घाप्रहृत पादस्वेदन कण्टकमर्दन गतानुगत गतागत यातोपयात अनुगत ॥ इत्यक्षद्यूतादिः ॥ १३७ ॥

(१५९८) अण्महिष्यादिभ्यः ४ । ४ । ४८ ॥ महिषी प्रजापति प्रजावती प्रलेपिका विलेपिका अनुलेपिका पुरोहिता मणिपाली अनुवारक [अनुचारक] होतृ यजमान । इति महिष्यादिः ॥ १३८ ॥

(१६०३) किसरादिभ्यः ष्ठन् । ४ । ४ । ४३ ॥ किसर नरद नलद स्थागल तगर गुग्गुलु उशीर हरिद्रा हरिद्रु पर्णी (पर्णी) । इति किसरादिः १३९

(१६१२) छत्रादिभ्यो णः । ४ । ४ । ६२ ॥ छत्र शिक्षा प्ररोहस्था बुभुक्षा

सुरा तितिक्षा उपस्थान कृषि कर्मन् विश्वधा तपस् सत्य अनृत विशिखा विशिका भक्षा उदस्थान पुरोडा विक्षा चुक्षा मन्द्र । इति कुम्रादिः ॥ १४० ॥

(१६५१) प्रतिजनादिभ्यः खञ् । ४ । ४ । ९९ ॥ प्रतिजन इदंयुग संयुग समयुग परयुग परकुल परस्यकुल अमुष्यकुल सर्वजन विश्वजन महाजन पञ्चजन । इति प्रतिजनादिः ॥ १४१ ॥

(१६५४) कथादिभ्यष्ठक् । ४ । ४ । १०२ ॥ कथा विकथा विश्वकथा संकथा वितण्डा कुष्टविद् (कुष्ठविद्) जनवाद जनेवाद जनोवाद वृत्ति संग्रह गुणगण आयुर्वेद । इदि कथादिः ॥ १४२ ॥

(१६५५) गुडादिभ्यष्ठञ् । ४ । ४ । १०३ ॥ गुड कुल्माष सक्तु अपूप मांसौदन इक्षु वेणु सङ्ग्राम संघात संक्राम संवाह प्रवास निवास उपवास । इति गुडादिः ॥ १४३ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

(१६६२) उगवादिभ्यो यत् । ५ । १ । २॥ गो हविस् अक्षर विष बर्हिस अष्टका स्वदा युग मेधा स्रुच् । नाभि नभं च । शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वं, तत्संनियोगेन चान्तोदात्तत्वम् । ऊधसोऽनङ् च । कूप खद दर खर असुर अध्वन् (अध्वन) क्षर वेद बीज दीस (दीप्त) इति गवादिः ॥ १४४ ॥

(१६६४) विभाषा हविरपूपादिभ्यः ५ । १ । ४ ॥ अपूप तण्डुल अभ्युष (अभ्यूष) अभ्योष अवोष अभ्येष पृथुक ओदन सूप पूप किण्व प्रदीप मुसल कटक कर्णवेष्टक इर्गल अर्गल । अन्नविकारेभ्यश्च । यूप स्थूणा दीप अश्व पत्र ॥ इत्यपूपादिः ॥ १४५ ॥

(१६८२) असमासे निष्कादिभ्यः ५ । १ । २० ॥ निष्क पण पाद माष वाह द्रोण षष्टि ॥ इति निष्कादिः ॥ १४६ ॥

(१७०५) गोद्व्योऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् ५ । १ । ३९ ॥ अश्व अश्मन् गण ऊर्णा (उर्म) उमा भङ्गा (गङ्गा) वर्षा वसु ॥ इत्यश्वादिः ॥ १४७ ॥

(१७१६) तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः ५ । १ । ५०॥ वंश कुटज बल्वज मूल स्थूणा (स्थूण) अक्ष अश्मन् अश्व श्लक्ष्ण इक्षु खट्वा ॥ इति वंशादिः ॥ १४८ ॥

(१७२९) छेदादिभ्यो नित्यम् ५ । १ । ६४ ॥ छेद भेद द्रोह दोह

नर्ति (नर्त) कर्ष तीर्थ संप्रयोग विप्रयोग प्रयोग विप्रकर्ष प्रेषण संप्रश्न विप्रश्न विकर्ष प्रकर्ष। विराग विरङ्ग च ॥ **इति छेदादिः** ॥ १४९ ॥

(१७३१) **दण्डादिभ्यो यत्** ।५। १।६६॥ दण्ड मुसल मधुपर्क कशा अर्घ मेघ मेधा सुवर्ण उदक वध युग गुहा भाग इभ भङ्ग ॥ **इति दण्डादिः** ॥ १५०॥

(१७५८) * **महानाम्न्यादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्य उपसंख्यानम्** * ५।१।९४ ॥ महानाम्नी आदित्यव्रत गोदान ॥ **इति महानाम्न्यादिः** ॥ १५१ ॥

(१७६१) * **अवान्तरदीक्षादिभ्यो डिनिर्वक्तव्यः** * । ५ । १ । ९४॥ अवान्तरदीक्षा तिलव्रत देवव्रत। **इत्यवान्तरदीक्षादिः** ॥ १५२ ॥

(१७६१) **व्युष्टादिभ्योऽण्** । ५ । १ । ९७ ॥ व्युष्ट नित्य निष्क्रमण प्रवेशन उपसंक्रमण तीर्थ आस्तरण सङ्ग्राम संघात। **इति व्युष्टादिः** ॥ १५३ ॥

अग्निपदादिभ्य उपसंख्यानम् अग्निपद पीलुपद (पीलुमूल) प्रवास उपवास। **इत्यग्निपदादिराकृतिगणः** ॥ १५४ ॥

(१७६५) **तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः** । ५ । १ । १०१ ॥ संताप संनाह संग्राम संयोग संपराय संवेशन संपेष निष्पेष सर्ग निसर्ग विसर्ग उपसर्ग प्रवास उपवास संघात संवेष संवास संमोदन सक्तु। मांसौदनाद्विगृहीतादपि। **इति संतापादिः** ॥ १५५ ॥

(१७६९) * **ऋतोरण् प्रकरणे उपवस्त्रादिभ्य उपसंख्यानम्** * । ५ । १ । १०५ ॥ उपवस्तृ प्राशितृ चूडा श्रद्धा। **इत्युपवस्त्रादिः** ॥ १५६ ॥

(१७७४) **अनुप्रवचनादिभ्यश्छः** । ५ । १ । १११ ॥ अनुप्रवचन उत्थापन उपस्थापन संवेशन प्रवेशन अनुप्रवेशन अनुवासन अनुवचन अनुवाचन अन्वारोहण प्रारम्भण आरम्भण आरोहण। **इत्यनुप्रवचनादिः** ॥ १५७ ॥

(१७७४) * **स्वर्गादिभ्यो यद्वक्तव्यः** * । ५ । १ । १११ ॥ स्वर्ग यशस् आयुस् काम धन। **इति स्वर्गादिः** ॥ १५८ ॥

(२७६) * **पुण्याहवाचनादिभ्यो लुग्वक्तव्यः** * । ५ । १ । १११ ॥ पुण्याहवाचन स्वस्तिवाचन शान्तिवाचन। **इति पुण्याहवाचनादिः** ॥१५९॥

(१७८४) **पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा**। ५ । १ । १२२ ॥ पृथु मृदु महत् पटु तनु लघु बहु साधु आशु उरु गुरु बहुल खण्ड दण्ड चण्ड अकिंचन बाल होड पाक वत्स मन्द स्वादु ह्रस्व दीर्घ प्रिय वृष ऋजु क्षिप्र क्षुद्र अणु। **इति पृथ्वादिः** ॥ १६० ॥

(१७८७) **वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च** । ५ । १ । १२३ ॥ दृढ वृढ परिवृढ भृश कृश वक्र शुक्र चुक्र आम्र कृष्ट लवण ताम्र शीत उष्ण जड बधिर पण्डित मधुर मूर्ख मूक स्थिर। वेर्यातलातमतिर्मनःशारदानाम् समो मतिमनसोः। जवन। **इति दृढादिः** ॥ १६१ ॥

(१७८८) गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च।५।१।१२४॥ब्राह्मण वाडव माणव। अर्हतो नुम्च। चोर धूर्त आराधय विराधय अपराधय उपराधय एकभाव द्विभाव त्रिभाव अन्यभाव अक्षेत्रज्ञ संवादिन् संवेशिन् संभाषिन् बहुभाषिन् शीर्षघातिन् विघातिन् समस्थ विषमस्थ परमस्थ मध्यमस्थ अनीश्वर कुशल चपल निपुण पिशुन कुतूहल क्षेत्रज्ञ निश्न बालिश अलस दुःपुरुष कापुरुष राजन् गणपति अधिपति गडुल दायाद विशस्ति विषम विपात निपात। सर्ववेदादिभ्यः स्वार्थे। चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च। शौटीर। आकृतिगणोऽयम्। इति ब्राह्मणादिः॥१६२॥

(१७८६) * चतुर्वेदादिभ्य उभयपदवृद्धिश्च * । ५ । १ । १२४ ॥ चतुर्वेद चतुर्वर्ण चतुराश्रम सर्वविद्य त्रिलोक त्रिस्वर षड्गुण सेना अनन्तर संनिधि समीप उपमा सुख तदर्थ इतिह मणिक। इति चतुर्वेदादिः ॥ १६३ ॥

(१७६३) पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्। ५ । १ । १२८ ॥ पुरोहित। राजासे। ग्रामिक पिण्डिक सुहित बालमन्द (बालमन्द) खण्डिक दण्डिक वर्मिक कर्मिक धर्मिक शिलिक सूतिक मूलिक तिलक अञ्जलिक (अन्तलिक) रूपिक ऋषिक पुत्रिक अविक छत्रिक पर्षिक पथिक चर्मिक प्रतिक सारथि आस्थिक सूचिक संरक्ष सूचक (संरक्षसूचक) नास्तिक अजानिक शाकर नागर चूडिक इति पुरोहितादिः ॥ १६४ ॥

(१७६४) प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ्। ५।१। १२९ ॥ उद्गातृ उन्नेतृ प्रतिहर्तृ प्रशास्तृ होतृ पोतृ हर्तृ रथगणक पत्तिगणक सुष्ठु दुष्ठु अध्वर्यु वधू सुभग मन्त्रे। इत्युद्गात्रादिः ॥ १६५ ॥

(१७६५) हायनान्तयुवादिभ्योऽण्। ५ । १ । १३० ॥ युवन् स्थविर होतृ यजमान। पुरुषासे। भ्रातृ कुतुक श्रमण (श्रवण) कटुक कमण्डलु कुस्त्री सुस्त्री दुःस्त्री सुहृदय दुर्हृदय सुहृद् दुर्हृद् सुभ्रातृ दुर्भ्रातृ वृषल परिव्राजक सब्रह्मचारिन् अनृशंस। हृदयासे। कुशल चपल निपुण पिशुन कुतूहल क्षेत्रज्ञ। श्रोत्रियस्य यलोपश्च। इति युवादिः ॥ १६६ ॥

(१७६८) द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च । ५ । १ । १३३ ॥ मनोज्ञ प्रियरूप अभिरूप कल्याण मेधाविन् आढ्य कुलपुत्र छान्दस छात्र श्रोत्रिय चोर धूर्त विश्वदेव युवन् कुपुत्र ग्रामपुत्र ग्रामकुलाल ग्रामड (ग्रामषण्ड) ग्रामकुमार सुकुमार बहुल अवश्यपुत्र अमुष्यपुत्र अमुष्यकुल सारपुत्र शतपुत्र। इति मनोज्ञादिः ॥
॥ १६७ ॥

(१८२५) तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ। ५। २। २४॥ पीलु कर्कन्धू (कर्कन्धु) शमी करीर बल (कुवल) बदर अश्वत्थ खदिर। इति पील्वादिः ॥ १६८ ॥ कर्ण अक्षि नख मुख केश पाद गुल्फ भ्रू शृङ्ग दन्त ओष्ठ पृष्ठ। इति कर्णादिः ॥ १६९ ॥

(१८३७) तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् । ५ । २ । ३६ ॥ तारका पुष्प कर्णक मञ्जरी ऋजीष क्षण सूत्र मूत्र निष्क्रमण पुरीष उच्चार प्रचार विचार कुड्मल कण्टक मुसल मुकुल कुसुम कुतूहल स्तबक (स्तवक) किसलय पल्लव खण्ड वेग निद्रा मुद्रा बुभुक्षा धेनुष्या पिपासा श्रद्धा अभ्र पुलक अङ्गारक वर्णक द्रोह दोह सुख दुःख उत्कण्ठा भर व्याधि वर्मन् व्रण गौरव शास्त्र तरङ्ग तिलक चन्द्रक अन्धकार गर्व कुमुर (मुकुर) हर्ष उत्कर्ष रण कुवलय गर्ध क्षुध् सीमन्त ज्वर गर रोग रोमाञ्च पण्डा कज्जल तृष् कोरक कल्लोल स्थपुट फल कञ्चुक शृङ्गार अङ्कुर शैवल बकुल श्वभ्र आराल कलङ्क कर्दम कन्दल मूर्च्छा अङ्गार हस्तक प्रतिबिम्ब विघ्नतन्त्र प्रत्यय दीक्षा गर्ज । गर्भादप्राणिनि । इति तारकादिराकृतिगणः ॥ १७० ॥

(१८६१) विमुक्तादिभ्योऽण् । ५ । २ । ६१ ॥ विमुक्त देवासुर रक्षोऽसुर उपसद् सुवर्ण परिसारक सदसत् वसु मरुत् पत्नीवत् वसुमत् महीयस् सत्वत् बर्हवत् दशार्ण दशार्ह वयस् हविर्धान पतत्रिन् महित्री अस्यहत्य सोमापूषन् इडा अग्नाविष्णू उर्वशी वृत्रहन् । इति विमुक्तादिः ॥१७१॥

(१८६२) गोषदादिभ्यो वुन् ५ । २ । ६२ ॥ गोषद (गोषद्) इषेत्वा मातरिश्वन् देवस्यत्वा देवीरापः । कृष्णोऽस्याखरेष्ठः देवींधिया (देवींधिय) रक्षोहण युञ्जान अञ्जन प्रभूत प्रतूर्त कृशानु (कृशाकु) । इति गोषदादिः ॥१७२॥

(१८६४) आकर्षादिभ्यः कन् । ५ । २ । ६४ ॥ आकर्ष (आकष) त्सरु पिशाच पिचण्ड अशनि अश्मन् निचय चय विजय जय आचय नय पाद दीपहद ह्राद ह्लाद गद्गद शकुनि । इत्याकर्षादिः ॥ १७३ ॥

(१८८८) इष्टादिभ्यश्च । ५ । २ । ८८ ॥ इष्ट पूर्त उपासादित निगदित परिगदित परिवादित निकथित निषादित निपठित संकलित परिकलित संरक्षित परिरक्षित अर्चित गणित अवकीर्ण आयुक्त गृहीत आम्नात श्रुत अधीत अवधान आसेवित अवधारित अवकल्पित निराकृत उपकृत उपाकृत अनुयुक्त अनुगणित अनुपठित व्याकुलित । इतीष्टादिः ॥ १७४ ॥

(१८९५) रसादिभ्यश्च । ५ । २ । ९५ ॥ रस रूप वर्ण गन्ध स्पर्श शब्द स्नेह भाव । गुणात् एकाचः । इति रसादिः ॥ १७५ ॥

(१९०४) सिध्मादिभ्यश्च । ५ । २ । ९७ ॥ सिध्म गडु मणि नाभि बीज वीणा कृष्ण निष्पाव पांसु पार्श्व पर्शु हनु सक्तु मास (मांस) पार्ष्णिधमन्योर्दीर्घश्च । वातदन्तबलललाटानामूङ् च । जटा घटाकटाकालाः क्षेपे । पर्ण उदक प्रज्ञा सक्थि कर्ण स्नेह शीतश्याम पिङ्ग पित्त पुष्क पृथु मृदु मञ्जु मण्ड पत्र चटु कपि गण्डु ग्रन्थि श्री कुश धारा वर्ष्मन् पक्ष्मन् श्लेष्मन् पेश निष्पाद् कुण्ड । क्षुद्रजन्तूपतापयोश्च । इति सिध्मादिः ॥ १७६ ॥

(१९०७) लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः। ५। २। १००॥ लोमन् रोमन् बभ्रु हरि गिरि कर्क कपि मुनि तरु। इति लोमादिः ॥ १७७ ॥ पामन् वामन् वेमन् हेमन् श्लेष्मन् कद्रु (कद्रू) बलि सामन् ऊष्मन् कृमि। अङ्गात्कल्याणे। शाकीपलालीदद्रूणां ह्रस्वत्वं च। विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसंधेः। लक्ष्म्या अच्च। इति पामादिः ॥ १७८ ॥ पिच्छा उरस् ध्रुवक ध्रुवक। जटाघटाकालाः क्षेपे। वर्ण उदक पङ्क प्रज्ञा इति पिच्छादिः ॥ १७९ ॥

(१९१०) * ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् *। ५। २। १०३॥ ज्योत्स्ना तमिस्रा कुण्डल कुतप विसर्प विपादिका। इति ज्योत्स्नादिः ॥१८०॥

(१९२३) व्रीह्यादिभ्यश्च। ५। २। ११६॥ व्रीहि माया शाला शिखा माला मेखला केका अष्टका पताका चर्मन् कर्मन् वर्मन् दंष्ट्रा संज्ञा वडवा कुमारी नौ वीणा बलाका यवखदनी कुमारी। शीर्षान्नञः। इति व्रीह्यादिः ॥ १८१ ॥

(१९२४) तुन्दादिभ्य इलच्च। ५। २। ११७॥ तुन्द उदर पिचण्ड यव व्रीहि। स्वाङ्गाद्विवृद्धौ। इति तुन्दादिः॥ १८२ ॥

(१९३३) अर्शआदिभ्योऽच्। ५। २। १२७॥ अर्शस् उरस् तुन्द चतुर कलित जटा घटा घाटा अभ्र अघ कर्दम अम्ल लवण। स्वाङ्गाद्धीनात्। वर्णात्। इत्यर्शआदिराकृतिगणः ॥ १८३ ॥

(१९३७) सुखादिभ्यश्च। ५। २। १३१॥ सुख दुःख तृप्र (तृप्र) कृच्छ्र अस्र (आस्र) आस्र अलीक कठिण सोढ प्रतीप शील हल। माला क्षेपे। कृपण प्रणाय (प्रणय) दल कक्ष। इति सुखादिः ॥ १८४ ॥

(१९४१) पुष्करादिभ्यो देशे। ५। २। १३५॥ पुष्कर पद्म उत्पल तमाल कुमुद नड कपित्थ बिस मृणाल कर्दम शालूक विगर्ह करीष शिरीष यवास (प्रवास) हिरण्य कैरव कल्लोल तट तरङ्ग पङ्कज सरोज राजीव नालीक सरोरुह पुटक अरविन्द अम्भोज अब्ज कमल कल्लोल पयस्। इति पुष्करादिः॥१८५॥

(१९४२) बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम्। ५। २। १३६॥ बल उत्साह उद्भास उद्वास उद्दास शिखा कुल चूडा सुल कूल आयाम व्यायाम उपयाम आरोह अवरोह परिणाह युद्ध। इति बलादिः ॥ १८६ ॥

(१९६३) * दशिग्रहणाद्भवदादियोग एव *। ५। ३। १४॥ भवान् दीर्घायुः देवानांप्रियः आयुष्मान्। इति भवदादिः ॥ १८७ ॥

(२०५५) देवपथादिभ्यश्च। ५। ३। १००॥ देवपथ (हंसपथ वारिपथ रथपथ) स्थलपथ करिपथ अजपथ राजपथ शतपथ शङ्कुपथ सिन्धुपथ सिद्धगति उष्ट्रग्रीव वामरज्जु हस्त इन्द्र दण्ड पुष्प मत्स्य। इति देवपथादिराकृतिगणः ॥ १८८ ॥

(२०२८) शाखादिभ्यो यः। ५। ३। १०३॥ शाखा मुख जघन शृङ्ग

मेघ अभ्र चरण स्कन्ध स्कद (स्कन्द) उरस् शिरस् अग्र (शाण) शरण। **इति शाखादिः ॥ १८६ ॥**

(२०६२) शर्करादिभ्योऽण्। ५। ३। १०७॥ शर्करा कपालिका कपाटिका कपिष्ठिका (कनिष्ठिका) पुण्डरीक शतपत्र गोलोमन् लोमन् गोपुच्छ नराची नकुल सिकता। **इति शर्करादिः ॥ १९० ॥**

(२०६६) अङ्गुल्यादिभ्यष्ठक्। ५। ३। १०८॥ अङ्गुली भरुज बभ्रु वल्गु मण्डर मण्डल शष्कुली हरि कपि मुनि रुह खल उदश्वित् गोणी उरस् कुलिश। **इत्यङ्गुल्यादिः ॥ १९१ ॥**

(२०६९) दामन्यादित्रिगर्तषष्ठाच्छः। ५। ३। ११६॥ दामनी औलपि बैजवापि औदकि औदङ्कि अच्युतन्ति (आच्युतन्ति) अच्युतदन्ति (आच्युतदन्ति) शाकुन्तकि आकिदन्ति (आक्रिदन्ति) औडवि काकदन्तकि शात्रुंतपि सार्वसेनि बिन्दु बैन्दवि तुलभ मौञ्जायन काकन्दि सावित्रीपुत्र। **इति दामन्यादिः ॥ १९२ ॥**

(२०७०) पर्श्वादियौधेयादिभ्योऽणञौ ।५।३।११७॥ पर्शु असुर रक्षस् बाह्लीक वयस वसु मरुत् सत्वत् दशार्ह पिशाच अशनि कार्षापण। **इति पर्श्वादिः ॥ १९३ ॥** यौधेय कौशेय शौक्रेय शौभ्रेय धार्तेय धार्तेय ज्यावाणेय त्रिगर्त भरत उशीनर। **इति यौधेयादिः ॥ १९४ ॥**

(२०७५) स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन्। ५।४।३॥ स्थूल अणु माषेषु (माष इषु) कृष्ण तिलेषु। यव व्रीहिषु। इक्षु तिल। पाद्यकालावदातसुरायाम्। गोमूत्र आच्छादने। सुराया अहौ। जीर्णशालिषु। पत्रमूल समस्तो व्यस्तश्च। कुमारीपुत्र कुमारीश्वशुर मणि। **इति स्थूलादिः ॥ १९५ ॥**

(२०९७) यावादिभ्यः कन्। ५। ४। २९॥ याव मणि अस्थि तालु जानु सान्द्र पीत स्तम्ब। ऋता उष्णशीते। पशौ लूनवियाते। अणु निपुणे। पुत्र कृत्रिमे। स्नात वेदसमाप्तौ। शून्य रिक्ते। दान कुत्सिते। तनु सूत्रे। ईयसश्च। ज्ञात अज्ञात। कुमारीक्रीडनकानि च (कुमारक्रीडनकानि च)। **इति यावादिः ॥ १९६ ॥**

(२१०२) विनयादिभ्यष्ठक्। ५। ४। ३४॥ विनय समय। उपायो ह्रस्वत्वं च। संप्रति संगति कथंचित् अकस्मात् समाचार उपचार समाय (समयाचार) व्यवहार संप्रदान समुत्कर्ष समूह विशेष अत्यय। **इति विनयादिः ॥ १९७ ॥**

(२१०६) प्रज्ञादिभ्यश्च। ५। ४। ३८॥ प्रज्ञ वणिज् उशिज् उष्णिज् प्रत्यक्ष विद्वस् विदन् षोडन् विद्या मनस्। श्रोत्र शरीरे। जुह्वत्। कृष्ण मृगे। चिकीर्षत्। चोर शत्रु योध चक्षुस् वसु [एनस्] मरुत् कुञ्च सत्वत् दशार्ह वयस्

[व्याकृत] असुर रक्षस् पिशाच अशनि कार्षापण देवता बन्धु । **इति प्रज्ञादिः ॥ १९८ ॥**

(२१११) * **आद्यादिभ्य उपसंख्यानम्** * । ५ । ४ । ४४ ॥ आदि मध्य अन्त पृष्ठ पार्श्व । **इत्याद्यादिराकृतिगणः ॥ १९९ ॥**

(८७७) **अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः** । ५ । ४ । १०७ ॥ शरद् विपाश् अनस् मनस् उपानह् अनडुह् दिव् हिमवत् हिरुक् विद् सद् दिश् दृश् विश् चतुर् त्यद् तद् यद् एतद् कियत् । जराया जरस् च । प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः । पथिन् । **इति शरदादिः ॥ २०० ॥**

(८६७) **द्विदण्ड्यादिभ्यश्च** । ५ । ४ । १२८ ॥ द्विदण्डि द्विमुसलि उभाञ्जलि उभयाञ्जलि उभादन्ति उभयादन्ति उभाहस्ति उभयाहस्ति उभाकर्णि उभयाकर्णि उभापाणि उभयापाणि उभाबाहु उभयाबाहु एकपदी प्रोष्ठपदी आढ्यपदी (आढ्यपदी) सपदि निकुच्यकर्णि संहतपुच्छि अन्तेवासी। **इति द्विदण्ड्यादिः॥२०१॥**

(८७७) **पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः** । ५ ।४।१३८ ॥ हस्तिन् कुद्दाल अश्व कशिक कुरुत कटोल कटोलक गण्डोल गण्डोलक कण्डोल कण्डोलक अज कपोत जाल गण्ड महिला दासी गणिका कुसूल । **इति हस्त्यादिः ॥ २०२ ॥**

(८७८) **कुम्भपदीषु च** । ५ । ४ । १३९ ॥ कुम्भपदी एकपदी जालपदी शूलपदी मुनिपदी गुणपदी शतपदी सूत्रपदी गोधापदी कलशीपदी विपदी तृणपदी द्विपदी त्रिपदी षट्पदी दासीपदी शितिपदी विष्णुपदी सुपदी निष्पदी आर्द्रपदी कुणिपदी कृष्णपदी शुचिपदी द्रोणीपदी (द्रोणपदी) द्रुपदी सूकरपदी शकृत्पदी अष्टापदी स्थूणापदी अपदी सूचीपदी। **इति कुम्भपद्यादिः ॥ २०३ ॥**

(८७९) **उरःप्रभृतिभ्यः कप्** । ५ । ४ । १५१ ॥ उरस् सर्पिस् उपानह् पुमान् अनड्वान् पयः नौः लक्ष्मीः दधि मधु शाली शालिः अर्थान्नञः ।

इत्युरःप्रभृतयः ॥ २०४ ॥

षष्ठोऽध्यायः।

(७९) * **शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम्** * । ६ । १ । ९४ ॥ शकन्धुः कर्कन्धुः कुलटा । सीमन्तः केशवेशे । हलीषा मनीषा लाङ्गलीषा पतञ्जलिः । सारङ्गः पशुपक्षिणोः । **इति शकन्ध्वादिः ॥ २०५ ॥**

(१०७१) **पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम्** ।६ । १ । १५७॥ पारस्करो देशः। कारस्करो वृक्षः । रथस्या(रथस्था)नदी। किष्कुः प्रमाणम् । किष्किन्धा गुहा । तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च । प्रात्तुम्पतौ गवि कर्तरि । **इति पारस्करादिः ॥ २०६ ॥**

(३६८१) **उञ्छादीनां च** । ६ । १ । १६० ॥ उञ्छ म्लेच्छ जञ्ज तल्प

(जल्प) जप वध । युग कालविशेषे रथाद्युपकरणे च । गरो दूष्ये (गरो ढूष्ये) अवन्तः वेदवेगवेष्टबन्धाः करणे । स्तुयुद्रुवश्छन्दसि । वर्तनि स्तोत्रे । श्वभ्रे दरः । साम्बतापौ भावगर्हायाम् । उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्र । भक्षमन्थभोगमन्थाः देहाः । इत्युञ्छादिः ॥ २०७ ॥

(३६६१) **वृषादीनां च** । ६ । १ । २०३ ॥ वृषः जनः ज्वरः गृहः हयः मयः गयः तायः तयः चयः अमः वेदः सूदः अंशः गुहा । शमरणौ संज्ञायां संमतौ भावकर्मणोः । मन्त्रः शान्तिः कामः यामः आरा धारा कारा वहः कल्पः पादः । **इति वृषादिराकृतिगणः** । अविहितलक्षणमाद्युदात्तत्वं वृषादिषु ज्ञेयम् ॥२०८॥

(३७५८) **विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु** । ६ । २ । २४ ॥ विस्पष्ट विचित्र विचित्त व्यक्त संपन्न पटु पण्डित कुशल चपल निपुण । **इति विस्पष्टादिः** ॥२०९॥

(३७७१) **कार्तकौजपादयश्च** । ६।२।३७ ॥ कार्तकौजपौ सावर्णिमाण्डकेयौ (सावर्णिमाण्डूकेयौ) अवन्त्यश्मकाः पैलश्यापर्णेयाः कपिश्यापर्णेयाः शैतिकाक्षपाञ्चालेयाः कटुकवाधूलेयाः शाकलशुनकाः शाकलशणकाः शणकबाभ्रवाः आर्चाभिमौद्गलाः कुन्तिसुराष्ट्राः चिन्तिसुराष्ट्राः तण्डवतण्डाः अविमत्तकामविद्धाः बाभ्रवशालङ्कायनाः बाभ्रवदानच्युताः कठकालापाः कठकौथुमाः कौथुमलौकाक्षाः स्त्रीकुमारम् मौद्गपैप्पलादाः वत्सजरन्तः सौश्रुतपार्थिवाः जरामृत्यू याज्यानुवाक्ये । **इति कार्तकौजपादिः** ॥ २१० ॥

(३७७६) **कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापारेवडवातैतिलकद्रूः पण्यकम्बलोदासीभाराणां च** । ६ । २ । ४२॥ दासीभारः देवहूतिः देवभीतिः देवलातिः वसुनीतिः (वसूनितिः) औषधिः चन्द्रमाः । **इति दासीभारादिराकृतिगणः** ॥ २११ ॥

(३८१५) **युक्तारोह्यादयश्च** । ६ । २ । ८१ ॥ युक्तारोही आनतरोही आगतयोधी आगतवञ्ची आगतनन्दी आगतप्रहारी आगतमत्स्यः क्षीरहोता भगिनीभर्ता ग्रामगोधुक् अश्वत्रिरात्रः गर्गत्रिरात्रः व्युष्टित्रिरात्रः गणपादः एकशितिपाद् । पात्रेसमितादयश्च । **इति युक्तारोह्यादिराकृतिगणः** ॥ २१२ ॥

(३८१९) **घोषादिषु च** । ६ । २ । ८५ ॥ घोष घट (कट) वल्लभ ह्रद बदरी पिङ्गल (पिङ्गली) पिशङ्ग माला रक्षा शाला (कूट्) कूट शाल्मली अश्वत्थ तृण शिल्पी मुनि प्रेक्षाक (प्रेक्षा) । **इति घोषादिः** ॥ २१३ ॥

(३८२०) **छात्र्यादयः शालायाम्** । ६ । २ । ८६ ॥ छात्रि पेलि भाण्डि व्याडि आखण्डि आटि गोमी । **इति छात्र्यादिः** ॥ २१४ ॥

(३८२१) **प्रस्थेऽवृद्धमकर्क्यादीनाम्** । ६ । २ । ८७ ॥ कर्कि (कर्की) मघी मकरी कर्कन्धु शमी करीरि (करीर) कन्दुक कुवल (कवल) बदरी । **इति कर्क्यादिः** ॥ २१५ ॥

(३८२२) **मालादीनां च । ६ । २ । ८८ ॥** माला शाला शोणा (शोण) द्राक्षा लाक्षा क्षामा काञ्ची एक काम । **इति मालादिः ॥ २१६ ॥**

(३८५२) **क्रत्वादयश्च । ६ । २ । ११८ ॥** क्रतु दृशीक प्रतीक प्रतूर्ति हव्य भव्य भग । **इति क्रत्वादिः ॥ २१७ ॥**

(३८५६) **आदिश्चिहणादीनाम् । ६ । २ । १२५ ॥** चिहण मदुर मद्गुर वैतुल पटत्क वैडालिकर्णक वैडालिकर्णि कुक्कुट चिक्कण चित्कण । **इति चिहणादिः ॥ २१८॥**

(३८६५) **वर्ग्यादयश्च । ६ । २ । १३१ ॥** दिगादिषु वर्ग्यादयस्त एव कृतय दन्ताः । **इति वर्ग्यादयः ॥२१६॥**

(३८६८) **चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः । ६ । २ । १३४ ॥** चूर्ण करिष करीष शाकिन शाकट द्राक्षा तूस्त कुन्दम दलप चमसी चक्कन चौल । **इति चूर्णादिः ॥ २२० ॥**

(३८६६) **षट्च काण्डादीनि । ६ । २ । १३५ ॥** काण्ड चीर पलल सूप शाक कूल । **इति काण्डादिः ॥ २२१ ॥**

(३८७४) **उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् । ६ । २ । १४० ॥** वनस्पतिः बृहस्पतिः शचीपतिः तनूनपात् नराशंसः शुनःशेपः शण्डामर्कौ तृष्णावरूत्री लम्बा-विश्ववयसौ मर्मृत्युः ॥ **इति वनस्पत्यादिः ॥ २२२ ॥**

(३८८०) **संज्ञायामनाचितादीनाम् । ६ । २ । १४६ ॥** आचित पर्या-चित आस्थापित परिगृहीत निरुक्त प्रतिपन्न अपश्लिष्ट प्रश्लिष्ट उपहित उपस्थित संहितागवि । **इत्याचितादिः ॥ २२३ ॥**

(३८८१) **प्रवृद्धादीनां च । ६ । २ । १४७ ॥** प्रवृद्धं यानम् । प्रवृद्धो वृषलः । प्रयुता सूष्णवः । आकर्षे अवहितः अवहितो भोगेषु । खट्वारूढः । कवि-शस्तः । **इति प्रवृद्धादिः ॥ २२४ ॥ आकृतिगणोऽयम् ।** तेन । प्रवृद्धं यानम् । अप्रवृद्धो वृषकृतो रथ इत्यादि ।

(३८९४) **कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च । ६ । २ । १६० ॥** चारु साधु यौधिक (यौधकि) अनङ्गमेजय वदान्य अकस्मात् वर्तमानवर्धमानत्वरमाणध्रिय-माणक्रियमाणरोचमानशोभमानाः संज्ञायाम् । विकारसदृशे । व्यस्तसमस्ते । गृहपति गृहपतिक । राजाह्नोश्छन्दसि । **इति चार्वादिः ॥ २२५ ॥**

(३९१०) **न गुणादयोऽवयवाः । ६ । २ । १७६॥** गुण अक्षर अध्याय सूक्त छन्दोमान । **इति गुणादिराकृतिगणः ॥ २२६ ॥**

(३९१८) **निरुदकादीनि च । ६ । २ । १८४॥** निरुदक निरुपल निर्मक्षिक

निर्मशक निष्कालक निष्कालिक निष्पेष दुस्तरीप निस्तरीप निस्तरीक निरजिन उद‑जिन उपाजिन । परेर्हस्तपादकेशकर्षाः । **इति निरुदकादिराकृतिगणः॥२२७॥**

(३९२७) **प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे** । ६ । २ । १९३ ॥ अंशु जन [राजन्] उष्ट्र खेटक अजिर आर्द्रा श्रवण कृत्तिका अर्धपुर । **इत्यंश्वादिः ॥२२८॥**

(३९२८) **उपाद्द्व्यजजिनमगौरादयः** । ६ । २ । १९४ ॥ गौर तैष तैल लेट लोट जिह्वा कृष्णा कन्या गुध कल्प पाद । **इति गौरादिः ॥२२९॥**

(९२९) * **त्रिचक्रादीनां छन्दस्युपसंख्यानम्** * । ६ । २ । १२९ ॥ त्रिचक्र त्रिवृत् त्रिवङ्कर । **इति त्रिचक्रादिराकृतिगणः ॥ २३० ॥**

(८३१) **स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ्समानाधिकरणे स्त्रियाम‑पूरणीप्रियादिषु** । ६ । ३ । ३४ ॥ प्रिया मनोज्ञा कल्याणी सुभगा दुर्भगा भक्तिः सचिवा स्वसा (स्वा) कान्ता [क्षान्ता] समा चपला दुहिता वामा अबला तनया । **इति प्रियादिः ॥ २३१ ॥**

(८३६) **तसिलादिष्वाकृत्वसुचः** । ६ । ३ । ३५ ॥ तसिल् त्रल् तरप् तमप् चरट् जातीयर् कल्पप् देशीयर् रूपप् पाशप् थल् थाल् दार्हिल् तिल् थ्यन् । **इति तसिलादयः ॥ २३२ ॥**

(९३९) * **कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु** * । ६ । ३ । ४२ ॥ कुक्कुटी मृगी काकी । अण्ड पद शाव भ्रकुंस भृकुटी । **इति कुक्कुट्यादिरण्डादिश्च ।**

॥ २३३ ॥ २३४ ॥

(१०३४) **पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्** । ६ । ३ । १०९ ॥ पृषोदर पृषोत्थान बलाहक जीमूत श्मशान उलूखल पिशाच बृसी मयूर । **इति पृषोदरादिराकृतिगणः ॥ २३५ ॥**

(१०३८) **वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलुकादीनाम्** ।६ । ३ ।११७ कोटर मिश्रक सिध्रक पुरग सारिक (शारिक) **इति कोटरादिः ॥ २३६ ॥** किंशुलुक शाल्व नड अञ्जन भञ्जन लोहित कुक्कुट । **इति किंशुलु‑कादिः ॥ २३७ ॥**

(१०४१) **मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम्** । ६ । ३ । ११९ ॥ अजिर खदिर पुलिन हंसक (हंस) कारण्ड (कारण्डव) चक्रवाक । **इत्यजिरादिः ॥२३८॥**

(१०४२) **शरादीनां च** । ६ । ३ । १२० ॥ शर वंश धूम अहि कपि मणि मुनि शुचि हनु । **इति शरादिः ॥ २३९ ॥**

(१०४३) * **अपील्वादीनामिति वक्तव्यम्** * । ६ । ३ । १२१ ॥ पीलु दारु रुचि चारु गम् कम् । **इति पील्वादिः ॥ २४० ॥**

(१३११) **बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक्** । ६ । ४ । १५३ ॥ बिल्वक वेणु

वेत्र वेतस तृण इक्षु काष्ठ कपोत कुञ्चा तक्षन्। नडाद्यन्तर्गणो बिल्वादिः। छविधानार्थं ये नडादयस्ते यदा छसंनियोगे कृतकुगागमास्ते बिल्वकादयः ॥२४१॥

इति षष्ठोऽध्यायः।

सप्तमोऽध्यायः।

स्नात्व्यादयश्च। ७। १। ४६॥ स्नात्वी पीत्वी। इति स्नात्व्यादिराकृतिगणः॥ २४२॥

(१३८६) द्वारादीनां च। ७। ३। ४॥ द्वार स्वर स्वग्राम स्वाध्याय व्यल्कश स्वस्ति स्वर् स्फ्यकृत् स्वादु मृदु श्वस् श्वन् स्व। इति द्वारादिः॥२४३॥

(१५४६) स्वागतादीनां च। ७। ३। ७॥ स्वागत स्वध्वर स्वङ्ग व्यङ्ग व्यड व्यवहार स्वपति स्वपिति। इति स्वागतादिः॥ २४४॥

(१४३८) अनुशतिकादीनां च। ७। ३। २०॥ अनुशतिक अनुहोड अनुसंवरण (अनुसंचरण) अनुसंवत्सर अङ्गारवेणु असिहत्य [अस्यहत्य] अस्यहेति वध्योग पुष्करसद् अनुहरत् कुरुकत कुरुपञ्चाल उदकशुद्ध इहलोक परलोक सर्वलोक सर्वपुरुष सर्वभूमि प्रयोग परस्त्री। राजपुरुषात्ष्यञि। सूत्रनड। इत्यनुशतिकादिराकृतिगणोऽयम्॥ २२५॥ तेन। अभिगम अधिभूत अधिदेव चतुर्विद्या इत्यादयोऽप्यन्ये विज्ञेयाः।

(४६४) ॐ क्षिपकादीनां चोपसंख्यानम् *। ७। ३। ४५॥ क्षिपका ध्रुवका चरका सेवका करका चटका अवका लहका अलका कन्यका ध्रुवका एडका। इति क्षिपकादिराकृतिगणः॥ १४६॥

(१८६४) न्यङ्क्वादीनां च। ७। ३। ५३॥ न्यङ्कु मद्गु भृगु दूरेपाक फलेपाक क्षणेपाक दूरेपाका फलेपाका दूरेपाकु फलपाकु तक्र (तत्र) वक्र (चक्र) व्यतिषङ्ग अनुषङ्ग अवसर्ग उपसर्ग श्वपाक मांसपाक (मासपाक) मूलपाक कपोतपाक उलूकपाक। संज्ञायां मेघनिदाघावदाघार्घाः। न्यग्रोध वीरुत्। इति न्यङ्क्वादिः॥ १४७॥

(१५७१, १५८३) * कणादीनां चेति वक्तव्यम् *। ७। ४। ३॥ कण रण भण श्रण लुप हेठ ह्वायि वाणि (चाणि) लोटि (लोठि) लोपि। इति कणादिः॥ १४८॥ इति सप्तमोऽध्यायः।

अष्टमोऽध्यायः।

(३९३४) तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः। ८। १। २७॥ गोत्र ब्रुव प्रवचन प्रहसन प्रकथन प्रत्ययन प्रपञ्च प्राय न्याय प्रचक्षण विचक्षण

अवचक्षण स्वाध्याय भूयिष्ठ (भूयिष्ट) वानाम ॥ **इति गोत्रादिः** ॥ २४६ ॥

(३६७४) **पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः** । ८ । १ । ६७ ॥ काष्ठ दारुण अमातापुत्र वेश अनाज्ञात अनुज्ञात अपुत्र अयुत अद्भुत अनुक्त भृश घोर सुख परम सु अति । **इति काष्ठादिः** ॥ २५० ॥

(१८६७) **मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः** । ८ । २ । ६ ॥ यव दल्मि ऊर्मि (उर्मि) भूमि कृमि कुञ्चा वशा द्राक्षा ध्राक्षा ध्रजि ध्वजि निजि सिजि सञ्जि हरित् ककुद् मरुत् गरुत् इक्षु मधु । **इति यवादिराकृतिगणः** २५१

(२३५०) * **कपिलकादीनां संज्ञाच्छन्दसोर्वेति वाच्यम्** * ।८।२। १८॥ कपिलक निर्विलीक लोमानि पांसुल कल्प शुक्र कपिलिका तर्पिलिका तर्पिलि। **आकृतिगणोऽयम्** । **इति कपिलकादिः** ॥ २५२ ॥

(१६१) * **अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः** * । ८।२।७० ॥ अहर् गीर् धुर् । **इत्यहरादिः** ॥ २५३ ॥ पति गण पुत्र । **इति पत्यादिः** ॥ २५४ ॥

(१४४) **कस्कादिषु च** । ८ । ३ । ४८ ॥ कस्कः कौतस्कुतः भ्रातुष्पुत्रः शुनस्कर्णः सद्यस्कालः सद्यस्क्रीः साद्यस्कः कांस्कान् सर्पिष्कुण्डिका धनुष्कपालम् बर्हिष्पलम् (बर्हिष्पलम्) यजुष्पात्रम् अयस्कान्तः तमस्काण्डः अयस्काण्डः मेदस्पिण्डः भास्करः अहस्करः । **इति कस्कादिराकृतिगणः** ॥ २५५ ॥

(१०२२) **सुषामादिषु च** ।८।३।९८॥ सुषामा निःषामा दुःषामा । सुषेधः निषेधः (निःषेधः) दुःषेध सुषंधिः निःषंधिः दुःषंधिः सुष्ठु दुष्ठु । गौरिषक्थः संज्ञायाम् । प्रतिष्णिका जलाषाहम् (जलाषाडम्) नौषेचनम् दुन्दुभिषेवणम् (दुन्दुभिषेचनम्) । एति संज्ञायामगात् । नक्षत्राद्वा । हरिषेणः । रोहिणीषेणः । **इति सुषामादिराकृतिगणः** ॥ २५६ ॥

(३१६८) **न रपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम्** । ८ । ३ । ११० ॥ सवने सवने । सूते सूते । सोमे सोमे । सवनमुखे सवनमुखे । किंसम् किंसम् (किंसः किंसः) अनुसवनमनुसवनम् । गोसनिं गोसनिम् । अश्वसनिमश्वसनिम् । **पाठान्तरम्** । सवने सवने । सवनमुखे सवनमुखे । अनुसवनमनुसवनम् । संज्ञायां बृहस्पतिसवः । शकुनिसवनम् । सोमे सोमे । सुते सुते । संवत्सरे संवत्सरे । बिसम् बिसम् । किसम् किसम् । मुसलम् मुसलम् । गोसनिम् अश्वसनिम् । **इति सवनादिः** ॥ २५७ ॥

(१०५१) * **इरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः** * । ८ । ४ । ६ ॥ इरिका मिरिका तिमिरा । **इतीरिकादिराकृतिगणः** ॥ २५८ ॥

(१०५६) * **वाप्रकरणे गिरिनद्यादीनां वोपसंख्यानम्** । ८।४। १०॥

गिरिनदी गिरिनख गिरिनद्ध गिरिनितम्ब चक्रनदी चक्रनितम्ब तूर्यमान माषोन आर्गयन। **इति गिरिनद्यादिराकृतिगणः** ॥ २५६ ॥

(१०५५) * **युवादेर्न** * युवन् पक्व अहन्। **इति युवादिः**। (आर्ययूना क्षत्रिययूना प्रपक्कानि परिपक्कानि दीर्घाह्नी) **आकृतिगणोऽयम्** ॥ २६० ॥

(७६१) **क्षुभ्नादिषु च**। ८। ४। ३६॥ क्षुभ्ना नृगमन नन्दिन नन्दन नगर। एतान्युत्तरपदानि संज्ञायां प्रयोजयन्ति। हरिनन्दी हरिनन्दनः गिरिनगरम्। नृतिर्यङि प्रयोजयन्ति। नरीनृत्यते। नर्तन गहन नन्दन निवेश निवास अग्नि अनूप। एतान्युत्तरपदानि प्रयोजयन्ति। परिनर्तनम् परिगहनम् परिनन्दनम् शरनिवेशः शरनिवासः शराग्निः दर्भानूपः। आचार्यादणत्वं च। आचार्यभोगीनः। **आकृतिगणोऽयम्। पाठान्तरम्।** क्षुभ्ना तृप्नु नृनमन नरनगर नन्दन। यङ्नृती। गिरिनदी गृहगमन निवेश निवास अग्नि अनूप आचार्यभोगीन चतुर्हायन। इरिकादीनि वनोत्तरपदानि संज्ञायाम्। इरिका तिमिर समीर कुबेर हरि कर्मार। **इति क्षुभ्नादिः** ॥ २६१ ॥

इत्यष्टमोऽध्यायः।

इति श्रीपाणिनिमुनिप्रणीतो गणपाठः समाप्तः ॥

अकाराद्यनुक्रमेणकौमुद्या उत्तरार्धगतसूत्रसूचिका

ख

ग

थ

द

ध

प

फ

ब

ष

स

अकाराद्यनुक्रमेण कौमुद्या उत्तरार्धगतवार्तिकसूचिका

कौमुद्या उत्तरार्धगतपरिभाषासूचिका ।

उणादिसूत्रसूचिका ।

फिट्सूत्रसूचिका ।

अकाराद्यनुक्रमेण धातुसूचिका ।

अ

११७५ अन (पा०)	दि० आ० से०	१२०६ असु	दि० प० से०
१८८ अन्चु	भ्वा० प० ,,	१२७२ अह	स्वा० ,, ,,
८६२ अन्चु	,, उ० ,,	६३५ अहि	भ्वा० आ० ,,
१७३६ अन्चु	चु० ,, ,,	१७६८ अहि	चु० उ० ,,
१४५८ अन्जू	रु० प० वे०	**आ**	
१६२५ अन्ध	चु० उ० से०	२०६ आछि	भ्वा० प० ,,
३७८ अबि	भ्वा० आ० ,,	१२६० आप्लृ	स्वा० ,, अ०
३८५ अभि (पा०)	,, ,, ,,	१८४० आप्लृ	चु० उ० ,,
५५६ अभ्र	भ्वा० प० ,,	१०२१ आस	अ० आ० ,,
४६५ अम	,, ,, ,,	**इ**	
१७२१ अम	चु० उ० ,,	१०४७ इक्	अ० प० अ०
४७४ अय	भ्वा० आ० ,,	१४० इख	भ्वा० ,, से०
१६४४ अर्क	चु० उ० ,,	१४१ इखि	,, ,, ,,
२०४ अर्च	भ्वा० प० ,,	१५३ इगि	,, ,, ,,
१८०६ अर्च	चु० उ० ,,	१०४६ इङ्	अ० आ० अ०
२२४ अर्ज	भ्वा० प० ,,	३१८ इट	भ्वा० प० से०
१७२६ अर्ज	चु० उ० ,,	१०४५ इण्	अ० ,, अ०
१६०५ अर्थ	,, आ० ,,	६३ इदि	भ्वा० ,, से०
५५ अर्द	भ्वा० प० ,,	१४४८ (ञि) इन्धी	रु० आ० ,,
१८२६ अर्द	चु० उ० ,,	१३५७ इल	तु० प० ,,
४१५ अर्ब	भ्वा० प० ,,	१६६१ इल	चु० उ० ,,
५८४ अर्व	,, ,, ,,	५८७ इवि	भ्वा० प० ,,
७४० अर्ह	,, ,, ,,	११२७ इष	दि० ,, ,,
१७३२ अर्ह	चु० उ० ,,	१३५१ इष	तु० ,, ,,
१८३१ अर्ह	चु० उ० ,,	१५२५ इष	क्र्या० ,, ,,
५१५ अल	भ्वा० प० ,,	**ई**	
५१५ अल (पा०)	भ्वा० उ० ,,	६१० ईक्ष	भ्वा० आ० ,,
६०० अव	,, प० ,,	१४२ ईखि	,, प० ,,
१५२३ अश	क्र्या० प० ,,	११४३ ईङ्	दि० आ० अ०
१२६४ अशू	स्वा० आ० वे०	१८२ ईज	भ्वा० ,, से०
८८६ अष (पा०)	भ्वा० उ० से०	१०१६ ईज	अ० ,, ,,
८८६ अस	,, ,, ,,	१६६८ ईड	चु० उ० ,,
१०६५ अस	अ० प० ,,	१०१८ ईर	अ० आ० ,,
१६१८ अंस	चु० उ० ,,	१८११ ईर	चु० उ० ,,

५१०	ईर्क्ष्य	भ्वा०	प०	से०
५११	ईर्ष्य	,,	,,	,,
१०२०	ईश	अ०	आ०	,,
६११	ईष	भ्वा०	,,	,,
६८४	ईष	,,	प०	,,
६३२	ईह	,,	आ०	,,
	उ			
६५७	उक्ष	भ्वा०	प०	,,
१२८	उख	भ्वा०	प०	,,
१२६	उखि	,,	,,	,,
६५३	उङ्	,,	आ०	अ०
१२२३	उच	दि०	प०	से०
२१५	उछि	भ्वा०	,,	,,
१२६४	उछि	तु०	,,	,,
२१६	उछी	भ्वा०	,,	,,
१२६५	उछी	तु०	,,	,,
१३०४	उज्झ	,,	,,	,,
३३८	उठ	भ्वा०	,,	,,
१५२४	उध्रस (पा०)	क्या०	प०	,,
१७४३	उध्रस (पा०)	चु०	उ०	,,
१४५७	उन्दी	रु०	प०	,,
१३२०	उन्भ	तु०	,,	,,
१३०३	उब्ज	,,	,,	,,
१३१६	उभ	,,	,,	,,
२०	उर्द	भ्वा०	आ०	,,
५६६	उर्वी	,,	प०	,,
१५४२	उलडि (पा)	चु०	उ०	,,
६६६	उष	भ्वा०	प०	,,
७३६	उहिर्	,,	,,	,,
	ऊ			
३३८	ऊठ (पा०)	,,	,,	,,
१८८६	ऊन	चु०	उ०	,,
४८३	ऊयी	भ्वा०	आ०	,,

१५४६	ऊर्ज	चु०	उ०	से०
१०३६	ऊर्णुञ्	अ०	उ०	,,
६८३	ऊष	भ्वा०	प०	,,
६४८	ऊह	,,	आ०	,,
	ऋ			
६३६	ऋ	भ्वा०	प०	अ०
१०६८	ऋ	जु०	,,	,,
१३०२	ऋच	तु०	,,	से०
१२६६	ऋच्छ	,,	,,	,,
१७६	ऋज	भ्वा०	आ०	,,
१७७	ऋजि	,,	,,	,,
१४६७	ऋणु	त०	उ०	,,
१२४५	ऋधु	दि०	प०	,,
१२७१	ऋधु	स्वा०	,,	,,
१३१६	ऋन्फ	तु०	,,	,,
१३१५	ऋफ	,,	,,	,,
१२८७	ऋषी	,,	,,	,,
	ॠ			
१४६७	ॠ	क्या०	,,	,,
	ए			
१७६	एजृ	भ्वा०	आ०	,,
२३४	एजृ	,,	प०	,,
२६७	एठ	,,	आ०	,,
२	एध	,,	,,	,,
६१८	एषृ	,,	,,	,,
	ओ			
१२१	ओखृ	,,	प०	,,
४५४	ओणृ	,,	,,	,,
१५४२	ओलडि	चु०	उ०	,,
	क			
६०	कक	भ्वा०	आ०	,,
६४	ककि	,,	,,	,,
१२०	कख	,,	प०	,,
७८४	कखे	,,	,,	,,

७९१	कगे	भ्वा०	प०	से०
१६८	कच	,,	आ०	,,
१६९	कचि	,,	,,	,,
३२०	कटी	,,	प०	,,
२९४	कटे	,,	,,	,,
३३३	कठ	,,	,,	,,
२६४	कठि	,,	आ०	,,
१८४८	कठि	चु०	उ०	,,
३६०	कड	भ्वा०	प०	,,
१३८०	कड	तु०	,,	,,
२८२	कडि	भ्वा०	आ०	,,
३६०	कडि (पा०)	,,	प०	,,
१५८२	कडि	चु०	उ०	,,
३४९	कड्ड	भ्वा०	प०	,,
४४९	कण	,,	,,	,,
७९४	कण	,,	,,	,,
१७१६	कण	चु०	उ०	,,
३७	कत्थ	भ्वा०	आ०	,,
१९१५	कत्र	चु०	उ०	,,
१८५२	कथ	,,	,,	,,
७०	कदि	भ्वा०	प०	,,
७७२	कदि	,,	आ०	,,
४६०	कनी	,,	प०	,,
३७५	कपि	,,	आ०	,,
३८०	कबृ	,,	,,	,,
४४३	कमु	,,	,,	,,
२२८	कर्ज	,,	प०	,,
१९२४	कर्ण (पा०)	चु०	उ०	,,
१९१५	कर्त (पा०)	,,	,,	,,
५९	कर्द	भ्वा०	प०	,,
४२०	कर्ब	,,	,,	,,
५८१	कर्व	,,	,,	,,
४९७	कल	,,	आ०	,,
१६०४	कल	चु०	उ०	,,
१८६६	कल	चु०	उ०	से०
४९८	कल्ल	भ्वा०	आ०	,,
१०२४	कश (पा०)	अ०	,,	,,
६८५	कष	भ्वा०	प०	,,
८६०	कस	,,	,,	,,
१०२४	कस (पा०)	अ०	आ०	,,
१०२४	कसि	,,	,,	,,
६६७	काक्षि	भ्वा०	प०	,,
१७०	काचि	,,	आ०	,,
१८८१	काल (पा०)	चु०	उ०	,,
६४७	काशृ	भ्वा०	आ०	,,
११६२	काशृ	दि०	,,	,,
६२३	कासृ	भ्वा०	,,	,,
११०१	कि	जु०	प०	अ०
३०१	किट	भ्वा०	,,	से०
३१९	किट	,,	,,	,,
९९३	कित	,,	,,	,,
१३५३	किल	तु०	,,	,,
१६४१	कीट	चु०	उ०	,,
५२४	कील	भ्वा०	प०	,,
१०४२	कु	अ०	प०	अ०
९१	कुक	भ्वा०	आ०	से०
९५१	कुङ्	,,	,,	अ०
१४०१	कुङ्	तु	,,	,,
१८४	कुच	भ्वा०	प०	से०
८५७	कुच	,,	,,	,,
१३६८	कुच	तु०	,,	,,
१९९	कुजु	भ्वा०	,,	,,
१३६६	कुट	तु०	,,	,,
१६९९	कुट (पा०)	चु	आ०	,,
१६७९	कुट्टुम्ब (पा)	चु०	आ०	,,
१५५८	कुट्ट	,,	उ०	,,
१७०३	कुट्ट	,,	आ०	,,
३४२	कुठि	भ्वा०	प०	,,

१४७३ (डु) क्रीञ्	क्रया०	उ०	अ०
३५० क्रीडृ	भ्वा०	प०	से०
१३६४ कुड	तु०	,,	,,
११८६ क्रुध	दि०	,,	अ०
१८६ क्रुन्च	भ्वा०	,,	से०
८५६ क्रुश	,,	,,	अ०
८०२ क्नथ	,,	,,	से०
७७४ क्रद (पा०)	,,	आ०	,,
७२ क्रदि	भ्वा०	प०	,,
७७४ क्रदि	,,	आ०	,,
१६५६ क्रप (पा०)	चु०	उ०	,,
१२०७ क्रमु	दि०	प०	,,
१५ क्लिदि	भ्वा०	आ०	,,
७३ क्लिदि	,,	प०	,,
१२४२ क्लिदू	दि०	,,	वे०
११६१ क्लिश	,,	आ०	से०
१५२२ क्लिशू	क्रया०	प०	वे०
३८१ क्लीबृ	भ्वा०	आ०	से०
६५८ क्लुङ्(पा०)	,,	,,	अ०
५०६ क्लेवृ (पा०)	,,	,,	से०
६०७ क्लेश	,,	,,	,,
४५० क्वण	,,	प०	,,
८४६ क्वथे	,,	,,	,,
७६६ क्षजि	,,	आ०	,,
१४६५ क्षणु	त०	उ०	,,
८१६ क्षपिः(पा०)	भ्वा०	प०	,,
१६२१ क्षपि	चु०	उ०	,,
१२०६ क्षमू	दि०	प०	वे०
४४२ क्षमूष्	भ्वा०	आ०	,,
८५१ क्षर	,,	प०	से०
१५६७ क्षल	चु०	उ०	,,
२३६ क्षि	भ्वा०	प०	अ०
१२७६ क्षि	स्वा०	प०	,,
१४०७ क्षि	तु०	,,	,,

२३७ क्षिज	भ्वा०	प०	से०
१४६६ क्षिणु	त०	उ०	से०
११२१ क्षिप	दि०	प०	अ०
१२८५ क्षिप	तु०	उ०	,,
१६४१ क्षिप	चु०	,,	से०
३८२ क्षीबृ	भ्वा०	आ०	,,
५६७ क्षीवु	,,	प०	,,
१५०६ क्षीष्	क्रया०	,,	अ०
१०३६ (टु)क्षु	अ०	,,	से०
१४४३ क्षुदिर्	रु०	उ०	अ०
११६० क्षुध	दि०	प०	,,
७५१ क्षुभ	भ्वा०	आ०	से०
१२३६ क्षुभ	दि०	प०	,,
१५१६ क्षुभ	क्रया०	,,	,,
१३४४ क्षुर	तु०	,,	,,
५६८ क्षेवु	भ्वा०	,,	,,
६१३ क्षै	,,	,,	अ०
१८७६ क्षोट	चु०	उ०	से०
१०३७ क्ष्णु	अ०	प०	,,
४८६ क्ष्मायी	भ्वा०	आ०	,,
५२० क्ष्मील	,,	प०	,,
७४४ (ञि)क्ष्विदा(पा०)	भ्वा०	आ०	,,
१२४४ (ञि) क्ष्विदा	दि०	प०	,,
५३६ क्ष्वेलृ	भ्वा०	प०	,,

ख

१५३१ खच	क्रया	,,	,,
२३२ खज	भ्वा०	,,	,,
२३३ खजि	,,	,,	,,
३०६ खट	,,	,,	,,
१६३३ खट्ट	चु०	उ०	,,
१५८० खड	,,	,,	,,
२८३ खडि	भ्वा०	आ०	,,
१५८१ खडि	चु०	उ०	,,
५० खद	भ्वा०	प०	,,

११२०	गुध	दि०	प०	से०
१५१७	गुध	क्या०	,,	,,
१३१८	गुन्फ	तु०	,,	,,
६७०	गुप	भ्वा०	आ०	,,
१२३४	गुप	दि०	प०	,,
१७७२	गुप	चु०	उ०	,,
३९५	गुपू	भ्वा०	प०	वे०
१३१७	गुफ	तु०	,,	से०
१३९६	गुरी	,,	आ०	,,
२३	गुर्द	भ्वा०	,,	,,
१६६६	गुर्द	चु०	उ०	,,
५७४	गुर्वी	भ्वा०	प०	,,
८९६	गुहू	भ्वा०	उ०	वे०
१६९५	गूर	चु०	आ०	से०
११५४	गूरी	दि०	,,	,,
९३७	गृ	भ्वा०	प०	अ०
१७०८	गृ	चु०	आ०	से०
२४८	गृज	भ्वा०	प०	,,
२४९	गृजि	,,	,,	,,
१२४६	गृधु	दि०	,,	,,
१८९९	गृह	चु०	आ०	,,
६५०	गृहू	भ्वा०	आ०	वे०
१४१०	गॄ	तु०	प०	से०
१४९८	गॄ	क्या०	,,	,,
३९९	गेपृ	भ्वा०	आ०	,,
५०२	गेवृ	,,	,,	,,
६१४	गेषृ	,,	,,	,,
९१७	गै	भ्वा०	प०	अ०
१८७७	गोम	चु०	उ०	से०
२५७	गोष्ट	भ्वा०	आ०	,,
३६	ग्रथि	,,	,,	,,
१५१३	ग्रन्थ	क्या०	प०	,,
१८२६	ग्रन्थ	चु०	उ०	,,
१८३९	ग्रन्थ	,,	,,	,,
१७५०	ग्रस	चु०	उ०	से०
६३०	ग्रसु	भ्वा०	आ०	,,
१५३३	ग्रह	क्या०	उ०	,,
१८९३	ग्राम	चु०	,,	,,
१९७	ग्रुचु	भ्वा०	प०	,,
६३१	ग्लसु	,,	आ०	,,
६५१	ग्लह	,,	,,	,,
१९८	ग्लुचु	,,	प०	,,
२०१	ग्लुन्चु	,,	,,	,,
३६६	ग्लेपृ	,,	आ०	,,
३७०	ग्लेपृ	,,	,,	,,
५०३	ग्लेवृ	,,	,,	,,
६१४	ग्लेषृ (पा०)	,,	,,	,,
९०३	ग्लै	,,	प०	अ०

घ

१५९	घघ	,	,,	से०
७६३	घट	भ्वा०	आ०	,,
१७२४	घट	चु०	उ०	,,
१७६७	घट	,,	,,	,,
१७६८	घटि	,,	,,	,,
२५९	घट्ट	भ्वा०	आ०	,,
१६३१	घट्ट	चु०	उ०	,,
६५२	घष (पा०)	भ्वा०	आ०	,,
७१५	घस्लृ	,,	प०	अ०
४३४	घिणि	,,	आ०	से०
६५२	घुङ्	,,	,,	अ०
७४६	घुट	,,	,,	से०
१३८५	घुट	तु०	प०	,,
४३७	घुण	भ्वा०	आ०	,,
१३३८	घुण	तु०	प०	,,
४३५	घुणि	भ्वा०	आ०	,,
१३४५	घुर	तु०	प०	,,
६५२	घुषि	भ्वा०	आ०	,,
६५३	घुषिर्	,,	प०	,,

१७२७	घुषिर्	चु०	उ०	से०
११५५	घूरी	दि०	आ०	”
४३८	घूर्ण	भ्वा०	आ०	”
१३३६	घूर्ण	तु०	प०	”
६३८	घृ	भ्वा०	प०	अ०
१०६६	घृ	जु०	प०	अ०
१६५१	घृ	चु०	उ०	से०
४३६	घृणि	भ्वा०	आ०	”
१४६६	घृणु	त०	उ०	”
७०८	घृषु	भ्वा०	प०	”
६२६	घ्रा	”	”	अ०
	ङ			
६५४	ङुङ्	”	आ०	”
	च			
६३	चक	”	”	से०
७८३	चक	भ्वा०	प०	”
१०७४	चकासृ	अ०	”	”
१५६५	चक्क	चु०	उ०	”
१०१७	चक्षिङ्	अ०	आ०	अ०
१७२२	चट	चु०	उ०	से०
२६४	चटे (पा०)	भ्वा०	प०	”
२७८	चडि	”	आ०	”
७६६	चण	”	प०	”
८६५	चते	”	उ०	”
६८	चदि	”	प०	”
८६६	चदे	”	उ०	”
१८४१	चन (पा०)	चु०	”	”
१६०	चन्चु	भ्वा०	प०	”
३६६	चप	”	”	”
१६२७	चप (पा०)	चु०	उ०	”
१६२०	चपि	”	”	”
४६६	चमु	भ्वा०	प०	”
१२७४	चमु	स्वा०	”	”
४७८	चय	भ्वा०	आ०	”

५५६	चर	भ्वा०	प०	से०
१७४६	चर	चु०	उ०	”
१०८१	चर्करीतं	अ०	प०	”
७१७	चर्च	भ्वा०	”	”
१२६६	चर्च	तु०	”	”
१७१३	चर्च	चु०	उ०	”
४२५	चर्ब	भ्वा०	प०	”
५७६	चर्व	”	”	”
८३२	चल	”	”	”
१३५६	चल	तु०	प०	”
१६०८	चल	चु०	उ०	”
८१२	चलिः	भ्वा०	प०	”
८८६	चष	”	उ०	”
७२६	चह	”	प०	”
१६२७	चह	चु०	उ०	”
१८६७	चह	”	”	”
८८०	चायृ	भ्वा०	उ०	”
१७६५	चि	चु०	”	”
१६३०	चिञ्	”	”	”
१२५१	चिञ्	स्वा०	”	अ०
३१५	चिट	भ्वा०	प०	से०
१६७४	चित	चु०	आ०	”
१५३५	चिति	”	उ०	”
३६	चिती	भ्वा०	प०	”
१६१७	चित्र	चु०	उ०	”
१२७७	चिरि	स्वा०	प०	”
१३५५	चिल	तु०	”	”
५३३	चिल्ल	भ्वा०	”	”
१८२८	चीक	चु०	उ०	”
३८४	चीभृ	भ्वा०	आ०	”
१७७५	चीव	चु०	उ०	”
८७६	चीवृ	भ्वा०	उ०	”
१५६६	चुक	चु	उ०	”
५१३	चुच्य (पा०)	भ्वा०	प०	”

१६१३ चुट	चु०	उ०	से०
१३७७ चुट	तु०	प०	,,
१६६० चुटि	चु०	उ०	,,
१५६० चुट्ट	चु०	,,	,,
१३६२ चुड	तु०	प०	,,
३२५ चुड्डि	भ्वा०	,,	,,
३४७ चुड्ड	,,	,,	,,
१५६२ चुद	चु०	उ०	,,
४०३ चुप	भ्वा०	प०	,,
४२६ चुबि	,,	,,	,,
१६२६ चुबि	चु०	उ०	,,
१५३४ चुर	,,	,,	,,
१६०२ चुल	,,	,,	,,
५३१ चुल्ल	भ्वा०	प०	,,
११५८ चूरी	दि०	आ०	,,
१५५२ चूर्ण	चु०	उ०	,,
१६४२ चूर्ण	चु०	,,	,,
६७३ चूष	भ्वा०	प०	,,
१३२४ चृती	तु०	,,	,,
१८२१ चृप (पा०)	चु०	उ०	,,
५३६ चेलृ	भ्वा०	प०	,,
२५६ चेष्ट	,,	आ०	,,
१७४७ च्यु	चु०	उ०	,,
६५५ च्युङ्	भ्वा०	आ०	अ०
४० च्युतिर्	भ्वा	प०	से०
१७४७ च्युस (पा०)	चु०	उ०	,,

छ

१६२२ छजि	चु०	,,	,,
१८३४ छद	,,	,,	,,
१६३५ छद	,,	,,	,,
१५७७ छदि	चु०	उ०	,,
८१३ छदिर्	भ्वा०	प०	,,
४७० छमु	भ्वा०	प०	,,
१५८६ छर्द	चु०	उ०	,,
८६० छष	भ्वा०	उ०	से०
१४४० छिदिर्	रु०	,,	अ०
१६२४ छिद्र	चु०	,,	से०
१३७८ छुट	तु०	प०	,,
१३८८ छुट (पा०)	,,	,,	,,
१४१८ छुप	,,	,,	अ०
१३७२ छुर	,,	,,	से०
१४४५ (उ) छृदिर्	रु०	उ०	,,
१८२१ छृदी	चु०	,,	,,
१८२१ छृप (पा०)	चु०	उ०	,,
१६३४ छेद	,,	,,	,,
११४६ छो	दि०	प०	अ०

ज

१०७१ जक्ष	अ०	प०	से०
२४२ जज	भ्वा०	,,	,,
२४३ जजि	,,	,,	,,
३०५ जट	,,	,,	,,
११०५ जन	जु०	प०	,,
११४६ जनी	भ्वादि०	आ०	से०
३६७ जप	प०	प०	,,
१७१७ जभि	चु०	उ०	,,
३८८ जभी	भ्वा०	आ०	,,
४७१ जमु	,,	प०	,,
७१६ जर्ज	,,	,,	,,
१२६८ जर्ज	तु०	,,	,,
१५४३ जल	चु०	उ०	,,
८३३ जल	भ्वा०	प०	,,
३६८ जल्प	,,	,,	,,
६८८ जष	,,	,,	,,
१६६७ जसि	चु०	उ०	,,
१६६६ जसु	चु०	,,	,,
१७१६ जसु	,,	,,	,,
१२११ जसु	दि०	प०	,,
१०७२ जागृ	अ०	,,	,,

५४ णद भ्वा० प० से०
१७७९ णद चु० उ० ”
१५२० णभ क्र्या० प० ”
७५२ णभ भ्वा० आ० ”
१२४० णभ दि० प० ”
९८१ णम भ्वा० ” अ०
४८० णय ” आ० से०
८३८ णल ” प० ”
११९४ णश दि० ” वे०
६२७ णस भ्वा० आ० से०
११६६ णह दि० उ० अ०
६२५ णासृ भ्वा० आ० से०
६५९ णिक्ष ” प० ”
१०२६ णिजि अ० आ० ”
१०९३ णिजिर् जु० उ० अ०
६६ णिदि भ्वा० प० से०
८७१ णिदृ ” उ० ”
१३६० णिल तु० प० ”
५९० णिवि भ्वा० ” ”
७२२ णिश भ्वा० ” ”
१०२५ णिसि अ० आ० ”
९०१ णीञ् भ्वा० उ० अ०
५६६ णीव ” प० से०
१०३५ णु अ० प० ”
१२८२ णुद तु० उ० अ०
१४२६ णुद ” प० ”
१३९७ णू ” ” से०
८७२ णेदृ भ्वा० उ० ”
६१७ णेषृ ” आ० ”

त

११७ तक ” प० ”
११८ तकि ” ” ”
६६५ तक्ष ” ” ”
६५५ तक्षू ” ” वे०
१४९ तगि भ्वा० प० से०
३०८ तट ” ” ”
१५७९ तड चु० उ० ”
१८०२ तड ” ” ”
२८० तडि भ्वा० आ० ”
१६७९ तत्रि चु० ” ”
१४६३ तनु त० उ० ”
१८४१ तनु चु० ” ”
१९१ तन्चु भ्वा० प० ”
१४५९ तन्चू रु० ” वे०
११५९ तप दि० आ० अ०
९८५ तप भ्वा० प० ”
१८१९ तप चु० उ० से०
१२०२ तमु दि० प० ”
४७९ तय भ्वा० आ० ”
१७८१ तर्क चु० उ० ”
२२७ तर्ज भ्वा० प० ”
१६८२ तर्ज चु० आ० ”
५८ तर्द भ्वा० प० ”
१५९८ तल चु० उ० ”
१७३० तसि ” ” ”
१२१२ तसु दि० प० ”
४८९ तायृ भ्वा० आ० ”
१२६६ तिक स्वा० प० ”
१०५ तिकृ भ्वा० आ० ”
१२६७ तिग स्वा० प० ”
९७१ तिज भ्वा० आ० ”
१६५३ तिज चु० उ० ”
३६२ तिपृ भ्वा० आ० अ०
११२३ तिम दि० प० से०
५३४ तिल भ्वा० ” ”
१३५४ तिल तु० ” ”
१६०७ तिल चु० उ० ”
५३४ तिल्ल (पा०) भ्वा० प० ”

४०७ त्रुन्प	भ्वा०	प०	से०
४११ त्रुन्फ	,,	,,	,,
४०६ त्रुप	,,	,,	,,
४१० त्रुफ	,,	,,	,,
९६५ त्रैङ्	,,	आ०	अ०
९९ त्रौकृ	,,	,,	से०
६५६ त्वक्षू	,,	प०	वे०
१५० त्वगि	,,	,,	से०
१३०१ त्वच	तु०	,,	,,
१९२ त्वन्चु	भ्वा०	,,	,,
७७५ (ञि) त्वरा	,,	आ०	,,
१००१ त्विष	,,	उ०	अ०
५५४ त्सर	,,	प०	से०
थ			
१३८७ थुड	तु०	,,	,,
५७१ थुर्वी	भ्वा०	,,	,,
द			
६०८ दक्ष	,,	आ०	,,
७७० दक्ष	,,	,,	,,
१२७३ दघ	स्वा०	प०	,,
१९२६ दण्ड	चु०	उ०	,,
१७ दद	भ्वा०	आ०	,,
८ दध	,,	,,	,,
१२७० दन्भु	स्वा०	प०	,,
९८९ दन्श	भ्वा०	,,	अ०
१२०३ दमु	दि०	,,	से०
४८१ दय	भ्वा०	आ०	,,
१०७३ दरिद्रा	अ०	प०	,,
५४८ दल	भ्वा०	प०	,,
१७५२ दल	चु०	उ०	,,
८१६ दलि (पा०)	भ्वा०	प०	,,
१६७५ दशि	चु०	आ०	,,
१७६५ दशि	,,	उ०	,,
१६७६ दस (पा०)	,,	आ०	,,
१६७६ दसि	चु०	आ०	से०
१७८७ दसि	,,	उ०	,,
१२१३ दसु	दि०	प०	,,
९९१ दह	भ्वा०	,,	अ०
१०९१ (डु) दाञ्	जु०	उ०	,,
९३० दाण्	भ्वा०	प०	,,
९९४ दान	,,	उ०	से०
१०५९ दाप्	अ०	प०	अ०
१२७९ दाश	स्वा०	प०	से०
८८२ दाश्ट	भ्वा०	उ०	,,
८९४ दासृ	,,	,,	,,
५९२ दिवि	,,	प०	,,
११०७ दिवु	दि०	,,	,,
१७०७ दिवु	चु०	आ०	,,
१७२५ दिवु	,,	उ०	,,
१२८३ दिश	तु०	,,	अ०
१०१५ दिह	अ०	,,	,,
६०९ दीक्ष	भ्वा०	आ०	से०
११३४ दीङ्	दि०	आ०	अ
१०७६ दीधीङ्	अ०	,,	से०
११५० दीपी	दि०	,,	,,
९४४ दु	भ्वा०	प०	अ०
१२५६ (टु) दु	स्वा०	,,	,,
१९३० दुःख	चु०	उ०	से०
१६०० दुल	,,	,,	,,
५७२ दुर्वी	भ्वा०	प०	,,
११८५ दुष	दि०	,,	अ०
१०१४ दुह	अ०	उ०	,,
७३८ दुहिर्	भ्वा०	प०	से०
११३३ दूङ्	दि०	आ०	,,
१२८० दृ	स्वा०	प०	अ०
१४११ दृङ्	तु०	आ०	,,
१३१४ दृन्फ	,,	प०	से०
११९९ दृप	दि०	,,	वे०

६०२ धेट्	भ्वा०	प०	अ०
५५३ धोर्ऋ	,,	,,	से०
९२७ ध्मा	,,	,,	अ०
६०८ ध्यै	,,	,,	,,
२१९ ध्रज	,,	,,	से०
२२० ध्रजि	,,	,,	,,
४५६ ध्रण	,,	,,	,,
१५२४ (उ) ध्रस	क्र्या०	,,	,,
१७४३ (उ) ध्रस	चु०	उ०	,,
६७१ ध्राक्षि	भ्वा०	प०	,,
१२५ ध्राखृ	,,	,,	,,
११४ ध्राघृ (पा०)	,,	आ०	,,
२८८ ध्राडृ	,,	,,	,,
९४३ ध्रु	,,	प०	अ०
१४०० ध्रु	तु०	,,	,,
१४०० ध्रुव (पा०)	,,	,,	से०
७९ ध्रेकृ	भ्वा०	आ०	,,
९०७ ध्रै	,,	प०	अ०
२२१ ध्वज	,,	,,	से०
२२२ ध्वजि	,,	,,	,,
४५३ ध्वण	,,	,,	,,
८१६ ध्वन	,,	,,	,,
८२८ ध्वन	,,	,,	,,
१८९० ध्वन	चु०	उ०	,,
८१६ ध्वनि (पा०)	भ्वा०	प०	,,
७५५ ध्वन्सु	,,	आ०	,,
६७२ ध्वाक्षि	,,	प०	,,
९३९ ध्वृ	,,	,,	अ०

न

१५९३ नक्क	चु०	उ०	से०
१५४५ नट	,,	,,	,,
१७९२ नट	,,	,,	,,
६७ (टु) नदि	भ्वा०	प०	,,
५६ नर्द	,,	,,	,,
१८०३ नल	चु०	उ०	से०
६ नाथृ	भ्वा०	आ०	,,
७ नाधृ	,,	,,	,,
१८८६ निवास	चु०	उ०	,,
१६८७ निष्क	,,	आ०	,,
५२२ नील	भ्वा०	प०	,,
१११६ नृती	दि०	,,	,,
८०९ नॄ	भ्वा०	,,	,,
१४९५ नॄ	क्र्या०	,,	,,

प

६६५ पक्ष (पा०)	भ्वा०	प०	से०
१५५० पक्ष	चु०	उ०	,,
९९६ (डु) पचष्	भ्वा०	,,	अ०
१७४ पचि	,,	आ०	से०
१६५२ पचि	चु०	उ०	,,
२९६ पट	भ्वा०	प०	,,
१७५३ पट	चु०	उ०	,,
१८५७ पट	,,	,,	,,
३३० पठ	भ्वा०	प०	,,
२८१ पडि	,,	आ०	,,
१६१५ पडि	चु०	उ०	,,
४३९ पण	भ्वा०	आ०	,,
११५९ पत (पा०)	दि०	,,	,,
१८६२ पत	चु०	उ०	,,
८४५ पल्ल	भ्वा०	प०	,,
१५५४ पथ (पा०)	चु०	उ०	,,
१५७५ पथि	,,	,,	,,
८४७ पथे	भ्वा०	प०	,,
११६९ पद	दि०	आ०	अ०
१८९८ पद	चु०	,,	से०
४४० पन	भ्वा०	,,	से०
४७६ पय	,,	,,	,,
१९३९ पर्ण	चु०	उ०	,,
२९ पर्द	भ्वा०	आ०	,,

१८०८ पृच	चु०	उ०	से०
१०३० पृची	अ०	आ०	,,
१४६२ पृची	रु०	प०	,,
१०२८ पृजि (पा०)	अ०	आ०	,,
१३२८ पृड	तु०	प०	,,
१३२९ पृण	,,	,,	,,
१५५४ पृथ	चु०	उ०	,,
७०५ पृषु	भ्वा०	प०	,,
१०८६ पॄ	जु०	,,	,,
१४८९ पॄ	क्र्या०	,,	,,
१५४८ पॄ	चु०	उ०	,,
५४१ पेलृ	भ्वा०	प०	,,
५०४ पेवृ	,,	आ०	,,
६१५ पेषृ	,,	,,	,,
७२० पेसृ	भ्वा०	प०	,,
९२० पै	,,	,,	अ०
४५८ पैणृ	,,	,,	से०
४८८ (ओ) प्यायी	,,	आ०	,,
९६४ प्यैङ्	,,	,,	अ०
१४१३ प्रच्छ	तु०	प०	,,
७६५ प्रथ	भ्वा०	आ०	से०
१५५३ प्रथ	चु०	उ०	,,
७६६ प्रस	भ्वा०	आ०	,,
१०६१ प्रा	अ०	प०	अ०
११४४ प्रीङ्	दि०	आ०	,,
१४७४ प्रीञ्	क्र्या०	उ०	,,
१८३७ प्रीञ्	चु०	उ०	से०
९५७ प्रुङ्	भ्वा०	आ०	अ०
३२४ प्रुड	,,	प०	से०
७०३ प्रुषु	भ्वा०	,,	,,
१५२७ प्रुष	क्र्या०	,,	,,
६१९ प्रेषृ	,,	आ०	,,
४५८ प्रैणृ (पा०)	भ्वा०	प०	,,
८६७ प्रोथृ	भ्वा०	उ०	से०
६४२ प्लिह	,,	आ०	,,
१५०३ प्ली	क्र्या०	प०	अ०
९५८ प्लुङ्	भ्वा०	आ०	,,
१११५ प्लुष	दि०	प०	से०
१२१६ प्लुष	,,	,,	,,
१५२८ प्लुष	क्र्या०	प०	,,
७०४ प्लुषु	भ्वा०	,,	,,
१०५५ प्सा	अ०	,,	अ०

फ

११६ फक्क	भ्वा०	,,	से०
८२१ फण	,,	,,	,,
५३० फल	,,	,,	,
५१६ (ञि) फला	,,	,,	,,
१३६० फुल	तु०	,,	,,
५३२ फुल्ल	भ्वा०	,,	,,
५४२ फेलृ	,,	,,	,,

ब

४५९ बण (पा०)	,,	,,	,,
५१ बद	,	,,	,,
९७३ बध	,,	आ०	,,
१५४० बध	चु०	उ०	,,
१५४७ बन्ध (पा०)	,,	,,	,,
१५०८ बन्ध	क्र्या०	प०	अ०
४१८ बर्ब	भ्वा०	,,	,,
६३८ बर्ह	,,	आ०	,,
१६६५ बर्ह	चु०	उ०	,,
१७७० बर्ह	,,	,,	,,
८४० बल	भ्वा०	प०	,,
१६२९ बल	चु०	उ०	,,
६३९ बल्ह	भ्वा०	आ०	,,
१७७१ बल्ह	चु०	उ०	,,
१६८४ बस्त	चु०	आ०	,,
२८६ बाडृ	भ्वा०	आ०	,,

५	बाधृ	भ्वा०	आ०	से०
६४५	बाहृ	"	"	"
३१७	बिट	"	प०	"
६४	बिदि	"	"	"
१३५६	बिल	तु०	"	"
१६०६	बिल	चु०	उ०	"
११६	बुक्क	भ्वा०	प०	"
१७१४	बुक्क	चु०	उ०	"
१५८	बुगि	भ्वा०	प०	"
८५८	बुध	भ्वा०	"	"
११७२	बुध	दि०	आ०	अ०
८७५	बुधिर्	भ्वा०	उ०	से०
८७६	(उ) बुन्दिर्	"	"	"
१२१६	बुस	दि०	प०	"
१५६१	बुस्त	चु०	उ०	"
७३५	बृह	भ्वा०	प०	"
७३६	बृहि	"	"	"
१७६६	बृहि	चु०	उ०	"
७३६	बृहिर् (पा०)	भ्वा०	प०	"
१३४७	बृहू (पा०)	तु०	"	वे०
६४३	बेहृ (पा०)	भ्वा०	आ०	से०
१०४४	ब्रूञ्	अ०	उ०	"
१६६४	ब्रूस	चु०	"	"

म

८६३	भक्ष (पा०)	भ्वा०	"	"
१५५७	भक्ष	चु०	"	"
९९८	भज	भ्वा०	"	अ०
१७३४	भज	चु०	"	से०
१७६०	भजि	"	"	"
३०७	भट	भ्वा०	प०	"
७८०	भट	"	"	"
२७३	भडि	"	आ०	"
१५८८	भडि	चु०	उ०	से०
४४७	भण	भ्वा०	प०	"
१२	भदि	"	आ०	"
१४५३	भन्जो	रु०	प०	अ०
१६८३	भर्त्स	चु०	आ०	से०
५८०	भर्व	भ्वा०	प०	"
४९५	भल	"	आ०	"
१७०१	भल	चु०	"	"
४९६	भल्ल	भ्वा०	"	"
६९५	भष	"	प०	"
११००	भस	जु०	"	"
१०५१	भा	अ०	प०	अ०
१८८७	भाज	चु०	उ०	से०
४४१	भाम	भ्वा०	आ०	"
१८७३	भाम	चु०	उ०	"
६१२	भाष	भ्वा०	आ०	"
६२४	भासृ	भ्वा०	आ०	"
६०६	भिक्ष	"	"	"
६४	भिदि (पा०)	"	प०	"
१४३९	भिदिर्	रु०	उ०	अ०
१०८४	(ञि) भी	जु०	प०	"
१४५४	भुज	रु०	"	"
१४१७	भुजो	तु०	"	"
१७४८	भुवः	चु०	उ०	से०
१	भू	भ्वा०	प०	"
१८४५	भू	चु०	आ०	"
६८२	भूष	भ्वा०	प०	"
१७३१	भूष	चु०	उ०	"
१७८	भृजी	भ्वा०	आ०	"
८९८	भृञ्	भ्वा०	उ०	अ०
१०८७	(डु) भृञ्	जु०	उ०	"
१३९५	भृड	तु०	प०	से०
१७८८	भृशि	चु०	उ०	"
१२२४	भृशु	दि०	प०	"

१४६१ भृ	क्र्या०	प०	से०
८८३ भेषृ	भ्वा०	उ०	”
६२८ भ्यस	”	आ०	”
८६२ भ्रक्ष	”	उ०	”
४५२ भ्रण	”	प०	”
७५६ भ्रन्शु (पा०)	”	आ०	”
१२२५ भ्रन्शु	दि०	प०	”
७५६ भ्रन्सु	भ्वा०	आ०	”
८५० भ्रमु	”	प०	”
१२०५ भ्रमु	दि०	”	”
१२८४ भ्रस्ज	तु०	उ०	अ०
१८१ भ्राजृ	भ्वा०	आ०	से०
८२३ (टु) भ्राजृ	”	”	”
८२४ (टु) भ्राशृ	”	”	”
१५०५ भ्री	क्र्या०	प०	अ०
१६६१ भ्रूण	चु०	आ०	से०
१८० भ्रेजृ	भ्वा०	आ०	”
८८४ भ्रेषृ	भ्वा०	उ०	”
८६३ भ्लक्ष	”	”	”
८२५ [टु] भ्लाशृ	”	आ०	”
८८५ भ्लेषृ	”	उ०	”

म

८६ मकि	”	आ०	”
१३२ मख	”	प०	”
१३३ मखि	”	”	”
१४८ मगि	”	”	”
१११ मघि	”	आ०	”
१६० मघि	”	प०	”
१७१ मच	”	आ०	”
१७३ मचि	”	”	”
३३२ मठ	”	प०	”
२६३ मठि	”	आ०	”
२७२ मडि	”	”	”
३२१ मडि	भ्वा०	प०	”
१५८७ मडि	चु०	उ०	से०
४४८ मण	भ्वा०	प०	”
१६८० मत्रि	चु०	आ०	”
४६ मथि	भ्वा०	प०	”
८४८ मथे	”	”	”
१७०६ मद	चु०	आ०	”
१३ मदि	भ्वा०	”	”
८१५ मदी	”	प०	”
१२०८ मदी	दि०	”	”
११७६ मन	दि०	आ०	अ०
१४७१ मनु	त०	”	से०
४२ मन्थ	भ्वा	प०	”
१५११ मन्थ	क्र्या०	प०	”
५५८ मभ्र	भ्वा०	प०	”
४७७ मय	”	आ०	”
१६५० मर्च	चु०	उ०	”
४१६ मर्ब	भ्वा०	प०	”
५७८ मर्व	”	”	”
४६३ मल	भ्वा०	आ०	”
४६४ मल्ल	”	”	”
५६६ मव	”	प०	”
५०८ मव्य	”	”	”
७२४ मश	”	”	”
६६२ मष	”	”	”
१२२१ मसी	दि०	प०	”
१०२ मस्क	भ्वा०	आ०	”
१४१५ (टु) मस्जो	तु०	प०	अ०
७३० मह	भ्वा०	”	से०
१८६८ मह	चु०	उ०	”
६३४ महि	भ्वा०	आ०	”
१८०० महि	चु०	उ०	”
१०६२ मा	अ०	प०	अ०
६६६ माक्षि	भ्वा०	”	से०
१०८८ माङ्	जु०	आ०	अ०

१४२५ मृश	तु०	प०	अ०
११६४ मृष	दि०	उ०	से०
१८५० मृष	चु०	,,	,,
७०७ मृषु	भ्वा०	प०	,,
१४९२ मॄ	क्र्या०	,,	,,
९९१ मेङ्	भ्वा०	आ०	अ०
८६९ मेथृ (पा०)	,,	उ०	से०
८६९ मेदृ	,,	,,	,,
८७० मेधृ	,,	,,	,,
८६९ मेधृ (पा०)	,,	,,	,,
३७१ मेपृ	,,	आ०	,,
५०५ मेवृ	,,	,,	,,
९२९ म्ना	भ्वा०	प०	अ०
६६४ म्रक्ष (पा०)	,,	,,	से०
१६६२ म्रक्ष	चु०	उ०	,,
१९५ म्रुचु	भ्वा०	प०	,,
१९३ म्रुन्चु	,,	,,	,,
२९३ म्रेडृ	,,	,,	,,
१९६ म्लुचु	,,	,,	,,
१९४ म्लुन्चु	,,	,,	,,
२०५ म्लेच्छ	,,	,,	,,
१६६३ म्लेच्छ	चु०	उ०	,,
२९२ म्लेटृ	भ्वा०	प०	,,
५०६ म्लेवृ	,,	आ०	,,
९०४ म्लै	,,	प०	अ०

य

१६९३ यक्ष	चु०	आ०	से०
१००२ यज	भ्वा०	उ०	अ०
१७३६ यत	चु०	,,	से०
३० यती	भ्वा०	आ०	,,
१५३६ यत्रि	चु०	उ०	,,
९८० यभ	भ्वा०	प०	अ०
९८४ यम	,,	,,	,,
८१६ यमः	भ्वा०	प०	से०
१६२६ यम	चु०	उ०	,,
१२१० यसु	दि०	प०	,,
१०४९ या	अ०	,,	अ०
८६३ (टु)याचृ	भ्वा०	उ०	से०
१०३३ यु	अ०	प०	,,
१७११ यु	चु०	आ०	,,
१५६ युगि	भ्वा०	प०	,,
२१४ युछ	,,	,,	,,
११७७ युज	दि०	आ०	अ०
१८०७ युज	चु०	उ०	से०
१४४४ युजिर्	रु०	,,	अ०
१४७९ युञ्	क्र्या०	,,	,,
३१ युतृ	भ्वा०	आ०	से०
११७३ युध	दि०	,,	अ०
१२३५ युप	,,	प०	से०
६८० यूष	भ्वा०	,,	,,
२६१ यौटृ	,,	,,	,,

र

१७३७ रक	चु०	उ०	,,
६५८ रक्ष	भ्वा०	प०	,,
१३६ रख	,,	,,	,,
१३७ रखि	,,	,,	,,
१७३८ रग(पा०)	चु०	उ०	,,
१४४ रगि	भ्वा०	प०	,,
७८५ रगे	,,	,,	,,
१७३८ रघ(पा०)	चु०	उ०	,,
१०७ रघि	भ्वा०	आ०	,,
१७९६ रघि	चु०	उ०	,,
१८६५ रच	,,	,,	,,
२९७ रट	भ्वा०	प०	,,
३३४ रट	,,	,,	,,
३३४ रठ(पा०)	,,	,,	,,
४४५ रण	,,	,,	,,

७४५	रण	भ्वा०	प०	से०
८१६	रणि(पा०)	,,	,,	,,
५३	रद	,,	,,	,,
११९३	रध	दि०	,,	वे०
९९९	रन्ज	भ्वा०	उ०	अ०
११६७	रन्ज	दि०	,,	,,
४०१	रप	भ्वा०	प०	से०
४१३	रफ	,,	,,	,,
४१४	रफि	,,	,,	,,
३७६	रबि	,,	आ०	,,
९७४	रभ	,,	,,	अ०
३८५	रभि(पा०)	,,	,,	से०
८५३	रमु	,,	,,	अ०
४८२	रय	,,	,,	से०
५९६	रवि	,,	प०	,,
७१३	रस	,,	,,	,,
१९३१	रस	चु०	उ०	,,
७३१	रह	भ्वा०	प०	,,
१६२८	रह	चु०	उ०	,,
१८५९	रह	,,	,,	,,
७३२	रहि	भ्वा०	प०	,,
१७९९	रहि	चु०	उ०	,,
१०५७	रा	अ०	प०	अ०
१२२	राखृ	भ्वा०	,,	से०
११२	राघृ	,,	आ०	,,
८२२	राजृ	,,	उ०	,,
११८०	राध:	दि०	प०	अ०
१२६२	राध	स्वा०	,,	,,
६२६	रासृ	भ्वा०	आ०	से०
१४०४	रि	तु०	प०	अ०
१२७५	रि	स्वा०	,,	,,
१५५	रिख(पा०)	भ्वा०	,,	से०
१५४	रिगि	,,	,,	,,
१८१७	रिच	चु०	उ०	,,
१४४१	रिचिर्	रु०	उ०	अ०
१३०६	रिफ	तु०	प०	से०
५९५	रिवि	भ्वा०	,,	,,
१४२०	रिश	तु०	,,	अ०
६९४	रिष	भ्वा०	,,	से०
१२३१	रिष	दि०	,,	,,
१३०६	रिह(पा०)	तु०	,,	,,
१५००	री	क्र्या०	,,	अ०
११३८	रीङ्	दि०	आ०	,,
१०३४	रु	अ०	प०	से०
९५९	रुङ्	भ्वा०	आ०	,,
७४५	रुच	,,	,,	,,
१८०५	रुज	चु०	उ०	,,
१४१६	रुजो	तु०	प०	अ०
७४७	रुट	भ्वा०	आ०	से०
१६७१	रुट(पा०)	चु०	उ०	,,
१७८४	रुट	,,	,,	,,
३२७	रुटि	भ्वा०	प०	,,
३३६	रुठ	,,	,,	,,
३२७	रुठि(पा०)	,,	,,	,,
३४५	रुठि	,,	,,	,,
३२७	रुडि(पा०)	,,	,,	,,
१०६७	रुदिर्	अ०	,,	,,
११७४	(अनो)रुध	दि०	आ०	अ०
१४३८	रुधिर्	रु०	उ०	अ०
१२३६	रुप	दि०	प०	से०
१४१९	रुश	तु०	,,	अ०
१७८९	रुशि	चु०	उ०	से०
६९३	रुष	भ्वा०	प०	,,
१२३०	रुष	दि०	,,	,,
१६७१	रुष	चु०	उ०	से०
१७९१	रुसि	,,	,,	,,
८५९	रुह	भ्वा०	प०	अ०
१९१०	रूक्ष	चु०	उ०	से०

४७५ वय	भ्वा०	आ०	से०
१८५३ वर	चु०	उ०	,,
१६२ वर्च	भ्वा०	आ०	,,
१५५१ वर्ण (पा०)	चु०	उ०	,,
१९३८ वर्ण	,,	,,	,,
१६५५ वर्ध	,,	,,	,,
६१३ वर्ष	भ्वा०	आ०	से
६४० वर्ह	,,	,,	,,
४९१ वल	,,	,,	,,
८१६ वलि (पा०)	,,	प०	,,
१५७१ वल्क	चु०	उ०	,,
१९१६ वल्क	,,	,,	,,
१४३ वल्ग	भ्वा०	प०	,,
३९१ वल्भ	,,	आ०	,,
४९२ वल्ल	,,	,,	,,
६४१ वल्ह	,,	,,	,,
१०८० वश	अ०	प०	,,
६९१ वष	भ्वा०	,,	,,
१००५ वस	,,	,,	अ०
१०२३ वस	अ०	आ०	से०
१७४५ वस	चु०	उ०	,,
१९४२ वस	,,	,,	,,
१२१४ वसु	दि०	प०	,,
१०१ वस्क	भ्वा०	आ०	,,
१००४ वह	भ्वा०	प०	अ०
६३३ वहि	,,	आ०	से०
१०५० वा	अ०	प०	अ०
६६८ वाक्षि	भ्वा०	,,	से०
२०८ वाछि	,,	,,	,,
१८८३ वात	चु०	उ०	,,
११६० वावृतु (पा०)	दि०	प०	,,
११६३ वाशृ	दि०	आ०	,,
१८८९ वास	चु०	उ०	,,
६४५ वाहृ (पा०)	भ्वा०	आ०	,,

१४४२ विचिर्	रु०	उ०	अ०
१४२३ विच्छ	तु०	प०	से०
१७७४ विच्छ	चु०	उ०	,,
१०९४ विजिर्	जु०	उ०	अ०
१२८९ (ओ) विजी	तु०	आ०	से०
१४६० (ओ) विजी	रु०	प०	,,
३१६ विट	भ्वा०	,,	,,
३३ विथृ	,,	आ०	,,
१०६४ विद	अ०	प०	,,
११७१ विद	दि०	आ०	अ०
१४५० विद	रु०	आ०	अ०
१७०९ विद	चु०	आ०	से०
१४३२ विद्लृ	तु०	उ०	अ०
१३२५ विध	,,	प०	से०
१३५८ विल	,,	,,	,,
१६०५ विल	चु०	उ०	,,
१४२४ विश	तु०	प०	अ०
१५२६ विष	क्र्या०	,,	,,
६९८ विषु	भ्वा०	,,	,,
१०९५ विष्लृ	जु०	उ०	अ०
१६८९ विष्क	चु०	आ०	से०
१९४० विष्क	,,	उ०	,,
१२१७ विस	दि०	प०	,,
१०४८ वी	अ०	,,	अ०
१९०३ वीर	चु०	आ०	से०
१२१५ वुस (पा०)	दि०	प०	,,
९२ वृक	भ्वा०	आ०	,,
६०४ वृक्ष	,,	,,	,,
१५०९ वृङ्	क्र्या०	आ०	,,
१०२९ वृजि(पा०)	अ०	,,	,,
१०२९ वृजी	,,	,,	,,
१४६१ वृजी	रु०	प०	,,
१८१३ वृजी	चु०	उ०	,,
१२५४ वृञ्	स्वा०	,,	,,

१८१४	वृज्	चु०	उ०	से०
१३३०	वृण	तु०	प०	,,
७५८	वृतु	भ्वा०	आ०	,,
११६०	वृतु	दि०	,,	,,
१७८२	वृतु	चु०	उ०	,,
७५६	वृधु	भ्वा०	आ०	,,
१७८३	वृधु	चु०	उ०	,,
१२२६	वृश	दि०	प०	,,
१७०५	वृष	चु०	आ०	,,
७०६	वृषु	भ्वा०	प०	,,
१३४७	वृहू	तु०	,,	वे०
१४६०	वॄ	क्र्या०	,,	से०
१४८६	वॄञ्	,,	उ०	,,
१००६	वेञ्	भ्वा०	,,	अ०
८७७	वेणृ	,,	,,	से०
३४	वेथृ	,,	आ०	,,
८७७	वेनृ(पा०)	,,	उ०	,,
३६७	(टु)वेपृ	भ्वा०	आ०	,,
१८८१	वेल	चु०	उ०	,,
५३५	वेलृ	भ्वा०	प०	,,
५४०	वेल्ल	,,	,,	,,
१०७७	वेवीङ्	अ०	आ०	,,
२५५	वेष्ट	भ्वा०	आ०	,,
६४३	वेहृ	,,	,,	,,
६२१	(ओ)वै	,,	प०	अ०
१२६३	व्यच	तु०	,,	से०
७६४	व्यथ	भ्वा०	आ०	,,
११८१	व्यध	दि०	प०	अ०
८८१	व्यय	भ्वा०	उ०	से०
१६३२	व्यय	चु०	,,	,,
१११४	व्युष	दि०	प०	,,
१२१५	व्युष	,,	प०	,,
१२१५	व्युस(पा०)	दि०	प०	,,

१००७	व्येञ्	भ्वा०	उ०	अ०
२५३	व्रज	,,	प०	से०
४५१	व्रण	,,	,,	,,
१६३७	व्रण	चु०	उ०	,,
१२९२	(ओ)व्रश्चू	तु०	प०	वे०
१५०४	व्री	क्र्या०	,,	अ०
११४०	व्रीह्	दि०	आ०	,,
११२६	व्रीड	,,	प०	से०
१३६३	व्रुड	तु०	प०	,,
१५०२	व्ली	क्र्या०	,,	अ०

श

११८७	शक	दि०	उ०	,,
८६	शकि	भ्वा०	आ०	से०
१२६१	शक्लृ	स्वा०	प०	अ०
१६५	शच	भ्वा०	आ०	से०
२९९	शट	,,	प०	,,
३४०	शठ	,,	,,	,,
१५६४	शठ	चु०	उ०	,,
१६६२	शठ	,,	आ०	,,
१८५५	शठ	,,	उ०	,,
२७६	शडि	भ्वा०	आ०	,,
७६७	शण	,,	प०	,,
८५५	शद्लृ	,,	,,	अ०
१४२८	शद्लृ	तु०	,,	,,
१०००	शप	भ्वा०	उ०	,,
११६८	शप	दि०	,,	,,
१७१५	शब्द	चु०	,,	से०
१६६६	शम	चु०	आ०	,,
१२०१	शमु	दि०	प०	,,
८१८	शमो	भ्वा०	प०	,,
१५५६	शम्ब	चु०	उ०	,,
४२३	शर्ब	भ्वा०	प०	,,
५८५	शर्व	,,	,,	,,
४६०	शल	,,	आ०	,,

८४३ शल	भ्वा०	प०	से०
३६० शल्भ	,,	आ०	,,
७२५ शव	,,	प०	,,
७२६ शश	,,	,,	,,
६६० शष	,,	,,	,,
६२६ (आङ्) शसि	,,	आ०	,,
७२७ शसु	,,	प०	,,
७२८ शंसु	,,	,,	,,
१२६ शाखृ	,,	,,	,,
२८६ शाड़ृ	,,	आ०	,,
६६५ शान	,,	उ०	,,
१०२२ (आङ्) शासु	अ०	आ०	,,
१०७५ शासु	,,	प०	,,
६०५ शिक्ष	भ्वा०	आ०	,,
१५५ शिखि (पा०)	,,	प०	,,
१६१ शिघि	,,	,,	,,
१०२७ शिजि	अ०	आ०	,,
१२४६ शिज्	स्वा०	उ०	अ०
३०३ शिट	भ्वा०	प०	से०
१३६२ शिल	तु०	,,	,,
६८७ शिष	भ्वा०	,,	अ०
१८१८ शिष	चु०	उ०	से०
१४५१ शिष्लृ	रु०	प०	अ०
१७६० शीक	चु०	उ०	से०
१८२७ शीक	,,	,,	,,
७५ शीकृ	भ्वा०	आ०	,,
१०३२ शीङ्	अ०	,,	,,
३८३ शीभृ	भ्वा०	,,	,,
५२३ शील	,,	प०	,,
१८७६ शील	चु०	उ०	,,
१८३ शुच	भ्वा०	प०	,,
११६५ शुचिर्	दि०	उ०	,,
५१३ शुच्य	भ्वा०	प०	,,
३४१ शुठ	,,	,,	,,
१६४५ शुठ	चु०	उ०	से०
३४१ शुठि(पा०)	भ्वा०	प०	,,
३४४ शुठि	,,	,	,,
१६४६ शुठि	चु०	उ०	,,
११६१ शुध	दि०	प०	अ०
१३३६ शुन	तु०	,,	से०
७४ शुन्ध	भ्वा०	,,	,,
१८३३ शुन्ध	चु०	उ०	,,
४३३ शुन्भ	भ्वा०	प०	,,
१३२२ शुन्भ	तु०	,,	,,
४३२ शुभ	भ्वा०	,,	,,
७५० शुभ	,,	आ०	,,
१३२१ शुभ	तु०	प०	,,
१६१६ शुल्क	चु०	उ०	,,
१६११ शुल्ब	,,	,,	,,
११८३ शुष	दि०	प०	अ०
१६०२ शूर	चु०	आ०	से०
११५७ शूरी	दि०	,,	,,
१६१२ शूर्प	चु०	उ०	,,
५२६ शूल	भ्वा०	प०	,,
६७६ शूष	,,	,,	,,
७६० शृधु	,,	आ०	,,
८७३ शृधु	,,	उ०	,,
१७३५ शृधु	चु०	,,	,,
१४८८ शॄ	क्र्या०	प०	,,
५४३ शेलृ	भ्वा०	,,	,,
५०६ शेवृ [पा०]	,,	आ०	,,
६१८ शै	,,	प०	अ०
११४५ शो	दि०	,,	,,
४५५ शोणृ	भ्वा०	,,	से०
२६० शौटृ	,,	,,	,,
४१ श्च्युतिर्	,,	,,	,,
५१८ श्मील	,,	,,	,,
६६३ श्यैङ्	,,	आ०	अ०

संख्या	धातु	गण	पद	इट्
८४	श्रकि	भ्वा०	आ०	से०
१५१	श्रगि	"	प०	"
७९८	श्रण	"	"	"
१५७८	श्रण	चु०	उ०	"
७१६	श्रथ	भ्वा०	प०	"
१५४६	श्रथ	चु०	उ०	"
१८२४	श्रथ	"	"	"
१८७१	श्रथ	"	"	"
३५	श्रथि	भ्वा०	आ०	"
१५१०	श्रन्थ	क्र्या०	प०	"
१५१२	श्रन्थ	"	"	"
१८३८	श्रन्थ	चु०	उ०	"
३९३	श्रन्भु	भ्वा०	आ०	"
१२०४	श्रमु	दि०	प०	"
८१०	श्रा	भ्वा०	"	अ०
१०५३	श्रा	अ०	"	"
८९७	श्रिञ्	भ्वा०	उ०	से०
७०१	श्रिषु	"	प०	"
१४७५	श्रीञ्	क्र्या०	उ०	अ०
९४२	श्रु	भ्वा०	प०	"
९१९	श्रै	"	"	"
४५६	श्रोणृ	"	"	से०
८५	श्लकि	"	आ०	"
१५२	श्लगि	भ्वा०	प०	"
८००	श्लथ	भ्वा०	प०	"
१२७	श्लाखृ	"	"	"
११५	श्लाघृ	"	आ०	"
११८६	श्लिष	दि०	प०	अ०
१५७४	श्लिष	चु०	उ०	से०
७०२	श्लिषु	भ्वा०	प०	"
७७	श्लोकृ	"	आ०	"
४५७	श्लोणृ	"	प०	"
९६	श्वकि	"	आ०	"
१६६	श्वच	"	"	"
१६७	श्वचि	भ्वा०	आ०	से०
१५६५	श्वठ	चु०	उ०	"
१८५६	श्वठ	"	"	"
१५६५	श्वठि (पा०)	"	"	"
१६२४	श्वभ्र	"	"	"
१६२३	श्वर्त	"	"	"
५४६	श्वल	भ्वा०	प०	"
१५७०	श्वल्क	चु०	उ०	"
५५०	श्वल्ल	भ्वा०	प०	"
१०६६	श्वस	अ०	"	"
१०१०	(टुओ)श्वि	भ्वा०	"	"
७४२	श्विता	"	आ०	"
१०	श्विदि	"	"	"

ष

संख्या	धातु	गण	पद	इट्
७८९	ष्गे	"	प०	"
१२६८	षघ	स्वा०	"	"
१६३	षच	भ्वा०	आ०	"
९९७	षच	"	उ०	"
३१३	षट	"	प०	"
१६३४	षट्ट	चु०	उ०	"
४६४	षण	भ्वा०	प०	"
१४६४	षणु	त०	उ०	"
१८३२	(आङः) षद	चु०	"	"
८५४	षद्लृ	भ्वा०	प०	अ०
१४२७	षद्लृ	तु०	"	"
९८७	षन्ज	भ्वा०	"	"
१५५५	षन्ब	चु०	उ०	से०
४००	षप	भ्वा०	प०	"
८२९	षम	"	"	"
२२५	षर्ज	"	"	"
४२४	षर्ब	"	"	"
५८६	षर्व	"	"	"
५४७	षल	"	"	"
१०७८	षस	अ०	"	"

२०२	षस्ज	भ्वा०	प०	से०
१०७६	षस्ति	अ०	,,	,,
८५२	षह	भ्वा०	आ०	,,
११२८	षह	दि०	प०	,,
१८१०	षह	चु०	उ०	,,
१५६६	षान्त्व	,,	,,	,,
१४३४	षिच	तु०	,,	अ०
१२४८	षिञ्	स्वा०	,,	,,
१४७७	षिञ्	क्र्या०	,,	,,
३०४	षिट	भ्वा०	प०	से०
४७	षिध	,,	,,	,,
११९२	षिधु	दि०	,,	अ०
४८	षिधू	भ्वा०	,,	वे०
४३१	षिभि (पा०)	,,	,,	से०
४३०	षिभु (पा०)	,,	,,	,,
१३६३	षिल	तु०	,,	,,
५९०	षिवि (पा०)	भ्वा०	,,	,,
११०८	षिवु	दि०	,,	,,
९४१	षु	भ्वा०	,,	अ०
१०४१	षु	अ०	,,	,,
१२४७	षुञ्	स्वा०	उ०	,,
१५६२	षुट्ट	चु०	,,	से०
१३४०	षुर	तु०	प०	,,
११२९	षुह	दि०	,,	,,
१४०८	षू	तु०	,,	,,
१०३१	षूङ्	अ०	आ०	वे०
११३२	षूङ्	दि०	,,	,,
२५	षूद	भ्वा०	आ०	से०
१७१८	षूद	चु०	उ०	,,
४३१	षृन्भु	भ्वा०	प०	,,
४३०	षृभु	,,	,,	,,
५४३	षेलृ (पा०)	,,	,,	,,
५०१	षेवृ	,,	आ०	,,
९१५	षै	,,	प०	अ०

११४७	षो	दि०	प०	अ०
७८२	ष्टक	भ्वा०	,,	से०
७९०	ष्टगे	भ्वा०	,,	,,
४६१	ष्टन	,,	,,	,,
३८६	ष्टभि	,,	आ०	,,
८३०	ष्टम	,,	प०	,,
१२६५	ष्टिघ	स्वा०	आ०	,,
३६४	ष्टिपृ	भ्वा०	,,	,,
११२४	ष्टिम	दि०	प०	,,
११२५	ष्टीम	,,	,,	,,
१७५	ष्टुच	भ्वा०	आ०	,,
१०४३	ष्टुञ्	अ०	उ०	अ०
१६७३	ष्टुप	चु०	उ०	से०
३९४	ष्टुभु	भ्वा०	आ०	,,
३६५	ष्टेपृ	,,	,,	,,
९२२	ष्टै	,,	प०	अ०
९११	ष्ट्यै	,,	,,	,,
६६१	ष्ट्रक्ष	,,	,,	से०
८३६	ष्ठल	भ्वा०	प०	,,
९२८	ष्ठा	,,	,,	अ०
५६०	ष्ठिवु	,,	,,	से०
१११०	ष्ठिवु	दि०	,,	,,
१११२	ष्णसु	,,	,,	,,
१०५२	ष्णा	अ०	,,	अ०
१२००	ष्णिह	दि०	,,	वे०
१५७२	ष्णिह	चु०	उ०	से०
१०३८	ष्णु	अ०	प०	,,
११११	ष्णुसु	दि०	,,	,,
११९९	ष्णुह	,,	,,	वे०
९२३	ष्णै	भ्वा०	,,	अ०
९४८	ष्मिङ्	,,	आ०	,,
१५७३	ष्मिङ् (पा०)	चु०	उ०	से०
१००	ष्वक	भ्वा०	आ०	,,
९७६	ष्वन्ज	,,	आ०	अ०

१५७३ स्मिट	चु०	उ०	से०
५१६ स्मील	भ्वा०	प०	,,
८०७ स्मृ	,,	,,	अ०
९३३ स्मृ	,,	,,	,,
१२५६ स्मृ (पा०)	स्वा०	,,	,,
७६१ स्यन्दू	भ्वा०	आ०	वे०
१६९४ स्यम	चु०	,,	से०
८२६ स्यमु	भ्वा०	प०	,,
८३ स्रकि	,,	आ०	,,
३९३ स्रन्भु (पा०)	,,	,,	से०
७५७ स्रन्भु	,,	,,	,,
७५४ स्रंसु	,,	,,	,,
११०९ स्रिवु	दि०	प०	,,
९४० स्रु	भ्वा०	,,	अ०
८२ स्रेकृ	,,	आ०	से०
८१७ स्वन	,,	प०	,,
८२७ स्वन	,,	,,	,,
१८६४ स्वर	चु०	उ०	,,
१९ स्वर्द	भ्वा०	आ०	,,
२८ स्वाद	,,	,,	,,
१८०६ स्वाद (पा०)	चु०	उ०	,,
९३२ स्वृ	भ्वा०	प०	वे०

ह

३१२ हट	,,	,,	से०
३३५ हठ	,,	,,	,,
९७७ हद	,,	आ०	अ०
१०१२ हन	अ०	प०	,,
४९७ हम्म	भ्वा०	,,	से०
५१२ हय	,,	,,	,,
५१४ हर्य	,,	,,	,,
८३७ हल	,,	,,	,,
७२१ हसे	,,	,,	,,
१०९० (ओ) हाक्	जु०	,,	अ०
१०८९ (आ) हाक्	,,	आ०	,,
१२५७ हि	स्वा०	प०	से०
८६१ हिक	भ्वा०	उ०	से०
३१७ हिट (पा०)	,,	प०	,,
२९८ हिडि	,,	आ०	,,
१३९१ हिल	तु०	प०	,,
५९१ हिवि	भ्वा०	,,	,,
१९८९ हिष्क (पा०)	चु०	आ०	,,
१४५६ हिसि	रु०	प०	,,
१८३० हिसि	चु०	उ०	,,
१०८३ हु	जु०	प०	अ०
२९९ हुडि	भ्वा०	आ०	से०
२७७ हुडि	,,	,,	,,
३५२ हुडृ	भ्वा	प०	,,
२११ हुर्छा	,,	,,	,,
८४४ हुल	,,	,,	,,
३५३ हूडृ	,,	,,	,,
१०९७ हृ	जु०	,,	अ०
८९९ हृञ्	भ्वा	उ०	,,
१२२९ हृष	दि०	प०	से०
७०९ हृषु	भ्वा०	,,	,,
१५३२ हेठ	क्र्या०	,,	,,
२९६ हेठ	भ्वा०	आ०	,,
७७८ हेड	,,	प०	,,
२८४ हेडृ	,,	आ०	,,
६२१ हेषृ	,,	,,	,,
२८५ होडृ	,,	,,	,,
३५४ होडृ	,,	प०	,,
१०८२ ह्नुङ्	अ०	आ०	अ०
८०६ ह्मल	भ्वा०	प०	से०
७८७ ह्मगे	,,	,,	,,
७११ ह्मस	,,	,,	,,
२६ ह्लाद	,,	आ०	,,
१०८५ ह्री	जु०	प०	अ०
२१० ह्रीच्छ	भ्वा०	,,	से०
६२२ ह्रेषृ	,,	आ०	,,

सौत्रधातवः ।

अस्मत्प्रकाशिताः केचन छात्रोपयोगिनो ग्रन्थाः

नाट्यकथामञ्जरी

अस्यां स्वप्नवासवदत्ता-मालविकाग्निमित्र-विक्रमोर्वशी-प्रियदर्शिका-नागानन्द-महावीरचरित-कुन्दमाला-ऽभिज्ञानशाकुन्तलोत्तररामचरित-वेणीसंहार-रत्नावली-मुद्राराक्षसप्रभृतीनां नाटकानां कथाः संस्कृतगद्ये परिणतास्सन्ति। संस्कृतसाहित्ये प्रथम एवायं प्रयासः पत्रादिकञ्चातिरम्यतममस्ति। पञ्चाशदुत्तरं चतुश्शतं पत्राणां सार्द्ध रूप्यत्रयेणैव दीयते।

वाग्भटालङ्कारः

इदञ्च पुस्तकं श्रीप्रेमनिधिशास्त्रिभिः सौभाग्यविमलाख्येन व्याख्याद्वयेन सहितं प्रश्नावलीसंवलितं विद्यार्थिनामत्यन्तमुपकारकम्। मूल्यं द्वादशाणकाः।

वृत्तरत्नाकरः

लवपुरीयप्राच्यमहाविद्यालयाध्यापकैः श्रीरामचन्द्रशास्त्रिभिर्निर्मितया बालबोधनीनाम्न्या व्याख्यया समुपेतमिदं पुस्तकं छात्राणां कृतेऽत्यन्तमुपयुक्तम्। मूल्यं द्वादशाणकाः।

नागानन्दम्

लवपुरीयप्राच्यमहाविद्यालयस्य प्रधानाध्यापकानां महामहोपाध्यायपण्डितशिवदत्तशास्त्रिणामनुमत्या डी. एम्. कालेजे संस्कृताध्यापकेन पण्डितसुन्दरदासशास्त्रिणा विरचितया दधिमथीसंज्ञया संस्कृतव्याख्यया हिन्दीभाषानुवादेन च समुपेतम्। मूल्यैकामुद्रा।

अनुवादचन्द्रिका

श्रीपण्डितचक्रधरशास्त्री एम. ए. विरचित हिन्दी से संस्कृत अनुवाद सीखने के लिए सब से बढ़िया ग्रन्थ है। इस ग्रन्थ के उपयोग से विद्यार्थी बिना अध्यापक के स्वल्प समय में ही हिन्दी से संस्कृत अनुवाद करना अच्छी तरह सीख सकते हैं। विद्वानों ने इसकी भूरि भूरि प्रशंसा की है। द्वितीयावृत्ति मूल्य १) रु.